

18 ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI • SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

12-14 ARALIK 2020
ÇEVİRİM İÇİ KONGRE

BİLDİRİ KİTABI

www.turkkongre.com

BALKANLARDAN ORTA-ASYA'YA BİLİMSEL BİLGİ ÜRETİMİ VE PAYLAŞIMI İÇİN YENİ KÖPRÜLER

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

12-14 ARALIK 2020
ÇEVİRİMİÇİ KONGRE

BİLDİRİ KİTABI

Ortaklığı ile...

İstanbul - 2020

Bu eser

Bakanlar Kurulu'nun 20.07.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet verdiği kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan **TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI**'nin yayımıdır.

Her hakkı mahfuzdur.

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

müsaadesi olmaksızın tamamen, kısmen veya herhangi bir değişiklik yapılarak iktibas edilemez.

Yayına Hazırlayan

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

Editörler

Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN - Doç. Dr. Suat KOL
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Kürşad UÇAR - Dr. Onur TÜRKÖLMEZ

Haberleşme

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
Kemalpaşa Mah. Bukalıdede Sok. No: 4
Saraçhane / İSTANBUL

Telefon: (0212) 511 10 06 (pbx)

İnternet Adresi: www.turan.org.tr

e-posta: tdav@turandev.org

ISBN: 978-975-498-264-0

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Türk Dünyası ile ilgili çalışmaların memnuniyet verici olarak son yıllarda arttığını ve önem kazandığını görüyoruz. Bu kapsamda özellikle sosyal bilimler alanında Türk Dünyası'nın en eski ve önemli bilimsel toplantılarından biri de kuşkusuz bu sene 18.si düzenlenen **Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi**'dir. İşte bu kitap **18. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi**'ne gönderilip hakem değerlendirilmesinden geçtikten sonra kabul edilen ve kongre oturumlarında sözlü olarak (çevrim içi) sunulan bildirilerin tam metinlerinden oluşuyor. Hatırlanacağı üzere bu bildirilerin özet metinleri daha önce ayrı bir e-kitap olarak yayımlanmıştı.

Kongrenin geçmişi bizi 2000'li yılların başına, Kırgızistan'a götürmektedir. Ancak ondan önce Türk Dünyası'nın büyük bilgisi rahmetli Prof. Dr. Turan YAZGAN hocamız tarafından kurulan Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'ndan söz etmek gerekir. Zira bu kongre, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bir bir bağımsızlığına kavuşan Türk Cumhuriyetlerinde, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın başlattığı eğitim-öğretim faaliyetlerinin bir parçası ve devamıdır. Merhum Prof. Dr. Turan Yazgan'ın 1992 yılında Kırgızistan'da yaptığı iş birliği protokolü sayesinde başlayan ve bugüne kadar devam eden bu faaliyet İsmail Gaspıralı'nın **"Dilde, Fikirde, İşte Birlik"** ülküsünün somut tezahürüdür. Bu yolu açan, köprüleri kuran merhum hocamızın ruhu şad, mekânı cennet olsun. Bu misyonu kurulduğu gün ki aynı heyecanla hala sürdüren Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı (TDAV) Genel Başkanı sayın Közhan YAZGAN nezdinde tüm vakıf çalışanlarına ve gönüllülerine şükranlarımı arz ediyorum.

Bu kongrenin fikir ve isim babalarını anmadan geçemeyeceğim. Kongrenin ilk bilimsel toplantısı 2003 yılında Kırgızistan'da yapılmıştır. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın Kırgızistan Celal-Abad'da açmış olduğu fakültenin o dönem dekanlığını yürüten Prof. Dr. Mehmet YÜCE'nin büyük gayretiyle ilk defa başlayan ve Türk Dünyası Celalabat İşletme Fakültesi mezuniyet törenleriyle bütünleşen bu bilimsel etkinlik, bugünkü adını koyan Prof. Dr. Recai COŞKUN'un katkılarıyla büyümüş ve süregelmiştir. O günlerden itibaren aralıksız her yıl düzenlenen bu kongre, daha önce Kazakistan/Çimkent, Moldova/Komrat, Makedonya/Gostivar, Azerbaycan/Bakü, Tataristan/Kazan, Ukrayna/Kırım gibi Türk Dünyası'nın önemli ülke ve merkezlerinde yapılmıştır. Kongremizin 17.si geçen sene ilk defa Türkiye'de; Türk Dünyası'nın başlıca bilim, ekonomi, tarih ve kültür merkezi olan İstanbul'da yapılmıştır. 30-31 Ekim 2019 tarihleri arasında gerçekleştirilen 17. kongreye dünyanın en eski ve köklü üniversitelerinden biri olan İstanbul Üniversitesi ev sahipliği yapmıştır.

Bu yıl ise tüm dünyayı etkisi altına alan koronavirüs salgını nedeniyle bir süre ertelenmek zorunda kalınan 18. kongre 12-14 Aralık 2020 tarihleri arasında Sakarya Üniversite'nin ev sahipliğinde ilk defa çevrim içi olarak düzenlenmiştir. Sakarya Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi (TÜRKMER) kongrenin büyük bir başarıyla gerçekleştirilmesinde etkin rol oynamıştır. Uzun zamandan beri zaten kongre sekreteryaasının başında olan TÜRKMER müdürü Doç. Dr. Köksal ŞAHİN'in bilgi ve tecrübesi, ekibini işin içine dâhil etmesi ve Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı ile kurduğu etkili iletişim bu zor süreçte kongre başarısını arttıran hususlar

olmuştur. Bu vesile ile en başta Doç. Dr. Köksal ŞAHİN'e, TÜRKMER müdür yardımcısı Doç. Dr. Suat KOL'a ve ekibine emeklerinden dolayı çok teşekkür ederim.

Kongreyi malum nedenlerle uzaktan, çevrim içi yapmak durumunda kaldığımızı belirtmiştik. Esasında ilk defa deneyimleyeceğimiz için açıkçası çok da tedirgin olmuştuk. Hatta bu endişe ile bildiri sahiplerinden video sunumlar talep ettik. Olası kesinti sorunları için kongrenin son gününü telafi oturumlarına ayırdık. Kongrenin ilk iki günü oturumlardaki bildirimlerin şaşırtıcı biçimde tamamına yakınının sunulduğunu, katılımcıların bu konuda hiç yabancılaşmadıklarını ve Türk Dünyası'nın çevrim içi alt yapısının beklediğimizden çok daha güçlü olduğunu gördük. Bu aynı zamanda Türk Dünyası'ndaki yükseköğretim kurumlarının ve akademisyenlerin olağan üstü koşullara uyum konusundaki kabiliyetlerini, salgın sürecinde başarılı bir sınav verdiklerini, uzaktan öğretim süreçlerini iyi yönettiklerini göstermesi bakımından da önemlidir. Ancak kongrenin son günü çok ilginç bir şey oldu ve 14 Aralık günü telafi oturumlarının tamamlanmasına yakın bir sırada Google tüm dünyada bir süreliğine çöktü. Fakat aldığımız tedbirler, hızlı ve çevik çözümler sayesinde çok şükür hiçbir önemli sorun yaşamadık. TDAV'ın sağladığı altyapı ve teknik destekler sayesinde çevrim içi kongremizi başarıyla tamamladık. Yine bu konuda desteğini aldığımız Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Uzaktan Eğitim Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdür Yardımcısı Öğr. Gör. Ali KIRKSEKİZ'e de teşekkür ederim. Kongreye katkı verenleri, emeği geçenleri saymakla bitiremeyiz... Ama en önemli katkıyı veren Sakarya Üniversitesi öğretim elemanlarından başta Dr. Onur TÜRKÖLMEZ ile Dr. Öğretim Üyesi Muhammed Kürşad UÇAR'ın mesai sınırı tanımayan emek ve gayretleri her türlü takdirin üzerindedir. Kongre baş editörümüz ve aynı zamanda ERPA Uluslararası Eğitim Kongreleri Başkanı Prof. Dr. Hüseyin ÇALIŞKAN'ın bilgi ve deneyimlerini bizimle paylaşması çok kıymetli idi. Hepsine ayrı ayrı teşekkür ederim.

Aynı zamanda kongre koordinatör yardımcıları olan Kazakistan'dan Miras Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. Bolat Atimtaevich MYRZALİEV'in, Kuzey Makedonya'daki Uluslararası Vizyon Üniversitesi'nin rektör yardımcısı sayın Prof. Dr. Abdülmecit NUREDİN'in, TDAV'ın Azerbaycan'daki fakültelerinde vazife yapmış eski dekanları Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ ve Doç. Dr. Ferruh TUZCUOĞLU'nun, yine Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Bakü Türk Dünyası İktisat Fakültesi'nden Öğr. Gör. Yusif ALİ-YEV'in, Kırgızistan Calalabat'tan Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi'nden Dr. Öğretim Üyesi Çağrı ERGEZER'in, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi'nden Prof. Dr. Enver AYDOĞAN'ın, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi'nden Doç. Dr. Kürşad GÜLBELAY'ın, Sakarya Üniversitesi'nden Dr. Öğr. Üyesi Kamil TAŞKIN'ın, her konuda desteğini aldığımız Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Genel Müdürü sayın Saadet Pınar YILDIRIM'ın, hiç tükenmeyen enerjileri ile sayın Metin KÖSE'nin ve değerli kardeşim Mehmet Töre YILDIRIM'ın gayretlerinin uluslararası katılımcıların artması noktasında özel bir öneme sahip olduğunu vurgulamak zorundayım. Hepsine ayrı ayrı teşekkür ederken bu kitabın dizgi çalışmalarını büyük bir titizlikle yapan Gökhan KAYA, Emel GÖKAY ve Mihrican FENERCİ kardeşlerimi de burada anmadan geçmek istemiyorum. Elinize, emeğinize sağlık diyorum...

Bu bilimsel kongrenin bir misyonu var, adı üzerinde "*Türk Dünyası*"... Türk Dünyası'nın birliği, dirliği... Türk Dünyası'nın huzuru, refahı... Türk Dünyası'nın geçmişi, geleceği... Dolayısıyla Türk Dünyası'nın sorunları ve ihtiyaçları noktasında bilimsel bir bakış açısıyla çözüm önerileri sunabilmek, yeni vizyonları gündeme taşıyabilmek

bu kongrenin temel meselesidir. Türk Dünyası'nın meselelerine karşı duyarsız kalmamız söz konusu olamaz. Bu konuda biz akademisyenlere önemli bir sorumluluk düşmektedir. Bu kongre aynı zamanda *"Karabağ Azerbaycan'dır"* hakikatinin yıllardır dile getirildiği, her seferinde Doğu Türkistan'daki zulme dur denildiği, Çin'den Avrupa'ya, Asya'dan Afrika'ya dünyanın neresinde zulüm varsa, Türk ve İslam dünyası başta olmak üzere tüm insanlığın hayırına huzuruna refahına ama bilim, hukuk, ahlak zemininde eşitlik, adalet, hakkaniyet temelinde söylenmesi ve yapılması gerekenlerin tarihe not düşüldüğü önemli bir bilimsel girişimdir. Bu kongre yıllardır bu farkındalığa, bu düşüncelere, bu amaca hizmet etmektedir...

Yirmi yıla yaklaşan tarihiyle artık gelenekselleşen bu kongre Türk Dünyası'nı bir araya getirmeyi başarıyor. Türk Dünyası'nda akademi, sosyal, ekonomi ve eğitim alanında iş birliğini hedefleyen uluslararası bilimsel bir toplantı olma özelliğini uzun yıllardır sürdüren kongremizin her geçen gün katılımcı sayısı, bilimsel kalitesi ve niteliği artıyor. Kongremiz bilimsel bilgi üretiminin ve paylaşımının önemli bir üssü haline gelirken bir yandan da kurumsallaşma ve uluslararasılaşma boyutunda ilerleme kaydediyor. Nitekim 18. kongrenin 23 paydaşının 8'i Türkiye dışından olmak üzere 18'inin üniversite olması, Türk Dünyası'nın her yanından 300 civarında katılımcının olması bunu açıkça teyit etmektedir.

Bu yıl, kongremizin ilk gününde farklı ülkelerden sekiz çağrılı konuşmacı açılıшта düzenlenen özel oturumda konuştular. Davetimize icabet eden değerli konuşmacılarımızdan Türk Dünyası ile ilgili faaliyetlerimizde bizi her zaman destekleyen Yunus Emre Enstitüsü Başkanı sayın Prof. Dr. Şeref ATEŞ'e, Kırgızistan Manas Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN'a, Kuzey Makedonya Uluslararası Vizyon Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. Fadıl HOCA'ya, Kızıldorda Korkutata Devlet Üniversitesi Rektörü sayın Doç. Dr. Beybitgul KARIMOVA'ya, Kazakistan Miras Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. Bolat Atımtaevich MİRZALİYEV'e, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. Adalet MURADOV'a, Kırgızistan Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. Satıbaldı Aşımoviç OMURZAKOV'a ve Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. Mehmet SARIBIYIK'a canı gönülden teşekkür ederim.

18. kongrede üç gün boyunca 109 tanesi yurt dışından 102 tanesi ülke içinden olmak üzere düzenlenen 60 civarında eş zamanlı çevrim içi oturumda toplam 211 adet bildiri sunuldu. Birbirinden değerli çalışmaları ile kongremize katkı sağlayan tüm tebliğ sahiplerine, onları değerlendiren hakem heyetine, oturum başkanlarına, davetli konuşmacılarımıza, tüm katılımcılara teşekkür ederim. Uluslararası katılımcıların genel itibarıyla bildirimlerini Türkiye Türkçesi ile sunma arzu ve çabaları bizleri ziyadesiyle memnun etmiştir. Bu hususu ortak bilimsel dil noktasındaki Türk Dünyası'nın ihtiyacına binaen çok önemsiyoruz. Türkçenin bu şekilde bir bilim dili olarak da yaygınlık kazanmaya başlaması kongremizin amacına hizmet ettiğini göstermesi bakımından son derece önemlidir. Diğer yandan başta *"Türk Dünyası Üniversitesi"* kurulması gibi birçok alanda üst düzey ortak işbirliğine yönelik güçlü fikir ve taleplerin yüksek sesle dillendirilmesi, ortak çalışma ve projelere yönelik somut adımlar atılması yönündeki güçlü istek ve beklentiler Türk Dünyası'nın geleceğine yönelik ümit verici müspet ima ve işaretler olarak değerlendirilebilir. Kongremizin yıllar içinde bu potansiyeli harekete geçirmek için uygun zemin ve iklimi oluşturduğunu görmek gurur ve memnuniyet verici olmasının yanı sıra inancımızı ve özgüvenimizi de bir kez daha arttırmıştır.

Son olarak ev sahibi Sakarya Üniversitesi'nin sayın rektörü Prof. Dr. Fatih SA-VAŞAN'a özellikle "*Karabağ Azerbaycan'dır*" vurgusuyla kongrenin önümüzdeki yıl Karabağ'da yapılması yönündeki teklifi için ayrıca teşekkür ederim. Niyazımız, du-amız içinden geçtiğimiz bu zor günlerin bir an önce bitmesi ve Türkistan'a, Doğu Türkistan'a, Karabağ'a, Semerkand'a, Hoca Ahmet Yesevi'ye, Tanrı dağlarına yeniden seferlerin başlaması... Bu bağlamda seneye inşallah Azerbaycan'dayız. Karabağ'da, Şuşa'da nasipse yüz yüze olacağız. 19. Kongre'de Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi'nin ev sahipliğinde buluşacağız. Ondan sonraki yıl kongrenin 20. yılını kutlamak için nasipse Tanrı dağlarına gideceğiz, Atayurda varacağız, tekrar kongrenin doğduğu topraklara Celal-Abad'a, Bişkek'e... Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi 20. Kongre'de inşallah bizleri ağırlayacak. Bu vesileyle her iki rektörümüze, Adalet hocaya ve Alpaslan hocaya samimi davetleri için tekrar teşekkür ediyor, 2021 ve 2022 yılında kongre tarihlerinin geleceği günleri sabırsızlık içinde şimdiden beklemeye başladığımızı bildirmek istiyoruz. Bu duygu ve düşünceler içinde başta yol arkadaşlarım olmak üzere emeği geçen herkese tekrar teşekkür eder, selam ve saygılarımı sunar, Kongre Bildiri Kitabının faydalı olmasını dilerim. Önce Şuşa'da sonra da Bişkek'te görüşmek üzere inşallah...

Prof. Dr. A. Vecdi CAN
Kongre Genel Koordinatörü
(Sakarya, 22/12/2020)

DÜZENLEYİCİ ORTAKLAR

“18. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi”, 12 - 14 Aralık 2020 tarihleri arasında *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı (TDAV)* öncülüğünde, *Sakarya Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi (TÜRKMER)* koordinatörlüğü ile *Sakarya Üniversitesi*'nin ev sahipliğinde çevrimiçi ortamda aşağıdaki üniversite ve kurumların işbirliğiyle düzenlenmiştir:

KONGRE ONUR KURULU

- Prof. Dr. Muzaffer ELMAS (Yükseköğretim Kalite Kurulu Başkanı - Türkiye)
Prof. Dr. Muhittin ŞİMŞEK (Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyeti Başkanı - Türkiye)
Prof. Dr. Bolatbek ABDRASİLOV (Ahmet Yesevi Üniversitesi Rektörü - Kazakistan)
Prof. Dr. Adalet MURADOV (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Rektörü - Azerbaycan)
Prof. Dr. Yusuf TEKİN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Rektörü - Türkiye)
Prof. Dr. A. Saim KILAVUZ (Bursa Uludağ Üniversitesi Rektörü - Türkiye)
Prof. Dr. Musa YILDIZ (Gazi Üniversitesi Rektörü - Türkiye)
Prof. Dr. Mahmut AK (İstanbul Üniversitesi Rektörü - Türkiye)
Prof. Dr. Mustafa BERKTAŞ (İzmir Bakırçay Üniversitesi Rektörü - Türkiye)
Prof. Dr. Sergey ZAKHARIA (Komrat Devlet Üniversitesi Rektörü - Moldova)
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Rektörü - Kırgızistan)
Prof. Dr. Ahmet ATAÇ (Manisa Celal Bayar Üniversitesi Rektörü - Türkiye)
Prof. Dr. Myrzaliev Bolat ATIMTAEVICH (Miras Üniversitesi Rektörü - Kazakistan)
Prof. Dr. Muhsin KAR (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Rektörü - Türkiye)
Prof. Dr. Murat TÜRK (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Rektörü - Türkiye)
Prof. Dr. Fatih SAVAŞAN (Sakarya Üniversitesi Rektörü - Türkiye)
Prof. Dr. Mehmet SARIBIYIK (Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Rektörü - Türkiye)
Prof. Dr. Satıbaldı Aşımoviç OMURZAKOV (Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi Rektörü - Kırgızistan)
Prof. Dr. Fadıl HOCA (Uluslararası Vizyon Üniversitesi Rektörü - Kuzey Makedonya Cumhuriyeti)
Doç. Dr. Beybitgul KARIMOVA (Kızılorda Korkutata Devlet Üniversitesi Rektörü - Kazakistan)
Közhan YAZGAN (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Genel Başkanı - Türkiye)

KONGRE DANIŞMA KURULU

- Prof. Dr. Recai COŞKUN (İzmir Bakırçay Üniversitesi - Türkiye)
Prof. Dr. Mehmet YÜCE (Bursa Uludağ Üniversitesi - Türkiye)
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi - Türkiye)
Prof. Dr. Mensur NUREDDİN (Uluslararası Vizyon Üniversitesi - Kuzey Makedonya Cumhuriyeti)
Prof. Dr. Mustafa MİYNAT (Manisa Celal Bayar Üniversitesi - Türkiye)
Prof. Dr. Akhtem A. DZHELİLOV (Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi - Ukrayna)
Prof. Dr. Haluk BENGÜ (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi - Türkiye)
Prof. Dr. Seyhan FIRAT (TÜBAV Başkanı - Türkiye)
Doç. Dr. Kürşad GÜLBAYAZ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi - Türkiye)
Doç. Dr. Leniyara SELİMOVA (Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi - Ukrayna)
Doç. Dr. Elşan BAĞIRZADE (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)
Doç. Dr. Oktay GULİYEV (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)
Doç. Dr. Qadir BAYRAMLI (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)

Doç. Dr. Raqif QASIMOV (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)

Metin KÜÇÜK (İstanbul Üniversitesi Genel Sekreteri - Türkiye)

Saadet Pınar YILDIRIM (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Genel Müdürü - Türkiye)

KONGRE KOORDİNATÖRÜ

Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN (Sakarya Üniversitesi - Türkiye)

KONGRE KOORDİNATÖR YARDIMCISI (BALKANLAR)

Prof. Dr. Abdülmecid NUREDİN (Uluslararası Vizyon Üniversitesi- Kuzey Makedonya Cumhuriyeti)

KONGRE KOORDİNATÖR YARDIMCISI (ASYA)

Prof. Dr. Myrzaliev Bolat ATIMTAEVICH (Kazakistan Miras Üniversitesi - Kazakistan)

KONGRE KOORDİNATÖR YARDIMCISI (KAFKASLAR)

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi - Türkiye)

KONGRE SEKRETERİ

Doç. Dr. Köksal ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi - Türkiye)

KONGRE DÜZENLEME VE YÜRÜTME KURULU

Prof. Dr. Enver AYDOĞAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi - Türkiye)

Prof. Dr. Hüseyin ÇALIŞKAN (Sakarya Üniversitesi - Türkiye)

Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER (İstanbul Üniversitesi - Türkiye)

Prof. Dr. Abdülmecid NUREDİN (Uluslararası Vizyon Üniversitesi - Kuzey Makedonya Cumhuriyeti)

Doç. Dr. Köksal ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi - Türkiye)

Doç. Dr. Suat KOL (Sakarya Üniversitesi - Türkiye)

Doç. Dr. Ferruh TUZCUOĞLU (Sakarya Üniversitesi - Türkiye)

Doç. Dr. Aybeyan SELİM (Uluslararası Vizyon Üniversitesi - Kuzey Makedonya Cumhuriyeti)

Dr. Öğr. Üyesi Çağrı ERGEZER (Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi - Kırgızistan)

Dr. Öğr. Üyesi Kamil TAŞKIN (Sakarya Üniversitesi - Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Zahit CAN (Sakarya Üniversitesi - Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Kürşad UÇAR (Sakarya Üniversitesi - Türkiye)

Öğr. Gör. Ali KIRKSEKİZ (Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi - Türkiye)

Öğr. Gör. Neriman HANAHMEDOV (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)

Öğr. Gör. Yusif ALİYEV (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)

Araş. Gör. Dr. Onur TÜRKÖLMEZ (Sakarya Üniversitesi - Türkiye)

Mehmet Töre YILDIRIM (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı - Türkiye)

KONGRE BİLİM VE HAKEM KURULU

Prof. Dr. A. Kılıçbay BİSENOV	Kazakistan	Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN	Türkiye
Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV	Türkmenistan	Prof. Dr. Abılay AYDASOV	Kazakistan
Prof. Dr. Adalet MURADOV	Azerbaycan	Prof. Dr. Alla PAPTSOVA	Gagavuziya / Moldova
Prof. Dr. Akimshan ARUPOV	Kazakistan	Prof. Dr. Almaz ŞAYHULOV	Başkurdistan
Prof. Dr. Alövsat MÜSLİMOV	Azerbaycan	Prof. Dr. Alparslan PEKER	ABD
Prof. Dr. Anarkan MATKERİMOVA	Kırgızistan	Prof. Dr. Anarkul URDALETOVA	Kırgızistan
Prof. Dr. Anvarbek MOKEYEV	Kırgızistan	Prof. Dr. Arber ÇELIKU	Kuzey Makedonya Cumhuriyeti
Prof. Dr. Atabek ARZİBAEV	Kırgızistan	Prof. Dr. Aycemal KANTÖRÖEVA	Kırgızistan
Prof. Dr. Azizbek TAŞBAEV	Kırgızistan	Prof. Dr. Azmi ÖZCAN	Kırgızistan
Prof. Dr. Bagdat KARPUZULI	Kazakistan	Prof. Dr. Baymirza KOJAMBERDİYEY	Kazakistan
Prof. Dr. Becet BROŞORİ	Kosova	Prof. Dr. Birol KOVANCILAR	Türkiye
Prof. Dr. Bolat MİRZALİYEY	Kazakistan	Prof. Dr. C. Gökhan BAHŞİ	Almanya
Prof. Dr. Cusupbek PİRİMBAYEV	Kırgızistan	Prof. Dr. Çetin YAMAN	Türkiye
Prof. Dr. Elmira HURİBAEVA	Kırgızistan	Prof. Dr. Enver AYDOĞAN	Türkiye
Prof. Dr. Enver HALİLOVIÇ	Bosna Hersek	Prof. Dr. Evez BAYRAMOV	Azerbaycan
Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE	Türkiye	Prof. Dr. Eyyub Günay İSBİR	Türkiye
Prof. Dr. Fadil HOCA	Kuzey Makedonya Cumhuriyeti	Prof. Dr. Fırat PURTAŞ	Türkiye
Prof. Dr. Gabil MANAFOV	Azerbaycan	Prof. Dr. Gafitullina DİLARA	Özbekistan
Prof. Dr. Galina SMİRNOVA	Rusya Federasyonu	Prof. Dr. Georgiy SULT	Gagavuziya / Moldova
Prof. Dr. Gülzat TAŞKULOVA	Kırgızistan	Prof. Dr. Habib YILDIZ	Türkiye
Prof. Dr. Hadişa NUGMANOVA	Kazakistan	Prof. Dr. Halil KALABALIK	Türkiye
Prof. Dr. Hakan POYRAZ	Türkiye	Prof. Dr. Hasan TUTAR	Türkiye
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	Türkiye	Prof. Dr. Hidayet CAFEROV	Azerbaycan
Prof. Dr. Hüseyin AKTAŞ	Türkiye	Prof. Dr. İbrahim TATARLI	Bulgaristan
Prof. Dr. İrfan MORİNA	Kosova	Prof. Dr. İsmail KERİMOV	Kırım
Prof. Dr. İsmail YAKIT	Türkiye	Prof. Dr. İlshat GAFUROV	Tataristan
Prof. Dr. İvana BANKOVA	Gagavuziya / Moldova	Prof. Dr. Jenis SADUAKASULI	Kazakistan
Prof. Dr. Kubatbek TABALDİYEY	Kırgızistan	Prof. Dr. Kadıralı KONKUBAYEV	Kırgızistan
Prof. Dr. Kadir ARDIÇ	Kırgızistan	Prof. Dr. Kamil AYDIN	Türkiye
Prof. Dr. Konstantin TAUŞANCI	Gagavuziya / Moldova	Prof. Dr. Kubatbek TABALDİYEY	Kırgızistan

Prof. Dr. Layli UKUBAYEVA	Kırgızistan	Prof. Dr. Lev P. KURAKOV	Çuvaşistan
Prof. Dr. Linar LATİPOV	Tataristan	Prof. Dr. Lyudmila KÖR	Gagavuziya / Moldova
Prof. Dr. Maarife HACIYEVA	Azerbaycan	Prof. Dr. Mahir HOTI	Arnavutluk
Prof. Dr. Manasbek MUSAYEV	Kırgızistan	Prof. Dr. Marina TİTOVA	Rusya Federasyonu
Prof. Dr. Mariya YANIĞLO	Gagavuziya / Moldova	Prof. Dr. Mehdi ELEZİ	Kosova
Prof. Dr. Mehmet Mehdi ERGÜZEL	Türkiye	Prof. Dr. Mehmet ALPARGU	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet YÜCE	Türkiye	Prof. Dr. Mensur NUREDİN	Kuzey Makedonya Cumhuriyeti
Prof. Dr. Midhat MUHARYAMOV	Tataristan	Prof. Dr. Muhlis HALİS	Türkiye
Prof. Dr. Musa EKEN	Türkiye	Prof. Dr. Mustafa AKAL	Türkiye
Prof. Dr. Mustafa MİYNAT	Türkiye	Prof. Dr. Muhammed Asif YOLDAŞ	Türkiye
Prof. Dr. Nurbübü ASİPOVA	Kırgızistan	Prof. Dr. Nurzat KANTÖRÖVA	Kırgızistan
Prof. Dr. Olcobay KARATAYEV	Kırgızistan	Prof. Dr. Ömer ANAYURT	Türkiye
Prof. Dr. Rahman MİRZAİBRAHİMOV	Kırgızistan	Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ	Türkiye
Prof. Dr. Rami MEMUSAJ	Arnavutluk	Prof. Dr. Remzi ATAÖĞLU	Kırgızistan
Prof. Dr. Roza NESEPOVA	Türkmenistan	Prof. Dr. Ruzal YUSUPOV	Tataristan
Prof. Dr. Sabır Murat BOKENBAYULI	Kazakistan	Prof. Dr. Salih AYNURAL	Türkiye
Prof. Dr. Sedat KUÇI	Kosova	Prof. Dr. Selahattin KARABINAR	Türkiye
Prof. Dr. Selahattin SARI	Türkiye	Prof. Dr. Sejfudin ZAHİROVIÇ	Bosna Hersek
Prof. Dr. Sergey ZAHARİYA	Gagavuziya / Moldova	Prof. Dr. Sofiya SULAK	Gagavuziya / Moldova
Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE	Rusya Fed.	Prof. Dr. Ş. Urpaş JANİYAZKIZI	Kazakistan
Prof. Dr. Şaban KAYIHAN	Türkiye	Prof. Dr. Şemseddin HACIYEV	Azerbaycan
Prof. Dr. Tahir AKGEMCİ	Türkiye	Prof. Dr. Tatyana RAKOVÇENA	Gagavuziya / Moldova
Prof. Dr. Tatyana DUDOGLO	Gagavuziya / Moldova	Prof. Dr. Turar KOYÇIYEV	Kırgızistan
Prof. Dr. Turgut TOK	Türkiye	Prof. Dr. Uli SCHAMİLOGLU	ABD
Prof. Dr. Ünsal BAN	Türkiye	Prof. Dr. Vahit TÜRK	Türkiye
Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA	Hakasya	Prof. Dr. Vasili GAYFULİN	Tataristan
Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV	Hakasya	Prof. Dr. Vladimir PAPAVA	Gürcistan
Prof. Dr. Zahid MEMMEDOV	Azerbaycan	Prof. Dr. Zakir MEMMEDOV	Azerbaycan
Prof. Dr. Zamira DERBİŞEVA	Kırgızistan	Prof. Dr. Zeba MUSAYEVA	Kırgızistan
Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI	Türkiye		

EDİTÖRLER
KONGRE EDİTÖRLERİ

• Prof. Dr. Hüseyin ÇALIŞKAN • Doç. Dr. Suat KOL

KONGRE ALAN EDİTÖRLERİ

ALANLAR	EDİTÖRLER
Antropoloji	Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ
Arkeoloji	Dr. Öğr. Üyesi Ü. Hacer ÇORUH
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri	Prof. Dr. M. Çağlar ÖZDEMİR Doç. Dr. Ekrem ERDOĞAN
Coğrafya	Dr. Öğr. Üyesi Muhammet KAÇMAZ
Çeviribilim	Dr. Öğr. Üyesi M. Zahit CAN Dr. Öğr. Üyesi Filiz ŞAN
Kentleşme ve Çevre Sorunları	Doç. Dr. Ferruh TUZCUOĞLU
Din Bilimleri	Prof. Dr. Abdülvahit İMAMOĞLU
Eğitim Bilimleri	Dr. Öğr. Üyesi Dursun AKSU
Ekonomi	Prof. Dr. Selim İNANÇLI
Ekonometri	Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER Doç. Dr. Gökçe CANDAN Dr. Öğr. Üyesi Nazan ŞAK
Felsefe	Doç. Dr. Tufan ÇÖTOK
Finans	Prof. Dr. M. Başaran ÖZTÜRK Doç. Dr. Sinan ESEN
Girişimcilik ve Küçük İşletmeler	Doç. Dr. Umut Sanem ÇİTÇİ
Hukuk	Prof. Dr. Hasan OKTAY Dr. Öğr. Üyesi Sevda Yaşar COŞKUN
İstatistik	Prof. Dr. Mustafa Cahit UNGAN Doç. Dr. Nihal SÜTÜTEMİZ
Kamu Yönetimi	Dr. Öğr. Üyesi Osman NAÇAK Doç. Dr. Özer KÖSEOĞLU
Maliye	Prof. Dr. Habib YILDIZ Dr. Öğr. Üyesi Cahit ŞANVER
Muhasebe	Prof. Dr. Haluk BENGÜ Doç. Dr. Fevzi Serkan ÖZDEMİR
Pazarlama	Prof. Dr. Remzi ALTUNIŞIK
Psikoloji	Prof. Dr. Murat İSKENDER
Siyaset Bilimi	Doç. Dr. Köksal ŞAHİN Dr. Öğr. Üyesi Dilşad Türkmenoğlu KÖSE
Sosyoloji	Doç. Dr. Nesrin AKINCI ÇÖTOK
Spor	Prof. Dr. Çetin YAMAN Doç. Dr. Gülten HERGÜNER
Tarih	Dr. Öğr. Üyesi Selçuk URAL Dr. Öğr. Üyesi Gülin ÖZTÜRK
Töre Bilim ve Ahlaki Değerler	Doç. Dr. Fatma Gülay MİRZAOĞLU
Turizm	Prof. Dr. Oğuz TÜRKAY
Türk Dili	Doç. Dr. Selçuk Kürşad KOCA
Türk Kültürü ve Sanatı	Doç. Dr. Kürşad GÜLBELAYAZ
Uluslararası İlişkiler	Doç. Dr. Murat ERCAN
Üretim	Dr. Öğr. Üyesi Kamil TAŞKIN
Yönetim Bilişim Sistemleri	Dr. Öğr. Üyesi Adem AKBIYIK
Yönetim ve Organizasyon	Prof. Dr. Mustafa Fedai ÇAVUŞ Prof. Dr. Oğuz TÜRKAY

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

Tarih	Saat	Hankendi	Karabağ	Cebrayıl	Ağdam	Şuşa
12 Aralık 2020 Cumartesi	12:15 - 13:30	Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	Prof. Dr. Hüseyin ÇALIŞKAN	Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER	Doç. Dr. Kürşad GÜLBEYAZ	
12 Aralık 2020 Cumartesi	13:45 - 15:00	Prof. Dr. Enver AYDOĞAN	Sevil İrevanlı	Prof. Dr. Abdülmecid NUREDİN	Prof. Dr. Giray Saynur DERMAN	Doç. Dr. Kürşat GÜLBEYAZ
12 Aralık 2020 Cumartesi	15:15 - 16:30	Prof. Dr. Murat İSKENDER	Prof. Dr. Fatma Gülay MIRZAOĞLU	Prof. Dr. Murat ERCAN	Doç. Dr. Nesrin AKINCI ÇÖTÖK	Prof. Dr. Abdülmecid NUREDİN
12 Aralık 2020 Cumartesi	16:45 - 18:00	Prof. Dr. Mustafa Fedai ÇAVUŞ	Prof. Dr. Selim İNANÇLI	Prof. Dr. Mutlu Başaran ÖZTÜRK	Prof. Dr. Oğuz TÜRKAY	Prof. Dr. Fatih ÜNAL
12 Aralık 2020 Cumartesi	18:15 - 19:30	Prof. Dr. Selahattin KARABINAR	Doç. Dr. Tufan ÇÖTÖK	Prof. Dr. Selim İnançlı	Prof. Dr. Salih Okumuş	Dr. Öğretim Üyesi Artur Boğanbayev
24 Oturum						
13 Aralık 2020 Pazar	09:00 - 10:15	Doç. Dr. Suat KOL	Doç. Dr. Selçuk Kürşad KOCA	Doç. Dr. Fevzi Serkan ÖZDEMİR	Doç. Dr. Sinan ESEN	Prof. Dr. Abdülvahap KARA
13 Aralık 2020 Pazar	10:30 - 11:45	Prof. Dr. Mehmet YÜCE	Doç. Dr. Ranetta GAFFAROVA	Doç. Dr. Pınar Altok GÜREL	Doç. Dr. Bahadır KILCAN	Dr. Nurlan Baigabyl
13 Aralık 2020 Pazar	12:00 - 13:15	Prof. Dr. Alpaslan OKUR	Atilla JORMA	Doç. Dr. Hasan ÖZGÜR	Prof. Dr. Abdülvahit İMAMOĞLU	Prof. Dr. Abdulllah KÖK
13 Aralık 2020 Pazar	13:30 - 14:45	Prof. Dr. Haluk BENGÜ	Doç. Dr. Suat KOL	Prof. Dr. Mehmet YÜCE	Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞEK	Prof. Dr. Bülent BAYRAM
13 Aralık 2020 Pazar	15:00 - 16:15	Prof. Dr. Murat ERCAN	Doç. Dr. Gökçe CANDAN	Doç. Dr. Umur Sanem ÇİTÇİ	Doç. Dr. Ferruh TUZCUOĞLU	Prof. Dr. Abdülmecid Nuredin
13 Aralık 2020 Pazar	16:30 - 17:45	Doç. Dr. Adem AKBIYIK	Prof. Dr. Mustafa Çağlar ÖZDEMİR	Doç. Dr. Kadir BAYRAMLI		Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ
29 Oturum						
14 Aralık 2020 Pazartesi	13:00 - 15:30	Dr. Öğr. Üyesi Dilşad Türkmenoğlu KÖSE	Doç. Dr. Gökçe CANDAN	Prof. Dr. A. Vecdi CAN	Doç. Dr. Kürşat GÜLBEYAZ	Prof. Dr. Abdülmecid Nuredin
14 Aralık 2020 Pazartesi	16:00 - 18:30					Prof. Dr. A. Vecdi CAN
6 Oturum						

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR	III
DÜZENLEYİCİ ORTAKLAR	VII
KONGRE ONUR KURULU	VIII
KONGRE DANIŞMA KURULU	VIII
KONGRE KOORDİNATÖRÜ	IX
KONGRE KOORDİNATÖR YARDIMCISI (BALKANLAR)	IX
KONGRE KOORDİNATÖR YARDIMCISI (ASYA)	IX
KONGRE KOORDİNATÖR YARDIMCISI (KAFKASLAR)	IX
KONGRE SEKRETERİ	IX
KONGRE DÜZENLEME VE YÜRÜTME KURULU	IX
KONGRE BİLİM VE HAKEM KURULU	X
EDİTÖRLER / KONGRE EDİTÖRLERİ / KONGRE ALAN EDİTÖRLERİ	XII

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri

Sosyal Politikalara Duyulan İhtiyacın Sinema Filmleri Çerçevesinde Analizi: Suffragette Filmi	
Asuman SÖNER	3
Covid-19 Pandemisinin Sağlık Çalışanları Üzerindeki Psikolojik Etkileri	
Dr. Kezban ÖZÇELİK KAYNAK	11

Çeviribilim

«Кыздарыйка» Элдик Поэмасындагы Фонетикалык-Фонологиялык Деңгээлиндеги Стилистикалык Каражаттар Жана Аларды Которуу Жолдору	
Гулнарида ЖАПАРОВА	19
Rusça ve Türkçe Siyasi Metinler Çevirisindeki Eşdeğerlik Sorunları	
Nurzada ANARBAY KIZI	23
Çevirmen Adaylarının Başarı Düzeyleri İle Çevirmenlik Mesleğine Yönelik Tutumları Arasındaki İlişki	
Dilber ZEYTİNKAYA	29

Çevresel Sorunlar ve Sağlık

Арал Экологиялык Аймақта Өндірілетін Сүт Өнімдерінің Химиялық Құрамын Зерттеу Нәтижесі	
Б.Ж. АСЫЛБЕКОВ - М.Т. СУЛЕЙМЕНОВА - Р.Ж. ЕРМЕКБАЕВА - А.Ш. ЕСЕНБЕКОВА	39

Din Bilimleri

Türkiye’de Dindarlık: Ulusal Ölçekli Araştırmaların Değerlendirilmesi	
Dr. Öğr. Üyesi Sezai KORKMAZ	45
Sufi Allahyar’ın Sebatu’l-Acizin Eserinde Tasavvuf	
Dr. Mairamkan ISABAEVA	49

Balkan Coğrafyasında Manzum Kırk Hadisler	
Mustafa YÜCEER	55
Eğitim Bilimleri	
Eğitim Bağlamında Oyunlaştırma Tezleri: Bir Doküman İncelemesi Çalışması	
Hasan ÖZGÜR	65
Sınıf Öğretmeni Adaylarının Bilgi Okuryazarlığı Düzeyleri İle Sosyal Sorun Çözme Becerileri Arasındaki İlişki	
Dr. Öğr. Üyesi Berker BULUT - Doç. Dr. Soner ALADAĞ - Dilşat UZUNOĞLU - Büşra Nur GÜNTEKE Özge BIKMAZ BİLGİN	71
Sınıf Öğretmeni Adaylarının Küresel Vatandaşlık Düzeyleri İle Sosyal Girişimcilik Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi	
Doç. Dr. Soner ALADAĞ - Dr. Öğr. Üyesi Berker BULUT - Büşra Nur GÜNTEKE - Dilşat UZUNOĞLU Özge BIKMAZ BİLGİN	83
Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Gözünden Öğretmenlerin Nitelik Sorununun Nedenleri	
Dr. Öğr. Üyesi Halim GÜNER	97
5/1 Derslerinin Uzaktan Eğitim Şeklinde Yürütülmesine İlişkin Öğrenci Görüşleri: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Örneği	
Aslıhan KARATAŞ - Mehmet ULUTAŞ - Bertan AKYOL	103
Göçmen Öğretmenlerin Sosyal Sorunlarının Eğitime Etkisi	
Dr. Muhammet İbrahim AKYÜREK	105
Göçmen Öğrenci Sorunlarının Eğitime Etkisi	
Dr. Muhammet İbrahim AKYÜREK	109
Бүгінгі Жасөспірім Жастағы Қыз Балалардың Өзін-Өзі Бағалауы	
К.Т. АТЕМОВА - Г. А. ОМАРОВА - М.М. ИСАБЕКОВА	113
Жоо Студенттерінің Азаматтық-патриоттық Сапаларын Қалыптастыру Мәселелері	
Саттар Есбергенұлы ЖАНБОЛАТОВ - Салтанат Есімжанқызы МАНАБАЕВА Акерке Бердиевна СИКИМБАЕВА	121
Математика Және Физика Сабақтарында Оқушылардың Талдау Жасау Дағдыларының Дамуына Әсер Ететін Факторлардың Бірі Ретінде Іс-Әрекеттегі Зерттеудің Маңыздылығы	
Б.К. СЫДЫКОВА - А.Б. МАЙДАНОВ - Г.К. СЫЗДЫКОВА	127
Парсы-Түркі Әдебиетіндегі Нәзира Дәстүрі	
Н.З АБИЛХАЙЫРОВ	135
Çocuklara Yabancı Dil Öğretimi	
Öğr. Gör. Dr. Gülfidan AYTAŞ	143
Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Gözünden Öğretmenlerin Nitelik Sorununun Nedenleri	
Dr. Öğr. Üyesi Halim GÜNER	149
Тіл Мен Ұлттық Мәдениеттің Арақатынасын Илі Нғвомәдениеттанымдық Тұрғыда Зерттеу Мәселелері	
М.Б. ШОЙМАНОВА	155
Kovid-19 Sürecinde Üniversite Öğrencilerinin Çevrimiçi Teknolojilere Yönelik Özyeterlik Algıları İle Öğrenme Hazır Bulunmuşluk Düzeylerinin İncelenmesi	
Semra KİYE - Orhan YONCALIK	159
Kovid-19 Pandemisi Sürecinde Psikolojik Danışmanların ve Öğretmenlerin Çevrimiçi Öğrenme Hazır Bulunmuşluk Düzeylerinin İncelenmesi	
Semra KİYE	167
Мәліметтерді Жинақтап Өңдеу Дағдыларын Дамыту Мұғалімдердің Зерттеу Жұмыстарына Ынталандыру Факторы Ретінде	
Б.М. ДЕМЕСЕНОВ - А.М. АБИШЕВА	175

Семинар-Практикумдар Арқылы Мұғалімдердің Рефлексиялық Жазылым Дағдыларын Дамыту	
Б.М. ДЕМЕСЕНОВ - Б.Б. ЖАИЛГАНОВА	181
Педагогикалық Университеттер Студенттерінің Тәжірибесін Ұйымдастырудың Пирамидалық Моделі	
Б.М. ДЕМЕСЕНОВ - Н.К. ТАКЕНОВА - Г.А. ТАСАНОВА - Н.К. ЖАНГАБЫЛОВ	187
География Сабақтарында Дискуссия Әдісін Қолдану Арқылы Зерттеушілік Дағдыларды Дамыту	
Б. А. ОРЫНБЕК	193
Pedagogik Formasyon Öğrencilerinin Web 2.0 Hızlı İçerik Geliştirme Öz-Yeterlik İnançlarının Cinsiyet ve Çevrimiçi Ders Alma Değişkenlerine Göre İncelenmesi	
Yasin ÜNGÖREN - Mehmet Barış HORZUM	199
1918 Yılından Sonra Türkçe Öğretim Dili ve Türkçe Öğretiminde Yöntemlerin Gelişmesi	
Doç. Dr. Atilla JORMA	205

Ekonometri

COVID-19 Salgını Verilerine İstatistiki Yaklaşımlar	
Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER	213

Ekonomi

Rusya Federasyonu Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin Ekonomik Kalkınma Sorunlarının Analizi	
Tofiga HUSEYNOVA	229
Orta Asya Ülkelerinde Uluslararası Sermaye Akımlarının İktisadi Büyümelerine Etkisi	
Öğr. Gör. Büşra DOĞAN	237
Кыргыз Республикасынын Жылкы Чарбасынын Ишканаларынын Ишмердүүлүгүн Өнүктүрүү	
Жороева Айнура МАМАТОВНА	243
Makroekonomik Veriler Işığında Covid-19 Virüs Salgınının Kırgızistan Ekonomisine Etkileri	
Aslı ERGEZER	247
Cinsiyet Eşitsizliği ve Ekonomik Gelişme: E-7 Ülkeleri Üzerine Bir Değerlendirme	
Dr. Pelin GENÇOĞLU - Öğr. Gör. Dr. Sevda KUŞKAYA - Dr. Öğr. Üyesi Fatma ÜNLÜ	261
Mülteci Akımının Çevresel Etkileri: Seçilmiş Ülkeler Üzerine Ampirik Bulgular	
Dr. Öğr. Üyesi Müge MANGA	269
Түркістан Облысының Әлеуметтік Және Экономикалық Дамуының Талдау	
А.Е. ЕСБОЛОВА - Г.А. ЖАДИГЕРОВА - Ж.Ж. ТЕМИРОВА - Ш. ОЛИМОВ	275
Активтерді Ұзақ Мерзімді Қаржыландыру Формалары Және Лизинг Операцияларын Жүргізу Ерекшеліктері	
Э.Ф.К. КАЗАНБАЕВА Ж.С.	285
Аграрлық Саласының Бәсекелік Қабілетін Жаңғырту Жолдары Мен Өзекті Мәселелері	
З.У. КУДАЙБЕРГЕНОВА - Г.П. КОПТАЕВА - М.О. БЕКЕБАЕВА	291
Yabancı Yatırımların Teşvikinde İşçi Maliyetlerinin Etkisi - Kuzey Makedonya Örneği	
Prof. Dr. Bülent DERViŞ	297
İhracata Dövlət Dəstəyi Sisteminin Formalaşdırılmasında Beynəlxalq Təcrübə	
Qafarlı Qalib NİZAMİ OĞLU	301
Кыргыз Республикасынын Жылкы Чарбасынын Ишканаларынын Ишмердүүлүгүн Өнүктүрүү	
Жороева Айнура МАМАТОВНА	313

Felsefe

Арсланбап Жана Суфизм	
Мырзабаева Нуржамал САСАЛИМОВНА	319
Yeni Çağ Metafiziğinde Tözün İnkârına Varan Sürece Dair Bir İnceleme	
Doç. Dr. S. Atakan ALTINÖRS	325
Kırgız Kültürünün Gelişimi Bağlamında Oyun Olgusu	
Abdurasulova Aksana IKRAMZHANOVNA	333
Tractatus'tan Dil Oyunlarına	
Derya AYBAKAN SALIYA	343
Арсланбап Жана Суфизм	
Мырзабаева Нуржамал САСАЛИМОВНА	349

Finans

Covid-19 Pandemisi İle Altın Fiyatları, Döviz Kuru ve Hisse Senedi Piyasaları Arasındaki İlişkinin Analizi	
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa UYSAL - Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÇAYIR	357
Azərbaycanda KOB-ların İslam Bankçılığına Olan Maraqlarının Ölçülməsi Üzrə Empirik Araşdırma	
Ruslan ATAKİSHİYEV - Gafgaz GAHRAMANLÍ	367

Hukuk

Implementation Of The European Convention On Human Rights In Macedonia	
Prof. Dr. Abdülmecit NUREDDİN	381
Судьялардың Құқықтық Мәдениетін Қалыптастыру: Тарихи-Құқықтық Талдау	
М.О. АЛТАЕВА - Г. СЕРИК - Б.Е. ИМАШЕВ	387

İletişim

Türk Dünyasının Sesi Olarak TRT AVAZ	
Ashı YURDIGÜL	395
Erken Dönem Dağıstan Sinemasına Genel Bakış	
Yusuf YURDIGÜL	403

İstatistik

CODAS-Sort ve Çok Boyutlu Ölçekleme Analizi İle İllerin Girişimcilik Sınıflandırması	
Arş. Gör. Dr. Ahmet AYTEKİN	411

Kamu Yönetimi

Güney Kafkasya Ülkelerinde Yükseköğretim Sistemlerinin Karşılaştırılması: Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Abhazya Örnekleri	
Prof. Dr. Bekir PARLAK - Muhammet MAĞAT	425
Türk Toplumlarında Bir Alternatif Çözüm Yolu Olarak Aksakallık Kurumu	
Prof. Dr. Mehmet YÜCE - Dilşad KELEŞ	435
Türk Siyasal Düşüncesinde Otoritenin Biçimlenişi, Siyasal Gücün Tesisi: İstibdad Kavramı Üzerine Bir İnceleme	
Dr. Öğr. Üyesi Nergiz AYDOĞDU	443

Türkiye’de Kamu Bürokrasisinin Verimliliği: Küresel Rekabet Endeksi Raporlarının Bir Analizi

Dr. Öğr. Gör. Elif GENÇ TETİK 449

Kolektif Üretim Azerbaycan’daki Etno-Dinsel Temsilcileri: Malakanlar

Saliha Gizem ÖNDER 457

Maliye

Türkiye İle Çekya, Slovakya ve Polonya’daki Profesyonel Futbolcuların Gelir Vergilerinin Karşılaştırılması

Semih ARAT 465

Muhasebe

Sürdürülebilirlik Bağlamında Değer Yaratma Stratejisinin Belirlenmesi ve Ölçümlemesinde Kaynak Tabanlı Model Önerisi

Prof. Dr. Orhan ELMACI - Şule Sarıkoyuncu EMRE 475

Sürdürülebilirlik Perspektifinden Üretim İşletmelerine Yönelik Kurumsal Sürdürülebilirlik Performansını Değerlendirme Ölçeği

Prof. Dr. Orhan ELMACI - Şule Sarıkoyuncu EMRE 485

Muhasebe Öğrencilerinin Finansal Okuryazarlık Düzeyinin Belirlenmesi

Ulukan BÜYÜKARIKAN - Cengiz ERYILMAZ 499

Pazarlama

Жашыл Маркетинг Жана Анын Өзгөчөлүктөрү

Алымкул Мухтарович УМАРОВ..... 509

Партизандык Маркетингдин Артыкчылыктары

Чиннигул Гайдаркизи ХУРБАЕВА 513

Seçmenler Sosyo-Psikolojik Davranışa Göre Oy Verirler Mi? Z Kuşağı Üzerine Bir Araştırma

İsmail Tamer TOKLU - Hilal Öztürk KÜÇÜK 517

Dijital Pazarlama Karmalarından 4P+2P+2C+3S VE 4S Modellerinin Karşılaştırılması

Dr. Öğr. Üyesi Hande AYHAN GÖKCEK 527

Şehir Pazarlaması ve Şehir Marka Değeri Boyutları İlişkisi

Abdullah ERAVCI 533

Psikoloji

Мінез-Құлқында Ауытқуы Бар Жеткіншектердің Психологиялық Ерекшеліктері Туралы

Ж.С. СИХЫНБАЕВА - Қ.С. СИҚЫМБАЕВ - Д.Б. ЕШЕНКУЛОВА 543

Siyaset Bilimi

Türk Siyasal Hayatının İlk Siyasi Partisinin Darbe Girişimi: Fedailer Cemiyeti / Kuleli Vak’ası

Dr. Ahmet Ali UGAN 549

Cumhuriyet Dönemi Millileştirme Politikalarında Basının Rolü: Terkos Şirketi ve 1929-1930 İstanbul Yangınları

Dr. Hümeýra TÜREDİ 553

Nurettin Topçu ve Anadolu Milliyetçiliği

Pürlen ÜÇER SUNAR 561

Sosyoloji

Covid-19 Küresel Salgını Yemek Kültürümüzü Nasıl Etkiledi?	
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	573
Şefika Sultan Gaspıralı: Kırım-Tatar Türkülerinin Kadın Milli Eğitimine İlerici Görüşler	
Doç. Dr. Ranetta GAFAROVA	579
Gönüllü Katılıminin Yoksulluğu Azaltmadaki Rolü: Endonezya, Aceh Örneği	
Siti Arifa DİANA - Muhammad Zawil KİRAM	587

Tarih

Чыңгыз Айтматов-Төкмө Акын Элмирбек Иманалиевдин Жоктоолорунда	
Анарбекова Венера ЭРКИНБЕКОВНА	599
Садри Максудинин Түрк Дүйнөсүндөгү Илимий Мурасы	
Проф. Женишбек ДУЙШЕЕВ	605
Gürcistan ve Rusya Ekseninde Etnik Bir Savaş: Güney Osetya Savaşı	
Dr. Öğr. Üyesi Yunus EKİCİ	607
Tanzimat Dönemi Rumeli'deki Eğitim ve Kültür Yapıları	
Yasemin HOCA - Drenushe FİDANİ	613
Nili Casusluk Örgütü Ekseninde I. Dünya Savaşı Sırasında Yahudi Casusluk Faaliyetleri ve Günümüze Etkileri	
Hüsniye KOÇ	621
İkinci Meşrutiyet Döneminde Muhafiz Oluşumlar: Hürriyet ve İtilaf Fırkası Örneği	
Dr. Öğr. Üyesi Enver Emre ÖCAL	627
Хəзəр Хақанлығында Хristian Dinин Yayılmasında Azərbaycanının Rolü	
Məhərrəm ƏHMƏDOV	631
БӨКЕЙ ОРДАСЫ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ЭТНОГРАФИЯСЫН РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ РЕСЕЙ ЗЕРТТЕУШЛЕРІНІҢ КӨЗІМЕН ЗЕРТТЕУ ТАРИХІ	
В.И. СУЛТАНОВА - С.К. КОСАНБАЕВ - А.Ж. АБДИХАНОВА	637
Nüreddin Mahmūd Zengī-Salāheddīn Eyyūbī Anlaşmazlığı ve Eyyūbilerin Yeni Ülke Arayışları	
Dr. Abdulcelil İŞİK	649
Ақтөбе Өңіріндегі Ашаршылық Мәселесі Мерзімді Баспасөз Беттерінде (1931-1933 жж)	
Н. Х. ХАДЖИ-МҰХАН	653

Turizm

Geleneksel Gastronomik Lezzetlerin Korunmasında Coğrafi İşaretlemenin Önemi: Hamsiköy Sütlaçı	
Mehmet Akif ŞEN	665
Borsa İstanbul'daki Konaklama İşletmelerinde Çalışma Sermayesini Belirleyen Unsurların Analizi	
Dr. Mehmet BEYAZGÜL - Prof. Dr. Erdinç KARADENİZ	669
Проблемы Синонимии Транспортной Терминологии Русского И Кыргызского Языков	
Зияда Садыковна КАЛЫБЕКОВА - Мавлюда Рысбаевна ШАКИРОВА Динара Толегеновна СУЛТАНБАЕВА	677

Türk Dili

Ч. Айтматовдун Чыгармаларындагы Тергөө Сөздөргө Сереп	
Айнұра Аскаровна СОПОНОВА	687

Тектеш Түрк Тилдериндеги Жардамчы Атоочтор (Салыштырма Панда)	
Динара ИСАКОВНА АЛТАЕВА	691
Калька Сөздөр - Жаңы Маанилердин Жаралыш Натыйжалары (Дыйканчылык Терминдеринин Негизинде)	
Элмира Гайдаровна ХУРИБАЕВА - Нуржана Кадыровна ЖАЛИЛОВА	697
Курандылар Менен Жасалып Дыйканчылыкка Тиешелүү Болгон Атоолор	
Элмира Гайдаровна ХУРИБАЕВА - Нуржана Кадыровна ЖАЛИЛОВА	701
Kazak Türklerinin Bilmeceleri	
Dr. Erdal AYDOĞMUŞ	705
Vural Bahadır Bayrıl Şiirinde Geleneğin İzleri	
Fatih BALCIOĞLU - Ahmet EVİS	713
Yeni Eleştiri Anlayışı Bağlamında Güven Turan'ın Cemal Süreya Yazısı	
Kübra Gök SOLAK - Ahmet EVİS	723
Bir Eko-Kurgu Örneği Olarak "Kuşlar da Gitti" Adlı Eserde Toplumsal Dönüşümün Değerlendirilmesi	
Öğr. Gör. Menekşe YAVUZ - Doç. Dr. Didem Ardalı BÜYÜKARMAN	733
1927'de Asrileşmenin Aydınlar ve İktisadi Kalkınma Üzerindeki Etkisi: Müftüzade Mehmet İhsan'ın Asri Fikir: Milletime Hitap Örneği	
Doç. Dr. Nuran ÖZLÜK - Prof. Dr. Hüseyin DOĞRAMACIOĞLU	743
Türk Kültürü ve Sanatı	
Татар Декоратив Тәлиңкәләре: Яңарыш	
Алсу ШАМСУТОВА	755
Gaziantep Mutfağında Dürüm Kültürünün Yeri	
Esra DEMİRCİOĞLU	759
Татар Шәмаилләрендә Төрөк Архитектурасы Белән Бәйлә Рәсемнәр	
Ләйлә ШАМСУТОВ	765
Kendi Mısralarında Şairler	
Dr. Murat TUNA	769
Uluslararası İlişkiler	
Sosyal Medyanın Küreselleşmesi Durdurulabilir Mi?	
Dr. Arda ERCAN	777
Afganistan'daki Siyasi İstikrarsızlık Süreci Üzerine Bir İnceleme	
Yrd. Doç. Babur HAYA	783
Pandeminin (Covid-19) Türkiye'nin Sosyo-Politik Yaşamındaki Etkileri	
Dilşad Türkmenoğlu KÖSE - Asena BOZTAŞ	791
Akdeniz Enerji Sorunları	
Fahmi BABAYEV	797
Potansiyel Siyasal Güç Olarak Milliyetçilik Kavramı ve Milliyetçiliğe Yönelik Yaklaşımların Değerlendirilmesi	
Gürkan KANAT	805
Ceenbekov Dönemi Kırgızistan-Türkiye İlişkileri	
Öğr. Gör. Halil ŞENGÜL	815
Kafkas 2020 Tatbikatı'nın Rusya ve Türkiye Açısından Güney Kafkasya Bağlamındaki Jeopolitik Önemi	
Marco BOSCHELE	819

Fergana Vadisi'nde Korku ve Öfke: Kırgız-Özbek Uyuşmazlıkları	
Mehmet Töre YILDIRIM	825

Yönetim Bilişim Sistemleri

Bilişim Güvenliği ve Siber Güvenlik: İçerik ve Farklılıkları	
Hayale ALESKEROVA	831

Yönetim ve Organizasyon

Mükemmeliyetçilik Algısının Kariyer Planlama Sürecindeki Etkisinin Araştırılması: Çorlu Coca Cola İçecek Fabrikası Örneği	
Prof. Dr. Enver AYDOĞAN - Kadriye GÖK	837
112 Acil Sağlık Hizmetleri Çalışanlarının Şiddete Maruz Kalma Durumu İle İş Doyumu Arasındaki İlişki	
İbrahim TÜRKMEN - Hüsamettin Yüce DOĞAN	845
İnsan Kaynakları Yönetiminde Eğitim Fonksiyonunun Yeri ve Önemi: Azerbaycan'da Bir Uygulama Örneği	
Leyla SULTANLI - Saida SAFARALIYEVA	853
Post-Dijital Ekonomik Sisteme Geçerken Sanal Organizasyon Yapılarına Yeniden Bakmak	
Pınar ALTIOK GÜREL	861
Polis-Özel Güvenlik İşbirliği, Öncülleri, Sonuçları: Bir Alan Yazın Taraması	
Dr. Uğur DEMİRCİ	871
İletişim Çatışmaları İle Örgütsel Güven Arasındaki İlişkide Empatik Eğilimin Aracılık Rolü: Elazığ Sağlık Çalışanları Örneği	
Tuğba Şadiye ÇİTİL ŞAP - Doç. Dr. Erkan Turan DEMİREL	881
Компания Қызметкерлерін Басқаруды Жетілдірудің Стратегиялық Бағыттары	
З. У. КУДАЙБЕРГЕНОВА - Ж.А. САРИЕВА - А.А. ШАДИЕВА	889

**Çalışma Ekonomisi
ve
Endüstri İlişkileri**

Sosyal Politikalara Duyulan İhtiyacın Sinema Filmleri Çerçevesinde Analizi: Suffragette Filmi

Asuman SÖNER¹

Özet

XIX. yüzyılda başta Britanya olmak üzere toplumlarda kadın-erkek eşitsizliği söz konusudur. Kadınlar toplum içerisinde belirli toplumsal roller dışına çıkamamaktadır. Kadın-erkek arasındaki eşitsizlik sadece sosyal hayatta değil çalışma yaşamında da kendini göstermektedir. Ayrıca kadınlar erkeklere göre daha fazla çalışmalarına rağmen erkeklerden daha az maaş almaktadır. Çalışma şartlarındaki zorluklar işçilerin hastalanmasına, zehirlenmesine ve hayatlarını kaybetmelerine neden olmaktadır. Sanayi devrimi sonrası kadınların ve çocukların çalışma hayatı girmesi ve yine zor şartlarda çalışmaları sosyal politikaları zorunlu hale getirmektedir.

Sosyal politikalar bu noktada anlam ve önem kazanmaktadır. XIX. yüzyılla birlikte ortaya çıkan sosyal politika disiplini başta işçi ve işveren arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde işçi taraflı bir anlayış sergilemiştir. Süreç içerisinde sosyal politikanın sorumluluk alanında gelişmeler yaşanmış; kadın, çocuk, yaşlı, eski hükümlü, engelli ve benzeri gruplar sosyal politikaların hedef kitlesi hâline gelmiştir.

Sinema filmleri bir sanat dalı olmanın yanında içerisinden çıktığı toplumun bir ürünüdür. Sinema filmleri toplumları etkilemekte ve aynı zamanda toplumlardan da etkilenmektedir. Araştırma da, amaç sinema filmlerinin toplumsal niteliğini öne çıkararak, sosyal politikanın ortaya çıkmasındaki nedeni film aracılığıyla irdelemektir.

Araştırmada bu amaçla XIX. yüzyıl Londra'sını yansıtan Sarah Gavron'un 2015 yılı yapımı olan *Diren!* (*Suffragette*) filmi adlı filmi ele alınacaktır. *Suffragette* filminde de görüldüğü üzere XIX. yüzyıl Londra'sı toplumunda, kadınların yaşamak dışında pek de başka bir hakkı yoktur. "Suffrage" kelimesinden gelen ve "kadınların oy müdacedesi" veya "süfraje" olarak çevrilen terim, XX. yüzyılın başlangıcına yakın Birleşik Krallık'ta ortaya çıkan ve farklı yollarla kadınların başta seçme ve seçilme olmak üzere birçok hakkını savunan hareket için kullanılmaktadır. *Suffragette* filmi bu noktada önemli bir mücadeleyi bizlere yansıtmaktadır.

Sinema filmi birlikte toplumdaki yoksulluk, işsizlik, açlık ve kadınların sosyal dışlanmaya maruz kalmaları gibi sosyal sorunlara dair somut örnekler verilecektir. ABD ve Avrupalı ülkelerde sanayi devrimi sonrası sosyal sorunların toplumları derinden sarstığı söylenebilir. Bu nedenle, belirtilen ülkelerde sosyal politikaların ortaya çıkışındaki ihtiyaç, dönemi anlatan *Suffragette* filmi ile ifade edilecektir.

Anahtar kelimeler: Kadın, Süfraje, Kadın-Erkek Eşitsizliği, Sosyal Politika.

1.Giriş

Suffragette filmi, XIX. yüzyıl İngiltere'sinde kadınlara oy hakkını savunan bir grup kadının öyküsünü anlatmaktadır. "*Suffragette*"(kadınların seçme hakkını savunan kadın) filmi ya da Türkçe adıyla "*Diren*" filmi Sarah Gavron yönetmenliğinde, 2015 senesinde çekilmiştir. Film süresi ise bir saat kırk altı dakikadır (Tureng Dictionary and Translation, 2018).

Birçok sanat dalında toplumun genel bir analizi yapılarak döneme ilişkin bilgiler hedef kitleye sunulmaktadır. Film analizi ise günümüzde kalitatif yöntemlerden birisi olarak kabul görmektedir. Yine sinema filmleri bilimsel araştırmaların nihai araştırma verileri olarak sayılmasa da temsillerimiz gibi sosyal uygulamalarımızın bir yansımasıdır (Orhan, 2010, s. 134). Bu nedenle toplumlarda sosyal politikanın çıkışı noktasında etkili olan sorunlar, "*Suffragette*" filmi aracılığıyla gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

¹ Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Politika Yüksek Lisans Mezunu asusoner@gmail.com

Sinema ile toplumsallığın ilişkisini sanallaştırmaya ya da edimselleştirmeye, simgesel unsurun ya da imgenin “gerçekliğe” dayalı çift yönlü bir ilişki olarak görmek gerekmektedir. Bu anlamda sinema bizlere toplumsalın aşkın bir çözümlenmesini sunmaktadır. Bu, yalnızca edimsel “toplumsal olgularla” değil, ampirik alanı aşan sanal kendiliklerle de ilgilenen bir çözümlenmedir. Bu noktalardan sinema, toplumsal teşhise değerli bir katkıda bulunur, bulunabilir. Bunlara bağlı olarak, toplumsal teori de dünyayı farklı, daha duygulanımsal ve daha yoğun bir şekilde kaydetmenin bir yolu olarak sinema aracılığıyla sanal ile ilişki kurma olanağına da sahiptir (Diken ve Laustsen, 2016, s. 23).

Suffragette filmi yaşanan kişi ve olayları konu almaktadır. Oy hakkını kazanabilmek için seslerini farklı şekillerde duyurmaya çalışan Süfrajeterlerin hikâyelerini filmde görmekteyiz. İngilizce “*suffrage*” kelimesinden gelen ve Türkçe’ye “*kadınların oy müdacelesi*” veya “*süfraje*” olarak çevrilen terim, XX. yüzyılın başlangıcına yakın Birleşik Krallık’ta ortaya çıkan ve farklı yollarla kadınların başta seçme ve seçilme olmak üzere birçok hakkını savunan hareket için kullanılmaktadır. Temelde kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olmasının gerekliliğini vurgulayan ve “kadınların oy hakkı savunucusu” veya “süfrajeter” olarak adlandırılan bu hareketin destekçileri, bu amaçta senelerce mücadele ederek kadınlara oy hakkı verilmesini sağlamışlardır (Varal, 2017: 390). Ayrıca ilk kez 1906 senesinde İngiliz gazetesinde yayınlanan bir makalede “*Suffragette*” (süfrajeter) kelimesi, oy kullanma hakkı için mücadele eden kadınları tanımlamak için kullanılır (Adıgüzel ve Görmez, 2017, s. 165).

Film ana teması olan seçme ve seçilme hakkının dışında kadınların sosyal yaşamdaki sorunlarını gözler önüne sermiştir. Kadınların evlerinde, işyerlerinde, sokaklarda yaşadığı fiziksel ve psikolojik şiddet, ücret eşitsizliği, bir annenin çocukları üzerinde hakkı iddia edememesi filmde diyaloglara oldukça net ve etkili diyaloglar ile yerleştirilmiştir.

1.1. Tarihsel Arka Plan

Kadınlar, sosyal politika üzerine geleneksel metinlerde çok fazla yer almazlar; aldıkları noktada ise refah hizmetlerinden yararlananlar olarak sunulurlar. Kadınların hem refah hizmetlerinin yararlanıcısı hem de sunucusu olarak konumları karmaşıktır ve bu durum toplumlarda ücretli ve ücretsiz işlerin eşitsiz toplumsal cinsiyetçi işbölümü ile ilişkilidir. İnsanların iş ve iş dışı arasındaki katı ayrıma bağlı oluşlarını inceleyen Gosta Esping-Andersen’inki gibi refah analizleri, kadının varlığını kavrayamamaktadır. Kadınlar, çocuklara veya bakıma ihtiyaç duyan yetişkinlere bakmak amacıyla işgücü piyasasından çekilmektedir. Böylece refah devleti yardımlarından yararlanan kadınlar aynı zamanda refahın ücretsiz sunucusu rolünü üstlenmektedirler. Yine ücretsiz bakım sağlayıcısı olarak kadınların katkısını dikkate almayan refah analizleri, kaçınılmaz olarak kadının verdiklerine karşılık sistemden aldıklarını daha fazla olduğunu düşünecektir (Lewis, 2011, s. 143).

Yine Esping-Andersen’in üç-dünya tipolojisi, kadınları dikkate almamakla kalmamış, metalaşmanın sınırlanması kavrayışı ile ücretsiz işin büyük önem taşıyan anlamını göz ardı etmiştir (Moreno, 2015: 376). Sanayi devriminin insan emeğine, çalışma şartlarına ve yaşamına istinaden getirdiği en büyük dönüşümlerden birisi de kadın ve çocukların çalışma yaşamına girmeleridir. Kadın ve yaş sınırı tanımadan kadın ve çocuk emeğinin sömürülmesini içeren bu durum sanayi devriminin ortaya çıkardığı en önemli sosyal sorunlardan sadece birisidir. Ayrıca kadın ve çocukların, bedensel güçlerinin üzerinde ağır ve yıpratıcı işlerde çalışmaya zorlanmaları, kuşakların yıkımına, sakatlıkların artmasına, genç yaşta ölümlere ve toplumsal huzursuzlukların çoğalmasına sebebiyet vermiştir (Güven, 2013, s. 47).

Sanayi devrimi, mevcut toplumsal yapıyı yeni üretim ilişkileri çerçevesinde köklü bir şekilde dönüştürmüş ve kadınlar ücret karşılığında çalışan işçiler olarak ilk defa bu dönemde çalışmaya başlamışlardır. Bu süreçte üretimin merkezileşmesi ve yoğunlaşması işgücü talebini arttırmış zamanla artan rekabet, iş yerleri için üretim maliyetlerinin düşürülmesi amacıyla “*ucuz kadın emeğinin*” kullanılmasını sağlamıştır. Ucuz emek gücü sadece kadınlarla sınırlı kalmamış aynı zamanda çocukların emekleri de bu şekilde görülmüştür. Sanayi devrimi sonrası söz konusu yeni üretim tekniklerine bağlı olarak, yeni çalışma düzenleri tarihsel anlamda dönemin ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmiş, yeni meslekler ortaya çıkmış ve erken dönemde sanayileşen ülkelerde kadınların iş gücüne katılımı belirgin bir biçimde artmıştır.

Kadınların emek piyasasına girişiyle beraber çalışma hayatını düzenleyen bazı temel yasalar çıkarılmıştır. İngiltere başta olmak üzere Almanya, Fransa gibi erken sanayileşen ülkelerde bu yasal düzenlemeler çalışma sürelerinin azaltılması, yer altında çalışmanın yasaklanması gibi kadın işçilerin maruz kaldığı sorunlar etrafında gerçekleşmiştir. Yasal söz konusu düzenlemeler belli ölçüde de olsa hayata geçirilmesi XIX. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşmiştir. Çalışma yaşamında kadın emeğine ilişkin düzenleme ve yasaların hayata geçmesi ise kadınların çalışma yaşamındaki sorunlarının artması paralelinde gerçekleşmiştir (Ertuğrul Yılmaz, 2014, s. 306).

Latince “*femina*” (kadın) kökünden gelen feminist (kadınsı) hareket, Fransız ihtilâli yıllarında 1971’de Olympe de Gouges’in “Kadın Hakları Beyannamesi” ile ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyıl ortalarından sonra Batı ülkelerinde ortaya çıkan ve de kadın hareketi ile anılan feminizm, başta eğitim ve çalışma alanında olmak üzere kamusal alanda cinsiyet farkı gözetilmeksizin, eşit haklar talep etmekteydi. Ayrıca feminist bir dergicilik anlayışının ise XIX. yüzyılın ortalarından sonra kadın hareketleri ve feminist mücadelelerle başladığı söylenebilmektedir (Şahin, 2018, s. 102).

Feminist kadın politikaları, cinsiyet ayrımından doğan sorunları gidermeyi, erkeklerin sahip oldukları bütün hakların ve yetkilerin kadınlara da verilmesini ve kadın-erkek eşitsizliğinin giderilmesine yönelik feminist kadınlar tarafından geliştirilmek istenen politikalarlardır.

XIX. yüzyılın feminist hareketlerinin temel hedefi, kadına toplumun her alanında eşit haklar sağlamak iken, 1960 sonrasındaki feminist grupların söylem ve mücadeleleri farklılaşmıştır. Farklılaşan bu mücadele sonrasında feministler, kadını, toplumun her alanında özgür kılmayı, çocuk doğurma ve yetiştirme faaliyetleri de dâhil olmak üzere, cinsiyetle bağlantılı tüm sosyal rolleri terk etmeyi temel amaç olarak görmekteydiler.

Hangi feminist akım çerçevesinde şekillenirse şekillensin, genellikle klâsik kadın politikalarının aktörleri ve hedef kitlesi kadınlar olmaktadır. Feminist odaklı kadın politikaları, sosyal yapıdan kaynaklanan kadın sorunlarının çözümlerinde dahî, kendi kendine koyduğu cinsiyet sınırlamalarından dolayı etkin olamamaktadır. Kadınlara ilgili sosyal sorunlara sadece kadınların baktığı pencereden bakılarak bir çözüm bulunamayacağı da ortaya çıkmıştır.

Cinsiyete dayalı ayrımcılığın ortadan kaldırılması ise, toplumsal dokuyu dikkate alan kadın, aile ve sosyal politikalar ile mümkün olacaktır. Feminist kadın politikaları, sadece kadınlara yönelik politikalar ürettiği sürece, toplumdaki erkeklerin geniş desteğini alamadığı için, sosyal politikaların hayata geçirilmesinde önemli bir rol oynayan toplumsal mutabakat da sağlanamamaktadır (Seyyar, 2011, s. 301).

1.2. Suffragette

Film, Londra’da geçmektedir. Filmin ilk sahnesinde bir adamın seslendirdiği şu cümleler yer almaktadır: “Kadınlar; sakın bir mizaca veya siyasal ilişkileri muhakeme edebilecek akli dengeye sahip değildirler. Kadınların oy kullanmasına izin verirsek, sosyal yapımız bozulur. Kadınlar; babaları, ağabeyleri ve kocaları tarafından gayet iyi temsil ediliyor. Oy hakkı verildiği anda, önüne geçmek imkânsız olacak. Kadınlar; parlamento üyesi, bakan, hâkim olmayı talep edecektir.” Bu söylenenler sanki bir adamın topluluk önünde konuşması gibidir. Ama ne adam ne de kalabalık sahnede yer almaktadır. Kalabalık ise “Evet! Evet!” haykırışlarıyla konuşmacı adamın konuşmasını sık sık bölmektedir. Daha sonraki sahnede ise filmin amacını özetler nitelikte cümleler yer almaktadır: “Kadınlar yıllarca, eşitlik ve oy hakkı için barış içinde kampanyalar yürüttüler. Argümanları görmezden gelindi. Karşılığında oy hakkı savunucusu Emmeline Pankhurst sivil itaatsizlik ile ulusal kampanya çağrısı yaptı. Bu çalışan bir grup kadının mücadeleye katılış hikâyesidir.” Maud’a, Bay Taylor bir paket verir. Batı Yakasına, saat 6’da yetişmesini istemiştir. Maud ise teslimattakilerin alması gerekirdi dese de bir şey değişmez. Batı Yakasına vardığında ise, bir mağaza vitrinine gözü takılmıştır. Tam o sırada gözünün takıldığı vitrine bakarken, kadınlara oy hakkı diye bağırın kadınlar Maud’un baktığı vitrin dâhil olmak üzere hepsini taşlar ve camları yere indirirler. Ortalık birden karışmıştır ve Maud korkarak paketi teslim etmeden evine geri dönmüştür. Paketi onun yerine eşi Sonny sabah teslim edecektir.

Bay Taylor, Violet isminde bir çalışan kadını işe geç kaldığı için azarladığı esnada Maud konuyu değiştirerek Taylor’un ilgisini çeker ve Taylor kadını azarlamayı bırakır. Sonra 100 Violet pazartesi ve perşembe günleri Ellyn’in eczanesinde toplandıklarını, ilgisini çekerse kendisinin de gelebileceğini söyler.

Daha sonra işçilerin çamaşırhanedeki mesailerini bitip dışarı çıktıklarında ise daha sonra vekilin eşi Bayan Haughton olduğunu öğreneceğimiz bir kadın konuşma yapmaktadır:

“Çocuklarımız üzerinde tüm yasal haklara, erkekler sahip. Ekonomik varlığımızı erkekler kontrol ediyor. Tapularımız erkeklere ait. Ve başbakan Asquith tüm ülkede çalışan kadınların ifadelerini bir oturumda dinlemeyi kabul etti. Kadınların erkeklerle eşit emek verdiğini, dolayısıyla oy hakkının da eşit olmaları gerektiğini gösterme şansımız var” diye konuşur. Kendisini dinleyen kalabalıktan bir adam ise “Hayatında hiç çalışmadın ki!” diye seslenir. Bayan Haughton ise devam eder: “Öne çıkıp sesimizi yükseltme vaktiniz geldi. Avam Kamarası’na ifadesini vermesi için çamaşırhaneden birini seçeceğim. İfadeleriniz, Maliye Bakanı Bay Lloyd George tarafından dinlenecek”.

Maud ile Violet konuşmayı dinledikten sonra yollarına devam ederler. Kadın Maud’a ifade verip vermeyeceğini sorar. Maud ise Bay Taylor’un iyi bir işveren olduğunu belirtir. Violet ise ona göre öyle

olduğunu söyler ve ekler:

“13 yaşından beri çamaşırcıyım. Kızım Maggie daha 12 yaşında buralara düştü. Kadınlar olarak hayatımızın en zor anları bunlar. ...Elimizden ne geliyorsa, her halükarda yapacağız”... Bir sonraki sahnede ise Sonny, Maud’a maaşını alıp almadığını sorar. Maud ise bir zarfta Sonny’e uzatır. Sonra Sonny’e bugün Bayan Haughton’u görüp görmediğini sorar ve ekler; bazı kadınların parlamentoya gitmesini istedi. Maaşımızın artması gerektiğini düşünüyor şeklinde konuşur. Sonny ise, Bayan Haughton için “*Yine tepeden bakıyor*” diyerek cevap verir.

Ertesi gün Maud oğlu George’yi muayene ettirmek için Bayan Ellyn eczanesine gider. Orayı ayrıca Violet’in açtığı bahisten de merak etmiştir. O günde oy hakkı savunucusu kadınların Bayan Ellyn’in eczanesinde toplantı günüdür. Kadınlar eczaneye girerken ve çıkarken takip edilmekte ayrıca polisler tarafından da gizlice fotoğrafları çekilmektedir. Maud’un da oğlu George ile eczaneden çıkarken fotoğrafları çekilmiştir. Ancak kimse bu durumun farkına varamamıştır.

Çamaşırhaneye çalışmaya geri dönen Maud çamaşır tahtalarından 14 tane eksik olduğunu söylemek için Bay Taylor’un odasına girer ve çalışanlardan ufak bir kızı taciz ettiğini görür. Ellerindeki evraklar yere düşer ve odadan aniden çıkar. Taylor ise çıkan sesler üzerine ve Maud’un da odaya girdiğini görünce endişeye kapılıp kızı bırakır. Daha sonra anlayacağımız üzere tacize uğrayan küçük kız Violet’in kızı Maggie’nin ta kendisidir.

Bay Taylor, daha sonraki sahnede Violet’e Bay Lloyd George’a ifade vereceğini duyduğunu söyler. Violet’in, Bay Taylor’a cevabı ise yarın şeklinde olmuştur. Bay Taylor ise “*Oy vermeyi bize bırakın, Bayan Violet Miller. Bizde size mesailerini bırakırız.*” şeklinde alaycı bir şekilde yaklaşmıştır. Violet ise Bay Taylor’a haftalık mesaisini doldurduğunu, salı ve perşembe de fazla mesai yaptığını belirtir. Violet tam o sırada 101 çamaşırhane çıkarken ise Maud seslenir ve yarın onunla gideceğini ve konuşmasını dinleyeceğini söyler.

Ertesi gün Violet yüzü morluklar ve darp izleri ile gelir. Bayan Haughton ise Violet’in bu şekilde ifade veremeyeceğini, Lloyd George’nin söylediklerini bertaraf edeceğini söyler. Bayan Haughton ve Violet, Maud’a ifade vermesi için baskı yapar. İfade yazılıdır ve bu nedenle sadece okuyacaktır. Ve Maud Lloyd’un karşısına çıkar...

Lloyd George: Sizde mi Bayan Violet Miller gibi Bethnal Green’deki Glass House çamaşırhanesinde çalışıyorsunuz?

Maud: İsmim Maud Watts. Ve Glass House çamaşırhanesinde doğdum.

Lloyd George: Anneniz de mi orada çalışıyordu?

Maud: 14 yaşından beri. Uyursam beni sırtına veya bakır fiçilerin arasına bağlardı. Çünkü bebekli her kadın bunu yapardı.

Lloyd George: (şaşkın bir halde) İşvereniniz buna izin mi veriyordu?

Maud: İşe olabildiğince erken dönmemizi isterdi.

Lloyd George: Kim isterdi?

Maud: Bay Taylor.

Lloyd George: Anneniz hala orada çalışıyor mu?

Maud: Ben 4 yaşındayken vefat etti. Babamı ise tanımıyorum.

Lloyd George: Bay Taylor’a ne zamandan beri çalışıyorsun?

Maud: 7 yaşına kadar yarı-zamanlı, 12 yaşına kadar tam-zamanlı çalıştım. 17 yaşında ise baş temizleyici oldum. 20 yaşında ise işçi başı oldum.

Lloyd George: Böyle bir mevkii için çok genç değil misin?

Maud: Çamaşırcılık kadınlara kısa bir yaşam biçmektedir.

Lloyd George: Neden peki?

Maud: Ağrılarınız, öksürüğünüz tutar. Parmaklarınız çarpılır. Bacakta irinli yaralar, yanıklar... Gaz yüzünden başınız ağrır. Geçen yıl bir kız zehirlenmişti. Tekrar çalışamadı. Ciğerleri mahvoldu. Maaşı sorulduğunda ise

Haftada 13 şilin alıyorum. Erkekler ise 19 şilin almaktadır. Ayrıca kadınlar erkeklere göre üçte bir daha fazla mesai yapmaktadır. Çoğu teslimat günü dışarıda çalışıyor. Yani en azından açık havadalar.

Lloyd George: Oy hakkı sizin için ne ifade ediyor?

Maud: Oy hakkımızın olacağını hiç düşünmedim.

Lloyd George: O halde niye buradasın?

Maud: Belki bu hak bize tanınır diye düşündüm. Bu hayatı yaşamamanın başka bir yolu olmalı dedim.

İfadeden sonra Lloyd George ifadeye cevapların iletileceği, yasayı değiştirmenin, oy kullanma hakkının da değişimini zoraki kılabilceğini söyler.

Aradan geçen bir zaman sonra Lloyd George -açıklamasını merakla bekleyen yüzlerce kadının önünde- başbakanın tüm ifadeleri incelediğini, itinalı görüşmelerden sonra bazı parlamento üyeleri kadınların amacına çok sempati duysalar da kadınların oy hakkı yasasını değiştirmeyi destekleyecek kanıtın bulunmadığına karar verilmiştir şeklinde bir açıklama yapar. Memurlar bu karar sonucu huzursuzlaşan kadın kalabalığını bastırmak için kadınlarını darp ederler ve birçoğunu gözaltına alırlar. Maud, Violet, Bayan Ellyn de gözaltına alınır ve daha sonra hapse atılırlar. Maud oy hakkı savunucu olmadığını söylese de bir şey değişmez. Oysaki sadece verdiği ifadenin cevabını merak etmiştir.

Hapisten bir gün sonunda çıkınca Maud eşi Sonny'e kızları olsaydı adının ne olacağını sorar. Sonny ise Margaret yani annesinin ismini koyacağını söyler. Maud nasıl bir hayatı olurdu şeklinde bir soru yönelttiğinde ise Sonny "seninkiyle aynı" şeklinde bir cevap verir.

Kadınlar için oy hakkı savunucusu olan ve 50 yıldır bu konuda çalışmalar yapan Bayan Pankhurst konuşmaktadır. Polisler de onu yakalamak için tetiktedirler. Maud, Violet, Ellyn ise konuşmayı dinlemek için alandadırlar.

Bayan Pankhurst: ...Dünyaya gözlerini açan her küçük kızın, ağabeyleriyle eşit şansa sahip olacağı zamanlar için savaştıklarını söyler. Kaderlerini belirlemek için, biz kadınların sahip olduğu gücü asla hafife almayın...

Tam o sırada polis baskın yapmıştır. Maud, Violet ve Ellyn yine yakalanmıştır. Polisler Maud'u eve bıraktığında ise eşi Sonny ile kapıda tartışır ve Sonny onu eve almaz.

Polisler ise Bayan Pankhurst'un konuşmasını izleyen kadınların resimlerini basına sızdırmıştır. Maud, çamaşırhaneye geldiğinde ise kadınlar gözlerini ondan ayırmamaktadır. Bay Taylor, çamaşırhaneye gelen Maud'a gazetede kendileri hakkında çıkan haberi gösterir o sırada tacizlere artık dayanamayan Maud, Bay Taylor'un eline ütü bastırır ve çeker gider. (Maggie'nin yaşlarında Maud'da, Bay Taylor'un tacizlerine maruz kalmış ve bu mağduriyet yıllarca sürmüştür).

Eve Sonny tarafından alınmayan Maud, oğlu George'u görmek için gider ve Sonny'e George'un kendine ait olduğunu söyler. Sonny ise kanuna göre kendisinin olduğunu ve kime ait olduğuna kendisinin karar vereceğini söyler. Çünkü yasalar böyledir. Maud ise kararlıdır. Eğer yasalar oğlunu göremezsin diyorsa yasaları değiştirmek için savaşıacaktır.

Bir zaman sonra oğlunun doğum gününü kutlamak için eve gittiğinde ise tam o esnada Sonny'in, George'u bir aileye evlatlık verdiğini görür. Engel olmaya çalışsa da hiçbir işe yaramaz. Kadının hiçbir söz hakkı yoktur.

Artık kaybedecek hiçbir şeyi kalmayan Maud'da artık oy hakkı savunucusudur. Çünkü oy hakkıyla birlikte çoğu hakkın alınacağına inanmaktadır. Buna çocuklar üstünde hak iddia etmekte dâhil...

Filmin son sahnesinde ise toplumun dikkatini çekmeye çalışan kadınlar, kralında atının yarışacağı ve kralın izleyeceği bir at yarışından haberdar olurlar. Kral orada olacaktır ve bu yüzden tüm gözler orada olacaktır. Maud ve Emily de yarışın olacağı alana giderler. Emily de oy hakkı savunucularından bir kadındır. (Bu nedenle ve eylemleri neticesinde birçok kez hapiste de yatmıştır.) Emily yarış devam ederken bir anda yarış pistine girer ve atın çarpması sonucu hayatını kaybeder. Amacı tam kralın karşısında ve fotoğraf kameraları önünde dikkat çekmektir. Emily'in ölümü tüm gazetelerde haber olur ve cenazesine binlerce insan katılır. Emily Wilding Davison'un ölümü tüm dünyada duyuldu. Kadın hakları mücadelesine olan ilgi, dünya çapında arttı. Bu mücadele, binden fazla Britanyalı kadının hapsine yol açtı. İlerleyen yıllarda ise, 1918'de 30 yaşın üzerindeki bazı kadınlara oy hakkı tanındı. 1925 yılında bir kadın, çocukları üzerinde hak iddia edebildi. 1928 yılında, kadınlar da erkeklerle aynı oy hakkına sahip oldu (Gavron, 2015).

2.Suffragette Filmi Betimsel Analizi

Sosyal politika disiplini ve sinema filmlerinin ortak bir paydada buluşması çok çalışılmamış bir konudur. Yine diğer bilimlere göre daha çok yeni bir disiplin olan sosyal politikaya ihtiyaç duyulmasının filmler ile anlatılması ile daha önce az sayıda çalışma içeren bu konuya temas etmek amaçlanmıştır. Bu açıdan çalışma, betimsel analiz temelinde orijinal bir çabayı içermektedir. Bu çabada ise temel hedef bilgilendirmek ve sorgulamaktır. Betimsel analiz ile incelenen Suffragette filmi ile bir çerçeve oluşturma, tematik çerçeveye göre filmde elde edilen bulguların işlenmesi, bu bulguların tanımlanması ve

son olarak bulguların yorumlanması yapılmıştır. Bu amaçla çalışmada sebep ve sonuç ilişkileri kurulmuş, tanımlama, örnekleme, anlatım ve hikâyeleme, süreç çözümlenme ve bölümlenme gibi tekniklerden faydalanılmıştır. Çalışma da film sahneleri sonucu elde edilen bilgiler üzerinde içerik analizi yapılmıştır. İçerik analizi yardımıyla XIX. yüzyıl Londra'sına ışık tutmak amaçlanmıştır.

3. Suffragette Filminde Yer Alan Dezavantajlı Gruplar ve Karşılaştıkları Sorunlar

Kadın-Erkek Eşitsizliği

XIX. yüzyıl İngiltere'sini anlatan Sarah Gavron yapımı Suffragette filmi kadın-erkek arasındaki eşitsizliği çok çarpıcı şekilde bizlere sunmaktadır. Daha filmin ilk sahnelerinde kadınların siyasal ilişkileri muhakeme edebilecek akli dengeye sahip olmadıkları itham edilmektedir. Bu toplumdaki erkekler başta olmak üzere büyük bir kesimin düşüncelerinin seslenişiydi. Kadınların siyasal alanlar gibi birçok alanda hiçbir hakkı söz konusu değildir. Öyle ki çocukları üzerinde hiçbir söz haklarının olmaması da bu alanlardan en çarpıcı örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonny'in, George'u Maud'a hiçbir bilgi vermeden ve görüşünü almadan bir aileye evlatlık vermesi de filmin en can alıcı sahnelerinden birisidir.

"Cinsiyet kavramı" kadın veya erkek olmanın biyolojik yönünü ifade ederken, toplumsal cinsiyet kavramı kadın ve erkek kimliklerine yüklenen toplumsal anlamı ifade etmektedir. Suffragette filminde de görüldüğü üzere kadınlar, kocalarının sözlerinin dışında hareketlerde bulunamazlar ve onlar dışında bir şey düşünmeye, ifade etmeye hakları yoktur.

Yine aile ve toplumda kadın ve erkek emeğinin cinsiyete dayalı olarak erkek lehine farklılaşması kadın emeğini görünmez kılmakta ve oldukça karmaşık sosyal sorunları da beraberinde getirmektedir (Ertuğrul Yılmaz, 2014, s. 304).

İşyerinde Ayrımcılık ve Çocuk İşçiliği

Maud'un, Lloyd George'a verdiği ifade ise XIX. yüzyıl İngiltere'sinde kadınların çalışma ilişkilerindeki yerini gösteren bir örnek olmuştur. Çocuk yaşlarda ve çok zor şartlarda kadınlar çalışma hayatına adım atmaktadırlar. İşe başlama yaşları 12-13 arasında değişmektedir. Çünkü çocuklar çalışmazsa ailelerin geçimi sıkıntıya düşecek, zaten yoksulluk ile açlık arasındaki yaşamları daha kötü bir şekilde devam edecektir. Maalesef bu durum da çocukların çalışma hayatına girmesini zorunlu kılmaktaydı.

Ayrıca kadınlar erkeklerle göre daha fazla çalışmalarına rağmen erkeklerden daha az maaş almaktadırlar. Kadın-erkek arasındaki eşitsizlik sadece sosyal hayatta değil çalışma yaşamında da kendini göstermektedir. Çalışma şartlarındaki zorluklar işçilerin hastalanmasına, zehirlenmesine ve hayatlarını kaybetmelerine neden olmaktadır. Kadınlar zor olan çalışma şartlarında tacize de maruz kalmakta ve maalesef ki ses çıkaramamaktadır. Yine taciz ya da işvereni şikâyet noktasında da değerlendirecek bir mercii söz konusu değildir.

XIX. yüzyıl Avrupa sanayi kentlerinin hemen hepsinde benzer olumsuzluklar söz konusuydu. Daha önce de değinildiği gibi işçiler oldukça olumsuz koşullar altında ve düşük ücretlerle çalışmaktaydı. Yine ücretlerdeki bu düşük düzey, işçi bir ailenin en asgari düzeyde yaşamını sürdürebilmesi için sadece erkeklerin değil kadın hatta çoğu zaman çocukların çalışmasını da zorunlu kılmaktaydı. Bu durum başta İngiltere, Fransa, Almanya, Hollanda ve Kuzey İtalya olmak üzere ilk sanayileşen bölgelerin hemen hepsinde geçerliydi (Kunduracı, 2013, s. 56).

Sanayileşmenin getirdiği fark, sömürülerin düzenli hale gelmesi ve fabrikaların kurumsal biçimlerinin getirdiği yeni sayılabilecek sert koşullardı. Tarım toplumunda çocukların çalışması daha kuvvetsiz olmaları yüzünden yetişkinlerden açıkça farklı olmasına rağmen makinelerde çocuk emeğinin yetişkinlerinkiyle rekabet edebileceği çok sayıda iş vardı. Emek piyasasındaki aşırı yoğunluk ebeveynlere, çocuklarını aile bütçelerine katkı sağlamaları için mümkün olduğu kadar çabuk, bazen beş ya da altı yaşlarında fabrikaya göndermeleri konusunda karşı konulmaz bir baskı yaratıyordu. Bu durumun sonuçları kurbanları için korkunç olmakla kalmadı, çocuğun toplumla ilişkisini kökten değiştirdi ve ailenin yapısı bozuldu. Bu tarihin en korkunç "*duygusuz faaliyetler*"inden biriydi (Roberts, 2011, s. 709).

4. Sosyal ve Siyasal Alanda Eşitsizliklerin Arasında Kadınlar

XIX. yüzyıl sonrasında 1918 senesine kadar kadınların Britanya'da siyasi olarak hiçbir hakları yoktur. Genel anlamda erkeklerin bu konudaki düşünceleri ise daha filmin ilk sahnelerinde gözler önüne serilmiştir. Sahnede sanki bir adamın konuşması olarak tahmin edilen şu sözler yer almaktadır:

"Kadınlar; sakın bir mizaca veya siyasal ilişkileri muhakeme edebilecek akli dengeye sahip değildirlen. Kadınların oy kullanmasına izin verirse, sosyal yapıımız bozulur. Kadınlar; babaları, ağabeyleri ve kocaları tarafından gayet iyi temsil ediliyor. Oy hakkı verildiği anda, önüne geçmek imkânsız olacak. Kadınlar; parlamento üyesi, bakan, hâkim olmayı talep edecektir."

Suffragette filminde kadınlar ise oy hakkı sahibi olduklarında toplumdaki diğer eşitsizliklerinde aynı anda giderileceği inancını taşımaktadırlar. Bu inanç üzerine kadınlar kendilerini feda etmekten kaçınmamaktadırlar. Öyle ki tutuklanmak, hapisanede yatmak ve Emily'in yaptığı gibi kendini feda etmek hepsi bu inanç uğruna yapılmıştır. Çünkü toplumda hiçbir değer görmeyen kadınlar aynı koşullarda kızlarının yaşamasını asla istememekteler ve bu koşulların değişmesi için çabalamışlardır.

Sanayi devrimi sonrası kadınların ve çocukların çalışma hayatı girmesi ve yine zor şartlarda çalışmaları sosyal politikaları zorunlu hale getirmektedir. Kadın ve çocukların uzun saatler çalışması sonucu hasta olmaları ve hatta çalışma koşulları sonucu hayatlarını kaybetmeleri kaçınılmaz olmuştur. Toplumda en büyük sosyal sorunlardan biri kadın ve çocukların yaşamını yitirmeleri olmuş ve bu noktada sorunu çözmek zorunluluk olmuştur.

Kadın-erkek arasındaki eşitsizlik ücretlere de yansımıştır. Öyle ki erkek ile kadın aynı emeği sunmasına karşın (hatta kadınlar erkeklerden daha fazla emek sunmasına rağmen) aldıkları ücretler eşit olmamakta; erkekler daha fazla ücret almaktadırlar. Sosyal politikalar işverene karşı işçiyi korurken; erkek işçi ve kadın işçi arasındaki eşitsizlikte dezavantajlı grupta olan kadınları koruyacaktır ve aynı emeğe aynı ücret politikası söz konusu olacaktır.

5. Sonuç ve Öneriler

XIX. yüzyıl Londra'sında kadın-erkek eşitsizliği toplumda kendisini gösteren bir durumdur. Erkeklerin doğal olarak hak sahibi oldukları alanlarda kadınlar hak mücadelesi vermiş, hak elde etmek için çabalamış hatta canlarını bu mücadele için feda etmişlerdir. Suffragette filminde de gördüğümüz karakterlerden birisi olan Emily Davison buna en büyük örneklerden birisidir. Emily Davison filmde de şahit olduğumuz gibi süfretlerin amacına dikkat çekmek için Kraliyet Yarışı sırasında kendisini kralın atının önüne atmıştır.

Sinema filmleri aracılığıyla toplumda bir soruna dikkat çekmek amaçlanabilir. Suffragette filminde de görüldüğü üzere XIX. yüzyıl Londra'sı toplumunda, kadınların yaşamak dışında pek de başka bir hakkı yoktur. Öyle ki kadınlar çocukları üzerinde hak iddia edememekte, çalışma maaşını kullanma noktasında kendi karar verememekte (maaşını ya eşi ya da babası almaktadır), babasından bir kadına miras kalsa bile kadın bunu tek başına kullanamamakta ve hatta kendi tasarrufunda mirasını kullanamamaktadır. Kızlar, annelerinden hiçte farklı olmayan bir hayat sürmeye mecbur bırakılmaktadır. Film örneğinde olduğu gibi Maud Watts'ın annesi de çamaşırcılık yapmıştır ve Maud Watts'ta çok küçük yaştan itibaren çamaşırhane çalışmaya başlamıştır. Kadınlar hem toplumda hem de çalışma hayatında dezavantajlı durumdadır. Kadınların çalışma hayatı ve toplum özelindeki bu konumunun sinema filmi aracılığıyla tespit edilmesi bu açıdan önemlidir.

Çünkü sinema filmleri hitap ettiği kitle açısından büyük bir kesime sahiptir. Sinema filmlerine kolay ulaşılabilir olması ve etkilediği kitle açısından kısa sürede yüzlerce kişiyi kapsamından dolayı filmle- rin içerdiği anlamlar çok hızlı bir şekilde kitleye ulaşmaktadır.

Yine Toplumdaki cinsiyet eşitsizliğinin sosyal, siyasal ve ekonomik yaşam içerisinden film sahneleri ile bizlere yansıtan Suffragette filmi, toplumda dezavantajlı olan kesim olan kadınların durumunu gözler önüne sermiştir. Toplumda kadınların korunmasını sağlayacak düzenlemelere ihtiyaç duyulması, gerek kadınların mücadelesinde gerekse Maud Watts'ın yaşadıkları ile aktarılmıştır. Toplumda ikinci sınıf muamelesi gören kadınlar, kendileri için daha eşit bir toplum için haklarını aramışlardır. Sosyal politikalar belirtildiği üzere dezavantajlı gruplara yönelik çalışmalar bütününü oluşturmaktadır. Tüm bunlardan hareketle Suffragette filmi özelinde görüldüğü üzere XIX. Londra'sında sosyal politikalara toplumun her alanında ihtiyaç duyulduğunu belirtmemiz yanlış olmayacaktır. Kadınlara yönelik yasal düzenlemelere sosyal, siyasal, ekonomik alanlar gibi toplumun diğer alanlarında da ihtiyaç duyulmuş, bu ihtiyaç ise sonraları sosyal politika disiplini ile giderilmiştir.

Bilgi notu

Bu çalışma yazarın yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

6. Kaynaklar

Adıgüzel L., Aydın, G. (2017). Rebecca Lenkiewicz'in Her Naked Skin Adlı Eserinin Feminist Bakış Açısıyla Değerlendirilmesi. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 38, 165-178.

Diken, B. & Laustsen, C. B. (2016). Filmlerle Sosyoloji. (Çev.: Sona Ertekin). İstanbul: Metis Yayıncılık.

Yılmaz, E. & Ulaş, I. (2014). Çalışma Hayatında Özel Gruplara (Dezavantajlı) Yönelik Sosyal Politikalar. Aysen Tokol, Yusuf Alper (Der) Sosyal Politika içinde (s. 304-318). Bursa: Dora Basım Yayın.

Gavron, Sarah (Yönetmen), (2015), Suffragette [Film]. Birleşik Krallık: Ruby Films, Pathé Film4, British Film Institute (BFI), Canal+ France, Ciné +, Focus Features, Ingenious Media Pathé International, Redgill Productions.

Güven, S. (2013), Sosyal Politikanın Temelleri, Bursa: Ezgi Kitabevi.

Kunduracı, N. F. (2013). Dünyada ve Türkiye’de Sosyal Konut Uygulamaları. Çağdaş Yerel Yönetimler, 22, Sayı 3, 53-77.

Lewis, J. (2011). Feminist Yaklaşım. Pete Alcock, Margaret May, Karen Rowlingson (Der) Sosyal Politika Kuramlar ve Uygulamalar içinde (s. 139-147). (Çev.: Barış Yıldırım, Boran Mercan, Onur Can Taştan, Osman Tezgel, Şenay Gökbayrak). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Moreno, L. (2015). ‘Süper Kadınlar’ ve Akdeniz Refahı. Ayşe Buğra, Çağlar Keyder (Der) Sosyal Politika Yazıları içinde (s. 375-395). İstanbul: İletişim Yayınları.

Orhan, K. (2010). “Modern Zamanlar” Filmi ve Dönemsel Bir Çalışma İlişkileri Yorumlaması”. Çalışma ve Toplum, 1, 133-152.

Roberts, J. M. (2011). Dünya Tarihi – II Cilt, 18. Yüzyıl ve Sonrası.... İdem Erman, Tansu Akgün (Çev.). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Seyyar, A. (2011). Sosyal Politika Bilimine Giriş, Sakarya: Sakarya Yayıncılık.

Şahin, E. (2018). Geçmişten Günümüze Kadın Süreli Yayınlarına Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım, Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi /The Journal of Turk & Islam World Social Studies, 16, 86-105.

Tureng Dictionary and Translation (2018). Suffragette. http://tureng.com/tr/turkce_ingilizce/suffragette, Erişim tarihi: 11.12.2017.

Üskent, S. B. (2006). 19. Yüzyıl İngiliz Romanında Endüstri Devrimi’nin Yansımaları: Dickens’ın Hard Times’i, Gaskell’in Mary Barton’ı ve Disraeli’nin Sybil or The Two Nations’i. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Varal, S. (2017). 20. Yüzyılın Eşiğinde Kadınların Oy Hakkı Kazanma Mücadelesi ve İngiliz Tiyatrosu. Battal Arvasi, Ünal Kaya, Gonca Kişmir (Ed.), Batı Kültür ve Edebiyatlarında Yüzyıl Dönümü (s. 389-404). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Covid-19 Pandemisinin Sağlık Çalışanları Üzerindeki Psikolojik Etkileri

Dr. Kezban ÖZÇELİK KAYNAK¹

Özet

2019 Yılı'nın son günlerinde Çin'in Wuhan şehrinde ortaya çıkarak 2020 Yılı'nın ortasına geldiğimiz bu günlerde tüm dünyaya hızla yayılan yeni koronavirüs, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından küresel salgın ilan edilmesine sebep olmuştur. Dünya üzerinde ekim ayı itibariyle 40 milyona yaklaşan vaka sayısı, 1 milyon kişinin yaşamını yitirmesi ile korkutucu bir tablo çizmeye devam ederken ülkemizde de 400 bin civarı vaka 11 bini aşan vefat sayısı ile yayılım hızının yüksekliği dikkat çekmektedir.

Dünya ülkelerinde olduğu gibi ülkemizde de COVID-19 pandemisinin yansımaları birçok alanda özellikle de sağlık alanında hissedilmektedir. Sağlık hizmetinin kesintisiz devam etme ve geniş kitlelere ulaştırılma zorunluluğu diğer pandemilerde olduğu gibi COVID-19 ile mücadelede de sağlık çalışanlarının önemini bir kez daha gözler önüne sermiştir. Salgının kontrol altında tutulmasında ve sonlanmasında ön saflarda yer alarak oldukça kilit bir rol oynayan sağlık çalışanları hem enfekte olma riski hem de enfekte etme riski yüksek olan kişilerdir. Pandemi süresince en aktif grupta yer alan sağlık profesyonelleri hekiminden, hemşiresine, sekreterinden hastabakıcısına hem fiziki hem de psikolojik tehdit altındadırlar. Salgın döneminde görev yapıyor olmanın getirdiği yüksek sorumluluk, ağır iş yükü, uzun mesai saatleri, yetersiz personel, aile çevresinden uzak kalma zorunluluğu, enfeksiyon riskinin beraberinde getirdiği sağlığına yönelik algıladığı tehdit stres, anksiyete, depresyon, uyku sorunları, öfke, korku gibi semptomlar yaşamasına sebep olabilmektedir. Maruz kalınan anksiyete ve depresif bozukluklar gibi yaygın zihinsel bozuklukların, salgın sonrasında da psikolojik müdahale gerektiren travma sonrası stres bozukluğunu tetikleme durumu beklenen bir sonuçtur. Uzayan süreç, artan belirsizlikler, virüsün yayılma hızı sağlık çalışanlarını salgının stresine en yüksek düzeyde maruz bırakırken, psikolojik sonuçlarına da uzun süre maruz kalma sonucunu doğurmaktadır. Sağlık çalışanlarını korumadan COVID-19'un durdurulamayacağı gerçeğinden hareketle salgınla etkili mücadele için sağlık çalışanlarının korunması ve güçlendirilmesi zorunludur. Çalışma koşullarının güvenli olduğu, kişisel koruyucu ekipmanlara kolay ulaşıldığı, adil iş yükü dağılımının yapıldığı, sağlık sisteminin çalışan odaklı olduğu, aile ve sosyal ortamdaki yaşanan yoksunluğun desteklenerek salgının sebep olabileceği stresin olumsuz psikolojik etkilerinin en aza indirilerek, dayanıklılıklarının artırıldığı yeni bir düzen Covid-19 pandemisinin sağlık çalışanları üzerinde ki olumsuz etkilerini en aza indirecektir.

Bu noktadan hareketle çalışmanın amacı Covid-19 pandemisinin sağlık çalışanlarının psikolojik durumu üzerindeki etkilerini literatürde yapılan çeşitli ampirik çalışmalar ışığında bütün yönleri ile incelemek ve önerilerde bulunmaktır. Literatürden sağlık çalışanlarına yönelik olarak ülkemizde Covid-19 pandemi süresince yapılmış olan araştırmalar çalışmamızda derlenecektir. Kaygı, stres, tükenmişlik, psikolojik dayanıklılık gibi konularda araştırmaya katılmış olan sağlık çalışanlarından elde edilen veriler ışığında genel bir tablo ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Mevcut durum analizi yapıldıktan sonra dünya üzerinde daha önce yaşanmış olan salgınlarda elde edilmiş veriler ile karşılaştırması yapılacaktır. Her salgının kendine özgü yapısı gereği etkileri ve sonuçları da kendine özgüdür. Bu veriler Covid-19 salgınının sağlık çalışanlarının psikolojisi üzerinde ki etkisinin SARS, MERS gibi salgınların etkisi ile karşılaştırılması fırsatı vermesi açısından önem arz etmektedir. Yapılan incelemeler ve veri karşılaştırmaları sonucunda çözüm önerileri getirilecek olup; çalışmanın gelecek yıllarda yaşanması muhtemel salgınlarla ilgili de yol gösterici olması amaçlanmaktadır. Alınacak her önlemede, yapılacak her düzenlemede salgın dönemlerinde artan stres ve psikolojik sıkıntıların en aza indirilmesini sağlayacak faktörler kesinlikle ihmal edilmemelidir. Mevcut durumun gözler önüne serilmesi yaşamlarını riske atarak sağlık hizmetinin kesintisiz bir şekilde sunulmasını sağlayan sağlık profesyonellerinin korunması ve güçlendirilmesi açısından oldukça önemlidir.

Anahtar kelimeler: Covid-19, Sağlık Çalışanı, Psikolojik Etki.

¹ Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü, kezban.kaynak@deu.edu.tr

1. Giriş

İnsanlar arasında yakın temas ve damlacıklarla bulaşan COVID-19 pandemisi ile ülkelerin sağlık sistemleri zora düşmüştür. Birçok ülke acil servis, yoğun bakım hizmeti sunumunda yetersiz kalmış, sağlık profesyonellerinin önemi dünya üzerinde gündemden düşmemiştir. Toplum içinde hastalığı edinme riski en yüksek olanlar hastayla teması kaçınılmaz olan, hasta bakım hizmeti sunucuları olan sağlık çalışanlarıdır. Bulaş riski açısından yüksek riskli kabul edilen sağlık çalışanlarının korunması en önemli önceliklerden biri olarak değerlendirilmektedir (Sağlık Bakanlığı, 2020). COVID-19 müdahalesinde ön cephede yer alan sağlık profesyonelleri uygun destekle salgının sonlanmasında kilit rol oynamaktadırlar (Choi, Skrine Jeffers, & Logsdon, 2020). Bu sebeple hem enfekte olma riski hem de enfekte etme riski yüksek olan sağlık çalışanlarının korunması sağlık hizmetinin sürekliliği, etkinliği ve başarısı açısından oldukça önemlidir. Pandemi döneminin kontrol edilemez belirsizlikleri, yüksek stresli ve yoğun çalışma ortamı, sağlık çalışanının kendisinin olduğu kadar yakınlarının da bulaş riski ile karşı karşıya olduğu düşüncesi fiziksel, zihinsel ve ruhsal bir dengesizliği içinde barındırmaktadır. Kitlesel bir salgınla karşı karşıya kalan kişilerin sergiledikleri davranışlar, salgının yayılma hızı ve olası can kayıplarını azaltmak açısından oldukça önemlidir (Çirakoğlu, 2011). Böylesi hastalığa yakalanma riskinin yüksek olduğu dönemler, toplumun korku ve stres kaynaklarını arttırmakta, panik bozukluğu, anksiyete ve depresyon gibi çeşitli psikolojik sorunları da beraberinde getirmektedir. Toplumun bir parçası olan ve pandemi süresince en aktif grupta yer alan sağlık çalışanlarının da bu etkilere maruz kalması kaçınılmazdır. Salgınların stresine en yüksek düzeyde maruz kalırken, psikolojik sonuçlarıyla uzun süre boyunca baş etmeye çalışan hekimler, hemşireler, sağlık kurumlarının tüm çalışanları salgınların tümünde en çok etkilenen ve zarar görme riski taşıyan grup olmuşlardır (Wang ve diğerleri 2020).

2. Sağlık Çalışanları ve Covid-19

Korona virüsünün yayılım hızı, sürekli mutasyona uğrayarak hakkında bilinenlerin eskimesi, net bir tedavi şeklinin bulunamamış olması dünya üzerinde sağlık sistemlerini çıkmaza sokmuştur. Yetersiz kalan birinci basamak sağlık hizmeti, yüksek yoğun bakım ve solunum cihazı ihtiyacı, rutin sağlık hizmeti sunumunun kesintiye uğratılamayacağı gerçeği süreci krize dönüştürmüştür (De Ceukelaire ve Bodini, 2020). Dünya tarihinde yaşanmış olan salgınlar yaşanan can kayıplarına eşlik eden fiziksel ve ruhsal problemlerle halk sağlığını tehdit eden ciddi bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Salgın dönemleri sağlık çalışanlarının hem efekte olma hem de enfeksiyonun yayılmasına sebebiyet verme bakımından risklerini arttırmaktadır. Tanı ve tedavi sürecinde hasta bireylerle temas halinde olunması, sağlık çalışanlarının uzun ve yorucu çalışma temposu bulaş riskini arttırmaktadır.

Dünya genelinde Eylül ayı itibariyle en az 7000 sağlık çalışanının COVID-19 sonucunda yaşamını yitirdiği Uluslararası Af Örgütü tarafından rapor edilmiştir (Uluslararası Af Örgütü, 2020). Meksika'da 1320, ABD'de 1077, İngiltere'de 634, Hindistan'da 573 sağlık çalışanı vefat ederken ülkemizde de COVID-19 tanısı almış hastaların %11.5 inin (29.865) sağlık çalışanı olduğu ve 72'sinin hayatını kaybettiği belirlenmiştir (TTB, 2020). Ölüm riski ile karşı karşıya olunmasına rağmen sağlık çalışanı, tedavi sürecini kesintisiz devam ettirme, tıbbi kaynakları etkin kullanma, zorunlu sosyal izolasyon ile enfeksiyonun yayılmasını engelleme yükümlülüklerini yerine getirmelidirler (Selgelid, 2020).

Sağlık hizmetinin kesintiye uğramaksızın sürekliliğinin sağlanması sağlık mesleğini seçmiş olan kişilerin her koşulda hizmet vermeyi kabul ettikleri savı ile mümkün olabilmektedir. Muhtemel her olağanüstü durumda sağlık çalışanlarından risk ne olursa olsun görevi başında olması beklenirken aksi halde diğer meslektaşlarının yükünün artması kaçınılmaz olur. Hastaların tedavi edilmesi böylesi dönemlerde sağlık çalışanlarının en önemli yükümlülüklerinden biridir. Bu görev yerine getirilirken salgının kontrol altında tutulabilmesi adına her türlü tedbiri almak zorundadırlar. Korona virüs damlacık yoluyla bulaşırken yüzeylerde uzun süre yaşayabilmekte ve maske eldiven gibi kişisel koruyucu ekipmanlar, el hijyeni olmadığı takdirde çok hızlı yayılmaktadır. Bu durum sağlık çalışanlarını sürekli dezenfekte olmaya ek olarak yüksek sıcaklık ve negatif basınçta, iki katlı koruma ve maskeler içinde ekstra kişisel koruyucu ekipmanlar kullanılması yükümlülüğü ile karşı karşıya bırakmıştır (Polat ve Coşkun, 2020). Salgın dönemleri tüm halkın yaş, cinsiyet ayrımı olmaksızın sağlık hizmetine ihtiyaç duyabilecekleri farklı demografik özellikteki geniş kitlelerin ilaç, tıbbi cihaz, yoğun bakım gibi ihtiyaçlarının en yoğun hissedileceği zamanlardır. Kit kaynakların en çok ihtiyacı olana kullanılması sağlık çalışanlarının etik yükümlülüklerinden en zorudur (Abuhanoğlu vd., 2013). Pandemi eylem planlarında öncelik belirlemede başvurulacak kriterlerin tanımlanmış olması sağlık çalışanlarının işini kolaylaştıracak ve etik problemler yaşanmasının önüne geçecektir. Covid-19 pandemisi sosyal izolasyon, sokağa çıkma yasakları, karantina uygulamaları ile kontrol altına alınmaya çalışılırken sağlık çalışanları da sosyal kısıtlama şartlarına uyma durumunda kalmışlardır. Ülkemizde de sağlık çalışanlarına konaklamaları için tesisler tahsis edilerek izolasyon imkanları genişletilmiştir.

KEZBAN ÖZÇELİK KAYNAK / COVID-19 PANDEMİSİNİN SAĞLIK ÇALIŞANLARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgını ile birlikte sağlık çalışanlarının önemi bir kez daha anlaşılmaya başlanmıştır. Stresli ve yoğun bir çalışma ortamı olan sağlık çalışanlarının pandemi döneminde sorumlulukları daha da artmış olup; mesleki gerekliliklerin yerine getirilme zorunluluğu ile birlikte kendilerini, hastaları ve aile bireylerini bulaş riskinden korumak zorunda kalmışlardır.

3. Sağlık Çalışanlarının Psikolojik Durumuna Etkileri

Pandemi döneminin sıkıntılı, stresli, yoğun ve yüksek bulaş riski insan hayatını ve yaşamını olumsuz etkileyen bir durumda sağlık çalışanlarının da etkilenmesinin kaçınılmaz olduğu görülmektedir. Çalışma saatlerinin uzunluğu, enfeksiyon kapma riskinin yüksekliği, kıt koruyucu ekipmanlar, fiziksel yorgunluk, aileden ayrı kalma ile yalnızlık sağlık çalışanlarının psikolojik sorunlar ile karşılaşması ihtimalini arttırmaktadır (Kang vd., 2020). Sağlık çalışanları özellikle anksiyete, depresyon, travma sonrası stres bozukluğu, tükenmişlik gibi sorunlarla baş başa kalmaktadırlar.

Tablo 1. Salgının Psikolojik Etkilerini Sorgulayan Araştırma Örnekleri

Yazar, Ülke	Örneklem, Büyüklüğü	Araştırma Deseni	Araştırma Sonuçları
Liu ve ark., Çin	Hemşire ve doktorlar, 13	Nitel/Fenomenolojik Yaklaşım	Hemşire ve doktorlar birçok sosyal destek kaynağı belirlemiş ve durumda başa çıkamak için kendi kendine yönetim stratejilerini kullanmışlardır.
Kang ve ark., Çin	Hemşire ve doktorlar, 994	Nitel/Tanımlayıcı	Hemşire ve doktorlar bu süreçteki psikolojik desteğin akut zihinsel sorunları gidermede ve fiziksel sağlık algısını iyileştirmede önemli olduğunu düşünmektedirler.
Mo ve ark., Çin	Hemşireler, 180	Nitel/Kesitsel	Covid-19 hastaları ile ilgilenen hemşireler için çocuk sahibi olmak, haftalık çalışma saatleri ve anksiyetenin en önemli stres kaynakları olduğu belirlendi.
Cao ve ark., Çin	Sağlık Çalışanları, 37	Nitel	Genel olarak duygusal sıkıntı ve tükenmişlik seviyeleri çok yüksek olmamasına karşın sağlık çalışanlarının yüksek stres altında olduğu belirlendi. Psikolojik desteğin stresin olumsuz etkisini azaltmaya yardımcı olabileceği belirlendi.
Bettinsoli ve ark., İtalya	Sağlık Çalışanları, 580	Nitel/Kesitsel	Katılımcılar (özellikle kadınlar) COVID-19 salgını sırasında salgın öncesine kıyasla mevcut psikolojik sağlıklarının daha kötü olduğunu düşünmektedirler
Yüncü ve ark. Türkiye	Sağlık Çalışanları, 36	Nitel	Katılımcıların yarısından fazlası (%63,88) bu süreçte tükendiklerini, artan iş yükünün kaygı ve korku düzeylerini arttırdığını belirtmişlerdir.
Sakaoğlu ve ark. Türkiye	Sağlık Çalışanları, 255	Nitel	Pandemi döneminde sağlık çalışanlarının, kaygı puanlarının yüksek olduğu, özellikle hekimlerde, kadınlarda, evlilerde, çocuklularda ve Covid tanısı almış kişilerle doğrudan teması olanlarda kaygının arttığı görülmüştür.
Polat ve ark. Türkiye	Sağlık Çalışanları, 384	Nitel	COVID-19 salgını boyunca yoğun bir şekilde çalışan sağlık çalışanlarının depresyon, anksiyete ve stres durumlarının etkilendiği görülmüştür. Sağlık çalışanlarından koruyucu ekipmanları etkin kullananların psikolojik olarak daha az zarar gördüğü tespit edilmiştir.
TÜSAD, Türkiye	Sağlık Çalışanları, 300	Nitel	Sağlık çalışanlarının %44,6'sı anksiyete, % 68,2'si depresyon altında olduğu, %77,2 sinin COVID-19 nedeniyle kaygı ve korku hissi duyduğu, bizzat pozitif tanılı hasta takip eden sağlık çalışanlarında anksiyete, ek hastalığı olan sağlık görevlilerinde ise depresif bulgular anlamlı olarak daha yüksek oranda tespit edilmiştir.
Çankaya, Türkiye	Sağlık Çalışanları, 525	Nitel	Çalışma sonucunda; pandemi süreciyle birlikte sağlık çalışanlarının depresyon ve anksiyete düzeylerinde pandemi öncesine göre anlamlı artışlar yaşandığı; enerji, pozitif iyilik hali ve genel iyilik hali düzeylerinde ise anlamlı düşüşlerin olduğu görülmüştür.
SASAM Enstitüsü	Sağlık Çalışanları, 2707	Nitel	Sağlık çalışanlarının %93,8'i bu süreçte kendini çok yorgun veya orta düzeyde yorgun olarak tanımlamıştır. Hissettikleri korku ya da kaygının derecesini %45,7'si çok fazla olarak ifade etmişlerdir.
AHEF Bilim Komisyonu, Türkiye	Sağlık Çalışanları, 580	Nitel	Sağlık çalışanları anksiyete düzeylerini 1 ile 10 arasında skortadıklarında ortalama skor 6,56 bulunmuştur. %94,1 düzeyinde ailelerine ya da sevdiklerine hastalık bulaştırma endişesi yaşanırken %49,1 hasta olmak ya da ölüm korkusu yaşanmaktadır. Salgın sürecinde toplumdan dışlanmışlık hissedenlerin oranı %22,3 bulunmuştur. Katılımcıların stresini arttıran en önemli faktör %30,2 hastaların bilinçsiz olması iken bunu %28,6 ile başvuran hastanın COVID-19 pozitif olup olmadığını bilmemek ve kişisel koruyucu donanım eksikliği %19,2 takip etmiştir.

Aralık 2019 tarihinden bu yana Dünya genelinde korona virüs ile mücadele eden sağlık çalışanlarının psikolojik durumları çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Yurtdışında yapılan çalışmalarda damgalanma, korku, öfke, anksiyete, belirsizlik ve tükenmişlik gibi duyguların yaşanmasına sebep olduğu görülmüştür (Aktura&Özden, 2020). Benzer şekilde ülkemizde gerçekleştirilen çalışmalarda da anksiyete, depresyon ve tükenmişlik belirtileri Covid19 çalışanlarının çoğunluğunda görülmektedir. Cinsiyet, meslek, kişisel koruyucu önlemler, pozitif hasta ile olan temas belirtilerinin şiddetini etkilemektedir.

Pandemi döneminin kontrol edilemez belirsizlikleri, yüksek stresli ve yoğun çalışma ortamı, sağlık çalışanının kendisinin olduğu kadar yakınlarının da bulaş riski ile karşı karşıya olduğu düşüncesi fiziksel, zihinsel ve ruhsal birçok dengesizliği içinde barındırmakta olup; kaygı düzeyini arttırmaktadır. Genel olarak kaygı düzeyi yüksek olan sağlık çalışanlarının korona virüsün bulaş oranının yüksekliği, hasta sayısının sürekli artması, meslektaşları ve yakın çevresinde hastalığa yakalanan kişi sayısının artması gibi sebeplerle yüksek düzeyde sağlık kaygısı yaşadığı da görülmektedir. Mevcut zorluklar ve travmatik koşullar ile baş edebilme kişinin kendisini toparlama gücü ve varolan durumun üstesinden gelme yeteneği ile ilişkili olup; bu durum psikolojik dayanıklılığının bir göstergesidir. Kötüye giden toplum sağlığının yanı sıra aile ve sosyal çevreden uzak kalınması ihtiyaç duyulan desteği hissedememeye sebep olup; dayanıklılığı negatif yönde etkilemektedir. Bir diğer taraftan sağlık çalışanının potansiyel virüs taşıyıcısı olarak görülme ihtimali ve bu şekilde damgalanması ihtiyaç duyduğu sosyal destekle örtüşmemektedir. Dış kaynaklı bu stresör yüzünden soyutlanan sağlık çalışanı içine itildiği yalnızlık ile psikolojik dayanıklılığını iyiden iyiye kaybedecektir.

Pandemi sürecinin sağlık çalışanlarının üzerinde oluşturacağı etkilerden birisi de özellikle doğrudan insana hizmet verilen insanlarla yoğun etkileşim halinde bulunan mesleklerde görülen tükenmişliktir. Covid-19 pandemisinin tüm bireyler tarafından uyulması gereken kurallarının ihlali, sağlık çalışanlarında salgının biteceği yönünde ki umutlarını zedelemektedir. Başarısız ve yetersiz kalma hissi, öfke ve duyarsızlık ile birleşerek sağlık çalışanının duygusal olarak çöküşünü hızlandırmaktadır. Tüm uyarılara ve yönlendirmelere rağmen sergilenen sorumsuz davranışlar hasta sayısını arttırmakta, bu durum yükü artarken gücü azalan sağlık çalışanlarında tükenmişlik kaynaklı psikolojik rahatsızlıkları tetiklemektedir.

4. Sonuç ve Öneriler

Diğer pandemilerle olduğu gibi COVID-19 ile mücadelede de önemi göz ardı edilemez olan sağlık çalışanları oynadıkları kilit rol ile hem fiziki hem de psikolojik tehdit altındadırlar. Salgın döneminde görev yapıyor olmanın getirdiği yüksek sorumluluk, ağır iş yükü, aile çevresinden uzak kalma zorunluluğu, enfeksiyon riskinin beraberinde getirdiği sağlığına yönelik algıladığı tehdit stres, anksiyete, depresyon, uyku sorunları, öfke, korku gibi semptomlar yaşamasına sebep olabilmektedir. Bu sebeple salgınla etkili mücadele için sağlık çalışanlarının korunması ve güçlendirilmesi zorunludur. Sağlık çalışanlarını korumadan COVID-19 durdurulamaz. Çalışma koşullarının güvenli olduğu, kişisel koruyucu ekipmanlara kolay ulaşıldığı, adil iş yükü dağılımının yapıldığı, sağlık sisteminin çalışan odaklı olduğu, aile ve sosyal ortamdan yaşanan yoksunluğun desteklenerek salgının sebep olabileceği stresin olumsuz etkileri en aza indirilerek, dayanıklılıkları artırılmalıdır.

Sağlık hizmetini kesintisiz bir şekilde devam ettirebilmek için pandemi döneminde ekstra iş yükü altına giren sağlık çalışanlarının bu emeği mali, özlük ve sosyal haklar açısından da iyileştirilmelidir. Ülkemizde hem kamu hem de özel sektörde uygulanmaya başlayan esnek ve dönüşümlü çalışma sistemine dahil edilmeksizin, fazladan nöbet tutarak hizmet vermeye devam eden sağlık çalışanları özellikle maddi iyileştirmelerle desteklenmelidir.

Sağlık personeli ihtiyacı nedeniyle özellikle kamu sağlık kuruluşlarında getirilen istifa, emeklilik ve izin yasakları en kısa zamanda kaldırılarak kısıtlanmış özgürlükler ile dinlenme hakkı tekrardan hatta yapılacak iyileştirmelerle iade edilmelidir. Pandemi ile birlikte yaşanan bir çok kısıtlılık özlük haklarında yapılan sınırlamalarla sağlık çalışanının aidiyet ve iş barışını daha fazla zedelememelidir.

Uzayan ve belirsizliği devam eden salgın ile birlikte sağlık çalışanları daha fazla hastasını, meslektaşını, hatta aile bireylerini kaybetmekte olup; bu durum enfekte olma korkusunu arttırmaktadır. Bu korku, kişinin yakınlarına virüsü bulaştırma düşüncesi ile sağlık çalışanlarının güvenlik duygularını zedelemektedir. Sağlık çalışanının görev yerinde kendini korunaklı hissetmesi, hizmet sunum sürecinin risklerden arındırılmış olması ve koruyucu ekipmanların üst düzey kalitede olması ile sağlanabilir. Kendini güvende hissetmesi sağlık hizmeti sunum sürecinin aksamadan devam etmesinde oldukça önemli pozitif psikolojik etki yaratacaktır.

Bir diğer taraftan halkın virüs ile ilgili farkındalığının artırılması, devlet tarafından gerekli önlemlerin alınması, bulaş riskini azaltacak tedbirlerin yaygınlaştırılması sağlık çalışanının yükünü hafiflete-

cektir. Salgının daha ne kadar devam edeceği, ne gibi sağlık ihtiyaçları doğuracağı belirsizliğini korurken, yaşanacak olan kaygı ve korkular sağlık çalışanının yalnız olmadığı yönündeki mesajlar, yayınlar ve düzenlemelerle en aza indirilmelidir.

6. Kaynaklar

Abuhanoglu, H., Teke, A., Demir, C., Çelen, Ö., Karadağ, M.&Cankul, İ.H., 2013, Tabiplerin Tıbbi İşlemler Sırasında Maliyet-Etkililik İle İlgili Tutum Ve Davranışlarına İlişkin Bir Değerlendirme. *Gülhane Medical Journal*, 55(4).

AHEF Bilim Komisyonu, 2020, Sağlık Çalışanlarının COVID-19 Salgını Süresince Yaşadığı Sosyal Ve Psikolojik Sorunlar, <http://ahef.org.tr/upload/files/43e115bd-de21-45f0-83bc-3b9858555bbe.pdf>, Erişim: 10.11.2020

Choi, K. R., Skrine Jeffers, K., & Logsdon, M. C. (2020). Nursing and the novel coronavirus: Risks and responsibilities in a global outbreak. *Journal of Advanced Nursing*, Epub ahead, 1–2. <http://doi.org/10.1111/jan.14369>.

Çankaya, M., 2020, Covid-19 Pandemisi Ve Sağlık Çalışanlarının İyilik Hali Değişimi, 7. Atlas International Congress On Social Sciences, 446-460.

Çevik Aktura, S. & Özden, G., 2020, Salgının Psikolojik Etkileri: Covid-19 Hemşireleri, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13 (73), 1146-1151.

Çırakoğlu, C. O. (2011). Domuz Gribi (H1N1) Salgınıyla İlişkili Alguların, Kaygı ve Kaçınma Düzeyi Değişkenleri Bağlamında İncelenmesi. *Türk Psikoloji Dergisi*. 26(67): 49-64.

De Ceukelaire, W., & Bodini, C. (2020). We Need Strong Public Health Care to Contain the Global Corona Pandemic. *International Journal of Health Services*, 002073142091672.

Kang, L., Li, Y., Hu, S., Chen, M., Yang, C., Yang, B.X., Wang, Y., Hu, J., Lai, J., Ma, X., Chen, J., Guan, L., Wang, G., Ma, H. & Liu, Z., (2020). The Mental Health of Medical Workers in Wuhan, China Dealing with the 2019 Novel Coronavirus, *Lancet Psychiatry*, 7(3), doi:10.1016/S2215-0366(20)30047-X

Polat, Ö. & Coşkun, F., 2020, COVID-19 Salgınında Sağlık Çalışanlarının Kişisel Koruyucu Ekipman Kullanımları ile Depresyon, Anksiyete, Stres Düzeyleri Arasındaki İlişkinin Belirlenmesi. *Batı Karadeniz Tıp Dergisi*, 4(2):51-58.

Sağlık Bakanlığı, COVID-19 Teması Olan Sağlık Çalışanlarının Değerlendirilmesi, <https://covid-19bilgi.saglik.gov.tr/depo/televi/COVID19-TemasiOlanSaglikCalisanlarininDegerlendirilmesi.pdf> , Erişim:10.10.2020.

Sakaoğlu, H.H., Orbatu, D., Emiroglu, M. & Çakır, Ö., 2020, Covid-19 Salgını Sırasında Sağlık Çalışanlarında Spielberger Durumluk Ve Sürekli Kaygı Düzeyi: Tepecik Hastanesi Örneği., *Tepecik Eğitim ve Araştırma Hastanesi Dergisi*, 30(Ek sayı),1-9.

SASAM Enstitüsü, 2020, Covid-19 İle Mücadelede Sağlık Çalışanları Araştırması, <http://www.saglik-sen.org.tr/cdn/uploads/gallery/pdf/a7047c667864547f414eeb19070977d7.pdf>, Erişim: 11.11.2020.

Selgelid MJ., *Pandethics. Public Health*. 2009;123(3):255-9.

Türk Tabipler Birliği, Türk Tabipleri Birliği Altıncı Ay Değerlendirme Raporu https://www.ttb.org.tr/kutuphane/covid19-rapor_6/covid19-rapor_6_Part35.pdf Erişim: 26.09.2020.

TÜSAD, Sağlık Çalışanlarına Yönelik Covid-19 Değerlendirme Anketi Sonuçları, <http://www.solum.org.tr/haber/1201/saglik-calisanlarina-yonelik-covid-19-degerlendirme-anketi-sonuclari.html>, Erişim: 20.09.2020.

Uluslararası Af Örgütü, <https://www.amnesty.org.tr/icerik/kuresel-tum-dunyada-7-binin-uzerinde-saglik-calisani-covid-19-nedeniyle-oldu>, Erişim: 26.09.2020

Wang, C., Pan, R., Wan, X.& diğ erleri (2020). Immediate Psychological Responses and Associated Factors during the Initial Stage of the 2019 Coronavirus Disease (COVID-19) Epidemic among the General Population in China. *Int J Environ Res Public Health*. 17(5). (doi:10.3390/ijerph17051729).

Yüncü, V. & Yılan, Y., 2020, COVID-19 Pandemisinin Sağlık Çalışanlarına Etkilerinin İncelenmesi: Bir Durum Analizi, *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ek Sayı, 373-401.

Çeviribilim

«КЫЗДАРЫЙКА» ЭЛДИК ПОЭМАСЫНДАГЫ ФОНЕТИКАЛЫК-ФОНОЛОГИЯЛЫК ДЕҢГЭЭЛИНДЕГИ СТИЛИСТИКАЛЫК КАРАЖАТТАР ЖАНА АЛАРДЫ КОТОРУУ ЖОЛДОРУ

Жапарова ГУЛНАРИДА¹

Аннотация

Макалада Кадыркул Алимановдун айтуусу боюнча жазылып алынган Кыз Дарыйка поэмасын башка тилдерге которуудагы стилистикалык каражаттар – поэтикалык кептин тыбыштык үндөштүгү. Фонетикалык-фонологиялык стилистикалык ыкмалардын максаты – окурмандын көңүлүн буруу максатында тыбыштык эффект берүү, уккулуктуу тыбыштык үндөштүктөрдү түзүү.

Ачык сөздөр: Лингвопоэтика, Стилистикалык Каражаттар, Фонетикалык-Фонологиялык Деңгээл, Аллитерация, Ассонанс, Эвфония.

Тилдик коммуникациянын структуралык түзүлүшү менен анын коннотациялык маанилеринен башка дагы бир маанилүү орунду ээлеген стилистикалык каражаттар – поэтикалык кептин тыбыштык үндөштүгү. Фонетикалык-фонологиялык стилистикалык ыкмалардын максаты – окурмандын көңүлүн буруу максатында тыбыштык эффект берүү, уккулуктуу тыбыштык үндөштүктөрдү түзүү. Сөздөрдүн тыбыштык айтылышы жеке турганда эч кандай эстетикалык мааниге ээ болбойт. Тыбыштар башка тыбыштар менен биригип алардын комбинациялык биригүүсү уккулуктуу фонетикалык үн чыгарышы мүмкүн. Поэтикалык көркөм чыгармадагы тыбыштардын кайталанып келишинде негизги орунда аллитерация – окшош үнсүз тыбыштардын кайталанышы, көбүнчө сөздүн башында, ошондой эле ассонанс – үндүү тыбыштардын кайталануусу, көбүнчө басымдуу муундарда, турат. Бул экөө тең эвфония (уккулуктуу, жеңил, жагымдуу үн) эффектисин бере алышат.

Мисалы:

Жаш деген гүл эмеспи жайнап турган,

Жанылбас убагында турмуш курган.

Өткөзсөң убагыңды билбей калып,

Солуган гүл болосуң газан урган.*

[К.А.295-6.]

Age is like a flower that buds then blooms.

To flourish, we must live for the moment,

Otherwise, our lives become stultified,

Suspended in time then fading away

Like a flower bitten by frost.

[Ж.Г.156-6.]

Мисалдагы ырдын эвфониялык уккулуктуулугун кыргыз тилиндеги нускада ж тыбышы түзгөн аллитерация, сингармонизмге байланышкан жалаң үндүү тыбыштардын үндөштүгү а-ү-у жана, экинчи, үчүнчү, төртүнчү саптардагы уйкаштыкты а-у-ө-о-ү тыбыштары түзгөн газан (азан, казан, хазан) урган сыяктуу сөздөр түзүп, кулакка жагымдуу уккулуктуулукту берет. Поэмадагы жашоонун образын көркөмдөп, элестүү берүү максатында каармандын

¹ К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университет, ага окутуучу, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы. gulnarida@inbox.ru

жашоосу муздак жел уруп солуган гүл сыяктуу экендиги сүрөттөлөт, тыбыштардын үндөштүгү, лексикалык, синтаксисттик стилистикалык каражаттар аркылуу көркөмдүү бере алган. Ал эми англис тилиндеги уккулуктуулукту б тыбышынан түзүлгөн ички аллитерация, синтаксисттик кайталоо, buds then blooms сөздөрү түзгөн уйкаштыктары аркылуу берген. .

Кыргыз тилинен англис тилине поэмаларды которууда түпнусканын уйкаштыгын сезе билүү – эң негизги критерийлердин бири болуп саналат. Англис тилиндеги поэманын түзүлүштөрү кыргыз поэмасынын түзүлүштөрүнөн айырмаланып турат. Англис тили негизинен моносиллабикалык тил, анда кыргыз тилине караганда бир муундуу сөздөр алда канча көбүрөөк. Ошондуктан, англис тилиндеги поэма сабы көбүрөөк сөздү камтыйт, демек, көбүрөөк ойлорду, түшүнүктөрдү, көркөм образдарды да батырат. Бул фактор ритмге да таасир этет, ошондой эле аны котормодо эсепке алуу зарыл.

Мисалы:

Келели Самарканга кайта айланып,	Back in Samarkand,
Калды эле Дарыйка шер кайгыланып.	Dariyka languished in sorrow.
Кайгысы кубанычка алмашылып,	But her grief changed to joy,
Кыз балбан уул тапты көзүн жарып.	When the fighter-girl gave birth to a son.
Кубанды баласы үчүн ал бечара,	Casting off her suffering, she was thankful to her son
Аалы үчүн айыкты окшойт түшкөн жара.	For healing the wound left by Aaly.
Сүйүнчү Дарыйка шер уулду деп,	The glorious news immediately spread
Дүрбөштү тынымы жок калаа-далаа.	Throughout the city and to every village.
(39сөз) [К.А.82-б.]	(51сөз) [Ж.Г. 207-б.]

Бир караганда ыр түзүлүштөрүнүн системасы окшош көрүнгөнү менен алардын жүзөгө ашырылышы ар башка. Мында жогоруда айтылгандай, ыр түзүлүштөрүн, строфикалык өзгөчөлүктөрүн, уйкаштыктын колдонулуш принциптерин, формалардын жана тилдик бирдиктердин өзгөчөлүктөрүн эске алуу зарыл. Кыргыз тилиндеги ыр түзүлүштөрүнөн айырмаланып англис тилиндеги ыр түзүлүштөрү, англосаксондук ыр түзүлүшүнөн өнүгүп, баардык герман тилдериндегидей тоникалык негизде түзүлгөн. Ошондуктан, англис тилиндеги ыр түзүлүштөрү метрикалык – ритмикалык ар түрдүү варианттарга ээ болуп, классикалык ырларда да бир ыңгай размерге (өлчөмгө) ээ эмес.

Кыргыз тилиндеги ырларда муун сандарынын бирдигин сактоо негизги ритмикалык принцип экендигин К.Рысалиев [6], В.Радлов [70] ж.б. изилдеп, кыргыз ырлары – силлабо-тоникалык принциптин негизиндеги системада экендигин көрсөтүп кетишкен. Тоникалык система нукура тоникалык, силлабикалык жана силлабо-тоникалык деп бөлүнөт. Биз эмгегибизде, кыргыз жана англис тилдеринде ыр түзүүгө мүнөздүү болгон силлабо-тоникалык системаны карайбыз.

Кыргыз поэзиясында ритмикалык бөлүктөрдөгү муундар сан жагынан экиден жетиге чейинки муундук топторду түзөт. Кыргыз ырларында муундардын саны жана андагы басымдардын саны бир өлчөмдө болоорун изилдеп келишкен. Бирок, акыркы изилдөөлөрдүн негизинде ыр жолдорундагы ритмикалык бөлүктөр муун сандары ар түрдүү болуп, ар кандай тартипте жолугаары К.Рысалиевдин [6] эмгегинде берилген.

Байыркы ырларда аллитерация уйкаштыктын ролун аткарып басымдуулук кылып келген, бирокакырындык менен рифма – уйкаштык, муунга бөлүү силлабикалык – тоникалык ырлардын таасир этүүсү менен кыргыз ырлары силлабикалык системага өтө баштайт. Жирмунский В.М. [36] аллитерациондук ырлардын жоголо башташын уйкаштык менен силлабиканын өнүгүшүнө байланыштырып, “муун басымдуулук кылган метрикалык принцип катары өнүгө баштайт, сөздүн аягындагы уйкаштык сөзсүз түрдө керек болуучу каражат, аллитерация менен параллелизм стилистикалык каражат катары гана өнүгө баштайт – булардын баары көпчүлүк убактарда чет элдик башка метрикалык система менен өнүккөн тилдердин таасиринен улам өзгөрөт” деп аныктама берген. Кыргыз тилиндеги ыр түрүндөгү чыгармаларда жолуккан аллитерация ырда ритмикалык бирдик катары функция аткарат, азыркы кездеги аллитерация байыркы аллитерациянын силлабикалык системага ылайыкташкан жаңы баскычы экендигин көптөгөн изилдөөчүлөрдүн эмгектеринен көрсөк болот.

Кыргыз тилиндеги аллитерациянын өзгөчөлүгү ритмикалык бирдиктерди гана бириктирбестен, ыр саптагы үндүү тыбыштар менен үнсүз тыбыштардын гармониясына, үндөштүгүнө негизделиш керек. Т. Ковальский [44] түрк тилдериндеги аллитерация жөнүндөгү эмгегинде аллитерацияга жана ассонанска негизделген кайталоолордун төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөрүн белгилеп кеткен.

Кыргыз тилиндеги аллитерация үнсүз тыбыштардын гана окшош айтылышы эмес, катар келген үндүү тыбыштардын да гармониясына б.а. жоон жана ичке үндүүлөргө жараша мүчө уланышына негизделет. Мисалдагы аллитерация к тыбышы жана ичке үндүү ө тыбышынын катар келүүсүнөн пайда болуп, үндөштүктү берип турат.

Берилген мисалдардын негизинде кыргыз поэзиясындагы аллитерациянын жана аны англис тилине которуу жолдорунунун принциптерин изилдөө натыйжасында төмөндөгүдөй жыйынтыкка келебиз:

1. Англис тилиндеги аллитерация айтыла турган ойго, ырга кошумча музыкалык – мелодикалык ыргактуу эффект берүүчү стилистикалык өзгөчө ыкма. Бул ыкманын маңызы бири бирине жакын жайгашкан тыбыштардын же сөз айкалыштардын үндөштүгүн түзүү;

2. Кыргыз поэзиясындагы аллитерация бир эле үнсүз тыбыштардын кайталанышы эмес, анын артынан окшош кайталануучу тыбыштын, үндүү тыбыштардын гармониясынын негизинде ишке ашат. Аллитерацияны түзүүгө кыргыз поэзиясында баардык тыбыштар катышат.

3. Аллитерацияны кыргыз тилинен англис тилине берүүнүн ар кандай жолдору бар. Которууда көңүлгө алуучу негизги эки фактор: Биринчиден, бир тилде жаралган автордук аллитерацияны экинчи тилге берүүгө мүмкүн эмес, анткени мындай көрүнүш формализмге алып келип, ырдын мазмунун толук берүүгө мүмкүн болбой калат. Экинчиден, тектеш эмес тилдердин, кыргыз тили менен англис тилдеринин тил өзгөчөлүктөрү көп, айырмачылыктары чоң болгондуктан аллитерацияны толук, окшош берүүгө болбойт, сөзсүз түрдө тамгалар, тыбыштар алмашат.

4. Аллитерацияны котормо тилдин өзүнүн өзгөчөлүктөрү менен кайрадан түзүп, аллитерация аткарган экспрессивдик функцияны сактоо зарыл.

5. Аллитерацияны сактоо мүмкүн болбосо уйкаштыктын, ассонанстын, ички аллитерациянын, кайталоонун же башка тилдик каражаттардын жардамы менен берсе болот. Мындай жолду аткаруу Я.И.Рецкердин [73,77-б.].сунушуна негизделет: “аллитерацияны котормого берүүдө анын функционалдык-стилистикалык аткарган кызматын эмес, экспрессивдик таасир берүүсүн эске алуу маанилүү”.

Котормо - башка элдин жашоосу, маданияты жана тарыхы менен таанышууда, алардын адабий жана илимий жетишкендиктери менен алмашуу процесстерин жүргүзүүдө маанилүү. Тили башка элдерди байланыштыруу максатындагы социалдык кызматты аткаруу менен котормо элдин маданиятынын өнүгүшүнө, ар тараптуу карым-катнаштын пайда болушуна шарт түзөт.

Фонетикалык-фонологиялык стилистикалык ыкмалардын максаты – окурмандын көңүлүн буруу максатында тыбыштык эффект берүү, уккулуктуу тыбыштык үндөштүктөрдү түзүү.

Англис тилиндеги ыр түзүлүштөрү кыргыз ыр түзүлүштөрүнөн айырмаланып тургандыктан которууда ыр түзүлүштөрүн, строфикалык өзгөчөлүктөрүн, уйкаштыктын колдонулуш принциптерин, формалардын жана тилдик бирдиктердин өзгөчөлүктөрүн эске алуу зарыл.

Колдонулган адабияттар:

1. Акматалиев А. Азыркы кыргыз адабий тили. Б., 2009.
2. Алиманов К. “Кыз Дарыйка”. элдик поэма 11 том. Б., 2001.
3. Аристотель. Поэтика. М., 1957.
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969.
5. Бархударов Л.С. Теория и практика перевода. М., 1973.
6. Гончаров Б.П. Поэтика и лингвистика // Рус. литература. 1980. №6
7. Zhararova G. “Warrior Dariyka”, national poem, B., 2020.

8. Караева З. К. Котормонун теориялык жана практикалык негиздери. Б., 2019.
9. Караева З. К. Перевод и семиотика. Б., 2006.
10. Чайковский Р.Р. Реальности поэтического перевода. Магадан, 1997.
11. Швейцер А.Д. Теория перевода: (статус, проблемы, аспекты). М., 1988.
12. Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. Сөздүк. Ф., 1986.
13. Каримова Ш. Кыргызча-Орусча-Англисче идиомалар сөздүк. Б., 2018.
14. Курманакунов Б. Н. Кыргызча-Англисче сөздүк. Ж-А., 2015.

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

12-14 Aralık 2020 Sakarya / Türkiye

Rusça ve Türkçe Siyasi Metinler Çevirisindeki Eşdeğerlik Sorunları

Nurzada ANARBAY KIZI¹

Özet

Çeviri yapılan en yoğun alanlardan biri de siyasi metinlerdir. Gazetelerde, televizyonlarda en çok karşılaştığımız siyasi metinler tek yönlü metinler değil içinde birçok anlatım özelliğini barındıran metinler olarak adlandırılmaktadır.

Karmaşık yapıdaki siyasi metinlerin çevirisi de birçok süreci içinde barındırmaktadır. Bu makalemizde siyasi metinler ve onların çevirisindeki sorunlarından bahsedeceğiz. Çeviriye olan bakış açısının değişmesiyle beraber çevirmene olan bakış açısı da değişmiştir. Çevirmenlerden çeviri yaptığı alanı iyi tanıması, kaynak dili ve hedef dili çok iyi kullanması, metin özelliklerini çok iyi bilmesi beklenmektedir.

Anahtar kelimeler: Siyasi Metin, Çeviri, Çevirmen, Eşdeğerlik.

Rusya tarihinin “yeni” döneminin başlangıcı sayılan yeniden yapılandırma ülkeye sadece alternatif seçimleri değil, Batı ülkelerinde çoktan gelenekselleşmiş seçim öncesi teknikleri de beraberinde getirdi. 1980-90 yılları toplum bilinci ve toplum bilincini oluşturma metotlarında değişiklikler görülmeye başladı. Kitle iletişim aracının en “genci” olan televizyon, sosyal değişiklikleri ilk olarak yansıtmaya başladı. O zamanda diyalog şeklinde iletişim kurmayı amaçlayan: «Сельский час», «Резонанс», «Разговор по существу», «Родительская суббота», «Ускорение», «Это вы можете», «До 16-ти и старше» gibi bir sürü program düzenlendi. Söz konusu programlarda önceden gizlenen sorunlar inceleniyordu. 1990 yıllarında bir sürü siyasi-analitik programlar düzenlendi. «Взгляд», «Глас народа», «Намедни», «Итоги» gibi programlarda sadece haftadaki siyasi haberler vurgulanmadan, haberler muhabirin araştırma objesi haline gelmişti. Böylece, kademeli olarak ulusal siyasi metinler ortaya çıkmaya başlamıştır.

“Siyasi propaganda, kitlesel siyasi iletişim yönetimidir. Siyasi konulardaki iletişimi yönetmek sadece bilgi süreci ve akışı aracılığıyla gerçekleşmektedir”. Hiç şüphe yok ki, günümüzde bilgi etkilemesi olmayan politik yoktur. Siyasi haberleri radyo ve televizyon programlarında ilk olarak spikerler bildirmiyorlar. İnternette siyasetçi ve onun siyasi faaliyetine yönelik özel siteler vardır. [Olşanskiy D.V., 2003]

Siyasi metinlerinin özelliği sözlü veya yazılı olarak gerçekleşebilmesindedir. Yazılı siyasi metinler aşağıdaki gibidir: biyografi, siyasi röportajlar, yani halkın basın temsilcilerine gönderen basılı materyallerdir. Sözlü siyasi metin türü olarak herhangi bir siyasi amaçtaki konuşmaları söyleyebiliriz. Siyasi metinlerinin ayrıcalıklı özellikleri bilgilendirici ve operatif olması, yazarının belli olmaması (siyasi metinlerin yazarı çoğu zaman belli değildir), kitle iletişim araçlarıyla yayılmasıdır. “Cümlelerin basit ve anlaşılır olması siyasi metinlerin en önemli ihtiyaçlarından biridir, çünkü her türlü siyasi metin her şeyden önce okurun anlayabildiği şekilde olması lazım. Alıcı bilgiyi mümkün olduğunca hızlı ve tam şekilde algıladığında ve ana fikri öğrendiğinde anlama gerçekleşir”. [Çumikov A.N., Boçarov M.P., 2003]

Herhangi bir siyasi bilgi, hedef kitleye yönelik metin olarak düzenlenebilir. Siyasi metinlerin yapısında özellikli görevler yansımaktadır. Spesifik görev, herhangi bir ürünün, hizmetin, şirketin piyasada yerini korumasıdır. Onlar hakkında olumlu düşüncelerin yayılmasıdır. Edebi metinler sınıflandırılması ile siyasi metinleri kıyaslarsak, siyasi metinler kısa ya da uzun olarak ikiye ayırmak mümkündür. Uzun siyasi metin türüne siyasi programı örnek olarak söyleyebiliriz. Siyasi program, siyasi metin kurallarına

¹ Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi, Türk Dünyası Sosyal Bilimler ve Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, aruunur1111@gmail.com

uyar ve öncelikle halkın yoğun tabakasına sunulur. Kurallara uygun olarak, siyasi program metninde şirketin faaliyetini kasteden genel durumlarla ilgili yazılır.

Siyasi isimlerin biyografisi günümüzde sadece toplumun serveti değil, aynı zamanda kampanyanın seçim öncesi geleneksel enstrümanıdır. Biyografide herhangi bir kişi hakkında gerçek bilgiler verilecektir. Zorunlu olarak insanın kökeni, eğitimi, kariyer gelişimi ve çalışma hayatıyla ilgili olgular, kişisel özellikleri ve hayatındaki önemli aşamalar hakkında bahsedilecektir. Çağdaş siyasi teknolojide biyografinin çeşitli türleri kullanılıyor. Onların arasında en sık kullanılanı kronolojik biyografidir, sade bir dille yazılır ve adayın başarılarına dikkat çeker.

Son zamanlarda seçmenlerle görüşme sırasında soru-cevap formatlarının tümü (siyasetçiyle röportaj, siyasetçinin cevapladığı seçmenlerin sözlü ve yazılı soruları, anket, soruşturmalar) yaygın olarak kullanılmaya başladı.

Slogan, siyasetçi ve partinin ayırıcı özelliğidir. Örnek olarak, Bolşeviklerin «Мир - народам!», «Земля - крестьянам!», «Заводы - рабочим!» gibi sloganlarını gösterebiliriz. Bu sloganlar alt sınıfların ve belli bir toplumsal grupların çıkarlarını karşılamaktadır. Siyasi sloganların aşağıdaki gibi ana gruplara ayırmak mümkündür:

1. Kendini tanımaya yönelik: «Время быть русским», «Польза народу, честь гражданину, слава России» (Конгресс русских общин), «Россия победит Капитал» (Яблоко), «Родина-мать зовет!», «Дойдем до Берлина», «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!», «Все на фронт!», «Вперед, к победе коммунизма!».

2. Duyusal algılamaya yönelik: «Свобода, Собственность, Законность» (СПС), «Знание и предприимчивость. Свобода и справедливость», «Без свободы нет справедливости, без справедливости нет свободы!» (Яблоко), «Нам по пути» (Партия Жизни), «Голосуй сердцем».

3. Rasyonel motiflere yönelik: «Закон. Зарплата. Здоровье», «Власть ЛДПР, это уверенность и безопасность!»

4. Oluşturmaya yönelik: «За устойчивое развитие Москвы!» (Единая Россия), «За здоровье человека и природной среды», «Стране чистый воздух» (Зеленая Россия), «Даешь БАМ!», «Мирумир!».

5. Mevcut durumu eleştirilmeye yönelik: «Нет подорожанию хлеба», «Отмена повышения тарифа на оплату услуг ЖКХ для населения до 90%», «Отставка правительства», «Нет антинародному режиму» (КПРФ), «Яблоко спеклось» (Партия Жизни), «Нам не нужна такая реформа», «Реформа ЖКХ деньги в трубу» (Яблоко).

Sloganların oluşturulmasında belli bir söz sanatları kullanılır:

- Игра слов: «Экономика должна быть экономной», «Журавлев в Думе не хуже синицы в руках».
- Рифмовка: «Защитим природу - вернем власть народу!», «Хочешь жить наверняка - выбирай Гребенника!», «Родина за Бородина», «Альфа-групп» забрала нефть, досыта нам хлеб не есть».
- «Слова-матрешки»: «Задумайся и выбери».
- Повторы: «Дума - это бюджет города! Дума - это социальные программы города! Дума - это выборы мэра!», «Партия Жизни - это надежда жизни самой», «Шаг за шагом к достойной жизни», «Мы - за достойную жизнь», «Будущее принадлежит жизни, а, значит, будущее за нами» (Партия Жизни).
- Аббревиатуры: «Нам дорога Россия. Надежность. Доверие. Результат» (Наш дом . Россия).

Siyasi metinlerinin başlıca tekniklerinin olması siyasette bireysel olayların olmadığı düşüncesini kanıtlamaktadır. Siyasi olayların hepsi kitleye yönelmektedir. Sadece halka yönelmekle kalmayıp, standart normları kabul eden izleyicilerle aktif bir şekilde çalışmaktadır. İzleyicilerin rolünü hesaba katarak önceden hazırlanan iletişim olayıdır. [Поцпсов G.G, 2001. c.216]

Siyasi partilerin ideolojilerine, toplumların tarihine ve kültürel özelliklerine göre biçimlenen ve politik aktörler tarafından üretilen politika söylemleri, uzun dönemde oy sayısı ile alınacak bir geri bildirimle yönelik olarak tek yönlü anlatı içeren metinlerdir. Bu metinlerin amacı, toplumda kendileriyle aynı görüşü paylaşan kesimin beğenisini sürdürmek, kararsız olan kitleyi etkileyerek kendi yönlerine çekmek, karşıt yığın ya da yığınlardan olabildiğince güç toplamaktır.

Partiler için güç toplamanın amacı ve aracı olan siyasal iktidarı elde etme, ilgili kitlelerin onu kullanma yoluyla kendi görüşlerini ve çıkarlarını gerçekleştirmelerine olanak sağlayabileceği gibi, bu gücü salt bir çıkar çatışması veya iktidar çabası olarak tanımlamanın sınırlarını daraltmak olacağını düşünen bilim insanları, politikanın amacının her şeyden önce toplumda bütünlüğü sağlamak özel çıkarlara karşı koyarak genel yararı ve insanların ortak iyiliğini gerçekleştirmek olarak açıklarlar.

Yirmi birinci yüzyılda kitle iletişim araçlarının hızlı bir şekilde yaygınlaşması, kitle iletişim araçlarının büyümesi ve güçlenmesiyle daha fazla geniş gruplar politik söylemlerin etkisinde kalmakta ya da kendileri politika söylemleri üzerinde etki yaratmaktadır. İktidarın ya da muhalefetin yaptıkları şeyler hakkındaki görüşlerini ileterek, sorgulayarak, siyasi eylemlere katılarak, televizyonda seçim propagandalarını izleyerek, telefon, internet aracılığıyla TV stüdyolarında ya da radyolardaki programlara katılarak politik görüşlerini belirtmesiyle etkili olmaktadır. Tüm bu süreç sonunda kendisine yöneltilen politika söylemlerine karşı toplumun geri bildirim niteliğinde olan oylar ise ülkenin belli sürede nasıl yönetileceğinin temel belirleyicisi olmaktadır.

Parti programları konusundaki değerlendirme şu şekilde özetlenmektedir:

Olumsuz Adlandırma: Olumsuz anlam yüklü sözcüklerin muhalif partiler ya da kişiler için kullanılması, diğer partilere olumsuz değer yükleme.

Parlak Genellemeler: Kendi partisi adına her şeyin iyi olduğunu söylemek, kendi partisini yüceltmek, olumlu değer yüklemek.

Olguları kendi görüşü doğrultusunda yorumlama: Kendisiyle ilgili hoş gitmeyecek olguların olumsuz etkilerinin azaltılması ya da diğer grubun olumlu yanlarının göz ardı edilmesi için gerçeklerin saptırılması ya da farklı biçimde yapılandırılması.

Sanal bağlantı oluşturma: Halkın psikolojisini etkilemek amacıyla dinsel, ulusal, etik ve etnik değerlere gönderim yapmak.

Halktan biri kimliği yaratma: Halkın politikacıyı kendilerinden biri gibi hissetmesini, kendileri için çalıştığını düşünmesini sağlama; aile modeli yaratma. [eigder.gumushane.edu.tr]

Siyasi Metin Çevirisinde Karşılaşılan Zorluklar

Her toplumun dili, kültürü, tarihi farklı olduğundan oluşturulan metinler de kaçınılmaz olarak farklı olacaktır. Dolayısıyla çevirmen bu farkları göz önüne alarak çeviri yapacaktır. Bunları önceden saptamak çevirmenin daha bilinçli bir şekilde çeviri yapmasını sağlayacak ve yanlış anlaşılmalara önlem olacaktır.

Siyasi metinlerdeki dil kullanımı, bireye, topluma, yöreye ve ulusal farklılıklara göre değişmektedir. Bu nedenle siyasi metinlerin anlamı tıp ve hukuk alanlarında olduğu gibi somut ve kesin değildir. Sözcük ve cümle açısından yan anlam söz konusudur. Bu metinlerde söylenmek istenenler en kısa ve yalın bir şekilde söylenmez. Burada amaç verilmek isteyen iletiyi ikna yoluyla dile getirmektir. Kullanılan dil yalın ve nesnel olmadığından duygusal ve süslü bir anlatım söz konusudur. Siyasi metinlerin çeviri sürecinde karşılaşılan sorunlardan biri bu öznel anlatım tarzıdır.

Dilbilimsel ve Kültürel Açıdan Karşılaşılan Sorunlar

Dilbilimsel özellikleri açısından yapısal olarak eksik anlatımlar karşılaşılan sorunlardan biridir. Siyaset dilinde halka daha yakın ve sıcak olabilmek, resmi, uzun tamlamalardan ve terimlerden kaçmak için kullanılan eksilteli anlatımlar yapısal bağlamda ele alınan zorluklardan biridir.

Örnek:

Çankaya'nın görüşü, Ankara gündemi, Hükümetin başı vs.

Bu kullanımlar yoğun kültürel içerikleri olmadığı durumlarda eksilteli olarak hedef dile aktarılabilir gibi iletişimsel karşılıklarıyla ya da işlevsel karşılıklarıyla verilebilmektedir.

Anlamsal olarak ise örtmece kavramıyla karşılaşıyoruz. Somut isimler soyut isimlerle, yüklem "boş" yüklem veya isim fiillerle kullanılmaktadır. Bazı durumlarda o sözcük özgün dildeki haliyle söyleneceği yerde diğer bir dildeki karşılığıyla verilmektedir.

Örnek:

"çatışma" yerine " anlaşmazlık", "saldırı" sözcüğü yerine "sınır ihlali", "yoksul" yerine "dar gelirli", "işsizlik" yerine "durgunluk" gibi kullanımlar siyaset dilinde kullanılmaktadır.

Çevirmen, örtmece sözcük ve kavramların karşılığını eğer mümkünse diğer dilde yine siyasi söylemin işlevini yaratabilmek açısından örtmece karşılıklarıyla verebilir.

Siyaset dilinde ayrıca ödünç sözcüklerle de karşılaşılmaktadır. Siyasi dilinde sözcüklerin tamamı neredeyse İngilizce ya da Fransızcadan dilimize girmiştir. Bunlar birçok ülkede kullanılan demokrasi, hegemonya, totaliter, kabine, konsey v.s. gibi sözcüklerdir.

Örnek:

Parti, akredite, entegrasyon, enflasyon, kredi, sistem, standart. Çevirmen bu tür kelimeleri değiştirmedi ya da çevirisini yapmadan kullanabilir.

Kültürel açıdan siyaset dilinde en çok karşılaşılan ve kültürel özellik taşıyan sözcükler siyasi jargon ve klişelerdir. Siyaset dili kapsamında, dilimizden yabancı dile ya da yabancı dilden dilimize yapılan çevirilerde deyiş kaydırması adı altında değişiklikler en çok siyasi jargonun aktarımında ortaya çıkar. Dilimizde siyasiler tarafından yoğun olarak kullanılan bir jargon vardır.

Örnek: enflasyonu aşağı çekmek, işçiyi memuru enflasyona ezdirmemek.

Yazılı ve sözlü siyaset dilinde kullanılan bu jargonun karşılıkları bazen diğer dilde aranırken çevirmen hedef dildeki jargondan yararlanabilir.

Siyasette en çok kullanılan ve çevirmen açısından zorluk yaratan diğer bir özellik eğretilmelerdir. Anadolu kültürünü ve anlatım özelliklerini yansıtan bu eğretilmelerin hedef dile sözcüğü sözcüğüne ya da anlamsal olarak aktarmak mümkündür.

Örnek: Orta direk, kadayıfı kızartmak, limon gibi sıkamak, vs.

Rusça ve Türkçe siyasi metinlerde görülen ve zaman zaman çeviri zorluğu yaratan deyimler vardır. Çevirmen, bu deyimleri veya kelime oyunlarını erek dile uygun olarak bire bir çeviri, alıntı çeviri, açıklama ya da aynı anlama gelecek başka kavramlarla çeviri yapabilir.

Örnek: Baraj faciasını *hafif sıyrıklıklarla atlatmak-с трудом преодолеть* необходимый избирательный барьер.

umduğunu bulamadı - не смогла добиться успеха

Dil bilimsel ve kültürel açıdan değerlendirdikten sonra çevirmenin dikkate alması gereken diğer bir zorluk ise kurumların farklılığından kaynaklanan çeviri sorunlarıdır. Bu konu diğer bölümde ele alınacaktır.

Siyasi Kurumlardaki Farklılıklar

Siyasi metinlerdeki diğer bir zorluk ise sosyal yapıdaki farklılıklardır. Ülkelerarası politik sistemlerdeki farklılıklar nedeniyle statülerin, kurumların, yasaların partilerin adlandırılmaları farklı olmaktadır. Rusya ve Türkiye de siyasi yapılanma farklı olduğu için çeviri esnasında kavram kargaşası yaşanabilir. Rusçadan Türkçeye veya Türkçeden Rusçaya siyasi metin çevirileri yaparken her iki ülkedeki siyasi kurumları işlevleriyle beraber bilmek çeviri sürecini kolaylaştıracaktır.

Çeviri aşamasına geçmeden önce Rusya ve Türkiye'deki siyasi yapıyı, işleyişi iyi tanımak bize bu süreçte faydalı olacağından kısa bir arka alan bilgisi vermek yararlı olacaktır.

Örnek: Duma Rusya Federasyonu federal meclisinin aşağı kanadına verilen ad. Türkiye Cumhuriyeti'nde bu tür kurum olmadığı için Türkçeye "Duma" şeklinde aktarılması gerekmektedir. Başka bir örnek verecek olursak, Министерство России по делам гражданской обороны, чрезвычайным ситуациям и ликвидации последствий стихийных бедствий (Rusya Federasyonu Sivil Savunma, Acil Durumlar ve Doğal Afet Sonuçlarını Giderme İşleri Bakanlığı) kısa adıyla Министерство по чрезвычайным ситуациям – МЧС России (Acil Durumlar Bakanlığı) Türkiye'de Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (Председательство стихийных бедствий и чрезвычайных ситуаций) olarak geçmektedir.

Çevirmenin bu ayrıntıları bilmesi ve kendi ülkesindeki kurumlarla karşılaştırması çeviri işlemini daha da kolaylaştıracaktır. Bazen iki ülkede kurumlar arasındaki kurum adları aynı olsa da işleyiş ve görev bakımından farklı olması çeviride sorun yaratabilmektedir.

Çeviri yaparken sadece her iki dili çok iyi bilmek yeterli olmamaktadır. Dil yapılarını, dil kullanımlarını, kültürleri, toplumu ve siyasi açıdan kurumlar arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları da çeviri sürecinde karşılaşılan sorunlardan biri olarak ele alınmaktadır.

Bu süreçte karşılaşılan en önemli sorunlardan bir diğeri de terim çevirileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Rusya ve Türkiye arasındaki siyasi, ekonomi ve ticari ilişkiler uzun yıllardan beri devam ettiği ve çevirmenlerin verdiği emekleri sayesinde terim çevirileri en üst düzeyde yapılmıştır. Ancak ne kadar çaba gösterilse bile her dilin kendine özgü özellikleri vardır. Ülkelerin yönetim sistemleri sürekli değişmekle ve yeni terimlerin ortaya çıkmasıyla birlikte bazı terimlerin tam karşılığı yoktur.

Eşdeğerlik durumunda terim çevirisi: bir terimin karşılığı erek dilde tam olarak var ise bu terim çevirisi açısından sorun yaratmamaktadır. Ancak kaynak dilde var olan bir terimin karşılığı erek dilde birden çok anlama sahip olduğu halde bir çeviri engeli ile karşılaşmak zorunda kalırız.

Örnek:

"Совет" – "konsey", "kurul"

"Аппарат" – devlet yönetiminde "daire" anlamında, ayrıca; "cihaz", "donanım" gibi birden fazla anlamı vardır.

Yukarıdaki terimlerin birden fazla anlamı olduğu görülmektedir. Bu durumda çevirmen metin kontekstine göre uygun anlamı vermelidir.

Kapsam Durumunda Terim Çevirisi

Bir dildeki bir kavram, içerik bakımından diğer dildeki bir kavramdan daha kapsamlıysa ve erek dildeki kavramın içeriğini tamamen içeriyorsa, bir kapsama durumu söz konusudur. Türkiye ile Rusya arasında sosyal, kurumsal, kültürel vb. farklılıkların bulunması terim durumunda kapsama kavramını ortaya çıkarmaktadır.

Örnek: наемные – ücretli

Kesişme Durumunda Terim Çevirisi

Kaynak dildeki terimle erek dildeki terimin anlam boyutunda sadece kısmen eşdeğer olması anlamındadır. Terimler ortak bir anlam taşıyor olsa da, kesişme durumunda, her iki terim birbirinden bağımsız farklı anlamlar içerebilir.

Örnek:

Национальное агентство занятости населения – Ulusal iş bulma kurumu
Чрезвычайный и полномочный посол- Büyükelçi

Bir terimin erek dilde tam bir karşılığının olmaması çeviriyi imkânsız kılmamaktadır. Böyle durumlarla çeviri sürecinde sıkça karşılaşılır. Burada çevirmenin görevi, bu tür terimler için uygun karşılıklar bulmaktır. Bunlardan biri alıntılama yöntemidir. Kaynak dildeki bir sözcüğün erek dile aynen aktarılmasıdır. Bu yöntemde kaynak dildeki sözcük erek dile hiç değişmeden geçmektedir.

Kaynak dildeki sözcük erek dilin sesbilimsel, yazıbilimsel veya biçimbilimsel normlara uydurularak da alıntılama yöntemi kullanılmaktadır. Uluslar arası kelimeler olarak da bilinen bu sözcükler hemen hemen tüm dillerde aynı biçimde ve anlamda kullanılmaktadır.

Örnek:

Интеграция- entegrasyon; кризис –kriz; коалиция- koalisyon; этнический –etnik.

Kaynak dildeki sözcüğün erek dile birebir çevrilmesi, erek dilde en yakın ya da benzer anlamda kullanılan bir ifadenin kullanılması, sözcüğün açıklanarak aktarılması ve erek dilde aynı ya da benzer etki yaratacak bir ifadenin kullanılması önerilen diğer çözüm yollarıdır.

Çevirmen, hedef topluma ve kültüre yanlış bilgi verecek ya da yanılarak gerçekten uzaklaştıracak hatalara ve belirsizliklere meydan vermeyecek bir çevirinin ortaya çıkmasını hedeflemelidir. Metnin ya da konuşmanın dilsel ve işlevsel özellikleri hedef dil ve kültüre elverdiğince aktarılmalıdır.

Sonuç

Günümüzde dış ilişkilerin güçlenmesi sebebiyle siyasi metin çevirisi büyük bir önem kazanmıştır. Hem anlatımcı hem işlevsel, hem bilgilendirici özellikleri taşıyan siyasi metinleri çevirmek kolay değildir. Yapmış olduğumuz çalışmamızın sonucunda değişik yöntemlerle siyasi metinlerin çevirisinin yapılabileceğini ortaya koyduk.

Çalışma sırasında her dilin kendine göre gramer, sözdizimsel ve cümle oluşturma özellikleri olduğunun farkına vardık. Çünkü analiz yaptığımız diller aynı dil ailesinden gelmemektedir. Bundan dolayı farklı dilleri konuşan insanların dünya görüşleri aynı değildir. Dolayısıyla siyasi metni oluşturmada kullandıkları eğretileme, deyimler ve kalıp sözcüklerde de değişiklikler görülmektedir. Ancak bu tür sorunlar olmasına rağmen çevirmenler her tür yöntemden yararlanarak incelediğimiz siyasi metinleri kaynak dilden hedef dile aktarmışlardır.

Siyasi metin çevirisinde kullanılan yöntemleri araştırma süreci hala devam etmektedir. Bu sorun, sadece çevirmenlerin farklı görüşlere sahip olmasıyla değil, sürekli değişen siyasi kavramlar ve ortaya çıkan yeni terimlerle bağlantılıdır. Farklı tarihi ve kültürel temele sahip kavramlarda yüksek düzeyde bir eşdeğerlik oluşturmak için yeni çeviri yöntemlerine başvurmak gerekecektir.

İki farklı dil ailesine mensup Türkiye Türkçesi ile Rusça düzenlenmiş Siyasi içerikli metinlerde analizini yaptığımız terimlerin çoğunluğunun ortak olarak farklı batılı dillerden alınmış olduğunu ancak her dilin kendi sesletim kurallarına göre bunları farklılaştırdığı gözlemlenmiştir.

Günümüzde, devletlerin ve milletlerarası kuruluşların iletişim ve işbirliğinin her sahada sürekli gelişmekte olmasıyla bağlantılı olarak siyasi ve diplomatik alanda yazılı ve sözlü metin türlerinin çok yönlü analiz çalışmalarının sürdürülmesine de ihtiyaç vardır.

Kaynakça:

1. Olşanskiy D.B., Politıçeskiy PR, 2003, S.9
2. Poçpsov G.G. Pablik rileyşnz dlya professiyonalov, Moskva, 2002, s.38
3. Çumikov A.N, Boçarov M.P, Svyazi s obşestvennostiu, M: Delo, 2003, s.258
4. www.eigder.gumushane.edu.tr
5. Diyalog Avrasya, 3 aylık Uluslararası Düşünce ve Kültür Dergisi, Yaz, 2011, Sayı 34
6. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, cilt 10/Sayı 2 /Aralık 1993/88. 55 – 65, Yard. Doç. Dr. İsmail Boztaş

Çevirmen Adaylarının Başarı Düzeyleri İle Çevirmenlik Mesleğine Yönelik Tutumları Arasındaki İlişki

Dilber ZEYTİNKAYA¹

Özet

Araştırmada çevirmen, meslek tanımlarından yola çıkılarak çevirmenlik mesleği genelinde bilgiler verilmiş, çevirmen meslek örgütlerinin önemi vurgulanmış ve ulusal meslek standartlarının oluşum sürecine değinilmiştir. Gelecekte çeviri bürolarında çalışacak olan çevirmen adaylarının çevirmenlik mesleğine yönelik tutumlarının bilinmesi amacıyla hazırlanan ve yükseköğretimde kendilerine verilecek eğitimin niteliği konusunda yol gösterici bir çalışmadır. Bu amaçla, Mütercim-Tercümanlık bölümü öğrencilerinin çevirmenlik mesleğine ilişkin tutumlarını belirlemeye yönelik anket oluşturulmuştur. Nicel araştırma yöntemi benimsenmiş, elde edilen veriler SPSS programına girilerek sonuçlar değerlendirilmiş, alanın gelişmesine katkı sağlayacak öneriler sunulmuştur. Çevirmenliğin meslekleşme sürecini tamamlayabilmesi için ortaya konan bu çalışmanın, farklı disiplinlere ve diğer meslek gruplarına yönelik yürütülecek araştırmalara da katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: Çevirmenlik Mesleği, Çevirmen Adayları, Mesleki Tutum, Meslekleşme, Başarı

1. Giriş

İnsanlık tarihinin mevcudiyetinden bu yana iletişim en temel ihtiyaçlar arasında yer almıştır. Farklı topluluklar, farklı kültürler olduğu sürece farklı diller de yeryüzünde varlığını sürdürmüştür. Çeviribilimin bir bilim dalı olarak ortaya çıkmasında öncü efsanelerden biri olduğuna inanılan Babil Kulesi Efsanesi (Ballard, 2013, s.17), binlerce dilin nasıl ortaya çıktığıyla ilgili bir inanış unsurudur. Bu efsaneye göre, bütün insanların aynı dili konuştuğuna inanılır ve aynı dili konuşan insanlar, Tanrıya yakın bir kule inşa etmeye başlar. Kulenin giderek kendisine doğru yaklaştığını gören Tanrı, kuleyi inşa eden her insana ayrı bir dil vererek onları dünyanın dört bir tarafına savurur. İnsanlar birbirleriyle anlaşamadıkları için kulenin yapımı da durur. Böylece Dünya üzerinde çok sayıda ulusun ve bu uluslara ait çok sayıda dilin bu şekilde türediği rivayet edilir. Bu husus çeviri mesleğinin uzun bir tarihsel geçmişe sahip olduğunu kanıtlar niteliktedir. İletişimin vazgeçilmez bir parçası olan çeviri, farklı dilleri konuşan bireyler arasındaki bildirişimi sağlama hususunda her daim aracı bir rol üstlenmiştir. Farklı dil ve kültürler var oldukça çevirmenler de var olmaya devam etmiştir. Bu var oluş, iletişimin sağlanması noktasında çevirmenliğin vazgeçilmez meslekler arasında yer almasını mümkün kılmıştır. Çevirmenlik mesleği; toplumda varlığını korumak amacıyla tanınma, ücretlendirme ve statü kazanma hususlarında mücadelesini sürdürmektedir.

Dünya çapında ağ (web)'in gelişmesiyle dijital içerik miktarı artmış ve dijital içerik çevirmenlerinin sayısı bu talebi karşılamaya yetmemiştir. Bu noktada, gelişen teknoloji makine çevirilerini gün yüzüne çıkarmış, bu durum profesyonel çeviri eğitimi almamış kişilerin çeviri piyasasındaki görünürlüğünü arttırmalarına vesile olmuştur. Mesleki yeterlilik belgesine sahip olmayan kişilerin çeviri piyasasındaki konumları, çevirmenlik mesleği açısından bir tehdit olarak algılanmaktadır. Araştırma kapsamında; çevirmen adaylarının çevirmenlik mesleğine ilişkin tutumlarını ortaya koymak, kanunlar nezdinde çevirmenlik mesleğinin belirsizlik arz eden durumuna dikkat çekmek hedeflenmiştir.

¹ Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Mütercim-Tercümanlık Bölümü
e-posta adresi: dilber.zeytinkaya@marmara.edu.tr

Araştırmanın amacı, çevirmen adaylarının çeviri eğitimleri süresince edindikleri başarıları ile çevirmenlik mesleğine yönelik tutumları arasındaki ilişkiyi incelemektir. Araştırmanın hipotezi, çevirmen adaylarının başarı düzeyleri ile çevirmenlik mesleğine yönelik tutumları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır? olarak oluşturulmuştur. Zira çevirmen adaylarının mesleklerine ilişkin mesleki bilgi, beceri ve başarıya sahip olmalarının mesleki tutumları ile orantılı olduğu düşünülmektedir. Araştırma, Marmara Üniversitesi, Mütercim-Tercümanlık Bölümü, Fransızca Mütercim-Tercümanlık Ana Bilim Dalı öğrencilerinin çevirmenlik mesleğine yönelik tutumları ile, zaman açısından ise 2020-2021 eğitim-öğretim yılı güz dönemi ile sınırlıdır. Araştırma kapsamındaki güvenilirlik analizine tabi tutulan anketin istenilen sonuca ulaşmada geçerli olduğu ve araştırmaya gönüllü olarak katılan çevirmen adaylarının anket sorularını içtenlikle yanıtladıkları varsayılmıştır.

1.1. Çevirmenlik Mesleği

Meslek; TDK Güncel Türkçe Sözlük'te *"belli bir eğitim ile kazanılan, sistemli bilgi ve becerilere dayalı, insanlara yararlı mal üretmek, hizmet vermek ve karşılığında para kazanmak için yapılan, kuralları belirlenmiş iş"* olarak tanımlanmaktadır. Mesleki eğitim sonucu alınan belge (diploma, yeterlilik belgesi, sertifika), mesleğin uygulanmasına dair norm ve standartlar, yeterlilikler ve meslek etiğinin yanı sıra örgütlenme gibi etmenler bir mesleğin toplumda statü kazanması hususunda ayrıcalıklı bir konuma sahiptir.

Çevirmen; *"hem yazılı hem de sözlü çeviri yapan kişi"* olarak Mesleki Yeterlilik Kurumunca 2013 yılında Ulusal Meslek Standardında tanımlanmıştır. T.C. Başbakanlık İdareyi Geliştirme Başkanlığı, Türkiye'de Çevirmenlik Mesleği araştırma raporuna göre; *"Bir dile yazılı bir metni başka bir dile çeviren kişiye "mütercim", bir konuşmanın ya da metnin söylenmesini ya da yazılmasını takiben çeviri yapan kişiye ise "tercüman" denir (s.4).*

Çevirmenler 6.seviye ulusal meslek standardında yer verildiği gibi: özel alan çevirmeni, konferans çevirmeni, yerleştirme çevirmeni, toplum çevirmeni, irtibat çevirmeni, işaret dili çevirmeni gibi meslek dalının farklı alanlarında mesleklerini icra edebilmektedir. Her çevirmen doğruluk, yeterlilik, güvenilirlik, yasallık ve mesleki saygınlık gibi unsurların oluşturduğu etik ilkelere sahiptir. Mesleğin gelişmesi ve sürdürülebilir olması için ilgili meslek mensuplarının meslek etiğine sahip çıkması esastır. Çeviri süreci, özerk bir meslek dalı olmanın yanı sıra zihinsel bir etkinliktir. Çevirmenlik mesleğinin ilkeleri ve etiği meslek mensupları için bağlayıcı niteliktedir. Gouadec'e (2007, s.90) göre, çevirmenlik mesleği uzun yıllardan bu yana baskın olarak kadın çevirmenlerce icra edilmektedir. Ekonomik (ikinci gelir kaynağı olarak düşük gelir sağlaması) ve sosyal (part-time imkânlar ve esneklik sağlaması) etmenler, bu durumun nedenleri arasında gösterilebilir. Giderek erkek çevirmenlerin de sektöre dâhil olduğu belirtilmektedir: bilgi teknolojileri kapsamında çeviri araçlarının yaygınlaşması erkek çevirmenlerin de çeviri sektörüne dâhil olmasının nedenleri arasında gösterilmektedir. Assouline (2011, s.16), çevirmenin toplumdaki statüsünün incelenmesi gerektiğine değinen kitabında, çevirmenlik mesleğinin ekonomik boyutlarını vurgular. Düşük ücretler, sağlık güvencesinin olmaması, iş bulamama, olumsuz iş başvuruları, fiziksel ve ruhsal yıpranma, mesleğin zorluğu, geç ödemeler, olumsuz çalışma koşulları çeviri sektöründe karşılaşılan zorluklar arasında yer almaktadır.

Ticari faaliyetlerin yürütüldüğü ülkeler dikkate alındığında ilgili ülkelerin resmi dillerine yönelik çeviri faaliyetlerinin arttığı belirtilebilir. Dışa açılma politikasıyla çeviri eyleminin gerçekleşeceği dilelere olan talepler, Dünya'daki ekonomik dengelerde değişime neden olmaktadır. İthalat ve ihracat faaliyetlerine paralel olarak çeviri ihtiyacı da artmaktadır. Çevirmenlik mesleği; kişileri, toplumları, kültürleri kaynaştıran bir meslek dalıdır, meslekleşme tartışmasının odak noktasıdır.

Çevirmenler mesleklerini kamu kurumlarında veya özel kuruluşlarda icra edebilirler. Nitekim serbest çalışan çevirmenlerin sayısı az değildir. Vergi mükellefiyeti olmayan çevirmenler, çevirmenlik mesleğinin standartlaşması hususunda engel yaratmaktadır. Bir mesleğin tanınması, ilgili mesleğe dair kuralların yasalarla belirlenmesine bağlıdır.

Ülkemizde mesleki yeterlilik standartları, Mesleki Yeterlilik Kurumu (MYK) tarafından oluşturulmaktadır. Mesleki Yeterlilik Kurumunun gerekli gördüğü ölçütler arasında *"mesleği uygulama standartları ve etik kuralları, meslek örgütü/lerinin bulunması, eğitim ve belgelendirme/sertifika/yeterlilik belgesi"* yer almaktadır. Türkiye'de Çevirmenlik Mesleği (2011) araştırma raporunda üzerinde durulan konular arasında; *"çevirmenliğin tanımı ve önemi, çevirmenlerin görevleri, çevirmenlik mesleğinin gerektirdiği özellikler, çevirmenlerin çalışma alanları ve iş bulma olanakları, çevirmenlik eğitiminin verildiği yerler, çevirmenlik eğitimine giriş koşulları, çevirmenlik eğitiminin süresi ve içeriği, Türkiye'de çevirmenlik eğitimi veren kurumlar, Türkiye'de çevirmenlik eğitimi yapılan dillerin dağılımı, çevirmenlerin aldığı ücretler"* yer almaktadır.

Türkiye’de çevirmenlere ilişkin yasal mevzuatlar: 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu, 6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu, 1512 sayılı Noterlik Kanunu, Noterlik Kanunu Yönetmeliğidir. 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu’nda tercüman ve bilirkişilerin mahkemelerde gerçeğe aykırı ifadelerde bulunmaları durumlarında uygulanacak hükümleri kapsar. 6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu kapsamında tercüman ve bilirkişilerin kasten gerçeğe aykırı ifadelerde bulunmasının yargıyı iade sebebi olacağı yer almaktadır. Noterlik Kanunu Yönetmeliği, noterlik hizmetinde bulunacak çevirmenlerin yemini ile ilgili yasal düzenlemeleri kapsamaktadır. Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu, fikri eserlerin çevirileri ile ilgili yasal düzenlemeleri içermektedir. Basın Kanunu’na göre, yazarın ülke dışında bulunması çevirmenin eser sahibi olarak kabul edilmesini sağlar.

Gılıç (2019) çalışmasında, Türkiye’deki çevirmenlerin konumunu Amerika ve İngiltere’deki çevirmenlerle karşılaştırmıştır. Nitekim her iki ülke de uzun yıllardır bu bağlamda oturmuş bir sisteme sahiptir. “İstenen çevirmen yeterlilikleri, çeviri becerilerini ölçen yeterlilik sınavı, çevirmenlerin çalışma saatleri, koşulları ve ücretlendirme gibi konu başlıklarının yanı sıra çevirmenlikle ilgili örgütlenmeler” (s.213) de Türkiye, Amerika ve İngiltere ekseninde karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiştir. Uysal (2017), uluslararası boyutta çevirmen sertifikasyonu uygulamalarına yer verdiği kitabında Amerika, Avustralya, İngiltere ve Kanada ekseninde uygulanan sınavları vurgulamıştır. Uysal (2020), bir mesleki faaliyetin yapılabilmesi için gerekli özel beceri/bilgi, eğitim, belgelendirme/sertifikasyon koşullarının oluşturulması, alt ücret limitlerinin belirlenmesi, mesleki örgütlerin oluşturulması ve mesleği uygulama ve etik kurallarının belirlenmesi gerektiğine değinir. Yılmaz Gümüş (2018), çeviri mesleğine yönelik ortaya konan çalışmaların giderek arttığına değinmektedir. “Bu çalışmalarda profesyonel çevirmenlerin statüsü ü (Dam & Zethsen, 2008, 2009, 2010, 2011, 2016; Katan, 2009a, 2009b; Ruokonon, 2013, 2016), çevirmenlik mesleğinin statüsü (Pym, Grin, Sfreddo & Chan, 2012), çevirmenlik mesleğindeki değişimler (Séguinot, 2007) ve hatta amatör çevirmenlik (Pérez-González & Susam-Saraeva, 2012; Olohan, 2012) konusunda tartışmalar yer almaktadır” (s. 594).

Günümüzde küreselleşen bilgi toplumunun başarısı, “çokdilli iletişim, arabuluculuk, stratejik öngörü” gibi yeni çeviri meslekleri başta olmak üzere bireylerin, kaynakların çok dilliliği üzerine kuruludur (Guidère, 2010, s. 61). Küreselleşme ile birlikte çeviri alanında yeni meslek gruplarının türediğinden söz etmek mümkündür. Çevirmenler, yazılı çeviri hizmetleri kapsamında “ticari çeviri, akademik çeviri, hukuki çeviri, teknik çeviri, tıbbi çeviri, kontrol çevirisi, çapraz çeviri, tercüme bürosu tarafından tasdikli çeviri, noter yeminli çeviri”; sözlü çeviri (tercüme) hizmetleri kapsamında “ardıl tercüme, simültane tercüme, bilateral (karşılıklı) tercüme, multimedya tercümesi, internet sitesi tercümesi, deşifre hizmetleri” alanında faaliyetlerini yürütmektedir.

1.2. Türkiye’de Çevirmen Meslek Örgütleri

Her meslek grubuna dair meslek örgütlerinin bulunması, mesleğin tanınması ve tanıtılması açısından elzemdir. Çevirmen meslek örgütleri, meslekleşme sürecinde çevirmenlere destek olarak hak ve taleplerinin gözetilmesini sağlamaktadır. Aşağıda çevirmenlik mesleği nezdinde faaliyet yürüten kuruluşlar, kuruluş tarihleriyle birlikte listelenmiştir:

- Türkiye Konferans Tercümanları Derneği (TKTD-1969)
- Türkiye Çevirmenler Derneği (TÜÇED-1992) ve Uluslararası Çevirmenler ve Çeviri Kuruluşları Federasyonu (TUÇEF)
- Çeviri Derneği (1999)
- Çevirmenler Meslek Birliği (ÇEVBİR-2006)
- Oyun Yazarları ve Çevirmenleri Derneği (OYÇED-2006)
- Çeviri İşletmeleri Derneği (ÇİD-2007)
- Türkiye Çeviri Öğrencileri Birliği (TÜÇEB-2010)
- Türkiye Yeminli Çevirmenlik Federasyonu (TURÇEF-2014)

İlgili kuruluşlar mesleki gelişim faaliyetlerinde bulunmakta, meslek içi eğitime katkı sağlamaktadır. Sektördeki gelişmeleri izleyerek çevirmen ihtiyaçlarını belirlemektedir.

1.3. Ulusal Meslek Standartlarının Oluşturulması

Mesleki Yeterlilik Kurumu tarafından oluşturulan eşgüdüm grubunun çalışmaları neticesinde 29.01.2013 tarihinde Çevirmen Ulusal Meslek Standardı (Seviye 6) Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. Avrupa Birliği Bakanlığı, 2012 yılında Avrupa Birliği Çeviri Platformu düzenlemiştir. Bu platformda paylaşılan fikirler, Çevirmen Meslek Standardının şekillenmesine vesile olmuştur. Meslek ile ilgili eği-

tim, sektör koşulları, meslekleşme ile ilintili gelişmeler, sektörün sorunları gibi konularda bildiriler sunulmuştur. Çevirmenliğin meslek tanımının yapıldığı ve meslek profilinin çizildiği bir çevirmen meslek standardı oluşturulmuş ve kamuoyu ile paylaşılmıştır. “Çevirmenlik için MYK tarafından 2013 yılında yürürlüğe sokulmuş Ulusal Meslek Standardı’nda (...) belli bir bilgi ve donanımına sahip çevirmenler yetiştirmek üzere kurulmuş olan lisans, yüksek lisans ve doktora programlarının varlığı Türkiye’de çevirmenliğin meslekleşme sürecini tamamlamak üzere olduğunun göstergeleri olarak sunulmuştur” (Uysal, Odacıoğlu, Köktürk, 2015, s. 265). Ülkemizde bugün pek çok kurumda çeviri işini gerçekleştirecek kişilerden sadece Mütercim-Tercümanlık lisans diplomasına sahip olmaları yeterli görülmemekte, ileri düzeyde yabancı dil bilen kişiler de çevirmenlik mesleğini gerçekleştirebilmektedir. Bu hususta belgelendirme veya sertifika unsurunun esas kabul edilmesi, çevirmenlik mesleğinin eğitimi almış bireylerce icra edilebilmesinin önünü açacaktır.

2. Yöntem

Türkiye’de çeviri eğitimi yükseköğretime bağlı üniversitelerin Mütercim-Tercümanlık veya Çeviribilim bölümleri tarafından verilmektedir. Yüksek Öğretim Kurumu’nun sunduğu “yükseköğretim lisans atlası” uygulamasında yer alan verilere göre, 2020-2021 akademik yılında 20 devlet 22 vakıf olmak üzere toplam 42 üniversite çeviri alanında eğitim imkânı sunmaktadır. Bu araştırmanın Covid-19 pandemi sürecinde yürütülmesi nedeniyle, araştırma online anket türünde hazırlanmış, online sistem aracılığıyla uygulanmış ve örnekleme Marmara Üniversitesi ile sınırlandırılmıştır.

2.1. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini, Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi’nde öğrenim gören çevirmen adayları oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise, 2020-2021 eğitim öğretim yılı güz döneminde Mütercim-Tercümanlık Bölümü, Fransızca Mütercim-Tercümanlık Ana Bilim Dalı lisans programında ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıfta öğrenimlerine devam eden çevirmen adayları oluşturmaktadır.

2.2. Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama aracı olarak Mehmet Üstüner (2006) tarafından geliştirilen “Öğretmenlik mesleğine yönelik tutum ölçeği”nden yararlanılmıştır. Ölçekte yer alan maddeler yazarın onayıyla çevirmenlik mesleğine uyarlanmıştır. Böylelikle “Çevirmenlik mesleğine yönelik duyarlılık ölçeği” oluşturulmuştur. 34 maddeden oluşan, beşli likert türünde hazırlanan bu ölçme aracının aralıkları; Kesinlikle katılmıyorum (1), Katılmıyorum (2), Kararsızım (3), Katılıyorum (4) ve Kesinlikle katılıyorum (5) şeklindedir. Örneklemin cinsiyet, sınıf seviyesi ve başarı düzeylerinin belirlenmesi için anket kapsamında demografik sorulara da yer verilmiştir.

Anket, 2020-2021 eğitim-öğretim yılının güz yarısında Marmara Üniversitesi, Mütercim-Tercümanlık Bölümü, Fransızca Mütercim ve Tercümanlık Ana Bilim dalında öğrenim gören öğrencilere Google Formlar aracılığıyla çevrimiçi gönderilmiştir. Anketten elde edilecek bilgilerin tamamen araştırma amacı ile kullanılacağı ve ankete katılanların kimlik bilgilerinin gizli tutulacağı hususunda katılımcılara güvence verilmiş, anketi yanıtlamaya zorlanmamışlardır. Bu kapsamda gönüllülük ilkesine riayet edilmeye dikkat edilmiştir. Toplam 28 çevirmen adayı araştırmaya gönüllü olarak katılmıştır.

2.3. Verilerin Analizi

Toplanan verilerin çözümlenmesinde IBM SPSS Statistics programından yararlanılmıştır. Verilerin analiz sürecinde, maddeler 1’den 5’e doğru sıralanmıştır. 34 maddeden oluşan anketin 14 maddesi olumlu, 10 maddesi ise olumsuzdur. Olumlu maddelerin puan karşılıkları; Kesinlikle katılmıyorum (1), Katılmıyorum (2), Kararsızım (3), Katılıyorum (4) ve Kesinlikle katılıyorum (5) şeklinde düzenlenmiştir. 34 maddelik ölçeğin 2., 5., 6., 7., 8., 15., 20., 21., 30., 32. maddeleri olumsuzdur, tersten puanlanmıştır.

Nicel araştırmalarda örneklem sayısının 50’nin altında olduğu durumlarda parametrik olmayan testler tercih edilmektedir. Araştırmaya katılan örneklem sayısının 50’den az olması, araştırmada parametrik olmayan (dağılımdan bağımsız) testlerin kullanılmasını gerekli kılmıştır. Bu nedenle analiz aşamasında betimsel istatistikler ile birlikte parametrik olmayan test kullanılmıştır.

3. Bulgular

Araştırma kapsamında elde edilen bulgular bu bölümde sunulmuştur. Tanımlayıcı istatistikler ortaya konmuş, varyansların homojenliği test edilmiş, Kruskal-Wallis testi ile araştırma bulguları tespit edilmiştir.

3.1. Cinsiyet Değişkenine İlişkin Bulgular

Araştırmaya gönüllü olarak katılan çevirmen adaylarının %92,9'u kadın; %7,1'i erkektir.

3.2. Sınıf Seviyesine İlişkin Bulgular

Araştırmaya gönüllü olarak katılan çevirmen adaylarının %53,6'sı ikinci sınıf; %32,1'i üçüncü sınıf; %7,1'i birinci sınıf; %7,1'i dördüncü sınıf öğrencileridir.

3.3. Çevirmenlik Başarısına İlişkin Bulgular

Tablo 3.3.1. Tanımlayıcı İstatistikler

Descriptive Statistics					
	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
1- Çevirmen olma düşüncesi bile bana cazip geliyor.	28	2,00	5,00	4,1429	,93152
2- Çevirmenlik mesleği bana sıkıcı geliyor.	28	3,00	5,00	4,5357	,69293
3- Çevirmen olmayı kendime yakıştırıyorum.	28	2,00	5,00	4,4286	,74180
4- Tekrar bir meslek tercihi bulunmam söz konusu olsa yine çevirmenliği seçerdim.	28	1,00	5,00	3,7857	1,06657
5- Çevirmenliğin bana göre bir meslek olmadığını düşünüyorum.	28	3,00	5,00	4,5714	,69007
6- Çevirmenliğin yaşam tarzıma uygun olmadığını düşünüyorum.	28	3,00	5,00	4,6786	,61183
7- Çevirmenliğin kişiliğime uygun olmadığını düşünüyorum.	28	2,00	5,00	4,6429	,78004
8- Çevirmenlik mesleğini seçtiğime pişman oluyorum.	28	3,00	5,00	4,7500	,58531
9- Çevirmenlikte başarılı olacağıma inanıyorum.	28	3,00	5,00	4,0000	,60858
10- Çevirmenlik mesleğiyle ilgili olan bu bölümü seçmiş olmaktan hoşnutum.	28	1,00	5,00	3,9643	,99934
11- Çevirmenlik mesleğinde karşılaşacağım zorlukları aşabileceğime inanıyorum.	28	3,00	5,00	4,0714	,66269
12- Zor şartlar altında dahi çevirmenlik yapmak isterim.	28	1,00	5,00	3,5357	1,13797
13- Çevirmenlik mesleğinin gereklilikleri konusunda kendime güveniyorum.	28	3,00	5,00	3,7857	,73822
14- Çevirmenliğe ilişkin özel bir yeteneğim olduğu kanı-sındayım.	28	1,00	5,00	3,3929	1,16553
15- Çevirmenliğin bana uygun bir meslek olmadığını düşünüyorum.	28	3,00	5,00	4,6786	,54796
16- Çevirmenliğin bir şeyler üretip yaratmam için bana fırsatlar vereceğini düşünüyorum.	28	1,00	5,00	4,2500	1,07583
17- Çevirmenliği profesyonel bir biçimde yürütebileceğime inanıyorum.	28	2,00	5,00	4,0714	,85758
18- İnsanlara bilmedikleri şeyleri çevirerek aktarma düşüncesi beni mutlu ediyor.	28	2,00	5,00	4,6786	,72283
19- Çevirmenlik yapan insanlara sempati duyarım.	28	1,00	5,00	4,6786	,81892
20- Çevirmen olacağımı düşünmek beni korkutuyor.	28	2,00	5,00	4,1786	,94491
21- Bir meslek tercih etme durumunda olanlara çevirmenliği tavsiye etmem.	28	1,00	5,00	4,2143	1,13389
22- Çevirmen olduğumda yapabileceğim çok şey olduğunu düşünüyorum.	28	1,00	5,00	4,2500	,88715
23- Çevirmenliğin çalışma koşulları bana çekici geliyor.	28	1,00	5,00	3,7143	1,18187
24- Çevirmenlik meslek bilgisi derslerinde başarılı olmayı önemserim.	28	3,00	5,00	4,6071	,56695
25- Çevirmenlik yapan kişilerle sohbet etmekten hoşlanırım.	28	1,00	5,00	4,4286	,92009

26- Çeviri eğitimi, çeviri ve çevirmenlik konularında tartışır, konuşurum.	28	1,00	5,00	3,8929	1,13331
27- Bilgili ve yeterli bir çevirmen olacağımı düşünüyorum.	28	2,00	5,00	4,1071	,78595
28- Çevirmenliğin toplumda bana saygınlık kazandıracığına inanıyorum.	28	1,00	5,00	3,6071	1,34272
29- Halen okumakta olduğum çevirmenlik bölümünü isteyerek seçtim.	28	3,00	5,00	4,7857	,49868
30- Çevirmenlik mesleğinin bana sıkıntılar yaşatmasından endişe duyuyorum.	28	1,00	5,00	3,1429	1,26825
31- Çevirmenlik yaparak insanlar arasında iletişimi sağlamayı gurur verici buluyorum.	28	1,00	5,00	4,5000	,96225
32- Çeviri eğitimi, çeviri, çevirmenlik konularında konuşmaktan hoşlanmam.	28	1,00	5,00	4,3571	1,33927
33- Çevirmen olduğumda çevre tarafından bana yeterli değerin verileceğine inanıyorum.	28	1,00	5,00	2,8571	1,32537
34- Çevirmenlik mesleğinin devamlılığı bana güven veriyor.	28	1,00	5,00	2,8929	1,28638
Valid N (listwise)	28				

Tablo 3.3.1’de tanımlayıcı istatistikler kategorisi içinde her bir maddenin karşısında ortalama, standart sapma ölçütleri yer almaktadır.

Tablo 3.3.2. Varyansların Homojenliği Testi

		Levene Statistic	df1	df2	Sig.
meslek	Based on Mean	8,331	3	5	,022
	Based on Median	2,479	3	5	,176
	Based on Median and with adjusted df	2,479	3	2,000	,300
	Based on trimmed mean	7,687	3	5	,026

Tablo 3.3.2’de tek yönlü ANOVA’nın temel varsayımı olan varyansların homojenliği testinin sonucu görülmektedir. Buradaki p değeri (Sig.) 0,05’ten büyük olduğu için (0,022 - 0,176 - 0,300 - 0,026) varyansların homojen olduğu söylenir. Varyans analizinden elde edilecek sonuçların sağlıklı olduğu belirtilebilir.

Tablo 3.3.4. Kruskal-Wallis Test

GANO	N	Mean Rank
1	1	6,00
2	11	14,82
3	15	14,00
4	1	27,00
Total	28	

Tablo 3.3.4’de çevirmen adaylarının başarı düzeylerinin ortalamaları yer almaktadır.

-Tablo 3.3.5. Test istatistiği

Test Statistics ^{a,b}	
meslek	
Kruskal-Wallis H	3,454
df	3
Asymp. Sig.	,327

a. Kruskal Wallis Test

b. Grouping Variable: GANO

Tablo 3.3.5’de anlamlılık düzeyi 0,327’dir ve 0,05 alfa değerinden büyüktür. Bu bağlamda çevirmen adaylarının başarı düzeyleri ile çevirmenlik mesleğine yönelik tutumları arasında anlamlı ilişki vardır.

4. Sonuç ve Öneriler

Yürütülen bu araştırma ile Mütercim-Tercümanlık bölümlerinde öğrenim gören çevirmen adaylarının, çevirmenlik mesleğine yönelik geniş bir bakış açısı geliştirmeleri hedeflenmiştir. Bu doğrultuda çevirmen adaylarının başarı düzeyleri ile çevirmenlik mesleğine bakışları arasında bir ilişki olup olmadığı incelenmeye çalışılmıştır. Araştırma sonunda, başarı ile çevirmenlik mesleğine karşı tutum arasında ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Başarı düzeyi yüksek öğrencilerin çevirmenlik mesleğine yönelik tutumları, başarısı düşük öğrencilere göre daha olumludur.

Meslekleşme yolunda çeviri eğitiminin önemi vurgulanmalıdır. Çevirmenlik mesleğinin nasıl değerlendirildiği konusunda temel bir kılavuz ve sınav mevcut değildir. Çeviribilim alanında mesleğe dair bir sınav sisteminin standartlaştırılması önemlidir. Çevirmenlik mesleğine yönelik meslekleşme sorununun önüne geçebilmek için yurtdışında uygulanan çevirmenlik sınavlarının içerikleri irdelenebilir. Bireylerin mesleki bakımdan beklentileri farklılık gösterebilir. Bu doğrultuda çevirmen yetiştirme açısından çeviribilim programlarının tasarlanmasına veya öğretim elemanlarının profillerine yönelik çalışmalar yürütülebilir. Çevirmenler tarafından mevzuat ve norm değişiklikleri takip edilmeli, kariyer odaklı mesleki gelişimleri planlanmalıdır.

Çevirmenlik, Türkiye’de kamu nezdinde meslek olarak görülmemesi nedeniyle bir meslek odasına sahip değildir. Bu noktada çevirmenlerin hak ve hukukunu kollayan, şartlarını iyileştiren kurum ve kuruluşlara ihtiyaç bulunmamaktadır. Dernekler ve sivil toplum kuruluşları bu boşluğu doldurmak için birtakım çalışmalar yürütme gayreti içerisinde. Bu konuda gerekli farkındalık yaratılarak mesleğin sağlam zemine oturtulması gayesiyle mesleki yeterliliği belgeleyecek bir sınav sistemi geliştirilebilir. Çevirmenlik mesleği yasalarla tanındıkça hukuki, toplumsal statü kazanacak, maddi açıdan da tanınacaktır. Araştırma bulgularından elde edilen sonuçlar, farklı disiplinlere ve diğer meslek gruplarına yönelik yürütülecek araştırmalara da katkı sağlayacaktır.

5. Kaynaklar

Assouline, P. (2011). La condition du traducteur. Centre national du livre. <https://asford.org/media/documents/pierre-assouline-la-condition-du-traducteur.pdf>

Ballard, M. (2013). Histoire de la traduction: Repères historiques et culturels. Bruxelles : De Boeck Supérieur.

Gılıç, R. Z. (2019). Türkiye’deki çevirmenlerin kanunlardaki yerine yapılan vurgular ve çalışma, mali koşulları açısından Amerika ve İngiltere’deki çevirmenlerle karşılaştırmalı durumu. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (2):199-220. <https://doi.org/10.30561/sinopUSD.616019>

Gouadec, D. (2007). Translation as a Profession. John Benjamins Publishing Guidère, M. (2010). Les nouveaux métiers de la traduction, Dans Hermès, La Revue 1 (n° 56), pages 55 à 62.

Kıcı, B. (2019). Bir Profesyonel Meslek Olarak Çevirmenlik ve Çevirmenlerin Mesleğe Yönelik Tutumları, Çalışma İlişkileri Dergisi, Cilt 10, Sayı 1, Sayfa: 1-23, *January 2019, Volume 10, Number 1, Page: 1-23.*

Mesleki Yeterlilik Kurumu. Ulusal Meslek Standardı. (2013). Resmî Gazete (Sayı: 28543 (Mükerrer)). <http://www.ce-viriblog.com/2013/01/30/myk-ceviride-meslek-standardi-aciklandi/>

T.C. Başbakanlık İdareyi Geliştirme Başkanlığı (2015). Türkiye’de Çevirmenlik Mesleği Araştırma Raporu. Güncellenmiş 2. Versiyon. Ankara. <http://www.igb.gov.tr/Ku-tuphane/%C3%87EV%-C4%B0RMENL%C4%B0K%20RAPORU14.10.2016.pdf>

- Uysal, N., (2017). *Çevirmenlikte meslekleşme ve çevirmen sertifikasyonu*. Gece Kitaplığı: Ankara.
- Uysal, N.M., Odacıoğlu, M.C. & Köktürk, Ş.(2015). Meslekleşme Açısından Türkiye’de Çevirmenliğin Mevcut Durumu, Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, 8(36), 257-266. Doi Number: 10.17719/jisr.2015369505.
- Uysal, N. M. (2020). Türkiye’de Ulusal Yeterliliklere Dayalı Bir Çevirmen Sertifikasyon Sistemine Doğru: Süreç Nasıl İşliyor?. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 71*.
- Üstüner, M. (2006). Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Tutum Ölçeğinin Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Educational Administration: Theory and Practice, Winter 2006, Issue 45, pp. 109-127. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi. Kış 2006, Sayı 45, ss: 109-127*
- Yılmaz Gümüş, V. (2018). 21. yüzyıl Türk romanında çevirmen karakterler: satır aralarında çevirmenlik mesleğine dair ipuçları peşinde. *Turkish Studies, Volume 13/12, Spring 2018, p. 591-611* DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.13506>
- 12UMS0274-6. (2013). Ulusal Meslek Standardı. Çevirmen Seviye 6. Mesleki Yeterlilik Kurumu, Ankara.

Çevresel Sorunlar ve Sağlık

АРАЛ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ АЙМАҚТА ӨНДІРІЛЕТІН СҮТ ӨНІМДЕРІНІҢ ХИМИЯЛЫҚ ҚҰРАМЫН ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕСІ

**Б. Ж. АСЫЛБЕКОВ¹ - М. Т. СУЛЕЙМЕНОВА²
Р. Ж. ЕРМЕКБАЕВА³- А. Ш. ЕСЕНБЕКОВА⁴**

Аннотация

Кіріспе. Экологиялық аймақта мал шаруашылығын дамытатын көптеген шаруа қожалықтары бар. Олардың экономикалық аймағы көбінесе Арал теңізіне жақын, ал теңізден құм шығару жүйесі жалпы ауыл шаруашылығына әсер етеді.

Әдісі. Арал теңізінің экорегионында өндірілетін сүт өнімдерінің сапасын зерттеу кезінде биохимиялық құрамын анықтау үшін фракциялық әдістер қолданылады.

Нәтижелері. Сүт құрамындағы қант мөлшерінің ең аз көрсеткіші II-ші топтағы қазақ биелерде екені байқалды. Осы топтағы малдардың сүті құрамындағы қант мөлшері мамыр айында – 6,19, маусым – 6,23, шілде – 6,35, тамыз айларында – 6,52 ал орташа көрсеткіші 6,323 құрап, I-ші және III-ші топтағы малдардан аталған уақыттар аралығында тиісінше 0,02-0,6; 2,19-3,2; 2,0-3,2; 1,9-2,8%, ал орташа көрсеткіштері 1,5-2,5% кем екенін көрінді.

Ұсыныстар. Біздің зерттеулеріміздің нәтижесі ретінде осы экологиялық аймақта тұйе еті, сүт және жүн өндірудің ғылыми-практикалық негізі, республика шаруашылықтарының сапасын, мал басын көбейту және көбейту жолдарын зерттеу, әрі қарай сүт өнімдерінің сапасын жақсартуға ғылыми ұсыныстар берілді.

Кілтті сөздер: Арал Теңізі, Шұбат, Казеин, Антибиотиктер, Микроорганизмдер, Компоненттер, Метоболит.

1. Кіріспе

Арал өңірінде табиғи процестер мен шаруашылық салаларының көне дәуірден бері келе жатқан үйлесімді даму ырғағын осы өлкеде орын алған экологиялық тоқырау бұзып жіберді. Соның салдарынан табиғат азғындап, шаруашылық кешеннің өнімділігі кеміді, елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайы төмендеді. Әйтсе де, Арал өңірінде қауырт өршіген экологиялық тоқыраудың пәті өткен ғасырдың соңғы он жылдығында бәсеңсіген соң ахуал біршама тұрақтанды. Осы жағымды процесті баянды ету мақсатында өңірде экологиялық жобалар жүзеге асырыла бастады.

Алайда, экологиялық аймақта мал шаруашылығы саласын өркендетіп отырған біршама шаруа қожалықтары бар. Олардың шаруашылық аумағы негізінен Арал теңізіне жақын орналасқан және теңізден тұрған құм суырған желі жалпы осы жердегі ауыл шаруашылығына өзінің кері ықпалын тигізуде. Осы жағдайды ескере отырып мұндағы өндіріліп отырған сүт өнімдерінің сапасын тексеруді қолға алған болатынбыз және төмендегі мақала да соны баяндауға арналған..

Қазіргі таңда, Қазақстанның Оңтүстік бөлігінде апатты жағдайдағы Аралдың агроресурстарын қалыпқа келтіру және ондағы мал шаруашылығы өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздігіне жан- жақты зерттеулер жүргізу, көкейкесті мәселелердің біріне айналып отырғаны баршаға мәлім. Осы мақсаттарды жүзеге асыру барысында біз алдымызға: Арал апатты аймағында мал

¹ М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, e-mail: asylbekov_516@mail.ru

²⁻³⁻⁴ «Мирас» университеті, e-mail: suleymenova@miras.edu.kz

шарушылығының қай бағыттары, қалай өркендейтіні; өндірілетін мал өнімдерінің сапасын сараптау арқылы бағалау сияқты біршама зерттеулерді жоспарлаған болатынбыз.

Экологиялық жағдайға байланысты Арал аймағында, экономикалық тұрғыдан қарағанда, мал шаруашылығын өркендету мақсатында түйе малын өсіру тиімді, әрі келешегі мол деп санаймыз.

Атап айтқанда, Арал экологиялық аймағындағы қоршаған ортаның кері әсері, ондағы жер бетінің құрғауы, тұрмыстың төмендеуі, науқастардың көбеюіне, жан-жануарлардың азайып, жоғалуына және өндірілетін мал өнімдерінің сапасының төмендеуіне әкеліп соғуды. Барлық елдердің ғалымдарында үлкен алаңдатушылық тұғызып, олардың тікелей араласуына және жан-жақты зерттеулер жүргізуіне шақырады [1].

2. Әдістер

Арал экологиялық аймақта өндірілетін сүт өнімдерінің сапасын зерттеу нәтижесінде біз негізінен бие мен түйе сүтінің химиялық құрамына назар қойған болатынбыз. Мұнда, жалпы алғанда бие мен түйе сүтінің казеин фракцияларының, сондай-ақ олардың ферменттелген өнімінің салыстырмалы миграциясы сәйкес болмайды және түйе сүтінің α -, β - және κ -казеинінің салыстырмалы миграциясы сәйкесінше 25 және 15 қДа аралығын құрайды. Түйе сүтінде казеиндік кешеннің ақуыздық компонентінің болуы келесідей: α s – казеин 50,78%, β – казеин 17,85%, κ – казеин 16% γ – казеин 15,37, сәйкесінше сиыр сүтінде 40,12%, 24,28%, 27,93%, 7,67%. анықталды.

3. Нәтижелер

Түйе сүтінен сарысу ақуыздық компонентінде β -лактоглобулин сәйкестендірілетінін айта кету керек, бұл оның түйе сүтінде жоқ екендігі туралы мәліметтерді тағы да растайды [1].

Біздер өз тәжірибелерімізде әр түрлі топтағы биелердің сүті құрамындағы қант мөлшерін анықтадық (1-кесте).

Кесте-1. Сауылу мерзіміне байланысты бие сүтіндегі қант мөлшерінің өзгеруі, %

Тәжірибелік мал топтары	n	Сауылу мерзімдері				Орта есеппен $M \pm m$
		мамыр $M \pm m$	маусым $M \pm m$	шілде $M \pm m$	тамыз $M \pm m$	
I	10	6,20 \pm 0,11	6,37 \pm 0,09	6,48 \pm 0,15	6,65 \pm 0,04	6,425 \pm 0,25
II	10	6,19 \pm 0,08	6,23 \pm 0,14	6,35 \pm 0,07	6,52 \pm 0,13	6,323 \pm 0,17
III	10	6,23 \pm 0,07	6,44 \pm 0,02	6,56 \pm 1,1	6,71 \pm 0,91	6,485 \pm 0,17

Кесте мәліметінен біздер сауылу мерзімдеріне байланысты бие сүтіндегі қант мөлшері барлық топтағы малдарда біртіндеп арта бастайтынын байқаймыз. Мысалы, бірінші топтағы жабы типті биелерінің сүтіндегі қант мөлшері мамыр айында 6,2% болса, маусым, шілде және тамыз айларында олар 2,7; 4,5 және 7,2% артып тиісінше 6,37; 6,48 және 6,65 болғанын көреміз. Орта есеппен осы топтағы бие сүтіндегі қант мөлшері 6,425 құраған.

Бие сүті өзінің құрамында көп мөлшерде қанттың болуы себепті дәмі бойынша тәтті-кермек болып келеді. Бие сүті құрамындағы қанттың мөлшері бойынша сиыр, қой, ешкі және түйе сүттерінен анағұрлым басым болғанымен олардан май және ақуыз мөлшері бойынша төмен тұрады. Сүт құрамындағы қант мөлшерінің көп болуы ондағы сүт қышқылы ашуы және спирттік ашу процесстерінің жедел қарқында жүріп тез қымызға өңделуіне жағдай жасайды. Бие сүтіндегі қант негізінен лактозадан тұрады және ол адамның ас қорыту жүйесінде аз көлемде ашуы себепті ағзаға тез сіңіріледі.

Тәжірибелік топтағы малдар ішінде сүт құрамындағы қант мөлшері бойынша ең жоғарғы көрсеткіш үшінші топтағы будан жылқыларында екені байқалады. Осы топтағы биелер сүтінде мамыр айындағы қант мөлшері 6,23 құрап I-ші және II-ші топтағы малдардан тиісінше 0,03-0,04% артық болса, осы ерекшелік келесі айларында да жалғасын тауып кезегінше 0,07-0,21; 0,08-0,21; 0,06-0,19 кем екені байқалады. Жыл мезгілдері бойынша сүт құрамындағы қант мөлшерінің орташа көрсеткіші 6,323 құрағын.

Сүт құрамындағы қант мөлшерінің ең аз көрсеткіші II-ші топтағы қазақ биелерде екені байқалды. Осы топтағы малдардың сүті құрамындағы қант мөлшері мамыр айында – 6,19, маусым – 6,23. шілде – 6,35, тамыз айларында – 6,52 ал орташа көрсеткіші 6,323 құрап, I-ші және

III-ші топтағы малдардан аталған уақыттар аралығында тиісінше 0,02-0,6; 2,19-3,2; 2,0-3,2; 1,9-2,8%, ал орташа көрсеткіштері 1,5-2,5% кем екенін көреміз.

Аталған авторлар мәліметтері бойынша Қырғызстанда өсірілетін жақсартылған жергілікті жылқы сүтінде 11,12%, орловтық желісті жылқы-ларында 10,96, ал таза қанды.

Кесте-2. Сауылу мерзімдеріне байланысты бие сүті құрамындағы құрғақ заттар мөлшері,

Тәжірибелік мал топтары	n	Сауылу мерзімдері, %				Орта есеппен M±m
		мамыр M±m	маусым M±m	шілде M±m	тамыз M±m	
I	10	11,73±0,08	11,70±0,12	11,66±0,09	11,51±0,07	11,65±0,08
II	10	11,45±0,11	11,40±0,06	11,35±0,12	11,24±0,07	11,36±0,07
III	10	11,70±0,07	11,65±0,08	11,60±0,11	11,37±0,08	11,58±0,05

2-кесте мәліметінен біздер барлық топтағы биелер сүтіндегі құрғақ заттар мөлшері сауын мерзімінің кейінгі айларында мамыр айымен салыстырғанда біртіндеп төмендей бастағанын байқаймыз. Атап айтқанда жабы типті биелерінде мамыр айында құрғақ заттар көлемі 11,73% болса маусым айында бұл көрсеткіш 11,70-ке немесе 0,26%-ға, қазақ жылқыларында тиісінше 11,45; 11,40 немесе 0,44%-ға, ал III-ші топтағы будан биелерінде 11,70; 11,65 немесе 0,43%-ға азайғаны байқалады.

Осы көрініс бие сауымының келесі шілде айында да жалғасын табады. Бұл айда бие сүтіндегі құрғақ заттар үлесі алдыңғы аймен салыстырғанда I, II және III-ші топтағы малдарда тиісінше 0,35; 0,44 және 0,43% кеміген.

Құрғақ заттар мөлшерінің бие сүтінде бірінші айда көп болуын біздер жақын кездерде туылған төлдердің емін-еркін от отап жайыла алмауы себепті, олардың өсіп-дамуына қажетті барлық маңызды заттардың енесінің сүтінде мол кездесетінен оның қою болуымен түсіндіруге болады деп есептейміз.

Төлдердің өсіп жетіле бастауына байланысты және де айғырға тоқтаған биелердің іштегі төлдерінің дами бастауы себепті, мұнан кейінгі айларда сүт құрамындағы құрғақ заттар үлесі біртіндеп азайып, бие сүті сұйыла бастайды. Бұл көрініс әсіресе бие сауымының соңғы тамыз айындағы көрсеткіштерінде анық байқала бастаған. Себебі соңғы айдағы құрғақ заттар үлесі бірден кеміп алдыңғы аймен салыстырғанда 1,0-2,0% аралықтарында азая бастағаны

Қызылорда облысында соңғы жылдары тек Арал проблемасы ғана емес, оның әсері тиіп отырған аймақтық және басқа да экологиялық күйзеліс пен қауіпсіздіктің бар екені жасырын емес. Бұл жердің сусызданып құрғауына, құнарсыздануына, судың ластануына, топырақ құрамында ауыр металдардың көбеюіне әкеп соғуда[2,3].

Осының салдарынан да болар, кейінгі кезде ауыл шаруашылығында өндірілетін өнімдердің сапасының төмендеуі жиі белең алуда. Мұны әсіресе аталмыш облыстағы шағын ауыл шаруашылығындағы жеке қожалықтар және басқа да мал шаруашалығы саласындағы кәсіпорындар байқауда.

Ғылыми зерттеулердің бірінші кезеңінде Қызылорда облысының Арал мен Казалы аудандарындағы шаруашылықтарда өндірілетін түйе сүтінің қауіпсіздік көрсеткіштерін зерттеу жұмыстары жүргізілген болатын.

Зерттеу мәліметтеріне сүйенетін болсақ түйелердің сүтінде ауыр металдар құрамы кестеде көрсетілген шаруашылықтарда жалпы талаптарға сай болып келуде. Алайда, Арал теңізінен алшақтаған сайын шаруашылықтардағы түйелердің сүтінде ауыр металдардың құрамы азая түсуде және белгіленген стандарт талаптарына СТ РК 166-97 «Верблюжье молоко» (шубат) сай келуде.

Арал және Казалы аудандарындағы түйелердің сүтінің құрамындағы қорғасын мөлшері 0,03-0,25 деңгейде, мышьяк 0,011-0,021, кадмий 0,03-0,04, цинк 1,8-2,1, мыс 0,7-1,3 болып отыр (3-кесте)..

Кесте – 3. Арал мен Казалы аудандарындағы шарушылықтарда өсірілетін түйелердің сүтінде кездесетін ауыр металдар құрамы

Виды металлов	ПДК	Арал ауданы		Казалы ауданы	
		Берекет	Исламбек	Женис	Аржигов Б
Цинк	2,0	2,1	2,0	2,0	2,0
Мыс	1,0	1,3	1,1	0,8	0,6
Қорғасын	0,10	0,25	0,23	0,11	0,10
Кадмий	0,03	0,04	0,04	0,02	0,016
Сынап	0,005	нет	нет	нет	нет
Мышьяк	0,05	0,021	0,021	0,023	0,024

Зерттеу нәтижелері бойынша Арал ауданындағы «Берекет» пен «Исламбек», Казалы ауданындағы «Женис» пен «Аржигов Б» шаруа қожалықтарында өндірілетін түйе сүтімен сараптамалық жұмыстар жүргізілген болатынбыз.

4. Талқылау

Алынған ғылыми нәтижелерді келесідей түсіндіруге болады. Түйелердің сүтінде қорғасын,цинк, мыс және кадмий құрамының әсіресе Арал ауданындағы Берекет пен Исламбек ШҚ біршама көтерілгені байқалуда. Бірақ, көңіл толтыратын бір жағдай, сауылған түйелердің сүтінде табиғат экожүйесіндегі қауіпті болып саналатын сынап металының құрамы жоқ болып шыққаны қуантады.

Арал мен Казалы аудандарында түйе сүтінің құрамындағы цинк, мыс және мышьяқтың мөлшері көрсетілген нормаға сай болып келсе, сынап элементінің ізі болса мүлдем байқалмайды, ал кадмийдің ізі болса, болар-болмас қана білінді.

Шаруашылықтардан алынған сүт құрамында микробиологиялық компоненттердің, антибиотиктердің (левомецитин, пенициллин, стрептомицин т.б.), микротоксиндер (Авлатоксин М), пестициттердің (ГХЦГ, ДДТ) және олардың метаболиттерінің байқалғанын көрсетті.

5. Қорытынды мен ұсыныстар

Қызылорда облысының Арал мен Казалы аудандарындағы шаруашылықтардан алынған топырақ үлгілерінде, ауыр металдардың құрамы, әсіресе қорғасынның, цинк, мыс пен мышьяқтың мөлшері аздап арытқығаны байқалды. Бірақ, бұл элементтер мөлшері, мал өнімдерінің, әсіресе түйе сүтінің құрамында қауіп туғызатындай белгіленген стандарт нормасынан аса қоймады. Алайда, келешектегі олардың мөлшерінің артпасына ешкімнің кепілдік бере алмасы анық.

Біздің жүргізген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде, аталмыш экологиялық аймақта, түйе малын ет, сүт және жүн өндірудің, оның сапасын республика шаруашылықтарында зерттеп өсірудің ғылыми-тәжірибелік негізі жасалып, малдың өнімін арттыру мен оның санын көбейту, олардан алынатын сүт өнімдерінің сапасын одан әрі жақсартудың жолдары көрсетіліп арнайы ғылыми ұсыныстар берілді.

Жалпы, мал өнімдеріне келетін болсақ, Қызылорда облысында жүргізілген экологиялық өнім сапасын сараптау нәтижелері, өндірілетін сүт және басқа өнімдерінің таза екенін айқындап берді.

Келешек, облыс аумағында өндірілетін мал өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздігі халықаралық стандарт талаптарына сай болу-болмауын белгілеп, нормативті - техникалық құжаттарын дайындау қажет және осы бағыт бойынша облыс мекемелеріне арнайы ғылыми нұсқаулар ұсынған жөн.

6. Дереккөздер:

Панин М.С. Миграция тяжелых металлов и радионуклеотидов в звене: почва - растение (корма) – животные (1998) // *Материалы международной конференции*. Новгород.- С. 209.

Дмитриев М.Т. и др. (1989) *Загрязные почв растительности тяжелыми металлами*. Москва: Наука . - С. 455-458.

Елубаева М. Е. (2018) Қазақстан Республикасында өсірілетін түйе малының сүтін өндіру және өңдеу үшін генетикалық потенциалын зерттеу. *Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация*. Алматы, - Б. 61-72.

Din Bilimleri

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

12-14 Aralık 2020 Sakarya / Türkiye

Türkiye’de Dindarlık: Ulusal Ölçekli Araştırmaların Değerlendirilmesi

Dr. Öğr. Üyesi Sezai KORKMAZ¹

Özet

Türkiye nüfusunun büyük çoğunluğu Müslümanlar kimliğine ait olduğunu ifade eden kişilerden oluşmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığının 2014 yılında yapmış olduğu “Türkiye’de Dini Hayat Araştırması” verilerine göre Türkiye’de nüfusunun %99,2’si Müslüman kimliği taşımaktadır. 2015 yılında yapılan “Pew Dünya Dinlerinin Geleceği” araştırmasında ise Türkiye nüfusunun %98’i Müslümanlardan oluşmaktadır. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Programı’nın (ISSP) 2008 yılındaki verilerine göre de diğer ülkelere göre Türkiye’de dindarlığın oldukça yaygın olduğu belirlenmiştir. Ülkemizin kurumsal ve bireysel dindarlığını ortaya koyan çalışma ve araştırma sayısı kısıtlı ve yetersizdir. Bu çalışmada ulusal çaplı dindarlık araştırmalarının değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Araştırmaların değerlendirilmesinde dokümantasyon yöntemi kullanılmıştır. PEW, Dini hayat araştırması, İslamiyet Endeksi, Sosyal Araştırmalar Programı, Gallup ve Konda dindarlık raporları dokümantasyon yöntemi ile analiz edilmiştir. Bulgular değerlendirildiğinde Türkiye’de bireysel olarak dindarlık önemli bir değişkendir. Ülkemizde dindarlık açısından ibadet etme oranları yüksektir. Bazı raporlara göre dindarlık oranlarından yıllara göre düşüş görünmektedir. Dindarlığın düşüş göstermesi, dindarlıktan ateizme doğru olmadığı daha çok dindarlıktan sekülerliğe doğru bir eğilimin olduğu ifade edilmektedir. Bu durum hayat tarzlarında dünyevişmeye bağlı olarak dinden uzaklaşma konusunu gündeme getirmektedir. Ayrıca deist, ateist veya inançsız kişilerin görünürlüğünün artmasının, dindarlıkta düşüş varmış gibi yorumlandığı da belirtilmektedir. Kurumsal açıdan bakıldığında İslamiyet Endeksine göre dindarlık ve İslamiyet de düşüş eğilimindedir. Bu konularda Türkiye’nin bireysel ve kurumsal dindarlığına yönelik araştırmalar yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Ülkemizde ulusal ölçekli dindarlık değişim araştırmaları daha çok yabancı kuruluşlar tarafından yapılmaktadır. Yabancı kuruluşlardan ziyade TÜİK gibi yerli kurumlar, sosyal bilimler açısından değişimleri belirleyebilmek adına yıllık dindarlık raporu sunması gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Dindarlık, Dini Değişim, Dini Davranış, Dini İbadet, Ölçme

1. Giriş

Türkiye’de dindarlık araştırmaları hak ettiği yeri bulamamıştır. Din olgusu veya kavramının sosyal bilimlerde yeterince ele alınmaması ve dini araştırmaların bilimsellikten uzak olduğu düşüncesi gibi nedenlerden dolayı uzun yıllar boyunca din kavramı tabu olarak görülmüştür. Din kavramının ilgi görmemesinin bir diğer nedenini din-laiklik çatışması düzleminde de ele alabiliriz. Günümüzde din ve maneviyat araştırmaları ulusal çapta gereken ilgiyi hala görememiştir. Bakıldığında birçok gelişmiş ülkede yıllık ve dönemlik olarak dindarlık ve maneviyat raporları yayınlanmaktadır. Fakat ülkemizde dindarlık ve maneviyat raporları yabancı kuruluşlarca ve kısıtlı araştırmalara bağlı olarak yayınlanmaktadır. Bu nedenle toplumsal veya bireysel olarak dindarlık oranlarını tam olarak çıkarsayamadığımız gibi dini değişimin ne yönde olduğunu tahmin veya tespit edememekteyiz. Örneğin İslam dünyasında radikalleşmelerden bahsedilmektedir. Radikalleşmeye yönelik ülkemizde de bir takım izler olduğu görülebilmektedir. Ayrıca ülkemizde deizme dair kısır tartışmalar dönmektedir. İslam dünyasında ve ülkemizde radikalleşmenin düzeyini bilemediğimiz gibi Türkiye’de deizmin var olup olmadığını veya deizme doğru kayma gerçekleşip gerçekleşmediğini bilemiyoruz. Zira sağlıklı yorum veya tespit yapabilmek için veriye dayalı bilgiye ihtiyaç duyulmaktadır. Radikalleşme, ateizm ve deizme dair veriler arandığında ulusal çaplı raporlara ulaşmak pek mümkün olmuyor ya da sınırlı örnekleme yapılmış çalışmalar düzeyinde kalıyor.

¹ KSÜ, İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi Anabilim Dalı, kzsezai@ksu.edu.tr

Dindarlık ile ilgili ölçümler veya araştırmalar incelendiğinde değişimi saptayacak verilerin yeterli düzeyde olmadığı görülmektedir. Özellikle Türkiye’de dindarlık azaltmakta mı artmakta mıdır? sorusunun cevabını bulmak oldukça zor olmaktadır. Çünkü bu sorunun cevabını bulabilmek için yıllık dindarlık değişimlerinin ve sekülerleşmenin oranlarının bilinmesi gerekmektedir. Hal böyle olunca yeterli sayıda yıllık raporların yayınlanmaması veya yıllık dindarlık değişim çalışmalarının sınırlı örneklerle yapılması doğru şekilde saptamalar yapmayı güçleştirmektedir. İlahiyat Fakültelerinde nitelikli dini çalışmalar yapılmaktadır. Fakat mali/finansal zorluklar yaşandığından yıllık dindarlık raporları şeklinde çalışmalar yapılamamaktadır. Dindarlık değişimlerini bilebilmek için kesitsel değil de boyutsal çalışmalar yapılması gerekmektedir. İlahiyat Fakültelerinde özellikle din psikolojisi ve din sosyoloji alanlarında imkânların elverdiği ölçüde kesitsel dindarlık araştırmaları yapılmaktadır. Boyutsal çalışmalar süreklilik arz ettiğinden özellikle mali açıdan büyük organizasyonlar olarak değerlendirilebilir. Bu bakımdan boyutsal dindarlık değişim araştırmaları büyük önem arz etmektedir. Dindarlık çalışmalarının kopukluk olmadan her yıl yapılması ve bunun raporlar halinde sunulması sosyal bilimler alanına büyük katkılar sağlayacaktır.

Bu çalışmada dördü yabancı, ikisi yerli olmakla birlikte dini araştırmalar raporu incelenmiştir. Raporlarda örneklemin evreni temsil ettiği belirtilmiş ve evrene genellemeler yapılmıştır. Bu nedenle çalışmanın başlığında ulusal ölçekli araştırmaların değerlendirileceği ifade edilmiştir. İlk olarak Diyanet İşleri Başkanlığının, 2014 yılında yayınladığı Türkiye’de Dini Hayat Araştırması incelenmiştir. Dini Hayat Araştırması dindarlığın yıllar içinde değişip değişmediğini ya da dini değişimin oranlarını sunmamaktadır. Sadece 2014 yılında Türkiye’de dindarlık durumlarını aktarmaktadır. Sosyal bilimler açısından bu rapor oldukça değerlidir. Aslında bu çalışmanın kesintisiz olarak devam etmesi çok büyük bir öneme sahiptir. Fakat çalışma sadece 2014 yılında yapılmış ve devamı gelmemiştir. Bu nedenle dindarlık değişimlerini bu rapordan tespit edemiyoruz. Bu çalışmanın incelenmesinden sonra PEW dinlerin geleceği araştırması, Gallup/Win raporu, İslamiyet endeksi ve Konda araştırma şirketinin yayınlamış olduğu raporda dindarlık durumları değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

1.1. Dindarlık ve Dindarlık Araştırmaları

Din kavramını tanımlamak oldukça güç ve karmaşıktır. Din olgusunun herkes tarafından kabul edilen ortak bir durum olmaması (Akkuş ve Uçar, 2018; Taş, 2012) kültür, toplum ve kişiliğin birçok yönüyle ilgili olmasından dolayı tanımlanması oldukça zordur. Dindarlık kavramı da din olgusuna eklenmiş vaziyettedir. Bu nedenle dindarlık çalışmalarında dindarlığın tanımı çeşitli şekillerde yapılmaktadır. Öze ait olarak dindarlık tanımı yapılabildiği gibi dindarlığı parçalarına ayırarak veya öğelerini tek tek belirleyerek tanımlama çabalarına da rastlanmaktadır. Dindarlık, kişilik yaklaşımın ifade ettiği içsel ve dışsal kişilik kuramına dayalı olarak içsel dindarlık ve dışsal dindarlık olarak sınıflandırılmıştır. Aynı zamanda dindarlığın boyutlara ayrılarak da ifade edilmeye çalışıldığı araştırmalarla karşılaşmak mümkündür. Aslında dindarlığı tanımlamaya yönelik tutumlar, dindarlığın ölçümüne de etki etmektedir. Dindarlığın tanımlanması ne kadar zorsa dindarlığın ölçülmesi de o kadar zor olmaktadır. Aksine tanımın belirgin olması ölçümün de kolaylaşmasına yardımcı olmaktadır. Bu bakımdan dindarlığın ölçümleri, tanımlamalara bağlı olarak ilerlemiş ve ilerlemektedir (Bkz. Erkol, 2015).

Dindarlık tanımlarına bakıldığında ülkemizde; genel itibariyle ilk olarak kelime anlamı ile anlaşılmasına çalışılmakta ve ardından İslam dinine bağlı olarak din tanımına yer verilmektedir (bkz. Altıntaş, 2020). Doğal olarak ölçümler ile dindarlık arasında da paralellik söz konusudur. Örneğin dindarlık ölçeklerinde İslam dinin temel ibadet ve taleplerine yönelik maddeler yer almaktadır. Bazı uyarılma çalışmalarında ise Batı kültürünün öğeleri İslamlaştırılarak ifade edilmektedir. Doğru yaklaşım tarzı da bunu gerektirmektedir. Zira dindarlık ölçeklerinin uyarlanmasında bireysel farklılıklar göz önüne alındığı gibi toplumsal ve kültürel farklılıklarda dikkate alınmalıdır (ayrıca bkz. Arslan, 2002).

Öze ait dindarlık tanımına bakıldığında; dindarlık inanılan bir dinin, belli bir periyod ve koşullarda, birey ve topluluk tarafından tecrübe edilip benimsenmesidir. Dindarlığın bireysel ve sosyal olmak üzere iki ayrı alt boyutu vardır diyebiliriz (Hökekleli, 2010; Bkz. Kayıklık, 2011). Bireysel boyutunda kişi, kendisi ve inandığı dinle baş başadır fakat sosyal öğrenmeciler ekol açısından değerlendirildiğinde çevre, kültür ve topluluk dolayısıyla benimsediği ve tecrübe ettiği kısma da toplumsal alt boyut olarak ifade edebiliriz. Dindarlığın temel niteliklerine bakıldığında; dindarlık sabit ve determinist bir yapıya değil aksine akışkan, değişken ve dinamik bir yapıya sahiptir. Çünkü dindarlık bireylere, toplumlara, zamana ve mekana göre değişebilmektedir. Aynı dinin farklı kişi, toplum, zaman ve kültürlerde farklı tezahür etmesi bu durumu ortaya koymaktadır. Dindarlığın birey ve gruba, çeşitli bireysel faktörlere ve demografik değişkenlere bağlı olarak tecrübe etmesinde farklılıklar vardır. Dindarlık kişi veya sosyal grubun belli bir alanı ile sınırlı olmayıp, holistik olarak yaşamın tüm alanlarına etki edebilmektedir (Hökekleli, 2010).

Din ve dindarlık kavramı ve tanımları araştırmacı ve bağlı olduğu kültüre göre farklılık arz göstermektedir. Her alan ve disiplin ekollere göre dini tanımladığı gibi (Mehmedoğlu, 2004) bir alanın içindeki tanımlamalar çeşitli etkilere bağlı olarak farklılaşmaktadır. Dindarlığın tanımından ziyade dindarlığın boyutlarını ele almak daha yerinde olan bir yaklaşımdır denilebilir. Dindarlığın boyutları ilk olarak Fichter tarafından belirlenmiştir. Fichter “*gerçek, şekilci, kenarda ve kapalı dindar*” olarak ifade ederken daha sonra Lenski “*zühd, öğreti, ayinsel davranış ve dini grup olarak formel organizasyon*”, Luckman ise “*ayinlere katılma, kiliseyle öznel özdeşleşme, ortodoksi, ritüel olmayan kilise faaliyetlerine katılma*” olarak sınıflamıştır. Son olarak Glock ve Stark’ın “*inanç, ibadet, tecrübe, bilgi ve etki boyutu*” olarak sınıflandırması bütünlüğü ve genel kabulü sağlamıştır (Mehmedoğlu, 2004:27-29; Bkz. Kayıklık, 2011; Hökelekli, 2010; Certel, 2003; Paloutzian ve Park, 2013).

Dindarlık tipleri incelendiğinde ise farklı yaklaşımlar ortaya koyulmuştur. Jung’un içsel ve dışsal kişilik modelinden, Allport ve Ross içsel-dışsal dindarlık tipini uyarlamıştır. Schneider ise “*akılcı, fikirci ve duygusal dindar*” olarak üç model önermiştir. Gruehn ise “*mistik, akılcı ve dengeli tip dindarlığı*” olarak üç tip ortaya koymuştur. Bunlardan en çok kabul gören yaklaşım, Allport ve Ross’un dindarlık yönelimleri olmuştur (Certel, 2003:140). Özellikle bu durum Türkiye’deki dindarlık çalışmalarında daha da geçerlidir. Certel ise dindarlık tiplerine “*duygusal, akli ve fitri, dengeli, mistik, nefsanî, kökenci, dindar gibi görünen ve avamî dindarlık*” olarak öneride bulunmuştur (Certel, 2003:141). Genel itibarıyla gerek kesitsel çalışmalarda olsun gerekse boyutsal ve ulusal çaplı büyük çalışmalarda olsun dindarlığın alt öğelerine dair sorularla çalışmalar yapılmaktadır.

2. Yöntem

Araştırmaların değerlendirilmesinde dokümantasyon yöntemi kullanılmıştır. Dokümantasyon yöntemi, belge ve raporların incelenmesi sağlanan bir yöntemdir. Bu konuda mevcut belgeler veya raporlar belirlenir ardından da bilimsel araştırma yöntemlerine uygun olarak bulgular sunular ve bulguların değerlendirilmesi yapılır. Bu açıdan araştırmada PEW, Dini hayat araştırması, İslamiyet Endeksi, Sosyal Araştırmalar Programı, Gallup ve Konda dindarlık raporları dokümantasyon yöntemi ile analiz edilmiştir.

3. Bulgular ve Tartışma

Türkiye’de dindarlığa bakıldığında; Diyanet İşleri Başkanlığının dini hayat araştırmasına bakıldığında Türkiye’de bireylerin %19,4’ü kendini oldukça dindar, %68,1’i ise dindar olduğunu ifade etmiştir. Dini hayat araştırmasında örnekleme dâhil olan katılımcıların %10,2’si ne dindarım ne dindar değilim derken, %1’i dindar değilim, %0,3’ü ise hiç dindar değilim demiştir. Bu verilere göre Türkiye’nin %87,5’i dindarlardan oluşmaktadır demek mümkündür. Dini hayat araştırmasına göre cinsiyete göre bakıldığında kadınların dindarlık oranı toplam oranda bakıldığında %89,4 iken erkeklerin dindarlık oranı %85,4 olarak tespit edilmiştir. Buradan hareketle kadınların dindarlık oranı, erkeklerin dindarlık oranından daha yüksektir. Ayrıca bu araştırmada medeni duruma göre ise evlilerin dindarlık oranı %88,9 da bekârların dindarlık oranı %80,6 olarak tespit edilmiştir. Buna göre evlilerin dindarlık oranı bekârlardan daha yüksek çıkmıştır. İbadet etmeye göre dindarlık oranlarına bakıldığında ibadet etme sıklığı genelde yüksek çıkmaktadır. Türkiye’de ibadetler içinde en yüksek orana sahip olan Ramazan orucu tutma ibadetedir. Türkiye’de dini hayat araştırmasında dikkat çeken noktalardan birisi dindarlığın kriterlerine yönelik ifadelerdir. Bu çalışmaya dâhil olanların %50,7’si dindarlığın en önemli kriterinin iman etmek, ibadetleri eksiksiz yerine getirmek ve İslam ahlakına uygun davranışlar sergilemek diyerek bütüncül bir değerlendirme yapmıştır. Örneklemin %37,2’si ise dindarlığın kriterlerinin Allah’a inanıp kalbi temiz tutmak olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca %7,9’u mübarek gün ve gecelerde ibadete yönelmek ve son olarak %1,1’i ise ibadetleri eksiksiz yerine getirmek demiştir. Burada dikkat çekici olan kısım Türkiye’nin %87,5’inin dindar olduğunu ifade etmesine rağmen %50’ye yakınının dine bütüncül olarak bakmamasıdır.

Ülkelerin İslamiyet Endeksi veya sıralaması çalışması da oldukça önemli veriler içermektedir. Bu araştırma hem batı toplumlarında hem de Müslüman ülkelerde yıllık rapor sunarak yapılmaktadır. İslamiyet endeksinde temel ölçüt, İslam’a uygun ekonomik yapı, hukuk ve yönetim şekli, insan ve siyasi haklar ve uluslararası ilişkiler olmak üzere dört temel kriter üzerinden belirlenmektedir. 2019 yılında yayınlanan İslamiyet endeksine göre dünyadaki ülkelerin sıralamasına bakıldığında sırasıyla Yeni Zelanda, İsveç, İzlanda, Hollanda, İsviçre ve Danimarka olarak devam etmektedir. Türkiye İslamiyet endeksine göre 96. sırada yer almaktadır. İlk sıralarda batılı ülkelerin olması ayrıca dikkat çekicidir. Dünya İslamiyet sıralamasında en yüksek basamakta bulunan Müslüman nüfuslu devletler sırasıyla; Birleşik Arap Emirlikleri 44. sırada, Malezya 45. sırada Arnavutluk ise 46. sıradadır. Türkiye’nin Müslüman dünyası içinde sıralamasına temel dört kritere göre bakıldığında 19. sırada yer almaktadır. Müs-

lüman dünyasındaki İslamiyet endeksi sırasıyla; Birleşik Arap Emirlikleri, Malezya, Arnavutluk, Katar ve Umman diye devam etmektedir. Bu verilere bakıldığında belki biraz ironik bir şekilde Muhammed Abduh'un "batıya gittim, İslam'ı gördüm fakat Müslüman yoktu; Doğuya döndüm, Müslümanları gördüm fakat İslam yoktu" deyişi doğrulanmış gibi durmaktadır. İslamiyet Endeksi raporunda dört kritere göre dünya sıralamasında Türkiye, 2015 yılında 65, 2016 yılında 73, 2017 yılında 81, 2018 yılında 95 ve 2019 yılında ise 96. sırada yer almıştır. Buradan hareketle Türkiye'de İslami sıralamanın her geçen yıl düştüğünü ifade edebiliriz.

Konda araştırma şirketinin yapmış olduğu hayat tarzları araştırmasında 2008 yılından 2018 yılına kadar Türkiye'de kendine modern veya muhafazakâr dindar diyenlerin oranı düşerken kendine geleneksel muhafazakâr diyenlerin oranı yükselmiştir. Dindarlığa bakıldığında dindarlık yapısı 2008'de dindarım diyenler %55 iken 2018'de %51'e inmiştir. 2008'de ateist/inançsız oranı %1 iken 2018'de %3 olarak tespit edilmiştir. Bu durum dindarlık yapısının değişmediği ve ateist/inançsızların daha görünür olmaya başladığı yönünde yorumlanmıştır. Türkiye'de ibadete göre dindarlığa bakıldığında namaz kılma %41'den (2008) %43'e (2018) yükselmiştir. Oruç tutma ise %77'den (2008) %65'e (2018) düşmüştür. Gallup'un raporuna göre Türkiye'de yaşayan bireylerin %79'unun hayatında dinin önemli bir yeri olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Gallup, dünyada dindar ve ateist oranlarını belirlemeye yönelik raporlar sunmaktadır. Raporda, 2005'ten 2012'ye kadar Türkiye'de dindarlık konusunda sekülerliğe doğru değişimler olduğu saptanmıştır.

4. Sonuç ve Öneriler

Türkiye'de bireysel olarak dindarlık önemli bir değişkendir. Ülkemizde dindarlık oranları, ibadet etme oranları yüksektir fakat dindarlıktan sekülerliğe doğru hayat tarzlarında değişimler olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca deist, ateist veya inançsız kişilerin görünürlüğü artmaktadır. Kurumsal açıdan bakıldığında İslamiyet Endeksine göre dindarlık düşüş eğilimindedir. Bu konuda Türkiye'nin bireysel ve kurumsal dindarlığına yönelik araştırmalar yapılması gerekmektedir. Ülkemizde ulusal ölçekli dindarlık değişim araştırmaları daha çok yabancı kuruluşlar tarafından yapılmaktadır. Yabancı kuruluşlardan ziyade TÜİK gibi yerli kurumların, sosyal bilimler açısından değişimleri belirleyebilmek adına yıllık dindarlık raporu sunması gerekmektedir. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 2014 yılında sunulan raporların devamı gelmelidir.

5. Kaynaklar

- Akkuş, H. İ., Uçar, R. (2018). Dindarlık Tipolojileri Bağlamında Türk Toplumunu, Toplum Bilimleri Dergisi, 12 (24), 115-139
- Altıntaş, R. (2020). Mevlâna'da Dindarlık Tipolojilerine Yaklaşım, I. Uluslararası Mevlâna Düşüncesinde Beşerî Münasebetler Sempozyumu = I. International Symposium Social Relations in Mawlana's Teachings, 132-138
- Arslan, M. (2002). Dinsel Boyutluluğun Sosyolojik Bağlamı: Faktör Analitik Bir Çalışma, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2 (4), 161-186.
- Certel, H. (2003). Din Psikolojisi. Ankara: Andaç yayınları.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2014). Türkiye'de Dini Hayat Araştırması. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Erkol, M. (2015). Türkiye'de Dini Hayatı Anlamlandırmak: Dindarlık Olgusu ve Dindarlığın Ölçülmesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17 (2), 131-161.
- Hökelekli, H. (2010). Din Psikolojisine Giriş. İstanbul: Dem Yayınları.
- Islamicity Foundation, (2020). Islamicity Indices: Benchmarks to Build Effective Institutions for Political, Social, and Economic Reform and Progress, <http://islamicity-index.org/wp/> (12.11.2020).
- Kayıklık, H. (2011). Din Psikolojisi. Adana: Karahan Kitabevi.
- Konda (2007). Gündelik yaşamda din, laiklik ve turban araştırması. <https://konda.com.tr/tr/rapor/gundelik-yasamda-din-laiklik-ve-turban-arastirmasi/> (12.11.2020).
- Konda (2018). Barometre, Populist Tutum ve Komploculuk, Bireysel Yaş., https://konda.com.tr/wp-content/uploads/2020/03/TR1811_Barometre92_Populist_Tutum_ve_Komploculuk.pdf (12.11.2020).
- Mehmedoğlu, A. U. (2004). Kişilik ve Din. İstanbul: Dem Yayınları.
- Paloutzian, R. F., ve Park, C. L. (2013). Din ve Maneviyat Psikolojisi: Temel Yaklaşımlar ve İlgi Alanları. İ. Çapçoğlu ve A. Ayten (Çev. Ed.). Ankara:Phoenix Yayınevi.
- Taş, K. (2012). Sosyolojik Din Tanımları. N. Akyüz, & İ. Çapçoğlu (Dü) içinde, Din Sosyolojisi El Kitabı. Ankara: Grafiker Yay.
- The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010-2050. <http://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projections-2010-2050> (12.11.2020).
- WIN-Gallup International (2018). "Global index of religiosity and atheism-2012", <https://sidmennt.is/wp-content/uploads/Gallup-International-um-tr%C3%BA-og-tr%C3%BAleysi-2012.pdf> (12.11.2020).

Sufi Allahyar'ın Sebata'l-Acizin Eserinde Tasavvuf

Dr. Mairamkan ISABAEVA¹

Özet

Manevi bir ilim olan tasavvuf peygamberimiz döneminde diğer ilimler gibi ortaya çıkmamıştı. Zamanla İslami ilimler bağımsızlık kazanarak bir bütün haline gelmiştir. Tasavvuf İslâm'ın zahir ve batın hükümleri çerçevesinde yaşanan manevi ve derunî hayat tarzıdır. Zamanla sufi ve mutasavvıf görünen kişilerin hal ve hareketleri ulemalar tarafından tasvip edilmemeye, tenkit edilmeye başlamıştır. Sahte şeyh ve sufiler ilmi deliller çerçevesinde eleştirilmişlerdir. Onları tanıma amaçlı eserler ortaya konulmuştur. Öyle eser yazan mutasavvıf ve şair Sufi Allahyar'dır. Sufi Allahyar 1644 yılında Semerkant vilayeti Kettekorgan beyliği, Mingler köyünde dünyaya gelmiştir. Nakşbendî Tarikatı mensubudur. Sufi Allahyar Şeyhler Mektebi ve Buhara'daki Joybar şeyhleri dergâhında zahirî ve bâtinî ilimlerde iyi bir eğitim almıştır. Arapça ve Farsçayı çok iyi öğrenmiştir. Buhara hanı Abdulazizhan tarafından Gümrük Mahkemesi'ne başkan olarak tayin edilmiştir. Sufi meşrep bir insan olan Allahyar bu mevkiinden istifa ederek, kendi devrinin meşhur Nakşbendî şeyhi Nevruz şeyhe mürid olmuştur. Sulûkunu tamamlayıp şeyhlik derecesine ulaşmıştır. Eserlerini esasen Arapça ve Farsça yazmıştır. Arkadaşlarının isteği ile Farsça kaleme aldığı "Maslak ul-Muttakin" (Tavka Sahiplerinin Mesleği)'i adlı eserini kasaltarak Özbek Türkçesinde yazmıştır. Ona da "Sebata'l-Acizin" (Acizler Sebati) başlığını koymuştur.

Anahtar kelimeler: Sufi Allahyar, Sebata'l-Acizin, Tasavvuf.

Giriş

Bağımsızlık sonrasında Türkistan coğrafyalarının hemen hemen hepsinde milli değerleri onarmak için kendi maddi ve manevi tarih sayfalarının derinliklerine inmeye başlanmıştır. Bu sayede SSCB sistemi tarafından yok edilmeye çalışılan maneviyat kıyasına köprüler inşa edilmiştir. Ateist rejimin görüşlerine uygun olarak ele alınan Şark felsefesi, kelim, nazar, tasavvuf, İslam tarihi kendi gerçek görüşüne dönme vakti gelmişti. Dini ve milli değerleri karalama kampanyaları aradan geçen bir asır sonrasında yeniden kendini araştırmaya yüz tutmuştu. İlim ve maneviyat öncüleri olan Ahmet Yesevi, Bahaeddin Nakşibendi, İmam Buhari, Burhaneddin Merginani, Ebu Mansur Maturidi bağımsızlık sonrasında gerçek anlamda araştırılıp asil kimlikleri yeniden ortaya çıkan şahıslardan bir kısmı olmuştu.

İşte böyle şahıslardan biri 16-17 yy.da yaşamış olan İlahiyatçı, âlim, fakih ve şair Sufi Allahyar'dır. Son zaman araştırmalar çerçevesinde onun mutasavvıf şair olduğunu ortaya çıkarmıştır. Buna gerekçe olarak da "Sebata'l-Acizin" adlı eserinin tasavvufu ilgili olması gösterilmiştir.

"Sebata'l-Acizin" Sufi Allahyar'ın "Mesleku'l-Muttakin" adlı Farsça mesnevi şeklinde yazdığı eserin yakınları tavsiyesi üzerine Özbekçe Türkçesinde yazdığı bir eserdir. Eser İslam akidesini Kur'an-ı Kerim ve Sünnet talepleri çerçevesinde tasavvufu ilgili konuları ve dinî bilgileri ihtiva etmiştir. Kısa sürede şöhret kazanmıştır ve medreselerde ders kitabı olarak okutulmaya başlamıştır. (Mahdum, 2011, ss. 239-240). "Sebata'l-Acizin", Sufi Allahyar'ın dinî tasavvufi bir mesnevisidir. Sebata'l-Acizin'de ifade edilen dinî tasavvufi akide görüş ve anlayışlar Türkistan coğrafyasında bulunan halkların manevi görüşlerini de araştırma büyük önem arz etmektedir (Wubuli, 2011, ss.93 -94).

1. Sufi Allahyar Hayatı

Sufi Allahyar Türkistan bölgesinde yetişmiş olan büyük mutasavvıf şair olarak büyük üne kavuşmuştur. İsmi Allahyar'dır. Özbek Türkçesinde Olloyor (Allayar) olarak yazılmaktadır. Sebata'l-Acizin

¹ mairamkan.isabaeva@hotmail.com

Sufi Allahyar'ın dinî-tasavvufî mesnevisidir. Sufi Allahyar'a Başkırt Türkleri Sopi Allahyar, Uygurlar Sopi Allahyar, Tatarlar Sufi Allahyar, Kazaklar Sofi Aldıyar, Özbekler Sofi Olloyor, Kırgızlar Sopusu Aldıyar demektedirler. Bu da mutasavvıf şairin etki alanının genişliğini göstermektedir (Wubuli, 2015:93-94). Sufi Allahyar hicri 1054 miladi 1644 yılında Semerkant vilayeti Kattakorgan beyliği, Mingler köyünde Allahkulu (Temiryar) hanesinde dünyaya gelmiştir. Sufi Allahyar Şeyhler köyünde meşhur mektebinde eğitim almıştır. Daha sonra Buhara'ya giderek Joybar şeyhleri dergâhında zahiri ve batınî ilimlerde iyi bir eğitim almıştır. Arapça ve Farsça'yı çok iyi öğrenmiştir. Joybar'da evlenmiştir (Abdullayev, 1980, s. 115). Yirmi beş yaşında Buhara padişahı Abdulazizhan (ö. 1092/1681) Han tarafından Gümrük Mahkemesi'ne başkan olarak tayin edilmiştir (Siraciddinov, 2001, s.7). Sufi meşrep bir insan olan Allahyar bu mevkiinden istifa ederek, kendi devrinin meşhur Nakşibendî şeyhi Nevruz şeyhe mürit olmuştur. 12 sene Şeyh Nevruzdandan eğitim almıştır. Daha sonra sulukunu tamamlayıp şeyhlik derecesine ulaşmıştır. Sufi nispesi onun şeriat ve tarikat yolundaki itikat ve hizmetlerinden ötürü taltif edilmiştir. Eserlerini esasen Arapça ve Farsça yazmıştır. Arkadaşlarının isteği ile Farsça kaleme aldığı "*Maslaku'l-Muttakin*" (Tavka Sahiplerinin Mesleği) adlı eserini kısaltarak Özbek Türkçesinde yazmıştır. Ona da "*Sebatu'l-Aciz*" (Acizler Sebatı) başlığını koymuştur. Bu kitapları uzun yıllar Taşkent, Buhara, Kazan ve Bakü'de baskısı yapılmış mektep ve medreselerde ders kitapları olarak okutulmuştur. Buhara Hanlığı topraklarında yetişmiş rağmen İdil-Ural bölgesi Tataristan ve Başkurdistan'da, Türkistan'dan İran'a, Anadolu'dan Pakistan'a kadar eserlerinin mevcut olması etkinlik alanlarının genişliğinin göstergesidir (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi, Ankara 2002, ss. 356-357). 1721 yılında Surhanderya bölgesindeki Vahşivar kasabasında vefat etmiştir ve Vahşivar'da defnedilmiştir (Siraciddinov, 2001, s.14).

2. Sufi Allahyar'ın Eserleri

Sufi Allahyar hem mutasavvıf şair hem de âlimdir. Günümüze ulaşan birçok eseri bulunmaktadır:

a) Sebatu'l-Acizin (Acizler Sebatı):

Özbek Türkçesi ile manzum olarak kaleme alınan akaid, ahlak ve tasavvufa dair bir eserdir. XIX. asrın sonları ile XX. asrın başlarında Taşkent, Buhara, Kazan ve Bakü'de taş baskısı yapılmıştır.

b) Mesleku'l-Muttakin (Takvahlılar Mesleği):

Fıkıh ilmine dair Farsça manzum bir eser olup 1112 (1700) yılında yazılmış ve birkaç defa yayımlanmış (Kanpûr 1290/1873; Taşkent 1900), Süfî Allahyâr eserini Semerkant ve Buhara'daki bazı âlimlere okutup onaylarını almıştır.

c) Muradu'l-Arifin: (Arifler Muradı)

Farsça tasavvufî bir eserdir

d) Mahzenu'l-Muti'in (Muteler hazinesi):

Akaid ve fıkıh konularına dair bu Arapça bir eserdir. (Tosun, 2016, s.528)

e) Kıyametname

f) Mübarek Hac Seferi

Diğer bir husus ise eski usul mektep ve medreselerde Sufi Allahyar eserleri okumak zorunlu hale gelmiştir. Bununla birlikte Türk ve Fars dilli halklar arasında da meşhur olmuştur. XX yüzyıl başlarında mahsus Allahyarhanlık adı altında kitap okuma günleri tertip edilmiştir.

3. Sufi Allahyar'ın Tasavvufî Kişiliği

Sufi Allahyar Nakşibendî Tarikatı mensubu ve mutasavvıf şairdir. Sufi Allahyar'ın tasavvufî kişiliğinin oluşmasında Nakşibendî şeyhi olan üstadı Nevruz şeyhin ve Ahmed Yesevî'den başlayan Türk tasavvufunun etkisi de büyük olmuştur (Wubuli, 2011, s.98). Nakşibendiyye Tarikatı da Yesevilik temelinde ortaya çıkmıştır. Bu tarikat Türkistan coğrafyası, Horasan, İran ve Hindistan coğrafyasında dahi benimsenmiş, hatta Irak ve Suriye'ye kadar nüfuz ederek oradan da Osmanlı topraklarına kadar intikal etmiştir (Köprülü, 2016, s.108). 16-17 yy.da Türkistan coğrafyalarında güçlü mevkiye sahip Nakşibendiyye ve Yeseviyye mekteplerinin faaliyetlerinde siyasileşme sonucu manevi eğitimde çökmeler meydana gelmiştir. Bunun neticesinde de ülkede çeşitli tarikat ve pirlar boy göstermeye başlamıştır. Sufi Allahyar tarikatındaki ameli riyazetler insanı yüksek kemale erdireceğini inkâr etmez. Fakat tasavvuf eğitimindeki o yıllar bidatlerle iç içe olması, tarikatın asıl mahiyetinden bir hayli uzakta

hatta İslam'a zıt olarak kendini göstermiş, maneviyata zarar vermiştir. Sufi Allahyar'a göre toplum ıslah edilmedikçe sahte veliler kendi nefislerini düşünerek halkı günaha sürükleyecek, kör körüne sığınması neticesinde halkın iman ve itikadı zarar görecekti. Nefis, tamah, hırsızlık, yolsuzluğun çoğalması sonucu marifet unutulmuş, dini ve dünya ilimleri iflase yüz tutmuştur. Bunlardan kurtulmanın yolu güçlü yönetici başkanlığında bidatlere karşı topyekûn mücadele etmektir. Sufi Allahyar Nakşibendi tarikatın bir mensubu olarak Sünnî inancına bağlı kalmış ve bütün halka açılıp herkese hitap etmiştir. Sufi Allahyar eserlerindeki öğreticilik amacı ve kullandığı basit, yalın ifadeler bunun bir göstergesidir.

Sufi Allahyar ilmin irfanla değer bulacağını, irfanın da ancak kâmil insanın verebileceğini ifade etmiştir. Diğer bir husus tarikatın şeriata uymasının öneminden bahseder ve tarikat konusunda elden geldiğince dinin şartlarına uymak gerektiğini ifade eder. Sufi Allahyar'a göre pir bütün işlerinde şeriat hükümlerine uymalı, keşif ve kerameti mükemmel, ilm-i ledün sahibi bir sultan olmalı, zahiri görüntüsü sırrını belli etmeyen katre gibi değersiz, ama batını yönü umman gibi uçsuz bucaksız olmalıdır. Ruhlarında ve gönüllerinde ilahi cezbeyi hisseden talipler, eksik, yetersiz ve ne oldukları bilinmeyen insanların yanlarına gitmemelidir. Yanlış pir müridi de yanlış yola sevk eder. Aynı şekilde halkın dini duygularının istismar edilmesine de şiddetle karşı çıkmıştır. Kendilerini şeyh ilan eden herkes gerçekten de kâmil kimseler olmadığını da belirtmiştir. Ona göre gerçek velinin üç özelliği vardır:

Her konuda meşguliyeti Allah ile olur

Her durumda varacağı nokta Allah'tır

Yapacağı her işteki niyeti, gayreti, yönelişi, istikâmeti ve hareket noktası sadece Allah'ın rızasıdır (Allahyar, 1991, s.19-23).

Bu özellikleri taşıyan kimseler keramet göstermeseler de gerçek velidir demiştir.

4. Sebati'l-Acizin'de Tasavvuf

Sufi Allahyar'dan miras kalan diğer bir eser "Sebati'l-Acizin" nazım olarak yazılmıştır. İlk kitaptan farklı olarak Özbek Türkçesiyle yazılmıştır. Eserde sufiliğin ayırım cihetleri, insani değerler, adab ahlak konuları edebi dille telkin edilmiştir. Eser, klasik dinî kaynaklarda olduğu gibi besmele, hamdele ve Hz. Muhammed(s.a.v.)'e salât u selâmle başlanmıştır. Allah'a, meleklerle, kitaplara, peygamberlere, ahirete ve kadere iman gibi akâit konularını ele almıştır. Eserde ayrıca mâ'rifetullah, tevhit, sabır, fena-beka, zikir, havf-reca, tevekkül, mucize-kerâmet, şefaât, zevk, iyilik-kötülük, mürşid, akıl-nefis, ruh-kalp gibi tasavvufî konulara da yer verilmektedir (Açilov, 2016). "Sebati'l-Acizin" Ehl'i-Sünnet ve'l-Cemaat itikadını nazım üslubu ile beyan eden muteber eser kabul edilmiştir. İlim dergâhlarında talebeler belli bir konuma geldikten sonra bu eser ezberletilmiştir (Abdul Rahim:2015).

Eserin yazılış şekliyle ilgili "Der beyanı sebebi telif" (Eserin yazılış beyanı) başlığı altında şu beyitleri yazmıştır:

*Yazildi Farisi til birla maktub,
Akidatu fûruu kurbi mahbub,
Anikim kördilar Turki yaranlar,
Dedilar gar dua kılsa eranlar,
Bitilsa Turki til birla akiyda
Köngillar bölsa andin aramida.*

Yazıldı Fars dili ile mektup
Akide, fûruu ve kurb-i mahbub
Onu gördüler Türk arkadaşlar
Dediler eğer dua etse erenler
Keşke yazılsa Türkçe ile akide
Gönüller olsa ondan dolayı aramide (şad), diye bilgi
vermiştir (Allahyar, 1991:9-10)

Konu hakkında eserinde şöyle demiştir:

*Salibdur ahli sunnat rahi amma,
Bu yöldin çıkağıl özga makama.
Dema, tutdim falan buzrug işini,
Çoya korma nebini kılmişını,
Öşal buzrukki, sahib hammatidur,
Rasulullahning has ummatidur.
Nabini kılğanidin kılmağay taş,
Agar çandiki, bölsa köz bila kaş.
Şariat hukmidin taşkı riyazat,*

Emas taat, kabahattir kabahat (Allahyar, 1991, s. 52). Şerhi: Peygamberimizin sünnetlerine sınımsız sarılan Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat ile tanınan ulu imamlarımız gerekli akait ve fıkıh kitaplarını yazarak

ümmete doğru yolu göstermiştir. İşte öyle doğru yol varken kendini dar, dolambaçlı yollara vurmuyasın. Falan büyük zata talip oldum derken onun kaşla göz arasında sünnete taviz vermediğinden emin ol. Yoksa şeriat hükmünün dışında yapılan riyazetler ister namaz ister oruç ister diğer ameller olsun onlar ibadet değil kabahat üstüne kabahat olur (Zahid, 2018, s.181) demiştir.

Beytin devamında ise:

*Amal kılmak uçun kirseng bu yolğa,
Kerakdur şam'i ilm albatta kolğa.
Karanğuda kadam koysang yazarsan,
Ağar kzö bolmasa, yoldan azarsan.
Erur çunki acayib purhatar rah,
Kadan koysang ayak astidadur çah.
Tuzuk yol deb kadam otru salursan,*

Kudukğa tuşganing tuymay kalursan (Allahyar, 1991, s.52) Şerhi: Tarikata yani nefsi temizleme yoluna girerken maksadın salih amel etmekken, bunun için tabii ki elinde yolunu aydınlatan ilim çırağı olması şart. İlim cehalet karanlığını aydınlatan ışıktır. Bu ışısız karanlığa adım atarsan düşeceksin. İlim ışığı göz ışığı gibidir, eğer göz olmazsa yolunu kaybedersin. Nefsi temizleme yolu her türlü tehlikelerle, her adımında çukurlar vardır. Elinde çırağın olmadan giderken doğru yol diye bastığında ansızın dipsiz kuyuya düştüğünü anlayamazsın (Zahid, 2018, s.182).

*Diyanat behidur ilmi akaid,
Tamursuz şaha su bermak na faid?!
Bu mahkam tub şacarni şahi-a'mal,
Libasi boldi - takva, mevasi- hal (Allahyar, 1991, s.53)*

Şerhi: Akait ilmi dinin köküdür, köksüz ağaç yeşermez, kurumuş ağaç budak dalları odun olmaktan başkasına yaramaz, ona her ne kadar su verme faydasız! Kökleri sağlam ağacın budakları salih ameller, gıysisi ise takva, meyvesi hal (Zahid, 2018, s.183).

Eserinde akait ve amel, iman ve ahlak, şeriat ve tarikat konuları ve bir biriyle olan ilişkisini ele almıştır. Bununla beraber şeriat ve tarikat uyumundan bahsetmiş, tarikatın da şeriattan doğduğunu anlatmıştır. Ona göre şeyh olan şahısta dört durumdaki ilim olması gerek:

Hal, kal, sal ve mal.

a) İlmi: İnsanların maneviyatı, halkın batını durumu, maneviyatı onları terbiye etme usullerini analiz etme, ona göre destur hazırlama hal ilmi olarak adlandırılmıştır. Hal kalp, sır ve hakikat ildir. İman, ihsan, tövbe, züht ve takva, ihlas, nefsi tanıma, kalbi anlama, nefis ve kalbi temizleme, işaret ve ilham eserindeki farkı anlayabilme, hitap, gizli nida, Allah kelamını bilme, müşahede ve tevhit, makam ve hal yakınlık ve uzaklık, vuslat, fena ve beka, sekr hali, sehiv gibi hallerdir.

b) Kal ilmi: felsefi görüşlerle birlikte şer'i görüş (doğruluk, helallik, fıkıh, kanun kaide) usulleri.

c) Sal ilmi: hem akıl, hem beden hem yaş olarak tamamen kemale ermektir.

d) Mal ilmi: Her bir insan kendi mal mülküne sahip olmazsa, tamah denilen beladan kurtulamaz. Mal ilmi-tamahta uzakta, mal mülkü kendine dost edinmeden halk için fedakârlık ile emek verme vasıtasıdır (Suvankulov, 1995, s. 69)

Sonuç ve Değerlendirme

Sufi Allahyar 16-17 yüzyılda önemli ilim, medeniyet ve kültür merkezi olan Semerkant civarında doğmuş, büyümüş, tahsilini yine meşhur ilim merkezinden biri olan Buhara'da tamamlamış olan meşhur Türk mutasavvıf şairidir. Şair hakkında pek çok bilgiye sahip olmamakla birlikte yazılan eserleri çerçevesinde onun Mevlana Celaleddin Rumi ve Ebülleyis Semerkandî gibi kendisinden önceki sanat, düşünce ve maneviyat önderlerinden feyiz aldığını görmek mümkün.

Sebatu'l-Acizin adlı eserinde de ahlak konuları tamamen tasavvuf ahlakı çerçevesinde ele alınmıştır. Sufi Allahyar marifetullah, zikir, tevekkül, tamah, sabır ve tasavvuf ehlinin adabı gibi konular üzerinde durmuştur. O da aynı ilk sufiler gibi şeriata sınıksız bağlı olmuştur. Ona göre tarikat şeriat dışından

değil bilakis içindedir. Şeriat çerçevesi içinde amel eden, ihlas ve takva sahipleri ancak kâmil insan derecesine ulaşabilir. Şeriatsız seyri suluk tamamlanmasının mümkün olmadığını özellikle belirtmiştir. Herkes ilk önce şeriattan haberdar olmalı. Şeriattan sonra tarikata bağlanırsa işte o zaman sahte pirlük ilan eden şahısların suiistimaline uğramayacaktır.

Ona göre şeriat ve tarikat bir birini tamamlayan unsurlardır. Manevi seyrin erkân ve adabı için tarikat gereklidir.

Günümüzde maddi ve manevi konularda insanları suiistimal etmede hiç tereddüt etmeden hareket edilmektedir. Ne yazık ki insanları en zayıf ve en muhtaç olduğu konu dini değerler üzerinden mal mülk edinme hala tamamen yok olmamıştır. Hal böyle iken insanlar kendilerini avlanmalarına imkân vermeden şeriat konularda mutlaka bilgi sahibi olması gerek. Çünkü dinsiz bir toplum olmadığı gibi mistik yönü bulunmayan din de yoktur.

KAYNAKÇA

Abdul Rahim, A., (2015), "*Sabotu'l Ociziyin Maturidiyya Talimotining Nazmiy Talqini*", Y.T.: 17.03.15 <http://kh-davron.uz/kutubxona/islomiy-adabiyot/tasavvuf/sofi-olloyor-sabotul-ojiziyin.html> E.T.:26.09.2020.

Abdullayev, A. (2007). *Tasavvuf va uning namayandalari*, Termiz

Abdullayev, V., (1980), *Özbek Edebiyatı Tarihi*, Taşkent

Açilov, E., (2016) "*Sofi Olloyor*", http://www.ziyouz.com/index.php?option=com_content&task=view&id=436 E.T.:17.09.2020

Köprülü, F., (2016), *Türk Edebiyatında Ğlk Mutasavvıflar*, Ankara: Diyanet

Mahdum, A.N., (2012), *Türkiyat Mecmuası*, C. 21/Güz.

Siraciddinov, Ş., (2001), *Theology of Sufi Allayar, Society and duty*, 1.volume, Taşkent,

Suvankulov, İ., (1995), *Sufi Allayar*, Taşkent: Fan

Tosun, N., (2016). "*Sufi Allahyar*", DİA, ek-2, İstanbul

Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi, (2002), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı

Wubuli, A., (2015), *Doğu Türkistan Medreselerinde İslam Düşüncesi- Sufi Allahyar'ın Sebatu'l-Âcizim Adlı Eseri Ekseninde İnceleme*, AÜSBEİF, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara

Zahid, R., (2018), *Sofi Allayar "Sabatul Acizin" şerhi*, Taşkent: Şark.

Balkan Coğrafyasında Manzum Kırk Hadisler

Mustafa YÜCEER¹

Özet

Balkan Coğrafyasında yaşayan Osmanlı şairlerinden Usûlî, Âşık Çelebi, Fevrî, Harîmî, Bosnevî, Ke-fevî, Manastırlı ve Gülşenî medrese geleneği içinde eğitimlerini tamamlayarak müderris, kâtip ve kadılık gibi devlet görevlerini ifa etmişlerdir. Kaynağı itibarıyla zayıf olmasına rağmen ediplerin rağbet gösterdiği kırk hadis ezberleme veya aktarmayı teşvik eden rivâyet, Osmanlı'nın sosyal medyası olan şiirle buluşarak manzum kırk hadis telif geleneğini meydana getirmiştir. Balkan coğrafyasında telif edilen 9 manzum kırk hadis kaynak değeri tümevarım yöntemiyle, müelliflerin rivâyetleri kullanım şekilleri ise tümünden gelim yöntemiyle incelenerek şiir-hadis ilişkisinin temel problematiği kurgulanmıştır. Bununla birlikte manzum kırk hadislerde konu dağılımı ve rivâyetleri anlamlandırma çabası da ele alınmıştır. Şairlerin dinî metinleri yorumlarken kullandıkları ölçütlerin ne olduğu sorusuna cevaplar aranırken rivâyetlerin literal, gâî, kültürel ve siyasi algılanışı da örnekler etrafında değerlendirilmiştir. Ayrıca rivâyetlere dair yapılan konu tasnifi bir tablo ile gösterilerek manzum kırk hadislerin odak noktalarını oluşturan yirmi farklı başlık tespit edilmiştir. Balkan coğrafyasında yaygın bir biçimde kullanılan rivâyetlerin söz konusu yaygınlığı nasıl kazandıklarının arka planını bulma düşüncesi, bu çalışmada ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Kırk Hadis, Osmanlı, Balkanlar, Şiir, Tahrîc.

1. Giriş

Hız. Peygamber'den nakledilen zayıf bir rivayette kırk hadis ezberleme ve aktarma teşvik edilip bunu yapanlara kıyamet günü şefaahat edileceği, alim veya fakih olarak diriltileceği belirtilmektedir. Buradan hareketle ilk örneği Abdullah b. Mübârek tarafından verilen kırk hadisler muhaddisler başta olmak üzere pek çok müellif ilgi duyarak hadis edebiyatında bir tür oluşturmuşlardır. Abdurrahman Câmî'nin Farsça manzum kırk hadis tercümesinin Osmanlıya intikali ile birlikte XV. asırdan itibaren manzum kırk hadis telif/tercüme geleneği yaygınlık kazanmıştır.

Osmanlı'nın XIV. asrın ortalarında Çimpe Kalesini alarak Balkan coğrafyasına girmeleri ve burada uzun yıllar kalarak bu coğrafyaya hakimiyetleri coğrafyada pek çok münevverin yetişmesini sağlamıştır. Balkan coğrafyasında doğan veya burada yaşayan Osmanlı şairleri, telif ettikleri eserlerinde Hz. Peygamber'e olan sevgi ve hürmetlerini göstermek istemişler ve bunu eserlerinde ortaya koymuşlardır.

Manzum kırk hadis telif/tercüme etme düşüncesinin arka planında birincil sebep kabul edilen bu fikir, neredeyse her müellifin eserlerinde hadisler başvurmasını sağlamış özeldir ise manzum kırk hadis telif etmelerinin önünü açmıştır.

2. Yöntem

Kırk hadis müelliflerinin entelektüel kimlikleri ve aldıkları eğitimlere temas edilecek ve bu eğitimlerin rivâyet tercihlerine etkisine işaret edilerek Osmanlı medrese geleneğinde okutulan eserler ile Balkan şairlerinin tercih ettikleri rivâyetler karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

Daha sonra manzum kırk hadisler Balkan coğrafyasında telif edilme şekilleri, müelliflerin kullandıkları rivâyetlere dair bilgi birikimleri ile söz konusu rivâyetleri anlama ve anlamlandırma biçimleri tümünden gelim yöntemi ile tespit edilecektir.

¹ Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, mustafayuceer@gmail.com

Ayrıca kırk hadislerde yer alan rivayetlerin kaynaklardaki yerleri, sıhhat durumları ve kullanım şekilleri gösterilerek hadis ilmine dair verilere tümevarım yöntemiyle ulaşılmaya çalışılacaktır. Bununla birlikte Balkan coğrafyasında telif edilen eserler ile Anadolu'da telif edilen kırk hadisler arasında rivayetlerdeki benzerlikler ile farklılıklar tespit edilecektir. Hadis ilmine göre zayıf ve mevzu kabul edilen rivayetlerin kullanım oranları ve anlaşılma biçimleri tahlil edilerek sahih bir rivayetle mukayese edilecektir.

3. Bulgular

Balkanlarda yaşadığı tespit edilen XVI. asır şairlerinden Usûlî, Âşık Çelebi, Fevrî, Harîmî ve Bosnevî, XVII. asır şairlerinden Feyzi Kefevî ve XVIII. asır şairlerinden Manastırlı Hasan b. Ali ile Nazîrâ İbrahim Gülşenî manzum kırk hadis telif veya tercüme etmişlerdir.(Âşık Çelebi, t.y.; Fevrî, t.y., t.y.; Feyzî Kefevî, t.y.-a, t.y.-b; Harîmî, t.y.; Manastırlı Hasan b. Ali, t.y.; Muhammed Bosnevî, t.y.; Nazîr(â) İbrahim Gülşenî, t.y.; Usûlî, t.y.)

Usûlî'ye nispet edilen kırk hadiste 69; Âşık Çelebi, Bosnevî, Manastırlı ve Gülşenî'nin eserlerinde 40; Harîmî'nin eserinde 39 rivayet yer almaktadır. Fevrî'ye nispet edilen iki kırk hadiste 83; Feyzi Kefevî'nin eserlerinde ise 80 rivayetle birlikte tekrarları dahil toplam 432 rivayet bulunmaktadır. Tespit edilen bu eserlerden Âşık Çelebi'nin eseri Kemalpaşazâde'nin dört farklı kırk hadisinden seçilen metinlerin tercümesidir.(Kemalpaşazâde, 1316) Usûlî, bir rivayet hariç Buhârî ve Müslim'de yer alan rivayetleri seçmiştir.(Usûlî, t.y., fl. 22b-33a) Harîmî'nin eseri henüz neşredilmemiş olmakla birlikte Kur'an ilimlerine dair Suyûtî'ye ait *el-İtkân* isimli eserin surelerin fazileti bölümünde yer alan rivayetlerden derlenmiş bir kırk hadis çalışmasıdır.(Harîmî, t.y., fl. 62b-68b) Manastırlı Hasan b. Ali'ye nispet edilen eser ile hayatı hakkında bilgi bulunmayan Âmikî mahlaslı bir şaire ait kırk hadiste yer alan rivayetler ile manzum tercümeleri aynıdır.(Âmikî, t.y.) Ayrıca Gülşenî'ye ait kırk hadis manzum bir tercümeden ziyade kısa metinlerden seçilmiş bir esma-i nebi gibi kabul edilebilir. Diğer eserler ise manzum kırk hadis olarak telif edilmişlerdir.(Nazîr(â) İbrahim Gülşenî, t.y., fl. 1b-4b)

4. Manzum Hadislerde Ontolojik ve Epistemik Algı

4. 1. Müelliflerin Entelektüel Kimlikleri

Manzum kırk hadis müelliflerinin ilmi hayatı başta olmak üzere aidiyet duyduğu mezhep ve tarikata ait bilgiler, telif ettikleri eserleri incelemede önemli bir kriterdir. Medrese geleneği ile yetişen şairlerin bilgi birikimleri, rivayet tercihlerinde etkili olmuştur. Bu anlamda Gülşenî dergâhına mensup olan Usûlî, geleneksel anlamda tahsilini tamamladıktan sonra ilmiye sınıfına girmek üzere tasavvufa yönelmiştir. Kâtiplik yaparak başladığı çalışma hayatında kadılığa kadar yükselen Âşık Çelebi, Üsküp kadılığı başta olmak üzere pek çok yerde bu görevi ifa etmiştir. *Meşâiürü's-Şuarâ*'da zikrettiği hocaları arasında Taşköprizâde (ö. 968/1561) ve Ebu's-Suûd Efendi (ö. 982/1574) de yer almaktadır. Devrin şairlerinden Zâtî (ö. 953/1546), Taşlıcalı Yahya (ö. 990/1582), Hayâlî (ö. 964/1556-57) ve Rahîkî (ö. 953/1546) ile arkadaşlık yapmıştır.(Latîfî, 2000, s.6-11)

Arnavutluk/Draç'ta Hristiyan bir ailenin çocuğu olarak doğan Fevrî, Müslüman olduktan sonra Ahmed adını almış ve uzun yıllar müderrislik yaptıktan sonra Şam kadılığı görevine getirilmiş ve burada vefat etmiştir.(Nev'îzâde Atâî, 1268, 1:142)

Mostar'da dünyaya gelen Harîmî, İstanbul'da ilim tahsil etmiş daha sonra tasavvufa yönelerek Bosnalı Bâlî Efendi'nin halifesi, Halvetî şeyhi Nüreddinzâde'ye intisap etmiştir. Sigetvar'da Kânûnî için inşa edilen türbenin yanında uzun süre şeyhlik yaptığı için türbe şeyhi olarak bilinmiş İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) *Kasîde-i Rûhâniyye* tercümesi başta olmak üzere Hz. Ali'ye nispet edilen Kırk söz, Kırk Hikmetli Arapça Söz gibi eserleri meydana getirmiştir.(Bursalı Mehmet Tahir, 1971, 1:47; Ceyhan, 2003, s.45-58; Tayşi, 1989)

Kırım'ın Kefe şehrinde doğan Kefevî, burada ve İstanbul'da ilim tahsil etti. Arapça ve Farsça başta olmak üzere mantık, belagat, hukuk ve hat gibi alanlarda kendini yetiştirdi. Halvetî tarikatında şeyhlik görevinde de bulunan Feyzî, Kefe'de uzun zaman müderrislik ve vaizlik yaptı. Daha sonra İstanbul'a geldi ve 1614 veya 1643'te burada vefat etti.(Bursalı Mehmet Tahir, 1971, 1:108; Kâtip Çelebi, 1941, 1: 806; Yıldırım, 2000, s.140)

IV. Murat dönemi (1623-1640) şairlerinden olan Manastırlı'nın kâdılık görevinde bulunmasından hareketle ilmiye sınıfından olduğu ifade edilebilir. Ayrıca *es-Suyûf-ı Miftâhu'l-Cennet* isimli kırk hadis şerhinin de varlığı hadis ilimleriyle iştigal ettiğine işaret etmektedir.(Bursalı Mehmet Tahir, 1971, 2: 192; Tuman, 2001, 1: 19)

Gülşenî Dergâhı şeyhi Manisalı İbrâhim Gülşenî'nin torunu olan Nazîr İbrahim, Edirne'de doğdu. Tasavvuf ve ilim ortamında büyüyen İbrâhim Nazîr, Sezâî-yi Gülşenî'ye intisap etti. Tahsilini tamamladıktan sonra bir süre Edirne Mahkemesi'nde kâtiplik yaptı. Uzun yıllar Edirne medreselerinde müderrislik, Babaeski, Tekirdağ, Mısır ile Eski Zağra'da kadılık yaptıktan sonra Eski Zağra yakınlarında bir köyde irşad faaliyetine başlayan Nazîr(â), 1774 yılında vefat etti.(Akkuş, 2006; Bağdatlı İsmail Paşa, 1951, 1: 38; Bursalı Mehmet Tahir, 1971, 1: 116-117)

Hayatı hakkında bilgi bulunamayan Muhammed el-Bosnevî dışında diğer beş müellifin medrese geleneği içinde yetişerek kâtiplik, müderrislik, kadılık gibi görevleri ifa ettikleri belirtilebilir. Bunun yanında Gülşenî ve Halvetî dergahına intisap etme ve bu tarikatlarda şeyhlik görevlerini de yerine getirmişlerdir. Elde edilen bu verilere bakıldığında Balkan Coğrafyasında dünyaya gelen müelliflerin ikinci durağı İstanbul olmuştur. Diğer bir tespit ise gerekli ilim tahsilini yapan müellifler Balkan Coğrafyasına geri dönüş yaparak burada faaliyetlere devam etmişlerdir.

16. asır Osmanlı medrese eğitimi, Fatih ve Kânûnî'nin yaptığı ıstılahlarla şekillendiği için bu müelliflerin kadılık yapacak kadar donanıma sahip olmaları temel bir unsur olmuş ve iyi bir eğitim gördükleri tezini de kuvvetlendirmiştir. Bu anlamda temel dinî bilgilerden daha çok ihtisaslaşmayı gerektiren unsurlarla (kitap, alan ve hoca) mülaki olmaları zorunlu bir gerekçedir. Çok yönlü bilgi birikimlerinin yanı sıra şair kimlikleri de ön plana çıkan manzum kırk hadis müellifleri, Osmanlı'nın sosyal medyası olarak kabul edebileceğimiz manzum eser telifine dinî birikimlerini aktarma ihtiyacı hissetmişlerdir. Özellikle kırk hadis telifinde kaynak olarak gördükleri kırk hadis ezberleyen kimseye Hz. Peygamber'in (s) şefaata edeceği düşüncesi bulunmaktadır. Bu ve farklı gerekçelerle her müellif kırk hadis telif etme düşüncesinde dinî ve edebî yetkinliklerini ortaya koyma imkânı bulmuştur. Kullanılan metinlerin ontolojik anlamda var olup olmadıkları, müelliflerin epistemik kaygılarından önce ele alınması gerekmektedir.

4. 2. Rivâyetlerin Kaynak Değeri (Ontolojik Bakış)

Hadis rivâyetinin temel prensiplerinden birisi nakledilen metinlerin temel hadis kitaplarında makbul kabul edilen senedlerle bulunmalarıdır. Balkan coğrafyasında telif edilen manzum kırk hadislerin teşekkülüne birincil katkı sunan ve Hz. Peygamber'e (s) nispet edilen metinlerin detaylı bir şekilde incelenmesi neticesinde elde edilen verilere dair bilgiler şu şekildedir:

4. 2. 1. Usûlî: (ö. 945/1538), *Tercüme-i Hadîs-i Erba'in*.

9 yazma nüshası tespit edilen eserde 69 rivâyet yer alırken, bazı nüshaların sonuna Hz. Ali'ye atfedilen 10 adet söz de eklenmiştir.(Ceyhan, 2012, 182; Karahan, 1991, 140; Söylemez, 2017, 172, 542) Rivâyetlerin dağılımına baktığımızda Buhârî ve Müslim'in *es-Sahîh*'leri başta olmak üzere *Kütüb-i Tis'a* eserlerinede yer almaktadır. Kırk hadis geleneğinde sebep-i teliflerde belirtilen amaçlar dikkate alındığında bu eser, sahih rivâyetlerle oluşturulmuş nadir kırk hadis çalışmalarından biridir. Usûlî'nin eserindeki rivâyetlerden bulunamayan bir rivâyet hariç tamamı makbul olup 33'ü müttefakun aleyh hükmünde olup diğer rivâyetlerin 15'i Buhârî, 20'si Müslim'in *es-Sahîh* adlı eserlerinde yer almaktadır. "*Kişinin Müslümanlığı (İslam'ın) şartlarına bağlılığıyla bilinir*" şeklinde nakledilen metne temel hadis kitaplarında ulaşılamamıştır.

4. 2. 2. Âşık Çelebi (ö. 979/1571), *Hadîs-i Erba'in Tercümesi*.

Kırk hadis eseri arkadaşlık ilişkisi de olan Kemalpaşazâde'nin dört farklı kırk hadisinden yaptığı tercümeledir. Kadılık görevi yapacak kadar ilmî yetkinliği olan Çelebi'nin eserinde yer alan rivâyetlerin 1'i müttefakun aleyh iken 1'i Buhârî'nin 2'si Müslim'in *es-Sahîh*'lerinde, 8'i Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde, 1'i Tirmizî'nin, 1'i de Ebû Dâvûd'un *es-Sünen* adlı eserlerinde yer alan sahih rivâyetlerden oluşmaktadır. Bununla birlikte manzum kırk hadis geleneği içinde zayıf, mevzu, selefte ait söz ile senedine veya râvîsine ulaşılamayan rivâyetlerin en yoğun olduğu eserlerden birisi Âşık Çelebi'nin derlediği bu tercümedir. 10 zayıf, 6 mevzu, 4 selefte ait söz ve 6 bulunamayan olmak üzere toplam 40 rivâyetin tercüme edilmiştir.

4. 2. 3. Fevrî Ahmed (ö. 978/1571), *Kırk Hadis Tercümeleri*.

43 rivâyetin yer aldığı birinci kırk hadiste 22 rivâyet sahih/makbul iken 21 rivâyet zayıf, mevzu, selefte ait sözler ve bulunamayan rivâyetlerden oluşmaktadır. Fevrî'nin eserinde tercüme ettiği rivâyetlerden 10'u müttefakun aleyh iken 2'si Buhârî'nin, 5'i Müslim'in *es-Sahîh* adlı eserlerinde, 1'i Ahmed b. Hanbel'in, *el-Müsned*'inde; 2'si Tirmizî'nin, 1'i de İbn Mâce'nin, *es-Sünen* adlı eserlerinde yer alan sahih rivâyetlerden oluşmaktadır. 11 zayıf, 6 mevzu, 1 selef sözü ve 3 bulunamayan metnin tercüme edildiği eserdeki rivâyetlerin yarısı hadis ilmi açısından problemlili kabul edilmiştir.

Fevrî'nin ikinci kırk hadisinde yer alan 22 makbul rivâyetin 9'u müttefakun aleyh iken 5'i Müslim'in es-Sahîh'inde, 5'i Ahmed b. Hanbel'in, el-Müsned'inde; 2'si Tirmizî'nin, 1'i de İbn Mâce'nin, es-Sünen adlı eserlerinde yer alan sahih rivâyetlerden oluşmaktadır. Bununla birlikte 8 zayıf, 2 mevzu, 2 selef ait söz, 1 mevkuf ve 5 bulunamayan rivâyet eserin sıhhat açısından problemini ortaya koymaktadır.

4. 2. 4. Harîmî, Alî Dede Bosnevî (ö.1007/1598), *Tercüme-i Hadîs-i Erba'în*.

Suyûtî'nin *el-İtkân* isimli Kur'an ilimlerine dair telif ettiği eserin Kur'an ayet ve surelerinin faziletine dair bölümünün manzum Türkçesi kabul edebileceğimiz bu eserde Harîmî, *el-İtkân*'da Kur'an okumanın, sûre ve ayetlerin faziletiyle ilgili hadisleri iki beyitle tercüme edip nazma çekerek manzum bir kırk hadis tercümesi telif etmeyi amaçlamıştır.

Bu doğrultuda seçtiği rivâyetlerden 1'i Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inde 3'ü Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde, 1'i Tirmizî'nin, 1'i Nesâî'nin *es-Sünen* adlı eserlerinde 3'ü de Taberânî'nin *el-Kebîr* adlı eserinde yer almaktadır. Geriye kalan 31 rivâyetin 21'i zayıf, 5'i mevzu, 3'ü selef ait söz, 2'si de bulunamayan rivâyetlerden oluşmaktadır. Harîmî'ye ait bu eserin 4/3'ü problemlî metinlerdir.

4. 2. 5. Muhammed el-Bosnevî, (ö.1572'den sonra) *Şerh ve Tercüme-i Hadîs-i Erba'în*.

Bosnevî'nin eserinde 5 müttefakun aleyh rivâyet vardır. Ayrıca 3'ü Buhârî'nin, 1'i Müslim'in *es-Sahîh* adlı eserlerinde, 6'sı Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde, 3'ü Tirmizî'nin *es-Sünen*'inde, 1'i de Taberânî'nin *el-Kebîr* adlı eserinde yer alan rivâyetler olmak üzere toplam 19 sahih hadis yer almaktadır. Kalan 21 rivâyetin 8'i zayıf, 7'i mevzu kabul edilirken 6 rivâyet, temel hadis kitaplarında bulunamamıştır.

4. 2. 6. Haydarzâde Feyzî Kefevî (ö. 1614 veya 1643), *Kırk Hadis Tercümeleri*.

İki kırk hadis tercümesi bulunan Kefevî'nin birinci kırk hadisinde bulunan 19 sahih rivâyetin 4'ü müttefakun aleyh iken 2'si Buhârî'nin 2'si Müslim'in *es-Sahîh* adlı eserlerinde, 4'ü Ahmed b. Hanbel'in, 1'i İshak b. Râhuye'nin, 1'i Ebû Ya'lâ'nın *el-Müsned* adlı eserlerinde, 1'i Tirmizî'nin *es-Sünen*'inde, 1'i Taberânî'nin *el-Kebîr*'inde, 1'i İbn Hibbân'ın *es-Sahîh*'inde, 2'si de Beyhakî'nin *eş-Şuabu'l-İmân* adlı eserinde yer almaktadır. 13 zayıf, 3 mevzu, 3 mevkuf ve bulunamayan 2 metinle birlikte toplam 40 rivâyet tercüme edilmiştir.

İkinci eserin rivâyet dağılımına baktığımızda 2'si Buhârî'nin *es-Sahîh*'inde, 1'i Abdürrezzâk'ın, 1'i İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef* adlı eserlerinde, 4'ü Ahmed b. Hanbel'in, 1'i Ebû Ya'lâ'nın *el-Müsned* adlı eserlerinde, 1'i Tirmizî'nin, 1'i İbn Mâce'nin *es-Sünen* adlı eserlerinde, 2'si de İbn Hibbân'ın *es-Sahîh* adlı eserinde yer almaktadır. Toplam 40 rivâyetin yer aldığı eserde geriye kalan 27 rivâyetin 16'sı zayıf, 2'si mevzu, 2'si de selef ait söz iken 7 rivâyet, temel hadis kitaplarında bulunamamıştır. Eser bu yönüyle daha çok problemlî metinlerden oluşmaktadır.

4. 2. 7. Manastırlı Hasan b. Ali, *Tercüme-i Hadîs-i Erba'în*.

Manastırlı Hasan b. Ali'nin eserindeki makbul 15 rivâyetten 5'i müttefakun aleyh iken 1'i Buhârî'nin, 2'si Müslim'in *es-Sahîh* adlı eserlerinde, 2'si İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inde, 2'si Ahmed b. Hanbel'in 1'i Abd b. Humeyd'in *el-Müsned* adlı eserlerinde, 1'i Tirmizî'nin *es-Sünen*'inde, 1'i de Taberânî'nin *el-Kebîr* adlı eserinde yer almaktadır. Eserde 9 zayıf, 6 mevzu, 3 selef ait söz ve bulunamayan 7 hadisle birlikte toplam 40 rivâyet tercüme edilmiştir.

4. 2. 8. Nazîr(â) İbrahim Gülşenî, (ö.1188/1774) *Risâle-i Ehâdîs-i Erba'în-i Sülâsiyye*.

Gülşenî, 1751 senesinde bir gece rüyasında Hz. Peygamber'i görmesi üzerine *el-Câmiu's-Sağir*'den 40 rivâyet derleyerek esmâ-i nebî tarzında farklı bir kırk hadis oluşturmuştur. Eserde yer alan rivâyetler tercüme edilmemiş fakat nazma çekilmiştir. Gülşenî'nin eserinde tercüme edilen 15 makbul rivâyetten 3'ü müttefakun aleyh iken 2'si Buhârî'nin, 1'i Müslim'in *es-Sahîh* adlı eserlerinde, 4'ü Ahmed b. Hanbel'in, 1'i İshak b. Râhuye'nin, 1'i Bezzâr'ın *el-Müsned* adlı eserlerinde; 2'si Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'inde; 1'i de İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef* adlı eserinde yer alan sahih rivâyetlerden oluşmaktadır. 20 zayıf, 5 mevzu, toplam 40 rivâyetin tercüme edildiği eser "Kâle mukîmu's-sünneti / Aleyhi't-tahiyyetü ve'l-minnetü / *es-Süyûfu miftâhu'l-cenneti*" şeklinde tertip edilmiştir. Aruzun ilgili kalıbına uygulama kaygısından dolayı üç kelimeden oluşan kısa rivâyetleri tercih etme düşüncesi daha çok zayıf ve mevzu kabul edilen rivâyetleri kullanmıştır.

Tespit edilen rivâyetlerin kaynak değerine baktığımızda 198 rivâyet makbul metinlerden oluşurken 157 rivâyet zayıf, mevzu ve selef ait sözleri kapsamakta 38 rivâyet ise temel hadis kitaplarında yer almamaktadır.

4. 3. Rivâyetlerin Kullanım Şekli (Epistemik Algı)

Sihhat kaygısı bir tarafa yaşanan coğrafyanın etkisi, toplumsal beklentiler, kültürel olgular ve dinî hassasiyet gibi etmenler, müelliflerin tercih kriterlerini belirlemektedir. Aynı metin aynı coğrafyada ve aynı asırda veya sonraki asırlarda farklı müelliflerin zihin dünyalarında bir mazmun, fikir veya kültürel bir olgu olabilmıştır. Bu anlamda rivâyetlerin literal bir okuma ile algılanışının yanı sıra makâsîd, örf veya siyasi birtakım düşüncelerle kullanılması da söz konusudur.

4. 3. 1. Literal Okuma

Kadının yöneticiliği ile ilgili rivâyet, Usûlî'nin eserinde “Şöyle bil kim iremez maksûda vü bulmaz felâh/ Bir cemaât anlar ki üstüne zen mâlik olur/ Az zaman geçmez ki görürsün gözünle anı kim/ Mâlik ü memlûk ü mülkün cümlesi hâlik olur” beyitleriyle tercüme edilmiştir. (Usûlî fl. 27a-27b) Söz konusu rivâyetin Sâsânî devletinin başına geçen kadın yöneticinin haberi kendisine ulaşınca Hz. Peygamber’in onunla ilgili verdiği kısa zamanda devletinin yıkılacağı bilgisi, bu rivâyetin sebeb-i vürudu kabul edilmektedir. Tercümede buna işaret edilmeden lafza itibar edilerek literal bir mana verilmiştir. Ayrıca tercümede de görüldüğü üzere kadının yönettiği devletin kısa zamanda yıkılacağı ifadesinden Hz. Peygamber’in gayba dair vermiş olduğu özel bir bilginin genele hamle edildiği anlaşılmaktadır.

4. 3. 2. Maksadın Gözetilmesi

İlk dönemden itibaren Kırk hadis teliflerinde kullanılan *niyet hadisi* (Ameller niyetlere göredir), Balkan Coğrafyasında Usûlî, Fevrî, Feyzî ve Muhammed el-Bosnevî'nin eserlerinde kullanılmıştır. Bu hadisin tercih edilmesinin arka planında yatan en önemli gaye, telif edilen eserin dine vereceği zarardan çok fayda vermesini istemek ile insanlara hadisleri sevdirmeye, öğretmeye ve bu eser sayesinde Hz. Peygamber’in şefaatine ulaşma gibi gerekçeler kabul edilebilir. Henüz işin başında niyeti tashih etme düşüncesinin hâkim olduğu kırk hadislerde detaylı olmamakla birlikte dinin maksadına uygun hareket etme düşüncesi de yer almaktadır.

Şâtıbî'nin belirttiği üzere Hz. Peygamber günah olmadığı sürece iki iş arasında tercih yapmak durumunda kaldığı zaman en kolay olanı seçerdi düşüncesi kolaylaştırma ilkesi olarak karşımıza çıkmaktadır. (Şâtıbî, 1997, 1: 526) Bu düşünce etrafında değerlendirilen “*Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız; müjdeleyiniz nefret ettirmeyiniz*” hadisi, Usûlî tarafından Ger nasihat viresin bir mümine ey ehl-i ilm / Söyle âsânun tarîkun anma yolun zahmetin / Din yolu güçdür diyü ürkütme anun gönünü / Vir beşâretler beyân eyle Hudânun ifadeleriyle tercüme edilmiştir. Aynı rivâyeti Âşık Çelebi, Bu resmedür tefsîr / Ehl-i ilim itse va'z ile tezkîr / Terk idüp yüsri itmeye ta'sîr / Koyup ibşârı itmeye tenfir şeklinde tıpkı Usûlî gibi va'z ederken kullanılacak yöntem açısından bakmış ve dinin zorlukları barındırmadığının daha çok kolaylıkların müjdelenmesi gerektiğini belirtmiştir. Fevrî ise Sebakat rahmeti alâ gadabî / Kavlin it sûfî mahreme tefsir / İtme ta'sîr-i hişm ile tefsir / Eyle teysîr-i lutf ile tebşîr şeklinde tercüme etmiş ve Allah'ın rahmetinin öfkesinin önüne geçtiğini ifade eden başka bir rivayeti tercümede iktibas ederek birinci önerme yapmıştır.

4. 3. 3. Ahlak ve Sosyal Hayatın Etkisi

Kırk hadis telifinde rivayetler daha çok şairin zihninde var olan din algısına uygun metinlerden oluşmaktadır. Bunun başında şüphesiz ahlâkî değerler ve toplumun yapısı gelmektedir. Zayıf kabul edilen ve Feyzî Kefevî'nin tercüme ettiği “*Bir kavmin şerefli size geldiği zaman ona ikramda bulunun*” rivâyeti, Kaçan ki gelse size bir ulu ki kavmi içre ola muhterem / Gerek ki ana idesüz ikram gerekse Rûmî gerekse Kürdî / Güzel revîşdür bu vaz'ı nîkû iştmedik mi habîb-i ekrem / İda Atakm Kırım Kırm Fakr-mov / İdiu buyurdu ifadeleriyle hem Osmanlı toplumunda misafirliğe verilen önemi eşitlik ilkesi çerçevesince değerlendirmiş hem de Hz. Peygamber'in bu konudaki uygulamasını tam bir iktibasla örneklemiştir. Yine hacamât yaptırmak örfî bir uygulama olmakla birlikte rivayetler aracılığıyla da dinî bir kimlik kazanmıştır. Feyzî'nin bu konudaki tercümesi “*İhticâm eyle şifâ istersen / Ki şifâ âb-ı hacâmatda durur / Hukemâ şâh-ı etibbâ senedi / İn fî el-hıjâme şifâ*” şeklindedir. Bu anlamda sosyal hayatın bir parçası olarak az ve iki öğün yeme ile süt içme gibi konular da tercihe konu edilmiştir.

4. 3. 4. Siyasi Etmenler

Daha çok tefsir kitaplarında hadis olarak zikredilen ve Âşık Çelebî ile Fevrî'nin eserlerinde tercüme edilen “*Yöneticinin/emirin engellemesi, Kur'an'ın engellemesinden daha etkilidir*” rivâyeti Âşık Çelebî'nin eserinde Hak budur ki lutf-ı Hakkdur sultân / Zıll-ı Yezdân penâh-ı emn ü emân / Nass-ı katî egerçi Kur'ândur / Kat' iden zulmü tîğ-i Sultândur beyitleriyle tercüme edilmiştir. Âşık Çelebî'nin rivâyete yük-

lediği anlama göre sultan, Allah'ın lütfu ve kendisine sığınılacak bir sığınaktır. Kur'an'ın metninin hükümü kesin olduğu için sultanın kılıcı zulmü kesmektedir. Burada dikkat çeken husus sultanın yetkisinin önemine işaret etmekle birlikte söz konusu yetkinin sınırlarının genişletilme durumudur. Aynı rivâyet, Fevrî'nin eserinde Şâh-ı dünyâyı sanmayın ekme / Ehl-i Şer'in yanında ebterdür / Men'-i bid'atde nas-ı Kur'an'dan / Tig-i sultan-ı 'âdil ekserdür ifadeleriyle tercüme edilmiştir. Fevrî, beytin kurgusunda bidatlerin engellenmesinde âdil bir yöneticinin yetkisinin/gücünün Kur'an'ın ortaya koyduğu ilkelere göre daha çok olabileceği önermesini ön plana çıkarmıştır. Rivâyet'in Hz. Peygamber'den nakli bulunmamakla birlikte Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hasan el-Basrî tarafından söylendiğine dair görüşler bulunmaktadır.(Hatîb el-Bağdâdî, 1417, 16: 76; İbn Abdilber, 1387, 1: 118; İbn Teymiyye, 1986, 7: 526) Ne var ki rivayet, merfu bir hadis değil daha çok selef tarafından söylenmiş bir söz olarak kabul edilmelidir.

4. 4. Balkan Coğrafyasında Kullanılan Yaygın Rivâyetler

Rivâyetlerin konu dağılımına baktığımızda ahlak tasavvurunun öne çıktığı görülmektedir. Bununla birlikte Allah, peygamber ve kul ilişkisi, tercih noktasında ikincil bir etkiye sahiptir. Hadis ilmine göre makbul veya mevzu bir rivâyetin yaygın olarak kullanılmasında temel kaygı verilecek mesajın önemidir.

Manzum Kırk Hadislerin Osmanlı coğrafyasına intikali Câmî tercümeleri ile gerçekleşmiştir. Ayrıca 16. asırdan itibaren belirli eserler taklit edilerek hareket edilmiştir. Balkan coğrafyası şairlerden Usûlî'nin eserinde yer alan rivayetler sonraki dönemlerde pek çok müellif tarafından eserlerine konu edilmiştir. Bunun en önemli sebebi, Usûlî'nin rivayet tercihlerinde Buhârî ve Müslim'den faydalanmış olmasıdır. Aynı şekilde Kemalpaşazâde'nin dört kırk hadisinin Âşık Çelebi tarafından manzum bir kırk hadis haline getirilmesi ile birlikte bu eserdeki rivayetler de yaygınlık kazanmıştır. Bu anlamda Fevrî'nin rivâyet tercihlerinde Kemalpaşazâde etkisi bulunmaktadır.

Sahih kabul edilen "*Merhamet etmeyene merhamet edilmez*" rivâyeti farklı varyantlarıyla birlikte Usûlî, Manastırlı, Bosnevî, Fevrî ve Feyzî'nin eserinde tercüme edilmiştir. Zayıf kabul edilen "*Bela dil yü-zünden gelir*" rivayeti Fevrî, Fevzî ve Manastırlı olmak üzere üç farklı eserde yer almıştır. Mevzu hükmü verilen "*Kabirleri ziyaret edin ve yeniden diriliş gününü düşünün*" rivâyeti, Âşık Çelebi, Fevrî ve Feyzî'nin eserinde tercüme edilmiştir.

Rivâyetlerin yaygınlık kazanmasında şairlerin önceki eserleri model kabul etmesi, rivâyet tercihinde hata yapma korkusu, geleneğe var olan bilgiyi peşin bir ön kabule tabi tutması ve Osmanlı medrese geleneğinde okutulan hadislerle ilgili kitapların da sınırlı olmasıdır. Ayrıca Gülşenî'nin tercih ettiği gibi bir müellifin eserinden belirli şartları haiz rivayetlerin seçimi, Âşık Çelebi örneğinde olduğu gibi var olan mensur kırk hadislerden derleme yapma veya Usûlî'nin tercih noktasını oluşturan rivâyetlere ontolojik anlamda değer atfetme düşüncesi de rivayetlerin yaygınlık kazanmasına etki eden faktörlerdir.

4. 5. Manzum Kırk Hadislerin Konu Dağılımı

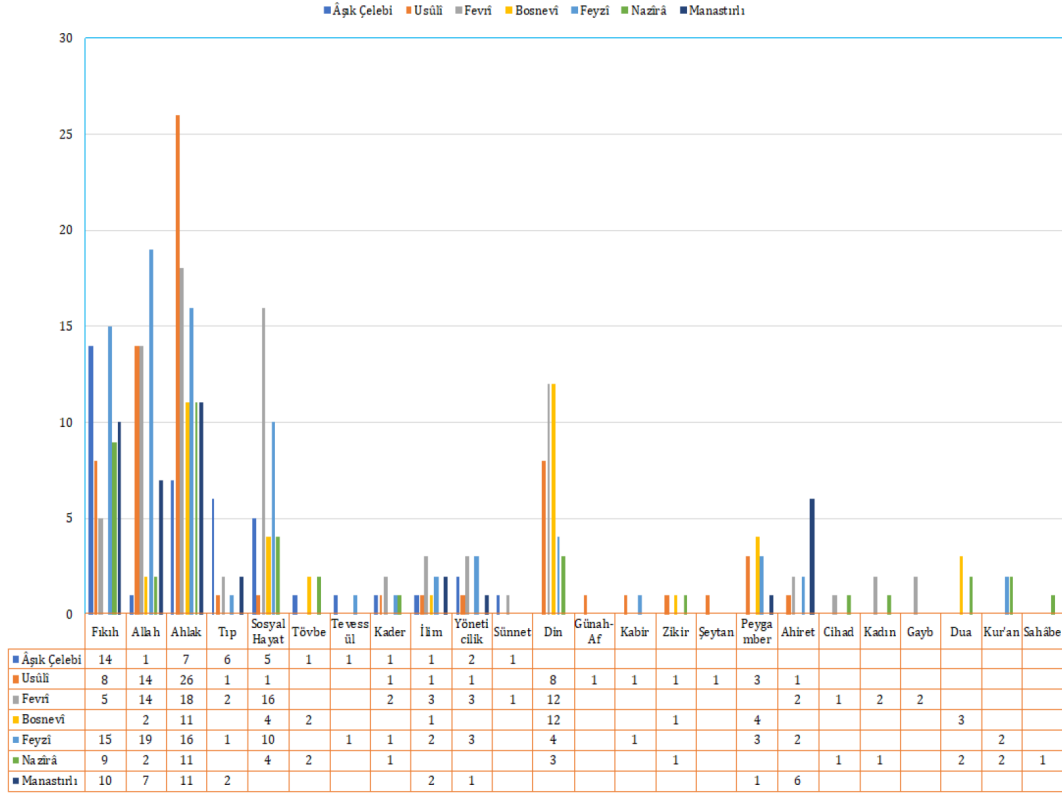
Kırk hadislerin telif düşüncesinde şüphesiz bireyin ahlakına etki edecek rivâyetler tercih edilmiştir. Bu anlamda birincil önermeleri ahlak, edep, saygı gibi konulara işaret eden rivâyetlerin sayısı 100'dür. Aynı şekilde Allah'ın zatı ve kullarla ilişkisini konu edinen metinlerin sayısı 59'dur. Din üst başlığını taşıyan ve dine dair meselelerin ele alındığı rivayet sayısı 39'dur. Bu kategoriye dahil edilmesi mümkün olan ancak rivayet yoğunluğu dolayısıyla müstakil değerlendirilen fıkıhla ilgili rivayetlerin sayısı ise 61'dir. Sosyal hayatın daha iyi ve güzel olması için tavsiyeler içeren 40 rivâyet tercih edilirken 12 rivâyet tıp konusundadır. Tablo 1'de görüleceği üzere yöneticilik, dua, kadın, ilim, zikir ve ahiret gibi konularla ilgili rivâyetler de tercüme edilmiştir. Bu rivâyetler tek bir konuyu merkeze almaktan ziyade birden çok önermeyi veya şarta bağlı birtakım teşvik veya sakındırmaları içermektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Osmanlı dönemi Balkan coğrafyasında yaşadığı tespit edilen yedi şair ve onların tercüme ettiği 9 manzum kırk hadis bu çalışmada incelenmiştir. Balkan coğrafyasında doğan ve bu coğrafyada yetişen Usûlî, Âşık Çelebi, Fevrî, Harîmî, Bosnevî, Kefevî, Manastırlı ve Gülşenî'nin entelektüel kimlikleri ilmiye sınıfıyla olan ilişkileri etrafında tespit edilerek müderrislik başta olmak üzere kâtiplik ve kadılık gibi devlet görevlerinde yer aldıkları ortaya konmuştur.

Balkan coğrafyasında telif ya da tercüme edilen 432 rivâyet, hadis ilminin kurallarına göre incelenmiştir. Bu anlamda 215 rivayet hasen veya sahih kabul edilen *makbul* metinlerden oluşurken 217 metin problemli kabul edilmiştir. Zayıf hükmü verilen 112 rivayet yanarda 43 rivayet mevzu kabul edilmiş, 16 rivayet de selefe ait sözlerden oluştuğu tespti edilmiştir. Hadis olarak zikredilen 40 rivayete dair

Tablo 1. Manzum Kırk Hadislerin Konu Dağılımı

temel hadis kitaplarında bilgi bulunamazken; üçü zayıf hükmünde 6 mevkûf rivâyet de merfu olarak tercüme edilmiştir. Söz konusu eserlerden Usûlî'nin manzum kırk hadisi, bulunamayan bir rivayet hariç makbul rivayetlerden oluşmaktadır. Diğer eserlere baktığımızda tercih edilen rivayetlerin en az yarısı sahih kabul edilen metinlerden oluşmaktadır.

Eserlerde yer alan konuların odak noktasını ahlâkî öğütlerin yer aldığı rivayetler oluşturmaktadır. Bununla birlikte Allah-kul ilişkisi, din-sosyal hayat, fıkıh, dua, kadın ve ahiret gibi birtakım öğütlerle ilgili metinler de bulunmaktadır. Harîmî'nin manzum kırk hadisi, telif yöntemi bakımından diğerlerinden farklı olup Kur'an ilimlerine dair Suyûtî'nin *el-İtkân* adlı eserinin surelerinin fazileti bölümündeki rivayetlerin tercümesi şeklindedir.

Balkan coğrafyasında kırk hadislerle birlikte özellikle manzum ilmihal ve manzum kısa sure tefsirleri gibi diğer metinler de kaynak değerleri ve etkileri açısından incelenmelidir. Toplumsal hafızanın tarihi süreçte geçirdiği aşamalar dinî metinlerin edebî türler içindeki seyrini takip etme bilincini doğuracak ve medeniyetin asırlar içinde kat ettiği aşamalar belirgin hale gelecektir.

6. Kaynaklar

Akkuş, M. (2006). Nazîrâ İbrahim Efendi. İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (1. bs, C. 32, ss. 454-455). Türkiye Diyanet Vakfı.

Âmikî. (t.y.). Manzum Kırk Hadis Tercümesi (Ankara Üniversitesi DTCF Kütüphanesi), 4909.

Âşık Çelebi, es-S. P. M. b. Ç. (t.y.). Şerhu hadîs-i erbaîn (Esad Efendi). Süleymaniye Kütüphanesi, 338, 1b-40a.

Bağdatlı İsmail Paşa. (1951). Hediye-tü'l- 'ârîfîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn (1. bs, C. 1-2). Maârif Matbası.

Bursalı Mehmet Tahir. (1971). Osmanlı Müellifleri (1. bs, C. 1-3). Meral Yayınları.

Ceyhan, A. (2003). Harîmî'nin Hz. Ali'den Kırk Vecize Tercümesi. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2, 45-58.

Ceyhan, A. (2012). Usûlî'nin Hadis ve Vecize Tercümeleleri. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 30, 147-188.

- Fevrî. (t.y.). Tercüme-i Hadîs-i Erba'în (Topkapı Sarayı Revân Köşkü), 1990, 40a-50b.
- Feyzî Kefevî. (t.y.-a). Kırk Hadis (Manisa El Yazmaları). Milli Kütüphane, 45 HK 4480, 202b- 210b.
- Feyzî Kefevî. (t.y.-b). Ravzatü'l-'ibâd (Reşid Efendi Bölümü). Millet Kütüphanesi, 137, 1b-94a.
- Harîmî. (t.y.). Nazmu hadîs-i şerîf (Türkî Talat Bölümü). Dârül-Kütübi'l-Mısriyye, 125, 62b-68b.
- Hatîb el-Bağdâdî, E. B. A. b. A. b. S. el-. (1417). Târîhu medîneti's-selâm (Târîhu Bağdâd) (1. bs, C. 1-24). Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Abdilber, E. Ö. C. Y. b. A. b. M. b. A. en-Nemerî. (1387). Et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-meânî ve'l-esânîd (1. bs, C. 1-24). Vizâratü'l-Evkâf.
- İbn Teymiyye, E.-A. T. A. b. A. b. M. A. el-Harrânî. (1986). Minhâcü's-sünneti'l-nebeviyye fî nakdi kelâmî's-Şî'ati'l-Kaderiyye (1. bs, C. 1-9). Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suud.
- Karahan, A. (1991). İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadis (2. bs). DİB Yayınları.
- Kâtip Çelebi. (1941). Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn (1. bs, C. 1-2). Maârif Matbası.
- Kemalpaşazâde, A. Ş. (1316). Hadîsi Erbaîn Tercümesi (es-S. P. M. b. Ç. Âşık Çelebi, Çev.; 1. bs). Cemal Efendi Matbaası.
- Latîfî. (2000). Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsîratü'n-Nuzamâ (1. bs). AKM Yayınları.
- Manastırlı Hasan b. Ali. (t.y.). Hadîs-i erbain, Milli Kütüphane, Adnan Ötügen Bölümü, 06 Hk 3963/3, 11a-18b.
- Muhammed Bosnevî. (t.y.). Şerh ve Tercüme-i Hadîs-i Erba'în (Türkçe Yazmalar). Bratislava Üniversitesi Kütüphanesi, 399 (TF42), 31b-33b.
- Nazîr(â) İbrahim Gülşenî. (t.y.). Risâle-i Ehâdîs-i Erbaîn-i Sülâsiyye. Gâzî Hüsrev Begova Biblioteka, 4253, 1b-4b.
- Nev'îzâde Atâî. (1268). Zeyl-i Şekâik (1. bs, C. 1-2). Âmire.
- Söylemez, İ. (2017). Türk-İslam Edebiyatında Manzum Kırk Hadisler (İnceleme-Metin) [Doktora Tezi]. Cumhuriyet Üniversitesi.
- Şâtîbî, İ. b. M. b. M. el-Gırnâtî. (1997). El-Muvâfakât (1. bs, C. 1-7). Dâru İbn Afvân.
- Tayşî, M. S. (1989). Ali Dede, Bosnevî. İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (1. bs, C. 2, s. 386). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Tuman, M. N. (2001). Tuhfe-i Nâilî- Dîvân Şâirlerinin Muhtasar Biyografileri. (1. bs, C. 1-2). Bizim Büro Yayınları.
- Usûlî. (t.y.). Tercüme-i Hadîs-i Erba'în (Tercüman Gazetesi). Süleymaniye Kütüphanesi, 131.
- Yıldırım, S. (2000). Osmanlı'da Kırk Hadîs Çalışmaları 1 (1. bs). Dârülhadis Yayınları.

Eğitim Bilimleri

Eğitim Bağlamında Oyunlaştırma Tezleri: Bir Doküman İncelemesi Çalışması

Hasan ÖZGÜR¹

Özet

Etkin katılımı sağlama, öğrenmeyi zevkli ve eğlenceli hale getirerek kolaylaştırma ve öğrenen başarısını artırma gibi öğrenme sürecine pek çok olumlu katkılar yapma potansiyeli taşıyan oyunlaştırma başta eğitim olmak üzere pek çok alanda kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle eğitim teknolojisi bağlamında söz konusu oyunlaştırma çalışmalarının çeşitli değişkenler kapsamında sınıflandırılması ve bu bağlamda var olan durumun tespit edilerek gerçekleştirilmesi planlanan çalışmalara yön verme bağlamında doküman incelemesi, sistematik analiz veya meta analiz gibi çalışmalara ihtiyaç olduğu görülmektedir. Bu nedenle bu çalışmada oyunlaştırma (gamification) kavramı üzerine 2010 ile 2020 yılları arasında Türkiye’de kaleme alınan Sosyal Bilimler alanındaki Eğitim ve Öğretim konulu yüksek lisans ve doktora tezlerinin doküman analizi yöntemi ile incelenmesi amaçlanmıştır. Gerçekleştirilen araştırmanın bulguları oyunlaştırma konusunda en fazla yayının 2019 yılında gerçekleştirildiğini ortaya koymuştur. Tezlerdeki örneklem sayılarının 12 ila 295 arasında değiştiği, örneklem çözümlükle lisans öğrencilerinden oluştuğu ve ağırlıklı olarak uygun örnekleme tekniğine başvurulduğu belirlenmiştir. Çalışmada ayrıca, yöntemsel olarak karma araştırma deseninin tercih edildiği, veri analiz tekniği temelinde ise daha çok betimsel istatistiklerin yanı sıra içerik analizine başvurulduğu ortaya çıkmıştır. Öte yandan, incelenen tezlerde BIT eğitimi en çok çalışılan alan olarak öne çıkarken onu Yabancı Dil Eğitimi alanının takip ettiği belirlenmiştir. Yapılan değerlendirmede oyunlaştırma kapsamındaki tezlerde; motivasyon kuramının en sık tercih edilen kuram olduğu, daha çok puan, rozet ve liderlik panosu bileşenlerinin kullanıldığı, meydan okuma ve ödül kazanma mekaniklerine diğer oyunlaştırma mekaniklerine kıyasla daha çok yer verildiği ve ilerleme ile kısıtlama dinamiklerinin ise en çok tercih edildiği ortaya çıkmıştır. Elde edilen bulgular ışığında gelecekte yapılacak olan eğitimde oyunlaştırma çalışmalarında farklı demografik özelliklere sahip örneklemeler, farklı araştırma yöntemleri ve akış kuramı gibi öğrenme ve davranış bilimlerine ait farklı kuramlardan da yararlanılması faydalı olabilir.

Anahtar kelimeler: *Oyunlaştırma, Eğitimde Oyunlaştırma, Tez, Doküman İncelemesi.*

1. Giriş

Geçmişten günümüze hayatın pek çok alanında kendine önemli bir yer edinmiş olan oyun, teknolojik gelişmelerin de yardımı ile bireyi saatlerce başında tutan, motive eden ve bu vesile ile öğrenme sürecine de olumlu katkılar sağlayan yeni bir şekilde evrilmiştir. Bu bağlamda belirli bir konunun veya bir davranışın öğrenilmesini sağlamak amacıyla oyun unsurları oyun dışındaki çeşitli alanlarda da kullanılmaya başlanmış ve son dönemlerde sıklıkla dile getirilen oyunlaştırma (gamification) kavramı ortaya çıkmıştır. İlk olarak 2003 yılında alanyazında ismini duyurmaya başlayan oyunlaştırma kavramı (Werbach ve Hunter, 2012) 2010 yılından özellikle eğitim teknolojisi bağlamında kullanılmaya başlanmıştır (Deterding vd., 2011). Etkin katılımı sağlama (Hamari, Koivisto ve Sarsa, 2014), öğrenmeyi zevkli ve eğlenceli hale getirerek kolaylaştırma ve öğrenen başarısını artırma (Arkün-Kocadere ve Çağlar, 2015; De Byl, 2013; Johnson vd., 2014; Kapp, 2012; Özer ve Samur, 2015) ve öğrenen motivasyonunu artırma (Dicheva, Dichev, Agre, ve Angelova, 2015; Sarı ve Altun, 2016) gibi öğrenme sürecine pek çok olumlu katkılar yapma potansiyeli taşıyan oyunlaştırma başta eğitim olmak üzere pek çok alanda kullanılmaya başlanmıştır.

¹ Trakya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Bölümü, hasanozgur@trakya.edu.tr

Oyunlaştırma bağlamında gerçekleştirilen çalışmalar incelendiğinde bu çalışmaların büyük çoğunluğunun oyunlaştırma bileşenleri, dinamikleri ve mekaniklerinin öğrenene ve eğitime olan olumlu katkıları üzerinde durdukları belirlenmiştir (Dey ve Eden, 2016; Seaborn ve Fels, 2015). Öte yandan, özellikle eğitim teknolojisi bağlamında söz konusu oyunlaştırma çalışmalarının çeşitli değişkenler kapsamında sınıflandırılması ve bu bağlamda var olan durumun tespit edilerek gerçekleştirilmesi planlanan çalışmalara yön verme bağlamında doküman incelemesi, sistematik analiz veya meta analiz gibi çalışmalara ihtiyaç olduğu dile getirilmektedir (Caponetto, Earp ve Ott, 2014; Karataş, 2014; Özgür, Çuhadar ve Akgün, 2018; Surendeleg vd., 2014). Bu nedenle bu çalışmada oyunlaştırma (gamification) kavramı üzerine 2010 ile 2020 yılları arasında Türkiye’de kaleme alınan Sosyal Bilimler alanındaki Eğitim ve Öğretim konulu yüksek lisans ve doktora tezlerinin doküman analizi yöntemi ile incelenmesi amaçlanmıştır. Bu genel amaç çerçevesinde çalışmada aşağıdaki soruya, alt boyutları ile birlikte yanıt aranmıştır.

Oyunlaştırma kapsamında gerçekleştirilmiş olan tezlerin sınıflandırmaları nasıl gerçekleştirilmiştir?

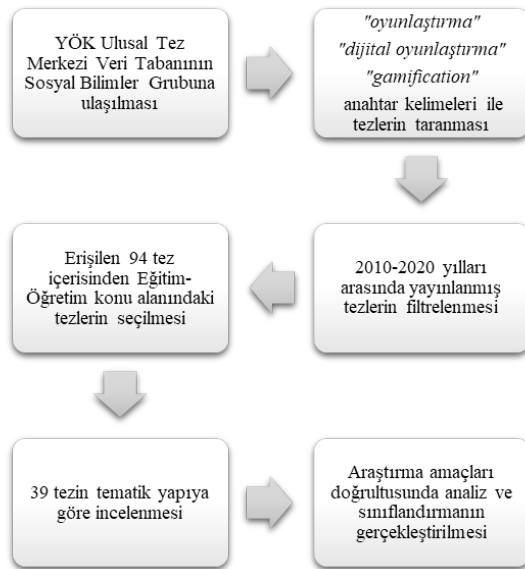
1. Tezlerin yayın yılları.
2. Oyunlaştırma unsurlarının kullanıldığı eğitim alanları.
3. Tercih edilen örnekleme teknikleri, örneklem düzeyleri ve büyüklükleri.
4. Tercih edilen yöntemsel yaklaşımlar ve veri analiz yöntemleri.
5. Tercih edilen oyunlaştırma bileşenleri, dinamikleri ve mekanikleri.
6. Tercih edilen oyunlaştırma kuramları.

2. Yöntem

Bu çalışma, araştırılması hedeflenen olgular veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsayan nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemi ile gerçekleştirilmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s. 187).

2.1. Örneklem

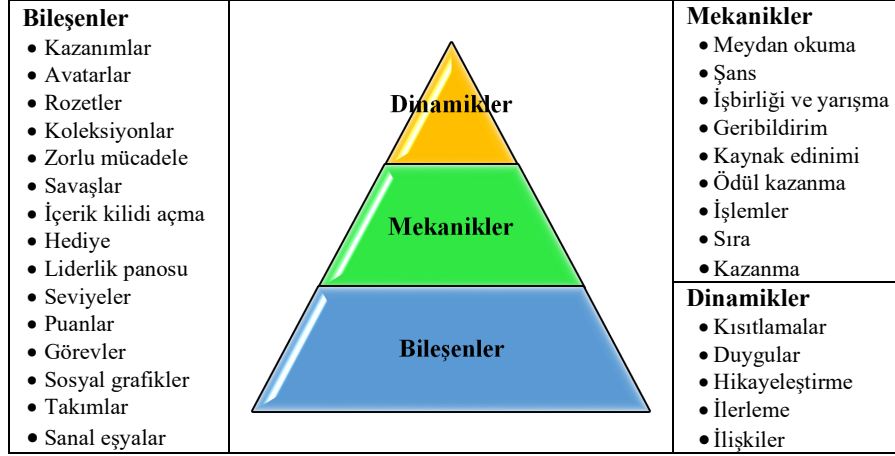
Gerçekleştirilen çalışmada, oyunlaştırma kavramının temel alındığı “oyunlaştırma”, “dijital oyunlaştırma” ve “gamification” anahtar kelimeler ile 2010-2020 yılları arasında YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanının Sosyal Bilimler Grubunda yer alan ve yayınlama izni olan yüksek lisans ve doktora tezlerinin taranmıştır. Ulaşılan 94 adet tez çalışması içerisinde konu alanı “Eğitim ve Öğretim – (herhangi bir eğitim alanındaki bir konunun öğretimi)” olan 9 adedi doktora ve 30 adedi de yüksek lisans tezi olmak üzere toplam 39 adet tez yayın sınıflama formu kullanılarak doküman incelemesi yöntemi ile sistematik bir analize tabi tutulmuştur. İlgili örnekleme süreci Şekil 1’de sunulmuştur.

Şekil 1. Örneklem sürecinin belirlenmesi ve veri toplama süreci

2.1. Veri toplama aracı

Çalışmada Goktas ve arkadaşları (2012), tarafından geliştirilen “Eğitim Teknolojileri Yayın Sınıflama Formu” araştırma kapsamına ve amaçlarına uygun bir şekilde revize edilerek kullanılmıştır. İlgili sınıflandırma formu, tezin künyesi, tezin kategorisi ve yöntemi ile örneklem ve veri analiz yöntemlerini içermektedir. Öte yandan, oyunlaştırma bileşenleri, mekanikleri ve dinamiklerinin belirlenmesinde Werbach ve Hunter (2015) tarafından ortaya konan unsurlar dikkate alınmıştır (Şekil 2). Oyunlaştırma çalışmalarında kullanılan kuramlara ilişkin temaların çıkarılmasında ise çeşitli alanyazın araştırmalarından yararlanılmıştır (Aparicio vd, 2012; Blohm ve Leimeister, 2013; Nicholson, 2012; Sakamoto, Nakajima ve Alexandrova, 2012).

Şekil 2. Oyunlaştırma unsurları (Werbach ve Hunter, 2015'ten uyarlanmıştır)

2.1. Veri analizi

Araştırmada incelenen tezler, başka bir alan uzman tarafından da değerlendirilmiş ve iki araştırmacının birbirinden bağımsız olarak yapmış oldukları sınıflandırmalar arasında yüksek düzeyde güvenirlik olduğu (Cohen's kappa=.89) belirlenmiştir. Çalışma kapsamında incelenen tezler; yayın yılı, eğitim alanı, araştırma yöntemi, örneklem sayısı ve düzeyi, kullanılan istatistiksel yöntem, kullanılan oyunlaştırma bileşenleri, mekanikleri ve dinamikleri ile çalışmanın dahil olduğu kurum değişkenleri kapsamında incelenmiştir. İncelenen tezlere ilişkin bulgular, betimsel istatistikler kullanılarak açıklanmıştır.

3. Bulgular

3.1. Oyunlaştırma tezlerinin yayınlandığı yıllara göre dağılımları

2010-2020 yılları arasında anahtar kelimeler doğrultusunda ulaşılan tezlerde 2014 yılından sonra oyunlaştırma kavramının kullanılmaya başlandığı ve en çok tezinde 2019 yılında kaleme alındığı Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Oyunlaştırma tezlerinin yayınlandığı yıllara göre dağılımları

Düzeyi	Yıl							Toplam
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
Doktora	-	-	4	2	-	-	3	9
Yüksek Lisans	1	1	4	3	5	14	2	30
Toplam	1	1	8	5	5	14	5	39

3.2. Oyunlaştırma tezlerinde tercih edilen örnekleme yöntemi, örneklem düzeyi ve büyüklüğü

Araştırma kapsamında değerlendirmeye alınan 39 tezde örneklemin çoğunlukla lisans öğrencilerinden oluştuğu (f=17, %43.59), incelenen tezlerde ağırlıklı olarak 31-100 (f=29, %74.35) arası örneklem ile çalışıldığı ve örneklem seçiminde ağırlıklı olarak (f=28, %71.79) kolay ulaşılabilir örneklemin tercih edildiği Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Oyunlaştırma tezlerinde tercih edilen örnekleme yöntemi, örneklem düzeyi ve büyüklüğü

Örnekleme Yöntemi	f	Örneklem Düzeyi	f	Örneklem Büyüklüğü	f
Basit/Tesadüfi	9	Ana okulu	1	11-30 arası	6
Amaca Uygun	2	İlk okul	4	31-100 arası	29
Kolay ulaşılabilir örnekleme	28	Orta okul	5	101-300 arası	4
		Lise	11		
		Lisans	17		
		Öğretmen	1		

3.3. Araştırma yaklaşımlarına, veri analiz yöntemlerine ve veri toplama araçlarına göre incelenen tezlerin dağılımları

Araştırma yöntemine göre incelenen tezlerin ağırlıklı olarak karma araştırma yaklaşımı ekseninde toplandığı (f=29, %74.36), onu sırası ile nicel yaklaşımın (f=4, %10.26), tasarım tabanlı yaklaşımın (f=4, %10.26) ve nitel yaklaşımın (f=2, %5.13) izlediği ortaya çıkmıştır.

Tablo 3. Tezlerin bilimsel araştırma yaklaşımlarına göre dağılımları

Araştırma Yaklaşımı	f	Araştırma Yaklaşımı	f
<i>Nicel Araştırma Yaklaşımı</i>		<i>Nitel Araştırma Yaklaşımı</i>	
<i>Deneysel Modeller</i>		Durum Çalışması	1
Zayıf deneysel model	4	Eylem Araştırması	1
Yarı deneysel model	20	<i>Karma Araştırma Yaklaşımı</i>	
Gerçek deneysel model	8	Açıklayıcı	10
<i>Tarama Modeli</i>		Çeşitleme	19
Korelasyonel tarama	2	<i>Tasarım Tabanlı Araştırma Yaklaşımı</i>	4

Araştırma kapsamında değerlendirilen tezlerin veri analiz yöntemlerine göre dağılımları Tablo 4'te sunulmuştur. Elde edilen bulgular, tezlerde veri analiz yöntemi olarak nicel veri analizi yöntemlerinden en sık betimsel istatistikler ve sonrasında kestirimsel istatistikler kullanarak bulguların aktarıldığını ortaya koymaktadır. Öte yandan, nitel veri analizinde ise ağırlıklı olarak içerik analizinin tercih edildiği görülmektedir.

Tablo 4. Tezlerin veri analiz yöntemlerine göre dağılımları

Veri Analiz Yöntemi	f	Veri Analiz Yöntemi	f
<i>Nicel Veri Analizi</i>		<i>Nicel Veri Analizi</i>	
<i>Betimsel İstatistik</i>		<i>Kestirimsel İstatistik</i>	
Frekans/yüzde/çizelge	39	Korelasyon	2
Ortalama/standart sapma	35	t-testi	24
Grafikle gösterim	28	ANOVA/ANCOVA	10
		MANOVA/MANCOVA	2
<i>Nitel Veri Analizi</i>		Non-Parametrik testler	1
İçerik analizi	22	Yapısal Eşitlik Modellemesi	1
Betimsel analiz	13		

3. 4. İncelenen tezlerin eğitim alanına göre dağılımları

Eğitim alanına göre yapılan incelemede, oyunlaştırma tezlerinin en sık olarak BIT Eğitimine yönelik olduğu (f=13, %33.33) ve onu Yabancı Dil Eğitimi (f=11, %28.20) ile Fen Eğitimi (f=4, %10.26) alanının izlediği ortaya çıkmıştır.

Tablo 5. Tezlerin eğitim alanına göre dağılımları

Eğitim Alanı	f
BIT Eğitimi	13
Yabancı Dil Eğitimi	11
Fen Eğitimi	4
Diğer Eğitim Alanları	11

3.5. İncelenen tezlerdeki oyunlaştırma bileşenleri, mekanikleri ve dinamikleri

Oyunlaştırma bileşenleri bazında yapılan değerlendirmede en çok puan bileşenin kullanıldığı (f=34, %81.18), oyunlaştırma mekaniği olarak meydan okumanın (f=23, %58.97) tercih edildiği ve oyunlaştırma dinamiği olarak ise ilerlemenin (f=37, %84.61) kullanıldığı Tablo 6'da görülmektedir.

Tablo 6. Tercih edilen oyunlaştırma bileşenleri, mekanikleri ve dinamikleri

Oyunlaştırma Bileşenleri	f	Oyunlaştırma Mekanikleri	f	Oyunlaştırma Dinamikleri	f
Puan	34	Meydan okuma	23	İlerleme	33
Rozet	27	Ödül kazanma	22	Kısıtlamalar	22
Liderlik panosu	26	Kazanma	22	Hikayeleştirme	7
Seviye	25	Geribildirim	10	Duygular	5
İlerleme çubuğu	10	İşbirliği	8	İlişkiler	2
Kazanımlar	8	Şans	5		
Sanal eşyalar	6				
Görevler	4				
Avatar	4				

3.6. Tezlerde tercih edilen oyunlaştırma kuramları

Oyunlaştırma kuramları bağlamında gerçekleştirilen incelemede, motivasyon kuramının en sık tercih edildiği (f=17, %43.59) ve onu akış kuramının takip ettiği (f=5, %12.82) belirlenmiştir. İncelenen 17 tezde ise oyunlaştırmaya ilişkin herhangi bir kuramsal yaklaşımdan bahsedilmediği gözlenmiştir.

Tablo 7. Tercih edilen oyunlaştırma kuramları

Oyunlaştırma Kuramı	f
Motivasyon kuramı	17
Akış kuramı	5
Belirtilmemiş	17

4. Sonuç ve Öneriler

Oyunlaştırma alanında kaleme alınmış olan tezlerin incelenmesi amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmada, yayın yılı ve o yılda yayınlanan tez sayısı bağlamında yapılan incelemede en çok araştırmamanın 2019 yılında gerçekleştirilmiş olduğu ve oyunlaştırma kapsamında gerçekleştirilen tezlerin yüksek lisans ağırlıklı olduğu ortaya çıkmıştır. Doküman incelemesi yoluyla değerlendirilen oyunlaştırma tezlerinin büyük bir çoğunluğunda 31-100 arası örneklem ile gerçekleştirildiği, örneklemin çoğunlukla lisans öğrencilerinden oluştuğu ve örneklem seçiminde kolay ulaşılabilir örneklemin kullanıldığı belirlenmiştir. Elde edilen bu bulgu alanyazındaki araştırmaların sonuçları ile benzerlik göstermektedir (Alper ve Gülbahar, 2009; Goktas vd., 2012; Kucuk vd., 2013). Öte yandan, incelenen tezlerde çoğunlukla karma araştırma yaklaşımının tercih edildiği, veri analiz yöntemi olarak ise betimsel istatistiklerden frekans/yüzde/çizelgelerin daha sık yararlanıldığı belirlenmiştir. Elde edilen bu bulgu ile alan yazın araştırmalarının sonuçları benzerlik göstermektedir (Goktas vd., 2012).

İncelenen tezlerde oyunlaştırmının ağırlıklı olarak BIT Eğitimi amacıyla kullanıldığı ve onu sırasıyla Yabancı Dil Eğitimi ve Fen Eğitim alanına yönelik tezlerin izlediği ortaya çıkmıştır. Bu bulgunun ortaya çıkmasında BIT okuryazarlığına yönelik ilginin etkili olduğu düşünülmektedir. Öte yandan oyunlaştırma tezlerinin ağırlıklı olarak BÖTE ve benzeri teknoloji eğitimi verilen programlarda öğrenim gören araştırmacılar tarafından yazılmış olmasının da bu bulgunun ortaya çıkmasında etkili olduğu düşünülmektedir. Elde edilen bu bulgunun daha iyi anlaşılması için nitel ve nicel çalışmalara ihtiyaç vardır.

Araştırma kapsamında incelenen tezlerde kullanılan oyunlaştırma bileşenleri bazında yapılan değerlendirmede oyunlaştırma bileşeni olarak en çok puan bileşenin, oyunlaştırma mekaniği olarak en sık meydan okumanın tercih edildiği ve oyunlaştırma dinamiği olarak ise ilerleme dinamiğinin kullanıldığı belirlenmiştir. Öte yandan, oyunlaştırma tezlerinde en çok tercih edilen kuramın motivasyon kuramı olduğu ve onu akış kuramının izlediği görülmüştür. Benzer şekilde oyunlaştırma kapsamında gerçekleştirilen araştırmalarda da en çok motivasyon kuramının tercih edildiği gözlenmiştir (Hamari ve Koivisto, 2013; Kapp, 2012).

Çalışmada elde edilen bulguların, oyunlaştırma kapsamında eğitim alanında çalışma yapacak araştırmacılara, çalışma sürecinin planlanması, doğru kuramın, uygun yöntem ve örneklemin seçilmesi

bağlamında fikir vereceği umulmaktadır. Bu bağlamda, gerçekleştirilen bu doküman incelemesi çalışması, eğitimde oyunlaştırma araştırmalarının örneklemine ağırlıklı olarak lisans öğrencilerinden oluştuğu, karma araştırma yönteminin daha sıklıkla kullanıldığı ve motivasyon kuramlarının sıklıkla tercih edildiğini ortaya koymuştur. Bu nedenle, gelecekte yapılacak olan eğitimde oyunlaştırma çalışmalarında farklı demografik özelliklere sahip örneklem, farklı araştırma yöntemleri ve akış kuramı gibi öğrenme ve davranış bilimlerine ait farklı kuramlardan da yararlanılması faydalı olabilir. Öte yandan, çok değişkenli istatistiklerde desteklenen ve özellikle tasarım tabanlı veya eylem araştırmalarını kapsayan araştırmalara daha fazla ihtiyaç olduğu görülmektedir. Ayrıca oyunlaştırmanın, popülerliği hızla artmakta olan e-öğrenme, mobil öğrenme ve bulut tabanlı öğrenme gibi ortamlardaki kullanımının öğrenme-öğretme sürecine olan katkıları ve etkilerinin incelendiği araştırmalar gerçekleştirilebilir.

5. Kaynaklar

- Arkün-Kocadere, S. & Çağlar, Ş. (2015). The design and implementation of a gamified assessment. *Journal of e-Learning and Knowledge Society*, 11(3), 85-99.
- Alper, A., & Gülbahar, Y. (2009). Trends and issues in educational technologies: A review of recent research in TOJET. *The Turkish Online Journal of Educational Technology*, 8(2), 124-135.
- Aparicio, A. F., Vela, F. L. G., Sánchez, J. L. G., & Montes, J. L. I. (2012). Analysis and application of gamification. *Proceedings of the 13th International Conference on Interacción Persona-Ordenador*. Presented at INTERACCION'12, ACM, Elche, Spain, p.17.
- Blohm, I., & Leimeister, J. M. (2013). Gamification: Design of IT-based enhancing services for motivational support and behavioral change. *Bus. Inf. Syst. Eng.* 5, 275-278. doi:10.1007/s12599-013-0273-5.
- Caponetto, I., Earp, J., & Ott, M. (2014). Gamification and education: a literature review. In 8th European Conference on Games Based Learning (pp. 50-57). Germany: ECGBL.
- De Byl, P. (2013). Factors at play in tertiary curriculum gamification. *International Journal of Game-Based Learning (IJGBL)*, 3(2), 1-21.
- Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., & Nacke, L. (2011). From game design elements to gamefulness: Defining "gamification". In: *Proceedings of the 15th International Academic Mind Trek Conference: Envisioning Future Media Environments*. ACM, Tampere, Finland, pp.9-15.
- Dey, S., & Eden, R. (2016). Gamification: An emerging trend. In *Pacific Asia Conference on Information Systems (PACIS 2016)*, 28 June - 1 July 2016, Chiayi, Taiwan.
- Dicheva, D., Dichev, C., Agre, G., & Angelova, G. (2015). Gamification in education: A systematic mapping study. *Journal of Educational Technology & Society*, 18(3), 75-88.
- Hamari J., Koivisto J., (2013). Social motivations to use gamification: An empirical study of gamifying exercise. In: *Proceedings of the 21st European conference on information systems*, Utrecht, Netherlands.
- Hamari, J., Koivisto, J., & Sarsa, H. (2014). Does Gamification Work? A Literature Review of Empirical Studies on Gamification. *47th Hawaii International conference on System Science*, USA, 3025-3034.
- Goktas, Y., Kucuk, S., Aydemir, M., Telli, E., Arpacik, O., Yildirim, G., & Reisoglu, I. (2012). Educational technology research trends in Turkey: A content analysis of the 2000-2009 decade. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 12(1), 177-199.,
- Johnson L., Adams Becker, S., Estrada V., & Freeman, A. (2014). *NMC Horizon Report: 2014 K-12 Edition*. Austin, The New Media Consortium.
- Kapp, K. M. (2012). *The Gamification of Learning and Instruction: Game-based Methods and Strategies for Training and Education*. Pfeiffer, San Francisco, CA.
- Karataş, E. (2014). Eğitimde Oyunlaştırma: Araştırma Eğilimleri. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KE-FAD)*, 15(2), 315-333.
- Kucuk, S., Aydemir, M., Yildirim, G., Arpacik, O., & Goktas, Y. (2013). Educational technology research trends in Turkey from 1990 to 2011. *Computers & Education* 68, 42-50.
- Nicholson, S. (2012). A user-centered theoretical framework for meaningful gamification. In: *Proceedings of Games Learning Society 8.0*. Madison, WI.
- Özer, A. & Samur, Y. (2015). Uzaktan eğitimde oyunlaştırma. *3rd Instructional Technology and Teacher Education Symposium (ITTES)*, Trabzon, KTU Üniversitesi, Türkiye.
- Özgür, H., Çuhadar, C., & Akgün, F. (2018). Eğitimde oyunlaştırma araştırmalarında güncel eğilimler. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 26(5), 1479-1488. doi: 10.24106/kefdergi.380982
- Sakamoto, M., Nakajima, T., & Alexandrova, T. (2012). Value-based design for gamifying daily activities. In: *Errlich, M., Malaka, R., Masuch, M. (Eds.). Entertainment Computing-ICEC 2012, Lecture Notes in Computer Science*. Springer; New York, NY, pp.421-424.
- Sarı, A., & Altun, T. (2016). Oyunlaştırma yöntemi ile işlenen bilgisayar derslerinin etkililiğine yönelik öğrenci görüşlerinin incelenmesi. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education*, 7(3), 553-577.
- Seaborn, K., & Fels, D. I. (2015). Gamification in theory and action: A survey. *Int. J. Human-Computer Studies* 74(2015) 14-31.
- Surendele, G., Murwai, V., Yun, H-K., & Kim, Y. S. (2014). The role of gamification in education: A literature review. *Contemporary Engineering Sciences*, 7(29), 1609-1616. doi:10.12988/ces.2014.411217
- Werbach, K., & Hunter, D. (2012). *For the win: How game thinking can revolutionize your business*. Philadelphia, PA: Wharton Digital Press.
- Werbach, K., & Hunter, D. (2015). *The Gamification Toolkit: Dynamics, Mechanics and Components For The Win*. Philadelphia, PA: Wharton Digital Press.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (7. baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

12-14 Aralık 2020 Sakarya / Türkiye

Sınıf Öğretmeni Adaylarının Bilgi Okuryazarlığı Düzeyleri ile Sosyal Sorun Çözme Becerileri Arasındaki İlişki

Dr. Öğr. Üyesi Berker BULUT¹ - Doç. Dr. Soner ALADAĞ²
Dilşat UZUNOĞLU³ - Büşra Nur GÜNTEKE⁴ - Özge BIKMAZ BILGEN⁵

Özet

Nitelikli öğretmen bilgi ihtiyacını fark eden, bilgiye ulaşmadaki yolları bilen ve bilgiyi sorun çözmeye kullanan öğretmendir. Bu noktada öğretmenlerin doğru ve güvenilir bilgiye ulaşabilmeyle kalmayıp bilgiyi sorun çözmeye kullanabilmeleri de ayrı bir önem taşımaktadır. Bir öğretmen adayından da beklenen iyi bir bilgi okuryazarı olup edindiği bilgileri sorun çözmeye kullanabilmesi ve mesleki hayatında bu becerileri öğrencilerine kazandırabilmesidir. Bu çalışmanın amacı sınıf öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlığı düzeyleri ile sosyal sorun çözme becerileri arasındaki ilişkiyi tespit etmektir. İlişkisel tarama modelinin kullanıldığı bu araştırma, 128 sınıf öğretmeni adayının katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırmada, veri toplama aracı olarak; "Bilgi Okuryazarlığı Ölçeği" ve "Sosyal Sorun Çözme Envanteri" kullanılmıştır. Araştırmada elde edilen verilere betimleyici analiz, ilişkisiz örneklem için t testi, Mann Whitney U testi ve Spearman Sıra Farkları Korelasyonu analizleri yapılmıştır. Araştırmanın sonucunda sınıf öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlık ve sosyal sorun çözme becerilerinin yüksek düzeyde olduğu ve bilgi okuryazarlığı ve sosyal sorun çözme puanlarının cinsiyete ve sınıf düzeyine göre farklılaşmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca sınıf öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlığı düzeyleri ile sosyal sorun çözme becerileri arasında zayıf düzeyde, pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Anahtar kelimeler: Oyunlaştırma, Eğitimde Oyunlaştırma, Tez, Doküman İncelemesi.

1. Giriş

Bilimsel ve teknolojik gelişmeler gün geçtikçe artmakta ve bu artış sahip olmamız gereken pek çok bilgiyi ve yeterliliği beraberinde getirmektedir. İçinde bulunduğumuz çağın gereksinimlerine ayak uydurabilmek için hayatımızın her dönemi ve alanında karşı karşıya kaldığımız pek çok bilgi yığını içerisinde işimize yarayacak olan bilgiyi bulma ve etkili bir şekilde kullanma oldukça önemlidir. Gereksiz bilgi yığını içerisinde kaybolma ve istenilen doğru ve güvenilir bilgiye ulaşamama bireylere hem zaman kaybı yaşatmakta hem de bilgiyi kullanmada yetersizlik yaratmaktadır. Dolayısıyla bilgi ihtiyacının farkına varmak, bilgiyi bulmak ve etkili bir şekilde kullanmak '*bilgi okuryazarlığı*' kavramını ortaya çıkarmaktadır. Bilgi okuryazarlığı; bilgiye ne zaman ihtiyaç duyduğunu anlama, ihtiyaç duyulan bilgiyi bulma, bilgiyi değerlendirme ve etkin bir şekilde kullanabilmedir (Amerikan Kütüphane Derneği [ALA], 1989).

Amerika'da yayımlanan ve okullarda verilen eğitimle öğrencilerin iş hayatına nasıl hazırlanmaları gerektiğine yer veren Kazanılması Gereken Beceriler Üzerine Yazı Komisyonu (SCANS, 1991) raporu-

¹ Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, soner.aladag@adu.edu.tr

² Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, berkerbulut@adu.edu.tr

³ Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sınıf Eğitimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, dilsatuzunoglu@gmail.com

⁴ Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sınıf Eğitimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, busranurgunteke@gmail.com

⁵ Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, ozgebikmaz86@hotmail.com

na göre bilgi okuryazarlığı; bilgiyi edinme ve kullanma, değerlendirme, organize etme ve sürdürme, yorumlama ve iletilme, işlemek için bilgisayarları kullanma olarak ele alınmaktadır. Bilgi miktarındaki artış ve devamlı yeni bilginin ortaya çıkması yaşam boyu öğrenmeyi gerekli hale getirdiğinden bilgi okuryazarlığı becerilerinin yükseköğretimde kazanılması zorunlu hale gelmektedir (Saatçioğlu vd., 2003). Bu noktada öğretmen adaylarından toplumun istekleri doğrultusunda bireyler yetiştirecek olmalarından dolayı öncelikle kendilerinin iyi bir bilgi okuryazarı olmaları beklenmektedir. Çünkü iyi bir bilgi okuryazarı olan öğretmen, öğrenme-öğretme sürecini bilgi okuryazarlık aşamalarına göre düzenler, yürütür ve öğrencilerine bilgi okuryazarlığı becerisini kazandırır (Pajares'ten aktaran Kıymacı, 2019).

Nitekim Uluslararası Teknoloji Eğitimi Derneği (ISTE, 2000) de öğretmenlerde bulunması gereken beceriler arasında bilgi ve teknoloji becerilerine yer vermektedir (Aktaran Akkoyunlu ve Kurbanoglu, 2003). Virkus (2003)'a göre bilgi okuryazarlığı ilkökulda başlaması ve yaşam boyu devam etmesi gereken resmi eğitimin bir parçası olmalıdır. Dolayısıyla sınıf öğretmenlerine bu beceriyi öğrencilerine kazandırmada önemli rol düşmektedir. Bu noktada bilgi okuryazarlığının, yükseköğretimde kazanılmasının zorunlu olduğu ve bir öğretimde bulunması gereken önemli yeterliklerden biri olduğu görülmektedir. Aynı zamanda bilgi okuryazarlığının hem yaşam boyu devam etmesi hem de eğitimin bir parçası olması gerektiğinden bu çalışma, bilgi okuryazarlığı modellerinden 'Yaşam Boyu Öğrenim İçin Louisiana Bilgi Okuryazarlığı Modeli' ne dayandırılmaktadır (Kızılaslan, 2007).

Bilgi okuryazarlığı doğru ve güvenilir bilgiye ulaşmanın yanı sıra bilgiyi etkili bir şekilde kullanma olarak da tanımlanabilir. İçinde bulunduğumuz çağda Wagner'e (2008) göre bilgi yığını içinden kendi yaşam problemlerine çözüm üretecek ya da kişisel fayda sağlayabilecek doğru bilgiyi seçmek, bilgiler arasında bağlantı kurabilmek ve çıkarımlarda bulunabilmek önemli becerilerdendir. Aynı zamanda bu çağa ayak uydurabilmede iyi bir bilgi okuryazarı olup gelişimi takip etmekten (Parlar, 2012) ziyade topluma sosyal anlamda uyum sağlayabilme de şüphesiz önemlidir; bu da bireylerin sosyal becerileri ile ilgilidir (Kargı, 2009). Bu sosyal becerilerden birisi de bireyin günlük yaşantısında ve genellikle diğer bireylerle iletişimde karşılaştığı sosyal sorun çözme becerisidir (Ayvaz-Tuncel ve Demirel, 2010). Bu beceri için ortada bir sorunun olması gerekir. Türk Dil Kurumu'na (TDK) göre sorun, "Araştırılıp öğrenilmesi, düşünülüp çözümlenmesi, bir sonuca bağlanması gereken durum, mesele, problem" olarak tanımlanmaktadır. Aynı zamanda sorun, bireyleri zihinsel ve fiziksel anlamda rahatsız eden durumlardır (Kargı, 2009; Samancı ve Uçan, 2015). Bireyi rahatsız eden bu sorunları çözebilme becerisi ise 'sorun çözme becerisi' olarak tanımlanmaktadır.

Sorun çözme becerisi, bireylerin gerçek yaşam problemlerine karşı etkili çözümler bulmaya veya geliştirmeye çalışması ya da bunlarla başa çıkma yollarıdır (D'Zurilla ve Nezu, 2003, p. 3-16). Eskin'e (2014) göre bireyler günlük hayatta kişisel, kişiler arası, kişisel olmayan ve toplumsal problemlerle karşı karşıya kalmaktadır (Aktaran Buğa vd., 2018). Günlük yaşamda karşılaşılan bu problemler, bireylerin yaşamlarında önemli bir yere sahiptir ve bu sosyal problemlerle başa çıkmak problem çözme becerisinin büyük bir kısmını oluşturmaktadır (Bilgin, 2010). Bu noktada 'sosyal sorun çözme' terimindeki 'sosyal' ifadesi belli bir alandaki bir sorunun çözümüyle sınırlı kalmayıp günlük yaşamdaki ya da sosyal ortamlardaki tüm sorunları vurgulamaktadır (D'Zurilla ve Maydeu-Olivares, 1995). Bu araştırmada problem çözme, 'sosyal' boyutuyla ele alınmaktadır.

Sosyal sorun çözme becerisinin gerek iş gerek ev gerekse toplumda karşılaştığımız sorunları çözebilmedeki gerekliliği bu becerinin bireylerde olması gereken becerilerden biri olduğunu gözler önüne sermektedir. Bazı bireylerin bu beceriye sahip olması gerekliliği ön plana çıkmaktadır. Örneğin üniversite öğrencilerine bakıldığında yeni ve farklı bir ortam ve sisteme girdiklerinden dolayı hem bu duruma uyum sağlamaya çalışmakta hem de kişiler arası ilişkiler gibi pek çok farklı sorunla karşı karşıya gelip, bunları çözmeye çalıştıkları görülmektedir (Buğa vd., 2018). Aynı zamanda sosyal sorun çözme becerisinin ilkökul döneminde kazanılması gereken becerilerden birisi olduğu (Samancı ve Uçan, 2015) ve öğretmenlerin sınıflarında pek çok sorunla karşı karşıya kaldığı da göz önünde bulundurulduğunda sınıf öğretmeni adaylarının sorun çözme becerisine hem kendilerinin sahip olması hem de bu beceriyi meslek hayatlarında öğrencilerine kazandırmaları gerektiği görülmektedir. Kuloğlu ve Arı (2014) öğretmenler kadar öğretmen adaylarının da bu beceriye sahip olmasının önemini vurgulamaktadır. Çünkü bu beceriye sahip olan öğretmen adaylarının meslek hayatlarında yetiştirecekleri öğrencilere daha fazla katkı sağlayacakları düşünülmektedir (Evrekli vd., 2011). Öğretmen adayları için bu denli önemli olan sosyal sorun çözme becerisi bu çalışmada, D'Zurilla ve Goldfried (1971) tarafından oluşturulup D'Zurilla, Nezu ve Olivares tarafından yapılan araştırmalarla geliştirilen Sosyal Problem Çözme Modeli' ne dayandırılmaktadır (D'Zurilla vd., 2011). Bu modele göre sosyal sorun çözme becerisi iki süreçten oluşmaktadır. Bunlar: problem yönelimi ve problem çözme becerileridir (Duyan ve Gelbal,

2008). Aynı zamanda bu beceri, D'Zurilla ve Nezu (2001) tarafından ardışık ve birbirleriyle etkileşimde olan beş basamaktan oluşan bir işlem olarak tanımlanmaktadır (Aktaran Duyan ve Gelbal, 2008): Soruna yönelim (günlük yaşamda karşılaşılan sorunlara karşı uyumsal, tutumsal, güdüsel ve duyuşsal bir yaklaşım gösterme), sorunu tanımlama ve formülize etme (bir sorunun koşullarını ve sınırlamalarını tanımlama ve gerçekçi amaçlar oluşturma), alternatifler oluşturma (olası çözümlere yönelik beyin fırtınası gerçekleştirme), karar verme (oluşturulan alternatiflerin arasından olası sonuçları inceleme ve bir sorun için en yararlı olanı seçme) ve çözümü uygulama ve izleme (çözümleri gerçekleştirme, etkililiğini izleme ve gerekli ise düzeltmeler yapma).

Bu doğrultuda sosyal sorun çözme becerisinin, problemi tanımlama ve probleme yönelik alternatif fikirler üretme kısmında doğru ve güvenilir bilgiye ulaşma; sorunun çözümüne karar verme ve doğru çözümü bulma ve bunu onaylama noktasında da bilgiyi etkili bir şekilde kullanmada bilgi okuryazarlığı ile ilişkisinin olabileceği düşünülmektedir. Aynı zamanda bir problemle karşı karşıya kalındığında bu problemi çözüme kavuşturmak için neler yapılması gerektiği hakkında bilgi sahibi olmanın bireyler için önemi (Aksan ve Sözer, 2007) ve bilgi okuryazarı kişinin var olan bilgiyi yeni bilgiye entegre ederek bu bilgiyi eleştirel düşünmede ve problem çözmede kullanabilmesi (Doyle, 1992) de bu ilişkinin olabileceğini destekler niteliktedir. Bu doğrultuda çalışmanın temel amacı öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlığı düzeyleri ile sosyal sorun çözme becerileri arasındaki ilişkiyi tespit etmektir. Literatüre bakıldığında bilgi okuryazarlığı ile ilgili yapılan çalışmaların bilgisayar öz yeterlik algısı, interneti kullanma düzeyi, iletişim teknolojilerine yönelik tutum gibi değişkenlerle ilişkilendirildiği ve bunların dışında daha çok düzey belirleme çalışmalarının yer aldığı görülmektedir (Akkoyunlu ve Kurbanoglu, 2003; Kaya ve Durmuş, 2008; Bakırcı ve Günbatır, 2017).

Sosyal sorun çözme becerisi ile ilgili yapılan araştırmalara bakıldığında ise bilişsel farkındalık düzeyi, özgecilik ve kişisel özellikler, bilişsel esneklik ve laboratuvar öğrenme ortamı gibi değişkenlerle ilişkilendirildiği görülmektedir (Ağlamış, 2019; Oktar, 2018; Parlaktaş, 2018).

Bu anlamda bu çalışmanın öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlığı ve sosyal sorun çözme becerileri düzeylerini ve bunlar arasındaki ilişkiyi ortaya koyacağından alanyazındaki düzey belirleme çalışmalarına farklı bir bakış açısı sunması ve bu iki beceri arasındaki ilişkiye ait bir çalışmanın olmasından dolayı alanyazındaki boşluğu dolduracağı düşünülmektedir. Araştırmanın problem cümlesi "Sınıf öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlığı düzeyleri ile sosyal sorun çözme becerileri arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?" şeklindedir. Bu bağlamda, araştırma sürecinde aşağıdaki alt problemlere cevap aranmıştır:

1. Sınıf öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlığı düzeyleri nedir?
2. Sınıf öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlığı puanları; cinsiyete ve sınıf düzeyine göre farklılaşmakta mıdır?
3. Sınıf öğretmeni adaylarının sosyal sorun çözme beceri düzeyleri nedir?
4. Sınıf öğretmeni adaylarının sosyal sorun çözme puanları; cinsiyete ve sınıf düzeyine göre farklılaşmakta mıdır?
5. Sınıf öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlığı düzeyleri ile sosyal sorun çözme becerileri arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın Modeli

Bu araştırmanın temel amacı, öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlıkları ile sosyal sorun çözme becerileri arasındaki ilişkiyi tespit etmek olduğu için araştırma, nicel araştırma yöntemlerinden ilişkisel tarama modeline göre desenlenmiştir. İlişkisel araştırmalar, değişkenler arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmak ve olası sonuçları öngörmek amacıyla kullanılan araştırmalardır (Karasar, 2011).

2.2. Çalışma Grubu

Araştırma, 2019-2020 eğitim öğretim yılının bahar yarıyılında bir devlet üniversitesinde eğitim fakültesinde sınıf eğitimi anabilim dalında öğrenim görmekte olan 2. ve 3.sınıf düzeyindeki 128 öğretmen adayı ile gerçekleştirilmiştir. Çalışma grubuna gönüllü öğretmen adayları alınmıştır. Verilerin bir kısmı 3.sınıfın bir şubesinden yüz yüze toplanırken diğer kısmı ise küresel salgın sebebiyle yüz yüze toplanamamış, ölçekler 'Google form' aracılığıyla öğrencilere ulaştırılmıştır. Bu sebeple araştırmada kolay ulaşılabılır örneklem yöntemi kullanılmıştır. Uygulama yaklaşık 20 dakika sürmüştür.

Tablo 1. Katılımcıların sınıf düzeylerine ve cinsiyete göre dağılımları

Cinsiyet	2.sınıf	3.sınıf	Toplam
Kadın	41	53	94
Erkek	15	19	34
Toplam	56	72	128

2.3. Veri Toplama Araçları

Bu araştırmada veri toplama aracı olarak Adıgüzel (2011) tarafından geliştirilen “Bilgi Okuryazarlığı Ölçeği” ile D’Zurilla ve Nezu (1990) tarafından geliştirilen; Duyan ve Gelbal (2008) tarafından Türkçe’ye uyarlanan “Sosyal Sorun Çözme Envanteri” kullanılmıştır.

2.3.1. Bilgi okuryazarlığı ölçeği: Geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları Adıgüzel (2011) tarafından yapılan ölçek, beşli likert tipinde ve toplam 29 maddeden oluşmaktadır. Ölçekte bilgi ihtiyacını tanımlama, bilgiye erişme, bilgiyi kullanma ve bilgiyi kullanmada etik ve yasal düzenlemeleri dikkate alma olmak üzere dört alt boyut yer almaktadır. Ölçekten en yüksek 145, en düşük 29 puan alınabilmekte ve ölçekte herhangi bir ters madde bulunmamaktadır. Ölçeğe açılımlayıcı faktör analizi yapılmıştır. Bu araştırma için ölçeğin Cronbach Alfa katsayısı tekrar hesaplanmış ve ölçeğin alt boyutlarının Cronbach Alpha güvenilirlik kat sayıları sırasıyla .836, .857, .781 ve .729, ölçeğin tamamı için ise .938 olarak hesaplanmıştır.

2.3.2. Sosyal sorun çözme envanteri: Geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları Duyan ve Gelbal (2008) tarafından yapılan envanter, beşli likert tipinde ve toplam 70 maddeden oluşmaktadır. Envanterden alınabilecek en düşük puan 70 iken en yüksek puan 350’dir. Envanter, sorun yönelimi ve sorun çözme becerileri olmak üzere 2 ana ölçeğe sahiptir. Sorun yönelimi ölçeğinde biliş, duyuş ve davranış olmak üzere üç; sorun çözme ölçeğinde ise sorun tanımlaması ve formülasyonu, seçenek çözümlerin oluşturulması, karar verme ve çözümü gerçekleştirme ve doğrulama olmak üzere dört alt boyut bulunmaktadır. Bu araştırma için yapılan analizler sonucunda envanterin sorun yönelimi ölçeği için Cronbach Alfa güvenilirlik kat sayısı .943; bu ölçeğin alt boyutlarına göre sırasıyla .776, .900 ve .877; sorun çözme ölçeği için .938; bu ölçeğin alt boyutlarına göre sırasıyla .873, .787, .726 ve .828 olarak hesaplanmıştır. Envanterin tamamı için ise .958 olarak hesaplanmıştır. Envanterde yer alan 70 maddenin yarısı olumsuz diğer yarısı da olumlu anlam taşıyan maddelerdir. Envanterin yapı geçerliğini belirlemek amacıyla açılımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır.

2.4. Verilerin Analizi

Araştırmada toplanan veriler SPSS 21 paket programında analiz edilmiştir. Verilerin analizinde öğretmen adaylarının “Sosyal Sorun Çözme Envanteri”nden almış oldukları puanların değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek için bağımsız örneklem için t-testine; “Bilgi Okuryazarlığı Ölçeği”nden almış oldukları puanların değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek için ise Mann Whitney U testine ve bilgi okuryazarlığı ile sosyal sorun çözme becerisi arasındaki ilişkiyi tespit etmek için ise Spearman Sıra Farkları Korelasyonuna bakılmıştır.

3. Bulgular

Bu bölümde toplanan verilerden elde edilen bulgular araştırma problemlerine göre sunulmuştur.

3.1. Birinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Araştırmanın birinci alt probleminde öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlığı düzeylerinin ne olduğu sorulmuştur. Öğretmen adaylarının ölçeğe vermiş oldukları yanıtlar Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlığı ve BOÖ’nin alt boyutlarına göre düzeyleri

Bilgi Okuryazarlığı Alt Boyutları	n	En Düşük	En Yüksek	X	S	Alınabilecek En Yüksek Puan
Bilgi İhtiyacını Tanımlama	128	18	40	31.46	4.39	40
Bilgiye Erişme	128	25	55	43.71	6.04	55
Bilgiyi Kullanma	128	11	25	19.72	3.09	25
Bilgiyi Kullanmada Etik ve Yasal Düzenlemeleri Dikkate Alma	128	13	25	21.14	2.63	25
Toplam	128	74	145	116.05	14.44	145

Tablo 2 incelendiğinde, sınıf öğretmeni adaylarının bilgi ihtiyacını tanımlamadan almış oldukları puanların ortalaması 40 puan üzerinden 31.46; bilgiye erişmeden 55 puan üzerinden 43.71; bilgiyi kullanmadan 25 puan üzerinden 19.72 ve bilgiyi kullanmada etik ve yasal düzenlemeleri dikkate almadan 25 puan üzerinden 21.14 olduğu görülmektedir. Ayrıca öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlığı ölçeğinden almış oldukları toplam puan ortalamaları ise 145 puan üzerinden 116.05'tir. Buna göre sınıf öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlık düzeylerinin yüksek olduğu söylenebilir.

3.2. İkinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Araştırmanın ikinci alt probleminde öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlığı düzeylerinin cinsiyete ve sınıf düzeyine göre farklılaşıp farklılaşmadığı sorulmuştur. Buna göre öğretmen adaylarının ölçeğe vermiş oldukları yanıtlardan elde edilen veriler aşağıdaki tablolarda özetlenmiştir.

Tablo 3. Öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlığı ölçeğinde yer alan alt boyutlara göre cinsiyet değişkenine ilişkin Mann Whitney U testi sonuçları

Bilgi Okuryazarlığı Alt Boyutları	Cinsiyet	n	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	p
Bilgi İhtiyacını Tanımlama	Kadın	94	63.03	5925.00	1460.00	.455
	Erkek	34	68.56	2331.00		
Bilgiye Erişme	Kadın	94	61.73	5802.50	1337.50	.159
	Erkek	34	72.16	2453.50		
Bilgiyi Kullanma	Kadın	94	62.62	5886.00	1421.00	.337
	Erkek	34	69.71	2370.00		
Bilgiyi Kullanmada Etik ve Yasal Düzenlemeleri Dikkate Alma	Kadın	94	65.55	6161.50	1499.50	.592
	Erkek	34	61.60	2094.50		
Toplam	Kadın	94	62.71	5895.00	1430.00	.365
	Erkek	34	69.44	2361.00		

Tablo 3 incelendiğinde cinsiyetin bilgi okuryazarlığı ve BOÖ'de yer alan alt boyutları üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını ortaya koymak için yapılan Mann Whitney U testinde, cinsiyetin bilgi okuryazarlığı ve BOÖ'de yer alan alt boyutları üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı söylenebilir ($p>.05$).

Tablo 4. Öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlığı ölçeğinde yer alan alt boyutlara göre sınıf düzeyi değişkenine ilişkin Mann Whitney U testi sonuçları

Bilgi Okuryazarlığı Alt Boyutları	Cinsiyet	n	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	p
Bilgi İhtiyacını Tanımlama	2.sınıf	56	60.04	3362.00	1766.00	.228
	3.sınıf	72	67.97	4894.00		
Bilgiye Erişme	2.sınıf	56	64.18	3594.00	1998.00	.931
	3.sınıf	72	64.75	4662.00		
Bilgiyi Kullanma	2.sınıf	56	63.70	3567.00	1971.00	.828
	3.sınıf	72	65.13	4689.00		
Bilgiyi Kullanmada Etik ve Yasal Düzenlemeleri Dikkate Alma	2.sınıf	56	66.33	3714.50	1913.50	.620
	3.sınıf	72	63.08	4541.50		
Toplam	2.sınıf	56	64.04	3586.50	1990.50	.902
	3.sınıf	72	64.85	4669.50		

Tablo 4 incelendiğinde sınıf düzeyinin bilgi okuryazarlığı ve BOÖ'de yer alan alt boyutları üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını ortaya koymak için yapılan Mann Whitney U testinde, sınıf düzeyinin bilgi okuryazarlığı ve BOÖ'de yer alan alt boyutları üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı söylenebilir ($p>.05$).

3.3. Üçüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular

Araştırmanın üçüncü alt probleminde öğretmen adaylarının sosyal sorun çözme düzeylerinin ne olduğu sorulmuştur. Buna göre öğretmen adaylarının envantere vermiş oldukları yanıtlardan elde edilen veriler aşağıdaki tablolarda özetlenmiştir.

Tablo 5. Öğretmen adaylarının SSÇE'de yer alan sorun yönelimi ölçeği ve bu ölçeğin alt boyutlarına göre sosyal sorun çözme düzeyleri

Sorun Yönelim Ölçeği Alt Boyutları	n	En Düşük	En Yüksek	X	S	Alınabilecek En Yüksek Puan
Biliş	101	15	48	35.71	6.75	50
Duyuş	101	11	50	34.18	9.18	50
Davranış	101	12	50	35.70	8.60	50
Toplam	101	38	148	105.59	24.53	150

Tablo 5 incelendiğinde, sınıf öğretmeni adaylarının SSÇE'de yer alan sorun yönelim ölçeğindeki biliş alt boyutundan almış oldukları puanların ortalaması 50 puan üzerinden 35.71; duyuştan 34.18 ve davranıştan 35.70 olduğu görülmektedir. Öğretmen adaylarının sorun yönelim ölçeğinden almış oldukları toplam puan ortalamaları ise 150 puan üzerinden 105.59'dur. Buna göre öğretmen adaylarının sorun yönelimi alt boyutları ve sorun yönelimi düzeylerinin yüksek olduğu söylenebilir. Aynı zamanda öğretmen adaylarının karşılaştığı sorunları çözme algıları, bu sorunlara karşı farkındalık ve inançları, sorunları değerlendirmeleri ve bu sorunlara karşı duygularını yansıtan bilişsel-duyuşsal şemaları yüksek düzeydedir denebilir. Buradan hareketle öğretmen adaylarının sorun yönelim bağlamında olumlu yönelim sergiledikleri görülmektedir.

Tablo 6. Öğretmen adaylarının SSÇE'de yer alan sorun çözme ölçeği ve bu ölçeğin alt boyutlarına göre sosyal sorun çözme düzeyleri

Sorun Çözme Ölçeği Alt Boyutları	n	En Düşük	En Yüksek	X	S	Alınabilecek En Yüksek Puan
Tanımlama	101	16	50	36.97	6.98	50
Seçenek	101	20	50	35.78	6.43	50
Karar	101	18	54	36.71	6.90	50
Çözüm	101	12	50	36.97	6.51	50
Toplam	101	66	204	146.43	26.82	200

Tablo 6 incelendiğinde, sınıf öğretmeni adaylarının SSÇE'de yer alan sorun çözme ölçeğindeki tanımlama alt boyutundan almış oldukları puanların ortalamaları 50 puan üzerinden 36.97; seçenekten 35.78; karardan 36.71 ve çözümden 36.97 olduğu görülmektedir. Sorun çözme ölçeğinden almış oldukları toplam puan ortalamaları ise 200 puan üzerinden 146.43'tür. Buna göre öğretmen adaylarının sorun çözme alt boyutlarının ve sorun çözme düzeylerinin yüksek olduğu söylenebilir. Aynı zamanda öğretmen adaylarının sorunla ilgili verileri toplama, sorunlara orijinal çözümler bulma, en iyi ve en etkili çözüme karar verme ve sorunun çözümünü ve sonucunu değerlendirme bileşenlerine yüksek düzeyde sahip oldukları görülmektedir.

Öğretmen adaylarının envantere vermiş oldukları yanıtlara göre sosyal sorun çözme düzeyleri aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 7. Öğretmen adaylarının sosyal sorun çözme düzeyleri

Sosyal Sorun Çözme Envanteri	n	En Düşük	En Yüksek	X	S	Alınabilecek En Yüksek Puan
Toplam	101	127	323	252.03	41.37	350

Tablo 7 incelendiğinde sınıf öğretmeni adaylarının SSÇE'den almış oldukları puanların ortalaması 350 puan üzerinden 252.03 olduğu görülmektedir. Buna göre öğretmen adaylarının sosyal sorun çözme beceri düzeylerinin yüksek olduğu söylenebilir.

3.4. Dördüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular

Araştırmanın dördüncü alt probleminde öğretmen adaylarının sosyal sorun çözme düzeylerinin cinsiyete ve sınıf düzeyine göre farklılaşıp farklılaşmadığı sorulmuştur. Buna göre öğretmen adaylarının envantere vermiş oldukları yanıtlardan elde edilen veriler aşağıdaki tablolarda özetlenmiştir.

Tablo 8. Öğretmen adaylarının SSÇE'de yer alan sorun yönelimi ölçeği ve bu ölçeğin alt boyutlarına göre cinsiyet değişkenine ilişkin t-testi sonuçları

Sorun Yönelim Ölçeği Alt Boyutları	Cinsiyet	n	X	S	sd	t	p
Biliş	Kadın	78	35.55	7.14	99	-.441	.660
	Erkek	23	36.26	5.28			
Duyuş	Kadın	78	33.79	9.62	99	-.791	.432
	Erkek	23	35.52	7.55			
Davranış	Kadın	78	35.14	9.26	99	-1.568	.122
	Erkek	23	37.60	5.63			
Toplam	Kadın	78	104.48	24.24	99	-.911	.364
	Erkek	23	109.39	16.02			

Tablo 8 incelendiğinde cinsiyetin SSÇE'de yer alan sorun yönelimi ölçeği ve bu ölçeğin alt boyutları üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını ortaya koymak için yapılan ilişkisiz örneklem için t testinde, cinsiyetin SSÇE'de yer alan sorun yönelimi ölçeği ve bu ölçeğin içerisinde yer alan alt boyutları üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı söylenebilir ($p>.05$).

Tablo 9. Öğretmen adaylarının SSÇE'de yer alan sorun yönelimi ölçeği ve bu ölçeğin alt boyutlarına göre sınıf düzeyi değişkenine ilişkin t-testi sonuçları

Sorun Yönelim Ölçeği Alt Boyutları	Sınıf Düzeyi	n	X	S	sd	t	p
Biliş	2.sınıf	44	35.18	6.94	99	-.693	.490
	3.sınıf	57	36.12	6.62			
Duyuş	2.sınıf	44	32.20	8.69	99	-1.932	.056
	3.sınıf	57	35.71	9.33			
Davranış	2.sınıf	44	35.79	8.75	99	.094	.925
	3.sınıf	57	35.63	8.57			
Toplam	2.sınıf	44	103.18	22.64	99	-.943	.348
	3.sınıf	57	107.47	22.69			

Tablo 9 incelendiğinde sınıf düzeyinin SSÇE’de yer alan sorun yönelimi ölçeği ve bu ölçeğin alt boyutları üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını ortaya çıkarmak amacıyla yapılan ilişkisiz örneklem için t testinde, sınıf düzeyinin SSÇE’de yer alan sorun yönelimi ölçeği ve bu ölçeğin içerisinde yer alan alt boyutları üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı söylenebilir ($p>.05$).

Tablo 10. Öğretmen adaylarının SSÇE’de yer alan sorun çözme ölçeği ve bu ölçeğin alt boyutlarına göre cinsiyet değişkenine ilişkin t-testi sonuçları

Sorun Çözme Ölçeği Alt Boyutları	Cinsiyet	n	X	S	sd	t	p
Tanımlama	Kadın	78	36.87	7.27	99	-.260	.796
	Erkek	23	37.30	6.04			
Seçenek	Kadın	78	35.50	6.64	99	-.810	.420
	Erkek	23	36.73	5.69			
Karar	Kadın	78	36.17	7.36	99	-1.438	.154
	Erkek	23	38.52	4.69			
Çözüm	Kadın	78	36.61	6.63	99	-1.008	.316
	Erkek	23	38.17	6.10			
Toplam	Kadın	78	145.16	25.13	99	-.973	.333
	Erkek	23	150.73	20.32			

Tablo 10 incelendiğinde cinsiyetin SSÇE’de yer alan sorun çözme ölçeği ve bu ölçeğin alt boyutları üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını ortaya çıkarmak amacıyla yapılan ilişkisiz örneklem için t testinde, cinsiyetin SSÇE’de yer alan sorun çözme ölçeği ve bu ölçeğin içerisinde yer alan alt boyutları üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı söylenebilir ($p>.05$).

Tablo 11. Öğretmen adaylarının SSÇE’de yer alan sorun çözme ölçeği ve bu ölçeğin alt boyutlarına göre sınıf düzeyi değişkenine ilişkin t-testi sonuçları

Sorun Çözme Ölçeği Alt Boyutları	Sınıf Düzeyi	n	X	S	sd	t	p
Tanımlama	2.sınıf	44	36.54	7.37	99	-.535	.594
	3.sınıf	57	37.29	6.72			
Seçenek	2.sınıf	44	35.52	6.20	99	-.354	.724
	3.sınıf	57	35.98	6.66			
Karar	2.sınıf	44	36.54	6.74	99	-.213	.832
	3.sınıf	57	36.84	7.07			
Çözüm	2.sınıf	44	37.90	6.91	99	1.276	.205
	3.sınıf	57	36.24	6.16			
Toplam	2.sınıf	44	146.52	25.47	99	0.032	.975
	3.sınıf	57	146.36	23.29			

Tablo 11 incelendiğinde sınıf düzeyinin SSÇE’de yer alan sorun yönelimi ölçeği ve bu ölçeğin alt boyutları üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını ortaya koymak için yapılan ilişkisiz örneklem için t testinde, sınıf düzeyinin SSÇE’de yer alan sorun çözme ölçeği ve bu alt ölçeğin içerisinde yer alan alt boyutları üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı söylenebilir ($p>.05$).

Öğretmen adaylarının envantere vermiş oldukları yanıtlara göre sosyal sorun çözme düzeylerinin cinsiyet ve sınıf düzeyi değişkenine göre farklılaşıp farklılaşmadığına dair bulgular sırasıyla aşağıdaki tablolarda sunulmuştur.

Tablo 12. Öğretmen adaylarının SSÇE puanlarının cinsiyet değişkenine ilişkin t-testi sonuçları

Sosyal Sorun Çözme Envanteri	Cinsiyet	n	X	S	sd	t	p
Toplam	Kadın	78	249.65	43.74	99	-1.068	.288
	Erkek	23	260.13	31.57			

Tablo 12 incelendiğinde cinsiyet değişkeninin sosyal sorun çözme üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını belirlemek için yapılan ilişkisiz örneklem için t testinde, cinsiyetin sosyal sorun çözme becerisi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı söylenebilir [$t(99)=-1.068, p>.05$].

Tablo 13. Öğretmen adaylarının SSÇE puanlarının sınıf düzeyi değişkenine ilişkin t-testi sonuçları

Sosyal Sorun Çözme Envanteri	Sınıf Düzeyi	n	X	S	sd	t	p
Toplam	2.sınıf	44	249.70	41.27	99	-.496	.621
	3.sınıf	57	253.84	41.73			

Tablo 13 incelendiğinde sınıf düzeyinin sosyal sorun çözme becerisi üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını belirlemek için yapılan ilişkisiz örneklem için t testinde, sosyal sorun çözme becerisi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı söylenebilir [$t(99)=-.496, p>.05$].

3.5. Beşinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Araştırmanın beşinci alt probleminde öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlık düzeyleri ile sosyal sorun çözme becerileri arasında ilişki olup olmadığı sorulmuştur. Buna göre öğretmen adaylarının ölçeklere vermiş oldukları yanıtlardan elde edilen veriler aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 14. Öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlığı düzeyleri ile sosyal sorun çözme becerileri arasındaki ilişki

Değişkenler	n	X	S	r	p
Bilgi Okuryazarlığı	101	121.04	10.99	.354	.000*
Sosyal Sorun Çözme	101	252.03	41.37		

* $p<.01$ düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 14 incelendiğinde sınıf öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlığı düzeyleri ile sosyal sorun çözme becerileri arasında bir ilişki olup olmadığını ortaya koymak için yapılan Spearman Sıra Farkları Korelasyon işlemi, bilgi okuryazarlığı ve sosyal sorun çözme arasında pozitif yönde ve anlamlı düzeyde bir ilişki olduğunu göstermektedir ($r=.354, p<.01$). Determinasyon kat sayısı ($r^2=0,12$) dikkate alındığında bir beceri puanındaki değişim, diğer beceri puanındaki değişimin %12'sini açıklayabildiği görülmektedir.

4. Tartışma

Bu çalışma, sınıf öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlığı düzeyleri ile sosyal sorun çözme becerileri arasındaki ilişkiyi tespit etmek amacıyla yürütülmüş ve aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

Araştırmanın sonucunda öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlık düzeylerinin yüksek olduğu tespit edilmiştir. Nitekim alanyazındaki çalışmalara bakıldığında öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlığı düzeylerinin yüksek (Başaran, 2005; Argon vd., 2008) ve orta (Yasa, 2018; Kaya ve Durmuş, 2008) düzeyde olduğu ortaya koyulmuştur.

Araştırmada, cinsiyet değişkeninin bilgi okuryazarlığı üzerinde etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Bu durum, bilgi okuryazarlığının tüm alt boyutları için de geçerlidir. Yasa (2018)'nin çalışmasında bilgi okuryazarlığının cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermemesi araştırmanın sonucunu destekler niteliktedir. Fakat Akdağ ve Karahan (2004) çalışmalarında öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlık düzeylerinde cinsiyete göre anlamlı bir farklılık gözlemlenmişler ve bu farklılık erkek öğretmen adaylarının lehine olmuştur. Bu sonuç, araştırmanın bulgularıyla örtüşmemektedir. Bunun

sebebinin çok sayıda sınıf öğretmeni adayına ulaşamama, erkek ve kadın öğretmen adaylarının sayısındaki dengesizlik ya da çalışma grubuna dahil edilen öğretmen adaylarının cinsiyete göre bilgi okuryazarlıklarının eşit düzeylerde olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Araştırmanın bir başka sonucu sınıf öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlığı düzeylerinin sınıf düzeyine göre farklılaşmadığıdır. Bu durum, bilgi okuryazarlığının tüm alt boyutları için de geçerlidir. Yasa (2018) çalışmasında sınıf düzeyine göre sadece 'bilgiyi kullanma' boyutunda anlamlı bir farklılık gözlerken diğer boyutlar için bu anlamlı farklılıktan söz edilmemektedir. Bahsedilen çalışmada 'bilgiyi kullanma' boyutu dışındaki boyutlarda sınıf düzeyine göre anlamlı farklılığın çıkmaması araştırmanın sonuçlarıyla paralellik gösterirken sadece 'bilgiyi kullanma' boyutunda 1.sınıf öğrencilerin lehine anlamlı farklılığın çıkması ise araştırmanın sonuçlarıyla örtüşmemektedir. Bunun sebebi bahsedilen çalışmanın 1. ve 4.sınıflar ile bu araştırmanın ise 2. ve 3.sınıflar ile yürütülmesinden kaynaklanabilir. Sınıf düzeyleri değiştikçe öğretmen adaylarının bilgiyi kullanma noktasında farklı düzeylere ulaştığı söylenebilir. Özbay ve Çelik (2013) de Türkçe öğretmen adaylarının katılımıyla gerçekleştirdikleri çalışmalarında bilgi okuryazarlığı düzeyi ile sınıf düzeyi arasında 4.sınıf öğrencilerinin lehine anlamlı bir farklılık tespit etmiştir. Bu çalışmanın araştırmanın sonucuyla farklılık göstermesinin sebebi farklı bölüm ve sınıf düzeyine hitap etmesinden kaynaklanabilir.

Araştırmanın bir başka sonucu sınıf öğretmeni adaylarının sosyal sorun çözme düzeylerinin yüksek olduğudur. Bu durum, sosyal sorun çözmenin tüm alt boyutları için de geçerlidir. Alanyazındaki çalışmalara bakıldığında sınıf öğretmeni adaylarının sosyal sorun çözme becerileri ortalamanın üzerinde bulunmuştur (Ağlamış, 2019; Samancı ve Uçan, 2015).

Araştırmadan elde edilen bir diğer sonuç sınıf öğretmeni adaylarının cinsiyet ve sınıf düzeyi değişkenlerinin sosyal sorun çözme düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisine rastlanılmamasıdır. Samancı ve Uçan (2015) çalışmalarında öğretmen adaylarının sosyal sorun çözme düzeylerinde istatistiksel olarak cinsiyet değişkeninin sosyal sorun çözme becerisi üzerine etkisi olan bir değişken olmadığını tespit etmiş ve sınıf düzeyine göre de anlamlı bir farklılık gözlemlememişlerdir. Yine Saracaloğlu (2009) tarafından yapılan çalışmada sınıf öğretmeni adaylarının problem çözme becerilerinin sınıf düzeyi ve cinsiyet değişkenine göre farklılaşmadığı bulunmuştur. Yapılan bu çalışmalar araştırmanın sonuçlarını desteklerken Yenice (2012)'nin fen bilgisi, sosyal bilgiler ve sınıf öğretmeni adaylarıyla gerçekleştirmiş olduğu çalışmasında sınıf düzeyinin 1.sınıf ile 4.sınıf düzeyindeki öğretmen adayları arasında 4.sınıf düzeyi lehine; 3.sınıf ile 4.sınıf düzeyindeki öğretmen adayları arasında ise 4.sınıf düzeyi lehine olduğunu tespit etmiştir. Bu çalışma, araştırmanın sonuçlarıyla farklılık göstermektedir. Bunun sebebinin Yenice (2012)'nin çalışmasının sadece sınıf öğretmeni adaylarıyla değil farklı bölümde öğrenim gören öğretmen adaylarıyla gerçekleştirilmiş olduğu söylenebilir.

Araştırmanın sonucunda sınıf öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlık düzeyleri ile sosyal sorun çözme becerileri arasında zayıf düzeyde, pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Araştırmanın sonucu problem durumunda belirtilen 'sosyal sorun çözme becerisinin, problemi tanımlama ve probleme yönelik alternatif fikirler üretme kısmında doğru ve güvenilir bilgiye ulaşma; sorunun çözümüne karar verme ve doğru çözümü bulma ve bunu onaylama noktasında da bilgiyi etkili bir şekilde kullanmada bilgi okuryazarlığı ile ilişkisinin olabileceği düşünülmektedir' ifadesini desteklemektedir. Aynı zamanda araştırmanın sonucu literatürde yer alan Aksan ve Sözer (2007)'in 'bir problemle karşı karşıya kalındığında bu problemi çözüme kavuşturmak için neler yapılması gerektiği hakkında bilgi sahibi olmanın önemi' ve Doyle (1992)'un 'bilgi okuyazarı olan kişinin var olan bilgiyi yeni bilgiye entegre ederek bu bilgiyi eleştirel düşünmede ve problem çözümede kullanabilmesi' ifadelerini desteklemektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Araştırmanın sonucunda sınıf öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlık ve sosyal sorun çözme beceri düzeylerinin yüksek olduğu ve bu beceri puanlarının cinsiyete ve sınıf düzeyine göre farklılaşmadığı tespit edilmiştir. Aynı zamanda sınıf öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlığı düzeyleri ile sosyal sorun çözme becerileri arasında zayıf düzeyde, pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Sınıf öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlık düzeyleri yükseldikçe sosyal sorun çözme becerisinden aldıkları puanlar da yükselmektedir. Buradan hareketle eğitim fakültelerinde öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlığı düzeylerini geliştirmeye yardımcı olmak amacıyla üniversite kütüphaneleriyle iş birliği içerisinde yürütülen etkinlikler gerçekleştirilebilir. Sosyal sorun çözme becerisi noktasında ise öğretim elemanları derslerde öğretmen adaylarının günlük hayatta ya da okul deneyimi ve öğretmenlik uygulamalarında karşı karşıya kaldıkları sorunları sınıf ortamında paylaşmalarını ve bu sorunlara karşı yönetime ve geliştirilebilecek çözüm önerilerine sınıfça karar verme çalışmalarını yaptırılabilir. Yine öğretim

elemanları derslerinde örnek olay gibi yöntemleri kullanarak öğretmen adaylarını bir sorun ile karşı karşıya bırakıp o sorunu çözmeye yönelik bilgiyi elde etme ve bu bilgiyi sorunu çözmeye kullanma gibi etkinliklere yer verebilir. Öğretmen adaylarının bu becerilerini geliştirmeye yönelik araştırmacılara daha geniş ve kapsamlı deneysel çalışmalar yapmaları önerilebilir.

6. Kaynaklar

- Adıgüzel, A. (2011). Bilgi okuryazarlığı ölçeğinin geliştirilmesi. *Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17, 15-28.
- Ağlamış, F. (2019). *Sınıf öğretmeni adaylarının sosyal problem çözme sürecinde sosyal problem çözme ve bilişsel farkındalık stratejilerini kullanma durumlarının incelenmesi*. Yayımlanmış yüksek lisans tezi. Gaziantep Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Gaziantep.
- Akdağ, M., Karahan, M. (2004). Üniversite öğrencilerinin bilgi okuryazarlık düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Eğitim ve Bilim Dergisi*, 29(134), 19-27.
- Akkoyunlu, B., Kurbanoglu, S. (2003). Öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlığı ve bilgisayar öz-yeterlik algıları üzerine bir çalışma. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 24, 1-10.
- Aksan, N., Sözer, M. A. (2007). Üniversite öğrencilerinin epistemolojik inançları ile problem çözme becerileri arasındaki ilişkiler. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8(1), 31-50.
- American Library Association (1989). Presidential Committee on Information Literacy (Final Report). Chicago: ALA.
- Argon, T., Öztürk Ç., Kılıçaslan H. (2008). Sınıf öğretmenliği öğretmen adaylarının bilgi okur-yazarlığı becerileri üzerine bir durum çalışması. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8(2), 13-22.
- Ayvaz-Tuncel, Z., Demirel, M. (2010). İlköğretim öğrencilerinin sosyal sorun çözme becerilerinin geliştirilmesine ilişkin bir çalışma. *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, 21(1), 25-44.
- Bakırcı, H., Günbatar, M. S. (2017). Öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlık düzeyleri ile bilgi ve iletişim teknolojilerine yönelik tutumları. *Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(3), 543-563.
- Başaran, M. (2005). Sınıf öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlıklarının değerlendirilmesi. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25(3), 163-177.
- Bilgin, A. (2010). *Üniversite öğrencilerinin çeşitli değişkenlere ve denetim odağına göre problem çözme beceri algıları*. Yayımlanmış yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Buğa, A., Özkamalı, E., Altunkol-Wise, F., Çekiç, A. (2018). Üniversite öğrencilerinin bilişsel esneklik düzeylerine göre sosyal problem çözme tarzlarının incelenmesi. *Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2(1), 48-58.
- D' Zurilla, T. J. & Nezu, A. M. (2003). Introduction, brief history, and social problem-solving constructs. K. S. Dobkinson (Ed.), *Problem Solving Therapies* (p. 3-16). New York: The Guilford.
- D' Zurilla, T. J., Maydeu-Olivares, A. (1995) Conceptual and methodological issues in problem-solving assessment. *Behavior Therapy*, 26, 409-432.
- D' Zurilla, T. J., Maydeu-Olivares, A., Gallardo-Pujol, D. (2011). Predicting social problem solving using personality traits. *Personality and Individual Differences*, 50(2), 142-147.
- Doyle, C. S. (1992). *Outcome measures for information literacy within the national educational goals of 1990* (Final Report to National Forum on Information Literacy). Flagstaff, AZ: National Forum on Information Literacy.
- Duyan, V., Gelbal, S. (2008). Sosyal sorun çözme envanterinin Türkçeye uyarlama çalışması. *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, 19(1), 7-28.
- D' Zurilla, T. J., Goldfried, M. R. (1971). Problem solving and behavior modification. *Journal of Abnormal Psychology*, 78(1), 107-126.
- Evrekli, E., İnel, D., Türkmen, L. (2011). Sınıf öğretmeni adaylarının problem çözme becerilerinin araştırılması. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29(29), 167-178.
- Göksün, D. O. (2016). *Öğretmen adaylarının 21.yy. öğrenen becerileri ve 21.yy. öğreten becerileri arasındaki ilişki*. Yayımlanmış doktora tezi. Anadolu Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- ISTE, (2000). International Society for Technology Education, <https://id.iste.org/docs/excerpts/connet-excerpt.pdf>, Erişim tarihi: 10.03.2020

- Karasar, N. (2011). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel.
- Kargı, E. (2009). *Bilişsel yaklaşıma dayalı kişiler arası sorun çözme becerileri kazandırma (BSC) programının etkililiği: okul öncesi dönem çocukları üzerinde bir araştırma*. Yayınlanmış doktora tezi. Ankara Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Kaya, S., Durmuş, A. (2008). Öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlığı ve araştırma yaparken interneti kullanma düzeyleri, *II. Uluslararası Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Sempozyumu* Sempozyum Kitabı (s.778-786). Kuşadası: Türkiye.
- Kıymacı, A. (2019). *Öğretmenleri bilgi okuryazarlığının bazı değişkenlere göre incelenmesi*. Yayınlanmış yüksek lisans tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Kızılaslan, D. (2007). *Bilgi okuryazarlığı ve üniversite kütüphaneleri: bilgi okuryazarlığı planı hazırlama unsurları*. Yayınlanmış yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kuloğlu, A., Arı, Ü. (2014). Fen ve teknoloji öğretmen adaylarının problem çözme becerilerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(8), 94- 109.
- Oktar, S. (2018). *Üniversite öğrencilerinin özgeçmiş, kişilik özellikleri ve sosyal problem çözme becerileri arasındaki ilişkinin incelenmesi*. Yayınlanmış yüksek lisans tezi. Selçuk Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Üniversitesi, Konya.
- Özbay, M., Çelik, M. E. (2013). Türkçe öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlık düzeylerinin incelenmesi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 1(4), 10-21.
- Parlaktaş, B. (2018). *Fen bilgisi öğretmen adaylarının laboratuvar öğrenme ortamı, bilişsel esneklikleri ve sosyal sorun çözme becerilerine yönelik algılarının incelenmesi*. Yayınlanmış yüksek lisans tezi. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü, Aydın.
- Parlar, H. (2012). Bilgi toplumu, değişim ve yeni eğitim paradigması. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 4, 193-209.
- Saatçioğlu, Ö., Özmen, Ö., Sürel-Özer, P. (2003). Bilgi okuryazarlığı becerilerinin geliştirilmesinde kütüphanelerin rolü ve Dokuz Eylül Üniversitesi uygulaması. *Bilgi Dünyası*, 4(1), 45-63.
- Samancı, O., Uçan, Z. (2015). Sınıf öğretmenliği adaylarının sosyal sorun çözme beceri düzeylerinin incelenmesi. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 152-162.
- Saracaloğlu, A. S., Yenice, N., Karasakaloğlu, N. (2009). Öğretmen adaylarının iletişim ve problem çözme becerileri ile okuma ilgi ve alışkanlıkları arasındaki ilişki. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(2), 187-206.
- SCANS, (1991). What Work Requires of Schools: A Report of America 2000. The Secretary's Commission on Achieving Necessary Skills, <http://wdr.doleta.gov/SCANS/whatwork/whatwork.pdf>, Erişim tarihi: 16.03.2020.
- TDK, (2020). Türk Dil Kurumu Sözlükleri, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=>, Erişim tarihi: 25.03.2020.
- Virkus, S. (2003). Information literacy in Europe: a literature review. *Information Research Journal*, 8(4), 159.
- Wagner, T. (2008). *The global achievement gap: Why even our best schools don't teach the new survival skills our children need-and what we can do about it*. New York: Basic Books.
- Yasa, H. D. (2018). *Öğretmen adaylarının yaşam boyu öğrenme eğilimleri ile bilgi okuryazarlığı becerileri arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi*. Yayınlanmış yüksek lisans tezi. Bartın Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bartın.
- Yenice, N. (2012). Öğretmen adaylarının öz-yeterlik düzeyleri ile problem çözme becerilerinin incelenmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(39), 36-58.

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

12-14 Aralık 2020 Sakarya / Türkiye

Sınıf Öğretmeni Adaylarının Küresel Vatandaşlık Düzeyleri ile Sosyal Girişimcilik Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi

Doç. Dr. Soner ALADAĞ¹ - Dr. Öğr. Üyesi Berker BULUT²
Büşra Nur GÜNTEKE³ - Dilşat UZUNOĞLU⁴ - Özge BIKMAZ BİLGEN⁵

Özet

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin hızla geliştiği küreselleşen dünya ile birlikte öğrencilerin küresel yetkinlik, sosyal sorumluluk ve sivil katılım gibi özelliklere sahip olmaları önem kazanmıştır. Öğretmenler için "küresel vatandaş" olmak önemli bir sorumluluk haline gelmiştir. Küresel vatandaş yalnızca kendi ülkesinin değil küresel bir dünyanın sorumlu vatandaşıdır. Bu durumda bireylerin çevresel sorunları fark etmeleri ve bu sorunların çözümüne ilişkin etkinlikler planlamaları ya da planlanmış etkinliklere katılım sağlamaları gerekmektedir. Bahsedilen farkındalık ve katılım ise sosyal girişimcilik ve küresel vatandaşlık ile sağlanabilir. Bu araştırmanın amacı sınıf öğretmeni adaylarının sosyal girişimcilik ile küresel vatandaşlık özelliklerini çeşitli değişkenler açısından incelemek ve sosyal girişimcilik ile küresel vatandaşlık düzeyleri arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktır. Bu amaçla araştırma kapsamında öğretmen adaylarına sosyal girişimcilik düzeylerini ve küresel vatandaşlık düzeylerini ortaya koyan ölçekler uygulanmıştır. Araştırma ilişkisel tarama modelinde bir çalışma olup, bir devlet üniversitesinde 2019-2020 öğretim yılı bahar döneminde öğrenim gören üçüncü ve dördüncü 156 sınıf öğretmeni adayı ile gerçekleştirilmiştir. Araştırmada "Aday Öğretmenlerin Sosyal Girişimcilik Özellikleri Ölçeği" "Küresel Vatandaşlık Ölçeği" kullanılmıştır. Araştırmanın sonucunda sınıf öğretmeni adaylarının küresel vatandaşlık düzeyleri ve sosyal girişimcilik düzeyleri arasında orta düzeyde, pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu bulunmuştur. Ayrıca araştırmada elde edilen veriler neticesinde sınıf öğretmeni adaylarının küresel vatandaşlık becerilerinin orta düzeyde, sosyal girişimcilik becerilerinin ise yüksek düzeyde olduğu görülmüştür. Sınıf öğretmeni adaylarının sivil toplum kuruluşuna üye olma, okul topluluğuna üye olma ve sosyal projede yer alma değişkenlerinin küresel vatandaşlık becerileri üzerinde; günlük internet kullanım sıklığı ve okul topluluğuna üye olma değişkenlerinin de sınıf öğretmenlerinin sosyal girişimcilik becerileri üzerinde anlamlı bir etki oluşturduğu görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Küresel Vatandaşlık, Sosyal Girişimcilik, Sınıf Öğretmeni Adayları.

1. Giriş

Dünyamızdaki teknolojik gelişme ve ilerlemelerin özellikle son dönemlerde ivme kazanması, günlük yaşantımızda pek çok yeniliğe ve gelişime olanak sağlamıştır. Örneğin, teknolojik alanda meydana gelen bu yenilik ve ilerlemeler eğitimden sağlığa, ekonomiden tarıma, siyasetten spora neredeyse her alanda yaşanmaktadır. Bireylerin bu noktada mutlaka sahip olması gereken bazı bilgi, beceri ve değerler vardır. Birey yaşadığı ve yaşamak istediği bir dünyadan sorumludur. Bu kapsamda da bireylerin küreselleşme, toplumsal olaylara karşı girişimci olma, eleştirel düşünme, sorunlara çözüm üretme, empati, sosyal sorumluluk ve toplumsal duyarlılık vb. açılardan kendini geliştirmesi gerekmektedir.

¹ Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, soner.aladag@adu.edu.tr

² Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, berkerbulut@adu.edu.tr

³ Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sınıf Eğitimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi busranurgunteke@gmail.com

⁴ Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sınıf Eğitimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, dilsatuzunoglu@gmail.com

⁵ Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, ozgebikmaz86@hotmail.com

Teknolojinin hızlı bir şekilde ilerleme kaydetmesi küreselliğin yaygınlaşmasına yani toplumların birbirleriyle iletişim halinde olmasına ve birbirlerine uyum sağlamasına imkân tanımıştır. Böylelikle, popüler kültür yerel kültürün yerini almış ve küresel vatandaşlık kavramı oluşmuştur (Günaydın, 2019).

Küresel vatandaşlık kapsamında hem ulusal hem de uluslararası boyutta, toplumsal, ekonomik, kültürel, siyasal alanlarda uzlaşarak karar alma; cinsiyet eşitliği, ırksal, etnik, ulusal ve dinsel uyum, ortak faydalar için özveride bulunma gibi ilkeler yer almaktadır (Gürdoğan-Bayır vd., 2014). Küresel vatandaşlık müfredatını hazırlayan OXFAM (2006) küresel vatandaşlığı şu şekilde tanımlamıştır:

“Geniş bir dünyanın ve bu dünyanın vatandaşı olarak kendi rolünün farkındadır, çeşitliliğe değer verir ve saygı duyar, dünyanın işleyişini anlar., sosyal adaletsizliğe karşı öfkeli, yerelden küresele çeşitli düzeyde topluluklara katılır, dünyayı daha adil ve sürdürülebilir bir yer yapmak için her türlü eyleme hazırdır, yaptığı eylemler için sorumluluk alır.”

Küresel vatandaşlık; küresel güçleri ve bunların bireylerin yaşamına olan etkisini bilmek, kültürü ve kültürel farklılıkları anlamak, dünya sorunlarını farklı bakış açılarından analiz edebilmek ve dünya hakkında yeni fikirler üretebilmektir (Burrows, 2004). Küresel vatandaşlar, dünyadaki bütün varlıkların birbirleriyle bağlantılı halde olduklarını kavrayan, ekolojik devamlılık ve sosyal adaletin önemine hâkim olan kişilerdir (Burman vd., 2013). Küresel vatandaş, yalnızca kendi ülkesinin değil yaşadığı ve aynı zamanda sorumluluğunu üstlendiği bir dünyanın vatandaşıdır. Olaylara dünya veya insanlık gözüyle bakan ve gelecek nesillere yaşanabilir bir hayat bırakmaya çalışan evrensel bir bireydir. Bu yüzden küresel vatandaşlık, bir dünya vatandaşı olarak aktif ve sorumlu hareket etmeyi gerektirir (Kan, 2009).

Küresel vatandaşın özellikleri ve tanımları incelendiğinde bireylerin sosyal girişimcilik yönünün ön plana çıktığı görülmektedir. Çünkü küresel vatandaş demek hem toplumsal olayların farkında olan hem de bu olaylara eleştirel gözle bakıp çözüm üreten girişimci bir vatandaş demektir. Sosyal girişimcilik kavramı sosyallik ve girişimcilik kavramlarının bir araya gelmesi sonucu oluşmuş bir kavramdır. Girişimcilik kavramı ekonomik ve bireysel bir anlama sahipken, sosyallik kavramı çok daha kapsamlı bir kavramdır. Her iki kavramın birleşiminden oluşan sosyal girişimcilik kavramı net bir tanıma sahip olmamasının yanı sıra değişik görüşleri de beraberinde getirmektedir (Aslan vd., 2012).

Sosyal girişimcilik, girişimciliğin ekonomik özelliklerinin yanı sıra toplumsal sorumluluk yönünü de vurgulamaktadır. Aynı zamanda sosyal değişimi gerçekleştirmek, sosyal değer yaratmak ya da toplumsal ihtiyaçları karşılamak amacıyla kaynakların yenilikçi bir biçimde kullanımını içeren bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Thompson, 2002). Sosyal girişimcilikte para güdüsünün yerine sosyal fayda güdüsü yer almaktadır (Özdevecioğlu ve Cingöz, 2009). Kâr amacı gütmeyi öncelikli amaç olarak vurgulayan girişimcilik kavramının tam tersine sosyal girişimcilik, sosyal amaçlar doğrultusunda yenilik yaratarak sosyal dönüşümü sağlamayı amaçlar (Güler, 2010).

Sosyal girişimci bir birey; ihtiyaçları hisseden, ihtiyaç kaynaklarını bulabilen, risk alabilen, diğer bireylerle bir araya gelerek onları güdüleyebilen kişi olarak tanımlanabilir. Bir başka ifadeyle sosyal girişimciler, ekonomik ve toplumsal boyutlara önemli ölçüde katkılar yapabilen sosyal değişim ajanları olarak tanınmaktadırlar (Salamzadeh vd., 2011). Sosyal girişimci, içinde yaşadığı toplumda meydana gelen sosyal aksaklıkları fark ederek o zamana dek akla gelmeyen ya da cesaret edilemeyen bir yaklaşımla sorunların üzerine giden; yaratıcı, duyarlı, ısrarcı, gerçekçi tavırları ile fark yaratan ve toplumun güvenini kazanan bireydir (Denizalp, 2007).

Küreselleşmekte olan bir dünya beraberinde öğrencilerin küresel bilgi, beceri ve değer sahibi olmalarını da gerektirmektedir. Günümüzde bilgi paylaşımının da artması ile birlikte her bireye toplumsal sorumluluklar yüklenmektedir. Bu da küresel bir vatandaşın aynı zamanda toplumsal sorumluluk özelliğine sahip sosyal girişimci bir birey olmasını gerektirmektedir. Küresel bir vatandaşın çevresinde ve dünyada meydana gelen aksaklıkların farkında olan ve bu aksaklıklara çözüm üreten bir vatandaş olması aynı zamanda onun sosyal girişimci bir birey olması sonucunu da doğurmaktadır.

Bireylerin çevresel davranışlarını olumlu anlamda değiştirebilmek için çevresel sorunların farkına varmaları ve bu sorunların çözümüne yönelik yerel ve küresel ölçekte faaliyet planlamaları ya da planlanmış etkinliklere katılmaları sağlanmalıdır. Bu farkındalık ve katılım da küresel vatandaşlık ve sosyal girişimcilik ile sağlanabilir (Çermik, 2015).

Günümüzde toplumlar arasındaki etkileşimin büyük oranda artmasıyla birlikte bireylerin küresel vatandaşlık ve sosyal girişimcilik özelliklerine sahip olmaları gerektiği düşünülmektedir. Küresel bir vatandaş ve sosyal girişimci olan bir bireyin sahip olması gereken özellikler incelendiğinde aralarında benzerlik bulunduğu görülmektedir. Bu sebeple küresel bir vatandaşın aynı zamanda sosyal girişimcilik özelliklerine de sahip olacağı ön görülmektedir. Bu doğrultuda yapılan çalışmanın amacı bireyle-

rin küresel vatandaşlık düzeyleri ile sosyal girişimcilik düzeyleri arasındaki ilişkiyi tespit etmektir. Bu amaç doğrultusunda araştırmada yanıt aranacak problemler şunlardır:

1. Sınıf öğretmeni adaylarının küresel vatandaşlık düzeyleri nedir?
2. Sınıf öğretmeni adaylarının küresel vatandaşlık düzeyleri; cinsiyete, öğrenim gördüğü sınıf düzeyine, günlük internet kullanım sıklığına, herhangi bir Sivil Toplum Kuruluşuna üye olma durumuna, okullardaki topluluklardan herhangi birine üye olma durumuna ve herhangi bir sosyal projede görev alma durumuna göre farklılaşmakta mıdır?
3. Sınıf öğretmeni adaylarının sosyal girişimcilik düzeyleri nedir?
4. Sınıf öğretmeni adaylarının sosyal girişimcilik düzeyleri; cinsiyete, öğrenim gördüğü sınıf düzeyine, günlük internet kullanım sıklığına, herhangi bir Sivil Toplum Kuruluşuna üye olma durumuna, okullardaki topluluklardan herhangi birine üye olma durumuna ve herhangi bir sosyal projede görev alma durumuna göre farklılaşmakta mıdır?
5. Sınıf öğretmeni adaylarının küresel vatandaşlık düzeyleri ile sosyal girişimcilik düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

2. Yöntem

2.1. Araştırma Modeli

Üçüncü ve dördüncü sınıfta öğrenim görmekte olan sınıf öğretmeni adaylarının sosyal girişimcilik ve küresel vatandaşlık düzeyleri arasındaki ilişkiyi belirlemeyi amaçlayan bu araştırmada nicel araştırma yöntemlerinden ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. İlişkisel tarama modelleri, iki ya da daha çok sayıdaki değişken arasında var olan değişimi ve/veya derecesini belirlemeyi amaçlayan araştırma modelleridir. Bu tür bir düzenlemede, aralarında ilişki aranacak değişkenler, tekil tarama olduğu gibi, ayrı ayrı sembolleştirilir. Ancak bu sembolleştirme (değerler verme, ölçme), ilişkisel bir çözümlenmeye imkân tanıyacak biçimde yapılmalıdır. İlişkisel çözümlenme iki şekilde yapılabilir. Bunlar; korelasyon türü ilişki ve karşılaştırma yolu ile elde edilen ilişkilere (Karasar, 2011, s. 81).

2.2. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu bir devlet üniversitesinde 2019-2020 öğretim yılı bahar yarı yılında sınıf eğitimi programında öğrenim gören üçüncü ve dördüncü sınıf öğretmen adayları oluşturmaktadır. Sınıf öğretmeni adaylarından 80 kişi 3. Sınıf, 76 kişi 4. Sınıflardan oluşmaktadır. 3. Sınıflardaki 80 katılımcıdan 59'u kadın, 21'i erkektir. 4. Sınıflardaki 76 katılımcıdan ise 50'si kadın, 26'sı erkektir. Bununla birlikte çalışmaya katılan kadın öğretmen adaylarının sayısı erkek öğretmen adaylarına göre daha fazladır. Toplamda 109 kadın ve 47 erkek olmak üzere 156 öğretmen adayı ile çalışma yürütülmüştür. Küresel salgın nedeniyle birinci ve ikinci sınıflarda uygulama yapılamamıştır. Katılımcıların seçiminde, kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Ayrıca öğretmen adaylarının gönüllülük esasına göre çalışmaya katılım göstermeleri istenmiştir.

2.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmada öğrencilerin küresel vatandaşlık düzeylerini belirlemek amacıyla Morais ve Ogden (2011) tarafından geliştirilip Türkçe uyarlaması Şahin ve Çermik (2014) tarafından yapılan "Küresel Vatandaşlık Ölçeği" kullanılmıştır. Ölçek beşli likert tipi bir ölçme aracıdır, 30 maddeden ve 3 alt boyuttan oluşmaktadır. Bu alt boyutlar; Sosyal Sorumluluk, Küresel Yetkinlik ve Küresel Sivil Katılımdır. Ölçeğin puanlaması "kesinlikle katılmıyorum (1) ve kesinlikle katılıyorum (5)" şeklindedir. Ölçekten alınabilecek en yüksek puan 150, en düşük puan 50'dir. Ölçeğin Sosyal Sorumluluk boyutundaki maddelerin tamamı ters puanlanmaktadır. Ölçeğin geçerlik işlemleri için açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi yapılmış ve açımlayıcı faktör analizinde %51,63 varyans açıklayan üç faktörlü bir yapı elde edilmiş ve bu yapının model uyum indekslerinin iyi düzeyde olduğu bulunmuştur. Güvenirlik analizinde ise ölçeğin toplamına ilişkin iç tutarlık katsayısının $a=.72$ ve alt boyutların iç tutarlık katsayısının ise .70 ile .72 arasında değiştiği bulunmuştur. Bu yapının doğrulayıcı faktör analizi ile de doğrulandığı tespit edilmiştir.

Araştırmada öğrencilerin sosyal girişimcilik düzeylerini belirlemek amacıyla, Konaklı ve Söğüş (2013) tarafından geliştirilen "Aday Öğretmenlerin Sosyal Girişimcilik Özellikleri Ölçeği" kullanılmıştır. Ölçek beşli likert tipi bir ölçme aracıdır, 21 maddeden ve 3 boyuttan oluşmaktadır. Bu boyutlar; risk alma, özgüven ve kişisel yaratıcılıktır. Ölçeğin geçerlik işlemleri için açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Açımlayıcı faktör analizi sonuçları ölçeğin 3 faktörden oluştuğunu ve toplam varyansın %41 olduğunu göstermiştir. Güvenirlik analizinde ise 21 maddelik ölçeğin genel güvenirlilik değeri .855 olarak bulunmuştur. Risk alma alt boyutu iç tutarlık katsayısı .716, özgüven alt boyutu iç

tutarlık katsayısı .767 ve kişisel yaratıcılık alt boyutu iç tutarlık katsayısı .70 bulunmuştur. Bu yapının doğrulayıcı faktör analizi ile de doğrulandığı tespit edilmiştir.

2.4. Veri Toplama Süreci

Belirlenen sınıflarda uygulamaların yapılması ve verilerin toplanmasına yönelik bu süreç araştırmacı tarafından ölçek sahiplerinden ve dersin öğretim elemanlarından izinlerin alınmasının ardından başlamıştır. Gerekli izinlerin alınmasının ardından ölçekler araştırmacı tarafından öğrencilere yüz yüze uygulanmıştır. Her iki ölçek de tek bir oturumda sunulmuştur. Ölçeklerin toplam yanıtlanma süresi yaklaşık 9 dakikadır.

2.5. Veri Analizi

Verileri analiz etmeden önce normallik varsayımının karşılanıp karşılanmadığı Kolmogorov-Smirnov testi ile sınımlanmıştır. Buna göre öğretmen adaylarının “Küresel Vatandaşlık Ölçeği” (Kolmogorov Smirnov $p=0.200$, $p>0.05$) ve “Sosyal Girişimcilik Ölçeği” (Kolmogorov Smirnov $p=0.200$, $p>0.05$) ortalama puanlarının her ikisinin de normal dağılım gösterdiği söylenebilir.

Öğretmen adaylarının sosyal girişimcilik düzeyleri ve küresel vatandaşlık düzeylerini belirlemek amacıyla betimsel istatistik analizinden yararlanılmıştır. Öğretmen adaylarının sosyal girişimcilik düzeyleri ve küresel vatandaşlık düzeylerinin; cinsiyet, sınıf düzeyi, internet kullanım sıklığı, sivil toplum kuruluşu üyeliği, okul topluluğu üyeliği ve sosyal projede yer alma değişkenlerine göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek için bağımsız örneklem t-testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Sosyal girişimcilik düzeyleri ve küresel vatandaşlık düzeyleri arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla basit doğrusal korelasyon analizi kullanılmıştır.

3. Bulgular

3.1. Birinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Tablo 1. Öğretmen Adaylarının Küresel Vatandaşlık Beceri Düzeyleri

Boyutlar	n	En Düşük	En Yüksek	\bar{x}	S	Alnabilecek En Yüksek Puan
Sosyal Sorumluluk	156	12	30	24.26	3,32	30
Küresel Yetkinlik	156	18	52	36.46	5,93	55
Küresel Sivil Katılım	156	13	63	39	10,26	65
Toplam	156	61	140	99.73	15,41	150

Tablo 1 incelendiğinde, sınıf öğretmeni adaylarının sosyal sorumluluk alt boyutunda 30 puan üzerinden 24,26 puan, küresel yetkinlik alt boyutunda 55 puan üzerinden 36,46 puan, küresel sivil katılım alt boyutunda 65 puan üzerinden 39 puan aldıkları görülmektedir. Buna göre küresel vatandaşlık ölçeğinin her bir alt boyutu için öğretmen adaylarının orta düzeyde olduğu söylenebilir. Küresel vatandaşlık ölçeğinden alınan toplam puanların ortalamasının ise 150 puan üzerinden 99.73 olduğu görülmektedir. Buna göre öğretmen adaylarının küresel vatandaşlık becerilerinin orta düzeyde olduğu söylenebilir.

3.2. İkinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

a. Cinsiyet Değişkenine İlişkin Bulgular

Tablo 2. Küresel Vatandaşlık Ölçeği Cinsiyet Değişkenine İlişkin t-testi Sonuçları

Gruplar	Değişken	n	\bar{X}	S	sd	t	p
Sosyal Sorumluluk	Kadın	109	24.39	3.18	154	0.752	0.453
	Erkek	47	23.95	3.64			
Küresel Yetkinlik	Kadın	109	36.40	6.07	154	-0.205	0.838
	Erkek	47	36.61	5.67			
Küresel Sivil Katılım	Kadın	109	39.88	10	154	1.628	0.106
	Erkek	47	36.97	10			
Toplam	Kadın	109	100.67	15.04	154	1.164	0.246
	Erkek	47	97.55	16.18			

Tablo 2 incelendiğinde, sınıf öğretmeni adaylarının cinsiyetlerinin küresel vatandaşlık beceri düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını ortaya koymak için yapılan ilişkisiz örneklem t-testinde küresel vatandaşlık ölçeği alt boyutlarından alınan puanlar ve küresel vatandaşlık ölçeğinin genelinden alınan toplam puana bakıldığında kadınların test puan ortalamaları (100.67) ile erkeklerin test puan ortalamaları (97.55) arasında anlamlı bir fark görülmemiştir ($p=0.246$, $p>0.05$). Bu durumda cinsiyetin küresel vatandaşlık becerisi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı söylenebilir.

b. Sınıf Düzeyi Değişkenine İlişkin Bulgular

Tablo 3. Küresel Vatandaşlık Ölçeği Sınıf Düzeyi Değişkenine İlişkin t-testi Sonuçları

Gruplar	Değişken	n	X	S	sd	t	p
Sosyal Sorumluluk	3.Sınıf	80	24.21	3.58	154	-0.193	0.847
	4.Sınıf	76	24.31	3.05			
Küresel Yetkinlik	3.Sınıf	80	36.63	6.13	154	0.365	0.716
	4.Sınıf	76	36.28	5.76			
Küresel Sivil Katılım	3.Sınıf	80	39.50	8.86	154	0.615	0.540
	4.Sınıf	76	38.48	11.59			
Toplam	3.Sınıf	80	100.35	14.12	154	0.508	0.612
	4.Sınıf	76	99.09	16.73			

Tablo 3 incelendiğinde, sınıf öğretmeni adaylarının sınıf düzeylerinin küresel vatandaşlık beceri düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını ortaya koymak için yapılan ilişkisiz örneklem t-testinde küresel vatandaşlık ölçeği alt boyutlarından alınan puanlar ve küresel vatandaşlık ölçeğinin genelinden alınan toplam puana bakıldığında 3. sınıfların test puan ortalamaları (100.35) ile 4. sınıfların test puan ortalamaları (99.09) arasında anlamlı bir fark görülmemiştir ($p=0.612$, $p>0.05$). Bu durumda sınıf düzeyinin küresel vatandaşlık becerisi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı söylenebilir.

c. İnternet Kullanım Sıklığı Değişkenine İlişkin Bulgular

Tablo 4. Küresel Vatandaşlık Ölçeğinden Alınan Puanların İnternet Kullanım Sıklığı Değişkenine Göre Dağılımı

Gruplar	Değişken	n	X	S
Sosyal Sorumluluk	0-1 Saat	6	24	2.89
	1-3 Saat	53	24.67	3.25
	3-5 Saat	57	24.22	3.16
	5+ Saat	40	23.80	3.74
Küresel Yetkinlik	0-1 Saat	6	31.33	6.56
	1-3 Saat	53	37.62	6.05
	3-5 Saat	57	36.33	5.57
	5+ Saat	40	35.90	5.90
Küresel Sivil Katılım	0-1 Saat	6	32.16	8.86
	1-3 Saat	53	40.22	10.67
	3-5 Saat	57	38.40	9.51
	5+ Saat	40	39.27	10.83
Toplam	0-1 Saat	6	87.50	12.69
	1-3 Saat	53	102.52	15.53
	3-5 Saat	57	98.96	13.72
	5+ Saat	40	98.97	17.19

Tablo 5. Küresel Vatandaşlık Ölçeğinden Alınan Puanların İnternet Kullanım Sıklığı Değişkenine Göre ANOVA Sonuçları

Gruplar	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p
Sosyal Sorumluluk	Gruplararası	18.24	3	6.08	0.544	0.653
	Gruplariçi	1697.98	152	11.17		
	Toplam	1716.22	155			
Küresel Yetkinlik	Gruplararası	242.787	3	80.92	2.354	0.074
	Gruplariçi	5226.05	152	34.38		
	Toplam	5468.84	155			
Küresel Sivil Katılım	Gruplararası	383.18	3	127.72	1.216	0.306
	Gruplariçi	15961.81	152	105.01		
	Toplam	16344.99	155			
Toplam	Gruplararası	1368.61	3	456.20	1.957	0.123
	Gruplariçi	35441.61	152	233.16		
	Toplam	36810.22	155			

Tablolar incelendiğinde, sınıf öğretmeni adaylarının internet kullanım sıklıklarının azalması genel olarak küresel vatandaşlık ölçeğinden alınan puanlarda artış olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte sınıf öğretmeni adaylarının internet kullanım sıklıklarının küresel vatandaşlık beceri düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını ortaya koymak için yapılan tek yönlü varyans analizinde küresel vatandaşlık ölçeğinden alınan toplam puanın ve alt boyutlardan elde edilen ortalama puanların arasında anlamlı bir fark görülmemiştir ($F=1.957$, $p=0.123$, $p>0.05$). Bu durumda internet kullanım sıklığının küresel vatandaşlık becerisi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı söylenebilir.

d. Sivil Toplum Kuruluşu Üyeliği Değişkenine İlişkin Bulgular

Tablo 6. Küresel Vatandaşlık Ölçeği Sivil Toplum Kuruluşu Üyeliği Değişkenine İlişkin t-testi Sonuçları

Gruplar	Değişken	n	X	S	sd	t	p
Sosyal Sorumluluk	Evet	18	24.22	2.88	154	-0.55	0.956
	Hayır	138	24.26	3.39			
Küresel Yetkinlik	Evet	18	41.05	5.11	154	3.617	0.00
	Hayır	138	35.86	5.79			
Küresel Sivil Katılım	Evet	18	47.72	8.93	154	4.011	0.00
	Hayır	138	37.86	9.90			
Toplam	Evet	18	113	13.30	154	4.073	0.00
	Hayır	138	98	14.85			

Tablo 6 incelendiğinde, sınıf öğretmeni adaylarının stk üyesi olmalarının küresel vatandaşlık beceri düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını ortaya koymak için yapılan ilişkisiz örneklem t-testinde stk üyesi olanların test puan ortalaması (113) ile stk üyesi olmayanların test puan ortalaması (98) arasında anlamlı bir fark gözlenmiştir ($p=0.000$, $p<0.05$). Alt boyutlar bakımından incelendiğinde küresel yetkinlik ve küresel sivil katılım alt boyutlarında da anlamlı fark gözlemlenmiştir ($p<0.05$). Bu durumda stk üyesi olan öğretmen adaylarının küresel vatandaşlık beceri düzeylerinin stk üyesi olmayanlardan anlamlı derecede daha yüksek düzeyde olduğu söylenebilir.

e. Okul Topluluğu Üyeliği Değişkenine İlişkin Bulgular

Tablo 7. Küresel Vatandaşlık Ölçeği Okul Topluluğu Üyeliği Değişkenine İlişkin t-testi Sonuçları

Gruplar	Değişken	n	X	S	sd	t	p
Sosyal Sorumluluk	Evet	32	24.87	2.81	154	1.169	0.244
	Hayır	124	24.10	3.44			
Küresel Yetkinlik	Evet	32	38.71	6.63	154	2.442	0.016
	Hayır	124	35.88	5.63			
Küresel Sivil Katılım	Evet	32	43.93	10.36	154	3.132	0.002
	Hayır	124	37.73	9.89			
Toplam	Evet	32	107.53	15.91	154	3.311	0.001
	Hayır	124	97.72	14.68			

Tablo 7 incelendiğinde, sınıf öğretmeni adaylarının okul topluluğu üyesi olmalarının küresel vatandaşlık beceri düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını ortaya koymak için yapılan ilişkisiz örneklem t-testinde okul topluluğu üyesi olanların test puan ortalaması (107.53) ile okul topluluğu üyesi olmayanların test puan ortalaması (97.72) arasında anlamlı bir fark tespit edilmiştir ($p=0.001$, $p<0.05$). Alt boyutlar bakımından incelendiğinde küresel yetkinlik ve küresel sivil katılım alt boyutlarında anlamlı fark gözlemlenmiştir ($p<0.05$). Bu durumda okul topluluğu üyesi olan öğretmen adaylarının küresel vatandaşlık beceri düzeylerinin okul topluluğu üyesi olmayanlardan anlamlı derecede daha yüksek düzeyde olduğu söylenebilir.

f. Sosyal Projede Yer Alma Değişkenine İlişkin Bulgular

Tablo 8. Küresel Vatandaşlık Ölçeği Sosyal Projede Yer Alma Değişkenine İlişkin t-testi Sonuçları

Gruplar	Değişken	n	X	S	sd	t	p
Sosyal Sorumluluk	Evet	87	24.75	3.28	154	2.113	0.036
	Hayır	69	23.63	3.30			
Küresel Yetkinlik	Evet	87	37.09	6.26	154	1.479	0.141
	Hayır	69	35.68	5.44			
Küresel Sivil Katılım	Evet	87	39.75	9.74	154	1.028	0.306
	Hayır	69	38.05	10.89			
Toplam	Evet	87	101.60	14.83	154	1.714	0.088
	Hayır	69	97.37	15.90			

Tablo 8 incelendiğinde, sınıf öğretmeni adaylarının sosyal projede yer alma durumlarının küresel vatandaşlık beceri düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını ortaya koymak için yapılan ilişkisiz örneklem t-testinde sosyal projede yer alanların test puan ortalaması (101.60) ile sosyal projede yer almayanların test puan ortalaması (97.37) arasında anlamlı bir fark görülmemiştir ($p=0.088$, $p>0.05$). Alt boyutlar bakımından incelendiğinde yalnızca sosyal sorumluluk alt boyutunda anlamlı bir fark görülmüştür ($p=0.036$, $p<0,05$). Bu durumda sosyal projede yer almalarının küresel vatandaşlık becerisi üzerinde sosyal sorumluluk alt boyutunda anlamlı bir etkisinin olduğu söylenebilir.

3.3. Üçüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular

Tablo 9. Öğretmen Adaylarının Sosyal Girişimcilik Beceri Düzeyleri

Boyutlar	n	En Düşük	En Yüksek	\bar{x}	S	Alınabilecek En Yüksek Puan
Risk Alma	156	11	35	27.05	3.93	35
Özgüven	156	19	40	31.40	3.88	40
Kişisel Yaratıcılık	156	17	30	24.56	2.46	30
Toplam	156	47	105	83.02	9.09	105

Tablo 9 incelendiğinde, sınıf öğretmeni adaylarının risk alma alt boyutunda 35 puan üzerinden 27,05 puan, özgüven alt boyutunda 40 puan üzerinden 31,40 puan, kişisel yaratıcılık alt boyutunda 30 puan üzerinden 24,56 puan aldıkları görülmektedir. Buna göre sosyal girişimcilik ölçeğinin her bir alt boyutu için öğretmen adaylarının yüksek düzeyde olduğu söylenebilir. Sosyal girişimcilik ölçeğinden alınan toplam puanların ortalamasının ise 105 puan üzerinden 83,02 olduğu görülmektedir. Buna göre öğretmen adaylarının sosyal girişimcilik düzeylerinin yüksek olduğu söylenebilir.

3.4. Dördüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular

a. Cinsiyet Değişkenine İlişkin Bulgular

Tablo 10. Sosyal Girişimcilik Ölçeği Cinsiyet Değişkenine İlişkin t-testi Sonuçları

Gruplar	Değişken	n	X	S	sd	t	p
Risk Alma	Kadın	109	26.81	3.76	154	-1.169	0.244
	Erkek	47	27.61	4.27			
Özgüven	Kadın	109	31.22	3.81	154	-0.899	0.370
	Erkek	47	31.82	4.04			
Kişisel Yaratıcılık	Kadın	109	24.52	2.45	154	-0.317	0.752
	Erkek	47	24.65	2.50			
Toplam	Kadın	109	82.55	8.91	154	-0.974	0.331
	Erkek	47	84.10	9.50			

Tablo 10 incelendiğinde, sınıf öğretmeni adaylarının cinsiyetlerinin sosyal girişimcilik beceri düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını ortaya koymak için yapılan ilişkisiz örneklem t testinde sosyal girişimcilik ölçeği alt boyutlarından alınan puanlar ve sosyal girişimcilik ölçeğinin genelinden alınan toplam puana bakıldığında kadınların test puan ortalamaları (82.55) ile erkeklerin test puan ortalamaları (84.10) arasında anlamlı bir fark görülmemiştir ($p=0.331$, $p>0.05$). Bu durumda cinsiyetin sosyal girişimcilik becerisi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı söylenebilir.

b. Sınıf Düzeyi Değişkenine İlişkin Bulgular

Tablo 11. Sosyal Girişimcilik Ölçeği Sınıf Düzeyi Değişkenine İlişkin t-testi Sonuçları

Gruplar	Değişken	n	X	S	sd	t	p
Risk Alma	3. Sınıf	80	27.16	3.93	154	.341	0.734
	4. Sınıf	76	26.94	3.95			
Özgüven	3. Sınıf	80	31.41	3.86	154	.028	0.977
	4. Sınıf	76	31.39	3.93			
Kişisel Yaratıcılık	3. Sınıf	80	24.25	2.42	154	-1.641	0.103
	4. Sınıf	76	24.89	2.47			
Toplam	3. Sınıf	80	82.82	8.99	154	-.282	0.778
	4. Sınıf	76	83.23	9.25			

Tablo 11 incelendiğinde, sınıf öğretmeni adaylarının sınıf düzeylerinin sosyal girişimcilik beceri düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını ortaya koymak için yapılan ilişkisiz örneklem t testinde sosyal girişimcilik ölçeği alt boyutlarından alınan puanlar ve sosyal girişimcilik ölçeğinin genelinden alınan toplam puana bakıldığında 3. sınıfların test puan ortalamaları (82.82) ile 4. sınıfların test puan ortalamaları (83.23) arasında anlamlı bir fark görülmemiştir ($p=0.778$, $p>0.05$). Bu durumda sınıf düzeyinin sosyal girişimcilik becerisi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı söylenebilir.

c. İnternet Kullanım Sıklığı Değişkenine İlişkin Bulgular

Tablo 12. Sosyal Girişimcilik Ölçeğinden Alınan Puanların İnternet Kullanım Sıklığı Değişkenine Göre Dağılımı

Gruplar	Değişken	n	X	S
Risk Alma	0-1 Saat	6	27.50	4.67
	1-3 Saat	53	27.88	3.82
	3-5 Saat	57	26.94	3.04
	5+ Saat	40	26.05	4.87
Özgüven	0-1 Saat	6	32.00	3.94
	1-3 Saat	53	32.35	4.04
	3-5 Saat	57	31.31	3.13
	5+ Saat	40	30.17	4.37
Kişisel Yaratıcılık	0-1 Saat	6	25.83	2.40
	1-3 Saat	53	25.09	2.41
	3-5 Saat	57	24.70	2.22
	5+ Saat	40	23.47	2.58
Toplam	0-1 Saat	6	85.33	9.58
	1-3 Saat	53	85.33	9.22
	3-5 Saat	57	82.96	6.96
	5+ Saat	40	79.70	10.70

Tablo 13. Sosyal Girişimcilik Ölçeğinden Alınan Puanların İnternet Kullanım Sıklığı Değişkenine Göre ANOVA Sonuçları

Gruplar	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark
Risk Alma	Gruplararası	78.918	3	26.30	1.727	0.164	
	Gruplarıçi	2315.563	152	15.23			
	Toplam	2394.481	155				
Özgüven	Gruplararası	111.278	3	37.09	2.533	0.05	
	Gruplarıçi	2226.279	152	14.64			
	Toplam	2337.558	155				
Kişisel Yaratıcılık	Gruplararası	73.093	3	24.36	4.260	0.006	1-3 Saat ve 5+ Saat
	Gruplarıçi	869.266	152	5.71			
	Toplam	942.359	155				
Toplam	Gruplararası	758.347	3	252.782	3.185	0.026	
	Gruplarıçi	12063.550	152	79.365			
	Toplam	12821.897	155				

Tablolar incelendiğinde, F değerinin anlamlılık test sonucuna göre, p değeri (0.026) 0.05'ten küçük olduğu için, yokluk hipotezi reddedilir. Yani, ortalamaları kıyaslanan 4 gruptan en az ikisinin ortalamaları arasında anlamlı fark vardır. Anlamlı fark olan grupları görmek için Tukey testi kullanılmıştır.

156 kişilik bir öğrenci grubunun, 4 farklı saat aralığındaki internet kullanım sıklıklarının sosyal girişimcilik beceri düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını ortaya koymak için yapılan tek yönlü varyans analizinde 0-1 saat ortalaması (85.33), 1-3 saat ortalaması (85.33), 3-5 saat ortalaması (82.96) ve 5+ saat ortalamasının (79.70) en az ikisi arasında istatistiksel olarak anlamlı fark gözlenmiştir (F=3.185, p=0.026, p<0.05). Test sonucu hesaplanan etki büyüklüğü (0.059) bu farkın orta düzeyde olduğunu göstermektedir. Yapılan Tukey çoklu karşılaştırma testi sonucunda, anlamlı farkın internet kullanım sıklığı 1-3 saat ve 5+ saat olan öğrencilerin puanları arasında olduğu görülmüştür.

d. Sivil Toplum Kuruluşu Üyeliği Değişkenine İlişkin Bulgular

Tablo 14. Sosyal Girişimcilik Ölçeği Sivil Toplum Kuruluşu Üyeliği Değişkenine İlişkin t-testi Sonuçları

Gruplar	Değişken	n	X	S	sd	t	p
Risk Alma	Evet	18	28.16	3.43	154	1.275	0.204
	Hayır	138	26.91	3.97			
Özgüven	Evet	18	32.22	3.67	154	0.950	0.343
	Hayır	138	31.29	3.91			
Kişisel Yaratıcılık	Evet	18	25.55	2.20	154	1.827	0.070
	Hayır	138	24.43	2.47			
Toplam	Evet	18	85.94	8.63	154	1.453	0.148
	Hayır	138	82.64	9.11			

Tablo 14 incelendiğinde, sınıf öğretmeni adaylarının stk üyesi olmalarının sosyal girişimcilik beceri düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını ortaya koymak için yapılan ilişkisiz örneklem t testinde sosyal girişimcilik ölçeği alt boyutlarından alınan puanlar ve sosyal girişimcilik ölçeğinin genelinden alınan toplam puana bakıldığında stk üyesi olanların test puan ortalaması (85.94) ile stk üyesi olmayanların test puan ortalaması (82.64) arasında anlamlı bir fark görülmemiştir ($p=0.148$, $p>0.05$). Bu durumda stk üyesi olmalarının öğretmen adaylarının sosyal girişimcilik becerisi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı söylenebilir.

e. Okul Topluluğu Üyeliği Değişkenine İlişkin Bulgular

Tablo 15. Sosyal Girişimcilik Ölçeği Okul Topluluğu Üyeliği Değişkenine İlişkin t-testi Sonuçları

Gruplar	Değişken	n	X	S	sd	t	p
Risk Alma	Evet	32	28.12	3.77	154	1.734	0.085
	Hayır	124	26.78	3.93			
Özgüven	Evet	32	32.68	3.86	154	2.121	0.036
	Hayır	124	31.07	3.83			
Kişisel Yaratıcılık	Evet	32	25.25	2.62	154	1.777	0.078
	Hayır	124	24.38	2.40			
Toplam	Evet	32	86.06	9.20	154	2.143	0.034
	Hayır	124	82.24	8.93			

Tablo 15 incelendiğinde, sınıf öğretmeni adaylarının okul topluluğu üyesi olmalarının sosyal girişimcilik beceri düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını ortaya koymak için yapılan ilişkisiz örneklem t testinde okul topluluğu üyesi olanların test puan ortalaması (86.06) ile okul topluluğu üyesi olmayanların test puan ortalaması (82.24) arasında anlamlı bir fark tespit edilmiştir ($p=0.034$, $p<0,05$). Alt boyutlar bakımından incelendiğinde özgüven alt boyutunda anlamlı fark gözlemlenmiştir ($p<0.05$). Bu durumda okul topluluğu üyesi olan öğretmen adaylarının sosyal girişimcilik beceri düzeylerinin okul topluluğu üyesi olmayanlardan anlamlı derecede daha yüksek düzeyde olduğu söylenebilir.

f. Sosyal Projede Yer Alma Değişkenine İlişkin Bulgular

Tablo 16. Sosyal Girişimcilik Ölçeği Sosyal Projede Yer Alma Değişkenine İlişkin t-testi Sonuçları

Gruplar	Değişken	n	X	S	sd	t	p
Risk Alma	Evet	87	27.47	3.94	154	1.481	0.141
	Hayır	69	26.53	3.87			
Özgüven	Evet	87	31.64	4.12	154	0.865	0.388
	Hayır	69	31.10	3.56			
Kişisel Yaratıcılık	Evet	87	24.79	2.45	154	1.305	0.194
	Hayır	69	24.27	2.46			
Toplam	Evet	87	83.90	9.17	154	1.364	0.174
	Hayır	69	81.91	8.93			

Tablo 16 incelendiğinde, sınıf öğretmeni adaylarının sosyal projede yer alma durumlarının sosyal girişimcilik beceri düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını ortaya koymak için yapılan ilişkisiz örneklem t testinde sosyal girişimcilik ölçeği alt boyutlarından alınan puanlar ve sosyal girişimcilik ölçeğinin genelinden alınan toplam puana bakıldığında sosyal projede yer alanların test puan ortalaması (83.90) ile sosyal projede yer almayanların test puan ortalaması (81.91) arasında anlamlı bir fark görülmemiştir ($p=0.174$, $p>0.05$). Bu durumda sosyal projede yer almalarının sosyal girişimcilik becerisi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı söylenebilir.

3.5. Beşinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Tablo 17. Sınıf Öğretmeni Adaylarının Küresel Vatandaşlık Düzeyleri ile Sosyal Girişimcilik Düzeyleri Arasındaki İlişki

	n	\bar{x}	S	r	p
Küresel Vatandaşlık	156	99.73	15.41	0.458	0.000
Sosyal Girişimcilik	156	83.02	9.09		

Tablo 17 incelendiğinde, sınıf öğretmeni adaylarının küresel vatandaşlık düzeyleri ile sosyal girişimcilik düzeyleri arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığını ortaya koymak için yapılan basit doğrusal korelasyon işlemi, küresel vatandaşlık düzeyi ve sosyal girişimcilik düzeyi arasında, pozitif yönde ve anlamlı düzeyde bir ilişki olduğunu göstermektedir ($r=0.45$, $p=0.00$, $p<0.01$).

4. Tartışma

Sınıf öğretmeni adaylarının küresel vatandaşlık düzeyleri ile sosyal girişimcilik düzeyleri arasındaki ilişkinin belirlenmesinin amaçlandığı bu çalışmada bir devlet üniversitesi sınıf eğitimi bölümünde üçüncü ve dördüncü sınıfta öğrenim görmekte olan 109 kadın ve 47 erkekten oluşan 156 katılımcıdan elde edilen verilere göre öğretmen adaylarının küresel vatandaşlık düzeyleri ve sosyal girişimcilik düzeyleri çeşitli değişkenler bakımından incelenmiş aralarındaki ilişki saptanmıştır.

Araştırmanın sonucunda, sınıf öğretmeni adaylarının küresel vatandaşlık becerilerinin orta düzeyde olduğu görülmüştür. Benzer olarak Çermik (2015) yaptığı çalışmada sosyal bilgiler öğretmeni adaylarının küresel vatandaşlık becerilerini; Engin ve Sarsar (2015) yaptıkları çalışmada sınıf öğretmeni adaylarının küresel vatandaşlık becerilerini; Çelikten (2015) yaptığı çalışmada sınıf öğretmenlerinin küresel vatandaşlık becerilerini orta düzeyde bulmuştur. Araştırmada sınıf öğretmeni adaylarının sosyal girişimcilik becerilerinin ise yüksek düzeyde olduğu görülmüştür. Benzer olarak Çermik (2015) yaptığı çalışmada sosyal bilgiler öğretmeni adaylarının sosyal girişimcilik becerilerinin yüksek düzeyde olduğunu bulmuştur.

Araştırmadan elde edilen sonuca göre sınıf öğretmeni adaylarının küresel vatandaşlık düzeyleri arasında cinsiyet bakımından anlamlı bir farkın oluşmadığı görülmüştür. Bu sonuç ilgili literatürde-

ki çalışma sonuçları ile benzerlik göstermektedir (Çermik, 2015; Günaydın, 2019; Çakmak, Bulut ve Taşkiran, 2015; Çelikten, 2015). Araştırmada sınıf öğretmeni adaylarının sosyal girişimcilik beceri düzeyleri arasında cinsiyet değişkeni bakımından anlamlı bir farkın oluşmadığı görülmektedir. Fakat literatürdeki çalışmalar incelendiğinde Ateş (2018) yaptığı çalışmada öğretmen adaylarının sosyal girişimcilik özellikleri ile cinsiyet arasında kadınlar lehine anlamlı bir fark olduğu sonucuna ulaşmıştır. Çermik (2015) de yaptığı çalışmada öğretmen adaylarının sosyal girişimcilik puanlarının yaratıcılık alt boyutunda kadınlar lehine anlamlı bir fark oluşturduğu sonucuna ulaşmıştır. Elde ettiğimiz bulguların literatürdeki bulgularla çelişmesinin sebebinin cinsiyetteki orantısız dağılımdan ya da katılımcı sayısının yetersizliğinden kaynaklanmış olabileceği öngörülmektedir.

Bu araştırmanın sonucunda sınıf öğretmeni adaylarının küresel vatandaşlık düzeyleri arasında sınıf düzeyi bakımından anlamlı bir farkın oluşmadığı görülmektedir. Çermik (2015) yaptığı çalışmada yaş değişkeninin öğretmen adaylarının küresel vatandaşlık düzeylerini etkileyen bir değişken olmadığını; Durmuş (2017) yaptığı çalışmada sınıf düzeyinin öğretmen adaylarının küresel vatandaşlık tutumunu etkileyen bir değişken olmadığını; Çakmak, Bulut ve Taşkiran (2015) yaptıkları çalışmada öğretmen adaylarının küresel vatandaşlık düzeylerinin sınıf değişkenine göre anlamlı bir fark göstermediğini bulmuştur. Araştırmada sınıf öğretmeni adaylarının sosyal girişimcilik düzeyleri arasında sınıf düzeyi bakımından anlamlı bir farkın oluşmadığı görülmektedir. Benzer şekilde Ateş (2018) yaptığı çalışmada öğretmen adaylarının sınıf düzeyine göre sosyal girişimcilik özellikleri puanları arasında anlamlı bir fark olmadığını gözlemlemiştir. Fakat Çermik (2015) yaptığı çalışmada sınıf seviyelerinin artmasının sosyal girişimcilik özelliklerini olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Sınıf seviyesi değişkeninin sosyal girişimcilik becerisi üzerinde üçüncü ve dördüncü sınıflar için anlamlı bir fark oluşturmamasına rağmen çalışmaya birinci sınıfların da dahil edilmesi durumunda dördüncü sınıflar lehine anlamlı bir fark oluşabileceği öngörülmektedir.

Araştırmanın sonucunda sınıf öğretmeni adaylarının küresel vatandaşlık düzeyleri arasında günlük internet kullanım sıklıkları bakımından istatistiksel açıdan anlamlı bir farkın oluşmadığı görülmektedir. Fakat küresel yetkinlik alt boyutunda $p=0.074$ bulunmuştur. Bu sebeple çalışma daha büyük bir örneklem grubuyla gerçekleştirildiğinde pozitif yönde anlamlı bir fark bulunabileceği düşünülmektedir. Benzer olarak Çermik (2015) yaptığı çalışmada öğretmen adaylarının internet kullanım sıklığının küresel vatandaşlık puanlarını etkilemediği sonucuna ulaşmıştır. Fakat Çakmak, Bulut ve Taşkiran (2015) yaptıkları çalışmada öğretmenin adaylarının küresel vatandaşlık düzeyleri ile internet kullanım durumları arasında orta düzeyde pozitif bir ilişki olduğunu gözlemlemiştir. Araştırmada sınıf öğretmeni adaylarının sosyal girişimcilik düzeyleri arasında günlük internet kullanım sıklıkları bakımından 1-3 Saat ile 5+ Saat kullananlar arasında 1-3 Saat kullananlar lehine anlamlı bir fark olduğu görülmüştür. Bu sonuçtan hareketle internette daha az vakit geçiren bireylerin daha sosyal girişimci bireyler olduğu söylenebilir.

Araştırmada elde edilen sonuca göre sınıf öğretmeni adaylarının küresel vatandaşlık düzeyleri ile herhangi bir sivil toplum kuruluşuna üye olma durumları arasında üye olanlar lehine anlamlı bir farkın olduğu görülmektedir. Benzer olarak Çermik (2015) yaptığı çalışmada öğretmen adaylarının küresel vatandaşlık düzeylerinin herhangi bir sivil toplum kuruluşuna üye olanların lehine anlamlı fark oluşturduğunu bulmuştur. Çelikten (2015) ise yaptığı çalışmada sınıf öğretmenlerinin küresel vatandaşlık düzeylerinin sosyal sorumluluk alt boyutunda herhangi bir sivil toplum kuruluşuna üye olanların lehine anlamlı fark oluşturduğunu bulmuştur. Araştırmada sınıf öğretmeni adaylarının sosyal girişimcilik düzeyleri ile herhangi bir sivil toplum kuruluşuna üye olma durumları arasında anlamlı bir farkın oluşmadığı görülmektedir. Elde edilen sonuçlar incelendiğinde, üye olanların ortalamalarının olmayanlardan daha yüksek olduğu görülmektedir fakat istatistiksel olarak anlamlı bir sonuca ulaşamamıştır. Çermik (2015) yaptığı çalışmada herhangi bir sivil toplum kuruluşuna üye olanların sosyal girişimcilik puanlarının üye olmayanlara göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır. Elde ettiğimiz bulgunun literatürdeki bulgularla çelişmesinin sebebinin katılımcı sayısının yetersizliğinden kaynaklanmış olabileceği öngörülmektedir.

Bu araştırmanın sonucunda sınıf öğretmeni adaylarının küresel vatandaşlık düzeyleri ile herhangi bir okul topluluğuna üye olma durumları arasında üye olanlar lehine anlamlı bir farkın olduğu görülmektedir. Benzer şekilde araştırmada sınıf öğretmeni adaylarının sosyal girişimcilik düzeyleri ile herhangi bir okul topluluğuna üye olma durumları arasında da üye olanlar lehine anlamlı bir farkın olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Araştırmanın sonucunda sınıf öğretmeni adaylarının küresel vatandaşlık düzeyleri ile herhangi bir sosyal projede yer alma durumları arasında sosyal sorumluluk alt boyutunda sosyal projede yer alanlar lehine anlamlı bir farkın olduğu görülmektedir. Benzer şekilde Günaydın (2019) yaptığı çalışmada ka-

tılımcıların küresel vatandaşlık düzeyleri ile sosyal sorumluluk projelerine katılım durumları arasında küresel yetkinlik ve küresel sivil katılım alt boyutlarında sosyal projelerde yer alanlar lehine anlamlı bir farkın olduğunu bulmuştur. Sınıf öğretmeni adaylarının sosyal girişimcilik düzeyleri ile herhangi bir sosyal projede yer alma durumları arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır. Fakat elde edilen sonuçlar incelendiğinde, yer alanların ortalamalarının yer almayanlardan daha yüksek olduğu görülmektedir. Benzer şekilde Ateş (2018) yaptığı çalışmada öğretmen adaylarının öğretmen adaylarının sosyal girişimcilik düzeyleri ile herhangi bir sosyal-kültürel etkinliğe katılma durumları arasında katılanlar lehine anlamlı bir farkın olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Sonuç olarak öğretmen adaylarının küresel vatandaşlık düzeyleri ile sosyal girişimcilik düzeyleri arasında orta düzeyde, pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu bulunmuştur. Bu sonuç toplam varyansın yaklaşık %20'sini açıklamaktadır.

5. Sonuç ve Öneriler

1. Herhangi bir sivil toplum kuruluşuna üye olma, okul topluluklarına üye olma ve sosyal projede yer alma; öğretmen adaylarının küresel vatandaşlık ve sosyal girişimcilik becerilerini olumlu yönde etkilediğinden dolayı öğretmen adayları bu konuda teşvik edilebilir.

2. İnternet kullanım sıklığı öğrencilerin sosyal girişimcilik becerilerini olumsuz anlamda etkilemesine rağmen küresel vatandaş olmalarına olumlu bir etkisi olduğundan dolayı doğru internet kullanımına ilişkin öğretmen adaylarına bilgilendirici seminerler verilebilir.

3. Küresel vatandaşlık ve sosyal girişimcilik becerilerini etkileyen başka değişkenlerin olup olmadığını tespit etmek amacıyla farklı tarama çalışmaları yapılabilir.

4. Küresel vatandaşlık ve sosyal girişimcilik becerilerini geliştirmeye yönelik bir program tasarlayıp bunun etkililiğini ölçmek amacıyla deneysel bir çalışma yapılabilir.

5. Farklı branşlarda öğrenim görmekte olan öğretmen adaylarına yönelik bir çalışma tasarlanabilir.

6. Kaynaklar

Aslan, G., Araza, A., Bulut, Ç. (2012). Sosyal girişimciliğin kavramsal çerçevesi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 7(2), 69-88.

Ateş, Y. (2018). *Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının sosyal girişimcilik özelliklerinin ve eleştirel düşünme eğilimlerinin incelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Erzincan Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzincan.

Burrows, D. (2004, October). World citizenship. *Paper presented at the American Council on Education Regional Conference on New Directions in International Education*, Beloit: Wisconsin.

Burman, K., De Castro, E., Gonzalez, J., Morton, C., Thompson, B., Kaufman, J., Macfadyen, L. (2013). What is global citizenship, Yael Harlap (Ed), road to global citizenship, an educator's toolbox, centre for teaching and academic growth university of British Columbia, Retrieved from <http://ctl.ubc.ca/files/2011/05/rgctoolbook.pdf>

Çakmak, Z., Bulut, B., Taşkıran, C. (2015). Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının internet kullanım durumları ile küresel vatandaşlık algıları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Adıyaman Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 5(1), 99-112.

Çelikten, L. (2015). *Sınıf öğretmenlerinin küresel vatandaşlık düzeyleri ile öğrencilere aktarmak istedikleri değerlere ilişkin görüşleri arasındaki ilişki*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Niğde Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Niğde.

Çermik, F. (2015). *Sosyal girişimcilik, küresel vatandaşlık ve çevre davranışı arasındaki ilişki: Yapısal eşitlik modellemesi*. Yayınlanmamış doktora tezi. Atatürk Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.

Durmuş, G. (2017). *Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının küresel vatandaşlık ve çokkültürlü eğitime yönelik tutumlarının incelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Amasya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Amasya.

Engin, G., Sarsar, F. (2015). Sınıf öğretmeni adaylarının küresel vatandaşlık düzeylerinin incelenmesi. *International Journal of Human Sciences*, 12(1), 150-161.

Günaydın, H. (2019). *Okul yöneticilerinin küresel vatandaşlık tutumlarının incelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.

Gürdoğan-Bayır, Ö., Göz, N. L., Bozkurt, M. (2014). Sınıf öğretmeni adaylarına göre sosyal bilgiler dersinde küresel vatandaşlık. *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 145-162.

Kan, Ç. (2009). Sosyal bilgiler eğitiminde küresel vatandaşlık. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 26, 25-30.

Karasar, N. (2011). *Bilimsel araştırma yöntemi* (22. Baskı). Ankara: Nobel.

Konaklı, T., Göğüş, N. (2013). Aday öğretmenlerin sosyal girişimcilik özellikleri ölçeği: geçerlik ve güvenirlik çalışması. *GEFAD / GUJGEF*, 33(2), 373-391.

Özdevecioğlu, M., Cingöz, A. (2009). Sosyal girişimcilik ve sosyal girişimciler: teorik çerçeve. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32, 81-95.

Salamzadeh, A., Kirby, D. A., Azimi, M. A. (2013). Social entrepreneurship education in higher education: insights from a developing country. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, 20(1), DOI:10.1504.

Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Gözünden Öğretmenlerin Nitelik Sorununun Nedenleri

Dr. Öğr. Üyesi Halim GÜNER¹

Özet

Eğitim sistemlerinin üç önemli unsuru vardır; öğrenci, öğretmen ve veli. Bu unsurlardan öğretmenin niteliği eğitimin başarısında önemli bir rol oynamaktadır. Uluslararası sınavların raporlarında başarılı ülkelerin iyi bir öğretmen yetiştirme sistemlerinin olduğu vurgulanmaktadır. Bu yetiştirme sistemi sadece öğretim ile sınırlı olmayıp öğretmenlik mesleğine alım usullerini, mesleğin prestijli hale getirilmesini ve öğretmenlerin profesyonelleştirilmesini de kapsamaktadır. Bu özelliklerin bazıları Türk Eğitim Sisteminde olsa da öğretmenlerimizi nitelik sorununa yeterli bir çözüm olamamıştır. Farklı yönleri ile bazı çalışmalarda ele alınan bu nitelik sorunu bu çalışmada da farklı bir pencereden ele alınmıştır. Fenomenoloji çalışması olarak yapılan bu çalışma Eğitim Fakültesi son sınıfta okuyan 25 öğrenci ile gerçekleştirilmiştir. Öğrencilerden toplanan veriler içerik analizi ile kodlanmıştır. Kodlama sonucunda alt temaları da olan üç tema çıkmıştır. Bu temalar eğitim fakültesi, seçim tarzı ve değer-önem şeklindedir. Sonuç olarak öğrenciler öğretmenlerin nitelik sorununun nedenlerini eğitim fakültelerine iyi öğrenci gelmemesi, eğitim fakültelerinin yeterince uygulamaya dönük olmaması, bazı akademisyenlerin yetersiz olması, devamlı teorik bilgiye yönelik ölçme ve değerlendirmelerin yapılması, formasyon ve ücretli öğretmenlik uygulamalarının yanlış olması, öğretmenlere değişimlerde söz hakkı verilmemesi ve ekonomik olarak maaşların düzeltilmemesi olarak görmektedirler.

Anahtar kelimeler: Öğretmen Niteliği, Lisans Öğrencileri, Fenomenoloji.

1. Giriş

PISA direktörü Andreas Schleicher Türk Eğitim Sistemi ile ilgili yaptığı röportajda bir eğitim sisteminin kalitesi ile öğretmen niteliğinin doğru orantılı olduğunu ve hiçbir eğitim başarısının öğretmenin niteliğinin üzerine çıkamadığını belirtmiştir (Schleicher, 2017). Benzer şekilde eğitim akademisyenleri genel olarak bir okulun yapabileceği en önemli şeyin öğrencilerine iyi öğretmenler sağlamak olduğu konusunda hemfikirlerdir (OECD, 2005; OECD, 2018). Bu nedenle öğretmenlerin nitelikli bir şekilde yetişmesi eğitim sistemimizin ve diğer sistemlerinin en başat problemidir. Uluslararası sınavlarda başarılı olan ülkelerin başarısı çok farklı faktörlere bağlansa da ortak bir özellik olarak nitelikli öğretmen yetiştirebildikleri görülmektedir (Tonga ve diğ., 2019). Türk Eğitim Sisteminin ise bu sorunu çözemediği uluslararası sınavlardan aldığı derecelerden anlaşılmaktadır. Öğretmenlerimizin niteliksiz bir şekilde yetişmelerinin nedenlerinin araştırılması bu ciddi soruna bir katkı olması amacıyla bu çalışmanın konusu yapılmıştır.

Öğretmenlerin iyi yetişememesi ya da nitelik sorunu yaşamaları birçok sebebe bağlanabilir. Fakat sebeplerden okudukları eğitim fakültelerinin niteliği, öğretmenlerin seçilme tarzı ve mesleğin prestijii ön plana çıkan ve araştırılması gereken noktalar. Örneğin eğitimde başarılı olan ülkeler incelendiğinde o ülkelerde öğretmenlik mesleğinin prestijli olduğu görülmektedir. Böylece bu ülkelerdeki öğretmenlik mesleğinin prestijii, bu mesleğe en iyi adayları kazandırabilmektedir (Carlo ve diğerleri, 2013). Öğretmenlerin seçim tarzında da başarılı ülkeler farklılık göstermektedir. Bizim ülkedeki bilgiye dayalı sınavlar dizisinin aksine öğretmenlik mesleğine erişim bir kabul süreci yoluyla olmasıdır (Tonga ve diğ., 2019). Böylelikle öğretmen yetiştirme programlarındaki profesyoneller, farklı öğretmen adayları ve en nitelikli bireyler arasından seçim yapma şansına sahip olmaktadır. Nitelikli ve istekli öğretmen adayları öğretmen yetiştirme programlarının kalitesini ve doğal olarak öğretmenlik mesleğinin prestijini artırabilmektedir.

¹ Muş Alparslan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, h.guner@alparslan.edu.tr

Öğretmenin yetişme süreci de nitelikli öğretmen sorununda incelenmesi gereken en önemli noktadır. Yine başarılı ülkelerin öğretmen yetiştirme sistemlerinin uzun ve çeşitli olduğu görülmektedir. Ayrıca bu ülkelerin kapsamlı ve yüksek kaliteli üniversite eğitime sahip olmaları da önemli ve ayırıcı özelliklerindedir (OECD, 2018). Honig ve Hirallal (1998) yüksek kaliteli öğretim uygulamaları için bir lisans derecesine ek olarak eğitim ve deneyimin de gerekli olduğunu öne sürmüştür. Benzer şekilde, Spodek ve Saracho (2006) öğretmenlerin eğitiminin öğretmen kalitesini belirlediğini, çünkü öğretmenlerin içerik bilgisi, sınıf içi davranışı, akademik yetenek, öğretmenlik mesleğine yönelik ileri çalışmaları ve öğretmenin eğitim deneyimleri öğretmenlerin özelliklerini tanımladığını belirtmişlerdir. Öğretmenlerin fakülte eğitimi haricinde de çok çeşitli yetiştirmelere tabi tutulduğu yine PISA'da başarılı olan ülkelerin eğitim sistemlerinde görülmektedir. Bu ülkeler, yeni öğretmenlerin en azından lisansüstü düzeyde eğitim almasını şart koşmaktadırlar. Mentor sistemi, lisansüstü eğitimin teşvik edilmesi, ekonomik teşvikler, uygulamalar ve zorunlu ve periyodik hizmet içi eğitim süreçleri bu ülkelerin öğretmen yetiştirmede kullandıkları bazı yöntemlerdir (OECD, 2018).

Sonuç olarak öğretmen sistemimizde ciddi sorunların olduğu rahatlıkla görülmektedir. Bu sorunların çözülmesinin kısa bir zamanda olması da beklenmemektedir. Fakat öğretmenlerimizin nitelik sorununun nedenlerinin tespiti ilk aşama olarak ele alınabilir. Bu çalışmada bu nedenlerin tespiti yapılmaya çalışılarak bu ilk aşamaya önemli bir katkı sağlama hedeflenmektedir. Bu hedef kapsamında araştırmanın problemi "ülkemizin nitelikli öğretmen sorununun nedenleri nelerdir?" olarak tespit edilmiştir.

2. Yöntem

Model: Araştırmanın modeli nitel yöntemlerden fenomenoloji olarak belirlenmiştir. Fenomenoloji modeli kişilerin hayat yaşantıları ve deneyimleri kapsamındaki olaylara yönelik düşüncelerinin analiz edilmesidir (Patton, 2002). Öğrencilerin dört yıl lisans eğitimlerinde ve stajlarında deneyimleri ile edindikleri fikirleri bu model ile değerlendirilmiştir.

Evren-Örneklem: Eğitim fakültelerinin Türkçe, Fen ve Okul Öncesi bölümlerinde ve son sınıfta okuyan 25 öğrenci bu araştırmanın çalışma grubunu oluşturmuştur. Araştırmacı bu bölümlerde derse girdiğinden belirtilen üç bölümden öğrenciler çalışmaya dahil edilmiştir. Seçilen 25 öğrenci sistematik rastgele örnekleme yöntemi ile belirlenmiştir. Bu yöntemde ana kitle belirlenen örneklem sayısına bölünür ve çıkan sayı seçilen ilk öğrenci sayısına eklenerek ikinci öğrenci, ikinci öğrenci sayısına eklenerek üçüncü öğrenci şeklinde belirlenen örneklem sayısı elde edilene kadar devam edilir. İlk öğrenci sayısı da, ana kitlenin belirlenen örneklem sayısına bölümünden bir k sayısı elde edilir ve 1'den k sayısına kadar rastgele bir sayı seçilir ve bu sayı ilk öğrenci olmuş olur (Creswell, 2014). Bu işlem üç sınıfa da ayrı ayrı uygulanmıştır. Böylece her sınıftan yeterli sayıda öğrenci çalışmaya dâhil olmuştur.

Çalışma grubuna yönelik demografik bilgiler Türkçe 9 öğrenci, Fen Bilgisi 8 öğrenci ve Okul Öncesi 8 öğrenci şeklindedir. Cinsiyete göre ise çalışma grubu 16 kız öğrenci ve 9 erkek öğrenci şeklinde ayrılmıştır.

Veri Toplama Aracı ve Verilerin Analizi: 25 öğrenci çalışma grubu olarak seçildikten sonra öğrencilere bir form gönderilmiştir. Formda Türkiye'nin nitelikli öğretmen olduğuna yönelik kısa bir açıklama verilmiştir. Bu kısa açıklamada öğrenciyi yönlendirici herhangi bir bilgi verilmemiştir. Öğrencinin konuyu anlayabileceği kadar bir açıklama öğrencinin doygun bilgi vermesi için tercih edilmiştir. Kısa açıklama sonrası öğrencilere "sizce eğitim sistemimizin temel sorunlarından olan öğretmenlerin yetersiz/niteliksiz olmasının nedenleri neler olabilir? Düşüncelerinizi nedenleri ile yazınız ve doyurucu şekilde açıklamalar yapınız?" sorusu sorulmuştur. İki hafta yazma süresi verildikten sonra veriler toplanmıştır.

Öğrencilerden elde edilen bulgular nitel veri analizi yöntemi olan içerik analizi ile analiz edilmiştir. İçerik analizi verideki ilk örüntüleri belirleme, kodlama, kategorize etme ve etiketlendirmeyi içermektedir (Patton, 2014, s.483). İlk önce veriler kodlanmıştır. Kodlar genelde bir, iki veya üç kelime şeklinde yapılmıştır. Örneğin "hocalar uygulama yapmıyor", "teorik bilgi", "öğretmene verilen değer", "bilgi ölçen sınavlar", "formasyon", "meslek sevgisi", "ekonomik sıkıntı" şeklinde kodlamalar yapılmıştır. Kodlama işlemleri tamamlandıktan sonra benzer anlamlara karşılık gelen kodlar bir araya getirilerek alt temalar ve temalar oluşturulmuştur. Temalara uygun veriler tespit edildikten sonra yazım aşamasına geçilmiştir. Alıntılanan cümlelerin sonuna katılımcı sayısını gösteren Ö1, Ö2, Ö3, Ö4, ... gibi tanımlayıcı harf ve sayılar eklenmiştir (Ö1= ilk görüşülen öğrenci, Ö2= ikinci görüşülen öğrenci gibi).

3. Bulgular

Analiz sonucunda öğrenciler yetersiz öğretmen yetişme sorununu alttaki tabloda gördüğü gibi alt temaları olan üç temayla gerekçelendirmişlerdir. Bu temalar Eğitim Fakültesi, Seçim Tarzı ve De-

ğer-Önem şeklindedir. Eğitim Fakültesi teması altında kontenjan çokluğu, puan düşüklüğü, güncelleme, uygulama ve akademisyen yetersizliği şeklinde alt temalar oluşmuştur. İkinci tema olan Seçim Tarzı teması altında ise bilgiye yönelik sınavlar, formasyon ve ücretli öğretmen alt temaları vardır. Son olarak Değer-Önem teması altında ise kendini yenileme, inisiyatif verme, işini sevme ve maaş alt temaları çıkmıştır.

Tablo 1. Temalar ve Alt Temalar

Temalar:	Eğitim Fakültesi	Seçim Tarzı	Değer-Önem
	Kontenjan Çokluğu		Kendini Yenileme
	Puan Düşüklüğü	Bilgiye Yönelik Sınavlar	İnisiyatif Verme
Alt Temalar:	Güncellenme	Formasyon	İşine Sevme
	Uygulama	Ücretli Öğretmen	Maaş
	Akademisyen Yetersizliği		

Tablo 1'e göre Eğitim Fakültesi ile ilgili sorunlar yetersiz öğretmen yetiştirme problemlerinden biri olarak görülmektedir. Bu tema altındaki kontenjan çokluğu alt teması öğretmenlerin yetersiz yetiştirilmesinin bir nedeni olarak öğrenciler tarafından "bölümlerin kontenjanı aşırı fazla (Ö11)" ve "eğitim fakültelerindeki kontenjan çokluğu nedeniyle kimse atanamıyor (Ö1)" sözcükleri ile ifade etmişlerdir. Öğrenciler kontenjan çokluğu ile lisansa yerleştirilme puanlarındaki düşüklüğü ilintili görmüşlerdir. "Kontenjan çokluğu nedeniyle niteliksiz ve başarısız öğrenci geliyor (Ö16)" denilerek puanı az olan öğrenciye ve öğrencinin yetersiz olmasına işaret etmişlerdir. Ayrıca "Eğitim fakültelerinin sayısı çok fazla, düşük puan nedeniyle mesleğe uygun olmayanlar geliyor (Ö17, Ö7)" gibi sözcüklerle öğrencilerin öğretmen olarak iyi yetişemeyeceğine işaret etmişlerdir. "Ya eğitim fakülteleri azaltılmalı ya da puanlar artırılmalı (Ö17)" ve "eğitim fakülteleri revaçta yapılmalı, puanı yüksel olmalı (Ö13)" sözcükleriyle de öğretmenin nitelik sorunu kontenjan fazlalığı ve kontenjan fazlalığından kaynaklı puan düşüklüğüne bağlanmıştır.

Düşük puanlı olan veya olmayan öğrencilerin Eğitim Fakültesine kayıt yaptırması ile Eğitim Fakültesinin öğrencileri iyi birer öğretmen olarak yetiştirme görevi de başlamış olmaktadır. Öğrenciler bu görevin iyi yapılmadığını düşünmektedirler. Güncellenme teması altında öğrenciler "lisans eğitiminin programı değiştirilmeli (Ö5)", "eğitim fakülteleri ezbercilikten çıkmalı (Ö7)", "pasifleş-tiren değil aktifleş-tiren dersler olmalı (Ö16)", "içerikler, program güncellenmeli, işe yaramaz şeyler veriyorlar (Ö17)" gibi gerekçeler ile düşüncelerini söylemişlerdir. Öğrencilerin bu güncellenme veya yenilenme isteklerinin altında öğrencilerin Eğitim Fakültelerindeki uygulama azlığına dikkat çekmek istemeleri yatmaktadır. "Uygulamadan çok teorik dersler veriliyor (Ö4, Ö15, Ö19, Ö20)", "stajlar az, uygulamaya önem verilmiyor (Ö3, Ö24, Ö25)", "uygulama dört yıla yayılmalı (Ö14)" ve "yarım gün uygulamaya ayrılmalı (Ö17)" gibi düşünceler bu yenilenme ve güncellenmenin altına yatan nedenlerini göstermektedirler. Az öğrenci dile getirmiş olsa da öğretmenin iyi yetişememe nedenlerinden Eğitim Fakültesi ile ilişkili olan bir diğer alt tema akademisyen yetersizliğidir. Yine uygulama eksikliğine bağlantılı olarak akademisyenlerin de uygulama vermelerinde yetersiz oldukları söylenmiştir. Öğrenciler akademisyenlerin yetersizliğini "akademisyen alırken hocanın geçmişinde öğretmenlik yapmış olması şartı gerekir (Ö20)", "bazı hocalar da derste yetersiz (Ö25)", "hocanın da deneyimi olmalı, uygulama verebilmeli (Ö17)", "hocalar da uygulama yapamıyor (Ö19)" şeklinde cümleler ile ifade etmişlerdir.

Öğretmenin yetersiz yetiştirme nedenlerinden bir diğer tema seçim tarzıdır. Öğretmenler fakülteye girmelerinden, fakülte içi sınavlara ve öğretmenlik mesleğine seçilmelerine kadar tüm süreç boyunca teorik bilgiye yönelik sınavlar ile değerlendirildiklerini belirtmişlerdir. Bu sorunu "öğretmen seçilirken ilgi ve yeteneğine de bakmak gerek (Ö4, Ö17)", "eğitim fakültelerine giriş sadece bilgi ile değil yeteneğe de bakılmalı (Ö5, Ö11, Ö15)", "sınavlar öğrencileri birçok yönden ölçecek şekilde yapılmalı (Ö14)", "mesleğe uygun olup olmadığını anlamak için yeteneğe bakılmalı (Ö18)", "KPSS değil kapsamlı değerlendirme (Ö19)", "portföy ile süreç değerlendirmesi yapılarak öğretmen alınmalı (Ö20)", "kapsamlı değerlendirme (Ö21)", "öğretmenin kapsamlı değerlendirmeye tabi tutulması gerekiyor (Ö25)"

gibi benzer ifadeler ile dile getirmişlerdir. Sınavların yanı sıra eğitim fakültesi haricindeki diğer bölümlerdeki öğrencilerin pedagojik formasyon olarak veya bu bölümlerin öğrencilerinin ücretli öğretmenlik yapmaları da seçim tarzı teması altında sayılan öğretmenlerin yetersiz olmalarına neden olarak sunulan alt temalardandır. Özellikle formasyon öğrenciler tarafından “formasyonu kısa sürede alıp öğretmen vasfı kazanıyor (Ö25, Ö6)”, formasyon ile “vasıfsız kişiler öğretmen oluyor (Ö11)”, “herkese öğretmenlik yolu açılıyor (Ö19, Ö17)” sözcükleri ile haksız bir kazanç olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kapısı bir şekilde birçok bölüme açık olan bir meslekte yetersiz kişilerin olacağı belirtilmek isteniyor. Ücretli öğretmenlik de bu açık kapılardan biri olarak görülmektedir. “Ücretli öğretmen saçmalığı (Ö3)”, “ücretli öğretmen sorunu (Ö5)”, “alakasız bölümler ücretli öğretmen oluyor (Ö18)” ifadeleri ile yetersizliğin bir nedenini daha belirtiyorlar.

Bulgularda çıkan diğer bir tema da Değer-Önem temasıdır. Bir şey değer görmeyince veya önem verilmeyince ondan büyük bir nitelik de beklenememektedir. Öğrenciler benzer mantıkla öğretmenlerin yetersiz bir şekilde yetişmesini bu duruma bağlamışlardır. Öğretmen olacak kişinin mesleğini ciddiye alıp kendini yenilemesi gerektiği hizmet içi eğitim vurgusu ile belirtilmiştir. Öğrenciler kendini yenileme alt teması altında “öğretmenin devamlı kendisini yenilemesi, donatması gerekir (Ö23)” ve “hizmet içi eğitimler ile değişen şartlara göre öğretmenin yenilenmesi gerek (Ö19, Ö15, Ö17)” şeklinde fikirler beyan etmişlerdir. Öğrenciler öğretmene değer verilmediğinin bir başka göstergesinin öğretmene değişimlerde yeterince sorumluluk ve inisiyatif verilmemesi olduğunu söylemişlerdir. Bu durumu “politika değişikliklerinde öğretmene sorulmuyor (Ö3), programlar oluşturulurken öğretmene fikirleri sorulmalı (Ö5), değişimlerde öğretmene söz hakkı verilmeli (Ö9), süreçlere öğretmenin dahil olması, inisiyatif verilmesi gerekir (Ö18, Ö21) cümleleri ile ifade etmişlerdir. Öğretmenlerin mesleklerini sevmedikleri ve önem vermedikleri nedeniyle niteliksiz/yetersiz olduklarını da “mesleğini sevdiği için değil başka nedenler ile geliyorlar (Ö25, Ö9)” şeklinde dile getirmişlerdir. Başka nedenlerden öğretmenlik mesleğini tercih etme sözcüğünü de başka katılımcılar “öğretmenliği maddi kaynak olarak görüyorlar (Ö22, Ö21)” ve “kendi bölümlerinde yerleşemedikleri için öğretmen oluyorlar (Ö18)” şeklinde açıklama yapıyorlarmış gibi ifade etmişlerdir. Son olarak öğretmenin maddi geçim sıkıntısı yani az maaş sorunu öğretmenlerin nitelik sorununun bir gerekçesi olarak öğrenciler tarafından belirtilmiştir. Bu sorun “öğretmenin geçim sıkıntısı var (Ö2), “düşük ücret alıyor, maaşları az (Ö6, Ö15, Ö18, Ö20)”, “maaşları artırılmalı, ekonomik sıkıntı yaşamamaları gerekiyor (Ö13)” şeklinde belirtmişlerdir.

4. Tartışma ve Sonuç

Bir eğitim sisteminin olmazsa olmazı olan öğretmenin başarısı, niteliği ve yeterliliği çok önemlidir. Schleicher (2017) dediği gibi eğitimin kalitesi öğretmen kalitesinin önüne geçemez. Bu çalışmada da öğretmenlerin yetersiz yetişmelerinin nedenleri öğrencilerin gözünden değerlendirilmiş ve üç temaya ulaşılmıştır: eğitim fakültesinden kaynaklı sorunlar, hem eğitim fakültesine hem de mesleğe alımlarda tercih edilen sınav tarzı ve üçüncü olarak öğretmenlik mesleğine verilmeyen önem ve değer.

Öğrenciler öğretmen niteliksizliğini eğitim fakültelerindeki bölümlerin kontenjan çokluğundan kaynaklı puan düşüklüğüne bağlamışlardır. Öğrencilerin fakültedeki bölümlere Yükseköğretim Kurumları Sınavlarından (YKS) aldıkları düşük puanlar ile yerleşmeleri sonucunda en baştan niteliksiz/yetersiz öğretmenliğe davetiye çıkarılmış olmaktadır. Finlandiya ve Güney Kore'nin OECD raporları ve PISA başarıları göz önüne alındığında, öğretmenlik mesleğini üniversitede okuyabilme ve üniversiteden mezun olduktan sonra öğretmenlik yapabilmek için uygulamalardaki değişimler dikkat çekmektedir. Bu farklılıklardan üniversite seçme sınavına başvuran öğrenci sayısı, eğitim fakültelerindeki öğrenci sayısı, ülkelerdeki öğretmen kapasitesi ve açığı dikkat edilmesi gereken unsurlardandır (Aras ve Sözen, 2016).

Öğretmenin nitelik sorununa diğer bir neden eğitim fakültelerinin gereksiz bilgilerin verildiği güncellenmemiş dersler ile öğretim yapması ve uygulamaya yeterli vakit ve önem verilmemesidir. Her ne kadar stajlar olsa da yine de uygulamanın az olduğu, stajların sadece son yıllara yığıldığı ve uygulamaya yönelik derslerin dört yıla yayılmış ve bolca olunması gerektiği belirtilmiştir. PISA'da başarılı olan Finlandiya'da uygulama derslerinin yoğunluğu dikkat çekmektedir (Aras ve Sözen, 2016).

Eğitim fakültesinden kaynaklı diğer bir neden ise bazı akademisyenlerin öğrenciler tarafından yetersiz görülmesidir. Özellikle öğretmenlerin uygulama yapmada eksik veya yetersiz oldukları sıkça vurgulanmıştır.

Öğretmenlerin iyi yetişmemesinin diğer önemli bir nedeni uygulama ile bağlantılı bir sorun olan sadece bilgiye yönelik sınavların yapılmasıdır. Eğitim fakültesine girişte olsun, fakülte içindeki

derslerde olsun ve mesleğe alınmalarda olsun tüm süreçte teorik ağırlıklı ölçümler yapılmaktadır. Halbuki başarılı öğretmenlerin sahip oldukları mesleğe yönelik algı ve yetenek hiç ölçülmemektedir.

Sınavlara benzer olarak yanlış bir yöntem ile öğretmen olma formasyon ve ücretli öğretmenlik ile gerçekleşmektedir. Öğrenciler bu iki durumu da eğitim sistemine niteliksiz öğretmenlerin girmesine sebep olan sorunlar olarak görmüşlerdir.

Son temada ise öğrenciler öğretmenliğe değer ve önem verilmediğini belirtmişlerdir. Öğretmenin mesleğini önemsiz görmesinden dolayı kendini geliştirmeye ve donatmaya vakit ayırmaması öğrenciler tarafından nitelik sorununa bir problem olarak görülmüştür. Öğretim üyeleri nitelikli bir öğretmenin mesleki gelişimleri konusunda; kendi alanıyla ilgili kendini geliştirme isteği, değişime ve yeniliğe açık, yenilikleri takip eden ve kendini yetiştirmek için çaba gösteren özelliklere sahip olmasının önemli olduğunu belirtmişlerdir (Dedeabal, Kubat ve Dursun, 2018). Ayrıca öğretmenlerin işini sevmemesi ve son çare olarak hasbel kader öğretmen olmaları da iyi öğretmen olamama nedeni olarak görülmüştür. Öğretim üyeleri öğretmenlerin yaptığı işe karşı istekli olmasının, mesleğini sevmesinin ve işini seyerek yapmasının nitelikli bir öğretmenin en önemli özelliği olduğunu söylemişlerdir (Dedeabal, Kubat ve Dursun, 2018).

Son olarak eğitim sisteminin bir çok yerinde yapılan değişikliklerde öğretmenin aktif olarak rol oynamaması, inisiyatif verilmemesi ve maaşının ekonomik sıkıntı yaşatacak kadar az olması öğrencilerin iyi öğretmen olma yolundaki diğer engellerdir.

5. Sınırlılıklar ve Öneriler

Bu çalışmadaki sınırlılıklardan birisi katılımcıların araştırmacının verdiği derslerde öğrenci olmalarıdır. Katılımcıların araştırmacı ile herhangi bir bağlantısının olmaması araştırmacının nesnelliliği için daha aranan bir durum olduğu söylenebilir. Sonraki çalışmalarda bu hususun göz önünde bulundurulması önerilmektedir.

Katılımcıların son sınıf oldukları için KPSS'ye çalıştıkları ve hem KPSS hem de covid-19 süreci nedeniyle stresli bir dönemde oldukları söylenebilir. Stres öğrencilerin araştırma konusunun bazı yönlerine daha eleştirel bakmalarına neden olmuş olabilir. Bu nedenle stres faktörünün diğer araştırmalarda göz önünde bulundurulması ve atanmış öğretmenler ile benzer çalışmanın yapılması önerilmektedir.

6. Kaynaklar

Aras, S. Ve Sözen, S. (2016). Türkiye, Finlandiya ve Güney Kore'de öğretmen yetiştirme programlarının incelenmesi. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 2. <https://doi.org/10.14686/buefad.v5i2.5000171265>

Carlo, A., Michel, A., Chabanne, J. C., Bucheton, D., Demougin, P., et al. (2013). Study on Policy Measures to Improve the Attractiveness of the Teaching Profession in Europe. [Research Report] EAC-2010-1391, European Commission, Directorate General For Education and Training.

Creswell, J. W. (2014). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches* (4th edition). Sage Publications.

Dedeabal, N. C., Kubat, U. ve Dursun, F. (2018). Hiçbir eğitim sisteminin kalitesi öğretmenin kalitesini aşamaz. *Turkish Studies Educational Sciences*, Volume 13/27, ss. 531-546 DOI: 10.7827/TurkishStudies.14582

Honig, A.S. ve Hirallal, A. (1998). Which counts more for excellence in childcare staff—years in service, education level or ECE coursework? *Early Child Development and Care*, 145 (1), 31–46. doi:10.1080/0300443981450103

OECD. (2005). *Teachers matter: Attracting, developing and retaining effective teachers*. Paris: OECD.

OECD. (2018). *Effective teacher policies- insights from PISA*. OECD Publishing. <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264301603-en.pdf?expires=1600802229&id=id&accname=guest&checksum=A40B8B90EB46284400CA914734C686FD> adresinden elde edilmiştir.

Patton, M. Q. (2014). *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*. Çeviri Editörleri: Mesut Bütün ve Selçuk Beşir Demir. Ankara: Pegem Akademi.

Patton, M.Q. (2002). *Qualitative Evaluation and Research Methods* (3rd ed.). London: SagePub.

Schleicher, A. (2017). PISA direktörü Andreas Schleicher: öğrettikleriniz artık gereksiz. *Gazete Habertürk*. <https://www.haberturk.com/pisa-direktoru-andreas-schleicher-ogrettikleriniz-artik-gereksiz-1711035> (22.09.2020 tarihinde bakılmıştır).

Spodek, B. ve Saracho, N. (2006). Preschool teachers' professional development. In: B. Spodek and N. Saracho, eds. Handbook of research on the education of young children (2nd ed), pp. 423–439. NJ: Erlbaum.

Tonga, F. E., Eryiğit, S., Ay Yalçın, F. ve Tantekin Erden, F. (2019). Professional development of teachers in PISA achiever countries: Finland, Estonia, Japan, Singapore and China. Professional Development in Education. DOI: <https://doi.org/10.1080/19415257.2019.1689521>

5/1 Derslerinin Uzaktan Eğitim Şeklinde Yürütülmesine İlişkin Öğrenci Görüşleri: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Örneği

Aslıhan KARATAŞ - Mehmet ULUTAŞ - Bertan AKYOL

Özet

Günümüzde teknoloji giderek gelişmekte ve teknolojinin gelişimi ile birlikte eğitim ihtiyacını karşılama seçenekleri çeşitlenmektedir. Özellikle Covid19 pandemi dönemi sürecinde uzaktan eğitim tam anlamıyla hayatımıza yerleşmiş ve önemi anlaşılmıştır. Yükseköğrenim kurumlarına bağlı ön lisans ve lisans düzeyinde her öğrencinin mezun olabilmek için belirli dersleri başarılı olarak geçmesi zorunludur. Bu çalışmada, 5/1 derslerinin uzaktan eğitim şeklinde yürütülmesine ilişkin öğrenci görüşlerini almak ve mevcut durumu ortaya koymak amaçlanmıştır. Nitel araştırma yöntemiyle desenlenen çalışmada olgu bilim çalışması deseni kullanılmıştır. Araştırmaya katılan öğrencilerin seçiminde ilk olarak tipik durum örnekleme, ikinci olarak maksimum çeşitlilik ve üçüncü olarak kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın evrenini 2018- 2019 eğitim öğretim yılı Aydın Adnan Menderes Üniversitesinde öğrenim gören ve güz döneminde 5/1 derslerini uzaktan eğitim şeklinde seçen 9 öğrenci oluşturmaktadır. Araştırma verileri, yarı yapılandırılmış görüşme formu ile toplanmıştır. Veriler, içerik ve betimsel analiz teknikleri ile analiz edilmiştir. Bulgulara göre; öğrenciler, okula az gitmeleri, diğer derslere vakit ayırabilmeleri ve derslerin sonradan telafisinin yapılabilmesi ve örgün eğitimde yaptıkları çeşitli harcamaları azaltması nedeniyle yararlı bulmuşlardır. Araştırmanın bulgularına yönelik dokümanlar iyileştirilebilir, devam zorunluluğu sisteme giriş çıkışlara göre hesaplanabilir, öğretmenlerle iletişim kurulacak bir platform tasarlanabilir, uzaktan eğitime özel öğretmen kadrosu olabilir ve notlar ortalamayı etkileyebilir.

Anahtar kelimeler: Uzaktan Eğitim, 5/1 Dersleri, Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi, Türk Dili, Yabancı Dil.

Yöntem

Aydın Adnan Menderes Üniversitesinde 5/1 derslerinin uzaktan eğitim şeklinde yürütülmesine ilişkin öğrenci görüşlerinin alındığı bu çalışmada olgubilim çalışması kullanılmıştır. Araştırmanın verileri, görüşme yoluyla elde edilmiştir. Çalışma grubunun belirlenmesinde birden çok örnekleme modeli kullanılmıştır. Bu örnekleme modelleri; kolay ulaşılabilir örnekleme, maksimum çeşitlilik örnekleme ve tipik durum örneklemedir. Toplam 9 öğrenci ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir ve veriler yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak toplanmıştır. Araştırmaya katılan öğrenciler ile yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Görüşme sırasında öğrencilerden izinler alınarak görüşme telefon ile kayıt edilmiştir. Ses kayıtları ve görüşmeler esnasında alınan notlar bilgisayar ortamında metne dönüştürüldüğünde 18 sayfalık veri elde edilmiştir. Verilerin analizi içerik ve betimsel analiz teknikleriyle analiz edilmiştir.

Bulgular

Ö8: "Uzaktan eğitim iyi bir yöntem. Diğer derslerden geri kalmamız konusunda yardımcı faydalı bir uygulama. Dersleri videolar, slaytlar ve pdfler aracılığıyla zorlanmadan geçebiliyoruz. Ayrıca devam zorunluluğu olmaması en çekici yanı. Seçtiğim 6 dersin hepsini uzaktan eğitim ile 1 dönemde geçtim."

Ö7: "Mutluyum, okula az gidiyorum bu sayede masrafımda azalıyor. Artan vaktimi alan derslerine ayırabiliyorum. Ama olumsuz yanları da var tabii. Sınavlara çalışmadan girip geçebildiğim için pek bir şey öğrenemedim."

Ö8: "Diğer derslere engel olmuyor ve notlar daha önceden elimde olduğu için çalışabiliyorum. Daha önceden de bildiğim konular olduğu için anlamakta zorlanmadım. Uzaktan şekilde seçmeyen arkadaşlarım ana derslerimizden çıkıp devamsızlıktan kalmamak için bir de koştur koştur 5/1 derslerine gidiyorlar. Ayrıca sınıflar çok kalabalık olduğu için dersi anlamakta zor olur diye düşünüyorum.

Ö1: "Doküman ve sunumlardaki yazılar çok yoğun ve karışıktı. Diğer derslerdeki dokümanlar daha çok öğrencilerin ilgisini çekecek şekilde oluyor. Bunlar yapmak için yapılmış gibiler."

Ö5: "Örgün eğitim olunca okula giderken yol masrafı yapıyorum. Dışarda olunca illa ki öğle yemeği yiyorum. Yemek yemesem bile ders aralarında içecek içiyorum. Uzaktan eğitimde bunlar yok tabii."

Ö7: "Planlı ilerlemiyor, öğrenciyi bıraktığı için seni itici bir güç olmuyor."

Ö1: "Öğretim elemanlarını değiştirdim. Öğretim elemanları uzaktan eğitimin ciddiyetini belki anlasalar belli saatler memur gibi girip de internet başına oturmaz öğrenciyi teşvik ederler. Keşke ADUZEM'in kendi öğretim elemanları olsa sadece ADUZEM dersleri verse kesinlikle, daha çok dikkate alırlar. En azından işleri sadece o olur, ADUZEM'e hizmet etmek..."

Sonuç ve Öneriler

5/1 derslerinin uzaktan eğitim şeklinde yürütülmesine ilişkin bu çalışmada öğrenciler 5/1 derslerinin kendilerine yeni bilgiler katmadığını vurgulamış ve uzaktan eğitim şeklinde yürütülmesini faydalı bulmuşlardır. Uzaktan eğitimin zaman ve mekândan sağladığı tasarrufa dikkat çekmişlerdir. Örgün eğitime göre kıyas yapıldığında dahi uzaktan eğitim katkı payı ücretine rağmen daha maliyetsiz görülmüştür. Devamsızlık konusundaki esnekliğini vurgulamış uzaktan eğitimi seçme konusundaki memnuniyetlerinin dile getirmişlerdir. Aynı zamanda öz disiplinin sağlanamamasına ve kullanılan öğretim yöntemlerinin öğretmen merkezli olmasına yönelik olumsuz görüşlerde vardır. ADUZEM sitesinde herhangi bir sorun yaşanmadığı görülmüştür. Bu sistemin işlevsel ve kullanıcı dostu olduğunu göstermektedir. Öğrencilerin uzaktan eğitime erişimde sıkıntı yaşamamalarından uzaktan eğitimin kolay ulaşılabilir olması sonucu çıkarılabilir. Sistemdeki dokümanların yetersizliği ve öğretim elemanları ile iletişim konusunda sıkıntılar yaşandığı görülmüştür. Çözüm önerilerine yönelik özellikle bu konularda iyileştirilmeler sunulmuştur.

Araştırmadan elde edilen tüm bu sonuçlara dayanarak uygulayıcıya verilecek öneriler, öğretim elemanları ücret konusunda tatmin edilmelidir. Ayrıca uzaktan eğitim dersleri için ayrı bir öğretim elemanı kadrosu belirlenebilir. Öğretim elemanlarının tercih ettiği öğretim yöntem ve teknikleri çeşitlendirilebilir, ezberden uzak teknikler tercih edilebilir. Bunun için öğretim elemanlarına hizmet içi eğitimler verilebilir. Videolar, slaytlar ve dokümanlar daha açık, anlaşılır, teşvik edici ve merak uyandırıcı şekilde olabilir. Konunun can alıcı noktaları görsel açıdan zengin biçime getirilebilir ve bu konuda uzman desteği alınabilir.

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

12-14 Aralık 2020 Sakarya / Türkiye

Göçmen Öğretmenlerin Sosyal Sorunlarının Eğitime Etkisi

Dr. Muhammet İbrahim AKYÜREK¹

Özet

Bu araştırmanın amacı, Şanlıurfa Geçici Eğitim Merkezleri (GEM)'ndeki yönetici görüşlerine göre göçle gelen Suriyeli öğretmenlerin, sosyal bağlamda; sorun ve çözüm önerilerini belirlemektir. Bu çalışma nitel araştırma yöntemini esas alan, olgubilim (fenomenoloji) araştırmasıdır. Araştırmanın çalışma grubunu, Şanlıurfa'da bulunan 12 Geçici Eğitim Merkezi (GEM) Koordinatörü (Yöneticisi)'nden oluşan katılımcı oluşturmaktadır. Araştırmaya katılan yöneticiler, amaçlı örnekleme yöntemlerinden kritik durum örnekleme olarak nitelendirilen örnekleme türü yardımıyla belirlenmiştir. Araştırma sonucunda; yöneticiler, Geçici eğitim Merkezleri'nde eğitim kalitesi ve etkililiği için; öncelikli olarak bu sorunların çözülmesi gerektiği üzerinde durmuşlardır. Sorunların aşılması için; gerekli düzenlemelerin yapılması gerektiğini vurgulamışlardır. Öğretmenlerin özellikle entegrasyon ve iletişim sorunlarının bulunduğu vurgulanmıştır. Eğitimin daha nitelikli olabilmesi açısından bu sorunların giderilmesi gereklidir. Öğretmenlerin kabullenmeme sorunları yaşadıklarına dikkat çekilmiştir. Yerel halka bu doğrultuda gerekli bilinçlendirme eğitimlerinin verilmesi son derece önemlidir. Çünkü bu sorunun aşılması eğitimin daha nitelikli olmasına katkı sağlayabilecektir. Öğretmenlere, uyum ve iletişim sorunlarına dönük olarak gerekli hizmet içi eğitimler verilebilir.

Anahtar kelimeler: Göç, Göçmen, Öğretmen, Geçici Eğitim Merkezleri.

Problem Durumu

Türk Dil Kurumu (2019), göç kavramını; “ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret” olarak tanımlamaktadır. Türk Dil Kurumu (2019), göçmen kavramını ise; “kendi ülkesinden ayrılarak yerleşmek için başka ülkeye giden (kimse, aile veya topluluk), muhacir” şeklinde ifade etmektedir. Göçler; nedenleri (zorunlu ve gönüllü göç), amaçları (çalışma, sığınma) ve hedefe varmakta kullanılan yöntemleri (yasal, yasa dışı) gibi farklı kriterlere göre sınıflandırılabilir.

Ülkemizde göçle gelen çocukların eğitimi için Geçici Eğitim Merkezleri (GEM) kurulmuştur. Bakanlıkça göçmen öğrencilere sunulan eğitim hizmetleri ağırlıklı olarak 2014/21 sayılı Genelge ile çerçevesi oluşturulan Geçici Eğitim Merkezleri (GEM) üzerinden yürütülmektedir. Geçici Eğitim Merkezleri, Türk okulları örgütlenmesi esas alınarak ilköğretim, ortaokul ve ortaöğretim seviyelerinden oluşan ve zorunlu eğitim dönemini kapsayan eğitim kurumlarıdır. Bu okulların bünyesinde imkânlar ölçüsünde okulöncesi/anasınıfları da yer almaktadır. Bu merkezlerde, Türk ve Suriyeli öğretmen ve yöneticiler görev yapabilmektedir.

Ülkemizde yaşanan son göçlerle birlikte, göçmenlerin sosyal sorunları da karşımıza çıkmıştır. Bu göçlerden en fazla etkilenen kesimler arasında öğretmenler de yer almaktadır. Ülkemizde göçle gelen öğretmenlerin bir kısmı, Milli Eğitim Bakanlığı'nca kurulan Geçici Eğitim Merkezleri (GEM)'nde görev yapmaktadırlar. Göçmen öğretmenlerin; istihdamları, bilgi ve becerilerini kullanabilme durumları, aynı şekilde bunları göçmen öğrencilere aktarabilme olanak ve yetenekleri, sosyal yaşamları gibi birtakım sosyal sorunları bulunmaktadır. Bu durum da eğitim niteliğini olumsuz etkileyebilmektedir. Bu nedenle, böyle bir araştırma yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur.

¹ Ankara Etimesgut Bilim ve Sanat Merkezi, i_akyurek56@hotmail.com

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, Şanlıurfa Geçici Eğitim Merkezleri (GEM)'ndeki yönetici görüşlerine göre göçle gelen Suriyeli öğretmenlerin, sosyal bağlamda; sorun ve çözüm önerilerini belirlemektir.

Amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Suriyeli öğretmenler sosyal bağlamda; hangi sorunlarla karşılaşmaktadır?
2. Suriyeli öğretmenlerin sosyal bağlamda; yaşadıkları sorunlara ilişkin çözüm önerileriniz nelerdir?

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Bu çalışma nitel araştırma yöntemini esas alan, olgubilim (fenomenoloji) araştırmasıdır. Olgubilim deseni farkında olduğumuz ancak derinlemesine ve ayrıntılı bir anlayışa sahip olmadığımız olgulara odaklanmaktadır. Olgular yaşadığımız dünyada olaylar, deneyimler, algılar, yönelimler, kavramlar ve durumlar gibi çeşitli biçimlerde karşımıza çıkabilmektedir. Nitel araştırmalarda elde edilen sonuçlar evrene genellenememekle birlikte, elde edilen sonuçlar, konuya ilişkin bir bakış açısı sağlaması bakımından önemlidir. Nitel araştırma yönteminin kullanıldığı bu araştırmada; karmaşık kişisel ve duygusal sorunların ortaya çıkarılmasına yardımcı olması, istenilen bilginin eksiksiz olarak ve derinlemesine elde edilebilmesi, alınan cevaplara anında dönüt vermeye imkân sağlaması, değişik ve anında değişebilen koşullara uyabilme esnekliğine sahip olması, soruların sayısı ve sırasını değiştirme serbestliği tanınması gibi özelliklerinden dolayı yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi kullanılmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2016; Karasar, 2015).

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu, Şanlıurfa'da bulunan 12 Geçici Eğitim Merkezi (GEM) Koordinatörü (Yöneticisi)'nden oluşan katılımcı oluşturmaktadır. Araştırmaya katılan yöneticiler, amaçlı örnekleme yöntemlerinden kritik durum örnekleme olarak nitelendirilen örneklem türü yardımıyla belirlenmiştir. Kritik durum örnekleme, kritik bir durum veya durumların varlığına işaret eden en önemli göstergeler; "bu, burada oluyorsa, başka benzer durumlarda kesinlikle olur" ya da tam tersine "bu, burada olmuyorsa, başka benzer durumlarda kesinlikle olmaz" şeklinde bir ifadededir.

Veri Toplama Aracının Geliştirilmesi

Araştırmanın ilk aşamasında; "göç eden öğretmenler ne gibi problemlerle karşılaşır?" sorusuna cevap aramak amacıyla literatür taraması yapılmıştır. Daha sonra, oluşturulan sorular hakkında Bakanlık ve akademisyen uzman görüşleri alınmıştır. Bunlara bağlı olarak araştırmada kullanılacak olan veri toplama aracı geliştirilmiştir. Araştırmada görüşme türlerinden görüşme formu yaklaşımı kullanılmıştır. Görüşme formu yaklaşımı; görüşme sırasında irdelenecek bir sorular veya konular listesini kapsar. Görüşme formu yöntemi, benzer konulara yönelmek yoluyla değişik insanlardan aynı tür bilgilerin alınması amacıyla hazırlanır (Yıldırım ve Şimşek, 2016).

Verilerin Toplanması

Araştırmaya ilişkin veriler, araştırmacı tarafından 2016 yılında Şanlıurfa'da bulunan 12 Geçici Eğitim Merkezi Koordinatörü (Yöneticisi)'nden e-posta temelli görüşme yoluyla toplanmıştır. E-posta temelli bir görüşme ile yüz yüze bir görüşme arasındaki en önemli farklardan biri, doğrudan araştırmanın ne kadar etnografik içerikli olduğuyla ilgilidir. E-posta temelli görüşmelerde katılımcı veya katılımcıların yüz ifadeleri, buldukları fiziksel mekanların doğası, kılık-kıyafet, vücut dili gibi görsel unsurlar ve ipuçları olmayacaktır. Araştırması açısından bu tür verilerin önemli olduğunu düşünen araştırmacılar e-posta yerine yüz yüze görüşmeyi tercih etmelidirler (Yıldırım ve Şimşek, 2016).

Verilerin Analizi

Görüşme tekniği kullanılarak verilere ulaşan bu araştırmada verilerin çözümlenmesinde içerik analizi ve betimsel analiz tekniği kullanılmış, bulgular uygun görülen ve gerekli olan yerlerde nicelleştirilerek (sayı kullanılarak) sunulmuştur. Nitel bulgular analize açıklık getirmek, güvenilirliği arttırmak için nicel ifadeler kullanılarak belirtilebilir (Yıldırım ve Şimşek, 2016).

Görüşmelerde katılımcıların dile getirdiği ifadeler doğrudan alıntı olarak kullanılmıştır. Katılımcıların gerçek ismi yerine takma isimler kullanılmıştır.

BULGULAR VE YORUM

Katılımcılardan A: “Öğretmenlerin evlenme kayıtları ve işlemleri yoktur. Dil bilmeme sorunu, nüfus cüzdanı sorunları (kayıp-değiştirmede sıkıntılar yaşıyor), işsizlik sorunu, sigortasız çalışma ve iş bulamama sıkıntıları vardır. Belediyede evlenme işlemlerinin yapılıp bir resmiyet kazandırılması gerekli olup, diğer sorunlar da çözümlenmelidir.” Suriyeli öğretmenlerin işsizlik, sigortasız çalışma, nüfus ve evlenme işlemlerinde sıkıntılar yaşandığı ve bu sorunların giderilmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır.

Katılımcılardan C: “Türk toplumuna entegre olmakta zorlanmak, Türk toplumu tarafından dışlanmak, sosyal anlamda aktivite yapacakları zaman gittikleri yerde yabancılaşmak, o kadar Türk içinde kendini oraya ait hissedememek sorunları vardır. Öğretmenlerin Türkçe öğrenmesi bunu sağlayacak kursların açılması, Türk kültürü ve günlük yaşam kurallarını içeren uyum seminerleri düzenlenmesi, Türk okullarında iki hafta süreyle gözlem yapmaları işleyiş görmeleri gibi durumlar çözümler sağlayabilecektir.” Suriyeli öğretmenlerin ülkemiz kültürüne uyum ve etkinliklerine katılmada yalnızlık çekmesine ve bu sorunun giderilmesi doğrultusunda birtakım eğitimler verilmesine vurgu yapılmıştır.

Katılımcılardan E: “Gelenek, görenek ve örflerin farklı olması topluma adaptasyon sorunu oluşturmaktadır. Ülkemize yönelik yaşanan bombalama olayları, toplumun Suriyeli öğretmenlere bakışını etkilemiş ve onların kaygı içerisine düşmelerine neden olmuştur. Kendi ülkelerinden gelmiş bu insanlara çeşitli etkinlikler ve sosyal projeler ile bu eksikliklerin giderilebileceği kanaatindeyim.” Suriyeli öğretmenlerin birtakım uyum sorunları yaşadıkları ve bunların çeşitli sosyal etkinlikler yoluyla çözülebileceği vurgulanmıştır.

Katılımcılardan F: “Suriyeli öğretmenlerin tek sorunu maddiyat diyebilirim en azından arap nüfuslu Akçakale’de bu şekilde uyum sağlanmış fakat maddi olarak ciddi bir sıkıntısı var; ilçeye göre maaşlar tekrar düzenlenmeli.” Suriyeli öğretmenlerin maddi sorunlar yaşadıkları ve bu konuda gerekli düzenlemelerin yapılması gerektiğine vurgu yapılmıştır.

Katılımcılardan G: “Suriyeli vatandaşlar dil problemi yaşamaktadırlar. Ayrıca toplumun bakış açısı Suriyeli vatandaşları ötekileştirmektedir. İki ayrı toplumu kaynaştırabilmek için çalışma yapılmalıdır. Toplumla kaynaşabilmek için nitelikli organizasyonların yapılması gerekiyor. Aileleri sosyal ortama kazandırabilmek için STK’ların aktif çalışması gerekiyor.” Suriyeli öğretmenlerin dil farklılığı kaynaklı iletişim sorunu yaşadıkları ve bunlara dönük STK ortak girişimleriyle birtakım organizasyonların düzenlenmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Katılımcılardan H: “İnsanlar sadece hayata tutunmaya çalışıyor, sosyal anlamda moral bozukluğu yüksek düzeyde olduğu için uyum sorunları yaşanmaktadır. Farklı kültürel unsurlar, örf adet farklılığı, dil sorunları mevcuttur. Yaşadıkları şehirlerle kültürel uyum sağlanması için şehrin farklı kültürel unsurlarını onlara anlatmak gerekir.” Suriyeli öğretmenlerin kültürel adaptasyon sorunu yaşadıkları ve bu konuda bilinçlendirmeye dönük eğitimler düzenlenmesi gerektiği vurgulanmıştır.

SONUÇ VE TARTIŞMA

12 katılımcıdan; 7 kişi öğretmenlerin entegrasyon/çevreye uyum sorunları, 4 kişi öğretmenlerin iletişim eksikliği (dil ve kültür farklılığı), 2 kişi öğretmenlerin halk tarafından kabullenmeme, 1 kişi öğretmenlerin evlenme kayıt ve işlemleri sıkıntısı, 1 kişi öğretmenlerin nüfus cüzdanı sorunları, 1 kişi öğretmenlerin işsizlik sorunu ve sigortasız çalıştıkları, 1 kişi ise öğretmenlerin maddi imkânsızlıklar yaşadığı konularına vurgu yapmışlardır.

Yöneticiler, Geçici eğitim Merkezleri’nde eğitim kalitesi ve etkililiği için; öncelikli olarak bu sorunların çözülmesi gerektiği üzerinde durmuşlardır. Sorunların aşılması için; gerekli düzenlemelerin yapılması gerektiğini vurgulanmışlardır.

Öğretmenlerin özellikle entegrasyon ve iletişim sorunlarının bulunduğu vurgulanmıştır. Eğitimin daha nitelikli olabilmesi açısından bu sorunların giderilmesi gereklidir.

Öğretmenlerin kabullenmeme sorunları yaşadıklarına dikkat çekilmiştir. Yerel halka bu doğrultuda gerekli bilinçlendirme eğitimlerinin verilmesi son derece önemlidir. Çünkü bu sorunun aşılması eğitimin daha nitelikli olmasına katkı sağlayabilecektir.

Öğretmenlerin evlenme ve nüfus sorunları yaşadıkları vurgulanmıştır. Öğretmenlerin bu sorunlarının giderilmesi, eğitimde daha rahat bir zihin ve psikolojiyle eğitim verilmesini, bunun sonucu olarak da eğitimde kalitenin artmasını sağlayabilecektir.

Özellikle öğretmenlerin maddi sıkıntılarının giderilmesi, gereksinim duyulan durumlar arasında bulunmaktadır. Ayrıca sigortasız çalışma ve işsizlik sorunlarının da giderilmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır. Öğretmenlerin maddi olanaklarının düzeltilmesi, eğitim kalitesi açısından da son derece önemlidir.

ÖNERİLER

Öğretmenlere, uyum ve iletişim sorunlarına dönük olarak gerekli hizmet içi eğitimler verilebilir.

Öğretmenlerin yaşadıkları kabullenmemeye yönelik, öğretmenlere gerekli sosyal ve psikolojik destekler verilebilir.

Öğretmenlerin evlenme ve nüfus sorunlarının aşılması noktasında idari ve yerel yönetimlerce gerekli düzenlemeler yapılabilir.

Maddi imkânlar ve çalışma koşulları noktasında idari ve yerel yönetimlerce gerekli özenin gösterilmesi sonucu göçmen öğretmenlerin zor koşullarda yaşaması önlenir.

Göçmen öğretmenlerin sosyal sorunlarının eğitime etkisi ile ilgili karma ve nicel araştırmalar yapılabilir.

KAYNAKLAR

Karasar, N. (2015). *Bilimsel araştırma yöntemi: kavramlar, ilkeler, teknikler*. Ankara: Nobel.

TDK (2019). *Güncel Türkçe Sözlük*. 13/01/2019 tarihinde <http://www.tdk.org.tr> adresinden erişilmiştir.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin.

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

12-14 Aralık 2020 Sakarya / Türkiye

Göçmen Öğrenci Sorunlarının Eğitime Etkisi

Dr. Muhammet İbrahim AKYÜREK¹

Özet

Bu araştırmanın amacı, Şanlıurfa Geçici Eğitim Merkezleri (GEM)'ndeki yönetici görüşlerine göre göçle gelen Suriyeli öğrencilerin, sosyal bağlamda; sorun ve çözüm önerilerini belirlemektir. Bu çalışma nitel araştırma yöntemini esas alan, olgubilim (fenomenoloji) araştırmasıdır. Araştırmanın çalışma grubunu, Şanlıurfa'da bulunan 18 Geçici Eğitim Merkezi (GEM) Koordinatörü (Yöneticisi)'nden oluşan katılımcı oluşturmaktadır. Araştırmaya katılan yöneticiler, amaçlı örnekleme yöntemlerinden kritik durum örnekleme olarak nitelendirilen örnekleme türü yardımıyla belirlenmiştir. Araştırma sonucunda; yöneticiler, Geçici Eğitim Merkezleri'nde eğitim niteliğinin artırılması için; öncelikli olarak bu sorunların çözülmesi gerektiği üzerinde durmuşlardır. Sorunların aşılması noktasında; gerekli düzenlemelerin yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Özellikle öğrencilerin uyum ve iletişim sorunlarının giderilmesi, gereksinim duyulan durumlardan en önemlisi olarak görülmektedir. Öğrencilerin çevreye uyumlarının sağlanarak gerekli dil ve iletişim eğitimlerinin verilmesi, eğitim kalitesi açısından da son derece önemlidir. Akran zorbalığı ve kabullenmeme durumlarının yaşanmaması amacıyla yerel halk ve öğrenciler için bilinçlendirme eğitimleri gerçekleştirilebilir.

Anahtar kelimeler: Göç, Göçmen, Öğrenci, Geçici Eğitim Merkezleri.

Problem Durumu

Türk Dil Kurumu (2019), göç kavramını; “ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret” olarak tanımlamaktadır. Türk Dil Kurumu (2019), göçmen kavramını ise; “kendi ülkesinden ayrılarak yerleşmek için başka ülkeye giden (kimse, aile veya topluluk), muhacir” şeklinde ifade etmektedir. Göçler; nedenleri (zorunlu ve gönüllü göç), amaçları (çalışma, sığınma) ve hedefe varmakta kullanılan yöntemleri (yasal, yasa dışı) gibi farklı kriterlere göre sınıflanabilir.

Ülkemizde göçle gelen çocukların eğitimi için Geçici Eğitim Merkezleri (GEM) kurulmuştur. Bakanlıkça göçmen öğrencilere sunulan eğitim hizmetleri ağırlıklı olarak 2014/21 sayılı Genelge ile çerçevesi oluşturulan Geçici Eğitim Merkezleri (GEM) üzerinden yürütülmektedir. Geçici Eğitim Merkezleri, Türk okulları örgütlenmesi esas alınarak ilkökul, ortaokul ve ortaöğretim seviyelerinden oluşan ve zorunlu eğitim dönemini kapsayan eğitim kurumlarıdır. Bu okulların bünyesinde imkânlar ölçüsünde okulöncesi/anasınıfları da yer almaktadır. Bu merkezlerde, Türk ve Suriyeli öğretmen ve yöneticiler görev yapabilmektedir.

Ülkemizde yaşanan son göçlerle birlikte, göçmenlerin sosyal sorunları da karşımıza çıkmıştır. Bu göçlerden en fazla etkilenen kesimler arasında çocuklar ve öğrenciler de yer almaktadır. Ülkemizde göçle gelen öğrencilerin bir kısmı, Milli Eğitim Bakanlığı'nca kurulan Geçici Eğitim Merkezleri (GEM)'nde eğitim görmektedirler. Göçmen öğrencilerin; psikolojik ve sosyal birtakım sorunları bulunmaktadır. Bu durum da eğitim niteliğini olumsuz etkileyebilmektedir. Bu nedenle, böyle bir araştırma yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, Şanlıurfa Geçici Eğitim Merkezleri (GEM)'ndeki yönetici görüşlerine göre göçle gelen Suriyeli öğrencilerin, sosyal bağlamda; sorun ve çözüm önerilerini belirlemektir.

¹ Ankara Etimesgut Bilim ve Sanat Merkezi, i_akyurek56@hotmail.com

Amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Suriyeli öğrenciler sosyal bağlamda; hangi sorunlarla karşılaşmaktadır?
2. Suriyeli öğrencilerin sosyal bağlamda; yaşadıkları sorunlara ilişkin çözüm önerileriniz nelerdir?

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Bu çalışma nitel araştırma yöntemini esas alan, olgubilim (fenomenoloji) araştırmasıdır. Olgubilim deseni farkında olduğumuz ancak derinlemesine ve ayrıntılı bir anlayışa sahip olmadığımız olgulara odaklanmaktadır.

Olgular yaşadığımız dünyada olaylar, deneyimler, algılar, yönelimler, kavramlar ve durumlar gibi çeşitli biçimlerde karşımıza çıkabilmektedir. Nitel araştırmalarda elde edilen sonuçlar evrene genellenememekle birlikte, elde edilen sonuçlar, konuya ilişkin bir bakış açısı sağlaması bakımından önemlidir.

Nitel araştırma yönteminin kullanıldığı bu araştırmada; karmaşık kişisel ve duygusal sorunların ortaya çıkarılmasına yardımcı olması, istenilen bilginin eksiksiz olarak ve derinlemesine elde edilebilmesi, alınan cevaplara anında dönüt vermeye imkân sağlaması, değişik ve anında değişebilen koşullara uyabilme esnekliğine sahip olması, soruların sayısı ve sırasını değiştirme serbestliği tanınması gibi özelliklerinden dolayı yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi kullanılmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2016; Karasar, 2015).

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu, Şanlıurfa'da bulunan 18 Geçici Eğitim Merkezi (GEM) Koordinatörü (Yöneticisi)'nden oluşan katılımcı oluşturmaktadır. Araştırmaya katılan yöneticiler, amaçlı örnekleme yöntemlerinden kritik durum örnekleme olarak nitelendirilen örneklem türü yardımıyla belirlenmiştir. Kritik durum örnekleme, kritik bir durum veya durumların varlığına işaret eden en önemli gösterge; "bu, burada oluyorsa, başka benzer durumlarda kesinlikle olur" ya da tam tersine "bu, burada olmuyorsa, başka benzer durumlarda kesinlikle olmaz" şeklinde bir ifadededir.

Veri Toplama Aracının Geliştirilmesi

Araştırmanın ilk aşamasında; "*göç eden öğretmenler ne gibi problemlerle karşılaşılıyorlar?*" sorusuna cevap aramak amacıyla literatür taraması yapılmıştır. Daha sonra, oluşturulan sorular hakkında Bakanlık ve akademisyen uzman görüşleri alınmıştır. Bunlara bağlı olarak araştırmada kullanılacak olan veri toplama aracı geliştirilmiştir. Araştırmada görüşme türlerinden görüşme formu yaklaşımı kullanılmıştır. Görüşme formu yaklaşımı; görüşme sırasında irdelenecek bir sorular veya konular listesini kapsar. Görüşme formu yöntemi, benzer konulara yönelmek yoluyla değişik insanlardan aynı tür bilgilerin alınması amacıyla hazırlanır (Yıldırım ve Şimşek, 2016).

Verilerin Toplanması

Araştırmaya ilişkin veriler, araştırmacı tarafından 2016 yılında Şanlıurfa'da bulunan 18 Geçici Eğitim Merkezi Koordinatörü (Yöneticisi)'nden e-posta temelli görüşme yoluyla toplanmıştır. E-posta temelli bir görüşme ile yüz yüze bir görüşme arasındaki en önemli farklardan biri, doğrudan araştırmanın ne kadar etnografik içerikli olduğuyla ilgilidir.

E-posta temelli görüşmelerde katılımcı veya katılımcıların yüz ifadeleri, buldukları fiziksel mekanların doğası, kıyafet, vücut dili gibi görsel unsurlar ve ipuçları olmayacaktır. Araştırması açısından bu tür verilerin önemli olduğunu düşünen araştırmacılar e-posta yerine yüz yüze görüşmeyi tercih etmelidirler (Yıldırım ve Şimşek, 2016).

Verilerin Analizi

Görüşme tekniği kullanılarak verilere ulaşan bu araştırmada verilerin çözümlenmesinde içerik analizi ve betimsel analiz tekniği kullanılmış, bulgular uygun görülen ve gerekli olan yerlerde nicelleştirilerek (sayı kullanılarak) sunulmuştur. Nitel bulgular analize açıklık getirmek, güvenilirliği arttırmak için nicel ifadeler kullanılarak belirtilebilir (Yıldırım ve Şimşek, 2016).

Görüşmelerde katılımcıların dile getirdiği ifadeler doğrudan alıntı olarak kullanılmıştır. Katılımcıların gerçek ismi yerine takma isimler kullanılmıştır.

BULGULAR VE YORUM

Katılımcılardan A: *“Bulduğumuz çevrede çevreye uyum konusunda sıkıntılar yaşanmakta, öğrenciler halk tarafından kabul görülmemektedir. Spor gençlik merkezleriyle işbirliğine gidilerek çocuklar yaz kamplarına alınabilir. Kaymakamlıklar tarafından okul ile Geçici Eğitim Merkezi (GEM) müdürlükleri işbirliğine giderek sportif faaliyetler düzenlenebilir. Göçmenlerin kaynaşması için de gem merkezleri şehir merkezi ve köylerdeki okullarla kardeş okul yapılmalı. Zaman zaman kardeş okullar arasında karşılıklı ziyaretler yapılmalı ve Kaymakamlıklar ile Milli Eğitim Müdürlükleri tarafından koordine edilmelidir.”*

Suriyeli öğrencilerin yaşadıkları uyum sorunlarına vurgu yapılarak, çözüm doğrultusunda yaz kampları, kardeş okul uygulaması ve yapılacak ziyaretler önerilmiştir.

Katılımcılardan C: *“Entegrasyon sorunları mevcuttur. Öğrencilere psikososyal hizmetleri sağlanmalı.”* Suriyeli öğrencilerin bütünleşme ve uyum sorunları yaşadıkları ve çözüm için psikososyal yardımda bulunulması gerektiği vurgulanmıştır.

Katılımcılardan D: *“Dil ve kültür farkı, yaşayış tarzı ile konuşmalarına tam hakim olamadığımız için dertlerini tam olarak anlayamıyoruz. Türk vatandaşlarımız hala bazı bölgelerde Suriyelilere yönelik kabullenmede sıkıntı yaşamaktadır. Bununla ilgili olarak eğitim kurumlarının öğretmenlerine yönelik seminerlere ihtiyacımız vardır. Türkiye vatandaşları ve Suriyeli vatandaşlar arasında ortak programlar düzenlenip kaynaşma yapılabilir. Örneğin; Ramazan ayında aileler Suriyeli vatandaşları iftara davet edebilirler, onlar da Suriyeli vatandaşların evine gidip iftar edebilirler.”*

Suriyeli öğrencilerin dilsel ve kültürel farklılık yaşamaları sonucu uyumda birtakım sıkıntılar yaşandığı, ayrıca halk tarafından kabullenmeme sorunlarının varlığı, bunların çözümü için de kaynaşma ve ev ziyareti programlarının düzenlenmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Katılımcılardan E: *“Öğrenciler, Türkiye’deki normal okul çocukları tarafından akran zorbalığına uğramaktadır. Mahalle çocukları onları itip kakabilmektedir. Çevreyle entegre olamamaktadırlar. Diğer okullarımızın bu çocuklar hakkında öğrencileri uyarması ve bilgi vermesi gerekir.”* Suriyeli öğrencilerin akran zorbalığı gibi durumlarla karşı karşıya kaldıkları, çözümü için de yerel öğrencilerin bilinçlendirilmesi amacıyla eğitilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Katılımcılardan Ğ: *“Öğrencilerin dil bilmeme, nüfus cüzdanı (kayıp-değiştirmede) ve sigortasız çalışma sorunları bulunmaktadır. Toplumdaki bazı kimselerin mültecilere karşı olumsuz tavırlarda bulunması söz konusudur. Bu sorunların çözülmesi gereklidir.”* Suriyeli öğrencilerin dil ve nüfus cüzdanı sorunları yaşadıklarına, sigortasız çalışmayla ve olumsuz tavırlarla karşı karşıya kaldıklarına vurgu yapılmıştır.

Katılımcılardan I: *“Kamp dışında yaşayan ve okul çağındaki çocukların okula giderken özellikle ikili eğitim yapan okullarda sorunlar yaşanmaktadır. Bu sorun daha çok Türk öğrencilerin Suriyeli misafir çocukları kabul etmemiş olması, küçük görmesi ve başa belaymış gibi bir tavır sergilemeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kamp içinde yaşayan kişilerin ise hastane dışında şehir yaşantısını görmemesi, sosyal yaşamı sadece bir çadır olarak görmesi ve değerlendirmesi sıkıntı vericidir. Kendi günlük yaşamlarında rehber olacak hak ve haklarını anlatacak “alo hattı” kurulabilir. Yine bu konuda seçmeli ders olarak bir eğitim dersi getirilebilir. Örneğin; Vatandaşlık dersimiz gibi. Sosyal yapıyı güçlendirecek şekilde misafirlikler veya kardeş aileler projesi geliştirilebilir. Türk öğrencilere, Suriyeli öğrencilerin misafir olduğu, ihtiyaçları ve eksiklikleri olduğu ve bunlara yardımcı olunması gerektiği anlatılmalıdır. Psikososyal hizmetleri sağlamak çözüm odaklı çalışmalar olabilir.”*

Suriyeli öğrencilerin özellikle yıldırımaya maruz bırakıldıkları, kabullenilmemişlik sorunları yaşadıklarına dikkat çekilerek, bunların çözümü için de iletişim hattı kurulmasına, eğitimler verilmesine ve psikososyal yardım hizmetlerinin sağlanması gerektiğine vurgu yapılmıştır.

Katılımcılardan J: *“Dilsel ve kültürel farklılıklar dolayısıyla çevreye uyum konusunda öğrencilerin özgüvenlerini olumsuz etkilemektedir. Suriyeli öğrencilerle Türk öğrencilerin kaynaştırılması için projelerin yapılması gerekmektedir (spor aktiviteleri, gezi, vb. etkinlikler).”*

Suriyeli öğrencilerin uyum sorunları yaşadıkları ve çözüm için de kaynaştırmaya dönük sosyal etkinlikler düzenlenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Özellikle yaşadıkları maddi imkânsızlıklara, eğitim-öğretim esnasında rehber edinecekleri müfredatın belirsizliğine ve yokluğuna dikkat çekilmiştir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

18 katılımcıdan; 10 kişi öğrencilerin entegrasyon/çevreye uyum sıkıntısı, 9 kişi öğrencilerin iletişim eksikliği (dil, kültür ve yaşam tarzı farklılığı, arkadaşlık kurma sıkıntısı), 5 kişi öğrencilerin halk ve çocuklar tarafından kabullenmeme, 4 kişi öğrencilerin sosyal faaliyet alanı eksikliği (yaşam alanı ve

spor kompleksi eksikliği), 3 kişi öğrencilerin akran zorbalığına uğradıkları, 3 kişi öğrencilerin maddi imkânsızlıklar yaşadıkları, 1 kişi öğrencilerin sigortasız çalıştıkları konularına vurgu yapmışlardır.

Yöneticiler, Geçici eğitim Merkezleri'nde eğitim niteliğinin artırılması için; öncelikli olarak bu sorunların çözülmesi gerektiği üzerinde durmuşlardır. Sorunların aşılması noktasında; gerekli düzenlemelerin yapılması gerektiği vurgulanmıştır.

Özellikle öğrencilerin uyum ve iletişim sorunlarının giderilmesi, gereksinim duyulan durumlardan en önemlisi olarak görülmektedir. Öğrencilerin çevreye uyumlarının sağlanarak gerekli dil ve iletişim eğitimlerinin verilmesi, eğitim kalitesi açısından da son derece önemlidir.

Öğrencilerin kabullenmeme ve akran zorbalığına uğrama sorunları yaşadıkları özellikle vurgulanmıştır. Bu sorunlara dönük olarak da psikolojik destek ve gerekli bilinçlendirme eğitimi gereksinimine dikkat çekilmiştir.

Eğitimin nitelikli olabilmesi için sosyal faaliyet alanlarının yetersizliği dikkat çekilen önemli sorunlar arasında yer almaktadır. Bu sosyal faaliyet alanlarının daha yeterli ve verimli hale getirilmesi, eğitimin niteliği açısından önem arz etmektedir.

ÖNERİLER

- Öğrencilere çevreye uyum ve iletişim eğitimleri verilebilir.
- Akran zorbalığı ve kabullenmeme durumlarının yaşanmaması amacıyla yerel halk ve öğrenciler için bilinçlendirme eğitimleri gerçekleştirilebilir.
- Öğrencilere psikolojik destek sağlanabilir.
- Nitelikli eğitimin sağlanması için; sosyal faaliyet alanları artırılabilir.
- Göçmen öğrencilerin sosyal sorunlarının eğitime etkisi hakkında karma ve nicel araştırmalar yapılabilir.

KAYNAKLAR

- Karasar, N. (2015). *Bilimsel araştırma yöntemi: kavramlar, ilkeler, teknikler*. Ankara: Nobel.
- TDK (2019). *Güncel Türkçe Sözlük*. 13/01/2019 tarihinde <http://www.tdk.org.tr> adresinden erişilmiştir.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin.

Бүгінгі Жасөспірім Жастағы Қыз Балалардың Өзін-Өзі Бағалауы

К.Т. АТЕМОВА¹ - Г. А. ОМАРОВА² - М.М. ИСАБЕКОВА³

Аңдатпа

Кіріспе. Мақалада жасөспірім жастағы қыз балалардың тұлғалық қалыптасуының маңыздылығы ғылыми-теориялық тұрғыдан негізделеді. Бүгінгі жасөспірім қыздардың мінез-құлқы мен құндылықтары қоғамдық ортадағы болмысы арқылы сипатталады. Мақаланың басты мақсаты - бүгінгі қыз балаларының өздеріне деген сенімі мен өзін өзі бағалауын көтеруге кеңес беруді көздейді.

Әдістері. Қазіргі таңдағы жасөспірім шақтағы қыз балалардың өзін-өзі бағалауы мен дамуын айқындау мақсатымен біз Түркістан қаласының жасөспірім қыз балалар арасында Г.Н. Казанцеваның «Өзін-өзі бағалау» тестін жүргіздік.

Нәтижесі. Зерттеу нәтижесінде өзін-өзі жоғары бағалаған қыз балалардың саны ең төмен көрсеткішті көрсетті. Бітімалдық мәнмен қарайтын болсақ, өзін-өзі жоғары бағалаған қыз балалардың саны ең төмен көрсеткіштегі орта деңгейге жақын екендігі айқындалды.

Қорытынды мен ұсыныстар. Мақала мазмұны жасөспірімдік шақта берілген тәлім-тәрбие мен білімнің қыз балалардың келешек тұлғасын қалыптастыруға маңызды рөлін көрсете отырып, өтпелі кезеңде қыз балаларда кездесетін қиыншықтарды, оның тұлғалық дамуына тигізетін әсерін сипаттауды қамтиды. Сондай-ақ, жасөспірім жастағы қыз балалардың өзін-өзі тануы мен дамуын бағалауы арнайы жүргізілген сауалнамалар нәтижесі сараланып, тұжырымдалады. Ата-аналар мен тәрбиешілер үшін нақтылы әдістемелік ұсыныстар беріледі.

Кілттік сөздер: Тұлға, Қыз Бала, Жасөспірім, Өзін-Өзі Тану, Өзін-Өзі Бағалау.

1. Кіріспе

Қазақстан Республикасы жағдайында қоғамның дамуымен байланысты туындаған жеке тұлғаның дамуы ең өзекті мәселенің бірі болып отыр. Білім беру жүйесінің негізгі мақсаты білім сапасын тереңдету мен дамытуға деген ұмтылысты жүйеге келтіре отырып, тұлғаның ішкі потенциалын ашу, өзін-өзі тану мен өз бетімен дамуына қолайлы орта қалыптастыруды жоғары орынға қояды. Олай болса, ең алдымен білім беру мен тәрбие үдерісін ұйымдастырудағы басты мақсатымыз тұлғаның потенциалын арттыру болмақ.

Тұлға дегеніміз кемелеліне жетіп, жан-жақты шарықтап дамыған адам (Мухаева С.Г., 2011). Әлеуметтік құбылыстардың сапалық көрсеткіші. Тұлға белгілі бір топта немесе ортада өмір сүріп, өмірлік тәжірибелерді жинақтай отырып, жаңа мінез-құлық қасиеттерін, жаңа сана мен құндылық бағдарын анықтап өз өмірінде қолданады.

Адам өмірін үлкен екі кезеңге бөліп, оларды тұлғалық қалыптасудың сатылары деп қарастыруға болады. Бірінші кезең, дүниеге келгеннен ер жеткенге дейінгі кезең. Барлық адам бұл кезеңде тұлғалық қалыптасудың алғашқы сатысынан өтіп, өмірлік бағытын, ұстанымдарын, өмірлік позициясын және өмірлік құндылықтарын айқындайды. Бұл кезеңде бала тұлғалық қалыптасуына әлеуметтік факторлардың жанама әсерлерін алады.

¹ п.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.Қазақстан, kalipa_atemova@mail.ru

² п.ғ.к., доцент, Мирас университеті, Шымкент қ.Қазақстан, amzeevna@mail.ru

³ Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, «Педагогика және психология» мамандығының магистранты. Түркістан қ. Қазақстан.

Екінші кезең, ер жеткеннен кейінгі кемелдік жасына жеткенге дейінгі кезең. Тұлғаның әлеуметтік ортада өз орнын тауып, тұрақты көзқарасы мен өмірлік құндылықтары қалыптасып, әлеуметтік фактор ретінде басқа тұлғаларға әсер етуі болып табылады.

Осы орайда, ұлы ғұлама әл-Фараби: «Әрбір адам екінші адамның өмір сүруіне қажетті үлесін беретін, бір-біріне көмектесетін адамдарды біріктіру арқылы ғана табиғатына сай жетілу дәрежесіне ие бола алады. Бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын халық – қайырымды халық. Егер халықтар бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отырса, бүкіл ғалам қайырымды болмақ», – дейді. Яғни, қазақ халқының болашағын бекемдеп, келешегін кемелдету мақсатында қазақ атаның балалары, жұмылған жұдырықтай әрекет етуі керек. Сондықтан, отбасында және қоғамдық орындар мен тәрбие мекемелерінде жасөспірім жастағы қыз балаларына орынды талаптар мен түзету енгізу - оларға жасалып жатқан көмек болмақ.

2. Әдістер

Қазіргі таңдағы жасөспірім шақтағы қыз балалардың өзін-өзі бағалауы мен дамуын айқындау мақсатымен біз Түркістан қаласының жасөспірім қыз балалар арасында Г.Н. Казанцеваның «Өзін-өзі бағалау» тестін жүргіздік. Тест жиырма сауалнамадан құралған, жауаптар «иә» немесе «+», «жоқ» немесе «-», арқылы беріледі. Сауалнама мынадай сұрақтарды қамтыды:

1. Өз ісімде мен әрқашан табысқа сенемін.
2. Мен ұзақ уақыт көңілсіз күйдемін.
3. Балалардың көбі меннен ақыл-кеңес сұрайды.
4. Өзіме деген сенім менде мүлде жоқ.
5. Басқа балалар сияқты менде тапқыр, қабілеттімін.
6. Кейде мен өзімді ешкімге керек емеспін деп сезінемін.
7. Мен әр істі жақсы істеймін.
8. Болашақта (мектеп бітіргеннен кейін) мен ештеңеге қол жеткізе алмайтын сияқтымын.
9. Әр істе мен өзімді алдамын деп есептеймін.
10. Келешекте өкінетіндей істерді мен көп жасаймын.
11. Мен жақсы танитын біреулердің табысы, менің жеңілуім деп ойлаймын.
12. Меніңше, айналамдағы адамдар маған айыптаумен қарайды.
13. Мені мүмкін болатын сәтсіздік мазаламайды.
14. Меніңше, маған тапсырылған істі сәтті орындау үшін әртүрлі кедергілер бөгет жасайды.
15. Болған іске мен өкінбеймін.
16. Менің айналамдағылар менен гөрі сүйкімді.
17. Менің ойымша, менің көмегім басқаларға жиі қажет сияқты.
18. Меніңше, мен басқалардан гөрі нашар оқимын.
19. Сәтсіздіктен гөрі менде табыстар көп.
20. Өмірде мен әлденеден әрқашанда қорқамын.

Сауалнама алудың алдында мынадай нұсқау бердік:

Нұсқау: «Сізге бірнеше тұжырымдамалар оқылады. Сіз сол тұжырымдаманың реттік санын жазып, жанына берілген үш жауаптың біреуін жазасыз. Жауаптар «иә» немесе «+», «жоқ»- «-». Тез, ойланбай жауап беріңіз».

Сауалнамаға отыз бір жасөспірім қыз қатысты. Сауалнаманың қорытындысын өңдеу үшін тақ сандардағы «иә» жауаптары мен жұп сандардағы «иә» жауаптарын санап, тақ саннан жұп сандағы жауаптарды алып тастаймыз. Төменде көрсетілген шкала бойынша өзін-өзі бағалау деңгейін анықтадық.

3. Нәтижесі

Нәтижені келесі өлшем бойыншы анықтадық.

- 10-нан -4-ке дейін— өзін-өзі бағалауы төмен.

-3-нан +3-ға дейін— өзін-өзі бағалауы орта.

+4-нан +10-ға дейін— өзін-өзі бағалауы жоғары.

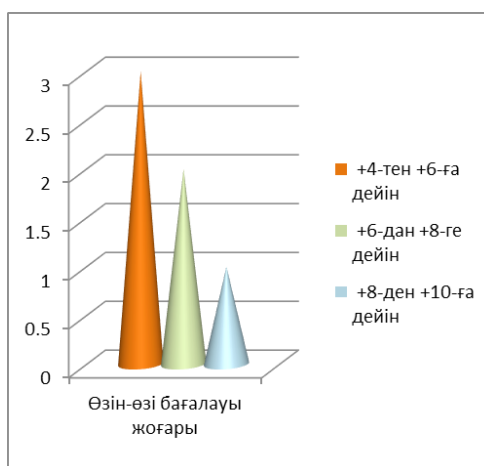
Сауалнама нәтижелері төмендегідей көрсеткіштерді берді:

Кесте 1 - Өзін-өзі бағалау сауалнамасының қорытындысы

Өзін-өзі бағалауы жоғары		Өзін-өзі бағалауы орта		Өзін-өзі бағалауы төмен	
+4-тен +6-ға дейін	3	-3-тен -1-ге дейін	5	-4-тен -6-ға дейін	4
+6-дан +8-ге дейін	2	-1-ден +1-ге дейін	3	-6-дан -8-ге дейін	5
+8-ден +10-ға дейін	1	+1-ден +3-ге дейін	2	-8-ден -10-ға дейін	6

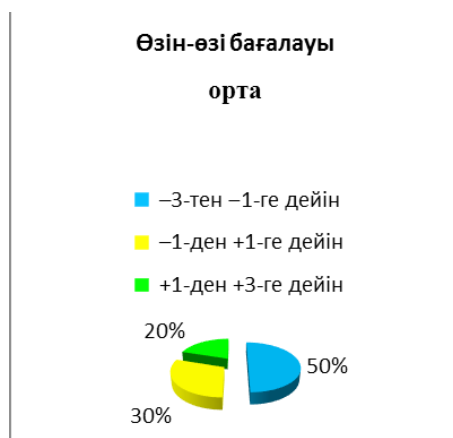
Бұл көрсеткіштерді диаграмма түрінде беретін болсақ, зерттеу нәтижелері төмендегіше болып көрінеді.

Диаграмма 1 – Өзін-өзі бағалауы жоғары оқушылардың көрсеткіші:

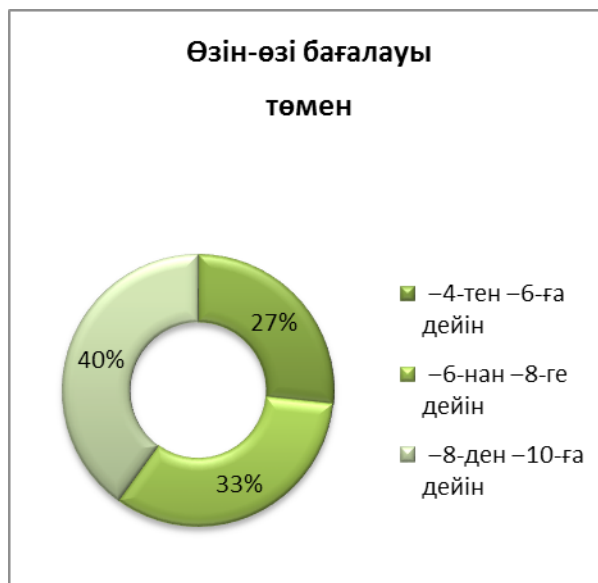
Өзін-өзі жоғары бағалаған қыз балалардың саны ең төмен көрсеткішті көрсетті. Ықтималдық мәнмен қарайтын болсақ, өзін-өзі жоғары бағалаған қыз балалардың саны ең төмен көрсеткіштегі орта деңгейге жақын.

Диаграмма 2 – Өзін-өзі орта деңгейде бағалайтын оқушылардың көрсеткіші:

Ал, орта деңгейдегі қыз балалардың саны өзін-өзі төмен бағалайтын қыз балалардың ең жоғарғы көрсеткішіне жақын.

Диаграмма 3 – Өзін-өзі бағалауы төмен оқушылардың көрсеткіші:

Әрбір деңгейге назар аударып қарайтын болсақ, өзін-өзі бағалауы жоғары деңгейіндегі қыз балалардың саны орта деңгейге жақын, орта деңгейдегі қыздардың саны өзін-өзі бағалауы төмен деңгейге жақын және де сауалнамаға қатысқан қыздардың өзін-өзі бағалау деңгейі төмен екенін байқаймыз.

Қорыта келгенде, бір тұлғаның өзін-өзі бағалауы тұлғаның өткен тәжірибесін жалпылап өзінің жаңа Менін қалыптастыру фазасы. Жасөспірім қыздарымыздың өзін бағалауы басқалардың оны бағалау дәрежесіне байланысты. Қазақ қызының бағасы әрқашан жоғары деңгейде болған. Оны қыздардың ұяңдығы, инабаттылығы, сыпайылығы, жүріс тұрысындағы салмақтылығы, үйлесімді қозғалуы, киіну мәдениеті мен қарым-қатынасына сырт көздің төгерген бағасы қыздардың өзін өзі бағалау сезіміне әсер еткен.

4. Талқылануы

Жасөспірім жастағы оқушылардың тәрбиесінің қоғамдағы сұранысы мен өзектілігі бүгінгі күні мемлекеттік деңгейге көтеріліп, арнайы құжаттарда көрініс тапты. Нақты айтар болсақ, Қазақстан Республикасындағы адамгершілік жыныстық тәрбие жөніндегі тұжырымдамада былай деп жазылған: «Қоғамның басым міндеттерінің бірі - балалардың, жасөспірімдердің және жастардың өмірі мен оқуы үшін салауатты да, қауіпсіз жағдай жасау, санаткерлік, рухани және дене күшін дамытуды қамтамасыз ету, адамгершіліктің берік негізін әрі салауатты өмір салтын қалыптастыру болып табылады» – делінген (Әл-Фараби, 1975). Бұл, оқушылардың әсіресе жасөспірім шақта алған білімі мен тәрбиесінің олар үшін маңыздылығын тағы бір рет дәлелдейді.

Сонымен қатар, жасөспірім жастағы балалардың, соның ішінде қыз балаларының дұрыс қалыптасуына өскен ортасының ықпалы, өоршаған айнала құбылыстарының ықпалы орасан екендігін айта кеткен жөн. Осы орайда, әл-Фарабидің бір халықтың қайырымды немесе қайырымсыз халыққа айналуы бұл адамның танымы мен санасына байланысты дейді. Бүгінгі күні интернет желісі, ортаның ықпалы жастарға жан-жақтан әсер етуде. Әйтсе де, сол құбылыстардан баланың өзіне қажеттісін көре біліп, қабылдай білуі мүлдем басқа мәселе. Мұндай ықпалдардың салдарын ғұлама әл-Фараби былайша сипаттап келтіреді:

«Ғақлия көзбен қарасаң

Дүние ғажап сен есім.

Жаһли көзбен қарасаң,

Дүние, қоқыс сен мешін,» – дейді әл-Фараби. Шындығында да, ғақлия көз деп отырғаны, бұл көкірек көзі ояу адамды сипаттауы. Ал, айналаны ғажап көзбен көру өзін-өзі танудан басталады,- дейді ғұлама. Кемел тұлға болып қалыптасу үшін Хакім Абай айтқандай бес нәрсеге асық болып, бес нәрседен қашық болуымыз керек (Абай Құнанбаев, 1992).

Құрылымы бір, құрамы бөлек адамдарды түсіне білген жанға, әрбір адамның жеке қасиеттері мен жақсы жақтарын аша білгенге бұл өмір қызықты және мағыналы болары анық. Қарым-қатынас кезінде ерекше әрі қайталанбас тұлға болып қалыптасу және басқалармен дұрыс қарым-қатынас жасай білу үлкен өнер. Осы өнерді игерген адам қоғамда өз орнын тауып, бірлестікте өмір сүре алады. Бұл өнерді игерудің қырлары мен сырлары өте көп, бірақ ең басты құпия – өзін-өзі тану. Тұлғаның қалыптасуында өзін-өзі тану мен дамыту өте маңызды. Сол сәтте ғана бала қоршаған ортаның әсеріне түспей өзіндік «Мені»- мен санасын, рухын, тұлғалық ерекшеліктерін қалыптастырады.

Өзін-өзі тану психологиясы қазіргі таңда білім саласындағы ғылыми жаңа бағыт болып табылады. Оның стратегиялық бағдары жастардың тұлға болып қалыптасуына, олардың дүниежүзілік көзқарасын кеңейтуге, әлеуметтік-экономикалық тапсырмаларды, күнделікті өмірдегі көкейкесті мәселелерді тиімді шешуге және қарым-қатынас жасауға үйренуге бағытталатыны анықталды. Өзін-өзі тану – бұл өз ерекшеліктеріңді тану процесі. Өз қасиеттерін, тұлғалық интеллектуалдылық ерекшеліктерін білу, мінез-құлқы мен басқалармен қарым-қатынас жасау мәдениетін басқару, сыртқы ортаны тану және т.б. болып табылады. Сондай-ақ өзін-өзі тану – бұл тұлғаның бойындағы адами ерекшелікті табуы, талдауы, бағалауы, осы қасиеттерін қабылдауы, алдына қойған мақсаты мен түрткілерін, құралдары мен әдістерінің нәтижелерін көруі.

Өзін-өзі тану мәселесі алғаш Ежелгі Шығыс концепцияларында пайда болды. Мұнда өзін-өзі тану мәнін ашу ғана емес, өзін-өзі танудың әдістерін, құралдарын қарастырмақ болды. Өзін-өзі тану алдына қойған мақсатқа жетумен сипатталынады. Адам өзін тани алмай ешқандай жетістікке, алдына қойған мақсатына қол жеткізе алмайды. Өзін-өзі тану процесі – өзін тану мақсатына жету және әрекеттердің ауысуы (Аубакирова Ж.К. 2011).

Тұлғаның өзін-өзі танып білуі өте күрделі процесс, сондықтан ол туралы көптеген пікірлер мен көзқарастар бар. Тұлғаның өзін-өзі тану теориясының негізін салушы К. Маслоудың анықтамасы бойынша, өзін-өзі танып білуі – адамның өзінің барлық тұлғалық мүмкіндіктері мен шығармашылық қабілеттерін толық ашуға және дамытуға үздіксіз ұмтылысы (Зейгарник Б.В., 1982). Ал, Р.С. Немов өзін-өзі тануды психологиялық білім негізінде қарастыра отырып, төмендегідей маңызды қайнар көздерін атап көрсетеді:

1. Қоршаған орта: ата-ана, туған-туыс, достар т.б. баланың іс-әрекетіне қарап баға беріп, ал бала сол берген бағаны сенім ретінде қабылдап, қандай да бір өзіндік баға бала бойында қалыптасады.

2. Адам өз іс-әрекетін өзгелердің іс-әрекетімен салыстыра бағалайды.

3. Өзін-өзі тану мен өзгені тану көбінесе әртүрлі өмірлік жағдайлардан, әртүрлі тесттер арқылы жүзеге асырылады (Немов. Р.С., 1999).

Өзін-өзі тану мен өзін-өзі дамыту өз уақытында қолдау көрсете отырып, кеңес беруді, көмек көрсетуді, өзінің тәжірибесіне немесе өзге адамдардың тәжірибесіне сүйенуге үйрететін оқытушылардың тактикалық сүйемелдеуін қажет етеді. Өзін-өзі тану дегеніміз не? Өзін-өзі тану – бұл өзге адамдармен қарым-қатынасын, мінез-құлық ерекшеліктерін, жеке тұлғалық, ақыл-ой ерекшеліктерін, жалпы өзін-өзі тану процесі болып табылады. Өзін-өзі танудың көптеген негізгі маңызды жақтары психологияда ашылған. Олар:

- өзін-өзі тану – жеке тұлғаның психологиялық денсаулығы мен психикалық хал жағдайын тануы;

- өзін-өзі тану – ішкі үндестік пен психологиялық жетілудің әдіс тәсілі;

- өзін-өзі тану – жеке адамның өзін-өзі дамытуының, өзін-өзі жетілдіруінің негізгі жолы.

Өзін-өзі тану мәселелерінде негізінен гуманистік психологияға ерекше мән беріледі. Мұнда өзін-өзі тану жеке тұлғаның дамуының қажеттілігі, өзін-өзі актуализациялау ретінде қаралады, яғни, өзі кім болғысы келсе, сондай болуға қабілеттілігі, басқалардың айтуымен немесе әлеуметтік ортаның әсерінен болуы емес (К. Роджерс) деген тұжырым жасалады (Маралов В.Г., 2002). Адамның жеке бағыт-бағдары, арманы, құмарлығы, әртүрлі мұраттарға жету жолындағы әрекеті – оның даралық қасиеттеріне тән психологиялық ерекшеліктер. Адам өзін-өзі тануда өзімен-өзі болуға тәуекелге барады және басқадан артық немесе кем көрінуге тырыспайды. “Өзін-өзі тану” – ол өзін-өзі тану туралы білім ғана емес, сонымен бірге жеке тұлға ретінде қоғамдағы қарым-қатынас, қоғамдық қатынас жүйесінде өзін-өзі меңгеру әдебі. Өзін-өзі тану - бұл өз бойындағы қасиеттерді көре білу, оны жан-жақты анализ жасап қабылдау және бағалай білуі.

Жасөспірім жастағы маңызды психологиялық процесс – бұл өзіндік сананың қалыптасуы мен жеке тұлға образының, өзіндік “Меннің” қалыптасуы. Өзіндік сананың қалыптасуы бірнеше бағытта өтеді. Олар төмендегідей:

- өзінің ішкі жан-дүниесінің ашылуы – жасөспірім өзінің эмоцияларын сыртқы ортаның әсері деп емес, өзінің “Мені” деп қабылдай бастайды, сөйтіп, басқаларға ұқсамайтын жеке ерекшеліктері мен кей кезде жалғыздық сезімі де пайда болады. Ол біртіндеп өткен уақыттың қайта оралмайтынын, өзінің өмір сүруінің соңы болатынын түсіне бастайды.

- адамды өмірдің мәнін, өз перспективалары, өзінің болашағы, мақсаттары туралы терең ойлануға итермелеуі. Барлығы мүмкін деген армандардан және абстрактылы идеялардан, қол жетпес үлгіден жайлап азды-көпті шындыққа жақын жоспарлар шыға бастайды. Өзін-өзі анықтаудың барлық сферасын, яғни, моральды бейне, өмір сүру стилі, мамандық таңдау және өмірден өз орнын таба білуді жеке адамның өзі құрған өмірлік жоспарын қамтиды. Өзінің мақсаттарын, өмірлік ұмтылыстарын, өмірлік жоспарын саналы түрде түсіну - өзіндік сананың басты элементі болып табылады.

Осындай өзгерістерден кейін жасөспірімдерде іштей сұрақтар туындайды. “Мен кімін? Мен қандаймын? Мен неге талпынамын?” деген сұрақтарды өзіне қоя отырып, оларға өзі жауап беруге тырысады. Олар мынадай сипатта болады:

- өзіндік сана - өзі туралы көзқарас, өзіне деген эмоционалды қатынас, өзінің сыртқы келбетін, ақыл-ой, моральдық, сапалық қасиеттерін, өзінің жетістіктері мен кемшіліктерін білу негізінде өзін-өзі тәрбиелеу өзіндік өсуге мүмкіндік туады деген пікір қалыптастырады.

- өзінің жекелік қасиеттерін және ерекшеліктерін өзі бекітеді, өмірдің мәні туралы – бақыт, махаббат, саясат және т.б. туралы өзіндік теориясын құрады және жалпы қоршаған орта туралы сыни талқылаулар жасап өмірді жаңадан тануға талпынады.

Осы тұста ғалым Л.Ф. Обухова психологиялық зерттеулерінде жасөспірім тұлғасының ерекшелігін өзіндік жеке тұлғасына деген қызығушылығының күшейуімен, сыншылдықтың көрінуімен, яғни – бұлардың барлығы ерте жеткіншек жаста сақталатындығын, бірақ, олар мәнді өзгерістерге ұшырап, саналы түрде бейнеленетіндігімен түсіндіреді. Ең негізгі мәнді өзгеріс тұлғаның өзіндік дамуында болады, дейді. Оның айрықша ерекшелігі болып, өзіндік рефлексиясының күштілігі, яғни, өзін-өзі тануға, бағалауға, өз мүмкіншіліктері мен қабілеттіліктерін білуге талпынысы деп айтады (Джакупов С.М., 2002).

Жасөспірімдік жастағы балалар психологиясын зерттеген тағы бір ғалым Филип Роистың «Психология подросткового и юношеского возраста» оқулығында: жасөспірімдердің өзінің уайым қайғылары ойлары, сезімдері мен қызығушылықтары, арман тілектері мен талпыныстары нақты зерттеу мен зейін салу мәніне айналатынын тұжырымдайды. Бұл кезеңде жасөспірім өзінің ішкі әлемін енді ашады, субъективті уайымдарына «Өзіндік меніне» қызығушылық таныта бастайды. Өз тұлғасына қызығушылығына төмен жеткіншектерге қарағанда, жасөспірімдердің өзін-өзі тануы, өзіндік сана-сезімі белсенді және өз тұлғасын өз-өзіне бағындыруы туа бастайды. Жасөспірімдердің жетілуі жеткіншектерге қарағанда жоғары деңгейде болады (Мухамеджанова Б.А., Абдулов Н.А., 2016).

Әрбір адамның тұлғалық кәсіби қалыптасуы түрліше болғанымен, олардың ортақ байланысы жасөспірім кезеңде алған тәлім-тәрбие, біліміне қатысты екенін көре аламыз. Келешекте тұлға болып қалыптасуы үшін қажетті базалық қорының бастауын әр адам осы кезеңде жинақтайды. Бұл процестер тұлғаның психологиялық және физикалық дамуымен қатар жүретіндіктен, жасөспірімдік жастың тұлғаның қалыптасу барысында маңызы зор.

Жасөспірімдік шақтағы бала айналыны “мен” және “мен емес” деп қабылдайды. Өзіндік меніне тек өзінің ішкі әлемі мен ойлары кіреді, мен емеске меннен басқасының барлығы кіреді. Жасөспірімдік шақта баланың қиын кезеңнен өтуіне, тұлғалық қалыптасуына қолдау көрсетпесек, бала танымы тек өзіндік менімен қалып қояды. Сондықтан баланың ішкі әлемін түсінуге көмектесіп, ортаны, өзін-өзі тануына ынтасын ояту қажет.

Австриялық ғалым К. Лоренц адамның өзін тануға қалауының болмауы өзін табиғаттың бір бөлігі ретінде қарастырғысы келмегендіктен деп есептейді. Ол кедергі келтіретін топтарды төмендегідей етіп көрсетті:

- талдау, бағалау, қабылдау әрекеттерінің қалыптасуынан, ұқсастыру мен рефлексия құралдарының дұрыс қолдана алмауы, өзін тұлға ретінде қабылдауға, дәлме-дәл қабілетінің төмен болуы;

– өзін тануда қорқыныш сезімнің болуы, қоршаған ортаның талабына сай өзін бағалауға тырысу (Медетбекова М. А., 2014).

Р.С. Немов бойынша өзін-өзі танудың кең түрдегі мүмкіншілігі – психологияны оқып білу, жеке адам психологиясы, әлеуметтік психология, танымдық ісәрекет психологиясы туралы әдебиеттерді оқи отыра мәліметтерді тіркеп, өзін-өзі тану саласын кеңейту. Сондай-ақ психологиялық тестілер жинағын қолдануға болады, бірақ тестілердің апробацияланған және тестінің нұсқауын мұқият оқу қажет. Егер мүмкіншілік болған жағдайда, тест қорытындысын психолог маманымен бірге талдаған жөн. Өзін-өзі танудың арнайы құралы – бұл психолог маманымен біріккен жұмыс. Индивидуалды кеңес беруде, психологпен жұмыс жүргізгенде клиент өз мәселесін өзі түсініп, өзін-өзі тану аймағын кеңейту керек. Сәтті жұмыстың қорытындысы – топтың әлеуметтік психологиялық тренингісін беру. Мұнда топтың өзара әрекеті және клиентпен өзара түсінушілік, сенімділік атмосферасында болу қажет.

Жоғарыда айтып өткеніміздей адамзаттың өмірлік құндылықтары, мотивтері мен құндылық бағдары жасөспірімнің кезеңде алған білімдерімен байланысты қалыптасады. Осы кезеңде жасөспірім қыз балалар өздерін қалай ұстайтынын бақылау жасап қарасақ, олардың жастарының кішкене болғанына қарамастан, боянып, құрбыларымен қыдырып көргісі келеді. Мұнымен қатар сыртқы келбеттеріне көңілдері толмайды. Кей қыз баласы парталасына ғашық болып, ешкімге айта алмағандықтан, күнделік жасып бастайды. Би кештері, жаңа киім, достарды сынау – мұның барлығы қызық болып көрінеді. Ата-аналар олардың жылдам өзгерісінен қорқып, әрбір басқан қадамдарын бақылауға алғысы келеді. Ал олар өз кезегінде «Мен кішкентай бала емеспін ғой!», - деп қарсылық танытады. Сондықтан бала көптеген қиналыстарға ұшырайды: болашақта кім болатынын, өмірде орындайтын әлеуметтік рөлін, қарым-қатынас ерекшеліктерін анықтау қажеттілігі туғанынан бала уайымға түсіп, өмірдегі өз орнын іздейді (Қыдыршаев А., 2000).

Мектеп психологиялық қызметінің алдында тұрған күрделі проблемалардың бірі де осы – өтпелі кезеңдегі оқушыларға дер кезінде қажетті психологиялық көмек көрсету. Мектеп психологтарының осы салада жүргізетін жұмыс мазмұнын анықтау үшін осы жас кезеңінің ерекшеліктерін және әр жеткіншектің өзінің алдында тұрған қиындықтарды білу қажет.

5. Қорытындылар мен ұсыныстар

Қорыта келгенде, бір тұлғаның өзін-өзі бағалауы тұлғаның өткен тәжірибесін жалпылап өзінің жаңа Менін қалыптастыру фазасы. Жасөспірім қыздарымыздың өзін бағалауы басқалардың оны бағалау дәрежесіне байланысты. Қазақ қызының бағасы әрқашан жоғары деңгейде болған. Оны қыздардың ұяңдығы, инабаттылығы, сыпайылығы, жүріс тұрысындағы салмақтылығы, үйлесімді қозғалуы, киіну мәдениеті мен қарым-қатынасына сырт көздің берген бағасы қыздардың өзін өзі бағалау сезіміне әсер еткен.

Ал, бүгінгі қыздарымыз сырт көздің бағасынан көрі, ішкі сезімдерінің бағасына көбірек құлақ түретін болып тұр. Сондықтын, қыз балалардың өзін өзі бағалуын көтеру мақсатында мынадай бірқатар ұсыныстар бергенді жөн санаймыз:

Отбасы тәрбиесі жағдайында қыз балалардың кемшіліктерін тізе бермей, оларды көтермелеп отыру қажет. Олардың сыр-сымбаты мен қабілетіне қатысты тек позитивті ой айтқан дұрыс;

Мектеп психологтары мен сынып жетекшілері тарапынан қыз балалардың сылулық түсінігіне байланысты тәрбиелік шаралар өткізіп, психологиялық қолдаулар көрсетіп отыруы тиіс;

Қыз балалар өмірінде кездескен ішкі қайшылықтар мен қиыншылықтарда олардың тұлғалық болмысының мағыздылығын еске салып, адам болып қалудың нағыз сұлулық екенін түсіндіріп, жігерлендіріп отыру қажет;

Қыз балаларының қарым-қатынастағы сұлулыққа ықпал етуші рухани деңгейінің өсуне қатысты ақпараттармен хабардар болуына жағдай жасау қажет.

6. Дереккөздер

Мухаева С.Г. Жеке тұлғаны қалыптастыруда жаңа педагогикалық технологияларды пайдалану. // «Педагогика және оқушы психологиясы», Республикалық ғылыми-әдістемелік педагогикалық журнал.-Ақтөбе, 2011. №3(3) мамыр-маусым, -Б. 21.

Әл-Фараби. Бақытқа жету жолында. Философиялық - әлеуметтік трактатында. - Алматы: Ғылым, 1975. - 305 б.

- Абай Құнанбаев. Қара сөз, поэмалар. /құрастырған К.Серікбаева. - Алматы, "Ел", 1992. - 272 б.
- Аубакирова Ж.К., Ерментаева А.Р. Болашақ педагогтардың өзін-өзі тану мәселесі.// Шығыстың аймақтық хабаршысы. С.Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы. -Өскемен. 2011.№ 4(52)-Б.97.
- Зейгарник Б.В. Теории личности в зарубежной психологии./ Б.В. Зейгарник – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1982. – 179 с.
- Немов. Р.С. Практическая психология. / Р.С. Немов. Познай себя, -М., 1999. - 378 с.
- Маралов В.Г Основы самопознания и саморазвития. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 256 с.
- Джакупов С.М. Экспериментальные исследования этнических предубеждений // Теоретические и прикладные проблемы социализации личности: Межвузовский сборник научных трудов. – Часть III / Под ред. С.М. Джакупова. – Алматы, 2002. – 162 с.
- Мухамеджанова Б.А., Абдулов Н.А. Өзін –өзі тану-жеке адаиның өзін-өзі дамытуының, өзіндік сана-сезіін жетілдіруінің негізі.Вестник Северо-Казахстанского государственного университета имени М.Козыбаева. –петропавл, 2016. -116 стр.
- Медетбекова М. А. Жеке тұлғаның құндылық бағдары // Purposes, tasks and values of education in modern contitions. Materials of the international scientific conference, Prague, on October 13–14, 2014.
- Қыдыршаев А. Балалардың жас ерекшеліктерін ескеру. «Ұлағат»,-Алматы, 2000.

Жоо Студенттерінің Азаматтық-патриоттық Сапаларын Қалыптастыру Мәселелері

Саттар Есбергенұлы ЖАНБОЛАТОВ¹
Салтанат Есімжанқызы МАНАБАЕВА²
Акерке Бердиевна СИКИМБАЕВА²

Аңдатпа

Кіріспе. Мақалада қазіргі кезде студенттерге мемлекеттік саясатты жүргізудің негізгі бағыттарының бірі азаматтық-патриоттық құндылықтарды қалыптастыру, соңғы жылдары мемлекет жүргізіп жатқан мақсатты және жүйелі жұмыстар сындарлы ойлар мен азаматтық-патриоттық қасиеттерді тәрбиелеу мәселелері қарастырылған.

Қазақстан Республикасында 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаны дамытуға арналған тренингте жастардың белсенді азаматтық ұстанымы, әлеуметтік жауапкершілігі, патриоттық сезімі, жоғары адамгершілік және көшбасшылық қасиеттері іске асырылуы тиіс екендігі, азаматтық қатысу, әлеуметтік жауапкершілік және патриоттық тәрбие, жастар мен формация механизмдерін ашып көрсету үшін шаралар мен мүмкіндіктер жүзеге асырылуы керек екендігі атап көрсетілген.

Әдістері. Зерттеу жұмысымыз аясында студент жастардың патриотизм деңгейін анықтау үшін студенттер арасында «Патриоттық» сауалнама жүргіздік. Сауалнамаға Шымкент қаласының әр түрлі университеттерінен 80 студент қатысты.

Нәтижесі. Зерттеу нәтижесінде жалпы, студенттердің сауалнама нәтижелері бойынша келесідей тұжырымдар жасадық: студенттердің көпшілігі жоғары патриоттық рухты көрсетті. Сонымен қатар, кез-келген қоғамда азаматтық белсенділігі төмен, бірақ азаматтық және патриоттық тәрбиесі кең адамдармен жұмыс жасауды қажет ететін кейбір жастар жоқ екендігі анықталды.

Қорытынды мен ұсыныстар. Осы зерттеу жұмысымыздың нәтижесінде университет студенттеріне азаматтық-патриоттық тәрбие берудің бірнеше кезеңдері бөлініп көрсетілді: патриоттық сапаны дамыту, студенттердің құқықтық мәдениетінің негіздерін қалыптастыру (1,2 бабақ); дамыған азаматтық-патриоттық қасиеттері бар өркениетті адамды тәрбиелеу (3,4 бабақ); азаматтық және патриотты жоғары деңгейде дамытатын жас маманның құқықтық мәдениетінің жоғары деңгейі. Сонымен қатар, университет түлегінің кәсіби қызметінде университеттік білім беру кезеңінде қалыптасқан азаматтық-патриоттық қасиеттер заңды өзін-өзі тәрбиелеу мен өзін-өзі тәрбиелеу процесінде дамиды деген тұжырымға келді.

Университет студенттерінің азаматтық-патриоттық қасиеттерін қалыптастыруда келесі ұсыныстар ұсынылды: оқу процесінде оқытылатын пәндер: «педагогика тарихы», «жалпы психология», «өзін-өзі таңу» және т.б.

Кілттік сөздер: Азаматтық-Патриоттық Сапа, Патриотизм, Педагогикалық Процесс.

1. Кіріспе

Қазіргі таңда белгілі болып отырғанындай Жоғары оқу орнында студенттерді тәрбиелеудегі мемлекеттік саясаттың басты бағыттарының бірі олардың азаматтық-

¹ Университет «Мирас», к.п.н., ст. преподаватель сектора «Педагогика и психология, дефектология, педагогика и методика начального обучения, учитель информатики», Казахстан, г.Шымкент Sattar0168@mail.ru

² Университет «Мирас», ст. преподаватель сектора «Педагогика и психология, дефектология, педагогика и методика начального обучения, учитель информатики», Казахстан, г. Шымкент s_manabaeva@mail.ru

патриоттық құндылықтарын қалыптастыру болып табылуы тиіс. Соңғы жылдары осы бағытта мемлекет тарапынан жасалып жатқан мақсатты және жүйелі жұмыстар олардың сындарлы дүнитанымын, азаматтық-патриоттық сапаларын тәрбиелеуге бағытталғандығы соның айғағы.

Ұлт Көшбасшысы Н.Ә Назарбаев өзінің 2001 жылғы қазан айында жариялаған «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында ұлттық құндылықтарымызды, ұлттық рухымызды асқақтататын халықтық педагогикаға арқау болатын жас мамандардың бойында азаматтық бағдар мен патриотизм сезімін егуге зор ықпал ететін мәселелерге тоқталып өтті (Егеменді Қазақстан, 2001). Сондай-ақ ол «Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде» атты еңбегінде халықтар арасындағы бірлікті нығайту, отансүйгіштікке тәрбиелеу, тіл мәдениетін орнықтыру мәселелеріне тоқталып: «Біздің тағы бір аса маңызды идеологиялық міндетіміз – Қазақстандық Отансүйгіштікке тәрбиелеу, әрбір азаматтың өзін-өзі айқын билеуін қалыптастыру. Шынайы Отансүйгіштікті, нағыз азаматтықты қалыптастыру жеке бастың өзін саяси тұрғыдан айқын сезінуін, өз Отанын саналы түрде таңдауын көздейді» (Егемен Қазақстан, 2004) – деген болатын. Соңғы жылдарда Ресей және ТМД елдерінде “неопатриотизм” ұғымы пайда болды. Соның алдын алу мақсатында Қазақстан Республикасы Ұлт Көшбасшысы 28 желтоқсан 2015 жылы “Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту тұжырымдамасын”- бекітті. Тұжырымдаманың мақсаты мен міндеттеріне қол жеткізу үшін, көпұлтты Қазақстанда бірлік, ынтымақтастықты сақтап қалу, жастардың бойында азаматтық сананы қалыптастырумен тікелей байланысты деп ойлаймыз, сондықтан да азаматтық сананы қалыптастыру бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік ағдарламасында жастардың бойында белсенді азаматтық ұстанымды, әлеуметтік жауапкершілікті, отансүйгіштік сезімді, жоғары адамгершілік және көшбасшылық қасиеттерді қалыптастыру атап көрсетіліп, сонымен қатар жастарды отан сүйгіштікке тәрбиелеу және олардың азаматтық белсенділігін, әлеуметтік жауапкершілігін және әлеуетін ашу тетіктерін қалыптастыру жөніндегі шаралар кешенін іске асыру қажеттігі баса айтылған.

2. Әдістер

Студент жастардың бойында патриоттық сезім деңгейін анықтау мақсатында біз студенттер арасында «Патриот» атты 8 сұрақтан тұратын сауалнама жүргіздік. Зерттеу сауалнамасына 80 студент Шымкент қаласының түрлі университетінен қатысты. Сауалнамалар төмендегіше:

1. Сіз өзіңізді патриот санайсыз ба ?
2. Патриоттық сезімді қалыптастыруға не әсер етеді ?
3. Патриотизм азаматтықты қалыптастырудың құнды құрамы болады. Патриотизм түсінігін сіз қандай белгілермен анықтайсыз?
4. Патриот болу үшін қандай құнды сапаны атар едіңіз?
5. «Отан – отбасынан басталады» дегенді қалай түсінесіз?
6. Патриоттық сезім қалыптастыру үшін Сіз қандай үлес қосудасыз?
7. Жолдастарыңызбен Отан туралы әңгімелесесіз бе?
8. Туған жердің табиғатын тамашау мақсатында серуенге достарыңызбен шығасыз ба?

3. Нәтижесі:

Жалпы студенттерден алған сауалнаманың нәтижесінде төмендегідей қорытынды жасауға болады

1. Сіз өзіңізді патриот санайсыз ба деген сұраққа 85% – «Ия», ал 15% шешімді жауап бере алмады.
2. Мектеп, ата-аналар, жолдастар, қоршаған адамдар әсер етеді деген – 73% қалған бөлігі жауапқа қиналады.
3. Жауаптардың ең басым бөлігі (70%) – туған үйіме, қалама, еліме, ұлттық мәдениетке, дәстүрге деген махаббат десе. 5% - патриотизм – романтикалық әдеби шығармаларда кездесетін қасиет санайды, қалған бөлігі жауаптан қиналады.
4. Патриот болу үшін негізгі құнды сапаны көпшілігі жақсы сенімді достар болуы 22%, бостандықты, өзіне деген сенімді жауапкершілікті 20%-ды құрады. Аз пайыздық қатынасы – 10% өмірдегі материалдық қамтамасыз етілуі, орындаушылық, күшті ерік, шыдамдылық.

Жолдасыңа қиын сәтте өміріңізді тәуекелге тігіп көмекке келу, батылдық, өжеттік 48%-ды құрады.

5. «Отан – отбасынан басталады» дегенді қалай түсінесіз деген сауалға 95 % дұрыс деп жауап берді.

6. Патриоттық сезім қалыптастыру үшін Сіз қандай үлес қосудасыз 55% білім алып отанға пайда тигіземін, 20%-ы әскерде болып Отан күзеттім, 25%-ы университетте патриоттық бастамаларға белсене қатысудамын деп жауап берді.

7. Жолдастарыңызбен Отан туралы әңгімелесесіз бе деген сауалға 60%-ы ия деп, ал 20%-ы кейде, қалғаны қиналатынын білдірді.

8. Туған жердің табиғатын тамашау мақсатында серуенге достарыңызбен шығасыз ба деген сауалға 81%-ы ия қалған бөлігі жұмыстан қанағат аламын деп жауап берді.

Жалпы студенттерден алған сауалнаманың нәтижесінде төмендегідей қорытынды жасауға болады студенттердің басым бөлігі патриоттық сезімінің жоғары екендігін байқатты. Сондай-ақ азаматтық белсенділік танытуға да дайын жастарымыздың өсіп келе жатқандығы көрініс береді. Әйткенмен қай қоғамда болмасын азаматтық белсенділігі төмен топтардың болатыны белгілі сондай жастардың кейбір бөлігі де жоқ емес, олармен әлі де кеңірек азаматтық және патриоттық тәрбие бағытындағы жұмыстар жүргізуді қажет етеді.

4. Талқылануы

Жастар саясатын іске асыру қазақстандық патриотизмді, рухани-адамгершілік мәдениетті тәрбиелеу, ұлттық сәйкестікті қалыптастыру негізінде жүзеге асырылады. Сондай-ақ ҚР «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» заңының 15-бабында. Ішкі істер органдарының құзыретіне Ішкі істер органдары өз құзыреті шегінде:

- 1) мемлекеттік жастар саясатын іске асырады;
- 2) жастар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы жөнінде шаралар қолданады;
- 3) жастарды әскери-патриоттық тәрбиелеу жөнінде шаралар қолданады деп жазылса ал 16-бап.

Қорғаныс министрлігінің құзыреті. Қорғаныс министрлігі өз құзыреті шегінде:

- 1) мемлекеттік жастар саясатын іске асырады;
- 2) жастарды әскери-патриоттық тәрбиелеу жөнінде шаралар қолданады;

19-бапта. Жергілікті өкілді және атқарушы органдардың құзыреті қазақстандық патриотизмді, конфессияаралық келісім мен этносаралық тағаттылықты нығайту жөнінде шаралар қолданады - деп жастар патриотизмін дамытуда құзырлы органдарды заң арқылы міндеттеп отыр (ҚР заңы, 2015).

Осыған байланысты қазіргі таңда замана қойнауында қалыптасқан, ұлттық бейненің озық алдыңғы қатарлы, үлгі болуға лайық дәстүрлерін жас мамандар бойында адамгершілік азаматтық асыл қасиеттерді қалыптастыру жоғары оқу орындарында аса маңызды міндеттердің біріне айналып отырғаны шындық.

Отандық педагогикада азаматтық тәрбиенің негізгі мақсаты - адамда қоғамдық ізгі мұраттар-ды, отансүйгіштік сезімін бейбітшілікке ұмтылысын, қоғам игілігіне еңбек ету қажеттілігін тәрбиелеу деп қарастырса, ал Европа елдерінде бұл мәселеге прагмативті түрдегі көзқарасты көре аламыз, яғни азаматтылық борышты патриотизммен мүлде шатастыруға болмайды дейді. Орыс ғалымы Б.Т. Лихачев азаматтық тәрбиені бүгінгі күннің еркін бағыттарының бірі деп оның негізінде ұлттық идея жатады солайша табиғи жолмен жеке тұлға бойында өз бетінше қалыптасады дейді. Ал М.А. Горбова азаматтылықты патриотизмнің ең жоғарғы сатысы деп санайды (Б.Лихачев, 2000).

Жалпы алғанда тәрбие үдерісі біртұтас үдеріс болып табылады, бірақ мұның өзінде бұл үдерістің дербес бағыттарын қалыптастыруға болады, азаматтық-патриоттық тәрбие соған жатады. Азаматтық-патриоттық тәрбиенің мазмұнын анықтау, азаматтық белсенділік, азаматтық жауапкершілік, азаматтық позиция, азаматтық—патриоттық өзіндік сана түсініктерін айқындауды және оларды ЖОО студенттерінің игеріп қабылдау ерекшеліктерін көрсетеді. Азаматтық-патриоттық өзіндік сананың субъективті негіздері болып; тұлғаның өзіндік санасын дамыту деңгейі, оның мүдделері, талаптары, мүмкіндіктері, рухани дүниесінің

мазмұны, құндылық бағдарлары, отанының тарихын білуі, құқықтық білімі, әрекеті мен мінез-құлық мотивтері яки әлеуметтік мәнді іс-әрекетке дайындығын анықтайтын нәрселер жатады. Азаматтық-патриоттық өзіндік санасының дамуын мынадай сапалармен анықтауға болады: яғни құқықты сақтаушылық, жауапкершілік, белсенді азаматтық позиция, борыш, патриотизм.

ЖОО студентінің азаматтық-патриоттық өзіндік санасының қалыптасуының жоғары дәрежедегі көрінісі оның азаматтығы болып табылады. ЖОО студентінің азаматтығының негізінде Отанға деген махаббат, өзінің болашақ мамандығын сүйіспеншілік, Қазақстанның азаматы және патриоты ретінде мінез-құлық нормаларын білуі, елінің игілігі үшін еңбек ете білу тілегі тұрады. Азаматтық түрлі дәрежеде көрініс береді мемлекетке деген қарапайым қатынастан белсенді жоғары саналы азаматтық-патриоттық позицияға дейін.

«Қазақстандық патриотизм» ұғымы біздің тәуелсіздігімізбен қоса туған жаңа сөз болып, еліміздегі саяси-әлеуметтік ахуалдың ерекшелігін көрсетеді. Елімізде жүзден аса ұлттар мен ұлыстардың өкілі өмір сүруде. Қазақстан олардың көпшілігінің туған отаны және бұдан былай да мәңгі тұрақтап қалар мекені болмақ. Сондықтан олардың әрқайсысы Қазақстанды ата-жұртым деп танып, оның тәуелсіздігін қорғауға және материалдық байлығын арттыруға еңбек етуі тиіс. Сол себепті қазақстандық патриотизм ұғымы күнделікті өмірде жиі қолданылып, кеңінен қалыптасып келеді.

ЖОО оқыған кезеңінде студенттің азаматтық-патриоттық сапаларын бірнеше бағытта дамытуға болады. Соның бірі білім беру үдерісінде оқытылатын пәндер Мысалы атап өтсек «Педагогика тарихы», «Жалпы психология», «Өзін-өзі тану» т.т.

Педагогика тарихы пәнін өткенде ертедегі сақ-ғұн түркі халықтарының тарихындағы отаншылдық сезімге толы эпизодтарды баяндай отырып студенттерге дәрістер жүргізілсе олардың азаматтық-патриоттық тәрбиесіне зор ықпал етер еді. Мысалы мынадай эпизодтар: өздерінің салт-дәстүрін қатаң ұстанған сақтар *ұлтжандылық* сезімін өте жоғары санап, ешқашан жоғалтпаған. Жауынгерлік және елжандылық тәрбиесінде жырдың да атқарар қызметі аз емес. Соның мысалы «Ертіс сулық жемекті-ті», «Мыңлық елін алғанбыз». Жауды жеңіп, жеңіспен оралып келе жатқан түркі жауынгерлерінің ерлігін, түркі қолбасшыларының әскери айла амалдарын, кейінгі ұрпаққа өнеге етеді (С.Қалиев, 2005). Ұлы қазақтың шексіз даласында мыңдаған жылдар көшпенді өмір кешіп, еркін өсіп дамыған Сақ елінде көптеген көрнекті тұлғалар, әлемге белгілі болған ғұламалар дүниеге келіп, тарих аренасында өздерінің озық ой-пікірлерімен, дана еңбектерімен, ізгі іс-әрекеттерімен белгілі болған.

Көне грек тарихшысы Полиэн сақ батыры Ширақ туралы мағлұматтар қалдырған. Ширақ батыр жас ұрпаққа тәрбие болатындай өз ерлігін парсы патшасы Даримен соғыс кезеңінде көрсете білген. Полиэн ерліктің, отансүйгіштіктің үлгісін былай деп суреттейді: «Ширақ деген бір сақ өз денесін өзі пышақпен жаралап, парсыларға қашып барып, өзін сақ бастықтарынан зорлық көрген етіп көрсетеді. Ширақ өзін руластарынан кек алатын кісіге ұқсап, парсы әскерлерін оларға бастап барамын деп алдап, адастырып сусыз шөлге апарады. Парсының шапқыншы әскерлері шөлден қырылады. Ақырында Ширақ оларға: «Мен сендерді адастырып, қырғынға ұшыраттым, елімді аман алып қалдым, мен дегеніме жеттім. Енді қолдарыңнан келгендеріңді істей беріңдер»-дегенді айтып ерлік көрсетеді (К.Р. Аманжолов, 2002). Ширақтың мұндай ерлігі оның адамгершілік, батылдық, отансүйгіштік қасиеттерін дәріптейді.

Ал енді еркін даланың ер мінезді, дана ханшасы Томирисің мына сөздері өзінің ұлтжандылығымен тәлімдік зор маңызға ие. Ол қулықпен құдалық жіберген жаулаушы Кирдің адамдарына былай дейді: «Келген жолдарыңызбен кері қайтыңыздар. Желегім желбіреп отырған қыз емеспін. Әңгіме менің жеке өз басым туралы болса, онда мәселе бір басқа. Мен елімнің падишасымын. Мен иілсем – елімнің иілгені. Мидиялықтардың патшасы Кир ниетінен қайтып, отанына оралсын. Қаншама құдіретті болса да, Күн-Тәңірімнің күні ертең кімді қолдап, кімге зауал әкелерін қайдан білейін. Кир көзін маған емес, менің еліме салып отыр. Ал еліме бұғау салдыртпаймын, ата-баба аруағы жатқан жерді жаттың табанына таптатқызып, қорлатпаймын. Соны есінде сақтасын» (Плутарх, 11983, 346). Осыдан, Томирисің ішкі жандүниесінің күшін, ұлтжандылық психологиясын байқауға болады. Өйткені Томирис Кир патшаның оның өзіне емес, массагеттер патшалығына қызығатынын түсініп, құдалыққа елші жіберген патшаға күйеуге шығудан бас тарттады. Қулық пен ештеңе шығара алмаған Кир енді массагеттерге ашық соғыс жариялайды. Алайда Томирисің ерлігімен ел жаудан аман қалады.

Томирисің Кир патшасымен шайқасуы көне жазуларда көрініс тпқан. «Массагеттіктер, -дейді осы жайлы Страбон, -өздерінің басым екенін Кирге сол шайқаста көрсете білді. Томирис есімінің жайылуы Арал өңірінен Шығыс Жерорта теңізіне дейін созылады. Мамандардың

пайымдауынша, Томирис лексемасы Азия халықтары үшін өнім беру құдай атымен байланысты болған (Ә.Н. Көшербаев, 2008, 114 б.). Ұлы әйел патшаның батырлығы жастарға үлгі болып, отансүйгіштік сезімге тәрбиелейді. Көне дәуірден келе жатқан аңыздарда, әдеби шығармаларда Томирис есімі тек адамгершілік, батылдық қасиеттермен танылады

Сонымен қатар, ертеде өмір сүрген Зарина тұлғасы да ерлік пен жігердің нағыз үлгісі болған. Патшалық қызмет атқарған арулардың тәлім-тәрбиелік ой-пікірлері сақталмасада, олар жастарды елжандылық, отансүйгіштік сезімдерге бағыттап отырғаны еш күмән келтірмейді. Әділдікті ту етіп көтерген Зарина өз күйеуі Мөрмөрге былай дейді: - Ендеше сөзімді тыңда, Мөрмөр! Ханның бұйрығы екі айтылмайды. Сен қан сасыған олжаны ойлайсың. Мен елдің іргесін бүтіндеп, береке – татулығын ойлап қанқұса боламын. Қаншама ел қырылды. Ана мен сәбидің көз жасы көлге айналды. Оның үстіне, ханзада сертінде тұрды. Сен елді арандатпа, тоқта! Әйелің емес, ханның ретінде бұйырамын сен жазаға тартыласың, - деді». Одан әрі Зарина жиылған әскербасыларына қарап: Бүкіл бір елді қансыратып, мағынасыз соғыста құрбан болғаннан гөрі, өзін ұстай алмайтын әскербасының қазасы әлдеқайда жеңіл. Ол менің күйеуім, бірақ елімнің амандығы мен үшін одан да қымбат! - дейді (Т.Жұртбаев, 1994, 203 б.).

5. Қорытындылар мен ұсыныстар

Қорыта келе, ЖОО студентінің азаматтық-патриоттық тәрбиесінде бірнеше сатыны бөліп қарауға болады: патриоттық сапаны дамыту, студенттердің құқықтық мәдениеті негіздерін қалыптастыру (1,2 курс); дамыған азаматтық-патриоттық сапаларымен өркениетті адам тәрбиелеу (3,4 курсы); жас маманның жоғары деңгейдегі құқықтық мәдениетін, азамат және патриоттың жоғары сапада дамыған сапаларымен бірге. Одан әрі ЖОО түлегінің кәсіби қызметінде ЖОО оқыған кезеңінде қалыптасқан оның азаматтық-патриоттық сапалары оның құқықтық өзіндік білімі мен өзіндік тәрбиесі үдерісінде дамиды.

ЖОО студенттерінің азаматтық-патриоттық сапаларын қалыптастыруда мынадай ұсыныстар ұсындық: білім беру үдерісінде оқытылатын пәндер «Педагогика тарихы», «Жалпы психология», «Өзін-өзі тану» т.т.

6. Дереккөздер

Н.Ә.Назарбаев. Ұлы даланың жеті қыры. // Егеменді Қазақстан .Алматы, 2001 5қазан.

Н.Ә.Назарбаев. Қазақстан халқына «Бәсекеге қабілетті Қазақстан үшін, бәсекеге қабілетті экономика үшін, бәсекеге қабілетті халық үшін» Жолдауы // Егемен Қазақстан, Алматы, 2014,19 наурыз

Мемлекеттік жастар саясаты туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 9 ақпандағы № 285-V ҚРЗ

Б.Лихачев. Педагогика, Москва 2000, 420 с.

Қалиев С., Аюбай К. Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы. Жыр тағылымы. –Алматы:Сөздік-Словарь баспасы, 2005. –1-том. – 408 б.

Аманжолов К.Р. Түркі халықтарының тарихы. (Көне дәуірден біздің заманымызға ХІҮ ғ. дейінгі кезең). – Алматы: Білім, 2002. –1-кітап. –292 б.

Плутарх. Шығармалары. Көне грек тілінен аударма /құрастырған: С.Аверинцева. –Мәскеу: Худ.Литература, 1983. –Б.363-387.

Әлемдік педагогикалық ой-сана 10-томдық 1-том /жет. Ә.Н. Көшербаева. –Алматы:Таймас, 2008. –400 б.

Жұртбаев Т. Дулыға 2-т. –Алматы:Жалын, 1994. –203 б.

Математика Және Физика Сабақтарында Оқушылардың Талдау Жасау Дағдыларының Дамуына Әсер Ететін Факторлардың Бірі Ретінде Іс-Әрекеттегі Зерттеудің Маңыздылығы

Б.К. СЫДЫКОВА¹ - А.Б. МАЙДАНОВ² - Г.К. СЫЗДЫКОВА³

Аңдатпа

Кіріспе. Мұғалімдер оқу мен оқытудағы проблемаларды шешу жолында өз тәжірибелерін зерттеу арқылы сабақтың сапасын арттырумен қатар, сыныптағы ахуалды да әлдеқайда жақсартатыны мәлім. Бұл қазіргі таңдағы талап етілетін кәсіби шеберлікті қамтитын бірден-бір жол болып табылады. Ал, кәсіби тұрғыдағы шеберліктің тәжірибеде қолданылуы ретроспективті рефлексияларын келесі әрбір сабағына тиімді пайдаланудан көрінеді. Оқу реформаларын жүзеге асыру барысында мектеп мұғалімі жаңашылдықтың «қыр-сырын» меңгеру арқылы оқушыларға білім беріп қана қоймай, қалай оқу керектігіне жағдай жасауы керек. Осы тұста, біз де іс-әрекеттегі зерттеу сабақтарымызды жақсарту арқылы сыныптың жетістігіне өз үлесімізді қосуды жөн көрдік. Зерттеу жұмысы математика, физика сабақтарында оқушылардың тапсырмаларды орындау алгоритмін пәндік академиялық тілде жеткізулері арқылы бірлесе талдауда дифференциацияның «тереңдету» принципін қолдануға бағытталған.

Зерттеудің мақсаты: оқушылардың талдау жасау дағдыларын дамытуға ішкі дифференциация элементті «тереңдету» принципін қолдануды теориялық тұрғыда негіздеу және іс жүзінде қолдану бойынша тәжірибедегі тиімділігіне көз жеткізу.

Міндеттері: аталған тақырып бойынша зерттелген жұмыстарды және әдебиеттерді зерделеу; сыныптағы бірлескен ортада өзара талдаудың жүзеге асырылуы үшін ішкі дифференциация элементтерін тиімді таңдау; оқушылардың қабілеттерін ескеру арқылы оқыту тәсілдерін, тапсырмалар мен ресурстарды дифференциациялау болып табылады.

Методтар. Сандық және сапалық талдаулар, сауалнама алу, бақылау, болжау, салыстыру, синтездеу, ішкі дифференциация, деректерді сараптау, тапсырмалар бойынша дифференциация.

Нәтиже. Дифференциацияның «тереңдету» принципін қолдану: қолданбалы тапсырмаларды орындауда оқушылардың талдау және жинақтау дағдыларының дамуына; пәндік академиялық тілді меңгерулеріне ықпалын тигізеді.

Қорытынды. Дифференциацияның «тереңдету» принципін қолдану барысында оқушылардың ішкі уәжі артты; сыныптағы оқу мен оқыту жақсарып, білім сапасы көтерілді; «оқушы үнін» ескеру тиімді рефлексия жасауға септігін тигізді. Ішкі дифференциацияның «тереңдету» принципін қолдану барысында шығармашылық, қолданбалы тапсырмаларды орындауда оқушылардың әшкі уәжінің артуы талдау жасау дағдыларының дамуына септігін тигізді. Ал, бұл өз кезегінде сыныптағы оқу мен оқытудың жақсаруына әкелді. Зерттеу нәтижелерін мұғалімдер сыныптағы талдауды жүзеге асыру үшін ішкі дифференциация элементті «тереңдету» принципін қолдануда пайдалана алады.

Кілт сөздер: Ішкі Дифференциация Элементтері, Сұрақтар Бойынша Дифференциация, Тапсырмалар Бойынша Дифференциация, Талдау Дағдысы.

¹ Алматы қаласы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі, физика пәні мұғалімі, sydykova_b@fmaln.nis.edu.kz.

² Алматы қаласы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі, математика пәні мұғалімі, математика магистрі, maidanov_a@fmaln.nis.edu.kz.

³ Алматы қаласы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі, математика пәні мұғалімі, математика магистрі, syzdykova_g@fmaln.nis.edu.kz.

1. Кіріспе

Мұғалімдер оқу мен оқытудағы проблемаларды шешу жолында өз тәжірибелерін зерттеу арқылы сабақтың сапасын арттырумен қатар, сыныптағы ахуалды да әлдеқайда жақсартатыны мәлім. Бұл қазіргі таңдағы талап етілетін кәсіби шеберлікті қамтитын бірден-бір жол болып табылады. Ал, кәсіби тұрғыдағы шеберліктің тәжірибеде қолданылуы ретроспективті рефлексияларын келесі әрбір сабағына тиімді пайдаланудан көрінеді. Оқу реформаларын жүзеге асыру барысында мектеп мұғалімі жаңашылдықтың «қыр-сырын» меңгеру арқылы оқушыларға білім беріп қана қоймай, қалай оқу керектігіне жағдай жасауы керек. Осы тұста, біз де іс-әрекеттегі зерттеу сабақтарымызды жақсарту арқылы сыныптың жетістігіне өз үлесімізді қосуды жөн көрдік.

Іс-әрекеттегі зерттеу 9-сыныппен жүргізілді. Себебі анықталған проблемалардың бірі – оқушылардың тапсырмаларды талдауларының төмендігі. Яғни, тапсырманы орындау кезінде шығарылу жолын толық ашып жазбай, қысқа ғана көрсету және бір-бірлерімен талқылау кезінде есептің шығару алгоритмін академиялық тілде жеткізе алмаулары. Сыншы дос ретінде бір әріптесіміздің сабақтың тапсырмаларды талдап шығару кезеңін фокус ретінде бақылауы да осы туындаған проблеманы нақтылай түсті.

Зерттеу жүргізбес бұрын, Гант диаграммасының көмегімен зерттеу кезеңдерін, оған сәйкес кәсіби кездесу уақыттарын және әр мұғалімнің сабақ кестелері бойынша сабақтарды бақылау күндерін қамтитын «Іс-әрекет жоспары» әзірленді. Анықталған проблеманың негізінде кәсіби даму мақсаттар зерделеніп, жүйелеу арқылы зерттеу сұрағы: «Дифференциация элементтерін қолдану арқылы оқушылардың талдау дағдыларын қалай дамытуға болады?» алынды. Дифференциалдап оқыту әр оқушының білім және білік дағдыларын қалыптастыра отырып, қажеттілік пен қызығушылықтарына сәйкес білімдерін де тереңдетеді[1;9-6]. Сондықтан оқушылардың талдау дағдыларын дамыту үшін дифференциацияны қолданып көру болды. Дифференциалдап оқыту кезінде оқушылардың білімді «өз деңгейлерінде» игеріп, меңгеруі үшін әдістер, тапсырмалар мен ресурстар жеке, танымдық, психологиялық қабілеттері ескеріле отырып берілуі тиіс[2;7-6]. Сол себепті куратордан оқушылардың мінездемелері, ал мектеп психологынан көшбасшылық қасиеті, темпераменті, интеллекті, ақпаратты қабылдаулары жайлы мәліметтер алынды.

Зерттеу тақырыбы: «Дифференциация принципі «тереңдету» арқылы оқушылардың талдау жасау дағдыларын дамыту». Зерттеудің өзектілігі: Оқушылардың көбі математика және физика пәндері бойынша берілген тапсырмаларды қысқа жолмен ғана жазып көрсетуі дұрыс жазылым дағдысының қалыптаспауына әкеледі. Бұл жиынтық бағалау тапсырмаларын орындау нәтижесіне де әсерін тигізіп, толық балды иелену мүмкіндігінен де айырады. Сондықтан, іс-әрекеттегі зерттеуді қолдану арқылы оқушылардың талдау жасау дағдыларын дамытуды көздедік. Себебі, зерттеулерге сүйенсек, тапсырманы орындаудың қадамдық кезеңдерін толығымен ашып жазған оқушы тиімді талдауға «жол ашады» екен. Ол үшін, зерттеу барысына дифференциацияның «тереңдету» принципін қолданып көруді жөн көрдік.

Зерттеудің мақсаты: оқушылардың талдау жасау дағдыларының дамуына дифференциацияның «тереңдету» принципін қолдану.

Зерттеудің міндеттері:

- іс-әрекеттегі зерттеу үрдісі арқылы оқу мақсаттарына жетуді жүзеге асыру;
- сабақта ішкі дифференциацияны қолдану;
- физика, математика пәндері сабақтарында дифференциацияны қолдануда оқушылардың жеке қабілеттері мен жас ерекшеліктерін ескеру;
- дифференциацияның «тереңдету» принципін қолданудың тиімділігін анықтауда сабақтарды бақылау;
- оқушылардың деңгейлеріне қарай нұсқаулықты саралап беру.

Күтілетін нәтиже:

дифференциацияның «тереңдету» принципін қолдану:

- қолданбалы тапсырмаларды орындауда оқушылардың талдау және *жинақтау дағдыларының дамуына;*
- пәндік академиялық тілді меңгерулеріне ықпалын тигізеді.

Зерттеудің жаңалығы: ішкі дифференциацияның «тереңдету» принципін қолдану барысында шығармашылық, қолданбалы тапсырмаларды орындауда оқушылардың әшкі уәжінің артуы талдау жасау дағдыларының дамуына септігін тигізді. Ал, бұл өз кезегінде сыныптағы оқу мен оқытудың жақсаруына әкелді.

2. Әдістер

Зерттеудің әдістері: сандық және сапалық талдаулар, сауалнама алу, бақылау, болжау, салыстыру, синтездеу, ішкі дифференциация, деректерді сараптау, тапсырмалар бойынша дифференциация.

Туындаған проблеманың шешу жолдарын зерттеушілердің еңбектерін зерделеу арқылы көз жеткіздік. В.А.Качнов, А.Ж.Асанов, К.С.Даулетов «Развитие навыков анализа, синтеза и оценивания у учащихся при помощи принципа дифференциации «Углубление»» атты еңбектерінде «тереңдету» принципінің дарынды оқушыларға қолдау көрсету және дамыту құралдарының бірі деп қарастырып, қабілеті жоғарырақ оқушыларды жалпы топтан бөлмей, күрделірек тапсырмаларды берумен ерекшеленеді.

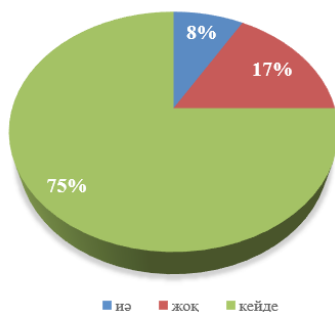
Талдау және жинақтау дағдыларын дамытуға бағытталған стандартты емес, қолданбалы немесе зерттеушілік сипаттағы тапсырмаларды орындау оқушылардың пәнді әр қырынан игеріп, терең түсінулеріне; сыни ойлау дағдыларының дамып, логикалық ойлауына; оқуға деген уәжін арттыруға ықпал етеді екен[3;481-6]. Тапсырмаларды құрастыруда осы мәселені ескеру керектігі түйінделді.

М.В.Клименко және В.Т.Красникованың «Внутренняя и внешняя дифференциация при обучении студентов рецептивным видам речевой деятельности» атты еңбегінде сыныптағы оқу мен оқытуды ішкі дифференциацияның селективті түрі ретінде қарастыра отырып, оқушыларды жұптастырып/топтастыруда дифференциацияны қолдану сыныптағы талдаудың жүзеге асырылуына оң ықпалын тигізетініне көз жеткізілді[2;2-6]. Ішкі саралаудың жағымды аспектілері: мұғалімде әлсіз оқушыға көмек беру мүмкіндігі, қабілеті жоғары оқушыларды назарда ұстау мүмкіндігі пайда болады; оқушылардың уәжі арта түседі; сыныпта деңгей, қабілет бойынша жіктелуді болдырмайды және барлығының үлгеріміне семтігін тигізеді[1;14-6]. Сондықтан негізгі проблеманы шешуге септігін тигізу керек деп, жұптастыруға ішкі саралауды қолдану шешілді.

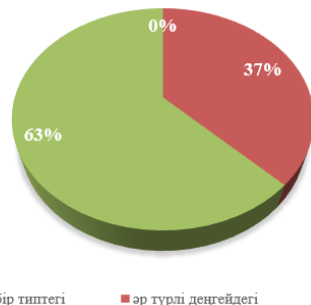
Жалпы, есептерді шығару барысында білімді қолдану және меңгеру процестерінің жүзеге асырылуында талдау мен синтездеу дағдыларының қалыптасатыны жайлы ақпараттар Л.Д.Жумалиева және В.М.Брадистің еңбектерінде келтірілген. Л.Д.Жумалиева объектіні құраушы бөліктерге ойша бөліп, негізгі белгілерін, қасиеттері мен элементтерін ажырату арқылы талдаудың; ал талдау жасау барысында объект элементтерінің арасындағы негізгі байланыстар мен қатынастарды тұтастай қалыптастыруда синтездеу дағдысының жүзеге асырылатынын[4;35-6] негіздесе, ал В.М.Брадис тапсырманың талдау арқылы жүзеге асырылғанын, оның: шығарылу жолы қатесіз, негізделген, әрі толығымен дұрыс орындауынан көруге болады, деп тұжырымдайды[4;53-6]. Оқушылардың есептің шешімін талдау арқылы нәтиженің дұрыстығын тексеру тапсырманы орындаудың негізгі кезеңі ретінде қарастырылды.

Зерттеу сұрағын нақтылау барысында өз деңгейлеріне сәйкес сұрақтар құрастырылып, ата-аналардан, мұғалімдер мен оқушылардан сауалнамалар алынды. Жалпы, сауалнамаға: 25 ата-ана, 36 оқушы және 10 мұғалім қатысты. Ата-аналар: «Балаңыз физика/математика пәні сабағына қызығушылықпен қатысады ма?» деген сұраққа 77%-ы «иә», 15%-ы «жоқ» десе, 8%-ы «өз жауаптарын» көрсеткен; «Сіздің балаңыз/қызыңыз проблеманы шешуде өз ойын ашық жеткізе алады ма?» сұрағына 85%-ы «иә», 15%-ы «жоқ» деп көрсеткен. Мұғалімдер: «Сабақта проблемалық тапсырмаларды орындатқанда барлығы нәтижеге жете ме?» сұрағына: 60%-ы «иә», 40%-ы «жоқ» деп; «Қандай тапсырмаларды оқушылар қызығушылықпен орындайды» дегенге 60%-ы «деңгейлік», 40%-ы «зерттеушілік» деген. Оқушылар: «Проблемалық сұрақты шешу Сіз үшін қиындық тудырады ма?» сұрағына 17%-ы «жоқ», 8%-ы «иә», 75%-ы «кейде» деген; «Сізге қандай тапсырмаларды орындаған қызықты?»: «бір типтес» 0%, «екеуі де» 63%, «әртүрлі деңгейде» деген жауапты 37%-ы таңдаған.

Проблемалық сұрақты шешу Сіз үшін қиындық тудырады ма?

Сізге қандай тапсырмаларды орындаған қызықты?

Барлық жауаптарға сандық және сапалық талдаулар жасалып, оқушылардың біртүрлі тәсілдері, деңгейлік, қолданбалы және зерттеушілік сипаттағы тапсырмаларды орындауда қызығушылықтарының бар екені анықталды. Практиктердің зерттеу нәтижелері бойынша, оқушылардың талдау жасау дағдыларының дамуына ықпал ету үшін, тапсырмаларды «тереңдету» принципін қолдану арқылы әзірлеп, ұсыну қажет болды.

Әр сабақ өткізілмес бұрын, жоспарлау кезеңінде зерттеу нәтижесі мен оқу мақсаттарына жетуде ішкі дифференциация элементтерін қолданумен қатар, тапсырмаларды, оқытудың тәсілдері мен ресурстарды қолдануда «оқушы үні» де ескеріліп, қысқа мерзімді сабақ жоспарларына өзгерістер енгізіліп отырды. Зерттеу үдерісінің әр циклінен кейінгі «оқушы үні» келесі сабақты тиімді жоспарлауға әсерін тигізді. Оқушыларға: «Бүгінгі сабақтағы тапсырмаларды орындау Сізге қиындық туғызды ма? Қаншалықты? Не ұсынар едіңіз?» сұрақтары қойылды. Бірінші циклден кейін, «оқушы үнінде» бір оқушының тапсырманы орындауда қиындық туындауының себебін жұбының деңгейін өзімен бірдей болуымен түсіндірді. Өзінен жоғарырақ деңгейлі оқушымен жұптастыру ұсынысы ескеріліп, практик-зерттеушілердің еңбектеріне сүйеніп, жұптастыруға ішкі саралауды қолдану ұйғарылды. Екінші циклден кейінгі оқушының сұрақтарды өздерінің дайындап, бір-біріне қою ұсынысы да орынды болды. Себебі «бастама жауап, кейінгі әрекет» моделі бойынша қойылған сұрақтардан гөрі, оқушылардың бір-біріне қойылған сұрақтары бірлесе талдауларына анағұрлым ықпалын тигізеді [5,42-6]. Жетінші циклден кейін оқушылардың көбі есептерді шығаруда қиындықтардың туындамағанын, әсіресе күрделілігі жоғары деңгейлі болған қолданбалы тапсырмаларды топта бірлесе талдау арқылы орындау қызығушылықтарын арттыра түскенімен тұжырымдады. Бұл мұғалімнің зерттеу және сабақтың мақсаттарына жету жолдарының бірі ретінде «оқушы үні» ескерудің де маңыздылығын көрсетеді.

Дифференциацияның «тереңдету» принципін қолдану арқылы тапсырмаларды іріктеп алғаннан кейін, талдау дағдыларына ықпал ететіндей топтық жұмыс тәсілдерінен («Джигсо», «Галерея», «Ойлан-Крест-Нөл», «Карусель», «Жобалау», «Гауһарлар иерархиясы», «Әуе шары», «Құпия», т.б.) «Ойлан-Крест-Нөл» тәсілін қолданып көру таңдалды. Себебі мұнда оқушылар деңгейлік және қолданбалы тапсырмаларды орындауда талдаудың жүзеге асырылатыны болжанды. Математика, физика сабақтарына «Ойлан-Крест-Нөлді» қолдану үшін, алдымен деңгейлік, әрі «тереңдету» принципіне сәйкес және оқушылардың жеке қабілеттерін қамтитындай тапсырмалар зерделеніп, іріктелді.

3. Нәтижелер

Қазақ тілінде сабақ беретін мұғалімнің математика сабағында «Қолданбалы тапсырмаларды орындауда синустар және косинустар теоремаларын қолдану» тақырыбы бойынша өтілген сабаққа «Ойлан-Крест-Нөлдің» тоғыз ұяшығына сәйкесінше тоғыз түрлі тапсырмалар әзірленді. Тапсырмалар ағылшын тілінде болғандықтан, тілдік мақсаттардың жүзеге асырылуын қамтамасыз етуде ағылшын тіліндегі сөздердің қазақ тіліндегі аудармалары сабақтың бастапқы кезеңінде «Домино» тәсілінің көмегімен іске асырылып, оқушылармен игерілді. Сабақтың негізгі кезеңіне «Ойлан-Крест-Нөл» тәсілі арқылы топтарға кез-келген төрт есепті шығару берілді (№№1,6,7,8 қолданбалы, әрі күрделілігі жоғары деңгейлі). Сонда, №№1,6; №№1,8; №№1,7; №№6,8 тапсырмаларын 70%-ы, ал №№1,6,8 бен №№1,7,8-ді үштен бірі шығарылу жолдарының қадамдарын толық ашып жазып, дұрыс шығарғандары анықталды. Бұдан, әсіресе №1 есепті барлығының орындауға қызығушылық танытып, қолға алғандары байқалды.

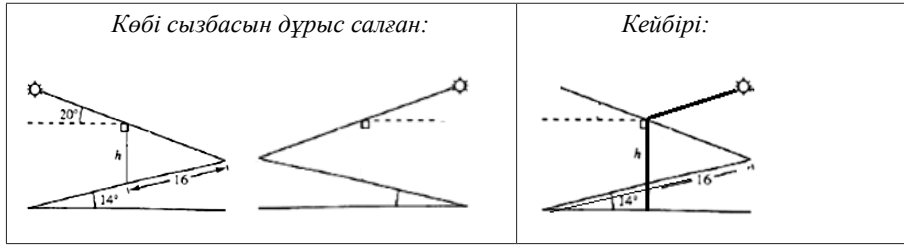
№1 Physics. A flagpole at a right angle to the horizontal is located on a slope that makes an angle of θ with the horizontal. The flagpole casts a 16-meter shadow up the slope when the angle of elevation from the tip of the shadow to the sun is ϕ .

(a) Draw a triangle that represents the problem. Show the known quantities on the triangle and use a variable to indicate the height of the flagpole;

(b) Write an equation involving the unknown quantity;

(c) Find the height of the flagpole.

Мәтінді түсіне отырып, оқылым арқылы әр оқушының болжамды сызба ұсынуы топтардың өзара талдауларына бағытталды. Осы негізгі кезең дұрыс орындалса ғана, аналитикалық тәсілді қолданып қалған екі бөлімді орындау мүмкіндіктері болады.

Дұрыс шешімін анықтап, нәтижеге жеткен екі топтың қалған топ мүшелеріне «қандай қосымша түзуді жүргізуге болады?» деген бағыттаушы сұрағын қоюы, олардың әр төбеден сәулелерді жүргізулері арқылы параллель түзулер мен қиюшының қасиетін тиімді қолдануына септігін тигізді.

Екі топ үшбұрыштың бұрыштарын анықтау барысында параллель түзулер мен қиюшының қасиетін тиімді қолдану арқылы шешімін дұрыс анықтады. «Қандай сызық жүргізілсе, үшбұрыштың бұрыштары оңай табылады?» бағыттаушы сұрағын қою арқылы топтағы бір оқушының: «әр төбеден сәйкес параллель түзулер жүргізсек, онда ішкі айқыш бұрыштар табылады» екен деп,

Бір қабырғасы ізделінді биіктік болатын үшбұрыштың екінші қабырғасының ұзындығы дұрыс сызылған сызба көмегімен 16 метрге тең екені анықталынады. Сонда ғана синустар теоремасының көмегімен үшбұрыштың екінші қабырғасын, яғни, сызбадағы биіктікті табуға болады. Мұнда да кейбір оқушылар 16 метрді жердің горизонталь жазықтығына дейін алғандықтан, пікірталас жүріп, шарт бойынша бастапқы сызбаға оралу арқылы сыныптың бірлесе талдауларына жетеледі.

№6. Architecture.
A bridge is to be built across a small lake from a gazebo to a dock (see figure). The bearing from the gazebo to the dock is SW. From a tree 100 meters from the gazebo and the dock are SE and SE, respectively. Find the distance from the gazebo to the dock.

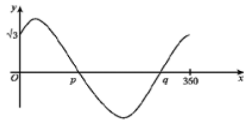
№8. (Modeling data). In a process with continuous paper, the paper passes across three rollers of radii 3 inches, 4 inches and 6 inches (see figure). The centers of the three-inch and six-inch rollers are d inches apart and the length of the arc in contact with the paper on the four-inch roller is s inches.

(a) Use the Law of Cosinus to write an equation giving the relationship between d and θ .
 (b) Write θ as a function of d .
 (c) Write s as a function of θ . (d) Complete the table.

d (inches)	9	10	12	13	14	15	16
θ (degrees)							
s (inches)							

Рефлексиядағы «Тапсырманың қай түрі ұнады? Неліктен?» сұрағына оқушылардың 90%-ы №№1,6,8-есептерді көрсетіп, таңдау себептерін олардың басқа салалармен байланысы қызықтырғанын, құрылымдалған болуымен және меңгерілген білімдерді еске түсіріп, оларды дұрыс қолдану арқылы талдауда өзара идеялармен бөлісудің тиімді болғанын жазған.

Математиканы орыс тілінде өтетін екінші мұғалімнің сабағындағы «Ойлан-крест-нөл» тәсілі үшін төмендегідей тапсырмалар әзірленді:

<p>№4. Графиктік тәсілмен $2 \cos 2x = -x$ теңдеуінің түбірлер санын анықтаңыз.</p>	<p>№7. Решите уравнение $\cos\left(x + \frac{\pi}{3}\right) = 0,5$ графическим методом, на промежутке $0 \leq x \leq 360^\circ$</p>	<p>№2. $y = 2 - \cos\left(3x - \frac{3\pi}{4}\right)$ функциясы берілген. Амплитуданы, периодын және мәндер жиынын анықтаңыз.</p>
<p>№5. $f(x) = -2ctg\left(x - \frac{\pi}{6}\right)$ функциясы берілген, $x \in (0; 2\pi)$. Функцияның нөлі мен таңба тұрақтылық аралығын табыңыз.</p>	<p>№8. Дана функция $f(x) = 2 + 3 \cos\left(\frac{x}{2} - \frac{\pi}{3}\right)$, $x \in [0; 2\pi]$. Не рисуя график, найдите: период; амплитуду; преобразование по оси Oх; преобразование по оси Oу; множество значений.</p>	<p>№6. The diagram above shows the curve with equation $y = A \sin(x + 60)^\circ$, $0 \leq x \leq 360^\circ$, where A is a constant. The curve meets the y-axis at $(0; \sqrt{3})$ and passes through the points $(p; 0)$ and $(q; 0)$. Find A, p and q.</p>
<p>№3. $y = -2 \sin\left(2x - \frac{\pi}{3}\right) - 1$ функция графигін салыңыз.</p>	<p>№9. Найдите период функции: а) $y = tg2x - 3ctgx$; б) $y = -\cos(x - 30^\circ) + \sin 4x$.</p>	<p>№1. Укажите промежутки монотонности функции: 1) $y = tg3x$; 2) $y = ctg\left(2x + \frac{\pi}{4}\right)$.</p>

Мұнда оқушылардың 60%-ы №№6,4,7; 30%-ы №№3,8,9, ал 10%-ы №№1,2,5 тапсырмаларын нәліктен таңдағандарын сабақ соңындағы рефлексияда қолданылған «Теңгерім дөңгелегінде» пайызбен көрсете отырып, қазақ тілінде берілген №4 тапсырмада тригонометриялық теңдеулерді шешу жолдарымен таныс болмағанымен, тригонометриялық функция мен сызықтық функция графиктерін салу арқылы олардың қиылысу нүктелерін табу қызығушылықтарын оятқанын жазған. Шығарылу жолдарында оқушылар әр қадамын негіздей отырып, талдай білген. Бұлар күрделілігі жоғары деңгейлі тапсырмалар болғандықтан, әрине талдауды талап ететіні айқын. Сондықтан да, мақсатқа бағыттала таңдалған тапсырмалар күтілетін нәтиженің де орындалуына өз септігін тигізе білді.

Физикада «Гук заңы. Серпінділік күші» тақырыбын өтуде тапсырма бойынша саралау әдісі қолданылды және бұл ішкі дифференциацияның «тереңдету» принципіне негізделіп құрастырылған. Сабақ басында оқушыларға «Ойлан-Крест-Нөл» кестесі бойынша нұсқау беріледі. Бұл оқушыларға басты идеяларды зерттеудің және білдірудің, сонымен қатар басты дағдыларды пайдаланудың альтернативті жолын берудің бірден бір тәсілі. Кестеде ойлау дағдыларының деңгейі бойынша құрастырылған сабақтың барлық кезеңінде ұсынылатын тоғыз түрлі тапсырмалар (сандық, сапалық, эксперименттік, графиктік есептер) жинақталған. Сабақ басында оқушыларға жұпта үш тапсырманы таңдау және ортаңғы шаршыдағы тапсырма барлық оқушы үшін міндетті екені туралы нұсқау берілді. Кез келген бағытта үш тапсырманың біреуі – деңгейі жоғары тапсырма.

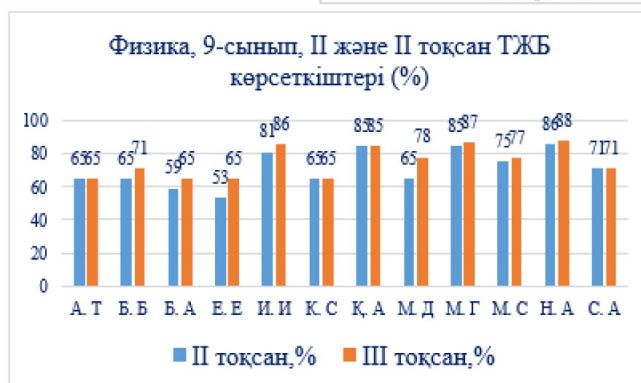
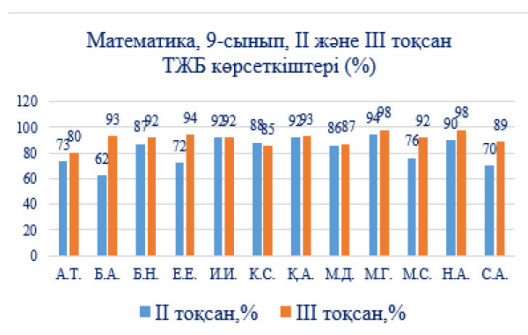
<p>1.Шиыршық серіппенің ұзындығы 3,5 см-ге қысқартқанда 1,4 Н серпінділік күш пайда болады. Оны 2,1 см ұзартқанда серпінділік күші қандай болады?</p>	<p>2. 1-тәжірибе: Серіппені штативке іліп, оған массасы белгілі жүктерді іліп созылуын бақылаймыз. Әрбір жүкті ілген сайын созылуын сызғышпен өлшеп, белгілеп алып отырамыз. Тәжірибені орындап болғаннан кейін қорытынды жасаңыздар.</p>	<p>3. 2-тәжірибе. Қатаңдығы басқа серіппені штативке іліп, оған алдыңғы серіппеге ілген жүктерді ретімен іліп созылуын бақылаймыз. Әр жүкті ілген сайын созылуын сызғышпен өлшеп, белгілеп отырамыз. Алдыңғы серіппенің ұзаруымен салыстырып қорытынды жасаңыз.</p>
<p>2.1-тәжірибе бойынша серіппе созылуының серпінділік күшке тәуелділік графигін тұрғызыңыз, қорытынды жасаңыз.</p>	<p>3.Сілтеме арқылы бейнекөріністі жұпта талдап, екі жіңіше,екі жуан сұрақ құрастырыңыз https://www.youtube.com/watch?v=1LSAKSEvIU</p>	<p>5.2-тәжірибе бойынша серіппе созылуының серпінділік күшке тәуелділік графигін әр түрлі серіппелер үшін тұрғызыңыз, салыстырыңыз, йырмашылығын бағалаңыз.</p>
<p>4.Серіппеге массасы 2кг жүк ілгенде ұзындығы жарты метр, оған массасы 3кг жүк ілгенде серіппенің созылуы 10см құрады. Серіппенің жүк ілгенге дейінгі ұзындығын, серіппе қатаңдығын анықтаңыз.</p>	<p>5.Бүгінгі сабақта алған білімдеріңізді қолданып, автотранспорттарда серіппені қолданудың маңыздылығы жайлы өз ойыңызды тұжырымдаңыз.</p>	<p>7.Қатаңдығы 500Н/м серіппені 20%-ға сығу үшін, оған қандай күш түсіру қажет? Серіппенің ұзындығы 60см.</p>

Сабақ барысында оқушылардың 40%-ы №№3,5,7; 30%-ы №№2,5,8; 10%-ы №№1,4,7; ал қалған 20%-ы №№1,5,9 тапсырмаларды таңдады. Осы әдісті қолдану барысында оқушылардың қалаулары бойынша таңдалған тапсырмаларды аса қызығушылықпен орындап, жұпта кезектесіп талдау жасауы және ортаңғы шаршыдағы тапсырманы орындауда басқа жұптарға сұрақтар қойып, өз ойларын дәлелдеуі оқу мақсатына жетудегі тиімді тәсіл екеніне көз жеткізді.

4. Талқылау

Сонымен, математика және физика сабақтарында «Ойлан-Крест-Нөл» тәсілі арқылы дифференциацияның «тереңдету» принципі бойынша берілген тапсырмаларды орындауда оқушылардың көбі күрделілігі жоғары қолданбалы, әрі құрылымдалған тапсырманы орындаудан бастайтындары және шығару алгоритмін толық ашып жазатындары анықталды. Бұдан осы тәсілдің оқушылардың талдау жасау дағдыларын дамытуға септігі тигені тұжырымдалады.

Жүргізілген зерттеуде дифференциацияның «тереңдету» принципін сабақта тиімді қолдану оқушылардың талдау жасаулары арқылы «алға жылжуларына» әсер етумен қатар, бөлім бойынша жиынтық бағалауларын да нәтижелі орындауларына ықпал етті. Ал бұл, өз кезегінде сыныптың тоқсан бойынша жиынтық бағалауларын нәтижелі орындауларына өз септігін тигізді. Қазақ тілінде өтілген математика бойынша III тоқсандағы жиынтық бағалау нәтижесі II тоқсанмен салыстырғанда 10%-ға, орыс тіліндегі математика пәні бойынша 8%-ға, ал физика пәні бойынша 5%-ға артқаны анықталды:

5. Қорытындылар мен ұсыныстар

Қорытындылай келе, зерттеу нәтижесі бойынша мақсатымыздың жүзеге асқанын байқадық, яғни, сабақтарда:

- дифференциацияның «тереңдету» принципін қолдану барысында оқушылардың ішкі уәжі арты;
- сыныптағы оқу мен оқыту жақсарып, білім сапасы көтерілді;
- «оқушы үнін» ескеру тиімді рефлексия жасауға септігін тигізді.

Сондықтан, оқушылардың талдау дағдыларын дамытуға ықпал ету үшін, дифференциацияның «тереңдету» принципін қолдану ұсынылады.

6. Дереккөздер:

1. Саралап оқытуды ұйымдастырудың тиімді жолдары, «НЗМ» ДББҰ, Астана 2017.
2. М.В.Клименко, В.Т.Красникова, «Внутренняя, внешняя дифференциация при обучении студентов рецептивным видам речевой деятельности», научная статья, РФ, Брянский ГУ им.Г.Петровского.
3. Международный научный журнал «Молодой ученый», №20 (258)/2019, ч.VI.
4. Л.Д.Жумалиева, «Орта мектепте математикалық есептерді шығаруды оқытудың әдістемелік негіздері», ғылыми диссертация, Алматы қ., 2017ж.
5. «Тиімді оқыту мен оқу», МАН, «НЗМ» ДББҰ ПШО, 2016.
6. Э. М. Браверман, «Преподавание физики, развивающее ученика», - М.: Ассоциация учителей физики, 2003. - 400 с.

ПАРСЫ-ТҮРКІ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ НӘЗИРА ДӘСТҮРІ

Н.З АБИЛХАЙЫРОВ¹

Аңдатпа

Кіріспе; Қазақ әдебиеті тарихында әлі де зерттелмей келе жатқан үлгілер көптеп саналады. Сонын бірі – жазба айтыс түрлері.

Мүшәйра парсы әдебиетінде айрықша дамыған. Бұл құбылыс әсіресе, Орта ғасырларда (X-XV ғ.ғ.) қатты қарқынмен көрінеді. Атақты Мұхаммед Ғазали, Фәридеддин Аттар, т.б. шайырлар мүшәйра жанрын сүйіп қолданған талант иелері. Осылардың біразы сопылық әдебиеттің өкілдері еді. Мұндай ақындардың шығармаларында тұспалмен меңзеу, аллегория тәсілдері көбірек орын алды. Исламдық Шығыста кең жайылған бұл жанрға тән өлең түрі көбіне-көп ғазал түрінде келеді.

Әдістері; Бүгінгі қазақ поэзиясындағы «мүшәйра» жанры осы дәстүрдің заңды жалғасы дейтін болсақ, мүшәйраның жанр ретінде қалыптасуы қазақ әдебиетінің тарихында Орта ғасырлардан бастау алғанын көреміз. Ілкі дәуірдегі С.Сараи, Ы.Хорезми, А.Хорезми, А.Үргенши, А.Сараи т.б. қыпшақ ақындарының шығармашылығы осындай ойға жетелейді.

Нәтижелері; Араб әдебиетіндегі нәзира дәстүрі Мысырды билеген мәмлүк сұлтандары тұсында жаңа бір екпінге ие болғаны мәлім. Әлемге әйгілі «Мың бір түн» ертегілерінің толық жиынтығы XIV-XVI ғасырларда өңделіп, бір жүйеге келтірілгенде, Мысыр жерінде қыпшақ сұлтандары билік басында еді.

Қорытынды; Қазақ әдебиетіндегі нәзиралық шығармалардың дені поэзиялық туындылар құрайды. Мұндай әдіспен шығарылған жанр, дастан, хикаялардың көпшілігі сондай, олардың авторы, жанрлық ерекшеліктері, әдеби қызметі, фольклорға қатысты мәселелері әлі күнге шешімін таппай келеді.

Қорыта келгенде жазба айтыс түрі-мүшәйраның шығу тегінің түп-төркіні, әдеби талпақ сай келетін жанрлық ерекшелігі, қазақ даласында қалыптасып дамуы, көркемдік құрылымдық жүйесі мен Шығыс әдебиетімен типологиялық байланысы бүгінгі зерттеуіміздің басты да негізгі арқауы болып табылды.

Кілтi: Мүшәйра, Поэзия, Айтыс Өнері, Шайыр.

1.Кіріспе

Ғасырлар қойнауынан азып-тозбай, өзінің асыл қасиеттерін хал-қадерінше сақтап бүгінгі ұрпақпен қауышқан қазақ поэзиясы жанрларының бірі – мүшәйра десек, оның туу, қалыптасу тарихында айтыс өнерінің маңызы ерекше. «Айтыс» – «айт» етістігінен туған зат есім. Өз мағынасында алғанда, «айтыс» – екі кісінің сөйлеуі. Бұлай сөйлесу қазақ тұрмысында қара сөз түрінде де болған. «Бәлен шешен мен түген шешен айтысыпты» деген сөз қазақ арасында көп ұшырасады. «Айтыс» кейде «талас» мағынасында қолданылып, біреумен біреу таласса, жанжалдасса «пәленше мен түгенше айтысып қалыпты» деп те айтады. Айтыстың мағынасы осындай кең болғанмен, «айтыс» ұғымындағы сөздердің ішіндегі ең басымы – өлеңмен айтысу» [1, 144], – дейді академик С.Мұқанов.

Шынында айтыс өнері қазақ халқына тәңрінің сыйы сынды аса құнды мирас. Айтыс жанрының түп-төркіні сонау қадім заманғы салттық өлеңдерден, «бәдік», «жар-жар» секілді тұрмыстық жырлардан бастау алатыны белгілі. Айтысты жоғары деңгейге көтеріп, ұлттық поэзияның алтын қорына үлкен олжа салған ақындардың еңбегін М.Әуезов былай бағалайды: «Қазақ халқының ақындық қабілет-дарыны өмірде ақынның ерекше типін туғызды. Бұл – біздің заманымызға жеткен, бұрынғы ақындық қазыналарды сақтап келген әрі жыршы әрі импровизатор ақын. Халық поэзи-

¹ Мирас университеті.

ясындағы таңдаулы үлгілердің туып, таралып және осы уақытқа дейін сақталып жеткені үшін біз осынау ақындарға борыштымыз» [2, 157]. Әрине бірақ ертедегі ақындардың ешбір айтысы сақталмағандығын тек кейінгі жазу-сызу дамыған дәуірлерден бастап қана айтыс мұраларын сақтап, жарыққа шығаруға, сөйтіп бүкіл қазақ даласына таратуға мүмкіндік туды.

Бұл арада С.Мұқановтың «XIX ғасырға дейінгі тарихта аты мәлім айтыс ақындарын қазақ әдебиетінің тарихы әлі білмеуі және білу мүмкіндігі қиын да. Себебі, XIX ғасырға дейінгі қазақ поэзиясының қай түрін алсақ та, қағаз бетіне түскен, жазылып алынғаны жоқ». [1, 45], – деген пікіріне қосылуға тура келеді.

«Айтыс» жанры қазақ әдебиетінде біршама зерттелген. Атап айтқанда А.Байтұрсынұлы [3], Х. Досмұхамедұлы [4], М.Әуезов [5] С.Мұқанов [6], С.Сейфулин [7], Қ.Жұмалиев [8], Е.Ысмайлов [9], Р.Бердібаев [10] Е.Тұрсынов [11], М.Дүйсенов [12], М.Жармұхамедұлы [13], Б.Адамбаев [14], Ә.Дербісәлин [15], Н.Төрехұлов [16] т.б. қазақ ғалымдарының еңбектерінде айтыстың тууы, қалыптасуы және жанрлық ерекшеліктері хақында түрліше ой-пікір, бағалы байыптаулар ұшырайды. Әсіресе, С.Мұқанов, Е.Ысмайлов, Е.Тұрсынов, М.Жармұхамедұлы жазған зерттеу еңбектерде айтыстың генезисі мен оның ұлттық поэзиямыздағы маңызды рөлі мейлінше жарқын мысалдармен дәлелденгенін атап айтқан абзал. Сондықтан диссертациямызда кезінде әдебиеттанушылар тарапынан мүмкіндігінше зерттеліп, тиісті деңгейде бағасын алған суырып салма айтыс пен оның түрлеріне көп тоқталмай, қазақ поэзиясында кенжелеу дамып, көзге көп ілінбей, тек соңғы уақытта ғана сөз бола бастаған жазба айтыс түрі – **мүшәйраның** жанрлық тегі мен стильдік, тақырыптық қырларын және оның төл әдебиетіміздегі басты өкілдері турасында сөз етпекпіз.

Бірден айта кетерлік нәрсе, айтыстың тарихындағы кейбір шығыстық терминдердің қолданылуына қатысты асығыс, үстірт пікірлер өріс алған. Мұның өзі ертеректе М.Әуезовтің айтыс туралы мақаласында келтірілген кейбір араб сөздерінің мағынасына нақтырақ үңіліп, тексерсе қарамағандықтан туған жайттар болатын.

Осы мақалада ғалым: «Орта ғасырлардағы келттерде – фильдердің терістік Францияда – труверлердің, Орталық Еуропадағы – мейстензингерлердің, Скандинавия еліндегі – скальдлердің, орыс еліндегі – скоморохтардың, ертедегі Иран, Үнді елдеріндегі «мүшәйра» мен Аравиядағы «мұғаллақатқа» қатысқан ақындардың бәрінің де суырып салма айтысқа өрендігін, бұл өнердің қазақтағы айтысқа барынша ұқсас» екендігін атап көрсеткенді [5, 12]. Дегенмен «мүшәйра» ұғымының этимологиясының өзі айтып тұрғандай, әу баста араб елдерінде пайда болды деген нақты тұжырымға келуге болады.

Енді мүшәйраның нақты жанр ретіндегі басты белгілеріне (критерий) тоқталатын болсақ: біріншіден, оның жазба түрінде жүзеге асатындығы, яғни хат жазысу арқылы немесе таза өлең түрінде орындалады; екіншіден, жазба түрінде болғанымен, көпшіліктің алдында орындалатындықтан, барлық айтыскер ақындарға тән суырыпсалмалық шешендік өнер арқылы жүзеге асуы тиіс; үшіншіден, сайысқа екі ақын ғана емес, бірнеше ақындардың қатыстырылуы мүмкін; төртіншіден, мүшәйра айтысына түсіп отырған ақындар ортақ тақырып төңірегінде өлең шығарып сайыса алады, мысалы, онда дін тақырыбы, ілім-ғылымның түрлеріне байланысты туындайтын әр түрлі тақырыптар болуы мүмкін; бесіншіден, бір ғана өлең өлшемімен бірнеше ақындар айтысқа түседі, бұл үрдіс әсіресе араб-парсы әдебиетінде көп тараған, мысалы төрттармақты рубаи өлшемді айтыс немесе бәйіт жолдары ғазалдың аруз өлшемінің канондық шарттылықтарынан аспауы тиіс; алтыншыдан мүшәйра айтысы сұрақ-жауап түрінде, жетіншіден, жұмбақ айтысы түрінде де жүзеге асырылады. Қорыта келгенде, осындай ерекшеліктеріне назар аударатын, мүшәйра жанрын көп қырлы да күрделі, синкретті әрі симбиоз жанр деп айтуға толық негіз бар.

2. Әдістері

Арабтарда ақындар айтысы жазба және ауызша түрінде де өткен. «Мұғаллақат» айтысты зерттеушілер жазып жүргендей «тізбектеу, жинақтау» деген мәннен гөрі «жақындық», «байланыс», «махаббат» ұғымдарына келіңкірейді. Әдетте «Мұғаллақат» жинағына сөз жарысына түскен жеті ақынның біреуінің ғана таңдаулы өлеңдері енетін болған. «Мұғаллақат» туралы сөздікте: «ежелгі арабтардың таңдаулы жеті поэзиялық шығармасының бірі» [17, 533] деп түсіндірген. Демек, «мұғаллақат» деп арабтар айтысты емес, ақындық жарыста жеңіске жеткендердің үздік туындысы енген жинақты немесе «диуанды» айтқан. Бұл қолжазба жинақтарға көбінесе қасида жанрында туған, негізінен жеке адамдарға, табиғат пен махаббатқа арнаған өлеңдер кірді. Исламға дейінгі дәуірлерде қасиданың сүйікті тақырыбының бірі – шарап болғаны мәлім. Кейін бұл тақырыптың орнын Алла тағалла мен Хазіреті Мұхаммед (с.ғ.с) Пайғамбарға арналған мадақ өлеңдері ауыстырды. «Рәсім бойынша сол кездің ақындары кейбір жеке жауынгер басшылардың, хандардың, пат-

шалардың таққа отыру құрметіне, жеңістеріне орай қасида шығарған. Сол үшін олар сыйлық алып отырған. Қасида жазу дәстүрі және оның тұрақты өрнегі ақындарды белгілі бір шеңбердің аясында ұстаған. Сондықтан да бізге жеткен белгілі қасидалардың дені өзіндік ерекшеліктермен танылмай, көбіне біріне бірі ұқсас келеді». [18, 210]. Араб сахарасындағы ежелгі бәдәуилердің сөзге шеберлігі мен қазақ ақындарының төкпе дарындылығының ұқсас болуы олардың көшпелі тұрмысымен табиғат аясында еркін өмір сүруінен екендігін Ш.Уәлиханов дөп басып жазған [19, 192].

Алайда арабтар «айтыс» өнерін біздің ғалымдарымыз жазып жүргендей «мұғаллақат» емес, «мүшәйра» (мүша'ара) деп атаған. Сондай-ақ айтыс жөніндегі зерттеулерде «мүшәйра ертедегі Үнді, Иран елдерінде» болды деген ескі пікір жиі қайтланады [12, 15]. Анығында араб тілінде «ша'ара (шағара) – өлең шығару, «ши'ғр» – өлең, жыр, «ша'ир» – ақын, жыршы, «мүша'ара» – ақындардың шығармашылық сайысы деген мағынаны білдіреді [17, 407]. Бұл – араб әдебиетінде ғана емес, кейіннен көптеген Ислам әлемі елдерінде – Кавказ, Иран, Орта Азия халықтарымен татар, башқұрт, қазақ әдебиеттерінде тұрақты қолданыс тапқан әдеби, терминдік атаулар. Бүгінгі қазақ әдебиетінде **шайыр**, **мүшәйра** терминдерінің ұшырасуы соның дәлелі болса керек. Біздің поэзиямызда «мүшәйра» жазба ақындардың сөз сайысына қатысты қолданылады. Сондықтан «мүшәйраның» әдебиет тарихындағы пайда болу, қалыптасу, даму жолдарына назар аударғанды жөн көрдік.

М.Әуезов араб әдебиетінің көне дәуірінде болған ақындар сайысы туралы: «мұғаллахат» деген өлеңдер болған, бірақ бұл нағыз айтыс емес, көбінесе өлең жарысы сияқты. Бұрынғы замандағы, жәрмеңкедей ұлы жиында көп ақынның бір тақырыпқа айтқан жарыс өлеңдері көптің санына түсіп, соның ішіндегі ең жақсысы жәрмеңкенің ең жиын, ең қызулы жеріне жібекке жазылып, ілініп қойылатын. Сондықтан «**мұғаллахат**» деп – *ілулі өлеңдер* аталған [2, 156] деп жазды. Бірақ бұл термин арабша «**мұғаллахат**» емес, «**мұ'аллақ**» формасында жазылған, яғни «*ілінген*», «*байланған*» деген мәнге [16, 533]. Расында да «**мұғаллахат**» – *ілулі сөздер, өлеңдер* деген ұғымды білдіргенімен, бұл сөз ақындар айтысы, шайырлар сайысы, сөз бәсекесі деген мағынаны толықтай бере алатын поэзия термині емес еді. Сондықтан Орта ғасырлық мұсылмандық шығыс елдерінде «**мүшәйра**» – *шайырлар бәсекесі, ақындық сайыс* ретінде кең өріс алды. «Әдебиеттану терминдерінің сөздігінде» мүшәйраға – «Шығыс елдерінің әдебиетінде кездесетін өлеңшілер айтысының бір түрі. Мүшәйра өзбектің, кейбір басқа түрік тілдес халықтардың әдебиетінде кездеседі. Соңғы жылдары қазақ поэзиясында мүшәйра жазба ақындардың жыр мерекесі, жыр жарысы ретінде өткізіліп жүр» деген анықтама берілген [17, 236]. Соңғы ширек ғасырда жазба ақындардың жыр мүшәйрасы жиі өткізілетіні рас. Абайдың, Жамбылдың, Мұхтардың т.б. белгілі әдебиет пен мәдениет қайраткерлерінің мерейтойларына орай ұйымдастырылған мүшәйралар бұл көне жанрға жаңа серпін бергендей.

3. Нәтижелері

«Мүшәйраның» Үндістанда кең тараған өнер жарысы екенін М.Әуезов те жазды. Сірә, араб-мұсылман поэзиясына тән бұл термин оларға үнді елінде Ақсақ Темір, Бабыр әулеттері үстемдік құрған кезеңде пайда болса керек. 15-17 ғасырларда Үндістанды билеген Ұлы Моғол дәулеті билеушілері Ақбар шаһ, Хұмаюн, Қамран патшалар мен Кашмир өлкесінде әмірлік еткен Мырза Хайдар Дулаттың айналасында жүздеген шайырлар мен өнер адамдары болған [20, 79]. Солардың арасында Әбдірахман Жәми, Мәулана Низамеддин Хамуши, Әлішер Науаи, Бенаи, Хасан Әли Жалайыр, Сәйфи, Һелали, Әмір Шейх Ахмед сында атақты ақын – шайырлар мен сопыларды атасақ та жеткілікті. Олар поэзия туралы үлгілі еңбектер мен ғылыми трактаттар жазды, патшаларына мадақ айтып, түрлі тақырыпта мүшәйраға түсіп жатты. Науаи, Бабыр Мұхаммед Шәйбани, Саид хан, Мырза Мұхаммед Хайдар т.б. өз жырларын парсы тілінде ғана емес, төл ана тілі – түркіше де жазып шығаратын болған. «Бабырнаманың» Сұлтан Құсайын мырзаға арналған тарауларында да Орта Азиядан шыққан көптеген ақын-шайырлар, әдебиетші ғалымдар туралы сыр шертеді. [21, 183-201].

Патша сарайында мүшәйраға түскен ақындардың жеңіске жеткендеріне арнайы құрмет көрсетіліп, талантты деп танылған жеңімпазға белгілі бір тың тақырыпты жырлауға тапсырыс берілетін. Иранның ұлы шайыры Әбілқасым Фирдауси кезекті бір мүшәйрада жеңіске жеткенде оған Сұлтан Махмұд Ғазнауи «Шаһнаманы» жазуды бұйырады. Ал өз кезегінде ақын да әміршінің көңілінен шығу үшін бар өнерін салып, ғажайып шығарма туғызуға тырысатыны түсінікті. Бұл құбылыс Орта ғасырлардағы барша қалам иелеріне тән болды. Жүсіп Баласағұн «Құтты білікті» – Табғаш Бұғра ханға, Ахмет Жүйнеки «Ақиқат сыйын» – Испансалар бекке, Хорезми «Мұхаббат-намасын» – Тінібек сұлтанға арнап жазды. Осындай шығармалар Мысыр қыпшақтары арасында да туды. Мысалы Мәмлүктер билігі тұсында өмір сүрген Берке Факих «Хұсрау – Шырынды» – Алтын-бұғаға, Сәйф Сарай «Гүлістан би-т-түркиді» – Бәтхасбекке, Шариф Амиди түрікше «Шахнамасын» – сұлтан Қанисаһ әл-Ғауриге сыйға тартып, оларға мадақ айтқан [22, 19].

Орта ғасырдағы түркі шайырлары арасында «нәзира» үрдісі кең өріс алды. «Нәзира» араб тілінде «көшірме», «ұқсату», «үлгі», «мысал» деген мағыналарды береді [17, 812]. Нәзирашыл ақындар көбіне белгілі бір тақырыпты таңдап алып, сол бағытта өздерінің қабілет-қарымын, талант деңгейлерін салыстыра өнер жарысына түскен. Жазба әдебиетте мұндай сөз бәсекесі проза түрінде де, өлең түрінде де бола береді. Дегенмен, мүшәйра тек ақын-шайырлар арасында ғана өткен. Нәзиралық тәсілмен дүниеге келген ғажайып туындылардың қатарында «Ескендірнама» сарындарын жырлаған Фирдауси (X ғ), Низами (XII ғ), Деһлеуи (XIII ғ), Науаи (XV ғ) дастандарын айтуға болады.

Абайдың (XIX ғ), Тұрмағамбеттің (XX ғ басы) поэмалары осы дәстүрдің сәтті үлгілеріне жатады. Парсы әдебиетінің классикалық кезеңінде «Хамсе» – «бестік», «һафт ауранг» – «жеті шығарма» секілді дастандар жинағын жазу шайырлық поэзияның тағы бір қыры болды. Низамидің «Хамсеге» кірген бесінші поэмасы, ал Әбдірахман Жәмидің соңғы – жетінші туындысы Ескендір патша өміріне арналған-ды [23, 18]. Бұл тақырыпты жыр еткен ақындар бірін-бірі қайталай бермейді, олардың әрқайсысының өмірге, қоғамға деген өз көзқарасы, өз ұстанымдары бар. Абайдың «Ескендірі туралы академик С.Қасқабасовтың [24, 557-564], Тұрмағамбеттің осы аттас шығармасы жөнінде Н. Келімбетовтің [25, 233], Ө.Күмісбаевтың [26, 203] еңбектерінде құнды пікірлер айтылған.

Әрине, Ескендірдің әдеби бейнесін сомдау ежелгі дәуір ақындарынан бүгінгі заман шайырларына дейін үзілмей жалғасып келген үлкен арналы әрі үлгілі дәстүрдің дәлелі. Нәзира тәсілі бойынша ақындар өзінің алдындағы әріптесін қайталай отырып, белгілі бір дәрежеде тың мотивтер мен образдар қосуға құқы бар. Ескендір образы Фирдаусиде – асқан билеуші, жиһангер-жеңімпаз; Низамиде – пайғамбар дәрежесіндегі философ, жиһангер патша; Деһлеуиде – әділ әрі сымбатты ер жүрек сардар; Жәмиде – дана билеуші; Науаиде білімпаз әрі халық қомқоры деңгейіне көтеріліп, ежелгі дүниенің ер мінезді көсем падишасы ретінде бейнеленген. Ал қазақ ақындары Ескендірдің жиһангер – жаулаушы, халықты тонаушы кейпіндегі образын алға шығара отырып, оны орынсыз әспеттеуден бас тартады, көне аңыздағы «тойымсыздық» туралы мотивті пайдалана отырып, ұрпақтарға үлгілі өсиет – адамгершілік идеясын ұсынады [27, 134]. Тұрмағамбеттің:

*Айта бер бақадар хал білгеніңді,
Соңыңда сөзің қалар сүйек шіріп.
Қалмайды онан өзге бектен белгі,
Табытқа салса елің кебін сырып.
Ақирет – асыл Отан, дүние – базар,
Күн бітсе көшпей қалар кім кідіріп?[28,325] –*

деген ойлары осыған айғақ.

Орта ғасырдағы қыпшақ ақындары да нәзиралық тәсілді жетік меңгерген. Бұған ұлы Моғолдар кезінде нәзираланған «Кәлила мен Димна» сюжеттері, мәмлүктер тұсындағы Сарый Абдулланың «Тотынама» редакциясы мысал бола алады. Қыпшақ ақыны Сәйф Сарай «Гүлстан би-т-түрки» атты дастанын (1391) Шығыстың жеті жұлдызының бірі, парсы халқының ұлық ақыны Сағди Ширазидің «Гүлстан» (1258) деген шығармасынан аударғаны мәлім. Алайда мұнда қыпшақ ақыны түпнұсқаны біршама сақтай отырып, еркін тәржімеге ерік береді. Көптеген тың шумақтар, шайырлардың жауап сөздері, оқиғаның вариацияға ұшырауы секілді мысалдар – нәзиралық әдебиетке хас нышандар. Оның «Түркіше Гүлстан» атанып, қыпшақ әдебиетінің жауһар мұрасына айналуы да Сәйф Сарай шығармасының өзіндік даралығын байқатса керек. Шайырдың парсы және түркі тілдерін, сөз айшықтарын шебер меңгеруі, таланты мен бай тәжірейбесі қыпшақ шайырының Сағди туындысын соны белеске шығарып, жаңа қырларын ашуға зор септігін тигізгені күмәнсіз [29, 22]. Татар ғалымы Х.Миннегулов нәзираның бір түрі «әдеби жауап» дегенді айтады [29, 26]. Ол «С.Сарайдың Гүлістан би-т-түрки» дастанындағы нәзира тәсілімен жазылған жолдарды тәржіме барысында туған шығармашылық тебіреністерінің бір көрінісі деп бағалау керектігін» ескертеді [29, 27]. Қыпшақ шайырының нәзирашылық бағытта біраз туындылар жазғаны мәлім. Олардың бірнешеуі өзімен замандас көрнекті шайырлармен мүшәйраға түскен кездері туған. С.Сарай Мысырда тұрған шағында сол елде тұратын Алтын Орда эмигранттары – Мәула Қазый Мұхсин, Мәулана Ысқақ, Мәулана Имад Мәулауи, Ахмед Хожа әс-Сарай, Хорезми, Ғабдулмәжид, Тоғлы Хожа, Хасан-оғлы сияқты ақындардың өлеңдеріне жауап ретінде жеті ғазал, бір қасида жазған екен. Әрине, бірнешеуі «Мәулана» дәрежесіне ие болған сопылық поэзияның үздіктері болса, енді бірі – «Мұхаббатнама» дастанымен даңқы шыққан – Хорезми, және біреу – қырымдық сарай ақыны, ал Ахмед Хожа әс-Сарай – шайырлықпен бірге талантты филолог та болатын. Осы тектес көрнекті әрі өзіндік стилімен көпке танылған шоқтығы биік шайырлармен жыр бәсекесіне түсуі – С.Сарайдың зор тәжірибе мен жоғары талант иесі екендігіне білдірсе керек.

Мүшәйра парсы әдебиетінде айрықша дамыған. Бұл құбылыс әсіресе, Орта ғасырларда (X-XV ғ.ғ.) қатты қарқынмен көрінеді. Атақты Мұхаммед Ғазали, Фәридеддин Аттар, Ибраһим Һамадани, Мәулана Жәлаладдин Мұхаммед Бәһа – әд-дин Мәулауи, Сағди Ширази, Әмір Хосрау Деллеуи, Әл – әта Махмұд ибн Әли Кермени, Нүреддин Әбу Рахман ибн Низамеддин Ахмед Жәми т.б. шайырлар мүшәйра жанрын сүйіп қолданған талант иелері. Осылардың біразы сопылық әдебиеттің өкілдері еді. Мұндай ақындардың шығармаларында түспалмен меңзеу, аллегория тәсілдері көбірек орын алды. Исламдық Шығыста кең жайылған бұл жанрға тән өлең түрі көбіне-көп ғазал түрінде келеді. **Ғазал** (араб.) – негізінен кемі үш, көбі он екі бәйіттен түзілетін бірыңғай ұйқасы бар өлең. Парсы-тәжік классикалық поэзиясында Хафизден бастап тараған. Негізгі мазмұны махаббат сезімін жырлау болып келеді. Түркі тілдес әдебиетте ғазалдың айтулы шебері Әлішер Науаи болған [1, 120].

Осы жолдардың авторы шығыстанушы Ө.Күмісбаев ғазалдардың шығыс поэзиясының әсерімен батыс әдебиетінде де пайда болғанын жазды. Әрине олар аударма, нәзира бағытындағы поэзиялық туындыларда етек алғаны мәлім. Орыс ақыны В.Брюсов, С.Есениннің ғана емес, ілгергі А.С.Пушкин дәуірінің ақындарында да шығысқа еліктеушілік жиі ұшырайды. Ұлы неміс шайыры Гетенің өзі де «Шығыстың жеті жұлдызының» талантын жоғары бағалағанын білеміз. Шығыстың аллегорияға құрылған «Иллаһи поэзиясы» орыстың декаденттік ағым өкілдеріне қатты әсер етті. Парсы классикалық поэзиясының інжу-маржандары қазақ әдебиетінің өткені мен бүгінде елеулі із қалдырғанын байқау қиын емес. Сағди мен Сараидің, Хафиз бен Шәкәрімнің арасындағы рухани үндестік осыған дәлел.

Хафиз бен Шәкәрім поэзиясының арасындағы нәзира, тәржімехал, дәстүр жалғастығы мәселелерін сөз еткен профессор Ислам Жеменей аталған әдеби құбылыс жөнінде мынадай пікір білдіреді: «Сөйтіп Шығыста қызғылықты дәстүр қалыптасқан. Ол бұрынғы бір ақын басып кеткен жолды екіншісінің қайта басуы, жаңғырта жырлауы. Осы әдеби дәстүрді «жауап» дейді, «жауаптың» «нәзира» дәстүрінен де өзгешеліктері бар. «Жауап» кейде алдыңғы ақынның көркем туындысына еліктеу, соның үлгі өрнегі негізінде жаңа шығарма жазу» [2, 38].

Зерттеушінің нәзира, жауап, еліктеу туралы жазған зерттеулері өте қызықты әрі терең пікірлерімен құнды. Оның Хафиз поэзиясында кездесетін «түрк-е ашықкош», «золале Хезр», «жәуһар-и фард», «күйе мұған» «маст-е бадейе эзәл» тәрізді тақырыптық сарындардың Жәми өлеңдерімен салыстыра қарастыруы осы бағыттағы құптарлық қадам. Ғалымның жазуынша, «жауаптасу» тек еліктеу, алдыңғылардың ізін шиырлау ғана емес, өнер жарысы, шеберлік сайысы. Парсы әдебиетіндегі «патша» деген мағынадағы «шаһ» сөзі «ғазал» не «бәйіт» сөздеріне тіркесіп келеді. «Шаһ бәйіт» яки «шаһ ғазал» деп бір шайырдың жинағында ғазалдың не бәйіттің ең көркемін, ең мазмұндысын атаған. Хафиздің өзінен бұрынғы «диуандардағы» шаһбәйіт пен шаһғазалдарға жауап бермегені кемде-кем. Мәулауи Руми, Кәмәли Хожәнди, Сағди Ширази, Һомам Тәбризи, Ауһади Мәрағей, Хажуи Кермени т.б. ғазалшы шайырлардың озық туындыларына ол «жауап» жазып, өнер бәсекесіне түскен.

Түркі халықтарының кемеңгер ақыны Әлішер Науаи өз алдындағы Сағди Ширази, Әмір Сейфеддин Деһлеуиге, Хафиз бен тұстасы Жәмиге «жауап» жазған, солардың ғазалдарының машық стилін, мазмұнын, ұйқас ырғағын сақтап осы дәстүр ыңғайында өз шамасын байқаған Науаидің досы Жәмиге жазған ғазалының саны қырық шамалы болса, Хафиз үлгісіндегі ғазали – 262 [2, 39].

Міне, бұдан Шығыс әдебиетіндегі **«нәзира»** әдісі шынында жәй еліктеу емес, **«жауаптасу»** екендігі анықтала түседі. Олай болса, жауаптаса жазу, жыр бәсекесіне түсу дегеніңіздің өзі нағыз **«мүшәйра»** – ақындық сайыс емес пе? Әдебиет терминдері дәлірек болуы үшін әр нәрсені өз атымен атаған жөн. Демек, «мүшәйра» нәзиралық поэзиядағы «жауаптасу» – ақындық сайыс, еліктеумен бірге тың ой, жаңа мазмұнға бастайтын соны соқпақ деп санаған жөн. Бүгінгі қазақ поэзиясындағы «мүшәйра» жанры осы дәстүрдің заңды жалғасы дейтін болсақ, мүшәйраның жанр ретінде қалыптасуы қазақ әдебиетінің тарихында Орта ғасырлардан бастау алғанын көреміз. Ілкі дәуірдегі С.Сараи, Ы.Хорезми, А.Хорезми, А.Үргенши, А.Сараи т.б. қыпшақ ақындарының шығармашылығы осындай ойға жетелейді.

Нәзира мен мүшәйраның үлгілері одан да ертеректегі Қарахандар кезеңінің ақын-шайырлары арасында да болғаны анық. Мысалы, Ж.Баласағұнның «Құтадғу білік», А.Жүнекидің «Ақиқат сайы», А.Йасауидің «Диуани Хикмет», С.Бақырғанидің «Ақырзаман» секілді туындыларында нәзира белгілері айқын сезіледі. «Құтты біліктің» – «Түрік Шахнамесі» атануы өз алдына, Йасауидің ізін құған замандас ақындары мен шәкірт шайырлары оған еліктеп талай хикметтер жазғаны да соның дәлелі. Талант – жеке өнер иесі. Шын талант қашанда өз дарынын, жеке азаматтық пікірін, өлеңдегі өрнегін даралап, мерейін үстем етуге ұмтылатыны табиғи нәрсе десек, нәзиралық әдебиетте де көптеген шынайы шығарманың, тұғырлы туындының дүниеге келгеніне ешкімнің таласы жоқ.

Мүшәйраға негізінен өзінің біліміне, өнеріне сенген, Ислам ғылымынан хабардар ақындар ғана түсе алған. Мүшәйра ақындардың ұсынысына орай бірнеше тақырып бойынша өтеді. Мысалы:

1. Бір тақырыпта өлең шығару;
2. Бір өлең өлшемімен жазып айтысу;
3. Жұмбақ шешу арқылы айтыс;
4. Философиялық (толғаныс) айтыс;
5. Діни айтыс;
6. Поэзия ілімі туралы айтыс.

Бір тақырыпта өлең шығару ертеден келе жатқан, шығыс әдебиетінде ең көп тараған айтыс – мүшәйра түрі. Кейде мүшәйраның бұл түріне өлең өлшемі, фәлсафа, дін, поэзия ілімі туралы тақырыптардың бірі таңдалуы әбден мүмкін. Дегенмен тақырып таңдауы шексіз болғандықтан шайырлардың жүрек қалауы өзіне байланысты болады.

Орта ғасырдағы араб әдебиетінің өкілдерін негізінен **маддақтар**, яғни – мадақшылар, мақтаушылар құраған. Олардың айтатын шығармалары риуайат (роман), қисса (әңгіме), науадир (аңыздар) болып келеді. Мұндағы негізгі тақырып – Отан қорғау, ел үшін күрескен батырлардың ерлігі. Араб жыршылары қиссаны сүйіп айтатын болған. Маддақтардың тұрмыс-салт, махаббат сарындарын жырлайтындары да болған. Кейде олар қазақтар сияқты «Мың бір түн» хикаяларының ұнаған желілерін жаттап алып қарапайым халық арасында қайта жырлайтын. Сондайда жыршылар өз репертуарындағы қиссаларды жаңа бір өрнектеп, өзге бір қырынан құлпырта, жаңғырта орындаған. Араб жыршылары өздерінің қиссаларын қазақтар секілді саз аспаптарының сүйемелдеуімен айтқан. Көбінесе мереке-жиындарда, базар күндері халық көп жиналатын базар, мешіт төңіректерінде, шәйханаларда қисса айтушылар келіп өз өнерлерін көрсететін.

Мұндай жырлар көп вариантты болғандықтан және ауызша айтылғандықтан «нәзира» тәсілі жиі көрініс тапты. Бірақ арабтардың жатжерліктер басып алған аймақтарында, әсіресе Мавритания, Марокко, Алжир, Тунис, Ливия тәрізді елдерінде батырлық, ғазауат соғыстары жайындағы эпостарына тиым салынды. Себебі шетелдіктер егер халық ғазауат жырларын жатқа білсе, рухтанып, қанаттанып, бүлік шығарады деп қорыққан. Дегенмен, халықтың көне әдебиет үлгілері қарапайым халық ішінен тыңдаушыларын тауып фольклорлық шығармалар бірінші дүние жүзілік соғысына дейін өмір сүріп, одан кейінгі уақытқа да қол созды [3, 48] – деген А.Е.Крымскийдің сөзінде жан бар.

Араб әдебиетіндегі нәзира дәстүрі Мысырды билеген мәмлүк сұлтандары тұсында жаңа бір екпінге ие болғаны мәлім. Әлемге әйгілі «Мың бір түн» ертегілерінің толық жиынтығы XIV-XVI **ғасырларда** өңделіп, бір жүйеге келтірілгенде, Мысыр жерінде қыпшақ сұлтандары билік басында еді. Алғашында парсы халқының «Хазар әфсанасы» мен араб ертегілері бірігіп «Мың түн» атанғанымен, «Мың бір түн» атауы кейінірек, қыпшақ-түркілер үстемдігі кезінде түркілердің «мың бір» (мың да бір рахмет) тұрақты тіркесінен алынған сияқты [4, 373]. Мүмкін арабтар бір санын қосу арқылы парсылардан асып түсуді көздеген де шығар. Қалай дегенмен, «Мың бір түн» ертегілерін тәржімде, нәзира әдісімен түрлендіріп толықтыруға үнді, парсы, араб халықтарымен бірге түркілердің де өз үлестерін қосқандығы ақиқатқа бір табан жақын.

Бұл дәуірде Мысыр мен Шамдағы қыпшақ әдебиеті де мейлінше гүлденді. Қыпшақ тілі Алтын Орда дәулетінің ықпалымен әлемдік өркениеттен маңызды орын алды. Себебі, Алтын Орда мен араб жеріндегі Мәмлүк сұлтандығы құрлықтағы керуен жолдарының бәрін бақылауда ұстады. Өз кезегінде бұл басымдық әдебиет пен мәдениеттен көрініс тапты. «Мың бір түн» ертегісінің біраз оқиғалары Мысыр өлкесінде өтуіне қатысты И.М. Фильштинский: «Оның соңғы нұсқасының Отаны Мысыр болуы да кездейсоқ емес. Индия, Арабия және Африка елдерінен шығып Еуропаға баратын сауда жолында тұрғандықтан да бұл елдің географиялық жағдайы қалалардың (әсіресе, Қайрдың) экономикалық және мәдени өсуіне барынша жағдай жасады, қала әдебиетінің дамуына әсер етті» [5, 271] – деп жазды.

Расында Мысырда мәмлүктердің билік құруы 1250-1257 жылдардан басталады. Алтын Ордамен мәдени және саяси қарым-қатынас орнатқан Аз – Заһир Рукн - уд-дин Бейбарс тұсында түркі тілдес халықтардың әдебиеті жаңару, жаңғыру дәуренін бастан кешірді. Енді бір шеті Мәуранәһрмен шектесетін Сырдария, Еділ бойында Хорезм, Кавказ, Кіші Азия өлкелерінде оғыз-қыпшақ әдебиетіне тән төлтума әдебиетпен бірге Исламға ортақ Иллаһи мазмұнды поэзия сарындары да жедел дами түсті. Осы кезде қыпшақ тіліндегі алғашқы прозалық шығармалар да туды. Нәзиралық әдебиетте А.Йасауи, Ж.Баласағұн, «Оғызнаме» туындылары түрлі деңгейде бой көрсетті [6, 38]. Мәмлүк сұлтаны Насреддин әл – Хасанның билігі тұсында «Құтадғу білік» әскербасы Елбұға әл Шер-

кесидің қолына тигені айтылады [7, 168]. Ахмет Йасауи хикметтерінің үлгісін ұстанған сопылық ағымның өкілдері XIV ғасырда Каспий, Кіші Азия жерлері арқылы Жерорта теңізінің арғы жағалауларына дейін жетіп, сол тұстағы саяси-мәдени өмірге елеулі ықпал еткені белгілі. Бұл кезеңде туған «Қисас-ул – әнбие», «Қисса-и Йусуф», «Рахат-ул – қулуб», «Нехж-ул – фәрадис», «Жұм-жұма» сынды шығармалардың бәрі де Ислам діні мен сопылық тарихатты уағыздайтын әрі имандылық пен ахлақ, тәлім-тәрбиелік мақсатта жазылған бағалы мирас болды. Осы аталған туындылардың қай-қайсысы да нәзирашылдық жолымен дүниеге келуінде талас жоқ. Өйткені, бұл секілді діни-дидактикалық бағыттағы шығармалардың дені Құран мен Інжілден тараған («Жүсіп-Зылиха», «Кесікбас», Сийар ән-Нәби» т.б.) сюжет-сарындарды басты бағдарда ұстайтын.

Жалпы Құран – Кәрімді үлгі ету, ондағы аяттар мен Пайғамбар Хадистеріне сілтеме жасау, яки соған сүйену барлық уақыттағы мұсылман әдебиеті өкілдерінің сүйікті парызы десе де болады. «Алла адамды өзіне ұқсас жаратты, оған ұқсамақ сүннет» деген ғибрат сопылық ағымдағы шайырларға тән негізгі қасиет еді. Демек, нәзиралық жол, әдебиеттегі еліктеу дегеніміз Исламның терең қойнауынан қайнап шығып жатқан қайнар көз секілді – мәңгі таусылмас рухани қазына.

Мәмлүктер билігі мен Алтын Орда дәуірінде жазылған Хорезмидің «Мұхаббатнамасы» (1358), Құтыбтың «Хұсрау мен Шырыны» (1342), Сәйф Сараидің «Түркіше Гүлістаны» да нәзиралық әдебиетінің үздік үлгілері дейміз. Аталған ақындар Алтын Ордадағы саяси дүрбелеңдер мен Ақсақ Темірдің Хорезм төңірегіндегі қанды қырғын соғыстары салдарынан Мысырға жер ауғанын олардың шығармалары да дәлелдейді. Мысалы: С.Сараидың «Суһаил мен Гүлдүрсін» атты хикаясында Темірдің Үргенішті ойранға ұшырату барысындағы оқиғалар – әмірдің бойжеткен қызы мен тұтқын қыпшақ жігітінің басындағы махаббат трагедиясы баяндалады. Ақын мұны өмірде болған оқиға екендігін ескертеді [8, 24].

Алтын Орданың қыпшақ шайыры Құтып (XVI ғ.) Илияс бин Жүсіп Низамидің «Хұсырау мен Шырын» дастанын қайта жырға қосты. Нәзирашылдық бағытта жазылған бұл шығарма Низамидың аудармасы емес, қыпшақ дастанындағы қоғамдық-әлеуметтік қолтума, тың туынды еді.

Бұл дастанды көшірген мәмлүктер сарайында шарифат заңдарын реттеуші, заңгер – Факих Берке. Оның әкесі – Берекөз Қандуд ибн Идгу екендігі шығарма мәтінінің соңында көрсетілген.

Нәзиралық бағыттағы тағы бір шығарманы Хорезмнен шыққан Құл Ғали жазған. Оның аты – «Қисса – и Жүсіп». XIII ғасырдың алғашқы жартысында жазылған бұл туындының сюжеттік арқауы ежелгі замандағы діни аңыздарға тіреледі. Оның бастауында христиандардың «Інжіл» мен ислам дінінің басты қағидасы – қасиетті Құран Кәрімнің хикаялары жатыр. Батыс пен Шығыс халықтарына кең тараған бұл сюжет Орта ғасырдағы көптеген шайырлардың сүйікті тақырыбы саналады. Жүсіп пен Зылихананың махаббаты туралы сюжетке арнап жүз елуден аса дастан шығарылды. Оның басы Әбілқасым Фирдауси, Балхийлер болса, ортасы Дүрбек, соңы қазақ ақыны Жүсіпбек қожа Шайқысламұлының «Жүсіп пен Зылиха» дастанына жалғасады. Профессор Н.Келімбетов Жүсіпбек қожа дастанында Дүрбек туындысының сюжеттік желісін сақталғанын айтады [9, 278]. Мұның өзі әдебиетімізде нәзира дәстүрінің ғасырлар бойына үзілмей жалғасып келгендігінен хабар береді.

4. Талқылау

Расында нәзиралық әдебиеттің мол мұрасы қазақ әдебиетінде бұрын-соңды еңбектерде жол-жөнекей сөз етілсе де, арнайы зерттелген емес. Бұл бағыттағы қазақ ақын-шайырларының шығармашылығына да толыққанды талдау жасаған жоқ. Әйтсе де, кезіндегі Б.Шалабаевтың, Б.Кенжебаевтың, Ә.Қоңыратбаевтың ойлы пікірлері кейін Н.Келімбетов, Ө.Күмісбаевтың ғылыми зерттеу жұмыстарында өз жалғасын тапты.

А.Қыраубаева қазақ қисса-дастандарының шығыстық әдебиет, фольклор мұраларымен байланысын салыстыра зерттей келе, олардың жанрлық табиғаты мен тарихи даму кезеңдеріндегі нәзиралық тәсілдің маңызды қызметіне айырықша тоқталады. Ғалымның: «Нәзира дәстүрі араб тілінде әдеби үрдіс ретінде тарап, араб халифаты қарамағынан шығып, Саманид патшалығы құрыла бастаған тұста парсы әдебиетінде жалғасқан болатын. Ақындар парсы мәдениетінің культтеріне деген қызығушылық, оны жаңғыртушылықты қолға алып, иран тілінің мұраты үшін күрескен. Фирдаусидің «Шаһнамасы» иран елінің осы мұраттарын жеріне жеткізіп бере алды. Ал түрік-қазақ әдебиетінде Алтын Орда мемлекетінің кезінде негізгі әдеби үрдіске айналады. XIII-XIV ғасырлардағы түрік қисса-дастандары XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиетінде жалғасын тапты [10, 137], – деген пікірлерінде нәзираның ұлт мәдениеті мен әдебиетіндегі рөліне жоғары баға берілген.

5. Қорытынды

Қазақ әдебиетіндегі нәзирашылдық құбылысына арнайы тоқталып, тереңірек зерттеген ғалым әдебиеттанушы Н.Келімбетов бұл бағыттағы ғылыми зерттеу жұмыстардың кенжелеп қалуына өкініш білдіре отырып: «Қазақ әдебиетіндегі көркемдік тәсілдерінің бірі саналатын нәзира дәстүрінің қалыптасуы, даму жолдары, қайнар бастаулары мәселелері күні бүгінге дейін арнайы зерттелген емес. Ал, бұл келелі проблеманы жан-жақты зерттеудің зәрулігі мен мәнділігі мынада болып отыр: Біріншіден, нәзира дәстүрінің барлық көркемдік заңдылықтары негізінде жазылған бірқатар қазақ әдебиетінің қолтума шығармалары күні бүгінге дейін аударма туынды ретінде қарастырылып отыр. Соның салдарынан кезінде нәзира дәстүрімен қазақ топырағына лайықталып жазылған идеялық мазмұны терең, көркемдік дәрежесі жоғары қазақ поэзиясының кейбір ғажайып үлгілері әдебиет тарихынан өзінің тиісті орнын ала алмай отыр» [9, 204], – деген сыни пікірлерін жазған. Ғалымның ойынша, нәзиралық әдебиет мұраларын таза аударма еңбектерімен шатастырмау қажет, Тұрмағамбет Ізтілеуұлының «*Рүстем – Дастаны*», Шәді Жәңгірұлының «Төрт дәруіш» дастаны парсылық түпнұсқаларын қайталамайтын, қазақ топырағына тән төлтума шығарма ретінде қарастырылуы тиіс. Н.Келімбетов нәзира әдебиетінің өкілдеріне қатысты теріс пікірлерге батыл тойтарыс бере отырып, мынадай өткір ойларын ортаға салады: Екіншіден, кейбір әдебиет зерттеушілері қазақ поэзиясындағы еліктеу категориясын теріс түсіндіріп келеді. Көркем әдебиеттегі еліктеудің сыртқы формасын көреді де, ішкі табиғатына қатысты өзгерістерді аңғармайды. Соның салдарынан нәзира дәстүрін сырттай еліктеу құбылысы деп бағалайды. Мұндай зерттеушілер қазақ поэзиясының заңдылықтарына толық жауап беретін төл туындылардың өзін «пәленшеге еліктеп жазған жасанды шығарма» деп те кемсіткісі келеді. Мұндай сыншылар әдетте көркем әдебиеттегі еліктеу процесінің табиғатын терең пайымдай алмайды [9, 204-205].

Нәзиралық әдебиеттің дәстүр аясында дамитындығы, оның аударма сипатына ұқсамайтын өзіндік ерекшеліктері барлығын алғаш М.Әуезов айтқан болатын. Академик жазушының: «Көпке мәлім болған тарихи шындықтар бойынша, Шығыста бір классик жырлаған тақырыпты келесі буында тағы бір Шығыс ақыны қайталап әңгіме ететін, тың дастандар шығаратын дәстүр бар еді... Бұлайша бірі тақырыптың әр ақында қайталануы еш уақытта аударма деп танылу керек емес. Ол өзінше бір қайта жырлау, тыңнан толғау немесе ақындық шабыт-шалым сынасып, жырмен жарысу есепті бір салт еді... Шығыс поэзиясы бұл салтты заңды деп біліп, осы дәстүрге «нәзира», «нәзирагөйлік» деп атау да берген» [11, 150], – дейтін салмақты пайымдаулары кейінгі зерттеушілерге сара жол ашты.

Қазақ әдебиетіндегі нәзиралық шығармалардың дені поэзиялық туындылар құрайды. Мұндай әдіспен шығарылған жанр, дастан, хикаялардың көпшілігі сондай, олардың авторы, жанрлық ерекшеліктері, әдеби қызметі, фольклорға қатысты мәселелері әлі күнге шешімін таппай келеді.

6. Дереккөздер:

1. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / Құраст.: З.Ахметов, Т.Шаңбаев/. – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 384 б.
2. Жеменей И. Хафиз – Шәкәрім рухани үндестігі. – Алматы: «Даналық мәйегі», 2008. – 148 б.
3. Крымский А.Е. История новой арабской литературы. – Москва: Изд.вост-й лит-ры, 1971. – 371 б.
4. Литманн.Р. Алф лайла уа лайла // «Энциклопедия Ислам».М.,1991, -312с
5. Фильштинский Я.М. Арабская классическая литература. – Москва: «Изд-во Восточной лит-ры». 1965. – 356 с.
6. Короглы Х. Огузский героический эпос. – Москва: Наука, 1976. – 240 с.
7. Әлібекұлы А. Мәмлүктер кезіндегі түркі-қыпшақ әдебиеті (дамуы, өкілдері, өлең өлшемі) Филол.ғыл.канд.автореф.-ы. – Алматы, 2005. – 30 б.
8. Миңнегулов Х.И. Бу «Гөлестан» даимән күңел ачар (Алғы сөз) – Сарай Сәйф. Гөлестан. Лирика. Дастан. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1999. – 296 б.
9. Келімбетов Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы. Зерттеу. – Астана: «Елорда», 2000. – 288 б.
10. Қыраубаева А. Шығыстық қисса-дастандар. Алматы: «Рауан».1997.-140б.
11. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. Алматы: ҚазМемКӘБ,1959.555 б.

Çocuklara Yabancı Dil Öğretimi

Öğr. Gör. Dr. Gülfidan AYTAŞ¹

Özet

Bu makalede çocukluk çağında yabancı dil öğrenmenin öneminden bahsedilecektir. Bilim insanları arasında davranış bilimciler dilin sosyal bir varlık olduğuna ve diğer sosyal davranışlar gibi kazandırdığına işaret etmektedirler. Bir çocuğun yabancı dili nasıl öğrendiği belki de dil bilimciler, psikologlar ve filozoflar arasında ortaya çıkan en karmaşık ve tartışmalı sorudur. Davranış bilimciler göre, dil öğrenimi doğaldır. Bebekler öğrenme yeteneği ile doğarlar çünkü öğrenme onlara göre doğumda başlar. Pek çok uzman, dili on yaşından önce öğrenmenin çocukların anadil konuşucusu bir kişi olarak doğru ve akıcı konuşmasına olanak verdiğine inanıyor. Bu nedenle, ne olursa olsun çocukların erken yaşta yabancı dile aşina olmaları konuşma becerilerinin gelişmesinde ve yeterli iletişim becerilerinin edinilmesinde önemli görülmektedir. Araştırmalar, çocukların doğumdan 10 yaşına kadar yeni bir dil ile karşılaşmalarının en iyi zaman olduğunu göstermektedir. Böylece çocuğun dili daha hızlı öğrenebileceği, daha iyi koruyabileceği ve en yakın yerel telaffuzla konuşabileceği iddia edilmektedir. Son olarak, bu yazıda çocukluk çağında yabancı dil öğreniminin avantaj ve dezavantajları vurgulanırken yabancı dil derslerinin çocuklar üzerindeki etkilerinden de ayrıca bahsedilecektir.

Anahtar kelimeler: Çocuk, Erken Dil Öğrenimi, Yabancı Dil Öğretimi.

GİRİŞ

Pek çok uzman, dili on yaşından önce öğrenmenin çocukların anadil konuşucusu olarak doğru ve akıcı konuşmasına olanak verdiğine inanıyor. Öte yandan, dil öğrenme, ana dil dışında, başkalarıyla iletişim kurmak için bir ömür boyu iletişim yeteneğini geliştirmeye olanak sağlayabilir. Yabancı dilde ustalaşmanın en önemli avantajlarından biri daha iyi iş olanaklarına erişimdir ve kişi kendi kültürüne ve diğer uluslara karşı daha derin bir bakış açısına sahip olabilecektir. Günümüz toplumunda yabancı bir dil bilmenin yararları arasında, dış ilişkilerde ekonomik rekabet gücünün artırılması, küresel iletişimin iyileştirilmesi ve bir ülkenin siyasi ve güvenlik çıkarlarının korunması ve yönetilmesi gibi etmenler sayılabilir.

Araştırmalar, çocuklarda ergenlikten önce öğrenilen dillerin, çocukların tamamen ana dil konuşucusu gibi telaffuza sahip olabilmelerine ve dolayısıyla yabancı dil konuşma şansının daha fazla olduğuna işaret etmektedir. Buna ek olarak, diğer ulusların kültürüne aşinalık sağlamak, çocuğun görüş ve tutumlarını yayması ve çocuğa diğer insanlarla iletişim kurmak için fırsat sağlamaktadır. Ayrıca, yabancı dil bilmenin çocuklara şaşırtıcı faydalar sağladığı da bilinmektedir (Hart, B., & Risley, T.R., 1995: 86). Çocukların çok dilli düşünme becerilerinin geliştirilmesinde, yaratıcı düşünme, analiz, bağlantı kurma, devam ettirme, ön varsayımlarda bulunabilme gibi ileriye dönük iletişim becerilerinde de önemli hale gelen bir süreçtir. Dolayısıyla yabancı dilin erken yaşta edinilmesi çocuğun hayatını kolaylaştıran basamaklardan biri olarak olumlu etkilere sahiptir.

Çocukların dışında yetişkinlerin yabancı dil öğrenmesi de günümüzde bir ihtiyaç ve gereklilik olarak görülmektedir. Ancak, dil öğrenimi her ne kadar bireysel becerilerin veya kazanımların etkisine göre değişiklik gösterse de çocukların yetişkinlerden daha kolay ve hızlı bir biçimde yabancı dili öğrendikleri kabul görür bir gerçektir. Bu durumun sebepleri, çocukların daha esnek bir beyin yapısına sahip olmaları, henüz kötü deneyimler yaşamamış olmaları, öğrenmeye açık ve bilişsel yorgunluk çekmemeleri şeklinde sıralanabilir. Burada çocukların yaparak yaşayarak öğrenmeleri ve dili bilinçsizce edinmeleri etkilidir. Çocuklar için önemli olan dili ihtiyaç duyduklarında örneğin, bir rekabet ortamında, oyun

¹ Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çeviribilim Bölümü, gayvaz@sakarya.edu.tr

amaçlı kullanabilmeleridir. Öyle ki çocuklar yabancı dil ile yaşayıp onunla nefes alabilecek seviyede fazla iç içe olabilirler. Özellikle 1. sınıf veya anaokulu çocukları farklı işitsel ve görsel oyunlarla yabancı dile maruz bırakıldıklarında uzun süreli bir öğrenmeye de adım atmış olurlar. Çocuklar sınıf içerisinde iletişimsel aktiviteler yaparken hedef dili kullanarak aktif tutmayı böylece başarabilirler. Kısacası keşfedici öğrenme, bilgiyi sürekli yapılandırma ve tekrar etme ile öğrenme gerçekleştirilir.

İlaveten, *“her öğrencinin farklı öğrenme stili olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle çocuklara öğretilecek yabancı dil tek tip değil, karma öğrenme yöntemleriyle bezenmelidir. Ayrıca çocukları tek tek teşvik ederek, akustik, kinestetik, ritmik ve görsel farklılıkların desteklendiği bir öğrenme ortamı sağlayarak bütüncül bir eğitime geçilebilir”* (Honig, 2005: 53).

Bu nedenle yabancı dil öğrenme yöntemleri söz konusu olduğunda yetişkinlerin aksine çocuklar için çok çeşitli uygulamalar yapılabilir. En etkili yöntemlerden biri oyundur. Çocuk eğlenmeyi, dokunmayı, hissetmeyi, yarışmayı ve grup çalışmasını sever. Bu tür ortamlarda motivasyonu üst düzeyde olacağından yabancı dil öğrenmeye karşı daha istekli hale gelebilir. Yapılacak olan dil öğrenme yollarının çok işlevli ve eğlendirici olmasının yanında bilişsel kapasiteyi biraz zorlayarak teşvik edici olması da öğrenmenin gerçekleşmesi için önemlidir.

1. Çocukların Dil Edinimi

Dil öğrenme, dili işleme ve yaratılışa dair özellikler doğum ve dilsel olgunluk arasındaki birçok gelişmeden sadece birkaçıyla ilgilidir. Bu dönemde, çocuklar dillerinin seslerindeki (veya jestlerindeki) hammaddeleri keşfeder, daha uzun dizelerde nasıl bir araya getirildiğini öğrenir ve bu kombinasyonları anlamlarına göre haritalandırır. Bu süreçler aynı anda gelişir ve çocukların öğrendiklerini bütünlendirmelerini, çevrelerindeki iletişim kodunu kırmalarını gerektirir. Dil öğrenme sürecinde karmaşıklıklar olsa da bugün herhangi bir küçük çocuğun modern bir bilgisayar ile karşı karşıya dilsel bulmaca çözebileceği bilinmelidir. İşte çocuklar bu denli meraklı olduklarından dil edinimi uzun süreli hafızalarında gerçekleştirebilmektedir (Ferreira, F. & Morrison, F. J., 1994: 670). Çocukların bilişsel üstünlüğü ve bilinçsiz dil öğrenebilme kapasiteleri düşünüldüğünde yaş faktörü tekrar gündeme gelmektedir. Bazı düşünürler erken dil öğreniminin anadil öğrenme sürecini sekteye uğrattığını düşünseler de bazıları erken dil öğreniminin yararlı olduğunu dile getirmektedirler.

Bunlardan; Jörg Roche (2005: 37) de, *“araştırmalarda, yabancı dil öğreniminde erken yaşın önemine işaret edildiğinin, ilerleyen yaşlarda dil öğrenim yetisinde azalma olduğunun, öğrenmenin güçleştiğinin, erken yaşlarda ise eğlenceyle birlikte öğrenim gerçekleştiği için öğrenmenin daha kolay olduğunun ileri sürüldüğünü”* belirtmektedir. Bu düşüncenin doğruluğu tartışılrsa da yapılan ampirik çalışmalara bakıldığında doğruluk payının olduğu görülebilir.

Haznedar'a göre ise, yabancı dil, *“çocuğun olayları algılamada ufkunu genişletebilecek, farklılıklara anlayışlı, saygılı ve hoşgörülü olmasını sağlayabilecek ve en önemlisi farklı kültürleri tanıması kadar, karşılaştırmalar yaparak kendi kültürünü daha iyi tanımasını sağlayacak bir olgudur”* diyerek erken yaşta yabancı dil öğrenmenin önemini vurgulamaktadır (2003: 23).

Aynı şekilde Seubert de, erken yaşta yabancı dil öğrenimiyle çocuğun farklı kültür ve yaşam biçimlerine karşı hoşgörüsünün artacağını belirtmektedir. Seubert aynı zamanda çocuğun erken yaşlardaki gelişim evresinde yabancı dil ediniminin aynı anadil edinimi gibi gerçekleştiğini belirterek erken yaşta yabancı dil öğreniminin önemine işaret etmektedir (2003: 4).

Bazı araştırmacılar dil edinimi altında yatan mekanizmaları ortaya çıkarmak için çeşitli metodolojiler bir araya getirmektedirler. Bebeklerin ilk sözcüklerini söylemeden yani dile gelmelerinden aylar önce, erken dil öğrenme mekanizmaları yeni ses kombinasyonlarına ince cevaplar verdikleri gözlemlenebilir dolayısıyla bunlar kaydedilerek incelenebilir. Çocuklar kelimeleri birbirine bağlamaya başladıktan sonra, dil işleminin gerçek zamanlı ölçütlerini kullanan deneyler, dinleme sırasında dilsel ve dildışı bilgilerin nasıl uyumlu olduğunu ortaya çıkarabilir. Çocukların en az dil kullanımıyla karşı karşıya kaldıkları doğal deneyler, doğuştan gelen dil öğrenme kapasitelerinin kapsamını ve dil oluşturma ve değişimi üzerindeki etkilerini ortaya çıkarabilir. Bu teknikler ve çocuğun zihnini araştıran diğer yollar geliştirildikçe ve bulguları entegre edildikçe, çocuğun bir dil öğrenme bilmesinin çözüm bulmasını gözler önüne serecektir.

Yabancı dil öğrenmek için en iyi zamanın okul çağı olduğu düşünülmektedir. Yabancı diller ilköğretimde tanıtılır. Küçük çocuklar lise çocuklarından daha kolay öğrenirler ama şu anki araştırmalar, daha erken yabancı dil öğrenmeye başlamanın daha etkili olduğu yönündedir.

Çocuk bir ana dili öğrenirken yabancı dili de öğrenmeye başlamalıdır. Çünkü bebeklerin inanılmaz bir emme yeteneği vardır. Ve bugünün karmaşık dünyasında, yabancı dil bir lüks değildir - bu bir zorun-

luluktur. Yabancı dil eğitiminin çocuklar Bloch, C., & Edwards, V. (1999) için şaşırtıcı faydalar sunduğu bilinmektedir. Araştırmalar, yabancı dil eğitimi sayesinde iletişim kurma yeteneğinin, daha iyi bilişsel gelişimin, daha zengin kültürel farkındalığın ve nihayetinde yabancı dil bilenler için daha iyi iş fırsatlarının arttığını göstermiştir. Dahası, bugün çocukların üniversiteye gidene kadar iki dilin becerisine ve hâkimiyetine sahip olmaları gerekecektir.

Yabancı dilde söylenen şarkılar aracılığıyla çocuklar yabancı dili daha kolay ve istekli öğrenmektedir. Şarkı söylerken yabancı dilde kendini ifade etmedeki tutuklukları kalmamakta, ritim ve melodi ön planda olduğu için de farkında olmadan öğrenmektedirler (Kirch, Speck-Hamdan 2007: 21).

Son araştırmalar, 5 yaşına kadar küçük bir çocuğun beş dile kadar öğrenip işleyebilir olduğunu gösteriyor! Birçok ebeveyn çocukların küçük hayatına yeni bir dili adapte edebilmek için direnmektedir. Birçok uzman çok küçük çocukların iki dilli yaklaşım ile hayata hazırlanmalarının en iyisi olduğunu konusunda hemfikirler. Bugünün ebeveynleri de iki dilli olmanın önemini biliyorlar. Şimdi bu ebeveynlerin yapması gereken şey sadece çocuklarının hayatına hedef dil getirecek eğlenceli ve uygun fiyatlı iki dilli ürünler bulmak için yardım almaktır. İnternet, bu konuda iyi bir yardım aracı olabilir. Ebeveynler söz konusu yabancı dil programlarındaki dil öğreniminin içeriği ve stili hakkında iyi bir teklif almak için görsel veya işitsel ürünlerini çevrimiçi olarak örneklemenize olanak tanıyan iki dilli programlara bakabilirler.

2. Dil Öğrenmenin Temel Aşamaları

Birinci Aşama - Öğrenme Sesleri

Bebekler doğduğunda dünyadaki tüm dillerdeki tüm sesleri yapabilir ve duyabilirler. Bu yaklaşık 6500 dilde yaklaşık 150 ses demek! Ancak, hiçbir dil 150 sesin tümünü kullanmaz. Bir dilin kullandığı seslere fonem denir ve İngilizce'de yaklaşık 44 fonem vardır. Bazı diller daha fazla, bazıları daha az fonem kullanır. Bu aşamada bebekler öğrendikleri hangi fonemin o dile ait olup olmadığını öğrenirler. Bu sesleri tanıma ve üretme becerisine "fonemik farkındalık" denir ve bu da okumayı öğrenen çocuklar için önemlidir.

İkinci Aşama - Kelimeleri Öğrenme

Bu aşamada çocuklar aslında bir dildeki seslerin anlam ifade etmek için nasıl bir araya geldiğini öğrenirler. Örneğin, an, a, n ve ee seslerinin onları kucaklayan ve besleyen "varlık" anlamına geldiğini öğrenirler - anne. Bu önemli bir adım, çünkü söylediğimiz her şey aslında sadece bir ses akışından ibarettir. Bu sesleri anlamak için, bir çocuk bir kelimenin nerede bittiğini ve diğerinin nerede başladığını tanyabilmelidir. Bunlara "sözcük sınırları" denir. Çocukların öğrendiği kelimeler değil, aslında çocukların öğrendikleri morfemlerdir, bu da kelimeler olabilir ya da olmayabilir. Kulağa geldiği kadar kafa karıştırıcı değil. Morfem sadece anne kelimesi gibi bir anlamı olan bir ses ya da sestir. Anne kelimesinin iki morfemi vardır: anne ve ±s. Bu aşamadaki çocuklar ±s'nin "birden fazla" anlamına geldiğini anlayabilirler ve bu ses diğer kelimelere eklendiğinde aynı anlama geldiğini bilecekler - "birden fazla".

Üçüncü Aşama - Öğrenme Cümleleri

Bu aşamada, çocuklar nasıl cümle oluşturulacaklarını öğrenirler. Bu da kelimeleri doğru sıraya koyabilecekleri anlamına gelir. Örneğin, İngilizce'de "Kurabiye istiyorum" ve "Çikolatalı kurabiye istiyorum" dediğimizi öğrenirler, "Kurabiye istiyorum" veya "Kurabiyeyi çikolatalı istiyorum" değil. Çocuklar aynı zamanda dilbilgisi doğruluğu ve anlamı arasındaki farkı öğrenirler. Noam Chomsky cümledeki bu fark için şu örneği vermektedir. "Renksiz yeşil fikirler öfkeyle uyku." Çocuklar, cümlenin dilbilgisi açısından doğru olmasına rağmen, bunun bir anlam ifade etmediğini bilecekler. Yeşilin bir renk olduğunu ve bu yüzden renksiz olamazlar. (Harrison, B., & Papa, R. (2005)).

Erken yaşta yabancı dil eğitimi özellikle, doğum ile yetişkinlik arasındaki dönemde beynin yoğun bir şekilde dil birimleri karşı karşıya kalması sonucunda gerçekleşen bir süreç olarak adlandırılabilir.

3. Yabancı Dil Derslerinin İlkeleri

Başarılı bir yabancı dil öğrenimi niceliksel ve niteliksel olarak iyi girdilerin sağlanmasına bağlıdır. İyi girdilerden kasıt kalitedir. Kaliteli girdilerin varlığı çıktılarının da kaliteli olmasıyla sonuçlanır. İla-veten verilen girdilerin özelliği kolay çözülebilir, anlaşılır ve kavranabilir düzeyde olmalı ki öğrenme sürecinde bir aksaklık yaşanmasın. Sınıf içerisinde yabancı dilde öğrenme hızı bakımından yavaş olan çocuklar var ise onlara karşı yakın ilgi gösterilmeli ve diğer çocuklarla eşit duruma getirilmeye çalışılmalıdır.

Ders içerisinde öğrencinin dilin anlamına odaklanması önemlidir. Çünkü çocuk öncelikle, dinlediğini kavramak ister anlamadığı şeyle uğraşmak istemez.

Dersler öncelikle yabancı dil yeteneğinin ortaya çıkarılmasıyla ilgili olmalıdır. Çocuk derste dinleme-anlamayı kavradıktan sonra biçim üzerinde yoğunlaşır. Dolayısıyla etkili bir dil edinimi ve öğrenimi için o dili bilmenin yanında biçimsel yapısını da bilmek gerekir.

Chomsky nin dediği gibi dil ediniminde yalnızca evrensel farklar yoktur, bireysel farklar da gözönünde bulundurulmalıdır. Yapararak-yaşayarak, iletişimsel ve üretimsel dil öğretimi yapılmalıdır. Çocuklara yabancı dili sevdirmek bu açıdan önemlidir. Öğrenme isteği ve motivasyonu artırılmalıdır. Bunun dışında eylem odaklı öğrenme yollarına gidilmelidir. Yabancı dil doğal bir iletişim aracı olarak kullanılmalı ve çocuklar farkında olmadan dilsel yeteneklerini geliştirebilmelidirler. Kısacası çocuklar dilin var olan yapılarını yeni durumlarda kullanabilmeyi, örneğin farklı cümle yapılarını türetebilme yeteneğine sahip olmalıdırlar.

Bütüncül öğrenmeye hazır halde bir öğrenci grubuna sahip olabilmek için çocuklarda dil bilinci geliştirilmeli ve çocuk dilin değerinin farkında olmalıdır.

Örneğin etkili yollardan bazıları şöyledir:

- Çok dilli öğrenme
- Hedefe yönelik öğrenme
- Dil öğretirken öğrenmeyi öğrenme
- Motive edici görevler
- Yabancı dilde telaffuz çalışmaları

Tüm bu sayılanlar, hem konuşma becerisinin hem de dil sisteminin gelişmesine yardımcı olabilir. Bunun sonucunda öğrenci dili üretim aşamasına gelebilir.

4. Yabancı Dil Becerilerinin Gelişimi

Dinleme Becerisi

Çocuklarda ilk öğrenme aşamalarından biri de dinlemedir. Çocuk duyduğunu görsel imgelerle eşleştirerek anlamaya geçer. Daha sonra edinilen dilbilgisel kavramlarla üretici konumuna gelir. Bu açıdan bakıldığında dinlemenin hem doğru bir telaffuz hem de öğrenme aşamasında oldukça değerli bir süreç olduğu görülmektedir. Yabancı dil derslerinde ise çocukların en zorlandıkları derslerden biri olarak bilinen dinleme, yeni bir dil sistemine maruz kalmanın verdiği yabancılıktan olacak ki çocukların sıkıntı yaşadıkları bir süreçtir. Bu nedenle, dinleme-anlamayı geliştiren kişi mümkünse ana dil kullanıcısı olmalıdır. Yani yabancı dili o dilin ülkesinde öğrenmiş olması gerekmektedir.

Konuşma

Konuşma en hızlı geliştirilmesi gereken ancak; yavaş ilerleyen ve emek isteyen bir beceridir. Konuşmada amaç çocukların ilk duydukları cümlelere tepki gösterebilmeleridir. Bu nedenle konuşmada sözcüklerin bir anlamının olması dilbilgisel ve dilbilimsel sıralamanın doğruluğu ya da sistematikliği önemlidir. Bundan dolayı, konuşma yetisinin doğuştan geliştiği, ancak doğru ve etkili konuşmanın eğitim ile geliştirilen bir beceri olduğu düşünülmektedir. Söz konusu yabancı dil eğitimi olduğunda bol bol uygulama yapmak, doğru telaffuz bildiren konuşmaları model almak veya konuşma durumlarında bulunmak öğrenmede etkilidir.

Okuma

Okuma becerisi çocukların taklit etme eylemiyle birleşerek güdümsel öğrenmeyi aktif hale getirir. Böylece çocukların okuma aktiviteleri görerek, duyarak ve anlamlandırarak gelişim gösterir. Öğrenci olarak çocukların metin okuma düzeyleri birbirinden farklılık gösterse de görsel materyallerin varlığı okuma sürecini kolaylaştırırken okuma eylemini de eğlenceli hale getirmekte böylece çocukların yabancı dili anlama ve bağlamsal analiz yapma oranları artış göstermektedir.

Çünkü okuma, görsel kanallar üzerinden elde edilen bir beceridir. Ana dilde olduğu gibi yabancı dilde de farklı metinlerle yüz yüze gelmek okuma becerisinin ilerlemesine imkan tanıyabilir. Ayrıca okuma parçalarının dinleme ve anlama üzerindeki etkisi de açıktır. Okuma süreci üç aşamada bitirilmelidir. Ön okuma (göz gezdirme), tam okuma (anlamlandırma) ve son okuma (analiz etme ve soruları cevaplayabilme).

Yazma

Yazma becerisi dilsel girdilerin doğruluğundan emin olduktan sonra daha da iyi gelişmektedir. Burada bahsedilen dinleme ve okuma girdilerinin sağlamlığıdır. Bu yüzden yabancı dilde yazma analitik dil becerisinin yazılı ifade edilebilmesi ve birçok kalıp ifadelerin başarıyla kullanılabilmesine bağlıdır. Çocuklar için yabancı dilde yazma becerisini geliştirmeyi amaçlıyorsak öncelikle onların seviyelerine uygun öğretim materyalleri ile öğrenme ortamını zenginleştirmeli, renkli, dikkat çekici ve motivasyonu artırıcı imgelerin olduğu yazma etkinliklerine ağırlık vermeliyiz. Etkili öğrenme yöntemlerini öğrenme ortamı ve öğrenenler doğrultusunda düzenlemek tüm bu bahsedilen becerilerin geliştirilebilmesine olanak tanıyabilir.

Ders Nasıl Olmalıdır?

Dil öğretiminde sadece dilbilimsel unsurlar önemli değildir. Dilbilgisi, kelime bilgisi de önemlidir. Öyle ki dil ediniminin temeli kelime becerisiyle oluşur. Kelime becerisinin gelişim için uzun süreli hafızanın aktif tutulması önemlidir. Duyuşsal ve bilişsel özellikler birlikte hareke geçirilirse hafızada tutma daha uzun süreli olabilir. Bunu desteklemek için oyuna dayalı etkinlikler düzenlenebilir. Flaş kart oyunları, hafıza bulmacaları, aile ile ilgili eğlenceli oyunlar veya tahtada yapılabilecek kelime haritaları gibi çalışmalar etkili ve çocuklar tarafından talep edilenler arasındadır.

Telaffuz, tonlama, dil melodisi, dil ritmi dil öğreniminde önemlidir. Çocuklar telaffuzu çok iyi kaptıklarından iyi bir modele ihtiyaç duyarlar.

Öğretmenin öğrenme sürecine katkıda bulunması, dönüt almayı sağlayabilmesi ve bir sonraki öğrenim aşaması için güdüleme yapması gerekmektedir.

Dersin ritmik hale gelebilmesi ders planına bağlıdır. Dersi planlarken bütün teknik ve metotları gözönünde bulundurmak gerekir. Planlamada amaç öğrenciyi aktif kılmaktır. İyi ve ritmik ders aynı zamanda ders disiplini demektir.

Hedef, iletişimi ve dil stratejilerini geliştirmek ve dilsel davranış sergileyebilmek olmalıdır. Bu da öğrencinin veya çocuğun kendine güveni ve dilsel esnekliğe sahip olmasıyla olabilir. Bilişsel stratejilerle çocukların bilmeyi bilmesi sağlanmalıdır. Yani onlara üst bilişsel beceriler kazandırılmalıdır.

SONUÇ

Çocuklar başarılı olma, keşfetme, gelişme ve geliştirme arzusuyla motive edilmelidir, başarısızlık korkusuyla değil. Yaparak öğrenmeliler, öyle ki herhangi bir dil becerisi öğrenirken bir gösteriye ihtiyaç duyabilirler. Bunun nedeni, bunu en iyi nasıl yapabileceklerini ya da yeteneklerini ne zaman ve nerede kullanmanın uygun olduğunu bilmek istemelerinden ileri gelmektedir.

Geleneksel yöntemlere göre, çoğu çocuk aşağıdaki gibi somut öğrenme görevlerini edinmelidir.

- bir çocuk bilinçli olarak dilde ustalaşmalı;
- çocuğun eğitimi taklit bir süreç haline gelmemeli;
- çocuklar dili, temel iletişim aracı olarak kullanmalı.

Okul müfredatının bir konusu olarak yabancı dilin temel işlevlerinden faydalanılmalı, yabancı dilin iletişim sürecindeki oranı arttırılmalı ve diğer yabancı kültüre alışmak için çocuklarda merak ve ilgi uyandırılmalıdır.

KAYNAKÇA

Bloch, C., & Edwards, V. (1999). Young children's literacy in multilingual classrooms: Comparing developments in South Africa and the UK. In L. Limage (Ed.), *Comparative perspectives on language and literacy: Selected papers from the work of the Language and Literacy Commission on the 10th World Congress of Comparative Education Societies*. Dakar: UNESCO/BREDA.

Ferreira, F., & Morrison, F. J. (1994). Children's metalinguistic knowledge of syntactical constituents: Effects of age and schooling. *Developmental Psychology*, 30, 663-678.

Hart, B., & Risley, T.R. (1995). *Meaningful differences in the everyday experience of young American children*. Baltimore, MD: Paul H. Brookes.

Harrison, B., & Papa, R. (2005). The development of an indigenous knowledge programme in a New Zealand Maori-language immersion school. *Anthropology and Education Quarterly*, 36(1), 57-72.

Haznedar, Belma (2003): "Neden Erken Yaşta Yabancı Dil Eğitimi", *Türk Eğitim Sisteminde Yabancı Dil Eğitimi ve Kalite Anlayışları* (Haz. İ. Erdoğan), 119-130. İstanbul: Özel Okullar Derneği Yayınları.

Honig, A. S. (n.d.). Raising a bilingual child. Retrieved January 21, 2005, from www.scholastic.com/earlylearner/experts/language/0_2_bilingualch.htm Pusack,

Kirch, Michael / Speck-Hamdan, Angelika (2007): One, two, three mit Dora, Elefant & Co. Forschung. *Television* 20/2007/1, 18-23 http://www.bronline.de/jugend/izi/deutsch/publikation/television/20_2007_1/kirch_speck.pdf (20.03.2016)

Roche, Jörg (2005): *Fremdsprachenerwerb Fremdsprachendidaktik*. Tübingen und Basel: A. Francke Verlag.

Seubert, Elisabeth (2003): "Frühes Fremdsprachenlernen", *Prima(r). Zeitschrift für Deutsch als Fremdsprache und Zweitsprache im Primarbereich*, Kirsch, Dieter (Hg.) Heft 35, Köln: Dürrund Kessler.

Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Gözünden Öğretmenlerin Nitelik Sorununun Nedenleri

Dr. Öğr. Üyesi Halim GÜNER¹

Özet

Eğitim sistemlerinin üç önemli unsuru vardır; öğrenci, öğretmen ve veli. Bu unsurlardan öğretmenin niteliği eğitimin başarısında önemli bir rol oynamaktadır. Uluslararası sınavların raporlarında başarılı ülkelerin iyi bir öğretmen yetiştirme sistemlerinin olduğu vurgulanmaktadır. Bu yetiştirme sistemi sadece öğretim ile sınırlı olmayıp öğretmenlik mesleğine alım usullerini, mesleğin prestijli hale getirilmesini ve öğretmenlerin profesyonelleştirilmesini de kapsamaktadır. Bu özelliklerin bazıları Türk Eğitim Sisteminde olsa da öğretmenlerimizi nitelik sorununa yeterli bir çözüm olamamıştır. Farklı yönleri ile bazı çalışmalarda ele alınan bu nitelik sorunu bu çalışmada da farklı bir pencereden ele alınmıştır. Fenomenoloji çalışması olarak yapılan bu çalışma Eğitim Fakültesi son sınıfta okuyan 25 öğrenci ile gerçekleştirilmiştir. Öğrencilerden toplanan veriler içerik analizi ile kodlanmıştır. Kodlama sonucunda alt temaları da olan üç tema çıkmıştır. Bu temalar eğitim fakültesi, seçim tarzı ve değer-önem şeklindedir. Sonuç olarak öğrenciler öğretmenlerin nitelik sorununun nedenlerini eğitim fakültelerine iyi öğrenci gelmemesi, eğitim fakültelerinin yeterince uygulamaya dönük olmaması, bazı akademisyenlerin yetersiz olması, devamlı teorik bilgiye yönelik ölçme ve değerlendirmelerin yapılması, formasyon ve ücretli öğretmenlik uygulamalarının yanlış olması, öğretmenlere değişimlerde söz hakkı verilmemesi ve ekonomik olarak maaşların düzeltilmemesi olarak görmektedirler.

Anahtar kelimeler: Öğretmen Niteliği, Lisans Öğrencileri, Fenomenoloji.

1. Giriş

PISA direktörü Andreas Schleicher Türk Eğitim Sistemi ile ilgili yaptığı röportajda bir eğitim sisteminin kalitesi ile öğretmen niteliğinin doğru orantılı olduğunu ve hiçbir eğitim başarısının öğretmenin niteliğinin üzerine çıkamadığını belirtmiştir (Schleicher, 2017). Benzer şekilde eğitim akademisyenleri genel olarak bir okulun yapabileceği en önemli şeyin öğrencilerine iyi öğretmenler sağlamak olduğu konusunda hemfikirlerdir (OECD, 2005; OECD, 2018). Bu nedenle öğretmenlerin nitelikli bir şekilde yetiştirilmesi eğitim sistemimizin ve diğer sistemlerinin en başat problemidir. Uluslararası sınavlarda başarılı olan ülkelerin başarısı çok farklı faktörlere bağlansa da ortak bir özellik olarak nitelikli öğretmen yetiştirebildikleri görülmektedir (Tonga ve diğ., 2019). Türk Eğitim Sisteminin ise bu sorunu çözemediği uluslararası sınavlardan aldığı derecelerden anlaşılmaktadır. Öğretmenlerimizin niteliksiz bir şekilde yetiştirmelerinin nedenlerinin araştırılması bu ciddi soruna bir katkı olması amacıyla bu çalışmanın konusu yapılmıştır.

Öğretmenlerin iyi yetişememesi ya da nitelik sorunu yaşamaları birçok sebebe bağlanabilir. Fakat sebeplerden okudukları eğitim fakültelerinin niteliği, öğretmenlerin seçilme tarzı ve mesleğin prestijli ön plana çıkan ve araştırılması gereken noktalar. Örneğin eğitimde başarılı olan ülkeler incelendiğinde o ülkelerde öğretmenlik mesleğinin prestijli olduğu görülmektedir. Böylece bu ülkelerdeki öğretmenlik mesleğinin prestijli, bu mesleğe en iyi adayları kazandırabilmektedir (Carlo ve diğerleri, 2013). Öğretmenlerin seçim tarzında da başarılı ülkeler farklılık göstermektedir. Bizim ülkedeki bilgiye dayalı sınavlar dizisinin aksine öğretmenlik mesleğine erişim bir kabul süreci yoluyla olmasıdır (Tonga ve diğ., 2019). Böylelikle öğretmen yetiştirme programlarındaki profesyoneller, farklı öğretmen adayları ve en nitelikli bireyler arasında seçim yapma şansına sahip olmaktadır. Nitelikli ve istekli öğretmen

¹ Muş Alparslan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, h.guner@alparslan.edu.tr

adayları öğretmen yetiştirme programlarının kalitesini ve doğal olarak öğretmenlik mesleğinin prestijini artırabilmektedir.

Öğretmenin yetişme süreci de nitelikli öğretmen sorununda incelenmesi gereken en önemli noktadır. Yine başarılı ülkelerin öğretmen yetiştirme sistemlerinin uzun ve çeşitli olduğu görülmektedir. Ayrıca bu ülkelerin kapsamlı ve yüksek kaliteli üniversite eğitime sahip olmaları da önemli ve ayırtıcı özelliklerindedir (OECD, 2018). Honig ve Hirallal (1998) yüksek kaliteli öğretim uygulamaları için bir lisans derecesine ek olarak eğitim ve deneyimin de gerekli olduğunu öne sürmüştür. Benzer şekilde, Spodek ve Saracho (2006) öğretmenlerin eğitiminin öğretmen kalitesini belirlediğini, çünkü öğretmenlerin içerik bilgisi, sınıf içi davranışı, akademik yetenek, öğretmenlik mesleğine yönelik ileri çalışmaları ve öğretmenin eğitim deneyimleri öğretmenlerin özelliklerini tanımladığını belirtmişlerdir. Öğretmenlerin fakülte eğitimi haricinde de çok çeşitli yetiştirmelere tabi tutulduğu yine PISA’da başarılı olan ülkelerin eğitim sistemlerinde görülmektedir. Bu ülkeler, yeni öğretmenlerin en azından lisansüstü düzeyde eğitim almasını şart koşturmaktadırlar. Mentor sistemi, lisansüstü eğitimin teşvik edilmesi, ekonomik teşvikler, uygulamalar ve zorunlu ve periyodik hizmet içi eğitim süreçleri bu ülkelerin öğretmen yetiştirmede kullandıkları bazı yöntemlerdir (OECD, 2018).

Sonuç olarak öğretmen sistemimizde ciddi sorunların olduğu rahatlıkla görülmektedir. Bu sorunların çözülmesinin kısa bir zamanda olması da beklenememektedir. Fakat öğretmenlerimizin nitelik sorununun nedenlerinin tespiti ilk aşama olarak ele alınabilir. Bu çalışmada bu nedenlerin tespiti yapılmaya çalışılarak bu ilk aşamaya önemli bir katkı sağlama hedeflenmektedir. Bu hedef kapsamında araştırmanın problemi “ülkemizin nitelikli öğretmen sorununun nedenleri nelerdir?” olarak tespit edilmiştir.

2. Yöntem

Model: Araştırmanın modeli nitel yöntemlerden fenomenoloji olarak belirlenmiştir. Fenomenoloji modeli kişilerin hayat yaşantıları ve deneyimleri kapsamındaki olaylara yönelik düşüncelerinin analiz edilmesidir (Patton, 2002). Öğrencilerin dört yıl lisans eğitimlerinde ve stajlarında deneyimleri ile edindikleri fikirleri bu model ile değerlendirilmiştir.

Evren-Örneklem: Eğitim fakültelerinin Türkçe, Fen ve Okul Öncesi bölümlerinde ve son sınıfta okuyan 25 öğrenci bu araştırmanın çalışma grubunu oluşturmuştur. Araştırmacı bu bölümlerde derse girdiğinden belirtilen üç bölümden öğrenciler çalışmaya dahil edilmiştir. Seçilen 25 öğrenci sistematik rastgele örnekleme yöntemi ile belirlenmiştir. Bu yöntemde ana kitle belirlenen örneklem sayısına bölünür ve çıkan sayı seçilen ilk öğrenci sayısına eklenerek ikinci öğrenci, ikinci öğrenci sayısına eklenerek üçüncü öğrenci şeklinde belirlenen örneklem sayısı elde edilene kadar devam edilir. İlk öğrenci sayısı da, ana kitlenin belirlenen örneklem sayısına bölümünden bir k sayısı elde edilir ve 1’den k sayısına kadar rastgele bir sayısı seçilir ve bu sayı ilk öğrenci olmuş olur (Creswell, 2014). Bu işlem üç sınıfa da ayrı ayrı uygulanmıştır. Böylece her sınıftan yeterli sayıda öğrenci çalışmaya dâhil olmuştur.

Çalışma grubuna yönelik demografik bilgiler Türkçe 9 öğrenci, Fen Bilgisi 8 öğrenci ve Okul Öncesi 8 öğrenci şeklindedir. Cinsiyete göre ise çalışma grubu 16 kız öğrenci ve 9 erkek öğrenci şeklinde ayrılmıştır.

Veri Toplama Aracı ve Verilerin Analizi: 25 öğrenci çalışma grubu olarak seçildikten sonra öğrencilere bir form gönderilmiştir. Formda Türkiye’nin nitelikli öğretmen sorunu olduğuna yönelik kısa bir açıklama verilmiştir. Bu kısa açıklamada öğrenciyi yönlendirici herhangi bir bilgi verilmemiştir. Öğrencinin konuyu anlayabileceği kadar bir açıklama öğrencinin doymuş bilgi vermesi için tercih edilmiştir. Kısa açıklama sonrası öğrencilere “sizce eğitim sistemimizin temel sorunlarından olan öğretmenlerin yetersiz/niteliksiz olmasının nedenleri neler olabilir? Düşüncelerinizi nedenleri ile yazınız ve doyurucu şekilde açıklamalar yapınız?” sorusu sorulmuştur. İki hafta yazma süresi verildikten sonra veriler toplanmıştır.

Öğrencilerden elde edilen bulgular nitel veri analizi yöntemi olan içerik analizi ile analiz edilmiştir. İçerik analizi verideki ilk örüntüleri belirleme, kodlama, kategorize etme ve etiketlendirmeyi içermektedir (Patton, 2014, s.483). İlk önce veriler kodlanmıştır. Kodlar genelde bir, iki veya üç kelime şeklinde yapılmıştır. Örneğin “hocalar uygulama yapmıyor”, “teorik bilgi”, “öğretmene verilen değer”, “bilgi ölçen sınavlar”, “formasyon”, “meslek sevgisi”, “ekonomik sıkıntı” şeklinde kodlamalar yapılmıştır. Kodlama işlemleri tamamlandıktan sonra benzer anlamlara karşılık gelen kodlar bir araya getirilerek alt temalar ve temalar oluşturulmuştur. Temalara uygun veriler tespit edildikten sonra yazım aşamasına geçilmiştir. Alıntılanan cümlelerin sonuna katılımcı sayısını gösteren Ö1, Ö2, Ö3, Ö4, ... gibi tanımlayıcı harf ve sayılar eklenmiştir (Ö1= ilk görüşülen öğrenci, Ö2= ikinci görüşülen öğrenci gibi).

3. Bulgular

Analiz sonucunda öğrenciler yetersiz öğretmen yetişme sorununu alttaki tabloda görüldüğü gibi alt temaları olan üç temayla gerekçelendirmişlerdir. Bu temalar Eğitim Fakültesi, Seçim Tarzı ve Değer-Önem şeklindedir. Eğitim Fakültesi teması altında kontenjan çokluğu, puan düşüklüğü, güncelleme, uygulama ve akademisyen yetersizliği şeklinde alt temalar oluşmuştur. İkinci tema olan Seçim Tarzı teması altında ise bilgiye yönelik sınavlar, formasyon ve ücretli öğretmen alt temaları vardır. Son olarak Değer-Önem teması altında ise kendini yenileme, inisiyatif verme, işini sevme ve maaş alt temaları çıkmıştır.

Tablo 1. Temalar ve Alt Temalar

Temalar:	Eğitim Fakültesi	Seçim Tarzı	Değer-Önem
	Kontenjan Çokluğu		Kendini Yenileme
	Puan Düşüklüğü	Bilgiye Yönelik Sınavlar	İnisiyatif Verme
Alt Temalar:	Güncellenme	Formasyon	İşine Sevme
	Uygulama	Ücretli Öğretmen	Maaş
	Akademisyen Yetersizliği		

Tablo 1'e göre Eğitim Fakültesi ile ilgili sorunlar yetersiz öğretmen yetişme problemlerinden biri olarak görülmektedir. Bu tema altındaki kontenjan çokluğu alt teması öğretmenlerin yetersiz yetişmesinin bir nedeni olarak öğrenciler tarafından "bölümlerin kontenjanı aşırı fazla (Ö11)" ve "eğitim fakültelerindeki kontenjan çokluğu nedeniyle kimse atanamıyor (Ö1)" sözcükleri ile ifade etmişlerdir. Öğrenciler kontenjan çokluğu ile lisansa yerleştirilme puanlarındaki düşüklüğü ilintili görmüşlerdir. "Kontenjan çokluğu nedeniyle nitelsiz ve başarısız öğrenci geliyor (Ö16)" denilerek puanı az olan öğrenciye ve öğrencinin yetersiz olmasına işaret etmişlerdir. Ayrıca "Eğitim fakültelerinin sayısı çok fazla, düşük puan nedeniyle mesleğe uygun olmayanlar geliyor (Ö17, Ö7)" gibi sözcüklerle öğrencilerin öğretmen olarak iyi yetişemeyeceğine işaret etmişlerdir. "Ya eğitim fakülteleri azaltılmalı ya da puanlar artırılmalı (Ö17)" ve "eğitim fakülteleri revaçta yapılmalı, puanı yüksel olmalı (Ö13)" sözcükleriyle de öğretmenin nitelik sorunu kontenjan fazlalığı ve kontenjan fazlalığından kaynaklı puan düşüklüğüne bağlanmıştır.

Düşük puanlı olan veya olmayan öğrencilerin Eğitim Fakültesine kayıt yaptırması ile Eğitim Fakültesinin öğrencileri iyi birer öğretmen olarak yetiştirme görevi de başlamış olmaktadır. Öğrenciler bu görevin iyi yapılmadığını düşünmektedirler. Güncellenme teması altında öğrenciler "lisans eğitiminin programı değiştirilmeli (Ö5)", "eğitim fakülteleri ezbercilikten çıkmalı (Ö7)", "pasifleştiren değil aktifleştiren dersler olmalı (Ö16)", "içerikler, program güncellenmeli, işe yaramaz şeyler veriyorlar (Ö17)" gibi gerekçeler ile düşüncelerini söylemişlerdir. Öğrencilerin bu güncellenme veya yenilenme isteklerinin altında öğrencilerin Eğitim Fakültelerindeki uygulama azlığına dikkat çekmek istemeleri yatmaktadır. "Uygulamadan çok teorik dersler veriliyor (Ö4, Ö15, Ö19, Ö20)", "stajlar az, uygulamaya önem verilmiyor (Ö3, Ö24, Ö25)", "uygulama dört yıla yayılmalı (Ö14)" ve "yarım gün uygulamaya ayrılmalı (Ö17)" gibi düşünceler bu yenilenme ve güncellenmenin altta yatan nedenlerini göstermektedirler. Az öğrenci dile getirmiş olsa da öğretmenin iyi yetişememe nedenlerinden Eğitim Fakültesi ile ilişkili olan bir diğer alt tema akademisyen yetersizliğidir. Yine uygulama eksikliğine bağlantılı olarak akademisyenlerin de uygulama vermelerinde yetersiz oldukları söylenmiştir. Öğrenciler akademisyenlerin yetersizliğini "akademisyen alırken hocanın geçmişinde öğretmenlik yapmış olması şartı gerekir (Ö20)", "bazı hocalar da derste yetersiz Ö25)", "hocanın da deneyimi olmalı, uygulama verebilmeli (Ö17)", "hocalar da uygulama yapamıyor (Ö19)" şeklinde cümleler ile ifade etmişlerdir.

Öğretmenin yetersiz yetişme nedenlerinden bir diğer tema seçim tarzıdır. Öğretmenler fakülteye girmelerinden, fakülte içi sınavlara ve öğretmenlik mesleğine seçilmelerine kadar tüm süreç boyunca teorik bilgiye yönelik sınavlar ile değerlendirildiklerini belirtmişlerdir. Bu sorunu "öğretmen seçilirken ilgi ve yeteneğine de bakmak gerek (Ö4, Ö17)", "eğitim fakültelerine giriş sadece bilgi ile değil yeteneğe de bakılmalı (Ö5, Ö11, Ö15)", "sınavlar öğrencileri birçok yönden ölçecek şekilde yapılmalı (Ö14)", "mesleğe uygun olup olmadığını anlamak için yeteneğe bakılmalı (Ö18)", "KPSS değil kapsamlı değerlendirme (Ö19)", "portföy ile süreç değerlendirmesi yapılarak öğretmen alınmalı (Ö20)", "kapsamlı de-

ğerlendirme (Ö21)”, “öğretmenin kapsamlı değerlendirmeye tabi tutulması gerekiyor (Ö25)” gibi benzer ifadeler ile dile getirmişlerdir. Sınavların yanı sıra eğitim fakültesi haricindeki diğer bölümlerdeki öğrencilerin pedagojik formasyon olarak veya bu bölümlerin öğrencilerinin ücretli öğretmenlik yapmaları da seçim tarzı teması altında sayılan öğretmenlerin yetersiz olmalarına neden olarak sunulan alt temalardandır. Özellikle formasyon öğrenciler tarafından “formasyonu kısa sürede alıp öğretmen vasfı kazanıyor (Ö25, Ö6)”, formasyon ile “vasıfsız kişiler öğretmen oluyor (Ö11)”, “herkese öğretmenlik yolu açılıyor (Ö19, Ö17)” sözcükleri ile haksız bir kazanç olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kapısı bir şekilde birçok bölüme açık olan bir meslekte yetersiz kişilerin olacağı belirtilmek isteniyor. Ücretli öğretmenlik de bu açık kapılardan biri olarak görülmektedir. “Ücretli öğretmen saçmalığı (Ö3)”, “ücretli öğretmen sorunu (Ö5)”, “alakasız bölümler ücretli öğretmen oluyor (Ö18)” ifadeleri ile yetersizliğin bir nedenini daha belirtiyorlar.

Bulgularda çıkan diğer bir tema da Değer-Önem temasıdır. Bir şey değer görmeyince veya önem verilmeyince ondan büyük bir nitelik de beklenmemektedir. Öğrenciler benzer mantıkla öğretmenlerin yetersiz bir şekilde yetişmesini bu duruma bağlamışlardır. Öğretmen olacak kişinin mesleğini ciddiye alıp kendini yenilemesi gerektiği hizmet içi eğitim vurgusu ile belirtilmiştir. Öğrenciler kendini yenileme alt teması altında “öğretmenin devamlı kendisini yenilemesi, donatması gerekir (Ö23)” ve “hizmet içi eğitimler ile değişen şartlara göre öğretmenin yenilenmesi gerek (Ö19, Ö15, Ö17)” şeklinde fikirler beyan etmişlerdir. Öğrenciler öğretmene değer verilmediğinin bir başka göstergesinin öğretmene değişimlerde yeterince sorumluluk ve inisiyatif verilmemesi olduğunu söylemişlerdir. Bu durumu “politika değişikliklerinde öğretmene sorulmuyor (Ö3), programlar oluşturulurken öğretmene fikirleri sorulmalı (Ö5), değişimlerde öğretmene söz hakkı verilmeli (Ö9), süreçlere öğretmenin dahil olması, inisiyatif verilmesi gerekir (Ö18, Ö21) cümleleri ile ifade etmişlerdir. Öğretmenlerin mesleklerini sevmedikleri ve önem vermedikleri nedeniyle niteliksiz/yetersiz olduklarını da “mesleğini sevdiği için değil başka nedenler ile geliyorlar (Ö25, Ö9)” şeklinde dile getirmişlerdir. Başka nedenlerden öğretmenlik mesleğini tercih etme sözcüğünü de başka katılımcılar “öğretmenliği maddi kaynak olarak görüyorlar (Ö22, Ö21)” ve “kendi bölümlerinde yerleşemedikleri için öğretmen oluyorlar (Ö18)” şeklinde açıklama yapıyorlarmış gibi ifade etmişlerdir. Son olarak öğretmenin maddi geçim sıkıntısı yani az maaş sorunu öğretmenlerin nitelik sorununun bir gerekçesi olarak öğrenciler tarafından belirtilmiştir. Bu sorun “öğretmenin geçim sıkıntısı var (Ö2), “düşük ücret alıyor, maaşları az (Ö6, Ö15, Ö18, Ö20)”, “maaşları artırılmalı, ekonomik sıkıntı yaşamamaları gerekiyor (Ö13)” şeklinde belirtmişlerdir.

4. Tartışma ve Sonuç

Bir eğitim sisteminin olmazsa olmazı olan öğretmenin başarısı, niteliği ve yeterliliği çok önemlidir. Schleicher (2017) dediği gibi eğitimin kalitesi öğretmen kalitesinin önüne geçemez. Bu çalışmada da öğretmenlerin yetersiz yetişmelerinin nedenleri öğrencilerin gözünden değerlendirilmiş ve üç temaya ulaşılmıştır: eğitim fakültesinden kaynaklı sorunlar, hem eğitim fakültesine hem de mesleğe alımlarda tercih edilen sınav tarzı ve üçüncü olarak öğretmenlik mesleğine verilmeyen önem ve değer.

Öğrenciler öğretmen niteliksizliğini eğitim fakültelerindeki bölümlerin kontenjan çokluğundan kaynaklı puan düşüklüğüne bağlamışlardır. Öğrencilerin fakülteye bölümlere Yükseköğretim Kurumları Sınavlarından (YKS) aldıkları düşük puanlar ile yerleşmeleri sonucunda en baştan niteliksiz/yetersiz öğretmenliğe davetiye çıkarılmış olmaktadır. Finlandiya ve Güney Kore'nin OECD raporları ve PISA başarıları göz önüne alındığında, öğretmenlik mesleğini üniversitede okuyabilme ve üniversiteden mezun olduktan sonra öğretmenlik yapabilmek için uygulamalardaki değişimler dikkat çekmektedir. Bu farklılıklardan üniversite seçme sınavına başvuran öğrenci sayısı, eğitim fakültelerindeki öğrenci sayısı, ülkelerdeki öğretmen kapasitesi ve açığı dikkat edilmesi gereken unsurlardandır (Aras ve Sözen, 2016).

Öğretmenin nitelik sorununa diğer bir neden eğitim fakültelerinin gereksiz bilgilerin verildiği güncellenmemiş dersler ile öğretim yapması ve uygulamaya yeterli vakit ve önem verilmemesidir. Her ne kadar stajlar olsa da yine de uygulamanın az olduğu, stajların sadece son yıllara yığıldığı ve uygulamaya yönelik derslerin dört yıla yayılmış ve bolca olunması gerektiği belirtilmiştir. PISA'da başarılı olan Finlandiya'da uygulama derslerinin yoğunluğu dikkat çekmektedir (Aras ve Sözen, 2016).

Eğitim fakültesinden kaynaklı diğer bir neden ise bazı akademisyenlerin öğrenciler tarafından yetersiz görülmesidir. Özellikle öğretmenlerin uygulama yapmada eksik veya yetersiz oldukları sıkça vurgulanmıştır.

Öğretmenlerin iyi yetişmemesinin diğer önemli bir nedeni uygulama ile bağlantılı bir sorun olan sadece bilgiye yönelik sınavların yapılmasıdır. Eğitim fakültesine girişte olsun, fakülte içindeki ders-

lerde olsun ve mesleğe alınmalarda olsun tüm süreçte teorik ağırlıklı ölçümler yapılmaktadır. Halbuki başarılı öğretmenlerin sahip oldukları mesleğe yönelik algı ve yetenek hiç ölçülmemektedir.

Sınavlara benzer olarak yanlış bir yöntem ile öğretmen olma formasyon ve ücretli öğretmenlik ile gerçekleşmektedir. Öğrenciler bu iki durumu da eğitim sistemine niteliksiz öğretmenlerin girmesine sebep olan sorunlar olarak görmüşlerdir.

Son temada ise öğrenciler öğretmenliğe değer ve önem verilmediğini belirtmişlerdir. Öğretmenin mesleğini önemsiz görmesinden dolayı kendini geliştirmeye ve donatmaya vakit ayırmaması öğrenciler tarafından nitelik sorununa bir problem olarak görülmüştür. Öğretim üyeleri nitelikli bir öğretmenin mesleki gelişimleri konusunda; kendi alanıyla ilgili kendini geliştirme isteği, değişime ve yeniliğe açık, yenilikleri takip eden ve kendini yetiştirmek için çaba gösteren özelliklere sahip olmasının önemli olduğunu belirtmişlerdir (Dedebal, Kubat ve Dursun, 2018). Ayrıca öğretmenlerin işini sevmemesi ve son çare olarak hasbel kader öğretmen olmaları da iyi öğretmen olamama nedeni olarak görülmüştür. Öğretim üyeleri öğretmenlerin yaptığı işe karşı istekli olmasının, mesleğini sevmesinin ve işini severek yapmasının nitelikli bir öğretmenin en önemli özelliği olduğunu söylemişlerdir (Dedebal, Kubat ve Dursun, 2018).

Son olarak eğitim sisteminin bir çok yerinde yapılan değişikliklerde öğretmenin aktif olarak rol oynamaması, inisiyatif verilmemesi ve maaşının ekonomik sıkıntı yaşatacak kadar az olması öğrencilerin iyi öğretmen olma yolundaki diğer engellerdir.

5. Sınırlılıklar ve Öneriler

Bu çalışmadaki sınırlılıklardan birisi katılımcıların araştırmacının verdiği derslerde öğrenci olmalarıdır. Katılımcıların araştırmacı ile herhangi bir bağlantısının olmaması araştırmanın nesnellığı için daha aranan bir durum olduğu söylenebilir. Sonraki çalışmalarda bu hususun göz önünde bulundurulması önerilmektedir.

Katılımcıların son sınıf oldukları için KPSS'ye çalıştıkları ve hem KPSS hem de kovid-19 süreci nedeniyle stresli bir dönemde oldukları söylenebilir. Stres öğrencilerin araştırma konusunun bazı yönlerine daha eleştirel bakmalarına neden olmuş olabilir. Bu nedenle stres faktörünün diğer araştırmalarda göz önünde bulundurulması ve atanmış öğretmenler ile benzer çalışmanın yapılması önerilmektedir.

6. Kaynaklar

Aras, S. Ve Sözen, S. (2016). Türkiye, Finlandiya ve Güney Kore'de öğretmen yetiştirme programlarının incelenmesi. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 2. <https://doi.org/10.14686/buefad.v5i2.5000171265>

Carlo, A., Michel, A., Chabanne, J. C., Bucheton, D., Demougin, P., et al. (2013). Study on Policy Measures to Improve the Attractiveness of the Teaching Profession in Europe. [Research Report] EAC-2010-1391, European Commission, Directorate General For Education and Training.

Creswell, J. W. (2014). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches* (4th edition). Sage Publications.

Dedebal, N. C., Kubat, U. ve Dursun, F. (2018). Hiçbir eğitim sisteminin kalitesi öğretmenin kalitesini aşamaz. *Turkish Studies Educational Sciences*, Volume 13/27, ss. 531-546 DOI: 10.7827/TurkishStudies.14582

Honig, A.S. ve Hirallal, A. (1998). Which counts more for excellence in childcare staff—years in service, education level or ECE coursework? *Early Child Development and Care*, 145 (1), 31–46. doi:10.1080/0300443981450103

OECD. (2005). *Teachers matter: Attracting, developing and retaining effective teachers*. Paris: OECD.

OECD. (2018). *Effective teacher policies- insights from PISA*. OECD Publishing. <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264301603-en.pdf?expires=1600802229&id=id&accname=guest&checksum=A40B8B90EB46284400CA914734C686FD> adresinden elde edilmiştir.

Patton, M. Q. (2014). *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*. Çeviri Editörleri: Mesut Bütün ve Selçuk Beşir Demir. Ankara: Pegem Akademi.

Patton, M.Q. (2002). *Qualitative Evaluation and Research Methods* (3rd ed.). London: SagePub.

Schleicher, A. (2017). PISA direktörü Andreas Schleicher: öğrettikleriniz artık gereksiz. *Gazete Habertürk*. <https://www.haberturk.com/pisa-direktoru-andreas-schleicher-ogrettikleriniz-artik-gereksiz-1711035> (22.09.2020 tarihinde bakılmıştır).

Spodek, B. ve Saracho, N. (2006). Preschool teachers' professional development. In: B. Spodek and N. Saracho, eds. Handbook of research on the education of young children (2nd ed), pp. 423-439. NJ: Erlbaum.

Tonga, F. E., Eryiğit, S., Ay Yalçın, F. ve Tantekin Erden, F. (2019). Professional development of teachers in PISA achiever countries: Finland, Estonia, Japan, Singapore and China. Professional Development in Education. DOI: <https://doi.org/10.1080/19415257.2019.1689521>

Тіл Мен Ұлттық Мәдениеттің Арақатынасын Лингвомәдениеттанымдық Тұрғыда зерттеу Мәселелері

М.Б. ШОЙМАНОВА¹

Özet

Кіріспе; Қазіргі тіл білімінде сөздердің коммуникациядағы рөлі мен қызметіне айрықша назар аударылуда. Тілдің қатысымыдағы жұмсалым ерекшеліктері мен сөйлеуде сөйлем құру ерекшеліктері де осыған негізделеді. Осы орайда қолданыс жиілігі сөйлеу актісінде, қатысымының түрлі деңгейлерінде басымдық көрсететін тұрмыстық лексиканы зерттеудің маңызы жоғары.

Әдістері; Коммуникациядағы тілдің мүмкіндігін зерделеуге байланысты тіл білімінде түрлі зерттеу бағыттары мен оларға қатысты қолданылатын зерттеу бағыттары да бар. Дегенмен, тұрмыстық лексика тек қана атауыштық қызмет атқармайды. Сонымен қатар қарым-қатынастық та рөл атқарады. Оның бұл қызметі тілдік қатынастың ерекше түрі – сөйлесім әрекеті арқылы жүзеге асады.

Нәтижелері; Тіл мен мәдениет арақатынасы туралы мәселе өте күрделі, әрі жан-жақты. Сондықтан, бүгінгі таңда, бұл мәселеге қатысты бірнеше тұжырымдар қалыптасқан. Қазір тіл білімінде тіл арқылы мәдениеттанудың елтану, лингвомәдениеттану, этнолингвистика сияқты жаңа бағыттары қалыптасып, тіл мен мәдениеттің арақатынасын бағдарлауға, зерттеудің жаңа әдістері мен тәсілдерін көрсетуге мүмкіндік алды.

Қорытынды; Бұл жаңа саланың объектісі лингвистика мен мәдениеттану сияқты екі ірі ғылымның тоғысуынан туындайды. Мұнда халықтың салт-дәстүр, аңыз-әңгіме, мифтерінде орын алатын тілдік бірліктер қарастырылады.

кілті: Тіл Білі, Этномәдени, Фразеологизмдер, Антропология.

1. Кіріспе

Ұлттың рухани құндылықтарын сақтау, оны өскелең ұрпаққа мейлінше дәріптеу - аса маңызды міндет, перзенттік парызымыз. Өйткені рухани қуатын, ұлттық болмысын сақтап қалған ел ғана жаһандық сын-қатерлер қаупі басым бүгінгі алмағайып заманда өркениет көшінен кейін қалып қоймай, кемел келешекке, жарқын болашаққа нық қадам басатын болады.

«Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында Ұлт Көшбасшысы: «Тәуелсіздік жылдарында халқымыздың өткенін зерттеуге қатысты ауқымды жұмыстар атқарылды. Еліміздің тарихи жылнамасындағы ақтаңдақтарды қайта қалпына келтіруге жол ашқан «Мәдени мұра» бағдарламасы табысты іске асырылды. Бірақ, бабаларымыздың өмірі мен олардың ғажап өркениеті жөніндегі көптеген деректі құжаттар, әлі де болса, ғылыми айналымға түскен жоқ. Олар әлемнің бүкіл архивтерінде өз іздеушісі мен зерттеушісін күтіп жатыр. Сондықтан, ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі кезеңді қамтитын барлық отандық және шетелдік мұрағаттар дүниесіне елеулі іргелі зерттеулер жүргізу үшін «Архив – 2025» жеті жылдық бағдарламасын жасауымыз қажет деп санаймын. Бұл жобаны жүзеге асыру барысында тарихшылардан, деректанушылар мен мәдениеттанушылардан құрылған арнайы топтардың отандық және шетелдік ірі архивтермен өзара жүйелі әрі ұзақмерзімді ықпалдастықта болып, іздеу-зерттеу жұмыстарын жүргізуіне баса мән беру керек» -деп ұлттық рухани құндылықтарымызды,

¹ Қазақстан Университет «МИРАС»

әсіресе тіліміз бен ұлттық мәдениетімізді мейлінше дәріптеуге және сол арқылы бұл саланы дамытуға баса мән беруге шақырады.

Академик Әбдуәли Қайдардың «Мәдениет жеке адамның басына тән қасиеттен басталып, бүкіл ұлттық менталитеті ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-материалдық байлықтың бәрін түгел қамтитын өте күрделі ұғым» деуі мәдениетті тілмен байланыстыра зерттеудің маңыздылығын аша түседі. Өйткені тіл қарым-қатынас құралы ғана емес, ол ұлттық мәдениеттің басты формасы, сондықтан мәдени негіздерге деген қызығушылық тіл тамырына тереңірек үңілуді қажет етеді [1, б.83] деген пікірі терең талдауды, байыппен бағамдауды қажет етеді. Өйткені тіл мәдениеттің өмір сүру формасы, мәдениет оның ішкі мәні болғандықтан, тіл мен мәдениетті бір-бірінен бөліп қарастыруға болмайды. Тілде адамның осы әлемді түсінуге тырысқан таным жолдарының ізі сақталады, ұлт өмірі туралы жан-жақты мәлімет жинақталады. Сол мәліметтер арқылы әрбір ұлттың өзіндік ерекшеліктері көз алдымызға келеді. Тіл этностың бүкіл рухани, мәдени байлығының өзегі. Ол тек дыбыс пен таңбаның бірлігі емес, ең маңыздысы - мәдени сабақтастықтың құралы. Ұлттың барлық болмысы мен өмір-тіршілігін, дүниетанымы мен әдет-ғұрпын бойына сіңіріп, ата мұрасы, асыл қазынасы ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіліп отырылуы, тілдің басты - кумулятивті қасиетіне байланысты.

Адамзат мәдениеті, оның әлеуметтік мінез-құлқы және ойлау өрісі тілден тыс өмір сүрмейді. Әр халықтың мәдени ерекшеліктері оның ғасырлар бойы жасап келе жатқан тілінен көрінеді. Ендеше, тіл мен мәдениет байланысының тамыры тереңде жатқаны сөзсіз. Сондықтан XIX ғасырдан бастап тіл мен мәдениеттің байланысы тіл біліміндегі басты мәселелердің бірі болып келеді. Бұл мәселелердің негізі Гумбольдтың [2, б.67] еңбектерінде байқалады. Оның тұжырымдары Ш.Баллидің [3], А.Н.Потебняның [4], И.А.Бодуэн де Куртэннің [5] еңбектерінде орын алады.

Зерттеушілердің айтуына қарағанда XIX-XX ғасырда тілдік философиялық ойлар тіл туралы бейнелі түсінікті «жеке адам (индивид) тілі», «тіл - жүйе» және «құрылым» дегеннен бастап, «тип», «характер», «ой кеңістігі», «рух үйі», сондай-ақ, «рух энергиясы», «рух белсендісі» деген бейнелілікке дейін көтерді.

Ал ғасыр соңында тілді зерттеу парадигмаларының ең басты бағыттарының бірі - антропологиялық парадигма. Бұл бағыт бойынша тілді кең мағынада адам сана болмысымен, яғни адамның ойы мен оның рухани жан дүниесін сөйлейтін тілінен бөлмей тілдік әлеммен бірге тұтас қарау. Тілдің антропологиялық негізінде тіл өз ішінде емес, тіл адамның бір бөлігі іспеттес қарастырылады. Демек, адам тілдің иесі ретінде саналады. Ал тіршілік тұтқасы адамды адам деп тану тек оның сөйлейтін тілі арқылы ғана анықталады. Осы ойлар адамтанудың философиялық шешімдері ретінде танылады. Бұл ретте, тілге Гумбольдтша антропологиялық тәсілмен келу екені белгілі.

2.Әдістері

Тілдегі антропоцентрлік бағыттар: когнитология, лингвосоциология, лингвopsихология, лингвоэтнология және лингвокультурология, яғни тіл арқылы мәдениеттану. Соңғысы жана арна - мәдениет пен тілдің байланысын зерттеу болып табылады. Гумбольдтық бағдар бойынша тіл - адам өмірінің барлық саласын дүниені танудан бастап, өмір тіршілігін тұтас қамтитын және оның заттық, рухани мәдениетін келер ұрпағына жеткізетін құрал. Олай болса, адамды тіл ішінде тану - оның бүкіл болмысын тану, өмір сүру, күн кешу сияқты қарапайым тіршілік ұстанымдарын білу [2, б.67].

Елтану бағыты этномәдени тұрғыда әр ұлттың өзін-өзі қайта тануымен байланысты. Бұл - әр ұлт тілдеріндегі соңғы кездегі тілдегі әлеуметтік оң өзгерістер ықпалы, әркім өз дүниесін бөліп алып, «мен кімін, басқалардан қандай артықшылықтарым бар» деген менталдық қасиеттердің жандануы немесе оянуы.

Мәселен, бұрындары шетелдіктер үшін орыс тілін үйрену кезінде, оқыту процесінде сол ұлт тілі арқылы елін, халқын тануға мүмкіндік алды. Сол себептен де орыс тіл білімінде шетелдіктерді орыс тіліне үйрету барысында қалыптасқан Елтану пәні дүниеге келді. Бұл пәннің мақсаты: тілді үйрету барысында ұлттық ерекшелікті барлық қырынан әлеуметтік, мәдени, тарихи жағдайын тұтастай тек тіл арқылы таныту. Ұзақ жылғы практикалық тәжірибе тіл арқылы Елтанудың методологиялық негіздерін қалыптастырды. Тіл өзінің өмір сүру қалпында өзінің дамыған ортасында үш түрлі қызметімен ерекшеленеді.

Тіл адамдардың өзара түсінісуі үшін жұмсалатын коммуникативтік қызметі арқылы екеуара сөйлесетіндер үшін кез-келген құбылыс, зат атауларының түсінікті болуы.

Тіл тек сөйлесу, қарым-қатынас құралы емес, ол адам өмірінің заттық және рухани мәдениетінің сол ұлтқа тән төлтума қасиеттерін жинақтап, сақтау арқылы келесі ұрпаққа жеткізеді. Мұны тілдің кумулятивтік қасиеті деп атайды.

3. Нәтижелері

Тілдің тағы бір қоғамдық қызметі - әлеуметтік өмірде адамдарды жеке тұлға ретінде, ұлт өкілі ретінде қалыптастыруы. Тіл бір адамның ғана меншігі емес, мәселен, қазақ тілінде бүкіл бір ұлт, халық сөйлейді. Тіл арқылы бүкіл қазақ ұлты өмірлік көріністердің тұтас мәліметін жинақтады. Осы мәліметтер арқылы адамдар сол тілде сөйлейтін бір ұлттың тұтас өмірлік көріністерінің айнасын көз алдыңызға әкеледі. Тіл бір адамның меншігі емес десек те, сол тілде сөйлейтін жеке адам өз ұлтының бүкіл бітім болмысы, өмірлік тәжірибесін, дәстүрлерін меңгеру, сіңіру арқылы ол да аз тарапынан ұжымдық мәдениетке үлесін қосады. Тіпті, үрім бұтағына дейін отбасында ана тілі арқылы үйренген, білген қасиеттерін дарытуға ұмтылады, дәстүр жалғастығын үзбейді. Осындай ерекшеліктер арқылы тұлға ретінде ұлт өкілі боп сақталады. Қазіргі кезде қазақ тілінің ұлт тілі ретіндегі халықтық, ұлттық дәстүрді, салт сананы қалыптастырудағы екі ұдай даулы мәселелерге айналуының өзі рухани ұлт мәдениетінің алтын діңгегінің шайқалуына әсер етті. Тілдің жоғарыда айтқандай кумулятивтік қызметі жекеден жалпыға жинақталғанда ана тілінің қоғамдық қызметінің қаншалықты жоғары екендігі түсінікті. Егер қазақ тілінің бұрынғы әлеуметтік әлеуетінің соншама мықтылығы болмаса, дәл бүгінгі таңда ұлт мәдениетінің күні не болатыны түсінікті. Ұлт мәдениетінің сақталуы тек ұлт тілінің осындай кумулятивтік қызметіне байланысты.

Тіл арқылы барлық құбылыс, заттар, яғни, әлемнің тілдегі көрінісі тілдік бірліктерге тән болғанымен, кумулятивтік қызмет, әсіресе, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерден ерекше байқалады. Оның себебі сол ұлт топырағында тамырланып, нәр алған халық тіліндегі сөздер мен фразеологизмдер ғана ұлт ерекшелігін, менталитетін айқындап бере алады.

Лингвомәдениеттану пәні 90-ыншы жылдардан бастап В.Н.Телия [6, б.102] мен В.В.Воробьевтің [7] бастауымен қалыптасты. В.Н.Телия: «Это та часть этнолингвистики, которая посвящена изучению и описанию корреспонденции языка и культуры в синхронном их взаимодействии» [6, б.165] дей келе, оның негізгі мақсаттары этнолингвистиканың Н.И.Толстой [8] ұсынған мақсаттарына сәйкес келетініне тоқталады.

4. Талқылау

Лингвомәдениеттанудың елтанудан және этнолингвистикадан өзіндік айырмашылықтары бар.

Біріншіден, тіл үйрету лингвомәдениеттану мен этнолингвистика пәндерінің мақсатына кірмейді. Мұнда ең бастысы, тіл мен мәдениеттің байланысы қарастырылады.

Екіншіден, лингвомәдениеттанудың зерттеу нысаны заттық және рухани мәдениеттің қазіргі ұлт мен талдығының қаңқасы ретінде көрінетін халықтық санада сақталған фразеологизмдердің түрлі дискурстық типтерде жүзеге асырылуын айқындау.

Үшіншіден, этнолингвистикалық бағыт фразеологизмдердің қалыптасуын тарихи реконструкциялау, яғни қалыптасуын тарихи диахрондық сипаттау болса, лингвомәдениеттану фразеологизмдердің қалыптасуын синхрондық талдаумен жүзеге асырады.

Сонымен, этнолингвистика мен лингвомәдениеттану мәдениет контексіндегі фразеологизмдерді зерттеуде түрлі мақсаттары мен міндеттеріне қарай, алғашқысы екіншісінің негізгі фундаменти іспеттес болып танылады.

Лингвомәдениеттану бағытының талдауы этнолингвистика басшылыққа алатын методологиялық әдіс-тәсілдерімен тығыз байланысты. Алайда лингвомәдениеттану пәнінің ең басты мақсаты тіл мен мәдениеттің өзара байланысы мен арақатынасын қарастыру. Лингвомәдениеттану өткінші саяси жағдайларға тоқталмай, маңызды, ірі мәселелерге көңіл бөледі.

Жалпы, ұлттық деректерге сүйенетін лингвомәдениеттік талдау үшін мәдениет ұғымы ең негізгі болып табылатындықтан, ұлттық мәдени ерекшеліктерді қамтитын тұрақты тіркестерді талдап түсіндіруде осы мәдени негіздерге сүйену қажет. Өйткені тіліміздің көркем құралы болып табылатын тұрақты тіркестердің қай-қайсысының да пайда болуында терең

тамырлы тарихы бар халқымыздың ұрпақтан-ұрпаққа мирас болған ежелгі мұралардың келбеті бары анық. Сондықтан В.Н.Телия лингвомәдени талдаудың барысында «возможно выявить, как воплощена культура в содержание фразеологизмов - идиом и фразеологических сочетаний. определить смысл их культурно-национальных коннотаций, благодаря которым фразеологизмы в процессах их употребления воспроизводят характерологические черты народного менталитета» [6, б.32] дейтіндей фразеологизмдер ұлт менталитетіне тән қасиеттерді анықтауда рухани мәдениеттің түп дерегі болмақ.

Сонымен, тіл - мәдениеттің феномені, ұлт мәдениетінің көрінісі. Ұлт өміріндегі күллі жағдайларды тіл қойма ретінде сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді. Лингвомәдениеттанудың зерттеу нысаны - ұлт тілінде сақталған халықтың басынан өткен тарихының көрінісі. Ол уақыт пен кеңістікке бағынбайды. Бұрынғы мәдени құндылықтармен таныса отырып, біз әр түрлі күй кешеміз. Сол кезеңге тап болғандай боламыз. Оған біз тек тіл арқылы талдаулардың нәтижесінде жетеміз [9, б.65].

5. Қорытынды;

Түйіндей айтқанда, рухани жаңғырудың ең басты шарты – ұлттық кодымызды сақтай отырып, өскелең ұрпақ бойына туған тіліміз бен мәдениетіміз сияқты жалпыұлттық құндылықтарды сіңіру екендігін ескере отырып, тіл мен ұлттық мәдениеттің арақатынасын лингвомәдениеттанымдық тұрғыда зерттеу үдерісін дамыта әрі жандандыра түсуіміз керек. Яғни Тұңғыш Президентіміз атап көрсеткендей, жастарымыздың ұлттық санасын жаңғырту-ортақ міндетіміз. Сондықтан да тіл мен мәдениеттің рухани маңызы зор екендігін қашанда жадымызда ұстағанымыз жөн.

6. Дереккөздер:

1. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері / Ә. Қайдар –Алматы: Ана тілі, 2018. – 113 б.83
2. Гумбольдт В. фон. О различии человечества // Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 2015. – 186с
3. Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш.Балли. М.: Наука, 2015. - 416 с.
4. Потебня А.А. Мысль и язык. – Харьков: Знание, 2013. – 205 с.
5. И.И. Срезневский. Словарь Древнерусского Языка. 2018. том 1 А-К
6. В.Н.Телия Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспект. - Москва, 2016.
7. Ф.Ф.Фортунатов Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды, т. I—II. М., 2016. – 205 с.
8. В.В. Виноградов Об основных типах фразеологических единиц в русском языке, М., 2017. – 306 с.
9. Г.Смағұлова Фразеологизмдердің семантикалық категориялары, Алматы 2012, - 160 б.

Kovid-19 Sürecinde Üniversite Öğrencilerinin Çevrimiçi Teknolojilere Yönelik Özyeterlik Algıları ile Öğrenme Hazırbulunuşluk Düzeylerinin İncelenmesi

Semra KIYE¹ - Orhan YONCALIK²

Özet

2019 yılının Aralık ayında Çin' in Vuhan kentinde ilk vakasının ortaya çıktığı belirtilen Koronavirüs (Kovid-19), kısa sürede dünyaya yayılarak bir süre sonra pandemi haline gelmiştir. Türkiye' de ise ilk vakanın 11 Mart 2020 tarihinde görüldüğü bilinmektedir. İlk vakanın tanılanmasından kısa bir süre sonra Türkiye' de pek çok kapsamlı tedbir alınmıştır ve bunlar arasında eğitime yönelik olanlar en kapsamlı olanlar arasında sayılabilir. Bu araştırmanın amacı Koronavirüs (Kovid-19) döneminde eğitim süreçlerini çevrimiçi olarak sürdüren üniversite öğrencilerinin çevrimiçi teknolojilere yönelik öz yeterlik algıları ile çevrimiçi öğrenme ortamlarına ilişkin hazırbulunuşluklarının bazı değişkenlere (üniversite, sınıf düzeyi, cinsiyet, bölüm) göre incelenmesidir. Bu araştırma betimsel modelde yürütülmüştür. Araştırmanın çalışma grubunu üniversite öğrencileri oluşturmaktadır. Araştırmanın örnekleme uygun örnekleme yöntemiyle oluşturulmuştur. Örnekleme oluşturan öğrenciler, Ankara, Trakya, Yüzcüncü Yıl ve Muş Alparslan üniversitelerinden toplam 180 lisans öğrencisi olarak belirlenmiştir. Verilerin toplanması çevrimiçi ortamda 'Google Form' kullanılarak 2020 yılı Haziran ve Temmuz ayları içinde gerçekleştirilmiş, analizler SPSS 22.0 paket programı ile gerçekleştirilmiştir. Bulgulara göre çevrimiçi teknolojilere yönelik özyeterlik algıları bakımından grubun orta düzeyde özyeterlik algısına sahip olduğu belirlenmiştir. Çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluk düzeyi bakımından da üniversite öğrencilerinin hazırbulunuşluklarının orta düzeyde olduğu belirlenmiştir. Öğrencilerin hem özyeterlik algıları hem de hazırbulunuşluk düzeylerine göre bazı değişkenlerde anlamlı farklar bulunmuştur. Sonuç olarak öğrencilerde çevrimiçi teknolojilere yönelik özyeterlik algısı ve öğrenmeye ilişkin hazırbulunuşluğun orta düzeyde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak araştırılan değişkenler için belirlenen farkların daha detaylı araştırmalar yapılarak nedenlerinin ortaya çıkarılması gerekli görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Çevrimiçi Öğrenme, Özyeterlik, Hazırbulunuşluk.

1. Giriş

2019 yılının Aralık ayında Çin' in Vuhan kentinde ilk vakasının ortaya çıktığı belirtilen Koronavirüs (Kovid-19), kısa sürede dünyaya yayılarak bir süre sonra pandemi haline gelmiştir. Türkiye' de ise ilk vakanın 11 Mart 2020 tarihinde görüldüğü bilinmektedir. İlk vakanın tanılanmasından kısa bir süre sonra Türkiye' de pek çok kapsamlı tedbir alınmış ve bunlar arasında eğitime yönelik olanlar en kapsamlı olanlar arasında sayılabilir. İlk vakanın görülmesinden sadece beş gün sonra ilk ve orta dereceli okullarla liselerin yanı sıra üniversiteler de tatil ilan edilmiştir. Ancak tedbir amaçlı olarak ilan edilen bu tatil daha sonra pandemi süresinin belirsizliği nedeniyle eğitimin çevrimiçi olarak sürdürüldüğü bir sürece dönüşmüştür. Bir süre sonra tedbirler kapsamında bu süreç ilkökul, ortaokul ve liseler ile üniversiteler için bütün bir dönem devam edecek şekilde planlanmıştır. Böylelikle hem Milli Eğitim Bakanlığı (MEB, 2020)'na bağlı okullarda hem de Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK, 2020)'na bağlı üniversitelerde ne kadar süreceği öngörülemeyen, çevrimiçi öğrenme ortamlarının zorunlu hale geldiği bir eğitim süreci başlamıştır.

¹ Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Anabilim Dalı, kiyesemra@gmail.com

² Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Anabilim Dalı, orhanozany@gmail.com

Çevrimiçi öğrenme yüz yüze eğitimin gelenekselleşmiş öğretim metodlarından farklı olarak öğrenme kaynaklarının uzağında, sınıfta deneyimlenenden daha fazla etkileşimin oluşturulabildiği, pek çok farklı öğrenme kaynağına ulaşma olanağının olduğu öğrenme öğretme ortamında gerçekleştirilen öğrenme süreci olarak tanımlanabilir (Çalışkan, 2002). Çevrimiçi öğrenme ve öğretme ortamları bilgi ve iletişim teknolojilerinin günümüzdeki hızlı gelişim ve değişimine bağlı olarak ortaya çıkmış ve internetin kullanımının artmasıyla birlikte yaygınlık kazanmıştır. Çevrimiçi öğrenme ortamlarının hem öğretim kaynakları hem de öğrenenler bakımından pek çok kolaylık ve avantaj sağladığı ifade edilebilir. Ancak bu avantaj ve olanakların verimli hale gelmesi ve etkin bir şekilde kullanılabilmesi bireylerin çevrimiçi öğrenmeye hazırbulunuşluk düzeyiyle doğru orantılıdır. Yani çevrimiçi öğrenme ortamının avantajlarından yararlanmak en temelde öğretim kaynakları ve öğrenenlerin çevrimiçi öğrenmeye ne oranda hazır olduklarına bağlıdır (Yurduğül ve Alsancak Sırakaya, 2013). Hazırbulunuşluk kavramı, hem bireyin olgunluk düzeyini hem de bir kazanımı sağlayabilmek için ihtiyaç duyduğu ön bilgi ve beceriye sahip olma düzeyi olarak ifade edilmektedir (Başaran, 1998). Yeni kazanımlar edinilebilmesi ve davranış değişimlerinin oluşması bireyin hazırbulunuşluk düzeyi ile ilişkilidir. Bu bakımdan bireyin yeni öğrenmeleri için bu konuda ön koşul olarak bilişsel, duyuşsal ve devinimsel davranışlara sahip olması beklenir (Başar, 2001). Bu bağlamda çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluğu da çevrimiçi ortamlarda gerçekleşecek olan aktiviteler ve eylemler sonucunda deneyimler kazanabilmek için zihinsel ve fiziksel olarak hazırlıklı olmak şeklinde ele alınmakta ve tanımlanmaktadır (Borotis ve Poulymenakou, 2004).

Özyeterlik kavramı ise bireylerin yaşamlarını etkileyen olaylar üzerinde performans gösterme ve üretme kapasitelerine ilişkin inançları olarak değerlendirilmektedir. Özyeterlik algısı bireyin duygularını, düşüncelerini, motivasyonunu ve davranışlarını etkilemektedir. Güçlü bir özyeterlik algısı bireylerin daha başarılı olmasını sağlamakta ve iyi oluş düzeylerini artırmaktadır. Özyeterliği yüksek bireyler yaşamda karşılaştıkları zor görevleri kaçınılması gereken durumlar yerine üstesinden gelinmesi gereken zorluklar olarak değerlendirmektedirler (Bandura, 1994). Ayrıca bireyin özyeterliğini yüksek olarak algılaması akademik başarının bir ön koşulu olarak değerlendirilebilir. Yapılan bir araştırmada öğrencilerin akademik başarının bilişsel ve duyuşsal olarak en önemli yordayıcısının özyeterlik olarak belirlendiği anlaşılmaktadır (Schunk, 1991). Ek olarak çevrimiçi özyeterlik algısının da akademik başarıyı istatistiksel olarak pozitif yönde yordadığına ilişkin çalışmalar mevcuttur (Artino, 2008; Ergül, 2004). Yapılan araştırmalarda çevrimiçi özyeterlik algısının da üç boyutta ele alındığı görülmektedir. Bunlar, teknolojik özyeterlik, öğrenme özyeterliği ve sosyal etkileşim özyeterliği boyutlarıdır. Bu göre çevrimiçi öğrenmede sadece teknolojik yeterlikler boyutuna odaklanmanın tek başına yeterli olmayacağı bireyin öğrenme ve etkileşim kurmaya yönelik algılarının da devreye gireceği hesaplanmalıdır (Shen, Cho, Tsai, Marra, 2013).

Bu kapsamda 2020 yılında Koronavirüs (Kovid- 19) salgını nedeniyle üniversitelerde eğitimin yürütülmesinde bir zorunluluk halini alan uzaktan eğitim ve çevrimiçi öğrenme süreçlerinde öğrencilerin akademik başarılarına ilişkin bu iki kavrama yönelik düzeylerinin belirlenmesinin önemli olduğu düşünülmektedir. Bu araştırmanın amacı Koronavirüs (Kovid-19) döneminde eğitim süreçlerini çevrimiçi olarak sürdüren üniversite öğrencilerinin çevrimiçi teknolojilere yönelik özyeterlik algıları ile çevrimiçi öğrenme ortamlarına ilişkin hazırbulunuşluk düzeylerinin bazı değişkenlere (üniversite, sınıf düzeyi, cinsiyet, bölüm) göre incelenmesidir.

2. Yöntem

Bu araştırma Kovid-19 sürecinde, üniversite öğrencilerinin aldıkları çevrimiçi eğitimler bağlamında teknolojik özyeterlik algıları ile öğrenmeye hazırbulunuşluk düzeylerinin bazı değişkenlere göre incelenmesine ilişkin olarak betimsel modelde yürütülmüştür. Betimsel yaklaşımın eğitim alanındaki araştırmalarda yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bu durumun nedeni olarak eğitim alanı araştırmacılarının çoğunlukla grupların, bireylerin ya da örneğin okul ortamı gibi fiziksel ortamların özelliklerini betimlemeleri ve özetlemeleri gerekliliğidir. Betimlenmesi beklenen bu özellikler arasında davranışlar, yetenekler ve tercihler bulunabilmektedir (Büyüköztürk, Kılıç-Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2014).

2.2. Çalışma Grubu

Bu araştırmanın çalışma grubunu üniversite öğrencileri oluşturmaktadır. Örneklem, kolay ulaşılabilirlik yaklaşımı kullanılarak uygun örnekleme yöntemiyle oluşturulmuştur. Uygun örnekleme yönteminde araştırmacılar ihtiyaç duydukları büyüklükteki örneklem sayısına ulaşmaya kadar en ulaşılabilir olan gönüllü yanıtlayıcılardan araştırmanın örneklemini oluşturur (Büyüköztürk ve diğ., 2014). Örneklemi oluşturan öğrenciler, Ankara Üniversitesi, Trakya Üniversitesi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi ve Muş Alparslan Üniversitesi'nden toplam 180 katılımcı öğrenci olarak belirlenmiştir. Katılımcılara ilişkin demografik bilgiler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Bilgileri

		N	%
Cinsiyet	Kadın	121	67,2
	Erkek	59	32,8
Sınıf	1	36	20
	2	52	28,9
	3	31	17,2
	4	61	33,9
Bölüm	Psikolojik Danışmanlık	53	29,4
	Özel Eğitim Öğrt.	36	20
	Türkçe Öğrt.	24	13,3
	Eczacılık	21	11,7
	Tıp	17	9,4
	Fen Bilgisi Öğrt.	12	6,7
	Okul Öncesi Öğrt.	9	5
Üniversite	Matematik Öğrt.	8	4,4
	Yüzüncü Yıl Üniv.	70	38,9
	Ankara Üniv.	46	25,6
	Trakya Üniv.	43	23,9
	Muş Alparslan Üniv.	21	11,7

Katılımcıların %38,9'u Yüzüncü Yıl Üniversitesi, %25,6'sı Ankara Üniversitesi, %23,9'sı Trakya Üniversitesi ve %11,7'si Muş Alparslan Üniversitesi'nde okuyan öğrencilerden oluşmaktadır. Birinci sınıfa devam eden 36, ikinci sınıfa devam eden 52, üçüncü sınıfa devam eden 31 ve dördüncü sınıfa devam eden toplam 61 öğrenci bulunmaktadır. Örneklem toplam sekiz bölümden (Psikolojik Danışmanlık ve rehberlik, özel eğitim öğretmenliği, Türkçe öğretmenliği, eczacılık, tıp, fen bilgisi öğretmenliği, okul öncesi öğretmenliği ve matematik öğretmenliği) öğrencinin gönüllü katılımıyla oluşturulmuştur. Cinsiyetlere göre dağılımın %67,2'si (121) kız ve % 32,8'i (59) erkeklerden oluşmaktadır.

2.3. Kullanılan Ölçme Araçları

Araştırmada öğrencilerin çevrimiçi öğrenmede hazırbulunuşluk düzeylerini belirlemeye yönelik olarak Yurdugül ve Alsancak Sırakaya (2013) tarafından Türkçe' ye uyarlanan Çevrimiçi Öğrenme Hazır Bulunuşluluk Ölçeği kullanılmıştır. Çevrimiçi Öğrenme İçin Hazır Bulunuşluluk Ölçeği'nin orijinali 5 farklı boyutta yer alan 18 maddeden oluşmaktadır. Bu boyutlar sırasıyla: Özgüdümlü öğrenme (5 madde), öğrenme için motivasyon (4 madde), öğrenen kontrolü (3 madde), bilgisayar ve internet özyeterliliği (3 madde) ile çevrimiçi iletişim özyeterliliği (3 madde), (Hung, Chou, Chen ve Own, 2010). Türkçe uyarlamasında da 5 boyut ve 18 madde olarak uyarlanan ölçeğin psikometrik özellikleri 724 üniversite öğrencisi üzerinde test edilmiştir. Buna göre ölçeğin güvenilirliği için iç tutarlık kapsamında Cronbach'ın Alfa katsayısı hesaplanmış ve geçerlik için ise yapı geçerliğine bakılmıştır. Boyutların Alfa Katsayıları 0,92 ile 0, 80 arasında değişmektedir. Yapı geçerliği için yakınsama geçerliği ve ayırd edici geçerlikler kontrol edilmiş ve elde edilen değerler ölçme aracının geçerli olduğunu göstermiştir (Yurdugül ve Alsancak Sırakaya, 2013).

Çevrimiçi teknolojilere yönelik özyeterlilik algısına ilişkin veriler ise Horzum ve Çakır (2009) tarafından Türkçe' ye uyarlanan Çevrimiçi Teknolojilere Yönelik Öz Yeterlilik Algısı Ölçeği kullanılarak toplanmıştır. Ölçeğin aslı Miltiadou ve Yu (2000) tarafından yılında geliştirilmiştir. Orijinal ölçek 29 madde ve dört boyuttan oluşmaktadır. Ölçeğin ilk boyutu, internet kullanımıyla ilgili dokuz madde içeren "İnternet Becerileri"dir. İkinci boyut eş zamanlı sohbet araçlarını kullanarak etkileşime girmeye ilgili dört madde içeren "Eş Zamanlı Etkileşim" boyutudur. Eş zamansız e-posta araçlarını kullanarak etkileşime girmeye ilgili dokuz madde içeren üçüncü boyut "Eş Zamansız Etkileşim I" olarak adlandırılmıştır. Son boyut, eş zamansız bülten tahtası, haber grubu veya forum araçlarını kullanarak etkileşime girmeye ilgili yedi madde içermekte ve "Eşzamansız Etkileşim II" olarak adlandırılmıştır. Ölçeğin Türkçe formu için gerçekleştirilen geçerlik güvenilirlik çalışmaları 276 öğrencinin katılımıyla

yürütülmüştür. Hesaplanan iç tutarlılık katsayısı 0,94 olarak hesaplanmıştır. Alt boyutların Alfa katsayıları ise 0,85 ile 0,90 arasında değişmektedir. Yapı geçerliğinin için yapılan analizler sonucunda ölçeğin güvenilir ve geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ölçeğin Türkçe Formu da 29 madde 4 boyut olarak uyarlanmıştır.

Son olarak öğrencilerin demografik bilgilerini toplamak üzere 'Demografik Bilgi Formu' kullanılmıştır. Bu formda öğrencilerin okudukları üniversite, bölüm, sınıf düzeyi ve cinsiyetlerine yönelik sorular yer almaktadır.

2.4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Verilerin toplanması çevrimiçi ortamda 'Google Form' kullanılarak 2020 yılının Haziran ve Temmuz aylarında gerçekleştirilmiş, ölçekler ve bilgilendirilmiş onam formu katılımcılara internet ortamında ulaştırılmıştır. Katılımcılar araştırma ve araştırmacı hakkında bilgilendirildikten sonra gönüllü olarak araştırmaya katılmışlardır. Elde edilen veriler SPSS 22.0 paket programı ile analiz edilmiştir. Verilerin analizi yapılmadan önce kayıp değerler ve tek yönlü uç değerlere ilişkin kontroller yapılmış, normallik ve homojenlik varsayımlarının karşılanıp karşılanmadığı incelenmiş, varsayımların karşılandığı belirlendiği için analizlerin parametrik yöntemler kullanılarak yapılmasına karar verilmiştir. Buna göre demografik özelliklere yönelik betimsel analizler yürütülerek gruplara ilişkin ortalama, standart sapma, yüzde ve frekans değerleri elde edilmiştir. Gruplar arası farkları belirlemek üzere ise t-Testi, varyans analizi yapmak üzere ANOVA ve post hoc testlerinden Tukey Testi kullanılarak analizler yürütülmüştür.

3. Bulgular

Bu bölümde üniversite öğrencilerinin çevrimiçi teknolojilere yönelik özyeterlik algıları ile çevrimiçi öğrenme ortamlarına ilişkin hazırbulunuşluk düzeylerinin incelenmesiyle elde edilen bulgular sunularak açıklanmıştır.

3.1. Çevrimiçi Teknolojilere Yönelik Özyeterlik Algıları ile İlgili Bulgular

Koronavirüs (Kovid-19) döneminde eğitim süreçlerini çevrimiçi olarak sürdüren üniversite öğrencilerinin çevrimiçi teknolojilere yönelik öz yeterlik algıları ile çevrimiçi öğrenme ortamlarına ilişkin hazırbulunuşluklarını bazı değişkenlere (üniversite, sınıf düzeyi, cinsiyet, bölüm) göre incelemeyi amaçlayan bu araştırmada ilk olarak öğrencilerin çevrimiçi teknolojilere yönelik özyeterlik algılarının betimsel istatistik değerleri incelenmiştir. Buna göre devam edilen bölüm değişkeninde bazı gruplar arasında beş kattan fazla fark olduğu için karşılaştırma yapılmamıştır. Gerçekleştirilen analiz sonucunda elde edilen bulgular Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Öğrencilerin çevrimiçi teknolojilere yönelik özyeterlik algıları

	n	\bar{X}	Ss
İnternet Becerileri	180	37,01	8,58
Eş Zamanlı Etkileşim	180	15,57	4,36
Eş Zamansız Etkileşim I	180	37,57	7,64
Eş Zamansız Etkileşim II	180	25,06	7,22
Çevrimiçi Öz yeterlik Algısı	180	115,22	24,89

Elde edilen bulgulara göre grubun ortalaması incelendiğinde öğrencilerin çevrimiçi teknolojilere yönelik özyeterlik algılarının orta düzeyde olduğu belirlenmiştir.

3.1.1. Cinsiyete İlişkin Bulgular

Öğrencilerin çevrimiçi teknolojilere yönelik özyeterlik algılarının cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediğini incelemek için t-testi yapılmıştır. Analiz sonuçlarına ilişkin bulgular Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Cinsiyete göre öğrencilerin çevrimiçi teknolojilere yönelik özyeterlik algıları

		n	\bar{X}	Ss	sd	t	P
İnternet Becerileri	Kadın	121	36,90	8,69	178	-,246	,910
	Erkek	59	37,23	8,41			
Eş Zamanlı Etkileşim	Kadın	121	15,52	4,38	178	-,19	,748
	Erkek	59	15,66	4,36			
Eş Zamansız Etkileşim I	Kadın	121	37,54	7,84	178	-,067	,945
	Erkek	59	37,62	7,29			
Eş Zamansız Etkileşim II	Kadın	121	25,00	7,29	178	-,155	,517
	Erkek	59	25,18	7,14			

Tablo 3 incelendiğinde, öğrencilerin çevrimiçi teknolojilere yönelik özyeterlik algılarının cinsiyetlerine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermediği belirlenmiştir. Buna göre internet becerileri alt boyutunda ($t_{(178)} = -0,246$, $p < 0,05$), Eş Zamanlı Etkileşim alt boyutunda ($t_{(178)} = -0,19$, $p > 0,05$), Eş Zamansız Etkileşim I alt boyutunda ($t_{(178)} = -0,067$, $p > 0,05$) ve son olarak Eş Zamansız Etkileşim II alt boyutunda ($t_{(178)} = -0,155$, $p > 0,05$) cinsiyetler arasında istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmamıştır.

3.1.2. Devam Edilen Üniversite ve Sınıf Düzeyine İlişkin Bulgular

Öğrencilerin çevrimiçi teknolojilere yönelik özyeterlik algılarının eğitim alınan üniversite ve sınıf düzeyine göre farklılık gösterip göstermediğini incelemek için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yapılmıştır. Analiz sonuçlarına ilişkin bulgular Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Öğrencilerin eğitim alınan üniversite ve sınıf düzeyine göre çevrimiçi teknolojilere yönelik öz yeterlik algıları

		Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	P	Anlamlı Fark
Üniversiteler	Gruplararası	9233,345	3	3077,782	5,326	,002	Ank. Üniv. -
	Gruplarıçi	101713,766	176	577,919			Yüz.Yıl Üniv.
	Toplam	110947,111	179				Muş Alp. - Yüz.Yıl
Sınıf Düzeyi	Gruplararası	2509,010	3	836,337	1,357	,257	-
	Gruplarıçi	108438,101	176	616,126			
	Toplam	110947,111	179				

Elde edilen bulgulara göre öğrencilerin eğitime devam etmekte oldukları üniversitelere göre çevrimiçi teknolojilere yönelik algıları arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır ($F=5,326$, $p < 0,05$). Buna göre Muş Alparslan Üniversitesi öğrencilerinin çevrimiçi teknolojilere yönelik özyeterlik algıları hem Yüzüncü Yıl Üniversitesi hem de Ankara Üniversitesi öğrencilerine göre daha yüksektir. Ayrıca Ankara Üniversite'sinin öğrencilerinin çevrimiçi teknolojilere yönelik özyeterlik algıları da Yüzüncü Yıl Üniversitesi öğrencilerine göre daha yüksektir. Sınıf düzeyleri açısından gruplara arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark yoktur ($F=1,357$, $p < 0,05$).

3.2. Çevrimiçi Öğrenme Hazırbulunuşluk Düzeyi ile İlgili Bulgular

Bulguların ikinci kısmında öğrencilerin çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluk düzeylerinin betimsel istatistik değerleri incelenmiştir. Gerçekleştirilen analiz sonucunda elde edilen bulgular Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Öğrencilerin çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluk düzeyleri

	n	\bar{X}	Ss
Bilgisayar/İnternet Özyeterliği	180	11,6611	2,90
Özgüdümlü Öğrenme	180	19,4667	4,22
Öğrenen Kontrolü	180	10,5333	2,93
Öğrenme İçin Motivasyon	180	15,7611	3,49
Çevrimiçi İletişim Özyeterliği	180	12,0722	2,80
Çevrimiçi Öğrenme Hazırbulunuşluğu	180	69,49	13,72

Tablo 5 incelendiğinde öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin hazırbulunuşluk düzeylerinin ortalamının üzerinde olduğu belirlenmiştir.

3.2.1. Cinsiyete İlişkin Bulgular

Öğrencilerin çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluğunun cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediğini incelemek için t-testi yapılmıştır. Analiz sonuçlarına ilişkin bulgular Tablo 6' da sunulmuştur.

Tablo 6. Cinsiyete göre öğrencilerin çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluk düzeyleri

		N	\bar{X}	ss	sd	t	P
Bilgisayar/İnternet Özyeterliği	Kadın	121	11,76	2,84			
	Erkek	59	11,45	3,03	178	,656	,535
Özgüdümlü Öğrenme	Kadın	121	19,69	4,35	178	1,035	,689
	Erkek	59	19,00	3,93			
Öğrenen Kontrolü	Kadın	121	10,48	3,07			
	Erkek	59	10,62	2,64	178	-,299	,353
Öğrenme İçin Motivasyon	Kadın	121	16,03	2,265			,235
	Erkek	59	15,20	2,454	178	1,499	
Çevrimiçi İletişim Özyeterliği	Kadın	121	12,33	2,503			,918
	Erkek	59	11,52	2,089	178	1,836	

Tablo 6 incelendiğinde, Bilgisayar/internet özyeterliği alt boyutunda cinsiyete göre anlamlı farklılık bulunmamıştır ($t_{(178)} = -0,656, p < 0,05$). Aynı şekilde Özgüdümlü öğrenme ($t_{(178)} = 1,035, p < 0,05$), Öğrenen Kontrolü ($t_{(178)} = 0,299, p > 0,05$), Öğrenme için Motivasyon ($t_{(178)} = 1,499, p > 0,05$) ve Çevrimiçi İletişim Özyeterliği ($t_{(178)} = 1,836, p > 0,05$) alt boyutlarında da erkek ve kadın öğrenciler arasında istatistiksel olarak anlamlı fark yoktur.

3.2.2. Devam Edilen Üniversite ve Sınıf Düzeyine İlişkin Bulgular

Öğrencilerin çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluğunun eğitim alınan üniversite ve sınıf düzeyine göre farklılık gösterip göstermediğini incelemek için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yapılmıştır. Analiz sonuçlarına ilişkin bulgular Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7. Üniversite ve sınıf düzeyine göre öğrencilerin çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluk düzeyleri

		Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark
Üniversiteler	Gruplararası	1987,419	3	662,473	3,677	,013	Yüzüncü Yıl- Muş Alparslan
	Gruplarıçi	31709,576	176	180,168			
	Toplam	33696,994	179				
Sınıf Düzeyi	Gruplararası	1293,298	3	431,099	2,342	,075	-
	Gruplarıçi	32403,696	176	184,112			
	Toplam	33696,994	179				

Elde edilen bulgulara göre öğrencilerin eğitime devam etmekte oldukları üniversitelere göre çevrimiçi hazırbulunuşluk algıları arasında anlamlı farklılık vardır. Buna göre Muş Alparslan Üniversitesi öğrencilerinin çevrimiçi hazırbulunuşluk düzeyleri Yüzüncü Yıl Üniversitesi öğrencilerine göre daha yüksektir vardır ($F=3,677, p < 0,05$). Sınıf düzeyleri açısından gruplar arasında çevrimiçi hazırbulunuşluk düzeylerine göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark yoktur ($F=2,342, p < 0,05$).

4. Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Sonuç olarak mevcut araştırma bulgularına göre Koronavirüs (Kovid-19) salgını döneminde üniversitelerin eğitim süreçlerini zorunlu olarak uzaktan ve çevrimiçi olarak yürütmeleri bağlamında bu dönemde öğrencilerin çevrimiçi teknolojilere yönelik özyeterlik algılarının orta düzeyde olduğu, çevrimiçi öğrenmeye hazırbulunuşluk düzeylerinin ise ortalamanın üstünde, iyi düzeyde olduğu belirlenmiştir. Ne çevrimiçi teknolojilere yönelik özyeterlik algılarında ne de çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluk düzeylerinde cinsiyete göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamıştır. Türkiye’de yapılan alanyazın taramasında yürütülen bir araştırmada mevcut araştırma bulgularına paralel olarak çevrimiçi hazırbulunuşluk düzeyleri ortalamanın üzerinde belirlenmiş ancak farklı olarak cinsiyetler arasında alt boyutlarda kadınlar lehine anlamlı farklar bulunmuştur (Özgür, Çuhadar ve Akgün, 2014). Üniversite öğrencileri ile yürütülen başka bir araştırmada (Alsancak Sırakaya ve Yurdugül, 2016) grubun hazırbulunuşluk düzeyinin, bilgisayar/internet özyeterliği ile çevrimiçi iletişim özyeterlik boyutlarında düşük düzeyde olduğu, öğrenen kontrolü ve öğrenme için motivasyon boyutlarında ise daha yüksek düzeyde olduğu belirlenmiştir. Aynı araştırmada cinsiyete göre çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluk alt boyutlarında bilgisayar-internet özyeterliğinde erkekler lehine ve özgüdümlü öğrenme alt boyutlarında kadınlar lehine anlamlı farklar olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Yurtdışında yapılan araştırmalar incelenmiştir. Buna göre bir araştırmada Hung, Chou, Chen ve Own (2010) 5 farklı çevrimiçi derse katılan 1051 üniversite öğrencisinin bilgisayar/internet özyeterliği, öğrenme motivasyonu ve çevrimiçi iletişim özyeterliği boyutlarında hazırbulunuşluklarının yüksek düzeyde olduğunu, öğrenci kontrolü ve özgüdümlü öğrenme ise hazırbulunuşluklarının düşük düzeyde olduğunu gözlemlenmiştir. Yine bu çalışmada hiçbir boyutta cinsiyet açısından bir farklılık olmadığı belirlenmiştir. Wesley (2002), 450 üniversite öğrencisi ile yaptığı çalışmada, cinsiyete göre çevrimiçi öğrenme özyeterliğinin farklılaşmadığını ama 25 yaş üstü öğrencilerin daha genç öğrencilere göre daha yüksek özyeterlik gösterdiğini tespit etmiştir. Li (2007), Tayvan’da bir teknik üniversitede yaptığı çalışmada, erkek öğrencilerin kadın öğrencilere göre daha yüksek bilgisayar kullanım özyeterliği gösterdiklerini belirlemiştir. Fletcher (2005) ise özyeterlik algılarına yönelik olarak yürüttüğü araştırmada kadın öğrencilerin erkek öğrencilere göre anlamlı şekilde daha yüksek çevrimiçi özyeterlik algılarına sahip olduğunu anlaşılmaktadır. Alan yazın incelemesine göre öğrencilerin hazırbulunuşluk düzeyleri ile özyeterlik algılarının ortalama ve ortalamanın üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Cinsiyet değişkeni bakımından mevcut araştırmayı destekleyen araştırmaların yanı sıra kimi araştırmalarda kadın kimi araştırmalarda erkek öğrencilerin algı ve düzeyleri daha yüksek olarak belirlenmiştir. Ancak buradaki farkların alt boyutlarda görüldüğü dikkati çekmektedir. Bu açıdan ortaya çıkan farkların bulunduğu alt boyutlara ilişkin, nedenlerin ve çözüm önerilerinin oluşturulabileceği araştırmaların yapılması önerilmektedir.

Öğrencilerin eğitim görmekte oldukları üniversitelere göre hem çevrimiçi teknolojilere yönelik özyeterliklerinde hem de çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluk düzeylerinde gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı farklar bulunmuştur. Buna göre çevrimiçi teknolojilere yönelik özyeterlik algıları en yüksek olan grup Muş Alparslan Üniversitesi öğrencileri, ikinci grup ise Ankara Üniversite’si öğrencileridir. Her iki grubun çevrimiçi teknolojilere yönelik özyeterlik algıları Yüzüncü Yıl Üniversitesi öğrencilerinin algılarına göre anlamlı düzeyde yüksektir. Çevrimiçi hazırbulunuşluk düzeyleri bakımından da en yüksek düzeye sahip öğrenciler Muş Alparslan Üniversitesi öğrencileridir ve bu grubun çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluk düzeyi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi öğrencilerinin düzeylerine göre yüksektir. Bununla ilgili olarak bu üniversitelerden araştırma örnekleme dahil olan branşların özelliklerinin ele alınması önemli görülmektedir. Muş Alparslan Üniversitesi’nden araştırmaya dahil olan katılımcıların büyük çoğunluğu fen bilgisi öğretmenliği branşındadır. Türkiye’de yapılan araştırmalarda da mevcut araştırmaya paralel olarak fen bilgisi öğretmenliği branşı öğrencilerinin çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluğu bakımından yüksek düzeye sahip bir grup olarak belirlenmiştir (Özgür ve diğ., 2014; Yurdugül ve Demir, 2017). Bu kapsamda bu grubun özelliklerinin, çevrimiçi öğrenme süreçlerine ilişkin etkilerini araştırarak belirleyecek araştırmaların yapılması önemli görülmekte ve önerilmektedir.

Öğrencilerin devam ettikleri sınıf düzeylerine göre ne çevrimiçi teknolojilere yönelik özyeterlik algılarında ne de çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluk düzeylerinde gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmamıştır. Mevcut araştırma bulgularını destekler nitelikte Bubou ve Job (2020)’nun araştırmasına göre öğrencilerin çevrimiçi öğrenme özyeterlikleri ve hazırbulunuşlukları yaş, cinsiyet ve sınıf değişkenine göre anlamlı düzeyde farklılık göstermemiştir. Ancak mevcut araştırmadan farklı olarak Yurdugül ve Demir (2017)’in yürüttüğü araştırma 4. sınıf öğrencilerinin 1. sınıf öğrencilerinden daha yüksek hazırbulunuşluk düzeyine sahip olduklarını göstermektedir. Benzer biçimde (Hung ve diğ., 2010) yürüttüğü araştırmada da 4. sınıf öğrencileri 1. sınıf öğrencilerine göre çevrimiçi öğrenmeye yönelik motivasyon, öğrenen kontrolü ve çevrimiçi iletişim özyeterliği düzeylerinin daha yüksek olduğu saptanmıştır. Bu farklılık 4 yıllık lisans eğitimi sırasında müfredat ve uygulamalarla edinilen

deneyimler sonucu geliştirilen teknolojik yeterlikler ve becerilerle açıklanabilir. Lisans eğitimi sırasında öğrencilerin, lise eğitimi sürecinde olanlara oranla ödevlerde ve görevlerde daha bağımsız ve aktif olması gerektiği söylenebilir. E-posta gönderme-alma, çevrimiçi ödev programlarını kullanma, sunularda video kullanımı ya da akıllı tahta kullanımı ile birlikte lisans öğrencilerinin 4 yılda teknoloji kullanımı özyeterliliği ve hazır bulunuşluk düzeyi açısından geliştiği ifade edilebilir.

5.Kaynaklar

Alsancak-Sırakaya, D., Yurdugül, H. (2016). Öğretmen adaylarının çevrimiçi öğrenme hazır bulunuşluk düzeylerinin incelenmesi: Ahi Evran Üniversitesi örneği. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17, (1), 185-200.

Artino, A. R. (2008). Motivational beliefs and perceptions of instructional quality: Predicting satisfaction with online training. *Journal of Computer Assisted Learning*, 24 (2008), pp. 260-270

Bandura, A. (1994). *Self-efficacy*. In V. S. Ramachandran (Ed.), *Encyclopedia of human behavior* (Vol. 4, pp. 71-81). New York: Academic Press.

Başar, E. (2001). *Genel öğretim yöntemleri*. Samsun: Kardeşler Ofset ve Matbaa.

Başaran, İ. E. (1998). *Eğitim psikolojisi (5. Baskı)*. Ankara: Aydan Web Tesisleri.

Borotis, S. A. & Poulymenakou, A., (2004), *E-Learning Readiness Components: Key Issues to Consider Before Adopting e-Learning Interventions*. Proceedings of World Conference on E-Learning in Corporate, Government, Healthcare and Higher Education 2004. Washington, DC, USA.

Bubou, G. M., & Job, G. C. (2020). Individual innovativeness, self-efficacy and e-learning readiness of students of Yenagoa study centre, National Open University of Nigeria. *Journal of Research in Innovative Teaching & Learning*. DOI 10.1108/JRIT-12-2019-0079

Büyüköztürk, Kılıç-Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, (2014). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.

Çalışkan, H. (2002). Çevrimiçi (Online) eğitimde öğrenci etkileşimi. *Açık ve Uzaktan Eğitim Sempozyumu*, Eskişehir, Türkiye.

Çakır, Ö. ve Horzum, M. B. (2009). Çevrim içi teknolojilere yönelik öz yeterlik algisi ölçeği türkçe formunun geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*. 9 (3), 1327-1356.

Ergül, H. (2004). Relationship between student characteristics and academic achievement in distance education and application on students of Anadolu University. *Turkish Online Journal of Distance Education-TOJDE*, 5 (2).

Fletcher, K. M. (2005). Self-efficacy as an evaluation measure for programs in support of online learning literacies for undergraduates. *Internet and Higher Education*, 8, 307-322.

Hung, M., Chou, C., Chen, C., Own, Z. (2010). Learner readiness for online learning: Scale development and student perceptions. *Computers & Education*. 55, 1080-1090.

Li, H. (2007). Efficacy, computer self-efficacy, and satisfaction with e-learning courses. (Unpublished doctoral dissertation). Vermillion, SD: University of South Dakota.

MEB. (2020.03.19). *BASIN AÇIKLAMASI*. <http://www.meb.gov.tr/bakan-selcuk-23-martta-baslayacak-uzaktan-egitime-iliskin-detaylari-anlatt/haber/20554/tr> adresinden alındı

Miltiadou, M., & Yu, C. H. (2000). *Validation of the Online Technologies Self-Efficacy Scale (OTSSES)*. Paper presented at the AECT International Convention, DenverCO.

Özgür, H., Çuhadar, C., Akgün, F. (2014). Öğretmen adaylarının çevrimiçi öğrenmeye yönelik hazır bulunuşluk düzeylerinin incelenmesi. *Conference: 2nd International Instructional Technologies & Teacher Education Symposium*.

Shen, D., Cho, M. H., Tsai, C. L., Marra, R. (2013). Unpacking online learning experiences: Online learning self-efficacy and learning satisfaction. *The Internet and Higher Education*. 19, 10-17. DOI.ORG/10.1016/J.IHE-DUC.2013.04.001

Schunk, D. H. (1991). Self-efficacy and academic motivation. *Educational Psychologist*, 26, 207-231

Wesley, J. W. (2002). A study of academic achievement, attitude, motivation, general self-efficacy, and selected demographic characteristics of community college students. (Doctoral dissertation). Starkville, MS: Mississippi State University.

YÖK.(2020.03.26).*BASIN AÇIKLAMASI*.yok.gov.tr:https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2020/YKS%20Ertelenmesi%20Bas%C4%B1n%20A%C3%A7%C4%B1klamas%C4%B1.aspx adresinden alındı

Yurdugül, H. ve Alsancak Sırakaya, D. (2013). Çevrimiçi öğrenme hazır bulunuşluk ölçeği: geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Eğitim ve Bilim*. (38) 169, 391-406.

Yurdugül, H. ve Demir, Ö. (2017). Öğretmen yetiştiren lisans programlarındaki öğretmen adaylarının e-öğrenmeye hazır bulunuşluklarının incelenmesi: Hacettepe Üniversitesi örneği. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. Doi: 10.16986/HUJE.2016022763.

Kovid-19 Pandemisi Sürecinde Psikolojik Danışmanların ve Öğretmenlerin Çevrimiçi Öğrenme Hazırbulunuşluk Düzeylerinin İncelenmesi

Semra KIYE¹

Özet

Bilindiği kadarıyla ilk vakası Çin' in Vuhan kentinde 2019 yılının Aralık ayında ortaya çıkan Koronavirüs (Kovid-19), kısa sürede dünyaya yayılması dolayısıyla bir süre sonra pandemi olarak ilan edilmiştir. Türkiye' de ise Kovid-19'un ilk vakası 11 Mart 2020 tarihinde görülmüştür. Bu tarihten sonra Türkiye' de kısa süre içinde pek çok kapsamlı tedbir alınarak pandemi kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Bu tedbirlerden en önemlileri arasında hem MEB hem de YÖK kapsamındaki eğitim kurumlarında çevrimiçi eğitime geçilmiş olması sayılabilir. Bu araştırmanın amacı Koronavirüs (Kovid-19) döneminde eğitim süreçlerini çevrimiçi olarak sürdüren okullarda ve RAM'larda görev yapan psikolojik danışmanların ve öğretmenlerin çevrimiçi öğrenme ortamlarına ilişkin hazırbulunuşluklarının bazı değişkenlere göre incelenmesidir. Bu araştırma betimsel modelde yürütülmüştür. Araştırmanın çalışma grubunu psikolojik danışmanlar ve öğretmenler oluşturmaktadır. Araştırmanın örnekleme, uygun örnekleme yöntemiyle oluşturulmuştur. Veri toplanan örneklem; Ankara, İstanbul, Diyarbakır, Van, Batman, Iğdır, Bursa, Kocaeli, Mersin, Konya ve Antalya'dan gönüllü olarak katılım sağlayan toplam 254 kişiden oluşmaktadır. Verilerin toplanması çevrimiçi ortamda "Google Form" kullanılarak 2020 yılı Eylül ayı içinde gerçekleştirilmiş, analizler SPSS 22.0 paket programı ile gerçekleştirilmiştir. Bulgulara göre psikolojik danışmanların ve öğretmenlerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin hazırbulunuşluklarının ortalamının üzerinde, iyi düzeyde olduğu belirlenmiştir. Branşlar arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cinsiyetler arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Çalışılan kademeler arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Görev yapılan şehir bakımından $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Görev yapılan sürele göre gruplar arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Sonuç olarak çevrimiçi öğrenme ortamlarına ilişkin hazırbulunuşluğun psikolojik danışmanlar ve öğretmenler için iyi düzeyde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak belirlenen farkların daha detaylı araştırmalar yapılarak nedenlerinin ortaya çıkarılması önerilmektedir.

Anahtar kelimeler: Çevrimiçi Öğrenme, Hazırbulunuşluk, Psikolojik Danışman, Öğretmen.

1.Giriş

Bilindiği kadarıyla ilk vakası Çin' in Vuhan kentinde 2019 yılının Aralık ayında ortaya çıkan Koronavirüs (Kovid-19), kısa sürede dünyaya yayılması dolayısıyla bir süre sonra pandemi olarak ilan edilmiştir. Dünyanın hemen hemen her bölgesini etkileyen bu pandemiyle birlikte sosyal izolasyon zorunlu hale gelmiş ve insanlar evlerine kapanmak durumunda kalmıştır. Türkiye' de Kovid-19'un ilk vakası 11 Mart 2020 tarihinde görülmüştür. Bu tarihten sonra Türkiye' de kısa bir süre içinde pek çok kapsamlı tedbir alınarak pandemi kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Bu tedbirler arasında eğitim ortamlarında Kovid-19'un yayılımının engellenmesine ilişkin okullara ve üniversitelere ara verilmesi oldukça kapsamlı ve önemli iki tedbir olarak değerlendirilebilir. Başlangıçta ilk ve orta dereceli okullarda eğitim uzaktan sürdürülmeye, üniversiteler için ise üç haftalık bir ara verilmesine karar verilmiş iken pandeminin gidişatına bağlı olarak üniversitelerin de bahar dönemini uzaktan eğitimle sürdürülmesi kararı alınmıştır (MEB, 2020; YÖK, 2020). Alınan bu kararlarla öğrenci ve eğitimciler uzaktan eğitim ortamlarına ve çevrimiçi öğrenmeye yönlendirilmişlerdir. Böylece eğitim süreçlerinin bu ortamlar kullanılarak kesilmeden devam etmesinin sağlanması amaçlanmıştır.

¹ Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Anabilim Dalı, kiyesemra@gmail.com

Çevrimiçi öğrenme günümüzde eğitim alanında bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımının bir örneği olarak değerlendirilmektedir. Eğitim süreçlerinde bir alternatif olan çevrimiçi ve uzaktan öğrenme Covid-19 sürecinde bir zorunluluk haline gelmiştir. Genel olarak çevrimiçi öğrenme ortamları öğrenen ile öğretmenin aynı mekânda ve belli durumlarda aynı zamanda yer almadıkları etkileşimsel iletişim ve eğitim ortamları olarak değerlendirilebilir. Bu ortamlarda yapılan öğretmenlerin öğrenenlere belirli bir bilgi içeriğini internet ya da intranet yoluyla sunuma hazır hale getirerek aktarmasıdır. Sözü edilen içeriğin aktarılmasında teknolojinin imkânları doğrultusunda ses, metin, resim, etkileşimli video gibi birbirinden farklı destekleyici materyaller kullanılabilir (Yılmaz, Gümüş ve Okur, 2005). Çevrimiçi öğrenme ise geleneksel öğrenme-öğretme etkinliklerinin yapıldığı yüz yüze eğitimden farklı olarak öğretmeye yönelik etkinlik ve uygulamaların elektronik ortamlarda aktarılması ya da öğretilmesi planlanan bilgi ve becerilerin elektronik teknolojiler kullanılarak öğretilmesi şeklinde açıklanabilir (Gülbahar, 2012). Çevrimiçi öğrenme öğrenen açısından işbirlikli öğrenme olanağı sağlamakta böylelikle bireyin öğrenme süreçlerini kendisinin planlayabilmesi ve düzenleyebilmesi için fırsatlar sunmaktadır (Alsancak-Sırakaya ve Yurdugül, 2016). Çevrimiçi ortamlara geçişin başlangıcı 1700'lü yıllarda mektuplarla uzaktan eğitimin başlamasına dayanmaktadır. Aradan geçen üç yüz yıllık süreçte bu durum internet üzerinden eğitim vermeye doğru evrilmiştir. Günümüzde gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerin hemen hepsinde ilkokuldan üniversiteye kadar bütün kurumlarda çevrimiçi eğitim süreçlerinin farklı şekillerde ilerlediği söylenebilir. Bu işleyiş bazı kurumlarda senkron (eşzamanlı) ya da asenkron (eşzamanlı) şekilde yürütülse bile ödev paylaşımları, ödev teslimleri, yoklama listeleri veya dönemlik olarak akademik takvimlerin paylaşılması da çevrimiçi eğitime dahil uygulamalardır. Ayrıca günümüzde yüz yüze sınıf içi eğitim süreçlerinde akıllı tahta veya çevrimiçi kütüphane kullanımı gibi uygulamalarla çevrimiçi eğitim belirli oranlarda kullanılmaktadır (Yamamoto ve Altun, 2020).

Çevrimiçi öğrenme ortamları bilgi ve iletişim teknolojilerinin günümüzdeki hızlı gelişimine bağlı olarak ortaya çıkmış ve internetin kullanımının artmasıyla birlikte yaygınlaşmıştır. Çevrimiçi öğrenme ortamlarının hem öğretmenlere hem de öğrencilere pek çok kolaylık getirdiği söylenebilir ancak bu avantajlar, bireylerin çevrimiçi hazırbulunuşluğuna bağlı olarak kullanılabilir. Çevrimiçi öğrenme ortamının avantajlarından yararlanmak en temelde öğretmen ve öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye ne oranda hazır olduklarına bağlıdır (Yurdugül ve Alsancak Sırakaya, 2013). Hazırbulunuşluk kavramı, en yalın haliyle bireyin herhangi bir işi, eylemi yapabilmesi için bilişsel, duyuşsal, sosyal ve psikomotor olarak hazır ve yeterli olması anlamına gelmektedir. Yeni bir davranışın öğrenilmesi ve bireyin bir işi, eylemi yerine getirmesi belirli bir olgunluk seviyesine gelmesinin yanı sıra gerekli bilgi ve becerilere sahip olmasını da zorunlu kılar (Sönmez ve Akgül, 2015). Hazırbulunuşluk bir içerik, bilgi aktarımı sırasında ya da yeni bir kavram öğrenilirken öğrenenin fiziksel, zihinsel ve duygusal olarak hazır olması veya hazır olma düzeyi anlamına gelir. Hazırbulunuşluk düzeyi öğrenenin aktarılacak içerikle ilgili sahip olduğu önbilgi düzeyi ve bireyin tutumunu içerir. Başlangıç düzeyinde olan bireyler için daha somut ve az basamaklı öğrenme süreçleri planlanırken, ileri düzeyde olanlar için onların seviyesinden başlanarak daha karmaşık ve çok yönlü etkinlikler kullanılabilir (Yenilmez ve Kakmacı, 2008). Çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluğu ise çevrimiçi ortamlarda gerçekleşecek olan eylemler ve çalışmalarla birlikte elde edilebilecek deneyimlere yönelik bilişsel ve devinimsel olarak hazırlıklı olma şeklinde tanımlanabilir (Borotis ve Poulmenakou; 2004). Bu bakımdan geleneksel eğitime erişim imkânları kısıtlı olan gruplarla, devam edilen programlarda çağın değişimine paralel olarak katılım zorunluluğu oluşan çevrimiçi öğrenme açısından eğitim sürecindeki paydaşların belirli bir hazırbulunuşluğa sahip olmaları önemli bir konu haline gelmiştir. Çevrimiçi öğrenme ortamlarının sağladığı avantajlardan faydalanabilmek ancak bu şekilde mümkün görünmektedir (Alsancak-Sırakaya ve Yurdugül, 2016; Sakal, 2017). Öğrencilerin çevrimiçi öğrenme süreçleriyle sağlayacakları avantajlar bakımından hazırbulunuşluk düzeylerinin değerlendirilmesi de çevrimiçi öğrenme sürecinin başarıyla sonuçlanabilmesini etkileyecektir (Gülbahar, 2012).

Bu bakımdan ele alındığında özellikle pandemi sürecinin zorunlu hale getirdiği çevrimiçi öğrenmede bu ortamlara dahil olmak zorunda olan bireylerin hazırbulunuşluk düzeyleri sürecin en önemli bileşenlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Covid-19 sürecinden önce başlamış olmakla birlikte özellikle bu sürecin de habercisi olduğu ve hızlandırdığı gibi önümüzdeki zamanlarda çok daha yoğun olmakla birlikte eğitimin içinde yer alan bütün paydaşların çevrimiçi öğrenmeye yönelik belirli bilgi ve becerilere sahip olmaları ve bu konuda hazırbulunuşluk düzeylerini geliştirmeleri gerekli gibi görünmektedir. Bu kapsamda bu araştırmanın amacı Koronavirüs (Covid-19) döneminde eğitim süreçlerini ve hizmetlerini çevrimiçi olarak sürdüren okullarda ve Rehberlik ve Araştırma Merkezi (RAM)'lerinde görev yapan psikolojik danışmanların ve öğretmenlerin çevrimiçi öğrenme ortamlarına ilişkin hazırbulunuşluklarının bazı değişkenlere (branş, cinsiyet, görev yapılan şehir, çalışılan kademe, çalışma süresi, çalışılan sektör) göre incelenmesidir.

2.Yöntem

Bu araştırma, Covid-19 sürecinde, psikolojik danışmanların ve öğretmenlerin aldıkları ve verdikleri çevrimiçi eğitimlere ilişkin hazırbulunuşluk düzeylerinin bazı değişkenlere göre betimlenmesine ilişkin olarak betimsel modelde yürütülmüştür. Eğitim alanındaki araştırmalarda yaygın bir şekilde betimsel yaklaşım kullanılır. Bu durumun nedeni araştırmacıların; grupların, bireylerin ya da fiziksel ortamların örneğin okul ortamı gibi özelliklerini özetlemeleridir. Bu özellikler arasında davranışlar, yetenekler ve tercihler olabilmektedir (Büyüköztürk, Kılıç-Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2014).

2.1.Çalışma Grubu

Bu araştırmanın çalışma grubunu psikolojik danışmanlar ve öğretmenler oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini, kolay ulaşılabilirlik yaklaşımı kullanılarak uygun örnekleme yöntemiyle oluşturulmuştur. Uygun örnekleme yaklaşımında araştırmacı ihtiyaç duyduğu büyüklükteki örneklem sayısına ulaşana kadar en ulaşılabilir olan gönüllü yanıtlayıcılardan örneklemini oluşturur (Büyüköztürk, Kılıç-Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2014). Örneklem Ankara, İstanbul, Diyarbakır, Van, Batman, Iğdır, Bursa, Kocaeli, Mersin, Konya ve Antalya'dan gönüllü olarak katılım sağlayan toplam 254 kişiden oluşturulmuştur. Ancak yapılan incelemelerde uç değer olarak değerlendirildiğinden veriler örneklemden çıkarılmış ve analizler toplam 251 katılımcı üzerinden yapılmıştır. Katılımcılara ilişkin demografik bilgiler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Katılımcıların demografik bilgileri

		N	%
Cinsiyet	Kadın	162	64,5
	Erkek	89	35,5
Yaş	21-30	88	35,1
	31-40	119	47,4
	41-60	44	17,5
Branş	Psikolojik Danışmanlık	66	26,3
	Matematik	26	10,4
	Sınıf	24	9,6
	Türk Dili ve Edebiyatı	23	9,2
	İngilizce	18	7,2
	Biyoloji	18	7,2
	Fen	17	6,8
	Türkçe	16	6,4
	Sosyal Bilgiler	15	6
	Görsel Sanatlar	15	6
Kademe	Felsefe	13	5,2
	İlkokul	41	16,3
	Ortaokul	86	34,3
	Lise	95	37,8
	RAM	29	11,6
Kıdem	1-5 yıl	51	20,3
	6-10 yıl	85	33,9
	11-15 yıl	52	20,7
	16-20 yıl	22	8,8
	21-25 yıl	21	8,4
	26-30 yıl	20	8
Şehir	Ankara-Konya	59	23,5
	Diyarbakır-Batman	53	21,1
	Van-Iğdır	51	20,3
	İstanbul-Kocaeli-Bursa	49	19,5
	Antalya-Mersin	39	15,5
Sektör	Kamu	227	90,4
	Özel	24	9,6

Tablo 1'de görüldüğü gibi katılımcıların % 64,5'i kadın, %35,5'i erkektir. Katılımcıların yaşları 22 ile 57 arasında değişmektedir. Katılımcıların %90,4'ü kamuda, %9,6'sı ise özel sektörde çalışmaktadır. Ayrıca tabloda katılımcıların branşları, çalışma süreleri (kıdem) ve çalıştıkları kademeye ilişkin bilgiler verilmiştir. Araştırmada Türkiye'nin 5 bölgesinde bulunan ikişer şehirden veri toplanmıştır.

2.2. Kullanılan Ölçme Araçları

Araştırmada çevrimiçi öğrenmeye ilişkin hazırbulunuşluk düzeylerini belirlemeye yönelik olarak Yurdugül ve Alsancak Sırakaya (2013) tarafından Türkçe'ye uyarlanan Çevrimiçi Öğrenme Hazırbulunuşluk Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek ilk geliştirilen haliyle 5 boyut ve 18 maddeden meydana gelmiştir. Çevrimiçi Öğrenme İçin Hazırbulunuşluk Ölçeği'nin orijinali 5 farklı boyutta yer alan 18 maddeden oluşmaktadır. Bu boyutlar sırasıyla: özgüdümlü öğrenme (5 madde), öğrenme için motivasyon (4 madde), öğrenen kontrolü (3 madde), bilgisayar ve internet özyeterliği (3 madde) ile çevrimiçi iletişim özyeterliği (3 madde) (Hung, Chou, Chen ve Own, 2010). Türkçe uyarlamasında da 5 boyut ve 18 madde olarak uyarlanan ölçeğin psikometrik özellikleri 724 üniversite öğrencisi üzerinde test edilmiştir. Buna göre ölçeğin güvenilirliği için iç tutarlık kapsamında Cronbach'ın Alfa katsayısı hesaplanmış ve geçerlik için ise yapı geçerliğine bakılmıştır. Boyutların Alfa Katsayıları 0,92 ile 0,80 arasında değişmektedir. Yapı geçerliği için yakınsama geçerliği ve ayırt edici geçerlikler kontrol edilmiş ve elde edilen değerler ölçme aracının geçerli olduğunu göstermiştir (Yurdugül ve Alsancak Sırakaya, 2013).

Ayrıca demografik bilgilerin elde edilmesi için 'Kişisel Bilgi Formu' oluşturularak kullanılmıştır. Bu formda katılımcıların cinsiyetleri, branşları, görev yaptıkları şehir, görev süreleri, çalıştıkları kademe ve kurum bilgilerinin öğrenilmesine yönelik sorular yer almaktadır.

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Verilerin toplanması çevrimiçi ortamda "Google Form" kullanılarak 2020 yılı Eylül ayı içinde gerçekleştirilmiş, ölçek ile bilgilendirilmiş onamı içeren form katılımcılara internet ortamında ulaştırılmıştır. Katılımcılar araştırma ve araştırmacı hakkında bilgilendirildikten sonra gönüllü olarak araştırmaya katkı sağlamışlardır. Elde edilen veriler SPSS 22.0 paket programı ile analiz edilmiştir. Verilerin analizi yapılmadan önce parametrik testlerin gerektirdiği varsayımlar incelenmiştir. Öncelikle kayıp değerler ve tek yönlü uç değerlere ilişkin kontroller yapılmış, sonrasında normallik ve homojenlik varsayımlarının karşılanıp karşılanmadığı incelenmiştir. Varsayımların karşılandığı belirlendiği için analizlerin parametrik yöntemler kullanılarak yapılmasına karar verilmiştir. Buna göre demografik özelliklere yönelik betimsel analizler yürütülerek gruplara ilişkin ortalama, standart sapma, yüzde ve frekans değerleri elde edilmiştir. Gruplar arası farkları belirlemek üzere ise t-Testi, tek yönlü varyans analizi yapmak üzere ANOVA ve post hoc testlerinden Tukey Testi kullanılarak analizler yürütülmüştür.

3. Bulgular

Bu bölümde psikolojik danışmanların ve öğretmenlerin çevrimiçi öğrenme ortamlarına ilişkin hazırbulunuşluk düzeylerinin incelenmesiyle elde edilen bulgular sunulmaktadır.

3.1. Çevrimiçi Öğrenme Hazırbulunuşluk Düzeyi ile İlgili Bulgular

Psikolojik danışmanların ve öğretmenlerin çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluk düzeyleri ve bu özelliğin demografik değişkenlere göre değişip değişmediğini ortaya koymayı amaçlayan bu araştırmada ilk olarak psikolojik danışmanların ve öğretmenlerin çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluk düzeylerinin betimsel istatistik değerleri incelenmiştir. Gerçekleştirilen analiz sonucunda elde edilen bulgular Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Psikolojik danışmanların ve öğretmenlerin çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluk düzeyleri

	n	\bar{X}	Ss
Bilgisayar/İnternet Özyeterliği	251	11,43	2,439
Özgüdümlü Öğrenme	251	20,79	2,485
Öğrenen Kontrolü	251	11,20	2,173
Öğrenme İçin Motivasyon	251	16,87	2,334
Çevrimiçi İletişim Özyeterliği	251	11,90	2,365
Çevrimiçi Öğrenme Hazırbulunuşluğu	251	72,20	8,976

Elde edilen bulgulara göre araştırmada grubun ortalaması incelendiğinde psikolojik danışmanların ve öğretmenlerin çevrimiçi öğrenmeye ilişkin hazırbulunuşluk düzeylerinin ortalamasının üzerinde ve iyi düzeyde olduğu belirlenmiştir.

3.2.Cinsiyete İlişkin Bulgular

Psikolojik danışmanların ve öğretmenlerin çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluğunun cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediğini incelemek için t-testi yapılmıştır. Analiz sonuçlarına ilişkin bulgular Tablo 3' te sunulmuştur.

Tablo 3. Cinsiyete göre öğretmenlerin ve psikolojik danışmanların çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluk düzeyleri

		n	\bar{X}	ss	sd	t	p
Bilgisayar/İnternet Özyeterliği	Kadın	162	11,15	2,494			
	Erkek	89	11,94	2,263	249	2,478	,300
Özgüdümlü Öğrenme	Kadın	162	20,97	2,498	249	1,555	,762
	Erkek	89	20,46	2,440	249		
Öğrenen Kontrolü	Kadın	162	11,24	2,117	249		
	Erkek	89	11,13	2,282	249	,369	,455
Öğrenme İçin Motivasyon	Kadın	162	16,99	2,265	249		,486
	Erkek	89	16,66	2,454	249	1,055	
Çevrimiçi İletişim Özyeterliği	Kadın	162	11,79	2,503	249		,148
	Erkek	89	12,10	2,089	249	-,997	

Tablo 3 incelendiğinde, Bilgisayar/İnternet Özyeterliği boyutunda cinsiyete göre anlamlı farklılık bulunmamıştır ($t_{(249)} = -2,478, p < 0.05$). Aynı şekilde Özgüdümlü Öğrenme ($t_{(249)} = 1,555, p < 0.05$), Öğrenen Kontrolü ($t_{(249)} = 0,369, p > 0.05$), Öğrenme için Motivasyon ($t_{(249)} = 1,055, p > 0.05$) ve Çevrimiçi İletişim Özyeterliği ($t_{(249)} = -,997, p > 0.05$) açısından erkek ve kadın psikolojik danışmanlar ve öğretmenler arasında istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmamıştır.

3.3. Kıdem, Branş, Görev Yapılan Şehir ve Kademeye İlişkin Bulgular

Psikolojik danışmanların ve öğretmenlerin çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluğunun kıdem, branş, görev yaptıkları şehir ve kademeye göre farklılık gösterip göstermediğini incelemek için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yapılmıştır. Analiz sonuçlarına ilişkin bulgular Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Öğretmenlerin ve psikolojik danışmanların kıdem, branş, görev yapılan şehir ve kademelerine göre çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluk düzeyleri

	Kaynak	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark
	Gruplararası	1024,806	5	204,961	2,626	,025	6-10/11-15
Kıdem	Gruplarıçi	19119,234	245	78,038			11-15/16-20
	Toplam	20144,040	250				
Branş	Gruplararası	1985,947	10	198,595	2,625	,005	PDR- Fen
	Gruplarıçi	18158,092	240	75,659			
	Toplam	20144,040	250				Mat-Fen
Şehir	Gruplararası	286,910	4	71,728	,889	,471	-
	Gruplarıçi	19857,129	246	80,720			
	Toplam	20144,040	250				
Kademe	Gruplararası	495,431	3	165,144	2,076	,104	-
	Gruplarıçi	19648,609	247	79,549			
	Toplam	20144,040	250				

Elde edilen bulgulara göre öğretmenlerin ve psikolojik danışmanların kıdemleri ($F=2,626$, $p<0.05$) ve branşları ($F=2,625$ $p<0.05$) arasında anlamlı fark vardır. Buna göre kıdem süreleri 6-10 yıl arasında olanlar ile 11-15 yıl arasında olanlar ve 11-15 yıl arasında olanlar ile 16-20 yıl arasında olanlar arasında anlamlı farklılık vardır. Kıdem süresi 11-15 yıl arası değişen öğretmen ve psikolojik danışmanların çevrimiçi hazırbulunmuşluk düzeyleri diğer iki gruba göre anlamlı düzeyde yüksektir. Branşlar arasında psikolojik danışmanlık ve rehberlik ve fen bilgisi öğretmenliği ile fen bilgisi öğretmenliği ve matematik öğretmenliği arasında anlamlı düzeyde fark bulunmaktadır. Fen bilgisi öğretmenliği branşının çevrimiçi hazırbulunmuşluk düzeyi diğer iki branşa göre anlamlı düzeyde yüksektir. Yaşanılan şehirler ki çalışmada buldukları bölgeye göre ikili gruplandırılmışlardır ($F= 0,889$, $p<0.05$) ve çalışılan kademeye göre ise ($F=2.076$, $p<0.05$) gruplar arasında anlamlı fark bulunmamıştır.

4. Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Mevcut araştırmada sonuç olarak alternatif veya destekleyici olarak planlanan ve yürütülen ancak Covid-19 süreciyle zorunlu hale gelen uzaktan eğitimle bir gereklilik halini alan çevrimiçi öğrenmeye ilişkin hazırbulunmuşluk düzeyinin psikolojik danışmanlar ve öğretmenler için ortalamasının üstünde, iyi düzeyde olduğu anlaşılmaktadır. Hazırbulunmuşluk düzeyleri kadınlar ve erkekler bakımından birbirine yakın bulunmuş ve kadınlar ile erkekler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamıştır. Türkiye'deki alanyazın incelemesinde çevrimiçi hazırbulunmuşluk düzeyine ilişkin öğretmenler veya psikolojik danışmanlarla yürütülen sınırlı sayıda araştırmaya rastlanmış ancak öğretmen adayları lisans son sınıf öğrencileriyle yapılan araştırmalar olduğu belirlenmiştir. Öğretmenlerle yürütülen bir araştırmada (Üstün, Karaoğlan-Yılmaz, Yılmaz, 2020) öğretmenlerin çevrimiçi öğrenmeye yönelik hazırbulunmuşluk düzeylerinin orta düzeyde bulunduğu ve cinsiyetler arasında erkekler lehine anlamlı fark belirlendiği anlaşılmaktadır.

Öğretmen adayları ile yürütülen bir araştırmada mevcut araştırma bulgularına paralel olarak çevrimiçi hazırbulunmuşluk düzeyleri ortalamasının üzerinde belirlenmiş ancak farklı olarak cinsiyetler arasında alt boyutlarda kadınlar lehine anlamlı farklılıklar bulunmuştur (Özgür, Çuhadar ve Akgün, 2014). Yine psikolojik danışman ve öğretmen adayları ile yürütülen başka bir araştırmada (Alsancak Sırakaya ve Yurdugül, 2016) grubun hazırbulunmuşluk düzeyi, bilgisayar/internet özyeterliliği ile çevrimiçi iletişim özyeterlilik boyutlarında düşük düzeyde olduğu, öğrenen kontrolü ve öğrenme için motivasyon boyutlarında daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Aynı araştırmada cinsiyete göre çevrimiçi öğrenme hazırbulunmuşluk alt faktörlerinden bilgisayar-internet özyeterliliğinde erkekler lehine ve özgüdümlü öğrenme alt faktöründe kadınlar lehine anlamlı farklılık olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Hung (2016)'un yaptığı öğretmenlerin çevrimiçi hazırbulunmuşluk düzeylerine ilişkin araştırmada ise hazırbulunmuşluk öğrenme-aktarımlı özyeterliliği boyutunda erkek öğretmenler kadın öğretmenlere göre daha yüksek bir hazırbulunmuşluk düzeyine sahip iken iletişim özyeterliliği, kurumsal destek ve kendi kendine öğrenme boyutlarında cinsiyetler arası bir farka rastlanmamıştır. Buna göre çevrimiçi hazırbulunmuşlukla ilişkin genellikle çok düşük düzeylere rastlanmadığı ve ortalama düzeylerle, ortalamasının üzerinde düzeyler belirlendiği ifade edilebilir. Cinsiyetler arası farklar ele alındığında ise kadınlar ve erkekler arasında fark bulunmayan araştırmaların yanı sıra hazırbulunmuşluğu oluşturan bütün boyutlarda değil, bazı boyutlarda cinsiyetlere göre farklılıklara rastlandığı anlaşılmaktadır.

Mevcut araştırmada psikolojik danışman ve öğretmenlerin görev yaptıkları kademeye göre gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark gözlenmemiştir. Ancak branşlar ve çalışma sürelerine (kıdem) göre farklılıkların olduğu belirlenmiştir. Mevcut araştırmada fen bilgisi öğretmenliği branşında çevrimiçi öğrenmeye yönelik hazırbulunmuşluk, psikolojik danışmanlık ve rehberlik ile matematik öğretmenliği branşlarına göre yüksek düzeyde olduğu belirlenmiştir. Benzer olarak Özgür ve diğ.,(2014) öğretmen adayları ile yürüttüğü araştırmada da fen bilgisi öğretmenliği branşının zihin engelliler öğretmenliği branşına göre çevrimiçi öğrenme hazırbulunmuşluk düzeylerinin daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Yurdugül ve Demir'in (2017) psikolojik danışman ve öğretmen yetiştiren lisans programlarına devam eden öğrenciler ile yürüttükleri araştırmada da aralarında fen bilgisi öğretmenliği branşının da bulunduğu yedi farklı branştaki öğretmen adaylarının, aralarında rehberlik ve psikolojik danışmanlık ve matematik öğretmenliği branşlarının da bulunduğu beş branştaki adaylardan daha yüksek hazırbulunmuşluk düzeyine sahip oldukları belirlenmiştir. Elde edilen verilere göre fen bilgisi öğretmenliği alanındaki öğretmenlerin ve öğretmen adaylarının diğer branşlara göre çevrimiçi öğrenme hazırbulunmuşluğunun anlamlı düzeyde fark gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu fark konusunda fen bilgisi öğretmenliği branşının müfredatı, hedef, kazanım ve uygulamaları bu sürece katkı sağlıyor olabileceği düşünülmektedir. Diğer taraftan özellikle psikolojik danışmanlık ve rehberlik ile özel eğitimin öğretmenliği branşlarının uygulama ağırlıklı müfredat ve içeriklerinin çevrimiçi olarak ele alınmasının daha zor olması bu sonuçları doğuruyor olabilir.

Mevcut araştırmada çalışma süresine (kıdem) göre gruplarda istatistiksel olarak anlamlı farklar olduğu belirlenmiştir. Hazırbulunuşluk düzeyi en düşük grup 6-10 yıl kıdemi olan grup iken kıdemi 11-15 yıl arasında olanların en yüksek hazırbulunuşluk düzeyine sahip grup olduğu belirlenmiştir. Ek olarak 11-15 yıl kıdemi bulunanların, 6-10 ve 16-20 yıl kıdemi olanlardan anlamlı düzeyde yüksek hazırbulunuşluk düzeyine sahip oldukları anlaşılmıştır.

Hung (2016)' un araştırmasında ise 1-10, 11-20, 21 ve üzeri olmak üzere üç kıdem grubu oluşturulmuştur. Bu araştırmaya göre iletişim özyeterliliği boyutu, 1-10 yıl kıdemi olanlarda 21 yıl ve üzeri olanlardan daha yüksektir. Ancak 21 yıl ve üzeri kıdemi olanlar diğer iki gruba göre kendi kendine öğrenme boyutunda anlamlı düzeyde yüksek bir ortalamaya sahiptir. İletişim özyeterliliği ve kurum desteği boyutlarında ise gruplar arası bir fark bulunmamıştır. Ayrıca bu araştırmada yüksek lisans derecesine sahip öğretmenlerin lisans derecesine sahip olanlardan daha yüksek düzeye sahip oldukları tespit edilmiştir. Mevcut araştırma sonuçlarında 11-15 yıl kıdeme sahip olanların en yüksek çevrimiçi öğrenme hazırbulunuşluğu düzeyine sahip olmaları hem mesleki olarak çok uzun süre geçirmemiş olmaları yani bir taraftan dinamik olmaya ve kendilerini güncellemeye devam etmeleri ile hem de çalışma hayatında belli bir süre geçirdiklerinden tecrübe kazanmış olmalarıyla ilgili olabilir.

Sonuç olarak, branşlar bazında ortaya çıkan farklılıkların öğrenciler için müfredatların, uygulamaların, öğretmenler için ek olarak hizmet içi eğitimlerin de araştırılacağı çalışmalar planlanarak daha detaylı verilere ulaşılabileceği düşünülmekte ve önerilmektedir. Ayrıca kıdemlere göre gruplar arasındaki farklılıkların hazırbulunuşluk düzeyinin bütününde değil alt boyutlarında olduğu görülmektedir. Buna göre alt boyutlardaki farkların nedenlerine ilişkin araştırmalar yapılabilir.

5. Kaynaklar

Alsancak-Sırakaya, D., Yurdugül, H. (2016). Öğretmen adaylarının çevrimiçi öğrenme hazır bulunuşluk düzeylerinin incelenmesi: Ahi Evran Üniversitesi örneği. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17, (1), 185-200.

Borotis, S. A. & Poulymenakou, A., (2004), E-Learning Readiness Components: Key Issues to Consider Before Adopting e-Learning Interventions. Proceedings of World Conference on E-Learning in Corporate, Government, Healthcare and Higher Education 2004. Washington, DC, USA.

Büyüköztürk, Ş., Kılıç- Çakmak, E., Akgün, Ö.E., Karadeniz, Ş., ve Demirel, F. (2014). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.

Çakır, Ö. ve Horzum, M. B. (2009). Çevrim içi teknolojilere yönelik öz yeterlik algısı ölçeği Türkçe formunun geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 9, (3), 1327-1356.

Gülbahar, Y. (2012). *E-Öğrenme*. Ankara: Pegem Akademi

Hung , M.,Chou, C., Chen, C., Own, Z. (2010). Learner readiness for online learning: Scale development and student perceptions. *Computers & Education*, 55, 1080-1090.

Hung, M. L. (2016). Teacher readiness for online learning: Scale development and teacher perceptions. *Computers & Education*, 94, 120-133.

MEB. (2020.03.19). *BASIN AÇIKLAMASI*. <http://www.meb.gov.tr/bakan-selcuk-23-martta-baslayacak-uzaktan-egitime-iliskin-detaylari-anlatti/haber/20554/tr> adresinden alındı

Özgür, H., Çuhadar, C., Akgün, F. (2014). Öğretmen adaylarının çevrimiçi öğrenmeye yönelik hazır bulunuşluk düzeylerinin incelenmesi. *Conference: 2nd International Instructional Technologies & Teacher Education Symposium*.

Sakal, M. (2017). Çevrimiçi öğrenmede öğrencilerin hazırbulunuşluk düzeylerinin demografik özelliklerine göre incelenmesi. *Sosyal Ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 18(39), 81-102.

Sönmez, E., Akgül, H.(2015). Üniversite öğrencilerinin teknolojiye hazır bulunuşluk düzeyi ve kişilik özellikleri arasındaki ilişki: Erciyes Üniversitesi örneği. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 13, (26), 305-327

Üstün, A. B., Karaoğlan Yılmaz, F. G. ve Yılmaz, R. (2020). Öğretmenler e-öğrenmeye hazır mı? Öğretmenlerin e-öğrenmeye yönelik hazır bulunuşluklarının incelenmesi üzerine bir araştırma. *Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(1), 54-69.

Yamamoto, G. T., Altun, D. (2020). Coronavirüs ve çevrimiçi (online) eğitimin önlenemeyen yükselişi. *Üniversite Araştırmaları Dergisi*, 3, (1), 25-34

Yenilmez, K., Kakmacı, Ö.(2008). İlköğretim yedinci sınıf öğrencilerinin matematikteki hazır bulunuşluk düzeyi. *Kastamonu Eğitim Dergisi* 16 (2) 529-542

Yılmaz, R., Gümüş, S., Okur, M. R.(2005). Türkiye’de yüksek örgün öğrenimde çevrimiçi öğrenme. *V. International Educational Technologies Conference (IETC)*. September 21-23, Sakarya, TURKEY.

YÖK.(2020.03.26).BASINAÇIKLAMASI.yok.gov.tr:https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2020/YKS%20Ertelenmesi%20Bas%C4%B1n%20A%C3%A7%C4%B1klamas%C4%B1.aspx adresinden alındı

Yurdugül, H. ve Alsancak Sırakaya, D.(2013). Çevrimiçi öğrenme hazır bulunuşluluk ölçeği: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Eğitim ve Bilim*. 38, (169), 391-406.

Yurdugül, H. ve Demir, Ö. (2017). Öğretmen yetiştiren lisans programlarındaki öğretmen adaylarının e-öğrenmeye hazır bulunuşluklarının incelenmesi: *Hacettepe Üniversitesi örneği*. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 32, 896-915. Doi: 10.16986/HUJE.2016022763.

Мәліметтерді Жинақтап Өңдеу Дағдыларын Дамыту Мұғалімдердің Зерттеу Жұмыстарына Ынталандыру Факторы Ретінде

Б.М. ДЕМЕСЕНОВ¹ - А.М. АБИШЕВА²

Түйіндемe

Кіріспе. Әдістемелік аппараттардың ғылыми дағдылары немесе методологиялық дағдылары көптеген авторлармен жеткілікті түрде егжей-тегжейлі сипатталған, мысалы, шетелдік автор Майкл Падила негізгі және ілгері дағдыларды қарастырды, Элиза Стоун өз жұмысында барлық дағдыларды алфавиттік тәртіпте жинауға тырысты. ТМД елдерінен Черняк пен Новикова сияқты авторлар да әдістемелік аппараттың дағдылары мен олардың даму жолдары туралы толық сипаттама береді. Қазақстан Республикасының Педагогикалық шеберлік орталығымен педагогтардың зерттеушілік әрекетін дамыту мақсатында «Мұғалімнің тәжірибесінде зерттеу» атты курстар өткізіледі. Алайда біздің елдегі мұғалімдер арасындағы эмпирикалық зерттеулер әлі де өзінің даму сатысында тұр. Бұл мұғалім жұмысының жоғары қарқындылығымен, оқу жоспарының, бағалау моделінің және сертификаттау моделінің өзгеруіне байланысты. Бағалау моделінің санаттардан педагогикалық шеберлік деңгейіне өзгеруі көптеген мұғалімдер үшін «оқытушы-зерттеуші» сияқты ұғымды ашты. Осының негізінде қазіргі заманғы мұғалімнен ғылыми-зерттеу қызметі арқылы өзінің тәжірибесін үнемі дамытып отыру талап етіледі. Алайда, табысты зерттеу қызметі үшін мұғалімдерге ғылыми дағдылар жетіспейді, өйткені оқушылардың жұмысымен, яғни мәліметтермен мұғалімдерге оларды өңдеуге қиынға соғады. Бұл зерттеудің мақсаты - семинарды өткізу арқылы деректерді жинау және өңдеу дағдыларын дамытудың тиімділігін анықтау, бұл мұғалімдердің ғылыми-зерттеу қызметіне деген ынтасын арттыруы керек.

Әдістер. Семинар теориялық және практикалық компоненттерден және Блум таксономиясына қатысты дағдылар дәйектілігі бойынша құрылған. Теориялық бөлімде білім мен түсінікті қалыптастыру, практикалық бөлімде қолдану, талдау және бағалау. Теориялық бөлімде академиялық тіл мен командалық етістіктермен жұмыс істеу дағдыларын дамыту аясында сандық және сапалық мәліметтер туралы ақпарат ұсынылды. Тәжірибелік бөлім үш кезеңнен тұрды: сапалық мәліметтерді (индикаторлық сөздерді) дискретті сандық санға бөлу; сапалық мәліметтерді санаттарға өңдеу және тарату; мәліметтерді кестеге кейінгі талдаумен жинау.

Негізгі тәуелсіз айнымалылар сандық және сапалық деректер болды, тәуелді айнымалылар терминдерді түсіну дәрежесі, семинардың түсінуге оң әсер етуі туралы келісім деңгейі және семинар барысында орындалған жұмыс сапасы болды.

Деректерді жинау әдістері кіреді: кіріспе бақылау (басталғанға дейін) және шығыс бақылау (аяқталғаннан кейін); қатысушылардың жұмысының сапасын талдау; кері байланыс. Бақылаудың мақсаты қатысушылардың «Сандық деректер» және «Сапалық деректер» терминдерін түсіну деңгейінің динамикасын анықтау болды. Кері байланысқа қатысушылардың семинардың олардың осы тұрғыда түсінуіне әсер ететіндігімен, сондай-ақ алынған дағдыларды зерттеу қызметінде қолдана алуымен келісу дәрежесін анықтауға арналған сауалнама енгізілді.

¹ Қостанай қаласы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің мұғалімі, биология магистрі, demessenov_b@kst.nis.edu.kz

² Қостанай қаласы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің мұғалімі, биология бакалавры, abisheva_a@kst.nis.edu.kz

Семинарға 30 адам қатысты, 2019 жылғы 30 наурызда, жалпы білім беретін мектептерден 22 мұғалім, 2019 жылғы 10 сәуірде, Қостанай қаласы ФМБ НЗМ 8 мұғалімі қатысты, ұзақтығы - 1 академиялық сағат.

Нәтижелер. Деректерді түсіну, қолдану және сандық деректерді бағалау нәтижелері ұқсас өнімділікті көрсетті және аз диапазонда орналасты. Қорытынды бақылаудың мәліметтері қатысушылардың түсінігінің 83,3% құрады, кері байланыс индикаторы 85,2% семинардың оң әсерімен келісу дәрежесін құрады, бұл 78,7% -да жұмыс сапасының деректерімен расталады. Сандық деректерді түсіну үлкен мәселе болған жоқ, өйткені кіріс индикаторы 66,7% құрады, оң әсер 16,6% құрады, оны тиімді деп санауға болады.

«Сапалы деректер» индикаторына қатысты біліктілікті арттыру деректері келесідей: қорытынды бақылау кезінде түсіну - 83,3%, семинардың оң әсерімен келісу дәрежесі - 81,5% және жұмыстың жоғары сапасы 76%. Кіріс бақылауында сапалы деректермен жұмыс істеу әдістерін түсінуге қатысты көрсеткіштер 46,7% тең болғандығына сүйене отырып, 36,6% -ға өсу өте тиімді әсер деп санауға болады.

Қатысушылардың көпшілігі (70%) кері байланыс кезінде студенттердің жұмыс деректерін ғылыми-зерттеу қызметінде қолдана алатындықтарына толығымен келісті. Қатысушылардың үштен екісі (66,7%) студенттердің жұмыстарындағы сапалы мәліметтерді сандық түрде анықтай алатындығымен және оларды кейінгі талдаулармен жүргізе алатындығына толық келіседі. Жалпы, семинардың 30 қатысушының 20-сында деректерді жинау және өңдеу дағдыларын дамытуға оң әсері бақыланады. Мұның дәлелі - 66,7% мұғалімдердің семинардың ғылыми-зерттеу қызметіне деген ынтықсын арттыруға әсер етуі туралы толық келісімін берді.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелерін қорытындылай келе, шеберлікті дамытудағы семинардың тиімділігін позитивті деп тануға болады, мәліметтермен жұмыс жасау әдістері дұрыс. Сапалы деректермен жұмыс істеу дағдыларын дамытудағы семинардың рөлін ерекше атап өту керек, өйткені мұғалім жұмысының көрсеткіштерінің көп бөлігі солар болып табылады.

Түйінді сөздер: Мектеп Мұғалімдері, Әрекетте Зерттеу, Мұғалім Тәжірибесі, Сандық Мәліметтер, Сапалық Мәліметтер, Семинар Практикум.

1. Кіріспе.

Әдістемелік аппараттардың дағдылары мен ғылыми дағдыларын көптеген авторлар жеткілікті егжей-тегжейлі сипаттайды, мысалы, шетелдік автор Майкл Падила негізгі және жетілдірілген дағдыларды қарастырды (Падила, 1990), Элиза Стоун, өз жұмысында барлық дағдыларды алфавиттік тәртіпте жинауға тырысты (Стоун, 2014). Карен Ланкур бұл дағдылар бойынша студенттер арасындағы ғылыми байқауға арналған ұсыныстармен жұмыс жасады (Ланкурт, 2015). Алайда, жоғарыда аталған авторлар зерттеушілік дағдыларды студенттердің білім алуы жағдайында қарастырды.

Новикова (Новиков 2007) және Черняк (Черняк, 2014) сияқты ТМД елдерінің авторлары да әдістемелік аппараттың дағдылары мен олардың даму жолдарының толық сипаттамасын ұсынады. Бұл авторлар университет пен аспиранттар арасында әдістемелік аппараттың дағдыларын дамытуды зерттеді. Мұғалімдердің зерттеушілік дағдыларын дамыту үшін Ресей Федерациясында кейбір институттарда «педагогикалық зерттеу мектептері» (Ушакова, 2012, 4-бет) және «ғылыми-зерттеу мәдениеті мектебі» (Топорковский, 2013, 109-бет) жұмыс істейді, 15 жыл ішінде бұл мектептер 200-ден астам зерттеуші-мұғалімдерді шығарды.

Қазақстан Республикасының Педагогикалық шеберлік орталығымен (ПШО) педагогтардың зерттеушілік әрекетін дамыту мақсатында «Мұғалімнің тәжірибесінде зерттеу» атты курстар өткізіледі. Алайда біздің елдегі мұғалімдер арасындағы эмпирикалық зерттеулер әлі де өзінің даму сатысында тұр. Бұл мұғалім жұмысының жоғары қарқындылығымен, оқу жоспарының, бағалау моделінің және сертификаттау моделінің өзгеруіне байланысты.

Бағалау моделінің санаттардан педагогикалық шеберлік деңгейіне өзгеруі көптеген мұғалімдер үшін «оқытушы-зерттеуші» сияқты ұғымды ашты. Педагогикалық өлшеулер орталығының (ПӨО) менеджерлері «Болашақтағы білім берудегі құндылықтар, әл-ауқат және инновациялар» ІХ Халықаралық конференциясындағы мақаласында педагогикалық кадрларды аттестаттаудың жаңа моделін жүзеге асыру жөніндегі зерттеулерін көрсетті, олар қорытындысында «мұғалімнің өз тәжірибесін зерттеу қабілетін дамыту» қажеттілігіне тоқталды (С.А. Вильданова, СБ, АИ, 51-бет). Сол себепті қазіргі заманғы мұғалімнен ғылыми-зерттеу қызметі арқылы өзінің тәжірибесін үнемі дамытып отыру талап етіледі. Алайда, табысты зерттеу қызметі үшін мұғалімдерге ғылыми дағдылар жетіспейді, өйткені оқушылардың жұмысымен, яғни мәліметтермен мұғалімдерге оларды өңдеуге қиынға соғады. Мұғалімдерді осы бағыт-

та қолдау үшін авторлар сандық және сапалық мәліметтер мен олармен жұмыс жасау әдістері бойынша семинар әзірледі.

Бұл семинар теориялық та, практикалық та бөліктерді және триангуляцияны (Кошарная, 2016) жүзеге асырудың әртүрлі әдістерімен, мәліметтер жинауды қамтитын тиімділікті бақылайтын семинар-практикум моделі бойынша өткізілді. Осыған сүйене отырып, осы мақаланың мақсаты семинарды өткізу арқылы деректерді жинау және өңдеу дағдыларын дамытудың тиімділігін анықтау болып табылады, бұл мұғалімдердің ғылыми-зерттеу қызметіне деген ынтасын арттыруы керек.

2. Әдістер

Семинарға 30 адам қатысты, 2019 жылғы 30 наурызда, жалпы білім беретін мектептерден 22 мұғалім, 2019 жылғы 10 сәуірде, Қостанай қаласы Физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің (ФМБ НЗМ) 8 мұғалімі қатысты, ұзақтығы - 1 академиялық сағат.

Семинар-практикум теориялық және практикалық компоненттерден және Блум таксономиясына қатысты дағдылар дәйектілігі бойынша құрылған. Теориялық бөлімде білім мен түсінікті қалыптастыру, практикалық бөлімде қолдану, талдау және бағалау. Теориялық бөлімде академиялық тіл мен бұйрық етістіктермен жұмыс істеу дағдыларын дамыту аясында сандық және сапалық мәліметтер туралы ақпарат ұсынылды. Тәжірибелік бөлім үш кезеңнен тұрды: сапалық мәліметтерді дискретті сандық мәліметтерге айналдыру; сапалық мәліметтерді санаттарға өңдеу және тарату; мәліметтерді кестеге жинақтап талдау.

Тәжірибенің бірінші кезеңінде мұғалімдерге оқушылардың жағба жұмыстары берілді. Жұмыс кезінде олар сапалық мәліметтерден индикатор сөздерді таңдап, оларды квантификацияландырды, яғни дискретті сандық мәліметтерге айналдырды. Сонымен қатар, тәжірибелік жұмыстың екінші бөлімінде, оқушылардың жазба жұмыстарының тапсырма контекстіне сай екендігін анықтап, оларды номинантты сандық мәліметтерге айналдыру жұмысы өтті. Үшінші кезеңде алынған сандық мәліметтерді кестеге жинақтап бастапқы талдау жұмыстары өткізілді.

Семинардың идеялары негізгі тәуелсіз айнымалылар ретінде алынды, яғни сандық және сапалық мәліметтер; тәуелді айнымалылар: терминдерді түсіну дәрежесі, семинардың түсінуге оң әсер етуіндегі келісім дәрежесі, сонымен қатар 1-кестеде келтірілген семинар барысында орындалған жұмыс сапасы болды.

Кесте 1. Семинардың негізгі идеялары мен деректерді жинау әдістерінің сәйкестігі

Мәліметтерді жинау әдістері	Семинар идеяларына қатысты дағдыларды тексеру	
	Сапалық мәліметтер	Сандық мәліметтер
Кіріспе бақылау	Білу және түсіну	Білу және түсіну
Дискретті мәліметтерге квантификациялау бойынша тапсырмалар	Қолдану, талдау және бағалау	Қолдану, талдау және бағалау
Номинантты мәліметтерге квантификациялау бойынша тапсырмалар	Қолдану, талдау және бағалау	Қолдану, талдау және бағалау
Сандық мәліметтерді өңдеуге арналған тапсырма және қорытындылар	Талдау және өңдеу	Талдау және өңдеу
Қорытынды бақылау	Білу және түсіну	Білу және түсіну
Сауалнама	Түсіну мен қолдану	Түсіну мен қолдану

Деректерді жинау әдістері кіреді: кіріспе бақылау (басталғанға дейін) және қорытынды бақылау (аяқталғаннан кейін); қатысушылардың жұмысын сапалық талдау; кері байла-

ныс. Бақылаудың мақсаты қатысушылардың «Сандық деректер» және «Сапалық деректер» терминдерін түсіну деңгейінің динамикасын анықтау болды. Қатысушылардың берілген мағлұматтарды түсіну семинар әсерінің дәрежесін анықтау, кері байланыс, яғни сауалнама ретінде өтті. Сондай-ақ алынған дағдыларды зерттеу жұмысында қолдану сенімділігі кірді.

3. Нәтижелер

Жұмыстың орындалу сапасын талдау барысында дұрыс емес немесе толық емес жауаптар анықталды, бұл жұмыстардың нәтижелері бөлек ескерілді. Сауалнама мәліметтерін өңдеу кезінде қатысушылардың толық келісімі ғана ескерілді. Стандарттау мақсатында барлық нәтижелер пайызға айналдырылды және оларды талдау жоғарыда аталған әдістердің нәтижелерін триангуляция арқылы жүргізілді (2-кесте). Өнімділік деректері орташа арифметикалық сан ретінде беріледі, себебі оған көптеген мәліметтер кіреді.

Кесте 2. Семинарға қатысушылардың негізгі ұғымдарды игеруі туралы жиынтық мәліметтер.

Семинар идеялары	Орындалған жұмыс сапасы (%)	Кіріспе бақылау (%)	Кері байланыс (%)
Сандық деректер	78,7	83,3	85,2
Сапалық деректер	76	83,3	81,5

Деректерді түсіну, қолдану және сандық деректерді бағалау нәтижелері ұқсас өнімділікті көрсетті және аз диапазонда орналасты. Семинар соңында қатысушылардың шамамен 16,6%-ы сандық мәліметтер туралы түсініктерін дамытты, ал қорытынды бақылау деректері қатысушылардың түсінігінің 83,3% құрады. Алайда, сандық мәліметтер ұғымы үлкен проблема болған жоқ, өйткені кіру бақылауында қатысушылардың 66,7%-ы нақты білімдерге ие болды. Семинар барысында мұғалімдер 78,7% шамамен жұмыс жасады және олардың төрттен үш бөлігі практикалық бөлімге белсенді қатысты деп айтуға болады, бұл өз кезегінде кері байланыс нәтижелері растайды. Осылайша, қатысушылардың 85,2%-ы семинардың сандық мәліметтерді түсінуге және олармен жұмыс істеуге деген сенімділігіне оң әсері туралы мәлімдемелермен толығымен келіскен.

Семинар алдында қатысушылардың 46,7% -ы сапалы деректер туралы нақты түсінікке ие болды, жұмыс барысында оны 76%-ға аяқтай отырып, олар өз түсініктерін 83,3%-ға дейін (+36,6%-ға) арттырды. Мұны семинардың оң әсері деп қарастыра аламыз, өйткені қатысушылардың 81,5%-ы семинардың олардың түсінулеріне әсерімен толық келіседі.

4. Талқылау

Семинарға қатысушылардың басым бөлігі (70%) кері байланыста оқушылардың жұмыс деректерін ғылыми-зерттеу жұмыстарында қолдана алатындықтары туралы толық келісті. Қатысушылардың үштен екісі (66,7%) оқушылардың жұмыстарындағы сапалы мәліметтерді сандық түрге айналдыра алатындығымен және оларға кейінгі талдау жүргізе алатындығы туралы толық келісті. Жалпы, семинардың 30 қатысушының 20-сында деректерді жинау және өңдеу дағдыларын дамытуға оң әсері болды. Бұл өз кезегінде қатысушылардың өз тәжірибелерін зерттеуге ынталандырды, бұл респонденттердің 96,3% келіскендігін дәлелдейді (66,7% толығымен келіседі).

Алынған мағлұматтар негізінде, берілген ақпаратты шектелген бағыттарда тоғыстырып рет-ретімен зерттеу жұмыстары: танысу және өңдеу және талдау өте тиімді екені түсінікті. Сонымен қатар, оқушылар жұмыстары үлгілерін зерттеу бағытында өңдеу, мұғалімдердің іс-әрекеттегі зерттеу жұмыстарын жүргізу әдісімен таныстырды. Ол өз кезегінде мұғалімдердің зерттеу практикасын дамытуға ынталандыру мүмкін.

Жалпы, тиімділікті бақылайтын семинар-практикум моделі қатысушылардың дағдыларын белгіленген бағыттарда дамуын зерттеу үшін өте қолайлы. Себебі ол жан-жақты алынған мәліметтер триангуляция негізінде қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Осы семинар моделін мектеп мұғалімдерінің әр-түрлі дағдыларын дамыту бағытында қолдануды ұсына аламыз.

5. Қорытынды және одан әрі зерттеу көрінісі

Зерттеу нәтижелерін қорытындылай келе, шеберлікті дамытудағы семинардың тиімділігін мойындай аламыз, мәліметтермен жұмыс жасау әдістері жарамды. Сапалы деректермен жұмыс істеу дағдыларын дамытудағы семинардың рөлін ерекше атап өту керек, өйткені мұғалім жұмысының көрсеткіштерінің көп бөлігі солар болып табылады. Тиімділікті бақылайтын семинар-практикум моделі қолайлы болып шықты және әдістемелік, сонымен қатар тақырыптық семинарларда қолданыла алады.

Болашақта ғылыми зерттеулердің әдістемелік аппаратының дағдыларын дамыту мақсатында мұғалімдерге арналған бірқатар семинарлар тізбегін әзірлеу жоспарлануда. Назарбаев Зияткерлік мектептерінің тәжірибесін таратуға бірқатар семинарларды енгізу, мұғалімдердің өз тәжірибелерін зерттеуге деген ынтасын арттырады.

6. Дереккөздер:

The Science Process Skills by Michael J. Padilla, Professor of Science Education, University of Georgia, Athens, GA. Research Matters - to the Science Teacher No. 9004. March 1, 1990. <http://www.educ.sfu.ca/narstsite/publications/research/skill.htm> (пайдалану күні: 29.06.2019)

Elisa M. Stone, Erin Dolan. Guiding Students to Develop an Understanding of Scientific Inquiry: A Science Skills Approach to Instruction and Assessment. Monitoring Editor. CBE Life Sci Educ. 2014 Spring; 13(1): 90–101. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3940468/> (пайдалану күні: 29.06.2019)

Karen L. Lancour, National Supervisor. PROCESS SKILLS FOR LIFE SCIENCE. Training Guide. 2015 BIO-PROCESS LAB https://www.soinc.org/sites/default/files/uploaded_files/BIO-PROCESS_HAN-DOUT_2015.pdf (пайдалану күні: 14.08.2019)

Черняк, Т. В. Методология научного исследования: учеб. пособие; РАНХиГС, Сиб. ин-т упр. — Новосибирск: СибАГС, 2014. — 244 с

Новиков А.М., Новиков Д.А. Методология. – М.: 2007 СИНТЕГ. – 668 с.

Ушакова Н.Н. Развитие исследовательской культуры педагога// Муниципальное образование: инновации и эксперимент. №3. Главный редактор: Сиденко А.С. Москва. 2012. С. 3-6.

В.П. Топорковский. Школа исследовательской культуры - инновационная форма подготовки кадров высшей квалификации// Человек и образование. №3 (36). Главный редактор: Соколова И.И. Санкт-Петербург. 2013. С. 109-111.

Вильданова С.А., Булебаев С.Ж., Исатаева А.Г. Влияние оценивания деятельности на профессиональное развитие учителя // IX Международная научно-практическая конференция «Ценности, благополучие и инновации для будущего образования». // Сб. науч. докл. Междунар. науч.-практ. конф. (г. Астана, 26-27 октября 2017 г.) – Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2017. – С. 47-52.

Кошарная Г.Б., Кошарный В.П. Триангуляция как способ обеспечения валидности результатов эмпирического исследования// Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. Главный редактор: Гошуляк В.В. Пенза. 2016. №2 (38). С. 117-122.

Семинар-практикумдар Арқылы Мұғалімдердің Рефлексиялық Жазылым Дағдыларын Дамыту

Б.М. ДЕМЕСЕНОВ¹ - Б.Б. ЖАИЛГАНОВА²

Түйіндеме

Кіріспе. Соңғы жиырма жыл ішінде Қазақстан Республикасының білім беру саласы белсенді түрде өзгерді. Осылайша, білім беру мазмұнын жаңарту пәндік бөлімнің халықаралық стандарттарға сәйкестігіне ғана емес, сонымен қатар мұғалімдер құрамының қазіргі заман талабына сай болуына әсер етті. Осыған байланысты мұғалімдерді аттестаттау ережелеріне өзгерістер енгізіліп, санаттар педагогикалық шеберлік деңгейіне өзгерді. Бұл өз кезегінде Қазақстан Республикасындағы жалпы білім беру мекемелерінің барлық мұғалімдеріне әсер етті. Осы орайда, республикамыздағы орта білім беру саласындағы озық өзгерістердің флагманы болып табылатын Назарбаев Зияткерлік мектептерін (НЗМ) аттестациялау жүйесін атап өткен жөн. Ұлттық масштабтағы барлық негізгі өзгерістер, оның ішінде мұғалімдерді аттестациялау жаңа форматы НЗМ жүйесінде сыналды. Бұл өзгерістер мұғалімдердің өз тәжірибесін зерттеуші ретінде дамуына оң әсерін тигізді. Себебі аттестацияның бір бөлімі рефлексиялық есеп, өз тәжірибесін зерттеуде негізделген. Мұғалімдердің рефлексиялық дағдыларын дамыту үшін біз семинар-практикум формасын таңдадық.

Әдістер. Семинар 2019 жылдың 11 сәуірінде өтті, ұзақтығы 40 минут, жұмысқа 20 адам қатысты. Семинар Грант Уиггинс және Джей МакТайгтың кері дизайны үлгісінде құрастырылғанын, ол теориялық және тәжірибелік бөлімдерді қамтыған болатын.

Сандық және сапалық мәліметтерді жинау арнайы жасалған буклеттерде жүзеге асырылды. Тәуелсіз айнымалылар ретінде: рефлексиялық есеп құрылым модельдері; талдау, бағалау, синтез (ТБС) моделі; есеп көлемі; есеп бөлімдеріндегі зейінді ұстау алынды. Негізгі тәуелді айнымалы Блум таксономиясы дағдыларының даму динамикасы болды. Яғни бастапқы бақылау мен бағалауға арналған бірінші тапсырмадан, жазбаша тапсырма мен өзіндік бағалауға ауысқан. Ішінара триангуляция үшін бұл динамика тыңдаушылардың кері байланысынан алынған сауалнаманың нәтижелерімен салыстырылды. Ол семинарда дамыған дағдыларды өз тәжірибесінде қолдана алатыны туралы келісім дәрежесін анықтауға көмектесті.

Сонымен қатар, қатсушылардың аттестациядан кейінгі семинардан алынған дағдыларды рефлексиялық есеп жазу кезінде қолданғандығы туралы сауалнама өткізілді.

Нәтижелер. Есеп құрылымының модельдері бойынша мәліметтер семинардың қатысушылардың 43,8% -на әсерін көрсетті, кері байланыс нәтижелері ұқсас сандық мәндерді көрсетті, 56,3% семинардың құрылымды түсінуге әсерімен толық келісетіндігін көрсетті.

ТБС моделіне қатысты бұл динамика семинар қатысушыларының дағдыларын дамытуға әсер етуінің келесі нәтижелерін көрсетті: 62,5% - талдау; 12,5% - бағалау; 43,8% - синтез. Кері байланыс деректері семинардың талдау, бағалау және синтездеуге әсер етуімен қатысушылардың 43,8% -ның толық келісуін көрсетті.

Нәтижелерге сүйенетін болсақ, семинардың келесі рефлексивті жазу дағдыларының дамуына оң әсер етті: белгілі бір құрылым бойынша жұмыс жасау, нәтижелерді талдау және синтездеу, есеп жазу кезінде зейін қою және берілген көлемге сәйкес есеп жазу. Семинардың

¹ Қостанай қаласы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің мұғалімі, биология магистрі, demessenov_b@kst.nis.edu.kz

² Қостанай қаласы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің мұғалімі, zhailganova_b@kst.nis.edu.kz

деректерді бағалау дағдыларына әсері шамалы, өйткені олар қатысушылардың көпшілігінде одан бұрын дамыған.

Қорытынды. Жұмысты орындаудың жалпы мәліметтері мен кері байланыс деректері семинар талаптары қойылған дағдылар бойынша тыңдаушылардың жартысына әсер еткенін көрсетті. Бірақ, аттестациядан кейінгі кері байланыс 80%-а жуық қатысушылардың, рефлексиялық есепті жазған кезінде, семинарда алынған дағдыларды қолданғаны туралы айтты.

Жалпы нәтижелерге өте жақсы деген баға бере алмаймыз, бірақ семинарды уақыты 1 академиялық сағат болғаны туралы ескерсек, семинарды өте тиімді деп санауға болады.

Осы бағыттағы әрі қарайғы зерттеулер мұғалімдердің рефлексиялық жазу дағдыларын тиімді түрде дамытуға, сондай-ақ рефлексиялық есептерді бағалау үшін неғұрлым айқын критерийлер немесе рубрикатор жасауға көмектеседі.

Кілт сөздер: мұғалім, рефлексиялық жазылым дағдылары, рефлексиялық есеп, семинар-практикум.

1. Кіріспе

Сөздіккесүйенсек, рефлексия бұл өзіндік сана, таным, талдау және бағалау әрекеті (Энциклопедия эпистемологии и философии науки. 2009). Педагогикалық тәжірибеде рефлексия ажырамайтын бөлігі болып саналады. “Рефлексивті практик” түсінігін қалыптастырушылары – Джон Дьюи және Дональд Шон, рефлексия даму мен оқудың бастамасының негізі тұжырымында өз идеяларын қалыптастырған (У. Севилла, 2012, 7-бет). Сонымен қатар, Джон Дьюи педагогтарды өз идеяларын тексеріп, теорияларын практикада дәлелдеп, өз тәжірибесі негізінде дербес шешім шығаруға шақырған. Білім беру профессоры Дэвид Боуд айтуынша “... адам бірдеңені бастан кешкенде, ессіз үйренеді, бірақ оған өз эмоциялық ойларын белгілі бір ретке келтіру қиын. Ал өткен оқиғаларды сипаттап қайта ойға алған кезде ол эмоциялық ойларын жүйелеп ретке келтіре алады.” (Д. Боуд, 1985).

Өткен жылдар бойы Қазақстан Республикасының бәлем беру жүйесі бірнеше рет трансформацияларға ұшырады, солай білім беру мазмұнының жаңаруы, педагогикалық қызметкерлерінің аттестациясының түбегейлі өзгерістердің катализаторы болды. «Өзіндік әрекетті кешенді талдап қорыту» оның бір тармағы болып табылады (Правила и условия проведения аттестации педагогов, 2016). Осы өзгерістердің негізі «Назарбаев Зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымы (НЗМ) педагогикалық қызметкерлерінің куәландыру ережелері болып табылады (Правила аттестации педагогических работников, 2016). Ол үш кезеңнен құралған – мектепшілік бағалау, дербес бағалау және қорытынды кезең. Аттестация тәртіптерін мен құралдарын Педагогикалық өлшемдер орталығы (ПӨО) атқарады. Соған байланысты біз ІХ НЗМ ғылыми-тәжірибелік конференциясындағы ПӨО қызметкерлерінің мақаласын қарастырдық. Мақаланың негізгі қорытындысы «мұғалімнің кәсіби шеберлік деңгейін анықтайтын негізгі критерий ретінде, өзіндік тәжірибесін зерттеу қабілетін дамыту» (С. Вильданова СБ, СИ, 2017).

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, біз келесі тармақтарды қорытынды түрінде тұжырымдадық:

- Жүйелік сипаттағы рефлексия қабілеті бар мұғалім кәсіби дамуға бейімді болуы мүмкін;
- Рефлексивті дағдылар дамушы әріптесті сөзсіз өзінің жеке тәжірибесін толыққанды зерттеу қажеттілігіне жетелейд (Action Research және Lesson Study);

Бұл мақалада Блум таксономиясы бойынша талдау, бағалау және синтез дағдыларына қатысты рефлексиялық есепті төрт бағыт бойынша бағалаудың екінші кезеңі талқыланады. Осы есептің формасы Гиббстің рефлексиялық тәжірибе моделіне, яғни толық құрылымдалған талдау, ішінара сәйкес келеді, (Гиббс, 1998). Бірақ НЗМ моделі эмоционалды компонентті баса көрсетпейтіндігінде және бағалау кезеңі талдау кезеңінен кейін жүреді.

Мұғалімнің рефлексиялық дағдыларын дамыту үшін біз кері дизайн форматында салынған семинар-практикум формасын таңдадық (Уиггинс, МакТай, 2007). Рефлексивті есепті тексеру жүйесін түсіну үшін әріптестерге есептердің фрагментін критерийлер бойынша бағалау ұсынылды. Келесі қадам ретінде «оқыту» бөлімі бойынша қысқаша есеп жазу болды, ол бағалау критерийлері шеңберінде жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру мақсатында жоспарланған. Қорытынды кезеңде, берілген критерийлерге сай есепті өзіндік бағалау жұмысы өткізілді.

Мұндай форматтағы және мазмұндағы семинарды өткізудің алғышарты аттестация аясында рефлексиялық есепті сәтті жазуда әріптестерді қолдау болды.

2. Әдістер

Семинар-практикум 2019 жылдың 11 сәуірінде өтті, ұзақтығы 40 минутты құрады, жұмысқа 20 адам қатысты, бірақ олардың тек 16-сына қатысты мәліметтер бар. Семинар тәжірибелік және теориялық бөліктерді қамтыды. Оның негізгі идеялары біздің рефлексиялық есеп жазу тәжірибемізге (кесте 1) негізделген.

Кесте 1. Семинардың негізгі идеялары мен дағдыларға байланысты мәліметтерді жинақтау әдістерінің байланысы

Мәліметтерді жинақтау әдістері	Семинар идеяларына қатысты дағдыларды бақылау			
	Есеп құрылымы	Көлем бойынша шектеулер	Зейін қою	«Талдау, бағалау, синтез» моделі
Бастапқы бақылау				<i>түсіну, қолдану</i>
Есеп үлгісін талдау және бағалауға бағытталған тапсырмалар	<i>талдау, бағалау, синтез</i>		<i>талдау, бағалау, синтез</i>	<i>талдау, бағалау, синтез</i>
Жазбаша тапсырма	<i>қолдану</i>	<i>қолдану</i>	<i>қолдану, синтез</i>	<i>қолдану, синтез</i>
Жазбаша тапсырманы өзіндік бағалау	<i>талдау, бағалау, синтез</i>	<i>талдау, бағалау, синтез</i>	<i>талдау, бағалау, синтез</i>	<i>талдау, бағалау, синтез</i>
Сауалнама	<i>түсіну, қолдану</i>	<i>түсіну, қолдану</i>	<i>түсіну, қолдану</i>	<i>түсіну, қолдану</i>

Теориялық бөлімнің негізгі мақсаты–рефлексиялық есепті бағалау критерийлерінде берілген терминдер мен ұғымдарды үндестіру болды:

1. Есептің көлемі мен ұсынылатын құрылымының;
2. Есеп жазу кезінде негізгі идеяларға назар аудару;
3. «Талдау», «бағалау» және «синтез» терминдерінің түсінігі;

Бірінші мәселе бойынша біз рефлексиялық есеп құрылымының екі моделін ұсындық, олар алдыңғы тәжірибемізде сәтті болды. Келесі, «талдау» және «бағалау» терминдерінің көптеген анықтамалары бар және оларды әр адам өзінше түсінетін болғандықтан, біз рефлексиялық есеп жазу контекстіне қолайлы анықтаманы ұсындық. Мерриам—Уэбстер сөздігіне сәйкес «Талдау дегеніміз - күрделі нәрсенің табиғатын түсіну немесе оның маңызды белгілерін анықтау үшін егжей-тегжейлі зерттеу»; «Бағалау дегеніміз - бір нәрсе туралы шешім қабылдау әрекеті немесе мысалы» (Dictionary by Merriam-Webster).

Есептің сипаттамалық сипатына жол бермеу үшін, әріптестерге көмек ретінде, біз «талдау», «бағалау» және «синтез» бағалау критерийлеріне сәйкес келетін визуалды модель ұсындық (бұдан әрі ТБС моделі).

Семинардың тәжірибелік бөлімі, Блум таксономиясына сәйкес жоспарланып, үш кезеңнен тұрды:

1. Рефлексивті есеп беруді бағалау жүйесін түсіну;
2. Рефлексиялық есеп жазу кезінде критерийлерді қолдану;
3. Жазылған рефлексиялық есепті берілген критерийлерге сәйкестігіне талдау және бағалау.

Семинардың практикалық бөлімінде мұғалімдер контекст бойынша сапалы және сандық мәліметтер жинау құралы болған буклеттерде жұмыс жасады (1-кесте). Жауаптардың объективтілігін арттыру үшін буклеттерде жеке деректерді көрсету қажеттілігі болмады.

Бастапқы бақылаудың мақсаты – «талдау», «бағалау» және «синтез» ұғымдары туралы әріптестердің түсініктерін анықтау. Аралық бақылау мақсаты – есептің құрылымын анықтау критерийлерін қолдануға арналған. Қорытынды бақылауда қатысушылар үшін көптеген аспектілерді көру мүмкіндігі үшін, шартты түрде «Колобок» деп аталған сабақ үзіндісін талдау және бағалау кірді.

Қатысушылардың рефлексиялық есеп жазу кезінде семинардың идеяларын қолдануға деген ішкі сенімдері сауалнама арқылы анықталды. Онда келісілген дәрежесі бар пікірлер берілді.

Сыртқы бағалау нәтижелері бойынша есептердің сәтті болғаны туралы мәліметтер алынды, сонымен бірге семинарды өткізу кезінде семинар идеяларының қолданылуын анықтау үшін қатысушылармен сауалнама жүргізілді.

3. Нәтижелер

Қатысушылардың жұмысын талдау барысында талаптарға ішінара немесе толық сәйкес емес жауаптар анықталды, олардың нәтижелері дұрыс емес жауаптар ретінде белгіленді. Бастапқы бақылаудан бастап бүкіл семинар бойынша толық жауап берген тыңдаушылардың жұмыстары семинардың айтарлықтай әсерінсіз толық қалыптасқан дағдылар ретінде анықталды. Жоғарыда келтірілген мәліметтер бөлек қарастырылды, бірақ жалпы пайыздық құрамда ескерілді. Екі немесе одан да көп тапсырмалардан алынған мәліметтер орташа арифметикалық сан ретінде беріледі

Рефлексиялық есеп құрылымының модельдерінің әсері туралы қатысушылардың 43,8%-на семинардың әсерін көрсетті, кері байланыс нәтижелері ұқсас сандық мәндерді көрсетті. 56,3% қатысушы семинардың құрылымды түсінуге әсер еткенімен толық келісетіндігін көрсетті. Кейінгі сауалнамада қатысушылардың 88,9%-ы бұл идеяны аттестациялау шеңберінде рефлексиялық есеп жазу кезінде қолданғанын мәлімдеді.

Берілген көлемге сәйкес есеп жазу дағдысының даму динамикасын талдау қиын, өйткені бұл жағдайда орындалмаған бірнеше жазбаша тапсырмалар бар. Осыған байланысты, берілген көлемге толық сәйкестік семинардың әсерінсіз қалыптасу ретінде түсіндірілді. Ішінара сәйкестік және осы параметр бойынша адекватты өзін-өзі бағалау семинардың әсерінен дағдыларды дамыту ретінде қарастырылды. Деректер қатысушылардың 53% -ында семинардың осы дағдыларды дамытуға әсерін көрсетеді (бірінші тапсырма - 41,3%, екінші тапсырма - 68%). Кері байланыс қатысушылардың 56,3%-ның толық келіскендігін көрсетті. Кейінгі сауалнамаға қатысушылардың 88,9%-ы семинардың идеясын есеп жазуда қолданғанын хабарлады.

Зейін қою нәтижелері келесідей: бірінші тапсырма 35,2% орындалды, екінші тапсырма 64%, үшіншісі орта есеппен 60%. Кері байланыс шеңберінде қатысушылардың 50%-ы семинардың есеп жазудағы фокустың рөлін түсінуге әсері туралы мәлімдемемен толығымен келіскен. Кейін жүргізілген сауалнамада 77,8% семинардың осы идеясын қолданғанын хабарлады.

ТБС моделіне қатысты бұл динамика семинар қатысушыларының дағдыларын дамытуға әсер етуінің келесі нәтижелерін көрсетті: 62,5% - талдау; 12,5% - бағалау; 43,8% - синтез. Кері байланыс деректері семинардың талдау, бағалау және синтездің түсінігіне әсер етуімен қатысушылардың 43,8%-ның толық келісімін көрсетті. Семинардың бағалау бөліміне әсерінің аздығына назар аудару керек, өйткені осы дағды үшін ең жоғары балл жинаған қатысушылардың мәліметтері семинардың әсерінсіз қалыптасты деп түсіндірілді. Кейінгі сауалнамаға қатысушылардың 77,8% -ы рефлексиялық есептер жазу кезінде ТБС моделін қолданғанын көрсетті.

Қатысушылардың жұмыс нәтижелері туралы жалпыланған мәліметтер (2-кесте) және олардың кері байланыстары ұқсас нәтиже көрсетті. Дұрыс орындалған тапсырмалардың пайызы олардың идеяларын түсінуіне семинардың әсерімен қатысушылардың толық келісуіне жақын, толық келісім мен ішінара келісім семинардың идеяларын рефлексиялық есеп жазған кезде қолданған қатысушылардың пайызына жақын.

Кесте 2. Қатысушылардың семинардың негізгі идеяларын түсінуі және қолдануы туралы жинақталған мәліметтер.

Семинар идеялары	Тапсырмаларды орындау сапасы (%)	Түсіністікпен келісім дәрежесі (%)		Есеп жазу кезінде қолдану (%)
		толық	+жартылай	
Есеп құрылымы	57,6	56,3	81,3 (25)	88,9
Көлем бойынша шектеулер	45,8	56,3	93,8 (37,5)	88,9
Зейін қою	51,7	50	93,8 (43,8)	77,8
«Талдау, бағалау, синтез» моделі	70,8	43,8	87,5 (43,8)	77,8

4. Талқылау

Нәтижелер семинардың рефлексиялық жазу дағдыларын дамытуға оң әсерін көрсетеді: белгілі бір құрылым бойынша жұмыс жасау, нәтижелерді талдау, бағалау және синтездеу, есеп жазу кезінде зейін қою және көлемнің берілген талаптарға сәйкес келуі. Кейінгі сауалнама кейбір қатысушылардың семинарда ұсынылған әдістер мен идеяларды қолданғанын көрсетті, бұл жалпы тиімділік туралы айтады.

Ішінара және толығымен аяқталмаған тапсырмалармен жұмыс орташа 34,4% құрайды, бұл семинарға бөлінген уақыттың жеткіліксіздігін көрсетеді, бұл қатысушылардың кері байланыстағы ұсыныстарымен расталады. Осыған байланысты болашақта осы семинарға бөлінетін уақытты кеңейту жоспарланып отыр.

Осы жұмыста қолданылатын тиімділікті қадағалайтын семинарлар моделі өзін әртүрлі әдістермен мәліметтер алу әдісі ретінде және жасалған жұмыстың объективті бағасын алу мүмкіндігі ретінде көрсетті.

Жалпы, рефлексиялық жазу дағдыларын дамыту - ұзақ процесс. Бір семинар барысында дағдыларды қалыптастыру туралы айту қиын. Алайда, бұл есеп құрылымы, есептерді бағалау жүйесі және негізгі терминдерді анықтау туралы түсінікті дамыту үшін жеткілікті. Сонымен қатар, ТБС визуалды моделі терминдердің нақты анықтамасын ұстануға мүмкіндік бергенін айта кеткен жөн. Бұл, өз кезегінде, рефлексиялық есеп жазуды неғұрлым түсінікті етеді, өйткені бұл анықтама шеңберінде жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

5. Қорытынды

Семинарға қатысушылар құрылымдалған мәтінмен жұмыста, құрылымдалған мәтінге қарағанда 20% жақсы нәтиже көрсетті. Қатысушылардың жартысы жұмыс барысында да, кері байланыста да семинардың әсерін көрсетті. 90 пайызға жуық қатысушылар тікелей рефлексиялық есеп жазу кезінде семинар тұжырымдамасын қолданды. Мәліметтерге сүйене отырып, осы блоктың жұмысы қатысушылардың жартысына әсер етті деп айтуға болады. Осыған байланысты біз қолданған рефлексиялық есеп құрылымының модельдерін қолдануға ұсына аламыз.

Семинар қатысушылардың 44%-на рефлексиялық есеп бөлімдерінің көлемін бақылау шеберлігіне әсер етті. Өзіндік бағалау кезінде қатысушылардың 75%-ы өз есептерінің көлемін дұрыс бағалады. Бұл дағдыларды дамыту үшін тәжірибелік жұмыстар көлемін көбейту қажет.

Семинар рефлексивті есеп берудегі талдау дағдысына үлкен әсер тигізді (қатысушылардың 67%), бағалау шеберлігіне минималды әсер етті, ал синтез шеберлігіне қалыпты әсер етті (қатысушылардың үштен бірі). Осыған байланысты біз қолданған анализ моделін қолдануға ұсына аламыз.

Мұғалімдермен сұхбаттасу, статистикалық әдістер арқылы деректерді талдау және мәліметтер жинау әдістерін жетілдіру жоспарлануда. Осы бағыттағы әрі қарайғы зерттеулер мұғалімдердің рефлексиялық жазу дағдыларын тиімді түрде дамытуға, сондай-ақ рефлексиялық есептерді бағалау үшін сындарлы дескрипторларды немесе рубрикаларды дамытуға көмектеседі.

6. Дереккөздер:

Энциклопедия эпистемологии и философии науки. (2009) М.: «Канон+», РООИ «Реабилитация». И.Т. Касавин.

Reflective Pedagogy: Making Meaning in Experiential-based Learning to Live Together. Wilson Sevilla Chua, Ph.D (2012). Far Eastern University, Philippines <https://pdfs.semanticscholar.org/b408/6b45a9d9e76a11efaad508b2caaa37ad1d49.pdf> (пайдалану күні: 06.05.2019)

Boud, David; Keogh, Rosemary; Walker, David (1985). Reflection, turning experience into learning. London; New York: Kogan Page; Nichols. p. 19. ISBN 978-0893972028. OCLC 11030218.

ОБ УТВЕРЖДЕНИИ ПРАВИЛ И УСЛОВИЙ ПРОВЕДЕНИЯ АТТЕСТАЦИИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ РАБОТНИКОВ И ПРИРАВНЕННЫХ К НИМ ЛИЦ, ЗАНИМАЮЩИХ ДОЛЖНОСТИ В ОРГАНИЗАЦИЯХ ОБРАЗОВАНИЯ, РЕАЛИЗУЮЩИХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ УЧЕБНЫЕ ПРОГРАММЫ ДОШКОЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ И ОБУЧЕНИЯ, НАЧАЛЬНОГО, ОСНОВНОГО СРЕДНЕГО И ОБЩЕГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ, ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ПРОГРАММЫ ТЕХНИЧЕСКОГО И ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО, ПОСЛЕСРЕДНЕГО, ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И СПЕЦИАЛЬНЫЕ УЧЕБНЫЕ ПРОГРАММЫ, И ИНЫХ ГРАЖДАНСКИХ СЛУЖАЩИХ В ОБЛАСТИ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ (2016) <http://egov.kz/cms/ru/law/list/V1600013317> (пайдалану күні: 08.05.2019)

Правила аттестации педагогических работников и приравненных к ним лиц в филиалах автономной организации образования «Назарбаев Интеллектуальные школы» от 14 июля 2016 года, протокол №33, с изменениями от 8 ноября 2018 года, протокол №60

Gibbs, Graham (1988). Learning by doing: a guide to teaching and learning methods. London: Further Education Unit. ISBN 978-1853380716. OCLC 19809667. Retrieved 10 November 2011.

Вильданова С.А., Булебаев С.Ж., Исатаева А.Г. Влияние оценивания деятельности на профессиональное развитие учителя // IX Международная научно-практическая конференция «Ценности, благополучие и инновации для будущего образования». // Сб. науч. докл. Междунар. науч.-практ. конф. (г. Астана, 26-27 октября 2017 г.) – Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2017. – С. 47-52.

Wiggins, Grant, & McTighe, Jay (2005). Understanding by Design. Upper Saddle River, NJ: Pearson Education Inc.

Dictionary by Merriam-Webster: America's most-trusted online dictionary. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/analysis> (пайдалану күні: 20.05.2019)

Педагогикалық Университеттер Студенттерінің Тәжірибесін Ұйымдастырудың Пирамидалық Моделі

Б.М. ДЕМЕСЕНОВ¹ - Н.К. ТАКЕНОВА² - Г.А. ТАСАНОВА³
Н.К. ЖАНГАБЫЛОВ⁴

Түйіндеме

Кіріспе. Қазіргі уақытта Қазақстанның педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттері өткізетін педагогикалық және өндірістік тәжірибелерде нақты модель жоқ. Сондай-ақ, сабақтарда топтық оқытуды қолдану мұғалімдер арасында әлі де сирек кездеседі. Мектептегі практика кезінде студенттер уақыттың бір бөлігін пассивті рөлде өткізеді және бір аптадан кейін олар белсенді рөлге көшеді. Бұл көптеген қиындықтарды тудырады, өйткені сабақ үшін жауапкершілікті мұғалімнен машықтанушыға ауыстыру тепе-теңдікте болмаған. Авторлар бұл мәселені топтық оқытудың пирамидалық моделін қолдану арқылы шешуді ұсынады. Модельдің өзі М.Байтон мен М.Симон сипаттаған командалық оқыту жіктемесі, сондай-ақ Б.Робинсон мен Р.Шейбл әдістері негізінде синтезделеді.

Модель топтық оқыту түрлерінің дәйекті өзгеруімен сипатталады. Машықтанушының пассивті рөлінен мұғалімнің үлкен жауапкершілігіне дейін, топтық жұмыс және одан әрі мұғалімнің жауапкершілік аймағының машықтанушының пайдасына төмендеуі. Машықтанушының осы модель арқылы білім беру үдерісіне біртіндеп енуі, оларды Қазақстан Республикасындағы білім беру мазмұнының жаңарту ерекшеліктеріне дайындауы керек.

Әдістеме. Мектепте өндірістік практикада жүрген машықтанушылар арасында сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға Қостанай мемлекеттік педагогикалық университетінің 58 студенті қатысты. Сауалнамада жүргізілген бағыттар: университеттің машықтануды ұйымдастыру деңгейі; қабылдаушы мектептің машықтануды ұйымдастыру деңгейі; машықтану кезінде топтық оқытуды қолдану; респонденттердің жоспарлау, оқыту және бағалау кезеңдерін түсінуі.

Модель Қостанай қаласындағы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің базасында машықтану сабақтарының кезінде сыналды. Машықтану барысында студенттерге үнемі бақылау және ұжым арасында пікірталас, оймен бөлісу болды.

Қорытынды. Сауалнама барысында респонденттердің 80% -дан астамы топтық оқытуға қатыспайтындығы белгілі болды. Сондай-ақ, машықтанушылардың жартысына жуығы өндірістік машықтануды өткізудің нақты жоспары жоқ және олар критериялды бағалау моделін жеткілікті деңгейде түсінбейтіні анықталды. Респонденттердің шамамен 40% -ы оқытушы-тәлімгерімен өткізген сабағын талқыламайтыны анықталды. Осыған сүйене отырып, машықтанудағы студенттердің жартысынан көбі тәжірибелі оқытушы-тәлімгердің көмегіне мұқтаж деген қорытынды жасауға болады.

Апробация нәтижесінде студенттер машықтану модель үлгісінің тепе-теңдігіне қанағаттанғандықтарын білдірді. Жауапкершіліктің мұғалімнен машықтанушыға біртіндеп ауысуы оқу материалының сапасын жоғалтпауына көмектесті. Жоспарлаудың,

¹ Қостанай қаласы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің мұғалімі, биология магистрі, demessenov_b@kst.nis.edu.kz

² Қостанай ауданының әкімдігінің «Тобыл қаласының мектеп-гимназиясы» мемлекеттік мекемесі, биология бакалавры, nuka3103@mail.ru

³ Рудный қаласы әкімдігінің «№18-ші мектеп», коммуналдық мемлекеттік мекемесінің мұғалімі, биология бакалавры, tasanova-g@mail.ru

⁴ Қостанай қаласы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің мұғалімі, жаратылыстану ғылымдары магистрі, zhangabylov_n@kst.nis.edu.kz

оқытудың және бағалаудың әртүрлі аспектілеріне үнемі назар аудару оқыту дағдыларын тиімді дамытуға көмектесті.

Қорытынды. Сауалнама мәліметтеріне сүйене отырып, мектептердегі машықтануды ұйымдастыру әлі де жетілдіруді қажет етеді деп айта аламыз. Осыған сүйене отырып, ұсынылған модель қабылдаушы мектеп мұғалімдеріне студенттер машықтануын тиімді ұйымдастыруға көмектесуге тиісті болады. Кері дизайн әдісі болашақ мұғалімдерге жаңартылған оқу бағдарламасына сәтті енуге мүмкіндік беруі керек. Әрі қарайғы зерттеулер бізге мұғалімдік дағдылардың қалыптастыру тиімділігінің деңгейін білуге және де Назарбаев Зияткерлік мектептерінен Қазақстан Республикасының білім беру жүйесіне тәжірибе бөлісу мақсатымен модельді жақсартуға көмектеседі.

Кілт сөздер: Білім Беру Мазмұнының Жаңартылуы, Педагогикалық Машықтану, Топтық Оқыту, Кері Дизайн Әдісі, Бағалау Критерийлері, Дескрипторлар.

1. Кіріспе

Қазақстан Республикасындағы білім беру мазмұнының жаңартылуы оқушыларды, олардың ата-аналарын да, сондай-ақ мектеп мұғалімдеріне, жоғары оқу орындарының студенттерін және олардың оқытушыларын да, қазақстандық қоғамның барлық дерлік қабаттарын қамтыды. Педагогикалық жоғары оқу орындарының білім беру бағдарламасы мектеп бағдарламасынан артта қалған проблемасына тап болды, бұл жаңа реформалар мен силлабустардың мазмұнындарының жаңартуына әкеледі. Алайда мұғалімдерді даярлау дегеніміз – бұл тек білімді жеткізіп беру ғана емес, сонымен қатар жоспарлау және оқыту, оқу жетістіктерін бағалау, білімді жүйелі түрде жаңарту сияқты дағдыларды дамыту. Дағдылар практикада үнемі қайталау, біртіндеп әдістерді күрделену және жетілдірілу арқылы дамиды.. Жыл сайын педагогикалық университеттердің 3-4 курс студенттері мектептерде практикалық тағылымдамадан өтеді, бұл қазіргі заманғы талаптарды ескере отырып, дағдылардың дәйекті дамуын ескеретін біртұтас тәжірибе моделін жоспарлауға мүмкіндік береді. Бұл мақалада авторлар өздерінің тәжірибелеріне негізделе отырып «командалық оқыту» немесе «team teaching» моделіне негізделе отырып жауапкершілікті мұғалімнен тәжірибеден өтушіге біртіндеп ауыстыруды, «кері дизайн» әдісін қолдану арқылы сабақ жоспарлауға арналған практикалық ұсынымдарды сипаттайды.

«Командалық оқыту» ұғымының алғашқы анықтамаларының бірін Куинн мен Кантер берген (С. Куинн, С. Картер, 1984). Олар командалық оқытуды «аудитория үшін презентация жасайтын екі білікті нұсқаушының арасындағы ұжымдық жұмыс» деп анықтайды.

Командалық оқытуды алты тәсілмен жүзеге асыруға болады, осының бірінші классификациясын Маруни ұсынған (Маруни, 1995), Робинсон және Шейбл (Робинсон, Шейбл, 1995). Олар командалық оқытудың негізгі алты моделін анықтады.

Ұжымдағы қазіргі заманғы оқыту әдістерінің жан-жақты талқылама сипаттамаларын Бельгиядан келген зерттеушілер М.Байтон мен М.Саймонс ұсынған (М.Байтон, М.Саймонс, 2016). Олар мұғалімдерді ұжымдағы қарым-қатынас деңгейлеріне сәйкес оқыту модельдерін ажыратуды ұсынды және оларға нақты түсініктемелер берді. Олардың зерттеуі командалық оқыту бойынша екі бірлескен оқыту серіктестерінің тең мәртебеге ие екі моделіне бағытталған: дәйекті оқыту және параллельді оқыту. Дәйекті оқытуда мұғалімдер оқыту мазмұнын және оқыту әрекеттерін бөледі. Алайда әр мұғалім сабақтың белгілі бір кезеңіне жауапкершілікті алады (Карпентер, Кроуфорд, Уолден 2007; Дюган және Леттерман 2008). Параллельді оқыту кезінде мұғалімдер сыныпты кіші топтарға бөледі және әр мұғалім өзінің тобына бірдей материалды беріп, бірдей оқу мазмұнын нұсқау етіп қолданады. (Кук және Френд 1995). Оқытуды әдетте екі мұғалім де жоспарлайды (Кук және Френд 1995), және олар топтар арасында ауыса алады. (Таусанд, Вилла және Невин 2006).

Командалық оқытудың нақты түрлері 1-кестеде келтірілген, ол М.Байтон мен М.Саймонстың мақаласынан алынған, бірақ біз Робинсон мен Шейбл жұмысынан дифференциалды оқыту моделін қостық.

Кесте 1. Робинсон мен Шейблдің (Робинсон, Шейбл, 1995, 2-бет) дифференциалды моделімен қосы отырып Байтон және Саймонс (М.Байтон, М.Саймонс, 2016, 2-бет) бойынша командалық оқытудың түрлері

Модель	Бірінші серіктестің рөлі	Екінші серіктестің рөлі
(1) Бақылаушылық модель	Мұғалімнің толық жауапкершілігі	Бақылаушы
(2) Коучинг-модель (тренерлік)	Мұғалімнің толық жауапкершілігі	Коуч (тренер)
(3) Ассистенттік модель	Мұғалімнің жетекші рөлі	Көмекші (мысалы, мұғалімнің нұсқауы бойынша оқушыларға көмек беру)
(4) Серіктестік (партнерлік) модель	Оқытудағы мәртебе мен жауапкершілік тең, бірақ жоспарлауда серіктестердің біріне үлкен жауапкершілік жүктеледі.	
(a) Параллельді оқыту	(a) Сынып топтарға бөлінеді (дифференциациямен немесе дифференциациясыз). Әр мұғалім бірдей материалды өзінің тобына оқытады. Мұғалімдер әр түрлі жоба жұмыстары бойынша топты оқытады.	
(b) Дәйекті оқыту	(b) Сабақтың мазмұны немесе сабақтағы іс-әрекет (активити) серіктестер арасында бөлінеді. Әр мұғалім сабақтың әр түрлі кезеңдеріне жауап береді	
(c) Станция бойынша оқыту	(c) Сынып топшаларға бөлінеді, мұғалімдер арасында материал немесе сабақ әрекеттері бөлінеді. Әр мұғалім өз станциясында әртүрлі материалдарды оқытады, топтар станцияларда кездесуі мүмкін.	
(5) Командалық модель	Сабақты жоспарлау, өткізу және бағалау бойынша толықтай байланыс. Серіктестік модель түрлері арқылы жүзеге асырылады	

Оқыту дағдыларын тиімді дамыту үшін педагогикалық машықтанушыға кері жобалау әдісін ұсынамыз. Бұл әдіс - бұл Батыс елдерінде кеңінен таралған оқу бағдарламалары мен сабақ жоспарларын құрудың жаңа тәсілдерінің бірі, оны жасаушылар Грант Уиггинс және Джей Мак-Тай (Г. Уиггинс, Дж. Мак-Тай, 2005).

Кері дизайн әдісі осындай кезеңдерді құрайды:

1. Күтілетін нәтижелерді анықтау.
2. Бақылаудың қолайлы түрлерін таңдау, білімді бағалаудың «дәлелі».
3. Оқу бағдарламасын құру.

Қазіргі уақытта сіз осы әдістің вариацияларын табуға болады. 2-ші кестеде көрсетілген кеңейтілген нұсқаны пайдалануды ұсынамыз (Blended Training – Ideas), өйткені бұл модель білім беру жүйесінің реформаларына, атап айтқанда, оқу мақсаттарына, критерийлер мен тапсырмаларға арналған дескрипторларға өте сәйкес келеді.

Кесте 2. Сабақты жоспарлаудың кері дизайн үрдісі.

Кезең	Ұсынылатын әрекет
1. Оқытудың көрсеткіші	Оқу мақсатын талдай отырып, оны бағалау критерийлеріне бөлуге болады
2. Бағалау	Ұсынылған бағалау критерийлеріне байланысты тапсырмалар құрылады, тапсырмаларға сәйкес дескрипторлар жасалады.
3. Сабақтағы іс-әрекет	Оқушылардың бағаланатын тапсырмаға жауап беруге негізделген сабақтағы іс-әрекет жоспарланады.
4. Сабақтың мазмұны	Сабақтағы түрлі іс-әрекеттер бойынша материалдың жинақталуы.

Білім беру сапасын қамтамасыз ету жөніндегі тәуелсіз агенттіктің рейтингісіне сәйкес, Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті (ҚМПУ) Қазақстан Республикасының педагогикалық университеттері арасында екінші орында тұр (Национальный рейтинг лучших педагогических вузов Казахстана, 2018). Университеттің үздік студенттері жыл сайын Қостанай қаласындағы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінде (НЗМ) педагогикалық машықтанудан өтеді. Бұл қарым-қатынас төртінші жыл қатарынан жалғасып келеді, ол осы мектептің мұғалімдеріне заманауи білім беру технологияларын қолдану арқылы жүзеге асырылатын тәжірибенің ең тиімді моделін жасауға мүмкіндік берді. Машықтанушылардың қиындықтарын анықтау мақсатында

біз 2019 жылдың 16 мен 19 қаңтары аралығында біздің облыстың, тіпті республиканың әр түрлі мектептерінде тәжірибеден өтетін ҚМПУ 3-4 курс студенттерінің қатысуымен сауалнама жүргіздік. Сауалнамаға 58 адам қатысты.

2. Әдістеме

Педагогикалық университет машықтанушы студенттерінің өндірістік тәжірибеге дайындық деңгейін анықтау үшін сауалнама жүргізді.

Сандық деректерді біз бес негізгі блоктан тұратын «Google формы» онлайн-платформасында жасалған сауалнама барысында алдық. Негізгі бөлімдердің ішінде:

1. ҚМПУ тәжірибесін ұйымдастыруды бағалау;
2. Қабылдаушы мектептің педагогикалық машықтануды ұйымдастыруын бағалау;
3. Командалық оқыту модельдерімен танысу деңгейін анықтау;
4. Өзін-өзі жоспарлауға, оқытуға және бағалауға деген сенімділікті анықтау;
5. Жаңартылған мазмұндық бағдарламалармен жұмыс істеуге дайын болу. Сауалнама барысында сапалы мәліметтер де алынды, және олар машықтану кезіндегі қиындықтарды анықтауға бағытталған.

Әдебиеттерге, қолда бар тәжірибеге және сауалнама барысында алынған мәліметтерге сүйене отырып, біз оқыту дағдыларын тиімді дамытуға бағытталған машықтану моделін жасадық. Сонымен, Маруни, Робинсон, Шейбл (1995) классификация бойынша командалық оқыту модельдеріне және Байтон мен Симонс (2016) бойынша жіктеуге сүйене отырып, біз машықтану құрылымының өзіндік пирамидалық моделін жауапкершіліктің мұғалімнен пассивті рөлді сомдайтын машықтанушыға біртіндеп өтіп, топтық жұмысқа өтетін моделді синтездедік, және одан әрі мұғалімнің машықтанушы пайдасына жауапкершіліктің төмендеуін қарастырдық (диаграмма 1). Модельді қарастыра отырып, бақылаушы және ассистенттік модельге 15-20%, серіктестік пен топтық модельге 40-50%, коучинг пен бақылаушы модельге 30-40% жоспарлауды ұсынамыз. Машықтанушының біртіндеп оқу үдерісіне енуі мұғалімдіктің дағдылардың тиімді дамуын қамтиды.

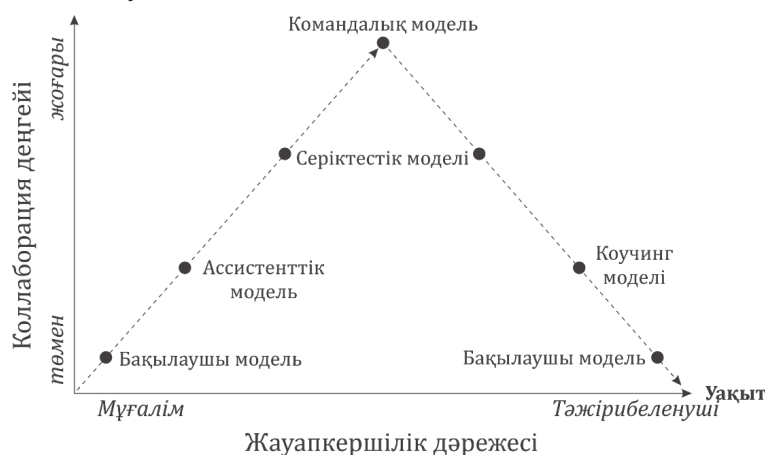

Диаграмма 1. Жауапкершілікті мұғалімнен тәжірибеленушіге ауыстыра отырып, командалық оқытудың пирамидалық моделі.

Аталған модель Қостанай қаласындағы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінде (НЗМ) өндірістік тәжірибе барысында апробациялаудан өтті. Машықтану кезеңінде машықтанушылармен жүргізілген талқылау және тұрақты түрде бақылау жұмысы өткізілді, нәтижесінде бұл модельдің тиімділігі жөніндегі сапалы мәліметті алуды қамтамасыз етті.

3. Результаты

Өндірістік машықтану барысында модельді апробациялау кезеңінде келесі бақылаулар анықталды және келесі ұсыныстар ұсынылды:

1. Бақылаушы модельдің тиімділігі арта түседі, егер бақылаушы назарын бөлек аспектілерге екіпін жасалып көрсетілсе, мысалы, жоспарды жүзеге асырғанда, бөлек сабақтарда оқыту және бағалауда.

2. Ассистенттік модель ассистент және мұғалім рөлдері нақты анықталған жағдайда ғана тиімді бола алады. Мысалы, сабақтың әр кезеңінде рөлдерді үлестіру. Сонымен қатар, ассистент оқушылардың бөлек топтарына назарын кезекпе-кезек салатын болса, дифференциацияны жүзеге асыру мүмкін болады.

3. Серіктестік модельде әр сабақта әр түрді жекелей қолдану тиімді. Алдын-ала жоспарға сәйкес міндеттерді бөліп алу. Машықтану жоспарының бірінші жартысында жоспарды мұғалім, ал екінші жартысында – машықтанушы құрастырады.

4. Командалық модель басқалармен салыстырғанда машықтану барысында уақыт көлемін ең көп қажет ететін модель болуы тиіс. Осы кезеңде ең маңыздысы – дидактикалық материал мен бірлесе және тең құқылы құрастырылған сабақ жоспары.

5. Коучингтік модель сабақты жоспарлау кезеңінде мұғалім қолдау көрсетсе және машықтанушылар сабақ өткізген соң талқылау барысында жасалған оның ұсыныстары негізінде ғана тиімді. Маңыздысы – сендвич моделі бойынша конструктивті сын берілуі қажет.

Сауалнама нәтижелері:

1. Блок - ҚМПУ-да практиканы ұйымдастыру.

Біз тәжірибенің ұйымдастырылуын жоғары деп бағалаймыз, өйткені 58 респонденттің тек 2 адамға нұсқама берілмегендігін ескере отырып, респонденттердің 65,5% тәжірибе соңында ұсынылуы керек дәлелдер тізімін нақты білді.

2. Блок - қабылдаушы мектептің машықтануды ұйымдастыруы.

Іс жүзінде барлық қабылдаушы мектептер тыңдаушыларға нұсқаулық берді, тек 2 адам нақты нұсқаулар мен ережелер алмағандықтарын айтты. Алайда студенттердің 53,4% -ы ғана мұғаліммен бірге жасалынған машықтанудың нақты жоспары бар екенін растады, бұл қабылдаушы мектепке практика моделін ұсынудың нақты қажеттілігі бар екенін көрсетеді. Мұғалім мен машықтанушы арасында тәжірибе алмасу өте маңызды, бірақ 22 респондент (37,9%) мұғаліммен болған сабақты талқыламаған деп жауап берді.

3. Блок - командалық оқыту модельдері.

Машықтанушылардың жартысынан көбі (58,6%) командалық оқыту тұжырымдамасымен ішінара таныс, тек 7 адам (12,1%) 4 модельден көп біледі және 17 респондент (29,3%) бұл туралы білмейді. Қызықты ақпарат, 11 респондент (19%) бірлескен сабақ жоспарлағанын айтты, бірақ оның 7-уі ғана командалық оқытудың 4-тен астам моделін білген. Респонденттердің көпшілігі (81%) пән мұғалімімен бірлескен сабақ жоспарламағандарын айтты. Бұл нәтижелер машықтанушылардың топтық жұмыспен аз қамтылуын көрсетеді, біз оны белгілі бір құрылым, жоспар немесе тәжірибе моделі құру ұсыныстары қажет деп түсінеміз.

4. Блок - өзін-өзі жоспарлау, оқыту және бағалау.

Блок нәтижелері 2-диаграммада көрсетілген, жалпы мәліметтер өте жағымды, респонденттердің көпшілігі өздігінен сабақ жоспарлап, өткізе алатындығына, сонымен қатар оқушылардың үлгерімін бағалай алатындығына сенімді. Алайда респонденттердің тек жартысы (55,2%) бағалауды сындарлы ұсыныстар ретінде түсінеді, ал қалған бөлігі - бұл бес балдық шкала бойынша баға ретінде қарастырады.

Диаграмма 2. Машықтанушылардың өзін-өзі жоспарлауға, оқытуға, бағалауға сенімділігі.

5. Блок - жаңартылған мазмұндық бағдарламалармен жұмыс істеуге дайын болу.

Бұл блок өте өзекті, өйткені студенттердің білім берудегі реформа туралы түсінігін және олардың өзгерістермен жұмыс істеуге дайындығын бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен, бағалау критерийлері мен дескрипторларын дұрыс құрастыру мүмкіндігі туралы сұрағымызға респонденттердің 70% жуығы өзін 5-тен 4-5 ұпаймен бағалады, дегенмен, тек 55,2%-йы мұғалімнің критерийлер мен дескрипторларға қатысты оқушыға сындарлы ұсыныстар берген белгісінен бағалау полярлығының өзгеруін терең түсінеді. Жалпы алғанда, тыңдаушылардың 84,5% жаңартылған білім беру мазмұнындағы сыныптарда жұмыс істеуді жоспарлап отырғандықтарын айтты.

4. Талқылау

Апробация нәтижесі бойынша машықтанушы студенттер теңдестірілген тәжірибе моделіне қанағаттанушылықтарын білдірді. Жауапкершіліктің мұғалімнен машықтанушыға біртіндеп ауысуы оқытылатын материалдың сапасын жоғалтпауға мүмкіндік берді. Жоспарлау, оқыту және бағалаудың әртүрлі аспектілеріне біртіндеп назар аудару оқыту дағдыларын тиімді дамытуға көмектесті. Әлсіз жағы ретінде оқытушы-машықтанушы қатынастарының жеке сипаттамалары болуы мүмкін, дегенмен бұл жауапкершілікті бөлу ережелерін енгізумен реттеу мүмкін.

Сауалнама барысында машықтанушылардың жартысы өздерінің өндірістік тәжірибесінің нақты жоспары жоқ екені анықталды. Сауалнамадан өткен 40% жуығы мұғалім-тәлімгермен өткізген сабағын талқыламайтындығы анықталды. Ал сауалнамадан өткен 80% астамы командалық оқытуға тартылмағандығын көрсетті. Осының нәтижесінде, машықтануға келген студенттердің жартысынан көбі тәжірибелі мұғалімнің көмегіне мұқтаж екендігін дәлелдейді.

Дегенмен машықтанушылардың көбісі өздерінің бағалау, оқыту және жоспарлау дағдыларына өте жоғары баға берді. Машықтанушыларға қойылған қосымша терең мағыналы сұрақтар бағалау кезеңін толық түсінбегендігін көрсетті. Жауаптарға сәйкес, сауалнамадан өткендердің жартысы, сыныптағы бағалауды дәстүрлі білім беру жүйесінің бес баллдық шкаласына сәйкестендіре түсінеді. Бірақ білім беру мазмұнының жаңаруы критериялық бағалау моделін енгізуде. Бұл машықтанушылардың көбі мұғалім-тәлімгер көмегін қажет ететінін дәлелдейді.

Машықтанушылармен жасалған төрт жылдық тәжірибені негізге алатын болсақ, тәжірибе барысында олардың дағдылары әлі де дамуы қажет деген тұжырымдама жасауға болады. Бұл сабақты жоспарлау дағдысынан аңғарылады. Командалық оққытудың пирамидалық моделін және кері дизайн әдісін қолдану машықтанушыларға оқыту шеберлігін теңдестірілген түрде дамытуға көмектеседі.

5. Қорытынды

Сауалнама мәліметтеріне сүйене отырып, қазіргі уақытта педагогикалық және өндірістік практика ҚМПУ тұрғысынан өте жақсы ұйымдастырылған деп айтуға болады, дегенмен студенттерде Қазақстанның білім беру жүйесіне әсер ететін реформа туралы түсінік әлі қалыптасқан жоқ. Мектептерде, керісінше, практиканы ұйымдастыру әлі де жетілдіруді қажет етеді, бірақ сауалнамаға қатысқан студенттердің көпшілігі (84,5%) тәжірибе барысында жаңартылған бағдарлама бойынша жұмыс істейтін болады. Осыған сүйене отырып, ұсынылған модель қабылдаушы мектеп мұғалімдеріне студенттер машықтануын тиімді ұйымдастыруға көмектесуі керек. Кері дизайн әдісі болашақ мұғалімдерге жаңартылған оқу бағдарламасына сәтті енуге мүмкіндік беруі керек. Алдағы зерттеулер бізге оқыту дағдыларын қалыптастыру тиімділігінің деңгейін анықтауға және НЗМ тәжірибесін Қазақстан Республикасының білім беру жүйесіне трансляциясы үшін осы модельді жетілдіруге көмектеседі.

6. Дереккөздер

Quinn, S. & Kanter, S. (1984). Team Teaching: An Alternative to Lecture Fatigue. (JC 850 005) Paper in an abstract: Innovation Abstracts (Eric Document Reproductive Service No. ED 251 159).

Robinson, B. & Schaible, R. (1995). Collaborative teaching: Reaping the benefits. *College Teaching*, 43 (2), 57-60.
Marlies Baeten & Mathea Simons (2016): Student teachers' team teaching: how do learners in the classroom experience team-taught lessons by student teachers?, *Journal of Education for Teaching*, DOI: 10.1080/02607476.2015.1135226

Wiggins, Grant, & McTighe, Jay (2005). *Understanding by Design*. Upper Saddle River, NJ: Pearson Education Inc. Blended Training - Ideas, etc. Course Planning with Backward Design (жариялану күні жоқ).

<https://canvas.park.edu/courses/34841/pages/course-planning-with-backward-design> (пайдалану күні: 24.01.2019)

Независимое агентство по обеспечению качества в образовании. Национальный рейтинг лучших педагогических вузов Казахстана – 2018 (жариялану күні жоқ). <https://iqaa-ranking.kz/rejting-vuzov/rejting-vuzov-kazakhstan-2018/natsionalnyj-rejting-pedagogicheskikh-vuzov-kazakhstan-2> (пайдалану күні: 23.01.2019)

География Сабақтарында Дискуссия Әдісін Қолдану Арқылы Зерттеушілік Дағдыларды Дамыту

Б. А. ОРЫНБЕК

1. Кіріспе

Белсенді оқыту әдістері – оқушылардың танымдық іс-әрекетін дамытуға ықпал жасайтын әдістер. Негізінен олар белгілі бір мәселені шешу жолдарын анықтауға бағытталған пікір алмасуды көздейтін диалог түрінде жүзеге асады. Белсенді оқыту әдістері оқушылардың белсенділігінің жоғары деңгейімен сипатталады. Әр әдістің мүмкіндігі әртүрлі және оларды қолдану мұғалімнің шеберлігі мен пән ерекшелігіне байланысты болады. Белсенді әдістерді қолданудың артықшылықтары:

- оқу материалы дайын күйінде берілмей, проблемаларды оқытушымен бірлесе шешу арқылы диалог құру;
- көп көлемдегі ақпаратты азайтады, тек нақтылы фактілер келтіріліп, нақтылы теориялық материал беріледі.
- оқушылардың сабаққа деген қызығушылығы мен белсенділігі артады.

2. Әдістер

Дискуссия (пікірталас) дегеніміз - әр қатысушының пікірін қалыптастыру немесе шындықты іздеу мақсатында топтағы мақсатты және жүйелі түрде идеялар, пайымдаулар, пікірлер алмасу.

Дискуссия белгілері:

- әдетте модератор мен қатысушылар рөлінде ойнайтын адамдар тобының жұмысы;
- жұмыс орны мен уақытын тиісті түрде ұйымдастыру;
- коммуникация процесі қатысушылардың өзара әрекеттесуі ретінде жүреді;
- өзара әрекеттесу сөйлеуді, тыңдауды, сондай-ақ вербалды емес экспрессивтік құралдарды қолдануды қамтиды;
- білім беру мақсаттарына жетуге бағыттау.

Оқу процесіндегі дискуссияда өзара әрекеттесу тек баламалы мәлімдемелерге, сұрақтар мен жауаптарға емес, қатысушылардың өзін-өзі ұйымдастыруына, идеялар мен көзқарастарын ұсынуға, мәселелерді терең және жан-жақты талқылау бағытталған. Пікірталас кезіндегі қарым-қатынас оқушылардың өз ойын білдірудің әр түрлі тәсілдерін мен жаңа ақпарат іздеу, зерттеу жүргізуді, белсенділікті, бәсекелестікті арттырады. Пікірталастың нәтижелері тікелей топтарда талқыланатын оқу материалында жүзеге асырылады.

Оқу процесіндегі дискуссияның маңызды ерекшелігі - мұғалімнің диалогтік позициясы, ол өзі қабылдаған арнайы ұйымдастырушылық күш-жігерде жүзеге асырылады, талқылаудың сипатын белгілейді, барлық қатысушылар оның ережелерін сақтайды.

3. Нәтижелер

Пікірталас кезінде мұғалім үшін үш пункт маңызды: уақыт, мақсат, нәтиже. Дискуссия кезеңдері:

- Мәселені тұжырымдау;
- Қатысушыларды топқа бөлу;
- Мәселені топта талқылау;
- Нәтижелерді бүкіл сынып алдында ұсыну;
- Талқылау мен қорытындылауды жалғастыру.

Оқушылар дискуссия әдісін қолдана отырып, сабақ барысында келесі іс-әрекетті жүзеге асырады:

1. Еліміздің түрлі бөліктерінде орналасқан көптеген кәсіпорындармен танысады.
2. Кәсіпорындардың орналасу ерекшеліктерін талдау барысында жан-жақты зерттеу жүргізу арқылы білімдерін тереңдетеді.
3. Факторларды талдау барысында алдыңғы бөлімдерде алған білімдерін қолданады.
4. Әр топ түрлі аймақты қарастырғандықтан Қазақстанның барлық бөліктеріндегі кәсіпорындармен және факторлардың әрқилы әсер ету ерекшеліктерімен танысу мүмкіндігі туады.

4. Талқылау

Дискуссия барысында оқушы келесі дағдыларды игереді:

- қарым-қатынастың диалогтық түрін ұстану;
- әртүрлі көзқарастарға, соның ішінде өзінің көзқарасымен сәйкес келмейтін көзқарастарға ие болуға мүмкіндік беру және қарым-қатынас пен өзара әрекеттесуде серіктестік позициясына назар аудару;
- әр түрлі пікірлерді ескеру және ынтымақтастықта әртүрлі ұстанымдарды үйлестіруге ұмтылу;
- өзіндік пікір мен ұстанымды тұжырымдау;
- сұрақ қою;
- сыныптастардың әрекеттерін бақылау;
- сөйлеу әрекетін реттеу үшін қолдану;
- әр түрлі коммуникация мәселелерін шешу үшін сөйлеу құралдарын жеткілікті түрде қолдану;
- топта жұмыс істеу, өзара тиімді қарым-қатынас құру;
- коммуникативті рефлексия негіздерін.

5. Қорытындылар мен ұсыныстар

Көптеген адамдар дискуссияны, яғни пікірталасты тек келіспеушіліктерге әкеледі деп санайды, бірақ пікірталас ортақ келісімді табуға, бір-бірін және мәселенің мәнін жақсы түсінуге бағытталған деп түсінуге керек. Пікірталастың маңызды ерекшелігі - қатысушылардың ортақ шешім табуға немесе осы немесе басқа фактіге қатысты жаңа ұстанымды қалыптастыруға бағытталған өзара әрекеттестігі. Мұндай әдісті сабақ барысында қолдану оқушыға көзқарасын дәлелдеуді, өз позициясын сауатты түрде дәлелдеу және қорғауды, әр түрлі коммуникациялық мәселелерді шешу үшін сөйлеу құралдарын жеткілікті түрде қолдануды, ауызша және жазбаша сөйлеуді, монологтық контекстте мәлімдеме құруды үйренеді.

Түйін сөздер: Оқу Процесі, Дискуссия, Диалог, Белсенділік, Аргументтеу, Зерттеушілік Дағды.

1. Кіріспе

Белсенді оқыту әдістері – оқушылардың танымдық іс-әрекетін дамытуға ықпал жасайтын әдістер. Негізінен олар белгілі бір мәселені шешу жолдарын анықтауға бағытталған пікір алмасуды көздейтін диалог түрінде жүзеге асады. Белсенді оқыту әдістері оқушылардың белсенділігінің жоғары деңгейімен сипатталады. Әр әдістің мүмкіндігі әртүрлі және оларды қолдану мұғалімнің шеберлігі мен пән ерекшелігіне байланысты болады.

Әдебиеттерде «оқыту әдісі» мен «оқыту тәсілі» туралы түрлі анықтамалар бар. Негізінде бұл білім, икемділік, дағдыны қалыптастыруға бағытталған мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас әдісі. Айырмашылығы – оқыту тәсілі нақты мақсатқа бағытталған қысқа мерзімді қолданыстағы әдіс. Ал оқыту әдісі – бірнеше кезеңнен тұратын және көптеген тәсілдерді қолдануды көздейтін ұзақ мерзімді процесс. Сондықтан оқыту тәсілі әдістің бір ғана құрамдас бөлігі.

Бәріміз білетіндей, дидактикада оқыту әдістерін жіктеудің түрлі нұсқалары бар. Басты белгісі ретінде оқушылардың белсенділік дәрежесі мен оқу-танымдық іс-әрекет сипатын қарастырады. Мысалы, келесі белгілер:

- таным көздері (вербалды, көрнекі, практикалық әдістер);
- логика әдістері (аналитикалық-синтетикалық, индуктивті, дедуктивті оқыту әдістері);
- оқыту түрі (түсіндірме-иллюстрациялық, проблемалық-дамытушы оқыту әдістері);
- өзіндік таным деңгейі (репродуктивті, продуктивті, эвристикалық оқыту әдістері);
- мәселелік деңгейі (үлгілі, монологтық, диалогтық, эвристикалық, зерттеушілік, алгоритмдік, бағдарлау, т.б.) [1].

Қатысушылар санына байланысты жеке, топтық, ұжымдық әдіс болып бөлінеді. Сонымен қатар топтық және жеке жұмыс жасауды көздейтін төрт топқа бөлінетін жіктелу бар:

- Дискуссиялық әдістер. Жүргізушінің белсенділігі төмен, ал қатысушылардың белсенділігінің жоғары болуын көздейді.

- Ойын әдістері (іскерлік, ұйымдастырушылық-іс-әрекеттік, имитациялық, рөлдік, т.б.).

- Рейтингітік әдістер (тиімділік рейтингісі, танымалдылық рейтингісі) оқушылардың белсенділігін сайысу арқасында жоғарылатады.

- Тренингтік әдістер (мінез-құлық, жеке тұлғаға бағытталған тренингтер) қатысушылардың жеке тұлғасына ынталандыру, түзету, дамытушылық ықпал көрсететін әдістер.

Белсенді оқыту әдістерінің әрбір тобы қатысушылар арасында тығыз қарым-қатынасты көздейтін спецификалық ерекшеліктері бар. Сондықтан бүгінгі таңда оқыту әдістерін жіктеуде нақты көзқарас жоқ және әрбір жіктелудің өз артықшылықтары мен кемшіліктері бар [2].

2.Әдістер

Дискуссия - бұл даулы мәселені талқылау, шындықты іздеу, нақты аргументтерді қолдану болып табылады. Терминнің өзі латынның «talkio» сөзінен шыққан, ол «зерттеу», «пікірталас» деп аударылады. Дискуссия немесе пікірталас мәселені (немесе соған байланысты мәселелер тобын) өзара қолайлы шешімге келу мақсатында құзыретті адамдардың талқылауын қамтиды. Қандай тапсырмала беруге болады?

- талқыланған тезиске қатысты талқылауға қатысушылар арасында белгілі бір дәрежеде келісімге қол жеткізу;

- жалпы идеяны қолда бар идеялардың жиынтығы ретінде емес, барлық пікірталасқа қатысушылармен немесе олардың көпшілігімен расталған объективті шешім ретінде қалыптастыру;

- бастапқыда пікірталастың барлық қатысушылары үшін түсініксіз мазмұнның дәлелді негізіне қол жеткізу [3].

География пәні бойынша Lesson study аясында өткізілген сабақтарда дискуссиялық әдіске көбірек назар аударылды. Сонымен қатар бұл тақырып зерттеушілік дағдыларын дамытуды көздейді. Бұл осы тақырыптың оқыту мақсатына да сәйкес келеді.

Тақырыбы: Шаруашылық кәсіпорындарының орналасу факторларын талдау (қазақстандық компонентті қосымша қамту негізінде).

Оқу мақсаты: 9.5.3.1 шаруашылық кәсіпорындарының орналасу факторларын талдайды (қазақстандық компонентті қосымша қамту негізінде).

9.2.1.1 карталарда маңызды географиялық нысандарды, үдерістер мен құбылыстарды бейнелеу, оларды көрсету барысында ауызша сипаттайды.

9.1.1.3 зерттеу нәтижелерін түрлі формада ұсынады.

9.2.1.3 тақырып бойынша картосхемаларды жасайды.

Дифференциация қағидасы: тереңдету.

Оқыту моделі: аргументтеу.

Сабақ тақырыбымен таныстырғаннан кейін оқушыларға бос кестені болжамды түрде толтыру ұсынылды [кесте 1].

***Тапсырма 1.** Өндірістік орналасуға әсер етуші факторларды қалай бағалар едіңіз?

Кесте 1 Кестеде фактордың рөлін белгілеңіз: ***шешуші, **күшті, *әлсіз.

Өндіріс салалары	факторлар							
	шикізаттық отын	энергетикалық отын	электр қуаты	су ресурсы	еңбек	көліктік	тұтынушылық	экологиялық
Мұнай өндіру								
Мұнай өңдеу								
Газ өндіру								
Көмір өндіру								

Жылу электр стансалары									
Су электр стансалары									
Атом энергетикасы									
Қара металлургия									
Түсті металлургия (жеңіл металдар)									
Түсті металлургия (ауыр металдар)									
Машина жасау (ауыр)									
Машина жасау (негізгі)									
Тау-химия									
Полимер химиясы									
Цемент									
Орман									
Тоқыма									
Тігін									
Аяқ киім									
Ет									
Қант									
Балық									
Ұн тарту									
Нан пісіру									
Кондитерлік									

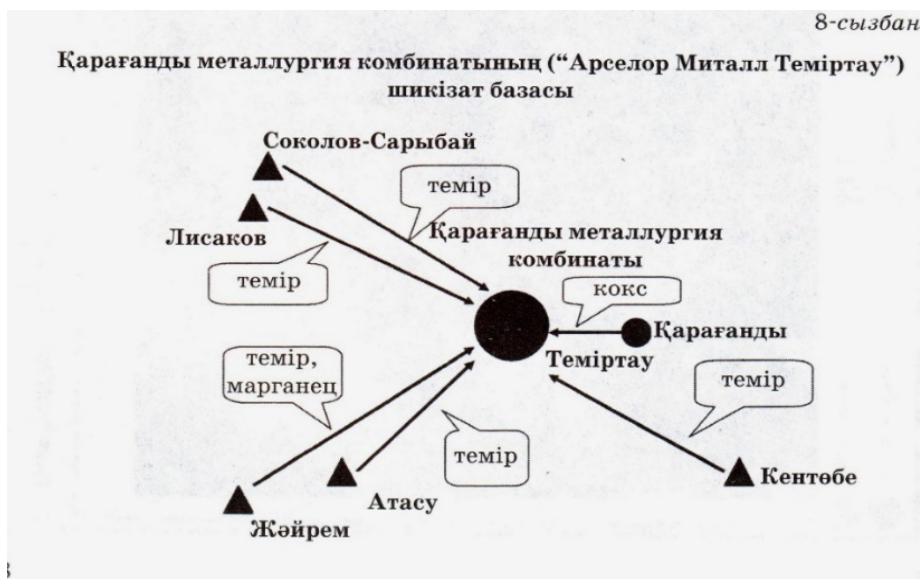
Бұл жеке орындалатын тапсырма. Тапсырмаға сәйкес кестенің бос бөліктеріне белгілі бір сала кәсіпорындарының орналасу факторлары туралы болжам жасалады. Оқушылар осы кезеңде өз нұсқасының дұрыстығын аргумент келтіре отырып дәлелдеуге тырысуы қажет. Және неге нақты сала үшін дәл осы факторлар шешуші рөл ойнайды деп ойлайтындығы жөнінде пікірталас жүргізеді. Бұл да дискуссияның бір көрінісі. Кесте толтырылғаннан кейін интербелсенді тақтада дұрыс жауаптар көрсетіледі. Осыдан кейін оқушылардан қанша және қандай сәйкестіктер пайда болғанын сұрау керек. Мысал ретінде саланың бірқатарын нақты талдау арқылы мұғалім оқушылардың туындаған сұрақтарына жауап береді.

Өндіріс салалары	Факторлар							
	шікізаттық отын	энергетикалық отын	электр қуаты	су ресурсы	еңбек	қолықтқ	табиғи капитал	экологиялық
Мұнай өндіру	•••		•		••	••		••
Мұнай өңдеу	••			••	••			••
Газ өндіру	•••					•••		••
Көмір өндіру	•••		•		•		••	••
Жылу электр стансалары		••		••		•	••	••
Су электр стансалары				•••				••
Атом энергетикасы							••	••
Қара металлургия	••	••	•	•		••		••
Түсті металлургия (жеңіл металдар)	•	•	•••	•				••
Түсті металлургия (ауыр металдар)	••	•	•	•				••
Машина жасау (ауыр)	••		•					•
Машина жасау (негізгі)					•••			•
Тау-химия	•••			••		•		••
Полимер химиясы	••	••	••	••				••
Цемент	•••	•		•				••
Орман	•••				•	••		••
Тоқыма	•						••	•
Тігін						••		••
Аяқ киім						••		••
Ет	••						••	•
Қант	•••			•	••	•		•
Балық	•••					•		•
Ұн тарту	••					•		•
Нан пісіру						•	••	••
Кондитерлік					•		•	•

Өнер етуші факторлар: ••• - шешуші •• - күшті • - әлсіз

Келесі кезең – топтық жұмыс. *Тапсырма 2. Кәсіпорынның орналасу факторларын талдау.

Бұл тапсырманы орындау барысында оқушылар топтарға бірігіп, өздерінің таңдауы бойынша Қазақстанның ең ірі кәсіпорындарын алып, орналасуына әсер тигізетін факторларды атайды, себебін түсіндіреді. Өздерінің таңдаған кәсіпорындарын әртүрлі формада ұсынады (картосхема, инфографика т.б.). ақпарат көзі ретінде 9-сыныпқа арналған оқулық, ғаламтор жүйеі, атластарды қолдануы керек. Мысал ретінде Теміртау қаласында орналасқан Қарағанды металлургиялық комбинатының сызбасы ұсынылады.

3. Нәтижелер

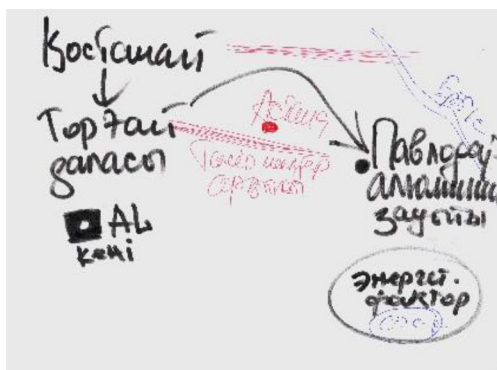
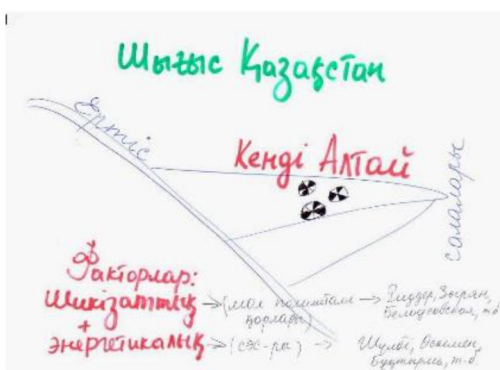
Оқушылар дискуссия әдісін қолдана отырып, сабақ барысында бірқатар іс-әрекетті жүзеге асырады және оның тиімді жақтары келесідей:

1. Еліміздің түрлі бөліктерінде орналасқан көптеген кәсіпорындармен танысады.
2. Кәсіпорындардың орналасу ерекшеліктерін талдау барысында жан-жақты зерттеу жүргізу арқылы білімдерін тереңдетеді.
3. Факторларды талдау барысында алдыңғы бөлімдерде алған білімдерін қолданады.
4. Әр топ түрлі аймақты қарастырғандықтан Қазақстанның барлық бөліктеріндегі кәсіпорындармен және факторлардың әрқилы әсер ету ерекшеліктерімен танысу мүмкіндігі туады.

..

Бағалау критерийлері орындалатын тапсырмалар деңгейінің біртіндеп күрделенетінін көрсетеді. Яғни алғашқы екі критерий тек білу дағдысын қамтитын болса, соңғы критерийлер жоғарғы деңгей дағдыларына сәйкес келеді. Фактор дегеніміз процестердің қозғаушы күші немесе оларға ықпалы бар жағдай, қайсыбір процестегі, құбылыстағы қозғаушы күш. Факторларды талдау барысында жан-жақты зерттеу түрлі ақпарат көздерін қолдануды көздейді. Мысалы, шикізаттық факторды түсіндіру барысында атлас көмегіне жүгіну керек. Қандай пайдалы қазбалардың болуы осы кәсіпорынның орналасуына ықпал жасағанын анықтайды. Ал энергетикалық факторды талдау барысында қандай ірі электр станциялары бар екенін немесе энергетикалық мақсатта қолдануға болатын ресурстардың орналасуын қарастырады.

Өзара бағалау парағы

Бағаланушы:		Бағалаушы:
№	Бағалау критерийлері	Бағасы
1	Кәсіпорынның ресми аталуын біледі.	
2	Кәсіпорынның орналасуы мен ашылу уақытын біледі.	
3	Кәсіпорынның орналасу факторларын нақты талдай алады.	
4	Орналасу факторларына дәлелдемелер келтіре алады.	

Топтар өзара бағалау барысында бағалау критерийлеріне сәйкес әр пункт үшін «+» белгісін алуы керек. Бағалау барысында бағалаушы топ өзара келісіп ортақ шешімге келуі керек. Яғни бағалау процесінің өзі шынайы бағалауды қамтамасыз ету үшін талқылауды қажет етеді.

4. Талқылау

Оқушылар өзіне бөлінген тапсырманы орындау барысында өз бетінше зерттеу жүргізеді. Зерттеу нәтижелерін таныстыру кезінде өзара пікірталас жүргізеді, яғни белсенді танымдық іс-әрекетке қатысады. Сонымен қатар өзара әрекеттесу процесінде оқушылардың өзара бауы жүреді. Оқушылар топтық көшбасшылықты мұғаліммен бөлісуге және жауапкершілікті алуға үйренеді. Топта талқылау ойлардың эволюциясы, өзіндік қорытындыларды синтездеу сияқты мақсаттарға тән.

5. Қорытындылар мен ұсыныстар

Көптеген адамдар дискуссияны, яғни пікірталасты тек келіспеушіліктерге әкеледі деп санайды, бірақ пікірталас ортақ келісімді табуға, бір-бірін және мәселенің мәнін жақсы түсінуге бағытталған деп түсіну керек. Пікірталастың маңызды ерекшелігі - қатысушылардың ортақ шешім табуға немесе осы немесе басқа фактіге қатысты жаңа ұстанымды қалыптастыруға бағытталған өзара әрекеттестігі. Тағы бір айта кететін жайт, пікірталас оқушыларды өзін еркін ұстауға, өз ойын еркін айтуға бағытталған, яғни талқылау кезінде басты рөлді мұғалім емес, олар иеленуі керек.

Түйін сөздер: оқу процесі, дискуссия, диалог, белсенділік, аргументтеу, зерттеушілік дағды.

6. Дереккөздер

Активные методы обучения на современном уроке – залог успеха обучения. <https://www.scienceforum.ru/2016/1420/19742>

<https://pedtechno.ru/content/aktivnye-metody-obucheniya-kak-sposob-povysheniya-effektivnosti-obrazovatel'nogo-processa>

Метод дискуссии: организация занятия в online и offline формате. Образовательный портал EduNeo. <https://www.eduneo.ru/metod-diskussii-organizaciya-zanyatiya-v-on-line-i-off-line-formate/>

«Экономическая и социальная география Казахстана». В.В.Усиков, Т.Л. Казановская, А.А. Усыкова, Г.Б. Забенова. изд. Алматы «Атамұра», 2013 год.

Pedagojik Formasyon Öğrencilerinin Web 2.0 Hızlı İçerik Geliştirme Öz-yeterlik İnançlarının Cinsiyet ve Çevrimiçi Ders Alma Değişkenlerine Göre İncelenmesi

Yasin ÜNGÖREN¹ - Mehmet Barış HORZUM²

Özet

Bu araştırmanın amacı pedagojik formasyon eğitimi alan öğrencilerin Web 2.0 hızlı içerik geliştirme öz-yeterlik inançlarının cinsiyet ve geçmişte çevrimiçi ders alma(ma) değişkenleri açısından incelenmesidir. Araştırmanın katılımcılarını Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesinde Pedagojik formasyon sertifika programında öğrenim gören öğrencilerden uygun örneklem yoluyla seçilmiş toplam 100 öğrenciden oluşmuştur. Araştırmada ölçme aracı olarak Birişçi, Kul, Aksu, Akaslan ve Çelik tarafından 2018 yılında geliştirilen Web 2.0 hızlı içerik geliştirme öz-yeterlik inancı ölçeği kullanılmıştır. Ölçme aracına yaş, cinsiyet, bölüm ve daha önce çevrimiçi öğrenme dersi alıp almadığına yönelik demografik sorular eklenerek araştırmada kullanılmıştır. Toplanan veriler Sosyal Bilimler için İstatistik Paket(SPSS) programına girilerek analiz edilmiştir. Araştırmada cinsiyet ve daha önce çevrimiçi öğrenmeyle ders alan ya da almayan öğrencilerin Web 2.0 hızlı içerik geliştirme araçlarının kullanımına yönelik öz-yeterlik inançlarının farklılaşıp farklılaşmadığına ilişkisiz örneklem için t-testi ile bakılmıştır. Araştırmada pedagojik formasyon sertifika programına kayıtlı öğrencilerin hazırlık, sunum ve değerlendirme boyutlarında Web 2.0 hızlı içerik geliştirme öz-yeterlik inançlarının cinsiyet ve çevrimiçi ders alma durumu açısından farklılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Pedagojik Formasyon, Web 2.0 Hızlı İçerik Geliştirme, Öz-yeterlik, Cinsiyet, Çevrimiçi Ders Alma.

Giriş

Genel Ağ'ın keşfi ile bilgi toplumu kavramı önemini arttırmış ve bilgi en önemli sermaye olarak insan yaşantısındaki yerini almıştır. Web 2.0 Dünya Çağında Ağ (World Wide Web) servisinin ikinci versiyonunu tanımlamak için kullanılan bir kavramdır ve Tim O'Reilly tarafından 2004 de ilk defa kullanılarak alanyazına girmiştir (Horzum, 2010). İlk kuşak Web araçlarında bilgi durağan yapıda ve tek yönlü olarak iletimi söz konusu iken ikinci kuşak Web araçları ile bilginin dinamik yapısı ve çift yönlü etkileşimi mümkün olmuştur. Bu özelliklerinden dolayı Genel Ağ yalnızca bilginin hazır olarak sunulduğu bir ortam olmak yerine bilginin kullanıcılar tarafından da üretilebildiği ve diğer kullanıcılarla paylaşılabilirdiği bir ortama evrilmiştir.

Genel Ağ ortamındaki bu evrilme kullanıcılar tarafından Web 1.0'a göre teknik bilgi gerektirmeden bilginin yayılımı noktasında kolaylıkları da beraberinde getirmiştir. Bu kolaylıklar insan yaşantısındaki alanları da aynı oranda etkilemiştir. Bu alanlardan birisinin de öğrenme etkinliklerinin yer aldığı eğitim ve öğretim faaliyetlerinin olduğundan söz edilebilir. Web 2.0 teknolojilerin öğretici ve öğrenenler için uygun içerik ve öğrenme ortamlarının oluşturulmasına fırsatlar sunmaktadır (Rich, 2008) Web 2.0 araçları öğreticilerin öğrenenlerin bireysel farklılıkları ve ihtiyaçları göz önünde bulundurularak öğrenme hızlarına uygun öğrenme etkinliklerin planlanmasına da katkı sunmaktadır. Bilgi çağında öğrenme ortamlarına etkisi doğrultusunda Web 2.0 araçlarının kullanımının öğreticiler tarafından

¹ Sakarya Üni., Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Anabilim Dalı, yasinungoren@gmail.com

² Sakarya Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Anabilim Dalı, mhorzum@sakarya.edu.tr

kullanılabilirliğine sahip olması önem arz etmektedir. Bu bağlamda alanyazında yapılmış araştırmalar bulunmaktadır.

Tatlı, Akbulut ve Altınışık'ın (2016) yaptığı çalışmada eğitim fakültesi öğrencilerinin eğitimde Web 2.0 araçlarını kullanımına yönelik aldıkları eğitim ile alanlarına yönelik materyal geliştirmesini sağlamayı ve bu kapsamda aldıkları eğitimin teknolojik pedagojik alan bilgisi (TPACK) öz-yeterliklerine yönelik etkisini araştırmayı amaçlamıştır. Araştırma sonucunda katılımcıların TPACK öz-yeterliklerinde anlamlı derecede artış olduğu bulunmuş ve katılımcıların bu araçlardan bazılarını öğretmen olduklarında da kullanmayı düşündüğüne yönelik fikir beyan ettikleri tespit edilmiştir.

Korucu ve Karalar (2017) tarafından yürütülen araştırmada sınıf eğitimi alanındaki akademisyenlerin Web 2.0 araçlarını kullanmaya yönelik görüş ve önerilerini incelemiştir. Araştırma sonucunda katılımcı akademisyenlerin Web 2.0 araçlarını öğretim içerikleri öğrencilere dağıtma amacı ile kullanmayı tercih ettikleri, işbirliği temelli öğrenme ortamı oluşturabilecek Web 2.0 araçlarını yeterli düzeyde kullanmadıkları ancak ilerleyen yıllar içerisinde kullanabileceklerini, bu araçları kullanma açısından pedagojik ve teknolojik bazı sorunlar yaşamakta oldukları, Web 2.0 araçlarını etkin olarak kullanabilmeleri için araçların kullanımına yönelik hizmetiçi eğitime ihtiyaç duydukları sonuçlarına ulaşmışlardır.

Akın Mart ve Özerbaş (2017) yılında yaptıkları çalışmada İngilizce öğrencilerinin Web 2.0 araçlarına ilişkin kullanım düzeylerini cinsiyet, öğretim türü ve bilgisayar kullanım süresi değişkenlerine göre incelemiştir. Araştırma sonucunda cinsiyet, öğretim türü ve bilgisayar kullanım süresi değişkenlerine göre anlamlı farklılık tespit edilmemiştir. Bağcı, Üngören ve Horzum (2018) yılında yaptıkları çalışmada pedagojik formasyon eğitimi alan öğretmen adaylarının eğitsel amaçlı Web 2.0 araçlarını kullanım öz-yeterliklerini incelemiş, araştırma sonucunda cinsiyet değişkenine göre öz-yeterlik düzeylerinin farklılık göstermediği, öğrenim görülen bölüme göre ise öz-yeterlik düzeylerinin farklılık gösterdiği bulunmuştur.

Öz-yeterlik

Öz-yeterlik kavramı alanyazında ilk olarak Bandura'nın Sosyal Öğrenme Kuramında ele alınmıştır (Bıkmaz, 2004). Bandura (1977) Öz-yeterlik inançlarını bireylerin bir davranışı yahut bir işi başarabilmesine ilişkin yeterliklerine olan yargıları şeklinde tanımlamaktadır. Zimmerman (1995) öz-yeterlik inançlarının, bireylerin işi gerçekleştirme ve başarıya yeteneklerine ilişkin yargılarından oluştuğunu belirtmiştir. Bireylerin yeterliğine ilişkin yargılarından meydana gelen öz-yeterlik inançları bu sebeple önemli bir değişken olarak görülmeli ve öğrenme süreçlerinde dikkate alınması gerekmektedir (Akgün, 2008). Bireylerin sahip olduğu yeterlik inançları sonuç beklentileri ve öz-yeterliklerinden oluşan iki alt yapıdan meydana gelen bilişsel güdüleyicilerdir (Bıkmaz, 2004). Parajes (2002) öz-yeterlik inançlarının yaratılması ve bu inançlarının kullanılmasının sezgisel olduğunu açıklamıştır. Örnek olarak öğrenciler akademik anlamda kendi yeterlikleriyle ilgili gelişmiş olan inançları, öğrencilerin bilgi ve beceriyle neleri yapabileceklerine yönelik yardımcı rolü üstlenmektedir (Bıkmaz, 2004).

Bandura (1995) tarafından öz-yeterlik inançlarının oluşmasını sağlayan dört temel kaynak ortaya konmuştur: doğrudan ya da dolaylı deneyimleme, sözel ikna ve duygusal durumlarıdır. Bireylerde oluşan öz-yeterlik inançları kişinin daha önce edindiği geçmiş deneyimler (kendi başarı ya da başarısızlıkları), dolaylı deneyimler (diğer bireylerin başarı ya da başarısızlıklarını görme), sözel ikna (bireyin başarması için verilen teşvik sözleri) ve fiziksel ve duygusal durumları (bireyin stres, korku, panik vb. durumları) tarafından geliştiği ya da güçlendiği belirtilmektedir (Cassidy, Eachus, 2002).

Alanyazın incelendiğinde öz-yeterlik inançlarının etkileri dört süreç altında toplanmaktadır. Bu gruplar; bilişsel, güdüleyici, duyuşsal ve seçimdir (Bandura, 1977). Akgün ve Kocaoğlu'nun (2013) yaptıkları bir araştırmada öğretmenlerin Fatih Projesi kapsamında kullanabilecekleri teknolojilerle ilgili öz-yeterlik algıları incelenmiş, araştırma sonucunda öğretmenlerin öz-yeterlik algılarının genellikle orta düzeyde tespit edilmiş ve bu öz-yeterlik inançlarının öğretmenlerin bireysel özelliklerine göre farklılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Durmuş ve Başarmak'ın (2014) yaptığı bir çalışmada ise üniversite öğrencilerinin interneti eğitim amaçlı kullanıma yönelik öz-yeterlik algıları ile internet bağımlılığı arasındaki ilişkiyi incelemişler, çalışma sonucunda öğrencilerin interneti eğitim amaçlı kullanıma yönelik öz-yeterlik algılarının orta derecede olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca cinsiyet değişkeni açısından öğrencilerin interneti eğitim amaçlı kullanıma yönelik öz-yeterlik algılarının anlamlı derecede farklılaştığı, kadınların erkeklere göre interneti eğitim amaçlı kullanıma yönelik öz-yeterlik algılarının daha yüksek olduğu bulunmuştur. Ayrıca öğrenim görülen bölüm değişkeni açısından da anlamlı derecede fark tespit edilmiştir. Farkın kaynağı incelendiğinde BÖTE bölümü öğretmen adaylarının diğer bölümlere göre interneti eğitim amaçlı kullanıma yönelik öz-yeterlik algılarının yüksek olduğu bulunmuştur.

Çetin ve Güngör (2014) okullarda görev yapan öğretmenlerin bilgisayar özyeterlik algıları ve bilgisayar destekli öğretim tutumlarını incelemiş, araştırma sonucunda öğretmenlerin özyeterlik algılarının iyi düzeyde olduğu bulunmuştur. Araştırmanın diğer bir sonucuna göre ise erkek öğretmenlerin kadınlara göre bilgisayar özyeterlik algılarının daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmanın yaş değişkenine göre sonuçları incelendiğinde ise genç öğretmenlerin bilgisayar özyeterlik algılarının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Kocaoğlu ve Akgün (2015) ortaöğretimde görev yapan öğretmenlerin FATİH projesi kapsamında kullanılabilir teknolojilerin kullanımına ilişkin özyeterlik algılarını incelemiş, araştırma sonucunda ortaöğretim öğretmenlerinin FATİH Projesi kapsamında kullanılan teknolojilerini kullanımına ilişkin özyeterlik algıları orta düzeyde tespit edilmiştir. Araştırmanın diğer bir sonucuna göre cinsiyet ve branş değişkenlerine göre öz-yeterlik inançları anlamlı farklılık göstermemektedir.

Yağcı'nın (2016) yürüttüğü bir çalışmada bilgisayar programcılığı ve BÖTE bölümünde öğrenim gören öğrencilerin programlamaya yönelik tutumlarının programlama özyeterlik inançlarını incelemiş, sonuçta BÖTE öğrencilerinin özyeterlik inançları, bilgisayar programcılığı öğrencilerinden daha yüksek düzeyde tespit edilmiştir.

Dursun (2016) tarafından yapılan bir çalışmada pedagojik formasyon öğrencilerinin interneti eğitim amaçlı kullanım özyeterlik algıları incelenmiş, araştırma sonucunda pedagojik formasyon öğrencilerinin yaş ve cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık bulunmadığı, bilgisayar sahibi olma durumu, internet kullanım sıklığına göre ise anlamlı farklılık gösterdiği yönünde sonuçlara ulaşılmıştır.

Ozan ve Taşgın (2017) tarafından yapılan çalışmada eğitim fakültesi öğrencilerinin eğitim teknolojisi standartlarına ilişkin özyeterlik algıları incelenmiş, çalışma sonucunda öğrencilerin eğitim teknolojisi standartlarına ilişkin özyeterlik algıları yüksek düzeyde bulunmuştur. Ayrıca öğrencilerin cinsiyet değişkeni açısından anlamlı farklılık bulunmazken, bölüm, sınıf ve bilgisayarlı olup olmama durumu değişkenlerinde ise fark bulunmamıştır.

Yılmaz ve Afacan (2017) tarafından yapılan diğer bir çalışmada ise öğretmenlerin interneti eğitim amaçlı kullanım özyeterlik algısının hayat boyu öğrenme açısından incelenmiş, çalışmada öğretmenlerin interneti eğitim amaçlı kullanım özyeterlik algısı düzeyleri orta düzey olarak tespit edilmiştir. Araştırmanın diğer bir sonucuna göre cinsiyet açısından öğretmenlerin interneti eğitim amaçlı kullanım özyeterlik algısı düzeyleri anlamlı derecede farklılaşmaktadır. Farkın kaynağına bakıldığında ise farkın 35 yaş altı öğretmenler ile 50 yaş üzeri öğretmenler arasında farklılaştığı sonucuna ulaşılmıştır.

Yalçın İncik 'in (2017) yaptığı bir çalışmada ise öğretmenlerin TPACK yeterliklerinin bilgisayar ilişkin özyeterlik inancı açısından incelemiş, araştırma sonucunda öğretmenlerin bilgisayar özyeterlik inançlarının anlamlı fark göstermediği tespit edilmiştir. Araştırma sonucunda öğretmenlerin bilgisayar yönelik öz-yeterlik algılarının olumlu olduğu bulunmuştur.

Bakaç ve Özen (2017) tarafından yapılan başka bir öğrencilerin öğretmenliğe ilişkin özyeterlik algı ve öğretmenliğe yönelik tutum incelenmiş, çalışma sonucunda tutum ile özyeterlik algısı değişkenlerinde pozitif yönden düşük düzeyli anlamlı bir ilişki görülmüştür.

Horzum, Bağcı ve Üngören'in (2017) çalışmasında öğrencilerin web pedagojik içerik bilgisi özyeterlik algıları incelenmiş, araştırma sonucunda cinsiyet değişkeni açısından öğrencilerin özyeterlik algıları anlamlı farklılık göstermiştir. Farkın kaynağına bakıldığında, kadınların erkeklere göre özyeterliklerinin yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca daha önce teknoloji eğitimi alan öğrencilerin almayanlara göre özyeterliklerinin yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Şimşek ve Yazar'ın (2018) gerçekleştirdiği çalışmada öğrencilerin eğitimde teknoloji entegrasyonu özyeterliklerini incelemiş, çalışma sonucunda bilgisayar sertifikasına sahip olanların teknoloji bilgisi özyeterliği ile teknopedagojik özyeterliği düzeylerini anlamlı derecede yükseltmiştir.

Alanyazın incelendiğinde Web 2.0 araçlarına yönelik çalışmaların alana özgü uygulamalara, öz-yeterlik çalışmalarının ise öğretmen yeterliklerine yoğunlaştığı görülmektedir. Web 2.0 hızlı içerik geliştirmeye yönelik öz-yeterlik inançlarında pedagojik formasyon eğitimi alan öğrencilerin durumunu inceleyen sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır.

Bu yönüyle araştırmanın amacı pedagojik formasyon eğitimi alan öğrencilerin Web 2.0 hızlı içerik geliştirme özyeterlik inançlarının cinsiyet ve geçmişte çevrimiçi ders alma(ma) değişkenleri açısından incelenmesidir. Bu amaç bağlamında pedagojik formasyon eğitimi alan öğrencilerin Web 2.0 hızlı içerik geliştirme özyeterlik inanç düzeyleri;

a) Cinsiyet,

b) Daha önce çevrimiçi ders alma durumuna

göre farklılık göstermekte midir?

Yöntem

Araştırma Deseni

Araştırmada nicel araştırma yöntemlerinden tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modellerinden ise kesitsel tarama modeli tercih edilmiştir. Bu yönüyle araştırma verileri kesitsel tarama modeline uygun olarak bir defada anlık olarak toplanmıştır.

Katılımcılar

Araştırmanın katılımcılarını Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesinde Pedagojik formasyon sertifikası programında öğrenim gören öğrencilerden uygun örneklem yoluyla kolay ulaşılabilir olan öğrencilerden seçilmiş toplam 100 öğrenciden oluşmuştur. Araştırmaya katılan öğrencilerden 37'si (37%) kadın, 63'ü (63%) erkektir. Katılımcılardan 50'si coğrafya kalan 50'si ise sosyoloji programı öğrencileridir. Bu öğrencilerden 79'u daha önce çevrimiçi ders almışken 21'i ise daha önce çevrimiçi bir ders almadığını ifade etmiştir. Katılımcı öğrenciler 21 ile 45 yaş aralığında yer almakta ve yaş ortalamaları 23.91 (± 3.86) dir.

Ölçme Araçları

Araştırmada ölçme aracı olarak Web 2.0 hızlı içerik geliştirme öz-yeterlik inancı ölçeği kullanılmıştır. Ölçme aracına yaş, cinsiyet, bölüm ve daha önce çevrimiçi öğrenme dersi alıp almadığına yönelik demografik sorular eklenerek araştırmada kullanılmıştır.

Web 2.0 Hızlı İçerik Geliştirme Öz-Yeterlik İnancı Ölçeği

Araştırmada kullanılan Web 2.0 hızlı içerik geliştirme öz-yeterlik inancı ölçeği Birişçi, Kul, Aksu, Akaslan ve Çelik tarafından 2018 yılında geliştirilmiştir. Ölçek toplam 21 madde üç boyuttan oluşmaktadır. Ölçekten 5'li likert tipinde olup puanların artması hazırlık, sunum ve değerlendirme aşamalarında Web 2.0 hızlı içerik geliştirme araçlarının kullanımına yönelik öz-yeterlik inançlarının arttığını göstermektedir. Birişçi ve diğerlerinin (2018) çalışmasında ölçeğin iç tutarlılık katsayısı .955 olarak raporlanmıştır. Bu çalışmada ölçeğin iç tutarlılık katsayısı .963 olarak bulunmuştur.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada veriler Eğitim fakültesinden izin alınarak öğrencilere anketler yüz yüze olarak uygulanmıştır. Toplanan veriler SPSS paket programına girilerek analiz edilmiştir. Araştırmada cinsiyet ve daha önce çevrimiçi öğrenmeyle ders alan ya da almayan öğrencilerin Web 2.0 hızlı içerik geliştirme araçlarının kullanımına yönelik öz-yeterlik inançlarının farklılaşp farklılaşmadığına ilişkisiz örneklem için t-testi ile bakılmıştır.

Bulgular

Cinsiyet Değişkenine Yönelik Bulgular

Araştırmada kullanılan Web 2.0 hızlı içerik geliştirme araçlarının kullanımına yönelik öz-yeterlik inancı ölçeğinin alt boyutlarına yönelik cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık olup olmadığına bakılmış ve sonuçlar Tablo 1'de raporlanmıştır.

Tablo 1. Araştırmaya Katılan Öğrencilerin Cinsiyetlerine Göre Web 2.0 Hızlı İçerik Geliştirme Araçlarının Kullanımına Yönelik Öz-Yeterlik İnançları T-Testi Tablosu

Faktörler	Cinsiyet	N	\bar{x}	S	sd	t	P
Hazırlık	Erkek	63	48,79	7,79	98	-2,28	0,025
	Kız	37	52,49	7,85			
Sunum	Erkek	63	15,75	2,76	98	-2,22	0,029
	Kız	37	17,00	2,67			
Değerlendirme	Erkek	63	15,67	2,52	98	-2,41	0,018
	Kız	37	16,89	2,33			

Tablo 1 incelendiğinde araştırmaya katılan öğrencilerin Web 2.0 hızlı içerik geliştirme araçlarının kullanımına yönelik öz-yeterlik inancı ölçeğinin tüm alt boyutları olan hazırlık ($t=-2,28$), sunum ($t=-2,22$) ve değerlendirme ($t=-2,41$) açısından cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık olduğu ($p<0.05$) görülmektedir.

Analizler sonucunda araştırmaya katılan kız öğrencilerin hazırlık ($\bar{x}\bar{x}=52,49$); sunum ($\bar{x}\bar{x}=17,00$) ve değerlendirme ($\bar{x}\bar{x}=16,89$) aşamaları için Web 2.0 hızlı içerik geliştirme araçlarının kullanımına yönelik öz-yeterlik inançları erkek öğrencilerin hazırlık ($\bar{x}\bar{x}=48,79$), sunum ($\bar{x}\bar{x}=15,75$) ve değerlendirme ($\bar{x}\bar{x}=15,67$) aşamalarındaki inançlarından daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum kadın öğrencilerin Web 2.0 hızlı içerik geliştirme araçlarının kullanımına yönelik öz-yeterlik inancı erkek öğrencilerden fazla olduğunu göstermektedir.

Çevrimiçi Ders Alma Değişkenine Yönelik Bulgular

Araştırmada ikinci olarak Web 2.0 hızlı içerik geliştirme araçlarının kullanımına yönelik öz-yeterlik inancı ölçeğinin alt boyutlarına yönelik daha önce çevrimiçi ders alma değişkenine göre anlamlı farklılık olup olmadığına bakılmış ve sonuçlar Tablo 2’de raporlanmıştır.

Tablo 2. Araştırmaya Katılan Öğrencilerin Daha Önce Çevrimiçi Ders Alıp Almamasına Göre Web 2.0 Hızlı İçerik Geliştirme Araçlarının Kullanımına Yönelik Öz-Yeterlik İnançları T-Testi Tablosu

Faktörler	Ders	N	\bar{x}	S	sd	t	P
Hazırlık	Almış	79	51,08	8,08	98	2,27	0,025
	Almamış	21	46,71	6,73			
Sunum	Almış	79	16,56	2,83	98	2,48	0,015
	Almamış	21	14,91	2,166			
Değerlendirme	Almış	79	16,47	2,48	98	2,78	0,007
	Almamış	21	14,81	2,25			

Tablo 2 incelendiğinde araştırmaya katılan öğrencilerin Web 2.0 hızlı içerik geliştirme araçlarının kullanımına yönelik öz-yeterlik inancı ölçeğinin tüm alt boyutları olan hazırlık ($t=2,27$), sunum ($t=2,48$) ve değerlendirme ($t=2,78$) açısından daha önce çevrimiçi ders alıp almadığı değişkenine göre anlamlı farklılık olduğu ($p<0.05$) bulunmuştur.

Analizler sonucunda araştırmaya katılan ve daha önce çevrimiçi ders alan öğrencilerin hazırlık ($\bar{x}\bar{x}=51,08$); sunum ($\bar{x}\bar{x}=16,56$) ve değerlendirme ($\bar{x}\bar{x}=16,47$) aşamaları için Web 2.0 hızlı içerik geliştirme araçlarının kullanımına yönelik öz-yeterlik inançları, daha önce çevrimiçi ders almayan öğrencilerin hazırlık ($\bar{x}\bar{x}=46,71$), sunum ($\bar{x}\bar{x}=14,91$) ve değerlendirme ($\bar{x}\bar{x}=14,81$) aşamalarındaki inançlarından daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum daha önce çevrimiçi ders alan öğrencilerin Web 2.0 hızlı içerik geliştirme araçlarının kullanımına yönelik öz-yeterlik inançlarının daha önce çevrimiçi ders almayan öğrencilerden fazla olduğunu göstermektedir.

Sonuç ve Tartışma

Araştırma sonucunda pedagojik formasyon sertifika programına kayıtlı öğrencilerin Web 2.0 hızlı içerik geliştirme öz-yeterlik inançları cinsiyet ve daha önce çevrimiçi ders alma durumu değişkenleri açısından anlamlı düzeyde farklılık gösterdiği bulgusuna ulaşılmıştır.

Cinsiyet değişkeni açısından pedagojik formasyon sertifika programına kayıtlı öğrencilerin Web 2.0 hızlı içerik geliştirme öz-yeterlik inançları hazırlık, sunum ve değerlendirme boyutlarının her birinde kadınlar lehine anlamlı farklılık göstermektedir. Kadınların Web 2.0 hızlı içerik geliştirme öz-yeterlik inanç düzeyleri erkeklerden yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgu alanyazında yer alan Durmuş ve Başarmak (2014), Kocaoğlu ve Akgün (2015), Dursun (2016), Ozan ve Taşgın (2017) çalışmalarını ile tutarlılık gösterebilecek niteliktedir. Diğer bir yandan alanyazında Akın Mart ve Özerbaş (2017), Yılmaz ve Afacan (2017), Bağcı, Horzum, Bağcı ve Üngören (2017), Üngören ve Horzum (2018) tarafından yapılan çalışmalarla ile farklılık göstermektedir. Ayrıca alanyazında yer alan (Demirtaş ve Özer, 2007) çalışmasında kadınların akademik başarı düzeylerinin erkeklerden yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlam içerisinde araştırmanın bulguları ile tutarlılık göstermektedir.

Daha önce çevrimiçi ders alma değişkeni yönünden ele alındığında ise pedagojik formasyon sertifika programına kayıtlı öğrencilerin Web 2.0 hızlı içerik geliştirme öz-yeterlik inançları hazırlık, sunum ve değerlendirme boyutlarında daha önce çevrimiçi ders alanlar lehine anlamlı farklılık göstermektedir. Bu bulgu alanyazında yer alan Horzum, Bağcı ve Üngören (2017) çalışması ile tutarlılık göstermektedir. Daha önce çevrimiçi ders alan öğrencilerin Genel Ağ üzerinde Web servisindeki araçların kulla-

nımına yönelik edindiği deneyimler de daha önce çevrimiçi ders alanların Web 2.0 araçlarına yönelik öz-yeterlik inançlarının oluşmasına katkı sağladığı söylenebilir.

Araştırmada pedagojik formasyon sertifikası programına kayıtlı öğrencilerin hazırlık, sunum ve değerlendirme boyutlarında Web 2.0 hızlı içerik geliştirme öz-yeterlik inanç düzeylerinin cinsiyet ve çevrimiçi ders alma durumu açısından farklılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

- Akgün, Ö. E. (2008). Bilgisayar Öz-Yeterlik Algısı. *Bilişim teknolojileri öğretiminde sosyo-psikolojik değişkenler*. Maya.
- Akgün, Ö. E., ve Kocaoğlu, B. Ü., (2015). Öğretmenlerin Fatih Projesi Teknolojilerine Yönelik Öz-Yeterlik İnançları. *VI. Ulusal Lisansüstü Eğitim Sempozyumu 2013*.
- Bağcı, H., Üngören, Y. ve Horzum, M. B. (2018) Formasyon Öğrencilerinin Eğitsel Amaçlı Web 2.0 Araçlarını Kullanım Öz-Yeterliklerinin Çeşitli Değişkenlere Göre İncelenmesi. *III. Ines International Education And Social Science Congress 2018*, 46.
- Bakaç, E., ve Özen, R. (2017). Pedagojik Formasyon Öğrencilerinin Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Öz-Yeterlik İnançları ile Tutumları Arasındaki İlişki. *Kastamonu Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi*, 25(4), 1389-1404.
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological review*, 84(2), 191.
- Bandura, A. Exercise of personal and collective efficacy in changing societies. Self-efficacy in changing societies. Edited by: Bandura A. 1995, 1-45.
- Bıkmaz, F. H. (2004). Öz yeterlik inançları. *Eğitimde bireysel farklılıklar*, 289-308.
- Birişiçi, S., Kul, Ü., Aksu, Z., Akaslan, D., ve Çelik, S. (2018). Web 2.0 Hızlı İçerik Geliştirme Öz-Yeterlik Algısını Belirleme-yeye Yönelik Ölçek (W2ÖYAÖ) Geliştirme Çalışması. *Eğitim Teknolojisi Kuram ve Uygulama*, 8(1), 187-208.
- Cassidy, S., ve Eachus, P. (2002). Developing the computer user self-efficacy (CUSE) scale: Investigating the relationship between computer self-efficacy, gender and experience with computers. *Journal of Educational Computing Research*, 26(2), 133-153.
- Çetin, O., ve Güngör, B. (2014). İlköğretim öğretmenlerinin bilgisayar öz-yeterlik inançları ve bilgisayar destekli öğretime yönelik tutumları. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33(1), 55-78.
- Demirtaş, H., ve Özer, N. (2007). Öğretmen adaylarının zaman yönetimi becerileri ile akademik başarıları arasındaki ilişkisi. *Eğitimde Politika Analizleri ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 34-47.
- Durmuş, A., ve Başarmak, U. (2014). Öğretmen Adaylarının Eğitsel İnternet Kullanım Öz-Yeterlik İnançları ve Problemleri İnternet Kullanım Durumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(3).
- Dursun, F. (2016). Formasyon programından mezun öğretmen adaylarının eğitsel internet kullanım öz yeterlik inançları ve çağdaş öğretmen niteliklerine ilişkin görüşlerinin incelenmesi. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 11(9), 423-440.
- Horzum, M. B. (2010). Öğretmenlerin Web 2.0 araçlarından haberdarlığı, kullanım sıklıkları ve amaçlarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7(1), 603-634.
- Horzum, M. B., Bağcı, H., ve Üngören, Y., (2017) Pedagojik Formasyon Eğitimi Alan Öğretmen Adaylarının Web Pedagojik İçerik Bilgisi Öz-Yeterliklerinin İncelenmesi. *II. International Academic Research Congress 2017*. 35-41.
- Kocaoğlu, B. Ü., ve Akgün, Ö. E. (2015). Lise Öğretmenlerinin Fatih Projesi Teknolojilerini Kullanmaya Yönelik Öz Yeterlik İnançları. *Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2(4), 259-279.
- Korucu, A. T., ve Karalar, H. (2017). Sınıf Öğretmenliği Öğretim Elemanlarının Web 2.0 Araçlarına Yönelik Görüşleri. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(2), 456-474.
- Ozan, C., ve Taşgın, A. (2017). Öğretmen Adaylarının Eğitim Teknolojisi Standartlarına Yönelik Öz Yeterliklerinin İncelenmesi. *Eğitim Teknolojisi Kuram ve Uygulama*, 7(2), 236-253.
- Özerbaş, M. A., ve Akın-Mart, Ö. (2017). İngilizce öğretmen adaylarının Web 2.0 kullanımına ilişkin görüş ve kullanım düzeyleri. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(3), 1152-1167.
- Pajares, F. (2002). Gender and perceived self-efficacy in self-regulated learning. *Theory into practice*, 41(2), 116-125.
- Rich, M. (2008). Millennial students and technology choices for information searching. *Electronic Journal of Business Research Methods*, 6(1), 73-76.
- Şimşek, Ö., ve Yazar, T. Öğretmen Adaylarının Eğitimde Teknoloji Entegrasyon Öz-Yeterliklerinin İncelenmesi: Türkiye Örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(66), 745-766.
- Tath, Z., Akbulut, H. İ., ve Altınışik, D. (2016). Öğretmen adaylarının teknolojik pedagojik alan bilgisi özgüvenlerine Web 2.0 araçlarının etkisi. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education*, 7(3), 659.
- Yağcı, M. (2016). Bilişim teknolojileri (BT) öğretmen adaylarının ve bilgisayar programcılığı (BP) öğrencilerinin programlamaya karşı tutumlarının programlama öz yeterlilik algılarına etkisi. *International Journal of Human Sciences*, 13(1), 1418-1432.
- Yalçın İncik, E. (2017). Öğretmenlerin Teknopedagojik Eğitim Yeterliklerinin Bilgisayara İlişkin Öz Yeterlik Algıları ile İlişkisi ve Fatih Projesine Yönelik Görüşleri. *Journal of International Social Research*, 10(50).
- Yılmaz, R., ve Afacan, E. (2017). Öğretmenlerin Eğitsel İnternet Kullanım Öz-yeterlik İnançlarının Yaşam Boyu Öğrenme Bağlamında İncelenmesi. *Uluslararası Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Sempozyumu 2017*.
- Zimmerman, B. J. (1995). Self-efficacy and educational development. *Self-efficacy in changing societies*, 202-231.

1918 Yılından Sonra Türkçe Öğretim Dili ve Türkçe Öğretiminde Yöntemlerin Gelişmesi

Doç. Dr. Atilla JORMA¹

Özet

Yahya Kemal'in "Türkçenin çekilmediği yer vatanıdır" sözüne uygun olarak başta Balkanlar olmak üzere Birinci Dünya savaşından sonra yıkılan imparatorlukların yerine kurulan veya kurdukları, sınırları ve statüleri sıkça değişen siyasi birimlerde yaşayan Türk halkının eğitim-öğretim sürecindeki inişli çıkışlı gelişmeler irdelenmiştir. Türkçenin Balkanlarda bin beşyüz yıllık geçmişi olduğunun unutulmamasının konuyu anlamak için şart olduğu da belirtilir. Tarihteki dildişi etkenlerden göç hareketleriyle Moğol ve Rus istilalarına değinilmiş, etnik oluşumlar ile diltopluluklarının çoğunlukla birebir örtüşmemeleri de göz önünde tutularak Oğur-Oğuz ve Oğuz-Kıpçak-Karluk birliklerinin kapalı değil, sürekli değişkenlik gösteren birlikleri hatırlatılarak başta ogur tipi lehçelerinin oguz lehçelerince özümsemişi, onüçüncü yüzyıla kadar türkçenin iki ayrı [batı] ogur - [doğu] oguz tipi yazıcılık geleneği olduğu, onüçüncü yüzyıldan sonra yine iki ayrı, doğu oğuz ve batı oğuz geleneğinin sürdüğü, yalnızca doğu oğuz geleneğinde bir sürekliliğinin olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türkçe Öğretim, Anadili Eğitimi, Anadiliyle Eğitim, Yabancı Dil Olarak Eğitim, Kurumlaşma.

Oğuz edebi Türkçesi Selçuklu Türklerinin İran'a ve Türkiye'ye gelmesinden iki yüzyıl sonra meydana geldi. Selçuklular idari ve edebi dil olarak Farsçayı seçtiler. Yöneticilerin ve ordunun konuşma dili Türkçe olsa da ana dili Türkçe olan şairler eserlerini Arapça ve Farsça yazıyorlardı. İlhanlılar çağında da İlhanlıların İslamı benimsemesinden sonra Farsça yayıldı. Bununla birlikte Moğolların gelişi ile Uygur kâtipleri Uygur alfabesi ile İran'a geldiler. Divanda ve yönetimde Moğolcaya paralel olarak yayılan Türkçe ise onbirinci yüzyıldan itibaren Doğu Türkistan'da zengin bir edebiyata sahip olan Uygur Türkçesi yani Doğu Türk lehçesi idi. Onüçüncü yüzyılda en büyük sorun, Arap alfabesindeki harflerin Türkçedeki seslere uygulanması olmuştur. Oğur Türkleri hem Orhun hem Arap alfabesinden istifade etmişlerdir. Horasan'a geçen ve o zamana kadar yazı yazmakla ilgileri pek olmamış Oğuzlar ise İran'da uygulanan Arap alfabesini kendi dillerine uygulayarak ve Kuran imlâsını örnek alarak bir yazı dili geleneği oluşturmuşlardır. Eski Oğuzca böylece Oğuzlarca kendi ağızlarına dayalı olarak oluşturdukları bir yazı dilidir.²

Eski Oğuz Türkçesi edebi dilinin oluşmasında ve gelişmesinde herhangi bir devlet kurumu doğrudan doğruya etkili olmamıştır. Bu konudaki ilk teşebbüs ancak ondokuzuncu yüzyılın ortasında kurulmuş olan Encümen-i danış dairesinde Ahmet Cevdet Paşa tarafından 1851'de yazılan Türkçenin ilk normatif dilbilgisi olmaktadır. Ondokuzuncu yüzyılın bilginleri, Ahmet Midhat Efendi, Şemseddin Sami ve İsmail Gaspıralı üçlüsü kendi gelenekleri olan, mahalli farklılıkları da bulunabilen ancak yine de ortak milli kültürün temeli alınabilecek milli Türk kimliğini savunur, Türk dilinin yazılı ifade ihtiyaçlarına göre geliştirilmesi ve yeni Türkçe edebiyatın yaratılması için çalışıyorlardı. Üçlünün dil programının çekirdeği geniş okuyucu kitlesi için tanınmayan Arap-Fars kökenli sözvarlığının ve izafet terkiplerininin kaldırılması ve yazı diline girmemiş öz sözvarlığının ses ve biçimbilgisi açısından standart dile yani İstanbul Türkçesine uyarlanıp kazandırılması olmuştur. Bu programı da bedii eserlerinde uygulamışlardır.

¹ Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Balkan Araştırmaları Enstitüsü Başkanı.

² Dipnotlarla ayrıca gösterilmediği bölümlerin başlıca kaynakları Atilla Jorma *Oğuzcanın Karadeniz Serüveni*, İstanbul 2011 ve Atilla Jorma *Bulgaristandaki Türk Edebiyatına bir Bakış*, Bakı 2013.

İsmail Gaspıralı, 1884'de Bahçesaray'da Kırım'da çıkarmaya başladığı Tercüman gazetesi vasıtasıyla ortak Türk yazı dilini savunup bütün Türk dünyasının sözcüğü açısından düzenlenmiş İstanbul Türkçesinde birleştirilmesini istemişti ve bu düşüncesini yazdıklarıyla uygulamıştı. Ondokuzuncu yüzyılın büyük dilcisi Şemseddin Sami Bey, 1900'de Kamus-ı Türkî'nin önsözünde *"Bizlerin ihmal edip unuttuğumuz, Doğu Türkçesinde kullanılan Türkçe kelimelerin, bilhassa bunlardan değerli ve gerekli olanlarının alınarak bunların bizim Türkçemize katılması yöntemi ile canlandırılmaları ve yayılmaları, yani iki lehçenin birleştirilmesi amacına hizmet etmek emelindeyim"* diye yazmıştı.³ Hüseyinzade Ali Bey bunu şiirle söylemiş:

*Öz dilimiz için kural yazarlar;
Yabancı sözleri dilden atarlar,
Anadolu ağızı türkü söyler yar,
Hicaz ellerinde benim işim ne?*

Rusya'da bununla koşut denilebilecek bir biçimde Türklerin Ruslaştırılması için planlar yapılıyordu. Kazan Üniversitesinde çalışmış olan bir papaz, Nikolay İlminski (1822-1891), Rusya Türklerini Ortodoks dinine döndürüp Ruslaştırılmalarını amaçlıyordu. Onun önerdiği stratejiye göre Türkçenin lehçelerinden ayrı ayrı yazı dilleri geliştirilip bunlara kiril alfabesi uygulanacak ve her dil için de değişik diakritik işaretler kullanılacaktı. Aynı zamanda Rus dili geçer dil olarak herkese dayatılırsa küçük toplulukların lehçeleri zamanla önemini yitirecekti. İlminski'ye karşılık İsmail Gaspıralı, 1884'te Bahçesaray'da Kırım'da çıkarmaya başladığı Tercüman gazetesi vasıtasıyla ortak Türk yazı dilini savunup bütün Türk dünyasının sözcüğü açısından düzenlenmiş İstanbul Türkçesinde birleştirilmesini istemişti ve bu düşüncesini yazdıklarıyla uygulamıştı. İlminski, Gaspıralı'nın faaliyetinden haberdardı ve savcı Pobedobçev'e şikayet mektupları yazıyordu: *"O, kendi yayınlarında Osmanlı Türkçesini bütün Türk soylu Müslümanların ortak dili haline getirmeğe çalışmaktadır"*. Bu gelişmeler onu pek kaygılandırıyor: *"Duyduğuma göre Kazan'da Türkçe gazetelerden başka ders kitaplarının sayısı yıldan yıla artmaktadır. Kitapların içeriği Avrupai, dilleri Osmanlı Türkçesidir"*. (Kurat 1993, 361, Kengerli 2005, 141-144.) İlminski, Gaspıralı'nın çalışmalarını engelleyememiştir, ancak 1917 ihtilalinden sonraki Sovyet rejimi İlminski'nin programını yürürlüğe koymuştur. Bu, yalnızca Türk halkları değil, azınlıktaki bütün halklar için yaygın bir siyaset olarak takip ediliyordu: öz dillerdeki yayıncılığa izin veriliyor, hatta özendiriliyordu, fakat bunlar nispeten dar bir çevrede kaldığı için ancak folklorik bir anlam taşıyabiliyordu.

Nikolay İlminskiy'nin öğrencisi olan Rus şarkiyatçısı ve misyoneri Nikolay Ostroumov 1877'den itibaren Taşkent'te Türkistan genel valiliği bünyesinde eğitim müfettişi görevine getirilmiş, "Türkistan vilayet gazetesi'nin başyazarı olarak çalışmıştır. Tıpkı hocası gibi türk boylarının arasına nifak salmak için gayret göstermiş; her Türk boyu için ayrı bir alfabenin uygulanması çalışmalarına katılmış, Türkistan'da Türkçenin yozlaştırma çalışmalarını başlatan olmuştur. Ostroumov, "Turkestanskaya Tuzemnaya Gazeta" (1887-1917) adlı gazetede kullandığı ve "Sart dili" adını verdiği karma bir dille, yeni Özbek aydınlarını oluşturmaya ve gazetesinde kullandığı dili de edebi dil seviyesine yükseltmeye çalışıyordu. Bu tür oyunları sezen Özbekistan aydınları, Bolşevik İhtilalinden sonra Abdurrauf Fitrat (1886-1938)'in önderliğinde Türkistanın ortak lehçesi olan Çağatay Türkçesini kullandılar. 1937'den sonra ise Stalin aydın kıyımını başlattı. Olumsuz gelişmelerin, doğudaki yazıcılık geleneğinin emperyalist güçler tarafından toptan yok edilmesi çalışmalarının günümüze kadar olan seyri açıklanmaktadır.

Dil ayrı, lehçe ayrı, ölçünlü yazı dili, yani belli normları bulunan dil biçimi ayrı ayrı kavramlardır. Oğuz Türkçesinin İstanbul ve Azerbaycan Türkçesinden başka Sovyet yöntemince kurula bağlanan dil biçimi, ölçünlü Türkmençe ve Gagauzca vardır. Sovyet yönetimi iktidarı ele geçirdikten hemen sonra bir Türkmen dili yaratmak için çaba gösterdi. Türkmen aydınları Türkmenler için Batı Oğuz dilinin (Türkiye Türkçesi) yazı dili olarak yeterli olduğunu açıklasa da, kabul edilmemiştir. Harezmi Oğuz lehçesi 1920 ile 1925 yılları arasında ölçünlü dil olarak kullanılmıştır. Horasan Türkçesi ise Eski Oğuz döneminin başındaki ölçü dil olmuştur.

1945'ten sonraysa Doğu Avrupa uydu devletleri kurulmuş, Balkanlarda yeni tip sorunlar belirmişti. Konuşma dili ile yazı dilinin birbirine yakınlığı veya uzaklığı, alfabe ve yazım sorunları, resmi dillerin etkisi gibi konular ele alınır. Azınlık olarak kabul edilip edilmeme, doksanlardaki demokratikleşme hareketlerinde totaliter dönemden kalan sorunlar düzeltilmemiştir.

Osmanlı devletinin siyasal dönemi geleneksel bakışla 1299 ile 1918 yıllarını kapsar. Balkanların Türklüğü çok eski olsa da Türkçe eğitimden ancak Osmanlı döneminde bahsedilebilir. 1918 yılı birinci

³ Dilin yalnızca sözlükten ibaret olmayışı anlaşılmadığı gibi bu yöntemle özellikle Ziya Gökalp gibi dilci olmayan heveskar diletantlar tepki gösterip bunun karşısında olmuşlar

dünya savaşının bitiş tarihi olup aynı zamanda büyük imparatorlukların dağılma veya Rusya örneğinde dönüşüm tarihidir. Diğer dönüm noktaları ikinci dünya savaşının bitimi ile 90'ların siyasi düzen değişikliği. Çalışma ancak bir çerçeve önerisi olup Türkiye eğitim tarihiyle paralel bir biçimde ele alınması gereğine işaret edilir.

Balkanlarda yaşayan büyük topluluklardan Türklerle Slavların bölgeye ilk gelişleri aşağı yukarı aynı çağda olmuştur. Dolayısıyla bu toplulukların buralardaki sözlü edebiyat gelenekleri de bir o kadar eskidir. Yazılı edebiyata gelince, çağdaş Slav yazı dilleri ile ilgisi uzak olan ilk Slavca yazıcılık geleneği Balkanlarda ortaya çıkmıştır. İlk Türkçe yazıcılık geleneği ise Balkanlarda gelişmemiş, yazı dili daha sonra Osmanlı Türkçesi yazı dili olmuş; ancak Doğu Rumeli bölgesi Türkçenin konuşma ve yazı diliyle belli bir organik bağın bulunduğu tek bölge olmuştur.

Dil, lehçe ve ölçünlü yazı dili, yani belli normları bulunan dil biçimi ayrı ayrı kavramlardır. Yazı dili dar anlamda dil normlarına göre yazılan ölçünlü dildir. Ölçünlü konuşma dili yazı diline yakındır. Ölçünlü dil de bir bütün olarak bağdaşık bir düzen değildir, ses ve biçim yapısı oldukça bir örnek olsa da, sözcüklüğünde değişik katmanlar görülebilir. Kimi durumlarda, uygarlığın en ileri düzeyde bulunduğu bölgenin lehçesi yeğ tutulur, kimi durumlarda siyasal egemenliği elinde bulunduran merkezi iktidarın yer aldığı ilin lehçesi seçilir; kimi durumlarda da bir saray, dilini ulusa benimsetir. Türkiye Türkçesinin ölçünlü türü, İstanbul Türkçesi adı verilen, Doğu Rumeli diyalektine dayanan, Osmanlı'nın Bursa, Edirne ve İstanbul saray çevrelerinin kullanmış olduğu, ondördüncü yüzyılın sonundan itibaren günümüze kadar kesintisiz yazılı geleneği olan dil türüdür. 'İstanbul Türkçesi' denilirse de bu dil türü İstanbul'un fethinden önce biçimlenmiştir; İstanbul'un alınıp daha sonra başkent olması dilde doğrudan bir değişiklik oluşturmadı; ona göre de bu dile 'Edirne Türkçesi' de diyebilirdik. Türkiye Türkçesinin diyalekt durumuna dair ilk bilgiler yine bu dönemde ortaya çıkar. Bu bilgilerin değerlendirilmesi İstanbul'a ilk yerleşen Türklerin konuştukları diyalektin Balkan diyalektlerinden farklı olmayıp bu diyalektlerle genetik bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. *Yat*-sınırı diye anılan sınır güney Slavca'yı belirgin olarak iki lehçeye, doğu veya Bulgar ve batı veya Makedon lehçesine ayırdığı gibi konuşulan Türkçeyi de aynı coğrafi sınır belirgin olarak farklı iki lehçeye ayırır; buradaki lehçe farkının oluşması da yerleşim tarihi ile ilgilidir.

Çağdaş Oğuz Türkçesi, salt fonetik bakış açısıyla sözbaşı /k/ sesinin gelişmesiyle birincil uzun ünlülerin durumunu ölçüt, *qāl- fiilini açar sözcük olarak dört altgruba bölüştürülebilir. Harezm Oğuz diyalektleri (qāl-); Stavropol Türkmencesi ve Horasan Türkçesi ile Türkmen yazı dili (gāl-); İran, Irak ve Doğu Anadolu'daki ağızlarıyla Azerbaycan Türkçesi yazı dili (gal-); Türkiye Türkçesiyle Gagauz yazı dilleri (kal-). Mefkure Mollova da söz konusu fonetik ölçütü kullanarak önseste süresiz ötümsüz /k/ ünsüzünün kullanıldığı kal- ağızları ve önseste süresiz ötümlü g ünsüzünün kullanıldığı gal- ağızları olmak üzere Oğuzca'yı iki kümede toplayıp bunu demografik gelişmelere bağlar. kal-, 'Oğuz-Bulgar', Balkan veya Avrupa Oğuz ağızları grubuna Gagauzca'yı, periferik batı bölgesini (Batı Rumeli) ve merkez (Doğu Rumeli) ağız bölge ağızlarını, yani Balkanlara Osmanlı öncesi kuzey göç yoluyla gelenlerin ağızlarını dahil eder, gal-, Asya Oğuz ağızları grubuna Balkanlardaki Osmanlı Türklerinin ağızları olarak değerlendirdiği Doğu Rodop bölge ağızlarını, Anadolu, Azerbaycan ve Türkmen ağızlarını dahil eder.

Mefkure Mollova'ya göre Rumeli ağız bölgeleri: a) merkez bölge: Trakya'da, doğusunda da batısında da, Bulgaristan'da, Romanya'da Türkçenin konuşulduğu yerlerde, b) merkez bölgenin bir altbölümü olarak, Batı Trakya'nın kuzeyine de uzanan Doğu Rodoplular ağız bölgesi, c) periferik batı ağızları olarak belirlenebilir. Doğu Rodop ağızlarının belirgin özelliği artünlülük sözlerin başındaki k- > g- değişimidir. Ölçünlü Türkiye Türkçesinde /k/ yanındaki ünlülere göre ön ve artdamaksıl değişkeleri bulunan bir sestir. Anadolu ve Azerbaycan lehçelerinde ise artdamaksıl /q/ sözbaşında kurallı olarak /g/ (yazımda <q>) olur: qal- /gal-/, qol /gol/; sözcükte k > x: yıxıl- çıxış; q ikizleştiği takdirde korunur: doqquz /dokguz/; Çokheceli sözcüklerin <q> ile gösterilen sonsesi söylenişte /x/ olur: otaq /otax/; doğu ağızlarında ise söz sonu patlamalı ötümlüleşir: otaq /otağ/. Türkiye Türkçesinde ve gagauzcada /e/ sesbirimi değişkeleri bulunan bir fonemdir. Azerbaycan Türkçesinde ise kökenden e:ä karşıtlığı korunmuştur: äl <el> el <el, il>. Sözü'nün geliştiği Bulgaristan'da konuşulan Türkçe merkez grubuna girer; ülkenin en batısındaki Batı Rumeli ağızını konuşanlardan çok az kimse kalmış iken, Doğu Makedonya'daki Yörük bölgesi merkez grubuna, Makedonya'nın çoğu ile Kosova Batı Rumeli ağız grubuna girer.

İkinci Dünya savaşından sonra Stalin'in son kazanımları Doğu Avrupa veya Doğu Blok ülkeleri denilen uydu devletleri oldu. Stalin'in planlarında ise Yunanistanla Türkiye de eninde sonunda bu uydu ülkeler topluluğuna katılacaktı; nitekim Yunanistan'da 1946-49 arası yaşanan iç savaş, Türkiyede 80'lere kadar devam eden çatışmalar bu planın yankılarıdır. Tito-Stalin 1948 yılı ayrışması, akabinde Türkiye ile Yunanistan'ın Batı kampında yer almaları bu gidişi önlemiş olsa da süreç oldukça uzun olabilmisti.

Yunanistan Osmanlı İmparatorluğundan kopmuş ilk devletlerden biridir. Dine dayanan Slavistik emperyalizm burada etkili olamamıştı; buna karşın dini dışlayan Büyük Britanya emperyalizmi yeni bir ulusdevletin kurulmasında başarılı olmuştur. Yunanistan aynı zamanda Avrupa Birliğine giren ilk Balkan ülkesi olmuştur. Hristiyanlık öncesi Helenizm hayranlığının da etkisiyle ülke içindeki Türk azınlığı istilacı görülüp her zaman baskı altında tutulmuş, özellikle eğitim konularında hakları elden geldiğince kısıtlanmağa çalışılmıştır.

93 harbinden sonra yaratılmış devletler olan Bulgaristan ile Romanya'da, Türk azınlığının geleneksel eğitim kurumları varlığını kesintisiz ikinci dünya savaşı sonrasına, kısmen de altmışlı yıllara kadar yaşatabilmiştir. Romanya üç bölgenin birleşmesiyle; Kumanlarla Ulahların yerleştiği Eflak ve Boğdan ile Macar Erdel'den oluşmuştur. İkinci dünya savaşı sırasında Romanya'nın Basarabya bölgesi SSCB tarafından koparılıp bir Sovyet Cumhuriyeti haline getirilmiş, ayrıca bu ülkenin denize çıkışı da kesilmişti. Moldova doğrudan bir Balkan ülkesi olmasa da Romanya gibi Balkan bağlamında ele alınması amaca uygun olur. Sovyet politikasına göre ise Moldova'da Romen dili için Kiril harfleri kullanma mecburiyeti getirildiği gibi dilin adı "Moldovanca" diye değiştirildi. Aynen bu şekilde Moldova sınırları içinde kalan Gagauzlara İlminski programı uygulanıp hem kiril alfabesi kullanma zorunluluğu getirildi hem de dil normu değiştirildi. Gagauzca diye bir lehçe olmamış, ölçünlü Türkiye Türkçesinin temeli olan doğu Rumeli lehçesine dahildir. Ançak yazılı bir kullanımı az olmuştur. Bunun için yeni bir dil normu ellili yıllarda yaratıldığında yazı dili mümkün olduğunca konuşma diline yaklaştırılmağa çalışılmıştır. Öte yandan Romanya Avrupa Birliğine girmiş iki ülkenin tekrar birleşmesi söz konusu olmuştur. Moldova'daki Gagauz yeri özerkliğinin benzeri bölgede bulunmamaktadır. Bütün bunlara rağmen Gerek Romanya'da gerekse Moldova'da Türkçe eğitim bugün olması gerektiğinden çok uzaklardadır.⁴

Romanya'da Türk azınlığı belirli bir bölgede, Tuna güneyinde Dobruca'da yoğunlaşmıştır. Romen ülkeleri Osmanlı'nın vassal devletleri durumunda olmuş, Osmanlı ilkin buradan öte esas bölgesini genişletmek niyetinde olmamış; aynı Macaristan için de geçerli olmuştur. Romanya'da sosyalist dönemde Türkçe eğitiminde uygulanan ayırma politikaya göre yapay bir Türk-Tatar ayrımı yaratılarak kısırlanmıştı. Eğitimde her zaman batı türkçesi kullanılmıştır. İkinci dünya savaşı sonrası Kırım'dan söz etmek de yasak olduğu için Türksoylu Kırım göçmenleri için kiril harfli, İdil-Ural Türkleri için hazırlanmış ders kitapları kullanılmak istenmişti. Bölgede 19 asırda bir çeşit nüfus değişimi olmuştu. Deliorman Dobruca hristiyan türkleri Bucak'a, Bucak'taki Kıpçaklar Dobruca'ya göçürülmüştü. Burada da etnik bir amaç güdülmeyip yine Rusya'nın dine dayanan politikası etkili olmuştu.

İkinci dünya savaşı sonlarında Sovyetlerin planlarında etki alanını Güney Azerbaycan ve büyük Türk azınlığının yaşadığı Bulgaristan gibi Türk topluluklarının bulunduğu bölgelere yaymaktı. Kızıldoru böyle yerlere hazırlıklı giriyordu. Söz konusu planlar paralel uygulanıyordu. Bu konular bugün bile birbirleri ile bağlantılı olduğu bağlamında araştırılmış değildir. Bulgaristan'da 1944'ten sonra Türkçe eğitim önce 1947'de devletleştirildi, ellili yıllarda eşi olmayan bir yükseliş gördü, sonra yetmişlerin başında büsbütün kaldırıldı. Bulgaristan ile Romanya bugün Avrupa Birliği'ne girmiş oldukları halde Türkçenin eğitim öğretimi acınacak haldedir. Türk okullarının yeniden açılmasının sözü bile edilmez olmuştur.⁵

Vardar Makedonyası ile Kosova vilayeti 1918 yılında kurulan Sırp-Hırvat-Sloven krallığının terkinbine girmiş, bura Türkleri 1944 yılına kadar çok ağır bir baskı dönemi yaşamışlardır. Sırp yetkilileri daha önce Osmanlı örneğinde görüldüğü gibi azınlıkların eğitiminin onları bilinçlendirip bağımsızlaşma eylemlerini uyandırabileceğinden çekiniyorlardı. İkinci dünya savaşı sonrası ise Yugoslavya'daki bu durum tamamen değişmiştir. 1944'te Makedonya'da, 1951'de de Kosova'da Türkçe eğitim yeniden kurulur. Kosova'da olanlar iyi belgelenmiştir.⁶ Eğitime olumsuz yönde etki eden gelişme de 1950'lerde yaşanan göçlerdir. Bu dönemde görülen Türk nüfusunun artışı da göç politikası ile ilgiliydi. Türkiye'ye göç edebilmek için müslüman kimliği üzerinden farklı etnik kökenden insanlar kendilerini resmi düzeyde Türk olarak ifade etmekten kaçınmadılar. Bulgaristan'daki benzer gelişmelerle ilgili politik bağlantıları araştırılmamış olduğundan diğer konularda olduğu gibi kesin bir şey söylenemez.⁷

Makedonya ve Kosova'daki Türk eğitim kurumlarının bugün de yaşadığını, her iki ülkede ilköğretim okullarından üniversiteye kadar eğitimi Türkçe görmenin mümkün olduğu görülür. Kosova'da siyasi dalgalanmalardan dolayı Türkçenin resmîyeti konusundaki gelişmeler sağlıklı olmamıştır. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti anayasasına göre Makedonya vatandaşlarının ana dilleriyle ilköğretim (lise öğrenimi dahil) görme hakları vardır. Anayasa ile teminat altına alınmış olmasına rağmen, Türklerin

⁴ Mahmut E. 1999.

⁵ Şerefli 200

⁶ Recepoğlu, A. 2005

⁷ Yenisoğlu, H. S. 2005.

anadiliyle eğitim hakkına bütün Makedonya'da eksiksiz uygulanmasında daha çok Doğu Makedonya'da bazı aksaklıklar olmuş; burada Türkçe öğretim birden dörde kadar olup sonrasında eksiklikler bulunmaktadır; yoksa Türkçe eğitim açısından Kuzey Makedonya cumhuriyeti bugün Avrupa'da birinci sıradadır.⁸ Gostivar'daki Türkçe eğitim veren Uluslararası Vizyon Üniversitesi bunun en güzel örneğidir.

Günümüzde, yirmibirinci yüzyılda belki de tam olarak uyanmadığımız, farkında olmadığımız bir emperyalist baskı altında olduğumuz söylenmelidir. Başta Doğu Türkistan'daki Çin baskısı, ki görülmemiş ve ölçsüz bir gaddarlıktır; Rusya'daki geleneksel özümseme politikası; bugün Rusya'daki bütün Rus olmayan halklar için yeniden ağırlaştırılmış Rus baskısı ve Amerika'nın batıdaki Türklüğü bulanık bir araplaştırma politikası gibi stratejilerin ayırında değiliz.

KAYNAKÇA

* Dipnotlarla ayrıca gösterilmediği bölümlerin başlıca kaynakları Atilla Jorma *Oğuzcanın Karadeniz Serüveni*, İstanbul 2011 ve Atilla Jorma *Bulgaristandaki Türk Edebiyatına bir Bakış*, Bakı 2013 olmuştur.

BÜTEYHBŞ: *Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni-Bildiriler*, Ankara, 1999.

İsen, Mustafa, *Varayım Gideyim Urumeli'ne*, İstanbul 2009.

Mahmut, Enver, Romanya'da Türkçe Eğitim Hayatı, İkinci Dünya Savaşı'ndan Günümüze Kadarki Dönem BÜTEYHBŞ: 1999.

Mahmud, Nedret, Romanya'da Türkçe Eğitim Hayatı, Başlangıçtan İkinci Dünya Savaşına Kadarki Dönem BÜTEYHBŞ: 1999.

Oruç, Zülküf, *Balkanlarda Türk Olmak*. Ankara, 2013

Recepoğlu, Altay. *Suroy, Kosova Türk Toplumunun ve Üyelerinin Hakları*, Prizren 2005.

Şerefli, A. Şerif. *Türk Doğduk Türk Öldük*, Ankara, 2005.

Yenisoy, Hayriye Süleymanoğlu. *Edebiyatımızda Balkan Türklerinin Göç Kaderi*, Ankara, 2005.

⁸ Oruç, Z. 2013.

Ekonometri

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

12-14 Aralık 2020 Sakarya / Türkiye

COVID-19 Salgını Verilerine İstatistikî Yaklaşımlar

Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER¹

Özet

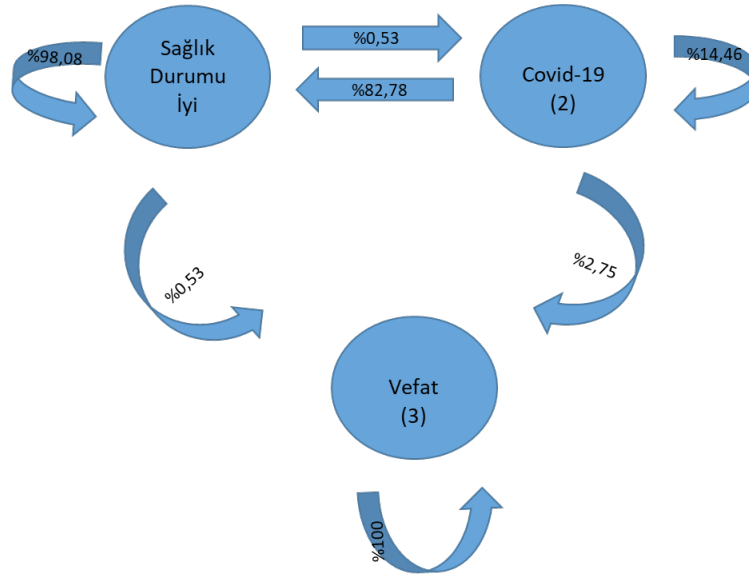
2019 Yılında Çin'in Wu'an eyaletinde başlayan COVID-19 salgını küresel ölçekte bir pandemiye dönüşmüş ve bu pandemiyle ilgili dünyanın her tarafından gerek zaman gerekse ülkeler bazında veri akar hale başlamıştır. Bu çalışmada elde edilen veriler bir Markov Zinciri ve salgına ait veriler doğrultusunda trend ve zaman serileri ekonometrisi yardımıyla seyir hakkında önemli bilgiler verebilecektir.

Anahtar kelimeler: Markov Zinciri, Zaman Serisi, Covid-19, Trend analizi

MARKOV SÜRECİ OLARAK VAKA

Durum Uzayı: $S = \{\text{Sağlık Durumu İyi, Covid-19 Vakası, Vefat}\} = \{1, 2, 3\}$

Geçiş Olasılıkları Diyagramı

Geçiş Olasılıkları Matrisi:

	Sağlık Durumu İyi	Covid-19 Vakası	Vefat
Sağlık Durumu İyi	0,989079073	0,005620927	0,0053
Covid-19 Vakası	0,827849326	0,144657595	0,027493079
Vefat	0	0	1

¹ İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri Bölümü, kutluk@istanbul.edu.tr

p^2

0,982931	0,006373	0,010697
0,938563	0,025579	0,035858
0	0	1

 p^4

0,972134	0,006427	0,021439
0,94655	0,006635	0,046814
0	0	1

 p^{16}

0,951128	0,00629	0,042582
0,926454	0,006127	0,067418
0	0	1

 p^{256}

0,910472	0,006022	0,083507
0,886853	0,005865	0,107282
0	0	1

 p^{65536}

0,834299	0,005518	0,160183
0,812656	0,005375	0,181969
0	0	1

 $p^{\rightarrow\infty}$

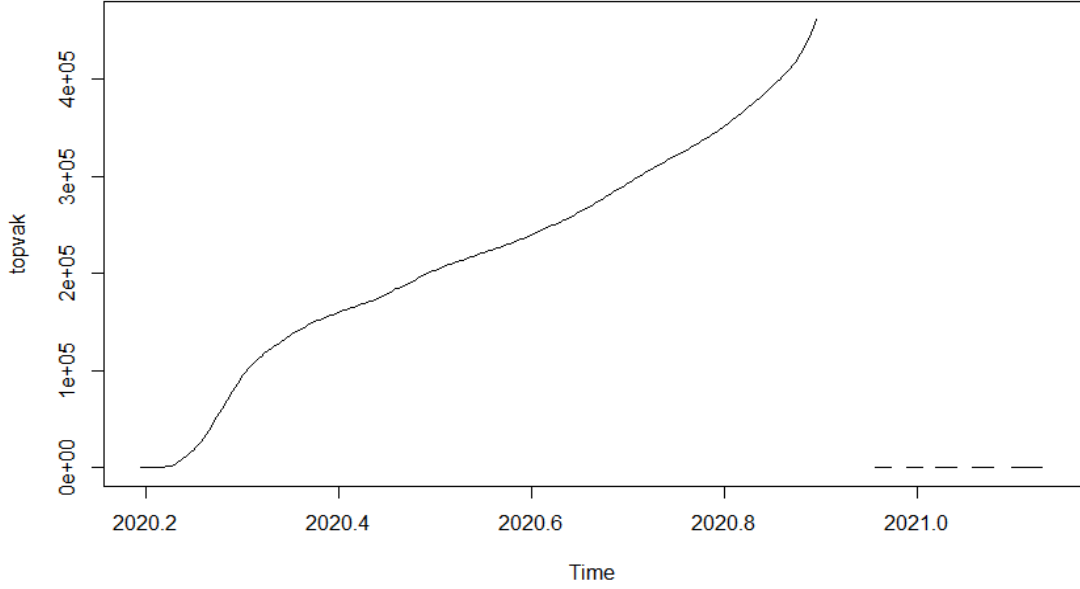
0,700539	0,004633	0,294828
0,682366	0,004513	0,313121
0	0	1

 p^∞

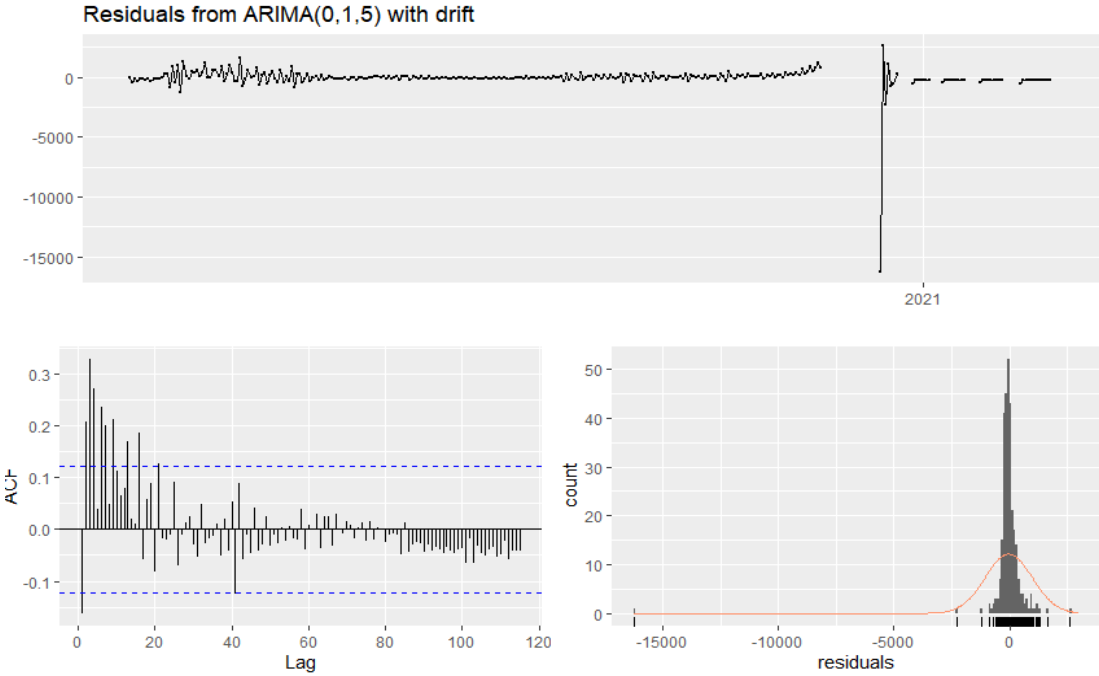
0,493916	0,003267	0,502818
0,481103	0,003182	0,515715
0	0	1

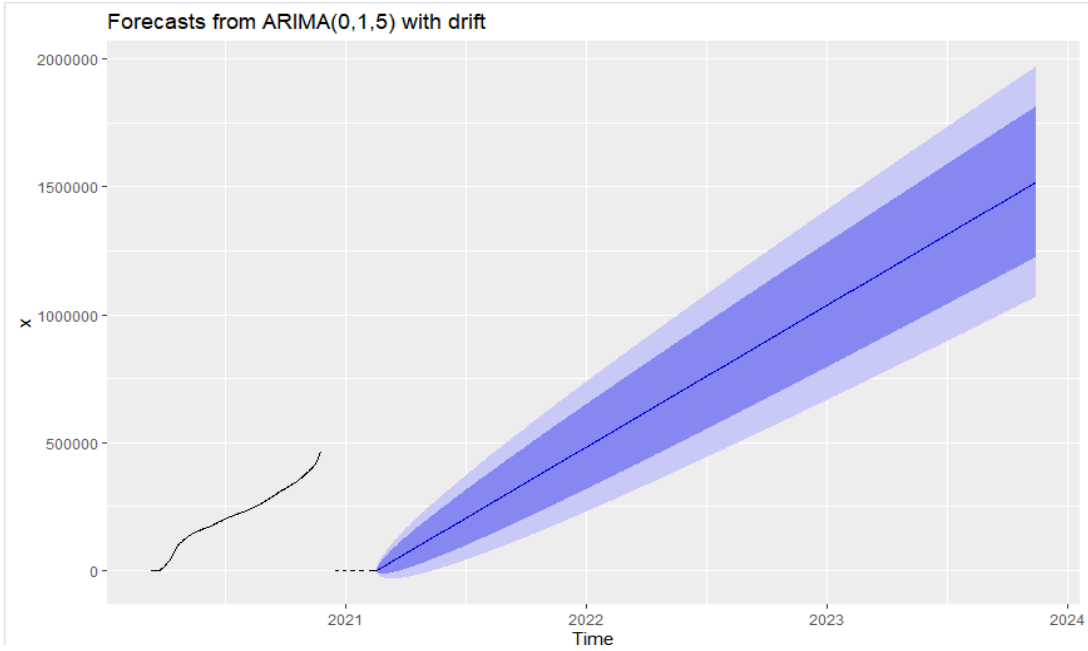
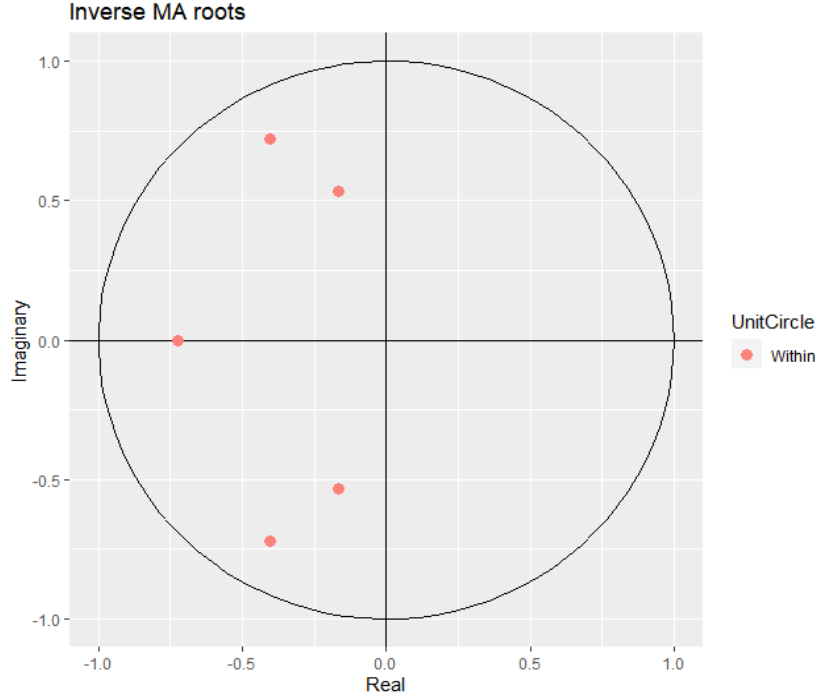
Sonlu durum söz konusu değildir ve geçiş olasılıkları giderek büyümektedir. Bu bir kitlesel bağı-
 şıklık olmayacağını göstermektedir. %50 ler civarında ölümler gerçekleştiğinde bile %03 hastalanma
 olasılığı devam edecektir. Bu hastaların da ancak %48 i iyileşebilecektir.

EKONOMETRİ NE DİYOR?

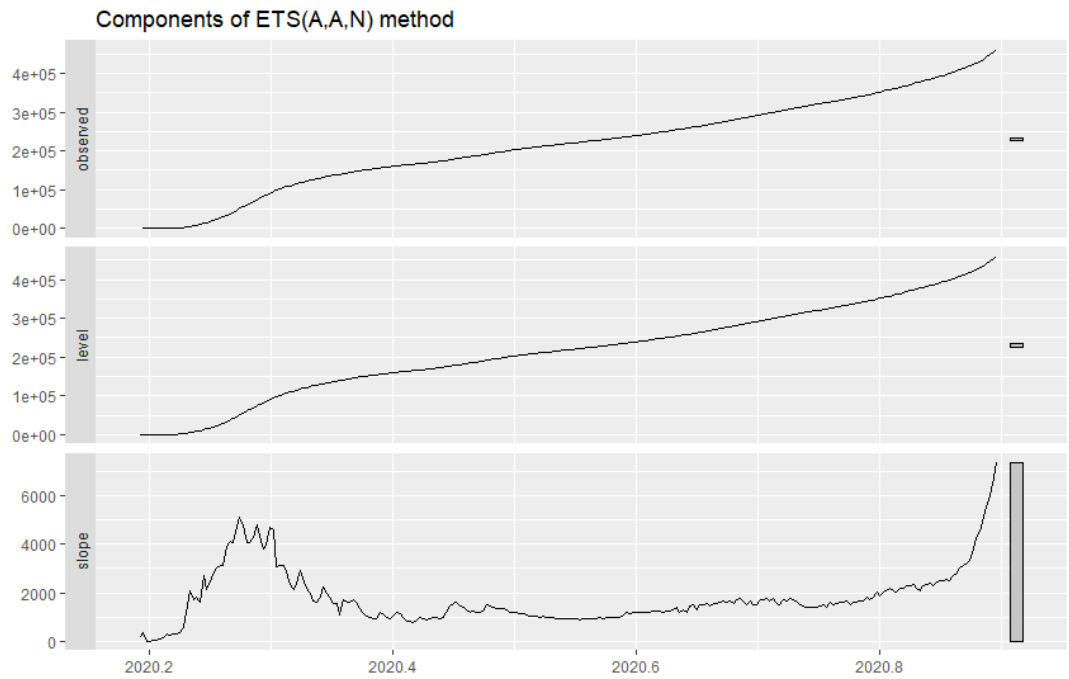
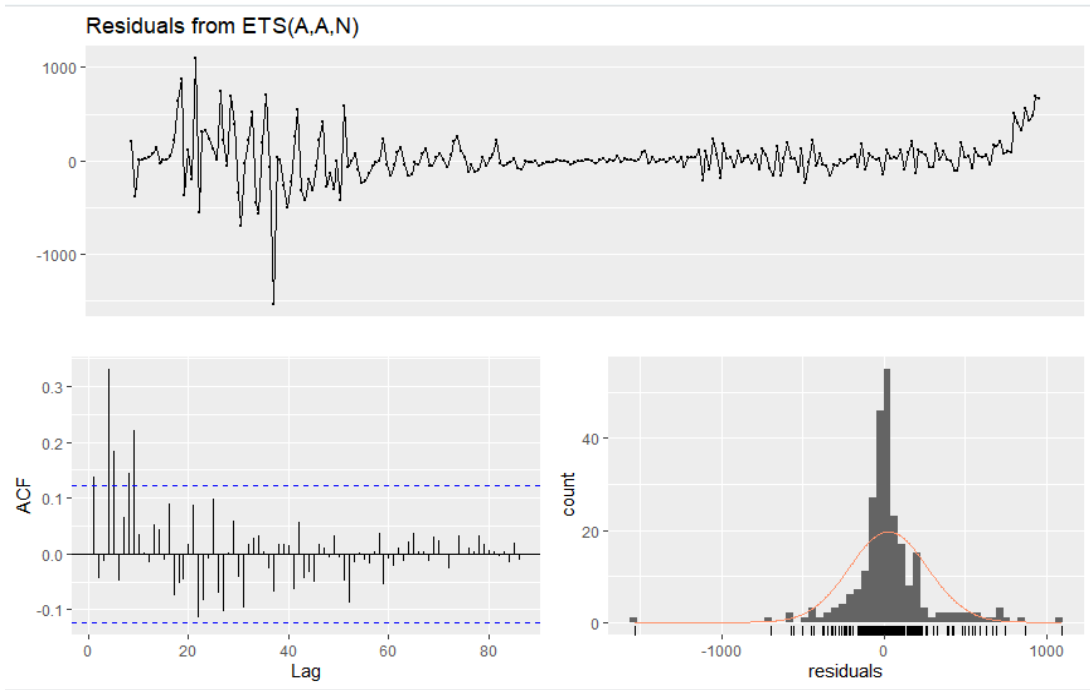
ARIMA MODELİ

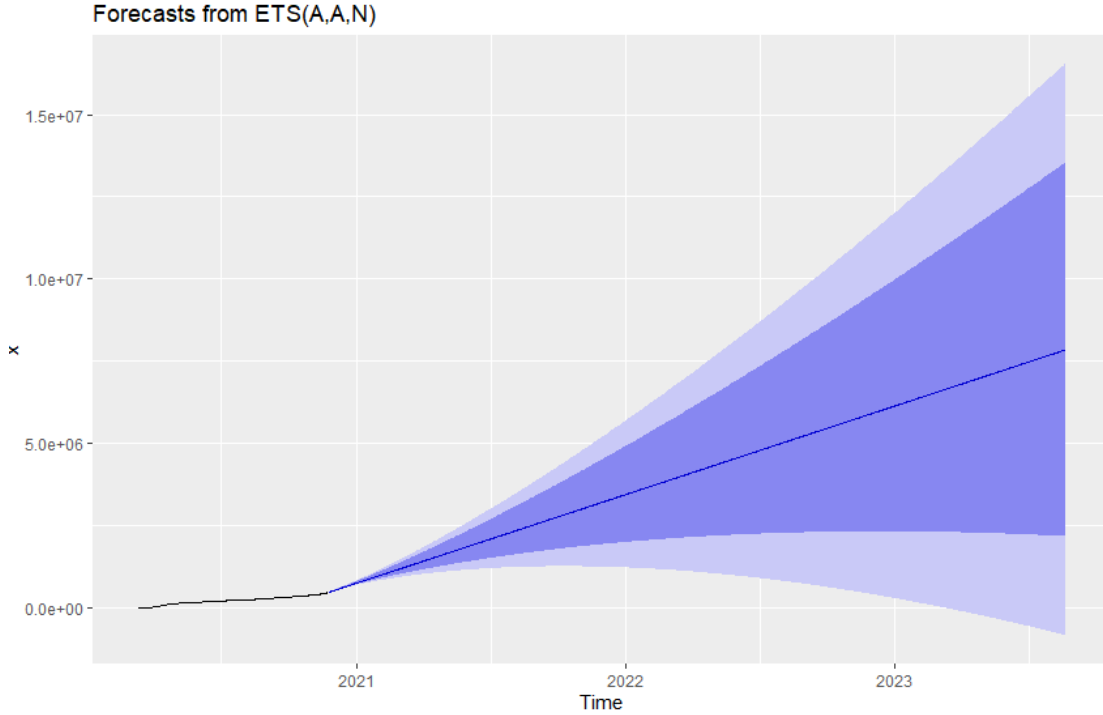

Özetle 2021 başında toplam vaka sayısı bir milyonu aşacak 2022 için 2 Milyona ulaşacaktır. Bununla birlikte ARIMA modelleri doğrusal mantıkla çalışan modeller olduğu için durumu açıklamada yetersizdir.

ETS MODELİ

Özetle 2021 başında toplam vaka sayısı iki milyonu aşacak ve stabilize olacaktır. Bununla birlikte %95 güven aralıkları 16 Milyon toplam vakaya işaret etmektedir. Bununla birlikte ETS modelleri de ARIMA modellerinden daha iyi olmakla birlikte doğrusal mantıkla çalışan modeller olduğu için durumu açıklamada yine yetersizdir.

SEKİZİNCİ KUVVETE KADAR ANLAMLI TREND

```
model<-lm(topvak~t1+t2+t3+t4+t5+t6+t7+t8,data=cor19_1)
```

```
-----  
Model Index Predictors  
-----
```

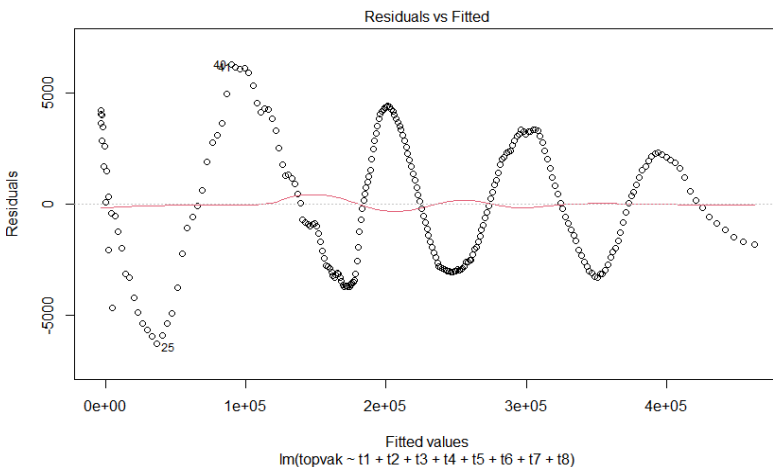
```
1 t1  
2 t1 t5  
3 t1 t2 t3  
4 t1 t2 t4 t6  
5 t2 t3 t4 t6 t7  
6 t2 t3 t4 t6 t7 t8  
7 t2 t3 t4 t5 t6 t7 t8  
8 t1 t2 t3 t4 t5 t6 t7 t8  
-----
```

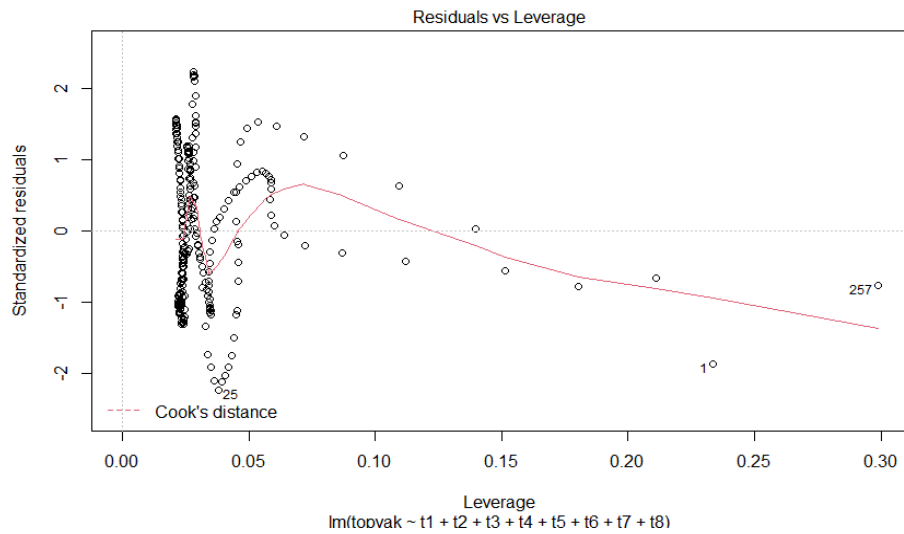
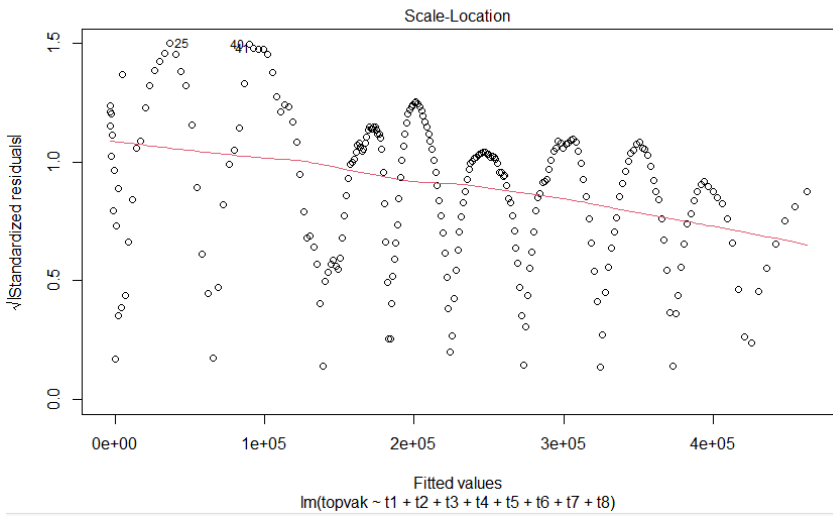
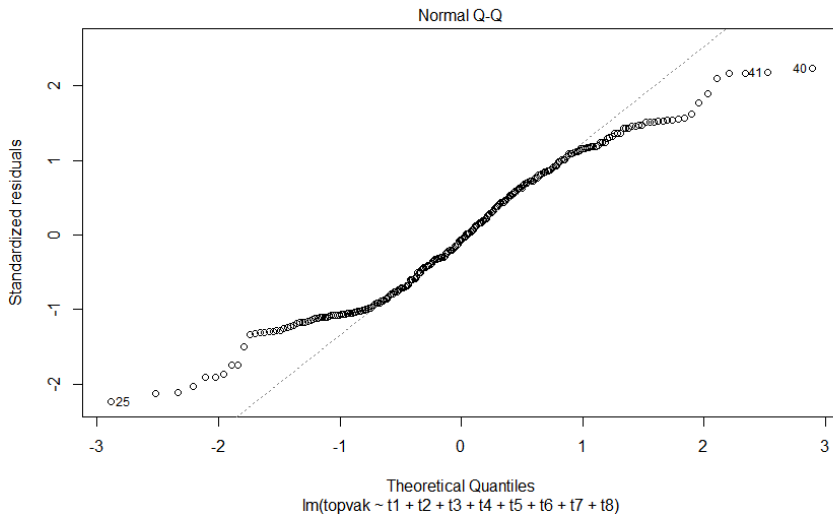
Subsets Regression Summary

Model	Adj. R-Square	Pred R-Square	R-Square	C(p)	AIC	SBIC	SBC	MSEP	FPE	HSP	APC
1	0.9759	0.9759	0.9755	9816.3456	5768.4150	5033.2835	5779.0623	82896621742.8414	325065026.1512	1269901.0689	0.0244
2	0.9780	0.9778	0.9774	8964.9815	5747.6560	5010.5989	5761.8523	76171125905.4894	299840740.1062	1171466.5583	0.0225
3	0.9961	0.9961	0.9959	1382.6969	5304.7071	4567.2131	5322.4525	13539675100.5471	53501860.3758	209055.1924	0.0040
4	0.9962	0.9961	0.9959	1344.9331	5300.3665	4561.2401	5321.6610	13262346770.4088	52605961.7491	205585.7816	0.0040
5	0.9979	0.9978	0.9978	644.1225	5152.6719	4413.7952	5177.5154	7436881946.2224	29610997.4429	115741.8455	0.0022
6	0.9986	0.9985	0.9985	350.5828	5050.8289	4312.9130	5079.2215	4984840136.9075	19922994.4514	77890.4949	0.0015
7	0.9989	0.9988	0.9988	237.5617	4997.4733	4260.3026	5029.4150	4035111971.1989	16188026.6924	63303.7562	0.0012
8	0.9994	0.9994	0.9994	9.0000	4830.5327	4101.8489	4866.0235	2099539398.2348	8454560.7936	33070.8673	6e-04

AIC: Akaike Information Criteria
 SBIC: Sawa's Bayesian Information Criteria
 SBC: Schwarz Bayesian Criteria
 MSE: Estimated error of prediction, assuming multivariate normality
 FPE: Final Prediction Error
 HSP: Hocking's Sp
 APC: Amemiya Prediction Criteria
 ols_vif_tol(model)

Variables	Tolerance	VIF
1 t1	1.086647e-04	9.202617e+03
2 t2	7.324425e-07	1.365295e+06
3 t3	3.381359e-08	2.957391e+07
4 t4	9.501294e-09	1.052488e+08
5 t5	1.415635e-07	7.063967e+06
6 t6	1.110917e-09	9.001570e+08
7 t7	4.918350e-10	2.033202e+09
8 t8	1.789441e-09	5.588338e+08

lm(formula = topvak ~ t1 + t2 + t3 + t4 + t5 + t6 + t7 + t8,
data = cor19_1)

Residuals:

Min 1Q Median 3Q Max
-6280 -2572 -184 2339 6304

Coefficients:

Estimate Std. Error t value Pr(>|t|)
(Intercept) 7.883e+03 1.572e+03 5.014 1.02e-06 ***

t1 -3.500e+03 2.305e+02 -15.184 < 2e-16 ***
t2 3.007e+02 1.054e+01 28.532 < 2e-16 ***
t3 -5.577e+00 2.003e-01 -27.845 < 2e-16 ***
t4 4.009e-02 1.559e-03 25.708 < 2e-16 ***
t5 3.377e-17 1.862e-18 18.130 < 2e-16 ***
t6 -1.695e-06 7.714e-08 -21.969 < 2e-16 ***
t7 9.777e-09 4.737e-10 20.638 < 2e-16 ***
t8 -1.980e-11 1.011e-12 -19.592 < 2e-16 ***

Signif. codes: 0 '***' 0.001 '**' 0.01 '*' 0.05 '.' 0.1 ' ' 1

Residual standard error: 2858 on 248 degrees of freedom

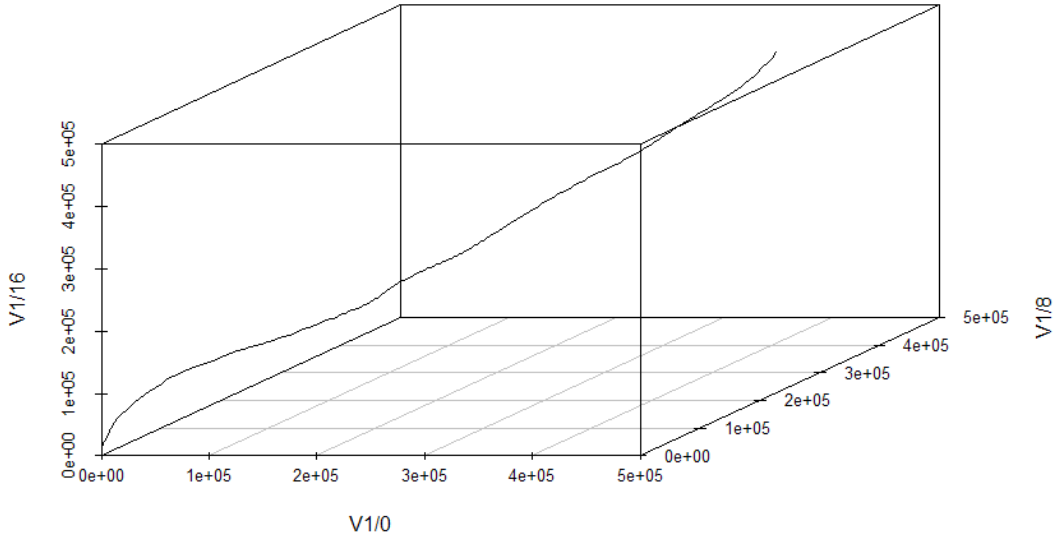
(87 observations deleted due to missingness)

Multiple R-squared: 0.9994, Adjusted R-squared: 0.9994

F-statistic: 5.229e+04 on 8 and 248 DF, p-value: < 2.2e-16

Model rendin 8 inci kuvvetine kadar anlamlı parametre üretebilmekle beraber çoklu doğrusal bağlantı probleminden dolayı açıkça klasik regresyonun temel doğrusallık ilkesiyle de çalışmaktadır.

KAOTİK Mİ?

BDS Testi

Embedding dimension = 2 3

Epsilon for close points = 169.4151 338.8303 508.2454 677.6605

Standard Normal =

```
[ 169.4151 ] [ 338.8303 ] [ 508.2454 ] [ 677.6605 ]
[ 2 ]      8.2680  -11.0240   -Inf    NaN
[ 3 ]      6.3733  -8.9464   -Inf   -Inf
```

p-value =

```
[ 169.4151 ] [ 338.8303 ] [ 508.2454 ] [ 677.6605 ]
[ 2 ]        0      0      0      NaN
[ 3 ]        0      0      0      0
```

Gömülü boyut = 2 veya 3

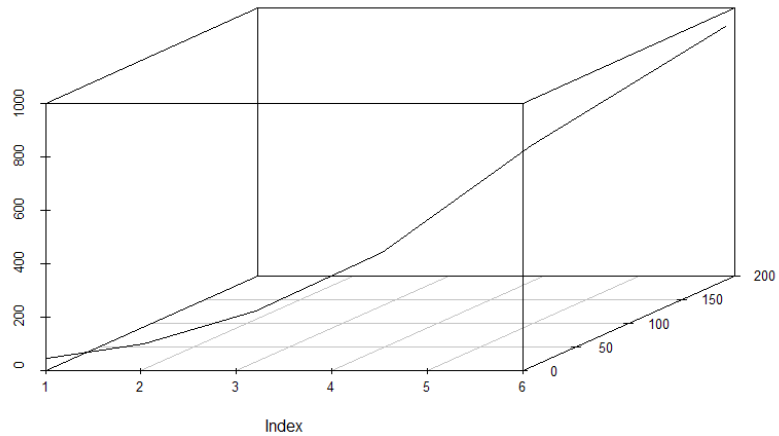
Teraesvirta Neural Network Testi

X-squared = 40.74, df = 2, p-value = 1.424e-09

White Neural Network Testi

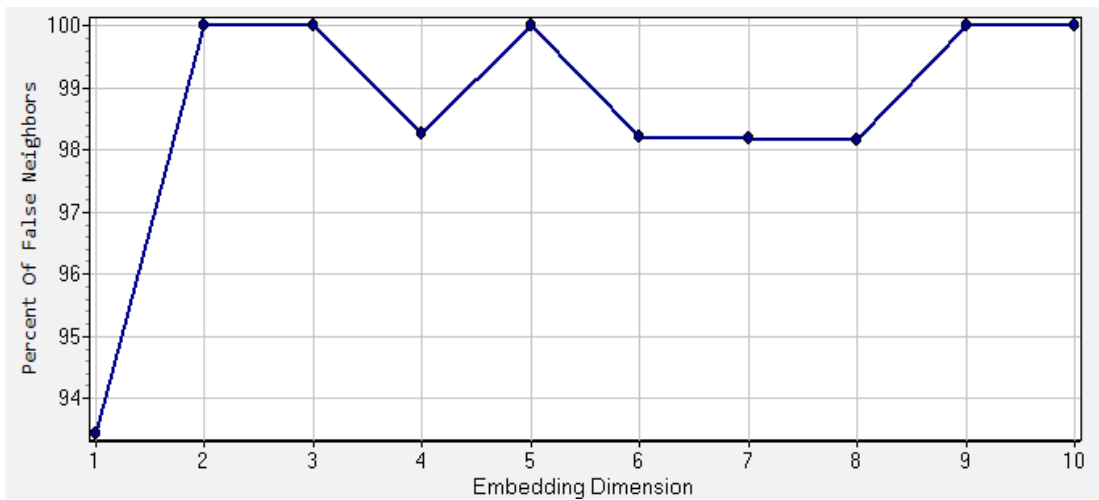
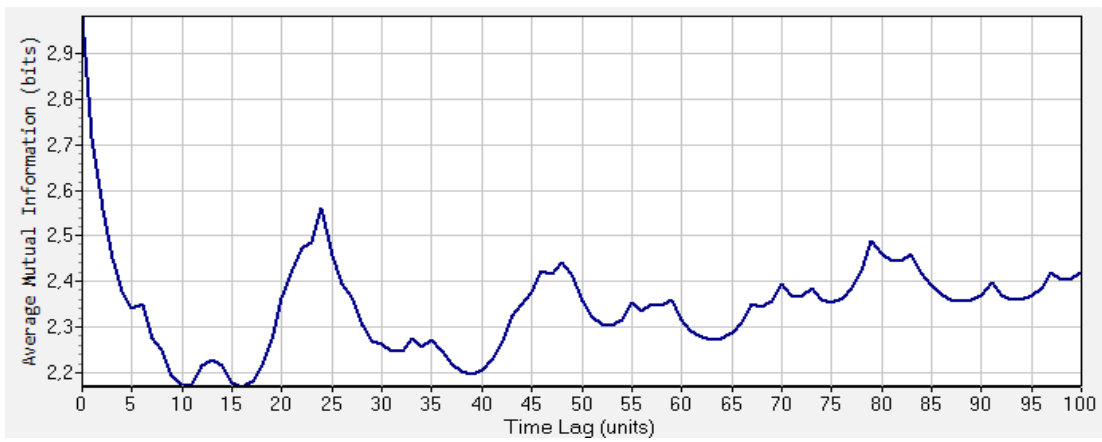
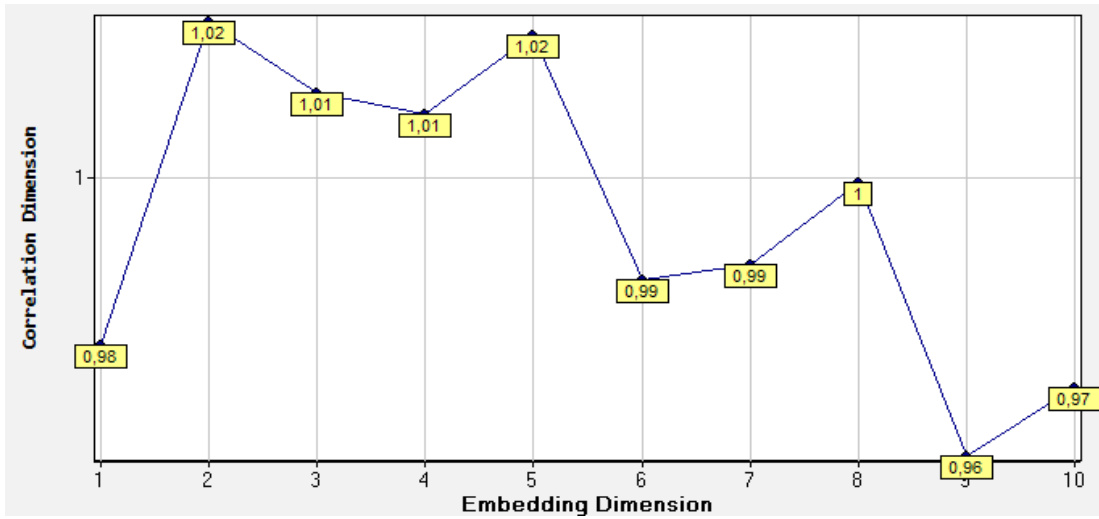
```
V1/0 V1/1 V1/2 V1/3 V1/4 V1/5
[1,]  1  2 18 47 98 191
[2,]  2 18 47 98 191 359
[3,] 18 47 98 191 359 670
[4,] 47 98 191 359 670 947
```

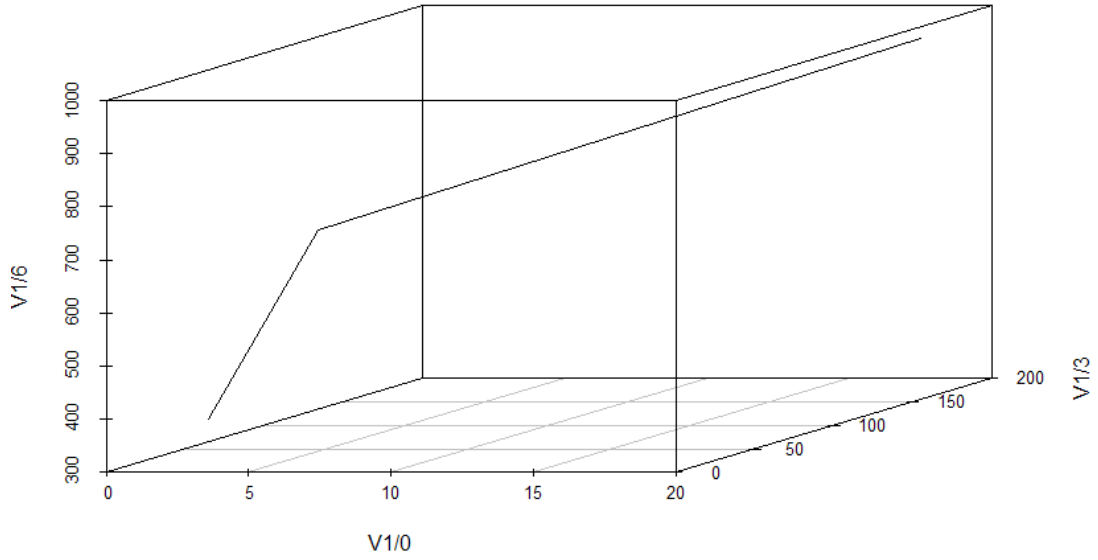
(m=2, d=3) İçin grafik

Bütün testler mevcut verinin doğrusal olmadığını ve kaotik olduğunu ispatlamaktadır

HESAPLANAN GÖMÜLÜ (EMBEDDED) BOYUT (m=3, d=3)

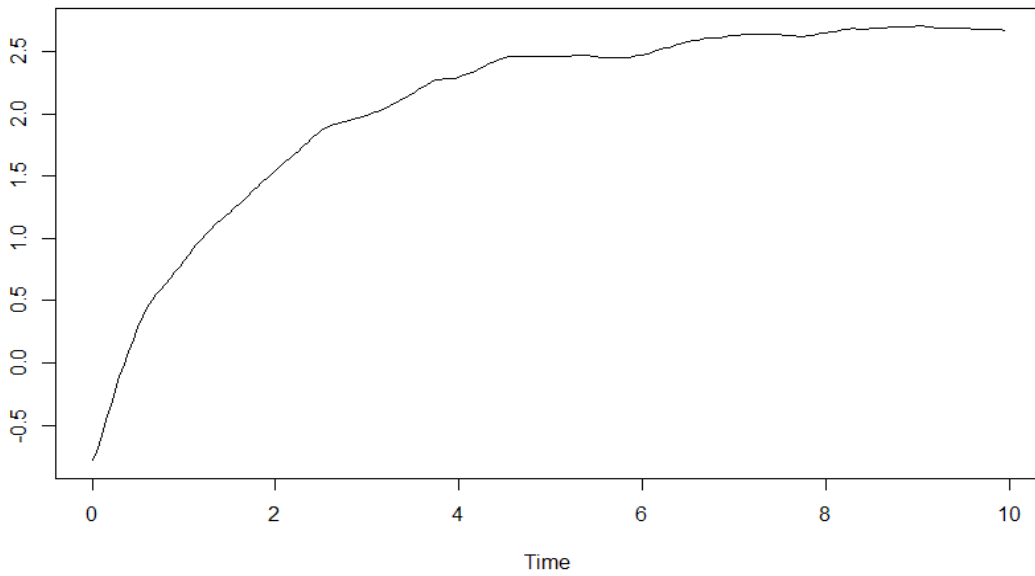

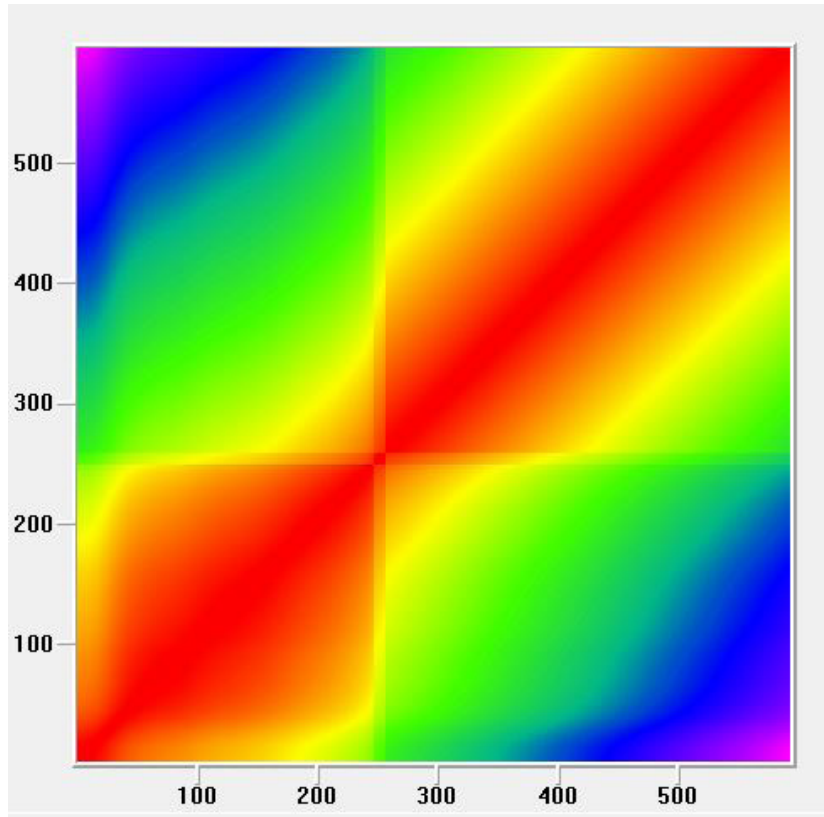
EN YAKIN KOMŞULUK HESAPLAMASI YAPMAK İÇİN 6TB RAMLI SÜPER BİLGİSAYAR GEREKMEKTEDİR

Error in false.nearest(tcase, m = 3, d = 2, t = 100, eps = 1, rt = 3) :
cannot allocate memory block of size 67108864 Tb

Lyapyanov Katsayıları
(Intercept) lambda
0.1185032 0.7123131

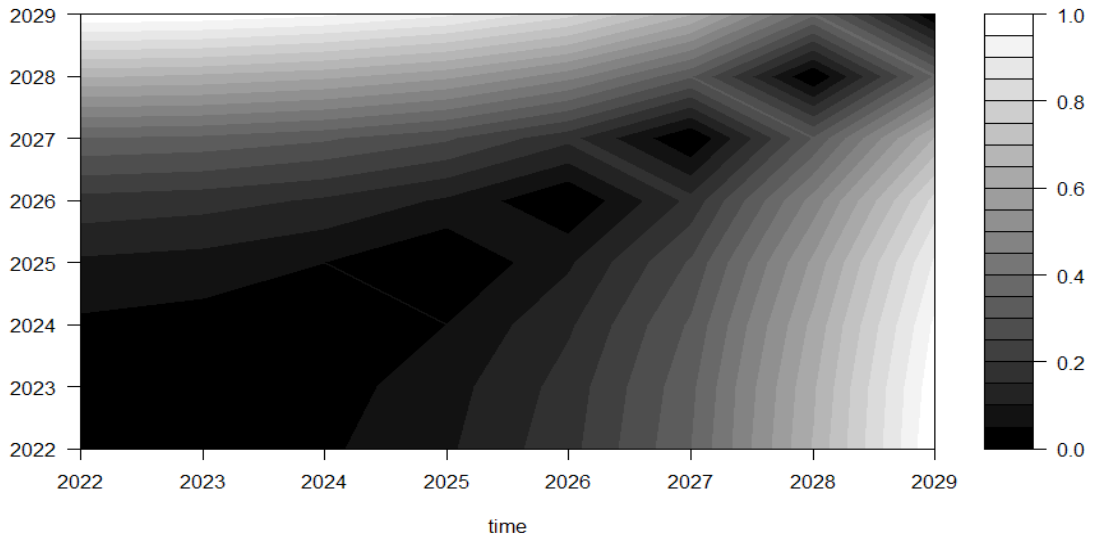

COVID-19 un Resmi

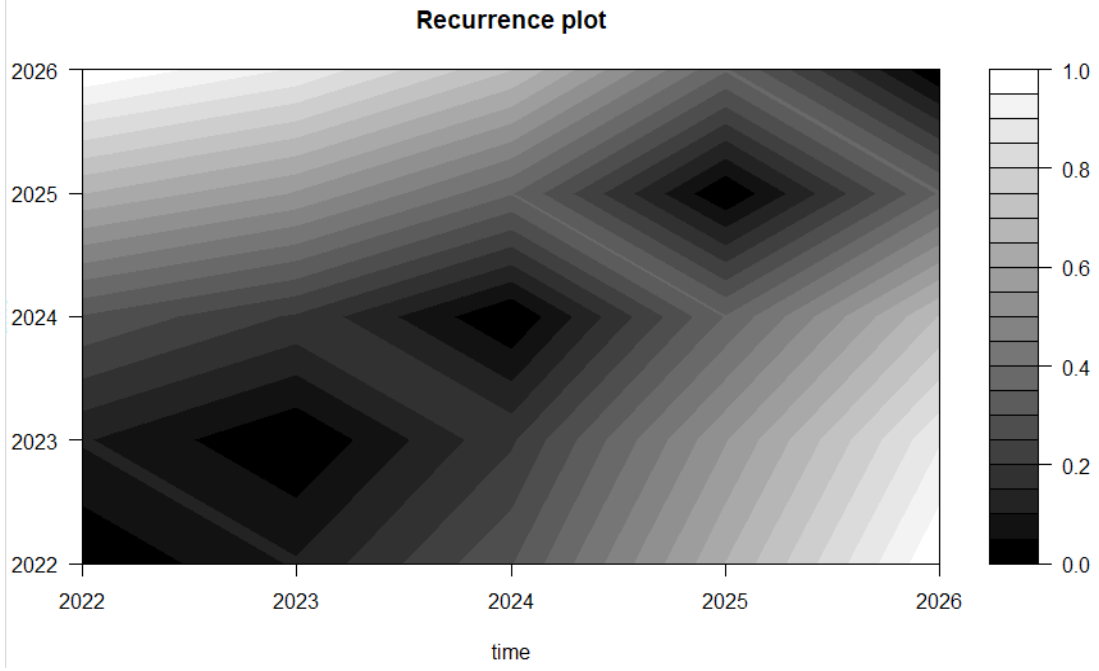

(m=2, d=1)

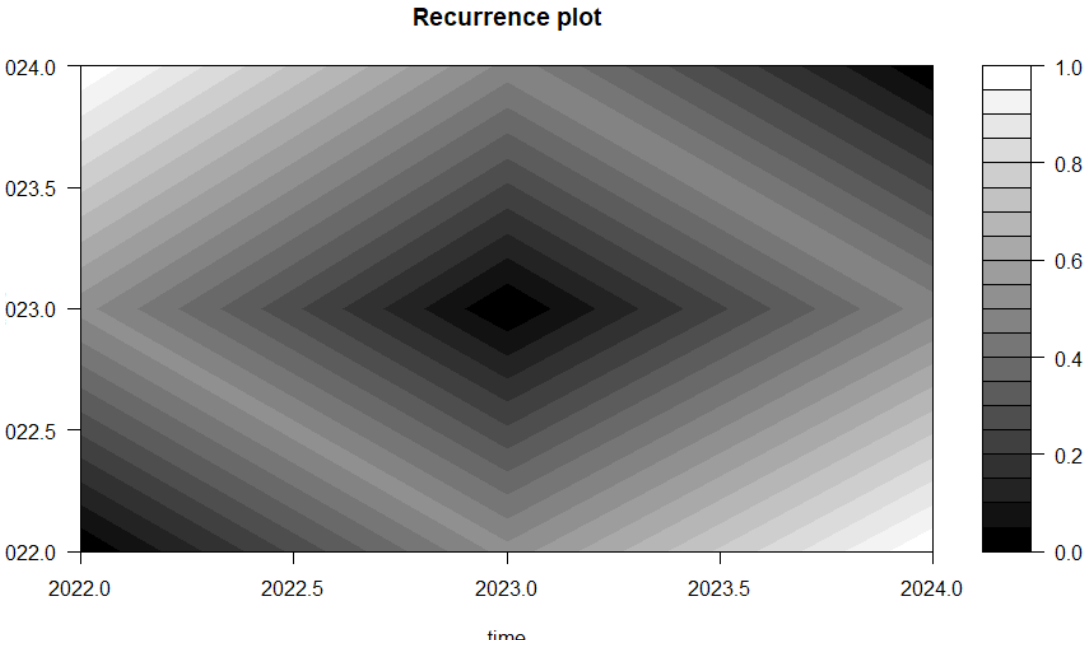
Recurrence plot

(m=3, d=2)

(m=3, d=3)

Bulgular:

Markov zinciri yöntemiyle ulaşılan sonuç bir kitlesel bağışıklığa ulaşmanın mümkün gözükmediğidir. Trend ve zaman serisi uygulamaları ise toplam hasta sayısı ile ilgili ileriye doğru projeksiyonlar vermektedir.

Sonuç ve Öneriler:

Markov zinciri yöntemiyle ulaşılan sonuç bir kitlesel bağışıklığa ulaşmanın mümkün gözükmediğidir. Trend ve zaman serisi uygulamaları ise toplam ölüm ve toplam hasta sayısı ile ilgili ileriye doğru projeksiyonlar vermektedir. Kaos incelemesi ise mevcut verilerin kesinlikle doğrusal olmadığını $m=3, d=2$ için kaotik bir veri setiyle karşı karşıya olduğumuzu ispatlar niteliktedir.

Ekonomi

Rusya Federasyonu Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin Ekonomik Kalkınma Sorunlarının Analizi

Tofiga HUSEYNOVA

Abstract

It should not be forgotten that the North Caucasus, which is located in the south of the Russian Federation, has strategic importance due to its geographical location and plays the role of a gateway to Central Asia by creating favorable conditions for the development of Western markets in the region. The North Caucasus is of great importance for Russia in delivering Caspian oil to the West and has significant expectations for meeting the world's energy needs (oil and natural gas). In this context, analysis and evaluation of the current state of the North Caucasus economy and determining promising development areas are of great importance. One of these regions of the Russian Federation is the North Caucasus Federal District. The modernization problems of the socio-economic development of this region have been a hot topic of discussion among researchers for several years. The development problem of the North Caucasus macro region is very complex and multidimensional. Thus, it is necessary to reconstruct the model in order to provide certain conditions in order to eliminate the differences in the socio-economic development of the North Caucasus and the imbalance in GDP on the one hand, and to ensure the transition of the North Caucasus Federal District to a new stage of development. In general, the overall development problem of the North Caucasus Federal District allows realizing the need to develop a comprehensive strategy for reforms in the field of socio-economic development of the macro region, which requires a strategically developed conceptual vision and institutional reforms. Currently, the low-level results of the implementation of socio-economic development strategies of individual macro regions have given a strong impetus to the renewal of the theoretical and methodological framework of the federal-regional strategic programming system. The concept of socio-economic development of the North Caucasus region is reflected in the work of local and foreign scientists. Although the North Caucasus Federal District has an important theoretical and methodological basis for analyzing socio-economic development problems, the current reform of the economic complex of macroeconomics and changing the institutional environment of the economic structure of the North Caucasus republics cannot be considered satisfactory. This will allow to identify the perspective aspects of the North Caucasus economy, to modernize the economic complex of the North Caucasus Federal District and to stabilize the socio-economic environment and to develop a more balanced approach to the program-strategic definition of existing instruments.

Keywords: North Caucasus, Russian Federation, North Caucasus economy

1. Giriş

Kuzeyden güneye ve batıdan doğuya bir köprü rolü oynayan Kuzey Kafkasya, stratejik olarak önemli bir role sahiptir. Bölge jeostratejik olarak Batı pazarlarına, Orta Asya'ya açılan bir kapı rolünü oynuyor. Kuzey Kafkasya, Hazar petrolünün Batı'ya ulaştırılmasında Rusya için özellikle önemlidir. Bunun nedenlerinden biri, dünyadaki enerji kaynaklarına (petrol ve doğalgaz) artan taleptir. Rusya Federasyonu'nun güney kesiminde yer alan Kuzey Kafkasya, doğası gereği zengindir ve karışık bir etnik yapıya sahiptir. Bölge, Adıge, İnguşetya, Çeçenya, Dağıstan, Kabardey-Balkarya, Karaçay-Çerkesya, Kuzey Osetya ve 2 Krasnodar ve Stavropol bölgesi gibi 7 cumhuriyetten oluşmaktadır. (Malashenko, 2008)

Çeçenya ve Dağıstan cumhuriyetlerine bakarsak en karmaşık durum bu cumhuriyetlerde görülmektedir. Etnik gruplar arasındaki terörizm, çatışmalar, çatışmalar bölgede gerginliğin artmasına neden oluyor.

Kafkas Dağları'nın eteklerinde yer alan Çeçenya, Moskova'nın Rusya için savunma hattının en önemli parçası. Çeçenya, Rusya'nın geleceği için çok önemli olan petrol ve doğalgaz boru hatlarının da

kesişme noktasında bulunuyor. Rusya'nın petrol sahalarından bir diğeryse Grozni'de bulunmaktadır. (Blomfield 2008)

Çeçenya'daki huzursuzluk, cumhuriyetin 1991'de bağımsızlığını ilan etmesinden sonra başladı. Çeçenya'nın Müslüman halkı, Hıristiyan bir devletin yönetimi altında yaşamayı kabul etmedi. Böylece ilk Rus-Çeçen çatışması 1994'te ve ikincisi 1999'da gerçekleşti.

Bu iki çatışmanın bölge ekonomisini de etkilediğini belirtmek gerekir. Sonuç olarak, ülke ekonomisinde sosyo-politik bir kriz yaşandı. Savaşın sonra Çeçenya'nın sosyal ve ekonomik altyapısı çöktü ve işsizlik arttı.

Çatışmalar, cumhuriyetin demografik yapısını da etkiledi. 1991'in sonundan bu yana, cumhuriyetin demografik yapısı önemli ölçüde değişti. Bu dönemde bazı Yahudiler, Ermeniler, Ruslar, İnguşlar ve bazı Çeçenler toplu halde cumhuriyeti terk etti. Bu, bölgede istikrarsızlığın artmasına neden oldu. (Malashenko, 2008) Ancak son yıllarda ülke sosyo-ekonomik gelişme göstermiştir. Ülkenin birçok yerleşim yerinde sosyal ve kültürel merkezler inşa ediliyor. Grozni-şehir iş merkezinin ve büyük bir tıp kompleksinin 5 Ekim 2011'de açılması cumhuriyet için önemli bir olaydı. 2014 aynı zamanda Çeçenya için bir gelişme yılıydı. Çeçenya'da bir yandan ticaret alanında bireysel girişimcilik gelişirken, diğer yandan iş faaliyetlerini yenileme süreci devam ediyor.

Çeçen Cumhuriyeti'nin yanı sıra sözde Dağlık Ülke Dağıstan'da da benzer bir durum gözleniyor. Dağıstan, Rusya Federasyonu'nun bir parçası olarak Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'ne aittir. Cumhuriyet 20 Ocak 1921'de Dağıstan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak kuruldu. 1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla Dağıstan Cumhuriyeti oldu. (Souleimanov and Ditych, 2008)

Ülkedeki ana ilgi, tarımsal sanayi kompleksi, yakıt ve enerji kompleksi, turizm ve rekreasyon kompleksinin oluşumu ve geliştirilmesine odaklanmıştır. Sosyal ve ekonomik açıdan, cumhuriyetin gelişmesiyle ilgili çeşitli yönlerdeki kalkınma stratejileri ekonomik kompleksler şeklinde tanımlanmıştır. Bu kompleksler inşaat, yakıt ve enerji, sosyal inovasyon, turizm, sanayi, tarımsal sanayi, ticaret, ulaşım ve lojistikdir. (Blomfield 2008)

Dağıstan'ın Rusya Federasyonu'nun en karışık bölgesi olduğu unutulmamalıdır. Burada 100'den fazla ülkenin temsilcileri yaşıyor. Ve sadece 30 kişi yerel halk. Bu halklar Ruslar, Tatlar, Kumklar, Avarlar, Lezgiler, Dargiler, Ağullar, Nogaylar ve diğerleri. Dağıstan'da yaşayan Azerbaycanlılar da bu bölgenin kadim halklarıdır. Böylesine karışık bir kompozisyon, bu halklar arasında birçok farklı özelliği ortaya çıkarır ve sonuç olarak çatışmaları kaçınılmaz kılar. (Vatchagaev, 2007)

SSCB döneminde toprak politikası ve göçmenlerin ovalara göç etmesi sonucu cumhuriyetin demografik durumu da değişti. Bu değişiklik, ülkedeki etnik gruplar arasında çeşitli sorunlar için koşullar yarattı. Dağıstan'da etnik ve dini ayrımcılık, terörizm, toprak anlaşmazlıkları başlıca sorunlardır (*North Caucasus: Instability In Dagestan Spreads To South*, 2008). 2017 yılına bakarsak, Dağıstan'da o yıl 531 terör vakası kaydedildi, 373'ü yasadışı silahlı gruptu. Dağıstan İçişleri Bakanı Abdulrashid Magomedov bu açıklamayı Dağıstan parlamentosunun bir oturumunda yaptı. Dağıstan'ın güvenlik güçleri de ülkedeki altı terörist grubu yok etti. Genel olarak Kuzey Kafkasya cumhuriyetlerindeki böylesine karışık bir durum ise buradaki Ermenilerle ilgilidir. Hem Kuzey hem de Güney Kafkasya'da Ermenilerin varlığının istenmeyen değişikliklere yol açtığı unutulmamalıdır.

Tarihsel gerçeklere dikkat edersek, Ermenilerin Kafkasya'ya aktif olarak yeniden yerleştirilmesi XVIII ve XX yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşti. Hristiyanları Kafkasya sınırındaki bölgelere yerleştirerek kasıtlı olarak konularını güçlendirmek ve Müslüman halkın kafasını karıştırmak İran ve Çarlık Rusya'nın politikasıydı. Bu nedenle İran'dan tehcir edilen Ermenilerin sayısı 40.000-50.000 idi. Rus-Türk Savaşı sırasında ve sonrasında 90.000 Ermeni daha yerlerinden edildi. O sırada Ermeniler eski Adıge-Çerkes bölgelerine yerleşmeye başladılar. Kuban, Stavropol ve Rostov bölgelerine de yayıldılar. Küba'daki en kalabalık Ermeni şehirleri Soçi, Armavir, Adler ve Novorossiysk'tir. Ayrıca Kuban bölgesindeki şehirlerde çeşitli iş yapılarını yönetiyorlar. Ermeniler de 1905'ten sonra Krasnodar bölgesinde özerklik aramaya başladılar. En hızlı büyüyen Ermeni toplumu Krasnodar'da. Ayrıca Sochi, Kislodovsk, Esentuki, Zheleznovodsk, Krasnodar, Stavropol, Armavir, Rostov, Novocherkassk, Astrakhan ve diğerleri gibi tatil merkezlerine de yayılmıştır. Stavropol Bölgesi'ndeki kiliselerin şu anda aşırılık yanlısı propaganda yaptığına dikkat edilmelidir. Ermeni cemaatinin ulusal bir parçası olan kiliseler, esas olarak bu bölgede faaliyet göstermektedir. (*Kabardo-Balkaria Seeks To Break Out Of Economic Stagnation*, 2008)

Ermenilerin her zaman liste planlarına uygun olarak toprak taleplerinde bulduklarına dikkat edilmelidir. Azerbaycan'a yönelik terör alışverişleri 1980'lerden beri tutarlıdır. Bu, Dağlık Karabağ bölgesinin ve çevrede 7 ilçenin işgal edilmesiyle sonuçlandı. Terörist saldırıları binlerce masum insanı öldürdü. (Malashenko, 2008)

Elbette Kuzey Kafkasya'daki Ermenilerin varlığı ve cumhuriyetlerin bu kadar karışık bir etnik yapıya sahip olması, farklı özelliklere sahip halklar arasındaki çatışmaların azalmayacağını göstermektedir. Öte yandan bu çatışmaların sebebi Kuzey Kafkasya cumhuriyetlerinin elverişli bir coğrafyaya sahip olması ve diğer ülkelerin bölgeye odaklanmasıdır. (Blomfield 2008)

Kuzey Kafkasya cumhuriyetleri, özellikle kişi başına düşen gelir ve ücretlerin sosyo-ekonomik göstergeleri açısından birçok açıdan Rusya Federasyonu'nun en dezavantajlı bölgelerinden biridir. Kuzey Kafkasya Federal Bölgesinde, Federasyonun tüm konuları düşük yaşam kalitesi ile karakterizedir. İnguşetya ve Dağıstan, yaşam kalitesi endeksinde Rus bölgeleri arasında son sırada yer alıyor. Böylece 2019 yılında geçim seviyesinin altındaki gelir seviyesi şu şekilde oldu: (Souleimanov and Ditych, 2008)

- Kuzey Osetya Cumhuriyeti nüfusunun % 13'ü;
- Dağıstan Cumhuriyetleri, Kabardey-Balkarya, Karaçay-Çerkesya'da nüfusun yaklaşık % 20'si;
- Adige Cumhuriyeti'nde nüfusun yaklaşık % 30'unu ve İnguşetya ve Çeçenya Cumhuriyetlerinde % 40-50'sini oluşturuyordu.

Dağıstan Cumhuriyeti ve Çeçenya'da artan inşaat patlamasına rağmen, bölgedeki özellikle ciddi bir sorun yerel halk için konut sağlanmasıdır. Bu bakımdan en uygun durum, 2019 yılında konut seviyesinin 26,1 metrekare olduğu Kuzey Osetya-Alania Cumhuriyeti'nde, Rusya genelinde ise ortalama 22 metrekare. Stavropol Bölgesi'nde bu rakam 21,2 metrekare ve Karaçay-Çerkes'de - 20,1 metrekare. 2019 yılında 1.000 kişilik toplam 302 metrekare konut inşa edildi. Bu rakam, Merkezi Federal Bölge'de kıyaslandığında iki kat daha yüksektir. Konut inşaatının düşük aktivitesinin nedenleri aşağıdaki gibidir: (Levesque, 2008)

- Yerel nüfusun düşük ödeme gücü, zayıf kalkınma;
- Kredi sistemi ve konut fiyatları görece yüksektir.

Bölge, nispeten eşitsiz altyapı gelişimi ile karakterize ediliyor. Bir bütün olarak Rusya'da, Kuzey Kafkasya'daki % 90'a kıyasla, yerleşim yerlerinin yalnızca % 76'sında su var. Ancak Dağıstan'da bu rakam % 57'dir. Öte yandan, Cumhuriyetlerde sosyal sınıflar arasında çok zıt bir ayrım var. Yüksek rütbeli memurlardan ve yeni oligarklardan oluşan çok dar bir sosyal sınıfın gösterişli, cömert serveti, aşırı yoksulluktan önemli ölçüde farklıdır. Nüfusun en zengin % 10'unun sayısı, nüfusun en yoksul % 10'unun gelirinden 25 kat farklıdır. Genel olarak, Rusya'da bu sadece orta sınıfın % 25-30'luk bir kesimidir. Yerel yönetim ve devlet kurumlarında yolsuzluk seviyesi son derece yüksektir. Kuzey Kafkasya'daki eğitim seviyesi, Rusya'nın diğer bölgelerine göre daha düşük. Yüksek öğrenim gören nüfus, toplam nüfusun yalnızca % 26,2'sidir (bu rakam tüm Rusya'da % 27,1'dir) ve orta özel eğitim % 22,2'dir (Rusya'da % 26,7). Bölgedeki eğitim seviyesi hala oldukça düşük. Okulların maddi ve teknik desteği hala düşük. Kabardey-Balkar, İnguşetya, Çeçenya, Kuzey Osetya-Alania, Dağıstan ve Stavropol'daki ortaokulların sayısı, Rusya'nın tamamına göre 1,8-2,3 kat daha az. Ekonominin tüm sektörlerinde kalifiye eleman açığı çok yüksektir. Bu sorunlar turizm, yönetim, gıda sanayi, tarım, inşaat ve sağlık hizmetlerine de yansımaktadır. (Blomfield 2008)

1.1. Kuzey Kafkasya Federal Bölge'sinin Ekonomik Sorunlarının Analizi

Rusya Federasyonu'nun bölgeleri jeopolitik, doğal-coğrafi, etnik vb. Bu faktörler bölgedeki sosyo-ekonomik durumu önemli ölçüde etkilerken, günümüzde ekonomiyi yönetme sürecine birçok görev ve fonksiyon eşlik etmektedir. İlk olarak, bir bölgenin ekonomik gelişimi, mevcut kaynaklar ve o kaynak potansiyelinin yönetim verimliliği ile belirlenir. Mevcut kaynaklara dayanarak, bölgedeki üretim hacmine ilişkin bölgesel bir politika oluşturulmuş ve planlanmıştır. (Malashenko, 2008)

Bölgenin doğal kaynak potansiyelinin etkin bir şekilde yönetilmesi koşuluyla, belirli bir alanda yaşamın tüm alanlarının gelişimine katkıda bulunan sosyo-ekonomik göstergelerin geliştirilmesi için geniş fırsatlar vardır. Buna karşılık, bölgenin kalkınmasının etkinliği, toplumun belirli bir alanının olumlu veya olumsuz sonuçlarını gösteren göstergelere dayanmaktadır. (Blomfield 2008)

Bir bölgenin potansiyeli yalnızca bölgenin kazandığı ekonomik ve sosyal düzeyde değil, aynı zamanda belirli bir alanda var olan kaynaklar, yani bir bölgenin potansiyelinin özü, mevcut fonların toplamında, belirli bir bölgenin yeteneklerinde yatmaktadır. (Vatchagaev, 2007)

Modern koşullarda sanayi kompleksinin ve bir bütün olarak ekonominin düzenlenmesi ve geliştirilmesi, değişen sosyo-ekonomik sistemi istikrara kavuşturmak ve buna uyum sağlamak için yetkili devlet organları ve kamu kuruluşları tarafından yürütülen yasama, yürütme ve denetleme niteliğindeki standart önlemler sistemidir. (Souleimanov and Ditych, 2008)

Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanı'nın 19 Ocak 2010 tarihli 82 sayılı Kararnamesi ile kurulan Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi (NCFD), sanayinin gelişmesi için genel olarak elverişli koşullara sahiptir.

Bununla birlikte, Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'ndeki bazı konulardaki son derece düşük ekonomik gelişme seviyesi nedeniyle, Rusya Federasyonu'nun ekonomik olarak en az gelişmiş konularından biridir ve yüksek işsizlik, ağır suç ve gergin etnopolitik durumla karakterize edilen bir sosyal alandır. (Vatchagaev, 2010)

Bölgede sanayinin gelişmesi, Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin 2025 yılına kadar sosyo-ekonomik kalkınma stratejisi ve uygulanmasına yönelik Eylem Planı ile Rusya Federasyonu'nun 2025 yılına kadar "Kuzey Kafkasya Federal Bölgesinin Kalkınması" devlet programı çerçevesinde yürütülmektedir.

Rusya'daki ekonomik durumu bir bütün olarak hesaba katarsak, bölgedeki ekonomik faaliyet ölçeğinin ana göstergesinin toplam gayri safi bölgesel hasıla (GSYİH) hacmi olduğunu söyleyebiliriz. Bu göstergeye göre, Kuzey Kafkasya ve Güney Federal Bölgeleri, Rusya'nın üretiminin %9'undan daha az olan GSYH'nin en düşük olduğu bölgedir. (Levesque, 2008)

Kişi başına düşen GSYH'nin bölgenin genel kalkınma düzeyini (federal bölge, Federasyonun konusu) karakterize eden önemli bir gösterge olduğu unutulmamalıdır. Kişi başına düşen GSYH'nin en düşük seviyesi, ulusal ortalamanın 3,5 kat altında olan Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nde. Bölgede nispeten büyük nüfusa sahip büyük ve yüksek gelirli alanlar yoktur.

Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin en gelişmiş bölgesi Stavropol, İnguşetya Cumhuriyeti ise en geri kalmış bölgedir. İşsizlik açısından bakıldığında bu bölgeler arasındaki fark, sabit kıymet değeri açısından kişi başına 7,8 kat - 3,1 kat, kişi başına tüketim harcamaları - 3,6 kat.

Tablo 1: Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi bölgelerinde milyon ruble cinsinden GSYİH

RF	2012	2013	2014	2015
KKFB	979693	1184624	1366913	1549870
Dağıstan	330322	374710	452882	538340
İnşuşetiya	26858	37413	45766	52167
Kabardey-Balkarya	90594	106711	110971	118134
Karaçay-Çerkes	49252	58712	66106	69195
Şimali Osetiya-Alaniya	85876	97448	118637	126827
Çeçenya	67 221	77877	91646	104019
Stavropol	396791	431753	480905	541188

Tablo 1'e göre, bu göstergede bölge Rusya'nın diğer federal bölgeleri arasında son kalmasına rağmen, federal bölgedeki genel GSYİH büyümesinin devam ettiğini görebiliriz. GSYH'yi artırma eğilimi dış ve iç faktörlerle açıklanmaktadır. İlk durumda, mevcut jeopolitik durum (yaptırımlar ve ilgili ithal ikamesi süreçleri) bağlamında, imalat sektörü ve gelecek vaat eden sanayiler, son birkaç yılda Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nde devlet desteği aldı ve kamu yatırımı, bölgelerde rekabet avantajları geliştirmeye odaklandı. İkinci faktör, gergin etno-politik durum, düşük yatırım çekiciliği, düşük yenilikçi gelişme oranları ve kalifiye personel eksikliği vb. gibi iç sorunların etkisinden dolayı. Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'ndeki bu sorunları çözmek için, "Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin 2025'e Kadar Sosyo-Ekonomik Kalkınma Stratejisi" kabul edildi ve 2010'dan beri uygulanıyor. (*Statistics of Victims in the North Caucasus for 2010–2016 Years According to the Data of the Caucasian Knot, 2017*)

Tablo 2'de sanayi sektörünün Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi ekonomisindeki rolünü belirlemek için çeşitli istatistiksel göstergeleri analiz edildi.

Tablo 2: Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin 2013 yılındaki bölgesel ürününün yapısı

Hizmet alanı	GSYİH'deki sanayi payı -%
Hizmet alanı	13,9
Toptan ve perakende ticaret	20,5
İnşaat	11,0
Sanayi	12,9
Ulaşım ve iletişim	7,2
Finans, emlak, hizmetler ve turizm hizmetleri	8,1
Pazar dışı hizmetler (eğitim, sağlık, kamu yönetimi, güvenlik, sosyal sigorta)	26,4

Görüldüğü üzere, Tablo 2'ye göre sanayi, Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin gayri safi bölgesel hasıla yapısında %12,9'luk toplam pay ile 4. sırada yer almaktadır. Bu gösterge, bölgedeki endüstriyel üretimin ana faaliyet alanlarından biri olduğunu değerlendirmeye yardımcı olur ve bölgenin sosyo-ekonomik gelişme düzeyini belirler. Endüstriyel üretimin payı ne kadar yüksekse, bölgenin diğer pazarlarda üretilen ürünlere olan talebi o kadar düşüktür. Kuzey Kafkasya bölgesi örneğini ele alırsak, federal bölgenin ihtiyaçlarının tam olarak karşılanamadığını, bunun sonucunda bölgelerin eksik sanayi ürünlerini daha yüksek maliyetlerle ithal etmek zorunda kaldığını söyleyebiliriz. Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin çoğu bölgesinin mali istikrarsızlığı ve sürekli sübvansiyonların doğası nedeniyle, bu sorun kuruluşlar arasında bir dengesizliğe yol açmaktadır.

Bu sorunun çözümünün, özellikle Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin sosyo-ekonomik kalkınma devlet programının uygulanması göz önüne alındığında, bölgesel yetkililerin önceliklerinden biri haline gelmesi gerektiği açıktır, ancak uygulamada bunun tersini görüyoruz. .

Tablo 3: 2015 yılında GSYİH yapısında sanayinin payının 2010 yılına göre% olarak değişimi

Sanayi	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015 için GSYİH'deki hisse değişimi
	14,0	14,0	13,3	12,9	13,5	13,1	-0,9

Tablo 3'e göre, Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin GSYİH içindeki sanayinin payı 2010 ile 2015 yılları arasında kademeli olarak azalmıştır. Eyalet programının uygulanmasına ve Sibiry Federal Bölgesi'nin Kalkınma Stratejisine rağmen, sanayinin payında önemli bir azalma olmuştur, bu nedenle bu belgelerin bu aşamada uygulanmasının düşük verimlilik olduğunu varsayabiliriz. (*Statistics of Victims in the North Caucasus for 2010–2016 Years According to the Data of the Caucasian Knot, 2017*)

Tablo 4: Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi deneklerin GSYİH yapısı içinde sanayi sektörünün payı, % olarak

KKFB	2014	2015
Stavropol Bölgesi	17,8	20,1
Dağıstan Cumhuriyeti	6,2	6,3
Kabardey-Balkarya Cumhuriyeti	17,9	16,7
Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti	19,9	18,9
Kuzey Osetya Cumhuriyeti	15,3	13,2
Çeçenya Cumhuriyeti	5,9	6,2
İnguşetya Cumhuriyeti	11,6	10,6

Sanayi sektörünün bölge ekonomisindeki payını da hesaba katarsak çoğu bölgede sanayi işletmelerinin faaliyetlerindeki düşüş eğiliminin devam ettiğini görebiliriz. Böylece 2015 yılında 4 bölgede sanayi sektörünün payı bir önceki yıla göre azaldı. Tablo 4'teki verilere göre bölgelerdeki sanayi üretim hacminde önemli bir farklılık olduğunu not edebiliriz. Dolayısıyla, GSYİH içinde sanayi payı yüksek olan bölgelerin çok fazla yakıt ve enerji kaynağına ihtiyaç duyduğunu varsayabiliriz, bu da bu sektörün enerji verimliliğinin artırılması konusunu sınai gelişme sorunlarının ön saflarında gündeme getirmektedir. (Irina, 2016)

Bu nedenle, gördüğümüz gibi, endüstriyel sorunlar, üretim maliyetinin bağlı olduğu enerji kaynaklarının kullanımındaki düşük verimlilik ve ekonominin yüksek enerji yoğun bir sektördeki bölgedeki düşük yatırım faaliyeti gibi birçok faktöre bağlanabilir.

Sanayi sektörünün yüksek enerji yoğunluğunun sadece Rusya ve bölgeler için değil, aynı zamanda hanelerin toplam enerji tüketiminin yaklaşık %26,2'sini tükettiği ve geri kalanının imalat sektörüne düştüğü Avrupa Birliği için de tipik olduğu unutulmamalıdır.

Makro düzeyde, ekonomide hâkim olan koşullar, bölgeleri yatırım çekiciliğini artırmak için önlemler almaya ve iç ve dış pazarlarda rekabet güçlerini artırmak için yeni itici güçler aramaya zorluyor. . (Vatchagaev, 2010)

Olumlu bir yatırım ortamının ve yüksek yatırım çekiciliğinin bir dış işareti yatırım faaliyetidir. Onlara göre, Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi deneklerin yatırım hacmi ile yatırım oranları arasında yakın

bir ilişki var. Genel olarak, yatırım ortamı düşük potansiyel ve yüksek risklerle karakterizedir. (Pan, 2009)

Onlara göre, yatırımlar ve Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi deneklerin yatırım oranlarının hacim arasında yakın bir ilişki vardır. Genel olarak, yatırım ortamı düşük potansiyel ve yüksek risklerle karakterize ediliyor.

Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi kuruluşlarına göre büyük sermaye yatırımları (gerçek fiyatlarla, milyon ruble), Tablo 5 (*Statistics of Victims in the North Caucasus for 2010–2016 Years According to the Data of the Caucasian Knot, 2017*)

	2012	2013	2014	2015	2016
KKFB	402809	445906	494286	475857	484958
Dağıstan	152733	179065	202245	197572	209843
İnguşetya	14777	19155	16199	19759	19970
Kabardey-Balkarya Cumhuriyeti	25652	22071	22148	28328	35118
Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti	18076	21554	22184	19648	19899
Kuzey Osetya Cumhuriyeti	21851	28808	31001	25457	27420
Çeçenya Cumhuriyeti	54400	44623	57448	58844	61980
Stavropol Bölgesi	115318	130632	143061	126250	110728

Tablo 5'ten yatırım açısından değişkenliği görebiliriz. Genel olarak, Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'ndeki yatırımlarda genel artış eğilimine rağmen, bazı bölgelerde bunun tersini görüyoruz. Düşük yatırım aktivitesinin nedenleri karmaşıktır ve her bölge için belirli özelliklere sahiptir.

Bu aşamada, Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi sektörlerine yatırım çekmenin aciliyeti, bölgedeki çoğu sanayi kuruluşundaki krizin üstesinden gelme ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Bu koşullar altında, yatırım sürecinin farklı aşamalarında alınan pratik yatırım kararlarının yeterliliği, yatırım süreçlerinin mantığının anlaşılmasına bağlıdır.

Tablo 5'te sunulan Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin yatırım çekiciliğinin analizi, Stavropol Bölgesi haricinde Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin çoğu bölgesi için 2012-2016'da nispeten düşük yatırım çekiciliğinin tipik olduğunu göstermektedir.

Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin her konuda bölgedeki yatırım faaliyetini artırmak amacıyla, Rusya Federasyonu'nun 2020 yılına kadar olan uzun vadeli sosyo-ekonomik kalkınma konseptine dayalı bölgesel yatırım stratejileri geliştirilmiş ve onaylanmıştır. Bunlar, Rusya Federasyonu'nun kurucu oluşumunda uygun bir yatırım ortamı sağlamanın ana bileşenlerinden biridir.

Fon çekmenin sonuçları, GSYİH hacmini, yaşam standartlarını, işgücü maliyetlerinin düşürülmesini vb. etkilediğinden, yabancı yatırım arayışı ve verimliliğindeki eğilimlerle tutarlıdır. Bir veya daha fazlasına yatırım yapmaya karar verirken bu tartışılmaz bir faktördür.

Federal bölgede, kurucu birimlerde çeşitli düzeylerde temsil edilen birçok kuruluş vardır. Bölgede faaliyet gösteren kuruluşların analizine dayanarak, Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin endüstrisinde faaliyet gösteren en büyük 48 kuruluşu belirledik.

Analize göre, bu alandaki çoğu kuruluş aşağıdaki alanlarda temsil edilmektedir: inşaat malzemeleri üretimi, hafif sanayi, kimya endüstrisi, makine mühendisliği, metalürji, maden ve cevher madenciliği, yakıt endüstrisi (ham petrolün çıkarılması ve rafine edilmesi). Her yönün esas olarak belirli bir bölgede temsil edildiğine dikkat edilmelidir, bu da bölgedeki ürünlerin dağıtımını için yüksek kaliteli mekanizmalara duyulan ihtiyacı gösterir.

2. Yöntem

Çalışmayı kapsayan bilimsel verilerin objektifliğinin sağlanması adına ele alınan konu, çeşitli yönleriyle yerli ve yabancı araştırmalarda değerlendirilmeye çalışılmıştır. Konuyla ilgili tarihsel bir arka plan oluşturularak kapsamlı veri taraması yapılmış, dönemsel ve karşılaştırmalı olarak ele alınan veriler, gerektiği yerlerde örnek tablolarla zenginleştirilmiş ve bu tabloların analizi güncel literatürle beslenerek yapılmıştır. Araştırma konusu güncel nitelikli olduğu için internet üzerinden literatür taraması geniş şekilde yürütülmüş ve bu sayede güncel istatistiklere ulaşmak mümkün olmuştur. Bu araştırma

çerçevesinde Türkçe, Azerbaycan Türkçesinde, Rusça ve İngilizce kaynaklardan da yararlanılarak tercüme yapılmıştır.

Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi, sosyo-ekonomik kalkınma sorunlarını analiz etmek için önemli bir teorik ve metodolojik temele sahip olsa da, makroekonominin ekonomik kompleksinin mevcut reformu ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyetlerinin ekonomik yapısının kurumsal ortamının değiştirilmesi tatmin edici sayılamaz. Bu, Kuzey Kafkasya ekonomisinin perspektif gelişme yönlerini belirlemeye, Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin ekonomik kompleksini modernize etmeye ve sosyo-ekonomik ortamı stabilize etmeye ve mevcut araçların program-stratejik tanımına daha dengeli bir yaklaşım geliştirmeye izin verecektir.

3. Bulgular

Modern sosyo-ekonomik sistemlerin dinamikleri, bunların niteliksel dönüşümü esas olarak toplumsal üretimin yapısına ve üretim faaliyetlerinin sonuçlarının etkin kullanımı için değişim-dağıtım mekanizmalarına bağlıdır. Önemli konulardan biri, Rusya Federasyonu'nun sosyo-ekonomik gelişiminin, kendi bölgelerinin ve federasyon konularının analizi ve değerlendirilmesidir.

Günümüzde ekonomiyi yönetme sürecine birçok görev ve fonksiyon eşlik etmektedir. İlk olarak, bölgenin ekonomik gelişimi, mevcut kaynaklar ve bu kaynak potansiyelinin yönetim verimliliği tarafından belirlenir. Mevcut kaynaklara dayanarak, bölgedeki üretim hacmine ilişkin bölgesel bir politika oluşturulmuş ve planlanmıştır. (Levesque, 2008)

Bölgedeki sanayi sektörünün sorunlarının çözümüne, bölgelere ilave yatırımın çekilmesini önleyebilecek olası riskleri belirleyen, tüm sistemin kapsamlı bir şekilde incelenmesi eşlik etmelidir. Bu, hem hükümet düzeyinde hem de endüstriyel işletmeler düzeyinde risk yönetimi mekanizmalarını iyileştirmek için yüksek kaliteli çalışma gerektirir. (Irina, 2016)

Çeşitli eserlerin yazarlarına göre, bugün Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi bölgelerinde sanayi sektörünün gelişmesini engelleyen ana nedenler şunlara bağlanabilir:

Birincisi, bugün, bölgesel ve federal düzeylerde, Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin endüstriyel sektör geliştirme stratejisi için bölgesel ve federal çıkarlar dengesini temsil edecek açıkça geliştirilmiş, etkili ve uygulanabilir bir mekanizma yoktur.

İkincisi, bu, bölgelerin yatırım alanları olarak çekiciliğinin düşük olması nedeniyle gerekli mali ve yatırım kaynaklarının eksikliğinden kaynaklanmaktadır.

Üçüncüsü, sanayi kuruluşlarında çalışabilecek orta düzey bir uzman olan bölgelerde keskin bir insan gücü kıtlığı var.

Bu nedenler, sınırlayıcı faktörlerin tam bir listesinden uzaktır, ancak bizim görüşümüze göre, şu anda en önemlileri bunlar. Ekonominin herhangi bir sektörünü yönetirken, bölgesel ekonominin gelişmesinde kilit rol oynayan birçok sorun ve risk vardır. Risk, tanımsız bir olayın hedefe ulaşma olasılığı, maliyet, kalite ve ara ölçüleriyle ölçülür. Genel olarak genel risk seviyesinin düşürülmesi, Kuzey Kafkasya'daki yabancı yatırımcıların faaliyetlerini canlandırmaya yardımcı olacaktır. Dolayısıyla özetlemek gerekirse, bölgedeki mevcut potansiyelle rağmen genel olarak karmaşık olan ve tüm sektörü etkileyen birçok sorunun çözümsüz kaldığını söyleyebiliriz.

4. Tartışma

Modern sosyo-ekonomik sistemlerin dinamikleri, bunların niteliksel dönüşümü temel olarak toplumsal üretimin yapısına ve üretim faaliyetlerinin sonuçlarının etkin kullanımı için değişim-dağıtım mekanizmalarına bağlıdır. Önemli konulardan biri, Rusya Federasyonu'nun sosyo-ekonomik gelişiminin, kendi bölgelerinin ve federasyon konularının analizi ve değerlendirilmesidir. (Charles, 2008)

Rusya Federasyonu'nun bu konularından biri Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'dir. Bu bölgenin sosyo-ekonomik kalkınmasının modernleşme sorunları, araştırmacılar arasında birkaç yıldır sıcak bir tartışma konusu olmuştur. Kuzey Kafkasya makro bölgesinin kalkınma sorunu çok karmaşık ve çok boyutludur. Böylelikle bir yandan Kuzey Kafkasya'nın sosyo-ekonomik kalkınmasındaki farklılıkları gidermek, GSYİH'deki dengesizliği gidermek için belirli koşulları sağlamak, diğer yandan Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin yeni bir kalkınma aşamasına geçişini sağlamak için modelin yeniden kurgulanması gereklidir.

Şu anda, Federal Merkezin mevcut mali politikası, federal bütçeden sübvansiyon miktarını kademeli olarak azaltmak için ekonomik kalkınma için modernizasyon projelerini kullanma konusundaki yeni bir sorunu çözmeyi amaçlamaktadır.

Rusya'nın güneyindeki iki farklı güney bölgesi grubunun, bir yandan endüstriyel üssün kriz sonrası toparlanması ve dinamik olarak gelişen Krasnodar Krai ve Rostov Oblast ekonomileri ve diğer yandan ekonomik olarak bunalımdaki Kuzey Bölgeleri olmak üzere iki kalkınma projesinde birleşme kabiliyetini sınırlayan bir fırsat yarattı. Kafkasya'da Rusya'nın güney bölgelerinin modern kalkınması için bir proje formatının geliştirilmesi, onları gruplara ayırmaya yönlendiriyor. Bu, belirli bir bölgenin üretiminin ve ekonomik potansiyelinin en verimli şekilde kullanılmasına izin veren piyasa ve piyasa dışı mekanizmaların bir kombinasyonuna dayanmalıdır.

Genel olarak, Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin genel kalkınma sorunu, stratejik olarak geliştirilmiş bir kavramsal vizyon ve kurumsal reformlar gerektiren, makro bölgenin sosyo-ekonomik kalkınması alanındaki reformlar için kapsamlı bir strateji geliştirme ihtiyacını gerçekleştirilmeye izin verir. (Irina, 2016)

5. Sonuç ve Öneriler

Genel olarak, Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin genel kalkınma sorunu, stratejik olarak geliştirilmiş bir kavramsal vizyon ve kurumsal reformlar gerektiren, makro bölgenin sosyo-ekonomik kalkınması alanında reformlar için kapsamlı bir strateji geliştirme ihtiyacını gerçekleştirilmeye izin verir. Son zamanlarda, Kafkasya-Hazar bölgesinin stratejik önemi artmıştır ve bu nedenle her zamankinden daha fazla istikrar ve karşılıklı anlayışa ihtiyaç duymaktadır. Burada barış ve güvenliğin sağlanması, bölge devletlerinin ekonomik ve sosyal kalkınması, yatırım akışları ve iç ve dış ilişkilerin güçlendirilmesi için temel bir koşuldur.

Bölgedeki sanayi sektörünün sorunlarının çözümüne, bizim görüşümüze göre, bölgelere ek yatırım çekilmesini önleyebilecek olası riskleri belirleyen, tüm sistemin kapsamlı bir çalışması eşlik etmelidir. Bu hem hükümet düzeyinde hem de endüstriyel işletmeler düzeyinde risk yönetimi mekanizmalarını iyileştirmek için yüksek kaliteli çalışma gerektirir.

Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'ndeki endüstriyel sektör için umutlar açan bir diğer faktör, verimli bir enerji verimliliği sisteminin oluşturulmasıdır. Bu yön, her şeyden önce, bir birim üretimin üretimi için mali maliyetleri düşürmeye yardımcı olacak ve böylece ekonominin temel prensibi olan karı maksimize edecek ve bu görevin uygulanması bölgenin ekonomik istikrarını artıracaktır.

Genel sonucu özetlemek gerekirse, Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin gelecekte bir sanayi bölgesi olma potansiyeline sahip olduğu, ancak bunun bölgenin rekabet avantajlarını gerçekleştirmeye ve arttırmaya yardımcı olmak için kapsamlı ve kapsamlı bir çalışma gerektirdiği belirtilmelidir.

Kaynaklar

Alexey Malashenko, (2008) *"The North Caucasus Today: The View on the Ground and from Moscow," Event Summary, Carnegie Endowment for International Peace,*

Adrian Blomfield, (2008) *"Russia Faces New Caucasus Uprising In Ingushetia," The Telegraph (London)*

Emil Souleimanov and Ondrej Ditrych, (2008) *"The Internationalization of the Russian–Chechen Conflict: Myths and Reality," Europe-Asia Studies, pp. 1199 – 1222.*

Jacques Lévesque, (2008) *"Russia and the Muslim World: The Chechnya Factor and Beyond," Russian Analytical Digest*

"Kabardo-Balkaria Seeks To Break Out Of Economic Stagnation," (2008) RFE/RL Russia Report

King, Charles (2008). *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus. Oxford University Press.*

Mairbek Vatchagaev, (2007) *"The Truth about the 'Kataib al-Khoul' Ossetian Jamaat," Chechnya Weekly*

Mairbek Vatchagaev, (2010) *"The Radicals Among the North Caucasus Rebels Appear to Have Gained the Upper Hand," North Caucasus Analysis*

"North Caucasus: Instability In Dagestan Spreads To South," (2008) RFE/RL Russia Report,

Philip P. Pan, (2009) *"Opposition Figure Maksharip Aushev Gunned Down in Russia's North Caucasus," Washington Post*

"Statistics of Victims in the North Caucasus for 2010–2016 Years According to the Data of the Caucasian Knot" (2017)

Vladimirova, Irina, (2016) *"Kursk United the Politicians and the Church"*

Orta Asya Ülkelerinde Uluslararası Sermaye Akımlarının İktisadi Büyümelerine Etkisi

Öğr. Gör. Büşra DOĞAN¹

Özet

Uluslararası sermaye hareketleri 1970'lerde Bretton Woods sisteminin çökmesiyle beraber oluşmuştur. Şimdilerde ise faiz-kur arbitrajına dayanmaktadır. 1990'lı yıllarda SSCB'nin dağılmasıyla yeni ülkelerin ortaya çıkması sermaye hareketlerinde yeni arayışlar oluşturmaya başlamıştır. Borç niteliği taşımayan doğrudan yabancı yatırımların, yeni teknoloji ve yönetsel bilgileri aktararak üretim ve istihdamı arttıran, ödemeler dengesinde iyileştirdiği dolayısıyla ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı pozitif yönde etkilediği bilinmektedir. Literatürde doğrusal yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelediğimiz zaman da pozitif yönde etkilediğini görmekteyiz. Bu durumdan yola çıkarak çalışmanın amacı, 1995-2019 döneminde Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, ve Türkmenistan'daki uluslararası sermaye hareketlerinin ekonomik büyümeye etkisini ampirik olarak analiz edilmesidir. Analiz sonucuna göre ele alınan ülkelerde DYY'da yaşanan % 1 birim artış GSYİH'da % 0.29 birim arttırmaktadır. Sonuç olarak uluslararası sermaye hareketlerinin, sanayinin ve ihracatın ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

Anahtar kelimeler: Kırgızistan, Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Uluslararası Sermaye Akımları, Ekonomik Büyüme, Panel Veri Analizi.

1. Giriş

1970'li yıllarda Bretton Woods sisteminin çökmesi ile beraber faiz-kur arbitrajına dayanan uluslararası sermaye hareketleri oluşmuştur. Bu durum bazı gelişmiş ülkelerin, sömürüleri altında bulunan ülkelerdeki ucuz işgücü, hammadde ve pazar imkanlarından faydalanma isteğiyle başlamıştır. Özellikle SSCB'nin dağılmasıyla birlikte sermaye hareketlerinde yeni arayışlar başlamıştır (Yıldırım, 2010: 9).

Literatürde geçiş ekonomisinin piyasa ekonomisine dönüşümü esnasında uygulanan reformların sonuçlarını ülke bazında değerlendirecek olursak en başarılı olanlar; Macaristan, Polonya ve Çek Cumhuriyeti, başarısız olanlar ise Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'dır (Emsen vd., 2002: 81). Ülkelerin başarılı/başarısız olmasının sebepleri arasında geçiş sürecinde başlangıç koşullarının farklı olması, radikal reformların farklı şekilde uygulanması da bulunmaktadır. Örneğin, SSCB'de özel mülkiyet ve piyasa kurumları bulunmaz iken Polonya ve Macaristan'da fiyat reformları uygulanmıştır. SSCB'de merkezi planlama kumanda ekonomisi uygulanırken Ortadoğu Avrupa ülkelerinde 1940'lara kadar bu düşünce benimsenmemiştir (Turan, 2006: 11).

Çalışma da ele alınan ülkelerde yüksek enflasyon oranı, dış ticaret açığı ve negatif büyüme mevcut olduğu için yetersiz gelir kaynağına sahip idiler. Bu yüzden SSCB dağıldıktan sonra ciddi ekonomik problemlerle karşı karşıya kalmışlardır. Yetersiz gelir yetersiz tasarruf, yatırım ve sermaye birikimine neden olmaktadır. Bu durum iki şekilde giderilir; doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve dış borçlanma (Ağayev, 2010: 162). Çalışmada da ele alınan ülkelerin ekonomik büyüme için izledikleri politika doğrudan yabancı sermaye yatırımları ülkelerine çekmek olmuştur. Orta Asya ülkeleri içinde doğrudan yabancı yatırımların en yüksek giriş yaptığı ülke açık ara farkla Kazakistan'dır. Devamında Türkmenistan bulunmaktadır. Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan bu ülkeleri izlememektedir.

¹ Kırgızistan Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız-Türk Prof. Dr. Turan Yazgan Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Bölümü, b.dgn59@gmail.com.

Literatürde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ülke içinde sermaye stokunun, bilginin ve istihdamın arttırdığını, teknolojinin ve rekabetin gelişmesine yardımcı olduğunu, ödemeler dengesi açığının azalmasına katkı sağladığını ve iç piyasaya dinamizm kazandırdığını ileri sürmektedir. Bu durum ülkenin ekonomik açıdan büyümesini ve kalkınmasını sağlamaktadır (Aydemir, 2012: 70).

2. Uluslararası Sermaye Akımlarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi

Küreselleşme ile birlikte uluslararası finansal bütünleşme hızlanmış, uluslararası sermaye de karlı alanlara daha hızlı girip çıkmaya başlamıştır. Özellikle gelişmekte olan ve kaynak yetersizliği problemi yaşayan ülkeler için daha fazla önem taşımaktadır. Çünkü bu tarz ülkelerin hem daha fazla yatırım ve harcama yapabilmesine sebep olmuş hem de ekonomik büyümelerinde önemli bir finansman kaynağı olmuştur (Berksoy ve Saltoğlu, 1998: 32). Doğrudan yabancı yatırımlar yurtiçi kredileri ve ödünç verilebilir fon miktarını arttırarak toplam talebi canlandırdığından dolayı ekonomik büyüme ile arasında önemli bir ilişki vardır (Celasun vd., 1999: 14).

Gelişmekte olan ülkeler kalkınmaları adına sermaye birikimine ihtiyaç duymaktadır. Ve bunu doğrudan yabancı yatırımlarla temin etmeyi tercih etmektedirler. Doğrudan yabancı yatırımlar ülke içinde rekabet ortamı yarattığı, insan kaynaklarını geliştirdiği, sermaye fazlası olan ülkelerin politik ve ekonomik desteğini alma konusunda yardımcı olduğu, işsizliği ve üretim maliyetini azalttığı, üretimi, teknolojiyi ve döviz rezervlerini arttırdığı için tercih edilmektedir (Bayraktar, 2003: 17).

İktisadi politika özerkliğini minimum sınırlayan uluslararası sermaye hareketleri bileşeni doğrudan yabancı sermaye yatırımlarıdır. Ülkenin karakteristiğine bağlı olarak doğrudan yabancı sermaye yatırım kararları alınmaktadır. Bunlar eğitim düzeyi, kurumsal çevre, genel ücret düzeyi, vergi kanunları, genel makro ekonomik ve genel politik çevreyi kapsamaktadır. Yerel endüstride rekabeti artırır. Ayrıca sermaye stokunu arttırarak ve tamamlayıcı girdileri piyasaya sürerek, bilgi edinimine ve teknoloji transferine sebep olur. Dolayısıyla ekonomik büyümeye katkı sağlar (Aurangzeb U., 2012: 7).

Tüm bu sebeplerden dolayı uluslararası sermaye hareketlerinin ülkelerin kalkınma hedeflerinde özellikle üç konuda önemli olduğu kabul edilmiştir (Türkcan, 2008: 5):

- Teknolojik gelişme, endüstriyel verimlilik ve ürün geliştirme konularında etkilidir.
- Genellikle modern sektörlerde işgücü niteliklerini ve istihdamı olumlu etkiler.
- Genellikle ülkedeki makro değişkenleri olumlu etkiler.

3. Orta Asya Ülkelerinde Uluslararası Sermaye Akımlarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi

3.1. Literatür Taraması

Tablo 1: Literatür Taraması

YAZAR	VERİ	YÖNTEM	SONUÇ
Blimstrom & Lipsey & Zejan (1992)	78 Gelişmekte olan ülke	Granger Nedensellik Testi	Uluslararası yabancı sermaye yatırımları ekonomik büyümenin granger nedenidir.
Borenstein & De Gregorio & Lee (1998)	69 ülke	Panel SUR	Uluslararası yabancı sermaye yatırımları ekonomik büyümeyi belirli koşullar altında pozitif etkide bulunmaktadır.
UNCTAD (2000)	100 gelişmekte olan ülke	Granger Nedensellik ve EKK	Uluslararası yabancı sermaye yatırımları ekonomik büyümeye pozitif etkide bulunmaktadır.
Carcovic & Levine (2002)	72 ülke	EKK Panel Veri	Uluslararası yabancı sermaye yatırımları ekonomik büyümeyi etkilediği yönde bulguların elde edilemediğini gösteriyor.
Li & Liu (2004)	84 ülke	Panel veri analizi	1980'lerin ortalarından itibaren uluslararası yabancı sermaye yatırımları ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve güçlü bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir
Karaköy (2006)	Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan	Panel veri analizi	Kişi başına düşen doğrudan yabancı yatırımlar ile büyüme oranı arasında pozitif bir ilişki vardır.
Okuyan & Erbaykal (2007)	2006'da en çok yabancı sermaye çeken ülkelerden 9 tanesi	Toda Yamamoto nedensellik analizi	6 ülkede ekonomik büyümeden doğrudan yabancı yatırımlara doğru, birinde doğrudan yabancı yatırımlardan ekonomik büyümeye doğru ve ikisinde ise karşılıklı nedensellik ilişkisi vardır.

BÜŞRA DOĞAN / ORTA ASYA ÜLKELERİNDE ULUSLARARASI SERMAYE AKIMLARI

Alfaro & Charlton (2007)	22 OECD ülkesi	Panel veri regresyon analizi	Uluslararası yabancı sermaye yatırımları ekonomik büyümeye pozitif etkide bulunmaktadır.
Mun & Lin & Man (2008)	Malezya	OLS analizi	Uluslararası yabancı sermaye yatırımları ekonomik büyümeye pozitif etkide bulunmaktadır.
Ağayev (2012)	25 Geçiş ekonomisi ülkesi	Panel Eşbütünleşme ve Panel Nedensellik	Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından ekonomik büyümeye doğru güçlü, tersi yönde ise daha zayıf bir nedensellik ilişkisi vardır.
Abdullahi & Aliero & Yusuf (2012)	Seçili Afrika ve Asya ülkeleri	Panel veri analizi	Uluslararası sermaye hareketleri ile dış ticaret, ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiye sahiptir. Her iki değişken arasında nedensellik ilişkisi bulunmamıştır.
Omri & Kahouli (2014)	69 ülke 1990-2011	Panel veri (GMM sistem tahmincisi)	Doğrudan yabancı yatırımlar hem ekonomik büyümeyi hem de enerji tüketimini olumlu etkilemiştir.
Baran (2017)	Türkiye 2014	Geçiş olasılıkları matrisi	Kur değişimi ve enflasyon oranı bakımından diğer ülkelere kıyasla dezavantajlı fakat faiz oranı bakımından avantajlı olduğu sonucuna varılmıştır.

2.2. Test Sonuçları

Bu çalışmada 1995-2019 döneminde Orta Asya ülkelerinin uluslararası sermaye akımlarının ekonomik büyümeye etkisi incelenmiştir. Ele alınan ülkeler Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'dır. Modelin değişkenleri; gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH), gayri safi yurtiçi hasıla büyüme hızı (GSYİHBH), doğrudan yabancı sermaye hareketleri (DYY), sanayinin GSYİH'da ki payı (SNY) ve ihracatın GSYİH'da ki payıdır (İHR). Analizde kullanılan veriler World Bank ve UNCTAD'dan alınmıştır. İlk olarak HEEK yöntemi ile sabit ve tesadüfi etkinin hangisinin geçerli olacağı Hausman testiyle tespit edildikten sonra klasik modeli sabit ve tesadüfi modeline karşı test edilmiştir.

Tablo 2: Tahmin Sonuçları

ULUSLARARASI SERMAYE HAREKETLERİNİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNE ETKİSİ			
Bağımsız Değişkenler	Katsayı Tahminleri (ve t-ist değeri)		
	HEEK	Sabit Etkili Tahmin Sonuçları	Tesadüfi Etkili Tahmin Sonuçları
DYY	0.2941872** (2.97)	0.2109742** (2.62)	0.2941872** (2.97)
Sabit terim	4. 204167** (5.66)	4.019720** (5.22)	4.204167** (5.66)
F ist	8.65	0.57***	-
R ²	0.0904	-	-
Prob > F	0.0028	0.7514	-
Prob > chi2	-	-	0.0037
ULUSLARARASI SERMAYE HAREKETLERİ VE SANAYİNİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNE ETKİSİ			
DYY	0.1971594** (2.32)	0.22971865 (2.42)	0.1971594** (2.32)
SNY	0.0547926** (0.97)	0.0691144** (0.72)	0.0547926** (0.97)
Sabit terim	2.719545** (1.42)	1.974625** (0.62)	2.719545** (1.42)
F ist	4.47	4.13*	-
R ²	0.0944	-	-
Prob > F	0.0167	0.0187	-
Prob > chi2	-	-	0.0147

ULUSLARARASI SERMAYE HAREKETLERİ VE İHRACATIN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNE ETKİSİ			
DYY	0.192045** (2.07)	0.209416(2.08)	0.192045** (2.07)
İHR	0.544701(1.49)	0.1761481** (2.29)	0.544701(1.49)
Sabit terim	1.824704**(1.08)	-2.007114** (-0.81)	1.824704**(1.08)
F ist	5.41	1.33**	-
R ²	0.1384	-	-
Prob > F	0.0065	0.3341	-
Prob > chi2	-	-	0.0059

Not:*** %10 düzeyi, ** %5 düzeyi, * %1 istatistiki anlamlılık düzeyi

Uluslararası sermaye hareketlerinin ekonomik büyüme üzerine etkisini tahminlediğimiz 1. modelimizde doğrudan yabancı yatırımlar yaklaşık 0.29 katsayı ile 2.97 t-istatistik değeriyle anlamlıdır. Sabit ve tesadüfi etki tahminine göre doğrudan yabancı yatırımlar pozitif ve anlamlıdır. Hausman Testi sonucuna göre tesadüfi etkiler modeli sabit etkiler modeline göre daha anlamlıdır. F testine ve LR-Olabilirlik Oranı Testine göre % 10 anlamlılık seviyesinde klasik model geçerlidir. Ayrıca değişkenler aralarında birim ve zaman etkisi içermemektedir. Sonuç olarak uluslararası sermaye hareketlerinin ekonomik büyüme pozitif bir etkisi vardır.

Uluslararası sermaye hareketleri ve sanayinin ekonomik büyüme üzerine etkisini tahminlediğimiz 2. modelimizde doğrudan yabancı yatırımlar yaklaşık 0.05 katsayı ile 0.97 t-istatistik değeriyle anlamlıdır. Ancak sanayi değişkeni pozitif ve anlamsızdır. Hausman Testi sonucuna göre % 10 anlamlılık seviyesinde tesadüfi etkiler geçerlidir. Klasik model F testine göre sabit modelde geçersiz, tesadüfi etki modelinde geçerlidir.

Uluslararası sermaye hareketleri ve ihracatın ekonomik büyüme üzerine etkisini tahminlediğimiz 3. modelimizde doğrudan yabancı yatırımlar yaklaşık 0.19 katsayı ile 2.07 t-istatistik değeriyle anlamlıdır. Ancak ihracat değişkeni pozitif ve anlamsızdır. Sanayide yaşanan % 1'lik bir artış GSYİH'yi yaklaşık olarak % 0.05 oranında arttırmaktadır. Dolayısıyla sanayileşmiş olmak ekonomik büyüme ve kalkınmada mühim bir yere sahiptir. Hausman Testi sonucuna göre tesadüfi etkiler modeli sabit etkiler modeline göre daha anlamlıdır. F testine ve LR-Olabilirlik Oranı Testine göre % 10 anlamlılık seviyesinde klasik model geçerlidir. Ayrıca değişkenler aralarında birim ve zaman etkisi içermemektedir.

4. Sonuç ve Öneriler

Özellikle küreselleşme ile beraber uluslararası finansal bütünleşme de hızlanmıştır. Uluslararası sermaye arttıkça hareket hızı ve alanı genişlemiştir. Bu durum gelişmekte olan ülkelerin mevcut kaynaklarından daha fazla yatırım ve harcama yapma imkanı sağlamıştır (Berksoy ve Saltoğlu, 1998: 32).

Kırgızistan, Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan geçiş sürecinde serbest piyasa içi gereken girişimci sınıfın, finansal piyasaların, kurumsal ve yasal alt yapının yoksunluğu, gelir dağılımının bozulması, rekabet gücünün sınırlı olması, hantal bürokratik yapı, işsizlik, yüksek enflasyon, gerekli reformların zamanında ve doğru yapılamaması gibi sebeplerden dolayı serbest piyasa düzenine geçişte başarısız olmuşlardır. Bunun sonucunda negatif ekonomik büyüme yaşamışlardır.

Geçiş ekonomilerinin serbest piyasa sistemine uyum sürecinde EBRD'nın yaptığı incelemeye göre Kırgızistan ve Kazakistan başarılı bir şekilde reform uygulamıştır. Kazakistan ve Kırgızistan yasal düzenlemelerin yapılması, finans bankalarının oluşturulması, fiyatların serbestleşmesi, ticaret ve döviz sisteminin oluşumu, mülkiyet hakkı, özel sektörün oluşumu ve rekabet politikalarının uygulanması için çaba göstermişlerdir. Fakat Özbekistan ve Türkmenistan hala planlı dönemin politikalarına yakın bir politika uygulamaktadır. Yani ele alınan ülkeler reforma aynı dönemde başlamış olsalar da farklı bir performans göstermişlerdir. Ayrıca reforma başlanılan dönemlerden doksanlı yılların ortasına kadar yüksek enflasyon ve dış ticaret açığı dolayısıyla negatif büyüme oranı yaşanmıştır. Doksanlı yılların sonunda enflasyon oranı düşmüş ve pozitif büyüme yaşanmıştır. Sınırlı sayıda üretim yapabilmeleri bu ülkeleri dışa bağımlı hale getirmiştir. 2012 senesinden beri Özbekistan'ın dış dengelerinde açık yaşanmaktadır. Kırgızistan ise reformdan bu yana açık vermektedir. Ayrıca bu ülkelerde tasarruflar, yatırımlar, sermaye birikimi ve gelir seviyesi yetersizdir. Bu yüzden gereken yatırım oranını gerçekleştirmek ve belirli bir büyüme hızını yakalamak için uluslararası sermaye hareketlerine ihtiyaç duymakta ve bunun için birtakım politikalar uygulamaktadırlar. Kırgızistan ve Kazakistan gereken yasal düzenlemeleri yapmıştır. Özbekistan gereken yasal düzenlemeleri 1998 senesinde kabul etmiş, yatırım politikalarını

daha etkin bir şekilde ele almak için 2013 senesinde ise değişiklik yapmıştır. Türkmenistan ise Yabancı Yatırım Kanunu'nu uygulamaya devam etmektedir ve ülkenin istatistik kurumu verileri yayımlamaktadır.

Bu çalışmada 1995-2019 dönemlerinde Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'daki uluslararası sermaye hareketlerinin ekonomik büyümeye etkisini ampirik olarak analiz edilmesidir. Analiz sonucuna göre ele alınan ülkelerde DYY'da yaşanan % 1 birim artış GSYİH'da % 0.29 birim arttırmaktadır. Etki pozitif ve istatistiksel olarak % 95 güven aralığında anlamlıdır. Uluslararası sermaye hareketlerini sanayi ile birlikte ele aldığımızda ekonomik büyümeye pozitif bir etkide buldukları görülmüştür. Ekonomik büyüme ve kalkınma için sanayinin önemi büyüktür. Bu yüzden sanayi alanını geliştirmek ve bu alana yatırımları çekecek politikalar uygulanmalıdır. Uluslararası sermaye hareketlerini ihracat ile birlikte ele aldığımızda ekonomik büyümeye pozitif bir etkide buldukları görülmüştür. Bu yüzden ihracatı arttıracak politikalar gözden geçirilmelidir. Sonuç olarak uluslararası sermaye hareketlerinin, sanayinin ve ihracatın ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

Uluslararası sermaye hareketleri girdikleri ülkelerin ekonomilerini iyileştirmektedir. Bu yüzden Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan uluslararası sermaye hareketleri politikalarını geliştirmeli ve mevcut politikaların daha etkin bir şekilde uygulanması için gereken düzenlemeleri yapmalıdır.

5. Kaynaklar

Abdullahi, Y., Aliero, H., Yusuf, M., (2012), Does FDI Cause Economic Growth? Evidence From Selected Countries In Africa And Asia, *African Journal of Social Sciences*, 2(4), 114-124.

Ağayev, S., (2012), Geçiş Ekonomilerinde Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi, *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32 (1), 155-164.

Alfaro, L., Charlton, A., (2007), Growth and the quality of foreign direct investment equal?, Working Paper. Harvard University.

Aurangzeb, U., (2012), Impact of Foreign Capital Inflows On Economic Growth in Pakistan, *European Journal of Economics Finance and Administrative Sciences*, Issue 46, 6-12.

Aydemir, C., Arslan İ., Uncu F., (2012), Doğrudan Yabancı Yatırımların Dünyadaki ve Türkiye'deki Gelişimi, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, 69-104.

Baran, D., (2017), Gelişmekte Olan Ülkelerde Kısa Vadeli Sermaye Hareketleri, *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İzmir.

Berksoy, T., Saltoğlu, B. (1998), Türkiye Ekonomisinde Sermaye Hareketleri, İTO Yayın No:1998-58, İstanbul.

Blimstorm, M., Lipsey, A., Zejan, M., (1992), What Explains Developing Country Growth?, *NBER Working Paper*, No.4132.

Borenzstedn, E., De Gregorio, J., Lee, J., (1998), How Does Foreign Direct Investment Affect Economic Growth, *Journal of International Economics*, Vol. 45 S 1, 115-135.

Carcovic, M., Levine, R., (2002), Does Foreign Direct Investment Accelerate Economic Growth?, *Financial Globalization: A Blessing or Curse, World Bank Conference Washington*.

Celasun, O., Denizer, C., He, D., (1999). Capital Flows Macroeconomic Management and The Financial System: The Turkish Case 1989-1997, *The World Bank Policy Reserch Working Paper* 2141, July, 1-58.

Emsen, Ö., Kuşcu, S., Sarsılmaz, F. (2003), Phillips Eğrisi Analizi ve Geçiş Ekonomilerinden Kırgızistan Üzerine Uygulama, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 2, 81-99.

EBRD, (2000), Transition report 2000-Employment, Skills And Transition, London United Kingdom.

Karaköy, Ç., (2006), Orta Asya'da Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları: Politikaları, Stratejileri ve Teşvikler Üzerine Değerlendirme, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15(2), 251-266.

Li, X., Liu, X., (2004), Foreign Direct Investment and economic growth: An increasingly endogenous relationship, *World Development*, 33(3), 393-407.

Mun, H.W., Lin, T.K., Man, Y.K., (2008), FDI and Economic Growth Relationship: An Empirical Study on Malaysia, *International Business Research*, 1, 11-18.

Okuyan, H., Erbaykal, E., (2007), Gelişmekte Olan Ülkelerde Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ekonomik Büyüme İlişkisi, *Ekonomik Yaklaşım*, 19(67), 47-58.

Omri, A., Kahouli, B., (2014), Causal Relationships Between Energy Consumption, Foreign Direct Investment and Economic Growth: Fresh Evidence from Dynamic Simultaneous-Equations Models, *Energy Policy*, 67.

Turan, G., (2006), Piyasa Ekonomisine Geçiş Ülkelerinde Reformlar ve Yeni Devletin İşlevleri, *Kamu-İş*, 8 (4), 1-30.

Türkcan, B. (2008), Doğrudan Yabancı Yatırımların Ekonomik Büyüme ve Kalkınmaya Etkileri: Panel Data Analizi, *Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir.

UNCTAD, (2000), World Investment Report, Cross-Border Mergers and Acquisitions and Development, (Chapter XI), United Nations, New York and Geneva.

Yıldırım, M., (2010), Uluslararası Sermaye Hareketlerinin Ödemeler Bilançosu Üzerine Etkileri ve Türkiye Örneği, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Кыргыз Республикасынын Жылкы Чарбасынын Ишканаларынын Ишмердүүлүгүн Өнүктүрүү

Жороева Айнура МАМАТОВНА¹

Аннотация

Азыркы учурда өзүнүн мааниси боюнча экинчи багыт жылкылар өндүрүшү, алар эт, сүт жана спорттук болуп бөлүнүшөт. Территориябыз кичине болсо дагы, жылкыларды өстүрүүнү өнүктүрүү боюнча республика башка аймактарга караганда алдыда. Жылкынын сүтүнөн жасалган таза кымыз, Кыргызстандын элинин традициялык тамак-ашы болуп саналат. Бүгүнкү медицинада кымыз өпкөнүн туберкулезун гана дарылабастан, ошондой эле ашказан-ичеги, сөөк жана көптөгөн башка ооруларды да дарылоодо пайдаланылат. Асыл тукум жылкыларды өстүрүү, массалык жылкыларды өстүрүүнү жакшыртуу үчүн асыл тукум жана спорттук аттарды (жумушчу-пайдалануучу жана продукт берүүчү) ат-спорттунун ар түрдүү максаттагы мекемелерине берет (ат-спорттунун мектептери, секциялар, клубдар, прокат пунктары).

Ачкыч сөздөр: Жылкы Чарбасы, Асыл тукум, Кичи Дыйкан Чарба, Эт, Кымыз, Спорт, Экология, Улуттук Экономика, Атаандаштык.

Кыргызстанда экономикалык реформалардын жүрүшүндө эл чарба тармактарын өнүктүрүүгө, экспортко дүйнөлүк рынокто атаандашкыдай сапаттуу товарларды өндүрүүчү базалык ишканаларды түзүүгө өзгөчө көңүл бурулууда. Айрыкча бул маселе регионалдык деңгээлде купулга толоорлук нукта каралып жатканы, келечекте экономиканын өнүгүшү кичи ишканалар менен байланыштуу болору тууралуу кабар берет. Ошону менен бир катарда, Кыргызстанга өзгөчө колорит берген, кыргыз элине жакын болгон жылкы чарбачылыгында белгилей турган деңгээлде жетишкендиктер жокко эсе. Биздин изилдөөнүн жыйынтыктары көрсөтүп жаткандай, региондордо жылкы чарбачылыгын, айрыкча айыл чарбасын натыйжалуу тармакка айландырууда кичи ишканалардын ролун жана ордун пайдалана билбеген тажыйба өкүнөрлүү нерсе болуп турат. Себеби, учурда кичи ишканалардын ишмердүүлүгүн эффективдүү уюштурууда алардын натыйжалуулугуна жетишүүдө, рынок мамилелерине шайкеш келе турган механизмдерди орнотууда бир топ кыйынчылыктар болуп жатат. Алардын эң негизгилеринен болуп төмөнкүлөр эсептелет. Мисалы, жылкы чарбачылыгында 98% дан артык чарбалар кичи дыйкан (фермер), жеке же индивидуалдык чарбалар болуп эсептелет. Алардын материалдык базасынын начардыгынан аларга бөлүнүп берген жерлердин аянты аздыгынан, эгемендүү мезгилдеги ар кандай чарба байланыштары үзүлгөндүгүнөн (мисалы кайра иштетүү өнөр жайы менен) адистердин чарбанын масштабына керек болбогондугунан ж.б. себептерден жогорку өндүрүмдүү чарбалык иштерди жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк түзүлбөй калды. Тескерисинче мурдагы кандайдыр бир жылкы чарбадагы индустриялашкан деңгээл жоголуп, бара-бара чарбалар натуралдык типке айланышып, примитивдүү технологияны пайдаланып өндүрүштү алып келе жатышат. Мындай көрүнүштүн эң негизги көйгөйлөрүнүн бири болуп жылкы чарбачылыгындагы кичи жана жеке ишкерлер чыгарган продукциясын тышкы жана ички рыноктордо уюшкандык түрдө сатуу маселеси алигиче чечилбей келе жатат.

Кыргыз Республикасында мал чарбачылыгы айыл чарбасынын негизги тармактарынын бири жана анын үлүшү айыл чарбасынын дүң продукциясынын структурасында 27,5 % ды түзөт.

¹ К.Ш. Токтомаматов атындагы эл аралык университетинин окутуучусу 715613, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад ш. мкр. Спутник, Жени-Жок к., 30, ainuramamatova1@mail.ru

Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн көйгөйлөрүн чечүүдө мал чарбасынын өнүгүүсүнүн чоң мааниси бар, айыл чарба малдарынын башын көбөйтүү жана малдардын бардык түрлөрүнүн өндүрүмдүүлүгүн көтөрүү. Мал чарбасынын ийгиликтүү өнүгүүсүнө республиканын жаратылыш-климатикалык шарты өбөлгө түзөт, айыл чарба жерлеринин 83 % же 9,6 млн. гектар жер табигый тоо жайлоолору ээлейт, аларда чөптүн бай түрлөрү бар. Мындай шартта, жашоо сапатын оңдоонун бирден-бир жолу улуттук экономиканы туруктуу өнүктүрүү аймактык региондук жылкы чарбасынын ишканаларын уюштуруу алкагында экендиги талашсыз.

Азыркы мезгилде жылкыларды чарбаларда пайдалануу көп кырдуу. Бул тармактын негизги багыты, аттардын саны боюнча дагы, өндүрүлгөн продукциянын баасы боюнча дагы, жылкыларды жумушчу-пайдалануучу максатта иштетишет. Аттарар ар түрдүү транспорттук жана айыл чарба жумуштарында мамлекеттик, коллективдик, фермердик, дыйкан чарбаларында, ошондой эле элдердин жеке чарбаларында унаа катарында кеңири колдонулат.

Таблица 1 - Жылкыларды Өстүрүнүн Негизги Көрсөткүчтөрү

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Жылкылардын башы (миң баш)							
анын ичинде: 3 жашар	362,4	373,0	378,4	389,0	398,8	402,5	420,0
жана андан өткөн бээлер	171,2	178,0	181,7	189,6	197,8	200,0	207,8
Жылкынын эти (союлган салмакта), миң тонна							
	18,6	18,7	19,0	18,8	21,5	21,0	23,5
бээнин сүтү(кымыз), миң тонна							
	35,9	34,7	32,4	32,4	28,7	27,5	27,1

(Кыргыз Республикасынын Улуттук статкомдун материалдарынын негизинде автор аркылуу сунушталды)

Кыргыз Республикасынын территориясында бүгүнкү күндө жылкы тукумун өркүндөтүү жана жакшыртуу боюнча 178 асыл тукум фермалар жана заводдор иштейт. Алардын ичинен 25 асыл тукум заводдор, 153 асыл тукум фермалар болуп эсептелет. Чүй облусунда 22 – ферма, Нарын жана Ыссык-Көлдө 5- ферма, ал эми Ош жана Жалал-Абад областтарында 7 - мамлекеттик асыл тукум заводдору, ипподромдор, кооперативдер, жеке менчик асыл тукум чарбалары жана асыл тукум фермалары иштейт. Бүгүнкү күндө жылкы чарбасынын өнүгүшү өлкөнүн азык-түлүк жана дары-дармек коопсуздугу маселелеринин чечилишине түздөн-түз көз каранды. Адамдардын тамактануу сапатын жакшыртууда бээнин сүтү менен кымыздын ролу өтө чоң. Себеби алардын курамында организмде синтезделбеген көптөгөн орду толгус заттар бар. Жылкы чарбасында бээнин сүтүн жана кымызды өндүрүү жогорку натыйжалуу. Мисалы, кургак учукка жана башка социалдык жактан маанилүү ооруларга каршы күрөшүү боюнча максаттуу бюджеттик программалардын биринде дагы ушул ооруларга кымыз терапиясын иштеп чыгуу чаралары киргизилген эмес. Өз кезегинде, жылкы чарбасын өнүктүрүүнүн сүт багытындагы жылкы чарбасына тиешелүү жоболорду камтыган регионалдык программалары кургак учук ооруларынын алдын алуу жана ага каршы күрөшүү боюнча иш-чараларды жүзөгө ашырууда

Кыргызстандын аймактарындагы муктаждыктар менен байланышкан эмес, анткени бээнин сүтүн өндүрүү жана аны дарылык максатта колдонуу медициналык программаларда жана иш чараларда мамлекеттик деңгээлде каралган эмес. Мисалга алсак, Россияда кургак учукка каршы күрөшкө 4,27 миллиард бюджеттик рубль (болжол менен 140 миллион АКШ доллары), Дүйнөлүк банктан максаттуу насыя катары 100 миллион АКШ доллары жана Глобалдык Фонддун эсебинен 99 миллион АКШ доллары өлчөмүндөгү грант бөлүнгөн. Кургак учукка

каршы күрөшүү боюнча максаттуу бюджеттик программалардын тиешелүү бөлүмдөрүнө кымыз терапиясын киргизүү экономикалык жактан максатка ылайыктуу деп эсептелген, анткени натыйжалуулугу жагынан экинчи катардагы дарылардан кем эмес, атүгүл жогору турат, бирок баасы 1,7- 2,4 эсе арзан жана бюджеттик чыгымдарды кеминде 2-2,8 миллиард рублга кыскартууга мүмкүндүк берилерин белгилеп кетсек болот.[3-65]

Рынок мамилелерине өтүү жылдарында жылкыларды өстүрүү тармагында, республикада өнүгүүнүн жаңы этапы башталды. Республикада 2020 жылдын 1 январына бардык чарбаларда 419879 баш жылкылар, анын ичинде 207725 бээлер. (2 -табл.)

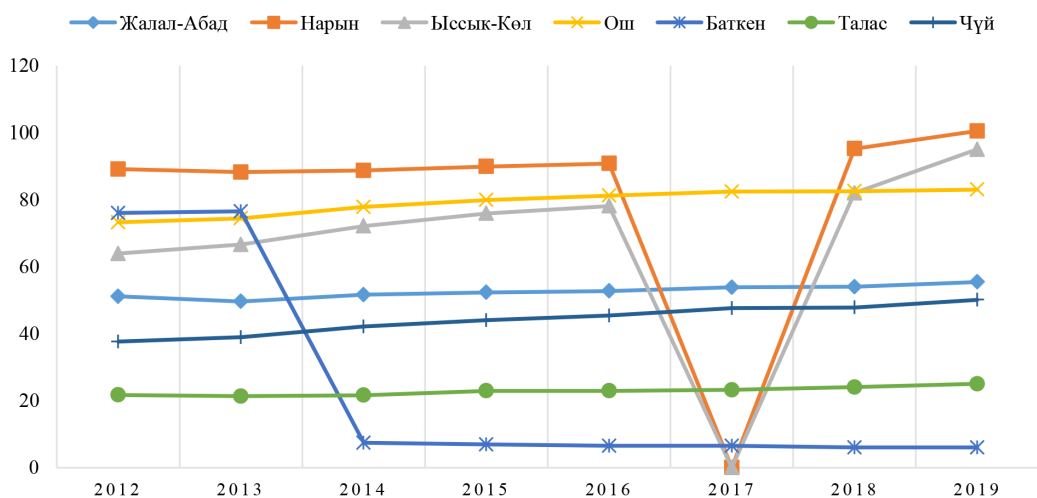
2 -таблица - Жылкылардын саны (бардык категориядагы чарбаларда, миң. баш)

Областтар	жылдар							
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Жалал-Абад	51,1	49,6	51,6	52,3	52,7	53,8	54,0	55,4
Нарын	89,1	88,2	88,7	89,9	90,8	93,2	95,2	100,5
Ыссык-Көл	63,9	66,6	72,1	75,9	78,1	81,0	82,0	95,0
Ош	73,2	74,4	77,8	79,9	81,2	82,4	82,5	83,0
Баткен	76,0	76,5	7,4	6,9	6,5	6,5	6,0	6,0
Талас	21,7	21,3	21,6	22,9	22,9	23,2	24,0	25,0
Чүй	37,6	38,9	42,1	44,0	45,4	47,6	47,8	50,1
Республика боюнча	345,1	347,5	362,4	372,9	378,4	388,9	402,5	420,0

Булагы: Кыргыз Республикасынын Улуттук статкомдун материалдарынын негизинде автор аркылуу сунушталды.

Кыргыз Республикасынын аймактары боюнча жылкылардын санынын динамикасын төмөнкү диаграммадан байкоого болот:

КР нын аймактары боюнча жылкынын санынын динамикасы

1-сүрөт - Кыргыз Республикасынын аймактары боюнча жылкылардын санынын динамикасы, миң баш

Мамлекеттик жылкы заводдорунда асыл тукум жылкылардын башы азайып кетишине, карыздардын көбөйүп кетиши, материалдык-техникалык базанын жылдан жылга начарлашы өзүнүн таасирин тийгизди.

Жылкыларды өнүктүрүү тармагынын негизги максаты, ар түрдүү багыттагы жана менчиктеги, айыл чарба, спорт жана башка мекемелерин ошондой эле элди жогорку сапаттагы (жумушчу, продукция бере турган, асыл тукум, спорттук) жылкылар менен толук камсыз кылуу. Ошондуктан, Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлиги жылкы чарбасын интенсивдүү өнүктүрүүнүн келечектеги жылдарга илимий негизде концепцияларды жана программаларды мамлекетте өндүрүмдүү (асыл тукум, эт жана сүт) жылкы чарбасын өнүктүрүү үчүн өтө натыйжалуу иш-чаралар уюштуруулуга багытталышы керек.

Колдонулган адабияттар:

1. Арзыбаев А.А. и др. Международные стандарты финансовой отчетности. Учебник для ВУЗов. Бишкек 2015 г. Изд. "КНУ им.Ж.Баласагына" 320 с.;
2. Барнгольц С.Б., Мельник М.В. Методология экономического анализа деятельности хозяйствующих субъектов. Москва: Издательство "Финансы и статистика". 2018 г. _240 с.;
3. Барминцев, Ю.Н. Продуктивное коневодство / Барминцев Ю.Н., Ковешников В.С., Анашина Н.В. и др. М.: Колос, 2018г. - 207 с.;
4. Жороева А.М. Об организации учета в коневодстве в соответствии с международными стандартами. Москва, 2019 Изд. "ИД Научная библиотека".

Makroekonomik Veriler Işığında Covid-19 Virüs Salgınının Kırgızistan Ekonomisine Etkileri

Aslı ERGEZER¹

Özet

Tüm dünyayı etkisi altına alarak pandemi haline gelen salgın hastalıklar, ülkelerin ekonomik gelişmelerini geçici de olsa sekteye uğratmaktadır. Çin'in Vuhan kentinde ilk kez 1 Aralık 2019 tarihinde görülen bu bulaşıcı hastalık kısa süre içerisinde tüm dünyaya yayılarak pek çok sektörü olumsuz olarak etkilemiştir.

Covid-19 salgını Mart ayının ortasından itibaren Kırgızistan'ın ekonomik faaliyetlerini; dış ticaret, turizm ve iç talep kanallarıyla etkilemeye başlamış, etkiler nisan ayı itibarıyla derinleşerek tüm ülke ekonomisine olumsuz bir şekilde yansımıştır.

Çalışmada, makroekonomik veriler ışığında, Covid-19 salgının yol açtığı kriz konjonktürünün sektörel üretim, istihdam, turizm, ücret ve sermaye gelirleri, milli gelir büyüklükleri ve dış ticaret dengeleri üzerine yaratmış olduğu etkiler araştırılarak; salgının makroekonomik değişkenler üzerinde yarattığı olumsuzluklar ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: COVID-19, Kırgızistan Ekonomisi, Dış Ticaret, Turizm.

1. Giriş

COVID-19, Kırgızistan ekonomisinin birçok yönüne salgının ortaya çıkışından itibaren derin bir iz bırakmıştır. Kırgız ekonomisi 2014 yılından bu yana ortalama %4 oranında büyümüş ve büyüme 2018'de %3,5'e düşmesine rağmen, ülkenin en büyük altın madeni olan Kumtör'daki üretimdeki %15 artışla 2019'da %4,5'e ulaşmıştır. Altın ihracat gelirlerindeki artış, 2019'da düşük ithalat maliyetleri ile birleştiğinde, cari açığa %12,1'den (2018'de olduğu gibi) %9,3'e düşürülmüştür. Göçmen işçi dövizleri iç talebi desteklemeye devam ederek cari açığın daralmasına katkıda bulunmaktadır. Madencilik dışı endüstrilerdeki DYY (Doğrudan yabancı yatırım) mütevazı kalarak finans ve imalat sektörleri yatırımdan yalnızca küçük bir pay almıştır. COVID-19 salgınının, ekonomik büyümedeki bu itici güçleri olumsuz etkilenmesinden dolayı, 2020 sonunda GSYİH'de düşüşe yol açacaktır. Hükümetin Nisan ayında GSYİH'nin reel olarak %20 daraldığını tahmin ettiği Rusya'daki ekonomik gerileme, göçmen işgücü talebini azaltacak ve bu da işçi dövizleri gelirinde önemli ölçüde düşüşe sebep olacaktır. Aynı zamanda, azalan küresel talep ve ticaret kesintileri, ihracat gelirlerinde düşüşe neden olmuştur. Mayıs ayı birlikte bu faktörlerin her ikisi de devlet bütçesini zorlayarak, hükümeti acil yardım için uluslararası kuruluşlara başvurmaya zorlamıştır. IMF, 120 milyon ABD Doları tutarında acil finansman sağlamayı kabul ederek 8 Mayıs'ta aynı tutarda ikinci bir finansman diliminin tahsis edilmesini onaylamıştır. Diğer uluslararası kuruluşlar, ülke bütçesine toplamda 462 milyon dolarlık mali destek sunmuştur. (AB - 36 milyon, ADB - 120 milyon ve Avrasya İstikrar ve Kalkınma Fonu - 100 milyon dahil). Hükümet, acil sağlık harcamalarını düzenlemeyi ve bunun için gerekli koşulları yaratırken, temel harcamaları en aza indirmek ve kamu ihale sistemini güçlendirmeyi planlamaktadır (oecd.org).

Ayrıca, IMF, 2020'de reel GSYİH'de %4 düşüş ve devlet bütçe açığının GSYİH'nin %8,8'ine yükselmesini öngörmektedir. Kırgız Cumhuriyeti Çalışma ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı'na göre, krizin başlangıcından bu yana yaklaşık 1-1,8 milyon işçi (toplam 2,6 milyon iş gücünden) işini kaybetmiştir. Sadece Bişkek'te 15.000 işletme kapanmış ve bu da başkent bütçesini ciddi şekilde etkilemiştir (oecd.org).

¹ Uluslararası Kantoro Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi, Türk Dünyası İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, asliergezer@gmail.com

Düşük emtia fiyatları ve sınır geçiş kısıtlamaları nedeniyle yurt içi ve ihracat kazançlarında keskin bir şekilde düşüş yaşanmıştır. Sınır ötesi gelirlerinde (-%20) azalmanın yanı sıra, karantina önlemleri de, vergi gelirlerinde %11 oranında düşüşe neden olmuştur. Genel olarak, Hazine Bakanlığı, bu yıl için gelirden %20'lik bir düşüş öngörmektedir. GSYİH yapısında payı üçte bir varan işçi dövizlerinin bu yıl %15-30 oranında azalması beklenmektedir. 2020 yılında Kırgızistan'ın toplam kamu borcu GSYİH'nın %54,1'inden %69'a çıkması tahmin edilmektedir (oecd.org).

IMF'ye göre 2020 yılında enflasyon oranı geçen yıla göre %1,1 daha yüksek olan ortalama %10,6 seviyesine ulaşması bekleniyor. Yılın başından Mart sonuna kadar olan dönemde Kırgız Somu, ABD doları karşısında %20 değer kaybetmiştir. Kırgız Cumhuriyeti Merkez Bankası ulusal finans piyasasında Kırgız somunu korumak ve asgari zorunlu banka rezervlerine uyumu sağlamak için, som cinsinden ticari bankalara kredi sağlamış ve 227 milyon ABD doları tutarında döviz rezervi satmıştır (Nisan 2020 sonu itibarıyla bilgiler) (oecd.org).

2. Literatür Taraması

Bu çalışma kapsamında salgın süresince COVID-19'un ülkelerin makroekonomik veriler baz alınarak hazırlanan belirli sayıda araştırmaya yer verilmiştir. Konuyla ilgili farklı ülkelerde yapılan çalışmaların başlıcaları aşağıdaki gibidir.

Andersen vd. (2020), COVID-19'un, Danimarka'daki bankalarda yapılan müşterilerin işlem düzeyleri inceleyerek, toplam kart harcamalarının %25 oranında daraldığını, bu daralmanın odak noktasında ise kısıtlanan mal ve hizmetlerin olduğu vurgulanmıştır.

Atkeson (2020), Toplam nüfus, entübe kişi sayısı ve iyileşen hasta oranları SIR modeli ile incelenerek COVID-19'un 12-18 aylık bir süreçte olabilecek etkilerine değinilmiştir. Ayrıca bu modelde sosyal mesafenin önemine atıfta bulunmaktadır. Bulaşıcılığın etki süreci uzadıkça ekonomik etkilerinin artacağı ve bununla birlikte işsizlik oranının yükseleceği de öne çıkarılmıştır.

Baker, Bloom vd. (2020), ABD ekonomisindeki makroekonomik etkilerini değerlendirmiş ve 2020 son çeyreği itibarıyla yaklaşık %11-20 oranında bir daralma ile karşı karşıya kalabileceği vurgulanmıştır.

Baker, Farrokhnia vd. (2020), ABD'de hane halkının tüketim davranışlarını ve salgın arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Sonuç olarak artan vaka sayısı doğru orantılı olarak harcama davranışlarında yapısal bir değişiklik olduğunu bununla birlikte virüsün ilk çıktığı tarihte şu anki dönem harcamalarına bakıldığında kredi kartı kullanımı ve gıda alışverişinde sert bir yükseliş olduğuna değinmiştir. Genel harcama eğilimindeki daralmanın ana sebebi ise sosyal izolasyon ve hizmet sektörüne getirilen kısıtlamalar olarak gösterilmiştir.

Barua (2020), Genel olarak, iktisadi faaliyet düzeyleri, arz ve talep, tedarik zincirleri, ticaret düzeyleri, yatırım düzeyleri, fiyatlar genel düzeyi, döviz kurları, finansal istikrar ve risk unsurları üzerinde meydana gelen değişimleri incelemiştir. Söz konusu etkiler arz ve talep şoklarının telafisi mümkün olmayan makroekonomik sonuçlara gebe olduğu vurgulanmıştır.

Boissay ve Rungcharoenkitkul (2020), Özellikle sağlık politikalarındaki maliyet-fayda analizinin ekonomik kayıp ve kazançları açıklamanın ötesine geçtiği vurgulanmıştır. COVID-19 salgınında yaşanan ekonomik krizin, uygulanan politikalar ile salgın arasındaki etkileşiminin doğru şekilde analiziyle daha anlaşılabilir olacağına dikkat çekilmiştir.

Botta vd. (2020) Avrupa'daki devletlerin kişi ve şirketleri desteklemek için zorunlu müdahalede bulduklarına dikkat çekmiş ve para politikası olarak Avrupa Merkez Bankası'nın birincil piyasalarda kupon tahvili satın almak yolu ile salgına karşı izlenen politikalara destek verebileceği vurgulanmıştır.

del Rio-Chanona vd. (2020), COVID-19'un kişisel meslekler ve endüstriler üzerindeki etkilerini arz ve talep şoklarını baz aldığında arz şokunun temelinde endüstrilerin sınıflandırılması ve home-ofis çalışma becerisini ölçen işgücü endeksi bulunduğu dikkat çekmiştir. Öngörüsünde GSYH'nin %22'sinin, işgücünün %24'ünün risk grubunda olduğunu ve buna ek olarak toplam ücret gelirinin de %17'lik bir düşüş yaşayacağına vurgu yapmaktadır. Bununla birlikte endüstri, ulaşım sektörlerinin üretim şoklarının taleple, imalat, madencilik ve hizmet sektöründe bulunan işletmelerin ise arz şokları ile karşı karşıya olduğu öne çıkarılmıştır. İşgücü piyasasına bakıldığında da salgın sürecinde en fazla etkilenen meslekler gruplarında ise düşük eğitim almış kişiler olduğunun altı çizilmiştir.

Demertsiz vd. (2020), Milli sağlık giderlerinin fonlanması, hane halkı ve işletmelerin finansmanı, geniş makroekonomik önlemlerin planlanması, güvenlik ağının koordinasyonu, sürdürülebilir tedbir paketlerinin hazırlanması ve üretim kalıplarının gözden geçirilmesi şeklinde birtakım öneriler üzerinde durulmuştur.

Eichenbaum vd (2020), Pandemi ile ekonomik uygulamalar arasındaki ilişkiyi inceleyen epidemi-yoloji modeli ileri sürmüştür. Tüketim davranışı ve çıktı daralmalarının toplam ölümlerle ilişkilendirildiği ve sosyal sınırlamalarının getirilmesi salgının şiddetini düşürdüğünü öne sürmüştür.

Fernandes (2020), COVID-19'un birbirinden farklı endüstri ve ülke ekonomilerindeki etkilerinin asimetrik sonuçlarını ortaya koymuştur. Çeşitli varsayımlarda bulunularak virüsün ekonomik maliyetleri tahmin edilmiştir. Ülke ekonomilerinin heterojen bir yapıya sahip olmaları etkilene oranlarını da belirlediğini ifade etmiştir.

Fetzer vd. (2020), Virüsün küresel çapta yayılımında, bireylerin davranış ve duygularını beş temelde incelenmiştir. Bunlar sırasıyla; koronavirüsü araştırma, ekonomik kayıplardaki artış bireylerin salgın hakkındaki bilgi ve endişe düzeyleri, virüsün mortalitesi/ bulaşıcılığı konusundaki algı düzeylerinin homojenliği ve bireylerin ekonomik ve sosyal endişeleri incelenmiştir.

Loayza ve Pennings (2020), Henüz gelişmekte olan ülke ekonomilerinde, parasal ve mali teşviklerin gerekliliğine dikkat çekmiştir. Özellikle kamu hizmetlerinin sürekliliğinin sağlanması ve sosyal yardımların gerekliliğini vurgulamıştır.

Soylu (2020), COVID-19 Genel olarak birçok yönden kısıtlamaların uygulama geçmesiyle birlikte bireyler hem sosyolojik hem de ekonomik açıdan sert bir şekilde sarsılmış, temel hizmet veren işletmeler dışında birçok hizmet sektörü durma noktasına gelmiştir. Yaşanan bu belirsizliğin ekonomik ve toplumsal huzursuzluğa doğru evrilmesinin önüne geçilerek toplumsal, ekonomik ve siyasi istikrar kısa vadede de olsa korunabildiğinin altı çizilmiştir.

Yorulmaz vd. (2020), Salgın süresince tüm sektörleri kapsayan, kısa dönemli ekonomik varsayımlarda bulunulmuştur. Ayrıca hızlı ve etkili sonuç verecek önleyici-tamamlayıcı nitelik taşıyan çözüm önerileri getirilmiştir.

3. 2019-2020 Kırgızistan Ekonomisinin Genel Durumu ve Covid19 Krizinin Etkileri

Kırgızistan'da ilk Covid-19 vakası 20 Mart 2020 tarihinde görülmüştür. Akabinde aynı tarihte karantina önlemleri alınmış ve 26 Ekim 2020 itibarıyla devlet bütçesinin Kırgız Cumhuriyeti hükûmeti emirleri ile öngörülen harcamaları 6.121,6 milyon KGS olarak gerçekleştiği açıklanmıştır (oecd.org).

	Mevcut Durum	2019-20 Ocak - Eylül % olarak	2018-19 Ocak - Eylül % olarak	Sapma yüzdesi (+, -)
Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (ön tahmin) milyon som	400.220,7	94.0	106.2	-12.2
Endüstriyel ürünlerin hacmi (işler, hizmetler) toplam	238.229,5	98.1	117.3	-19.2
"Kumtör" maden ocağı yatırımları hariç Endüstriyel ürünlerin hacmi	101 298,2	91,72	99,72	-8,0
Madencilik	12.943,3	94.1	122.6	-28.5
Üretim endüstrileri	198.519,6	98.4	120.7	-22.3
Elektrik, gaz, buhar ve şartlandırılmış hava sağlanması (tedariki)	24 692,1	99.5	97,8	+1.7
Su temini, arıtma, atık işleme ve ikincil hammaddelerin geri kazanımı	2.074,5	89.1	103.9	-14.8
Brüt tarım, ormancılık ve balıkçılık çıktısı	189.640,8	102.1	102.5	-0.4
Tüm finansman kaynaklarından sabit sermaye yatırımları	77.632,3	85.3	106.1	-20.8
Brüt inşaat çıktısı	85 217,9	92.3	108.9	-16.6
Toptan ve perakende ticaret, otomobil ve motosiklet onarım hacmi	312.437,4	83, 8	106.2	-22, 4
Perakende ticaret dahil, Otomobil ve motosiklet ticareti hariç	169 398,6	84, 4	1 04.4	-20, 0
Otel ve restoran hizmetleri	9.362,1	54, 6	107.1	- 52, 5
Tüm taşıma modlarına göre yük taşıma hacmi, (bin ton)	17.300,2	71.7	103.5	-31.8
Yolcu taşımacılığı, milyon kişi	285,6	51.1	103.9	- 52.8

Posta ve kurye hizmetleri	512,6	78.0	103.4	-25.4
İletişim servisleri	16.885,5	100.4	101.8	-1.4
Tüketici fiyat endeksi (TÜFE)		105.6	100.6	+5.0
- Aralık 2019'a kadar	102,9			
- Eylül 2019'a kadar.	105,4			
Kayıtlı işsiz sayısı (Bin kişi)	78,7	94.5	121.4	-26.9
Çalışan başına ortalama aylık nominal ücret, (Kırgız somu)	17.928	109.0	104.6	+4.4
Karşılıklı dış ticaret hacmi, milyon ABD doları	3.496,8	77.9	97.7	- 19.8
AEB üye devletleri hariç	1.459,2	80.6	100.7	- 20.1
İhracat, milyon ABD doları	1.264,3	103.5	113.6	- 10.1
AEB üye devletleri hariç	328,8	78.0	99.0	- 21.0
İthalat, milyon ABD doları	2.232,5	68.4	92.8	- 24.4
AEB üye devletleri hariç	1.130,4	81.4	101.2	- 19.8

Tablo 1: 2018-2020 Kırgızistan Makroekonomik Göstergeleri

(Kaynak: <http://www.stat.kg/media/expressinfo/9bd89bd0-fcc7-431b-90e8-09230a8c528a.doc>)

3.1. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH)

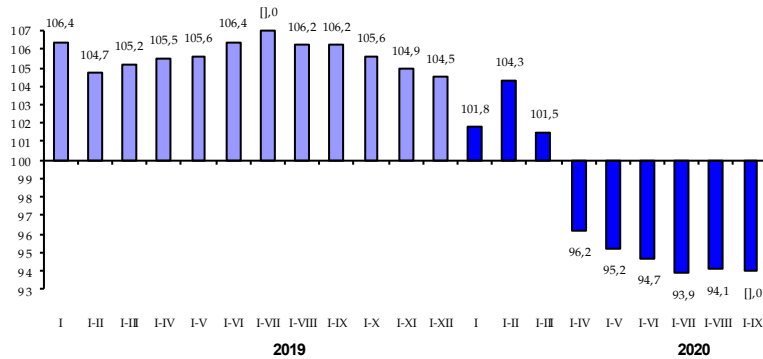
Kırgızistan ekonomisi, Her beş aileden birinin yurtdışında çalışan bir aile ferдинin geliriyle yaşadığı gerçeğine ek olarak, GSYİH'sinin neredeyse üçte birini göçmen işçi dövizleri oluşturmaktadır. Bu nedenle birçok hanehalkı için işgücü göçü, en önemli gelir kaynağı olma niteliği taşımaktadır.

Covid-19 salgını ile birlikte, çoğunluğu Rusya'da bulunan işçi göçmenlerin, 2019-2020 Ocak-Mart ayları arasında yaptığı para transferleri dikkate alındığında, sadece Rusya'dan gelen 530 milyon ABD doları, 2020'nin ilk çeyreğinde 113 milyon gerileyerek 443 milyon ABD dolarına düşmüştür (akchabar.kg).

2019'da yurtdışında çalışan Kırgızistan vatandaşları yaklaşık 2,4 milyar dolar civarında ülke ekonomisine katkı sağlamışken, 2020 yılında, bu rakamın yarı yarıya azalacağı öngörülmektedir (rus.azattyk.org).

Tablo 1'deki veriler baz alındığında, 2020 GSYİH'si, geçen yılın Ocak-Eylül dönemine kıyasla, 400.220,7 Kırgız Somu (KGS) azalmıştır. Bu rakam GSYİH'nin %6'sını oluşturmaktadır.

Ayrıca 2019-20 GSYİH'deki dalgalanmalar Grafik 1 'de aylık olarak detaylı şekilde gösterilmektedir (stat.kg).

Grafik 1: Gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) (Önceki yılın ilgili döneminin yüzdesi olarak)

Ayrıca Covid-19 salgını nedeniyle Asya Kalkınma Bankası, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı ve Kırgız Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı'na bağlı Ekonomi Politikaları Araştırma Enstitüsü tarafından hazırlanan "Kırgız Cumhuriyeti'nde Covid-19: Sosyo-Ekonomik Durum ve Hassasiyet Üzerindeki Etki-

nin Değerlendirilmesi ve Politika Tepkileri” adlı çalışmasında GSYİH’nin 2020 sonunda %10 oranında azalacağı öngörülmektedir (24.kg).

3.2. Asgari Geçim Ücretleri ve İşsizlik

2019 yılı ortalama asgari geçim ücreti aylık 5.368,64 KGS iken, 2020’nin ilk çeyreğinde 5.778,67 KGS, Covid-19 krizine denk gelen ikinci çeyrekte ise %6,3 artarak 6.147,16 KGS’ye yükselmiştir. Kırgız hükümeti, karantina kısıtlamaları kademeli bir şekilde kaldırmaya başladıktan sonra, üçüncü çeyreğin sonunda asgari geçim ücretinin aylık 5.5850,96 KGS’ye gerilediği görülmektedir (stat.kg).

Ulusal istatistik komitesi verilerinde, 2020 yılı toplam nüfus 6,6 milyon, aktif çalışan nüfus ise 2 milyon 538 bin kişi olarak belirtilmektedir. Covid-19 salgınının ardından ülkedeki işsizlik oranı 570,187’den (%26,9 artarak) 780,007’ye yükselerek rekor seviyeye ulaşmıştır (stat.kg).

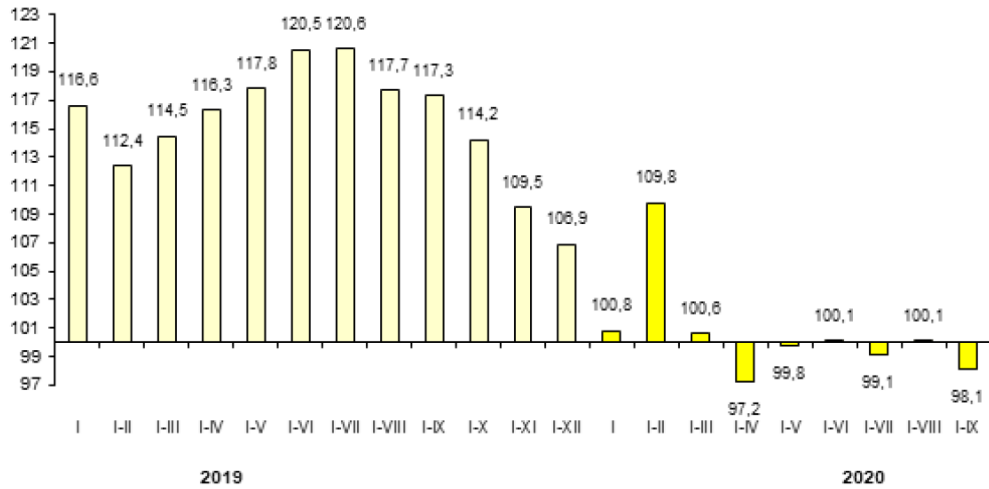
Buna ek olarak Kırgız Cumhuriyeti Çalışma Ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı resmi kayıtlarına göre, ülke genelinde 1 Temmuz 2020 itibarıyla 62 bin 900 kişi istihdam hizmetlerine başvurmuştur (zanya-tost.kg).

3.3. Sanayi-Endüstriyel Üretim

Ülkenin 2019-2020 Ocak-Eylül dönemi endüstriyel üretim hacmi karşılaştırıldığında, 238 milyar KGS ile bir önceki yıla göre %1,9 oranında bir düşüş yaşandığı görülmektedir (Tablo 1). Endüstriyel üretim hacmindeki düşüşün ana faktörlerine baktığımızda, %55,8’i petrol ürünleri üretimi, %21,6’sı tekstil üretimi, giyim ve ayakkabı üretimi, deri ve deriden yapılmış ürünler, %13,4’ü baskı faaliyetleri, %12’si ahşap ve kâğıt ürünleri, kauçuk ve plastik ürünler, diğer metalik olmayan mineral ürünler, %6,1’i gıda, içecek ve tütün ürünleri, son olarak %5,9’u maden yatağındaki üretim oluşturduğu görülmektedir (stat.kg).

Aynı zamanda, salgın nedeniyle ihtiyaca cevap verebilmek adına ülkede farmasötik ürünlerin üretiminde %240 oranında üretim artışı meydana gelmiştir. Kimyasal ürün üretiminde %41,8 ve ham metal ve bitmiş metal ürünlerin (makine ve teçhizat hariç) üretiminde ise %5,5 artış gerçekleşmiştir (stat.kg).

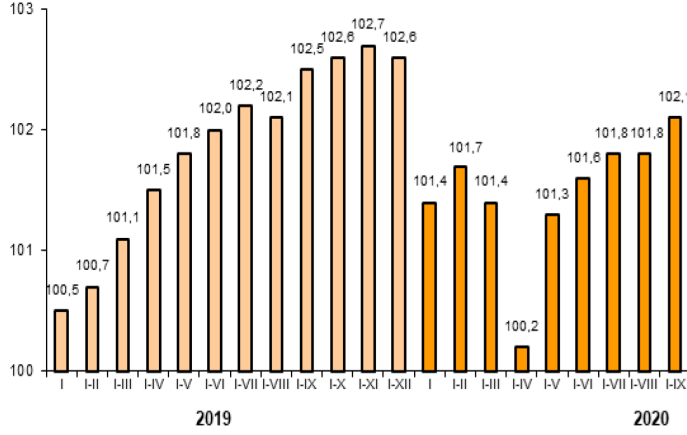
Buna ek olarak Grafik 2’yi incelediğimizde 2019-2020 yılları arası endüstriyel üretim hacmindeki düşüşler, Covid-19 salgınına daha iyi analiz etmemiz için aylık olarak yüzdelik oranlarla gösterilmiştir (stat.kg).

Grafik 2: Endüstriyel Üretim Hacmi (Önceki yılın ilgili döneminin yüzdesi olarak)

3.4. Tarım

Tablo 1’de belirtilen ülkenin tarımsal göstergeleri incelendiğinde, gerçekleşen artışın asıl nedeni, 2019 yılının Ocak- Eylül ayları kıyaslandığında, hem hayvancılık ürünleri üretimindeki (%1,8) hem de bitkisel üretimdeki (%2,4) artıştan kaynaklandığını söylemek mümkündür. Aylık olarak hazırlanan detaylar, Grafik 3’te verilmiştir. (stat.kg)

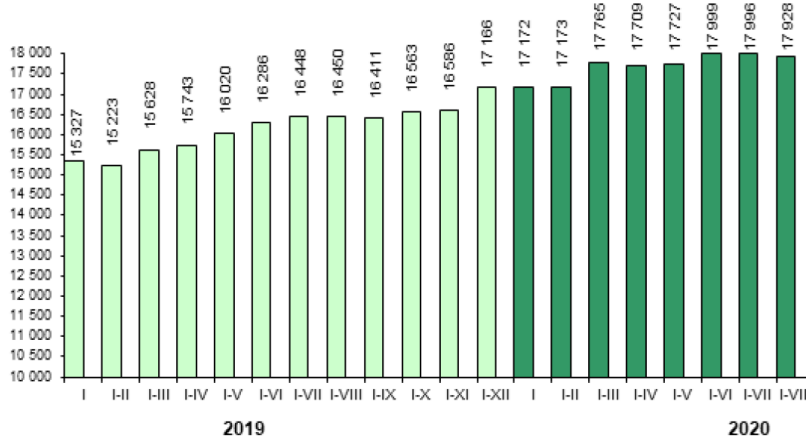

Grafik 3: Gayri safi tarımsal çıktı (brüt tarım üretimi) (Önceki yılın ilgili döneminin yüzdesi olarak)

3.5. Nominal ve Reel Ücretler

Tablo 1'i baz aldığımızda Ocak-Ağustos 2020 ortalama aylık nominal ücretler 17,928 KGS olarak hesaplanmıştır. 2019-20 yılları aylık nominal ücretler Grafik 4'te gösterilmiştir.

Bununla birlikte, elektrik tedariki alanında faaliyet gösteren işletme ve kuruluşlar hariç olmak üzere, her türlü ekonomik faaliyette bulunan işletme ve kuruluşlarda, özellikle gaz, buhar ve şartlandırılmış hava, gayrimenkul işletmeleri, lojistik faaliyetleri, ürünlerin depolanması ve diğer hizmet faaliyetlerinin Ocak-Ağustos 2020 dönemine tahakkuk eden aylık ortalama nominal ücretlerin büyüme hızında, geçen yılın aynı dönemine göre %4,4'lük bir artış gözlemlenmiştir. Diğer işletme ve kuruluşlardaki nominal ücret artışları Tablo 2 gösterilmiştir.

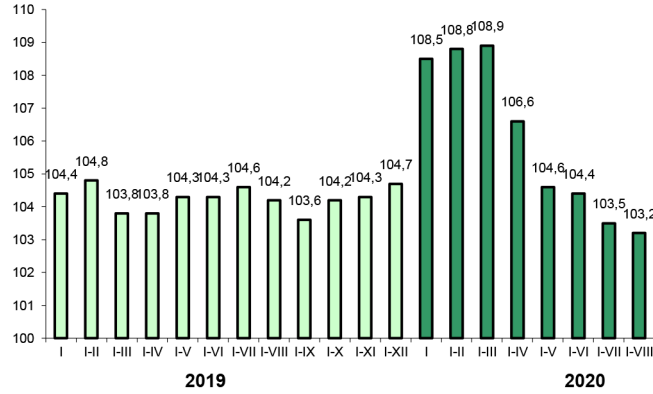

Grafik 4: Ortalama aylık nominal ücretler (Önceki yılın ilgili döneminin yüzdesi olarak)

İşletme Ve Kuruluşlar	Yüzdeleri Oran
Eğitim	% 24,4
İdari Ve Destek Faaliyetleri	% 18,5
Oteller Ve Restoranlar	% 16,3
Su Temini, Temizlik, Atık Arıtma Ve Geri Dönüşüm	% 15,5
Madencilik Mineraller	% 14,3
Hükümet Ve Savunma; Zorunlu Sosyal Güvenlik	% 12,2
Bilgi Ve İletişim	% 13
Mesleki, Bilimsel Ve Teknik Faaliyetler	% 7,8

Tablo 2: Diğer işletme ve kuruluşlardaki nominal ücret artışları (Ulusal istatistik Kurumu verilerinden yararlanılarak oluşturulmuştur)

Ülkedeki aylık elde edilen reel ücretleri mercak altına aldığımızda 2020'nin ilk çeyreği ile geçen yılın ilk çeyreği arasında %4,1 oranında yükselmeye giderken, Covid-19 salgını ile birlikte Grafik 5'te keskin bir düşüş yaşandığı açık bir şekilde görülmektedir.

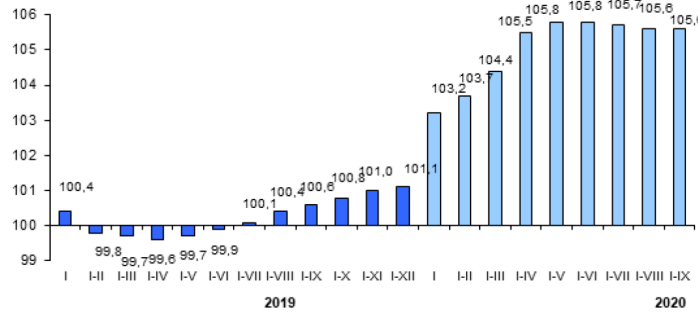

Grafik 5: Reel Ücretler (Önceki yılın ilgili döneminin yüzdesi olarak)

3.6. TÜFE

Tablo 1'deki verilerden yararlanıldığında, Ocak-Eylül 2020 döneminde (bir önceki yılın aralık ayına göre), tüketici fiyatlarındaki artış (TÜFE), %2,9 olarak gerçekleşmiş olup, gıda ürünleri ve alkolsüz içecekler fiyatları %5,3, alkollü içecekler ve tütün ürünleri fiyatları %5,6, halka sunulan kamu hizmetlerinin tarifeleri %0,2 oranında artış göstermiştir. Bununla birlikte gıda dışı ürün fiyatları 2020 Ocak-Ağustos seviyesinde kaldığı görülmektedir. Detaylı veriler Grafik 6'da gösterilmiştir.

2020 Eylül ayı, bir önceki aya göre, ülke geneli, tüketici fiyatları, gıda ürünleri ve alkolsüz içeceklerdeki büyümelerine bağlı olarak %0,7 artış görülmüştür. Aynı zamanda, bu dönemde gıda dışı ürün fiyatları %1,1, alkollü içecek ve tütün ürünleri %0,7 ve son olarak nüfusa sunulan hizmetler de %0,1 oranında artış göstermiştir (stat.kg).

Grafik 6: Tüketici fiyat endeksi (Önceki yılın ilgili döneminin yüzdesi olarak)

3.7. Sabit Sermaye Yatırımları

Doğrudan yabancı yatırımı (DYY) çekmek, Orta Asya ülkelerinin ekonomik kalkınma stratejilerinde temel dayanak oluşturmaktadır. Bununla birlikte, devam eden reformlara rağmen, DYY akışında son yıllarda azalma görülmektedir. COVID-19 salgınına bağlı ekonomik krizin, küresel ekonomi üzerindeki etkisiyle, önümüzdeki yıllarda da DYY'nin düşmeye devam etmesi de beklenmektedir (oecd.org).

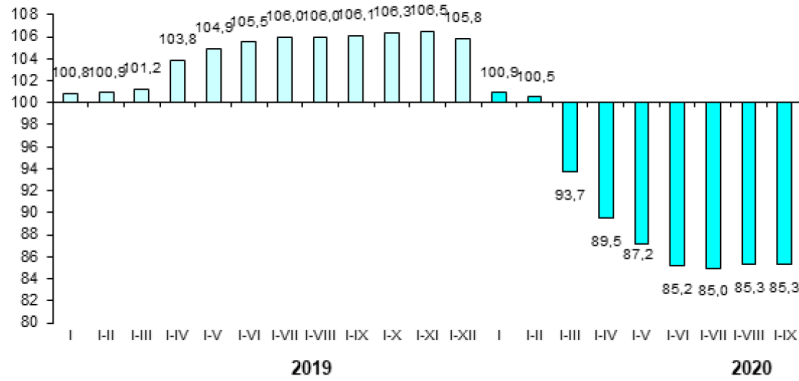
Kırgızistan, 2019'da 876 milyon ABD doları DYY alırken, 2020'de bu miktarın üçte bir oranında azalması beklenmektedir (oecd.org).

Tablo 1'de verilen 2019 Ocak-Eylül dönemi referans alındığında, işletme tesislerinin yapımında ihtiyaç duyulan elektrik, gaz, buhar ve şartlandırılmış hava temini, su temini, temizlik, atık arıtma, toptan ve perakende ticaret, malların taşınması ve depolanması, oteller ve restoranlar, eğitim, sağlık, barınma

hizmetleri, diğer hizmet faaliyetleri gibi sabit sermaye yatırımlarına bakıldığında iç finansman kaynaklarının %11,6, dış finansman kaynaklarının ise %22,2 oranında düştüğü görülmektedir.

2019 yılı turizm sektörü sabit sermaye yatırımlarına baktığımızda ise 7 milyar 875,3 milyon KGS iken 2020'nin Ocak-Haziran döneminde bu oran %46'lık düşüş ile 4 milyar 259,5 milyon KGS olarak karşımıza çıkmaktadır. (Bkz. Tablo 11) Covid-19 salgının neden olduğu küresel anlamdaki bu belirsizlik hem ulusal hem de uluslararası çapta uygulanan katı kısıtlamalar ve gelişmekte olan ülkelere yatırımcı ilgisinin azalması nedeniyle, yatırımcıların negatif yönde etkilenmesine sebep olmuştur. Bu durum tüm dünyada olduğu gibi Kırgızistan'da da sabit sermaye yatırımlarının Mart ayından itibaren ciddi bir düşüş meydana getirmiştir. Grafik 7'de 2020 Ocak-Eylül dönemi sabit sermaye yatırımlarındaki düşüş, yüzdelik oranlar verilmiştir.

Bununla birlikte, Ocak-Eylül 2020'de ana yatırım hacminin (toplam hacminin %80'i) madencilik, elektrik, gaz, buhar ve şartlandırılmış hava temini, nakliye faaliyetleri ve malların depolanması ile konut inşaatı ve tesis inşaatına yönlendirilse de inşaat sektöründe %7,7 oranında gerileme yaşandığı dikkat çekmektedir (stat.kg)

Grafik 7: Sabit sermaye yatırımları (önceki yılın ilgili döneminin yüzdesi olarak)

3.8. Turizm

Kültür, Enformasyon ve Turizm Bakanlığında alınan verilere göre; 2019'un sonunda, turizmin GSYİH'deki payı %5,2 (30,4 milyar KGS) iken 2020 Temmuz raporunda bu oranın %3,1'e düştüğü görülmektedir (Tablo 3).

Aynı zamanda 2020 sonu tahminleri GSYİH'deki turizmin payı %3,1'den %1'e (6 milyar KGS'ye) kadar düşeceği öngörülmektedir (kaktus.media).

	2019	2020 Temmuz Raporu
Turizm Sektörü İle İlişkili Kayıtlı Ekonomik Kuruluş Sayısı, Bin Adet:	114,9	112,9
Turizmde Brüt Katma Değer: Milyon KGS	10.041,1	7 180,7
GSYİH Yüzdesi Olarak	5,2	3,1
Turistik Endüstriyel Ürünlerin İmalatı, Milyon Som	386,0	294,0
Seyahat Acentelerinin Hizmetleri Milyon KGS	601,2	269,2
Turizmde Sabit Sermaye Yatırımı, Milyon KGS	7 875,3	4 259,5
Spa Hizmetleri Milyon KGS	281,3	144,3
Turistik Otel Ve Konaklama Hizmetleri Milyon KGS	911,0	423,7
Yabancı Turistlerden Elde Edilen Gelir, Milyon ABD Doları	264,7	99,0

Tablo 3: Kırgız Cumhuriyeti'nde Turizm Gelişmesinin Temel Göstergeleri 2019 ile Ocak-Temmuz 2020 kaynak: <http://www.stat.kg/ru/statistics/download/operational/1239/>

Kırgızistan turizmin temel göstergelerini mercek altına aldığımızda şu tablo karşımıza çıkmaktadır: Turizmin brüt katma değeri 2019 yılında 10.041,1 milyon KGS iken, 2020 Temmuz ayında kadar

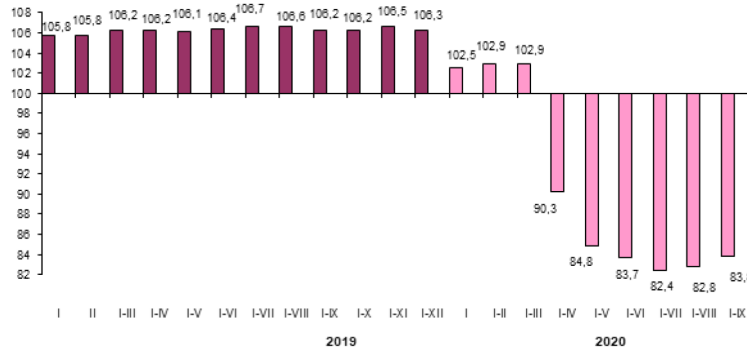
7.180,7 milyon KGS'ye, turizm sektörü ile ilişkili kayıtlı ekonomik kuruluş sayısı 114,9 binden 112,9 bine, turistik endüstriyel ürünlerin imalatından elde edilen gelir 386, milyon KGS 'den 294 milyon KGS'ye, seyahat acentelerinin hizmetleri 601,2 milyon KGS 'den 269,2 milyon KGS'ye, turizmde sabit sermaye yatırımı, 7 875,3 milyon KGS 'den 4 259,5 milyon KGS'ye, spa hizmetleri 281,3 milyon KGS'den 144,3 milyon KGS'ye, turistik otel ve konaklama hizmetleri 911 milyon KGS 'den 423,7 milyon KGS'ye, son olarak yabancı turistlerden elde edilen gelir ise 264,7 milyon ABD dolarından , 99 milyon ABD dolarına gerilemiştir.

Buna ek olarak Tablo 1 verilerine baktığımızda otel ve restoran hizmetlerindeki %52,5'lik düşüş salgının bu sektörü ne kadar derinden etkilediğini de gösterir niteliktedir.

3.9. Ticaret, İthalat- İhracat

Ulusal istatistik kurumu verilerinden yola çıkarak, toptan ve perakende ticaret hacminde %16,2 gerileme gözlemlenmekle birlikte, toptan ve perakende ticaret cirosundaki düşüşün sebepleri sırasıyla %18,4'ü toptan ve perakende satış, %15,6'sı otomobil ve motosiklet onarımları ve %10,8'i perakende motor yakıtı ticaretindeki düşüşten kaynaklanmaktadır (Bkz: Tablo 1).

Aylık olarak gözlemlenen azalma Grafik 8'de gösterilmiştir.

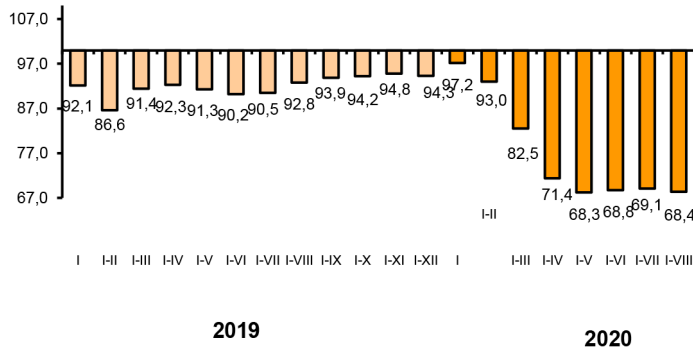
Grafik 8: Perakende ve toptan satış cirosu (Önceki yılın ilgili döneminin yüzdesi olarak)

Kırgızistan dış ticaretinin -çoğu ithalat olmakla birlikte- beşte biri Çin Halk Cumhuriyeti ile gerçekleşmektedir. Salgından sonra, uluslararası tedarik zincirinin sekteye uğraması nedeniyle, teslimatların birçoğu yalnızca demiryolu üzerinden yapılmış, bu da iki ülke arasındaki hem ticaret hızının hem de hacminin düşmesine neden olmuştur (akchabar.kg).

Ulusal İstatistik Komitesi verilerine göre Kırgızistan'ın 2019 yılı dış ticaret hacmine baktığımızda bunun 4 milyar 903,8 milyonunun ithalat, 1 milyar 965,5 milyonunu ise ihracat olduğu, toplamda 6 milyar 869,3 milyon ABD doları ticaret hacmi gerçekleştiği görülmektedir (stat.kg).

2020'nin Ocak-Nisan ayları arasında 1 milyar 753,9 milyon ABD doları olan dış ve iç ticaret hacmi, geçen yılın Ocak-Nisan dönemine göre %21,1 (2 milyar 222,6 milyon ABD doları) daha düşük seyretmiştir (rus.azattyk.org).

Tablo 1 incelendiğinde ithalat hacminin geçen yılın Ocak-Eylül ayları kıyaslandığında %24,4 oranında düşüş yaşadığı görülmektedir. Aylık olarak gözlemlenen azalma Grafik 9'da verilmiştir.

Grafik 9: İthalat Hacmi (Önceki yılın ilgili döneminin yüzdesi olarak)

Yine, Kırgızistan'ın 2020 yılı Ocak-Eylül dönemi göz önünde bulundurulduğunda, dış ticaret hacmi yaklaşık 3,5 milyar ABD doları olarak gerçekleşirken ve geçen yılın Ocak-Ağustos dönemi ile kıyaslandığında %22,1 azalma görülmüştür. Ayrıca, ihracat arzları %3,5 artarken, ithalat gelirlerinde de %31,6 azalma meydana gelmiştir (Tablo 1).

Diğer taraftan, 2019 ile 2020'nin Ocak-Eylül ayları kıyaslandığında, ülkenin ihracat hacminde geçen yılın aynı dönemine oranla büyük bir artış olduğu görülmektedir. Bunun asıl sebebini ise altın ihracatının %36,7 artarak toplam ihracat arz hacmindeki payının %40,3'ten %53,2'ye yükselmesinden kaynaklanmaktadır (stat.kg).

Buna ek olarak ağırlıklı olarak Avrupa ülkelerine ihraç edilen altın geçen yılın 4 ayı boyunca, 256,2 milyon ABD dolarına satılırken, bu yılın aynı döneminde 340,9 milyon ABD dolarına satılmıştır.

Aynı zamanda ihracat ürünlerinde yaşanan artış sadece altın madeni ile kalmayıp sırasıyla; canlı hayvan ihracatında %410 kâğıt ve karton, kâğıt ürünlerinde %230, kömürde %26,8, elektrikli makine ve ekipmanlarda %22, ekipman ve mekanik cihazlarda %14,8, meyve ve kuruyemişlerde %14,6, süt ve süt ürünlerinde %13,1, değerli metal cevherleri ve konsantrelerinde ise %6 oranında yükselme olduğu görülmektedir (stat.kg).

İhracat arzında düşüş görülen mallara baktığımızda, sırasıyla; ayakkabıda %760, seramik ürünlerde %560, gübrelerde %420, bakır atık ve hurdalarda %350, çimentoda %210 giysi ve giyim aksesuarlarında %160 tütün ve tütün ürünlerinde %160, pamuk lifinde %150, cilalı camlarda %20,8, ham petrolde %30,6, sebzelerde %19,4 oranında gerçekleşmiştir (stat.kg).

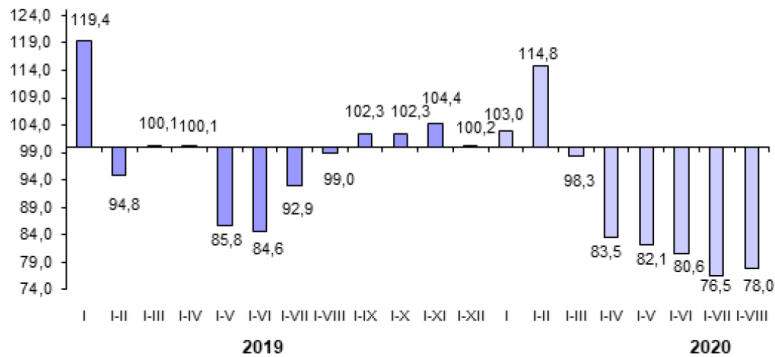
Uygulanan katı karantina kısıtlamaları nedeniyle, kara ve hava ulaşımı neredeyse durma noktasına kadar gelmiştir. Bu sebepten yakıt ve madeni yağ ve havacılık gazyağı alım hacmi de son zamanlarda düşüş yaşamıştır. Ayrıca iç mal talebinin azalması, ithalat hacminde de azalmaya neden olmuştur (rus.azattyk.org)

Ocak-Eylül 2019 dönemine göre ithalat geliri hacmindeki düşüşlerin sebebine yakından baktığımızda sırasıyla, deri ürünleri %450, ayakkabı %400, giysi ve aksesuar öğeleri %250, kimyasal ipler ve lifler %240, seramik ürünler %190, elektrikli makine ve ekipman %190, ahşap ve ahşap ürünler %180, gübreler %150, sabun, deterjanlar ve cilalar %30, meyve ve kuruyemiş %26,9, plastik ve plastik ürünler %24,6, petrol ürünleri %20,7, tütün ve tütün ürünleri %16,7 ve son olarak da tahıllarda yaşanan %12,7 oranında ithalat düşüşlerinden kaynaklanmaktadır (stat.kg).

İthalat oranları düşen malların aksine, demirli metallere ithal edilen ürünlerde %43,8, sebze ve kök bitkilerde %42,4, buğday ununda %29,3, alüminyum ve alüminyum ürünlerinde %26,7, doğal gazda %10,3, farmasötik ürünlerde ise %3,9 oranında artış yaşanmıştır (stat.kg).

Tablo 1 verilerinden elde edilen bilgilere göre, Kırgız Cumhuriyeti'nin Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) üye ülkeleriyle 2020'nin Ocak-Eylül aylarında gerçekleşen karşılıklı ticaret hacmi 1.459,2 milyon ABD doları iken, geçen yılın aynı dönemine göre %19,4 azalma meydana gelmiştir (stat.kg).

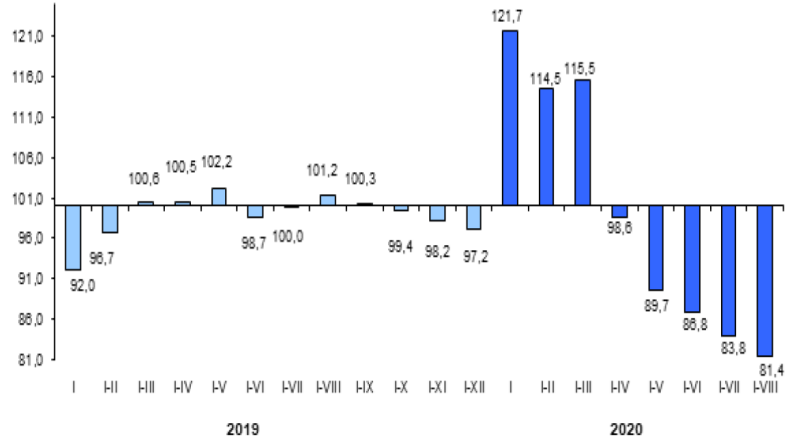
AEB üye ülkelere yapılan ihracat arzındaki %22'lik azalmanın sebebi ise ayakkabıda %790, pamuk lifinde %260, bakır atık ve hurdalarda %250, tekstil giyimde %210, değerli metallere atıkları ve hurdalarında %190, örme giysilerde %150, cilalı camlarda %269, otomobil ve traktörler için parça ve aksesuarlarda %25,8, cevher ve değerli metal konsantrelerinde yaşanan %2,7 oranındaki düşüşler oluşturmaktadır (stat.kg). Bunun aksine plastik kaplarda %13,1, süt ve süt ürünlerinde %11,8 aydınlatma ekipmanlarında %170 oranında ihracat artışı meydana gelmiştir (stat.kg). Ay bazında yaşanan ihracat için Bkz: Grafik 10

Grafik 10: AEB Üye Devletlerine İhracat (Önceki yılın ilgili döneminin yüzdesi olarak)

AEB üye ülkelerinden elde edilen ithalat gelirlerinde %18,6 azalmanın sebebi sırasıyla; Odun ve odun ürünleri hasılatındaki %190 tütün ve tütün ürünlerinde %28,5, çikolata ve kakao içeren diğer bitmiş gıda ürünlerinde %26,4, ayçiçek yağında %24,9, kömürde %24,2, demirli metallerde %21,5, petrol ürünlerinde %20,4, su, mineralli ve karbonatlı su çeşitlerinde %20,1, tahıllarda %12,6 ve azotlu gübrelerdeki %6,3 düşüş nedeniyle meydana gelmiştir (stat.kg).

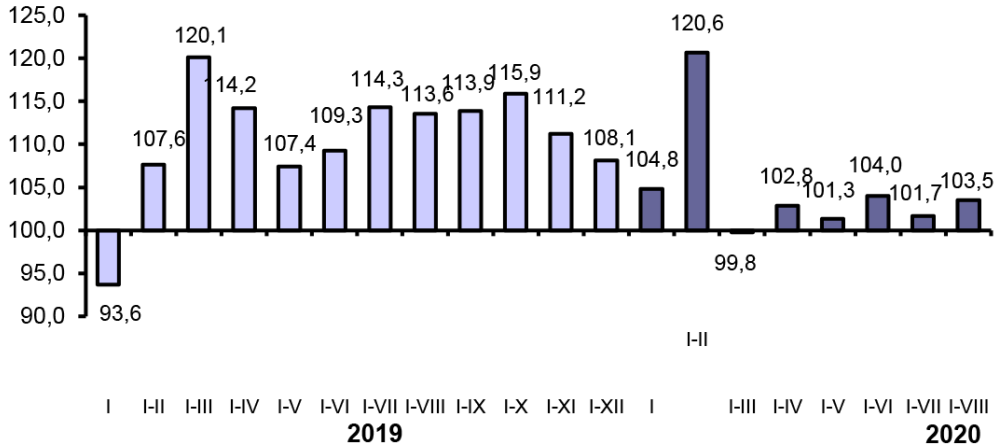
Buna ek olarak, tahsilat hacmindeki düşüşle birlikte kuru baklagiller ve sebzelerde %300, demirli metallere yapılmış ürünlerde %170, buğday ununda %32, farmasötik ürünlerde %18,8, doğal gazda ise %9,6 oranında ithalatta artış yaşanmıştır (stat.kg).

Grafik 11: AEB Üye Devletlerinden İthalat (Önceki yılın ilgili döneminin yüzdesi olarak)

Bunlara ek olarak Kırgızistan'ın AEB üye devletleriyle karşılıklı ticaretinde en büyük paya sahip olan Rusya ile %65,7, Kazakistan'la ise %32,3 oranında düşüş meydana gelmiştir (stat.kg).

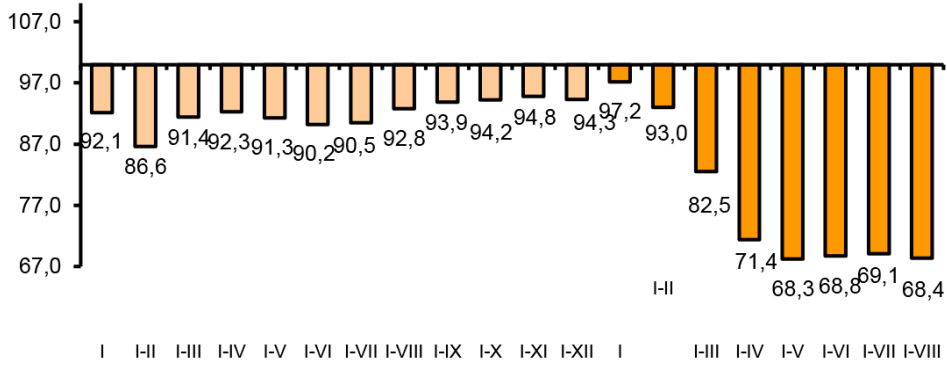
2020 Ocak-Eylül döneminde toplam ihracat 1 milyar 264,3 milyon ABD doları gerçekleşerek geçen yılın aynı dönemine kıyasla %10,1 oranında düşüş olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca AEB üye devletleri hariç diğer ülkelerle yaptığı ihracat verilerine baktığımızda bu oranın %21 ile daha düşük olduğunu söyleyebiliriz (Tablo 1 ve Grafik 12).

Grafik 12: Toplam ihracat hacmi (önceki yılın ilgili döneminin yüzdesi olarak)

Diğer yandan toplam ithalat verileri, geçen yılın aynı dönemi ile kıyaslandığında 2 milyar 232,5 milyon ABD doları gerçekleşerek %24,4 oranında düşüş yaşandığı görülmektedir.

Bununla birlikte AEB üye devletleri hariç diğer ülkelerle yaptığı ithalat verilerine baktığımızda yine bu oranın %19,8 oranında düştüğünü görülmektedir (Tablo1 ve Grafik 13).

2019

2020

Grafik 13: Toplam ithalat hacmi (Önceki yılın ilgili döneminin yüzdesi olarak)

3.10. Kamu Borçları, Sağlık Harcamaları ve Bütçe Açığı

Kırgızistan maliye bakanlığı resmî web sitesinden alınan veriler ışığında oluşturulan Tablo 4 incelendiğinde Kırgızistan'ın 2019 sonu iç borcu, 51.294,85 milyon KGS (736.53 milyon ABD doları) iken, Eylül 2020'de bu borç 50.756,47 milyon KGS (646,96 milyon ABD doları) olduğu görülmektedir.

Kırgızistan'ın 2019 sonu dış borcu, 268.179,79 milyon KGS (3.850,73 milyon ABD doları) iken, Eylül 2020'de bu borç 328.032,02 milyon KGS'ye (4.180,44 milyon ABD doları) yükseldiği görülmektedir.

Kırgızistan Haziran ve Eylül aylarından itibaren dış borç durumu daha detaylı incelediğinde, Uluslararası Para Fonu'na (IMF) 20 milyar 7421,58 milyon KGS'den (256,67 milyon ABD doları) 30.084,43 milyon KGS'ye (383,40 milyon ABD doları), Uluslararası Kalkınma Derneği'ne (IDA); 52 milyar 336,52 milyon KGS'den (647,65 milyon ABD doları) 52.372,73 milyon KGS'ye (667,44 milyon ABD doları), Çin İthalat-İhracat Bankası'na; 143 milyar 420,21 milyon KGS'den (1 milyar 774,78 milyon ABD doları) 139.530,45 milyon KGS'ye (1.778,18 milyon ABD doları) yükselmiştir.

Kırgızistan'ın iç ve dış olmak üzere toplam borcu ise 2019 yılında 319.474,64 milyon KGS (4.587,26 milyon ABD doları) iken, 2020 Eylül itibarıyla 378.797,49 milyon KGS'ye (4.827,40 milyon ABD doları) yükselmiştir.

	12.31.2019		31.08.2020	
	KGS (milyon)	ABD Doları (milyon)	KGS (milyon)	ABD Doları (milyon)
Kamu Borcu				
İç Borç	51.294,85	736,53	50.756,47	646,96
Dış Borç	268.179,79	3.850,73	328.032,02	4.180,44
Toplam	319.474,64	4.587,26	378.797,49	4.827,40

Tablo 4: 2019 ve 2020 Ocak-Eylül Ayları Arası Kırgız Cumhuriyeti'nin Mevcut Kamu Borcu

(Kaynak: <http://www.minfin.kg/ru/novosti/mamlekettik-karyz>)

2020 Mart-Kasım ayları arasındaki harcamalarının en büyük payını ise, Koronavirüsle mücadele adına yapılan 6.121,6 milyon KGS değerindeki ekstra sağlık giderler oluşturmaktadır. Bununla birlikte bu tutarın yalnızca 4 539,5 milyon KGS ödenmiş olup, 1 575,5 milyon KGS ise hala ödenecekler listesinde yer almaktadır (minfin.kg).

Kırgızistan maliye bakanlığı resmî sitesinde 2019 yılı bütçe açığının 11 milyar 222 milyon 454,2 bin KGS olduğu görülmektedir. Bununla birlikte 2020 yılı için yapılan görüşmelerde bütçe açığı 7 milyar 953,5 milyon KGS olarak tahmin edilirken, bu oran 6 Mayıs 2020'de yapılan bütçe revizyonundan sonra, beklenen bütçe açığı 29 milyar 770,8 milyon KGS artarak 37 milyar 724,3 milyon KGS'ye yükselmesi beklendiği belirtilmiştir (rus.azattyk.org).

Kırgızistan'da yaşanan ekonomik istikrarsızlık ve dalgalanmalar nedeniyle dış borçları ödeme konusunda büyük sıkıntı içinde olan hükümet, dış borcu yeniden yapılandırma ve dış mali yardım çekme çalışmaları sürdürdüğünü toplamda ise dışarıdan 38,5 milyar KGS yardım almayı beklediklerini açıklamışlardır (kabar.kg).

4. Sonuç ve Öneriler

Önümüzdeki aylarda, karantinanın sona ermesinden sonra iş yapma koşullarını önemli ölçüde iyileştirecek bir yapısal reformlar paketi geliştirilmeli ve kabul edilmelidir. Her şeyden önce, başta vergi ve gümrük olmak üzere ticaret üzerindeki idari yükün tamamen azaltılmasından, vergi sayısının ve sosyal prim oranlarının azaltılmasından, girişimcilere yönelik tüm kamu hizmetlerinin dijital formata aktarılmasından ve devlet kurumlarıyla temasların hariç tutulmasının oldukça hayati olduğu unutulmamalıdır.

Girişimcilerin teftişlerinin tamamen sınırlandırılması ve işin çoğunun özdenetim ilkelerine geçişi de önemlidir. Modası geçmiş çalışma mevzuatı sisteminde reform yapılması ve devletin ekonomik faaliyetten tamamen çekilmesi, adil rekabet için koşulların oluşturulması gerekir.

Bu kapsamdaki bir krizin sonuçları sadece makroekonomik boyutta değil; yaygın işsizliğin ve gelir kayıplarının yaratacağı yoksullaşma; gelir dağılımının toplumun hemen her alanına – bölgesel, etnik, cinsiyet, bazında gelir eşitsizliği ve sosyal parçalanma olarak yansıma tehlikesi yüksektir. Böylesi bir krizle mücadelede; istihdamı korumak yoluyla gelirleri ve toplam efektif talebi korumak; başta sağlık ulaşım ve eğitim olmak üzere kamu hizmetlerine erişimi korumak; şirketlerin ve tüm üretim faaliyetlerinin düzenli işlemlerini sağlamak üzere yatırım, ara malı, teknik hizmet olanaklarını sürdürülebilmek; gıda tedarik zincirindeki olası aksaklıkların yerinde ve zamanında acilen müdahalede bulunabilmek; ve tüm bu politikaların sürdürülebilmesi için gerekli kamusal, özel ve uluslararası finansman olanaklarını yönlendirecek maliye politikalarının araştırılması ve derhal uygulamaya konması gereklidir.

5. Kaynaklar

Andersen, A. L., Hansen, E. T., Johannesen, N., & Sheridan, A. (2020). *Consumer Responses to the COVID-19 Crisis: Evidence from Bank Account Transaction Data*. Working Paper.

Atkeson, A. (2020). *What will be the economic impact of COVID-19 in the US? Rough estimates of disease scenarios* (No. w26867). National Bureau of Economic Research.

Baker, S. R., Bloom, N., Davis, S. J., & Terry, S. J. (2020). *Covid-induced economic uncertainty* (No. w26983). National Bureau of Economic Research.

Baker, S. R., Farrokhnia, R. A., Meyer, S., Pagel, M., & Yannelis, C. (2020). *How does household spending respond to an epidemic? Consumption during the 2020 COVID-19 pandemic* (No. w26949). National Bureau of Economic Research.

Barua, S. (2020). *Understanding Coronanomics: The economic implications of the coronavirus (COVID-19) pandemic*. Manuscript

Boissay, F., & Rungcharoenkitkul, P. (2020). *Macroeconomic effects of Covid-19: an early review* (No. 7). Bank for International Settlements

Botta, A., Caverzasi, E., & Russo, A. (2020). *Fighting the COVID-19 emergency and re-launching the European economy: debt monetization and recovery bonds*.

Demertzis M. & Sapir A. & Tagliapietra S. & Wolff G. B., (2020). "An effective economic response to the Coronavirus in Europe," Policy Contributions 35323, Bruegel.

Del Rio-Chanona, R. M., Mealy, P., Pichler, A., Lafond, F., & Farmer, D. (2020). *Supply and demand shocks in the COVID-19 pandemic: An industry and occupation perspective*. *arXiv preprint arXiv:2004.06759*.

Eichenbaum, M. S., Rebelo, S., & Trabandt, M. (2020). *The macroeconomics of epidemics* (No. w26882). National Bureau of Economic Research.

Fetzer, T., Hensel, L., Hermle, J., & Roth, C. (2020). *Coronavirus perceptions and economic anxiety*. *arXiv preprint arXiv:2003.03848*.

Loayza, N. V., & Pennings, S. (2020). *Macroeconomic policy in the time of covid-19: A primer for developing countries*.

Ludvigson, S. C., Ma, S., & Ng, S. (2020). *Covid19 and the macroeconomic effects of costly disasters* (No. w26987). National Bureau of Economic Research. E.T.

Soylu Ö. B., (2020). "Türkiye Ekonomisinde Covid-19'un Sektörel Etkileri", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, ASEAD CİLT 7 SAYI 5 Yıl 2020, S 169-185, ISSN:2148-9963*.

Yorulmaz R., Demir İ., Khan M. M., Kaptan S., (2020),” Kovid-19 (Koronavirüs) Salgınının Ekonomik Etkileri” Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar (ULİSA) Enstitüsü, https://aybu.edu.tr/yulisa/contents/files/ULİSA12_Kovid_19_Ekonomik_Etkiler.pdf

İnternet Kaynakları

- <http://stat.kg/media/files/020b7461-b261-4b55-a4c1-2db0408cd328.PDF> E.T. 28.08.2020
- <http://stat.kg/media/files/b19ccdf7-4336-4ca3-8625-696bfb5072ea.pdf> E.T.28.08.2020
- <http://stat.kg/media/files/e77c7da8-61cf-429e-841f-a783295ee315.PDF> E.T.28.08.2020
- <http://stat.kg/media/files/d461e1d6-c120-4d2c-82ca-f461d34ca3ac.PDF> E.T.29.08.2020
- <http://www.stat.kg/ru/statistics/turizm/> E.T. 29.08.2020
- <https://mlsp.gov.kg/2019/04/23/rynok-truda-kyrgyzskoj-respubliki-na-1-aprelya-2019-goda/> E.T.14.09.2020
- <https://www.akchabar.kg/ru/news/v-kyrgyzstane-samyj-vysokij-uroven-bezroboticy-v-eaes/> E.T. 14.09.2020
- <https://www.akchabar.kg/ru/article/opinion/kak-skachki-na-valyutnom-rynke-i-koronavirus-ot-razhayutsya-n/> 3-13-20pi E.T. 14.09.2020
- <http://www.minfin.kg/ru/novosti/mamlekettik-karyz/gosudarstvennyy-dolg> E.T. 14.09.2020
- http://minfin.kg/userfiles/ufiles/otchet_o_gosdolge_na_31.03.2020_g.pdf E.T. 14.09.2020
- http://www.minfin.kg/userfiles/ufiles/2020/struktura_na_31_avgusta_2020g.pdf E.T.16.09.2020
- <https://economist.kg/2020/01/29/deficit-respublikanskogo-bjudzheta-v-2019-godu-sostavil-v-sego-854-mln-somov-ozhidali-9-9-mlrd-somov> E.T. 15.10.2020
- <https://rus.azattyk.org/a/30767431.html> E.T. 15.10.2020
- <http://www.stat.kg/ru/opendata/category/34/> E.T. 15.10.2020
- <https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/central-asia/COVID-19-crisis-response-in-Central-Asia-Russian.pdf> E.T. 17.10.2020
- http://www.minfin.kg/userfiles/ufiles/2020/raskhody_na_kovid_svod.pdf E.T. 17.10.2020
- <http://www.minfin.kg/ru/novosti/byudzhet/raskhody-respublikanskogo-byudzhet-na-preduprezhd6902> E.T.17.10.2020
- <https://www.akchabar.kg/ru/article/opinion/kak-skachki-na-valyutnom-rynke-i-koronavirus-ot-razhayutsya-n/> 3-13-20p E.T. 18.10.2020
- <https://www.oecd.org/.../COVID-19-crisis-response-in-Central-Asia-Russian> Pdf E.T. 18.10.2020
- https://rus.azattyk.org/a/covid-9_v_kyrgyzstane_krizis_ekonomiki/30543491.html E.T. 19.10.2020
- https://24.kg/ekonomika/162443_izza_pandemii_vvp_kyrgyzstana_snizitsya_na10protsentov_v2020_godu/ E.T.19.10.2020
- <http://zanyatost.kg/Page/PageShow/1016> E.T. 19.10.2020
- https://kaktus.media/doc/414428_takogo_padeniia_ne_bylo_25_let_kak_covid_19_povliiaet_na_ekonomiky_kyrgyzstana.html E.T. 21.10.2020
- <https://rus.azattyk.org/a/30689602.html> E.T. 21.10.2020
- <http://www.minfin.kg/ru/novosti/byudzhet/raskhody-respublikanskogo-byudzhet-na-preduprezhd6902> E.T. 22.10.2020
- <https://rus.azattyk.org/a/30715635.html> <http://www.minfin.kg/ru/novosti/video/intervyu-ministra-finansov-baktygul-zheenbaevoy-dl> E.T. 20.10.2020
- <http://kabar.kg/news/ekonomicheskii-spad-k-kontcu-2020-goda-sostavit-okolo-5-6-prognoz-minekonomiki/> E.T. 20.10.2020

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

12-14 Aralık 2020 Sakarya / Türkiye

Cinsiyet Eşitsizliği ve Ekonomik Gelişme: E-7 Ülkeleri Üzerine Bir Değerlendirme

Dr. Pelin GENÇOĞLU¹ - Öğr. Gör. Dr. Sevda KUŞKAYA²
Dr. Öğr. Üyesi Fatma ÜNLÜ³

Özet

Sanayi Devrimi ile birlikte ekonomik, sosyal ve siyasal alanlarda belirginleşmeye başlayan kadınlara yönelik toplumsal cinsiyet eşitsizliği olgusu, son yıllarda literatürde sıklıkla tartışılmaktadır. Özellikle, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kadınların işgücüne katılım oranı, eğitim düzeyi ve yönetsel pozisyonlarda görev alma oranlarının düşük olduğu görülmektedir. Diğer taraftan, ülkelerin iktisadi gelişmişlik seviyesi arttıkça, kadınların iktisadi ve sosyal hayattaki rolünün pozitif yönde etkilendiği ve değiştiği şeklindeki temel argümanı ülke gözlemleri de desteklemektedir. Bu bağlamda, ülkelerin gelişmişlik düzeyi ile cinsiyet eşitsizliği arasındaki ilişkinin araştırılması önem kazanmaktadır. Buradan hareketle, çalışmanın amacı; E-7 ülkelerindeki toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve insani gelişme düzeyi arasındaki ilişkinin araştırılmasına katkı sunmaktır. Bu amaç doğrultusunda; Dünya Ekonomik Forumu'nun (WEF) kullandığı metodoloji takip edilerek, cinsiyet eşitsizliği endeksi oluşturulmuştur. Söz konusu endeks; WEF tarafından hazırlanan "Küresel Cinsiyet Eşitsizliği Raporu"nda yer alan temel göstergeler kullanılarak hesaplanmıştır. Ardından, elde edilen bu endeks ile Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından oluşturulan "İnsani Gelişme Endeksi" karşılaştırmalı değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Endeks değerine göre; cinsiyet eşitsizliği açısından en yüksek performansa sahip ülkeler sırasıyla; Rusya, Meksika, Endonezya ve Brezilya'dır. En düşük performansa sahip ülkeler ise Hindistan, Türkiye ve Çin'dir. Bununla birlikte, söz konusu endeks değerleri ile insani gelişme endeksi karşılaştırıldığında sonuçlar gelişmekte olan ülkelerde cinsiyet eşitsizliği ile iktisadi gelişme arasındaki pozitif ilişkiyi doğrulamamaktadır. Söz konusu durum, ülkelerin gelişmişlik seviyesi arttıkça cinsiyet eşitsizliğinin zamanla azalacağı yönündeki temel argümanı desteklemektedir.

Anahtar kelimeler: Cinsiyet Eşitsizliği, Ekonomik Gelişme, Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi, E-7 Ülkeleri.

1. Giriş

Cinsiyet, kadın ve erkek arasındaki fiziksel farklılıkları ifade ederken toplumsal cinsiyet, kadınlar ve erkekler için toplum tarafından belirlenen, zamana ve kültüre bağlı olarak değişiklik gösteren roller, davranışlar, eylemler ve nitelikler bütünüdür (UNDP, 2019, 7). Bu bağlamda, toplumsal cinsiyet eşitliği de bireylerin toplumun her alanında eşit fırsat ve haklara sahip olmaları kısaca fırsatların kullanılması açısından cinsiyetler arasındaki eşitliği ifade etmektedir (Güner, 2000, 8; Kaya, 2001, 1). Toplumsal cinsiyet kapsamında, bireylerin fırsatlara erişiminde, kaynakların dağıtılmasında ve kullanılmasında, hizmetlere ulaşmada ayrımcılıklar yaşanmaktadır. Bu ayrımcılık, cinsiyet ayrımcılığı ya da toplumsal cinsiyet eşitsizliği olarak ifade edilmektedir. Cinsiyet ayrımcılığı, doğrudan ve dolaylı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Demirbilek, 2007, s.14). Doğrudan cinsiyet ayrımcılığı; bir bireyin, karşı cinse cinsiyetini esas alarak olumlu ya da olumsuz davranışlarıdır. Dolaylı cinsiyet ayrımcılığı ise, başlangıçta biçimsel olarak cinsiyetler arası eşitliğin sağlanmasına rağmen zamanla bir cinsin üzerinde ayrımcılık yapılmasıdır. Her iki cinsiyet ayrımcılığı da toplumun ekonomi, eğitim, politika ve sosyal yaşam gibi çeşitli alanlarında kendisini göstermektedir.

¹ Erciyes Üniversitesi, Kayseri Araştırma ve Uygulama Merkezi, pgencoglu@erciyes.edu.tr

² Erciyes Üniversitesi, Adalet Meslek Yüksekokulu, Hukuk Bölümü, skuskaya@erciyes.edu.tr

³ Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, funlu@erciyes.edu.tr

Toplumlarda genellikle kadınlara yönelik cinsiyet ayrımcılığının ortaya çıktığı görülmektedir. Zamanla ortaya çıkan kadına yönelik bu ayırım; kadınların toplumsal iş bölümü nedeniyle, ev içinde yaptıkları işlerin doğru şekilde değerlendirilmemesi, çalışan kadınların ev işleri ile ilgili sorumluluklarının devam etmesi, erkeklere kıyasla çalışma hayatında maruz kaldıkları ayrımcılıklar şeklinde kendini göstermektedir (Eyuboğlu, 1999, s. 27; ECORYS, 2014, s. 27). Belirtilen bu olumsuzluklar dikkate alındığında kadınların iş hayatında yaşadığı temel sorunlar; işe kabul şartları, düzensiz çalışma saatleri, mobbing, izin almada güçlükler, doğum sonrası sahip olunan pozisyonu kaybetme, terfi sıkıntıları olarak örneklendirilebilmektedir.

Kadınlara yönelik cinsiyet eşitsizliğinin temel çıkış noktasının sanayileşmenin beraberinde getirdiği iş bölümü olduğu düşünülmektedir (Erikli, 2020, s. 46). Ülkelerin iktisadi gelişme sürecine bağlı olarak, üretim tarım toplumunda bireylerinin yaşam alanlarının yakınında ve ailenin bütün üyelerinin eşit şekilde dahil olabileceği nitelikte iken, sanayi toplumuna geçiş ile birlikte üretim yeri bireylerin yaşam alanlarından ayrılmıştır. Bu durum gelir getiren işin hane dışında kalmasına yol açmıştır. Ortaya çıkan bu ayırmada kadının rolü, gelire dönüştürülemeyen ev işlerine kaymıştır. İktisadi gelişmenin nihai aşaması olan bilgi toplumunda ise kadının iş hayatında daha aktif yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla, ülkelerin gelişmişlik düzeylerine bağlı olarak toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin azalması beklenmektedir.

Çalışmanın amacı; E-7 (Emerging Economics-Yükselen Ekonomiler) ülkelerindeki toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve insani gelişme düzeyi arasındaki ilişkinin araştırılmasıdır. Bu amacı gerçekleştirmek için; Dünya Ekonomik Forumu'nun (WEF) kullandığı metodoloji takip edilerek, cinsiyet eşitsizliği endeksi oluşturulmuştur. Söz konusu endeks; WEF tarafından hazırlanan "*Küresel Cinsiyet Eşitsizliği Raporu*"nda yer alan temel göstergeler kullanılarak hesaplanmıştır. Ardından, elde edilen bu endeks ile Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından oluşturulan "*İnsani Gelişim Endeksi*" karşılaştırmalı değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Çalışma esas itibarıyla üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünden sonra, konu kapsamındaki ilgili çalışmalara literatür özeti başlığı altında ikinci bölümde yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise, analizde kullanılan veri seti ve yöntem ile ilgili metodolojik bilgiler yer almaktadır.

2. Literatür Özeti

Son yıllarda, cinsiyet eşitsizliğinin toplumsal ve ekonomik etkilerinin belirlenmesi literatürde ön plana çıkan araştırma konuları arasında yer almıştır. Bu etkileri araştıran başlıca çalışmalara aşağıda yer verilmiştir.

Kabeer ve Natali (2003), cinsiyet eşitliğinin ekonomik büyümeye ne ölçüde katkıda bulunduğunu araştırmışlardır. Yazarlara göre, cinsiyet eşitliği ile ekonomik büyüme arasında asimetrik ilişki bulunmaktadır. Büyüme perspektifinden, cinsiyet eşitliğinin belirli boyutlarının teşvik edilmesi bir kazan-kazan çözümü olarak görünebilir, ancak cinsiyet eşitliği perspektifinden bakıldığında, büyümenin tek başına cinsiyet eşitliğinin kritik boyutlarını ele alacağının garantisi yoktur. Bu durumda büyüme stratejilerinin etkilerinde daha kapsayıcı olması için yeniden formüle edilmesi gerekecek ya da erkeklerin ve kadınların büyümeden daha eşit şekilde yararlanmasını sağlamak için yeniden dağıtım önlemlerinin uygulanması gerekecektir.

Chen (2004), uzun vadeli ekonomik büyümeyi artırmak için bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) cinsiyet eşitliğini iyileştirmede oynayabileceği rolü araştırmıştır. OLS (ordinary least squares) ve panel regresyon modelini kullanarak, BİT altyapısındaki artışların eğitim ve istihdamda cinsiyet eşitliğini iyileştirme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Ayrıca, genel nüfus içindeki eğitim oranı cinsiyet eşitliğini geliştirmek için önemli bir etkidir. Sonuçlar, eğitimde cinsiyet eşitliğinin istihdamda cinsiyet eşitliğine önemli bir katkıda bulunduğunu gösteren kanıtlar sunmaktadır. Nihai olarak, ekonomik kalkınmanın işgücü piyasasında cinsiyet eşitliğinde bazı iyileşmelere yol açma eğiliminde olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Shabaya ve Konadu-Agyemang (2004), Gana, Zimbabwe ve Kenya'da eğitim alanındaki cinsiyet eşitsizliklerini 1998 ve 1999 yılları için incelemişlerdir. Anket çalışması ile gerçekleştirilen analiz sonuçlarına göre; eğitime katılımında cinsiyet eşitsizliğinin varlığını tespit etmişlerdir.

Dalkıranoglu ve Çetinel (2008), 2006 yılı Nisan ayını dikkate alarak, İstanbul'daki beş yıldızlı 25 otelde istihdam edilen 174 personele anket uygulamışlardır. Araştırmada, kadın ve erkek yöneticiler arasındaki cinsiyet eşitsizliği belirlenmeye çalışılmıştır. Yazarlar hem kadın hem de erkek yöneticilerin astlarına yönelik ayrımcı tavırlarda buldukları sonucuna ulaşmışlardır. Benzer şekilde, Demir (2011) Türkiye'deki 209 turizm işletmesinde cinsiyet ayrımcılığını faktör ve regresyon analizi kullanılarak araştırmıştır. Yazar, analiz sonucunda cinsiyet ayrımcılığının varlığını tespit etmiştir.

Günsoy ve Özsoy (2012), 2005-2011 dönemi için VAR analizini kullanarak Türkiye'deki kadınların eğitim durumlarına göre işgücüne katılmalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Sonuçlar; meslek lisesi mezunlarının diğerlerine göre büyüme üzerinde anlamlı etkisi olduğunu göstermiştir.

Balaev (2014), ekonomik kalkınma, eğitim ve cinsiyet eşitliğinin gecikmeli etkilerinin siyasi demokrasiyi nasıl etkilediğini incelemiştir. Analiz sonuçları ekonomik gelişme, eğitim ve cinsiyetin zaman gecikmeli etkilerinin üç yörüngesi (trajectories) olduğunu göstermektedir. Bunlar; ekonomik kalkınmanın uzun vadeli etkilere sahip olduğu, eğitimin zamanlamadan bağımsız olarak sürekli etkiler yarattığı ve cinsiyet eşitliğinin belirgin ve kısa vadeli etkilere sahip olduğu şeklinde ifade edilebilir.

Kılıç ve Öztürk (2014), Türkiye'de kadınların işgücüne katılımını 2002-2008 hane halkı bütçe anketlerini kullanarak standart probit modeli ile tahmin etmiştir. Araştırmacılara göre, medeni durum, ekonomik kaynaklar, toplumsal cinsiyet algısı ve yerleşim yeri kadınların işgücüne katılımını belirleyen temel faktörlerdir.

Agénor ve Canuto (2015) çalışmalarında, cinsiyet eşitliğini teşvik etmeyi amaçlayan politikaların Brezilya için ekonomik büyüme üzerindeki uzun vadeli etkilerini incelemişlerdir. Cinsiyete dayalı OLG (gender-based overlapping generations) modelinin kullanıldığı araştırmada, toplumsal cinsiyet eşitliğinin teşvik edilmesinin Brezilya'nın ekonomik büyümesi üzerinde uzun vadede önemli etkileri olabileceğini belirlemişlerdir.

Agénor vd. (2015), kadın yanlısı müdahaleler de dahil olmak üzere kamu politikalarının kadınların işgücüne katılımını nasıl artırabileceğini ve Hindistan'da ekonomik büyümeyi nasıl destekleyebileceğini incelemiştir. Cinsiyete dayalı OLG analizi sonucunda, büyüme yanlısı ve kadın yanlısı politikalarından oluşan bir paketle, kadınların işgücüne katılımını artırmanın büyüme oranını zaman içinde yaklaşık %2 oranında artırabileceğini ifade etmişlerdir.

Mitra vd. (2015), cinsiyet eşitliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 1990-2000 döneminde 101 ülke için faktör analizi kullanarak araştırmışlardır. Analizden elde edilen bulgular, cinsiyet eşitliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre farklılık gösterdiğini ortaya koymuştur.

Kasa ve Alptekin (2016), Türkiye için 2000-2013 dönemini dikkate alarak kadınların eğitim durumlarına göre işgücüne katılmalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkileri VAR analizi yardımıyla araştırmıştır. Analiz sonucuna göre, kadınların işgücüne katılım oranı eğitim düzeyleriyle doğru orantılı olarak büyümeyi etkilemektedir.

Gençoğlu ve Kuşkaya (2016), ülkelerin toplumsal cinsiyet eşitliği açısından durumlarını araştırmışlardır. Bu amaç doğrultusunda 2015 yılı baz alınarak 38 Avrupa ve Orta Asya ülkesinin durumunu kümeleme analizi ile incelemişlerdir. Ülkelere ait ekonomi, politika, eğitim ve sağlıkla ilgili göstergelerin kullanıldığı analiz neticesinde kişi başına gelir düzeyi birbirlerine yakın olan ülkelerin çoğunlukla aynı küme grubunda yer aldığını sonucuna ulaşmışlardır.

Maceria (2017), cinsiyet eşitliği önlemlerinin AB'deki ekonomik büyümeye nasıl katkıda bulunabileceğini araştırmıştır. Çalışma, iyileştirilmiş cinsiyet eşitliğinin kişi başına GSYİH ve kadınların istihdamı üzerinde büyük ölçüde olumlu bir etkisi olacağını göstermektedir. Olumlu etkiler, verimlilikteki artış ve ekonominin potansiyel üretim kapasitesindeki iyileşmeden kaynaklanmaktadır.

Zeren ve Savrul (2017), Türkiye için kadın istihdam oranı ile ekonomik büyüme, işsizlik ve kentleşme oranı arasındaki ilişkiyi saklı koentegrasyon yöntemini kullanarak 1991-2014 dönemi için araştırmıştır. Elde edilen bulgular sonucunda, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Yazarlara göre; kadın istihdam oranını etkileyen önemli faktörler; ekonomik büyüme, işsizlik oranı ve kentleşmedir.

Elbers ve Grigore (2018)'e göre; çoğu sanayileşmiş ülkede kadınlar, tüm eğitim seviyelerinde erkeklerden daha iyi performans göstermelerine rağmen işyerinde düşük ücret almakta ve hakkettikleri terfileri alamamaktadırlar. Bu bağlamda araştırmacılar, ekonomideki cinsiyet uçurumu açısından mevcut durumu Romanya için incelemişlerdir. Araştırma dahilinde, cinsiyet eşitsizliği ile ilgili resmi raporlar, Avrupa Birliği, Birleşmiş Milletler ve Dünya Ekonomik Forumu tarafından toplanan veriler, yürürlükteki mevzuat ve literatürdeki çalışmalar incelenmiştir. Bütün bu kaynaklar ışığında, Romanya'daki cinsiyet eşitsizliğinin varlığını teyit etmişlerdir.

Şahin (2020), Türkiye ekonomisi için, kadınların işgücüne katılımının ekonomik büyümeye katkısını incelemiştir. Bu amaç doğrultusunda, 2003:1 ve 2018:4 dönemine ait gayrisafi yurtiçi hasıla, gayrisafi sabit sermaye oluşumu ve kadınların işgücüne katılım oranı değişkenleri kullanılmıştır. Analiz neticesinde, kadınların iş gücüne katılım oranının artmasının GSYH üzerinde olumlu yönde etki oluşturduğu sonucuna varmıştır.

Ruiters ve Charteris (2020), ekonomik gelişmenin, işgücüne katılımda cinsiyet eşitliği üzerindeki etkisini ve bu cinsiyet eşitliğinin Güney Afrika'daki ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 2008'den 2018'e kadar Otoregresif Dağıtıcı Gecikme modellerini kullanarak incelemişlerdir. Ekonomik kalkınma uzun vadede cinsiyet eşitliği üzerinde olumlu bir etkiye sahipken, işgücü piyasasında kadın istihdamının artmasının büyüme üzerinde hiçbir etkisi olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Bu sonuçlar, Güney Afrika'daki ekonomik fırsatlarda cinsiyet eşitliğini desteklemek için daha fazla gelişmeye öncelik verilmesi gerektiğini göstermektedir.

Bu çalışma; E-7 ülkeleri için toplumsal cinsiyet eşitliği ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi istatistiksel analizle araştırarak mevcut literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

3. Veri Seti ve Yöntem

E-7 ülkelerinde cinsiyet eşitsizliği ve ekonomik gelişme arasındaki ilişkinin tespit edilebilmesi amacıyla, Dünya Ekonomik Forumu'nun (WEF) yayınladığı "Küresel Cinsiyet Eşitsizliği Raporu"nda yer alan cinsiyet eşitsizliği ile ilgili 2018 yılına ait temel göstergeler analizde kullanılmıştır. Söz konusu verilere ilişkin bilgiler Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Analizde Kullanılan Değişkenler

Değişken Kodları	Değişkenler
(a)	İşgücüne Katılım Oranı (% , Kadın/Erkek)
(b)	Benzer İşler İçin Eşit Ücret (1-7, Kadın/Erkek)
(c)	Ücret Geliri (SAGP, Kadın/Erkek)
(d)	Kanun Koyucular, Üst Düzey Yetkililer ve Yöneticiler (Kadın/Erkek)
(e)	Profesyonel ve Teknik İşçiler (Kadın/Erkek)
(f)	Okullaşma Oranı (Kadın/Erkek)
(h)	İlköğretime Kayıt Oranı (Kadın/Erkek)
(i)	Ortaöğretime Kayıt Oranı (Kadın/Erkek)
(j)	Cinsiyet Dağılımı
(k)	Sağlıklı Yaşam Beklentisi (Yıl, Kadın/Erkek)
(l)	Kadın Parlamenterlerin Oranı
(m)	Kadın Bakanların Oranı
(n)	Kadın Devlet Başkanlarının Oranı

Tablo 2'de cinsiyet eşitsizliği ile ilgili temel göstergelere ait değerler yer almaktadır. Kadınların işgücüne katılım oranı açısından bakıldığında; sırasıyla Rusya, Çin ve Brezilya en yüksek değerlere sahip ülkeler olduğu görülmektedir. Türkiye ise E-7 ülkeleri arasında kadın istihdamı açısından daha geridedir. Eşit işe eşit ücret ilkesinin geçerliliği dikkate alındığında ise; Türkiye'nin performansının E-7 ülkelerinin ortalamasına yakın seyrettiği ifade edilebilir. Kadınların üst düzey yetkili ve yönetici pozisyonlarında görev alma oranları da benzer şekilde düşüktür. Örneğin; bu oran Rusya (0,72), Brezilya (0,66) ve Meksika'da (0,56) oldukça yüksek iken, Türkiye'de ise 0,17'dir. Tersine, kadınların eğitime katılım oranı açısından Türkiye, E-7 ülkeleri ile benzer performansa sahiptir.

Tablo 2. Cinsiyet Eşitsizliği Endeksinin Bileşenleri

Kodlar	Brezilya	Çin	Endonezya	Hindistan	Meksika	Rusya	Türkiye
(a)	0,76	0,83	0,65	0,30	0,57	0,86	0,47
(b)	3,52	4,50	4,85	3,89	3,52	4,98	4,07
(c)	0,58	0,61	0,51	0,21	0,46	0,58	0,43
(d)	0,66	0,20	1,22	0,16	0,56	0,72	0,17
(e)	1,18	1,07	0,67	0,43	0,97	1,66	0,67
(f)	1,00	0,97	0,97	0,80	0,98	1,00	0,95
(h)	1,00	0,99	0,95	1,02	0,99	1,00	0,98
(i)	1,04	1,02	1,03	1,02	1,03	1,01	0,97
(j)	0,95	0,89	0,95	0,91	0,95	0,94	0,95
(k)	1,08	1,02	1,04	1,02	1,06	1,14	1,05
(l)	0,18	0,33	0,21	0,17	0,93	0,19	0,21
(m)	0,10	0,01	0,31	0,30	0,73	0,15	0,13
(n)	0,12	0,08	0,07	0,64	0,00	0,00	0,06

E-7 ülkelerinin cinsiyet eşitsizliği açısından performansını tespit etmek için Dünya Ekonomik Forumu (WEF) tarafından geliştirilen yöntem takip edilerek cinsiyet eşitsizliği endeksi oluşturulmuştur. İkincil göstergelerin hesaplanmasına dayanan söz konusu formülasyon aşağıdaki gibidir:

Tablo 3. Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi ile İlgili İkincil Göstergeler

Kodlar	Brezilya	Çin	Endonezya	Hindistan	Meksika	Rusya	Türkiye
(a)	0,87	1,00	0,66	0,00	0,51	1,06	0,32
(b)	0,00	0,67	0,91	0,25	0,00	1,00	0,38
(c)	0,93	1,00	0,75	0,00	0,63	0,93	0,55
(d)	0,89	0,07	1,89	0,00	0,71	1,00	0,02
(e)	0,61	0,52	0,20	0,00	0,44	1,00	0,20
(f)	1,00	0,85	0,85	0,00	0,90	1,00	0,75
(h)	0,71	0,57	0,00	1,00	0,57	0,71	0,43
(i)	1,00	0,71	0,86	0,71	0,86	0,57	0,00
(j)	1,00	0,00	1,00	0,33	1,00	0,83	1,00
(k)	0,50	0,00	0,17	0,00	0,33	1,00	0,25
(l)	0,01	0,21	0,05	0,00	1,00	0,03	0,05
(m)	0,13	0,00	0,42	0,41	1,00	0,20	0,17
(n)	0,19	0,13	0,11	1,00	0,00	0,00	0,09

Tablo 2’de yer alan değişkenler kullanılarak E-7 ülkeleri için “*Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi (CEE)*” hesaplanmıştır. Bunun için öncelikle formülasyon yardımıyla; her bir gösterge için 0-1 arasında değerler alan ikincil göstergeler hesaplanmıştır (Bknz. Tablo 3). Buna göre; eğer ikincil göstergelere ait endeks değeri sıfıra yaklaşıyorsa o ülkenin ilgili gösterge ile ilgili performans değeri düşüktür. Tersine, değer sıfırdan uzaklaşıyor yani 1’e yaklaşıyorsa performansı yüksektir. İkincil göstergelerin elde edilmesinden sonra, ikincil göstergelerin basit ortalaması alınarak, her bir ülke için ayrı ayrı endeks değerleri hesaplanmıştır. Böylece ülkelerin cinsiyet eşitsizliği açısından performansları en yüksekte en düşüğe sıralanabilir. Ardından, ülkeler endeks değerlerine göre sıralanarak UNDP tarafından hazırlanan insani gelişme endeksi ile karşılaştırılmıştır.

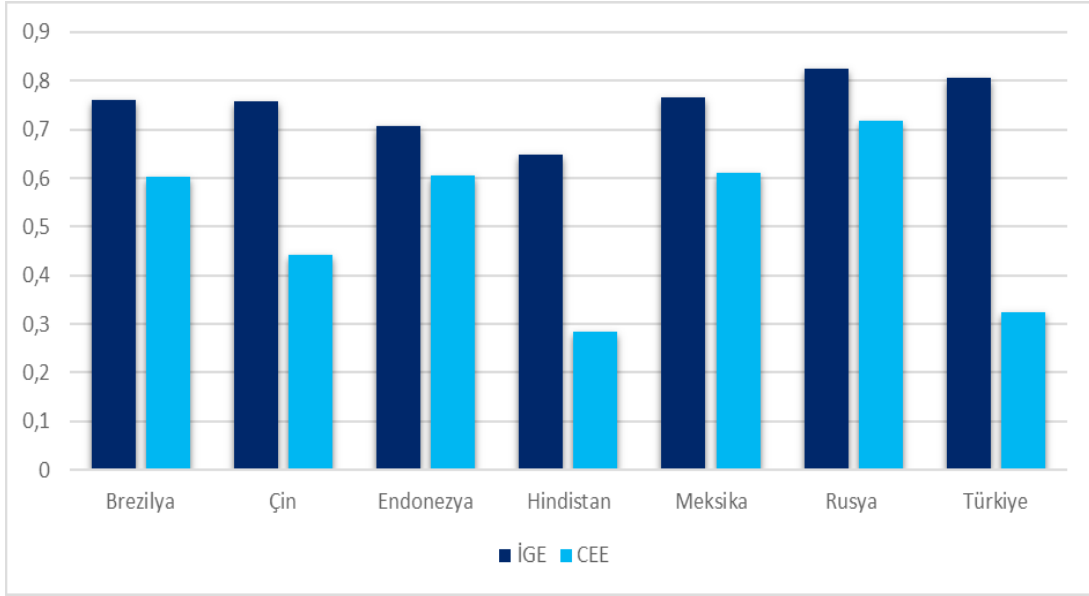
Tablo 4. Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi (CEE) ve İnsani Gelişme Endeksi (İGE)

Ülkeler	CEE	Sıralama	İGE	Sıralama
Brezilya	0,603	4	0,761	4
Çin	0,441	5	0,758	5
Endonezya	0,605	3	0,707	6
Hindistan	0,285	7	0,647	7
Meksika	0,612	2	0,767	3
Rusya	0,717	1	0,824	1
Türkiye	0,324	6	0,807	2

Tablo 4’te E-7 ülkelerine ait cinsiyet eşitsizliği endeksi ve insani gelişme endeksi değerleri ile birlikte her iki endeks değerine göre ülke sıralamaları yer almaktadır. CEE değerine göre; en yüksek performansa sahip olan ülkeler sırasıyla; Rusya, Meksika, Endonezya ve Brezilya’dır. En düşük performansa sahip ülkeler ise sırasıyla; Hindistan, Türkiye ve Çin’dir. İGE değerine bakıldığında ise, en yüksek performansa sahip ülkelerin sırasıyla; Rusya, Türkiye, Meksika ve Brezilya’dır. En düşük performansa sahip ülkeler ise Hindistan, Endonezya ve Çin’dir.

Şekil 1’de E-7 ülkelerinin her biri için söz konusu iki endeks değeri yer almaktadır. Şekilden de görüleceği üzere; cinsiyet eşitsizliği endeksi ile insani gelişme endeksi arasındaki farkın en yüksek olduğu ülke; Türkiye’dir. Hindistan ve Çin için de benzer durum geçerlidir. Diğer taraftan, söz konusu farkın en düşük olduğu ülke ise Endonezya’dır. Geriye kalan ülkelerde de cinsiyet eşitsizliği ile insani gelişme endeksi değerleri arasındaki fark nispeten düşüktür. Cinsiyet eşitsizliği endeksinin yüksek olduğu ülkelerde aradaki bu farkın azaldığını söylemek mümkündür.

Şekil 1: E-7 Ülkelerinde CEE ve İGE Değerleri (2018 Yılı)

Sonuçlara genel olarak bakıldığında; ülkelerin CEE ve İGE performansları açısından birbirinden farklılık arz ettikleri görülmektedir. Bununla birlikte, ülkelerin sahip oldukları CEE ile İGE değerleri uyum göstermemektedir. Başka bir deyişle, cinsiyet eşitsizliği açısından yüksek performansa sahip olan ülkelerde, insani gelişmişlik endeksi değerinin nispeten düşük kaldığı görülmektedir. Dolayısıyla, E-7 ülkelerinde cinsiyet eşitsizliği ile insani gelişme arasında pozitif bir ilişkiden bahsetmek mümkün değildir. Örneğin; E-7 ülkeleri arasında nispeten düşük insani gelişmeye sahip olan Endonezya’da cinsiyet eşitsizliği performansı yüksektir. Diğer taraftan, Türkiye İGE açısından söz konusu ülkeler arasında 2. sırada; CEE değeri açısından ise 6. sırada yer alarak en düşük performans sergileyen ülkeler arasında yer almıştır.

5. Sonuç ve Öneriler

Cinsiyet eşitsizliği, özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından temel toplumsal bir sorundur. Bu ülkelerde kadınlar, toplumsal yaşamın her alanında haklara erişim noktasında ayrımcılığa maruz kalmaktadır. Söz konusu ayrımcılığın iktisadi boyutu daha çok *eşit işe eşit ücret* ilkesinin ihlali şeklinde; sosyal ve siyasal boyutu ise üst pozisyonlarda yani yönetimsel görevlerde yer alamama ya da çok düşük oranda yer alma şeklinde kendisini göstermektedir. Örneğin; parlamentoda temsil gücüne sahip olan kadınların oranı gelişmişlik seviyesi nispeten düşük olan ülkelerde gelişmiş ülkelere nazaran düşüktür. İktisadi gelişmişlik seviyesindeki artışa bağlı olarak, kadınların iktisadi, sosyal ve politik alanlarda maruz kaldıkları ayrımcılık ve eşitsizliklerin azaldığı görülmektedir. Başka bir deyişle, gelişmişlik seviyesi yüksek olan ülkelerde kadınların cinsiyet eşitsizliğine maruz kalma oranları genellikle düşük seyretilmektedir.

Bu çalışmada, gelişmekte olan ülkelerde cinsiyet eşitsizliği ile iktisadi gelişme arasındaki ilişki araştırılmıştır. E-7 ülkelerine ait 13 temel gösterge kullanılarak ve Dünya Ekonomik Forumu’nun kullandığı yöntem takip edilerek cinsiyet eşitsizliği endeksi hesaplanmıştır. Endeks değerleri açısından ülkeler şu şekilde sıralanmıştır: Rusya, Meksika, Endonezya ve Brezilya, Çin, Türkiye ve Hindistan. Söz konusu endeks değeri ile insani gelişmişlik endeksi ile karşılaştırıldığında ise bu ülkelerde gelişmişlik seviyesi ile cinsiyet eşitsizliği arasında genel olarak uyum olduğu görülmüştür. Uyumlu olmayan ülkelerde ise bu durum, söz konusu ülkelerin yapısal özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Ülkelerin gelişmişlik seviyesi arttıkça zamanla cinsiyet eşitsizliği ile ilgili yüksek performans sergilemesi beklenmektedir.

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde sıklıkla karşılaşılan cinsiyet eşitsizliği sorununun çözümünde odaklanılması gereken temel politika alanları mevcuttur. Öncelikle eğitim politikası kapsamında, eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanması hususu oldukça önemlidir. Bununla birlikte, işgücü piyasasında kadınların istihdamını artıracak düzenlemelerin yapılması sosyal politikalar ile desteklenmesi gerekmektedir.

6. Kaynaklar

- Agénor, P.R. & Canuto, O. (2015). Gender equality and economic growth in Brazil: A long-run analysis. *Journal of Macroeconomics*, 43, 155–172.
- Agénor, P.R., Mares, J. & Sorsa, P. (2015). Gender equality and economic growth in India: A quantitative framework, Economics Department Working Papers No. 1263.
- Balaev, M. (2014). Improving models of democracy: The example of lagged effects of economic development, education, and gender equality. *Social Science Research*, 46, 169–183.
- Chen, D.H.C. (2004). Gender equality and economic development: the role for information and communication Technologies. RePEc, <https://doi.org/10.1596/1813-9450-3285>.
- Dalkıranoğlu, T. & Çetinel, F. (2015). Konaklama işletmelerinde kadın ve erkek yöneticilerin cinsiyet ayrımcılığına karşı tutumlarının karşılaştırılması. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (20), <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/4762/65433>.
- Demir, M. (2011). İş yaşamında ayrımcılık: turizm sektörü örneği, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 1, 760 – 784.
- Demirbilek, S. (2007). Cinsiyet ayrımcılığının sosyolojik açıdan incelenmesi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 511, 12-27.
- ECORYS. (2014). Kadına yönelik aile içi şiddetin önlenmesi projesi raporu, Ankara: İçişleri Bakanlığı. https://vatandas.jandarma.gov.tr/KYSOP/uzaktan_egitim/JandarmaninFaaliyetleri.aspx
- Elbers, F. & Grigore, A. M. (2018). The gender gap: Past, present and perspectives. *Review of International Comparative Management*, 19 (5), 504-515.
- Erikli, S. (2020). Çalışma yaşamında toplumsal cinsiyet ayrımcılığının görünümü. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (1), 39-60.
- Eyuboğlu, D. (1999). *Kadının işgücünün değerlendirilmesinde yetersizlikler*, Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları, No: 637.
- Gençoğlu, P. & Kuşkaya, S. (2016). Küresel cinsiyet uçurumu (global gender gap) açısından Avrupa ve Orta Asya ülkelerinin değerlendirilmesi: istatistiksel bir analiz. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (46), 696-705.
- Günsoy, G. & Özsoy C. (2012), Türkiye’de kadın işgücü, eğitim ve büyüme ilişkisinin VAR analizi, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 49(568), 21-38.
- Kabeer, N. & Natali, L. (2013). Gender equality and economic growth: Is there a win-win?. *IDS Working Paper 417*. ISSN: 2040-0209.
- Kasa, H. & Alptekin, V. (2015). Türkiye’de kadın işgücünün büyümeye etkisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 18(1), 1-24.
- Kılıç, D. & Öztürk, S. (2014). Türkiye’de kadınların işgücüne katılımı önündeki engeller ve çözüm yolları: Bir ampirik uygulama. *Amme İdaresi Dergisi*, 47(1), 107-130.
- Maceira, H.M. (2017). Economic benefits of gender equality in the EU. *Intereconomics*, 52, 178–183.
- Mitra, A., Bang, J.T. & Biswas, A. (2015). Gender equality and economic growth: Is it equality of opportunity or equality of outcomes?. *Feminist Economics*, 21 (1), 110-135.
- Ruiters, M & Charteris, A. (2020). Gender equality in labour force participation, economic growth and development in South Africa. *Development Southern Africa*, <https://doi.org/10.1080/0376835X.2020.1772042>
- Shabaya, J. & Kanadu-Aggemang, K. (2004). Unequal access, unequal participation: sumspatialand-social –economic dimension of gender gap in education in africa with spacial redeerance to ghana, zimbabwe and kenya compare. *A Journal of Comperativeand International Education*, 4, 95-424.
- Şahin, B. Y. & Alp, C. (2020). Kadınların işgücüne katılımının ekonomik büyüme üzerine etkisi: Türkiye örneği. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (45), 184-202.
- UNDP. (2020). Human Development Index. <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi>
- World Economic Forum. (2020). *Global Gender Gap Report 2020*. Switzerland.
- Zeren, F. & Savrul, B.K. (2017). Kadınların işgücüne katılım oranı, ekonomik büyüme, işsizlik oranı ve kentleşme oranı arasındaki saklı koentegrasyon ilişkisinin araştırılması. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 15, 87-103.

Mülteci Akımının Çevresel Etkileri: Seçilmiş Ülkeler Üzerine Ampirik Bulgular

Dr. Öğr. Üyesi Müge MANGA¹

Özet

Bu çalışmada, toplam nüfusu içerisinde mülteci sayısı fazla olan ülkelerden Türkiye, Ürdün, Lübnan, Pakistan ve Uganda için 1990-2014 dönemi kapsamında karbon emisyonundaki değişim ile net mülteci sayısı arasındaki ilişki analiz edilmektedir. Ayrıca kurulan modele Çevresel Kuznets hipotezinin tespit edilmesi amacıyla ekonomik büyüme ve ekonomik büyümenin karesi değişkenleri eklenmiştir. Modelde yer alan diğer kontrol değişkenleri ise karbon emisyonunun önemli göstergelerinden yenilenebilir enerji kullanımı ve dışa açıklık oranıdır. Yapılan FMOLS (Full Modified Ordinary Least Square) testi sonucunda, seçilen ülkelerdeki net mülteci sayısı ve dışa açıklığın artmasına bağlı olarak karbon emisyonunun yükseldiği ve yenilenebilir enerji kullanımındaki artışın karbon emisyonunu azalttığı tahmin edilmiştir. Ayrıca seçilen ülkelerde belirlenen dönemler arasında Çevresel Kuznets hipotezinin geçerli olmadığı, karbon emisyonu ile gelir düzeyi arasında U şeklinde bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mülteci Akımı, Çevresel Bozulmalar, Çevresel Kuznets Hipotezi

1. Giriş

Tarihsel süreçte mülteci sorunu uluslararası işbirliği ve yük paylaşımı bağlamında ele alınan önemli bir kavram olmuştur. Birinci Dünya Savaşını takiben artan mülteci dalgalarına bağlı olarak, ikinci dünya savaşının hemen sonrasında 28 Temmuz 1951'de Birleşmiş Milletler tarafından mülteci kavramının ilk yasal tanımı yapılmıştır. Buna göre mülteci kavramı, dış saldırı, işgal, yabancı egemenliği veya menşe ülkenin tamamında veya tabiiyetinin herhangi bir yerinde kamu düzenini ciddi şekilde bozan olaylar nedeniyle, menşe ülkesi veya uyruğu dışında başka bir yere sığınmak için ikamet etmek veya alışılmış olduğu yeri terk etmeye zorlanan kişi olarak tanımlanmıştır (UNHCR, 2020).

Yakın zamana kadar, mülteci kampları, kabul merkezleri ve yerleşim yerlerinin çevresel etkileri ile ilgili tüm konular ihmal edilmiştir (Kibreab, 1997:23). Ancak, artan kitlesel göç ve mülteci hareketlerinin çevre, sosyal düzen ve ekonomi üzerindeki etkilerinin artması dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma yaklaşımlarının kapsamına mülteci hareketleri ve etkilerinin de alındığı görülmektedir. Kuraklık ve kıtlık, ormansızlaşma ve su seviyesinin yükselmesi gibi oluşumlar mülteci dalgalarının ortaya çıkardığı çevresel sorunlardan bazılarıdır. Mülteci akımı ile birlikte artan nüfus yoğunluğuna ev sahipliği yapan ülkede ekosistem üzerinde çeşitli risklerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Black, 1998:1).

Mültecileri kabul eden ülkelerin genel olarak gelen mülteci nüfusun yükü ve sorumluluklarını kaldırabilecek ekonomik güce ve hukuksal altyapıya sahip olması beklenir. Ancak genellikle mültecilerin büyük çoğunluğu gelişmekte olan ülkelerde hayatlarını sürdürmektedir. Bu durum dezavantajlı gruplardan olan mültecileri ekonomik ve sosyal anlamda daha zorlu bir konuma getirmektedir (İMECE, 2019:3-4). Mülteci akımlarına ev sahipliği yapan ülkelerde üretim ve tüketim düzeyinde ortaya çıkan artışlara bağlı olarak ekonomik bağlamda da çeşitli değişimler ortaya çıkabilmektedir. Tüm ekonomik faaliyetler nihai olarak ekolojik sistem sınırları çerçevesinde çevresel kaynak temelinde gerçekleşmektedir. Ancak sınırsız üretimin gerçekleştiği bu ekosistemde kaynak tabanı kısıtlıdır. Ayrıca, çevresel kaynak tabanının tedbirsiz kullanımı, ekosistemin üretme kapasitesini geri döndürülemez bir şekilde azaltabilmektedir. Bu oluşumlar, dünya geneli için taşıma kapasitesinin (carrying capacity) sınırlı oldu-

¹ Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, mboga@erzincan.edu.tr

ğu anlamına gelir (Arrow, vd. 1995:92). Ülke ekonomisindeki nüfus düzeyi, aşırı tüketime yol açarak, üretim düzeyini değiştirebildiğinden taşıma kapasitesini doğrudan etkilemektedir. Ülke ekonomisinde bireylerin sorunsuz ve sürdürülebilir bir şekilde ihtiyaçlarını karşılayabildiği diğer bir ifadeyle denge- de olduğu nüfus miktarındaki niceliksel artışlar çevre ve yerel kaynaklar üzerinde çeşitli baskılar yaratabilmektedir. Mültecilerin çevresel etkileri "istisnai kaynak bozucular (exceptional resource users) hipotezi ile de ele alınmaktadır. Bu hipotezin, temel argümanlardan biri mültecilerin kaynak kullanımı kararlarında genellikle gelecekteki tüketim yerine mevcut tüketim dönemini tercih etmeleridir. Hipotezin dayandırıldığı teorilerden biri, mültecilerin bir bölgenin geçici kullanıcıları olduğu ve yerel kaynakların gelecekteki gelir akışlarından çok az paya sahip olduğu görüşüdür (Martin, 2005:332).

2018 yılı verilerine göre, 30 milyon insan mülteci konumuna gelmiştir (UNHCR, 2020). 2019 yılı verilerine göre, mültecilerin üçte ikisinden fazlası Suriye, Venezuela, Afganistan, Güney Sudan ve Myanmar olmak üzere genellikle beş ülkeden söz konusu olurken, Suriye, 2014'ten beri mültecilerin ana menşe ülkesi olmuştur. 2019'un sonunda dünya çapında 126 ülke tarafından barındırılan 6,6 milyon Suriyeli mültecinin var olduğu tahmin edilmektedir. 2013 yılında, mültecilere en çok ev sahipliği yapan ilk beş ülke, Pakistan, İran, Lübnan, Ürdün ve Türkiye iken (UNHCR, 2013:88), 2018 yılında bu ülkeler, Türkiye (3,681,685), Ürdün (2,950,529), Filistin (2,271,102), Lübnan (1,424,592), Pakistan (1,404,019), Uganda (1,165,653) ve Sudan (1,078,287) şeklinde sıralanmıştır (theglobaleconom.com, 2020). Mülteci nüfusa ev sahipliği yapan ülkelerdeki çevresel bozulmayı gösteren karbon emisyonu miktarındaki değişim incelendiğinde ise mülteci sayısına benzer bir şekilde artışın olduğu görülmektedir. Örneğin, Türkiye ekonomisinde 2000 yılında kişi başına düşen karbon emisyonu 3,418 metrik ton iken 2016 yılında 4,669 metrik tona yükselmiştir. Lübnan'da da 2007 yılında kişi başına 2.824 metrik ton olan karbon emisyonu miktarı 2016 yılında 3,695 metrik tona yükselmiştir.

Bu doğrultuda mevcut çalışmada, mültecilere en çok ev sahipliği yapan ülkelerden Türkiye, Ürdün, Lübnan, Pakistan ve Uganda için 1990-2014 yıllarını kapsayan dönemde net mülteci sayısının çevresel bozulmayı gösteren karbon emisyonu üzerindeki etkisinin araştırılması amaçlanmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde, mülteci kavramı ve mülteci nüfusun çevresel etkilerine yönelik genel değerlendirmeler yapılmakla birlikte ikinci bölümde her iki gösterge arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalara yer verilmektedir. Seçilmiş ülkelerde karbon emisyonu ile net mülteci sayısı arasındaki ilişkinin test edilmesi amacıyla kullanılan yöntem, veri ve modelin tanıtıldığı üçüncü bölüm sonrasında bir diğer bölümde elde edilen ampirik bulgulara yer verilmektedir. Son olarak çalışmanın sonuç bölümünde elde edilen bulgular çerçevesinde ekonomik ve politik önerilerde bulunmaktadır. Yapılan çalışmada özellikle önemli ölçüde mülteci akımı ile karşı karşıya kalan ülkelerin seçilmesi ve konu üzerine yapılmış ampirik çalışmaların oldukça azınlıkta olması sebebiyle mevcut çalışmanın literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

2. Literatür Özeti

Mevcut literatürde, mülteci akımlarının ev sahibi topluluklar üzerindeki etkilerine ilişkin konular hakkındaki çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Mülteci hareketleri ile kötüleşen çevresel koşullar veya azalan doğal kaynaklar ile arasında bir bağlantı olduğu görüşünden yola çıkılarak (Black, 2001:8) oluşturulan literatür özeti aşağıdaki gibidir.

Shepherd (1995) çalışmasında, Ngara ve Kivu'daki Ruandalı mülteci kamplarının çevresel etkisi üzerine çeşitli araştırmalar yaparak özellikle sınırlı doğal kaynak ve ekonomik refaha sahip gelişmekte olan ülkelerde uygunsuz yöntemlerle aşırı sömürülen kaynakların çevresel sorunlara yol açabileceğini savunmuştur. Jacobsen (1997)'de mülteci hareketlerinin çevresel değişim üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Çalışmada, mültecilerin çevre üzerindeki etkisinin, yerel halk, uluslararası yardım ve ev sahibi ülkedeki hükümet gibi tarafların uygulamalarına bağlı olduğu ifade edilmiştir. Buna göre, uygulamalara taraf olanlar, politikaları ile birlikte mültecilerin çevre üzerindeki etkisini olabildiğince azaltabilmektedir. Kibreab (1997)'de mülteci akımının çevresel bozulma üzerindeki etkisi geniş bir şekilde araştırılmıştır. Elde edilen bulgular, mülteci nüfusun doğal kaynakları sürdürülebilir boyutun dışında kullanmadığını göstermektedir.

Black ve Sessay (1998) çalışmasında, 1989 yılında Moritanya mültecilerin akımından etkilenen kuzey Senegal bölgesindeki doğal kaynak kullanımındaki değişikliklerin incelenmesi yoluyla kitlesel nüfusun yerinden edilmesinin potansiyel olumsuz çevresel sonuçlarına ilişkin tahminlerin yapılması amaçlanmıştır. Yapılan çalışmada, mülteci nüfusun yüksek doğum oranına bağlı olarak doğal kaynak kullanımının artarak çevresel koşulların bozulma ihtimali ile ülkenin karşı karşıya kalabilme ihtimalinin yüksek olduğu ifade edilmektedir. Martin (2005) çalışmasında, Etiyopya'daki Bonga kampının çevresel etkilerinin tespit edilmesi amacıyla yapılan çalışmada, üzerine yaptığı çalışmasında, mülteci

kampının en bariz çevresel etkisinin ormansızlaşma olduğu, ancak bu çevresel sorunun Etiyopya'da mülteci akımı öncesinde de kısmen var olduğu ifade edilmektedir. Gurung vd. (2018) çalışmasında, Tibet mültecilerinin Pokhara'da ortaya çıkardığı çevresel etkilerin hangi yönde olduğu araştırılmıştır. Mültecilere ev sahipliği yapan 500 hanehalkı ile yapılan anket çalışması sonucunda, genel olarak elde edilen bulgular, mülteci kamplarının çevre üzerinde herhangi bir olumsuz etkisinin olmadığını, mültecilerin çevre temizliği ve doğal kaynakların korunmasında önemli rol oynadığı göstermiştir. Oucho (2007) çalışmasında, Sahra Altı Afrika ülkelerindeki mülteci akımının çevresel etkileri ele alınmaktadır. Yapılan çalışmada, mülteci akımına bağlı olarak doğal kaynak ve enerji kullanımının arttığı, çevresel kirliliklerin yükseldiği, biyo çeşitliliğin azaldığı ancak bununla birlikte çalışan nüfusun artması, kurak alanların geri dönüşümün hızlanması gibi pozitif etkilerinin de söz konusu olduğu ifade edilmiştir

3. Veri, Model ve Yöntem

Yapılan çalışmada, 2018 yılında toplam nüfus içerisinde mülteci sayısı en fazla olan ülkelerden (Türkiye, Ürdün, Lübnan, Pakistan ve Uganda) 1990-2014 yılları için çevresel tahribat ile net mülteci sayısı (Gurung, 2018) arasındaki ilişki ele alınmaktadır. Çevresel tahribat göstergesi olarak karbon emisyonundaki değişimlerin ele alındığı bu çalışmada, ayrıca seçilen ülkeler için Çevresel Kuznets (EKC) hipotezinin test edilmesi amacıyla kurulan modele ekonomik büyüme ve ekonomik büyümenin karesi değişkenleri eklenmiştir (Shahbaz, 2019; Rana ve Sharma, 2019; Pata ve Aydın, 2020; Dogan ve Inglesi-Lotz, 2020). Modelde yer alan diğer kontrol değişkenleri ise karbon emisyonunun önemli belirleyenlerinden yenilenebilir enerji tüketimi (Nguyen ve Kakinaka, 2019; Sharif vd. 2019; Bekun vd. 2019) ve dışa açıklık oranı (Qi, 2020; Shahbaz, vd. 2019; Sun vd. 2019) olarak belirlenmiştir. Bu çerçevede kurulan model;

$$(CO_{2it}) = f(NREF_{it}, GDP_{it}, GDP_{it}^2, REN_{it}, TR_{it}) \quad (1)$$

şeklinde kurulmuştur. Kurulan modelin logaritmik formu,

$$Ln(CO_{2it}) = \beta_{i0} + \beta_{i1}LnNREF_{it} + \beta_{i2}LnGDP_{it} + \beta_{i3}LnGDP_{it}^2 + \beta_{i4}LnREN_{it} + \beta_{i5}LnTR_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

(2) nolu modelde yer alan $LnCO_2$, çevresel bozulmayı gösteren kişi başına metrik ton cinsinden karbon emisyonu değişkenini, $LnNREF$, net mülteci sayısı, $LnGDP$, ekonomik büyümeyi temsilen kullanılan 2010 yılı sabit fiyatları cinsinden kişi başına düşen reel GSYH'yi, $LnGDP^2$, 2010 yılı sabit fiyatları cinsinden kişi başına düşen reel GSYH'nin karesini, $LnREN$, toplam enerji tüketimi içerisindeki yenilenebilir enerji tüketiminin payını (%), $LnTR$ ise ihracat ve ithalatının toplamının GSYH'deki payını gösteren dışa açıklık oranını, ε_t ise hata terimini göstermektedir. Modelde yer alan veriler World Development Indicators (WDI) veri tabanından elde edilmiştir.

Yapılan analizde öncelikle panel grubunu oluşturan yatay kesitler arasındaki bağımlılığın test edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla, $T > N$ olması durumunda anlamlı sonuçlar veren Breusch ve Pagan (1980) tarafından geliştirilen Lagrange Çarpanı (LM) testi kullanılmaktadır. LM test istatistiğinin sıfır hipotezi (tüm t 'ler için $i \neq j$) [$H_0: Cov(\varepsilon_{it}, \varepsilon_{jt}) = 0$] yatay kesitler arasında bağımlılığın olmadığını, alternatif hipotez ise [$H_1: Cov(\varepsilon_{it}, \varepsilon_{jt}) \neq 0$] bağımlılığın söz konusu olduğunu göstermektedir (Tatoğlu, 2017:238). Yatay kesit bağımlılığı testi sonrasında, kurulan modelde yer alan serilerin kendilerine ait dinamiklere sahipliğinin sınanması amacıyla eğim homojenitesi testi yapılmıştır. Bu çerçevede kullanılan Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen Δ testi sıfır hipotezi tüm i 'ler için [$H_0: \beta_i = \beta$] eğim katsayılarının homojen olduğunu gösterirken, alternatif hipotez; [$H_1: \beta_i \neq \beta_j$] eğim katsayılarının homojen olmadığı yönündedir (Pesaran ve Yamagata, 2008:52). Kurulan modelde yer alan değişkenlerin yatay kesit bağımlılığına sahip olmamakla birlikte birimlerin heterojenlik yapısına sahip olması dolayısıyla seriler için birim kök sınavında ikinci grup panel birim kök testlerinden Im, Pesaran ve Shin (2003) tarafından geliştirilen IPS (Im, Pesaran, Shin) birim kök testinden faydalanılmıştır.

Değişkenlerin tamamının birinci seviyede durağan olmasına bağlı olarak uzun dönemli katsayı tahmini öncesinde değişkenler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin sınanması gerekmektedir. Bu çerçevede Augmented Dickey Fuller (ADF) ve Dickey Fuller (DF) testlerine dayalı olan ve Kao (1999) tarafından geliştirilen eşbütünlüşme testinden faydalanılmıştır. Temel hipotezi "değişkenler arasında eşbütünlüşme ilişkisi yoktur ($H_0: \rho = 1$)" şeklinde olan Kao eşbütünlüşme testinin DF formu;

$$\widehat{e}_{it} = \rho \widehat{e}_{it-1} + v_{it} \quad (3)$$

ADF formu ise,

$$\widehat{e}_{it} = \rho \widehat{e}_{it-1} + \sum_{j=1}^p \vartheta_j \Delta \widehat{e}_{it-j} + v_{itp} \quad (4)$$

şeklinde ifade dilmektedir (Baltagi, 2005: 252-253).

Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin katsayılarının belirlenmesinde ise Pedroni (2000 ve 2001) tarafından geliştirilen Panel FMOLS (Full Modified Ordinary Least Square yönteminden faydalanılmıştır. Panel FMOLS tahmincisi β ise şu şekilde hesaplanmaktadır;

$$\beta_{NT}^* = N^{-1} \sum_{i=1}^N (\sum_{t=1}^T (x_{it} - x_i)^2)^{-1} (\sum_{t=1}^T (x_{it} - x_i) Y_{it}^* - T \tau_i) \quad (5)$$

(5) nolu denklemde bulunan,

$$Y_{it}^* = (Y_{it} - Y_i) - \frac{L_{21i}}{L_{22i}} \Delta x_{it}, \quad (6)$$

$$\tau_i = \Gamma_{21i} + \Omega_{21i}^0 - \frac{L_{21i}}{L_{22i}} (\Gamma_{22i} + \Omega_{22i}^0) \quad (7)$$

eşitlikleri ile tahmin edilmektedir (Basher ve Mohsin, 2004:164).

4. Bulgular

Toplam nüfus içerisinde mülteci sayısının fazla olduğu seçilmiş ülkelerdeki mülteci sayısı ile çevresel bozulma arasındaki ilişkinin ampirik analizler ile test edilmesi aşamasında ilk olarak yatay kesit bağımlılığı sınaması yapılmıştır. Uygulanan Breusch Pagan LM testi bulguları Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Bulguları

	İstatistik	Olasılık
LM	14.69	0.144
LM adj*	0.542	0.587
LM CD*	0.214	0.830

Elde edilen bulgulara göre, modelde yer alan serileri oluşturan yatay kesitler arasında bağımlılığın olmadığı yönündeki sıfır hipotezinin kabul edildiği ve kesitler arasında bağımlılığın olmadığı sonucuna varılmıştır. Yatay kesit testi sonrasında uygulanan Δ testi bulguları Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2. Homojenite Testi Bulguları

	LnCO ₂	LnNREF	LnGDP	LnGDP ²	LnREN	LnTR
$\ddot{\Delta}$	5.212***	7.754***	11.450***	2.474***	9.450***	10.763***
$\ddot{\Delta}_{adj}$	6.097***	9.071***	13.394***	2.895***	11.055***	12.590***

Not: ***, %1 düzeyinde istatistiki anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 2’de yer alan homojenite bulgularına göre, serilerin her biri farklı dinamiklere sahip olması dolayısıyla heterojen bir özellik göstermektedir. Kurulan modelde yer alan serilerin yatay kesit bağımlılığına sahip olmaması ve heterojen bir özellik göstermesi dolayısıyla ikinci grup birim kök testlerinden olan IPS birim kök testinden faydalanılmıştır. Yapılan IPS testi bulguları Tablo 3’te yer almaktadır.

Tablo 3. IPS Birim Kök Testi Bulguları

IPS					
Değişkenler	Düzeyde		Birinci Fark		Sonuç
	Model	İst.	Model	İst.	
LnCO ₂	Sabitli	0.047	Sabitli	-4.015***	I(1)
	Sabitli+Trendli	0.092	Sabitli+Trendli	-2.689***	
LnNREF	Sabitli	0.933	Sabitli	-1.395*	I(1)
	Sabitli+Trendli	1.243	Sabitli+Trendli	-1.632**	
LNGDP	Sabitli	-1.890	Sabitli	-6.546***	I(1)
	Sabitli+Trendli	-0.890	Sabitli+Trendli	-5.330***	
LnGDP ²	Sabitli	1.958	Sabitli	-6.296***	I(1)
	Sabitli+Trendli	-0.873	Sabitli+Trendli	-5.086***	

MÜGE MANGA / MÜLTECİ AKIMININ ÇEVRESEL ETKİLERİ

LnREN	Sabitli	1.536	Sabitli	-6.995***	I(1)
	Sabitli+Trendli	-1.232	Sabitli+Trendli	-5.809***	
LnTR	Sabitli	1.708	Sabitli	-6.796***	I(1)
	Sabitli+Trendli	-0.879	Sabitli+Trendli	-5.591***	

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde istatistiki anlamlılığı ifade etmektedir.

Elde edilen IPS birim kök testi bulgularına göre, değişkenlerin tamamı sabitli ve sabitli+trendli modele göre düzeyde birim kök içerirken, birinci farkında durağan olma özelliği taşımaktadır. Serilerin tamamının aynı düzeyde durağan olması [I(1)] olması dolayısıyla uzun dönemde birlikte hareket edip etmediğinin sınanması amacıyla eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Uygulanan Kao eşbütünleşme testi bulguları Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. Kao Eşbütünleşme Testi Bulguları

	t-istatistiği	Olasılık
ADF testi	-2.571263	0.0051***

Not: ***, %1 düzeyinde istatistiki anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 4'e göre, serileri arasında eşbütünleşme ilişkisi yoktur hipotezi reddedilerek, seriler arasında uzun dönemde eşbütünleşik bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu çerçevede, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki Panel FMOLS yöntemi ile araştırılmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5:Panel FMOLS Testi Bulguları

Değişkenler		
Bağımlı Değişken (LnCO ₂)	Katsayı	Olasılık
LnNREF	0.249	0.051*
LNGDP	-0.003	0.075*
LnGDP ²	0.233	0.003***
LnREN	-0.025	0.000***
LnTR	0.005	0.039**

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde istatistiki anlamlılığı ifade etmektedir.

Elde edilen bulgulara göre, mülteci akımında ortaya çıkan artış seçilmiş ülkelerde karbon emisyonunu arttırmaktadır. Ayrıca yapılan dış ticarete paralel olarak karbon emisyonu artarken, bu ülkelerde yenilenebilir enerji kullanımı karbon emisyonunu azaltmaktadır. Yapılan analiz sonucunda bu ülkelerde Çevresel Kuznets Hipotezi geçerli olmamakla birlikte ekonomik büyüme ve karbon emisyonu arasında U şeklinde bir ilişki söz konusu olduğu görülmektedir. Elde edilen bu bulgu, seçilmiş ülkelerde karbon emisyonunu azaltacak kadar gelir artışının henüz sağlanmadığını göstermektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Mülteci sorunun ortaya çıkardığı çevresel etkiler mülteci nüfusa ev sahipliği yapan ülkeler bakımından genellikle ihmal edilen husulardan biri olmaktadır. Ancak sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması ve devamlılığı için çevresel koşulların ortaya çıkan etki ve bu etkinin yayılımını görmezden gelinmesi gerekmektedir. Bu çerçevede mevcut çalışmada, 1990-2014 döneminde Türkiye, Ürdün, Lübnan, Pakistan ve Uganda'daki net mülteci sayısı ile çevresel bozulma göstergelerinden karbon emisyonu arasındaki ilişki ele alınmaktadır. Yapılan FMOLS yöntemi ile bu ülkelerdeki mülteci nüfusun karbon emisyonunun arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca bu ülkelerde her iki gösterge arasında U şeklinde bir ilişki söz konusu iken, yenilenebilir enerji karbon emisyonunun azalmasını, dışa açıklık ise artmasına neden olmaktadır.

Bu ülkelerde karbon emisyonunun artmasına etkisi olduğu düşünülen mülteci sayısının yaşam koşullarına, ağaçlandırma ve toprak iyileştirme projeleri gibi uygulamalar ile yaklaşılması gerektiği oldukça önemlidir. Mültecilerin ülke genelinde nüfus artışına yol açmasına bağlı olarak ortaya çıkan etkilerin düşürülmesi uygulanan politikaların etkinliğine bağlıdır. Çevresel bozulmanın nüfusa bağlı etkisinin sadece mültecilerden kaynaklı olarak ortaya çıkmadığı bilinmekle birlikte, bu süreçte, mültecilerin ye-

rel toplumla entegrasyonunu sağlayabilen global ve ulusal bütünleşme hareketlerinden destek alınması da gerekmektedir. Ayrıca, çevresel korumaya yönelik uygulanması hedeflenen politikaların mülteci kesimi de içine alan kapsayıcılıkta olması gerektiği açıkça ifade edilebilir.

6. Kaynaklar

- Arrow, K., Bolin, B., Costanza, R., Dasgupta, P., Folke, C., Holling, C. S., ... & Pimentel, D. (1995). Economic growth, carrying capacity, and the environment. *Ecological economics*, 15(2), 91-95.
- Baltagi, B. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data (Third Edition)*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Basher, S. A., & Mohsin, M. (2004). PPP tests in cointegrated panels: evidence from Asian developing countries. *Applied Economics Letters*, 11(3), 163-166.
- Bekun, F. V., Alola, A. A., & Sarkodie, S. A. (2019). Toward a sustainable environment: Nexus between CO2 emissions, resource rent, renewable and nonrenewable energy in 16-EU countries. *Science of the Total Environment*, 657, 1023-1029.
- Black, R. (1998). *Refugees, environment and development*. Longman Development Studies, Routledge.
- Black, R. (2001). *Environmental refugees: myth or reality?* United Nations High Commissioner for Refugees. New issues in refugee research, working paper 34.
- Black, R., & Sessay, M. F. (1998). Refugees and environmental change in West Africa: the role of institutions. *Journal of International Development*, 10(6), 699-713.
- Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1980). "The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometrics". *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Dogan, E., & Inglesi-Lotz, R. (2020). The impact of economic structure to the environmental Kuznets curve (EKC) hypothesis: evidence from European countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 1-8.
- Gurung, S. K., Bhattarai, B. R., Chhetri, S. D., Bataju, A., & Ghale, G. (2018). Socio-Cultural, Economic and Environmental Impact of Tibetan Refugee Settlement on Host Community in Pokhara. *Journal of Business and Management*, 5, 53-63.
- Im, K. S., Pesaran, M. H. ve Shin, Y. (2003). "Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels". *Journal of Econometrics*, 115(1), 53-74.
- İMECE, (2019), Eşitsizliklerin Azaltılması, 3. imece Destek Programı Araştırma Raporu, https://imece.com/wp-content/uploads/2019/04/esitsizliklerin_azaltilmasi_rapor.pdf
- Jacobsen, K. (1997). Refugees' environmental impact: the effect of patterns of settlement. *Journal of Refugee Studies*, 10(1), 19-36.
- Kao, C. (1999). Spurious regression and residual-based tests for cointegration in panel data. *Journal of econometrics*, 90(1), 1-44.
- Kibreab, G. (1997). Environmental causes and impact of refugee movements: a critique of the current debate. *Disasters*, 21(1), 20-38.
- Martin, A. (2005). Environmental conflict between refugee and host communities. *Journal of peace research*, 42(3), 329-346.
- Nguyen, K. H., & Kakinaka, M. (2019). Renewable energy consumption, carbon emissions, and development stages: Some evidence from panel cointegration analysis. *Renewable Energy*, 132, 1049-1057.
- Oucho, J. O. (2007, November). Environmental impact of refugees and internally displaced persons in Sub-Saharan Africa. In Key-note Address to the African Migration Alliance Biennial Workshop on Climate Change, Environment and Migration, East London, South Africa (pp. 15-16).
- Pata, U. K., & Aydin, M. (2020). Testing the EKC hypothesis for the top six hydropower energy-consuming countries: Evidence from Fourier Bootstrap ARDL procedure. *Journal of Cleaner Production*, 121699.
- Pedroni, P. (2001). Purchasing power parity tests in cointegrated panels. *Review of Economics and statistics*, 83(4), 727-731.
- Pedroni, P. 2000, "Fully Modified Ols For Heterogeneous Cointegrated Panels". Elsevier Science Inc, 15, p.93-130
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of econometrics*, 142(1), 50-93.
- Qi, X., Han, Y., & Kou, P. (2020). Population urbanization, trade openness and carbon emissions: an empirical analysis based on China. *Air Quality, Atmosphere & Health*, 1-10.
- Rana, R., & Sharma, M. (2019). Dynamic causality testing for EKC hypothesis, pollution haven hypothesis and international trade in India. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 28(3), 348-364.
- Shahbaz, M., Gozgor, G., Adom, P. K., & Hammoudeh, S. (2019). The technical decomposition of carbon emissions and the concerns about FDI and trade openness effects in the United States. *International Economics*, 159, 56-73.
- Sharif, A., Raza, S. A., Ozturk, I., & Afshan, S. (2019). The dynamic relationship of renewable and nonrenewable energy consumption with carbon emission: a global study with the application of heterogeneous panel estimations. *Renewable Energy*, 133, 685-691.
- Shepherd, G. (1995). *The Impact of Refugees on the Environment and Appropriate Responses*. Humanitarian Practice Network: London, UK.
- Sun, H., Attuquaye Clotey, S., Geng, Y., Fang, K., & Clifford Kofi Amisshah, J. (2019). Trade openness and carbon emissions: evidence from belt and road countries. *Sustainability*, 11(9), 2682.
- Tatoğlu, F. Y. (2017). *Panel zaman serileri analizi*. İstanbul: Beta Yayınları.
- [theglobaleconomy.com](https://www.theglobaleconomy.com/indicators_list.php), 2020, https://www.theglobaleconomy.com/indicators_list.php (Erişim tarihi: 20.07.2020).
- UN, (2020), Refugees, <https://www.un.org/en/sections/issues-depth/refugees/#:~:text=The%20world%20is%20witnessing%20the,under%20the%20age%20of%2018>.
- UNCHR, (2013), *Hosting the World's Refugees*, UNHCR Global Report 2013, <https://www.unhcr.org/539809daa.pdf>
- UNCHR, (2020), *The Refugee Convention, 1951 The Travaux Preparatoires Analysed With A Commentary By Dr Paul Weis*, <https://www.unhcr.org/protection/travaux/4ca34be29/refugee-convention-1951-travaux-preparatoires-analysed-commentary-dr-paul.html>
- World Bank, (2020), *World Development Indicators*, <http://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/> (Erişim Tarihi: 20.07.2020).

Түркістан Облысының Әлеуметтік Және Экономикалық Дамуының Талдау

А. Е. ЕСБОЛОВА¹ - Г. А. ЖАДИГЕРОВА¹ · Ж.Ж. ТЕМИРОВА¹
Ш. ОЛИМОВ²

Түйіндеме

Кіріспе.

Ауылдық аумақтарды дамытуды басқару стратегиясының міндеттерін шешу кезінде олардың әлеуметтік-экономикалық әлеуетін арттырудың жаңа тетіктерін әзірлеудің практикалық маңыздылығы арттырылатын болады. Ауылдық аумақтардың қазіргі жай-күйін талдай отырып, әлеуметтік-экономикалық проблемалар кешені анықталды: аумақтардың дамуын басқарудың тиімді тетіктерінің болмауы; ауыл шаруашылығы өнімін өндіру мен өткізуде жобалық басқару әдістерін төмен пайдалану; қызметті тиімді ұйымдастыру мен басқаруды қалыптастыру және іске асыру әдістерінің болмауы. Бұл проблемалар импортты алмастыру, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сондай-ақ тұрақты ұзақ мерзімді өсуге бағытталған ауылшаруашылық кәсіпорындарын дамыту саласындағы басымдықтар негізінде экономикалық дамуың қазіргі заманғы заңдылықтарына сәйкес келетін ауылдық аумақтарды дамытудың ұйымдастырушылық-экономикалық әлеуетін қалыптастыру мен іске асыруды қажет етеді. Ауылдық аумақтардың әлеуметтік-экономикалық бәсекеге қабілеттілігі проблемаларын шешу ауылдық аумақтардың негізгі даму факторларын, ұйымдық-экономикалық әлеуетін дамыту мүмкіндіктерін, оның тиімділігін айқындаудағы жүйелі тәсілмен айқындалады.

Ауылдық аумақтарды дамыту мақсаттарына қол жеткізу оларды дамытуды басқарудың кешенді жүйесін, ауыл экономикасына ресурстар салуды ынталандыру мен оңтайландырудың тиімді тетіктерін енгізуді, сондай-ақ ауылдық аумақтарды дамытудың инновациялық бағдарламаларын талап етеді. Ауылдық аумақтарды дамытудың кешенді стратегиялық жүйесін қалыптастырудың маңызды бағыты ауылдық аумақтардың ұйымдастырушылық-экономикалық әлеуетін пайдалануды ұйымдастыруды және тиімді басқаруды дамыту болып табылады. Ішкі және сыртқы ортадағы өзгерістерге ден қоюдың икемділігі мен жеделдігін қамтамасыз етудің тиімді құралдары мен әдістерін әзірлеу.

Әдістері.

Зерттеу әдістемесі зерттелетін проблемаға жүйелі көзқарасқа, ауыл дамуының негізгі ережелерін кешенді қарауға, экономикалық мүдделер теориясы мен оның қолданбалы мәніне, ауыл аумағының әлеуметтік-экономикалық әлеуетін қалыптастыру әдістеріне негізделген. Мақалада статистикалық мәліметтер, заңнамалық және аймақтық билік органдарының материалдары пайдаланылды.

Нәтижелері.

Авторлар ауылдық аумақтарды дамыту әлеуетін элементтердің (аумақтың әлеуметтік-экономикалық дамуын, экономикалық заңдар мен заңдарға сәйкес инновациялық молықтыру негізінде оның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін табиғи, экономикалық, әлеуметтік, ұлттық, еңбек, демографиялық ресурстардың жиынтығы) бес блоктық моделі түрінде ұсынған, олардың негізінде әлеуеттің негізгі сипаттамалары тұжырымдалған: аумақтық аспект; салалық Өлшем; ресурстар; белгілі бір мақсатқа қол жеткізу әлеуеті (экономикалық, әлеуметтік, ұлттық, еңбек, демографиялық; өндірістік қуаттардың сандық және сапалық сипаттамалары). Зерттеу негізгі мүдделі тараптардың

¹ «Мирас» Университеті, Экономика және басқару секторы, e-mail: yesbolova@gmail.com

² М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, магистрант, e-mail: olimov@mail.ru

мүдделерін, негізінен олардың келісімділігіне әсер ететін ерекшеліктерді ескере отырып, экономикалық, әлеуметтік, саяси, ұйымдастырушылық - өндірістік жағдайлар мен дамудың ұйымдастырушылық-экономикалық әлеуетінің моделін құру тетіктері негізінде ауылдық аумақтарды дамыту әлеуетін іске асырудың ұйымдастырушылық-экономикалық тетігінің негізгі компоненттерін негіздейді. Ауылдық аумақтарды ұйымдастыру мен басқарудың қазіргі заманғы процестеріне қойылатын талаптар ашылды, олардың шеңберінде әртүрлі салалық бағыттардың аумақтарын бағалау, олардың жұмыс істеуінің жоғары орнықтылығы, бәсекеге қабілеттілігі, ауылдық аумақтың даму орнықтылығын құрылымдық және серпінді талдау, оның өсу резервтерін анықтау негізінде сыртқы ортаның өзгерістеріне бейімделу қабілеті ұсынылады.

Қорытынды.

Аграрлық секторды стратегиялық дамытудың ұсынылатын бағыттары ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің әлеуетін, шаруашылық жүргізудің тиімді нысандарын арттыру, инновациялық және инвестициялық процестерді дамыту үшін Түркістан облысы экономикасының жаңа салаларын енгізу болып табылады.

Ұйымдастыру мен басқарудың қазіргі жағдайларында ауылдық аумақтар экономикасының өсуі мен дамуы стратегиясының тиімділігін айқындауға мүмкіндік беретін даму көрсеткіштерінің жүйесін түзету, экономикалық дамудың жобалық, процестік жолына көшудің өсіп келе жатқан қажеттілігін ескере отырып, ғылыми-қолданбалы талдау құралдарын кеңейту қажет. Зерттеуде ұсынылған авторлық әдістеме әмбебап болып табылады, бұл әр түрлі салалық бағыттардың аумақтарын бағалауды анықтауға және даму тұрақтылығының факторлары мен векторларын анықтау үшін оларды бір-бірімен салыстырмалы талдау жүргізуге мүмкіндік береді.

Әдістеме ауылдық тұрақты даму динамикасын анықтайды, сондықтан оның өсу резервтерін анықтайды. Аумақтың қоршаған ортаның өзгеруіне бейімделу қабілеті, ұсынылған алгоритмді қолдану зерттелетін кезеңдегі аумақтың бәсекеге қабілеттілік деңгейі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: Экономикалық даму, талдау, ауылдық аудандар, Түркістан, Қазақстан.

1. Кіріспе

Ауылдық аудандарды дамытудың басқару стратегиясының міндеттерін шешуде олардың әлеуметтік-экономикалық әлеуетінің тиімділігін арттырудың жаңа тетіктерін әзірлеудің практикалық маңыздылығы артады. Ауыл аудандарының қазіргі жағдайын талдай отырып, зерттеуде әлеуметтік-экономикалық проблемалардың жиынтығы анықталды: аумақтардың дамуын басқарудың тиімді тетіктерінің болмауы; ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру және өткізу саласында шаруашылық жүргізудің жобалық әдістерін пайдаланудың аз дәрежесі; қызметті тиімді ұйымдастыру мен басқаруды қалыптастыру және іске асыру әдістемелерінің болмауы. Көрсетілген проблемалар импорт алмастыру, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сондай-ақ тұрақты ұзақ өсуге бағдарланған ауыл шаруашылығы кәсіпорындарын дамыту саласындағы басымдықтар негізінде экономиканы дамытудың қазіргі заманғы заңдылықтарына жауап беретін ауылдық аумақтарды дамытудың ұйымдық-экономикалық әлеуетін қалыптастыру және іске асыру қажеттілігіне әкеп соғады. Ауылдық аудандардың әлеуметтік-экономикалық бәсекеге қабілеттілігінің міндеттерін шешу дамудың негізгі факторларын, ауылдық аумақтардың ұйымдық-экономикалық әлеуетін қалыптастыру мүмкіндіктерін анықтаудағы жүйелі тәсілмен, оның тиімділігімен айқындалады.

Ауылдық аудандарды дамытуға қол жеткізу үшін оларды дамытуды басқарудың кешенді жүйесі, ауылдық экономикаға ресурстарды инвестициялауды ынталандыру мен оңтайландырудың тиімді тетіктерін іске асыру, ауылдық аумақтарды инновациялық дамыту бағдарламалары талап етіледі. Ауылдық аумақтарды дамытудың кешенді стратегиялық жүйесін қалыптастырудың маңызды бағыты ауылдық аумақтардың ұйымдық-экономикалық әлеуетінің тиімділігін ұйымдастыру мен басқаруды әзірлеу болып табылады. Ішкі және сыртқы ортаның өзгеруіне ден қою икемділігі мен қабілетін қамтамасыз етудің тиімді құралдары мен әдістерін әзірлеу.

2. Әдістер

Зерттеу әдіснамасы зерттелетін мәселеге жүйелі көзқарасқа, ауылдық аудандарды дамытудың негізгі ережелерін кешенді қарауға, экономикалық мүдделер теориясына және оның қолданбалы мәніне, ауылдық аумақтың әлеуметтік - экономикалық әлеуетін қалыптастыру әдістеріне негізделеді.

Зерттеудің ақпараттық негізі - статистикалық деректері, заңнамалық және өңірлік билік органдарының материалдары. Зерттеудің ережелері мен тұжырымдарының жарамдылығы түрлі деңгейдегі ғылыми-практикалық конференцияларда талқыланды.

3. Нәтижелер

Ауылдық аудандарда дамыту әлеуетін элементтердің бес блоктық моделі (аумақтың әлеуметтік - экономикалық дамуын қамтамасыз ететін табиғи, экономикалық, әлеуметтік, ұлттық, еңбек, демографиялық ресурстардың жиынтығы, оның экономикалық заңдар мен заңдылықтарға сәйкес инновациялық ұдайы өндіріс базасында бәсекеге қабілеттілігі) түрінде авторлық түрде ұсынылды, олардың негізінде әлеуеттің негізгі сипаттамалары тұжырымдалған: аумақтық аспект; салалық аспект; ресурстардың әртүрлі түрлерінің жүйесі; белгілі бір мақсатты іске асыру әлеуеті (экономикалық, әлеуметтік, ұлттық, еңбек, демографиялық; әлеуеттің сандық және сапалық сипаттамалары). Зерттеуге негізгі мүдделі тараптардың мүдделерін ескере отырып, экономикалық, әлеуметтік, саяси, ұйымдастырушылық және өндірістік жағдайлар мен дамудың ұйымдық – экономикалық әлеуетінің моделін құру тетіктері, ең бастысы - олардың келісімділігіне әсер ететін ерекшеліктер негізінде ауылдық аумақтарды дамыту әлеуетін іске асырудың ұйымдық - экономикалық тетігінің негізгі компоненттері негізделген. Ауылдық аудандарды ұйымдастыру мен басқарудың қазіргі заманғы процестеріне қойылатын талаптар ашылды, бұл әр түрлі салалық бағыттағы аумақтарды бағалауға, оларды жоғары тұрақты жұмыс істеу, бәсекеге қабілеттілігі, ауыл ауданының даму тұрақтылығын құрылымдық-динамикалық талдау, оның өсу резервтерін анықтау негізінде сыртқы ортаның өзгеруіне бейімделу қабілетін авторлық анықтау ұсынылды.

4. Талқылау

Қоғамдық дамуды бағалауға қазіргі заманғы көзқарас оның экономика, әлеуметтік сала, популяция сияқты элементтерін кешенді қабылдауға негізделеді. Бұл әдетте әртүрлі әлеуметтік және экономикалық мақсаттар жиынтығы тұрғысынан қаралатын көпәспекттілі процесс. Егер бұл тек экономикалық даму туралы болса да, ол әдетте әлеуметтік дамумен бірге қарастырылады (1 кесте).

1 кесте. Түркістан облысының негізгі әлеуметтік және экономикалық көрсеткіштері 2015-2018 жылдар кезеңінде

Атауы	2015	2016	2017	2018	Өсу қарқыны, 2018/ 2015 ж, %
Халықтың саны, мың адам	2840,9	2878,6	1977,0	1984,0	69,8
Экономикадағы жұмыспен қамтылған халықтың жылдық орташа саны, мың адам	1152,7	1 147,2	1 134,9	789,0	68,4
Жұмыссыздардың жалпы саны, мың адам	63,9	62,8	62,2	43,0	67,3
Жұмыссыздық деңгейі, %	5,2	5,2	5,2	5,2	100,0
Атаулы ақшалай табыс (бағалау), теңге	429965	517240	512205	527249	122,6
Бір қызметкердің орташа айлық атаулы жалақысы	85 693	99182	103340	104136	121,5
Өнеркәсіп өнімі, млн. теңге	668351,5	789050	832113	453812,3	67,9
Ауыл, орман және балық шаруашылығы өнімдерінің млн. теңге оның ішінде:	428322,9	481965,2	506900,2	551005,0	128,6
өсімдік шаруашылығының жалпы өнімі	234 647	275 197	273 919	292 648	124,7
мал шаруашылығының жалпы өнімі	190 920	203 547	230 152	255 326	133,7
Ауыл шаруа- шылығы салала рындағы қызметтер	1 326,8	1 654,1	1 221,8	732,4	55,2
Негізгі капиталға бағытталған инвестициялар, млн. теңге	417 562	380 570	485 402	314 114	75,2
Тұрғын үйлерді іске қосу, мың шаршы метр	445,1	529,6	721,1	387,8	87,1

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 12-14 ARALIK 2020

1 кестенің деректері халықтың саны 856,9мың адамға және экономикадағы жұмыспен қамтылған халықтың жылдық орташа саны - 363,7 мың адамға азайғанын көрсетеді. Ал жұмыссыздық деңгейі өзгермеген. Түркістан облысының негізгі әлеуметтік және экономикалық көрсеткіштерінің азаю себебі Шымкент қаласының Оңтүстік Қазақстан облысының құрылымынан бөлінуі (Түркістан облысының бұрынғы атауы) болып табылады. Халық саны көп Шымкент қаласында, сондай-ақ ірі кәсіпорындар шоғырланған [1].

Әлеуметтік және экономикалық даму мынадай аспектілерді қамтиды: өндіріс пен табыстың өсуі; қоғамның институционалдық, әлеуметтік және әкімшілік құрылымдарындағы өзгерістер; қоғамдық санадағы өзгерістер; дәстүрлер мен әдеттердегі өзгерістер.

Қазіргі уақытта әлемнің көптеген елдері мен олардың өңірлерінің экономикалық дамуының негізгі мақсаты халықтың өмір сүру сапасы мен денсаулығын жақсарту болып табылады. Сондықтан әлеуметтік және экономикалық даму процесі үш маңызды құрамдас бөлікті қамтиды:

- табысты арттыру, халықтың денсаулығын жақсарту және оның білім деңгейін арттыру;
- адамның қадір-қасиетін құрметтеуге бағытталған әлеуметтік, саяси, экономикалық және институционалдық жүйені қалыптастыру нәтижесінде адамдардың өзін-өзі сыйлауының өсуі-не ықпал ететін жағдайлар жасау [2].

Келесі кестеде Түркістан облысы халқының 2016-2019 жылдардағы санын қарастырайық.

2 кесте. Түркістан облысы халқының саны 2015-2018 жылдар кезеңінде

Жылдар	Барлығы,мың адам	соның ішінде				Халықтың тығыздығы, 1 шаршы км-ге
		қалалық	селолық	еркектер	әйелдер	
2016	2 840,9	1 277,8	1 563,1	1 412,3	1 428,6	24,2
2017	2 878,6	1 302,0	1 576,6	1 432,0	1 446,6	24,5
2018	1 977,0	388,8	1 588,2	999,4	977,6	17,0
2019	1 984,0	389,4	1 594,6	1 006,0	977,9	17,1
Өзгерістер (+;-)	-856,90	-888,40	+31,50	-406,30	-450,70	-7,10

2 кестеден халық санының көрсеткіштері азайдығын көрсетеді. Ал, ауыл халқы 2016-2019 жылдар кезеңінде 31 мың адамға артты. Толық талдау үшін Түркістан облысы қалалық әкімшіліктер мен аудандар кесіндісіндегі халықтың саны4 деректерді қарастыру қажет.

3 кесте. Түркістан облысы қалалық әкімшіліктер мен аудандар кесіндісіндегі халықтың саны, мың.адам

Атауы	2015	2016	2017	2018	Өсу қарқыны,2018/2015 ж, %
Облыс бойынша	2 840,9	2 878,6	1 977,0	1 984,0	69,8
Түркістан қ.ә.	256,9	259,4	161,5	164,8	64,1
Арыс қ.ә.	73,8	74,1	74,1	74,3	100,7
Кентау қ.ә.	94,1	95,2	197,9	203,2	215,9
Бәйдібек ауданы	55,3	55,2	54,6	54,0	97,6
Қазығұрт	109,0	108,4	107,5	106,2	97,4
Мақтаарал	305,7	305,9	133,3	133,1	43,5
Ордабасы	117,6	117,5	118,9	118,9	101,1
Отырар	54,2	54,6	54,6	54,0	99,6
Сайрам	199,0	202,8	206,3	208	104,5
Сарыағаш	321,8	324,3	189,4	186,1	57,8
Созақ	60,8	61,7	62	61,5	101,2
Төлеби	116,8	117,4	118,2	117,8	100,9
Түлкібас	110,3	110,9	111,2	111,3	100,9
Шардара	79,3	78,9	78,6	78,1	98,5

3 кестенің деректерінен аудандар бөлінісінде халық саны көбейді: Кентау - 109,1 мың адам, Ордабасы - 1,3 мың адам, Сайрам - 9 мың адам және т.б. неғұрлым егжей-тегжейлі талдау үшін Түркістан облысының экономикалық белсенді және белсенді емес халқының санын қарау қажет (4 кесте).

4 кесте. Түркістан облысы экономикалық тұрғыдан белсенді және енжар халық, мың адам

Атауы	2015	2016	2017	2018	Өсу қарқыны, 2018/ 2015 ж, %
Жұмыс күші	1 216,6	1 210,0	1 197,0	832,0	68,4
соның ішінде:					
жұмыспен қамтылған халық	1 152,7	1 147,2	1 134,8	789,0	68,4
жалдамалы жұмысшылар	638,6	644,5	652,2	429,2	67,2
өз бетінше жұмыспен қамтылғандар	514,1	502,8	482,6	359,8	70,0
жұмыссыз халық	63,9	62,8	62,1	43,0	67,3
жұмыссыздық деңгейі, %	5,2	5,2	5,2	5,2	100,0
Жұмыс күші құрамына кірмейтін адамдар	600,6	615,0	652,2	409,6	68,2

4 кестеден Түркістан облысы құрылымының өзгеруіне байланысты қарастырылып отырған кезеңде облыстағы экономикалық белсенді және белсенді емес халық санының көрсеткіштері азайды. 2015-2018 жылдар аралығындағы Түркістан облысы халқының өмір сүру деңгейінің негізгі әлеуметтік-экономикалық индикаторларын қарастырайық. Қаланың, өңірдің және елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі көрсеткіші білім және мәдениет болып табылады [3,4].

5 кесте. Түркістан облысы оқу орындары және оқу орындарындағы оқитын студенттер саны оқу жылының басына

Атауы	2015/ 2016	2016/ 2017	2017/ 2018	2018/ 2019	2019/ 2020	Өсу қарқыны 2015/ 2020 ж, %
Техникалық және кәсіптік білім беретін оқу орындары саны, бірлік	91	91	94	53	54	59,3
олардағы оқушылар саны, мың адам	71,0	70,8	74,2	35,4	39,5	55,6
соның ішінде мемлекеттік техникалық және кәсіптік білім беретін оқу орындары саны, бірлік	41	42	42	27	29	70,7
олардағы оқушылар саны, мың адам	34,8	34,6	37,9	21,0	24,5	70,4
екеттік емес техникалық және кәсіптік білім беретін оқу орындары саны, бірлік	50	49	52	26	25	50,0
олардағы оқушылар саны, мың адам	36,2	36,2	36,3	14,4	15,0	41,4
жоғары оқу орындарының саны, бірлік	11	12	12	2	2	18,2
олардағы студенттер, мың адам	70,8	71,3	79,4	9,7	11,6	16,4

5 кестеден жоғары оқу орындарында білім беру көрсеткіштерінің көпшілігі оқу орындарының саны азайды. Техникалық және кәсіптік оқу орындарының саны 91-ден 54-ке дейін, оқушылар саны 71-ден 39,5 мың адамға дейін қысқарылды, соның ішінде мемлекеттік техникалық және кәсіптік білім беретін оқу орындары саны – 70,7%, екеттік емес техникалық және кәсіптік білім беретін оқу орындары саны -50%, олардағы оқушылар саны -41,4%, жоғары оқу орындарының саны - 18,2%, олардағы студенттер- 16,4%. Мәдениет-адам өмірінің түрлі салаларында үлкен мәнге ие ұғым. Негізінен, мәдениет деп адамның өзін-өзі тануының және өзін-өзі танудың барлық түрлері мен тәсілдерін, адамның және жалпы социумның Дағдылар мен біліктерді жинақтауын қоса алғанда, оның әртүрлі көріністеріндегі адам қызметін түсінеді. Мәдениет сондай-ақ адамның субъективтілігі мен объективтілігі (мінезі, құзыреттілігі, дағдылары, шеберлігі мен білімі) көрінеді [5,6].

6 кесте. Түркістан облысы халықтың тұрмыс деңгейінің негізгі әлеуметтік-экономикалық индикаторлары

Атауы	2015	2016	2017	2018	Өзгерістер (+;-)
Халықтың атаулы ақшалай табысын бағалау, айына орташа жан басына шаққанда, теңге	35 830	43 103	39 044	43 937	+8 107
Халықтың ақшалай табысындағы еңбек табысының үлес салмағы, %	81,3	81,8	80,7	78,6	-3
Халықтың атаулы ақшалай табысын бағалау бойынша, алдыңғы жылға,%	103,3	120,3	90,6	112,5	+9
Халықтың нақты ақшалай табысын бағалау бойынша, алдыңғы жылға %	96,8	104,8	84,5	107,3	+11
Халықтың жан басына шаққанда ең төменгі күнкөріс деңгейінің шамасы жылына орта есеппен, теңге	18 153	20 037	22 545	24 990	+6 837

6 кестенің деректері атаулы ақшалай табыс деңгейі, орташа жан басына шаққанда 2015-2018 жылдары 8,1 мың теңгеге ұлғайғанын көрсетеді. Халықтың ақшалай табыстарындағы еңбек табыстарының үлес салмағы қарастырылып отырған кезеңде 3% - ға ұлғайды. Жан басына шаққандағы күнкөрістің ең төменгі деңгейінің шамасы зерделенетін кезеңде 6,8 мың теңгеге өсті.

7 кесте. Түркістан облысы халықтың жан басына шаққанда ең төмен күнкөріс шамасы, айына

Атауы	2015	2016	2017	2018	2015/2018 (+,-)
Облыс бойынша	18 153	20 037	22 545	24 990	+6 837
Түркістан қ.ә.	17 615	19 667	22 137	23 444	+5 829
Арыс қ.ә.	18 005	19 204	22 167	24 589	+6 584
Кентау қ.ә.	19 125	20 760	22 608	25 307	+6 182
Жетісай	19 183	21 510	23 442	25 841	+6 658
Қазығұрт	18 059	19 191	21 743	24 143	+6 084
Ордабасы	17 990	19 773	22 519	25 105	+7 115
Отырар	18 287	19 033	21 768	24 299	+6 012
Сайрам	17 238	18 681	21 851	25 643	+8 405
Сарыағаш	18 169	20 533	23 347	25 640	+7 471
Созақ	17 524	19 401	22 346	25 344	+7 820
Төлеби	17 026	19 237	22 992	25 809	+8 783
Шардара	18 590	19 753	22 949	24 557	+5 967

7 кестеде 2015-2018 жылдар кезеңінде Түркістан облысы аудандарының разрезіндегі халықтың жан басына шаққандағы ең төменгі күнкөріс деңгейінің шамасы көрсетілген. Кесте мәліметтерінен Түркістан облысының барлық аудандары мен қалалары бойынша ең төменгі күнкөріс деңгейінің шамасы өскені көрініп тұр.

8 кесте. Аудандар кесіндісіндегі орташа айлық атаулы жалақы, теңге

Атауы	2015	2016	2017	2018	2018/2015, %
Облыс бойынша	85 693	99 182	103 340	103 929	121,3
Түркістан қ.э.	78 186	96 604	97 889	106 478	136,2
Арыс қ.э.	86 914	94 535	89 892	95 753	110,2
Кентау қ.э.	69 329	85 101	85 884	97 987	141,3
Бәйдібек ауданы	66 326	81 989	90 117	101 189	152,6
Қазығұрт	68 453	86 640	84 900	88 113	128,7
Мақтаарал	65 285	79 849	81 579	87 373	133,8
Ордабасы	70 720	88 544	89 742	94 093	133,1
Сайрам	78 789	90 496	93 811	100 283	127,3
Сарыағаш	68 137	82 185	81 855	84 445	123,9
Созақ	176 455	197 149	204 753	205 420	116,4
Төлеби	64 872	78 013	77 082	81 540	125,7
Түлкібас	72 332	89 655	91 901	94 042	130,0
Шардара	81 528	97 870	96 923	102 716	126,0

8 кестеде 2015-2018 жылдар аралығындағы Түркістан облысының аудандары бойынша орташа айлық атаулы жалақы деректері көрсетілген. Түркістан облысының барлық аудандары мен қалаларында орташа алғанда 20% - ға артқаны байқалады.

9 кесте. Түркістан облысы құрылыс қызметінің негізгі көрсеткіштері, млн.теңге

Атауы	2015	2016	2017	2018	Өсу қарқыны, 2018/ 2015 ж, %
Құрылыс мердігерлігінің шарттары бойынша орындалған жұмыстың көлемі	199 059	215 056	237 960	139 961	70,3
Тұрғын үйлерді іске қосу (жалпы алаңы мың шаршы м)	445,1	529,6	721,1	387,8	87,1
Жалпы білім беретін мектептерді іске қосу, оқушылар орындары	19225	12 720	16 325	11 490	59,8
Мектеп жасына дейінгі мекемелерді іске қосу, орын	4 220	3 770	1 586	2 177	51,6
Амбулаториялық-емханалық мекемелерді іске қосу, ауысымына келушілер	580	220	930	125	21,6

9 кестеде 2015-2017 жылдар аралығындағы Түркістан облысындағы құрылыс қызметінің негізгі көрсеткіштері көрсетілген. Құрылыс қызметінің барлық көрсеткіштері бойынша индикаторлар азайды.

Аймақтың әлеуметтік және экономикалық дамуының маңызды көрсеткіші баға индекстері болып табылады. Осыған байланысты, 2015-2018 жылдар кезеңінде Түркістан облысының экономика секторлары бойынша баға индекстерін қарастырамыз (10 кесте).

10 кесте. Түркістан облысы экономика секторлары бойынша баға индекстері, %

Атауы	2015	2016	2017	2018	Өзгерістер (+,-)
Тұтыну бағасының индексі	113,2	108,6	107,2	104,8	-8,4
оның ішінде:					
азық-түлік тауарлары	110,3	108,3	104,9	105,0	-5,3
азық-түлік емес тауарлар	121,1	109,1	108,9	106,3	-14,8
ақылы қызметтер	108,8	108,5	108,4	103,2	-5,6
Өнеркәсіп өнімін өндірушілер бағасының индексі	101,8	110,3	108,6	98,6	+3,2
оның ішінде:					
өнім өндіру	101,3	110,8	108,6	98,5	-2,8
өндірістік сипаттағы қызмет	104,9	106,0	108,7	100,5	-4,4
Өндірістік-техникалық мақсаттағы өнімді сатып алу бағасының индексі	77,1	116,1	108,7	106,2	+29,1
Өткізілген ауылшаруашылық өнімдерінің баға индексі	101,8	101,8	109,4	110,7	+8,9
оның ішінде:					0
өсімдік шаруа-шылығы өнімдері	103,0	101,3	111,2	110,2	+7,2
мал шаруашылығы өнімдері	97,3	103,9	99,3	112,7	+15,4
Орман шаруашылығы өнімі және қызметтері бағаларының индексі	110,5	98,1	105,3	99,5	-11
Балық аулау және аквадақыл өнімдері мен қызметтері бағаларының индексі	109,5	100,0	103,0	95,1	-14,4
Құрылыстағы баға индексі, соның ішінде:	102,0	104,7	103,5	103,5	+1,5
құрылыс-монтаж жұмыстары	102,2	104,4	103,4	104,0	+1,8
Заңды тұлғаларға көрсетілген байланыс қызметтері тарифтерінің индексі	99,2	100,1	103,0	107,9	+8,7
Коммерциялық жылжымайтын мүлікті жалға беру баға индекстері	102,1	101,3	100,2	99,3	-2,8

10 кестеден, 2015-2018 жылдар кезеңінде Түркістан облысындағы тұтыну бағаларының индекстері 8,4% - ға, оның ішінде азық-түлік тауарларына-5,3% - ға және азық-түлік емес тауарларға-14,8% - ға азайды [7,8].

5. Қорытындылар мен ұсыныстар

Қазіргі уақытта республиканың көптеген облыстары өздерінің қолда бар әлеуетін іске асырмаған, өйткені инвесторлардың күтілетін нәтижелері мен облыстардың нақты мүмкіндіктері арасында айырмашылық бар.

Осыдан келіп шығатыны, облыстар бөлінісінде негізгі капиталға сыртқы инвестициялар үлесінің азаюы және ел өңірлеріндегі инвестициялық жағдайлардың саралануы инвестицияларды тарту жөніндегі тиімді тетікті әзірлеу туралы көрсетеді.

Мәселен, дұрыс қою және іске асыру кезінде өңірлік экономиканың даму мүмкіндіктерін кеңейтуге және қауіп-қатерін бейтараптандыруға мүмкіндік беретін кейбір бағыттар. Күшті жақтары немесе ішкі факторлар бәсекелестік артықшылықтар ретінде қарастырылады, олардың негізінде өңірдің экономикасы мен әлеуметтік саласын тұрақты дамытудың ұзақ мерзімді стратегиясы негізделуі мүмкін.

Әлсіз жақтары - бұл Түркістан облысының өңірлік билік органдары жүргізіп отырған экономикалық және әлеуметтік саясаттың тиімділігін төмендететін қолданыстағы факторлар. Қа-

уіптер аймақтың экономикалық және әлеуметтік даму қарқынын тежейтін теріс факторларды білдіреді [9].

Ресми түрде бұл факторлар республиканың мемлекеттік билік органдарының әрекеттеріне байланысты емес. Алайда, оларды дұрыс бағалау және республикалық және өңірлік деңгейде алдын алу шараларын қабылдау республиканың атқарушы және заң шығарушы билік органдарының бастамасы бойынша және пәрменді қатысуымен олардың теріс әсерін нақты төмендетуі мүмкін [10].

Ұсынылған деректер Қазақстан өңірлерінің, оның ішінде Түркістан облысының әлеуметтік және экономикалық көрсеткіштері өсуінің кейбір оң беталысына қарамастан, тұтастай алғанда өңірлердің экономикалық көрсеткіштер бойынша саралануы байқалады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Тұрақты дамудың белсенді саясатын әзірлеуге бағытталған республика өңірлеріндегі әлеуметтік-экономикалық жағдайды талдау зерттелетін облыста облыс экономикасының құрылымымен, оның демографиялық, ұлттық және конфессиялық құрамымен, табиғи жағдайлармен, жер қойнауын пайдалану жай-күйімен және олардың перспективалы мүмкіндіктерімен байланысты дамудың орнықтылығы проблемасын шешуге ерекше көзқарас талап етілетінін көрсетті. Түркістан облысы үшін мұндай талдау жүргізу осы өңірдің тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ету үшін өңірдің ерекшеліктерімен байланысты мақсаттар мен басымдықтардың белгілі бір иерархиясын сақтау қажет екенін көрсетті [11,12].

Бұл ретте Түркістан облысының тұрақты дамуына кедергі келтіретін негізгі проблемалар:

- Түркістан облысы аудандарының әлеуметтік-экономикалық дамуының әркелкілігі;
- экономикалық көрсеткіштер бойынша аудандарды саралау;
- өңірлік деңгейдегі экономикалық процестердің жалпы ел экономикасының даму үрдістеріне тәуелділігі.

Біздің пікірімізше, Түркістан облысының экономикалық өсуін қамтамасыз ету үшін:

- облыстың инвестициялық белсенділігін арттыру;
- қолайлы кәсіпкерлік климат құру;
- өңірге инвестиция тарту үшін жағдай жасау;
- өңір экономикасын дамытудың басым бағыттарын қолдау;
- экономиканың нақты секторын қайта құрылымдау;
- өзін-өзі жұмыспен қамту секторын қолдау;
- ішкі және шетелдік инвестицияларды тарту;
- экономиканың барлық салаларында шағын бизнес қызметін кеңейту.

6. Дереккөздер

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 30- қараша 2015ж. «Қазақстан жаңа жаһандық ахуалда: өсім, реформалар, даму» атты Қазақстан халқына жолдауы; Оңтүстік Қазақстан № 194, 01.12. 2015 ж. [Электрондық ресурс] // URL: <http://akorda.kz> (қараған күні: 27.09.2020).

Брянских, С.П. Экономика сельского хозяйства / С.П. Брянских. – М.: Агропромиздат, 2018. – 326 с.

Бусел, И.П. Экономика сельского хозяйства: учебное пособие / И. П. Бусел, П. И. Малихтарович. – Минск: Республиканский институт профессионального образования, 2018. – 447 с.

Добрынин, В.А. Актуальные проблемы экономики АПК. Уч. пособие / В.А. Добрынин. – М.: Издательство МСХА, 2015. – 280 с.

Ермалинская, Н.В. Экономика и организация инфраструктуры агропромышленного комплекса: курс лекций / Н. В. Ермалинская. – М: ГГТУ, 2018. – 163 с.

Запольский, М.И. Экономика агропромышленного комплекса: пособие / М. И. Запольский. – М: ГГТУ, 2018. – 175 с.

Колеснев, В.И. Компьютерное моделирование для анализа и планирования в АПК: монография / В. И. Колеснев, БГСХА, 2018. – 292 с.

Кузнецов, В.В. Экономика сельского хозяйства / В.В. Кузнецов – Ростов-на-Дону: Феникс, 2018. – 352 с.

Минаков, И. А. Экономика сельскохозяйственного предприятия / И.А. Минаков, А.А. Сабетова, Н.И. Куликов и др. – М.: Колос С, 2017. – 528 с.

Петрович, Э.А. Агробизнес: учебно-методическое пособие / Э. А. Петрович, Л. П. Лазарев. – М: ГГТУ, 2016. – 234 с.

Сельская экономика: учебник: для студентов высших учебных заведений, обучающихся по экономическим специальностям / [С. В. Киселев и др.; под редакцией С. В. Киселева]; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Экономический факультет. – Москва: Проспект, 2016. – 570 с.

Сильванович, В.И. Сельскохозяйственное производство: базисные факторы, основные результаты и условия инновационного развития: монография / В. И. Сильванович. – М: ГГТУ, 2017. – 210 с.

Активтерді Ұзақ Мерзімді Қаржыландыру Формалары Және Лизинг Операцияларын Жүргізу Ерекшеліктері

Э.Ф.К. КАЗАНБАЕВА Ж.С.¹

Түйіндеме

Кіріспе. Ұлттық экономиканы жетілдірудің басым шараларының бірі - бұл экономиканың құрылымын өзгертудің, сондай-ақ дағдарыстан шығудың маңызды факторы болып табылатын инвестицияларды пайдалану, лизингтік зерттеулер қаржыландырудың дамыған және тиімді формасына айналады.

Әдістер. Қазақстан экономикасының барлық салаларында нарықтық қатынастар негізінде жүргізіліп жатқан реформалар тұрақты экономикалық дамуды қамтамасыз етуге бағытталғандықтан, макроэкономикалық көрсеткіштерге тұрақтылық пен жаңа сапалық сипат беру Қазақстан экономикасы үшін маңызды міндеттердің бірі болып табылады соңғы жылдары уақтылы жүргізілген құрылымдық реформалар мен тиімді экономикалық реттеудің арқасында қол жеткізілді. Тақырыптың тағы бір маңыздылығы мынада: қарастырылып отырған лизингтік қатынастардың қазіргі тенденциялары, оларды қаржыландыру әдістері Қазақстандағы лизинг жүйесінің дамуы мен қалыптасуына байланысты мәселелерді зерттеудің жаңа бағыты болып табылады.

Нәтижелер. Жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде қазіргі кезде Қазақстанда лизингтік қызметті пайдаланатын нарық ретінде шағын кәсіпкерліктің болашағы бар екендігі анықталды. Жаңа стратегияға сәйкес лизингтік компаниялар ең перспективалы клиенттерді өздері іздеп, оларға өз қызметтерін ұсынуы керек. Сондай-ақ, лизинг арзан несие алмасу емес екенін атап өткен жөн. Айырмашылық мынада: негізгі капиталды жаңарту несие негізінде пайдаланудан гөрі тиімді болып саналады. Сондықтан кәсіпорынға негізгі капиталды лизинг арқылы қаржыландыру және айналымды кеңейтуді қысқа мерзімді, жоғары тәуекелді несиелер арқылы қаржыландыру ең қолайлы деп санаймыз.

Түйінді сөздер: лизингтік операциялар, активтерді ұзақ мерзімді қаржыландыру, қаржыландыру нысандары

1. Кіріспе

Ұлттық экономиканы көтерудің басымды шаралардың біріне инвестицияларды пайдалану жатады және бұл экономиканы құрылымды өзгертуде, сонымен қатар дағдарыстан шығуда лизинг зерттеуі алдыңғы қатарлы және тиімді қаржыландыру түріне айналады. Қазақстан экономикасының барлық салаларында нарықтық қатынастарға негізделіп жүргізілген реформалар тұрақты экономикалық дамуды қамтамасыз етуге бағытталғандықтан, қазіргі уақытта ҚР-ның экономикалық алдындағы маңыздылығы өте жоғары міндеттердің бірі соңғы жылдары өз уақытында жасалынған құрылымдық реформалардың және тиімді жүргізілген экономикалық реттеудің арқасында қол жеткізілген макроэкономикалық көрсеткіштерге тұрақтылық және жаңа сапалық сипат беру.

Осы жерде кәсіпорындарды орта және ұзақ мерзімді қаржыландырудың қазіргідей тиімді формасы лизинг бола алады. Лизинг қазіргі кезде қызмет жасайтын және жаңадан құрылатын лизинг алушылардың активтерін ұлғайтудың ең тиімді құралы болып саналады.

¹ Мардан Сапарбаев Институты, Гуманитарлық факультеті, Экономика, e-mail: zhanarkaz74@mail.ru

Әлемдік тәжірибеде бұл құрал шағын және орта бизнестің қолжетімді қаржыландыру көзіне айналған. Бастапқы кезде лизингтің дамуы үшін мемлекеттің қолдауы қажет екендігі белгілі. Мемлекет лизингтің дамуы үшін жасайтын қадамдарына салықтық жеңілдіктер және кеден бажынан босату сияқты шаралары бәсекеге қабілетті өндірісті дамытуға ықпал етері сөзсіз.

Өндірістік сектордағы құрал-жабдықтарды жаңартудың негізгі қаржыландыру түрі лизинг екендігін әлемдік тәжірибе дәлелдеп берді. Қазақстандағы лизингтік қызметтер нарығы 2000 жылдан бастап қана белсенді дами бастады. Бұл жерде лизингтік мәмілелердің басым бөлігі Қазақстандағы ауылдағы әлеуметтік мәселелерді шешуге арналған агроазық-түлік бағдарламасы төңірегінде үкіметтің бастамасымен 100 пайыз мемлекеттің қатысуымен құрылған лизингтік компанияларға тиесілі.

Тақырыптың тағы бір маңыздылығы, қарастырылып отырған лизингтік қатынастардың қазіргі кездегі тенденциялары, оларды қаржыландыру әдістері Қазақстанның лизинг жүйесінің дамуымен және қалыптасуымен байланысты сұрақтарды зерттеудің жаңа бағыты болып табылады. Лизинг - шетелден елімізге жоғарғы технологияларға ие құрал-жабдықтардың келуіне жол ашатын және кәсіпорынға қаржылық өтімділігін сақтай отырып, негізгі капиталға инвестиция жұмсаудың балама көзі. Біздің ойымызша, отандық банктердің лизингтік компаниялары арқылы лизингті қаржыландырумен қатар, банктер өздерінің де лизингтік операцияларын дамытуға көңіл аудару қажет. Қазақстандағы лизингтік операцияларды дамыту мәселелерін теориялық тұрғыдан оқып-білу, оның лизингтік қызмет көрсету нарығын дамытуға байланысты талаптарына қаншалықты жауап беретіндігі туралы өзекті мәселелер, өз кезегінде зерттеу жұмысының мақсаты мен және оның басты міндеттерін анықтап отыр.

2. Әдістер

Бұл жұмыста біз келесі әдістерді қолдандық:

Екінші деңгейлі банктер қызметтері дамуының қазіргі кездегі лизингтік операцияларының аясында қалыптасатын басқару құралдары мен әдістеріне байланысты теориялық және практикалық сұрақтар, экономикалық қатынастар талқыланды.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің заңнама актілері, лизинг теориясын қалайтын отандық және шетелдік экономистердің еңбектері, халықаралық қаржы ұйымдарының жекелеген әзірлемелері, қолданыстағы әдістері кеңінен қарастырылған.

3. Нәтижелер

Біз келесі негізгі нәтижелерге қол жеткіздік:

- «лизинг» және «қаржылық лизинг» терминдерінің ұғымы мен белгілері нақтыланды; талдау негізінде қаржы лизингінің несиелік аспектілері жүйелендірілді;

Қазақстан Республикасындағы екінші деңгейдегі банктердің лизингтік компанияларының қызметінің дамуына әсер етуші факторлар айқындалды;

Лизинг - кәсіпкерлік қызметті қаржыландыру құралы ретінде ролі нақтыланды;

Қазақстандағы лизингтік операциялардың тиімділігін арттырудың келешектегі даму бағыттары айқындалды.

4. Талқылау

Бәсекеге қабілетті экономиканың үлгісін таңдай отырып, іргелі елдердің қатарынан орын алу барысында мемлекет пен шағын және орта бизнес саласы өзара сенім мен тиімділікке негізделген әріптестік қатынастарын жолға қою мәселесі көкейкесті мәселелердің санатында. Осы орайда кәсіпкерлік ортаның бастамашылығын іске асыру үшін қолайлы жағдай жасау барысында, көптеген шет мемлекеттердегі тәрізді бұл салаға лизинг, франчайзинг, факторинг тәрізді құралдарды ұтымды қолдану қажеттігі туындап отыр.

Лизинг алушы банкротқа ұшыраған жағдайда несиелік тәуекел болмайды. Өйткені несиелік тәуекел құрал-жабдықты жалға алуды жалғастыратын басқа кәсіпкерді іздестіруге бағытталады;

- құрал-жабдықтың лизинг берушінің меншігінде болуына байланысты өнім құнына лизингтік төлем ғана қосылады. Мүлікке салынатын салықты лизинг беруші төлейді. Несие берушінің тұрғысынан қарағанда несиенің мақсатты пайдалануына қадағалай жасалмайды;

- лизингтің негізгі объектілеріне өндіріс құрал-жабдықтары, құрылыс құрылғылары, көлік құралдары, ғимараттар, жер учаскелері және тағы басқалары жатады. Бағалы қағаздар мен табиғи ресурстар лизинг объектісіне жатпайды (кесте 1).

Кесте 1 - «Лизинг» ұғымының негізгі нышандары бойынша тұжырымдалуы

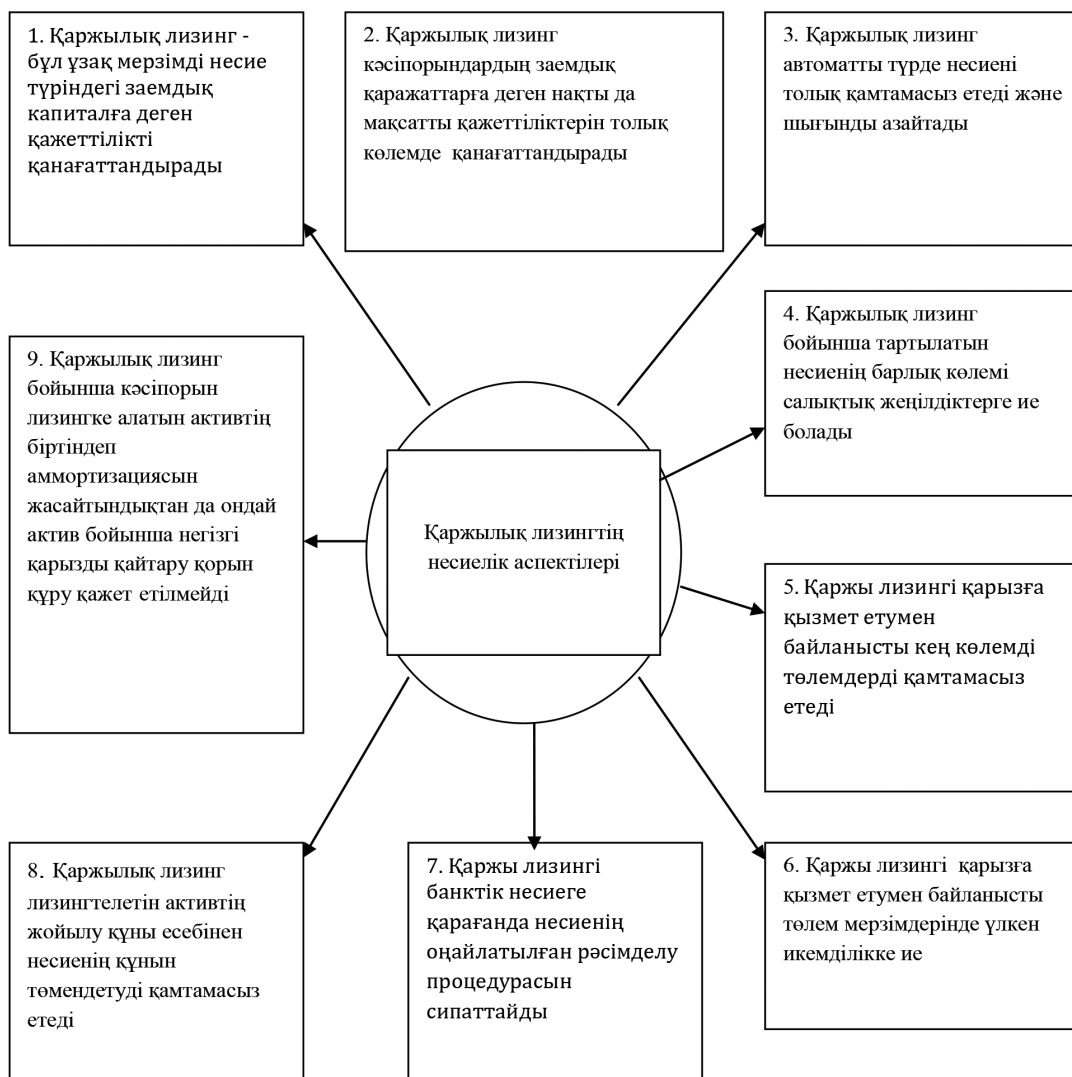
Негізгі нышандары	Тар мағынада	Кең мағынада
лизингтік келісім - шарттың экономикалық мазмұны мен құқықтық нысаны бойынша	а) жалға беру нысаны; ә) ұзақ мерзімді жалға алу нысаны, б) күрделі қаржы салымын қаржыландыру нысаны; в) сыртқы сауда нысаны;	а) жалға беру және күрделі қаржы салымын қаржыландыру нысаны; ә) жалға алуға байланысты мүлкітік қатынастар жиынтығы;
лизингтік мәміле объектілерінің аясы бойынша	а) жылжитын мүліктер; ә) техникалық құрал-жабдықтар; б) өндірістік құрылғылар;	а) жылжитын және жылжымайтын мүліктер; ә) материалдық құндылықтар; б) жер, ғимарат, құрылғылар;
лизингтік мәмілеге қатынасушылардың құрамы мен саны бойынша	лизинг беруші мен алушының қатынасуы арқылы жүргізілетін екі жақты келісім;	лизингтік компания, қаржыландыратын мекеме, жалға беруші мен алушы қатынасытын көп жақты келісім
лизингтік мәміленің мерзмі бойынша	ұзақ мерзімді мәміле;	а) қысқа мерзімді мәміле; ә) орта мерзімді мәміле; б) ұзақ мерзімді мәміле;

Экономикалық мәні жағынан лизинг несиелік қатынастарға және инвестициялауға ұқсас болып келеді. Лизингтік несиелеу шағын және орта бизнес үшін өте тиімді, өйткені өндіріс құрал-жабдықтарын сатып алу, өндіріске қажетті құрал-жабдықты көп шығынсыз белгілі бір мерзімге жалға алу, мүліктің жеделдетілген амортизациясын жүргізу мүмкіндігіне ие болады, стратегиялық маңызды салалардың дамуына ықпал жасай отырып, нақты өндіріс саласын нығайтады. Қаржы лизингі несиенің бір нысаны ретінде қарастырылады. Халықаралық тәжірибеде қаржы лизингі – капиталды лизинг немесе лизингке берілетін активтің толық өзін-өзі өтейтін лизинг ретінде сипатталды. Қаржы лизингі жалгерлік, саудалық, несиелік және өзге де экономикалық қатынастар жиынтығын білдіреді. Бұл жерде қаржы лизингін несиенің нысаны ретінде, яғни оның қызмет етуімен және басқарылу ерекшелігімен байланысты несиелік қатынастар жиынтығы ретінде қарастырамыз.

Қаржы лизингінің несиелік қатынастары көп аспектілі және кең мағыналы болып келеді. Мұндай қаржылық лизингтің несиелік аспектілері мыналармен сипатталады (1 сурет).

Бүгінгі таңда нарықтық экономикасы дамыған елдердегі шаруашылық жүргізуші субъектілерге арналған лизингтік операция өндірісті техникалық жағынан қайта жарақтандыруда артықшылыққа ие операция болып саналады.

Банк жүйесінің саласында лизинг операциялары экономикалық бизнестің негізгі түрлерінің біріне айналды. Жаңа лизингілік компаниялардың шапшаң өсуі және лизингілік келісім – шарттарғы шарттардың әр алуан түрленуі әр түрлі экономика саласындағы кәсіпкерліктің инвестициялық қаражатты алуына мүмкіндік беретін әр түрлі нұсқаларын анықтап берді. Соңғы жылдарда мемлекет банктердің нақты секторды, соның ішінде кіші бизнес пен ауыл шаруашылығын несиелеу бойынша қызметін жандандыруға бағытталған көптеген түрлі шаралар қабылдап отыр. Бұл мәселелерді шешудегі салмақты үлес қаржылық лизингке келеді, лизингтің арқасында кәсіпорындар, кепілдік мүлігі болмаған жағдайда да, өндірісті техникалық қайта қаруландыру үшін қажетті қаржылық және материалдық көмекті ала алады.

Сурет 1 – Қаржылық лизингтің несиелік аспектілерінің сипаты

Екінші деңгейлі банктер лизингтік мәмілелерді қаржыландыруда әлі де болса, ынталанушылық байқалмай отыр, мұны бірнеше жағдайлармен түсіндіруге болады. Біріншіден, банктер өзінің несиелік саясатын ескеретін көп жоспарлы қызметін атқарып отыр, оның құрамына қаржылық лизинг мәселелері әрқашан кіре бермейді. Екіншіден, банктердің белгілі бір бөлігі бұрынғыдай өндірістік қызметпен байланысты емес операциялардан кіріс алуды қалайды. Ал өндірістің түрлі салаларындағы лизингті ұйымдастырудың және жүргізудің айқын процедуралары болмағандықтан, банктерге оған қызмет көрсетудің сәйкес стандарттарын жасауға және оларда өзінің қатысуының тиімділігін анықтауға мүмкіндік бермейді.

Бүгінгі таңда әлемдік лизингтік қызмет көрсету нарығының негізгі бөлігі «АҚШ - Батыс Еуропа - Жапония» үшбұрышына шоғырланған. Батыс Еуропа лизингті көбінесе мамандандырылған лизингтік компаниялар береді. 75-80 % жағдайында оларды банк бақылайды немесе олардың еншілес қоғамы болып табылады.

Бірқатар мемлекеттің үкімет органдары лизингті шағын бизнесті қолдаудың айрықша формасы ретінде пайдаланады. Мысалы, Жапонияда шағын кәсіпорындарға лизингтік қызмет көрсетуді қамтамасыз ететін органдар жүйесі арнайы құрылған.

Жоғарыда атап өткендей лизинг операцияларын дамытудың тиімді жолдарын шетел тәжірибесіне сүйене отырып іске асыруға болады. Өйткені, бұл бізге толық танылған, жетік меңгерілген дәрежеде емес. Сондықтан, лизинг операцияларын жүзеге асыру барысында тек

банк өз пайдасын іске асырумен қатар, берілетін клиенттерге қолайлы жағдай туғызуымыз керек, берілетін мерзімін ұзарту, пайызын төмендету шараларын естен шығармау қажет. Бұл несие түрі ауыл шаруашылық, өндірістік т.б. саласындағы жұмыстарға өте пайдасы зор.

Алынған ғылыми нәтижелерді келесідей түсіндіруге болады. Нарықтық экономика жағдайындағы лизингтік операциялардың даму тенденцияларын талдап, әлемдік тәжірибесін оқып білу және оның жергілікті жағдайдағы тиімділігі мен даму келешегін анықтау.

Қойылған мақсат жұмыстың келесі міндеттерін анықтайды:

- Лизингтік операциялардың теориялық сұрақтарын оқып білу, маңызын нақтылау және оларға анықтама беру;
- Шетел тәжірибесіндегі лизингтік операциялардың даму тенденциясын зерделеу;
- Лизингтік операцияларды жүргізудің банктік әдістемесі мен жаңа қызметтерінің даму тенденцияларын анықтау әдістеріне талдау жүргізу;
- Қазақстан Республикасындағы лизингтік қызметтер нарығындағы екінші деңгейлі банктер қызметтерінің жағдайына талдау жасау және мәселелерін айқындау;
- Талдау нәтижелері бойынша қорытындыларды қалыптастыру және отандық лизингтік операциялар тиімділігін арттыру үшін нақты ұсыныстарды өңдеп шығару.

5. Қорытындылар мен ұсыныстар

Біздің пікірімізше, лизингтік бизнесті дамытуда кешенді бағдарлама жасау қажет-ақ және оның құрамында келесідей элементтер болуы мүмкін:

- құрамында көрсетілетін қызметтерді жариялайтын ақпарат болатын және мамандарды дайындайтын, лизингтік нарықтың инфрақұрылымын дамыту;

- лизингтік келісім-шарттарды несиеелеуде банктермен кең көлемде жеңілдіктер берілуін қамтамасыз ету (3 жылдан жоғары);

- кепіл жүйесін дамыту;

- қазіргі кезде қолға алынған мәселелермен қоса лизинг шегіндегі шетел инвестицияларын тартуды қадағалау (халықаралық лизингтік келісім-шарттарда валюталық бақылаудың болмауы).

Осындай бағдарлама коммерциялық банктердің қысқа мерзімдегі, тәуекелі жоғары операциялармен қызмет істегенше, ұзақ мерзімді экономиканы қаржыландырудан тұрақты пайда алуға итермелейтін болар еді. Осындай тектес бағдарлама ғана елімізді лизингтік бумнан алшақтандыратын еді.

Зерттеулер барысын көрсетіп отырғандай лизинг операцияларын дамытудың тиімді жолдарын шетел тәжірибесіне сүйене отырып іске асыруға болады. Өйткені, бұл бізге толық танылған, жетік меңгерілген дәрежеде емес. Сондықтанда, лизинг операцияларын жүзеге асыру барысында тек банк өз пайдасын іске асырумен қатар, берілетін клиенттерге қолайлы жағдай туғызуымыз керек, берілетін мерзімін ұзарту, пайызын төмендету шараларын естен шығармау қажет.

Қазақстандағы лизингтік операциялардың тиімділігін арттыру бойынша жүргізілген зерттеу нәтижелері, бірқатар теориялық және тәжірибелік тұжырымдамалар мен ұсыныстар келесідей қорытындылар жасау үшін негіз болды:

Әлемдік тәжірибиелерге зерттеулер нәтижесі лизингтік қызметтер нарығының дамуы елдегі өндірістің даму деңгейіне және ағымдық экономикалық жағдайларға тікелей байланысты екендігі, бірақ елдегі ішкі қолайлы заңнамалық база лизингтік операциялардың даму динамикасына өзгерістер енгізетіндігі анықталды;

Шетелдік және отандық экономисттердің лизингтік операциялар туралы кейбір тұжырымдамаларына зерделеу бойынша лизингтік операцияларды басқарудың төрт негізгі нысаны бөліп қарастыруға мүмкіндіктер берді. Олар: лизингтік операцияларды басқарудың өндірістік нысаны, лизингтік операцияларды банктік құрылымдар арқылы басқару нысаны, лизингтік операцияларды арнайы құрылған дербес лизингтік компаниялар арқылы басқару нысаны, лизингтік операцияларды холдингтер құру арқылы басқару нысаны. Қазақстан үшін лизингтік операцияларды басқарудың тиімді нысандарын анықтау мақсатында олардың экономикалық артықшылықтары, іске асырылу ерекшеліктері мен бәсекелестік қабілеттіліктері зерттелді;

Қазақстандағы лизингтік қызметтер нарығының ағымдық жағдайын зерттеу нәтижесінде, оның дамуының негізгі бағыттарын анықтай отырып, елдегі ішкі лизингтік нарықтың экономикадағы оған деген сұраныспен анықталатындығы, ал оның құрылымы тұтынушылардың қажеттіліктеріне тікелей тәуелділікте болатындығы көрсетілді және Қазақстанда лизингтік нарық жұмыс істейді және лизингтік индустрия дамудың әлі бірінші кезеңінде деген қорытынды жасалынды;

Қазақстанда қалыптасқан лизингтік операцияларды мегодеңгей, макродеңгей, медиадеңгей, микродеңгейлерде басқару қажеттіліктерін негіздеу арқылы, оларды ұдайы жетілдіріп отырудың керек екендігі дәлелденді;

лизинг объектісі болып табылатын, Қазақстан аумағына уақытша алып келген тауарларға қатысты кеден бажынан және салықтардан лизингті берушілерді босату;

Қазақстандағы лизингтік қарым-қатынастарды ұйымдастырушы және реттеуші мемлекеттік лизингтік ассоциацияның тез арада құрылуына қолдау көрсету;

Лизингтік операцияларды басқару тетіктерін жетілдіру үшін неғұрлым болашағы бар нарықтарды белгілі – бір сегменттерге бөліп қарастыру арқылы лизингтік компаниялардың қосымша қызметтерін дамыту стратегиясы жасалынды.

Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде бүгінгі күні Қазақстанда лизингтік қызметтерді пайдаланушы нарық ретінде шағын кәсіпкерліктің болашағы бар деп анықталды. Жаңа стратегия бойынша лизингтік компаниялар неғұрлым перспективті клиенттерді өздері іздестіріп, оларға өз қызметтерін ұсынулары қажет. Сонымен қатар лизингті несиеге арзан айырбас еместігін айта кетуге болады. Айырмашылығы негізгі құралдарды жаңартуда несиені пайдаланғаннан гөрі тиімді болып саналады. Сондықтан да, кәсіпорын үшін негізгі қорды лизинг арқылы, ал айналымды кеңейтуді қысқа мерзімді, тәуекелі жоғары несие арқылы қаржыландыру аса қолайлы болып табылады деп есептейміз.

6. Дереккөздер:

«Қаржы менеджменті» Алматы, 2001ж.

Стратегический план индустриально – инновационного развития РК на 2004 – 2015 годы. Собрание актов Президента РК, №5, 2004г.

«Банк ісі» Исабеков.К. Алматы. 2001ж.

Банктік лизинг және оның кәсіпорындардың негізгі қорларын қалыптастырудағы ролі. Алматы, Абай атындағы АлМУ, 2001.

Банктік лизингтің артықшылықтары және лизингтік келісімді бекіту механизмі. Алматы, Абай атындағы АлМУ, 2002 ж.

Лизингтік субъектілердің банктік құрылымдар арқылы ұйымдастырудың ерекшеліктері. 2004 ж.

Лизингтік келісімдердегі тәуекелділіктерді ескере отырып лизингтік қатынастарды басқару мәселелері, АльПари, 2004ж.

Шикізаттық емес секторды дамытудағы лизингтік қатынастардың ролі. Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы, «Экономика» 2005.

ҚР ҰБ жылдық есебі 2010-2013жж

Қазақстандағы лизингтік қатынастар механизмін жетілдіру жолдары. Қаржы қаражат, 2012ж.

«Агро Жаршы» 2011ж. Мамыр. (№5), (№12).

«ҚазАгроМаркетинг» 2007-12. Консалтинг.

«Сельхозтехника и оборудование». 2010ж. (№27), (№5), (№13).

«Ауыл жағдайы» 2006ж. Тамыз. (№19), (№18)

«Егемен Қазақстан» 2010 – 2013 жж.

«Жаршы» 2012-12ж. басылымдары.

www.leasing.kz.

www.nationalbank.kz.

www.kb.kz.

www.mak.kz.

Аграрлық Саласының Бәсекелік Қабілетін Жаңғырту Жолдары Мен Өзекті Мәселелері

З.У. КУДАЙБЕРГЕНОВА¹, Г.П. КОПТАЕВА¹, М.О. БЕКЕБАЕВА¹

Түйіндеме

Кіріспе.

Нарықтық қатынастар жағдайында ауылшаруашылық кәсіпорны өз қызметін бастағаны, бірақ қажетті өмір сүру деңгейіне жетпегені белгілі. Елде жүргізілген реформалардың алғашқы нәтижелері кәсіпорындар мен олардың жоғары тиімді қызметі ішкі факторлардың әсеріне оңай берілмейтінін көрсетті. Аграрлық сектордағы кәсіпкерліктің көптеген нысандары өз мүмкіндіктерін уақтылы бағалай алмады.

Ол аграрлық секторда кәсіпкерлікті дамыту негіздерін зерделеу негізінде жетілдірудің теориялық, әдіснамалық және әдістемелік бағыттары бойынша ұсыныстар әзірлеуді көздейді. Бұл мақсатқа келесі міндеттерді шешу арқылы қол жеткізіледі:

- нарық жағдайында ауыл шаруашылығы саласындағы кәсіпкерліктің теориялық негіздерін зерттеу;
- АӨК субъектілерін дамытудың шетелдік тәжірибесін талдау;
- кәсіпкерліктің дамуын бағалау көрсеткіштерін жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу;
- Агрөонеркәсіптік кешенде бизнесті басқару әдістерін тиімді пайдалану ерекшеліктерін негіздеу[3].

Ауылдың дамуы ауыл шаруашылығының дамуын ғана емес, сонымен бірге әлдеқайда кең Тұжырымдаманың дамуын, яғни ауылдық қауымдастықты қамтитын қатынастардың тұтас кешенін дамытуды да қамтиды. Ауылдағы өмір сүру жағдайларын жақсарту олардың қуатты өндірістік және әлеуметтік саладағы және экологиядағы жетістіктерін жақсарту арқылы мүмкін болады. Бұл еңбек өнімділігін арттыруды және ауыл шаруашылығы мен басқа да ауыл шаруашылығы шаруашылықтарының дамуын білдіреді

Әдістері.

Құрал ретінде шаруашылық жүргізуші субъектінің қаржылық ресурстарын пайдалану жүйесінің ұйымдық құрылымын, сондай-ақ оның кадрлық құрылымын зерттеу әдістері кәсіпорынның көлеміне және оның қызмет түрлеріне байланысты әртүрлі әдістермен құрылуы мүмкін.

Нәтижелері.

Нарықтық экономикаға көшу барысында ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіретін кәсіпорындардың экономикалық қатынастарының түпкілікті трансформациясы қазіргі кезеңдегі аграрлық саясаттың өзекті мәселелерінің негізіне айналуға мұмкін. Сондықтан өз бизнесі мен озық идеяларын іске асыратын экономикадағы АӨК субъектілерінің рөлі қоғамда жаңа жұмыс орындарын ашады. Осылайша, бұл қызметкерлердің әлеуметтік жағдайын жақсартуға ықпал етеді.

Қорытынды.

Сондықтан аграрлық секторды мемлекеттік реттеу кезінде шешілуі қажет міндеттерге Агрөонеркәсіптік өндірісті дамыту, елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, өңірдегі өндірісті басқаруды жетілдіру, ауыл шаруашылығы өнімдері, азық-түлік, шикізат нарығын реттеу, халықты азық-түлікпен қамтамасыз етуді жақсарту, ауыл шаруашылығы мен экономиканың басқа да салалары арасындағы тепе-теңдікті экономикалық қамтамасыз ету, ауыл шаруашылығы және басқа да салалардың кірістерін жақындастыру, отандық тауар өндірушілерді қорғау жатады. Осы міндеттерді шешу үшін мемлекеттің экономикадағы рөлі жоғары болуға тиіс.

¹ «Мирас» Университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы, Бизнес және басқару, e-zamira_k@list.ru

Түйінді сөздер: ауыл шаруашылығы, экономика, өңір, ауыл шаруашылығы, өндіріс, бәсекеге қабілеттілік, Еңбек өнімділігі.

1.Кіріспе

Аграрлық-өнеркәсіптік өндірістің өзіне тән жаңа біріншілік буыны болады. Сапа жағынан қарағанда оның биологиялық, материалдық-техникалық және ғылыми базасы бөтен болады. Ал ірі және ұсақ өндіріс үшін осы базаның дәрежесі бірдей болады. Бұл жағдаймен фермерлік шаруашылық құрғанда есептесу керек. Жаңа жағдайларда ұтылмау үшін, тапсырма беруші ірі фирмалардың қажеттігімен есептесе отырып, шаруалар өз шаруашылығын мамандандыруға мәжбүр болады. Ал осы қадам оның еркіндігін шектетеді, ол экономикалық, технологиялық және ғылыми тәуелсіздігінен айрылады.

АӨК қалыптасуы және егіншіліктің өнеркәсіптік агрономияға айналуы, капиталдың ауыл шаруашылығына тартылуына жол ашып отыр, ірі капитал АӨК-ің барлық төрт сферасын қамтыған агробизнес жүйесі қалыптасып отыр. Мұнда басты рөлді қаржы өнеркәсіп топтары атқарады. Агробизнес жүйесі арқылы, капиталдың жалпы айналысына, еңбектік жеке меншікке негізделген шаруашылық қожалықтары тартылып отыр.

Фермерліктің мәселелері шиеленісіп келеді. Шаруашылық қожалықтарынан өзгеше, фермерлік ауыл шаруашылықтар жалдамалы еңбек қолдануға негізделеді. Бұлар ауыл шаруашылығының капитализациялануының бірінші кезеңінде пайда болған. Еңбек бөлінісі, өндірістің мамандануы, аграрлық өндірістің аграрлық өнеркәсіптікке айналуы, қатал бәсекелестік, бәсекелестік қабілеті бар шаруашылықтың көлемінің өсуі — осының барлығы фермерлік шаруашылықтардың шұғыл дифференциялануын тудырады. Бұлардың көбі жалдамалы еңбекті қолданудан бас тартып, шаруашылық қожалықтарымен қосылды, немесе, мүлде жойылды.

Ауыл шаруашылығындағы экономиканың қалыптасуы, агрокәсіпкерлік құрылымдарды қалыптастырып дамыту аз уақыт ішінде өзінің нәтижелерін беретіні, нарықтық жағдайға сай құрылған агроқұрылымдар өндірістік тиімділікті арттыру барысында құлдырап кеткен ауыл шаруашылығының экономикасын жақсаруына, аграрлық саладағы кәсіпкерлік жүйесіндегі шағын және орта бизнестік субъектілердің ұлғая бастағаны мысал бола алады. Сондықтан аграрлық кәсіпкерліктің тиімді дамуы олардың тек ауыл шаруашылық бағытында ғана болмай, сондай-ақ тұрмыстық қызмет көрсетуді, халықтың кәсіпшілік бұйымдарын өндіруді, сауықтыру-профилді формасында қызмет көрсетуді, ұлттық дәстүрлерді насихаттау бағытында қызмет етуді және тағы басқа түрлерін қалыптастыру – олардың өрістеуіне мүмкіндік береді. Дамушы елдерде нарыққа негізделген дамуға қарай елеулі өзгеріс орын алып, оған жеке меншік сектор мен азаматтық қауым барған сайын көп тартыла бастады (Оспанов М.Т., 2017)

Нарықтық қатынастар жағдайындағы қалыптасқан аграрлық кәсіпкерлік өз қызметіне кіріскенімен, өзінің өмірлік қажетті деңгейіне жете алмағаны ақиқат. Елдегі жүргізілген реформалардың алғашқы нәтижесі кәсіпорындарға, олардың жоғары тиімділікті қызметіне ішкі факторлардың оңайлықпен әсер етпейтіндігін көрсетті. Аграрлық саладағы кәсіпкерліктің көптеген нысандары өз мүмкіндіктерін дер кезінде бағалауға дәрменсіз болып шықты.

Сондықтан да аграрлық саладағы шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту, олардың әлеуметтік-экономикалық тиімділігін арттыру негізінде ауыл тұрғындарын жұмыспен қамтамасыз ету, олардың тұрмыстық жағдайын жақсарту, қаржы тапшылығы, материалдық-техникалық ресурстардың жетіспеушілігі, аграрлық өнеркәсіптегі дағдарыстың бетін қайтару, саланы тұрақтандыру мүмкіндіктері әлі де болса жойылмауы себепті қазіргі кезде күрделі мәселелердің бірі болып отыр. Бұлар біздің ғылыми-зерттеу жұмысымыздың негізгі бағытын айқындайды (Молдашев А.Б., 2016).

Аграрлық саладағы кәсіпкерлікті дамытудың негіздерін зерттеу арқылы теориялық, әдістемелік және жетілдіру бағыттарына ұсыныстар жасауды көздейді. Аталған мақсат келесі міндеттерді шешу арқылы жүзеге асырылады:

- нарық жағдайында ауыл шаруашылығы саласындағы кәсіпкерліктің теориялық негізін зерттеу;
- агрокәсіпкерлік субъектілерді дамытудың шетел тәжірибелерін саралау;
- кәсіпкерліктің дамуын бағалау көрсеткіштерін жетілдіруге ұсыныстар жасау;
- агроөнеркәсіп кешеніндегі кәсіпкерлік менеджментін тиімді пайдалану ерекшеліктерін негіздеу (Дәуренбекова А.Н., 2009).

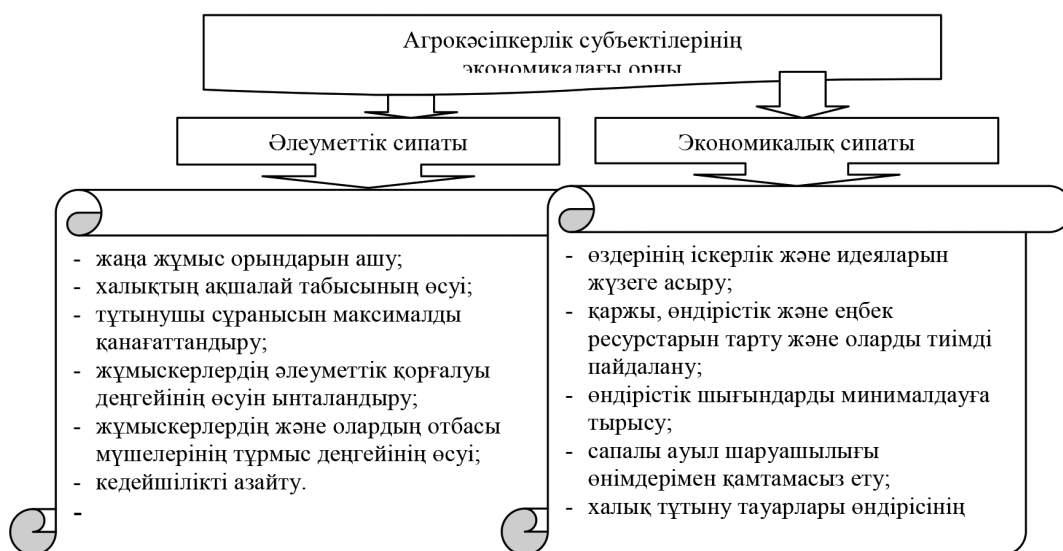
Ауылдық жерді дамыту тек қана ауыл шаруашылығын дамытуды емес, одан әлдеқайда кең ұғымды, яғни ауылдық қауымдастықты қамтитын бүкіл қатынастар кешенінің дамуын көздейді. Ауылдың тұрмыс жағдайын жақсарту олардың мықты өндірістік және әлеуметтік сала мен қоршаған ортадағы жетістіктерін жақсарту арқылы мүмкін болады. Бұл фермерлік және тағы басқа да агрошаруашылықтардың өнімділігі мен дамуын көтеруді білдіреді.

Әлемде орын алып отырған қаржы-экономикалық дағдарыстың әсеріне қарамастан, елімізде әр салада индустриалды-инновациялық бағдарламалар қолға алынып, көптеген игі жобалар кезең-кезеңімен жүзеге асырылуда. Бұл бағытта, әсіресе, мемлекетіміздің отандық агроөнеркәсіптік кешенін дамытуға қатысты тың бастамаларының оң нәтиже бере бастауы көңіл қуантады.

2. Әдістер

Бұл жұмыста біз келесі әдістерді қолдандық: интегралдық түрлендіру әдісі, сипаттама әдісі.

Біз келесі негізгі теореманы дәлелдедік. Нарықтық экономикаға өту барысында ауыл шаруашылық өнімдерін өндіретін кәсіпорынның экономикалық қатынастарын түпкілікті қайта құру – қазіргі кезеңдегі аграрлық саясаттың өзекті мәселелерінің негізіне айналып отыр. (Сурет 1).

Сурет 1. Агрокәсіпкерлік субъектілерінің экономикадағы орны

Сондықтан да, агрокәсіпкерлік субъектілерінің экономикадағы рөлі өздерінің іскерлік және озық идеяларын жүзеге асыра отырып, қоғамда жаңа жұмыс орындарын ашады. Сол арқылы жұмыскерлердің әлеуметтік жағдайларының оңалуына ықпал етеді. Кез келген кәсіпкерлік субъектілері өндіріс шығындарын мейлінше азайтуға, тұтынушы сұранысын максималды қанағаттандыруға тырысады.

Ауыл шаруашылығы өндірісі тұтастай және аграрлық кәсіпкерлікте кез- келген табиғи-климаттық жағдайда қалыпты кәсіпкерлік жұмыс істеуі үшін ішкі және сыртқы ортаны қалыптастыруы қажет. Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, ауыл шаруашылығында кәсіпкерліктің тиімді қызмет ету шарты еркін шаруашылық жүргізуде жер (ішкі орта) және оны мемлекеттік қолдаудың (сыртқы орта) оптималды үйлесуін көрсетеді. (Сихимбаева Д.Р., 2015).

3. Нәтижелер

Біз келесі негізгі теореманы дәлелдедік. Жаңа кәсіпкерлік құрылымдарының пайда болуындағы жекешелендірудің рөлі нақты келесілерде болып табылады:

- нарықтық емес түрдегі бұрынғы шаруашылық субъектілердің, яғни бірлестіктердің жойылуы;
- мүліктік пайлар түріндегі өндірістің материалдық-заттық факторларын ауыл тауар өндірушілерінің қолына беру;

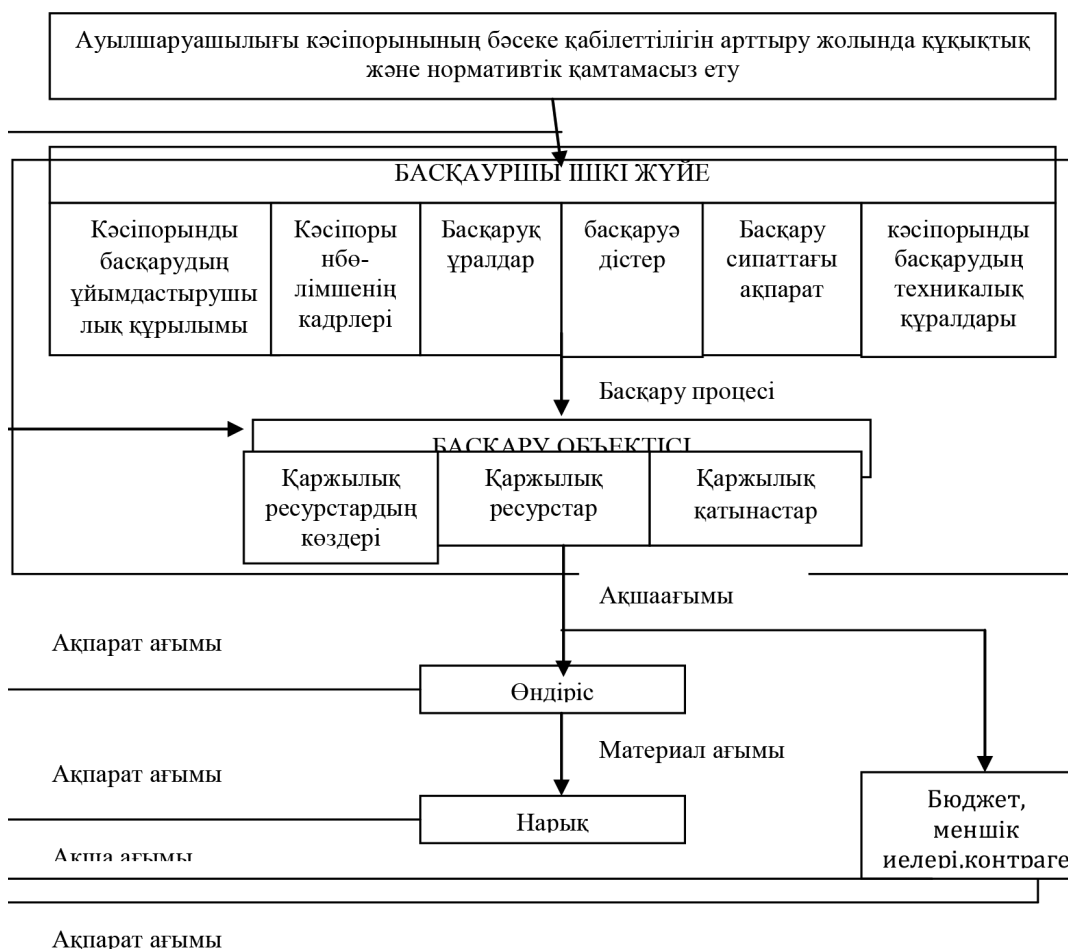
- басты фактор жұмысшыларды шаруашылықтың бұрынғы нысанынан босату және шаруашылықтың жаңа нысанын ерікті түрде таңдау үшін жағдай жасау.

Кәсіпкерліктің сыртқы жағдайларына қазіргі кәсіпкерліктің қалыптасуы мен тұрақты дамуы үшін экономикалық, әлеуметтік, ұйымдастырушылық, құқықтық және саяси жүйені қамтамасыз ететін мемлекеттік реттеу жатады.

Ауыл шаруашылығы саласын дамыту мен шешілмеген мәселелерді анықтауда кәсіпкерлікті тиімді ұйымдастыру маңызды орын алады. Жалпы өндірісті дамыту мемлекеттік саясатпен және экономиканы дамыту мәселелерін шешумен тікелей байланысты. Ол халықтың әлауқаттылығын көтеруге, еңбек өнімділігін арттыруға, халықты арзан бағадағы азық-түлікпен қамтамасыз етуге және елдің азық-түліктік тәуелсіздігін сақтауға бағытталады. Бұл міндеттерді жүзеге асыру қоғамдық өндіріс деңгейі мен тұтыну және қорлану қорларының мөлшері секілді бірқатар негізгі факторлармен анықталады.

4. Талқылау

Алынған ғылыми нәтижелерді келесідей түсіндіруге болады. Шаруашылық жүргізуші субъектінің қаржы ресурстарын пайдалану жүйесінің ұйымдастырушылық құрылымы, сонымен қатар оның кадрлық құрамы кәсіпорынның мөлшеріне, оның қызметінің түрлеріне байланысты әр түрлі әдістер арқылы құрылуы мүмкін. Кәсіпорынның қаржы ресурстарын пайдалануды тәжірибеде мамандан-дырылған ұйымдастырусыз жүргізу мүмкін емес. Кәсіпорындар мен корпорацияларда қаржылық механизмнің әрекет етуінің негізгі қағидалар болып келесілер табылады: кешенділік, функционалдылық, біркелкілік және бейімденушілік

Сурет2. Кәсіпорында бәсеке қабілеттілікті арттыру жүйесінің қызмет ету құрылымы

2-ші суреттен көріп отырғанымыздай, шаруашылық жүргізуші субъектінің бәсеке қабілеттілігін жаңғыртуды ұйымдастырушылық құрылымы, сонымен қатар оның оның

кадрлық құрамы кәсіпорынның мөлшеріне, оның қызметінің түрлеріне байланысты әр түрлі әдістер арқылы құрылуы мүмкін екендегі көрсетілген (Джакишева Р.У.,2013).

5.Қорытындылар мен ұсыныстар

Бұл жұмыстың нәтижелері теориялық қызығушылық тудырады және аграрлық саладағы кәсіпкерлік субъектілерінің экономикадағы орнын дамыту үшін Моңғолияда кәсіпкерлікті қолдаудың келесі үлгісін ұсынамыз (Үлгіде аграрлық кәсіпкерлік субъектілеріне мемлекет, кәсіпкерлікті қолдаудың инфрақұрылымы, инвесторлардың әсерін қарастырдық. Яғни, мемлекет тарапынан құқықтық, әкімшілік тәсілдермен қатар жеңілдіктер, мемлекеттік несиелер ықпал етеді. Ал ауыл шаруашылығының дамуы ешқандай инвестиция болмайынша дамуы қиын, сондықтан инвесторлар қажет. Мұнда шетел инвестициясы мен шетелдік несиелер өте қажет.

Сондай-ақ ауыл шаруашылығы кәсіпкерлерінің инвестициялық белсенділігін ынталандыру керек (Назарбаев А.Н.,2017).

Аграрлық саладағы кәсіпкерлікті қолдаудың инфрақұрылымы кәсіпкерлік субъектінің дамуына тікелей әсер етеді.

Бұл ауыл шаруашылығын қолдау қоры, кәсіпкерлікті дамыту қоры, лизингтік компаниялар, екінші деңгейлі банктер, сақтандыру компаниялары, кеңес беру, маркетинг, кадрларды оқыту және қайта даярлау қызметтері өте үлкен рөл атқарады.

Кесте 1- Ауыл шаруашылығы өндірісін ҒТП негізінде дамытудың негізгі бағыттары

Мал шаруашылығы	Егін шаруашылығы
<ul style="list-style-type: none"> - асылдандыру жұмыстарын жетілдіру; - мал шаруашылығындағы еңбекті механизациялауды дамыту; - мал азығын тиімді дайындау мен пайдалану; - ветеринарлық қызметті жетілдіру; - мал өнімін жақсарту жолдарын жетілдіру; - мал шаруашылығы мен өнеркәсіп арасындағы байланысты дамыту; 	<ul style="list-style-type: none"> - минеральды және органикалық тыңайтқыштарды пайдалануды жетілдіру; - тұқым сапасын жақсарту; - ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігін жоғарылату; - ауыл шаруашылық жерлерін агротехникалық өңдеуді жетілдіру; - топырақ құрамын су эрозиясынан қорғау шараларын дамыту

Агроөнеркәсіп өндірісін мемлекеттік реттеу ауыл шаруашылығы өнімі, шикізат пен азық-түлік өндірісіне, қайта өңдеу және сатуға құқықтық, әкімшіліктік және экономикалық мемлекеттік әрекет ету жүйесі («Қазақстан-2050»,2012).

Сондықтан да аграрлық саланы мемлекеттік реттеуде шешуге тиісті міндеттерге болып агроөнеркәсіп өндірісін дамыту, елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, аймақтағы өндіріс саласын басқаруды жетілдіру, ауыл шаруашылық өнім, азық-түлік, шикізат нарығын реттеу, халықтың азық-түлікпен қамтамасыз етілуін жақсарту, ауыл шаруашылығы және экономиканың басқа салалары арасындағы паритетті экономикалық қолдау, ауыл шаруашылығы және басқа салалар жұмыскерлерінің табыстарын жақындату, отандық тауар өндірушілерді қорғау жатады. Осы міндеттерді шешу үшін мемлекеттің экономикадағы рөлі жоғары болуы тиіс.

6. Дереккөздері

1. Теория и практика агробизнеса/ Под ред. Оспанов М.Т., Аутов Р.Р., Ертазин Х. Алматы: «СП «Франклин», 2017, 215 с.
2. Молдашев А.Б., Никитина Г.А. Проблема формирования экспортных ресурсов мясного животноводства в Казахстане / Проблемы агрорынка 2016 №2 стр.7-15
3. Ә.Н.Дәуренбекова Қазақстанда инновациялық дамудың жаңа бағыттары / ҚазҰУ хабаршысы. Экономика сериясы, №2 (72), 2009. -Б.111-115.
4. Сихимбаева Д.Р., Абдраимова К.К., Балгимбеков Д.У., Талимова Г.У., Байгожина Г.М., Мусаяева Э.А., Научные подходы к исследованию проблемы устойчивого развития аграрного сектора экономики // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2015, № 11-1., 93-97 с.

5. Джакишева Р.У. Развитие аграрного сектора в условиях модернизации экономики // Вестник, КазНПУ, №3 2013 г.

6. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 31 января 2017 года «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» / Официальный сайт Президента Республики Казахстан www.akorda.kz

7. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы 14.12.2012 г // <http://www.akorda.kz/> 14 желтоқсан. 2012 ж.

Yabancı Yatırımların Teşvikinde İşçi Maliyetlerin Etkisi Kuzey Makedonya Örneği

Prof. Dr. Bülent DERVİŞ¹

Özet

Gelişmekte olan ülkeler daha fazla yabancı yatırımcı çekebilmek için adeta birbiri ile bir yarış içeresindedirler. Bir çok gelişmekte olan ülke kendi yatırımcı ve üreticisine sağlamadığı teşvik ve yardımı yabancı yatırımcıya sağlamaktadır.

Yabancı yatırımcıları teşvik etmek için uygulanan kolaylıklar arasında gelir ve kurumlar vergi muafiyet ve indirimleri, hammadde ithalatı ve diğer gümrük vergilerin sıfırlanması, emek piyasasındaki düzenlemeler yer almaktadır.

Makedonya'ya baktığımızda özellikle 2007 – 2017 yılları arasında dış yatırımların ülkeye girişini sağlamak için yabancı yatırımcılara birçok kolaylık sağlanmıştır.

Yabancı yatırımcıların ülkede faaliyet göstermesi, yeni iş alanların ve yeni şirketlerin kurulması anlamına gelmektedir. Makedonya, bölgede işçi başına maliyeti en düşük ülkedir. Yabancı yatırımları çekmek amacıyla Makedonya işçiye ödenen sosyal güvenlik paylarını minimum düzeye çekmiştir. Bununla, yabancı ve yerli yatırımcılar üzerinde yük olan işçiye ödenen vergi maliyetini azaltarak yeni yatırımların girişi teşvik edilmiştir.

Son yıllarda yabancı yatırımlarda gözle görünür bir artış sağlanmıştır. Bütün bu gelişmeler karşısında ister doğrudan üretime bağlı olsun ister hizmet sektöründe olsun yabancı şirketlerin ülkedeki faaliyetleri istihdamı artırırken, işsizliği azaltmıştır. Makedonya istatistik kurumu verilerine göre 2010 yılında ülkede işsizlik oranı yaklaşık yüzde 37 iken 2019 yılında bu oran yüzde 17'lere kadar gerilemiştir. İşsizliğin azalması yabancı yatırımlara bağlanmakla beraber özellikle hükümetin uyguladığı işsizlikle mücadele politikaların etkisi de söz konusudur.

Anahtar kelimeler: Yabancı Yatırımlar, İşsizlik, İstihdam.

1. GİRİŞ

Açık ekonomilerde ülke içerisinde talep edilen mal ve hizmetler yerel üretim ile karşılanamadığı durumda dışarıdan ithalat ile karşılama yoluna gidilmektedir. İthalat-ihracat dengesizliği başta dış açık olmak üzere cari ve ödemeler bilançosu ve ekonominin genelini olumsuz etkilemektedir. Gelişmekte olan ülkelerde sermaye ve teknolojik eksikliği yerel girişimcilerin yatırımda bulunmasını frenlemektedir. Genellikle bu tarz ülkeler çıkış yolu olarak çareyi yabancı yatırımlarda aramaktadır.

Yatırım kararı alınırken yatırımcı birçok kriteri değerlendirmek zorundadır. Yatırım yapılacak ülke değerlendirilirken ülkenin siyasi ve ekonomik istikrarı önemli rol oynamaktadır. Ayrıca ülkelerin yabancı yatırımcılara sağladığı olanaklar ve teşvikler özellikle işçi maliyetleri yatırım kararı alınırken etkili olmaktadır.

Kuzey Makedonya, eski Yugoslavya'dan kalma KİT'lerin kapanması buna karşın devletin yeni fabrika açacak sermaye birikiminin yetersiz olması nedeniyle ülke ekonomisi yabancı sermaye yatırımlarına bağımlı durumdadır. Bu sebeple hükümetler ülkedeki üretim kapasitesini artırmak ve yeni yatırımlara ulaşmak için yabancı yatırımcılara düşük vergi oranları, yatırım teşvikleri, serbest bölge teşvikleri, düşük işgücü maliyetleri gibi politikalar uygulamaktadır.

2. K. MAKEDONYA'DA İŞSİZLİK VE İSTİHDAM POLİTİKALARI

Ekonomik sorunların ana kaynağı bağımsızlığın ilk yıllarında kapanan kamu iktisadi teşebbüsleri neticesinde üretimin durma noktasına gelmesi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan yapısal işsizliktir.

¹ Uluslararası Vizyon Üniversitesi, İktisat Fakültesi Dekanı, bulent.dervis@vizyon.edu.mk

Yaklaşık otuz yıldır K. Makedonya ekonomisi yüksek işsizlik ile mücadele etmektedir. Ülkedeki işsizlik oranı 2000'li yılların başında yüzde 36'larda seyredirken 2019 yılı itibarı ile yüzde 17.3'tür.

K.Makedonya hükümeti OECD ülkelerinde istihdamı artırmak için uygulanan politikaları uygulamaya koymuş ve işsizlere mesleki eğitimler, kendi işini kurma sübvansiyonları ile mevcut şirketlerin istihdam artırımında mali destekler gibi istihdamı doğrudan etkileyen adımlar atmıştır. Makedonya söz konusu politikalar 2007 yılından itibaren uygulamaya koymuştur. 2007 – 2018 yılları arasında istihdamı artırmaya yönelik programları kullananların sayısı her geçen yıl artış kaydetmiştir.

Yukarıdaki politikalar dışında K. Makedonya hükümeti işsizlik sorununun çözmek ve istihdamı artırmak için doğrudan ve dolaylı yoldan uyguladığı işsizlikle mücadele politikaları arasında işçi başına ödenen vergilerin düşürülmesidir.

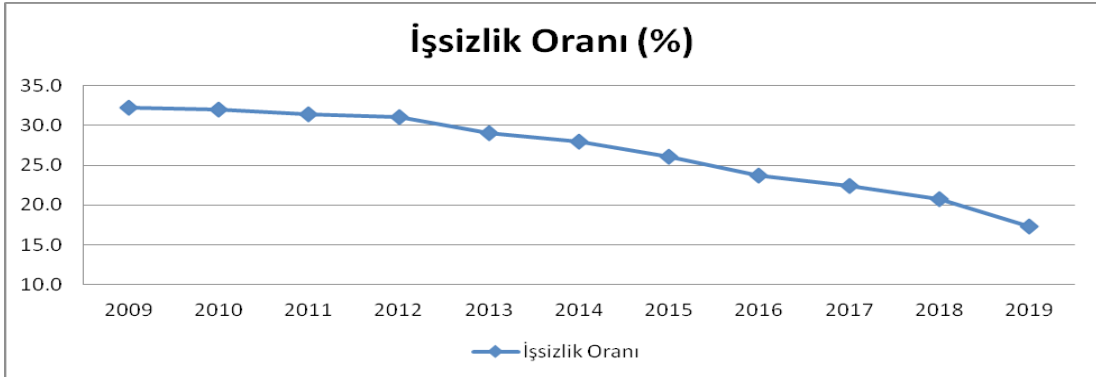
İşçi başına ödenen vergilerin düşürülmesinin temel amacı işsizliği azaltmak iken K. Makedonya hükümeti bunu dolaylı yoldan gerçekleştirerek başta yabancı ve yerli yatırımcılar üzerinde yük olan işçiye ödenen vergi maliyetini azaltarak hem yeni işyerlerinin açılmasını hemde mevcut şirketlerin ölçek büyütürerek işçi talebini artırarak istihdam artışını hızlandırmaktadır. Aşağıdaki tabloda 2008 ve 2009-2018 yıllarında işçi başına ödenen sosyal güvenlik ve vergi oranları yer almaktadır.

TABLO 1: İşçi Başına Ödenen Sosyal Güvenlik ve Vergi Oranları

(BRÜT MAAŞ ÜZERİNDEN % PAY)			
	2008	2009-2018	2019
Emeklilik ve işgörmelik sigortası	21.2	18	18.4
Sağlık sigortası	9.2	7.3	7.4
İşsizlik sigortası	1.6	0.5	1.2
İlave sağlık sigortası	0.5	1.2	0.5
TOPLAM	32.5	27	27.5

**Kaynak: Makedonya Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı
Makedonya Cumhuriyeti Emek ve Sosyal Politikalar Bakanlığı**

ŞEKİL 1: K. Makedonya'da İşsizlik Oranı

3. DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR

Doğrudan yabancı yatırım (direct foreign investment), bir ülkede bir firmayı satın alma, yeni kurulan bir firma için kuruluş sermayesini sağlamak veya mevcut bir firmanın sermayesini arttırmak yoluyla o ülkede bulunan firmalar tarafından diğer bir ülkede bulunan firmalara yapılan ve kendisiyle birlikte teknoloji, işletmecilik bilgisi ve yatırımcının kontrol yetkisini de beraberinde getiren yatırımdır (Karluk, Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları, 1983, S.14). OECD'ye göre yabancı sermaye, yabancı yatırımcının şirketin dağıtılmayan ve yatırıma tekrar aktarılan kazançlardaki payı, yabancı yatırımcının nakit ve aynı sermaye yolu ile ana şirketten hisse ve borç senetleri alımı, yabancı yatırımcının şirketten makine ve üretim hakları alımları ile yabancı yatırımcının sağladığı ticari ve diğer kredileri

içermektedir (S. Rıdvan Karluk, Türkiye Ekonomisi, s. 640.).

Yabancı yatırımcıların ülkede faaliyet göstermesi, yeni iş alanların ve yeni şirketlerin kurulması anlamına gelmektedir. Makedonya, bölgede işçi başına maliyeti en düşük ülkedir. Yabancı yatırımları çekmek amacıyla Makedonya işçiye ödenen sosyal güvenlik paylarını minimum düzeye çekmiştir. Kurumlar ve gelir vergisi %15'ten; 2007 yılında %12'ye, 2008 yılında ise %10'a düşürülmek suretiyle bölgedeki hatta Avrupa'daki en düşük vergi olmuştur. Bu önlemlerle yabancı yatırımların artırılması, ekonomik büyümenin sağlanması ve işsizlik oranının düşürülmesi hedeflenmiştir.

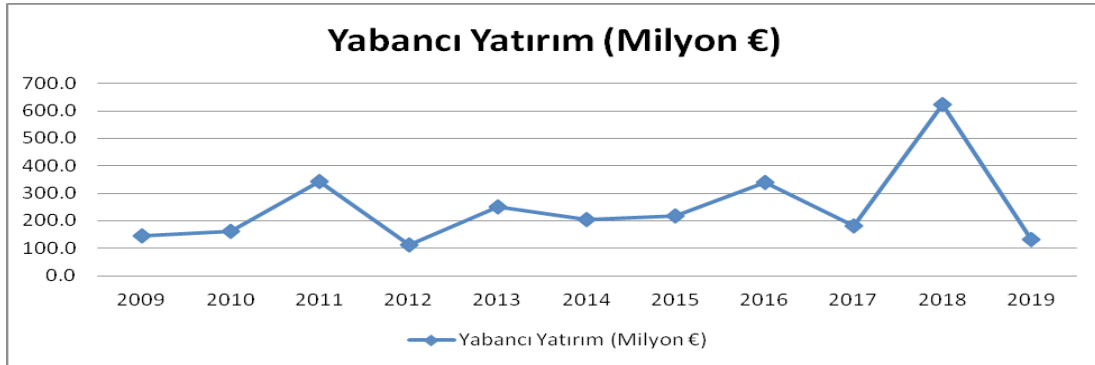
Tablo 2. Doing Business 2019 raporuna göre iş kurma / yapma sıralamasında K. Makedonya

İş Yapma Kolaylığı	İş Kurma	İnşaat İzinleri	Elektrik Bağlatma	Gayri menkul kaydı	Kredi Alma	Düşük paylı ortakların korunması	Vergi ödeme	Dış Ticaret	Sözleşme İfası	İflas Kararı
10	47	13	57	46	12	7	31	29	37	30

Kaynak: <https://www.doingbusiness.org/>

Doing Business 2019 raporuna göre; Kuzey Makedonya iş yapma kolaylığı açısından 190 ülke içerisinde 10. sırada yer almıştır. Bu açıdan Kuzey Makedonya, Balkanlarda en başarılı ülke durumundadır. Ancak ülkede 2017 yılında patlak veren siyasi kriz neticesinde uzun zaman hükümetin kurulamaması ülkede yatırım yapmak isteyenleri kararlarını gözden geçirmelerine neden olmuştur. Siyasi krizin yanında yeni hükümetin, daha önce dünyanın birçok ülkesinde yatırımcı çekebilmek ve K. Makedonya'yı tanıtmaya faaliyetinde bulunan ticari atışeleri geri çekmesi ve bu uygulamadan vazgeçmesi ile komşu ülkelerin yatırımcı çekmek için reformları hızlandırması yabancı yatırımcıların bölgedeki diğer ülkelere gitmesine neden olmuştur. Netice olarak 2019 yılında yabancı yatırım tutarı 131 milyon avroya kadar gerilemiştir.

ŞEKİL 2: K. Makedonya'da Yabancı Yatırım Tutarı

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Yabancı yatırımları çekmek amacıyla Kuzey Makedonya işçiye ödenen sosyal güvenlik paylarını minimum düzeye çekmiştir. 2020 yılı itibarıyla Kuzey Makedonya'da ortalama brüt aylık ücret 38.319 Makedon Denarı (623 Avro), ortalama net aylık ücret 27.210 Makedon Denarı (442 Avro) olmuştur. Asgari ücret ise net 15.000 Makedon Denarıdır (244 Avro).

K. Makedonya'da işçiye ödenen sosyal güvenlik payları ve işçi başı maliyetler açısından bölgede rakipsiz olmasına karşın ülkeye giren yabancı yatırımlara bakıldığında çok fazla bir etki sağladığı söylenemez. Neden sonuç ilişkisine bakıldığında K. Makedonya'da yabancı yatırımların düşük işçi maliyetlerine rağmen artmadığı kısaca duyarlılığın az olduğu diğer taraftan yabancı yatırımcıların girişi neticesinde ülkede istihdam artışının sağlandığı ve işsizlik oranının azaldığı görülmektedir.

Genel olarak 2009-2018 döneminde ister doğrudan üretime bağlı olsun ister hizmet sektöründe olsun yabancı şirketlerin ülkedeki faaliyetleri istihdamı artırırken, işsizliği düşürme eğilimi göstermiştir. K. Makedonya istatistik kurumu verilerine göre 2010 yılında ülkede işsizlik oranı yaklaşık yüzde 37 iken 2019 yılında bu oran yüzde 17.3'e gerilemiştir. İşsizliğin azalması yabancı yatırımlara bağlanmakla beraber özellikle hükümetin uyguladığı işsizlikle mücadele politikalarının etkisi de söz konusudur.

Yabancı yatırımcıların bir ülkede yatırım yapması için en önemli kriter istikrar ve güven ortamının oluşturulmasıdır. K. Makedonya gibi gelişmekte olan ülkeler yabancı yatırımcıları çekebilmek için yatırım maliyetlerini (vergi muafiyeti veya düşük vergi oranları, işçi başı maliyetler, arazi tahsisleri gibi) düşürmesi ve bu konuda önemli adımlar atmış olmasına rağmen siyasi ve ekonomik istikrar ve güven ortamının yanısıra iyi işleyen adalet, hukuk ve yargı sistemi, bürokrasi, kurumsal ve idari prosedürlerin kolaylığı gibi alanlarda aksaklıklar var olduğu sürece yatırımcıların o ülkeyi tercih etme olasılığı düşük olacaktır.

Son olarak, kendi üretim gücü ve sermayesi yeterli olmayan ve ithahata dayalı dışa açık bir ülke konumunda olan K. Makedonya ekonomisi, ithalat-ihracat dengesizliğinin giderilmesi, yeni iş imkânlarının oluşturulması gibi temel ekonomik performansları iyileştirmek amacıyla yabancı yatırımlar ve özelleştirmeye bağlı ekonomik büyüme ve gelişmeyi sağlamak durumundadır. Nitekim bağımsızlıktan sonra 2000'li yılların başına kadar eski Yugoslavya'dan kalan kamu iktisadi teşebbüslerin tamamına yakını hurda fiyatına özelleştirilmiş ve kapatılan fabrikaların yenileri açılmamış üretim durma noktasına gelmiş ve onbinlerce kişi işsiz kalmıştır. İşçi ve yatırım maliyet reformlarının yanı sıra hükümetlere bağlı kalmaksızın uzun vadeli devlet politikaları ve on onbeş yıllık ekonomik kalkınma modelleri ile yabancı yatırımcılara siyasi, ekonomik ve mali güven ortamının sağlanması durumunda hem konum olarak hem de K. Makedonya'nın taraf olduğu başta AB ile gümrük birliği ve ikili serbest ticaret anlaşmaları neticesinde yabancı yatırımları ülkeye çekmek çok daha kolay olacaktır.

5. KAYNAKÇA

Country partnership strategy for the Republic of Macedonia - For the period 2015 - 2018, Multilateral investment guarantee agency, International financial corporation, International bank for reconstruction and development. World Bank, 2014

Karlık, S. Rıdvan. (2014) Türkiye Ekonomisi, 13. Baskı Beta Bas.Yay.Dağıtım A.Ş 2014

Karlık, S. Rıdvan (1982) Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.

Kazgan, Gülten, (1998) Ekonomide Dışa Açık Büyüme, İstanbul

Kemal YILDIRIM, Mustafa ÖZER, (2013) Makroiktisat, T.C. Anadolu Üniversitesi yayın no: 2824 - Açık Öğretim Fakültesi yayın no: 1782

K. Makedonya İşbulma Kurumu, Raporlar (2008-2019)

K. Makedonya Cumhuriyeti İstatistik Kurumu, Raporlar (2008-2019)

K. Makedonya Cumhuriyeti Merkez Bankası, Raporlar (2008-2019)

Nenovska Nikolina, (2013) Macroeconomic aspects of foreigners direct investments with special review of foreign direct investments in the Republic of Macedonia. University "St. Kliment Ohridski" Bitola, Faculty of economics - Prilep

İxracə Dövlət Dəstəyi Sisteminin Formalaşdırılmasında Beynəlxalq Təcrübə

Qafarlı Qalib NİZAMİ OĞLU¹

Özet

Məqalədə qeyd olunmuşdur ki, daim dəyişən global və regional bazarların xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, bu bazarlara daxil olmaq üçün daim ortaya çıxan yeni maneələr, müasir siyasi, eləcə də makroiqtisadi qeyri-sabitlik, transmilli biznesin fəaliyyəti və s. kimi amillər milli ixracatçıların bir çox risklərlə qarşılaşmasına səbəb olur. Bu məsələ isə öz növbəsində dövlət və sahibkarları birgə addım atmağa vadar edir. Belə olan halda dövlət milli şirkətlərin mövqeyini müdafiə etmək, ixracatçı şirkətləri dəstəkləmək, bütün sahibkarlıq subyektləri üçün rəqabət şərtlərini uyğunlaşdırmaq, mövcud balanssızlıqları aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görməli olur. Bu funksiyalar xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində dövlət dəstəyini həyata keçirmək, ixracı stimullaşdırmaq məqsədi daşıyır.

Fikrimizcə ixracata dövlət dəstəyi sistemi milli şirkətlərin beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə, milli biznesin maraqlarını xarici bazarlarda daha yaxşı tanıdılmasına və şirkətlərin dünya bazarlarından pay alması üçün hərəkətə keçməsinə şərait yartmalıdır. Bu baxımdan dünya iqtisadiyyatında mövcud olan bütün dövlətlər iqtisadi siyasətlərində ixracə dövlət dəstəyi sisteminin möhkəmləndirilməsinə xüsusi önəm verirlər. İnkişaf səviyyəsindən asılı olaraq isə hər bir dövlət müvafiq sahə üzrə dəstək siyasətlərini mövcud resursları hesabına həyata keçirir.

Tədqiqat işində həm inkişaf etmiş (İEO), həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (İEOÖ) tətbiq olunan dövlət dəstəyi sisteminin əsas xüsusiyyətləri göstərilmiş. Bildirilmişdir ki, İEOÖ-də iqtisadi resursların məhdud olması baxımından dəstək mexanizmləri daha çox subsidiya və vergi güzəştlərini əhatə edir. İEO-də isə möhkəm və dayanıqlı iqtisadiyyatın mövcudluğu dövlətin ixracatçı subyektlər üçün daha müasir və sistemli, həmçinin geniş diapozona malik dəstəkləyici tədbirlərin tətbiq olunmasını həyata keçirir.

Məqalədə qeyd olunmuş ölkələr üzrə ixracatçılara göstərilən kredit, sığorta xidmətləri sahəsində dövlət dəstəyi tədbirlərinin həcminə baxsaq görərik ki, dünya ixracında lider olan ölkələr ixracatçılara ən çox dəstək göstərən ölkələrdir. Bu baxımdan İEO-də tətbiq olunan bütün bu dəstəkləyici tədbirlər milli iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, idxaldan asılılığını azaltmaq və ixracını stimullaşdırmaq istəyən ölkələr üçün lazımi örnək hesab oluna bilər.

Açar Sözlər: İxrac, İxracə Dəstək, Beynəlxalq Təcrübə, İxracın Maliyyələşdirilməsi, İxracın Sığortalanması.

1. Giriş

Hər bir ölkə özünün iqtisadi müstəqilliyini təmin etmək, işsizlik problemini aradan qaldırmaq, valyuta ehtiyatlarını artırmaq, bütövlükdə iqtisadi inkişaf səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə milli məhsulların rəqabətə davamlı səviyyədə istehsalına və ixracına dair müvafiq siyasət həyata keçirir. Milli istehsalın və ixracın dövlət tərəfindən dəstəklənməsi qeyd olunduğu kimi, yerli tələbatın lazımi səviyyədə təmin edilməsi ilə yanaşı, istehsalçıları bu sahədə ixtisaslaşmağa, dünya bazarına rəqabətqabiliyyətli məhsul ixrac etməyə əsaslı kömək göstərir.

Bazar iqtisadiyyatı sistemində mövcud olan dövlətlərin iqtisadi siyasətlərinin əsasında ölkənin beynəlxalq ticarət əlaqələrini genişləndirmək, xarici ticarətə dair idxal-ixrac əməliyyatlarında lazımi balansı diqqətdə saxlamaq dayanır. Ölkələr bu proseslərin həyata keçirilməsində ixracın stimullaşdırılmasını vacib alət kimi istifadə edir. Bildiyimiz kimi, ixracın stimullaşdırılması məhsulların rəqabətqabiliyyətlik göstəricisi ilə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, hər bir ölkədə yerli sahibkarların

¹ Baş müəllim, Bakı Dövlət Universiteti e-mail: qalib.qafar@gmail.com

rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal etməsi, gələcəkdə ixrac imkanlarının yüksəlməsinə bu isə öz nəticəsində ölkəyə iri həcmdə maliyyə axınlarının daxil olmasına gətirib çıxaracaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ixracın reallaşması həm dövlətlərin, həm də sahibkarların daim marağında olmuşdur. Ancaq milli istehsalçıların xarici bazarlara çıxmaları, yəni ixracat prosesinə başlamaları üçün onlar bəzən bir sıra əngəllərlə rastlaşmalı olurlar. Bu məsələ isə öz növbəsində dövlət və sahibkarları birgə addım atmağa vadar etmişdir. Belə ki, müasir və daim dəyişən global və regional bazarların xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, bu bazarlara girmək üçün daima ortaya çıxan yeni maneələr və müasir siyasi eləcə də makroiqtisadi qeyri-sabitlik, transmilli biznesin fəaliyyəti və s. kimi amillərlə bağlı olan problemlər ixracatçıların fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Belə olan halda isə dövlət ixrac prosesinin dayanıqlılığını artırmaq üçün milli şirkətlərin mövqeyini müdafiə etməli, ixracatçı şirkətləri dəstəkləməli, bütün sahibkarlıq subyektləri üçün rəqabət şərtlərini uyğunlaşdırmalı, mövcud balanssızlıqları aradan qaldırmalıdır. Bu funksiyalar xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində dövlət dəstəyini həyata keçirmək məqsədi daşımaqdadır.

İxracata dövlət dəstəyi sistemi milli şirkətlərin beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə, milli biznesin maraqlarını xarici bazarlarda daha yaxşı tanıtılmasına və şirkətlərin dünya bazarlarından pay alması üçün hərəkətə keçməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan dünya iqtisadiyyatında mövcud olan bütün dövlətlər iqtisadi siyasətlərində ixracata dövlət dəstəyi sisteminin möhkəmləndirilməsinə xüsusi önəm verirlər.

2. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə ixracata dövlət dəstəyi

İEOÖ-də ixracata dövlət dəstəyi sisteminin formalaşması daha çox subsidiyalar və vergi güzəştlərinin tətbiq olunması hesabına həyata keçirilir. Subsidiyalar müəyyən məhsulların xaricə ixracı üçün dövlət və ya özəl qurumlar tərəfindən ixracatçı firmalara göstərilən maliyyə yardımlarını nəzərdə tutur. Subsidiyalar xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracında və gizli formada bir sıra sənaye mallarının, o cümlədən kapital tələb edən məhsulların ixracında geniş istifadə olunur. Həmçinin subsidiyalardan ixracatçının bazar xərclərindən çox olan ümumi xərclərini qismən kompensasiya etmək üçün də istifadə olunur. Vergi güzəştləri isə ixracata maliyyə dəstəyinin əsasını təşkil edən digər bir tədbir olaraq ixracatçıların birbaşa və ya dolayı vergilərdən azad edilməsini nəzərdə tutan stimullaşdırıcı mexanizmlərdir. Qeyd olunan güzəştin formalarına həm də xarici filiallar yaradan firmaların vergi yükünün azaldılması, xaricdə satış bölmələrinin açılmasına yönəlmiş tədqiqat xərcləri üçün vergi istisnası və ya vergi azad edilməsi, milli istehsalçıların və ixracatçıların üçün "vergi tətilləri"-nin (vergi tutmanın təxirə salınması) tətbiq olunması, ixrac mallarının istehsalında istifadə olunan komponentlər və materiallar üçün vergi azad edilməsi, ixracın inkişafı üçün vergidən azad fondların yaradılması, gömrük rüsumlarının azaldılması və geri qaytarılmasıdır. Bu tədbirlər Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) tərəfindən məqbul hesab olunmasa da, zəif iqtisadiyyata malik ölkələr üçün onlara müəyyən dövr üçün güzəşt tətbiq olunmuşdur.

3. İnkişaf etmiş ölkələrdə ixracata dövlət dəstəyi

Dünyanın sənayecə yüksək inkişaf etmiş və dünya ixracında ön sırada qərarlaşan ölkələrin təcrübələrinə əsasən ixracata dövlət dəstəyi mexanizmləri İEOÖ-dən biraz fərqlənir. Yüksək inkişaf etmiş ölkələrin ixracata dövlət dəstəyi siyasətində ixracatın kreditləşməsi, sığortalanması, dövlət təminatı, tədqiqat və inkişafa maliyyə yardımı, sərgi və yarmarka fəaliyyətlərinə maliyyə dəstəyi kimi tədbirlər daha çox yer tutur. Bununla belə hər bir İEO-də ixracata dövlət dəstəyi siyasəti ölkənin iqtisadi potensialı, ixrac imkanları və başqa amillərdən asılı olaraq özlərinə məxsus şəkildə tətbiq edilir.

3.1. Amerika Birləşmiş Ştatlarında (ABŞ) ixracata dövlət dəstəyi təcrübəsi

Amerika Birləşmiş Ştatları uzun illər ərzində ixracatçı ölkələr siyahısına başçılıq etmişdir. 2019-cu ilə olan məlumatlara əsasən ABŞ dünya məhsul ixracının həcminə görə 1646 milyard ABŞ dolları olmaqla ölkələr arasında ikinci yerdə qərarlaşmışdır. Qeyd edək ki, həmin ildə siyahıya 2499 milyard ABŞ dolları ilə Çin liderlik etmişdir [1, s.82]. ABŞ-ın ixracatını dəstəkləmək üçün hər il federal büdcədən xeyli miqdarda vəsait ayrılır. ABŞ-da ixracata dövlətin maliyyə dəstəyi bir sıra sahələrdə həyata keçirilir, o cümlədən:

1. Kreditlər, kreditlər üzrə zəmanətlər və sövdələşmələrin sığortalanması yolu ilə milli şirkətlərə dəstək göstərilməsi;
2. Amerikan ixracatçılarının maraqlarının qorunması üçün iqtisadi yardım mexanizmindən istifadə;
3. Kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq məhsullarının ixracatçılarına kredit zəmanətlərinin verilməsi;

4. Ətraf mühit üçün risklərin azaldılmasına, ekoloji məhsul və xidmətlərin istehsalı sahəsində ölkədən avadanlıq və texnologiyalarının alınması zamanı xarici alıcıların maliyyələşdirilməsinə kömək məqsədilə layihələrə dəstək verilməsi;
5. Xarici ölkələrdə (inkışaf etməkdə olan ölkələrdə və Müstəqil Dövlətlər Birliyində (MDB)) orta və uzunmüddətli investisiyaların həyata keçirilməsində amerikalı şirkətlərinə kreditlərin və zəmanətin verilməsi yolu ilə yardım göstərilməsi.

ABŞ-in ixracına maliyyə dəstəyi sistemində mühüm subyektlər federal hökumətin maliyyə institutu olan Amerika Birləşmiş Ştatlarının İxrac-İdxal Bankı və ya başqa sözlə ABŞ Ekzimbankıdır (ing. The Export-Import Bank of the United States – U.S. Exim Bank). Ekzimbank hər il ixrac müqavilələrini maliyyələşdirmək üçün 15 milyard dollara qədər pul köçürür, bunun da əksəriyyəti ixracat kreditləridir. İlk kapitalı 175 milyon ABŞ dolları olan ABŞ İxrac-İdxal Bankı 1934-cü ildə «Vaşinqton İxrac-İdxal Bankı» adı altında təsis edilmişdir. Yaradılmış bankın ilk əməliyyatı 3,8 milyon dollar məbləğində Kubaya 1935-ci ildə ABŞ-dan gümüş külçələrin alınması üçün kredit transferi idi. Təxminən 80 illik təcürübə dövründə Ekzimbank təxminən 600 milyard ABŞ dolları məbləğində, ilk növbədə inkışaf etməkdə olan bazarlarda ixrac müqavilələrinə dəstək vermişdir [2].

Böhran dövründə Amerika Birləşmiş Ştatlarının ixracına dəstək sistemində kreditləşmənin əhəmiyyəti artmışdı. Eximbank, kommersiya və strukturlaşdırılmış maliyyələşmənin ənənəvi mənbələrindən kredit ala bilməyən digər ölkələrdən olan kredit qabiliyyətli alıcılar tərəfindən ABŞ mal və xidmətlərinin satın alınmasına maliyyə dəstəyi də göstərmişdi. Bankın fəaliyyətinin dinamikasının təhlili göstərir ki, qeyri-sabitlik dövründə bank ABŞ ixracatçılarında təchizatla bağlı sövdələşmələrin maliyyələşdirilməsi və risklərin sığortalanması sahəsində daha fəal işləməyə başlamış, yeni sığorta məhsulları təklif etməklə öz fəaliyyətini təkmilləşdirmiş. Həmçinin bank yeni sığorta məhsulları təklif etməklə və konkret ölkə ilə bağlı ixracatçıların götürə bilmədiyi riskləri öz üzərinə götürərək, bu müddət ərzində daha da sərtləşən rəqabətin şərtlərini ABŞ ixracatçıları üçün uyğunlaşdırmağa kömək etməkdədir.

ABŞ Ekzimbankının ixracata maliyyə dəstəyinin digər bir xüsusiyyəti və rəqabətli orta müddətli maliyyələşdirmə baxımından əhəmiyyətli bir fəaliyyət sahəsi kredit maliyyələşdirməsindən əlavə maliyyə lizinqinə dəstək hesab olunur. Maliyyə lizinqi məhsulların tanınması üçün vacib vasitədir, çünki çox vaxt kapital tələb edən məhsullar almaq istəyən xarici tərəfdaşlar ənənəvi kreditlərə alternativ olaraq lizinqə daha çox üstünlük verirlər. Bundan əlavə, maliyyə lizinqi əməliyyatlarında böhran şəraitində vacib bir üstünlük halına gələn kompensasiyaya qədər çevik maliyyələşdirmə variantları və geri ödəmə şərtlərindən də istifadə olunur. Buna görə də, belə vəziyyətdə lizinq maliyyələşdirilməsinə dəstək əsas ixracata dəstək mexanizmi kimi çıxış edir. ABŞ Eximbankı digər maliyyələşmə növləri olmadıqda və ya təklif olunan faiz dərəcələri rəqabətli olmadığı təqdirdə həm özəl, həm də dövlət sektorlarının nümayəndələri üçün maliyyə lizinq əməliyyatlarına da zəmanət verir. ABŞ Ekzimbankının şərtlərinə görə, əməliyyatın həcmi müqavilənin və ya faktiki məbləğin 85% - ə qədərini təşkil etməklə 10 milyon ABŞ dolları ilə məhdudlaşır [3].

Eyni zamanda, ABŞ Eximbankı həm özəl, həm də dövlət sektorlarında çalışan Amerika şirkətlərinin xarici müştərilərinin (alıcıların) maliyyələşdirmə şərtlərini yaxşılaşdırmaq üçün yeni məhsullar hazırlayır və təklif edir. Xüsusilə, 12 ilə qədər (bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə sahəsində layihələr üçün isə 18 ilə qədər) sabit faiz dərəcəsi ilə 30% -ə qədər birbaşa kreditlər təklif edir.

Kiçik müəssisələrə dövlət dəstəyi ABŞ-da ixracata dəstək sistemində mühüm yer tutur. Dövlət tərəfindən dəstəklənən sövdələşmələrin 85% - dən çoxu kiçik və orta şirkətlərin payına düşür. Dünya iqtisadiyyatının qeyri-sabitliyi şəraitində ABŞ Ekzimbankı kiçik müəssisələr üçün də həmçinin, onların ixrac fəaliyyətinə dəstək vermək məqsədilə yeni və müasir maliyyə xidmətləri təklif edir [4].

ABŞ-da ixracata dəstək sisteminin və Amerika şirkətlərinə yardım göstərən digər subyektlər Xarici Özəl Investisiyalar Korporasiyasıdır (OPIC). XÖİK 1971-ci ildə ABŞ hökumətinin maliyyə institutu kimi təsis edilmişdir ki, o, xarici ölkələrdə (inkışaf etməkdə olan ölkələrdə və MDB-də) orta və uzunmüddətli investisiyaların həyata keçirilməsində kreditlərin verilməsi və onlara zəmanət verilməsi yolu ilə Amerika şirkətlərinə yardım göstərir [5, s.4].

Bu gün XÖİK, ABŞ daxili və xarici siyasətini nəzərə alaraq, bir sıra böyük iqtisadi inkışaf konsepsiyalarının həyata keçirilməsində iştirak etmək üçün şəxsi kapitalı cəlb edir. XÖİK, ABŞ-ın özəl sektoru ilə işləyir və Amerika müəssisələrinə inkışaf etməkdə olan ölkə bazarlarında işləmək imkanı əldə etməyə kömək etməklə, şirkətlərin gəlirlərinin artmasına, əlavə iş yerlərinin yaradılmasına və həm ölkədə, həm də xaricdə inkışaf üçün imkanlar yaratmağa kömək edir. Həmçinin, XÖİK investitorlara maliyyə yardımı, zəmanət, siyasi risklərin sığortası, həmçinin özəl kapitala əsaslanan səhmdar investisiya fondlarına dəstək verir, yəni bu cür təsisatlar üçün ənənəvi olan fəaliyyəti həyata keçirir.

XÖİK geniş miqyaslı sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən, istənilən ölçüyə malik müəssisələrin əsas kapitalına uzunmüddətli investisiyaların maliyyələşdirilməsini dəstəkləyə bilər. Korporasiyasının kredit və (və ya) zəmanət olmaqla maliyyələşməyə dəstəyinin həcmi 100 min ABŞ dollarından 250 milyon ABŞ dolları diapozonunda dəyişir. Lakin bəzi hallarda neft qaz layihələrinin həyata keçirilməsi üzrə istisna hal kimi maliyyələşmə 400 milyon ABŞ dollarına qədər arta bilər. Əgər layihə daha böyük həcmdə maliyyələşmə tələb edirsə, o zaman XÖİK digər kreditorları cəlb etməklə tələb olunan maliyyə resurslarının toplanılmasına kömək edir. XÖİK-in maliyyə yardımının əsas hissəsi kapital xərclərini (məsələn, layihələndirmə, injiniring xidmətlərinin göstərilməsi, obyektin tikintisi və ya icarəyə götürülmüş əmlakın, avadanlıqların modernləşdirilməsi), eləcə də layihənin inkişafı və ya genişləndirilməsi ilə bağlı xərcləri əhatə etmək və maliyyə xidmətləri təchizatçısının maliyyələşdirilməsinin sonrakı artımı (mikromaliyyələşdirmə, kiçik və orta biznesin kreditləşməsi və s.) ilə bağlı olan xərclərin ödənilməsi üçün istifadə olunur [5, s.11].

3.2. Almaniya Federativ Respublikasında ixraca dövlət dəstəyi təcrübəsi

Almaniya Federativ Respublikası dünyanın aparıcı iqtisadiyyatı və yerləşdiyi qitənin əsas ixracatçısı olmaqla beynəlxalq ticarətdə böyük rola malikdir. Avropa İttifaqının üzvü olan Almaniyanın ixraca dəstək sistemi Avropa ticarət siyasətində nəzərdə tutulmuş norma və qaydalar nəzərə alınmaqla yaradılmışdır. Almaniya Federativ Respublikası Federal İqtisadiyyat və Energetika Nazirliyi və onun strukturuna aid olan Xarici iqtisadi siyasət departamenti ilə birlikdə milli ixracatçılara dəstək verir. İxracata aid bütün zəruri dəstək tədbirləri və prosedurları «İxrac zəmanətlərinin qəbul edilməsi üzrə direktivlər»-də öz əksini tapmışdır. Bu qaydalar isə öz növbəsində ölkənin maraqlarına və beynəlxalq hüquq normalarına zidd olmamaq şərti ilə tətbiq olunmaqdadır [6].

İqtisadi qeyri-sabitlik dövrlərində digər ölkələrdə olduğu kimi, Almaniya Federativ Respublikasında da ixracata dəstək sistemində maliyyə tədbirlərindən istifadə edilməkdədir. Həmin tədbirlər sırasında ixracat kreditlərini, alman firmalarının xaricdə investisiyalarının sığortalanmasını, ixracatçıların əlavə dəyər vergisindən azad edilməsini, sənaye sahələrinin birbaşa və dolaylı subsidiyalaşdırılmasını, tədqiqat və inkişaf üçün maliyyə dəstəyi mexanizmlərini göstərmək olar.

İxracatçılara dövlət dəstəyi sistemində Almaniya İqtisadiyyat və Energetika Nazirliyinin, eləcə də İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Nazirliyi, Xarici İşlər Nazirliyi və Maliyyə Nazirliyinin nümayəndələrindən ibarət Nazirlərarası Komitə aparıcı rol oynayır. Komitənin adətən ayda iki dəfə iclası çağırılır. Dəstək tədbirlərinin məqsəduyğunluğu risklərin qiymətləndirilməsi və ixrac layihəsinin ardıcıl olaraq həyata keçirilmə ehtimalı əsasında müəyyən edilir.

Almaniyanın ixracata dəstək sistemində risklərin qiymətləndirilməsi və onun əhatə dairəsinin müəyyənlişdirilməsinə çox diqqət yetirilir. Alman ixracatçılarının risklərini ödəmək üçün zəmanət və qarant verilməsinin üç əsas forması təmin olunur: tək təminatlı, çox təminatlı, ümumi (birdəfəlik) təminatlı.

Tək təminatlı zəmanət yalnız bir ixrac müqaviləsi və yalnız bir xarici tərəfdaş üçün tətbiq olunur. Çox təminatlı zəmanətin dairəsi isə yenilənə bilən ixrac zəmanətinin istifadəsini nəzərdə tutur. Belə ki, qısamüddətli ödənişlər əsasında davamlı bir çatdırılma yalnız bir qarşı tərəfə edilir. Ümumi (birdəfəlik) təminat isə sığorta haqlarının ödənilməsi üçün əlverişli şərtlər və zəmanət almaq üçün daha sadə bir prosedur təqdim edir. Bu mexanizm müxtəlif ölkələrdən olan xarici tərəfdaşlara qısa müddətli ödəniş şərtləri ilə təkrarlanan ödənişlərin həyata keçirilməsini təmin edir [6].

Almaniya Federativ Respublikasında ixracat kreditləri də daxil olmaqla sığorta alətlərindən istifadə edərək ixracata dəstək sisteminin ən vacib subyektlərini Allianz Group, Euler Hermes sığorta şirkəti, eləcə də AKA İxrac Kredit Bankı və digər maliyyə qurumları təşkil edir.

Kredit sığortası bazarında dünya lideri olan «Euler Hermes» şirkətinin əsası 1917-ci ildə qoyulmuş və müxtəlif adlar altında fəaliyyət göstərərək, nəhayət 2002-ci ildə 3 şirkətin (Hermes, ACI, SFAC) birləşməsi nəticəsində hazırkı adını almışdır. 2000-ci ilin aprel ayından etibarən isə Paris Birjasında qeydə alınan «Euler Hermes»-in əksər səhmləri dünyanın ən böyük sığorta qruplarından biri olan Allianz-a məxsusdur. Qeyd edək ki, 2000-ci ildən etibarən «Euler Hermes» şirkəti bütün dünya üzrə 50 mindən çox müştəriyə və 40 milyondan çox şirkətin vahid məlumat bazasına malik olmaqla fəaliyyət göstərir. Şirkət sığorta sahəsində müxtəlif maliyyə məhsulları, o cümlədən İxrac Kreditlərinin Sığortalanması və debitor borcunun idarə edilməsi (faktoring) xidmətlərini göstərir, həmçinin qiymətli kağızlarla bağlı məhsullar təklif edir [7].

Maraqlı məqam odur ki, Almaniya hökuməti yalnız ixracatçıların siyasi risklərinin təmin edilməsi üçün deyil, həm də borcluların müflisləşməsi və ya borcun ödənilmə müddətinin başlamasından 6 ay

sonra ödənişin həyata keçirilməməsi ilə bağlı iqtisadi təminat və zəmanətlər verir. Eyni zamanda məhsulların göndərilməsindən əvvəl yaranan istehsal riskləri və ixrac sonrası risklər də şirkət tərəfindən sığortalanır [6].

Son illərdə Almaniyada Federal Hökumət tərəfindən ixrac kreditləri üzrə zəmanətlərin verilməsi üçün, öhdəliklərə tətbiq olunan tələblərin verilməsi qaydası sadələşdirilmişdir. Bu isə öz növbəsində ixrac kreditləri üçün maliyyə zəmanətlərinin əhatəsi genişləndirmişdir. Eyni zamanda ixracatçılar tərəfindən ödənilən sığorta haqları artırıldığı təqdirdə onlara dəyən ziyandakı paylarını 15%-ə nəzərən 5%-ə endirmək imkanı verilir.

ABŞ-da olduğu kimi, Almaniyanın ixracına dəstək sistemində də informasiya və məsləhət təminatı, sərgi-yarmarka fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə yardım, ticarət-siyasi xarakterli tədbirlər də böyük yer tutur [8].

Almaniya təcrübəsində xarici ticarət sərgilərində və yarmarkalarında iştirak edən milli şirkətlərə Federal hökumət tərəfindən böyük dəstək verilir. Dünyada hər il 1500-ə yaxın beynəlxalq ticarət sərgisi və yarmarkasının keçirildiyi üçün bu cür dəstək milli ixracatçı şirkətlər üçün xüsusi önəm daşıyır ki, hökumət tərəfindən də ən faydalı sərgilər seçilərək orada iştiraka daha çox üstünlük verilir. Federal hökumət tərəfindən təşkil olunan ixrac missiyaları üzrə illik proqram adətən 200-dən çox fəaliyyəti əhatə edir. Asiya, Şərqi Avropa və Latın Amerikasına ölkələrində keçirilən sərgi və yarmarkalar Alman hökuməti və ixracatçıları üçün daha cəlbedici və perspektivli hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün Alman şirkətləri bu tədbirlərdə iştirak etmək və dövlət yardımı almaq üçün bərabər hüquqlara malikdirlər. Qeyd olunan dəstək tədbirləri çərçivəsində potensial iştirakçılara sərgi və yarmarka keçirən ölkə haqqında lazımi məlumat verilir, eyni zamanda onların iştirakı ilə bağlı maliyyə yardımları ilə yanaşı digər inzibati dəstək də göstərilir.

3.3. Yaponiyada ixraca dövlət dəstəyi təcrübəsi

Yaponiyada ixraca dövlət dəstəyinin əsasını Almaniya və ABŞ-da olduğu kimi dövlət və özəl qurumlar arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq fəaliyyəti təşkil edir. Burada xarici iqtisadi əlaqələrə xidmət sisteminin təşkilatçısı kimi dövlət çıxış edir və bu fəaliyyəti büdcə vəsaitləri hesabına maliyyələşdirir. Dəstək sistemi marketing informasiyasının toplanması və təhlili, informasiya-məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi, reklam-sərgi işinin təşkili, xarici iqtisadi fəaliyyətin yeni iştirakçılarının prosesə cəlb edilməsinə yardım və s. kimi fəaliyyət sahələrini əhatə etməklə çoxşaxəli xarakter daşıyır.

1962-ci ildən etibarən Yaponiyada Xarici Ticarət və Sənaye Nazirliyi tərəfindən qurulan və onun himayəsi altında fəaliyyət göstərən Sənaye Proteksionizmi İnstitutu xarici iqtisadi və ticarət məlumatların toplanması üçün xüsusi qurum mövcuddur. Eyni zamanda Xarici İşlər Nazirliyi, Xarici Ticarət və Sənaye Nazirliyi, Elm və Texnologiya Departamenti, İqtisadi Planlaşdırma Departamenti və digər təşkilatlar da xarici iqtisadi fəaliyyətə informasiya dəstəyinin göstərilməsi, xarici kommertiya məlumatlarının toplanması və təhlili işlərində iştirak edirlər. Bu qəbildən olan təşkilatlar arasında xüsusi bir yeri xarici ticarətin təşviqi üçün Yaponiya Xarici Ticarət Təşkilatı (JETRO) tutur. JETRO qeyri-kommertiya təşkilatı olmaqla, maliyyələşməsi tam hökumət tərəfindən təmin edilir və dünya əmtəə bazarlarının öyrənilməsinə, marketing məlumatlarının toplanması və təhlilini, Yapon məhsullarının xaricdə sərgi və yarmarkalarının eləcə də Yaponiyada digər ölkələrin ticarət sərgilərinin təşkilini, reklam və nəşriyyat işlərinin reallaşması ilə məşğul olur. Yaponiyada bu təşkilatın 33 filialı mövcuddur və dünyanın 56 ölkəsində 79 JETRO nümayəndəliyi fəaliyyət göstərir. Bir çox ölkələrdə mövcud olan analoji qurumlardan fərqlənən JETRO şirkəti dünyanın ən böyük biznes məlumat mənbələrindən biridir. Onun məlumat bazaları çoxlu sayda, o cümlədən xarici, Yapon ixracatçılarının və idxalçılarının geniş informasiyaları əsasında fəaliyyət göstərir [9].

Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Bankı (JBIC) dövlətin digər bir maliyyə qurumu və ixrac-kredit agentliyi olmaqla, 1 oktyabr 1999-cu il tarixində Yapon İxrac-İdxal Bankının (JEXIM) və Xarici İqtisadi Əməkdaşlıq Fondunun birləşməsi nəticəsində yaradılmışdır. JBIC-in əsas missiyası beynəlxalq iqtisadiyyatın və ümumi cəmiyyətin sağlam inkişafına töhfə verməklə, aşağıdakı dörd sahə üzrə əməliyyatların aparılmasını təşkil edir:

- Xaricdə Yaponiya üçün əhəmiyyətli resurs mənbələrinin əldə edilməsinə və inkişafına kömək etmək;
- Yaponiya sənayesinin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin qorunması və inkişafı;
- Qlobal ekoloji və ətraf mühitin qorunması, qlobal istiləşmənin qarşısının alınması məqsədilə xarici biznesin inkişafına yardım;
- Beynəlxalq maliyyə qaydalarının pozulmasının qarşısını almaq və ya bu cür pozuntular nəticəsində dəymiş ziyana görə müvafiq tədbirlər görmək.

JBIC-in fəaliyyətinə baxsaq, 2017-ci ildə dünya üzrə kreditlər, səhmdar kapitalında iştirak, zəmanətlərin ümumi sayı və miqdarı, Asiyada 87 olmaqla 174,3 milyard yen, Avropada 3 olmaqla 60,0 milyard yen, Yaxın Orta Şərqdə 6 olmaqla 404,0 milyard yen, Afrikada 5 olmaqla 138,4 milyard yen, Okeaniyada 4 olmaqla 18,2 milyard yen, Şimali Amerikada 11 olmaqla 180,6 milyard yen, Cənubi Amerika və Karib hövzəsində 13 olmaqla 201,2 milyard yen olmuşdur [10, s.88]. Bunlara misal olaraq Braziliya-Anqola arasında 6200 kilometr uzunluğundakı dənizaltı fiber optik xətt bağlantısının inşasını, Birləşmiş Krallıqdakı sürət qatarı layihəsi olan "Intercity Express Programme"-nin maliyyələşməsi, İyordaniyanın Maan şəhərində günəş elektrik stansiyası tikintisinin maliyyələşdirilməsi, Sinqapurda çoxməqsədli gəmilərin istehsalı və ixracına dəstək, Türkiyədə avtomobil hissələri istehsalı və satışı üçün dəstək, Paraqvayda Yapon gəmiqayırma biznesinə dəstək və bir çox layihələri aid etmək olar [11, s.6].

3.4. Fransada ixraca dövlət dəstəyi təcrübəsi

Fransada isə ixraca dövlət dəstəyi sistemində Coface, Business France, Bpifransa kimi şirkətləri nümunə göstərmək olar. Ölkədə sığorta bazarında xüsusi rola malik olan Coface şirkəti ölkədə əsasən ixracatın sığortalanması məqsədilə yaradılmışdır. Şirkət hazırda özəl sektor tərəfindən sığortalanmayan yeni ixrac bazarlarına girən ixracatçılara sığorta da daxil olmaqla geniş çeşidli bir çox xidmətlər təqdim edir. Ən incə şəkildə beynəlxalq səviyyədə şəbəkələşmiş eyni zamanda müasir və çevik bir qurum olan Coface şirkəti, kreditlərin sığortalanmasına və risklərin idarə edilməsində istinad yeri kimi qəbul edilir. Öz sektorunun lideri kimi 70 ildən çox təcrübəyə və 50000 şirkətə xidmət göstərən 4100 mütəxəssisdən ibarət bir qrupa sahib olan Coface şirkəti qlobal iqtisadiyyatın inkişafına nail olmaq üçün çalışır. Şirkətin əsas məqsədlərindən biri sənayedə ixrac-idxal kreditlərinin sığortalanması üzrə ən çevik, qlobal tərəfdaş olmaqdır. Şirkət müştərilərini fəaliyyət göstərdikləri hər yerdə dəstəkləyir, daxili və ixrac bazarlarında satış qabiliyyətlərini gücləndirmək üçün lazım olan kredit qərarlarını müdafiə edir və onların qəbul olunmasına kömək edir [12].

İxracə dəstək subyekti olan "Business France" şirkəti Fransa iqtisadiyyatının inkişafına dəstək verən, yerli müəssisələrinin ixracının stimullaşdırılmasına, həmçinin ölkəyə beynəlxalq investisiya axınının dəstəklənməsi və asanlaşdırılmasına görə məsuliyyət daşıyır. Şirkət Fransanın İqtisadiyyat və Maliyyə Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərən milli agentlikdir. 1 yanvar 2015-ci ildə UBIFRANCE və Fransa Beynəlxalq İnvestisiyalar Agentliyinin (AFII) birləşməsi yolu ilə qurulan "Business France" həm Fransada, həm də dünyanın 70-dən çox ölkəsində dövlət və özəl sektor tərəfdaşları şəbəkəsi ilə işləyən 1500 nəfər heyətə malikdir. Business France, müəssisələrə hədəf bazarlarda kommersiya tərəfdaşları tapmağa kömək edir, onlara ticarət müqavilələri imzalamaq və davamlı ixrac artımı əldə etmələri üçün kömək edir. Öz sektoru üzrə mütəxəssislər şəbəkəsi olan şirkət, 70-dən çox ölkədəki xarici alıcılarla mütəmadi əməkdaşlıq etməklə bərabər, eyni zamanda fəaliyyəti istiqamət ilə bağlı olaraq geniş əlaqələr siyahısına da sahibdir. Business France, milli şirkətlərin ixracat keçmişinə uyğun olaraq kollektiv və ya fərdi dəstəklə layihələrin təhvilini asanlaşdırır və sürətləndirir [13].

Fransadakı ixracata dəstək sistemindəki fəaliyyət göstərən digər qurum dövlət tərəfindən qəbul olunan 31 dekabr 2012-ci il tarixli qanun əsasında fəaliyyətə başlayan Fransa İnvestisiya və İxrac Bankıdır (Bpifransa). Bank, OSEO, CDC, FSI və FSI Regions şirkətlərinin birləşməsi ilə yaranmışdır. Şirkətin məqsədlərinə aiddir:

- İnnovasiya yolu ilə şirkətlərin böyüməsini və beynəlmilləşməsini dəstəkləmək;
- İnvestisiya və ixrac bankı olaraq özəl sektorda fəaliyyət göstərən sahibkarlarla etibarlı tərəfdaşlıq yaratmaq;
- Tərəfdaşlar, investitorlar, regional təşkilatlar və digər qurumlarla əməkdaşlıq sayəsində sahibkarlar üçün maliyyələşməni artırmaq;
- Milli istehsalçıların və ixracatçıların qısamüddətli ehtiyaclarının maliyyələşdirilməsi;
- Bpifrance komandası tərəfindən Fransa ixracatçıları üçün onlara layihələrində və ambisiyalarında dəstək göstərmək üçün bütün imkanların səfərbər edilməsi.

Bpifrance şirkəti ixrac fəaliyyətini həyata keçirmək üçün bir neçə formada kreditləşmə həyata keçirə bilər. Birinci formada ixracatçının fəaliyyətə başlaması üçün tətbiq etdiyi maliyyələşmə. İkinci formada alıcı krediti adlanan, yəni Bpifrance tərəfindən fransız ixrac şirkətinin xarici müştərisinə birbaşa verilən kreditlər. Üçüncüsü isə təchizatçı krediti adlanan və digər tərəfdən, ixracatçı tərəfindən müştərisinə verilən, sonra isə həmin şirkətdən Bpifrance tərəfindən geri alınan kreditlərdir. Birbaşa ixrac poresesi ilə bağlı olan ikinci və üçüncü forma kreditlər ticarət müqaviləsinin «ixrac olunan» hissəsinin 85%-i maliyyələşdirir. Alıcının kreditinin həcmi 5-25 milyon avro arasında, ortaqlıq maliyyələşdirmədə

isə 75 milyon avroya (Bpifrance payı) qədər məbləği əhatə edə bilər. Təchizatçı krediti isə 1-25 milyon avro arasında maliyyələşməni əhatə edir. Bu vəsaitlər 3 ildən 10 ilədək müddətə orta müddətli və ya uzunmüddətli maliyyələşməni təşkil edir. Qeyd olunan təşkilat tərəfindən verilən kreditlərin 95%-i «Bpifrance Export Insurance» sığorta şirkəti tərəfindən sığortalanır. Kreditlərin verilməsi ancaq avro valyutası ilə həyata keçirilir [14].

3.5. Birləşmiş Krallıqda ixraca dövlət dəstəyi təcrübəsi

Birləşmiş Krallıqda xarici ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsini Beynəlxalq Ticarət Nazirliyi (The Department for International Trade – DIT) həyata keçirir. Qurumun məqsədi Birləşmiş Krallığın siyasi sabitliyindən və global liderlik mövqeyindən istifadə etməklə, dənizasırı ərazilərdəki şirkətlərə, investitorlara və alıcılara Birləşmiş Krallıqla uğurlu biznes aparmaqda kömək etməkdir.

DIT Birləşmiş Krallıqda fəaliyyət göstərmək istəyən şirkətlər üçün hər istiqamətdə kömək edir. Belə ki, təklif olunan dəstək çərçivəsində rəqəmsal alətlər və xidmətlərin geniş çeşidi ölkəyə gəlmək istəyən sahibkarlar üçün vaxta qənaət etməyə və xərcləri azaltmağa kömək edir. Həmçinin qurum ailə ofislərindən müstəqil sərvət fondlarına qədər hər cür sərmayəçilərə investisiya məsləhətləşmələri, fikir mübadiləsi, təqdimat və tanıtım xidmətlərini təklif edir. Bununla yanaşı Birləşmiş Krallıqdan məhsul idxal edən alıcılar üçün milli ixracatçıların nə təklif etdiyini göstərərək, xarici alıcıların doğru məhsul və xidmətləri tapmaqda kömək göstərir [15].

DIT tərəfindən ölkə ixracatçılarının fəaliyyətinə birbaşa dəstək olaraq aşağıda göstərilən mexanizmlərdən istifadə olunur: a) ixrac planının hazırlanmasına yardım; b) ixrac bazarının tapılması; c) bazar üçün marşrut seçimi; d) ixracın maliyyələşdirilməsi; e) ixrac sifarişləri üçün ödənişlərin idarə olunması; f) xaricdə biznesə başlamağa dəstək; g) ixrac prosedurlarına və logistika dəstək; h) xaricdə xidmət satışına dəstək; i) rüşvət və korrupsiya riskinin idarə olunmasına dəstək; j) ticarət bariyerləri haqqında məlumatlandırma; k) “iqtisadi subyektlərin qeydiyyat və identifikasiya nömrəsi” ilə təminat.

Bununla yanaşı Beynəlxalq Ticarət Nazirliyi ilə birgə əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərən digər qurum Birləşmiş Krallığın İxracat və Maliyyə (UKEF) təşkilatıdır. UKEF, İxrac Kreditlərinin Zəmanəti Departamentinin (ECGD) formal adıdır. UKEF-in əsas missiyası ölkədə ixracatçıların özəl sektordan maliyyə və sığorta əldə edə bilməməsinə, bununla da uğursuz ixrac fəaliyyətlərinə qarşı tədbirlər görməkdir. Şirkət Birləşmiş Krallığa aid olan özəl və dövlət sektoruna aid olan şirkətlərə kredit və zəmanət məhsullarını təqdim edir. Belə ki, qurum milli şirkətlər üçün onların alıcılarına cəlbədiçi maliyyələşdirmə şərtləri təqdim etməklə ölkə ixracatçılarına ixrac müqavilələri qazandırmaq, həmçinin dövrü kapitalının və müqavilə istiqrazlarının maliyyələşdirilməsində şirkətlərə əlverişli şərtlər təqdim etməklə ixrac müqavilələrinin yerinə yetirilməsinə nail olmaq üçün xidmətlər göstərir. Eləcə də milli ixracatçıların qarşılaşa biləcəyi alıcı defoltundan sığortalamaq üçün ixrac müqaviləsinin həcmindən asılı olaraq ödəniş əldə edir [16, s.6].

UKEF dövlətin iqtisadi gücünə əsaslanaraq özəl sektorun bunu etməyəcəyi yerdə ixracatçıları üçün sığorta, zəmanət və kreditlər verilməsini təmin edir. Qurum həmçinin şirkətlərə özəl sektor tərəfindən dəstək tapmağa da kömək edir.

2018-2019-cu illərdə UKEF 147 ərizəçini maliyyə və sığorta ilə təmin etmiş və daha 34 ixracatçıyı özəl sektor təminatçısına yönləndirmişdir. Qurum bundan əlavə, daha 81 ingilis şirkəti UKEF-in dəstəklədiyi layihələr çərçivəsində mal və xidmətlərlə təmin etmişdir. Həmin dövr üzrə ixracatçıları üçün təqdim olunan dəstəyin dəyəri 6,8 milyard funt sterlinq olmuş, eləcə də 72 təyinat ölkəsinə olan ixrac fəaliyyətini əhatə etmişdir. Ölkələr içərisində ilk üç yeri müvafiq olaraq Səudiyyə Ərəbistanı, ABŞ və Belçika tutmuşdur. Qeyd olunan dövr üçün UKEF-in tək subyekt üçün təqdim etdiyi ən böyük dəstək məbləği 2,26 milyard funt sterlinq (alıcı krediti), ən kiçik məbləğ isə 157,50 funt sterlinq (ixrac sığortası) olmuşdur [16, s.34].

Birləşmiş Krallıqda da digər Avropa ölkələrində olduğu kimi ixraca dəstək tədbiri qismində ixrac olunan bir çox məhsullar üçün «sıfır ƏDV dərəcəsinin tətbiqi» mexanizmindən istifadə edilir. Yalnız burada əsas şərt ondan ibarətdir ki, ixrac olunacaq məhsulun göndəriləcəyi ölkə Avropa İttifaqının hüddurlarından kənarda olsun [17]. Ölkədə ixracata dövlət dəstəyi sisteminin digər bir xarakterik xüsusiyyəti dövlət qurumları ilə yanaşı qeyri-hökumət təşkilatlarının da milli biznesin, o cümlədən ixrac fəaliyyətinin inkişafında fəal iştirakıdır.

3.6. İtaliyada ixraca dövlət dəstəyi təcrübəsi

İtaliyada ixracatçılara dövlət dəstəyi əksər inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi oxşar prinsiplərə əsaslanır. Belə ki, dəstək ssuda kapitalı bazarının faiz dərəcəsi ilə İƏİT çərçivəsində fəaliyyət göstərən

güzəştli faiz dərəcəsinin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan məqsədli büdcə ayırmalarından istifadə etməklə həyata keçirilir. İtaliyada dövlət tərəfindən ixracın təsviqi sahəsində fəaliyyət göstərən əsas qurumlar kimi, İtaliyanın İxrac Krediti Agentliyi (SACE), Şərqi Avropa ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlığı maliyyələşdirən şirkəti (FINEST), Xarici Ticarət İnstitutu (ICE) və başqalarını göstərmək olar.

SACE, CDP (Cassa Depositi e Prestiti) qrupuna aid olan və tamamilə CDP tərəfindən nəzarət edilən bir səhmdar cəmiyyətdir. Qurum İtalyan şirkətlərinin dünya bazarında böyüməsini dəstəkləmək üçün böyük sinerji ilə çalışır. SACE şirkəti inteqrasiya bacarıqları, sığorta və maliyyə xidmətlərinin sinerjiyası sayəsində, ölkənin iqtisadi inkişafına yönəlmiş İtaliya mənzərəsində unikal bir çalışma modelini təklif edir. 2016-cı ilin sentyabrından etibarən nizamnamə kapitalının 76%-i SACE-yə məxsus olan SIMEST şirkəti isə 1991-ci ildən etibarən İtaliya şirkətlərinin fəaliyyətlərini beynəlmilləşdirmə yolu ilə böyüməsini qanunla dəstəkləyən qurum olaraq fəaliyyət göstərir [18].

SACE-nin fəaliyyəti Avropa İttifaqının normativ aktları və İƏİT tərəfindən imzalanmış "Rəsmi olaraq dəstəklənən ixrac kreditləri" haqqında sazişlə (Arrangement on Officially Supported Export Credits) tənzimlənir. Eyni zamanda SACE, investisiyaların dəstəklənməsi üçün ixrac kredit şirkətləri və agentliklərini bir araya gətirən beynəlxalq bir təşkilat olan Bern İttifaqının təsis etdiyi prinsiplərə də hörmətlə yanaşır [19].

SACE şirkəti İtaliyada ixraca dəstək məqsədilə aşağıda qeyd olunan bir sıra vasitələrdən istifadə edir:

1. İtaliyaya məxsus əmtəə və xidmətlərinin xaricdən alınması üçün maliyyələşdirmə həlləri təqdim edir. Şirkət İtaliyadan əmtəə və xidmətlər almaq üçün xarici alıcılara orta müddətli maliyyələşmə təqdim etməklə və onlara potensial İtalyan tədarükçüləri ilə görüşlərin qurulmasında dəstək verə bilər;
2. İxrac nəticəsində ödənilməmiş haqların geri qaytarılmasını həyata keçirir. SACE kredit bərpə xidmətləri vasitəsilə ixracatçıların ödənilməmiş debitor borclarının bərpası üçün bütün məhkəmədənəkar, eyni zamanda məhkəmə işlərini, eləcə də iflas prosedurlarını idarə edir;
3. İtaliya şirkətləri üçün hədəf bazarlarına çatmaq və orada genişlənmək məqsədilə xidmətlər göstərir. Şirkət yerli sahibkarların birbaşa xarici sərmayələr, tədqiqat və inkişaf (R&D), kapital xərcləri (Capex) kimi investisiya layihələrində iştirak payını qəbul etməklə, xarici bazarlarda təhlükəsiz artım və genişlənmə üçün əlavə maliyyə resursları təqdim edir. Həmçinin SACE İtalyan şirkətlər üçün siyasi proseslər səbəbindən kapitalını, maraqlarını və mənfəətini itirmək riskini sığorta etməklə onların təhlükəsiz şəkildə xaricə investisiya edə bilməsini təmin edir;
4. Tenderlərdə iştirak etmək və tikinti işlərini aparmaq üçün müqavilə zəmanətlərini verilməsi. SACE İtalyan şirkətlərin beynəlxalq tenderlərdə iştiraklarını təmin etmək üçün onlara hüquqi yardım başda olmaqla, texniki kömək, maliyyə yardımları və s. kimi xidmətlər təqdim edir;
5. İtaliyada tender və satınalmalar üçün müqavilə əsasında maliyyələşdirmə. SACE, korporativ əsasda layihə və quruluşlu maliyyənin bir hissəsi olaraq maliyyələşdirilən məbləğin 100% -ə qədər olan siyasi və iqtisadi hadisələr səbəbindən ödənilməmə riskinə qarşı zəmanət verir. Həmçinin ixracatçılar SACE tərəfindən təqdim olunan "alıcının kredit xətti" layihəsinin köməyi ilə İtaliyadan kapital və xidmətləri satın alan xarici müştərilərini təhlükəsiz şəkildə maliyyələşdirə bilər;
6. Təlim və məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi. SACE, məsləhət və təlim xidmətləri sahəsində geniş təcrübəyə malik xüsusi Məsləhət Qrupu yaratmışdır. Qrupun fəaliyyətinin əsas məqsədi SACE-nin ixrac krediti və ticarət maliyyəsi sahəsindəki təcrübəsini, əsasən inkişaf etməkdə olan bazarlarda olmaqla yerli və xarici ixrac kredit agentliklərinə, nazirliklərə, banklara, çoxtərəfli və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarına ötürməkdir [20].

FINEST şirkəti 1991-ci ildən daha çox İtaliyada yerləşən firmaların beynəlxalq layihələrini Mərkəzi və Şərqi Avropa, Balkanlar, Rusiya, MDB ölkələri və Aralıq dənizi ölkələrində reallaşmasına kömək və tanımaqda fəal iştirak edən maliyyə şirkəti eləcə də kapital tərəfdaşdır. Şirkət 25 ildən çox davam edən beynəlxalq təcrübəsi əsasında, 44 ölkədə onların da iştirakçısı olduğu 500-dən çox əməliyyatlara 300 milyon avro vəsait ayırmışdır. Qeyd edək ki, FINEST-in iştirakçısı olduğu layihələrin dəyəri 2 milyard avrodan çox olmuşdur [21].

FINEST İtalyan şirkətləri üçün ixracın və investisiyanın stimullaşdırılması məqsədilə aşağıdakı xidmətləri təklif edir:

1. Bərabərlik və iştirak prinsipi ilə korporativ əməkdaşlıq. Burada xarici şirkətlərin İtaliyada portfel və birbaşa investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün, maksimum 8 il müddətində layihənin 25-49% həcmi qədər kreditləşmə təqdim edilir;
2. Maliyyələşməyə əlavə dəstək. Bu xidmətlə xarici şirkətin nizamnamə kapitalında iştiraka əlavə olaraq, 8 il müddətinə ümumi sərmayənin 25% -ə qədər məbləğində xarici şirkəti maliyyələşdirmə yolu ilə layihəyə əlavə dəstəyin göstərilməsi nəzərdə tutulur;
3. Strateji idarəetmə tövsiyəsi. Şirkət bu xidmət sayəsində müştərilərinə Beynəlxalq əməliyyatlar üçün strateji təhlil, texniki-iqtisadi əsaslandırma, layihənin həyata keçirilməsində kömək, əməliyyatın strukturlaşdırılmasında məsləhətçilik (korporativ model, idarəetmə və s.), İtaliyada və xaricdə institusional dəstək kimi xidmətlər təklif edir [21].

İtaliyanın Xarici Ticarət İnstitutu (ICE) xaricdəki italyan şirkətlərinin biznes inkişafını dəstəkləyən və İtaliyaya xarici sərmayələrin cəlb edilməsini təşviq edən hökumət təşkilatıdır. Yüksək motivasiyalı və müasir dinamik bir təşkilat olan, eyni zamanda xaricdə yerləşən geniş ofis şəbəkəsi ilə ICE, İtaliyanın kiçik və orta biznes subyektlərinə informasiya fəaliyyəti, yardım, konsaltinq, irəliləmə və təlim həyata keçirir. ICE, ən müasir təşviq alətləri və çox kanallı rabitə vasitələrindən istifadə edərək, dünya üzrə "Made in Italy" brendinin mükəmməlliyini təsdiqləmək üçün fəaliyyət göstərir [22].

3.7. Kanadada ixraca dövlət dəstəyi təcrübəsi

Kanadada ixracata maliyyə dəstəyi "Export Development Canada – EDC" (İxrac-Kredit Agentliyi) tərəfindən təmin edilir. Kanadanın İxrac-Kredit Agentliyi 1944-cü ildə yaradılıb və "Kanada şirkətlərinin ixracının inkişafı haqqında" Qanunun əsasında fəaliyyət göstərir. Təşkilat tamamilə dövlətə aid təşkilat olmasına baxmayaraq, maliyyə cəhətdən özü-özünü təmin edə bilir.

EDC ixrac əməliyyatlarının sığortası funksiyalarını yerinə yetirir. Bundan başqa, korporasiya milli şirkətlər üçün öhdəliklərin təmin edilməsi və xarici tərəfdaşın etibarlılığına dair informasiyanın (kommersiya əsasında) təqdim edilməsi ilə məşğul olur. EDC rəsmi sığortaçı, təminatçı, bəzi hallarda isə Kanada ixracatçılarının maliyyə mənbəyi kimi çıxış edir. Agentlik tərəfindən 1944-cü ildən hal-hazırda qədər Kanada şirkətlərinin ixrac və xarici investisiya fəaliyyətlərində 1,5 trilyon dollardan çox yardım etmişdir [23].

EDC tərəfindən ixracata və investisiyaya göstərilən dəstək tədbirləri 3 istiqamət üzrə konsepsiyalaşdırılmışdır. Bunlara aiddir: 1) risklərin idarə olunması; 2) təhlükəsiz maliyyələşdirmə; 3) dövriyyə kapitalının artırılması.

Risklərin idarə olunması istiqaməti Kanada şirkətlərinin nüfuz və mənfəətlərinin qorunması funksiyasını daşıyır. EDC-nin risklərin idarə edilməsi üzrə qəbul etdiyi qərarları yerli sahibkarlar üçün pul axınına təhlükəsizləşdirməyə, onların əmək haqlarını təmin etməyə, kommersiya və siyasi risklərin nəticələrindən qaçmağa kömək edir. Risklərin idarə olunması mexanizmi iki formada həyata keçirilir. Birinci - EDC Kredit sığortası, sığortalanmış zərərlərin 90% -i müxtəlif hadisələrin səbəb olduğu ödəmə etməmə riskinə görə qarşılır. İkinci - Performans təhlükəsizlik sığortası, vasitəsilə pul vəsaitlərinin hərəkəti sığortalınır. Burada əgər müştəri haqsız şəkildə zəmanət çağırışına səbəb olarsa və ya spesifik siyasi risklər səbəbilə Kanada şirkətlərinin öhdəliklərini yerinə yetirə bilməyəcəyi bir problem meydana çıxarsa, sığorta itkilərinin 95%-i EDC tərəfindən qarşılır [24].

EDC tərəfindən tətbiq olunan digər dəstək istiqaməti olan təhlükəsiz maliyyələşdirmə dörd formada həyata keçirilir. Birinci - alıcıların maliyyələşdirilməsi, burada yerli şirkət, xarici alıcı ilə bağlanan ixrac müqaviləsi və kredit məlumatlarını EDC-yə təqdim edir. Daha sonra isə EDC krediti nəzərdən keçirmə və təsdiqləmə prosesini başa çatdırır. İkinci - birbaşa borc vermə, burada yerli şirkətlər üçün Kanada xaricində bazarlarda satış üçün maliyyələşmə nəzərdə tutulur. Üçüncü - strukturlaşdırılmış layihələrin maliyyələşməsidir ki, EDC-nin ixtisaslaşmış mütəxəssislər komandası dünyanın ən mürəkkəb layihələrini maliyyələşdirir. Dördüncü - satınalma sifarişlərinin maliyyələşdirilməsi, burada EDC yerli şirkətlər üçün biznesini yeni bazarlara çıxarmaq üçün onlara lazım olan dövriyyə kapitalını əldə etmə imkanı verir [25].

Dövriyyə kapitalının artırılması istiqaməti dörd formada reallaşır. Birinci - ixrac zəmanət proqramı, burada EDC yerli ixracatçılara bank maliyyələşdirməyə çıxış üçün əlavə imkan təqdim edir. Belə ki, EDC ixracatçıların dövriyyə kapitalına çıxışını genişləndirmək üçün, onların borc götürülmüş vəsaitlərə əlavə zəmanət təqdim edərək riskləri bankla bölüşür. İkinci - hesab fəaliyyətinin təhlükəsizliyinə zəmanət, EDC ölkə sahibkarlarına girov qismində banka pul və ya kredit qoymadan zəmanət məktublarının verilməsini təmin edir. Belə ki, EDC tərəfdaş banka sahibkarın adına yerləşdirəcək istənilən istiq-

razlar üçün 100% zəmanət verir. Üçüncü - valyuta mübadiləsi zəmanətidir ki, təsərrüfat subyektlərinin kapital qoyuluşlarını və fəaliyyətlərini dayandırmadan valyuta risklərindən qorunmağa kömək edir. Həmçinin EDC valyuta bazarlarındakı dalğalanmaların sahibkarların fəaliyyətlərinə göstərəcəyi riskləri minimuma endirilməsi üçün məsləhət xidmətləri də təklif edir. Dördüncü - zəmanətli istiqrazlar, EDC tərəfindən istiqrazların emisiyasını dəstəkləmək üçün tətbiq olunan mexanizmdir. Dünya təcrübəsində şirkətlərin rəqabətqabiliyyətlilik göstəricisinə təsir edən amillərdən biri istiqraz və avrobond buraxılışının həcmidir. Bu məxımdan EDC yerli şirkətlərə istiqraz buraxılışı üçün lazım olan təkrar sığorta xidmətlərini də təklif edir [26].

4. İxracın maliyyələşməsində fərqlənən ölkələr

Dünya təcrübəsində ixraca dövlət dəstəyi üzrə stimullaşdırıcı tədbirlər bir neçə on ildən çoxdur ki, mövcuddur və bu proses artan sürəti ilə davam etməkdədir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı çərçivəsində hazırlanan ixraca dövlət dəstəyinə tətbiq olunan ümumi tələblər haqqında razılışma 1992-ci ildə qəbul edilmişdir ki, həmin razılışma qəbul olunduqdan sonra Avropa İttifaqı (Aİ) üzvü olan bütün ölkələr üçün qeyd olunan dəstək qaydaları məcburi xarakter daşımaqdadır.

2009-cu ildə ABŞ-da başlayan, daha sonra Avropaya sıçrayan və bütün dünya ölkələrində hiss olunan Qlobal maliyyə böhranı ilə əlaqədar olaraq tələbin azalması ilə ixracın həcmının azalması dövlətlərin qarşısında ayrıca problemə çevrilmişdir. Belə bir şəraitində isə qlobal bazarlarda rəqabətin artması, şirkətlərin ixrac fəaliyyətinə dəstək verən tədbirlərin və vasitələrin inkişafını mühüm zərurətə çevirmişdi.

Beynəlxalq mübadilənin xüsusiyyətlərinin tədqiqi göstərir ki, bir tərəfdən 2009-cu ildə ixracın kəskin azalması, digər tərəfdən isə ödəmə olmayan risklərin artması, ixracı dəstəkləmək üçün maliyyə alətlərinə diqqətin artmasına, o cümlədən sahibkarların xərclərini və risklərini azaldan, onları dünya bazarında aqressiv marketing siyasətini həyata keçirən xarici təchizatçılardan qorumaq məqsədilə, ixraca dövlət dəstəyinin tətbiqi hər bir dövlət üçün zəruri addım hesab olunur. Bu baxımdan, Bern Birliyinin (Beynəlxalq Kredit və İnvestisiya Sığortaçıları *Birliyi*) üzvü olan sığorta kredit agentlikləri tərəfindən 2009-cu ildən başlayaraq yeni sığortalanmış qısamüddətli kreditlərin həcmində artım (2010-cu ildə 12%, 2011-ci ildə 19%, 2012-ci ildə 2%) müşahidə edilir [27]. Cədvəl 2.-də 2012-ci ildə qısamüddətli ixrac kreditlərinə sığorta ödənişlərinin verilməsində fərqlənən ölkələrin siyahısı və ölkələr üzrə sığorta ödənişlərinin həcmi göstərilmişdir.

Cədvəl 2. 2012-ci ildə ölkələrdə qısamüddətli ixrac kreditlərinə sığorta ödənişinin həcmi, milyon ABŞ dolları [27].			
Ölkə	Həcm	Ölkə	Həcm
ABŞ	73,538	Çin	41,449
Almaniya	65,958	İspaniya	33,517
Birləşmiş Krallıq	50,349	Niderland	31,414
İtaliya	49,275	Brazliya	28,376
Fransa	48,602	İsveçrə	28,281

Mənbə: Cədvəl Bern İttifaqının 2008-2013-cü illər üzrə statistik məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [27].

Aparılan təhlillər göstərir ki, böhran və onun davamı olan dünya iqtisadiyyatının qeyri-sabitliyi şəraitində demək olar ki, bütün hökumətlər iqtisadiyyatın gələcək inkişafını sabitləşdirmək və ixraca dəstək sistemlərinin səmərəliliyinin artırılması üçün müəyyən addımlar atmışlar ki, bu da həmin sahədə fəaliyyət göstərən subyektlərə, maliyyə institutlarına tədbirlərinin siyahısını genişləndirmək və onları modernləşdirmək, eyni zamanda özəl sektorun inkişafı üçün uzunmüddətli maliyyələşmə məqsədilə əlavə resurslar cəlb etmək imkanı vermişdir. Cədvəl 1.-də 2009-2019 illərdə dünya ölkələrinin ixracatçılara orta və uzun müddətli dövlət maliyyə dəstəyinin həcmi verilmişdir.

Cədvəl 1. Dünya ölkələrində ixracatçılara orta və uzunmüddətli dövlət maliyyə dəstəyinin həcmi, milyard ABŞ dollar ilə												
№	Ölkələr	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1	Çin	51,1	43,0	35,0	45,0	40,6	58,0	51	34,3	36,3	39,1	33,5
2	ABŞ	17,0	13,0	21,4	31,3	14,5	12,1	5,8	0,2	0,2	0,3	5,3
3	Almaniya	12,9	22,5	16,7	15,3	22,6	14,2	15,9	9,7	7,0	12,0	10,5
4	Fransa	17,6	17,4	15,9	13,0	9,5	8,3	7,6	9,4	6,8	8,9	6,2
5	Hindistan	7,3	9,5	13,0	10,6	5,1	4,5	4,4	6,2	9,7	7,6	7,0
6	İtaliya	8,2	5,8	8,0	5,2	5,4	5,9	5,4	10,3	8,9	12,4	11,1
7	Yaponiya	2,7	4,9	5,9	4,4	2,1	5,6	4,4	1,6	2,0	1,3	3,6
8	Birləşmiş Krallıq	3,4	4,1	4,2	2,9	3,9	3,0	1,3	3,9	2,1	2,4	6,6
9	Braziliya	6,1	3,5	4,8	2,7	4,1	1,3	4,2	3,0	1,6	2,9	0,3
10	Kanada	2,0	2,6	1,9	1,7	1,9	1,8	2,2	2,1	1,9	1,6	2,0

Mənbə: Cədvəl ABŞ İxrac-İdxal Bankının Kongresə təqdim etdiyi 2010-2020-ci illər üzrə Hesabatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [28].

Cədvəl 1.-dən də aydın olduğu kimi inkişaf etmiş ölkələr ixracata maliyyə dəstəyi baxımından dünyada lider mövqelərdə olmasına baxmayaraq, Çin Xalq Respublikası həmin sahədə son illər inamla birinci yeri tutur. Hindistan və Braziliya isə inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisə edilə biləcək səviyyədə öz milli ixracatçılarına maliyyə vəsaitləri ilə dəstək göstərirlər.

5. Nəticə

Qeyd etmək lazımdır ki, ixraca dəstək tədbirlərinin tətbiqi ilə bağlı dünya təcrübəsinin təhlili inkişaf etmiş ölkələrdə dövlətin ixraca dəstəyinin uzun müddətdir ki, iqtisadi siyasətin vacib hissəsi olduğunu göstərir. Həmçinin bu proses geniş tədbirlər eləcə də vasitələrdən istifadə olunmaqla reallaşır. Belə qənaətə gəlmək olar ki, beynəlxalq ticarətdə lider olan inkişaf etmiş ölkələrin qazandıqları uğurların əsas səbəbləri kimi məhz onların xarici ticarət siyasətlərini eləcə də ixracın stimullaşdırılması məqsədilə tətbiq etdikləri tədbirlər qeyd oluna bilər.

Ölkədə xarici iqtisadi fəaliyyətin beynəlxalq mübadiləsində və inkişafında dövlətin roluna dair müxtəlif baxışların təhlili nəticəsində qənaətə gəlmək olar ki, dövlət bazar iqtisadiyyatında şirkətlərin iqtisadi fəaliyyətinin təminatçısı kimi çıxış etməli, biznes fəaliyyətinin aparılmasının normativ-hüquqi sahəsini formalaşdırmalı, ədalətli rəqabəti təmin etməli və təsərrüfat şəraitini balanslaşdırmalıdır. Belə ki, dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətə təsir tədbirləri və vasitələrinin tətbiqi milli ixracatçıların dünya bazarındaki rəqabət mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə, siyasi və iqtisadi qeyri-sabitliyin yaratdığı disbalansın aradan qaldırılmasına yönəldilməlidir.

Məqalədə qeyd olunmuş ölkələr üzrə ixracatçılara göstərilən kredit, sığorta xidmətləri sahəsində dövlət dəstəyi tədbirlərinin həcminə baxsaq görərik ki, dünya ixracında lider olan ölkələr ixracatçılara ən çox dəstək göstərən ölkələrdir. Bu baxımdan İEÖ-də tətbiq olunan bütün bu dəstəkləyici tədbirlər milli iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, idxaldan asılılığını azaltmaq və ixracını stimullaşdırmaq istəyən ölkələr üçün lazımi örnək hesab oluna bilər.

6. Kaynaklar

The World Trade Organization, World Trade Statistical Review 2020. URL: https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2020_e/wts2020_e.pdf (accessed 10.05.2019)

Official website of the Export-Import Bank of the United States (EXIM), About Bank. URL: <https://www.exim.gov/about> (accessed 12.09.2019)

Official website of the Export-Import Bank of the United States (EXIM), Finance lease guarantee. URL: <https://www.exim.gov/what-we-do/finance-lease-guarantee> (accessed 18.09.2019)

Official website of the Export-Import Bank of the United States (EXIM), Loan Guarantee. URL: <http://www.exim.gov/products/new-products.cfm> (accessed 18.09.2019)

Official website of U.S. International Development Finance Corporation, OPIC Handbook. URL: https://www.dfc.gov/sites/default/files/2019-08/OPIC_Handbook.pdf (accessed 11.10.2019)

Belov V.B. (2003) Germaniya: sodeystvie eksportu // Sovremennaya Evropa. – №. 4 (16).

Euler Hermes, Faaliyet Raporu 2015. URL: https://www.eulerhermes.com/content/dam/onemarketing/ehndbx/eulerhermes_com/tr_TR/documents/annual_report/Euler_Hermes_2015_Faaliyet_Raporu.pdf (accessed 01.04.2018)

Offizielle Website der Verband der Deutschen Messewirtschaft, Ausstellen, Förderungen. URL: <https://www.auma.de/de/ausstellen/foerderungen> (accessed 15.10.2019)

Prixodko, S.V. i dr. (2007) Stimulirovanie eksportnoy deyatelnosti v zarubejnix stranax i praktika podderjki eksporta v Rossii / S.V. Prixodko, N.P. Volovin, R.M. Entov i dr. — M.: Institut ekonomiki pe-reodnoqo perioda, — S. 159.

Japan Bank for International Cooperation, 2018 Annual Report. URL: https://www.jbic.go.jp/en/information/annual-report/pdf/2018E_00_full.pdf (accessed 20.05.2019)

Japan Bank for International Cooperation, Role and Function. URL: <https://www.jbic.go.jp/ja/about/role-function/images/jbic-brochure-english.pdf> (accessed 22.05.2019)

Official website of Coface, Our purpose: What drives us. URL: <https://www.coface.com/Group/Our-purpose-what-drives-us> (accessed 20.10.2017)

Official website of Business France, Business France corporate brochure, EXPORT, INVEST, GO GLOBAL... URL: <https://www.businessfrance.fr/Media/PRODUCTION/Qui-Sommes-Nous/Business-France-Corporate-Brochure.pdf> (accessed 02.04.2020)

Site officiel de Bpifrance, Crédit Export. URL: <https://www.bpifrance.fr/Toutes-nos-solutions/Prets/Credits-export/Credit-Export> (accessed 22.03.2020)

Official website of The Department for International Trade, About us. URL: <https://www.great.gov.uk/international/content/about-us/> (accessed 28.03.2020)

Export Credits Guarantee Department (UK Export Finance), Annual Report and Accounts 2018-19, 100 years of innovation. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/810203/UKEF_Annual_Report_2018-19.pdf (accessed 06.05.2020)

Official website of The Government of the United Kingdom, Goods exported from the UK (VAT Notice 703). URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/810203/UKEF_Annual_Report_2018-19.pdf (accessed 28.03.2020)

Official website of SIMEST, SIMEST the partner of Italian companies that internationalize. URL: <https://www.sacesimest.it/en/about-us/the-companies/simest/simest> (accessed 01.04.2020)

Official website of SACE, SACE The partner of Italian exporters. URL: https://www.sace.it/en/sace?_ga=2.65996013.2126433466.1585344697-1745075316.1585344697 (accessed 31.03.2020)

Official website of SACE, Solutions: Training & Advisory services. URL: <https://www.sacesimest.it/en/solutions/category-detail/training-advisory-services> (accessed 30.03.2020)

Official website of FINEST S.p.A., Services: Core business. URL: <https://www.finest.it/en/services/core-business> (accessed 31.03.2020)

Sito ufficiale, Agenzia per la promozione all'estero e l'internazionalizzazione delle imprese italiane (ICE), Chi siamo. URL: <https://www.ice.it/it/chi-siamo> (accessed 14.04.2020)

Official website of Export Development Canada, About Us. URL: <https://www.edc.ca/en/about-us.html> (accessed 02.04.2020)

Official website of Export Development Canada, Solutions: Performance Security Insurance. URL: <https://www.edc.ca/en/solutions/insurance/performance-security-insurance.html> (accessed 02.04.2020)

Official website of Export Development Canada, Solutions: EDC-BDC Purchase Order Financing. URL: <https://www.edc.ca/en/solutions/financing/purchase-order-financing.html> (accessed 03.04.2020)

Official website of Export Development Canada, Solutions: Surety bonds. URL: <https://www.edc.ca/en/solutions/working-capital/surety-bond-insurance.html> (accessed 02.04.2020)

Berne Union Statistics. 2008-2013. Berne Union, 2014. 32 p.

Export-Import Bank of the United States, Report to the U.S. Congress on Global Export Credit Competition, June 2020, for the period January 1, 2019 through December 31, 2019

Кыргыз Республикасынын Жылкы Чарбасынын Ишканаларынын Ишмердүүлүгүн Өнүктүрүү

Жороева Айнура МАМАТОВНА¹

Аннотация

Азыркы учурда өзүнүн мааниси боюнча экинчи багыт жылкылар өндүрүшү, алар эт, сүт жана спорттук болуп бөлүнүшөт. Территориябыз кичине болсо дагы, жылкыларды өстүрүүнү өнүктүрүү боюнча республика башка аймактарга караганда алдыда. Жылкынын сүтүнөн жасалган таза кымыз, Кыргызстандын элинин традициялык тамак-ашы болуп саналат. Бүгүнкү медицинада кымыз өпкөнүн туберкулезун гана дарылабастан, ошондой эле ашказан-ичеги, сөөк жана көптөгөн башка ооруларды да дарылоодо пайдаланылат. Асыл тукум жылкыларды өстүрүү, массалык жылкыларды өстүрүүнү жакшыртуу үчүн асыл тукум жана спорттук аттарды (жумушчу-пайдалануучу жана продукт берүүчү) ат-спортунун ар түрдүү максаттагы мекемелерине берет (ат-спортунун мектептери, секциялар, клубдар, прокат пунктары).

Ачкыч сөздөр: Жылкы Чарбасы, Асыл Тукум, Кичи Дыйкан Чарба, Эт, Кымыз, Спорт, Экология, Улуттук Экономика, Атаандаштык.

Кыргызстанда экономикалык реформалардын жүрүшүндө эл чарба тармактарын өнүктүрүүгө, экспортко дүйнөлүк рынокто атаандашкыдай сапаттуу товарларды өндүрүүчү базалык ишканаларды түзүүгө өзгөчө көңүл бурулууда. Айрыкча бул маселе регионалдык денгээлде купулга толоорлук нукта каралып жатканы, келечекте экономиканын өнүгүшү кичи ишканалар менен байланыштуу болору тууралуу кабар берет. Ошону менен бир катарда, Кыргызстанга өзгөчө колорит берген, кыргыз элине жакын болгон жылкы чарбачылыгында белгилей турган денгээлде жетишкендиктер жокко эсе. Биздин изилдөөнүн жыйынтыктары көрсөтүп жаткандай, региондордо жылкы чарбачылыгын, айрыкча айыл чарбасын натыйжалуу тармакка айландырууда кичи ишканалардын ролун жана ордун пайдалана билбеген тажрыйба өкүнөрлүү нерсе болуп турат. Себеби, учурда кичи ишканалардын ишмердүүлүгүн эффективдүү уюштурууда алардын натыйжалуулугуна жетишүүдө, рынок мамилелерине шайкеш келе турган механизмдерди орнотууда бир топ кыйынчылыктар болуп жатат. Алардын эң негизгилеринен болуп төмөнкүлөр эсептелет. Мисалы, жылкы чарбачылыгында 98% дан артык чарбалар кичи дыйкан (фермер), жеке же индивидуалдык чарбалар болуп эсептелет. Алардын материалдык базасынын начардыгынан аларга бөлүнүп берген жерлердин аянты аздыгынан, эгемендүү мезгилдеги ар кандай чарба байланыштары үзүлгөндүгүнөн (мисалы кайра иштетүү өнөр жайы менен) адистердин чарбанын масштабына керек болбогондугунан ж.б. себептерден жогорку өндүрүмдүү чарбалык иштерди жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк түзүлбөй калды. Тескерисинче мурдагы кандайдыр бир жылкы чарбадагы индустриялашкан деңгээл жоголуп, бара-бара чарбалар натуралдык типке айланышып, примитивдүү технологияны пайдаланып өндүрүштү алып келе жатышат. Мындай көрүнүштүн эң негизги көйгөйлөрүнүн бири болуп жылкы чарбачылыгындагы кичи жана жеке ишкерлер чыгарган продукциясын тышкы жана ички рыноктордо уюшкандык түрдө сатуу маселеси алигиче чечилбей келе жатат.

Кыргыз Республикасында мал чарбачылыгы айыл чарбасынын негизги тармактарынын бири жана анын үлүшү айыл чарбасынын дүң продукциясынын структурасында 27,5% ды түзөт.

¹ К.Ш. Токтомаматов атындагы эл аралык университетинин окутуучусу 715613, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад ш. мкр. Спутник, Жени-Жок к., 30 ainuramatova1@mail.ru

Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн көйгөйлөрүн чечүүдө мал чарбасынын өнүгүүсүнүн чоң мааниси бар, айыл чарба малдарынын башын көбөйтүү жана малдардын бардык түрлөрүнүн өндүрүмдүүлүгүн көтөрүү. Мал чарбасынын ийгиликтүү өнүгүүсүнө республиканын жаратылыш-климатикалык шарты өбөлгө түзөт, айыл чарба жерлеринин 83 % же 9,6 млн. гектар жер табигый тоо жайлоолору ээлейт, аларда чөптүн бай түрлөрү бар. Мындай шартта, жашоо сапатын оңдоонун бирден-бир жолу улуттук экономиканы туруктуу өнүктүрүү аймактык региондук жылкы чарбасынын ишканаларын уюштуруу алкагында экендиги талашсыз.

Азыркы мезгилде жылкыларды чарбаларда пайдалануу көп кырдуу. Бул тармактын негизги багыты, аттардын саны боюнча дагы, өндүрүлгөн продукциянын баасы боюнча дагы, жылкыларды жумушчу-пайдалануучу максатта иштетишет. Аттарар ар түрдүү транспорттук жана айыл чарба жумуштарында мамлекеттик, коллективдик, фермердик, дыйкан чарбаларында, ошондой эле элдердин жеке чарбаларында унаа катарында кеңири колдонулат.

Таблица 1 - Жылкыларды өстүрүүнүн негизги көрсөткүчтөрү

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Жылкылардын башы (миң баш)	362,4	373,0	378,4	389,0	398,8	402,5	420,0
анын ичинде: 3 жашар жана андан өткөн бээлер	171,2	178,0	181,7	189,6	197,8	200,0	207,8
Жылкынын эти (союлган салмакта), миң тонна	18,6	18,7	19,0	18,8	21,5	21,0	23,5
бээнин сүтү(кымыз), миң тонна	35,9	34,7	32,4	32,4	28,7	27,5	27,1

(Кыргыз Республикасынын Улуттук статкомдун материалдарынын негизинде автор аркылуу сунушталды)

Кыргыз Республикасынын территориясында бүгүнкү күндө жылкы тукумун өркүндөтүү жана жакшыртуу боюнча 178 асыл тукум фермалар жана заводдор иштейт. Алардын ичинен 25 асыл тукум заводдор, 153 асыл тукум фермалар болуп эсептелет. Чүй облусунда 22 – ферма, Нарын жана Ыссык-Көлдө 5- ферма, ал эми Ош жана Жалал-Абад областтарында 7 - мамлекеттик асыл тукум заводдору, ипподромдор, кооперативдер, жеке менчик асыл тукум чарбалары жана асыл тукум фермалары иштейт. Бүгүнкү күндө жылкы чарбасынын өнүгүшү өлкөнүн азык-түлүк жана дары-дармек коопсуздугу маселелеринин чечилишине түздөн-түз көз каранды. Адамдардын тамактануу сапатын жакшыртууда бээнин сүтү менен кымыздын ролу өтө чоң. Себеби алардын курамында организмде синтезделбеген көптөгөн орду толгус заттар бар. Жылкы чарбасында бээнин сүтүн жана кымызды өндүрүү жогорку натыйжалуу. Мисалы, кургак учукка жана башка социалдык жактан маанилүү ооруларга каршы күрөшүү боюнча максаттуу бюджеттик программалардын биринде дагы ушул ооруларга кымыз терапиясын иштеп чыгуу чаралары киргизилген эмес. Өз кезегинде, жылкы чарбасын өнүктүрүүнүн сүт багытындагы жылкы чарбасына тиешелүү жоболорду камтыган регионалдык программалары кургак учук ооруларынын алдын алуу жана ага каршы күрөшүү боюнча иш-чараларды жүзөгө ашырууда

Кыргызстандын аймактарындагы муктаждыктар менен байланышкан эмес, анткени бээнин сүтүн өндүрүү жана аны дарылык максатта колдонуу медициналык программаларда жана иш чараларда мамлекеттик деңгээлде каралган эмес. Мисалга алсак, Россияда кургак учукка каршы күрөшкө 4,27 миллиард бюджеттик рубль (болжол менен 140 миллион АКШ доллары), Дүйнөлүк банктан максаттуу насыя катары 100 миллион АКШ доллары жана Глобалдык Фонддун эсебинен 99 миллион АКШ доллары өлчөмүндөгү грант бөлүнгөн. Кургак учукка каршы күрөшүү боюнча максаттуу бюджеттик программалардын тиешелүү бөлүмдөрүнө кымыз терапиясын киргизүү экономикалык жактан максатка ылайыктуу деп эсептелген, анткени натыйжалуулугу жагынан экинчи катардагы дарылардан кем эмес, атүгүл жогору турат, бирок баасы 1,7- 2,4 эсе арзан жана бюджеттик чыгымдарды кеминде 2-2,8 миллиард рублга кыскартууга мүмкүндүк берилерин белгилеп кетсек болот.[3-65]

ЖОРОВА АЙНУРА МАМАТОВНА / КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖЫЛКЫ ЧАРБАСЫНЫ

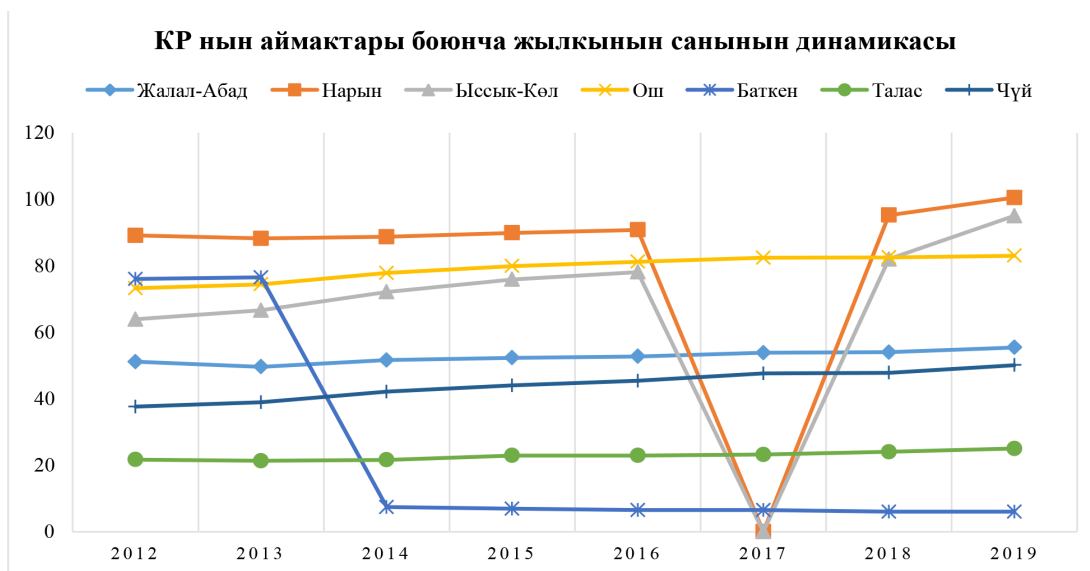
Рынок мамилелерине өтүү жылдарында жылкыларды өстүрүү тармагында, республикада өнүгүүнүн жаңы этапы башталды. Республикада 2020 жылдын 1 январына бардык чарбаларда 419879 баш жылкылар, анын ичинде 207725 бээлер. (2 -табл.)

2 -таблица – Жылкылардын саны (бардык категориядагы чарбаларда, миң. баш)

Областтар	жылдар							
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Жалал-Абад	51,1	49,6	51,6	52,3	52,7	53,8	54,0	55,4
Нарын	89,1	88,2	88,7	89,9	90,8	93,2	95,2	100,5
Ыссык-Көл	63,9	66,6	72,1	75,9	78,1	81,0	82,0	95,0
Ош	73,2	74,4	77,8	79,9	81,2	82,4	82,5	83,0
Баткен	76,0	76,5	7,4	6,9	6,5	6,5	6,0	6,0
Талас	21,7	21,3	21,6	22,9	22,9	23,2	24,0	25,0
Чүй	37,6	38,9	42,1	44,0	45,4	47,6	47,8	50,1
Республика боюнча	345,1	347,5	362,4	372,9	378,4	388,9	402,5	420,0

Булагы: Кыргыз Республикасынын Улуттук статкомдун материалдарынын негизинде автор аркылуу сунушталды.

Кыргыз Республикасынын аймактары боюнча жылкылардын санынын динамикасын төмөнкү диаграммадан байкоого болот:

1-сүрөт – Кыргыз Республикасынын аймактары боюнча жылкылардын санынын динамикасы, миң баш

Мамлекеттик жылкы заводдорунда асыл тукум жылкылардын башы азайып кетишине, карыздардын көбөйүп кетиши, материалдык-техникалык базанын жылдан жылга начарлашы өзүнүн таасирин тийгизди.

Жылкыларды өнүктүрүү тармагынын негизги максаты, ар түрдүү багыттагы жана менчиктеги, айыл чарба, спорт жана башка мекемелерин ошондой эле элди жогорку сапаттагы (жумушчу, продукция бере турган, асыл тукум, спорттук) жылкылар менен толук камсыз кылуу. Ошондуктан, Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлиги жылкы чарбасын интенсивдүү өнүктүрүүнүн келечектеги жылдарга илимий негизде концепцияларды жана

программаларды мамлекетте өндүрүмдүү (асыл тукум, эт жана сүт) жылкы чарбасын өнүктүрүү үчүн өтө натыйжалуу иш-чаралар уюштуруулуга багытталышы керек.

Колдонулган адабияттар:

1. Арзыбаев А.А. и др. Международные стандарты финансовой отчетности. Учебник для ВУЗов. Бишкек 2015 г. Изд. "КНУ им.Ж.Баласагына" 320 с.;
2. Барнгольц С.Б., Мельник М.В. Методология экономического анализа деятельности хозяйствующих субъектов. Москва: Издательство "Финансы и статистика". 2018 г. _240 с.;
3. Барминцев, Ю.Н. Продуктивное коневодство / Барминцев Ю.Н., Ковешников В.С., Анашина Н.В. и др. М.: Колос, 2018г. - 207 с.;
4. Жороева А.М. Об организации учета в коневодстве в соответствии с международными стандартами. Москва, 2019 Изд. "ИД Научная библиотека".

Felsefe

Арсланбап Жана Суфизм

Мырзабаева Нуржамал САСАЛИМОВНА¹

Аннотация

Макалада суфизмдин Кыргызстанга жайылышы жана Кыргызстандын Түштүк райондорунун бири Базар–Коргон аймагындагы Арстанбап суусунун сол жээгинде жайгашкан 16-18 кылымдарга таандык Арстанбап архитектуралык эстелиги туралуу сөз болот. Азыркы күндөгү Арсланбоб деп аталган айыл 739-1212-жылдары Орто Азияда өкүм сүргөн Караханийлер сулалесинин жогорку борбору болуп кызмат кылгандыгы маалыматтарда айтылат.

Ачык сөздөр: Арсланбап, Суфизм, Ислам, Атеизм, Мусулман, Архивдик Документтер.

Аталган макалада ислам дининин бир багыты болгон суфизм жана анын агымынын көрүнүктүү өкүлү Арсланбап Ата жөнүндө сөз кылмакчыбыз. Орто Азиянын байыркы тарыхында Арстанбап Ата болжол менен 86/705 жылда Шам (Сурия)да төрөлөт. Атасы Абдурахман Орто Азияны мусулман кылуу үчүн болгон согушка катышат. Шериги Кутайба ибн Муслим (96/714)дан кийин ал да шейит кетет.Халифа Хишамдын (105/724/125/743) заманында Наср ибн Сайярдын демилгеси менен Орто Азияны кайра мусулман кылуу үчүн аскер курап, аларга баш болуп Исхак ибн Абдурахман өзүнүн авасы Абдурахим, инилери Абдужалил жана Абдуллахтар менен келишет. Баардык шаарларда каршылыкка учурап, согуш менен жеңип, Исхак баш болгон арап аскерлери Түрк каганатынын борбору болгон ошол мезгилде “Каралыг”деп аталган (азыркы Арстанбапка) келгенде бул шаардын эли шах Исхакты сый-урмат менен, шаар дарбазасынан чыгып күтүп алат. Бул иштен кубанычка толгон Шах элге өзүнүн чоң ыраазылыгын билдирип ыйык дубаларды окуйт. Ошентип Орто Азия жана Кашгарда ислам динин кайра орноткон Исхак ибн Абдурахман ушул Каралыг шаарынын атынан келип чыккан.Караханийлер каганатын түзүп, мурдагы Түрк каганатынын титулдарын кабыл алып, Арстан Кара Каган титулу менен Караханийлер мамлекетинин биринчи каганы болуп калат. Бүткүл мамлекет аймактарында, атап айтканда Маверннахр, Шаш, Сайрам, Тараз, Сары балык (Токмок), Алмалык (Кулжа), Кашгар, Фергана, Усрушна жана башка жерлерде мусулманчылыкты орнотуп, тынчтык жана бейпилдикти толук камсыз кылган Арстанбап-Ата караханийлердин жогорку бийлиги болгон Арстан Кара Каган титулун 135/753 жылда Богра Кара Каган титулу менен Кашгар, Алмалык,Сары балык жерлеринде өкүм жүргүзүп жаткан Абдурахимге тапшырат. Өзү болсо “Тарыйкатчылыкка” өтүп, шаркыратманын үстүндөгү тоонун чокусуна өзү курдурган “Жума” мечиттин Ханакаасында 32 жыл чилла олтуруп Аллах Таалага ибадат кылат. Хижрий 167/784м.жылы дүйнөдөн кайтып ушул жерге коюлат. Орто Азияда ислам динин эшигин ачкан катары арапча “баб”, “ бап” деген сыймыктуу атака ээ болуп Арстанбап Ата деп зыярат кылынат. Арстанбап Атанын өз аты Исхак экени Занги Ата(узб.) да сакталып жаткан санжырада да ачык айкын жазылан.

Арстанбапдын түпкү аталышы”Арслан баба” деген ат менен белгилүү.1103- кой жылында Сайрамга жакын кыштакта туулган Кожо Ахмед Ясавинин чыгармасында Арслан баба,”Арслан бобо” болуп эки түрдүү айтылган.

Айтылуу Александр Македонский Орто Азия чөлкөмүнө биринчи жолу келгенде, ал кезде Кушандар мамлекети болгон.Ал анын борбор шаары Мараканда шаарын (азыркы Самаркан)

¹ «Философия жан атабигый илимдер» кафедрасы, К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык Университети, Кыргызстан, Жалал-Абад шаары

басып алгандан кийин Ош шаарына келет. Андан азыркы Арсланбабадын жаңгак токоюн көргөндөн кийин жаңгак багынын көчөтүн алып, Римге, Грецияга таратып өстүрүп, ошондон соң кийинки кылымдарда эл арасында “грек жаңгакы” деп аталып келет деген уламыштар эл арасында айтылып жүрөт. Арстанбаб токою 1945-жылдан баштап, Кыргыз өкмөтүнүн чечими менен мамлекеттин жаратылышын коргоо коругуна айланган.

Ал эми жазуучу Шабданбай Абдраманов: “Арсланбабдын аймагын дин өкүлдөрү кылымдар бою өз максатына пайдаланышкан. Бул жерди пайгамбар саабалардын жүргөн кадам жайлары деп жарыялашып, караңгы динчил элди аларга сыйынууга-табынууга чакырышат деп эскерген. Арстанбап аталышындагы табигый кооз аймак кыштактын жанында Арстанбап суусунун сол жээгинде 16 -18 кылымдарга таандык күмбөз бар. Күмбөз узун төрт бурчтук түрүндө курулган. Адеп тургузулганда үстү түндүк формасында жабылган болуу керек, бирок кийин ал урап калгандыктан жергиликтүү эл чатырлап жабышкан. Дубалдарына өсүмдүк жалбырактарынын, бутактарынын сүрөттөрү ж.б. оймо-чиймелер түшүрүлгөн. Төрт бурчунда кооздолгон тирөөчтөр бар, эшигинин үстү үч бурчтуу, арка түрүндө жасалган. Күмбөздүн туурасы 5,7 м, уз. 9,9 м. Арстанбап күмбөзү Орто Азия элдеринин байыркы кол өнөрүн үйрөнүүдө кызыктуу архитектуралык эстелик болуп эсептелет. Арстанбап топоними адабияттарда, карталарда көбүнчө Арсланбоб, кээде Арысланбоб, Асланбоб түрүндө кезигет. VI-XII-кылымдарда Каралыг, Каргалыг, Кара Балыг, Куз Балыг, Куз Ордо, Куз Улуш жана башка намдар менен аталган. Азыркы күндөгү Арсланбоб айылы 739-1212-жылдары Орто Азияда 500 жылга жакын өкүм жүргүзгөн Караханийлер сулалесинин жогорку борбору болуп кызмат кылган. Акыры Баласагун деген атка ээ болгон бул шаар 1300-жылдарга келип тарых китептеринде эске алынбай калган. Тарыхый булактарга кайрылсак «Бахрул-Асрор» тарых китебинин жазуучусу XII-кылымда «Баласагун» шаарында 40 жами мечети, 200 мечет, 20 ханаках болгонун жазып калтырган. Сөөгү ушул жерге коюлган биринчи Арслан (Кара) Каган болгон Арсланбоб Атанын атынан келип чыгып «Арсланбоб» айылы деп аталат. Азыркы мезгилде Арстанбоб айылынын тегерегинен табылган тыйындар (акчалар), археологиялык табылгалар жана башка буюмдар Түрк Каганатына (552-739), Караханийлар Каганатына (739-1212) жана Монгол дооруна (1224-1370) тиешелүү болгондугу санжыраларда жана көптөгөн тарых китептеринен алынган маалыматтарда далилденет.

Ал эми көчмөн жашоо менен ислам баалуулуктары интеграцияга киргенде, бул жерде исламдын идеология катары кабылданышы көбүнчө тарыхый инсандардын көз карашы менен анын жеке чечимдери же болбосо ислам динине байланышкан кайсы бир ыйык адамдын ишмердиги чечүүчү ролду ээлеген. Кыргызстандын аймактарында ислам динин таратуучу миссионерлердин ичинде сопулардын өзгөчө орду бар. Суфизм (сопучулук) окуулары ислам салты жана догматтары менен жергиликтүү ишенимдердин жана каада-салттарынын айкалышын чагылдырган. Демек, Ясавийя жамаатчылыгын сопулары өз ишмердигинде түрк элдеринин эзелки каада-салттарын көп колдонушкан. Ахмед Ясави өлгөндөн кийин ал сыйкырлуу инсан делинип, ал жөнүндө легенда, уламыштар айтылгандыгы белгилүү. Кыргызстандын түштүгүндөгү Өзгөн районунда “Жазы” деген жер бар. Айрым кыргызстандык изилдөөчүлөр, мисалы Ж.Шериев өз китебинде Ахмед Ясавинин туулган жери так ошол жер болгон деп далилдөөгө аракеттенет. Чынында кыргыз элинде “Жазылык Кулкожо Акмат” деген сөз ушул мезгилге чейин жашап келет. Ахмед Ясавинин устаты Арслан-баба же Баб-Арслан болгон деген уламыш бар. Фергана өрөөнүндө “боб”, арабча “дарбаза-ворота” деп түшүндүрүлүп, ислам таратуучуларды туюнткан делет. Арслан Бабанын ысмы азыркы Базар-Коргон районундагы Арстанбап табигый жаңгак токоюнда калып калгандыгы, бул эки ири шейхтердин Фергана өрөөнүндө узак жылдар тургандыгын далилдеп турат. Кыргыздардын арасында (өзгөчө түштүк аймакта) суфисттик көз караштарды таркатууда Өзгөн жана Сафид Булан, Сулайман Тоо, Шах Фазил (Алабукадагы), Идрис пайгамбардын мавзолейи (Чаткалдагы) чоң роль ойногон. Мисалы, Сафид Булан суфисттик ордендин кадыр-баркын көтөрүш үчүн «Аравиядан, Азербайджандан, Ирандан көптөгөн суфийлер көчүп келишкен» [История Киргизской ССР. Т.1-Фрунзе, 1984. -602 б.]. Өзгөндө XIII кылымда улуу суфист Бурхамиддин Кылычтын жашашы жана басып өткөн жолу, анын мүрзөсү, суфизмдин жергиликтүү элдерге тарашы, Бартольдтун, Жамалиддин Каршинин (XIV), Ахмад Узгендин (XVIIв), Аксыкентинин, Махмуд ибн Валинин, Низомиддин Шоминин эмгектеринде кеңири айтылган.

Орто Азияда ислам динин жайылуусунда өтө чоң роль ойногон улуу сопучулук жана акын Кулкожо Ахмет (Ахмет Ясави өлгөн жылы 562/1166-67-жж.) түрк тектүү аалымдардын арасынан алгачкылардан болуп суфизм агымына тиешелүү өзүнүн диний мектебин негиздеген. Ошондон улам суфизм агымында «ясавилик» деген диний жол келип чыккан. Бул агым,

адамдарды, жан дүйнөнү тазалоо менен жараткан Аллага жакындоого үндөгөн бир диний жол болгон. Суфизмдин өкүлдөрүнүн кыргыздардын арасына белгилүү боло башташы ислам дининин жайылышы менен тыгыз байланыштуу. Анткени Орто Азиялык көчмөндөрдүн, анын ичинде кыргыздардын арасында ислам динин таратуучулардын алгачкылары – суфилик шейхтер болушкан. Көрсөтүлгөн мезгилдерде, аз санда болсо да, кыргыз элинин тигил же бул уруусунун беги, бийи, көпөсү эшенге, шейхке мюрид болушкан. Биздин оюбузча, бул Кокон хандыгынын мезгилинде суфизмдин айрым элементтери аздыр-көптүр кыргыз журтчулугунун тигил же бул бийи, беги тарабынан мюриддиктин кабыл алынышы, төмөнкү шарттар менен түшүндүрүлөт: айтылган мезгилдерде коңшу мусулман өлкөлөрдө суфизмдин жана шейхтердин таасири күч алып турган. Бул идеяны үгүттөөчүлөр негизинен кыдырып жүрүүчү эшендер, дервиштер, дубаналар болгон. Советтик ири исламчылардын бири Л.Климович да суфизмдин көп агымдарга жана топторго бөлүнөөрүн, анын ар кандай прогресске каршы турган реакциячыл-мистикалык агым экенин айтат да, бирок “өзүнүн жаратылышы боюнча анын ислам менен эч кандай жалпылыгы жок” деген корутундуга келет. [Л.Климович. «Ислам» М., 1962, 157-бет.] Суфизм секталарынын жана алардын окуусунун Кыргызстанга таралышына токтолуудан мурда, жалпы эле Орто Азияга жайылуу учурунда суфизм окуусу кандай өзгөрүүлөрдү башынан өткөргөндүгүн айтып кетүүнүн зарылчылыгы бар деп ойлойбуз. Ошондой эле Кыргызстандагы суфизм агымдарынын өзгөчөлүктөрүн туура баамдап билүүгө мүмкүндүк берет. Бул багыттагы агымдардын ири өкүлдөрү-Газзали (XI-XII к.к.), Орто Азияда Ахмед Ясеви (XII к.) жана башкалар. Орто Азияда суфизм XI кылымдан бери тарта белгилүү боло баштайт. Бул жерде да, суфизм өзүнүн таралышынын алгачкы кадамынан тарта эле мамлекеттик бийликтин жана ортодоксалдык исламдын өкүлдөрүнүн катуу каршылыгына учурайт. Орто Азияда Айнулкузот деген наам менен кеңири белгилүү болгон суфий Мансур Халлаждын тарапкери болгон жана ерестик көз карашы үчүн 1138-жылы өлүм жазасына өкүм кылынган. [История таджикского народа, т.П.кн.1964, Стр. 270] Газалиден кийин Орто Азияга тараган суфизм агымдарынын бирине Кадирия сектасы кирет.

Бул секта Багдадда XII кылымда Абд-ал-Кадир Гиляни (1166-жылы дүйнөдөн кайткан) тарабынан негизделген. Орто Азияга бул окуунун таралышы Абд-ал-Кадиринин замандашы, XII кылымдагы белгилүү ойчулдардын бири Хамадининин (1140-жылы дүйнөдөн кайткан) ысымына байланыштуу. Хамадани кесиби боюнча өтүкчү. Ал өз шакирттерин эмгектенүүгө, кесип өнөрүнө ээ болууга чакырган, окуусун реалдуу турмуштун талаптарына негиздөөгө аракеттенген. Хамадинин окуусу кийинчерээк бир нече агымдарга бөлүнүп кетет. Булардын ичинен көрүнүктүүлөрү Юсуф Хамадинин шакирттери-кожо Абдухалик Гиждувани жана Кожо Ахмед Ясевилер тарабынан суфилик секталар негизделген. Орто Азияда кеңири таралган Кадирия, Хамадия, Ясевия, Накшбандия, Кубровия сыяктуу секталардын ар бири XVIII кылымдардан бери тарта эшендер башында турган көп сандаган топторго бөлүнөт жана бул процесс XIX кылымда өзгөчө күч алат. Орто Азияда эң реакциячыл агым эшенизмге негиз салынат жана XIX кылымда суфизм толук бойдон эшенизмге өтөт. Белгилүү окумуштуу Н.А.Смирнов Орто Азиядагы эшенизм жөнүндө жазып, окуусу, ички түзүлүшү жана традициясы боюнча исламдан өзгөчө айырмалангандыктан эшенизмди секта деп айтууга болорун белгилеген. Ахмед Ясеви негиздеген секта алгач Фергана өрөөнүндөгү калктын арасында, кийинчерээк бүт Орто Азияга тараган. Ясеви негиздеген агымда ырдоо, бийлөө, музыкалык аспаптарда ойноо, жарыя зикир чалуу сыяктуу эрежелери киргизилет жана суфизмдин тарыхында биринчи жолу, аялдарга зикирге катышууга уруксат берилгендиги болжолдонот. Ахмед Ясевинин көз карашы анын ыр түрүндө жазылган “Хикметтер” деген китебинде чагылдырылган. Бул диний философиялык китеп Орто Азиянын элдери үчүн түшүнүктүү чагатай тилинде жазылган. “Хикметтердин” мазмуну автордун исламды, калам жана суфизм философиясын гана эмес, өз доорундагы коомдук тартипти, дыйкандардын, көчмөндөрдүн, кол өнөрчүлөрдүн турмуш шартын да жакшы билгендигине күбө. Бул чыгармада шариаттын оң даражасы, суфизмдин теориялык негизи, кечилдиктин жолу жана түрлөрү жөнүндө айтылат. Ясеви өзүнүн чыгармасында адамдарды дүйнөдөн аша кечүүгө, турмуштун жыргалчылыгынан баш тартууга, кечилдик жолуна түшүп, өзүн кыйналууга, азаптанууга, кайгырууга мажбурлап, бардык дитин, ыкласын кудайга бурууга чакырат. “Накшбандия” сектасында чилдирман чалуу, жарыя зикир айтуу эрежеси жерилип, жарыя зикирдин ордуна купуя зикир киргизилет, башкача айтканда, зикир ырларын, жоболорун ичинен купуя айтып, кайталоо эрежеси киргизилген. “Накшбандия” сектасы өз мүчөлөрүнүн пайдалуу кесипте иштей берүүсүнө тыюу салган эмес. Сектага мүчө болуунун, адамдын жашоо-тиричилигинин таламына ылайыкташтырылган мындай жобосу анын окуусунун шаардык калктын арасында тездик менен жайылышынын башкы себептеринен болгон.

Буга Орто Азиядагы суфизмдин XV-XIX кылымдарды кучагына камтыган мезгилдерде исламды тараткандар да, аны коргогондор да, аны реформалагандар да негизинен суфизмдин өкүлдөрү болушкан. [А.Масце. «Ислам» М., 1961, 164-бет]

XIX кылымдын экинчи жарымында, падышалык Россиянын үстөмдүгүнө каршы багытталган улуттук-боштондук күрөштөрдө айрым эшен, калпалапардын катышканы тарыхтан белгилүү. Мисалга, 1916-жылы Орто Азияда жана Казакстанда болуп өткөн улуттук-боштондук көтөрүлүштү алып көрөлү. Бул көтөрүлүшкө суфийлер, эшендер өз мюриддери менен катышканы да талашсыз. Ушундай эле пикирди Фергана областынын аскер губернатору Ивановдун 1916-жылы декабрда жазган докладынан да кезиктирүүгө болот. [С. Мамбеталиев Суфизм жана анын кыргызстандагы калдыктары. "Кыргызстан" басмасы, Фрунзе, 1972. 35-бет]

Кээ бир маалыматтарга караганда XIX кылымдын 80-жылдарында Ферганалык кыргыздардын арасында газават идеясын үгүттөгөн чачтуу эшендердин пайда болгондугу белгилүү. "Чачтуу эшендер" сектасынын качан түзүлгөндүгү жөнүндө маалыматтар дээрлик жок. Буга Өзбекстандын мамлекеттик архивинде сакталып турган. Төмөнкү документ далилдүү күбө боло алат. Фергана областынын согуштук губернаторунун Туркстандын генерал-губернаторуна 1884-жылы 6-мартта жазган рапортунда Араван волостунун Байбута кыштагында жүргөн-турганы шектүү, өзүн, "чачтуу эшен" деп атаган адамдын пайда болгондугу, "сохтук кыргыздардын арасында анын газават идеясын үгүттөп жүргөндүгү" айтылган. Бирок "чачтуу эшендер" Октябрь революциясына чейин аз санда гана болгонун көрөбүз. Секта негизинен, Орто Азияда Совет бийлиги үчүн күрөштүн жылдарында калыптанат. Сектанын максаты диндин таасиринен чыга элек, саясий аң-сезими төмөн, карапайым адамдардан көбүрөөк мюридке тартуу, контрреволюциячыл элементтерди топтоо жана Туркстандагы Совет бийлигин кулатуу болгон. Секта жана анын эшен, калпалары чет өлкөгө качып кетишкен жана өзүлөрүнүн агенттери менен кол үзүшпөгөн басмачылардын Көршөрматтын, Ислам корбашынын, Абдыл-Газиз Максумдун, Молло Дехкандын колундагы ишенимдүү курал катарында кызмат кылган.

Бул сектанын мүнөздүү өзгөчөлүгү: сектага мурдагы Кадирия, Ясевия жана Накшбандия секталарынын эшендери, калпалары жана мюриддери баш кошкондугунда. Бул сектанын контрреволюциячыл мүнөзү менен шартталган Орто Азиянын территориясында "чачтуу эшендер" сектасынын бир нече топтору уюшулган. Ушул себептүү, Туркстан коммунисттик партиясы эшенизмге каршы күрөш ачууга өзгөчө маани берген. Туркстандын коммунисттик партиясы 1923-жылы крайдын обкомдоруна жиберген "Эшенизм жана башка диний агымдар менен күрөшү жөнүндө" деген көрсөтмө катында идеялык, саясий душмандар катарында эшендердин реакциячыл ролун ачып көрсөтүп, ага каршы күрөш алып барууну жана эшендердин ишине өзгөчө көңүл бурууну талап кылган. Кыргызстандагы "чачтуу эшендер" сектасынын негизги борбору Ош шаары болгон.

Улуу Ата Мекендик Согуш жылдарында сектантчылардын иши жанданып, сан жагынан да бир кыйла өскөн. Турмушта кыйналган жармач, аскерден балдары курман болуп мөгдүрөгөн абышка-кемпир, эри өлүп кара жамынган жубай эшен калпалардын тузагына оңой илинген. Согуштан кийин да сектантчылар ишин токтоткон жок. Алардын идеологиясы, жүргүзгөн үгүт иштери Совет бийлигинин таламдарына карама-каршы келсе да, сектанын өтө жашыруун болгондугуна байланыштуу узак жылдар бою көз жаздымда калып келген.

Мисалга, «Чачтуу эшендер» иши боюнча сот процессинин архивдик документтери жана Кыргыз ССРнин мамлекеттик жана өкмөт жетекчилигине жазылган каттар менен документтерден далил келтиребиз.

1904-жылы туулган, Кыргыз ССРнын, Ош областынын, Ош шаарынын тургуну, улуту өзбек, СССРдин атуулу, динчилдерден, партияда жок, 1935-жылы Өзбек ССРнын КЖК 66-67-беренелери менен соттолуп, беш жылга эркинен ажыратылган жана жазасын өтөп бүткөн, камакка алынганга чейин Ош шаарында турган, иштебеген, Тохтасун, Хаджимутдинов Тургунбайдын үстүнөн болгон сот процесси РСФСР КЖК 58-10-беренесинин 2-бөлүгү жана 58-II менен айыпталган. 1890-жылы туулган, Өзбек ССРнын Андижан областынын Избасткен районунун Табылды кыштагынын тургуну, улуту өзбек, СССРдин атуулу, динчилдерден, партияда эмес, сабатсыз, жакыр дыйкандардан, мурун соттолбогон, камакка алынганга чейин Кыргыз ССРнин, Жалал-Абад областынын, Ачы районунундагы Арсланбоб айлында турган, Киров атындагы колхоздун талаа бригадасынын бригадири болуп иштеген, Эрмаматов Артук, РСФСР КЖК 58-10-беренесинин 2-бөлүгү жана 58-II менен айыпталган.

1914-жылы туулган, Кыргыз ССРнин, Жалал-Абад областынын Ачы районунундагы Арсланбоб айлынын тургуну, улуту өзбек, СССРдин атуулу, Совет бийлигинин органдары аркылуу ре-

прессия болгон кулактын үй-бүлөсүнөн чыккан, 1943-жылы РСФСР КЖК 193-10 беренесинин «а» пункту менен 10 жылга эркинен ажыратылып, жазасын өтөй элек, камакка алынганга чейин Арсланбоб айылында турган, Киров атындагы колхоздо жумуш кылган, Исмаилов Токтогулдун сот иши РСФСР КЖК 58-19 2-бөлүгү жана 58-II беренелери менен айыпталган.

Жогоруда аты аталган жарандар төмөнкү кылмыштары үчүн айыпталган: «Фергана өрөөнүнүн аймагында корбашы Көршермат жетектеген советтер бийлигинин орноосуна каршы басмачы топторунун активдүү аракеттери жүргөн. Аларга 1925-жылга чейин өтө чоң ишкер Саид-Ахмед эшен Чайфуруш жетектеп турган «Кадырия» деп аталган антисоветтик орден бардык тараптан жардам берип турган. Анын эң жакын пикирлештеринен Сатывалдиев Абдумутталиб болгон», **[106. ЦГА КР.-Ф.№2678.-Оп.№2(с).-Д7.-Лл.81.]** ал болсо басмачылык кыймылы талкалангандан кийин Фергана өрөөнүнүн аймагында советтерге каршы маанайдагы адамдарды өз айланасына топтоп, өзүн пир-эшен деп жарыялаган. Ал чет өлкөгө качкан басмачы топторунун жардамы менен куралдуу күчтөр менен Совет бийлигин кулатууну жана ислам негизинде түзүлгөн мусулман мамлекетин курууну максат кылып койгон, ошол убактагы болгон советтик түзүлүштү үзгүлтүккө учуратууга эбегейсиз чоң жумуштарды кылган, жогоруда аты аталган уюмду башкарган **[107. Ошол эле жерде. - Лл. 82.]**.

1935-жылы бул контрреволюциялык уюм Советтик бийлик тарабынан ашкереленип, А. Сатывалдиев баш болгон 32 адамдан турган активдүү мүчөлөрү камака алынган. Камака алынуудан кутулган жана легалдуу эмес абалда болгон антисоветтик көтөрүлүшчүлөрдүн активдүү мүчөсү катары жогоруда аты аталган Мадарипов Турсунбай, А. Сатывалдиев камака алынгандан кийин өзүн анын мураскери катары жарыялап, антисоветтик «Кадырия» уюмунун иш-аракеттерин жетекчи катары уланткан.

Тергөө материалдары боюнча «уюмдун мүчөлөрү Т. Мадариповдун көрсөтмөсү менен өздөрүнүн иш-аракеттерин өтө жашыруун түрдө алып барышып, ошол эле убакта өздөрүнүн сырткы формасын дагы алмаштырышкан. Антисоветтик улутчул уюмдун активдүү мүчөлөрү жыртылган кийимдерди кийишип, чачтарын жана сакалдарын узун өстүрүшүп, өздөрүн «чачтуу эшен» адамдары деп аташкан **[108. ЦГА КР. Ф. №2678. Оп. №2(с). Д7. Лл. 83.]**.

Ушул максатка жетүү үчүн, антисоветтик уюмдун катышуучулары социалдык-чоочун элементтерден турган жаңы мүчөлөрдү, улутчул маанайдагы жана диний ишеними барларды, өз катарларына тартууну системалык түрдө ишке ашырып турушкан, Кыргыз ССРнин Ош жана Жалал-Абад областтарынын калк жыш жашоочу пункттарын, Өзбек ССРнин кээ бир областтарын жинди болумуш болуп алып кыдырышкан, колхоздук түзүлүшкө каршы, эшенчиликти мактоо аркылуу советтик чындыкты жана СССРдеги жумушчулардын жашоо шарттарын айыпташып, антисоветтик үгүт жүргүзүшкөн **[110. Ошол эле жерде. Лл. 83.]**.

А. Сатывалдиев жетектеген, кийинчерээк Т. Мадарипов башында турган антисоветтик уюмдун активдүү катышуучулары соттолуучулар З. Камбаров жана Т. Хаджимутдиновдор болгон, алар бир нече жылдар бою Т. Мадариповдун калпа-жардамчылары болуп уюшулган антисоветтик иш-аракеттерди алып барышкан. З. Камбаров жана Т. Хаджимутдинов, антисоветтик уюмдун жетектөөчү катышуучулары катары уюмдун алдындагы максатын жакшы билишкен, ошол түзүлүштү кулатуу жана «Мусулманабад» мамлекетин тургузуу жана Жалал-Абад жана Ош областтарынын территориясында муриддер топторун башкаруу менен максатын алар арасында пропагандалашкан жана уюмга жаңы муриддерди тартып турушкан.

Соттолуучулар А.Эрматов жана Т. Исмаилов дагы антисоветтик, улутчул «чачтуу эшендер» уюмунун түпкү максатын жакшы билишкен, уюмдун жетекчилери Т.Мадарипов жана анын калпалары менен тыгыз мамиледе болушуп, алардын тапшырмасы менен Совет бийлигинин негиздерин жок кылууга багытталган калк арасында антисоветтик активдүү үгүттөрдү жүргүзүп турушкан, жана муриддерге киргизүү үчүн жаңы талапкерлерди даярдашкан **[112. ЦГА КР. Ф. №2678. Оп. №2(с). Д7. Лл. 88-89]**

Жалал-Абад областынын территориясында алар тарабынан муриддерге 30дан кем эмес адам, Ош областынын территориясында 15 адам киргизилген. Көпчүлүк муриддерге киргизилген инсандар мыйзамсыз чогулуштарга диний салттарды өткөрүү кейпинде чогулушкан, ал жерде антисоветтик маанайда иштетилип гана чыгышпастан, өздөрүнүн айланасындагылар арасында антисоветтик үгүт жүргүзүү жана муриддикке кандидаттарды даярдоо көрсөтмөлөрү менен чыгышкан.

Уюмдун катышуучулары ошондой эле жергиликтүү калк арасында мусулман эмес диндегилерге жек көрүүнү тарбиялап, улутчулдук ишмердүүлүк менен дагы алектенишкен **[113. ЦГА КР. Ф. №2597. Оп. №2. Ед. хр. 82. Лл. 176]**

1935-жылдын октябрында Т. Хаджимутдинов бул кылмыштык иш-аракеттери үчүн, жогорудагы уюмдун башка 32 катышуучусу менен Өзбек ССРнин КЖК 66-67-беренелери менен беш жылга эркинен ажыратылган.

1946-жылы жазасын өтөп бүтүп Кыргыз ССРинин Ош шаарына жашоо үчүн кайтып келет. 1947-жылы, ал убакта антисоветтик улутчул «чачтуу эшендер» уюмунун эшени жана жетекчиси Мадарипов Турсунбай менен жана уюмдун катышуучулары менен байланыш түзүп, кайра бул уюмга кирген. [114. ЦГА КР. -Ф. №2678. Оп. №2(с). Д7. Лл. 94.]

Айрыкча Ата-Мекендик согуш мезгилинде антисоветтик уюмдун катышуучулары душмандык иштерди жүргүзүшкөн, калк арасында жеңилүү маанайларын таркатышкан, өздөрү Советтик Армияда кызмат кылуудан качышкан жана башкаларды да армияга кызмат өтөөгө каршы үгүттөшкөн. [111. ЦГА КР. -Ф. №2597. Оп. №2. Ед. хр. 82. Лл. 136]

1947-жылы Жалал-Абад областынын Ачы районунун Гава (Кааба) айылында Алымкул Камбаров аттуу мурид өзүнүн калпасы Масаидов менен өз үйүндө өзүнүн муриддеринин мыйзамсыз жыйынын уюштурган, антисоветтик рухта чакырык иштеп чыккан, колхоздук түзүлүшкө ушак айың таркатышып, муриддерди СССР атуулу катары өздөрүнүн милдеттерин аткарбоого чакырган жана ушундай эле үгүттү өз айланасындагыларга жүргүзүүнү тапшырган. Ушул жыйында Камбаров жана Масаидовдор, Абдуллаев Абдумажитти муриддикке киргизишкен.

1952-жылы Өзбек ССРнин Фергана жана Андижан областтары боюнча ИИМБсы Мадарипов Турсунбай эшен башында турган, «чачтуу эшендер» антисоветтик улутчул уюмунун активдүү 11 катышуучусу камакка алынган жана соттолгон.

1953-жылдын августунда Жалал-Абад шаарында РСФСР КЖК 58-10-беренесинин 2-бөлүгү жана 58-II менен айыпталган, 1917-жылы туулган, Кыргыз ССРнин, Жалал-Абад областынын Ачы районунундагы Арсланбоб айлынын тургуну, улуту өзбек, СССРдин атуулу, Совет бийлигинин органдары аркылуу репрессия болгон кулактын үй-бүлөсүнөн чыккан, мурун соттолбогон, туруктуу жашаган жери жок жана иштебеген, Камбаров Закирдин үстүнөн сот процесси [105.. ЦГА КР. Ф. №2678. Оп. №2(с). Д7. Лл. 79] жүрөт. Жогоруда каралгандарга негизделип жана УПК 319-326-беренелерин колдонуп кылмыш иштери боюнча Сот Коллегиясы өкүм кылган. 1952-жылы гана “чачтуу эшендер” сектасынын бети экинчи жолу ачылып, анын эшени Мадарипов Турсунбай баш болгон бир топ калпалары Совет бийлигине каршы душмандык үгүттөрү үчүн сот жообуна тартылышкан. “Чачтуу эшендер” сектасынын көрүнүктүү калпаларынын бири Камбаров Закир сот процессинин жүрүшүндө сектантчылардын ишинин коом үчүн эмгекчи адамдар үчүн кандай зыяны бар экенин ачык түшүндүрөт. З.Камбаров 1955-жылы түрмөдөн кайтып келгенден кийин эшен Т.Мадарипов (ал да ушул убакта түрмөдөн бошоп келген болот) аны кайтадан калпалыкты улантууну үгүттөйт. Бирок З.Камбаров сектантчылыктан биро толо баш тартат да, Арсланбабдагы Киров атындагы токой чарбасына ишке орношот.

Ошентип суфизм расмий исламдан айырмаланып, миссионердик милдеттерди ийгиликтүү аткарган. Кыргыз бийлери менен бектери да таасирдүү шейхке, же эшенге мюрид болуу аркылуу белгилүү бир саясий-экономикалык максаттарга жетүүнү көздөшкөн деп болжолдоого болот. Суфизмди исламдан ажыратып кароого болбойт анткени алардын таасири менен ыйык аталган жайлар (архитектуралык эстеликтер) биздин күнгө сакталып келген. Мусулман коомунун ортосунда координация жоктугу, мусулмандык диний билим берүүнүн жетишсиздиги же тескери бурмалоолоруна кабылышы жана ар бир молдо жогорку диний мектептерди бүтүп чыкса, эшендин окуусун толук билип чыга алган. Ал эми бизде эшенге кол берип, “жолго” түшкөндөр болгон, бирок алар кээде зикир чалышканы болбосо сопучулуктун (суфизмдин) окуусун таптакыр билген эмес. Өткөн муундардын катаачылыктарын кайра кайталабоо үчүн учурда республиканын аймактарында расмий диний билим берүү мекемелери ачылган.

Колдонулган адабияттар тизмеси

История Киргизской ССР.Т.1-Фрунзе, 1984. -602 б

Л.Климович. «Ислам» М.,1962,157-бет.

История таджикского народа,т.П.кн.1964, Стр. 270

А.Массе. «Ислам» М.,1961,164-бет

С.Мамбеталиев Суфизм жана анын кыргызстандагы калдыктары.“Кыргызстан” басмасы.Фрунзе.,1972. 35-бет

106. ЦГА КР.-Ф.№2678.-Оп.№2(с).-Д7.-Лл.81.

107. Ошол эле жерде. - Лл. 82.

113. ЦГА КР. Ф. №2597. Оп. №2. Ед. хр. 82. Лл. 176

114. ЦГА КР. -Ф. №2678. Оп. №2(с). Д7. Лл. 94.

111. ЦГА КР. -Ф. №2597. Оп. №2. Ед. хр. 82. Лл. 136

Yeni Çağ Metafiziğinde Tözün İnkârına Varan Sürece Dair Bir İnceleme

Doç. Dr. S. Atakan ALTINÖRS¹

Özet

Nominal tanımıyla, var olan şeylerin destekleyicisi veya dayanağı olarak “töz” [substratum], Antik Çağ filozoflarından itibaren felsefe tarihinin her döneminde metafiziğin temel tartışma konularından biri olmuştur. Yeni Çağ’a gelindiğindeyse, konu hakkındaki hararetli tartışmalara özellikle empirizm cenahından yapılacak katkılarnın, adım adım tözün inkârına doğru seyrettiğine şahit olunur. Britanya empirizminin büyük teorisyeni Locke’un halefi olan Berkeley, selefinin birincil ve ikincil nitelikler arasında var olduğunu farzettığı ayrımı, kendine eleştirel hareket noktası almış ve bu yolla da “maddî cevher” mefhumunun çelişkili olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Locke’un öne sürdüğünün aksine, Berkeley’e göre ikincil denem nitelikler kadar birincil nitelikler de algılayan özneye bağlıdır. Neticede, Berkeley “esse est percipi” iddiasında bulunarak mevcut yegâne cevher türünün zihinsel cevher olduğu sonucuna varır. Böylece Berkeley’in spiritüalist bir monizm olan ontolojisi, tersinden bakıldığında, maddenin mevcudiyetini tamamen inkâr eden radikal bir immateryalizmdir. Berkeley’in cevher konusundaki mülâhazalarından aldığı ilhamla Hume empirizmin müktesebatını şahikasına taşıyarak maddî cevher kadar gayrimaddî ve zihinsel-ruhsal cevherin mevcudiyetini de inkâr edecektir.

Ahahtar kelimeler: Yeni Çağ Felsefesi, Metafizik, Töz Meselesi.

1. Giriş

Yeni Çağ’ın başında Descartes, Antik Çağ’dan itibaren felsefe tarihinin her döneminde rastlanan “standart” düalist ontolojilerin bir benzerini savunmuştur. “Töz” mefhumundan, mevcut olmak için sadece kendisine ihtiyaç duyacak surette var olan bir şeyi anlaması itibariyle, bu ada lâyık yegâne varlığın Tanrı olduğunun altını çizen Descartes bir diğer -yani “yaratılmış töz”- anlamıyla ise şu iki töz türü arasında radikal bir ayrım bulunduğunu öne sürmüştür: Uzamlılık özneliğine sahip cismanî töz ve düşünen töz (1824, s. 95). Böylece Descartes kâinata bir maddî, diğeryse maddeden tamamen münezzehten iki tür yaratılmış töz bulunduğuna kanidir: Düşünmeyen uzamlı madde ve yer kaplamayan düşünen zihin. Fakat Descartes, ontolojisinde birbirinden ayırdığı bu iki tözün, antropolojisinde nasıl olup da karşılıklı olarak birbirini etkilediğini izah etme sorunuyla yüzyüze kalmıştır. Bu konuya hasrettiği son eseri olan *Les Passions de l’âme*’da [ruhun teessürleri] sunduğu izah ise çok tatminkâr bulunmamıştır.

Descartes’ın düalizminin meydana getirdiği izah gediğini bir bakıma “bypass” etme yolunu akil edenler ise, dilimizde “vesileci” ya da “ara nedenci” denen *occasionnaliste* filozoflar olacaktır. Corde-moy, Louis de la Forge ve Guelincx gibi vesileci filozofların düşünceleri Malebranche’te en veciz ve sistematik ifadesini bulacaktır. Descartes’ın, yer kaplamayan gayrimaddî töz olarak zihin veya ruh ile, maddî beden arasındaki etkileşimi açıklamak için geliştirdiği fizyolojik (ve dolayısıyla da fiziksel) hipotezinin açmazını fark eden bu filozoflar, iki apayrı tözün insanda, Tanrı’nın tesis ettiği vesile nedenlerle etkileştiğini savunmuştur.

Töz meselesi bağlamında Malebranche’in serdettiği düşünceleriyle aynı zamanda, tebliğimizin üçüncü ve dördüncü alt başlıklarında odaklanacağımız Berkeley’in ve Hume’un görüşlerine ilham verdiğini de ortaya koyacağız. Söz konusu ilhamı, şimdilik sadece kısaca belirtmekle yetinelim: Malebranche, Descartes’ın ve daha sonra da Locke’un ileri sürdüğü hâliye, zihinde idealar uyandıran bir maddî dünya faraziyesinin gereksizliğine dikkat çekmiş ilk Yeni Çağ filozofudur.

¹ Galatasaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, aaltinors@gsu.edu.tr

Kartezyen düalizmin açmazından kaçınayım derken, işi fiziksel fenomenleri inkâr etme noktasına vardırılmak üzere Leibniz'in geliştireceği formül ise, psikofiziksel etkileşimcilik yerine psikofiziksel paralelizmi temel alır. Popkin psikofiziksel paralelizm konusunda şu açıklayıcı örneği verir: «Bu teori, bir kimsenin eline bir iğne batırma benzeri fizikî olayların acı hislerine veya düşüncelerine neden olmadığı gibi, karar ya da arzuların da fizikî eylem dizilerine yol açmadığını savunur» (2001, s. 184). Leibniz bu hususu meşhur saat örneğiyle izah eder, şöyle ki: Birbirleriyle mükemmelen uyumlu giden iki duvar saati düşünelim, der (1846, s. 590). Leibniz bu durumun şu üç seçenektan biriyle açıklanabileceğini söyler: [1] Ya iki saat birbirini karşılıklı olarak etkilemektedir, [2] ya bir kimse periyodik olarak onları kontrol edip ayarlamaktadır, [3] ya da bu dakiklik onların kendi mekanizmasından kaynaklanmaktadır (1846, s. 590). Leibniz iki duvar saatinin yerine ruh ile bedeni koyup düşündüğümüzde, birinci seçeneği, bambaşka iki töz olarak ruhsal ve maddî cevherin birbiriyle etkileşimini varsayması itibarıyla “harcîâlem felsefe”nin [*philosophie vulgaire*] hatalı bakış açısından ibaret sayar. İkinci seçeneği de aranedenciliğin tercih ettiği seçenek olarak eleyerek şu sonuca varır:

Öyleyse, geriye sadece benim hipotezim, bu tözlerden her birini bidayetden beri kusursuz bir biçimde oluşturmuş ve her biri sadece, kendi varlığıyla birlikte almış olduğu yasalarını takip etmek suretiyle, sanki aralarında karşılıklı bir etkileşim varmışçasına veya Tanrı, genel işbirliğine ilâveten elini onların üzerinden hiç eksik etmiyormuşçasına diğeriyle uyuşacak şekilde mutlak bir dakiklikle yöneten ilâhî bir desise tarafından önceden tesis edilmiş âhenk yolu kalmaktadır. (1846, s. 591).

Leibniz, en nihayetinde saf spiritüel ve yegâne töz türü olan monadlardan müteşekkil olduğunu düşündüğü kâinatta, farkındalık hiyerarşisinde en alt basamaktaki koma durumunda bulunan monadların kendilerini, bizim “madde” dediğimiz bir surette; buna mukabil farkındalık hiyerarşisinde üst basamaklardaki monadların ise kendilerini “bilinç” denen bir surette dışa vurduğunu düşünür. Yani bizim “madde” dediğimiz şey esasen, spiritüel tözün fenomenal plandaki tezahürüdür. Aslında fiziksel olan ile zihinsel olan, ikisi arasında hiçbir nedensel etkileşim olmadığı hâlde, Tanrı tarafından önceden tesis edilmiş âhenk icabı sanki aralarında etkileşim varmış gibi paralel tezahür ederler: «Bu sistem [önceden tesis edilmiş âhenk], cisimlerin sanki hiç ruhları yokmuş gibi; ruhların, sanki hiç cisimleri yokmuş gibi ve bunların ikisinin de sanki birbirini etkiliyormuşçasına faaliyette bulunduğunu ortaya koyar» (Leibniz, 2002, s. 23).

Yeni Çağ'daki töz düalizmi, Leibniz, Malebranche ve Locke gibi düalizmin “ılımlı eleştirmenleri” dışında, aynı dönemdeki materyalist filozofların “hasmane” anti-tezlerine de muhatap olmuştur. Hobbes'taki ve Gassendi'deki hâliyle, materyalizmin Tanrı inancını muhafaza eden versiyonunun ardından, De La Mettrie, Diderot gibi Aydınlanma Çağı filozoflarında rastlanan materyalizmin ateist versiyonunun giderek taraftar bulması, Piskopos Berkeley'i çok endişelendirmişe benzer. Berkeley'in materyalist ontolojiler kadar düalist ontolojilerin “maddî töz”üne yönelik çürütme çabası da esasen, ateizme kapı aralanmasının önünü ilânihâye kesme saikiyle irtibatlıdır.

Eserlerinin alt başlıkları² da onun bu motivasyonunun kanıtıdır. Böylece Berkeley, Malebranche'ın işaret ettiği şu imkânı değerlendirmeyi, dinsizlikle ve ateizmle mücadelede etkili olacak bir yol olarak da telâkki eder: Descartes'ın ve daha sonra da Locke'un ileri sürdüğü hâliye, zihinde idealar uyandıran bir maddî dünya faraziyesinin gereksizliği. O hâlde, Malebranche'ın işaret ettiği imkânı ve buna dair gerekçelerini tetkik etmeye koyulalım.

2. Malebranche

Malebranche felsefesinin özünü harcîâlem ve kolay okunan bir formatta sunma maksadıyla kaleme aldığı *Entretiens sur la Métaphysique et sur la Religion* [metafizik ve din hakkında mülâkatlar] başlıklı metninde, iki tiplene arasında bir diyalog kurgular: Filozof-teolog Théodore tiplene, mizacen irşada teşne birini temsil eden Ariste ile hayâli diyalogu yoluyla, ona duyulur dünyadan daha mükemmel, akıllı bilinen [*intelligible*] bir âlemi adım adım sezdirir.

Diyalogun bir yerinde, Théodore'un ağzından “insanlar” der Malebranche, “eşya hakkında sahip buldukları ideaları hiçe saydıklarından, yaratılmış dünyaya, taşıdığından çok daha fazla gerçeklik tahsis ederler” (1922, s. 30) ve ekler: «Objelerin mevcudiyetinden hiç şüphe etmezler ve onlara, taşıdığından çok daha fazla nitelik atfederler. Ama sadece objelerin idealarının gerçekliğini düşünmezler. Bu da, duyularına kulak kesilmelerinden ve içsel hakikate yeterli derecede müracaat etmemelerindedir» (1922, s. 30).

² A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge adlı eserinin alt başlığında geçen “şüphecilğin, ateizmin ve dinsizliğin temellerini hakkında araştırma” ve Three Dialogues Between Hylas and Philonous adlı eserinin iç kapağında geçen “şüphecilere ve atelere karşı” ibarelerindeki gibi.

Malebranche'ın bu esnada ideaların mahfuz *topos*'u olarak ilâhî müdrikeyi adres gösteren Augustinus'a müracaat ettiği görülür:

Belli başlı idealar, şeylerin sabit ve değişmez kalıpları ya da mefhumlarıdır. Bu ideaların kendileri imâl edilmiş olmayıp, ezeli-ebedîdir; onlar ilâhî müdrikede daima aynı hâlde muhafaza ve ihtiva edilir. Ve onlar madem ki ne doğar ne de yok olurlar, doğabilen ve yok olabilen her şey ve gerçekten doğmuş ve yok olmuş olan her şey de bu idealara göre yapılıyor demektir. (Augustinus, 2009, § 2).

Augustinus'un bu görüşünü temellük eden Malebranche yine Théodore'un ağzından, akılla bilinen gerçeklikleri bakımından, bütün açık idealarımızın Tanrı'da olduğunu ve ideaları sadece Tanrı'da gördüğümüzü kaydeder (Malebranche, 1922, s. 39). Peşinden de, "söylediklerimin yeni olduğunu zannemeyiniz" diyerek bunun Aziz Augustinus'un görüşü olduğunu ekler. İdealarımız, ezeli-ebedî, değişmez, zorunlu olduklarına göre, onların ancak değişmez bir tabiatta, yani Tanrı'da bulunabileceklerini tasdik eder (1922, s. 39).

Malebranche, insanların zihinlerindeki idealardan hareketle dış dünyaya maddî realite atfetme eğilimini eleştirerek bunun sebebinin, öyle düşünme kolaylığı olduğunu savunur. Oysa ona göre ideaların gerçekliğini ispatlamak, -alışkanlıkla farzedegeldiğimiz- maddî dünyanın gerçekliğini ispatlamaktan çok daha kolaydır. Aynı metnin hemen devamında Malebranche'ın bunu "neden daha kolay" bulduğuna dair sunacağı hayli kapsamlı izahı, esasen, Augustinus'tan mülhemdir. Malebranche'ın kapsamlı izahının -tebliğimizin konusunun gerektirdiği kadarıyla- burada sadece özüne değinmekle yetinelim. Yukarıdaki "neden daha kolay" bulduğuna dair soruya Malebranche'ın tek cümlelik cevabı "çünkü idealar ezeli-ebedî ve zorunlu bir mevcudiyete sahiptir ve maddî dünya da, sadece onu yaratmak Tanrı'nın hoşuna gittiği için mevcuttur" biçimindedir (1922, s. 30). Ona göre, akılla bilinen âlemi görmek üzere, ezeli-ebedî ve zorunlu ideaları kapsayan, duyulur dünyanın ilk örneği [*l'archétype*] olan Akla müracaat etmek yeterlidir (1922, ss. 30-31). Maddî dünyayı görmek veya daha ziyâde onun mevcudiyetine hükmetmek içinse, Tanrı'nın bize bunu âşikâr etmesi [*révéler*] gerekir (1922, s. 31). Demek ki yerleşik alışkanlıkla sanılanın aksine, "gerçek" ve künhüne varılabilen dünya, görülür olan değil, akılla bilinebilir olan dünyadır.

Diyaloğun bir pasajında Théodore, Ariste'i şöyle bir düşünce deneyi yapmaya davet eder: "Farzediniz ki", der, "Tanrı, siz ve ben dışında yarattığı bütün varlıkları yok etsin" (1922, s. 32). Yine, Ariste'i, "Tanrı'nın beyinlerimize bütün izlerin aynılarını tab ettiğini [*imprimer*] veyahut da zihnimize bugün taşımamız gereken bütün ideaların aynılarını takdim ettiğini" farzetmeye çağırır ve "o durumda nerede mevcut olurduk?" diye sorar. Théodore'un ağzından Malebranche'ın cevabı, "akılla bilinen dünyada olurduk" şeklindedir (1922, s. 32). "Maddî dünyanın yok edildiği durumda", der Théodore, "objelerin mevcut olduğunda meydana gelen aynı ideaları Tanrı'nın zihnimize takdim ettiği farz edildiğinde, şu an gördüğümüz güzelliklerin aynısını görecektik" (1922, s. 32). Ardından da şu çıkarımda bulunur:

Madem ki maddenin farazî yok edilmesi, kendisiyle beraber bizi çevreleyen objelere bakarken gördüğümüz bu güzelliklerin de yok edilmesini gerektirmiyor, o hâlde gördüğümüz güzellikler hiç de maddî güzellikler değil, ruh ile beden birliği kanununun sonucu olarak duyulur kılınmış akılla bilinen güzelliklerdir. (1922, s. 32).

Malebranche'ın söylediklerini toparlarsak: [1] Bildiklerimiz, zihnimizdeki idealardan ibarettir. [2] Bu idealar arasında "eşya hakkındakiler" denen idealarımızın bir maddî tözden kaynaklanma mecburiyeti yoktur. [3] Tanrı maddî dünyayı yaratmamış olsaydı da, bu durum idelarımızın mevcudiyetine halel getirmezdi; zira ideaların mekânı Tanrı'nın müdrikesi olup bizim onları akletmemiz de vesile nedenlerle gerçekleşmektedir. Woolhous'ın da tespit ettiği gibi (2019, s. 137) Malebranche maddî dünyayı sadece düşük değil, aynı zamanda gereksiz bir ihtimâl hâline getirmiştir. Malebranche'ın söylediklerinden töz meselesi özelinde çıkan ve Berkeley'e ilham verecek sonuç ise, maddî dünyanın mevcudiyetinin sadece kabil -veya aynı anlamda gayrimecburî- olduğudur. Bu sayede artık Berkeley'in, yegâne töz türü olarak zihin lehine immateryalizmi temellendirmesinin önu açılmıştır.

3. Berkeley

Berkeley, Locke'un birincil ve ikincil nitelikler arasında bulunduğunu öne sürdüğü ayrımı, kendi immateryalizmini temellendirmek üzere, bir eleştirel hareket noktası olarak kullanır. Berkeley'in temellendirmesi esasen, materyalistler kadar düalistlerin de mevcudiyetini savunduğu maddî cisimlerin, ikincil niteliklerden soyutlanmış bir hâlde düşünülmeğe dayalıdır. Berkeley *A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge* [beşerî bilginin ilkeleri hakkında bir inceleme] başlıklı eserinde okurlarını, bir düşünce deneyi yapmaya ve bir cismin yer kaplamasını ve hareketini, ikincil nite-

liklerin giyabında tasavvur etmeye davet eder (1843a, s. 90). Berkeley kendi namına, yer kaplayan ve hareket eden bir cisim ideasını, ona yalnızca zihinde var olduğu farzedilen renk ve diğer herhangi bir ikincil nitelik yüklemeksizin tasavvur etmeye muktedir olmadığını belirtir. Bu itibarla, ona göre ikincil niteliklerden soyutlanmış olarak şekil, yer kaplama ve hareket de kavranılamaz. Berkeley birincil niteliklerin ikincil niteliklerle ayrılmaz bir surette birleştiğini, onların düşüncede bile ikincil niteliklerden soyutlanmalarının mümkün olmadığını belirterek birincil niteliklerin de yalnızca zihinde bulduklarına hükmeder (1843a, s. 91). Bu da demektir ki birincil nitelikler de algılayan özneye bağlıdır.

Bütün duyulur nitelikler bir kez bu şekilde algılayan zihne tâbi kılındığında, artık “zihnin dışında” mevcut olduğu varsayılan şeyler, bir idealar demetine kolayca indirgenebilecektir. Berkeley’in böyle bir indirgeme için kullandığı meşhur “kiraz” örneği, *Three Dialogues Between Hylas and Philonous* [Hylas ile Philonous arasında üç diyalog] başlıklı eserinde yer alır. Materyalist pozisyonun kişileştirilmesi olan Hylas’a, idealist pozisyonun timsali Philonous -ve aslında onun ağzından Berkeley- şöyle hitap eder:

Bu kirazı görüyorum, hissediyorum, tadıyorum; ve hiçbir şeyin görülemediğinden, ya da hissedilemediğinden veyahut da tadılmadığından eminim; öyleyse o gerçektir. Yumuşaklık, sululuk, kırmızılık ve mayhoşluk duyularını kaldırı, kirazı da ortadan kaldırmışsındır. Zira o, duyumlardan ayrı bir varlık değildir; diyorum ki bir kiraz, duysal izlenimlerin ya da muhtelif duyular yoluyla algılanmış ideaların bir yığımindan başka bir şey değildir; bu idealar da zihin tarafından tek bir şeyde (ya da onlara verilen bir ad altında) birleştirilir [...]. Böylece ben muhtelif surette onu görüp, hissedip tattığımda, eminim ki kiraz vardır ya da gerçektir; onun gerçekliği, kanımca, bu duyumlardan soyutlandığında hiçbir şey değildir. Ama, sen kiraz kelimesinden, şayet bütün bu duyulur niteliklerden ayrı, bilinmeyen bir tabiat; ve onun mevcudiyetinden de algılanan varlığından farklı bir şey anlıyorsan, onun mevcudiyetinden ne şahsım, ne sen, ne de başka biri emin olamaz. (1843b, ss. 216-217).

Böylece Berkeley ikincil niteliklerinden soyutlandığında, ortada artık mevcudiyetinden söz edilebilecek herhangi bir şey kalmayacağını iddia eder. “Gerçek olma” vasfının, Berkeley’in nazarında “algılanmış olma”dan öteye bir anlamı yoktur. Bundan da kolaylıkla “var olan algılanmış olandır”³ sonucu çıkmaktadır: “Düşünmeyen şeylerin *esse’si percipi’dir*, onların, onları algılayan zihinler veya düşünen şeyler dışında bir mevcudiyetlerinin olması imkânsızdır” (1843a, s. 88). Berkeley için buradan itibaren, ispatlanmak üzere geriye kalan tek iddia, bir şeyin algılanmış olması için maddî bir dayanağı bulunmasının gerekmediğidir. Berkeley’in bu ispatlamasını gözden geçirmek üzere *A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge* başlıklı eserine tekrar dönelim. Berkeley materyalizmin maddî töz varsayımını eleştirmek için “gelin”, der “revaçta olan kaniyi biraz inceleyelim” (1843a, s. 92). Berkeley en özenli filozofların “maddî töz” ile ne kastettiğine bakıldığında, onların şunu kabul ettiğini söyler: “Genel olarak varlık ideası” (1843a, s. 93). Devamen de bunun ideaların en soyutu ve en kavranılmazı olduğunu ekler. Bu noktada, Berkeley’in, Locke’ta rastlanan “soyut idea” mefhumuna yönelik eleştirisini hatırlamamız yerinde olur.

Locke’un “münferit idea”dan [*particular idea*], soyut ya da genel ideaya nasıl geçildiğini “soyutlama” aracılığıyla açıklamaya çalıştığı görülür. Locke’a göre zihin soyutlama işlemini birbirine benzer idealara tatbik ederek, yani münferit özelliklerini dikkate almayarak daha genel idealara ulaşır. Böylece, örneğin bir bebek babasına ve çevresindeki diğer kimselere ilişkin edindiği münferit zihinsel temsillerin ortak özelliklerine tek bir idea altında vâkıf olmaya adım adım yükselir ve bu genel “insan” ideasını, çevresinde konuşulan dildeki kelimeyle adlandırır (Locke, 1825, s. 296). Ne var ki Locke’un “soyut” olduğunu öne sürdüğü “insan” ideası, Berkeley’e göre ancak, siyahî ya da beyaz, uzun veya kısa boylu, vb., olmak gibi birtakım ikincil niteliklerle birlikte düşünülebilir (Berkeley, 1843a, s. 76). Berkeley açısından bütün insanlarda ortak olan niteliklerden meydana gelecek soyut bir “insan” ideası, algılanabilir bir şey değildir. Benzer şekilde, soyut bir idea olan “genel olarak varlık” ideası da, var olan her şeyin münferit [*particular*] olduğuna inanan nominalist⁴ Berkeley için, algısal tecrübemizde bize verili olmayan ve refleksiyon ürünü bir mefhumdan ibarettir. Böylece düalistlerin ve materyalistlerin kabul edegeldiği, eşyanın dayanağı [*substratum*] olarak “maddî töz” de aslında, zihin tarafından asla algılanmamış soyut bir mefhumun adından ibarettir Berkeley’in nezdinde. Geldiğimiz bu noktada, Berkeley’in “idea” ile “mefhum” [*notion*] arasında yaptığı ayrıma açıklık kazandırmamız ve mefhumların epistemolojik

³ Akla şöyle bir soru gelebilir: Peki benim tarafımdan fiilen algılanmadığında gökyüzünü ve yeryüzünü dolduran şeyler yok mu olmaktadır? Berkeley’in bu itirazı bertaraf eden iddiası, onlar fiilen algılanmadıklarında da aslında onları algılayan ezeli-ebedî bir akıllı ruhun [spirit] zihninde mevcut bulduklarıdır (1843a: s. 89). Böylece Tanrı, Berkeley’in felsefesinde, dünyayı algılamakla onu kaim tutan garantördür.

⁴ Tümeliliğin idealara değil, adlara has bir özellik olduğunu savunması itibarıyla Berkeley nominalist bir pozisyona yerleşir. Tümelilik, idealarımızın değil adlandırmalarımızın bir özelliğidir ve bu bakımdan da tümeler dilin dışında var olan entiteler değildir. Berkeley benzer ideaların tek bir ad altında toplanıp genelleştirildiği reddetmemekle beraber, Locke’un “soyut idea” düşüncesini eleştirir.

statüsüne yaklaşımına değinmemiz yerinde olur; zira, onun bu hususlardaki düşünceleri, yegâne töz olarak spiritüel töz görüşüne zemin sağlamaktadır.

Berkeley, “idea” terimine yüklediği anlamı şöyle açıklar: “Duyu nesnelere sadece zihinde var olduklarından, üstelik de düşünceden yoksun ve inaktif olduklarından, onları, bu özellikleri içerimleyen idea kelimesiyle belirtmeyi tercih ettim” (1843a, s. 101). Descartes ve Locke gibi filozoflarda rastlanan ve şeylerin bir dış dünyada var olduğu faraziyesine dayanan “...nın ideası” kalıbı içinde ideaların dışsal şeylerle ilişkilendirilmeseyse, Berkeley immateryalizmi icabı karşı çıkar (1843a, s. 100); gündelik dilin yerleşik alışkanlıkları içinde kalarak yapılan konuşmalarda, der Berkeley, duyulur niteliklerin çeşitli kombinasyonlarına işaret etmeye idea kelimesi değil de şey kelimesi kullanılır (1843a, s. 100). Yani, harcıâlem konuşmalarda “şeyler”den söz edilemediği hâlde, felsefi açıdan ona göre bununla aslında ancak “idea kombinasyonları” kastedilebilir. İdealarımızın kaynağı, neticede yalnızca zihinsel muhteviyatımızın algısıdır Berkeley açısından “dış dünya” gündelik hayatımızdaki pragmatik bir hüsnükuruntudan ibarettir. Onun “mefhum”dan ise, doğrudan doğruya algılanmadığı hâlde, içgörüyeye dayalı olarak bilinen veya refleksiyon ürünü zihinsel entiteleri anladığı görülür. Fakat refleksiyonla inşa edilen birtakım mefhumlarımızın çelişki barındırması mümkündür. Berkeley’e göre her ikisi de refleksiyon ürünü olmakla birlikte, “maddî töz” mefhumu çelişikken “spiritüel töz” mefhumu öyle değildir (1843b, s. 203). Berkeley -Philonous’un ağzından- zihninde “maddî töz”e dair herhangi bir mefhum bulunmadığını öne sürmediğini altını çizer; bu mefhumu reddetme gerekçesiyle, içerdiğine inandığı çelişkidir (1843b, s. 203). “Maddî töz” mefhumu için neden çelişik dediğini de şöyle açıklar:

Buna göre biz maddeden, içinde uzamın, şeklin ve hareketin fiilen var olduğu âtil, duyusuz tözü anlamalıyız. Fakat daha önce gösterdiklerimizle şunlar apaçıktır: Uzam, şekil ve hareket sadece zihinde mevcut idealar; bir idea başka herhangi bir ideaya benzer olamaz; netice itibarıyla de ne idealar ne de onların ilk örnekleri [archetypes] algılamayan bir tözde mevcut olamaz. Dolayısıyla da madde ya da cismanî töz denen şeyin mefhumunda bir çelişki bulunsa gerekir. (1843a, s. 90).

Diğer yandan Berkeley Tanrı veya başka herhangi bir akıllı ruha dair bir ideaya sahip olmadığımızı kaydeder (1843b, s. 202). Zira bunların aktif varlıklar olduğu ve tamamen âtil entiteler olan idealar tarafından temsil edilemeyecekleri kanısındadır. “Bununla birlikte”, der, “bir akıllı ruh veya düşünen töz olarak ben, kendimin, ideaların mevcudiyeti kadar kesin olarak mevcut olduğumu bilirim” (1843b, s. 202). Berkeley devamla, “ben”, “kendim” gibi terimlerin bizde bir ideası bulunmadığı halde, onların anlamını kavrayabildiğimizi söyler. Her ne kadar onları, bir üçgeni, rengi veya sesi algıladığımız gibi algılamıyorsak da, yine de onları dolaysızca veya içgörüselle olarak [intuitively] bildiğimizi savunur (1843b, s. 202). Tanrı’yı da doğrudan algılamadığımız hâlde, refleksiyon ve muhakeme yoluyla ona dair bir mefuma sahip olduğumuzu ekler. Neticeden, Berkeley kelimenin tam anlamıyla bir “akıllı ruh” ideamız olmamakla beraber, bir “akıllı ruh” [spirit] mefhumumuz olduğunu söyler (1843b, s. 203). Ona göre bu mefhumumuz, “maddî töz” mefhumumuzdan farklı olarak çelişki barındırmaması itibarıyla mevcudiyeti mümkün bir şeye işaret etmektedir. Berkeley akıllı ruhları, inaktif ve âtil entiteler telâkki ettiği ideaları algılayan aktif varlıklar olarak kabul eder. İdeaların spiritüel bir tözü veya dayanağı olduğu, ideaları bir akıllı ruhun bildiği ve algıladığı sonucuna varır (1843b, s. 204). Ona göre mevcut yegâne töz türü de böylece ancak spiritüel bir mahiyet taşıyabilir.

4. Hume

Yukarıda inceleyeceğimiz gibi Berkeley maddenin mevcudiyetini imkânsız görerek yalnızca spiritüel töze mevcudiyet atfeder. Ondandığı ilhamla Hume’un ise işi son raddesine vardırıarak, maddî olsun, spiritüel olsun, her tür tözün mevcudiyetini reddettiğini göreceğiz. Çifte reddiyesinde Hume, [1] “töz” ideamızın dayandığı herhangi bir izlenimimizin bulunmadığı argümanını kullanırken diğer yandan da [2] “töz” mefhumunun geleneksel tanımından hareketle bu mefhumu abese irca eder. Bunları sırayla inceleyelim.

[1] “Töz” ideamızın dayandığı herhangi bir izlenimimiz yoktur: Hume’un bu yargısı, onun “izlenim” [impression] ile “idea” arasında yaptığı ayırım zemininde açıklık kazanır. Hume zihnin algılarını, farklı güç ve canlılık derecelerine göre ikiye ayırır: İlki, “idea” veya “düşünce” terimiyle ifade edilen algılardır ve bunlar daha az güçlü ve canlıdır (Hume, 2017a, s. 7-8). İkincisiyse, Hume’un kendi dilinde *impressions*⁵ diye adlandırdığı izlenimler olarak güçlü ve canlı algılardır (2017a, s. 8). Böylece, geçmiş izlenimler üzerine refleksiyon yaptığımız esnada zihnimizdeki malzeme artık onların soluk idealarıdır. Bu da demek oluyor ki, idealar genellikle kendisini önceleyen bir izlenimden türetilir: “Beyazlık” ideamızın, geçmişte kardan, süttten, kireçten, vb.’den görsel algıyla edindiğimiz izlenimlerimizin soluk bir kopyası

⁵ Bu terimi dilimizde İngilizcedeki im-pression bileşimine bakarak- “içevurum” veya “tab” diye karşılamak daha yerinde olabilirdi; ama, burada, Türkçe felsefe literatürüne yerleşmiş “izlenim” karşılığını kullandık.

olmasındaki gibi. Ne var ki, Hume aslında herhangi bir izlenime dayanmayan idealarımız olduğuna da dikkat çeker. Bunun Hume'un felsefesindeki en meşhur örneği "nedensellik" ideamızdır. "Maddî töz" ideamız da ona göre bu nevi bir ideadır. Hume "hangi nedenler bizi bir cismin mevcudiyetine inanmaya sevk eder?" diye sorar (2017b, s. 96) ve hemen ardından da bu soruyu cevaplamak üzere, içerdiğini belirttiği iki alt soruya böler: [i] Nesnelere duyulara takdim edilmediği esnada da onlara niye devamlı bir mevcudiyet atfederiz? [ii] Niçin nesnelere zihinden ve algıdan bağımsız bir mevcudiyetleri olduğunu farzederiz? (2017b, s. 96). Hume kendi kendine sorduğu bu iki soruya yönelik irdelemelerinin sonucunda, "muhayyile" sebebiyle öyle olduğu cevabına varır. Muhayyilenin, bir düşünce hattında ilerlemeye başladığı zaman, nesnesi orada bulunmadığında da onu sürdürmeye yatkın olduğunu belirtir (2017b, s. 102). Muhayyilenin bu yatkınlığı dolayısıyla da cismin sanki devamlı bir mevcudiyeti varmış gibi kurgularız. Refleksiyon ile muhayyilenin bu noktadaki çatışmasını Hume şöyle tarif eder:

Muhayyile bize, benzer algılarımızın devamlı ve kesintisiz bir mevcudiyet taşıdığını ve bizim varlığımızın ortada olmamasıyla yok edilmediklerini söyler. Refleksiyonsa bize, benzer algılarımızın bile, mevcudiyetleri içinde kesintili ve birbirlerinden farklı olduklarını söyler. Bu kanaatler arasındaki çelişkiden, hem refleksiyonun hem de muhayyilenin hipotezleriyle kesişen yeni bir kurguyla, bu zıt nitelikleri ayrı varlıklara atfederek kurtuluruz: Kesintiye algılara ve devamlılığı nesnelere atfederek. (2017b, s. 111).

Hume "devamlı mevcudiyet" ideamızın, kopuk izlenimlerin anısından ve onların aynı olduklarını kabul etme eğiliminden destek aldığını savunur ve kendi inanç teorisine⁶ göre, inancın özünün, kavrayışın gücünden ve canlılığından ibaret olduğunu ekler (2017b, s. 103). "Muhayyilenin, benzer algıların ideaları boyunca pürüzsüz bir şekilde geçişi", der, "bizi onlara mükemmel bir aynılık atfetmeye yönelir". Hume açısından, yerleşik alışkanlıkla "cisim" dediğimiz, bize tecrübede verili olmayan ve bir idealer demetinden hareketle muhayyilenin ona bağımsız ve devamlı mevcudiyet atfettiği bir şeydir. Sonuç itibarıyla, bizde bir algısı olmayan "maddî töz", esasen zihnin muhayyil bir vehminden ibarettir.

Hume "madde" ve "cisim" idealarının dayandığı bir izlenim olmadığını ispatlamaya çalışmasının ardından, "spiritüel töz" ideasının durumunun da onlardan farksız olduğunu savunur. Hume her ideanın, onu önceleyen bir izlenimden türemiş olması itibarıyla, zihnimizin tözü hakkında herhangi bir ideamız varsa, onun da bir izlenimine sahip olmamız gerektiğini, ama o tür bir izlenimin ne olabileceğini kavramanın çok güç olduğunu kaydeder (2017b, s. 121). Adjukiewicz'in Hume hakkındaki değerlendirmesinde de işaret ettiği gibi (1994, s. 136) bize, tecrübede, kendi zihinsel hâllerimizin dışında hiçbir şey verilmez. Özellikle de, bize bu zihinsel fenomenlere ek olarak, bu fenomenlerin öznesi olan gizemli bir "ben" hiç verilmez; bir başka deyişle, bize tecrübede "ruh" verilmez. Hume açısından "ruh" veya "zihin" mefhumu da neticede bir hüsnükuruntudan ibarettir. Berkeley'in at(a)madığı son adımı Hume'un böylece atmış olduğunu gözlemliyoruz. Metnimizin sonuç kısmındaki karşılaştırmada bu hususa tekrar döneceğiz.

[2] "Töz" mefhumunun geleneksel tanımından hareketle bu mefhumu abese irca edişi: Hume'un bu itirazı, Berkeley'in sadece "maddî töz" mefhumunun çelişkili olduğunu ispatlamakta kullandığı muhakemesini andırır. Hume bu kez genel olarak "töz" hakkındaki yerleşik tanımdan hareketle bu mefhumu abese irca eder. Töz hakkındaki "kendi başına mevcut olabilen şey" tanımıyla yetinmek, Hume'un nezdinde meseleyi halının altına süpürmekten farksızdır (2017b, s. 121). Hume bu tanımın, tasavvur edilebilecek her şeye uyacağına ve tözü ilinekten, ruhu ise algılarından ayırmaya hizmet edemeyeceğini vurgular. Hume bu esnada, töz hakkındaki yerleşik tanımları abese irca etmek üzere onu "algılar" a uyarlar. Mevcudiyetlerini destekleyecek herhangi bir şeye ihtiyaç duymayan entiteler olarak algılarımız da "töz" tanımına pekâlâ uygundur. Dolayısıyla, "onlara da mı töz demeliyiz?" sorusu ekseninde Hume töze ilişkin geleneksel tanımları abese irca eder.

Hume genel olarak töze yönelik tahlillerinden şu sonuçlara varır:

Ne kökensel bir izlenim arayarak ne de bir tanım aracılığıyla tatminkâr bir töz mefhumuna ulaşabiliriz; ve bu da bana ruhun maddî olup olmadığıyla ilgili o tartışmayı tamamen bir kenara bırakmak için yeterli bir sebep gibi görünüyor ve beni bu soruyu kesin bir surette mahkûm etmeye götürüyor. Algılar haricinde, bizde hiçbir şeyin kusursuz bir ideası bulunmaz. Bir töz de bir algıdan tamamen farklıdır. Dolayısıyla da bir töze dair ideamız yoktur. Bazı filozoflarca, algılarımızın sadece onları destekleyen bir şeyin "zâtında mündemiç olma" [inhere in] durumunda mevcut olabileceği düşünülmektedir. "Zâtında mündemiç olma"nın [inhesion] ideası da bizde yoktur. (2017b, ss. 121-122).

Hâl böyleyken, der Hume, "algılar maddî bir tözün mü, yoksa gayrimaddî bir tözün mü zâtında mündemiçtir?" sorusu, daha tözün ne mânâya geldiği bile anlaşılmasızken cevaplanabilir bir soru olamaz

⁶ Hume'un inanç teorisinin bir cümleyle ifade etmek gerekirse: İnanç, ideaya izlenim muamelesi yapmaktır.

(2017b, ss. 121-122). Böylece Hume “çifte reddiye” denebilecek olan ve yukarıda açıkladığımız surette, ister maddî ister gayrimaddî olsun tözün mevcudiyetini inkâr eden bir pozisyona yerleşir.

5. Sonuç

Berkeley ile Hume’un töz anlayışlarının, birbirleriyle hem devamlılık hem de kopuş arz ettiği görül-
mektedir. Berkeley’e maddî tözün mevcudiyetini inkâr etme imkânı sağlayan argümanı Hume’un da
benimsemesi, aralarındaki devamlılığın delilidir. Compayré’nin de kaydettiği gibi (1873, s. 244) dış
dünyanın mevcudiyeti konusunda Berkeley ile Hume farklı perspektiflerden bakmalarına rağmen mu-
tabık kalmıştır: “Madde” dediğimiz şey sadece bir ideadan, daha doğrusu Berkeley’in kullandığı terim-
le bir “mefhum”dan ibarettir ve tanımının içerdiğini öne sürdüğü çelişki itibarıyla de o mefhum müm-
kün bir varlığa tekabül edemez. Woolhous’un da belirttiği gibi (2019, s. 159) Hume’un, Berkeley’de
takdir ettiği tutum, onun doğrudan duyu deneyimi kaynaklı olanlar haricindeki mefhumlara temkinli
yaklaşmasıdır.

Berkeley’in töz hakkındaki muhakemesi sonucunda vardığı, mevcudiyetinden söz edilebilecek ye-
gâne tözün algılarımızın taşıyıcısı zihinsel-spiritüel töz olabileceği hükmü ise, Hume’un ondan kopuş
noktasını teşkil eder. Hume’un nezdinde, muhakemesini bir adım daha öteye taşıyabilecekken Berke-
ley o noktada durup kalmıştır. Hume, Berkeley’in muhakemesinde öteye doğru atmadığı bu son adımın,
onun yaklaşımını tutarsız kıldığını teşhis etmiştir. Adjukiewicz (1994, s. 136) Hume’un, Berkeley’de
teşhis ettiği tutarsızlığa şöyle işaret eder: Berkeley bedeninin ve genel olarak maddenin mevcudiyeti
hususunda yaptığı sorgulamayı ruha da tatbik etseydi, buna benzer bir sonuca, yani ruhun yalnızca
bir zihinsel tecrübeler yığını, bir bilinç akışı olduğu sonucuna ulaşmış olacaktı. İşte Berkeley’in tutarlı
kalamadığı ve at(a)madığı adım budur.

Sonuç olarak Berkeley’in töz konusundaki mülâhazalarından aldığı ilhamla Hume, onun eksik
bıraktığı son adımı atmıştır. Hume empirizmin müktesebatını şahikasına taşıyarak maddî töz kadar
gayrimaddî ve zihinsel-ruhsal tözün mevcudiyetini de inkâr eden bir pozisyon almıştır. Onun radikal
şüpheli bu pozisyonundan bakıldığında, algılarımız dışındaki şeylerin mevcudiyetini temellendirmeye
çalışmak, felsefî açıdan beyhude bir çaba olacaktır. Böylece, Berkeley’in açmış olduğu yoldan ilerleyen
Hume, empirizmin en temel tezini, tözün bütünüyle inkârı için bir dayanak olarak kullanmayı seçmiştir.
Söz konusu tez, Britanya empirizminin büyük temsilcisi Locke’ta rastlanan en genel formülasyonu,la,
“bütün bilginin duyuyla başladığı” tezidir. Hume tam da bu tezden hareketle, duyuşal bir izlenimi
olmadığını savunduğu tözü kurgusal bir mefhumla indirgemştir.

6. Kaynaklar

- Adjukiewicz, K. (1994). *Felsefeye Giriş*, çev. Ahmet Cevizci, Ankara: Gündoğan
- Augustinus, A. (2009). “De ideis”, dijital edisyon: <http://lyfaber.blogspot.com/2009/02/augustine-on-divine-ideas.html>
- Berkeley, G. (1843a). “A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge”, in *The Works of George Berkeley*, vol. I, London: Thomas Tegg, dijital edisyon: <https://books.google.com.tr/books?id=yKU3AAAAAAAJ>
- Berkeley, G. (1843b). “Three Dialogues Between Hylas and Philonous”, in *The Works of George Berkeley*, vol. I, London: Thomas Tegg, dijital edisyon: <https://books.google.com.tr/books?id=yKU3AAAAAAAJ>
- Compayré, G. (1873). *La Philosophie de David Hume*, Paris: Libraire de Collège de France, dijital edisyon: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k54010416.textelimage>
- Descartes, R. (1824). “Les principes de la philosophie”, in *Œuvres de Descartes*, tome: III, (éd. par Victor Cousin), Paris: chez F. G. Levrault, dijital edisyon: <https://books.google.com.tr/books?id=DgmZICJ4zkAC>
- Hume, D. (2017a). *An Enquiry Concerning Human Understanding*, dijital edisyon: <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/hume1748.pdf>
- Hume, D. (2017b). *Treatise of Human Nature*, dijital edisyon: <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/hume1739book1.pdf>
- Leibniz, G. W. (1846). *Œuvres de Leibniz*, dijital edisyon, <https://books.google.lu/books?id=hNkK-snUpZNgC>.
- Leibniz, G. W. (2002). *La Monadologie*, dijital edisyon: http://classiques.uqac.ca/classiques/Leibniz/La_Monadologie/leibniz_monadologie.pdf

Locke, J. (1825). *An Essay Concerning Human Understanding*, London: Thomas Tegg, dijital edisyon: <https://archive.org/details/humanunderstandi00lockuoft/page/n27/mode/2up>

Popkin, R. H. (2001). "Metafiziğin Kısa Tarihi", *Metafiziğe Giriş* içinde, der. ve çev: Ahmet Cevizci, İstanbul: Paradigma

Malebranche, N. (1922). *Entretiens sur la Métaphysique et sur la Religion*, Paris: Armand Colin, dijital edisyon: http://palimpsestes.fr/textes_philo/malebranche/entretiens-metaphysique.pdf

Woolhouse, R. S. (2019). *Ampirist Filozoflar*, çev: Gökhan Murteza, İstanbul: Pinhan

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

12-14 Aralık 2020 Sakarya / Türkiye

Kırgız Kültürünün Gelişimi Bağlamında Oyun Olgusu

Abdurasulova Aksana IKRAMZHANOVNA¹

Özet

Hayatta yaşadığımız evren, yer kabuğunda gizlenmiş elmaslar gibi birçok gizemle çevrilidir. İnsan aklı, kuruluşundan bu yana sırlarını araştırmaya çalışıyor. Doğa yasalarına uymanın yanı sıra, birçok zorluğa katlandı, çeşitli yaşam faktörleri yarattı ve onlarla mücadele etti. İnsan hayatı her zaman rahatlatmak ister. Bu yaşam faktörleri sürekli bir kişiyi şekillendirir.

Bir insanı insan yapan özel bir nitelik onun zekasıdır. Bunun için çok fazla bilimsel kanıt var. Aydınlanmada şu terimler insana uygulandı: Homo sapiens - bilge bir adam, Homo faber - silah yapan bir adam vb. kullanılan terimler. Daha sonra Hollanda tarihçisi ve filozof J. Huyzinga tarafından yeni bir terim icat edildi. O; Homo Ludens bir oyuncu. Oyunu oynayan kişi kavramı sadece biyolojik bir süreçte değil, aynı zamanda bilimsel akıl yürütmeye dayanan kültürel bir olgu olarak da ortaya konmuştur. Özellikle, Kırgız kültüründeki oyunlar birçok harika destans ve eserde yazılmıştır. S. M. Abramzon, A.N. Bernstam'ın çalışmaları da oyunlara dair kanıtlar sunuyor. Kırgız bilim adamları I. B. Moldobaev'in Kırgız halkının ruhsal kültürünü analiz eden oyunlar üzerine "Manas" destanından özel bir bölümü var.

Oyun kavramına gelince, bu insanlar için alışılmadık bir fenomen değildir. Kimse oyunu kimin yarattığından ve kimin icat ettiğinden şüphe edemez. Sonuçta, oyunun kurucusu konunun kendisidir. Bir kişinin iç kan damarlarında ve hatta hormonal sistemlerinde oyun oynama arzusu vardır. Oyunun doğası, yeni doğmuş bir bebeğin yaşama yeteneğinin en başından itibaren belirgindir. Bir kişi oynadıkça, şekillenir, sosyalleşir ve kültürel bir kimlik kazanır. Bu nedenle kültür insanın kendisi tarafından yaratılır. Kültürün merkezinde oyunun özü bulunur.

Bu çalışmada, oyun fenomeninin kültür üzerindeki etkisini araştırmanın yanı sıra Kırgızların yıllar içinde yaşadığı yaşam , tutumları ve kültürel eğilimleri ortaya çıkarmaya çalıştık. Kırgız kültür tarihinin incelenmesi ve modern kültür bağlamında oynanan oyunlar. Tezimizde problemin felsefi analizini yapmak için bilimsel-teorik analiz ve karşılaştırmalı yöntemler kullanılarak araştırma yapılmıştır.

Tarihsel olarak, göçebe yaşam tarzları, ulusal vakıflar ve değerler oyunlarla yakından bağlantılıdır. Zamanla, kültürün çekirdeğini oluşturan oyunlar sadece bir eğlence aracı haline geldi. Bununla birlikte, ulusal değerler, insanların yaşam tarzı, sosyo-kültür ve dünya görüşü oyunlara yansır.

Modern kültürde, yaşam büyüyen oyunların gereksinimlerine uygun olarak gelişmek birçok biçimde ortaya çıkmış ve hayatlarını zorluyor. Bugün teknolojinin her geçen gün büyüdüğü ve geliştiği bir zamanda yaşıyoruz. Her ne kadar teknoloji insanlar için hayatı kolaylaştırmış olsa da, Nazizm giderek manevi yıkımın uçurumuna yerleşmiştir. Teknoloji kendi kültürünü kurarak ulusal kültürünü yok etmekle tehdit ediyor. Bu durumda, kişiyi şekillendirme, içsel maneviyatın gelişimi, kültürün temellerinin yeniden tanınması, değerlerin yeniden değerlendirilmesi ile karşı karşıyayız. Bu tür zorluklar ve gereksinimler temelinde, Dünya Göçebe Oyunları, göçebe halkların kahramanlık doğasını yansıtan birleşik bir insanın, cesur ve kahraman bir insanın kültürünü dünyaya tanıtmak için oyun fenomeninin yeni bir tarzında düzenlenmektedir.

Anahtar kelimeler: J. Huyzing ve "insan oyuncu", Oyun Kategorisi, Kırgız Kültürünün Tarihi, Göçebe Yaşamı, Modern Kültür ve Küreselleşme.

Her ulusun kendi gelenekleri ve ulusal oyunları vardır. Bu özellikler sayesinde her ulus farklıdır. Özellikle Kırgız halkı tarihlerin her hangi zorluklara rağmen yüzyıllardır geleneklerini, birliğini ve kültürünü korumakla çalışmaktadır. Tarih bize kırgız halkının göçebe olan topraklarını düşmanlarından korumak, komşularını korumak ve onlara yardım etmek zorunda kaldıklarını gösteriyor. Yani, böyle bir

¹ Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi, Felsefe Bölümü, aisani4ka.kg@mail.ru

durumda kırgız halkları her zaman herşeye hazır olmak zorunluğu vardı. Bu nedenle, at sırtında serbestçe oynamayı ve sürmeyi öğrenen savaşçı kırgız halkı, insanların karakterine, ulusal kimliğe bağlı olarak birçok hareketli oyun icat etmiştir.

Bu tür oyunlar günümüze ulaştı ve bazıları sosyal durumlara bağlı olarak bir miktar değişmiştir. Oyunlar halkın sevinçlerini, isteklerini, cesaretini, pişmanlıklarını, umutlarını, özgürlüğünü, eşitliğini ve adalet ve adalet mücadelesini somutlaştırdı. Ayrıca bu oyunlarda insanların derin felsefi bakışlarını, bilgeliklerini, pedagojinin en iyi örneklerini, ulusal kimliklerini görebiliriz.

Neredeyse tüm ulusal oyunlar, insan yaşamının her aşamasına bağlı olarak, çağın değişmesi ve toplumun gelişmesine uygun olarak halkın gereksinimlerine göre değişmiş ve belirli aşamalardan geçmeye devam etmiştir. Böylece halk kültürünün ve zenginliğinin bir parçası oldu. İnsanlık, zaman için oyun fenomeni ile baplandı kurdu. Aslında hiç kimse bu oyunların vücudu mükemmelleştirmek, hareketi teşvik etmek ve güzellik ve zarafet için çabalamak için ana araç olduğunu inkar edemez. Kırgız ulusal oyunlarına bakarsak, bunlar toguz korgool, kök börü, ordo, kız kovalamak ve ak çölmök ve çok benzeri sayıda bir tür oyunlar. Kırgız ulusal oyunları bilgelik, entelektüel ve canlandırıcı oyunlara ayrılmıştır. Bu nedenle sadece askeri eğitim almakla kalmadılar. Kırgız halkı da bilgelik öğreten ve aynı zamanda insan ruhlarını besleyen oyunlar oynamışlardır. Eskiden kırgızlar bir insan olarak varlıklarının başlangıcından itibaren farklı dönemlerde, o zamanın sosyal koşullarına ait oyunlar inşa ettiler. Tabii ki, her oyunun kendi koşulları vardı ve katılımcıların sayısını, yaşını, cinsiyetini, oyunda kullanılan ekipmanı ve oyunun nerede gerçekleştiğini hesaba kattı. Her oyuna dikkatle ve felsefi önem veriliyordu. Oyun içeriği kesinlikle felsefi anlama sahiptir. Böylece insanlar ne kadar göçebe ve cahil olursa olsun, kitlelerin yaşamının anısını unutulmaz yaptılar. Oyunu sanatsal varlık olmakla geleceğe bir miras olarak sakladılar. Eski zamanlardan beri ulusal oyunlar kırgız halkının eğitiminde önemli bir rolü sahipti. Bağımsız Kırgız Cumhuriyeti'nde kırgız halkının ve milli sporların halk oyunlarının ortaya çıkmasında yeni bir dönemin başladığı söylenebilir. Göçebe oyunun aciliyetine, halk oyunlarının ve sporlarının bilimsel araştırması ve kırgız halkının dünyaya tanıtılması temelinde gençleri gelecek hakkında eğitime araçlarındaki artış eşlik ediyor. Orta Asya'da ulusal spor ve halk hareketi oyunlarının renklerinin yayılması ve spor pratiğinde uygulanması ve gerçek felsefi özü yansıtması sadece eski kültürün korunmasıyla değil, aynı zamanda tanıtımıyla da ilgilidir.

Öylece hayatın biçimlerinin ibadet, müzik, dans bilim, hukuk ve savaşın ortaya çıkışında oyunun son derece etkin bir rolü oynadığını görebiliriz. Doğu ve Batı dünyasına ilişkin zengin tarihsel bilgi ve belgelere dayanarak felsefeciler oyuna ait kendi düşünceleriyle paylaşarak eserler bırakmışlardır. Alman filozofu Friedrich Nietzsche "Nihilizm" adlı eserinde oyunu felsefi bakımdan dünya kuvvetlerinin oluşumu olarak görmektedir. Jack Derida kendi "Gramatoloji" adlı eserinde oyunun teorisiyi ortaya koyar. Ona göre oyun düz doğrusal süreçtir. Yani iç dünyasını oyunla ifade edebildiğinden kasteder. Friedrich Schiller ise oyunları estetik açıdan bakar ve bu yanda oyunu özgürlük ve bilmeye bir bağlantı kurmaya çalışır. Ona göre, İnsan oynadığı yerde tüm bir insandır. (Bknz. İsmail Tunalı "Estetik", Remzi kitabevi 5.Basım 1998). Schiller'in bu çalışmasında oyun olarak sanat kuramı çerçevesinde sanat anlayışı üzerinde durulmaktadır. Schiller sanat bağlamında oyun kuramı, ilk kez geniş bir çerçevede dile getirilmiştir. Sanat ile oyun arasında her daim bir benzerlik kurulmuştur. Bunun sebebi, her iki etkinliğin de ereğinin kendinde bulunmasıdır. Her iki etkinlik de insanı gündelik sıkıntılardan kurtarır ve ona özgürlük duygusu verir. Oyun oynayan bir çocuk için oyunun dışında bir başka erek, bir başka dünya yoktur, çocuk sadece oynamak için oynar. Bu görüşe göre, sanat etkinliğini bir oyun gibi değerlendirmek gerekir. Schiller'e göre İnsan, oynadığı süreçte tam insandır. O, bu sözü "İnsanı gerçek özgürlüğe ancak sanat kavuşturabilir" anlamında kullanmıştır. Sanatın, oyun gibi sadece bir kurgu olmayıp, aynı zamanda zihinsel ve duygusal karmaşık bir olgu olduğunu söyleyenler de vardır. Onlar için sanat, yalnız bir oyun değil aynı zamanda yaratıcı ve üretici bir oyundur. Şöyle sonuca gelebiliriz; Sanatı sanat yapan insandır. İnsanı İnsan yapan ise oyundur.

Oyunu siyasal açıdan da kesinlikle bakabiliriz. Çünkü oyunun kaynağında muakkak savaşlar, kazanmak, belirli bir yasalara yer almaktadır. Dünyayı satranç hale getirerek kendi düşüncelerini ortaya koyan ünlü Amerikalı siyaset bilimcisi Zbigniew Brzezinski yer almaktadır. "Büyük Satranç Tahtası" adlı eserinde dünyayı geopolitik olarak anlatmaya çalışır. Peki neden satranç halinde? Çünkü hepimiz bildiğimiz kadarıyla satranç oyunu kesinlikle bir savaşın yansımasıdır. Arkaik zamanlarda savaşlar askeri var gücünü kullanarak ortaya çıkıyordu. Bu da o zamanların şartına aykırıydı. Zbigniew Brzezinski kendi eserini 1997'de yazdı ve 20.Yüzyılın sonundaki siyasetini ekonomik, kültürel, teknolojinin gelişmesini ele alarak bu kürede ileri giden ülkeleri satranç figürleri şekline koyarak göstermeye çalışmıştır. Yazara göre Dünyanın tek şahı olarak Amerika Birleşik Devletlerinin ortaya çıktığından bahseder. Jeopolitik oyuncularını Fransa, Almanya, Rusya, Çin ve Hindistan'ı belirtir. Jeopolitik mihverlerden Türkiye,

İran, Azerbaycan, Kırm ve Güney Korea'dan bahseder. Sovyetler Birliği'nin başarısızlığı ve çöküşü Batı Yarıküre'den bir gücün, Amerika Birleşik Devletleri'nin, tek başına ve aslında gerçek anlamıyla ilk küresel güç olarak hızlı yükselişini anlatıyor. Avrasya satranç tahtasıdır. Çünkü jeopolitik olarak haritada en büyüğüdür. ABD ise süpergüce sahip olan oyuncudur. İşte burada Zbigniew Brzezinski *dünyanın gelişimini satranç tahtası ve oyun şeklinde anlatıyor*. Bu özel durumda uygulanabilecek bir kuramsal çözmeye çalışıyordu. Şöyle anlayabiliriz burada ülkeler oyuncudur ve en güçlü olan ülkenin elde ettiği kazancın diğer ülkelerin kaybını oluşturduğu mutlak bir çelişki durumudur. Çelişki ile işbirliğinin karma durumu şöyle ki, bu durumda ülkeler (oyuncular) ortak kazançlarını arttırmak için işbirliğine girişebilirler. Ancak yine de kazancın dağıtımı konusunda bir oyun söz konusudur. Ekonomik, sosyal bir çelişki oyun söz konusudur. Oyun kuramının ekonomik, sosyal ve siyasal alanda uygulanabileceği pek çok durum bulunabilir. Oyun siyasal alanların başında çatışma analizi ve stratejik konularının üzerinde gelmektedir. Oyun ile savaşın hareket ettikleri işlevler pratikte aynıdır. Yazarın bahsettiği belli başlı siyaset, ekonomik, kültürel konuların oyunsal özelliği içerdiğini görebiliriz. Savaş ise ciddi bir oyundur.

Johan Huizinga'da ise oyun kültürünün gelişimi bağlamında form olarak görülür. Bizim çalışmamız da bu biçimden ele alınacaktır.

Şimdi gelelim oyunun kültürel açısına. Bu hayatın kendisi bir oyun senaryosu gibidir. Görünüşe göre tüm canlılar bu hayatta belirli bir rol oynuyorlar. Güneşin Doğudan doğup Batıdan batması dünyanın iki taraflı yaşamının önemini yansıtıyor. Aynı zamanda bu dünyada erkeklerin ve kadınların, yaşamlarının ve mesleklerinin rolüdür. Hayatlarının devam etmesi, bu dünyada verilen rollerini oynadıkları anlamına gelir. Dünya gezegenindeki tüm yaşam biçimleri, doğanın kendisi; hava, seller, hayvanlar, insanların yaşamları ve kaderin hepsi bir rol oynuyor gibi görünüyor. Oyunun kendisi somut olmayan kültürel ve manevi miras listesini tamamlıyor. Oyunun felsefi sistemde çok derin bir anlamı olduğunu söylemek güvenlidir.

Kültür ve oyun bir araya geldiğinde, oyun bir nesne olarak görülebilen ve kontrol edilebilen belirli bir ilkel ögeyi ortaya çıkarır. Burada kültür ve oyun birleştirildiğinde, oyun bir nesne olarak hizmet eder. Oyun retrospektif eylemlerin sunumunda gözlenir. Geride kalan görüşleri veya hedefleri yansıtır. Oyunun sonuçları kültürel açıdan ele alınacaktır. Burada en popüler kırgız ulusal oyunlarından biri olan "Kök Börü" örneğini ele almak istiyorum. Kurt bir yırtıcı hayvandır. Kurtlar hayvanlara saldırdığında, cesur ve delikanlı erkekler tarafından yakalandı ve çeşitli şekillerde oynandı. Daha sonra kurtlar insanlardan kaçmaya başladığında, oyun artık bir alışkanlık haline geldi ve daha sonra gençler arasında oynanmaya başladılar. Dikkatimizi bu oyuna çekiyoruz ve kültürel yansımaları görüyoruz. Kırgız halkının göçebe olması, ana ekonomilerinin hayvan olduğu anlamına geliyor.

Her oyun her toplumun kültürel yaşamının özünü yansıtır. İnsanların yaşadığı durumun daha canlı ve canlı bir resmini verir. Kültür gelişiminin temeli, bir doğa olarak, oyunu yavaş yavaş arka plana koyuyor. Bu şekilde oyunun doğası kültürel fenomen tarafından tamamen gizlenmiştir ve kültürel perspektifte ele alınır. Bu durumda kültür oyuna hükmedebilir. Oyun ayrılmaz bir şekilde insanların yaşam tarzıyla bağlantılıdır. Oyunun kendisi, insanların kültüre dönüşmesi ve insan varlığının bir şeklidir.

Kültür kavramının insan tarafından icat edildiği aşıkardır. Çünkü kültür insanın ikinci doğasını tanımlamıştır. Bu nedenle kişi kültürsüz olamaz, herhangi bir kültürel düzeyi yansıtır. Kültürün gelişimi tarihe kadar uzanabilir. Bu yüzden kültür insan toplumlarının özelliklerini yansıtır. Her ulusun kendi kültürü vardır. Her ulusun kültürü dış ve iç özünü, dünya görüşünü yansıtır. Dışarıdan, hayat, kıyafet ve gelenek anlamına gelir; Aynı zamanda içsel bir öz olarak dünya görüşlerini, gelenekleri ve tüm zihniyeti içerir. Ya oyun? Oyun ise insan tarafından yaratılmadı. Oyun uzun zamandır varlığını devam ettiren bir varlıktır. Yıllar geçtikçe, oyun yüzyıllar süren gazaplara rağmen ortadan kalkmadı. Oyunun bir insana ya da topluma veya ulusa ihtiyacı yoktur. Günümüz ne kadar modernleştikçe oyun aynı yönde gelişir ve değişir. Oyun mutlaka bir konsept içeriyor. Oyun bir şeyin taklididir. İlgili oyunun merkezinde. Çocuklar gülmeden ciddi bir tavırla satranç ve futbol oynarlar. Gülmeyi veya gülmemeyi bile düşünmüyorlar. Alman psikolojisi Karl Groos daha çok oyunun biyolojik fonksiyonuna odaklanıyor. Ona göre, küçük kızlar gelecekteki anneliğe hazırlanmak için bebeklerle oyun oynarlar. Çocuklar ise yaklaşan savaşa hazırlanmak için savaş ve savaş oyunları oynarlar. Burada çocuk oyun oynarken onda bir ilgilenme vardır. Örneğin, dokuz aylık bir bebeğe bir top verelim. Bu durumda, çocuğun sadece meraklı. Topun oyuncak olduğu düşüncesi çocukta yaşanmaz. Çocuk topu elinde tutar, sarılarak ağzına sokar. Topun kendisi ve rengi onu ilginç veriyor. Bir çocuk topu yakaladığında, topun oynandığını biliyoruz, topun yakalandığını değil. Oynadığını sadece biz görebiliriz. Ama bebek oynadığını bilmiyor. Oyun bir şeyin taklididir ve küçük çocuklar oynarken bir şeyi taklit ederler. Oyun oynarken hayatta ailede, okulda yaşadıklarını oyun hakkında hiçbir ciltli kitap okumadan oynamaya çalışırlar. Örneğin, bir aile oyunu. Bu oyunda kesinlikle bir baba, anne ve çocuk canlandırılır. Ayrıca, öğretmen ve öğrenci oyunu. Okulda

öğrendiklerini ve yaşadıklarını oynuyorlar. Çocuğun algısı keskin: gördüklerini oynuyor ya da yapmaya çalışıyor. Çocuklar oynarken gülmez veya utanmazlar. Oyun çocuğa insanlarla iletişim kurmayı öğretir. Oyun yoluyla çevreye uyum sağlamaya başlar. Oyunu biz insanın toplumla ilişkiler kurmanın temelidir diyebiliriz. Oyuncular satranç ya da futbol oynasalar da gülmezler. Gözlemler aşağıdaki gibidir. Sadece cesaret, istek, çaba ve zafer hedefine ulaşılır. Bütün kalbiyle oynuyorlar. Oynarken tüm sorunları unuttuyor. Tüm enerjilerini kullanarak tüm güçleriyle savaşırlar. Kaybettikleri takdirde utanacakları dürüst düşüncesiyle oynarlar. Yenilmezlik, dayanıklılık ve mücadele ana fikirlerdir. Bu durum kaderine karar verecekmiş gibi oyunun transına dalıyorlar. Bu durumda oyuncular başka hiçbir şeyle ilgilenmezler. Sadece kazandığın zaman mutlu olacaksın. Bu nedenle oyun bu koşullarda yaşamın bir tezahürü gibi görünüyor ve ciddiyet içeriyor.

Oyunlar eğlence aracı olarak kullanılıyor. Bebekler ve hayvanlar oynamaktan zevk alır. Özgürlük tam burada ortaya çıkıyor. Bir çocuk ne kadar oynarsa oynasın oyunlar onlar için büyük bir sorumluluk gibi görünüyor. Kendilerini hiç yorgun hissetmeden oynarlar. Sonuçta oyun çocuğa zevk verir. Oynarken, hızlı bir şekilde oyunun imajına girebilir. Çocuk bu hayatta gördüklerini uygulamaya koyabilir. Örneğin, oynadıkları zaman ebeveynlerinden aldıkları sevgiyi eylemlerini taklit ederek gösterirler. Ailede olup bitenleri bilinçli olarak analiz edemeyebilir, ancak hayatta gördüklerini ve yaşadıklarını oynamaya çalışır. Bir şey öğrenmek, ders çalışmak v.b. şeyler zevk getirmeyebilir. Tüm zamanlarını bir şeyler oynayarak ve öğrenerek geçirmenin daha iyi olup olmadığı konusunda endişelenmiyorlar. Oyundaki zaman onlar için önemli değil. Bu noktada kendilerini özgür hissediyorlar. Oyunda tam bir özgürlük var. İnsanın bu özgürlüğe dayanmasıdır. Çocuk oynarken oluşur. Zaman kavramı yoktur ve ücretsizdir. Eğlenmek istedikleri zaman oynayabilirler. Bu nedenle, oyun özgürlüğü bir kişiye, özellikle bir çocuğa, özgürlüğün anlamını artıran ve en yüksek duygu veya fenomen gibi hissettiren özel bir güç verir.

Hepimiz biliyoruz ki, antik Yenisei (Ene Say) Kırgız hakkındaki tarihi bilgiler, oyunları hakkında en ilginç bilgileri içermektedir. Modern anlamda bir tür sirk olabilir. İkinci oyun at sırtında oynanan bir oyun olarak anlaşılmalıdır. Birçok ülkede, bir ip üzerinde bir dengeyi koruma ve çeşitli rakamları göstermenin değerinin olduğu bilinmektedir. Tarihi kaynaklar açıkça eski kırgız oyunu olduğunu gösteriyor.

Ortaçağ göçebe döneminde ise Kaşgarlı Mahmud'un "Divanül Lügat at Türk» eserinde ve Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilik" eserlerinde kırgız halk oyunları hakkında bulunabilir. Genel olarak tarihsel kaynaktaki oyunlar hakkında bilgiler, kırgız halkı da dahil olmak üzere, Orta Çağda yaşayan tüm türk halklarına eşittir.

Oyunlar herhangi bir nüfusun kültürünün önemli bir parçası olarak kabul edilir. Maddi ve manevi kültürün belirli unsurları değiştiğinde veya kaybolduğunda oyunlar aksine, orijinal içeriklerini korurlar. Oyunlar nüfusun ekonomik işgali ile bağlantılı olarak oluşur ve yaşam biçimini yansıtır. Bu nedenle, halk oyunlarını bir dizi gerçek bilgi olarak değil, önemli bir etnografik kaynak olarak ele almaya ihtiyaç vardır. Oyunların Kırgız halkının göçebe ekonomik ve politik ve sosyal durumunu yansıtması, kültürel miras olarak önemini artırıyor. Oyunlar birkaç klanın hayatında oluşur ve etnoların tarihindeki bazı önemli aşamaları kapsar. Yerleşim sonrası oyunlar, Kırgız göçebe yaşamının gelenek ve göreneklerine ilişkin bir dizi etnografik veri içerir. Genel olarak sadece Kırgızlar değil, Kazaklar, Özbekler ve diğer Türk halkları da bu olguya sahipler. Bu yüzden geleneklerini oyun yoluyla terk ettiler. Oyunda dünya görüşü felsefesinde herhangi bir etnik grubun etnik kimliğini algılayabiliriz. Böylece göçebe yaşamı, gelenek ve göreneklerini, oyunlarını ve gelecek nesli eğitmek için bu görevi gündeme getirmek bir uygulamadır. Oyun göçebe kırgızların normal hayatı ve hayalleri arasında pratik bir bağlantıdır.

Ayrıca, dünyayı insan yaşam tarzlarını kullanarak ve gençleri eğitime işlevi ile modellemenin oyun felsefesinde önemli bir rol oynadığı açıktır. Oyun sadece gençler değil, tüm yaş gruplarını kapsayan aşama bir evrimdir. Gümrük ve gelenek unsurlarından etnografik öneme sahip göçebelerin yaşam tarzlarına kadar kozmolojik anlamda değerler içerir. Bu nedenle ünlü Hollandalı bilim adamı J. Huyzanga oyunun kültür kavramı ortaya çıkmadan çok önce ortaya çıktığını bahsediyor. J. Huyzanga hayvanların da düşüncelerini güçlendirmek için oynadıklarına ve özel tören hareketlerinden kurallara kadar değişen koşulları gözlemlediklerine dikkat çekiyor. Bazı yazarlar oyunu etnografik bir yaşam olgusu olarak görüyorlar. Bilim adamlarının görüşlerini özetleyerek, oyunun insan aktivitesindeki fonksiyonel formları aşağıdaki görevlere ayrılmıştır:

1) Ergenlerin oyun ve sosyal normlarda oyun yoluyla eğitilmesi ve enerjilerinin eğitim yönünde yönlendirilmesi;

2) Geleneksel miras değerlerinin korunmasında oyunun gizli gücü.

Gençlerin spor, dövüş sanatları, ritüel oyunları ne olursa olsun, sosyal ve sanatsal estetik işlevler vardır. Oyunların bir parçası olarak, yeni bir nesil, tüm ulusun kültürünün zengin bir devamı yarattı. Oyunlar ayrıca Kırgız halkının yüzyıllar tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Bireysel ve grup oyunları, disiplin veya doğaçlama, gençlerin örgütlenmesini ve bunların geleceğe uygun olarak başarılarını kolaylaştırdı.

Kırgızlar göçebelikten yerleşince, anavatanlarını daha da savunmak zorunda kaldılar. Bu nedenle, vatanını korumak için bir adam yetiştirmek için onu çocukluktan hazırlamaya özen gösterdiler. Bu amaçla, geleneksel törenlerle birlikte toplumda özel eğitimler yapıldı. Yazılı kaynaklara göre, belirli zamanlarda kırgızlar bayramlar süsleyerek çeşitli oyunlar oynadı. Gardizi'ye göre Kırgız takvimi bir tatil ve geleneksel oyunlar oynanıyor. Bu tatilin Kırgız'ın yerleşmesinden sonraki yılın başlangıcı ile ilişkili olması mümkündür. Gardizi'ye göre Kırgız tatilinde çeşitli oyunlar oynandı ve büyük bir ciddiyetle düzenlendi. Bildiğiniz gibi, halk oyunları irade, güç, çeviklik ve dayanıklılık gerektiren güç, çeviklik ve dayanıklılık oyunları, genç erkeklerin dövüş sanatları ve çevikliği öğrenmelerine yardımcı oldu. Yerleşim hayata geçtikten sonra bile oyunların kapsamı içinde gelişti ve güçlendi.

Yerleşim sonrası kırgız kültüründeki ulusal oyunlar şunlardır: cambı atmak, er sayış, er eniş, kahraman güreş, kök börü, toguz korgool, kız kovalamak, orompoy, ak çölmök, dümpüldök v.b. At yarışı, kunan çabış, corgo salmak gibi oyunlar at sırtında oynandı. Bugünün gereksinimleri, öncelikle neredeyse farklı. Zamanımızda, bir insanın bir insan fenomeni veya toplumun tanımında önceki kişiye verilen kavramları ve terimleri açıklayabilmesi yeterli değildir. Çünkü teknolojinin gelişmesiyle birlikte, insanın oluşumu ve düşüncesi farklı bir yöne doğru ilerliyor gibi görünüyor. Aynı zamanda, insanın diğer fenomenler bağlamında oluştuğu söylenebilir. Dolayısıyla kültür insan düşüncesiyle aynı oranda gelişir.

S. Huntington, W. Bibler, O. Toffler, vb. Dahil olmak üzere birçok filozofa göre, kültür modern zamanların en önemli ve merkezi fenomeni olarak kabul edilir. Bu nedenle bir bütün olarak insanlığın ve insanlığın gelişimi kültüre yansır ve kimlik sorunu gündeme gelir. Spor bu kültürün önemli bir parçasıdır. Etnik sporların gelişimi, zamanın koşullarının bir yansıması olarak kültürün büyümesine bağlıdır. İnsanlık tarihi uzun zamandır oyun olgusunu insan doğasının bir temsili biçiminde getirirken, modern çağ temel özelliklerini ön plana çıkarmıştır.

Her durumda her tarihsel çağda oyun kendini korumuştur. Bu yüzden doğasını oyun olmadan hayal etmek imkansızdır. Sonuç olarak, oyun insanlığın hayati bir sembolüdür. Aynı zamanda, oyun her bir ulusun gerçek kültürünü yansıtan büyük bir güçtür. Her ulus benzerliklerini oyunlarla göstermek ister. Kırgız halkı bu halklar arasında iyi tanınıyor. Bu nedenle Kırgız halkının gerçek kültürünün oyun yoluyla yansıması nesnel bir olgudur.

Bağımsızlık döneminin Kırgız Cumhuriyeti için zor bir yıl olduğu söylenebilir. Çünkü Batken'de çeşitli zorluklar, zor siyasi durumlar, terörist saldırılar yaşandı. Bu durumda ulusal oyunların gelişimi durduruldu. Genel olarak insanların hayatı yukarıda bahsettiğimiz politik durumdan etkilenmiştir. Ama bu zorluklara rağmen geleneksel kültürün önemli bir parçası olan ulusal oyunlar kendi yollarıyla gelişmeye çalışıyordu. Sonra halk gelenek ve göreneklere ilerleme karşısında canlanmaya ve gelişmeye başladı. Bu sosyal ve tarihsel olgular ideolojinin yokluğu ile açıklanmaktadır. Böylece Spartakiada ulusal oyunlarda tutmaya yönelik ilk girişim sadece 1997'de yapıldı. Kırgızistan ilk defa bağımsızlık kazandı ve Bişkek'te yapıldı. 6 vilayet ve başkent Bişkek'ten 313 spor ustası, on iki tür ulusal oyunda Oyunlara katıldı. Bundan dolayı oyun olgusu ulusal sporların gelişmesine yol açılmaya başlamıştır. Bağımsız Kırgız Cumhuriyeti'nin bir diğer önemli başarısı, Kırgız ulusal oyunlarının bazı türlerinin yükseköğretimdeki beden eğitimi müfredatına resmi olarak dahil edilmesiydi. Tabii ki bu oyunlar sadece öğretilmedi. Aynı zamanda gençler tarafından yaygın olarak kullanılmaya başladı. Bu oyunlar güreş, toguz korgool ve diğerleri. Ve bu oyunların gençler için büyük bir eğitim değeri vardır.

Ne tür bir ulusal spor oynarsak oynalım, eğitim değerlerinin derin olduğu ve sürekli düşünme, kısıtlama, sabır, cesaret, dürüstlük, sadakat, irade ve kurallara itaat gerektirdiği bilinmektedir. Ulusal spor ekipmanlarına gelince diğer sporlardan çok farklıdır. Her oyunun katılımcılarının spor kıyafetleri ulusal renge göre zarif ve rahattır ve gerekirse çeşitli yaralanmalardan koruma işlevini yerine getirir.

Kırgız ulusal oyunlarının oluşum sürecinde bizim atalarımız ve Karahanlı devletinin bir parçası olan Orta Asya halklarının ataları belirli bir iz bıraktı. Bu yıllar ve yüzyıllar boyunca Orta Asya halklarının fiziksel kültüründeki etkileşim büyük güç kazandı. Tarihsel mirasın özünü sadece kültürel olgularda değil, aynı anda sosyal ilişkilerde de yansıttığı nesnel bir gerçektir.

Halk göçebe oyunlarının ve kırgız halkının geleneksel yarışmalarının göçebe kabilelerin tarihinde harika bir yere sahip olduğunu biliyoruz. Dünyayı şekillendirmede, gençleri eğitmede, sağlıklarını iyi-

leştirmede ve hayvancılık ve askerlik hizmetine hazırlamada önemli bir rol oynadılar. Oyunlar ve yarışmalar tatiller, kutlamalar ve hatırlama sırasında, askeri toplantılar ve avcılık sırasında ve çocukların ve gençlerin yetiştirilmesinde yapıldı.

Atalarımızın ortaya koyduğu halk oyunları ve kahramanca yarışmalarının bağımsızlık döneminde bile, özellikle de hayvancılık ve at yetiştiriciliğinin korunduğu cumhuriyet bölgelerinin sakinleri için alaka düzeyini kaybetmediğine dikkat edilmelidir. Spor yarışmaları Kırgız halkının ulusal sporu ve düzenli eğitim organizasyonu ve eğitim oturumları Kırgızistan'da fiziksel kültür ve sporun kitlesel büyümesine yol açtı. Ulusal spor müsabakaları ülkenin tüm bölgelerinde yaygındır.

Bağımsızlıktan bu yana Kırgız Cumhuriyeti'nde 11 ulusal spor gelişmektedir. Bunlar: «Corgo saly-sh» - öğrencilerin yarışması, «at yarışı» - uzun mesafeli yarış, «kız kovalamak» - bir kızla, «Oodariş» - at sırtında güreş, «tıynn enmek» - at sırtında bozuk para almak, «kök-börü» - keçi ile at oyunları, «Ordo» - bir daire içinde bir çekiç ile erkek takım oyunu, «Dokuz korgool» - bir tahta üzerinde oynanan bir entelektüel oyun, «güreş» - ulusal güreş, «Puan» - eksenli bireysel bir takım oyunları.

Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti altında bağımsızlık kazandıktan sonra Devlet Fiziksel Kültür ve Spor Dairesi, Ulusal Spor Geliştirme Merkezi, gönüllü spor toplulukları, ulusal spor federasyonları, ulusal oyunlar ve ulusal sporlar için ulusal kamu dernekleri ile işbirliği yapmaktadır.

Modern çağda Kırgız halk oyunları ve ulusal sporlar popüler hale geldi ve büyük uluslararası yarışmalara dahil edildi. «Güreş» ve «Kök-Börü» oyunları Asya Oyunları programına dahil edilmesi bunun açık bir örneğidir. Uluslararası yarışma programında at yarışı, dokuz korgool ve Ordo erkekler takım oyunu yer alıyor. Gelecekte ordo oyunu diğer komşu ülkelerde yetiştirilebilir. Örneğin, 150 binden fazla etnik Kırgız'ın yaşadığı Çin Halk Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyeti (350 bin Kırgız), Tacikistan (106 bin) ve Rusya Federasyonu (700 binden fazla Kırgız) vb. Kırgız kültürünün gelişiminde spor oyunlarının bir listesini geliştirmek gereklidir. Uluslararası spor bağları, dünya halkları arasında kültürel bağlar kurmanın ve dünya çapında fiziksel bir kültürün ve sporun kültürel bir diyalog olarak gelişmesi için iyi koşullar yaratmanın tek yoludur. Sporcuların fiziksel ve taktik eğitiminin etkinliğini arttırmak spor malzemeleri geliştirmek için diğer ülkelerin ve ulusal okulların sporcularının eğitim sistemlerini incelemek, başarıların yoğun gelişimi için yabancı ülkelerin başarılarını incelemek gerekir. Asya, Avrupa ve dünyanın en güçlü sporcuları ile uluslararası spor müsabakalarına, kupalara, şampiyonalara katılım ve rekabet, Kırgız sporcularının uluslararası spor ilişkilerinde anahtar rol oynamaktadır.

Şimdi, Kırgız Cumhuriyeti'nin bağımsızlığından sonra, Sovyet fiziksel kültür sisteminin üstünlüğünü kanıtlamaya gerek yoktur. Sovyet dönemi de spor için neredeyse tüm avantajlara sahipti. Uzmanlaşmış literatür çalışmasına dayanan uluslararası spor temasları halklar arasındaki dostluğu ve barışı güçlendirmek, sporda deneyim alışverişi, bölgesel ve küresel yüksek performanslı spor modellerinin geliştirilmesi ve iyileştirilmesi, resmi yarışmalar düzenlemek ve bölgelerin, kıtaların ve dünyanın en iyi sporcularını tanımlamak. Kayıtları, dünya ve Olimpiyat kayıtlarını kaydetmek ve modern sporları düzenlemek için kullanıldığını gördük.

Aynı zamanda uluslararası spor ilişkileri aşağıdaki ilkelere dayanmaktadır:

1. Dünyada barışı güçlendirme faktörlerinden biri olan spor organizasyonlarının uluslararası spor hareketinin rolünü güçlendirmeye yönelik tutumu;
2. Uluslararası spor organizasyonlarının ulusal organizasyonların içişlerine karışmaması;
3. Ulusal spor toplumlarının uluslararası örgütlerin çalışmalarına katılımıyla siyasi eşitlik;
4. Yarışma kuralları ve gelenekleri kapsamındaki ülkelerin ulusal başarılarına saygı.

Sporun yerleşik prensiplerinin genel uluslararası ilişkiler temelinde, hatta daha da ötesi dünya siyasetinin temel prensiplerine dayanarak oluşturulması mantıklıdır. Uluslararası spor ilişkilerinin, ulusal spor organizasyonları, ulusal spor federasyonları, ulusal Olimpiyat komiteleri, bölgesel spor organizasyonları ve Uluslararası Olimpiyat Komitesi'nin işbirliğine ve koordineli çabalarına dayandığına dikkat edilmelidir.

Barışı seven diğer birçok ülke gibi Kırgızistan da insanlığı yıkıcı savaşıardan kurtarmak istiyor. Uluslararası spor bağları barış mücadelesinde önemli bir rol oynamaktadır. Aynı zamanda, dünyadaki barış ve istikrarın uluslararası spor hareketinin gelişimi, uluslararası toplantılar ve turnuvaların düzenlenmesi, spor bağlarının kurulması için sağlam bir temel oluşturduğuna dikkat edilmelidir. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları sırasında 6, 7 ve 8 Olimpiyat Oyunlarının yapılmadığını söylemek yeterli. İkinci bir örnek olarak uluslararası yarışmaların, dostluk maçlarının, delegasyon değişiminin halklar arasındaki dostluğu ve barışı güçlendirmek için mükemmel koşullar yarattığını söyleyebiliriz. Barışı koruma dünyadaki en önemli ülkelerden biridir

Böylece bağımsızlık çağında Kırgız oyun kültürünün bir çeşit filtreden geçtiği ve ortak bir sisteme entegre edildiği açıktır. Bu açıdan Kırgız Oyunlarının evrensel sistemde önemli bir adım olduğu söylenebilir. Aynı zamanda eski zamanlardan beri gelişen derin kültürel halde değişmiştir ve bazı durumlar da dış biçiminin korunması olarak görülmüştür. Oyun olgusunun kültürel süreklilik temelinde korunması, zamanın yenilikleri ile zenginleştirilir. Ancak bazı durumlarda yüksek geleneksel önem kaybıyla birleştirilir.

Yirminci yüzyıl büyük bir değişim zamanıydı. Teknolojinin gelişimiyle birlikte, insanların ruhları zayıfladı ve soğuk gelenekler toplumun her tarafına yayıldı ve çatışma ve savaşa yol açtı. Ana ideolojinin kaynağı, ağı dünyaya yayılmış, sömürge sistemini kıran ve sınırlar ve sembollerle milliyetçi devletler yaratan milliyetçiliktir. Dünya düzeni insan toplumunun eyaletler arası bir barış kurumu yaratmasını gerektirir. Bu nedenle, böylesine küresel bir durumda sporun barış için önemli olduğu açıktır. Modern Olimpiyat Oyunlarının kurucusu, Fransız kökenli Pierre Coubertin'dir. Resmi olarak ondokuzuncu yüzyılın sonlarında kuruldu. Olimpiyat Oyunlarını organize etmedeki ana hedefi, uluslararası barışı ve uyumu güçlendirmek, dünya halkının akışını doğru yönde yönlendirmektir ve bu hedefe ulaşıldı. Bu nedenle, yukarıda belirtildiği gibi, Olimpiyat Oyunları ve spor şampiyonaları sadece barış getirmekle kalmaz, aynı zamanda ortak kültürün büyümesine de katkıda bulunur.

Yirminci yüzyılın sonunda, ekonomik, politik, sosyal ve kültürel alanlarda meydana gelen değişiklikler "küreselleşme" denilen süreyi uzattı. Küreselleşmenin bir sonucu olarak, bilgi alışverişi, mal alışverişi, fonlar ve emeğin hareketi engellenmiştir. Uluslararası projeler insani değerleri sınırlar ve davranışsal ve kültürel kalıpların standardizasyonuna yol açar. Bu durumda, tüm ölçüklerin spor müsabakaları karakterlerini kaybetmeye başlar. Böylece modern dünyada spor yarışmalarının ikili doğası netleşti: rekabetin özü gerçek çaba ile belirlenir ve herhangi bir şekilde başarı hedefi kirli hileler yattı.

Günümüzde küreselleşme, insan yaşamının standardizasyonu, çokkültürlülüğün kademeli olarak azaltılmasına yol açmaktadır. Küreselleşmenin bu tür zorlukları karar vermemizi gerektiriyor. Her kültürel sistem zorluklara uygun cevaplar bulmaya çalışır. Başka bir deyişle, her kültürel sistemin gücünü test etme zamanı gelmiştir. Tarih, küreselleşmenin hem olumlu hem de olumsuz sonuçları olduğunu göstermiştir. Dünya medeniyetinin kökeni, dünya birliği, birlik küreselleşmenin olumlu bir etkisi olarak yorumlanmalı ve bu birliğin parçaları arasındaki çatışmalar küreselleşmenin olumsuz bir etkisi, yani bir çatışma kaynağı olarak yorumlanmalıdır.

Günümüzün küreselleşmesi, farklı kültürlerin entegrasyonu ve farklı halkların veya ulusların asimilasyon sürecinin yoğunlaştırılması, Kırgız halkını bir ulus olarak koruma sorunu, genç kuşağın ulusal düzeyde sosyalleşme sorunu yaratmıştır. Genç neslin sosyalleşmesini ulusal kültür temelinde uygulamak için bugün ana görev, Kırgız ulusal kültürünün sosyalleşmesinin özelliklerini etkili bir şekilde kullanmanın yollarını tanımlamaktır. Ulusun korunması ve geliştirilmesi. Dolayısıyla bu küreselleşmenin olumsuz bir etkisidir. Çünkü küreselleşmenin güçlü akımı, insanlığın manevi kültürünün asırlık başarılarını ve zengin hazinelerini yok etmekle tehdit ediyor. Genel olarak, son yıllarda küreselleşme ve modernleşme kavramları hayatımızda daha yaygın hale gelmiştir. Sonuç olarak, medya ve bilgi savaşının etkisi altında yaşam biçiminin değiştiğini görüyoruz. Örneğin, dünyanın her iki bölgesinde de yaşanan olayların ve haberlerin farkında olduğumuzda. Özellikle internet toplumun ayrılmaz bir parçası olduğunda. Küreselleşme süreci, tüm ülkelerin ekonomik, siyasi ve kültürel sistemlerinin genelleştirilmesine yol açmıştır, bunun sonucunda tüm dünya avucunuzun içinde görülebilir. Dolayısıyla bu süreç Kırgızistan'ı da etkiledi ve ülkemiz yaşam koşullarını değiştirdi.

Tarihsel olarak Kırgız halkı misafirperverlik, gelenek ve ulusal oyunlar gibi geleneksel kültürü vurgulamaktadır. Ancak günümüzün küreselleşmiş dünyasında bu tür fenomenler nadirdir. Bunun nedeni küreselleşmenin ve Batı kültürünün topluma nüfuz etmesidir. Sonuç olarak, toplumda gençlerin kafelerde, gece kulüplerinde, internet kulüplerinde, slot makinelerinde veya eğlence mekanlarında yürümleri yaygındır. Ancak, vatanseverlik duygusu ile yaşayan ve atalarımızın geleneklerine bağlı kalan vatansever genç erkek ve kadınlar aramızda değil. Bu, günlük yaşamda ritüellerin, geleneklerin ve eğlencenin kullanımında görülebilir. Dolayısıyla toplum, küreselleşme sürecinde Kırgız halkının yaşam tarzının ne olacağı sorusuyla karşı karşıyadır. Bu endişenin nedeni küreselleşmedir.

Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Almazbek Atambayev tarafından 9 Eylül 2014 tarihinde ilk Dünya Göçebe Oyunları düzenlendi ve bu etkinliğe hazırlık için birçok oyun düzenlendi. Yarışmalar 10 ulusal spor dalında düzenlenmiştir.

Bu ulusal oyunların yanı sıra, Kırgız merasında kültürel bir etno-festival programı düzenlendi. Köy, bir çocuğun doğumundan, beşikten beşiğe ve atlıların heyecana kadar attığı ilk adımlardan oluşan yurttardan oluşur. Bu nedenle oyunun başarısı bu yarışmalara manevi güç, doğal ve sonsuz insani de-

ğerlerin entegrasyonudur. Her Kırgızistan vatandaşı dünyaya atalarımızın büyük mirasını sunmaktan gurur duyar. Dünya Göçebe Oyunları yeni bir insani gelişme modeli geliştirmek için bir platform haline gelmiştir. Oyunun uzun zamandır devam eden fikri ve felsefesi, çatışma ve teknoloji çağında alakalı ve talep görüyor.

Göçebe halkların tarihsel ve kültürel mirasının yeniden canlanması ve korunması ve göçebe medeniyetinin büyüklüğünün dünyaya kutlanmasıdır. Göçebe dünyadaki her ulusun değerlerinin, kültürünün ve yaşam tarzının, göçebe sporların özgünlüğünün ve turistlerin Kırgız toprağının güzelliğine çekilmesinin bir yansımasıdır. Kalkınma çağında dünya çapında etnik gruplar ve halklar arasında çok yönlü tarihi ve kültürel mirasın korunması. Bu dünya göçebe oyununun yönüdür. Dünya Göçebe Oyunları aşağıdakileri amaçlar:

- Dünya etnospor hareketinin gelişimi;
- Etnik gruplar ve halklar arasında etnik sporların ve geleneksel oyunların tanıtımı ve geliştirilmesi ve bunların uluslararası düzeye yükseltilmesi;
- Dünyadaki etnik gruplar ve etnik gruplar arasındaki etnik spor hareketine, etnik spor türlerine, bilimsel ve örgütsel-metodolojik açıklamalara yardım;
- Dünyanın dört bir yanındaki etnik grupların ve insanların çeşitli ve zengin kültürünü teşvik ederek ve geliştirerek halklar arasındaki dini ve kültürel diyalogu güçlendirmek, etnik gruplar ve halklar arasında farklı bir kültür sergilemek ve aralarındaki dayanışmayı ve işbirliğini güçlendirmek.

Dünya Göçebe Oyunları, bir insan mirası olarak etnik spor ve etnokültürün geliştirilmesini amaçlamaktadır. Dünya Göçebe Oyunlarının misyonu, özgünlüğünü korurken etnik gruplar ve halklar arasında etnokültürü canlandırmak ve geliştirmektir. Ayrıca etnik gruplar ve halklar arasında hoşgörülü ilişkiler kurulmasını teşvik eder. Dünya Göçebe Oyunlarının zorluğu "Güç Birliği! Ruh Birliği!" dünyanın göçebe oyunlarının görevidir.

Böylece epik kültürün ayrılmaz bir bölümünün fiziksel kültürün çekirdeği olan epik sporlar olduğu bilinmektedir.

Her durumda göçebe oyunlar özünde ve içeriğinde yüksek bir fenomen olarak düşünülmelidir. Çünkü bu oyunlar sayesinde Kırgız dahil göçebeler her zaman karakterlerini yansıtmıştır. Oyun sadece kültürel bir işlev değil aynı zamanda kültürel bir olgudur. Bu nedenle, oyun olgusu ile Kırgız kültürünün özelliklerini belirleyebilir ve kanıtlayabiliriz. Günümüzde antik oyunlar bazı yerlerde değiştirilmiş ve aktif bir beden eğitimi aracı olarak kullanılmıştır. Günümüzde göçebe halkların geleneksel oyunları "Dünya Göçebe Oyunları" projesi temelinde antik sanata göre gelişmektedir. Dünya Göçebe Oyunları eski göçebe uygarlıklarının zengin kültürünü yansıtır. Göçebe halkların kültürünü yansıtmak için neden özel oyunlara vurgu yapılıyor sorusu aklımıza kesinlikle gelir. Soru, kişinin dini inançlarını, ana dilini, sanatını veya destansı eserlerini sunarak kültürünü dünyaya tanıtmamanın mümkün olup olmadığı sorusudur. Bu bağlamda, göçebe oyunlar hareketli oyunlara odaklanmadı. Göçebe halklar arasında, Kırgız kültürünün hayatına - gençlerin yaşamını, kahramanlığını, büyük cesaretini yansıtan oyunlar, ayrıca zihni ve mantıksal düşünceyi keskinleştiren entelektüel oyunlar sayılır.

Oyun bir gelecektir. Oyun yoluyla yaşam için hedef belirlenir ve buna ulaşmak için çabalar. Aynı zamanda onu derin bir maneviyata daldırarak insanı bir şekilde sosyalleştirir ve geliştirir. Oyun olgusunun felsefi çalışmasının en gerekli eylem olduğuna inanmama rağmen, bu konuyu dikkate aldım. Bu makalede sunulan bilgi ve analiz, hem fiziksel uygunluk, spor hem de pedagoji açısından öğretim ve eğitimde kullanılabileceğine inanıyoruz.

KAYNAKÇA

Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер – ISBN 9967-11-042-2// Которгондор: С. Мамбеталиев Д.Сулайманкулов, С.Макенов. – Б.: «Кыргызстан – Сорос» фонду, 1999. – 896 – Б. 550.

Айдаркулов К. Кылымдар жаңырыгы, – Фрунзе, 1989. – Б. 60 – 82.

Айтмамбетов Д. Культура киргизского народа во второй половине XIX и начале XX века, – Фрунзе, 1967. С. 155 – 189

Азизбаев С. С. Участие спортсменов Кыргызстана в Олимпийских играх // Сб.: Проблемы современного олимпийского движения в Кыргызской Республике. - Бишкек: Технология, 1998. - С.130.

Акибаев А. Развитие национальных видов спорта в формате Всемирных игр кочевников // Состояние и перспективы развития национальных видов спорта. Матер. респ. науч. конференции. – Бишкек, 2010. - 9 – 11 – б.

- Анаркулов Н. Х. Кыргыз эл оюндары. -Ф.: 1981, 246 бет
Аристотель Политика. - М.: "Мысль",1987.- I. бөлүм, 3 – статья, Б.2.
- Бартольд В. В. Извлечение из сочинения Гардизи Зайн ал-ахбар. Приложения к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью, 1893-1894 гг.» - Соч. Т. VIII – Москва, 1973. – С. 48.
- Баялиева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов Фрунзе: Изд-во «Илим», 1972. — 171 с. // С. 57
- Бичурин Н.Я.(ИАКИНФ) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена //Редакция текста, вступ. ст., комм. А.Н. Бернштама и Н.В. Кюнера. Т.1. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. С. 253
- Бугров Н.Н. Социальное значение международных спортивных связей //В кн.: Материалы научной конференции. - Ташкент – Самарканд, 1969. - С.221.
- Гайденко П.П. Античная философия: Энциклопедиялык сөздүк. М.: ISBN 5 – 89826 – 309 – 0, 2008.- Б.468.
- Гуревич П.С. Философия человека.- М.: ISBN 5 – 201 – 02010 – 0, 1999.- Б.1. Монография.
- Гумилев Л.Н. Байыркы түрктөр. Б., “Кыргызстан-Сорос” фонду, 1999 – Б. 199
- Жусупов К. Байыркынын издери. - Б.: 2001 -328 б. 2. Кыргыздар / Туз. К.Жусупов. - Б.: Кыргызстан, 1991. - 624 б.
- Зуев Ю.А,“Тамги лошадей из вассальных княжеств”// Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана, Алма-Ата,1960. С. 12
- Касен А. Кыргызские игры и развлечения. / Отв.ред.проф. И.Б.Молдобаев. – Бишкек: Илим, 2004 – ж., 144 – Б.121
- Кармышева Б.Х. «К вопросу о культовом значении конных игр в Средней Азии» // Прошлое Средней Азии (Археология, Нумизматика и эпиграфика, Этнография). Отв. Ред. В.А.Ранов. – Душанбе, Изд-во“Дониш”, 1987. С. 326
- Кийзабав М.С. Улуттук спорт түрлөрүнүнү келечеги // В кн.: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 120-летию со дня рождения Кааба уулу Кожомкула. – Бишкек: КГАФКиС, 2008. – 326 – б.
- Кыргыз Республикасынын Мыйзамы. 21 апреля, 2003ж. №84.
- Кыргыз улуттук дене тарбия: Теориялык жана методологиялык аспектилер. – Бишкек, 2008. – 631 – Б.189
- Кыргыздар: Он төрт томдук. I том. – Б.: Бийиктик, 2011. – 661 б. ISBN 987 – 9967 – 13 – 792 – 9. I бап, Б.6
- Кыргыздар: Он төрт томдук. II том. – Б.: Бийиктик, 2011. – 661 б. ISBN 987 – 9967 – 13 – 792 – 9. I бап, Б. 62
- Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. - Москва: Восточная литература, 1961. - С.59.
- Левшин А. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Ч. 3. Этнографические известия, Санкт-Петербург., 1832. С. 54
- Манас энциклопедия. Том 2. Бишкек — 1995г.
<https://bilim.akipress.org/lib/book:464/manas-entsiklopediya-tom-2bishkek1995g///?f=cp>
Маалыматты жүктөө датасы: 14. 07. 2018. Интернет булактарынан.
- Маматсабыр Турганбай уулу. Ордо. Мектептер, кесипчилик техникалык жана орто окуу жайлары үчүн методикалык колдонмо. – Ош, 1992. Б. 64
- МамбеталиевК.У. Уникальность Всемирных игр кочевников // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2017. - №12 (86). Часть 2. - С. 127-129.
- Мартынов А.И., Марьяшев А.Н., Абетеков А.К. Наскальные изображения Саймалы-Таша-Алма-Ата,1992. С. 277
- Махмуд Кашгари (1072-1077 жж.) Түрк тилдеринин сөздүгү. 1 том. Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек, 2011. – 295 – б.
- Онгел Хаан Басри. Спорт в истории турецкой культуры: Серия изданий Министерства культуры Турции. – Анкара. – 2001. – С. 332.
- Орозобаков Т., Чылымов А., Тогуз коргоол. Фрунзе: Кыргызстан,1990.
- Өмүрзаков Д. Ө., Саралаев М.К. (1981) Кыргызские национальные виды спорта и народные игры. Фрунзе:Кыргызстан, Б. 11
- Радлов В. В. Из Сибири. Страницы дневника, - Москва ., Главная редакция восточной литературы, 1989. С.196

Сапаралиев Д. XVIII-XIX кылымдардагы тарыхый булактардагы кыргыздардын аскердик өнөрү // Билим жана тарбия. - Б.: - №3. - 2017. - 301 312- бб.

Саралаев М. К., Букуев М. О., Мамбеткалиев С. М. Манастан калган оюндар. Бишкек, 1995. С. 90

Саралаев М.К., Азизбаев С.С. Роль кыргызских традиционных игр и состязаний в воспитании молодёжи. В кн.: Материалы I Международной научно-практической конференции. Бишкек - Чолпон-Ата, 2008. - С.82.

Саралаев М.К., Азизбаев С.С. История физической культуры и спорта в Кыргызской Республике. - Бишкек, 2002. - С. 326.

Симаков Г.Н. Общественные функции киргизских народных развлечений в конце XIX – начале XX в. Историко-этнографические очерки, - Ленинград: Наука, 1984. – С. 86.

Супруненко Г.П. Некоторые источники по древней истории кыргызов. – Москва, 1974. - С.70 – 77

Супруненко Г. П., “Документы об отношениях Китая с енисейскими кыргызами в источнике IX века «ЛиВэйгун хойчан ипинь цзи» («Собрание сочинений Ли Вэйгуна периода правления Хойчан, 841-846гг.») // Известия АН Кирг. ССР. – 1951. С. 134

Сpirкин А.Г. Философия: Учебник. ISBN 5-7975-0126-0 - М.: Гардарика, 1998. - 816с. // С.244

Табалдиев К. Археологиялык изилдөөлөрдөгү байыркы оюндар боюнча маалыматтар. «Түрк элдеринин салттуу спорттук оюндары» деген жыйнакта. – Бишкек: Кыргыз-Түрк «Манас» университети, 2015. – 250-253-б.

Токторбаев С. Өспүрүмдөр оюндары. КСЭ. – Бишкек, 1991 – ж., 156 – Б.34.

Турганбай уулу М. Ордо. Ош: «Шамдагай», 1992. С.50-51

Түрк элдеринин салттуу спорттук оюндары – Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları, ISBN 978- 9967-27-844-8, Түзгөндөр: А, Мокеев, Ф.Унан, О. Каратаев, О.Йорулмаз, Ж.Алымбаев, Ж.Буйар – Б.: 2015. – Б.272

Чороев Т. К. Махмуд ибн Хусейн аль - Кашгари жана анын “Түркий тилдер сөз жыйнагы”, - Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 71 – 73-б.

Чоротегин Т. Ю. Худяковдун кыргыз таануудагы доору өкүм сүрүүдө // Арноо: Кыргыз таануучу, профессор Ю.С. Худяковдун 70-ж. арналган илимий жыйнак. - Б.: Мурас, 2017. - 3 12- бб.

Хосе Ортега - и - Гассет. Восстание масс. – М.:АСТ, 2017. ISBN978 – 5 – 17 – 099395 – 6. // V.бөлүм, Б.46.

Худяков Ю.С. Вооружение енисейских кыргызов VI-XII вв. - **Новосибирск**, 1980. С. 241 – С. 53

Шарабакин Н. И., Мамбеталиев К. У., «Теория физической культуры», Б., ШАМ, 1997. С. 287

Штейнбах А. От Олимпии до Москв. // Очерки. - М.: Детская литература, 1978. - С.223.

Цатурова Международное, спортивное сотрудничество советских профсоюзов. // Научные основы организации и истории физкультуры. - Л., 1981. - С.87.

Ясперс К. Истоки истории и ее цель //Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – С. 75.

Johan Huizinga. Ortaçağın Günbatımı.-Стамбул: “İmge” басмаканасы, 1997 Октябрь.- Б.374.

Johan Huizinga. Homo Ludens.-Стамбул: ISBN 975 – 539 – 099 – 5, 1993 Март.- Б.70.

Metin And. Oyun ve Bugün.- Стамбул: 1974.- Б.17.

Mete Tuncaу котормосу. Aristoteles. Politika.- Стамбул: “Remzi”, 1975.- Б.39.

Tractatus'tan Dil Oyunlarına

Derya AYBAKAN SALIYA¹

Özet

Tractatus Logico –Philosophicus ve Felsefi Soruşturmalar birbirlerinin devamı niteliğindeki iki eser olarak mı görülmelidir yoksa Wittgenstein'in iki ayrı dönemine ait olan bu eserler birbirlerine tamamen zıt olan tezler mi öne sürerler? Bu makale bu sorulara yanıt teşkil edecek bir tez üzerinden giderek Ludwig Wittgenstein'in birinci ve ikinci dönemi arasında bir devamlılık olduğu fikrini işlemektedir. İlk bakışta dil ile dünya arasında bir mütekebbiliyet olduğu savını öne sürmekle Felsefi Soruşturmalar'da savunulan oyun kuramından çok farklı özellik sergilediği düşünülen Tractatus Logico –Philosophicus, biraz daha dikkatli ve yakından incelendiğinde esasında Felsefi Soruşturmalar'ın yolunu hazırlayan temel fikirleri ihtiva eder gözükür. Dolayısıyla bu makale Tractatus Logico –Philosophicus ile Felsefi Soruşturmalar'ın dilin doğasına ilişkin öne sürdüğü birbirinden farklı argümanların neler olduğunu genel bir izaha giriştikten sonra bu iki eser arasında içten içe kurulabilecek olan temel bir bağlantıya dikkat çeker. Bu bağlantı, Wittgenstein'in farklı dönemlerine ait olan bu iki eserde dilin sınırlarına ilişkin olarak yapmış olduğu göndermelerle ilgili. Her iki döneminde de felsefi problemlerin dilin doğasının yanlış anlaşılmasından kaynaklandığını düşünen Wittgenstein dile dair takınımış olduğu şüpheli tavrıyla dikkatleri çeker. Sonuç olarak felsefe, dil ve hakikat ilişkisine dair sorunsallar Wittgenstein'in felsefi serüveninin ana temasını belirlemiş gibi gözükür.

Anahtar kelimeler: Wittgenstein, Tractatus, Felsefi Soruşturmalar, Dil, Felsefe, Hakikat Dünya.

1. Giriş

Wittgenstein, 1945 yılında *Felsefi Soruşturmalar* isimli eserine yazmış olduğu önsöz yazısında "Yazımın, başkalarını düşünme sıkıntısından kurtarmasını değil, eğer olanaklıysa insanın kendi düşüncelerini harekete geçirmesini istiyorum." (Wittgenstein, 2006, s. ix) diyerek yazı ve düşünceleriyle buluşma imkânı yakalayan herkese mütevacı bir mesaj vermeye çalışır. Bu mesajın özü, dilin bir kurallar sistemine tabi olduğu şeklindeki daha önce savunmuş olduğu düşünceye yönelik olarak takındığı radikal şüpheli tavrı ilgilidir (Stern, 2004, s. 3). Wittgenstein'in, felsefi görüşlerinde meydana gelen bir istikamet değişimine atfen ikinci dönem eseri olarak anılan *Felsefi Soruşturmalar*'da özellikle de dilin doğasıyla ilgili önceki varsayımlarından farklılaşan septik bir tavır görürüz. Dolayısıyla bu makalede söz konusu septik tavrı ilgililer olarak Wittgenstein'in *kışkırtıcı düşüncelerinden hareketle zihnimizde uyanan birtakım soruların peşinden gitmeye çalıştık*. Wittgenstein'in ünlü yorumcularından Saul A. Kripke, *Wittgenstein: Kurallar ve Özel Dil* adlı kitabında "Wittgenstein, yeni bir şüpheli biçimi keşfetmiştir. Kişisel olarak ben, onu felsefenin bugüne kadar gördüğü, yalnızca çok ender bir akıl türünün üretebileceği, en köktenci ve özgün septik sorun olarak değerlendirme eğilimindeyim" (Kripke, 2007, s. 87) der. Biz de Kripke'nin bahsini ettiği söz konusu sorun doğrultusunda Wittgenstein'in *Felsefi Soruşturmalar* adlı eserinde, dilin bir kurallar sistemine tabi olduğu düşüncesine yönelik şüpheli tavrın nasıl bir mahiyet arz ettiğini ele almaya çalışacağız.

2. Yöntem

Makalemiz, esas itibarıyla Ludwig Wittgenstein'in *Tractatus Logico –Philosophicus* ve *Felsefi Soruşturmalar* isimli eserlerinden hareketle felsefe, dil, düşünce ve gerçeklik münasebeti konusunu ele almakla birlikte Wittgenstein'in söz konusu eserleri dışında Wittgenstein üzerine fikirler üreten ikincil kaynaklardan da faydalanma yöntemini benimsemiştir. Wittgenstein'in farklı dönemlerine ait iki ana eserinde göze çarpan birtakım görüş ayrılıklarından hareketle Wittgenstein'in savunduğu düşünceler

¹ Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, daybakan@gmail.com

öncelikle kendi içinde yani Wittgenstein'in kendi eserleri bağlamında mukayese edilmiştir. Daha sonra ise bu mukayeseye katkısı olabileceğini düşündüğümüz yazar ve araştırmacıların kendi eserlerinde konuyla ilgili yürütmüş oldukları tartışmalardan ortaya koydukları fikirlerden faydalanarak gerçekleştirilmek istediğimiz mukayese biraz daha zenginleştirilmiştir. Sonuç olarak bu makalede Wittgenstein'in *düşünce serüveni, öncelikle kendi merakımızı tetikleyen sorularla tetkik edilmiş, daha sonra ise benzer bir meraka sahip olan Wittgenstein araştırmacılarının düşünceleri ile müzakere masasına yatırılmıştır.*

3. Bulgular

L. Wittgenstein, 1912 yılında Bertrand Russell ile tanışmasıyla başlayan felsefi serüvenini *Tractatus Logico-Philosophicus* isimli eserinde dilde bir öz arayışına istinat eden fikirlerle devam ettirir. *Tractatus*'da mantıksal söylemin doğası, dilin sınırları ve olgular dünyası arasındaki ilişkiler müzakere konusu yapılır. Bu müzakere ekseninde varılan temel sonuç, mantık önermelerinin olgusal bir mana/içerik ya da anlam taşımamasına rağmen olgusal söylemin yansıttığı gerçekliğin yapısını ortaya koyduğu şeklindeki temel sav olarak ortaya çıkar. Burada mantığın apriori/deney öncesi zorunlu önermelerinin, olgular dünyasından oluşan gerçekliğin anlaşılabilir olma zeminini sağlayan üst bir çatı görevi gördüğü ve dolayısıyla mantığın olgular dünyasına tekabül ettiği düşüncesi ön plana çıkar. Dahası bu dönemde Wittgenstein'a göre dilin evrensel bir mantığı söz konusudur ve bu bağlamda bütün olgusal dillerin gelişmeye başladıkları andan itibaren önceden var olan bu evrensel yapıya bağlanması gerekir.

Wittgenstein, 1953 yılında, yani ölümünden iki yıl sonra yayımlanan *Felsefi Soruşturmalar* isimli yapıtında ise dilin evrensel doğasıyla ilgili görüşlerine tamamen aykırı düşen tezler öne sürer. Bundan böyle artık hayatının sonuna dek sürdüreceği, dilde bir öz arayışına karşı çıkan fakat yine de dilin sınırları ve doğasıyla ilgilenen bir felsefeye yönelir. Yani Wittgenstein bundan böyle dilde bir öz arayışına karşı çıksa bile tıpkı birinci döneminde olduğu gibi dilde anlamın yakalanabilmesinin olgusal alanın sınırları içerisinde kalmakla mümkün olabileceğini düşünür. Bu bağlamda Wittgenstein, ikinci dönemde bile hala dinin, estetiğin, ahlâkın ve felsefenin olgusal bir dile dayanmadığı görüşündedir. Bu sebeple onun nezdinde bu dört alanı ilgilendiren konular hakkında konuşmak dilin sınırlarını aşmak anlamına gelir.

4. Tartışma

Tractatus Logico-Philosophicus adlı eserini yazarken dil ile dünya arasında tam bir mütakabiliyet olduğuna inanan Wittgenstein, felsefeyi bir öğreti olarak değil, dile gelen düşünceleri açık, anlaşılabilir ve kesin kılmaya yarayan bir etkinlik (Wittgenstein, 1985, s. 57) olarak görmekteydi. Buna göre felsefenin bir görevi varsa bu da ancak açıklama (Wittgenstein, 1985, s. 57) etkinliği olabilirdi. Burada söz konusu olan, bilimin hizmetinde olan bir açıklama etkinliğidir (Soykan, 2002, ss. 49-50).

Felsefesinin birinci döneminde, Russel ve Frege'nin geliştirdiği modern mantık ekseninde şekillenen felsefi bir tarz benimseyen Wittgenstein'in ve bütün bir mantıkçı pozitivist felsefenin amacı, metafiziksel önermeleri bilimin ve felsefenin tamamen dışına itmek (Çüçen, 2012, s. 147) ve dile dayalı mantıksal çözümlenmelerle düşünceleri açık, anlaşılabilir ve berrak kılmaktır. Nitekim onun *Tractatus*'ta otaya koyduğu resim kuramı tam da bu amaca hizmet etmekteydi. Bu kurama göre dilin dünyayı resmettiği varsayılır. Yine bu kuram dilin cümlelerden, dünyanın ise şey-durumlarından/bağlamından (Wittgenstein, 1985, s. 69) oluştuğunu kabul eder; zira dünyanın en yalın ögesi "şey" veya "obje"dir, fakat "şeyler" tek başlarına bulunmazlar ancak "şey-durumu" içerisinde yer alırlar. İşte cümleler de bu şey durumlarını resmederler. Ömer Naci Soykan'ın ifade ettiği gibi,

Biz ancak bu şey-durumlarını bilebiliriz. Bilgimiz de onların resimleridir. Cümlelerin anlamı bu resimdir. Doğru bir şey-durumu resmi, doğru bilgi, yanlış resim de yanlış bilgidir. Bilgi, bilim adına ne varsa, hepsi bu resimlerdir. Tüm doğru resimlerin toplamı, tüm şey durumlarını, yani dünyayı verir (Soykan, 2002, s. 43).

Soykan'ın ifadelerinden de anlaşılacağı gibi Wittgenstein, felsefi serüveninin birinci döneminde ideal bir dil tasavvuru geliştirmiş ve buna bağlı olarak olgusal dünyadaki şey- durumlarını doğru bir biçimde tasvir eden cümlelerin doğru, etmeyenlerin ise yanlış olduğunu savunmuştur. Ve tümceler yoluyla çizilen "resmin doğru mu yanlış mı olup olmadığını bilmek için, onu gerçeklikle karşılaştırmalıyız" (Soykan, 2002, s. 46) demiştir. Aslında Wittgenstein, felsefeden evrensel öğretiler sunmasını beklemediği ve hatta metafiziksel kuramlara karşıt bir tutum sergilediği halde, kanaatimizce dilin dünyayı doğru bir biçimde resmedebilme kabiliyeti olduğunu kabul etmekle aslında farkında olmadan metafiziksel bir ön kabulden hareket etmekten kaçınmamıştır. Fakat bizim açımızdan bundan daha da önemlisi, felsefe çalışmalarına verdiği on yıllık aradan sonra kimilerine göre öteden beri içinde taşıdığı şüphe dolu kışkırtıcı sorulara kulak vermeye başlamış olmasıdır.

Hans Sluga'ya göre Wittgenstein'in, *Tractatus*'u tamamladıktan sonra yaklaşık altı yıl boyunca Avusturya'nın dağlarında bir ilkokulda geçirdiği öğretmenlik deneyimi, psikolojiye ve özellikle de Freud'a dönük olarak artan ilgisi onu daha önce Russel'in fikirlerine tercih ettiği Fritz Mauthner'in biçimsellik karşıtı kuşkucu dil görüşüne geri getirdi. "*Dilin Eleştirisine Katkılar* adlı hacimli yapıtında Mauthner, Ernst Mach'ın kuşkucu fikirlerini bir dil felsefesine dönüştürür. Dilin, biçimsel, mantıksal hesaplara dayalı bir modelle anlaşılamayacağını, çok sayıda insanın gereksinimlerini doyurmak için tasarlanan bir araç olarak düşünülmesi gerektiğini öne sürer." (Sluga, 2002, ss. 21-22). Sluga'nın yanı sıra daha pek çok Wittgenstein araştırmacısına göre, Wittgenstein, *Tractatus*'u yazdığı sıralarda bile dille ilgili Mauthner'in bu kuşkucu ve eleştirel görüşlerine açıktan olmasa da yakınlık hissetmekteydi. Tüm bunlarla birlikte bizler biliyoruz ki Wittgenstein, *Tractatus*'ta dilin ve dünyanın mantıksal yapısıyla ilgilenir. "Özellikle de dünyanın kendisinin kesin bir mantıksal yapıya sahip olması gerektiği gerçeğini kabul eder." (Sluga, 2002, s. 19). Dünyanın mantıksal yapısı ile tümcelerin mantıksal yapısı arasında bir mütakabiliyet olduğunu düşünen Wittgenstein, daha sonra bu fikirlerinden tümüyle vazgeçer. *Tractatus*'ta söylediği neredeyse her şeyin hatalı olduğu sonucuna varır. Farklı yapılarla sahip pek çok dil olduğunu ve "tümcelerin olguların mantıksal tasarımları olarak ele alınamayacağı" (Sluga, 2002, s. 26) düşünmeye başlar. Böylece Wittgenstein, dilin doğasına ilişkin içten içe taşıdığı şüpheli itkilerin peşinden gitmeye başlar. Öyle ki *Felsefi Soruşturmalar*'ın daha başında, daha önceleri dil ile olgular arasında varsaydığı mütakabiliyet ilişkisini kuşkucu sorularla sarsıntıya uğratar:

Dilin şu kullanımını düşün: Birini alışverişe yolluyorum. Eline verdiğim pusulada şu imler var: "Beş kırmızı elma." Pusulayı satıcıya veriyor, satıcı, üzerinde "elma" imi bulunan kutuyu açıyor; bir tabelada "kırmızı" sözcüğünü arıyor ve bunu bir renk örneğinin karşısında buluyor; bunun ardından asıl sayılar dizisini söylüyor—bunu ezberlediğini kabul ediyorum— ve "beş" e varıncaya kadar söylediği her sayı sıfatı için kutudan, tabelada bulmuş olduğu örneğin renginde bir elma çıkarıyor.—Sözcüklerle böyle ve buna benzer şekilde iş görülür.— "Ama 'kırmızı' sözcüğü için nerede, nasıl araması gerektiğini, ya da 'beş' sözcüğüyle ne yapacağını nasıl biliyor?"— Doğrusu ben betimlemiş olduğum gibi *eylemde bulunduğumu* varsayıyorum. Açıklamalar bir yerde son bulur.— Peki "beş" sözcüğünün karşılığı nedir? — Burada söz konusu olan hiç de böyle bir şey değil, "beş" sözcüğünün nasıl kullanıldığıydı yalnızca (Wittgenstein, 2010, ss. 23-24).

Öyle anlaşılıyor ki *Tractatus*'ta dil dünyanın resmi, anlam da bu resmin kendisi iken *Felsefi Soruşturmalar*'da anlam denen şey tamamen kullanımla ilişkilendirilir. Böylelikle Wittgenstein, anlamı yalnızca dilin kullanımıyla sınırlamış olur ve dikkatini dilbilgisine yoğunlaştırır. Dil ve olgu mütakabiliyeti fikrinden vazgeçen Wittgenstein, "Dil kurallarından bağımsız özler" olmadığını düşünmeye başlar. O, tüm bunlarla birlikte daha önce olduğu gibi felsefe ile dil arasında gördüğü yakın ilişkiden vazgeçmemiş bu kez de felsefeyi "dilbilgisinin bir dalı" olarak görmeye başlamıştır (Garver, 2002, ss. 108-109). Ve dilbilgisinin hiçbir gerçekliğe bağlı olmadığını düşünmüştür (Garver, 2002, s. 116). Dahası o, "dil-gerçeklik uygunluğundan söz edilmesini metafizik olarak" (Soykan, 2006, s. 110) nitelendirmiştir.

Wittgenstein, felsefesinin birinci döneminde dilin ve olgusal dünyanın mantıksal yapısıyla ilgilenirken ikinci döneminde ise ilgisini tamamen gündelik dile çevirdi. Gündelik dil içerisinde anlamın kullanımla olan ilişkisi üzerinde kafa yormaya başladı. Bir uzlaşma zemininde buluşan insanların kendi aralarında kurdukları iletişime bağlı olarak sürekli yeni anlamlar kazanabilen gündelik dilden başka bir dil olmadığını düşünen Wittgenstein (2010, s. 26), dili iç içe geçen "etkinlikler bütünü" olarak görür ve bu etkinlikler bütünü dil oyunları olarak adlandırır. Dil oyunları kavramı, dilde artık ideal mantıksal bir düzen olmadığına gönderme yapar. Dilbilgisi dediğimiz şey, tüm dillerde apriori olarak bulunur. Dilbilgisi anlamın oluşmasını sağlayan genel bir çatı görevi görür. "Wittgenstein, dilbilgisini, sanki iskelet, örneğin betonarme binanın karkası gibi görüyor. Geriye kalan "dolgu malzemesi" dir. Biz o karkasa dilediğimiz dolgu malzemesini koyarız, ama malzemeyi nereye, nasıl koyacağımızı bize karkas [dilbilgisi] dikte eder" (Soykan, 2006, s. 114). Yani dilbilgisinin kurucu bir görevi vardır. Anlam ancak dilbilgisi vasıtasıyla oluşur. Başka bir deyişle eğer dilbilgisi kurallarına uyarsak bir anlam ortaya çıkar. İşte bu yüzden Wittgenstein, felsefesinin ikinci döneminde felsefi sorunların kaynağında, dilin yanlış kullanımının yattığını düşünmeye başlar. Oysa o, birinci dönemde, dil mantığının yanlış anlaşılmasının felsefe sorunlarına yol açtığını düşünüyordu (Grayling, 2008, s. 102).

İkinci döneminden itibaren dilin artık tek bir mantıksal yapısı olduğu fikrinden vazgeçen Wittgenstein, bundan böyle "dil tek bir özünün olmayıp, her birinin kendi mantığı olan farklı uygulamaların oluşturduğu zengin bir koleksiyon olduğunu söyler" (Wittgenstein'dan aktaran Grayling, 2008, s. 102). Zaten "Wittgenstein'in, dilin, bir dil oyunları toplamı olduğunu söylemekle vurgulamak istediği şey, üzerinde durduğumuz gibi, dilin, gün yüzüne çıkarılabilecek ya da birleştirici bir kuram biçiminde ortaya konulabilir tek özünün olmadığıdır. Dolayısıyla dilin işleyişini anlamak için ilk önce, dil oyun-

larının çeşitliliğini kabul etmeliyiz...” (Grayling, 2008, ss. 108-109). Nitekim *Felsefi Soruşturmalar*'da savunulan düşünceye göre dilin özüne ilişkin tek bir kuraldan söz edemeyiz, “çünkü ifadelerin kullanımları, içinde geçtikleri dil oyunları kadar çok çeşitlidir ve bundan dolayı da tümünü kucaklayacak tek bir formül yoktur” (Grayling, 2008, ss. 110-111). Yaşam tarzlarının sayısı kadar dil oyunları vardır. Wittgenstein'in dil oyunları kavramı ile kast ettiği şey, dilsel kuralların kültürel bir uzlaşımın sonucundan başka bir şey olmadığıdır. Söz gelimi, “[d]illerini hiç bilmediğiniz ve ‘iyi, hoş’ gibi sözcükleri nasıl karşıladıklarını öğrenmek istediğiniz yabancı bir kabileye gittiğinizde, nelere bakardınız? Gülümsemelerine, jestlerine, yiyeceklerine, oyuncaklarına bakardınız” (Wittgenstein, 2015, s. 13). İşte bu yüzden Wittgenstein, *Soruşturmalar*'da dilde bir öz aramaz. Dil, toplumsal bir uzlaşımın ürünü olarak görülür. Tam da bu bağlamda yaşam tarzları kadar dil oyunları olduğu kabul edilir.

Wittgenstein *Tractatus*'ta mantıksal kurallara tabi olarak işleyen bir dil tasavvur etse de *Soruşturmalar* adlı eserinde dilde geçerli olan kuralların bizden bağımsız olduğunu düşünmediği gibi bu kuralların tek ve katı tanımlayıcı bir sistem oluşturdukları fikrine karşı çıkar. *Tractatus*'ta dilin tümünü belirleyen tek ve kesin bir kurallar sistemi söz konusu iken “*Soruşturmalar*'da ise, “gramer kuralları” –kullanım kuralları- soruşturmaya açık olan pek çok farklı dil oyunları söz konusudur” (Grayling, 2008, s. 116). Burada önemli olan husus, Wittgenstein'in dildeki kuralları insandan bağımsız olarak görmesidir. Onun bu bakış açısına göre, esasında bu kuralların, insana bir istikamet göstermesi bakımından bir ölçüt olma fonksiyonları olsa bile onlar bizden bağımsız bir gerçekliğe sahip değildirler. Aksine kurallar bizim ortak kullanım ve uygulamalarımıza bağlı olarak oluşurlar. Yani kural dediğimiz şey, “uygulama, uzlaşım, alışkanlık ve egzersizlerle oluşan bir genel pratiktir. Bundan dolayı, kurallar bize yön verip doğruluk ölçülerimizle işimizi kolaylaştırsalar da, bizden bağımsız değildirler ve dolayısıyla da, kural uygulama pratiğimizi belirler biçimde dışarıdan zorlayıcı standartlar empoze etmezler” (Grayling, 2008, s. 119). Yani Wittgenstein'in dil oyunları kuramına göre dilde tek bir sistemli kurallılıktan söz edemediğimiz gibi dilsel kurallar bizim dışımızda da değildir.

Dil oyunları kavramı dilin kurallarının kültürel ve toplumsal bir uzlaşımın sonucu olduğuna gönderme yapar. Buna göre “içlerinde yalnızca anlamlı önermeler formüle edemediğimiz farklı dil oyunlarının hepsi kolektif bir tutumla ve bir yaşam biçimiyle ilişkilidir: özel dil yoktur; kendimizle konuşmak için kullandığımız dil kolektif dilden farklı değildir. Acı nedeniyle bağırarak, ağlamak içgüdüsel bir davranıştır; acı çekiyorum demek, bu kez, farklı bir davranıştır, linguistikdir, dolayısıyla kolektiftir” (Hadot, 2011, s. 72). Görülüyor ki bizler içsel hallerimizi ifade etmek için bile sosyal bir oyun oynarız. Nitekim ünlü bir Wittgenstein yorumcusu Pierre Hadot (2011), Wittgenstein'in *Felsefi Soruşturmalar* isimli eserinden, kendisine son derece çarpıcı gelen şu ana düşünceye ulaştığını söyler:

(...) dilin biricik görevi nesnelere adlandırmak ya da göstermek veya düşünceleri tercüme etmek değildir ve bir cümleyi anlama edimi, genelde bir müzikal temayı anlamak dediğimiz şeye sanıldığından çok daha yakındır. Kesinlikle, demek ki dil değil, ama Wittgenstein'in dediği gibi, daima belirli bir etkinliğin, somut bir durumun ya da bir yaşam biçiminin perspektifine oturan “dil oyunları” vardır.” (s. 11)

Dil oyunları kavramı dilde anlamın kullanımla ve uzlaşımınla belirlendiğine gönderme yapar. Bu durumda dilde anlam, “kişinin zihinsel yaşamına özgü ya da içsel olmaktan çok, kamusal alanda, aleni olan bir şey olur” (Grayling, 2008, s. 114). Bu yeni kavrayış açısından dilde herhangi bir anlam, belli bir koşul ve bağlamda insanların kendileri tarafından kullanıma ve alışkanlığa bağlı olarak ortaya çıkar. Bizce bu uzlaşım insana dair bilinçli veya bilinçsiz bütün etkinliklerin bir sonucu olarak doğar. Burada insana dışarıdan, zorunlu ve genel geçer bir kural olarak dayatılan herhangi bir şey yoktur. Sadece insanlar arasındaki ihtiyârî veya gayri ihtiyârî uzlaşmalara dayalı olan ortak etkinliklerin bir sonucu söz konusudur. Mevzu bu zaviyeden bakacak olursak, “eğer dilin nasıl işlediğine ilişkin yanlış bir görüşe sahipsek, o zaman karmaşalara düşmeye yatkın oluruz; örneğin bir ifade türünün kullanımını bambaşka bir ifade biçimiyle benzeştirip bağdaştırmaya ya da bir ifadeyi, olmaması gereken biçimde, normalde iş gördüğü bağlamdan soyutlayarak anlamaya çalışmak gibi eğilimlere gireriz” (Grayling, 2008, ss. 102-103). İşte Wittgenstein açısından felsefi addedilen soru veya sorunların kaynağında bu tür yanlış anlamalar yer alır. Yani dilin doğası doğru anlaşılamadığından birtakım felsefi sorunlarla uğraşılır ve bu da bizi dilin sınırları dışına çıkmaya sevk eder.

Esasında Wittgenstein'in gerek birinci döneminde gerekse ikinci döneminde temel meselesi dilin sınırları olmuştur. İkinci döneminde dilin doğasına ilişkin görüşleri değişse de Wittgenstein açısından değişmeyen bir şey vardı ki o da felsefi sorunların hep dilin sınırlarının ihlal edilmesinden kaynaklanmasıdır. Bu yüzden o, *Tractatus*'ta dilin sınırlarını aşmak yerine susmayı salık verir. Nitekim *Tractatus*'u “üzerinde konuşulamayan konusunda susmalı” diyerek nihayete erdirir. Bir zamanlar Kant'ın düşünce üzerinde yapmaya çalıştığı gibi o da dile bir sınır getirmeye çalışır. Belki de dile bir sınır çekmeye çalışmaz ama dilin sınırlarına dikkat çekmek ister. Bu yüzden Wittgenstein'in *Tractatus*'un sonunda

zikrettiği cümle birbirleriyle çatışan çok yoğun tartışmaları da beraberinde getirmiştir: Son derece pozitivist bir dil yaratmaya çalışan Wittgenstein, nasıl olur da *Tractatus*'u gizemli bir cümleyle bitirir? Ve hatta *Tractatus*'ta sarf edilen bütün cümleleri, “merdiven” metaforuyla ifade ettiği üzere, anlaşıldıktan sonra atılması gereken cümleler olarak görür. Zira bu cümleler *Tractatus* boyunca reddettiği metafiziğin kendisinden başka bir şey değildiler.

5. Sonuç ve Öneriler

Sonuç olarak, Wittgenstein'in yukarıda adları zikredilen iki temel eseri dikkate alındığında söz konusu eserlerde öne çıkan fikirler doğrultusunda felsefe, dil ve hakikat ilişkisine dair meseleler Wittgenstein'in felsefi serüveninin ana temasını belirlemiş gibi gözüktür. Dolayısıyla kaleme aldığımız bu makale Wittgenstein felsefesinin ikiye ayrılan dönemlerinin dilin doğasına ilişkin ortaya koyduğu görüşlerin farklılığına işaret etmekle birlikte dil ve gerçeklik mütakabiliyeti konusundaki şüpheli tavrın sürekliliğine vurgu yapmaktadır. *Öncelikle söz konusu farklılıkların neler olduğundan bahsetmek gerekirse bunlardan en önemlisi belki de Wittgenstein'in Tractatus'da savunduğu bütün dillerin ortak bir özü olduğu fikrinden Felsefi Soruşturmalar'da vazgeçmesidir. Farklı dillerin kendi içlerindeki farklı kullanım biçimleri Wittgenstein'i dile ilişkin ortak bir öz arayışından uzaklaştırdığı gibi “dil-oyunları” olarak adlandırılan bir kuram oluşturmaya sevk etmiştir. Yani Wittgenstein artık Felsefi Soruşturmalar ile başlayan ikinci felsefi dönemini farklı insan yaşamları ekseninde ortaya çıkan dildeki ayrılıklar ve farklılıklar üzerine yoğunlaştırmıştır. Aslında bir anlamda dilin mantıksal yapısına vurgu yapan bir yaklaşımdan insan merkezli bir düşünme biçimine geçiş yapan Wittgenstein, felsefenin hangi sınırlarda yapılabileceği probleminde pek de uzaklaşmış gözükmemektedir. Dolayısıyla Wittgenstein'in felsefi düşünce serüveni üzerinde bir yargıda bulunurken onun düşünce yapısında beliren keskin ayrışmaların aslında başından beri değişmeyen bir felsefi problemin çözümüne matuf ortaya konmuş olan düşünceler olduğunu unutmamak gerekir. Söz konusu felsefi problem ise felsefi söylemin sınırlarının ne olduğu ya da ne olması gerektiği ile ilgilidir.*

O halde bu bağlamda sorulması gereken sorular şunlar olabilir: Wittgenstein, “dile getirilemeyen konusunda susmalı” derken felsefeyi değil de suskunluğu ve bilgeliği mi onaylamıştır? Yoksa başka bir noktaya mı işaret etmek istemiştir: “Bizler dile mahkûm varlıklarız ama dil bize hakikatin kendisini hiçbir zaman tam olarak veremeyecek! O halde sınırlarımızı bilelim ve susalım! Yahut da dile getirebildiğimiz kadarını konuşalım!” demek istemiş olabilir mi? Bütün bu sorulara paralel bir biçimde Wittgenstein, ikinci dönem olarak adlandırılan süreçte bir suskunluk ve sessizlik evresinden geçer. Bu suskunluk evresinde *Tractatus*'ta savunduğu düşüncelerle hesaplaşır. Akademiden uzaklaşıp gündelik yaşamın içine yerleşen Wittgenstein, belki de önceden beri içini kemiren sorularla yüzleşme fırsatı bulur. Ve zaten dilin sınırları dışına çıkmayı hiçbir zaman savunmayan Wittgenstein, bundan böyle gündelik dil dışında bir dilin hakikatine de inanmaz. Nasıl ki felsefesinin birinci döneminde dünyanın yapısının dilin yapısını belirlediğini düşünüyorsa bu sefer bu düşüncesinin tam aksini savunur ve dilin yapısının “dünyayı düşünme tarzımızı” (Magee, 2000, s. 337) belirlediğini savunur.

Dile bir öz atfetmediği için dile değil, dil oyunlarına dikkat çeker. Zira ona göre sayısı ve sınırı belirsiz olan dil oyunları, birtakım uzlaşmalar neticesinde dilde anlam dediğimiz şeyin kaynağını oluştururlar. Bu yüzden o, dil dışındaki olgusal gerçekliği reddetmez ama gündelik dil oyunlarından bağımsız bir açıklama ve gerçeklik arama çabasını anlamsız bulur. Zira Bryan Magee'nin de belirttiği gibi “Wittgenstein, bizim dil oyunlarının dışında, diyelim geri durup arkamıza yaslanarak dille gerçeklik arasındaki ilişkiyi değerlendirebileceğimiz bir duruş noktası veya bakış açısı olmadığında ısrar eder.” (Magee, 2000, s. 343) Dilin dışında bir yere konumlanamayacağımıza yahut dilin dışına çıkamayacağımıza göre dilin dünyayı gerçekten temsil edip edemediğini ölçebilecek bir “dil-dışı Arşimed noktası bulunmamaktadır” (Magee, 2000, s. 343). Zira bizler “her zaman şu ya da bu dil oyunu içinde iş görürüz” (Magee, 2000, s. 343).

6. Kaynaklar

- ÇÜÇEN, A. K. (2012). *Bilim Felsefesine Giriş*. Ankara: Sentez Yayıncılık.
- GARVER, N. (2002). Gramer Olarak Felsefe. Fatma Canpolat (Çev.). *Cogito*, 33, 106-131.
- GRAYLING, A. C. (2008). *Wittgenstein*. Muhsin Yılmaz (Çev.). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- HADOT, P. (2011). *Wittgenstein ve Dilin Sınırları*. Murat Erşen (Çev.). Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- KRIPKE, S. A. (2007). *Wittgenstein: Kurallar ve Özel Dil*. Berat Açıl (Çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- MAGEE, B. (2000). *Büyük Filozoflar: Platon'dan Wittgenstein'a Batı Felsefesi*. Ahmet Cevizci (Çev.). İstanbul: Paradigma Yayınları.

SLUGA, H. (2002). Ludwig Wittgenstein, Yaşamı ve Yapıtları. Sevinç Altınçekiç (Çev.). *Cogito*, 33, 11-39.

SOYKAN, Ö. N. (2002). Witgenstein Felsefesi: Temel Kavram ve Sorunlar. *Cogito*, 33, 40-79.

SOYKAN, Ö. N. (2006). *Felsefe ve Dil*. İstanbul: MVT Yayıncılık.

STERN, D. G. (2004). *Wittgenstein's Philosophical Investigations*. Cambridge: Cambridge University Press.

WITGENSTEIN, L. (1985). *Tractatus Logico –Philosophicus*, Oruç Aruoba (Çev.). İstanbul: Bilim/Felsefe/Sanat Yayınları.

WITGENSTEIN, L. (2006). *Felsefi Soruşturmlar*. Deniz Kanıt (Çev.). İstanbul: Totem Yayıncılık.

WITGENSTEIN, L. (2010). *Felsefi Soruşturmlar*. Haluk Barışcan (Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

WITGENSTEIN, L. (2015). *Estetik, Psikoloji, ve Dinsel İnanç Üzerine Dersler ve Söyleşiler*. Muhsin Yılmaz (Çev.). Bursa: Sentez Yayıncılık.

Арсланбап Жана Суфизм

Мырзабаева Нуржамал САСАЛИМОВНА¹

Özet

Макалада суфизмдин Кыргызстанга жайылышы жана Кыргызстандын Түштүк райондорунун бири Базар-Коргон аймагындагы Арстанбап суусунун сол жээгинде жайгашкан 16-18 кылымдарга таандык Арстанбап архитектуралык эстелиги туралуу сөз болот. Азыркы күндөгү Арсланбоб деп аталган айыл 739-1212-жылдары Орто Азияда өкүм сүргөн Караханийлер сулалесинин жогорку борбору болуп кызмат кылгандыгы маалыматтарда айтылат.

Ачык сөздөр: Арсланбап, Суфизм, Ислам, Атеизм, Мусулман, Архивдик Документтер.

Аталган макалада ислам дининин бир багыты болгон суфизм жана анын агымынын көрүнүктүү өкүлү Арсланбап Ата жөнүндө сөз кылмакчыбыз. Орто Азиянын байыркы тарыхында Арстанбап Ата болжол менен 86/705 жылда Шам (Сурия)да төрөлөт. Атасы Абдурахман Орто Азияны мусулман кылуу үчүн болгон согушка катышат. Шериги Кутайба ибн Муслим (96/714)дан кийин ал да шейит кетет. Халифа Хишамдын (105/724/125/743) заманында Наср ибн Сайярдын демилгеси менен Орто Азияны кайра мусулман кылуу үчүн аскер курап, аларга баш болуп Исхак ибн Абдурахман өзүнүн авасы Абдурахим, инилери Абдужалил жана Абдуллахтар менен келишет. Баардык шаарларда каршылыкка учурап, согуш менен жеңип, Исхак баш болгон арап аскерлери Турк каганатынын борбору болгон ошол мезгилде “Каралыг” деп аталган (азыркы Арстанбапка) келгенде бул шаардын эли шах Исхакты сый-урмат менен, шаар дарбазасынан чыгып күтүп алат. Бул иштен кубанычка толгон Шах элге өзүнүн чоң ыраазылыгын билдирип ыйык дубаларды окуйт. Ошентип Орто Азия жана Кашгарда ислам динин кайра орноткон Исхак ибн Абдурахман ушул Каралыг шаарынын атынан келип чыккан. Караханийлер каганатын түзүп, мурдагы Түрк каганатынын титулдарын кабыл алып, Арстан Кара Каган титулу менен Караханийлер мамлекетинин биринчи каганы болуп калат. Бүткүл мамлекет аймактарында, атап айтканда Мавернахр, Шаш, Сайрам, Тараз, Сары балык (Токмок), Алмалык (Кулжа), Кашгар, Фергана, Усрушна жана башка жерлерде мусулманчылыкты орнотуп, тынчтык жана бейпилдикти толук камсыз кылган Арстанбап-Ата караханийлердин жогорку бийлиги болгон Арстан Кара Каган титулун 135/753 жылда Богра Кара Каган титулу менен Кашгар, Алмалык, Сары балык жерлеринде өкүм жүргүзүп жаткан Абдурахимге тапшырат. Өзү болсо “Тарыйкатчылыкка” өтүп, шаркыратманын үстүндөгү тоонун чокусуна өзү курдурган “Жума” мечиттин Ханакаасында 32 жыл чилла олтуруп Аллах Таалага ибадат кылат. Хижрий 167/784м. жылы дүйнөдөн кайтып ушул жерге коюлат. Орто Азияда ислам динин эшигин ачкан катары арапча “баб”, “бап” деген сыймыктуу атака ээ болуп Арстанбап Ата деп зыярат кылынат. Арстанбап Атанын өз аты Исхак экени Занги Ата (узб.) да сакталып жаткан санжырада да ачык айкын жазылан.

Арстанбапдын түпкү аталышы “Арслан баба” деген ат менен белгилүү. 1103- кой жылында Сайрамга жакын кыштакта туулган Кожо Ахмед Ясавинин чыгармасында Арслан баба, “Арслан бобо” болуп эки түрдүү айтылган.

Айтылуу Александр Македонский Орто Азия чөлкөмүнө биринчи жолу келгенде, ал кезде Кушандар мамлекети болгон. Ал анын борбор шаары Мараканда шаарын (азыркы Самаркан) басып алгандан кийин Ош шаарына келет. Андан азыркы Арстанбапдын жаңгак токоюн

¹ «Философия жан атабигый илимдер» кафедрасы, К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык Университети, Кыргызстан, Жалал-Абад шаары

көргөндөн кийин жаңгак багынын көчөтүн алып, Римге, Грецияга таратып өстүрүп, ошондон соң кийинки кылымдарда эл арасында “грек жаңгакы” деп аталып келет деген уламыштар эл арасында айтылып жүрөт. Арстанбаб токою 1945-жылдан баштап, Кыргыз өкмөтүнүн чечими менен мамлекеттин жаратылышын коргоо коругуна айланган.

Ал эми жазуучу Шабданбай Абдраманов: “Арсланбабдын аймагын дин өкүлдөрү кылымдар бою өз максатына пайдаланышкан. Бул жерди пайгамбар сабалардын жүргөн кадам жайлары деп жарыялашып, караңгы динчил элди аларга сыйынууга-табынууга чакырышат деп эскерген. Арстанбап аталышындагы табигый кооз аймак кыштактын жанында Арстанбап суусунун сол жээгинде 16-18 кылымдарга таандык күмбөз бар. Күмбөз узун төрт бурчтук түрүндө курулган. Адеп тургузулганда үстү түндүк формасында жабылган болуу керек, бирок кийин ал урап калгандыктан жергиликтүү эл чатырлап жабышкан. Дубалдарына өсүмдүк жалбырактарынын, бутактарынын сүрөттөрү ж.б. оймо-чиймелер түшүрүлгөн. Төрт бурчунда кооздолгон тирөөчтөр бар, эшигинин үстү үч бурчтуу, арка түрүндө жасалган. Күмбөздүн туурасы 5,7 м, уз. 9,9 м. Арстанбап күмбөзү Орто Азия элдеринин байыркы кол өнөрүн үйрөнүүдө кызыктуу архитектуралык эстелик болуп эсептелет. Арстанбап топоними адабияттарда, карталарда көбүнчө Арсланбоб, кээде Арысланбоб, Асланбоб түрүндө кезигет. VI-XII-кылымдарда Каралыг, Каргалыг, Кара Балыг, Куз Балыг, Куз Ордо, Куз Улуш жана башка намдар менен аталган. Азыркы күндөгү Арсланбоб айылы 739-1212-жылдары Орто Азияда 500 жылга жакын өкүм жүргүзгөн Караханийлер сулалесинин жогорку борбору болуп кызмат кылган. Акыры Баласагун деген атка ээ болгон бул шаар 1300-жылдарга келип тарых китептеринде эске алынбай калган. Тарыхый булактарга кайрылсак «Бахрул-Асрор» тарых китебинин жазуучусу XII-кылымда «Баласагун» шаарында 40 жами мечети, 200 мечет, 20 ханака болгонун жазып калтырган. Сөөгү ушул жерге коюлган биринчи Арслан (Кара) Каган болгон Арсланбоб Атанын атынан келип чыгып «Арсланбоб» айылы деп аталат. Азыркы мезгилде Арстанбоб айылынын тегерегинен табылган тыйындар (акчалар), археологиялык табылгалар жана башка буюмдар Түрк Каганатына (552-739), Караханийлер Каганатына (739-1212) жана Монгол дооруна (1224-1370) тиешелүү болгондугу санжыраларда жана көптөгөн тарых китептеринен алынган маалыматтарда далилденет.

Ал эми көчмөн жашоо менен ислам баалуулуктары интеграцияга киргенде, бул жерде исламдын идеология катары кабылданышы көбүнчө тарыхый инсандардын көз карашы менен анын жеке чечимдери же болбосо ислам динине байланышкан кайсы бир ыйык адамдын ишмердиги чечүүчү ролду ээлеген. Кыргызстандын аймактарында ислам динин таратуучу миссионерлердин ичинде сопулардын өзгөчө орду бар. Суфизм (сопучулук) окуулары ислам салты жана догматтары менен жергиликтүү ишенимдердин жана каада-салттарынын айкалышын чагылдырган. Демек, Ясавийя жамаатчылыгын сопулары өз ишмердигинде түрк элдеринин эзелки каада-салттарын көп колдонушкан. Ахмед Ясави өлгөндөн кийин ал сыйкырлуу инсан делинип, ал жөнүндө легенда, уламыштар айтылгандыгы белгилүү. Кыргызстандын түштүгүндөгү Өзгөн районунда “Жазы” деген жер бар. Айрым кыргызстандык изилдөөчүлөр, мисалы Ж.Шериев өз китебинде Ахмед Ясавинин туулган жери так ошол жер болгон деп далилдөөгө аракеттенет. Чынында кыргыз элинде “Жазылык Кулкожо Акмат” деген сөз ушул мезгилге чейин жашап келет. Ахмед Ясавинин устаты Арслан-баба же Баб-Арслан болгон деген уламыш бар. Фергана өрөөнүндө “баб”, арабча “дарбаза-ворота” деп түшүндүрүлүп, ислам таратуучуларды туюнткан делет. Арслан Бабанын ысмы азыркы Базар-Коргон районундагы Арстанбап табигый жаңак токоюнда калып калгандыгы, бул эки ири шейхтердин Фергана өрөөнүндө узак жылдар тургандыгын далилдеп турат. Кыргыздардын арасында (өзгөчө түштүк аймакта) суфисттик көз караштарды таркатууда Өзгөн жана Сафид Булан, Сулайман Тоо, Шах Фазил (Алабукадагы), Идрис пайгамбардын мавзолейи (Чаткалдагы) чоң роль ойногон. Мисалы, Сафид Булан суфисттик ордендин кадыр-баркын көтөрүшү үчүн «Аравиядан, Азербайджандан, Ирандан көптөгөн суфийлер көчүп келишкен» [История Киргизской ССР. Т.1-Фрунзе, 1984. -602 б.]. Өзгөндө XIII кылымда улуу суфист Бурхамиддин Кылычтын жашашы жана басып өткөн жолу, анын мүрзөсү, суфизмдин жергиликтүү элдерге тарашы, Бартольдтун, Жамалиддин Каршинин (XIV), Ахмад Узгендин (XVIIв), Аксыкентинин, Махмуд ибн Валинин, Низомиддин Шоминин эмгектеринде кеңири айтылган.

Орто Азияда ислам динин жайылуусунда өтө чоң роль ойногон улуу сопучу жана акын Кулкожо Ахмет (Ахмет Ясави өлгөн жылы 562/1166-67-жж.) түрк тектүү аалымдардын арасынан алгачкылардан болуп суфизм агымына тиешелүү өзүнүн диний мектебин негиздеген. Ошондон улам суфизм агымында «ясавилик» деген диний жол келип чыккан. Бул агым, адамдарды, жан дүйнөнү тазалоо менен жараткан Аллага жакындоого үндөгөн бир диний жол болгон. Суфизмдин өкүлдөрүнүн кыргыздардын арасына белгилүү боло башташы ислам дининин

жайылышы менен тыгыз байланыштуу. Анткени Орто Азиялык көчмөндөрдүн, анын ичинде кыргыздардын арасында ислам динин таратуучулардын алгачкылары – суфилик шейхтер болушкан. Көрсөтүлгөн мезгилдерде, аз санда болсо да, кыргыз элинин тигил же бул уруусунун беги, бийи, көпөсү эшенге, шейхке мюрид болушкан. Биздин оюбузча, бул Кокон хандыгынын мезгилинде суфизмдин айрым элементтери аздыр-көптүр кыргыз журтчулугунун тигил же бул бийи, беги тарабынан мюриддиктин кабыл алынышы, төмөнкү шарттар менен түшүндүрүлөт: айтылган мезгилдерде коңшу мусулман өлкөлөрдө суфизмдин жана шейхтердин таасири күч алып турган. Бул идеяны үгүттөөчүлөр негизинен кыдырып жүрүүчү эшендер, дервиштер, дубаналар болгон. Советтик ири исламчылардын бири Л.Климович да суфизмдин көп агымдарга жана топторго бөлүнөөрүн, анын ар кандай прогресске каршы турган реакциячыл-мистикалык агым экенин айтат да, бирок “өзүнүн жаратылышы боюнча анын ислам менен эч кандай жалпылыгы жок” деген корутундуга келет. **[Л. Климович. «Ислам» М., 1962, 157-бет.]** Суфизм секталарынын жана алардын окуусунун Кыргызстанга таралышына токтолоудан мурда, жалпы эле Орто Азияга жайылуу учурунда суфизм окуусу кандай өзгөрүүлөрдү башынан өткөргөндүгүн айтып кетүүнүн зарылчылыгы бар деп ойлойбуз. Ошондой эле Кыргызстандагы суфизм агымдарынын өзгөчөлүктөрүн туура баамдап билүүгө мүмкүндүк берет. Бул багыттагы агымдардын ири өкүлдөрү-Газзали (XI-XII к.к), Орто Азияда Ахмед Ясеви (XII к.) жана башкалар. Орто Азияда суфизм XI кылымдан бери тарта белгилүү боло баштайт. Бул жерде да, суфизм өзүнүн таралышынын алгачкы кадамынан тарта эле мамлекеттик бийликтин жана ортодоксалдык исламдын өкүлдөрүнүн катуу каршылыгына учурайт. Орто Азияда Айнулкузот деген наам менен кеңири белгилүү болгон суфий Мансур Халлаждын тарапкери болгон жана ерестик көз карашы үчүн 1138-жылы өлүм жазасына өкүм кылынган. **[История таджикского народа, т. П. кн. 1964, Стр. 270]** Газалиден кийин Орто Азияга тараган суфизм агымдарынын бирине Кадирия сектасы кирет. Бул секта Багдадда XII кылымда Абд-ал-Кадир Гиляни (1166-жылы дүйнөдөн кайткан) тарабынан негизделген. Орто Азияга бул окуунун таралышы Абд-ал-Кадиринин замандашы, XII кылымдагы белгилүү ойчулдардын бири Хамадинин (1140-жылы дүйнөдөн кайткан) ысымына байланыштуу. Хамадини кесиби боюнча өтүкчү. Ал өз шакирттерин эмгектенүүгө, кесип өнөрүнө ээ болууга чакырган, окуусун реалдуу турмуштун талаптарына негиздөөгө аракеттенген. Хамадинин окуусу кийинчерээк бир нече агымдарга бөлүнүп кетет. Булардын ичинен көрүнүктүүлөрү Юсуф Хамадинин шакирттери-кожо Абдухалик Гиждувани жана Кожо Ахмед Ясевилер тарабынан суфилик секталар негизделген. Орто Азияда кеңири таралган Кадирия, Хамадия, Ясевия, Накшбандия, Кубровия сыяктуу секталардын ар бири XVIII кылымдардан бери тарта эшендер башында турган көп сандаган топторго бөлүнөт жана бул процесс XIX кылымда өзгөчө күч алат. Орто Азияда эң реакциячыл агым эшенизмге негиз салынат жана XIX кылымда суфизм толук бойдон эшенизмге өтөт. Белгилүү окумуштуу Н.А.Смирнов Орто Азиядагы эшенизм жөнүндө жазып, окуусу, ички түзүлүшү жана традициясы боюнча исламдан өзгөчө айырмалангандыктан эшенизмди секта деп айтууга болорун белгилеген. Ахмед Ясеви негиздеген секта алгач Фергана өрөөнүндөгү калктын арасында, кийинчерээк бүт Орто Азияга тараган. Ясеви негиздеген агымда ырдоо, бийлөө, музыкалык аспаптарда ойноо, жарыя зикир чалуу сыяктуу эрежелери киргизилет жана суфизмдин тарыхында биринчи жолу, аялдарга зикирге катышууга уруксат берилгендиги болжолдонот. Ахмед Ясевинин көз карашы анын ыр түрүндө жазылган “Хикметтер” деген китебинде чагылдырылган. Бул диний философиялык китеп Орто Азиянын элдери үчүн түшүнүктүү чагатай тилинде жазылган. “Хикметтердин” мазмуну автордун исламды, калам жана суфизм философиясын гана эмес, өз доорундагы коомдук тартипти, дыйкандардын, көчмөндөрдүн, кол өнөрчүлөрдүн турмуш шартын да жакшы билгендигине күбө. Бул чыгармада шарияттын оң даражасы, суфизмдин теориялык негизи, кечилдиктин жолу жана түрлөрү жөнүндө айтылат. Ясеви өзүнүн чыгармасында адамдарды дүйнөдөн аша кечүүгө, турмуштун жыргалчылыгынан баш тартууга, кечилдик жолуна түшүп, өзүн кыйналууга, азаптанууга, кайгырууга мажбурлап, бардык дитин, ыкласын кудайга бурууга чакырат. “Накшбандия” сектасында чилдирман чалуу, жарыя зикир айтуу эрежеси жерилип, жарыя зикирдин ордуна купуя зикир киргизилет, башкача айтканда, зикир ырларын, жоболорун ичинен купуя айтып, кайталоо эрежеси киргизилген. “Накшбандия” сектасы өз мүчөлөрүнүн пайдалуу кесипте иштей берүүсүнө тыюу салган эмес. Сектага мүчө болуунун, адамдын жашоо-тиричилигинин таламына ылайыкташтырылган мындай жобосу анын окуусунун шаардык калктын арасында тездик менен жайылышынын башкы себептеринен болгон.

Буга Орто Азиядагы суфизмдин XV-XIX кылымдарды кучагына камтыган мезгилдерде исламды тараткандар да, аны коргогондор да, аны реформалагандар да негизинен суфизмдин өкүлдөрү болушкан. **[А.Массе. «Ислам» М., 1961, 164-бет]**

XIX кылымдын экинчи жарымында, падышалык Россиянын үстөмдүгүнө каршы багытталган улуттук-боштондук күрөштөрдө айрым эшен, калпалапардын катышканы тарыхтан белгилүү. Мисалга, 1916-жылы Орто Азияда жана Казакстанда болуп өткөн улуттук-боштондук көтөрүлүштү алып көрөлү. Бул көтөрүлүшкө суфийлер, эшендер өз мюриддери менен катышканы да талашсыз. Ушундай эле пикирди Фергана областынын аскер губернатору Ивановдун 1916-жылы декабрда жазган докладынан да кезиктирүүгө болот. [С. Мамбеталиев Суфизм жана анын кыргызстандагы калдыктары. "Кыргызстан" басмасы. Фрунзе., 1972. 35-бет]

Кээ бир маалыматтарга караганда XIX кылымдын 80-жылдарында Ферганалык кыргыздардын арасында газават идеясын үгүттөгөн чачтуу эшендердин пайда болгондугу белгилүү. "Чачтуу эшендер" сектасынын качан түзүлгөндүгү жөнүндө маалыматтар дээрлик жок. Буга Өзбекстандын мамлекеттик архивинде сакталып турган. Төмөнкү документ далилдүү күбө боло алат. Фергана областынын согуштук губернаторунун Туркстандын генерал-губернаторуна 1884-жылы 6-мартта жазган рапортунда Араван волостунун Байбута кыштагында жүргөн-турганы шектүү, өзүн, "чачтуу эшен" деп атаган адамдын пайда болгондугу, "сохтук кыргыздардын арасында анын газават идеясын үгүттөп жүргөндүгү" айтылган. Бирок "чачтуу эшендер" Октябрь революциясына чейин аз санда гана болгонун көрөбүз. Секта негизинен, Орто Азияда Совет бийлиги үчүн күрөштүн жылдарында калыптанат. Сектанын максаты диндин таасиринен чыга элек, саясий аң-сезими төмөн, карапайым адамдардан көбүрөөк мюридке тартуу, контрреволюциячыл элементтерди топтоо жана Туркстандагы Совет бийлигин кулатуу болгон. Секта жана анын эшен, калпалары чет өлкөгө качып кетишкен жана өзүлөрүнүн агенттери менен кол үзүшпөгөн басмачылардын Көршөрматтын, Ислам корбашынын, Абдыл-Гаизиз Максумдун, Молло Дехкандын колундагы ишенимдүү курал катарында кызмат кылган.

Бул сектанын мүнөздүү өзгөчөлүгү: сектага мурдагы Кадирия, Ясевия жана Накшбандия секталарынын эшендери, калпалары жана мюриддери баш кошкондугунда. Бул сектанын контрреволюциячыл мүнөзү менен шартталган Орто Азиянын территориясында "чачтуу эшендер" сектасынын бир нече топтору уюшулган. Ушул себептүү, Туркстан коммунисттик партиясы эшенизмге каршы күрөш ачууга өзгөчө маани берген. Туркстандын коммунисттик партиясы 1923-жылы крайдын обкомдоруна жиберген "Эшенизм жана башка диний агымдар менен күрөшү жөнүндө" деген көрсөтмө катында идеялык, саясий душмандар катарында эшендердин реакциячыл ролун ачып көрсөтүп, ага каршы күрөш алып барууну жана эшендердин ишине өзгөчө көңүл бурууну талап кылган. Кыргызстандагы "чачтуу эшендер" сектасынын негизги борбору Ош шаары болгон.

Улуу Ата Мекендик Согуш жылдарында сектантчылардын иши жанданып, сан жагынан да бир кыйла өскөн. Турмушта кыйналган жармач, аскерден балдары курман болуп мөгдүрөгөн абышка-кемпир, эри өлүп кара жамынган жубай эшен калпалардын тузагына оңой илинген. Согуштан кийин да сектантчылар ишин токтоткон жок. Алардын идеологиясы, жүргүзгөн үгүт иштери Совет бийлигинин таламдарына карама-каршы келсе да, сектанын өтө жашыруун болгондугуна байланыштуу узак жылдар бою көз жаздымда калып келген.

Мисалга, «Чачтуу эшендер» иши боюнча сот процессинин архивдик документтери жана Кыргыз ССРнин мамлекеттик жана өкмөт жетекчилигине жазылган каттар менен документтерден далил келтиребиз.

1904-жылы туулган, Кыргыз ССРнын, Ош областынын, Ош шаарынын тургуну, улуту өзбек, СССРдин атуулу, динчилдерден, партияда жок, 1935-жылы Өзбек ССРнын КЖК 66-67-беренелери менен соттолуп, беш жылга эркинен ажыратылган жана жазасын өтөп бүткөн, камакка алынганга чейин Ош шаарында турган, иштебеген, Тохтасун, Хаджимутдинов Тургунбайдын үстүнөн болгон сот процесси РСФСР КЖК 58-10-беренесинин 2-бөлүгү жана 58-II менен айыпталган. 1890-жылы туулган, Өзбек ССРнын Андижан областынын Избасткен районунун Табылды кыштагынын тургуну, улуту өзбек, СССРдин атуулу, динчилдерден, партияда эмес, сабатсыз, жакыр дыйкандардан, мурун соттолбогон, камакка алынганга чейин Кыргыз ССРнин, Жалал-Абад областынын, Ачы районунундагы Арсланбоб айлында турган, Киров атындагы колхоздун талаа бригадасынын бригадири болуп иштеген, Эрмаматов Артур, РСФСР КЖК 58-10-беренесинин 2-бөлүгү жана 58-II менен айыпталган.

1914-жылы туулган, Кыргыз ССРнин, Жалал-Абад областынын Ачы районунундагы Арсланбоб айлынын тургуну, улуту өзбек, СССРдин атуулу, Совет бийлигинин органдары аркылуу репрессия болгон кулактын үй-бүлөсүнөн чыккан, 1943-жылы РСФСР КЖК 193-10 беренесинин «а» пункту менен 10 жылга эркинен ажыратылып, жазасын өтөй элек, камакка

алынганга чейин Арсланбоб айылында турган, Киров атындагы колхоздо жумуш кылган, Исмаилов Токтогулдун сот иши РСФСР КЖК 58-19 2-бөлүгү жана 58-II беренелери менен айыпталган.

Жогоруда аты аталган жарандар төмөнкү кылмыштары үчүн айыпталган: «Фергана өрөөнүнүн аймагында корбашы Көршермат жетектеген советтер бийлигинин орноосуна каршы басмачы топторунун активдүү аракеттери жүргөн. Аларга 1925-жылга чейин өтө чоң ишкер Саид-Ахмед эшен Чайфуруш жетектеп турган «Кадырия» деп аталган антисоветтик орден бардык тараптан жардам берип турган. Анын эң жакын пикирлештеринен Сатывалдиев Абдумутталиб болгон», [106. ЦГА КР.-Ф.№2678.-Оп.№2(с).-Д7.-Лл.81.] ал болсо басмачылык кыймылы талкалангандан кийин Фергана өрөөнүнүн аймагында советтерге каршы маанайдагы адамдарды өз айланасына топтоп, өзүн пир-эшен деп жарыялаган. Ал чет өлкөгө качкан басмачы топторунун жардамы менен куралдуу күчтөр менен Совет бийлигин кулатууну жана ислам негизинде түзүлгөн мусулман мамлекетин курууну максат кылып койгон, ошол убактагы болгон советтик түзүлүштү үзгүлтүккө учуратууга эбегейсиз чоң жумуштарды кылган, жогоруда аты аталган уюмду башкарган [107. Ошол эле жерде. - Лл. 82.].

1935-жылы бул контрреволюциялык уюм Советтик бийлик тарабынан ашкереленип, А. Сатывалдиев баш болгон 32 адамдан турган активдүү мүчөлөрү камака алынган. Камака алынуудан кутулган жана легалдуу эмес абалда болгон антисоветтик көтөрүлүшчүлөрдүн активдүү мүчөсү катары жогоруда аты аталган Мадарипов Турсунбай, А. Сатывалдиев камака алынгандан кийин өзүн анын мураскери катары жарыялап, антисоветтик «Кадырия» уюмунун иш-аракеттерин жетекчи катары уланткан.

Тергөө материалдары боюнча «уюмдун мүчөлөрү Т. Мадариповдун көрсөтмөсү менен өздөрүнүн иш-аракеттерин өтө жашыруун түрдө алып барышып, ошол эле убакта өздөрүнүн сырткы формасын дагы алмаштырышкан. Антисоветтик улутчул уюмдун активдүү мүчөлөрү жыртылган кийимдерди кийишип, чачтарын жана сакалдарын узун өстүрүшүп, өздөрүн «чачтуу эшен» адамдары деп аташкан [108. ЦГА КР. Ф. №2678. Оп. №2(с). Д7. Лл. 83.].

Ушул максатка жетүү үчүн, антисоветтик уюмдун катышуучулары социалдык-чоочун элементтерден турган жаңы мүчөлөрдү, улутчул маанайдагы жана диний ишеними барларды, өз катарларына тартууну системалык түрдө ишке ашырып турушкан, Кыргыз ССРнин Ош жана Жалал-Абад областтарынын калк жыш жашоочу пункттарын, Өзбек ССРнин кээ бир областтарын жинди болумуш болуп алып кыдырышкан, колхоздук түзүлүшкө каршы, эшенчиликти мактоо аркылуу советтик чындыкты жана СССРдеги жумушчулардын жашоо шарттарын айыпташып, антисоветтик үгүт жүргүзүшкөн [110. Ошол эле жерде. Лл. 83.].

А. Сатывалдиев жетектеген, кийинчерээк Т. Мадарипов башында турган антисоветтик уюмдун активдүү катышуучулары соттолуучулар З. Камбаров жана Т. Хаджимутдиновдор болгон, алар бир нече жылдар бою Т. Мадариповдун калпа-жардамчылары болуп уюшулган антисоветтик иш-аракеттерди алып барышкан. З. Камбаров жана Т. Хаджимутдинов, антисоветтик уюмдун жетектөөчү катышуучулары катары уюмдун алдындагы максатын жакшы билишкен, ошол түзүлүштү кулатуу жана «Мусулманабад» мамлекетин тургузуу жана Жалал-Абад жана Ош областтарынын территориясында муриддер топторун башкаруу менен максатын алар арасында пропагандалашкан жана уюмга жаңы муриддерди тартып турушкан.

Соттолуучулар А.Эрматов жана Т. Исмаилов дагы антисоветтик, улутчул «чачтуу эшендер» уюмунун түпкү максатын жакшы билишкен, уюмдун жетекчилери Т.Мадарипов жана анын калпалары менен тыгыз мамиледе болушуп, алардын тапшырмасы менен Совет бийлигинин негиздерин жок кылууга багытталган калк арасында антисоветтик активдүү үгүттөрдү жүргүзүп турушкан, жана муриддерге киргизүү үчүн жаңы талапкерлерди даярдашкан [112. ЦГА КР. Ф. №2678. Оп. №2(с). Д7. Лл. 88-89]

Жалал-Абад областынын территориясында алар тарабынан муриддерге 30дан кем эмес адам, Ош областынын территориясында 15 адам киргизилген. Көпчүлүк муриддерге киргизилген инсандар мыйзамсыз чогулуштарга диний салттарды өткөрүү кейпинде чогулушкан, ал жерде антисоветтик маанайда иштетилип гана чыгышпастан, өздөрүнүн айланасындагылар арасында антисоветтик үгүт жүргүзүү жана муриддикке кандидаттарды даярдоо көрсөтмөлөрү менен чыгышкан.

Уюмдун катышуучулары ошондой эле жергиликтүү калк арасында мусулман эмес диндегилерге жек көрүүнү тарбиялап, улутчулдук ишмердүүлүк менен дагы алектенишкен [113. ЦГА КР. Ф. №2597. Оп. №2. Ед. хр. 82. Лл. 176]

1935-жылдын октябрында Т. Хаджимутдинов бул кылмыштык иш-аракеттери үчүн, жогорудагы уюмдун башка 32 катышуучусу менен Өзбек ССРнин КЖК 66-67-беренелери менен беш жылга эркинен ажыратылган.

1946-жылы жазасын өтөп бүтүп Кыргыз ССРинин Ош шаарына жашоо үчүн кайтып келет. 1947-жылы, ал убакта антисоветтик улутчул «чачтуу эшендер» уюмунун эшени жана жетекчиси Мадарипов Турсунбай менен жана уюмдун катышуучулары менен байланыш түзүп, кайра бул уюмга кирген. [114. ЦГА КР. -Ф. №2678. Оп. №2(с). Д7. Лл. 94.]

Айрыкча Ата-Мекендик согуш мезгилинде антисоветтик уюмдун катышуучулары душмандык иштерди жүргүзүшкөн, калк арасында жеңилүү маанайларын таркатышкан, өздөрү Советтик Армияда кызмат кылуудан качышкан жана башкаларды да армияга кызмат өтөөгө каршы үгүттөшкөн. [111. ЦГА КР. -Ф. №2597. Оп. №2. Ед. хр. 82. Лл. 136]

1947-жылы Жалал-Абад областынын Ачы районунун Гава (Кааба) айылында Алымкул Камбаров аттуу мурид өзүнүн калпасы Масаидов менен өз үйүндө өзүнүн муриддеринин мыйзамсыз жыйынын уюштурган, антисоветтик рухта чакырык иштеп чыккан, колхоздук түзүлүшкө ушак айың таркатышып, муриддерди СССР атуулу катары өздөрүнүн милдеттерин аткарбоого чакырган жана ушундай эле үгүттү өз айланасындагыларга жүргүзүүнү тапшырган. Ушул жыйында Камбаров жана Масаидовдор, Абдуллаев Абдумажитти муриддикке киргизишкен.

1952-жылы Өзбек ССРнин Фергана жана Андижан областтары боюнча ИИМБсы Мадарипов Турсунбай эшен башында турган, «чачтуу эшендер» антисоветтик улутчул уюмунун активдүү 11 катышуучусу камакка алынган жана соттолгон.

1953-жылдын августунда Жалал-Абад шаарында РСФСР КЖК 58-10-беренесинин 2-бөлүгү жана 58-II менен айыпталган, 1917-жылы туулган, Кыргыз ССРнин, Жалал-Абад областынын Ачы районунундагы Арсланбоб айлынын тургуну, улуту өзбек, СССРдин атуулу, Совет бийлигинин органдары аркылуу репрессия болгон кулактын үй-бүлөсүнөн чыккан, мурун соттолбогон, туруктуу жашаган жери жок жана иштебеген, Камбаров Закирдин үстүнөн сот процесси [105.. ЦГА КР. Ф. №2678. Оп. №2(с). Д7. Лл. 79] жүрөт. Жогоруда каралгандарга негизделип жана УПК 319-326-беренелерин колдонуп кылмыш иштери боюнча Сот Коллегиясы өкүм кылган. 1952-жылы гана “чачтуу эшендер” сектасынын бети экинчи жолу ачылып, анын эшени Мадарипов Турсунбай баш болгон бир топ калпалары Совет бийлигине каршы душмандык үгүттөрү үчүн сот жообуна тартылышкан. “Чачтуу эшендер” сектасынын көрүнүктүү калпаларынын бири Камбаров Закир сот процессинин жүрүшүндө сектантчылардын ишинин коом үчүн эмгекчи адамдар үчүн кандай зыяны бар экенин ачык түшүндүрөт. З.Камбаров 1955-жылы түрмөдөн кайтып келгенден кийин эшен Т.Мадарипов (ал да ушул убакта түрмөдөн бошоп келген болот) аны кайтадан калпалыкты улантууну үгүттөйт. Бирок З.Камбаров сектантчылыктан биро толо баш тартат да, Арсланбабдагы Киров атындагы токой чарбасына ишке орношот.

Ошентип суфизм расмий исламдан айырмаланып, миссионердик милдеттерди ийгиликтүү аткарган. Кыргыз бийлери менен бектери да таасирдүү шейхке, же эшенге мюрид болуу аркылуу белгилүү бир саясий-экономикалык максаттарга жетүүнү көздөшкөн деп болжолдоого болот. Суфизмди исламдан ажыратып кароого болбойт анткени алардын таасири менен ыйык аталган жайлар (архитектуралык эстеликтер) биздин күнгө сакталып келген. Мусулман коомунун ортосунда координация жоктугу, мусулмандык диний билим берүүнүн жетишсиздиги же тескери бурмалоолоруна кабылышы жана ар бир молдо жогорку диний мектептерди бүтүп чыкса, эшендин окуусун толук билип чыга алган. Ал эми бизде эшенге кол берип, “жолго” түшкөндөр болгон, бирок алар кээде зикир чалышканы болбосо сопучулуктун (суфизмдин) окуусун таптакыр билген эмес. Өткөн муундардын катаачылыктарын кайра кайталабоо үчүн учурда республиканын аймактарында расмий диний билим берүү мекемелери ачылган.

Колдонулган адабияттар тизмеси

- История Киргизской ССР. Т.1-Фрунзе, 1984. -602 б
Л.Климович. «Ислам» М.,1962,157-бет.
История таджикского народа, т.П.кн.1964, Стр. 270
А.Массе. «Ислам» М.,1961,164-бет
С.Мамбеталиев Суфизм жана анын кыргызстандагы калдыктары. “Кыргызстан” басмасы. Фрунзе, 1972. 35-бет
106. ЦГА КР.-Ф.№2678.-Оп.№2(с).-Д7.-Лл.81.
107. Ошол эле жерде. - Лл. 82.
113. ЦГА КР. Ф. №2597. Оп. №2. Ед. хр. 82. Лл. 176
114. ЦГА КР. -Ф. №2678. Оп. №2(с). Д7. Лл. 94.
111. ЦГА КР. -Ф. №2597. Оп. №2. Ед. хр. 82. Лл. 136

Finans

COVID-19 Pandemisi İle Altın Fiyatları, Döviz Kuru ve Hisse Senedi Piyasaları Arasındaki İlişkinin Analizi

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa UYSAL¹ - Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÇAYIR²

Özet

Bu çalışmada Türkiye’de yeni tip korona virüs salgını ile Borsa İstanbul (BİST 100), Katılım (KAT 50) endeksleri, dolar kuru ve gram altın fiyatları arasında uzun dönem ilişkisi olup olmadığı incelenmektedir. Çalışmada salgın değişkeni olarak Türkiye’de tespit edilen toplam Covid-19 vaka sayısı ve Covid-19 kaynaklı toplam ölüm sayısı kullanılmaktadır. Çalışma, Türkiye’de Covid-19 vakasının ilk olarak görüldüğü tarih olan 11 Mart 2020 ve 3 Eylül 2020 dönemini kapsamaktadır. Çalışmanın ampirik analizinde kullanılan veriler günlük verilerdir. Bu kapsamda öncelikle, yapılan Wald testleri sonucunda toplam vaka, toplam ölüm, dolar kuru ve altın serilerinin doğrusal olmadığı, BİST100 ve KAT 50 endekslerinin ise doğrusal olduğu tespit edilmiştir. Buradan hareketle, çalışmanın ampirik analizinde yöntem olarak yapısal kırılmaları dikkate alan Lee ve Strazicich (2003) birim kök testi ile Hatemi-j (2008) eş-bütünleşme testi kullanılmıştır. Lee ve Strazicich (2003) birim kök testlerinden elde edilen bulgulara göre, değişkenlerin tamamının düzey değerlerinde yapısal kırılmalı birim kök bulunmaktayken, birinci dereceden farklarında yapısal kırılmalı birim kök bulunmamaktadır. Birim kök testleri sonucu değişkenlerin düzeyde durağan olmadığından görüldüğünden, değişkenler arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığına yönelik yapılan yapısal kırılmaları dikkate alan Hatemi-j eş-bütünleşme testi sonuçlarına göre, toplam vaka sayısı ile BİST 100, KAT 50 endeksleri ve gram altın fiyatları uzun dönemli ilişki içerisindeyken, dolar kuru uzun dönemli bir ilişki içerisinde değildir. Pandeminin göstergesi olarak kullanılan bir diğer değişken olan toplam ölüm sayısı ile BİST 100, KAT 50 ve gram altın fiyatları arasında anlamlı düzeyde yapısal kırılmalı bir eş-bütünleşik ilişki söz konusuysa, dolar kuru arasında anlamlı bir eş-bütünleşik ilişkiden bahsedilememektedir. Salgının BİST 100’de işlem gören firmalar üzerindeki etkisinin hafifletilebilmesi için, aşı bulunması, salgının kontrol altına alınması vs. gibi iktisadi alanların dışında kalan unsurlar haricinde, kamu desteği, gerekirse kamu ortaklığı ve uygun şartlarda ilgili firmalara borçlanma imkânı sağlanması önerilmektedir.

Anahtar kelimeler: Covid-19 Pandemisi, Altın Fiyatları, Dolar Kuru, Hisse Senedi Piyasaları.

1. Giriş

Dünya halen Aralık 2019 tarihinde Çin’in Hubei eyaleti Wuhan kentinde ortaya çıkan ve daha sonra Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organization-WHO) tarafından kısa sürede yayılması ve çok sayıda ölüme yol açması nedeniyle pandemi olarak ilan edilen virüsün (Covid-19) olumsuz etkileriyle mücadele etmektedir (Estrada vd., 2020: 2). WHO tarafından 12 Mart 2020 tarihinde pandemi olarak ilan edilen Covid-19 Koronavirüsün (2019-nCov) 2 Eylül 2020 tarihi itibarıyla 215 ülkede 26 milyonun üzerinde insanı etkilediği ve 867.488 kişinin ölümüne yol açtığı görülmektedir. Bununla birlikte 11 Mart 2020 tarihinde ilk Covid-19 vakasının görüldüğü Türkiye’de ise 2 Eylül 2020 tarihli vaka sayısı 273.301 olurken toplam ölüm sayısı 6462 olarak gerçekleşmiştir (Worldometers, 2020). İnsan sağlığını ciddi anlamda tehdit eden Covid-19 salgını tüm dünyada ekonomik, sosyal ve kültürel hayatı da olumsuz etkilemiştir.

Pandemi dönemi boyunca pek çok ülkede yüz yüze eğitim faaliyetleri durdurulmuş ve uzaktan eğitime geçilmiştir. Ayrıca yapılması planlanan ulusal ya da uluslararası organizasyonlar ertelenmiş veya iptal edilmiştir. Benzer şekilde spor müsabakaları ertelenmiş ve ertelenen spor müsabakaları daha sonra seyircisiz oynatılmıştır (Zeren ve Hızarcı, 2020, s. 79). Özellikle pandeminin başlangıç dönem-

¹ Artvin Çoruh Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Bankacılık ve Finans, muysal@artvin.edu.tr.

² Artvin Çoruh Üni., Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Bankacılık ve Finans, mustafacayir@artvin.edu.tr.

lerinde pek çok ülkenin almış olduğu karantina kararları insanların izole bir hayat yaşamasına neden olmuş ve bu durum ise tüketimi olumsuz etkilemiştir. Bu dönemde insanlar yalnızca temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelmiş olduklarından tüketim ve yatırım harcamalarının gerilemiştir. Bunun sonucu olarak ülkelerin ihracat rakamları küçülmüş ve ticaret hacminde tüm ülkelerde aynı anda hızlı bir çöküntü yaşanmıştır (Baldwin ve Di Maura, 2020, s. 17). Bununla birlikte her sektör Covid-19 pandemiden aynı ölçüde etkilenmemiştir. Bu bağlamda metal üretimi, makine ve spor, sigorta ve bankacılık en kötü şekilde etkilenen sektörler olurken gıda, toptan ve perakende ticaret, gayrimenkul yatırımı sektörleri ise daha az negatif etkiye maruz kalmıştır (Öztürk vd., 58, s. 2020). Benzer şekilde ülkelerin sınırlarını kapatması sonucu pek çok ülke açısından önemli gelir sağlayan sektörlerin başında yer alan turizm sektörü de negatif etkilenmiştir. Her ne kadar daha sonra seyahat kısıtlamaları kısmen kaldırılmış olsa da gerek bireylerin enfekte olma tedirginliği gerekse de alınan önlemlerin hafifletilerek halen devam etmesi sektörün beklenenin çok altında gelir elde etmesine neden olmuştur.

Dünya genelinde pek çok sektörde yaşanan tüm bu olumsuz gelişmeler beraberinde hisse senedi piyasaları, kıymetli metal piyasaları, döviz kurları ve ekonomik büyümenin de benzer olumsuzluklardan etkilenmesine neden olmuştur. Bununla birlikte Covid-19 pandemisinin bahsedilen olumsuz etkilerini hafifletmek amacıyla gerek dünyada gerekse de Türkiye’de hükümetler genişleyici maliye politikalarına başvurmuş ve piyasaya kredi ve sosyal yardım gibi araçlar ile fon desteği sağlamışlardır. Bu şekilde özel sektörün finansman ve istihdam yapısının korunmasına katkıda bulunmuş, sosyal yardımlar aracılığı ile de hane halklarına yönelik maddi ve manevi katkılarda bulunulmuştur (Soylu, 2020: 171).

Yaşanmakta olan pandemi döneminde gelecekle ilgili oluşan belirsizlikler pek çok finansal enstrümanın fiyatlarında oynaklığa yol açmıştır. Finansal aktörler ekonomik görünüm açısından belirsizliğin arttığı kriz dönemlerinde doğru yatırım araçlarını bulup onlara yatırım yapmak ve böylece yatırımlarından kazanç sağlamayı hedeflerler. Literatür incelendiğinde Covid-19 ile finansal ve ekonomik göstergeler arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar olmakla birlikte bu çalışmaya kadar Covid-19 küresel salgınının Türkiye için İslami hisse senedi piyasaları üzerindeki etkisini inceleyen çalışmaya rastlanmamıştır. Bu amaçla bu çalışmada Türkiye’de Covid-19 küresel salgının geleneksel hisse senedi piyasalarının yanı sıra İslami hisse senedi piyasaları, altın fiyatları ve döviz kurları üzerindeki uzun dönem etkisi araştırılmıştır. Çalışmada 11 Mart 2020- 03 Eylül 2020 dönemi kapsamında değişkenlere ilişkin günlük veriler Hatemi-J eş-bütünleşme testleri ile analiz edilmiştir.

2. Literatür

Çok kısa sürede dünya çapında küresel bir salgına dönüşen Covid-19 sadece bireylerin sağlıklarını değil, aynı zamanda ülke ekonomilerini olumsuz etkileyen bir tehdit haline gelmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada Covid-19 pandemisinin ekonomi üzerine etkilerini inceleyen Türkiye ve dünyada yapılmış çalışmalardan bazılarında yer verilecektir. (Açıkgöz ve Günay, 2020), çalışmalarında Covid-19 pandemisinin işçi kesimi, müşteriler, tedarik zincirleri ve finansal piyasalar olmak üzere ekonominin tüm paydaşları üzerinde olumsuz etkilere sahip olduğu ve bu durumun global ölçekte bir durgunluğa neden olabileceği ifade edilmiştir. Covid-19 pandemisinin turizm sektörü üzerinde olası etkilerini inceleyen çalışmalardan (Acar, 2020), ülke ekonomilerinin olumsuz etkilenmesinin turizm sektörünü de olumsuz etkileyeceğini (Atay, 2020), ise turizm sektöründe faaliyet gösteren pek çok işletmenin gelirlerinin azalması sonucu bu sektörde çalışan kişilerin işsiz kalmasına yol açacağını ifade etmişlerdir.

(Albulescu, 2020), yapmış olduğu çalışmada Covid-19 pandemisindeki yeni vaka sayılarının finansal piyasalar oynaklık endeksi (VIX) üzerinde karmaşık, buna karşın ölüm sayılarının ise pozitif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. (Ashraf vd., 2020), çalışmalarında küresel ölçekte İslami hisse senedi piyasasının Covid-19 pandemisi döneminde hedge enstrüman olup olmadığını araştırmışlardır. Çalışma sonunda piyasaların çöküş dönemlerinde İslami hisse senedi piyasalarının hedge faydası sunduğu tespit edilmiştir. (Ayıtta vd., 2020), Covid-19’un Çin ve dünya ekonomileri üzerinde olası etkilerini incelemiştir. Çalışma sonucunda ticaret ve turizmde yaşanan kayıplar ve küresel tedarik zinciri üzerine etkileri dikkate alındığında pandeminin hem Çin hem de dünya ekonomileri üzerinde etkisinin büyük olacağı belirtilmiştir. Bu doğrultuda Çin’in ilk çeyrekte 62 milyar dolar kayıp yaşaması beklenirken bu kaybın dünya için 280 milyar dolar olarak gerçekleşmesi beklenmektedir. (Baker vd., 2020), ticari faaliyetler üzerindeki devlet kısıtlamaları ve gönüllü sosyal izolasyonun hizmet orjinli ekonomiler üzerindeki güçlü etkisinin, Covid-19’un ABD hisse senedi piyasaları üzerinde daha önceki bulaşıcı hastalıklara göre çok daha etkili olmasını sağlamıştır. (Barro vd., 2020), yapmış oldukları çalışmada 43 ülke için Covid-19 pandemisinin ekonomi üzerindeki etkilerini incelemiştir. Çalışmada ele alınan ülkelerde Gayri Safi Yurt içi Hasılanın (GSYİH) %6 tüketimin ise %8 oranında gerilediği gözlenmiştir. Ayrıca hisse senedi ve kısa vadeli devlet tahvili getirilerinde de kısa dönemli düşüşler tespit edilmiştir.

(Boone vd., 2020), Covid-19'un ülke ekonomileri üzerindeki etkisini farklı senaryolar altında incelemişlerdir. Bu etkinin başlangıçta Çin'de ancak daha sonra sırasıyla Asya, Avrupa ve Kuzey Amerika'da ortaya çıktığı belirtilmiştir. Çalışmada dünyada yaşanan belirsizliğin talepte düşüşlere neden olduğu ve bu durumun dünya ticaretini 2020 yılı içerisinde %3.5 civarında azaltacağı ve deflasyonist etkiyi daha da artıracığı ve sonuç olarak da 2020 yılı içinde OECD ekonomilerinde tüketici fiyat endeksinin %0.6 civarında gerileteceği belirtilmiştir.

(Dineri ve Çütçü, 2020), Covid-19 pandemisi ile döviz kurları arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada, pandeminin orta ve uzun dönemde döviz kurları üzerinde önemli etkiye sahip olduğu görülmüştür. (Fernandes, 2020), yapmış olduğu çalışmada Covid-19'un endüstri ve ülkeler üzerindeki etkisini incelemiştir. 30 ülkenin ele alındığı çalışmada normalleşmenin çok kısa sürede sağlanması durumunda ülkelerin GSYİH'daki kaybın %3 ile %6 arasında olacağı aksi takdirde bu kaybın %10-15 düzeyinde gerçekleşeceği ortaya konmuştur. Bununla birlikte bahsedilen bu farklılıkların, ülkelerin turizm ya da dış ticarete bağlılıkları nispetinde gerçekleşeceği ifade edilmiştir.

(İbiş, 2020), çalışmasında Covid-19 pandemisinin turizm sektöründe faaliyet gösteren seyahat acenteleri üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Çalışma sonunda seyahat acentelerinin gelirlerinde önemli kayıpların gerçekleştiği, bununla birlikte sabit giderlerinin devam ettiği dolayısıyla bu kuruluşların daha fazla maddi desteğe ihtiyaç duydukları saptanmıştır. (Kılıç, 2020), yapmış olduğu çalışmada Covid-19'un Borsa İstanbul'da sektörler üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, pek çok sektörde negatif getiri elde edilmesine rağmen en yüksek negatif getirinin turizm ve tekstil sektörüne ait olduğu, buna karşın ticaret sektöründe ise pozitif getiri sağlandığı belirlenmiştir.

(Öztürk vd., 2020), sektör düzeyinde hisse senedi piyasaları üzerinde Covid-19'un etkilerinin incelendiği çalışmada, en çok etkilenen sektörlerin sırasıyla metal ürünleri ve makine, spor, bankacılık ve sigortacılık olduğu görülmüştür. Buna karşın en az etkilenen sektörlerin ise sırasıyla gıda, toptan-perakende ve gayrimenkul yatırım olduğu tespit edilmiştir. (Sansa, 2020), Covid-19 pandemisi ile ABD ve Çin hisse senedi piyasaları arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Çalışma sonunda Covid-19 ile her iki hisse senedi piyasası arasında pozitif bir ilişkinin varlığına ulaşılmıştır. (Sarı ve Kartal, 2020), çalışmalarında Covid-19'un altın ve petrol fiyatları ile VIX endeksi üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışmada Covid-19'un altın fiyatları ve VIX endeksinin önemli ölçüde etkilediği ancak petrol fiyatları üzerinde böyle bir etkiden bahsedilemeyeceği ortaya konmuştur.

(Şenol ve Zeren, 2020), Covid-19'un hisse senedi piyasaları üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmalarında pandemi dolayısıyla hisse senedi piyasalarında dolayısıyla şirketlerin değerlerinde önemli kayıpların yaşandığı ve bu düşüşün pandemi ile uzun dönemli bir ilişkiye sahip olduğu gözlenmiştir. (Şit ve Telek, 2020), yapmış oldukları çalışmada altın fiyatları ve dolar endeksi üzerinde Covid-19'un etkisini araştırmışlardır. Çalışma sonunda pandemi ile dolar endeksinin eş-bütünleşik olduğu, pandemi de gerçekleşecek pozitif şokların altın fiyatları ve dolar endeksinde pozitif şoklara, pandemi gerçekleşen negatif şokların ise altın fiyatlarında pozitif şoklara, dolar endeksinde ise negatif şoklara neden olduğu görülmüştür.

(Liu vd., 2020), çalışmasında Covid-19 pandemisinde en fazla etkilenen ülkelerin hisse senedi piyasalarında önemli kayıplar yaşadığı sonucuna varmıştır. (Luo ve Tsang, 2020), Covid-19'un Çin ekonomisi üzerindeki etkilerini inceledikleri çalışmalarında Çin'in olası en iyi senaryoda işgücü kaybından dolayı %4'lük bir üretim kaybı yaşayacağı ve bu durumun da küresel ölçekte üretimi %1 oranında gerileteceği beklenmektedir. (Welling, 2020), çalışmasında pandeminin başlangıç dönemine rastlayan 2020 yılının ilk çeyreğinde S&P ve Dow Jones'a ait İslami hisse senedi piyasalarının geleneksel kıstaslarına göre daha üstün performans sergilediği ortaya konmuştur. (Zeren ve Hızarcı, 2020), Covid-19 pandemisinin hisse senedi piyasaları üzerindeki etkisini araştırmışlardır. 6 farklı ülke grubuna ait hisse senedi piyasalarının ele alındığı çalışmada yatırımcıların pandeminin yoğun yaşandığı ülkelere ait hisse senedi piyasalarından ziyade altın, sanal para birimleri ve türev piyasalara yönelmelerinin daha güvenli olacağı ifade edilmiştir.

3. Ekonometrik Yöntem ve Ampirik Bulgular

Türkiye'de Covid-19 küresel pandeminin hisse senedi piyasalarına, altın fiyatlarına ve dolar kurunun değeri üzerindeki etkisini analiz etmeye yönelik, pandeminin göstergesi olarak Türkiye'de tespit edilen toplam Covid-19 vaka sayısı ve Türkiye'de Covid-19 virüsü kaynaklı ölen kişi sayısı kullanılarak, diğer yandan geleneksel hisse senedi piyasalarını temsilen BİST 100 endeksi değeri, İslami hisse senedi piyasalarını temsilen KAT 50 endeksi³ değeri, Türk lirası bazında gram altın fiyatları ve doların

³ Katılım 50 Endeksi

Türk lirası karşısındaki değeri günlük verileri kullanılmıştır. Analizin başlangıç tarihi, Türkiye’de ilk Covid-19 vakasının görüldüğü tarih olan, 11 Mart 2020 olarak seçilmiştir.

Öncelikle, ampirik analizde kullanılan değişkenlerin doğrusal olup olmadığı Wald testi yapılarak araştırılmıştır.⁴ Değişkenlerin doğrusal olup olmadığını ölçmeye yönelik yapılan Wald testine göre, Bist 100 ve Katılım 50 endeks serilerinin doğrusal olduğu, toplam vaka sayısı, toplam ölüm sayısı, altın ve dolar serilerinin ise doğrusal olmadığı tespit edilmiştir. Bu çerçevede ampirik analizde kullanılacak yöntemlerin de doğrusal yöntemler olmaması ya da yapısal kırılmayı dikkate alan yöntemler olması ekonometrik açıdan daha sağlıklı olacaktır.

Değişkenlerin genel hatlarıyla görülebilmesi için çalışmada kullanılan serilerin tanımlayıcı istatistikleri aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

Tablo 1. Özet İstatistik Bilgiler

	Toplam Vaka	Toplam Ölüm	BİST 100	KAT 50	Dolar	Altın
Ortalama	153283.9	3874.883	1051.514	1831.415	6.878623	393.4375
Medyan	171617.5	4720.000	1082.400	1878.277	6.843950	385.8030
Maksimum	274943.0	6511.000	1195.670	2292.600	7.399400	481.6400
Minimum	5	0	842.4600	1199.448	6.115100	309.7350
Standart Sapma	85881.69	2134.372	96.82050	278.6391	0.272687	42.95897
Çarpıklık	-0.554614	-0.766186	-0.404343	-0.593137	-0.132020	0.303574
Baskıklık	2.076014	2.124029	2.135047	2.295674	3.305541	2.548408
Jarque – Bera	10.42067	15.57744	7.010587	9.516613	0.815361	2.862818
Olasılık Değeri	0.005460	0.000414	0.030038	0.008580	0.665191	0.238972
Gözlem Sayısı	120	120	120	120	120	120

Özet istatistik bilgileri tablosunda yer alan Jarque – Bera normal dağılım test sonuçlarından da anlaşıldığı üzere, dolar ve altın serileri normal dağılım gösterirken, toplam vaka, toplam ölüm, BİST 100 ve KAT 50 değişkenleri normal dağılım göstermemektedir. Diğer yandan, daha önce de belirtildiği üzere, BİST 100 ve KAT 50 değişkenleri haricindeki diğer seriler doğrusal formda değildir ve çalışmanın amacı Türkiye’de Covid-19 pandemisinin BİST 100, KAT 50 endekslerine, dolar ve altın fiyatlarına uzun dönemli etkisini ortaya koymaktır. Bilindiği üzere uzun dönem ilişkilerinin ampirik olarak ele alınmasında eş-bütünleşme testleri kullanılmaktadır. Eş bütünleşme testlerinde ise kullanılan değişkenlerin durağan olup olmaması büyük önem teşkil etmektedir. Buradan hareketle, kullanılan altı değişkenden dördünün doğrusal olmadığını ve doğrusal olan iki değişken arasındaki eş bütünleşme ilişkisine – çalışmanın yapısı gereği – bakılmayacağı da göz önüne alarak, değişkenlerin durağan olup olmadığını tespit edebilmek için yapısal kırılmaları da dikkate alan Lee ve Strazicich (2003) birim kök testi tercih edilmiştir. Buna göre, değişkenlerin Lee ve Strazicich (2003) birim kök test sonuçları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 2. Lee ve Strazicich Düzeyde Birim Kök Testi

Değişken	1. Kırılma	2. Kırılma	Test İstatistiği	Kritik Değerler
Toplam Vaka	01.04.2020	13.04.2020	- 3,4623	- 5,74 (%1) - 5,25 (%5) - 4,98 (%10)
Toplam Ölüm	08.05.2020	17.07.2020	- 4,6368	- 5,84 (%1) - 5,42 (%5) - 5,13 (%10)
Bist 100	02.04.2020	24.07.2020	- 4,8674	- 6,01 (%1) - 5,43 (%5) - 5,15 (%10)
Kat 50	02.04.2020	04.08.2020	- 2,5758	- 5,86(%1) - 5,32 (%5) - 4,99 (%10)
Dolar	15.05.2020	06.08.2020	- 2.5466	- 6,01 (%1) - 5,43 (%5) - 5,15 (%10)
Altın	18.05.2020	29.07.2020	- 4,4242	- 6,01 (%1) - 5,43 (%5) - 5,15 (%10)

⁴ Wald testlerinin sonuçları çalışmanın “Ekler” bölümünün “E2” kısmında yer almaktadır.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, değişkenler düzeyde yapısal kırılmalı birim kök içermektedir. Diğer bir ifadeyle, değişkenler düzey değerlerinde durağan değildir. Değişkenlerin birinci farklarının Lee ve Strazicich (2003) birim kök test sonuçları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 3. Lee ve Strazicich Birinci Farklarda Birim Kök Testi

Değişken	1. Kırılma	2. Kırılma	Test İstatistiği	Kritik Değerler
Toplam Vaka	27.03.2020	04.05.2020	- 13,2118	- 5,74 (%1) - 5,24 (%5) - 4,98 (%10)
Toplam Ölüm	08.05.2020	17.07.2020	- 10,5685	- 5,7 (%1) - 5,21 (%5) - 4,95 (%10)
Bist 100	30.03.2020	21.05.2020	- 6,4943	- 6,06 (%1) - 5,41 (%5) - 5,06 (%10)
Kat 50	27.03.2020	03.04.2020	- 7,9302	- 5,74(%1) - 5,24 (%5) - 4,98 (%10)
Dolar	07.05.2020	11.08.2020	- 6,4976	- 6,01 (%1) - 5,43 (%5) - 5,15 (%10)
Altın	06.08.2020	18.08.2020	- 6,9132	- 5,74 (%1) - 5,24 (%5) - 4,98 (%10)

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere değişkenlerin tamamı birinci farklarda durağan hale gelmektedir. Değişkenlerin doğrusal olmadığı göz önüne alınarak, uzun dönem ilişkilerin incelenmesinde kullanılacak yöntem olarak yapısal kırılmalara müsaade eden Abdunnasser Hatemi-J'nin 2008 yılında literatüre kazandırdığı Hatemi-J eş-bütünleşme testi tercih edilmiştir. Çalışmanın analizinde kullanılan tek bağımsız değişkenli Hatemi-J eş-bütünleşme testi

$$Y_t = \alpha_0 + \alpha_1 \cdot D_{1t} + \alpha_2 \cdot D_{2t} + \beta_0 \cdot X_t + \beta_1 \cdot X_t + \beta_2 \cdot X_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$D_{1t} = 0, \text{ eğer } t \leq [n\tau_1]; \quad D_{1t} = 1, \text{ eğer } t > [n\tau_1]$$

ve

$$D_{2t} = 0, \text{ eğer } t \leq [n\tau_2]; \quad D_{2t} = 1, \text{ eğer } t > [n\tau_2]$$

şeklinde tanımlanmaktadır (Hatemi-J, 2008, s.499). Buna göre, Y_t bağımlı değişkeni, X_t bağımsız değişkeni, α_0 yapısal kırılma olmadan önceki sabit terimi, α_1 ve D_{1t} birinci yapısal kırılmadan sonraki sabit terimi ve birinci yapısal kırılmayı temsil eden kukla değişkeni, α_2 ve D_{2t} ikinci yapısal kırılmadan sonraki sabit terimi ve ikinci yapısal kırılmayı temsil eden kukla değişkeni, β_0 yapısal kırılmadan önceki eğim katsayısını, β_1 birinci yapısal kırılmadan sonraki eğim katsayısını ve son olarak β_2 ikinci yapısal kırılmadan sonraki eğim katsayısını göstermektedir.

Bu kapsamda, değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkiyi tespit etmeye yönelik yapılan Hatemi-J eş-bütünleşme testi sonuçları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 4. Hatemi-J Eş-bütünleşme Testi

	Modified ADF Test			Modified Phillips Test (Zt)			Modified Phillips Test (Zα)		
	t - ist.	1.Kırılma	2. Kırılma	t - ist.	1.Kırılma	2. Kırılma	t - ist.	1.Kırılma	2. Kırılma
T. Vaka ⇔ Bist 100	- 7,212	30.04.2020	17.06.2020	- 40,759	29.04.2020	12.06.2020	- 148,592	03.04.2020	06.07.2020
T. Vaka ⇔ Kat 50	- 3,758	12.05.2020	12.06.2020	- 36,152	11.05.2020	01.06.2020	- 148,215	08.04.2020	26.06.2020
T. Vaka ⇔ Dolar	- 4,278	20.04.2020	01.06.2020	- 4,285	08.04.2020	22.04.2020	- 32,549	09.04.2020	24.04.2020
T. Vaka ⇔ Altın	- 5,931	03.04.2020	29.06.2020	- 11,149	21.05.2020	01.07.2020	- 55,866	03.04.2020	02.07.2020
T. Ölüm ⇔ Bist 100	- 4,27	22.04.2020	08.07.2020	- 8,259	13.07.2020	13.07.2020	- 94,3	13.07.2020	13.07.2020
T. Ölüm ⇔ Kat 50	- 4,119	12.05.2020	28.05.2020	- 43,264	12.05.2020	27.05.2020	- 148,195	16.04.2020	06.07.2020
T. Ölüm ⇔ Dolar	- 5,201	09.04.2020	21.04.2020	- 5,133	08.04.2020	21.04.2020	- 44,916	08.04.2020	21.04.2020
T. Ölüm ⇔ Altın	- 5,425	03.04.2020	12.06.2020	- 11,129	27.05.2020	02.07.2020	- 56,088	03.04.2020	02.07.2020
Anlam Düzeyi	% 1	% 5	% 10	% 1	% 5	% 10	% 1	% 5	% 10
Kritik Değer	- 6,503	- 6,015	- 5,653	- 6,503	- 6,015	- 5,653	- 90,794	- 76,003	- 52,232

Not: Tabloda yer alan kritik değerler Hatemi-J (2008) çalışmasından alınmıştır.

Hatemi-J eş-bütünleme testinden elde edilen sonuçlara göre; üç test için de toplam vaka sayısı ile BİST 100 endeksi arasında % 1 istatistiki önem seviyesinde uzun dönemli bir ilişki bulunmaktadır. Toplam vaka sayısı ile KAT 50 endeksi arasında Z_t ve Z_α testlerine göre % 1 önem seviyesinde eş-bütünleşme ilişkisi tespit edilmişken, Modified ADF testinde ilgili iki değişken arasında eş-bütünleşme ilişkisinin bulunmadığına yönelik sonuçlara ulaşılmıştır. Toplam vaka sayısı ile dolar kuru arasında anlamlı düzeyde bir eş-bütünleşme ilişkisi olduğuna dair yeterli kanıt üç testte de bulunmamaktadır. Toplam vaka sayısı ile altın fiyatları arasında Modified ADF ve Z_α testleri için % 10 istatistiki önem seviyesinde eş-bütünleşme ilişkisi bulunurken, Z_t testi için % 1 önem seviyesinde eş-bütünleşme ilişkisi bulunduğu görülmektedir.

Türkiye’de yeni tip korona virüsten ölen insan sayısının toplamı ile BİST 100 ve KAT 50 endeksleri arasında Z_t ve Z_α testlerine göre % 1 önem seviyesinde eş-bütünleşme ilişkisi tespit edilmişken, Modified ADF testi için ise ilgili iki değişken arasında anlamlı bir uzun dönem ilişkisi olduğuna yönelik yeterli kanıt bulunmamaktadır. Diğer yandan, Türkiye’de Covid-19 kaynaklı toplam ölüm sayısı ile dolar kuru arasında üç test için de istatistiki olarak anlamlı bir eş-bütünleşme ilişkisi saptanamamıştır. Son olarak, toplam ölüm sayısı ile altın fiyatları arasında, Modified ADF testi için anlamlı düzeyde bir eş-bütünleşme ilişkisi tespit edilemezken, Z_t ve Z_α testleri için ise sırasıyla, % 1 ve % 10 istatistiki önem seviyesinde eş-bütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Diğer yandan, analizde elde edilen bulgular, Şit ve Telek (2020) ve Sarı ve Kartal (2020) çalışmalarının altın konusunda elde ettiği sonuçlarla örtüşürken, Şit ve Telek (2020) ve Dineri ve Çütçü (2020) çalışmalarının dolar konusundaki bulgularından farklılaşmaktadır.

4. Sonuç

Çalışmada Türkiye’de yeni tip korona virüs pandemisi ile BİST 100 ve KAT 50 endeksleri, dolar kuru ve altın fiyatları arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığı incelenmektedir. Pandemiyi temsilen Türkiye’de toplam vaka sayısı ile Covid-19 kaynaklı ölen toplam kişi sayısı değişkenleri kullanılmıştır. Toplam vaka, toplam ölüm, dolar kuru ve altın değişkenlerinin doğrusal formda olmadığını anlaşılması üzerine, uzun dönem ilişkinin tespitine yönelik analizde yöntem olarak yapısal kırılmalara izin veren Hatemi-J eş-bütünleşme testi kullanılmıştır. Hatemi-J eş-bütünleşme testinden, incelenen dönem için, elde edilen sonuçlara göre, toplam vaka sayısı ile BİST 100 endeksi arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu güçlü bir şekilde ifade edilebilir. Bunun yanı sıra, Türkiye’de toplam yeni tip korona virüs vakası ile dolar kuru arasında herhangi bir eş-bütünleşme ilişkisi olmadığı kuvvetli bir şekilde ileri sürülebilir. Diğer yandan, Covid-19 virüsü kaynaklı Türkiye’de toplam ölen kişi sayısı ile dolar kuru arasında uzun dönemli bir ilişki olmadığı da güçlü bir şekilde söylenebilir. Dolayısıyla, genel olarak Türkiye’deki yeni tip korona virüs pandemisinin dolar kuru ile arasında anlamlı düzeyde bir eş-bütünleşme ilişkisi olmadığı sonucuna varılmaktadır.

Altın fiyatları ile pandemi değişkenleri arasındaki eş-bütünleşme ilişkisi söz konusu olduğunda, altı alt testten beş tanesinden elde edilen sonuçlar farklı istatistiki önem seviyelerinde altın ile pandemi değişkenleri arasında eş-bütünleşme ilişkisinin varlığını destekler niteliktedir. Diğer yandan, KAT 50 endeksi ile pandemi değişkenleri arasındaki uzun dönem ilişkiye yönelik olarak ise altı alt testten dört tanesinden elde edilen bulgulara göre KAT 50 ile pandemi değişkenleri arasında uzun dönem ilişkisinin varlığından söz edilebilir. Buradan hareketle, BİST 100 ve dolar kuru değişkenleri kadar baskın sonuçlara ulaşılmasa da KAT 50 endeksinin ve altın fiyatlarının Türkiye’deki korona virüs pandemisinin seyri ile uzun dönemli bir ilişki içerisinde olduğunu söyleyebiliriz.

Elde edilen bulgular korona virüs pandemisinin BİST 100, KAT 50 endeksleri ve gram altın fiyatları üzerinde ancak özellikle BİST 100 endeksi üzerinde kalıcı etkiler bırakacak şekilde ilişkili olduğunu göstermektedir. Pandeminin kontrol altına alınması, aşı bulunması ya da buna ilişkin arkası dolu beklentiler ve işaretler tabii ki ilgili değişkenler arasındaki ilişkiyi derinden etkileyecektir. Bununla birlikte bu konuda mevcut durumu parametre olarak alacak olursak, pandeminin özellikle BİST 100 ve KAT 50 endeksleri üzerindeki etkilerini hafifletmeye yönelik olarak firmalara kamu desteğinin sağlanması, uygun şartlarda piyasadan ya da gerekirse kamudan kaynak sağlanması ve hatta kamu ortaklığı gibi politikaların etkili olabileceği söylenebilir.

6. Kaynakça

Acar, Y. (2020). Yeni koronavirüs (Covid-19) salgını ve turizm faaliyetlerine etkisi. Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi, 4(1), 7-21. doi: 10.32572/guntad.703410

Açıkgöz, Ö., Günay, A. (2020). The early impact of the Covid-19 pandemic on the global and Turkish economy. Turkish Journal of Medical Sciences, 50, 520-526. doi: 10.3906/sag-2004-6

ALBULESCU, C. (2020). Coronavirus and financial volatility: 40 days of fasting and fear. <https://www.researchgate.net/publication/339813612>, erişim tarihi: 03.09.2020.

Ashraf, D., Rizwan, M. S., Ahmad, G. (2020). Islamic equity investments and the Covid-19 pandemic. <https://ssrn.com/abstract=3611898>, erişim tarihi: 03.09.2020.

Atay, L. (2020). Covid-19 salgını ve turizme etkileri. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 17(1), 168-172.

Ayittey, F. K., Ayittey, M. K., Chiwero, N. B., Kamasah, J. S. and Dzuvoor, C. (2020). Economic impacts of Wuhan 2019-nCoV on China and the world, *Journal of Medical Virology*, 92(5), 473-475. doi: 10.1002/jmv.25706.

Baker, S., Bloom, N., Davis, S. J., Kost, K., Sammon, M., Viratyosin, T. (2020). The unprecedented stock market reaction to Covid-19. NBER Working Paper Series, Working Paper, 26945, 1-24. <https://www.nber.org/papers/w26945.pdf>, erişim tarihi:03.09.2020.

Baldwin, R., di Mauro, B.W. (Ed). (2020). *Economics in the Time of COVID -19*, CEPR Press, London. <https://voxeu.org/system/files/epublication/COVID-19.pdf>.

Barro, R. J., Ursúa, J. F., Weng, J. (2020). The coronavirus and the great influenza pandemic: Lessons from the "spanish flu" for the coronavirus's potential effects on mortality and economic activity. NBER Working Paper Series, Working Paper 26866, 1-27. <https://www.nber.org/papers/w26866.pdf>, erişim tarihi:03.09.2020.

Boone, L., Haugh, D., Pain, N., Salins, V. (2020). Tackling the fallout from covid19. *Economics in the Time of Covid-19*, CEPR Press, London, chapter 2, 37-45. Retrieved from: <https://cepr.org/sites/default/files/news/COVID-19.pdf>

Dineri, e., Çütçü, İ (2020). The covid-19 process and the exchange rate relation: an application on Turkey. <https://www.researchgate.net/publication/343276624>. Erişim tarihi:03.09.2020.

Estrada, M. A. R., Park, D., Koutronas, E., Khan, A., Tahir, M. (2020). The impact of massive infectious and contagious diseases and its impact on the economic performance: the case of wuhan, China, <https://www.researchgate.net/publication/339089911>, erişim tarihi: 03.09.2020.

Fernandes, N. (2020). Economic effects of coronavirus outbreak (Covid-19) on the world economy. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3557504, erişim tarihi:04.09.2020.

Hatemi-J, A. (2008). Tests for cointegration with two unknown regime shifts with an application to financial market integration. *Empirical Economics*, 35, 497-505. DOI 10.1007/s00181-007-0175-9, erişim tarihi: 16.09.2020.

İbiş, S. (2020). Covid-19 salgınının seyahat acentaları üzerine etkisi. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 85-98.

Kılıç, Y. (2020). Borsa İstanbul'da COVID- 19 (Koronavirüs) Etkisi. *Journal of Emerging Economies and Policy*, 5(1), 66-77.

Lee, J., Strazicich, M. C. (2003). Minimum Lagrange multiplier unit root test with two structural breaks. *The Review of Economics and Statistics*, 85 (4), 1082-1089. <https://doi.org/10.1162/003465303772815961>, erişim tarihi: 14.09.2020.

Liu, H., Manzoor, A., Wang, C., Zhang, L., Manzoor, Z. (2020). The covid-19 outbreak and affected countries stock markets response. *International Journal of Environment Research and Public Health*, 17(8), 1-19. doi: 10.3390/ijerph17082800.

Luo, S., Tsang, K. P. (2020). China and world output impact of the Hubei lockdown during the coronavirus outbreak, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=%203543760, erişim tarihi:04.09.2020.

Öztürk, Ö., Şişman, M. Y., Uslu, H., Çitak, F. (2020). Effects of covid-19 outbreak on turkish stock market : a sectoral-level analysis. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1), 56-68.

Sansa, N. A. (2020). The impact of the covid - 19 on the financial markets: evidence from China and USA. *Electronic Research Journal of Social Sciences and Humanities*, 2(2), 29-39.

Sarı, S.S., Kartal, T. (2020). Covid-19 salgınının altın fiyatları, petrol fiyatları ve vix endeksi ile arasındaki ilişki. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1), 93-109. doi: 10.46790/erzisosbil.748181.

Soylu, Ö.B. (2020). Türkiye ekonomisinde covid-19'un sektörel etkileri. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(5), 169-185.

Şenol, Z., Zeren, F. (2020). Coronavirus (Covid-19) and stock markets: The effects of the pandemic on the global economy. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 1-16.

Şit, A., Telek, C. (2020). Covid-19 pandemisinin altın ons fiyatı ve dolar endeksi üzerine etkileri. Gaziantep University Journal Of Social Sciences, 19, 1-13. doi: 10.21547/jss.742110.

Welling, J. (2020). S&P and dow jones islamic indices continue outperformance in Q1 2020. <https://www.spglobal.com/en/research-insights/articles/sp-and-dow-jonesislamic-indices-continue-outperformance-in-q1-2020>, erişim tarihi:04.09.2020.

Zeren, F., Hızarcı, A.E. (2020). Kovıd-19 koronavirüsün hisse senedi piyasalarına etkisi: seçilmiş ülkelerden kanıtlar. Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi, 3(1), 78-84. doi: 10.32951/mufider.706159 www.worldmeters.info

7. Ekler

E1. Verilerin Elde Edildiği Kaynaklar

Veri	Kaynak
Toplam Vaka Sayısı	Dünya Sağlık Örgütü
Toplam Ölüm Sayısı	Dünya Sağlık Örgütü
Bist 100	www.finnet.com
Kat 50	www.finnet.com
Dolar	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
Altın	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası

E2. Wald Testi Sonuçları

Toplam Vaka Sayısı

Değişken	t - istatistiği	Katsayı	Standart Hata	Olasılık
$(tvaka(-1))^2$	- 2.408	- 7.65E-08	3.18E-08	0.0176
$(tvaka(-1))^3$	- 1.4705	1.15E-13	7.82E-14	0.1441
$(tvaka(-1))^4$	- 2.24E-19	2.44E-19	- 0.9181	0.3605
$(tvaka(-1))^2$	-6.5	- 0.000003	0.0000007	0.0000
$(tvaka(-1))^3$	5.3472	1.64E-11	3.06E-12	0.0000
$(tvaka(-1))^4$	- 4.4572	-2.47E-17	5.55E-18	0.0000

Toplam Ölüm Sayısı

Değişken	t - istatistiği	Katsayı	Standart Hata	Olasılık
$(tolum(-1))^2$	-4.715956	-7.71E-06	1.64E-06	0.0000
$(tolum(-1))^3$	-3.395305	-5.85E-10	1.72E-10	0.0009
$(tolum(-1))^4$	-2.536760	-5.76E-14	2.27E-14	0.0125
$(tolum(-1))^2$	-3.801060	-0.000102	2.68E-05	0.0002
$(tolum(-1))^3$	2.092987	1.33E-08	6.36E-09	0.0386
$(tolum(-1))^4$	-0.996236	-4.86E-13	4.88E-13	0.3212

Borsa İstanbul 100 Endeksi

Değişken	t - istatistiği	Katsayı	Standart Hata	Olasılık
(bist100(-1)) ²	-0.113706	-2.12E-05	0.000187	0.9097
(bist100(-1)) ³	-0.154162	-9.32E-09	6.05E-08	0.8778
(bist100(-1)) ⁴	-0.193685	-5.66E-12	2.92E-11	0.8468
(bist100(-1)) ²	0.336883	0.052104	0.154666	0.7368
(bist100(-1)) ³	-0.310581	-3.13E-05	0.000101	0.7567
(bist100(-1)) ⁴	0.284250	6.95E-09	2.45E-08	0.7767

Katılım 50 Endeksi

Değişken	t - istatistiği	Katsayı	Standart Hata	Olasılık
(kat50(-1)) ²	-1.210680	-5.44E-05	4.50E-05	0.2285
(kat50(-1)) ³	-1.313213	-1.13E-08	8.62E-09	0.1917
(kat50(-1)) ⁴	-1.409778	-3.44E-12	2.44E-12	0.1613
(kat50(-1)) ²	0.037315	0.000347	0.009307	0.9703
(kat50(-1)) ³	0.040742	1.47E-07	3.61E-06	0.9676
(kat50(-1)) ⁴	-0.122879	-6.39E-11	5.20E-10	0.9024

Gram Altın Fiyatı

Değişken	t - istatistiği	Katsayı	Standart Hata	Olasılık
(altın(-1)) ²	-1.090093	-0.000288	0.000264	0.2779
(altın(-1)) ³	-1.207983	-2.71E-07	2.24E-07	0.2295
(altın(-1)) ⁴	-1.332868	-3.78E-10	2.84E-10	0.1852
(altın(-1)) ²	-3.971059	-0.469516	0.118235	0.0001
(altın(-1)) ³ (altın(-1)) ⁴	4.124527	0.000827	0.000201	0.0001
	-4.276881	-5.43E-07	1.27E-07	0.0000

Dolar Kuru

Değişken	t - istatistiği	Katsayı	Standart Hata	Olasılık
(dolar(-1)) ²	1.802061	0.065052	0.036099	0.0741
(dolar(-1)) ³	1.788086	0.003164	0.001770	0.0764
(dolar(-1)) ⁴	1.773304	0.000230	0.000130	0.0788
(dolar(-1)) ²	-2.046766	-220.0553	107.5137	0.0430
(dolar(-1)) ³	2.059822	21.86767	10.61629	0.0417
(dolar(-1)) ⁴	-2.071800	-0.813555	0.392681	0.0405

Azərbaycanda KOB-ların İslam Bankçılığına Olan Maraqlarının Ölçülməsi Üzrə Empirik Araşdırma

Ruslan ATAKİŞİYEV¹ - Gafgaz GAHRAMANLI²

Özet

Beynəlxalq iqtisadi böhrandan sonra daha çox bəhsi keçən müasir İslam bankçılığı XX əsrin 60-cı illərindən yayılmağa baxmayaraq Azərbaycanda 1998-ci ildə Kövsər Bank; 2012-ci ildə isə Azərbaycan Beynəlxalq Bankı (ABB) tərəfindən İslam Bankçılığı departamenti yaradılmışdır. Həmçinin İslam İnkişaf Bankının (IsDB) maliyyə dəstəyi ilə 6 bank İslam bank pəncərəsinin qurulmasına təşəbbüs etmişdir ancaq qurulan İslam bank pəncərələri çox yaşamadı və 2015-ci ildə bu qurumlar Azərbaycandakı devalyasiya sonrası ləğv edildi. Vaxtaşırı olaraq müxtəlif qurumlar tərəfindən təşəbbüslər və maarifləndirici seminarlar təşkil olunsada Azərbaycanda hazırda şəriət qaydaları ilə fəaliyyət göstərən bank və ya kredit təşkilatı yoxdur.

Araşdırmanın əsas məqsədi "Azərbaycanda İslam (faizsiz) bankçılığına maraq nə qədərdir" sualına cavab tapmaq, sahibkarlar arasında məlumatlılıq dərəcəsini öyrənmək, bu sahədə təməl çatışmazlıqları (və ya əngəlləri) və eyni zamanda perspektivləri müəyyən etmək, həll yolları təqdim etməkdir. Bu məqsədi reallaşdırmaq üçün Azərbaycanın müxtəlif regionlarında yaşayan 40-a yaxın sahibkar arasında faizsiz bankçılıqla bağlı anket yəntəmi ilə araşdırma edilmişdir. Yerli xalq arasında toplanan anket suallarına verilən cavablar əsasında müəyyən səviyyədə məlumat əldə edilmişdir. Qeyd edək ki, anketin 150-ə yaxın sahibkar arasında keçirilməsi planlansa da mövcud pandemiya və ölkəmizdəki savaş səbəbindən bu baş tutmamışdır.

Verilən cavablara əsaslanaraq bu qənaətə gələ bilərik ki, faizsiz banklar ölkədə şəffaf iqtisadi sistemə dəstək verir və dövlət bu tip bankların qurulmasını təmin etməlidir. Çünki, digərlərinə nəzərən daha məhsuldar olan faizsiz banklar istehsalı təşviq etməklə yanaşı real sektoru və KOB-ları (Kiçik və Orta Biznesi) dəstəkləyir. Ortaqlığı, birgə işi də təşviq edən faizsiz bankların qurulması digər banklarda faizlərin aşağı düşməsinə də səbəb olar. İştirakçıların 22 %-nə görə isə faizsiz bankların olması iqtisadiyyatın və bank sisteminin inkişafına birbaşa təsir göstərir.

Araşdırma əsasən, KOB-lərin maliyyələşdirilməsində mudaraba, murabaha və mikromaliyyə kimi İslam maliyyələşdirmə vasitələrinin tətbiqi irəli sürülmüşdür. Eyni zamanda, Azərbaycanın iri sənaye şəhərləri və kənd yerlərində sahibkarlara İslam maliyyə alətləri barədə səthi məlumat vermək tövsiyə edilmişdir.

Ahahtar kelimələr: İslam Maliyyəsi, Azərbaycan'da Faizsiz Bankçılıq, Sahibkar, KOBİ.

1. Giriş

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyə dəstəyi ilə İqtisadi Resursların Öyrənilməsi İctimai Birliyinin Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi xidməti ilə tərəfdaşlıq əsasında icra etdiyi "Sahibkarlar arasında Könüllü və İntizamlı Vergi Ödəyicisi olmağın təbliği" layihəsi çərçivəsində "Azərbaycanda Kiçik və orta Biznesin İslam (faizsiz) bankçılığına marağının ölçülməsi üzrə" tədqiqat aparılmışdır.

Mövzunun aktuallığı: Dünya bazarında enerji daşıyıcılarının qiymətinin aşağı düşməsi nəticəsində Azərbaycan 2015-ci ildə iki dəfə ard-arda Devolvasiya hadisəsi baş vermişdir. 2015-ci ilin əvvəlinə olan məlumata əsasən Dövlət büdcəsinin gəlirlərində Neftdən olan gəlirlərin həcmi orta he-

¹ Azərbaycan Devlet İktisad Universiteti, İşletme, Ekonomi (İktisadi Resursların Ögrenilmesi Merkezi genel başkan) ruslanatakishiyev@yahoo.com

² Bursa Uludağ Üniversitesi, İşletme, Muhasebe ve denetim (İktisadi Resursların Ögrenilmesi Merkezi bölüm başkanı), kfkaz.kahraman@gmail.com

sabla 71% olması, ixracın 94%-nin Korbohidrat məhsullarının satışının təşkil etdiyi bir vaxtda ölkə istiqadiyyatında enerji daşıyıcılarının satışından əldə olunan gəlirlər böyük hissəyə malik idi.

Belə bir şəraitdə Neftdən əldə olunan gəlirlərdən ölkə iqtisadiyyatının asılılığını minimuma endirmək, Qeyri-neft sektorunun payını artırmaq zərurətə çevrilmişdir.

Bu məqsədlə də iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişaf etdirilməsi məqsədilə 2016-cı ildə "Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə" Strateji Yol Xəritəsi qəbul edilmişdir.

Yol xəritəsinin başlıca hədəflərindən biri qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün ölkədə sahibkarlığın davamlı və dayanıqlı tərəqqisinə nail olmaq idi. Məlumdur ki, sahibkarlığın, o cümlədən iqtisadiyyatda fəallığın əldə olunması üçün iqtisadiyyatın investisiya təminatının yüksəldilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Bu səbəbdən də sənəddə investisiya üçün zəruri bütün mənbələrə baxılmış və onların Azərbaycan da tətbiqinə imkan yaradan çərçivə istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir. O cümlədən də tədqiqatımızın mövzusu olan İslam maliyyə alətlərinin də Azərbaycanda istifadəsi məsələsi də Strateji Yol xəritələrində öz əksini tapmışdır.

Belə ki, Yol xəritəsinin 7.4.2. bəndinin 4.2. prioriteti olan - Təşviqedicə mühitin yaxşılaşdırılması vasitəsilə biznesin davamlılığının möhkəmləndirilməsinin 4.2.3. tədbirinin - Yaxşı idarəetmə və effektiv stimullar vasitəsilə birbaşa xarici investisiya strategiyasının həyata keçirilməsi 9-cu abzasında "Azərbaycanda İslam maliyyəsinin inkişafı da xarici investisiyaların (xüsusən Körfəz ölkələrindən) cəlbə üçün əlavə təkan ola bilər. İslam maliyyə institutları real sektorda maliyyə xidmətlərinə çıxışın genişləndirilməsi, həmçinin kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə əldə etmək imkanını üçün yaxşı platforma hesab olunur. Ölkədə artıma və iqtisadi inkişafa dəstək üçün xarici investisiyaların cəlb edilməsində onların iştirakı dəyərləndiriləcəkdir." hissə İslam maliyyə institutlarının maliyyə mənbələrinin genişləndirilməsi baxımından əhəmiyyətini önə çəkir.

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi ilə İslam İnkişaf Bankı arasında "Azərbaycanda İslam bankçılığının inkişafı üçün Qanunvericilik bazasında zəruri islahatların təhlili üzrə" 2017-2020-ci illəri əhatə edən texniki yardımla bağlı qrant sazişinin imzalanması ölkədə İslam Bankçılığının inkişafı üçün hüquqi bazanın formalaşması baxımından geniş imkanlar yaratmışdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi Kiçik və Orta biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) tərəfindən icra olunan sözügedən layihə çərçivəsində İslam bankçılığının formalaşması üçün zəruri olan Qanunvericilik bazası üzrə təkliflər işlənilib müvafiq dövlət qurumlarına təqdim olunmuşdur.

İslam Bankçılığının inkişafı istiqamətində ölkəmizdə həyata keçirilən tədbirləri yaxından təhlil edən İqtisadi Resursların Öyrənilməsi Mərkəzi gələcək perspektivləri nəzərə alaraq "Azərbaycanda Kiçik və orta Biznesin İslam (faizsiz) bankçılığına marağının ölçülməsi üzrə" tədqiqatın aparılaraq həkumətə ictimai dəstəyin göstərilməsi və o cümlədən, biznes sektorunda ümumi pönoramın yaradılması üçün tədqiqat aparmağı günün aktual məsələsi hesab edir.

2. Tədqiqatın aparılması

Mərkəzin tədqiqatçıları tərəfinən müvafiq sorğu sualları hazırlanmış, onların problemin mahiyyətinə daxil olmaq üçün daha nüfuzədcə olmama diqqət edilmişdir. Bununla yanaşı tədqiqat zamanı Türkiyə Katılın Bankaları Birliyinin ekspertlərinə də sorğu sualları göndərilərək onlardan lazımı tövsiyələri alınmışdır.

Tədqiqat zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyə dəstəyi ilə Mərkəzimiz tərəfindən icra olunan "Sahibkarlar arasında Könüllü və İntizamlı Vergi Ödəyicisi olmağın təbliği" layihəsi çərçivəsində həyata keçirilən treyninqlərə cəlb olunan 150 sahibkar arasında sorğunun keçirilməsi nəzərdə tutulsa da 27 Sentyabr 2020-ci il tarixində Ermənistanın yürütdüyü təcavüzkar siyasətə cavab olaraq Azərbaycanın həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlar səbəbindən 40 sahibkar subyekcini əhatə etmək mümkün olmuşdur. Bu səbəbdən də tədqiqatın sanballıqını qorumaq və hədəfləri düzgün müəyyənləşdirmək üçün Azərbaycanda İslam maliyyəsi sahəsində son 20 il ərzində çalışan və təcrübəyə malik bir qrup ekspertin rəyi də alınmışdır.

Ona görə tədqiqatdan çıxan tövsiyələr müasir şəraitdə problemin həlli ilə bağlı məsələləri tam əhatə edir.

Tədqiqat zamanı keçirilən sorğuda suallar əsasən aşağıdakıları müəyyənləşdirməyə yönəldilmişdir:

1. Sahibkarların İslam (Faizsiz) bankçılığı haqqında təsəvvürləri nədən ibarətdir?
2. İslam prinsipləri əsasında maliyyələşməyə maraqlı göstərilərmimi?
3. Sahibkarların ənənəvi bankçılıqda qarşılaşdıqları problemlər?
4. İslam banklarının açılmasında Dövlətin rolunu necə görürlər və s.? bu kimi məsələlər əhatə olunmuşdur.

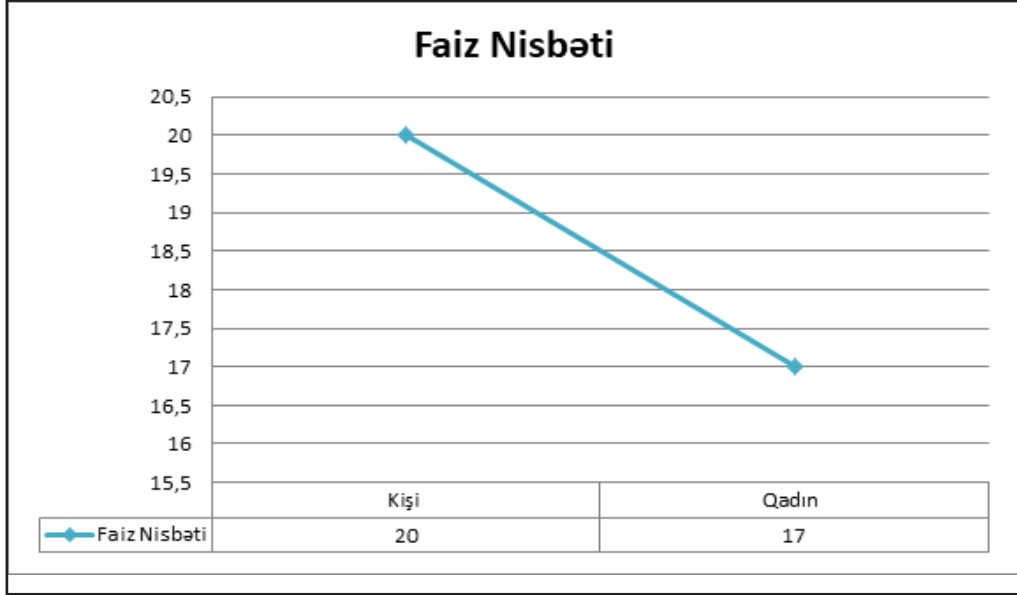
3. Təhlil hissəsi

Bakı, Sumqayıt, Xaçmaz, Lənkəran və Gəncə şəhərini təmsil edən 40 sahibkardan, ümumilikdə, 37 nəfəri sorğunu cavablandırmışdır. Sorğuda iştirak etmiş 37 nəfərin suallara cavabı aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. "Cinsinizi qeyd edin" sualı ilə bağlı nəticə aşağıdakı kimi olmuşdur:

Kişi - 20 nəfər

Qadın - 17 nəfər

2. "Yaşınızı qeyd edin sualı" ilə bağlı nəticə aşağıdakı kimi olmuşdur:

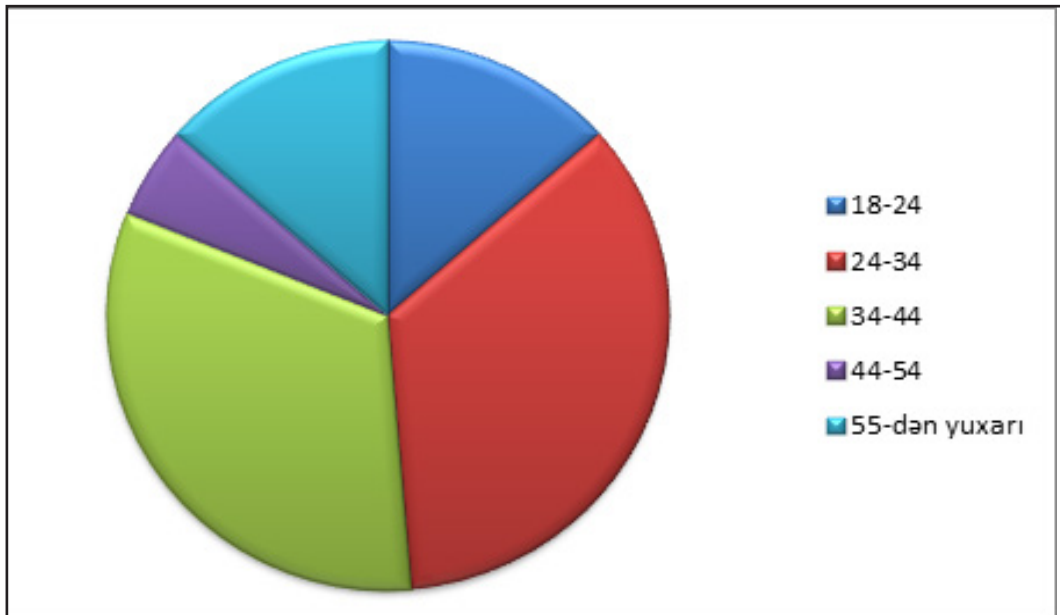
18-24 arası - 5 nəfər

24-34 arası-13 nəfər

34-44 arası- 12 nəfər

44-54 arası- 2 nəfər

55 yaşdan yuxarı- 5 nəfər

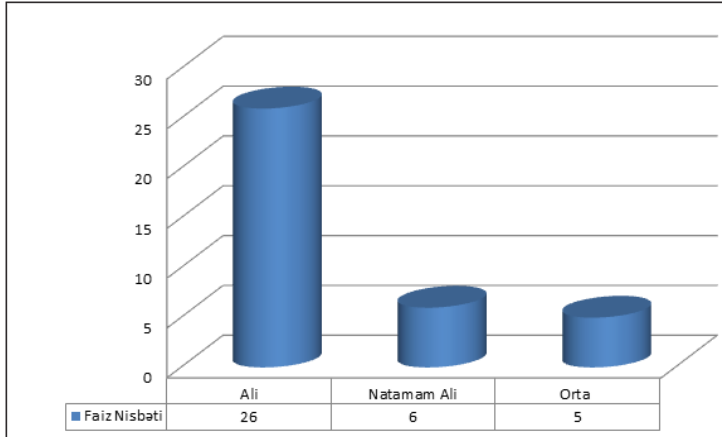

3. “Təhsil səviyyənizi qeyd edin sualı” ilə bağlı nəticə aşağıdakı kimi olmuşdur:

Ali - 26 nəfər

Natamam Ali - 6 nəfər

Orta - 5 nəfər

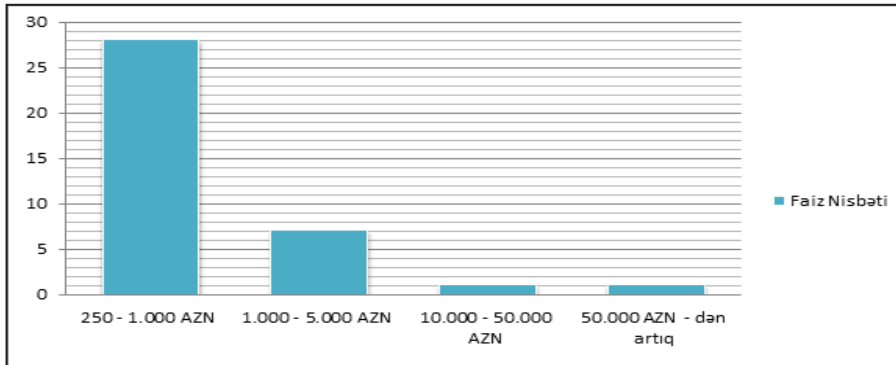
4. “Aylıq gəlir səviyyənizi qeyd edin sualı” ilə bağlı nəticə aşağıdakı kimi olmuşdur:

250 - 1.000 AZN - 28 nəfər

1.000 - 5.000 AZN - 7 nəfər

10.000 - 50.000 AZN - 1 nəfər

50.000 AZN - dən artıq - 1 nəfər

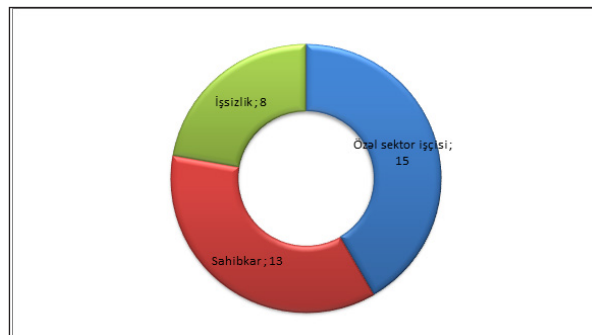

5. “Məşğulluq vəziyyətinizi və işlədiyiniz sektoru qeyd edin” sualının nəticəsi aşağıdakı kimi olmuşdur:

Özəl sektor işçisi - 15 nəfər

Sahibkar - 13 nəfər

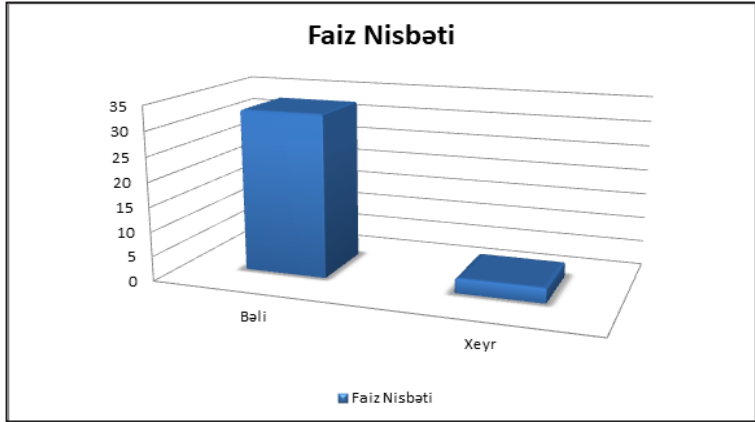
İşsizlik - 8 nəfər

6. "Azərbaycanda bankların xidmətlərindən istifadə edirsinizmi?" sualının nəticəsi aşağıdakı kimi olmuşdur:

Bəli - 33 nəfər

Xeyr - 3 nəfər

7. "Hansı bank xidmətlərindən istifadə edirsiniz?" sualının nəticəsi aşağıdakı kimi olmuşdur: (Birdən artıq cavab seçilə bilər)

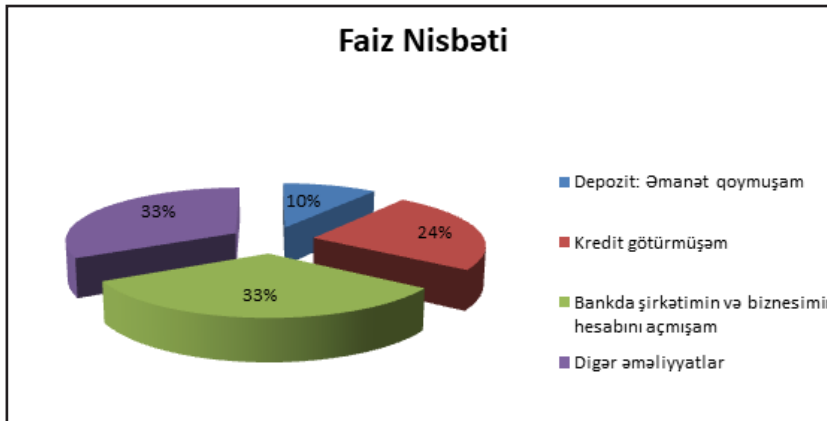
Depozit: Əmanət qoymuşam - 5 nəfər

Kredit götürmüşəm - 12 nəfər

Bankda şirkətimin və biznesimin hesabını açmışam - 16 nəfər

Pul köçürmələri - 23 nəfər

Digər əməliyyatlar - 16 nəfər

8. "Bankların xidmətlərindən məmnunsunuzmu?" sualının nəticəsi aşağıdakı kimi olmuşdur:

Tamamilə məmnunam - 2 nəfər

Qismən məmnunam - 10 nəfər

Heç məmnun deyiləm:

1. Krediti faizlə və ya yüksək faizlə verir (14 nəfər)

2. Borcu gecikdirəndə ağır cərimə şərtləri qoyur (2 nəfər)

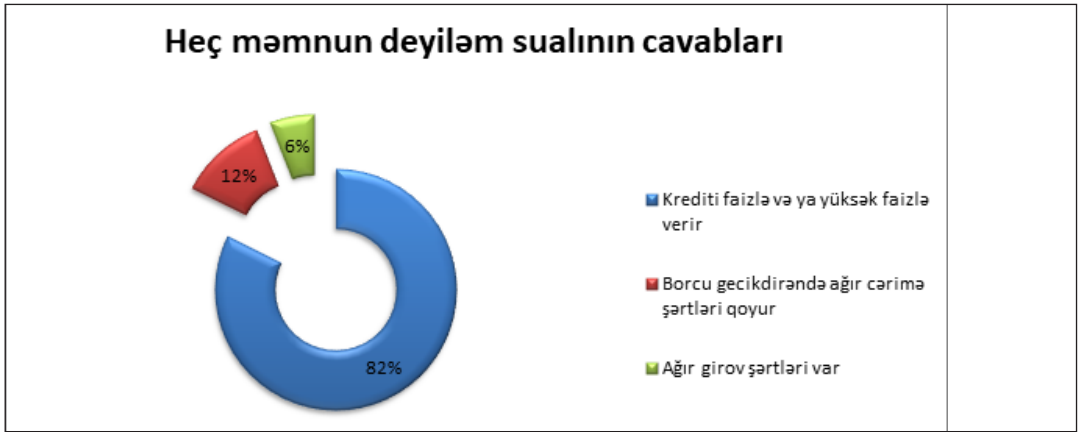
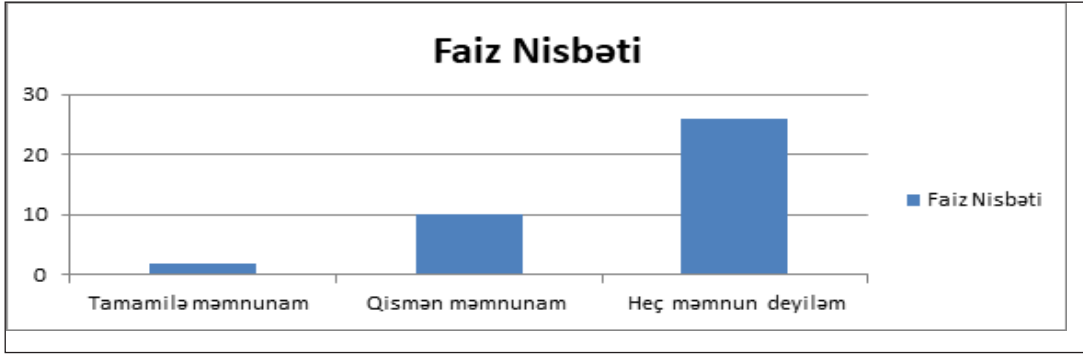
3. Ağır girov şərtləri var (1 nəfər)

4. Xidmət zəifdir (1 nəfər)

5. Yüksək Komissiyon haqqı tuturlar (2 nəfər)

6. Kredidən başqa heç bir məsləhət dəstəyi vermir

7. Digər (6 nəfər)

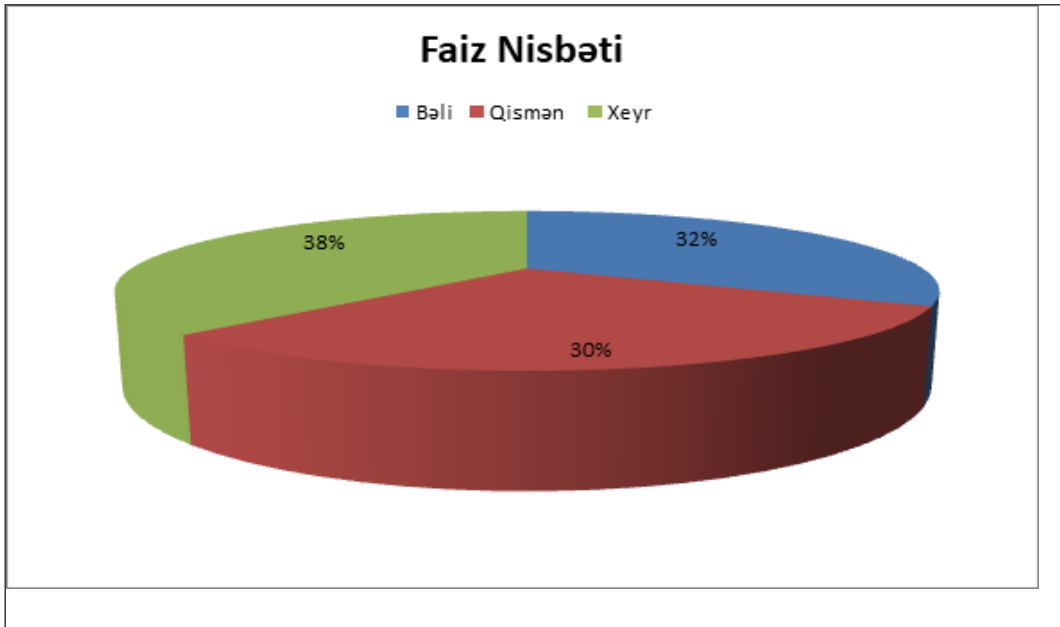

9. "Faizsiz bankçılıq haqqında ilkin məlumatla sahibsiniz?" sualının nəticəsi aşağıdakı kimi olmuşdur:

Bəli - 12 nəfər

Qismən - 11 nəfər

Xeyr - 14 nəfər

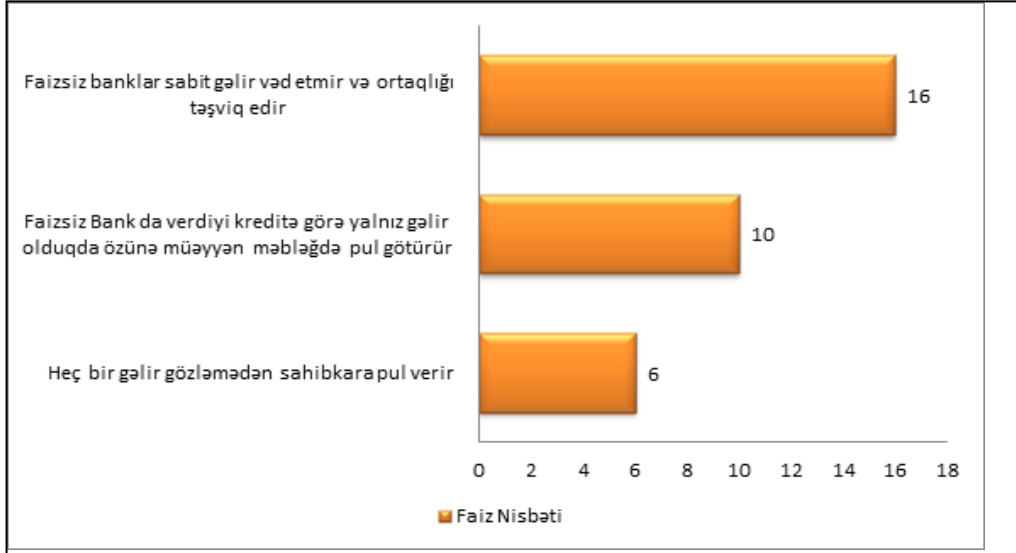

10. "Sizin fikrinizcə Faizsiz Banklar necə işləyir?" sualının nəticəsi aşağıdakı kimi olmuşdur:

Heç bir gəlir gözləmədən sahibkara pul verir - 6 nəfər

Faizsiz Bank da verdiyi kreditə görə yalnız gəlir olduqda özünə müəyyən məbləğdə pul götürür - 10 nəfər

Faizsiz banklar sabit gəlir vəd etmir və ortaqlığı təşviq edir - 16 nəfər

11. "Faizsiz bankçılıq haqqında ətraflı məlumat almaq istəyərdiniz?" sualının nəticəsi aşağıdakı kimi olmuşdur:

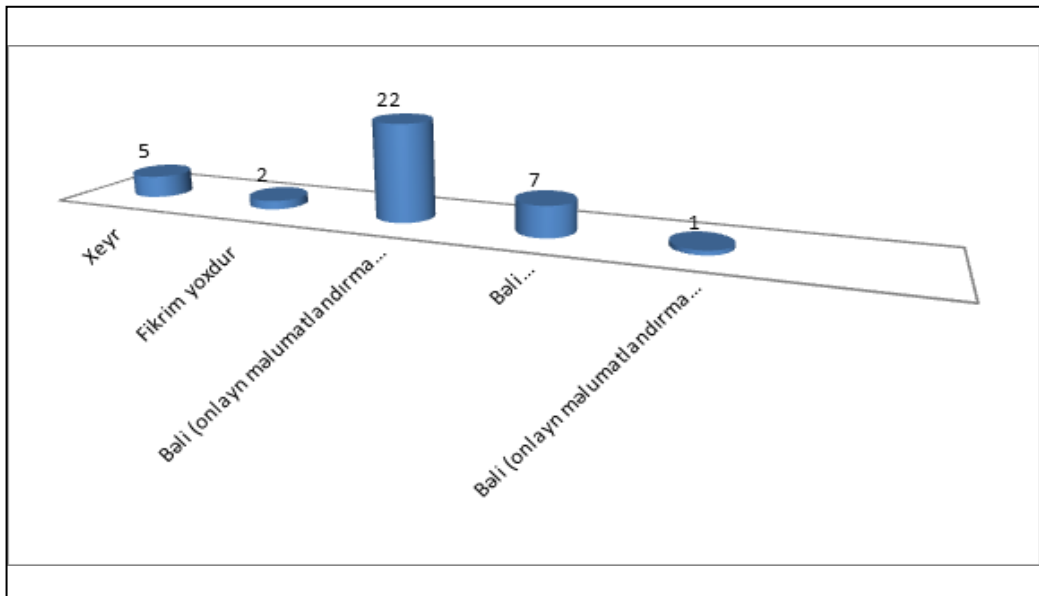
Xeyr - 5 nəfər

Fikrim yoxdur - 2 nəfər

Bəli (onlayn məlumatlandırma ilə) - 22 nəfər

Bəli (seminar, konfrans, treyning və s. vasitəsilə) - 7 nəfər

Bəli (qəzet, jurnal, broşura və başqa nəşrlərlə) - 1 nəfər

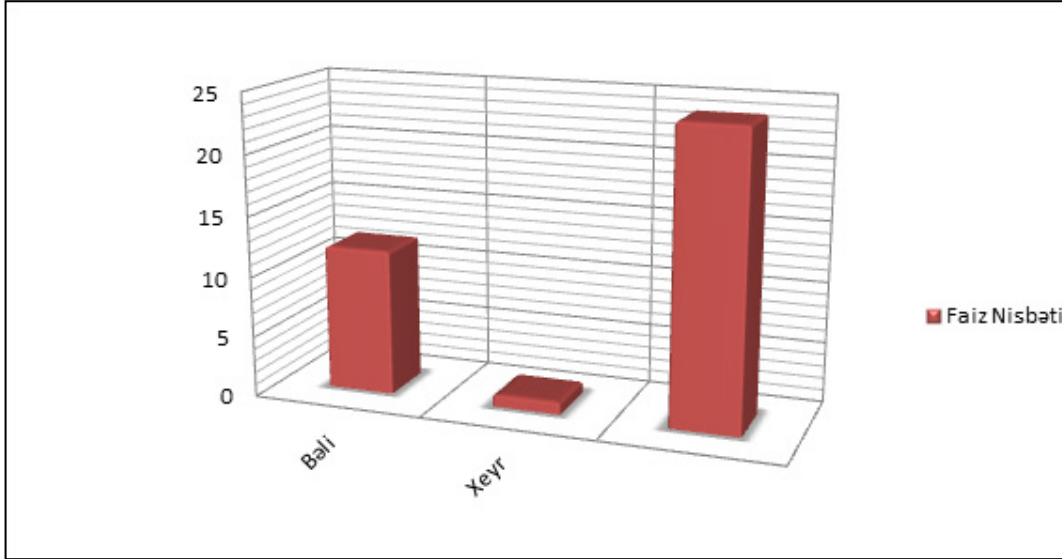
12. "Azərbaycanda Faizsiz bankçılıq qurularsa əmanətlərinizi bu banklara qoyarsınız?" sualının nəticəsi aşağıdakı kimi olmuşdur:

İnnın nəticəsi aşağıdakı kimi olmuşdur:

Bəli - 12 nəfər

Xeyr - 1 nəfər

Bu barədə düşünməmişəm – 24 nəfər

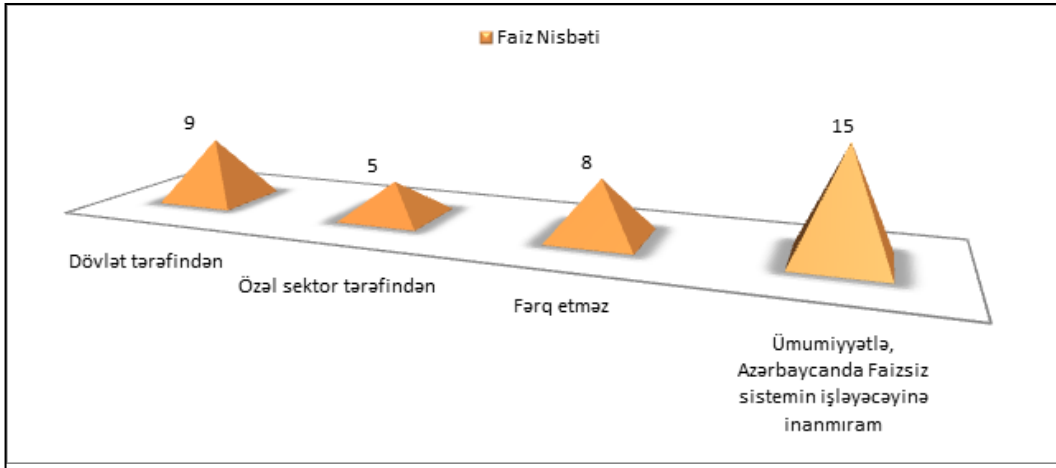
13. "Faizsiz banklar kim tərəfindən açılrsa sizin onlara inamınız daha çox olar?" sualının nəticəsi aşağıdakı kimi olmuşdur:

Dövlət tərəfindən - 9 nəfər

Özəl sektor tərəfindən - 5 nəfər

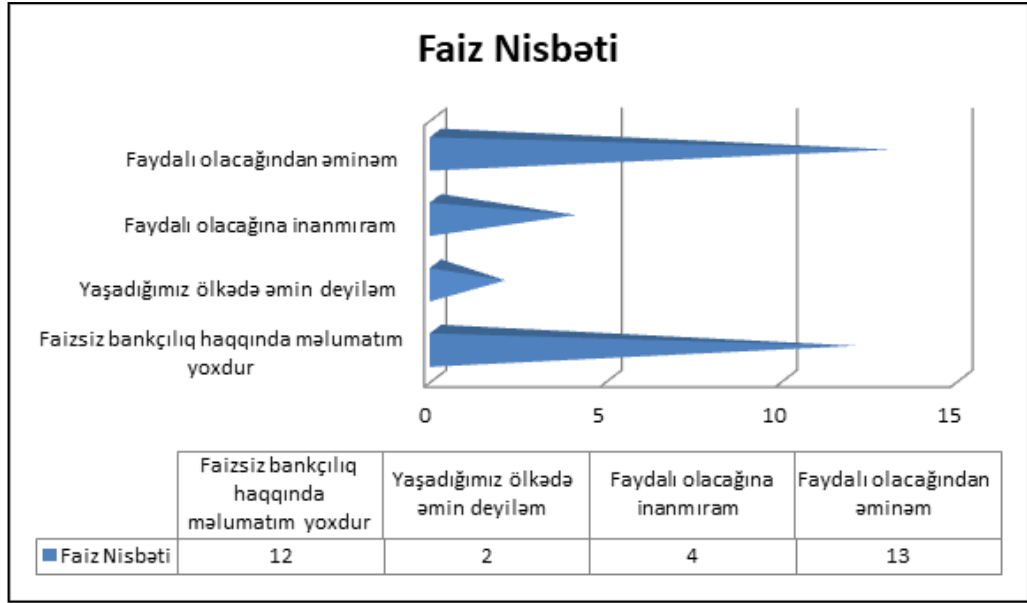
Fərq etməz - 8 nəfər

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda Faizsiz sistemin işləyəcəyinə inanmıram - 15 nəfər

14. “Ümumiyyətlə, faizsiz bankçılığın faizli bankçılıqdan daha faydalı olacağına inanırsınız?” sualının nəticəsi aşağıdakı kimi olmuşdur:

- Faydalı olacağından əminəm - 13 nəfər
- Yaşadığımız ölkədə əmin deyiləm - 2 nəfər
- Faydalı olacağına inanmıram - 4 nəfər
- Faizsiz bankçılıq haqqında məlumatım yoxdur - 12 nəfər

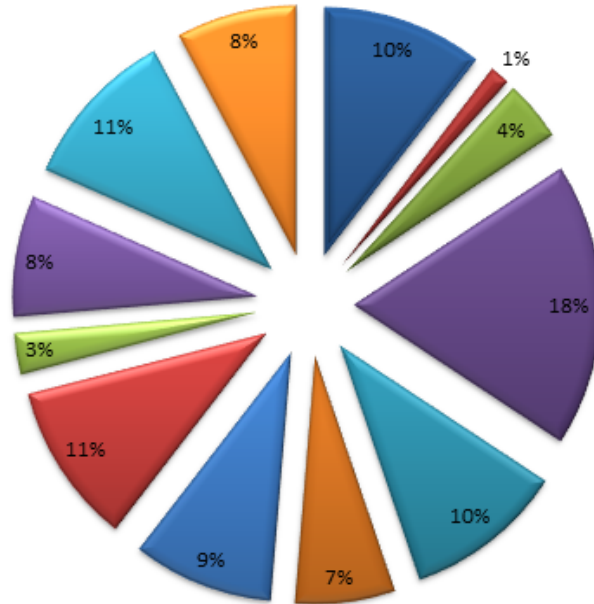

15. “Aşağıdakı fikirlərə münasibətinizi bildirin” sualının nəticəsi aşağıdakı kimi olmuşdur:

- Faizsiz bankların yaranmasının əsas səbəbi dini inandır - 8 nəfər
- Faizsiz banklardan kredit almaq daha çətindir - 1 nəfər
- Faizsiz banklarda prosedurlar sadədir. Bürokratik əngəllər daha azdır - 3 nəfər
- Dövlət Faizsiz bankların qurulmasını təmin etməlidir - 14 nəfər
- Faizsiz bankların olması iqtisadiyyatın və bank sisteminin inkişafına birbaşa təsir göstərir-8 nəfər
- Faizsiz banklar digərlərinə (faizli) nəzərən daha məhsuldar olur - 5 nəfər
- Faizsiz bankların qurulması digər banklarda faizlərin aşağı düşməsinə səbəb olar - 7 nəfər
- Faizsiz banklar sabit gəlir vəd etmir və ortaqlığı təşviq edir - 8 nəfər
- Faizsiz banklar nağd kredit verməyib bir məhsulu nağd alıb müddətli olaraq satılmasını təşviq edər - 2 nəfər
- Faizsiz banklar istehlakı deyil, istehsalı təşviq edir - 6 nəfər
- Faizsiz banklar real sektoru və KOB-ları (Kiçik və Orta Biznesi) dəstəkləyir - 8 nəfər
- Faizsiz banklar şəffaf iqtisadiyyatı dəstəkləyir -14 nəfər

Faiz Nisbəti

- Faizsiz bankların yaranmasının əsas səbəbi dini inandır
- Faizsiz banklardan kredit almaq daha çətindir
- Faizsiz banklarda prosedurlar sadədir. Bürokratik əngəllər daha azdır
- Dövlət Faizsiz bankların qurulmasını təmin etməlidir
- Faizsiz bankların olması iqtisadiyyatın və bank sisteminin inkişafına birbaşa təsir göstərir
- Faizsiz banklar digərlərinə (faizli) nəzərən daha məhsuldar olur
- Faizsiz bankların qurulması digər banklarda faizlərin aşağı düşməsinə səbəb olar
- Faizsiz banklar sabit gəlir vəd etmir və ortaqlığı təşviq edir
- Faizsiz banklar nağd kredit verməyib bir məhsulu nağd alıb müddətli olaraq satılmasını təşviq edər
- Faizsiz banklar real sektoru və KOB-ları (Kiçik və Orta Biznesi) dəstəkləyir
- Faizsiz banklar şəffaf iqtisadiyyatı dəstəkləyir
- Faizsiz banklar istehlakı deyil, istehsalı təşviq edir

4. Tartışma

Yuxarıda göstərilən tədqiqatdan aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar. Belə ki, 1-ci sualda sorğuya cəlb olunanların gender xüsusiyyətini öyrənmək qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Cavablardan da görüldüyü kimi, sorğuda iştirak edən sahibkarların 54.1 %-ni kişilər, 45.9 %-ni isə qadınlar təşkil etmişdir.

2-ci sualın cavablarından da görüldüyü kimi iştirakçıların böyük əksəriyyəti 24-44 yaşlar arasında olmuşdur.

Sorğunun 3-cü sualını cavablandıranlardan görüldüyü kimi, 37 nəfərdən 26-ı ali təhsilli, 6 nəfəri natamam ali, qalanları isə orta təhsillidir. 4-cü sualın cavabına əsasən əksəriyyətin yəni, 28 nəfərin aylıq gəlir səviyyəsi 250-1000 manat arası dəyişir. Bununla yanaşı 5-ci sualın cavabından bəlli olur ki, sorğu iştirakçılarının 15 nəfəri özəl sektor işçisi, 13 nəfəri isə fərdi sahibkardır.

6-cı sualın cavabına əsasən deyə bilərik ki, sahibkarların böyük əksəriyyəti bank xidmətlərindən faydalanırlar. Bunlardan 23 nəfər pul köçürmələri, 16 nəfər hesabla əlaqədar əməliyyatlardan, 12 nəfər kredit əməliyyatları, 5 nəfər əmanət hesabları, 16 nəfər isə digər bank əməliyyatlarından istifadə edir.

Sahibkarlara yönəldilən 8-ci sualın cavabına əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycanda mövcud bank xidmətlərindən 37 nəfərdən cəmi 2 nəfər tamamilə məmnundur, 10 nəfər qismən məmnun, qalan 25 nəfər isə heç məmnun deyildir. Bankların təklif etdiyi xidmətlərdən məmnun olmama səbəblərinə gəldikdə isə, 14 nəfər-bankların krediti faizlə və ya yüksək faizlə verdiyi üçün; 2 nəfər-borcu gecikdirəndə ağır cərimə şərtlərinə görə; 1 nəfər- ağır girov şərtləri səbəbindən; 1 nəfər-xidmətin zəifliyindən; 2 nəfər- tutulan yüksək komisyona görə; 1 nəfər kreditdən başqa heç bir məsləhət dəstəyi vermədiyinə görə və 6 nəfər isə digər səbəblərdən məmnun olmadığını ifadə etmişdir.

Sorğunun faizsiz banka aid olan 9-cu sualın cavablarından görünür ki, iştirakçılardan 14 nəfəri faizsiz bankçılıq haqqında ilkin məlumatla sahib deyildir. Yalnız 12 nəfər sahə haqqında məlumatlıdır, 11 nəfər isə qismən bilgiyə sahibdir.

10-cu suala verilən cavablara nəzər yetirsək görərik ki, 16 nəfər – faizsiz bankların “sabit gəlir vəd etməyərək və ortaqlığı təşviq edərək” işlədiyini; 10 nəfər – faizsiz banklar “verdiyi kreditə görə yalnız gəlir olduqda özünə müəyyən məbləğdə pul götürdüyünü”; 6 nəfər isə “heç bir gəlir gözləmədən sahibkara pul verərək” işlədiyini düşünür.

Sorğuda iştirak edən sahibkarların böyük əksəriyyətinin faizsiz bankçılıq haqqında ətraflı məlumat almaq istəyi vardır. Bunu 11-ci sualın cavabına əsasən deyə bilərik. Ayrıca olaraq 22 nəfər sahə haqqında maariflənməni onlayn olaraq, 7 nəfər seminar, konfranslar şəklində toplaşaraq; 1 nəfər qəzet, broşura və digər nəşrlərlə almaq istəyindədir. İştirakçılardan yalnız 5 nəfəri sahə haqqında məlumat almaq istəmir.

Azərbaycanda faizsiz bankçılıq qurulduğu təqdirdə 37 nəfər sahibkarın 32 %-i bu banklara əmanət yerləşdirəcək. Bu nəticəyə 12-ci suala verilən cavablara əsasən gələ bilərik. Sorğu iştirakçılarının 65 %-i isə bu barədə hələ qərar vermədiyini bildirmişdir. Yalnız 1 nəfər faizsiz banklara əmanət qoymayacağını bildirmişdir.

Təəssüflə qeyd edək ki, iştirakçıların 40 %-i Azərbaycanda “faizsiz” sistemin işləməyəcəyinə inanmaqdadır. Sahibkarların 24 %-i faizsiz banklara, dövlət tərəfindən açıldığı təqdirdə inanacağını; 14 %-i özəl olaraq qurulduğu halda inacağını, 22 %-i isə fərq etmədiyini ifadə etmişdir.

31 nəfər sahibkarın cavabladığı “faizsiz bankçılığın faizli bankçılıqdan daha faydalı olacağına inanırsınız?” sualına 13 nəfər inandığını; 4 nəfər inanmadığını; 2 nəfər əmin olmadığını və 12 nəfər isə sahə haqqında məlumatlı olmadığına bildirmişdir.

Sonuncu sual sorğuda iştirak edən sahibkarların qeyd etdiyimiz bəzi fikirlərə münasibətini öyrənmək məqsədi ilə verilmişdir. Verilən cavablara əsaslanaraq bu qənaətə gələ bilərik ki, faizsiz banklar ölkədə şəffaf iqtisadi sistemə dəstək verir və dövlət bu tip bankların qurulmasını təmin etməlidir. Çünki, digərlərinə nəzərən daha məhsuldar olan faizsiz banklar istehsalı təşviq etməklə yanaşı real sektoru və KOB-ları (Kiçik və Orta Biznesi) dəstəkləyir. Ortaqlığı, birgə işi də təşviq edən faizsiz bankların qurulması digər banklarda faizlərin aşağı düşməsinə də səbəb olar. İştirakçıların 22 %-nə görə isə faizsiz bankların olması iqtisadiyyatın və bank sisteminin inkişafına birbaşa təsir göstərir.

5. Nəticə və təkliflər

Aparılan tədqiqatdan aydın olur ki, İslam Bankçılığı sahibkarlar üçün yeni olmaqla yanaşı özünə böyük maraq cəlb edir. Bununla yanaşı Ənənəvi Bankçılıqdan fərqli olaraq İslam bankçılığında fiksə olunmuş faizin təsbit edilməməsi və gəlirin xalis mənfəətdən tutulması sahibkarlarda bu kimi məhsullardan yararlanmağı təşviq edir.

Maraqlı məsələlərdən biri rəyi soruşulanların əksəriyyəti bu sistemin səhm paketində dövlətin payı olan banklar tərəfindən həyata keçirilməsini daha çox irəli sürmələridir.

Ümumiyyətlə, tədqiqatdan çıxış edərək aşağıdakı təklifləri vermək olar:

1. Sahibkarlar arasında İslam bankçılığı ilə Ənəvi banklar arasında fərqi mahiyyətini açıqlayan maarifləndirici tədbirləri artırmaq;
2. Azərbaycanca İslam maliyyə alətlərindən daha çox mudarabə və murabahaya üstünlük vermək. Çünki. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri daha çox kiçik məbləğlərdə 10.000 – 100.000 manatda olan kreditlərdə maraqlıdırlar. Həmçinin, murabaha yolu ilə sahibkarlar biznesə lazım olan avadanlıqları öz vəsaitlərini cəlb etmədən vədəli borclanma yolu ilə əldə edə bilirlər;
3. İslam bankını və ya onun pəncərəsini ilk olaraq Azərbaycanda maliyyə bazarında dayanıqlığı daha çox olan Banklardan başlayaraq açmaq daha uyğun olardı. Çünki, tədqiqatdan da göründüyü kimi sahibkarlar məhsuldan daha çox onun etibar edə biləcəklər, qurumlar tərəfindən açılmasında maraqlıdırlar;
4. Azərbaycanda İslam bankçılığının inkişafı ilə bağlı Qanunvericilik bazasının işlənməsi və onun qəbul edilərək təsdiqlənmədi işləri daha da sürətlənməlidir. Bu Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı, azad olmuş torpaqlarda investisiya qoyuluşlarının həcmünün artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir;
5. İslam banklarının və pəncərələrin işinin təşkilində şəffaflığın təmin olunmasına, uçot və hesabatlılığın tətbiqinin beynəlxalq standartlara uyğun aparılması nail olmaq üçün müasir alətləri tətbiq etmək.

Hukuk

Implementation Of The European Convention On Human Rights In Macedonia

Prof. Dr. Abdülmecit NUREDDİN¹

Abstract

This paper analyzes the European Convention on Human Rights with protocols. The purpose of the course of this paper is to emphasize the importance of human rights, as well as to see the commitment and determination of the international community to respect and protect human rights and their implementation at home before the courts in Macedonia.

Adoption of the European Convention on Human Rights and Fundamental freedoms, and thus the establishment of the European Court of Human Rights, have historically played a key role in the efforts of a growing number of countries to adopt an instrument of wider governance of the inviolability and sovereignty of fundamental human rights. The very fact that the Convention has been signed by many countries on the European continent, this document, which has a written form in a formal sense, gains the force of a single constitution, while the European Court of Human Rights could be called a court of courts.

It also analyzes the direct application of the European Convention on Human Rights in the legislation and courts in Macedonia, the ratification of the ECHR by Macedonia with special reference to the ECHR in the implementation of the Constitution and the Law of Macedonia and its application by the courts in Macedonia.

The European Court of Human Rights has strengthened its position over time, and its judgments have become the basis for the rich case law of Council of Europe member states. The execution of the judgments of the European Court of Human Rights related to Macedonia is very important for the citizens, but also for the country which through the execution of the judgments shows commitment in fulfilling its international obligations.

Keywords: *European Convention, Macedonia, Human Rights, Implementation.*

1. Introduction

The European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, popularly known as the European Convention on Human Rights - ECHR, was signed in Rome on 4 November 1950 by the then twelve member states of the Council of Europe. The Convention entered into force on 3 September 1953 and is currently ratified by 43 member states. Adopted two years after the adoption of the Universal Declaration of Human Rights within the United Nations, otherwise the direct source of inspiration for its drafting, the ECHR is the first international instrument by which sovereign states agreed to be legally obliged to provide everyone within their jurisdiction with a full range of human rights and freedoms.²

They also agreed to establish a "supranational control system" to ensure compliance with their obligations. This collective protection became imperative because after World War II and the dark days of the Nazi atrocities it became evident that national constitutional order was not sufficient to fully protect human rights. The European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms arose from the desire to provide a kind of symbolic and axiological protection border with communism, which was already installed in the countries of Central and Eastern Europe at that time;

¹ International Vision University, Faculty of Law, nuredin@vizyon.edu.mk

² Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007, Official Journal of the European Union C 306 of 17 December 2007.

prepared and accepted by the governments of European countries with “common the legacy of political traditions and ideals, freedom and the rule of law”, as stated in the preamble. The European Convention on Human Rights has evolved into the European Charter of Human Rights.³

Part I, composed of Articles 2-18, entitled Rights and Freedoms, as well as the above protocols, contains the rights and freedoms which States are obliged to guarantee:

The right to life (Article 2);

Prohibition of torture or other inhuman or degrading treatment or punishment (Article 3);

Prohibition of slavery or coercion or forced labor (Article 4);

The right to liberty and security (Article 5);

The right to a fair trial (Article 6);

“Zero flute, zero poem son lege” (Article 7);

The right to respect for private and family life, home and correspondence (Article 8);

Freedom of religion (Article 9);

Freedom of expression (Article 10);

Freedom of assembly and association (Article 11);

The right to marry and to found a family (Article 12);

The right to effective national protection of rights and freedoms (Article 13);

Prohibition of discrimination in relation to protected rights (Article 14, Protocol 12);

The right to property (Article 1, Protocol 1);

The right to education (Article 2, Protocol 1);

The right to free elections (Article 3, Protocol 1);

Prohibition of closure due to non-fulfillment of a contractual obligation (Article 1, Protocol 4);

Freedom of movement within the state and free to leave its territory (Article 2, Protocol 4);

The right of the citizen not to be expelled from the country and the right to enter the country (Article 3, Protocol 4);

Prohibition of collective insurance of foreigners (Article 4, Protocol 4);

Abolition of the death penalty (Protocol 6);

Procedural protection regarding the expulsion of aliens (Article 1, Protocol 7);

The right to appeal in criminal proceedings (Article 2, Protocol 7);

The right to compensation for errors of justice (Article 3, Protocol 7);

“Ne bis in idem “ (Article 5, Protocol 7);

Equality between spouses (Article 5, Protocol 7).⁴

Finally, Articles 52-59 of the ECHR, which deal with other aspects of the applicability of the Convention, include, inter alia, the power of the Secretary General of the Council of Europe to oversee the fulfillment of obligations under the Convention, the issue of reservations and the entry into force of in force of the European Convention for the Protection of Human Rights and Freedoms systematized in the section entitled Final Provisions.⁵

2. Implementation of the ECHR in Macedonia

From the analysis of the competencies of the constitutional courts in European countries and in the world it can be concluded that they, as a specific judicial constitutional-legal and political institution, are independent state bodies, guardians of constitutionality and legality and protectors of freedom and human rights. and the citizen. This is a basic requirement for the exercise of the rule of law and the rule of law, thus guaranteeing the freedoms and rights of man and citizen set out in the Constitution - to be the basis, direction and limit for the exercise of power (legislative, executive and judicial) by the state and by other bodies and organizations that have public authority.

³ Samuel Moyn, *Human Rights in an Unequal World*, Belknap Press, 2019, p.57.

⁴ Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union, Official Journal of the European Union C 15 of 9 May 2008.

⁵ Jack Donnelly and Daniel J. Whelan, *International Human Rights*, Routledge; 6th edition, 2020, p.90.

This role is basically performed by the constitutional courts through nine types of competencies: decide on the conformity of laws with the Constitution; decide on the compliance of other regulations and collective agreements with the Constitution and laws; decide on the prior consent or compliance of ratified international agreements with the Constitution; protect all freedoms and rights of the person and the citizen violated by an individual act or action by the bodies of the state, by the bodies and organizations that perform public authorizations; decide on the conflict of competencies between the holders of legislative, executive and judicial power; decide on the conflict of competencies between the state bodies and the local self-government; decide on the responsibilities of state presidents and other top state officials; decide on the constitutionality of the program, the statute of the political parties and the citizens' associations and decide on other issues determined by the Constitution.

The Constitution of Macedonia, from 1991, inspired by the tradition of European constitutional law, basically contains these competencies, and it can be seriously noted that it directly and unequivocally establishes protection of only three, out of a total of 24 basic civil and political freedoms and rights, and does not establish protection of any of the 17 economic, social and cultural rights of man and citizen, violated by an individual act or action of state bodies (legislative, executive and judicial), bodies and organizations that perform public powers, provided that the legal remedies for such protection have not been exhausted beforehand.

From the critical analysis of the work of the Constitutional Court of Macedonia so far, in the period from 1991 to 2010 and from statistical data from the annual reports of the Constitutional Court of Macedonia can be freely noted that due to restrictive jurisdiction - only for three constitutionally guaranteed freedoms and rights (civil and political) of the Constitutional Court of the Republic of Macedonia, the citizens, annually, submit on average about 10 requests for protection of their freedoms or rights from Article 110, line 3 of the Constitution of Macedonia. This situation has negative consequences in the realization of the constitutionally guaranteed position and the role of man and citizen as a basic subject and creator of the socio-economic and political life of our country, which leads to erosion of the constitutionally guaranteed freedoms and rights, which are the basis, direction and limit for constitutional positioning, organization and functioning of state institutions, which has a negative reflection and expression in the incomplete realization of constitutionality and legality as a precondition for the functioning of the rule of law, the rule of law and the promotion of democracy.⁶

In addition to the existence of a supranational mechanism for supervision of the fulfillment of the obligations undertaken by on the part of the Contracting States, the national authorities have the primary responsibility for the protection of established rights and freedoms.

Therefore, the status of the Convention in national law, ie the question of whether its provisions can be directly applied in domestic court proceedings, is of great importance for its effectiveness. The situation is similar with the ECHR, notwithstanding that in accordance with Articles 1 and 13 States are obliged to ensure the established rights and freedoms of all individuals in their jurisdiction and to establish effective protection within their domestic legal order of anyone whose rights have been violated. These provisions do not imply an obligation for States to incorporate the Convention into their national rights, although this would certainly facilitate their implementation. However, it is the ECHR incorporated into the domestic law of most States Parties. However, even in countries where the Convention has domestic legal effect, this still does not mean that an individual can refer directly to all its provisions in proceedings before domestic courts. This will be possible in relation to those provisions of the Convention which according to domestic court are directly applicable or self-enforceable, ie which in the opinion of the court can be directly applied in a particular case, without the need for additional legislation or other state measures.

It can generally be said that with the increase in the scope and impact of the jurisprudence of the European Court of Human Rights rights, the direct application of the Convention by domestic courts will also increase, as well as the consideration of its standards within the framework of judicial reasoning. If the court finds a violation of the Convention, then in accordance with Article 41 the injured party may be awarded "just satisfaction", ie monetary compensation for the violation and covering the costs of the proceedings.

The judgment of the court is legally binding on the party to the dispute, and its execution is supervised by the Committee of Ministers of the Council of Europe. However, that judgment is "substantially declarative" and "cannot in itself annul or repeal" domestic laws or judgments that contradict it.

⁶ Габриела Лоскоска, човекови права и права на заедниците -практики,механизми и заштита, Есе, 2009, р.14

3. Implementation of the ECHR by the courts in Macedonia

The judiciary in Macedonia, as in any legal and democratic state, is one of the bearing pillars of the state. Its creation is based on the historical state-legal traditions and the heritage of the Macedonian people and the citizens of Macedonia, ie the constitutional-legal development of the Macedonian state. The judiciary in Macedonia as a system in the past, present and future is firmly tied to the notion of Macedonian statehood of which it is a part. In Macedonia, since its independence until today, significant democratic efforts have been made to accept European standards and values in the reform and modernization of the judiciary.

The Constitution of Macedonia from 1991 and the Law on Courts from 1995 determine the basic norms for construction and development of the current judicial system. The constitution and legislation incorporate a number of principles, modern standards for the separation of powers into legislative, executive and judicial, the rule of law, the rule of law, guarantees for the protection of human rights and freedoms, and an independent and autonomous judiciary.

Macedonia has accepted and ratified the European human rights convention and numerous protocols and various regulations, as well as documents of the United Nations and the Council of Europe that protect the rights and freedoms of man and citizen. The most important role and place in that protection certainly have the courts, and in international documents the central interest and topic is "Independent and independent judiciary" as a condition and a guarantee for the protection of universal human rights and freedoms in Europe, but also beyond, ie an independent judiciary as a condition for their guarantee and protection. The courts in the application of the law are obliged to act according to the Constitution and the laws of Macedonia, but also according to the ratified international agreements, taking care of the European Convention on Human Rights, for the case law of the European Court of Human Rights in Strasbourg, and they are obliged to decide cases promptly, ie within a reasonable time.

The judicial system in Macedonia based on these principles has been functioning for two decades and in that period it is undoubtedly being upgraded and developed, especially due to further harmonization with the European law and with the European standards.

As part of the overall reform of the judicial system, in order to increase efficiency, significant innovations were introduced in the procedural legislation. With the introduced innovations in the procedural laws, legal assumptions have been created for acceleration of the procedures by overcoming the located weaknesses that contributed to their long duration, as well as acquitting the courts of an unnecessary number of undisputed court cases. The adoption of the new Law on Civil Procedure arose from the need to further upgrade the normative solutions of the civil procedure and to find more appropriate legal mechanisms that enable faster and more efficient action of the courts in disputes from personal, family, labor, property and other civil-legal relations, and thus faster final settlement of disputed relations between legal entities, which creates greater legal certainty in that area.⁷

In order to strengthen the national capacities for fight against organized crime and corruption, a reform in the criminal law was implemented. The reform was implemented in two segments: reform of the criminal substantive law and reform of the criminal procedural law.⁸

In the framework of the reform of the criminal law, the misdemeanor matter was included as a separate area of the criminal law which was regulated by the Law on Misdemeanors. This law implements the process of operationalization of the constitutional provision, according to which the state administration bodies and other bodies exercising public authority are given competencies to conduct certain misdemeanor procedures, imposition of misdemeanor sanctions in order to relieve the courts of the misdemeanors that are characterized. as administrative offenses.

In terms of removing the reasons for the great slowness in The process of enforcement of court decisions in civil cases, as well as decisions of state administration bodies that vote on the fulfillment of a monetary obligation - was the adoption of the Law on Enforcement. This law does not presuppose a retrial, but simply the execution of the already final court decision.

The Law on mediation that provides for alternative, fast and efficient dispute resolution. The adoption of the Law on Performing Notary Affairs also had a positive impact on the unloading of the courts from the part of out-of-court matters that became the competence of notaries.

⁷ Законот за застапување на РМ пред Европскиот суд за човекови права („Сл.весник на РМ“, бр.67 од 29.05.2009 година) и Законот за извршување на одлуките на ЕСЧП („Службен весник на РМ“, бр.67/2009 од 29.05.2009 година)

⁸ Јован Ананиев, Беса Арифџи, Наташа Габер-Дамјановска, Мирјана Лазарова-Трајковска, Жанета Попоска, Славица Чубриќ "Човекови права" ОБСЕ Скопје, 2018, p.255.

The innovations in the procedural and material legislation, as well as the future innovations that are being prepared, are in function of the judicial reforms and are closely correlated with the strategic goal of Macedonia for membership in the European Union and the need to fulfill the undertaken obligations for implementation of intensive, effective and continuous reforms that incorporate European standards in the national legislation.

Within the mentioned development processes in the judicial system in Macedonia, the issue of strengthening the responsibility and professionalism of judges occupies a particularly important place. The need for education of the future judicial and prosecutorial staff, but also the continuous training is especially relevant today in the implementation of the new constitutional and legal solutions in bringing Macedonia closer to European integration. The European orientation of the justice system requires changing the legal-state culture and awareness, training and education of its subjects who should express the ideological fund of the real reform of the judiciary. The courts as bearers of judicial power are one of the main pillars of the rule of law and in accordance with the Constitution and the laws and ratified international agreements are obliged to promote it within the judicial function, protection and respect for human rights and freedoms, which are not only universal and enjoy international protection, but on which the stability, peace and justice in any modern democratic state essentially depend.

CONCLUSION

The process of clarifying the purpose of different legal rules should be reflective by exchanging ideas between legal systems by re-evaluating its position and modifying its domestic law in a direction that promotes international harmonization.

Reflective elaboration of procedural objectives may allow individual Member States to assess their own domestic procedures and to adopt their own rules of procedure while reviewing domestic procedures under the admission of other Member States.

Well-known law enforcement techniques in Europe can be used in court proceedings and can result in some co-operation measures. However, the compatibility of rights jurisdictions will not be achieved throughout the European Union, and harmonization measures will only be partially implemented and effective if European institutions, Member States, relevant practitioners and other stakeholders are not involved in the education and debate process.

Macedonia through the sector for international cooperation at The Ministry of Justice monitors the international legal order and prepares proposals for initiating procedures for signing and ratification of international legal instruments with a preliminary analysis of the legal regulations of Macedonia.

In this way, it contributes to the process harmonization of the domestic legislation with the EU standards and the international legal order, whereby the final effect of harmonization is achieved by initiating procedures for appropriate amendments to the laws in Macedonia.

However, changes and additions are not made at any cost. There are certain specifics of the domestic legal order that are part of the country's tradition and as legal institutions are deeply rooted in the nation's consciousness. Therefore, where possible, the right to appropriate reservations is used, statements and declarations that Macedonia puts on the international instruments that it ratifies.

BIBLIOGRAPHY

Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007,

Official Journal of the European Union C 306 of 17 December 2007.

Samual Moyn, Human Rights in an Unequal World, Belknap Press, 2019.

Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union, Official Journal of the European Union C 15 of 9 May 2008.

Jack Donnelly and Daniel J. Whelan, International Human Rights, Routledge; 6th edition, 2020.

Габриела Лоскоска, човекови права и права на заедниците - практики, механизми и заштита, Есе, 2009.

Законот за застапување на РМ пред Европскиот суд за човекови права („Сл.весник на РМ“, бр.67 од 29.05.2009 година) и Законот за извршување на одлуките на ЕСЧП („Службен весник на РМ“, бр.67/2009 од 29.05.2009 година)

Јован Ананиев, Беса Арифџи, Наташа Габер-Дамјановска, Мирјана Лазарова-Трајковска, Жанета Попоска, Славица Чубриќ “Човекови права” ОБСЕ Скопје, 2018.

СУДЬЯЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ: ТАРИХИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ

М.О. АЛТАЕВА - Г. СЕРИК - Б.Е. ИМАШЕВ

Қысқаша мазмұны

Кіріспе. Мақалада судьялардың құқықтық мәдениетін қалыптастыруға қатысты мәселелер қарастырылған.

Біздің елімізде жүргізілген терең экономикалық, саяси, әлеуметтік, мәдени, рухани, ақпараттық және басқа да қайта құрулар қоғамдық қатынастар мен қоғамдық сананы, әсіресе форманы, құқықтық сананы күрт өзгертті. Құқықтық мәдениеттің қалыптасу ерекшеліктерін анықтау үшін судьялар тарихтың аспектілеріне жүгінуі керек. Әлеуметтік қоғамдық құбылыстарды білудің диалектикалық және тарихи-құқықтық әдісі негізінде бұл процесс объективті және толық көрініс табуы мүмкін. Мұнда заң дәстүрлі өмір салты мен көшпелі өндіріс режиміне байланысты табиғи тәртіп ретінде түсіндірілді. Қазіргі кезде Қазақстанның әлеуметтік ғылымында ежелгі Қазақстанның қоғамдық-саяси дамуына қатысты көптеген ежелгі ережелер қарастырылуда.

Әдістер. Микая би - Қазақ хандығының сот-құқықтық ережелерін құрушылардың бірі. Ол ұлы дипломат, қоғам қайраткері, Шыңғыс ханның кеңесшісі болған. Сонымен қатар соттың функцияларын жүзеге асырды. Оның шешімдері жоғары заңды күшке ие болды. Еуропа елдерінің заңдарына қайшы, олардың негізгі мақсаты белгілі бір қабаттардың мүдделерін қорғау және олардың өкілдерін қорғау болды, қазақ халқының құқықтары бүкіл көшпелі халықтың мүдделерін қорғайтын негізгі идеяларымен ерекшеленді. Бұл ұлттық заң болғандықтан, оны әділетті, міндетті түрде қабылдады, бұл қазақ халқының дүниетанымы мен менталитетінде көрініс тапты. Біз академик С.Зимановтың сөзінен қазақстандық заңнаманың ерекшеліктерін анық және дәл көреміз.

Нәтижелер. Судья жеке тұлға ретінде әрқашан қоғамға ерекше назар аударады. Ол үшін сот жүйесінде судьялардың біліктілігіне қатаң талаптар қойылады. Алтыншы конгресс 2013 жылы 20 қарашада астанада өтті. Осы съезде сот жүйесін жеңілдету арқылы сот жүйесін модернизациялау мәселелері талқыланды. Жаңа кодекстердің жобасы - жазалар, қылмыстық атқару және әкімшілік құқық бұзушылық. Медиация институтын жетілдіру бойынша шаралар ұсынылды. Кемелердің технологиялық жабдықтарын модернизациялаудың тақырыптары бейне материалдар мен электронды шағым түрінде талқыланды. Сот органдарының кәсібилігін арттыруға ерекше назар аударылды. «Қазақ құқығы дәстүрлі құқықтық жүйенің мәдени және демократиялық дәстүрлерімен тамырлас және оның дәуірін тудырды. Ол 19 ғасырға дейін және одан кейінгі XX ғасырда реттеудің қолданыстығын сақтады.

Сондықтан іс жүзінде құқықтық мәдениетке және судьялардың құқықтық түсіндіру жұмыстарына үлкен мән беріледі. Судьялардың кәсіби тәжірибесі ғана емес, сонымен қатар жоғары құқықтық мәдениеті болуы керек. Осылайша, 2010 жылы академик М.Қозыбаевтың айтуынша, Археологиялық институттың бақылауымен ұжымдық авторлар шығарған «Қазақстан тарихы ежелгі дәуірден бүгінге дейін» бес томдықтың авторлары. Марғұлана «тайпалар арасында Қазақстандағы таптық қоғам мен мемлекеттің құрылуының тарихи процесі баяу және бірнеше ғасырларға созылды, ал мал шаруашылығы жағдайында тұрақтылықтан ерекшеленбейтін, жылдамдыққа қатты әсер етті» деген пікірді де жоққа шығармады.

Талқылау. Би ұйымдастырушылық-құқықтық, экономикалық, экономикалық, әскери және идеологиялық қызметті басқаруда маңызды рөл атқарды. Би кеңесінің шешімдері міндетті болып табылады. Бұл кезеңнің айрықша ерекшелігі - би топтарының жоғары құқықтық мәдениеті. Бұл кезеңдерді айқындаудың критерийлері, біздің ойымызша, құқықтық түсіну, заңдарды түсіну ерекшеліктері, құқықтың қайнар көздері, соттарды заңнамалық реттеудің ерекшеліктері, құрылуы мен қалыптасу тәртібі және осы кезеңдегі соттардың негізгі функциялары болуы мүмкін. Ол Қазақстанның әр өңіріне әр түрлі тәсіл қажет деп санайды. Бүгінгі күнге дейін Қазақстан әртүрлі мемлекеттік деңгейлердің, заңдар мен мемлекеттік органдардың бар екендігіне күмән келтірмейді.

«Сот шешімін анықтаудың ең дұрыс жүйесі әділ сот төрелігін қамтамасыз етуге көмектеседі. Ол үкімдерді анықтауда судьяларды басшылыққа алады. Би корты өзін табиғи түрде халықтың тарихи санасында ұзақ өмір сүру ретінде анықтағанын атап өткен жөн.

Кілттік сөздер: *Татуласу, Соттар, Азаматтар, Мәдениет, Адвокат, Этика, Қылмыс.*

1. Кіріспе

Қазақстандағы судьялардың кәсіби - құқықтық мәдениетін қалыптастыру және дамыту үшін оның тарихын білуіміз қажет. Сондай ақ, біздің ойлаймызша, судьялардың, заңгерлердің кәсіби дайындау сапасын арттыру құқықтық мәдениетке тікелей байланысты. Айта кетейік, заңгерлер Қазақстан Республикасында құқықтық мемлекет құру жөніндегі негізгі күші екендігін білдіреді.

Оның басты құндылығын академик С. Зимановтың сөздерімен «Сөз және Заң» болды.

Академик С.Зимановтың сөзін толық көлемде береміз. «Қазақ қоғамындағы ештеңе Сөз және заң патшалығынан жоғары бағаланбады. Кез-келген деңгейде отбасылық, туыстық, мемлекет жайында сөйлеген шешендік сөздер мен риторика ажырамас атрибуттар болды. Қазақстандық сот төрелігі - би сотының «ежелгі түрі» болды, оның күші, шыншыл сөздің сұранысқа ие екендігі және ең көп дәрежеде көрінетін түрі болды.

Судьялардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру процесі бірнеше кезеңнен өтті. Әр кезеңнің өз ерекшеліктері бар.

Бірінші кезең-ең көне, б.з.д. алғашқы мыңжылдықтан бастау алып және он бесінші ғасырдың ортасына дейін созылады. Мұнда заң халықтың дәстүрлері, әдет-ғұрыптары және діни өсиеттер болды. Қара теңізден Алтай тауларының аралығындағы кең кеңістікте, бірін - бірі алмастырған, кеңінен тараған сақ, хун, уйсін, түрік, қарлұқ мемлекеттері қалыптасты.

Л.Гумилевтің «Ежелгі түріктер» атты ғылыми еңбегінде ежелгі түркі халықтарының пайда болу тарихын, мемлекеттік билік институттарының дамуы туралы баяндады. Сонымен бірге, автор көшпенді мал шаруашылығын басқару ең тұрақты нысаны болып табылатынын атап көрсете отырып, оны дамытуға бейім емес екенін атады¹.

Байқасаңыз, ежелгі уақытта сот билігін билеушілер іске асырған. Сондай-ақ, билік институттары ретінде соттар болды. Мысалы, Батыс Түрік қағанатында сот қызметін бөріктер мен тархандар атқарды².

Екінші кезең Қазақ хандығының пайда болуы мен өркендеуіне байланысты. Тарихи бұл кезең XV ғасырдың ортасынан басталып және ол XVIII ғасырдың ортасына дейін созылады. Бұл кезеңде би институты құрылды. Атап өтейік, бұл институт жақын арада Қазақстанда академик С.З. Зиманов толығымен зерттелді.

Қазақтарда әлі де: «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы – Майқы би» деген сөз бар. Былайша айтқанда, бұл дегеніміз: «Барлық сөздердің басы бар, сөздің басы – Майқы би».

Мемлекетті нығайту және күшейту, сонымен қатар өз Жәнібек ханның баласы Қасым ханның атымен байланысты. Оның басшылығымен тарихта тұңғыш рет «Қасымханнан қасқа жолы» немесе «Қасым ханның жарқыраған жолы» деп аталатын құқықтық әдет ғұрыптар мен нормаларды жүйелеу жүргізілді. Есім хан қазақ қоғамының құқықтық жүйесін дамытуға үлкен үлес қосты. Оның басқарған жылдарында қабылданған ереже «Есім ханның ескі жолы» немесе «Есім ханның көне жолы» деп аталады. Ол әскери заңдарды едәуір нығайтты, жауынгерлердің жауапкершілігін арттырды, бұл жоңғарлардың жаулаушылық талпыныстарынан қорғану қажеттілігіне байланысты болды.

XVII ғасырдың соңында әз Тауке, Төле би, Қазбек би, Әйтеке би заңдардың, сот билігінің тікелей жүйесі болып табылатын Жеті жарғыны құрды. Оны мәдени және демократиялық дәстүрлерге негізделген Дала заңы принциптердің жиынтығы ретінде түсіндірілді.

Судья билер «Фемида» дәрежесінде іске асатын, қазақ құқығы нормаларының білгіштері, қазақ заңдары бойынша тарихи және эволюциялық дамудағы шешендер болды»³.

2. Әдістер

Қазақ заңының ұзақтығы екі фактормен түсіндіріледі. Біріншіден, Қазақстанның кең ауқымды жерінде көшпелі өркениеттің дүниетанымдық негізі заманауи уақытқа дейін

¹ Гумилев Л. Древние тюрки. История образования и расцвета Великого тюркского каганата (VI-VIII вв. н.э.). – М.: Кристалл, 2003.-4 с.

² История Казахстана. С древнейших времен до наших дней. Пятитомник под редакцией академика М. Козыбаева. – Астана, 2010. – Т. 1.-302 с.

³ Зиманов С.З. К оценке казахского права в истории мысли. Древний мир права казахов. – Алматы, 2004. - Т.2.- с. 33

сақталған. Екіншіден, бұл маңызды, себебі қазақ заңы адамдарға өздерінің өмірінің қисынына барынша жақындады және адамның мәңгілік рухани мәнін және оның жетілу және даму кезеңіне қарамастан, оның мәңгілік рухани мәнін білдірді. Қазақ заңы - қазақ халқының мәдени өмірі мен бүкіл көшпелілер өркениетінің қазынасы».

Қазақ заңының қорғаушылары және аудармашылары болды. Мұнда билердің құқықтық мәдениеті жоғары деңгейде болды. Адамның билігін білдіру, биліктің әділдік сезімі, халықтың әділдік сезімімен тығыз байланысты.

3. Нәтижелері

Академик С. Зиманов «Би соты - бірегей сот жүйесі» монографиясында: «Би соттар халық демократиясының және демократия құндылықтарын табиғи нысандарда бейнелейді.

Тарихқа тапсырыс беріп, бұл қазақ халқының мекендеген көшпелілерінің Орта Азиядағы үлкен кеңістігінде болды»⁴.

«Билер сотының» тұжырымдамасы С. Зимановтың қоғамдық тану және өркендеу дәуірінде кез-келген жағдайда нақты әділдікті іздестіру тұжырымдамасымен және сот шешімінің негізін қалайтын әділеттілікпен байланысты екендігін баса айтады»⁵.

Бұдан әрі С. Зиманов былай дейді: «Менің есімде жоқ, Фемиданы құрметтейтін елдер мен мемлекеттерде, атақты әділет өкілдерінің портреттік образдарын жоғары көтеріп, құрметтегенін көрген емеспін... мүмкін Қазақ жері, бәлкім, ерекше шығар. Бұл «дала демократиясының» құқықтық жүйесінің ең лайықты бағалануы»⁶.

Үшінші кезең Қазақстанның патшалық Ресейге кіруімен байланысты. XVIII ғасырдың соңғы ширегі Қазақстандағы ресми сот жүйесінің қалыптасуындағы маңызды тарихи кезең болды. Осы уақытта қазақтар Ресейдің қол астына өтіп және іс жүзінде өзін-өзі басқару құқығын жоғалтты, ал би сотымен қатар, Ресей заңдары да қолданылды.

4. Талқылау

1786 жылы 23 желтоқсанда Екатерина II шекаралық сотты құру туралы жарлық шығарды. Сол кездегі Орынбор Генерал-губернаторы Ильгелстромның жобасымен Қырғыз (қазақ) далаларында шекаралық сот пайда болды. Әрбір тайпалық одағының басшысы жергілікті тайпалық соттың төрағасы тағайындалды. Хатшылары молдалар болды, алты қазақ ақсақалы кеңесшілер болып тағайындалды. Екі татар және екі орыс бақылаушы болды. Біз сондай-ақ 1891 жылғы 25 наурыздағы «Дала аймақтарын басқару туралы ереже» деп аталатын іс-әрекетті атап өтеміз. Бұл іс жүзінде Ислам Шарифатының, билер мен құқықтық жүйенің тасымалдаушыларын, ондаған ғасырлар бойы пайдаланған артықшылықтарын жоюға бағытталған. Осылайша, ресми сот билігі қазақ халқының өміріне кірді.

Заңды табиғи тәртіп ретінде түсіну біртіндеп патшалық Ресейдің жазбаша заңымен ауыстырылады. Тиісінше, би соты патшалық соттармен алмастырылады.

Төртінші кезең Кеңес мемлекетінің пайда болуы мен дамуына байланысты - 1917-1991 жж. Біз осы кезеңді үш кезеңге бөлуге болады деп есептейміз.

5. Қорытынды мен ұсыныстар

Бірінші, бастапқы кезеңде құқықты түсінудің жаңа таптық немесе заң материалистік түсіну келіп шықты. Сонымен қатар, оның негізіне К. Маркс және Ф. Энгельстің буржуазияға арналған пікірін алды: «Сіздің құқығыңыз - сіздің табыңыздың еркін енгізеді, оның мазмұны сіздің табыңыздың материалдық жағдайын ғана анықтайды»⁷.

Материалистік теорияның негізіне, құқықты экономикалық билік етуші таптың еркін көрсетуі мен бекітуі, деп жатқызды.

Мемлекет сияқты, бұл да таптық қоғамының өнімі. Соған сәйкес, соттар билеуші таптың еркін орындады. Бірінші кезеңде, құқықтың негізгі қайнар көзіне революциялық құқықтық сана жатты. Соттардың функцияларын революциялық трибуналдар іске асырды. Барлық сот сатыларынан, елдегі бөтен элементтерді жоюға бағытталған таптық күрес саясатын негізге ала отырып, заңдарды бұлжытпай орындауды талап етті⁸. Оны міндетті түрде іске асыруға мәжбүр болды.

⁴ Мами К.А. «Вершить правосудие» // Экспресс- Казахстан. -2007, октябрь, 17.-с. 2.

⁵ Зиманов С.З. Казахский суд биев – уникальная судебная система. – Алматы, 2010. – с.15.

⁶ Мами К.А. «Вершить правосудие» // Экспресс- Казахстан. -2007, октябрь, 17.- с. 17.

⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Манифест коммунистической партии. –М., 1989.

⁸ История Верховного Суда Казахстана //http://sud.gov.kz/rus/ content /istoriya-verhovnogo-cuda-kazahstana

Екінші кезең - жиырмасыншы ғасырдың 40-60 жылдары. Бұл кезең Ұлы Отан соғысы мен соғыстан кейінгі уақытқа байланысты. Соғыс кезінде төтенше жағдайлар органдары мен арнайы соттар құрылды. Мысал ретінде, біз кейбір статистиканы береді. 1946 жылы соғыс аяқталғаннан кейін Қазақстанның сот органдарында арнайы жоғары білімді судьялар тек 5% -ды құрады; орта біліммен - 14%; 45% -ы қысқа мерзімді курстардан өтті, ал заңды білімі жоқ адамдар - 36%. Міне, бұл КСРО-да болды. 1946 жылы заң мектептерінің мүмкіндіктері едәуір кеңейіп, құқықтық кадрларды кеңінен оқыту үшін алғышарттар жасалды. Егер 1940 жылы судьялардың 40% -ы облыстық соттарда жарамсыз болса, 1959 жылы барлық судьяларға арнайы жоғары білімі болған. Бұл, әрине, сот төрелігін жүзеге асыру сапасына оң әсерін тигізді. Сот істерін қайтару сапасы нашар болғандықтан, іс жүзінде екі есе азайды. Содан бері сот қызметкерлерінің біліктілігін арттыру және оқыту бойынша жұмыстар күрт күшейе бастады. 1959 жылы Қазақстанның судьяларының 66% -ы құқықтану дәрежесіне ие болды. XX ғасырдың 50-і біздің еліміздің тарихындағы ерекше кезең болды. КПСС-ның танымал XX съезі ерекше назар аударды, онда «Күлкі мінезінің салдарын жою туралы» мәселені талқылады. 1953 жылы өткір саяси айналымға байланысты КСРО ИМ Арнайы сотының кеңесі жойылды, ол құпия орган болды. Құпия істерге қатысты барлық құжаттар түрлі деңгейдегі жалпы соттарға берілді. Бұдан басқа, 1959 жылғы 19 сәуірде КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығымен «1934 және 1937 жылдары қабылданған заң күшіне енген ережелерге сәйкес рұқсат етілген тергеу, заңсыздық, террорлық әрекеттер мен саботаждық әрекеттер үшін заңсыздықты толық жою туралы» Заң күшіне енді. Бұл Сталиннің 30 жылдық билігі кезінде қуғын-сүргінге ұшыраған адамдардың есімдерін ашық айтуға мүмкіндік берді. Сот құқықтарының адам құқықтарын қорғау жөніндегі сот төрелігі осындай. Республиканың, облыстық және аудандық соттардың жоғарғы соттарына тыңшылықтан басқа барлық қылмыстық істерді тыңдау құқығы берілді⁹.

Үшінші кезең - XX ғасырдың 70-90 жылдары. 1978 жылы Қазақ КСР-нің жаңа Конституциясы қабылданды, ол «дамыған социализмнің құрылысы» талаптарына жауап берді. Қазақ КСР-нің жаңа Конституциясы СССР Конституциясының мақсаттары мен міндеттерін толығымен жауап берді. 1985 жылдан бастап Кеңес Одағында қоғамды демократияландыруға үлкен қадам болды. Бұл кезеңде «қайта құру» ресми атауы алынды. Осының нәтижесінде одақтас республикалар егемендікке ие болды, одақтан өз еркімен шығарылған тәуелсіз мемлекеттер болды. 1990 жылы 24 сәуірде Қазақ КСР Президентінің кеңесін енгізу туралы және Қазақ КСР-нің Конституциясына түзетулер енгізу туралы 1990 жылғы 24 сәуірдегі Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесі қабылдаған заң, сондай-ақ 1990 жылғы 24 сәуірдегі Жоғарғы Кеңестің Қазақ КСР Президенті Қазақстан Республикасының әлеуметтік жүйесі мен мемлекеттік құрылымын түбегейлі өзгертті. 1990 жылғы 25 қазанда қабылданған Қазақ ССР-інің мемлекеттік егемендігі туралы декларация тәуелсіздікке қол жеткізудің алғышарты болды¹⁰.

Бесінші кезең тәуелсіз Қазақстанның пайда болуымен байланысты. 1991 жылғы 16 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Парламенті бүкіл әлемге біздің еліміздің тәуелсіздігін жариялаған «Қазақстан Республикасының мемлекеттік егемендігі туралы» конституциялық заң қабылдады. Бұл күн шынайы тарихи күн, Қазақстан халықтарының ұлттық мерекесі болды.

Еліміздің тәуелсіздігінің конституциялық негізін құруға Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясының танымал адвокаттары, ғалымдары, академиктері қызметінің маңыздылығына назар аударыңыз. Бұл академик С.З. Зиманов, академик С.С. Сартаев, академик Ғ.С. Сапарғалиев, академик М.Т. Баймаханов, К.А. Мами және басқалар қатысты.

2000 жылы «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Конституциялық заң қабылданды. Егемендікті жариялаудан кейінгі алғашқы жылдары сот органдарының қызметіндегі басты міндет жаңадан құрылған жаңа тәуелсіз мемлекеттің талаптарын қанағаттандыратын жаңа сот органдарының құрылуы және кеңес сотының ескі қағидаттарынан кету деп саналды. Болашақта биліктің сот билігінің тәуелсіздігін және салыстырмалы автономиясын қалыптастыру және қамтамасыз ету мәселесі өзекті болып қалады. Сонымен бірге, атқарушы билік органдарының, әсіресе Әділет министрлігінің кадрлық бақылауын¹¹, болдырмау міндеті шешілді.

Сонымен қатар, XX ғасырдың 90-шы жылдарының соңынан бастап сот жүйесін жетілдіру міндеті өзгеруде. Осылайша, сот жүйесін тереңдетіп демократияландыру міндеті жаңартылуда. Бұл

⁹ Сартаев С.С. Мы живем в конституционном пространстве. – Алматы, 2010. – 566 с.

¹⁰ Ibrayeva A., Abdikarim Y., Alimbekova M. The Legal Policy of the Republic of Kazakhstan: New Priorities and Succession // World Applied Sciences Journal. -2014.-V. 29. –Iss. 8.-P.1071-1074 // [http://www.idosi.org/wasj/wasj29\(8\)14/18.pdf](http://www.idosi.org/wasj/wasj29(8)14/18.pdf)

¹¹ Shukenova Z., Alimbekova M. Kazakh Judicial System in the International Legal Arena // World Applied Sciences Journal. -2014.-V.30. –Iss.5.-P.640-644 // [http://www.idosi.org/wasj/wasj30\(5\)14/18.pdf](http://www.idosi.org/wasj/wasj30(5)14/18.pdf)

жағдайда оны халыққа жақындату және оның азаматтық қоғам институттарымен өзара әрекеттесуі қажет болады. Қазылар алқасы жаңа институт ретінде пайда болады.

Соттың ашықтығын қамтамасыз ету үшін әртүрлі компьютерлік-техникалық инновациялар енгізілуде, сот процесінің бейнежазбалары, соттарға қамауға алу құқығы және басқа да шаралар берілді.

Бұл процесс жалғасуда. Бұл Н.Назарбаевтың бес институционалдық реформасын жүзеге асыру үшін «100 нақты қадам Ұлт жоспары» бағдарламасында бекітілді, онда барлық заңды процестердің дыбыстық және бейне жазбаларын енгізу қажет деп айтылды. Судья дыбыстық және бейне жазбаларды жазуға немесе өңдеуге тыйым салуға болмайды.

Айта кетейік, осы уақыт аралығында судьялардың алты съезі өтті.

Судьялардың алты съезінде талқыланған негізгі мәселелерді қысқаша таныстырайық. Біз сот жүйесінің имиджінің проблемалары, судьялардың құқықтық мәдениетін жетілдіру және сот ісін жүргізу сот реформасының барлық сатыларында өзекті болып қала береді.

Осылайша, судьялардың бірінші съезі «Қазақстан Республикасының судьялар одағы» қоғамдық бірлестігін құру туралы мәселені қарады. Бұл съезде Судья әдеби кодексі мен филиалдар туралы ереже қабылданды. Жоғарғы Соттың басшылығы Судьялар одағымен бірге судьялардың имиджін нығайтуға бағытталған көп қырлы, мұқият жұмысын бастады. Бірінші съезд 1996 жылғы 19 желтоқсанда Алматы қаласында өтті.

1999 жылы 25 қаңтарда Алматыда судьялардың екінші съезі өтті. Бұл туралы съезде сот қоғамдастығының күш-жігері, судьялардың шынайы тәуелсіздігін қамтамасыз ету, сот жүйесінің беделін арттыру мәселелері талқыланды. Сонымен бірге, сот қызметкерлерінің таза, адалдық рухында тәрбиелеу мәселелеріне басты назар аударылды; судьялардың кәсіби өсуін қамтамасыз ету, олардың әрқайсысы Конституция мен заңдардың талаптарын сөзсіз сақтауы, лауазымдық міндеттерін адал орындауға қатысты әділетсіздік фактілерін алып тастау.

Судьялардың үшінші съезі Астанада 6 маусымда өтті. Осы съезде Одақ Жарғысына және Судья әдеби кодексіне, қоғамдық бірлестіктің жарғысына өзгерістер мен толықтырулар енгізілді.

Судьялардың төртінші съезі Астанада 3 маусымда өтті. Съездің мақсаты

- сот төрелігі жүйесін жетілдіруге, судьялардың құқықтық және әлеуметтік мәртебесін арттыруға, сот қоғамдастығын нығайтуға және дамытуға бағытталған конструктивті ұсыныстар әзірлеу.

«Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Конституциялық заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізілді,

Сот органдарының елеулі жаңаруы болды, оның жартысы үш жылға дейін жұмыс өтілі бар судьялардан тұрады. Сондықтан съезде арнайы бағдарламаны әзірлеу ұсынылды.

Жас судьяларды оқытуға және сот дағдыларын игеруге нақты көмек көрсету ұсынылды.

Бесінші съезд 2009 жылғы 18 қарашада Астанада өтті. Осы съезде облыстық соттардың пленарлық отырыстарының және әділ қазылар алқасының жұмыс әдісі қайта қаралды. Сот мониторингісі енгізілді. Бұл себеп болған, судьяның кәсіби қасиеттеріне деген сұранысты көтеру және сот төрелігін жүзеге асыруда заңның үстемдігін сақтау, жауапкершілігін жоғарылату мәселелерін шешудің кешенді шаралар кешенін анықтау қажеттілігі. Соттардың қызметіне ақпараттық технологиялардың соңғы жетістіктері енгізілу.

Осылайша, судьялар съезі мемлекеттің судьялар қауымдастығының басты форумы деп қорытынды жасауға болады. Сот жүйесін дамыту процесінде келесі өзгерістерді бөлуге болады:

1 Республиканың соттары жалпы және мамандандырылған бөлінді. Бұл сот істерін жоғары кәсіби деңгейде қарастыруға мүмкіндік береді.

2 Алқабилердің қатысуымен жаңа мекеме-сот құрылды. Бұл демократия принциптеріне сәйкес келеді, өйткені ол сот органдарының қызметіне қатысуға мүмкіндік береді.

3 Сот мониторингісі енгізілді. Ол судьяның кәсіби қасиеттеріне деген сұранысты көтеру және сот төрелігін жүзеге асыруда заңдылықты сақтауға деген жауапкершілігін арттыру мәселелерін шешудің кешенді шараларын анықтады.

4 Қазіргі уақытта сот талқылауының толық ашықтығы үшін жағдайлар жасау үшін сот талқылауы аудио және бейне жазу жүйелерімен, ал сот актілері жаһандық желінің арнайы сайтында жарияланады. Соттарда электронды құжат айналымы енгізілді, электрондық қолтаңбалар және озық ақпараттық технологиялардың басқа әдістері қолданылады.

5 Жаңа Азаматтық іс жүргізу кодексі және «Жоғары Сот Кеңесі туралы» жаңа заң қабылданды. «Сот жүйесі мен судьялардың мәртебесі туралы» Конституциялық заңға, Қылмыстық іс жүргізу кодексіне және Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекске қажетті өзгерістер енгізілді. Жалпы, жаңартылған заңнама халықтың сот жүйесіне сенімін арттыруға мүмкіндік береді.

6 Сот жүйесін және сот ісін оңтайландыру бойынша шаралар қабылданды. 2016 жылдан бастап халықаралық стандарттарға сәйкес келетін үш деңгейлі сот ісін жүргізу моделі енгізілді. Жаңа үш деңгейлі сот жүйесі бірінші сатыдан тұрады - бұл аудан, қалалық сот, апелляциялық сот.

Облыстық соттар мен кассациялық сатылар - Жоғарғы сот. Бұл сот шешімдерінің тезірек күшіне енуіне мүмкіндік береді және процесті жасанды түрде кешіру мүмкіндігін азайтады.

7 Жоғары сапалы сот жүйесін қалыптастыруға ерекше көңіл бөлінеді. Сот жүйесі жоғары адамгершілік қағидалары бар ең лайықты мамандардан тұруы керек. Осыған байланысты Жоғары Сот Кеңесі түбегейлі реформалар жүргізілді, заң шығару деңгейінде Жоғарғы Сотқа Әділет институтын беру мәселесі шешілді.

8 Қазақстан Республикасының Судьялар одағы судьялардың этикалық қағидалары мен мінез-құлық ережелерінің жаңа кодексіні әзірледі (судьялардың этикалық кодексі). Кодекс ел Конституциясының нормаларына және «Сот жүйесі мен судьялардың мәртебесі туралы» Конституциялық заңға негізделген. Жоба қоғамның судьяның кәсіби келбетін арттыруға қойылатын талаптарын ескере отырып жасалды. Кодекстің қабылдануы үкіметтің сот саласына халықтың сенімінің негізі ретінде судьяларды жүргізудің бірыңғай этикалық нормаларын белгілеуге бағытталған. Жаңа Судьялардың VII съезінде жаңа этика кодексі қабылданады.

Бұрынғы Жоғарғы сот төрағасы К.А. Мами, заң мамандығының маңыздылығына, сотқа құрметпен қарауға көбірек көңіл бөлу керек деді. «Тәрбиелеудің ең жақсы тәсілі - сотқа құрметпен қарайтын, судьяның сапалы адал күнделікті кәсіби жұмысы»¹².

Айта кету керек, судьялардың жоғары құқықтық мәдениеті сот органдарындағы заңдылықтың ең маңызды кепілі.

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асырудың табыстылығы, олардың құқықтық қорғалуының толықтығы судьялардың құқықтық мәдениетінің даму деңгейіне байланысты. Бұл өз кезегінде тұтастай алғанда қоғамның құқықтық мәдениетін қалыптастыру үдерісіне әсер етеді. Сонымен қатар, кәсіби мәдениеттің жоғары деңгейі, жалпыға ортақ деңгейде және әсіресе қоғамның адамгершілік мәдениетінде қолдау таппаса, судьялардың қызметінде толық табысқа жетуіне кепілдік бермейді.

6. Дереккөздер:

Гумилев Л. Древние тюрки. История образования и расцвета Великого тюркского каганата (VI-VIII вв. н.э.). – М.: Кристалл, 2003.-4 с.

История Казахстана. С древнейших времен до наших дней. Пяти томник под редакцией академика М. Козыбаева. – Астана, 2010. – Т. 1. – 302 с.

Зиманов С.З. К оценке казахского права в истории мысли. Древний мир права казахов. – Алматы, 2004. - Т.2.- с.33

Мами К.А. «Вершить правосудие» // Экспресс- Казахстан. -2007, октябрь, 17.-с.2

Зиманов С.З. Казахский суд биев – уникальная судебная система. – Алматы, 2010. – с.15

Мами К.А. «Вершить правосудие» // Экспресс- Казахстан. -2007, октябрь, 17.-с.17

Маркс К., Энгельс Ф. Манифест коммунистической партии. –М., 1989 – с.42.

История Верховного Суда Казахстана //http://sud.gov.kz/rus/ content /istoriya- verhovnogo-cu-da-kazahstana

Сартаев С.С. Мы живем в конституционном пространстве. – Алматы, 2010. – 566 с.

Ibrayeva A., Abdikarim Y., Alimbekova M. The Legal Policy of the Republic of Kazakhstan: New Priorities and Succession //World Applied Sciences Journal. -2014.-V. 29. -Iss. 8.-P.1071-1074 //http://www.idosi.org/wasj/wasj29(8)14/18.pdf

Shukenova Z., Alimbekova M. Kazakh Judicial System in the International Legal Arena //World Applied Sciences Journal.-2014.-V.30. -Iss.5.-P.640-644 // http://www.idosi.org/wasj/wasj30(5)14/18.pdf

Мами К.А. Интервью журналу Заңгер. – 2007, № 12.

¹² Мами К.А. Интервью журналу Заңгер. – 2007, № 12.

iletişim

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

12-14 Aralık 2020 Sakarya / Türkiye

Türk Dünyasının Sesi Olarak TRT Avaz

Doç. Dr. Ashı YURDİGÜL¹

Özet

Geçmişten günümüze medya, toplumlar ve devletlerarası ilişkilerin kurulması ve sürdürülmesi noktasında kullanılan stratejik araçlardan biri olmuştur. İletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerle birlikte medya türlerinin çeşitlenmesi medyanın bu alandaki etkinlik ve gerekliliğinin de giderek artmasını sağlamıştır. Özellikle konvansiyonel medya türlerinden biri olarak televizyonun ortaya çıkması ve yaygınlaşması, medyanın toplumlar ve devletler arası ilişkiler sürecindeki kullanımında bir dönüm noktası olmuştur.

Dünyada bu alanda yaşanan gelişmelere Türkiye’de de duyarsız kalınmamıştır. Yurt içinde ilk televizyon anonsunu 1968 yılında gerçekleştiren TRT, başlarda TRT 1 adıyla tek bir kanal üzerinden yaptığı yayınlarını önce yurtiçine yönelik; ardından da yurtdışına yönelik olarak farkı kanallardan genişletmiştir. Bugün on dört televizyon kanalı üzerinden ulusal ve uluslararası yayınlarını sürdüren TRT’nin uluslararası alanda faaliyet gösteren kanallarından biri de TRT Avaz’dır. Kanal, 2009 yılından bu yana Orta Asya’dan Balkanlara oldukça geniş bir coğrafyada Türk ve Türk soylu halklar ile kardeş topluluklara yönelik yayınlar yapmaktadır. TRT Avaz, Türkçe dışında Azerice, Boşnakça, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Tatarca ve Türkmençe dillerinde, ağırlıklı olarak kültür-sanat, haber ve belgesel türünde yayınladığı programlarla kısa sürede Türk dünyasının sesi olmuştur.

Buradan hareketle, bu çalışmanın temel amacı TRT’nin uluslararası yayıncılık faaliyetlerinden biri olarak TRT Avaz’ın yayınlarının ulaştığı geniş coğrafyadaki işlevlerini tartışmaktır. Çalışmada bu tartışma, kanalın program türleri üzerinden yapılmaktadır. Bunun için, kanalın www.trtavaz.com.tr adlı web sitesinde yayınlanan bir haftalık yayın akışı temel alınmıştır. Kanalın kuruluş amaçları da göz önüne alınarak bunun televizyon program tür ve içeriklerine yansımaları değerlendirilmektedir.

Anahtar kelimeler: Türk Dünyası, TRT Avaz, Uluslararası Yayıncılık, Program Tür ve İşlevleri.

1. Giriş

Toplumlar üzerindeki etkisinin keşfedilmesiyle birlikte kitle iletişim araçları, çeşitli güç odakları tarafından farklı farklı amaçlarla kullanılmaya başlanmıştır. Bu anlamda kitle iletişim araçlarını doğrudan ya da dolaylı yollarla kullanan en önemli güç odaklarından biri de devletler olmuştur. Devletlerin kitle iletişim araçlarının gücünü keşfetmeleri onu önce yurt içine daha sonra da yurtdışına yönelik olarak yapılan yayınlarla kendi çıkarları doğrultusunda kullanmalarını beraberinde getirmiştir.

Bu anlamda, özellikle yurtdışına yönelik yayınların önem kazanması, yayıncılık faaliyetlerinin de bu yönde gelişmesine neden olmuştur. 20. yüzyılın başlarında, radyonun bir kitle iletişim aracı olarak yaygınlaşması onun bu alanda önemli bir araç olarak kullanımını da beraberinde getirmiştir. İlk olarak 1926 yılında, Rusya tarafından radyonun politik amaçlarla kullanımı kısa sürede Amerika ve Avrupa’da gerçekleştirilen uluslararası radyo yayınları izlemiştir. Türkiye’de ise ilk uluslararası radyo yayını, 1937 yılında, dönemin Başbakanı İsmet İnönü’nün Hatay sorunu üzerine olan konuşmasının Arapçaya çevrilmesiyle Ankara Radyosu tarafından gerçekleştirilmiştir (Bekiroğlu, 2019:644).

Kısa sürede iletişim teknolojileri alanında yaşanan değişim ve dönüşümle beraber, radyonun yerini televizyon almış; uluslararası yayıncılık faaliyetlerinde yeni bir döneme girilmiştir. Özellikle 90’lı yıllarda, uydu yayıncılığının verdiği imkanlarla birçok ülke sınır ötesi yayınlara başlamıştır. Kısa sürede oldukça hızlı bir yol kateden uluslararası yayıncılığın ülkeler tarafından genellikle iki şekilde gerçekleştirildiği görülmektedir. İlkinde ülkeler kendi dillerinde yayın yaparak başka ülkelerde yaşayan vatandaşlarına ulaşmakta ve böylelikle onlarla olan bağlarını devam ettirebilmektedir. İkincisinde ise

¹ Atatürk Üniversitesi/Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İletişim Fakültesi, asli.yurdagul@hotmail.com

yabancı bir dilde yaptıkları yayınlarla diğer ülkelerde yaşayan toplumlara ulaşmaya ve bu toplumlar nezdinde bir kamuoyu oluşturmayı amaçlamaktadırlar (Bal, 2018:78).

Günümüzde özellikle başka toplumlara ulaşmanın, onlara kendini tanıtmının ve onların gönülleri- ne girmenin yollarından biri de uluslararası yayındır. Bu gerçeğin fark edilmesiyle birlikte uluslara- rası yayınlar, ülkelerin dış politikalarının da önemli bir parçası haline gelmiştir. Özellikle kamu diplo- masisi bağlamında kullanılan bu yayınlar, ekonomiden siyasete hemen her alanda ilişkilerin gelişmesi ve güçlenmesini sağlamıştır.

Tüm dünyada kısa sürede oldukça hızlı bir yol kateden uluslararası televizyon yayıncılığı faaliyetle- rine Türkiye’de kayıtsız kalmamıştır. Türkiye’de ilk uluslararası televizyon yayınları 1990 yılında, TRT INT adıyla yayınlarına başlamıştır. Bu yayınları 1992 yılında Türk Cumhuriyetlerine yönelik, TRT INT Avrasya adıyla yapılan yayınlar izlemiştir.

2009 yılına gelindiğinde ise Asya’dan Balkanlara kadar geniş bir coğrafyadaki Türk ve İslam top- luluklara yönelik yayınlarına başlayan TRT Avaz olmuştur. 2015 yılında yayına başlayan TRT Word, özellikle habercilik alanındaki başarılı çalışmalarıyla Türkiye’nin sesini uluslararası alanda duyuran önemli bir araç olmuştur.

Bu çalışmada da TRT’nin uluslararası yayıncılık faaliyetlerinden biri olarak TRT Avaz konu alın- maktadır. Geniş bir coğrafyaya hitap eden kanalın, uluslararası yayıncılık faaliyetlerini gerçekleştirme noktasında kullandığı programlar, televizyon program türleri açısından değerlendirilmekte; bu prog- ram türlerinin kanalın kuruluş amaçları ve işlevleriyle ilişkisi tartışılmaktadır.

1. TRT Avaz

Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT), ülkemizdeki radyo ve televizyon yayınlarını gerçekle- ştirmek amacıyla 1964 yılında özerk tüzel bir kişilik olarak kurulmuştur. Kamu yayıncılığı esasını temel alan kurum, haber, eğitim, kültür, eğlence gibi yayın içerikleriyle toplumda birlik ve beraberlik duygu- larının gelişmesine, toplumun eğitimin seviyesinin artırılmasına hizmet etmiştir.

TRT’nin radyo yayıncılığıyla başlayan yayıncılık serüveni, 1968 yılında ilk televizyon yayınlarının başlamasıyla televizyon yayıncılığı, ardından da gelişen iletişim teknolojilerine paralel dijital tabanlı teknolojiler üzerinden devam etmiştir. Kuruluşundan itibaren kamu yayıncılığı politikasıyla hareket eden kurum, haber, eğitim, kültür ve sanat alanındaki yayınlarıyla tüm ülkeye hitap ederek toplumsal gelişime destek olmuştur.

TRT yayıncılık alanındaki kanal ve içeriklerinin sayısını kısa sürede arttırarak sadece yurt içinde değil, yurt dışında da yayıncılık faaliyetlerini sürdürmüştür. TRT’nin 1990 yılında TRT INT ile başlayan yurt dışına yönelik yayınları 1992 yılında TRT Avrasya ile devam etmiş; 21.03.2009 tarihinde ise TRT Avaz yayınlarına başlamıştır.

TRT Avaz, Türkiye ile birlikte Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Bos- na Hersek, Arnavutluk ve Gürcistan olmak üzere 9 ülkede ve 9 dilde Uzak Doğu’dan Balkanlar’a kadar uzanan bir coğrafyada Türk dünyasına yönelik yayınlar yapmak ve Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında dil ve düşünce birliği kurmak amacıyla kurulmuştur. Kanal Türk Cumhuriyetleri’nin ortak sesi olarak 27 ülke ve 13 muhtar cumhuriyette yaklaşık 250 milyon nüfusa sahip oldukça geniş bir coğrafyaya hitap etmektedir (TRT, 2016:21).

TRT Avaz, Türk dünyasının ortak kültür ve medeniyet coğrafyasında Türkçe ve lehçelerini ko- nuşan, Türk ve İslam dünyasının kültürel özelliklerine vurgu yapan bir yayın politikası benimse- mektedir. Bu doğrultuda TRT Avaz’ın kuruluş amaçlarını şu şekilde sıralamak mümkündür; hitap ettiği coğrafyada birlik ve beraberlik duygusu yaratmak; Türkçenin kullanımını yaygınlaştırmak; dünya gündemine Türk dünyasıyla ilgili gelişmeleri taşımak; yaşanan olaylara ilişkin Türkiye’nin bakış açısını ortaya koymak; Türk dünyasında faaliyet gösteren kamu kurum ve kuruluşlarıyla or- taklaşa çalışmalar yürütmek ve onlar tarafından yürütülen faaliyetleri tanıtmak; kültürel ilişkileri geliştirmek ve başta ekonomi olmak üzere farklı işbirliği alanlarının doğmasını sağlamaktır (TRT, 2016:20).

Bu amaçlar doğrultusunda TRT Avaz, farklı tür ve içerikte yayınlar yapmaktadır. Kurumun yayın- ları program türleri açısından değerlendirildiğinde haber programları, spor programları, kültür prog- ramları, eğlence programları ve eğitim programları gibi program türlerinin öne çıktığı görülmektedir. Bu türler kapsamına giren programların Türkçe dışında farklı dil ve lehçelerde de yapılması içeriklerin çok daha fazla kişiye ulaşmasını sağlamakta; ikili ve çoklu kültürel ilişkilerin gelişmesine katkı sun- maktadır (www.trtavaz.com.tr). Ayrıca içeriklerin belirli türler üzerinden sunulması verilen mesajla- rın kabul edilmesi ve içselleştirilmesi noktasında da büyük önem taşımaktadır.

2. Program Türleri

Televizyonun icat edilmesi, şüphesiz 20. yüzyılın en önemli gelişmelerinden biri olmuştur. Bu icat ilk etapta her ne kadar teknik bir buluş gibi gözüke de zaman içerisinde yaygınlaşmasıyla gündelik hayatın önemli bir parçası olmuştur. Bu durum televizyonun toplumsal ve kültürel boyutlarının da sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Ürettiği içeriklerle insanların ne düşünmesi ya da ne yapması gerektiğinden ne yemesi, ne içmesi gerektiğine kadar toplumsal hayatın her alanını etkisi altına alan televizyon, aynı zamanda farklı yaşamların tanıtılması, örnek alınması ya da gelecek kuşaklara aktarılması noktasında da belirleyici olmuştur.

Televizyon kısa sürede büyük kitlelere ulaşarak onları etkisi altına almayı başarmıştır. Televizyonun bu başarısı, büyük oranda kendinden önce gelen kitle iletişim araçlarının öne çıkan özelliklerini alarak kendi anlatı yapısına uyarlamasından ileri gelmektedir. Televizyon radyonun geniş kitlelere ulaşabilme, işitsel unsurları kullanarak kitleleri etkileyebilme; sinemanın ekran ve görsel anlatı, tiyatronun ise diyalog, oyunculuk gibi görsel ve işitsel birtakım özelliklerini alarak (Özmen, 26) kendi anlatı yapısını geliştirmiştir.

Televizyonun temelde görsel ve işitsel unsurlara dayalı olan anlatı yapısı, belirli içerik ve mesajların kitlelere ulaşmasını sağlamaktadır. Ancak bu mesajların temel özellikleri belirlenmiş kitlelere, belirli anlatı tür ve teknikleri kullanılarak ve belirli formlarda ulaştırılması programlar aracılığıyla gerçekleşmektedir. Televizyonun radyodan miras aldığı bu yapı, kendi üstünlükleriyle de birleşerek televizyon programlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Başka bir deyişle, televizyon programları hedef kitlesi önceden belirlenmiş, belirli amaçlar doğrultusunda hazırlanmış, yayın zamanı ve süresi belirli, televizyonun anlatı tekniklerine, işlevlerine, dil ve anlatı yapısına uygun olarak, yasal ve etik ilkeler gözetilerek üretilen (Uğurlu, 2012 Akt. Duranlı, :9) içeriklerdir.

Televizyon programlarının amaç, işlev, anlatı özellikleri ve hedef kitle bakımından farklıklar göstermesi sonucunda ise televizyon program türleri ortaya çıkmıştır. Tür kavramı, sanatsal bir anlamı ifade etmekte olup, Türkçe’de Fransızca kökenli ‘genre’ sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmaktadır. Daha çok, ‘aralarında benzerlikler ya da ortak özellikler bulunan varlık ve nesnelere’ ifade etmek için kullanılan tür kavramı, yapıtların gruplar halinde toplanmasını, bu grupların belirli özelliklerine göre sınıflandırılmasını anlatmaktadır (Abisel, 1995:14). Sinemadan televizyona geçen bir sınıflandırma tekniği olarak da adlandırılabilir olan tür kavramı, televizyon programlarının belirli özelliklerine göre sınıflandırılarak adlandırılması anlamına gelmektedir.

Televizyon program türlerine ilişkin farklı kaynaklarda farklı sınıflandırmalara rastlamak mümkündür. Bu konuda yaşanan karışıklık ve sorunların giderilmesi amacıyla Radyo ve Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) tarafından 2014 yılında bir çalışma yapılarak televizyon program türleri güncellenmiştir. Böylelikle hem televizyon yayın kuruluşları, hem izleyici hem de RTÜK açısından televizyon program türlerine ilişkin görüş birliği sağlanmıştır. Bu çalışmaya göre televizyon program türleri; haber programları, güncel programlar, kültür programları, eğitim programları, gerçek yaşamlar, dramalar, eğlence programları, çocuk programları, ticari iletişim ve tanıtım ile diğer kategoriler altında sınıflandırılmıştır (RTÜK, 2014). Ayrıca her bir kategori kendi içinde alt kategorilere ayrılmıştır. Örneğin haber programları haber bültenleri, haber programları, ekonomi bülteni, hava ve yol bülteni ile spor bülteni olarak ayrılırken; kültür programları belgesel programları, bilgi-kültür yarışmaları, kültür ve sanat programları, yaşam tarzı ve eğilimlerle ilgili yapımlar, sektör tanıtım programları ve gezi programları olarak kategorilendirilmiştir.

3. Yöntem

“Türk Dünyasının Sesi Olarak TRT Avaz” adlı bu çalışmanın temel amacı, geniş bir coğrafyada yayın yapan TRT Avaz’ın bu coğrafyalardaki işlevlerini tartışmaktır. Çalışmada bu tartışma, kanalın program türleri üzerinden yapılmaktadır. “TRT Avaz, Uzak Asya’dan Avrupa içlerine kadar ortak kültür ve medeniyet coğrafyamızda Türkçe ve lehçelerini konuşan, Türk ve İslam coğrafyasının kültürel özelliklerine ilgi duyan izleyiciler için özel içerikli yayınlar yapmaktadır.” (TRT, 2016:59). Bu özel içerikli yayınlarını da televizyon programları aracılığıyla izleyicilerine ulaştırmaktadır. TRT Avaz’da yayınlanan televizyon programları, tıpkı diğer televizyon kanallarında olduğu gibi, belirli televizyon program türleri adı altında kategorilendirilmektedir. Ancak, TRT Avaz ekranlarından geniş bir coğrafyaya hitap eden bu türler, TRT Avaz’ın kuruluş amaç ve ilkelerinden bağımsız değildir. Bu nedenle de TRT Avaz ekranlarında bazı program türlerine daha fazla yer verilirken bazılarında daha az yer verilmekte; bazı türlere ise hiç yer verilmemektedir. Bu nedenle çalışma, TRT Avaz’ın kuruluş amaçlarını göz önünde bulundurarak bu amaçların program tür ve içeriklerine yansımaları değerlendirilmektedir.

Çalışmada TRT Avaz'ın işlevleri, program türleri ve kanalın kuruluş amaçlarının program türlerine yansımaları kanalın 31 Ekim ile 6 Kasım tarihleri arasındaki bir haftalık yayın akışı temel alınarak tartışılmaktadır. Söz konusu tarihler tamamen tesadüfi olarak alınmış olup, ilgili haftanın yayın akışına kanalın www.trtavaz.com.tr adresli web sitesi üzerinden ulaşılmıştır. Çalışmada ilk olarak TRT Avaz'ın bir haftalık yayın akışı incelenerek yayın akışında yer alan programlar türlerine göre sınıflandırılmaktadır. Bu sınırlandırma çalışmanın bulgular kısmında sunulmaktadır. Çalışmanın ikinci aşamasında ise TRT Avaz'ın hitap ettiği geniş coğrafyadaki işlevleri ve kanalın kuruluş amaçları da göz önünde bulundurulmuş olarak bu işlevlerin TRT Avaz'da yayınlanan program tür ve içeriklerine yansımaları değerlendirilmektedir. Bu değerlendirme de çalışmanın tartışma başlığı altında yer almaktadır. Bu anlamda çalışmada içeriksel ve ilişkisel bir analiz yöntemi kullanılmaktadır.

4. Bulgular

Çalışmanın bulguları, TRT Avaz'ın web sitesi www.trtavaz.com.tr üzerinden yayınlanan 31 Ekim ile 6 Kasım tarihleri arasındaki yayın akışı incelenerek elde edilmiştir. Yayın akışında yer alan programlar RTÜK tarafından belirlenen program türlerine göre kategorilere ayrılmıştır. TRT Avaz'ın bir haftalık yayın akışında yer alan programların günler bazında program türlerine göre dağılımları Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Günlere Göre Programların Türlerine Dağılımı

31.10.2020	01.11.2020	02.11.2020	03.11.2020	04.11.2020	05.11.2020	06.11.2020
Haber Programları	Haber Programları	Haber Programları	Haber Programları	Haber Programları	Haber programları	Haber Programları
Gerçek Yaşamlar	Gerçek Yaşamlar	Kültür Programları	Kültür Programları	Eğitim programları	Kültür Programları	Kültür Programları
Kültür Programları	Kültür Programları	Eğitim programları	Drama	Kültür Programları	Gerçek Yaşamlar	Eğitim programları
Drama	Drama	Drama	Güncel Programlar	Gerçek Yaşamlar	Eğitim programları	Dramalar
Eğitim Programları	Eğitim Programları	Gerçek Yaşamlar	Eğitim Programları	Drama	Dramalar	Gerçek Yaşamlar
	Güncel Programlar	Güncel Programlar		Güncel Programlar	Güncel Programlar	Güncel Programlar

Tablo 1'de de görüldüğü üzere, TRT Avaz'da yayınlanan programların program türlerine dağılımı genellikle stabildir. İncelenen bir haftalık zaman diliminde, hemen her gün aynı tür programların yayınlandığı görülmektedir.

Yayınlanan programlar haber programları, kültür programları, eğitim programları, dramalar, güncel programlar ve gerçek yaşamlar kategorilerinde toplanmıştır. Bu türler içinde en sık kullanılan program türü kültür programları olmuştur. Buna karşın eğlence ve çocuk programlarına hiç yer verilmediği görülmüştür.

RTÜK tarafından belirlenen program türleri, kendi içinde de farklı alt türlere ayrılmaktadır. *Haber programları*: haber bülteni, haber programları, ekonomi bülteni, hava ve yol durumu ve spor bülteni; *güncel programlar*: yorum programları, sohbet programları, dini tören yayınları, kriz dönemi canlı yayınlar, seçim yayınları, siyasi parti faaliyetleri, ulusal ve uluslararası törenlerin naklen yayınları, sosyal amaçlı kampanya programları; *kültür programları*: belgesel programlar, bilgi-kültür yarışmaları, kültür ve sanat programları, yaşam tarzı ve eğilimlerle ilgili programlar, sektör tanıtım programları, gezi programları; *eğitim programları*: örgün eğitime destek programları, yaygın eğitim programları, bilgi-beceri programları, sağlık programları, dini eğitim programları; *gerçek yaşamlar*: reality show, gerçek hayat hikayeleri; *dramalar*: dizi filmler, sinema ve televizyon filmleri; *eğlence programları*: magazin programları, drama öğeleri içeren eğlence programları, müzik ağırlıklı programlar, müzik video klipleri, konser yayınları, beceri ve direnç yarışmaları, spor karşılaşmaları, show ve gösteriler, talk-show, kuşak prog-

ramları; *çocuk programları*: okul öncesi çocuk programları, çizgi ve animasyon filmler, çocuk eğitim programları, çocuk aktivite programları, çocuklara yönelik drama, çocuk haber, çocuk yarışma; *ticari iletişim ve tanıtım*: reklam kuşakları, tele-alışveriş, bant reklam, siyasi reklam, program desteklemesi, ürün yerleştirme, program tanıtımları ve *diğer programlar* olarak.

TRT Avaz'da yayınlanan programların alt türleri ise Tablo 2'de verilmiştir. Buna göre alt türlerin de belirli gruplar altında toplandığı görülmektedir. Kanalda haber programları haber bülteni olarak yer almaktadır. Haber bültenleri hafta sonu Avaz Haber adıyla günde iki kez yayınlanırken; hafta içi hem Avaz Haber adıyla hem de Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Türkmençe, Azerice ve Rusça olmak üzere altı farklı dilde yayınlanmaktadır. Kültür programlarında ise belgesel türü programlar en sık yer verilen program türü olmuştur.

Muhacir, Sürgünün Sessiz Tanıkları, Anadolu'da Selçuklu, Musul Vilayeti: Yüzyıllık Düşüm, Eski Topraklar, Miras gibi programlar bunlardan sadece birkaçıdır. Belgeselleri kültür-sanat programları izlemiştir. Çalgıların Dilinden, Kültür Sanat Avaz gibi programların yanı sıra yayın akışında sıklıkla yer verilen yemek programları da bu kategoride değerlendirilmiştir. Pastane ve Misafirim Var programları incelenen dönemde kanalın yayın akışında yer alan yemek programları olmuştur.

Eğitim programları kategorisinde ise bilgi-beceri, sağlık ve dini programlar yer almıştır. Bu kategoride yer alan programlar doğrudan örgün ya da yaygın eğitimi konu alan programlar değildir. Bunlar sağlık ve dini konularla ilgili programlar olup RTÜK tarafından eğitim programları kategorisi altında değerlendirilmesinden dolayı bu kategoriye yerleştirilmiştir.

Gerçek yaşamlar kategorisinde gerçek hayat hikayeleri dikkat çekmektedir. Kanalda alim ve bilimlerden sporculara Türk ve İslam dünyasının önde gelen isimlerinin hayat hikayelerini konu alan programlara yer verilmektedir. Olimpiyat Yıldızları, Türk Dünyasının Enleri, İyilik Kulübü, Sporun Kadınları gibi programlar bunlardan bazılarıdır.

Dramalar, dizi ve filmler olmak üzere iki alt kategoriye ayrılmaktadır. Kanalın bir haftalık yayın akışında Yalaza, Zor Zamanlar, Aslan Ailem, Osmanlı Tokadı ve Hangimiz Sevmedik adlı dizi filmlere yer verilmiştir. Sinema ve televizyon filmleri kategorisinde yer alan tek program ise 1 Kasım tarihinde yayınlanan Satıcı isimli yabancı film olmuştur.

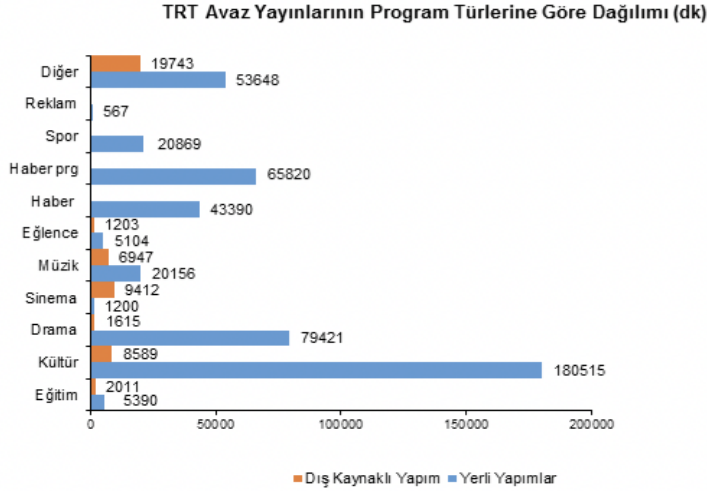
Televizyon program türü olarak güncel programların birçok alt türü olsa da, TRT Avaz'ın bir haftalık yayın akışında sadece yorum programlarına rastlandığı görülmektedir. Sözü'nün Özü ve Avrasya Gündemi programları bu kategoride değerlendirilmiştir.

Tablo 2: Programların Alt Türlerine Göre Dağılımları

Haber Programları	Kültür Programları	Eğitim Programları	Güncel Programlar	Dramalar	Gerçek Yaşamlar
Haber Bülteni	Belgesel	Bilgi-Beceri	Yorum Programları	Dizi	Gerçek Hayat Hikayeleri
	Kültür-Sanat	Sağlık		Sinema ve Televizyon Filmleri	
	Gezi	Dini Eğitim			
	Sektör Tanıtımları				

TRT'nin 2016 yılında yayınlanan Faaliyet Raporu'nda (59) TRT Avaz yayınlarının program türlerine göre dağılımlarına da yer verilmiştir. Şekil 1'de gösterilen bu dağılımlar, çalışmanın bulgularıyla karşılaştırılmıştır. Buna göre, kültür programlarının hem Faaliyet Raporu'nda hem de çalışma kapsamında en çok yer verilen program türü olduğu görülmektedir.

Faaliyet Raporu'na göre kültür programlarını sırasıyla drama, haber programları, diğer ve haber kategorileri izlemektedir. Buradaki dağılımda, RTÜK tarafından belirlenen program türlerinin esas alınmadığı; türsel dağılımda alt türler üzerinden gidildiği görülmektedir.

Şekil 1: TRT Faaliyet Raporu'na (2016) Göre TRT Avaz Yayınlarının Program Türlerine Dağılımı**5. Tartışma**

Türk ve İslam dünyasında oldukça geniş bir coğrafyaya hitap eden TRT Avaz, sadece teknolojik bir kitle iletişim aracı olarak değil, toplumsal ve kültürel bir aktarım aracı olarak da iş görmektedir. Bu anlamda, televizyonun toplumsal ve kültürel işlevleri üzerine çok tartışılmalı da, TRT Avaz gerek kuruluş amaçları gerekse de bu amaçları program türleri üzerinden yerine getirme biçimi olarak dikkat çekmektedir. Buradan yola çıkan bu çalışmada, TRT Avaz'ın kuruluş amaçları da göz önünde bulundurularak toplumsal ve kültürel işlevleri üzerinde durulmakta ve bu işlevlerin program türlerine nasıl ve ne şekilde yansıdığı değerlendirilmektedir.

Kamu Yayıncılığı İşlevi; TRT Avaz, 1963 yılında 359 sayılı Yasa ile kurulan Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (TRT) bünyesinde yer alan televizyon kanallarından biridir. TRT kuruluşundan itibaren temeli İngiliz Yayın Kurumu BBC'ye dayanan kamu yayıncılığı anlayışını benimsemiş bir kurumdur. Kamu yayıncılığı "kamu hizmeti için ülkenin geneline ve vatandaşların bütününe yönelik, kamu tarafından finanse edilen ve denetlenen, halkın eğitimi, bilgilendirilmesi, olaylardan haberdar edilmesi, bilinçlendirilmesi, eğlenmesi ve hoşça vakit geçirmesini kendisine ilke edinen, özerk, tarafsız, kamu tüzel kişiliği bulunan bir yayıncılık" (Avşar, 2005:93) anlayışını ifade etmektedir. Bu anlayışla TRT yayıncılık faaliyetlerini televizyon, radyo ve basılı yayınların yanı sıra web siteleri gibi yeni medya araçları üzerinden de yürütmektedir. TRT, özellikle televizyon yayıncılığı alanında farklı temalarda, farklı dil ve lehçelerde yaptığı yayınlarla kamu yayıncılığı anlayışını ülke sınırları dışına da taşımaya başlamıştır. Bu anlamda TRT Avaz, TRT'nin kamu yayıncılığı anlayışını Asya'dan Kafkaslara ve Avrupa'ya kadar oldukça geniş bir coğrafyaya ulaştıran önemli bir araçtır. TRT Avaz, kamu yayıncılığının temelini oluşturan nüfusun tümüne ulaşma ve tümünün yararına hizmet etme ilkelerinden hareket etmektedir. Burada, TRT Avaz'ın ulaşmayı hedeflediği nüfus coğrafi anlamda sınırları belirli bir nüfus değil; Türk ve Türk soylu ülkeler ile İslam coğrafyasına ait kitlesel bir nüfustur. TRT Avaz, bu nüfusa yönelik bilgilendirici, eğitici, haberdar edici ve eğlendirici içerikte yayınlar yaparak da kamu yararını gözetmektedir.

Diğer yandan, TRT Avaz'ın kamu yayıncılığının amaçları arasında yer alan politik ve sosyal-kültürel amaçlar (Avşar, 2005:99) doğrultusunda bir yayıncılık anlayışını benimsediği görülmektedir. Politik anlamda değerlendirildiğinde, TRT Avaz Türk ve Türk soylu ülkeler ile İslam coğrafyasında yaşayan nüfusa en kestirme yoldan ulaşmanın bir aracıdır. Kanalda yayınlanan içerikler kültürel birer meta olarak bu nüfusu etkilemek ve yönlendirmek anlamında önemli birer işleve sahiptir. Aynı şekilde, kanalda yayınlanan özellikle haber, tartışma, yorum ve analiz programları dünya ve bölge gündeminin yakından takip edilmesi ve Türkiye odaklı bir bakış açısıyla değerlendirilmesi noktasında iş görmektedir. Bu anlamda TRT Avaz, Türkiye'nin gerek bu coğrafyadaki ülkelerle gerekse de diğer ülkelerle olan politik ilişkilerinde anahtar bir rol üstlenmekte; Türkiye dış politikasının şekillenmesinde gizli bir güç oluşturmaktadır. Sosyal ve kültürel anlamda ise, TRT Avaz seslendiği coğrafyadaki nüfusun tümüne hiçbir maddi karşılık beklemezsizin ulaşarak eğitsel ve kültürel içerikli yayınlar sunmaktadır. Özellikle kültür ve eğitim türündeki programlar aracılığıyla bu geniş coğrafyanın ortak değerler ve inançlar çerçevesinde bilinçlenmesini sağlamaktadır. Bu anlamda TRT Avaz, farklı ülke ve toplumları Türklük, İslamiyet ve Türkçe gibi ortaklıklar etrafında birleştirici bir konumdadır.

Kamu Diplomasisi İşlevi; TRT Avaz'ın en önemli işlevlerinden biri de kamu diplomasisi aracı olarak iş görmesidir. Kamu diplomasisi "Bir hükümetin ulusal amaçlarının ve güncel politikalarının olduğu kadar ulusunun fikir ve ideallerinin, kuruluşlarının ve kültürünün muhatap ülkelerin halkınca anlaşılması amacıyla bilgilendirilmesi ve o halkların ulusal menfaat çerçevesinde dış politikalara dâhil edilmesi amacıyla gerçekleştirilen iletişim süreci" (Baritci ve Aydeniz, 2019:1551) olarak tanımlanmaktadır. TRT Avaz da bu süreçteki en önemli araçlardan biri olarak iş görmektedir. Özellikle seslendiği toplumlara ulaşmak, onların gönlünü kazanmak, olumlu izlenimler bırakmak noktasında yumuşak bir güç oluşturmaktadır. TRT Avaz, seslendiği coğrafyalardaki egemenlik gücünü baskın ya da soygun gibi zorlamalar yoluyla değil; tamamen gönüllülük esasına dayalı ve bağışlar yoluyla sağlamakta; kültürün tüm bileşenlerini de içene alacak şekilde (Latouche, 1993:34) genişletmektedir. Bunu, kurumun kültür türünde yer alan farklı programlar üzerinden okumak mümkündür. Örneğin, bu program türünde yer alan belgeseller aracılığıyla ortak değerlere vurgu yapılmakta; gezi programları aracılığıyla coğrafyanın farklı yerleri ve güzellikleri tanıtılmakta; kültür-sanat programları aracılığıyla Türk medeniyetlerinin zenginliklerine vurgu yapılmaktadır.

Türk Dünyasının Sesi Olma İşlevi; Yayıncılık faaliyetleri genellikle sınırları belirli bir coğrafyada, temel özellikleri bilinen bir hedef kitleye yönelik olarak gerçekleştirilmektedir. Günümüzde iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte, yayıncılık faaliyetleri de sınır ötesi bir nitelik kazanmıştır. Ancak küresel çapta faaliyet gösteren CNN, BBC, Reuters gibi batı eksenli yayın kuruluşları ulaştıkları coğrafyalarda kendi milli ve kültürel değerlerinin sesi olmaktan öteye geçememiş; gazete, radyo, televizyon ve filmler gibi tek yönlü kültürel hamleler merkez ülkelerden yola çıkarak tüm gezeni kuşatmıştır (Latouche, 1993:33). TRT Avaz, batının iletişim araçları ve kültürel ürünler aracılığıyla dünya üzerinde kurduğu egemenliğe karşı Türk ve İslam halklarının yükselen sesi olmuştur. Dünya üzerinde geniş bir coğrafyada yaşayan Türk ve İslam topluluklarının seslerinin ortak bir platform üzerinden tüm dünyaya ulaşmasını sağlamaktadır. Bu coğrafya ve toplumlara ait, küresel medyalarda yer bulmayan konu ve kişileri ekranlara taşıyarak uluslararası bir nitelik kazandırmıştır.

Kamuoyu Oluşturma İşlevi; Kamuoyu oluşturmayı "Bir düşünceyi yaygınlaştırmak ve halkın dikkatini o düşünce etrafında toplamak ve yoğunlaştırmak" (TDK, Akt. Yüksel, 2007:573) şeklinde tanımlamak mümkündür. Buradaki temel amaç belirli bir konuda dikkat çekmek, belirli bir bakış açısı geliştirmek, olumlu ya da olumsuz yargılar oluşmasını sağlamak ve nihayetinde düşünce, tutum ve davranış değişiklikleri yaratmaktır. Bu anlamda TRT Avaz, farklı program türleri aracılığıyla hitap ettiği kitlelerde bilişsel, duygusal ve davranışsal değişikliklerin meydana gelmesini sağlamaktadır. Örneğin, haber programları aracılığıyla başta soydaş ve dindaş coğrafyalarda meydana gelen gelişmeleri takip etmek; kültür programları aracılığıyla tarihsel bağların önemini kavramakta; eğitim programları aracılığıyla kendi inanç ve değer yargılarına göre bilgiler edinmektedir. Bu yolla, Türk ve İslam medeniyetlerine ilişkin bir kamuoyu oluşturulmaktadır.

Gündem Belirleme İşlevi; Gündem belirleme, medya içeriklerinin insanlar üzerindeki etkilerine odaklanarak bu içeriklerde baskın bir şekilde yer alan bilgi, belge ve görüntülerin bu içeriklere maruz kalan insanların zihninde de baskın ve öncelikli konuma gelme (Lippmann, 1922, Akt. Yüksel, 2007:577) durumunu ifade etmektedir. TRT Avaz'da yer alan farklı içerikteki programlar da ulaştığı kitlelerin ne hakkında, nasıl düşüneceği, ne konuşacağı noktasında önemli bir belirleyicidir. Haber, kültür, eğitim, güncel ya da drama gibi farklı türdeki programlar aracılığıyla büyük bir kesime hitap eden TRT Avaz, bu kişilerin gündelik hayatındaki konuşma konularının ve dünyadaki olaylara bakış açılarının belirlenmesi noktasında önemli bir rol oynamaktadır. Örneğin, TRT Avaz'da yayınlanan Osmanlı Tokadı isimli drama/dizi programı aracılığıyla hem tarihsel bağlara vurgu yapılmakta hem de gündelik hayatta bu dizinin gerek diyaloglar gerekse de kılık kıyafet, araç gereç gibi görsel unsurlarının konuşulması sağlanmaktadır. Yine aynı şekilde, birçok farklı kişinin hayat hikayesini konu alan gerçek yaşamlara ilişkin program türleriyle bir yandan bu şahsiyetler tanıtılmakta bir yandan da ortak değerlerimiz/ kişiliklerimizin büyüklüğü, başarıları gündeme getirilmektedir.

Bu işlevlerin yanı sıra, kitle iletişim araçlarının temel işlevleri arasında yer alan *haberdar etme, bilgilendirme, tanıtma, eğitime, eğlendirme* gibi temel işlevlerin de TRT Avaz'da yayınlanan program türleri aracılığıyla ustalıkla yerine getirildiği görülmektedir. Haber programları haberdar etme ve bilgilendirme; reklamlar tanıtma; eğitim programları sağlık ve din gibi konularda eğitime, drama, müzik gibi programlar ise eğlendirme amaçlı olarak iş görmektedir.

6. Sonuç ve Öneriler

"Türk Dünyasının Sesi Olarak TRT Avaz" isimli bu çalışma, TRT Avaz'ın yayınlarının ulaştığı geniş coğrafyadaki işlevlerini, kurumun kuruluş amaçlarını ve bunların kanalın program türlerine yansımalarını tartışmaktadır. Bu amaçla çalışmada TRT Avaz'ın bir haftalık yayın akışı alınarak program türleri incelenmiş; kurum amaç ve işlevlerinin akışta yer alan program türlerine yansımaları değerlendirilmiştir.

Çalışma kapsamında ulaşılan bulgulardan yola çıkılarak, öncelikle kurumun program türleri arasında dengeli bir dağılımın söz konusu olmadığı; bazı program türlerine diğerlerinden çok daha fazla yer verildiği görülmektedir. Örneğin, TRT Avaz'ın yayın akışında kültür programlarının hem niteliksel hem de niceliksel olarak diğer program türlerinden çok daha fazla yer aldığı dikkat çekmektedir. Kültür programları niceliksel olarak diğer türlerden çok daha fazla ekran süresine sahip olmasının yanı sıra, alt türler noktasında da diğer türlere oranla daha fazla çeşitlilik göstermektedir. Kültür programları, belgesel, kültür-sanat, gezi, sektör tanıtımları gibi alt türler aracılığıyla daha fazla ön plandadır. Yine aynı şekilde, eğitim programları dini programlar, sağlık programları ve bilgi-beceri programlarıyla ekranda daha çok yer bulabilmektedir. Ancak program türleri arasındaki bu dengesizlik TRT Avaz için bir dezavantaj değil; tam tersine kurumun kuruluş amaçları ve işlevleriyle bağlantılı olarak oluşturulmuş bir yayıncılık politikasıdır. Kurumun kuruluş amaçları arasında yer alan birlik ve beraberlik duygularının güçlendirilmesi; ortak kültür ve medeniyet unsurlarının kültür programlarında sunulması aracılığıyla mümkündür. Bu nedenle de bu programlar, Türk kültür ve medeniyetinin tanıtılması, gündemde tutulması, bu yönde bir kamuoyu oluşturulması noktasında önemli işlevlere sahiptir. Yine aynı şekilde, haber ve eğitim programları TRT Avaz'ın sınır tanımayan bir alanda kamu yayıncılığı hizmeti vermesini sağlamaktadır.

TRT Avaz, yayınlarının ulaştığı geniş coğrafyada farklı toplumların, farklı kültürlerin tanıtılmasını sağlamaktadır. Küresel medyada yer bulamayan toplumlar, kültürler ve onlara ait kültürel zenginlikler TRT Avaz aracılığıyla uluslararası bir platformda yer bulmaktadır. Örneğin, Avrasya Gündemi gibi programlar aracılığıyla Türk dünyasında yaşanan gelişmeler değerlendirilmekte, dünyadaki olaylara ilişkin Türk perspektifli bir bakış açısı sergilenmektedir. Farklı belgesel türü yapımlarla, bu coğrafyalardaki toplulukların yaşam tarzları, gelenek ve görenekleri ekranlara taşınmaktadır. Gezi türündeki programlarla, Türk coğrafyasının gizli kalmış doğal ve tarihi güzellikleri sunulmaktadır.

Kurumun gerek belgesel gerekse de gerçek yaşam türündeki programlarıyla Türk ve İslam toplumlarının gelişimine katkı sağlayan, geleceğine yön veren karakterleri tanıtılmaktadır. Türk Dünyasının Enleri, Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç, Olimpiyat Yıldızları gibi programlar bu önemli şahsiyetlerin tanıtılması ve öneminin anlaşılması noktasına iş görmektedir.

TRT Avaz'ın kuruluş amaçlarından biri olan Türkçe'nin kullanımı yaygınlaştırmak noktasında da kanalın programlarının önemli rol oynadığı görülmektedir. Kanal farklı tür ve içerikteki programlar aracılığıyla geniş bir coğrafyada Türkçenin konuşulmasına öncülük etmektedir. Bu konuda, kanalın özellikle drama türündeki yayınları ön plana çıkmaktadır. Bu yayınlardaki devam niteliği, merak duygusu, kurgusal gerçeklik, hayranlık duyulan karakterlerin bulunması gibi özellikler hedef kitlenin bu türle daha fazla muhatap olmasını sağlamaktadır. Bu nedenle de özellikle bu tür programlar aracılığıyla Türkçenin yaygınlaşması ve konuşulması artmaktadır. Diğer yandan TRT Avaz, Türk soylu ülkelerin kendi dillerinde yaptığı yayınlarla da Türkçe ve Türk lehçelerinin önemine vurgu yapmaktadır. TRT Avaz'ın yayın akışında, hafta içi her gün Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Azerice, Türkmençe ve Rusça olmak üzere farklı dil ve lehçelerde haber programına yer verilmektedir.

TRT Avaz'ın Türk ve İslam coğrafyasının ortak kültür ve medeniyetine verdiği önemi program türleri dışında, program isimlerinde de görmek mümkündür. Kanalın program isimlerinde daha çok geçmişe ve tarihsel bağlara vurgu yapılmakta; kök, miras, iz gibi kavramlar ön plana çıkarılmaktadır. Asırların Yankısı, Köklerin İzinde, Ortak Miras bu programlardan sadece birkaçıdır.

Sonuç itibarıyla, TRT Avaz gerek gerek kuruluş amaçları gerekse de yayın yaptığı coğrafyalardaki işlevleriyle Türk ve İslam medeniyetinin tanıtılması ve geleceğe aktarılması noktasında oldukça önemli bir işleve sahiptir. Kurum bu işlevi de program türleri aracılığıyla yerine getirmektedir.

7. Kaynaklar

- Abisel, N.(1995). Popüler sinema ve türler, İstanbul: Alan Yayıncılık
- Avşar, Z. (2005). Kamu hizmeti yayıncılığı, uluslararası yaklaşımlar ve Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu. *Yeni Düşünceler Dergisi*, 1(1), Haziran, 93-124
- Bal, E. (2018). Kamuoyu oluşumunda güçlü bir unsur olarak medya: TRT Word örneği. *Erciyes İletişim Dergisi*, 6 (2), 1551-1576. DOI: 10.17680/erciyesiletisim.509054
- Barıtcı, F. ve Aydeniz, H. (2019). Kamu diplomasisi aracı olarak medya: TRT Word örneği. *Erciyes İletişim Dergisi*, 6 (2), 1551-1576. DOI: 10.17680/erciyesiletisim.509054
- Bekiroğlu, O. (2019). Propaganda, kamu diplomasisi ve nesnellik arkacında uluslararası yayıncılık: Geçişkenlik ekseninde bir işlevler dizisi. *Erciyes İletişim Dergisi*, 6 (1), 641-662
- Duranlı, L. (T.Y.). Drama dışı televizyon programlarında kurgu ve görüntü estetiği
- Latouche, S. (1993). Dünyanın batılılaşması, İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Özmen, S. (T.Y.).Televizyon eleştirisi ve analizi. İstanbul Ü. Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, *Ders Notları*
- RTÜK (2014). Yayınlarda program türleri kod, tanım ve sınıflandırma. Ankara
- TRT Faaliyet Raporu (2016).
- www.trtavaz.com.tr
- Yüksel, E. (2007). "Kamuoyu Oluşturma" ve "Gündem Belirleme" kavramları nerede kesişmekte, nerede ayrılmaktadır?. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 571-586.

Erken Dönem Dağıstan Sinemasına Genel Bakış

Yusuf YURDİGÜL¹

Özet

Çağdaş dünyanın en önemli anlatım araçlarından biri olan sinema, toplumların kültürel, sosyal, politik ve ideolojik olarak tanınma ve tanımlanma süreçlerinde etkilidir. Ünlü Fransız film eleştirmeni Bazin'in ifadesiyle yirminci yüzyılın "dil"i sayılan bu mecra, Lumiere kardeşlerden (1895) günümüze kadar bu önemini sürdürme gelmiştir. Yüzyılı aşkın bir süredir dünyanın hemen her coğrafyasında toplumların kendilerini ifade etme yollarından en güçlüsü olarak görülen sinema, Sovyetler Birliği döneminde çoğunlukla ideolojik bir araç olarak kullanılmıştır.

İlgili literatürde devrim sineması olarak geçen Sovyet sineması toplumsal yapıya binaen propaganda amaçlı kullanılmıştır. Özellikle Ekim devrimi sonrasında kurgunun ön planda olduğu bir sinema anlayışı hâkim olmuştur. Tüm dünyayı da etkileyen bu erken dönem Sovyet sineması ilerleyen zamanlarda etkisini yitirmiş, Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan gibi Türk soylu ülkelerde sinema lokal olarak bir gelişim seyri içerisine girmiştir. Bu dönemde, Sovyetler Birliği'nin özerk cumhuriyetlerinden biri olan Dağıstan'da da sinema önemli bir etkinlik mecrası olarak iş görmüştür.

Oldukça hareketli bir coğrafyada yerleşik olan Dağıstan, sinematografik gelişim açısından diğer ülkelere kıyasla çok güçlü olmasa da belgesel film bağlamında etkili çalışmaların gerçekleştiği bir yer olmuştur. 1947 yapımlı, Kırmızı Dağıstan adlı ilk film den günümüze kadar Dağıstan sinemasına bakıldığında belgesel film türünün önde olduğu görülmektedir. Özellikle, Süleymanov sineması Dağıstan'daki belgesel film türünün en önemli örneklerini sunmaktadır. 1960'lı yılların ortalarından başlayan belgesel dönemi 2000'li yıllara kadar devam etmiş, Süleymanov dışında pek çok yönetmen farklı türlerde eserler sunmuştur.

Dağıstan sineması ve belgesel konularından bir kavramsal çerçeve oluşturan çalışma, erken dönem Dağıstan sinemasını yönetmenler ve ortaya koydukları eserleri bağlamında değerlendirmektedir. Çalışmada genel olarak literatür taraması yöntemi kullanılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Dağıstan Sineması, Belgesel Sinema, Sovyet Sineması.

1. Giriş

İşığa duyarlı maddeler üzerine görüntü kaydetme ve yansıtma anlamına gelen sinematografinin yüz yılı biraz aşkın bir zamandır hayatlarımızda olması sinemayı bu teknik anlamının ötesine taşımıştır. Artık sinemaya kültürel, politik, endüstriyel, edebi, hatta dini boyutlardan bakabilmek mümkündür. Bu anlamda ünlü Fransız sinemacı/eleştirmen Andre Bazin sinemayı çağımızın dini olarak görürken, ifa ettiği işlevler bakımından büyük kitleleri yönlendiren bir araç olmağına vurguda bulunmaktadır. Neredeyse bütün dünyada 1800'li yılların sonundan itibaren yaygınlık kazanan sinema çok kısa sürede kitleleri peşinden sürükleyen bir mecraya dönüşmüştür. Kısa bir zaman içinde Avrupa'dan Amerika ve Asya kıtalarına yayılmıştır.

Çalışmanın merkezinde yer alan Dağıstan sineması da sinemanın kısa zamanda kendi mecrasını bulduğu ve ayrı bir yapış/ediş karakterine büründüğü Sovyet sineması içerisinde yer almaktadır. Öncesinde Çarlık Rusya'sı ve hemen peşi sıra Bolşevik döneminin etkili propaganda aracına dönüşen sinema devrim mantığı çerçevesinde bir karaktere bürünmüştür. Özellikle kurgu tekniğinin bazı koşullar ve imkansızlıklar nedeniyle sinematografik açıdan iş gören etkili bir araç haline gelmesiyle birlikte Sovyet sineması dünya sinemasını etkileyecek derecede güçlenmiştir. Dağıstan'daki sinema da sinemanın bu devrim ya da propagandist yönünün baskın olduğu bir coğrafya da, ancak biraz daha sonra ortaya çıkmıştır.

¹ Atatürk Üniversitesi / Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi İletişim Fakültesi, yusufyurdagul@hotmail.com

1930'ların sonlarına kadar güçlü bir dönem yaşayan Sovyet sineması sonraları (1970'lere kadar) uyuma dönemine girmiştir. Erken dönem Dağıstan sinemasının başlangıcına baktığımızda ise bu dönemlik dönemini görmekteyiz. 1940'lı yılların sonundan itibaren dört ayrı dönemde incelenebilecek olan Dağıstan sinemasını; 1947 ve 1965 yılları arasındaki başlangıç dönemi, 1965 ve 1990 yılları arasında Süleymanov dönemi olarak da adlandırabileceğimiz belgesel yılları, bağımsızlık ve çeşitli çatışmalara dönük sıkıntıların yaşandığı 1990 ila 2000 yılları arasındaki on yıllık dönem ve 2000 sonrası olarak ayırmak mümkündür.

1.1. Dağıstan

Dağıstan Kafkasya'da Rusya'ya bağlı, özerk bir cumhuriyet olarak bölge cumhuriyetleri arasında nüfus ve yüzölçümü bakımından en büyük olanıdır. Türkçe ve Farsça kökenli dağ ve istan kelimelerinden oluşan Dağıstan 20 Ocak 1921'de SSCB'ye bağlı olarak Dağıstan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adıyla kurulmuştur. Sonraları, 1991'de ise Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Rusya içinde Dağıstan adını almıştır. Kalmuk Özerk Cumhuriyeti, Çeçenistan ve Kuzey Kafkasya, Gürcistan ve Azerbaycan'a sınırları bulunan Dağıstan'ın başkenti Mahaçkala'dır.

Üç (3)miyona yakın nüfusunun büyük kısmını Darginler, Laklar, Lezgiler oluştururken, Türk halkları olan Avarlar, Kumuklar, Azeri ve Nogaylar ise nüfusun yaklaşık yüzde 22 sine tekabül etmektedir. Bunun dışında bu coğrafyada az sayıda Rus ve Yahudi'nin yaşadığını da söylemek mümkün. Resmi olarak Rusçanın konuşulduğu bölgede Doğu Kafkas dilleri Avar-Andi-Dido, Lak-Dargva ve Lezgi gibi öbekler de yer yer kullanılmaktadır.

Büyük bir çoğunluğun (%90) Müslüman olduğu Dağıstan'da az sayıda Hristiyan da bulunmaktadır. Erken dönem Sasani egemenliğinin hüküm sürdüğü coğrafya tarihi süreç içerisinde oldukça çalkantılı savaşlara ve yıkımlara sahne olmuştur. Sonraları Hunlar, Araplar ve İran'ın hüküm sürdüğü bölgede 7. Yüzyılda İslam egemen olmaya başlamıştır. Bölgede Rusların egemenliği 1813 yılında Kaçar (İran) ve Rus İmparatorlu arasında imzalanan Gülistan antlaşmasıyla başlamıştır. Sonraki yaklaşık elli yıl içerisinde ise bölgede Dağıstan, Çeçenya ve Çerkesya halkları arasında geçen Kafkas savaşları gerçekleşmiştir.

Stratejik öneme sahip Kafkas coğrafyasında bulunan Dağıstan tarihi süreç içerisinde bir geçiş, korunma ve saklanma yeri olmuştur (Uyar, 2018: 221). Birçok kavme ev sahipliği yapan bölge etnik açıdan da mozaik haline dönüşmüştür. İçerisinde bulunduğu mozaik bağlamında kullanılan dil açısından da çeşitlilik göstermiş, bu durum dışarıdan gelenlerin de dikkatini çekmiştir. Tarihi seyir boyunca pek çok dilin beraber konuşulduğu Dağıstan'da ortak iletişim aracı haline gelen Türk dili, kültürel olarak da iş görmüştür (Peler, 2015: 164). Coğrafyanın kaderine dönüşen bağımsızlık ve özgürlük arayışı kültürel açıdan bakıldığında derin bir ideale bürünmüştür. Bölge halkları uzun yıllar boyunca aynı coğrafyada benzer tarihî, etnik ve sosyo-kültürel şartlar altında birbirlerinden etkilenmişler ve birbirleriyle karışarak akraba topluluklar haline gelirken, ortak bir kültür etrafında birleşmişlerdir (Tavkul, 2009: 52).

2. Yöntem

Çalışma Sovyet sineması konulu ilgili literatürün Dağıstan sinemasına ilişkin kısmını literatür taraması yöntemiyle ortaya koymaya çalışmaktadır. Erken dönem Dağıstan sinemasına yönelik kayda geçen filmlerin bazıları ise çalışma kapsamında sinematografik anlatı bağlamında bir analize tabi tutulmaktadır.

3. Tartışma

Daha çok belgesel türünün yoğun örneklerini gördüğümüz Dağıstan sineması, Sovyet devrim sinemasının genel özelliklerini taşımakla birlikte Sovyetler Birliği'nde sinemanın duraklama dönemine girmesiyle beraber ortaya çıkmıştır. Dönemin Sovyet politikaları gereğince birliğe bağlı cumhuriyetlerin politik, ekonomik ve kültürel gidişatlarının ortaya konması ve süreçlerin merkeze iletilmesi bağlamında sinema önemli bir araç olarak iş görmekteydi. Bu şekilde bir işlev için en uygun sinematografik tür ise belgesel olarak görülmektedir. Sovyetler Birliği'ne bağlı diğer cumhuriyetler de olduğu gibi, sinemanın bu coğrafyalarda başlaması kronik denilen, daha çok bölgenin merkez tarafından kontrolü amacıyla kayda alınan kayıtlardan oluşmaktaydı.

Dağıstan sineması da bu bağlam çerçevesinde sinematografi deneyimine 1947 yılında, Sovyetler Birliği'nde sinemanın duraklamaya geçtiği dönemde başlamıştır. 1947 yılından günümüze kadar Dağıstan'daki sinema etkinliğine ekonomik, politik, kültürel ve toplumsal koşullara binaen sinematografik açıdan bakıldığında dört dönemin öne çıktığı görülmektedir. Bunlardan birincisi; 1947-1965 yılları arasındaki ilk dönem, 1965-1990 yılları arasında bulunan belgesel dönem (Magomet Süleyma-

nov Dönemi), 1990-2000 yılları arasındaki sıkıntılı yıllara tekabül eden On Yıllık Dönem ve 2000'lerin başında Rusya Federasyonu Sinemacılar Birliği'ne bağlı bir şubenin açılmasıyla birlikte 2000 sonrası dönem. Çalışmada erken dönem olarak ele alınan aralık 1947 ve 1990 yılları arasındaki dönemdir. Bu bağlamda ilk dönem ve belgesel dönemi irdelenmektedir.

İlgili literatüre bakıldığında, ilk dönemin de başlangıcı sayılan 1947 yılında Maksim Gorki Film Stüdyosu'nda senaryosunu Rasul Gamzatov'un yazdığı "Kırmızı Dağıstan" filmi görmektedir. Dağıstan'ın genel olarak kroniği sayılan bu filmde sonra, yine 1947 yılında, bölgede Güney Kafkas Film Stüdyo açılmıştır (www.kavkaz-uzel.ru). Bu film stüdyosunda ilk dönme boyunca pek çok belgesel film ortaya konmuştur. Belgesellerin dışında bu dönemde yaklaşık 20 adet dramatik film çekildiği görülmektedir. Bu filmlere bakıldığında, Dağıstan'ın ünlü şairi R. Gamzatov başta olmak üzere, A. Abu Bakır, I. Kazıyev ve N. Yusupov'un senaryolarının da filme çekildiği görülmektedir. "Kalbim Dağlarda", "Tsadd'dan Gelen Beyaz Dolu", "Üçüncü Saat" ve "Benim Yolum" gibi filmler bu dönemde öne çıkan çalışmalardır. Yine bu dönemde, 1959 yılında "Sverdlov Film Stüdyosu" kurulmuştur. Bu stüdyonun öne çıkan filmleri arasında "Bulutlar Gökyüzünü Terk Ediyor" adlı çalışmayı görmektedir. Oldukça ses getiren bu filmde ilk defa Dağıstanlı oyuncuların rol aldığı ve profesyonel anlamda müziğin kullanıldığını, Murad Kaçlaev'in bestesiyle görmektedir (www.kinotrud.ru). Bu filmin başarısından sonra, film stüdyoları artık Dağıstanlı senaryo yazarı ve oyuncularla çalışmaya başlamışlardır.

İlk dönem içerisinde yer alan 1961 yılında, İzberbaş şehrinde Dargin Drama Tiyatrosu açılmıştır. Bu tiyatrodan hem Dargin yazarlarının orijinal oyunlarını hem de Rus ve dünya sinema sanatının klasik eserlerini Dargin dilinde filme çekme çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Daha çok Rus kökenli yönetmenlerin etkili olduğu bu dönemde B. Muradova, M. Süleymanov ve B. Mogamedov gibi sinemayla uğraşan Dağıstanlı sanatçılar da kendilerini göstermiştir. Yine yönetmen, senarist ve oyuncu bağlamında bu dönemde faaliyet gösteren Ş. Mantashev, Khashaeva, Y. Daniyalov, I. Kazıev, R. Chrakov ve H. Bashirov gibi sanatçı isimler de ön plana çıkmıştır (Fedorov, 2018:84).

Bu ilk dönemin filmlerine bakıldığında, genel olarak Sovyet sinemasının sinematografik anlatısını görmek mümkündür. Yoğun politik içerikli filmler, propaganda türünün hakim olduğu bu dönemde; okuma yazma bilmeyen ve kırsal kesimde yaşayan insanlara içlerinde yaşadıkları sosyal ortamda yerlerinin ne olduğu, haklarının nasıl çiğnendiği ve bu durumdan neden kurtulmaları gerektiği konularında bilgi verme işlevine sahiptir.

Yine bu dönemde filmlerin, sosyolojik boyuta indirgendini söylemek mümkündür. Merkezi yönetimin bir politika olarak gördüğü bu durum, Sovyet sinemasının ilk dönemlerindeki (1920-1935) devrimci tarzının ortadan kalktığını, sinematografik anlatının parti söylemine aracılık eden bir yapıya dönüştüğünü ortaya koymaktadır.

Süleymanov Sineması olarak da adlandırılan dönem, daha çok belgesellerin yapıldığı 1966 ve 1990 arasında değerlendirilmektedir. Bu dönemin sinematografinin genel karakteristik özelliği, Sovyet sinemasının içinde bulunduğu duruma paraleldir. Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan gibi Türk soylu ülkelerdeki sinema gelişimine bakıldığında Dağıstan sinemasının da benzer durumda olduğu görülmektedir. Örneğin, 1960'larda Kırgızistan sineması Bir Keremet (Mucize) olarak adlandırılmaktadır. Özellikle Moskova ve diğer merkezi şehirlerde sinema eğitimi alanlar kendi ülkelerine dönerek sinematografinin en iyi örneklerini verme uğraşı içerisine girmişlerdir. Bu dönemin eserlerinde geçmiş ve geleneksel değerleri olan sembolik ifadelerle güçlü bir yerellik vurgusu görülmektedir. Mitolojik unsurlar, halk hikayeleri, savaşların yıkıcı etkisi, Sovyet kolhoz çalışmaları ve çevre sorunları gibi konular bu dönemin filmlerinde ele alınmaktadır. Yönetmen ve senaristler, bu konular çerçevesinde çalışarak bir belgesel dil ortaya koymaktadır.

Bu senarist ve yönetmenlerden biri de Dağıstan sineması için oldukça önemli bir isim olan Magomet Süleymanov'dur. Rusya Federasyonu Sinemacılar Birliği Dağıstan Şubesi Başkanı olan Süleymanov, 1966 yılında sinema eğitimini tamamladıktan sonra "Baza Dönmedim" adlı yirmi dakikalık belgesel bir film çekmiştir. Bu filmle birlikte belgesel dönemin başladığı Dağıstan'da kariyeri boyunca Süleymanov, 1966 yılından 2017 yılına kadar 123 belgesel film çekmiştir. Kültürel öğeleri ve geleneksel değerleri yoğun olarak işlediği eserlerinde kendi ifadesiyle amacı; gelecek nesillere Gargin halkının kültürünü, dilini, edebiyatını ve tarihini unutturmamaktır (Süleymanov, 2019:381).

Süleymanov aynı zamanda bütün Sovyet cumhuriyetlerinin sorunu olan bir konuya da işaret etmektedir. Oldukça uzun bir süre boyunca Dağıstan'ın kendisine ait bir film stüdyosu olmamıştır. Merkezi yönetimin aldığı kararlar doğrultusunda, birkaç yerde yine merkezi yönetime bağlı film stüdyoları sinematografik anlamda iş görmektedir.

Bu sisteme göre film çekmek isteyenler senaryolarını hazırlayıp merkeze bağlı film stüdyolarına göndermekte, bunların içinden beğenilenler filme dönüştürülmekteydi. Film stüdyolarının daha çok

Rus içerikli konulara odaklanması Süleymanov gibi birçok yerli yönetmen ve senaristin tepkisini çekmiştir. Bu yüzden yetmiş yıllık Sovyet yönetiminde Dağıstan konulu sadece yirmiye yakın kurgusal film çekilebilmiştir.

Dağıstan sineması için önemli bir isim olan Süleymanov, kameramanlıktan yönetmenliği, senaristlikten sinemacılar birliği başkanlığına kadar sinematografik anlamda pek çok birimde çalışmıştır. Dağıstan'ın kültürel dünyasının da önemli bir ismi olan Süleymanov'un kariyerinde birçok önemli film bulunmaktadır. "Baza Dönmedim" eserinin haricinde, bu dönemde "Şafaktan Hemen Önce" (1968) ve "Cadde" (1970) gibi filmler ön plana çıkmaktadır. Süleymanov'un 1990 sonrasında da birçok belgesel filmi bulunmaktadır. Bunlar arasında en popüler olanı 1991 yılında çektiği "Dağlar Ülkesinde İslam" adlı belgesel çalışmasıdır. Hem Rusça hem de Arapça olarak kaydeden bu film, Dağıstan'ın İslam coğrafyasıyla buluşmasına katkı sayılmıştır. Dönemin kültür bakanının İslam ülkelerini ziyareti sırasında bu filmi hediye etmesiyle birlikte Dağıstan Cumhuriyeti ile İslam dünyası arasında dostluk ilişkileri kurulmaya başlamıştır. Süleymanov, kaos ortamındaki ülkenin sorunlarını anlatmak için partiden gizli olarak Dağıstan'da İslam konusunu filmle çalışmıştır. Neredeyse bütün coğrafyayı dolaşarak farklı dini liderler ve temsilciler ile görüşen yönetmen, 45 dakikalık bu filmde birleştirici bir dil kullanmıştır.

Diğer Türki cumhuriyetlerindeki yönetmenlere benzer şekilde, Dağıstan sineması çerçevesinde yönetmen Süleymanov da belgesel çalışmalarında daha çok çevre sorunlarına dikkat çekmiştir. "Su Kaynakları Ne Söylüyor" adlı 1972 yapımı belgesel çalışmasında Süleymanov, su kaynaklarının kullanımına dönük eleştirel bir yaklaşım sergilemiştir. "Hepimiz Birimiz İçin" adlı 1983 yapımı başka bir filmde ise dönemin koşullarına binaen Sovyetler Birliği'ne karşı, iç çatışmalar yerine bir çatıda buluşulması gerekliliğine işaret edilmektedir. Erken dönem sayılacak bu dönemde Süleymanov, yirmi dokuz tane belgesel film üretmiştir. 1980'li yıllarda çekilen "Hızlanma", "Sarhoşluk Savaşı", "İntikam", "Sevgili Ölümsüzlük" ve "Aşağılama" adlı belgesel ve dramatik film türünden örnekler görülmektedir.

Bu dönemin bir diğer yönetmeni de daha sonra ekonomik sıkıntılardan ötürü sinemayı bırakacak olan Timur Rabadanov'dur. Filmlerinde hem kameraman hem de senarist olan Rabadanov, dönemdaşlarının aksine lokal konuların dışında da film üretme yoluna gitmiştir. Örneğin, bunlardan "İntikam" adlı filmde zengin Amerikalıların Kızılderililerin toprağını zorla satın alması ve yerli halkı yok etmesi anlatılmaktadır. Bu filmle, Western türünün bütün dünyası kasıp kavurduğu dönemin etkilerinin Dağıstan'a kadar uzandığı görülmektedir.

Karen Arzumanov'un "Yalnız Sen" adlı 1985 yapımı filmi Dağıstan'ın müzikal türündeki ilk örneği olarak kabul edilebilir. 35 milimetrelık ham film üzerine kaydedilerek çekilen filmlerin yerini Dağıstan'da video çekimleri almıştır. 1988 ve 1989 yıllarında "Yirmi Yıl Sonra", "Rezervlerimiz", "Dağıstan", "Kötü Masal", "Ustalar" ve "Doktor Olacağım" adlı filmler bu bağlamda gerçekleştirilen çalışmalardır (www.kinotrud.ru).

4. Sonuç ve Öneriler

Büyük kitleleri etkisi altına alan sinema, politik-ekonomik-kültürel ve toplumsal sonuçların da odağında olan bir kitle iletişim aracıdır. Sinemanın toplumla olan iç içe geçmişliği onu toplumun ayrılmaz bir parçası yapmıştır. Bu anlamda toplumda meydana gelen her türlü gerçeklik sinematografik anlatının etkisiyle hem bir sanat hem de bir toplumsal bir gerçeklik olarak sinemada yerini almıştır. Bu çerçeveden bakıldığında sinema, sadece günümüz literatürüne egemen olan söylemle sadece bir sanat dalı değil, aynı zamanda bir gerçeklik yaratma, haberdar etme, eğitme ve yönlendirme gibi işlevlere de sahip bir araçtır.

Sinemanın bu işlevleri göz önüne alındığında, Dağıstan sinemasındaki en önemli işlevlerinden biri olarak kitleleri yönlendirmek, manipüle etmek noktasında propaganda aracı olarak iş gördüğü görülmektedir. Bu durumu Sovyetler Birliği'nden kalma bir alışkanlık olarak değerlendirmek mümkündür. Ancak bu yönlendirmeci yaklaşım, sinemanın gerçeklikle olan ilişkisini Dağıstan'da da ortadan kaldıramamıştır. Bu nedenle, Bolşevik döneminin devrimci yanının ağır bastığı Sovyet sinemasının izlerinin görüldüğü özellikle erken dönem Dağıstan sinemasında, daha çok belgesel türü filmler ön plana çıkmıştır. Doğası gereği gerçekle eşdeğer görülen belgesel film, Dağıstan'da da toplumsal birtakım gerçekliklerin gün yüzüne çıkarılmasına aracılık etmiştir.

Diğer yandan, bu belgesel filmlerde çoğu zaman gelecek nesillere kendi kültürünü ve tarihini anlatma çabasının hâkim olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra, bir eğitim aracı olarak da önemli bir işleve sahip olan sinema aracılığıyla Dağıstan'da toplumsal sorunlarla ilgili halkı bilgilendirmek ve bilinçlendirmek çabasının ön plana çıktığı görülmektedir. Nitekim çalışmada adı geçen birçok film özelinde de bu durumu görmek mümkündür. Bu filmler, ülkedeki sorunlara dikkat çekerek gelecek nesillere daha iyi bir ülke bırakma gayesinin birer ürünüdür.

Sinema tarihine bakıldığında, Dağıstan'da sinema sanatının gelişmiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu durumun farklı sebepleri olmakla birlikte, kuşkusuz en önemlisi ekonomik sebeplerdir. Devlet desteğinin yok denecek kadar az olduğu ülkede, halihazırda çekilen yıllık film sayısı da 3 ya da 4 gibi oldukça düşük rakamlarda kalmaktadır. Bununla birlikte, sinema sanatına gönül vermiş kişiler bu alanın gelişmesi için kendi imkanlarıyla çalışmalarını sürdürmeye devam etmektedir. Bu nedenle Dağıstan'da sinema, daha çok gerçek sinemacıların kendilerinden verdikleri ekonomik birtakım ödünlere ayakta kalmaya çalışmaktadır.

Dağıstan sinemasına gönül vermiş bu yönetmen ve senaristler içerisinde, Dağıstan sinemasının yüzü olarak öne çıkan isim Mogamet Süleymanov olmuştur. Süleymanov, Dağıstan sinemasına verdiği emeklerle bir ülke sineması ortaya koymaya çalışmış; Dağıstan sineması üzerinden ülkenin gerçeklerine ve sorunlarına ışık tutmuştur. Bu anlamda Süleymanov'un sineması, Dağıstan sinemasının temel özelliklerinin de belirlenmesi noktasında bir rehber olmuştur. Diğer yandan Süleymanov, yetiştirdiği sinemacılarla da ülke sinemasının gelişmesine katkıda bulunmuştur. En büyük emeli Dağıstan'da kendi film stüdyosunu açmak olan Süleymanov, bölgede sinemanın gelişmesi için çeşitli film festivalleri de düzenlemektedir. Dağıstan Cumhuriyeti Devlet Ödülü ve Rusya Federasyonu Kültür Ödülü sahibi de olan Süleymanov'un son filmi 2017 yapımı "Ağraha'nın Üzüntüleri ve Endişeleri" de yine belgesel türünde olmuştur.

5. Kaynaklar

- Süleymanov, M. (2019). Sinemaya giden yolum. Mahaçkale: Gadzheva Yayınevi
- Fedorov, A. (2018). Russian cinema: A very short story. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya, 5 (2), 82-97
- Uyar, M. (2018). Dağıstan tarihinin Türk tarihi ile ilişkisi ve Dağıstan'ın Türkiye için önemi. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 119 (234), 217-237
- Gökçe, Y., Peler, A. (2015). XX. Yüzyılın başında gönüllü bir Türkleşme örneği olarak DağıstanKara-deniz Araştırmaları, Sayı 45, 151-166
- Tavkul, U. (2009). Kafkasya gerçeği. İstanbul: Selenge Yayınları
- www.kinotrud.ru
- www.kavkaz-uzel.ru

İstatistik

CODAS-Sort ve Çok Boyutlu Ölçekleme Analizi ile İllerin Girişimcilik Sınıflandırması

Arş. Gör. Dr. Ahmet AYTEKİN¹

Özet

Girişimciliğin, işsizliğin azaltılması ve ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkileri bulunmaktadır. Bu bağlamda, ülkeler girişimciliği destekleyecek politikalar üretmektedir. Söz konusu ülkelere biri de Türkiye'dir. Bu kapsamda ele alınan çalışmada, Türkiye'de son dönemde yeni yaratılan girişimlerin iller düzeyinde incelenmesi, illerin yeni girişimcilik sayıları bağlamında sınıflandırılması ve söz konusu sınıfların temel özelliklerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. 2017-2019 dönemi için TÜİK'ten elde edilen veriler Çok Boyutlu Ölçekleme ve CODAS-Sort yöntemleriyle analiz edilmiştir. Analizler sonucunda, İstanbul'un diğer illerden önemli ölçüde farklılaştığı belirlenmiştir. Dört sınıflı yaklaşımda, İstanbul tek başına ilk sınıfı, Ankara ve İzmir ise ikinci sınıfı oluşturmuştur. Üçüncü sınıfta elli dokuz ve dördüncü sınıfta ise on dokuz il yer almıştır. Türkiye genelinde sonuçlar değerlendirildiğinde, İstanbul merkezli ve hizmet sektörleri ağırlıklı bir girişimci profili ortaya çıkmaktadır. Bu noktada, katma değeri yüksek, teknoloji ve üretim sektörleri içinde bulunan alt sektörler ağırlık verilmesinin ve devlet tarafından söz konusu sektörler için kaynaklara erişimi kolaylaştıracak kümelenme benzeri girişimlerin oluşturulmasının yerinde olacağı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: Girişimcilik, Sınıflandırma, Çok Boyutlu Ölçekleme, CODAS-Sort.

1. Giriş

Girişimciliğin, ülkelerin ekonomik gelişimleri ve sürdürülebilir refah düzeyleri üzerindeki etkisi literatürde sıklıkla vurgulanmaktadır. Bu noktada girişimcilik, sosyal bilimlerde farklı tanımlamaları bulunmakla birlikte, işletme perspektifinde bakıldığında, temel olarak ekonomik fırsatların değerlendirilmesi amacıyla yeni organizasyonlar/işler yaratılmasıyla ilişkilidir. Bu kapsamda genellikle birey olarak algılanan girişimci ise fırsatları araştıran, risk alan, yenilik ya da geliştirme yaratan ve nihayetinde uygun faktörleri bir araya getirerek organizasyon kuran kişi olarak tanımlanmaktadır. Öte yandan, yerel, ulusal ve küresel ölçekte girişimcilik için koşulların eşit olmadığı bilinen bir gerçektir. Türkiye özelinde ise bölgeler veya iller birbirlerinden farklı gelişmişlik düzeylerine, fiziki koşullara, demografik yapıya sahiptir (Ağca ve Yörük, 2006; Yamaç, 2019). Bu bağlamda ele alınan çalışmada, Avrupa Topluluğundaki Ekonomik Faaliyetlerin İstatistikî Sınıflandırılması (NACE; Nomenclature statistique des Activités économiques dans la Communauté Européenne) ikinci seviyesi kapsamında, seksen bir ilin sektörlerimize göre değişen girişimci sayıları üzerinden sınıflandırılması gerçekleştirilecektir. Böylelikle, benzer girişimci yapısına sahip illerin belirlenmesi ve değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Söz konusu analizlerin gerçekleştirilmesinde Çok Boyutlu Ölçekleme (ÇBÖ-MDS; Multi Dimensional Scaling) ve CODAS-Sort (COMbinative Distance-based Assessment-Sort) yöntemlerinden yararlanılacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde girişimcilikle ilgili kısa literatür sunulacaktır. Ardından, çalışmada kullanılacak yöntemlere ilişkin açıklamalar, bulgular ve sonuç bölümlerine sırasıyla yer verilerek çalışma tamamlanacaktır.

2. Türkiye'de Girişimcilik

Türkiye, cumhuriyetin ilanından bugüne dek özel sektör girişimciliğini özendirerek politikalar uygulanmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda özellikle 1980'li yıllardan itibaren kalkınma planları, strateji

¹ Artvin Çoruh Üniversitesi, ahmetaytekin@artvin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1536-7097

eylem planları, destek ve teşvik programları içinde girişimciliğe yönelik düzenlemelere yer verilmiştir. Bununla birlikte, beklenen başarı düzeyine erişilememiştir (Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı, 2012; Sönmez ve Toksoy, 2014).

Günümüzde, Türkiye’de yer alan işletmelerin ağırlıklı olarak İstanbul’da toplandığı bilinmektedir. Diğer taraftan, iller bazında hangi sektörlerde daha fazla girişimciliğin gerçekleştiği, benzer özelliklere sahip illerin bulunup bulunmadığı araştırmaya değer konulardır. Bu kapsamda izleyen kesimde, son on yıl içinde Türkiye’de girişimciliğin coğrafi ve sektörel dağılımını inceleyen çalışmaların kısa özetleri sunulacaktır. Söz konusu çalışmalarda girişimcilikle birlikte sıklıkla ele alınan kümelenme kavramının açıklanmasında fayda bulunmaktadır. Kümelenme, rekabet ve iş birliği içinde bulunan belirli alanlarda birbirine bağlı şirketler, tedarikçiler, hizmet sağlayıcılar, ilgili sektörlerdeki firmalar, üniversiteler, ticaret birlikleri gibi bağlantılı kurumlardan oluşan coğrafi yoğunlaşmalardır. Kümelenme kavramı, bölgesel kalkınma ve kaynakların etkin kullanılması ile ilişkilendirilmektedir (Çamlıca ve Şenkayas, 2020).

Yelkikalan vd. (2010), İnternet girişimciliğini, sanal (çevrimiçi) ortamda maddi beklenti amacıyla oluşturulan ve müşterilere sunulan proje olarak tanımlamışlardır. Ayrıca internet girişimcisi, yazılım bilgisine sahip, elektronik cihaz kullanımında iyi olan, yaratıcı, lider özellikli, olanaklarını kendi yaratan, nihai ürün veya hizmeti İnternet üzerinde satmak isteyen kişi olarak ifade edilmiştir. Yazarlar, girişimciliği X, Y, M ve Z kuşakları üzerinden de değerlendirmiştir. Bu kapsamda, düzenli-dengeli yaşamı savunan X kuşağının yönetici ve otoriteyi kabullenmeyen, esnek çalışmayı arzulayan Y kuşağının çalışan olduğu süreçte, İnternet’in yaygınlaşmaya başlaması ile Y kuşağında İnternete dayalı girişimciliğin arttığı belirtilmiştir. Y kuşağını takip eden M kuşağının sosyal ağları ve teknolojiyi hayatının merkezine oturttuğu dile getirilmiştir. M kuşağının girişimcilik eğitimleri ve teşvikleri yönünden de önceki kuşaklara göre şanslı olduğu ve İnternet girişimcisi olmaya aday oldukları ifade edilmiştir. Z kuşağının ise kendinden önceki kuşaklardan oldukça farklı koşullarda yetiştiği ve farklı girişimcilik özelliklerine sahip olacağı belirtilmiştir.

Durak (2011), girişimciliği inceleyen çalışmaları bireysel, çevresel ve firma yaklaşımları kapsamında üç başlık altında değerlendirmiştir. Bireysel yaklaşım, bireyin özelliklerine ve yeteneklerine dayalı iken çevresel yaklaşım, çevrenin birey üzerindeki etkilerine ağırlık vermektedir. Firma yaklaşımı ise iç girişimcilik olarak da adlandırılan ve işletmelerdeki faaliyetlerin yöneticilik boyutu bağlamında yenilenmesi veya geliştirilmesini içermektedir. Yazar, Türk eğitim sisteminin ve devlet politikasının girişimciliği desteleyecek biçimde düzenlenmesini, özellikle bürokratik işlemlerin hızlandırılmasını, şeffaflaştırılmasını ve hukukun üstünlüğü ile demokrasinin kurumsallaşması konularında adımlar atılmasını önermiştir.

Sönmez ve Toksoy (2014), girişimciliğin ekonomilerde yeni işler yaratarak işsizliği azaltması ve ekonomik büyüme sağlaması üzerinde durarak Türkiye açısından önemini vurgulamışlardır. Ayrıca yazarlar, 2013 yılında İstanbul’da KOSGEB Uygulamalı Girişimcilik Eğitimleri’ni tamamlayan 400 kişiye anket formu yönelterek girişimcilerin genel profillerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Buna göre girişimcilerin çoğunluğu yaşadıkları yere yakın bölgede ve hizmet ya da ticaret sektörlerinde iş kurmak istemektedir. Bununla birlikte girişimcilerin çoğunluğu ortaklığa sıcak bakmamakta, karşılaştıkları engeller arasında başlangıç sermayelerinin bulunmaması, devlet desteği alamama ve bilgi eksikliğini saymaktadırlar. Bir diğer önemli sonuç ise girişimcilerin içinde ilk kez iş kuracak olanların oranının yüzde doksan gibi çok yüksek bir seviyede olmasıdır.

Bozkurt vd. (2015) girişimcilerin sektör seçiminde etkili olan faktörleri araştırmışlardır. Düzce ili özelinde anket formları aracılığıyla gerçekleştirilen çalışmada, sektörel öngörü, bilgi düzeyi, arkadaş tavsiyeleri ve sermaye miktarı faktörlerinin girişimcilerin sektör seçimini etkilediği belirtilmiştir.

İnce (2015), girişimciliğin, işletmeler, sektörler ve ülke ekonomisinde gelişim, ilerleme ve hayatta kalma açısından çok önemli olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca yazar, işletmelerin girişimcilik özelliklerinin misyon ve vizyon belgeleri üzerinden araştırılarak ortaya konulmasını amaçlamıştır. Bu kapsamda, Türkiye’de ikinci 500 büyük olarak adlandırılan şirketlerin misyon ve vizyonlarını incelemiş, girişimcilik özelliklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Değerlendirmeler sonucunda sıklıkla şirketlerin; başarı, yenilikçilik, rekabetçilik ve proaktiflik kavramlarını misyon, başarı, liderlik, yenilikçilik ve rekabetçilik kavramlarını ise vizyon olarak tanımladıkları ifade edilmiştir.

Karahan ve Kılvar (2018), Türkiye’de deniz taşımacılığı kümelenmesini coğrafi yoğunluk katsayısı kullanarak altı bölge özelinde incelemiş, İstanbul bölgesinin tam kümelenme özelliği taşıdığını belirtmişlerdir. Bu noktada, İstanbul’un denizcilik açısından pazarlara ve iş ortaklarına yakınlığı, alt yapının varlığı, gemi inşa sanayinin çoğunluğunu içermesi ve görece yüksek yaşam kalitesi avantajlarının olumlu etkileri vurgulanmıştır.

Yamaç (2019), tekstil sektöründe, yirmi altı bölge (Türkiye İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırması Düzey 2) için kümelenme yapısını incelemiştir. Tekstil sektörü için yoğunlaşma katsayısı bağlamında gerçekleştirilen incelemelerde, TR21 Tekirdağ Alt Bölgesi, TR41 Bursa Alt Bölgesi ve TRC1 Gaziantep Alt Bölgesinde kümelenmenin çok yüksek olduğu belirtilmiştir.

Özetle literatürde yer alan çalışmalar, Türkiye’de girişimciliği farklı boyutlar, coğrafi konumlar ve kavramsal olarak incelemiştir. Söz konusu çalışmalarda girişimciliğin Türkiye açısından önemi vurgulanmış ve farklı öneriler sunulmuştur. Bununla birlikte, illerin sektörlere göre girişimci sayıları üzerinden incelendiği çalışmaya rastlanmamıştır.

3. Yöntem

Çalışmada illerin sektörlere göre yeni girişimci sayıları bağlamında değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Söz konusu amacı yerine getirebilmek için Çok Boyutlu Ölçekleme (ÇBÖ) ve CODAS-Sort yöntemlerinden yararlanılacaktır. Bu bağlamda, izleyen alt başlıklarda MDS ve CODAS-Sort’un genel özelliklerine değinilecektir.

3.1. Çok Boyutlu Ölçekleme

ÇBÖ, çok değişkenli istatistik yöntemlerinden biri olmakla birlikte, çok kriterli karar verme problemlerinde tanımlayıcı sonuçlar elde edilmesi amacıyla kullanılmaktadır (Huang vd., 2005; Chen vd., 2008; Ting vd., 2013; Schmidtman ve Schmidtman, 2015). ÇBÖ, m sayıdaki birimin n sayıdaki değişkene bağlı olarak belirlenen uzaklıklarına göre $b < n$ olmak üzere b boyutlu uzayda gösterimini sağlamaktadır. Bu yönüyle, çok kriterli karar verme problemlerinde PROMETHEE-GAIA ve DEMATEL gibi alternatiflerin iki boyutlu uzayda gösterimini sağlayan yöntemlere alternatif olmaktadır.

ÇBÖ, verinin niceliksel/kardinal (en az eşit aralıklı ölçekle ölçülmüş) olma durumuna göre metrik ve metrik olmayan biçiminde iki farklı yöntemi içermektedir. Metrik ÇBÖ’de veriler niceliksel yapıya sahiptir ve birimlerin uzaklıklarının hesaplanmasında bu veri yapısına uygun Öklid, Karesel Öklid, Manhattan Blok, Çebişev, Minkowski gibi uzaklık ölçülerinden yararlanılır. Metrik Olmayan ÇBÖ’de veriler nitel (sınıflayıcı veya sıralayıcı ölçeklerle ölçülmüş) yapıya sahiptir. Bu bağlamda Metrik Olmayan ÇBÖ’de verilerin kategori sayısına göre İkili Öklid, Büyüklük Farkı, Lance-Williams, Spearman Footrule, Ki-kare, Fi-kare vb. uzaklık ölçülerinden biri kullanılır. Ayrıca karma veri durumunda, nitel verilerin yeniden ölçülerek nicelleştirilmesi ve ardından tüm verinin normalize edilmesi benimsenen bir yaklaşımdır (Bülbül ve Köse, 2010; Özdamar, 2013). Bu çalışmada verilerin niceliksel yapılı olması nedeniyle Metrik ÇBÖ kullanılacaktır. Bu kapsamda izleyen kısımda Metrik ÇBÖ’nin genel yapısı özetlenecektir.

Metrik ÇBÖ’de öncelikle, m birimin birbirleriyle olan uzakları hesaplanarak uzaklıklar matrisi oluşturulur. Böylelikle m birim, (m-1) boyutlu Öklid uzayında m nokta ile temsil edilir. Metrik ÇBÖ’de temel amaç, söz konusu m birimin uzaklıkları (d_{ik}) ile tahmini uzaklıkları ($\hat{d}_{ik}, f(\delta_{ik})$) arasındaki yakınlığı en küçük kılacak boyut sayısının belirlenmesidir. Bu kapsamda eşitlik (1)’i en küçük kılacak boyutta ilişki belirlenmeye çalışılır (Bülbül ve Köse, 2010).

$$L = \sum (d_{ik} - \hat{d}_{ik})^2 \quad (1)$$

Genel yapısı özetlenen ÇBÖ’nin uygulanmasında aşağıda yer verilen işlem adımları izlenir (Bülbül ve Köse, 2010; Alpar, 2013; Özdamar, 2013):

Adım 1. Karar matrisinin oluşturulması: Çok kriterli karar verme yöntemleri ile çözüme gidilirken sıklıkla karar matrisinden yararlanılır. Eşitlik (2)’de yer verilen karar matrisi, birbirinden farklı m alternatif ile n kriter içeren $m \times n$ boyutundaki bir matristir. X çoğu zaman, çok değişkenli istatistik yöntemlerinde sütunlarında değişkenler satırlarında gözlemlerin ve bunlara karşılık gelen hücrelerde değerlerin yer aldığı veri matrisi ile aynı özelliklere sahiptir. Bu noktada, ilgili değişkenin kriter olarak kullanılma durumu iki kavram arasındaki temel farklılığı oluşturmaktadır.

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & \dots & x_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad \begin{matrix} i = 1, \dots, m \\ j = 1, \dots, n \end{matrix} \quad (2)$$

Eşitlik (2)’de karar matrisinin elemanlarının x_{ij} ile ifade edildiği görülmektedir. Buna göre; x_{ij} her bir i alternatifin/gözlemin, j kriteri/değişkeni bağlamında sahip olduğu performans veya sonuç değeridir.

Adım 2. Uzaklık matrisi D’nin oluşturulması: Metrik ÇBÖ’de sıklıkla Öklid uzaklık ölçüsünden yararlanılmaktadır. Bu kapsamda alternatiflerin birbirleriyle olan uzaklıkları eşitlik (3) ile hesaplanır ve eşitlik (4)’te verilen D matrisi oluşturulur.

$$d_{ik} = \sqrt{\sum (x_{ij} - x_{kj})^2} \quad (3)$$

$$D = \begin{bmatrix} 0 & & & \\ d_{21} & 0 & \text{Simetrik} & \\ \vdots & \vdots & \ddots & \\ d_{m1} & d_{m2} & \dots & 0 \end{bmatrix} \quad (4)$$

Adım 3. Uygun boyut sayısının belirlenmesi: Boyut sayısının belirlenmesinde stress istatistiği ve uyum iyiliği değerlerinden yararlanılmaktadır. Bu kapsamda, stres değerleri ve boyut sayısını içeren yamaç grafiğinden de görsel olarak yararlanılmaktadır. Genel olarak boyutlar içinden stress değeri en küçük olan boyut sayısı olarak benimsenmektedir. Bununla birlikte, araştırmacıların boyut sayısı ile yorumlanabilirliği dengelemesi ÇBÖ açısından önemli bir kriterdir. Özellikle dört ve daha fazla boyut sayısının yorumlanması güç olduğu için genellikle iki, nadiren de üç boyutlu yapılar tercih edilmektedir.

Adım 4. Tahmini uzaklık matrisinin oluşturulması: Tahmini (konfigürasyon) uzaklık değerleri ((\hat{d}_{ik})), doğrusal, polinomial veya monotonik regresyon yöntemlerinden biri kullanılarak elde edilir. Regresyon yönteminin seçiminde serpilme diyagramından yararlanılabilir.

Adım 5. Gerçek uzaklık ve tahmini uzaklık değerlerinin uygunluğunun incelenmesi: Belirlenmiş boyut sayısı ve sonuçların geçerliliği, güvenilirliği açısından uyum iyiliği değerlerinden yararlanılır. Bu kapsamda eşitlik (5)'te verilen stress istatistiği kullanılır.

$$\text{stress} = \sqrt{\frac{\sum \sum (\hat{d}_{ik} - d_{ik})^2}{\sum \sum d_{ik}^2}} \quad (5)$$

Stress istatistiği değerinin sıfıra yakın olması, gerçek uzaklıklar ile ÇBÖ tarafından kestirilen uzaklıklar arasında iyi uyum olduğunu gösterir. Stres değerinin 0,20'ye eşit veya büyük olması ise uyumsuzluğa işaret etmektedir. Uyum iyiliğinin tespiti için gerçek uzaklıklar ve kestirilen uzaklıkların korelasyon değerinin karesi olan R^2 değerinden yararlanılması halinde, bire yakın değerler iyi uyuma işaret edecektir.

Adım 6. Grafiksel gösterim: Alternatiflerin belirlenen boyut sayısına göre grafik üzerinde gösterimi gerçekleştirilir. Böylelikle, alternatiflerin grafiksel olarak sınıflamaları elde edilir. Bu sınıflamalar ve alternatiflerin birbirlerine uzaklıkları ile grafikteki konumları üzerinden yorumlamalar gerçekleştirilir.

3.2. CODAS-Sort

Çok kriterli karar verme yöntemleri içinde referans-uzaklık (hedef) temelli yöntemler önemli bir yere sahiptir. Bu gruptaki yöntemlerden CODAS, referans olarak ilgili kriterdeki en kötü değerlerin alınması ve en iyi çözümün söz konusu en kötü değerden (negatif idealden) en uzak olacağı biçimindeki görüşe dayanmaktadır (Keshavarz Ghorabae vd., 2016). CODAS-Sort ise CODAS'ın sınıflandırma problemleri için Ouhibi ve Frikha (2019) tarafından önerilmiş türevidir.

Çok kriterli karar verme yöntemleri içinde sınıflandırma problemlerinin çözümüne yönelik yöntemlerin sayısında son dönemde artış gözlemlenmektedir. Bu durumun temel nedenleri arasında çok kriterli sınıflandırma (MCDM-Sorting) yöntemlerinin karar vericinin tercihlerini yansıtması ve birbirleriyle üstünlük ilişkisi kurulabilecek sınıflandırmaya olanak sağlaması ile çok değişkenli istatistik yöntemlerine göre daha az sayıda varsayım içermesi yer almaktadır. Bu noktada, çok kriterli sınıflandırma yöntemlerinin isimsel/sırasız sınıflandırma (nominal classification) ve sıralı sınıflandırma (ordinal classification) biçiminde temel olarak iki ana gruba ayrıldığını belirtmek gerekmektedir (Zopounidis ve Doumpos, 2002; Chen, 2006; Ishizaka ve Pereira, 2019). Sıralı sınıflandırma yöntemlerinden CODAS-Sort, önceden belirlenmiş sınıflara ilişkin atamaların gerçekleştirilmesi için profillerin (sınıf referanslarının) kullanılmasını gerektirmektedir. Sınıf profilleri her bir sınıf için tüm kriterlerde ayrı ayrı belirlenmektedir.

İzleyen kısımda CODAS-Sort'un işlem adımlarına daha detaylı olarak yer verilmiştir. Bu noktada genel olarak Ouhibi ve Frikha'nın (2019) çalışmasına bağlı kalınmıştır. Öte yandan, ilgili çalışmada tespit edilen işlem hataları, normalizasyon, ağırlıklandırma vb. hususlarda düzenlemeler yapılmıştır.

Adım 1. Karar matrisinin oluşturulması: Eşitlik (1)'de yer verilen karar matrisi X oluşturulur.

Adım 2. Sınıfların belirlenmesi ve sınıflarla ilişkili profil matrisinin oluşturulması: Çok kriterli sınıflandırma yöntemlerinde, önceden belirlenmiş sınıflara alternatiflerin atanması işlemi gerçekleştirilir.

mehtir. Bu kapsamda, karar verici, uzman kişi veya grup ya da başka bilimsel yaklaşımlar/yöntemler aracılığıyla sınıf sayısına ve sınıfların genel özelliklerine karar verilir. Buna göre sınıflar $S=1, \dots, p$ olmak üzere; her bir p sınıfı için j kriterde b adet profil belirlenir.

Profillerin belirlenmesinde Ouhibi ve Frikha (2019), sınır profillerinden veya merkez profillerinden birinin kullanılabileceğini ifade etmiştir. Sınır profilleri sınıflar arasındaki eşik değerleri, merkez profilleri ise ilgili sınıfın genel özelliğini temsil etmektedir. Sınır profili kullanılması durumunda ilgili alternatif, genel değerlendirme skorunun söz konusu sınır profilleri arasında kaldığı sınıfa atanmaktadır. Merkez profili kullanılması halinde ise ilgili alternatif, genel değerlendirme skorunun en yakın olduğu sınıfa atanmaktadır. Bu çalışmada merkez profillerinden yararlanılmıştır.

Sınıf sayısı belirlendikten sonra her bir kriter için $b=1, \dots, p$ olmak üzere b adet profil değeri belirlenir. Bu bağlamda y_{bj} ; j kriterindeki b profiline ilişkin değeri göstermek üzere $p \times n$ boyutundaki Y profil matrisi eşitlik (6)'da verilmiştir.

$$Y = [y_{bj}]_{p \times n} = \begin{bmatrix} y_{11} & \dots & y_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{b1} & \dots & x_{bn} \end{bmatrix} \quad \begin{matrix} b = 1, \dots, p \\ j = 1, \dots, n \end{matrix} \quad (6)$$

Adım 3. Normalizasyonun gerçekleştirilmesi: CODAS içinde maksimum-minimum değerlere bağlı olarak doğrusal normalizasyon işlemi gerçekleştirilmektedir. Öte yandan, Ouhibi ve Frikha (2019) CODAS-Sort içine normalizasyon işlemi dahil etmemişlerdir. Normalizasyon, birbirinden farklı yapılara sahip kriterleri birimlerinden arındırarak aynı yönde (genellikle fayda optimizasyon yönü) karşılaştırılabilir değerler üretmektedir. Ayrıca normalizasyon, karar vericinin karar problemine ilişkin tercihlerini de yansıtmaktadır. Bu noktada CODAS-Sort içinde, CODAS'ta kullanılan maksimum-minimum değerlere dayalı doğrusal normalizasyon tekniğinden yararlanılacaktır. Bu bağlamda, X matrisi için eşitlik (7) ve Y matrisi için eşitlik (8) kullanılarak normalizasyon işlemleri tamamlanır.

$$f_{ij} = \begin{cases} \frac{x_{ij}}{\max_i x_{ij}} & , j \in J \text{ ise} \\ \frac{\min_i x_{ij}}{x_{ij}} & , j \in J' \text{ ise} \end{cases} \quad (7)$$

$$f_{bj} = \begin{cases} \frac{x_{ij}}{\max_b x_{bj}} & , j \in J \text{ ise} \\ \frac{\min_b x_{bj}}{x_{ij}} & , j \in J' \text{ ise} \end{cases} \quad (8)$$

Eşitlikler (7-8)'de fayda yönlü kriterleri, maliyet yönlü kriterleri, f_{ij} alternatiflere ilişkin ve f_{bj} profillere ilişkin normalize değerleri göstermektedir. Bununla birlikte, kriterler içinde negatif ya da 0 değerlerine sahip olanların bulunması veya sıra (sınıf) değişimi sorununun önemli olması halinde, karar vericinin tercihlerini yansıtan uygun başka normalizasyon tekniğinin kullanılması doğru olacaktır.

Adım 4. Ağırlıklandırma işlemlerinin gerçekleştirilmesi: Ağırlıklandırma, kriterlerin karar problemi üzerindeki etki düzeylerinin ve dolayısıyla karar vericinin tercihlerinin yansıtılmasını sağlayan önemli bir işlemdir. Ouhibi ve Frikha (2019), CODAS-Sort'ta ağırlıklandırma işlemi kullanmamıştır. Bu nedenle, eşitlikler (9-10)'da sunulan ağırlıklandırma işlemine yer verilmiştir.

$$r_{ij} = w_j f_{ij} \quad (9)$$

$$r_{bj} = w_j f_{bj} \quad (10)$$

Eşitlikler (9-10)'da w_j , j kriterinin ağırlık değerini göstermektedir ve 0-1 aralığında değer almaktadır. Kriterlerin ağırlık değerlerinin belirlenmesinde öznel, nesnel veya karma ağırlıklandırma tekniklerinin yararlanılabileceği gibi karar vericinin ya da uzman kişinin tercihlerini yansıtan öznel yargıları da doğrudan kullanılabilir.

Adım 5. Negatif ideal çözüm değerlerinin belirlenmesi: Ağırlıklandırma işleminin ardından her bir kriter için negatif ideal çözüm değerleri belirlenir. Bu bağlamda r_{ij} 'lerden yararlanarak ns_j , rb_j 'ler kullanılarak ms_j değerleri eşitlikler (11-12) ile elde edilir.

$$ns_j = \min_i r_{ij} \quad (11)$$

$$ms_j = \min_b r_{bj} \quad (12)$$

Adım 6. Öklid ve Taksi uzaklıklarının hesaplanması: Alternatiflerin, birbirlerinden ve profillerden Öklid (Euclid) ve Taksi (Taxicab) uzaklıkları hesaplanır. Bu amaçla negatif ideal çözüm değerleri kullanılır. Alternatiflerin; negatif ideal değerlerden Öklid (E_i) ve Taksi (T_i) uzaklıklarının hesaplanmasında eşitlikler (13-14)'den, profillerin negatif ideal değerlerden Öklid (E_b) ve Taksi (T_b) uzaklıklarının hesaplanmasında ise eşitlikler (15-16)'dan yararlanılır.

$$E_i = \sqrt{\sum_{j=1}^n (r_{ij} - ns_j)^2} \quad (13)$$

$$T_i = \sum_{j=1}^n |r_{ij} - ns_j| \quad (14)$$

$$E_b = \sqrt{\sum_{j=1}^n (r_{bj} - ms_j)^2} \quad (15)$$

$$T_b = \sum_{j=1}^n |r_{bj} - ms_j| \quad (16)$$

Adım 7. Göreli değerlendirme matrisinin oluşturulması: Alternatiflerin sınıflara atanmasında kullanılacak değerler bu adımda elde edilmektedir. Bu kapsamda, Öklid ve Taxicab uzaklıklarından yararlanılarak göreli değerlendirme (G) matrisi oluşturulur. Söz konusu matrisin elde edilmesinde eşitlikler (17-18)'den yararlanılır:

$$G = [h_{ib}]_{m \times p} \quad (17)$$

$$h_{ib} = (E_i - E_b) + ((\psi(E_i - E_b)) \times (T_i - T_b)) \quad (18)$$

Eşitlik (18)'de ψ eşik fonksiyonunu göstermektedir. ψ fonksiyonu, i alternatifinin b profili ile hesaplanan Öklid uzaklık değerinin τ ile karşılaştırılması sonucunda Taxicab uzaklıklarının da dikkate alınmasını sağlamaktadır. Keshavarz Ghorabae vd. (2016), τ değerinin 0,01 ile 0,05 arasında belirlenmesini önermiştir. Bu değere göre Öklid ve Taxicab uzaklık ölçülerini içeren bir ψ (psi) eşik fonksiyonu kullanılarak göreli değerlendirme matrisi elde edilmektedir. ψ fonksiyonu ise eşitlik (19) ile tanımlanmaktadır:

$$\psi(x) = \begin{cases} 1 & \text{eğer } |x| \geq \tau \\ 0 & \text{eğer } |x| < \tau \end{cases} \quad (19)$$

Eşitlik (19)'da τ , değerinin, belli bir değerden düşük veya büyük olması durumunu ifade etmektedir ve karar verici tarafından belirlenmektedir. Bu değer 0,01 ile 0,05 arasında belirlenmesi önerilmektedir (Keshavarz Ghorabae vd., 2016).

Adım 8. Sınıflandırma işleminin tamamlanması: Sınıflandırma işleminde merkez profillerinin kullanılması durumunda, alternatifler eşitlik (20) ile sınıflara atanır:

$$\begin{aligned} i \in S_1 & \text{ eğer } |h_{i1}| < |h_{ik}| & k = 2, \dots, p \\ i \in S_k & \text{ eğer } |h_{ik}| < |h_{i1}| & b = 1, \dots, k, \dots, p \end{aligned} \quad (20)$$

Eşitlik (20) ile i alternatifi, mutlak değerce en küçük h_{ib} değerinin ait olduğu sınıfa atanmaktadır. Diğer taraftan sınıflamada sınır profillerinin kullanılması durumunda, eşitlik (21)'den yararlanılmaktadır. Bu noktada değerlendirmede kullanılan h_{ib} değeri, merkez profillerde olduğu gibi G matrisindeki mutlak değerce en küçük değerdir.

$$\begin{aligned} i \in S_b & \quad \text{eğer } (h_{ib}) \geq 0 \quad b = 1, \dots, p \\ i \in S_{b-1} & \quad \text{eğer } (h_{ib}) < 0 \end{aligned} \quad (21)$$

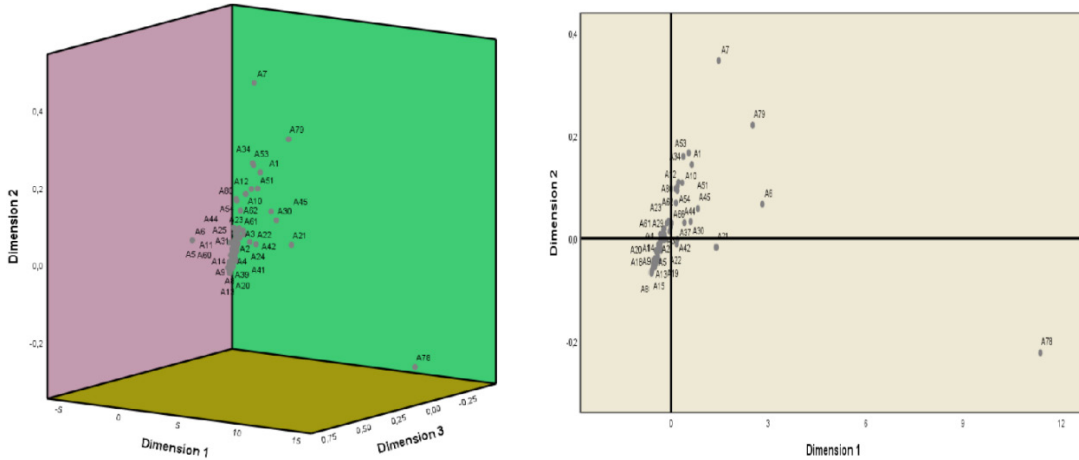
Böylelikle, CODAS-Sort yöntemi ile negatif ideal ve sınıf profilleri bağlamında, alternatiflerin önceden belirli sınıflara atama işlemi tamamlanmaktadır.

4. Bulgular

İllere ilişkin 2017, 2018 ve 2019 yeni girişim sayıları TÜİK veri tabanından elde edilmiştir (TÜİK, 2020). NACE Rev.2 ana sektörler bağlamında, on sekiz ana sektör için elde edilen sayıların ortalaması alınarak illerin girişimcilik yönünden sınıflandırılmasında kullanılmıştır. Ayrıca, ÇBÖ analizlerinde SPSS 25.0 ve CODAS-Sort analizlerinde MS Excel yazılımlarından yararlanılmıştır. Kriterler/değişkenler olarak ana sektör grupları kullanılmış ve kriterlere eşit ağırlık verilmiştir.

Öncelikle, ÇBÖ ile illerin yeni girişimci sayılarına göre grafiksel olarak farklı boyutlarda konumlandırılması gerçekleştirilmiştir. ÇBÖ kapsamında ilk olarak boyut sayısına karar verilmiştir. Bu noktada, boyut sayısı ile yorumlanabilirliği dengelemesine dikkat edilmiştir. Ayrıca sıfıra yakın stress istatistiğine sahip boyut, arzu edilen sonuçlara en yakın boyut sayısını vermektedir. Bu kapsamda ÇBÖ'de uygun boyut sayısı için yapılan incelemede, en düşük stress değerlerinin iki boyutta olduğu gözlemlenmiştir (iki boyut için stress1= 0,0306). Bununla birlikte, Şekil 1'de iki ve üç boyutlu sonuçlara yer verilmiştir.

Şekil 1. İki ve Üç Boyut için Grafiksel Gösterim

Şekil 1'de yer alan sonuçlar A6 (Ankara), A7 (Antalya), A21 (Bursa), A78 (İstanbul) ve A79 (İzmir)'in diğer illerden ayrıştığını göstermektedir. Söz konusu illerin iki ve üç boyutlu gösterimlerde, nihai koordinat değerleri de diğer illerden önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Bir diğer önemli noktada Şekil 1 ve farklılıklar matrisi incelendiğinde, İstanbul'un tüm illerden uzak bir konumda yer almasıdır. Ayrıca, stress değerlerine göre konfigürasyon uzaklıklarının gerçek uzaklıklara uyumunun iyi düzeyde olduğu tespit edilmiştir (stress1 <0,05 ve R²=0,99). Bununla birlikte, illeri birbiri ile üstünlük ilişkisi kurulabilecek sınıflar içinde değerlendirmek amacıyla CODAS-Sort yönteminden yararlanılacaktır.

İllerin sınıflandırılacağı sınıf sayısının belirlenmesinde ÇBÖ sonuçlarından yararlanılmıştır. Buna göre ÇBÖ'de yer alan iki boyutun dört bölgesi bağlamında, sınıf sayısının dört olarak belirlenmesine karar verilmiştir. Sınıf profillerinin belirlenmesinde ise eşitlik (22) kullanılmıştır.

$$\begin{aligned}
1. \text{ sınıf merkez profili için;} \quad b_1 &= \frac{\sum_{i=1}^m x_{ij}}{m} + \left[\left(\max_i x_{ij} - \frac{\sum_{i=1}^m x_{ij}}{m} \right) \frac{1}{2} \right] \\
2. \text{ sınıf merkez profili için;} \quad b_2 &= \frac{\sum_{i=1}^m x_{ij}}{m} + \left[\left(\max_i x_{ij} - \frac{\sum_{i=1}^m x_{ij}}{m} \right) \frac{1}{4} \right] \\
3. \text{ sınıf merkez profili için;} \quad b_3 &= \frac{\sum_{i=1}^m x_{ij}}{m} - \left[\left(\frac{\sum_{i=1}^m x_{ij}}{m} - \min_i x_{ij} \right) \frac{1}{4} \right] \\
4. \text{ sınıf merkez profili için;} \quad b_4 &= \frac{\sum_{i=1}^m x_{ij}}{m} - \left[\left(\frac{\sum_{i=1}^m x_{ij}}{m} - \min_i x_{ij} \right) \frac{1}{2} \right]
\end{aligned} \tag{22}$$

Eşitlik (22) kullanılarak oluşturulan sınıf profilleri ve kriterlere ilişkin ortalama değerler Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Kriterlere İlişkin Sınıf Profil Değerleri

Kriter Kodu	NACE Rev.2 Ana Sektör Adı	Ort. Değer	Sınıfların Merkez Profilleri			
			Sınıf 1	Sınıf 2	Sınıf 3	Sınıf 4
			b_1	b_2	b_3	b_4
K1	A. Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	392,8	1311,9	852,4	299,0	205,1
K2	B. Madencilik ve Taş Ocakçılığı	78,9	574,1	326,5	59,7	40,6
K3	C. İmalat	5440,5	68136,1	36788,3	4123,1	2805,7
K4	D. Elektrik, Gaz, Buhar ve İklimlendirme Üretimi ve Dağıtım	86,4	1163,0	624,7	65,0	43,7
K5	E. Su Temini; Kanalizasyon, Atık Yönetimi ve İyileştirme Faaliyetleri	69,7	578,7	324,2	52,3	34,9
K6	F. İnşaat	3395,3	36428,5	19911,9	2578,1	1760,8
K7	G. Toptan ve Perakende Ticaret; Motorlu Kara Taşıtlarının ve Motosikletlerin Onarımı	15911,0	149882,5	82896,8	12161,3	8411,7
K8	H. Ulaştırma ve Depolama	6404,5	54357,3	30380,9	4962,6	3520,6
K9	I. Konaklama ve Yiyecek Hizmeti Faaliyetleri	4210,1	36458,2	20334,2	3233,9	2257,7
K10	J. Bilgi ve İletişim	563,1	10654,6	5608,8	426,9	290,7
K11	K. Finans ve Sigorta Faaliyetleri	286,4	3910,5	2098,5	217,1	147,9
K12	L. Gayrimenkul Faaliyetleri	770,5	9850,2	5310,3	579,5	388,6
K13	M. Mesleki, Bilimsel ve Teknik Faaliyetler	2978,2	40454,3	21716,3	2256,5	1534,8
K14	N. İdari ve Destek Hizmet Faaliyetleri	834,0	12016,2	6425,1	630,3	426,7
K15	P. Eğitim	334,6	4399,5	2367,0	252,5	170,5
K16	Q. İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri	587,2	9354,6	4970,9	442,5	297,8
K17	R. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlenme ve Spor	678,1	7541,9	4110,0	525,5	373,0
K18	S. Diğer Hizmet Faaliyetleri	4290,1	34608,2	19449,1	3312,7	2335,4

Tablo 1’de en fazla girişimin “Toptan ve Perakende Ticaret; Motorlu Kara Taşıtlarının ve Motosikletlerin Onarımı” ana sektörü altında gerçekleştiği görülmektedir. En az sayıda girişim ise “Su Temini; Kanalizasyon, Atık Yönetimi ve İyileştirme Faaliyetleri” ana sektör grubunda gerçekleşmiştir. CODAS-Sort ile gerçekleştirilen analiz sonucunda Tablo 2’de yer alan sınıflandırma sonuçlarına ulaşılmıştır.

Tablo 2. Sınıflandırma Sonuçları

Sınıf	S1	S2	S3	S4
İller	İstanbul	Ankara, İzmir	Adana, Adıyaman, Afyonkarahisar, Ak-saray, Amasya, Antalya, Artvin, Aydın, Balıkesir, Bolu, Burdur, Bursa, Denizli, Diyarbakır, Düzce, Edirne, Elazığ, Erzurum, Eskişehir, Gaziantep, Giresun, Hatay, Isparta, Kahramanmaraş, Karabük, Karaman, Kastamonu, Kayseri, Kocaeli, Konya, Kütahya, Kırklareli, Kırıkkale, Kırşehir, Malatya, Manisa, Mardin, Mersin, Muğla, Nevşehir, Niğde, Ordu, Osmaniye, Sakarya, Samsun, Sinop, Sivas, Tekirdağ, Tokat, Trabzon, Uşak, Van, Yalova, Yozgat, Zonguldak, Çanakkale, Çankırı, Çorum, Şanlıurfa	Ardahan, Ağrı, Bartın, Batman, Bayburt, Bilecik, Bingöl, Bitlis, Erzincan, Gümüşhane, Hakkâri, Iğdır, Kars, Kilis, Muş, Rize, Siirt, Tunceli, Şırnak
2017 Toplam Girişimci Sayısı	881.489	490.724	2.176.964	146.827
2017 Toplam Nüfus	15.029.231	9.724.703	46.796.072	3.211.126
2017 GSYİH (Bin TL)	972.491.829	471.917.028	1.557.104.751	109.136.547
2018 Toplam Girişimci Sayısı	919.732	508.665	2.264.812	152.742
2018 Toplam Nüfus	15.067.724	9.824.504	47.505.140	3.269.129
2018 GSYİH (Bin TL)	1.155.254.285	563.346.041	1.874.071.636	131.715.974
2019 Toplam Girişimci Sayısı	944.954	521.878	2.331.897	155.969
2019 Toplam Nüfus	15.519.267	10.006.327	48.258.175	3.367.511
Nüfus/ Yeni Girişimci Oranı (Ort.)	299	349	359	375
2017-18 Ort. Kişi Başı GSYİH (TL)	70.696	52.957	36.385	37.167

Tablo 2’de verilen sınıflandırma sonuçları incelendiğinde, S1’de sadece İstanbul’un, S2’de Ankara ve İzmir’in, S3’te elli dokuz ve S4’te ise on dokuz ilin yer aldığı görülmektedir. Bu sonuçlar belli ölçüde ÇBÖ sonuçlarıyla örtüşmektedir. İllerin 2017-2019 döneminde yeni girişim sayılarına göre sıralaması yapıldığında ilk beş sırada, sırasıyla; İstanbul, Ankara, İzmir, Antalya ve Bursa yer almaktadır. Söz konusu dönemde yeni girişimin en az gözlendiği iller ise çoktan aza doğru sırasıyla; Kilis, Gümüşhane, Ardahan, Tunceli ve Bayburt olmuştur. CODAS-Sort ile girişimci sayısı sıralamasının ilk sıralarında yer alan illerin S1, S2 ve S3 sınıflarında, son beş sırasında yer alan illerin ise S4 sınıfında sınıflandırıldığı belirlenmiştir. Ayrıca, 2017-2019 döneminde Muş ve Şırnak illeri haricinde, diğer illerin tamamında girişimci sayısının yıllara göre artış eğilimi içinde olduğu tespit edilmiştir.

Sınıfların genel özellikleri açısından bakıldığında, sınıflar ile yeni girişim başına düşen nüfus arasında paralellik bulunmaktadır. S1’de 299 kişide bir girişim gözlenirken, bu rakam S2’de 349, S3’te 359 ve S4’te ise 375’tir. 2018 kişi başı GSYİH verilerine göre iller arasında en yüksek değere sahip iller Kocaeli, İstanbul ve Çanakkale, en düşük değere sahip iller ise Van ve Şanlıurfa’dır. Bu bağlamda, nüfus ve gelirin girişimcilik için uygun ortamın oluşmasında etkili olduğunu belirtmek mümkündür.

İstanbul’un bulunduğu S1 ve Ankara ile İzmir’in yer aldığı S2 sınıflarında yeni girişimlerin çoğunluğu “Lokantalar ve Seyyar Yemek Hizmeti Faaliyetleri” ve “İkamet Amaçlı Olan veya İkamet Amaçlı Olmayan Binaların İnşaatı” alt sektörlerinde gerçekleşmiştir. Çok sayıda ilin yer aldığı S3’te yeni girişimlerin en çok gerçekleştiği dört sektör sırasıyla; “Kara Yolu ile Yük Taşımacılığı”, “Belirli Bir Mala Tahsis Edilmemiş Mağazalarda Gıda, İçecek veya Tütün Ağırlıklı Perakende Ticaret”, “Lokantalar ve Seyyar Yemek Hizmeti Faaliyetleri” ve “Başka Yerde Sınıflandırılmamış Diğer Üye Olunan Kuruluşların Faaliyetleri”dir. Son sıradaki sınıf olan S4’te ise girişimciliğin en çok gözlendiği ilk üç alt sektör arasında sırasıyla; “Belirli Bir Mala Tahsis Edilmemiş Mağazalarda Gıda, İçecek veya Tütün Ağırlıklı Perakende Ticaret”, “Kara Taşımacılığı ile Yapılan Şehir İçi ve Banliyö Yolcu Taşımacılığı” ve “Başka Yerde Sınıflandırılmamış Diğer Üye Olunan Kuruluşların Faaliyetleri” yer almaktadır.

Yeni girişimlerin Türkiye genelinde sektörel dağılımı incelendiğinde, 2019 yılında gerçekleşen yeni girişimlerin çoğunluğu “Lokantalar ve Seyyar Yemek Hizmeti Faaliyetleri” alt sektöründe yer almaktadır. Bu sektörü sırasıyla, “Belirli Bir Mala Tahsis Edilmemiş Mağazalarda Gıda, İçecek veya Tütün Ağırlıklı Perakende Ticaret”, “Kara Yolu ile Yük Taşımacılığı”, “Başka Yerde Sınıflandırılmamış

Diğer Üye Olunan Kuruluşların Faaliyetleri” ve “İkamet Amaçlı Olan veya İkamet Amaçlı Olmayan Binaların İnşaatı” alt sektörleri izlemiştir. En az yeni girişim gözlenen alt sektörler ise “Elektrik Enerjisinin İletimi”, “Demir Yolu ile Şehirler Arası Yolcu Taşımacılığı”, “Evrensel Hizmet Yükümlülüğü Altında Postacılık Faaliyetleri”, “Rehberlerin ve Posta Adres Listelerinin Yayınlanması” ve “Merkez Bankası Faaliyetleri” sektörleridir. Genel olarak Türkiye’de girişimciliğin hizmet sektörü altında yoğunlaştığı ifade edilebilir.

5. Sonuç ve Öneriler

Girişimciliğin ülkelerin kalkınması, işsizliğin azaltılması ve refah düzeyi üzerindeki olumlu etkileri yadsınamayacak kadar fazladır. Bununla birlikte, belli sektörlerde yoğunlaşmış girişimlerin başarı şansı düşük olacaktır. Çalışma kapsamında gerçekleştirilen analizler ve incelemeler, Türkiye’de yeni girişimlerin hizmet sektöründe ve özellikle “Lokantalar ve Seyyar Yemek Hizmeti Faaliyetleri” alt sektöründe ve İstanbul’da yoğunlaştığını göstermiştir. Ayrıca, illerin yeni girişim sayıları bağlamında sınıflandırılmasına da yer verilmiştir. Bu kapsamda ÇBÖ ve CODAS-Sort yöntemlerinden yararlanılmıştır. ÇBÖ ile elde edilen sonuçlar, İstanbul’un diğer tüm illerden çok farklı bir konumda bulunduğunu göstermiştir. Bu sonuç CODAS-Sort ile elde edilen sınıflandırma sonuçlarıyla da örtüşmüştür. Dört sınıflı sınıflandırmada, İstanbul tek başına ilk sınıfı meydana getirirken, Ankara ve İzmir ikinci sınıfı oluşturmuştur.

Türkiye genelinde sonuçlar değerlendirildiğinde İstanbul merkezli ve hizmet sektörleri ağırlıklı bir girişimci profili ortaya çıkmaktadır. İstanbul’un artan nüfus yapısı ve çoğu kaynağa kolay erişimin girişimcileri cezbediği ifade edilebilir. Öte yandan, 1999 Marmara Depremi’nin yıkıcı etkileri göz önüne alındığında İstanbul merkezli sanayileşme ve şehirleşmenin Türkiye açısından yüksek riskler taşıdığı tartışılmaz bir gerçekliktir. İstanbul üzerindeki söz konusu yoğunlaşmanın, S3 ve S4 sınıflarında yer alan illere kaydırılması ve sürdürülebilir, refah düzeyi yüksek yaşam koşullarının bu illerde oluşturulması çözüm yollarından biri olabilir.

Ayrıca, girişimcilerin geleneksel sektörler yerine bilişim ve teknoloji ağırlıklı ya da üretimde yenilikler içeren fırsatları değerlendirmeleri başarı şanslarını artırabilecektir. Bu noktada, katma değeri yüksek, teknoloji ve üretim sektörleri içinde bulunan alt sektörlerle ağırlık verilmesinin ve devlet tarafından söz konusu sektörler için kaynaklara erişimi kolaylaştıracak kümelenme benzeri girişimlerin oluşturulmasının yerinde olacağı düşünülmektedir.

Araştırmacılar tarafından girişimcilik üzerine gerçekleştirilecek kapsamlı incelemelerle başarılı girişimlerin özelliklerinin belirlenmesi, girişimcilerin süreç içinde yaşadığı sıkıntıların ve çözüm yollarının tespiti, dünya genelinde başarılı girişimcilik projelerinin Türkiye bağlamında değerlendirilmesi sağlanabilir. Böylelikle, Türkiye’de girişimcilik ile ilgili sorunlara ve çözüm önerilerine farklı bakış açıları kazandırılabilir.

6. Kaynaklar

Ağca, V. & Yörük, D. (2006). Bağımsız girişimcilik ve iç girişimcilik arasındaki farklar: Kavramsal bir çerçeve. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 155-173.

Alpar, R. (2013). *Uygulamalı çok değişkenli istatistiksel yöntemler*. Ankara: Detay yayıncılık.

Bülbül, S., & Köse, A. (2010). Türkiye’de bölgelerarası iç göç hareketlerinin çok boyutlu ölçkleme yöntemi ile incelenmesi. *Istanbul University Journal of the School of Business Administration*, 39(1).

Bozkurt, Ö., Çatı, K., Bilgin, Y. & Baş, A. (2015). Girişimcilerin sektör tercihlerinde etkili olan faktörlerin belirlenmesi: Düzce örneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2), 67-84.

Chen, Y. (2006). *Multiple criteria decision analysis: classification problems and solutions*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Waterloo, Waterloo.

Chen, M. F., Tzeng, G. H. & Ding, C. G. (2008). Combining fuzzy AHP with MDS in identifying the preference similarity of alternatives. *Applied Soft Computing*, 8(1), 110-117.

Çamlıca, Z., Şenkayas, H. (2020). Kümelenme potansiyelinin belirlenmesi: TR32 bölgesi imalat sektörlerinde bir uygulama. *Journal of Yaşar University*, 15, 88-105. DOI: 10.19168/jyasar.657876

Durak, İ. (2011). Girişimciliği etkileyen çevresel faktörlerle ilgili girişimcilerin tutumları: Bir alan araştırması. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 9 (2), 191-213.

Huang, J. J., Tzeng, G. H. & Ong, C. S. (2005). Multidimensional data in multidimensional scaling using the analytic network process. *Pattern Recognition Letters*, 26(6), 755-767.

Ishizaka, A. & Pereira, V. (2019). Utilisation of ANPSort for sorting alternative with interdependent criteria illustrated through a researcher’s classification problem in an academic context. *Soft Computing*, 1-12.

İnce, A. R. (2015). Türkiye'nin ikinci 500 büyük şirketinin misyon ve vizyon ifadelerine göre girişimcilik özellikleri. *Academic Review of Economics & Administrative Sciences*, 8(2).

Karahan, C. B. & Kırval, L. (2018). Türk Deniz Taşımacılığı Sektörünün Kümelene Analizi. *Journal of Transportation and Logistics*, 3(2), 13-24.

Keshavarz Ghorabae, M., Zavadskas, E. K., Turskis, Z. & Antucheviciene, J. (2016). A new Combinative Distance-based ASsessment (CODAS) method for multi-criteria decision-making. *Economic Computation & Economic Cybernetics Studies & Research*, 50(3).

Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı (2012). Girişimcilik Kavramı ve Türkiye'de Girişimcilik. <https://www.kalkinmakutuphanesi.gov.tr/dokuman/girisimcilik-kavrami-ve-turkiye-de-girisimcilik/841> , Erişim tarihi: 21.09.2020.

Özdamar, K. (2013). *Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi Cilt 2*. Eskişehir: Nisan Kitabevi.

Schmidtman, B. & Schmidtman, G. (2015). Comparing principal component analysis and multidimensional scaling for the representation of PROMETHEE results. *International Journal of Multicriteria Decision Making*, 5(4), 372-384.

Ting, C. W., Huang, J. W., Wang, D. S. & Tzeng, G. H. (2013). To identify or not to identify: A weighted multidimensional scaling in identifying the similarities of e-shopping stores. *African Journal of Business Management*, 7(22), 2206.

Sönmez, A. & Toksoy, A. (2014). Türkiye'de girişimcilik ve Türk girişimci profili üzerine bir analiz. *Yönetim ve Ekonomi*, 21 (2), 41-58.

TUİK [2020] TUİK veritabanı. <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=145&locale=tr>, Erişim Tarihi: 19.09.2020

Yamaç, B. (2019). TEKSTİL SEKTÖRÜNDE KÜMELENME TÜRKİYE TEKSTİL SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 215-232.

Yelkikalan, N., Akatay, A., & Altın, E. (2010). Yeni girişimcilik modeli ve yeni nesil girişimci profili: internet girişimciliği ve Y, M, Z kuşağı girişimci.

Zopounidis, C., & Doumpos, M. (2002). Multicriteria classification and sorting methods: A literature review. *European Journal of Operational Research*, 138(2), 229-246.

Kamu Yönetimi

Güney Kafkasya Ülkelerinde Yükseköğretim Sistemlerinin Karşılaştırılması: Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Abhazya Örnekleri

Prof. Dr. Bekir PARLAK¹ - Muhammet MAĞAT²

Özet

Araştırmada, Güney Kafkasya ülkelerinde (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Abhazya) yükseköğretim sistemlerinin gelişimi ve diğer kültürlerle etkileşimi incelenecektir. Adı geçen ülkelerde yükseköğretim sistemlerinin akademik topluluklar ve hükümetler tarafından nasıl algılandığı etraflıca ele alınmaya çalışılacaktır. Yükseköğretim sistemlerinin reforma duyarlılığı, yönetişimi, akreditasyonu gibi olgular karşılaştırmalı yaklaşımla analiz edilecektir. Araştırma, Güney Kafkasya bölgesinin yükseköğretim kültürünü analiz etmek açısından önemlidir. Bu analizi karşılaştırmalı bir yöntemle yapmak da benzersiz ve dikkat çekicidir. Çalışma, betimsel ve karşılaştırmalı analiz yöntemleriyle gerçekleştirilmiştir. Bağımsızlıklarını yeni kazanmış olan bu ülkelerde yükseköğretim sisteminin yapılandırılması, hem politika yapıcılarının açısından, hem de bu alana ilgi duyan bilim insanları açısından öne çıkmaktadır. Ayrıca, yükseköğretimde yönetim, politika koordinasyonu, politika transferi ve stratejik yönetim gibi konular da adı geçen Güney Kafkasya ülkeleri nezdinde yorumlanmaktadır. Bu çalışma, nispeten genç ülkelerde yükseköğretimin gelişimini anlamaya yardımcı olabilir. Yine küçük ölçekli ülkelerde nüfus ve alan açısından, yükseköğretimin yapılanması ve işleyişi açısından bazı derslerden alınabilir. Nihai hedef, bu dört ülkede yükseköğrenim alanını araştıran akademik çalışmalara ilham vermektir.

Anahtar kelimeler: Güney Kafkasya, Yükseköğretim Politikası, Karşılaştırmalı Kamu Yönetimi, Politika Transferi, Politika Koordinasyonu.

Giriş

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin 1991'de dağılmasından sonra, bağımsızlığını yeni kazanan ülkeler, "devlet olma" (statehood) mücadelesi seyrinde, doğal olarak en öncül kurumsal düzenlerden biri olan "yükseköğretim sistemi"nde de yapısal anlamda 'yeniden üretme' yöntemine başvurmuşlardır. Bu süreçte, yükseköğretim sistemleri arasında gerek politika transferi gerekse de karşılaştırmalı kamu yönetimi gibi yaklaşımlar, etkin ve verimli işleyiş modellerinin tasarlanmasında önemli rol oynamışlardır. Sosyal, ekonomik ve teknolojik gelişim ve değişimler, yaklaşık 30 yıldır yükseköğretimde "uluslararasılaşmanın" artmasının da etkisiyle konuyla ilgili karşılaştırmalı araştırmalar yapılmasına vesile oldu (Lieberwitz, 2008, s. 15-24). "Neden karşılaştırma yapılacağı" ve "nelerin karşılaştırılacağı" ile ilgili karşılaştırma yöntemine münhasır güçlüklerin başında "karşılaştırılacak birimleri belirleme güçlüğü" gelmektedir (Koray Karasu, 2013, s. 30-31). Bu çalışmada da, ülke ve olgu seçimi noktasında, Güney Kafkasya ülkeleri (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Abhazya) "yükseköğretim sistemleri" olgusu etrafında incelenmektedir. Genç nesillerin, akademik döngü içerisinde, sosyal değerlerin ve toplum beklentilerinin şekillendirmesine muhatap olması, tabii olarak gelişmiş ve az gelişmiş ülke yörüngelerinde genel bir aksi ifade etmektedir. Eğitim alanında, diğer ülkelerin eğitim sistemlerini anlamak ve uluslararası mahiyette karşılaştırmak, müfredat içeriği, öğretim yöntemleri ve kurumsal yapılarıdaki sürekli farklılıklar hakkında fikir vermektedir. Küreselleşme bağlamında, bu tür bir çalışma, uluslararası eğilimlerin farklı ülkelerindeki etkisini anlamının yolunu açmaktadır. Bazı

¹ Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı Başkanı, beparlak21@gmail.com

² Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, muhammetmagat34@gmail.com

durumlarda, küresel değişiklikler farklı ülkelerin eğitim sistemlerinde benzer sonuçlara yol açacaktır; diğerlerinde, aynı uluslararası fenomen, farklı yerel veya ulusal tepkilere yol açabilir.

1. Araştırmanın Kapsamı ve Tanıtımı

a) Araştırmanın Soruları

Araştırma, üç soru temeli üzerine kuruludur. Birincisi, Güney Kafkasya bölgesindeki yükseköğretim sistemlerinin gelişimi ve diğer kültürlerle etkileşimi nasıldır? İkincisi, bölgede; Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Abhazy'a da yükseköğretim sistemi, akademik topluluklar ve hükümetler tarafından nasıl algılanmaktadır? Üçüncüsü de, adı geçen bu ülkelerde, yükseköğretim sistemlerinin reforma duyarlılığı, yönetişimi, uluslararası akreditasyonu gibi faktörler nasıl değerlendirilebilir?

b) Araştırmanın Yöntemi

Araştırma, amacına göre; "tanımlayıcı/betimleyici" (descriptive) tarzda yapılmıştır. Araştırmanın yaklaşımı nitel olup, verilerin toplanması ve yorumlanması, "doküman incelemesi" ve "literatür araştırması"na dayanmaktadır. Araştırmanın sonunda, literatürden elde edilen bulgulara dayanılarak analiz yapılmış ve bir senteze ulaşılmaya çalışılmıştır.

c) Araştırmanın Planı

Araştırmanın Birinci Bölümünde, Sovyet sonrası ülkelerde yükseköğretim kurumlarının "dönüşüm süreci" analiz edilmiştir. İkinci Bölümde, Ermenistan'da Sovyet ve post-Sovyet yükseköğretim sisteminin "dönüşümsel özellikleri"; Üçüncü Bölümde, Azerbaycan'da yükseköğretimin dönüşümü, kurumsal çeşitlilik ve yükseköğretim kurumlarının tipolojisi; Dördüncü Bölümde, Gürcistan'da yükseköğretim sisteminin dinamikleri ve kurumsal tipoloji ve Beşinci Bölümde de, ulus inşası sürecinde tanınmayan bir devlet olan Abhazy'nın yükseköğretim sistemi incelenmiştir.

2. Sovyet Sonrası Ülkelerde Yükseköğretim Kurumlarının Dönüşüm Sürecinin Çerçevesi

Sovyetler Birliği çeyrek yüzyıl önce dağıldı. On beş yeni doğan ülkeler 1991 yılında bağımsız gelişimlerine başladılar ve daha önce birleşik bir yükseköğretim sistemi bölünmüştü. Bağımsız dönemin başlangıcında Sovyet tasarımının temel ortaklığı ve Sovyet sonrası dönemin dramatik dönüşümleri bu çalışma için bir çıkış noktasıdır. Post-sosyalist ülkelerin çalışmaları, mitleri çürüttükleri için özellikle önemlidir. Sovyet toplumu "monolitik" değildi. "Normlar ve uygulamalar" zaman içinde ve topluluklar arasında değişmiştir. Bildirilen ifadelerin ötesindeki yeniden düzenlemelerin ve benzerliklerin belirlenmesi önemlidir ve cömert miktarda iddialı çalışma gerektirir. Politikacılar, uzmanlar ve akademisyenler hala geçmişe atıfta bulunurken şimdiki zamanı tartışır. Ancak, bu tür referanslar Sovyet geçmişinin etkilerini kavramak için yeterli değildir. Modern devletler ve bu toplumların daha da gelişmesini anlamak için iç görüşler (insights) getirilmektedir. Hem akademik hem de pragmatik söylemde geniş bir sistemik resmin yokluğu söz konusudur (Huisman, Smolentsen, & Froumin, 2018, s. vii).

Tüm Sovyet sonrası sistemler, yükseköğretim hizmetine yönelik tek Sovyet yaklaşımının miraslarını paylaşmıştır. Bunlar; merkezi olarak planlı organizasyon ve finansman, çoklu yönetim, sektörel bakanlıklar, ulusal bir müfredat, mesleki yönelime dayalı güçlü temel eğitim ve dar uzmanlık gerektiren iş ile ilgili eğitim, yükseköğretim kurumlarının türlerinin adlandırılması, zorunlu işe yerleştirme ile birlikte mezuniyet sonrası çalışma yerleri ve garantili istihdamdır. Yükseköğretimde, yeni ulusların benzer reform paketlerine uyumu, neo-liberal anlamda da doğal yatkınlığa dayanmaktadır (Silova & Steiner-Khamsi, 2008, s. 2). Bu yatkınlığın yükseköğretim sistemlerinin normalleşme süreçlerine katkıda bulunduğu düşünülmektedir. Yükseköğretim sistemlerinin geniş ölçütlü dönüşümlerinde yeni politikalar gündeme gelmekte ve bu politikalar zaman içinde gerilim ve belirsizliklere sebep olabilmektedir. Özellikle reform setleri, yükseköğretime münhasıran sosyal anlamda da bir belirgin "ideal tip" in takip edilmesi açısından yapısalılık ortaya koymaktadır (Fourcade-Gourinchas & Babb, 2002, s. 533-574).

Reformların sunumu; yükseköğretimde veya yetişme konusunda tek bir "mükemmeliyet modelinin ideal tipini takip etmek", artan bir bağlamda "diğer ülkelerin gerisinde kalmamak" ve "yükseköğretime katılmak için daha büyük fırsatlar" şeklindedir (Heyneman, 2010, s. 76-87). İdeal yükseköğrenim türünün temel özellikleri Batı dünyasından alınmıştır. Reformların uygulanması, ülkeler arasında hız ve zamanlama noktasında değişkenlik gösterebilmektedir. Bu anlamda, uluslararası yükseköğretim politikalarının trendinin karşılayıcı olduğu yorumlanabilmektedir. Ulusal standartların iyileştirilmesi ve yönetişimin desantralizasyonu da bu bağlamda düşünülmektedir. Bölgedeki reformlar arasında Sovyet ideolojik miraslarının üstesinden gelme ve yükseköğretim sistemlerini yeni ulus inşası hedefleriyle diğer önemli hizalama çabaları da vardı. Böylece, Sovyet ideolojik dersleri müfredattan çıkarıldı. Tüm

ülkelerde resmi dilin değişmesiyle birlikte, yükseköğretim öğretiminde ulus dili baskın hale gelmiş ve yükseköğretim programları, ulusal tarih ve kültür kursları ile desteklenmiştir (Phillips & Kaser, 1992).

Tüm bu dönüşümlerin, yükseköğrenim de dâhil olmak üzere Sovyet sonrası toplumların bireylerini, sosyal gruplarını ve kurumlarını önemli ölçüde etkilediği değerlendirilmektedir. Ulusal yükseköğretim sistemleri ve bunların kurumsal görünüşleri, yükseköğrenimin genel kurumsal kompozisyonu sistemini ifade etmektedir. Bu bağlamda karşılaştırmalı araştırmalar yapılabilmesi için gereken “maddi fon ve konforun sağlanması”, “uluslararası araştırma topluluklarına akreditasyon” ve “Sovyet sonrası yükseköğretimin verimli ve etkin olabilmesi” için önemli görülmektedir (Slantcheva & Levy, 2007).

Sovyet sonrası 25 yılda yükseköğretimde meydana gelen değişim ve dönüşümler, reformlar ve bunların ulusal düzeyde bağlamları çerçevesindedir. Bu bağlamlar, piyasalaştırma, ulusal standartlarda sınav uygulamaları çerçevesinde kabul reformu, Bologna reformları, uluslararasılaşma, uluslararası destek ve hükümetlerin rolü olarak şekillenmektedir (Huisman, Smolentsen, & Froumin, 2018, s. 13-28). Özellikle, Ermenistan ve Gürcistan hükümetleri, ayrıca yeni üniversite türlerini tanımlayan yeni yasalar tasarlamış; ulusal sınavları tertip etmişlerdir. Ayrıca, akreditasyon ve lisanslama kuralları yükseköğretimde görünümü bir ölçüde etkilemiştir. Ancak yine de, bazı vakalar, yeni ekonomik ortamda yükseköğrenim için strateji ve politikalar geliştirme konusunda hükümet düzeyinde kapasite eksikliğine açıkça işaret etmektedir (Huisman, Smolentsen, & Froumin, 2018, s. 29).

Bağımsızlığın birinci periyodunda, çoğu post-Sovyet ülkesi kaos ve aralıklı liberalleşme ile karakterize olmuştur. Akademik girişimlerin, yükseköğretim kurumlarının tasarlanmasını, dışarıdan politika transferini ve bu transfer politikaların da koordinasyonu noktasında bir yönelim tarzının ortaya çıkmasına vesile olduğu ifade edilmektedir. İlgili hükümetlerin rolleri nispeten sınırlıydı ve genel çerçeve yasaları; kurumsal özerkliği sağlamak için kullanılan piyasa mekanizmaları ve akreditasyon düzenlemeleri ile yapılandırılmıştır. Lisans ve yüksek lisans sistemine geçiş ve ulusal bir standart kabul testinin başlatılması dışında, yükseköğretim sistemlerinin şekli ve yapısına ilişkin vizyonların ise belirgin olmadığı ifade edilmektedir. Bu ilk dönem aslında Sovyet sosyo-politik, ekonomik ve kültürel sisteminin çöküşünden sonra genel liberalleşmenin bir sonucuydu. Yeni Sovyet sonrası ideoloji büyük ölçüde küresel bir neo-liberal gündemi takip etti ve bu da azalan devletin rolüne hamledilmiştir (Kwick, 2008, s. 89-110).

Bağımsızlığın ikinci periyodunda, kalite sorunu da dâhil olmak üzere birçok ülkede çok daha büyük sistemlerin, ihtiyaçları görmezden gelmesi imkânsız hale geldi. Buna ek olarak, birçok hükümet dünya çapında “yeni kamu işletmeciliği” eğilimine katıldı. Politika hedefleri verimliliğinin; mükemmellik, daha iyi eşleşen, daha yüksek olarak tanımlanabilir işgücü piyasası ile eğitim ve uluslararası görünürlük etrafında çevrelendiği değerlendirilebilmektedir. Bu doğrultularda, eğitim ve yükseköğretimdeki karşılaştırmalı çalışmalar genellikle daha geniş bölgelerde veya küresel ölçekte sistemlerin yakınsaması veya farklılaşması sorununa hitap etmektedir (Dobbins & Knill, 2009, s. 397-430). Bazı yönlerden bölge ülkeleri hala Batı modellerine bakmaktadır. Bu modeller açısından, yükseköğrenimde lider olarak kabul edilen modeller (örneğin sıklıkla yanıtıcı üniversite sıralamasına atıfla), ancak tam olarak şu anda ne oldukları, nereye gittikleri ve neden topluları, ekonomileri, siyasi sistemleri ve kültürleri hakkında daha fazla araştırma yapmak için bir sorudur (Huisman, Smolentsen, & Froumin, 2018, s. 38).

3. Azerbaycan’da Yükseköğretimin Dönüşümü, Kurumsal Çeşitlilik ve Yükseköğretim Kurumlarının Tipolojisi

a) Azerbaycan’da Yükseköğretim Sisteminin Kurulmasında Belirleyici İlkeler: Avrupalılaştırma ve Uluslararasılaşma

Çalışmanın bu kısmında, Azerbaycan’da bağımsızlığın kazanılmasından itibaren yükseköğretim, yükseköğretimin “Avrupalılaşması” ve “uluslararasılaşması”, yükseköğretimde yönetim ve devlet rolü, araştırma ekolü ve kurumsal tipoloji incelenmiştir.

Bağımsızlığın kazanılmasından itibaren yükseköğretim anlayışında, Azerbaycan eğitim sisteminin gelişimi ülkenin tarihsel dönüşümlerini yansıtmaktadır. Ülke ilk önce, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla, 1918’de bağımsızlığını ilan etti. Ülkenin ilk üniversitesi devlet tarafından 1919 yılında kurulan Bakü Devlet Üniversitesi’dir. Yeni demokratik cumhuriyet, Avrupa’da eğitim görmüş ve ulusal bir yükseköğretim sistemi kurmanın gerekliliğini anlayan Azerbaycanlı seçkinler tarafından kuruldu. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin kısa ömrü, kurucuların üniversiteyi genişletmelerine ve tam gelişmiş bir yükseköğretim sistemi kurmalarına izin vermedi; ancak, ülkedeki ilk üniversite Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin düşmesinden sonra çalışmaya devam etti. Daha sonra Sovyet döneminde genişletildi ve Azerbaycan’ın en büyük araştırma ve yükseköğrenim enstitüsü oldu (Isakhanli, 2014, s. 45-59).

Sovyet güçlerinin 1920'de ülkeyi işgal etmesi sonucu, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuş oldu. O andan itibaren, düşük okuryazarlık düzeyleri ve kadınların sosyal ve ekonomik yaşama en az katılımları ülkedeki önemli kalkınma konuları olmuştur (Avakov & Atakishiev, 1984). Eğitim gelişiminin temel amacı, herkese ücretsiz okullaşma sağlayarak okuryazarlık düzeylerini artırmaktı. Diğer yandan, yükseköğrenim, ulusal ekonomiye ve sanayileşmeye uyum sağlamak zorunda kaldı. Petrol Enstitüsü, Tarım Enstitüsü ve Azerbaycan Politeknik Enstitüsü gibi uzmanlaşmış yükseköğretim kurumlarının kurulmasının ana nedeni buydu. Azerbaycan Devlet Üniversitesi ve Azerbaycan Petrol Enstitüsü, Sovyet döneminde ülkenin başlıca araştırma odaklı kurumlarıydı. Sanayileşme ve işgücü piyasası talepleri, günümüzde halen uygulanmakta olan yükseköğretim hizmet biçimlerini de şekillendirmiştir (Mehdizade, 1980).

1991'de bağımsızlığı ile Azerbaycan, Sovyet döneminin mirası olarak yüksek okuryazarlık düzeyleriyle iyi gelişmiş eğitim sistemini korumaya devam etti. Bağımsızlık elde edilir edilmez, ülke Sovyet geçmişinin geleneklerini reddetti ve yeni ekonomik ve politik yapıya uyum sağlamak için derhal değişiklikler için politikalar oluşturmaya başladı. Buna pazarın özelleştirilmesi ve serbestleştirilmesi eşlik etti. Yine de, başta eğitim olmak üzere sosyal kalkınmanın tüm alanlarında ekonomik gerileme ve kaynak kıtlığı reformların tam olarak uygulanmasını engelledi ve tüm eğitim seviyelerini olumsuz etkiledi. Ayrıca, eğitim kurumları çoğu zaman değişiklikleri benimsemeye isteksizdi ve Sovyet yönetim, idare ve öğretim geleneklerini sürdürdü (Huisman, Smolentsen, & Froumin, 2018, s. 103).

Akademiler, esas olarak askeri okullar, Resim ve Azerbaycan Diplomatik Akademisi'ni; Enstitüler mesleki eğitim veren uzmanlaşmış kurumları kapsamaktadır. Bununla birlikte, "enstitü" unvanı mevcut Azerbaycan yükseköğretim sisteminde yavaş yavaş kaldırılmaktadır. Cumhurbaşkanlığı kararıyla "enstitü", yükseköğretim kurumları unvanlarında "üniversite" ile değiştirilmektedir. Halen "enstitü" unvanını taşıyan tek yükseköğretim kurumu, Nahçıvan Öğretmenler Enstitüsü'dür (Ahmadov, 2014).

Yükseköğretimin Avrupalılaşması ve uluslararasılaşması bağlamı, Azerbaycan'daki sistem sadece sosyoekonomik ve politik değişimleri değil, küresel eğilimleri de etkiledi.

İlkinden reformlar ve kararnameleler, Azerbaycan, sosyalist eğitimin kalıntılarını ve değerlerini atmak için Batı eğitim değerlerini ve biçimlerini oluşturarak ve uygulayarak Sovyet eğitimini açıkça dönüştürmeyi amaçladı. Bologna Sürecine katılmak, çeşitli değişim programlarına katılım fırsatları açarak, üniversite ortaklıklarını genişleterek ve diğer üniversitelere kredi aktararak, yükseköğrenimdeki öğrenci hareketliliğini artırdı ve uluslararasılaşmayı olumlu yönde etkiledi. Azerbaycan üniversiteleri, Trans-Avrupa Üniversite Çalışmaları için Hareketlilik Programı (TEMPUS) ve Erasmus + gibi Avrupa Birliği eğitim programlarına da katılım göstermektedir. Bağımsızlıktan sonra komşu ülkelerle artan siyasi ilişkiler, bölgede öğrenci hareketliliğini artırdı ve öğrencilerin eski Sovyet cumhuriyetleri arasında hareket etmesine katkıda bulunmuştur (Huisman, Smolentsen, & Froumin, 2018, s. 108).

b) Azerbaycan'da Yükseköğretim Yönetişimi ve Devletin Rolü

Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Kanunu'na (2009) göre, yükseköğrenimin temel amacı, toplumun ve işgücü piyasasının son derece uzmanlaşmak için taleplerini birleştiren eğitim sağlamaktır. Ülke uzmanları, araştırmacıları ve akademik personelin desteğiyle yükseköğretimin yönetişimi, tüm politikalarla ve reformlarla çerçevesi. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, eğitim sistemini yöneten merkezi yürütme organıdır. Eğitim için devlet politikasının geliştirilmesine ve uygulanmasına katılmaktadır.

Yükseköğretimde müfredat, öğretim metodolojileri ve ders öncelikleri ulusal düzeyde tanımlanır ve devlet düzeyinde yükseköğretim standartları etrafında oluşturulur. Kamu, özel ve uluslararası kurumlar ile özerk üniversiteler dâhil tüm yükseköğretim kurumları bu standartlara uymak zorundadır. Devlet standartları aynı zamanda farklı yükseköğretim derecesi seviyelerini, yükseköğretim yönetimini, yükseköğretim kurumları altyapısını, eğitim sağlayıcıları için kalite standartlarını ve öğrenci yeterlilikleri için ölçüm araçlarını ve eğitim programlarını ana hatlarıyla belirtmektedir (Huisman, Smolentsen, & Froumin, 2018, s. 110).

c) Yükseköğrenimde Araştırma ve Tipoloji

Bu hususta, yani üst düzeyde akademik araştırma yapma konusunda sadece altı özerk üniversite Doktora programlarına karar vermekte özgürdür. Akademik Doktora, Sovyet döneminin uygulamalarını hala yansıtan tek Doktora programıdır. Doktora derecesi iki seviyeye ayrılmıştır:

(1) çalışma şekline bağlı olarak üç ila dört yıl süren bir doktora derecesi (*fəlsəfə doktoru*);

(2) doktora derecesinden sonra dört ila beş yıllık bir çalışma ile devam edebilen bir Bilim Doktoru derecesi (*elmlər doktoru*) (Huisman, Smolentsen, & Froumin, 2018, s. 111).

Mevcut kurumsal tipolojiye tablo ile değinmek gerekirse,

Tablo 1. Devlet tanımlı yükseköğretim kurumu tipolojisi

Çeşit	Tanım
Akademi	Uygulamalı bilimler-araştırma
Üniversite	Uygulamalı bilimler-araştırma
Enstitü	Hizmet eğitim programları
Konservatuvar	Müzik eğitimi

Tablo 2. Azerbaycan'da yükseköğretim kurumlarını sınıflandırılması

Unvan	Örnek
Amiral gemisi üniversitesi	Bakü Devlet Üniversitesi
Önde gelen kamu ihtisasına münhasır yükseköğretim kurumları	Diplomat Akademisi, Tıp Üniversitesi, Azerbaycan Devlet Petrol ve Endüstri Üniversitesi
Kamu ihtisas üniversiteleri	Resim ve Müzik Akademileri
Bölgesel kapsamlı üniversiteler	Gence Devlet, Mingeçevir Devlet, Nahçıvan Devlet, Sumgayıt Devlet Üniversiteleri
Bölgesel ihtisas üniversiteleri	Nahçıvan Öğretmen Enstitüsü
Özel önde gelen kapsamındaki üniversiteler	Hazar, Kafkas, Odlar Yurdu Üniversiteleri
Özel kapsamlı ihtisas üniversiteleri	Azerbaycan Üniversitesi, Bakü İslam Üniversitesi
Bölgesel kapsamlı özel üniversiteler	Nahçıvan Üniversitesi

(Huisman, Smolentsen, & Froumin, 2018, s. 115-116)

Sonuç olarak, yükseköğretim sistemi içsel (demografik, politik, sosyal ve ekonomik) ve dış faktörler (uluslararası ilişkiler, uluslararası kalkınmanın katılımı) yoluyla değişmiş ve gelişmiştir. Bu faktörler, yükseköğretim kurumlarının, eğitim programlarının ve fırsatlarının sayısında artışa yol açmıştır. Bunlar arasında nüfus artışı, toplumdaki gençlerin büyük bir kısmı ve yükseköğrenim niteliklerine artan ilgi ve ekonominin değişen doğası bulunmaktadır. Bu ilgi, yükseköğrenimin uluslararasılaşmasına ve finansmanına katkıda bulunan uluslararası kuruluşlar tarafından da olumlu karşılanmıştır. Sistemdeki değişimin ana itici güçleri özelleştirme ve özel kurumlara olan ilginin artması, yeni açık pazarda vasıflı işgücü talebinin artması, tanınmış bir ihtiyaç uluslararası standartlara ve öğrenci hareketliliğine daha fazla katılma arzusu oluşmaktadır. Sovyet dönemine benzer şekilde, ekonomi ve piyasa dinamiklerindeki değişiklikler hala sürüyor ve Azerbaycan yükseköğretim sisteminde büyük değişiklikler günümüzde doğrusal bir şekilde şekillenmektedir.

4. Gürcistan: Yükseköğretim Sisteminin Dinamikleri Ve Kurumsal Tipoloji

Çalışmanın bu kısmında da, bağımsızlık döneminde Gürcistan'da yükseköğrenim, yükseköğretim kurumlarının sınıflandırılması, 2005 yılı öncesine genel bir bakış bağlamında yükseköğretim sisteminin geliştirilmesi ve 2005 yılından sonraki gelişim ve dönüşüm ele alınmıştır.

a) Bağımsızlık Döneminde Gürcistan'da Yükseköğrenime İlk Bakış

Sovyet sonrası üç Güney Kafkasya cumhuriyetinden biri olan Gürcistan, Karadeniz'in doğu kıyısında yer alır. 3.7'sinin yüzde 80'inden fazlası milyon nüfusu etnik Gürcülerdir. Ülkede yaşayan diğer büyük etnik ve dil grupları arasında Ermeniler, Ruslar, Azeriler, Abhazlar ve Osetyalılar bulunmaktadır. Resmi olarak ilan edilen devletin Avrupa Birliği ve NATO'ya katılma hedefiyle Gürcü hükümeti ve Gürcistan halkı kendilerini Batı dünyasının vazgeçilmez bir parçası olarak görmektedir. Gürcistan bağımsızlık kazanmadan hemen önce, yükseköğrenim Sovyet sisteminin bir parçasıydı ve biçim ve aygıt açısından da standartlaştırıldı. Yükseköğretim kurumunun yapısı diğer Sovyet cumhuriyetlerinde olanlara çok benzerdi (Sharvashidze, 2002).

Tüm yükseköğretim kurumları yalnızca devlete aittir ve çalışmaların tamamı devlet tarafından sübvansede edilmektedir. Bunu başarmanın, herkes için "toplum eşitlik idealini" sağladığı ifade edilmektedir. Disiplin çeşitliliği açısından, yükseköğretim kurumları, genellikle son derece uzmanlaşmış ve kategorilere ayrılmıştır. Profesyonelleri çok çeşitli disiplinlere hazırlayan kapsamlı üniversiteler; uzman hazırlayan enstitüler, belirli meslekler için (çoğu durumda teknik, tıbbi ve tarımsal); ikili merkezlerde

öğretmen hazırlamak ve bölgesel düzeyde erişim sağlamak amacıyla kurulan pedagojik enstitüler ve kültür sanat enstitüleri şeklinde görülmektedir. Ülkedeki yükseköğretim kurumu sayısı, Sovyetler Birliği tarihi boyunca az çok sabittir. 1990'ların başına kadar, sadece bir yükseköğretim kurumu vardı. Üniversite ünvanı ve kapsamlı eğitim sağladı. Bu, ülkenin en eski ve en tanınmış kurumu olan Tiflis Devlet Üniversitesi'ydi (Huisman, Smolentsen, & Froumin, 2018, s. 176).

Çalışma yapısı açısından, bütün yükseköğretim kurumları, genellikle beş yıl süren tek döngülü programlar sundu ve mezun olduktan sonra «uzman» diplomaları hazırladı. Verilen derece aynı olmasına rağmen, daha uzun çalışma kursları sağlayan tıp kurumlarıydı. Dolayısıyla, yükseköğretim kurumları arasında, verilen yeterliliklerin düzeyi konusunda bir ayırım yapılmamıştır (Huisman, Smolentsen, & Froumin, 2018, s. 177).

b) Yükseköğrenimin Sınıflandırılması İçin Çerçeve: Gürcistan'daki Kurumsal Görünüm

Gürcistan yükseköğretim sisteminin dönüşümü bağımsızlığın kazanılmasının hemen ardından başladı. Sonraki 25 yıl içinde meydana gelen değişiklikler kapsam, yapı, kurumsallık ve etki bakımından farklılık göstermiştir. Sistemin geliştirdiği ve halen mevcut kurumsal manzarasını şekillendiren birkaç ana boyut vardır. Aslında, bu gelişmeler yükseköğretimin kurumsal yapısına çok doğru bir şekilde yansımaktadır. Yükseköğretim kurumlarının “mülkiyet biçimi” konusunda bir ayırma da gidilmektedir. Yükseköğretimde özelleştirme, sistemin yeniden yapılandırılmasıyla ilgili en önemli değişim faktörlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Bir diğeri, sunulan çalışma alanlarının çeşitliliğine dayanılarak yükseköğretim sisteminde yatay farklılaşmanın olduğudur. Ayrıca, sunulan “eğitim derecesi ile araştırma” ve “eğitim entegrasyonu düzeyi” açısından, yükseköğretim kurumları arasında yatay yapısal farklılaşma vardır. Bu durum, daha yeni bir gelişme olarak Bologna Süreci'ne atfedilmekte ve bununla ilgili sistemdeki değişiklikler bağlamında değerlendirilmektedir (Huisman, Smolentsen, & Froumin, 2018, s. 179).

c) Yükseköğretim Sisteminin Geliştirilmesi: 2005 Öncesine Genel Bir Bakış

Yükseköğretim sistemindeki gelişmeler, 1991'deki bağımsızlıktan bu yana ülkedeki siyasi ve sosyo-ekonomik değişiklikleri yakından yansıtmıştır. Bağımsız Gürcistan Cumhuriyeti'nde “kamu yönetim sisteminin” tüm özellikleri, ilk varoluş yılları da yükseköğretim sistemi ile ilgilidir. Sistem büyük ölçüde ataletle işlev gördü ve böylece Sovyet eğitim sisteminden bazı tanımlayıcı özellikler korundu. Bununla birlikte, eğitim sistemlerinin planlanması ve yönetiminde deneyim eksikliği, biraz gelişigüzel gelişmelere neden olmuştur (Perkins, 1998).

Kurumsal gelişme ve yapısal düzenleme açısından, yükseköğretim sisteminde, Sovyet dönemi nazariyesinde, değişiklikler yavaştı. Reform çalışmalarının, disiplinler farklılık ve planlanmış dönüşümleri hayata geçirmek üzere bir talep oluşturduğu yorumlanmaktadır. “Yükseköğretim kurumlarının özelleştirilmesi ve mülkiyeti” konusu, 1990larda, Gürcistan yükseköğretim sisteminin en önemli gelişmelerinden biriydi. 1991 yılında Gürcistan Cumhuriyeti Yüksek Konsey Kararı ile devlet yükseköğretim kurumlarının yanında özel kurumların da kurulmasının önü açıldı. Bu durum devlet okullarında harç ödenmesi yönteminin de vesilesi oluyordu. Gürcistan yükseköğretim sisteminde 2005 öncesi diğer gelişmelere değinmek gerekirse bunlardan ilki “yükseköğretimde yönetim”dir (Huisman, Smolentsen, & Froumin, 2018, s. 184). Yükseköğretimde yönetimin temel hedefinin, üniversiteyi araştırma kurumu amacına ulaştırabilmek olduğu düşünülmektedir. Sistem dönüşümün her safhasında eğitim modellerinin takip edilmesi ve Bologna süreci gibi dünya ile uyum sürecine göre hareket edilmesi gerektiği söz konusudur (Lorentzen, 2000). İkincisi, “yükseköğretim kurumlarının derecelendirmesi ve prestiji”dir. Devlet üniversitelerinde prestij ve derecelendirme iki faktörle tanımlanmıştır. Bunlar; “çalışma alanı” ve “öğrenim ücreti durumu”. Başarı ve liyakat, yükseköğretim kurumlarının kendileri tarafından uygulanan ve oldukça yozlaşmış kabul sınavları ile ölçülmüştür. Genel olarak, kabul seçiciliği tartışmalı olarak üniversite prestijini tanımlayan en önemli faktör olarak belirmektedir. Üçüncüsü ise; “Gürcistan yükseköğretim sisteminin disiplinler çeşitlendirilmesi”dir. Bu anlamda başat aktör olarak Tiflis Devlet Üniversitesi, iç kurumsal sahada ve dışarıda çalışmalar yürütmektedir (Huisman, Smolentsen, & Froumin, 2018, s. 188).

d) 2005'ten Sonraki Gelişmeler

2004'ten itibaren, Gül Devrimi'nden sonra iktidara gelen yeni Gürcistan hükümeti kapsamlı bir reform programına başladı. Daha önce açıklandığı gibi, “kamu yönetimindeki” reformlar yolsuzluk, verimsizlik ve esneklikle mücadele etmeyi amaçlamıştır. Bu reformların çoğunun altında yatan piyasa ekonomisinin ve “Yeni Kamu İşletmeciliği”nin ilkeleridir. Pazarlamaya ve rekabetçiliğe yönlendirme ve Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu ve diğer uluslararası kuruluşların olumlu tepkileriyle teşvik edilen pek çok kamu kurumu, görünüşte çok kısa bir sürede temelde dönüşüm geçirdi. Bu gelişmeler bağ-

lamında, yükseköğretim sisteminde öncelikle, “akreditasyon ve kalite güvence sistemi” oluşturulmuştur. Bu doğrultuda, uluslararası sistemde rekabet edebilirliğin sağlanması amaçlanmıştır (Bakradze, 2013).

Kurumsal akreditasyon prosedürü, yükseköğretim kurumlarının “kurumsal kapasiteleri” ve “fiziksel tesisleri” ile ilgili belirli gerekliliklere uymasını da içermektedir. Gürcistan’daki tüm yükseköğretim kurumları, şu anda eğitim seviyesine ve araştırma ve öğretim entegrasyon derecesine göre gruplara ayrılmıştır. Üniversiteler lisans, yüksek lisans ve doktora programları sunmaktadır; öğretim üniversiteleri yüksek lisans ve lisans programları sunar ve kolejler sadece lisans düzeyinde programlar sunmaktadır. Buna göre, üniversiteler araştırma ve öğretimi birleştirirken, kolejler sadece öğretime odaklanmıştır. Bu sınıflandırma, çoğu araştırma enstitüleri ve Bilimler Akademisi’nde yürütülürken yükseköğretim kurumları, öncelikli olarak Sovyet geleneğinden dikkat çekici bir kopuş sunmaktadır (Darchia, 2013).

Sonuç olarak; Gürcistan yükseköğretim sisteminin son 25 yıldaki gelişimi, ülkenin siyasi ve sosyo-ekonomik yaşamındaki değişiklikleri yakından izlemiştir. İlk dönem, nispeten gelişigüzel ve kaotik sistem gelişimi, göreceli yükseköğretim kurumlarının özgürlüğü ve uyumlu reform çabalarının eksikliği ile karakterize edilmektedir. Yükseköğretimin yönetimi; yaygın yolsuzluk, gevşek düzenlemeler ve kalkınma vizyonu eksikliği ile mücadele anlamında aslında, ülkedeki genel kamu yönetimi modelini yansıtmıştır. Özellikle bağımsızlığın ilk yıllarında, yükseköğretim yasal ve düzenleyici bir boşlukta gelişmiştir. Bu anlamda yükseköğretim, özellikle yolsuzluk ve verimsizliğe karşı bir “amiral gemisi” vazifesi yürütmüştür (Huisman, Smolentsen, & Froumin, 2018, s. 195).

5. Ermenistan: Yeni Bağımsız Devletin Sovyet ve Post-Sovyet Yükseköğretim Sisteminin Dönüşümsel Özellikleri

Bu bölümde ilk olarak Ermenistan yükseköğretim sisteminde “Sovyet modeli kurumsal farklılık” ve “Sovyet sonrası dönüşümler” incelenmiştir. Devamında, ülkenin yükseköğretim sisteminde; mevcut durum ve Bologna reformları, hukuki düzenleme gelişmeleri ve yeni kabul politikası, yatırım ve finansman, kurumların sınıflandırılması ve derecelendirilmesi ve örgütsel ilişkilere değinilmiştir.

a) Ermenistan’da Yükseköğretimde Sovyet Modeli

Bu alandaki kurumsal farklılık ve Sovyet sonrası dönüşümlere göz atmak gerekirse, Ermenistan Aralık 1923’te Sovyet Birliği’nin bir parçası oldu. Sonuç olarak, yirminci yüzyılın başlarında, tüm eğitim kavramı ve ideolojisi tek bir fikirle nüfuz etmek için kökten değişti. Bireysel benlikten daha önemli hale gelen kolektif benlik akımının söz konusu olduğu ifade edilmektedir. Ermenistan’daki yükseköğretim sistemi, Sovyet Birliği’nin bir parçası olarak, dini çağın durmasına tanık oldu ve yatay farklılaşmanın başlaması ile profesyonel toplumsal ihtiyaçlara yönelik okullar, yeni profesyonel kurumlar, üniversiteler ve sanat okullarının açılmış olduğu ifade edilmektedir (Sarafian, 1930).

b) Yükseköğretimde Mevcut Durum ve Bologna Reformları

Bu bağlamda, Ermenistan güçlü bir uluslararasılaşma politikası izlemektedir. Şu anda, Birleşmiş Milletler, Bağımsız Devletler Topluluğu, Avrupa Konseyi ve AGİT, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu, DTÖ, DSÖ ve UNESCO dâhil olmak üzere 40’tan fazla uluslararası kuruluşun üyesidir. Uluslararası misyonlar tarafından desteklenen, önde gelen yükseköğretim kurumları, uluslararasılaşmaya yöneliktir ve yönetim, yönetim ve genel program sunumu yaklaşımlarını yenilerler. Uluslararasılaşma aşağıdaki gibi boyutların geliştirilmesi ve entegrasyonu ile gerçekleştirilir:

(1) Uluslararası bir boyutun öğretme, öğrenmeye entegrasyonu ve üniversitelerin araştırma fonksiyonlarının, ilgili politika ve prosedürlerin uygulanması

(2) Yeni beceri, tutum ve bilginin tanımlanması ve geliştirilmesi ve öğrenciler, öğretim üyeleri ve personelde uluslararasılaşmayı teşvik etmek

(3) Yükseköğretim kurumlarının bilim adamı ve öğrenci değişimini ve teknik işbirliğini teşvik etmek

(4) Kültürlerarası ve uluslararası perspektiflere, girişimlere ve kalite güvencesine değer veren ve destekleyen kültürün geliştirilmesi (Huisman, Smolentsen, & Froumin, 2018, s. 84-85).

c) Yükseköğretimde Yeni Kabul Politikası

Ülkede yabancı bağlı kurumlara kabuller bireysel yükseköğretim kurumları tarafından yönetilmektedir. Ancak, bu okullar kabul kararlarında devlet sınavı puanlarını kullanmayı seçebilir. Birleştirilmiş sınavların başlamasıyla birlikte, öğrenciler yükseköğretim kurumları arasındaki yoğun rekabet nedeniyle manzara önemli ölçüde değişmiştir. Sonuç olarak, zayıf kamuoyu ve çoğu özel yükseköğretim kurumları yaklaşımlarını gözden geçirmek zorunda kalmaktadır. Seçim, misyonlarını

birleştirmek ya da gözden geçirmek ya da pazarda daha rekabetçi olmak için çoğunlukla yaşam boyu öğrenme ya da ileri eğitim kurslarına konsantre olup olmayacağı üzerine bağlamlaştırılmaktadır (Huisman, Smolentsen, & Froumin, 2018, s. 87).

d) Yükseköğretim Kurumlarının Sınıflandırılması ve Derecelendirilmesi

Ermensitan'da genel olarak halk için ana gösterge, öğretim elemanlarının kalitesi, kaynakların mevcudiyeti ve en önemlisi ulusal ve uluslararası ödülleri tanınmasıdır (Huisman, Smolentsen, & Froumin, 2018, s. 88). Örgütsel ilişkiler, yeni kabul politikası ve sınıflandırma-derecelendirmenin etrafında çevrenmektedir. Son zamanlarda, yükseköğretim kurumlarını birleştirme eğilimi giderek belirginleşmektedir. Şu anda, bu ilişki şekli sadece bazı özel sektörlerde kayıtlı olup, bazı yükseköğretim kurumları aynı amaçlara hizmet etmek için birleşmiştir. Bununla birlikte, hükümet düzeyinde, ölçek ekonomisine ulaşmak için kamu yükseköğretim kurumlarını birleştirme planları da vardır (Huisman, Smolentsen, & Froumin, 2018, s. 89).

Sonuç olarak, son bir buçuk yüzyıl boyunca, Ermenistan'daki yükseköğretim ideolojik ve politik faktörler tarafından yönlendirildi ve yatay ve bir dereceye kadar dikey düzeyde sistem farklılaşmasına neden olan büyük dönüşümlere uğradı. Sistemin, ağırlıklı olarak tekdüzelik ile karakterize edildiği ve hükümet tarafından merkezi bir şekilde planlandığı ve kontrol edildiği değerlendirilmektedir. Ayrıca, sistem, yükseköğretim kurumları yasal durum açısından çeşitlilikle barındırmak için gelişti. Kamu, hükümetlerarası, ulusötesi ve özel, kar amaçlı ve kar amacı gütmeyen sağlayıcılar arasında daha da ayırt edilebilirlik görülebilmektedir. Kurumsal manzaranın değiştirilmesini etkileyen bağlamsal faktörler temel olarak piyasa ekonomisine geçiş, ulusal kimlik dirilişi ve hükümetin teşvik ettiği uluslararasılaşma gündemi ile ilgilidir. Uluslararası görünürlüğü sağlamak ve yükseköğretimdeki değişen eğilimlere yanıt vermek için, dönüşümler özel, hükümetlerarası ve ulusötesi sağlayıcıların teşvik edilmesini gerektirdi. Öte yandan, kuşku nitelikte hızla artan sayıda özel hizmet sağlayıcıyla ilgili olarak, hükümet, örneğin katı düzenlemeler, lisanslama ve akreditasyon politikaları oluşturarak hesap verebilirlik araçları getirerek piyasaya yeni gelenleri düzenlemek için adımlar atmıştır. Bu, özel ve kötü performans gösteren kamu sağlayıcılarının kapanmasına veya birleşmesine yol açmıştır. Diğer bir örnek, merkezi kabul politikasının özel sağlayıcılara genişletilmesidir ve bu da nihayetinde ikincisini misyonlarını yeniden yönlendirmeye zorlamıştır. Özetle, Ermeni yükseköğretim sistemindeki dönüşümler farklı düzeylerde farklılaşma biçiminde olmuştur. Bu farklılaşmanın arkasındaki itici güçlerin, ağırlıklı olarak uluslararası görünürlük sağlayan hükümet düzeyinde piyasa gereksinimleri ve politik stratejiler olduğu göz önüne alındığında, yükseköğretim sistemi ağırlıklı olarak yakınsamaya yol açan ulusal ve küresel güçlerin dengesi tarafından yönetilmektedir (Huisman, Smolentsen, & Froumin, 2018, s. 93-94).

6. Ulus İnşası Mücadelesinde Tanınmayan Bir Devletin Yükseköğretim Sistemi: Abhazya

Eğitim, bir topluluğun ulus inşası sürecine kalkması ve ulusun kalkınması için en önemli faktör olarak görülebilir. Anlayışlar, tutumlar ve bireylerin davranışlarının şekillenmesinde eğitim, otorite etki olarak kabul görmektedir. Ulus kimliğinin inşa edilmesinde, ulus olabilme (*nationhood*) ve vatandaşın devlete bağlanmasında eğitim genel olarak ilgili faktördür. Bu doğrultularda, çalışmanın bu kısmında Abhazya'nın yükseköğretim sistemi bağlamında, siyasal süreç, yükseköğretimde meşruiyet, hukuki çerçeve, dil meselesi ve ulus inşası sürecinde eğitim kültürü konuları değerlendirilecektir.

a) Abhazya'da Siyasal Sürece Genel Bir Bakış

Abhazya yirmi birinci yüzyılın başlarına kadar Rus İmparatorluğu'nun bir parçasıydı. 1918'de, Rus İmparatorluğu'nun parçalanmasının ardından Abhazya, Kafkasya Birleşik Dağ Halkları Birliği'ne üye oldu. 1992'de Gürcistan ve Abhazya Transkafkasya Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti'ne girdiler. Bununla birlikte, Gürcistan 1991 yılında bağımsızlığını ilan ettiğinde, birçok Abhaz, Gürcistan'a karşı bağımsızlık ve Rusya ile daha yakın ilişkiler lehine fikri desteklediler. Gerginlik arttı ve 1992'de Gürcistan statükoyu uygulamak için asker gönderdi. Böylece, hem Gürcüler hem de Abhazlar arasında milliyetçilik dalgaları tarafından başlatılan ayrılıkçı bir savaş başladı. 1999 yılında Abhazya daha önce uluslararası tanınma desteği olmadan bağımsızlık ilan etti. Ancak, 2000'lerin ortasına gelindiğinde, durum değişti. Ağustos 2008'de, Gürcü ordusu Güney Osetya'ya saldırdı. Bu durum, Gürcistan ve Rusya arasında kısa süreli ancak ciddi bir çatışmaya yol açtı, çünkü Rusya Gürcistan birliklerine karşı Güney Osetya'nın yanında yer aldı (Bakke, O'Loughlin, Toal, & Ward, 2013, s. 594).

Durumdan yararlanarak, Rus birliklerinin yardımıyla Abhazlar, 1992-1993 savaşına kadar Abhazya'nın bir parçası olan üst Kodor Vadisi üzerinde kontrol kurdular. 2008'e kadar hiçbir devlet Abhazya'yı tanımamıştı, ancak Ağustos 2008'deki Rus-Gürcü savaşından sonra Gürcistan'ın ayrılıkçı bölgeleri

olan Abhazyaya ve Güney Osetya 26 Ağustos'ta Rusya tarafından tanındı (Trier, Lohm, & Szakonyi, 2010, s. 1). Bu nedenle, dış meşruiyetten yoksun olan Abhazyaya, tanıma arayışlarının ayrılmaz bir parçası olan "iç meşruiyete" öncelik vermektedir (Dov, 2004).

b) Yükseköğretimde Meşruiyet ve Dil Meselesi

Yukarıda anlatılanlar ışığında, ulus-inşacı sürecinde Abhazyaya eğitim sisteminin çerçevesi ile ilgili fikir yürütülebilmektedir. Yükseköğretim alanında politikaların uygulanması, hükümet girişimlerine bağlı görülmektedir. Abhazyaya'da yükseköğretimde meşruiyet temellerinin sağlamlaştırılması, "dil korunması" olgusuna bağlanmaktadır. Kurumsal düzen dâhilinde bir yükseköğretim sisteminin ihdası için ulusal kimliğin inşası önem arz etmektedir. Ulus inşası sürecinde eğitim kültürünün sağlam temeller üzerine oturtulabilmesi için Abhaz anadilinin güçlendirilmesi özellikle Abhazyaya yükseköğretim sisteminde etken olarak görülmektedir (Trier, Lohm, & Szakonyi, 2010, s. 57). Yükseköğretim politika sisteminin kurulması, karşılaştırmalı yaklaşım bağlamında Rus yükseköğretim sistemi yakınsanarak yapılmaktadır. Bu anlamda, Rus devlet üniversitelerinden akreditasyon alınmakta ve politika transferi yapılmaktadır (Zuhunussova, 2017, s. 31).

c) Hukuki Çerçeve ve Politika Projeksiyonu

Birçok ciddi problemlerin çözülerek aşılması, Abhaz otoritelerinin yükseköğretimde anadili koruma çalışma ve uygulamaları çeşitli politikalar ve kanunlarla güvence altına alınmıştır. Abhazyaya anayasasının 6. Maddesine göre; devletin resmi dili Abhazca olmakla birlikte Rusça da devlet kurumları tarafından tanınmaktadır. Ancak, Gürcülere yönelik herhangi bir ifade yer almamaktadır. Abhazyaya anayasası, Abhazyaya'da yaşayan tüm etnik gruplara kolaylıklar sağlamaktadır (Constitution of the Republic of Abkhazia). Abhazyaya'da yükseköğretim sisteminin akademik topluluk bazında gelişim ve diğer kültürlerle etkileşim Abhazyaya Devlet Üniversitesi aracılığıyla gerçekleşmektedir. Abhaz dili, yükseköğretim sisteminde yönetişimin en önemli aracı olarak görülmektedir. Abhaz tarihi ve kültürünün uluslararası tanınırlığının, yükseköğretim sisteminin çoğullaşması ve gözlemlenebilir olmasına dayandığı ifade edilebilir. Bu bağlamda yükseköğretim politikalarının inşa edilmesi, karşılaştırmalı kamu yönetimi belgisine uygun bir yöntemle, politika transferlerinin doğru adreslerden yapılması ve iyi koordine edilmesine dayandığı söylenebilir (Zuhunussova, 2017, s. 40-41).

Sonuç ve Genel Değerlendirme

Çalışmada edinilen en önemli bulgu; yükseköğretim kurumları veya sistemleri, bir ulusal kimlik ve kültür inşasında önemli yer tutmaktadır. Çalışmanın özet ve amaç kısmında da belirtildiği gibi, bu araştırmada da, kurumsal düzen ve yapının incelenmesinden ziyade bir kültür analizi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ulusal ve uluslararası anlamda meşruiyet ve tanınırlık, eğitimde dil faktörü, yükseköğretim sistemlerinde politika transferi gibi konular değerlendirilerek, araştırmada çalışılan dört ülkenin "yükseköğretimde stratejik yönetim" anlayışı da haritalanmaya çalışılmıştır.

Bağımsız resmi tarihleri 25-30 yılı geçmeyen ideolojik bir cumhuriyetler birliğinden ayrılan bu ülkelerin her safhada olduğu gibi yükseköğretim sistemlerinin yeniden yorumlanması zaman almıştır. Kimi zaman, araştırmada konu edinilen Güney Kafkasya ülkelerinin yükseköğretim sistemlerinin Sovyet izleri taşıdığı ve hâlihazırda Moskova'yı örnek aldıkları izlenirken; kimi zaman da Avrupa ve nispeten Batı'yı takip ettikleri görülmektedir. Bu anlamda, izledikleri ve politika ve reform transfer ettikleri ülkelerle "karşılaştırma" imkânı doğmuş olup, daha iyi "örgütsel tasarım" ve "politika koordinasyonu" yapılabileceği anlaşılmıştır.

Özellikle, yükseköğretim politikasının, tam adapte olmuş bir kurulum ve kuruluş düzeninde daha iyi çalışabileceği değerlendirilmektedir. "Politika sistemi" olarak ta ifade edilebilecek olan bu düzende, öncelikli olgunluğun, "devlet olabilme" (*statehood*) ve "ulus-inşası" (*nation-building*) sathında tamamlanmış olması beklenebilmektedir. Çünkü bunları tamamlayamamış ülkeler, "entelektüel sermaye" fırsatını kaçırabilmektedirler. Araştırma sorularına çerçeve cevap verilmesi ve incelenen ülkelerin yükseköğretim sistemlerini genel olarak özetlemek gerekirse; öncelikle, Güney Kafkasya bölgesindeki yükseköğretim sistemlerinin gelişimi ve diğer kültürlerle etkileşimi, önemli ölçüde "akademik potansiyel" arz etmektedir.

Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Abhazyaya'da, her ne kadar geçmişte sıcak çatışmalar yaşandıysa ve hâlihazırda bir "bölgesel soğuk savaş" ya da "negatif barış" devamlılığını sürdürse de hükümetler, akademik topluluklara yönelik verimli adımlar atabilmektedir. Zikredilen ülkelerde, reforma duyarlılık, yönetim, uluslararası akreditasyon gibi kavramlar ve bunlara yaslı uygulamalar kendine yer edinebilmiştir. Bu ülkelerin son yıllarda gerek kendi bünyelerinde gerekse dış ülkelerdeki uluslararası bilimsel toplantılara ve projelere katılımlarındaki artışa bakıldığında, bu hususu görebilmek mümkündür.

Dört ülkede de yükseköğretimin ilerlemesi için gerekli potansiyel ve temeller mevcuttur. İlerleme, büyük ölçüde siyasal iktidarlara, akademik kurumlara ve halkın duyarlılığına bağlı olacaktır. Bu çalışma, ilgili ülkelerdeki yükseköğretime akademik dikkatleri kendi ölçüsünde çekebilmesi ve yeni araştırmalara esin kaynağı olması durumunda, sözü edilen ilerlemeye mütevazı bir katkı sunmuş olacaktır.

Kaynaklar

Ahmadov, N. (2014). *Azerbaijan Respublikasının Ali Mekteblerinin Reytingi [Rating of Higher Education Institutions of the Azerbaijan Republic]*. Baku: Ministry of Education of the Azerbaijan Republic.

Avakov, R., & Atakishiev, A. (1984). *Public Education in Soviet Azerbaijan: Appraisal of an Achievement*. Moscow: Progress Publishers.

Bakke, K. M., O'Loughlin, J., Toal, G., & Ward, M. D. (2013). Convincing State-Builders? Disaggregating Internal Legitimacy in Abkhazia. *International Studies Quarterly*, 58(3), 594.

Bakradze, L. (2013). *Strategic Development of Higher Education and Science-Integration of Teaching and Research*. Tbilisi: EPPM.

Constitution of the Republic of Abkhazia. (tarih yok). <http://www.apsnypress.info/apsny/constitution/> adresinden alınmıştır

Darchia, I. (2013). *Strategic Development of Higher Education and Science in Georgia-Quality Assurance*. Tbilisi: EPPM.

Dobbins, M., & Knill, C. (2009). Higher Education Policies in Central and Eastern Europe: Convergence Towards a Common Model. *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, 22(3), 397-430.

Dov, L. (2004). *Engaging Eurasia's Separatist States: Unresolved Conflicts and De Facto States*. Washington : United States Institute of Peace Press .

Fourcade-Gourinchas, M., & Babb, S. (2002). The Rebirth of the Liberal Creed: Paths to Neoliberalism in Four Countries. *American Journal of Sociology*, 108(3), 533-579.

Heyneman, S. (2010). A Comment on the Changes in Higher Education in the Former Soviet Union. *European Education*, 42(1), 76-87.

Huisman, J., Smolentsen, A., & Froumin, I. (2018). *25 Years of Transformations of Higher Education Systems in Post-Soviet Countries: Reform and Continuity*. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.

Isakhanli, H. (2014). Diversification of Post-Secondary Education in Azerbaijan . N. Varghese içinde, *The Diversification of Post-Secondary Education* (s. 45-59). Paris: HEP's Printshop.

Koray Karasu. (2013). *Kamu Yönetimi Ülke İncelemeleri*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Kwick, M. (2008). Accessibility and Equity, Market Forces and Entrepreneurship: Developments in Higher Education in Central and Eastern Europe. *Higher Education Management and Policy*, 20(1), 89-110.

Lieberwitz, R. L. (2008, Spring). Higher Education and Economic Freedom: The Challenges of International and Cooperative Research. *The Journal of Knowledge Economy and Knowledge Management*, 3(1), 15-24.

Lorentzen, J. (2000). *Georgian Education Sector Study-The Higher Education System. Background Paper*. Washington : World Bank.

Mehdizade, M. (1980). *Azerbaycan Xalq Maarifinin Süratli İnkişafı [Fast Deveopment of Azerbaijani National Education]*. Bakü: Maarif.

Perkins, G. (1998). *The Georgian Education System: Issues for Reform Management In Background Paper for the 1998 Georgia Education Sector Strategy Note*. Washington: Human Development Unit, World Bank.

Phillips, D., & Kaser, M. (1992). *Education and Economic Change in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Oxfordshire: Triangle Books .

Sarafian, K. (1930). *History of Education in Armenia*. California: La Verne Leader.

Sharvashidze, G. (2002). *Private Higher Education in Georgia: Main Tendencies.Case Study Carried Out Under the IIEP Research Project on Structural Reforms in Higher Education: Private Higher Education*.

Silova, I., & Steiner-Khamsi, G. (2008). Unwrapping the Post-Socialist Reform Package. I. Silova, & G. Steiner-Khamsi içinde, *How NGOs React: Globalization and Education Reform in the Caucasus, Central Asia and Mongolia* (s. 2). Bloomfield : Kumarian Press.

Slantcheva, S., & Levy, D. (2007). *Private Higher Education in Post-Communist Europe in Search of Legitimacy*. Basingstoke : Palgrave Macmillan .

Trier, T., Lohm, H., & Szakonyi, D. (2010). *Under Siege: Inter-Ethnic Relations in Abkhazia*. London: Hurst.

Zuhunussova, Z. (2017). Education Systems in Unrecognized States: Challenges to Nation-Building in Abkhazia and Beyond . *Master's Thesis*. Budapest: Central European University Department of International Relations.

Türk Toplumlarında Bir Alternatif Çözüm Yolu Olarak Aksakallık Kurumu

Prof. Dr. Mehmet YÜCE¹ - Dilşad KELEŞ²

Özet

Türk mitolojisinde bilgelik, çok büyük bir güç olarak görülmüş ve Türklerde bilgelğin, doğru ve faydalı bilgiyi hayata dair unsurlar ile harmanlanarak kullanılmasıyla doğduğuna inanılmıştır. Bu çerçevede, yaşlıların sahip oldukları engin hayat tecrübeleri toplumda hakim konumuna gelmelerini sağlamıştır. Yaşlıların engin hayat tecrübesine dayanarak, en güvenilir kişi olduğu ve yönetme yetkisine sahip olduğu düşüncesi "Aksakallılar" kavramını meydana getirmiştir. TDK'da, toplumun en yaşlı, en bilgin kişisi, danışman şeklinde ifade edilen Aksakallar, hem değer müessesesi, hem de hukuki bir müessese olarak, Türk toplumlarında geçmişten beri varlıklarını sürdüren geleneksel alternatif çözüm yolu olarak varlıklarını sürdürmektedir. Yapılan açıklamalar kapsamında, makalemizde öncelikle, sözlü geleneğin ve Türk dayanışma kültürünün en önemli sembollerinden olan Aksakallık kurumu genel hatlarıyla açıklanmaya çalışılacak olup ardından Aksakallık kurumu alternatif çözüm yolları çerçevesinde değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Türk Mitolojisi, Bilgelik, Aksakallık, Alternatif Çözüm Yolları.

1. Giriş

1.1. Türk Toplumunda Töre

Orhun Kitabeleri'nde, "Türük" şeklinde geçen ve devletine bağlı halk, kuvvetli ulus anlamına gelen Türkler (Çiçek, 2018, s. 235) oldukça köklü bir geçmişe sahip, kadim bir millettir. Türkistan'da ve Avrupa'da güçlü ve uzun ömürlü devletler kuran Türklerde, halk, istiklal, ülke ve kanun Türk devletlerinin oluşumunda temel unsurlar (Durmuş, 2008, s. 25) olarak alınmış olup dayanışma, birlik, adalet ve hoşgörünün hâkim olduğu bir toplum düzenine önem verilmiştir.

Türklerin içerisinde yaşadığı coğrafya ve geniş sosyo-kültürel ortam Türk kimliğinin gelişmesinde oldukça etkili olmuştur. Tarih boyunca büyük güçlerin, kültürlerin ve medeniyetlerin bir araya geldiği söz konusu kimlik, çatışmalar ve anlaşmaların meydana geldiği bir tarihi oluşturmuştur (Yetişgin, 2007, s. 37).

Tarihle birlikte şekillenen Türk kimliği, hoşgörülü, bilge ve medenî bir kimliktir (Yetişgin, 2007, s. 37). Tarihte dönüm noktası olan ve önemli izler bırakan Eski Türk Devletlerinin özünde de, bu kapsamda, adalet, hoşgörü gibi başlıca ilkeler hâkim olmuştur. Mevcut kurallar, kanunlar ile söz konusu ilkeleri sentezlemişler ve kendilerine özgü kültürel miras oluşturmuş olup, bu mirası gelecek nesillere aktarmışlardır (Kalkışım & Doğan, 2017, s. 159).

Türk kimliği, bağımsızlığına, özgürlüğüne bağlı, varlığını sürdürmüş olduğu coğrafyanın gerçek sahibi olarak, hâkimiyetini uzun yıllar boyunca devam ettirebilmiştir (Yetişgin, 2007, s. 46). Uzun yıllar boyunca doğu-batı, kuzey-güney arasında köprü görevi görmüş, Asya-Avrupa kıtaları ile İslâm- Hıristiyanlık dinleri arasında yer almalarına rağmen, Türkler, barış içinde yaşayabilmişlerdir. Söz konusu farklılıklar sebebiyle, çıkar çatışmaları meydana gelmiş, varlıklarını sürdürebilmek için büyük mücadeleler vermişlerdir. Ancak, anlayışlı ve hoşgörülü bir medeniyet kurmaktan da vazgeçmemişler ve zengin bir kültüre ve mirasa kavuşmuşlardır (Yetişgin, 2007, s.49).

¹ Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü Öğretim Üyesi, mehmetyuc@gmail.com

² Uludağ Üniversitesi, Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü Doktora Öğrencisi, dilsadkeles16@gmail.com

Tüm eski Türk devletlerinde hukuka ve devlete uygunluk esas alınmıştır. İslamiyet öncesinde, devleti şekillendiren, kamu düzenini sağlayan ve hukukun kaynağı olan güç, kağan ve hanedan mensuplarına verilmiştir ve kağanın, yaratıcının kendisine vermiş olduğu kut (yönetme yetkisi) ile hükümdar olduğuna inanılmıştır (Kalkışım &Doğan, 2017, s. 160). İslamiyet sonrası Türkler yavaş yavaş yerleşik hayata geçmeye başlamıştır ve bu sayede toplumsal yaşam yeniden düzenlenmiştir. Müslüman olan Türkler İslamiyet öncesi uygulamış oldukları kurallar ile İslamiyet sonrası kuralları sentezlemişlerdir. Hem şer'i hem örfi hukuku uygulayan Türkler, hukuk kavramına önem vermiş ve hukukun üstünlüğünü benimsemişlerdir. Ayrıca geçmişten kalan gelenek, görenek ve kültürlerini de uygulamaya devam etmişlerdir.

Tarih sahnesine çıktıkları zamandan beri halkın, toplumun huzuru ve toplumda barışın sağlanması için toplum, iktidar ve halk arasında danışma kültürü oluşturulmuştur. Bu sayede toplumda oluşan dayanışma kültürü, meydana gelen uyuşmazlıkları çözmenin ve hak aramanın önünü açmıştır (Kalkışım &Doğan, 2017,s.s. 161-162).

2. Yöntem

Yapılmış açıklamalar ışığında, Türk toplumları, toplumda barışın sağlanması için toplum, iktidar ve halk arasında danışma kültürünün oluşmasına ve uyuşmazlıkları hukuka ve hakkaniyete dayalı çözmeye önem gösterdikleri görülmektedir. Bu noktada, Türk Dünyası'nda Aksakallık kurumunun önemli bir değer müessesesi olarak varlığını sürdürmektedir. Günümüzde hala yaşatılan ve yeni formlarla varlığını sürdüren Aksakallık kurumunun çalışma prensipleri göz önünde bulundurulduğunda söz konusu kurumun, geleneksel bir alternatif çözüm yolu olduğunu söylemek mümkündür. Bu noktada çalışmamızda, Aksakallık kurumunu alternatif çözüm yolları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bahsi geçen çalışma ve değerlendirmelerin yapılmasında ise var olan kaynak ve belgeler incelenerek veriler toplanmıştır, kaynak taraması yapılmıştır.

3. Bulgular

Çalışmanın ilgili bölümünde yapmış olduğumuz literatür taraması sonucu çeşitli çalışmalardan yola çıkılarak, Aksakallık kurumu hakkında genel bir açıklama yapılmış ve kurum, alternatif çözüm yolları kapsamında tartışılarak, değerlendirilmiştir.

3.1. Aksakallık Kurumu

3.1.1.Genel Açıklama

Her milletin sosyal yapısında renklerin bir değeri vardır. Birçok Türk/İslam devletlerinde renkler, devletin ve söz konusu devletin içindeki toplumun sembolü olarak siyasi ve toplumsal hayatın temsili olmuştur (Kütük, 2014, s. 133).

Doğayla iç içe yaşamış olan Türklerde renkler, milli bir anlam ifade etmiştir ve Türk milleti renkleri, maddi/manevi kültürel değerler vererek kullanmışlardır. Örneğin, kara, ak, kırmızı, yeşil ve sarı yönleri ifade etmek, iletişim kurmak gibi amaçlarla kullanılmıştır.

Türklerde aklık, temizlik, yücelik ve ululuktur. Yaşlılık, birçok deneyime sahip olmak ve büyüklük anlamındadır (Özkul, 2015, s. 182). Ak rengi, Türk kültüründe, duruluğun, saflığın temizliğin, bilgeliliğin, adaletin, gücün ve olgunluğun sembolü olmak üzere oldukça geniş bir kullanım alanına sahip olmuştur. Bu bağlamda, günümüzde Kazak ve Kırgız Türklerinde olmak üzere "Aksakallılar" bilgeliğin, adaletin ve olgunluğun sembolü olarak toplumun en saygın kişileri olarak yer almıştır (Özkul, 2015,s. 181). İnsanlık tarihinde toplumların, en bilgin, tecrübeli insanlar tarafından yönlendirildiği göz önünde bulundurulduğunda, Aksakallar, halkları doğrudan veya dolaylı olarak yönetmiş, onlara yol gösterici olmuştur (İsakov &Murzakulova, 2015, s. 476).

Türk toplumlarının Aksakallara vermiş oldukları değerler çerçevesinde, Aksakallar, Türk devletlerinde yerel yönetimden sorumlu olan kişiler olarak toplumsal hayatla ilgili hizmetlerden de sorumlu olarak, görevlerini Kuran ve başka dini kitaplar çerçevesinde yerine getirmiştir (Erol &İsakov, 2020, s. 132; Yalçınkaya, 2018, s. 132).

Her yaşlı yaşamı boyunca toplumsal yapının bir bölümünde yer aldığı, sosyal gruplarda bulunduğu için oldukça bilgi sahibidir. Toplumlar tarafından genel olarak kabul edilmiş bu olgu kapsamında, insanlar Aksakallıların tecrübelerine itibar etmiş ve toplumdaki herhangi bir uyuşmazlık halinde bu kişiler devreye girerek sorunları çözmüştür. Cumhuriyet sonrası dönemde de bilge kişilerin önemi devam etmiş, halk evleri, köy enstitüleri, Türk ocakları gibi kurumlar, yaşlıları toplum huzurunu sağlayan bilimsel belge olarak görmüşlerdir (Arslan, 2017, s.s 6-8). Bu bağlamda toplumsal yapı, kültür,

geleneklerle ilgili yeni bilgilerin kaynağı görülen Aksakallılar, uyuşmazlık ve anlaşmazlıkların giderilmesinde geçmiş zamanlarda önemli yer etmiştir. Türk dünyasıyla bütünleşmiş olan Aksakallık, günümüzde de Dünya Uygur Kurultayı'nın yönetimindeki Aksakallar Kurulu, Türk Keneşi bünyesindeki Aksakallar Danışma Kurulu gibi yeni formlarda varlığını sürdürmektedir (Erol & İsakov, 2020, s. 559).

3.1.2. Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolları Kapsamında Türklerde Aksakallık Kurumu

Uyuşmazlık çözümünde esas yöntem olan geleneksel dava yolunun sahip olduğu, yüksek yargılama maliyetleri ve uzun süren yargı süreci gibi olumsuz durumlar nedeniyle, bireyler uyuşmazlıklarını mahkeme dışında çözmeye yönelmiştir. Temelinde, geleneksel dava yoluna karşı ortaya çıkan bir reform hareketi olarak ifade edilen adalete ulaşma hareketi olan, alternatif uyuşmazlık çözümü, uyuşmazlıkların en kısa sürede çözümünü amaçlayan Anglo- Sakson temelli bir yöntemdir.

Alternatif uyuşmazlık çözümünde temel amaç, tarafları bir araya getirerek uyuşmazlık hakkında bir orta yol bulunmasıdır. Bu süreçte davada olduğu gibi kazan/kaybet durumu yoktur, iki taraf da belirli ölçülerde kazanan durumundadır (Perçin, 2011, s. 180). Bu bağlamda alternatif uyuşmazlık çözümünde anlaşmanın toplum için iyi olduğu düşünülmekte ve dava yolunun uyuşmazlığın gücünü ve kontrolünü üçüncü kişiye devretmesi ve tarafların uyuşmazlık üzerinde kontrolünü yitirmesine karşın, alternatif uyuşmazlık çözümünde uyum yaratma ve tarafları yetkilendirme amacı olduğu görülmektedir.

Yargıya alternatif teşkil eden yöntemler topluluğu şeklinde de ifade edilebilen alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerinin çıkış noktası, geleneksel toplumlar olmuştur. Söz konusu toplumların dini ve kültürel yapıları gibi unsurları, uyuşmazlık çözüm mekanizmaları birbirleriyle karşılaştırılarak bu unsurlar birbirlerine aktarılabilmiştir. Böylece, geleneksel toplumdan modern topluma alternatif uyuşmazlık çözümü meydana gelmiştir.

Geleneksel toplumlar, alternatif uyuşmazlık çözümünün başlangıç noktası olmasına rağmen, toplumların kullanmış oldukları alternatif çözüm mekanizmaları modern toplumlardan çeşitli yönlerden farklılıklar göstermiştir. Örneğin, geleneksel toplumlardaki alternatif yöntemler, modern toplumlardaki alternatif yöntemlerin aksine, ilişkilerin çok yönlü olduğu ve süreklilik gösterdiği, taraflar arasında yakın bağların olduğu, toplum içi saygınlığın oldukça önemsendiği bir yapıya sahiptir (Ceylan, 2009, s.s 160,163).

Geleneksel toplumlarda adalet ise yerel kurallara göre işlemiştir. Söz konusu toplumlarda kullanılan alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemleri de bireylerin birbirlerine bağlı olduğu toplumun bir ürünü şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu sebeple taraflar uzlaşmacı bir tavır çerçevesinde çözüme ikna edilebilmiştir.

Geleneksel toplumlardaki alternatif çözüm yöntemleri ile modern toplumlardaki alternatif çözüm yöntemleri arasındaki en önemli fark ise, uyuşmazlık çözüm sürecini yönetecek olan üçüncü kişinin konumunda ortaya çıkmaktadır. Geleneksel toplumlarda, uyuşmazlıkları çözmeye taraflara yol gösterecek olan üçüncü kişinin taraflarla bir yakınlığı mevcuttur. Ayrıca uyuşmazlıkları çözecek üçüncü kişinin toplum tarafından saygınlığı olan ve toplumun en yaşlı kişilerinden oluşmasına da önem verilmiştir (Ceylan, 2009, s.s 160,163).

Geleneksel toplumlarda yaşlılık, olgunluk, deneyim, bilgi gibi unsurlar odak noktası olarak görülmüş, bu kişilerin yönetimde söz sahibi olması gerektiği düşünülmüştür (Önder,2013, s. 271). Gerontokrazi (yaşlılar yönetimi) olarak ifade edilen bu durum, geleneksel toplumlarda, örf/adetler çerçevesinde uygulama alanı bulmuş olup yönetme yetkisini geleneklerden almıştır (Önder, 2013, s. 273).

Türk dünyasında atalar, bilge kişiler her zaman güçlü bir yapıya sahip olmuş, yasalar tarafından onaylanmış ve böylece bir devlet geleneği halini almıştır (Altın, s. 468). Bu bağlamda, Türk siyaset ve yönetim geleneğine bakıldığında, gerontokrasiden oldukça etkilendiği görülebilir. Bu bağlamda, eski Türk devletlerinden günümüze kadar geçen süreçte gerontokrasinin izlerinin mevcut olduğunu söylemek mümkündür (Önder, 2013, s. 275).

Eski Türklerde ailenin en yaşlı üyesi her zaman saygı duyulan bir kişilik olmuş ve yaşlılara duyulan bu saygı dönemin eserlerine de yansımıştır. Örneğin, Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig adlı eserinde ideal devletin dört sembolünden biri olan Ogdurmuş, bilgeliğin, yaşlılığın simgesi olarak ifade edilmiştir. Dede Korkut destanında yer alan Dede Korkut da bilge kişiliği sayesinde topluma yön vermiş, toplumda meydana gelen sorunları hayat tecrübelerine dayanarak çözmeye çalışmıştır (Sarıkavak, 2017, s. 282).

Yaşlıların engin hayat tecrübesine dayanarak, en güvenilir kişi olduğu ve yönetme yetkisine sahip olduğu düşüncesi bizi "Aksakallılar" kavramına götürmektedir. Türk kültüründe geçmişten günümüze

önemli yer etmiş bilge kişilerin toplum huzurunu, barışını sağlama ve devam ettirmede büyük rolü olmuştur. Toplumun devamının sağlanmasında birey davranışları, birbirleriyle etkileşimleri kadar bilge kişilerin varlığı da önem taşımıştır. Bu bilge kişiler toplumun kültürel değerleri ve bilgi birikimleri sayesinde toplumsal yapının şekillenmesine katkı sağlamıştır. Toplumda herhangi bir sorun, uyuşmazlık hali durumunda bilge kişiler söz konusu bu sorunlara çözüm üreten, doğru ve rasyonel karar veren erdemli kişiler olarak görülmüştür (Bars, 2018, s.s. 121-122).

Türk mitolojisinde bilgelik, çok büyük bir güç olarak görülmüş ve Türklerde bilgelik, doğru ve faydalı bilgiyi hayata dair unsurlar ile harmanlanarak kullanılmasıyla doğduğuna inanılmıştır (Yılmaz, 2014, s. 238). Bahsi geçen bilge kişiler, muhakeme ve yargılama gücünü etkin bir şekilde kullanabilmiş ve uyuşmazlıkları kısa sürede, yaratıcı şekilde çözebilmıştır (Yılmaz, 2014, s. 236). Özetle, geçmişten beri Türklerde, "Aksakallılar" a oldukça önem verilmiş olup adı geçen bilgili, tecrübeli kişilere danışılmadan karar verilmemesi bir gelenek haline gelmiştir (Kalaycı, 2019, s. 209).

Türk kültüründe oldukça önem verilmiş olan bilge kişiler, toplumların düzeninin sağlanması açısından odak noktası olmuştur (Bars, 2018, s. 120). Bilge kişi, olaylara diğer kişilerden farklı bakabilmesi, bilgi ve olaylar arasında bağ kurabilmesi, derin ve sistematik düşünebilmesi sebebiyle, toplumun çözemediği sorunların çözümü için danışma mekanizması olarak rol oynamıştır (Bars, 2018, s. 122). Geçmişten günümüze hakemlik mesleği olan Aksakallık, halkın sorunlarına çözüm üretmeye çalışan değer kurumu olarak görülmüştür (İsakov & Murzakulova, 2015, s. 482). Bir nevi kurum temsilcisi olan Aksakallılar, toplum sorunlarını çözerek, topluma yön verme görevini üstlenmiştir.

Türk toplumlarında Aksakallar, boylar ve halklar arasındaki uyuşmazlıklarda önemli roller üstlenmişlerdir. Ayrıca, Aksakallar, büyük uyuşmazlıklarla ilgilenen ve idarecinin ilk olarak başvurduğu, Türk devlet düzeninde beylerin yanında yer almış bilge kişiler olarak danışmanlık kurumu olarak da görev yapmıştır (İsakov & Murzakulova, 2015, s. 477; Bars, 2018, s. 123). Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nda Aksakallara yönetimde söz hakkı verilerek devlet düzeninin gelişmesine yardımcı olmaları sağlanmıştır. Ayrıca Aksakallar, uyuşmazlık çözüm mekanizması olarak sorunları, hikmet-i hükümet³ geleneği kapsamında, uhulet ve suhulete⁴ dayalı çözmeye çalışarak hukuki bir müessese olarak da faaliyetlerde bulunmuştur.

Orta Asya'da Aksakallar, taşra yönetiminde oldukça söz sahibi olmuştur. Köy halkı, uyuşmazlık çözümü için yargıya gitmeden önce Aksakala başvurarak uyuşmazlıklarını çözmeye çalışmıştır (Erol & İsakov, 2020, s. 553). Ayrıca, adı geçen bilge kişiler, kan davası gibi uyuşmazlıkların çözümünde de yol göstermede oldukça önemli rol oynamıştır (Erol & İsakov, s. 554).

Yönetici sınıfına mensup olan Aksakallılar, halkın hakemi rolünü de üstlenmiştir (İsakov & Murzakulova, 2015, s. 478). Boylar arasında ortaya çıkan uyuşmazlıkların çözümünde önce taraflar dinlenmiş, ardından aksakallılar tarafından uzlaştırılmaya çalışılmıştır (İsakov & Murzakulova, 2015, s. 479). Örneğin, Kırgızlarda herhangi bir uyuşmazlık durumunda, taraflar Aksakala başvurarak uyuşmazlıklarına çözüm aramaktadırlar (İsakov & Murzakulova, 2015, s. 480).

Bünyesine aldığı her insanı kendi milleti olarak gören, onlara farklı davranmayan, dil, din, ırk ayrımı gözetmeksizin farklı milletlerle, bir arada huzur içinde yaşayabilen Türk toplumları, içinde yer alan farklılıklar sebebiyle zaman içinde çeşitli uyuşmazlıklarla karşı karşıya kalmışlardır. Söz konusu uyuşmazlıkların çözümü için çeşitli kurumlar oluşturulmuştur. Özellikle Orta Asya Türkleri arasında geniş çaplı kullanılan "biy" mahkemeleri bu konuda önem arz etmektedir. Biy, Kırgız halkı arasında halkın içinden seçilmiş, idari yetkilere ve yargı yetkisine sahip kimseler olarak kullanılmıştır. Biyler, boylar arasında meydana gelen uyuşmazlıklarda örf, adetler çerçevesinde, çözüm üretmeye yetkili, topluma yön veren kişiler olarak uyuşmazlık çözüm süreci içinde rol almışlardır (Kariev, 2017, ss. 90,91).

Biyler, faaliyetlerini alenilik ve çabukluk ilkeleri kapsamında yerine getirmişler ve aile hukuku, eşya hukuku, ceza hukuku, uluslararası hukuk gibi pek çok alandaki uyuşmazlıkların çözüm sürecinde yer almışlardır (Kariev, 2017, s. 100). Ayrıca Orta Asya Türk toplumlarında, biyler haricinde manaplar da toplumsal düzeni sağlamada rol oynamışlardır. Hukuki manada biyler ile manaplar arasında bir fark olmamasına rağmen, zaman içinde biyler ikinci planda kalarak, manapların akıl hocaları olmaya başlamışlardır (Ölçekçi, 2013, s. 113). Bu çerçevede, biy ve manaplar da örf adet hukuku çerçevesinde, boylar arası uyuşmazlıkların çözüm sürecinde yer alarak bir nevi Aksakal gibi davranmışlardır (Ölçekçi, 2013, s. 116). Yapılan bu açıklamalar ışığında bazı Türk toplumlarında Aksakallık kurumunun uygulanmasına ilişkin örnekler vermek konuyu somutlaştırabilmek açısından faydalı olabilecektir.

³ Hikmet-i hükümet, devletin menfaati için yapılacak hukuk dışı faaliyetleri nitelemek için kullanılmıştır. (Çilliler, 2016, s. 418).

⁴ TDK'ya göre uhulet ve suhulet, sessiz, sakin, yumuşaklıkla, nazik ortamda anlamına gelmektedir. Bu bağlamda, Aksakalların uyuşmazlık çözümünde kullandığı yöntemler, barışçı, kazan/kazan esasına dayalı ADR yöntemlerinin çalışma mantığıyla benzerlik gösterdiğini söylemek mümkündür.

Hukuki yapıları, kendi iç hukuk sistemleri ve uluslararası hukuk ilkelerine dayanan Kırgız toplumu, geleneksel ilkelere oldukça önem vermiştir (Aitmyrzaev, 2019, s. 72). Bu sayede Kırgızlarda Aksakallar, uyuşmazlık çözüm mekanizması olarak görülmüştür (Sağır, vd. 1295). Kırgız toplumunda Aksakallar, yaşlıların, bilginlerin olduğu kişilerden oluşmuş, burada mahallenin düzenine ilişkin işlerden sorumlu olmuşlardır (Öztürk & Dönmez, 2018, s. 212). Günümüzde de önemini koruyan Aksakallık kurumuna Van'ın Erciş İlçesinin Ulupamir Mahallesi'nde rastlanmaktadır. Burada ortaya çıkan uyuşmazlıkların çözümünde Aksakallar bir araya gelerek, çözüm üretmeye çalışmaktadır (Öztürk & Dönmez, 2018, s. 213). Ayrıca, günümüzde Kırgızistan'da 18 yaşını doldurmamış bir kimsenin kaçarak veya kaçırılarak evlenmesi durumunda uyuşmazlık dava yoluna gidilmeden aksakallılar yoluyla çözümlenmektedir (İsakov & Murzakulova, 2015, s. 480). Taraflar arasında ortaya çıkan uyuşmazlıklarda, Aksakallar arabulucu görevini üstlenmiştir. Örneğin, Kırgızlarda boylar arası uyuşmazlıklarda Aksakallar, hakem görevi görerek, tarafları bir araya getirmeye çalışmaktadır (Erol & İsakov, 2020, s. 555).

Kırgız toplumunda diğer yargı organları yanında Aksakallar mahkemesi de faaliyette bulunmaktadır. Aksakallar mahkemesinin hukuki yapısı ise Kırgız Cumhuriyeti Anayasasının 59.maddesinde ifade edilmiştir. İlgili maddeye göre, "*Kırgız Cumhuriyeti vatandaşları, Aksakal (yaşlılar) mahkemeleri kurma hakkına sahiptir. Aksakal mahkemelerinin yetkileri, kurulma yöntemi ve faaliyetleri, kanunla düzenlenir.*"

Bahsi geçen mahkemeler, aile, iş, idari vb. alanda ortaya çıkan birçok uyuşmazlıkları incelemeye yetkilidir (Aitmyrzaev, 2019, s. 73). Aksakallar mahkemesinin temel çalışma prensibi arabuluculuktur ve mahkemede yer alan üyeleri, ceza sistemine en son çare olarak başvurmakta, uyuşmazlıkları öncelikle barış, uyum, adalet kapsamında ele alarak çözmeye çalışmaktadırlar (Aitmyrzaev, 2019, s. 75). Bu kapsamda Aksakalların, Kırgız toplumunda kurumsal nitelik kazanmış, tarafları sulhe teşvik eden geleneksel ADR yolu olduğu söylenebilir (Yüce, 2020, s. 376).

Kırgız toplumunda Anayasanın haricinde, Aksakallık hakkında kanun çıkarılarak hukuki yapının şekillenmesi sağlanmıştır. Aksakallık kurumu, yargıya alternatif teşkil eden bir çözüm mekanizması olarak arabuluculuk faaliyetlerini yerine getirmektedir. Ayrıca, Kırgız toplumu alternatif bir çözüm mekanizması olarak Aksakallık kurumunun uygulanabilirliğini de sağlamaya çalışmaktadır. Örneğin, uyuşmazlıklarla karşı karşıya kalan Kırgız halkı, devlet yargısına gitmeden önce Aksakal mahkemesine gitmek zorundadır (Beyer, 2015, s. 56). Aksakal mahkemeleri ise, ikna yoluyla, halkın etkisiyle, taraflar arasında uzlaşmayı sağlayarak adil bir karar vererek hareket eder.(Mad.3)

Coğrafi ve demografik yönden oldukça çeşitlilik gösteren Kırgızistan'da ekonomik, kültürel farklılıklar mevcuttur ve toplumdaki her sorun Aksakallar tarafından çözümlenmektedir (Gürbüz, 2011, s.

420; Urmanbetova, 2019, s. 105). Söz konusu farklılıklar sebebiyle ortaya çıkan uyuşmazlıklar, Aksakalların bir arada bulunduğu kurultaylarda çözülmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda, Kırgızistan'ın uzlaşmaya dayalı, esnek bir yapıda olduğunu söylemek mümkündür (Gürbüz, 2011, s. 421).

Aksakallık kurumuna ilişkin örneklerle devam edildiğinde, eski Kazak toplumlarında da uyuşmazlıkların, örf/adete dayanarak geleneksel yöntemlerle çözüldüğü görülmektedir (Kartaeva & Dautbekova, 2016, s. 193). Kazak hukuki yapısı, örfi kurallar çerçevesinde şekillenmiş olup siyasi otoritelerden uzak yaptırım gücüne sahiptir. Kazak toplumlarında önemli olan kuralların uyuşmazlık çözümünde etkili olup olmadığı ve uyuşmazlıkların mahkemeye gitmeden çözümü esastır. Bu bağlamda, Kazak hukuki yapısının insani değerlere önem veren bir özelliğe sahip olduğunu söylemek mümkündür (Erdoğan & Imamudadi, 2019, s.s. 255-256) ve Kazaklar 'da Aksakallılar, siyasi, ekonomik, sosyal pek çok alanda önemli roller oynamaktadır (Doğan, 2004, s. 191). Eski zamanlarda, Kazaklar' da gelenek ve görenekler kanun düzeyinde görülmüş ve boylar arası anlaşmazlıklarda, Aksakallar olayı adil bir şekilde çözebilmiştir (Değirmenci, 2013, s. 223). Toplumda huzuru bozacak bir durumda köy Aksakalları devreye girmiştir (Doğan, 2004, s. 193). Ayrıca miras ile ilgili uyuşmazlıklarda da Aksakallıların tarafları müzakere yoluyla bir araya getirdiği görülmüştür (Doğan, 2004, s. 199).

Dağıstan'da yaşayan Terekeme Türklerinde ise, "Aksakallar grubu" adı verilen bir grup mevcuttur. Bahsi geçen grup, ekonomik konularla, iç sorunlarla ve hukuki konularla ilgili uyuşmazlıklarda faaliyette bulunmaktadır. Günümüzde ise, Aksakallar, köy toplantıları ile uyuşmazlıkları çözmektedirler (Şutanrıkulu, 2015, s. 148).

Yaşlılara saygı göstermek, onlardan fikir almak Türkmenler'de de oldukça yaygındır. Bu bağlamda birçok sorun Aksakal heyeti tarafından çözüldüğü görülmektedir (Özgişi, 2012, s. 91).

İran'da göçebe olarak yaşayan Kaşkay Türklerinde ise Aksakallar, bonkuların lideri olarak görev almış olup bonkuların iç hukukundan sorumlu organlar olarak görev almaktadırlar. Herhangi bir uyuşmazlık halinde, ilk önce danışılan organ konumundadırlar (Erenoğlu, 2011, s. 130).

Toprak örgütlenmesine dayalı yerel yönetimin uzun süre mevcut olduğu Azerbaycan'da da yerel yönetimlere benzer ilk kurumlar Aksakallar şeklinde ortaya çıkmıştır. Burada her bir mahalle ve köyün başında bir Aksakallı bulunmuş ve Aksakallar yerel uyuşmazlıkların çözümünde rol almışlardır. Azerbaycan'da köy ve mahallelerde, Aksakallar, yerel uyuşmazlıkların çözümü için insanları bir araya getirmek, aile uyuşmazlıklarını çözüme kavuşturmak gibi görevler üstlenmiştir (Amirov, 2006, s. 6).

Gruplar arası bağlara oldukça önem veren Türkiye sınırları içerisindeki doğu toplumlarında da, uyuşmazlık çözümünde geleneksel sistemler çok yaygın kullanılmaktadır. Birey sorunları, küçük ölçekli, feodal bağların güçlü olduğu doğu toplumlarında ortaya çıkan enformel adalet kapsamında, çözülmektedir (Akın, 2019, s.397). Bahsi geçen geleneksel yöntemlerden en sık başvurulan yol ise arabuluculuk yöntemidir. Arabuluculuk⁵ faaliyetlerini ise toplumun en saygın ve yaşlı kişisi yerine getirmektedir (Akın, 2019, s. 396). Örneğin, Diyarbakır'da, bireyler arası uyuşmazlıkların çözümünde, arabuluculuk yöntemi tercih edilmektedir. Arabuluculuk faaliyetleri ise geçmişten beri Aksakallar tarafından yerine getirilmektedir (Akın, 2019, s. 402).

Şanlıurfa'nın Siverek İlçesine bağlı Karacadağ bölgesine yayılmış köylerden oluşan Karacadağ Türkmen Aşireti'nde ise, mahkeme yerine geleneksel olarak toplumsal bir sistem oluşturulmuştur. Türkmen aşiretinde arabuluculuk çoğunlukla, aksakallar⁶ tarafından yerine getirilmektedir. Aksakallara oldukça önem verilen bölgede, aksakalların faaliyetleri yargıdan daha üstün olarak görülmektedir ve yargının verdiği kararlardan daha üstün sayılmaktadır. (Kaya & Talas, 2016, s. 6).

Özetle, Türk dünyasıyla bütünleşmiş olan Aksakallık, bölgesel ve küresel dayanışmaya katkıda bulunmak, hukukun üstünlüğünü, insan haklarının korunmasını sağlamak, iyi yönetim ve iletişimin sağlanması ve hukuki birliğin teşvik edilmesine katkı sağlamada öncü olan bir danışma kurulu olarak varlığını sürdürmüştür.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Türklerde bir devlet geleneği halini alan atalar kültürünün, başta Orta Asya Türk toplumlarında olmak üzere çeşitli Türk toplumlarında varlığı hala devam etmektedir. Türkmenistan'da hala varlığını sürdüren Aksakallar Kurultayı, Türk Keneşi'nin daimi danışma organı olan Aksakallar Keneşi bu durumun en açık örnekleri olarak verilebilir.

"Aksakal" olarak tabir edilen bilge kişiler, toplumdaki bireylerin sorunlarına çözüm arar ve onlara yol gösterici olurlar. Bu bilge kişilere Aksakallar denmesinin sebebi toplumdaki en yaşlı kişinin bilgi kaynağı olarak görülmesidir. Onları yaşayan belge olarak görürler ve tecrübelerinden yararlanırlar. Her yaşlı yaşamı boyunca toplumsal yapının bir bölümünde yer aldığı, sosyal gruplarda bulunduğu için oldukça bilgi sahibidir. Bu yüzden insanlar aksakallıların tecrübelerine itibar etmiş ve toplumdaki herhangi bir uyuşmazlık halinde bu kişilere başvurulmuştur.

Geçmişten günümüze, Türk toplumları, sorunların çözümü için kendilerine has hukuk sistemleri oluşturmuşlardır ve kurdukları sistem içerisinde uyuşmazlıklarına çözüm aramışlardır. Toplumlar, dava yoluna gitmeden önce Aksakala başvurmayı bir gelenek haline getirmişlerdir. Aksakallar ise uyuşmazlık çözüm sürecinde kendilerine has teknikleri kullanmış olup alternatif bir çözüm mekanizması olarak, tarafları bir araya getirmiş, haklı ve haksızı ortaya çıkarmışlar, gereken öğüt ve uyarıları vererek uyuşmazlığı sonlandırmışlardır. Türkler birlik, beraberliğe çok önem vermiş olup kin ve düşmanlıktan oldukça uzak kalmak istemişlerdir. Bu noktada, Aksakallık kurumu, barışın, huzurun ve adaletin sağlayıcısı olmuştur. Aksakallık kurumu sayesinde mahkemeler meşgul edilmemiş, insanlar arası kin, nefret ve düşmanlık önlenebilmiştir.

Türk dünyasında Aksakallık Kurumu farklı formlarla da olsa hala yaşatılmaktadır. Önceleri devlet yönetiminde etkin olan, ardından yerel yönetimlerde söz sahibi olan Aksakallar, olgunluğun, gücün, bilginin, güvenilirliğin temsilcisi konumunda olarak farklı toplumları da etkilemiştir.⁷

Geçmişten beri Türk toplumlarında uyuşmazlık çözüm sürecinde Aksakallar çözüm merci olmuştur. Asıl görevi, toplumun örf ve âdetini korumak ve bu sayede adaleti sağlamak olan Aksakallık ku-

⁵ Enformel adalet kapsamında arabuluculuk, Türkiye'de oldukça eskilere dayanmaktadır. Osmanlı'da "Kethüdalık" kurumu bu duruma örnek verilebilir. Osmanlı toplumunda aşiretlerin kendi içlerindeki uyuşmazlıklarda Kethüda, önemli rol oynamıştır. Osmanlı zamanında Kastamonu ve Çankırı bölgelerinde yaşayan insanlar uyuşmazlık çözümü için, yüksek masraflar ve zaman tasarrufu gibi sebeplerle mahkemeye başvurmak yerine alternatif yollara başvurduğu görülmektedir. (Akın, 2019, s. 400).

⁶ Karacadağ Türkmen Aşireti'nde, aksakallara risıppı denilmektedir. Risıppiler, aşiret tarafından saygı duyulan bilgi sahibi, toplumun en yaşlı kişisidir. (Kaya & Talas, 2016, s. 8).

⁷ Aksakallar, farklı toplumlar tarafından The Elder şeklinde ifade edilmektedir.

rumu, çeşitli toplumların sorunlarını kendi içlerinde çözmelerine, tarafların istişare edebilmelerine imkân tanıyan geleneksel alternatif çözüm yöntemi olmuştur.

Sözlü tarihin en önemli kaynaklarından olan ve barışı, toplum huzurunu teşvik eden Aksakallık kurumu, hem değer müessesesi hem de hukuki bir müessesesi olarak varlığını sürdürmektedir. Toplum yön vermesi, gelecek nesillere yol göstermesi açısından değer müessesesi, halkın uyuşmazlıklarını çözmek amacıyla, öncelikle başvurdukları organ olması, mahkemelerin iş yükünü hafifletmesi gibi özellikleri açısından hukuki bir müessesesi özelliği arz etmektedir.

Uyuşmazlık halinde devreye girmeleri, danışma organı niteliğinde olmaları, topluma yol göstermeleri, alenilik ve çabukluk ilkeleri kapsamında adil bir şekilde uyuşmazlık çözüm sürecinde rol oynamaları göz önünde bulundurulduğunda, alternatif çözüm yöntemlerinin çalışma prensipleriyle örtüştüğü görülmektedir. Çeşitli toplumlarda dava yoluna gitmeden önce Aksakala başvurulması, Aksakalların hakem görevi üstlenmeleri, yerel uyuşmazlıkların çözümü için tarafların bir araya getirilerek, uyuşmazlıkların çözümüne yardımcı olmaları açısından değerlendirildiğinde, Aksakallık kurumu alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerinin başlangıcı ve danışmanlık kurumlarının öncüsü niteliğinde bir kurum olarak varlığını sürdürmektedir.

Küreselleşen toplum düzeninde milletimizin kendi kültürünü yaşatması, varlığını sürdürmesi ve Aksakallık kurumunun devamının sağlanması yeni toplum düzenine uyum sağlanmasına bağlıdır. Bu noktada, yeni fikirlerin oluşması, Aksakallık kurumunun alternatif bir çözüm mekanizması halini alarak yeniden canlanması ve kurumsal nitelik kazanması için çalışmalar yapılması sağlanmalıdır.

5.Kaynaklar

AITMYRZAEV, M. (2019). *Kırgızistan'da Adil Yargılanma Hakkının Unsuru Olarak Yargı Bağımsızlığı ve Tarafsızlığı*, (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AKIN, F. (2019). Enformel Arabulucuların Mikro Çatışma Çözümündeki Roller: Diyarbakır Örneği. *International Journal of Kurdish Studies*, 5, 393- 421.

ALTIN, K. (2018). *Türk Kültüründe Atalar Kültü*, (Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AMİROV, Z. (2006). *Azerbaycan'da Belediyeleşme Süreci: Problemler ve Çözüm Yolları*, (Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ARSLAN, Y. (2017). Tarih ve Sosyoloji Bölümleri İçin Yeni Arayışlar: Geronto- Tarih ve Geronto – Sosyoloji. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 6-8.

BARS, M. E. (2018). Sözlü Gelenekten Elektronik Döneme Bilgelik Dönüşümü: Irkıl Ata'dan Şahin Ağa'ya. *Milli Folklor*, 117, 120-130.

BEYER, J. (2015). Customizations of Law: Courts of Elders (Aksakal Courts) in Rural and Urban Kyrgyzstan. *Political and Legal Anthropology Review*,38, 53-71.

CEYLAN, Ş. Ş. (2009). *Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Alternatif Uyuşmazlık Çözümü*. İstanbul: On İki Levha Yayınları.

ÇİÇEK, A. (2018). Orta Asya Türk Toplumlarının Sosyo-Kültürel Yapısının Genel Bir Değerlendirilmesi. *Mavi Atlas*, 6, 233-247.

ÇİLLİLER, Y. (2016). Türk Siyasal Hayatında Devlet ve Hikmet-i Hükümet Geleneği. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 34, 416-430.

DEĞİRMENCİ, F. (2013). Kazak Halk Edebiyatında Hikmetli Bir Deyiş: Şeşendik Sözler. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 37, s. 217-226.

DOĞAN, Orhan. (2004). Kazakistan'ın Siyasal Yapılanma Süreci İle İlgili Belgelerin Tanıtılması. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 189-202.

DURMUŞ, İ. (2008). Eski Türk Devletlerinin Oluşumunun Temel Unsurları. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2, s. 25-45.

ERDOĞAN, M. & İMAMUMADI T. (2019). Geleneksel Kazak Toplumunda Hukuki Yapı ve Kazak Örf Kurallarının Özellikleri (Türk-İslam Hukuk Tarihinde Yeni Bir Sayfa). *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 34, 245-270.

ERENOĞLU, D. (2011). Kaşkay Türklerinde Sosyal Tabakalaşma. *Turkish Studies*, 4, 123-137.

EROL, M. S. & İSAKOV A. (2020). *Türk Dünyasında Aksakallık Kurumu, "Tarih Yolunda Bir Ömür" Prof. Dr. Hale Şıvgın'a Armağan*. ed. Nejla Günay, Nejdet Hayta, Mustafa Can. Ankara: Gazi Kitabevi.

- GÜRBÜZ, Y. E. (2011). Orta Asya'nın Ortasında Bir Ada: Kırgızistan. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 419-447.
- İSAKOV, A. & MURZAKULOVA G. (2015). *Bir Değer Müessesesi Olarak Aksakallık (Kırgızistan Örneği). Değerler ve Eğitimi- II Sempozyum Bildirileri Kitabı.* ed.Recep Kaymakcan, Nuri Tıknaz, Z. Şeyma Altın, Mahmut Zengin, Ahmet Yasin Okudan, Hulusi Yiğit. Ankara.
- KALAYCI, E. (2019). Oğuz Kağan destanında Türklerin lider anlayışı üzerine bazı tespitler. *Rumeli-DE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 14, 198-214.
- KALKIŞIM, H. M. & DOĞAN K. C. (2017). Eski Türk- İslam Devletlerinde Yakınma (Şikayet) Kurumları. *Kesit Akademi Dergisi*, 9, 158-174.
- KARİEV, A. (2017). Kırgız Biy Mahkemeleri Hakkında Kısa Bir Analiz (xviii-xx yy.). *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4, 89-101.
- KARTAEVA, T. & DAUTBEKOVA M. (2016). Kazak Halkının Geleneksel Hukukunda Cezalandırma Şekilleri. *Milli Folklor*, 111, 193-207.
- KAYA, K. & TALAS M.(2016). Karacadağ Türkmen Aşireti'nde Arabuluculuk: Siverek Örneği. *Sosyolojik Düşün*, 2, 1-26.
- KÜTÜK, A. (2014). İslam/Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Renkler ve Anlamları. *Türkiyat Mecmuası*, 24, s. 133-170.
- ÖLÇEKÇİ, T. (2013). Manaplar ve Kırgız Tarihindeki Roller. *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 67, 111-128.
- ÖNDER, Ö. (2013). Gerontokrasi: Yaşlılar Yönetimi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36, 271-281.
- ÖZGİŞİ, T. (2012). Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Azerbaycan'ın Parlamento Yapılarının Karşılaştırmalı Analizi. *Türkiyat Mecmuası*, 22, 83-102.
- ÖZKUL, O. (2015). Türk Kimliğini Oluşturan Ortak Kültürel Değerler. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 4, 166-185.
- ÖZTÜRK, C. & DÖNMEZ G. (2018). Biçimsel Olmayan Bir Örgüt Olarak Aksakallılar Meclisi: Ulupamir Kırgızlarından Bir Örnek. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 198-217.
- PERÇİN, E. G. (2011). Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemlerinden Arabuluculuğun Hukuksal Düzenlemelerdeki Yeri. *Public and Private International Law Bulletin*, 31,177-201.
- SAĞIR, A., ZADEOĞLU, S. & DORUK Ş. (2014). Kimliklerin Sunum Biçimleri Bağlamında Van/Ulupamir Kırgızları İle Van/Dönerdere Karadenizli Türkler Üzerine Uygulamalı Bir Sosyolojik Çözümleme. *Turkish Studies*, 9, 1285-1310.
- SARIKAVAK, K. (2017). Türk-İslam Geleneğinde Yaşlılara Verilen Değer. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 281-287.
- ŞUTANRIKULU, G. (2015). Derbent Bölgesi Terekeme Türkleri'nin Aile Yaşantısındaki Sosyo-Kültürel Değişimler. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1, 139-150.
- URMANBETOVA, Z. (2019). Ulupamir Köyü Kırgız Topluluğunun Etnik Sınırlarını ve Kimliklerini Oluşturmada Göç Sürecinin Rolü. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YALÇINKAYA, T. (2018). Hokand Hanlığı'nda İdari Teşkilat. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YETİŞGİN, M. (2014). Tarih, Coğrafya ve Sosyo-Kültürel Ortamın Türk Kimliğinin Gelişmesine Etkileri. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 1, 37-68.
- YILMAZ, S. (2014). "Türk Mitolojisinde Bilgelik Kavramı". Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. Eskişehir.
- YÜCE, M. (2020). *Sosyo- Ekonomik Yönüyle Kırgızistan ve Kırgız Türkleri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Türk Siyasal Düşüncesinde Otoritenin Biçimlenişi, Siyasal Gücün Tesisi: İstibdad Kavramı Üzerine Bir İnceleme

Dr. Öğr. Üyesi Nergiz AYDOĞDU¹

Özet

Osmanlı siyasal yönetimi, Batılı dillerde yapılmış çalışmalarda “despotizm” kavramı çerçevesinde incelenmiş ve tartışılmıştır. Osmanlı siyasi yönetimi, sultanın tasarruf ve hükümleri, hukuki düzenleme ve faaliyetleri sözünü ettiğimiz çalışmalarda, Ortadoğu devletlerinin yönetim gelenekleri ve İslam siyasi düşüncesi ile de irtibatlandırılarak yorumlanmıştır. Türkçede, düşünce tarihi alanında, özellikle On dokuzuncu yüzyıl ile ilgili yapılan çalışmalarda, Oryantalistik çalışmaların da tesiriyle, Osmanlı devleti ve hükümetinin faaliyetleri “istibdad” kavramı çerçevesinde ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Türk siyasal düşüncesinin ve Osmanlı devletinin siyasal pratiklerinin anlaşılmasında, kavramların doğru anlam ve muhtevada kullanımı ve yorumlanması ilkesinden hareketle bu çalışma, On altıncı ve on sekizinci yüzyıllar arasında istibdad kavramının anlam ve muhtevasını ortaya koymayı, siyasi yönetimin, iktidarın güç ve otoriteyi yorumlama biçimine, iktidarın meşruiyet algısına ve devlet-toplum ilişkilerine dair tespitler yapmayı ve zaman içerisinde anlam ve muhtevası değişen “istibdad” kavramı üzerine bir incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın kaynakları özellikle On altıncı ile On sekizinci yüzyıl arasında yoğunlaşan siyasetname, nasihatname olarak adlandırılan siyaset ve ahlak metinleri ile dönemin kroniklerine dayanacaktır. Söz konusu metinlerde, istibdad kavramı, büyük ölçüde sultan ile yöneticiler veya bürokrasinin üst yapısı içerisindeki kişi ve gruplar arasındaki olay ve ilişkiler incelenerek ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: *İstibdad, Patrimonyal Hükümet, Mutlak Hakimiyet, Adalet, Nizam-ı Alem, Siyaset.*

1. Giriş:

Osmanlı siyasal yönetimi, Batı dillerinde yapılmış çalışmalarda “despotizm” kavramı çerçevesinde incelenmiş ve tartışılmıştır (Kaiser, 2000, 6-34)². Sultanın tasarruf ve hükümleri, hukuki düzenleme ve faaliyetleri sözünü ettiğimiz çalışmalarda, Ortadoğu devletlerinin yönetim gelenekleri ve İslam siyasi düşüncesi ile de irtibatlandırılarak yorumlanmıştır. Türkçede, düşünce tarihi alanında, özellikle On dokuzuncu yüzyıl ile ilgili yapılan çalışmalarda, sözünü ettiğimiz Oryantalistik çalışmaların da tesiriyle, Osmanlı devleti ve hükümetinin faaliyetleri “istibdad” kavramı çerçevesinde ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

Bir devletin siyasî yönetim anlayışının analizinde siyasal yapı ve kurumların sürekliliği ve değişimi üzerine yapılan çalışmalar önemli olduğu kadar siyasi pratiklerin esas olan devlet geleneği, ideal yönetim anlayışının ortaya konulması da gereklidir. Türk siyasal düşüncesinde binlerce yıl temel esasları, ilke ve uygulamaları ortak bir töre mevcut olmuştur. Bu töre ve kanun anlayışı devlet yapısı, kurumların hiyerarşik olarak düzenlenmesinde ve hanlık hâkimiyetinin tesisinde esas teşkil etmiştir. İstibdad kavramının anlam ve muhtevasının oluşumu bu bakımdan Türk devlet geleneği ile ilişkilendirilerek ve töre dediğimiz yasa anlayışı ile hükümdarlara tevarüs eden siyasi deneyim ve pratikler çerçevesinde oluşmuştur.

¹ Kırklareli Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, nergiz.aydogdu@klu.edu.tr

² On sekizinci yüzyıl Fransız siyasal kültüründe, Osmanlı siyasal yönetimini despotik bir yönetim olarak okuma çabası, Fransız monarşisine olan tepkilerle şekillenmiş olduğu kadar Avrupa’daki uluslararası diplomatik ilişkiler ve gelişmelerle de şekillenmiştir. Söz konusu düşünce, monarşi ile doğu toplumlarında var olduğu düşünülen “despotizm” arasında bir anlayış ve uygulama farkı olduğunu kabul eder. (Kaiser, 2000, 6-34)

Türk siyasal düşüncesinin ve Osmanlı devletinin siyasal pratiklerinin anlaşılmasında, siyasi dil ve kavramların doğru anlam ve muhtevada kullanımı ve yorumlanması da çok önemlidir. Bu bağlamda İstibdad kavramının, yüzyıllar içerisinde değişen anlam ve muhteva özelliğini ortaya koymak Türk siyasal hâkimiyet düşüncesinin yorumlanmasına ve son dönem Osmanlı siyasal yazın literatürü ile karşılaştırmalı çalışmalara katkı sağlayacaktır. Bu çalışma, istibdad kavramının özellikle on altıncı yüzyıl ile sekizinci yüzyıl arasında iktidarın gücü ve iradesini temsil eden, tamamlayan müsbet bir manada kullanımına dikkat çekmeyi, hâkimiyet anlayışının bir unsuru olarak istibdad kavramının muhtevasını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Aynı zamanda çalışmamız, On altıncı ve on sekizinci yüzyıllar arasında siyasi yönetimin, iktidarın güç ve otoriteyi yorumlama biçimine, iktidarın meşruiyet algısına ve devlet-toplum ilişkilerine dair tespitler yapmak ve zaman içerisinde anlam ve muhtevası değişen “istibdad” kavramına dikkat çekmek istemektedir.

2. Mutlak Yönetme Gücü Bağlamında Örf ve İstibdat İlişkisi:

Türk hükümdarlarının törü olarak adlandırılan siyasi, idari ve hukuki ilkeler bütünü, Sultana siyasal gücü sınırsızca kullanma imkânı tanırken, İslami ilkelerce de desteklenmiştir. Törü, Türk siyasal geleneğinin, tarihsel bir süreklilik içerisinde oluşmuş toplumsal ve siyasal tecrübelerin ürünüdür. Bu kurallar, hükümdarı bağlayan objektif hukuk kurallarının bütünüdür. “Türk devlet geleneğinde törünün o kadar önemli yer tutması onun kabileler arasında çok titiz bir şekilde gözetilen örfi hukuka dayanmasından ileri gelmiş olmalıdır” (İnalçık, 2005a, s. 68). Halil İnalçık’ın yorumuyla örf, hükümdarın şeri ilkelerin uygulama sahasına girmeyen konularda kanun koyma yetkisidir. Örf, hükümdarın hanedanı ve ülkesi için karar alma yetkisinin, mutlak iktidarının göstergesidir (İnalçık, 2005a, s. 76). Yönetici seçkinlerin bakış açısına göre bir devletin sahip olabileceği en yüksek değer, mutlak güce sahip güçlü hükümdardır.

Türk yönetim tarihi üzerine yapılan çalışmalar, Türk hükümdarının mutlak tek güç olarak varlığını sürdürme anlayışını ortaya koymuştur. İslamî temel ilkeleri referans alan devletin yapı ve kurumları üzerinde bu etki görülmeyle birlikte Türk hükümdarı, devlet otoritesini her şeyin üstünde tutmuştur (İnalçık, 2005b, s.29). Aynı uygulama, Osmanlı devletlerinde devam etmiştir. Sultanın toplumda düzeni sağlamak adına almış olduğu kararlar ve vermiş olduğu cezalar, meşruiyetini de sürdüren bir uygulamadır. *Kutadgu Bilig*’de hükümdarın tek otorite olarak, mutlak gücünü meşru kılan şu cümleler açığa çıkar: “Ben işleri doğruluk ile hallederim, insanları bey veya kul olarak ayırmam, ben işleri bıçak gibi keser atarım, hak arayan kimsenin işini uzatmam”, “Zulme uğrayarak kapıma gelen ve adaleti bulan kimse benden tatlı ayrılır. Benim sertliğim zalimler içindir. Kanun karşısında herkes eşittir” (İnalçık, 2005a, s. 66). Hükümdar, devletini ve halkını iki temel ilkeye göre yönetmektedir: Hikmet ve töre. Nasihatname geleneği ile desteklenen zıllullah-Tanrı’nın dünya yüzünde gölgesi, ideal hükümdar anlayışı, Türk-İslam devletlerinde hükümdarın mutlak gücüne katkıda bulunmuştur (İnalçık, 2005b, s. 44). Çoğu Osmanlı tarihçisinin metinlerinde, ideal hükümdar örneği olarak vurguladıkları kuruluş dönemi Osmanlı Sultanlarında, mutlak hükümdarlık gücünün yanında Nasihatname literatürünün desteklediği adil sultan örneğine de vurgu yapılmaktadır.

İdris-i Bitlisi, sultanların yeryüzünde Allah’ın gölgesi olduğunu bu sebeple devlet adamlarını denetlemesi ve onların halka zulmüne izin vermemesi gerektiğini belirtir: “Mülk sahasında emir sahibi tek olmalı. Sultanın varlığı ile beraber, evladı, akrabası ve yardımcılarının kendilerini hükümetin başı sanarak halka saldırmaları gerekmez. Memlekette hiçbir bozukluk, en kötü, perişan hükümetlerin karışıklığından değildir. Halkın vergilerindeki bozukluk, padişahlar için değişik eller kadar zararlı değildir” (Tavakkoli, 1974, s. 18).

Türk devlet geleneğinde hükümdarın mutlak otoritesi, sınır tanımayan bir otorite anlayışına dayanır. Türk hükümdarının siyasal gücünü meşru kılan araçlardan bir diğeri de, Sasanilerden itibaren Türk-İslam imparatorlarının bir yönetim geleneği olarak sürdürdüğü uygulama, yönetilenlerin gördükleri haksızlıkları doğrudan padişaha mezalim meclisleri aracılığıyla iletme imkânıdır. Sultana aracısız olarak yöneticileri, zalimleri şikâyet etme imkânı ve hakkı, sultanın otoritesini tahkim eden ve düzeni sağlayan önemli bir uygulamadır. Bu bakımdan hükümdarın hükmü katidir ve süratle yerine getirilmelidir. Hasan Kâfi Akhisarî’nin, *Usulü’l-Hikem fi Nizami’l-Alem* isimli eserinde “Siyaseti güzel olanın riyâseti daim olur”, “Adalet itmek dindendir, dahi, padişahın kuvvetinden olur” ifadeleri doğrudan yarıca sözünü ettiğimiz hükümdarın mutlak otoritesi, iradesinin icrası ile alakalıdır (Hasan Kâfi Akhisarî, 1331, s. 55) Kanuni 1526 seferinde ordunun ekilmiş tarlalara vereceği zararı şiddetle cezalandıracağını ilan edip, suçluları cezalandırırken (İnalçık, 2005b, s. 77), II. Mustafa 1695’te çıktığı seferde geçtiği kasaba ve şehirlerde şikâyetçileri dinliyor, kamu görevlilerini yargılıyor ve adi suçluları şiddetle cezalandırıyordu (Fındıklılı Mustafa Ağa, 1962, s. 40). Hükümdarın sırf kendi otoritesine dayanarak koyduğu bu sıra dışı şiddetli ceza verme uygulaması, bir adalet tedbiri idi, bir siyaset cezası idi (İnalçık, 2005b, s. 77) Tarihçi Asım (Tarih c. II, s. 14) tebaasını baskı altına alarak yöneten bir padişahın onlar için onlara zulmeden yüksek sayıda memurlardan daha iyi olduğunu yazmaktadır. Haksızlık etse dahi padişaha yine itaat edilir (Neumann, 199, s. 126).

Siyasal otoritenin mutlak güç olarak tesisi, icrası, On sekizinci yüzyıl devlet adamlarından, Avusturya ve Prusya sefaret görevlerinde bulunmuş Reisülküttab Ahmed Resmî Efendi tarafından da meşru görülmüştür. Resmi Efendi, devletin sahibi olarak hükümdarın ve onun kararlarının en büyük icracısı olarak vezirlerin emirlerinin tereddütsüz uygulanması gereğine işaret etmektedir: “Emir ve vezir reyinde dürüst ve emrinde müstakil ve müstebidd olub maslahat vakti geldikde keskin kılınc keser gibi kesmek gerekdir etrafın ağzına bakdıkda reyleri muhtelif bir cemaatin aklını bir yere birikdirmek müşkill olmağla fırsat-ı fevt oldukdan sonra nedametden gayrı sermaye kalmayub mukadder böyle imiş demede karar ederler” (Ahmed Resmi, 1286, s. 61).

Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi *Tarihi*'nde, Patrona Halil İsyanının bir sebebi olarak, Damad İbrahim Paşa'nın yumuşak başlılığını görmüştür, bir diğer sebep de padişahın paşaya olan ihtiramının ziyadeliği ve vüzeranın paşanın hatalarını dile getirmede veya mansıb elde etmede düştükleri yes-i küllidir:

“İbrahim Paşa'nın vezaretle sadırda meksine bâis sehasıdır ve hilm ile afv sahibi olup bazı kere tahminden artık lütuf ve ihsan etmiştir ve İstanbul'da ve taşrada hayratı çoktur. İstidracları müsâ'deli olmağla ma'denler sâbıkından on kat ziyade zuhur etmiştir. *Lâkin vüzeraya lâzım olan nizâm-ı âlemi yalnız germe kasr etmeyüp bir elinde altun ve bir elinde kılıç ve başında kitap olmaktır. Cânib-i merhameti tercih ederek siyaset merfû oldu; yani mizacınca olanlar mu'zzez ve mükerrem olup hilafında olanlar mahrûm olmağla herkes hilâfında olmaktan hazer edüp, kerem ümnîyesiyle meşrebince harekete sa'y eder oldular.* Gerçi kütüp-i fıkhiyyede siyâsetin başka bâbı ve faslı yoktur. Lâkin bilâ gazez velâ ivaz nizâm-ı alem için bir şehir halkının sülüsünü katl etmekten âsim olmayup me'cur olunur. *Ulu'l-emr olanlar bu dakikadan gafil olup, kan dökmekten kaçındığın eşkiya bilmekle âlem fesâda vararak bu fitne zuhûr etti.* Bir dahi mansıb-ı vezâretin müment olmasından yani on üç seneden berü bilâ azl vezaret eder iken padişahdan vârid olan hatlarda Hakk-teala seni benden ayırmasın deyü tahrir olunduğundan, bu vezir için azl yoktur deyü mansıb talebinde olanlar ve tâlib-i mansıbların müta'âllikâtları azm ve cezm edüp, bir vechile bu vezire azl yok ve mansıblarda devran eden ancak vezirin müta'âllikâtı olmağla mansıb tâliblerine ye's-i külli gelüp, vezirin zevâline ilâç kaydında olurlar idi; hiçolmaz ise halka nefret verir kelâm ikâ' etmekle fitne zuhur etti”, (Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, 1976, s. 13-14).

Devlet adamlarının kamu görevini yerine getirirken padişaha karşı sorumluluğu olmakla birlikte kamu gücünün tanıdığı ölçüde “istiklal” üzere karar vermesi, yani icraî yetkilerini kullanması, buldukları makamın gereği olarak düşünölmüştür. Mahalli yönetimlerde müstebiddâne yönetim olarak görülen veya müstebiddâne yönetime dönüşebilen uygulamaların dayanağı, merkezi otoritenin taşrada da mutlak olarak teccüm etmesi ve uygulanmasıdır. Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi, taşra yönetimlerine otoriteyi bağımsız olarak kullanma imkânının sağlanması gerektiğini şu şekilde ifade ediyor: “Sultan Mahmud Han hazretleri vüzerâsına istiklâl vermekten hazer ederdi. Lakin vezirlerde istiklâl olmasa uyûn-ı nâsdan mehâbeti gider, vezirin mehâbeti olmayacak pâdişâhın dahi mehâbeti gider; böyle olucak, istiklâli itidâl üzre verür oldu; yani umûr-ı cüziyyât ve husus-ı mutavassıtâtta vezir müstakil olup, mevâddi külliyatta Kızlar Ağası şerik kılındı, Ağanın şirketini istiskal eden veziri pâdişâh istiskal eder idi” (Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, 1976, s. 29).

Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi, geleneksel nasihatname yazımı içerisinde olduğu gibi, yöneticilerin meşruiyeti ile adaletin icrasını zorunlu bir ilişki olarak görürken, kamu düzeninin (nizam-ı alem)in sağlanması için yöneticilerin uygulamalarının katı ve sert olması gerektiğini dile getirmektedir. Yöneticilerin müstebiddâne idaresi burada olumlu bir unsura dönüşmektedir. Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi *Tarih*'inde verdiği örnekte, hükkam-ı şer ve hükkam-ı örfün hasim ve katı olması gerektiğini, hâkim “keskin” olunca halk nazarında sevimliyip zararının kendine olduğunu, fakat gevşek olduğunda toplumun bütününe, herkesin zarar ve ziyan bulacağını ifade etmektedir:

“Ehl-i tevârihe malum, bir diyar ahalisi şer-i şerifi tahkir ve zulm ve fıska ilan eddikde pâdişâh veya veziri adalet edüp, mazlumların dâdını zalimden aliverüp âsiler hakkında mücip-i şer'isi olan cezayı icra ve ihkâk eder ise, kendüler me'cur ve diyar-ı mezbur felah bulur ve illâ Bari-yi teâlâ düşman-ı dini havale buyurup intikamlarını aliverir, amma böyle zarar-ı âm olur ve kesr-i namus-ı saltanat olur” (Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, 1978, s. 125).

Yukarıda alıntılıdığımız pasajda Saltanat kavramına yüklenen manaya dikkat etmelidir. Saltanat kavramı, Türk yönetim geleneğinde Sultan'ın konumunu ve gücünü de ifade etmektedir. Bu kavram, Türkçede ve siyasal dilde, yönetim şekli, hükümet ve taraf-ı saltanat olarak pâdişâhın doğrudan kendisini ifade eden bir manada kullanılabilir. (Neumann, 199, s. 131)³. Burada Türk devlet ge-

³ Fatih Kanunnamesinin sonunda “Bu kadar ahvâl-i saltanata nizâm verildi. Şimden sonra gelen evlâd-ı kirâmımdan dahi ıslahına sa'y etsünler” ifadesi içerisinde “ahval-i saltanat” terkihi ile devlet düzeni manası çıkmaktadır (Özcan, 1980, s. 16). Yine Fatih Kanunnamesinde “her kimseye evladımdan saltanat müyesser ola kardeşlerin nizam-ı âlem için katletmek münasıptır, ekser ulema dahi tecviz etmiştir, anınla amil olalar” cümlesinde “saltanat” kelimesi hükümet etmek manasında kullanılmaktadır (Uzunçarşılı, 1988, s.46).

leneğinde mutlak hâkimiyet inancının göstergesi olarak “padişahın” devletin kendisi olarak düşünülebilmesine imkân veren bir siyasal anlayışın varlığı söz konusudur. On sekizinci yüzyıldan itibaren bürokratik kadrolaşma ve siyasal otoritenin üst düzey devlet adamlarınca paylaşılabilmesine rağmen sultanın varlığı ile devletin varlığı ve sürekliliği ilişkilendirilmeye devam etmiştir. Siyasal otoritenin tecessüm ettiği varlık olarak sultanın varlığı ile toplumun ve dinin varlığı arasında zorunlu bir bağ görülmüştür (Gencer, 2006, s. 139)⁴.

Sahib-i saltanat olarak Sultan, mutlak hâkimiyet anlayışına göre Osmanlı mülkünün sahibidir. Sultanın yetkileri çok geniştir, denetlenemez, kontrole tabi tutulamaz. Bununla birlikte, padişah ile devlet adamları arasında zaman zaman ortaya çıkan bir siyasal güç mücadelesi de olmuştur. Fatih devrine kadar Osmanlı sultanlarının hodbehod davranmadıkları, devlet adamları ile istişare neticesinde karar aldıklarını ifade eden Osmanlı tarihçileri, yönetimin danışma kültürüne verdiği öneme dikkat çeker (Uzunçarşılı, 1988, s. 43). İstişare geleneği, geleneksel dönem nasihatname yazarlarınca da vurgulanan, yönetim için zorunlu görülen bir uygulamadır. Osmanlı sultanlarının geleneğe aykırı olarak padişah ve vezirlerin ulema ve umera ile meşveret etmeksizin istiklal üzere karar vermelerinin bozulmanın en önemli sebebi olduğu Hasan Kâfi Akhisari tarafından dile getirilmektedir (Öz, 1997, s. 65)⁵.

Kararlar, divan-ı hümayunda istişare edilerek alınmakla birlikte son söz padişahındır. Padişah ile aksi yönde karar alan ve bu konuda ısrar edilen devlet adamlarının görevden alındıklarına ve sürgün edildiklerine dair örnek olaylar Osmanlı tarihinde görmek mümkündür. II. Mustafa'nın 1695 Avusturya Seferine kendisinin kumandanlık etme düşüncesine karşı çıkan devlet adamlarını görevden aldığı tarih metinlerinde kaydedilir. Siahdar Fındıklılı Mehmet Ağa, bu olayı şu şekilde nakleder: II. Mustafa'nın sefer-i hümayuna iştirak etmek niyetinde olduğu sadrazam aracılığıyla, sarayında toplanan ileri gelen askeri erkâna duyurulduğunda, sadrazama Kul Kethüdası Delibaltazade Mahmut Ağa “Eğerçi padişah sefere hareket buyurur ise Asitâne boş kalmak görünür. Venedik Kâfiri yine fürce bulub bir tarafa dahi gelüb sarılır. Bu hususta padişahın sefere gitmesi makul değildir’. Onun bu sözleri padişaha duyurulunca, bu sözlere kızan padişah, Mahmud Ağa'nın Çirmen Beyliği ile Edirne'den hemen uzaklaştırılmasını emretmişti. Bu durum karşısında Sadrazam araya girerek Mahmud Ağa'nın ocağında ihtiyacı karşılamak üzere 250 akça ile emekliye ayrılması kabul olundu” (Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa, 1962, s. 7-8).

Bu örnek olayda olduğu gibi “padişahlar, devlet işlerinde bir karar vermeden evvel Divan-ı Hümayun'da veya Bâb-ı İnce'de inceden inceye müzakere edilir ve karar sureti hükümdara arz olunurdu; bundan sonra karar hükümdara aitti; o ne derse o suretle yapılırdı; bazan verilen emirde isabetsizlik varsa Sadr-ı azam, padişahı okşayarak makul şekli arz ile evvelki iradeyi bozdururdu; fakat bu her zaman olmazdı” (Uzunçarşılı, 1988, s. 50).

3. İstibdat Kavramının Dönüşümü: Bürokratik kadrolar ve yerel seçkinler arasında Siyasal Otoritenin Paylaşılması

Osmanlı Devletinin On sekizinci yüzyıldan itibaren geçirmeye başladığı siyasi ve sosyal dönüşümün dış dinamiklerin zorlayıcılığı etkili olduğu kadar iç dinamiklerin de dönüşüme yönelik baskı ve etkileri söz konusudur. İstibdat kavramı üzerinden siyasal yapı ve kurumların değişimine ilişkin yapacağımız yorumlama çabası, Osmanlı Devleti'nin tarihi süreklilikler ile birlikte siyasi anlayış ve kültüründe etkili yönetim geleneğinin anlaşılmasını zorunlu kılmaktadır. Tek başına Avrupa devletleri ile olan siyasi ilişkiler üzerine dayalı devletin geçirdiği yapısal dönüşümün analiz edilmesi doğru sonuçlara ulaştırmayacaktır.

Rıfa'at Abou-El-Haj, *Modern Devletin Oluşumu: 16.Yüzyıldan 18.Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu* isimli çalışmasında On altıncı yüzyıldan itibaren ortaya çıkan toplumsal yapı ve kurumlarda dönüşümü, yönetimde oluşan zafiyet ve isyanların nedenini Osmanlı siyasî yapısında ‘karizmatik bir liderin’ eksikliği ile açıklanamayacağını belirtmektedir (2000, s. 93-107). Osmanlı Devleti'nde On sekizinci yüzyıldan itibaren siyasal otoritenin biçimsel olarak değişiminden daha ziyade padişahın hâkimiyetin sembolü olarak varlığından ve icra ettiği yönetim fonksiyonunun alanının daralmasından, otoritenin yürütmede etkinliği ve rolü artan yüksek kademedeki bürokratlarca paylaşılmaya başlamasından söz edebiliriz. Siyasî yapıda padişahın siyasal otoriteyi kullanma biçimi ve ağırlığı, asker, saray ve ulemanın yönetimde üstlendiği rol ve siyasal gücü kullanma biçimi ile karşılaştırıldığında açıkça görülebilen bir farklılaşma söz konusudur. Siyasal yönetimde Sultan IV. Mehmed'in Köprülülerini işbaşına getirmesiyle birlikte çıkar ilişkileri ile örgütlenmiş bir grup bürokrat, iktidarın gücünü paylaşmaya başlayacaktır.

⁴ Kanuni'nin oğlu Şehzade Mustafa'yı “Nizam-ı Âlem” için katli hakkında o sıralarda Osmanlı topraklarında bulunan Busbecq, şu şekilde yorum yapmaktadır: “Müslümanlar Osmanlı hanedanının varlığı ile ayakta dururlar. Hanedan yıkılırsa din de mahvolur. Bu bakımdan din ve devletin selameti için hanedanın bekası daha mühimdir” Özcan, 1980, s. 23).

⁵ Tatarcık Abdullah Efendi de Osmanlı padişahlarının Divan toplantılarına iştirak etmeyişlerini, padişahı halktan ve mahalli yöneticilere yakın olmaktan uzaklaştıran olumsuz bir gelişme olarak görmek ve devletin merkezileşme yolunda izlemiş olduğu değişimi Bizans etkisine bağlamaktadır (Davison, 2002, s. 613).

Bu dönemden itibaren siyasi yapıda padişah ile bir grup örgütlü bürokrat arasında zaman zaman açığa çıkan iktidar mücadelesi görünürlük kazanmaktadır.

Sultan II. Mustafa'nın 1703 isyanına kadar uzayan iktidarında devlet adamlarının siyasal yönetimde olan ağırlığını ortadan kaldırma ve ataları gibi siyasal gücü tek başına kullanma arzusu ortaya çıkar. Sultan II. Mustafa, devlet içinde çıkar ilişkilerine dayalı olarak örgütlü grupları zayıflatıp tek başına siyasal gücü kullanmak istemiştir. Karlofça Antlaşması sonrasında yaşadığı üzüntü ile Edirne'de sarayına çekilen padişahın yetkilerini Şeyhülislam Fezzullah Efendi bir süre kullanır. 1703 isyanının temel sebeplerinden biri hal-kın, siyasal otoriteyi kendi çıkarları doğrultusunda kullanan devlet adamlarına duydukları öfke ve tepkidir.

On sekizinci yüzyıl Osmanlı siyasal yapısında da önemli bir değişiklik ortaya çıkar ki o da uzun on yedinci yüzyıl siyasal krizlerinin ardından Osmanlı padişahlarının şahsi kudretlerinin azalması, siyasi konumlarında bir seviye kaybına, itibar kaybına neden olmuştur (Tezcan, 2011, s. 248). Rıf'at Abou-El-Haj ve Baki Tezcan'ın 16. Yüzyıldan itibaren devletin merkezi yapısında ortaya çıkan değişime dair yaptığı tespitler, istibdat kavramının on dokuzuncu yüzyıla değin gerçekleşen anlam değişmesini, toplumsal ve siyasal dönüşümle irtibatlandırmamızı sağlamaktadır.

On sekizinci yüzyılın başında sultanın siyasal meşruiyeti, hanedan ile akraba ricalin desteğiyle sürdürülmüştür. Dönemin Sultanlarının küffar üzerine yapacağı ve parlak zaferler kazanacağı bir devrin kapanmış olması, onları meşruyetlerini sağlayacakları başka araçlara ihtiyaç duymasını sağlamıştır (Artan, 2000, s. 299). Devlet ricalinin akrabalık ilişkileri ile hanedanın mensubu haline gelmesi, Onların da iktidar sembolü olarak kabul edilebilecek bir zenginlik, kültürel sermaye ve yaşam tarzı ile iktidarın sembollerini açık olarak sergilemelerine imkân sağlamıştır (Artan, s. 2000, 314). Asıl dikkat çekici olan söz konusu devlet adamlarının yönetimde akrabalık ve çıkar ilişkileri ile merkezde ve yerelde bir iktidar oluşturmuş olmalarıdır (Iitzkovitz, 1962, s. 91-94). Sultan II. Mustafa, Köprülülerin devlet kurumları üzerindeki nüfuzunu Şehülislam Fezzullah Efendi'yi adam yetiştirmeye teşvik ederek dengelemeye çalışmıştır (Faroqhi, 2012, s. 96). On sekizinci yüzyılın başından itibaren gerçekleşen yeniçeri ayaklanmalarında söz konusu ilişkilere, merkez ve taşrada zenginleşen ve usulsüz uygulamaları, zulüm ve aşırılıkları ile dikkat çeken devlet adamlarına tepki vardır (Darling, 2014, s. 95-96). İsyanların saman alevine bağlı olacak şekilde çabucak payitahtı sarması, ulemanın merkezi yönetimde etkinliğini yitirmesi ve halkı teskin edecek, yönlendirecek bir baskı gurubunun ortadan kalkmış olması ile alakalıdır (Tezcan, 2011, s. 258-259).

Osmanlı tarih yazımında Naima ile başlayan Vasıf Tarihiyle biten, on altıncı yüzyılın sonundan on sekizinci yüzyıl son çeyreğine kadar olan dönemi kapsayan tarih metinleri, hanedan mensuplarından, sultanların tahta çıkış ve iniş süreleri ile sınırlı bir tarih yazım anlayışından sıyrılarak (Baki Tezcan, 2011, s. 257) olayları ve toplumsal ilişkilerin yazımını esas alan, devlet adamlarının iktidar mücadelesine tanıklık eden ve onların hayat hikâyelerine, günlük pratiklerine odaklanan bir tarih yazımı geliştirecektir. Silahdar Mustafa Ağa, *Nusretname*'sinde Osmanlı sarayında düzenlenen 1720 şenliğinde III. Ahmet'in otağ-ı hümayunun hemen yanında kurulan sadrazam, kapudan-ı derya ve kethüda çadırlarının yerini ve konumunu Damad İbrahim Paşa'nın bizzat kontrol ettiğini ifade eder. Sadrazamın denetlediği oturma düzeni, bürokratik kadroların hiyerarşisini sultanın otoritesini paylaşma gücünü de göstermektedir (Artan, s. 2000, 302-314).

On sekizinci yüzyıla gelindiğinde Osmanlı kültürel dünyasının popüler kaynakları arasında, tarihi ve siyasi vekayinamelerde, devletin siyasal olarak varlığı içerisinde saltanatın konumu ve prestiji ile birlikte üst düzey devlet adamlarının popülaritesi artmaya başlayacaktır (Baki Tezcan, 2011, s. 259). Vezirlerin otobiyografileri, sadrazamların hayat hikâyelerini konu edinen tezkireler çok okunan metinler arasında girecektir. *Surname-i Vehbî*'de Okmeydanı'na kurulan 1720 Şenliği'nin minyatürlerinde Sultan Damad İbrahim Paşa ve ileri gelen vezirleriyle birlikte resmedilmiştir (Artan, 2000, s. 312). On yedinci yüzyıldan itibaren mahalli seçkinlerin egemenliği, merkezi siyasal otoritenin yapılanmasında, Osmanlı sadareti olmak üzere yönetimin üst kurumlarında devlet adamlarının kariyer mücadelesinde etkili bir güç olmaya başlayacaktır.

Bu duruma örnek olarak, Sultan III. Ahmet dönemi Yeniçeri Ağası Çalık Ahmed Paşa'nın sadrazamlık hevesi ile yeniçeriyi ayaklandırması, tehdit ve takdir ile devlet adamlarını kendi lehine propandaya zorlaması, Padişahı sadrazamlık mührü için taciz etmesi gibi bir dizi olay gösterilebilir. Padişah, Yeniçeri ağası ve onunla işbirliği halinde olan bir grup devlet adamını zaman içerisinde azlederek, sürgün cezasına çarptırarak otoritesi karşısında oluşan tehdidi ortadan kaldırır (Silahdar Fındıklı Mehmet Ağa, 1969, s. 202).

4. Sonuç

On sekizinci yüzyıldan itibaren Osmanlı siyasal yönetimi için kullanılan "despotizm" kavramı, Türkçede yapılan çalışmaları etkilemiş, Osmanlı-Türk siyasal yönetim anlayışının mutlak hükümdarlık,

meşru olmayan siyasal otorite ve hukuk dışı uygulamalar çerçevesinde ele alınıp yazılmasına neden olmuştur. Siyasal kültür ve siyasal dilin anlaşılmasında Avrupa toplumlarıyla Osmanlı toplumunun yapı ve organizasyonunun farklılığı, kültürlerarası farklılığı göz ardı edilmeden karşılaştırmalı çalışmalar yapılmalıdır. Bunun yanında istibdat kavramının 16-18. yy'da kişi ve kurumlar arası ilişkileri somut olarak analiz etmeden ortaya koyulamayacağını da anlamak gerekmektedir.

Türk siyasal düşüncesi, Türk devlet geleneği ve İslam siyaset anlayışının temel esasları, ilke ve uygulamaları ile şekillenmiştir. Töre olarak adlandırılan kanun anlayışı, devlet yapısı ve kurumların işleyişi üzerine rasyonel bir düzenleme ile oluşmuştur. İstibdat kavramının anlam ve muhtevası, töre olarak adlandırılan siyasi anlayış ve pratikler ile ilişkilendirilmeden bütünüyle tayin edilemez.

Türk devlet geleneğinde hükümdarın mutlak otoritesi, sınır tanımayan bir otorite anlayışına dayanır. Bu anlayış, devletin sahip olabileceği en yüksek değeri güçlü hükümdar olarak yorumlamaktadır. Geleneksel Türk-İslam yönetim anlayışı, hükümdara nizam-ı alem'i sağlama sorumluluğunu yükler. Bu sorumluluk, hükümdarın otoritesini mutlak olarak tesisi ve iradesini ertelemeyen ortaya koymasını gerektirirdi. İstibdat kavramı, bu bakımdan mutlak hükümdar anlayışının bir sonucu olarak, hükümdarın sınırlanamaz, denetlenemez bir siyaset yapma biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Siyasal otoritenin mutlak karakteri Osmanlı devletinde On altıncı yüzyıldan itibaren devletin sınıf yapısında ortaya çıkan değişme ve bürokratik kadroların yönetimde kazanmış olduğu fonksiyon nedeniyle değişmeye başlamıştır. On altıncı yüzyıldan itibaren devlet adamlarının merkezde ve taşrada merkezi otoriteyi temsil gücünün artması, devletin sahibi olarak hükümdarın ve onun kararlarının en büyük icracısı olarak ileri gelen devlet adamlarının konumunu değiştirmiş, siyasi otoritelerini artırmıştır. Devlet adamlarının kamu görevini icra ederken, "istiklal" üzere karar vermesi, yani icraî yetkilerini kullanması, buldukları makamın gereği olarak düşünülmüştür. Mahalli yönetimlerde istibaddâne/müstebiddâne yönetim olarak yorumlanan uygulamaların kaynağı, merkezi otoritenin tanınmış olduğu ve siyasetname/nasihatname yazarlarının gerekli gördüğü bu yetkidir.

On yedinci yüzyıldan itibaren mahalli seçkinlerin kazanmış oldukları prestij, merkezi siyasal otoritenin yapılanmasında, sadaret olmak üzere yönetimin üst kurumlarında, devlet adamlarının kariyer mücadelesinde etkili bir güç olmaya başlayacaktır. Hükümdarın devlet adamları arasındaki iktidar mücadelesinde kendi otoritesini tahkim edebilmek adına, bir grubun lehine almış olduğu karar, muhalif ve otorite karşıtı kişilerin artmasına neden olmuştur. Bu sebeple hükümdarın bürokrasinin varlığı ile gücünü ve meşruiyetini sağlama çabası, siyasal otoritenin alanını genişletmiş, bu durum halk nazarında pek çok tepkiye neden olmuştur.

5. Kaynaklar

- Tezcan, B. (2011). Tarih üzerinden siyaset: erken modern Osmanlı tarih yazımı. (Ed.), Virginia Aksan&Daniel Goffman, *Erken Modern Osmanlılar* içinde (s. 223-266). İstanbul: Timaş.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı devletinin saray teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Davison, R. (2002). Osmanlı imparatorluğu'nda geleneksel reformdan modern reforma geçiş Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud dönemleri. *Türkler VII* içinde, Ankara: Yeni Türkiye.
- Kaiser, T. (2000). The evil empire? The debate on Turkish despotism in eighteenth century French political culture. *Journal of Modern History*, 72, 6-34.
- Özcan, A. (1980). Fatih'in teşkilat kanunnamesi ve nizam-ı alem için kardeş katli meselesi. İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 33, 7-56.
- Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi (1976). *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Müri't-tevârih*, Hazırlayan: Münir Aktepe, İstanbul: Edebiyat Fakültesi.
- Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, (1978). *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Müri't-tevârih*, (Haz.) Münir Aktepe, İstanbul: Edebiyat Fakültesi.
- Artan, T. (2000). 18. yüzyıl başlarında yönetici elitin saltanatın meşruiyet arayışına katılımı. *Toplum ve Bilim* 83, 292-322.
- Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa. (1962). *Nusretname I*. (Sdl.) İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul: Milli Eğitim.
- Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa. (1969). *Nusretname II*. (Sdl.) İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul, Milli Eğitim.
- İnalçık, H. (2005a). Makaleler I. Ankara: Doğu-Batı.
- İnalçık, H. (2005b). *Osmanlı'da devlet, hukuk, adalet* (2. Baskı). İstanbul: Eren.
- Neumann, C. (1999). *Araç tarih amaç Tanzimat*. (Çev.) Meltem Arun, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.
- Öz, M. (1997). *Osmanlı'da çözüme ve gelenekçi yorumları*. İstanbul: Dergâh.
- Tavakkoli, H. (1974). İdris-i Bitlisi'nin *Kânûn-i Şehinşâhî'si'nin* Tenkidli Neşri ve Türkçeye Tercümesi. Yayınlanmamış doktora tezi. İstanbul Üniversitesi/Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- Gencer, B. (2006). Namık Kemal'in modern devlete karşı "hak" arayışı. *İnsan Hakları Araştırmaları*, 3 (5), 135-146.
- Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa (1962). *Nusretname I*, İsmet Parmaksızoğlu ((Sdl.), İstanbul: Milli Eğitim.
- Abou-El-Haj R. (2000). *Modern devletin oluşumu: 16.yüzyıldan 18.yüzyıla Osmanlı imparatorluğu*. (Çev.) Oktay Özel&Canay Şahin, İstanbul: İmg.
- Faroqi, S. (2010). Post-kolonyal dönüm öncesi ve sonrasında imparatorluklar: Osmanlılar. Donald Quataert&Baki Tezcan (Ed.), *Hakim Paradigmaların Ötesinde içinde* (s. 83-104). Ankara: Tan.
- Ahmed Resmî Efendi (1286), *Hulâsatü'l-İtibar*. Dersaadet: Mühendesiyân Matbaası.
- Itzkowitz, N. Eighteenth century Ottoman realities. *Studia Islamica*, 16, 73-94.
- Darling, L. T. (2014). İstanbul and the late sixteenth-century Ottoman elite: The significance of place. Feridun M. Emecen, Ali Akyl-dız&Emrah Safa Gürkan (Ed.), *Osmanlı İstanbulu II* içinde (s. 89-97). İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi.
- Hasan Kafi Akhisarî, (1331). *Usulü'l-hikem fi nizami'l-alem ve tercümesi*, (Çev.) Şerif Ahmed Reşid Paşa, Hicaz: Vilayeti Matbaası.

Türkiye’de Kamu Bürokrasisinin Verimliliği: Küresel Rekabet Endeksi Raporlarının Bir Analizi

Dr. Öğr. Gör. Elif GENÇ-TETİK¹

Özet

Günümüz dünyasında bürokratik yapılar, en küçük yerel kamu kurumlarından çok uluslu özel şirketlere kadar farklı sektörler içinde kendini göstermektedir. Bürokrasi ideal olarak modern toplum kurumlarının işleyişini, hiyerarşik yapılarının kurulmasını, liyakat sistemini, kuralları, uzmanlaşmayı ve bunların getireceği performansın başarısını temin eder. Bu bahsedilen bürokrasinin olumlu yanıdır ki devlet içindeki ve devletler arası ilişkileri profesyonel bir biçimde idare etmek için önerilmiş bu kadar sistemli başka bir mekanizma olmadığı yaygın bir şekilde kabul edilmektedir. Öte yandan, mi-lenyum sonrası kendine hatırı sayılır taraftar bulan diğer görüşe göre ise bürokrasi, idealize edildiği haliyle faydalı olabileceği gibi, kötü kullanıldığı takdirde ise içinde bulunduğu sistemi ağırlaştırabile-cek ve işlevsiz hale getirebilecek kadar da güçlü bir sistemdir. Bu konudan hareketle, çalışma Dünya Ekonomi Forumu’nun her yıl düzenli aralıklarla yayınladıkları Küresel Rekabet Endeksi raporlarında-ki Türkiye’nin verimsiz devlet bürokrasisi puanlarını (Inefficient government bureaucracy rankings) inceleyecektir. Araştırma, 2008 yılında başlayıp 2017 yılında son bulan ve Türkiye’nin önde gelen iş insanlarıyla 10 yıl aralıksız olarak yapılan anket sonuçlarını bir araya getirip analiz etmektedir.

Anahtar kelimeler: Bürokrasi, Küresel Rekabet Endeksi, Yönetişim, Türkiye.

1. Giriş

20. yüzyılın son yirmi yılından itibaren hız kazanan kamu sektörü reformlarının temel sebebi, bürokratik kültürün yaratmış olduğu açığı kapatarak kamu kurumlarında üretkenliğe, verimliliğe, dönüşüme ve yaratıcılığa dayalı bir yapı oluşturmaktır. Yeni kamu yönetimi, post bürokratik paradigma, girişimci devlet, market temelli kamu yönetimi gibi farklı adlandırmalarla idari alan değişikliğe uğramış; özel sektörün yöntem ve tekniklerinin transfer edilmesiyle, yönetim fikrine ve teşebbüse açık bir ekonomik modele uyumlu bir kamu yönetimi oluşturulması amaçlanmıştır. Bu değişimin temel sebebi, büyük ve tekel olan kamu bürokrasilerinin milenyum doğuracağı yeni görev ve sorumluluklara uyum sağlamakta güçlük çekeceği düşüncesi idi. Fakat bu değişimin dünya çapında sistematik ve top yekûn bir şekilde gerçekleşmemesi farklı ülke uygulamalarını ve tecrübelerini de beraberinde getirmiştir.

Nitekim bürokrasi mekanizması yirmi birinci yüzyılın kamu yönetimi anlayışı içinde hala etkinliğini korumaktadır. Bu büyük resim içinde Türk kamu bürokrasisi dönem dönem yönetim alanındaki hakim trendleri yakalama konusunda sorunlar yaşamıştır. Bunun bir sebebi olarak Osmanlı’dan günümüze Türk idari aygıtının güçlü bir bürokratik devlet anlayışı üzerine temellenmesi gösterilmektedir. Kamu kurumlarındaki bürokratik yapıların ve vesayetın aşılması yönündeki yoğun çalışmalar, bu konuyu Türk kamu yönetimi açısından daha da önemli hale getirmiştir. 1980-1990’lı yıllarda başlayan Türk kamu yönetiminde değişim ihtiyacı, somut örneklerini 2000’li yıllar ile vermeye başlamış; Bilgi edinme hakkı, e-devlet uygulamaları, yeni kamu mali yönetim sistemi gibi bir dizi yenilik bürokrasi mekanizmalarını azaltmada oldukça etkili olmuş girişimlerdi. Geçen 20 yıllık zaman diliminde bürokratik yapıların azaltılması ve vatandaşların memnuniyeti üzerine çalışmalar bulunmaktadır. Fakat bürokrasilerin verimsiz olarak ele alınmasındaki başat sebeplerden biri olan onun özel sektör girişimlerini destekleme görevi, literatürde ihmal edilmiş bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada incelenen anket sonuçları, iş dünyasında girişimci olma konusunda bürokrasinin ne ölçüde destekçi ol-

¹ Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü. elifgenc@hitit.edu.tr

duğunu ele almakta ve verimsiz devlet bürokrasisi olarak adlandırılan göstergenin değer sıralamasını ölçmektedir. İçinde bulunduğumuz yüzyılda yönetim kavramı ile ifade edilen özel, kamu ve üçüncü sektörler arasındaki etkileşimin artmasıyla ve ilişkilerin boyutlanmasıyla her bir alanın mekanizmalarının diğerlerini dolaylı olarak etkilediği bilinmektedir. Bu araştırmanın temel amacı, Türkiye’de kamu kesiminin bürokratik devlet yapılanmasını dönüştürmede verdiği çabanın, özel sektör yöneticileri tarafından nasıl algılandığını incelemek ve bürokratik devlet üzerine farklı bir projeksiyon sunmaktır.

1.1. Bürokrasi Kavramının Gelişimi

Bürokrasinin ortaya çıkışı insanların toplu yaşama ihtiyacının bir sonucu olan örgütler ve idari kurumlar kadar eskidir. Rasyonel bir yönetim tarzının ilk ortaya çıkması eski Çin ve Mısır İmparatorluklarına dayandırılırken (bürokratik imparatorluklar olarak da anılmaktadırlar), Antik Yunan ve Roma İmparatorluğu idareleri de (Ortacağdaki kilise örgütlenmesi vb.) bürokratik yapının güçlü şekilde görüldüğü yerlerdir (Constas, 1958). Günümüzdeki anlamıyla bürokrasinin sanayileşmeyle birlikte yaygınlaştığı genel kabul görmekle birlikte, modern anlamda bu kavramın ilk defa 18. Yüzyıl Prusyası ve 19. Yüzyıl Napolyon dönemi Fransası’nda kullanıldığı düşünülmektedir (Akçakaya, 2012). Bürokrasinin kavram olarak ilk kullanılışı ise bir ticaret bakanı olan Vincent de Gournay’ın hükümetin fonksiyonlarını yöneten birimler anlamına gelen ‘bureaucratie’ ifadesini 1745 yılında kullanmasına dayandırılmaktadır (Öztürk, 2017).

Bürokrasi kavramının tanımıyla ilgili bir fikir birliği bulunmamaktadır. Hatta kamu yönetimi, ideal yönetsel mekanizma, ussal örgüt, hantal ve kötü yönetim gibi birbirine zıt kavramlarla ifade edilmektedir (Gökçe ve Şahin, 2002). Kavramından doğuşundan bu yana toplumsal ihtiyaçlar, ekonomik gelişmeler ve ideolojik etkiler devletin hacminin ve sınırlarının genişlemesine yol açmış, dolayısıyla idari yapının işletim sistemi olan bürokrasinin ne anlama geldiği de farklı şekillerde tanımlanmıştır.

Bir yönetim şekli olarak bürokrasi, standartlaştırılmış kurallar çerçevesinde uzmanlaşmış ve hiyerarşik bir şekilde yapılanmış örgütlerde ve kurumlardaki mal ve hizmet sunma şeklindedir. Bürokratik örgütlenmeler kamu kurumlarının yanı sıra siyasi partiler, büyük ölçekli özel sektör kuruluşları, uluslararası kuruluşlar gibi birçok farklı sektörde ve alanda kendine uygulama alanı bulmaktadır (Cameron ve Quinn, 1999). Bu türden örgütlerde personeli motive eden temel faktör, kurallar, prosedürler ve belirli süreçler sayesinde düzgün işleyen bir kurumun bir parçası olmaktır. Liderler iyi bir biçimde koordine edilmiş bir iş çevresinde oluşturarak ihtiyatlı davranma yolunu seçerler (Quinn ve Spreitzer, 1991). Bu türden bürokratik kurumlarda uzun dönemli başarı ise, etkin bir idari mekanizma kurulması sonucunda kurumda istikrarlı bir performansın sağlanmasıyla ilişkilendirilir (Cameron ve Quinn, 1999).

18. yüzyılda ortaya çıkan bürokrasi kavramı ilk olarak devlet gücünü elinde bulunduran memurları ifade etmek için kullanılmaktaydı. Günümüzde de idari işlerin uygulayıcısı olan kamu personeliyle bürokratik yönetim birbiriyle özdeş olarak kullanılmaktadır. Weber, bürokratların herhangi bir fikre ya da ideolojiye bağlı olmamaları sebebiyle siyasetçiden farklı olarak idare ettikleri meselelere karşı tarafsız kalabileceklerini, dolayısıyla sahip oldukları gücün buradan kaynaklandığını savunmaktadır. 1798 yılında Fransız akademisinin yayınladığı sözlüğe göre ise güç kavramı, kamu kurumlarında çalışan üst düzey yöneticilerin ve çalışanların ellerinde bulundurdukları etkileme aracı olarak tanımlanmıştır (Öztürk, 2017). Bürokrasi ilk ortaya atıldığı anlamda seçilmiş yöneticilere karşı atanmışların güç ve yetki alanını oluşturmaktayken, bu yetki alanı teknokrat denilen uzmanlaşmış kamu yönetici kadrolarının etki alanının daha güçlü bir şekilde ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır.

Kamu yönetimi ile eş anlamlı olarak kullanılan kamu bürokrasisi yönetsel sistemin, onun eylem ve işlemlerinin faaliyet alanını ifade eder. Kamu politikalarının eyleme döküldüğü süreçleri ifade ettiği için somut; faaliyet alanının büyüklüğü ve çok aktörlülüğü açılarından da soyut bir mekanizma olarak tanımlanmaktadır. Geniş bir kamusal hizmet alanının olduğu yapı olan bürokrasi, kamu yararı, kamusal sorumluluk, yasallık gibi değerlerin üzerine kurulduğu için bu yönüyle diğer bürokratik yapılardan ayrılmaktadır (Eryılmaz, 2017).

Bürokrasiye verilen ilk anlam kötü bir yönetim tarzını ifade etmese de bu tanım olumsuz uygulamalar sonucunda şekillenmiştir. 1864 yılında Frederic Le play, bürokrasinin olumsuz yanlarını ilk vurgulayan kişilerden biri olmuş; onun gücünü belirli bir grubun elinde bulunması, basit bir şekilde yapılabilecek işlerin zorlaştırılması ve detaylarda boğulma gibi yönlerine vurgu yapmıştır. Bu açıdan bakıldığında, büyük idari sistemlerin zaman içinde hantallaşarak ve etkinliğini kaybederek kamu çalışanlarının bir güç gösterme aracı ve alanı haline dönüşmesi bu yapının olumsuz şekilde algılanmasına yol açmıştır. Büyük idari yapılar olan kamu kurumları ve onun çalışanı olan memurlar, bürokrasinin temel bileşenleri olarak görülürken, pejoratif anlamda kullanılan bürokratik yönetim, kötü ve verimsiz bir idare tarzının sonucudur.

1.2 Geçmişten Günümüze Bürokrasi Düşüncesindeki Gelişmeler

Bürokrasi kavramının oluşumuna ve gelişimine katkı sağlayan düşünürlerden ilk bahsedilmesi gereken Hegel'dir. Devlet mekanizmasının varlığının gerekli olduğunu düşünen Hegel, kamu yönetimi alanını devlet ve toplum arasında bir köprü olarak nitelemiştir (Shaw, 1992). Devletin esas görevinin vatandaşların ortak menfaatlerini temsil etmek ve korumak olduğunu belirtmiş, bürokrasiyi ise bu amacı gerçekleştirmek için en temel araç olarak görmüştür (Heper, 1975). Hegel'in devlet üzerine geliştirdiği düşüncelerden etkilenen Marx, bürokrasiyi kendine özgü bakış açısıyla ele almıştır. Bürokrasiyi gücü elinde bulduran çıkar gruplarının egemenlik kurma alanı olarak gören Marx, Hegel'in bahsettiği gibi bürokrasinin genel yarara değil, bu çıkar gruplarının özel yararına hizmet ettiğini söylemiştir. Marx, sınıflar arası savaşın sona ermesiyle bürokratik yapılarında kendiliğinden yok olacağı fikrini savunmuştur (Akçakaya, 2016). Liberal bakış açısına sahip düşünürler, Marx'ın bahsettiği sosyalist düzenin bir ütopya olarak kalmasının temel sebebini bürokratik yapılara dayanmasına bağlamışlar, eğer bir dönüşümün gerçekleşmesi gerekiyorsa bunun özel girişimler yoluyla yapılması gerektiğini savunmuşlardır.

John Stuart Mill, bürokrasi kavramını liberal bakış açısıyla inceleyen önde gelen düşünürlerden biridir. Sınırlı devlet anlayışını savunan Mill, devletin yetki alanının genişlemesinin bireylerin yararına olmadığını savunmuştur. Ona göre devlet, ancak vatandaşlarının bireysel hak ve özgürlüklerini korumak için müdahale hakkına sahip olmalıdır. Bu doğrultuda Mill, kurallara boğulmuş bir bürokrasi aygıtının bireylerin amaçlarına hizmet etmeyeceğini düşünmekte, dolayısıyla devletin idari işlerini rasyonel yollarla çözüme ulaştıracak profesyonel bürokratların yürütmesi gerektiği önerisini yapmaktadır (Warner, 2001). Mises'e (1944) göre devlet yönetimi, doğası gereği belirli kaidelere dayanan hiyerarşik bir nitelik taşımaktadır. Devletin hizmet ve faaliyet alanının belirli sınırlar içinde kalması başta ekonomik teşebbüsler olmak üzere bireylerin özel girişimlerinin önünde bir engel olarak bulunmaması açısından önemlidir. Kamu hizmetleri rekabetçi bir ortama olanak sağlayacak bir pozisyonda durmalı, etkinlik, verimlilik, ekonomiklik gibi kriterlerin sağlanmasına öncelik vermelidir (Mises, 1944). Aynı doğrultuda görüşlere sahip olan Milton Freedman ise, mutlak güç olarak görülen devlet yapılarının bireylerin amaçlarına hizmet ettiği ölçüde değerli olduğunu ifade etmiştir.

Yukarıda sıralanan yaklaşımlar ve düşünürler bürokrasi kavramının şekillenmesine önemli katkılar sağlamışlardır. Bununla birlikte, bürokrasi mekanizmasını en kapsamlı ve sistemli bir şekilde kişi Alman sosyolog Max Weber'dir. Weber, bürokratik yapıların feodal toplum yapısı içinde de yer aldığını, adaleti sağlama, vergi toplama gibi idari fonksiyonların karşılıklı güven, bağlılık, söz gibi değerler üzerinden aristokratik gruplar tarafından yürütüldüğünü ifade etmiştir. Bununla birlikte modern anlamda bürokrasi Weber'e göre kapitalizmin doğuşuyla birlikte başlamaktadır (Ang, 2017).

Rasyonel bir idari sistemi savunan Weber, bürokratik aygıtı ereklere ulaşmada sistemli bir araç olarak görmektedir (Erat, 2015). Baransel (1979), Weber'in bürokrasiyi algılayış biçimini, geniş çaplı sosyal eylem ve girişimlerin akılcı ve tarafsız esaslar çerçevesinde düzenlenmesi süreci olarak özetlemiştir.

Buna göre Weber'in ideal tip bürokrasisinin sahip olması gereken özellikleri aşağıdaki gibidir:

- Yasalarla düzenlenmiş yetki alanı
- Otorite hiyerarşisi
- Yönetimin yazılı belgelere dayanması
- Uzmanlaşma
- Gayri şahsilik
- Kariyer Yapısı
- Kurallar sistemi
- Kamusal ve Özel Hayatın Ayrışması

Aslında Weber çalışmalarında bürokrasinin doğrudan bir tanımını yapmamış, onun çeşitleri, özellikleri ve unsurları üzerinde durmuştur. O, bürokrasiyi olumsuz anlamıyla örgütlerdeki kötü yönetim tarzı olarak ele almamış, ideal tip adını verdiği bir organizasyon yapısı oluşturmaya çalışmıştır (Gökçe ve Şahin, 2002). Diğer bir ifadeyle Weber ideal tipi, olması istenen ya da idealize edilen bir üst yönetim modeli anlamında kullanmamaktadır. İdeal tip bürokrasi, gerçek hayatta görebileceğimiz bir yapı değil, zihinsel olarak tasavvur edilecek bir kavramsal çerçevedir. Bu kavramsal çerçeveyi büyük çaplı örgüt yapılarını analiz etmek için bir kıstas olarak kullanmıştır (Akçakaya, 2016). Weber ayrıca günümüz organizasyonlarını da bir ideal bürokrasi tipi oluşturmak gibi ütöpik bir iş yapmaya çalıştıkları gerekçesiyle eleştirilmiştir.

1980'li yıllar itibariyle hız kazanan kamu idari reformlarının temel sebebi, bürokratik geleneğin oluşturmuş olduğu statik koşullardan kamu kurumlarını kurtararak daha verimli, dönüştürücü ve statik olmayan bir yapı oluşturmaktır (Metcalf ve Richards, 1992, Osborne ve Gabler, 1992, MacCarthaigh, 2008). Yeni kamu yönetimi (Hood, 1991), post-bürokratik paradigma (Barzeley, 1992), girişimci devlet (Osborne ve Gaebler, 1992), market temelli kamu yönetimi (Lan ve Rosenbloom, 1992) gibi isimlendirmelerle anılan kamu yönetimi alanının, özel sektörün yönetim metotlarının adapte edilmesiyle, dönemin hakim ekonomi modeliyle uyumlu hale getirilmesi amaçlanmıştır. Bu dönüşümün esas nedeni, büyük ve tekel olan kamu bürokrasilerinin 21. yüzyılın doğuracağı görev ve sorumluluklara ayak uydurmada zorluk çekeceği fikriydi (Andrews vd., 2011). Yeni kamu yönetimi modelinin kamu sektörüne uygun olup olmadığı tartışması devam ederken, Yeni Kamu Yönetimi kavramı literatürde çoktan adından söz ettirmeye başlamıştır. Osborne'a (2009) göre, Yeni kamu yönetimi kavramı, bürokratik idareden, çoğulcu ve çok katmanlı Yeni Kamu Yönetimi (New Public Governance) anlayışına geçiş için bir ara safhadır. Yeni Kamu Yönetimi, kamu politikası yapım ve uygulama süreçlerinde tüm paydaşların dahlini önemseyen, ayrıca verimlilik, etkililik gibi Yeni Kamu Yönetimi anlayışının öğelerini bir araya getirerek, devlet, özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarını hiyerarşik değil yatay ilişkiler kurarak entegre etmeye çalışan bir modeldir (Newman, 2001, Osborne, 2006).

Köklü bir devlet geleneği anlayışına sahip olan Türk kamu bürokrasisi de bahsedilen bürokratik değişimlerin bu genel çerçeveye uygun olarak tecrübe edildiği bir yönetim alanıdır. Ağırıklı olarak Weber'in bürokratik anlayışının güçlü bir şekilde varlık gösterdiği Türk idare yapısı, süreklilik ve kurallara bağlılık esasları doğrultusunda gelişmiştir. Mevcut durumun korunması yönünde eğilim gösteren yönetsel yapılar, zamanla bürokratların siyasi alan üzerinde baskı kurmasına yol açmıştır. Türkiye'de bürokratik vesayet destekçileri, askeriyeye mensup bürokratlar başta olmak üzere değişen güç dengeleri yönünde kontrolü ele geçirmeyi amaçlamıştır. Bu idari hegemonyanın bir sonucu olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemiyle başlayıp günümüze kadar süren, hantal ve denetimsiz bürokratik yapının dönüştürülmesi yönünde girişimler ortaya çıkmıştır (Genç, 2018). 2000 sonrası bürokratik yapıların dönüşümü adına kapsamlı reform hareketleri görülmüş, bu ihtiyacın aynı zamanda Türkiye'nin küresel ve bölgesel ekonomik ve siyasi entegrasyonunun bir gerekliliği olarak da ortaya çıktığı görülmektedir.

2. Yöntem

Bu çalışma Dünya Bankası'nın on yıl boyunca 142 ülke üzerinde 13.500'i aşkın iş insanıyla yaptığı çalışmanın ilgili sonuçlarını bir araya getirip analiz etmeyi amaçlamaktadır. Açık erişim olarak Dünya Bankası kaynaklarından ulaşılabilen bu geniş kapsamlı veri setinden çalışmanın konusuyla alakalı parametre olan Verimsiz Hükümet Bürokrasileri kullanılmış, bu doğrultuda çalışma ülkesi olarak seçilen Türkiye'ye ait on yıllık veriler toplanmıştır (Dünya Bankası B). İkinci kaynak veri kullanımı yüksek kalitede, uzun zaman gerektiren, maliyetli ve de büyük veri analizleri için en uygun veri toplama yöntemi olarak görülmektedir (Johnston, 2014). Ayrıca bu tür verilerin geçerliliği ve güvenilirliği daha önce test edildiği için tekrar kontrol edilmeleri gerekmemektedir. Belirtilen ülkelerin 2008-2017 yılları arasında verimsiz hükümet bürokrasi değerleri yıllık raporlardan elde edilmiş ve bir Excel dosyasında toplanmıştır. Daha sonra analizler tablolara aktarılarak görsel olarak da yıllık oranlardaki değişimleri ve diğer göstergeler içinde verimsiz hükümet bürokrasi göstergesinin yıllık sıralamaları açıklanmıştır.

3. Bulgular

Dünya Ekonomik Forumu'nun 2007-2018 yılları arasında Küresel Rekabet Endeksi ismiyle dünya çapında yaptığı kapsamlı çalışması, küresel ekonomik dinamiklerin nabzını tutmayı ve bunu belirlemiş parametreler üzerinden yapmayı amaçlamaktadır (Dünya Bankası A). Her yıl raporlar şeklinde yayınlanan bu araştırma, ekonomik büyümenin ana etmenlerini belirlemek, bazı ülkelerin gelir seviyelerini ve nüfusları için fırsat yaratmakta neden diğerlerinden daha başarılı olduklarını incelemekte ve kamu politikası yapanların ile iş adamlarının kurumsal reformlar ve ekonomi politikaları belirlemeleri için önemli bir araç sunmaktadır.

Bu analizler için belirleyici olan parametreler inovasyon, kurumlar, altyapı, sofistike bir iş dünyası ve mali pazar, pazar büyüklüğü, teknolojik hazırbulunuşluk, işgücü ve mal pazarı büyüklüğü, yükseköğretim ve eğitim, sağlık ve temel eğitim ile makro ekonomik istikrardır. Bu parametreleri uygularken ülkelerin karşısına çıkabilecek en problemleri 5 alanın tespiti mevcut çalışmanın konusuyla doğrudan ilişkilidir. Anket katılımcılarına ülkelerinde küresel olarak rekabet edebilmek için en problemleri gördükleri 15 alandan 5 tanesini sıralamaları istenmiştir. Bu 15 alan vergi düzenlemeleri, siyasi istikrarsızlık, mali kaynaklara erişim, vergi oranları, eğitilmiş işgücünün yetersizliği, altyapı yatırımlarının yetersizliği, enflasyon, rüşvet, ulusal işgücünde zayıf iş etiği, zayıf kamu sağlığı, suç ve hırsızlık, istikrarsız hükümet/darbe, sınırlı iş gücü, verimsiz hükümet bürokrasileri ve son olarak döviz kontrolüdür. Verimsiz

hükümet bürokrasileri sorunu bu çalışmanın ilgilendiği alan ile doğrudan ilişkili olduğu için Türkiye'ye ilişkin değerleri özel olarak incelenerek analiz edilmektedir.

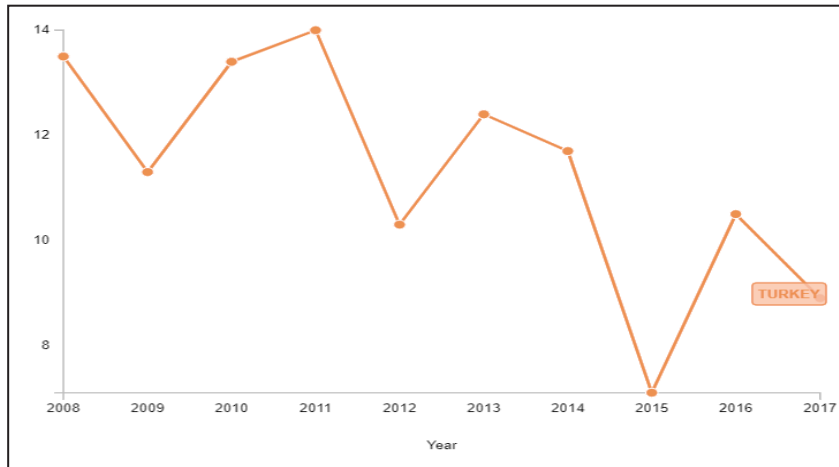
Tablo 1. Hükümetlerin Bürokrasi Verimliliği Endeksi (Türkiye)

(Türkiye)	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Yüzdesi %	13.5	11.3	13.4	14	10.3	12.4	11.7	7.1	10.5	8.9
Diğer Kriterler Arasındaki Sıralaması	1	4	1	2	4	3	1	6	3	5

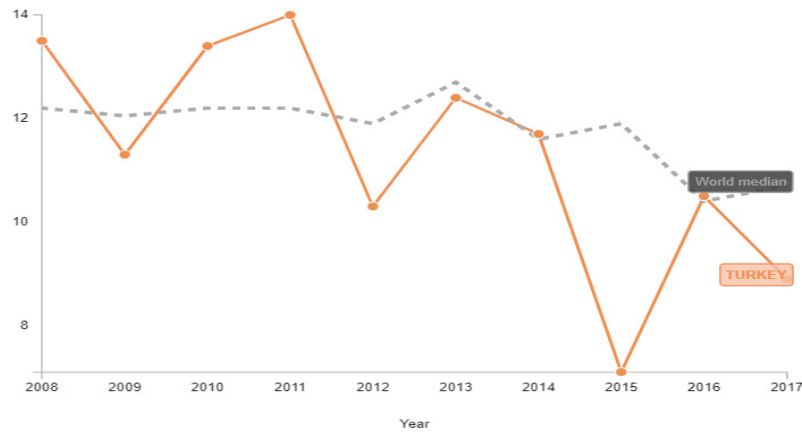
Yukarıdaki tabloda 2008-2017 yılları arasında periyodik olarak yayınlanan Küresel Rekabet Endeksi raporlarından problemlili alanlardan biri olarak tespit edilen verimsiz hükümet bürokrasileri kriterinin yukarıda sayılan diğer 15 kriter içindeki yüzdelik payı ve sıralaması gösterilmektedir.

Türkiye'nin bürokrasi verimsizliğinin en düşük görüldüğü sene %14 ile 2011 senesiyken, 2015 yılında bürokratik verimlilik %7.1 değeriyle diğer on dört kriter içinde daha az problemlili hale gelmiştir. Diğer kriterler arasında verimsiz hükümet bürokrasileri sorunun sıralamasına baktığımızda ise 2008-2010-2014 yılları arasında Türk iş dünyasında rekabet edebilmenin önündeki en büyük bariyer bürokrasinin verimsizliği olarak görülürken, 2012-2015-2017 yıllarında bu problemin önemli diğer senelere göre daha az görülmüştür (sırasıyla 4-6-5).

Şekil 1: Türkiye Bürokrasi Verimliliği Endeksi

Şekil 2: Bürokrasi Verimliliği Endeksi Türkiye ve Dünya Ortalamaları

Bu sıralamanın grafik ile yıllara göre değişim eğrisi yukarıdaki şekillerde gösterilmektedir. İlk grafik Türkiye'nin verimsiz hükümet bürokrasi endeksindeki 10 yıllık değişimini göstermektedir. İkinci grafikte ise Türkiye'nin dünya ortalamasına göre kıyaslanmış değişimi bulunmaktadır. Şekil 1 bürokrasinin verimliliğinin belirtilen 10 yıl içinde diğer kriterlere oranla bir problem olması durumunun

azaldığını aşağıya giden eğriyle açıkça gösterirken, Şekil 2 Türkiye ve Dünya ortalamasını kıyaslamakta; 2008-2010-2011 yılları dışında geriye kalan 7 yıl boyunca bürokrasinin verimliliğinin dünya ortalamasının **üzerinde** ya da onunla aynı oranlarda seyrettiği görülmektedir.

4. Tartışma

Kamu yönetiminin yapısal sorunları girişimciliğin ve küresel rekabetin önündeki engellerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle 21. yüzyılın dünyasında kamu ve özel sektörler ile üçüncü sektörün iş birliğiyle elverişli bir ortam yaratılması, uluslararası alanda iş ve ticaret yapan şirketlerin önemseydiği konuların başında gelmektedir. Dünya Ekonomik Forumu araştırmaları neticesinde 15 problemlilik alan tespit etmiş ve bunların hepsi de kamu sektörünün doğrudan kontrolünde ve yetki alanında olan konular olduğu görülmektedir. Verimsiz hükümet bürokrasileri parametresi de incelenen 142 ülkenin birçoğunda ilk beş sorunlu alan arasına girmektedir. Türkiye bağlamında bu konu incelendiğinde, yukarıda belirtilen grafiklerden de anlaşılacağı üzere, 2015 yılı haricinde iş adamları bu parametreyi en problemlilik beş alan arasında görmektedirler. 10 yıllık anketin ilk yarısındaki eğilimin ikinci yarısındakinden farklı olduğu da açıktır. 2008-2012 yılları arasında verimsiz hükümet bürokrasi ortalaması sıralaması 2.4 iken, 2013-2017 yılları arasında 3.6'ya gerilemiştir. 2008-2017 yılları arasındaki değerlerin ortalaması alındığında ise girişimcilik ve rekabetçilik için bürokrasi verimliliği diğer değerler arasında Türkiye'de görülen problemlilerin %11,3'ünü oluşturmaktadır. Analiz sonuçları Türkiye'deki bürokrasi verimliliğinin 2007-2018 yılları arasında zaman zaman dalgalanmalar göstermekle birlikte bir yükselişte olduğunu açıklamaktadır. Anketler çok sayıda iş insanının katılımıyla gerçekleştiği için, özel sektör kuruluşlarının bürokrasinin etkinliği konusunda daha olumlu görüşler geliştirdikleri de söylenebilir.

5. Sonuç ve Öneriler

Küresel Rekabet Endeksi kapsamında ele alınan 142 ülkeden 13.500'ün üzerinde katılımcı içeren bu kapsamlı anketler, yönetim kavramı çerçevesinde sıklıkla ele alınan özel sektör girişimlerini desteklemek, arzulanan ekonomik koşulları yaratmak ve bu vesileyle global çapta rekabet edebilen bir aktör haline gelmek için düzgün işleyen bir kamu sektörünün ne ölçüde önemli olduğunu göstermektedir. Küresel iletişim araçlarının bu denli geliştiği günümüz dünyasında uluslararası kurumların yaptığı bu tür araştırmalar girişimci olmak isteyen iş adamları için belirleyici olabilmektedir. Bu sebeple kamu bürokrasileri artık sadece o ülkenin kamu hizmetlerini düzenlemek için daha verimli olması gereken yapılar değil, aynı zamanda küresel alanda rekabet eden ekonomiler için katalizör görevi gören mekanizmalar olarak tasarlanmalıdırlar. Çalışma boyunca bürokrasinin ilk idari faaliyetlerle birlikte ortaya çıktığı ve bunun çağlar boyunca günümüzdeki formuna evirildiği anlatılmıştır. Bu dönüşüm kuşkusuz kendiliğinden değil toplumun ihtiyaçları sonucu bugünkü haline gelmiştir. Dolayısıyla kamu bürokrasilerinin vücut bulduğu kamu kurumlarını sadece vatandaşlara verilen hizmetlerin standartları ölçüsünde değerlendirmekle kalınmamalı, aynı zamanda hem yerel hem merkezi kamu kurumlarının küresel seviyede büyük bir sisteme entegre olduğu hususu ehemmiyetle üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu çalışma kamu bürokrasilerinin verimliliğine yönetim ekseninden bakarak daha önce ele alınmamış bir araştırma konusunu incelemektedir. Gelecek araştırmalar farklı ülke bürokrasilerini ele alarak karşılaştırmalı analizler yapılmasına imkân sağlayabilir.

6. Kaynaklar

Akçakaya, M. (2016). Bürokrasi kuramları ve Türk kamu yönetiminde bürokratik sorunlar. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 18(3), 669-696.

Altunok, H. (2016). Atama yetkisi ve bürokrasi siyaset ilişkisi **üzerine** bir değerlendirme. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(14), 166-180.

Andrews, R., Boyne, G. A., Law, J., & Walker, R. M. (2011). Strategy implementation and public service performance. *Administrative Society*, 43(6), 643-671.

Ang, Y. Y. (2017). Beyond Weber: Conceptualizing an alternative ideal type of bureaucracy in developing contexts. *Regulation & Governance*, 11, 282-298.

Baransel, A. (1979). *Çağdaş yönetim düşüncesinin evrimi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayını.

Barzeley, M. (1992). *Breaking through bureaucracy: A new vision for managing in government*. Minnesota: University of California Press.

Cameron, K. S., & Quinn, R. E. (1999). *Diagnosing and changing organizational culture*. Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall.

Constas, H. (1958). Max Weber's two conceptions of bureaucracy. *American Journal of Sociology*, 63(4), 400-409.

Demir, F. (2011). Bürokrasi-demokrasi ilişkisi ve bürokratların seçilmişlerce kontrolü sorunu. *Yönetim ve Ekonomi*, 18(2), 63-84.

Dünya Bankası A, "The Global Competitiveness Reports", Erişim Tarihi [10.08.2020]. https://tadata360.worldbank.org/indicators/gci?country=BRA&indicator=631&viz=line_chart&years=2007,2017

Dünya Bankası B, "The Inefficient Government Bureaucracy Index", Erişim Tarihi [10.08.2020]. https://tadata360.worldbank.org/indicators/mpf.gov.bur?country=BRA&indicator=3279&viz=line_chart&years=2008,2017

Erat, V. (2015). Tanzimat dönemi kamu politikalarında bir aktör olarak bürokrasi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1): 527-544.

Genç, E. (2018). Türk Kamu yönetimi. **İçinde** H. Ateş. (Ed.), *Türk Kamu Bürokrasisi* (s. 115-136). Ankara: Savaş Yayınları.

Gökçe, O. & Şahin, A. (2002). 21. yüzyılda Türk bürokrasisinin sorunları ve çözüm önerileri. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomi Araştırmalar Dergisi*. 2 (3), 1-27.

Heper, M. (1975). *Türk kamu bürokrasisi incelemelerinde başlıca temalar ve kavramsal metodoloji*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Matbaası.

Hood, C. (1991). A public management for all seasons. *Public Administration*, 69(1), 3-19.

İzci, F. & Bozdoğan, S. (2016). Türk kamu yönetiminde bir problem alanı olarak bürokrasi-siyaset ilişkisi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(34), 33-46.

Johnston, M. P. (2014). Secondary Data Analysis: A method of which the time has come. *Qualitative and Quantitative Methods in Libraries (QQML)*, 3:619-626.

Maccarthaigh, M. (2008). *Public service values, Committee for public management research discussion paper no.39*, Dublin: Institute of public administration, Erişim: 16 Haziran, 2016, [Http://www.cpmr.gov.ie/Documents/Public%20service%20values.pdf](http://www.cpmr.gov.ie/Documents/Public%20service%20values.pdf)

Metcalf, L., & Richards, S. (1992). *Improving public management*. Bristol: Sage Publications.

Mises, L. V. (1944). *Bureaucracy*. USA: Yale University Press.

Newman, J. (2001). *Modernising governance: New labour, policy and society*. London: Sage.

Osborne, D. & Gaebler, T. (1992). *Reinventing government: How the entrepreneurial spirit is transforming the public sector*. USA: (Plume). Longman.

Osborne, S. (2006). The new public governance? *Public Management Review*, 8(3), 377-387.

Öztürk, N. K. (2017). *Bürokrasi - siyaset ilişkileri ve Türkiye*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Quinn, R. E., & Spreitzer, G. M. (1991). The psychometrics of the competing values culture instrument and an analysis of the impact of organizational culture on quality of life. **İçinde** R. W. Woodman, R. W. ve Pasmore, W. A. (Ed.), *Research in organization change and development* (pp. 115 - 142). Greenwich Ct: Jai Press.

Shaw, C. K. Y. (1992). Hegel's theory of modern bureaucracy. *The American Political Science Review*, 86(2), 381-389.

Warner, B. E. (2001). John Stuart Mill's theory of bureaucracy within representative government: Balancing competence and Participation. *Public Administration Review*, 61(4), 403-413

Weber, M. (1996). *Sosyoloji yazıları*, (Çeviren: Taha Parla), İstanbul: İletişim Yayınları.

Kolektif Üretim Azerbaycan'daki Etno-Dinsel Temsilcileri: Malakanlar

Saliha Gizem ÖNDER¹

Özet

Osmanlı siyasal yönetimi, Batılı dillerde yapılmış çalışmalarda "despotizm" kavramı çerçevesinde Günümüz dünyasında bürokratik yapılar, en küçük yerel kamu kurumlarından çok uluslu özel şirketlere kadar farklı sektörler içinde kendini göstermektedir. Bürokrasi ideal olarak modern toplum kurumlarının işleyişini, hiyerarşik yapılarının kurulmasını, liyakat sistemini, kuralları, uzmanlaşmayı ve bunların getireceği performansın başarısını temin eder. Bu bahsedilen bürokrasinin olumlu yanındır ki devlet içindeki ve devletler arası ilişkileri profesyonel bir biçimde idare etmek için önerilmiş bu kadar sistemli başka bir mekanizma olmadığı yaygın bir şekilde kabul edilmektedir. Öte yandan, milenyum sonrası kendine hatırı sayılır taraftar bulan diğer görüşe göre ise bürokrasi, idealize edildiği haliyle faydalı olabileceği gibi, kötü kullanıldığı takdirde ise içinde bulunduğu sistemi ağırlaştırabilecek ve işlevsiz hale getirebilecek kadar da güçlü bir sistemdir. Bu konudan hareketle, çalışma Dünya Ekonomi Forumu'nun her yıl düzenli aralıklarla yayınladıkları Küresel Rekabet Endeksi raporlarındaki Türkiye'nin verimsiz devlet bürokrasisi puanlarını (Inefficient government bureaucracy rankings) inceleyecektir. Araştırma, 2008 yılında başlayıp 2017 yılında son bulan ve Türkiye'nin önde gelen insanlarıyla 10 yıl aralıksız olarak yapılan anket sonuçlarını bir araya getirip analiz etmektedir.

Anahtar kelimeler: Bürokrasi, Küresel Rekabet Endeksi, Yönetişim, Türkiye.

1. Giriş

Azerbaycan'ın 2019 yılı resmi demografik verilerinde "diğer milletler" olarak isimlendirilenlerin dışında on yedi etnik grubun kaydı bulunmaktadır. Lezgiler ve Ermenilerden sonra üçüncü büyük grubu oluşturan Rusların çoğunluğu ülkenin başkenti Bakü'de, daha küçük azınlıklar halinde de Gence, Sumgayıt, Mingeçevir, Şamahı ve İsmayılı'da yaşamaktadır (Devlet İstatistik Komitesi, 2020, s. 58). Azerbaycan'daki Ruslar arasında hem dini anlayışları hem kültürel yapıları hem de üretim biçimleriyle İsmayılı şehrinin İvanovka köyünde yaşayan Malakanlar dikkat çekmektedir.

Rus Ortodoks sınıfını kabul etmeyerek bir mezhep şeklinde 1700'lü yılların ortalarında ortaya çıkan Malakanlar, büyük perhiz orucunda yasak sayılan sütü içip perhizi bozdukları için Rusça "süt" anlamına gelen "moloko" ismine nisbeten bu şekilde anılırlar. Domuz eti yememek, içki içmemek, haç ve ikon gibi sembollere inanmamakla birlikte ibadetlerini de kilisede yapmayı reddederler. Cemaat önderleri "aksakallar" olarak tanımladıkları kişilerdir. Fakat ruhban sınıfını kabul etmedikleri için aksakalların hiyerarşik bir üstünlüğü bulunmamaktadır. Tarihsel olarak "vicdani retçi" ismiyle değerlendirilen Malakanlar orduya katılmaktan, askerlik yapmaktan da uzak dururlar (Suvari, 2013, s. 18). Benimsedikleri muhalif tutumlar yüzünden 19. yüzyılın başlarında Çar I. Aleksander'ın Kilise'den ayrılan Rus mezheplerine karşı uyguladığı politikalar kapsamında ilk olarak Kafkasya'ya sürgün edilmişlerdir (Kaynar ve Ak, 2015, s. 10).

Malakanların sosyo-ekonomik anlayışları tarım ve hayvancılıkla beraber köy kolektivizmine dayanmaktadır. Malakanlar SSCB döneminde kolektif tarımcılık anlamına gelen "kollektivnoye hozyaystvo" kelimelerinin kısaltılmış haliyle tanımlanan "kolhoz"larda çalışırlardı. Tarım sektöründe örgütlü çalışma alanlarına karşılık gelen kolhozlarda, toprak, üretim araçları ve hayvanlar kolhozcu köylülerin kolektif mülkiyetindeydi. Kolhoz üyelerine emeklerinin değerine göre ödeme yapılırdı. Ayrıca kolhoz

¹ Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İdarecilik Akademisi, Kamu Yönetimi Bölümü, Doktora Öğrencisi, ondersalihagizem@gmail.com

ürünleri belirlenen fiyatlar çerçevesinde devlet kuruluşlarına ya da kolhoz pazarlarına satılırdı (Suvari, 2013, s. 98). Halihazırda Malakanların yaşadığı Azerbaycan'da bulunan İvanovka köyünde Sovyetler Birliği döneminden kalan kolhoz ülkedeki varlığını tek başına devam ettirmektedir.

2. Malakanizmin Ortaya Çıkışı ve Etno-Dinsel Yapısı

Rus Ortodoksluğunun kabul edilmesi bölgede Hristiyanlık öncesi eski pagan inançlarının devam ettirilmesi isteğine karşı oluşturulan dini baskı neticesinde gerçekleşmiştir. Eski dinlere ait pek çok öğenin yeni dine geçmesine sebep olan bu durum Rus Ortodoksluğunda mistik anlayışın da yer edinmesi sonucunu doğurmuştur (Kurat, 1999, s. 33). Malakanizm de en genel ifadeyle bahse konu mistik geleneğin bir ürünüdür (Suvari, 2009, s. 127). Malakanlar kendilerini "Manevi Hristiyanlar" şeklinde tanımlamaktadır. Malakan isimlendirmesi ise ilk kez resmi olarak 1765 tarihli Ortodoks Kilise Konseyi'nde kullanılmıştır (Dualı, 2018, s. 83). 18. yüzyılda Rus Ortodoks ruhban sınıfını reddederek bir mezhep (sekt) şeklinde ortaya çıkan Malakanlar, varlığını günümüze kadar sürdürmeyi başarmıştır (Suvari, 2009, s. 138).

Rusça'da süt anlamına gelen "молоко" kelimesinden türetilen Malakan isminin ortaya çıkışı pek çok rivayete konu olmuştur. Ortodoks mezhebinin büyük perhiz orucunda yasak sayılan hayvansal gıdaları yedikleri ve süt içtikleri için "süt içen" anlamına gelen "molokan" ismiyle anıldıkları ileri sürülmüştür (Suvari, 2009, s. 147). Bu adlandırma esasen Malakanların "sapkın" olduğu iddiası üzerine kuruludur. Süt ile malakan ismi arasında kurulan bağa dayalı bir diğer yorum ise Rusça süt nehri demek olan "molotchnaya" kıyılarında Malakan inancının ortaya çıktığı iddiasına dayanmaktadır (Muranaka 1992: 38-39). Her iki yorum da Malakanlara intisap edenlerce belirlenmemiştir. Onlar ise kendilerini Kutsal Kitaplarındaki şu pasajla ilişkilendirmektedirler: "Yeni doğmuş bebekler gibi hilesiz sütü andıran Tanrı sözünü özleyin ki, bununla beslenip büyüyerek kurtuluşa erişesiniz." (1. Petrus 2:2-3) Görüldüğü üzere Malakan isimlendirmesinin ortaya çıkmasıyla "süt" kelimesi arasında kurulan bağ mensubiyetlere bağlı olarak farklılık göstermektedir.

Malakanların tarih sahnesine XVIII. yüzyılın ortalarında Rusya'nın Tambov vilayetinde, bir köylü olan Semen Uklein öncülüğünde Don Kazakları arasında çıktığı bilinmektedir (Hardwick, 1993, s. 129). Uklein Protestan rasyonalist akımının kurucusu Tveritinov'un müntesibi olması ve orduya hizmeti kabul etmemesi, vergilendirmeyi reddetmesi gibi sebeplerle etrafında ses getiren bir kalabalık toplama-yı başarmıştır. Uklein'e göre tüm insanlar eşittir, savaş, askeri hizmetler tanrının nefretini kazanan hareketlerdir, kilise İsa'nın öğretilerinden sapmıştır, gerçek İsa kilisesi sadece "Ruhani Hristiyanlar" tarafından kurulur ve sürdürülür, Tevrat kilise tarafından değiştirilmiştir, Bibliya'nın öğretileri dışında Efsaneler de kilise kararları da dikkate alınmamalıdır, sadece Tanrısal ruhun önünde eğilmelidir (Kıyanç, 2014, s. 13). Uklein'in bu öğretileri Malakan inancının mihenk taşlarını oluşturmaktadır.

Malakanlara ait görüşlerin Çarlığın hemen her yerinde bilinir olması, Malakanizmin sapkın fikirler bütünü olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Bu da beraberinde zorunlu göçleri ve sürgünleri getirmiştir. 1805 tarihinden itibaren Tavricheskaya vilayetinde bulunan Molochnaya nehri etrafına sürülen Malakanlar, 1830 yılından itibaren de Kafkasya coğrafyasına göçe zorlanmıştır. Burada muhtesiplerini bir arada tutmak ve baskılara karşı direnmeleri adına Uklein'in dile getirdiği Tanrı Krallığı'nın kurulacağı iddiasını hatırlamak yerinde olacaktır. Uklein takipçilerini 1835 yılında Tanrı Krallığı'nın yeni Kudüs olarak adlandırılan Ağrı Dağı'nın etrafında kurulacağına ikna etmiştir (Dualı, 2018, s. 84-85). Bu durum sürgünlerin gönüllü göç hareketleri olarak algılanmasını da sağlamıştır.

Rus sektant-heretik ifadesiyle ötekileştirilen Malakanlar, inançlarını devam ettirme konusunda kararlı davranmışlar ve köylü sınıfı temelli hareket, etnik bir kimliğin inşası sürecine; Hristiyanlığın etnik bir dinine dönüşmüştür. Malakanlıkta kandaşlık, aynı soydan gelmek esas kabul edildiği için herhangi biri Hristiyan olsa bile sonradan Malakan olması mümkün değildir. Rus köylülerine uygulanan baskılar onların tepkisel bir şekilde Ortodoksluktan ayrılmalarına yol açmanın dışında içe dönük bir topluluk yapısına da sebep olmuştur. Malakanlar da Yahudiler, Aleviler, Süryaniler gibi etnik temelli dinsel bir oluşuma evrilmiştir (Suvari, 2013, s. 80-81). Etno-dinsel bir zemin üzerinde hareket etmesi, kapalı bir kimlik inşası gayretini gözler önüne sermektedir.

Malakanların kapalı bir topluma dönüşmelerinin sebepleri kendileri dışındaki Hristiyan topluluklardan büyük oranda ayrılmalarında aranabilir. Dini bir cemaat olarak kendilerini ilk Hristiyan cemaatlerine benzeten Malakanlar, Kilise kurumunu reddetmekte, haç ve ikona gibi sembollere inanmamakta, domuz eti yemeyi ve içki içmeyi günah saymaktadır (Dualı, 2018, s. 93). Kiliseye karşı oluşturdukları sade bir mimariye sahip olan "sabranya" dini merkez niteliğindedir. Malakan mezarlarında Hristiyan mezarlarında görmeye alışkın olunan "haç" simgeleri kullanılmamaktadır (Suvari, 2013, s. 84). Teslisi, azizliği, vaftiz ve istavroz çıkarmayı, her türlü devlet otoritesi reddetmekte; askerliği, silah taşımayı

ve kullanmayı günah saymaktadırlar (Kıyanç, 2014, s. 56). Malakanlarda ruhban sınıfının olmaması toplumsal bir eşitlik anlayışını akla getirirse de aksakallar (presvitery, пресвитеры) olarak adlandırılan cemaat önderlerinin olduğu da bilinmektedir (Lunkin ve Prokofyev, 2000, s. 85). Batı Protestanlığına benzer görünüm sergilese de, Protestanlığın yedi sakramentten komünyon ve vaftizi kabul etmesine rağmen Malakanların bunları da reddetmesi dikkat çekicidir (Dualı, 2018, s. 96). Malakanların mezhepsel inançları doğrultusunda silahlanmayı reddetmeleri din temelli uzlaşmazlıkların ötesinde resmi bir ötekileştirmeyi de beraberinde getirmiştir. Sürgün ve göçlere sebep olan bu çatışmalar neticesinde 19. yüzyılın başlarında Çar I. Aleksander'in kararıyla önce Kırım ve Kafkasya'ya sürülen Malakanlar Sibirya, Erivan, Kars, İran, Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Silahlanmaktan uzak durmaları, sürgünlere de "pasifizm" ile karşılık vermelerine neden olmuştur (Kaynar ve Ak, 2015, s. 10). Görünen o ki Malakanlar askere gitmektense sürgün edilmeyi yeğlemişlerdir. Ancak Sovyetler zamanında zorla askere alındıkları da bilinmektedir (Suvary, 2013, s. 86).

Dualı'ya göre Malakanizmin Protestanlık gibi ses getirmeyişinin en önemli sebeplerinden biri hareketin kendisine siyasi bir dayanak bulamamasından kaynaklanmaktadır. Martin Luther'in bazı prenslerle desteklenmesinin yanında Papa'ya karşı koruma altına alındığı bilinmektedir. Ancak Malakanların öncüsü Uklein için böyle bir durum söz konusu değildir. Bir diğer önemli sebep ise Luther ve Uklein'in sahip oldukları statülerin toplum üzerindeki etkisidir. Luther'in felsefe ve teoloji profesörü olması, mesleği terzilik olan sıradan bir Rus köylüsü olan Uklein'e nazaran belirli üstünlükleri de beraberinde getirmektedir (Dualı, 2018, s. 96). Malakanizmin siyasi bir destek ve yeterli teolojik argümanlara sahip olmaması hem hareketin kapalı bir kimlik çerçevesinde etno-dinsel bir varlık kazanmasına hem öncüsü Uklein'in statüsünü aşamayıp bir köylü hareketi olarak kalmasına hem de Rus Ortodoksluğu için tehlike arz ettiğinden baskı ve sürgünlere neden olmuştur.

3. Malakanların Kafkasya'ya Göç Ettirilmeleri ve İvanovka Köyündeki Varlıkları

Çar I. Nikola döneminde Malakanlar üzerindeki baskı artmış, sürülme, hapsedilme gibi cezalar uygulanmaya başlamıştır. Pasaport alma hakkı tanınmayan Malakanlar kayıtlı oldukları yerlerden ayrılamıyor, başka yerde çalışmıyorlardı. 20 Aralık 1830 tarihli yasa ile Kafkasya haricindeki yerlere göç etmeleri engellenmişti (Semenov'dan aktaran Reisli, 2018, s. 11). Rus hakimiyetinin 1800'lü yılların başlarından itibaren Kafkasya'da varlık göstermesi ve 93 Harbi (1877-1878) ile birlikte Osmanlı Devleti'nin Kars, Ardahan ve Batum'u Ruslara vermesiyle imparatorluk içinde istenmeyen unsurlar yeni ele geçirilen yerlere yerleştirilmiştir. Kafkasya Ortodoksluk için tehlikeli görülen oluşumların 1830-1890 yılları arasındaki sürgünlerinin yeri olarak belirlenmiştir (Dualı, 2018, s. 86). Rus ordusunun Transkafkasya bölgesine ulaşımını sağlamak amacıyla ulaşım yolları üzerine yerleştirilen Malakanların Ahıska'da sekiz yerleşim birimi kurduğu, Kars'ın Çıldır, Arpaçay, Tuzluca gibi kazalarında da yaşadıkları bilinmektedir (Kırzioğlu, 1953: 464-465). Çarlık sınırları içinde bulunan Erivan'a 4.150, Azerbaycan'a 11.500, Tiflis'e ise 3.204 Malakanın göç ettirildiği bilinmektedir (Malakhova'dan aktaran Dualı, 2018, s. 85). Malakanlar gibi Kafkasya'ya sürgün edilen toplulukların Rus yönetiminin bölgedeki emperyalist hedeflerine de hizmet ettiğini söylemek mümkündür. Rusların sayıca az olduğu bu coğrafyada sürgün yerleşimciler hem Ortodoks mezhebi için tehlikeli görüldüğünden uzak tutulabilecek hem de silah edinme, vergi indirimi, bölge dışına seyahat edebilme ve ticaret yapabilme gibi ayrıcalıklara sahip olmakla bölgenin korunması konusunda Rus idaresine yardım edebilecekti (Denisenko, 2009, s. 62).

10 Şubat 1828 tarihli Türkmençay Anlaşması ile Malakanlar ve Dukhoborlar başta olmak üzere pek çok Rus köylüsü Azerbaycan coğrafyasına yerleştirilmeye başlanmıştır (Süleymanlı, 2006, s. 34-35). Anlaşmadan altı yıl sonra 1834'de İvan Pershin önderliğindeki 11 Malakan ailesinin yerleşmesiyle İvanovka köyünün kurulmasının ardından Rusya'nın Tambov, Voronezh, Rostov ve Stavropol şehirlerinden sürgün edilen Malakanlarla köyün nüfusu arttırılmış, 1949'da Dağıstan'dan gelen göçebe Lezgiler ve 1950'de ise Azerbaycanlılar köye yerleştirilmiştir (Suvary, 2014, s. 34). Köye yerleşen 11 Malakan ailesinin öncüsü İvan Pershin'e nispeten buraya "İvanovka" adı verilmiştir (Gurbanov, 2019, s. 39). Azerbaycan'daki Ruslar her ne kadar nüfusun % 1'ine tekabül etse de İvanovka'da ağırlıklı unsuru Ruslar oluşturmaktadır (Garayeva ve Paşa, 2018, s. 125). Ayrıca Azerbaycan genelinde de ondan fazla Malakan dini topluluğunun olduğu bilinmektedir (Musabeyov, 2001, s. 180).

İvanovka etnik çeşitliliğinin yanı sıra yatakhane, hastane, kütüphane, çocuk parkları, tiyatro salonu, yemekhane, diskotek gibi köylülerin sosyal ihtiyaçlarını karşılayacak müesseselere sahip olmasıyla köyden ziyade gelişmiş bir kasabayı akla getirmektedir (Süleymanov, 2003, s. 80). Köyün etnik zenginliğinin ve sıradan bir köyden farklı olarak bünyesinde barındırdığı tesislerinin dışında bir diğer dikkat çeken özelliği Sovyetler Birliği döneminde kurulan kolhoz sisteminin hala varlığını devam ettiriyor olmasıdır.

4. Kolektif Üretimin Azerbaycan'daki Tek Örneği: Nikitin Adına Kolhoz

Sovyetler Birliği döneminde mülkiyet sistemi temelde devlet mülkiyeti, kolektif mülkiyet ve ara bir kategoride değerlendirilebilecek özel mülkiyet olmak üzere üç yapı üzerinde yükseliyordu. 1936 Anayasası'nda ifadesini bulan bu üç düzenlemeden ilki devrimden sonra çıkarılan Toprak Kararnamesi ile bütün toprakların devletleştirilmesidir. Sovhozların ortaya çıktığı bu ilk uygulamadan sonra özel mülkiyete müsaade eden ve devlet eliyle sanayileşmenin mümkün kılındığı Yeni Ekonomi Politikası (NEP) uygulanmaya başlanmıştır. Makalenin de konusu olan bir diğer mülkiyet sistemi ise kolektif çiftlikler (kolhoz) üzerinden yürütülen kolektivizasyon politikasıdır (Turan, 2011, s. 309)

Kolhoz Rusça "kollektivnoye hozyaystvo" kelimesinin kısaltılmış halidir ve kolektif çiftlik anlamındadır. 1930'lu yılların sonuna doğru Türk dünyası başta olmak üzere Sovyet coğrafyasının genelinde yaygınlık kazanan kolhoz sisteminin ekonomiden eğitime, kültür-sanattan güvenlik-istihbarata pek çok sahada Rus idealizmine önemli katkıları olmuştur. Tarım alanlarının devletleştirilmesinde, Rusçanın yaygınlık kazanmasında, Komünist Parti'ye sempatican yetiştirilmesinde, iktidarın gücünün görünür hale gelmesinde, merkez ve taşradaki devlet unsurlarına daha hızlı müdahale imkanı tanınmasında, istihbaratın merkeze hızlı bir şekilde ulaşmasında, Rus kültürünün yaygınlaştırılmasında etkili roller üstlenmiştir (Karabulut, 2019, s. 62).

İvanovka'daki kolhoz 1936 yılında Kalinin adına kolhoz ismiyle kurulmuştur. 1953-1994 yılları arasında ise Nikolai Vasilyeviç Nikitin başkanlığını üstlenmiştir. İvanovka'da uzun yıllar sedirlik yapmasının yanında Azerbaycan Komünist Partisi'nde çeşitli görevler üstlenen Nikitin'e köyde halen büyük bir saygı duyulmaktadır. Nikitin'in idaresinde kolhozun önemli kazançlar elde etmesi ölümünden sonra anıt mezarının inşa edilmesine, evinin müzeye dönüştürülmesinin yanında kolhozun isminin onun adıyla anılmasına sebep olmuştur (<http://ismayilli-ih.gov.az/page/46.html#2>).

Köyün elektrik, su ve gaz başta olmak üzere altyapı sistemleri kolhozun yönetimindedir. Kolhozda çalışanlar hissedar kabul edilmekte ve ücretleri kolhoz bütçesinden ödenmektedir. Tüm toprağın devletin olduğu ve kolhozun onu kira ödemediği işlediği bu sistemde kolhoz mülkleri kolhozculara ait sayılmaktadır. Bütçesini yönetebilme yetkisine sahip olan kolhoz, başkanlarını kendisi seçmektedir. (Zhumashov, 2017, s. 17). Köyde hane başına düşen ve evin de içinde bulunduğu iki dönümlük arazinin dışında kalan topraklar köyün ortak malı sayılmaktadır.

İvanovkalılar kolhozdan emekleri ölçüsünde ücret ve ihtiyaçları nisbetinde yiyecek almaktadırlar (Suvari, 2013, s. 31). İvanovka'da üretim ilişkileri kolhoz sisteminin sağladığı tarım ve hayvancılık üzerine kuruludur. Kolhozun "firma" olarak adlandırılan tesislerinde süt ve süt ürünleri, et ve et ürünleri ve şarap üretimi yapılmakta ve "İvanovka" markasıyla Rusya ve Azerbaycan pazarlarında satışa sunulmaktadır (Suvari, 2013, s. 98). Köydeki iki değirmen, üç adet bakkal, ayçiçek yağı üretim tesisi, süt ürünleri imalathanesi, asfalt ve tuğla fabrikası, araba-traktör parkı, otopark ve kültür evi kolhoz binaları arasında sayılmaktadır (<http://ismayilli-ih.gov.az/page/125.html>).

Kolhozda çalışan üstünlüğün Müslümanlardan ziyade Hristiyanlar olduğunu söylemek mümkündür. Devamlı aynı işlerinin yapılmasını ve az kazanç getirdiğini sebep göstererek kolхозlarda çalışmak istemediğini dile getiren Müslüman İvanovkalılar kolhozun dağılmasını talep etmektedirler (Suvari, 2013, s. 100). Kolhozların varlığını devam ettirmesinin en büyük etkenlerden biri "İmanlıların tümü bir arada bulunuyor, her şeyi ortaklaşa kullanıyorlardı. Mallarını mülklerini satıyor ve bunun parasını herkese ihtiyacına göre dağıtıyorlardı" (Elçilerin İşleri 2: 44-45) ifadesine nispeten toplum yapılarını şekillendirmeye çalışan Malakanların kolektif yaşamayı esas kabul ederek sermaye birikimine sıcak bakmayan inanışları olduğu söylenebilir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Azerbaycan'da iktisadi ve siyasi konjektür değişse de İvanovka'daki kolhoz sistemine bağlı üretim ilişkileri bölgede yaşayanların isteği üzerine Haydar Aliyev'in kararıyla varlığını günümüze kadar devam ettirebilmiştir (Cəliloğlu, 2010, s. 15). Ancak günümüzde kolhoz dağılma tehlikesi ile karşı karşıyadır. 2012 yılında Nikitin adına kolhozun başkanı Minnikov Qriqori Mixayloviç ile yapılan röportajda kolhozun dağılma eğiliminde olmasını kapitalist dünya içerisinde sosyalist varlığını devam ettirmesinde karşılaştığı sorunlarla açıklamıştır. Kolhozun rekabete mukavemet göstermesinin güç olması, Sovyetler dönemindeki fonunun varlık gösterememesi bahse konu sorunların başında gelmektedir (Ağayev, 2012, s. 10)

5. Sonuç ve Değerlendirme

"Manevi Hristiyanlar" olarak bilinen Malakanlar kiliseyi kabul etmek, haç ve ikonalara inanmak, taftiz ve istavroz çıkarmak gibi Hristiyanlıkta esas kabul edilen ibadet biçimlerini reddetmesinin yanı sıra Uklein'in öncülüğünde dile getirdikleri tüm insanların eşit olduğu, sadece Tanrısal ruhun önünde

eğilmek gerektiği, gerçek İsa kilisesinin sadece "Ruhani Hristiyanlar" tarafından kurulacağı fikirleri etrafında varlık kazanmıştır.

Malakanizmin "sapkın" bir inanış olarak ifade edilmesi üzerinden yapılan baskılar köylü sınıfı temelli hareketi etnik bir kimlik inşasına dönüştürmüştür. Malakan inancının kapalı bir kimlik çerçevesinde etno-dinsel bir varlık kazanmasının başlıca nedenleri hareketin siyasal bir dayanak bulamaması ve yeterli teolojik argümana sahip olmamasında aranmalıdır. Malakanların dile getirdiği bu görüşler dönemin Rus Ortodoksluğu için tehlike arz ettiğinden Kafkasya başta olmak üzere pek çok bölgeye zorunlu göç ve sürgünleri beraberinde getirmiştir. Bu sürgünler her ne kadar Ortodoks mezhebinin tehditlerden uzak durması amacıyla planlanıyor gibi görünse de Rus idaresinin Kafkasya coğrafyasındaki nüfus hareketlerine etkisinin artırılmasında da önemli rol oynamıştır.

Azerbaycan'da bulunan İvanovka köyü de bahse konu sürgünlerden nasibini almış ve Kafkasya'da Malakanlı 11 aile tarafından kurulmuştur. Malakanların dışında Lezgilerin ve Azerbaycanlıların da yaşadığı köy sahip olduğu tesislerle sıradan bir köyden farklı olduğunu gözler önüne sermektedir. Köyün en belirgin özelliklerinden biri ise Sovyetler Birliği zamanından kalma kolhozun varlığına devam etmesidir. Burada Malakanların kolektif yaşamayı esas alan inanışlarının da etkisi büyüktür. Her ne kadar inanışlarından dolayı günah saydıkları domuz eti yememek ve içki içmemek gibi yasakları günümüzde ihlal etseler de (Ağayev, 2014, s. 7) kolektif bilinci devam ettirmeyi başarmışlardır.

Bu çalışma Azerbaycan'ın çokkültürlü yapısını yansıtan etno-dinsel unsurlardan biri olarak Malakanların kültürel özelliklerine odaklanmış, varlığını günümüze kadar devam ettiren kolektif tarımcılığa karşılık gelen ülkedeki tek kolhozun faaliyetlerini incelemeyi amaçlamıştır. SSCB'nin dağılmasından sonra Azerbaycan'da üretim biçimlerinin değişmesine rağmen İvanovka köyündeki sosyalist karakterli kolhozun tek de olsa varlığını devam ettirmesi dikkat çekicidir. İki yüzyıla yakın bir süredir Azerbaycan'da yaşayan; dinlerini, dillerini, ekonomik faaliyetlerini, kültürlerini koruyan Malakanların varlığı ve onlara yönelik Azerbaycan yönetiminin tutumu, azınlık odaklı çatışmaların, asimilasyon faaliyetlerinin aksine anlayışın ve istikrarın sağlanabileceğini göstermektedir.

6. Kaynaklar

- Ağayev, İ. (2012). Kolhoz iqtisadi tənəzzül dövrünü yaşayır. Bakü: Palitra
- Ağayev, İ. (2014). İvanovkanın özünəməxsusluğunu necə qoruyacaq? Bakü: Palitra
- Cəliloğlu, V. (2010). Dini və milli tolerantlığın Azərbaycan modeli. Bakü: Bakı xəbər
- Denisenko, L. (2009). Rus Emperyalizmi Kafkasya'nın Ruslaşdırılması ve Malakanlar. Toplumsal Tarih Dergisi 187, 60-65.
- Dualı, Ş. M. (2018). Rus Ortodoksluğunu Protesto Etmənin İmkani: Malakanlar/Manevi Hristiyanlar. Mile ve Nihal Dergisi, 1 (15), 78-98.
- Garayeva Z., Paşa E. (2018). Ethnic Structure in Azerbaijan during the Period of the USSR and Ethnic Stability After the Independence. IFAC PapersOnLine 51(30), 122-127.
- Gurbanov, R. (2019). Non-Muslim Religious Minorities in Azerbaijan. Bakü: Tuna.
- Hardwick, S. W. (1993). Religion and Migration: The Molokan Experience. Yearbook of the Association of Pasific Coast Geographers, 55, 127-141.
- Karabulut, F. (2019). Cengiz Dağcı'nın Cengiz Aytmətov'un Romanlarında Kolhozlar ve Kolhoz Sisteminin Ruslaştırmadaki Rolü. TÜRK Uluslar arası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları 16, 56-77.
- Kaynar, M. K., Ak, G. (2015). 19. Yüzyılda Çokkültürlü İmparatorluktan Ulus-Devlete Geçişte Sürgün ve Göç: Malakanlar Örneği. Akademik İncelemeler Dergisi, 2(10), 1-22.
- Kırzioğlu, M. F. (1953). Kars Tarihi, I. Cilt. İstanbul: Işıl Matbaası.
- Kıyanç, S. (2014). Malakanlar (Yüksek Lisans Tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Kurat, A. N. (1999). Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Lunkin, R. ve A. Prokofyev (2000). Molokans and Dukhobors: Livingsources of Russian Protestantism. Religion, State and Society, 28 (1), 85-92.
- Muranaka, T. A. The Russian Molokan Colony at Guadalupe, Baja California: Continuity and Change in a Sectarian Community, A Dissertation Submitted of the Faculty of the Department of Anthropology, The University of Arizona, 1992.
- Musabeyov, R. (2001). Azerbaycan'daki Etnik Azınlıklar. Avrasya Dosyası 7 (1), 177-196.

Reisli, T. (2018). Rusya'dan Türkiye'ye Göç Eden Malakanların Siyasal, Sosyal ve Kültürel Durumu (Yüksek Lisans Tezi). Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sinop.

Suvarı, Ç. C. (2009). Dinsel Geleneğin Etnisite İnşasında Oynadığı Rol: Malakanizm Örneği (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Suvarı, Ç. C. (2013). Malakanlar-Rus köylü hareketlerinden günümüze Malakan inancı. Ankara: Ütopya Yayınevi.

Suvarı Ç, C. (2014). Conflict and the Construction of Ethnic Identities: The Case of Ivanovka Village in Azerbaijan. Forum of EthnoGeoPolitics 2 (2), 34-46.

Süleymanlı, E. Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006.

Süleymanov, M. (2003). İsmayılıda Unudulmaz Görüşler. Bakü: Araz.

Turan, M. (2011). SSCB'de Toprak Mülkiyeti. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 3(66), 307-332.

Zhumashov, Y. (2010). Kazakistan Cumhuriyeti'nde Yerel Yönetim Reformları: Kolhoz ve Sovhoz Sisteminin Çözülmesi ve Yeni Yapılanma (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2020). Azərbaycanın Demografik Göstəriciləri. Bakü.

<https://www.bible.com/tr/bible/170/1PE.2.2-3.TCL02>

<https://www.bible.com/tr/bible/170/act.2.44>

<https://www.bible.com/tr/bible/170/act.2.45>

Maliye

Türkiye ile Çekya, Slovakya ve Polonya'daki Profesyonel Futbolcuların Gelir Vergilerinin Karşılaştırılması

Semih ARAT¹

Özet

Vergi konusunda birçok ülkede farklı uygulamalar olsa da; verginin servet, gelir ve tüketimden alınması ülkeleri vergi sistemlerini düzenlemeye yöneltmiştir. Bu bağlamda sporcular da futbolcu özelinde Gelir Vergisi Kanunu'nun 61/6 maddesinde yer alan ibare gereğince kazançları ücret olarak kabul görülmektedir. Bu maddedeki oranı futbolcu ya da futbol bazında değerlendirme yapılmadan yalnızca sporcu olarak bakılabilir ve vergi anlamında bu durumun spora ve spor özelinde futbola teşvik etmeye yönelik bir vergi oranı olduğu düşünülebilir ve bu yüzden teşvikin varlığının normal kabul edilip edilemeyeceği yönünde fikir ya da bazı fikirler öne sürebiliriz. Türkiye ile birlikte ele alınan diğer üç (Çekya, Slovakya ve Polonya) Avrupa ülkesindeki Gelir Vergileri ve Futbolda Vergi konuları literatür taraması ve taranan literatürlerin analizi yapılarak elde edilen veriler ile karşılaştırma yapılmaya çalışılmıştır. Karşılaştırma yapılan bu üç Avrupa ülkesinin (Çekya, Slovakya ve Polonya) seçilme sebebi ise 2017 yılı UEFA Ülkeler sıralamasında 1 ile 30 sıraları arasında bulunan ülkeler içerisinde ortalama bir sıralama baz alınarak yukarıda ismi geçen ülkeler ele alınmıştır. Bu kapsamda yapılan literatür çalışmasından ve yapılan analizinden elde edilen veriler ve ilgili ülkelerdeki (Çekya, Slovakya ve Polonya) gelir vergisi oranları değerlendirilmiştir. Aynı zamanda gelir vergisi içerisinde o ülkedeki spor dallarına uygulanan teşvik ya da pozitif ayrımcılık olarak düşünebileceğimiz vergi politikaları uygulanmakta mıdır bunlar da dikkate alınmıştır. Ülkemizde oynanan futbol ligindeki (Süper Lig) futbolcular, diğer ülkelerin (Çekya, Slovakya ve Polonya) liglerinde oynayan ve o ülkenin vatandaşı olmayan bir nevi o ülkeye göre yabancı oyuncu diyebileceğimiz futbolcular ile karşılaştırılıp, vergi oranı baz alınarak gelir vergisi üzerinden değerlendirilmiştir. Bu bağlamdaki amaç ise futbolculardan alınan vergi oranlarının o ülkeye transfer olmalarında etkin bir rol oynayıp oynamadığını farklı bir bakış açısıyla değerlendirmek olmuştur. Yapılan değerlendirme ve karşılaştırmalar sonucunda ise Türkiye'nin futboldan alınan gelir vergisi konusunda futbolcular açısından düşük vergi oranı ile birlikte transfer olmaları ve futbol hayatlarını sürdürmeleri açısından vergi oranlarının yüksek olduğu aynı veya daha düşük kalitedeki liglere göre daha cazip gelen bir ülke konumunda olduğu görülebilmektedir.

Anahtar kelimeler: Vergi, Gelir Vergisi, Futbolda Vergi.

1. Giriş

Vergi, Devletlerin kamusal ihtiyaçlarını karşılamak amaçlı yurttaşlarından aldığı gelir kaynağıdır. GVK'nın 1. maddesine göre gerçek kişilerin gelirleri vergiye tabi tutulmaktadır. Bu tabi oldukları zaman zarfı ise bir takvim yılı içindeki elde ettikleri gelirler üzerinden değerlendirilmektedir.

Gelire giren kazançlar ve iratlar ise; ticari kazançlar, zirai kazançlar, ücretler, serbest meslek kazançları, gayrimenkul sermaye iratları, menkul sermaye iratları ve diğer kazanç ve iratlar olarak sınıflandırılmaktadır.

Türkiye'de ve dünyada uygulanan vergi oranları değişiklik göstermektedir. Bu oranın ülkemizdeki futbolculara uygulanan vergi oranı ile değerlendirmeye alınacak ülkelerdeki futbolcuların tabi oldukları vergi oranları karşılaştırılacaktır.

2. Türk Vergi Sisteminde Gelir Kavramı

Gerçek kişilerin gelirlerinin vergiye tabi olduğu Gelir Vergisi Kanununda belirtilmiştir fakat gelir kavramını içerik itibarıyla yeterli kesinlikte belirleyecek bir açıklığa yer verilmemiştir. Öyle ki gelir;

¹ Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, sarat@sakarya.edu.tr

belirlenmesi güç bir kavramdır. Bundan dolayı her şeyden önce gelir vergisinin kapsamını tayin bakımından, gelir kavramı üzerinde durmak, bu kavramı da bir açıklığa kavuşturmak şarttır.²

Modern özellikli vergi sisteminde, Devletin toplamış olduğu vergi gelirlerinin yaklaşık %60'ını Gelir Vergisi üzerinden, %30'unu yapılan harcamalar üzerindeki vergilerden ve son olarak yaklaşık %10'unu ise servet vergileri üzerinden toplanması gerektiği öngörülmüştür.³ Burada ise dolaylı vergiler ve dolaysız vergiler diye ikiye ayıracak olursak eğer Gelir ve Servet üzerinden elde edilen vergiler dolaylı, harcamalar üzerinden elde edilen vergiler ise dolaysız vergileri oluşturmaktadır diyebiliriz.

Gelir Vergisi Kanununun ilk maddesine bakarsak eğer gelir; bir gerçek kişinin, bir takvim yılı içinde elde ettiği kazanç ve iratların safi tutarıdır.⁴ Gelir kavramını ise geniş ve dar olarak iki şekilde ele alabiliriz. Dar anlamda gelir; devamlı gelir üreten belli bir kaynaktan kazanılan kazanç ve iratların safi miktarı diyebiliriz.⁵ Geniş anlamda gelire ise; kişinin belirli bir dönemin sonunda servet değerinde, o dönemin başında meydana gelen servet değerine oranla ortaya çıkan net artışı belirtir.⁶

Gelir Vergisi Kanununun 2. Maddesindeki irat ve kazançlar şu şekilde belirtilmiştir:

1. Ticari kazançlar;
2. Zirai kazançlar;
3. Ücretler;
4. Serbest meslek kazançları;
5. Gayrimenkul sermaye kazançları;
6. Menkul sermaye iratları;
7. Diğer kazanç ve iratlar.

Bu kanunda aksine hüküm olmadıkça, yukarıda yazılı kazanç ve iratlar gelirin tespitinde gerçek ve safi miktarı ile nazara alınmaktadır.⁷

Gelir Vergisi Kanununun üçüncü bölümünde yer alan madde 61'e göre ücretin tanımı; işverene tabi belirli bir iş yerine bağlı olarak çalışanlara hizmet karşılığı verilen para ve ayınlar ile sağlanan ve para ile temsil edilen menfaatlerdir.⁸

2.1. Ücret Tanımı

Ücret, Gelir Vergisi Kanunu'nun 61. Maddesinde işveren tabi belirli bir işyerine bağlı olarak çalışanlara hizmet karşılığı verilen para ve ayınlar ile sağlanan ve para ile temsil edilebilen menfaatler şeklinde tanımlanmaktadır. Ücret aynı zamanda bir emek karşılığında, bedensel ya da zihinsel ayırt etmeden sarf edilen emeğin karşılığında kişinin işveren tarafından aldığı hasılayı ifade etmektedir. Ücretin ödenek, tazminat, kasa tazminatı (Mali Sorumluluk Tazminatı), tahsisat, zam, avans, aidat, huzur hakkı, prim, ikramiye, gider karşılığı veya başka adlar altında ödenmiş olması veya bir ortaklık münasebeti niteliğinde olmamak şartıyla kazancın belli bir yüzdesi şeklinde tayin edilmiş bulunması onun mahiyetini değiştirmemektedir.⁹

2.2. Ücret Tanımı Kapsamında Sporcular

Spor Kulüpleri tarafından profesyonel ve amatör sporculara transfer ücreti veya sair adlarla sağlanan menfaatler ile yapılan her türlü ödemeler ücret sayılarak vergilendirilir. Sayılan ödemeleri yapanlar da Gelir Vergisi Kanunu'nun 62. maddesi hükmüne göre işveren sayılmaktadır. Bu kapsamda Sporculara ödenen ücretler genellikle transfer ücreti, teşvik primi, aylık ücret, idman ve galibiyet primi gibi isimlerle yapılmaktadır. Gelir Vergisi Kanunu'nun Geçici 64. maddesine göre 31.12.2007 tarihine kadar sporculara ücret olarak yapılan ödemeler gelir vergisinden müstesnadır. Bu ücretler üzerinden % 15 oranında gelir vergisi tevkifatı yapılır. Bu istisnanın tevkif yoluyla ödenen gelir vergisine şümulü yoktur. Bakanlar Kurulu % 15 oranını % 25 oranına kadar artırmaya veya kanunî oranına kadar indirmeye yetkilidir.¹⁰

² Yılmaz ÖZBALCI, Gelir Vergisi Kanunu Yorum ve Açıklamaları, Sermet Matbaası, İstanbul, 1976, s.5.

³ Nurettin BİLİCİ ve Adem BİLİCİ, Kamu Maliyesi, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2011, s.177.

⁴ Gelir Vergisi Kanunu, md.1.

⁵ Abdurrahman AKDOĞAN, Kamu Maliyesi, Gazi Kitabevi, Ankara, 2011, s.258; Nurettin BİLİCİ ve Adem BİLİCİ, a.g.e., s.177.

⁶ H.Hüseyin BAYRAKLI ve Osman PEHLİVAN, Vergi Hukuku, Yıldızlar Matbaacılık, İstanbul, 1995, s.230.

⁷ Gelir Vergisi Kanunu, md.2.

⁸ Gelir Vergisi Kanunu md.61.

⁹ Gelir Vergisi Rehberi, Hüseyin ÇAVUŞ, Aziz ÖZBEK, Selçuk TEKİN, Savaş ERAY, Ankara, 2002, s.174

¹⁰ Gelir Vergisi Rehberi, Hüseyin ÇAVUŞ, Aziz ÖZBEK, Selçuk TEKİN, Savaş ERAY, Ankara, 2002, s.178

3. Futbolcu Ücretlerinde Vergi Oranı

Tablo 1. Futbolcu ücretlerinde geçerli olan vergi oranları¹¹

Ülke	Oran
Bulgaristan	%10
Türkiye	%15
Macaristan	%15
Romanya	%16
Ukrayna	%17
Çek Cumhuriyeti	%22
Slovakya	%25
Rusya	%30
Polonya	%32
Kıbrıs	%35
Malta	%35
Norveç	%40
İngiltere	%45
İtalya	%46
Hırvatistan	%47,2
İrlanda	%48
Fransa	%49
Avusturya	%50
Hollanda	%52
Belçika	%53,5
İspanya	%56
Danimarka	%56
Portekiz	%56,5
İsveç	%59

Ülkemizde dahil olmak üzere bazı ülkelerdeki futbolcu ücretleri için baz alınan vergi oranları aşağıdaki tabloda yer almaktadır. Bu tabloya göre, Doğu Avrupa ülkelerinde, sabit oranlı vergi uygulaması o ülkenin tüm yurttaşları için uygulandığı gibi futbolcuları için de avantaj olduğu görülmektedir. Batı ülkelerinde ise bu durum vergi oranlarının o ülke yurttaşları için daha yüksek oranlarda olduğu görülmektedir.¹²

Türkiye’de vergi oranının düşük olmasının sebebi ise bu gelirlerin uzun yıllardır stopaj yoluyla ve sabit oranlı olarak vergilendirildiğinden dolayı olduğu söylenebilir. Gelir Vergisi Kanununca futbolcuların bağlı bulunduğu lige göre yapılan ücret ödemelerinden;

- En üst ligdekiler için %15,
- En üst lig altı lig için %10
- Diğer ligdekiler için %5 oranında vergi kesintisi yapılmaktadır.¹³

Bu oranlar 31.12.2019 tarihine kadar bu şekilde uygulanmaktadır.

Bu durumu örneklendirecek olursak eğer; bugünkü adıyla Spor Toto Süper Ligi’nde oynayan bir futbolcuya ödenen transfer ücreti, maç başı aldığı ücret, galibiyet primleri, ikramiye gibi ödemeler üzerinden bağlı bulunmuş olduğu kulübünün %15 oranında vergi kesmesi gerekmektedir. Bu kesilen vergi, vergi dairesine ödenmektedir. Bu ödenen vergiden sonra geriye kalan meblağ ise futbolcuya ödenmektedir.

Bugün bir takvim yılında 250.000 Türk Lirası gelir elde eden bir mühendis ile 250.000 Türk Lirası gelir elde eden ve en üst ligde top oynayan bir futbolcunun vermiş oldukları Gelir Vergileri eşit olmamaktadır. 250.000 Türk Lirası gelir elde eden mühendisin tabi olduğu artan oranlı vergisine göre

¹¹ M.Fatih KÖPRÜ, Biraz da futbol vergisi..., Ekonomist Dergisi, 2016, s.58-59

¹² M.Fatih KÖPRÜ, Biraz da futbol vergisi..., Ekonomist Dergisi, 2016, s.58-59

¹³ Gelir Vergisi Kanunu 72. madde

ödeyeceği vergi miktarının 87.500 Türk Lirası olduğu görülmektedir. 250.000 Türk Lirası kazan ve düz oranlı vergiye tabi olan futbolcunun gelir vergisinin ise 37.500 Türk Lirası olduğu görülmektedir. Bu örnekteki mühendis Gelir Vergisi Kanunu'nun 103. maddesine tabi olmakla birlikte elde ettiği gelir üzerinden alınan vergi oranı artan oranlı vergi olup %35 olmaktadır.

3.1. Mükellefiyet Esası

Gelir vergisinde vergilendirme durumu mükellefin durumuna göre değişmektedir. Bu durumda yerli ve yabancı futbolcuların vergilendirme esası mükellefin vergilendirme durumuna göre önem arz etmektedir.

Tam mükellef tabi gerçek kişiler, Türkiye'de ve Türkiye dışında elde ettikleri kazanç ve iratların tümü üzerinden vergilendirilmektedirler. Gelir Vergisi Kanunu'nun dar mükellefler ile ilgili maddesinde, Türkiye'de yerleşmiş olmayan gerçek kişi ve kişilerin yalnızca Türkiye içerisinde kazandıkları kazanç ve iratlar kapsamında vergilendirilebileceği hükmü olmaktadır. Dar mükellefiyette ücretliler kapsamında bakılırsa Türkiye içinde elde edilmesi ve hizmetin Türkiye'de yerine getirilmiş ve getirilecek olması veya Türkiye içinde değerlendirilmesi şartına bağlanmaktadır. Bu duruma göre yabancı uyruklu bir futbolcunun ikametgâhı Türkiye'de kalması esasında ise yani bir takvim yılı içerisinde 6 aydan fazla Türkiye sınırlarında bulunuyorsa bu yabancı uyruklu futbolcunun uyruğu önem arz etmemektedir. Edilen gelir ise tam mükellef kapsamında değerlendirilmektedir. Bu durumu taşımayan yabancı uyruklu futbolcular ise dar mükellef kapsamında değerlendirilmektedir.

4. Ülke Örnekleri

Bu bölümde ekonomi, futbol kalitesi ve futbola olan ilgi gibi kriterler göz önüne alınarak Avrupa'daki dört ülkede (Çek Cumhuriyeti, Slovakya ve Polonya) futbolculara uygulanan gelir vergisi rejimi incelenip karşılaştırılmıştır.

4.1. Çek Cumhuriyeti'ndeki Futbolculara Uygulanan Gelir Vergisi Rejimi

Çek Cumhuriyeti'nde bir birey, kazancı için maaş kazanan veya serbest çalışan bir kişi olarak vergi ödemektedir. Çek Cumhuriyeti'nin daimi ikamet kriterlerini karşılayan bir bireye vergi, Cumhuriyet içinde ve yurt dışında kazandığı gelir üzerinden hesaplanmaktadır. Çek Cumhuriyeti'nde çalışan bir yabancı, yalnızca Cumhuriyet'te kazanılan gelir üzerinden vergi ödemektedir. Bir işverenin, aylık olarak, çalışanların maaşlarından gerekli vergiyi derhal kesmesi zorunlu tutulmaktadır. Serbest meslek sahibi bir kişi, yıllık vergi beyannamesi verirken mahsup edilecek vergileri önceden ödemek zorundadır. Gelişmeler, bir önceki yılın vergi beyannamesi temelinde belirlenmektedir. Yeni bir işletme durumunda, ön ödemeler, işletme sahibi tarafından yapılan tahminlere dayanarak hesaplanmaktadır. Belirli ödemeler, daha sonra belirtileceği üzere vergilendirilebilir gelirlerden düşülebilmektedir. Çek Cumhuriyeti'nde 2018 yılı için bir bireyden alınan Gelir Vergisi oranı %15 oranında düzdür. Ortalama maaşın 48 katını aşan gelirlere ise %22 vergi uygulanmaktadır. Ülkemizdeki gibi futbolcu özelinde herhangi bir istisna uygulanmamaktadır.¹⁴

4.2. Slovakya'daki Futbolculara Uygulanan Gelir Vergisi Rejimi

Slovakya'daki bireysel gelir vergisi oranı, 35.022 Avro'ya kadar olan gelirler için %19 ve bu tavanı aşan gelirler için %25'tir. Slovakya'daki bir birey, çalışan olarak gelirinden ve serbest çalışan bir kişi olarak da gelirinden vergi vermekle yükümlüdürler. Eğer kişi Slovakya'nın daimi ikamet sınavına cevap veren bir kişi ise bu kişinin vergisi dünya çapındaki geliri üzerinden hesaplanmaktadır. Bu ülkede vergi yılı 31 Aralık'ta sona ermektedir. Sadece iş geliri olan bir şahıs, yıllık getiri ibraz etmek zorunda değildir. Bunu işveren vergi avansı ödemelerinde çalışanın ücretinden düşer ve her ay vergi makamına havale eder. Bu durum burada oynayan futbolcular içinde geçerlidir. Slovakya'da futbolculardan %25 gelir vergisi alınmaktadır.¹⁵

Tablo 2. Slovakya'da Gelir Vergisi Dilimleri

Vergi Tabanı (Avro)	Vergi %
1-35.022	%19
35.022 ve üzeri	%25

¹⁴ http://www.worldwide-tax.com/czech/czech_tax.asp, Erişim:02/01/2019.

¹⁵ http://www.worldwide-tax.com/slovakia/slovakia_tax.asp, Erişim:11/01/2019

4.3. Polonya'daki Futbolculara Uygulanan Gelir Vergisi Rejimi

Polonya'da gelir vergisi kapsamında son değişiklikler Haziran 2018'de yapılmıştır. Polonya'nın bir bireyin gelirini vergilendirmesi artan şekilde olmaktadır. Kişilerin gelirleri arttıkça iki oranlı şekilde gelir vergisi oranı çıkmaktadır. Birey için 2018 gelir vergisi oranı gelirine göre %18 veya %32 olmaktadır. Burada da daimi ikamet kriterlerini sağlayan bir bireye uygulanan vergi, Polonya ve yurtdışındaki geliri üzerinden hesaplanmaktadır. Fakat Polonya'da çalışan bir yabancı, yalnızca Polonya'da kazandığı gelirden vergi ödemektedir. Birey eğer yaşam merkezi olarak Polonya'da ise veya Polonya'da kalyorsa, mali yılda 183 günden fazla kalyorsa, Polonya vatandaşıdır. Gelir vergisini ise işveren aylık olarak çalışanın ödenecek olan maaşından kesmek zorunda tutulmaktadır.¹⁶

Tablo 3. Polonya'da Gelir Vergisi Dilimleri

Vergi Tabanı (PLN)	Vergi %
1-85.528	%18
85.528 ve üzeri	%32

4.4. Ülkelerin Karşılaştırılması

Türkiye'de 2017-2018 Futbol Sezonunda, Sportoto Süper Lig'deki Futbol Kulüplerine yurtdışından transfer olan yabancı uyruklu futbolcu sayısı toplam 116'dır. Bu 116 yabancı futbolcunun 44'üne Futbol Kulüpleri bonservis bedeli (satın alma bedeli) ödemişlerdir. Toplam 90.985.000 € bonservis bedeli ödemişlerdir. Geri kalan 72 yabancı futbolcu ise bedelsiz olarak transfer edilmişlerdir.¹⁷ Sportoto Süper Lig'i'nde 18 futbol kulübü bulunmaktadır.¹⁸ Çek Cumhuriyeti Futbol Ligi'nde yani HET Liga'da 16 futbol kulübü bulunmaktadır.¹⁹ Polonya Futbol Ligi'nde de yani Lotto Ekstraklasa'da 16 Futbol Kulübü bulunmaktadır.²⁰ Slovakya Futbol Ligi'nde yani Fortuna Liga'da da aynı şekilde 16 Futbol kulübü bulunmaktadır.²¹ Polonya Ligi'nde 2017-2018 sezonunda futbol kulüplerinin yaptıkları transferlerde, Polonya vatandaşı olmayan ve ülke dışından transfer olan yabancı uyruklu futbolcu sayısı 70 futbolcudan oluşmaktadır.²² Slovakya Ligi olan Fortuna Liga'da 2017-2018 futbol sezonunda yapılan, Slovak olmayan ve Slovakya dışından transfer olan futbolcu sayısı ise 32'dir.²³ Son olarak Çek Cumhuriyeti Ligi olan HET Liga'da 2017-2018 futbol sezonunda ise Çek vatandaşı olmayan ve ülke dışındaki kulüplerden transfer olan yabancı futbolcu sayısı da 31'dir.²⁴ Aşağıdaki Tablo.4'de Sportoto Süper Ligi'ne ait, Tablo.5'te Çek Cumhuriyeti Ligi'ne ait, Tablo.6'da Polonya Ligi'ne ait, Tablo.7'de ise Slovakya Ligi'ne ait 2017-2018 sezonunda gelmiş piyasa değeri en yüksek yabancı uyruklu futbolcuların maaşlarını gösteren tablolara yer verilmiştir.

Tablo 4. Türkiye'deki 2017-2018 sezonu piyasa değeri en yüksek 10 futbolcunun maaşı

İsim	Yaş	Mevki	Piyasa Değeri	Maaş
Samir Nasri	30	Sol Kanat	16.00 mil.€	2.00 mil.€ ¹
Gary Medel	30	Ön Libero	12.00 mil.€	2.30 mil.€ ²
Sofiane Feghouli	27	Sağ Kanat	12.00 mil.€	3.85 mil.€ ³
Fernando Reges	30	Ön Libero	10.00 mil.€	3.30 mil.€ ⁴
Domagoj Vida	28	Stoper	9.00 mil.€	3.00 mil.€ ⁵
Younes Belhanda	27	On Numara	9.00 mil.€	3.35 mil.€ ⁶
Juraj Kucka	30	Merkez Orta Saha	9.00 mil.€	2.25 mil.€ ⁷
Maicon Roque	28	Stoper	8.00 mil.€	2.20 mil.€ ⁸
Roberto Soldado	32	Santrafor	8.00 mil.€	3.00 mil.€ ⁹
Gael Clichy	31	Sol Bek	7.00 mil.€	3.00 mil.€ ¹⁰

¹⁶ http://www.worldwide-tax.com/poland/poland_tax.asp, Erişim: 11/01/2019

¹⁷ https://www.transfermarkt.com.tr/super-lig/transfers/wettbewerb/TR1/plus/?saison_id=2017&s_w=&leihe=0&intern=0&intern=1, Erişim: 10/01/2019

¹⁸ <http://www.tff.org.tr/default.aspx?pageID=170>, Erişim: 11/01/2019

¹⁹ <http://en.fortunaliga.cz/tabulka>, Erişim: 11/01/2019

²⁰ <http://ekstraklasa.org/rozgrywki/tabela/ekstraklasa-2>, Erişim: 11/01/2019

²¹ <http://www.fortunaliga.sk/timy>, Erişim: 11/01/2019

²² https://www.transfermarkt.com.tr/lotto-ekstraklasa/transfers/wettbewerb/PL1/plus/?saison_id=2017&s_w=&leihe=0&intern=0&intern=1, Erişim: 11/01/2019

²³ https://www.transfermarkt.com.tr/fortuna-liga/transfers/wettbewerb/SLO1/plus/?saison_id=2017&s_w=&leihe=0&intern=0&intern=1, Erişim: 11/01/2019

²⁴ https://www.transfermarkt.com.tr/het-liga/transfers/wettbewerb/TS1/plus/?saison_id=2017&s_w=&leihe=0&intern=0&intern=1, Erişim: 11/01/2019

Tablo 5. Çek Cumhuriyeti'nde 2017-2018 sezonu piyasa değeri en yüksek 8 futbolcunun maaşı

İsim	Yaş	Mevki	Piyasa Değeri	Maaş
Semih Kaya	26	Stoper	3.10 mil.€	1.87 mil.€ ¹¹
Miroslav Stoch	27	Sol Açık	2.80 mil.€	0.35 mil.€ ¹²
Tal Ben-Haim	27	Sol Açık	2.20 mil.€	1.50 mil.€ ¹³
Srdjan Plavsic	21	Orta Saha	2.20 mil.€	0.25 mil.€ ¹⁴
Nicolae Stanciu	24	Orta Saha	2.00 mil.€	1.20 mil.€ ¹⁵
Guelor Kanga	26	Orta Saha	1.70 mil.€	0.65 mil.€ ¹⁶
Florin Nita	29	Kaleci	1.30 mil.€	0.50 mil.€ ¹⁷
Danny	33	Sol Açık	1.10 mil.€	1.00 mil.€ ¹⁸

Tablo 6. Polonya'daki 2017-2018 sezonu piyasa değeri en yüksek 10 futbolcunun maaşı

İsim	Yaş	Mevki	Piyasa Değeri	Maaş
Marko Vesovic	25	Sağ Bek	1.50 mil.€	0.40 mil.€ ¹⁹
Joonas Toivio	29	Stoper	1.50 mil.€	0.165 mil.€ ²⁰
Christian Gytkjar	27	Santrafor	1.20 mil.€	0.363 mil.€ ²¹
Roman Bezjak	28	Santrafor	0.90 mil.€	0.210 mil.€ ²²
Nicklas Barkroht	25	Orta Saha	0.875 mil.€	0.175 mil.€ ²³
Jakub Mares	30	Santrafor	0.850 mil.€	0.170 mil.€ ²⁴
Cristian Pasquato	27	Orta Saha	0.725 mil.€	0.288 mil.€ ²⁵
William Remy	26	Stoper	0.675 mil.€	0.155 mil.€ ²⁶
Martin Pospisil	25	Orta Saha	0.675 mil.€	0.145 mil.€ ²⁷
Enrique Esqueda	29	Sağ Açık	0.675 mil.€	0.135 mil.€ ²⁸

Tablo 7. Slovakya'daki 2017-2018 sezonu piyasa değeri en yüksek 7 futbolcunun maaşı

İsim	Yaş	Mevki	Piyasa Değeri	Maaş
Ibrahim Rabiou	26	Ön Libero	0.650 mil.€	0.130 mil.€ ²⁹
Andraz Sporar	23	Santrafor	0.600 mil.€	0.438 mil.€ ³⁰
Aschraf El Mahdioui	21	Ön Libero	0.525 mil.€	0.070 mil.€ ³¹
Vasil Bozhikov	28	Stoper	0.450 mil.€	0.060 mil.€ ³²
Marvin Egho	23	Santrafor	0.425 mil.€	0.070 mil.€ ³³
Yasin Pehlivan	28	Ön Libero	0.375 mil.€	0.060 mil.€ ³⁴
David Holman	24	Orta Saha	0.325 mil.€	0.055 mil.€ ³⁵

5. Genel Değerlendirmeler

Türkiye ve belirlenen diğer ülkelerde (Çek Cumhuriyeti, Polonya, Slovakya) yapılan transfer sayıları yukarıda belirtilmektedir. FIFA Dünya Sıralamasına göre, seçtiğimiz bu ülkelerden 2018 yılı itibariyle Polonya 20. sırada, Slovakya 27. sırada, Türkiye 39. sırada ve Çek Cumhuriyeti 42. sırada yer almaktadır.²⁵

Transfer edilen futbolcuların transfer oldukları ülkelerin ülke sıralamasıyla bağlantılı olmadıkları görülmektedir. 2017-2018 Futbol sezonunda Türkiye Ligi'ne gelen yabancı futbolcu sayısının 116, Çek Cumhuriyeti Ligi'ne gelen yabancı uyruklu futbolcu sayısının 31, Slovakya Ligi'ne gelen yabancı uyruklu futbolcu sayısının 32 ve son olarak Polonya Ligi'ne gelen yabancı uyruklu futbolcu sayının ise 70 olduğu görülmektedir.²⁶

Ülkemizde futbolculara uygulanan Gelir Vergisi %15, Çek Cumhuriyeti'nde futbolculara uygulanan Gelir Vergisi %22, Slovakya'da futbolculara uygulanan Gelir Vergisi %25 ve son olarak Polonya'da ise futbolculara uygulanan Gelir Vergisi %32'dir.

²⁵ <https://www.fifa.com/fifa-world-ranking/ranking-table/men/>, Erişim: 11/01/2019

²⁶ <https://www.transfermarkt.com>, Erişim: 11/01/2019

Ülkemiz ve ilgili ülkelerdeki transferi yapılan yabancı futbolcuların, bu ülkelere transfer olurken, ülkenin FIFA sıralaması, futbol ligi kalitesi vb. özelliklerin yanı sıra o ülkelerdeki uygulanan vergi oranlarının transferlerde etkili olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda Türkiye, Çek Cumhuriyeti, Polonya ve Slovakya'da 2017-2018 futbol sezonunda en fazla transfer sayısı, en az Gelir Vergisi oranı bulunan Türkiye'de yapılmıştır. 2017-2018 futbol sezonunda Türkiye'ye transfer olan futbolcular arasında Galatasaray Futbol Takımı'na transferi yapılan Sofiane Feghouli'nin yıllık maaşı 3.85 mil.€'dur. Bu futbolcunun kazancından alınan Gelir Vergisi ise 0.577 mil.€'dur. Eğer bu futbolcu Çek Cumhuriyeti'nde futbol oynasaydı alınacak olan Gelir Vergisi 0.847 mil.€, Slovakya'da oynasaydı 0.962 mil.€ ve Polonya'da oynasaydı 1.23 mil.€ Gelir Vergisi ödemek zorunda kalacaktı. Türkiye'de uygulanan bu vergi oranının sporu ve futbolu teşvik ettiğini, transfer pazarında Türkiye'nin yabancı futbolculara daha cazip geldiğini ve bu nedenle de futbolun ve futbol kalitesinin arttığını söylemek mümkün olabilmektedir. Eğer Türkiye'de Futbolcular Gelir Vergisinde artan oranlı vergiye tabi olup kazandıkları ücretten alınan Gelir Vergisi oranı %35 olsaydı örnekte belirttiğimiz futbolcudan alınacak olan Gelir Vergisi 1.34 mil.€ olacaktı. Tablo.4'te belirttiğimiz 10 futbolcudan alınan yıllık Gelir Vergisi şu anda 4.237.500 mil.€'dur. Eğer istisna uygulanmayıp %35 alınsaydı bu vergi toplam 9.887.500 mil.€ olacaktı. Aradaki alınmayan vergi miktarı tam olarak 5.650.000 mil.€'ya denk gelmektedir. Bu miktar doğrudan futbolcuların kazancına eklenmekte ve bu durumda ülkemiz futbol liglerini yabancı futbolcular için cazip kılmakta olduğu düşünülebilir.

6. Sonuçlar

Ülkemizde futbolculara uygulanan %15'lik Gelir Vergisi oranının, futbolu ve sporu geliştirmek adına uygulandığı düşünülebilir. Burada maddi bir kayıp olabilir fakat gelişen bir futbol ligi bu kaybı reklam sektörü, uluslararası başarılar gibi diğer alanlarda telafi edebilir. Yapılan kapsamlı literatür araştırmalarından ve karşılaştırmalardan görülmüştür ki, uygulanan Gelir Vergisi oranından dolayı Türkiye yabancı futbolcular için bir vergi cennetidir.

Kaynakça

Abdurrahman AKDOĞAN, Kamu Maliyesi, Gazi Kitabevi, Ankara, 2011, s.258; Nurettin BİLİCİ ve Adem BİLİCİ, a.g.e., s.177.

Gelir Vergisi Kanunu 72. Madde

Gelir Vergisi Kanunu md.61.

Gelir Vergisi Kanunu, md.1.

Gelir Vergisi Kanunu, md.2.

Gelir Vergisi Rehberi, Hüseyin ÇAVUŞ, Aziz ÖZBEK, Selçuk TEKİN, Savaş ERAY, Ankara, 2002, s.174

Gelir Vergisi Rehberi, Hüseyin ÇAVUŞ, Aziz ÖZBEK, Selçuk TEKİN, Savaş ERAY, Ankara, 2002, s.178

H.Hüseyin BAYRAKLI ve Osman PEHLİVAN, Vergi Hukuku, Yıldızlar Matbaacılık, İstanbul, 1995, s.230.

<http://ekstraklasa.org/rozgrywki/tabela/ekstraklasa-2>, Erişim: 11/01/2019

<http://en.fortunaliga.cz/tabulka>, Erişim: 11/01/2019

<http://www.fortunaliga.sk/timy>, Erişim: 11/01/2019

<http://www.hurriyet.com.tr/galatasaray-fernandonun-maliyetini-acikladi-40540943>, Erişim: 11/01/2019

<http://www.tff.org.tr/default.aspx?pageID=170>, Erişim: 11/01/2019

http://www.worldwide-tax.com/czech/czech_tax.asp, Erişim:02/01/2019.

http://www.worldwide-tax.com/poland/poland_tax.asp, Erişim: 11/01/2019

http://www.worldwide-tax.com/slovakia/slovakia_tax.asp, Erişim:11/01/2019

<https://sofifa.com/player/167812?hl=tr-TR>, Erişim: 11/01/2019

<https://sofifa.com/player/172232>, Erişim: 11/01/2019

<https://sofifa.com/player/177052/enrique-esqueda/18/159214>, Erişim: 11/01/2019

<https://sofifa.com/player/180810>, Erişim: 11/01/2019

<https://sofifa.com/player/185438>, Erişim: 11/01/2019

<https://sofifa.com/player/186119>, Erişim: 11/01/2019

<https://sofifa.com/player/188602>, Erişim: 11/01/2019

<https://sofifa.com/player/189437>, Erişim: 11/01/2019

<https://sofifa.com/player/192237/yasin-pehlivan/16/158486>, Erişim: 11/01/2019

<https://sofifa.com/player/197359/ibrahim-rabiu/17/158857>, Erişim: 11/01/2019

<https://sofifa.com/player/201285>, Erişim: 11/01/2019

<https://sofifa.com/player/203603>, Erişim: 11/01/2019

<https://sofifa.com/player/206316>, Erişim: 11/01/2019

<https://sofifa.com/player/20800/daniel-miguel-alves-gomes/19/159320>, Erişim: 11/01/2019

<https://sofifa.com/player/212207>, Erişim: 11/01/2019

<https://sofifa.com/player/213353>, Erişim: 11/01/2019

- <https://sofifa.com/player/215720>, Erişim: 11/01/2019
<https://sofifa.com/player/219896/david-holman/17/158673>, Erişim: 11/01/2019
<https://sofifa.com/player/220204>, Erişim: 11/01/2019
<https://sofifa.com/player/222226>, Erişim: 11/01/2019
<https://sofifa.com/player/223670>, Erişim: 11/01/2019
<https://sofifa.com/player/231786>, Erişim: 11/01/2019
<https://sofifa.com/player/234200/aschraf-el-mahdioui/17/158857>, Erişim: 11/01/2019
<https://sofifa.com/player/238033>, Erişim: 11/01/2019
<https://sofifa.com/player/240037>, Erişim: 11/01/2019
<https://t24.com.tr/haber/antalyaspordan-samir-nasriye-servet,438985>, Erişim: 11/01/2019
<https://www.fanatik.com.tr/domagoj-vida-nin-alacagi-ucret-belli-oldu-1339430>, Erişim: 11/01/2019
<https://www.fifa.com/fifa-world-ranking/ranking-table/men/>, Erişim: 11/01/2019
<https://www.fotomac.com.tr/trabzonspor/2017/07/07/kucka-kapa-bildirildi>, Erişim: 11/01/2019
<https://www.galatasaray.org/haber/gs-sportif-a-s/younes-belhanda-galatasarayda/35945>, Erişim: 11/01/2019
<https://www.ntv.com.tr/spor/feghoulinin-maliyeti-belli-oldu,ubUKlBQWYkGh7mU5fhpDlw>, Erişim: 11/01/2019
<https://www.sporx.com/besiktas-gary-medelin-sozlesmesini-acikladi-SXHBQ646403SXQ>, Erişim: 11/01/2019
<https://www.sporx.com/gael-clichynin-basaksehire-maliyeti-belli-oldu-SXHBQ638618SXQ>, Erişim: 11/01/2019
<https://www.sporx.com/galatasaray-maiconun-bonservis-ucretini-ve-maasini-acikladi-SXH-BQ637558SXQ>, Erişim: 11/01/2019
<https://www.sporx.com/iste-roberto-soldadonun-bonservisi-ve-maasi-SXHBQ646137SXQ>, Erişim: 11/01/2019
<https://www.transfermarkt.com>, Erişim: 11/01/2019
https://www.transfermarkt.com.tr/fortuna-liga/transfers/wettbewerb/SLO1/plus/?saison_id=2017&s_w=&leihe=0&intern=0&intern=1, Erişim:11/01/2019
https://www.transfermarkt.com.tr/het-liga/transfers/wettbewerb/TS1/plus/?saison_id=2017&s_w=&leihe=0&intern=0&intern=1, Erişim: 11/01/2019
https://www.transfermarkt.com.tr/lotto-ekstraklasa/transfers/wettbewerb/PL1/plus/?saison_id=2017&s_w=&leihe=0&intern=0&intern=1, Erişim: 11/01/2019
https://www.transfermarkt.com.tr/super-lig/transfers/wettbewerb/TR1/plus/?saison_id=2017&s_w=&leihe=0&intern=0&intern=1, Erişim:10/01/2019
M.Fatih KÖPRÜ, Biraz da futbol vergisi..., Ekonomist Dergisi, 2016, s.58-59
M.Fatih KÖPRÜ, Biraz da futbol vergisi..., Ekonomist Dergisi, 2016, s.58-59
Nurettin BİLİCİ ve Adem BİLİCİ, Kamu Maliyesi, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2011, s.177.
Yılmaz ÖZBALCI, Gelir Vergisi Kanunu Yorum ve Açıklamaları, Sermet Matbaası, İstanbul, 1976, s.5.

Muhasebe

Sürdürülebilirlik Bağlamında Değer Yaratma Stratejisinin Belirlenmesi ve Ölçümlenmesinde Kaynak Tabanlı Model Önerisi

Prof. Dr. Orhan ELMACI¹ - Şule Sarıkoyuncu EMRE²

Özet

*Tüm dünyada yaşanmakta olan değişim ve dönüşüm süreciyle serbest piyasa ekonomisi dışın-
da geliştirilen ekonomik modellerin, rekabetçi ve yenilikçi unsurlarının yetersiz olması bu yapıların
kısmen ya da tamamen serbest piyasa ekonomisine dönüşmelerine neden olmuştur. Serbest piyasa
ekonomisinin yenilikçi ve rekabetçi motifleri işletmelerin genetik kodlarında (yönetim, üretim, ku-
rum kültürü, ürün ve/veya hizmet vb.) öylesine domine etmiştir ki bu değişim ve dönüşümü içsel-
leştiremeyen işletmelerin yaşamlarını sürdürebilme riski yükselmiştir. Bu nedenle, "sürdürülebilirlik
riski", "iş" in riskine evrilmiş ve bu riskleri bugünden doğru okuyan işletmelerin, gelecekte de ayakta
kalmaları mümkün hale gelmiştir. Bu bağlamda günümüzde işletmeler, paydaşlarının değişen bek-
lentilerini karşılama, onlara karşı sorumluluklarını yeniden tanımlama ve onların gereksinmelerine
çözüm sunacak şekilde üretim yapma konularında diğer bir ifade ile rakiplerinden farklılaşmaya zor-
lanmaktadır.*

*Ayrıca, paydaşların ürün ve/veya hizmetlere yükledikleri "değer" ölçüsünün sadece ikame ürün
ve hizmetlerden değil aynı zamanda bilimsel, teknolojik, çevresel ve toplumsal değişikliklerden de
etkilenmesi, işletmelerin bu gelişmeleri yakından izlemelerini gerekli kılmaktadır.*

*Bu çalışmada, paydaşların değişen "değer" beklentileri sürdürülebilirlik bakış açısıyla tanımlanmış
ve bu beklentileri karşılamak için Kaynak Tabanlı Yaklaşım kullanılarak "işletmelerin sürdürülebilir
değer yaratması" için yeni bir bakış açısı sunulmaya çalışılmıştır.*

Anahtar kelimeler: Değer, Değer Yaratma, Sürdürülebilirlik, Kaynak Tabanlı Yaklaşım..

1. GİRİŞ

İşletmeler var olduğundan beri kâr, maliyet azalma, verimlilik gibi konulara odaklanmış ve işlet-
mecilik kavramının var olmasıyla bunu raporlamış ve değerlendirmişlerdir. Ancak, 1800'li yılların
sonundan 1980'lere kadar geçen dönemin, işletmelerin kapalı sistemler olarak iş gördükleri, bir diğer
anlamda sadece kendileriyle rekabet ettikleri, dolayısıyla ürettikleri ürün ve hizmetlerin kalitesini,
kâr oranını kendilerinin belirlemesine olanak tanıyan yıllar olması, işletmelerin değer yaratma çaba-
larını içsel unsurlara dayandırmaktaydı. Ancak, özellikle 1980'li yıllardan sonra görülmeye başlanan
küreselleşme, işletmeler için bu dengeleri değiştirmiş işletmeleri açık sistemler haline getirmiştir. Kü-
reselleşme ile birlikte değişen rekabet koşulları, müşteri beklentisi ve memnuniyetindeki değişimler,
teknolojik gelişmelerin sağladığı avantajlar işletmeleri yeni yönetim modelleri bulmak zorunda bırak-
mıştır. Bu süreçte ortaya çıkan Toplam Kalite Yönetimi, sıfır stoklu yönetim, benchmarking gibi uygu-
lamalar, işletmelerin içinde buldukları piyasa koşullarında farklılaşma, rekabet üstünlüğü kazanma
ve aslında "değer yaratma" çabalarıdır.

Ancak, 20.yüzyılın ikinci yarısından sonra dünya nüfusunun hızla artması, bazı bölgelerde yiye-
cek kıtlığı yaşanması, doğa ve çevreye yapılan faaliyetlerden tüm dünyanın etkilendiğinin anlaşılması

¹ Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü Öğretim Üyesi,
orhan.elmaci@dpu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7137-6211>.

² Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Bölümü Doktora Öğrencisi, sarikoyuncu@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0003-0840-2250>.

ve gelecek nesiller için endişe duyulmaya başlanması sürdürülebilirlik kavramını gündeme getirmiştir. Piyasalardaki asimetrik bilgi sorunu; mali piyasaların etkinlik düzeyinin azalması, para ve sermaye piyasalarında çeşitli sorunlar yaşanmasına neden olmuş; piyasalardaki eksik ve/veya niteliksiz bilgi, ekonomideki başarısızlıkların ve krizlerin en *önemli* göstergesi durumundadır. Literatürde tanımı henüz tam olarak yapılamamış “nitelikli bilgi” kavramı, yatırım kararlarının temel dayanağını oluşturan, tüm unsurları kapsayan ve aynı zamanda gerçek durumu yansıtan objektif bilgidir ve yatırım kararlarının verilmesinde son derece önemlidir. *İçeriğinde finansal bilginin yanı sıra finansal olmayan bilginin de yer aldığı, nitelikli bilginin üretilmesi ve paydaşlarla buluşturulması noktasında ise; önerilen yeni düzen, bütüncül (entegre) düşünceye dayalı bir iş modelinin sonucu olan “Sürdürülebilirlik Raporlama”* sıdır. “Bir kuruluşun vizyonu, misyonu, stratejisi, yönetim biçimi, performansı ve gelecek beklentilerinin kısa, orta ve uzun vadede nasıl “değer yarattığı”nın kısa ve öz *şekilde ifade edilmesi*” olarak tanımlanan Sürdürülebilirlik Raporlama, öncelikle yatırımcılara olmak üzere, kuruluşun tüm paydaşlarına bütüncül bir bakış açısı sunarak daha iyi karar almalarına yardımcı olmayı amaçlar. Sürdürülebilirlik Raporlaması, bütüncül (entegre) yapısıyla çerçevesi oluşturulan; bir raporlama düzeni olarak, kurumların değer yaratmasına odaklanır. Kurumsal raporlamanın geldiği son nokta olan Entegre Rapor, işletmenin bilgi paylaşımını ve şeffaflığını arttırması yönüyle tüm paydaşlarına fayda sağlamanın yanı sıra, aynı zamanda işletmelerin kendilerini baştan aşağı gözden geçirmesini, güçlü ve zayıf yanlarını, risk ve fırsatlarını sistematik bir şekilde değerlendirmesini sağlayan bir strateji çalışmasıdır. Sürdürülebilirlik Raporunun hazırlanması, işletmenin stratejik planlamasının, kurumsal yönetiminin, iş modelinin ve değer yaratma süreçlerinin kararlaştırıldığı ve bütün bu faaliyetlerin işletmenin iç ve dış çevresi ile uyumlu hale getirilmesi yönündeki tüm çalışmalarını kapsamaktadır. Dolayısıyla, sürdürülebilirlik raporlaması, başlı başına işletmenin “değer yaratma” sürecinin anlatımıdır. Bu süreç, işletmelere, risklerini daha iyi tanımlayabildikleri, fırsatlarını daha iyi değerlendirebildikleri ve risk yönetim stratejilerini daha iyi belirleyebildikleri iş yapma düzeni geliştirmektedir. Sürdürülebilirlik raporlaması ile işletmeler, her yıl bu bilgileri rapor etme disiplinine ilave olarak, *bütün iş sürecini çok daha iyi gözlemleme ve aksiyon alma disiplini kazanmaktadır. Sonuç olarak; Sürdürülebilirlik Raporlamasını, işletmenin, sürdürülebilir değer yaratmasının bir ölçüde teminatı olarak düşünebileceğimiz için; bu raporlar, kurumlar, paydaşları ve dolayısıyla da sağlıklı bir ekonomi açısından büyük önem taşımakla birlikte işletmelerin kendilerini toplumun bir parçası olarak görmelerini sağlayacak yeni bir yaklaşım, yeni bir düşünce tarzı, yeni bir disiplin sunmaktadır. İşletmeler, gerek oluşan çevresel, sosyal ve ekonomik koşullardan etkilenmeleri gerekse bu boyutlara etkileri nedeniyle, bu konunun önemli birer aktörü haline gelmiştir. Dolayısıyla, işletmeler stratejilerini belirlerken ve faaliyetlerini gerçekleştirirken hedefleri “değer yaratma” kavramından “sürdürülebilir değer yaratma” şekline dönüşmüştür.*

İşletmelerin rekabet üstünlüğü elde etme amacıyla sıklıkla kullandıkları Kaynak Tabanlı Yaklaşımın sürdürülebilirlik yaklaşımı ile birlikte değerlendirilmesi, işletmelerin “sürdürülebilir değer yaratma” sı için somut bir yöntem olarak kullanılabilir, hem işletme sürdürülebilirliğini sağlayacak hem de dünyamızın sürdürülebilirliğine de önemli katkıda bulunacaktır.

2. DEĞER YARATMA

Değer kelimesi, TDK Sözlüğünde (TDK,2005) bir varlığın önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin değdiği karşılık, kıymet olarak tanımlanmaktadır. Değer, en genel anlamıyla aynı türden varlıklar arasındaki yeridir. Ancak, bu kavram kullanıldığı disipline göre farklı anlamlar taşımaktadır.

Kavramı, işletme bilimi literatürü özelinde incelediğimizde, değer, satın alınacak bir ürün ve/veya hizmet için arz ve talep arasında oluşturulan, ekonomik bir kavramdır. Dolayısıyla, değerlemenin yapıldığı tarihte ürün ve/veya hizmetin yararları hakkında piyasanın görüşünü yansıtır. Dolayısıyla, işletme için değer kavramı, kendi içinde alt başlıklara ayrılarak incelense de belirli bir kişi, ürün, süreç veya faaliyetten elde edilen parasal faydayı vurgulamak için kullanılır ve aslında bu “değer” kıyasa dayanılarak yapılır. Bu kıyas, işletmenin pazarındaki yeri, konumu, kârlılık seviyesi, pazar payı gibi parametreler kullanılarak, aynı alanda ürün ve hizmet üreten diğer işletmelere göre durumu ortaya koymaktadır (Pravin Tungare, Deepa Pillai:2). Benzer karşılaştırma işletmelerin kendi iç süreçlerinde de yapılmakta ve burada ortaya çıkan değer, elde edilen verimlilik artışları, etkinlik, maliyet azaltımı, zamansal kazanımlar olarak ifade edilmektedir.

Değeri, paydaşlara göre, sonuçların girdi ve kaynak maliyetini aşma derecesi olarak matematiksel olarak ifade etmek ve aşağıdaki sunulduğu şekilde formüle etmek mümkündür. (Tierney,2018:33)

$$\text{Değer} = \text{Sonuçlar (Çıktılar)} - \text{Kaynaklar}$$

Dolayısıyla, “işletme değerini”; işletmenin performansının önceki dönemlerine göre artmış olması ve içinde bulunduğu pazardaki durumunun aynı pazarda yer alan diğer firmalara göre daha güçlü bir

konumda olması olarak tanımlamak mümkündür. Bu tanımdan yola çıkarak, değer yaratma kavramını, işletmenin performansının hem kendi iç dinamiklerine hem de dış ölçütlere göre geliştirilme bir başka ifade ile rekabet üstünlüğü elde etme çabası olarak da tanımlamak mümkündür.

3. DEĞER YARATMA - REKABET – SÜRDÜREBİLİRLİK İLİŞKİSİ

Rekabet kavramı, alan yazınında aynı iş kolunda faaliyet gösteren işletmeler arasında gerçekleşen ve kazançlarını maksimize etmek için yaptıkları yarışma olarak tanımlanmaktadır (Tutar,2013:354). Günümüzde, küreleşmenin etkisiyle tüm sektörlerde rekabet artmış, dolayısıyla işletmelerin bu rekabet koşullarıyla başa çıkabilmek için yeni yönetim modelleri bulmaları, yeni stratejiler üretmeleri, sürekli gelişmeleri takip etmeleri ve ayak uydurmaları bir zorunluluk haline gelmiştir.

İşletmelerin rekabet gücü kazanmaları, ulusal ya da uluslararası pazarlarda rakiplerine oranla düşük maliyetle üretimde bulunabilme (fiyat ve maliyet rekabet gücü), ürün ve/veya hizmet kalitesi, sunulan ürün ve/veya hizmetlerin çekiciliği açılarından en az rakiplerine göre eşit hatta üstün olma (fiyat dışı rekabet gücü) ve düşük maliyetle icat yapabilmeleri ile mümkün olabilmektedir (Tutkavul ve Elmacı:2016:18) Yani işletmelerin rekabet gücünü elde edebilmeleri için, önceki dönemlerine ve piyasadaki diğer firmalara göre performanslarını yükseltmeli, işletme değerini artırmalı ve tüm süreçlerini değer yaratma perspektifi ile değerlendirmeleri gerekmektedir.

Tanımdan da anlaşılacağı üzere değer yaratma süreci, bir kuruluşun iç çevresi, sermaye öğeleri ve dış çevresinin etkileşimi sonucunda oluşmaktadır ve paydaşların değer konusundaki yargılarına (değer ölçütlerine) göre değişkenlik göstermektedir (Tungare, Pıllı:3). “Değer ölçütleri” olarak niteleyebileceğimiz değerlendirme kriterlerinin sayısı ve niteliği, bilimsel ve ekonomik gelişmeler, farkındalık düzeyinin artması gibi nedenlerle her geçen gün değişmekte ve artmaktadır.

Dolayısıyla, paydaşların gereksinim ve beklentileri gelişmelere paralel olarak değişmekte ve bu değişimi yakalayabilen hatta bu beklentiyi şekillendirebilen işletmelerin ürün ve hizmetlerine talep artmaktadır. Yani günümüzde işletmelerin performans artırma çabalarının tamamı değer yaratma yeteneklerine göre şekillenmektedir.

Günümüzde, sürdürülebilirlik konusunun çevresel, sosyal ve ekonomik etkilerinin anlaşılması paydaş gruplarının da bu bilinçle hareket etmesi sonucunu doğurmuştur. Bir işletmenin paydaşlarını genel olarak, çalışanlar, müşteriler, ortaklar, tedarikçiler, kredi veren kuruluşlar, hükümetler ve toplum olarak tanımladığımızda bu değişimin en fazla müşteriler ve çalışanlar üzerinde olduğu görülmektedir. Örneğin sürdürülebilirlik bakış açısı ile değerlendirdiğimizde, paydaş beklentilerinin aşağıdaki tabloda sunulduğu şekilde değiştiğini söylemek mümkündür.

Tablo 1: Sürdürülebilirlik Bakış Açısı ile Paydaş Beklentileri

Paydaşlar	Paydaş Beklentileri	Sürdürülebilirlik Bakış Açısı ile Paydaş Beklentileri
Çalışanlar	<ul style="list-style-type: none"> • Ücret, • Çalışma Saati, • Performans Uygulamaları, • Sosyal Güvenlik ve Emeklilik. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ücret, • Çalışma Saati, • Performans Uygulamaları, • Sosyal Güvenlik ve Emeklilik. • İş Güvenliği. • Kariyer Planlaması, • Çalışma Esnekliği, • Eğitim İmkânları, • Uluslararası Yatırımları.

Müşteriler	<ul style="list-style-type: none"> • Fiyat, • Miktar, 	<ul style="list-style-type: none"> • Fiyat, • Miktar, • Kalite, • Teslimat Süresi, • Satış Sonrası Hizmetler, • Garanti Süresi, • Teknolojik Yeniliklerle Uyum, • Marka Prestiji. • Çevre ile dost olma. • Enerji tasarrufu konusundaki durum.
Tedarikçiler	<ul style="list-style-type: none"> • Ödeme, • İş güvencesi. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ödeme, • İş güvencesi.
İşletmeye Borç Verenler (Kreditörler)	<ul style="list-style-type: none"> • Geri ödemenin zamanında yapılması, • Riskleri karşılayan uygun faiz oranı. 	<ul style="list-style-type: none"> • Şeffaflık, • Geri ödemenin zamanında yapılması, • Riskleri karşılayan uygun faiz oranı.
Hükümetler	<ul style="list-style-type: none"> • Vergilerin Ödenmesi, • GSMH'ya Katkı, • İstihdam Yaratılması, • Döviz Geliri Sağlanması. 	<ul style="list-style-type: none"> • Vergilerin Ödenmesi, • GSMH'ya Katkı, • İstihdam Yaratılması, • Döviz Geliri Sağlanması.
Franchise İşletmeler/ Şubeler	<ul style="list-style-type: none"> • İş Hacmi, • Satış Komisyonu, • Kâr Payı Oranı, 	<ul style="list-style-type: none"> • İş Hacmi, • Satış Komisyonu, • Kâr Payı Oranı, • Marka değeri, • Reklam.
Toplum	<ul style="list-style-type: none"> • İstihdam 	<ul style="list-style-type: none"> • İstihdam • Sosyal Faaliyetler, • Eğitim programları. • Topluma katkı.

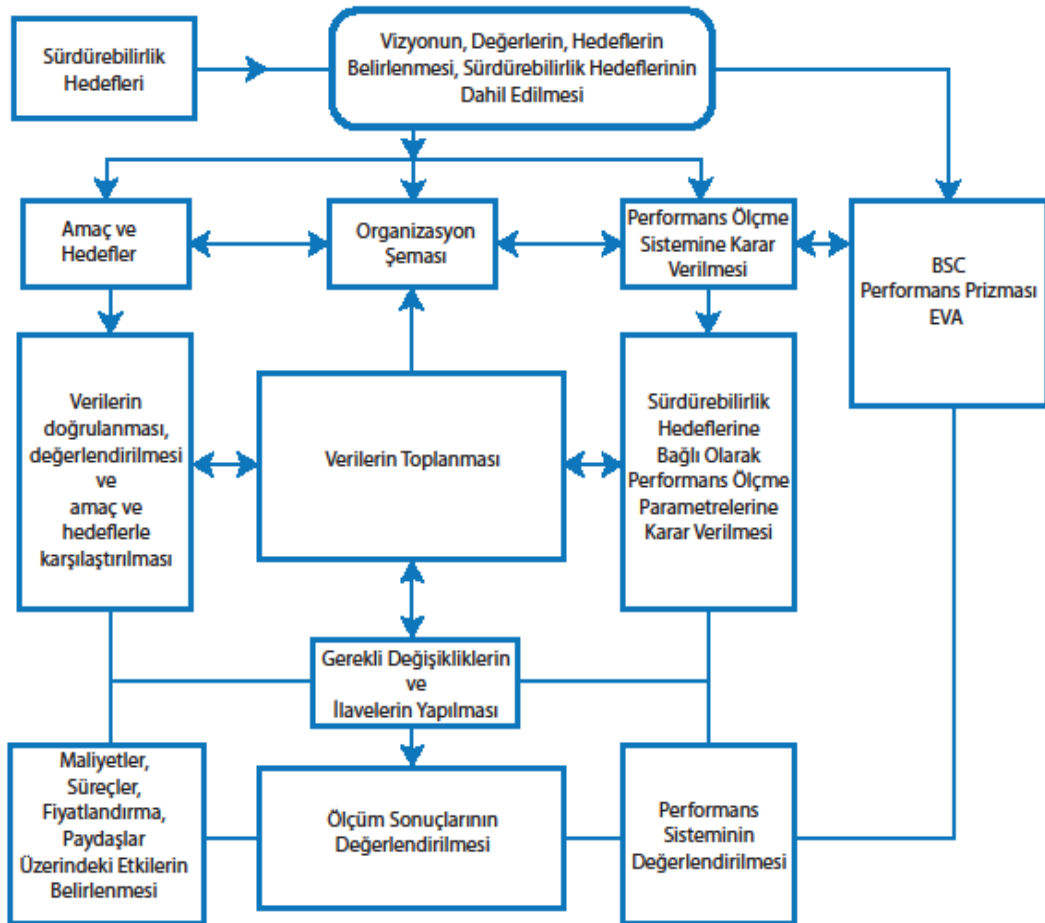
Dolayısıyla, işletmelerin paydaş beklentilerini karşılamak için sürdürülebilir ürün ve hizmetler üretmeleri ve bunun için de sürdürülebilir değer yaratmaları gerekmektedir. Konu bu perspektiften değerlendirildiğinde, değer yaratma ve sürdürülebilirlik kavramlarının birbirini besleyen, birbirinden beslenen konular olduğu görülmektedir. Sürdürülebilirlik konusunda çalışma yapan tüm faaliyetlerini bu başlık altında değerlendiren işletmeler, değerlendirme noktalarında sürdürülebilirlik parametrelerinden yararlanarak hem kendileri için hem de dünyanın geleceği için değer yaratmaktadırlar.

4. SÜRDÜREBİLİRLİK ve KAYNAK TABANLI TEORİ

Kaynak Tabanlı Teorinin temel savı, işletmelerin rekabet gücü elde edebilmeleri için sahip oldukları kaynaklara (varlık ve yeteneklere) yönelmeleri, sahip oldukları kaynakların geliştirilmesi ve kullanılmasıdır (Ülgen ve Mirze,2004:76). Amacı, işletme bünyesinde bulunan unsurlardan /kaynaklardan hangilerinin rekabet üstünlüğü sağlayabileceğinin araştırılıp ortaya çıkarılmasıdır (Eren,2013:177). Teori, işletmenin kaynaklarını finansal kaynaklar, beşeri kaynaklar, fiziksel kaynaklar ve genel işletme

kaynakları olarak ayrılması ve değerlendirilmesi ile rekabet üstünlüğü elde edilebileceğini savunmaktadır (Harrison ve John,2004:11-12). Teoride bulunan bu dört bileşen, dünyada yaygın olarak kullanılmakta olan sürdürülebilirlik standartlarının genel işletme ile ilgili uygulaması gereken ölçütlerinin yanı sıra ekonomik, sosyal ve çevresel boyutuyla örtüşmekte ve işletmeler sürdürülebilirlik standartları ile kaynak tabanlı teoriyi entegre ederek rekabet üstünlüğü sağlayabilecek, bu yolla, hem kendi sürdürülebilirliklerini garanti altına alacak hem de dünyanın gerek çevre ve sosyal boyutlarıyla gerekse ekonomik boyutuyla sürdürülebilirliğine katkıda bulunmuş olacaklardır.

Sürdürülebilir değer yaratmak ve işletmenin sürdürülebilirliğini sağlamak için, sürdürülebilirlik kavramına sadece işletmenin stratejik bir hedefi olarak yaklaşmak doğru ya da yeterli bir yaklaşım değildir. Hatta, Dyllick ve Hockerts (2002, p.131), kurumsal sürdürülebilirlik kavramını “işletmenin direkt ve indirekt paydaşları (örneğin; çalışanlar, müşteriler, ortaklar, tedarikçiler, kredi veren kuruluşlar, hükümetler ve toplum vb.) nın gereksinimlerini karşılamanın yanı sıra gelecekteki paydaşlarının gereksinimlerinin karşılanmasına engel olunmaması (ya da olanak sağlanması)” olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla, günümüzde işletmelerin sürdürülebilir değer yaratmak için, paydaşların sürdürülebilirlik beklentilerine de yanıt vermeleri gerekmektedir. Bu da ancak, sürdürülebilirlik, bakış açısının işletmenin tüm süreç ve faaliyetlerine indirgenmesi ve temel çıkış noktası olarak görülmesi ile mümkün olabilecektir (Manda Broekhuis and Janita F.J. Vos,2003:1). Bu süreci Şekil 1’deki gibi ifade etmek mümkündür.

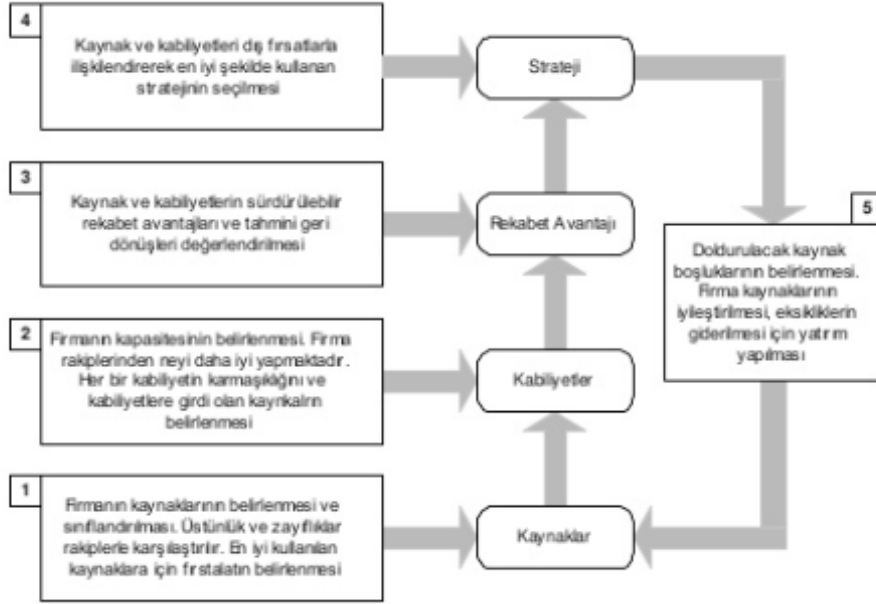

Şekil 1: Sürdürülebilir Hedeflerinin İşletme Performans Yönetim Sistemine Entegrasyonu.

5. MODEL ÖNERİSİ

Kaynak Tabanlı Teori'nin temel varsayımı işletmelerin kaynaklarına yönelerek kaynakların değerli, nadir, taklit edilmesi güç ve çok maliyetli olması yolu ile rekabet üstünlüğünün elde edilebileceğidir. Rekabet üstünlüğünün temelini, işletmeler tarafından kontrol altında tutulan kaynak ve yetenekler olarak gören kaynak tabanlı yaklaşım, merkezine işletmenin iç güçlerini alırken, iç ve dış faktörlerin arasındaki ilişkinin anlaşılmasını başarının anahtarı olarak görmektedir (David,2011:96-97)

Grant'ın, 1991 yılında yapmış olduğu çalışmada belirttiği kaynak tabanlı yaklaşıma dayanarak işletme stratejinin geliştirilmesi yaklaşımına göre;

Şekil 2: Strateji analizi için Kaynak Tabanlı Yaklaşım: Pratik Bir Çerçeve (Grant, 1991, s.115).

Kaynak Tabanlı Yaklaşımın ilk aşaması kaynakların belirlenmesi ve sınıflandırılarak, güçlü ve zayıf yönlerinin değerlendirilmesidir. Bu değerlendirmeye bağlı olarak, daha iyi kullanım için fırsatların belirlenmesidir.

Geleneksel bakış açısı ile kaynaklar belirlendikten sonra, bu kaynakların güçlü ve zayıf yönlerinin belirlenmesi için verimlilik, kâr gibi parametrelerden yararlanılmaktadır. Ancak, sürdürülebilirlik standartlarının ölçüm parametreleri kullanılarak bu analizin yapılması işletmelerin sürdürülebilirlik açısından kaynakların daha geniş bir perspektif ile değerlendirilmesine olanak tanıyacak, paydaş beklentilerine göre ve işletmenin bu belirlediği fırsatlara göre stratejilerini belirlemeleri mümkün olacaktır. *Örneğin, sürdürülebilirlik standartları ekonomik boyutta bilinen ve sık kullanılan ekonomik performans parametrelerinin (kâr, maliyetler, satışlar gibi) yanı sıra pazar ile ilgili takiplerin yapılmasını, indirekt ekonomik etkilerle işletmenin ekonomiye sağladığı katkının tespitini sağlamakta yapılacak yatırımlarda bölgesel teşviklerden, vergi kolaylıklarından yararlanabilmesi için kaynaklık edebileceklerdir.* İşletme tarafından belirlenen her bir kaynak kaleminin ekonomik performansının, pazardaki konumu üzerindeki etkisinin, indirekt ekonomik etkilerinin ve tedarik uygulamalarının değerlendirilmesi, işletmenin ekonomik açıdan güçlü ve zayıf yönlerinin tespiti, kaynak tabanlı yaklaşımın ikinci aşaması olan işletmenin yeteneklerinin belirlenmesine kaynaklık edecektir.

Sürdürülebilirlik Standartları işletmelere değer yaratma konusunda odaklanacakları noktalar hakkında farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Çünkü sürdürülebilirlik standartları işletmelere klasik performans değerlendirmelerinin ötesinde bir pencere açmaktadır.

Tablo 1: Sürdürülebilirlik Standartları Ekonomik Boyut Değer Yaratma Ölçütleri (GRI G4 temelinde sürdürülebilirlik standartlarının temel parametreleri alınmıştır.)

SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK STANDARTLARI EKONOMİK BOYUT DEĞER YARATMA ÖLÇÜTLERİ
Ekonomik Performans
Pazar Varlığı
İndirekt Ekonomik Etkiler
Tedarik Uygulamaları

Sürdürülebilirlik bakış açısıyla paydaş beklentilerinde ekonomik anlamda değişiklik görülmemektedir. Ekonomik anlamda paydaş beklentilerini çalışanlar için ücret, müşteriler için fiyat, tedarikçiler için zamanında ödeme, borç verenler açısından geri ödemelerdeki istikrar, devlet açısından vergi ödemeleri, GSMH'a katkı ve döviz gelirlerindeki artış ve şubeler için de ekonomik beklentileri satış komisyonu ve kâr payı olarak tanımladığımızda önemli bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Ancak, *müşteriler açısından* değişen kalite, teslimat süresi, satış sonrası hizmetler, garanti süresi, teknolojik yeniliklerle uyum, marka prestiji gibi değer ölçütlerine uygun ürün ve hizmet sunulması, *çevresel ve sosyal boyutta yapılan değerlendirmeler sonucunda yaratılan değer işletmenin ekonomik sürdürülebilirliğine yansıtacaktır. Dolayısıyla, yaratılan sürdürülebilir değerın parasal büyüklüğü sürdürülebilirlik standartlarının ekonomik değer yaratma ölçütleri ile izlenebilecektir.* Kaynak tabanlı yaklaşım ile kaynakların bu değer ölçütlerini karşılamak üzere belirlenmesi ve yönlendirilmesi ile sürdürülebilir değer yaratılabilecektir.

Günümüzde işletmelerin değer yaratmak için kaynaklarını sadece ekonomik açıdan değerlendirmeleri yeterli değildir. İşletmeler, kaynaklarını değerlendirmek için swot analizi yaparken aynı zamanda çevresel ve sosyal faktörleri de dikkate almaları gerekmektedir. Sürdürülebilirlik Standartlarının ölçütleri kaynakların çevresel boyutta değerlendirilmesi konusunda parametreler olarak kullanılabilir. Bunlar:

Tablo 2: Sürdürülebilirlik Standartları Çevresel Boyut Değer Yaratma Ölçütleri (GRI G4 temelinde sürdürülebilirlik standartlarının temel parametreleri alınmıştır.)

SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK STANDARTLARI ÇEVRESEL BOYUT DEĞER YARATMA ÖLÇÜTLERİ
Çevre
Malzeme Kullanımı
Enerji
Su
Biy çeşitlilik
Emisyonlar
Atıklar
Ürün ve Hizmetler
Kurallara- Kanunlara Uyum-Cezalar
Ulaşım
Genel Çevre Koruma Gider ve Yatırımları
Tedarikçi Çevresel Değerlendirme
Çevresel Şikayet Mekanizmaları
Çevre İle Dost Mimari-Sürdürülebilir Binalar

Günümüzde paydaş beklentilerindeki en önemli değişimlerden biri çevresel hassasiyetin artması yönünde gerçekleşmiştir. *Özellikle sürdürülebilirliğin çevresel boyutundaki parametreler; işletmelerin özellikle kaynaklarına yönelmesi konusunda işletmeleri yönlendirici ve ürün/ hizmetlere paydaşların gözünden "değer yaratan" bakış açısı sunmaktadır.* Günümüzde paydaşlar ürün ve hizmet tercihinde bulunurken ürünleri çevresel etkileri üzerinden de değerlendirme eğilimindedirler. Ürünlerin çevreye zarar vermemesi, geri dönüşebilir ya da doğada yok olabilecek malzemeler kullanılması, enerji ve su tasarrufu gibi konular özellikle paydaş tercihlerini önemli ölçüde etkilemektedir. Doğal kozmetik ürünlerine olan yönelim, enerji tasarrufu sağlayan beyaz eşyalara talebin artması bu konuda örnek gösterilebilir.

Günümüzde, Paydaş beklentilerindeki artışların önemli bir kısmı da sosyal boyut üzerinde gerçekleşmiştir. Paydaşlar, günümüzde sadece ürüne ya da hizmete değil, söz konusu ürün ya da ürün ya da hizmetin üretim koşullarına da göre de yargıda bulunmakta ve tercihlerini bu bilinçle şekillendirmektedirler. *Özellikle paydaş gruplarından çalışanların çalışma tercihleri, müşterilerin alım tercihleri işletmelerin bu konudaki yaklaşımlarına göre değişiklik göstermektedir.* Kaynakların değerlendirilmesi açısından tabloda sürdürülebilirlik standartları açısından sosyal boyutun değerlendirme ölçütleri aşağıda sunulmuştur.

Tablo 3: Sürdürülebilirlik Standartları Sosyal Boyut Değer Yaratma Ölçütleri (GRI G4 temelinde sürdürülebilirlik standartlarının temel parametreleri alınmıştır.)

SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK STANDARTLARI SOSYAL BOYUT DEĞER YARATMA ÖLÇÜTLERİ
Emek Uygulamaları ve Nezih İş
İstihdam
Emek-Yönetim İlişkileri
İş Sağlığı ve Güvenliği
Eğitim ve Öğretim
Çeşitlilik ve Fırsat Eşitliği
Kadın ve Erkekler için Eşit Ücret
İşgücü Uygulamaları için Tedarikçi Değerlendirmesi
İşgücü Uygulamaları Şikayet Mekanizmaları
İnsan Hakları
İnsan Hakları Konusunda Yatırım
Ayrımcı Gözetim
Örgütlenme Özgürlüğü ve Toplu Pazarlık
Çocuk İşçi Çalıştırma
Zorla Çalıştırma Uygulamaları
Güvenlik Uygulamaları
Yerli Hakları
İnsan Hakları Değerlendirme
Tedarikçi İnsan Hakları Değerlendirme
İnsan Hakları Şikayet Mekanizmaları
Toplum
Yerel Topluluklar
Yolsuzlukla Mücadele
Toplum Politikası
Rekabete Aykırı Davranışlar
Uyum
Tedarikçilerin Toplum Üzerindeki Etkilerinin Değerlendirmesi
Toplum Üzerindeki Etkiler için Şikayet Mekanizmaları
Ürün Sorumluluğu
Müşteri Sağlığı ve Güvenliği
Ürün ve Hizmet etiketleme
Pazarlama İletişimi
Müşteri gizliliği (özel)
Kurallara- Kanunlara Uyum-Cezalar

İşletmelerin sosyal konulara olan duyarlılığı müşterinin güvenini arttırmakta, marka imajını güçlendirmektedir.

6. SONUÇ

Küreselleşme ile işletmeler, kapalı sistemlerden açık sistemlere dönüşmüş ve dönüşümün sonuçlarından biri de işletmelerin ürettikleri ürün ve hizmetlerin özellikleri üzerindeki belirleyici rolleri, bu süreçten sonra, ürün ve hizmetlere olan talebin paydaş beklentilerini karşılama derecelerine göre belirlenmesi nedeniyle işletmelerin değişen paydaş beklentilerine göre ürün ve hizmet üretmesi yönünde evrilmesi olmuştur.

İşletmelerin, paydaş beklentilerini rakiplerinden daha etkin bir şekilde karşılama, paydaşlara sunulan alternatif ürün ve hizmetlere göre daha değerli olanı üretme çabası, işletmeleri değer yaratma konusunda stratejiler geliştirmeleri sonucunu doğurmuştur. Ayrıca, paydaş beklentileri sadece ve rakip

ürün ve hizmetlere göre değil, teknolojik, sosyal ve çevresel beklentilere göre de değişmeye başlamıştır. Özellikle, 1980'lerden sonra sanayileşmenin artması, çevrenin kirlenmesi, iklim değişikliği, nüfus artış oranı gibi nedenler paydaşların algılarını sürdürülebilirlik konuları üzerine çekmiş ve beklentilerini etkilemiştir.

Ayrıca, işletmeler, gerek oluşan çevresel, sosyal ve ekonomik koşullardan etkilenmeleri gerekse bu boyutlara etkileri nedeniyle, sürdürülebilirlik konunun önemli birer aktörü haline gelmiştir. Dolayısıyla, işletmeler stratejilerini belirlerken ve faaliyetlerini gerçekleştirirken hedefleri "değer yaratma" kavramından "sürdürülebilir değer yaratma" şekline dönüşmüştür.

Kaynak Tabanlı Teori, işletmelerin değer yaratması için kaynaklara yönelmeleri gerektiğini ve rekabet gücü elde etmesinin yolunun kaynak ve yeteneklerin geliştirilmesi olduğunu savunmaktadır. Ancak, kaynakların değerlendirilmesi aşamasında her bir kaynağın belirlenmesinin ardından kaynakların fırsat ve tehditler/üstünlükler ve zayıflıklar açısından değerlendirilmesi aşamasında işletmelere değerlendirme kriterleri sunmamaktadır.

Çalışmamızda model, işletmelerin kaynak tabanlı yaklaşımda kaynaklarını belirledikleri aşamada belirlenen her bir kaynağın güçlü ve zayıf yönlerinin belirlenmesinde sürdürülebilirlik standartlarının ekonomik, çevresel ve sosyal boyut parametrelerinin değerlendirme ölçütü olarak kullanılmasıdır. Bu kriterler işletmelerin kaynaklarını değerlendirirken detaylı bir yaklaşımla ele almasını sağlarken aynı zamanda paydaş beklentilerine göre kaynakların yönetilmesini ve strateji belirlenmesini de sağlamış olacaktır. Sürdürülebilirlik kavramının doğası gereği olan sürekli gelişim ve güncelleşme hem paydaş beklentilerinin rakiplerden önce ele alınmasını sağlayarak rekabet gücü elde etmelerini sağlayacaktır.

Çalışma, sektöre ve hatta ürüne özel hale getirmek sektöre ve ürüne özel hale getirildiğinde değerlendirme parametrelerinin alt başlıklarını daha net hale getirerek geliştirmenin mümkün olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Broekhuis, M. ve Vos, F.J., (2003) "Improving Organizational Sustainability Using a Quality Perspective, Research Report 03A43, University of Groningen, Research Institute SOM (Systems, Organisations and Management).

David F. R., (2011) "Strategic Management: Concepts and Cases", Prentice Hall, 13. Edition, New Jersey.

Eren E., (2013), Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası, Beta Yayınevi, 9.Baskı, İstanbul.

Grant R. M.,(1991) "The Resource-Based Theory of Competitive Advantage: Implications for Strategy Formulation", California Management Review,Cilt:33,Sayı:3.USA.

Harisson J. S. ve Caron H., (2004) "Foundations in Strategic Management", Thomson Sounth, Western, Edition, Ohio, USA.

TDK 2005

Thomas ve Hockerts K., (2002) "Beyond the Business Case for Corporate Sustainability", Business Strategy and the Environment. 11, 130-141.Published online in Wiley InterScience (www.interscience.wiley.com).

Tierney N.W., (2018) "Value Management in Healthcare", Taylor and Francis Group.

Tungare P ve Pıllai D." Değer Tabanlı Yönetim İçin Balance Score Card"

Tutar H.,(2013) "*İşletme ve Yönetim Terimleri Ansiklopedik Sözlük*", Detay Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara.

Tutkavul K, Ed. Elmacı O, (2016) "Sürdürülebilir Rekabet Üstünlüğü Sağlamada Kaynak Tabanlı Yaklaşım ve Kaynak Tüketim Muhasebesi Modeli", Gazi Kitabevi, Ankara.

Ülgen H. ve Mirze S.K., (2004) "*İşletmelerde Stratejik Yönetim*", Literatür Yayınları, Yayın No: 113,2. Baskı, İstanbul.

Woodside, A. G., Golfetto, F.ve Gibbert, M.,(2008) "Customer Value: Theory, Research, and Practice", Advances in Business Marketing and Purchasing, 14:3-25.

Yiğit, S.,(2015) "Değer İnovasyonu: İnovasyonla Değer Oluşturmak", Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 11(1), 227-244.

<http://entegreraporlamatr.org/tr> Erişim tarihi: 18.12.2019

<https://integratedreporting.org/> Erişim tarihi: 19.12.2019

<https://www.cdp.net/en> Erişim Tarihi:23.12.2019
<https://www.globalcompactturkiye.org/un-global-compact> Erişim tarihi:17.12.2019
<https://www.globalreporting.org/standardsGRI-G4> Erişim tarihi: 01.06.2019
<https://www.iasplus.com/en/resources/sustainability/iirc> Erişim tarihi: 18.12.2019
<https://www.ifc.org/> Erişim Tarihi:25.12.2019
<https://www.iso.org/> Erişim Tarihi:25.12.2019
<https://www.un.org> Erişim tarihi:17.12.2019
<https://www.unglobalcompact.org/about> Erişim tarihi:17.12.2019
<https://www.wbcsd.org/Programs/Redefining-Value> Erişim tarihi: 21.12.2019
www.accountability.org (Son Erişim Tarihi:15.Kasım 2019)
www.cdp.net(Erişim Tarihi:15.Mart 2019)
www.epo.org(Erişim Tarihi:20.Mart 2019)
www.espacenet.com(Erişim Tarihi:15.Kasım 2019)
www.globalreporting.org(Erişim Tarihi:15.Kasım 2019)
www.ifc.org(Erişim Tarihi:15.Kasım 2019)
www.iso.org(Erişim Tarihi:15.Kasım 2019)
www.kurumsalsurdurebilirlik.com(Erişim Tarihi:15.Kasım 2019)
www.oecd.org(Erişim Tarihi:15.Kasım 2019)
www.rspo.org(Erişim Tarihi:15.Kasım 2019)
www.sa_inl.org(Erişim Tarihi:15.Kasım 2019)
www.sustainabilityroadmap.org(Erişim Tarihi:15.Kasım 2019)
www.tpe.gov.tr(Erişim Tarihi 15.Kasım 2019)
www.ueba.me(Erişim Tarihi:15.Ocak 2019)
www.unglobalcompact.org(Erişim Tarihi:15.Kasım 2019)
www.wbcsd.org(Erişim Tarihi:10.Ocak 2019)

Sürdürülebilirlik Perspektifinden Üretim İşletmelerine Yönelik Kurumsal Sürdürülebilirlik Performansını Değerlendirme Ölçeği

Prof. Dr. Orhan ELMACI¹ - Şule Sarıkoyuncu EMRE²

Özet

“Bir kuruluşun vizyonu, misyonu, stratejisi, yönetim biçimi, performansı ve gelecek beklentilerinin kısa, orta ve uzun vadede nasıl “değer yarattığı”nın kısa ve öz şekilde ifade edilmesi” olarak tanımlanan Sürdürülebilirlik Raporlaması, öncelikle yatırımcılara olmak üzere, kuruluşun tüm paydaşlarına bütüncül bir bakış açısı sunarak daha iyi karar almalarına yardımcı olmayı amaçlar. Sürdürülebilirlik Raporlaması, bütüncül (entegre) yapısıyla çerçevesi oluşturulan; bir raporlama düzeni olarak, kurumların değer yaratmasına odaklanır. Kurumsal raporlamanın geldiği son nokta olan Entegre Rapor, işletmenin bilgi paylaşımını ve şeffaflığını arttırması yönüyle tüm paydaşlarına fayda sağlamasının yanı sıra, aynı zamanda işletmelerin kendilerini baştan aşağı gözden geçirmesini, güçlü ve zayıf yanlarını, risk ve fırsatlarını sistematik bir şekilde değerlendirmesini sağlayan bir strateji çalışmasıdır. Sürdürülebilirlik Raporunun hazırlanması, işletmenin stratejik planlamasının, kurumsal yönetiminin, iş modelinin ve değer yaratma süreçlerinin kararlaştırıldığı ve bütün bu faaliyetlerin işletmenin iç ve dış çevresi ile uyumlu hale getirilmesi yönündeki tüm çalışmalarını kapsamaktadır. Dolayısıyla raporlama, başlı başına şirketin değer yaratma sürecinin anlatımıdır.

Bu çalışmada dünyadaki sürdürülebilirlik raporu çerçeveleri, bu çerçevelerin ortak ve farklı yönleri analiz edilmek suretiyle, çok boyutlu ölçekleme analizinden de yararlanılarak Türkiye’deki Üretim İşletmelerinin kurumsal sürdürülebilirlik performansının değerlendirilmesine yönelik ölçek geliştirilmesi hedeflenmiştir. Bu çalışma, Üretim İşletmelerinin sürdürülebilirlik performanslarının ölçümü, yönetimi ve geliştirilmesinde katkı sağlamasının yanı sıra farklı işletmelerin de sürdürülebilirlik açısından karşılaştırılmasına da yardımcı olacaktır.

Anahtar kelimeler: Sürdürülebilirlik, Raporlama Çerçeveleri, Sürdürülebilirlik Raporlaması, Kurumsal Sürdürülebilirlik, Sürdürülebilirlik Performansı, Sürdürülebilirlik Performansı Ölçeği.

1. GİRİŞ

Serbest piyasa ekonomisinin temel paradigması rekabettir. Bu nedendir ki işletmeler rekabet edebilmeleri ya da yaşamlarını sürdürebilmek için “değer” üretmek zorundadırlar. Gelecekte “Değer” üretme konusu sürdürülebilirliğin olmazsa olmazıdır. Bu nedenle, sürdürülebilirlik konusunda farkındalığın artması, kavramın uluslararası boyuttan ulusal, bölgesel ve kurumsal düzeyde hedeflenen ve uygulanan boyuta evrilmesine neden olmuştur. İşletmelerin hem yakın ve uzak çevre koşullarından etkilenmeleri hem de bu boyutlara olan etkileri nedeniyle, sürdürülebilirlik konusunun önemli birer aktörü haline gelmişlerdir. Bu durum, işletmelerin, sürdürülebilir stratejiler belirlemelerini, özellikle de değişen paydaş beklentilerini karşılamak zorluğunda beraberinde getirmiştir. Paydaş beklentileri, “Değer ölçütleri” olarak niteleyebileceğimiz değerlendirme kriterlerinin sayısı ve niteliğini, sadece ika-me ürün ve hizmetlere göre değil aynı zamanda, bilimsel ve ekonomik gelişmeler, farkındalık düzeyinin artması, gelecek nesillerin üretim faaliyetlerini de güvence altına alma isteği gibi nedenlerle de bağlı olarak değişmiştir. Bu değişim “Sürdürülebilirlik Raporlaması” kavramını ortaya çıkmasına neden olmuştur.

¹ Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü Öğretim Üyesi, orhan.elmaci@dpu.edu.tr; <https://orcid.org/0000-0002-7137-6211>.

² Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Bölümü Doktora Öğrencisi, sarikoyuncu@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0840-2250>.

İşletmeler, sürdürülebilir olma amaçlarını gerçekleştirmek için kılavuzlara, standartlara ve faaliyetlerinin ne ölçüde sürdürülebilirlik ölçülerine göre olduğunu ölçmeye ve raporlamaya gereksinim duymuşlardır. Bu gelişmelere bağlı olarak, uluslararası kuruluşlar tarafından sürdürülebilirlik hedefleri belirlenmeye, standartları oluşturulmaya başlanmıştır.

Bu çalışmada, öncelikli olarak literatür taraması yapılarak kurumsal raporlama kavramı ve sürdürülebilirlik raporlarının gelişimi açıklanmıştır. Daha sonra dünyadaki sürdürülebilirlik raporu çerçevelerin ortak ve farklı yönleri analiz edilmek suretiyle, çok boyutlu ölçekleme analizinden de yararlanılarak Türkiye'deki Üretim işletmelerinin kurumsal sürdürülebilirlik performansının değerlendirilmesine yönelik ölçek geliştirilmesi hedeflenmiştir. Önerilen modelin Pratikte Üretim işletmelerinin sürdürülebilirlik performanslarının ölçümü, yönetimi ve geliştirilmesinde katkı sağlayacağı gibi farklı işletmelerin de sürdürülebilirlik açısından karşılaştırmasına da yardımcı olacaktır. Ayrıca, her bir işletmenin özelinde de üretilecek "değerler" açısından da kritik öneme sahip etkin bir uygulama örneği olabileceği beklenmektedir. Sunulan çalışma; teorik çerçevede araştırma geliştirme aşamasında olup, bu konuda gelecekte yapılacak araştırmalara ışık tutacağı düşünülmektedir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Sürdürülebilirlik kavramını tanımlama ve farklı bilim dallarındaki ele alınış biçimini değerlendiren pek çok çalışma bulunmakla birlikte uluslararası literatürde sürdürülebilirlik standartlarının birbiriyle olan ilişkisini değerlendiren bir çalışma bulunmamaktadır.

Bu çalışmalara baktığımızda, Gray, Milne 2002 yılında yayınladıkları "Sustainability reporting: who's kidding whom?" da Sürdürülebilirlik raporlamasının amaçları ve sürdürülebilirlik raporlarının temel amaçları üzerinde durmuşlar, A Kolk, 2003 yılında Business strategy and the environment dergisinde yayınlanan "Trends in sustainability reporting by the Fortune Global 250 Fortune Global" daki şirketlerin sürdürülebilirlik raporlaması yapıp yapmadığı konusunda değerlendirme yapmış, sürdürülebilirlik raporlaması ile şirket performansı arasındaki ilişkiyi ortaya koymuşlardır. "Integrative management of sustainability performance, measurement and reporting" (2006) makalesi ile S Schaltegger, M Wagner kurumsal sürdürülebilirliğin önemi ve performans değerlendirilmesi sürecine dahil edilmesi yönünde vurgu yapmıştır. Integrating sustainability reporting into management practices (2008) çalışmalarında CA Adams, GR Frost sürdürülebilirlik performansının ölçümü için anahtar indikatörlerin belirlenmesi gerektiğini belirtmişlerdir. BJ Brown, ME Hanson, DM Liverman, 1987 de yayınlanan "Global Sustainability: Toward Definition" çalışmalarında özellikle çevresel boyuttan başlayarak pek çok bakış açısına göre sürdürülebilirlik kavramını tanımlamışlardır. 1995 yılında, R Costanza, BC Patten - "Defining and Predicting Sustainability" çalışmalarında sürdürülebilirlik boyutları, alt sistemler, sürdürülebilirliğin ne kadar süre sürdürülebilir olduğu konusunu tartışmışlardır. R.Kates, W.C. Clark, R. Corell, J. M.Hall, C. Jaeger, I.Lowe, J.J. McCarthy, H. Joac tarafından 2003 yılında yazılan "Sustainability Science" makalesinde temel vurgu sürdürülebilirlik konusunun temel bileşenleri ve birbiriyle etkileşimi üzerinde durularak geleceğin bilimi olarak görülmüştür. 2004 yılında "Conceptualising Sustainability Assessment" adlı çalışmalarında J Pope, D Annandale, A Morrison-Saunders sürdürülebilirlik konusunda değerlendirmelerin önemi üzerinde durmuşlardır. 2006'da Schaltegger ve Wagner - tarafından yazılan "Integrative Management of Sustainability Performance, Measurement and Reporting" ekonomik, çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik boyutlarının birbiriyle entegre düşünülerek, ölçülerek ve raporlanarak bütüncül ve gelecek yönelimli bir yönetim sağlanabileceği üzerinde durmuşlardır. DA Lubin, DC Esty - 2010, "The Sustainability Imperative" makalesinde günümüz rekabet dünyasında işletmeler için sürdürülebilirliğin yaşamsal değeri olduğu üzerinde durmuşlardır.

Kurumsal sürdürülebilirlik ölçütlerini belirlemeye yönelik yapılan çalışmaları kapsayan literatür değerlendirildiğinde ise, araştırmacıların, sürdürülebilirlik performansını değerlendirmek için ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlar için ayrı ayrı ölçütler olması gerektiği konusunda hem fikir oldukları; ancak bu indikatörler özelinde birbirine benzeyen ancak birebir aynı olmayan indikatörler üzerinde durdukları görülmektedir. Bugüne kadar yapılmış çalışmalarda, en çok kabul gören ekonomik göstergeler net satışların tutarı ve ciro, ödenen maaş ve yardımların toplam tutarı, satın alınan tüm mal ve/veya hizmetlerin maliyeti (Skouloudis ve Evangelinos, 2009; Gallego, 2006) olarak görülmektedir.

Çevresel ölçütler ise; daha çok doğal kaynakların korunmasına odaklanmış olup, hava/su kirliliği, enerji tüketim miktarı, sera gazı emisyonları, bioçeşitlilik, yenilenebilir ve yenilemeyen enerji, kaynak ve yakıt kullanım miktarları dikkate alınmıştır (Diesendorf, 2000; AtKisson, 1996).

Kurumsal sürdürülebilirliğin sosyal boyutu ile ilgili ölçütler ise bireyin ve bağlı olarak toplumun refahı ve sağlıklı bir yaşam standardına sahip olması ile ilgilidir. Lee ve Saen (2012) sosyal sürdürülebilirliğin temelini insan hakları ve sosyal güvenlik konularına dayandırmaktadır. Bu bağlamda, istihdam,

adil iş koşulları, iş güvenliği, sosyal haklar, fırsat eşitliği, ayrımcılığın önlenmesi, her bir çalışan için belirlenen eğitim saati, çocuk işçi çalıştırılmaması, sosyal ve insani kuruluşlara üyelik gibi ölçütler vurgulanmaktadır. (Gallego, 2006; Callens ve Tyteca, 1999). Bu yazarların kullandığı ölçütlerin tamamı sürdürülebilirlik hedeflerine dayanmakla birlikte hiçbir raporlama standardı ile entegre düşünülmemiştir.

Sustainability Accounting and Reporting kitabında yayınlanan “Managing Sustainability Performance Measurement and Reporting in an Integrated Manner. Sustainability Accounting as the Link between the Sustainability Balanced Scorecard and Sustainability Reporting” bölümünde Stefan Schaltegger ve Marcus Wagner, Kurumsal Performans Karnesi (Balanced Scorecard) yöntemini, sürdürülebilirlik yönetimi ile ilişkilendirmeyi öne sürmüşler ve buna paralel olarak kurumsal sürdürülebilirliğin üç temel boyutunun (ekonomik, sosyal ve çevresel), performans karnesinin dört boyutuna entegre edilebileceği belirtmektedirler ancak sürdürülebilirlik hedefleri boyutlar ana hatlarıyla ele alınmıştır. Ayrıca, sürdürülebilirlik raporlama çerçeveleri ile bir bağlantı ortaya konulmamıştır.

Daub ise 2007 yılında yaptığı çalışmada, sürdürülebilirlik performansını değerlendirme yöntemi olarak, kurumsal sürdürülebilirlik raporlarının içerik anlamında karşılaştırmasına yönelik olarak bir cetvel geliştirmiştir (Daub, 2007). Bu çalışmada, GRI ölçütleri dikkate alınarak, işletme raporlarının, bu ölçütler ile ilgili ne derinlikte bilgi içerdiği analiz edilmiş ve kategoriler altında ağırlıklandırılarak bir değerlendirme yöntemi sunulmuştur. Ancak, çalışmada, diğer raporlama çerçeveleri kapsama alınmamıştır. Ayrıca, değerlendirme sistemi model önerisinde, işletmenin faaliyet konusu ya da faaliyette bulunulan sektör vb. gibi değişkenler veya işletmenin kurumsal sürdürülebilirlik raporu hazırlamasındaki amaçları da dikkate alınmamıştır.

Ülkemizde yapılmış doğrudan sürdürülebilirlik ya da sürdürülebilirlik raporları konusunda bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Ülkemizde yapılan sürdürülebilirlik konusundaki çalışmalar ilgili akademik alanla ilişkilendirilerek örneğin Mimari Sürdürülebilirlik, Eğitim Hizmetlerinin Sürdürülebilirliği gibi konu hakkındaki sürdürülebilirlik yaklaşımları ile birlikte değerlendirilmiş ve bu bağlamda öneriler sunulmuştur. Sürdürülebilirlik Raporlaması konusu da kurumsal raporlama girişimlerinden biri ya da en güncel olanı şeklinde değerlendirilmiştir.

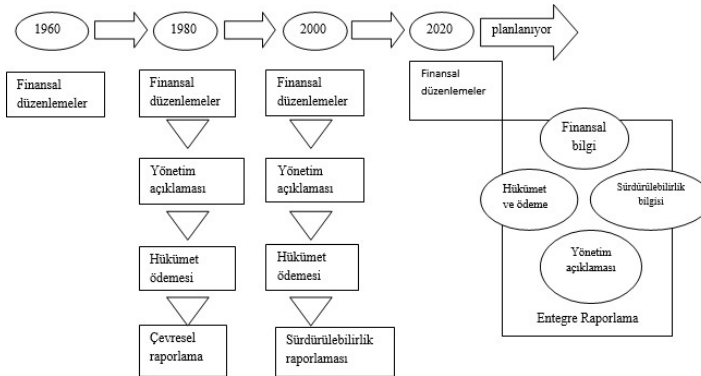
Bahar Duran, yüksek lisans tezi olarak konu üzerinde çalışmış ancak çalışmada tüm sürdürülebilirlik standartlarına ve birbirleriyle olan ilişkisine değinmemiştir, ayrıca Murat Düzer tarafından konu üzerine yapılan doktora çalışması sadece GRI Raporlama Standartları üzerine kurgulanmıştır.

3. KURUMSAL RAPORLAMANIN GELİŞİMİ VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK RAPORLAMASI

1972 yılında düzenlenen Stockholm Konferansında kaynakların adil kullanımı ve gelecek nesillere sağlıklı aktarımı gerekliliğinin altı çizilerek, sürdürülebilir kalkınmanın temel dayanakları ortaya konulmuştur. 1980’li yıllardan itibaren ise finansal olmayan raporlama daha çok stratejik açıdan ele alınmış, özellikle; bu yılların başlarında Paydaş Yaklaşımı’nın yaygın olarak kabul edilmeye başlaması, işletmelerin sosyal sorumluluk sınırlarının çizilmesinde önemli bir katkı sağlamıştır.

Bu konuda, ilk olarak John Elkington tarafından 1994 yılında “triple-bottom-line” (üçlü muhasebe sistemi) olarak adlandırılan yaklaşım ve 1995’te yine Elkington’ın geliştirdiği 3P (People, Planet, Profits = İnsanlar, Gezegen, ve Kâr) formülasyonu, sürdürülebilirlik raporlaması için temel oluşturmuştur (Yanık ve Türker,2012:298).

2000’li yıllara gelindiğinde işletmelerin, paydaşlarının bilgi ihtiyacını karşılama ve farklı bilgi kullanıcılarına bütüncül rapor verme isteğinin doğal bir sonucu olarak Entegre Raporlama kavramı ortaya çıkmıştır. (Dereköy, 2018:590). Günümüzde Entegre Raporlama Modeli’nin de kapsamı genişlemiş ve Sürdürülebilirlik Raporlamasına evrilmiştir. Özet olarak Şekil 1’de Kurumsal Raporlamanın Gelişimi sunulmuştur.

Şekil 1: Kurumsal Raporlamanın Gelişimi Kaynak: Integrated Reporting’den uyarlanmıştır.

Günümüzde kullanılmakta olan sürdürülebilirlik raporları tüm sektörlerin uygulayabileceği genel nitelikteki düzenlemelerdir. Ancak, International Standart Organisation (ISO), Global Reporting Initiative (GRI) gibi bağımsız uluslararası kuruluşların çalışmalarından da izlenebildiği gibi raporlama sistemlerinin sektörel bazda daha pek çok parametreyi dikkate alarak gelişeceği görülmektedir.

4. METODOLOJİ

1. Araştırmanın Amacı

Sürdürülebilirlik konusunda farkındalığın artması, işletmelerin temel amaçlarından büyüme ve ürün/hizmet sürekliliğinin sağlanması gerekliliği, uluslararası işletmelerin artması sürdürülebilirlik konusunda hedef, politika ve standartların oluşturulmasını zorunluluk haline getirmiştir.

Sürdürülebilirlik raporlaması, işletmelerin ekonomik, çevresel ve sosyal performanslarını ölçmelerine, değerlendirmelerine ve bu değerlendirme sonuçlarına bağlı olarak; işletmelerin, stratejilerini yönetmelerine, fırsatlardan yararlanmalarına, bir diğer ifade ile değişimi etkin yönetmelerine olanak tanımaktadır (GlobalReportingInitiative). Bu bilinçle, dünyada çeşitli sürdürülebilirlik performansı standartları, sürdürülebilirlik ölçümü ve raporlaması standartları oluşturulmuştur. Bu çalışma ile amaçlanan Sürdürülebilirlik Raporlama Standartları hakkında bilgi vermek ve bu raporların benzer ve farklı yönlerini ortaya koymaktır.

2. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmamızda tümdengelim ve nitel araştırma yönteminden yararlanılmıştır. Yayınlanmış sürdürülebilirlik standartları ve bu standartlara göre hazırlanmış sürdürülebilirlik raporları incelenmiştir. Veri toplama yöntemi olarak ise Tarama yöntemi kullanılmıştır. Çalışmamızda, sürdürülebilirlik konusunda çalışan uluslararası kuruluşların çalışmaları incelenmiş, konu hakkında yazılmış ulusal ve uluslararası makaleler taranmış, GRI, ISO gibi uluslararası standart kuruluşların resmi internet sayfalarından, konu hakkında yazılmış kitap, makale ve standartlardan yararlanılmıştır.

3. Araştırma Bulguları

3.1. Sürdürülebilirlik Çalışmalarında Uluslararası Kuruluşlar ve Raporlama Çerçevesi

Sürdürülebilirlik konusu tüm dünya ülkeleri tarafından anlaşılmış ve farkındalık oluşmuşsa da bu konudaki çalışmaların büyük bir çoğunluğunun gelişmiş ülkeler ve onların liderlik ettiği uluslararası kuruluşlar tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Özellikle, Birleşmiş Milletler (BM), İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD), Dünya Bankası (World Bank, WB), Dünya Ticaret Örgütü DTÖ (World Trade Organization, WTO), Sürdürülebilir Kalkınma için Dünya İş Konseyi (World Business Council on Sustainable Development, WBCSD) ve Avrupa Birliği (AB) gibi uluslararası kuruluşlar bu alanda yoğun olarak çalışmaktadır. (Yıkılmaz, 2011:16)

Birleşmiş Milletler, OECD ve Avrupa Birliği'nin sürdürülebilirlik çalışmalarında alınan kararlar, yoksullukla mücadele, doğanın korunması, doğal kaynakların etkin kullanımı ve elde edilen faydaların dağılımında adaletin sağlanması, nüfus artış hızının sınırlanması, insan hakları, doğa dostu teknolojilerin geliştirilmesi, yapılan ticari faaliyetlerin şeffaflaşması, yolsuzluğun önüne geçilmesi, ayrımcılığın önlenmesi, eğitimin desteklenmesi yönünde birleşmektedir. Ancak, bu gelişmelerin nasıl gerçekleştirileceği konusunda yöntemler ortaya koymamaktadır. Bu çalışmalar, uluslararası düzeyde yapılmış ülke politikalarını yönlendirmeyi amaçlayan kararlardır. Bu kararlar, uluslararası kuruluşlar tarafından devletlere ve bu yolla devletlerin de çokuluslu işletmelere yaptığı tavsiyelerdir. Bunlar, yasalara uygun ve sorumlu ticari faaliyet kapsamında, gönüllülük temeline dayalı ilkelere. Söz konusu ilkelere, çok uluslu işletmelerin faaliyetlerini devlet politikalarıyla uyumlu hale getirmenin yanı sıra, toplumsal güveni tahsis etmeyi, yabancı yatırımcılar için güvenli ve öngörülebilir bir ortam oluşturmayı ve dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma sürecinde çokuluslu işletmelerin katkısını arttırmayı amaçlamaktadır.

Bu ilkelerin hayata geçirilebilmesi, daha spesifik çalışmalar yapılması gerekli standartların belirlenebilmesi amacıyla, BM Çevre Programı (United Nations Environment Programme-UNEP), BM Sınai Kalkınma Teşkilatı (United Nations Industrial Development Organization-UNIDO), Gıda ve Tarım Örgütü (Food and Agriculture Organization-FAO), Dünya Sağlık Örgütü, DSÖ (World Health Organization, WHO) gibi alt çalışma komisyonlarının ve Sürdürülebilir İş Konseyi (WBCSD- World Business Council for Sustainable Development), Uluslararası Standart Organizasyonu (ISO-International Standart Organization), Küresel Raporlama Girişimi (GRI-Global Reporting Initiative) şeklinde örgütlenmelerin kurulmasına neden olmuştur. Bu bağımsız kuruluşlar, sürdürülebilirlik konusunda standartlar ve sürdürülebilirlik raporlama çerçevelerini geliştirmişlerdir. Bu kurumlar ve hazırladıkları hedef, rehber, standart ve çerçeveler aşağıda sunulmuştur.

1. OECD-Çok Uluslu Şirketler Genel İlkeleri (The OECD Guidelines for Multinational Enterprises) OECD ülkeleri tarafından hazırlanmış olan bu rehber, çokuluslu işletmeler için "sorumlu iş" bağlamında geliştirilmiş tavsiye niteliğindeki gerekliliklerden oluşmaktadır (www.oecd.org).

2. Sürdürülebilir Gelişme için Dünya İş Konseyi (WBCSD) Sürdürülebilirlik Rehberi, 209 çok uluslu işletmenin koalisyonu oluşturulmuş, sürdürülebilirliğin üç boyutu olan; ekonomik büyüme, çevre ve sosyal gelişim üzerine ortak taahhütlerini içermektedir (www.wbcds.org).

3. Küresel Raporlama Girişimi (Global Reporting Initiative-GRI) Sürdürülebilirliğin ekonomik, çevresel ve sosyal yönlerine ilişkin performans ölçütlerini içeren bir raporlama çerçevesi sunan uluslararası bağımsız bir kuruluştur. Tüm dünyada en yaygın kullanılan sürdürülebilirlik raporlama çerçevesidir. GRI'nin temel misyonu, sürdürülebilirlik raporlamasının standartlaşmasıdır (www.globalreporting.org).

4. SA 8000 Sosyal Sorumluluk Yönetimi Sürdürülebilir kalkınma hedefine ulaşılması için sosyal sorumluluğun önemine vurgu yapan bu standart, özel sektörün yanında kamu kurumları ve sivil toplum kuruluşlarının sosyal sorumluluk bilinciyle nasıl hareket etmeleri gerektiğine rehberlik etmektedir (www.sa_inl.org).

5. Ürün Karbon Ayakizi, Karbon Ayakizi, Kyoto Protokolü tarafından belirlenmiş işletmelerin faaliyetleri sonucu oluşan sera gazlarının etkilerinin karbondioksit (CO₂) cinsinden eşdeğerlerinin hesaplanması ve azaltılması yönündeki çalışmalardır.

6. AA1000, APS Hesap Verebilirlik Prensipleri Standardı (Account Ability Principles Standard) AA1000APS, işletmelerin şeffaflaşması ve bu yolla sürdürülebilirliklerinin değerlendirilmesi amacıyla dünya genelinde kabul görmüş standart raporlama ilkeleri meydana getirmeyi amaçlamaktadır (www.accountability.org).

7. Birleşmiş Milletler Küresel İlkeler Sözleşmesi (UN Global Compact - UNGC) Sürdürülebilir kalkınma için hedefleri ile ekonomik, çevresel ve toplumsal açıdan yarar sağlayan sürdürülebilir ve kapsamlı bir küresel ekonomi yaratmayı hedefleyen ilkelerdir (www.unglobalcompact.org).

8. Karbon Saydamlık Projesi (Carbon Disclosure Project - CDP) Karbon Saydamlık Projesi (CDP) Raporlaması, özellikle çevresel konulara odaklanmış, çevreye verilen zararın azaltılması için işletmelerin çevresel performansının ölçmesi, değerlendirilmesi ve paylaşabilmesini sağlayan küresel bir raporlama sistemidir (www.cdp.net).

9. RSPO Palmiye yağı üretimi sektörüne özel olarak hazırlanmış, sürdürülebilirlik standardıdır (www.rspo.org).

10. IFC Performans Standartları (IFC Performance Standards) İkinci dünya savaşının ardından yaşanan ekonomik kriz ve para gereksinimi nedeniyle, üye ülkelere ve yatırımcılarına kaynak yaratmak ve onları üretime teşvik ederek uluslararası refahın sağlanmasına katkıda bulunmak amacıyla 1956 yılında kurulmuş, Dünya Bankası'nın kardeş kuruluşu ve Dünya Bankası Grubu üyesidir. IFC Performans Standartları olarak yayınladığı sekiz başlıktan oluşan performans standartları, işletmelerin sürdürülebilir olması konusunda yol göstericidir. Ayrıca, bu standartlara uyum, IFC'nin finansman sağlamasının temel dayanağıdır. Bu standartlar işletmelerin sosyal ve çevresel boyuttaki değerlendirme sürecindeki risklerin yönetilmesine ilişkin olarak hazırlanmıştır (www.ifc.org).

11. ISO (International Organization for Standardization) 1947 yılında pek çok alanda standartlar oluşturmak amacıyla kurulmuş, başlangıçta 25 ülkenin katılımı ile kurulmuş günümüzde 164 ülkeden katılımın bulunduğu uluslararası bağımsız bir kuruluştur. 2015 yılında Birleşmiş Milletlerin Sürdürülebilirlik Kalkınma Hedeflerine (SKH) bağlı olarak;

- a. SKH 1- Yoksulluğun Önlenmesi, başlığı altında 67,
- b. SKH 2- Açlığın Yok edilmesi, başlığı altında 66,
- c. SKH 3, Sağlık ve Refah, başlığı altında 360,
- d. SKH 4, Eğitim Kalitesi, başlığı altında 70,
- e. SKH 5, Cinsiyet Eşitliği, başlığı altında 50,
- f. SKH 6, Temiz Su ve Temizlik, başlığı altında 123,
- g. SKH 7, Temiz Enerji, başlığı altında 147,
- h. SKH 8, Düzgün İş ve Ekonomik Büyüme, başlığı altında 167,
- i. SKH 9, Sanayi, yenilik ve Altyapı, başlığı altında 439,
- j. SKH 10, Eşitsizliğin (Ayrımcılığın) Önlenmesi, başlığı altında 119,
- k. SKH 11, Sürdürülebilir Şehir-Toplum, başlığı altında 225,

- l. SKH 12, Sorumlu Tüketim ve Üretim, başlığı altında 277,
 m. SKH 13, İklim Değişikliği, başlığı altında 208,
 n. SKH 14, Su altı yaşamı, başlığı altında 96,
 o. SKH 15, Karadaki Yaşam, başlığı altında 136,
 p. SKH 16, Barış ve Adalet, başlığı altında 65,
 q. SKH 17, Ortaklar, başlığı altında standart bulunmamaktadır,

şeklindeki toplam 17 başlıkta toplam 2.615 standart bulunmaktadır. 2015 yılına kadar ISO 26000, ISO 5001 gibi sürdürülebilirlik ile ilişkili pek çok standart yayınlamış olsa da yayınlamış olduğu standartlarda güncellenmiş ve sürdürülebilirlik hedefleri ile bağlantılı hedefin altında toplamıştır. Bu bağlamda, ISO 26000 Sosyal Sorumluluk Standardı Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri 5- Cinsiyet Ayrımcılığının yok edilmesi altında yer almaktadır. ISO hazırladığı tüm standartları Sürdürülebilirlik ile ilişkilendirerek hazırlamaktadır.

12. BS 8901 Standartı, ISO Standartlarına benzer nitelikte hazırlanmış, British Standart Enstitüsü tarafından hazırlanmış, uluslararası niteliği bulunmakla birlikte daha çok ulusal olarak kabul edilmediği olan standartlardır. BS 8901 standardı, sürdürülebilir etkinlikler için hazırlanmıştır (www.ueba.me).

13. Entegre Raporlama (Integrated Reporting - IR) Entegre raporlamaya ilişkin küresel boyutta çalışmalar 2010 yılında Uluslararası Entegre Raporlama Konseyi'nin (International Integrated Reporting Council - IIRC) kurulması ile kurumsal bir yapı kazanmıştır (www.michalsons.com, Erişim,2019:1). Oluşturulan standartların amacı; küresel bağlamda genel kabul görmüş finansal, çevresel, sosyal ve kurumsal yönetime ilişkin bilgileri anlaşılır, öz, tutarlı ve karşılaştırılabilir bir formatta bir araya getiren entegre raporlama çerçevesini oluşturmak ve sunmaktır.

14. Uluslararası Sosyal ve Çevresel Akreditasyon ve Etiketleme Birliği (ISEAL), Uluslararası sosyal ve çevresel standard oluşturma kuruluşları için üyelik kuruluşudur. Standard oluşturma ve değerlendirme için araçlar sağlar.

3.2. Sürdürülebilirlik Raporları Benzer ve Farklı Yönleri;

Çalışmamızın bu bölümünde 14 madde halinde sürdürülebilirlik konusunda çalışma yapan kuruluşlar ve bu kuruluşlar tarafından geliştirilen hedef, standart, raporlama çerçeveleri sunulmuştur. Bu kuruluşlar, oluşturmuş oldukları sürdürülebilirlik standartları ve çerçevelerini genel gerekliliklere ilave olarak, sürdürülebilirliğin 3 boyutu olan ekonomik, çevresel ve sosyal boyutları üzerinden değerlendirilmiş ve aşağıdaki tablolarda bu çerçevelerin ortak ve farklı yönleri sunulmuştur. (*)

Tablo 1:Raporlama Çerçevesinin Ortak ve Farklı Yönleri

GENEL	OECD	WBCSD	GRI G4	AA 1000	UNGC-GLOBAL COMPACT-GUIDE TO CORPORATE SUSTAINABILITY	IFC	BS 8901 Standartı	ENTEGRE RAPORLAMA ÇERÇEVESİ (INTEGRATED REPORTING-IR)	ISEAL
Strateji ve Analiz		✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓
Organizasyonla İlgili Genel Bilgi (Strateji, Yer.Yapı,Çalışan sayı,ı)	✓		✓	✓	✓				
Finansal Durum		✓	✓	✓		✓		✓	✓
Paydaşlarla Katılımı			✓	✓	✓		✓	✓	
Rapor Çerçevesi			✓	✓	✓		✓	✓	
Yönetim		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Etik ve Bütünlük	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

Tablo 2: Raporlama Çerçevesinin Ekonomik Boyutta Ortak ve Farklı Yönleri

EKONOMİK BOYUT	OECD	WBCSD	GRI G4	AA 1000	UNGC-GLOBAL COMPACT-GUIDE TO CORPORATE SUSTAINABILITY	IFC	BS 8901 Standartı	ENTEGRE RAPORLAMA ÇERÇEVESİ (INTEGRATED REPORTING-IR)	ISEAL
Ekonomik Performans	✓		✓	✓	✓	✓		✓	
Pazar Varlığı			✓			✓		✓	
İndirekt Ekonomik Etkiler			✓	✓		✓	✓	✓	
Tedarik Uygulamaları			✓	✓	✓	✓	✓	✓	

Tablo 3: Raporlama Çerçevesinin Çevresel Boyutta Ortak ve Farklı Yönleri

ÇEVRESEL	OECD	WBCSD	GRI G4	AA 1000	UNGC-GLOBAL COMPACT-GUIDE TO CORPORATE SUSTAINABILITY	IFC	BS 8901 Standartı	ENTEGRE RAPORLAMA ÇERÇEVESİ (INTEGRATED REPORTING-IR)	ISEAL
Çevre	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Malzeme/Kullanımı	✓		✓	✓	✓	✓			
Enerji	✓		✓	✓	✓	✓	✓		
Su	✓		✓	✓	✓	✓	✓		
Biyocesitlilik	✓		✓	✓	✓	✓	✓		
Emisyonlar	✓		✓	✓	✓	✓	✓		
Ankılar	✓		✓	✓	✓	✓	✓		
Ürün ve Hizmetler	✓		✓	✓	✓	✓	✓		
Kanullama- Kanullara Uyum-Çevre	✓		✓	✓	✓	✓	✓		
Ulaşım	✓		✓	✓	✓	✓	✓		
Genel Çevre Koruma Cider ve Yatırımları	✓		✓	✓	✓	✓	✓		
Tedarikçi Çevresel Değerlendirmesi	✓		✓	✓	✓	✓	✓		
Çevresel Şikayet Mekanizmaları	✓		✓	✓	✓	✓	✓		
Çevre ile Doğru Mümarî-Sürdürülebilirlik Bilinç									

Tablo 4: Raporlama Çerçevesinin Çevresel Boyutta Ortak ve Farklı Yönleri

SOSYAL BOYUT	OECD	WBCSD	GRI G4	AA 1000	UNGC-GLOBAL COMPACT-GUIDE TO CORPORATE SUSTAINABILITY	IFC	BS 8901 Standartı	ENTEGRE RAPORLAMA ÇERÇEVESİ (INTEGRATED REPORTING-IR)	ISEAL
Emek Uygulamaları ve Nezih İş	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓
İstihdam	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓
Emek-Yönetim İlişkileri		✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓
İş Sağlığı ve Güvenliği	✓		✓			✓	✓		
Eğitim ve Öğretim	✓		✓		✓				
Çeşitlilik ve Fırsat Eşitliği		✓	✓	✓	✓	✓			✓
Kadın ve Erkekler İçin Eşit Ücret		✓	✓	✓					✓
İlgili Uygulamaları İçin Tedarikçi Değerlendirmesi			✓			✓			
İlgili Uygulamaları Şikayet Mekanizmaları	✓		✓		✓	✓			
İnsan Hakları	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓
İnsan Hakları Konusunda Yatırım			✓						
Ayrımcı Gözetleme	✓		✓		✓	✓			
Organizasyon Örgütleniş ve Toplu Pazarlık	✓		✓		✓	✓			
Çocuk İşçi Çalıştırma	✓		✓		✓	✓			
Zorunlu Çalıştırma Uygulamaları	✓		✓		✓	✓			
Güvenlik Uygulamaları			✓						
Yerli Hakları			✓			✓			

5, TÜRKİYE'DEKİ ÜRETİM İŞLETMELERİNE YÖNELİK ÖLÇEK ÖNERİSİ

Ülkemize özgü henüz oluşturulmuş bir sürdürülebilirlik standardı bulunmamaktadır. Bu da ülkemizi sürdürülebilirlik standartları ve raporlaması konusunda dışa bağımlı yapmaktadır ve bu da yayınlanan rapor sayısına yansımaktadır.

2016 yılları arasındaki verilere göre dünyada 10.042 kuruluş, 38.106 sürdürülebilirlik raporu yayınlamıştır. Türkiye'de ise 2005-2019 döneminde 119 kuruluş toplam 395 kurumsal sürdürülebilirlik raporu yayınlamıştır. Bu raporların 329 tanesi (%83,29)'u GRI raporlama çerçevesine göre hazırlanmıştır (www.kurumsalsurdurulebilirlik.com). Ülkemizde sürdürülebilirlik raporu hazırlayan işletmelerin özellikle çok uluslu işletmeler olduğu da ayrıca değerlendirilmektedir. Ayrıca bu raporlarda, ülkemizde kanunlarla düzenlenmiş asgari ücret, kadın erkek eşit ücret, çocuk işçi çalıştırma gibi konular kapsam dışı bırakılmıştır.

Ayrıca, raporun hazırlanması için performansın ölçülmesi, bu ölçüm parametrelerinin standartlaştırılması ve karşılaştırılması gerekmektedir. Bu nedenle, işletmelerin hangi başlıklarda ölçüm yapabileceğinin belirlenmesi, sürdürülebilirlik performanslarının ölçümü ve hazırlanacak sürdürülebilirlik raporuna kaynaklık etmesi için bölüm 3.2'de tüm dünyada yaygın olarak kullanılmakta olan ortak ve farklı yönlerini tablo olarak sunduğumuz sürdürülebilirlik çerçevelerine bağlı olarak sunulan sürdürülebilirlik performansı ölçme anketi hazırlanmıştır. Sunulan anket, imalat sektörüne (üretim) özgü ve genel hazırlanmıştır. Ancak, sektöre, işletmenin yapısına göre, hazırlamak ve genişletmek mümkündür. Anket Ek'te sunulmuştur.

6. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Sürdürülebilirlik konusunda üretilen politikalar başlangıçta konunun sadece çevresel boyutuyla ilişkilendirilirken günümüzde uygulanmakta olan tüm standartların çevresel boyutun yanı sıra ekonomik ve sosyal boyutu da kapsadığı ve bu üç boyutun birbirleri ile etkileşim içinde olduğu çalışmalaradır.

Çalışmamıza bağlı olarak, standartların ve raporlama girişimlerinin genel olarak değerlendirdiğimizde finansal yapıya bakış, raporlama metodları, paydaşlarla ilişkiler ve rapor çerçevesiyle ilgili farklı beklentileri olmasına karşın etik/bütünlük ve yönetim konularında ortak bir yaklaşım sergilemektedirler.

Ekonomik boyutu değerlendirdiğimizde, sürdürülebilirlik çalışmalarının ekonomik performansla korelasyon ilişkisi kuvvetlidir.

Çevresel boyut incelendiğinde, çevresel hassasiyet konusunda bir görüş birliği olduğu ancak çevre boyutunun alt bileşenleri olan su, yenilenebilir enerji kullanımı, atıklar, biyoçeşitlilik konusunda farklı yaklaşımlar olduğunu görmekteyiz.

Sosyal boyut açısından, en çok üzerinde durduğu ortak konular, insan hakları, kadın erkek eşitliği ve ayrımcılık'dır.

Sürdürülebilirlik konusunda hem Dünyada hem Ülkemizde farkındalığın artması ve bu konudaki çalışmalarının yararının anlaşılması, yaratılan değerın somut ifade edilebilir hale gelmesi ile sürdürülebilirlik çalışmaları önümüzdeki yıllarda standart bir temele oturacak ancak gereksinimler doğrultusunda sürekli gelişme hedefiyle, ürün, hizmet boyutunda spesifikleştirecek ve uygulanması yasalarla zorunlu hale gelecektir.

Ek-1

"Kurumsal Sürdürülebilirlik Performansını Ölçmeye Yönelik Standart Ölçeği"										
1	Kurum Adı									
2	İşletmenin İçinde Bulunduğu Sektör									
3	İşletmenin Adresi									
4	İşletmenin Merkezi									
5	İşletmeye Bağlı Şube/Bayi Sayısı									
6	İşletmenin Yurt Dışında Bulunan Şubeleri ve Yerleri ve Sayısı									
7	Anketlerin Cevapları ile İlgili Kurumunuzun Adına İletişime Geçilebilecek Kişi-Tel No									
8	İşletmenin Aldığı Belgeler/Uyguladığı Standartlar	Denetim geçirdi. Belgesi Var.	Denetim geçirdi ancak belge almaya hak kazanamadı.	Standart gereklilikleri gerçekleştiriyor ama belgelenmiş raporunu yapmadı.	Bilgi yok.	Rapor Tarihi	Rapor Sıklığı (Dönüsü)			
	ISO 9001:2008	☐	☐	☐	☐					
	ISO 26000:2010	☐	☐	☐	☐					
	ISO 5001:2011	☐	☐	☐	☐					
	ISO 14000	☐	☐	☐	☐					
	Entegre Rapor	☐	☐	☐	☐					
	GR (Global Reporting Initiative)	☐	☐	☐	☐					
	Sürdürülebilirlik Raporu	☐	☐	☐	☐					
	Diğer	☐	☐	☐	☐					
9	Öye olduğu Dernekler									
10	İç denetim gerçekleştiriliyor ise hangi sıklıkta?	Her ay ☐	3 ay ☐	6 ay ☐	1 yıl ☐	2 yıl ☐				
11	Yönetimin gözden geçirme toplantıları yapıyor ise hangi sıklıkta?	Her ay ☐	3 ay ☐	6 ay ☐	1 yıl ☐	2 yıl ☐				
12	Kurumunuzda bulunan komiteleri belirtiniz.	VAR	YOK	Yönetiminin Yönetici Olarak Katılımı Var	Yönetiminin Yürütücü Olarak Katılımı Var	Yönetici Katılımı Yok				
	Enfeksiyon Kontrol Komitesi	☐	☐	☐	☐	☐				
	Çalışan Performansı	☐	☐	☐	☐	☐				
	Değerlendirme Komitesi	☐	☐	☐	☐	☐				
	Çalışan Sağlığı ve Güvenliği Komitesi (İç Sağlığı ve Güvenliği Komitesi)	☐	☐	☐	☐	☐				
	Eğitim Komitesi	☐	☐	☐	☐	☐				
	Tesis Güvenliği Komitesi	☐	☐	☐	☐	☐				
	Bilgi Yönetimi Komitesi	☐	☐	☐	☐	☐				
	Sürdürülebilirlik Komitesi	☐	☐	☐	☐	☐				
	Etik Kurul	☐	☐	☐	☐	☐				
	Diğer	☐	☐	☐	☐	☐				
13	Kuruluşun Sürdürülebilirlik Raporunu resmi olarak inceleyen ve onaylayan pozisyonu belirtiniz.	Komite			Üst Yönetim	Kalite Departmanı	Diğer:			
14	Kuruluş Sürdürülebilirlik Raporu.	☐ Hazırlanmaktadır			☐ Hazırlanmamaktadır					

	2018					2019				
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Ortalama	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Ortalama
15	Sektörün Ortalama Maaşları (Yıllık - Toplam)									
16	Sektörün Ortalama Tutarları (Yıllık - Toplam)									
17	Gelir (Yıllık - Toplam)									
18	Müşteri Memnuniyet Oranları Ort (%)									
19	Müşteri Şikayeti Oranları Ort (%)									
20	Toplam Çalışan Sayısı									
21	180 Yıl İpe Başlayan Çalışan Sayısı									
22	Yeni Zamanlı Çalışan Sayısı									
23	Part Time Çalışan Sayısı									
24	Kadrolu Çalışan Sayısı									
25	Sözleşmeli Çalışan Sayısı									
26	Engelli Çalışan Sayısı									
27	Çalışanların Sınıflandırma Öye									
28	Değerlendirme Komitesi									
29	Enfeksiyon Kontrol Komitesi									
30	Değerlendirme Komitesi									
31	Çalışan Sağlığı ve Güvenliği Komitesi									
32	Eğitim Komitesi									
33	Tesis Güvenliği Komitesi									
34	Bilgi Yönetimi Komitesi									
35	Sürdürülebilirlik Komitesi									
36	Etik Kurul									
37	Diğer									
38	Üst Düzey Yönetici Sayısı									
39	Orta Düzey Yönetici Sayısı									
40	Beyaz Yakalı Çalışan Sayısı									
41	Mavi Yakalı Çalışan Sayısı									
42	Yatırımların Maliyetleri									
43	Yatırımların Nedenleriyle Disiplin									
44	Yatırımların Değerlendirilen Kisi Sayısı									

	Toplam Sayı		Çözömlenen Vaka Sayısı		Devreden Vaka Sayısı	
	2018	2019	2018	2019	2018	2019
79	İşsizlik Nedenleriyle Çözömlenen Tedarikçi Sayısı					
80	İşsizlik Nedenleriyle Çözömlenen Tedarikçi Sayısı					
81	Yatırımların Maliyetleri					
82	Yatırımların Nedenleriyle Çözömlenen Tedarikçi Sayısı					

	EKONOMİK				
	ÇOK ARTMIŞTIR	ARTMIŞTIR	AYNI KALMIŞTIR	AZ ARTMIŞTIR	HİÇ ARTMAMIŞTIR
1	Kurumunuzun ekonomik gelirleri geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.				
2	Kurumunuzun işletme maliyetleri geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.				
3	Kurumunuzun çalışan ücreti giderlerinin geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.				
4	Kurumunuzun yatırımları geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.				
5	Kurumunuzun başka yerlerde bulunan şubelerinin karlılığının artma derecesi.				
6	Kurumunuzun maliyetlerinin artma derecesi.				
7	İklim değişikliğinin yaratacağı fırsat ve tehditler belirlemek için yapılan çalışmaların artma derecesi.				
8	İklim değişikliğinin yaratacağı fırsat ve tehditler nedeniyle yapılan çalışmaların artma derecesi.				
9	İklim değişikliğinin yaratacağı fırsat ve tehditlerin farkındalığının artma derecesi.				
10	İklim değişikliğinin yaratacağı fırsat ve tehditlerle ilgili yapılan çalışmaların artma derecesi.				
11	İklim değişikliğinin yaratacağı fırsat ve tehditlerle ilgili yapılan çalışmaların artma derecesi.				
12	Kurumunuzun geçen yıl ile karşılaştırıldığında mali ödül artma derecesi.				
13	Yatırım için yapılan yatırımların ya da desteklenen projelerin artma sayısı (sosyal, eğitim, sağlık vs.)				
14	Kurumunuzun sektöre olan ekonomik katkısının artma derecesi				
15	Kurumunuzun bulunduğu bölge yoksulluğun yüksek olduğu bölge ise bölgedeki ekonomik gelişmeye katkı derecesi (İstihdam, Yatırım vs...)				
16	Verilen hizmetlerin kullanımının ekonomik etkilerinin artma derecesi.				
17	Bölgeden seçilen tedarikçilerin oranının geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.				
18	Yerli ve milli ürün kullanımının artma derecesi				
19	Önceki raporlarda sağlanan bilgiler nedeniyle gerçekleştirilen düzeltmelerin artma derecesi.				

ÇEVRESEL						
		ÇOK ARTMIŞTIR	ARTMIŞTIR	AYNI KALMIŞTIR	AZ ARTMIŞTIR	HİÇ ARTMAMIŞTIR
1	Kurumunuzun hizmet üretimi için kullandığı malzeme miktarı (sayı-kg-) geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
2	Kurumunuzun hizmet üretimi için kullandığı malzeme toplam tutarı geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
3	Kurumunuzun hizmet üretimi için kullandığı yenilenebilir malzeme oranı geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
4	Kurumunuzun hizmet üretimi için kullandığı yenilenemeyen malzeme oranı geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
5	Kurumunuzun hizmet üretimi için kullandığı geri dönüşümlü malzeme oranı geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
6	Kurumunuzun elektrik tüketimi geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
7	Kurumunuzun doğal gaz tüketimi geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
8	Kurumunuzun yenilenebilir enerji üretimi geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.(Örn, güneş enerjisi panelleri, jeotermal enerji..)	☐	☐	☐	☐	☐
9	Enerji tüketimini azaltma girişimlerinin doğrudan bir sonucu olarak elde edilen enerji tüketimindeki düşüş miktarının artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
10	Enerji verimliliği girişimlerinin doğrudan bir sonucu olarak elde edilen enerji tüketimindeki düşüş miktarının artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
11	Kurumunuzun belediyeden aldığı su miktarının (tüketiminin) geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
12	Kurumunuzun yeraltı suyu geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
13	Kurumunuzun topladığı yağmur suyu kullanımının geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
14	Kurumunuzun atık su miktarının geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
15	Kurumunuz tarafından geri dönüştürülen su miktarının geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
16	Kurumunuz tarafından yeniden kullanılan su miktarının geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
17	Biyçeşitlilik nedeniyle kurumunuz tarafından çevrede korunan alan geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
18	Çevreyi korumak için (restorasyon, koruma) faaliyetler geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
19	Koruma altında bulunan türler (bölgede varsa) (örn, caretta caretta kaplumbağası..) için kurumunuzun tedbir alma geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
20	Kurumunuz tarafından üretilen sera gazı emisyonlarının azaltılma çalışmalarının artma derecesi.(Sera gazı salınımının azaltılma derecesi)	☐	☐	☐	☐	☐
21	Kurumunuzun su arıtma tesisi kullanılması artma derecesi	☐	☐	☐	☐	☐
22	Kurumunuzun toplam atık miktarı (sayı-kg-) geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
23	Kurumunuzun tehlikeli atık miktarı (sayı-kg-) geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
24	Kurumunuzun tıbbi atık miktarı (sayı-kg-) geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
25	Kurumunuzun evsel atık miktarı (sayı-kg-) geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
26	Kurumunuzun atık su miktarı (sayı-kg-) geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
27	Kurumunuzun geri dönüştürülebilir atık miktarı (sayı-kg-) geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
28	Kurumunuzun atık bertarafı için harcama geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
29	Kurumunuzun emisyon arıtma için harcama geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
30	Kurumunuzun sıvı atık (dökülme) bertarafı için harcama geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
31	Kurumunuzun yağ atık (dökülme) miktarının geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
32	Kurumunuzun yakıt atık (dökülme) miktarının geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
33	Kurumunuzun kimyasal atık (dökülme) miktarının geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
34	Su deşarjlarından önemli ölçüde etkilenen yaşam alanlarının artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
35	Kurumunuzun çevresel uygulamaları ile ilgili aldığı ceza sayısının geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
36	Kurumunuzun taşıma araçlarının, çevresel etkilerinin azaltılması yönünde yapılan çalışmaların artma derecesi.(Yakıt türünün değiştirilmesi, sefer sayısının azaltılması vs..)	☐	☐	☐	☐	☐
37	Kurumunuzun çevre koruma harcaması geçen yıl ile karşılaştırıldığında artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
38	Tedarikçi seçiminde çevresel kriterler kullanılarak taranan ve tercih edilen yeni tedarikçilerin artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
39	Kurumunuz tarafından tedarikçilere çevre etki değerlendirilmesi yapılıp yapılmadığının artma derecesi.	☐	☐	☐	☐	☐
40	Çevresel konuları da kapsayan şikayetlerin artma derecesi	☐	☐	☐	☐	☐
41	Çevresel konuları da kapsayan çözümlenen şikayetlerin artma derecesi	☐	☐	☐	☐	☐

SORULAR		
	EVET	HAYIR
1	☐	☐
2	☐	☐
3	☐	☐
4	☐	☐
5	☐	☐
6	☐	☐
7	☐	☐
8	☐	☐
9	☐	☐
10	☐	☐
11	☐	☐
12	☐	☐
13	☐	☐
14	☐	☐
15	☐	☐
16	☐	☐
17	☐	☐
18	☐	☐
19	☐	☐
20	☐	☐
21	☐	☐
22	☐	☐
23	☐	☐
24	☐	☐
25	☐	☐
26	☐	☐
27	☐	☐
28	☐	☐
29	☐	☐
30	☐	☐
31	☐	☐
32	☐	☐
33	☐	☐
34	☐	☐
35	☐	☐
36	☐	☐
37	☐	☐
38	☐	☐
39	☐	☐
40	☐	☐
41	☐	☐
42	☐	☐
43	☐	☐

SORULAR			
	EVET	HAYIR	
44	Sera gazı emisyonu hesaplanırken tümü dahil edilmektedir.	☐	☐
45	Kurumunuzun atıklarını cinslerine göre (tıbbi, tehlikeli, evsel, geri dönüşümsel) tam olarak ayırmaktadır.	☐	☐
46	Kurumunuz atıklarını cinslerine göre (tıbbi, tehlikeli, evsel, geri dönüşümsel) kısmen ayırmaktadır.	☐	☐
47	Kurumunuz tıbbi atıklarını yakarak imha edilmektedir.	☐	☐
48	Kurumunuz evsel atıklarını yakarak imha edilmektedir.	☐	☐
49	Kurumunuz tıbbi atıklarını toprağa gömerek imha edilmektedir.	☐	☐
50	Kurumunuz evsel atıklarını toprağa gömerek imha edilmektedir.	☐	☐
51	Kurumunuz tıbbi atıklarını ilgili firmalara (belediye vs..) vererek imha edilmektedir.	☐	☐
52	Kurumunuz evsel atıklarını ilgili firmalara (belediye vs..) vererek imha edilmektedir.	☐	☐
53	Kurumunuz geri dönüştürülebilir atıklarını (kağıt, karton vs.) ilgili firmalara kendi vererek yarar sağlamaktadır.	☐	☐
54	Kurumunuz geri dönüştürülebilir atıklarını (kağıt, karton vs.) hurdacı, kağıtçı toplamasına izin vermektedir.	☐	☐
55	Kurumunuz sıvı yağ atıklarını toprağa gömerek imha edilmektedir.	☐	☐
56	Kurumunuz sıvı yakıt atıklarını toprağa gömerek imha edilmektedir.	☐	☐
57	Kurumunuz sıvı kimyasal atıklarını (laboratuvar vs.) toprağa gömerek imha edilmektedir.	☐	☐
58	Kurumunuz sıvı yağ atıklarını kanalizasyona dökerek imha edilmektedir.	☐	☐
59	Kurumunuz sıvı yakıt atıklarını kanalizasyona dökerek imha edilmektedir.	☐	☐
60	Kurumunuz sıvı kimyasal atıklarını (laboratuvar vs.) kanalizasyona dökerek imha edilmektedir.	☐	☐
61	Kurumunuz sıvı yağ atıklarını ilgili firmalara vererek imha edilmektedir.	☐	☐
62	Kurumunuz tehlikeli atıkları yakılarak imha edilmektedir.	☐	☐
63	Kurumunuz tehlikeli atıkları ilgili firmalara verilerek imha edilmektedir.	☐	☐
64	Kurumunuz su deşarjlarından önemli ölçüde etkilenen yaşam alanları bulunmaktadır.	☐	☐
65	Çevresel negatif etkisi olduğu tespit edilen tedarikçilerin ilişkileri sonlandırılır.	☐	☐
66	Çevresel konuları da kapsayan şikayet mekanizması bulunmaktadır.	☐	☐
67	Çalışanlarla ilgili onları etkileyebilecek bir değişiklik hakkında önceden bilgilendirme yapılır.	☐	☐
68	İş sağlığı ve güvenliği komitesi faaliyetleri tüm kurumlarınızı ve tüm çalışanları kapsar.	☐	☐
69	İş sağlığı ve güvenliği komitesinde tüm çalışanlar temsil edilmektedir.	☐	☐
70	İş kazaları türlerine göre kayda alınır.	☐	☐
71	İş kazaları çalışanların yaş, cinsiyet, pozisyonuna göre kayda alınır.	☐	☐
72	İş kazaları türlerine göre komite tarafından düzenli aralıklarla değerlendirilir.	☐	☐
73	Kurumunuzda tarafından tüm çalışanları kapsayacak şekilde mesleki risk analizi yapılmaktadır.	☐	☐
74	Sendikalarla yapılan sözleşmeler sağlık ve güvenlik konularını kapsamaktadır.	☐	☐
75	Çalışanlara cinsiyet, yaş, pozisyon ayrımı gözetmeksizin eğitim verilmektedir.	☐	☐
76	Kendini geliştirmek için çalışanın dışarda eğitim almasına izin verilmektedir, desteklenmektedir.	☐	☐
77	Tüm çalışanlara düzenli olarak en az yılda bir defa performans değerlendirmesi yapılmaktadır.	☐	☐
78	Kurumunuzda performans terfi sistemi işletilmektedir.	☐	☐
79	Aynı işi yapan kadın-erkek arasında şartların eşitliği (kıdem, eğitim..) halinde eşit ücret uygulanır.	☐	☐
80	Kurumunuzun bazı bölümlerinde tedarikçi aracılığıyla çalışan istihdam edilmektedir.	☐	☐
81	Çalışanı bulunan tedarikçilerin iş gücü uygulamaları denetlenmektedir.	☐	☐
82	Olumsuz işgücü uygulamaları tespit edilen tedarikçilerin (taşeronların) ilişkileri fesh edilir.	☐	☐
83	Çalışanlara açık bir iletişim mekanizması tanımlanmıştır.	☐	☐
84	Çalışanların beklenti ve şikayetlerini iletebilecekleri mekanizmalar tanımlanmıştır.	☐	☐
85	Çalışanlar, çalışma şekli (kadrolu, sözleşmeli, full time, part time, taşeron yoluyla) ayrım gözetilmeden istedikleri sendikalara üye olabilmektedir.	☐	☐
86	Kurumunuzun hiçbir bölümünde çocuk işçi çalıştırılmamaktadır.	☐	☐

SORULAR		EVEY	HAYIR
87	Kurumunuzun hiçbir bölümünde zorla çalışma yapılmamaktadır.	☐	☐
88	Çalışanlar arasında (yerli-yabancı-dil-din...) ayrımcılık yapılmamaktadır.	☐	☐
89	İnsan hakları ihlali konusunda oluşturulmuş şikayet mekanizması bulunmaktadır.	☐	☐
90	Kurumunuz sosyal sorumluluk projeleri gerçekleştirir.	☐	☐
91	İçinde bulunulan bölgenin (yerel halkların) ihtiyaçları tespit edilerek, buna bağlı programlar düzenlenmektedir.	☐	☐
92	Toplumda farkındalık oluşturmak için (örn, diabet, hiyjen, doğru beslenme...) eğitimler düzenlenmektedir.	☐	☐
93	Toplumda farkındalık oluşturmak için (örn, diabet, hiyjen, doğru beslenme...) çeşitli aktiviteler (tarama, stand açma...) düzenlenmektedir.	☐	☐
94	Toplumsal katılım programlarının etki derecesi hesaplanmaktadır.	☐	☐
95	Toplumsal katılım programlarının etki derecesi izlenmektedir.	☐	☐
96	İçinde bulunulan bölgede (yerel halkların) olumsuz etkileri olduğu bilinen (fark edilen) konularda toplum için projeler geliştirilmektedir. (Örn, aspes)	☐	☐
97	Yolsuzlukla mücadele konusunda çalışmalar (eğitim, denetim...) yapılmaktadır.	☐	☐
98	Yolsuzluk yapıldığı tespit edilen çalışan (her seviyede) işten çıkarılır.	☐	☐
99	Yolsuzlukla mücadele konusunda çalışmalar yapan yöneticilerin de dahil olduğu bir yürütme organı (komisyon, Komite, Jüri vs.) mevcuttur.	☐	☐
100	Kurumunuz, rekabete aykırı davranışlar sergilememektedir.	☐	☐
101	Tedarikçilerin toplum üzerindeki etkilerini değerlendirmek için kriterler mevcuttur.	☐	☐
102	Tedarikçilerin toplum üzerindeki etkileri belirlenen kriterlere göre değerlendirilmektedir.	☐	☐
103	Ürün/Hizmet kalitesini ve güvenliğini sağlamak için tedbirler alınmaktadır.	☐	☐
104	Ürün/Hizmet güvenliği etkilerini iyileştirmek için indikatörler belirlenmiştir.	☐	☐
105	Ürün/Hizmet sunumu esnasında gerçekleşen hatalar tespit edilmeğe ve kayıt altına alınmaktadır.	☐	☐
106	Ürün/Hizmet sunumu esnasında gerçekleşen hatalar değerlendirilmektedir.	☐	☐
107	Ürün/Hizmet sunumu esnasında gerçekleşen hatalara ilgili düzeyleyici ve önelici çalışmalar yapılmaktadır.	☐	☐
108	Ürün ve Hizmet indikatörleri yoluyla (hatalı ürün, bozuk ürün, yanlış kurulum) izlenmektedir.	☐	☐
109	Kurumunuzda üretim esnasında kullanılan ürünlerde gerekli etiketleme kuralları belirlenmiştir.	☐	☐
110	Kurumunuzda satılan ürünlerde gerekli etiketleme kuralları uygulanmaktadır.	☐	☐
111	Kurumunuz müşterileri memnuniyet oranlarını ölçmekte ve değerlendirilmektedir.	☐	☐
112	Kurumunuz reklam ve tanıtım faaliyetlerinde ilgili yasa-kurum-yönetmeliklere uymaktadır.	☐	☐
113	Müşteri mahremiyeti (fiziksel ve bilgilere) kurumunuzun tarafından korunmaktadır.	☐	☐
114	Komitenlerin Üyeleri yönetim tarafından belirlenmektedir.	☐	☐
115	Komitenlerde yönetimden bir kişi aktif üye olarak bulunur.	☐	☐
116	Komitenler yönetime belirli aralıklarla rapor sunar.	☐	☐
117	Müşterilere ürün ve hizmetlerle ilgili gerekli bilgilendirmeler yapılır.	☐	☐

KAYNAKÇA

Adams C.A, Frost, G.R. "Integrating Sustainability Reporting into Management Practices", Article in Accounting Forum 32(4):288-302 -583,2008, DOI: 10.1016/J.Accfor.2008.05.002.

Atkinson A.B., "The Case for a Participation Income, The Political Quarterly", Volume 67, Issue 1,1996, s.67-70 <https://doi.org/10.1111/J.1467-923X.1996.Tb01568.X>

Brown, B.J., Hanson, M.E., Liverman, D.M. and Merideth, R.W., "Global Sustainability: Toward Definition", Environmental, Management, 11,1987,s.713-719.<https://doi.org/10.1007/BF01867238>

Callens Isabelle , Tyteca Daniel, "Towards Indicators of Sustainable Development for Firms a Productive Efficiency Perspective", Ecological Economics Dergisi,1999, s.41-53.

Daub Claus-Heinrich, "Assessing The Quality Of Sustainability Reporting: an Alternative Methodological Approach", Journal Of Cleaner Production, Volume 15, Issue 1, 2007, s. 75-85.

Dereköy Fezva, "Entegre Raporlama Uygulamalarının Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi Bağlamında Değerlendirilmesi", Yönetim Bilimleri Dergisi /Journal Of Administrative Sciences, Cilt/Volume 16, Sayı/N: 32,2018,s.: 589-608 2018.

Duran, B., "Sürdürülebilirlik Kavramının Önemi, Karşılaşılan Sorunlar ve Şirketlerin Sürdürülebilirlik Raporlarının İncelenmesi", Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Muhasebe Finansman Yüksek Lisans Programı Yüksek Lisans Tezi, Tez Danışmanı, Deniz Umut Erhan,2018,136 Sayfa.

Düzer M., "Sürdürülebilirlik Performans Göstergelerine İlişkin Açıklamaların Finansal Performans Üzerine Etkisi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir,2018.

Dyllick, T. ve Hockerts, K., "Beyond the Business Case for Corporate Sustainability", Business Strategy and the Environment, Cilt/Volume 11, Sayı: 2,2002, s.:130-142.

Elmacı, O. Kurnaz,N., "Strategical Approach Towards the Sustainable Competitive Power: Environment Cost Management", II.International Environmental Protection Symposium, Kütahya, 2005, s.8-10.

Gallopin, A.G., Huntley,B., Jäger, J., Narpat S. Jodha, Roger E. Kasperson, Akin Mabogunje, Pamela Matson, Harold Mooney, Berrien Moore III, Timothy O'Riordan, Uno Svedin, "Sustainability Science, Science, New Series", Vol. 292, No. 5517,2001,s.641-642, American Association for the Advancement of Science Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/3083523> Accessed: 28/02/2012 04:14.

Global Reporting Initiative – "Benefits Of Reporting", <https://www.globalreporting.org/information/sustainability-reporting/pages/reporting-benefits.aspx>.

Gökgöz A., "Tarihsel Perspektifte Muhasebenin Doğuşunu ve Gelişimini Etkileyen Faktörler", Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 1,2011,s.:167-177.

Gray R.ve Milner M., "Sustainability Reporting: Who's Kidding Whom?", Chartered Accountants Journal of New Zealand, Sayı: 6, 2002, s.: 66-70.

Gray, R., "Current Developments and Trends in Social and Environmental Auditing, Reporting and Attestation: A Review and Comment, International Journal Of Auditing", Sayı: 4(3), 2000,s.: 247-268.

Gray, R. ve Milne, M., "Sustainability Reporting: Who's kidding whom?", Chartered Accountants Journal of New Zealand, 81(6):2002,s.66-70.

Elkington, J., "The Triple Bottom Line Does It All Add Up", Edition 1st Edition Pub. Location, London,2004,s.1-208. <https://doi.org/10.4324/9781849773348>.

Kolk A., "Trends İn Sustainability Reporting by the Fortune Global 250", <https://doi.org/10.1002/>

bse.370, Business Strategy and the environment, Volume12, Issue5, 2003,s.279-291.

Kolk, A, "Sustainability, Accountability and Corporate Governance: Exploring Multinationals' Reporting Practices", Business Strategy and The Environment, Sayı:17, 2008, s.: 1-15.

Lee, K., Farzipoor Saen, R., "Measuring Corporate Sustainability Management: A Data Envelopment Analysis Approach", International Journal of Production Economics, Vol. 140(1), 2012, s.: 219-226.

Lubin D.A, Esty D.C., "The Sustainability Imperative", Horward Business Review, Sayı: Mayıs 2010.

Diesendorf,M. "Sustainability and Sustainable Development", <https://www.Researchgate.net/Publication/307957424>.

Nehme M. ve Koon Ghee Wee,C. "Tracing the Historical Development of Corporate Social Responsibility and Corporate Social Reporting", James Cook University Law,2008.

Pope J., D Annandale, A Morrison-Saunders, "Conceptualising Sustainability Assessment", Environmental Impact Assessment Review,Volume 24, Sayı 6, August 2004, 595-616, <https://doi.org/10.1016/j.ear.2004.03.001>.

Costanza A, Bernard C. Patten, "Defining and Predicting Sustainability", Ecological Economics, Unicersity of Maryland, 1995,s.193-196.

Robinson J, Cole J.R., "Theoretical underpinnings of Regenerative Sustainability", Building Research Information, Volume 43, Issue 2, 2015, s.133- 143.doi: 10.1080/09613218.2014.979082.

Schaltegger,S, Wagner,M. "Integrative Management of Sustainability Performance", International Journal of Accounting Auditing and Performance Evaluation 3(1), 2006,s.1-19. doi: 10.1504/IJAAPE.2006.010098.

Skouloudis ve Evangelinos, "Sustainability Reporting in Greece: Are We There Yet?", Environmental Quality And Management Dergisi, Volume19, Issue1, 2009, s.: 43-60. <https://Doi.Org/10.1002/Tqem.20235>.

Şirketler için Sürdürülebilirlik Rehberi, Borsa İstanbul,2004, s.1-29. <https://www.borsaistanbul.com/Data/Kilavuzlar/Surdurulebilirlik-Rehberi.pdf>.

Tarakcıoğlu Altınay A., "Entegre Raporlama ve Sürdürülebilirlik Muhasebesi", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:25,2016, s.:47-64.

Turhan, **Gönenç Dalgıç**, **Tutku Özen**, Albayra,S:R., "Kurumsal Sürdürülebilirlik Kavramı, Stratejik Önem ve Sürdürülebilirlik Performansı Ölçümü: Literatür Çalışması", Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi, Cilt:9.- Sayı:1, 2018, s.:17-37 <http://doi.org/10.18354/esam.304155s.20>.

Türkiye Sürdürülebilirlik Raporlaması Ulusal İnceleme Raporu, 2016.

Van Der Laan, S. L., "The Role Of Theory In Explaining Motivation For Corporate Social Disclosures: Voluntary Disclosures vs. 'Solicited' Disclosures". Australasian Accounting Business And Finance Journal, 3(4),2004,s.15-29.

Yamak, S., "Kurumsal Sosyal Sorumluluk Kavramının Gelişimi", İstanbul: Beta Yayınevi,2007.

Yanık, S. ve Türker, İ., "Sürdürülebilirlik ve Sosyal Sorumluluk Raporlamasındaki Gelişmeler (Tümleşik Raporlama)", İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, No: 47, 2012, s. 291-308.

www.accountability.org (Son erişim tarihi:15.Kasım 2019)

www.cdp.net(Son erişim tarihi:15.Mart 2019)

www.cdp.net(Son Erişim Tarihi:15.Mart 2019)

www.epo.org(Son erişim tarihi:20.Mart 2019)

www.epo.org(Son Erişim Tarihi:20.Mart 2019)

www.espacenet.com(Son erişim tarihi:15.Kasım 2019)

www.globalreporting.org(Son erişim tarihi:20.Mart 2020)

www.ifc.org(Son erişim tarihi:15.Kasım 2019)

www.iso.org(Son erişim tarihi:15.Kasım 2019)

www.kurumsalsurdurulebilirlik.com(Son erişim tarihi:22.Mart 2020)

www.oecd.org(Son erişim tarihi:15.Kasım 2019)

www.rspo.org(Son erişim tarihi:15.Kasım 2019)

www.sa_inl.org(Son erişim tarihi:15.Kasım 2019)

www.sustainabilityroadmap.org(Son erişim tarihi:15.Kasım 2019)

www.tpe.gov.tr(Son erişim tarihi:15.Kasım 2019)

www.ueba.me(Son erişim tarihi:15.Ocak 2019)

www.unglobalcompact.org(Son erişim tarihi:15.Kasım 2019)

www.wbcds.org(Son erişim tarihi:10.Ocak 2019)

(*)SA 8000 sadece sosyal sorumluluk boyutuyla değerlendirdiği için, Ürün Karbon Ayakizi, Karbon Ayakizi standartları ürüne ve sektöre özel hesaplandığı için, Karbon Saydamlık Projesi sadece sürdürülebilirlik konusunun çevresel boyutuyla değerlendirdiği için, RSPO Palmiye yağı sektöründeki sürdürülebilirlik standardı olarak tek bir sektöre yönelik olması nedeniyle, ISO Standartları da Birleşmiş Milletler Sürdürülebilirlik hedeflerine bağlı olarak her bir hedefe ve ürüne özel olması nedeniyle kesişim tablosuna alınmamıştır. Kesişim Tablosunda bunların dışında kalan dokuz sürdürülebilirlik standardı tüm standartların ortak başlıkları ve sürdürülebilirlik hedefleri açısından karşılaştırılmıştır.

Muhasebe Öğrencilerinin Finansal Okuryazarlık Düzeyinin Belirlenmesi

Ulukan BÜYÜKARIKAN¹ - Cengiz ERYILMAZ²

Özet

Özellikle teknolojik gelişmelerin muhasebe mesleğine olan etkileri göz önüne alındığında muhasebe meslek mensuplarının muhasebe bilgisinin yanında finansal bilgilere sahip olmaları işletmeleri yönlendirmeleri açısından büyük öneme sahiptir. Çalışmada gelecekte muhasebe mesleğini icra edecek muhasebe öğrencilerin finansal okuryazarlık düzeyleri ölçülmüştür. Bu kapsamda 1. ve 4. sınıf öğrencilerine anket uygulanmıştır. Finansal okuryazarlık düzeyinin belirlenmesi için ekonomi, vergi, bireysel bankacılık ve yatırım bilgisini içeren önermelerden oluşan sorular yöneltilmiştir. Araştırmaya katılan öğrenciler "Fiyat istikrarını sağlamak merkez bankasının görevlerinden değildir" ve "Tahvil, çıkarıcı kuruluş açısından uzun vadeli bir borçlanma aracıdır" önermelerini yüksek oranla (%76,20) doğru yanıtlamışlardır. Pareto prensibine göre finansal okuryazarlık düzeyleri 1.sınıf öğrencilerinde 4.sınıftakilere göre kısmen daha yüksektir. Ayrıca mobil internet bankacılığı kullanma durumu ile üç önerme, internet bankacılığı kullanım nedenleri ile iki önerme ve bireysel emeklilik var olma durumu ile bir önerme arasında finansal okuryazarlık farkındalıklarında anlamlı farklılık tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Muhasebe Öğrencileri, Finansal Okuryazarlık, Farkındalık, Pareto Prensibi.

1. Giriş

Finansal okuryazarlık, bireylerin sahip oldukları finansal bilgileri gündelik hayattaki finansal konularla ilişkilendiren ve onların finansal kararlarını yönlendiren, finansal yeterlilik düzeyidir. Teknolojik gelişmelerin etkisiyle finansal araçlarda meydana gelen gelişim ve değişimler finansal kararların bireylerin günlük yaşamlarındaki etkisini artırmış ve finansal okuryazarlığı günlük yaşamın vazgeçilmez haline getirmiştir. Bu bağlamda finansal ürün ve hizmetlerin geniş bir yelpazeye sahip olması, tüketicilerin belli bir düzeyde finansal okuryazarlığa sahip olmalarını gerekli kılmıştır.

Türkiye’de finansal okuryazarlık, düzeyini geliştirmek amacıyla 2014’te “Finansal Erişim, Finansal Eğitim, Finansal Tüketicinin Korunması Stratejisi ve Eylem Planları” başlıklı bir genelge yayınlanmıştır. G-20 zirvesinin 2015 yılı gündeminde finansal okuryazarlığın geliştirilmesi için uluslararası iş birliği oluşturulmasına ilişkin görüşmeler yapılmıştır. Bu kapsamda Türkiye’de finansal okuryazarlık düzeyinin yükseltilmesi için Millî Eğitim Bakanlığı (MEB), Türk Ekonomi Bankası (TEB) ve United Nations International Children’s Emergency Fund (UNICEF) iş birliğiyle 6-14 yaş aralığındaki çocuklara yönelik “Sanat Yoluyla Sosyal ve Finansal Eğitim” projesi başlatılmıştır. Buna ek olarak üniversitelerde finans derslerine daha yoğun bir şekilde yer verilmesiyle, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK), Sermaye Piyasası Kurulu (SPK), Borsa İstanbul, Finansal Okuryazarlık ve Erişim Derneği (FO-DER) ve diğer kurum ve kuruluşlarca yeterli düzeyde finansal okuryazarlığın bireylere kazandırılması amaçlanmaktadır (Alkaya ve Yağlı, 2015: 586).

Finansal okuryazarlık için yapılan çalışmalar genellikle üniversite öğrencileri ve meslek grupları üzerinde gerçekleştirilmiştir. Yılmaz ve Aslan (2020) Siirt Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesindeki 585 öğrenci üzerinde yapmış olduğu çalışmalarında öğrencilerin orta düzeyde finansal okurya-

¹ Afyon Kocatepe Üniversitesi, Bolvadin Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, ulukan@aku.edu.tr

² Afyon Kocatepe Üniversitesi, Bolvadin Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, ceryilmaz@aku.edu.tr

zarlık düzeyine sahip olduklarını; yaş, sınıf ve internet bankacılığı değişkenlerine göre gruplar arasında anlamlı farklılıklar olduğu ve diğer demografik özelliklerine göre katılımcıların finansal okuryazarlık düzeylerinde bir farklılık olmadığını tespit etmişlerdir. Kocabıyık ve Teker (2018) Süleyman Demirel Üniversitesi'ndeki 614 öğrenci üzerinde yapmış oldukları çalışmada finansal okuryazarlık düzeyi ile cinsiyet arasında farklılaşma ve erkeklerin kadınlara göre daha başarılı olduğunu belirlemişlerdir. Kaya ve Güneş (2019) Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde 433 Bankacılık ve Finans öğrencileri üzerinde yapmış oldukları çalışmada finansal okuryazarlık seviyesinin %6,5 yüksek, %47,3 orta, %37,2 düşük, %9,0 çok düşük olduğunu tespit etmişlerdir. Acaravcı ve Bediroğlu (2019) Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi öğrenim gören 930 öğrenci üzerinde yapmış olduğu çalışmada, finansal okuryazarlık seviyesinin demografik özellikler açısından başarı sağlayan erkek katılımcıların finansal okuryazarlık düzeylerinin daha yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. Yılmaz ve Elmas (2016) Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü 4. Sınıf 80 öğrenci üzerinde yapmış oldukları çalışmada finansal okuryazarlık başarı düzeylerinin düşük olduğunu belirlemişlerdir. Karakoç ve Yeşildağ (2019) Ege Bölgesi'nde yer alan Uygulamalı Bilimler Yüksekokullarının Bankacılık-Finans ile Muhasebe Bölümlerinde eğitim alan 697 öğrencinin finansal okuryazarlık başarı düzeylerinin %60 olduğu ve erkek öğrencilerin finansal okuryazarlık düzeyinin kız öğrencilere göre daha yüksek olduğunu belirlemişlerdir. Sandal ve Yalçın (2020) Elazığ ve Tunceli illerindeki 35 S.M.M.M üzerinde gerçekleştirmiş oldukları çalışmalarında muhasebe meslek mensuplarının ortalamasının üstünde finansal okuryazar oldukları ancak kavramsal ve güncel konularda yeterli düzeyde bilgiye sahip olmadıklarını belirlemişlerdir.

Teknolojik gelişmelerin bireylerin finansal okuryazarlık düzeyleri üzerindeki etkilerinin yanı sıra muhasebe mesleğine olan etkileri göz önünde bulundurulduğunda, muhasebe meslek mensuplarının, muhasebe bilgisinin yanında yeterli düzeyde finansal bilgiye sahip olmaları oldukça önemlidir. Bu bağlamda çalışmanın amacı gelecekte muhasebe mesleğini icra edecek muhasebe öğrencilerin finansal okuryazarlık düzeylerinin ölçülmesidir.

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın amacı

Özellikle teknolojik gelişmelerin muhasebe mesleğine olan etkileri göz önüne alındığında muhasebe meslek mensuplarının, muhasebe bilgisinin yanında finansal bilgilere sahip olmaları işletmeleri yönlendirmeleri açısından büyük öneme sahiptir.

Çalışmanın amacı gelecekte muhasebe mesleğini icra edecek muhasebe öğrencilerin finansal okuryazarlık düzeylerinin ölçülmesidir. Bu amaçla bazı demografik özelliklere göre farkındalıkları incelenmiştir.

2.2. Araştırmanın kapsamı

Anketler Afyon Kocatepe Üniversitesi Bolvadin Uygulamalı Bilimler Üniversitesinde 2018-2019 Bahar yarıyılında 1. ve 4. sınıf muhasebe öğrencilerine uygulanmıştır. Çalışma kapsamında 100 adet anket öğrencilerin gönüllülük esaslı göz önünde bulundurularak uygulanmıştır. Anketlerin analizinde aykırı verileri içeren 27 anket analiz dışı bırakılmıştır.

2.3. Araştırmanın yöntemi

Anket demografik özellikler ve finansal okuryazarlık düzeyleri bölümünden oluşmaktadır. Finansal okuryazarlığın belirlenmesi için kullanılan anket; ekonomi, vergi ve mevzuat, bireysel bankacılık ve yatırım bilgisini içeren 30 sorudan oluşmaktadır.

Güvenirlilik analizi sonucu Cronbach's Alpha katsayısı 0,712 olarak bulunmuştur. Ölçek katsayısı $0,60 \leq \alpha \leq 0,80$ aralığında olduğundan dolayı oldukça güvenilir bir ölçek olduğu görülmektedir. Bu bağlamda 18 önerme tespit edilmiş ve bu önermelere frekans analizi yapılmıştır.

Öğrencilerin yaş, sınıf, kredi kartı olma durumu, internet bankacılığı kullanma durumu gibi demografik özelliklere göre farkındalık durumları incelenmiştir. Normallik testi sonuçlarına göre (Kolmogorov-Smirnova) $p=0,000$ olarak tespit edilmiştir. Ölçekten elde edilen veriler normal dağılım göstermediği için Kruskal Wallis ve Mann-Whitney U testi uygulanmıştır. Ayrıca öğrencilerin eğitim gördükleri sınıflara göre finansal okuryazarlık düzeyleri farklılıklarını belirlemek için Pareto prensibi kullanılmıştır.

Pareto prensibi, Vilfredo Pareto'ya ait bir prensip olup hayattaki çoğu şeyin eşit dağılmadığını ve sonuçların %80'inin kaynağının sebebinin %20'sinden oluştuğunu ileri sürmüştür (Ergüt vd., 2020).

2.4. Araştırmanın hipotezleri

Araştırmanın amacına bağlı olarak belirlenen hipotezler;

H1: Mobil internet bankacılığı kullanma durumu ile finansal okuryazarlık farkındalıkları arasında anlamlı farklılık vardır.

H2: İnternet bankacılığı kullanım nedenleri ile finansal okuryazarlık farkındalıkları arasında anlamlı farklılık vardır.

H3: Bireysel emeklilik var olma durumu ile finansal okuryazarlık farkındalıkları arasında anlamlı farklılık vardır.

3. Bulgular

3.1. Demografik özellikler

Çalışmaya katılan 1. ve 4. sınıf öğrencilerinin demografik özellikleri Tablo 1’de verilmiştir. Sınıf kategorisine göre; %52,38’i 1. sınıf iken %47,62’si 4.sınıf öğrencisidir. Öğrenciler yaşa göre değerlendirildiğinde; 22 ve üstü yaş üzeri öğrenciler çoğunluktadır (%50,80). Ankete katılan öğrencilerin %57,10’u kredi kartı sahibi, %11,10’unun bireysel emeklilik sistemine kayıtlı ve %96,80’i internet bankacılığını kullandıklarını belirtmişlerdir.

Tablo 1. Ankete katılan öğrencilerin demografik özellikleri

Özellik	Özellikler	Frekans (f)	Yüzde (%)
Sınıf	1.sınıf	33	52,38
	4.sınıf	30	47,62
Yaş	18-19	12	19,00
	20-21	19	30,20
	22-ve üstü	32	50,80
Kredi kartı olma durumu	Var	36	57,10
	Yok	27	42,90
Bireysel emeklilik durumu	Var	7	11,10
	Yok	56	88,90
İnternet bankacılığı	Var	61	96,80
	Yok	2	3,20
İnternet bankacılığı kullanım nedeni	Fatura ödemek	28	44,40
	Para transferi	26	41,30
	Diğer	9	14,30

Temel düzey hesaplama bilgisi sorularını içeren güvenilirlik analizinden geçmiş 18 önermenin seçeneklere göre değerlendirilmesinin frekans analizi Tablo 2’de görülmektedir. Öğrenciler tarafından Önerme 5 %76,20 ve Önerme 18 %76,20 yüksek oranla bilinen farkındalık önermelerinden olup, en az bilinen farkındalık önermesi ise Önerme 1 olduğu belirlenmiştir.

Tablo 2. Önermelerin frekans analizi

Bilgi düzeyi	Önerme	Önerme İfadesi	Özellik	Frekans (f)	Yüzde (%)
Ekonomi bilgisi	Önerme 1	Merkez bankasının açıkladığı gecelik faiz oranları gösterge faiz oranı olarak da bilinir.	DOĞRU	5	7,90
			YANLIŞ	58	92,10
	Önerme 4	Enflasyondan arındırılmış faize reel faiz adı verilir.	DOĞRU	46	73,00
			YANLIŞ	17	27,00
	Önerme 5	Fiyat istikrarını sağlamak merkez bankasının görevlerinden değildir.	DOĞRU	48	76,20
			YANLIŞ	15	23,80
	Önerme 6	Tüketici fiyatları endeksi enflasyon ölçümünde önemli bir göstergedir.	DOĞRU	42	66,70
			YANLIŞ	21	33,30
Vergi ve mevzuat bilgisi	Önerme 9	Kurumlar vergisi ödeyen bir anonim şirketin ortağı ayrıca gelir vergisi ödemez.	DOĞRU	25	39,70
			YANLIŞ	38	60,30
	Önerme 10	Türkiye’de KDV oranları ürün ve hizmetin türüne göre değişebilmektedir.	DOĞRU	28	44,40
			YANLIŞ	35	55,60
Bireysel bankacılık	Önerme 13	Poliçe ve bonolar damga vergisine tabidir. Çekler ise damga vergisinden muaftır.	DOĞRU	25	39,70
			YANLIŞ	38	60,30
	Önerme 15	Banka vadeli mevduat hesabına yatırılan para istenilen zamanda faiziyle çekilebilir.	DOĞRU	26	41,30
			YANLIŞ	37	58,70
	Önerme 16	Vadeli mevduat hesabı mudiye faiz getirisi sağlar.	DOĞRU	18	28,60
			YANLIŞ	45	71,40
Yatırım bilgisi	Önerme 18	Tahvil, çıkaran kuruluş açısından uzun vadeli bir borçlanma aracıdır.	DOĞRU	48	76,20
			YANLIŞ	15	23,80
	Önerme 19	Hisse senetlerinin piyasa değerleri gerçek değerlerinden farklıdır.	DOĞRU	31	49,20
			YANLIŞ	32	50,80
	Önerme 21	A tipi yatırım fonları hisse senedi ağırlıklı yatırım fonlarıdır. Portföy değerinin en az yüzde 25’ini devamlı olarak Türk şirketlerinin hisse senedi olarak bulundurmaları zorunludur.	DOĞRU	19	30,20
			YANLIŞ	44	69,80
	Önerme 22	Tek çeşit yatırım aracına yatırım yapmak çeşitli yatırım araçlarına yatırım yapmaktan daha risklidir.	DOĞRU	41	65,10
			YANLIŞ	22	34,90
	Önerme 23	Hisse senedine yatırım yapmak tahvile yatırım yapmaktan daha risklidir.	DOĞRU	23	36,50
			YANLIŞ	40	63,50
	Önerme 25	Hisse senetleri her yıl sahiplerine kar payı getirisi sağlar.	DOĞRU	45	71,40
			YANLIŞ	18	28,60
Önerme 26	Bir para biriminin başka bir para birimi karşısında daha değerli olması temsil ettiği ekonominin de diğerinden güçlü olduğu anlamına gelir.	DOĞRU	45	71,40	
		YANLIŞ	18	28,60	
Temel düzey hesaplama bilgisi	Önerme 27	Faiz oranı yıllık %3 olan bir banka hesabınız var ve yıllık enflasyon %2. 1 yıl sonra, hesabımızdaki paranın alım gücü bugüne göre nasıl olur?	DOĞRU	22	34,90
			YANLIŞ	41	65,10
	Önerme 30	Satış fiyatı 500 TL olan bir üründe %12 indirim olması durumunda yeni satış fiyatı ne olur?	DOĞRU	38	60,30
			YANLIŞ	25	39,70

3.2. Finansal okuryazarlık farkındalık analizi

Tablo 3'te mobil internet bankacılığı kullanma durumunun Mann-Whitney U testi sonuçları verilmiştir. Ankete katılan öğrencilerin mobil internet bankacılığı kullanma durumuna göre; Önerme 5 "Fiyat istikrarını sağlamak merkez bankasının görevlerinden değildir." Mann-Whitney U değeri 13 ve p değeri 0,011, Önerme 6 "Tüketici fiyatları endeksi enflasyon ölçümünde önemli bir göstergedir." $p=0,044$ ve Önerme 10 "Türkiye'de KDV oranları ürün ve hizmetin türüne göre değişebilmektedir." $P=0,011$ olarak bulunmuştur. H1 hipotezine göre; mobil internet bankacılığı kullanma durumu ile finansal okuryazarlık farkındalıkları arasında anlamlı farklılık vardır.

Tablo 3. Mobil internet bankacılığı kullanma durumu ile finansal okuryazarlık durumlarına göre değişiminin Mann-Whitney U testi

Önerme	Gruplar	N	Mann-Whitney U	Wilcoxon W	Z	Asymp. Sig. (2-tailed)
Önerme 5	Var	61	13	1904	-2,55	0,011
	Yok	2				
Önerme 6	Var	61	19	1910	-2,016	0,044
	Yok	2				
Önerme 10	Var	61	13	1904	-2,55	0,011
	Yok	2				

Tablo 4'te Kruskal Wallis Testi internet bankacılığı kullanım nedenlerine göre incelenmiştir. Önerme 4 "Enflasyondan arındırılmış faize reel faiz adı verilir." arasında ($p=0,044 < 0,05$) ve Önerme 19 "Hisse senetlerinin piyasa değerleri gerçek değerlerinden farklıdır." Arasında ($p=0,048 < 0,05$) anlamlı bir farklılık olduğu belirlenmiştir. İnternet bankacılığı kullanım nedenleri ile finansal okuryazarlık farkındalıkları arasında anlamlı farklılık olduğu için H2 hipotezi kabul edilir.

Tablo 4. İnternet bankacılığı kullanım nedeni ile finansal okuryazarlık durumlarına göre değişiminin Kruskal Wallis testi

Önerme	Gruplar	N	Chi-Square	df	Asymp. Sig
Önerme 4	Fatura ödemek	28	6,404	2	0,044
	Para transferi	26			
	Diğer	9			
Önerme 19	Fatura ödemek	28	6,058	2	0,048
	Para transferi	26			
	Diğer	9			

Tablo 5'te bireysel emeklilik var olma durumunun Mann-Whitney U testine göre; Önerme 23 "Hisse senedine yatırım yapmak tahvile yatırım yapmaktan daha risklidir." Mann-Whitney U değeri 115,5 ve p değeri 0,035 olarak tespit edilmiştir. Bu önermeye verdikleri cevaplar arasında anlamlı farklılık bulunmuştur ($p<0,05$). Buna göre H3 hipotezi kabul edilir.

Tablo 5. Bireysel emeklilik durumları ile finansal okuryazarlık durumlarına göre değişiminin Mann-Whitney U testi

Önerme	Gruplar	N	Mann-Whitney U	Wilcoxon W	Z	Asymp. Sig. (2-tailed)
Önerme 23	Var	7	115,5	1711,5	-2,111	0,035
	Yok	56				

3.3. Finansal okuryazarlık düzeyi

Pareto prensibi göz önünde bulundurularak 18 önermeye vermiş oldukları cevaplara göre 14 önerme ve üstü doğru cevaplayanlar "temel bilgi sahibi" ve daha az sayıda doğru cevap verenler "temel bilgi sahibi değil" olarak nitelendirilmiştir. Bu durum Tablo 6'da verilmiştir. Buna göre 4. Sınıf öğrencilerinin

farkındalık düzeyleri (%13,79) 1. Sınıf öğrencilerinin farkındalık düzeylerine (%17,65) göre kısmen düşük olduğu ifade edilebilir.

Tablo 6. Finansal okuryazarlık bilgi sahibi olma durumu

Sınıf düzeyi		farkındalık yok		farkındalık var	
		Frekans (f)	Oran (%)	Frekans (f)	Oran (%)
1	Frekans (f)	28	82,35	6	17,65
	Oran (%)				
4	Frekans (f)	25	86,21	4	13,79
	Oran (%)				
Toplam		53		10	63

4. Tartışma

Sarıgül (2014) Konya ilindeki üniversite öğrencilerinin finansal okuryazarlık düzeylerinin yeterli olmadığını, Contuk (2018), Yılmaz ve Elmas (2016) ve Kaya ve Güneş (2019) öğrencilerin temel düzeyde finans bilgisine sahip olduğu ve ileri düzeyde finans konusunda daha az bilgiye sahip olduğu ve işletme bölümü öğrencilerinin almış oldukları eğitimin finansal bilgilerini artırdığı ancak öğrencilerin finansal bilgilerini geliştirmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Çalışmadan elde edilen verilere göre de finansal okuryazarlık düzeylerinin düşük olduğu tespit edilmiştir.

Aydın (2018) finansal okuryazarlık düzeyinin Türkiye’de yükseltilebilmesi için mevcut finans derslerindeki içeriklerin güncellenmesi ve öğrencilere yönelik basılı ve elektronik içeriklerin geliştirilmesi gerekmektedir.

Barış (2016), Başarır ve Sarıhan (2017), Er vd., (2014), Kaya ve Güneş (2019) ve Yılmaz ve Aslan (2020) öğrencilerin eğitim almış oldukları sınıflara göre finansal okuryazarlık düzeylerinde anlamlı farklılıklar olduğunu ifade etmişlerdir. Analiz sonuçlarına göre, öğrencilerin eğitim almış olduğu sınıfa göre finansal okuryazarlık düzeylerinin farklılaştığı ifade edilebilmektedir. Bu bağlamda literatürdeki çalışmalar elde edilen bulguyu destekler niteliktedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Gelecekte muhasebe mesleğini icra edecek öğrencilerin muhasebe mesleğinin yanında finans bilgilerinin de yeteri kadar olması da önemlidir. Muhasebe meslek mensupları, işletmeye vermiş oldukları bilgiler ile işletmenin karar verme süreci değişmektedir. Bu amaçla Muhasebe Bölümü öğrencilerine gönüllülük esasına göre anket uygulanmıştır. Elde edilen verilerdeki aykırı veriler olması nedeniyle bazı anketler analiz dışı bırakılmıştır. Güvenirlilik analizi sonucunda ölçek orta güvenirlikli olduğu tespit edilmiştir.

Öğrenciler, “Fiyat istikrarını sağlamak merkez bankasının görevlerinden olup, olmadığını” ve “Tahvil, çıkarıcı kuruluş açısından uzun vadeli bir borçlanma aracıdır” önermelerini yüksek doğrulukla bilmüşlerdir. Mobil internet bankacılığı kullanma durumu ile üç önerme, internet bankacılığı kullanım nedenleri ile iki önerme ve bireysel emeklilik var olma durumu ile bir önerme arasında finansal okuryazarlık farkındalıklarında anlamlı farklılık tespit edilmiştir.

Pareto prensibine göre finansal okuryazarlık düzeyleri 1.sınıf öğrencileri 4.sınıftakilere göre kısmen daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

6. Kaynaklar

Acaravcı, S. & Bediroğlu, K. (2019). Finansal okuryazarlık: Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi üzerine uygulama. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 7(2), 30-51.

Alkaya, A., & Yağlı, İ. (2015). Finansal okuryazarlık-f finansal bilgi, davranış ve tutum: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İİBF öğrencileri üzerine bir uygulama. *Journal of International Social Research*, 8(40), 585-599.

Aydın, A.D. (2018). Türkiye’de finans eğitimi ve finansal okuryazarlık üzerine eleştirel bir değerlendirme. *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 1(1), 12-20.

Barış, S. (2016). Finansal okuryazarlık ve bütçeleme davranışı: üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma. *TESAM Akademi Dergisi*, 3(2), 13-38.

Başarır, Ç. & Sarıhan, Y.A. (2017). Üniversite öğrencilerinin finansal okuryazarlıklarının belirlenmesi: Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi örneği. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 15(4), 143-162.

Contuk, F. Y. (2018). Üniversite öğrencilerinin finansal okuryazarlık durumunu etkileyen faktörler üzerine bir araştırma: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (77), 115-136.

Er, F., Temizel, F., Özdemir, A. & Sönmez, H. (2014). Lisans Eğitim Programlarının Finansal Okuryazarlık Düzeyine Etkisinin Araştırılması: Türkiye Örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(4), 113-125.

Ergüt, Ö., Camkıran, C. & Çilingirtürk, A.M. (2019). Karar ağaçları ile finansal okuryazarlık düzeyinin incelenmesi. In International Congress of Management Economy and Policy 2019 Autumn Proceedings Book, 2-3 November 2019, İstanbul / TÜRKİYE, 9-16.

Karakoç, M. & Yeşildağ, E. (2019). Uygulamalı bilimler yüksekokulu öğrencilerinin finansal okuryazarlık düzeylerini tespit etmeye yönelik bir alan araştırması: Ege Bölgesi'nde Bir Uygulama. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*. 12(3), 511-531.

Kaya, M. & Güneş, H. (2019). Üniversite öğrencilerinin finansal okuryazarlık düzeylerinin analizi: bankacılık ve finans bölümü öğrencileri üzerine bir uygulama. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(28), 295-305.

Kocabıyık, T. & Teker, T. (2018). Finansal okuryazarlık: Süleyman Demirel Üniversitesi öğrencileri üzerine bir araştırma. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 2(2), 117-144.

Sandal, A. & Yalçın, Z. (2020). S.M.M.M"lerin finansal okuryazarlık ve finansal tablo okuryazarlık düzeyinin belirlenmesine yönelik bir araştırma: Tunceli ve Elâzığ örneği. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(4), 2216-2230.

Sarigül, H. (2014). A survey of financial literacy among university students. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (64), 207-224.

Yılmaz, E., & Aslan, T. (2020). Finansal okuryazarlık ve Siirt Üniversitesi öğrencilerine yönelik bir araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (87), 181-202.

Yılmaz, H. & Elmas, B. (2016). Finansal okuryazarlık: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi iktisadi ve idari bilimler fakültesi öğrencileri üzerine bir çalışma. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(1), 115-140.

Pazarlama

Жашыл Маркетинг Жана Анын Өзгөчөлүктөрү

Алымкул Мухтарович УМАРОВ¹

Аннотация

Акыркы убактарда дүйнө калкынын санынын көбөйүшү, табигый ресурстардын азаюусу негизги көйгөйлөрдүн бири болуп калууда. Керектөөчүлөрдүн муктаждыктарын канааттандыруу менен бирге келечек муундарга да мурас калтыруу максатында аларды үнөмдүү пайдалануу көңүл бурулуусу керек болгон маселелердин бири. Ошондуктан бул маселени жөнгө салуучу негизги аткарылуучу иш-чаралардын бири болуп жашыл маркетинг эсептелүүдө. Жашыл маркетинг (башкача дагы аталышы экологиялык маркетинг) ишканалардын өндүрүштөрүн мүмкүн болушунча табиятка аз зыян келтирүү менен продукция өндүрүүнү сунуштаган жана анын бул багытта өнүгүүсүнө түрткү берүүчү бир экономикалык багыт экендиги талашсыз. Жашыл маркетинг 1970-1980-жылдары экологиялык көйгөйлөрдүн негизинде пайда боло баштаган. Пайда болуусуна «Гринпис» (Green Peace), «Аалам достору» (Friends of the Earth) сыяктуу дүйнөлүк аренадагы уюмдар өз салымын кошушкан. Бул макала, жашыл маркетингдин келип чыгышын, өзгөчөлүктөрүн жана аны Кыргызстанда ишке ашыруу жолдорун аныктоого багытталган.

Киришүү

Дүйнө калкынын санынын өсүшү, кен байлыктардын жана табигый ресурстардын үнөмсүз пайдаланылышы күн өткөн сайын келечекке салкын мамиле сыяктуу сезилүүдө. Азык-түлүк продукцияларында да химиялык заттардын көп пайдалануусу келечек урпактарга да терс таасирин тийгизүүдө. Мындай көйгөйлөрдөн качуу, же кутулуу максатында жаңы бир чыгуу жолу катары жашыл маркетинг эсептелүүдө.

Экологиялык көйгөйлөрдүн күн өткөн сайын көбөйүүсү өкмөттүн, ишкана-меккемелердин, коомдук бирикме, уюмдардын жана керектөөчүлөрдүн табият туураалуу дагы да көбүрөөк ойлонуусу жана аяр мамиле жасоосуна мажбурлоодо. Кээ бир ишмердүүлүктөрдүн мыйзам чегинде ишке ашырылуусун жөнгө салуу, керектөөчүлөрдүн мекеме-ишканаларга болгон басымы жана талабынын негизинде “жашыл маркетинг” пайда болгондугу талашсыз.

«Гринпис» (Green Peace), «Аалам достору» (Friends of the Earth) жана башка ушул сыяктуу эл аралык уюмдардын иш-чараларынын негизинде төмөндөгүдөй жыйынтыктар чыгарылып, ишке ашырыла баштады. Алар:

1. Өлкө өкмөттөрү бизди курчап турган чөйрөнү коргоого колдоо көрсөтүү максатында жаңы мыйзамдык актыларды иштеп чыгып, ишке ашыра баштады.

2. Коомчулук да айлана-чөйрө жана табиятты коргоого көбүрөөк көңүл бөлө баштады. Ошону менен эле бирге бул иш-чарага байланышкан ар түрдүү акциялар уюштурулууда.

“Жашыл” же экологиялык маркетинг деп коомдун муктаждыктарын табигый ресурстарды эң аз колдонуу менен ар түрдүү товар жана кызматтарды өндүрүштүн ар бир баскычында курчап турган чөйрөгө мүмкүн болушунча эң аз зыян келтирүү менен керектөө муктаждыктарын канааттандыруу процессин айтабыз².

1980- жылдары пайда болгон социалдык-этикалык маркетингдин уландысы катары 1990-жылдары “жашыл” же болбосо экологиялык маркетинг ишке ашырыла баштаган.

¹ К.Ш.Токтомаматов атындагы эл аралык университети, эл аралык Кыргыз-Түрк институту, менеджмент жана туризм кафедрасы окутуучусу

² Смирнова, Е.В. Экологический маркетинг // Практический маркетинг, 2010

Социалдык-этикалык маркетингдин концепциясына ылайык ишканалардын негизги милдети болуп максаттуу базардын кызыкчылыгы жана керектөөсү аныкталуу менен жана каалаган муктаждыктарды продуктивдүү жана эффективдүү канааттандыруу менен жалпы коомдун жана керектөөчүнүн көңүл чордонунда болуу менен (атаандаштардан айырмалануу максатында) ишмердүүлүк жүргүзүү болуп саналат. Бул концепциянын келип чыгышына салттуу маркетингдин курчап турган чөйрөгө болгон кош көңүл мамилеси, табигый ресурстардын кескин түрдө кыскарышы, калктын санынын өсүшү, социалдык кызматтардын терс тарапка өзгөрүшүнүн негизинде келип чыккан³.

1990-жылдары бизнести, экологияны коргоочу катары колдонуу төмөндөгүдөй факторлордун негизинде пайда болду:

-Коомчулуктун айлана-чөйрөгө болгон камкордугунун артышы.

-Экологиялык жана табигый ресурстарды колдонуу тармагындагы мамлекеттик деңгээлдеги чечимдер.

-Табиятты коргоочу ар түрдүү мамлекеттик эмес, экологиялык мекемелердин, түрдүү керектөөчү бирикмелердин, коомдук экологиялык экспертизалык топтордун көбөйүшү жана артуусу. Калктын экологиялык керектөөгө болгон мотивациясынын артышы жана мамилеси жашыл маркетингке болгон талаптарынын артуусуна себеп болууда.

Компаниялар коомдун экологиялык жана социалдык жашоосун төмөндөгүдөй өлчөктөр менен өзүнүн таасирдүүлүгүн тийгизүүгө аракет жасашууда:

-экономикалык өнүгүүгө таасирин тийгизүү;

-технология;

-башкаруу стили;

Жашыл же экологиялык маркетинг – бул экологиялык таза продукция өндүрүү жана өндүрүштө табиятка аз же таптакыр зыян келтирбөөчү технологиялар колдонуу менен керектөөчүлөрдүн ишенимдүүлүгүн жогорулатуу, сатууну арттыруу, брендди элге таанымал абалга алып келүү болуп саналат.

Азыркы учурда экологиялык товар жана кызмат базарынын көлөмү дүйнө жүзүндө 230 миллиард АКШ долларга (анын ичинен 76 миллиарды туруктуу экономикага, 27 миллиард сергек жашоо стилине, 30 миллиард – альтернативдик медицинага, 10 миллиарды- өзүн-өзү өркүндөтүү, 81 миллиарды-экологиялык жашоо шартына) жеткен. 2015-жылы болсо жашыл маркетинг эң тез өнүгүп жаткан базар экендиги аныкталган.

Өзгөчө АКШда экомараттар жыл сайын 5-10%га, ал эми экотуризм болсо 5%га көбөйүүдө. АКШда экологиялык товарларды өндүрүүчү ишканалар 100 болсо, 2009 жылы 1570ке жеткен. Ошондой эле экологиялык тамак-аш азыктарын өндүрүү 5,6%га өсүп, керектөөчүлөрдүн 82%ы экологиялык товарларды сатып алууга багытталган⁴. Information Resources изилдеген маалыматтарына көз сала турган болсок азыркы учурда америкалыктардын 48%ы товар сатып алууда анын экологиялык көрсөткүчтөрүнө көңүл бурушууда. Бир эле товардын эмес, бир эле учурда анын таңгагынын да (упаковка), саткан дүкөндүн да чөйрөгө берген пайдалуулугуна да маани беришүүдө. Бул иш-чаранын кыска убакытта, же тез эле ийгиликке жетишкендигин айтуу туура эмес. Себеби ийгиликке жетүү үчүн талыкпаган эмгек жумшоо керектиги талашсыз. Кандай түрдөгү эко-товар болсо да ал сөзсүз түрдө сатып алуучулардын сатып алуу чечимин кабыл алуусунда чечимсиздик жаратуусу талашсыз. Себеби ал товар жөнүндө толук маалыматка ээ болбоосу мүмкүн. Ошондуктан эко-товарды да сатуудан мурда анын пайдалары, эмне үчүн аны сатып алууда артыкчылык бар экендиги тууралуу толук маалыматтын берилүүсү абзел.

Эгер социалдык рекламалар (жарнама) дүйнөлүк көйгөйлөрдү чагылдырса, анда жашыл маркетинг кирешелүү, оптимистикалык жашыл рекламаларды, өзгөчө экологиялык таза продукцияларга басым жасаган рекламаларды тартуусу зарыл. Ошол эле учурда бул ыкма менен эко-товарлардын модалуу трендге айландыруучу идеяларды камтыган, керектөөчүлөрдүн көңүл чордонунда орун таба ала турган даражада болуусу керек. Өндүрүүчү товарынын эко-тарыхы жөнүндө маалымат берип, анын эко-статусун жаратып, аны көтөрүүсү зарыл. Психологдордун айтуусу боюнча керектөөчүлөрдүн көбүрөөк табигый, нукура жана экологиялык товарларды сатып алуусунун негизги себептери болуп дүйнө жүзүндөгү сөз менен айтылгыс даражада өзгөрүүсүн, динамикалуулугун, техногендигин жана стрессүүлүгүн көзөмөлгө алууга умтулуусунда болуп жатат.

³ Котлер, Ф., Армстронг Г. Основы маркетинга. М.: Вильямс, 2009.

⁴ Tolliver-Nigro, H. Green Marketing: What's All the Fuss? 2009.

Өндүрүштү модернизациялоо жолу менен айлана-чөйрөнүн кирешелүүсүнүн, ресурстарды сарамжалсыз пайдалануунун алдын алууга мүмкүнчүлүк жаралат.

Компаниянын экономикага таасирдүүлүгүн жумуш менен камсыздоо, сырьелорду өндүрүү менен кардарлардын күтүүлөрүн канааттандыруу, өтө татаал болуп эсептелет. Экологиялык факторлор дагы да экологиялык болуу менен компаниянын мүмкүнчүлүктөрүн арттырууга оң таасирин тийгизе алат.

Жашыл маркетингдин өнүгүү жолунда ар түрдүү тоскоолдуктар жаралган. Алардын бирөөсү болуп компания жетекчилеринин экологиялык продукциянын өтө эле апыртылган продукция катары көрүшүп, ийгиликке жетүүсү мүмкүн эмес деп ойлошкон. Ошону менен эле бирге жаңы трендден калбоо максатында өздөрүнүн продукцияларын эко-товар аты астында сатууга чыгара башташкан. Бирок чындыгында ал товарлар эко-товар эместиги анык эле. Эко-саясаттын мындай туроосу (имитация) “гринвашинг” . “жашыл жуу” деген аталыш алган. “Гринвашинг” багытында жүргүзүлгөн компаниялардын баары ийгиликсиздиги менен аяктаган жана ошондой эле “жашыл маркетингдин” аброюна да залака келтирген⁵. Ошондуктан азыркы учурда АКШда “жашыл маркетинг” термини үчүн расмий нормативдерди колдонуу менен ишке ашырылып жатат. Өндүрүүчүлөр товары тууралуу жалган маалымат менен кооздоого укугу жок, экинчи жактан мамлекеттик изилдөөлөр мындай жолго уруксат бербөөсү өндүрүүчүлөргө чыныгы маркетингди ишке ашыруудан башка ыкма калбоодо.

Сөзсүз түрдө эко-продуктка эң мыкты сатуу сунушун, иштеп чыгуу, рекламалык компанияларды даярдоо, жана аны керектөөчүлөрдү өзүнө тарта ала турган эң жогорку даражада көрсөтүү зарыл. Бизнеси экологизациялоонун негизги себеби – керектөөчү, акционер жана инвесторлордун алдында аброюн (имиджин) көтөрүү, ошондой эле материалдык жана энергетикалык ресурстарды үнөмдөө болуп саналат. Топ-менежерлердин 54%ы экологиялык проектер үчүн позитивдүү корпоративдик репутациясын калыптандыруу мүмкүнчүлүктөрүн аташкан.

Экологиялык багытта өзгөрүлгөн өндүрүш процесси өндүрүлүүчү продукция бирдигине жумшалган материал жана энергия чыгашаларын азайтуу жолу менен ишке ашырылуусу керектиги анык⁶. Экологиялык көйгөйлөрдү эффективдүү чечүү жөндөмдүүлүгүн керектөөчүлөрдүн бир эле ишенимине кирүү эмес, ошону менен эле бирге алардын садакаттуулугуна да (лояльность) кирүү болуп саналат. Джон Грант өзүнүн “Экологиялык маркетингдин манифести” аттуу илимий ишинде “чыныгы” экологиялык бизнеске өтүү моделин иштеп чыккан. Автор экологизациялоонун төмөндөгүдөй баскычтарына токтолгон:

1. Жаңы стандарттардын экологиялык жыйыны (1-баскыч): бул баскыч коммуникация куруу жолу менен ишке ашырылат.

2. Дагы да экологиялык (2-баскыч): жоопкерчиликтерди бөлүшүү. Шериктештик аркылуу ишке ашырылат.

3. Эң эле экологиялык жактан таза (үчүнчү. эң жогорку деңгээл): инновацияны колдоо. Маркетинг чындыгында кардарларды канааттандырууга багытталган жана бирок ар дайым эле табият досу (тараптары) болуп эсептелбейт, бирок бул аныктама бардык продукциялар үчүн эле мүнөздүү эмес.

Эгерде кардардын муктаждыктары көбүрөөк табигый продукцияны талап (жашыл) кылса, анда маркетологдор аны эске алуусу керек жана биринчи кезекте өздөрү жашыл өндүрүүчү болуусу абзел. Кардарлардын муктаждыктары (таза жана ыңгайлуу дүйнөдө), чындыгында көбүнесе социалдык маркетинг ыкмасынын жардамы менен канааттандырылат. Демек маркетинг ишмердүүлүгү керектөөчүлөрдүн канааттануусуна ылайык продукция өндүрүүгө ылайыкташкан болсо анда алар чыныгы маркетолог болуп саналышат. Мындай адистер керектөөчүлөрдү ишкананын эң жогорку баскычындагы адамдар деп аташат.

Жашыл маркетингдин дүйнөлүк тажрыйбасы Россияда да колдонула баштады. Алар экологиялык жактан таза товарларды жарнама кылуу менен экологиялык таза, стандарттарга жооп бере тургандыгын тангакка басуу менен далилдешүүдө.

Бүгүнкү күндөрдө өлкөнүн калкынын көпчүлүгү интернет түйүндөрү аркылуу көптөгөн маалыматтарды алышууда, өзүнүн кызыкчылыктары тууралуу керектүү маалыматтарды

⁵ Кипарисс Света, <https://www.marieclair.ru/stil-zizny/zabota-ob-ekologii-ili-marketing-chno-skrivivayut-eko-tovar-yi/>, 25.10.2020.

⁶ Галечьян, Н. В чем выгода экологически благополучного имиджа компании // Корпоративная имиджология, 2008. № 02 (03).

алып, кызыкчылыктарына шериктерди табышууда жана маалымат алмашууда. Мындай иш-чаралардын негизинде коомчулуктун ой-пикири, жаңы экотоварлар тууралуу көз карашы өзгөрүүдө.

Жеке өзүнүн гана пикирлерин гана таңуулаган стереотиптерден тажаган калк биринчи жашыл рекламаларды жана экотоварларды тез эле тушүнүшөт.

Керектүү маалыматтарды коомчулукка жеткирүү азыркы учурда көбүнесе социалдык тармактардагы блоггерлердин жардамы менен болуп калганы талашсыз. Вирткалдык дүйнөнүн өнүккөн азыркы учурда көп маалымат инстаграмм, ватсап, телеграмм, вконтакте жана фейсбук сыяктуу социалдык тармактар жардамы менен мода да белгиленүүдө десек да жаңылышпайбыз.

Дүйнөдөгү өзгөрүүлөрдөн артта калбоо максатында Кыргызстан да табиятты коргоо, экологияны таза сактоо жана келечек муундарга калтыруу максатында жашыл маркетинг ишмердүүлүктөрүн жандандырууга өкмөт, жеке ишкер жана коомчулук өз салымын кошууга аракет кылышууда.

Өлкөнүн борбор шаары болгон Бишкекте акыркы жылдарда пайда болгон аба кирленүүсүнүн алдын алуу максатында өкмөт ар түрдүү иш-аракеттерди ишке ашырууда. Ошону менен эле бирге азыркы курулуш компаниялары экоимараттарды куруп, калктын кызматына сунуштоодо. Мисалы “Green Land” курулуш компаниясы. Бул компаниянын курган имараттары жашыл бак менен курчалган болуп, Аламүдүн дарыясынын жанына, шаардык эң таза табигый кооз жерине жаңы имарат курууда.

Сөзсүз жашыл (эко) продукт аты менен жасалма продукция саткандар жок эмес. Мындай аракеттер бардык жашыл продукт аброюна залака келтире тургандыгы анык. Ошондуктан ар бир өлкө жашыл продукция болгондугун далилдөөчү сертификат алуу шартын мыйзамдуу түрдө ишке ашырылуусун талап кылса ийгиликтер жаралат деген ойдомун.

Мындан отузбиржылмурда Сузак районунун Барпы айылдык өкмөтүндөгү Барпы колхозунун агроному Японияга Кыргызстандык делегация менен барган экен. Япондор делегацияга шаарлардын кооздугун, индустриялык өндүрүш тармагындагы жетишкендиктерди көрсөткөн учурда “Мен айыл жеринен келдим. Мага айыл чарба тармагын көрсөтсөңүз жакшы болмок” деген сунушун айтат. Эртеси япон өкүлдөрү күнү 3-4 делегатты алып айыл-чарба тармагынын эгин талааларына алып барат. Эгин талаанын ортосунда атайын даярдалган жерде табигый жер семирткич (чириндиден алынган) турганын көрүшүп, кандай максатта колдонула турганын сурашканда, эгин өстүрүү үчүн бир да химиялык жер семирткич колдонбостугун, жалаң табигый жер семирткич колдоноорун айтышат. Ошондой эле жерди 1 жыл дем алдыруу менен кезектеп эгин эгишээрин кошучалайт.

Демек япондордун узак өмүр жашоосунун бир себеби да таза, экологиялык, жашыл продукт колдонгонунда деп айта алабыз. Экинчиден япондор илгертен эле жашыл продукцияны өндүрүп жана ага өзгөчө көңүл бургандыгы, коомуна кам көргөндүгү деп айта алабыз.

Ар бир өлкө үчүн калкы маанилүү жана келечеги үчүн кайдыгер карабаса жашыл имарат, жашыл продукт, жашыл жашоого маани берип, аны ишке ашыруу үчүн мыйзамдык-актыларды чыгаруусу жана анын аткарылуусун көзөмөлдөөсү маанилүү иш-чара экендиги талашсыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Смирнова, Е.В. Экологический маркетинг // Практический маркетинг, 2010.
2. Котлер, Ф., Армстронг Г. Основы маркетинга. М.: Вильямс, 2009.
3. Tolliver-Nigro, H. Green Marketing: What's All the Fuss? 2009.
4. Галечьян, Н. В чем выгода экологически благополучного имиджа компании // Корпоративная имиджелогия, 2008. № 02 (03).
5. Результаты социологического опроса на тему «Экологически безопасная продукция», 2008.
6. Виноградова, Е., Стрелкова Е., Сагдиев Р. Зеленая прачечная, 2008.
7. Grant, J. The Green Marketing Manifesto. John Wiley & Sons, Inc., 2007.
8. Кипарисс Света, <https://www.marieclaire.ru/stil-zizny/zabota-ob-ekologii-ili-marketing-ch-to-skryivayut-eko-tovaryi/>, 25.10.2020.

Партизандык Маркетингдин Артыкчылыктары

Чиннигул Гайдар кизи ХУРБАЕВА¹

Аннотация

Партизандык маркетинг - бул чакан бизнес үчүн сонун мүмкүнчүлүк. Бул маркетингдик ыкма чакан бизнес үчүн канчалык артыкчылыктуу. Партизандык маркетингдин артыкчылыктарын төмөнкүчө түшүндүрүүгө болот.

Биринчиден, көп бюджетти талап кылбайт. Партизандык маркетинг туура ыкмалар менен жүргүзүлгөндө, аны стандарттуу жарнама ыкмаларына караганда бир кыйла төмөн бюджеттер менен жасоого болот. Бул методдун эң маанилүү артыкчылыгы анын арзан жана эффективдүүлүгү. Эгерде сизде чакан бизнес болсо, анда партизандык маркетинг иш-аракеттериңизди аз бюджет менен да жасай аласыз.

Экинчиден, сатуучулук жөндөмдүүлүгүн өркүндөтөт. Маркетинг процессинде бюджеттиңиз канчалык жогору болгонуна карабастан, сизде креативдүүлүк болбосо, сиз каалаган натыйжага жетпей калышыңыз мүмкүн. Ошентип, партизандык маркетинг сиздин чыгармачылыгыңызды өркүндөтөт. Маркетинг чөйрөсүндө көрүнүп турган эң чыгармачыл тиркемелер партизандык маркетинг аркылуу ишке ашырылышы мүмкүн.

Үчүнчүдөн, кыска убакыттын ичинде виртуалдык көндүмгө айланат. Партизандык маркетингди виртуалдык жайылтууга мүмкүнчүлүгү чоң. Бул кыска убакыттын ичинде адамдардын арасында эң көп талкууланган жана тренд болуп калган колдонмо болуп калышы мүмкүн. Чыгармачыл жана үнөмдүү маркетинг стратегиясын сиз жасаган соң көптөгөн компаниялар сынап көрүшү мүмкүн. Коомдук медиа кыска убакыттын ичинде күн тартибин түзөрүн эске алганда, партизандык маркетинг практикасынын жергиликтүү таасири кыска убакыттын ичинде улуттук же глобалдык болуп кетүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Салттуу маркетинг ыкмаларынан тышкары, кыска убакыттын ичинде максаттуу аудиторияга жетүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Ачкыч сөздөр: Партизандык Маркетинг, Бюджет, Жарнама, Бизнес, Сатуу, Эффективдүүлүк.

Жогоруда айтып өткөндөй партизандык маркетинг чакан бизнес үчүн мыкты мүмкүнчүлүктөрдү тартуулайт. Анын жетишкендиктери катары дагы төмөнкүлөрдү айтууга болот. Ал аркылуу кеңири аудиторияга жетүүгө мүмкүнчүлүгү берилет. Себеби, бүгүнкү күндө технологиянын доору болуп жаткандыгына байланыштуу, санариптик жарнамалар көбүнчө чоң аудиторияга жетүүгө мүмкүнчүлүк берет. Бирок, жергиликтүү максаттуу компаниялар үчүн чоң аудиторияга жетүү кыйын. Бул компаниялар, адатта, аз бюджетти менен максаттуу адамдарга жетет. Бирок, партизандык маркетинг бул процесстен тышкары. Партизандык маркетинг ыкмасы менен сиз өтө чоң массага жете аласыз. Башкача айтканда, социалдык сеттер аркылуу көптөгөн мүмкүнчүлүктөр берилет. Мисалы, учурда чакан бизнес менен алектенген, технологиянын мүмкүнчүлүктөрүн пайдалана алган жарандар whatsapp, facebook, Instagram аркылуу өздөрүнүн товарларын рекламалап, сатып жатышат.

“Акча менен сатып ала албай турган нерселер бар”-партизандык маркетинг үчүн так айтылган. Анткени сиз жогоркудай жолдор аркылуу акча менен бааланбаган жогорку деңгээлдеги жыйынтыктар, жогорку бюджеттер менен жете албаган аудиторияга жете аласыз.

Партизандык маркетинг ошону менен катар атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү камсыз кылат. Маркетинг жаатында чакан ишканалардын чоң бренддер менен атаандашуусу өтө кый-

¹ К. Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университети, менеджмент болумунун магистранты, hurbaevachynyul@gmail.com

ын. Чоң бренддер эффективдүү бюджеттеринин жардамы менен чоң аудиторияга оңой жетет. Бирок, партизандык маркетингдин жардамы менен сиз чоң массага оңой жете аласыз. Бул партизандык маркетингдин жардамы менен маркетингдик чоң чөлкөмгө кирүү дегендикке жатат.

Кардарлардын көңүлүн табуу менен өзүңүз да көңүлдүү тажрыйба ала аласыз. Адатта, адамдар жарнамаларды сыналгыдан да, интернеттен да көргүсү келбейт жана терс реакция көрсөтүшөт. Ал эми партизандык маркетинг аркылуу реклама жүргүзүү тескерисинче аларга көңүл ачуучу, алардын маанайын жогорулатуучу багытта болот. Ушул ыкма менен даярдалган жарнактардын көпчүлүгү көңүл ачуучу жана кызыктуу болгондуктан, керектөөчүлөрдүн көрүүсү жогору. Партизандык маркетинг иштеп чыккан рекламалар адамдарга көңүл ачуучу тажрыйбаларды тартуулайт. Ошону менен катар билинбеген абалда, инсандардын эсинде жогорку деңгээлде сакталат. Түпнуска жана чыгармачыл идеялар керектөөчү тарабынан ар дайым бааланат. Ошондуктан партизандык маркетинг стратегиялары ар дайым уккулуктуу түзүлүшкө ээ. Адамдар көргөн жарнамасын жана тажрыйбаларын узак убакыттан кийин деле эстей алышат.

Партизандык маркетингдин көптөгөн артыкчылыктары бар экендигин айттык. Бир катар жетишкендиктер менен катар партизандык маркетингдин да кемчилик жактары бар. Эгер биз өз убагында керектүү чараларды колдонбосок, төмөнкүдөй терс таасирлерине кабылып калышыбыз толук ыктымал.

Бул чакан ишканалар үчүн абдан натыйжалуу маркетинг стратегиясы болгонуна карабастан, терс жактары да бар. Сиздин жасаган аракеттериңиздин жообу бир канча убакыттан кийин кайтуусу мүмкүн, башкача айтканда, узак мөөнөттө натыйжа берүү ыктымалы.

Партизандык маркетингде убакыт чоң мааниге ээ, ошону менен катар эң маанилүү кемчиликтердин бири - убакыт. Кадимки жарнамалык иш-аракеттер кыска убакыттын ичинде натыйжаларын бере башташы мүмкүн. Бирок, партизандык маркетинг натыйжалуу иштеп жаткандыгына карабастан, бул көп убакытты талап кылган долбоор. Партизандык стратегия адамдар арасында жай жайылган маркетинг ыкмасы болушу мүмкүн.

Партизандык маркетинг ыкмасы кыска убакыттын ичинде колдонуучулардын массасына таасирин тийгизип, андан кийин таасирин жоготушу мүмкүн. Табигый маркетинг ыкмалары менен катар келечекке багытталган комментарийлерди берүү кыйыныраак. Башкача айтканда, партизандык маркетингдеги көрсөткүчтөр жана өсүү темпи жөнүндө ойлоону кыйын. Бирок, туура убакыт менен, оң таасирин тийгизүүгө толук мүмкүнчүлүгү бар.

Кээ бирде талап керектүү маалыматтар өз деңгээлинде жетпей калуусу мүмкүн, же берилген жарнамаларда товар жөнүндөгү маалыматтар инсандардын түшүнүүсүнө кыйындык жаратуусу мүмкүн. Адамдардын жарнаманы түшүнүүсү жөнөкөй логика катары иштейт. Чыгармачыл жарнамалар адамдарга терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Бул учурда, чыгармачыл жарнамалар керектүү билдирүүнү жеткирүүдө натыйжасыз болушу мүмкүн. Максаттуу аудиторияны туура анализдеп, туура жарнама стратегияларын колдоно аласыз.

Сиз жараткан чыгармачыл жарнамада адамдар сизди түшүнбөй калышы мүмкүн. Жарнама жөнүндө сөз болгондо, адамдардагы жөнөкөй логиканы эске алуу абзел. Жарнама чоң аудиторияны камтыганына карабастан, жарнамага ээлик кылган брендди түшүнүүдө кыйынчылыктар болушу мүмкүн. Адамдар партизандык жарнама иш-аракеттеринде туура эмес стратегиялар менен кайрылып жаткан брендди түшүнбөй калышат. Демек, бул адамдардын арасында ошол брендге болгон көз карашын өзгөртүү мүмкүнчүлүгүн негиздейт. Ошону менен катар партизандык маркетинг ыкмасынын эң чоң коркунучтарынын бири - бул туура эмес чечмелөөгө ачык болушу мүмкүн. Эгерде адамдар жарнаманы туура эмес түшүнүшсө, анда керектөөчүлөрдүн алдында сиздин өнүмдөрдүн жана кызматтардын кадыр-баркына терс таасирин тийгизүү коркунучу туулат.

Партизандык маркетинг ыкмасы күчтүү кемчиликтерге ээ болгону менен, туура стратегияларды колдонгондо, жогорку бюджеттик жарнама өнөктүктөрүнө караганда бир топ ийгиликтүү болушу мүмкүн. Чакан брендиниз менен кереметтерди жаратуу жана өтө төмөн бюджеттер менен брендин маалымдуулугун жогорулатуу үчүн, партизандык маркетинг ыкмасын тандашыңыз керек. Бул типтеги жарнамада адаттан тыш тактиканы колдонуп, эффекттерди жасоого болот. Бул үчүн биз партизандык маркетингдин стратегияларын мыкты өздөштүрүүбүз керек. Ал үчүн биз "Партизандык маркетинг стратегиясы деген эмне?" – деген суроого толук жооп ала билүүбүз зарыл. Ал төмөнкүдөй бир канча бөлүктөрдөн турат:

-Партизандык маркетинг -бул өтө аз чыгым жана чыгармачыл идея менен чоң киреше табуунун маркетингдик ыкмасы. Партизандык маркетинг стратегияларына тартиптүү мамиле

жок. Бирок, ушул маркетинг ыкмасында стратегия катары колдоно турган бир нече сунуштарды келтирүүгө болот;

-Чыгармачыл болуу -партизандык маркетинг стратегиясынын эң маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири - бул чыгармачылык. Чыгармачыл идеялар ар дайым жеңип чыгышы мүмкүн. Сиздин пикириңизди аныктап жатып, сиздин брендге салым кошконуна ынаныңыз.

-Салттуу ыкмалардан чыгуу керек -партизандык маркетингдин эң маанилүү өзгөчөлүгү - ал салттуу ыкмаларды тааныбайт. Демек, сиз ушул ыкма менен маркетингдик стратегияны түзгүңүз келсе, анда салттуу ыкманын алкагынан чыгуу керектигин унутпаңыз.

-Аз чыгымдарды талап кылган өнөктүктөрдү түзүңүз -партизандык маркетингди жактырган ишканалардын эң маанилүү мүнөздөмөсү - бул маркетинг стратегиясы үчүн чектелген бюджет. Ошондуктан сиз түзгөн партизандык маркетинг стратегиялары экономикалык жактан натыйжалуу болушу керек. Эгерде сиз мүмкүн болбогон нерсеге аз чыгым менен жетишүүнү кааласаңыз жана аны ишке ашырсаңыз, анда сиз ийгиликтүү болдуңуз деп айта алабыз.

- Инновациялуу болуңуз: партизандык маркетингдин сыры - инновациялык болуу. Бүткүл дүйнөгө үлгү боло турган өнөктүк сизге чоң киреше алып келет. Башка тармактын идеяларын өз тармагыңызга ылайыкташтырып, инновациялык стратегияны баштасаңыз болот. Бул сиздин акчаңызды үнөмдөөгө дагы жардам берет.

Партизандык маркетинг стратегиясы бренддин маалымдуулугу үчүн өтө маанилүү. Эгерде өз брендин кененирээк аудиторияга жайылтууну каалаган ишканалар арзан баадагы өнөктүк менен натыйжалуу маркетинг иш-аракеттерин жүргүзүүнү каалашса, анда мыкты ыкма ийгиликтүү партизандык маркетинг кампаниясы болмок.

Партизандык маркетингдин белгилүү түрлөрү жана ыкмалары бар. Ушул ыкмалардын жардамы менен сиз өтө аз бюджеттер менен чыгармачылыгыңызды көрсөтө аласыз жана өнүмдөрүңүз менен кызматтарыңызды жарнамалай аласыз. Бул жерде партизандык маркетингдин түрлөрү келтирилген:

-Тышкы изилдөөлөр: партизандык маркетинг тажрыйбасын ачык жерде же ачык асманда жүргүзүңүз.

-Жабык изилдөөлөр: булар аялдамалар, бизнес борборлор, автобустар, поезддер, метро станциялары, имараттардын ичинде, аянтчалар сыяктуу партизандык маркетинг практикасы. Бул ыкмада, ички мейкиндиктер көбүрөөк айырмаланып турат.

-Иш-аракеттерди баштоо: партизандык маркетинг көптөгөн иш-чараларда, айрыкча ишке киришип жаткан адамдарда таң калыштуу түрдө ишке ашат. Бул окуяларда жүргүзүлгөн партизандык маркетингдин бардык тажрыйбаларын камтыган изилдөөлөр.

Партизандык маркетингдин ондогон стратегиясы бар. Дүйнө жүзү боюнча ишканалар өз продукцияларын каалаган деңгээлде сатуу максатында ушул маркетингдик стратегияларды кабыл алышат жана колдонушат. Алар ошол жарнамаларды колдонуу учурунда адамдардын эсинде кала турган макал-лакаптар, учкул сөздөр колдонуу менен өзгөчөлөнүшөт. Же болбосо керектөөчүлөрдүн көңүлүн буруучу, суроо иретиндеги кайрылуулар менен да беришет. Буга мисал катары төмөнкү фирмалардын жарнамаларын келтирсек болот:

1. Фанта. Эң кызыгы, эскалаторду слайдга алмаштыруу идеясын ойлоп тапкан адам Носовду окуп бердиби? Бул жерде “Күнөстүү шаардагы Дунно” китебинен цитата келтирилген: “Бул үйдө лифттин ордуна эскалатор орнотулган, башкача айтканда, жогорку тепкичке көтөрүлө турган тепкич. Ылдый түшүш үчүн, үйдүн аркы өйүзүндө арык түрүндө ылдый түшүп, аны бойлоп жылып өтсө болот ... «

2. Sprite. Спрайт башкача, кыйла татаал жолду басып өттү. Лимонад өндүрүүчү машина сыяктуу пляждагы душту жасоо татаал, бирок татыктуу! Эс алуучулар күндүн ысыгынан алсырап, кандай суусундукту эстешет?

3. Siemens. Бир аз элестетүү менен, айланып турган эшиктер ири Siemens аралаштыргыч ургучтарга айланат. Эгер сиз мындай көрүнүштү көгөн болсоңуз, анда унутуу мүмкүн эмес. Кызык, кеңсе борборуна кирген адамдар кимдин атынан чыгышат?

Жыйынтыктап айтканда, «Аз сөз - көбүрөөк чыгармачылык!» - бир ураан менен партизандык маркетингдин бүт маңызы. Анын милдети - керектөөчүгө мүмкүн болушунча жакыныраак болуп, ал жарнама аркылуу түздөн-түз мээге “чабуул”. Башкача айтканда, кардарлардын бир көргөндө эсинде калуучу жарнамалар, түстөр. Жарнамалар керектөөчүлөрдү күтүлбөгөн жерден таң калтырганда, жакшы таасир калтырат жана эсинде көпкө чейин сакталат.

Колдонулган адабияттар

1. Джей Конрад Левинсон, Партизанский маркетинг, 2000.
2. Магомедова Г.Р. Партизанский маркетинг, ДГУ, Махачкала. <https://www.scienceforum.ru/2017/pdf/39904.pdf>
3. Джей Конрад Левинсон — «Партизанский маркетинг. Простые способы получения больших прибылей при малых затратах», Эксмо, 2009 г
4. Алтунышык Р, Modern pazarlama, Değişim yayınları, Adapazarı, 2001.
5. Алтунышык Р, Saldırı ve Savunmaya Yönelik Pazarlama Stratejileri, Ders Notları, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, 2008
6. Йүксекбилгили, Gerilla pazarlama: Kuramsal bir çerçeve ABMYO Dergisi. 22, 2011
7. 49
8. 7
9. <https://i.pinimg.com/originals/d9/6b/3b/d96b3b2b179039a510a12c568893d83e.jpg>
10. <http://alexandrgilenko.com/wp-content/uploads/2013/04/партизанский-маркетинг2.jpg>
11. <http://mybiznes.ru/marinbiz.ru/wp-content/uploads/2010/11/marceeting-son.jpg>
12. <https://www.designer-daily.com/cool-and-creative-guerilla-marketing-campaigns-13471>

Seçmenler Sosyo-Psikolojik Davranışa Göre Oy Verirler mi? Z Kuşağı Üzerine Bir Araştırma

İsmail Tamer TOKLU¹ - Hilal ÖZTÜRK KÜÇÜK²

Özet

İletişim teknolojilerinin gelişmesi ile birlikte bu mecranın kullanımının hem politika yapımcılar hem de seçmenler tarafından yoğun bir şekilde gündeme geldiği görülmektedir. Gelişmiş ülkelerde sosyal medyanın oy verme davranışını manupüle ettiği de ortaya çıkarılmıştır. Teknolojinin gelişme hızı ile ortaya çıkan bu yeni mecranın etkin kullanımı özellikle seçim dönemlerinde daha tartışmalı hale gelmektedir. Yapılan araştırmalar bu yeni teknoloji ile doğan genç nesillerde farklı değişkenlerin oy verme davranışında etkili olabileceğini göstermektedir. Bu araştırmanın amacı sosyal medya ile birlikte, referans grup etkisi ve politik ilgilenimin seçmen üzerinde sosyo- psikolojik oy verme davranışına etkisini incelemektir. Bu amaçla oluşturulan model için veriler Doğu Karadeniz bölgesinde yer alan Artvin ve Rize illeri ile ilişkili üniversitelerde okuyan ya da henüz bitirmiş Z kuşağı temsilcileri arasından kolayda örnekleme yöntemi aracılığı ile toplanmıştır. Bu veriler PLS yapısal eşitlik modellemesi ve SPSS İstatistik V23 programı kullanılarak analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, sosyal medya ve referans grup etkisinin seçmenlerde sosyo-psikolojik oy verme davranışı üzerinde etkili olduğu ancak politik ilgilenimin ise etkili olmadığı tespit edilmiştir. Çalışmanın seçim sonuçlarına doğrudan etki edebilecek kritik karar vericiler arasında sayılabilen Z kuşağının davranışını anlamada ve ona göre politikalar geliştirmede önemli olduğu düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: Politik Pazarlama, Sosyo-Psikolojik Davranış, Oy Verme Davranışı, Z Kuşağı.

1. GİRİŞ

Teknoloji çağının içine doğmuş Z kuşağı temsilcileri gelecek seçimlerde oy kullanarak siyasi hayata katılım sağlayacak bir grubu oluşturmaktadırlar. Bu nedenle 2000 yılı ve sonrası doğumlu bu kuşağın temsilcilerinin iyi analiz edilmesi, hangi faktörlerin oy verme davranışları üzerinde etkili olacağına tespitinin iyi yapılması gerekmektedir. Seçmen davranışını iyi analiz etmek ve ona uygun politikalar geliştirmek siyasi partiler için bir avantaj olacaktır.

Bu kuşağın üyeleri teknolojik gelişmeleri ilgiyle takip etmekte, sosyal paylaşım sitelerinden ve internet kullanıcılarının fikir ve görüşlerinden oldukça etkilenmektedirler (Kavalcı ve Ünal, 2016: 1035; Priporas vd., 2017: 376, Thomas, vd., 2018: 14). Dijital çağın çocukları olarak görülen bu kuşağın dijital okuryazarlıkları da oldukça fazladır (Nagy, 2017: 18). Diğer taraftan bu kuşağın üyeleri için aile ve akran kabulü gibi değerler oldukça önemlidir (Williams ve Page, 2011). Bu kuşağın üyeleri sosyal medya kanalları üzerinden sürekli olarak akranları ile iletişim kurma imkânına sahiptirler. Dolayısıyla bu kuşağın temsilcilerinin oy verme davranışlarında hem referans grubun hem de sosyal medyanın etkili olacağı düşünülmektedir.

Z kuşağı temsilcilerinin oy verme davranışı üzerinde etkili olması beklenen bir diğer faktör ise politik ilgilenimleridir. Yoon vd.'ne (2005: 99) göre ilgilenim oy verme kararları açısından önemli bir etkiye sahiptir. İlgi, özellikle kişilerin oy vererek siyasi hayata katılım sağlaması ve hem adaylar hem partiler hakkında bilgi aramaya yönlendirmesi konusunda bir motivasyon kaynağı olarak görülmektedir. Dolayısıyla Z kuşağı temsilcilerinin siyasi ürüne yönelik ilgilerinin oy verme davranışları üzerinde etkili olması beklenmektedir.

¹ Artvin Çoruh Üniversitesi, Hopa İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü hilalozturkucuk@artvin.edu.tr

² Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, ittoklu@gmail.com

Bu çalışma Z kuşağı üyelerinin oy verme davranışında belirli faktörlerden nasıl etkilendiğini araştırmaktadır. Bu kapsamda oluşturulan model ile sosyal medya, referans grup ve politik ilgilenim olarak belirlenen bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken olan sosyo-psikolojik oy verme davranışlarına etkisi bu çalışmanın merak konusunu oluşturmaktadır. Araştırmanın girdileri ve çıktılarının ilgililere fikir vereceği düşünülmektedir.

2. TEORİK TEMEL VE HİPOTEZ GELİŞTİRME

2.1. Seçmen Davranışı ve Sosyo-Psikolojik Oy Verme

İşletmelerin maksimum karlılığa ulaşabilmeleri için nasıl ki tüketici davranışlarını iyi analiz edebilmesi ve ona uygun pazarlama politikaları geliştirebilmesi gerekiyorsa, aynı bakış açısı politik pazarlama söz konusu olduğunda da geçerlidir. Politik pazarlama açısından da seçmen davranışlarını oldukça iyi analiz edebilmek, hangi faktörlerin oy verme davranışları üzerinde daha etkili olduğunu tespit edebilmek büyük önem taşımaktadır.

Oy verme kararı zor ve karmaşık bir seçim kararıdır. Seçmenler birçok rasyonel veya irrasyonel faktörlerin etkisi altında kalabilmektedirler (Dean ve Croft, 2009: 143). Newman ve Shet (1985:179) yaptıkları çalışmada seçmen davranışı üzerinde etkili olabilecek yedi faktörden bahsetmektedir. Bunlar:

- Ekonomi politikası, sosyal politika, dış ilişkiler politikası ve liderin özellikleri olarak ifade edilen “konular ve politikalar”
- Vatansızlık, umut, sorumluluk gibi oy verme davranışının duygusal boyutlarını ifade eden “duygusal hisler”
- Adayın kişilik özelliklerini, karakterini ifade eden “adayın imajı”
- Seçmenin oy verme davranışında değişikliğe sebep olabilecek özel hayatında yaşadığı olayları ifade eden “kişisel durumlar”
- Birincil veya ikincil referans gruplarına ilişkin “sosyal tanımlamalar”
- Siyasi aday tarafından ortaya atılan farklı veya yeni bir şeye yönelik merakın, ilgisinin tatminine ilişkin “bilişsel konular” olarak ifade edilmektedirler.

Yine literatürde yapılan farklı sınıflandırmalar olduğu gibi, seçmen davranışlarını etkileyen faktörler genel olarak siyasi parti ile ilgili faktörler, adaya ilişkin faktörler, seçmenle ilgili faktörler, gündemle ilgili faktörler, propaganda ve iletişime ilişkin faktörler olarak ifade edilmektedir (Eke, 2008: 37). General (2013: 31-38) ise çalışmasında seçmen kararında etkili olacak faktörleri tutumlar, bilişsel değer ve değerler sistemi, kişilik, ideoloji, eğitim, kültür, parti programı, statü ve imaj, cinsiyet, yaş, referans gruplar, aile, piyasa ekonomik koşulları ve kamuoyu araştırmaları olarak ifade etmektedir.

Birçok farklı faktörün etkisi altında kalan seçmenler genel olarak üç farklı oy verme yaklaşımı sergilemektedirler. Bunlar sosyolojik, psikolojik ve rasyonel yaklaşım olarak ifade edilmektedir (Kalender, 2005: 39). Çalışmanın konusunu oluşturan Michigan ekolü olarak da bilinen psikolojik yaklaşıma göre, bireyler küçük yaşlarından itibaren referans grubun (ailesinin ya da yakın çevresinin) etkisinde kalarak bir partiye yönelik bir yakınlık duymaya başlamaktadırlar. Bu yakınlık zamanla güçlenmekte ve ömür boyu aynı partiye oy vermeye teşvik edecek bir bağlılık geliştirebilmektedir (Temizel, 2012: 120). Bağlılık, taraftarlık ve sevgi gibi kavramlarla ilişkilendirilen bu yaklaşım partiyle özdeşleşme modeli olarak da ifade edilmektedir (Teyyare ve Avcı, 2016: 56).

Sosyo-psikolojik oy verme davranışında bulunan seçmenlerin davranışlarına bakıldığında bazı temel özellikler görülmektedir. Seçmenlerin birçoğu hayatları boyunca aynı partiye oy vermeye devam etmektedirler. Oluşan bu bağlılık genel olarak ailedeki sosyalleşmeden kaynaklanmaktadır. Herhangi bir partiye yönelik bağlı olan seçmenin siyasi hayata katılım sağlaması, oy kullanması daha yüksek bir ihtimaldir. Bağlı olduğu parti ile oy verme arasında yaşanan tutarsızlık genel olarak adayların cazibesi ile ilişkilendirilse de bu durum geçici olarak görülmekte, kişi yine bağlı olduğu partiye dönmektedir (Kalender, 2005: 48-49).

Diğer taraftan, seçmen davranışları üzerinde yaşanan değişimlerin bazı faktörlere bağlı olarak gerçekleştiği görülmektedir. Parti bağlılıkları ve parti üyeliklerinde görülen azalmalar parti desteğinde azalmalara sebep olmaktadır. İnsanların artık partizan bilgi kaynaklarına olan güveninin azalması, teknolojiye yaşanan gelişmeler, eğitime ulaşan insan sayısının artması ve bu eğitilmiş kişilerin daha eleştirel düşünmesi, oy verme davranışının tüketici davranışına benzemesi ve kişinin çıkarlarını gözetmesi gibi durumlar seçmen davranışlarında değişikliğe sebep olabilmektedirler (Alexey, 2006: 384 'ten ak-

taran İlarıslan Duygu, 2017: 60). Diğer taraftan oy verme davranışının kuşaklar arası farklılık gösterdiği de ifade edilmektedir. Özellikle gençlerin değışime daha açık oldukları, yenilik yanlısı oldukları ve partizan bir eğilime sahip olmadıkları ileri sürülmektedir (Altan, 2011: 322). Buradan hareketle, teknolojik gelişmelerin içine doğmuş, eğitim düzeyi yüksek, yeniliklere açık bu genç kuşağın sosyo-psikolojik oy verme davranışında bulunup bulunmayacağı bir merak konusudur.

2.2. Sosyal Medya, Referans Grup ve Politik İlgilenim Etkisi

Seçmenler birçok farklı medya kanalı üzerinden siyasi süreci takip etmekte ve bilgi edinmektedirler. Kimi seçmenler televizyonlardaki siyasi programları takip etmekte, kimileri ise gazete ve radyo gibi farklı kanalları tercih etmektedirler. Özellikle seçim süreçlerinde medya kanallarının önemi büyüktür. Bu farklı medya kanalları arasında en etkili olanlardan birisi de son zamanlarda yaygın bir şekilde kullanılan sosyal medyadır. Facebook, twitter, instagram vb. birçok farklı platformdan siyasi iletişim sağlanmaktadır. Özellikle genç kuşağın en etkin bir biçimde kullandığı bu platform, kullanıcılarının fikirlerini, ilgi alanlarını, sahip oldukları bilgileri karşılıklı olarak paylaştıkları, birbirleri ile etkileşim içinde buldukları çevrimiçi platformlar olarak tanımlanmaktadır. Günümüzün en etkili iletişim aracı olarak ifade edilen sosyal medya platformu, kullanıcılarına anlık olarak yorum yapma, karşıt fikirlerde bulunma imkânı sağlamaktadır (Dursunoğlu, 2017: 1582). Sosyal medyanın en etkin özelliklerinden birisi ise iletilerin hızlı bir şekilde paylaşılması, büyük bir kitleye ulaşabilmesi ve insanlara bu ileti üzerinde tartışma alanı sunmasıdır. Kişiler sosyal medya aracılığıyla kolayca organize olabilmekte, iletişim kurabilmekte ve gerçek bilgiye hızlı bir şekilde ulaşabilmektedirler. Her türlü toplumsal ve siyasi olaylara kısa bir zaman zarfı içerisinde tepki verebilmektedirler. Dolayısıyla sosyal medya seçmen davranışı üzerinde etkili olan önemli bir faktör olarak görülmektedir (Çıldan vd., 2012).

Sosyal medya sayesinde insanlar iktidarların ve egemenlerin kontrolünün dışında kullanabilecekleri siyasal bir iletişim platformuna sahip olmuş oldular. Arap baharı, Wall Street gibi olaylarda insanlar kısa süre içerisinde sosyal medya üzerinden büyük kitleleri harekete geçirmişlerdir. Sosyal medya adeta bir domino etkisi göstermektedir. Bu tarz sosyal hareketlerin yanı sıra sosyal medya seçimler içinde sıklıkla kullanılmaktadır. Birçok parti ve adaylarının sosyal medya platformlarında aktif hesapları yer almakta, günlük faaliyetlerini, programlarını, rakipleri ile olan tartışmalarını bu kanallar üzerinden takipçileri ile paylaşmaktadırlar. Böylece seçmen ile siyasiler arasındaki mesafe kısaltmakta, siyasal sistemin her aşamasında var olan aktif bir seçmenden söz edilmektedir. Sosyal medya platformlarının maliyetinin düşük olması, hızlı bir şekilde büyük kitlelere ulaşabilme imkânı sunması, kartopu etkisi yaratması siyasilere bir avantaj sunmaktadır (Köseoğlu ve Al, 2013: 112-117). Burada önemli olan seçmenin sosyal medyada var olan bilgi kirliliğinden uzak durması, bilginin gerçekliğini araştırmasıdır.

Seçmen davranışı ile ilişkilendirilen bir diğer faktör ise referans grup etkisidir. Referans grup bireylerin davranışları üzerinde önemli bir etkiye sahip olan kişi veya gruplar olarak ifade edilmektedir (Bearden ve Etzel, 1982:184). Referans gruplar ayrıca bireylerin fikirlerini ve değer yargılarını da etkileyebilmektedirler. Dolayısıyla seçmen davranışı üzerinde de etkili olacağı ileri sürülmektedir (Aydın ve Özbek, 2004: 147). Bireylerin günlük hayatlarında, sosyalleşirken etkilendikleri, birer bilgi kaynağı olarak kabul ettikleri kanaat önderleri, akran grupları, aile, marka toplulukları ve ünlüler gibi kişi ve gruplar referans grup olarak nitelendirilmektedirler (Kavak ve Dinçer, 2020: 189). Referans gruplar seçmenlerin birbirlerini etkilemeleri konusunda önemli bir role sahiptirler. Çünkü bireyler bu gruplardan bir şeyler öğrenmekte, bu grubun üyelerine benzemeye çalışmakta, grubun kurallarına uygun hareket ederek kabul görmektedirler. Dolayısıyla bu grupların değer ve normlarını kabul eden bireyler bu grupların siyasi tercihlerinden de etkilenebilirler.

Aile de siyasal tercihlerin belirlenmesinde önemli bir role sahiptir. Özellikle çocukların siyasi bir partiye karşı duygusal bir bağ geliştirmesinde ailenin etkisi büyüktür. Ebeveyn ile çocuk arasında siyasi yönden bilgi alışverişinin olması ile siyasal parti kimliğinin oluşması arasında bir ilişki bulunmaktadır (Doğan ve Göker, 2010: 166). Aydın ve Özbek (2003: 123-128) yaptıkları çalışma ile seçmenlerin yaklaşık %70'inin seçimlerden önce ailesi ile bilgi alışverişini yaptıklarını tespit etmiştir. Bu nedenle, siyasi partiler ailenin seçmen davranışı üzerinde etkili olduğu gerçeğini göz ardı etmemeli, aile kurumuna önem veren bir imaj oluşturmalarıdır.

Seçmen davranışı üzerinde etkili olan bir diğer önemli faktör ise politik ilgilenim olarak ifade edilmektedir. İlgilenim kişinin herhangi bir obje ya da nesneye yönelik duyduğu heves, ilgi ve ihtiyaçtır (Zaichkowsky, 1985: 342). Seçmen bazında bakıldığında bu ilgilenim aktif veya pasif ilgilenim şeklinde olabilmektedir. Aktif politik ilgilenime sahip kişiler başkalarını siyasi konularda etkilemeye çalışırken, siyasi kampanyalara destek vermekte, toplantılara katılmakta, siyasi hareketlerin içinde yer almaktadırlar. Pasif politik ilgilenime sahip kişiler ise genellikle siyasi olayları takip etmek, medyadan ve

gazetelerden siyasi haberleri sıklıkla takip etmekle yetinmektedirler (Şahin ve Ergen, 2016: 5). O'cass ve Pecotich'in (2005: 406) 240 seçmen üzerinde yaptıkları çalışmada da ilgilenim düzeyinin oy verme sürecinde oldukça etkili olduğu ifade edilmektedir.

Yüksek düzeyde politik ilgilenime sahip seçmenlerin siyasi partiler veya adaylar hakkında daha fazla bilgi arayışı içinde oldukları ileri sürülmektedir. Yani politik ilgilenim düzeyi ile bilgi araştırma isteği doğru orantılı bir şekilde artmaktadır. Dolayısıyla siyasal hayata katılımlar da ilgilenim düzeylerine göre farklılık göstermektedir (Koç, 2020: 43). Seçmenin içinde bulunduğu durumun, siyasi süreçlerde yaşanan huzursuzlukların, olayların ve endişenin ilgilenimler üzerinde de etkili olduğu görülmektedir. Yani seçmenin ekonomik veya sosyal kaygı düzeyinin artması siyasi ilgilenimini de artırmaktadır (O'cass ve Nataraajan, 2003: 69).

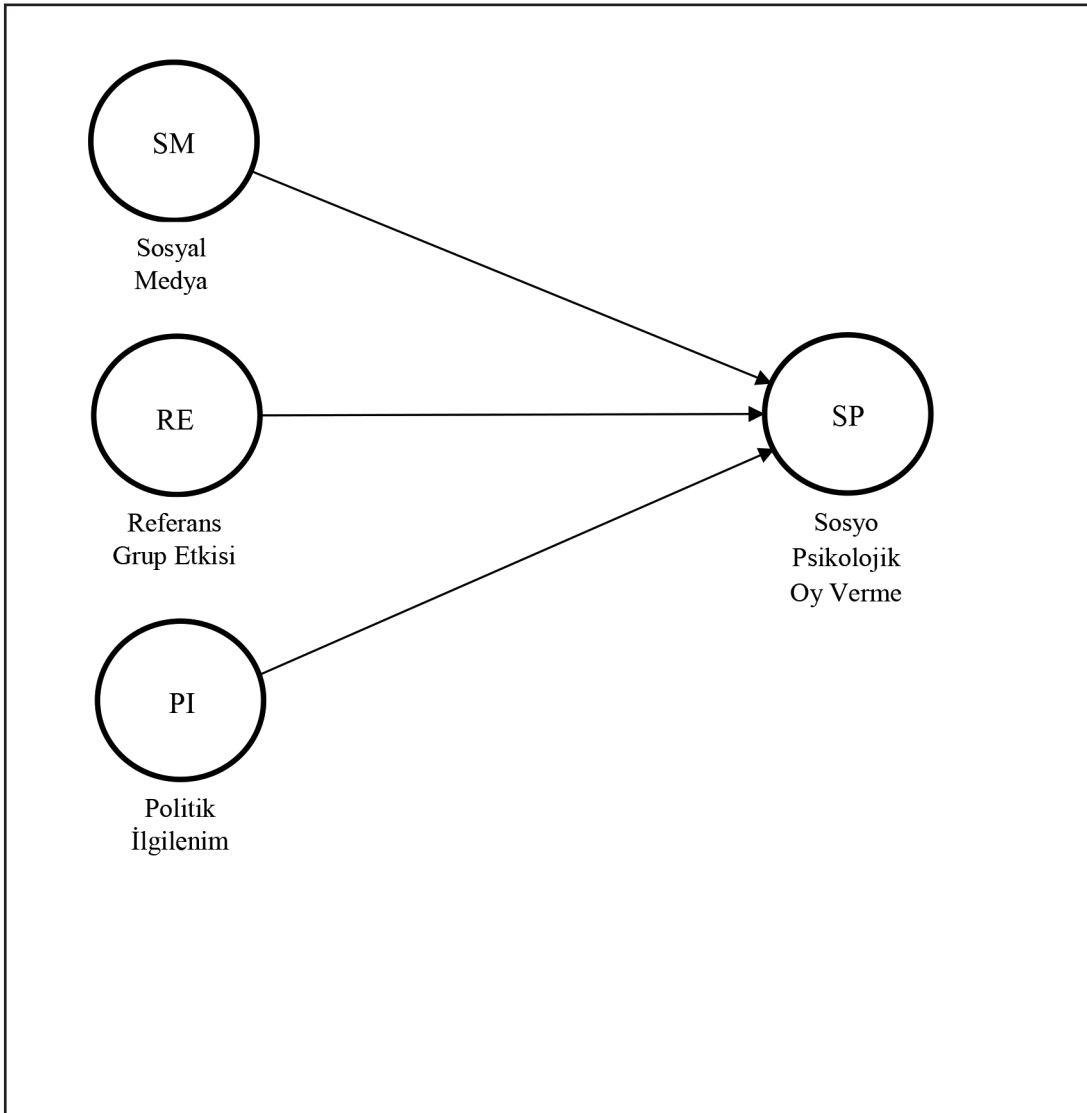
Bu teorik çerçeveye göre araştırmanın hipotezleri aşağıda verilmektedir:

H1. Sosyal medya (SM) sosyo-psikolojik oy verme (SP) davranışında etkilidir.

H2. Referans grup etkisi (RE) sosyo-psikolojik oy verme (SP) davranışında etkilidir.

H3. Politik ilgilenim (PI) sosyo-psikolojik oy verme (SP) davranışında etkilidir.

Araştırma için oluşturulan model de Şekil 1'de sunulmaktadır.

Şekil 1. Araştırmanın Modeli

3. METODOLOJİ

Oluşturulan kavramsal modele göre seçmenin sosyo psikolojik oy verme davranışında sosyal medya, referans grup ve politik ilgilenim etkilidir. Model aşağıdaki metodoloji takip edilerek sınanmıştır:

Araştırmanın ölçekleri için literatürde bulunan güvenilirlik ve geçerliliği kanıtlanmış çalışmalardan faydalanılmıştır. Bu bağlamda, sosyal medya için Gürbüz, G. (2014) tarafından oluşturulan 10 adet soruyu içeren ölçekten yararlanılmıştır. Politik ilgilenim için Koç, F. (2020) tarafından O’Cass (2000 ve 2002)’in çalışmalarından yararlanılarak oluşturulan ölçekten faydalanılmıştır. Ölçek 8 adet soru içermektedir. Referans Grup etkisi için, Öztürk, R. (2017) tarafından Podoshen (2008), Yılmaz (2011) ve Çaylak ve Tolon (2013)’ün çalışmalarından uyarlanan ölçek kullanılmıştır. Yine seçmen davranışı için Öztürk, R. (2017) tarafından Heywood (2006), Akgün (2002), Kalender (2005), Cwalina, Falkowski ve Newman (2011)’in çalışmalarından uyarlanarak oluşturulan ölçeklerden yararlanılmıştır. 3 alt faktörden oluşan seçmen davranışı ölçeğinde sosyo-psikolojik oy verme ölçeği 9 maddeden, rasyonel oy verme ölçeği 11 maddeden ve sosyolojik oy vere ölçeği 10 maddeden oluşmaktadır. Anket formunda sorular beşli Likert şeklinde (1-hiç katılmıyorum 5-tamamen katılıyorum) hazırlanmıştır. Soru formu hazırlandıktan sonra 7 adet pilot çalışma yapılarak anketteki ifadelerinin anlaşılabilirliği test edilmiştir. Sonrasında yapılan gerekli düzenlemelerle anket formuna son şekli verilmiştir. Anket formu Ek1’de verilmektedir.

Veriler Artvin’in Hopa ve Rize’nin Fındıklı ilçelerinde öğrenim gören üniversite öğrencileri arasında kolayda örnekleme yöntemi kullanılarak gönüllü katılımı yapılan web tabanlı anket yöntemi ile elde edilmiştir. Araştırmaya katılan 144 geçerli örnekten elde edilen veriler hipotezlerin testinde kullanılmıştır. Kurulan model PLS (Kısmi En Küçük Kareler) tabanlı yapısal eşitlik modellemesi olan SmartPLS ile test edilmiştir. Küçük örnekleme çalışmaya izin verebilmesi ve verilerde çok değişkenli homojenlik ve normallik gereksinimlerini zorunlu kılmaması artı bir özellik olarak görülmektedir (Hair vd., 2014). Verilerin sınıflandırılmasında ise SPSS v23 istatistik programından yararlanılmıştır.

4. ANALİZ VE SONUÇLAR

Örneklemin demografik özelliklerine ilişkin tanımsal istatistikler şöyledir. Araştırmaya katılan deneklerin %69,4’i (100 kişi) kızlardan, geriye kalan %30,6’si (44 kişi) de erkeklerden oluşmaktadır. Ankete Amasya, Ankara, Antalya, Artvin, Bursa, Çorum, Denizli, Erzurum, Gaziantep, Giresun, İçel, İzmir, İstanbul, Kahramanmaraş, Kastamonu, Kayseri, Kocaeli, Konya, Malatya, Manisa, Ordu, Rize, Sakarya, Samsun, Sivas, Şırnak, Trabzon ve Yalova olmak üzere 28 ilden katıldıklarını belirtmişlerdir. Katılımcıların yaş aralıkları 17-25 arasında değişmektedir.

4.1. PLS Ölçüm Modeli Sonuçları

Ölçüm modelinde yapıların Bitişme (Convergent) ve Ayrışma (Discriminant) geçerlilik ölçümleri, her bir madde (soru) ve ölçek güvenilirliği değerlendirilir. Faktörlerin güvenilirliğini değerlendirmede gizil (latent) yapıların faktör yükleri gözden geçirilir ve burada faktörlerin tutulabilmesi için minimum 0,50 kriteri gerekir (Hulland, 1999).

PLS modelinin analizinde ilk aşamada ölçüm modeli, ikinci aşamada da yapısal model değerlendirilir. Ölçüm modeli açık değişkenler (gözlenen maddeler) ve gizil değişkenler arasındaki ilişkileri değerlendirirken, yapısal model gizil yapılar arasındaki ilişkileri belirler. Burada yol katsayıları modelin öngörü yeteneğinin göstergeleridir.

Yapı geçerliliği Bitişme ve Ayrışma geçerliliğinin varlığı ile saptanır. Bitişme geçerliliği için madde güvenilirliği (item reliability), kompozit güvenilirlik (composite reliability) ve açıklanan ortalama varyans (AVE: average variance extracted) testleri kullanılır (Tuygun Toklu, 2019).

Yapının madde yükleri genel olarak, 0,50 ya da üzeri olduğunda yeterli güvenilirliğe sahip olmaktadır. Ancak araştırmanın güvenilirliği arttırmak için 0,60 ve altında kalan yüke sahip maddeler analizden çıkarılmıştır.

Modelin tüm yapılarında Cronbach’s Alfa değerleri 0,60 değerinin, Kompozit güvenilirlikler de 0,70 değerinin üzerindedir. Geleneksel şekilde Cronbach’ın Alfa katsayısı içsel uyum güvenilirliğini ölçmede kullanırken, literatür bunun yerine Kompozit güvenilirliğin kullanılmasını önermektedir (Bagozzi ve Yi, 1988; Hair vd., 2012). Kompozit güvenilirlik için değerlerin 0,70 veya üzerinde olması gereklidir.

Bitişme geçerliliği için her bir gizil değişkenin AVE değerleri kullanılmıştır. Tüm AVE değerleri eşik değer olan 0,50’nin üzerinde olduğundan modelin Bitişme geçerliliği teyit edilmiştir. Elde edilen madde güvenilirliği, kompozit güvenilirlik ve AVE değerleri tüm yapıların bitişme geçerliliğini sağladığını göstermiştir. Tablo 2 ölçüm modelinin değerlerini göstermektedir.

Tablo 2. Ölçüm modeli değerleri

Gizil Değişken	Maddeler	Yükler	Cronbach's Alpha	Kompozit Güvenilirlik	AVE
SM	SM2	0,661	0,781	0,849	0,531
	SM3	0,675			
	SM5	0,817			
	SM6	0,761			
	SM8	0,719			
RE	RE1	0,736	0,828	0,873	0,535
	RE3	0,681			
	RE5	0,731			
	RE6	0,743			
	RE7	0,733			
	RE8	0,760			
PI	PI1	0,880	0,907	0,927	0,680
	PI2	0,866			
	PI3	0,876			
	PI4	0,840			
	PI5	0,815			
	PI6	0,649			
SP	SP1	0,761	0,641	0,807	0,582
	SP2	0,764			
	SP6	0,764			

Fornell ve Larcker (1981) kriter analizi kullanılarak da Ayrışma geçerliliğinin kontrol edilmiştir. Tablo 3 her bir ölçeğin sonuçlarını vermektedir. Tüm durumlarda çapraz değerler satır ve sütundaki değerlerden daha yüksek olduğundan ölçeğin Ayrışma geçerliliği teyid edilmiştir (Toklu ve Ustaahmetoğlu, 2016).

Tablo 3. Fornell-Larcker analizi

	PI	RE	SM	SP
PI	0,825			
RE	0,263	0,731		
SM	0,597	0,359	0,729	
SP	0,382	0,488	0,456	0,763

4.2. PLS Yapısal Model Sonuçları

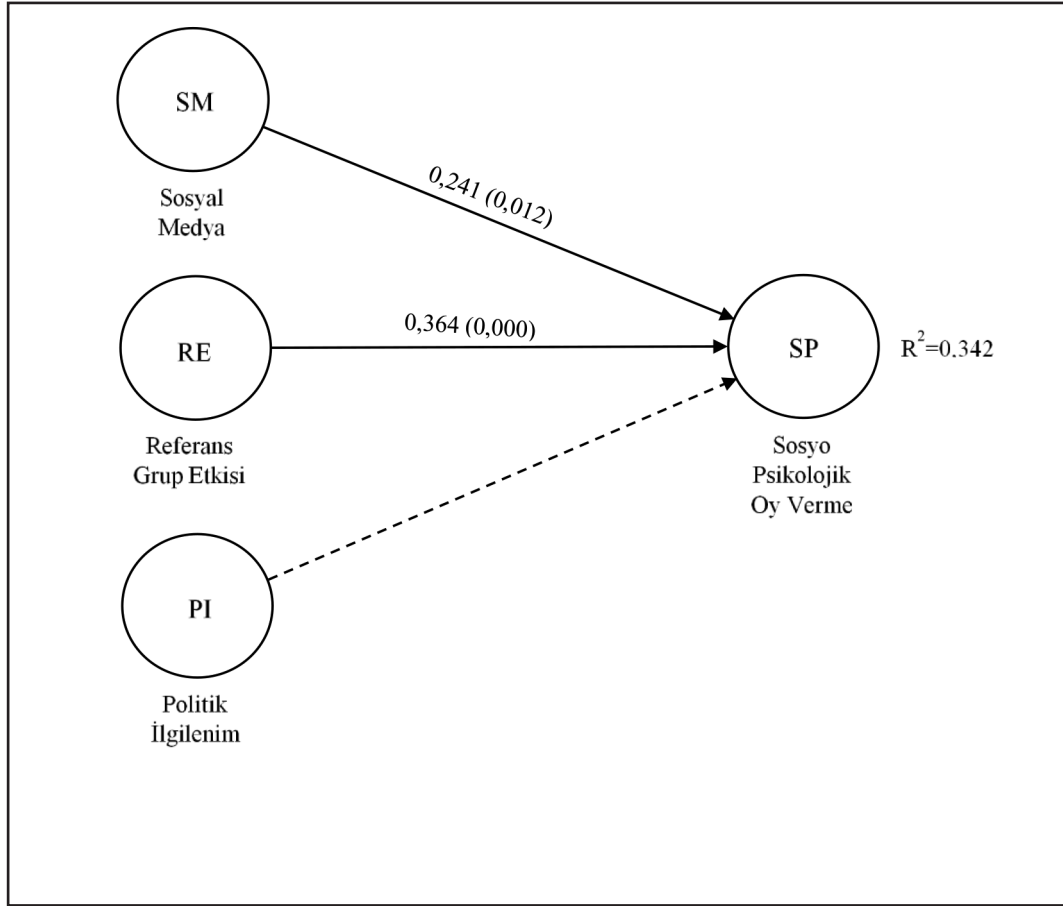
Modelin açıklayıcı gücü için R2 değerleri kullanılmıştır. Sosyal medya, politik ilgilenim ve referans grup etkisi sosyo-psikolojik oy verme davranışındaki değişimi R2 = 0,342 (Uyarlanmış R2 = 0,328) değeri ile açıklamaktadır. Buna göre yapısal model yeterli açıklayıcı güce sahiptir.

Hipotezlerin istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını ölçmek için T-İstatistiğinden yararlanılmıştır. Sosyal medya ve sosyo-psikolojik oy verme davranışı arasındaki yol (t = 2,534; p = 0,012) anlamlı olduğundan H1 hipotezi desteklenmiştir. Referans grup etkisi ve sosyo-psikolojik oy verme davranışı arasındaki yol (t = 4,531; p = 0,000) anlamlı olduğundan H2 hipotezi desteklenmiştir. Politik ilgilenim ve sosyo-psikolojik oy verme davranışı arasındaki yol (t = 1,586; p = 0,113) anlamlı olmadığından H3 hipotezi desteklenmemiştir. Tablo 4 T-İstatistiği sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 4. T İstatistikleri

Hipotez	Stdβ	Örnek Ortalaması	Standart Hata	T İstatistiği	p değeri	Sonuç
H1: SM→SP	0,241	0,254	0,095	2,534	0,012	Desteklendi
H2: RE→SP	0,364	0,365	0,080	4,531	0,000	Desteklendi
H3: PI→SP	0,143	0,147	0,090	1,586	0,113	Desteklenmedi

Buna göre, Şekil 2 etkilerle birlikte yapısal modelin sonuçlarını revize edilmiş olarak şematik şekilde göstermektedir.

Şekil 2. Yapısal model sonuçları

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Dijital nesil olarak adlandırılabilen bu nesil tamamen bilgisayar, tablet, akıllı telefon gibi cihazların yoğun kullanımına sahne olan bir internet ortamında dünyaya geldiler. Bu teknolojik cihazlarla birlikte geleneksel medyanın öneminin eskiden olduğu kadar güçlü olmadığı yeni bir medya düzeninin ortaya çıktığı bir gerçektir. Bunun da sosyal hayattan eğitime hemen her alanda çok farklı sonuçları beraberinde getirebileceği düşünülmektedir. Bu nesil yapılacak ilk seçimlerde oy kullanmaya başlayacağından mevcut seçmen davranışlarında da bir değişimin olması beklenmektedir. Bu çalışmada Z kuşağını temsil eden genç seçmenlerin sosyo psikolojik oy verme davranışında sosyal medya, referans grup ve politik ilgilenim faktörlerinin etkisi araştırılmıştır.

Sosyal medyanın sosyo psikolojik oy verme davranışında etkili olduğu bulunmuştur. Bu sonuç literatür (Çıldan vd., 2012; Köseoğlu ve Al, 2013) ile uyumludur. Bunun yanın da bireylerin davranışları üzerinde önemli bir etkiye sahip olan kişi veya gruplar olarak ifade edilen referans grubun da sosyo psikolojik oy verme davranışında etkili olduğu bulunmuştur. Bu sonuç da literatür (Aydın ve Özbek, 2004; Doğan ve Göker, 2010) ile uyumludur. İlave olarak, politik ilgilenimin sosyo psikolojik oy verme davranışında etkisi de araştırılmıştır. İlgilenim, kişinin herhangi bir obje ya da nesneye yönelik duyduğu heves, ilgi ve ihtiyaç olarak tanımlanmaktadır. Ancak bu çalışmada politik ilgilenimin sosyo psikolojik oy verme davranışında etkili olduğu hipotezi desteklenmemiştir. Bu sonucun literatür ile uyumlu olduğu söylenemez. Bunun nedenleri arasında politikaya yönelik olarak pasif ilgilenim ya da politika veya politikacılara yönelik olumsuz tutum olabilir.

Araştırma sınırlı sayıdaki katılımcı ve coğrafi sınırlar içinde yapılmıştır. Farklı demografik özelliklere sahip seçmen kitlesi üzerinde yapılacak çalışmalar farklı sonuçlar verebilir. Bu bağlamda daha fazla katılımcı ile yapılacak farklı değişkenleri içeren yeni çalışmalar araştırmacılara önerilebilir.

EK1. ANKET FORMU

Sosyal Medya (SM)

- SM1. Siyasal açıdan bilgilenmek için sosyal medyayı takip ederim.
- SM2. Sosyal medya siyasal konulara ilgimi artıran önemli bir araçtır.
- SM3. Partilerin ve adayların sosyal medyada ki hesaplarını takip ederim.
- SM4. Bir partinin ve adayın sosyal medyada yer alması, o partiye veya adaya karşı olan tutumumu olumlu yönde etkiler.
- SM5. Partilerin ve adayların sosyal medyada yaptıkları paylaşımlardan etkilenirim.
- SM6. Sosyal medya hesabımdan destek verdiğim siyasi partinin veya adayın reklamını yaparım.
- SM7. Seçim zamanlarında siyasi mesajların ve reklamların sosyal medyada yer alması seçim sonuçlarına etki etmektedir.
- SM8. Siyasi adayların sosyal medya hesaplarındaki paylaşımları yönlendiricidir.
- SM9. Siyasi adayların projelerini ve vaatlerini sosyal medya platformları üzerinden tartışmaya sunması gerekir.
- SM10 Sosyal medya seçmen kitlesini örgütleyebilecek, harekete geçirebilecek güce sahiptir.

Politik İlgilenim (PI)

- PI1. Siyaset benim için çok önemli bir konudur.
- PI2. Siyaset, benim hayatımda önemli bir yer tutar.
- PI3. Siyasi konularla ilgiliyimdir.
- PI4. Siyasi konulardaki bilgi düzeyim oldukça yüksektir.
- PI5. Etrafımdakilerle sık sık siyasi konularda sohbet ederim.
- PI6. Çevremdekiler, benim siyasi konulardaki fikirlerime önem verirler.
- PI7. Aktif olarak siyasi hareketlere katılır, partimin gençlik kollarında görev alırım.
- PI8. Seçimlerde vatandaşlık görevimi yerine getirmeyi ve mutlaka oy kullanmayı düşünüyorum.

Referans Grup Etkisi (RE)

- RE1. Oy vermeden önce ailem, arkadaşlarım ve tanıdıklarımın parti konusunda tavsiye isteyeceğim.
- RE2. Son 6 ay içinde siyasal partiler hakkında bana tavsiyelerde bulunan en az iki kişi hatırlıyorum.
- RE3. Eğer oy vermeyi düşündüğüm parti hakkında bilgim azsa çevremdeki yakın gördüğüm kişilere sorarım.
- RE4. Oy verme kararım ile ilgili tv, radyo vb. nazaran çevremdeki kişilerden alacağım bilgilere daha çok güvenirim.
- RE5. Oy kullanmadan önce partiler ve adaylar hakkında yakın çevremden sık sık bilgi toplamayı düşünüyorum.
- RE6. Ailemin görüşleri hangi partiye oy vereceğim konusunda önemli bir etkiye sahip olacaktır.
- RE7. Siyasetle ilgilenen deneyimli ve uzman kişilerin görüşleri hangi partiye oy vereceğim konusunda önemli bir etkiye sahip olacaktır.
- RE8. Kanaat önderlerinin ve güvenilir kişilerin görüşleri hangi partiye oy vereceğim konusunda önemlidir.

Sosyo-Psikolojik Oy Verme (SP)

- SP1. Oy verdiğim partiyle ilgili kendimi bir bütün gibi hissederim.
- SP2. Oy verme kararım benim için bir aile geleneğidir.
- SP3. Oy verme kararımın asıl belirleyicisi oy verdiğim partinin kimliği olacaktır.
- SP4. Oy verme kararımın asıl belirleyicisi ideolojik eğilimim olacaktır.
- SP5. Oy verme kararım başkalarının kararından etkilenmez.
- SP6. Oy verdiğim partiyle duygusal bir bağımın olması gerekir.

SP7. Oy verme kararım medyadan etkileneceğini düşünmüyorum.

SP8. Oy verme kararım partilerin seçim çalışmalarından etkilenmez.

SP9. Benimle aynı politik görüşe sahip insanlarla iletişim kurmayı tercih ederim.

6. KAYNAKÇA

Altan, C. (2011). Eğitim-Siyasal Eğilim İlişkisi: Mersin Örneği. C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi.12 (1), 313-329.

Aydın, K. & Özbek, V. (2004). Ailenin Seçmen Davranışları Üzerindeki Etkisi. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2, 144-167.

Bagozzi, R. P. & Yi, Y. (1988). On the evaluation of structural equation models. Journal of the Academy of Marketing Science, 16(1), 74-94.

Bearden, W., O. & Etzel, M. J. (1982). Reference Group Influence on Product and Brand Purchase Decisions. Journal of Consumer Research, 9 (2), 183-194.

Çıldan C. vd. (2012). Sosyal Medyanın Politik Katılım ve Hareketlerde ki Rolü. Akademik Bilişim 2012 Konferansı.

Dean, D. & Croft, R. (2009). Reason and Choice: A Conceptual Study of Consumer Decision Making and Electoral Behavior. Journal of Political Marketing, 8(2) , 130-146.

Doğan, A. & Göker, G. (2010). Yerel Seçimlerde Seçmen Tercihi (29 Mart Yerel Seçimleri Elazığ Seçmeni Örneği). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 5 (2), 159-187.

Dursunoğlu, İ. (2017). Sosyal Medya ve Siyasal Davranış İlişkisi. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 22, 1579-1585.

Eke, E. (2008). Siyasal Propaganda Araçlarının Seçmen Davranışı Üzerindeki Etkisi: Isparta Örnek Olayı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü: Isparta.

Fornell, C. & Larcker, D.F. (1981). Evaluating structural models with unobservables variables and measurement error. Journal of Marketing Research, 28, 39-50.

General, C. A. (2013). Siyasal Pazarlamada Tutundurma Faaliyetlerine İlişkin Seçmen Davranışları: Kırklareli Örneği. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hair, J.F., Hult, G.T.M., Ringle, C.M. & Sarstedt, M. (2014). A primer on partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM). SAGE Publications.

Hair, J.F., Sarstedt, M., Ringle, C.M. & Mena, J.A. (2012). An assessment of the use of partial least squares structural equation modeling in marketing research. Journal of the Academy of Marketing Science, 40(3), 414-433.

Hulland, J. (1999). Use of partial least squares (PLS) in strategic management research: A review of four recent studies. Strategic Management Journal, 20 (2), 195-204.

İlarslan, D. N. (2017). Politik Pazarlama Sürecine İlişkin Kavramsal Bir Model: 3P Modeli. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Kalender, A. (2005). Siyasal İletişim, Seçmenler ve İkna Stratejileri. Konya: Çizgi Kitabevi

Kavak, B. & Dinçer, E. (2020). Tüketicilerin Referans Gruplardan Etkilenme Biçimleri Duygusal Zeka ile Açıklanabilir mi? Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi, 12 (1), 187-216.

Kavalcı, K. & Ünal, S. (2016). Y ve Z Kuşaklarının Öğrenme Stilleri ve Tüketici Karar Verme Tarzları Açısından Karşılaştırılması. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 20 (3): 1033-1050.

Koç, F. (2020). Politik Pazarlama Kapsamında Seçmenlerin İlgilenim Düzeylerinin İncelenmesi. ar-cobar, 1 (1), 41-49.

Köseoğlu, Y. & Al, H. (2013). Bir Siyasal Propaganda Aracı Olarak Sosyal Medya. Akademik İncelemeler Dergisi, 8 (3), 103-125.

Nagy, S. (2017). The Impact of Country of Origin In Mobile Phone Choice of Generation Y and Z. Journal of Management and Training for Industries. 4 (2), 16-29.

Newman, B. & Sheth, J. (1985). A Model of Primary Voter Behavior. Journal of Consumer Research, 12, 178-187.

O'Cass A. & Pecotich, A. (2005). The Dynamics of Voter Behavior and Influence Processes in Electoral Markets: A Consumer Behavior Perspective. Journal of Business Research, 58, 406-413.

- O'cass, A. & Natarajan, R. (2003). At The Polls. *Journal of Political Marketing*, 2 (2), 67-81.
- Priporas, C-V, Stylos, N. & Fotiadis, A.K. (2017). Generation Z Consumers' Expectations of Interactions in Smart Retailing: A Future Agenda. *Computers in Human Behavior*, 77-374-381.
- Şahin, Ö. E. & Ergen, A. (2016). Kitle İletişim Araçları Kullanım Amaçlarının Siyasi İlgilenim Üzerine Etkisi. *Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 13.
- Temizel, M. (2012). Türkiye'de Seçmen Davranışlarında Sosyopsikolojik, Kültürel ve Dinsel Faktörlerin Rolü: Kuramsal ve Ampirik Bir Çalışma. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Teyyare, E. & Avcı, M. (2016). Yerel Seçimlerde Seçmen Davranışları: 2014 Yerel Seçimleri ve Zonguldak İli Örneği. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 51-76.
- Thomas, M. R. (2018). Online Website Cues Influencing the Purchase Intention of Generation Z Mediated By Trust. *Indian Journal of Commerce & Management Studies*, 9 (1), 13-23.
- Toklu, İ.T. & Ustaahmetoğlu, E. (2016). Tüketicilerin Organik Çaya Yönelik Tutumlarını Ve Satın Alma Niyetlerini Etkileyen Faktörler: Bir Alan Araştırması, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12 (29), 41-61.
- Tuygun Toklu, A. (2019). An Investigation of Online Shopping and Customer Satisfaction: The Role of Web Design, *Business & Management Studies: An International Journal*, 7 (5), 2408-2426.
- Williams, K. C. & Page, R., A. (2011). Marketing to the Generations. *Journal of Behavioral Studies in Business*, 3 (1), 1-17.
- Yoon, K., Pinkleton, B. E. & Ko, W. (2005). Effects of Negative Political Advertising on Voting Intention: An Exploration of the Roles of Involvement and Source Credibility in the Development of Voter Cynicism. *Journal of Marketing Communications*, 11 (2), 95-112.
- Zaichkowsky, J. K. (1985). Measuring the Involvement Construct. *Journal of Consumer Research*, 12 (3), 341-352.

Dijital Pazarlama Karmalarından 4P+2P+2C+3S ve 4S Modellerinin Karşılaştırılması

Dr. Öğr. Üyesi Hande AYHAN GÖKCEK¹

Özet

Bu çalışma, e-pazarlama karması ile ilgili ana literatürü gözden geçirerek, dijital ortam için geliştirilmiş 2 farklı model olan 4P+2P+2C+3S modeli ile 4S sanal pazarlama karması modeli teorileri üzerine odaklanmış olup, bu iki farklı yaklaşımı detaylı şekilde açıklamayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın önemi, günümüz pazarlama kanallarının online ve mobil olarak hızla büyümesi ve aynı zamanda fırsatlarının oldukça fazla olduğu detayında yatmaktadır. Perakende işletmelerinin sürdürülebilir bir büyüme ve kârlılık gerçekleştirebilmesi için sanal pazarlama faaliyetlerinde kullanabilecekleri karmalar ile ilgili bilgi sahibi olabilmeleri, karşılaştırma yapabilmeleri ve bu sayede gelişimlerinin devamlılığı amaçlanmıştır.

Bu çalışma ayrıca, büyük bir fırsatı ve uygulamaya açık olan konunun gelecek araştırmacılara olan önerilerine vurgu yapmaktadır.

Anahtar kelimeler: Pazarlama Karması, Dijital Pazarlama, Dijital Pazarlama Karması, Dijital Pazarlama Karması Modellerinin Karşılaştırılması.

1. Giriş

1953'te Neil Borden'in American Marketing Association'daki konuşmasında ilk kez "pazarlama karması" terimini tanıtmış ve Jerome McCarthy'nin (1964) 4P pazarlama karışımını yöneticilerin tüm pazar ihtiyaçlarını karşılamak için kullanabilecekleri tüm faktörlerin bir kombinasyonu olarak tanımlamasından bu yana iş ortamları birçok değişikliklerle karşılaşmıştır.

Pazarlama karmasının aşama aşama oluşturulması ve yönetimi, kurumların pazarlama stratejilerinin başlangıcında vazgeçilmez ve mutlak bir aşamadır. Günümüz 2000'li yıllar sonrasında dijital pazarlamanın yeni bir kanal olarak işletmelerin bir parçası olması ve bu faaliyetler için oluşturulacak olan sanal pazarlama karması ise, geleneksel pazarlama karmasından farklılıklar göstermektedir.

McCarthy'nin versiyonunda, pazarlama karması şunlardan oluşur: ürün, fiyat, yer ve promosyon. Bu P'lerin her biri, Borden (1964) tarafından tanımlanan on iki yönetim politikasının bir kısmını içermektedir. Kalyanam ve McIntyre (2002) tarafından belirtildiği gibi, pazarlama karması, yönetim faaliyetini basitleştirmek için bir araya getirilmiş binlerce mikro elementin bir koleksiyonudur. Geleneksel karışımın dijital bağlamda geçerliliği veya hariç tutulması, içerdiği öğelerin sayısını artırmanın veya reddedip yeni bir tane oluşturmanın mümkün ve uygun olup olmadığı ile ilgilidir.

McCarthy'nin pazarlama karması, zaman içinde yöneticiler ve akademisyenler tarafından geniş çapta benimsenmiş ve pazarlama teorisi ve uygulamasının önemli bir unsuru haline gelmiştir. Bu geniş yayılma, onu hem pazarlama kararları hem de öğretim için yararlı bir araç haline getiren kullanım ve anlaşılma basitliği temelinde haklı gösterebilmektedir. (Grönroos, 1994; Yudelson, 1999; Jobber, 2001). Pazarlama karması kavramı, Pazarlama Yönetimi Okulunda (MSM-Managerial School of Marketing) (Sheth ve diğerleri, 1988) pazarlama hedeflerine ulaşmak için etkin bir araç olarak, özellikle de işletme tarafından kontrol edilebilen pazarlama faktörleri için bir formül olarak kabul edilmektedir. 1970'lerin pazarlama konseptinden, 1980'lerde Toplam Kalite Yönetimine (Yudelson, 1999) ve 1990'larda ilişkisel pazarlamanın girişine ve günümüzün dijital dünya adaptasyonuna kadar çeşitli aşamalardan geçen pazarlama karması her zaman hem yöneticiler hem de akademisyenler arasında tartışma konusu olmuştur.

¹ İstanbul Gelişim Üniversitesi, UBYO, Yönetim Bilişim Sistemleri, hayhan@gelisim.edu.tr

Borden (1964) on iki unsurunun işletmeye göre yaratılmasında dikkat edilmesi gerekenleri 2 başlık altında toplamıştır:

- pazarlama programlarını oluşturan önemli unsurların veya bileşenlerin bir listesi ve
- bir firmanın pazarlama operasyonu ile ilgili olan ve pazarlama yöneticisinin başarılı olabilecek bir karışım veya program arayışında ayarlaması gereken güçlerin bir listesi

Pazarlama karması paradigması, pazarlama literatüründe bilinen versiyonuyla 4P, hem akademik literatürde hem de yönetsel uygulamalarda pazarlama teorisi gelişimi ile birlikte ilerlemiştir. 4P pazarlama karmasının pazarlama teorisinin bir kilometre taşı olduğu bir gerçek olsa da, iş bağlamları çerçevesindeki dönüşümün, pazarlama karmasını oluşturan faktörleri daima gözden geçirme ihtiyacı yarattığı da bir gerçektir. 2000'li yılların gelişen, gelişirken de yeni fırsatlar yaratan dijital pazarlama ortamı da, bu ihtiyacın doğuşunu ve geleneksel pazarlama karmasının farklılaşmasını, "sanal pazarlama karması" olarak temsil etmektedir.

Pazarlama dönüşümü süresince araştırmacılar, 4P pazarlama karmasına, her bir "P" içine yeni unsurlar ekleyerek iş değişikliklerine adapte olabileceğini düşünenler ile 4P'nin güncelliğini yitirdiği ve yeni paradigmalara önerenler arasında ayrılmıştır.

Bu çalışma, e-pazarlama karması ile ilgili ana literatürü gözden geçirerek, dijital ortam için geliştirilmiş 2 farklı model olan 4P+2P+2C+3S modeli ile 4S sanal pazarlama karması modeli teorileri üzerine odaklanmış olup, bu iki farklı yaklaşımı açıklamayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın önemi, günümüz pazarlama kanallarının online ve mobil olarak hızla büyümesi ve aynı zamanda fırsatlarının oldukça fazla olduğu detayında yatmaktadır. Perakende işletmelerinin sürdürülebilir bir büyüme ve karlılık gerçekleştirebilmesi için sanal pazarlama faaliyetlerinde kullanabilecekleri karmalar ile ilgili bilgi sahibi olabilmeleri, karşılaştırma yapabilmeleri ve bu sayede gelişimlerinin devamlılığı amaçlanmıştır.

2. Yöntem

Bu çalışma, sanal pazarlama karmalarından 4P+2P+2C+3S ve 4S modellerinin netleştirilmesi üzerinedir. Detaylı olarak incelenen modellerin, e-ticaret yapan işletmelere geniş bir perspektiften bakış sağlaması amaçlanmıştır. Modellerde değinileceği üzere 2 farklı bakış açısı olan geleneksel 4P modeline eklemeler yapan araştırmacılar (muhafazakarlar) ile tamamen farklı bir model geliştiren (revizyonistler) arasındaki farklılıklar açıklanmıştır.

Her işletmenin dinamiğinin farklılığı düşünüldüğünde, kendi pazarlama stratejilerini geliştirecek olan e-ticaret işletmelerinin bu modellerde belirtilen modellerden birini kendilerine yol haritası olarak çizmeleri öngörülmektedir.

3. Literatür Taraması

Bu bölümde Geleneksel (Fiziksel) Pazarlamadan E-Pazarlama ve Sanal Alışverişe Geçiş Süreci, 4P+2P+2C+3S sanal pazarlama karması ve 4S sanal pazarlama karmasının doğuşu ve içerikleri incelenmiştir.

3.1. Geleneksel Pazarlamadan Dijital Pazarlama ve Sanal Alışverişe Geçiş Süreci

1980 sonlarına doğru ucuzlayan ve hemen hemen herkesin kullanımına uygun hale gelen teknoloji ile iletişimi sağlayan araçlarda tekeller kırılmaya başlamış böylece tüketici açısından köklü değişiklikler yaşanmıştır (Bozkurt, 2006:124). 1990'lı yıllarda ise internet teknolojisi büyük bir hızla hayatımıza girmiştir, böylece iletişimde kullanılan internet artık iş hayatında da kullanılmaya başlanmıştır. Yazılım, donanım ve iletişim kanallarının muazzam büyümesiyle internetten alışveriş, daha önce olduğundan daha fazla potansiyel kazanmıştır (Ayhan Gökçek, H.,2020:24).

İş hayatının yeni trendi haline gelen internetten alışveriş geleneksel ticaretin yapısını değiştirmiştir (Halis, 2012:155). Gelişen teknolojilerle, geleneksel alışveriş ortamından, internetten alışveriş ortamına geçişle birlikte en önemli değişiklik müşterilerin satın alma davranışlarında yaşanmıştır (Forsythe ve Shi, 2003).

Gelişen teknolojinin ticari organizasyonlarca kullanılmaya başlaması ile geleneksel satış niteliğinin yerini, internet satış hizmeti almıştır.

Teknolojideki gelişmelerin getirdikleri ve müşteri taleplerindeki değişimler neticesinde, kitlelere verilmek istenen mesajı dayatan eski pazarlama anlayışının yerini, çağın gerekliliklerine uygun, tüketici ihtiyaçlarını temel alan bir pazarlama anlayışına bırakmıştır. Pazar dinamiklerinin genel odaklı

olmaktan çıkarak, giderek tüketici odaklı hale gelmesi, doğru kitleye ulaşabilmek maksadıyla kullanılacak olan pazarlama kanalının seçimini daha zor bir hale getirmiştir. İnternet teknolojisinde meydana gelen hızlı gelişmelerin toplumsal davranışları, bireylerin karar alma süreçleri ve iş yapma şekillerini önemli ölçüde etkilemesinden dolayı, "Dot.com" çağı olarak adlandırılan dönem pazarlama tarihi içerisinde önemli bir dönem olarak hatırlanacaktır.

İnternetin online alışverişi ve dijital pazarlar yaratma etkilerinin yanısıra, asıl önemli etkisi veri toplama, ticari işlem gerçekleştirme ve iletişim alanında olduğu görülebilmektedir. İnternet, işletmelerin müşterilere ulaşabilmesi adına daha doğrudan alanlar sağladığı için kanalların pazarlık gücünü zayıflatır. Bunun yanında pazarın etki alanının genişlemesi neticesinde endüstrinin genel anlamda etkinliğini artırmasıyla da endüstriyel yapıyı ve rekabet avantajını da büyük ölçüde etkilemektedir(Sharma A., 2011:202).

Her kesime açık bir araç olan internet, birçok sektör için geçmişte birbirinden farklılık gösteren oyun alanlarını herkes için eşit bir düzeye getirmiştir. Bu da pazarda rekabetin artmasına ve yeni oyuncuların pazara girişinin önündeki engellerin azalmasına katkıda bulunmaktadır. İnternet'in bilgiye ulaşılabilirliği artırmasıyla pazarlık gücü satıcıdan alıcıya geçmektedir(Porter E. M., 2001:66).

Elektronik alışverişin başlangıcında çok sayıda araştırmacı "internetin", varolan pazarı daha kusursuz bir rekabet yapısına dönüştüreceğini belirtmişlerdir(Bakos, Y. J., 1997:1677-1678).

Bu önermelere göre tüketiciler internet sayesinde daha kolay bilgi edinebilecek, bu sayede fiyat teklifleri içerisinde en uygun olanı seçebilecek, piyasada perakendecilik yapmakta olan firmalar da artık hiçbir ürünü rakiplerinden çok yüksek bir fiyata satamayacaktır. Hatta dünya üzerinde herhangi bir yerde bulunan bir şirket, internet sayesinde ürünlerini küresel olarak satışa sunabilecek, bir web sitesi aracılığıyla indirilebilirliği olan içeriği sayesinde kolayca satış yapabilecek ve ürünlerini dünyanın her yerine kolayca sevk ederek, küresel anlamda rekabete hazır olacaktır(Chang-tseh Hsieh ve Binshan Lin, 1998:113).

İnsanoğlunun bugüne kadar ortaya koyduğu en önemli buluşlardan biri olarak tarih sayfalarında yerini alan internet sayesinde bireyler, evde, işyerinde ve hatta dışarıda buldukları süre içerisinde cep telefonları vasıtasıyla internete bağlanarak, internetin sağlamış olduğu imkanlardan faydalanmaktadır. Günümüzde İnternet, önemli bir ticari olarak yaygın biçimde kullanılmaktadır.

İşletmelerin birbirlerine bir hat ile kesintisiz bağlanmasını sağlayan internet, dünyanın bir ucundan diğer ucuna bilginin sıfır maliyetle aktarılabilmesi, piyasaya yeni girmiş küçük sermayeli işletmelerin de dünyanın her yerindeki pazarlara ulaşabilmesini sağlayan çok önemli bir araç haline gelmiştir. (Kotler, 2000).

Pazarlama&Modern Pazarlama anlayışı dönemiyle pazarlamanın ayrılmaz parçası olan pazarlama karması elemanlarının tarihsel gelişimi incelendiğinde sürekli bir devinim içinde ve pazara uyum sağlama sürecinde olduğu söylenebilir.

Sanal pazarlama süreçlerinin pek çoğunun elektronik ortamda yapılması, daha dinamik oluşu ve günümüz 2020'ler pazarında olağan hızıyla değişmesi gibi ana faktörleri nedeniyle geleneksel pazarlama sürecinden farklılıklar gösteren özelliklere sahiptir. Bu sebeplerle sanal pazarlama karması olarak geliştirilen 2 modelin incelenmesi, çok büyük bir alana ve fırsata sahip olan sanal ortamlardaki üreticiler ve tüketiciler için önem arzettiği düşünülmektedir.

3.2. 4P+2P+2C+3S Sanal Pazarlama Karması

Kirthi Kalyanam ve Shelby McIntyre tarafından 2002 yılında geliştirilen model, geleneksel pazarlama karması olarak bilinen öğeler (4P) ürün, fiyat, tutundurma ve dağıtım(yer) ile birlikte sanal pazarlamanın farklılığı noktalarına değinmek amacıyla modele eklenen kişiselleştirme, güvenlik, gizlilik, müşteri hizmeti, web sitesi, toplum ve satış promosyonlarıdır(Kalyanam ve McIntyre, 2002:496) Toplam 11 öğeye sahip olan modele göre bu öğeler, kendi aralarında "temel" ve "durumsal" olarak da kategorize edilmiştir.

Temel öğeler: Geleneksel 4P, kişiselleştirme (personalization), güvenlik(security), gizlilik(privacy), müşteri hizmeti(customer Service) ve web sitesi (site) olarak 9 öğe ve

Durumsal öğeler: Toplum ve satış promosyonları olarak 2 öğeden oluşmaktadır.

Şekil 1. 4P+2P+2C+3S Sanal Pazarlama Karması (Kalyanam ve McIntyre, 2002:496)

Bu modelin içerdiği öğelerin açıklamaları şu şekilde yapılmıştır:

4Ps = Product, Price, Place, Promotion (Ürün, Fiyat, Dağıtım, Tutundurma) : Sanal pazarlama karması bir yönü ile, geleneksel pazarlama karması öğelerinin farklılaşması ile oluşmaktadır. Elektronik ortamda ürün sunumu, fiyat belirleme, dağıtım yöntemleri ve tutundurma faaliyetleri değişiklik göstermektedir. (Yurdakul ve Kiracı, 2008:170)

2P = Personalization, Privacy (Kişiselleştirme, Gizlilik) : Kişiselleştirme, müşterilerin bireyselleştirilmesidir. Müşterilerden toplanan verilerle, kişiye özel pazarlama stratejilerinin uygulanması ve bu anlamda geleneksel pazarlamadan ayrılmasını ifade etmektedir. Gizlilik, sanal olarak toplanan tüketici bilgilerinin nasıl değerlendirilmesi ve saklanması gerektiğini ifade etmekte olup, dijital pazarlamanın olmazsa olmaz öğelerinden biridir.

2C = Customer Service, Community (Müşteri Hizmeti, Toplum) : Müşteri Hizmeti kavramı, müşterilerin sanal alışveriş sırasında veya sonrasında istek, görüş, öneri, şikayet ve memnuniyetlerini ifade etmeleri ve geri dönüş almalarını ifade etmektedir. Toplum öğesi ise, dijital pazarlamanın tüm kişi, kurum ve kuruluşlara açık olması sebebiyle, kurumların tüm toplumu düşünerek hareket etmeleri gerektiğini ifade etmektedir.

3S = Site, Security, Sales Promotion : (Web Sitesi, Güvenlik, Satış Arttırıcı Promosyonlar) : Web sitesi, sanal işletmelerin vitrinidir. Bu nedenle düzen ve tasarımı hedef kitleye uygun yapılmalıdır. Sanal pazarlama karmaları arasında kritik öneme sahiptir. Güvenlik öğesi, e-pazarlamanın olmazsa olmaz öğelerinden biri olup, 2 düzeyde ele alınmaktadır. İlki, müşterinin işlem yaptığı sırada alınması gereken güvenlik önlemleri, diğeri ise müşteri veri tabanında bulunan kişisel bilgilere başka hiç kimsenin ulaşmamasının sağlandığı güvenlik önlemleridir. Satış promosyonları, satış arttırıcı diğer çabaları ifade etmektedir. E-kuponlar örnek olarak verilmektedir.

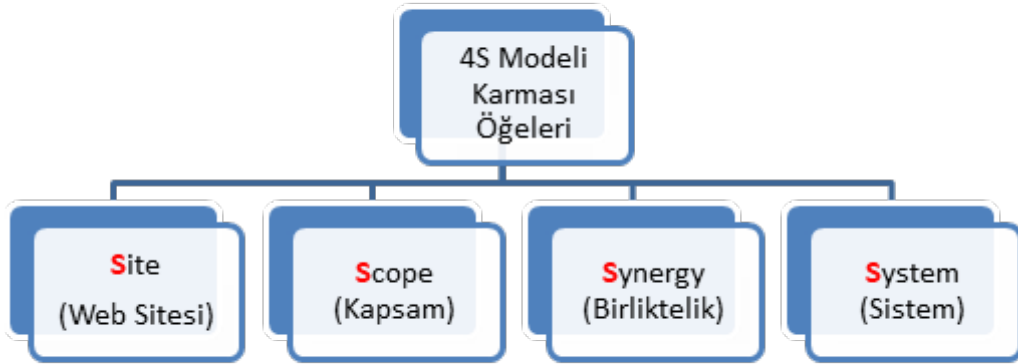
3.3. 4S Sanal Pazarlama Karması

Efthymios Constantinides tarafından 2002 yılında geliştirilen ve geleneksel 4P'nin yanına bir takım öğeler eklemek yerine sanal pazarlama karmasının tamamen farklılaşması gerektiğini savunarak 4S modelini oluşturmuştur. Model, adını öğelerinin baş harflerinden almaktadır. 4S sanal pazarlama karması modelinin öğeleri (Yurdakul ve Kiracı, 2008:166) :

1. Site (web sitesi) = Hedef kitlenin web sitesinden beklentileri, siteye neden geldikleri ve tekrar aynı siteden alışveriş yapmasını belirleyen faktörlerin belirlenmesini sağlayan ve web sitesinin nasıl olacağını belirleyen öğedir.

2. Scope (kapsam)= Pazar analizi, iç analiz, potansiyel müşteriler ve web faaliyetlerinin stratejik rolü bileşenlerinden oluşan kapsam ögesi, e-işletmenin hedef ve stratejilerinin planlanmasında oldukça önemlidir. Pazar analizinde, hedef pazar, rakipler, pazar potansiyeli ve eğilimleri üzerinde durulur. İç analizde , e-işletmenin kendine yönelik olan kaynakları, iş süreçleri ve değerleri belirlenmektedir.
3. Synergy (birliktelik) = E-işletmenin pazarlama faaliyetlerinin birlikteliğini ve aynı yönde olması gerektiğini ifade etmektedir.
4. System (sistem) = E-işletmenin sanal pazarlama sistemini ifade etmektedir. Bu öge, sanal pazarlamanın sahip olması gereken teknoloji, teknik gereksinimler ve web sitesinin yönetiminin oluşturulması anlamına gelmektedir. Sistem, yazılım, donanım, iletişim protokolleri, içerik yönetimi, sistem hizmeti, site yönetimi, ödeme sistemleri ve performans analizlerinin belirlendiği bir süreçtir. (Çatlı ve Çatlı,2012 :95)

Şekil 2. 4S Sanal Pazarlama Karması (Constantinides, 2002:63)

4. Sonuç ve Öneriler

4P pazarlama karması, fiziksel ürünler, fiziksel dağıtım ve kitle iletişiminin baskın olduğu pazarlama konseptinin ilk zamanlarında oluşturulmuştur. Günümüzde, dijital bağlamların farklı ve güçlendirilmiş yeteneklerinin yarattığı yeni iş ortamıyla, pazarlama karması paradigması giderek artan bir şekilde eleştirilerin nesnesi haline gelmektedir. Pazarlama karması karışımı, iş ortamındaki geniş bir mutasyon yelpazesine uyum sağlamak için fazlaca değişkenlere sahip olsa da, birçok yazar bunun eski ve 21. yüzyıl için yetersiz olduğuna inanmaktadır. Dijital ortamlardaki operasyonel işlemler için yeni bir baskın paradigma arayışı hala devam etmektedir. Bunun yanında, yarım yüzyıl sonra 4P'nin karışımını tamamen ikame edebilecek, geniş çapta kabul gören yeni bir standart bulunamamıştır. Bunun eksikliğinin altında yatan sebep, muhtemelen iş için yeni dijital teknolojilerin tam potansiyelinin eksik anlaşılması ve pazarlama operasyonları üzerine vaka çalışması araştırmasına verilen yetersiz vurgudur. Şimdiye kadar, neredeyse altmış yıl sonra, “muhafazakârlar” ve “revizyonistler” arasındaki tartışmalara rağmen, 4P'nin temel yapısının hâlâ geçerli olduğu ve bir miktar uyumlaştırma ya da farklılaştırma ile hâlen operasyonel kararların özü olduğu açıktır. Borden (1964), 1960'larda deneysel uygulamalardan ve vaka öykülerinden ortaya çıkan kanıtlarla on iki unsuru formüle ettiği için bugün de bu konuda araştırmaya ihtiyaç vardır. E-pazarlama araştırması ve uygulaması dijital ortamda daha derin bir kavrayışa ve olgunluğa ulaştığında, muhtemelen yeni bir pazarlama karması paradigması göreceğiz diye düşünülmeyle beraber, bu paradigma geleneksel 4P'yi dinlendirecek ve pazarlama operasyonları için yaygın olarak kabul edilen yeni bir paradigmaya ışık tutacaktır.

2 farklı modelin karşılaştırıldığı ve dijital ticaret ile ilgilenen işletmelere bir karar penceresi sunan bu çalışmada, diğer akademik çalışmalara ışık tutması da amaçlanmıştır.

Bu çalışma, dijital ortamlarda pazarlama karması modellemelerinin bir resmini vermek için bir literatüre detaylı bakış ve sınıflandırma sunmaktadır ve aynı zamanda gelecek araştırmacılarca dikkate alınması gereken bazı ilgili yönleri vurgulamaktadır. Çalışmanın en önemli sınırlaması, araştırma makalelerinde yayınlanan akademik görüşleri incelemesidir. Çalışma, konu hakkında daha fazla araştırma yapılması gerektiğinin altını çizmekte olup, gelecek uygulamaların alt yapısını oluşturmaktadır.

Gelecek araştırmalara yönelik uygulama önerileri:

- 4P+2P+2C+3S ve 4S modelleri için ölçek geliştirme çalışmalarının yapılması,
- 4P+2P+2C+3S modeli boyutları kullanılarak yapısal eşitlik modellemesi ile online müşteri memnuniyetine olan etkisi,
- 4P+2P+2C+3S modeli boyutları kullanılarak yapısal eşitlik modellemesi ile online müşteri memnuniyeti ve sadakatine olan etkisi,
- 4S modeli boyutları kullanılarak yapısal eşitlik modellemesi ile online müşteri memnuniyetine olan etkisi,
- 4S modeli boyutları kullanılarak yapısal eşitlik modellemesi ile online müşteri memnuniyetine ve sadakatine olan etkisi,
- 2 modelleme arasındaki memnuniyet ve sadakat etkisi farkları,
- Ürün veya marka özelinde araştırmalar,
- Ürün veya marka karşılaştırma araştırmaları önerilebilecek çalışmalar olarak düşünülmektedir.

5. Kaynaklar

- Ayhan Gökçek, H. (2020). Online alışverişte karar verme stilleri, çelişki, risk ve memnuniyet. Hiperyayın, İstanbul.
- Bakos, J. Y. (1997). Reducing buyer search costs: Implications for electronic marketplaces. *Management science*, 43(12), 1676-1692.
- Borden, N. H. (1964). The concept of the marketing mix. *Journal of advertising research*, 4(2), 2-7.
- Bozkurt, V. (2006). Endüstriyel ve post-endüstriyel dönüşüm: Bilgi, ekonomi, kültür. Ekin Kitabevi.
- Constantinides, E. (2002). The 4S web-marketing mix model. *Electronic commerce research and applications*, 1(1), 57-76.
- Çatlı, Ö., ve Çatlı, A. (2012) Geleneksel Pazarlama Karması Elemanlarından Sanal Pazarlama Karması Elemanlarına Geçişte Karşılaşılan Farklı Modellerin Değerlendirilmesi. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 47(2), 83-97
- Forsythe, S. M., & Shi, B. (2003). Consumer patronage and risk perceptions in Internet shopping. *Journal of Business research*, 56(11), 867-875.
- Grönroos C. (1994). Quo vadis marketing? Toward a relationship marketing paradigm. *Journal of Marketing Management*, 10 (5): 347- 360.
- Grönroos C. (1994b). From Marketing Mix to Relationship Marketing: Towards a Paradigm Shift in Marketing. *Asia-Australia Marketing Journal*, 2 (1): 9-30.
- Halis, B. (2012). Tüketicimin değişen yüzü: Elektronik ticaret uygulamaları ve sosyal paylaşım ağlarının rolü/The changing face of consumption: E-commerce applications and the role of social networks. *Journal of History Culture and Art Research*, 1(4), 149-160.
- Hsieh, C. T., & Lin, B. (1998). Internet commerce for small businesses. *Industrial Management & Data Systems*. 98(3): 113
- Jobber D. (2001). *Principles and Practices of Marketing*. 3rd edition, McGraw Hill
- Kalyanam, K., & McIntyre, S. (2002). The e-marketing mix: a contribution of the e-tailing wars. *Journal of the academy of marketing science*, 30(4), 487-499.
- Kotler, P. (2000). *Kotler ve Pazarlama*. (Çev.;Ayşe Özyağcılar), İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Lee, B. H., Kang, L., & Qi, W. J. (1999). RNYJK O, and JC Lee. Tech. Dig. Int. Electron Devices Meet, 133, 1999.
- McCarthy, E. J. (1964). Basic marketing: A managerial approach, rev. ed. Homewood, IL: Richard D. Irwin.
- Meydan Uygur, S. ve Meydan, A. T. (2013). Sanal pazarlama karması bileşenlerinin 4s modeli kapsamında turizm açısından irdelenmesi. *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4, 1-19
- Sharma, A. (2011). Take-off of online marketing: casting the next generation strategies. *Business Strategy Series*, 12(4): 202
- Sheth, J. N., & Parvatiyar, A. (2000). Handbook of relationship marketing. Sage.
- Porter, M. E.(2001) "Strategy and the Internet", *Harvard Business Review OnPoint*, Product Number 6358, (Mart, 2001), s. 66.
- Yudelson J. (1999). Adapting McCarthy's Four P's for the Twenty-First Century. *Journal of Marketing Education*, 21(1): 60-67.
- Yurdakul, M., ve Kiracı, H. (2008). Sanal Pazarlama Karması Bileşimi. *Suleyman Demirel University Journal Of Faculty Of Economics & Administrative Sciences*, 13(2).

Şehir Pazarlaması ve Şehir Marka Değeri Boyutları İlişkisi

Abdullah ERAVCI¹

Özet

Elli yıl önce, şehir pazarlaması kavramı literatüre girdikten sonra bu alanda yürütülen çalışmalar, araştırmalar ve gelişmeler dikkat çekicidir. Şehir yöneticileri ve akademisyenler şehir gelişimi ve kalkınması için mücadele vermektedirler. Şehir pazarlaması 2000'li yıllardan sonra şehir markalama stratejisiyle bilimsel araştırmalar ve uygulamalar şeklinde devam etmiştir. Şehir markalama stratejisinin benimsenmesiyle, pazarlama biliminin marka değeri boyutları şehir markalama vasıtasıyla şehir pazarlamasına uygulanmaya başlamıştır. Pazarlama biliminde marka değeri boyutları oldukça fazla çalışılmış ve pazarlama açısından önemi ortaya konulmuştur. Ancak farkındalık, sadakat, algılanan kalite ve marka çağrışımları şeklinde çalışılan şehir marka değeri boyutlarının şehir pazarlamasıyla ilişkisi açık olarak ortaya konulamamış görünmektedir. Şehir markalaması alanında çoğu girişimin başarısız olmasının nedeni, bu çalışmada, bahsedilen şehir marka değeri boyutlarının şehir pazarlamasıyla ilişkilendirilememesinde aranmaktadır.

Çalışma bir literatür çalışmasıdır. Yöntem olarak şehir pazarlaması ve şehir markalaması çalışmaları taranmıştır. Ulaşılan bilgiler ışığında şehir pazarlamasının ilkeleri ile şehir marka değeri boyutları karşılaştırılmıştır. Pazarlama biliminde, pazarlamanın etkinliği ve başarısı bakımından markalama stratejisinin seçilmiş olması, bu çalışmada izlenen yöntemin doğru bir yöntem olduğunu göstermektedir. Çalışma sonucu, şehir marka değeri boyutları ışığında şehir pazarlaması çalışmalarının daha başarılı olacağına işaret etmektedir. Bu yönde, şehir yöneticilerinin ve araştırmacıların şehir marka değeri boyutları ile şehir pazarlaması ilkelerine odaklanması önerilmektedir.

Anahtar kelimeler: Şehir Pazarlaması, Marka Değeri, Tüketici.

1. Giriş

Şehir pazarlaması yaklaşık elli yıldır giderek artan bir ilgi görmektedir. Yapılan araştırmalara göre son yirmi yıldır şehir pazarlama stratejisi olarak şehir markalamaya ağırlık verilmektedir. Bir taraftan akademik çalışmalar yapılırken diğer taraftan şehir yöneticileri şehir markalama stratejisiyle şehirlerini kalkındırmak ve geliştirmek istemektedirler. Bununla beraber şehir yöneticilerinin çalışmaları ve çoğu şehir markalama girişimleri başarısız olmaktadır (Locmele ve Moustén, 2016, s.208).

Yapılan literatür çalışmalarına göre başarısızlığın nedenlerinin neler olduğu tespit edilebilmektedir. Aaker'in (1991) öncülüğünü ettiği çalışmalarda marka değerinin altında nelerin olduğuna dikkat çekilmektedir (Myers, 2003; EURIB, 2009). Yapılan çalışmalardan hareketle, şehir pazarlaması ve markalaması başarısızlık nedenlerinin temelinde marka değeri boyutlarının şehir pazarlamasıyla birlikte incelenip uygulamaya konulmamasının yattığı düşünülmektedir.

Aaker (1991: 26) tarafından, "marka değerinin altında yatan varlıklar nelerdir? Bunlar gelecek performansı nasıl etkiler? Örneğin, marka farkındalığı ve algılanan kalitenin geliştirilmesinin değeri nedir? Soruları sorulduktan sonra "eğer bunlara cevap bulunuyorsa marka değeri inşasını destekleyen unsurlar" önemlidir denilmektedir. Şehir yönetimlerinde temel sorun kısa dönemli sonuçlar elde etme arzusudur. Hem şehir pazarlaması ve hem de şehir marka değeri boyutları uzun dönemli çabalar ve harcamalar gerektirmektedir. Bu durum uzun dönemli iş birlikleri ve uzun dönemli çabaları da zorunlu kılmaktadır.

¹ Sinop Üniversitesi, Boyabat Meslek Yüksekokulu, Toptan ve Perakende Satış Bölümü, aeravci@sinop.edu.tr, aeravci@gmail.com

Marka değeri, kavram olarak pazarlama etkinliği ve stratejisinin ifadesidir. Bir marka adıyla ürün ve hizmet üzerinden tüketicilere sağlanan değer olarak tanımlanmaktadır (Aaker, 1991:27). Şehir pazarlaması ve markalaması ilke ve uygulamalarını pazarlama biliminden almaktadır ve şehir pazarlamasının etkinliği ve başarısı için şehir adının markaya yükseltilmesine ihtiyaç vardır. Şehrin marka düzeyinin yakalanması için de ürün ve hizmetlerin tüketiciye değer katması gerekmektedir. Şehrin tüketicileri başta şehir sakinleri olmak üzere, ziyaretçiler, yatırımcılar, yeni yerleşimciler, öğrenciler vs.dir (Braun, 2010: 2). Ürün olarak şehrin tüketicilerine kattığı değerın açılımı marka değeri boyutlarında detaylandırılmış görülmektedir. Bu durumda şehir pazarlamasının marka değeri boyutlarıyla ilişkilendirilip incelenmesi ve çalışılıp uygulamaya konulması şehir pazarlaması başarısı için çözüm yolu olarak değerlendirilmektedir.

Şehir marka değeri boyutları, kaynağını marka değeri boyutlarından almaktadır. Bu boyutlar marka sadakati, farkındalık, algılanan kalite ve marka çağrışımlarıdır (Aaker, 1991: 27). Buna göre şehir markası değeri boyutlarını şehir markası farkındalığı, şehir markası sadakati, şehir markası algılanan kalitesi ve şehir markası çağrışımları oluşturmaktadır. Şehirde varlıkların tescili ve ticareti, patentler, tanıtım ve reklam gibi tutundurma faaliyetleri şehir markasının doğal gerekliliğidir. Şehir pazarlaması ve marka değerinin özünde tüketici memnuniyeti yatmaktadır. Tüketici memnuniyeti, kendine değer katan ürün ve hizmetlere bağlı olarak gelişmektedir. Marka değeri boyutları tüketiciye değer katma üzerine inşa edildiğinden tüketici memnuniyetiyle ilişkili görünmektedir.

Alanda yapılan önemli ölçüde akademik çalışmalara rağmen elde edilen başarısız sonuçlar bu çalışmanın temel problemini oluşturmaktadır. Şehir pazarlaması ile şehir marka değeri boyutları ilişkisi problemin alt boyutlarını oluşturmaktadır. Problemin alt boyutları şehir pazarlaması ile şehir marka değeri alt boyutları bağlamında incelenmektedir. Pazarlama biliminden şehir pazarlamasına aktarılan şehir marka değeri boyutları; farkındalık, sadakat, algılanan kalite ve marka çağrışımları üzerine tasarlanmıştır. Bu dört boyut literatürde marka değeri boyutlarının üzerine oturduğu sütunlar olarak kabul edilmekte ve kapsam olarak şehir pazarlamasındaki başarısızlıklar bu çalışmada sözü edilen boyutlar üzerinden incelenmektedir. Amaç, şehir pazarlaması çalışmalarına ve araştırmalarına katkıda bulunmaktır.

2. Şehir Pazarlaması

Şehir pazarlaması; şehrin ekonomik değer taşıyan mevcut ve potansiyel varlıklarını, kültürel, tarihi ve doğal mirasını hedef kitlelere, yine şehrin faydasına pazarlamaktır. Şehir pazarlamasında, pazarlamaya elverişli uygun boşluklar üzerine ürün ve şehir markalama stratejileri oluşturulmak suretiyle şehir yeniden biçimlendirilmektedir (Uyar, 2018: 468). Markala stratejilerinin şehirlere kazandırdığı rekabet avantajı söz konusudur. Bir ürün markalamasının aksine, şehir pazarlaması karmaşık yapısı nedeniyle şehre logo ve slogan bulmak yeterli olmamakta ve şehir marka değeri boyutlarının birlikte düşünülmesi gerekmektedir.

Şehri yönetenlerin demokrasi gereği yeniden seçilebilme yolunda bir şeyler yapma istekleri, şehir sakinlerinin de diğer şehirlere bakarak şehirlerini öne çıkarma arzu ve istekleri izlenmektedir. Bu iki isteğin gerçekleşebilmesi için şehrin potansiyel ve mevcut ürünlerinin pazarlama araçlarına uygun olarak ortaya konulması gerekmektedir (Pecot ve Barnier, 2015, s.1). Pazarlama araçları ürün, fiyat, tutundurma ve dağıtım olduğuna göre öne çıkarılması veya pazarlanması düşünülen mal ve hizmetlerin bu araçlara göre biçimlendirilmelidir. Şehirler, ekonomik ve sosyal anlamda kalkınmak ve gelişmek için rekabette yer alma çabaları sergilemektedirler (Işık ve Erdem, 2015: 6). Rekabette öne çıkabilmek için rakiplerden farklı özgün ürünlere sahip olmak gerekmektedir.

Şehir pazarlamasında şehir, üzerinde bulunduğu coğrafyasıyla, doğal, kültürel ve tarihi mirasıyla bir ürün olarak kabul edilmektedir (Dion and Mazzalovo, 2016: 5899). Her şehrin mevcut ve potansiyel ürün özelliği vardır ve hedef kitleler için özgün tarafı vardır. Hedef kitlelerin tüketicisi olduğu mal ve hizmetlerin tamamı ürün olarak pazarlanmaktadır. Şehrin pazarlanan veya pazarlanabilen ürünlerinin hedef kitleleri de farklı özellikler taşımaktadır. Hedef kitlelerin başında şehir sakinleri gelirken, yerli ve yabancı ziyaretçiler, girişimciler, işletmeler, yatırımcılar, öğrenciler ve yeni yerleşimler şehrin tüketicisidirler. Şehir sakinleri, ürün olarak şehir ile hedef kitleler arasında kalmaktadırlar.

Ürünler sahiplik bakımından özel sektör, kamu veya karma özellik taşıyabilmektedir. Özel sektörün üretim ve pazarlama hizmetleri yanında kamu kurum ve kuruluşlarının altyapı ve üstyapı hizmetlerini hedef kitlelere pazarlaması da şehir pazarlaması kapsamında incelenmektedir. Özel sektördeki işletmeler doğrudan kâr amacı güderken kamu işletmeleri kâr amacı gütmeyen kurum veya kuruluşlar olarak tanımlanmaktadır. Bununla beraber, kamu işletmeleri, halkın menfaatine hizmet üretmek için gelir kaydetmek zorundadırlar. Bu açıdan bakıldığında, kamu işletmeleri de şehir pazarlamasına dâhil

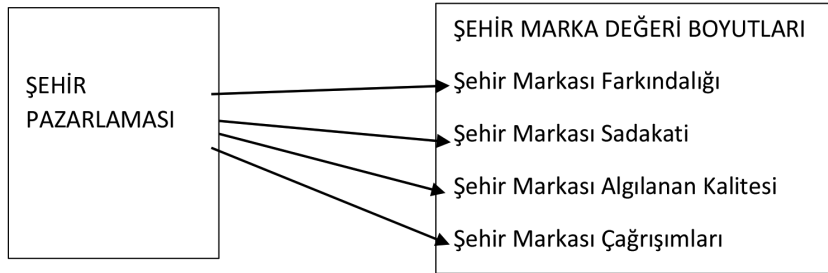
olmaktadırlar. Kamu yöneticilerinin şehir pazarlamasına dâhil olmalarının, özel sektörün pazarlama çabalarını daha iyi anlamalarına katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Şehir yöneticileri şehir pazarlamasının paydaşları üzerinde bir otoriteye ve güce sahiptir. Pek çok il yöneticisi doğrudan şehrin üst düzey yöneticisine bağlıdır. Özel sektördeki işletmeler ve sivil toplum örgütleri gibi kâr amacı güden ve kâr amacı gütmeyen kuruluşlar, dernekler ve vakıflar faaliyetlerinde üst düzey yöneticilere ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle şehir pazarlamasında yerel yöneticilerin rolü büyüktür.

Şehir pazarlaması, paydaşların çokluğu ve hedef kitlelerin çeşitliliği nedeniyle karmaşık bir yapı göstermektedir. Bu durum her bakımdan zorunlu ve güçlü bir iş birliğini gerektirmektedir. İş birliğini kolaylaştırıcı etkenlere bakıldığında şehir sakinleri ve onların şehirlerine aidiyet duygusu dikkat çekmektedir. Aidiyet hissi, duygusal bağ ve sadakat şehir sakinlerini iş birliğine sevk eden marka değeri boyutlarından olup iletişimi kolaylaştırma özelliği ile şehir pazarlamanın avantajına kullanılabilir (Uyar, 2018: 468). Şehirdeki üst düzey yöneticilerin temel problemi algılamaları ve marka değeri alt boyutları ile şehir pazarlamasını ilişkilendirmeleri önemli bir kazanım olarak görülmektedir. Şehir pazarlaması başarısı üzerine paydaşların iş birliği kritik bir noktadır. Tüketici nezdinde sadakat, farkındalık, algılanan kalite ve marka çağrışımlarının inşası şehir pazarlamasında paydaşların iş birliği başarısına bağlanmaktadır. Şehir sakinleri ile birlikte kamu ve özel sektördeki bütün yönetici veya temsilciler ve sivil toplum örgütleri şehir pazarlamanın paydaşı durumundadırlar.

Şehir pazarlamasını başarıya götürecek faktörler arasında iş birliği sağlandıktan sonra doğru stratejilerin belirlenmesi veya oluşturulmasına dikkat çekilmektedir. Strateji bir yönetim işidir ve yöneticiler uygulamalarında genelde kendi stratejilerini belirlemektedirler (Boisen, 2007: 6). İlişki ve etkileşim temelinde, bir yerin markalanmasında fikir ve kavramlar vardır ve bunların fark edilip anlaşılması gerekmektedir (Jelincic, Vukic ve Kostesic, 2017, s.130). Stratejilerin iyi çalışması, şehrin mevcut ve potansiyel varlıklarının hedef kitlelere odaklanarak iyi tasarlanması icap etmektedir. Şehir pazarlamasının etkinliği ve başarısı için en bilinen strateji şehir markalamasıdır (Deffner and Liouris, 2005:18).

Şehir markalaması, marka ilke ve yöntemlerinin şehre uygulanmasıdır ve çıktısı marka şehirdir. Marka şehir, şehri ve sahip olduğu imkânları rakiplerinden ayıran duygusal ve rasyonel inançlar olarak ifade edilmektedir (Avcılar ve Kara, 2015: 81). Marka şehrin; ad, logo, slogan ve tasarım gibi somut; marka şehir değeri, kimliği ve kültürü gibi soyut boyutları vardır (Chernatony ve Riley, 1998, s.1076; Kladou ve diğerleri, 2016, s.429; Kavaratzis ve Ashworth, 2005, s.509; Rageviciusa, 2014: 13-24). Şehir pazarlama stratejisi olarak markalamanın genel ilke ve yöntemleri şehir markalamasına uygulanmaktadır. Bu nedenle şehir pazarlaması için şehir marka değeri boyutlarının incelenmesi gerekmektedir.

Şehir pazarlaması ve şehir marka değeri boyutları aşağıda Şekil 1'de modellenmiştir. Araştırma modeline göre şehir pazarlaması şehir markası farkındalığı, şehir markası sadakati, şehir markası algılanan kalitesi ve şehir markası çağrışımları ile ilişkilendirilmiştir.

Şekil 1: Şehir Pazarlaması ve Şehir Marka Değeri Boyutları Modeli²

3. Marka Değeri Boyutları

Marka değeri, markanın pazarlanması konusunda tüketicinin verdiği cevaptır. Tüketicilerin beklentilerini karşılayan cevaplar verilmesi şehir pazarlamasının yararındır. Bu nedenle bir pazarlama stratejisi olarak markanın ve marka değerinin boyutlarıyla birlikte iyi yönetilmesi gerekmektedir (Uyguntürk ve Yılmaz, 2019: 397). Marka değeri boyutları; *marka farkındalığı*, *marka sadakati*, *algılanan kalite*, *marka çağrışımları* ve diğer unsurlardan oluşmaktadır (Spry, Papu and Cornwell, 2009: 885). Her bir boyut markalamada bir eksikliği tamamlamakta ve hepsi birlikte ürün pazarlamasını olumlu yönde etkilemektedir. Marka değeri satın alma niyetinin oluşmasına yol açmakta ve satın alma

² Model yazar tarafından oluşturulmuştur.

davranışına sevk etmektedir. Yapılan çalışmalarda marka değeri ile satın alma niyeti arasında yüksek derecede olumlu ilişki olduğu belirtilmektedir (Jung and Sung, 2008: 27). Bu ilişkide satın alma niyeti tarafında tüketici ve veya tüketici grupları bulunmaktadır. Başka bir ifadeyle marka değeri birey olarak tüketiciyi etkilerken grupları ve örgütleri de etkilemektedir.

Jung ve Sung'a (2008) göre pazarlama stratejisi olarak firmalar marka değeri boyutlarını inşa etmektedirler. Marka değeri boyutları kapsamında ürünün özelliklerini, fiyatını, imajını, tüketicide bırakacağı etkiyi gözden geçirmektedirler. Tüketici davranışları motivasyonların, marka farkındalığının, marka sadakatinin, algılanan kalitenin ve marka çağrışımlarının bir sonucu olarak gelişmektedir (Forudi ve arkadaşları, 2018: 464). Daha geniş ifadesiyle tüketici davranışlarında motivasyonlar, tercihler, farkındalık, çağrışımlar, kalite ve karar verme süreçleri rol oynamaktadır. Marka değeri boyutlarına atfedilen özelliklerin kullanılması ürün değer algısını artırmaktadır (Myers, 2003: 40). Bu nedenle şehir pazarlaması bağlamında marka değeri boyutları ve özellikleri araştırılmaktadır. Myers'in yaklaşımıyla marka değeri boyutlarını kullanmak, pazarlanabilecek işlenmemiş ham bir ürünü tatlandırıp tüketicinin beğenisine sunmak gibidir.

3.1. Marka Farkındalığı

Marka farkındalığı, marka değeri boyutlarının ilk derecesi olarak görülmektedir (Susilowati and Sari, 2020: 41). Marka farkındalığı, marka ürünün tüketici zihnindeki varlığını ifade etmektedir. (Spry, Papu and Cornwell, 2009: 885). Marka farkındalığının seviyesi, marka değerini yükseltmesi açısından önemlidir. Marka farkındalığının yüksek olması, marka algısının yüksek olmasını, marka algısının yüksek olması da pazarlama avantajının yakalanmasını desteklemektedir. Tüketici, marka farkındalığı taşıdığı anda marka ürünü seçmesi olasılığı yükselmektedir (Forudi ve arkadaşları, 2018: 464).

Marka farkındalığının *iki boyutu* vardır. Birincisi *hatırlama*, ikincisi ise *tanımadır* (Cobb-Walgreen, Ruble and Donthu, 1995: 7). Keller'e göre hatırlama, markayı zihinde üretmektir (Foroudi ve arkadaşları, 2018: 464). Tanıma ise, seçenekler arasında markayı fark edip tanımayı ifade etmektedir (Homburg, Klarmann, & Schmitt, 2010: 201-202). Marka farkındalığının bu iki boyutu birbirinden bağımsız değil, aksine birbiriyle ilişkilidir. Ürün, marka olarak bir adla anılmakta, ambalajı, yeri ve şekliyle hatırlanmakta; görüldüğünde tanınmakta ve bunlar üzerine satın alma niyeti oluşmaktadır. Dolayısıyla ürünün tanınması için hatırlanması gerekmektedir. Bu anlamda Aaker (1991) ve Keller'in (1993) belirttikleri gibi marka inşa etmede farkındalık esastır.

3.2. Marka Sadakati

Marka sadakati; ürünün, o ürün grubu içinde tüketici tarafından tutarlı bir şekilde tercih edilmesini ifade etmektedir. Rekabetçi pazarda herhangi bir işletme için marka sadakatini sağlamak önemli bir avantajdır. Marka sadakati sağlanan tüketici satın alma ve daha fazla ödemeye razı olma davranışı göstermektedir (Zhang, Doorn and Leeftang, 2014: 284). Zhang ve arkadaşlarına göre tüketici sadakatini sağlamada üç faktör rol oynamaktadır. Bunlar *kıymet değeri*, *marka değeri* ve *ilişki değeridir*. Yazarlar tarafından yapılan çalışmaya göre bu üç değer ile tüketici sadakati arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır.

Marka sadakatinin sağlanmasında *tutum ve davranışlar* olmak üzere iki önemli boyut vardır (Shang, Chen, and Liao, 2006:401). Tutum, tatmini ifade etmektedir. Davranış ise, satın alma süreçleri ve satın alma davranışını kapsamaktadır. Sadakat yüksek ise tüketici markayla iletişime geçmektedir. Ardından satın alma niyeti ve tekrarlanan satın alma davranışı gelmektedir. Bu nedenle marka sadakatinin önemini idrak eden işletmelerin ilk yaptıkları iş marka sadakati inşa etmektir (Foroudi ve arkadaşları, 2018: 465).

3.3. Algılanan Kalite

Algılanan kalite, marka algısının önemli bir boyutudur. Markanın soyut ve dokunulamayan tarafıdır. Algılanan kalite, marka hakkında tüketicinin toplamdaki hislerinden, yargılarından ve soyut algılarından oluşmaktadır (Ramaseshan and Tsao, 2007: 459). Algı, felsefi tartışmalardan kaynaklı olarak biri nesne, diğeri süje temelinde iki şekilde değerlendirilmektedir. Bu bakımdan süjeye bağlı olan algı soyut, nesneye bağlı olan algı somut anlamıyla fiziksel görüntünün algısı olarak tanımlanmaktadır. Başka bir ifadeyle algının zihinsel oluşunu savunanlar olduğu gibi (Platon, Berkeley) nesneye bağlı olarak deneysel olduğunu savunan (Aritoteles) filozoflar olmuştur (Öktem, 2003: 134-143). Günümüzdeki bilgiler de bu tartışmalara bağlı olarak farklılıklar göstermektedir.

İslamoğlu (2013: 367), algılanan kalite altında ürünü satın almayı gerektiren nedenler, kalite-fiyat uygunluğu, ürünün konuşlanışı ve kanal üyesi özelliği üzerinde durmaktadır. Ürünü satın almayı

gerektiren nedenler arasında ürün özellikleri, ürün performansı ve güvenilirliği ile hizmet düzeyi yer almaktadır. Kalite algısı tüketici zihnine yerleşen ilkelerden kaynaklı olduğu kadar ürün özelliklerinden gelen algıdır. Ürünün zihindeki yeri, ürün üzerinde görülen fiyattan geliyorsa kalite algısı fiziksel olarak görülen nesneden kaynaklanmış olmaktadır. Araştırmalarda algılanan değer ile fiyat arasında güçlü bir ilişkiden bahsedilmekte ve tüketici algıladığı kalite eşliğinde ürüne daha fazla fiyat ödemeye razı olmaktadır (Jahanzeb, Fatima and Butt, 2013: 136). Tüketici kalite algısını ürünün görünümü, fiyatı, özellikleri, boyutları, reklamı ve ürün adı gibi değişkenler desteklemektedir (Ramaseshan and Tsao, 2007: 459-460). Kalite algısını destekleyen diğer bir husus da mal ile birlikte veya tek başına sunulan hizmet algısıdır. Kalite algısı yüksek ise tüketici tarafından ürünün seçilme ihtimali de yüksektir. Ortam, ambalaj, sunum, garanti gibi faktörleri de göz ardı etmemek gerekmektedir. Bütün pazarlama çabalarında algılanan kalitenin desteklenmesi söz konusudur.

Algı kavramının tanımında belirtildiği gibi algılanan kalitenin nesnel tarafı olduğu kadar özen tarafı da vardır. Başka bir anlatımla ürün özellikleri, kalite - fiyat uygunluğu kadar tüketicinin ürün algısı kendi kişisel özelliklerinden de kaynaklanmaktadır. Bu konu da marka çağrışımları başlığı altında incelenmektedir.

3.4.Marka Çağrışımları

Marka çağrışımları, marka değerinin algısal bir boyutu olup ürünün tüketici zihnindeki yerini anlatmaktadır ve marka değerinin diğer boyutlarıyla ilişkilidir. Marka çağrışımları üçe ayrılmaktadır. Birincisi, duygusal özelliklerdir. İkincisi, ürünün özelliklerinin fonksiyonelliğidir. Üçüncüsü ise, tutumlarla ilgilidir. Bu özellikler marka çağrışımının, ürünün dokunulamayan soyut varlığını göstermektedir.

Marka çağrışımları, marka değerinin diğer boyutlarıyla ilişkilidir. Literatür bilgisine göre, marka çağrışımları ile marka farkındalığı arasında güçlü bir ilişki söz konusudur (Foroudi ve diğerleri, 2018: 463). Yine marka çağrışımları ile algılanan kalite arasında da yakın bir ilişki söz konusudur. Ürünün algılanan kalitesi zihinsel anlamda tüketicinin kişiliği ile alakalıdır. Marka kişiliği, imajı, ürünün nitelikleri ve faydası marka çağrışımları altında incelenmektedir (İslamoğlu, 2013: 367).

Marka çağrışımları ve algılanan kalite kapsamında tüketici kişiliğine bağlı olarak algı üzerinden tüketici kişiliği ile marka kişiliği arasında ilişki kurulmaktadır. Marka fikri ürünün işlevselliği, sembolik durumu ve deneyim üzerine oturmaktadır. Buna göre marka kişiliği algılanan kaliteye dönüşürken karmaşık, samimi, yetenekli, heyecanlı ve sağlamlık gibi özelliklerle algı durumuna geçebilmekte ve marka çağrışımları ile zihinlerde yerini almaktadır.

Elde edilen bilgiler marka çağrışımlarına yönelik ürünün desteklenmesini gerektirmektedir. Ürün, çeşitli markalar arasında yapılan inovasyonlarla, pazardaki konumuyla ve prestijiyile zihinde bir yer edinmekte ve pazarlamada sürdürülebilirlik sağlamaktadır.

Marka çağrışımının bir gerçeği de marka bilgisi ve marka imajı ile yükselişe geçmektedir. Marka bilgisi, değerli bir koleksiyonun parçaları şeklinde çağrışımlar arasında hayat bulmaktadır. Marka imajı; marka çağrışımlarının benzersizliği, gücü ve uygunluğunun bileşimidir (Cobb-Walgren, Ruble and Donthu, 1995: 27).

Ulaşılan bir başka bilgiye göre de marka çağrışımları tüketiciyi marka düşkünlüğüne yönlendirmektedir (Susilowati and Sari, 2020: 42). Bu bilgilere göre marka düşkünlüğü, marka imajı ve şehirle ilişkili olduğu düşünülen ülke imajının aşağıda alt başlıklar halinde incelenmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir.

3.4.1.Marka Düşkünlüğü

Marka düşkünlüğü tüketici davranışlarında, tercihlerin ve satın alma niyetinin oluşmasında hangi faktörlerin rol oynadığını ortaya koymak bakımından önemlidir (Susilowati and Sari, 2020: 42). Tüketici tercihlerinde ve satın alma niyetinin oluşmasında rol oynayan faktörleri çözmek ve bilmek pazarlama planlaması yaparken reklam ve tanıtım çalışmaları odaklanılması gereken konulardır. Oluşturulacak duygusal mesajlar tüketiciyi etkileyecektir. Duygusal mesajların çözümü tüketicileri anlamayı kolaylaştırmakta aynı dil ve değerler üzerinden anlaşmaya katkı sağlamaktadır (Cobb-Walgren, Ruble and Donthu, 1995).

Dolayısıyla tüketici tercihleri ve satın alma niyetinin anlaşılması, hangi ürünlerin seçileceğine ilişkin doğru tahmin ve kararlara götürecektir. Bireysel veya grup olarak tüketici eğilimlerinin hangi yönde olduğunu anlamak için duygusal mesajlar önemlidir. Marka çağrışımlarıyla kalite arasında ilişki kurmak için duygusal yönü öne çıkaran marka düşkünlüğüne ihtiyaç vardır (Foroudi ve diğerleri, 2018: 463). Marka düşkünlüğü, temelini tüketici duygularından almaktadır.

3.4.2. Marka İmajı

Mark imajı, tüketicinin ürün hakkında marka çağrışımlarını inşa eden inançlarını ifade etmektedir. Marka imajı, markanın olumlu ve olumsuz algılarıdır. Tüketicinin ürün üzerine sahip olduğu imajda ürünün özgünlüğü, benzersizliği, üstünlüğü ve üründen daha çok sembolik değeri vardır (Foroudi ve arkadaşları, 2018). Bu nedenle imaj inşasında ürün özellikleri, bireysel algılar, deneyimler, markanın hikayesi ve türü dikkate alınmaktadır.

Genelde marka imajı inşası için üç boyut önerilmektedir. Bunlar ürün veya markanın özellikleri, yararları ve tutumlardır (Keller, 1993). Güçlü bir imaj inşası ürünün satılmasını sağlarken, zayıf bir imaj tüketiciyi alternatifler arasında bocalatmaktadır. Bu nedenle tüketici tercihlerini etkilemek için marka imajı önerilmektedir (Cobb-Walgren, Ruble and Donthu, 1995: 28). Marka imajı, marka değerini yükselten bir faktör olarak değerlendirilmektedir (Nyadzayo, Matanda and Ewing, 2011: 1103).

3.4.3. Ürün Ülke İmajı

Ürünün veya markanın ait olduğu ülke, küresel pazarlamada önemli rol oynamaktadır. Markanın başarısı ülkeyle ilişkilendirilmektedir. Markanın başarısı ülke imajını artırırken, ülkenin imajı da markanın yaptığı başarılı işlerden güç almaktadır. Ülke imajının farkında olan araştırmacılar pazarlama stratejilerinde ve marka imajının inşasında ülke adıyla marka değeri ilişkisine dikkat çekmektedirler (Pappu, Quester and Cooksey, 2005: 146). Yasin, Noor ve Mohamad'e (2007: 38) göre ülke imajı ürünün satın alınmasını artıran bir faktördür. Pek çok tüketici ürün ambalajında "made in..." etiketini görmek istemektedir. Ülke imajı iyi ise tüketici, o ülkenin ürünü satın almaktadır.

Ürün ülke imajından bahsedildiği gibi ürün şehir imajından da bahsedilebilir. İşletmeler tarafından üretilen ürünler sadakat üzerinden şehre değer katmaktadır. İşletmelerin kattığı değer yanında şehir de ürünlere değer katmaktadır (Uyar, 2018: 470). Bu durumda şehirdeki işletmeler ile şehir birbirine muhtaç görünmektedir ve şehir imajının desteklenmesine ihtiyaç vardır.

4. Şehir Pazarlaması ve Marka Değeri Boyutları İlişkisinin Analiz ve Yorumu

Şehir pazarlamasında pazarlama teknikleri ve metotları kullanılmaktadır (Kavaratzis, 2004). Yer olması özelliği ve mekânsal varlıkları nedeniyle bir işletme pazarlamasına göre zorlukları vardır. Mekânsal özelliklerin pazarlama karması kapsamında iyi yönetilmesi gerekmektedir. Yer olarak şehrin tasarımı, altyapı hizmetleri, temel hizmetler ve cazibe merkezleri şehir pazarlamasının rekabet avantajlarını oluşturmakta olup (Kavaratzis, 2004: 61) bunların marka değeri boyutlarıyla güçlendirilip tescil edilmesinin şehir pazarlamasını olumlu yönde etkileyeceği öngörülmektedir. Bazı araştırmacılar tarafından şehir pazarlaması ziyaret edilebilirlik, yatırıma uygunluk ve yaşam koşullarına elverişlilik boyutlarıyla incelenmiştir (Noviana and Rufaidah, 2012). Kavaratzis, Noviana ve Rufaidah gibi şehir pazarlaması boyutlarını ortaya koyan araştırmacılar nesnel olarak şehrin varlıkları ile bu varlıkları tüketiciye değer katacak hizmetleri katarak sunmaktan bahsetmektedirler. Şehrin tüketicisine değer katacak ürün ve hizmetler marka değeri boyutlarıyla ilişkilendirildiğinde doğru bir strateji izlendiği kanaati oluşmaktadır.

Bu çalışmada şehir marka değeri boyutları olarak şehir markası farkındalığı, şehir markası sadakati, şehir markası algılanan kalitesi ve şehir markası çağrışımları olmak üzere dört boyut ele alınmıştır. Tüketici farkındalığının oluşmasında bilgi ve tanıtım gibi faktörler söz konusudur. Tüketici sadakatinin oluşmasında satın alma niyetinin beslenmesi ve tercih gibi faktörlerin harekete geçirilmesi gerekmektedir. Algılanan kalitenin olumlu yönde oluşturulabilmesi pazara sunulan ürünün kalitesi, kalite ve fiyat uygunluğu gibi özelliklere bağlıdır. Marka çağrışımları ise, ürün olarak şehrin, tüketici zihnine yerleşmesini ifade etmektedir. Bir pazarlama stratejisi olarak marka değeri boyutlarının şehir pazarlamasına uyarlanması ve ilişkilendirilmesinin, şehir pazarlamasındaki başarısızlıkların aşılabilmesi için önemli olduğu değerlendirilmektedir.

Marka değeri boyutlarının ilk derecesi farkındalık olup (Susilowati and Sari, 2020: 41) şehir markası için de yapılacak ilk iş şehir üzerine tüketici farkındalığının oluşturulmasıdır. Şehrin marka farkındalığı için farkındalığın iki alt boyutu olan tanıtım ve hatırlanma düzeyini yüksek tutmak gerekmektedir (Cobb-Walgren, Ruble and Donthu, 1995: 7). Bu durumda sadakat boyutu kapsamında tanıtım ve hatırlanma düzeyi sayesinde tüketicinin şehri seçme olasılığının artması şehir pazarlamasıyla marka değerinin ilişkisini göstermektedir.

Marka sadakati konusundaki literatürden hareketle (Zhang, Doorn and Leeflang, 2014; Shang, Chen, and Liao, 2006) şehir markası sadakati için ürün olarak şehirde üç hususta doğru değer takdirleri yapılması gerekmektedir. Bunlar tüketici ile şehrin yakın ilişkisini kuracak olan *kıymet*, *marka* ve

ilişki değerleridir. Bazı şehirlerin, ziyaretçilerin şehirde konaklamadığı, günü birlik ziyaret yaptıkları ve alışveriş yapmadıkları gibi yakınmaları bu değerlerin kurulamadığını hatırlatmaktadır. Tüketicide şehir markası sadakatinin oluşturulmasında tutum ve davranışların izlenmesi gerekmektedir. Tutum tatmini, davranış da satın alma süreçlerini ifade ettiğine göre sadakat boyutu şehir pazarlamasıyla yakından ilişkilidir. Bu nedenle marka sadakati inşası için tutumla ilgili tüketici tatminin sağlanması ve davranışla ilgili de tüketici satın alma süreçleri ve davranışının desteklenmesi gerekmektedir.

Algılanan marka kalitesi, ürünün nesnel ve tüketicinin soyut algısı üzerine oluştuğuna (Ramaseshan and Tsao, 2007) göre algılanan şehir kalitesi; şehrin nesnel özelliklerine ve tüketicinin soyut algısına göre gelişmektedir. Şehre daha çok para bırakacak yüksek kalite algısına ihtiyaç olduğu açıktır. Bunun için de görünüm, fiyat, ürün özelliği ve reklam gibi faktörler rol oynadığına göre (Ramaseshan and Tsao, 2007) şehrin görünümü, tanıtım, şehirdeki fiyatlar ve fiyat – fiyat kalite uygunluğu, ürün özellikleri, ortam, sunum ve hizmet kalitesi önemlidir. Bu sayılanlar aynı zamanda pazarlama karması unsurlarını içermektedir. Buna göre bir marka boyutu olarak algılanan şehir kalitesi ile şehir pazarlaması arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır.

Marka çağrışımları, marka değerinin diğer üç boyutu olan farkındalık, sadakat ve algılanan kalite güçlü bir ilişki ağına sahiptir. Tüketiciyi marka düşkünlüğüne sevk etmesi nedeniyle (Susilowati and Sari, 2020) marka çağrışımları şehir pazarlamasında ayrı bir öneme sahiptir. Sürekli değişen ve yenilenen ürün özellikleri tüketici davranışları üzerinde etkili olmaktadır. Bu noktada marka imajı önem kazanmaktadır. Marka imajının üzerine oturduğu sütunlar ürünün nitelikleri, yararları ve tutumalardır. Tüketicile güçlü bir iletişim kurma ve duygusal bağ oluşturmak için imajdan yararlanılmaktadır. İşletmelerin kazanmayı arzuladığı imaj şehir için de gereklidir. Uyar (2018) tarafından belirtildiği gibi marka çağrışımları kapsamında şehir imajı ürün imajını desteklemektedir. Buna göre marka çağrışımları alt boyutlarıyla birlikte marka değerinin bir gerçeğidir ve şehir pazarlamasında vazgeçilmemesi gereken bir belirleyendir.

5. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada, şehir marka değeri boyutları çalışılarak şehir pazarlamasına katkıda bulunulması amaçlanmıştır. Marka değerinin boyutları olarak kabul edilen marka farkındalığı, marka sadakati, algılanan kalite ve marka çağrışımları bilgisi şehir markasına transfer edilmiştir. Böylece şehir pazarlaması ve markalamasındaki sıkıntıların çözümünde marka değeri boyutlarının kriter olarak olumlu katkıda bulunacağı öngörülmüştür. Başlangıçtaki bu öngörüğü yapılan literatür çalışması sonucunda elde edilen bilgiler ve değerlendirme desteklemiştir.

Yapılan araştırma ve çalışma kapsamında, şehir pazarlaması çalışmalarının çoğunun başarısızlıkla sonuçlanması problemi, ürün olarak şehir marka değeri altyapısının oluşmamasına bağlanmaktadır. Dünyada oldukça başarılı markalar bulunmaktadır. Başarılı markalar üzerine yapılan çalışmalar marka değeri boyutlarına yönlendirmektedir. Mal ve hizmetler, marka değeri boyutları üzerine markalanabilmekte ve marka olarak değer kazanabilmektedir. Şehir pazarlamasında marka değeri boyutlarından yararlanılması gerekli görülmektedir. Şehrin mekânsal özellikleri, mirası, işletmeler tarafından üretilen mal ve hizmetler karmaşık bir ürün yapısı özelliği göstermesi iyi bir iş birliğine ihtiyaç duymakta ve şehir pazarlamasının iyi yönetilmesi gerekmektedir. Ürün olarak şehir, marka değeri boyutlarıyla ilişkilendirilmek suretiyle güçlendirilebilir.

Yapılan çalışma sonunda aşağıdaki öneriler getirilmiştir:

- Şehir pazarlaması başarısı için her şeyde önce kamu, özel sektör ve sivil toplum örgütleri arasında aynı hedefe odaklanmış iyi bir iş birliği ve yönetime ihtiyaç vardır.
- Şehrin ürün seti hazırlanmalı ve marka değeri boyutlarıyla şehir pazarlamasının konusu olan mal ve hizmetler güçlendirilmelidir.
- Son olarak şehir pazarlamasında satılabilir mal ve hizmetlerin marka değeri boyutlarıyla ayrı ayrı projelendirilmesi önerilmektedir.

Kaynakça

- Aaker, D.A. (1991). *Managing Brand Equity: Capitalizing on the Value of Brand Name*. The Free Press, New York, London, Toronto, Sydney. ISBN 0-02-900101-3.
- Avcılar, M. Y. ve Kara, E. (2015). Şehir Markası Kavramı ve Marka Şehir Yaratma Stratejilerine Yönelik Literatür İncelemesi. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 34, 76-94.
- Boisen, M. (2007). *The Strategic Application of City Marketing to Middle-Seized Cities*. University of Groningen, Master Thesis, DOI: 10.13140/RG.2.2.35402.67522.
- Braun, E. (2010). "My City – My Brand: The Role of Residents in Place Branding", *50th European Regional Science Association Congress*, Jönköping, Sweden, 19th – 23rd August, 2010, 1-13. <http://www.sre.wu.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa10/ERSA2010finalpaper262.pdf> (Erişim Tarihi: 19.08.2018)

- Chernatony, L. and Riley, F.D.O. (1998). Modelling the Components of the Brand. *European Journal of Marketing*, 32, 11/12,1074-1090.
- Cobb-Walgreen, C.J., Ruble, C.A. and Donthu, N. (1995). Brand Equity, Brand Preference, and Purchase Intent. *Journal of Advertising*, 24:3, 25-40. DOI:10.1080/00913367.1995.10673481
- Deffner, A. and Liouris, C. (2005) City Marketing: A Significant Planning Tool for Urban Development in a Globalised Economy. 45th Congress of the European Regional Science Association 23-27 August 2005, Vrije Universiteit Amsterdam "Land Use and Water N-Management in a Sustainable Network Society". https://www.researchgate.net/publication/23731621_City_marketing_-_a_significant_planning_tool_for_urban_development_in_a_globalised_economy.
- Dion, D. and Mazzalovo, G. (2016). Reviving sleeping beauty brands by rearticulating brand heritage. *Journal of Business Research* 69 (2016) 5894-5900.
- EURIB – European Institute for Brand Management, https://www.academia.edu/11830760/Aakers_Brand_Equity_model. Erişim Tarihi: 15.09.2020.
- Foroudi, P., Jin, Z, Gupta, S., Foroudi, M.M. and Kitchen, P.J. (2018). Perceptual Components of Brand Equity: Configuring the Symmetrical and Asymmetrical Paths to Brand Loyalty and Brand Purchase Intention. *Journal of Business Research*, 89, 462-474.
- Homburg, C., Klarmann, M. and Schmitt, J. (2010). Brand Awareness in Business Markets: When is it Related to Firm Performance? *Intern. J. of Research in Marketing*, 27, 201-212.
- Işık, M. ve Erdem, A. (2015). *Nasıl Marka Şehir Olunur?* Eğitim Yayınevi, Konya.
- İslamoğlu, A.H.** (2013). *Pazarlama Yönetimi: Stratejik Yaklaşım*, Beta Basım Yayım Dağıtım. İstanbul.
- Jahanzeb, S., Fatima, T. and Butt, M.M. (2013). How Service Quality Influences Brand Equity: The Dual Mediating Role of Perceived Value and Corporate Credibility. *International Journal of Bank Marketing*, Vol. 31 No. 2, 2013, 126-141.
- Jelincic, D. A., Vukic, F. and Kostesic, I. (2017). The City is more than just a Destination: An Insight into City Branding Practices in Croatia. *Sociologija i prostor*, 55, 207 (1): 117-134.
- Jung, J. and Sung, E. (2008). Consumer – Based Brand Equity: Comparisons among Americans and South Koreans in the USA and South Koreans in Korea. *Journal of Fashion Marketing and Management*, Vol. 12 No. 1, 24-35.
- Kavaratzis, M. (2004). From City Marketing to City Branding: Towards a Theoretical Framework for Developing City Brands. *Place Branding*, Vol. 1, 1, 58-73.
- Kavaratzis, M. and Ashworth, G.J. (2005) City branding: An affective assertion of identity or a transitory marketing trick? *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, Vol. 96, No. 5, 506-514.
- Kladou, Stella, Kavaratzis, M., Rigopoulou, E. and Salonika, E. (2016). The role of Brand Elements in Destination Branding. *Journal of Destination Marketing & Management*, 6, 4. DOI: 10.1016/j.jdmm.2016.06.011.
- Locemele, G. and Mousten, B. (2016). A Tale of Two Re-Branded Cities: Riga, Latvia and Aarhus, Denmark. *Social and Behavioral Sciences*, 231, 208-215.
- Myers, C.A. (2003). Managing Brand Equity: A Look at the Impact of Attributes. *Journal of Product & Management*, Vol.12, No.1, 35-51.
- Noviana, D. and Rufaidah, P. (2012). Dimensions of City Marketing. Proceeding of The Gobar Advance Research Conference on Management and Business Studies (GARCOMBS), November 22nd-24th 2012, Bandung, Indonesia. https://www.researchgate.net/publication/280013933_Dimensions_of_City_Marketing
- Nyadzayo, M.W., Matanda, M.J. and Ewing, M. T. (2011). Brand Relationships and Brand Equity in Franchising. *Industrial Marketing Management*, 40, 1103-1115.
- Öktem, Ü. (2003). John Locke ve George Berkeley'in Kesin Bilgi Anlayışı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 43, 2, 133-149.
- Pappu, R., Quester, P.G and Cooksey, R.W. (2005). Consumer-Based Brand Equity: Improving the Measurement – Empirical Evidence. *Journal of Product & Brand Management*, 14/3, 143-154.
- Pecot, F. ve Barnier, V. (2015). City Brand Management: the role of Brand Heritage in City Branding. *14th IMTC (International Marketing Trends Conference), Paris, 22-24 January 2015*. <https://www.researchgate.net/publication/291344265>. Erişim Tarihi: 24.03.2018.
- Ramaseshan, B. and Tsao, H.Y. (2007). Moderating Effects of the Brand Concept on the Relationship between Brand Personality and Perceived Quality. *Brand Management*, Vol, 14, No. 6, 458-466.
- Shang, R., Chen, Y.C. and Liao, H.J. (2006). The Value of Participation in Virtual Consumer Communities on Brand Loyalty. *Internet Research*, Vol. 16 No. 4, 398-418.
- Spry, A., Papu, R. and Cornwell, T.B. (2009). Celebrity Endorsement, Brand Credibility and Brand Equity. *European Journal of Marketing*, Vol. 45 No. 6, 2011, 882-909.
- Susilowati, E., and Sari, A.N. (2020). The Influence of Brand Awareness, Brand Association, and Perceived Quality Toward Consumer's Purchase Intention: A Case of Richeese Factory, Jakarta. *Independent Journal of Management & Production (IJM&P)*, V.11, N.1, 39-53.
- Uyar, A. (2018). Marka Şehir Kavramı ve Türkiye ile Dünyadaki Marka Şehir Çalışmaları Üzerine Bir Araştırma. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 3, 467-479.
- Uyguntürk, H. ve Yılmaz, A. (2019). Şehir Pazarlamasında Marka Değeri Algısının Önemi: Sivas İli Örneği. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 20, Sayı 1, 394-409.
- Yasin, N.M., Noor, M.N. and Mohamad, O. (2007). Does Image of Country-of-Origin Matter to Brand Equity? *Journal of Product & Brand Management* 16/1, 38-48.
- Zhang, S. (S.), Doorn, J. and Leeflang P.S.H. (2014). Does the Importance of Value, Brand and Relationship Equity for Customer Loyalty Differ Between Eastern and Western Cultures? *International Business Review*, 23, 284-292.

Psikoloji

Мінез-Құлқында Ауытқуы Бар Жеткіншектердің Психологиялық Ерекшеліктері Туралы

Ж.С. СИХЫНБАЕВА¹ - Қ.С. СИҚЫМБАЕВ² - Д.Б. ЕШЕНКУЛОВА³

Аңдатпа

Кіріспе. Мақалада мінез-құлқында ауытқуы бар жасөспірімдердің психологиялық сипаттамалары олардың іс-әрекетін, мінез-құлқын бақылау мен басқаруға кедергі келтіретін мәселер сипатталған. Мінез-құлқында ауытқуы бар жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктері қарастырылған.

Әдістер. Мінез-құлқында ауытқуы бар жасөспірімдердің психологиясын түзетуде, оларды жоюдың және алдын-алудың жолдары ретінде қарапайым жаттығулар арқылы түзету әдіс-тәсілдері келтірілген. Зерттеу жұмысында шетелдік психологтардың мінез-құлқында ауытқуы бар жасөспірімдердің психологиялық ерекшеліктеріне талдау жұмыстары жүргізілген.

Нәтижесі. Психологиялық-педагогикалық зерттеу жұмыстарын талдау нәтижесінде мүгедек отбасындағы мінез-құлқтың бұзылуы - бұл әлеуметтік нормалардың немесе агрессивті мінез-құлқтың көрінісі (қарсы, дөрекілік) екендігі айқындалды. Бұл ата-аналармен, туыстарымен тұрмыстық қатынастарда ғана көрінеді. Бұл көріністер көбінде ашулану, депрессия белгілері байқалады, кейде әрдайым депрессияға ұшырайды, қатты мазасыздық, хоббиінің жоғалуы болып табылды. Ұсынылып отырған педагогикалық шарттар девиантты мінез-құлқпен айналысатын жасөспірімдердің психологиялық ерекшеліктерін анықтауға негізделген білім берудегі ұйымдастырылған жұмыс мазмұны мен әдістемесін жасауға негіз болады.

Қорытынды мен ұсыныстар. Мақаланың ой-түйінін қорытындылау барысында, жасөспірімдердің теориялық және практикалық тұрғыдан негізделген ауытқуларға тән психологиялық ерекшеліктерін ескеру негізінде топтастыру қызметін жүзеге асыруда маңызды орын алатын екіжақты қарым-қатынаста олардың әрекеттерін өзара түсіну тиімділігін бағалау белгіленді.

Мақсатқа жету біртұтас имиджді қалыптастыруға ықпал ететін шындықты қабылдаудың принципті түрде басқа жүйесін құру жағдайында қол жеткізіледі. Кешенді зерттеу барысында ғылыми мәліметтер маманның жасөспірімдермен профилактикалық және түзету жұмыстарын жүргізуге даярлауының педагогикалық, психологиялық тұтас сипатын, маңыздылығын, мазмұнын, құрылымын, қалыптасуы мен дамуын, жай-күйін және мүмкіндіктерін ашуы керек екендігі анықталды.

Кілттік сөздер: Мінез-Құлық, Тұрақсыз Мінез-Құлық, Жасөспірім, Психологиялық Жағдай, Психология.

1. Кіріспе

Мінез-құлқында ауытқушылығы бар жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктері оның еркіннің дамып жетілмеуі өз іс - әрекетін, мінез - құлқын бақылап, басқарып отыруға кедергі болады, яғни өзінің іс - әрекетіне қойылатын талап пен мінез - құлқын үйлестіре алмайды. Және оның дегбірсіз қимылы, орынсыз айқайы, ұйқысының нашарлығымен сипатталады.

¹ Университет «Мирас», к.п.н., сектора «Педагогика и психология, дефектология, педагогика и методика начального обучение, учитель информатики», Казахстан, г.Шымкент, sihimbaeva.j@mail.ru

² Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова, Казахстан, г. Шымкент

³ Университет «Мирас», ст.преподаватель сектора «Педагогика и психология, дефектология, педагогика и методика начального обучение, учитель информатики», Казахстан, г.Шымкент, Eshenkulova.d@miras.edu.kz

Мұндай балалар төбелескіш, басқа құрбыларымен тату ойнай алмайтын, өркөкірек болады. Мінез-құлықтарында ауытқушылығы бар жеткіншектердің психикалық даму ерекшеліктерін іздестіріп, оларды әрі қарай өрістету үшін қалыпты дамыған балалардың психикалық даму заңдылықтарымен салыстыра отырып зерттеу өзекті мәселенің бірі болып табылады.

Баланың жоғары дәрежедегі психологиялық қызмет деңгейінің де түрліше болатындығын ескерту керек. Баланың дамуы мен ойлау қасиеттері оның бүкіл өмір, өткен өмір кезеңдерде қалыптасқан заңдылық сияқты. Алайда бұл қасиеттер баланың бойынан бірден даяр күйінде аңғарылмайды (І.Р. Халитова, 2006).

2. Әдістер

Балалар мінез-құлқының бұзылу себеп-салдарын әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық тұрғыда М.А. Алемаскин, Л.М. Зюбин, И.С. Коң, Г.П. Медведев және т.б., клиникалық сипатта Г.А. Власова, В.Я. Гиндикин, В.В. Ковалев, Г.Е. Сухарев, криминалогиялық аспектілерін М.М. Бабаев, К.Е. Легошев, В.Н. Кудрявцев сияқты ғалымдар зерттеумен айналысқан.

Мінез-құлқында ауытқушылық байқалатын балаларды әлеуметтендіруге байланысты Отандық ғалымдардың еңбектері аса құнды болып табылады. Соның ішінде Қ.Б. Жарықбаевтың, С.Қ. Қалиевтің, Ж.Ы. Намазбаеваның, Т.Қ. Бөлеевтің және т.б. ғалымдардың еңбектерін атап өтуге болады.

Егер баланың бойындағы кемістігін аңғарып қалғандай болсақ, ондай олқылықтары қалайша толтыруға болады және сол кемістіктерді бұдан былайғы даму кезеңдерін де жоюды жандандырудың әдіс - тәсілдерін іздестіру қажет (Р. Қыпшақбаева, 2005). Осы орайда бала кемістігін қарапайым жаттығулар арқылы түзетуге болады. Ал шетел психологтары бала психологиясы жайындағы көзқарасын терістейді. Өйткені, адам психикасының дамуының жалпы заңдарында негізделген табиғи әрі міндетті құбылыс деп түсіндіреді. Мінез-құлықтарында ауытқушылығы бар жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерінде өзіндік бағалау әлі де болса мінез - құлық мотивінің үстемді түрінде көрінбейді. Бұл балалар өз іс - әрекеттеріне иек артпайды, жасаған кемшіліктерін көре бермейді. Оларды жөндеудің, қайталаудың жолдарын іздестірмейді, өзін басқалармен салыстырмайды. Мінез-құлықтарында ауытқушылығы бар жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктері үшін жоғары деңгейдегі эмоционалды қозғалыстық тән екенін байқауға болады. Мінез-құлықтарында ауытқушылығы бар жеткіншектердің қажеттілігінде тежеулер әлсіз, өзінің талаптану, тілек - ықыласы сезіміне деген төзімділігі нашар дамыған, сол себепті көп жағдайларды олар ата - аналарының, мұғалімдердің, үлкендердің қоятын талаптарына қарсы шығып, дау - жанжал тудырып жатады. Бұл жастағы балалардың жеке басының дамуына ерекше көңіл бөлу қажет.

Ауытқушылық мінез - құлық алғашқы пайда болуы, балалалық жаста, әсіресе жеткіншектердің жаста көп байқалады. Сонымен мінез - құлық ауытқуы бар жеткіншектердің мінезі жалпы қоғамдық ережеден, психикалық денсаулық ережесінен, мәдени немесе адамгершіліктік ережесінен ауытқыған тәртіп болады (Б. Жолмаханов, 2005).

3. Нәтижесі

Жүйке аурулары (невроз) отбасындағы және басқа да әр түрлі қиын жағдайлардың салдарынан болуы мүмкін. Мәселен, кей оқушылар ата - ана тарапынан ешқандай жүрек жылуын көрмей өсіп, осыған мектептегі өз сыныбындағы оқушылардың, мұғалімдердің кері көзқарасы қосылып, ұзаққа созылған қайғыру, ренжулер болса, осындай жағдайлар ауруларына шалдықтырып, баланы ашуланшақ, ызалы қалыпқа түсіреді. Ата - ана тарапынан, мектеп қабырғасынан жылылық сезінген оқушы өмірде өзін ешкімге қажетсізбін деп есептеп, уайымға шалдығады, кей оқушылардың ұйқысы бұзылып, түнде қорқынышты түстер көріп, иммунитеті төмендейді.

Мүмкіндігі шектеулі отбасындағы мінездің бұзылуы, бұл әлеуметтік нормаға қарсы немесе агрессивті мінез - құлық (қарсы шығу, дөрекілік) көрсетуі. Мұны тек үйде ата - анасымен қарым - қатынаста, туысқан бауырларына көрсетеді. Кейде үйдегі заттарды ұрлау, заттарды қирату, бұзумен, яғни, оларға қатыгездік істейді. Олардың басым көпшілігінде ашу-ызалылық, депрессия белгілері көрінеді. Кейде үнемі депрессияда болады, қатты уайымда болу, қызығушылығының жоғалуы, ойын, тапсырмалардан ләззат алмау. Сонымен қатар, қорқақтық, өзін - өзі үнемі кінәлау.

Ұсынылып отырған педагогикалық шарттар ауытқушылық мінез-құлыққа тән жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін анықтау негізінде тәрбиелеуде ұйымдастырылған жұмыстардың мазмұнын және әдістемесін жасауға негіз болады.

Жеткіншектердің құқық бұзуға бейім мінез-құлқына оларға нашар әлеуметтік орта әсер ететіндіктен, сол ықпалдан барып бейморальдық, бірақ қылмыстық емес мінез-құлық (девианттық) қалыптасады.

Сонымен қатар, құқық бұзуға бейім мінез-құлық криминогендік деп те қарастырылады. Әрине, ондай мінез-құлықтан қылмыстың жасалу мүмкіндігі зор. Бірақ бұл жерде құқық бұзуға бейім мінез-құлықтың пайда болуына әсер ететін ортақ әлеуметтік жағдайлар ғана емес, жеткіншектерге тікелей әсер ететін кейбір келеңсіз жағдайларды, олардың жеке басының психикалық ауытқуларын қамтып зерделеуді қажет етеді.

Сондықтан, білім беру саласында ауытқушылық мінез-құлыққа тән жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін анықтау негізінде оның жағымды аспектілерін қалыптастыру бойынша тиімді жұмыс формалары мен әдістерін іздестіру қажет.

Ауытқушылық мінез-құлық тән жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін есепке алу негізінде оның жағымды аспектілерін қалыптастырудағы ғылыми ой-тұжырымдарға сүйене отырып, мінез-құлық тән жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктері, қайырымдылық, мейірімділік, достық қатынас жасауын мақсат тұтса, педагогтың де, ата-ананың да, қоғамның да болашағы зор болатындығын түсініп, ауытқушылық мінез-құлыққа тән жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін ескеру әрқашан да маңызды болып табылады.

4. Талдануы

Педагог ауытқушылық мінез-құлық бар жеткіншектерді тәртіпке шақыруға бағытталған жұмысты екі бағытта ұйымдастыруы тиіс:

- ауытқушылық мінез-құлық бар жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін анықтау мақсатында тәрбие жұмысының формалары мен ережелерін нақтылау, яғни ауытқушылық мінез-құлық бар жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктері біліп алуы;

- ауытқушылық мінез-құлық тән жеткіншектермен жұмыстың барысын ұйымдастыру барынша нақты белгіленуі керек.

Ауытқушылық мінез-құлық тән жеткіншектердің мінез-құлық ережелерін сақтау ең алдымен адамдардан, содан кейін барып жеткіншектердің өздерінен туындайтын сырттай талаптар болып табылады. Бұлар жеткіншектердің өзара қарым-қатынасқа байланысты белгілі бір әрекет нормаларын жасауына көмектеседі, яғни мінез-құлыққа тән жеткіншектердің тәртіп ережелері негізінде әдеп нормаларын анықтап отырады.

Дегенмен, жеткіншектердің түрлі жағдайлардағы саналы іс-әрекеті отбасы тәрбиесімен бірге мектептегі ұйымдастырылған жұмыстарға, қоршаған ортасына байланысты болып келеді. Ол үшін ауытқушылық мінез-құлыққа тән жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін анықтау негізінде тәрбие жұмыстарын ұйымдастырудың жүйелілік сипатын қарастыру қажет. Ұйымдастырылған тәрбие жұмысы жеткіншектердің әсіресе психологиялық ерекшеліктеріне, білім деңгейіне сай белгіленуі тиіс.

Отбасындағы жақсы қарым - қатынасты жоғалту, мектептегі сәтсіздік, келеңсіз топтағы құрбыларымен жақындық әр түрлі жолдарға итермелейді (А. Сұлтанбекова, А. Малдыбаева, 2005). Жас баланың мінез - құлқының қалыптасуына отбасы ерекше әсер етеді. Ал педагогикалық, әлеуметтік жағынан жіберілетін әлсіздік оқу жүйесіндегі сәтсіздік, аномалді мінез - құлықтың қайнар көзі болып табылады.

Қандай қоғамда болмасын, тіпті дамудың қандай сатысында болса да өзіне ерекше назар аударуды қажет ететін адамдар кездеседі. Олар дене жағынан немесе психологиялық, әлеуметтік жағынан ауытқулары бар адамдар болып табылады. Ондай адамдар қашан да басқада адамдар тобынан ерекшеленіп тұрады. Бүгінгі таңда кейбір адамдардың қасиеттері мен мүмкіндіктері қалыпты жағдайға сәйкес келмейді деп айтуға болады.

5. Қорытындылау мен ұсыныстар

Сонымен, теориялық және практикалық тұрғыдан негізделген ауытқушылық мінез-құлыққа тән жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін есепке алу негізінде осылайша топтастыру іс-әрекетті жүзеге асыруда маңызды орынға ие, екі жақты қарым-қатынас жасауда өзінің іс-әрекетін өзара түсіністікке жеткізу тиімділігіне баға беруі қалыптасады.

Қойылған мақсатқа жету ақиқатты қабылдаудың жеткіншектер санасында, біртұтас бейнесінің қалыптасуына ықпал ететін түбегейлі басқа жүйесін құру жағдайында жүзеге асады.

Маманның жеткіншектердің ауытқушылық мінез-құлқының алдын алу және түзету жұмыстарына даярлаудың проблемасы-күрделі де көпқырлы мәселе екеніне көз жеткіздік. Бұл - философияда, педагогикада, психологияда, әлеметтануда, кейбір білім берудің теориясы мен әдістемесінде, акмеологияда, еңбек психологиясында т.б. гуманитарлық, ғылымдарда әр қырынан қарастырылып жүр. Мәселе кешенді түрде зерттелуде. Кешенді зерттеу аталған ғылымдардың бұл проблеманы шешуден мүмкіндігінше шектеу емес, керісінше сол салалардың нәтижелерін саралай пайдалана отырып, маманның жеткіншектердің ауытқушылық мінез-құлқының алдын алу және түзету жұмыстарына даярлаудың, оның маңызы, мазмұны, құрылымы, қалыптасуы мен дамуының, шарттылығы мен мүмкіндіктерінің тұтас сипатын педагогикалық, психологиялық тұрғыда ашу керектігі айқандалды.

6. Дереккөздер

Халитова І. Р. Әлеуметтік педагогиканың өзекті мәселелері. Алматы. 2006, 182 б.

Р. Қыпшақбаева. Бала тәрбиесі бір күндік іс емес. // Бала тәрбиесі №4, 2005,-Б.35.

Б. Жолмаханов. “Қиын” оқушыны тәрбиелеу // Бала тәрбиесі № 5, 2005, - Б.40.

Сұлтанбекова А., Малдыбаева А. Агрессивті мінез-құлық // Қазақстан мектебі 2005 №5, - Б, 27.

Siyaset Bilimi

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

12-14 Aralık 2020 Sakarya / Türkiye

Türk Siyasal Hayatının İlk Siyasi Partisinin Darbe Girişimi: Fedailer Cemiyeti / Kuleli Vak'ası

Dr. Ahmet Ali UGAN¹

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidara karşı ilk siyasi örgütlenme, Sultan Abdülmecid döneminde İstanbul'da kurulan ve liderliğini Bayezid Medresesi Müderrislerinden Süleymaniyeli Şeyh Ahmed Efendi'nin yaptığı Fedailer Cemiyeti'dir. 1909 tarihinde Kanun-i Esasi'de yapılan değişikliğe kadar başta Fedailer Cemiyeti olmak üzere, bu tür örgütlenmeler gizli olarak kurulmuş ve haliyle faaliyetlerini bu yönde sürdürmüşlerdir. Zira böyle bir girişimde bulunmak o dönem için yasaktır. Söz konusu yapılmaya alınacak olan kişi, Cemiyet'in lideri Süleymaniyeli Şeyh Ahmed Efendi nezdinde kendisini fedai olarak nitelendirip bu doğrultuda yemin ettiğinden dolayı, Cemiyet'in ismi Fedailer Cemiyeti olarak anılmıştır. Kuleli Vak'ası'ndan sonra ise bu yapılanmanın ifşa olmasıyla dönemin gazeteleri onu, iktidara yönelik, fesat cemiyeti olarak adlandırmışlardır. Zaten Fedailer Cemiyeti ismi de sonradan literatüre girmiş bir isimdir. Fedailer Cemiyeti'nin kurulmasının amacı; bu dönemde ilan edilen Tanzimat ve Islahat Fermanları ile gayrimüslimlere, Müslümanlara oranla daha fazla hak verildiğini, ekonomik kaynakların hesapsızca kullanıldığını ve halkın yoksulluğa itildiğini iddia ederek hükümetin değişmesini sağlamak, Sultan Abdülmecid'i tahtan indirmek ve hatta suikast düzenlemektir. Bunun için Fedailer Cemiyeti, Kuleli Vak'ası olarak adlandırılan darbe girişimi için hazırlık yapmıştır. Hükümet ve padişah aleyhine, Fedailer Cemiyeti olarak bilinen, bu muhalefet hareketine mensup olan ulema, subay, esnaf ve medrese öğrencileri, alınan ihbar üzerine Kılıç Ali Paşa Camii'nde toplantı halinde tutuklanmışlardır. Akabinde de Kuleli Kışlası'na hapsedilmişler ve yargılamaları burada yapılmıştır. Çalışmanın amacı, Türk siyasal hayatının ilk siyasi örgütlenmesi olarak tarih sahnesinde yer alan Fedailer Cemiyeti'nin ortaya çıkmasının temel amacı ve bu doğrultuda hazırlık aşamasında engellenen, Türk siyasal hayatında maalesef bir gelenek haline gelen, darbe girişimlerden birisi olan Kuleli Vak'ası'nın sebep ve sonuçları üzerinde durmaktır. Sonuç olarak, Fedailer Cemiyeti ve Kuleli Vak'ası, Batı merkezli yenilik hareketlerine ve ekonomik sorunlara karşı oluşan bir muhalif hareketlerdir. Ayrıca, Fedailer Cemiyeti'nin söz konusu girişimi yani Kuleli Vak'ası da Sultan Abdülaziz'e karşı yapılan kanlı darbenin öncüsü olmuştur diyebiliriz.

Anahtar kelimeler: Fedailer Cemiyeti, Kuleli Vak'ası, Siyasi Parti, Sultan Abdülmecid, Darbe Girişimi.

1. Giriş

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin otoritesini ve bütünlüğünü sağlamak için birtakım yenilikler ve değişiklikler yapılmıştır. Bunların ilki ve belki en önemlisi "Vaka-i Hayriye" yani "Hayırlı Olay" ismiyle tarihe geçen 1826 yılında II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıdır. Bunun sonrasında yeni bir askeri teşkilat kurularak merkezi otoritenin gücü artırılmak istenmiştir. Ardından 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanı ile yaklaşık 550 yıldır süregelen düzenden farklı olarak bazı değişikliklere gidilmiştir. Bu değişikliklerde özellikle Islahat Fermanı ile gayrimüslim ve yabancı azınlıklara verilen haklar ön plana çıkmaktadır.

Söz konusu olan bu değişiklikler farklı kesimden birtakım kişilerin gruplaşarak bir cemiyet oluşturmalarına neden olmuştur. Fedailer Cemiyeti ismiyle literatürde yer alan bu oluşum, Sultan Abdülmecid'i tahtan indirmek düşüncesi çerçevesinde planlar yapmıştır. Ancak Cemiyet, darbeyi gerçekleştirmeden ifşa olmuştur. Bu yönüyle baktığımızda, Fedailer Cemiyeti'nin niyetinin doğrudan padişaha yönelik bir

¹ Kamu Yönetimi ve Uluslararası İlişkiler Alanlarında Bağımsız Araştırmacı, ahmetaliugan@hotmail.com

darbe girişiminde bulunmak olduğu görülmektedir. Zira Fedailer Cemiyeti'ne göre, Sultan Abdülmecid'in öldürülmesi halinde ıslahat hareketleri de ortadan kalkacaktır. Darbe gerçekleştirilmeden, daha planlama aşamasındayken hükümet tarafından öğrenilerek baskına uğrayan Fedailer Cemiyeti'nin bu girişimi, Kuleli Vak'ası olarak tarihe geçmiştir. Bu yönüyle de söz konusu hadise, Türk siyasal hayatında modern anlamdaki ilk darbe girişimi olarak görülmektedir.

Diğer taraftan, çalışmada bilimsel araştırma metodolojisinden nitel araştırma yöntemi kullanılarak metin analizi bağlamında literatür taraması yapılmıştır. Bu kapsamda konuyla ilgili güncel eserler, tezler, makaleler ve ansiklopedik bilgiler ışığında gerekli değerlendirmeler yapılarak sonuca ulaşılmıştır. Bu doğrultuda, ilk olarak muhalefetin doğuşu, Fedailer Cemiyeti'nin üye toplama girişimleri ve üyelerin kimler olduğu üzerinde durulmuştur. Sonrasında Sultan Abdülmecid'e karşı yapılacak olan suikastın ve darbenin planları incelenmiş, yapılan yargılamalar ile verilen cezalar irdelenmiştir. Son olarak da yaşanan gelişmelerin siyasi yönü ve etkileri üzerinde durulmuştur. Hülasa, çalışmada Fedailer Cemiyeti'ne yoğunlaşarak, bu yapılanmanın Türk siyasi tarihindeki yeri ve önemi incelenmiştir.

2. Fedailer Cemiyeti

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1857 tarihli Ceza Kanunnamesi'ne göre tarikatlar ve esnaf örgütlenmeleri haricinde kurulan teşkilatlanmalar yasaktır. Ayrıca bu dönemde söz konusu yapılanmalar dışında kurulacak olan cemiyetlere ya da yapılanmalara ilişkin herhangi bir örf ve düzenleme de yoktur. Dolayısıyla 'Cemiyet' kelimesi ile kurulan örgütlenmeler de bu yasağın içine girmektedir. Bu nedenle Fedailer Cemiyeti gizli olarak ve padişahın iradesi dışında kurulan bir yapılanmadır (Arslan, 2010). Dahası 1876 tarihli Türk tarihinin ilk anayasası kabul edilen Kanun-i Esasi'de 1909 yılında yapılan değişikliğe kadar kurulan cemiyetler, gizli bir şekilde kurulmak ve bu şekilde faaliyetlerini sürdürmek zorunda kalmışlardır (Dağ ve İrk, 2012: s. 45).

Fedailer Cemiyeti'nin her ne kadar ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmese de Kuleli Vak'ası ile ortaya çıktığı için, kuruluş tarihi 1859 olarak belirtilir (Arslan, 2010). Buradan hareketle 1859 yılında İstanbul'da kurulan Fedailer Cemiyeti, Cemiyet adıyla kurulmasına karşın, siyasi bir örgütlenme şeklinde faaliyet göstermiştir. Bu nedenle, Fedailer Cemiyeti Türk siyasal hayatın ilk siyasi partisi ve dolayısıyla ilk siyasi muhalif örgütlenmesi olarak kabul edilir (TBMM, 2020).

Başkanlığını Bayezid Medresesi Müderrisi Süleymaniyeli Şeyh Ahmed Efendi'nin yaptığı Fedailer Cemiyeti'nin üye sayısı sınırlı olmasına karşın, çok fazla üyeye sahip olduklarını yayararak üye sayısını arttırmaya çalışmışlardır. Üyeleri arasında Cemiyet'in genel sekreterlik görevini yerine getiren Alparslan Türkeş'in de dedesi olan Tophane katiplerinden Arif Bey bulunmaktadır. Aynı zamanda Fevzi Çakmak'ın dedesi Tophane Müftüsü Bekir Efendi de üyeler arasındadır (Ekinci, 2016; Türkmen, 2002: s. 356).

Cemiyete üye olan kişiler genel olarak subay, ulema, medrese öğrencileri, esnaf ve kalemiye sınıfından kişilerdir. Cemiyete giren kişi "Fedai" olarak nitelendirilmiştir. Bu doğrultuda Cemiyet lideri/imamı Şeyh Ahmed Efendi nezdinde üye olacak kişi yemin etmekte ve bir kâğıda mühür basarak Cemiyete dahil olmaktadır. Yani Şeyh Ahmed Efendi'ye biat etme seremonisi gerçekleşmektedir. Fedailer Cemiyet'i genişledikçe bilhassa lider kadro arasında toplantılar düzenlenmeye başlamıştır. Toplantılar için belirli bir gün ve saat olmamakla beraber, haftada bir gün ve çoğunlukla Şeyh Ahmed Efendi'nin uygun olduğu günler tercih edilmiştir (Düzen, 2017: s. 114-118).

Diğer bir husus, Cemiyet'e giren kişinin Fedai olarak nitelendirilmesi ve TBMM tarafından Fedailer Cemiyeti ismiyle Türk tarihindeki ilk siyasi parti olarak kabul edilmesine karşın; bu konuda ilk araştırma yapan Uluğ İğdemir'in ulaştığı mahkeme zabıtlarında söz konusu örgütlenmenin ismi "*Muhafazai Şeriat*" olarak geçmektedir (İğdemir, 2009: s. 56). Ancak genel itibarıyla bilinen ve kullanılan isim Fedailer Cemiyeti'dir.

Fedailer Cemiyeti'nin temel amacı "*Muhafazai Şeriat*" isminden de anlaşılacağı üzere şeriatı korumaktır. Aynı zamanda, sadece amaç olarak değil teşkilatlanma bağlamında da İslami bir yapılanmadır. Zira Cemiyet'in başında bir imam, ona bağlı şûra heyeti ve "*Süleymaniyeli Şeyh Ahmed ile aramdaki ahdi kabul ettim ve ben muahid fedaiyim*" şeklinde hazırlanmış, oldukça resmi bir kalıba sokulmuş olan biat yöntemi söz konusudur. Ancak bu yöntem Kuleli Vak'ası ile tehlikeli bir duruma dönüşmüştür. Zira bu hazır biat metninin altına basılan mühür daha önce adı sanı bilinmeyen kişilerin bile cezalandırılmasına sebep olmuştur (İslamoğlu, 1997: s. 83, 91; Düzen, 2017: s. 117).

Fedailer Cemiyeti her yönüyle İslami bir hareket olmakla beraber, ayrıca şunları da içermektedir:

1. Batı'nın ekonomik ve siyasi hakimiyetinden kurtulmak.
2. Tanzimat ve İslahat sürecini tersine çevirmek.
3. Saraydaki ahlaki çözümlenin topluma sirayet etmesi nedeniyle bozulan toplumsal ahlaki sağlamak.

4. Sarayın israfına ve idarecilerin sefahatine engel olmak ve bunlardan dolayı iflasın eşğine gelen devleti bu durumdan kurtarmak.

5. İslami temelden uzaklaşan devletin yönetim biçimini tekrar aslına uygun olarak değiştirmek (İslamoğlu, 1997: s. 27-28).

Özetle, söz konusu siyasal örgütlenme sadece Batı'ya karşı tepki göstermemektedir. Aynı zamanda toplumsal, ahlaki ve siyasal anlamda İslam'ı temel alarak yenilenmeyi yani eskiye dönüşü esas almaktadır.

3. Kuleli Vak'ası

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ile başlayan dönemdeki **islahatlar**a yönelik ve azınlıklara verilen haklar doğrultusunda tepki olarak ortaya çıkan ilk olay Kuleli Vak'ası'dır (Yılmaz, 2017: s. 518). Bu sebeple, Fedailer Cemiyeti mevcut hükümeti değiştirmek ve haliyle Sultan Abdülmecid'i tahtan indirmek için girişimde bulunmak istemiştir. Bu yönüyle de yani iktidarı değiştirmek maksadıyla Türk siyasi tarihinde kurulan ilk siyasal gizli bir örgütlenme olarak kabul edilir (Yapıcı, 2016: s. 290).

Fedailer Cemiyeti Sultan Abdülmecid'e karşı suikast düzenlemeyi planlamıştır. Hatta suikastın sonrasında hem Avrupa'dan gelecek olan tepkiler düşünülerek hem de ülke içinde ortaya çıkabilecek herhangi bir kaos ortamının önüne geçebilmek için Cemiyet'in lider kadrosunda bulunan kâtip Arif Bey ve Cemiyet lideri Şeyh Ahmed Efendi'den sonra en önemli kişi olan Ferik yani Orgeneral Hüseyin Daim Paşa tarafından bir bildiri hazırlanmıştır. Suikast için ise Kırım Harbi sonrası göç etmek zorunda kalan Çerkezler seçilmiştir. Zira ülkede muhacir konumunda bulunan Çerkezlerin bu iş için kolay kullanılabileceği düşünülmüştür. Çerkezleri bulma vazifesi, Cemiyet'e yemin ederek biat edip ve mühür vererek ilk girenlerden ve kendisi de Çerkez olan Veli Ahmet'e verilmiştir. Ancak Cemiyet içerisindeki diğer Çerkez kökenli üyeleri, ki bunlardan birisi de Hüseyin Daim Paşa'dır, bu durum rahatsız etmiştir. Onlar, bu olaydan dolayı Osmanlı topraklarında muhacir durumda olan diğer Çerkezlerin başına zarar gelebileceğinden endişe etmişlerdir. Bunun sonucunda suikast için Çerkezlerin yanında Türk ve Arnavutlardan teşekkül eden bir grubun da oluşturulmasına karar verilmiştir (Düzen, 2017: s. 118-121)

Ayrıca suikastın gerçekleşmesi durumunda gerekli olan tedbirler hazırlanmış ve Cemiyet üyelerinin kendi aralarındaki haberleşmeyi sağlamak için bazı yöntemler düşünülmüştür. Fakat tüm bu hazırlıklar ve tedbirler esnasında Hüseyin Daim Paşa'nın Selanik'e tayini çıkmıştır. Bu beklenmedik gelişmeden ötürü, yapılan planlar ertelenmiş ve Cemiyet lideri Şeyh Ahmed Efendi başta olmak üzere lider kadrosundaki diğer üyelerin suikast konusunda kafa karışıklığı olmuştur. Sonrasında, Hüseyin Paşa'nın yerini doldurabilecek yüksek rütbeli kişiler üye edilmeye çalışılmıştır. Bu işle Arif Bey ilgilenerek, Mirliva yani Tuğgeneral Hasan Paşa'yı üye etmek için, onu Cemiyet hakkında bilgilendirmiştir. Ancak Arif Bey, Şeyh Ahmed Efendi nezdinde Hasan Paşa'yı yemin ettirip biat ettirmeden yapılacak olan suikastı ifşa etmiştir. Bunun üzerine her ne kadar Arif Bey, Hasan Paşa'dan son derece emin olmasına karşın, Şeyh Ahmed Efendi ve lider kadrosundan bazı üyeler Hasan Paşa'yı Kılıç Ali Paşa Camii'nde beklerken, Hasan Paşa'nın ihbarı üzerine, Eylül 1859 tarihinde baskına uğrayarak yakalanmışlardır (Düzen, 2017: s. 121-122). Böylece Fedailer Cemiyeti ve niyetleri ortaya çıkmıştır.

1839 yılında yayımlanan Tanzimat Fermanı ve akabinde 1859 yılında yayımlanan İslahat Fermanı ile Müslümanlar ve gayrimüslimler hukuken eşit vatandaş haline getirilmiş, işkence yasaklanmış, eğitimde reform başlamıştır. Genel itibariyle devletin bozulmuş, eskiyen yanları yenilenmeye çalışılmıştır. Bu gelişmelerin yanında İstanbul'da aniden "*gavur padişah*" yazan kağıtlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Benzer şekilde evlerin duvarlarını "*Padişah gavur oldu, din elden gidiyor, medreseleri kapatacaklar*" şeklinde yazılı kağıtlar işgal etmiştir (Bardakçı, 2012). Yaşanan bu islahat ve reformlar nezdinde, Cemiyet lideri Şeyh Ahmed Efendi'nin özellikle rahatsız olduğu gelişme, İslahat Fermanı ve onun temsil ettiği düşüncedir (İslamoğlu, 1997: s. 83).

Ayrıca Uluğ İğdemir, Kuleli Vak'ası'nın Sultan Abdülaziz'in desteğiyle ve özellikle onu tahta çıkarmak için yapıldığına ilişkin net bir belgenin olmadığını ifade etmiştir. Bununla birlikte, mevcut verilerden hareketle, Kuleli Vak'ası'nı meşrutiyeti ve hürriyeti amaçlayan ilk inkılap hareketi olarak gören bazı kesimlere karşın; Kuleli Vak'ası asıl olarak Hıristiyanlar lehine gerçekleştirilen gelişmeleri doğru bulmayanların, aynı zamanda sarayın israfından da hoşnut olmayıp ve bu durumdan cesaret alarak doğrudan Sultan Abdülmecid'in kendisini hedef alan bir hareket olarak görmek daha doğrudur (İğdemir, 2009: s. 37-38).

Yapılan baskından sonra yakalanan 40 kadar Fedailer Cemiyeti **üyeleri** Kuleli Kışlası'na hapsedilmişler, burada sorgulanmışlar ve yargılanmışlardır. Bu yüzden yaşanan olay Kuleli Vak'ası ismiyle tarihe geçmiştir. Yani olayın Kuleli Kışlası'nda veya semtinde geçmesinden ötürü bu isim verilmiş değildir. Aynı zamanda olay eyleme dönüşmemiştir. Henüz planlama aşamasındayken müdahale edilmiştir (Yılmaz, 2017: s. 519).

Neticede, Fedailer Cemiyeti'ni ihbar eden Hasan Paşa, Ferikliğe yani Orgeneralliğe terfi ettirilmiştir. Cemiyet üyelerinin yargılanması için Sadrazam Mehmed Emin Ali Paşa başkanlığında devletin ileri gelenlerinden oluşan bir mahkeme kurulmuştur. Mahkemeden çıkan karara göre Şeyh Ahmed Efendi, Ferik Hüseyin Daim Paşa, Caferdem Paşa, Arif Bey ve Binbaşı Rasim Bey idama mahkûm edilmişlerdir. Diğerleri de kürek, kalebend ve sürgün cezalarına çarptırılmışlardır. Ancak idam cezaları da Sultan Abdülmecid tarafından müebbet kalebendliğe çevrilmiştir (Türkmen, 2002: s. 356-357).

Sonuç

Çalışma birçok yönden ilkleri içinde barındırmaktadır. Şöyle ki, Mirliva Hasan Paşa'nın ihbar etmesi sonucunda ortaya çıkan Fedailer Cemiyeti, TBMM tarafından Türk siyasal hayatın ilk siyasi partisi olarak kabul edilir. Buradan hareketle, Fedailer Cemiyeti aynı zamanda ilk siyasi muhalif örgütlenmedir diyebiliriz. Yine bununla ilişkili olarak, iktidarı değiştirmek amacıyla Fedailer Cemiyeti Türk siyasi tarihinde kurulan ilk gizli siyasal bir örgütlenmedir. Bu tür örgütlenmelere kurulma hürriyeti 1909 tarihinde yapılan değişiklikle verilmiştir. Kuleli Vak'ası da Osmanlı İmparatorluğu'nda 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ile başlayan dönemdeki ıslahatlara yönelik ve azınlıklara verilen haklar doğrultusunda tepki olarak ortaya çıkan ilk olaydır.

Toplumun farklı kesimlerinden gelen kişilerden oluştuğundan ötürü heterojen bir yapılanmaya sahip bir örgütlenme diyebileceğimiz Fedailer Cemiyeti'nin önemli bir kısmı ordu mensuplarından oluşmaktadır (Yapıcı, 2016: s. 290). Bu nedenle, Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesi ve ordunun yeniden teşkilatlandırılması, ordunun ya da askerinin iktidara yönelik müdahalelerini sona erdirmemiştir. Zira Kırım Harbi'nde Süleymaniyeli Şeyh Ahmed'in tanıştığı Çerkez kökenli Ferik Hüseyin Daim Paşa'nın desteğiyle kurulmuş olan Fedailer Cemiyeti'nin, iktidara yönelik darbe girişimi bunu göstermektedir (Yüksel, 2016). Aynı şekilde Niyazi Berkes de (2003: s. 272) bu olayın, ordunun/askerinin siyasi hayatta rol oynayacak önemli bir güç haline geleceğini gösterdiğini belirtmektedir.

Neticede, cemiyet adı altında siyasi bir muhalif yapılanma gibi faaliyette bulunan Fedailer Cemiyeti, haliyle ileride oluşacak olan muhalefet hareketlerine örnek olmuştur. Hatta bazı üyeleri daha sonra Jön Türkler içinde yer almıştır. Genel itibariyle, Fedailer Cemiyeti, mevcut düzene karşı çıkan demokratik bir siyasi parti değil; doğrudan Sultan Abdülmecid'e yönelik bir darbe teşebbüsünü hazırlayan bir yapılanma olarak kabul edilebilir.

Sonuç olarak, Fedailer Cemiyeti'nin kurulması ve darbe girişiminde bulunmak istemeleri, Batı merkezli değişim/ıslahat hareketlerine, sarayın israfına ve ekonomik sorunlara karşı İslami çerçevede oluşan bir muhalif harekettir. Aynı zamanda, Kuleli Vak'ası da Sultan Abdülaziz'e yönelik yapılan kanlı 1876 darbesinin provasını teşkil eder.

Kaynaklar

- Arslan, Z. (2010). Osmanlı'da Toplumsal Örgütlenmeye Geçiş ve Cemiyetleşme Faaliyetleri. <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=2030>, Erişim Tarihi: 13.09.2020.
- Bardakçı, M. (2012). Türkiye'nin İlk Darbe Girişimi. <https://www.haberturk.com/polemik/haber/778901-turkiyenin-ilk-darbe-girisimi>, Erişim Tarihi: 13.09.2020.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (4. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi.
- Dağ, M. & Irk, O. (2012). Türkiye'de ve İngiltere'de Siyasal Partilerin Ortaya Çıkışı. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 41-49.
- Düzen, C. (2017). Tanzimat Dönemine Karşı Bir Suikast Girişimi: Kuleli Vak'ası. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1), 107-128.
- Ekinci, E. B. (2016, 25 Temmuz). Modern Darbelerin Provası: Kuleli Vak'ası. <http://www.ekremlugraekinci.com/article/?ID=725>, Erişim Tarihi: 13.09.2020.
- İğdemir, U. (2009). *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma* (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İslamoğlu, M. (1997). *Fedailer Hareketi* (6. Baskı). İstanbul: Denge.
- TBMM, Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı (2020). Siyasal Partiler. https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html, Erişim Tarihi: 15.09.2020.
- Türkmen, Z. (2002). Kuleli Vak'ası. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 26, 356-357.
- Yapıcı, M. İ. (2016). Rusya'da ve Osmanlı'da Askeri Reformun Paradoksu: "Aralıkçılar" (Dekabristler) ve "Fedailer". *Alternatif Politika*, 8(2), 270-299.
- Yılmaz, Y. (2017). Osmanlı'da Sebebi Meçhul Olan Kuleli Vakası'nın Tarihi Arka Planı Hakkında Bazı Mülahazalar. *Turkish Studies*, 12(16), 511-530. doi: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12025>
- Yüksel, M. (2016). Darbeler ve İhtilaller Kuşağıyız. <https://www.yenisafak.com/yazarlar/mufityuksel/darbeler-ve-ihtilaller-kuagiyiz-2030611>, Erişim Tarihi: 15.09.2020. Ögün, S. S. (1992). *Türkiye'de Cemaatçi Milliyetçilik ve NURETTİN TOPÇU*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Şık, F. (2008). *Bir Filozofun Edebî Kimliği: "Nurettin Topçu"*. Erzurum: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Vahapoğlu, S. (2006). *Hareket Dergisinin Türk Fikir Hayatına Etkileri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Cumhuriyet Dönemi Millileştirme Politikalarında Basının Rolü: Terkos Şirketi ve 1929-1930 İstanbul Yangınları

Dr. Hümeyra TÜREDİ¹

Özet

Millileştirme, yabancı sermayeye ait olan teşebbüs ve imtiyazların devlete geçmesi olarak tanımlanabilir. Türkiye Cumhuriyeti'nde de 1930'lu yıllar özellikle yabancı sermayeye ait olan kuruluşların millileştirildiği dönem olarak anılmaktadır. Bu millileştirme hareketinin örneklerinden biri de Terkos Şirketi'dir.

Terkos Gölü'nden suyun İstanbul'a ulaştırılması işlerini yürütmesi amacıyla 1868 yılında Terkos Şirketi olarak bilinen Dersaadet Anonim şirketi kurulmuştur. Fransız şirkete 75 yıllığına imtiyaz verilmiştir. Şirket'in 1 Ocak 1933 tarihi itibarıyla millileştirildiği, yani Türkiye Cumhuriyeti'ne geçtiği görülmektedir. Bu çalışma, "Millileştirme politikalarında, Türk basınının rolü var mıdır?" araştırma sorusuna cevap aramaktadır. Ayrıca, Terkos Şirketi'nin millileştirilmesi özelinde basın ve devlet arasındaki ilinti de irdelenmektedir.

15-16 Ocak 1930 Beyoğlu Yangını ile 22 Ocak 1929 İstanbul Yangını, Cumhuriyet gazetesinden Terkos Şirketi bağlamında içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Cumhuriyet gazetesinin Cumhuriyet'in ideallerini ve inkılaplarını halka tanıtmak ve benimsetmek amacıyla kurulduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Cumhuriyet gazetesinin incelenmesiyle millileştirme politikalarında iktidara yakın basının rolü tespit edilebilir. Yapılan inceleme neticesinde, yangınlar üzerinden Terkos Şirketi'nin itibarsızlaştırılmasının söz konusu olduğu görülmektedir. Gazete tarafından şirkete karşı olumsuz bir kamuoyu oluşturulduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Şirketin millileştirilmesi gerektiğini sıklıkla dile getiren gazete, iktidara bu hususta destek vermektedir. Kısacası, Cumhuriyet gazetesi nezdinde iktidarın millileştirme politikalarına destek olunduğu, hatta bu konuda öncü rol üstlenildiği sonucuna varılmaktadır.

Anahtar kelimeler: İstanbul, Terkos, Yangın, Cumhuriyet.

1. Giriş

Millileştirme, "yabancı sermayeye ait olan teşebbüs ve imtiyazların devlete geçmesi" olarak tanımlanabilir (Özer, 2015:20). Türkiye Cumhuriyeti'nde de 1930'lu yıllar özellikle yabancı sermayeye ait olan kuruluşların millileştirildiği dönem olarak anılmaktadır. Bu dönemde devlet, yabancı şirketlerin elindeki imtiyazları satın alarak millileştirme politikalarını sürdürmeye çalışmıştır. Ülkenin kontrolünü yabancıların eline bırakmama anlayışının bir tezahürü olarak da görülebilecek millileştirme hareketinin örneklerinden biri de Terkos Şirketi'dir. Terkos Gölü'nden suyun İstanbul'a ulaştırılması işlerini yürütmesi amacıyla 1868 yılında Sultan Abdülaziz tarafından Dersaadet Anonim Şirketi olarak da bilinen Terkos Şirketi kurulmuştur (Bozdemir, 2011:390). Fransız şirkete 75 yıllığına imtiyaz verilmiştir. Ancak Cumhuriyet döneminde şirketle yaşanan sorunlar ve millileştirme politikalarının da etkisiyle, şirket 20 Mayıs 1933 tarih ve 2198 sayılı kanunla millileştirilmiştir (TBMM, İstanbul Türk Anonim Su Şirketi İmtiyazıyla Tesisatın Satın Alınmasına Dair Kanun, Kanun No.2198, 1933; Özer, 2015:31).

"Millileştirme politikalarında, Türk basınının rolü var mıdır?" araştırma sorusuna cevap arayan bu çalışma, Terkos Şirketi'nin millileştirilmesi özelinde basının millileştirme hususu üzerindeki tavrını ve etkisini irdelenmektedir. Millileştirme politikalarında basının sahip olduğu işlevin teşhisi, bu dönemde uygulanan millileştirme politikalarının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

¹ humeyraturedi@hotmail.com

Bu araştırma için iktidara yakınlığıyla bilinen Cumhuriyet gazetesi seçilmiştir. Nitekim Cumhuriyet gazetesi, Mustafa Kemal Atatürk'ün destek ve yardımlarıyla 1924 tarihinde kurulan bir yayın organıdır (Kozok, 2010:76). Gazete, Cumhuriyet'i ve Atatürk inkılaplarını topluma anlatmayı ve yaygınlaştırmayı kendisine ülkü edinmiş bir yayın olarak tanımlanabilir (Yıldız, 2017:203). Bu bağlamda, gazetenin millileştirme hususunda kullandığı dil önemli görünmektedir. Bu inceleme sayesinde, iktidar ve basın arasındaki ilişki hakkında bilgi edinilebileceği gibi millileştirme politikalarında basının etkisi de teşhis edilmiş olacaktır. Bu noktada, medyanın halkın fikirlerini yönlendirmede iktidar tarafından kullanılabilen bir araç olduğu düşüncesinin de hatırdan tutulması gerekir (Şimşek, 2009:126). İktidar elitlerinin medya gücünü elinde tutabileceği yönündeki tespitler, özellikle 1930'lu yıllardaki millileştirme politikaları açısından dikkate değerdir.² (Arslan, 2006:6). Zira basın, iktidarın millileştirme politikalarını olumlu yönde etkileyen bir aygıt olarak ortaya çıkabilir.

Bu çalışma, basın-iktidar ilişkileri çerçevesinde gelişmiştir ki millileştirme politikalarının bu açıdan incelenmediğini belirtmek gerekir. Gazetelerin kamuoyu oluşturma ve halkın fikirlerini etkileme noktasındaki önemi dikkate alındığında, Cumhuriyet gazetesinin Terkos Şirketi'ne yönelik kullandığı dilin irdelenmesi basın ve iktidar ilişkilerini göstermesi bakımından da anlamlı olacaktır. Ayrıca bu noktada, İstanbul'un alt yapı tarihinde önemli bir yeri olan Terkos Şirketi ve şirkete yönelik Cumhuriyet basınında kullanılan dil hususunda alan yazında herhangi bir araştırmanın mevcut olmadığını da söylemek gerekir.

Genel olarak millileştirme politikalarında ve özelde de Terkos Şirketi'nin millileştirilmesine giden süreçte, basının rolünü incelerken, bu çalışma bağlamında İstanbul'un geçirdiği yangınlara odaklanılmıştır. Zira o dönemde bir yangın sırasında, itfaiyenin su hortumunu Terkos'un su borularına bağlaması gerekmektedir. Terkos'un su borularında su bulunmadığında ise yangın söndürülemez. Bu yüzden, Terkos Şirketi ve İstanbul'daki yangınlar arasında yakın bir ilinti vardır. Yangınların, İstanbul'un yüzyıllardır yaşadığı en önemli felaketler arasında olduğu bilinmektedir. Hatta *"Anadolu'nun salgını, İstanbul'un yangını"* şeklinde bir deyim dahi ortaya çıkmıştır (Tekin, 2016). İstanbul'da çoğunlukta olan sık ahşap yapılar, yangınların büyümesine yol açan en önemli nedenlerden biridir. Kerestenin ucuz oluşu, sur dışına evlerin taşınması konusundaki nizamnameler, kagir evlerden daha fazla vergi alınacağına dair halktaki inanç gibi sebeplerin ahşap ev yapımını öne çıkardığı bu noktada söylenebilir (Korkmaz, 2010:52). 8 Ekim 1926 Kartal-Maltepe Yangını, 23 Ağustos 1927 Üsküdar Valide-i Atik Yangını, 22 Ocak 1929 Tatavla (şimdiki Kurtuluş) Yangını, 1930 Beyoğlu Yangını ise Erken Cumhuriyet Döneminde görülen en büyük İstanbul yangınları arasında sayılmaktadır (Utaş, 2019).

Sonuç olarak, 1933 senesinde millileştirilen Terkos Şirketi'nin, bu millileştirilmesine giden süreçte İstanbul'un yaşadığı iki büyük yangın aşağıda analiz edilmiştir. Bu yangınlar; 1929 Tatavla Yangını ve 1930 Beyoğlu Yangını'dır. Bu yangınların Terkos Şirketi ile ilintisi uyarınca, Cumhuriyet gazetesine nasıl yansıdığı tahlil edilmiştir. Bu tahlilin, basın-iktidar ilişkisi ile millileştirme politikalarına basının etkisi gibi hususlarda açıklayıcı olacağı düşünülmektedir.

1.1. Erken Cumhuriyet Dönemi Millileştirme Politikaları

Cumhuriyet'in ilk yıllarına bakıldığında, ekonomik anlamda bu dönemin ikiye ayrıldığı görülmektedir. 1923-1931 arasındaki dönem liberal politikaların uygulandığı bir dönem olarak vasıflandırılmaktadır. 1931-1939 arasındaki yıllar ise devletçi politikaların uygulandığı bir dönemdir. Özellikle 1931 yılına kadar süren dönemde Türkiye İktisat Kongresi'nin toplandığı, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun yürürlüğe girdiği görülmektedir. Ayrıca Milli Türk Ticaret Birliği ile yeni kurulan İş Bankası, Sümerbank, Sanayi ve Maadin Bankası gibi milli bankaların varlığı da ekonomik alanda öne çıkan gelişmelerdir (Topuz, 1981:26)

Liberal politikaların özellikle Büyük Buhran olarak da bilinen 1929 Dünya Ekonomik Krizi ile terk edilmeye başlandığı ve devletçi politikalara geçildiği görülmektedir. Bu yönelmede dünya konjonktüründeki gelişmelere de dikkat etmek gerekir (Kahraman, 2005). Nitekim 1929 krizinin etkisinden korunmak için hükümet, ekonomiyi devletçi politikalarla yönetmek istemiştir. Bu dönemde, krizden en az zararlı çıkabilmek adına, dünyada da benzer devletçi yaklaşımların uygulamaya konduğunu söylemek gerekir (Buluş ve Kabaklarlı, 2010:12). 1929 Dünya Krizi'nden sonra Türkiye Cumhuriyeti'nde artan devletçi uygulamaların bir tanesi de yabancı şirketlerin millileştirilmesi olmuştur. Zira millileştirme politikaları, ekonomide devletin müdahale alanını genişletmektedir ki bu durum *"uluslararası krizlerde ekonomi politikalarının uygulama araçlarının etkinliğini artırabilmekte"*dir (Özer 2015: 23, 31). Bu dönemdeki devletçilik uygulamalarından olan millileştirme politikalarına bu noktada yakından bakmakta fayda vardır.

² 1931 tarihinde çıkarılan Matbuat Kanunu ile birlikte iktidar aleyhine haber yapmanın zorlaştığını söylemek gerekir (Kılıç, 2010:4).

Millileştirme hareketleri, Cumhuriyet'in erken döneminde başlasa da devletçi düşüncenin egemen olduğu 1930'lu yıllarda yoğunluk kazanmaktadır (Acar, 1991:56). Ekonomik anlamda zor bir dönemden geçen devletin, millileştirme politikası uygulayarak yabancı şirketleri satın almasına birçok neden etki etmiştir. Bu nedenlerden bir tanesi stratejik sakıncalar ve güvenlik ihtiyacı olarak gösterilebilir. Devletin yabancıların elinde bulunan şirket, tesis ve işletmeleri satın alması olarak görülen millileştirme politikalarının, “*siyasi bağımsızlığın kazanılması*”nı amaçladığına yönelik çıkarımlar da vardır (Köksal ve İlkin, 65; Özer, 2015:33; Pekcan, 2009). Bu endişelerin hâkim olduğu millileştirmelere en güzel örnek demiryolları olarak verilebilir. Bunun yanı sıra, sosyal sorunları iyileştirmek amacıyla bazı millileştirmeler de yapılmıştır ki Bomonti Fabrikasının millileştirilmesi buna örnek olarak verilmektedir (Tezel, 205.).

Bu dönemde millileştirilen diğer yabancı şirketlerin başlıcaları şöyle sıralanabilir: Haydarpaşa Liman İşletmesi (1928), İstanbul Rıhtım İşletmesi (1934), İstanbul Su İşletmesi (1933), İstanbul Telefon İşletmesi (1936), İzmir Rıhtım ve Tramvay İşletmesi (1937), Ereğli Liman, Zonguldak Çatalağzı Demiryolu ve Kömür Madeni İşletmeleri (1937), İstanbul Elektrik İşletmesi (1938), İstanbul Üsküdar-Kadıköy Tramvay İşletmeleri (1938), İzmir Telefon İşletmesi (1938), Ereğli Limanı ve İşletmesi ile Çatalağzı demiryolu hattını ve kömür madeni işletmelerini kapsayan Ereğli Şirketi (1937), İzmir Tramvay ve Elektrik Türk Anonim Şirketi (1943); Ankara Elektrik ve Havagazı Şirketi (1939); Adana Elektrik Türk Anonim Şirketi (1939), Bursa ve Müttehit Elektrik Türk Anonim Şirketler (1939); Türk Bira Fabrikaları (Bomonti-Nektar) (1940); İzmir Suları Türk Anonim Şirketi (1943) (Kahraman, 2005: 43 Pekcan, 2009: 78-82).

Bu noktada, millileştirme politikalarını yabancı düşmanlığı olarak görmemek gerekir. Çünkü kurucu kadroların bazı yabancı şirketlere ayrıcalık verdiği de görülmektedir. Nitekim Cumhuriyet'in kurulduğu ilk yıllarda “*Chester Ayrıcalığı*” olarak adlandırılan ve 1920'lerin başında Musul-Kerkük bölgesinde demiryolu ve maden ayrıcalıklarının Amerikalı Amiral Chester'a verilmesi, yine İstiklal Savaşı sırasında Ereğli'deki kömür havzasının işletmesinin İtalyanlara verilmesi bu bağlamda örnek olarak verilebilir (Yavuz, 1999; Pektaş, 2009:19-20). Ayrıca millileştirme politikalarında dönemin konjonktürel özelliği olarak başka faktörlerin etkisini de göz ardı etmemek gerekir. Örneğin, millileştirme politikaları bir çeşit Milli İktisat düşüncesi olarak görülebilir ki bu düşüncüyü İttihat Terakki'ye kadar götürmek mümkündür (Koray, 2017; Pektaş, 2009:37). Ayrıca Milli İktisat Kongresi'nden sonra yerli tüccarların örgütlendiği, bu tüccarların yabancıların ekonomide işgal ettiği yeri ve elde ettiği ayrıcalıkları almaya yöneldiği de görülmektedir (Pektaş, 2009:40). Bu konjonktür içinde milli tüccar yaratma isteğinin de dönemin iktidarında mevcut olduğunu belirtmek gerekir (Alkin, 116).

Kısacası 1930'lu yıllar, dünyada ekonomik bir krizin yaşandığı ve bu krizin her alanda etkisinin görüldüğü yıllardır. Bu büyük krizi aşabilmek için devletçi politikalar uygulanmış ve devletçi politika uygulamalarından bir tanesi olarak millileştirme politikaları ortaya çıkmıştır. Ancak millileştirme politikalarını sadece devletçi politikaların bir sonucu olarak teşhis etmek konunun anlaşılmasını sağlamayacaktır. Milli iktisat düşüncesini ve Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonlardan gördüğü zararı bu noktada hesaba katmak gerekir. Nitekim millileştirme politikalarının devlet tarafından Büyük Buhran öncesinde de uygulandığı görülmektedir. Dolayısıyla millileştirme politikalarında hem devletçi politikaların hem de siyasal bağımsızlık isteğinin etkilerini görmek mümkündür. Terkos Şirketi'nin devlet tarafından 1933 yılında satın alınması hususu, tüm bu etkenler çerçevesinde incelenmelidir. Şirketin millileştirilmesine giden bir süreç olduğunu da yadsımamak gerekir. Bu süreçte basın rolünü tetkik etmek gerekir. Konunun basın ile ilgili yönünün nasıl işlediğini görmenin yollarından biri şirketle ilgili gazete haberlerinin incelenmesi olabilir. Basının, iktidarın millileştirme politikalarına yönelik tutumu bu noktada önemlidir. Zira, basının millileştirme politikalarının uygulanmasındaki yeri daha önce araştırılmamış bir husustur. Basın ve iktidar ilişkileri hususunda da fikir verecek olan bu çalışma, millileştirme politikalarını kullanılan gazete dili üzerinden analiz edecektir.

2. Yöntem

15-16 Ocak 1930 Beyoğlu Yangını ile 22 Ocak 1929 İstanbul Yangını, Cumhuriyet gazetesinden Terkos Şirketi bağlamında incelenmiştir. Her yangın için gazetenin 15 günlük haberleri analiz edilmiştir. Millileştirme politikalarında basının rolünü görmek için incelenen Cumhuriyet gazetesi, yukarıda da belirtildiği gibi iktidara yakınlığı ile öne çıkmaktadır. Bu şekilde iktidarın millileştirme politikalarında, gazetenin rolü tespit edilebileceği gibi iktidar ve basın arasındaki ilinti konusunda da fikir elde edilebilir. İstanbul'daki bahsi geçen iki yangın örnek olay olarak seçilmiştir ki yangın ve su arasındaki ilinti bu noktada dikkat çekicidir. Nitel içerik analizi yöntemi ile incelenecek olan bu gazete haberleriyle tümevarımsal bir sonuca ulaşmak istenmektedir.

3. Bulgular

İstanbul Tatavla Yangını (21 Ocak 1929)

İstanbul Tatavla yangını ile ilgili ilk haber 22 Ocak gazetesinin ilk sayfasında yer almaktadır. Geç vakit başlayan yangının süreciyle ilgili bilgilerin gazetenin yayımlanmasına yetişmediği anlaşılmaktadır. Zira yangın haberi ilk sayfada küçük bir şekilde verilmiş ve detaylı bilgi yazılmamıştır (Cumhuriyet, 22 Ocak 1929:1). Ertesi gün, 23 Ocak gazetesinde baş sayfadaki manşette «*Tatavlada yanan evlerin miktarı 500e yakındır*»³ yazmaktadır. Yangın 10 saat sürmüştür. Yangının yayılmasında itfaiyedeki idaresizlik ve rüzgâr etkiliyse de Terkos kumpanyasının «*tahripkâr tesirleri*»nden özellikle bahsedilmektedir. (Cumhuriyet, 23 Ocak 1929:1). Habere göre Tatavla, «*sabaha kadar dehşetnumun bir manzara*» arz etmiş, «*karlar üstünde perişan kalanların feryadı figanı*» yürekleri sızlatmıştır. Facianın Tatavla'yı «*bir kül yığını haline getirdiği ve vatandaşın perişanlığına sebebiyet verdi*»ği yazmaktadır (Cumhuriyet, 23 Ocak 1929:1).

Yangın, 22'yi 10 gece Tatavla'da Hacı Hacı Ahmet mahallesinde Ayatanaş sokağında Demirci Aleko ile bakkal Yani'nin oturdukları 42 numaralı evden çıkmıştır. Yangın çıkan evin sahibinin yangından sonra «*gözden kaybolduğu*» ancak sonradan yakalandığı ve Dolapdere merkezine götürüldüğü yazmaktadır. Gazeteye göre Bakkal Yani yangının «*soba borusundaki kurumların tutuşması yüzünden*» çıktığını iddia etmektedir. Halbuki yangının üçüncü kattan değil, alt kattan çıktığı rivayet olunmaktadır ki zabı-talar durumu tahkikat ettirmektedir (Cumhuriyet, 23 Ocak 1929:3).

Baş sayfada Tatavla yangınından vilayetin nasıl haberdar olduğu konusunda da malumat vardır. Buna göre yangın hakkında bilgi almak üzere gazeteden bir muharrir vilayeti ziyaret etmiş ancak vilayetin yangından haberi olmadığı ortaya çıkmıştır. Vali muavini Fazlı Beyle konuşan muharrir, «*demek İstanbulun en yüksek makamını işgal eden zati alilerine hiçbir talimat vermemişler*» demiş, Fazlı Bey de «*yangını şimdi sizden öğrendim. Evim Ayasofya polis merkezinin hemen karşısında; gece birisini göndererek haber vermeliydiler*» şeklinde cevap vermiştir. Bu sırada Fazlı Bey'e bir telefon gelmiş ve telefonda-kine şöyle demiştir: «*Ya, 400 kadar kadar ev yandı, demek, Terkostan da kâfi miktarda su temin edilemedi öyle mi?*» (Cumhuriyet, 23 Ocak 1929:3).

Gazeteye göre «*alevlerin bu derece kuduz bir hal alması, birçok erlerin ansızın tutuşması, çocuk çocuk ve kadınların telaş ve feryadı, henüz uykudan uyanıp giyinmeğe bile vakit bulamayanların karlar üzerindeki elim manzarası, ağlayıp sızlayanlar birbirlerini arayanlar ve kaybedenler, boğucu bir duman arasında kaçacağı yolu şaşırıp istimdat edenlerin telaşı yürekler sızlatıcı şekilde*»dir. Hatta iki kadın çıldırmış bir vaziyette, karlar içinde saç baş yolmaktadır. Bu manzaranın tasvirinden sonra gazete, Emanet Fen İşleri Müdürü Ziya Bey'in «*Terkos bermutat su vermedi*» sözlerini nakletmekte ve Terkos'un sorumluluğuna dikkati çekmektedir (Cumhuriyet, 23 Ocak 1929:3).

«*Terkos kumpanyası hakkında takibat yapılacak*» başlığıyla çıkan 24 Ocak gazetesi, Dahiliye Vekaleti'nin yangının mesullerini aramak için bir komisyon kuracağı haberini de vermektedir. Toplanan Belediye Meclisi'ndeki konuşmaları aktaran gazete, azadan Sıtkı Bey'in şu sözlerini aktarmaktadır: «*Terkos İstanbulu kül ediyor, fakat sual eden olmuyor!*». Meclis'te, yangın sırasında Terkos kumpanyasının gösterdiği ihmalin şiddetle tenkit edildiği de belirtilmektedir (Cumhuriyet, 23 Ocak 1929:1-2).

Gazeteye göre itfaiyeye geç haber verilmesi, sokakların buzlu ve bozuk, en geniş yerin 2,5-3 metre olması, evlerin ahşap, eski ve sık bir şekilde bulunması yangının faciaya dönüşmesindeki bazı nedenlerse de en önemli neden susuzluktur. Susuzluğun nedeni ise Terkos kumpanyasıdır. İtfaiye 1,5 saat su beklemiş, gelen su da hortumlara kifayet edecek miktarda olamamıştır. Ertesi gün, yani 25 Ocak günü «*Terkos Müdürü ve Rum Mütevelliler Tevkif Edilecek*» başlığıyla çıkan gazete, Dahiliye Vekaleti'nin «*Tatavla faciasının mesulleri*»ni tevkiif emrini verdiğini yazmaktadır. Dahiliye Vekaleti yangına sebebiyet verenlerin araştırılmasını ve Terkos Şirketi'nin müdürleri hakkında tahkikat yapılmasını emretmiştir. Yangınlarda Terkos Şirketi'nin su vermeye mecbur olmadığına ve böyle bir maddenin anlaşmada bulunmadığına dair Terkos Müdürünün sözlerine de yer verilmektedir. Bu cümlelere istinaden Vali Vekili ve Şehremini Muhittin Bey ise şunları söylemektedir: «*Su vermeye mecbur değildir de İstanbulu yakmağa mı meznundur? İki milyonluk servet bir gecede mahvoluyor da Şirket duruyor. Vazifesi nedir?*» (Cumhuriyet, 25 Ocak 1929:1).

26 Ocak gazetesine göre Terkos Şirketi'nin müdürü M. Kastelno yangın sırasında borularda su olduğuna dair fenni bir araştırma yapılmasını istemiş bu şekilde borularda su olduğunun kanıtlanacağını söylemiştir. Bu sözlere cevaben gazete şöyle demektedir: «*...kâfi değildir. Fenni aletler borularda su olduğunu gösterirken itfaiye elini koluna bağlamış suya intizar ediyordu*» (Cumhuriyet, 26 Ocak 1929:1).

³ Tırnak içerisinde gazeteden yapılan tüm doğrudan alıntılarda görülebilecek imla hataları, orijinal metinden kaynaklanmaktadır. Orijinal metinden düzeltilmeden aktarılmıştır.

27 Ocak'ta yine baş sayfada yer alan haberde Terkos müdürü ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Habere göre Terkos Şirketi müdürü Mösyö Kastelno ile yangını geç haber veren Tatavla mütevellî heyeti polis nezaretine alınmıştır. Şirket müdürü, o gece borularda su olduğunu söylemiştir. Yapılan tahkikatta, yangının şirkette nöbetçi bulunan görevli memura bildirildiği ancak suyun iki saat sonra gelebildiği tespit edilmiştir. Ayrıca Fransız konsolosun da Vali Bey'i ziyaret ettiği haberi verilmektedir. Terkos Kumpanyası'nın Fransız menşeli olması ve şirketin Müdürünün de Fransız olması dolayısıyla konsolosun ziyarete geldiği düşünülmektedir. (Cumhuriyet, 27 Ocak 1929: 4).

29 Ocak günü gazete manşetinde yine Tatavla Yangını vardır. Manşet, "*Yangın Tahkikatı Terkos Kumpanyasının Aleyhindedir*" şeklindedir. Alt başlıkta, "*Tahkikat daha ziyade kumpanyanın mesuliyetini gösteriyor*" yazmaktadır. Bundan sonraki günlerde yangına dair haberler de yine Terkos Şirketi ekseninde devam edecektir. 29 Ocak gününün haberine göre Terkos Şirketi'nin su dairesine bakan amirler ve tulumbacılar, komisyon tarafından dinlenmiştir. Yangın başladığı zaman hususi mahalle tulumbasını kullanan Rum tulumbacılar da ayrıca sorgulanmıştır. Bu tulumbacılar ilk tedbir olarak tulumbayı çıkardıklarını, yangının itfaiyeye haber verilip verilmediğinden malumatları olmadığını söylemişlerdir. Mütevelliler ise yangını derhal itfaiyeye haber verdiklerini söylemişlerdir. Rum heyetinin bariz bir mesuliyeti tespit edilememiş ancak Terkos Şirketi'nin suyu geç verdiği kesin bir şekilde tespit edilmiştir (Cumhuriyet, 29 Ocak 1929:1).

31 Ocak günü Yunus Nadi de baş sayfada Terkos Şirketi hadisesine değinmektedir. Hadiselerin unutulduğundan bahseden Yunus Nadi, bu hadisenin Terkos Şirketi için bir ilk olmadığını yazmaktadır. Bu durumu "*hafızasızlık*" olarak niteleyen yazar, "*koca İstanbulu yarı yarıya yakan ve eğer bu hali ile bırakılacak olursa, zaman ile İstanbul'un üst tarafını da yakacak olan Terkos Kumpanyası değildir*" şeklinde bir soru sormaktadır. Yunus Nadi şöyle devam eder: "*Hangi yangında Terkos şirketinin suyu bulundu da Tatavlada bulunacaktı... Şehremanetin üst katlarına Terkos suyu çıkıyor mu? Şehremanetinde yangın çıksa kâfi derecede Terkos suyu bulunacak mıdır?*". Yunus Nadi, "*kışın gelmiyen bu su, yazın ise hiç gelmez*" demekte, "*Geçen yaz İstanbul susuzluktan kırıldı*" hatırlatmasında bulunmaktadır. Yazar, şirketin ilgası için kararlar alındığını ama sonradan bu kararların unutulduğunu yazmaktadır. Dört tarafı su ile dolu şehrin susuzluktan kırıldığını yazısında sıklıkla tekrar eden Yunus Nadi, şirketin vazifesini yerine getirmediğini söylemektedir. Ona göre "*artık İstanbul şehri kül olmaktan kurtarılmalı*"dır. Bu olayların unutulduğu için "*hain Terkos şirketini kendimize güldürüyoruz*" demekte ve şöyle devam etmektedir: "*Bu şirket hakikaten hain ve namussuz bir şirkettir. Bu kürei arz üzerinde bunun kadar namussuz ve çirkef bir şirket yoktur denilse hata olmaz. Bunu bütün katıyetle temin ve ilan ederiz*" (Cumhuriyet, 31 Ocak 1929:1).

Baş sayfada verilen habere göre yangınlarla bir kısmı harabeye dönmüş olan İstanbul'un mühim bir kısmı daha yanmıştır. Tüm İstanbul halkı üzgündür. "*İstanbulun umranından bir parçasını daha koparan ve umumi servetimize malesef yeni bir nakise veren bu facia*"dan sonra yangınzedelere yardım etmenin gereği anlatılmaktadır. Şehremaneti, zarar görenlere 5000 liralık bir yardım yapmaya karar vermiştir. Gerektiğinde bu miktarın artırılabilir. Hilali Ahmer, yangından zarar görenlere sıcak yemek ve ekmek dağıtmaktadır (Cumhuriyet, 1 Şubat 1929:1). 2 Şubat'ta da Hilali Ahmer'in yardımlarına değinilmiş ve bu makalenin araştırma sınırı olan 6 Şubat tarihine kadar gazetede başka haber görülmemiştir.

15-16 Ocak 1930 Beyoğlu Yangını

17 Ocak günü, yangının ilk haberi baş sayfada verilmiştir. Başlık "*Terkos şehri yakıyor*" şeklindedir. Alt başlıkta "*Yangının mesulü bu mücrin, bu hain şirkettir!*" denilmektedir. Haberde yangın fotoğrafları kullanılmış, Beyoğlu Yangını'nın "*Tekos belası, Terkos musibeti yüzünden birer facia halini aldı*"ğı belirtilmiştir. Terkos'un yangınlara "*mütemadiyen*" su vermeyerek suç işlediği ve "*adeta kasten*" yangın çıkardığının "*gün gibi aşikâr bir hakikat*" olduğu yazmaktadır.

Yangın Galatasaray'da Madam Alyon sokağında Madam Matilko'nun altı katlı apartmanında çıkmıştır. Yangının kesin sebebi henüz belli değildir ancak bir sobadan çıktığı düşünülmektedir. İtfaiye yangından iki dakika sonra yangın yerine ulaşmış, ancak tüm gayretlere rağmen "*Terkos musluklarında bir damla su bulunamamıştır*" (Cumhuriyet, 17 Ocak: 1-2).

İtfaiye kumandanı İhsan Bey, Terkos Şirketi nezdinde hemen teşebbüslerde bulunmuş, fakat su iki saat sonra gelebilmiştir. Bu yüzden yangının tam 5,5 saat devam ettiği yazmaktadır. Gece, yangın yerine Vali Muhittin Bey gelerek bazı emirler vermiş, ancak "*su olmadığı için hiçbir şey yapılamamıştır*". Gazete şöyle demektedir: "*Görülüyor ki yangın sırf susuzluk sebebinden ve Terkosun meşum hareketleri ve cinayetleri yüzünden tevessü etmiştir. Yangınlara itfaiye tam zamanında yetiştiği halde iki eli böğründe kalmış ve saatlerce su beklemiştir*".

Gazeteye göre Beyoğlu'nda toplanan halk "*Kahrolsun şirket!*" diye bağırıştır. Gazete şöyle devam etmektedir: "*Bu şirket, bu mücrim şirket artık buradan, bu huduttan defetmeliyiz!*". Şehremini Hamit Bey de yangının susuzluk yüzünden yayıldığını söylemektedir. Tatavla/Kurtuluş Yangınına hatırlatarak, şirketi mahkemeye verdiklerini ancak beraat ettiğini dile getirmekte ve "*biz ne yapalım?*" demektedir (Cumhuriyet, 17 Ocak: 2).

18 Ocak gazetesinde baş sayfada kutu içine alınmış "*Soruyoruz!*" başlıklı bir haber vardır. Gazete, Beyoğlu'nda çıkan yangından, her yangında olduğu gibi Terkos Kumpanyasının sorumlu olduğunu söylemektedir. Su bulunmadığı için itfaiyenin "*çok müşkül*" durumda kaldığı ve "*bu zalim, mücrim ve sabıkalı kumpanya*" için artık "*bir tabir bulamadık*"larını belirtmektedir. Kasıtlı bu davranış nedeniyle yangının büyüdüğü ve "*yüzbinlerce liralık bir servet*"in "*kül oldu*"ğu yazmaktadır. Gazetenin bu kumpanya hakkında "*ne lazım geldi*" ise "*pek acı ve ağır*" olarak yazdığını, bugün de bu sözleri tekrarladığı ifade edilmektedir. "*İstanbul harabeye döndüren ve şehrin başına bela olan ve hergün bir cümre meşhuru tespit edilen bu kumpanya hala duracak mı*" diye soran gazete, "*Kumpanya cezasını çekmeyecek mi?*" demektedir. (Cumhuriyet, 18 Ocak: 1).

Aynı günün üçüncü sayfasındaki haberde de yangınların bu kadar tahribkar olmasının nedeni susuzluk olarak gösterilmekte ve bu susuzluktan Terkos şirketi sorumlu tutulmaktadır. Terkos Şirketi "*şehrin başına musallat bela*" olarak adlandırılmakta, zabitlerde görüldüğü kadarıyla suyun borulara yaklaşık iki saat geç verildiğinin anlaşıldığı yazmaktadır. Haberin sonunda da "*bu bela şirkete artık lazım gelen dersi vermeliyiz*" denmektedir. (Cumhuriyet, 18 Ocak: 3).

22 Ocak günü "*Yalan Söyüyorlar!*" manşetiyle çıkan gazete alt başlıkta, "*Terkos şirketi Beyoğlu'nda yangın olduğu gece musluklarda su bulunduğunu iddia ediyor*" demektedir. Nafia Vekaleti'nin de şirket hakkında tahkikat yaptığını duyuran gazete, şirketin yalan söylediğinin ortaya çıktığını iddia etmektedir. Zira şirket, borularda su olduğunu ancak yangının çıktığı sokağın dar olması nedeniyle boruların da ince olduğunu ve bu yüzden fazla su gelmediğini beyan etmektedir. Hallbuki "*suyun gelmediğini herkes görmüştür*". Şehremini Fen Heyeti'nin şirket hakkında hazırladığı rapor, Dahiliye Vekaletince tetkik edilmiş ve Vekalet mütalesasını Nafia Vekaletine göndermiştir. Dahiliye'nin şirket hakkındaki mütalesasının şirket aleyhine olduğunu bildiren gazete, yakında bir karar verileceğini duyurmaktadır. (Cumhuriyet, 22 Ocak: 1).

26 Ocak günü baş sayfada "*Terkos şirketi yine el çabukluğu yapmak istedi*" başlığıyla bir haber vardır. "*Bu şehrin başına kara bir kabus gibi çöken*" Terkos Şirketi'nin şimdi de "*yalan söylemeğe ve dalavere yaparak kendini haklı çıkarmağa*" çalıştığı yazmaktadır. Terkos Şirketi'nin, borularda bir damla dahi su olmadığı halde bunun aksini iddia ederek yalan söylediği belirtilmektedir. Şirketin bir gün önce gazeteye bir ilan gönderdiği, bu ilanı gazetenin tahrir heyetinden kaçacağını sanarak yayımlanacağını düşündüğü yazmaktadır. İlanda, şirketin yangın esnasında borularda su bulunduğu iddiasını taşımaktadır. Bu yapıları "*şirketin menhus dalaverelerinden biri*" olarak gören gazete, Terkos'un halka borularda su bulunduğunu ikna etmeye çalışmasını da garip bulmaktadır. Çünkü yangın esnasında "*Kahrolsun Su Şirketi!*" diye haykıran halkın her zaman olduğu gibi borularda su bulunmadığını gördüğü vurgulanmaktadır. Gazete, habere şöyle devam etmektedir:

"*Şehremini Muavini Hamit Bey su yoktu diyor. İtfaiye müdürü su yoktu diyor. Tahkikat yapıyor, suyun bir saat kırkbeş dakika sonra geldiği tespit ediliyor. Halk gazetelere su yoktu diye telefon ediyor. Herkes o anda halkın "su yok!" diye haykırdığını söylüyor. Terkos şirketi de utanmadan, sıkılmadan, hem de "mebzulen su vardı!" diye bir iddiada bulunuyor. Efendi!.. yangının alevleri olsun yüzünü kızartmadı mı? Yalan söylüyorsunuz, yalan!*" (Cumhuriyet, 26 Ocak 1930: 1)

Bu yangını araştırmanın sınır tarihi olan 30 Ocak'a kadar ise gazetede başka haber görülmemiştir.

4. Tartışma

Tatavla ve Beyoğlu Yangınlarının Cumhuriyet gazetesinde 15 gün süre ile incelenmesi neticesinde bazı tespitlere ulaşılmıştır. Buna göre Terkos Şirketi iki yangının da sorumlusu olarak görülmektedir. Özellikle Beyoğlu yangınıyla ilgili ilk haberin "*Terkos şehir yakıyor*" şeklinde verilmesi, bu sorumlu tutuluşa örnek olarak verilebilir. Tatavla yangınında da rüzgâr, itfaiyeye geç haber verilmiş ya da sokakların darlığı gibi nedenler önemsenmemekte, asıl sorumlunun Terkos Şirketi olduğu belirtilmektedir.

Yetkili kişilerin, Terkos Şirketi'nin sorumluluğunu vurguladığı sözler de gazete tarafından öne çıkarılmıştır. Örneğin, Vali Muavini Fazlı Bey'in telefonda yaptığı konuşmada yer alan Terkos Şirketi detayına dikkat çekilmektedir. Fazlı Bey'in "*Terkostan kâfi miktarda su temin edilmedi öyle mi?*" sözleri, Tatavla Yangınına dair önemli bir veri olarak görülebilir. Yine Vali Vekili Muhittin Bey ile Şehremini Hamit Bey'in benzer şekildeki sözleri de gazete tarafından öne çıkarılmaktadır. Özellikle Muhittin Bey'in, Terkos Şirketi "*İstanbul'u yakmaya mı meznundur*" şeklindeki beyanı dikkat çekicidir.

Buna göre itfaiye yangınlara vaktinde geldiği halde, susuzluk yangınların söndürülmesine mâni olmuştur. Bu noktada, yetkililerin ve gazetenin aynı doğrultuda halkı yönlendirdiğini görülmektedir. Başka bir ifadeyle, iktidarın ve basının ortak hareketinden bahsedilebilir.

Yangınların dramatik tasvirleri de Terkos Şirketi'nin sorumluluğunu daha da artırmaktadır. Halkın "feryat figanı", "elim manzara", "yürek sızlatıcı manzara", "çıldırın kadınlar" gibi tasvirler, yangın felaketinin boyutunu gözler önüne sermekte, tüm bu yaşananlardan dolayı Terkos Şirketi'nin "suçu"nu ağırlaştırmaktadır. Terkos'un sadece bu yangınlarda değil, diğer yangınlarda da suyu geç vererek, şehrin yanmasına neden olduğu belirtilmektedir. Özellikle Yunus Nadi'nin yazısı bu hususta dikkat çekicidir. İstanbul'un yarısını Terkos'un yaktığını söyleyen Yunus Nadi, şirketin ilgası noktasında alınmış kararları hatırlatmaktadır. Şirketi mutlak bir biçimde suçlayan Nadi'ye göre şirketin cezalandırılmaması, Türkleri gülünç duruma düşürmektedir. Bu noktada, şirketin cezalandırılmasının ve hatta ilgasının gazete tarafından istendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim Terkos'a yönelik eleştiriler, Beyoğlu yangınında şirketin "defedilmesi" gerektiğinin söylenmesi noktasına kadar ulaşmıştır. Gazete, devleti Terkos Şirketi'ne yönelik harekete geçmeye çağırmaktadır.

Bundan başka, gazetenin Terkos Şirketi'ni doğrudan muhatap alarak yayın yaptığı da görülmektedir. Gazete, Şirket'i "Yalancısın" ve "Yalan söylüyorsun yalan!" sözleriyle itham etmekte, hainlikle suçlamaktadır. Şirketi karşısına alan gazetenin şirkete savaş açtığı da söylenebilir. Şirketin ilanlarını yayınlamayarak, şirkete karşı giriştiği bu savaşı açıktan yürütmektedir. Bu açıdan, şirketin düşmanlaştırılması da söz konusudur.

Gazetenin şirket için kullandığı kelimeler de oldukça olumsuzdur. "Namussuz, hain, çirkef, mücrin, musibet, bela, zalim, sabıkalı" gibi ifadeler, Terkos şirketi hakkında olumsuz bir imaj oluşturulmasına yardım etmektedir. Şirket yalancılıkla suçlanmakta, hatta şirketin cinayet işlediği söylenmektedir. Kamuoyunda şirketin imajı, İstanbul'u yakan bir şirket olarak oluşturulmaktadır. Burada önemli olan hususlardan biri, gazetenin bu yönlendirmeyi kendi insiyatifiyle yapıp yapmadığıdır. "İktidar, gazeteye bu yönde bir kamuoyu oluşturmasını söylemekte midir?" şeklindeki soruyu bu noktada aydınlatabilecek bir veriye gazete haberlerinden ulaşmak imkansızdır. Bu bilgi, başka araştırmalar dahilinde elde edilebilir. Ancak bu çalışmayla ulaşılabilecek olan sonuç, gazetenin millileştirme politikalarının bir yardımcı olduğudur. Gazete, şirketin millileştirilmesi için gerekli zemini hazırlamış, 1933 yılında da şirket millileştirilmiştir. Şirketin Fransa ile organik bağları, bu şekilde kamuoyu oluşturulmasının önemini de ortaya koymaktadır. Toplum tarafından istenmeyen, hakkında "Kahrolsun şirket" diye sloganlar atılan ve günah keçisi ilan edilen bir şirketin şehirde barınmasının zor olduğu muhakkaktır. Dolayısıyla gazetenin şirket hakkındaki olumsuz haberleri, şirketin millileştirilmesini hızlandırmış olabilir.

5. Sonuç ve Öneriler

"Millileştirme politikaları sürecinde, Türk basınının rolü var mıdır?" şeklindeki araştırma sorusuna Terkos Şirketi bağlamında cevap aranmıştır. Bu inceleme neticesinde, basının kamuoyunu yönlendirici bir işlev gördüğü ortaya çıkmıştır. Gazetede kullanılan dilin, en azından Terkos Şirketi'nin millileştirilmesini meşrulaştırdığı söylenebilir. Bu bağlamda, iktidarın millileştirme politikalarına gazetenin yardımcı olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Gazete, şirketi doğrudan karşısına almış ve şirketi yine doğrudan hedef olarak göstermiştir. Şirketin ilgasını sıklıkla hatırlatan gazete, hükümeti harekete geçmeye çağırmıştır. Sonuç olarak gazete, şirkete açtığı savaşı kazanmış ve şirket 1933 yılında millileştirilmiştir. Şirketin imtiyazının dolmasına 10 yıl daha varken yapılan bu millileştirmenin, devlet ne kadar ücrete mal olduğu, kar ve zarar hesaplamaları ise başka bir araştırma konusudur. Ayrıca iktidar ve basın ilişkisi açısından bakıldığında, hangi tarafın diğerini yönlendirdiği bu örnek olayda daha fazla araştırmaya muhtaçtır. Ancak dönemsel olarak düşünüldüğünde, iktidarın gazeteyi yönlendirdiği ya da en azından Terkos Şirketi'ne yönelik olumsuz yayınların önüne geçmeyerek devamına izin verdiği anlaşılmaktadır. Bu durum ise bu yayınların iktidarın istekleriyle doğru orantılı olduğunu göstermektedir.

6. Kaynaklar

Acar, Y. (1991). *Tarihsel Açıdan Türkiye Ekonomisi ve İzlenen İktisadi Politikalar (1923-1963)*, Bursa: Uludağ Üniversitesi.

Alkin, E. (1981). Atatürk Döneminde Devletçilik. *Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri*, İstanbul: Aydınlık, 114-128.

Arslan, A. (2006). Medya-politika ilişkisi Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 1-8.

- Bozdemir, M. (2011). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız*. İstanbul: İTO, Yayın No.2010-79.
- Ergin, K. (2017). İttihat ve Terakki Döneminde Milli İktisat Anlayışı (1913-1918). *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (1), 114-127.
- Kabaklarlı, E. & Buluş, A. (2010). 1929 Ekonomik Buhranı ile Son Dönem Global Krizin Karşılaştırılması, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*.
- Kahraman, S. (2005). *İktisadi Devletçilik ve Sanayileşme Politikaları (1929-1939)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Kılıç, M. (2010). *Cumhuriyet Gazetesine Göre Türkiye'nin II. Dünya Savaşına Giriş ve Savaşın Sonuçları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Korkmaz, Ş. (2010). Çanakkale'de Yangınlar (1836-1866), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29 (48), 51-67.
- Kozok, F. (2007). *1938-1946 Yılları Arası Cumhuriyet Gazetesi'nin Genel Yayın Politikası*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Köksal, B. ve İlkin, A. R. (1973). *Türkiye'de İktisadi Politikanın Gelişimi*, İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.
- Özer, M. H. (2015). Türkiye'de Devletçi İktisat Politikaları Çerçevesinde Yabancı Sermayeli İktisadi Teşekküllerin Millileştirilmesi ve Ekonomiye Yansımaları (1930- 1939), *E-Journal of New World Sciences Academy*, 10 (1), 20-36.
- Pektaş, Ümit (2009). *Milli Ekonominin Kurulması Sürecinde Atatürk Sonrası Dönem Millileştirme Politikaları (1938-1950)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Şimşek, S. (2009). "Medya-Siyaset-İktidar Üçgeninde Medya Gerçeği", *Selçuk İletişim*, 6(1), 125-143.
- Tekin, A. (2016). *Alevler içinde Osmanlı İstanbul'u: Erken Modern Dönemde Şehir Yangınları, Yönetim ve Toplum*. İstanbul Şehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Tezel, Y. S. (2002). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.
- Topuz, Gülseren (1984). "İzmir İktisat Kongresi Üzerine Genel Bir Yaklaşım". *Kemalizm*, 32 (381).
- Utaş, H. (2019). *Cumhuriyet Dönemi İstanbul Yangınlarının Basına Yansıması (1923-1973)*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Yavuz, B.S (1999).Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Chester Demiryolu Projesi. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 24, 527-561.
- Yıldız, Y. (2017). Türk Düşünce Tarihinin Bir Kaynağı Olarak Cumhuriyet Gazetesi (1937-1952). *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (6), 207-238.

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

12-14 Aralık 2020 Sakarya / Türkiye

Nurettin Topçu ve Anadolu Milliyetçiliği

Pürlen ÜÇER SUNAR

Özet

Nurettin Topçu, özgün düşünce yapısı ve eserleriyle yakın dönem Çağdaş Türk Düşünce Dünyasının önemli isimlerindedir. Felsefe alanında doktorasını tamamlamış ve akademik çerçevede felsefecidir. Düşünce tarihimiz ile Batı Dünyasının felsefesinin bir sentezini ortaya koymuş ve günün mevcut sorunlarına karşı kalıcı çözüm önerileri geliştirmiştir. Türk muhafazakarlığının önder isimlerinden olup; düşüncelerini reform ve inkılaplara karşı safhada oluşturmamıştır. Değişimin zorunlu olduğunu savunmuştur ve inkılabın muhafazakarlık ile örtüştüğünü ifade etmiştir. Ancak ya "öteki" olarak benimsenip mevcut düşünce kalıplarını bozacağı düşünceleriyle ya da başka nedenlerle görmezden gelinen, düşünce ve görüşlerinin uzun yıllar ihmal edildiği bir isim olmuştur. Çok yönlü bir şahsiyet olduğu savunulan Topçu'nun düşüncelerinin odaklandığı esaslar, kendi ifadesiyle "Türkiye davası" etrafında toplanmış durumdadır. Kendisinin milliyetçilik anlayışı da Anadolu toprağına ve Türk tarihine sıkı sıkıya bağlı bir anlayış içerisindedir. Bu çalışmanın amacı Türk muhafazakarlığına farklı bir yorum ve bakış açısı getirerek Türk Düşünce Dünyasının önemli isimlerinden olan Nurettin Topçu'nun Türk-Batı sentezi düşüncelerinin dayandığı temel esaslar konusunda genel bir çerçeve sunmak ve bu düşüncelerin günümüz muhafazakarlığına ve Türk Düşünce Dünyasına katkılarını incelemektir.

Anahtar kelimeler: Nurettin Topçu, Muhafazakâr Milliyetçilik, Reform, Türkiye Davası, Anadolu Milliyetçiliği.

1. TÜRK-İSLAM SENTEZİ ANADOLU (MUHAFAZAKÂR) MİLLİYETÇİLİĞİNE DOĞRU

Temel olarak bu milliyetçiliğin fikir mücadelesi, İslam motifleriyle işlenmiş Türk milliyetçiliğinin Cumhuriyet rejiminde geçerli olması gerektiği doğrultusundadır. Türkiye'de milliyetçiliğin ilk buluşması, Osmanlı toplumunda, Türkçülük akımının doğuşu ile gerçekleşmiştir. Osmanlı'da modernleşme çabaları esnasında, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Türkçülük akımı, İttihat ve Terakki ile birlikte Türk milliyetçiliğine dönüşmüştür. Nitekim Türkçülüğün savunucuları, Osmanlı toplumunun çöküşten kurtuluşunun fikri ve eylem temelini Türk milliyetçiliğine dayandırmaktaydılar. Burada amaç, siyasi bir bilinçten yoksun olan Türklere, millet olma bilincini aşılmalı ve bu yolla çöküşte olan Osmanlı İmparatorluğunu milli bir devlet bilinci ile yeniden ayağa kaldırmaktı. Bu fikrin içini doldurma görevini Ziya Gökalp ve ekibi üstlenmiş ve teori geliştirilmiştir. Ancak burada çöken bir imparatorluğun kurtuluşu için milli bir devletin kuruluşuna dair fikirler üretilmemiş; aksine ülke dışı Türkler ile de birleşme fikrini işleyerek yeni bir imparatorluk düşüncesi geliştirilmiştir. Bunun anlamı da milliyetçilik akımının Turancılığa dönüşümüdür. Bu da yani, Turancılık fikri de II. Dünya Savaşı'nın sonuçları bakımından geçerliliğini yitirmiştir. Kurtuluş savaşı sonrasında kurulan yeni bir devlet ile amaç "milli bir devlet" olma fikri temelliydi. İmparatorluktan Cumhuriyet'e geçiş ile birlikte de amacı doğrultusunda ilerleyen milliyetçilik anlayışı, ulus sınırını aşan, ülke dışı Türklerin ya da İslam'ın birleşmesini savunan Pan-Türkizm, Pan-İslamizm gibi hayallerden sıyrılmış ve devlet temelli bir milliyetçilik anlayışına dönüşmüştür. Bunun literatürdeki ismi de Atatürk milliyetçiliğidir. Kimi kaynaklarda Kemalist milliyetçilik, kimi kaynaklarda resmi milliyetçilik tanımlarında karşımıza çıkan bu milliyetçilik, modernleşme çatısı altında birleşen, kendine has özellikleri ağır basan, doğal olarak temel referansını Atatürk'ün millet ve milliyetçilik anlayışından alan, Anadolu ve kültür temelli ulus devlet ideolojisidir. Bu milliyetçilik anlayışı, laik bir milliyetçilik anlayışdır ve dolayısıyla dini bu tanımın içinden soyutlar.

Türkiye’de Cumhuriyet döneminden daha önce filizlenmeye başlayan bir de teritoryal bir millet tanımını benimseyen, mevcut sınırlar içerisinde yaşayan halka millet olma vasfını yükleyen, temel unsur olarak Anadolu’yu alan bir milliyetçilik anlayışı da vardır (Kılıç, 2007: s. 123). Anadolu milliyetçilik olarak ifadesini bulan bu milliyetçilik anlayışı da Cumhuriyet döneminde yankı uyandırmıştır.

Anadoluculuk akımı, Cumhuriyet döneminde iki aşamada gerçekleşmiş; ilki, 1923-1925 arasında Mükrimin Halil Yınanç ve onun çıkardığı Anadolu dergisi etrafında toplananlardan oluşur. İkinci ise, 1930’ların ikinci yarısından sonra Remzi Oğuz Arık’ın önderliğinde gerçekleşmiştir. Böylelikle Anadoluçuluk kültürel bir hareketten siyasi bir ideoloji haline gelmiştir. Ancak akım milliyet anlayışındaki farklı algılamalardan ötürü ikiye ayrılmış. Bunlardan biri, Anadolu’yu doğacak kültürün kaynağı ve hedefi olarak gören “Kültürcü Anadoluçuluk” iken; diğeri ona siyasi ve fiili bir şekil vermek isteyen “İdeolojik Anadoluçuluk” idi (Kılıç, 2007: s.s. 123-124). Anadoluçuluk akımının temel olarak ikinci aşamasında daha etkili olduğu düşünüldüğünde, bu akımın yeniden gündeme gelmesini sağlayan Remzi Oğuz Arık’ın düşünceleri, söz konusu akımın içeriğini doldurmaktadır. Ona göre, Birinci Dünya Savaşı ile, İslamcılığın değil Osmanlıcılığın geçerliliğini yitirildiği anlaşılmıştır. Bu yüzden de Pan-Türkçülük (Turancılık) ve Pan-İslamizm hayalleri artık son bulmalı ve yerini memleketçilik fikri almalıdır. Anadolu milliyetçiliği ya da diğeri bir ifadeyle Memleketçilik, vatan olarak Anadolu’yu, devlet olarak Türk Devleti’ni ve millet olarak da Anadolu Türklerini kapsayan bir akımdır. Söz konusu akım, istediği zemin üzerinde yükselememiş, tek başına akım olarak varlığını koruyamamış ve zamanla Muhafazakâr milliyetçiliğin içerisinde anılmaya başlanmıştır.

Cumhuriyet döneminde Türk-İslam sentezli muhafazakâr milliyetçiliğin ortaya çıkışı iki yönlüdür. İlki, Anadolu hareket doğrultusunda ilerleyen Anadolu Türk milliyetçiliğinde İslam’ın vurgulanması iken ikincisi ilkinden sonra ve Türkçülük akımının yeniden ortaya çıkarılarak Türk İslam sentezine ulaşma çabaları olarak ifade edilebilir ve muhafazakâr milliyetçiliğin yani milliyetçiliğin İslam ile birleştirme eğiliminde olan milliyetçiliğin ilk izleri de Memleketçilik hareketinde de önemli olan Şemseddin Günaltay ve Nurettin Topçu’ da görülmektedir (Kılıç, 2007: s. 126). Çalışmanın temel odaklandığı hususun Nurettin Topçu ve onun Anadolu milliyetçiliği olmasından dolayı çalışmanın gelişim seyri bu doğrultuda olacaktır. Öncelikli olarak da Nurettin Topçu kimdir?, düşüncelerinin beslendiği kişiler kimlerdir? ve onun eğitim hayatı nasıl bir seyir izlemiştir? sorularını yanıtlayıp hakkında yeterince fikir edindikten sonra onun milliyetçilik anlayışının ayrıntılarına inmek yerinde olacaktır.

1.1. NURETTİN TOPÇU’NUN HAYATI

1909-1975 yılları arasında yaşamış olan Nurettin Topçu, 1909 yılında köken olarak Erzurumlu olan bir ailenin ferdi olarak İstanbul’da dünyaya gelmiştir. Babası Ahmet Efendi’nin ikinci evliliğinden dünyaya gelmiştir. Babası Ahmet Efendi’nin ilk evliliğinden olan iki erkek çocuğu Balkan Savaşları’nda yaşamlarını yitirmiştir (Dural, 2005: s. 125). Önceleri tahıl ticareti ile ardından da Erzurum ile İstanbul arasında hayvan ticareti ile uğraşan Topçu’ nun ailesi, bu nedenle bir süre sonra İstanbul’a taşınmış ve I. Dünya Savaşı’nın buhranları içinde iflas etmiştir. Babası Ahmet Efendi, iflasın akabinde kasap dükkânı açmıştır ve aile Çemberlitaş’ da mütevazı bir yaşam sürmeye başlamıştır (Öğün, 1992: s. 46). Topçu’nun dedesi Osman Efendi, Erzurum’un Ruslar tarafından işgali sırasında Türk ordusu saflarında “topçu” olarak yer almış ve bu yüzden de aile “Topçuzadeler” olarak anılmaya başlamıştır. Topçu, öğrenim hayatının lise 1 basamağında iken babasını kaybetmiş ve hayatını annesi Fatma Hanım’a adamıştır (Dural, 2005: s. s. 125-126).

Parlak bir öğrenim hayatı olan Topçu ilk olarak “Bezmiâlem Valide Sultan Mektebi”nde anaokulunu ve akabinde “Büyük Reşit Paşa Numune Mektebi”nde ilkokulu birincilikle tamamlamıştır. İlkokul imlâ hocası Nazif Bey’den aldığı ilham ile Mehmet Akif’e yoğun sevgisi bu dönemde başlayan Topçu, ilkokulu bitirdikten sonra felsefeye merak salmaya başladığı “Vefa İdadisi” sine yazılır ve burayı da birincilikle bitirir (Öğün, 1992: s. 46). Topçu’nun bu yıllarda onun felsefeye duyduğu ilgi ve merakının nedeni olarak erken olgunlaşan karakteri gösterilmektedir. Onun bu erken dönemlerde olgunlaşan karakteri de ileride ahlâkçı eğilimini yavaş yavaş su yüzüne çıkaracaktır (Aydoğdu, 2009: s. 440). Yine burada din hocası Şerafettin Yaltkaya’nın etkisiyle namaza başlayan Topçu, lise öğrenimini “İstanbul Erkek Lisesi”nde tamamlar. Ancak burada son sınıf öğrencisi iken, Arapça dersinden bütünlüme kalmıştır, tüm yaz boyunca çalışarak bu sınavı da geçmiştir ve 1927-1928 yılında lisenin Edebiyat bölümü birincisi olmuştur (Dural, 2005: s. 126). Lise öğrenimini tamamladıktan sonra Avrupa burslarına kimsenin tesirinde kalmaksızın ve kendi imkanlarıyla başvuran Topçu, 1928 yılında sınavları kazanarak Hamdi Akverdi, Vehbi Eralp, Ziya Somar gibi kişilerle Fransa’ya gitmiştir. Aynı dönemde Remzi Oğuz Arık, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Cevdet Perin, Bedrettin Tuncel gibi aydınlar da Paris’tedirler. Topçu, bu isimlerden Anadoluçuluk akımının önde gelenlerinden olan Remzi Oğuz Arık ve Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ile yakın

ilişkilerde bulunmuş ve zamanla bu isimlerin etkisi altında kalarak Anadolu hareketinin içerisinde yer almıştır (Öğün, 1992: s.s. 46-47 & Dural, 2005: s. s. 126-127).

Topçu, önce "Bordaux lisesi"nde psikoloji okumuştur. Bu esnada ünlü Fransız filozofu Maurice Blondel ile kişisel düzeyde dostluk kuran, Blondel'in hareket felsefesi fikirlerinden ve felsefi ekolünden etkilenen Topçu, sonraları öncüsü olduğu Hareket Dergisi ile Blondel'in Hareket felsefesini Türkiye'ye taşımıştır ve Türkiye'ye döndüğü zamanlarda da hocasıyla sık sık mektuplaşıp; fikir alışverişinde bulunmuştur (Dural, 2005: s. 127). Hareket düşüncesi, Blondel'in fikirleri ile paralel şekilde ancak Topçu'nun 'varlık' ile 'düşünce' meseleleriyle ve kendi milliyetçilik düşüncesiyle olan, diğer bir ifade ile Anadolu-milliyetçilik anlayışı ile bütünlüyle hale gelmiş ve onun kendi değerlendirmeleriyle rafineleştirilmiştir (Demirel, 2011:s.s. 3-4). Yani, Topçu Blondel'in hareket felsefesinin salt Türkiye'deki temsilcisi değil bu felsefeyi kendi düşünceleriyle ve Türkiye şartlarına uygun olarak yoğurmuş yenileyici bir şekilde düşüncelerini sunmuştur. Topçu'nun genel olarak Fransa'daki çevresi Batı uygarlığının ahlâki toplumsal eleştirilerini yapan, Hristiyan mistik düşünür ve yazarları ile çevrilidir (Öğün, 1992: s. 47). Onun Batı uygarlığına karşı duyduğu ve düşüncelerine yansıttığı olumsuz yargılar ya bu çevreden etkilenmiş ya da onun bu düşünceleri kendisini o çevrenin içerisinde bulunmaya itmiştir varsayımı da bu doğrultuda düşünülebilir.

Bordaux Lisesi'ni bitirdikten sonra, Strasbourg Üniversitesi'ne yazılan Topçu, felsefe, ahlâk ve sanat tarihi alanlarında çalışmıştır. Topçu'nun bu yıllarda Sosyoloji Derneği'ne de üyeliği bulunmaktadır ve derneğin yayınlarına çeşitli yazılarıyla katkıda bulunmuştur.¹ Okuldan arta ayırabildiği zamanlarda da, Anadolu hareket ve hareket felsefesinin işlendiği toplantılara katılmıştır. Bu arada üniversiteyi bitirip Sorbonne'da felsefe doktorasını vermiştir. Burada önemli nokta da şudur ki, Topçu felsefe alanında doktorasını tamamlayan ilk Türk öğrenci olmayı başarabilmiştir. Söz konusu doktora tezi ise, Türkçe karşılığı "İsyan Ahlâkı" olan "Conformisme et Revolte"dir (Öğün, 1992: s.47 & Dural, 2005: s.s. 127-128). Nurettin Topçu'nun eğitim ve öğretime katkısının sadece felsefe alanında sınırlı kalmadığını çalışmalarından, aldığı eğitim ve sertifikalarından da anlayabiliriz. Topçu, felsefe, sosyoloji, psikoloji, mantık ve ahlâk dersleri için ders kitapları yazmıştır (Gündoğan; tarihsiz: s. 2). Onun çok yönlü bir düşünür olmasını Fransa'da yaptığı lisans çalışmalarından da anlamak mümkündür. Söz konusu çalışmalar (Şık, 2008: s. 2): *Ruhîyat ve Bedîyat (Haziran-1930), *Umumi Felsefe ve Mantık (İkinci Teşrin-1932), *Muasır Medeniyet Tarihi (İkinci Teşrin-1932), *İçtimaiyat ve Ahlak (Haziran-1933), *İlk Zaman Sanat ve Arkeolojisi (İkinci Teşrin-1933).

Topçu, Fransa'da 1928-1934 yılları arasında uzun eğitimini tamamladıktan sonra yurda dönmüş ve 1974 yılında emekliliğine kadar değişik zamanlarda şu okullarda felsefe öğretmenliği yapmıştır (Aydoğdu, 2009: s. 440): * Galatasaray lisesi, * İzmir Atatürk Lisesi, * Denizli Lisesi, * Haydarpaşa Lisesi, * Robert Koleji, * Vefa Lisesi, * İstanbul Erkek Lisesi, *İmam-Hatip Okulu. Galatasaray Lisesi'nde öğretmenliği sırasında, bir öğrencisini geçirmeme sebebiyle ve bu öğrencinin de hatırı sayılır bir aileye mensup olmasından dolayıdır ki İzmir'e sürgün olarak gönderilmiştir. Hatta sürgün emrinin geldiği gün, Erzurum Kongresi'nin güçlü isimlerinden olan Hüseyin Avni Ulaş'ın kızı ile evlendiği güne denk düşmektedir (Öğün, 1992: s. 47).² Topçu'nun en uzun süreli öğretmenliği Robert Koleji'nde olmuştur. 1960 yılına kadar okulda felsefe öğretmeni olarak görev almış ancak 27 Mayıs Darbesi ile birlikte "rejim muhalifi" suçlamalarıyla karşılaşmış ve görevine son verilmiştir.

Sürgün yediği İzmir'de yaşamı, Topçu'nun aktif yazı hayatının da başlangıcı olarak resmedilmektedir. O, burada "Hareket Dergisi"ni yayınlamaya başlamıştır (1939). Topçu, kurucusu olduğu ve 1939'dan 1966'ya kadar fasıllarla, 1966'dan vefatına kadar çıkarttığı Hareket dergisi, sağ çizgide entelektüel kesime öncülük yapmış önemli bir kaynaktır (Bilge, 2009: s. 99).

1.2. TOPÇU'NUN DÜŞÜN DÜNYASININ HAREKET DERGİSİNE YANSIMALARI

Topçu felsefeden sosyolojiye, tarihten ahlâka, dinden edebiyata kadar pek çok alanda çalışmalar yapmış ve yine bu çok çeşitli alanlarda eserler vermiş çok yönlü bir düşünürdür. Fikirleri ile Anadoluçuluk denilen akımda yer almış ve bu akıma fikirleriyle katkıda bulunmuştur. Kurucusu olduğu Hareket dergisinde de bu fikirlerinin izlerini sürmek mümkündür. Bu anlamda Hareket Dergisi, Nurettin Topçu'nun düşün dünyasının anlaşılması için önemli bir kaynaktır. Düşünür, 1939 yılından itibaren aralıklarla da olsa bu dergiyi çıkarmayı vefatına kadar sürdürecektir. Vefatının ardından, öğrencileri ve ardıllarınca söz konusu dergi çıkarılmaya devam edilecek ancak birkaç sayısının çıkarılmasının ardından yayımı sonlandırılacaktır.

¹ Topçu, ilk yazı denemelerini Bordaux Lisesi öğrenimi esnasında kaleme almış ve bu yazılarını bu derneğe göndermiştir.

² Evliliği kısa süren Topçu'nun özel hayatı hakkında pek bilgi vermemesinden dolayıdır ki kısa süren evliliğinin bitme nedeni hakkında kesin bilgi yoktur. Ancak kimi kaynaklar, annesine çok düşkün olan Nurettin Topçu'nun ayrılık nedeni olarak, Eşi Fethiya Hanım'ın annesiyle geçinememesi ve ona kötü muamele etmesi şeklinde bilgi vermişlerdir.

Hareket dergisi, M. Şemsettin Günaltay'ın yazarlığını yaptığı İslamcı özelliği ön planda olan Şeniürreşet'in yayınının sonlanmasının ardından çıkmaya başlayan, İslami duyarlılığa sahip ilk dergi olma özelliğini taşıyan ve zamanın etkili yayın organlarından "Büyük Doğu"dan önce gelen bir dergidir (Kılıç, 2007: s.s.126-127). Hareket Dergisi, Cumhuriyet döneminin modernist radikalizmine eleştirel bir tutumla yaklaşan Anadolu bir muhalif düşünce okulu olarak kurulmuştur ve radikal modernleşme karşısında Anadolu muhafazakarlığın farklı bir temsilcisi olmuş; sağda entelektüel bir kesime öncülük etmiştir (Gül, 2006: s. 24). Hareket dergisinin o zamanlar pek de dillendirilmeyen farklı bir İslamcı, milliyetçi ve felsefeyi birleştiren bir içeriği bulunmaktadır; bu içerik de kuşkusuz Nurettin Topçu'nun düşün dünyasından ileri gelmektedir. Sayılan milliyetçi, İslamcı düşüncelerin birleştirilmesinden doğan ve Anadolu akımı motifleriyle süslenen yeni bakış açısı, pan-Türkçü, pan-İslamcı hareketlere sıcak bakmaz ve bu hareketlere eleştiri getirir. Pancı hareketlere eleştirel bakışı, milliyetçi ve Anadolu anlayışı işleyişi bakımından Nurettin Topçu'nun ve dolayısıyla da Hareket dergisinin fikirleri, yine bunun gibi pancı hareketlere karşı çıkma özelliği ve Anadolu vasfın ağır bastığı özellikleri nedeniyle dönemin Tek Parti iktidarının yaklaşımıyla örtüştüğü ileri sürülebilir. Ancak, Tek parti iktidarının hem dini, kişilerin özel alanında sayıp ona karşı beslediği İslami kaygılar ile hem de bizzat Nurettin Topçu'nun muhafazakar ve Anadolu anlayışa yönelttiği eleştirilerle görünürde var olan uyumun gerçeklikte yansımaları görememektir. Nitekim bu durum Süleyman Seyfi Ögün tarafından da dile getirilmiştir. Ögün, Kemalistlerin ve Anadolucuların, milliyetçiliği coğrafi bir zemin üzerine iturtmaktan başka hiçbir benzerlik olmadığını ileri sürmüştür. Bunun nedenini de yine şöyle açıklar (Ögün, 1992: s. 44):

"Kemalizm, Anadolu vatan olarak benimserken, amacı batılılaşma yönünde köklü kültürel dönüşümlerle ve kurumsal reformlarla sivil anlamta bir 'patre'yi yaratmaktır."

Bir başka farklılık da Tek Parti iktidarının modernleşme için Batının kurum ve değerlerinin alınması anlayışı ile Anadolucular için ve dolayısıyla da Nurettin Topçu'nun gelenekçi anlayışı³ ve dinsel, kültürel öğelerin tarihsel süreklilik içerisinde devamını sağlayacak şekilde yeniden yorumlanmasını vurgulayan anlayışı ile çelişmektedir.

Topçu'nun Fransa'da eğitimi sırasında Blondel'in ve onun hareket felsefesinin etkisi altında kaldığından daha önce söz edilmişti. Topçu, bu hareket felsefesini kendi düşünce birikimi ile yoğurmuş ve kendi Hareket Okulu'nu yaratmıştır ve Hareket dergisinde bu felsefeden önemli fikirler ileri sürmüştür. Yine öncülüğünü yaptığı hareket dergisinde de tüm bu düşüncelerini yansıtmıştır. O, hareket felsefesinin derin etkisinde kaldığından tüm felsefesinde sosyolojist, pozitivist, pragmatist ve determinist düşüncelere karşı kendine has bir felsefe geliştirmiştir. Bu felsefesinde, akılcılığa da önem atfetmiş ve akılcılığın kökten yok saymamıştır (Aydoğdu, 2009: s. 441). Topçu'ya göre hareket, insan ile Allah'ın birleşimi olduğundan insanın hareketleri öncelikle iman ve irade şeklinde kendisini göstermeli ve bu doğrultuda harekete geçmelidir. İnsanın ahlaki kurtuluşu, öncelikle insanın kendi iman, isyanla yoğrulmuş irade ve adalet temeline dayanan hareketlerinden geçmektedir. Bu da kısaca Topçu'nun üzerinde yoğun çalışmalarda bulunduğu isyan ahlakından geçmektedir (Aydoğdu, 2009: s. 445).

Anadoluculuk akımı içerisinde yer alan Topçu'nun düşünceleri her ne kadar bu akımın temsilcileriyle örtüşüyor gibi görünse de Anadolucuların İslamiyet ve Osmanlılar karşısındaki tutum ve görüşlerinden dolayı farklılaşmaktadır. Topçu bu tutumu eleştirmiş ve bu bakımdan da düşünceleri, kimi zaman Türkçüler ve İslamcılar ile benzerlik göstermiştir (Karaman, 2006: s. 123). Ancak Topçu'nun genel geçer İslamcı akımlardan, İslami sömüren siyasal-İslamcı görüşlerden kendisini farklılaştırmaya çalıştığı da çekmektedir (Demirel, 2011: s. 18). O, eserlerinde, Türkçülüğün İslamsız, İslamında Türkçülük anlayışından bağımsız olmayacağını, bunların aynı kefedeyi yoğurulması gerekliliğinin altını çizer. Bu anlamda onun eserlerine yansıyan görüşleri, Türkçülüğün müslümanlık ile birbirinden ayrılmaz bir bağı olduğu doğrultusundadır.

Topçu'nun Hareket dergisinde kaleme aldığı, insanların birbirlerini tanılaştırmalarını eleştirdiği "Çalgıcılar" isimli bir hikaye Atatürk'e hakaret edildiği izlenimi verdiği gerekçesiyle resmi çevrelerde tepki uyandırmıştır ve söz konusu hikaye Topçu'nun İzmir'den Denizli'ye sürgün yemesine sebep olmuştur ve hakkında çok sayıda kovuşturulmadan geçilmiştir (Ögün, 1992: s.s.47-48 & Şık, 2008: s.s. 3-4). "Çalgıcılar" isimli eseri Topçu'nun hayatı boyunca kaleme aldığı en sert polemik yazısı olarak ifade edilmektedir. Kemalizmin Batı yanlı politikalarını eleştiren Topçu, artık Kemalizme olan eleştirilerine daha üstü kapalı olarak; en azından kişiselleştirmeden uzak bir şekilde devam etmiştir (Dural, 2005: s. 131). Gül, Topçu'nun Hareket dergisindeki yazılarını dönemlere ayırmış ve Topçu'nun düşüncelerinin odaklandığı temel hususlara değinmiştir. Bu dönemsel inceleme de şu şekildedir (Gül, 2006: s. s. 24-25 & Vahapoğlu, 2006: s. 8-10):

³ Topçu, bilim, felsefe, sanat alanlarında yenilikçi ancak kültür gibi geleneksel değerlere bağlılığı düşünülürken bu anlamda ve geliştirdiği milliyetçi düşünceleriyle muhafazakar bir aydındır.

1.3. NURETTİN TOPÇU'NUN SİYASİ FAALİYETLERİ

Topçu'nun Menderes Hükümeti'ne duyduğu yakınlık genel kabul görmektedir. Ancak siyasete pek hoş bakmamış olsa gerek ona göre siyaset sömürü düzeniydi ve içine girenleri öğüten çetin, aynı zamanda da kirli bir çarktır (Gül, 2006: s.27). Onda siyaset, milli birliğin bozulmasına yol açan bir etken olarak düşünülmektedir ve bunun yerine izzeti nefsimizin sembolü olan bir iman bizi kurtarıya götürecektir (Vahapoğlu, 2006: s. 73). Demokrat Partinin iktidarda olduğu 1950'li yıllar, Topçu'nun siyaset ile yakından ilgilendiği yıllar olmaktadır. Türk Muhafazakârlığına yön veren çoğu düşünür gibi Topçu da, siyasal faaliyetlerine çeşitli dernek çalışmaları vasıtasıyla başlamış, bu başlangıç sonrasında partiliğe yönelmiştir (Dural, 2005: s. 132). 1950'li yıllarda Topçu, milliyetçi hareket içerisinde daha aktif olarak görülmektedir ve Demokrat Partisi'nin getirdiği nispi bir özgürlük ortamı içerisinde kurulan ve Demokrat Part'nin önemli isimlerinden olan Sait Bilgi'in başkanlığını yaptığı "Türk Milliyetçiler Derneği"nde⁴ önemli ve etkin isimlerden birisi olmuştur (Öğün, 1992: s. 51). Ancak, 1952 yılında Ahmet Emin Yalman'a yönelik suikast girişiminde söz konusu dernek zan altında kalmış ve kapatılmıştır. Bu durumu keskin bir şekilde eleştiren Topçu, milliyetçi hareket içerisinde konumu yükselmiş ve 1954'te derneğin yeniden açılışı ile birlikte söz konusu derneğin manevi lideri olarak görülmeye başlanmıştır (Dural, 2005: s. 132). Denek ile hükümet arasındaki ilişkiler 27 Mayıs darbesine kadar kopuk gelişmiştir. Ancak 27 Mayıs'a giden süreçte, sokak gösterilerinin arttığı günlerde Menderes İstanbul valisi aracılığı ile dernek yöneticilerinden kendisine destek istediği de bilinmektedir. 27 Mayıs sonrasında Topçu'nun siyasi faaliyetlerinde canlılık görülmekte ve ordunun müdahalesine karşı bir tutum sergilemektedir. Menderes'in asılmasından da büyük kaygı duymaktadır (Öğün, 1992: s. 52). Nitekim duyduğu bu kaygı arkadaşı Mehmet Gökalp ile konuşmasında da şu şekilde yansımıştır (Gül, 2006: s. 27): "Eğer bu adamları asarlarsa milletin içinde kin birikir. Sevgi ölür, devlet idaresi sarsılır". Duyduğu kaygı gerçekleşmiş ve Menderes ve arkadaşları asılmıştır. Bu duruma öfke duyan Topçu, sağ kesimde ordu içerisinde yer alan milliyetçilerle temas kurmaya çalışanları da keskin bir dille eleştirmiştir. O, kısa süre için de olsa yıllardır savunuculuğunu yaptığı davasını bir tarafa bırakıp partililik çalışmalarına atılmıştır ve Adalet Partisi'nin kurucuları arasında yer almıştır. 1961 yılında Konya'dan milletvekili adayı olmasına rağmen seçilememesi üzerine ve onun idealist felsefesi ile siyasetin aklına yatmayan yönelerinin çatışması ile kısa süren siyasal hayattan uzaklaşmış ve 1963 yılında sosyalizme ait fikirlerinin kıyasıya eleştirildiği bir kongre sonucunda da dernek faaliyetinden de taraftarlarıyla birlikte el ayak çektiği, yeniden kendi davasına sıkı sıkıya sarıldığı görülmektedir (Dural, 2005: s. s. 132-133).

1.4. NURETTİN TOPÇU' DA VE TÜRKİYE'DE MUHAFAZAKÂR MİLLİYETÇİLİK

Nurettin Topçu'nun gençlik yılları Cumhuriyet'in kuruluşunun ilk yıllarına tekabül etmektedir. Ancak O, ne imparatorluğun çöküş döneminde ve imparatorluğu ayağa kaldırmak için ortaya çıkan fikir akımlarına ne de Cumhuriyet döneminde yerleşen milliyetçilik anlayışı ile aynı doğrultuda anlayışlar içerisinde olmadan, herhangi bir kutupçuluğa kaçmadan Anadoluçuluk adı verilen bir akımın içerisinde yer almış; bu akımın temsilcilerinden olmuştur. Topçu, Anadolu gerçeğinden bir milliyetçilik ideali geliştirmiş ve bu ideale uygun bir sosyalizm çerçevesi sunmuştur (Gündoğan, tarihsiz (a): s. 2). Topçu' da milliyetçilik, hoyrat ve kaba bir şovenizmden yani saldırgan ve ulusal bir üstünlük inancından sıyrılıp arındırılmış; kaynağını önce insana, sonra İslâm'a dayayan ruhçu bir anlayış doğrultusunda seyir izlemiştir ve genel bir ifadeyle, batılılaşma ve Türkçülük-Turancılık karşıtı bir söylem olarak çerçevesi çizilmiştir (Duran & Polat, 2010: s. 65).

Nurettin Topçu, Milliyetçilik anlayışının dayandığı esasları, din, yurt, soy, dil, devlet ve iktisadi sistem üzerinden birleştirir. Milliyetçiliğin birincil kaynağını İslâm'a dayandırır. Ona göre İslâm, milleti, milletin ahlâkını, örfünü, kalbini yoğurmuş ve adına Türk-İslâm medeniyeti denilen büyük insanlık birikimine kaynaklık ederek onu yönlendirmiştir. Büyük yurt Anadolu toprağı, soy ise Oğuz çocuklarının soyudur. Dil, Türk dilidir. Devlet, milletin iradesini yaşatan merkezîyetçi, otoriteli ve mesuliyetli devlettir. İktisadi sistem ise, halkın sosyal ihtiyaçlarını karşılayan ve milletin her ferdini iş ahlâkı ile seferber eden ruhçu sosyalist sistemdir (Demirel, 2011: s. 11). Topçu Gökalp'in milliyetçilik kurgusunda bir tür sosyolojik hataya düşmüş olduğunu belirtir. Bunu yaparken de Marksistler gibi "alt yapının üst yapıyı belirlediği" anlayışından hareket eder. Bu anlamda, üretim tarzının (ekonomi; altyapı) toplumsal kültürü (üst yapı) belirlediğini, biçimlendirdiğini savunur ve eğer ortada bir Türk toplumu varsa, bu toplumun varoluşu sebebinin tarihsel olarak bir üretim tarzının (tarıma dayalı) paylaşılmış olduğunu belirtir (Vahapoğlu, 2006: s. 17). Buradan da iktisadi yapının sosyalist sisteme dayanması gerekliliği sonucuna

⁴ Topçunun bu derneğin kuruluşunda çabaları yadsınamaz ancak, esas katkısı derneğin kapatılmasından sonra kaleme aldığı protesto metninde ve derneğin ikinci kez açılışında olduğu genel kabul görmektedir. Derneğin faaliyetleri yoğun bir biçimde soğuk savaşın ve radikal anti-komünizmin izlerini taşımaktadır.

ulaşabiliriz. Daha başka bir ifadeyle Topçu, ekonomik anlamda sosyalist bir çizgiye yaklaşmıştır. Topçu, millet kavramına büyük önem atfeder ve onu insanın tanrıya ulaşmasında kat ettiği yolun ruhsal yükselişin, aile kurumundan sonraki ikinci basamağı olarak ifade eder (Kılıç, 2007: s. 128).

Topçu'ya göre, Türk milliyetçiliği, yani bizim milletleşme hareketimiz, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında yaşayan bir grup yazarın kafasında doğmuş değildir. Türk milleti, Orta Asya'dan kaynaklı Türk ırkından çıkmış ve dokuz yüzyıl önce de Anadolu'da İslâm medeniyetinin çevresi içinde kurulmuştur ve milliyetçiliğimizin ilk oluşumlarının 1071 Malazgirt zaferiyle başladığını ifade etmiştir. Ona göre milliyetçiliğimizin ilk şeklini, Moğol ve Haçlı istilalarına karşı Anadolu Türk kalesinin muhafızlığını yapan Selçuklular vermiştir. Osmanlılar da bu anlamda, aynı bilince sahip milliyetçi büyüklerimizdendir. Fetret devrinden sorma milli birliği yeniden tesis eden Fatih Sultan Mehmet ve Türk-İslâm birliğinin içeriden yok olmasını engelleyen Sultan Selim, milliyetçilik davamızın asıl kahramanlarıdır (Demirel, 2011: s. 8-9). Ancak geçen süreye rağmen Topçu, Anadolu'nun kurtuluş savaşının ruh cephesinde henüz yapılmadığını ve Türk-İslâm ruhunun ayağa kaldırılmadığı sürece Anadolu'da yaşayan insanın eşyadan farksız bir varlık olduğunu belirtmektedir. Bu anlamda, Kılıç'ın ifadesiyle söz konusu Türk-İslâm ruhunun ayağa kalkması için çözüm Topçu'nun ortaya koyduğu milliyetçilik anlayışıdır. (Kılıç, 2007: s.128). Demirel'in ifadesiyle Topçu, milliyetçilik anlayışını, Müslüman'ca duyarlılıkların gözetildiği İslâmi bir örgü ile, İslâmi anlayışını da Türkiye'ye/Anadolu'ya ve Türklüğe ilişkin duyarlılıkların gözetildiği yerli-milliyetçi bir örgü ile dokumaktadır. Ondaki Türkiye, Türklük ve milliyetçilik Müslümanlığı dışlamaz; Müslümanlık da yurt ve milleti dışlamaz (Demirel, 2011: s. 10). Yani milliyetçiliğin başlangıcının 1071 Malazgirt Zaferine dayandıran Topçu, ruhçu, İslâm ile Türkcülüğün bir arada yoğrulmuş olduğu milliyetçiliği savunur. Bu anlamda İslâm, millet olmanın şah damarı ve ona bu ruhu veren en temel kaynak olarak işlenmektedir Topçu'nun eserlerinde. Yakın bir ifadeyle, Türk'ü İslâm' dan soyutlamak milletin içindeki ruhu söküp atmak anlamında onu ruhsuz bırakmak demektir.

Topçu'nun kendi ifadesi ve Gündoğan'ın aktarımıyla Anadolu Milliyetçiliğinin dayandığı temel hususlar belirtilerek Topçu'nun çizdiği milliyetçilik çerçevesi şu şekilde maddeler halinde açıklanabilir (Gündoğan, tarihsiz (c): s. 6-7):

1. Millet dini, onun ahlakını, örflerini ve kalbini yoğurmuş, Türk-İslâm medeniyetine yöne ve kaynak olmuş İslâm dinidir,
2. Büyük vatan Anadolu toprağıdır,
3. Soyumuz, Oğuz çocuklarının, Anadolu'nun dokuz yüz yıllık tarihi içinde bu topraklarda kaynaşmalar ile eriyip aslını kaybetmeyen Türk soyudur,
4. Dilimiz bu ülkede yüzyıllar boyunca devam ede gelen tarihi olgunlaşma içinde varlık kazanan müşahhas ve zengin Türk dilidir. Ferdi isteklerin icadı olan mücerret ve hayatsız dil, milli dil olamaz,
5. Devlet, büyük çoğunluğu köylü olan kütlenin iradesini yaşatan merkeziyetçi, otoriteli ve mesuliyetli devlettir,
6. İktisadi sistemimiz, halkın bütün içtimaî ihtiyaçlarını karşılayan ve her ferdi iş ahlâkıyla seferber eden asrın geçer deyimiyile ruhçu sosyalist sistemdir.

Ali Osman Gündoğan, Nurettin Topçu'nun milliyetçilik anlayışından hareketle, Topçu'nun savunduğu İslâm temelli ruhçu, devletçi, otoriter, merkeziyetçi, muhafazakâr sosyalizmini bir çeşit Faşizm olarak adlandırmaktadır (Gündoğan, tarihsiz (a): s. 7). Nitekim bu düşüncenin doğruluğunun, farklılıklarını da içerisinde taşıdığını belirterek, Faşizm'in tanımında yer alan merkeziyetçi ve otoriter devlet de kendisini gösterdiğini söyleyebiliriz. Faşizm, bünyesinde aşırı milliyetçi, otoriter, anti-demokratik ve anti-komünist uygulamaları barındıran siyasi bir doktrindir (Eser & Yüksel, 2012: s.). Faşizm denilince akla ilk başta Almanya gelmekte ve burada Faşizmin ırkçı niteliği ağır basmaktadır. Ancak Topçu'nun Faşizmi ırk üzerine değil de dinin yani İslâm'ın üzerine inşa edilmiştir diyebiliriz. Nasıl tanımlanırsa tanımlansın Faşizmin hiç bir şekli hiçbir zaman savunulamaz. Çünkü Faşizmde halkın iradesi tek bir başa teslim edilmiştir ve bu güç Topçu'da Tanrı tarafından verilmiş olduğunu da bu düşünceye eklemelersek, söz konusu güç, insan elinde diğer insanların aleyhine kötü bir şekilde kullanılabilir.

Topçu Gökalp'in milliyetçilik kurgusunda bir tür sosyolojik hataya düşmüş olduğunu belirtir. Bunu yaparken de Marksistler gibi "alt yapının üst yapıyı belirlediği" anlayışından hareket eder. Bu anlamda, üretim tarzının (ekonomi; altyapı) toplumsal kültürü (üst yapı) belirlediğini, biçimlendirdiğini savunur ve eğer ortada bir Türk toplumu varsa, bu toplumun varoluşu sebebinin tarihsel olarak bir üretim tarzının (tarıma dayalı) paylaşılması olduğunu belirtir (Vahapoğlu, 2006: s. 17). Buradan da iktisadi yapının sosyalist sisteme dayanması gerekliliği sonucuna ulaşabiliriz. Daha başka bir ifadeyle Topçu, ekonomik anlamda sosyalist bir çizgiye yaklaşmıştır.

Topçu'nun Faşizmi ve Marksizmi anımsatan kimi düşünceleri ve bunlara yönelik getirilen eleştirileri-

lerin muhtevasının doğruluğuna yönelik Demirel'in konu ile ilgili çalışmasında aktardığı bilgiler açıklayıcı nitelik taşımaktadır. Nurettin Topçu'nun temel yaklaşımları, İslâmı odağa koyan buradan temelle düşüncelerini temellendiren ancak siyasal-İslâmcı olmayan, milliyetçiliği temel alan ancak ulusalcılığı ya da Turancılığı bu noktada kendi milliyetçilik anlayışından soyutlayan bir düşünürdür. Topçu kendisi için önemli olanın, şahsiyetçilik olduğunu ancak bunun bireyselcilik anlamına gelmediğini; otoriter bir devletin olduğunu ancak bunun sağ (Faşizm) ve sol (Komünizm) biçimleriyle totaliteryanizme kaymadığı biçimini savunan; sosyalizmin; milliyetçi-İslâmi-Anadolucu-ruhçu bir sosyalizm olduğunu ancak Marksizm'in olmadığını ifade eder. Yani Topçu'nun sosyalizmi, İdris Demirel'in ifadesiyle gayri-Marksist bir sosyalizmdir. Topçu'nun gayri-Marksist sosyalizmi, "İnsan haysiyetini koruma azmi" ve "kul hakkı davası"dır (Demirel, 2011: s.3). Bu sosyalizm, insana değer veren, ahlâki güçlendirmeyi ve toplumsal kurumlarda değişiklik yapmayı amaçlayan, Anadolu milliyetçiliğine bağlı, gelenekçi ve muhafazakâr sosyalizmdir. Ali Osman Gündoğan'ın ifadesi ile bu Topçu'nun İslâm'ın kendisi olarak gördüğü sosyalizmi ve Anadolu milliyetçiliği daha çok 1071' den bu yana Türk tarihi ile desteklenen İslamcılığa yakın olarak değerlendirilebilir (Gündoğan, tarihsiz(a): s. 8) . Bu anlamda İslâm sosyalizmi olarak da adlandırılabilir bu sosyalizmin ekonomik temelli endişelerin yerine ahlâki sorunları sorunların asıl kaynağı olarak görmesi bakımından Komünizm'den farklı bir doğrultuda geliştirildiği söylenebilir.

Topçu' da, özel mülkiyet konusu, sosyalist yaklaşımlar içinde geliştirilen düşüncelerdeki karşı duruşun aksine vazgeçilmez bir haktır ve korunması gereken bir kazanımdır ve o bu özelliklere sahip sosyalizmin, Anadolu'nun sosyalizmi olduğunu söyler. Onun sosyalist anlayışı, aynı zamanda anti **Avrupa merkezci** yaklaşımıyla Marksizm'den ayrılır. Onun Anadolu'nun sosyalizmi olarak adlandırdığı bu sosyalizmi yerlidir, milli varlık esastır ve milliyetçidir, maddeci –materyalist değil, metafiziksel, idealist, ruhçu bir özelliktedir (Demirel, 2011: s.3). Topçu' nun bu şekilde içeri doldurduğu ve hak davası olarak gördüğü İslâm sosyalizmini gerekli kılan nedenleri yine kendisi belirtmiştir. Bu nedenler şu şekilde sıralanabilir (Gündoğan, tarihsiz (a): s. 7):

1. Türk'ün ruhunu yabancı ideolojilerden korumak,
2. Anadolu insanını her türlü istismardan kurtarmak,
3. Otuz milyonluk milletin emeğinin, kırk bin Yahudi'nin midesine esaretten kurtarmak,
4. Bin yıllık Müslüman-Türk kültürünün, batılı uşakların okullarının eşiğinde kurban edilmekten kurtarmak,
5. Millet üniversitelerini kurmak,
6. Sefaletle, işsizlikle, haksızlıkla mücadele etmek ve kaybolan otoriteyi yeniden tesis etmek için gereklidir.

Medeniyetçilik konusunda da düşüncelerinin tartışıldığı Topçu'nun Medeniyetçilikle birlikte Milliyetçilik, Türkçülük ve İslâm'ın bir arada alındığı anlayışından hareket etmiş olduğunu görmekteyiz. Topçu bu anlayışın filizleneceği coğrafya olarak da "Anadolu"yu temel almıştır. Çünkü Anadolu öyle bir tecrübe geçirmiştir ki medeniyet kurmuş kavimlerin, ruhi değerlerini bir hikmet sistemi içerisinde burada işlemişler. Bu anlamda Anadolu'nun tecrübe ve niteliği üzerinde tüm düşüncelerini geliştirmiştir (Bilge, 2009: s. s. 173-174). Anadolular ve dolayısıyla da Topçu, sadece ırk-dil birliği bağlarıyla milletin tanımlanamayacağı iddia ederler. Bu noktada kader birliğine ve kültürel değerlerin sürekliliğine büyük önem atfederler.

Anadolu topraklarına, Orta Asya'dan, Milat'tan 3-5 bin yıl öncesinden itibaren göçler gerçekleşmiştir. Daha sonra Anadolu'ya gelen ve eski kavimlerin yanından yerleşen Müslüman Türkmenler, Anadolu'nun yerli çocuklarıyla kaynaşmışlar, bu esnada büyük bir inkılâp gerçekleşmiş ve Anadolu, Türkmen'ın eliyle İslâmlaştırılmıştır. Yeni bir medeniyet doğmuş olan yurttaki, Türkmen eliyle İslâm, ona yeniden ruh ve hayat vermiştir. Topçu'nun milliyetçilik anlayışının da Orta Asya'ya göçlerin ve medeniyetlerin Anadolu'da görülmeye başladığı zamanlardan kaynaklanması da bu yüzden (Demirel, 2011: s. 10). Topçu, böylelikle Türk millîtinin kaynağında soyun var olan rolünü yadsımamakla birlikte, Anadolu'daki etnik bütünleşme ve İslâm dininin bütünleştirici etkisiyle artık yeni bir milletin var olduğunu altını çizerek soyun önemini olağanlaştırmaktadır. Etnik temelli millet ve milliyetçilik sorununa da kendi çerçevesinde bu şekilde çözüm getirmiştir (Vahapoğlu, 2006: s. 43). Topçu bu İslâm ruhunun ve Türk elinin Anadolu'da bulunduğunu belirtmektedir ve buna büyük önem atfettiğinden "Anadolu" eserlerinde ana tema olarak işlenmektedir. Bu anlamda Topçu'ya göre Türk'ün milli tarihi de, daha önce de belirtildiği gibi Anadolu'ya yerleşip, bu tecrübeleri sindirip İslamlaşmaya başlamasıyla birlikte başlamaktadır. Ancak Gündoğan'ın ifadesiyle Topçu'nun Anadolu milliyetçiliği anlayışı, milliyetçiliği millet kavramı üzerinden resmetmekten ziyade, coğrafi mekân tanımı üzerinden hareket etmesinden dolayı

ve Anadolu Milleti diye bir milletin de olmamasından ötürü karmaşık ve belirsiz kalmaktadır (Gündoğan, tarihsiz(c): s.7). Aslında Topçu'nun asıl üzerinde durduğu ve büyük önemini vurguladığı "coğrafya olarak Anadolu" değildir; yani burada Anadolu'yu önemli hale getiren, bu coğrafyaya verilen 'ruh'un önemini vurgulamaktadır. Bu coğrafya başlangıçta önemi olamayan kendiliğinden var olan bir toprak parçasıdır ve "Anadolu"nun asıl önemi, bu toprak parçasına bir 'ruh'un verilerek onun vatanlaşmasıyla var olmuştur. Bunun için de milletin o toprak ile bir bağı, milleti o toprak parçasına bağlayan bir bağ olmalıdır. Alver'in ifadesi Vahapoğlu'nun aktarımıyla da bu millet vatandaşlaştıktan sonra vatan, milli hayatın en büyük gerçeği olmuş; artık milleti etkilemeye ve dönüştürmeye başlamıştır (Vahapoğlu, 2006: s. 43). Topçu' da bir milleti var eden güç, ortak idealler arasındaki misyonlardır ve bu misyonlar ancak ruhsal olabilir. Turancuların da hataya düştükleri nokta budur ve giriştikleri, inşa ettikleri milliyetçilik ruhtan yoksun maddi bir harekettir; ırk gibi maddi unsurların yücelterek bu kıstas üzerinde yükselen bir milli dava, milliyetçilik anlayışı olamaz (Duran & Polat, 2010: s. 66).

2. SONUÇ

Nurettin Topçu, Anadoluçuluk denilen akımın içerisinde yer almasına ve İslamcı düşünceler geliştirmesine rağmen hem Anadoluçuluktan hem de İslamcılardan pek çok yönden ayrılmıştır ve kimi zaman onları da eleştiri tahtasına yerleştirmiştir. Topçu'nun milliyetçilik anlayışı, Anadoluçular gibi coğrafi mekan olan Anadolu üzerinden tanımlanmaktadır ancak Topçu'nun burada önemle üzerinde durduğu ise bu coğrafyaya verilen 'İslâm ruhu'ndan ileri gelmesidir. Bu anlamda Batı'nın ideolojileri doğrultusunda oluşan Cumhuriyet dönemi milliyetçilik anlayışını eleştirmektedir. Topçu, Cumhuriyetçilerin büyük bir hataya düştüklerini, kültürel değer ve birikimi yok sayıp, tepeden inmece bir yaklaşım ile modernleşme yolunda gitmelerinin yanlış olduğunu dile getirmektedir. Milliyetçiliği, Cumhuriyet döneminden itibaren de alanları milli tarihimizi bilmemekle suçlamakta ve milliyetçiliğe Anadolu'daki devletimizi odağa koyarak ideal bir balış açısıyla yaklaşmaktadır O, Batının önemli metodlarının alınarak, kendi kültürümüzün bu metodlarla yoğunlaştırılarak kendi bilim ve zihniyetimizin oluşturulması gereğini vurgulamıştır. Bu sadece Topçu'da değil; gelenekselliğe bağlı ve tepeden inmece değil de yerli değerlerimiz üzerinden gelişme yanlısı olan çevrelerce de eleştirilmekte ve Topçu gibi aynı doğrultuda düşünenlerce, İslam dininin değerleriyle milliyetçiliğin ve aynı zamanda Türkçülüğün bir arada ele alındığı sentezci bir yaklaşımın yerleşmesi gerektiği savunulmaktadır. Milliyetçiliğe bu şekilde yaklaşan düşüncelerden biri de, Anadolu milliyetçiliği denilen akım içerisinde geliştirilen düşünceler bütünüdür. Nitekim Nurettin Topçu'da bu akım içerisinde yer almış; yazılarıyla, savunduğu davasıyla, öncüsü olduğu "hareket" ile ardıllarına fikir adamı olmuş önemli bir şahsiyettir. O, milliyetçiliğin ırk temelli yükselişini reddetmiş; İslam'ı milliyetçiliğin ruhu olarak resmetmiştir. Salt Türkçülük üzerinden tanımlanan düşünceler bu anlamda ruhsuz kalmaktadır. O, Türkçülük ile İslamcılığı birbirinden ayırmaz bağ olarak görür ve birinin noksanlığı durumunda milliyetçilikten söz edilemeyeceğini savunur. Topçu, Osmanlı imparatorluğu'nun çöküş döneminde, onu yeniden ayağa kaldıracak düşüncelerin ve yeni devletin doğduğu dönemlerde çocukluk ve gençlik yıllarını geçirmiş; Fransa'da aldığı eğitimin ardından yurda dönüşünde modernleşme yoluyla toplumsal dönüşüme ve devrimlere şahit olmuş ve düşüncelerini bu dönemde geliştirmiştir. Özetle Topçu, Anadoluçuluk akımının Türk milletinin kader birliğini ifade eden bir olgu olarak "vatan" a yüklediği mistik anlam içerisinde düşüncelerini ifade etmektedir.

Topçu, Cumhuriyet döneminin tepeden inmece modernlik anlayışına ve imparatorluğun son dönemlerinde geliştirilen Osmanlıcılık, İslamcılık ve özellikle de vatan toprağından kaçış olarak nitelendirildiği Turancılığa eleştirel bir bakış açısı geliştirmiştir. Öncülüğünü yaptığı doktora hocası Blondel'in üzerinde bıraktığı etkiyle onun düşüncelerini Türkiye şart ve koşullarına göre yorumlayarak çıkardığı Hareket Dergisi, onun düşüncelerinin yaygınlaşmasında etkili olmuş ve bu vasıta ile görüşlerini büyük çevrelerle paylaşabilmiştir. Topçu, geliştirdiği düşüncelerinde merkezi fikrini ahlâk sorununu çerçevesinde tanımlar ve tüm sorunların kaynağı olarak ahlâk sorunlarını görür. İdeoloji olarak da, devletin benimsemesi gereken ideolojinin sosyalizm olduğunu savunur. Onun sosyalizm, İslam sosyalizmi olarak nitelendirilebilecek bir sosyalizmdir. Onun bu sosyalizm içerisinde savunduğu merkeziyetçi ve otoriter devlet anlayışı ile ahlâk anlayışının çeliştiği dikkat çekmektedir ve onun Faşist bir devlet anlayışına kayan görüşleri eleştiriye maruz kalmaktadır. Çünkü Faşizmin hangi şekli olursa olsun savunulamayacağı genel kabul eden bir görüştür. Onda ruhçu, merkeziyetçi ve otoriter olan devlet, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisidir. Ve bu devlet biçimi, Tanrı adına olsa da insan eliyle, onun ihtiraslarıyla kötüye kullanılabilir ve diğer insanların iradesine saygısını yitirebilir. O, her ne kadar ferdi ihtirasların ve menfaatlerin bu devlet anlayışında olamayacağını savunsa da bunun olası olmadığını insanın yaradılışından ötürü savunabiliriz. Bu durum da, Topçu'nun kendi davasının mücadelesinde merkeze koyduğu İsyah Ahlâkı düşünceleri ile keskin bir biçimde çelişmektedir. Çünkü O'nun ahlak davasında, Türkçülüğün, bütün insanlık içinde hayranlıkla anılan ahlâki karakterinin "haksızlığa isyan ahlâkı" olduğu bilinmektedir.

Halbuki otoriter ve merkeziyetçi bir Faşist devlet de bu karakterin tatbiki halk için mümkün değildir. Burada eleştirdiği Kemalist devrim için söylenen “halk için, halka rağmen” söylemini onun savunduğu devlet anlayışı için de söyleyebiliriz. O'nun o zamanlar büyük yankı uyandıran ve önemli olan sosyalizm anlayışının, bugün için artık uygulanabilirliğinin kalmadığı savunulabilir. Ancak onun temel kaygısının da bugün gerçekleştiği de görülmektedir. Topçu, Batı'nın alınan kurum ve değerleri ile kendi benliğimizin, milli kimliğimizin yitirileceğinden büyük endişe duymaktaydı. Bugün gelinen nokta ise, küreselleşmenin getirdiği kapitalizm, toplumumuzun ekonomik, siyasal ve kültürel bağımsızlıklarını tehdit edici bir hâl almıştır ve evrensel kültürü hâkim kılmak adına kendi kültürümüz unutulmaya yüz tutmuş durumdadır. Fertçilik ve liberalizmin anarşiye götürücü etkisinin de düşüncelerinden çıkarsama yapıldığında, günümüzde bu anarşi durumunun da varlığına ilişkin örnekleri saymak mümkündür. Topçu'nun çalışmaları, katkıları düşünüldüğünde hangi açıdan bakılırsa bakılsın gerek felsefi anlamda, gerek siyasi ve gerekse de ekonomik anlamda Türkiye tarihi, milliyetçilik başta olmak üzere daha bir çok yönden üzerinde durulması gereken önemli bir şahsiyet olduğu sonucuna varabiliriz.

3. Kaynaklar

Aydoğdu, H. (2009). “Ahlâk Filozofu” ve “Hareket Adamı” olarak Nurettin Topçu. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (40), 439-462.

Bilge, M. (2011). Nurettin Topçu ve Medeniyete Milli Bir Alan Açma Çabası Olarak Anadolu Medeniyet Perspektifi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 167-182.

Bilge, M. (2009, Nisan). Nurettin Topçu'nun Kültür ve Medeniyet Anlayışı. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 91-102.

Demirel, İ. (2011). Nurettin Topçu'nun Düşünce Dünyasında Felsefe-Milliyetçilik Geçişmeleri ve Millet, Yurt, Din Seferleri. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXX (1), 1-22.

Dural, B. (2005). *Başkaldırı ve Uyum: Türk Muhafazakârlığı ve Nurettin Topçu*. İstanbul: Birharf Yayınları.

Eser, B., & Yüksel, H. (2012). Korporatizm, Faşizm ve Solidarizm Kavramları Ekseninde Erken Dönem Cumhuriyet Siyaseti Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 8 (16), 181-200.

Gül, A. (2006). *Nurettin Topçu'da Anadoluculuk Düşüncesi*. Ankara: G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Gündoğan, A. O. (tarihsiz (a)). *Nurettin Topçu Hayatı*. <http://www.aliosmangundogan.com/PDF/Makale/Ali-Osman-Gundogan-Nurettin-Topcu-Hayati.pdf>

Gündoğan, A. O. (tarihsiz(c)). *Nurettin Topçu ve Sosyoloji*. <http://www.aliosmangundogan.com/PDF/Makale/Ali-Osman-Gundogan-Nurettin-Topcu-ve-Sosyoloji.pdf>.

Gündoğan, A. O. (tarihsiz(b)). *Topçu ve Hareket Felsefesi*. <http://www.aliosmangundogan.com/PDF/Makale/Ali-Osman-Gundogan-Nurettin-Topcu-ve-Hareket-Felsefesi.pdf?ckattempt=1>.

Karaman, H. (2006). *Nurettin Topçu'da Ahlak Felsefesi*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Karaman, H. (2009). Nurettin Topçu'nun Düşünce Dünyasında Mevlana. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (16), 5-28.

Kılıç, M. (2007). Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinin Tipolojisi. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* (16), 113-140.

Öğün, S. S. (1992). *Türkiye'de Cemaatçi Milliyetçilik ve NURETTİN TOPÇU*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Şık, F. (2008). *Bir Filozof'un Edebî Kimliği: “Nurettin Topçu”*. Erzurum: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Vahapoğlu, S. (2006). *Hareket Dergisinin Türk Fikir Hayatına Etkileri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Sosyoloji

Covid-19 Küresel Salgını Yemek Kültürümüzü Nasıl Etkiledi?

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ¹

Özet

Birey iki çevre ile çevrelenmiştir. Bunlardan birini fiziksel çevre diğerini ise sosyal çevre oluşturmaktadır. Gerek fiziksel gerekse sosyal çevresi ile olan ilişkileri kültürü belirlemektedir. Çünkü bu iki çevre ile olan ilişkileri örüntülemiş davranışlardan mürekkep bir bütündür. Bu kapsamda da benzer fiziksel çevrelerde yaşayan farklı topluluklarda aynı şekilde görülmez. Benzer fiziksel çevrelerde yaşayan toplumların farklı örüntüler geliştirmesini sağlayan dinamikler ve bunun sonucu en genel ifade ile kültür olarak ifade edilir. Bu kapsamda yemek kültürü de oldukça önemli bir yere sahiptir. Yemek kültürü fiziksel çevrenin belirlediği unsurların toplumsal çevre ile şekillendirildiği bir özellik taşıır. Genel olarak kültürün bir unsuru olan yemek bu kapsamda önemini ortaya koyar. Salgınlar ise beslenme kültürümüz üzerinde etkilidir. Bu yayılım tarımsal üretim gibi insan beslenmesi ile doğrudan etkili olan alanları etkilemiş. Günümüzde hizmet sektörünün ekonomi içindeki yeri ve hizmet sektörü içinde yeme içme sektörünün artan önemi de bu kapsamda önem kazanmıştır.

Bu çalışmada elde edilen veriler 08.05.2020 ve 13.05.2020 tarihleri arasında çevirim içi anket tekniği ile elde edilmiştir. Çalışmada demografik veriler ve yemek kültürüne ilişkin veriler elde edilmiştir. Katılımcıların cinsiyetlerine göre dağılımları incelendiğinde %63.4' ünün kadın ve %36.6' sının erkek olduğu görülmektedir. Katılımcıların gelir durumlarına göre dağılımları incelendiğinde %30,9 unun 2324 TL ve aşağısında, %15,8 inin 3001-4500 TL arasında ve yakın bir oranının %15,1 ile 4501-6000TL arasında bir aylık gelire sahip oldukları görülmüştür. Bu dağılımı %11, 4 ile 6001-8000TL aylık gelire sahip olanlar ve %10,9 ile 2325-3000 TL arası gelire sahip olanlar, %5.9 ile 8001-10000 TL arası gelire sahip olanlar, %5.3 ile 10001-15000 TL arası gelire sahip olanlar izlemektedir. Çalışmada 15001 TL ve fazlası gelire sahip olanlar ise %4.7 ile en düşük orandadır.

Katılımcıların salgın döneminde yaşadığınız evi/mekânı değiştirme durumları yani aile evine, yurda gitmek gibi mekân değiştirme durumlarına incelendiğinde ise %86,4 böyle bir mekân değişikliği yaşamadıkları, %13,6 ' sını ise bir mekân değişikliği yaşadıklarını belirtmişlerdir.

Katılımcıların %34.4 Dışarıdan yemek siparişi verirken, izolasyon döneminde dışarıdan yemek siparişi vermedim %13.5 i Dışarıdan yemek siparişi verirdim, izolasyon döneminde yemek siparişlerinin sayısı azaldığını belirtmiştir. Yeni başlayanlar ise %8' dir. Dışarıdan siparişte %45.9 oranında azalma yönünde değişme olmuştur.

Salgın döneminde hazır, dondurulmuş ve konserve gıda tüketiminiz de değişim olup olmadığı incelendiğinde %56.9' u bu tip ürünleri tüketmezdim, salgın döneminde de tüketmediğini belirtmiştir. %23.2 si bu ürünleri tüketiminin, salgın döneminde aynı kaldığını, %7.2 si bu ürünleri tükettiğini fakat salgın döneminde bu ürünleri tüketimim azaldığını, %5.1 i Bu ürünleri tüketirdim fakat salgın döneminde bu ürünleri tüketimim arttığını ve %3 ü ise Bu ürünleri tüketirdim fakat salgın döneminde bu ürünleri tüketmediğini belirtmiştir.

Anahtar kelimeler: Covid-19, Pandemi, Yemek Kültürü, Toplumsal Değişim, Salgın.

1. Giriş

Birey iki çevre ile çevrili ve bu iki çevre ile sürekli etkileşim halindedir. Bu çevrelerden birini fiziksel çevresi diğerini ise toplumsal çevresi oluşturmaktadır. Bu iki çevre bireyin davranışlarını belirlemekte ve onu canlıdan birey olmaya taşımaktadır (Beşirli, 2010:45).

¹ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, hayati.besirli@gmail.com

Fiziksel çevre beslenme, barınma gibi unsurlarımızı etkileyen doğa ile etkileşim sürecini ifade eden çevremizdir. Birey bu çevre ile olan ilişkilerinde müdahaleci ve değiştirmeci bir yaklaşım ortaya koyar ve maalesef doğayı dönüştürerek kendi yaşam koşullarına göre düzenlemek ister. En basit olarak ifade edilen insan-tabiat mücadelesi budur. Ancak bu mücadele de kısmen insan galip çoğunlukla da mağluptur. Doğal afetler bunun en tipik görünümüdür. Sosyal çevremiz ise diğer insanlarla olan ilişkimiz kapsar. İnsanın insanla veya insanın insanların oluşturduğu kurumlarla, devlet gibi, olan ilişkiler bu kapsamdadır. Bu ilişkilerin çatışmamı yoksa uyum içinde mi olduğuna ilişkin birçok yaklaşım söz konusudur. Ancak bunun bir öğrenme sonucu olduğu ve birey olmanın bu etkileşimin sonucu olduğu açıktır. Kültür bu süreci ifade eden bir kavramdır. İnsanın toplumun üyesi olarak ortaya koyduğu maddi ve manevi tüm unsurları ifade eden kültür hem fiziksel çevre ile olan ilişkilerimizde görülmekte hem de toplumsal ilişkilerimizde görülmektedir. Bu özelliği kültürü gerek doğa ile olan ilişkileri belirleme gerekse insanlarla olan ilişkileri belirleme noktasında önemli bir konuma taşımakta ve sosyoloji içinde onu en önemli inceleme nesnesi yapmaktadır.

1.1. Yemek Kültürü ve Salgın

Benzer fiziksel çevrelerde farklı yaşam tarzları veya farklı sosyal yapılar görmemizin temel sebebinin kültür oluşturmaktadır. Kültür insanların sürekli tekrar ettikleri ve bu tekrarların ihtiyaç karşılama biçimine dönüştüğü örüntülerden oluşur. Burada sürekli tekrar edilen ve örüntüleşmiş davranışlar ise kurumsallaşmış davranışlar olarak ifade edilecektir. Bu kapsamda kültür kurumsallaşmış davranışlardan oluşan bir bütündür.

Pandemi olarak ifade edilen dünyada birden fazla ülkede veya kıtada, çok geniş bir alanda yayılan ve etkisini gösteren salgın hastalıklar dönemi yemek kültürümüzü etkilemektedir. Bilindiği üzere Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) tanımlamasına göre, hastalığın pandemi olarak tanımlanması için için genel ifadelerle üç kriter aranmaktadır. Bunlar, yeni bir virüs veya mutasyona uğramış bir etken, insanlara kolayca geçebilmesi, insandan insana kolay ve sürekli bir şekilde bulaşması olarak ifade edilmektedir. Bu ilanın gerekçesi, tüm ülkeler için tehdit oluşturan hastalık etkeninin, başka bir deyişle bir şekilde ortaya çıkan yeni virüsün insandan insana kolay bir şekilde hızlıca yayılıyor olmasıdır (TUBA. COVID-19 PANDEMİ DEĞERLENDİRME RAPORU, 19). Bu yayılım tarımsal üretim gibi insan beslenmesi ile doğrudan etkili olan alanları etkilemiş. Günümüzde hizmet sektörünün ekonomi içindeki yeri ve hizmet sektörü içinde yeme içme sektörünün artan önemi de bu kapsamda önem kazanmıştır.

Çin'in Wuhan kentinde Aralık 2019'da başlayan ve kısa zamanda tüm dünyada yayılan, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından salgın olarak ilan edilen COVID-19 tüm toplumları sağlık, eğitim, beslenme, ilaç, ticaret, ekonomi, işsizlik ve sosyal açıdan etkilemiştir. Bu durumdan gıda sektörü de etkilenmiş, besin üretim ve tedarik zincirinin devam etmesi için de büyük çaba sarf edilmektedir. Ancak yine de COVID-19 salgını, besin güvencesinin ulaşılabirlik, erişim, yararlanma/kullanım ve kararlılık boyutlarını olumsuz etkilemiştir. Besin üreten bazı ülkeler, başta buğday (Kazakistan, Rusya, Romanya) ve pirinç (Tayland, Kamboçya, Hindistan) olmak üzere bazı ürünlere ticaret kısıtlamaları getirmiştir (Ongan, Songür Bozdağ, Ayer, 2020:215-218). Kısıtlamalar bireylerin yemek mutfakla olan ilişkilerini ve evde birlikte zaman geçirmelerini değiştirmiştir. Pandemi ve izolasyon döneminde yemek, birey ve sosyal ilişkiler yeni bir form almıştır

2. Yöntem

Bu çalışmada elde edilen veriler 08.05.2020 ve 13.05.2020 tarihleri arasında çevirim içi anket tekniği ile elde edilmiştir. Çalışma Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ ve Dr. Zeynep Serap Tekten AKSÜRME'Lİ'nin ortak çalışmasıdır.

3. Bulgular

Saha çalışmasından elde edilen bulgular aşağıda sunulmuştur burada sadece frekans dağılımları verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların cinsiyetlerine göre dağılımı

	Sayı	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
Kadın	752	63,4	63,4	63,4
Erkek	435	36,6	36,6	100,0
Toplam	1187	100,0	100,0	

HAYATİ BEŞİRLİ / COVID-19 KÜRESEL SALGINI YEMEK KÜLTÜRÜMÜZÜ NASIL ETKİLEDİ?

Katılımcıların cinsiyetlerine göre dağılımları incelendiğinde %63.4' ünün kadın ve %36.6' sının erkek olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Katılımcıların Eğitim Durumlarına Göre Dağılımı

	Sayı	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
Lisans mezunu	607	51,1	51,1	51,1
Lise mezunu	271	22,8	22,8	74,0
Yüksek lisans mezunu	166	14,0	14,0	88,0
Doktora mezunu	97	8,2	8,2	96,1
Ortaokul mezunu	24	2,0	2,0	98,1
İlkokul mezunu	17	1,4	1,4	99,6
Sadece okuma yazma bilen	5	,4	,4	100,0
Toplam	1187	100,0	100,0	

Katılımcıların eğitim durumlarına göre dağılım incelendiğinde %51.1' inin Lisans mezunu ve %22,8' inin ise lise mezunu olduğu görülmektedir. Lisans ve lise mezunları toplam katılımcıların %74' ünü oluşturmaktadır. Bunları yüksek lisans mezunları (%14) ve doktora mezunları (%8.2) izlemektedir.

Tablo 3. Katılımcıların gelir durumlarına göre dağılımı

	Sayı	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
2324 TL ve daha az	367	30,9	30,9	30,9
3001-4500 TL arası	188	15,8	15,8	46,8
4501-6000 TL arası	179	15,1	15,1	61,8
6001-8000 TL arası	135	11,4	11,4	73,2
2325-3000 TL arası	129	10,9	10,9	84,1
8001-10000 TL arası	70	5,9	5,9	90,0
10001-15000 TL arası	63	5,3	5,3	95,3
15001 TL ve fazlası	56	4,7	4,7	100,0
Toplam	1187	100,0	100,0	

Katılımcıların gelir durumlarına göre dağılımları incelendiğinde %30,9 unun 2324 TL ve aşağısında, %15,8 inin 3001-4500 TL arasında ve yakın bir oranının %15,1 ile 4501-6000TL arasında bir aylık gelire sahip oldukları görülmüştür. Bu dağılımı %11, 4 ile 6001-8000TL aylık gelire sahip olanlar ve %10,9 ile 2325-3000 TL arası gelire sahip olanlar, %5.9 ile 8001-10000 TL arası gelire sahip olanlar, %5.3 ile 10001-15000 TL arası gelire sahip olanlar izlemektedir. Çalışmada 15001 TL ve fazlası gelire sahip olanlar ise %4.7 ile en düşük orandadır.

Tablo 4. Katılımcıların yaşadıkları yerleşim yeri türüne göre dağılımı

	Sayı	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
Köy/kır	33	2,8	2,8	4,3
Şehir	313	26,4	26,4	30,7
Büyükşehir	823	69,3	69,3	100,0
Toplam	1187	100,0	100,0	

Katılımcıların yaşadıkları yerler incelendiğinde %69,3 ünün büyükşehirde, %26,4 ' ünün ise şehirde yaşadığı görülmektedir. Köy veya kırdaki yerleşim yerlerinin oranı ise %2,8' dir. Çalışmaya katılan bireyler bu kapsamda şehri bireylerdir.

Tablo 5. Katılımcıların salgın döneminde yaşadığınız evi/mekânı değiştirme (Aile evine, yurda gitmek gibi) durumlarına göre dağılımı

	Sayı	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
Hayır	1026	86,4	86,4	86,4
Evet	161	13,6	13,6	100,0
Toplam	1187	100,0	100,0	

Katılımcıların salgın döneminde yaşadığınız evi/mekânı değiştirme durumları yani aile evine, yurda gitmek gibi mekân değiştirme durumlarına incelendiğinde ise %86,4 böyle bir mekân değişikliği yaşamadıkları, %13,6 ' sı ise bir mekân değişikliği yaşadıklarını belirtmişlerdir.

Tablo 6. Katılımcıların izolasyon döneminde yediğiniz öğün sayısında farklılaşma durumuna göre dağılımı

	Sayı	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
Hayır, farklılaşma olmadı	675	56,9	56,9	56,9
Evet, öğün sayım arttı	321	27,0	27,0	83,9
Evet, öğün sayım azaldı	191	16,1	16,1	100,0
Toplam	1187	100,0	100,0	

Katılımcıların izolasyon döneminde öğün sayılarından farklılaşma olup olmadığı sorulduğunda ise %56,9 u öğün sayısında, farklılaşma olmadığını, %27,1 i öğün sayısının arttığını ve %16,1 ise öğün sayısının azaldığını belirtmiştir. Burada öğün sayısının değiştiğini belirtenlerin oranı %43.1 dir.

Tablo 7. Katılımcıların izolasyon döneminde dışarıdan verdiğiniz yemek siparişlerinde bir değişme durumuna göre dağılımı.

	Sayı	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
Dışarıdan yemek siparişi verirdim, izolasyon döneminde de aynı sayıda sipariş verdim	39	3,3	3,3	3,3
Dışarıdan yemek siparişi verirdim, izolasyon döneminde dışarıdan yemek siparişi vermedim	408	34,4	34,4	37,7
Dışarıdan yemek siparişi verirdim, izolasyon döneminde yemek siparişlerimin sayısı arttı	10	,8	,8	38,5
Dışarıdan yemek siparişi verirdim, izolasyon döneminde yemek siparişlerimin sayısı azaldı	160	13,5	13,5	52,0
Öğünlerimi dışarıdan sipariş vererek yemezdim, izolasyon döneminde de sipariş vererek yemek yemedim	561	47,3	47,3	99,2
Öğünlerimi dışarıdan sipariş vererek yemezdim, izolasyon döneminde sipariş vermeye başladım	9	,8	,8	100,0
Toplam	1187	100,0	100,0	

Katılımcıların %34.4 Dışarıdan yemek siparişi verirken, izolasyon döneminde dışarıdan yemek siparişi vermedim %13.5 i Dışarıdan yemek siparişi verirdim, izolasyon döneminde yemek siparişlerimin sayısı azaldığını belirtmiştir. Yeni başlayanlar ise %8 dir. Dışarıdan siparişte %45.9 oranında azalma yönünde değişme olmuştur.

Tablo 8. Katılımcıların, salgın döneminde hazır, dondurulmuş ve konserve gıda tüketimine göre değişimi

	Sayı	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
Bu ürünleri tüketmezdim, salgın döneminde de tüketmedim	675	56,9	56,9	56,9
Bu ürünleri tükettirdim, salgın döneminde tüketimim aynı kaldı	275	23,2	23,2	80,0
Bu ürünleri tükettirdim fakat salgın döneminde bu ürünleri tüketimim azaldı	85	7,2	7,2	87,2
Bu ürünleri tükettirdim fakat salgın döneminde bu ürünleri tüketimim arttı	61	5,1	5,1	92,3
Bu ürünleri tüketmezdim, salgın döneminde tüketimim değişmedi	51	4,3	4,3	96,6
Bu ürünleri tükettirdim fakat salgın döneminde bu ürünleri tüketmedim	36	3,0	3,0	99,7
Uygulanamaz	4	,3	,3	100,0
Toplam	1187	100,0	100,0	

Salgın döneminde hazır, dondurulmuş ve konserve gıda tüketiminiz de değişim olup olmadığı incelendiğinde %56.9 u bu tip ürünleri tüketmezdim, salgın döneminde de tüketmediğini belirtmiştir. %23.2 si bu ürünleri tüketiminin, salgın döneminde aynı kaldığını, %7.2 si bu ürünleri tükettiğini fakat salgın döneminde bu ürünleri tüketimim azaldığını, %5.1 i Bu ürünleri tükettirdim fakat salgın döneminde bu ürünleri tüketimim arttığını ve %3 ü ise Bu ürünleri tükettirdim fakat salgın döneminde bu ürünleri tüketmediğini belirtmiştir.

Tablo 9. Katılımcıların salgın döneminde ekmek tüketiminiz değişime göre dağılımı

	Sayı	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
Evet, azaldı	197	16,6	16,6	16,6
Evet, arttı	274	23,1	23,1	39,7
Hayır, değişmedi	716	60,3	60,3	100,0
Toplam	1187	100,0	100,0	

Katılımcıların salgın döneminde ekmek tüketiminiz değişim ise % 39.7 oranındadır. Bu değişim %23,1 artış %16.6 oranında azalış şeklinde görülmüştür. Değişim olmadığını belirtenlerin oranı ise %60,3 tür.

Mutfakta geçirilen süre incelendiğinde ise katılımcıların kimi daha az, kimi daha çok artış olduğunu belirtse de, toplamda %81,6'sı mutfakta yemek yaparak geçirdikleri zamanın arttığını ifade etmiştir. Katılımcıların %72,4'si ise mutfakta yemek hazırlamak dışında geçirdikleri zamanda artış olduğunu söylemiştir.

5. Sonuç

Salgın gibi küresel boyuttaki sağlık durumlarının etkilerinin küreselliği yanı sıra bireysel olarak ta insan hayatında belirleyici olmaktadır. Bu etki besin maddelerinin temininden bunların farklı toplumsal kesimlere göre dağılımına kadar birçok alanda etkisini göstermektedir. Bu süreçte yemek kültürü de salgından etkilenmekte ve insan-besin ilişkisi üzerinde belirleyici etki ortaya koymaktadır. Bu kapsamda evde kalmayı gerektiren sokağa çıkma kısıtlamaları veya izolasyonlar bu ilişkiyi yeniden şekillendirmiş ve yemek kültürünü derinden etkilemiştir.

6. Kaynaklar

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ, (2020). Covid-19, Pandemi değerlendirme raporu, <http://www.tuba.gov.tr/files/images/2020/kovidraporu/Covid-19%20Raporu-Final+.pdf>, Erişim tarihi: 13.12.2020.

Ongan, D. Songür Bozdağ A, Ayer Ç, (2020) COVID-19 Salgını Sürecinde Besin Tedariği ve Güvencesi(zliği), İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi 2020; 5(2): 215-220

Beşirli, H. (2012). Yemek sosyolojisi-yiyeceklere ve mutfağa sosyolojik bakış. Ankara: Phoenix Yayınevi.

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

12-14 Aralık 2020 Sakarya / Türkiye

Şefika Sultan Gaspıralı Kırım Tatar Türk Kadınların Milli Lideri

Doç. Dr. Ranetta GAFAROVA¹

Özet

Kırım Tatar Türk halkının tarihi trajedisini, onun vatanından sürgün edilmesi ve tekrar doğduğu topraklara geri dönmesi unutulacak tarihi bir olay değildir. Kırım Tatar Türklerinin milli tarihinde eğitim görmüş ve çok iyi tahsil almış birçok kadın, önemli ve mesuliyetli devlet görevlerinde hizmetlerde bulunmuştur. Onlardan birisi İsmail Gaspıralı'nın kızı Şefika Sultan Gaspıralı.

Şefika Gaspıralı, 20. yüzyılın başlarında Rusya'daki Türk Kadını Hareketi'nin öncüsü; ilk kadın dergisi "Alem-i Nisvan"ın (Kadınlar dünyası) editörü; Türk dünyasında kültürel ve siyasal anlamda Türklük bilincinin, çağdaşlaşmanın, kısaca ulusal uyanışın önderliğini yapan ünlü gazeteci, eğitimci, politikacı ve reformcu Gaspıralı İsmail Bey'in kızı ve en önemli yardımcısı; Azerbaycan Türk Cumhuriyeti'nin başbakanlarından Nasip Yusuf beyinin eşi; Kırım Türk Cumhuriyeti'nde Kurultay (Parlamento) Başbakanlık Divan üyesi ve iki dönem milletvekili, anaokulları eğitimcisi ve yöneticisi.

XX. yüzyılın başlarında İsmail Gaspıralı'nın kızı Şefika Sultan Gaspıralı, ilk kadın dergisi olan «Alem-i Nisvan»ın (Kadınlar Alemi) baş editörü olarak, bu kadın dergisinde Müslüman hanımlara hitap etmiştir. İsmail bey Gaspıralı'nın kızı ve Gaspıralı'nın ideallerinin takipçisi olan Şefika Gaspıralı babasını fikirlerini gerçekleştirmeye çalıştı. O'nun başlattığı yenileşme yani "usulü cedit" hareketi öncesinde, Rusya'daki Türk kadınları eğitimden kavram olarak dahi çok uzaktır. İlk Türk-Müslüman toplulukta Rus imparatorluğu içinde özel kadın dergisinin olan "Alem-i Nisvan" adlı derginin tarihi ve faaliyetleri tam olarak incelenmemiştir. Bu derginin rolü kadınların hareketi ve kadınların haklarına sahip olması Kırım'da başlamıştır ve bu Kırım için çok önemlidir. XIX-XX yüzyılın eşiğinde Rusya topraklarında Müslüman kadınların haklarıyla ilgili devamlı bir yayın organı yoktu. Şefika Gaspıralı bu eksikleri kapatmak için Kırım'da genç kızlar için açılmış olan okullarda özel kurslar açmıştır. Kısa bir süreliğine Darüleytam (Çocuk Esirgeme Kurumu) Yurdu'nda müdirelik de yapmıştır.

Nisan 1917'de Bahçesaray'da Kadın İhtilâl Şehir Komitesinin başkanlığına Şefika Sultan Gaspıralı seçilmiştir. Komite azaları olarak dönemin ilerici hanımları olmuştur: Dilara Bulgakova, İlhamiye Tuhtarova, Zeyneb Emirhan, Hakime Şemseddin vb. Bu kadınlar grubu Kırım'da yeni eğitim reformunu oluşturmuş, okumuş yeni Tatar Türk neslinin temellerini atmışlar. Şefika Sultan Gaspıralı makalelerine Tatar hanımın toplumdaki zayıflığını 2 sebepten geldiğini söyler: 1. Vatan hakkına sahip olmadığını, 2. İslam'ı yanlış tarif ile oluşan noksanlıklar.

Şefika Sultan Gaspıralı, Kırım Tatar Türk hanımlarının ilerlemesi ve aydınlanmasının en güzel örneği olmuştur. Şefika Gaspıralı Türkiye'de uzun yıllar Kızılay Kurumuna hizmet etmiştir. 1930 yılında Kırım Kadınlar Birliği'ni kurmuştur. Bir meşhur hitaben söylediği nutukta Müslüman dünyanın kadınlarına böyle yazıyor: "...Komünist rejiminin dehşetini 30 milyondan fazla Rus Devletinde yaşayan Türk biliyorum - açlık, zulüm, hapishaneler... Kalpleri içine derin bakınız ve düşününüz, nasıl bu siz bu ülkede yaşıyorsunuz. Siz gibi anneler, kızlar düşmanların ellinde bir çocuksanız ve o düşman halkını, dini, namusu ve insafını unutmanızı üstünde durmadan çalışıyor. 10 -12 yıl boyunca komünist devleti bizim nesillerimize bilgi vermiyor, dindarlığını öldürüyor, sadece politik konuda çalıştırıyor ve sizi mankurt yapmaya istiyor. Düşününüz, sizin evlâtlarınız milletine lâyıık oluyorum, ne yaptınız bu konuda ve daha ne yapabilirsiniz"

Şefika Gaspıralı Türkiye'ye ayak bastığında ömrünün 35 yılını geride bırakmıştır. Gaspıralı uzun yıllar Kızılay'a hizmet etmiştir. 1930 yılında Kırım Kadınlar Birliği'ni kurar. Ayrıca Kırım Dergisi'ne, Emel Dergisi'ne yazılar yazmıştır. Şefika Sultan Gaspıralı demiştir: Büyük görevleri başarabilmek için hanımlar okumuş, hoşgörülü, yürekli, sevgi dolu, vatanperver ve insan sever olmalıdır.

Anahtar kelimeler: Şefika Sultan Gaspıralı, Okul, Eğitim, Kırım Tatar Türk Kadınların Birliği, Dergi "Alem-i Nisvan".

¹ İsmail Gaspıralı Avrasya İnkişaf Enstitüsü (Kırım/Simferopol), ranetta@bk.ru

Yirminci yüzyılın başlangıcı, Rusya devletinin kaderinde hadiselerin gidişinde ani değişiklik oldu, bir yandan sayısız insan kaybı, ülke ekonomisine muazzam maddi zarar veren, diğer taraftan nüfusun sosyal faaliyetinde aktif artışa ve milli hareketlerin ortaya çıkmasına devrimci olaylarla doluydu ve onun içerisinde kadın hareketi dâhil. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında Çarlık Rusya'sının asimilasyon ve baskı siyasetine karşı, Türk topraklarında aydınlar öncülüğünde başlatılan gelişmelerle, kadın dünyasındaki yenilikçi akımların paralellik gösterdiğini, milli ve medeni alanlarda başlayan bu sürecin en önemli dinamiklerinin toplumsal uyanışı sağlayan milli hareketler meydana peyda oluyor.

Rusya'nın sosyal yaşamında özgürleşme, kadınların kurtuluşu, siyasi hak ve özgürlüklerinin oluşumu gibi sorunlar gündeme gelmeye başladı. Bunlar arasında kadınların oy kullanma taleplerinin yanı sıra eğitim alma ve kamu görevi yapma hakkı da vardı.

Rusya İmparatorluğun bölgelerinde, Müslüman halkların arasında, kadının toplumdaki ve ailedeki konumunu değiştirme önemli hedefi birinciden toplumsal harekete verildi. Bu dönemde ilerici topluluk, kadınların temel koşulu okuma ve yazma, eşitlik, siyasi, kültürel alanların yanı sıra mülkiyet ve boşanma davalarına katılma olasılığı olan, özgürleşme sorunlarına özel önem verdi.

Kadın problemi ve o ile bağlı evlilik, aile, çocuk yetiştirme, eğitim ve manevi kültür Kırım'da 19 yüzyılın sonunda ve 20 yüzyılın başında devrinin eşiğinde kadının toplumdaki yerini iyileştirmeye ve eşitlemeye yönelik çalışmalarda özellikle kadın hakları ve eğitim konuları ön plana çıktı. Müslüman kadının yaşam tarzına ve faaliyetlerine çeşitli tarihsel koşullarda, çok sayıda bireyselleştirilmiş bir kader prizması aracılığıyla bütünsel bir bakış açısı yaratma çabası tek bugünkü Kırım Tatar toplumu hem de tüm Türk halklar için çok değerlidir.

İsmail Gaspıralı ve onun ilerici kızı Şefika Gaspıralı başkanlığındaki Cedidciler, gelenekleri ve inançları ihlal etmeden, kadınlar arasında aydınlanma fikirlerini ortaya koyarak, milli eğitimde reform yapmayı başardılar, tek Kırım değil bütün Türk toplumunda siyasi ve sosyal hayatında büyük bir iz bıraktılar.

Şefika Gaspıralı, 20. yüzyılın başlarında "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" diyerek Türk Dünyasında kültürel ve siyasi uyanışın önderliğini yapan ve ebedileştiren ünlü gazeteci, eğitimci, politikacı ve reformcu Gaspıralı İsmail Bey'in kızı ve en önemli yardımcısı, Rusya'daki Türk Kadın Hareketi'nin öncüsü, ilk kadın dergisi "Alem-i Nisvan"ın (Kadınlar Dünyası) editörü, Azerbaycan Türk Cumhuriyeti'nin başbakanlarından Nesip Yusufbeyli'nin eşi, Kırım Türk Cumhuriyeti'nde Kurultay (Parlamento) Başkanlık divanı üyesi ve iki dönem milletvekili ve anaokulları eğitimcisidir.

Türk dünyası kendi değerlerini yeterince bilmediği ve sahip çıkmadığı için hep dış dünyanın aydınlarına öykünür ve hep onlara özenir.

Şengül ve Necip Hablemitoğlu tarafından hazırlanan "*Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi*" kitabı, 1893-1920 yılları arasında Rusya'da yaşanan, özellikle kadın alanında yalanan gelişmeleri anlatır. İki müelliflerin emeği büyüktür, bugüne kadar böyle tarihsel ve bilimsel araştırma tek olarak sayılıyor. İsmail Gaspıralı hayatını ve faaliyetini inceleyen bilim insanlardan Nadir Devlet "*İsmail Bey Gaspıralı*", Yavuz Akpınar "*İsmail Gaspıralı*" 4 cilt, Gankeviç V.Yu. "Hakikat ve Aydınlanmanın Hizmetinde", "Halkın Cedidist Reformu", Zaynabidin Abdıraşidov "*İsmail Gasprinskiy ve Türkistan*", Şendrikova S.P. "Müslüman halkların liberal hareketinde Kırım Tatarları Rus İmparatorluğu XX yüzyıl", "Türk-Müslüman'da ortaya çıkan liberal yönün sosyo-politik ve ulusal kurtuluş hareketinin sorunları yirminci yüzyılın başında Rusya halkları toplumu", Çubukçiyeva L. Kırım Tatar Kadınların milli hareketi incelemelerinde Rusya'da, özellikle Kırım'da kadın milli hareketi onun yöneten aktif kadın liderlerin hakkında, ayrıca Şefika Gaspıralı, rast gelmektedir.

Bizim amacımız bu verilere dayanarak XIX'in sonları - XX. yüzyıllar toplumun Türk-Müslüman ilerici kesiminin Müslüman bir kadının eşit, bağımsız, tam teşekküllü gelişimi sorununu çözmedeki etkisini ortaya sosyal, politik ve kültürel yaşam alanındaki diğer liderlerin şahsında Kırım Tatar figürlerinin kültürel mirasında Şefika Gaspıralı Liderlik özelliklerini ortaya çıkarmak. Çalışmamızda Şefika Gaspıralı editör, eğitim ve siyaset liderlik yeteneklerinin ortaya çıkarmak.

21 Kasım 1886'da Kırım'ın Bahçesaray şehrinde doğan Şefika Gaspıralı'nın babası Türk Dünyasında "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" 21 Kasım 1886'da Kırım'ın Bahçesaray şehrinde doğan Şefika Gaspıralı'nın babası ünlü aydın İsmail Gaspıralı, annesi ise Kazanlı Akçuralar ailesinden İsfendiyar Bey'in kızı Zühre Hanım'dır. (Çınar 2018: 59-60; Hablemitoğlu-Hablemitoğlu 1998: 12-13; N. Devlet: 2011).

Şefika Gaspıralı okuma-yazmayı babasından öğrenmiş; daha sonra eğitimine babasının Kırım'daki Usûl-ü Cedit Mektebi'nde devam etmiştir. Şefika Gaspıralı'nın annesi Akçura sülalesindedir. Şefika Gaspıralı, ailesinden ilk uzun ayrılışını, 11 yaşında annesinin diyarına, Akçura ailesinin yanına giderek yapmıştır. Zühre Hanım üç aylık ayrılıkta kızına 19 tane (bugüne kadar muhafaza edilen) özlem dolu

mektup yazmıştır. Mektupların hepsi ‘iki gözümün nuru canım balam Şefika, gözlerinden öpüp çok selam idem’ diye başlayıp “menim kızım cançığım... ciğer kösem... gözlerinden öpüp, seni sağunup... sizni sevgen anayın Zöhreg” cümlesiyle sona ermektedir. Zühre Hanım mektuplarında Bahçesaray’daki olayları haber verip, Şefika’ya namaz kılmayı aksatıp aksatmadığını sormaktadır. Zühre Hanım, eşi İsmail Gaspıralı Bey ve manevî çocukları olan “Tercüman” için hayatı boyunca maddî-manevî hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan, Türk Dünyası’nın abide kadın şahsiyetlerindedir. Zühre Hanım 1903 yılının Nisan ayında vefat etmiştir. 17 yaşında öksüz kaldıktan sonra, evin tüm sorumluluğunu üstlenen Şefika Gaspıralı, “Tercüman” gazetesinin yayınlarının yönetimi, yazışmaların ve Rusçadan çevirilerin yapılması, posta ve dağıtım işleri konularında babasının en önemli yardımcısı olmuştur» (Hablemitoğlu-Hablemitoğlu 1998:).

1906 yılının son aylarına gelindiğinde çağdaşlaşma hareketinin sadece erkekler ile sınırlandırılmamasını bilen Gaspıralı, kadınlar için de bir dergi çıkartmıştı. “Tercüman” Gazetesinde de kadınların eğitimi, çalışmaları, onların toplumsal statülerini belirleme gibi konularda yazılar yazmışsa da İsmail Bey bunları yeterli görmemişti. Gazetenin başına eşinin ölümünden sonra yoldaşı, kızı Şefika Hanım’ı getirmişti.

Gaspıralı’nın Müslüman kız çocukları üzerindeki emeğini Selime Hanım Yakub şöyle dile getirmiştir: *“İsmail Bey, Müslüman kadın-kızlarının mensup buldukları milleti bin yıllık uzak uykusundan uyardı. Erkeklerin kadın kafalarına kadın-kızların hicaptan, cesaretten kurtulmaları, onların da okumaları lazım geldiğini, kadın-kızın esir, lüzumsuz bir şey, o cahil, insanlar hukuku itiraf edilmemiş, o medenileşmemiş kaldıkça Müslümanların terakkileri hakkında ağız açmanın bile doğru olmadığına dair fikir verdi. Halkın medeni, iktisadi ve içtimai cihetten ileriye gidebilmesi kadın-kızın esirlikten kurtulmasıyla tahakkuk edebilir. İsmail Bey bunu kendisinin yüksek sesi ile her yerde sarsılmadan, sebatla ilan etti. Bu hakikat ona efsanevi Bahçesaray’daki güneşli açık gün kadar malumda kadın-kız kendisine ait meseleyi anladı ve onu tahakkuk ettirmek için uğraşmaya başladı”* (Yalvar: 2017: 108).

Şefika Gaspıralının “Tercüman” gazetesinde faaliyeti ve tecrübesi ilk Türk kadın “Alem-i Nisvan” dergisinin editörlük yapmaya Türk dünyasının yeni tarihsel sayfasını açtı.

Kadınlar için Rusya Türkleri arasında çıkan ilk olan gazetenin adı Alem-i Nisvan yani Hanımlar Dünyası idi. 16.11.1906 tarihli Alem-i Nisvan dergisinin başlığı altında şu ibare görülmektedir: *“Müslimelere mahsus edebi ve tedrisi haftalık mecmuadır”*.

Alem-i Nisvan dergisine baktığımızda bu derginin kadınları bilgilendirme, aydınlatma, teşvik ve yönlendirme, sonra da örgütleme yazılarının yazıldığını görmekteyiz. Örneğin, Türkler içinde bebek ölümlerinin %80 lere çıktığı dönemde dönemin Hilal-ı Ahmer Cemiyeti’nin başkanlarından olan Besim Ömer Paşa’nın kitabından alıntılar yaparak kadınlar bilgilendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Alem-i Nisvan dergisinde Türk erkeklerinin giderek artan bir şekilde Rus kızları ile evlenmelerine karşı çözüm arayışları içinde olan yazılarında yazıldığını görmekteyiz. Farklı Türk lehçelerinde yazılan mektupları ve haberleri okuyucuya sunan Alem-i Nisvan dergisi, esas olarak İstanbul Türkçesi’ne bağlı bir dil ile yayınlanmaktaydı (Hablemitoğlu-Hablemitoğlu: 1998).

Araştırmacı Cihan Yalvar Şefika Gaspıralı hakkında yazılan verilere dayanarak böyle bir sonuç yazıyor: *“Eldeki mevcut bilgilere göre Türk ve İslâm Âleminde yayımlanan ilk kadın gazetesi olan Alem-i Nisvan, İsmail Gaspıralı’nın Tercüman Gazetesinin (1883-1914) ilave eki olarak 1905 yılının sonlarında İsmail Gaspıralı’nın imtiyaz sahipliği ve liseyi yeni bitirmiş olan kızı Şefika Gaspıralı idaresinde yayımlanmaya başlamıştır”* (Yalvar: 2017: 105).

Alem-i Nisvan dergisinin değeri sadece münhasırlığında değil, aynı zamanda kültür ve gelenek taşıyıcılarının bir kadının hayatı ve statüsü hakkında bilgiler ve veriler. Onlar, hiç kimse olmadığı gibi, Rusya’daki Müslümanların tarihsel geçmişinin bütünsel bir resmini oluşturan yaşamın değişimlerini açıktan açık bir şekilde ortaya koydular. Kadın dergisinin faaliyetlerine ilişkin materyallerin Avrupa basının sayfalarında büyük ilgi ve katılımı yayınlanması dikkat çekicidir. O zaman bir Fransız dergisi “Revue du Monde musulman”ın Alem-i Nisvan’dan derlenen haberleri sık sık kullandığı ve yayının farklı ülkelerdeki kadınların, özellikle de Müslümanların hayatına adandığını bilerek doğrulamıştır. Rusya’daki ilk özel kadın dergisi Alem-i Nisvan’ın kıymetini fazla takdir etmektedir.

Şefika Gaspıralı kaliteli eğitim almıştır ve bu onun dünya görüşünü oluşturdu: *“O yıllarda kız çocukları okula gönderilmiyor, kadınların okuma yazma bilmesine bile izin verilmiyordu. Böyle bir ortamda İsmail Gaspıralı, Usûl-ü Cedîd metodunu ailesinde de başarıyla uygulamış, kızı Şefika Gaspıralı’yı yeni eğitim metoduyla ders veren mektebe göndermiştir. Ayrıca İsmail Gaspıralı, kızı Şefika’ya özel Rusça öğretmeni de tutmuştur. Bu sayede Şefika Gaspıralı, ileri derecede Rusça bilgisine sahip olmuştur”* (Çınar 2018: 61).

Yabancı dil bilmesi ve derin derecede başka bilim alanlarda bilgiler Şefika Gaspıralı'nın editörlüğünde büyük bir katkıda bulundular. Derginin geniş ve mantıklı düzelen programı editörlüğünü gösteriyor: "Hânimlara mahsûs haftalık edebî ve fennî mecmû'adır. Gelen sene başından neşrini murâd itdiğimiz bu mecmûanın mevâdd-ı mündericesi işbu bâblardan ibâretidir:

- 1) Hânimlara mahsûs devlet nizâmları ve şeren hükûkları.
- 2) Hâne idâresine, evlâd terbiyesine ve yurt tabîliğine dâir malûmât ve haberler.
- 3) Hâne işleri- tikiş nakış ve sâire lâzım olan mevâdd resm ve şekilleri ile.
- 4) Bizde vesâir milletlerde hânimların hâli ve maişeti ilim ve edebiyâtda. Umûr ve siyâsetde meşhûre olan hânimların tercüme-yi hâli ve resimler ile.
- 5) Mukaddimât-ı fûnûn, usûl-u ahlâk, hikâye, şi'r, târîh ve seyâhat lâzım gelen resimleri ile (Alem-i Nisvan 1905 Numune Sayısı).

Daha bir bilgi belirtilmelidir, dergide ulu yabancı yazarların eserleri yayınlamıştı. "Fransız yazarı Jules Verne'nin *"İki Yıl Okul Tatili, İki Yıl Mektep Tatili, Seyahat-i Hariku-lade"* olarak Türkçeye çevrilmiş kitabı *Deux Ans De Vacances*, "*Çocukların Seyâhat Garîbesi ve Başlarına Gelen Acâib ve Korkunç Vâkı'alar*" adıyla Alem-i Nisvan Dergisi'nin çeşitli sayılarında yer almıştır. Jules Verne'nin kitabı dışında Muallim Naci'nin "*Zavallı Kız*" adlı hikâyesi ve Nalan imzalı "*İki Külfetin Bin Rubleye Kurban Gitmeleri*" adlı hikâyeler de Alem-i Nisvan Dergisi'nin çeşitli sayılarında neşredilmiştir. Hikâyeler farklı sayılarda yayımlanarak, Alem-i Nisvan Dergisi'nin takip edilmesi amaçlanmıştır". (Doğan 2020: 110).

Dergide Türk kadın nazım sanatını ve yazarlığını oluşturuyor. Şefika Gaspıralı daima böyle istidatlı kadınları destekliyordu ve onların eserleri dergide yer almıştı. Mesela, "*Meşhûre Kadınlar*" "*Safiye bint-i Şerife'd-din*", "*Âişe El-Kurtubiyye*", "*Lâle Hâtûn*" başlıklarının altında İslâm Âlemindeki meşhur kadınların kısa hayat hikâyeleri anlatılmıştır. Âişe El-Kurtubiyye ve Lâle Hâtûn'un şiirlerinden örnekler de verilmiştir.

Alem-i Nisvan dergi tek Kırım'da meşhur değildi, onun yayınları yurt dışında yaygındı: "*Yine Alem-i Nisvan Dergisi'nin yayın programının beşinci maddesine uygun olarak Rusya'dan Amerika'ya kadar çok geniş olan coğrafyadaki kadınların çocuk yetiştirmeleri, eğitim durumları, kız balaları için mektep açılması ve buldukları yerdeki yenilikler ve benzeri Alem-i Nisvan Dergisi'nin çeşitli sayılarında yer almıştır. Örneğin, 1906 yılının 4. numarasının 49-50. sayfaları arasında Kafkasya'daki Müslüman hanımlarının durumu anlatılırken 1906 yılının 37. numarasında İstanbul'daki kadınlar arasında Fransızca ve piyano dersinin yaygınlaşması anlatılmıştır"* (Doğan 2020:109).

Derginin editörü olarak düzgün bir şekilde koordine edilmiş yöntem Şefika Gaspıralı'nın liderlik yeteneklerini bir kez daha onaylıyor.

Şefika Hanım, 6 çocuk arasından Gaspıralı İsmail Bey tarafından 'özel' yetiştirilmiştir. Gaspıralı İsmail Bey, Şefika Hanım'ın eğitimine özel bir önem vermiş; sınırsız bir sevgiyle yetiştirmiştir. Şefika Gaspıralı özel arşivinde böyle anlatıyordu kendi eğitim hakkında: "*Babam eve derslik kitabını "Sübyan-i Hoca" getirdiğinde ben 5-6 yaşındaydım. Kitap çok güzel ve renkliydi. Babam beni alfabeyi öğretiyordu. Ev eğitimi sadece ana dil ve Arap gramer ile geçmiyordu".* (Gaspıralı Ş.: 55). Ş. Gaspıralı özel kız okulunda eğitimini devam ediyor, bu okul Rusya'da kızlar için ilk Usûl-ü Cedit Okulu Bahçesaray'da Şahbolat kasabasında 1884 yılında açılmıştır. İlk öğretmeni de Gaspıralı İsmail Bey'in kız kardeşi Selime-Pembe Hanım'dır. Bu okullarda öğrencilerde bilgiye ulaşma, bilgiyi geliştirme yollarının öğretilmesi ve fiziksel değerlendirme becerisinin kazandırılması esas amaç olmuştur. Okuldan sonra ilerici Şefika Hanım I. Gasprinsky babasıyla Müslüman geniş kitlelerine Usul-ü Cedit gerekliliğini, önce Kırım Tatar dilini öğrenmesi ve geliştirmesi, onun yanında hem de Rusçanın bilmesi büyük çabalar gösterdiler. Bu çabalar boşuna gitmedi ve ciddi sonuçlar verdi. Vatandaşları arasında büyük bir sevgi ve derin saygı duyan yüksek eğitimli Şefika Hanım doğrudan milli eğitim Kırım Tatar toplumunda eğitim sorunlarının yayılması ve uygulanması büyük katkıda bulundu.

Ş. Gaspıralı yönetiminde Kırım Tatar kadınları arasında eğitimi etkinleştirmek ve yenilemek için ciddi adımlar gerçekleştirildi ve Rusya İmparatorluğunun tarafından olumlu karşılandı.

Şefika hanım arşivinden okuyan bilgilere göre, 1904 yılında Şefika Gaspıralı inisiyatifle Simferopol kasabasının milli eğitim müfettiş Skvorsov A. Bahçesaray valiliğine ilk Kırım Tatar kız okulu açmasına bir şefaitle bulundu; sonuç olarak Bahçesaray Valisi izin verdi ve 300 ruble okulun ihtiyacına her yıl vermeye taahhüt etti. (Gaspıralı: 7)

1905'te Bahçesaray şehrinde "26 Mart 1870 kurallarına göre" ilk Tatar kız bakanlık okulu kuruldu. Bu okulun bakımı için bu kadar masraflar destekleniyordu: devlet hazinesinden - 700 ruble, Tavriya guberniya zemstvo'dan - 200 ruble ve Bahçesaray şehrinde - yılda 300 ruble. Tüm bu harçlar, el iş-

lemleri gerekli malzemeleri alınmasına, el işlemleri öğretmen maaşı, öğretmen kira dairesine ve diğer ihtiyaçlar için verildi. (Gaspıralı: 7)

Bu zamanda Kırım Tatar kadınları okullarının kurucuları meydana çıktı. Böylece, 1917'de Kırım Merkez Kadın Komitesi başkanı İlhamiye Toktarova ve onun yardımcısı Şefika Gaspıralı ile Tavriya belediye başkanına Simferopol şehrinde Tatar kadın-kızlar öğretmen okulu için çeşitli ihtiyaçlara destekte ricada bulundular. Kısa zaman Şefika Gaspıralı Akmescit şehrinde açılan "İsmail Bey Gaspıralı Darülmuallimmatı'nın" müdürü olarak oldu. Fakat bu okul için büyük bir maddi ve manevi iz bıraktı. Simferopol Tatar Kadın-kızlar öğretmen okulunun bütün detayla bilgiler Şefika Hanım arşivinde yer aldı.

Şefika Gaspıralı pek fazla kimsenin önemsemediği Türk kadınının uyanışı için tüm ömrü boyunca okulları, örgütleri ve siyasal katılım çabalarıyla mücadele vermiştir. (Hablemitoğlu 1998). Bu konudaki çok değerli bir bilgilerden birisi, Şefika Gaspıralı tarafından geliştirilen anaokullarının yardımcıları (bakıcı) 1920'de üç aylık "Frebel" kurslarının program hazırlıyor. Kurslara 4 yıllık kadın-kızlar okulları eğitim almış ve ya başka bir okulları bitirmiş kızlar kabul edildi. Aynı zamanda, "Frebel" kurslarında uygun eğitim almamış Kırım Tatarlar kadınları okuyabilirlerdi. Şefika hanım Müslüman kadın böyle kurslara hazırlıksız katılmanın kendileri ve genel olarak aileleri için şüphesiz faydalar sağlayacağına inanıyordu. (Gaspıralı: 9-10). Bu çabalarda Şefika Gaspıralı'nın Kırım Tatarlar milli ilkokul eğitimi oluşumuna ve gelişimine önemli katkısı inkâr edilmez bir tarzda.

Şefika Hanım'ın eşi Genceli bir Azerbaycan Türkü'dür Nasip Yusufbeyli, Tercüman'da bulunduğu 1906-1912 yılları arasında defalarca Azerbaycan'a giderek Türk hakların birleşmesini çalışmalarını sürdürmüştür. Bu çalışmaların içerisinde Gence'deki Medrese-i Ruhâniye'de eğitim gören gençleri aydınlatmaya çalışmış; bir kitap dükkânı açarak Azeri Türk gençlerini örgütlemiştir. (Hablemitoğlu 1998: 56). Şefika Gaspıralı eşi ile Azerbaycan milli eğitimini geliştirmeye çalışmıştı. 1918 yılında Şefika Gaspıralı siyasi sebeplerden Kırım'dan ayrılıyor ve Bakü'de yerleşiyor. Zor zamana bakmadan çalışmaya devam ediyor. Özel arşivine göre Şefika hanım eğitim sahasında bir gelişmeler yapmaya çalışıyor. "Şefika Hanım, geçimini temin edebilmek ve deneyimleriyle bu genç Cumhuriyete hizmet edebilmek için Bakü'de Eğitim Bakanlığı'na bağlı "Ana Mürebbiye Kursları" düzenliyordu. Bu kursların müdürlüğünü ve pedagoji derslerini üstlenirken; Batı standartlarda, "Floebel" metodunu esas alarak, "Ana Mektebi Nizamnamesi'ni", "Ana Mektebi Programı ve Talimatları'nı" hazırlıyordu. Bu kurslar, üçer aylık devreler haline, çocuk yuvaları için yönetici ve yardımcı eleman yetiştirmeyi amaçlıyordu" (Hablemitoğlu 1998: 281). Bu hareketleri genç Azerbaycan Cumhuriyetine önemli bir gösterge ve sadece Kırımın Tatar eğitim sistemini kızlar için oluşturan değil, başka Türk ülkelere büyük bir etkisi oldu.

I. Gasprinsky aşamalı usul-cadid fikirleri ve onun fikir taşların yansıyan ciddi sonuçlar verdi.

Kadın hareketinin hızlı gelişimi Kırım Tatarların milli bilincinin kitlesel oluşumunda bir gösterge olarak sayılıyor. 1903 yılında Rusya Türklerini bir parti çatısı altında toplamak üzere "Rusya Müslümanları İttifakı'nın kurulması için çeşitli girişimlerde bulunulan bir dönemdi. Bu dönemde 'örtülü kurultay' şeklinde değil, Rus rejimine açık bir başkaldırı ve gövde gösterisi şeklindeydi. İlk defa Kırım Türklerinin simgesi Tarak Tamga açıkta dalgalanmaktaydı. 1906 yılında birçok kadın dernekleri açılmıştır: Bakü'de 'İlim ve Hayrat Cemiyeti', Uralskiy'deki 'İane Cemiyeti', Orenburg'daki 'Müslimeler Cemiyeti', Ufa'daki 'Müslimeler Cemiyeti', Tiflis'teki 'Kafkasya Müslüman Hanımlar Cemiyet-i Hayriyesi', Buzavlık'ta 'Hanımlar Cemiyeti' vs... Kadınlar için ayrıca kütüphaneler açılmıştır. Şefika Gaspıralı yönetiminde 1917 yılında Nisan ortasında Bahçesaray şehrinde ilk Müslüman kadın mitingi gerçekleşti. Ayın sonuna kadar her Kırımın şehirlerinde ve köylerde kadın idare inkılap birlikleri açıldı. Müslüman kadınların aktif faaliyetlerindeki artışı hakkında Simferopol Kadın Komitesi başkanı ve tüm Kırım kadın hareketinin manevi lideri Şefika Gaspıralı şunları yazdı: "Türk ve İslam tarihinde ilk defa kadın toplum hayata çağrıldı, sırtını dikleştirdi ve kendi kendine söyledi "Ben de gideceğim!".

1917 yılında Mayısın 1-11 Moskova'da Ş. Asadullayevın evinde toplanan Bütün Rusya Türkleri 1. Kongresi'nde 970 delege içerisinde 112 kadın delege yer alarak ilk kez erkeklerle birlikte kadınlar da siyasi platformda kendilerini gösterirler. [Mahmutova: 2000: 211]. Tüm Rusya Müslüman Kongresinde kadınlar yer aldılar ve bu gelişmeler topluma moral gücü ve birlik duygusu kazandı.

Öncelikle bu olay 19-20 yüzyılında Usul-ü Cadid yöneticilerinin kadının eşitlik ideasını ön plana sürdürdüler ve sonuç olarak Türk Müslüman topluluğu bu düşüncüleri gerçekleştirdiler. Kırım'dan 25 delege geldi ve onların arasında Şefika Gaspıralı, Dilyara Bulgakova ve Zeynep Davidoviç, üç Kırım Tatar kadınların temsilcileri olarak vardı. Birinci oturumun baş reisi belli Kazan Tatar aydınlarından Ayaz İshaki tüm delegele böyle sözlerle başladı: "*Efendiler! İşbu Meclisimizde hazır olan büyük üstamız Gaspıralı'nın kızı Şefika Hanımın hürmetlerimizde ütemem*" [Hablemitoğlu, 1998: 164]. Şefika Gaspıralı'nın saygılarıyla ve minnettarlıkla herkesle selamlaştı. Bunu söylemek gereklidir, Şefika Hanım babasının otoritesinde hiç faydalanmadı, bütün hareketlerini ve faaliyeti kendi istekle ve inisiyatifle

daima ürettiyordu. Kongrede vurgulayan noktalarından kadın hakları meselesi, onun içerisinde giren kadınların bütün siyasi hakları, erkeklerin seçim sandıklarına kadınları yollamamaları, aile içerisinde hürriyet durumu, genç kızları muvafakat alınmadan evlenmemesi, kadınların siyasi ve içtimai bütün haklarda erkeklerle eşit olması ve bş. Şefika Gaspıralının siyasi hareketinde esas meselelerden biriydi. 17 Ağustos 1917'de Akmescit'te Kadın Kongresi toplanıyor ve onun açılış konuşmasında fikir ve önerilerini, Hanımlar Cemiyetini açmak için 14 maddeden oluşan taleplerini ifade etmişti:

1. Mutlaka bir okuma salonu talebi;
2. Tatar lisanında gerekli kitaplar talebi;
3. Her Cuma günü hanımlara mahsus bir leksiya okutmak yahut açık fikirli ulemamızdan vaaz dinlemek;
4. Kendi beynimizde zamanın verdiği hürriyetten faydalanmak için yeni matbuattan çıkmış eserleri mütalaa etmek;
5. Cemiyet için kurs açmak, her türlü usul idare, fen, iktisattan malumat vermek;
6. Cemiyetin her türlü meclisler yapmaya hakkı olmak lazım;
7. Çocuklar için bayram yapmak;
8. Kendi hayatımıza mahsus bir tiyatro tertip etmek;
9. Edebiyat gecesi yapmak;
10. Mezkür cemiyet, karı kızlar her noksanlarını görüp düzeltmeye çalışır. Erkeklerimiz tarafından haksız olarak zulüm gösterilse, hemen her türlü teşebbüsle kurcalamak;
11. Kocasın tarafından haksız yere cebir zulüm gördüğü halde, hemen o kocadan meşru olarak hiçbir türlü hukukuna halel edilmeyip boş olmak;
12. Mahkeme-i Şer'iyeye müracaatları lazım olup yardım kapıları açık bulundurmak;
13. Yaz günlerinde tatil zamanında talebecikler ve hanımlar için bir bahçe tertip etmek;
14. Zamanın gidişatına fikir koşmak.

Bu taleplerin tartışmalardan sonra Akmescit Kadın Kongresinde 16 maddeden oluşan karar alındı ve kaydedildi. Şefika Gaspıralının yanında daima ona benzeyen, onun düşüncülerini ve yeni bakışla yetişen hanımlardan Salıha Kıpçak, Ayşe İshakova, Dilyara Bulgakova, İlhamiye Toktar, Zeyneb Amirhan, Hakime Şemsedin yanında duruyorlardı. Bu kadınlar Kırım Cumhuriyetinin tarih sayfasında büyük bir iz bırakmışlardı. 1893'ten 1917'ye geçen süre kadın hareketinin birikim ve deneyim süreci olur. Bu dönemde Kırım'da Şefika Gaspıralı, Hanife Bodaninskya, İlhamiye Tohtarova, Dilyara Bulgakova gibi isimler eğitmen, yazar ve yardım cemiyetlerinde görev alan çok sayıda kadından sadece birkaçıdır. (Şeymizade 2010: 4-5)

Bu grup kadınlar Kırım'da yeni eğitim reformunu oluşturmuş, yeni nesil okumuş tabakanın temelini atmışlar. 1917. senede I Kurultay toplanmış, 4 hanım delege olarak yer almışlar. Bunlar Hanife Bodaninskaya (Akmescit eyaletinden), Hatice Hanım Avcı, İlhamiye Hanım Tuhtarova (Yalta eyaleti), Şefika Sultan Gaspıralı (Gözleve eyaletinden). «26 Kasım 1917 yılında açılan bu Kurultay hanım delegelerin başlarındaki siyah fes ile beyaz mahrama örtüsünün üzerine yazılışı dikkat çeker. Sembolik olarak kara fesin bu Kurultay'a Tatar kadınının acısını getirdiğini söylerken, beyaz mahrama Kurultay'dan kadın-erkek eşitliğini getireceğini ifade eder» (Çubukçiyeva). Tamamen Müslüman bir toplumda yaşam geleneksel şekilde değiştirdi kadın özgürlüğü, sorunları da Kongresi'nde tartışıldı. Şefika Sultan Gaspıralı Kırım Tatar hanımının ilerlemesi ve aydınlanmasının en güzel örneğiydi. "26 Kasım Cuma günü görmekte bir törenle açılış gerçekleştirilen Kırım Milli Kurultayı'nın ilk oturumunda, Başkanlık Divanı üyeliklerine seçimler yapılmıştı. Toplam 76 milletvekilinin katıldığı bu seçimde, Çelebi Cihan, Cafer Seydamet, Abdülhakim Hilmi ve Hacı Bedrettin Beylerin yansıra, Şefika Hanım da (16 karşı oya 46 kabul oyu ile) Başkanlık Divanı üyeliğine getirilmişti. Bu sonuç, sadece Kırmılı Türk kadınları için değil, tüm Türk Dünyasındaki ve de İslam Dünyasındaki kadınlar için de "ilk" olma onurunu ve önemini taşımaktaydı" (Hablemitoğlu 1998: 245).

7 Aralık 1917 yılında Numan Çelebicihan reisliğinde Kurultayın olağan toplantısında Şefika hanım böyle teklifler bulundu: "Kurultay insan hakları ve eşitliğini temel olarak yön aldı ve bu bakış açısıyla o zaman bir kadın hakları bakımından eşit olmalıdır, milletimizin geleceğinin ve kadınlar için bu toplantıda müzakere etmesinde önemlidir." » [UKGB: L.16, 36-37, 58, l. 58].

Kasım 1917'de, Kırım'da siyasi faaliyetin zirvesi kaydedildi ve kadınlar burada özel bir yer aldılar. Bu sonuç, sadece Kırım Tatar Müslüman kadınlar için değil, bir bütün olarak tüm Türk-Müslüman

dünyası için kesin ilk zaferdi. Şefika Gaspıralı daima gibi aktif mücadelecinin çizgiyi devam etti ve sonuna kadar Kadın Cemiyetini geliştirmeye ve kadın haklarının baş korucusu olarak sayılıyor. Toplumda Kadın eşit bir üyesi olur, bağımsız ve özürüllüğünü kazandılar, Kırım Halk Cumhuriyeti Anayasası, kadın-erkek tüm millete seçme ve seçilme hakkı tanıtırken, sosyo-kültürel alanında büyük gelişmeler ve yeni yer alan kadın-kızlar için açılan Usul-ü Cedit okullar, tiyatro hayatında kocaman değişimler, sahnede kadınlar rollüleri oynayan kendileri oldu, mesela, Osman Akçokraklı'nın yazılmış "Kırımğiray Han" piyesini başarıyla icra eden Ayşe Tayganskaya yer aldı, bu zamana kadar kadın rollünü tek erkeklerle aitti. Şefika Gaspıralı'nın inisiyatifle Kırım Tatar kadınının her sosyal hayatında çok değişimler ve gelişmeler meydana geldi.

Şefika Gaspıralı ve çocuklarla 1921 Mayıs ayı Türkiye'ye gider. Ne kadar zor ve çaresiz hayatı olsa da, iş bulmaya çalışır ve uzun yıllar Kızılay'a hizmet etmiştir. 1930 yılında Kırım Kadınlar Birliği'ni kurar. "Birliğin amacı, yalnızca Kırım kökenli Türk kadınlarını biraraya getirip bir nevi baskı grubu halinde sosyal veya siyasal katılmalarını organize etmek ya da birtakım milli geleneklerin ve folklorik değerlerin unutulmamasını temin etmek değildi elbet. Bir başka amacı, belki de esas amacı, Kırım'da yaşayan Türklere yapılan insanlık dışı baskı ve muameleleri, başta bağımsız İslam ülkeleri olmak üzere tüm dünya duyurmaktır" (Hablemitoğlu 1998: 308).

Emel dergisinde yayınlanan meşhur Şefika Gaspıralı'nın bildirisinde Müslüman kadınlara bir çağrı ve uyanış hitabesi oldu: "Siz, ey Müslüman Kadınlar! Neredesiniz? Kalemimiz, sesiniz, kalp ve vicdanınızla uzak diyarlardan o mahkûmların maruz kaldıkları işkence ve felaketlere iştirak ederseniz onların müteselli olmalarına ve sizin bu iştirakiniz duyan kan kardeşlerinizin emel ve mefkûreler uğrunda müsterihine fedayı can etmelerine sebep olursunuz" (Emel 1975:18).

Sonuç

Geleneksel bakış açısına göre liderliğin temelinde güç vardır. Bunun anlamı kişiliğin gücünün grubu yönlendirdiğidir. Bilinen liderlik tanımlarının temelindeki "güç" yerine gelecekte "yaratıcı düşünme" liderliğin yeni temeli olabilir. Kadınların lideri olmasında bu özellik önemlidir. Şefika Gaspıralı Türk kadınına hayatı ve sosyal statüsü değişmesinde başında durdu ve o zaman kadın için büyük bir cesaret olarak ortamda tanıtıldı. Müslüman dünyasında din açısından Kadının hakları ve statüsü hiç yoktu, her hangi bir hareket hemen bir engellerle karşılaşılıyordu. Kesinlikle Şefika Hanım uyusukluğu ve engellemeleri göğüsleyebilecek irade gücü ile kadınlara ilerleyici kadının örneği oldu.

Dünyadaki değişimlere ayak uydurabilecek düşünme esnekliği Şefika Gaspıralı'nın liderliğinde İsmail Gaspıralı'nın Usul-ü Cedit ideası hayatta gerçekleşti. Aydın Kırım Tatar Kadınlar arasında ilk kadın lider olarak meydana çıktı ve İsmail Gaspıralı'nın aktif taraftarlığı ve üreticisi oldu. Eğitimde ve siyaset yolunda bir lider olarak geleceği görebildi, geleceğin getireceği belirsizlik ve risklere karşı sürekli olarak tetikte olmalı ve sağduyu ile planlama yaptı. Kadınlar için okullar ve eğitim kursları açtı ve bu teşkilatlar uzun süre çalıştı. Sayısız Kırım Tatar kadınlar kaliteli eğitim almıştı ve Kırımın öğretmenler sıraları doldurmuştu. Tüm Türk-Müslüman dünyasında Kırım Tatar kadın haklarına yönelik ilerici ve demokratik görüşlerini ilk gösterenler oldu. Bilgili, amaca ve göreve bağlılık ve bütünlüğü sağlayabilen, en zor koşullar altında bile ümitsizliğe kapılmamalı, böyle bir durumda çevresine güven veren, morali yüksek tutan, ortaya çıkan sorunları, ne kadar büyük ve ne kadar beklenmedik olursa olsun, yaratıcı zekâsı ve akılcı yaklaşımı ile çözümlenebilen Şefika Gaspıralı Türk kadınların lideri olarak tarih safasında büyük iz bıraktı.

Kaynaklar

- Çınar M. (2018) Mektuplar. Nesip Yusufbeyli'den Şefika Gaspıralı'ya, Ötüken, s. 264.
- Çubukçiyeva L. 1917-1920 yy. Rusyada Türk ve Müslüman Kadın hareketi ve onun neticeleri: <http://archive.nbuv.gov.ua>. Erişim tarihi: 08.11.2020
- Devlet N. (2011) İsmail Gaspıralı: Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist, Başlık, s. 224.
- Doğan. H. (2020)Şefika Gaspıralı'nın Alem-i Nisvan Dergisi Üzerine bir İnceleme ve Sistemantik İndeks. Ankara Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, C.1, Sayı 1. S. 103-124.
- Emel dergi (1975) Büyük bir Kayıp, Sayı 90, s. 14-18
- Hablemitoğlu, Ş. / Hablemitoğlu, N. (1998) Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920), *Ajans-Türk Matbaacılık Sanayii A.Ş. Ankara*, 672 s..
- Gaspıralı Ş. Özel Arşiv belgeler. F.1 Op. 1 K.1. 55.evrak
- Gaspıralı Ş. Özel Arşiv belgeler. F.1 Op. 2 K.3. 20.evrak

- Gaspıralı Ş. Özel Arşiv belgeler. F.1 Op. 1 K.5. 188.evrak
- Mahmutova A. (2000). Muhlisa Bubi Fenomeni. Gazılar Avazı № ½. Kazan. s. 203-214.,
- Şeymizade A. (2010) 20 yüzyılın başında Kırım Tatar Devriminde kadınlar. Poluostrov Gazete, №14, Nisan 16-22. Simferopol. s.4-5.
- UKGB Kırım oblast – F. 9. – Op. 2. – L.16, 36-37, 58.
- Yalvar C. (2017).Türk Dünyasının Sönmeyen Ateşi: İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914) Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi: Cilt 1 – Sayı 2 Haziran. s. 87-116.

Gönüllü Katılımın Yoksulluğu Azaltmadaki Rolü: Endonezya, Aceh Örneği

Siti Arifa DIANA¹ - Muhammad Zawil KIRAM²

Özet

Yoksulluk sorunu bir ülkede hâlâ büyük bir endişe kaynağıdır. Bunun nedeni, topluluğun günlük yaşamlarının yükleriyle yüzleştiği ekonomik kısıtlamalardan kaynaklanmaktadır: daha yüksek gıda fiyatları, daha yüksek eğitim maliyetleri ve yoksulların ekonomisini daha da karmaşık hale getiren çeşitli diğer ihtiyaçlar. Dünya Bankası hala Afrika'daki en yüksek yoksulluk oranlarını kaydetmesine rağmen, diğer birçok ülke aynı sorunları yoksullukla paylaşıyor. 264 milyonu aşkın nüfusu ile Endonezya'nın asgariye indirilmesi çok zor bir yoksulluk sorunu var. Endonezya'daki en çok yoksulluk görülen Aceh Eyaletidir. Aceh, Endonezya'nın en batıdaki eyaletidir. Sumatra Adası'nın kuzey ucunda yer alır. Merkezi İstatistik Ajansı'na (BPS) göre Aceh, son beş yılda Sumatra'nın en yoksul ili ve Endonezya'nın en yoksul altıncı ili olarak sınıflandırıldı. Eylül 2019'da 810 bin kişi (nüfusun% 15.01'i) yoksulluk sınırının altında yaşıyordu. Bölgesel kalkınmaya yardımcı olmak için Özel Özerklik Fonu gibi çeşitli mali yardım türleri sağlanmıştır. Çeşitli araştırmalar, Aceh'deki sosyal ve ekonomik kalkınma hızını yavaşlatma sürecinde uzun süren çatışmanın ve Tsunaminin ana katkıları olduğunu göstermiştir. Bu, Aceh'deki ekonomik eşitsizliği veya yoksulluğu azaltmak için çalışan bir dizi sivil toplum kuruluşunun (STK) dikkatini çekti. "STK'lar sınırlı mali kaynaklarla çalışsalar" da, taahhütleri sivil toplumu gönüllü olmaya teşvik etmeye ve yoksul ya da yoksulların aile ihtiyaçları için yeterli konut ve küçük işletme sermayesi sağlamasına yardımcı olmaya devam ediyor. Sivil toplum kuruluşları tarafından yönetilen STK'ların varlığı, çeşitli yoksulluk sorunları ile başa çıkmada devlete büyük ölçüde yardımcı olmaktadır. Pek çok insan, yoksullarla sosyalleşmek için kesinlikle yüksek bir empati duygusuna sahiptir, genel olarak başkalarına yardım etme ve kışkırtıcı olmayan örgütlere katılma ve gönüllü olarak hareket etme konusunda güçlü bir dürtüye sahip kişilerdir. Gönüllülerin kişisel gelişime katkılarını değerlendirecek olursak, insanlar arasındaki bağları güçlendirmek sosyalleşme, takdir, hoşgörü, paylaşma, fedakarlık ve aidiyet gibi olumlu duygular olarak değerlendirilebilir. Bu durumda gönüllülük, bir ülkede refah yaratmak için olumlu faydalar yaratır. Bu çalışmanın amacı, sivil toplumun / gönüllülerin yoksulluğun azaltılmasındaki rolünü ve sosyal hayatta hayırsever varoluşun önemini belirlemektir.

Anahtar kelimeler: Gönüllülük, Yoksulluk, STK'lar, Ekonomi, Katılım.

1. Giriş

Yoksulluk nedir? Nasıl ölçülecek? Bir durumu boyutlandırmak için, köklü doğası anlaşılmalıdır. Uzun süre yoksulluk kavramı parasal boyuta indirildi; Geliri toplumda asgari olarak kabul edilen bir yaşam standardını sağlamak için yeterli değilse, kişi yoksul olarak kabul edilirdi. STK'lar sayesinde, yoksulluk kavramı artık yetersiz gelir olarak tanımlanan çok dar bir kavramdan, yoksulluğun çok boyutlu yönlerini ve dinamiklerini yansıtan geniş bir konseptte dönüşmüştür. Yoksulluk artık, istihdama erişim, barınma, sağlık hizmetleri, eğitim, kültür, adalet ve aile koruma gibi günlük yaşamın çeşitli yönlerini etkileyen çeşitli güvensizlik veya özür türlerinin bir kombinasyonunun sonucu olarak kabul edilmektedir. Gerçekte, yoksulluk sosyal haklara erişimi engellemektedir. Bir kişi, güvensizliklerin nasıl biriktigiğine ve birbirini güçlendirmek ve kişiyi daha da yoksulluğa sürüklemek için nasıl birleştiğine dair işaretler gösterir.

Yoksulluğun azaltılması için gönüllü çözümler ve Ekonomik güçlendirme. Uluslararası Yoksulluğun Ortadan Kaldırılması Günü'nde Birleşmiş Milletler (UN), açlık ve sosyal dışlanma mağdurlarına, müca-

¹ Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji, arifa.diana94@gmail.com

² Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji, mzawil@marun.edu.tr

delelerine katı, şefkatli yanıtlara dayanan çok taraflı ortaklıkları teşvik etmek için saygı gösteriyor. Yoksulluğun birçok yansıması vardır: açlık ve gıda güvensizliği, artan suç ve çocuk ölüm oranları, siyasi istikrarsızlık, yolsuzluk ve işlevsiz yönetim. Şimdi görüyoruz ki, yoksulluk dünya çapında şiddet içeren aşırılığın, üremenin ve yoğunlaşan çatışmaların ana itici gücüdür. Yoksulluk oranlarının yüksek olduğu ülkelerdeki pek çok hane, istihdama sınırlı erişimleri, zayıf şekilde uygulanan iş kanunları, yetersiz siyasi ve sendika temsili ve genel ekonomik açıklar nedeniyle daha da kötüleştiği için sömürüye açıktır.

Yoksulluk sorunu, dünyanın birçok ülkesinde hâlâ büyük bir endişe kaynağıdır. Bunun nedeni, toplulukların günlük yaşamın yükleriyle uğraşan ekonomik kısıtlamalarıdır: Giderek artan gıda fiyatları, yüksek eğitim maliyetleri ve yoksulların ekonomisini daha da karmaşıklaştıran çeşitli diğer ihtiyaçlar. Dahası, pek çok insan sağlık hizmetlerine, sanitoryona veya temiz suya yeterli erişime sahip değil ve hayatlarını gereksiz hastalıklarla savaşıyorlar, çoğu zaman erken ölüme yenik düşüyorlar. Dünya Bankası hala Afrika'daki en yüksek yoksulluk oranlarını kaydetmesine rağmen, diğer birçok ülke de konu yoksulluk olduğunda aynı sorunu yaşıyor. Bunlardan biri Endonezya Eyaleti. Endonezya, Güneydoğu Asya (ASEAN) ülkelerinde en yoksul ikinci sırada yer almaktadır.

264 milyondan fazla nüfusu ile Endonezya'nın asgarîye indirilmesi çok zor olan bir yoksulluk sorunu var, bu, nüfus seviyelerinin yoğunluğu ve birkaç ülkedeki ekonomik eşitsizlik nedeniyle ülkenin kalkınmasını ve ilerlemesini zorlaştıran faktörlerden biri. Adalar ve bölgeler. Endonezya'daki en kötü yoksulluk olgusu, Aceh Eyaletidir. Aceh, Endonezya'nın en batısındaki ildir. Sumatra Adası'nın kuzey ucunda yer alır. Özel özerklik statüsü verilen Aceh, dini açıdan muhafazakar bir bölge ve Endonezya'da resmi olarak şeriat yasasını uygulayan tek il. Tüm bu uzmanlıklara (özerklik ve şeriat hukuku) rağmen Aceh, Merkezi İstatistik Kurumu'na (BPS) göre son beş yıldır Sumatra'nın en yoksul ili ve Endonezya'nın altıncı en yoksul ili olarak sınıflandırıldı.

Eylül 2019'da, yoksulluk sınırının altında yaşayan 810 bin kişi (nüfusun% 15.01'i) vardı. Bölgesel kalkınmaya yardımcı olmak için Özel Özerklik Fonu gibi çeşitli biçimlerde mali yardım sağlanmıştır. Bununla birlikte, il hala az gelişmiş olduğundan ve yoksulluktan rahatsız olduğundan, bunun minimum etkisi oldu. Çeşitli araştırmalar, Aceh'deki sosyal ve ekonomik kalkınmanın yavaşlama sürecine ana katkıların uzun süren çatışmalar ve Tsunami olduğunu gösteriyor. Bugün Aceh, Endonezya'nın Sumatra adasındaki en yüksek yoksulluk oranlarından birine sahip. Aceh'deki ekonomik eşitsizliği veya yoksulluğu azaltmaya çalışan birkaç sivil toplum kuruluşunun (STK) dikkatini çeken şey budur: "STK'lar sınırlı mali kaynaklar altında faaliyet göstermelerine" rağmen, kararlılıkları sivil toplumu gönüllü olmaya ve yoksullara yardım etmeye ve aile ihtiyaçları için yeterli konut ve küçük işletme sermayesi sağlamaya teşvik etmeye devam ediyor. Ayrıca bu gönüllüler, okulu terk edenlere burs yardımı sağlamaya çalışıyorlar.

Sivil toplum kuruluşları tarafından yönetilen STK'ların varlığı, özellikle toplum refahı konuları olmak üzere çeşitli sorunlarla başa çıkmada devlete çok yardımcı olur. Buna sosyal sermaye denir. Toplumda sosyal sermayenin gelişimi insanları ve kaynakları bir araya getirir. Gelir dağılımının eşit olmadığı bir toplumda, sosyal sermayenin gelişimi, yoksulluğu azaltmak ve sosyal sermaye ile sosyal uyumu artırmak için önemlidir ve bu da çeşitli grupların bir araya gelmesi için ortamı hazırlayacaktır. Şu anda, sosyal ağları genişletmek için birçok araç kullanılabilir. En yüksek yoksulluk oranının nerede olduğunu bulmak için toplumdan daha fazla destek almak için sosyal ağlara ihtiyaç vardır ve gerçekte bir ailenin ekonomik zorluklarının ciddiyetini belirlemek, böylece seçilen hedef ailelere yardım sağlamak ve yönetmek için raporlar alınabilir ve takip edilebilir. Pek çok insan yoksullarla sosyalleşiyor ve onlara karşı büyük bir empati duygusu vardır.

Genel olarak, başkalarına yardım etmek için güçlü bir dürtüye sahip olanlar, kar amacı gütmeyen kuruluşlara katılacak ve gönüllü olarak hareket edecektir. Bu gönüllüler, Aceh'de yoksulluğun azaltılmasına odaklanıyor. Gönüllülüğün kişisel gelişime katkısı değerlendirilecek olursak bu, insanlar arasındaki bağların güçlenmesi, sosyalleşme, takdir, hoşgörü, paylaşma, fedakarlık, karşılıklı aidiyet, güven gibi niteliklerin güçlendirilmesi gibi olumlu duyguların bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda gönüllülük, hem hizmet verenler hem de hizmet alanlar için olumlu faydalar yaratmaktadır. Bu araştırma, gönüllüler tarafından yürütülen rolleri ve yoksulluğun azaltılmasındaki motivasyonlarını daha ayrıntılı olarak tartışacak ve gönüllü programının bir bölgedeki yoksulluk seviyelerini azaltmada ne kadar etkili olduğunu ortaya çıkaracaktır.

2. Yöntem

Bu araştırma nitel bir metodoloji kullanmaktadır, çünkü bu araştırma prosedürü, sosyal olgular ve insan sorunları gibi gözlemlenen davranışların yazılı ve sözlü kelimeleri şeklinde açıklayıcı veriler üretecektir. Bu çalışmada, katılımcıların bakış açısından detaylı bir rapor hazırlanacak ve doğal du-

rumlar hakkında bir çalışma yapılacaktır. Bu nedenle bu araştırma, gönüllüler ve Aceh'deki yoksulluğu azaltma programlarına katılan kişiler gibi görüşmecilerle derinlemesine görüşmeler yapılmasını gerektirmektedir. Bilgi ve araştırma hedeflerine ulaşmak için derinlemesine görüşme teknikleri kullanılmıştır. Sorulacak sorular, Aceh'deki yoksulluğu azaltmak için gönüllü faaliyetlere katılan ya da gönüllü faaliyetlere katılan kaynak kişilerin rolleri, motivasyonları, hedefleri ve diğer konularla ilgilidir. Görüşme teknikleri görüşme yönergelerini (guide interview) veya görüşme yönergelerini kullanmadan kullanılabilir.

3. Bulgular

3.1. Aceh'te Yoksulluk Profili

Aceh, Endonezya Cumhuriyeti'nin batı ucunda bulunan bir bölgenin parçasıdır. Aceh'in nüfusu ağırlıklı olarak Müslümandır. Bu, İslami kuralları veya düzenlemeleri uygularken Aceh'de İslam hukuku olarak adlandırılan şeyi güçlendirir. Aceh'deki İslami Şeriat medeniyetinin gücü, Aceh'in Endonezya'daki diğer bölgelerden çok farklı olduğunu kanıtıyor. Bununla birlikte, Aceh'deki güçlü İslami yasalara rağmen, Aceh'in hala ciddi bir sorunu var: yoksulluk sorunu. Merkezi İstatistik Kurumu'nun (Aceh İstatistik Merkezi) Mart 2019'daki verileri, Aceh'deki yoksulluğun yüzde 15.32'ye ulaştığını, yani 819.000 Acehneli'nin bir yoksulluk havuzunda mahsur kaldığını gösterdi. Bu, daha sonra çeşitli partiler arasında şeriat bölgelerinde yoksulluğun nedenlerinin arkasında ne olduğu konusunda tartışmaya yol açar mı?

En az üç görüş geliştirilmiştir. İlk bakışta, yoksulluk Aceh'deki durgun yatırımın sonucudur. Birçoğu yoksulluğun ilerlemeyi memnuniyetle karşılamaya hazır olmayan Acehneli bireylerin bireysel kültüründen kaynaklandığını iddia ediyor ve ayrıca Aceh'teki yoksulluğun Acehne toplumunun sosyal dokusu tarafından yaratıldığını iddia edenler de var. Bir süre önce Aceh Merkezi İstatistik Kurumu (BPS) en son yoksulluk verilerini yayınladı. Aceh, hala Sumatra'daki en fakir ve Endonezya'da altıncı eyalettir. Eylül 2019'a kadar Aceh'teki yoksulların sayısı 810.000'e yani yüzde 15.01'e ulaştı. (Aceh İstatistik Merkezi, 2019).

Sumatra'nın hala en fakir şehri olan Aceh'in durumu, Eylül 2019'da birçok partinin sohbet konusu oldu. Yerel yönetim bile plit aracılığıyla. Aceh Valisi, yoksulluk düzeylerini ölçmek için yerel üniversitelerle ortak çalışacak ve BPS tarafından yayınlanan bir yoksulluk kıyaslama verisi olarak kullanılacaktır. 1999'da Aceh'deki yoksulların oranı yüzde 14,75'ti. Bu rakam 2002'de neredeyse ikiye katlanarak yüzde 29,83'e çıktı. 2002'de Aceh'deki çatışma ve güvenlik durumu da sosyo-ekonomik koşulları büyük ölçüde etkiledi. Yoksulların yüzdesindeki bu artış, Aceh'i bu dönemde yoksulluk oranının en yüksek olduğu il yaptı.

2004 yılında Hint Okyanusu'nda meydana gelen tsunami ve deprem, Aceh'de ciddi ekonomik ve insan kayıpları ve hasara neden oldu. 2006 yılında, etkilenen ve etkilenmeyen bölgelerdeki yoksulluk dengede görünüyordu ve çatışmanın yoksulluk üzerindeki etkisi 2006'da azaldı. İlçe düzeyinde yoksulluk verileri, yüksek yoksulluk oranlarına sahip bölgelerin kırsal kesimlerde olduğunu gösteriyor. Banda Aceh çevresindeki daha uzak bölgeler en düşük yoksulluk oranlarına sahiptir. 2002'den Eylül 2019'a kadar, Aceh'deki yoksulların yüzdesindeki ortalama yıllık düşüş yüzde 0,87 oldu. Bu rakam aynı zamanda Aceh'i son 17 yılda (2002-Eylül 2019) Sumatra'daki en büyük yıllık yoksulluk azaltma oranı yapıyor. Aceh'de son 17 yılda (2002-Eylül 2019) yoksulların yüzdesindeki düşüş yüzde 29,83'ten yüzde 15,01'e yükseldi. Bu düşüş tüm Sumatra'daki en yüksek ikinci düşüştür. (Aceh İstatistik Merkezi, 2019).

Gerçek şu ki, kırsal alanlarda hala günlük ihtiyaçlarını karşılayamayan ve düzgün evleri olmayan birçok insan var ve birçok Acehneli çocuk öksüz, yaşlı, fakir, evsiz, sokak çocukları, küçük çiftçiler, çiftçi işçiler, nakliye işçileri. Aceh'in açık bir sosyal açığı var. Özellikle genel olarak Aceh'deki eski çatışma bölgesinde. İkincisi, eski tsunami alanı çoğunlukla kıyı bölgeleridir. Bu yüzden kırsal alanlarda genellikle çiftçi olarak çalışırlar ve eski tsunami bölgelerinde nüfus çoğunlukla balıkçılar. Yani, çiftçi ve balıkçı mesleği, Aceh halkının çoğunluğunu oluşturuyor. Geçmişte tarım zengindi çünkü doğal ürünler yurt dışına ihraç edilebiliyordu çünkü Aceh, baharat ve doğal kaynaklar açısından zengin bir krallığın merkeziydi. Aynı şekilde, balıkçıların avı doğrudan Aceh'ten ihraç edilebilir. Şimdi durum farklı. Aceh ekonomik olarak bağımsız olamaz. Hala diğer illere çok bağımlı. Aceh'in doğal ürünleri doğrudan ihraç edilemez, ancak önce Medan gibi diğer daha gelişmiş bölgelere gönderilmelidir. Yüksek rüzgar mevsiminde balıkçılar denize gidemezler, bu yüzden borç para almak zorundadırlar. Kuru mevsimde, çiftçilerin mahsulleri de hava koşullarından zarar görebilir. Ve hükümetin sorumluluğu olması gereken diğer iç sorunlar. (www.wordbank.org/id).

3.2. Yoksulluğun Azaltılmasında Gönüllülerin Rolü ve Hedefleri

Bu çalışmada, gönüllülerin roller ve görevlerinin toplumdaki yoksulluğu azaltma ve başkalarına (topluma) yardım etme sürecini hızlandırmak ve toplumda değişim / reformcu olarak misyonu yerine getirmek olduğu bulunmuştur. Ayrıca gönüllüler, topluluğa yardımcı olma, eğitim yoluyla topluluk kapasitesi oluşturma, teknik olarak yardım etme, ağlar oluşturma ve kaynaklar oluşturma rollerine sahiptir. Gönüllülüğün amacı, hizmet ettiği toplumda ödül veya kariyer ücreti şeklinde bir fayda beklemeden bir değişiklik yaratmaktır. Bunun yanı sıra gönüllüler, topluluğun gerçekten ihtiyaç duyduğu ihtiyaçları belirleyerek ulusal kalkınma programlarına katılabilmeleri için toplumu güçlendirmek amacıyla da sahiptir. Bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesi için gerçekleştirilen süreç, kendi başlarına düzenledikleri faaliyetler ile toplumun tüm vatandaşlar için daha iyi bir yaşam kalitesini iyileştirme potansiyelini artırmaktır.

Gönüllüler aynı zamanda kültüründen ve yerel bilgeliğinden ayrılmadan bağımsız, kendi kendine yeten, yeniliği benimseyen ve kozmopolit bir zihniyete sahip bir toplumun oluşumunu şekillendirir. Güçlendirme programı, eğitim, sağlık, ekonomik güçlendirme ve çevresel sürdürülebilirlik girişimleri olmak üzere dört ana program aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Gönüllülerin temel rolü, işlevi yoksulluğu azaltma sürecini hızlandırmak olan toplumda "değişim araçları" veya "reform araçları" olarak görev yapmaktır. Gönüllüler tarafından gerçekleştirilen faaliyetlerden bazıları, özellikle yoksullar için rehberlik ve eğitim sağlayarak, topluma teknik yardım sağlayarak ve kaynakları seferber etmeye yönelik çabalar gerçekleştirerek, toplum için çeşitli yoksulluğu azaltma çabalarının etkin bir şekilde yürütülebilmesi için kapasite oluşturmaktır.

3.3 Aceh'deki Gönüllü Kurumlar ve Roller

a. Cet Langet Rumoh (Aceh)

Cet Langet Rumoh bir Facebook Paylaşım Programıdır. Bu programın başlatıcısı olan Edi Fadhil "Facebook" sosyal medyasını kullanarak Facebook üzerinden bağış toplama konusunda aktiftir. Cet Langet Rumoh programını kurmanın gerekçesi, Edi Fadhil'in Aceh'de giderek kötüleşen yoksulluk gerçeğine duyduğu endişeden kaynaklanıyordu. Pazarda hala günlük temelleri yerine getirme kabiliyetine sahip olmayan ve düzgün bir evi olmayan birçok yetim, yaşlı, yoksul, evsiz, sokak çocukları, köylüler, çiftlik işçileri, ulaşım işçileri bulunmaktadır. Bireyden felaket boyutuna kadar felaketler ve felaketler, beklenmedik bir anda her an gelebilir, kurbanlar temel ihtiyaçlarını karşılamada ve ayağa kalkmakta zorluk çekerler.

Finansal olarak yardım edebilen ancak kime dağıtım yapacağını bilmeyen oldukça fazla insan var. Hem Endonezya'da yaşayan hem de yurtdışında çalışan nispeten yüksek gelir grubudurlar. Bununla birlikte, belirli ve ayrıntılı bilgilerle odaklanmış bir şekilde duyurulan bazı durumlar varsa, bağışçıların tepkisi ezici bir hal alır, toplanan fonlar, Whatapps grubu veya Facebook grubu gibi gayri resmi yollarla da olsa, gerçek ihtiyaçları kolayca aşar. Bu nedenle, Edi Fadhil'in Facebook üzerinden bir paylaşım programı oluşturma girişimi, insanları veya cömert insanları yoksullarla iyilik paylaşabilmeleri için birbirine bağlamada çok etkilidir. Cet Langet Rumoh programı ilk olarak 7 Haziran 2015'te başladı ve son 5 yıla kadar Cet Langet Rumoh yoksullar için 97 konut inşa etmeyi başardı (67 konut birimi, sosyal medya aracılığıyla kamu destek fonlarından ve kurumsal KSS fon kaynaklarından geliyor) (Cet Langet Rumoh Edi Fadhil Çalışma Programı Arşivleri, 2020).

Program Hedefleri

Programın hedefi, Facebook kullanıcılarını, genel olarak aşağıdaki gibi 4 yararlanıcı grupta sınıflandırılan yararlanıcılarla buluşturmaktır:

1. Rumah Dhuafa, artık pek çok aile üyesiyle birlikte oturmaya uygun olmayan evlerde yaşayan insanlara yardım.
2. Daha önce okulu bırakmış ancak yine de okula gitmek isteyen veya okulu bırakma tehdidi altındaki yoksul ailelerin çocukları için aylık burs desteği.
3. Okul çağındaki çocukların eğitime erişebilmesi için uzak ve uzak yerlerde okulların inşa edilmesi.
4. Ailenin reisinin ailesinin günlük ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için küçük işletmelere sermaye desteği. (Cet Langet Rumoh Edi Fadhil Çalışma Programı Arşivleri, 2020).

Bu Program Mekanizması nasıl uygulanır?

1. Kamu desteğine güvenin

2. Hayırseverler, Dhuafa için evlerin inşasını desteklemenin amacının ne olduğunu belirten bir dizi başış gönderdiler.

veya Burslar için? veya diğer sosyal sorunlar için.

3. Cömert başışçılar, başışlanan fonların kullanımını Facebook duvarından şu Facebook adresinden takip edebilir: Edi Fadhil.

4. Hesap sahibi ve bu programı başlatan kişi, programın ilerlemesini / başışlanan fonların kullanımını açık, şeffaf ve hesap verebilir bir şekilde Facebook duvarına düzenli aralıklarla yükleyecek veya başışçının e-postasına veya WhatsApp'a mali raporlar gönderecektir.

5. Bu programın tüm faaliyetleri gönüllüler tarafından gerçekleştirildiğinden, başışın% 100'ü operasyonel maliyetler için herhangi bir kesinti olmaksızın sosyal faaliyetler için kullanılacaktır.

6. Bu faaliyetin operasyonel bir ofisi yoktur; tüm operasyonel yönetim faaliyetleri cep telefonları ve sosyal medya Facebook üzerinden kontrol edilmektedir (Cet Langet Rumoh Edi Fadhil Çalışma Programı Arşivleri, 2020).

b. ACT (AKSİ CEPAT TANGGAP)

Aksi Cepat Tanggap (ACT) ise, acil durum aşamasından afet sonrası kurtarmaya kadar afet yönetimi insani yardım çalışmalarına odaklanan, kar amacı gütmeyen profesyonel bir kuruluştur. Rapid Response (ACT), sosyal ve insani alanlarda faaliyet gösteren bir vakıf olarak 21 Nisan 2005 tarihinde resmen açıldı. Acil müdahale faaliyetlerinden başlayarak faaliyetleri Kurban, Zekat ve vakıflar gibi ruhani temelli programlara ve ayrıca afet sonrası kurtarma, toplumu güçlendirme ve kalkınma programlarına genişletmek. (<https://act.id/tentang/sejarah>).

ACT, insani konulara ilgi duyan ve aynı zamanda ortaklık programları ve Kurumsal Sosyal Sorumluluk (CSR) aracılığıyla kurumsal katılımı olan topluluktan kamu başışçıları tarafından desteklenmektedir. ACT, mali sorumluluğunun bir parçası olarak, başışçılara ve diğer paydaşlara, bir kamu muhasebe firması tarafından denetlenen ve kitle iletişim araçlarında yayınlanan yıllık mali raporlar sağlar. Yerel ölçekte ACT, tüm illerde MRI forumunda (Endonezya Gönüllü Topluluğu) gönüllüler ağı ve ACT şubelerinden oluşan bir ağ şeklinde bir ağ geliştirmiştir. Program faaliyetlerinin kapsamı şu anda Endonezya genelinde 30 il ve 100 ilçe / şehre ulaşmıştır.

ACT, yurtdışında ACT ofisleri kurmak için küresel delegelerden oluşan bir ağ geliştirir. Küresel program faaliyetlerinin kapsamı Güneydoğu Asya, Güney Asya, Çinhindi, Orta Doğu, Afrika, Çinhindi ve Doğu Avrupa'da 22 ülkeye ulaşmıştır. ACT'nin yoksulluğu azaltma programı, Zekat ve vakıfların yönetimine dahil edilmiştir. Çünkü ACT, İslami bir yardım kuruluşudur. ACT, cömert insanları fakirlere başış yapmaya teşvik etmeye devam ediyor.

Yalnızca Aceh'de, ACT ekibinin yoksulların konumu hakkındaki bilgilere erişmesini ve hangi yardıma ihtiyaç duyulduğunu belirlemesini kolaylaştırmak için birkaç bölgeye 1000 ACT gönüllüsü dağılmış durumda. ACT, köydeki okul binalarının inşasına, yoksullar için temel gıda yardımına, yoksullar için ticari sermayeye, çocuklar için burslara ve Aceh'de yoksullara sağlık hizmetleri, ücretsiz tıbbi tedavi gibi diğer yardımlara çok katkıda bulundu.

ACT'nin küresel kapsamı, doğal afetler, kıtlık ve kuraklık, çatışmalar ve savaşlar gibi çeşitli ülkelerdeki azınlık gruplarının baskısı dahil olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerindeki her insan trajedisine katılmakla başlar. (<https://act.id/tentang/sejarah>). ACT, toplumun tüm unsurlarını ve insani yardım kuruluşlarını insani işbirliği ruhu içinde birlikte katılmaya davet eder. ACT, ortak bir eğitim gerçekleştirecek, işbirliğine dayalı bir araç haline gelen küresel bir ortaklık ağı açar. Tüm ACT küresel programları, insanlık için ortak bir vizyona sahip çeşitli ajanslar, ilgili topluluklar, sanatçılar ve topluluk liderleri için birbirine bağlı ortaklık araçlarıdır. (Act.id, 2020).

ACT'nin vizyonu, daha iyi bir dünya medeniyeti yaratmak için küresel topluluğun cömertliğine ve istekliliğine dayanan profesyonel bir küresel insani yardım kuruluşu olmaktır.

Misyon Hukuku:

1. Çeşitli insani sorunları yerel, ulusal, bölgesel ve küresel ölçeklerde çeşitli insani sorunların üstesinden gelmek için ideal bir formül olarak planlı, kavramsal, entegre ve sürdürülebilir bir şekilde organize etmek ve yönetmek.

2. Yerel, ulusal, bölgesel ve küresel ölçeklerde çeşitli insani sorunların üstesinden gelme bağlamında küresel toplumun tüm potansiyel cömertliğini sosyal sermaye olarak organize etmek ve yönetmek.

3. Yerel, ulusal, bölgesel ve küresel ölçeklerde çeşitli insani sorunları çözmek için tüm potansiyel küresel gönüllüleri sosyal sermaye olarak organize etmek ve yönetmek (Act.id, 2020) Misyon Yasası :

Çeşitli insani sorunları yerel, ulusal, bölgesel ve küresel ölçeklerde çeşitli insani sorunların üstesinden gelmek için ideal bir formül olacak şekilde planlı, kavramsal, entegre ve sürdürülebilir bir şekilde organize etmek ve yönetmek.

Yerel, ulusal, bölgesel ve küresel ölçeklerde çeşitli insani sorunların üstesinden gelmek için küresel topluluğun tüm potansiyel cömertliğini sosyal sermaye olarak organize etmek ve yönetmek.

Yerel, ulusal, bölgesel ve küresel ölçeklerde çeşitli insani sorunları çözmek için tüm potansiyel küresel gönüllüleri sosyal sermaye olarak organize etmek ve yönetmek (Act.id, 2020)

c. Dompnet Dhuafa

Dompnet Dhuafa Vakfı, ZISVAF fonlarıyla (Zekat, İnfak, Şadaqah, Vakıf ve bireylerden, gruplardan, şirketlerden / kurumlardan yasal ve yasal olan diğer fonlar) yoksulların sosyal ve insanlık onurunu teşvik etmeye adanmış, Endonezya topluluğuna ait kar amacı gütmeyen bir kuruluştur. Doğuşu, fakirlerle çok etkileşen ve çoğu zaman zenginlerle tanışan gazeteci topluluğunun kolektif empatisinden kaynaklandı. Yoksulları önemseyen herkesle beraberlik kurması için yönetimi başlattı. Parni Hadi, Haidar Bagir, S. Sinansari Ecip ve Eri Sudewo adlı dört gazeteci bağımsız Dompnet Dhuafa Republika'nın kurucu kurulu olarak güçlerini birleştirdi.

Temmuz 1993'te Daily Republika'nın ön sayfasında "Dompnet Dhuafa" başlıklı bir sütun açıldı. Bu küçük sütun, medya okuyucularını Republika Genel Gazetesi tarafından başlatılan şefkat hareketine katılmaya davet ediyor. Bu tarih daha sonra Dompnet Dhuafa Republika'nın yıldönümü olarak anıldı. "Dompnet Dhuafa" sütunu muazzam tepkiler aldı. Bu köşe, zekat fonlarının ve okuyucuların bağışlarının artırılmasında derhal etkili oldu. İlk gün 425.000 IDR kadar para toplandı ve ilk yılın sonunda toplanan fonlar 300.000.000 IDR'ye ulaştı. 14 Eylül 1994, Dompnet Dhuafa, Tapu No'lu Dompnet Dhuafa Republika Vakfı'nın kurulmasıyla HÜ Republika'dan resmen ayrıldı. 41 14 Eylül 1994 tarihinde Noter H. Abu Yusuf, S.H. 4 (dört) kurucu, Parni Hadi, Haidar Bagir, Sinansari Ecip ve Eri Sudewo.

Dompnet Dhuafa'nın programları ve hizmetleri aşağıdaki gibi beş (5) sütun altında gruplanabilir:

1, SMART Ekselensia Endonezya, E-Tahfiz Okulu, Burs Endonezya, Eğitim Merkezi, Endonezya Öğretmen Okulu, Bağımsızlık Enstitüsü, Yolsuzlukla Mücadele Eğitim Merkezi, Eğitim Hayırsever Topluluğu, Mülteciler Okulu, Serang Yaratıcı Okulu, İnsani Gelişme PAUD dahil olmak üzere programlar şeklinde Eğitim Sütunu

2. Sağlıklı Endonezya Tarımı, Halkın Hayvan Yetiştiriciliği, Yaratıcı MSME'ler, Şeriat Mikrofinans Geliştirme, Tarımsal Sanayi, Hayvan Merkezleri, Afet Sonrası Kurtarma Ekonomisi gibi programlar şeklindeki ekonomik sütunlar

3. İyileştirici, teşvik edici ve rehabilite edici sağlık programları şeklinde Sağlık Sütunu. Bu, bir hastane ve klinik ağı içerir.

4. Toplum Hizmeti, Hasta Manevi Rehberliği, Hapishane Santri Geliştirme, Afet Yönetim Merkezi, Semesta Hijau, Kamu Savunuculuğu, Hukuki Yardım Merkezi, Demografik ve Yoksulluk Çalışmaları Enstitüsü (IDEAS), Barış için Gençlik gibi programlar şeklindeki Sosyal Sütunlar

5. Da'i Dompnet Dhuafa Kolordusu, Bedeni Kontrol Etme Kurumu, İslami Yatılı Okul Muallafı, Kampung Silat Jampang, Jampang English Village, Suluk Budaya Nusantara gibi programlar şeklindeki Da'wah ve Kültür Sütunları. (Dompnetdhuafa.org, 2020)

Hizmet Bölgesi

Çeşitli sektörlerde çeşitli hizmetlerin olması, Dompnet Dhuafa halkının fakirlere hizmet etmeye devam etmesine engel olmuyor. Bugün, 30/10/2019 Çarşamba günü Balai Kartini Jakarta'da Dompnet Dhuafa, Endonezya'nın 34 ilinde 200 yeni hizmet bölgesi başlattı. Endonezya'nın çeşitli bölgelerinden 200 kurumun her temsilcisi, yeni hizmet bölgesinin açılışını imzalamak için geldi. Ayrıca, lansman törenine Din Bakanlığı temsilcileri, DEKS Bank Endonezya İcra Direktörü, Endonezya Cumhuriyeti Din Bakanlığı Zekat Direktörü, Finnet Endonezya Tanihub CEO'su ve Zekat Organizasyon Forumu Başkanı da tanık oldu.

34 ili kapsayan 200 servis bölgesinin hizmete girmesiyle, Dompnet Dhuafa ve ortaklarının daha geniş bir yoksul kesime ulaşabileceği umulmaktadır. Belki şimdiye kadar akat, bağış, sadaka ve vakıf (Ziswaf) hizmetlerine dokunulmadı. Böylece mustahik'ten muzakki'ye dönüşüm çabası daha hızlı gerçekleştirilebilir. Bu sayı elbette burada bitmeyecek, büyümeye ve gelişmeye devam edecektir. (Dompnetdhuafa.org, 2020).

Yurtiçi Hizmet Bölgesi

Dompert Dhuafa, Endonezya'da 31 eyalete yayılmış 157 hizmet bölgesine sahiptir. Aceh, Kuzey Sumatra, Batı Sumatra, Riau, Riau Adaları, Jambi, Bengkulu, Bangka Belitung, Güney Sumatra, Lampung, Banten, DKI Jakarta, Batı Java, Orta Java, D.I. Yogyakarta, Doğu Java, Bali, Doğu Nusa Tenggara, Batı Kalimantan, Güney Kalimantan, Doğu Kalimantan, Orta Kalimantan, Gorontalo, Kuzey Sulawesi, Orta Sulawesi, Batı Sulawesi, Güney Sulawesi, Güneydoğu Sulawesi, Maluku, Kuzey Maluku, Papua, Batı Papua\

Yurtdışı Hizmet Bölgesi

Dompert Dhuafa'nın Amerika, Peru, Surinam, Bosna, Kenya, Tanzania, Yemen, BAE, Özbekistan, Bangladeş, Myanmar, Tayland, Malezya, Kamboçya, Hong Kong, Tayvan, Doğu Timor, Filipinler, Güney Kore dahil 22 ülkede 29 stratejik ortağı vardır. , Japonya, Avustralya ve Yeni Zelanda. Ocak 2020 itibarıyla Dompert Dhuafa, Endonezya'nın 31 iline yayılmış 157 hizmet bölgesine sahiptir. Aceh, Kuzey Sumatra, Batı Sumatra, Riau, Riau Adaları, Jambi, Bengkulu, Bangka Belitung, Güney Sumatra, Lampung, Banten, DKI Jakarta, Batı Java, Orta Java, D.I. Yogyakarta, Doğu Java, Bali, Doğu Nusa Tenggara, Batı Kalimantan, Güney Kalimantan, Doğu Kalimantan, Orta Kalimantan, Gorontalo, Kuzey Sulawesi, Orta Sulawesi, Batı Sulawesi, Güney Sulawesi, Güneydoğu Sulawesi, Maluku, Kuzey Maluku, Papua, Batı Papua. (Dompertdhuafa.org, 2020).

d. Rumah Zakat

Rumah Zakat, üstün programların dağıtımını olarak eğitim, sağlık, toplum gelişimi ve ekonomik güçlendirme programlarına vurgu yaparak profesyonel bir şekilde zekât, infaq, shodaqoh ve vakıf yönetimine odaklanan bir sivil toplum örgütüdür. Başlangıçta Dompert Sosial Ummul Quro (DSUQ) olarak adlandırılan ve Rumah Zakat olarak isim değişikliğine uğrayan Bandung'da Mayıs 1998'den bu yana çalışmalarına başlayarak amil zekat kurumu olarak varlığını daha da güçlendirmiştir. Bu kurum, Endonezya Cumhuriyeti Din Bakanı Kararnamesi No. 2'ye dayanarak ulusal bir amil zekat kurumu olarak onaylandığında, genişletme yasallığı daha da güçleniyor. 157, 18 Mart 2003. Şube gelişimi hızla büyüdü. 2006 yılının başlarına kadar Ustadz Abu Syaouqi ve ekibinin öncülüğünü yaptığı Rumah Zakat Endonezya'nın Bandung'da bir merkez ofisi ve Endonezya'daki 12 ana ilde 28 servis noktası bulunmaktadır.

Maneviyatı sosyal dindarlığa dayandırma ruhu, bu kurumun hareketini muzakki ve mustahiq'in çıkarları arasında bir arabulucu olarak çerçeveler. Verenler ve alanlar arasında, aghniya (zengin insanlar) ile fakir olanlar arasında sosyal uçurum daha da azaltılabilir. Bu uyum 28,220 bağışçının katılımıyla daha da ısınıyor (Ağustos 2006 itibarıyla). Bu toplumsal hareketi besleyen yetimlerin ve müstahiklerin dualarına destek olmasının yanı sıra, kuruma destek sütunlarıdır. (www.rumahzakat.org, 2020).

Rumah Zakat, Zekat, İnfak ve Sodaqoh mevduatlarının yanı sıra, Şampiyon Gülüşler (eğitim), Sağlıklı Gülüşler (sağlık) ve Bağımsız Gülüşler (bağımsızlık, girişimcilik) olmak üzere çeşitli programlar yürütmektedir. Şampiyon Gülüşler Programı için Rumah Zakat'ın ilkökul seviyelerine yönelik Neşeli Bursları içeren programları vardır, bağışçılar ayda bir çocuk için 155.000 IDR fon başlatmaktadır. Ortaokul, bağışçılar ayda bir çocuk için 180.000 Rp katkıda bulunur. SMA, bağışçılar ayda bir çocuk için 205.000 Rp katkıda bulunur. Öğrenciler, bağışçılar ayda bir çocuk için 500.000 Rp katkıda bulunur. Program için bağış sözleşmesi en az 1 (bir) yıldır ve ödeme yöntemi aylık, üç ayda bir veya tamamı bir defada yapılabilir. (www.rumahzakat.org, 2020)

Sivil toplumun koşulları ve bileşenleri azami ölçüde güçlendirilirse, demokratik düzen ortaya çıkacaktır. Sivil toplum, toplumun inşasına ve güçlendirilmesine ek olarak devlet politikalarını da kontrol eder. Uygulamada, tavsiyelerde bulunabilir ve devleti eleştirebilirler. Eğer bağımsız kalırsa, öneriler ve eleştiriler objektif olacaktır. Her vatandaş aynı konumdadır, aynı fırsata sahiptir, hayatının yönünü, devlet hakimiyetini, yasal farkındalığı, hoşgörüyü belirlemekte özgürdür ve vatandaş olarak hak ve yükümlülüklerini hissedebilir.

4. Gönüllü Motivasyonu

Kuruluşlara bir fayda olarak gönüllülüğün önemi birçok bilim insanı tarafından vurgulanmıştır. Cuskelly, McIntyre ve Boag (1998), gönüllülerin hizmetlerinin ücretli çalışanlara göre daha değer temelli ve daha az somut olduğu göz önüne alındığında, gönüllülerin kendilerini daha güçlü ve olumlu bir şekilde kuruluşlara daha kapsamlı bir şekilde adanma eğiliminde olduklarını belirtmiştir. Gönüllü motivasyonlarının anlamının tarihsel bir yolu, fedakarlık ve bencillik teorilerine dayanmaktadır, birincil motivasyon, gönüllülerin başkalarına yardım etmek istemeleridir.

Gönüllülüğün çağdaş kavramları, gönüllülüğün biçimi, zamanı ve içeriği açısından genellikle daha proje odaklı ve spesifik beklentileri içerir (Rehberg, 2005). Bu bağlamda, sosyal hizmetler üzerine yapılan çok sayıda gönüllü çalışma, fedakarlık, sosyal temas, kişisel ilgi alanları ve duygusal ihtiyaçlar gibi farklı motivasyonlar bulmuştur (Yeung, 2004). Özel Etkinlik Gönüllü Motivasyon Ölçeği, gönüllü motivasyonunu dört kategoriye ayırdı; 1) faydalı bir şey yapma ve topluma ve olaya katkıda bulunma arzusu (amaçlı), 2) sosyal etkileşim, grup tanımlama ve ağ oluşturma ile ilgili, 3) aile gelenekleri ve bir bireyin gönüllü kariyeri üzerinde dış etkiler olarak görülebilecek boş zaman kullanımı ile ilgili, ve 4) dış beklentileri ve kişisel becerileri gönüllülük taahhüdü (taahhütler) ile ilişkilendirmek.

Wahjosumidjo (1987), bireysel motivasyonu etkileyen iki faktörü, yani bireyin içinden (içten) kaynaklanan faktörler ve bireyin dışından (dıştan) kaynaklanan faktörler olarak sınıflandırmıştır. İç faktörler arasında yetenekler veya beceriler, eğitim seviyesi, benimsenen tutumlar ve değer sistemleri, geçmiş deneyimler, geleceğe yönelik özelemler veya umutlar, sosyo-kültürel arka plan ve işlerinin bireysel algıları yer alır. Dış faktörler arasında aile çıkarlarının talepleri, grup yaşamı, çalışma ortamı ve işle ilgili politikalar yer alır.

Clary ve ark. (1998), aktif gönüllü faaliyetlerin, gönüllülerin ihtiyaç sahiplerine yönelik endişelerini dile getirme isteklerini tatmin edebileceğini belirtmiştir. Bir kişinin gönüllü faaliyetlerde bulunmasının temel sebebinin aslında kendini ifade etme ihtiyacı olduğunu belirtmişlerdir. Deci'nin Renklou ve Rosen (2013) çalışmasındaki araştırma sonuçları, içsel motivasyonla yönlendirilen birinin gönüllü faaliyetleri kendileri için bir hedef olarak gördüklerini ve bu etkinlikleri kendi çıkarları için takip ettiklerini ve entrinsik ödüller peşinde koşmadıklarını, bu durumda daha çok kalp çağrısı yaptıklarını belirtmektedir.

Gönüllülük genellikle bir öz-değer duygusu yaratır ve bir öz-değer duygusu aşılır. Bu, gönüllülerin ihtiyaç duydukları için ihtiyaç duydukları önemli bir duygudur. İhtiyaç sahibi insanlarla deneyim, gönüllüler için çok faydalı bir deneyimdir (Wu, 2011). Gönüllülüğün sosyal işlevi, diğer insanlarla ilişki kurmayla ilgili motivasyonu yansıtır. Gönüllülük ayrıca başkalarının önemli faaliyetler olarak gördüğü faaliyetlerde bulunma fırsatları sunar. Gönüllü motivasyonu, yalnızca topluma hizmet etme arzusuna değil, aynı zamanda belirli konulara (bu durumda eğitim ve sokak çocukları) ilgi duyma ve kendini gerçekleştirme hissine dayanır.

Bu araştırma dergisi, Aceh'deki çeşitli gönüllü kuruluşlarla yapılan görüşmeler yoluyla yapılan araştırmalara dayanmaktadır. Genel olarak, yoksulluğun azaltılmasında gönüllülerin motivasyonu şu şekildedir:

1. Gönüllüler, eylemlerinin kar amacı gütmeyeceğini ve gönüllü olduğunun farkındadır. Dolayısıyla, gerçekleştirilen her sosyal aktivite, fakirlere yardım etme çağrısı ve endişesine dayanmaktadır.
2. Gönüllüler, ülkedeki yoksulluğu ortadan kaldırmak için güçlü bir motivasyona sahiptir ve daha güçlü bir topluluğun zihniyetini geliştirmek için çabalar.
3. İslamın öğretilerinden gelen bir motivasyon vardır: Sadeqah, Zekat kuralları, İnfak, her insana her zaman fakirlere bakmayı öğretir.

Araştırma bulguları ayrıca gönüllülüğün aşağıdaki şekillerde sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunduğunu göstermektedir:

1. Kapsayıcılık: En yoksul ve en marjinalleştirilmiş kamu hizmetlerine erişimi genişleten gönüllüler, toplum ile resmi hizmetlerin sunulması arasında önemli bir köprü oluşturarak diğer yerlere ve insanlara da ulaşabilirler. Mevcut işgücünün kapasitesinin güçlendirilmesinde kilit rol oynarlar ve acil durumlara müdahale etmek için esnek kaynaklar sağlayabilirler. En yoksulları etkileyen ve onları orantısız bir şekilde marjinalleştiren kamu hizmeti sunumundaki boşlukları ele almak, yalnızca devlet hizmetleri iyileşene kadar önemli ve değerli geçici destek sağlamakla kalmaz, aynı zamanda bu tür hizmetlerin nasıl sunulabileceğini de gösterir.

2. İnovasyon: Sosyal inovasyona yol açan yeni işbirliği biçimleri yaratmak. Aracılar olarak hareket ederek, topluluk içindeki ve dışındaki bilgilere, ağlara ve kaynaklara erişime aracılık ederek, gönüllüler yeni işbirliği biçimlerini teşvik edebilir. Dış ve yerel bilgi ve becerileri birleştirmek, yerel olarak uygun ve sürdürülebilir olan mevcut sorunlara yeni çözümler üretmeye yardımcı olabilir.

3. Sahiplik: geliştirme sürecinde yerel sahipliğin güçlendirilmesi. Gönüllülüğün temel değeri yalnızca gönüllülerin ne yaptığı değil, aynı zamanda değişimi desteklemek için kuruluşlar ve topluluklarla nasıl çalıştıklarıdır. Çalıştıkları topluluklara ve kuruluşlara doğrudan dahil olan gönüllülerle güçlü kişisel ve profesyonel ilişkiler. Bu, değişimi yönlendirmek ve sürdürmek için temel gereklilikler olan güven, dayanışma ve başkalarıyla ilişkiler kurmaya yardımcı olur.

4. Katılım: insanlar. Katılım ve aktif yurttaşlık Gönüllülük genellikle bireylerin kendi toplumlarına daha aktif bir şekilde katılabilmelerinin ilk yollarından biridir. Bu, bireylere sosyal eylemde bulunma ve daha gayri resmi ortamlarda yeni roller ve sorumluluklar alma fırsatı verir.

Gönüllülerin bir konuya olan aktif ilgisi, başkalarını harekete geçmeye teşvik ederek ve daha kolektif bir ruh yaratarak da bir katalizör olabilir. Zamanla bu, topluma ve devlete katkıda bulunma kavramını güçlendirebilir veya teşvik edebilir.

5. Sonuç ve Öneriler

Yukarıdaki açıklamadan aşağıdaki sonuçlar çıkarılabilir; 1) Merkezi İstatistik Kurumu'nun (Acele İstatistik Merkezi) Mart 2019 verilerine göre Aceh'deki yoksulluk oranı yüzde 15,32'ye ulaştı, böylece 819 bin Acehneli yoksulluk içinde mahsur kaldı. 2) 2004 yılında Hint Okyanusu'nda meydana gelen tsunami ve deprem, Aceh'de hem ekonomik hem de insani açıdan ciddi kayıplara ve hasara neden oldu. 3) Aceh'deki uzun süreli çatışma, özellikle kırsal alanlarda, çiftçi veya kıyı bölgelerinde yaşayan kırsal topluluklar olarak mesleğe güvenerek çeşitli sosyal eşitsizliklere neden oldu. 4) Bu bağlamda, gönüllü kurumların rolleri, Aceh'deki yoksulluğu azaltma çabalarında çok yardımcı oluyor. Aceh'de, yoksulluğun azaltılmasına aktif olarak katkıda bulunan birkaç gönüllü kuruluş, yoksullar için evler, iş sermayesi ve yoksul çocuklar için burslar inşa etme programlarına sahip Cet Langet Rumoh (Edi Fadhil tarafından başlatılmıştır) içerir.

Hayırsever ve insani yardım odaklı bir organizasyon olan ACT (Aksi Cepat Tanggap), Dompét Dhuafa ve zekât ve vakıf yönetimine odaklanan Rumah Zakat. Gönüllülerin roller ve görevlerinin toplumdaki yoksulluğu azaltma ve başkalarına (topluma) yardım etme sürecini hızlandırmak ve toplumda değişim / reformcu olarak misyonu yerine getirmek olduğu bulunmuştur. Gönüllülüğün amacı, hizmet ettiği toplumda ödül veya kariyer ücreti şeklinde bir fayda beklemeden bir değişiklik yaratmaktır. Gönüllüler tarafından yürütülen programlar ekonomik, sosyal, eğitimsel, sağlık ve çevresel faaliyetleri içerir. Bu çalışmanın sonuçlarında en uygun öneri, insan refahına özen gösterme konusunda insan kardeşlerimiz olarak sosyal farkındalığımızın ve sorumluluğumuzun gelişmesini teşvik etmektir.

6. Kaynaklar

Acele İstatistik Merkezi, (2019), <https://aceh.bps.go.id/siteden> 23 Eylül 2020 uğraşıldı.

Aksi Cepat Tanggap. Daftar Program ACT. <https://act.id/program> siteden 23 Eylül 2020 uğraşıldı.

Clary, E.G., Snyder, M., Ridge, R.D., Copeland, J., Stukas, A.A., Haugen, J., & Miene, P. (1998). Understanding and assessing the motivations of volunteers: a functional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74 (6), 1516-1530.

Cuskelly, G., & Boag, A. (2001). Organizational commitment as a predictor of committee member turnover amongst volunteer sport administrators: Results of a time-lagged study. *Sport Management Review*, 4(1), 65-86.

Cet Langet Rumoh Edi Fadhil Çalışma Programı Arşivleri, 2020

Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985a). *Intrinsic Motivation and Self-determination in Human Behavior*. New York: Plenum Press.

Dompét Dhuafa (www.dompetedhuafa.org)siteden 23 Eylül 2020 uğraşıldı

Rumah Zakat, (2020), (www.rumahzakat.org) siteden 23 Eylül 2020 uğraşıldı

Nirmaladewi, ve Djuara, P., Lubis. (2011). Persepsi dan Motivasi Relawan dalam Pelaksanaan Program Nasional Pemberdayaan Masyarakat Mandiri Perkotaan. *Sodality, Jurnal Transdisiplin Sosiologi, Komuikasi, dan Ekologi Manusia*. Ağustos 2011, s. 231-246.

Rehberg, W. (2005). Altruistic individualists: Motivations for international volunteering among young adults in Switzerland. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 16(2), 109-122.

Setyady, Agus. (2020). Aceh Masih Termiskin di Sumatera. *Detik Finance*. 15 Ocak 2020 <https://finance.detik.com/berita-ekonomi-bisnis/d-4859912/aceh-masih-termiskin-di-sumatera> siteden 25 Mayıs uğraşıldı.

Tobing, U., Fenita, Nugroho., ve Edi, Setiawan. (2008). Peran Relawan dalam Memberikan Pendampingan kepada Anak Penderita Kanker dan Keluarganya. *Indonesian Journal of Cancer*. 1 (35), s. 35-39

Wahjosumidjo. 1987. Kepemimpinan dan Motivasi. Ghalia Indonesia. Jakarta.

Wu, S., (2011). Social Impact of Volunteerism. Points of Light Institute. United States

Yeung, A. B. (2004). The octagon model of volunteer motivation: Results of a phenomenological analysis. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 15(1), 21-46.

Wordbank.Org/Id. (2008). *The Impact Of The Conflict, Tsunami And Reconstruction On Poverty In Aceh*

Tarih

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ-ТӨКМӨ АКЫН ЭЛМИРБЕК ИМАНАЛИЕВДИН ЖОКТООЛОРУНДА

Анарбекова Венера ЭРКИНБЕКОВНА¹

Аннотация

Биз бул макалада төкмө акын Элмирбек Иманалиевдин дүйнөгө таанымал кыргыз эл жазуучусу Чыңгыз Айтматовго кошкон кошогу тарыхый талдоого алынат. Анткени, айтылган жоктоолордо улуу инсандын жаратман эмгеги кыргыз тарыхы, адабияты, карапайым элдин социалдык абалы, нравалык баалуулуктар салттык маданият менен жуурулушкандыгы айгинеленген. Ага ылайык жазуучунун чыгырмалары дүйнөлүк изилдөөлөргө салыштырмалуу анализденет.

Ачкыч сөздөр: Чыңгыз Айтматов, Элмирбек Иманалиев, Төкмө Акын, Жазуучу, Жоктоолор, Салттык Маданият, Тарыхый Аңдоо.

*Айтайын сөздүн чындыгын,
Азалуу болду бул кылым.
Манастан кийин кыргызым,
Мактаныч кылчу Чыңгызын.
Айтматов Чыңгыз жаркыган,
Ак таңыбыз дечү элек.
Айтылып бүтпөс дүйнөдө,
Дастаныбыз дечү элек.
Ааламдык адабиятта,
Арстаныбыз дечү элек [6, 122].*

Төмөндө Айтматовдун чыгармаларын бир канча аспектиге бөлүп кароого болот. Биринчиден – негизги каармандары тарыхый инсандар эмес, карапайым адамдар. Улуу сүрөткер катары көпчүлүк баамдай билбеген жагдайда жөнөкөй адамдагы улуу сапаттарды таба билген кандайдыр бир дэңгээлде тарыхый каармандай таасирге ээ. Айылдык карапайым кыргыздардан дүйнө тааныган кыргыздарды жаратты, мисалы, Танабай менен Толгонай эне, Сейде, Дүйшөн, Эдигей, Казангап, Арсен ж.б. Алар абийир, намыс жана бийик адамдык касиеттерин көрсөтүп, адам деген улуу атты бийик туткан инсандык каармандар.

Экинчиден - Чыңгыз Айтматовдун көрөгөчтүгү: СССР адабиятында социалисттик реализм принцибине таянып жазылган поэзиялар, прозалар тилекке каршы алардын көбү бүгүн окулбай, бир эле партиянын, режимдин, бир эле өлкөнүн идеологиясына кызмат өтөгөн адабият катары кала берди. Ал эми Айтматовдун негизги чыгармалары совет заманында жаралса да, алар бүгүнкүдөй маанилүү. Анын кемеңгерлиги - кечээкини бүгүн көркөмдөп айтып бергендигинде гана эмес, эртеңкини да көрө билгендигинде. Окурман үчүн көп чыгармалары улам жаш өткөн сайын жаңы өңүттөн өзгөрүп турат. Маселен, патриаралдык агрардык коомду сүрөттөгөн

¹ Илимий изилдөө медициналык институту (ИИМСИ) Жалал-Абад Тарых илимдеринин кандидаты, доценттин милдетин аткаруучу, artur-argen@mail.ru

«Гүлсаратты» көпчүлүгү бала кезде жылкыга кызыгып окушкан. Бул сүрөттөө Иманалиевдин жоктоосунда төмөндөгүдөй сүрөттөлөт:

Гүлсары атка жем берип,
Күнүгө таптап багышкан [6, 123]/

Чынгыз Айтматов “Бара-бара жаш өткөн сайын мен үчүн Э.Хемингуейдин «Чал жана деңиз» чыгармасына окшоп барат. А.Твардовский: «Пушкиндин генийлиги- ал бизге бала кезде келет, ал эми биз аны улам жаш өткөндө түшүнөбүз» деп айтканы жазуучунун философиялык өңүттөгү коомду көрөгөчтүгүн айгинелейт

Үчүнчүдөн - адам жана жаныбар Айтматовдун чыгармаларында: Бугу эне, Гүлсары, Акбара менен Ташчайнар, Каранар же Жаабарс, Кремлдеги Үкү чыгармада башкы каарман катары катышат. Алардын да адам сыяктуу бул дүйнөдө жашоого акысы бар. Гүлсарынын өмүрү - бүтүндөй бир коммунисттик доордун өмүрү. Акбара менен Ташчайнардын өчү - табияттын өчү. Бугу эненин баланы сактап калышы - адамзаттын табияттан көз каранды экендиги. Ал эми Дөнөнбай ак куштун чакырыгы - жети атаңды биле жүр дегени. Эне - Бейиштин тикен зым менен курчалганы - Советтик системанын кудайсыз калгандыгы. Акбара менен Ташчайнар, же Жаабарс аркылуу терең жана эскертүүгө чакырат [1].

Ошондой эле мындай тарыхый ырастоолор кошок ырында;

Акбара менен Ташчайнар,
Аларды да билет алыстан.
Кайра эми сиздей чыгабы,
Карышкырын журтка тааныткан [6, 123] - деп сүрөттөлөт.

Төртүнчүдөн - согуш темасы: Чынгыз Айтматов согуш доорунун дүйнөлүк дэңгээлдеги эң көрүнүктүү жазуучусу. «Эрте келген турналар», «Бетме бет», «Жамийла», «Саманчынын жолу» дээрлик согуш темасына арналган. Бирок ал согуштун жексурлугун согуш талаасындагы кыргыздашкан салгылашуу менен эмес, бир октун үнү угулбаган тылдагы адамдын гана трагедиясы аркылуу укмуштай көркөм айтып бере алган. Мисалы Толгонай эненин монологу - бул Шекспирдик дэңгээлдеги улуу трагедия. Эң кызыктуу парадокс [1]. Ал эми Иманалиевдин жоктоолорунда:

Кан күйгөн согуш маалында,
Каргадай бала чагыңда.
Олуя Ата, Маймактын,
Оң түштүк чыгыш жагыңда.
Аскерден кара кат келип,
Апалардын көзүнөн.
Армандуу окуп жаш келип,
Араба тартып кеткен жер.
Кара-Буура дайрасын,
Какшатып бутуң кечкен жер.
Башына тоодой иш жүктөп,
Балалыгың өткөн жер.
Толгонай апа зар айтып,
Томсоруп жашың төккөн жер.
Шекер, Жийде, Чоң Капка,

Төрүң эске түшкөн жер [6, 124] - деген саптарда жогоруда мисал келтирилген чыгармаларды жазуучунун өмүрүн бүтүндөй турмуштук философиялык өңүттөн сүрөттөгөн

Бешинчиден - географиялык чексиздиги: Жазуучунун чыгармалары Таластын Шекер айылынан башталып, кыргыздын тоо-ташын аралап өтүп, казактын улуу талаасы Сары-Өзөктү, Россиянын унутта калган түндүк элдеринде Охот деңизинде, Москвада Кремлде, Германиянын шаары Гейдельбергде, океандын үстүндө, аягы келип космосто уланат. Айтматовдун чыгармаларында Азиянын тоо-талаалары менен Европанын шаарлары кошо камтылган. Окуя

бирде арабада, бирде поездде, бирде самолетто өтөт. Адамдан адамзатка, Бугу-Энеден Иисус Христоско, Шекспирден Космоско чейинки аралыкты камтый алган планетардык масштабга жетишкен.

Бул аспект кошокто төмөндөгүчө сүрөттөлөт:

Ала-Тоонун койнунан,

Атылып чыгып булактай.

Алп деңиздерге куйдуңуз,

Атыланттын ар жагын.

Кайра Азия көздөй бурдуңуз,

Алтындан ордо курбастан.

Ата, акылдан ордо курдуңуз,

Биз жүрбүз, аялым, балам, тууган деп,

Сиз, ааламга кызмат кылдыңыз [6, 123] - деген саптарда бүгүнкү адамзаттын жашоосундагы көр пенделик күнүмдүк жашоону акын өзүнө салыштырып, жазуучунун чыгармаларынын географиялык чексиздигин баяндаган.

Алтынчыдан - миф жана реалдык жашоо: «Ак-кемедеги» Бугу эне жомогунан башталып, Найман-эне, «Жетөө жана бирөө» грузин легендасы менен уланып, акыркы «Сардал кызга» чейин бир чыгармада улам жаңы икая толуктап, коштоп, параллелдүүлүк өркүндөп жүрүп отурат. Жомок менен реалдуу турмуш үзөңгүлөш жүрөт, айрыкча «Кылым карытар бир күн» чыгармасындагы Понтий Пилатка байланышкан окуялар же болбосо Чынгызхандын ак булуту. Икая, баян, же притча бу чыныгы жашоонун балалык, аруу кези сыяктуу туюлат. Ошондогу эле каармандар бүгүнкү жашообузда биз менен бирге жүрүшөт. Жомок жаралгандан бери не бир кылымдар өттү, цивилизациялар өзгөрүп, технологиялык революция болду. А бирок, адамгерчилик революциясы боло элек [1]. Төкмө акын Элмирбек Иманалиевдин жоктоосунда:

Ааламда сиздей аз эле,

Ала-Тоо болуп угулчу.

Айтматов деген аты эле,

Алыскы башка өлкөдө.

Ал өзүнчө маселе,

Тарыхты билбей кээ бир эл.

Бизди,

Тааныбай калса эч эле.

Кыргыздын дебей кыргызды,

Чыңгыздын эли дечү эле [6, 122] - деген кошокто болгон реалдуу чындыкты бүтүндөй кыргыз элинин этностук тарыхы менен байланыштырып сүрөттөөдө.

Жетинчиден - сүйүү темасы: Махабат темасы - адамды адам кылып турган эң бийик аруу сезим катары сүрөттөлөт. Инсанды сүйүү, бул жашоону, табиятты, сулуулукту, өмүрдү, сүйүү касиети менен бийиктеп отурат. Жөнөкөй адамдардын сүйүүсүндөгү улуу жана аруу сезимдер: Мисалы, Асел менен Ильяс, Мырзагүл менен Султанмурат, Данияр менен Жамийла, Раймалы менен Бегимай, Эрдене менен Догулан, Танабай менен Бүбүжандын, Эдигей менен Зарипанын мамилеси менен бышыкталат. Бул эпитеттер кошокто төмөндөгүчө сүрөттөлөт:

Жамийланы эңсешип,

Жабыла сүйүп калышкан [6, 123] - деген эки сап аркылуу акын, жазуучунун чыгармаларындагы бүтүндөй сүйүү темасын камтыган.

Сегизинчиден - адеп-ахлак темасы же жан-дүйнө экологиясы: Айрыкча Момун чал менен бала, Дүйшөн менен Танабай, Толгонай, Орган карыя менен Эдигей, Сейит менен Сейде, Казангап менен Арсен, Бостон менен Авдий Каллистратов, Филофей адамды адам бойдон калууга үндөп турган каармандар. Ошол эле учурда Орозкул, Базарбай, Сабитжан, Эрташ Курчал, Ташчайнаарсыз аталган чыгармаларды элестетүү мүмкүн эмес. Ак менен кара, күн менен түн, сүйүү менен жек көрүү, күлүк менен кашаң, бала менен чал (же эне) Айтматовдук темада дайым эриш-аркак кездешет дал турмуштун өзүндөй болуп [1].

Демек, Айтматовдун ар бир чыгармасында өмүрдүн кереметтигин даңазалоо менен бирге: «Адамдар, адамдыктан кетпегиле» -деп, көр дүйнөдөн жан дүйнөнүн бийик экендигин айтып, маңкурт болудан сактап калууга чакырык жана «жамандык кылба», «адам бол» «уурулук кылбы», «ушак айтпа» деген осуяты унтпоого тийишпиз.

Тогузунчудан - улутман сүрөткер: Мисалы, Танабай бир эле кыргызга эмес, башка улуттагыларга да бирдей жөпжөнөкөй түшүнүктүү. Танабай, Толгонай, Момун чал, Эдигей, Дүйшөн - булар кыргыздын жан дүйнөсүн ачкан таасын образдар. Түпкүлүгү улуттук руханий суверинитетке умтулуу темасы камтылган. Маселен, «Кайрылып куштар келгиче» аңгемесинде улуу «Манас» эпосуна болгон чакырык камтылган. СССР доорунда эле кыргыздын байыркы тарыхы Энесайга байланыштуу экенин эң алгач айтып чыккан.

Чынгыз Айтматовдон «Эгерде өз улутундагы эң улуу адамдардан кимди билесиң деп сураса, мен эң ириде Саякбай Каралаевдин ысымын айтмакмын» деген. «Манас» эпосу кара сөз менен адегенде Чынгыз Айтматовдун демилгеси боюнча Кеңеш Жусупов менен Ашым Жакыпбеков тарабынан жазылган. «Манас» эпосун айтуу учурунда кунт коюп «манасчыдан угуп отуруп, ар бир сүрөттөө өз ордунда экенин көрүп, ар бир сүрөттөөнүн өзүнчө көркөмдүк системасы, көркөмдүк максаты бар экенин сезип, элдин көркөмдүк фантазиясына таң калбай койбойсуң» дейт Айтматов эпос жөнүндө [5]. Ошондой эле кошок ырларында дагы:

Элибиз кыргыз кайгыда,
Эр Манас эки өлгөндөй.
Ак дайра болуп актыңыз,
Ааламды жиреп бөксөрбөй.
Ордунда ушул шум дүйнө,
Оо, качан турган өзгөрбөй?
Жалгандын улуу мыйзамы,
Жазмышка аалам көнгөндөй.
Көкүрөк түтөп турабыз,
Көктөн Күндү бөлгөндөй.
Кайгыда кыргыз элибиз,

Кан Бакай кайра өлгөндөй [6, 123] - мында импровизатордун кыргыз элиндеги мухиттерди чыгармачылык дарамети менен салыштырып, элдин жоготуудагы кайгысын сүрөттөгөн.

ЮНЕСКОнун маалыматы боюнча, Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары эң көп тилдерге которулуп, китеп болуп чыккан Шекспир менен Толстойдон кийинки дүйнөлүк классик. Айтматовдун китептери дүйнөнүн 176 тилине которулуп, жер шарынын 128 өлкөсүндө 100 миллиондон ашык нуска менен басылып чыккан. Мисалы, жазуучунун «Жамийла» повести ондогон тилдерге которулган. Немес тилинде гана бул повесть 37 жолу кайра басылып чыкты [3].

Демек, Айтматовдун чыгармалары бүткүл дүйнөгө таанымал, анын повесттери жана романдары дүйнөлүк адабияттын мыкты үлгүлөрүнүн катарында турат. Жазуучунун даанышман ойлору, китептери, идеялары дайым кыргыз эли менен.

Атагың кылым карыткан,
Асыл жан элең даанышман.
Өзгө эл бизден көп сүйүп,
Өзүмдүк кылып алышкан,

Күн батыштын нар жагы [6, 125] - деген кошок саптары ырастап тургадай, Кытайда Айтматовдун чыгармаларын, өзгөчө, адабиятчылар, жазуучулардын кабылдоосу ойдогудан да бөтөнчө болгон. Кытай жазуучулары Айтматовду эки түрдүү максат менен кабылдаган: биринчи, анын чыгармаларындагы айтылган ойлорго суктануу, ал ойлорду Кытайда да айтууга ылайык көрүү максаты; экинчиси, өз чыгармачылыгына Айтматов чыгармаларынан жол издөө, анын чыгармаларын иликтеп жазуу, чыгармаларындагы образдарды өз чөлкөмүнөн көрсөтүү, өздөрүнүн чыгармачылыгын ыкма жактан, көркөмдүк жактан, идеялык жактан көтөрүү максатында кабылдаган. Айтматовдун чыгармаларын кытай жазуучуларынын ушундай эки түрдүү максат менен кабылдоосу ийгиликтүү чыгып, Кытайда Айтматовдун чыгармалары

таралып гана калбай, кытай адабият сахнасында өздөштүрүлүп, Айтматовду туурап чыгарма жазуу, идея, кейипкерлер кытай жазуучуларынын калеми менен кайрадан жарала баштаганы - Айтматовдун чыгармалары түбөлүктүү, адамзатка керектүү экенин – Макелек Өмүбай уулу белгилеген [4].

Демек, Айтматовдун чыгармаларынын Кытай салыштырма адабият изилдөөсү үчүн колго алган илимий деңгээлге өсүп жеткен өзүнчө сөз боло турган темага айланган. Салыштырма адабият изилдөөчүлөр эки чоң топко бөлүп көрсөтөт: биринчи тобундагылар Айтматовдун чыгармачылык таасирине учурадым деп өздөрү айтып, өздөрү ынагандар; экинчи тобу, адабияттык теорияга салып, талдоо аркылуу салыштыра, окшоштура изилдеп «Айтматовдун таасири тийген» деп айтып чыккан чыгармалар жана жазуучулар.

Мисалы, Ваң Мың - Жаңы заман кытай адабиятына таасир эткен дүйнөлүк төрт чоң жазуучу, Хемингуэй, Кафка, Маркес жана Айтматов экенин, кадыресе, ошолордун ичинен эң чоң таасир эткени Айтматов болгонун өзгөчө белгилеген. Ал тургай, Айтматовдун чыгармаларынын таасири менен, аны эликтеп чыгармаларды жаратканына өзү макул болгон жазуучу. Анын «Обончунун пири» аттуу чыгармасы «Жамийланы» туураган, анын чыгармасында, Жамийла Айदानак деп аталса, Данияр Акирам деген ат менен аталган, «Нур», «Чаар түс» деген чыгармалары «Гүлсарат» чыгармасын эликтегени, ал эми, «Соңгу тоо» аттуу чыгармасы «Биринчи мугалимди» эликтеп жазганын адабиятчылар салыштырып изилдеп чыккан. Ал тургай, бир романындагы кейипкерине Айтматовдун «Ак кеме» китебин уурдатгып, ал чыгарманы алгоолошуп окугандардын баянын киргизгени, Айтматов чыгармаларына окурмандардын канчалык ынтызар экенин көрсөткөнүн айтат [4].

Жактырган батыш элдери,
Хемингуэй, Маркесди.
Гете, Гегель, Гейнени,
Өзгөчө талант элде көп.
Өзүнчө ачтың бейнеңи,
Ааламга кеткен атагы.
Алптардын арбын катары,
Ажалга келип токтогон.

Алардын дагы сапары [6, 125] - деген саптарда дагы Айтматовдун дүйнө алптарынын катарынан орун алгандыгын далилдеп жатат. Ошондой эле мындай ырастоолор Айтматовго ашыкча суктанган Кытайдын дагы бир таанылуу жазуучуларынын бирөө – Жаң Чыңжы, Айтматовдун өз чыгармачылыгына тийгизген таасирин мындай дейт: «Кыргыз жазуучусу Айтматов менин чыгармачылыгыма алгылыктуу таасирин тийгизди жана көзүмдү ачты». Жаң Чыңжы Айтматовго баа берип: «Ал абдан бактылуу жазуучу, анткени элин мактанычка бөлөп, теңир тоо падышасы болуп калды» деп, Айтматовго Теңир-Тоо кыркасынын (Тияншандын) падышалык мартабасын ыйгарган. Хемингуэй менен Айтматовду салыштыра сүйлөп: «Айтматовдун жаңы жана узакка жашай турган чыгармалары, Хемингуэйди эски боюнча калтырып кете алды», - дейт. Жаң Чыңжы «Кара жорго» аттуу чыгармасын Айтматовдун «Жамийласына» таасирленип, Байинболг менен Сомияны жазган. «Биринчи мугалимди» эликтеп, «Алик футболчу» аттуу чыгармасын жазган. Кытайдагы салыштырма адабият изилдөөчүлөр Айтматовдун кытай адабиятына тийгизген таасирин ушул Жаң Чыңжынын чыгармаларынан көптөп көрсөткөн. Кадыресе, бул эки жазуучунун чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн изилдеп атайын аалым шакирттик жактоо эмгектерди жазышкан. Ал тургай, жазуучу Жаң Чыңжы өзү да макала жазып Айтматовдун адабияттагы жетишкендиктерин талдоого алган.

Жылдыз өчпөс болсочу,
Чыңгыз өлбөс болсочу.
Кыраанынын өлгөнүн,
Кыргыз көрбөс болсочу.
Ааламда нечен эл жоктоп,
Асман да жоктоп, жер жоктоп.
Баардык аалам өлкөнүн,

Башчылары тең жоктоп.
Элим менен кошулуп,
Элмирбек уулуң мен жоктоп.
Бирок,
Айтматов жашайт өмүрдө.
Ак жылдыз болуп тагылдың,

Ата, асмандын көкүрөгүндө [2, 7] - деген саптарда кыргыз элинин оор жоготууга учурагыны, бирок Улуу инсандын экинчи өмүрү журттун арасында жашаарын белгилеп, дүйнө тарыхында алтын тамгалар менен жазылып калгандыгын кошок саптары аркылуу да далилдеп, Айтматов Чыңгыз Төрөкуловичти 2008-жылдын 10-июнунда 80 жаш курагында чын дүйнөгө салттык маданияттын негизинде узатылып жаткандыгы баяндалууда.

Демек, “Өмүр бизден өтүп кетсе, эл эмгектен эскерсин” дегендей эки инсандын тең төкмө акын Элмирбек Иманалиев (20.04.2020) жана Чыңгыз Айтматовдун экинчи өмүрү кыргыз тарыхында жана адабиятында терең илимий изилдөөлөрдүн негизинде уланат.

ШИЛТЕМЕЛЕР:

1. Иманалиев К. Чыңгыз Айтматовдун он эки керемети.//<http://kutbilim.kg/2018/10/25/chungyz-ajtmatovdun-on-eki-keremeti/>
2. Кутбилим гезити. 20-июнь 2008-жыл. 7-бет
3. Кутбилим гезити. - 5 октябрь 2018-жыл.
4. Макелек Өмүрбай. Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары Кытайда <https://www.super.kg/superstan/index.php?showtopic=96938>
5. “Манас” энциклопедиясы. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. - Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, - 1995. 1-т.
6. Улуу мурас: Эпос, дастандар, айтыш, жоктоолор, терме, санат насыят ырлар, ашыглык жана арман ырлар/түзгөн С.Көчөрбаев.-Б.:Турар, 2013.

Садри Максудинин Түрк Дүйнөсүндөгү Илимий Мурасы

Проф. Женишбек ДУЙШЕЕВ¹

Аннотация

Садри Максуди Арсал (Садретдина Низамутдиновича Максуди (1879–1957) – түрк элдеринин чыгаан инсандарынын бири. Ал өз доорунун алдыңкы окуу жайларынан билим алып, коомдук турмуштун кызуу чордонунда ар тармактуу жемиштүү өмүр сүргөн жаркын жылдыз катары из калтырды. Казандык жаш татар өмүрүнүн күүлүү кезинде Франциянын Сорбонна университетинин укук факультетин аяктап (1906), жаш кезинен саясатка аралашып, 1907–1912-жылдары Россия Империясынын Мамлекеттик Думасынын депутаты болот. Андан соң Парламент (Мамлекеттик Дума) менен Өкмөттүн Европалык Россия жана Сибирь мусулман түрк-татарларынын Улуттук-маданий автономиясынын Төрагасы (1912–1917) кызматында иштеген. Андан кийинки жашоо ишмердиги Түркияда уланып, илимий жааттагы жетишкендигинен улам Сорбонна, Анкара, Стамбул университеттеринин профессору, саясий чөйрөдөгү жигердүүлүгү артып, Түрк парламентинин (1931–1939, 1950–1955) депутаттык кызматтарын аркалап, ал тургай Түрк парламентинин көптөгөн депутаттары тарабынан талапкерлиги Түрк Республикасынын Президенттик орунуна көрсөтүлгөн. Көп кырдуу талант саясий айдыңда канчалык кол сермебесин анын өмүр жолун жаркыратып турган жагдай катары анын илимий мурасы эсептелет десек жаңылбайбыз. Садри Максуди атайын кесиби укукчу болгонуна карабастан тарыхчылар менен лингвисттердин катарынан да сыйлуу орунду алат. “Ажыдаар кайда болсо, рыцарь ошол жерде” дегендей мезгил менен окуялар Садрини издеп тапкандай болуп жатты. Россиядагы революциячыл кыйын кезеңде, жаш Түркиядагы тилдик кайра түзүүлөрдө Садринин караанын алдыңкы саптан гана кездештирүүгө болоор эле. Теория менен айкалышкан тажрыйба Садринин илимий-теориялык дараметин арттырып, натыйжада бекем пайдубалдуу, айныксыз маалыматтарга ширелген көлөмдүү эмгектердин жаралышын шарттаган.

Ачкыч сөздөр: Түрк Дүйнөсү, Садри Максуди, Илим, Мурас.

Садринин өмүрү дүйнөнүн бакубат жана шаңдуу үч өлкөсүндө өттү (Россияда 34 жыл, Францияда 11 жыл, Түркияда 32 жыл). Шарттуу түрдө аны “орус бөлүгү”, “француз бөлүгү”, “түрк бөлүгү” деп атасак болчудай. Революциялык толкундоолор менен башталып, Биринчи Дүйнөлүк согуш менен коштолгон Россиянын тарыхынын күрөө тамырын кармаган Садри кийин алар тууралуу жазды. Өмүрүнүн “түрк бөлүгүнүн” негизги жана илимий жактан эң жемиштүү багыты тилге арналды. Теориялык даярдыгы мыкты адис түрк улутунун калыптануу жараянындагы тилдин ролунун зор экендигин туура түшүнүп, “Түрк тили үчүн” (1930) китебин чыгарат. Мындан тыш, басма сөз беттеринде түрк тилинин лектикасына арналган илимий макалаларды байма-бай жарыялайт. Мунун негизинде арабдашып кеткен түрк тили кыйла “түрктөшүп” тазаланды десек болот. Жаңы түрк мамлекетинин калыптануусунда Садринин түрк элдеринин тили менен тарыхы үчүн белгилүү монографиясы “Скифтер жана сактар” (1933) зор кызмат кылганын белгилөөгө болот. Дасыккан илимпоз ага удаа эле “Борбордук Азиядагы түрк мамлекеттери” (1934) аттуу тарыхый эмгегин жарыялайт. Бирок, илим дүйнөсүндө Садринин атын өзгөчө боек менен жаркыратып турган чыгармасы катары “Түрк тарыхы жана укук” (1947) эмгегин белгилөөгө болот. Аталган эмгектин бөлүмдөрү түрдүү жылдары Түркиянын басма сөз беттеринде басылып, коомчулукка жарыяланып турду.

¹ К.Ш. Токтомаматов атындагы эл аралык университети - тарых илимдеринин кандидаты, профессор Жалал-Абад, Кыргызстан, duysheev@mail.ru

Садринин тарыхый өңүттөгү изилдөөлөрү менен ой жүгүртүүлөрү абдан кызыктуу жана атайын сөз кылууга арзыйт. Көпчүлүк тарыхчыларга белгилүү болгон чыгыштагы кулчулук маселесине токтолгон Садри: “Кулдарга карата түрктөр гумандуу мамиле жасаган. Кулчулук кеңири тараган эмес жана ал үй-бүлөлүк мүнөздү алган. Башка элден колго түшкөн аскер туткундары гана кул болушчу” – деген тыянагын чыгарат. Мындан көрүнүп тургандай Садри чыгыш, асыресе түрк элдеринин тарыхы менен өтө жакын тааныш болгон. Этнонимдерге кайрылып, этрусктардын этимологиясын “тур” жана “сак” сөздөрүнүн биргелешкен жыйындысы катары санайт. Садринин бул пикирин туура деп эсептеген абройлуу коом таануучулар болду. Маселен, италиялык тилчи-профессор Марио Алинеи(1926) өзүнүн “Этрусктар түрктөр болгон”(2013, Рим) деген жумушун жарыялаган. Дүйнөлүк ысымга ээ, филолог, лингвист, байыркы тилдер жана байыркы этруск тексттери боюнча адистин “этрусктар түрктөр болгон” деген четке кагылгыс бүтүмгө келиши Садринин белгилүү этнологиялык тыянагын бекемдеп турат. Аталган окумуштуу этруск-түрк удаалаштыктарын изилдеп келип, этрусктар колдонгон, бүгүн да түрктөр колдонгон сөздөрдү белгилеген. Маселен: атта - ата, анна - эне, аклан - уул(улан - Д.Ж.), килан - келин, су - суу, ет - эт, булт - булут, кис - кыз, буил - быйыл, катн - аял, енген - жеңген, ат - ат, ар - эр, ер - жер, ут - от, кн - күн(котормо - биздики) сөздөрү бүгүн да кеңири колдонулат.

Сорбоннада университетин аяктаган Садри “эмне себептен гуманитардык, асыресе – тил, тарых жана укук илимдерине кызыгып калды” деген мыйзамдуу суроо туулат. Илимдин пайдубалын Сорбоннада түптөп, орус саясатында укуктук тажрыйбасын арттырып келип, 1925-жылы Парижден келип, тарых менен тилди Түркияда оожалдыра изилдеген илимпоздун коомдук маселелерге удаа эле улуттук аң сезимдин өсүшүнөн улам, түрк тарыхын “илгерилетүү” өнөктүгү кызуу жүргөн учуруна туш келген. Айрым түрк тарыхчылары грек-ахейлер, хеттер менен хаттар дагы алгач түрк тилдүү эл болгондугун болжолдогон негизсиз пикирлерди жарыялашкан. Тарыхый такталбаган, эмоцияга бай, далилсиз пикирлерге принципаалдуу окумуштуу илимий негизде жооп берүүнү колго алды. Ошентип, Садринин илим дүйнөсүнө сүңгүү доору башталат.

Чуулгандуу макалаларды байма-бай жарыялаган эмоционалдуу “түрктаануучулардан” айырмаланып, Садри түрк цивилизациясынын байыркылыгына ынанып, аны негиздүү маалыматтар менен далилдегиси келди. Ал скифтер менен сактардын башатында түркэлементи жатаарын жана “скиф” этноними “сак” түшүнүгүнөн келип чыгаарына бекем ишенген. Бул оюн ал “Скифтер жана сактар” аттуу эмгегинде ынанимдуу далилдейт. Ал тургай анын этрусктар прототюрктор деген тыянагы да илимий жактан негизделди. Ушул божомолун далилдөө үчүн ал курагы келип калгандыгына карабастан италян тилин үйрөнгөн. Анын бул ишин кызы, түрк дипломаты жана окумуштуусу Адиле Айда аягына чыгарган.

Садринин көптөгөн эмгеги укукка арналган. Бул анын укуктук билимге ээ болуусу жана жаңы Түрк Республикасынын калыптанышы менен тыгыз байланышкан. Жаңы өлкө Конституция баш болгон жаңы мыйзамдарга заманбап парламентке муктаж болуп турган. Көптөгөн мыйзам эрежелери Франция, Швейцария сыяктуу европа мамлекеттеринен алынган. Жаш өлкөнүн мамлекеттик бийлиги чыныгы шартта иш алып баруусу үчүн үлгүлүү мыйзамдар системасы менен укукчу-адистер зарыл болгон. Ошого байланыштуу Садри укук жаатындагы эмгектерин удаа жазып жарыялап турган. Мында ал түрк тилдүү элдердин тарыхы менен укуктук салтына ынтаалуу көңүл бурган. Алтайдан Грецияга чейинки аймактагы аймакты жердеген түрк элдеринин басып өткөн жолдоруна кеңири токтолгон. Анын эмгектеринен “Манас” баштаган кыргыздардын эпикалык чыгармаларынан тартып, майда эрежелерге чейин кезиктирүүгө болот. Садринин илимий мурасы келечекте тыкыр изилденүүгө тийиш жана ал үч жаатта: укуктук, тилдик жана тарыхый өңүттөн тигилип кароо максатка ылайык болот деп эсептейбиз.

Адабияттар жана шилтемелер

Садри Максуди Арсал. Тюркская история и право. Казань. 2002;

<https://ok.ru/yedinstv.narod/topic/68191065803605>;

Садри Максуди Арсал. Этрусски были тюрками. Анкара. 1985;

Садри Максуди Арсал. История общего права. Анкара. 1941.

Gürcistan ve Rusya Ekseninde Etnik Bir Savaş: Güney Osetya Savaşı

Dr. Öğr. Üyesi Yunus EKİCİ¹

Özet

Bu çalışma 2008 yılında Gürcistan ile Güney Osetya arasındaki etnik çatışmaların Rus-Gürcü savaşına sıçramasının analizini ele almaktadır. Çalışmada ayrıca savaşın etkilerinin sadece Gürcistan ve Rusya kapsamında olmayıp daha geniş perspektif içinde bölgesel ve küresel etkileri bağlamında da irdelenmeye çalışılmıştır. Kafkasya'da eskiden beri sürüp giden etnik, dini ve kültürel arbede ortamı Sovyet Rusya döneminde hayata geçirilen idari birimlerden ötürü daha karışık bir şekle bürünmüştür. Sovyetler Birliği'nin parçalanma sürecinin hızlandığı 1980'li senelerde birliğe bağlı milletler içerisinde artan milliyetçilik hareketleri, Kafkasya'yı da tesiri altına almış ve bölgedeki çatışmaları alevlendirmiştir. Kafkasya'daki çatışma sahaları, bölge devletlerinin iç siyasette iktidarın meşruiyeti bakımından önem taşımakta ve dış siyasette denge politikası uygulamalarını zaruri hale getirmiştir. Kafkasya üzerinde büyük çıkarları olan güçler için bölgedeki dengesizlik, onlara el atma olanağını vermektedir. Bu doğrultuda örnek bölgelerden biri Güney Osetya'dır. Menşei XIX. yüzyıla kadar giden Gürcistan idaresi ile Osetler arasındaki sorunun nedeni günümüzdeki Güney Osetya toprakları üzerindeki hükümranlılık çatışmasıdır. O dönemlerden günümüze kadar Gürcistan idaresi Osetler üzerinde egemenliğini pekiştirmek için gayret ederken Osetler ara sıra hukuki yollarla ara sıra da silahlı mücadelelerle bu duruma karşı çıkmışlardır. 2003 tarihindeki Gül Devrimi neticesinden sonra Gürcistan'da Cumhurbaşkanı seçilen Saakashvili, Gürcistan'ı merkezîyetçi bir sisteme çekmek amacıyla derhal faaliyetlere koyulmuştur. Bu durumda ilk icraat olarak Rusya'yla münasebetleri kuvvetli olan Güney Osetya ile Abhazya'yı Tiflis'in kontrolünde tutup daha güçlü ve büyük bir Gürcistan inşa etmek istemiştir. Aslında bu durum içerde çözülmesi gereken bir mesele gibi görünse de gerek Rusya'nın bu ayrılıkçı bölgelere ait alakası ve desteği, gerekse de bir dış siyaset açılımı olarak da düşünülebilecek bu amacı ortaya koyması maksadıyla ilk olarak ABD olmak şartıyla diğer Batılı devletlerin yardımına duyulan ihtiyacı, meseleyi Gürcistan'ın bir iç meselesi olmaktan çıkaracak mahiyettedir. Bu amacına kavuşmak ve bölgede Gürcistan'ın emniyetini sağlamak üzere NATO'ya üye olmak, yeni idarenin en mühim güvenlik ve dış siyaset öncelikleri arasına girmiştir. Bu siyasi atılım ve açılımlar, bölgede 1992'den beri izafi olarak devam eden sessizliğin yerini bitmeyen gerilimler, çatışmalar ve istikrarsızlığa bırakmıştır.

Anahtar kelimeler: Güney Osetya, Gürcistan, Rusya, Osetler.

1. Giriş

Orta Kafkasya bölgesinde, Kafkas dağlarının kuzey ve güney yamaçlarında yaşamlarını sürdürmekte olan Osetler Hint- Avrupa ırkına bağlı İran asıllı bir Kafkas toplumdur. Günümüzde Kuzey Osetya ve Güney Osetya halinde yapay bir sınırla ikiye bölünmüş olan Osetya'nın kuzey bölümü Rusya Federasyonu'na bağlı iken güney bölümü Gürcistan sınırları içinde kalmaktadır. Gürcü tarihçiler Güney Osetya bölgesinin tarihin her aşamasında Gürcistan'a bağlı bir bütünden oluştuğunu, Osetlerin bu coğrafyaya son iki yüzyıl içerisinde kuzey taraflardan göç ettiklerini dile getirmişlerdir. Osetler ise Güney Osetya'nın eski vatanlarının bir parçası olduklarını iddiada bulunmaktadırlar (Tavkul, 2002, s.77).

Gürcistan'daki Güney Osetya meselesini ve buna istinaden Gürcistan-Rusya ilişkilerindeki son gelişmeleri izah edebilmek için sorunun arka planını hiç değilse 1917 yılına kadar götürmek yerinde sayılır. Bu tarihte Güney Osetyalılar, Bolşeviklere arka çıkıp Moskova'ya bağlı kalırken bağımsızlıklarını duyuran Gürcistan ise Menşeviklere destek olmuşlardır. Bu sırada Trans-Kafkasya olarak da ad-

¹ Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Kadirli Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, yunusekici@osmaniye.edu.tr

landırılan coğrafyada 1917 yılında Rus İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında 1918 yılında Trans-Kafkasya Federal Demokratik Cumhuriyeti ilan edilmişse de bölge ülkeleri içerisinde bilhassa dış siyaset konusunda devam eden menfaat özellikleri, bölgede aktif sayılan Rus ve Osmanlı siyasetleri ve daha sonraları meydana gelen iç savaşın tesiriyle bu federasyon yalnızca birkaç ay ayakta kalabilmiştir. 1920'li yılların başındaki bu karmaşık ortamın mevcudiyetinden faydalanan Osetler, Rusların da yardımıyla Menşevik Gürcistan'a karşı savaşa dahil olmuş, 1921 tarihinde Kızıl Ordu'nun Gürcistan'a girmesiyle almış olduğu yardımla da Nisan 1922'de özerk bir bölge şeklini almıştır. Ancak daha sonraları Rusya'nın bölgedeki politik dengeleri dikkate alması sebebiyle Osetler, Kızıl Ordunun bölgeye girişinden sonra 1922'de ilan edilen ve bölgedeki üç devletin içinde olduğu (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) Trans-Kafkasya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti'nin içinde kalarak siyasi bağımsızlık arzuları ve uğraşlarını ertelemek mecburiyetinde olmuşlardır. Trans-Kafkasya Sovyet Cumhuriyeti'nin 1936 tarihinde dağılıp parçalanmasıyla Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ayrı ayrı birer Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti şeklini alırken bu defa da Osetya'nın Kuzey bölgesi Rusya'ya, Güney bölgesi de Gürcistan'a bağlanmıştır (Öztürk, 2009, s.5).

SSCB'nin dağılması süreci içinde Gürcistan'da gelişen milliyetçi tutumlar Güney Osetya'dan da teğet geçmeyerek tam tersine bu bölgede egemenlik fikirlerinin başlamasına yol açmıştır. Bu dönemde Güney Osetya'da birçok örgüt meydana gelmiştir. Fakat kurulan bu örgütler arasında en aktif olanı talebeler ve bilim adamlarının meydana getirdiği 'Adamon Nihaz' yani bir diğer deyişle kurultay adlı örgüt olmuştur. Oluşan örgüt aşırı ulusçu insanların oluşturduğu bir kurum halini almıştır (Cemilli, 2007, s.133).

Gürcistan'da oluşan ilk etnik anlaşmazlık Gamsakhurdia idaresindeki Güney Osetya'da meydana gelmiş ancak Şevardnadze idaresi altında özellikle 1992 yılları ortalarında çoğalmıştır. 1992 yılı ortalarında Şevardnadze'nin başa geçmesiyle ABD'nin nezdinde Gürcistan'ın prestiji ve ona karşı hissedilen alaka daha önceleri hiç görülmemiş şekilde artış göstermiştir. ABD, kısmen de olsa milletlerarası düzeydeki kişisel bağlantıları sebebiyle Şevardnadze'nin politik alanda başarılı bir şekilde ülkenin toprak bütünlüğünü sağlayıp sağlayamayacağına büyük ehemmiyet vermeye çalışmıştır. 1995 tarihinde Gürcistan meclisi Gürcistan'ın Güney Osetya'yla (Abhazya dahil) alakalı toprak ve idarî sistemine ait meseleleri sonuçsuz bırakan yeni bir anayasa ilan etmiştir. Cumhurbaşkanı Şevardnadze mecliste federal bir sonuç teklifinde bulunmuştur. İkili müzakereler başlamış ve 1996 Temmuz'unda Moskova'da "Gürcistan ve Güney Osetya Anlaşmazlığının Tarafları Arasında Güvenliği Sağlamak ve Ortak Güveni Artırmak İçin Önlemler Memorandumu" olarak isimlendirilen bir memorandum imzaya alınmıştır. 1996 tarihinde imzalanmış olan memorandum; mültecilerin iade edilmesini, politik düzenlemeler konusunda görüşmelerde bulunulmasını ve aynı zamanda her iki tarafın basın, sivil toplum ve ileri görüşlü kişilerin dahil olacağı yuvarlak masa görüşmeleri tertiplenmesini gerçekleştirmiştir (Cutler, 2004, s.109-110).

Ruslar, Güney Osetya sorununun körüklendiği ilk zamanlarda meseleden uzak ve tarafsız bir siyaset izlemeyi yeğlemiş ve daha çok uzlaşma taraftarı olmuştur. Atılan bu adımlar ile bölgede çarpışmaların tekrardan ortaya çıkması bir süreliğine engellenmiş olsa bile sürekli barışı getirmeye yetmemiştir. Osetler'in Rusya sınırları arasında bulunan Kuzey Osetya ile birleşme zihniyetinden ayrılmamaları iki taraf arasındaki gerilimi daha da arttırmıştır (Elmas, 2018, s.345).

2. Çatışmaya Yol Açan Olaylar ve Yaşanan Gelişmeler

Kasım 1988 yılında Gürcü dilinin Güney Osetya bölgesinde yaygınlaştırılmasına ait kabul edilen kanun ile Gürcü-Oset çatışmalarının ilk adımı başlamış; 1989 tarihinde taraflar içerisinde bir 'kanunlar savaşı' ortaya çıkmıştır. 26 Eylül 1989 yılında Güney Osetya, Osetçeyi geliştirme programını onaylamış ve Gürcü ile Rus dillerinin yanında Osetçenin de bölgede resmi dil olmasının teklifini yapmışlardır. Bu sıralarda özellikle Gürcü medyasının Gürcü diline yönelik cumhuriyetteki tek resmi dil olduğuna dair yapmış olduğu yayınlar, durumu alevlendirmiştir. Oysa dönem itibarıyla Osetlerin sadece %14'ü Gürcü dilini konuşabilmekteydi.

Bütün bu olup bitenlere ve Gürcistan'da milliyetçilik fikirlerinin çoğalmasına paralel olarak 1989 yılında Kuzey Osetya ile birleşmek isteyen Güney Osetya Halk Cephesi Örgütü (Ademon Nihaz) kurulmuş ve 1989 bahar aylarında Ademon Nihaz'ın kurucusu olan Alan Çoçiyev, Abhazya'da bulunan bir üniversitede Gürcistan çalışmalarına ilişkin bir bölüm açılmasına karşı Abhazya'nın gayretlerini benimsediklerini belirten bir mektup göndermiştir. Çoçiyev ele aldığı mektubunda Osetlerin Gürcistan'dan ayrılıp birlik cumhuriyeti statüsünü elde etmek için giriştikleri mücadele hususunda Abhazyların desteğini istemiş fakat böylesi bir girişim Gürcüler nezdinde büyük tepkilere yol açmıştır (Yapıcı, 2007, s.74-75).

Soğuk Savaş sonrası dönemde Rusya'nın Sovyetlerden ayrılarak bağımsızlığına kavuşmuş olan ülkelerle ilişkilerine bakıldığında, ikili ilişkilerin en gergin şekilde yürütüldüğü ülkenin Gürcistan olduğu görülmektedir. Soğuk Savaş'ın bitmesiyle beraber Rusya'nın en öncelikli ilgi alanlarından biri Gürcistan olmuş ve 1990'lı yılların başından itibaren Gürcistan ile Rusya arasında tansiyon yükselme-ye başlamıştır. Rusya'yla Gürcistan arasında yaşanan sorunların temelinde Güney Osetya ve Abhazya ayrılıkçı hareketlerinin Rusya tarafından desteklenmesi ve Rusya'nın Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü bu iki unsur üzerinden tehdit etmesi yatmaktadır. Rusya, Güney Kafkasya'daki baskın güç konumunu korumak adına Gürcistan'la ilişkilerini bozmayı göze almış ve özellikle Güney Osetya üzerinden Kafkasya'nın arka bahçesi olduğunu her fırsatta ortaya koymaya çalışmıştır (Karabulut, 2011, s.189).

Sovyetlerin dağılma süreci ise bölgede bağımsızlık hareketlerinin önemli bir boyuta ulaştığı ve somut ayrılıkçı hareketlerin gözlemlenmeye başladığı bir dönemdir. Bu anlamda 1989 yılı, Güney Osetya'nın özerk cumhuriyet statüsü altında Kuzey Osetya ile birleşme talebinde bulunduğu önemli bir tarihtir. 1990 yılında ise bu istem bir girişime dönüşmüş ve Güney Osetya Demokratik Sovyet Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı ilan edilmiştir. Bunun sonucunda Ocak 1991'de Gürcü askerleri Güney Osetya'nın başkenti Tskhinvali'ye gönderilerek iki taraf arasındaki savaş, Haziran 1992'de imzalanan ateşkes anlaşmasına (Soçi Anlaşması) kadar birçok kişinin ölmesine ve yerinden edilmesine neden olmuştur. Savaş sırasında dikkati çeken en önemli hususlardan biri ise Rusya'nın Güney Osetya'yı destekleyerek, Gürcistan'ın Güney Osetya bölgesinden geri çekilmesini sağlayacak bir politika izlemesi olmuştur. Bu desteğin temel nedenlerinden biri, Rusya'nın Güney Osetya ve Abhazya'daki askeri varlığını koruma hedefidir (Bozkaya-Eylemer, 2019, s.120-121).

2003 Kasım ayında geniş yankı bularak örtülü bir operasyon şeklindeki köklü değişiklik ile iktidara geçen Saakashvili, millet için Gürcistan'da uzun zamandan beri süre gelen ekonomik gerileme ve yolsuzluğu bitirmeyi, idari merkezin yönetimine geçmeyen ayrılık taraftarı bölgeleri tekrardan merkeze bağlamayı, velhasıl devleti bir an önce toparlamanın büyük gayreti içindeydi. Ayrılıkçı bölgelerle tekrardan birleşmeyi ve toprak bütünlüğünün korunmasını kendisine ilk hedef olarak gören Saakashvili, Ocak 2004 yılında yaptığı açıklamada Abhazya ve Güney Osetya taraflarının büyüyen Gürcistan ekonomisi ile birleşeceğinden emin olduğunu ifade etmiştir. Mayıs 2004 tarihinde de Acaristan meselesini çözümlenerek Gürcistan'ın toprak bütünlüğünün sağlanması yönünde ilk adımlarını atmış bulunmaktadır. Acaristan'da aldığı sonuçlardan güç alarak Gürcistan idaresi, Güney Osetya ve hemen akabinde Abhazya'da bölgesinde de başarı gösterilebileceğini göz önüne getirmiş ve ilk olarak çözümü Abhazya meselesinden daha kolay varsayılan Güney Osetya meselesine yönelmiştir. Saakashvili idaresi, bu konuda meseleleri zamana ve milletlerarası kuruluşlara bırakmak yerine, meselelerin üstüne yönelmeyi yeğlemiştir (Yapıcı, 2007, s.81-82).

3. Güney Osetya Çatışmasında Gürcistan-Rusya

2003 tarihinde ABD destekli olduğu düşünülen sivil toplum kuruluşlarının karşıt görüşlülere ayaklandırmasıyla Kadife Devrim adı verilen Gül Devrimi, demokrasi sözü veren bu oluşum sebebiyle Cumhurbaşkanı Şevardnadze istifa etmiş ve akabinde yapılan seçimlerde Saakashvili büyük güçle yönetime geçmiştir (Topal, 2015, s.761).

Şevardnadze yönetimi altında 12 yıl boyunca Gürcülerle Osetler arasında bazı önemsiz olaylar dışında iki taraf arasında gerginliği arttıracak ölçüde bir çatışma yaşanmamıştır. Gül Devrimi sonrasında, Ocak 2004'de, Eduard Şevardnadze'yi devirerek Mikheil Saakashvili'nin iktidara gelmesi ise 12 yıl süren bu görece barış döneminin sonlarına gelindiği anlamına geliyordu. Zira, Saakashvili'nin iktidara geldikten sonra Gürcü halkına iki temel vaadi vardı. Bunlardan birincisi Gürcistan'ın NATO'ya üye olacağı yönündeki vaatti. İkincisi ise Gürcistan'ın ülke bütünlüğünün bozulmasına yol açabilecek Güney Osetya, Acara ile Abhazya sorunlarının çözüme kavuşturulacağıydı. İşte bu ikinci vaat ve Saakashvili'nin bu vaadi yerine getirme çabaları Gürcistan'ın Rusya'yla savaşmasına sebep olan en önemli etkidir. 2004 yılından Beş Gün Savaşı'na kadar olan dönemde Saakashvili yönetimindeki Gürcistan'ın askeri harcamalarını git gide arttırdığı ve özellikle ABD'nin yapmış olduğu yardımlarla silahlandığı gözlemlenmektedir. Saakashvili, ayrılıkçı hareketlerle mücadeleye hemen iktidara geldiği 2004 yılında başlamış ve uygulamaya koyduğu ekonomik abluka ile bu bölgeleri dize getirmeyi amaçlamıştır. Özellikle Güney Osetya'da sıcak çatışmaların yaşanmasına sebep olan olaylar meydana gelmiştir (Karabulut, 2011, s.191).

Rusya'nın, Gürcistan için en mühim gayesinin Güney Osetya ve Abhazya'nın Gürcistan'dan kopması olduğu aşikardır. Bu durumda Rusya'nın ilk ara amacının her iki bölgenin egemenliğinin uluslararası toplum nezdinden resmîyet kazanmasını sağlamak olacaktır. Dolayısıyla Gürcü askerlerinin ağustos ayının başlarında Güney Osetya'ya çıkarma yapması, Rusya'ya mevcut gayesinin oluşturulması yolun-

da mühim bir fırsatı beraberinde getirmiştir. Fakat izah etmek gerekir ki bilhassa Güney Osetya mevzuu ortaya çıktığında hem Rusya hem de Güney Osetya'nın illa bağımsızlıklarını arzuladıkları akla getirilmemelidir. Güney Osetya'nın egemenliği, Rusya Federasyonu dahilinde olan Kuzey Osetya akla gelince Rusya'nın çok da arzu ettiği düşünülemez. Açıkçası Güney Osetler de egemenlikten çok Kuzey Osetya ile birleşmeyi arzu etmektedirler. Bu açıdan bakıldığında Rusya'nın gerçekte Güney Osetya'nın egemenliğinden ziyade Gürcistan'ın Batı aracılığıyla onaylanan toprak bütünlüğünün dağılması olduğunu ifade etmek muhtemeldir. Bunu gerçekleştirmenin en kolay yolu da Güney Osetya'nın Rusya'ya bağlanmasının gerçekleşmesi bir diğer ifadeyle Güney Osetya'nın ilhak edilmesidir (Çakmak, 2009, s.53).

Rusya'nın müdahalesine maruz kalan Gürcistan, çok sayıda Batılı iktidar tarafından hukuka ters şekilde değerlendirilmiştir. Özellikle İngiltere Dışişleri Bakanı Miliband, devam eden Rus eylemlerinin barışı körüklediğini ifade ederek Rusya'nın Gürcistan müdahalesini Kosova'dan ayırtmaya çalışmıştır (Hafkin, 2010, s.227).

Gürcistan ordusu, Gürcistan ile ayrılıkçılık yanlısı Güney Osetya bölgesi arasındaki çarpışmaların artması ile 8 Ağustos 2008 tarihinde Güney Osetya bölgesini kontrol altında tutmak amacıyla askerî harekâta başlamıştır. Gürcistan kuvvetleri bölgeyi kontrolü altında tutmak üzereyken Rus askerleri bölgeye askeri operasyon düzenlemiş, ayrıca Rus kuvvetleri Gürcistan'ın bu bölge haricindeki aşırı denebilecek sayıda kentini ele geçirmiş ve limanlarını kontrolü altında tutarak sahiplenmiştir. Rusya'nın gerçekleştirdiği bu adım bütün dünyanın tepkisini çekerek bilhassa ABD bu olayı sert bir şekilde eleştirmiştir (Caferov-Aslanlı, 2016, s.7).

Gürcistan-Rusya Savaşı ortaya çıktığında tüm dünya ülkelerinin en çok merak ettiği husus muhtemelen ABD'nin savaş konusunda ne gibi bir duruş sergileyeceği konusuydu. Zira ABD'nin Gürcistan ile hususi münasebetleri mevcuttu. Gürcistan, egemenliğinden günümüze değin, gelecekte Rusya'dan kaynaklı sayılabilecek muhtemel bir güvenlik tehdidi durumunda NATO ile ABD'ye dayanmayı tek çıkar çözüm olarak değerlendirmekteydi. NATO'ya katılmanın Gürcistan açısından daha güvenli yol olması na karşın anında olabilmesi kolay görünmüyordu. Gürcistan'ın ABD ile oluşturacağı yakınlık durumu hem NATO üyeliğini basitleştirebilir hem de NATO'ya üyeliği oluşuncaya değin ABD garantörlüğünü kazanabilirdi. ABD nezdinden de Gürcistan jeopolitiği oldukça mühimdi. Gürcistan'ın Orta Asya'ya açılan enerji kaynaklarının geçiş güzergâhındaki bir devlet olması diğer taraftan Rusya ve İran'ın kontrol noktasında yer alması ve Karadeniz'e kıyı olması, ABD'nin Gürcistan'a önem vermesinin en mühim sebepleri içerisinde bulunuyordu. Ayrıca ABD, Gürcistan ile münasebetlerini arttırırken ilk başlarda Rusya'yı rahatsız edici davranışlardan da uzak durmaya çalışıyordu (Erkan, 2016, s.50-51).

2008 yılının yazında, Tiflis yönetiminin, toprak bütünlüğünü sağlamak amacıyla attığı adımlar sonucu taraflar arasında yaşanan büyük çapta çatışmalar neticesinde Gürcü-Osetin anlaşmazlığında yeni bir dönem başlatmıştır. Taraflar birbirini anlaşmaları bozmakla suçlarken, olaylar tırmanmaya devam etmiştir. Gürcü birlikleri Güney Osetya topraklarında ilerlemiş, sözde Güney Osetya yönetimi ise Gürcü askeri birliklerinin bölgeden çıkmaması durumunda güç kullanarak çıkarılacaklarını söylemiştir. Cumhurbaşkanı Saakashvili'nin geniş özerklik statüsüne ilişkin açıklamaları da savaş tarihine "beş günlük Rusya-Gürcistan savaşı" olarak geçen olayları durduramamıştır. Savaşan taraflardan biri olarak Rusya'nın adının geçmesi tesadüf değildir. Şöyle ki, Rusya, Dogomis anlaşmasını ihlal ederek Gürcü birliklerine karşı Güney Osetya'ya 60.000 asker göndermiştir. Rus askeri birlikleri beş gün boyunca Tiflis de dahil olmak üzere Gürcistan topraklarını bombalamıştır. Rus deniz kuvvetlerine ait birlikler Gürcü limanlarını ablukaya alırken, Abhazya da yine Rusya'nın desteği ile Gürcü-Abhaz çatışma bölgesinde askeri operasyonlara başlamıştır. 12 Ağustos 2008 tarihinde Rusya, askeri operasyonları durdurmuştur (Aydın, 2016, s.24).

Gürcistan'ın tek taraflı egemenliğini duyuran Güney Osetya bölgesinde meydana getirdiği detaylı askerî harekât ile Rus birliklerinin karşı operasyonu devam ederken, başta ABD olmak üzere çok sayıda ülkeden "ateşkes ilan edilmesi" hususunda davetler gelmiştir. Avrupa Konseyi ile AB Dönem Başkanı Fransa, "hemen ve koşulsuz" ateşkesin duyurulması davetinde bulunurken, krizin sonuçlanabilmesi gayesiyle görüşmelerin arttırılacağını bildirmiştir. AGİT, Gürcistan-Osetya çatışmasının büyüyebileceği uyarısında bulunmuştur. NATO, çatışmalara son vermek amacıyla doğrudan görüşmelerin başlatılması çağrısı yaparken, BM Güvenlik Konseyi'nin de Güney Osetya'daki hususu müzakere etmek için derhal toplanacağı açıklanmıştır. Gürcistan'daki çarpışmaları görüşmek için üçüncü defa toplanan BM Güvenlik Konseyi'nden çözüm çıkamazken, Rusya'nın BM Daimî Temsilcisi Büyükelçi Vitali Çurkin, Gürcistan'ın ateşkes teklifini kabul etmediklerini belirtmiştir (Kalkan, 2010, s.134-135). Rusya'nın Gürcistan'a karşı güç kullanması BM'nin hak vermesiyle resmîyet kazanamayacağı gibi yasal savunma yetkisiyle de hukuki zemine oturtulamamıştır (Şahbazova, 2015, s.53).

Rus Cumhurbaşkanı Dmitri Medvedev, Fransız Devlet Başkanı Nicolas Sarkozy'nin aracılık ettiği ve 16 Ağustos 2008 tarihinde Gürcistan Devlet Başkanı Mihail Saakashvili tarafından onaylanan geçici ateşkes anlaşması imzalanmıştır. Bu sözleşmeyle Rus birlikleri, Gürcistan topraklarını terk edecek aynı zamanda Güney Osetya'daki barışı koruma görevine de devam edecektir. Buna ek olarak Rus kuvvetleri, bölge dışında sınırlı da olsa devriye gezme olanağına sahip olacaktır. Sözleşmede, Gürcistan'ın «toprak bütünlüğüne saygı»ya ilişkin herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Bu ifade yerine Gürcistan'ın «bağımsızlığı ve egemenliği» sözcükleri yer almıştır. Yetkili kişiler, Abhazya ve Güney Osetya'nın salâhiyeti için BM Güvenlik Konseyi'nin kesin yargıları doğrultusunda karar açıklanacağını vurgulamaktadır. Konsey yargılarında Gürcistan'ın milletlerarası hudutlarının varlığını kabul ederek her iki bölgeyi de Gürcistan topraklarında gösterilmektedir (Kalkan, 2010, s.135). Rusya, Gürcistan hadisesi ile Polonya üzerindeki tehdidini hissettirmeye başlamış ve gelen raporlara göre Rusya Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu tarafa ilk defa Baltık bölgesindeki denizaltılara nükleer başlıklı silahlar yerleştirmeye başlamıştır (Gürbüz, 2012, s.468).

26 Ağustos 2008 tarihinde Rusya, Abhazya ve Güney Osetya'nın egemenliklerini tanımıştır. Uzun zamandan beri fiiliyatta bağımsız gibi görünen ve Rusya'nın açık bir şekilde destek verdiği her iki bölgenin egemenliğini kabul etmekle Rusya Gürcistan ile savaşındaki gayretlerinden birine daimî bir şekilde erişmeyi hedeflemiştir. Böylelikle Rusya, Güney Osetya ve Abhazya meselesini tamamıyla ve aynı zamanda kesintisiz bir şekilde çözmek istemektedir. Rusya'nın almış olduğu bu tanıma kararı, AĞİT başta olmak üzere birçok ülke tarafından kınanmıştır (Kalkan, 2010, s.135-136).

Ekim 2008'de Saakashvili BM'de yapmış olduğu bir konuşmasında Ağustos Savaşını araştırmak üzere uluslararası bir soruşturma başlatılmasını istemiştir. Güney Osetya'da yaşayan bir görgü tanığına göre Saakashvili bir hafta öncesinden Tskhinvali'ye saldırmayı planlamıştı ve bu haber kulaktan kulağa yayılınca Tskhinvali sakinlerinden bazıları saldırı ihtimaline karşı şehri terk etmeye başlamışlardı. Yine bu görgü tanığına göre Saakashvili'nin televizyon programlarına çıkıp Güney Osetya sivillerinin Gürcü askerî harekâtından zarar görmeyeceği taahhüdünde bulunmasına rağmen Gürcü birliklerinin sivil ve asker ayrımı yapmaksızın şehre karşı saldırıya geçtiğini dile getirerek şehre giren Rus birliklerinin sivillerin hayatlarını kurtardığını ifade etmiştir (Gürbüz, 2012, s.455).

4. Sonuç

Ağustos ayının 2008'inde zuhur eden ve Rusya'nın galibiyeti ile son bulan Güney Osetya çatışmasının dünya siyaseti bakımından mühim neticelerinin olacağı gözükmektedir. Hayli kısa süreli ve dar bir coğrafyada vuku bulmasına karşın sözü edilen savaş, çatışmaya direkt ya da dolaylı bir şekilde katılan devletler ve bu devletlerin stratejik ve askeri kazanç ve hesaplamaları göz önüne alındığında global ölçekte tesirli sayılabilecek bir özelliğe sahiptir. Rusya'yı Gürcistan'la savaşa götüren en önemli etkenin Gürcistan'da Saakashvili'nin iktidara gelmesiyle birlikte her geçen gün artan ABD etkisi olduğu söylenebilir. ABD'nin Saakashvili döneminde adeta Gürcistan'ın hamiliğine soyunmuş olması ve bu ülke üzerinden Kafkasya'da söz sahibi olmaya çalışması Rusya'nın tepkisini çekmiştir. Bölgede egemenliğini sürdürmek ve enerji sahalarını denetimi altında tutmak isteyen Rusya'nın, bu bölgenin geleceğini belirleyecek en temel aktör olarak kalma isteği, ABD faktörü nedeniyle tehdit altına girmiştir. Bu nedenle Saakashvili döneminde Gürcistan üzerinde git gide artan ABD etkinliği, Rusya için yalnızca Gürcistan'la ikili ilişkileri açısından değerlendirilmemiş, bölgesel ve hatta küresel dengeler de göz önünde bulundurulmuştur. 2008 yılının daha başlarında bölgede yükselen tansiyon ve yaşanan çarpışmalar, iki taraf arasında meydana gelecek bir savaşın belirtisi durumundadır. Gürcü kuvvetlerinin, Gürcistan'da anayasal düzeni oluşturmak amacıyla 7 Ağustos gecesini 8 Ağustos gecesine bağlayan gecede Güney Osetya'ya girmesine Rusya karşıt tepki göstermiş ve iki ülke arasında uzun yıllardan gelen gerginlik savaşa dönüştürmüştür. İki ülke arasındaki savaş, Rusya'nın askeri gücü karşısında Gürcü birlikleri geri çekilmiş ve dolayısıyla savaş hızlı bir şekilde Gürcistan topraklarına yayılmıştır. Savaş Rus kuvvetlerinin Zugdidi ve Gori gibi Gürcistan'a ait kentlerini ele geçirmesi ve Tiflis'e 40 kilometre kadar yaklaşmaları üzerine de uluslararası bir sorun haline gelmiştir.

Kaynaklar

CUTLER, Robert Mc., (2004). "Türkiye, NATO ve Avrupa Birliği Perspektifinden Kriz Bölgelerinin İncelenmesi ve Türkiye'nin Güvenliğine Etkileri", Kafkasya'daki Kriz Kaynakları ve Bölgeleri (s.105-126). Ankara.

KARABULUT, Bilal (2011), Küresel Güç Mücadelesinde Avrasya'nın Değişen Jeopolitiği Yeni Büyük Oyun. Mehmet Seyfettin Erol (Der.), Rusya Gürcistan Savaşı (Beş Gün Savaşı) ve Kafkasya'da Değişen Dengeler (s. 187-206). Ankara: Barış Platin

ÇAKMAK, Cenap (2009), "Rusya'nın Güney Osetya Politikası, Neo-Self Determinasyon ve Ucm'nin Rolü" *Bilge Strateji Dergisi*, 1 (1), 51-70.

HAFKİN, Gregory (2010). "The Russo-Georgian War of 2008: Developing The Law of Unauthorized Humanitarian Intervention After Kosovo", *Boston University International Law Journal*, 28(1), 219-240.

ÖZTÜRK, Ahmet (2009). "Rusya-Gürcistan Krizi: Yerel Bir Çatışma, Küresel Yansımalar" *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, 4 (7), 1-27.

AYDIN, Ülviyye (2016). Avrupa Birliği'nin Bölgesel İhtilaflara Yönelik Politikaları Abhazya ve Güney Osetya, Batı Sahra, Dağlık Karabağ, İsrail-Filistin ve Transdinyester. Uğur Burç Yıldız (Ed.), *Abhazya ve Güney Osetya Sorunu: Avrupa Birliği- Gürcistan İlişkilerinin "İstenmeyen" Gündemi* (s.11-53). Ankara: Detay

CAFEROV, Nazim, ASLANLI, Araz (2016). "ABD ve Güney Kafkasya: Ağustos 2008 Öncesinde ve Sonrasında", *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (4),1-10.

BOZKAYA, Özge, EYLEMER, Sedef (2019). "Güney Kafkasya'da Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler Sorunu: Avrupa Birliği'nin Yaklaşımı Üzerine Bir Değerlendirme", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi* 18(1), 109-142.

YAPICI, Merve İrem (2007). "Kafkasya'nın Sorunlu Bölgesi: Güney Osetya", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi* 2 (3), 71-104.

KALKAN, Duhan (2010). *Güney Kafkasya Bölgesi'ndeki Etnik Çatışma Alanları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

ERKAN, Süleyman, (2016). "2008 Rusya-Gürcistan Savaşı ve Uluslararası Toplum" *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 17, 41-64.

TOPAL, Coşkun (2015). "Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası ve Gürcistan", *Turkish Studies* 10 (1), 753-777.

ELMAS, Buket (2018). "Türkiye'nin Gürcistan Politikasındaki Değişim ve Dönüşüm", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11 (59), 344-351.

TAVKUL, Ufuk (2002). *Kafkasya Etnik Çatışmaların Gölgesinde*, İstanbul: Ötüken

CEMİLLİ, Elnur (2007). *ABD'nin Güney Kafkasya Politikası*, İstanbul: IQ Kültür Sanat

GÜRBÜZ, M. Vedat (2012). *Kafkasya'da Siyaset Çatışma Ortamı ve Taraf Güçler*, Ankara: Kadim

ŞAHBAZOVA, İlahe (2015). *Uluslararası Hukuk Açısından Rusya'nın Gürcistan Müdahilesi*, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bakü.

Tanzimat Dönemi Rumeli'deki Eğitim ve Kültür Yapıları

Yasemin HOCA¹ - Drenushe FİDANİ²

Özet

1839 yılında Tanzimat fermanının ilan edilmesiyle beraber Osmanlı imparatorluğunda bir değişim süreci başlamıştır. Tanzimatın getirdiği idari yenilikler ve toplumsal reformlar, etkisini kentlerde de göstermiştir. Kentlerdeki değişim süreci başkent İstanbul'dan başlayarak Osmanlı imparatorluğunun sınırları içerisinde yer alan bütün şehirlere yayılmış ve bu değişim sürecinin yansıması Balkanlardaki kentlerde de kendini göstermiştir. Kentlerdeki yeni mimari tipolojiler Avrupadaki mimarlık ve şehircilik anlayışından etkilenerek ortaya çıkmış, ancak kentlerdeki bu değişim sadece Avrupadaki etkilerin varlığına bağlı olarak değil, yerel etkilerin katkısıyla da gerçekleşmiştir. Bu dönemde kentleri batılı bir görünüme kavuşturan çok sayıda neobarok ve neoklasik üslupta mimari yapı inşaa edilmiştir. Yeni toplumsal ve devlet yapısı doğrultusunda bağlı olarak daha önce Osmanlıda karşımıza çıkmayan yeni fonksiyon, form ve plan şemaları ortaya çıktığı gibi, yüzyıllardır var olan işlevler de yeni düzenlemelere bağlı olarak inşaa edilmişlerdir. Bu bağlamda başta askeri yapıları olmak üzere, sanayi, sağlık, eğlence, ticaret, kültür, konaklama yapıları inşaa edilmiştir.

Eğitim yapıları bu döneme kadar olan varoluşunu bu dönemde de aynı şekilde sürdürmüş, fakat yeni yapılandırmalarla beraber sivilere eğitim veren okullar inşaa edilmiştir. Kültür yapıları olarak ise bu dönemde karşımıza ilk defa tiyatro yapıları çıkmıştır. Bu döneme kadar tiyatro kültürü Osmanlıda varolmasına rağmen tiyatro binası olarak Tanzimat döneminde karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tanzimat Dönemi, Eğitim Yapıları, Kültür Yapıları.

1. Giriş

1839 yılında Tanzimat fermanının ilan edilmesi ile birlikte devlet ve toplumsal yapıda değişiklikler ortaya çıkmış, bu bağlamda ortaya yeni yapı ile toplumun ozamana kadar ihtiyacı olmayan fonksiyonda, plan ve formda yapılar ortaya çıkmıştır. Bu dönemde askeri yapılar, resmi yapılar, sanayi, sağlık, eğlence, ticaret ve konaklama yapıları inşaa edilmiştir. İnşaa edilen bu yapıların bir kısmı yüzyıllardır varlığını sürdüren fonksiyonlardır, Tanzimat fermanıyla birlikte ise ortaya çıkan yeni şartlara ve ihtiyaçlara göre inşaa edilmişlerdir. Bu döneme kadar inşaa edilmiş olan medreseler, ticaret hanları, kışlalar gibi yapılar bu dönemde yeni şartlara göre inşaa edilmiş, bununla birlikte bu döneme kadar karşımıza çıkmayan yeni yapı türleri de ortaya çıkmıştır.

Tanzimatın ilanı ile birlikte Osmanlı İmparatorluğunda batılılaşma anlamında çok fazla değişim yaşanmış, bu değişim ile birlikte birçok idari yenilik ve toplumsal reform ortaya çıkmış, bu yenilikler eğitim alanında da benimsenmiştir. Bu dönemde eğitim alanında çok fazla değişim yapılmış ve çeşitli okullar açılmıştır. Varolan eğitim yapıları kapatılmamış fakat yeni tip okullar açılmış, medreselerin yanına Darülfünun (Üniversite), orta ve ilkokullar kurulmuştur. Rüştüye, idadi, Sultani diye devlet tarafından açılan bu okullar Selanik, Gümülçine, Manasır ve Yanya gibi şehirlerde inşaa edilmiştir. XIX yüzyılın ikinci yarısından sonra ise meslek okulları da açılmaya başlanmıştır.

¹ Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi yasemin.hoca@vizyon.edu.mk

² Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi drenushe.fidani@vizyon.edu.mk

1.1. Tanzimat Dönemi Kültür ve Eğitim Yapıları

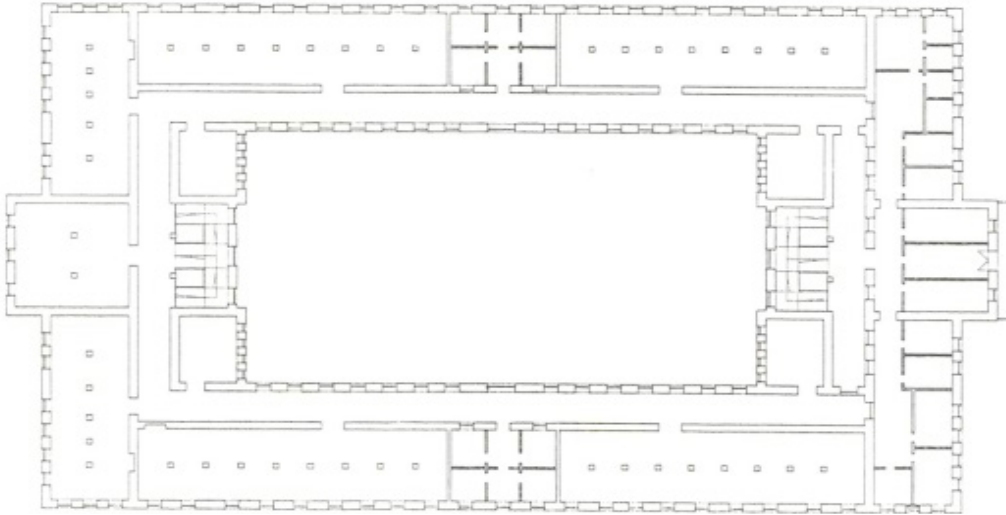
Tanzimat döneminde ortaya çıkan değişim sonucunda eğitim kurumlarına önem verilmiş, eğitim yapılarının ve sisteminin yenilenmesi hedeflenmiştir. Eğitim sisteminde varolan sorunların giderilmesi, halkın eğitim alması ve modern okulların kurulması planlanmıştır. Bu döneme kadar Batılı standartlarında halka eğitim veren okullar kurulmamış, Tanzimat döneminde ise eğitim modernize edilmek istenmiş ve bu bağlamda gerekli eğitim kadrolarının oluşturulması için yeni eğitim kurumları kurulmuştur.

Eğitim alanındaki ilk değişim Rüşdiyelerin kurulmasıdır, XIX yüzyılın ikinci yarısında ise mekteb-i ibtidailer kurulmuştur.

1869 yılındaki Maarif Nizamnamesi ile eğitim kurumlarının düzenlenmesi hedeflenmiş, köy ve mahallelerde ibtidailer, beşyüz evli kasabalarda rüşdiyeler, bin evli kasabalarda idadiler ve vilayet merkezlerinde sultanilerin kurulması planlanmıştır. Başkent İstanbul'da modern üniversitelerin temeli olan Darülfünun kurulması için adımlar atılmıştır. Bu dönem içerisinde azınlıklara verilen haklarla beraber, azınlıklar ve yabancı vakıflar ülke genelinde modern eğitim veren okullar kurmuş, bu eğitim kurumlarında müslüman halk da eğitim görmüştür. Bahsedilen tüm bu mimari değişimler ve eğitim sistemindeki yenilikler Osmanlı imparatorluğunun sınırlarında yer alan bütün şehirlere yayılmış. Bütün bu yenilikler Rumeli topraklarında inşa edilmiş olan yapılarda da kendini göstermiştir.

2. Manastır Askeri İdadisi (1847)

1909 yılına kadar görevini sürdüren okul 1847-1848 yılında eğitime açılmıştır. Dikdörtgen plana sahip olan okulun tüm meknaı yapının ortasındaki avlu etrafına konumlandırılmıştır. İki girişi olan yapının, dış duvarlarına bakan taraflarda odalar iç avluya bakan taraflarında ise koridorlar bulunmaktadır. Üst katlara bağlantılar ise kısa kenarlardaki koridorlarda konumlandırılmış olan merdivenlerle sağlanmaktadır. (Resim 1)

Resim 1 - Manastır askeri idadisi - zemin kat planı
(Manastır'da Osmanlı Dönemi Türk Eğitim Yapıları ve Atatürk'ün Okuduğu Askeri İdadi -
(Yrd. Doç. Dr. Mehmet Z. İBRAHİMGİL)

Zemin katı ve üst kat arasında plan olarak çok fazla bir fark bulunmamaktadır, cephelerde ise pencere düzenleri aynıdır. Giriş kapıları ve avluya açılan kapılar yuvarlak kemerlidir, pencerelerde basık kemerlidir. Zemin katı ve üst katı cephede ayıran bir slime mevcuttur.

Resim 2 -Manastır askeri idadisi (URL 1)

3. Atatürk Müzesi (1870)

1881'de Mustafa Kemal Atatürk'ün doğmuş olduğu ev, günümüzde Atatürk müzesi olarak Selanik, Yunanistanda bulunmaktadır. Üç kattan oluşun avlulu yapı, Apostolou Pavlou caddesinde Türk konsolosluğunun yanındadır. 1981 yılında tamir edilmiş olan yapı, gerçek rengine boyanmıştır. Zemin katında dört oda, birinci katta resepsiyon odası, ikinci katta ise Mustafa Kemal Atatürk'ün odası bulunmaktadır.

Resim 3 - Atatürk müzesi - Selanik, Yunanistan (URL2)

4. Gümülcine İdadiye Okulu (1883)

II. Abdülhamit döneminde Gümülcinede inşa edilmiş olan yapı, Asçıhasan, Hacı İpekçi ve Arifhane mahallelerinin ortasında bulunmaktadır. Geniş bir avlu içine yerleştirilmiş olan İdadiye iki katlıdır. Dikdörtgen planlı merkezi avlulu plan şemasında inşa edilmiş olan yapı kırmızı kiremitli kırma çatıyla örtülmüştür. Geniş avlusunun orta kısmında ise bütük bir havuz ve sebiller bulunmaktadır.

Resim 4 -Gümülcine İdadisi (URL3)

5. Üsküp İdadisi (1891)

Tanzimat döneminde Üsküp sancağında bulunan müslüman köyleri mekteplerinin durumu değerlendirmeye alınmış ve Üsküp merkez kazasının elliyi aşkın köyünde araştırma yapılmıştır. Bu araştırma sonucunda köylerin büyük bir kısmında sıbyan mekteplerinin bulunduğu, bazı köylerde ise mektep bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu sorunun çözülmesi için büyük köy mekteplerinin ibtidailere dönüştürülmesi planlanmıştır. Bunun üzerine mevcut olan mekteplerin açılmasına, hasarlı mekteplerin tamirine ve mektepsiz köylere mektepler inşaa edilmeye başlanmıştır. Bu dönemde inşa edilen Üsküp idadi binası, Osmanlı imparatorluğunda inşa edilen il idadiden 18 yıl sonra 1891 yılında Üküpte açılmıştır.

Resim 5 - Üsküp İdadisi (URL4)

6. Yanya Kız Rüştüyesi (1901)

1901 yılında Yanyada inşa edilmiş olan kız rüştüyesi, iki katlı kırma çatılı bir yapıdır. Dikdörtgen plana sahip olan yapı su basman üzerinde yükselmektedir. Ön cephede iki kolon üzerinde oturan bir çıkma bulunmaktadır. İki girişi bulunan yapının ön girişinde yedi basamaklı merdiven, arka girişte ise altı basamaklı merdiven vardır. İç mekan planı olarak bir hol ve etrafında yerleştirilmiş odalardan oluşmaktadır. Birinci katta, yemekhane, el işleri dershanesi ve namaz kılma yeri, ikinci katta muallimler odası ve sınıflar bulunmaktadır. Avlunun ortasında ise çeşme bulunmaktadır.

Resim 6 - Yanya Kız Rüştiyesi (BOA., Nu.:404, Y.EE.d.)

7. Üsküp Tiyatro Binası (1906)

Tiyatro binasının konumu günümüzdeki Üsküp'teki tiyatro binasına yakın bir konumdadır. Harita ve devlet belgeleri incelendiğinde tiyatro binasının kentin iki yakasını birleştiren ve en işlek yeri olan Taş Köprüye çok yakındır.

Eski bir kartpostalda
Üsküp ve tiyatro binası.

Resim 7 - Üsküp tiyatro binası - (19. Yüzyılda Üsküp Tiyatro binasını gösteren kartpostal)

Tiyatro binası 20m genişliğinde, 37 m uzunluğunda ve 14.5 m yükseklikte inşa edilmiştir. Tiyatro binası dikdörtgen büyük bir salondan ve geniş bir sahneden yapılmış, dikdörtgen salonun etrafında ise galeri inşa edilmiştir.

Üç locası bulunan binanın, tiyatro sahnesinin Almanyada özel hazırlanan süslemelerle bezendiği bilinmekte, bazı kaynaklara göre ise tiyatronun iki parter ve iki galeriden oluştuğu söz edilmektedir. Ön cephesinde bahçesi ve görkemli bir şadırvanı bulunan yapı, o dönemde inşa edilmiş olan tek modern yapı olarak adlandırılmaktadır.

**Resim 7 - Üsküp tiyatro binasının konumunu gösteren harita -
19. yüzyılın son çeyreğinde çizilen Üsküp haritasının bir bölümü üzerine yazarca
işlenmiştir (Bogoyeviç, 2008)**

(1.Taş Köprü, 2. Vardar Nehri, 3. Kale, 4. Serava Çayı, 5. Karşıyaka, 6. İstasyon Caddesi, 7. İstasyon Binası, 8. Muhacir Mahallesi, 9. M. Şevket Paşa Demir Köprüsü, 10. Yeni açılan cadde, 11. Eski çarşı bölgesi, 12. Yahudi Mahallesi, 13. Ada Kahve (Boges), 14. Tiyatro.)

8. Tsanakleisos Okulu (1907)

1907 yılında Mısırda yaşayan Gümlücneli tüccar Nestor Tsanaklis tarafından Rum Ortodoks cemaati için inşaa edilmiş olan Rüştüye mektebidir. Rüştüye 1908-1909 yıllına kadar faaliyet göstermiştir. Yapı 19. Yüzyılın eklektisizm mimari görünümü ilkelerine uyumlu olarak inşaa edilmiştir. Üç kattan oluşan yapı, dikdörtgen plan şemasına sahiptir. Yapının girişi cepheden taşkın durumda inşaa edilmiştir.

Resim 9 - Tsanakleisos Okulu- (URL 5)

9. Sonuç

XIX. yüzyıl başından başlayarak fakat özellikle Tanzimat'la birlikte Avrupayla artan kültürel, ticari ilişkiler ve yöneticilerin Batılılaşma gayretleri neticesinde o güne kadar bilinmeyen pek çok yapı tipi inşa edilmeye başlanmıştır. Geleneksel toplumun alışkanlıkları dışındaki bu yapılar yeni bir anlayışı gösterdiği gibi toplumu dönüştürücü bir fonksiyon da yüklenmiş ve gelişerek günümüze kadar gelmiştir. XIX. yüzyılda fonksiyon çeşitliliğine karşın, planlamada işleve bağlı değişkenlik söz konusu değildir.

Genelde simetrik planlama anlayışı ile koridorboyunca dizilen hacimler ile yapının köşelerinin vurgulandığı kütle düzenlemeleri kullanılmıştır. Yapı tipleri farklılaşmasına rağmen planlama anlayışı tekrar edilmiştir. Yapım sisteminin verdiği olanaklara ve ihtiyaçlara bağlı olarak tek, iki ve üç katlı düzenlemeler yapılmıştır. Yeni yapı tiplerinin birdiğer özgün tarafı sadece fonksiyon olarak yeni olmayıp, yeni yapı malzemeleri, yapım teknikleri, plan anlayışı ve mimari üslupları da kullanmalarındır.

10. Kaynaklar

- Akpolat M., (2002). Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarlığı. *Yeni Türkiye Yayınları*, c:15, s: 350-359.
- Batur A., (1985). Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı. *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 4. İstanbul: İletişim Yayınları, 1038-1067.
- Bektaş G., (2015). Üsküpte Osmanlı Tiyatrosu. *Mimarist*, 15(54), 78-83.
- Ertuğrul A., (2009). XIX yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Türleri. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 7, sayı 13, 293-312.
- Hoca N., (1993). Üstü İslam Ansiklopedisi. *Meb yayınları*, cilt XIII, İstanbul, s: 122-127.
- İbrahimgil Z. M., (1998). Manastırda Osmanlı Dönemi Türk Eğitim Yapıları ve Atatürk'ün Okuduğu Askeri İdadi. *Atatürk ve Manastır Sempozyumu* 109-122.
- Kaynar H., (2000). Siyasal İktidar ve Şehir: 19 yüzyıl Osmanlı Şehirlerindeki Mekansal Değişimler Üzerine. *Kebikeç sayı: 10*, s: 141-158.
- Konuk N., (2013). Yanya Hamidiye Kız Rüşdiyesi. *Ankara*.
- Kuban D., (2004). Osmanlı Mimarlığı. Osmanlı Uygarlığı, 2, (Ed. H. İncalcık ve G. Renda). *Ankara: TC Kültür Bakanlığı Yayınları*, 626-697.
- Ödekan A., (2009). Mimarlık ve Sanat Tarihi (1600-1908). *Türkiye Tarihi* 3, Osmanlı Devleti 1600-1908, yay.yön Sina Akşin. *Cem Yayınevi*, İstanbul s: 367-353.
- Öztürk M. Ç., (2005). Düyun-u Umumiye İstanbul Merkez Binası'nın Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarlığı Bağlamında Değerlendirilmesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. *Ankara: Hacettepe Üniversitesi*.
- Turan S. N., (2012). Balkanlarda Bir Osmanlı Kenti: Üsküp. *Türkiye Makedonya İlişkileri - İstanbul*.
- Ünlü M., (1996). Manastır Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1873-1912). *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Samsun.
- Yenişehirlioğlu F., (1989). Balkanlarda Osmanlı Mimarisi. *Turhan kitabevi*.
- Yıldıran N., (2002). II Abdülhamit Dönemi Mimarlığı. *Türkler*, Ankara, c:15, s: 367-373.
- URL1:(https://tr.wikipedia.org/wiki/Manast%C4%B1r_Asker%C3%AE_%C4%B0dadisi#/media/File:Monastir_Military_High_School.jpg)
- URL2:(<http://selanikgezirehberi.blogspot.mk/p/ataturkun-evi.html>)
- URL3: (<http://www.btaytd.com/v2/pagex.php?lng=tr&pid=6>)
- URL4: (<http://www.e-evros.gr/tr/pages/115/kalesi-koza-evi-sofulu-belediyesi>)
- URL5: (<http://www.btaytd.com/v2/pagex.php?lng=tr&pid=6>)

Arşiv Belgeleri:

BOA, YEE.d. (Yıldız Esas Evrakı Defter), Gömlek no: 410.

Nili Casusluk Örgütü Ekseninde I. Dünya Savaşı Sırasında Yahudi Casusluk Faaliyetleri ve Günümüze Etkileri

Hüsniye KOÇ

Özet

Tarih boyunca hiçbir zaman sükûnetin merkezi olamayan Kudüs, coğrafi açıdan stratejik bir öneme sahip değilse de uzun yüzyıllar boyunca savaşın durmadığı bir şehir olmuştur. Ne askeri ne de siyasi açıdan dikkat çekici bir özelliği bulunmayan bu şehri bu kadar kıymetli yapan insandaki en hassas duygulardan biri olan inanç duygusudur. Filistin, toprakları içerisinde Kudüs'ü barındırmasından mütevellit Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'in ortaya çıktığı dönemlerden günümüze değin özellikle Müslüman Araplar ve Musevi Yahudiler arasında anlaşmazlıkların yaşandığı bir bölge olmuştur. Bu anlaşmazlıklar I. Dünya Savaşı ile birlikte kanlı çatışmalara dönüşmüş, günümüzde hala bölgede akan kan durdurulamamıştır. Söz konusu Yahudi Devleti'nin Filistin'de kurulabilmesi için Osmanlı Devleti'ne karşı pek çok örgüt kurmuşlardır. Bunlardan biri de şüphesiz ki etkileri inkâr edilemeyecek olan Nili Casusluk Örgütüdür.

1917'de I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti birden çok cephede aynı anda savaşıırken, İngilizler Kudüs başta olmak üzere Ortadoğu'daki pek çok yeri işgal etmişlerdi. Yahudiler Türk idaresi altındaki Filistin'de devlet kuramayacaklarının farkındaydılar. Bu sebeptendir ki İngilizlerle yaptıkları iş birliğinin sonucunda Kudüs işgal edilmiştir. Bu işgalleri kolaylaştıran yalnızca Yahudilerle yaptıkları iş birliği miydi? Muhakkak kurdukları terör örgütlerinin faaliyetleri ve İngilizlerle iş birliği içindeki Arapların farkında olmaksızın Yahudilere yardım ediyor oluşu durumu kolaylaştıran faktörlerdendir.

Çalışmamızda I. Dünya Savaşındaki Casusluk Faaliyetleri Nili Casusluk Örgütünün yaptığı çalışmalar ekseninde dünden bugüne sonuçları açısından değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: I. Dünya Savaşı, İstihbarat, Casusluk, Nili Casusluk Örgütü, İsrail, İngiltere.

Giriş

İstihbaratın modern anlamda tanımı "hasım veya hasım olması muhtemel devletlerin niyetleri, planları ve bu planları gerçekleştirme kapasiteleri hakkında her şekilde haber toplama veya bilgi sahibi olma" şeklinde yapılabilir. (Şenel -Şenel, 1997, s. 32). İnsanoğlunun siyasi bir teşekkül ortaya çıkarmaya başladığı andan itibaren yalnızca savaş meydanlarında mücadele vermediği, savaşın gerisinde düşmanın planını, stratejisini, fiziksel gücünü öğrenebilmek, söz konusu devlet ile ilgili pek çok konuda istihbarat toplanmasını sağlamak amacıyla casusluk faaliyetlerinde bulunduğu aşikardır. O halde istihbarat örgütlerinin ülkenin bekası için kurulmuş bilgi edinme servisleri olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti de istihbarat faaliyetlerinde bulunmuş, XIX. yüzyıla kadar azınlıkları bu amaçla kullanmış, ancak bu dönemden itibaren Türklerden oluşan bir istihbarat teşkilatı oluşturmuştur. Bunda ülkenin içinde bulunduğu koşulların da etkisi büyüktür. Osmanlı topraklarında bulunan konsolosluklar, gayrimüslimlerin dini temsilcileri, ticaret erbapları kendi devletleri adına istihbarat faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Ancak istihbarat sistemi tamamen yeterli olmamıştır. Bu nedenle erişilemeyen bilgiler için casusluk faaliyetlerine başlanmıştır. XIX yüzyıla da bu azınlıklardan gerek Rum gerek Ermeni gerekse Yahudilerin Osmanlı'ya karşı casusluk faaliyetlerinde buldukları tespit edilmiştir. İstihbarat servisinin ulaşamadığı gizli tekniklerle bilgi ve belgelere ulaşmayı hedefleyen bu oluşumu toplumlar oldukça ciddiye almış, casuslarını zorlu eğitimlerden geçirmiş, eğitimine göre belli sahalarda görevlendirmiştir. Birinci Dünya Savaşı bunun en çarpıcı örneklerinden biridir. Bu savaşın daha başlarında, Yahudiler tarafından oluşturulan 1915'de "Siyon Katır Alayları", 1917'de

“Yahudi Lejyonu”nun hatırı sayılır üyelerle oluşturulduğu ve ciddi eğitimlerden geçtiği bilinmektedir. Yine aynı amaç kapsamında oluşturulan Nili Casusluk örgütü de aldığı eğitimler sonucu yaptığı faaliyetlerle Suriye-Filistin Cephesinde Osmanlı Devleti’nin başarısız olmasına sebep olan etkenler arasında girmiştir. Bu savaşa katılan devletlerin neredeyse tamamının casusluk faaliyetlerinde buldukları açığa çıkan belgeler ve örgütler sebebiyle bilinmektedir. Savaşta Almanya’nın, Rusya’nın, İngiltere’nin, Fransa’nın ve pek çok devletin casusluk olayları görülmektedir.

Birinci Dünya savaşı sömürgeci devletlerin etki alanlarını genişletebilmek amacıyla giriştikleri ve amaçlarında haksız oldukları tarihin en kanlı savaşlarından biridir. Sömürgeci Devletlerin Asya kıtasındaki tahakkümleri için attıkları en büyük adımlardan biri olan bu savaş esnasında Osmanlı Devleti de yalnızca cephede değil cephe gerisinde casusluk faaliyetlerinde bulunan bu örgütleri tespit ve bertaraf etmek için çalışmalarını sürdürürken kendisinin de aynı faaliyetlerde bulunduğunu söylemek mümkündür. İtilaf Devletleri’nin bu savaş esnasında yalnızca kendi milletine tabi kişilerden değil sıklıkla Osmanlı tebaası olan hatta içlerinde Müslümanların da bulunduğu azınlıklardan faydalandığı ortadadır. Bu yapılanmaların sadece bir cephede değil pek çok cephede aktif olmaları Osmanlı Devleti’ni sistemli ve stratejik bir organizasyonla karşı karşıya bırakmıştır. Söz konusu yapılanmaların içinde çok sıkı eğitimlerden geçen şahıslar vatan ve milletlerine bağlılık hissiyatıyla tebaası olduğu Osmanlı Devleti’ne karşı ihanet içerisindeyken kendi devletleri için çalışmaktaydı. Henüz bir siyasi teşekküle sahip olmayan Yahudilerin de İngiliz istihbarat servisi için çalışıyor olmasının altında da benzer bir sebep vardır. Bu Yahudi örgütleri kurulacağını öngördükleri İsrail Devleti için kendilerine siyasi bir güç aramaktadırlar. Konumuza temel aldığımız Nili Casusluk Örgütü de Filistin’de Yahudi bir devlet kurabilmek amacıyla faaliyetlerde bulunmuş, ardına ise en büyük emperyalist güçlerden biri olan İngiltere’yi almıştır.

Örgütün faaliyetleri Suriye – Filistin Cephesindeki başarısızlığa sebep olmanın yanında Kudüs tahakkümünü sağlayarak kurulması öngörülen İsrail’in temellerinin atılmasında sağladıkları yarar bugün hala bölgede akan kanın sebeplerindedir. Zira İngiltere’nin 1917’de Balfour Deklarasyonu olarak nitelendirilen girişimiyle Yahudilere istedikleri verilmiştir. Bu Deklarasyon Filistin topraklarında İsrail Devleti’nin kurulmasına zemin hazırlamış, işgallerin yolunu açmıştır.

NİLİ CASUSLUK ÖRGÜTÜ’NİN KURULUŞ AMACI VE İŞLEYİŞİ

Yahudiler Filistin’den sürülmelerinin akabinde sığındıkları ülkelerden de Yahudi aleyhtarlığı sebebiyle tekrar tekrar sürgün edilmişlerdir. Yahudiler ata toprakları addettikleri Filistin’e 1880’lerden sonra toprak satın alıp gizli yollarla bölgeye göç etmeye başladılar. Bu fikir göçlerden çok uzun yıllar önce şekillendiyse de milliyetçilik fikrinin bir sonucu olarak ortaya çıkan Siyonizm ile İsrail Devleti’nin kuruluşuna giden süreci başlatmış, 1897’de Theodor Herzl sayesinde toplanan I. Siyonist Kongre Siyonizm hareketinin yol haritası olmuştur. Bu kongre ile mücadelelerine siyasi bir boyut kazandırmış, “arz – ı mevut” diyerek dini bir kimliğe büründürdükleri Filistin topraklarında milli bir devlet kurma kararı alınmıştır. Bu dönemde Herzl beş defa İstanbul’a gelip gitmiş, devlet adamlarıyla görüşmüştür. (Öke, 2002, s. 41). Herzl, Abdülhamit’e kurulacak Yahudi Devleti’nin sınırlarını belirterek tanınmasını istemiş, karşılığında Osmanlı Devleti’nin dış borçlarını ödemeyi ve batıda alevlenen Osmanlı aleyhtarı faaliyetleri engelleme sözü vermiştir. (Kocabaş, 1987, s. 153). Fakat II. Abdülhamit’i ikna edememiştir. Abdülhamit Yahudilere karşı bu toprakların kapılarının açık olduğunu belirtmiş ancak Filistin’i bunun dışında bırakmıştır. Buldukları girişimler sonucu II. Abdülhamit’in netliği karşısında Osmanlı Devleti yıkılmadığı takdirde bir Yahudi Devleti’nin kurulamayacağını öngörmüş ve sonraki mücadeleyi bu öngörü üzerinden şekillendirmişlerdir. Kongrenin ardından bir taraftan destek alabileceklerini düşündükleri devletlerle de görüşmeye başlamışlardır. Filistin’in durumu Avrupa ülkelerinin özellikle de bölgenin Hindistan’a yakın olması İngiltere’nin dikkatini çekmiştir. (Bozkurt, 2008, s. 31).

Avrupa’yla iş birliği için çabalayan Yahudiler kurdukları Nili Casusluk Örgütü ile örgütlenmelerinin amacını 1915 Ermeni Tehcirine dayandırarak bu duruma bir meşruiyet kazandırmayı amaçlamıştır. Örgütü Aaron Aaronsohn kurmuş, faaliyetlerinde kız kardeşi ve yine bir Yahudi casusu olan Avshalom Feinberg’den yardım almıştır. Örgütün isminin neden Nili olduğu ile ilgili farklı görüşler vardır. Bunlardan biri Tevrat’ta geçen ve Türkçe karşılığı “İsrail’in ihtişamı aldatmaz” anlamına gelen İbranice “Nazeh İsrail lo Yeshaker” ayetinin baş harfleridir. (Melman, 2007).

Nili örgütü aktif olduğu süre içinde topladıkları bilgilerle “Filistin’in kaderini belirlemiş”, hiçbir zaman resmi bir teşkilata ve programa sahip olmamış, yaşları 24 -27 arasında değişen gençlerden oluşmuş amatör ajan örgütüdür. (Alkan, 2017, s. 49). Ailesi Romanya’dan kaçıp Osmanlı’ya sığındıktan sonra Filistin’e yerleşen Aaronsohn kardeşler casusluk faaliyetlerini de burada sürdürmüştür. Kardeşlerden Aaron Suriye – Filistin cephesinde görevlendirilmeden önce bölgede yaşayan Dürzilere ve

ılımlı Yahudilere Siyonist faaliyetler yaptığı gerekçesiyle Anadolu'ya görevlendirme ile sürülmüştür. Anadolu'da çeşitli yerlerde görev yapan Aaron Filistin'e döndükten sonra Tarım Deneme İstasyonu kurmuş, burada faydalı çalışmalar yapınca Osmanlı idarecilerinin tekrar güvenini kazanmıştır. Bu sıralarda cephede baş gösteren ve gittikçe yayılıp bir felakete dönüşen çekirge istilasını için Osmanlı Ordusunda görev yapan kardeşi Alexander Aaronsohn, dördüncü ordu komutanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa tarafından araştırma amaçlı görevlendirilmiştir. Çekirge istilasının boyutları belirlenince Aaron Aaronsohn da Cemal Paşa tarafından çekirge istilasını ile mücadele amacıyla görevlendirilmiştir. Aynı ekipte yer alan Aaronsohn kardeşler bunu bir fırsata çevirmiş ve İngilizlerle isteklerini gerçekleştirmek için ittifak arayışına girmişlerdir. Onlar bu cephede görevli iken İngilizler lehine istihbarat çalışmaları yapmak suretiyle anlaşma sağlamışlardır.

Aaron'ın Cemal Paşa danışmanlığına getirilmiş olması bir Osmanlı subayının ne kadar güvenini kazandığını ve işinde ne kadar profesyonel olduğunu göstermektedir. Kendisine rahat dolaşımı sağlanması için verilen seyahat vesikası ile Avrupa ülkelerine gidebilme imkânına erişmiştir. Arap eyaletlerinin savunma planına da bu yetki ve Cemal Paşa'ya yakınlığı sayesinde ulaşan Aaron bu bilgileri İngiliz İstihbarat servisiyle paylaştı. Cemal Paşa'nın esasen casusluk faaliyetleri için tedbiri elden bırakmadığı hatta Beyrut'ta bir Amerikan okulunda görevli İngiliz öğretmenlerin casusluk ettiğini fark ederek, Dahiliye Nazırından Amerika Sefirinin durumdan haberdar edilmesi gerektiğini iletmişti. Ancak Filistin bölgesindeki bu istihbarat hareketlerinin fark edilmesinde geç kalınmış, Aaron verdiği bilgiler sonucu İngilizlerinde güvenini kazanarak Filistin konusunda onları masaya oturmaya ikna etmişti. Filistin karşılığında istihbarat sağlayacağını teminatını vererek İngiliz üssünde görev almış, örgütünün Filistin'deki casusluk görevini kardeşi Sarah'a bırakmıştı.

Sarah'ın özel hayatı ile ilgili dayanağı kesin olmayan iddialar ortaya atılmıştır. Hatta ünlü İngiliz casus Lawrence'tan Cemal Paşa'ya kadar pek çok gönül ilişkisinden bahsedilmektedir. Cemal Paşa ile böyle bir yakınlığı kesinlik kazanmamıştır ancak tanıyor olduğu pek çok kaynakta geçmektedir. Tüm bunların yanında Sarah amacı uğruna her şeyi göze almış bir Yahudi'dir. Kaynaklarda örgüt üyesi başka kadın casuslardan da bahsedilmesi örgütün faaliyetlerinde askerler ile fiziksel ya da duygusal bağ kurarak istihbarat elde etmek amacıyla kadın casuslardan yararlandığını göstermektedir. (Alkan, 2017)

Nili Casusluk Örgütünün üyeleri ve işleyişi için çok net cümleler kurmak gizli bir örgüt olması sebebiyle zordur. Merkezi Aaron'ın kurduğu Tarım Deneme İstasyonu olarak kayıtlara geçmiştir. Örgütün başındaki kişi Aaron Aaronsohn aynı zamanda yetkililerle görüşmeler de yapmaktadır. Çalışmalar örgütün üye sayısı ile ilgili farklı rakamlar vermektedir. Bu dönemde casusların haber uçurmak için güvercinleri kullandığı, Sarah'ın da İngiliz istihbarat gemisi Maganem'e haber gönderdiği haberci güvercinin ayağında İbranice bir vesika ile yakalanması sonucu evinde tutuklandığı bilinmektedir. (Çam, 2016, s. 291).

Sarah sorguda konuşmamış ve intihar ederek ölmüştür. Nili'nin casusluk faaliyetleri yaptığını kanıtlar niteliğindeki ilk vesika bu olsa da IV. Orduda karşı Casusluk Biriminin başında bulunan Aziz Bey'in iki Arapın denizden kaçarken yakalanmaları sırasında üzerlerinden çıkan Nili propaganda vesikaları da örgüt hakkında kanıtlar sunmuştur. (Bozkurt, 2014, s. 105). Bu gibi tespitler sonucunda Nili casusları yakalanmaya başlanmış, ancak bir kısmı Kahire'ye kaçma fırsatı bulmuşlardır. İngiliz istihbaratında görevli Aaron'da görevli olduğu yer dolayısıyla yakalanamamıştır.

Ordunun içine bu kadar kolay sızabilmelerinin altındaki nedenlerde biri şüphesiz ki bu örgüte istihbarat sağlayan Osmanlı subaylarıdır. Ancak yalnızca Türk subayların değil yukarıda bahsi geçtiği üzere bazı Arapların yardım ettiği ve orduda bulunan Türk olmayan subayların da para karşılığı bilgi sızdığını söylemek mümkündür.

İngilizler lehine Filistin cephesinde faaliyetlerde bulunan Nili Örgütü topladığı istihbarat bilgilerini İngilizlere ulaştırabilmek için birbirinden farklı yöntemler kullanmışlardır. Bu bilgiler için gizli bir parola belirleyen örgüt, toplamış olduğu istihbarat bilgilerini İngilizlere ulaştırabilmek amacıyla telsiz sisteminin aradaki mesafeden dolayı yetersiz kalacağını düşünerek, Maganem Gemisi ile güvercinler taşınmış, toplanan bilgiler kapsüllere konularak güvercinlerin ayaklarına bağlanmış ve bilgilerin İngilizlere ulaşabilmesi için gönderilmişlerdir. Bu şekilde topladıkları bilgileri çok daha kısa sürede iletebilme imkanı bulmuşlardır. Yüzyıllardır güvercinler aracılığı ile yapılan istihbarat faaliyetlerinin farkında olan Osmanlı Devleti aslında daha savaşın başında güvercinleri kullanarak istihbarat çalışmaları yapılmasına tedbir olarak Osmanlı'nın faaliyette bulunduğu bölgelerdeki şüpheli kişilerin güvercinlerinin telef edilmesi için gerekli tedbirlerin alınması hususu Erkan-ı Harbiye Başkumandanlık Vekaleti'nden çekilen 1914 tarihli telgrafla Dahiliye Nezaretine bildirilmiştir. Ancak bu tedbirin yetersiz kaldığı bu örgütün çalışmalarında sağladıkları başarıdan anlaşılmaktadır. Kuskusuz bu Osmanlı

Devleti'nin tüm çabalarına rağmen kuşku çekmeden ve profesyonel şekilde çalışmaya özen gösteren bir örgütün çabalarının sonucudur.

Yakalanan ajanlardan Jozef Tobin diğer ajanların İngilizlerden aldıkları emirleri örgüte ulaştırdıklarını, üçüncü ve dördüncü derecedeki ajanların topladıkları bilgileri öğrenerek şişeler içinde İngilizlere yetiştirdiklerini itiraf etmiştir. Bu itiraf teknik olarak şişe postası yöntemini de kullandıklarını gözler önüne sermiştir. Başka bir ajan olan Şalon ise uygulanan tek tekniğin bu olmadığını, Abraham Blum'da lambalı bir makine olduğunu, bununla görüşmeler yaptığını itiraf ederken ellerinde buldukları araç gereç konusunda birtakım veriler elde etmemizi sağlamıştır. Açığa çıkan bilgi ve belgeler bu casusların Musevi kızlarının Osmanlı zabıtları ile tanışması, ilişkilerini ilerletmesi ve bu vasıta ile onlardan bilgi sızdırmayı amaçladıklarını da göstermektedir.(Öke, 2018, s.328).

Anlaşılmaktadır ki Helyosta Muharebe makinesi ile Mors alfabesi kullanılarak, topladıkları bilgileri şişeler içine yerleştirip denize bırakarak Filistin – Suriye cephesinde Osmanlı ordusunun karargahlarının mevki, asker sayısı gibi bilgileri İngilizlere ulaştırmışlardır. Bu sayede bölgesel üstünlük sağlayan İngilizler 1917'de Ortadoğu'daki pek çok şehirle birlikte Kudüs'ü de işgal etmişlerdir. Bu işgalleri kolaylaştıran yalnızca Yahudilerle yapılan anlaşma değildi. Muhakkak ki kurdukları terör örgütlerinin faaliyetleri ve İngilizlerle iş birliği içindeki Arapların -farkında olmaksızın, ya da çıkarları bunu gerektirdiği için- Yahudilere yardım ediyor oluşu durumu kolaylaştıran faktörlerdendir.

İngiliz ordusunun Filistin'e hareket ettiği haberi üzerine Filistin'deki sivil halk tahliye edilmişti. Bu tahliye ayırt edilmeksizin herkese uygulandıysa da Nili propaganda ile Yahudilerin tahliye sırasında zulme uğradığını, mallarının da Araplar tarafından yağma edildiğini dünya kamuoyuna duyurmuştur. Örgütün bu hareketinden amacına ulaşabilmek için gerçekdışı söylemler dahil olmak üzere her türlü faaliyetten geri durmadığını görmekteyiz.

Yaptığı faaliyetlerde efendisine gerekli hizmeti sağlayan bu örgüt, üyelerinin yakalanması sonucu çökertilmiştir. Örgüt üyelerinin yakalanması da tıpkı istihbarat bilgilerini ivedilikle iletmek için kullandıkları güvercinler aracılığı ile olmuştur. Ele geçirilen tek bir güvercin vesilesiyle örgütten haberdar olunmuş, ancak güvercinin taşıdığı bilgiler öğrenilmemiştir. Açığa çıktığını anlayan örgüt üyeleri kullandıkları güvercinlerden kurtularak delilleri yok etmişlerdir.

DÜNYA SAVAŞI SONRASI FİLİSTİN

Yahudilerin Siyonist eylemleri sonucu kurulan İsrail için özellikle XIX. Yüzyılın sonlarında emperyalist güçler destek vermeye başlamıştır. Zira Filistin ve çevresinde kurulacak bir Yahudi devleti onların çıkarlarıyla paralellik göstermekteydi. Esasen herhangi bir toprakta kendi devletlerini kurma peşindeki Yahudiler kendilerine bir yurt bulamamış ve 1897 ve 1904'deki kongrelerinde Filistin'de karar kılmışlardır. (Ataöv, 1970, s.31.) Filistin'e yerleşme fikri ortaya atılır atılmaz Yahudiler İngiltere ve Fransa gibi devletlere bu yerleşmenin onların Orta Doğu'daki emperyalist çıkarlarına hizmet etme amacı taşıyacağına dair garanti de vermişlerdir.(Ataöv, 1970, s. 37).

Dünya savaşının eşiğinde İngiltere Orta Doğu'nun geleceği ile ilgili planlar yaparken müttefikleriyle de bir dizi gizli görüşmeler yapmış, Fransa ile 1916'da gizli bir anlaşma niteliğinde olan Skyes-Picot Anlaşması ile kahverengi bölge olarak nitelendirdikleri Filistin'in Avrupa'ya bağlı özel statüde bir bölge olmasına karar vermişlerdir. Tabii İngilizler bu dönemde milliyetçiliği körükleyerek Araplarla anlaşmalar yapmakta onlara Filistin'de dahil olmak üzere oturdukları bölgelerde bağımsız bir gelecek vadetmekteydiler.(Ataöv, 1979, s.42). Ancak İngilizlerin daha savaş sona ermeden 1917'de Balfour Bildirisini hazırlaması Filistin'in Araplara ait olamayacağını öngörmekteydi. Ancak bildiri savaş bitene kadar Araplarla paylaşılmamıştı. Bu bildiri ile İngiltere Osmanlı'nın hâkim olduğu bir toprak üzerinde söz sahibi edasıyla kararlar almış ve nüfusunun çoğunluğu Arap olan Filistin'i Yahudilere vadetmiştir. Esasen yaptıkları çalışmalar için Yahudilerin gönlünü hoş tutma amacı taşıyan bu bildiri Yahudi olmayanların da zarar görmeyeceğini dile getirerek Arapların sesinin yükselmesinin de önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bildiri metninin net anlaşılmasının sebebi de bu olsa gerektir. (Bozkurt, 2008, s. 38). Bu bildirinin esasında uluslararası ilişkileri zedeleyici nitelikte bir belge olması bölgede kişisel çıkarlarından başka bağı olmayan bir devletin başkasının yönetimindeki bir toprak parçasını birbirinden habersiz, farklı iki millete vaad etmesidir. Ancak bu durum emperyalizmin kuralları gereği o günkü şartlarda yurtsuz bir milletin yurt edinmesini sağlamaya yönelik gösterilmiş, destekleyen ülkeler bu kılıfı beğenmişlerdir. Ancak Arapların sessiz kalmayacağı varsayımı üzerine bölgeye Araplarla görüşmek için yetkili kimseler gönderilmiş, Filistin'e Yahudi göçleri için Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal ve İngiltere'nin önde gelen siyonistlerinden Dünya Siyonist Teşkilatı lideri Dr. Chaim Weizman arasında yapılan 1919 tarihli anlaşma ile Araplar ikna edilmiştir.(Kocabaş, 1985, s. 206). Böylece Filistin'de bir

Yahudi hükümetinin kurulması da onaylanmıştır. Bu Yahudi – Arap iş birliğini sağlama çalışmaları istenilen sonucu vermemiştir. Ancak İtilaf güçleri zaman kaybetmeksizin Paris Barış Konferansında Filistin'in de içinde olduğu bazı yerlerin Osmanlı'dan ayrılmasına karar vermişler, bu bölgeler güçlü bir siyasi bir organizasyon oluşturup, kendilerini idare edebilecek yeterliliğe ulaşana kadar Avrupa'nın manda ve himayesinde bulunacaklardı. 1922 yılında Filistin'in durumu Milletler Cemiyeti'nin "Filistin İngiliz Mandater Yönetimindedir" kararıyla netleşti.

İngiltere Bölgeye yapılan Yahudi Göçlerine bir kota koyduysa da artan Yahudi nüfusunun önüne geçememişti. Özellikle 1930'la birlikte yükselen bir anti-semitizm göçleri hızlandırmıştır. Araplardan bu göçlere ilk tepki Filistin Yürütme komisyonu tarafından 1933'de olmuştur. İngiliz manda yönetiminin bu usulsüz göçlere göz yumduğu dile getirilmiş, süreç gösteriler, grevler, boykotlarla devam etmiştir. Araplar bu durumdan rahatsız gibi görünse de yine de toprak sahipleri Yahudilere ederinden fazla rakamlar teklif edildiği için bir bir topraklarını satıyorlardı. Onların Dünya Savaşındaki tutumları ve ardından kişisel çıkarları uğruna topraklarından vazgeçmeleri Filistin'in kaderini tayin eden etkenlerden biri olmuştur. Bu davranışlarının yanında 1929'da bir isyan başlatmışlar, bu isyandan ötürü İngiltere Filistin'de bir Yahudi yurdu politikasını daha sesli dile getirir olmuştur.

Yöntem

Dönemin birincil kaynakları yanında konu ile alakalı akademik düzeydeki kitaplar ve makalelerden faydalanılmıştır.

Bulgular

Özellikle Müslüman Araplar ve Musevi Yahudiler arasında anlaşmazlıkların yaşandığı bir bölge olan Kudüs, I. Dünya Savaşı ile birlikte kanlı çatışmalara dönüşmüş, günümüzde hala bölgede akan kan durdurulamamıştır. Kudüs'te halen akan kanı müsebbiblerinden biri olan Nili casusluk örgütünün üyelerinin nasıl eğitimlerden geçtikleri, Osmanlı ordusuna nasıl sızdıkları, kullandıkları istihbarat yöntemlerinin neler olduğu tespit edilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

19. Yüzyılda Avrupa'da Yahudi aleyhtarlığı artmaya başlayınca Siyonizm kavramı literatüre girdi. Bu kavrama göre Yahudiler vatanları kabul ettikleri Filistin'e bir ulus devlet kurarak dönebileceklerdi. Yahudiler Osmanlı dağılmadan bu amaca ulaşamayacaklarını biliyordu. İngilizlerin amaçları da onlarınkiyle örtüşüyordu. General Macdonough'un "*Aaronsohn'ların İstihbaratı olmasaydı, Allenby zaferi kazanamazdı.*" itirafı bu örgütün İngilizler açısından amacına ulaştığının göstergesidir.

Yahudiler üzerinden Orta Doğu'da, Akdeniz'de söz sahibi olmak isteyen Fransa ve İngiltere farklı öneriler sundularsa da bu coğrafyanın dışında kalmak istemeyen Rusya'nın da kaygıları sonucu söz konusu devletler anlaşmaya vardılar. Bölgenin Avrupa denetiminde özel bir uluslararası mekanizmaya ulaştırılması amaçlanmaktaydı. 16 Mayıs 1916'da imzalanan Sykes-Picot Anlaşmasıyla Filistin üzerindeki egemenlik hakkı İngilizlere bırakıldı. Böylece I. Dünya Savaşı esnasında Nili örgütü ile yaptıkları Osmanlı karşıtı faaliyetleri istedikleri şekilde şekillenmiş, emellerine ulaşmış oldular.

Osmanlı Devleti'nin mücadele alanının genişlemesi, bu casusları yakalamak için enerji ve ekonomik anlamda harcamalar yapması, Divanı Harbi Örfiye de alınan kararlar neticesinde yaptırılan göçlerde göç bölgelerinin demografik yapısının değişmesi, devletin sosyo- ekonomik açıdan olumsuz yönde etkilenmesi örgütün verdiği zararlar arasında sayılabilir.

Kendi amacına hizmet eden Nili Örgütü Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı'nın parçalanmasını hızlandırmıştır. Verdiği bu destek neticesinde İngiltere Balfour Deklarasyonu'nu yayımlamış ve İsrail Devleti için gerekli desteği vereceğini belirtmiştir. Şüphesiz İsrail Devleti varlığını İngiltere'ye borçludur. Uluslararası sahada destek bulmalarını ve tanınmalarının ardındaki güç İngiltere'dir. İsrail'de kahraman olan örgüt üyeleri kendi ülkeleri için amaca giden her yol mubahır düsturu ile hareket etmiş, İsrail'in temelini atmışlardır. İngiltere'de tuğlaları koymaya diğer ülkeleri de yanına alarak devam etmiştir.

KAYNAKÇA

Aarohnson, A. (2003). *Türk Ordusuyla Filistin'de: Bir Yahudi Askerin 1. Dünya Savaşı Notları*, (Çeviren: Necmettin Alkan), Selis Kitaplar, İstanbul.

Ataöv, Türkkaya, (1970). "Filistin Sorununun Ardındaki Gerçek: İsrail'in kuruluşuna Kadar", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara, S.3 C.2.

- Arabacı, F. (1999). *Dini Araştırmalar Dergisi*, Eylül - Aralık, C. 2, S. 5
- Atılhan, C. R. (1947). *Filistin Cephesinde Yahudi Casuslar*, Üstün eserler Neşriyatı İstanbul.
- Birgen, M. (2009). İttihat ve Terakki'de On Sene, İttihat ve Terakki Neydi? Çev. Zeki Arıkan, Kitap Yay. İstanbul.
- Bozkurt, C. (2008). *Türk kamuoyunda Filistin Problemi İlk Arap Yahudi Çatışmaları (1920-1939)*, İstanbul IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Bozkurt, C. (2014). I. Dünya Savaşında Filistin ve Suriye Cephesi'nde Casusluk Örgütünün Faaliyetleri, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XXX, S.88
- Çam, M.M. (2016). Birinci Dünya Savaşında Filistin'deki Nili Ajanlarının Faaliyetleri, *Yeni Türkiye Dergisi*, S.86, Ocak-Haziran.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, (DH.SYS) 27/2.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, (DH. EUM).5.Şb, 28-12.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım, (HR.SYS) 2267/68.
- Engle, A. (1963). *The Nili Spies*, Londra.
- Mardin. Şerif, (1994). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin. Şerif, (2017). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay. İstanbul.
- Melman, M. (2017). Sarah Aaronsohn, 1890 - 1917. <https://jwa.org/encyclopedia/article/aaronsohn-sarah>
- Osmanlı Belgelerinde Filistin*, 2009. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı, Yay. Nu: 102, İstanbul.
- Öke, M.K. (1990). *Kutsal Topraklarda Masonlar, İhanetler, Komplolar, Siyonistler, Aldanmalar*, İstanbul: Çağ Yayınları.
- Öke, M. K.8 (2002). *Siyonizm'den Uygurlık Çatışmasına Filistin Sorunu*, İstanbul, Ufuk Kitapları
- Öke, M. K. (2018). *Siyonizm-Filistin Sorunu (1880-1923)*, TİMAŞ Yayınları, İstanbul.
- Singer, K. (2003). *Asya'da Casusluk ve Kadın Casuslar*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık
- Selânikî Mustafa Efendi, (1999). *Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)*, 2, Nşr. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara.

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

12-14 Aralık 2020 Sakarya / Türkiye

İkinci Meşrutiyet Döneminde Muhalif Oluşumlar: Hürriyet ve İtilaf Örneği

Dr. Öğr. Üyesi Enver Emre ÖCAL¹

Özet

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İkinci Meşrutiyet döneminde kurulmuş ve söz konusu dönemin öncüsü olan İttihat ve Terakki Fırkası ile birlikte Türk siyasi yaşamına damga vurmuş önemli bir oluşumdur. Kuşkusuz ki bu oluşum İttihatçılara yönelik muhalefeti ile tanınmış ve tüm siyasi yaşamını bu muhalefet anlayışının üzerine bina etmiştir. Ancak, İtilafçıların söz konusu muhalefeti, tarihsel koşullardan bağımsız bir şekilde ve tarihin akışından soyutlanarak ele alındığında gerçek mahiyeti ile kavranamayacaktır. Dolayısıyla, Hürriyet ve İtilaf Fırkasını meydana getiren maddi koşulların detaylı biçimde analiz edilmesi ve bu hareketin yaslandığı tarihsel birikimin tüm boyutlarıyla ele alınması gerekmektedir. Bu yapıldığında görülecektir ki, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın İttihat ve Terakki'ye yönelik muhalefetinin temelleri, Osmanlı Devleti'nin gücünü yitirmeye başladığı XVII. yüzyıla kadar uzanmaktadır. O dönem, devleti kurtarmak maksadı ile ortaya atılan çözüm önerileri, iki farklı siyasal ve toplumsal damarın meydana gelmesine yol açmıştı. Biri modernist, diğeri gelenekselci bu iki damar o tarihten itibaren birbiri ile sürekli çatışma halinde olmuş ve kendi tarihsel süreçlerini doldurduktan sonra da söz konusu çatışmayı aynı damardan beslenen farklı siyasi oluşumlara bırakmışlardır. Kısacası, İtilafçı-İttihatçı çatışması, XVII. yüzyıldan itibaren iki ayrı toplumsal zemin üzerinde oluşan siyasi yapılar arasındaki antagonist çelişkiden doğmuş ve bu çelişkinin çözülememesi nedeniyle çatışmayı sonraki kuşaklara devretmiştir. Hülasa, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın oluşumu ve gelişimi aşamalarını, İttihat ve Terakki Fırkası ile yaşadığı çatışmayı bu bağlamın dışında değerlendirmek rasyonel bir yaklaşım olmayacaktır. Söz konusu fırka, salt siyasi bir hadiseymişçesine ele alındığı taktirde, tarihsel arka planın ve diyalektik süreçlerin doğru anlaşılamayacağı aşikardır. Bu çalışma, söz konusu fırkanın ve ona bağlı olarak şekillenen siyasi hareketin aslında, yukarıda bahsi geçen çatışmanın bir ürünü olduğunu ortaya koymakta ve bu çatışmanın daha sonraki siyasal süreçleri de domine ettiğini açıkça gözler önüne sermektedir. Türk siyasal yaşamına damgasını vuran CHP-Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, CHP-Demokrat Parti ve CHP-Adalet Partisi çatışmalarının da aslında bu sürecin bir devamı olduğunu delillendirmektedir. Netice olarak, Türk siyasi yaşamı, 1600'lü yıllardan itibaren iki toplumsal yapının arasındaki çatışmanın görüngülerinden ve tezahürlerinden ibarettir. Doğal olarak, Hürriyet ve İtilaf Fırkası da bu çelişkinin XX. yüzyıldaki taraflarından biri durumundadır. Yoksa tüm tarihsel bağlamından soyutlanmış ve boşlukta duran veya salt İttihatçı karşıtığın beslenen geçici bir toplumsal yapının ürünü olarak ortaya çıkmamıştır. Uzun süredir yaşanan ve kendisinden sonra da yaşamaya devam eden bir sürecin meyvesidir.

Giriş

Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılın ikinci yarısı itibarı ile eski gücünü kaybetmeye başlamış ve doğal rakibi durumundaki batı karşısında önce askeri alanda, sonra ise iktisadi, idari ve siyasi tüm alanlarda zor duruma düşmeye başlamıştır. Bu kötü gidiş, en nihayetinde 1699 tarihli Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasına ve Osmanlı'nın ilk defaya mahsus olmak üzere toprak kaybetmesine yol açmıştır.² Bu toprak kaybı ve yukarı yönlü ivmenin terse dönüşü hususu, kısa zamanda Osmanlı Devleti'nin sivil-asker bürokrasisini, yani Saray'ı rahatsız etmeye başladı. Osmanlı'nın münevverleri devleti içine düştüğü zor durumdan kurtarmak ve eski günlerine geri döndürmek için Padişaha arz edilmek üzere layihalar ve risaleler kaleme aldı. Bu risalelerde ortaya atılan fikirler genelde geleneksel yapıya dönüşmesi yönündeydi. XVIII. yüzyılın ilk yarısında öne sürülmeye başlanan kurtuluş reçeteleri ise modernizm yanlısı

¹ İstanbul Ayvansaray Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi.

² Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, 2. Baskı, çev.: Zülal Kılıç, İstanbul 2007, s. 285.

bir mahiyet arz etmekteydi. Böylece XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı'da devleti kurtarmak amacıyla üretilen tüm çareler temelde iki ana kola ayrılmaktaydı. Bunlardan birincisi batıyı örnek alan ıslahatçı modernizm, diğeri ise çözümünü "Kanun-u Kadim"de, yani eski düzende gören gelenekselciliktir.³ Bu iki kol, bir müddet sonra sosyal ve siyasal planda sürekli olarak birbirleri ile çatışma yaşamaya başladı. Bu çatışmanın en temel sebebi ise iki ayrı zihni yapının Osmanlı toplumunda tedricen oluşmaya başlamasıdır. Sonraki süreçte bu ikili yapı, modern eğitim kurumlarının açılması ile birlikte zihinsel olarak daha da keskin bir ayrılığın içine düşmüştür. Bu çatışma, ki özünde biri diğere galebe çalmadıkça sona ermeyecek antagonist bir çelişkiyi barındırmaktadır, XX. yüzyıla gelindiğinde kendisini İttihatçı-İtilafçı zıtlığında göstermeye başlamıştır. Dolayısıyla, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluşu ve siyasal yaşamını bir dönem de olsa devam ettirmesinin altında yatan gerekçe yüzeysel planda yaşanan sebep-sonuç ilişkilerine ve bu bağlamda İttihatçı karşıtlığının toplumdaki yansımalarına indirgenmemelidir. İkinci Meşrutiyet dönemi siyasal yaşamının görüngülerinden biri olan İttihatçı-İtilafçı zıtlığı, aslında çok daha temel bir çelişkinin parçası konumundadır. Sonuç olarak, devrin gelişmelerinin bu açıdan temellendirilmesi ve ele alınması daha rasyonel bir yaklaşım olacaktır.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Doğuşu ve Tarihsel Konumu

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 21 Kasım 1911 tarihinde kurulmuştur.⁴ Söz konusu tarih İttihatçıların perde arkasından iktidarı domine etmeye çalıştığı bir dönemdir ve bu dönemde sosyolojik olarak Osmanlı toplumunun ikiye bölündüğü açıkça tespit edilebilmektedir. Bu ikili denklemin bir yanında İttihatçıları destekleyenler, diğere tarafta ise İttihatçılara yönelik ciddi bir muhalefeti barındıran İtilafçılar bulunmaktadır. Her ne kadar Erik Jan Zürcher'in belirttiği gibi Hürriyet ve İtilaf Fırkası içinde örgütlenen kesimin, İttihat ve Terakki'ye yönelik nefretleri dışında ortak bir yanları olmadığı izlenimi taşısa da⁵ son tahlilde farklı bir bütünlüğü ihtiva ettiği yadsınmaz bir gerçektir. Bu bütünlük, İdris Küçükömer'in belirttiği gibi ordunun siyasetin içinde olmasına karşı alınan pozisyonu ve tepeden inme merkezietçi devrim modeline yönelik olumsuz yaklaşımı da kapsayan bir bütünlüktür. Osmanlı Sosyalist Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası ve Ahrar Fırkası mensuplarının katıldığı bu bütüncül yapı; kısaca, birleşik cephe yapısının diğere bir ortak noktası da adem-i merkezietçiliğe ve liberal ekonomik anlayışa sahip olmasıdır.⁶

Kaldı ki, yukarıdan beri anlatılmak istenen ana önerme açısından bakıldığında da görülecektir ki İttihat ve Terakki yukarıdan aşağı Jakoben devrimciliği temsil ederken, Hürriyet ve İtilafçılar ise XVII. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan gelenekselci unsurları içinde barındırmanın yanı sıra, aşağıdan yukarı dönüşümü savunan özgürlükçü bir modelin takipçisi konumundaydı.⁷ En azından genel yapıya hakim olan anlayış buydu. Bunun yanı sıra İttihat ve Terakki'nin beslediği fikri damar, batılmanın takipçisi rolünü üstlenmişti. Yani, yukarıdan aşağı yapılacak devrim hareketi nihai olarak batı kurumlarının transferini ve toplumun bu dönüşüme ayak uyduracak şekilde dizayn edilmesi stratejisini benimsemekteydi. Bunu destekleyen bir mantık kurgusunu Küçükömer, "Düzenin Yabancılaşması" isimli eserinde şu şekilde özetlemiştir:

*"Kısaca Batılama, Batı toplumuna girme, "Civil Toplum" teşkil etme çabaları, kökü dışarda, yani batı kapitalizminde olan ve mevcut yerli üretim düzeninden kopuk ya da onunla bir türlü tamamlanamayan sözde bir "kültür devrimi" gözükmektedir. Mevcut üretim güçleri sahiplerinin ve halkın büyük bir bölümü, üst kültür devrim hareketini (anayasasından sanatına kadar) kabul edemeyecek, hatta tepki gösterecektir. Tepkinin dini görünüşüne aldanmamalı. Onun gerisindeki tarihi gerçeği anlamalıyız."*⁸

Tabii bu mantık aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin tarihin o anı için temsil etmiş olduğu tarihsel rolün bağlı olduğu tarihsel geleneğin, aynı zamanda, halktan ve toplumsal sınıflardan kopuk olduğu iddiasını barındırıyordu. Buna göre, XVIII. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan modernleşmeciler, hiçbir toplumsal sınıfa dayanmayan bürokratik bir oligarşiyi temsil etmektedirler. Ve dolayısıyla, kültürel ve siyasal planda da halktan kopuk durumdadırlar. Bu vaziyetleri nedeniyle iktidarlarını sürdürebilmeleri ise bir tek koşula bağlıdır; o da, tepeden inme bir hareketle ele geçirdikleri devlet erkini, halka rağmen elden bırakmamak. Herhangi bir toplumsal sınıfın ürünü olmadıklarından mütevellit, yaslanabilecekleri yegane toplumsal güç, sivil-asker devlet bürokrasisine yerleştirdikleri kadrolardı. Bu durumu Küçükömer şu şekilde tespit etmektedir:

³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 3. baskı, İstanbul 2002, s. 42.

⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I. cilt, 2. baskı, İstanbul 1988, s. 263.

⁵ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 30. baskı, çev.: Yasemin Saner, İstanbul 2015, s. 158.

⁶ Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul 1990, s. 56.

⁷ Mehmet Ö. Alkan, "Türkiye'de Siyasal Partiler Tarihinin Katkı-I Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın İlk Programı ve Nizamnamesi", [file:///Users/enverocal/Downloads/Hurriyet_ve_Itilaf_Firkasinin_Ilk_Progra%20\(1\).pdf](file:///Users/enverocal/Downloads/Hurriyet_ve_Itilaf_Firkasinin_Ilk_Progra%20(1).pdf)

⁸ İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, 3. baskı, İstanbul 2002, s. 83.

“Bürokrat iktidar grubu, üretim gücünü temsil eden sınıf olmaksızın politikanın geçici otonomisini devam ettirmek istiyordu. Üretim gücünü temsil etmeyen bir politik güç geçicidir. Artık burada söz konusu olan bürokrat, politik güce devamlı olarak sahip olmak isteyen ve bu yoldan artık ürünün bir kısmına el atan ve bunu yaparken üretim güçlerinin gelişme hızını yavaşlatan, gelişmeyi durduran, bu güçlerin tasfiyesine sebep olan nitelikte rol oynayan yöneticiler grubudur.”⁹

Bu bağlamda değerlendirildiğinde XVIII. yüzyıldan itibaren yaşanan ana-çelişkinin uzantısı olarak XX. yüzyılın ilk yarısı itibarıyla yaşanan İtilafçı-İttihatçı çelişkinin bürokratik oligarşi tarafını temsil eden oluşum İttihat ve Terakki Cemiyeti’yken, tarihsel olarak bu oligarşik yapının karşısında konumlanan yapı ise Hürriyet ve İtilaf Fırkası’dır.

Ana-çelişkinin Belirleyici Unsurları ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası

Yukarıda izahı yapılan temel çelişkinin batıcı modernistler ile yerel hususiyetleri ağır basan gelecektekiler arasında yaşandığı ve İttihatçı-İtilafçı zıtlığının da bu bağlam üzerine oturduğu belirtilmiştir. Yani, söz konusu zıtlık aslında ana-çelişkinin XX. yüzyılın ilk çeyreğindeki tezahürüydü. Bu zıtlığın en temel özelliği modernist tarafın, daha önce de belirtildiği gibi, toplumsal bir sınıfa yaslanamaması nedeniyle iktidarını kemikleşmiş bir sivil-asker bürokratik oligarşi düzenine dayandırmak zorunda oluşudur. Ve buna bağlı olarak, toplum ve ülke için iyi olacağını düşündüğü batı tarzı değişimleri toplumun genel temayülüne rağmen gerçekleştirmek; bu anlamda da kendi halkıyla derin bir çelişki içine düşmek durumunda kalmıştır. Toplum yapısının genel kültürel özelliklerine uzak veya yabancı duran bu kanat, topluma rağmen gerçekleştirdiği dönüşümleri daim kılabilmek adına elinde tuttuğu devlet aygıtını zor kullanmanın aracı haline dönüştürmek durumunda kalmıştır. Bunun en temel nedeniyse, toplumun reyine ve onayına sunduğu taktirde, arzu ettiği değişimlerin halk tarafından destek görmeyeceğini iyi bilmeleriydi. Çünkü halk, onlara göre daha muhafazakar ve gelenekselci de olsa İslami bir yönelime sahipti. Dolayısıyla batı tarzı değişimlere tamamıyla kapalıydı. İnsiyaki olarak mevcut düzenin olduğu gibi muhafazasını istiyordu.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası ise söylendiği gibi bu mekanizmanın ve bürokratik oligarşinin karşısında konumlanmaktaydı. Fırkanın yaslandığı toplumsal yapı halkın en geniş kesimiydi. Daha doğrusu halktaki merkezîyetçi ve modernizm yanlısı oligarşiye yönelik tepkinin toplandığı merkez haline dönüşmüştü. Değişimleri dini açıdan istemeyen de oradaydı, bürokratik rejimin “istibdat” düzenine karşı olan da. Dolayısıyla, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, ana-çelişkinin gelenekselci kanadının temsilcisi konumundaydı. Devletin kurtuluşunun batılı kurumların adaptasyonu üzerinden gerçekleştirilebileceğinin ilk defaya mahsus olarak ortaya atıldığı XVIII. yüzyıldan itibaren bu yönelime karşı duran toplumsal tabaka, tüm gücü ile İtilafçıları destekliyordu. Hadisenin özünde bu çatışma yatıyordu.

Ana-çelişkinin bir boyutu da yaşam tarzı ve kültürel planda modernizm yanlılarının, kendi toplumlarının yaşadığı kültüre yabancı bir mahiyet arz etmeleridir. Bu bağlamda, İttihat ve Terakki’nin getirmek istediği düzen batılı ve modernistken; karşısında konumlanan İtilafçılar’ın ve tabii onların dayandığı geniş toplum kesiminin ait olduğu düzen doğulu ve gelenekselci bir mahiyet arz etmekteydi. Böylelikle, İttihatçı kesim yaşayış biçimiyle de toplumdan kopuk duruma düşmüştü. Arzu ettikleri hayat tarzı ise toplumun geniş bir kesimi tarafından gayri-İslami görülmesi ve batı taklitçiliği nedeniyle kesinlikle istenmiyordu. Küçükömer, bu durumu şöyle analiz etmiştir:

“Batılâşma hareketlerini yürütenler, mülkiyet-sınıf meselelerini, iktidar ve sınıf ilişkilerini, bunun organik bağlantılarını dikkate alamıyorlardı. Bu ise onlara, batı kapitalizminin çemberini kırıcı, onun boyunduruğundan kurtarıcı nitelikte ve üretim güçlerinde gelişme sağlayacak başka bir yolu adeta kapıyordu. Durum bu olunca, İslamcılar’ın dediği gibi, batıcılar, kendileri asri yaşasalar da, gavur yaşantısının taklitçisi olmaktan ileri gidememişlerdi. İslamcılar emperyalizmin, gavurluğun karşısına çıkmışlar, Batı’yı yermişlerdi...”¹⁰

Sonuç

Sonuç olarak, en başında da ifade edildiği gibi Hürriyet ve İtilaf Fırkası aslında çok eski zamanlardan itibaren başlayan toplumsal bir çelişkinin XX. yüzyıldaki taraflarından biri olma konumundadır. Söz konusu Fırka’dan önce de ve hatta sonrasında da söz konusu çelişki yaşanmaya devam etmiştir. Dolayısıyla, Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nı bu bağlamdan kopuk biçimde değerlendirmek ve onu salt İttihatçı karşıtlığına ve nefretine indirgemek kesinlikle rasyonel bir yaklaşım olarak kabul edilemez. Hürriyet ve İtilaf’ın kuruluşundan çok uzun zaman önce, henüz XVII. yüzyılda ortaya çıkan bu çatışma, Kurtuluş Savaşı esnasında Birinci Meclis’te yaşanan Birinci Grup-İkinci Grup zıtlığında; erken cumhuriyet

⁹ İ. Küçükömer, *a.g.e.*, s. 84.

¹⁰ İ. Küçükömer, *a.g.e.*, s. 69.

devrinde yaşanan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası- Cumhuriyet Halk Fırkası zıtlığında; daha sonra yaşanan Demokrat Parti- Cumhuriyet Halk Partisi zıtlığında; Adalet Partisi-Cumhuriyet Halk Partisi zıtlığında ve devamında yaşanan bu ikiliğe bağlı tüm zıtlıklarda mevcut olan bir çatışmadır.¹¹ Toplumsal bir zemine yaslanan bu ana-çatışmanın veya diğer tabirle ana-çelişkinin bir parçası olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na da bu açıdan yaklaşılması ve yüzeysel neden-sonuç ilişkileri perspektifine indirgenmesi icap etmektedir.

Kaynaklar

Finkel, Caroline, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, 2. baskı, çev.: Zülal Kılıç, Timaş Yayınları, İstanbul 2007.

Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul 1990, s. 56.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 3. baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

Küçükömer, İdris, *Düzenin Yabancılaşması*, 3. baskı, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2002.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I. cilt, 2. baskı, İstanbul 1988.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 30. baskı, çev.: Yasemin Saner, İstanbul 2015.

Asal, Caner, "İdris Küçükömer Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması", cilt 2, sayı: 2, *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*.

Alkan, Mehmet Ö., "Türkiye'de Siyasal Partiler Tarihine Katkı-I Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın İlk Programı ve Nizamnamesi", *file:///Users/enverocal/Downloads/Hurriyet_ve_Itilaf_Firkasinin_Ilk_Programi%20(1).pdf*

¹¹ Caner Asal, "İdris Küçükömer Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması", cilt 2, sayı: 2, *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 121.

Xəzər Xaqanlığında Xristian Dinin Yayılmasında Azərbaycanın Rolu

Məhərrəm ƏHMƏDOV¹

Özet

Xəzər xaqanlığı dünya tarixində mühüm yeri olan Türk imperiyalarından biridir. Onu önəmli edən bir çox səbəblər vardır ki, onlardan Bizans imperiyasının ərazilərini Sasani istilasından xilas olmasında yaxından yardım etməsi, Bizans imperiyasının Ərəb xilafəti qarşısında tam məğlubiyyətdən xilas etməsi, Ərəb xilafətinə qarşı 100 il mübarizəedərək, onların Şərqi Avropanı işğal etməsinə sədd çəkəməsi və tarixdə ilk dəfə Yəhudi dinli Türk imperiyasını yaratmasıdır. Albaniya dövləti Azərbaycan ərazində yaranmış qədim dövlətlərdən biridir. Albaniya dövlətinin geo- strateji mövqeyi, təbii sərvətləri və məhsuldar torpaqları hər zaman qonşu dövlətlərin nəzarətində özünə cəlb etmişdir. Sasani, Bizans imperiyaları daima bu ərazilərə nəzarət etmək üçün mübarizə aparmışlar. Albaniyanın şimal qonşusu Qərbi Türk xaqanlığı və sonra onun qanuni varisi Xəzər xaqanlığı Cənubi Qafqaza öz iddalarını zaman-zaman sərgiləmişlər. Xəzərlər Bizans imperiyası ilə bərabər bu region uğrunda Sasani imperiyası və Ərəb xilafətinə qarşı mübarizə aparmışlar. Bizans imperiyası ənənəvi metodlarından istifadə edərək, Xəzər xaqanlığında Xristian dinini yayıb, bu dini rəsmi dövlət ideologiyasına çevirmək üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə etmişlər. Bu din vasitəsilə Xəzər xaqanlığında öz siyasi və ideoloji nüfuzunu bərqərar etməyə çalışmışlar. Xristian dinin Xəzər xaqanlığında yayılmasında maraqlı tərəflərdən biri də Albaniya dövləti idi. İstər Sasani İmperiyasına qarşı hücumlarda, istərsə də Ərəblərlə mübarizədə, Albaniya dövləti xəzərlərin hücum hədəfi olmuşdur. Onların hücumlarının qarşısını almaq üçün, Albaniya dövləti müxtəlif vasitələrə əl atmışdır. Həmin vasitələrdən, xəzərlərlə evlilik vasitəsilə qohumluq və Xəzər xaqanlığında Xristian dinini yaymaq. Hər iki vastə önəmli olsada, ideoloji yaxınlıq daha istiqrarlı idi. Alban dövləti haqqında mövcud olan yeganə yerli qaynaq Musa Kalankaytıklunun "Alban Tarixi" əsəri Xristian dinin Cənubi Qafqaz ərazisində ilk olaraq Albaniyada yayıldığını bildirir. Təsədüfi deyildir ki, Qafqazda ilk kilsə Azərbaycanda, Şəkiinin Kiş kəndində inşa edilmişdir. Ərəb tarixçisi əl-İstəxri Albaniya dövlətinin sərhədlərini qeyd edərkən, bildirir: « Arranın (Albaniyanın) sərhədləri Bab əl-Əbvabdan (Dərbənddən) Tiflisə Araz çayının yaxınlığında Nəcrana qədər uzanır ». Bizans imperiyası ilə müqayisədə hərbi, iqtisadi, dini ideoloji sahədə böyük olmayan Albaniya Xəzər xaqanlığı ərazisində Xristian dinini yaymaqda böyük uğurlar qazanmışlar. Bunu bir neçə səbəblə izah etmək olar. Birinci, tərəflər etnik baxımdan yaxın idilər. Onlar arasında dil maneəsi olmamışdır. Bir-Birilərlə müəyyən qaynaşmalar mövcud idi. Yazılı mənbələrdə xəzərlərin Azərbaycan ərazilərinə nüfuz etməsi və orada məskunlaşmaları haqqında etibarlı məlumatlar vardır. Azərbaycan ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatlarda Xəzərlərə aid edilən Saltova-Mayatski abidələrilə eyniliklər aşkarlanmışdır. Azərbaycan toponimlərinin verdiyi məlumatlarda əhəmiyyətlidir. İkinci, Albaniya Bizansla münasibətdə daha səmimi, iddiasızdır. Onlar özlərini qorumağa çalışır, bizanslılar isə xaqanlığı nüfuzları altına almaq istəyirdilər. Bildiyimiz kimi, Xəzər xaqanlığı sərhədləri daxilində müxtəlif xalqlar kimi, fərqli dinlər mövcud olmuşdur. Səməvi dinlərdən, İslam, Xristian və Yəhudi dinləri, o cümlədən bütperəstlik. Xəzərlər digər Türk xalqları kimi Tenqi inancına sahib idilər. Bütperəstliyi fərqli nümunələri xaric, ilahi dinlər müxtəlif vasitələrlə Xaqanlıq ərazisində yayılmışdır. Xəzər xaqanlığının ərazisində müxtəlif dinlərin azad və sərbəst şəkildə yayılmasında, xəzərlərin tolerantlığı mühüm rol oynamışdır. Təsədüfi deyildir ki, XIX əsr məşhur Rus şərqşünası və xəzərşünası V.V. Qriqoriyev Xəzər xaqanlığını Şərqi Avropa zülmətində işıq saçan metroidə bənzədir. Xəzər xaqanının on iki nəfərdən ibarət məşvərət məclisi olmuşdur. Məclis üzvləri xristian, müsəlman və yəhudilərdən, müsəlman və bütperəstlərdən ibarət idi. Xəzər xaqanlığının saray ayanları və xaqan Yəhudi dinini qəbul etməyənədək, xaqanlıq ərazisində dini zəmində münaqişə olmamışdır. Xəzərlərin xristianlığı qəbul etməsi IV-V əsrlərdən başlamışdır. Xəzərlər bütünlüklə xristianlığı qəbul etməmişlər. Albaniya sərhədlərinə yaxın ərazilərdə yaşayan xəzərlər missioner təbliğatçıların fəaliyyəti nəticəsində xristianlıqla tanış olmuş-

¹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun doktorantı, meherrem.6096@gmail.com

lar. Onların bir qismi bu dini qəbul etmişlər. Hun və xəzərlərə göndərilən təbliğatçıların əksəriyyəti Qarabağın alban kilsələrində yetişən rahiblər idi. Ordakı əhalidə türk qəbilələri idi. Buna görə, onlar arasında dil problemi yox idi. Xəzər xaqanlığında dinin yayılması üçün əsas yer Bərdə və Dərbənd kimi dini və izibati mərkəzlər olmuşdur. Alban katalikosu Yelizarin və yepiskopu İsrailin Xəzərlərin Xristian dinini qəbul etmələrində böyük rolu olmuşdur.

Açar sözlər: Albaniya, Xəzərlər, Din, Xristian.

GİRİŞ

Xəzər xaqanlığının Türk dövlətçilik tarixində mühüm yeri və rolu vardır. Qərbi Türk xaqanlığının varisi olan Xəzər xaqanlığı, Goy Türk xaqanlığını qurucusu Aşina sülaləsi tərəfindən 650-ci ildə qurulmuşdur. Xəzər xaqanlığı Türk dövlətçilik tarixinin mühüm həlqəsi və uzun ömürlü Türk imperiyalarından biridir. O, ilkin orta əsr Şərqi Avropanın ən qüdrətli ölkəsidir. Xəzər xaqanlığı mövcud Rusiya Federasiyası və Ukraina Respublikasının ərazisində mövcud olmuşdur. Ümumiyyətlə, o, uzun müddət Cənub-Şərqi Avropada istiqrarın qoruyucusu olmuşdur. Ərəb xilafətinin şimala doğru, Şərqi Avropaya hücumunu önləyən, əsas maneə olmuşdur. Bu, baş versəydi, Şərqi Avropanın mövcud halı tamamilə başqa olardı. Rus hökmdarlarının özünü xaqan adlandırması, bu əzəmətli imperiyanın onlara təsirinin nəticəsidir. Uzun müddət slaviyanlar onlara xərac vermişlər. Xəzərlərin müxtəlif yönlü təsiri nəticəsində Kiyev Rus dövləti, Bolqariya, Macarıstan və Rusiya Federasiyasına daxil olan bəzi türk muxtar respublikaları vücuda gəlmişdir. Bunu dərk edən bəzi sovinist rus tədqiqatçıları xəzərlərin rolunu azaltmaq üçün, onu köçəri, parazit bir dövlət kimi, təsvir etməyə çalışmışlar. Ancaq Xəzər xaqanlığını Avropa qaranlığında yanan ulduza bənzədən V.V Qriqoriyev kimi, tarixçi-şərqşünaslara da rast gəlinir.

Xaqanlıq müxtəlif iqtisadi və mədəni səviyyələrdə olan xalqları özündə birləşdirərək, 300 ilədək mövcud olmuşdur (650-969) (Əsədov, 2018, s 20). O, Bizans, Ərəb xilafəti və digər güc mərkəzlərinə qarşı mübarizə apararaq, Çindən Avropaya, Şərqi Avropadan Yaxın Şərqədək uzanan ticarət yollarına nəzarət etməyə çalışmışdır. Xəzər xaqanlığında müxtəlif mədəni səviyyələrdə olan xalqlar olduğu kimi, müxtəlif dinlər də mövcud olmuşdur. Bu dinlərdən İslam, Xristian, Yəhudi və büt-pərəstliyi qeyd etmək olar. Bilindiyi kimi, din məhvi olmayan inamın mənbəyini təşkil edən ideya sistemidir. XVII əsrdə yaşamış ingilis filosofu T.Qobbe dini "ölkənin kölgəsi" adlandırır (Qoroxov TX Qobbe istinadan, 2014, s 20). Xəzər xaqanlığında mövcud olan səmavi dinlər xarici təsirlər nəticəsində yayılmışdır. Xəzər xaqanlığında Xristian dinin yayılmasında başlıca rolu Azərbaycanın qədim dövlətlərindən biri Albaniya və Bizans imperatorluğu oynamışdır. Qeyd edilməlidir ki, albanların Xəzər xaqanlığı ərazilərindəki missiонерlik fəaliyyəti Bizans imperiyası ilə müqayisədə daha qədimdir.

Tarixi Azərbaycan torpaqları Cənubi Qafqazın böyük bir hissəsini və müasir İran İslam Respublikasının şimal-qərb hissəsini əhatə edir (Ağayev, 2017, s 24). Mövzumuz Cənubi Qafqaz ərazisində mövcud olmuş və xəzər və digər türk tayfaları arasında Xristian dinini yayan Albaniya dövlətidir. Antik müəlliflər onun adını müxtəlif formalarda yazmışlar. Pəhləvi müəlliflər "Arđan və ya Aran", siryaniylər "Aran", gürcülər "Rani", ermənilər "Ağvan" adlandırmışlar (Vəlixanlı, 1993, s 33). Qədim müəlliflər bu ölkənin sərhədlərinin şimalda Qafqaz dağları, cənubda Araz çayı, şərqdə Xəzər dənizi, qərbdə İberiyaya çatdığını bildirirlər. Abaniya dövlətinin siyasi təşəkkülü e.ə IV əsrə aid edilir (Göyüşov, 1986, s 71). Albaniya Cənubi Qafqazın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında mühüm yer tutmuşdur. Bu ölkənin tarixdəki rolunu və etnik kimliklərini kölgələmək üçün Rusiya tarixşünaslığı əlindən gələni etmişdir. Bu münasibətləri Xəzərlərə qarşıda görmək olar. Onların əsas dəlili türklərin köçəri olması idi. Lakin Rusiya tarixçisi Qumilov Lev Nikoloyeviç bildirir ki, qərbdədir ki, uzun müddət Avrasiya çöllərində yaşayan köçərilərin öz mədəniyyətlərinin olmadığı düşünülürdü. Onların hər bir şeyi olmuşdur, lakin qorunub saxlanılmamışdır (Qumilov, 1989 s 41). Təsədüfü deyidir ki, Alban dövlətini və orada yaşayan türklərin rolunu görməzdən gəlmək üçün, uzun zaman Albaniyanı Qafqaz Albaniyası adlandırmışlar, sanki, bütün qafqazlılar birlikdə bu dövləti yaratmışlar. Hal-hazırda da rusları bu konsepsiyasına münasibət dəyişilməmiş və davam etməkdədir.

Albaniya ölkəsində Xristian dinin yayılma tarixinə gəlinə, VII əsr Azərbaycan yazılı abidəsi, Musa Kalankatuklunun "Alban Tarixi" əsərində əhatəli şəkildə təsvir edilmişdir. O, qeyd edir ki, Faddey Artaz vilayətinə gəlir və burada erməni çarı Sanatrukun əlilə öldürülür. Faddeyin şagirdi Yelisey Qüdsə qayıdır. Ona qayıdıb, dini yaymaq əmr olunur. Yelisey öz sərəncamına Albaniyanı alır. O, təbliğata Çoladan (Dərbənddən) başlayır. Müxtəlif yerlərdən şagirdlər toplayır. Uti vilayətinin Kiş kəndinə gəlir və orada ilk kilsəni tikir. Bu yer biz şərqçilərə xristianlığın qəbul edilməsi mənbəsidir" (Kalankatuklu, 1993a, s 18). Bu hadisələr miladın 50-ci illərində baş vermişdir. Azərbaycan, Cənubi Qafqazda Xristian dinin yayıldığı, ilk ölkədir. Bu dinin Albaniyada yayılmasını, iki mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələ Ta-deus və Bartalaemus və onların şagirdi Yelisey fəaliyyəti dövrü. İkinci mərhələ marifci Qriqori və Alban hökmdarı Urnayrın fəaliyyəti.

Albaniya ərazisində Xristian dinin yayılmasında Suriyalı missonerlərin rolu böyük olmuşdur. Bunu isə suriyalıların ticarətdə aktiv olmaları ilə izah etmək olar. Albaniya ərazisində xristianlıq rəsmi din olsada, V əsrin sonlarına qədər, Xristian kilsə təşkilatı ölkədə təsirli mövqeyə malik olmamışdır. Alban hökmdarlarından III Vaçaqan və II Vaçenin dövründə onların apardıqları islahat və qoyduqları qadağalar sayəsində bu din hakim mövqeyə çıxmışdır. Alban kilsəsi xristianlıq içərisində meydana çıxmış ideoloji cəkişmələrdə mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalmışdır. 506-cı il Divin məclisində Alban kilsəsi diofizit Bizans kilsəsindən ayrılıb, monofizit baxışı qəbul etmişdir. 551-ci ildə Divində toplanan məclisdə Alban kilsəsi təşkilatı baxımdan müstəqil olmuşdur. Sasani imperiyasında Cənubi Qafqazın Xristian dövlətlərinin Bizans imperiyasını təsirdən uzaqlaşdırmaq üçün monofizitliyin güclənməsi və kilsələrin müstəqil olmasında maraqlı idi. Acaq, Bizans imperiyası Cənubi Qafqazda siyasi nüfuzunu möhkəmləndirdikdən sonra Albaniya və Gürcü kilsəsi yenidən Diofizitliyə qayıtmışdır.

Göründüyü kimi, bütün mütərəqqi fikirlərə açıq olan xalqımız ermənilərlə müqayisədə yeni, öncül dünya görüşlərini qəbul etməkdə, tərəddüd etməmişlər. İstər Xristian dinini, istərsə də İslam dinini Qafaz bölgəsində yaymaqda, mühüm qüvvə olmuşlar. Təsədüfüdür ki, Azərbaycan türkcəsi XX əsrin birinci yarısına qədər Qafqazda şəriksiz ünsiyyət dli olmuşdur. Dərbənd Albaniyanın şimal sərhədində yerləşən şəhər idi. Albanlar Xristian dinini qəbul etdikləri kimi, onun Dərbənddən şimalda türklər arasında yayılmasında da, mühüm rol oynamışlar.

Albaniya- Xəzər Dini-İdeoloji Münasibətləri

Albaniya və xəzərlər arasındakı münasibətlərin tarixi III-IV əsrlərə gedir. Xəzərlər Göy Türk imperatorluğunun tərkibində idi və imperatorluğun qərbdəki ən son cinahını təşkil edirdi. Onlar Albaniya dövlətinin şimal qonşuları idi. Alban çarı Urnayr IV əsrin əvvəlində Xristian dinin dövlət dini elan etdi. Bu din, ölkənin ərazi birliliyinə, dövlətin möhkəmliyinə və əhəlinin mədəni inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Albaniyanın geo-strateji mövqeyi, faydalı qazıntıları və torpağının məhsuldarlığı Bizans, Sasani imperiyalarını sonrakı mərhələdə Ərəb xilafətini və şimalda yerləşən Türk tayfa və dövlətlərinin nüfuz müharibəsi məkanına çevirmişdir. Bizans Xristian dininə, Sasani zərdüştlüyə, Ərəb xilafəti İslam dininə etiqad edirdi. Bildiyiniz kimi, xəzərlər arasında bir çox dinlər mövcud olmuşdur, istər səmavi dinlərdən Yəhudilik, Xristianlıq, İslam, istərsə də milli dinlərdən türklərin "tenqri" inancı və büt-pərəstlik. Şübhəsiz ki, xəzərlərin ən qədim dini bütün türklərdə olduğu kimi, "tenqri" inancı olmuşdur. Bayar Kağan "Hazar İmparatorluğu" məqaləsində yazır ki, xəzərlər Orta Asiyalı və Uyğur mənşəli bir türk boyu olduğu üçün, ilk zamanlarda onlarda din şamanizm olmuşdur. Xəzər xaqanlığı ərazisində Xristianlıq və İslam dinin yayılmasında Azərbaycanın birbaşa və ya dolayısı ilə rolu olmuşdur. Sasani və Bizans imperiyalarının Albaniyaya siyasət-hərbi təsirləri dini zəminlə müşayət olunurdu. Sasani imperiyası Albaniyada zərdüştlüyü dinini zorla yaymağa çalışır və ya Bizansla əlaqələrini kəsmək üçün rəsmi kilsəyə qarşı çevrilmiş xristian bidətlərini, nəsturluqi və maniliyi müdafiə edirdi (Paşazadə, 1991, s 40-41). Son illər Gürcüstan tədqiqatçıları iddə edirlər ki, Albaniya, İberiya və Ərməniyyədə xristianlıq 326-cı ildə qəbul edilmişdir (Xəlilov, 2011, s 182). Alban tarixi mənbəsinə istinad edərsək, Yeliseyin Albaniyadakı dini fəaliyyəti 56-cı ilə təsadüf edir. Yəni, Gürcü tədqiqatçıların qeyd etdiyi tarixdən 270-illə əvvəl. Moisey Kalankatuklu qeyd edir ki, Yelisey və Qriqoryus Çolada dini təbliğ etmişlər. Qriqoris Hun-Masqat hökmdarı Senası Xristian dininə dəvət etmişdir (Kalankatuklu, 1993b, s 24). Alban kilsəsi I Zaxariyanın zamanında (IV əsrin II yarısı) öz iqamətgahını Colaya köçürmüşdür. Orada I Zaxariyadan başqa I David, Müqəddəs İoann, Yeremeyə kimi Alban katolikləri oturmuşlar. Müqəddəs İoann xristian hunların da dini rəhbəri olmuşdur. Xristianlıq təkcə Albaniya hüdudlarında yaşayan türklər arasında yayılmışdır. Siyasi məqsədlər üçün ondan Dərbənddən şimalda yaşayan türklər arasında yayılmışdır. Moisey Kalankatuklu qeyd edir ki, məqsəd müqəddəs xacın ilahi gücü ilə yadellilərin qapılarını bağlamaq və düşmənin hücumlarına son qoymaq idi. Lakin bu dini-siyasi istəklər hər zaman özünü doğrultmurdu. Moisey Kalankatuklu türkləri bəzən hun, bəzəndə xəzər adlandırır. 452-ci ildə xəzərlər hökmdar Eran başçılığında Dağıstan ərazisində Cənubi Qafqaza hücum etdilər. Hunların başçısı əsirlər arasında Takuhini adlı bir mömin qadına meyl edir. Bütbərəst olduğuna görə, Takuhu ondan imtina edir. Qadın dua edərək, Allahdan ölüm arzulayır. Bunu eşidən əsgərlər hökmdara xəbər çatdırırlar. Qəzəblənən hökmdar onu işgəncə ilə qətl edir. Onun ölmündən sonra, baş verən möcüzəvi hadisələr hökmdarı heyrətə salır və qorxudur. O, Xristian dininə etiqad etməyə başlayır. O, öz adını dəyişib Teofil adlandırır (Kalankatuklu 1993c, s 35-36). O və iki oğlu Moisey və Oneroloq dinlərini dəyişdiklərinə görə, Cənubi Qafqazın digər ölkələrinə hücum edən ordu başçıları tərəfindən qətl edildilər. Azərbaycan tədqiqatçısı Yusif Cəfərov 452-ci ildə Cənubi Qafqaza hücum edən türklərin onqundur tayfası olduğunu bildirir (Djafarov, 1991a, s 63). Azərbaycan arxeoloqlarının tədqiqatları sübut edir ki, Albaniyanın ərazisində xristianlığı qəbul etmiş xəzərlərin qəbir abidələri vardır. Təsədüfüdür ki, həmin qəbir abidələrinin bənzərləri Dağıstanın şimalında, Kabarda-Balkarda da vardır. Demək ki, bu

təbliğatın əhatə dairəsi Şimali Qafqazda əhatə edirdi. Təbiidir ki, bu təbliğatın arealının genişlənməsində, Alban din xadimlərinin əməyi danılmazdı. IX əsrdə yaşamış Əhməd Bələzurinin Qəbələ şəhərini Xəzər adlandırması təsadüfü deyildir (Bələzuri, 2000, s. 120). Qəbələ şəhəri yaxınlığında Azərbaycan türkcəsində danışan, üç xristian kəndi var (Soltanuxa, Mirzəbəyli, Çovurlu). Ehtimal etmək olar ki, onlar xəzər və ya digər türklərin varisləridir (Qaziyev, 1964, s. 16-17): Albaniya din xadimlərinin xəzərlər arasında din yaymaq cəhdləri VI əsrin birinci yarısında daha da güclənir. Bu, Alban yepiskopu Kardoostun ad ilə bağlıdır. O, yeddi ruhanilə xəzərlər arasında xristian etiqadını yaymaq məqsədilə vətəninə tərk edir. Bəzi məlumatlara görə, o, müqəddəs kitabı onların dillərinə tərcümə etmişdir. Bu, onu deməyə əsas verir ki, Kardoostun türklərlə dil baxımından yaxınlığı olmuşdur. Mənbədə qeyd edilir ki, kitab türklərin dilinə onların həriflərilə tərcümə edilib, yazılmışdır. Y.Cəfərov həmin türklərin sabirilər olduğunu bildirir. Onun fikrinə görə, xəzərlər və barsillar sabiri tayfa ittifaqının tərkibində olmuşdur (Djafarov, 1991b, s. 74). Zaxari Ritorun məlumatlarına görə, Kardost orada Bizans imperatorunun elçisi Robosla görüşmüşdür. Bu məlumatı onlara türklər vermişdir. Məlumatlara görə, Bizans və Sasani imperiyaları arasında baş verən müharibədə əsir düşmüş bizanslılar sonradan türklərə satılmışlar. Görünür ki, Kardoost öz din qardaşlarına biganə qalmamışdır. Robos əldə etdiyi məlumatları imperatora göndərmişdi. Bizans imperatoru hadisə ilə tanış olduqdan sonra, Kardosta maddi yardım göstərmişdir. Təbiidir ki, Bizans elçisinin türklərin yanına gəlmə səbəbi Sasani imperiyasına qarşı müharibə zamanı onlardan dəstək almaq olmuşdur. Yepiskop Kardost yeddi rahiblə on dörd il dini xidmətdə oldu. Onu digər yepiskop Makar əvəzlədi (Djafarov, 1991c, s. 77). Qeyd olunan məlumatlar, sübut edir ki, Alban dövlətinin xristianlığı yaymaq arzusu davamlı və sistemli olmuşdur. Alban dövlətinin iqtisadi və elmi səviyyəsi bu siyasəti ardıcıl həyata keçirməyə imkan verirdi. Qeyd etməliyik ki, albanların ciddi cəhdlərinə baxmayaraq, xəzərlərin hücumları dayanmırdı. Onlar maddi mənfəətiləri daha üstün tuturdular. Xəzərlər və Bizans imperiyası arasında hərbi müttəfiqlik Sasani imperiyasının nəzarətində olan Albaniyanı müharibə məkanına çevirmişdir. Xəzərlərin hücumları nəticəsində patriarxlıq Çoradan Albaniyanın paytaxtı Partav (Bərdə) şəhərinə köçürüldü (İvik KV, 2015, s. 37). Göründüyü kimi, Bizans imperiyası Xristian dinini yaymaqla özünə müttəfiq qazanır və həmin müttəfiqi idioloji təsirinə alaraq, imperialist istəklərini həyata keçirməyə çalışırdı. Albaniya isə bu siyasətlə öz təhlükəsizliyini qorumağa çalışırdı. VII əsrin birinci yarısında Bizans və Sasani imperiyaları arasında baş verən müharibələr hər iki imperiyanı çökdürdü. Bu zaman, Ərəb yarımadasında yeni və daha mütərəqqi dini ideologiya, İslam dini tarix meydanına çıxaraq, ərəbləri öz ətrafında birləşdirirdi. Onlarda yeni dini yaymaq məqsədlə hərbi yola baş vururdu. Sasani imperiyası üzərində qələbələrdən sonra, Azərbaycan ərəzləri sülh və ya mühaibə yolu ilə ələ keçirildi. Azərbaycan ərəzisinə ilk hücumlar II Xəlifə Ömər b. Xəttabın (634-644) zamanında baş vermişdir. Ərəb xilafəti Sasani imperiyasını tarix səhnəsindən sildikdən sonra, Bizans və Xəzər ittifaqı Ərəb xilafətinə qarşı yönəldi. Albaniya onlar arasında baş verən mübarizənin əsas mərkəzinə çevrildi. Alban hakimi Cavanşir Ərəb xilafəti, Bizans imperiyası və Xəzər xaqanlığının təyziqini azaltmaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atmağa məcbur oldu. O, iki dəfə Əmərvi xilafətinin paytaxtı Dəməşqə gedərək, xəlifə Muviyyə b. Əbu Sufiyanla (661-680) danışıqlar apardı və ölkəsini qorumağa nail oldu. O, Xəzər xaqanlığının hücumlarının qarşısını almaq məqsədilə, xaqanın qızı ilə evləndi. Bizans imperiyası ilə dini yaxınlıq vasitəsilə münasibətləri yaxşılaşdırdı. Cavanşirin bütün uğurlu diplomatik səylərinə baxmayaraq, sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Onun qətlinin səbəbi aydınlaşmasada, çox güman ki, Cavanşirin Bizans –Xilafət seçimində Xilafətə meyl etməsi, onun ölüm fərmanı oldu. Onun ölümü, Xəzər xaqanlığına Albaniyaya hücum üçün bəhanə oldu. Yenə də Alban katolikosu Yelizarın diplomatik səyləri nəticəsində hücum dayandırıldı. Albanlar yepiskopu İsraili xəzərlər arasında dini yaymağa göndərildi. Onun səyləri nəticəsində Xəzər xaqanlığının cənub sərhədlərində böyük uğurlar əldə olundu (Kalankatuklu, 1993 ə, s. 176-177). Yepiskop İsrail, Tenqri-xan adlı ilahdan bəhs edir. Bu, bütün türk qəbilələrinin və xalqlarının (azərbaycanlılar, türklər, türkmənlər, yakutlar, çuvaşlar və s.) inancında vardır (Novoselçev, 1980, s. 145). Bu, albanların Xəzər xaqanlığında xristianlığı yaymaq üçün sonuncu cəhdi oldu. Xəlifə Abdülməlik b. Mərvanın (685-705) hakimiyyəti zamanı Albaniya dövləti istiqlalıyyətini tam itirdi. Bu, Alban dövlətinin xristianlıq təsirində əldə etdiyi, bütün maddi və mədəni dəyərlərinin itirməsilə başa çatdı. Belə ki, Alban katolikosluğu erməni katolikosluğunun tərkibinə verildi. Moisey Kalankatuklu bu hadisəni aşağıdakı kimi, təsvir edir. Dünya fətəhi əmir əl-muminin Əbdülməlikə erməni katolikosu İlyadan! Hakimi-mütləq Allahın hökmü ilə bizim ölkə itaətdə sizin ölkəyə tabedir. Biz və albanlar vahid İsa dininə etiqad edirik. Bərdə taxtında oturan indiki Albaniya katolikosu Bizans imperatoru ilə sazişə girib.

Ey Allah xadimi ermənilərin katolikosu İlyə! Sənin səmimi məktubunu oxudum və sənin yanına öz sədaqətli nökrələrimi böyük ordu ilə göndərirəm. Bizim hökmürlüyümüza qarşı qiyam edən albanların arasında sizin dininizə uyğun dəyişiklik aparın (Kalankatuklu 1993 f.). Erməni tarixçilərinin özləidə etiraf edir ki, Qriqoriyan kilsə xadimləri Alban ədəbi abidələrin məhv edərəkən, əvvəlcə bu abidələri

qrabar əlifbasına çevrirdilər. Təbiidir ki, onlar əlyazmalarda zəruri dəyişiklikləri edirdilər. Əks halda onların tərcümə edilməsinə ehtiyac olmazdı. İ.P.Petruşevski haqlı olaraq göstərir ki, erməni kilsəsi Albaniya ölkəsini erməniləşdirmək aləti olmuşdur (Bunyadov Petruşevskiyə istinadən, 1989, s 99)

Nəticə

Azərbaycan qədim və ulu Türk məskənlərindən biridir. Orada zamanın müxtəlif kəsimlərində fərqli adlarda Türk dövlətləri yaranmış və bəşər tarixinə böyük dövlət xadimləri və mədəniyyət nümayəndələri vermişdir. Hər zaman, yeni mütərəqqi fikirlərə açıq olmuş və onu yaymaqda tərəddüd etməmişdir. Onun yaratdığı Alban dövlətində bu ənənələrə sadıq qalmışdır. Miladi 56- cı ildə zəmanəsi üçün ən mütərəqqi Xristian dinin qəbul edib, yaymış, VII əsrin ikinci yarısında daha mütərəqqi İslam dinini qəbul etmişdir. Onlar, Dərbən şəhərindən şimalda mövcud olmuş müxtəlif türk tayfalarının və dövlət qurumlarının yeni dinlərlə tanış olub, qəbul etmələrində vasitəçi və təbliğatçı olmuşlar. Bu misiyalarını uğurla yerinə yetirmişlər. Göründüyü kimi, Abdulmelikin bu fərmanı, tarixi saxtakarlıq “ustadları” ermənilərin albanların bütün mədəniyyətlərini saxtalaşdırıb mənimsəməyə imkan yaratdı. Ermənlər bütün alban mədəniyyətini saxtalaşdıraraq, öz adları ilə təqdim etdilər. Lakin orjinal nə qədər təxribatla uğradılsa da, üslub, quruluş, memarlıq baxımından özəlliyini saxlayır. Necə ki, rusların əlyazması Nestor tarixində olduğu kimi, mətnlərdə dəyişiklik edilsədə, şəkillərdə rüsların yerinə qıbcaqların və onların silahlarının şəkli vardır.

Demək ki, onların əsil sahiblərini tədqiq etmək, çətin olsada, mümkün deyil. İstər Xəzər xaqanlığının, istərsə də Albaniyanın tarixi, arxeoloji, etnoqrafik, antropoloji irsinin elmi-nəzəri baxımdan, tədqiq edib, dünyaya təqdim etmək, Türk dünyası tədqiqatçılarının əsas işlərindən biri olmalıdır. Çünki sahiblik etmədiyimizə görə, mənimsəyirlər.

Qaynaqlar

- Ağayev R.Ə , (2017), Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycan əhalisi, Bakı, Turxan
- Bunyadov Z.B, (1989), Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı, Azərənəşir
- Əsədov F, (2018), Xəzərlə və Azərbaycan, Bakı, Elim və təhsil
- Xəlilov M.C, (2011). , Alban kilsəsi və hunlar// AMEA xəbərləri, Tarix, Fəlsəfə və Hüquq seriyası, , №1, s.181-198
- Göyüşov R, (1986), Azərbaycan arxeologiyası, Bakı
- Kalankatuklu Moisey, Mixtar Qoş, (1993), Albaniya Tarixi, Alban Salməsi, Bakı: Elm
- Qaziyev S.M, (1964), Qəbələ şəhərinin tarixi-arxeoloji tədqiqi, Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, V cild Bakı
- Djafarov Y.R, (1993), Qunnu v Azerbaydjane, Baku, Azərənəşir
- Qumilev L.N, (1989), Drevniya Rus i Velikiy Step, Moskva, Misl
- Qoroxov S.A Xristov T T, (2014) Reliqi narodov mira, Moskva: Kn ORUS
- Novoselçev A.P, (1980), Qenezis feodalzma v stranax Zakavkaziya, Moskva, Nauka
- Paşazadə A.Ş, (1991) Qafqazda İslam, Bakı: Azərənəşir
- Vəlixanlı.N.M, (1993) Ərəb xilafəti və Azərbaycan, Bakı: Azərənəşir.

БӨКЕЙ ОРДАСЫ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ЭТНОГРАФИЯСЫН РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ РЕСЕЙ ЗЕРТТЕУШІЛЕРІНІҢ КӨЗІМЕН ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫ

В. И. СУЛТАНОВА¹ - С. К. КОСАНБАЕВ² - А. Ж. АБДИХАНОВА³

Түйіндеме

Кіріспе. Осы жарияланымда авторлар Ташкенттегі А.Навои атындағы жалпы қалалық кітапханасының сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде бір данада сақталған көп томдық мазмұнды және қызықты «Түркістан жинағы» түпнұсқа дереккөзіне сүйене, осы жинақта қамтылған белгілі революцияға дейінгі орыс зерттеушілерінің еңбектерін талдады, бұл, әрине, қазіргі кезеңде қазақстандық және шетелдік ғылыми қоғамдастықтың бірқатар өкілдері арасында терең танымдық қызығушылық тудырады. Бұл көп томдық конволюция баға жетпес, өйткені оның беттерінде жарияланған басылымдар, жазбалар, очерктер, хаттар, әскери генерал-губернаторлардың есептері, Ресей отаршыл әкімшілігінің бірқатар өкілдерінің есептері бұрын зерттелмеген және зерттеушілерге бірнеше себептер бойынша қол жетімді болмады. Егеменді даму жағдайында ғана ұлттық бірегейліктің өсіп, жаңғыруымен, халықтың тарихи жадының және олардың өткенінің өсуімен біздің елде қазақ халқының тарихы мен этнографиясын, ұлы және дана бабаларымыз қалдырған ең бай мәдени және рухани мұраларды жан-жақты және терең зерттеудің қолайлы мүмкіндіктері қалыптасты.

Әдістері. Авторлардың осы ұжымдық ғылыми жарияланымында бай эмпирикалық материалдар негізінде көшпелі қазақтардың ішкі немесе Бөкей ордасының материалдық мәдениетінің негізгі элементтері, атап айтқанда дәстүрлі өмір салты, тұрмысы мен мәдениеті, кәсібі, шаруашылығы, діни нанымдары, менталитеті, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі және т. б. қамтылады. Бүкіләлемдік ғылыми қоғамдастыққа белгілі көп томдық «Түркістан жинағы» бастапқы дереккөзі бірқатар маңызды жағдайларға байланысты қатаң командалық-әкімшілік бюрократиялық жүйенің үстемдігі аясында ғылыми айналымға нашар енгізілген маңызды шынайы дереккөз болып табылады. Онда көшпелі халықтардың тұрмысы мен мәдениетінің негізгі аспектілеріне қатысты бірқатар мазмұнды және қызықты тарихи-этнографиялық мәліметтер келтірілген. Авторлар мақаласында ішкі немесе Бөкей ордасындағы қазақтардың материалдық және рухани мәдениетінің негізгі элементтеріне мазмұнды тарихи-этнографиялық талдау берілген. Революцияға дейінгі белгілі отарлық кезеңдегі орыс зерттеушілерінің еңбектеріне жүгіну әлемдік тарихта айтарлықтай із қалдырған көшпелі қазақтардың өмірі, тұрмысы мен мәдениеті туралы түсініктерді тереңдетуге мүмкіндік береді. Революцияға дейінгі орыс зерттеушілерінің еңбектерінің арқасында бүкіл шетелдік ғылыми қауымдастық қазақ халқының бай және қызықты этникалық тарихымен таныса алды, олардың классикалық еңбектері қазақ халқының ежелгі тілектерін, армандары мен тілектерін бейнелейді. Олар қонақжайлылықты, жанның ашықтығын, ұлттық рух пен ерік-жігердің ұлылығын, жасампаздық пен өркендеуді қалайтындығын ерекше атап өтеді.

Нәтижесі. Түркістанның алғашқы генерал-губернаторы Константин Петрович Кауфман (1818-1882) 1868 жылы Түркістан және көрші елдер туралы барлық баспа материалдарын жинап, жүйелеу туралы бұйрық берді. Айтпақшы, Қазақстан мен Түркістан Ресейге қосылғанға дейін, олар туралы қолда бар алуан түрлі әдебиеттерді жүйелеу мен талдауды айтпағанда, патшалық Ресейдің осы алып ұлттық шеттерін зерттеу мақсатты түрде

¹ «Мирас» университеті, e-mail: sultanova.v@miras.edu.kz

² М. Әуезов атындағы ОҚМУ, e-mail: saken.kosanbaev@bk.ru

³ Шымкент университеті, e-mail: alima1106@mail.ru

жүргізілмеген еді. К.П.Ка-уфман өзінің жоғарыда аталған бұйрығын орындауды белгілі орыс библиографтарының бірі Межов Владимир Измаиловичке (1831-1894) тапсырды. Бұл бірегей көп томдық жұмысты құрастырудың бастамасы болды - «Жалпы Түркістанға және жалпы Түркістан аймағына қатысты очерктер мен мақалалардың Түркістан жинағы» (қысқартылған - «Түркістан жинағы»). Сол 1868 жылы В.И. Межов Түркістан өлкесінің генерал-губернаторлығының тапсырмаларын орындай бастады. Келесі 20 жыл ішінде ол Түркістан жинағын құрастырумен айналысқан. В.И. Межов белгілі бір тақырып бойынша баспа материалдарын шығарған кезде жинады, содан кейін олар ұқсас тақырыптарға сәйкес жүйеленді және хронологиялық тәртіпте жеке томдарда орналастырылды, олар баспаларда арнайы басылған титулдық беттермен жабдықталды. М.И. Межов жинақты құрастыру жұмысын 1887 жылға дейін жалғастырды. Осы кезеңде атақты библиограф 416 том құрастырды, олар әдетте Межов немесе Түркістан жинағының бірінші бөлімі деп аталады. 1888 жылы генерал-губернатор кезінде Н.О. Розенбах, жинақты құрастыру бойынша жұмыс қаражаттың жетіспеуіне байланысты тоқтатылды. Түркістан жинағы бойынша жұмыс 1907 жылы ғана қалпына келтіріліп, 1916 жылға дейін жалғасты. Осы жылдар ішінде Жинақтың тағы 175 томы жинақталды. Соңғы 175 томды (немесе Түркістан жинағының екінші бөлігін) құрастыруда библиографтар Н.В. Дмитровский, Ю.Ф. Бонч-Осмоловский, көрнекті шығыстанушы А.А. Семенов, белгілі этнограф және ғалым-фольклортанушы Әубәкір Ахметжанұлы Диваев және т.б. Семенов жинақтың екінші бөлігінің 48 томын құрады, негізінен көптеген орыс және шетелдік газеттер беттерінде жарияланған материалдардан тұрады және А.А. Диваев негізінен қазақ тарихы, этнографиясы және фольклоры туралы мәліметтерге арналған 4 том құрастырды. «Түркістан жинағы» ерекше қызығушылық тудырады және жалпы Қазақстан үшін, оның ішінде Қазақстан тарихын зерттеу үшін үлкен маңызға ие, өйткені бұл Қазақстан туралы XIX - XX ғасырдың бас кезіндегі негізгі жазба дереккөздерді (орысша да, шетелдік те) жүйелі түрде жалпылауға алғашқы және сәтті әрекет. Онда Қазақстан мен Орталық Азияның табиғаты мен табиғи байлықтары туралы әртүрлі әдеби дереккөздерден алынған көптеген және алуан түрлі мәліметтер, Орталық Азия аймағының әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси, рухани, мәдени және діни өмірі туралы, Қазақстан мен Орталық Азияның айналу процесі, патшалық Ресейдің отары және оның салдары туралы мәліметтер бар. «Түркістан жинағынан» мүдделі зерттеуші патша үкіметінің қоныс аудару саясатына және Шығыс Түркістаннан Жетісуға қоныс аударғаннан кейін осында дамыған демографиялық жағдайға байланысты патша үкіметінің отаршылдық саясатына, аймақтағы XIX ғасырдың 80-ші жылдарында және XX ғасырдың басында П.Столыпиннің аграрлық реформаларын жүзеге асыру аграрлық-шаруа қозғалысына қарсы ұлт-азаттық көтерілістерінің көптеген дәлелдерін табады.

Қорытынды және ұсыныстар. «Түркістан жинағының» беттерінде жергілікті халықтың экономикалық өмірі, көшпелі және отырықшы өмір салтының арақатынасы, орыс-қазақ, қазақ-қытай сауда қатынастары, қалалар мен көліктің әртүрлі түрлерінің дамуы, халыққа білім беру жағдайы, халыққа медициналық қызмет көрсету, ғылыми қоғамдардың жағдайы және мәдени мекемелер кеңінен көрсетілген.

Түйін сөздер: Дәстүрлі Өмір Салты, Тұрмысы Мен Мәдениеті, Кәсібі, Экономикасы, Көшпелілер Көшпенділердің Жол Бағыты, Киімі Мен Тамағы.

1. Кіріспе

Қазіргі Қазақстан қоғамдық прогресс пен терең рухани жаңару жолымен нық жүріп келеді. Тәуелсіздік алғаннан кейін ұлттық сана-сезімді, командалық-өкімшілік жүйенің Үстемдігі жағдайында қатаң басылған қазақ халқының рухани-адамгершілік құндылықтарын жаңғырту процестері ерекше өзектілікке ие болды. Бұл ретте біздің ойымызша көшпелі қазақтардың дәстүрлі өмір салтының, тұрмысы мен мәдениетінің ерекшеліктерін жаппай есепке алуға, этностық түп-тамырын тануға, қазақ халқының көпғасырлық өмірі бойы ұрпақтар сабақтастығы үшін байланыстырушы буын болған және ұлттық тұрмыс пен мәдениеттің бірегейлігін, қазақтардың ойлау тәсілі мен дүниетанымын айқындаған ұлттық дәстүрлер мен салттарды жандандыруға ерекше мән беріледі.

Ұлттық руханиятты қалпына келтіру, жоғалған дүниелерді қалпына келтіру міндеттерін қамтамасыз етуде қазақ халқының тарихи-этнографиялық аспектілерін ғылыми және жүйелі түрде зерттеудің маңызы зор. Бұл тарихи дерек көздерінің барлық түрлерін салыстырмалы түрде талдаудың қажеттілігін анықтайды.

Ұжымдық монография авторлары, белгілі өзбек зерттеушілері А.Аминов пен А.Бабаходжаев атап өткендей: «Орта Азияда білімді тарату үшін XIX ғасырдың екінші жартысында құрылған әртүрлі арнайы училищелер, Ташкенттегі химиялық зертхана, астрономиялық мекемелер, обсерватория, мұражайлар мен кітапханалар белгілі бір маңызға ие болды. 1874 жылы ашылған Түркістан көпшілік кітапханасы (қазіргі а.Навои атындағы Мемлекеттік көпшілік кітапханасы)

ғылыми жұмысты жүргізудің маңызды шарты болып табылатын библиографиялық жұмыстың алғашқы негіздерін қалады. Орыс энтузиаст-библиографтарының қызметі нәтижесінде кітапхана өте құнды еңбектер мен материалдармен толықтырыла бастады. Кітапхана қорында сақталған қайнар көздердің тамаша жинақтарының бірі - «Орталық Азияға және жалпы Түркістан аймағына қатысты шығармалар мен мақалалардың Түркістан жинағы». Бұл жинақты құрастыру жұмысын Санкт-Петербургте көрнекті орыс библиографы В.И.Межов бастады. Жинақ 594 том газет қиындыларынан, журнал мақалаларынан алынған мәтіндерден, тіпті тұтас кітаптардан тұрады. Онда тек Орта Азия туралы ғана емес, сонымен қатар көршілес Шығыс елдері туралы да құнды мәліметтер бар»[1].

Біз ұжымдық монография авторлары А.Аминов пен А.Бабаходжаевтың көзқарастарымен бөлісеміз және сирек кездесетін кітаптар мен көне қолжазбалар бөлімінде А.Навои атындағы Мемлекеттік көпшілік кітапханасында бір данамен сақталған «Түркістан жинағы» көп томдық конволюциясы Түркістан өлкесінің тарихына, этнографиясына, археологиясына, экономикасына, географиясына қатысты өте құнды мәліметтер деп санаймыз. Идеологиялық себептерге байланысты бұл жинақтағы көптеген мәліметтер Кеңес Одағы кезінде ғылыми айналымға ішінара енгізілді. Осы бірегей және баға жетпес бастапқы дереккөзге жүгіну бізге ғылыми қоғамдастықтың өкілдеріне сол алыс уақыттағы картинаның шынайы панорамасын қалпына келтіруге және Орталық Азия халықтарының күнделікті өмірін, тұрмысы мен мәдениетін ажырамас түрде қайта құруға мүмкіндік береді. Өзбек КСР Ғылым академиясының академигі Т.Н.Кары-Ниязов атап өткендей:

«Бұл жинақ жалпы Орта Азияны және әсіресе Түркістанды зерттейтін кез-келген ғалымның анықтамалығы болып табылады» [2].

Біздің ойымызша, Өзбек КСР Ғылым академиясының академигі Т.Н.Кара-Ниязовтың берген бағалары шындыққа сай және қазіргі заманғы мәліметтер тұрғысынан негізделген және ғылыми қоғамдастық өкілдерінің байыпты назарына лайық.

Белгілі ортаазиялық тарихшы Б.В.Луинин «Түркістан жинағының» маңыздылығына тоқталып: «Әрине, Түркістан жинағының алғашқы томдары пайда болғаннан бері бір ғасырдан астам уақыт ішінде көптеген жүздеген зерттеушілер, оның ішінде этнографтар оған жүгінді. Атластағы жұмыстарға байланысты тарихи-этнографиялық сипаттағы пайдалы деректердің максималды көлемін алу үшін «жаппай ревизия» жинақтың барлық томдарын қайта шығару қажеттілігі пісіп-жетілді»[3].

Біз автордың осы көзқарасымен толықтай келісеміз және Орталық Азия халықтарының тарихы мен этнографиясы туралы құнды мәліметтерді қамтитын «Түркістан жинағы» көп томдық конволюциясы, біздің ойымызша, жаңа теориялық және әдіснамалық көзқарастар тұрғысынан, сондай-ақ сын тұрғысынан қайта қарау мен зерделеуді қажет етеді деп санаймыз.

Белгілі өзбекстандық зерттеуші Т.И. Дорошенко атап өткендей: «XIX ғасырдың көптеген көрнекті орыс ғалымдары Түркістан ғылымының дамуына баға жетпес үлес қосты. Олар Түркістанды шын жүректен жақсы көретін адамдар еді. Олардың көпшілігі жергілікті тілдерді меңгерген, сондықтан олар аймақты сәтті зерттеді»[4].

Біздің ойымызша, белгілі өзбекстандық зерттеуші Т.И. Дорошенко өзінің салмақты ғылыми-дәлелді бағалауында дұрыс екендігі сөзсіз, өйткені автор атап өткендей, революцияға дейінгі ресейлік ғылыми-интеллектуалдық элитаның басым бөлігі Түркістан өлкесінің жергілікті байырғы тұрғындарының тарихын, этнографиясын, мәдениеті мен тұрмысын, кәсібін, өмір салтын, экономикасын шынайы және объективті тұрғыдан жарықтандырды. Түркістан өлкесінің халықтарының жергілікті тілдерін, менталитетін, психологиясын, рухани-адамгершілік құндылықтарын білу революцияға дейінгі белгілі ресейлік зерттеушілерге нақты тарихи көріністі, еңбек адамдарының өмірін, дүниетанымын, рухани мұраттары мен құндылықтарын бейнелейтін іргелі ғылыми еңбектер жасауға мүмкіндік берді.

Жинақ авторларының ішінен әсіресе қазақтардың этнографиясын зерттеуге өзіндік үлес қосқан А.Евреиновты, А.Терещенконы және К.Солдатенкованы ерекше атап өткім келеді. Олар отарлық әкімшіліктің өкілдері ретінде, сол ауыр және қайшылықты кезеңдегі басқа орыс зерттеушілері сияқты, өз зерттеулерінде жаулап алынған территорияларды дамыту мен отарлық басқарудың қажеттіліктерінен туындады. Екінші жағынан, олардың дүниетанымдық көзқарастары мен идеялары негізінен шығыстан айтарлықтай ерекшеленетін батыс өркениетінің ерекше құндылықтарына негізделген. Бұл әсіресе дәстүрлі өмір салты, тұрмысы мен мәдениеті тарихи артта қалған және қарабайыр ретінде қабылданған көшпелі халықтарға қатысты бол-

ды. Өкінішке орай, қатаң командалық-әкімшілік жүйенің үстемдігі жағдайында, Орталық Азия халықтарының, соның ішінде қазақтардың ұлттық және рухани санасының өсуі жасанды түрде басылған кезде, революцияға дейінгі Ресей зерттеушілерінің көпшілігінің бағалау және субъективті тұжырымдары мен ережелеріне осындай терең қате көзқарас әсер етті.

Бірақ сонымен бірге, біздің ойымызша, оны сыни тұрғыдан қайта қарастыру кезінде маңызды көз ретінде қарастыруға болатын XIX ғасырдың екінші жартысындағы орыс тарихнамасын зерттеудің ғылыми құндылығы осы басылымдардың авторлары өздері зерттеген адамдардың дәстүрлі өмір салтын, тұрмысы мен мәдениетін тікелей байқау мүмкіндігіне ие болғандығын және бұл жағдай оларға бай этнографиялық материалды жинауға мүмкіндік берді.

2. Зерттеу әдістері

Біздің зерттеуімізде бастапқы дереккөздерді салыстырмалы талдау әдісін қолдана отырып, отаршылдық кезеңдегі революцияға дейінгі Ресей тарихнамасындағы қазақтар этнографиясының жетістіктері мен олқылықтарын анықтау өте маңызды. Біздің ойымызша, қазақ халқының этнографиясы тарихын арнайы монографиялық зерттеу оның дамуына тән заңдылықтарды, тенденцияларды, қалыптасқан дәстүрлерді анықтауға, Орталық Азия халықтарының өткен тарихының нақты тарихи бейнесін қайта жасауға мүмкіндік береді. Орталық Азия халықтарының тарихы мен этнографиясын тұтас қайта құру қазақ халқының рухани-адамгершілік дамуы туралы ғылыми түсініктерді кеңейтуге мүмкіндік береді. Біздің зерттеуімізде бастапқы көзді салыстырмалы талдау әдісімен қатар уақыт пен тәжірибемен тексерілген тарих, объективті талдау, жүйелік әдіс және т.б. әдістер кеңінен қолданылды.

3. Нәтижелер

Осы ғылыми басылымның материалдары осы зерттеу тақырыбына қатысты ғылыми жобаларды жасауда пайдалы болады. Сонымен қатар, осы мақаланың материалдары қазақ халқының тарихы мен этнографиясы бойынша сауалнамалық дәрістерді оқу барысында, оқу-әдістемелік жұмыстар, монографиялар, оқу бағдарламаларында және т.б. пайдалануға болады.

Авторлардың осы ғылыми басылымында қамтылған мәліметтер ғылыми және әлемдік қауымдастық өкілдерінің терең танымдық қызығушылығын тудырып, қазақ халқының тарихы мен этнографиясын зерттеуде өзіндік нұсқаулық болады.

4. Талқылау

Ішкі немесе Бөкей Ордасының қазақтары туралы көптеген құнды тарихи-этнографиялық мәліметтер революцияға дейінгі әйгілі орыс зерттеушісі А.И.Евреиновтың «Ішкі немесе Бөкей Ордасы» басылымында қазақтардың өткенінің тарихи көрінісін, кәсібін, өмір салтын, тұрмысы мен мәдениетін, экономикасын, психологиясын бейнеленіп, көшпелілердің ерекшеліктері, сенімдері, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары көрсетілген.

Қазақтардың өмір салтын сипаттай келе ол: «Қырғыз (қазақ – авторлар) – даланың ұлы, боғандық пен еркіндік – оның қажеттіліктері. Ол отырықшы өмірмен байланысты емес, ол өзінің үйіріне қажетті көшпелі өмірді, әл-ауқаттың жалғыз көзі. Бүгін ол осында, бір аптадан кейін жақын арада кету үшін тағы бір бос жерді қазып, жылжымалы үйін сол жерге алып келеді және жазда, күзде және қыста осылай жүреді, қажеттіліктері шектеулі болған сайын рахаттанады» [5].

Автор көшпелілер өркениетінің қабылдау ерекшеліктері мен құндылықтарын білмегендіктен, өте асығыс және қате тұжырым жасағандығы анық. Сірә, ол көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын көшпелі қазақтардың белгілі бір бөлігі қоныстанған жерде орналасқан. Осы уақыт аралығында қазақтардың экономикасы күрделі болғаны белгілі.

Автор сол басылымда былай деп жазады: «Олар тек көктемде, жазда және күзде өздерінше рахат алады. Отарлар өздерінің барлық қарапайым қажеттіліктерін қамтамасыз етеді және қанағаттандырады. Мұнда сүт, айран, қымыз, крут (құрт - авторлар), анда-санда быламық - қырғыздар (қазақша - авторлар) бар және соған қанағат етеді. Сонымен қатар, табынды қуу, қажет болған жағдайда күйме арбаға отырып, отын жинау, жылқыларды арқандау мен атты ерттеу мұның бәрін қырғыз әйелі (қазақ әйелі – авторлар) дайындайды. Ал еркектері таңертеңге дейін абайсызда ұйықтайды, содан кейін жатып, қымыз ішеді және табындары мен үйірлеріне тамсанып отырады» [6].

Біздің ойымызша, автордың бұл субъективті және сенімді көзқарасы сол кездегі тарихи шындыққа толық сәйкес келмейді, өйткені дәстүрлі өмір салты, өмір салты мен мәдениеті

үстемдік ету жағдайында малға қамқорлық жасау, олардың төлін көбейту міндеттерін негізінен ер адамдар атқарды, сонымен қатар олардың көпшілігі аяқ киім, күміс, мыс және алтыннан жасалған бұйымдар, ат әбзелдері, ер-тоқым және т. б. жасау жұмыстарымен айналысты.

Белгілі кеңес зерттеушісі С.И. Вайнштейн атап өткендей: «Көшпенділердің шаруашылығын өмір бойы сипаттайтын қолда бар археологиялық, этнографиялық және тарихи дереккөздерді, оның ішінде тувалықтар, алтайлар, қазақтар, қырғыздар, моңғолдар және басқа да халықтар бойынша этнографиялық материалдарды талдау бүгінгі күні кейбір ғалымдар арасында көшпенділердің қолөнерінің жоқтығы туралы көзқарастың терең қателігін көрсетеді. Көшпелілер, отырықшы-егіншілік халықтар сияқты, қолөнер өндірісінің өнімдерінсіз өмір сүре алмады» [7].

Біздің ойымызша, С.И.Вайнштейннің бағалары шынайы, дәлелді және тарихи шындыққа сәйкес келеді.

А.И. Еврейнновтың басылымында қазақтардың киім-кешектеріне, әуестіктеріне қатысты көптеген қызықты және танымдық мәліметтер келтірілген. Мысалы, сол кездегі ерлер мен әйелдердің дәстүрлі киімдеріне сілтеме жасай отырып, автор былай деп жазады: «Тіпті оның костюмі де қажеттіліктер мен климатқа сай қолданылады. Ақ, биік қақпақ, шеттері өріс түрінде бүгілген, жазда басын күннің қызғылт сәулелерінен қорғайды, ал күймеде сүйір бас сүйегі әдеттегідей қырылған бас сүйегін жауып тұрады. Кең шалбар, бос бешмет және шапан атпен еркін қозғалуға мүмкіндік береді және үйге кедергі болмайды. Қыста ол қақпақты бөріктермен ауыстырады, ол жел мен аяздан басы мен артқы жағын еркін және ыңғайлы жауып тұрады және оның иығына тон киеді. Әйелдердің киімдері бірдей дерлік: оны бас киім мен зергерлік бұйымдар ғана өзгертеді. Әдетте, үйленудің алғашқы жылдарында олар оқадан, металл тізбектермен жасалған зергерлік бұйымдармен, қоңыраулармен, көгілдір түсті және тігілген монеталармен жоғары кесілген-конустық қалпақ киеді, содан кейін ақ орамал сол қалпақ түрінде домалақталып, артына ұзын ұшымен түсіріліп, мойнына байланған. Кеудесінде алқалар, монеталар, қолдарда білезіктер, сақиналар, құлақтарда сырғалар бар» [8].

А.И.Еврейннов берген қазақ өмірінің этнографиялық сипаттамаларының ішінде оның аң аулауды бақылағаны да қызықты. «Көктемде құстар ұшып келген кезде олар сұңқарлармен бірге серуендейді. Аң аулау күні оларды тамақтандырмайды және көздерін жұмып алып жүреді. Олар құсты байқап, оған мүмкіндігінше жақындап, көзін ашып, оны жіберіп алады. Ол тез арада құрбанға шабуыл жасайды, тырнақтарымен басынан ұстап алады, ал қырғыздар (қазақтар - авторлар) олжасын союға және бір уақытта арнайы дұға оқуға үлгеру үшін асығады. Күзде және қыста тазылармен аң аулау, көбіне қояндарға арналған, өйткені Бөкей ордасы алып жатқан дала олармен ғана толығады. Кейде олар түлкілер уландырып, қасқырларды атқа айдайды» [9].

Сонымен қатар, осы мақаланың авторы олардың сенімдеріне, кәсібіне, мінезіне және т.б. қатысты бірқатар құнды және мағыналы этнографиялық ақпаратты ұсынады.

1873 жылы белгілі революцияға дейінгі орыс зерттеушісі А.Терещенконың «Дешті-Қыпшақ пен ішкі қырғыздың іздері - Қайсақ Ордасы» атты қызықты мақаласы Түркістан жинағының беттерінде жарияланды. Онда ол қазақтың дәстүрлі әдет-ғұрыптары мен рәсімдеріне сипаттама береді, олардың көпшілігі көшпелі өмірге тән ерекшеліктерді көрсетеді. Автор атап өткендей: «қырғыздардың (қазақтардың – авторлар) дәстүрлі тұрмыста мал шаруашылығы жалғыз кәсіп болып табылады, бірақ ол соншалықты кең болмаса да, шамамен 58903, ешкі 131171, мүйізді мал 158792, жылқы 229173, қой 1092476, барлығы 2,500,345 бас. Қырғыздарды (қазақтарды - авторлар) ірі қара малын көбейту мәселесі алаңдатады, өйткені ол оларды азықтандырады, нан өнімдерінен кейінгі негізгі қорегі ет – олардың басты азығы» [10].

Автор қазақтардың сыртқы физикалық портретін және олардың киімдерін сипаттай отырып былай деп жазады: «мұрын біршама тегістелген, бұлшық еттері айқын, көздері кішкентай, ерні біршама жуан, аузы мен иегі кішкентай, беті қоңырқай, қолдары сіңірлі, денесі мықты. Олар түрлі-түсті шапан, малахай қалпақ тәрізді және өте ұзын талғампаз бөрітер киеді» [11].

Автор сонымен қатар, атап өтті: «көшпелі халық суыққа қыста да керемет табандылықпен төзеді. Мен далада мойындары мен төстері ашық, бір көйлек киген, бірақ басында бөрік киген еркектерді көрдім. Автор қазақтың ұлттық тағамдарының сипаттамаларына тоқталып, атап өтеді: «кірпіш шайға тең келетін қымызды сүйікті және әйгілі сусынын жалғыз дәулетті адамдар ішеді. Тағамдардың арасында бешбармақ (ет - қазақ авторларында) - бұл қой мен жылқы еттері мен қазы араласқан тағамы. Қазы еттер мен майлардан жасалады» [12].

1887 жылы «Түркістан жинағы» беттерінде белгілі революцияға дейінгі зерттеуші К.Солдатенкованың «Транс-Орал даласы мен ішкі немесе Бөкей ордасы туралы очерктер» атты

мазмұнды мақаласы жарық көрді, онда автор өткен күннің нақты тарихи бейнесін, көшпелі қазақтардың салт-дәстүрлерін, өмір салтын, мінез-құлқын, әдет-ғұрпын, жерлеу рәсімін мейлінше айқын бейнелеген.

К.Солдатенкова қазақ қойлары туралы айта келе, атап өтті: «Қырғыз (қазақ - авторлар) қойлары Ресейде ерекше танымал және олар курдюк есімімен белгілі. Курдюк - кең, майға толы құйрық, бұл қырғыздардың (қазақтардың - авторлардың) қошқарларының өздеріне белгілі басқа тұқымдардан басты айырмашылығы. Бұл семіз құйрықты қошқарлардың мықты, берік және биік болғаны соншалық, оларды 10-12 жастағы балалар ермек үшін міне алады. Олардың түсі әдетте қара-қызыл, жүндері ұзын, үйіліп өседі, таңғажайып беріктігімен олар ауа-райына, аштық пен шөлдеуге шыдайды. Қырғыздар (қазақтар - авторлар) осы май құйрық қойлардан үлкен пайда табады: етімен тамақтанады, суықта қой терілерімен тігілген тұлыптармен жылынады, киіз басып күймелерін жабады, сүтін ішіп, соңында майларын пайдаланады» [13].

Біздің ойымызша, автордың тұжырымдары толығымен негізделген, шынайы және сол кездегі тарихи шындыққа сәйкес келеді.

Автор қазақ жылқыларына мінездеме бере отырып былай деп атап өтеді: «Әсіресе қырғыз (қазақ - авторлар.) жылқылары өздерінің мықтылығымен, жеңілдігімен және жылдамдығымен өте танымал, олар биік емес, өте әдемі және сымбатты. Жалпы, барлық қырғыз (қазақ - авторлар) жылқыларының сирек шаршау қабілеті бар; аталған жылқыда батыл шабандоз далада 70-тен 100 мильге дейінгі кеңістікті тыныштықсыз жүре алады» [14].

Сонымен қатар, автор қазақтардың дәстүрлі өмір салты мен тұрмысын шынайы сипаттайды. «Қарапайым өмір салтын ұстана отырып, қарапайым тамақты жеп, көп уақытын таза ауада өткізе отырып, қырғыздар (қазақтар - авторлар) үнемі дені сау, төзімді, берік әрі мықты. Олар аштыққа, шөлдеуге және суыққа оңай шыдайды. Көбіне қойшы ретінде қырғыз (қазақ - авторлар) тек ет тағамдарын, мал шаруашылығы туындыларын пайдаланады. Қырғыздарда (қазақтар - авторлар) ең көп қолданылатын ет - қой, жылқы, ешкі, кейде түйе және өте сирек сиыр еті. Әрбір қырғыз (қазақ - авторлар) жолға шығып, ер-тоқымға құрт толтырылған сөмкесін байлайды, оны суға батырып, аштық пен шөлді бірге басады. Қырғыз ірімшігінің тағы бір түрі сүзбе деп аталады, ол тәтті, деликатес ретінде қолданылады және жаңа қойдың немесе ешкінің жаңа сүтінен қайнатылады» [15].

Автор қазақ сарбаздарының қару-жарағын атап өтіп, былай деп сипаттады: «Қырғыздардың (қазақтардың - авторлар) қаруы - олар аттан түсіп, оны тіреуде бекітіп тұрған кезде ғана атылатын, ұзын мылтық, ол қарапайым казак найзасынан, семсерден, садақ пен жебеден ұзын. Бірақ қырғыздардың (қазақша - авторлар) қару-жарақтарының ерекшелігі - бұл шоқа деп аталатын, бұл ұзын тұтқаға қондырылған лақтырғыш, қырғыздар (қазақтар - авторлар) бұл шоқаны еппен пайдаланады және оның салған жаралары көбіне өлімге алып келуі мүмкін» [16].

Автор сол мақаласында қазақтың ақындық жан дүниесін аша білді. «Қырғыз (қазақ - авторлар) әндері ешқашан жатқа оқылмайды, сондықтан бірінен екіншісіне ауыспайды, бірақ әр әншіөзінің жеке өз әнін өзі жазады, онда ол сөзсіз дала, құс, жылқы және т.б. туралы айтады». [17].

Біздің ойымызша, К. Солдатенкованың бағалауы өте шынайы, объективті және заманауи мәліметтер тұрғысынан негізделген. Иә, әрине, ұлттық музыка арқылы қазақтар өздерінің ұлы таулары мен даласының сұлулығын жырлады, оларды Отан игілігі үшін патриоттық ерліктерге шабыттандырды және т. б.

Бұл мақалада қазақ ауылының қоныс аударуының көркем суреті де берілген. «Көктемде, қар еріген кезде, шөптер жаңадан шыға бастағанда, көшпенділер орыннан кете бастайды. Бұл қозғалыстар өте тез жасалады. Қыстаудан қайту уақыты келгенде, бір сәтте орын бос қалады, кейбіреулері түйелеріне заттарын салады, басқалары киіздерді күймелерден алып тастайды, күймелерді жайып, бүктейді, аз уақытта улап-шулаған адамдар көп болатын аймақ толығымен тазартылып қойылады. Заттар түйелер тарылып, түйелер ауысқан жерде бүкіл үй заттарын өгіздерге немесе жылқыларға, бір бағытқа ұзын керуендерге салады. Алыс көкжиекте ешкілер көрінеді, ал олардың артында қойлар мен сиырлар бөлек жүреді, жылқылар бөлек табындарда жайылып жүреді. Қырғыздардың өздері (қазақтар - авторлар) отбасыларымен, жеке үйінділерімен, әрқайсысы өз керуенімен немесе күймесімен жүреді. Бірақ бұл қозғалыс ұзаққа созылмайды, өйткені бүкіл керуен тоқтаған кезде сағаттың төрттен үш бөлігі өтеді. Қырғыздар (қазақтар-авторлар) жаңа орынға келгенде мұнда жаңа қозғалыс, жаңа жұмыс басталады. Дәл сол сәтте жаңа орынды қоныс жасауға ыңғайлы деп таныған ер адамдар - егер оларда жемдік шөптер мен су қоры бар құдықтар көп болса - өз жұмыстарын бастап, малды жайылымға таратады, үйір жылқылар бір орынға бөлінеді, қойлар екінші орынға, ал егер мал көп болса, онда

оларды бөлек шабындыққа айдайды. Мұндай жұмыстар жасалып жатқан кезде әйелдер күй-мелерді түсіріп, оларға үй заттарын орналастырады және күйеулеріне тамақ дайындайды, үй шаруашылығымен айналысады, бие, сиыр мен қой сауады, ол үшін күйеулері құдықтарды тазартады және су құятын жерлерді сумен толтырады»[18].

Тек көшпелі өмір салтын жүргізетін қазақ көшпелілерінің бүкіл күнделікті өмірі осылай өрбиді.

Көптеген орыс зерттеушілері, соның ішінде осы басылымның авторы, қазақ халқының біртіндеп қоныстану үдерісін атап өткені қызықтырады. Мәселен, К.Солдатенкова: «Қырғыздар (қазақтар - авторлар) өз егістігі үшін орын таңдағанда, оны суару үшін бірден келесідей етіп алады: Ол жер қыртысының бетін әр түрлі мөлшердегі квадраттарға бөледі, содан кейін бір жағынан өзенге немесе көлге, ал екінші жағынан ең алыс немесе жоғарғы квадратқа қосылған бір немесе бірнеше арықтарды өз алаңында өткізеді. Ол жер қыртысының бетін әр түрлі мөлшердегі квадраттарға бөледі, содан кейін бір жағынан өзенге немесе көлге, ал екінші жағынан ең алыс немесе жоғарғы квадратқа қосылған бір немесе бірнеше арықтарды өз алаңында өткізеді. Ең биік шаршыдан бастап, еңбекқор қырғыз (қазақ - авторлар) табиғи немесе жасанды арықтардан су алып, шаршыны сумен толтырып, оның және ең жақын алаңның арасындағы үйіндіні жыртып, қайтадан су ала бастайды. Қырғыздардың (қазақтардың - авторлар) егін шаруашылығының ерекшелігі - қырғыздар (қазақтар - авторлар) алдымен егін егеді, содан кейін жер жыртады, олар дәнді-дақылдарды далаға шашады, содан кейін жер жыртады» [19].

Біздің ойымызша, қазақтар егіншілік мәдениетін тез игеріп, орыс қоныс аударушыларынан бір жарым-екі есе жоғары өнім алды.

Революцияға дейінгі әйгілі орыс зерттеушісі А.Н.Харузиннің «Қырғыздар. Антропологиялық және этнологиялық очерк» атты мақаласында автор Бөкей Ордасы қазақтарының дәстүрлі өмір салтын, тұрмысы мен мәдениетін, кәсібін, үй шаруашылығын, тұрмыстық қолөнерін және қолөнерін егжей-тегжейлі көрсетіп берді.

Мысалы, қазақ әйелдерінің дәстүрлі көшпелі қоғамдағы орнын сипаттай отырып, ол былай дейді: «Әйел қырғыздар арасында татарлар сияқты магометандық халықтарға қарағанда үлкен еркіндікке ие. Қырғыз әйелі (қазақ әйелі - авторлар) ешқашан өзін ер адамдардан аулақ ұстамайды, далада емін-еркін жүреді, мерекелік шараларға қатысады, әзілдеседі және көңілді күледі, шетелдіктерге жылы лебіз білдіреді» [20].

Біздің ойымызша, автор қазақ әйелдерінің бетін жаппайтындығына, ал сырттан келген адам олардың қалай жұмыс істейтінін көріп қана қоймай, олармен сөйлесе алатындығына біраз таң қалды. Автор қазақ ерлерінің әйелдермен қарым-қатынас жасау барысында өзі үшін бірқатар күтпеген жаңалықтар ашты. Жалпы алғанда, көп жағдайда әйелдердің позициясы туралы біздің пікіріміз мүлдем шындыққа сәйкес келмейтіні анықталды, ал әйелдердің некелік өмірін заңды түрде қорғайтын үлкен құқықтары бар. А.Н.Харузиннің осы дәйектеріндегі маңызды мәселе оның Орта Азияның дәстүрлі отырықшы халықтары мен көшпелі халықтар арасындағы әйелдердің позициясы арасындағы белгілі бір айырмашылықтарды анық көруі болды. Даладағы өмірдің өзі әйелдерге арналған барлық исламдық өсиеттерді орындау мүмкін болмады, сондықтан жағдай салыстырмалы түрде либералды болып көрінді.

Бұдан әрі автор Бөкей ордасы көшпенділерінің поэтикалық жан дүниесін ашып көрсетеді: «құда түсу, некелесу, бақсылық ауруын емдеу кезіндегі барлық мерекелер әнмен сүйемелденеді. Кез-келген ауылға жақындағанда, қырғыздар (қазақтар - авторлар) назарын аудару үшін әнге сүйенеді. Пфеннингтің деректеріне сүйене отырып, автор қырғыздар (қазақтар - авторлар) әнді жақсы көріп қана қоймай, оның өмірі онымен тікелей байланысты, қырғыздардың өзі (қазақтар - авторлар) әнмен, былайша айтқанда, ажырамас бір тұтастық құрайды, оның әні біздің сөз мағынасында гармониядан алыс, әрі қарай дамуға бай бейімділікке ие, бұл импровизацияның арқасында ішінара белгілі әншілердің бәсекелестігі мен жарыстары пайда болады» деп тұжырымдады [21].

Автор сол еңбегінде көшпендінің даламен байланысын ерекше атап өткен. «Қырғыздарға (қазақтар - авторлар) тіршілік ету үшін және отары мен жылқысын, түйесі мен қойларын тамақтандыру үшін қажет нәрсенің бәрін беретін дала бойында немқұрайлылық пен сараңдық дамыды, дәл сол тосқауылдарды білмейтін, табиғи қабырғаларды білмейтін дала, қырғыздарда (қазақ - авторлар) дамыған, ол жалғыз отырғанды ұнатпайды, ол досымен онымен сөйлесу, онымен жаңалықтар есту, өз әңгімелерін айту және түнгі он екіге дейін отыру үшін бірнеше он шақырым жүреді. Қырғыз (қазақша - авторлар) з ағасының қоғамын бағалайды; ол далаға келгенде кез-келген киіз үйге ықыласпен тоқтайды, жағымды әңгімеде сағаттап отырады, қы-

рғыздар (қазақтар - авторлар) керемет аңшы болған жаңалықтарды айтып, тыңдайды. Жаңалықтары бар қырғыздар (қазақтар - авторлар) далада әрдайым құрметті қонақ болып табылады, оны ерекше ықыласпен қабылдап, тамақтандырады және сусын береді, сондықтан қонақ келгенде (қазақтар - авторлар) оның жаңалықтарын тыңдау үшін жан-жақтан бірнеше шақырымнан адамдар келіп қосылады, құрметті қонақты киіз үй жанында қоршап жиналады» [22].

Сонымен қатар, ол қазақтардың ерекше қонақжайлығын ерекше атап көрсетеді: «Жолға шыққанда, қырғыздар (қазақтар - авторлар) өзімен бірге керек-жарақтарды алмайды, тек адамдар қоныстанбайтын жерлерден өтетін болса қажет болған жағдайда ғана құрт пен айранның шамалы мөлшерде алып жүреді. Егер біреу саяхатшыны қабылдаудан бас тартса, оны тамақтандырма-са және оған сусын бермеген болса, онда ренжіген адам бұл туралы шағымдана алады, ал билер соты кінәлі адамға айыппұлды жағдайға байланысты ат пен шапан төлеуге үкім шығарды» [23].

Басқаша айтқанда, А.Н.Харузин қазақтардың қонақжайлылығы олардың табиғи жылы шырайынан емес, қажеттілік пен қоршаған ортаның әсерінен болатындығын дұрыс атап өтті. Қазақтардың әдеттегі заңы бойынша саяхатшыны тамақтандыру міндетті, өйткені ол өзімен бірге тамақ ала алмайды. Далада тамақ жемеу - Құдіретті ренжіту деген сөз.

Көшпелі қазақтардың дәстүрлі өмір салты мен тұрмысын сипаттай отырып, белгілі революцияға дейінгі ресейлік зерттеуші И.Казанцев: «Бөкей ордасы қырғыз - қайсақтарының (қазақ - авторлар) басты тұрмысы мен байлығы мал шаруашылығында, атап айтқанда, 1828 және 1829 жылдардағы түйелерде Түркияда жұмыс істейтін армияның ауыр салмақтарын Балқан арқылы тасымалдау үшін қажет болған 1000 буынды сатуды - ұсақ және ұсқынсыз, бірақ жылдам әрі мықты тұқымды жылқыларда жүзеге асырды.

Тұқымды жақсарту үшін 1829 жылы Император Жәңгір ханға мемлекеттік зауыттардан 20-дан астам айғырды беру арқылы шаралар қабылданды, олардың ұрпақтарынан Жәңгір хан жоғарғы сотқа бірнеше жылқы ұсынды - ірі қара малда, әсіресе қошқарларда, май құйрығымен ерекшеленетін және майдың көп мөлшерін беретін, олардағы жүн негізінен қоңыр және қырғыздар (қазақтар - авторлар) оны тек көшем үшін қолданды, бірақ одан тысқары қошқарлар көктемде өздерінен ақ үлпектерді босатады.

Сонымен, И.Казанцев қазақтың дәстүрлі өмір салтының ерекшеліктерін, олардың көшпенді көшпенділер қоғамындағы рөлі мен орнын дұрыс көрсете білді.

Сонымен бірге автор Ішкі Орда ханы Жәңгірдің физикалық портреті мен киімін өте айқын суреттейді. Автор атап өткендей: «Джангир (Жәңгір - авторлар) Астрахан губернаторы Андреевскийдің тәрбиесінде болған, ол білімді, орыс тілінде жақсы сөйлейтін және жақсы жазатын, парсы және араб тілдерін жақсы білетін және бірінші сөйлеген сөзімен бірдей жазған. Оның таза азиялық түріне қарамастан сыртқы түрі өте жағымды болды. Әдет бойынша (қырғыз-қазақ авторлар), ол шашты басына қырып, оны бас сүйегінің жамбасымен жауып, бұлғаппен түсірген, сақалы қара-қоңыр, беті ақ және орта бойлы болған. Оның Ордадағы костюмі: комзолы атлас және барқыт, ақ, жасыл және қызғылт сары түсті, шалбары кеңкөк пен қара түсті, бөрігі алтынмен, күмістен өрілген, шапаны ешкіден жүнінен тігілген, ақ, қызыл түсті, ал қыста ал қыста қара жасыл барқытпен жабылған бұлғыннан берілген тон киіп жүрді» [25].

Революцияға дейінгі белгілі ресейлік зерттеуші Я.в. Ханьковтың Орыс Географиялық Қоғамының нақты мүшесі «Ішкі қырғыз ордасының жай-күйі туралы очерк» мақаласында қазақ этнографиясының кейбір маңызды аспектілері, атап айтқанда Кіші жүз қазақтарының рулары мен тайпаларын қоныстандыру мәселелері қарастырылады, Ішкі Орда қазақтарының көрші мемлекеттермен сауда-шаруашылық байланыстарының даму жағдайына талдау жасалды». Мәселен, мысалы, автор: «Қырғыз қойларды (қазақтар - авторлар) жыл сайын кем дегенде 300000 сатады және айырбастайды, олардың бағасы 1800000 рубльді арзан бағамен және басқа жұмыстар 200000 рубльден асады, оның ішінде бір ешкі 80000 рубльге төмендейді. Осылайша, Ішкі Орда жыл сайын мал мен ірі қара мал өнімдерін 2 000 000 рубльге сатады» [26].

Басқаша айтқанда, Я.В.Ханьков Ішкі Ордадағы ұсақ мүйізді малдар құндылық өлшемі болғандығын, оны тек орыс көпестері ғана емес, сонымен қатар көрші Орта Азия хандықтарының көпестері де оларды өз еріктерімен сатып алған немесе айырбастағандығын баса айтады.

Белгілі қазақстандық зерттеуші Ж.Қасымбаев Ішкі Ордадағы жәрмеңкелерде малдың өсуі мен сатылу фактісін атап өтеді. «Орда жәрмеңкелеріндегі сауда, ең алдымен, малмен жасалды. Жануарлардың терілері, шошқа майы және басқа да шикізат түрлері қайта өңдеу кәсіпорындары үшін шикізат ретінде көрші облыстарға жеткізілді. Орыс саудагерлері қазақтың семіз құйрықты қойларын 8,9, тіпті 15 рубльге ықыласпен сатып алды. Оларды тиімді экспорттау әсіре-

се күзде, жазда жайлаудан (көшпелі лагерьлерден) көшіп-қонушылар қайтып оралған кезде, мал семірген кезде жүзеге асырылды» [27].

Ж.Қасымбаевтың осы көзқарасымен толығымен келісе отырып, Ішкі Орда қазақтарының көрші халықтармен сауда айналымы жыл сайын қарқынды бола бастағанын атап өткен жөн. Бұл қазақтарға да, көрші мемлекеттерге де өзара табыс пен пайда берді.

Атақты Қазан зерттеушісі С.Х. Алишев атап өткендей: «Орталық Азия аймағының Орта Азиямен және Қазақстанмен сауда қатынастары ежелден бері қалыптасқан. XVIII ғасырдың 40-50 жылдарының аяғында Орынбор арқылы Бұхара, Хиуа, Ташкент, Балх, Бадахшан, Түрікменстан, Иран, Үндістанға орыс және татар көпестері тауарларымен сауда керуендері ұйымдастырылды. 60-жылдары Кіші жүз бен Орта жүздегі айырбас саудаларының барлығы дерлік көпес татарлардың қолында болды» [28].

1885 жылы көп томдық «Түркістан жинағының» беттерінде революцияға дейінгі белгілі ресейлік зерттеуші А.Каллердің «Қырғыздардың ішкі қырғыздарда (Бөкей ордасында) аттарды бәйгеге дайындаудың әдісі» атты қызықты және мазмұнды мақаласы орналастырылды, онда ішкі немесе Бөкей ордаларында атты ат жарысына дайындаудың технологиялары мен тәсілдері егжей-тегжейлі сипатталған. Автор былай деп жазады: «жыл сайын көктемгі хан жәрмеңкесі кезінде, мамыр айының 20-шы жұлдыздарының басында қырғыздарды (қазақ – авторларды) жылқыларының тұқымын жақсартуға ынталандыру мақсатында Ішкі қырғыз ордасында ат жарыстары болады, бұл ат жарыстарына тек 2 аршадан кем емес айғырлар мен биелер ғана жіберіледі. Жұлделер үшін жыл сайын Үкіметтен 530 рубль бөлінеді, жұлделер келесідей бөлінеді: бірінші жылқы 200 рубль, екінші 150, үшінші 100, төртінші 50 және бесінші 30 рубль» [29].

Революцияға дейінгі әйгілі орыс зерттеушісі М.Я.Киттараның «Қырғыз туы» мақаласында қазақтардың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, кәсібі, шаруашылығы, ішкі орда қазақтарының дәстүрлі көшпелі өмір салты, тұрмысы мен мәдениеті ерекше суреттелген.

Онда көшпелі қазақтардың дәстүрлі тұрғын үйі көркем суреттелген. Автор атап өткендей: «негізгі бөлігі ағаш, яғни тор, доғалар мен шеңбер жаңа қызыл түске боялған, ал киіз тірелген таспалар өте шебер тігілген түрлі-түсті матамен жабылған. Киіз үйдің диаметрі айтарлықтай болды, шамамен 3 фут. Киіз үйдің ағаш шеңберіндегі чаңгарақтан (шаңырақ - авторлар) жоғарыдан қырғыздар (қазақтар – авторлар) арасында қымызға толы тұрсұқтар деп аталатын үш үлкен былғары қаптың көмейі байланған кең жиектеме жартылай шеңберге түскен. Есіктерге тікелей қарама-қарсы жартылай шеңберде жастықтар, қауырсындар, бірнеше рет бүктелген көрпелер және кілемдермен жабдықталған» [30].

Автор қазақтардың материалдық мәдениетінің негізгі элементтерін сипаттаумен қатар, құдалық пен тойға байланысты қазақтардың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын, көшпенділердің қонақжайлылық дәстүрін ерекше атап өтті және т. б.

Көшпелілер туралы бірқатар құнды этнографиялық мәліметтер революцияға дейінгі белгілі орыс зерттеушісі Э.Островскийдің «Ветеринариялық мақсаттағы ішкі қырғызға - Қайсақ ордасына саяхат» мақаласында келтірілген, онда автор көшпенділердің дәстүрлі өмір салты, тұрмысы мен мәдениеті, шаруашылығы мен кәсібінің ерекшеліктерін сипаттаған.

Көшпелі қазақтардың дәстүрлі өмір салты мен тұрмысын сипаттай отырып, автор: «қырғыздардың (қазақтардың – авторлардың) көшпелі халық ретіндегі басты кәсібі-мал шаруашылығы. Даланың солтүстік бөлігіндегі үй жануарларынан ірі қара мен жылқы, оңтүстігінде қой мен түйе көп. Қырғыздар (қазақтар-авторлар) жылқы еті мен қой етіне дейінгі үлкен аңшылар, жалпы алғанда тек қана ет тағамдарын жақсы көреді және жейді, кейде түйе етін, әсіресе қыста, жазда сүт пен айран, қымызды көп пайдаланады» [31].

Автор түйенің көшпенділердің көшпелі өміріндегі рөлін сипаттай келе былай деп жазады: «Қырғыздардың (қазақтардың - авторлар) өмірінде түйе өте пайдалы жануар. Ол құмда өсетін ең аз тамақпен қанағаттанған. Ол ұзақ уақыт бойы тамақсыз және сусыз жүреді және күн сәулесінен ыстық құмдарда 20 және одан да көп келіге дейін көтереді. Ол хан ордаларындағы жәрмеңкеде немесе басқа жерлерде сатылатын жүн мен тері береді» [32].

Автор қазақ жылқысы туралы былай деп жазады: «Жылқы - қырғыздардың (қазақтардың - авторлар) ең сүйікті жануарлары. Қырғыздардың (қазақтардың - авторлар) арасында ең көп таралған серуен - бұл ат, ерлер мен әйелдер оны ең ыңғайлы деп санайды, әсіресе борпылдақ құмдарда. Жолда ол әдетте орташа жылдамдықпен жүреді, 30 шақырымнан өтіп, атқа біраз демалып, жайылымды тамақтандырады және мүмкін болса, жолдың алдында су береді. Олар аштық пен шөлді оңай көтереді» [33].

Автор атап өткендей: «Малдың пайдасы қырғыздардың (қазақ - авторлар) өмірінде өте маңызды, өйткені жазда сүт оның жалғыз тамағы болып табылады. Қырғыздар (қазақтар - авторлар) сүтті айран жасайды, қатты және қышқыл ірімшіктер дайындайды. Олар қаймақтан сары май жасайды, оны қойдың қарнында сақтайды, жерге көміп, үстіне су құйып, майдың бұзылмайтындығына сенеді. Қойлар Қырғыз даласында өте көп. Олар сол жерде майлы құйрықтардың бір тұқымын құрайды, бұл қойлар өте ұзын мүйізді, құлақтары ұзын, өрескел, көбінесе қоңыр түсті болып келеді»[34].

Қазақтар туралы көптеген қызықты және құнды этнографиялық мәліметтер революцияға дейінгі әйгілі орыс зерттеушісі Н.Троицкийдің «Ішкі Қырғыз Ордасына көзқарас» мақаласында қамтылған, онда автор қазақ этнографиясының көп қырлы жақтарын бөліп көрсеткен. Автор көшпелілердің экономикалық және шаруашылық өмірінің сипаттамаларына тоқтала келе: «Ішкі Орданың қырғыздарының (қазақтардың - авторлары) өндірісі ірі қара өсіруден және негізінен қой, ірі қара, жылқы және малдан шикі өнімдер - шошқа майы, былғары мен жүн сатудан тұрады» деп атап көрсетеді [35].

Автор қазақтардың күнделікті өмірін, тұрмысы мен мәдениетін сипаттаумен қатар, бірқатар сүт өнімдерін: айран, шұбат, ірімшік, құрт және қымыз дайындау әдістеріне тоқталды.

Автор атап өткендей: «Қымыз - біздің көшпелі халықтарымыздың онсыз өмір сүруі мүмкін емес негізгі тағамы. Олар оны өте үлкен мөлшерде ішеді, күніне шелекке дейін және одан да көп мөлшерде ішеді, қыста жүдеген қырғыздардың (қазақтар - авторлар) жүздері өзгеріп, көктемнің алғашқы апталарында семіретіні соншалық, олардағы бұрынғы таныстарын тану қиынға соғады. Әдетте, қымыздың әсері бір аптадан кейін және одан ертерек уақытта анықталады және бүкіл дененің толыққанды, нәрлі және жеңіл тамақтануын қамтамасыз етеді, сондықтан қажыған қырғыздар (қазақтар) сергек, сау сезіне бастайды, еркін тыныс алады және бет жақсы түске ие болады» [36].

5. Қорытынды мен ұсыныстар

Сонымен, жоғарыда аталған зерттеушілердің қазақ халқының тарихы мен мәдениетін мұқият зерттеу негізінде олардың рухани жаңғыруға қабілеттілігіне терең сенгендігін ерекше атап өту қажет. Сонымен бірге, олар қазақ этнографиясының көптеген көп қырлы жақтары әлі толық зерттелмегендігін жақсы білді, бұл көбіне олар туралы мәдени прогреске қабілетсіз деген жалған ойларға себеп болды.

Бірақ, зерттеліп жатқан адамдардың тілін, олардың ең бай рухани және мәдени құндылықтарын білмеуіне байланысты кейбір олқылықтарға, кемшіліктерге, тікелей фактілік қателіктерге қарамастан, революцияға дейінгі орыс зерттеушілері қазақ халқының этнографиясын зерттеуге өз үлестерін қосты. Олардың еңбектері орыс және шетелдік мерзімді басылымдарда қазақ халқының тарихы мен этнографиясын тереңірек түсінуді тереңдетте түсті.

6. Дереккөздер

1. А.Аминов, А.Бабаходжаев Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. Ташкент, 1966. С. 61-62.
2. Т.Н. Кары – Ниязов Очерки истории культуры Советского Узбекистана. Москва, 1955. С. 90 – 91.
3. Б.В.Лунин Материалы к историографии хозяйства народов Средней Азии и Казахстана на конца XVIII – начала XX вв. // Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. Москва, 1975. С. 32.
4. Т.И.Дорошенко Научное наследие Ошаниных. // Вестник Национального Университета Узбекистана им. Мирзо Улугбека. № 2 Ташкент, 2008. С. 34.
5. А.И.Евреинов Внутренняя или Букеевская орда // Туркестанский сборник Том 382. СПб, 1883. С. 83.
6. Там же. С. 84.
7. С.И.Вайнштейн Ремесло и город у тюрко-монгольских кочевников в Евразии. // Литературоведение и история. Тезисы докладов и сообщений. Ташкент, 1980. С. 133.
8. А.И.Евреинов Внутренняя или Букеевская орда // Туркестанский сборник Том 382. СПб, 1883. С. 86.
9. Там же. С. 86.

10. А.Терещенко Следы Дешт-кыпчака и Внутренняя киргиз-кайсацкая орда // Туркестанский сборник Том 77 СПб, 1873. С. 410-411.
11. Там же. С. 414.
12. Там же. С. 420.
13. К.Солдатенкова Очерки Зауральской степи и Внутренней или Букеевской орды // Туркестанский сборник Том 402. СПб, 1887. С. 36-37.
14. Там же. С. 40.
15. Там же. С. 50-51.
16. Там же. С. 58.
17. Там же. С. 65.
18. Там же. С. 31-32.
19. Там же. С. 42.
20. А.Н.Харузин Киргизы. Антрополого – этнологический очерк. Москва, 1889. С. 120.
21. Там же. С. 129.
22. Там же. С. 136.
23. Там же. С. 140.
24. И.Казанцев Описание киргиз – кайсак. СПб, 1867. С. 217.
25. Там же. С. 215.
26. Я.В.Ханыков Очерк состояния Внутренней киргизской орды // Туркестанский сборник Том 375. СПб, 1885. С.59.
27. Ж.Касымбаев Государственные деятели казахских ханств XVIII – первой половины XIX вв. Алматы, 2001. С. 82-83.
28. С.Х.Алишев Торговые связи казанских татар со Средней Азией и Казахстаном в XVIIIв. // Литературоведение и история. Тезисы докладов и сообщений. Ташкент, 1980. С. 175.
29. А.Каллер Киргизский способ приготовления лошадей к конским скачкам во Внутренней киргизской Букеевской орде // Туркестанский сборник Том 375 СПб, 1885. С. 56.
30. М.Я. Киттары Киргизский туй // Туркестанский сборник Том 375. СПб, 1885. С. 7-8.
31. Э. Островский Поездка во Внутреннюю киргиз – кайсацкую орду, с ветеринарной целью. // В сборнике Букеевской орде 200 лет. Алматы, 2001. Книга 3. Под ред. М.Кулькенова. С. 43.
32. Там же. С. 50 -51.
33. Там же. С. 53 – 54.
34. Там же. С. 59.
35. Н. Троицкий Взгляд на Внутреннюю орду // В сборнике Букеевской орде 200 лет. Алматы, 2001. Книга 3. Под ред. М.Кулькенова. С. 85.
36. Там же. С. 93.

Nüreddîn Mahmûd Zengî-Salâheddîn Eyyûbî Anlaşmazlığı ve Eyyûbîlerin Yeni Ülke Arayışları

Dr. Abdulcelil IŞIK¹

Özet

Eyyûbî-Zengî hanedanları arasındaki ilişkiler Musul Zengî Atabegliği'nin kurucusu İmâdeddîn Zengî döneminde başlamıştır. Eyyûbîler, İmâdeddîn Zengî'nin ölümünden sonra Haleb Zengîlerinin hizmetine girdiler. Haleb Zengîleri için önemli hizmetlerde bulunan Eyyûbîler, bu devlet içerisinde önemli mevkiler kazandılar. Mısır'da çıkan karışıklıklardan yararlanarak buraya müdahale eden Kudüs Krallığı'nın İslâm dünyası için yaratacağı tehlikenin farkına varan Haleb Zengîleri, buraya Eyyûbîlerin idaresinde gönderdikleri ordular ile Mısır'da hâkimiyet sağladılar. Salâheddîn'in burada başlayan idaresi ile güçlenen Eyyûbîler yavaş yavaş Haleb Atabegliği'nin merkezi ile olan bağlarını gevşettiler. Bu makalede Salâheddîn Eyyûbî döneminde yeni bir aşamaya giren Eyyûbî ve Zengî ilişkilerinin ve ortaya çıkan rekabetin sebepleri kaynaklara dayalı olarak izah edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Eyyûbîler, Zengîler, Nüreddîn Mahmûd, Salâheddîn Eyyûbî, İmâdeddîn Zengî.

1. Giriş

Haleb Zengîleri ve Eyyûbîlerin münasebetlerinden ve buna bağlı olarak ortaya çıkan rekabetten söz etmeden önce bu mücadelede büyük bir önem arz eden Mısır'ın iki önemli özelliğinden kısaca söz etmek gerekir. Tarihin çeşitli dönemlerinde Mısır'da hâkimiyet sağlamış devletlerin tarihi incelendiğinde Mısır'ın bu iki önemli özelliğinden yararlandıkları görülür. Burada sözü edilen özelliklerden birincisi Mısır'ın ekonomik yönüdür. Mısır'ın bu özelliği, burada hâkimiyet sağlayan devletlerin ekonomik yönden ayakları üzerinde durmalarına olanak tanımıştır. Mısır ekonomisinin en önemli kaynağını Baharat Yolu ticareti oluşturmaktaydı. Zira Hindistan merkezli bu yol üzerinden pazarlanan ürünler, Mısır ve Suriye limanları aracılığı ile Avrupa'ya taşınmaktaydı. İkinci önemli özelliği ise bulunduğu konum gereği doğal bir savunma sistemine sahip olmasıydı. Kuzeyinde Akdeniz, batısında çöller, güneyinde dağlar ve doğusunda da Kızıl Deniz ile çevrili olması ona doğal bir savunma imkanı tanımaktadır. Konumuzun özünü oluşturan ve Haleb Atabegliği'ne bağlı olarak varlığını devam ettiren Eyyûbîlerin Mısır'a hâkim olduktan sonra Zengîler ile münasebetlerinin yeni bir evreye girdiği anlaşılmaktadır. Bu durum Eyyûbîlerin de Mısır'ın yukarıda ifade edilen iki özelliğinden yararlandıklarını ve buna güvenerek konularını güçlendirdiklerini göstermektedir.

Zengî-Eyyûbî ilişkilerinin başlangıcı araştırıldığında bu ilişkilerin Musul ve Haleb Atabeyi İmâdeddîn Zengî dönemine (1127-1146) kadar uzandığı görülür. İmâdeddîn Zengî, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un ölümünden sonra başlayan taht mücadelesinde Mes'ûd b. Muhammed Tapar'ı destekledi. Ancak Zengî, rakiplerine yenilince 525/1131 yılında Tekrit Kalesi'nin dizdarı Necmeddîn ve Şîrkûh kardeşlere sığınmak zorunda kaldı. Daha sonraki yıllarda meydana gelen bir hadise nedeniyle Tekrit'i terk etmek zorunda kalan Necmeddîn ve Şîrkûh, Musul'a İmâdeddîn Zengî'nin yanına gittiler. Zengîlerin kurduğu devlet içerisinde kısa zamanda önemli görevlere gelmeyi ve dönemin en büyük devlet adamları ile komutanları arasına girmeyi başardılar. Ancak İmâdeddîn Zengî, Caber kuşatması sırasında memlukleri tarafından öldürülünce (1146) Şîrkûh onun oğlu Haleb hâkimi Nüreddîn Mahmûd'un hizmetine girerken Necmeddîn de Dımaşk Atabegliği'ne bağlı kaldı. Ancak Necmeddîn ve Şîrkûh kardeşlerin desteği ile Dımaşk'ı alan Nüreddîn Mahmûd'un onlara duyduğu güven arttı ve kısa zamanda Nüreddîn Mahmûd b. Zengî'nin en önde gelen devlet adamları arasına girmeyi başardılar.

¹ Başiskele Şehit Ozan Özen Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi Proje Okulu Tarih Öğretmeni, celil04@hotmail.com

Eyyûbîl-Zengî münasebetlerinin yeni bir aşamaya girmesi, Haleb Atabegliği'nin Mısır'a müdahaleyle gerçekleşti. Çünkü Haleb Atabegliğinin Mısır'ı almasında görevlendirilen Şîrkûh ve genç yaştaki yeğeni Salâheddîn Eyyûbî'nin rolü kaynaklarda açık bir şekilde verilmektedir. Haleb Atabegliği, Şîrkûh idaresinde düzenlenen üç seferin neticesinde Mısır'a hâkim olmayı başardı. Mısır'da Fatimî Halifesi-ne vezir olan Şîrkûh aynı zamanda Haleb Atabeyi Nûreddîn Mahmûd'un buradaki nâibi sıfatını taşı-maktaydı. Ancak Şîrkûh'un kısa süre sonra ölümü ile Salâheddîn'in önü açılmış oldu. Fatimî Halifesi, Şîrkûh'un yanındaki emîrler içerisinde en genç ve en tecrübesiz olarak gördüğü Salâheddîn Eyyûbî'yi seçerek onu istediği gibi yönlendirebileceğine inanmaktaydı. Oysa ki onun bu teşebbüsü ilerde bir ta-raftan Salâheddîn'in yıldızının parlamasına yol açarken, öbür taraftan da Salâheddîn Eyyûbî eliyle Fa-timî Halifeliği'nin sonunu getirecek kapıyı aralamaktaydı.

2. Nûreddîn Mahmûd Dönemi'nde Zengî-Eyyûbî İlişkileri

Şîrkûh'un ölümü ile boşalan vezirlik makamına, Fatimî Halifesi el-Adîd'in isteği ile Salâheddîn Ey-yûbî getirildi. Salâheddîn aynı zamanda Haleb Atabegliği'nin Mısır'daki nâiblik görevini de üstlenmiş oluyordu. Salâheddîn Eyyûbî göreve gelir gelmez konumunu güçlendirmeye, nüfuzunu artırarak Nû-reddîn Mahmûd ile olan bağımlı gevşetmeye meyletti. Mısır'ın konumu ve Suriye ile Mısır arasındaki Kudüs Krallığının varlığı onun bağımsız hareket etmesini kolaylaştırmaktaydı (İbnü'l-Esîr, 1991, XI, s. 299-300; Runciman, 2008, II, s. 324).

Nûreddîn Mahmûd b. Zengî, Salâheddîn Eyyûbî'den Mısır'da Fatimî Halifeliği adına okunan hutbeyi sonlandırmasını istediğinde çeşitli bahaneler ileri sürerek bu isteği yerine getirmekte ağır davrandı. Ancak Nûreddîn Mahmûd'un ısrarlı tutumu üzerine Salâheddîn, istenen değişikliği 17 Eylül 1171 yılın-da gerçekleştirmek zorunda kaldı (İbnü'l-Esîr, 1991, XI, s. 296-298; İbn Kesîr, XII, s. 469, 474; Runci-man, 2008, II, s. 328-329; Şeşen, 2013, s. 41-42; Lapidus, 2005, s. 479).

Kudüs Kralı'nın sebep olduğu Dimyat kuşatmasının intikamını almak isteyen Salâheddîn Eyyû-bî Mısır'dan hareketle Haçlı topraklarına bir sefer düzenledi, Askalan ve Remle (Ebû'l-Fidâ, 1840, s. 240)'ye bağlı yerler ile Gazze (Ebû'l-Fidâ, 1840, s. 238) şehrinin varoşlarına kadar olan yerleri yağ-maladı. Salâheddîn'in bu saldırısı, Kudüs Kralı Amaury'nin Konstantiniyye yolculuğunu ertelemesine ve Salâheddîn'e karşı sefere çıkmasına neden oldu. Franklar, Akdeniz sahilini koruyan kaleleri olan Daron(Dârum)'u kurtarmak için önce Askalan'a sonra da Gazze'ye geçtiler. Templier şövalyelerinden yardım alarak Daron'a girmeyi başardılar. Salâheddîn ise buradan ayrılarak Gazze'ye karşı hücumla geçti ve şehri ele geçirdi. İç kaleyi alamayan buradan ayrılarak Mısır'a döndü (Runciman, 2008, II, s. 326; Şeşen, 2013, s. 42). Salâheddîn, Haçlılar için Kızıldeniz'in kapısı konumunda olan Eyle üzerine 22 Şu-bat 1171 tarihinde sefere çıktı. Mısır'da Salâheddîn, karadan ve denizden kuşattığı Eyle'yi Rebiyülâhir ayının ilk on günü içinde (12-21 Aralık 1170) fethederek Mısır'a döndü (İbnü'l-Esîr, 1991, XI, s. 294; Sauvaget, 1963, s. 45; Runciman, 2008, II, s. 326; Şeşen, 2013, s. 42-43).

Eyle'nin fethinden sonra Salâheddîn ile Nûreddîn Mahmûd Kerek ve Şevbek üzerine bir sefer dü-zenlemeye karara verdiler. Salâheddîn, Safer 565/Ekim-Kasım 1171'de Haçlıların hâkimiyetindeki yerlere sefer düzenleyip, Kerek Kalesi'ne bir günlük mesafedeki Şevbek Kalesi (Ebû'l-Fidâ, 1840, s. 246-247)'ni muhasara etti. Bunu haber alan Nûreddîn Mahmûd da Haçlı topraklarına girerek Kerek'i kuşattı. Fakat Salâheddîn Haçlılar ortadan kaldırıldığı takdirde Nûreddîn Mahmûd'un kendisini Mı-sır'da bırakıp bırakmayacağı konusunda tereddüt yaşadı (İbn Kesîr, 1995, XII, s. 480). Bu yüzden Şev-bek'ten ayrılarak Mısır'a döndü (Zehebî, 1999, s. 72). Nûreddîn ile bir araya gelmekten çekinen Salâhed-dîn'in aile bireyleri ve kendisine yakın emirler ile bir araya gelerek istişarede bulunması ve yeğeni Takiyüddin Ömer ve diğer emirlerin tesirinde kalarak Nûreddîn Mahmûd ile savaşmaya karar vermesi, Eyyûbî ve Zengî hanedanları arasında bir rekabetin varlığını ve Eyyûbîlerin bağımsız hareket etme temayülünü gösteren önemli bir emaredir. Ancak buna rağmen Salâheddîn'in babası Necmeddîn Ey-yûb'un Nûreddîn Mahmûd'a olan bağlılığı önemsediği ve ondan gelebilecek saldırılardan çekindiği için, oğlu Salâheddîn'i, Nûreddîn Mahmûd'a bağlılığını bildirmesi konusunda uyardığını görmekteyiz (İbn Kesîr, 1995, XII, s. 480; Runciman, 2008, II, s.329; Şeşen, 2013, s. 43). İbnü'l-Esîr, Necmeddîn Eyyûb'un bu konuyla ilgili düşüncelerini aşağıdaki şekilde aktarmıştır.

(...) biz onun (Nûreddîn Mahmûd) memlûkleri ve buradaki nâibleriyiz. Eğer o seni azlederse, "Baş üstüne" der arz ederiz. Yapacağın en doğru iş Nûreddîn'e: "bu ülke için harekete geçmek istediğini duy-dum. Buna ne lüzum var? Bana bir adam gönder, boynuma mendil bağlayıp sana getirsin. Bunda sana karşı gelecek kimse yoktur" diye mektup yazmandır (İbnü'l-Esîr, 1991, XI, s. 299-300; İbn Kesîr, 1995, XII, s. 480).

Salâheddîn'in, babası Necmeddîn Eyyûb'un yol göstermesi ve uyarısıyla Nûreddîn Mahmûd'a bağı-lılığını bildirmesi üzerine Nûreddîn Mahmûd Mısır'a yapacağı seferden vazgeçti. Fakat Nûreddîn Mah-

mûd'un ölümünden sonra Eyyûbîler, Mısır'a tamamen hâkim oldu (İbnü'l-Esîr, 1991, XI, s. 299-300; İbnü'l-Esîr, 1963, s. 161; Zehebi, 1999, s. 72; İbn Vâsıl, 1953-1960, I, s. 222-224; Runciman, 2008, II, s. 329; Paine, 2011, s. 56; Irwin, 2005, s. 83).

Kudüs Kralı Amaury'nin 10 Mar 1171'de Konstantiniyye'ye giderek, İmparator I. Manuel ile görüştü. Mısır üzerine yapacağı bir sefer için ondan para ve donanma desteğinde bulunmasını istedi. Bizans yardımına karşılık Kudüs Kralı Amaury de Ermeni hâkimi Mleh'e karşı Bizans'a destek olacaktı. Amaury, Konstantiniyye'den döndükten sonra 1173 yılında hem Mleh'i yaptıklarından dolayı cezalandırmak hem de Bizans İmparatoruna vermiş olduğu sözü yerine getirmek amacıyla Kilikya (Çukurova)'ya bir sefere çıktı. Nureddîn Mahmûd, ise Amaury'nin yokluğundan faydalanmak için Maverâ-ı Ürdün'e doğru harekete geçti. Nureddîn, Mısır'da bulunan Salâhaddîn'den de yardım istedi (Runciman, 2008, II, s. 326-330). Salâhaddîn Eyyûbî, babasının teşvik ve tavsiyesi ile Şevval 568/Mayıs-Haziran 1173'te ordusunun başında Mısır'dan yola çıktı ve Kerek'i kuşattı. Nureddîn Mahmûd, Salâhaddîn ile önceden yaptıkları plana göre; Salâhaddîn Mısır'dan yola çıkarken, Nureddîn Mahmûd ise Dimaşk'tan hareket ile eş zamanlı olarak Haçlı topraklarına gireceklerdi. Kararlaştırıldığı gibi Salâhaddîn'in Mısır'dan hareket haberini duyan Nureddîn, Dimaşk'tan yola çıkarak Kerek yakınlarındaki Rakîm'e vardı. Ancak Salâhaddîn daha önce olduğu gibi yine korkuya kapılarak, Nureddîn ile buluşmaktan vazgeçti. Salâhaddîn, ayrılma gerekçesini Fakih İsâ aracılığıyla Nureddîn Mahmûd'a bildirdi. Babası Necmeddîn Eyyûb'un hastalandığını ve kendisinin yokluğu nedeniyle Mısır ülkesinin ellerinden çıkabileceğini, bu nedenle Mısır'a dönme zorunluluğunu bildirdi (İbnü'l-Esîr, 1991, XI, s. 315). Mısır kuvvetlerinden yoksun kalan Nureddîn Mahmûd, Kerek'i kuşattıysa da Frank kuvvetleri karşısında dayanamadı ve kuşatmayı sonlandırmak zorunda kaldı. Başarısızlığın da etkisi ile kendisini yarı yolda bırakmış olan Salâhaddîn'e olan kırgınlığı arttı. Ancak Necmeddîn Eyyûb'un 9 Ağustos 1173 (İbn Kesîr, 1995, XII, s. 485) tarihinde öldüğünü haber alınca Salâhaddîn'e olan kırgınlık ve kızgınlığı biraz azalsa da, ilkbahar mevsiminde Mısır'a bir sefer yapmak düşüncesi yok olmadı (Runciman, 2008, II, s. 330-331).

Nureddîn Mahmûd öfkelenmekte haklı görünüyordu. Çünkü Salâhaddîn'in her geçen gün Mısır'da konumunu güçlendirdiğine tanık olmaktaydı. Salâhaddîn'in, Kudüs Krallığı'nın Suriye ve Mısır arasında tampon olarak devam etmesinden yana olduğunu da iyi biliyordu. Buna karşılık Nureddîn'in bunu bildiğinden emin olan Salâhaddîn'in çekinmesi de yerindeydi. Hatta Salâhaddîn, Nureddîn'in Mısır'ı onların elinden alma ihtimaline karşı tedbir olarak kardeşi Turanşâh'ı, Sudan ve Yemen'de yeni ülke arayışıyla görevlendirmesi de bu çatışma ve korkuyu doğrulamaktadır (Runciman, 2008, II, 332; İşık, 2018, s. 118).

3. Yöntem

Nitel araştırmaya dayalı olarak gerçekleştirildi. Bu bağlamda öncelikle konuyla ilgili birinci el kaynaklar araştırıldı. Ayrıca konuya açıklık getirecek doktora ve yüksek lisans tezleri ile araştırma eserleri ve makaleler tarandı. Konuyla ilgili bilgiler tasnif edilerek tahlil ve tenkidi yapıldıktan sonra yazım aşamasına geçildi.

4. Sonuç

Musul Zengî Atabegliği'nin kurucusu İmâdeddîn Zengî'nin döneminde başlayan Eyyûbî-Zengî hanedanları arasındaki dostane ilişkiler, Haleb Atabeyi Nureddîn Mahmûd zamanında artarak devam etmiştir. Mısır'da Fatimî Halifeliği içerisinde, devlet adamları arasındaki rekabet ve buna bağlı olarak ortaya çıkan karışıklıklar, Kudüs Krallığı'nın dikkatlerini bu bölgeye yoğunlaştırmasına neden olmuştur. Bu durumun Suriye ve İslâm dünyası için oluşturacağı tehlike ve tehdidin farkına varan Haleb Zengîleri, Mısır'a müdahale etme zorunluluğu hissetmiştir. Haleb Atabegliği'nin Mısır'a gerçekleştirdiği üç sefere de Eyyûbîlerden Şîrkûh ile yeğeni Salâhaddîn öncülük etmişlerdir. Başarılı seferler neticesinde Mısır'da Haleb Atabeyi Nureddîn Mahmûd'un nâibliği ve Fatimî Halifesi'nin vezirliği görevlerini deruhte eden Şîrkûh döneminde Eyyûbîlerin Haleb Atabegliğine olan bağlılığı sıkı bir şekilde devam etmiştir. Ancak Şîrkûh'un ölümünden sonra yerine geçen yeğeni Salâhaddîn Eyyûbî döneminde durum değişmiştir. Zira Salâhaddîn, Mısır'da aile fertlerini ve kendisine yakın emîrleri devletin önemli kademelerine getirmiş ve ülkede çıkan isyanları bastırmak suretiyle her geçen gün konumunu güçlendirmiştir. Bu durumdan cesaret ve güç alarak Haleb Atabegliği ile olan bağlarını zamanla gevşetmesine yol açmıştır. Kudüs Krallığı'nın bölgedeki varlığını da Mısır'daki hakimiyetinin güçlendirilmesinin bir gerekçesi olarak göstermiştir. Nureddîn Mahmûd ile önceden kararlaştırdıkları halde iki defa Kerek kuşatmasına katılmaktan vazgeçip Mısır'a dönmesi Nureddîn Mahmûd'un Salâhaddîn Eyyûbî'nin başına buyruk hareketlerinden şüphelenmesine ve ölümünden hemen önce Mısır'a bir sefer hazırlığı içerisinde bulunmasına yol açmıştır. Salâhaddîn Eyyûbî ise Nureddîn Mahmûd'un onun Mısır'daki idaresine son vereceğini anlamış olmalı ki kardeşi Turan Şah'ı Sudan ve Yemen'de yeni yerler ve ülkeler fethetmek üzere görevlendirmek suretiyle alternatif hâkimiyet sahaları aramıştır.

5. Kaynaklar

- Ebû'l-Fidâ, (1840). *Takvîmü'l-Büldân*, nşr. J. T. Reinaud- Mack Guckin de Slane, Paris. s. 238
- Gök, H. İ. (2013). *Musul Atabegliği; Zengîler (Musul Kolu:1146-1233)*. Ankara: TTK.
- Irwin, R. (2005). *Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi*, Francis Robinson (Ed.). Zülal Kılıç. (Çev.). Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi içinde (s. 67-100). İstanbul: Kitap.
- Işık, A. (2018). *Zengî Atabegliği; Haleb Kolu (1146-1181)*. Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi.
- İbn Kesîr, (1995). *El-Bidâye ve'n-Nihâye, Mektebetü'l-Ma'ârif, Beyrut (t.y.)*. Büyük İslâm Tarihi. Mehmet Keskin (çev.) I-XII, İstanbul: Çağrı.
- İbn Vâsıl, (1953-1960). *Müferricü'l- Kürûb fî Ahbâr-i Ben-i Eyyûb* (tahkik: Cemâleddîn eş-Şeyyâl), Kahire.
- İbnü'l-Esîr, (1963). *El-Târihu'l-Bâhir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mavsil*, Abdulkadir Ahmed Tilîmât. (Nşr.). Kahire.
- İbnü'l-Esîr, (1991). *El-Kâmil fi't-Târîh*, X-XI, Abdülkerim Özeydî. (Çev.). İstanbul: Bahar.
- Lapidus, I. M. (2005). *İslam Toplumlari Tarihi I,(A History of Islamic Societies)*. Yasin Aktay (Çev.). İstanbul: İletişim.
- Paine, M. (2011). *Crusades (Haçlı Seferleri)*. Cumhuriyet Atay (Çev.). İstanbul: Kalkedon.
- Runciman, S. (2008). *Haçlı Seferleri Tarihi II*, Fikret İşıltan (Çev.). Ankara: TTK.
- Sauvaget J. (1963). *İslam Dünyası Kısa Kronolojisi*. Suut Kemal Yetkin-Faik Reşit Unat (Çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Şeşen, R. (2013). *Kudüs Fatihî Selâhaddin Eyyûbî*. İstanbul: Yeditepe.
- Zehebî, (1999). *Düvelü'l-İslâm*. II, (Tahk.). Hasan İsmâil Merve, Beyrut: Dar-ı Sadr.

Ақтөбе өңіріндегі ашаршылық мәселесі мерзімді баспасөз беттерінде (1931-1933 жж)

Н. Х. ХАДЖИ-МҰХАН¹

Аңдатпа

Кіріспе. Мақала Қазақстандағы ХХ ғ. 30-шы жылдарындағы аштық мәселесіне арналған. Қазақстандағы 1931-1933 жж. жылдардағы аштық мәселесіне қатысты шетелдік және Отандық тарихшылар мен зерттеушілердің еңбектеріне талдау жасай отырып, жекелеген авторлардың мәліметтерін ұсынған. Ашаршылық жылдары шыққан Республикалық және жергілікті мерзімді баспасөз беттеріндегі мақалаларды талдайды, салыстырады, қорытынды бағасын береді. Сонымен қатар, мақала авторы ашаршылық мәселесінің кеңес дәуірінде объективті бағасын алмағандығына назар аударады. Кеңестік тоталитарлық режим тұсында жүргізілген ұжымдастырудың ашаршылыққа ұласқанын және оның қазақ ауылдарын түгел қамтығанын мұрағат деректері негізінде қарастырады. Ақтөбе өңіріндегі мал басының азайғанын көрсететін статистикалық мәліметтерге талдау жасайды. 1931-1933 жж. аштық салдарынан болған демографиялық үрдістері сандық мәліметтермен көрсетеді.

Әдістері: *Зерттеу тұрғысынан қарастырылған кезеңнің көптеген мәселелеріне сыни талдау жасалды. Осыған байланысты отандық және шетелдік ғалымдардың пікірі жаңа түсінік қалыптастыратын тұжырымдамалық ойлары ескерілді. Тиісті ресурстарды қолдану арқылы тұжырымдау мен бағалаудағы ғылыми зерттеулердің негізділігі, талдау, объективтілік, тарихи сапасы сияқты жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Деректерді салыстырмалы талдау, саралау, салыстыру, тарихилық принциптері басшылыққа алынды.*

Нәтижелері: *Зерттеу нәтижелері статистикалық мәліметтерді саралау, архивтік құжаттармен жұмыс, баспасөздегі мақалаларды талдау арқылы Ақтөбе облысының жағдайын бағалауға мүмкіндік берді.*

Қорытынды және ұсыныстар: *Тәуелсіз Қазақстан тарихында әлі де өзіндік саяси бағасын алмаған қасіретті тақырыптардың бірі-ашаршылық ақтаңдақ болып қалары айдан анық. Елді жайлаған ашаршылық, эпидемия және большевиктік жазалау әрекеттері миллиондаған адамдарды құрбан етті. Осы кезеңде халықтардың саны күрт төмендеген. Мысалы, республикадағы қазақтардың саны 1926 жылғы санақ бойынша 3628000 адам болса, 1939 жылғы санақта 1 млн.200мың (36%) адамға азайған. Сондай-ақ Қазақстандағы өзге ұлттардың арасында да адам шығыны байқалған. Тіпті, Еуропалық Кеңестің парламенттік ассамблеясы 2010 жылы Қазақстан бұрынғы КСРО мемлекеттері ішінде аштық құрбандары ішінде бірінші орында тұрғандығын мойындады. Осы кеңесте барлық посткеңестік елдердің тарихшыларына мұрағат қорларын еркін зерттеуге, ал оған жауапты құзіретті органдар ешқандай кедергі келтірмей, ақпараттарды ғылыми айналымға енгізіп, бағдарлама жасауға қарар қабылданды. Десе де, осы уақытқа дейін «жабулы қазан, жабулы күйінде» қалды.*

Ақтөбе өңіріндегі 1931-1933 жылдардағы аштықтың қазақ ауылындағы көріністері, ашаршылықтың әлеуметтік-экономикалық демографиялық зардаптары, қазақ шаруаларын зорлап отырықшыландыру әрекетінің Ақтөбе облысындағы салдарлары жан-жақты қамтылады. Зерттеу жұмысына Ақтөбе өлкесіндегі ашаршылық туралы тың материалдар енгізілді. 1931-1933 жылдары шыққан бұқаралық-ақпарат құралдары беттерінен ешқандай аштықтан қырылған адам саны, халықтарды жаппай көшуі, панасыз балалардың көбеюі, аштық салдарынан адам жеу фактілерінің тіркелуі, аудандарда іш-сүзегі эпидеми-

¹ Ақтөбе қаласы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі, тарих бағыты, hadzhimuhan_n@akb.nis.edu.kz

ясының жаппай етек алуы, азық-түлік (продпомощь) қорларының ұйымдастырылуы және оны таратудағы қазақ атқамінерлерінің сыбайластығы мен олқылықтары, елде орнаған тәртіпсіздік, ұрлық, мал, астық тонау фактілері туралы ешқандай мақала жарияланбаған. Тек қана аудандарды нан табу мен егін егуден социалистік жарыстар ұйымдастырып, көктемгі егістікке дайындық, күз болса егін жинау науқанына байланысты іс-шаралар жүргізу туралы мақалалар жарияланған. Дегенмен, Кеңестік баспасөз материалдарында қатал «цензура» орнағандығы айдан анық байқалады.

Кілтті сөздер: аштық, кеңес дәуірі, ауыл шаруашылығы, демография, тоталитаризм, зерттеу, халық саны, бұрмалау, геноцид, саясат.

1. Кіріспе

Қазақстан тарихында ақтаңдақ болып қалған оқиғалар еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін қайта зерделеніп, ғылыми айналымға енгізіле бастады. Әлі күнге дейін «саяси бағасын» алмаған оқиғалардың бірі-XX ғ. 30 жылдарындағы аштық мәселесі. Ф.И.Голощекиннің «Кіші Қазан төңкерісі» Кеңестік кезеңде маркстік әдіспен зерттеліп, сол кезде жүргізілген саясат ашық талданбаған, көптеген құжаттар қол жетімсіз болып, бұқаралық ақпараттарда мүлдем жарияланбаған.

30 жылдары ақиқатты көрсететін құжаттар «құпия» және «аса құпия» мөрлері басылып, құлып салынған. Елдің егемендік алуы, тарихты қайта зерделеуге жол ашты. «Қазақстан Республикасында тарихи сананы қалыптастырудың тұжырымдамасы» құжты анықталғаннан кейін тарихты жаңа әдістемемен зерттеудің негіздемесін жасады. Аталған деректе тарихты жалпылама қарауға бастама берді (Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптасуының тұжырымдамасы, 1995)

Қазақ тарихында 1907-1908, 1921-1922, 1931-33 жылдардағы аштықты екі сипатқа бөліп қарастырған. Оның бірі-табиғи апаттан (шөптің күйіп кетуі, астықтың шықпай қалуы т.б) туындаған жұттан аштықтың өршуіне алып келсе, екіншісі-өлкені билеуші үкіметтің солақай саясатының салдары. Жалпы ашаршылыққа қатысты Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында мынадай анықтама келтіріледі: «Саяси-әлеуметтік процестер мен табиғаттағы қолайсыз ахуалдар салдары болып табылатын әлеуметтік апат. Оның ашық және жабық түрлері бар. Біріншісі – мүлдем үнемсіз қалу, екіншісі-үнемі шала құрсақ болып жүру. Екеуі де ауруға, індетке, өлімге әкеліп соқтырады. Ашаршылық жеке адамның не отбасының ашығуы емес, бүтін бір аймақтың, халықтардың, мемлекеттердің басына түсетін нәубет» (Смағұлова С., 2019)

Қазіргі таңда тәуелсіздік ұрпақтары біле бермейтін және Қазақстан тарихы оқулықтарында да жазылмаған ауыл шаруашылығын ұжымдастырудың өзекті мәселелері, оның демографиялық-әлеуметтік салдарынан халықтың көші мемлекеттерге, өзге облыстарға, аудандарға жаппай көшуі, азық-түлік жетіспеушілігінен аштықтың бой алуы, адам жеу фактілері, босқындардың, панасыздардың көбеюі, іш-сүзегі секілді халық арасында індеттердің таралуы, ашыққандарға азық-түлік көмегінің көрсетілуі, азық таратудағы атқамінерлердің, аудандық атқарушы комитет төрағаларының заңсыз іс-әрекеттері, нақты статистикалық деректер қалың көпшілікке ұсынылмады.

Ел арасында «Нәубет», «Зұлмат», «Ұлы жұт», «Зобалаң», «Ашаршылық» деп танылған уақыт қазақ халқының тарихи даму хронологиясындағы қасіретті жылдар болып қала берді. XX ғғ. 20- жылдары болған аштық табиғи жағдаймен, құрғақшылық, егіннің шықпауы, малдың қырылуымен байланыстырса, қазақ ұлтының демографиялық регресін күшейткен 30- жылдардағы «ашаршылық», билікті асыра-сілтеп отырған большевиктік режимнің кесірінен «қолдан жасалған» аштық деп сенімді түрде айтуға болады.

Кеңестік Қазақстанда орын алған ауыл шаруашылығын ұжымдастыру, қазақ ауылдарының дайын болу-болмауына қарамастан интенсивті әдіспен жүргізіліп, бай-кулақтардың мал-мүлкі тәркіленді. Ол елдердегі болған аштық біраз уақытқа дейін КПСС пен КСРО-ның «Ұлы құпиясы» болып келді, алайда Украина мемлекеті 2007 жылы-Балтық ассамблеясы, 2003 жылы Юнесконың гендиректоры Коиттиро Мацуро өз жолдауында, 2013 жылы Украина мен Еуропалық кеңес арасындағы біріккен декларацияда ұжымдық келісім комитеті 1932-33 жылдардығы Украина ССР-де болған аштыққа «геноцид», 2010 жылы «Адамзатқа қарсы қылмыс» деген халықаралық-құқықтық бағасын берді (О.П. Рудницкий, А.Б. Савчук., 2013)

2010 жылы Еуропалық кеңестің парламенттік ассамблеясы қабылдаған қарарда «Қазақстанда миллиондаған адамдар жаппай аштық құрбаны болды, бұрынғы Кеңес Одағы халықтар арасында қаза болғандардың ең жоғарғы көрсеткіштің құрап отыр. Дәстүрлі көшпенділер, мал бағушы қазақтар, малдарынан айырылып, қоныс аударуға мәжбүр болды. Ұлы аштық қазақ

халқының Ұлы қасіреті деп еске алады.» қабылдаған (Еуропалық кеңестің парламенттік ассамблеясы: КСРО уақытындағы аштық құрбандарын еске алу туралы, 2010). Белоруссия, Молдова, Қазақстан, Ресей және Украина елдерінің құзіретті органдарына мұрағат қорларын ашып, еркін зерттеуге мүмкіндік беріп маңызды жұмысты атқаруды құптайды Еуропалық кеңестің парламенттік ассамблеясы: КСРО уақытындағы аштық құрбандарын еске алу туралы, 2010).. Сонымен қатар, ассамблея бұрынғы Кеңес Одағы елдерінің, басқа да ел тарихшыларын «Ұлы ашаршылық» уақытындағы жағдайға тәуелсіз зерттеу жүргізіп ортақ бағдарлама құрып, толық, саяси бағасын беруге шақырады Еуропалық кеңестің парламенттік ассамблеясы: КСРО уақытындағы аштық құрбандарын еске алу туралы, 2010). Кеңес Одағы елдерінің арасында аштықтан қырылғандардың ішінде Қазақстан-22,42 %, Украинада-12,92 %, Ресейде-3,17 %, КСРО бойынша орташа көрсеткіш-5,42 % (О.П. Рудницкий, А.Б. Савчук., Статистикалық мәліметтерде қазақ халқының аштық құрбаны болуы өзге мемлекеттерден жоғары болса да, осы күнге дейін нақты саяси бағасын алған жоқ.

Ақтөбе өңірі 1932 жылы 17 ауданды біріктірген облыс орталығына айналған шағында «Ауылды кеңестендіру» ұранымен «жаңа революция» жүргізудің нәтижесі халықтың демографиялық санының күрт кемуі мен миграциялық үдерістердің жаппай жүргізілуіне алып келді. 1931-1933 жылдары болған ашаршылық Ақтөбе өңірінде қалай жүргізілді? Оның әлеуметтік-демографиялық салдары қандай болды?

2. Әдістер

Тақырып бойынша зерттеліп отырған кезеңнің күрделі мәселелерін маркстік методология тұрғысынан қарастырған еңбектерге сыни талдау жасалды. Бұл мәселеде отандық және шетелдік қоғамтанушы ғалымдардың тарихқа жаңаша көзқарас қалыптастырған концептуалды ой-тұжырымдары да ескерілді. Тақырыпқа қатысты дерек көздерін пайдаланумен, тұжырымдар жасап, баға бергенде ғылыми зерттеудің салыстыру, талдау, объективтілік, тарихилық сияқты жалпы ғылыми әдістері қолданылды.

3. Нәтижелер.

Ашаршылық қарсаңындағы Ақтөбе өңіріндегі кеңестендірудің жүргізілуі және қазақ ауылдарының әлеуметтік жағдайына сараптама жасалды.

- 1931-33 жж. аштық мәселесіне қатысты кеңестік кезеңдегі мерзімді басылым материалдарына сараптама жасалды;

- Зерттеу жұмысында 1931-1933 жылдардағы Ақтөбе облысындағы ашаршылықтың тарихы мен ерекшеліктері соңғы ғылыми еңбектер мен мұрағаттық деректер арқылы талданды;

- Аштықтың облыс халқына тигізген демографиялық салдары статистикалық деректер арқылы талданып, халық санының кемуі сандық мәліметтермен көрсетілді;

- Зерттеу жұмысына қатысты бұрын қолданбаған, тың мұрағат деректері ғылыми айналымға енгізілді.

- Мұрағат қоры материалдары негізінде «Ақтөбе өңіріндегі ашаршылық: әлеуметтік-демографиялық салдары» атты құжаттар жинағы шығарылды.

4. Талқылау

Қазақ даласында жүргізілген жаппай ұжымдастыру, отырықшыландыру және кәмпескелеу науқанының салдары қазақ жеріне үлкен қоғамдық-экономикалық және әлеуметтік өзгерістер әкелгені, тіпті асыра сілтеушілік 30-жылдар басындағы аштық қасіретіне ұрындырғаны тарихымыздан жақсы белгілі. Алайда 30-шы жылдардағы ауыл шаруашылығын кеңестендірудің жағымды жақтары ғана жазылып жатты. Оған ХХ ғ. 30 жылдары жарық көрген мерзімді басылым деректері дәлел бола алады. Осындай басылымдардың бірі-«Степная крестьянская газета» деп аталды.

Газеттің 1928 жылы 10 қаңтарда шыққан басылым №2 (159) санында «Что сказал ХУ-й съезд Коммунистической партии» атты мақалада кооперация арқылы ірі қоғамдық шаруашылыққа өту туралы баяндалған. Социализмді тек қана қалада құрмау керек, оны міндетті түрде қалада да, ауылда да орнату қажет делінген. Социализмді ауылда орнатудың ең маңызды жолы: «Ленин айтқандай, ол – кооперация». Бұдан көретініміз, съезде ауылға кооперацияны орнату қажеттілігі жайында талқыланды. Одан әрі «24 миллион ұсақ шаруашылығы бар ауылды социализмге үйрету қалаға қарағанда әлдеқайда күрделі. Кооператив құрылысын жүргізуде біз қандай жетістік-

ке жеттік?»,-деген сауал қойылады. Кооперция ауылды тұрмыстық тауарлармен жабдықтады. Ауыл шаруашылығы саласында кооператив ауылды нан, қызылша шекермен, мақта т.б мен қамтамасыз етілген. Тауарлардың басым бөлігі мемлекеттік органдар және кооперация арқылы келетін болса, кооперацияның қолында машинамен жабдықтау (тұз, керосин, мануфактура) секілді өндірістік тауарлармен қамтамасыз еткенде жеке капитал маңызды роль ойнамайды делінген. Кеңестік идеология жетістіктерді айтуға шебр еді. «Біздер колхоз құрылысын салуда біршама жетістікке жеттік деп жазады. Колхоз 1 миллион шаруашылықты, қарапайым өндірістік кооперативтерді (артель, машина, тұқым себу, жылқы бағу, ауыл шаруашылық коммуналар т.б) қосу қажет. Кооперация ауыл шаруашылығы өнімін өндіретін 16 мың мекемені іске қосады. Сондықтан, совхоздар ірі мемлекеттік шаруашылық негізінде кіріс көзі болатын пайда алып келеді. Партия съезінде айтылған кооперацияның болашағы қандай болмақ? Ауылды қамтамасыз ету ғана емес, ауылшаруашылық өндірісін кооперациялау. Біздің орташа шаруашылықтар, кедейлерді айтпағанда ұсақ шаруашылық болып келеді. Бұл шаруашылықтың пайдасы аз және еңбек өндірісі шамалы. Съезд өндірістік кооперация арқылы ірі қоғамдық шаруашылыққа өтетіндігін жариялады. Тек қана осы жол арқылы ғана социализмді ауылды орнатуға болатындығын айтады. Осылай ғана біз ауылда капитализмнің жойылуына жол береміз. Ірі ұжымдық шаруашылыққа өтуді аяқтау бір-екі жылда ғана болмайды, ауыр жол, ұзақ жылдарды қамтамасыз етеді (R. W. Davies and S. G. Wheatcroft, 2011)

Степная крестьянская газетаның 1928 жылғы қазаның 1 шыққан № 2 (159) «Угражает ли губернии голод?» мақаласы шықты. Мақалада «Губернияға астықтың жетіспеу салдарынан нанның дүкен сөрелерінде аздығы, бағасының көтеріліп кеткендігін хабарлайды. Осыны пайдаланып кейбір азаматтар губернияға аштықтың келе жатқандығын айтып жүр. Солай ма? Шынымен де бізге ашығамыз ба?» -деген сауалға Губерниялық комитет нанның жағдайы губернияда қанағаттанарлық деп жауап берген.

Губерниялық сауда бөлімінің есептеуі бойынша нанның қоры жаңа егін шыққанша жететін еді. Губернияда осыны есепке ала отырып, 1 миллион 800 мың пұт нан өндіруге болады. Нанның жартысын - 754 мың пұт қалаға, қалғанын губерниядан тыс жерге апаруға болатынын жазады. Нан не себепті жетпей қалды? Бұған себеп губернияға көшпелі адайлардың көптеп қоныстануы себеп болды. Губернияға келе салысымен нанды қымбат бағаға партиясымен сатып алды. Тек қана базарда емес, қала, ауылда да солай жасады. Сондықтан губерния артық қордағы нансыз қалды. Қалған нанды саудагерлер бағасын көтерген, қалаға да жетпей отыр. Осы жағдайларға қарамастан нансыз қалмайтындығын хабарлайды. Губерниялық сауда ұйымдары басқа губерниялардан нан алдыратындығына шаралар қолданады. Нан өнімдері 11 вагон ұн, Казхлебторг 30 вагон бидай түсіріп алғанын жазады. Алдағы уақытта да нан болатыны айтады, ең алдымен нан жетіспейтін аудандарға түсірілетіндігін айтады (R. W. Davies and S. G. Wheatcroft, 2011).

Басылымның 17 қаңтар 1928 жылғы №3 (160) санында (3 б) «Сельское хозяйство через 5 лет» атты мақалада Наркомземнің алдағы бес жылға жоспар құрып отырғанын жазады. Жоспар алдағы 3 жылға шаруа қожалықтарының бытыраңқылығын орталықтандыруға және оның жағдайын көтеру мақсатында 1) Барлық халық шаруашылығын, ауыл шаруашылығын индустрияландыру жолы; 2) Ауыл шаруашылығының кірісін көтеру, жұмыс жасау әдістерін ойлап табу; 3) Ұжымдастыру және кооперациялау; КСРО-да артық халық көлемі- 8-10 млн адам. Астықтың көп шығуы және ауыл шаруашылығының кірісін көтеру үшін шаруашылыққа бар күшті салу керек. 5 жылда дәнді дақылдар көлемі 16 пайызға өсетіні, егіннің көлемі-12 пайызға немесе 160 мың тоннаға жететінін жоспарлаған. Барлық шараларға КСРО-ға 5 жыл уақыт керек және шамамен 3200 млн рубль керек (Степная крестьянская газета.- 1928.10/01 – № 2 (159).– с. 3).

«Степная крестьянская газетінің» №4 санында «За культурную стройку советского поселка и аула!» мақала жарияланды. Орталық атқарушы комитеттің және РСФСР Халық комитетінің жарлығы бойынша халықтың өзін қанағаттандыруы губернияда мәдени және шаруашылық шараларды қамтуды ұйғарады. Халықтық білім беру саласы мен денсаулық сақтау саласын жетілдіру колхоз құрылысы барысында әлі де күштері жетпейтіндіктерін айтады. Губерниядағы 382 құрал-жабдықтарымен бейімделген ауылдық мектеп, Губоко арналған, 59 жарамды. Бұл жергілікті бюджет тарапынан барлық мектепті қамтамасыз ету онай емес екендіктерін білдіреді. Мақалада колхоз құрылысын дамыту, ауыл шаруашылығын ұжымдастыру жөнінде бірнеше фактілер келтірілген (Robert Kindler, , 2018гг).

Сонымен, жылы шыққан басылымда ауылды кооперативтендіру, егін себу науқанына дайындық, ет пен нанды мемлекетке өткізу үрдісі, аудандар арасындағы социалистік жарыстар

туралы мәселелері жағымды жақтарын жазумен сипатталады. Аудандарда колхоз құрылысын ұйымдастыру жұмыстары, ондағы шаруашылықтар, азықпен қамтамасыз ету шаралары бір жақты талқыланады.

Кеңес қоғамындағы өзгерістер халықтың белгілі бір бөлігін құрбан ету арқылы іске асырылды. Бұл әсіресе, жер мәселесінде, ауыл шаруашылығын ұжымдық негізде күштеп қайта құру саясатында айқын көрінді. 1920-жылдардың екінші жартысынан бастап қоғамды әбден меңдеп алған аса қатал әкімшілдік-әміршілдік террор шаруаларды кооперация жолына түсіру идеясын бұзып қана қойған жоқ, сонымен бірге оның пайдалы жақтарын да жоққа шығарды. Сөйтіп, ауыл шаруашылығындағы экономикалық заңдылықтарға жатпайтын «Ұлы өзгеріс» шаруашылықтағы бұрыннан қалыптасқан жүйені аяусыз қиратып, қоғамды неше түрлі қиындықтарға ұрындырудың алғышартын жасады.

Ақтөбе өңірінде 1932 жылдың 20 ақпанда әкімшілік-аумақтық реформа жүргізу туралы шешім қабылданды. 1932 ж Ақтөбе облысының әкімшілік-шекаралық бөлінісінде 17 аудан және 1 қала болған. Оған: Адам, Ақ-Бұлақ, Арал, Батпаққара, Жетіқара, Ырғыз, Қарабалық, Қостанай, Меңдіқара, Жетікөл, Табын, Темір, Торғай, Обаған, Федоров, Қобда, Шалқар аудандары кірді (Степная крестьянская газета.– 1928.17/01 – № 4 (161). – с. 3.)

Облыс аумағына бірқатар Қостанай аудандары кіретін кең территорияны иеленді. Жаңадан құрылған Ақтөбе облысының мемлекеттік органдары 1 наурыздан бастап жұмыс істей бастады. «Актюбинская правда» газеті наурыздың бірінші жартысында шыға бастады. Облыстық мемлекеттік мұрағатта сақталған алғашқы шығарылым - 1932 жылғы 15 наурыздағы № 3 саны (Актюбинская правда.– 1932.15/03 – № 3. – с. 2.)

Жалпы, 1931-33 жж. аштық жылдары облыстың бірінші газеті шығарылған сандарында облыстың ауыл шаруашылығы жайында мәліметтер ашыққандардың саны, азық-түлік жетіспеушілігі салдарынан адамдардың қырылуы, Қазақстаннан тысқары жерлерге жаппай көшуі, өзге елдерден көшіп келушілерге тамақтану пунктінде және қабылдау орындарына орналастырылуы, облыстық, аудандық (РИК) атқару комитеттерінің азық-түлік көмегін ұйымдастырылуы, панасыз балаларды балалар үйлеріне орналастыру және әлеуметтік көмектің көрсетілуі жайында ақпарат бермейді.

Жалпы аудандарда, облыстарда егін егу, егін жинаудан социалистік жарыстар ұйымдастырып, бірін-бірімен бәсекелестікті қалыптастырғаны жөнінде жазады. Мысалы, газеттің тұңғыш нөмірінде «Ақтөбе-Қостанай облыстың шешуші астықты аудандары ең үздік көктемгі егіс егуден жарысқа түседі» мақаласында Ақтөбе облысы аудандық колхоз одағы (райколхозсоюз) Қостанай облысы аудандарын социалистік жарысқа шақырғанын жазады. Ақтөбе облысы аудандық колхоз одағы (райколхозсоюз) партия мен үкіметтің үшінші большевисттік егін егудің тапсырмасын бұлжытпай және уақытылы орындайтындарын, сонымен қатар, колхоздардың ұйымдастырушылық-шаруашылық нығайту жөнінде Сталиннің 4 ақпандағы жарлығы негізінде ЦК ВКП(б) Колхоз орталықтандыру жүргізілетіндігі айтылады. (Актюбинская правда.– 1932.15/03 – № 3. – с. 2.)

Ақтөбе райколхоз 1 сәуірге дейін барлық егістік жерді егін егуге даярлау жөнінде уәде береді. Ең үздік жұмыс жасағандарға премия берілетіндігі жазылады. Сонымен қатар, сол нөмірде «Жоғарғы социалистік егін жинауға күрес» айдарымен Алимбет опытный пунктінің егістік тәжірибесінің нәтижелері тақырыбында мақала жарияланады. Төрт тәжірибеде сұлы, бидай, тары, жүгері, соя дәнді дақылдарын егу және жоғары жетістікке қалай жетуге болатындығы жөнінде тәжірибемен бөліседі. Диаграмма құрылып, жақсы түсіндіріледі.

1932 жылғы 26 наурыздағы № 12 санында КазЦИК (қазақшасын жақшаға) төрағасы

Ерназаровтың «Советы и сев» мақаласы Ақтөбе облысының көктемгі егістік алқабына дайындығы жөнінде біршама кеңесін береді. Партия тапсырмасы бойынша өңір көктемгі дайындық жұмыстарын бастағанын, дән себу науқанына әзір екенін жазады. Колхоз шаруашылығын ұйымдастыруда колхоз басшыларының оперативті жұмысын қажет ететіндігін айтады (Актюбинская правда.– 1932.15/03 – № 3. – с. 3.)

1932 жылғы 29 наурыздағы № 15 санында Ақтөбе облыстық атқарушы комитеттің президиум жанынан «Көктемгі егістікке МТС-дің дайындығы» мақаласы шықты. 518036 га аумақты жерге МТС, тракторлардың күрделі жөндеуден өткендігі, егін егу науқанына дайындығы туралы айтылады. «Говорит Темир!» айдарында ауданның көктемгі егіс науқанын 1931 ж желтоқсан айында басталғанын, көктемгі жоспар талқыланып сол жерде шешім қабылдағаны туралы жазылады. Ауданның егістік жоспары совхоздарды қоспағанда 60 475 га жер, оның

ішінде колхоз 47 421 га жер егістік егілетіні жоспарланған. Әрбір колхозға дән егу науқанына көмек есебінде 14 жұмыс бригадасы жіберілді. Аудан түгел инвентарьмен қамтамасыз етілген, колхозшыларға 207 700 рубль несие алуға рұқсат берілді (Актюбинская правда.– 1932.26/03 - № 12. – с. 1.)

5 сәуірде шыққан санында Бірғыз ауданының егіс алқабы -24500 га колхоздарды қоспағанда, дәнмен қамтамасыз етілуі 90,6%. Көмірдің жетіспегенінен құралдарды жөндеуден өткізу қиынға соғып тұрғанын, ауданда 3 605 бас мал барлығы, жұмыстардың жеңіл, орташа, ауыр болып бөлінгендігі және малдың көмегі туралы, 55 колхоздан өндірістік-қаржылық жоспарды 52 колхоз орындап отырғандығы жазылады. «Серп и молот» колхозында бригадир Василец, бұрынғы кулак. Ақбұлақтан дән алып келе жатып, 17 пұт астықты 25 рубльге сатып жібереді. Нәтижесінде Василец үш жылға бас бостандығынан айырылған (Актюбинская правда.– 1932.29/03 – № 15. – 3с).

12 сәуірде №27 санында Қарабалық колхозының көктемгі егістік алқабына дайын еместігі жазылады. Жалпы егістік алқабы аудан бойынша-34 000 га. Голщекин атындағы оқыту-тәжірибелік астықсовхозының жоспары бойынша-36074 га. Көмірдің жетіспеуі жөндеудің тоқтатып тұрғанын, барлық колхоздарда жылдық жоспар бары, инвентарь жөндеуден өтпегендігі туралы мәселелерді көтереді (Актюбинская правда.– 1932.29/03 – № 21.– 1с)

6 маусымдағы санында Ақтөбе облыстық партия комитеті бюросының және «Ақтөбе облысындағы мал сатып алу туралы» облыстық атқару комитеті президиумының шешімі жарияланды. Онда Ақтөбе облысы үшін 16 айлық малды сатып алу жоспары 1932 жылы 1 сәуірде 65,0 мың тоннаға қарсы 30 014 тонна аяқталғандығы айтылған. Қалған үш тоқсан үшін республикалық билік органдарының шешімімен мал сатып алудың қысқартылған жоспары қабылданды. Жоспар 4,6 еседен астамға қысқарып, жылдың қалған 9 айында облыс мемлекетке 7628,5 тонна ет жеткізіп беруі керек еді. Құжаттан көрінетіндей, мал жинау тірі салмақта жүргізілді. Бұл жоспар колхоздарда, колхозшыларда және жеке фермерлерде жасалды. Яғни, ауыл шаруашылығымен айналысатындардың барлығына арналған. Шешімге Ярмухамедов пен Бұхарбаев қол қойды (Актюбинская правда.– 1932.12/04–№ 27.– 1с)

20 тамызда шыққан «Абубакерев, Тулбаев, Баямбетов колхозының қарақшыларын соттау қатыгездік» мақаласы. №17 колхозда тарыны күзетуге Уразбаев бекітілді. Олар нанды күзетіп тұрған күзетші Уразбаевқа шабуыл жасап, оны ес-түссіз ұрып тастаған. Осындай жолмен колхоз астығын жымқырған. Мақала авторы колхозшылар прокурордан бандиттерді қатал түрде соттауды сұрайды деп жазады (Актюбинская правда.– 1932.06/06 - № 70.– 1с).

№142 нөмір 2 қыркүйекте бірінші бетте «Социалистік меншікті тонайтын қаруланушыларды атуға!» дегендайдарда мақала жарияланды. Оның астында бірнеше материалдар, сондай-ақ Ақтөбе облыстық прокуратурасы мен сотына тапсырыс бар. Облыстық прокурор Ақжаров пен облыстық сот төрағасы Құлшаров қол қойды. Мақалада Жетіқара ауданы колхоз нанын жаппай тонау анықталғаны, байлар мен кулактардың ұрлық жасап отырғаны, 19 тамыз «Красный партизан» колхозында Крапивко кулағы ұсталып қалғанын жазады. 20 тамызда сол колхозда кулак Шукумбаев бидай ұрлап жатқан үстінен ұсталады. Нәтижесінде сот Шукумбаевқа 8 жыл бас бостандығынан айырды [Актюбинская правда.– 1932.20/08 - № 131.– 1с)

Қорытындылай келе, «Актюбинская правда» газеті 1931-33 жылдары шыққан мақалалар көбінесе аудандардың егін егуден, нан даярлаудан бір-бірімен социалистік жарыстар ұйымдастырғанын мақалалар дәлелдейді. Елде астық жетіспеушілігі, халықтың жаппай өзге аудандарға, Ақтөбе облысынан тыс өзге облыстарға, көрші мемлекеттерге көшуі, халықтың аштықтан қырылу статистикасы мүлдем айтылмайды.

Тоталитарлық режим, солақай саясат, жеке басқа табыну, партияның билігі мен партия жарлықтары негізінде әр аудан шаруашылығын социалистік құрылымға конвейерлік даярлау көрінеді. Жоспардың халықтың әлеуметтік жағдайына қарамастан күштеп ұжымдастырылуы, бай-кулактарды қуғындау, жала жабу, жазалау ОГПУ, прокурор, облыс соты қатаң бақылауда ұстағаны туралы жазылады.

Аудандық теміржолшылардың бескүндік газеті Ақтөбе қаласында шығарылған. Теміржол арқылы облыс ауыл шаруашылығы көктемгі дақылды, күзгі егінді аудандарға, облыс орталығына тасымалдағаны белгілі. Жалпы газетте Облыстағы теміржолдың жағдайы, қызметтері туралы баяндалады. №18 нөмірінде 21 маусым 1931 жылы шыққан санында «Подготовка к осенне-зимним перевозкам-боевая задача транспорта» бірінші бетінде жарияланған мақалада күзгі-қысқы уақытта транспорттың алдында үлкен міндет тұрғандығы айтылады.

Ел күзде былтырғыға қарағанда егін алзқабын мол жинайды. Транспортқа берілген жүкті өз уақытымен жеткізу талап етіледі. Күн ара 65 000-70 000 вагон астық тасымалдау қажеттілігі туындайды. Бұл шарамен біз егер де барлық теміржол аппараты кішкентай станциядан үлкен НКПС пен аяқталғанша жауынгерлік режимде уақытылы жұмыс жасаса нәтиже болады. Біздер паравоздық және вагондарды науқанға даярлау қажетпіз. Сондықтан 1-ші тамыздан бастап барлық паравоздар күрделі жөндеуден өткізіледі. Күзгі-қысқы науқан басталысымен былтырғыдай астық сақтайтын қойманың ұйымдастырылуы маңызды сұрақ болып отыр. Бәрінің есінде, мыңдаған тонна нан өнімдері ашық аспан астында қалды. Оны биыл олай қалдыру мүмкін емес.

Сондықтан барлық жол тораптары мен станциялардың қоймасын тексеру қажет. Күзгі-қысқы науқан уақытындағы жұмыс миллиондаған армия теміржолшылардың қандай темппен жұмыс жасайтындығына байланысты деп жазылған. 4-ші эксплоатационды аудандағы теміржолшылар Самара-Златоусовск темір жолдары жол эстафетасына қосылу керек. Жолдың бір де бір участогы, зауыт, депо, бір де бір станция күзгі егін тасымалынан тысқары қалмау қажет (Актюбинская правда.- 1932.20/08 – № 131. – 1с.). Газетте темір жол көлігінің ауылшаруашылық жұмыстарынан тысқары қалмай, егін тасымалы қызметімен айналысқаны және барлық теміржолшыларды жауынгерлік режимде жұмыс жасауды ұран қылып жұмыс жасауға шақырады. Күзгі-қысқы егіс алқабын жинауға вагон, паравоздарын күрделі жөндеулерден өткізіліп, дайындық жұмыстарын жасап жатырғандары талданады. Астықтың ашық аспан астында емес, станциялардағы қоймаларды тексеріп, сонда сақталуын қамтамасыз етуге жағдайлар жасалғанын жазады.

10 тамыз 1931 жылғы №28 санында «Правильная организация труда в депо – залог выполнения зимних перевозок» атты мақала жарияланды. Мақалада теміржол транспортындағы маңызды мәселе деподағы жұмыстың дұрыс ұйымдастырылуында. Күзгі-қысқы егін тасымалдау науқаны дайындықтың бақылауға алынуы мен тексерістен өтетіндігі жазылған. Сол уақыттағы депоның жағдайы күзгі науқанға дайын еместігі, сонымен қатар кейбір 4-ші аудандағы депо жұмыстары өндіріске дайын емес. Жиналыста Сталин жолдастың жұмыс жасау бағдарламасының дұрыс әрі нақты әрекеттерін бергендігі айтылады [// Стальной путь.- 1931.21/06 – № 18.- с. 1.)

Газеттің осы бетінде «Ни одной минуты опоздания» деп аталатын мақалада 5 тамыздан-5 қыркүйек айларында поездардың кешігуінің себептерін анықтайтын айлық жүретіндігін жазады. 1930 жылға қарағанда Орта Азияға жүк тасымалдау көбейетінін ескертеді. Сондықтан төртінші аудан теміржолшыларына аса жауаптылық жүктеледі. Яғни, теміржолдың техникалық ақаулары белгіленген нүктеге астықты дер кезінде жеткізуге кедергі келтірмеу қажет деп айтылады (Стальной путь.- 1931.10/08 - № 28. – с. 1.)

4 желтоқсан 1931 жылы №50 санында «Перелома в хлебозаготовках не достигнуто» мақаласында транспорттық партұйымдар астық даярлауда төмен нәтиже көрсетіп отырғанын жазады. Астық даярлау науқаны Қазақстан партия ұйымдарына партия мен елдің алдында жоспардың орындалмай жатқандығы жөнінде, ештемеге қарамай партияның алдында астық даярлауды жүргізуді талап етеді. Ақтөбе мысалға ала отырып, партия ұяшықтары теміржолды үшінші, төртінші және алтыншы аудандарын қызмет көрсететінін жазады. Сол уақытқа астық даярлау науқаны орындалғаны, үшінші ауданға астық даярлау-13,4 пайыз, бесінші-13,7 пайыз және алтыншы- 47,6 пайыз жоспар орындағаны айтылады. Сонымен қатар, осы газет бетінде «Не допускать хищения грузов» мақаласында темір жолдағы жүктердің ұрлануы жөнінде мәселе көтерілген. Соңғы уақытта вагондарға ашық тонау ұйымдастырылып жатқандығы, пломбалар бұзылып, жүктерді қиратып, ұрлық жасалатындығын анықтады. Ақтөбеде вагондарды тонаудың-50, Арал теңізінде-30, Ақбұлақта-27 оқиға болғанын айтады (Стальной путь.- 1931.10/08 – № 28.- с. 1.).

Қорытындылай келе, газетте жазылған мақалалардың басым бөлігі 1931 жылы басталған астық туралы нақты мәліметтер жазбағанымен, көктемгі, күзгі астықтың қайда бара жатқандығы және неге бара жатқанығы жөнінде мәлімет береді. Астықты елден күштеп алу салдарынан халықтың ашығуы, көмбелерді тонауы, вагондардағы жүкті тонау фактілері туралы жазылған. Бірақ, ашығу салдарынан темір жол арқылы елден жаппай көшу, темір жол бойларында тамақтану пункттерінің құрылуы және жаппай тәртіпсіздіктер туралы бірде бір мақала жазылмаған. Социалистік жарыстарды дер кезінде орындау барысында теміржолдардың техникалық ақаулары барысында астықтардың белгіленген пунктке дер кезінде жеткізілуі кедергі келтірмеу керектігі басшылыққа алынады. Демек, саясаттың баспасөз беттеріне қатаң цензура орнатылғандығы байқалады.

18 сәуір 1932 жылы № 89 санында Кеңестік Қазақстанда астық даярлаудан социалистік жарыстар ұйымдастырылғаны туралы жазылады. Алматы облысының берілген уақытта ұйымдастырылмағаны, жаппай халықты егістікке жұмылдыру, Қаратал ауданның не себептен артта келе жатқандығы жөнінде мақалалар жазады. Қазақстандағы совхоздарға рейд жүргізу статьясында Ақтөбедегі «Скотовод» №175 совхозға жеткізілген тұқымдарды сеуіп үлгермегені жөнінде баяндайды. Совхозда жылқы көп, бірақ жұмысқа жарамдысы 68 деп көрсетеді. Егістік алаңына ауыр жұмыс күші дайындалмағаны, аз жұмыс жоспарын орындап отырғанын жазады. Сондықтан осы нормаға сәйкес, совхоз егістік алқабын әлі 20 күнге созуды жоспарлайды. Толық жұмысқа 563 жұмысшы қажеттігі, ал колхоздармен шартқа отырмағандығы жазылады. Есесіне Қордай ауданы көктемгі егіс алқабын үлкен жетістіктермен орындап жатыр. 20 күнде 260 га жер жыртылғаны, мұндай өлшем совхоздың егістік алқабына дайын еместігін көрсетті. Трактор паркі трактормен қамтамасыз етілмеген, ал тракторлар шынжырмен өрілмеген. 27 трактордың ішінде сапта тұрғаны-6, 21 трактор тұр, ал трактористтер жоқ. Совхозда 2000 нан аса жұмысшы бар. Мәдени-тұрмыстық жағдайы қанағаттанарлықсыз. Жолдас Сталиннің алты шарты орындалмағандығы жайында жазады (Стальной путь.– 1931.4/12 –№ 50.– с. 1.)

22 сәуір 1932 жылы шыққан № 92 санында «Успех сева решает бригада» мақаласында бригадалардың егістік науқанында алқапта солтүстік кавказдықтардан тәжірибесін алу туралы жазады. Қазақстанның оңтүстік аудандары белгіленген уақытта егін жинай алмай 10-12 күнге кешіктірді, яғни көктемгі егіс алқаптары дайын еместігі анықталды. Егіс науқанынан артта қалған Алматы облысы Іле ауданын алайық. Түскі аста колхозшылар жұмыс орнынан 5-6 км қашықтықта түстенеді.

Ауылға түнеуге барады. Колхозшылардың тұрмыстық қамтамасыз етілуі орташа. Егіннің соңғы науқанына шейін колхозшыларды ұстап қалудың амалын қарастырған. Курган МТС тері (солт кавказ) өз тәжірибелерімен бөліседі. Қазақстандық тракторшыларды Курган МТС-ң тәжірибесін алуды, қысқа уақытта нәтиже көрсетуді үгіттейді. Солтүстік Кавказ Ворошилов колхозының тракторшысы өзінің бір күндік жұмыс күнімен бөліседі. Таңғы 3-тен бастап олар егістік алқабында жұмыстарын бастайтындарын, таңғы асқа дейін әр тұқым себуші 2 га жерге сеуп болатындығы, таңғы және түскі үзіліске дейін олар демалысқа қарамай жұмыс жасайтындықтарын, кешке себілген егістік алқабын өлшегенде 7 га жер қамтылғанын байқаймыз. Ал бұл колхозда (Іле ауданы) күніне 0-0,7 га тұқым себілген (Казакстанская правда.– 1932. 18/04 - № 89. – с. 1.).

29 мамыр 1932 жыл «Казакстанская правда» № 121 санында «Западно-Казакстанская область заканчивает сев» мақаласында Қазақстан облыстарының жаздық дақыл егуден салыстырмалы кестесін ұсынады.

Кесте-1. Республика бойынша егістік алқабы орындалған жоспар

Облыстар	Жоспар бойынша	5 күнде өсуі		Совхоздарға
Батыс Қазақстан	94,0	26	460	92,3
Ақтөбе обл	84,6	229	560	88,1
Оңт.Қазақстан	84,4	11	100	104,2
Алматы	66,8	19	690	65,7
Қарағанды	67,7	144	560	86,6

Егістік алқабын мерзімінен бұрын уақытылы рындап отырған жаздық дақылдарды сеуіп оңтүстік облыстардан: Қармақшы, Қарсақпай, Пахта-Арал, Түркістан, Әулиеата, Алматы, Жусалы, Қызыл-Кум, Мерке, Шымкент қаласы. Батыс Қазақстан облысынан: Маңғыстау, Жаңақала, Ойыл аудандары жатқан. Қарағанды облысынан: Жаңа Арқа, Қарағанды, Щучинск, Көкшетау аудандары кірді. Ақтөбе облысынан: Арал, Табын, Торғай, Шалқар, Адам, Ақтөбе, Батпаққара, Жетіқара, Ырғыз, Темір аудандары кірді.

Жеңіске жеткендер рапорт бергендердің ішінде Ақтөбе облысы да болды. Телеграф негізінде Ақтөбе облысы мал шаруашылығы аудандары белгіленген мерзім ішінде жоспарды орындап, тапсырманы 7 000 га артық орындады. Қобда, Бестөбе, Москва совхоздары 13 күн бұрын жоспарларын орындап болды. Ең үздік ударниктер марапатталды (// Казакстанская правда.–1932. 22/04 - № 92.–с. 3).

5. Қорытындылар мен ұсыныстар

Қорытындылай келе, Қазақстан бойынша ауылды кооперативтендіру, Сталиннің тапсырмаларының мүлтіксіз орындалуын міндеттеу, Республика бойынша егістік алқабы жоспарларының жүргізілуі сипатталады, дегенмен де елде болып жатырған аштық жөнінде ешқандай дерек табылмайды. Халықтардың көрші мемлекеттерге, өзге облыстарға, аудандарға жаппай көшуі, елдегі ашаршылықтың айқын көрінісі мүлдем жазылмаған.

Зұлмат жылдардың Ақтөбедегі жүру барысын зерттеп, сараптау барысында біздер алда атқаруға тиіс жұмыстарды ұсыныс ретінде айтуды жөн көрдік:

- Ақтөбе өлкесіндегі сұрапыл ашаршылықтың тарихының маңызды кезеңдерінің соңғы жылдардағы зерттелуіне және алда зерттелуге тиіс мәселелер жөнінде білікті ғалымдардың басшылығымен және басқа да зиялы қауымның атсалысуымен дәстүрлі басқосулар (мысалы, конференция, пікірсайыс т.б. түрінде) өткізіліп тұрса;

- Облыста осы қасіретті жылдарды еске алуға арналған мәдени орын ашылса;

- Жергілікті Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағатында ашаршылық тарихына байланысты кейбір материалдар әлі де игерілмей жатқаны байқалады. Осыларды игеруге құзіретті органдар рұқсатымен жол ашылып, зерттеулер жүргізілсе, олардың еңбектері ғылыми айналымға шығарылса зерттеушілердің иығынан бір жүк түсер еді деп ойлаймын. Қазақстанның келешек ұрпағына өз өңірінің тарихын мұрағат деректері арқылы зерделеп, ұлтжандылық сезімін дамытуда нұр үстіне нұр болар еді.

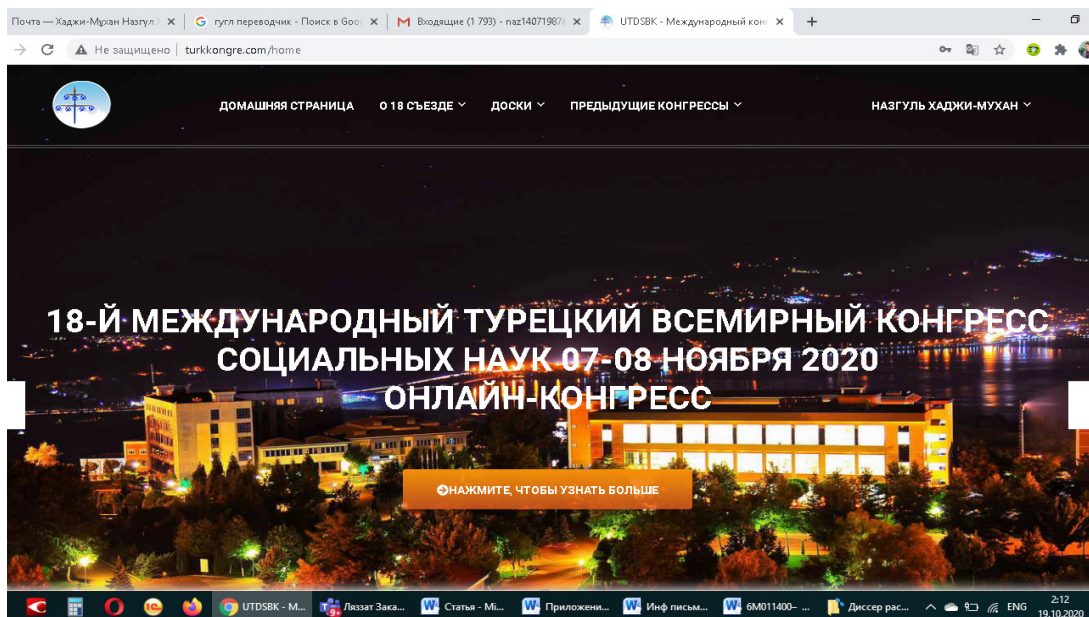
6. Дереккөздер:

1. Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптасуының тұжырымдамасы. – Алматы: Қазақстан, 1995.-35 б.
2. Смағұлова С. Ашаршылық қасіреті.-Ақтөбе, 2019.-272 б.
3. Еуропалық кеңестің парламенттік ассамблеясы: КСРО уақытындағы аштық құрбандарын еске алу туралы №1723 қарары 28 қазан 2010 жыл
4. О.П. Рудницкий, А.Б. Савчук. Голод 1932–1933 рр. в Україні у демографічному вимірі // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921– 1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції.- К., 2013. Б-288.
5. R. W. Davies and S. G. Wheatcroft «The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–33”, 2004 р – М.: 2011. – 543 с.
6. «Что сказал 15 съезд коммунистической партии» // Степная крестьянская газета.– 1928.10/01 – № 2 (159).– с. 3.
7. Robert Kindler. Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan (Central Eurasia in Context) Paperback – August 21, 2018,-382p
8. За культурную стройку советского союза // Степная крестьянская газета.– 1928.17/01 – № 4 (161). – с. 3.
9. Актюбинск-Кустанай. Решающие зерновые районы области вступают в соревнование на лучшее проведение весеннего сева// Актюбинская правда.– 1932.15/03 – № 3. – с. 2.
10. На борьбу за высокий социалистический урожай// Актюбинская правда.– 1932.15/03 –№ 3. – с. 3.
11. Ерназаров. Советы и сев //Актюбинская правда.– 1932.26/03 - № 12. – с. 1.
12. готовности МТС к весеннему севу, Постановление президиума Актюбинского Облисполкома // Актюбинская правда.– 1932.29/03 – № 15. – 3с.
13. Хобдинский райисполком. Вывести район в колонну лучших// Актюбинская правда.– 1932.29/03 – № 21.– 1с
14. Карабалык бьет тревогу.// Актюбинская правда.– 1932.12/04–№ 27.– 1с
15. скотозаготовках в Актюбинской области// Актюбинская правда.– 1932.06/06 - № 70.– 1с
16. Жестоко судить расхитителей колхозного хлеба Абубакерова Тульбаева Баямбаева// Актюбинская правда.– 1932.20/08 - № 131.– 1с
17. Акжаров, Кульшаров. Бандитов, расхищающих социалистическую собственность, расстрелять!// Актюбинская правда.– 1932.20/08 – № 131. – 1с.

18. Подготовка к осенне-зимним перевозкам-боевая задача транспорта // Стальной путь.- 1931.21/06 – № 18.- с. 1.
19. Правильная организация труда в депо – залог выполнения зимних перевозок // Стальной путь.- 1931.10/08 - № 28. – с. 1.
20. Ни одной минуты опоздания // Стальной путь.- 1931.10/08 – № 28.- с. 1.
21. Не допускать хищения грузов // Стальной путь.- 1931.4/12 -№ 50.- с. 1.
22. Ник. Рейд по совхозам Казакстана // Казакстанская правда.- 1932. 18/04 - № 89. – с. 1.
23. Успех сева решает бригада// Казакстанская правда.-1932. 22/04 - № 92.-с. 3.

Сот.тел: 87014614588

регистрация на сайте конгресса:

Turizm

Geleneksel Gastronomik Lezzetlerin Korunmasında Coğrafi İşaretlemenin Önemi: Hamsiköy Sütlaçı

Mehmet Akif ŞEN¹

Özet

Bir yöreye ait gastronomik ürünler o yörenin kültürü, gelenek ve görenekleri, yaşam tarzı, coğrafyası, iklimi gibi unsurların etkileşimi sonucu ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Geleneksel yollarla üretilen gastronomik ürünler, yöre mutfağına bir kimlik kazandırmak bakımından önem arz etmektedir. Çalışmada, Hamsiköy sütlaçı örneğinden yola çıkarak geleneksel gastronomik lezzetlerin korunması amacıyla coğrafi işaretlemenin ne derece önemli olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Bu amaçla, Trabzon iline bağlı Maçka ilçesinin, ismini arapça bir kelime olan hamse (beş) den alan ve beş adet köyün birleşmesiyle meydana gelen bir mahalle olan, 1300 m. rakımlı Hamsiköy köyünde uzun yıllardır o yörede yetişen ineklerden elde edilen süt ile üretilen, 2017 yılında mahreç işareti ile coğrafi işaret olarak tescillenen Hamsiköy sütlaçının hammaddenin elde edilmesinden sunuma kadar geçen aşamaları ve tüketim durumu derinlemesine incelenmiştir. Süt üreticileri, sütlaç üreticileri ve tüketiciler ile mülakat tarzında görüşmelerin yapıldığı bu çalışmada ayrıca sütlaç yapım aşamaları gözlemlenmiştir. Ayrıca internette bulunan bazı web sitelerindeki "Hamsiköy sütlaçı" başlığı ile tarif verilen sütlaçların reçeteleri incelenmiştir. Türkiye'de Hamsiköy sütlaçından başka coğrafi işareti olan başka bir sütlaçın olmaması bu bakımdan ürünü çok değerli kılmakla birlikte özellikle Hamsiköy'de tüketilen sütlaçların daha çok sevildiği tespit edilmiştir. İncelenen web sitelerinin ise coğrafi işareti bir ürünün tarifinden farklı tarif ve reçeteleri kullanıcılarına sundukları tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Hamsiköy Sütlaçı, Geleneksel Gıda, Coğrafi İşaret.

1. Giriş

Bir yöreye ait gastronomik ürünler o yörenin kültürü, gelenek ve görenekleri, yaşam tarzı, coğrafyası, iklimi gibi unsurların etkileşimi sonucu ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Geleneksel yollarla üretilen gastronomik ürünler, yöre mutfağına bir kimlik kazandırmak bakımından önem arz etmektedir. Yöresel hammadde kullanılarak üretilen, geleneksel üretim şekli ve işleme yöntemi ile karakterize edilen geleneksel ürünlere, değişime uğramaması, sonraki nesillere aktarılması, sürdürülebilirliğinin sağlanması ve daha iyi tanıtılması amacıyla coğrafi işaretleme yapılması günümüzde önemli bir unsur olarak görülmektedir. Coğrafi işaretleme yapılan bir gastronomik ürünün her ne sebeple olursa olsun reçete, hammadde ve üretim metodunda değişiklik yapılması mümkün değildir. Bundan dolayı geleneksel ürünlerin korunmasında ve öneminin vurgulanmasında coğrafi işaret çok önemli bir uygulamadır.

Trabzon ili Doğu Karadeniz Bölümü'nde bulunan ve yılın dört mevsimi yağış alan bir şehirdir. Zığana dağında bulunan Hamsiköy ise coğrafi konumdan ötürü Trabzon'un geneliyle kıyaslandığında daha fazla yağış almaktadır. Bu yağış rejimi ve bitki örtüsü Hamsiköy otlaklarının hayvanların süt verimi ve kalitesini arttıran özellikte olmasını sağlamaktadır (Trabzon.gov.tr, 2020; Maçka.gov.tr, 2020).

Coğrafi işaret, *belirgin bir niteliği, ünü veya diğer özellikleri bakımından kökenin bulunduğu yöre, alan, bölge veya ülke ile özdeşleşmiş ürünü gösteren işarettir* (ci, 2020). Trabzon ilinde coğrafi işaretli sekiz adet ürün bulunmaktadır. Bu ürünlerden Akçaabat köftesi, Vakıfkebir ekmeği, Tonya tereyağı ve Hamsiköy sütlaçı olmak üzere dört adet ürün gastronomik üründür. Türkiye'de sütlaç olarak coğrafi işaret almış tek ürün Hamsiköy sütlaçtır (ci, 2020). Coğrafi işaretli bu gastronomik ürünlerin tamamı işlenmiş gıdadır. Yani hammadde olarak tescillenmemiştir. Bu da göstermektedir ki hammadde yanında ustalık bilgisi de bu ürünlerin coğrafi işaret almasında etkili olmuştur.

¹ Giresun Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, mehmetakifsenn@gmail.com.

Hamsiköy sütlacı 2017 yılında Maçka Esnaf ve Sanatkarlar Odası Başkanlığı tarafından Türk Paten Enstitüsüne 6769 sayılı Sınai Mülkiyet Kanunu kapsamında korunmak üzere mahreç işareti türünde coğrafi işaret olarak tescil ettirilmiştir (ci, 2020).

Hamsiköy sütlacı üretiminde kullanılan reçete 1 litre çiğ inek sütü, 60 gram pirinç, 70 gram şeker ve yarım çay kaşığı tuzdur. Sütün miktarının arttırılmasıyla doğru orantılı olarak diğer bileşenlerde aynı oranda arttırılmaktadır. İki adet tencerenin gerekli olduğu Hamsiköy sütlacı yapımında ilk tencerede kaynatılan süt diğer tencereye alınmakta ve kaynayan süte pirinçler aktarılmaktadır. Pirincin aktarılması esnasında kırılmamasına dikkat edilmesi gerekmektedir. Pirinç ilave edildikten sonra sütle birlikte 5 dakikada bir karıştırılmalıdır. Sütün pirinç ile birlikte yaklaşık 40-45 dakika birlikte pişmesi gerekmektedir. Pişirim ardından şeker ve tuz ilave edildikten sonra yaklaşık 10-20 dakika arası pişirim işlemine devam edilir. Kaşıkla alınıp yüksekte bırakıldığında bal gibi kesintisiz akıyorsa sütlacın piştiği anlaşılmaktadır (ci, 2020).

Coğrafi işaret ile tescillenen bir ürünün gelecek nesillere aktarımı ile tüketiciler özgünlüğü bozulmamış ürünlere kolaylıkla erişebilecek doğru olmayan ürün üretimi ve haksız kazançların önüne geçilmiş olacaktır (Doğan, 2015).

Türkiye’de bir ürüne coğrafi işaret alındıktan sonra kontrol mekanizması etkin çalışmamaktadır. Bundan dolayı coğrafi işaret AB ülkelerinde olduğu gibi kalkınma görevi değil de yalnızca ismin korunması ile sınırlı bir kavram olarak kalmaktadır (Kan ve ark., 2010).

Yapılan bu çalışmada coğrafi işaretli bir ürün olan Hamsiköy sütlacı örneğinden yola çıkarak geleneksel gastronomik lezzetlerin korunması amacıyla coğrafi işaretlemenin ne derece önemli olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır.

2. Yöntem

Trabzon iline bağlı Maçka ilçesinin, ismini arapça bir kelime olan hamse (beş) den alan ve beş adet köyün birleşmesiyle meydana gelen bir mahalle olan, 1300 m rakımlı Hamsiköy köyünde uzun yıllardır, o yörede yetişen ineklerden elde edilen süt ile üretilen, 2017 yılında mahreç işareti ile coğrafi işaret olarak tescillenen Hamsiköy sütlacının hammaddenin elde edilmesinden sunuma kadar geçen aşamaları ve tüketim durumu derinlemesine incelenmiştir. Bunun için, nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Nitel araştırma yöntemi kapsamında yarı yapılandırılmış görüşme formu ile birlikte süt üreticisi olan 2 kişi, sütlac üreticisi olan 3 kişi ve Hamsiköy sütlacı adı altında satılan sütlacı tüketen 11 kişi ile görüşmeler yapılmış ayrıca Hamsiköy sütlacı yapım süreçleri gözlemlenerek takip edilmiştir. Görüşmeler daha sonra betimsel analiz tekniği ile çözümlenmiştir. İnternette günümüzde çok fazla bilgi dolanmaktadır. Bu bilgilerin bir kısmı kontrol edilmediğinden zarar verici boyutlara ulaşmaktadır. Web sitelerinin daha fazla takipçi elde etmek ve daha fazla okunmak amacıyla kontrolsüz ve doğruluğu kontrol edilmemiş bilgileri paylaştığı aşikârdır. Coğrafi işaretin amaçlarından bir tanesinin de ürünün sürdürülebilirliğini garanti altına almaktır. Bu amaçla ürünlerin üretim yöntemlerindeki yanlış bilgilendirmeler sürdürülebilirlik anlamında zararlara yol açabilecektir. Bunun için yapılan mülakatlara ilave olarak internette bulunan 5 adet web sitesindeki “Hamsiköy sütlacı” başlığı ile tarifi verilen sütlacın reçeteleri doküman analizi yöntemi ile toplanmış ve veri analizi yöntemi ile incelenmiştir.

3. Bulgular

Süt üreticilerinden elde edilen bilgilere göre Hamsiköy sütlacını yapmak için kullanılan süt, yöre hayvanlarının serbest olarak meralarda otması sonucu beslenmeleri ile elde edilmektedir. Süt üreticileri özellikle yörenin daha güney ve iç kesimlerindeki otların daha hoş kokulu, hayvanları tarafından daha beğenilir olduğunu ve Hamsiköy sütlacı yapımında bu sütün kullanıldığını belirtmişlerdir. Kışlık kuru otlar ise Hamsiköy’den daha yüksek olan yaylalardan elde edilen otların kurutulması ile elde edilmektedir. Üreticilerin verdiği bilgilere göre toplanan sütler günlük olarak üreticiler tarafından alınmakta ve bekletilmeden (depolanmadan) kullanılmaktadır. Hamsiköy sütlacı yapımında bir tencere süt, iki orta boy kase pirinç ve iki orta boy kase şeker ve bir tutam tuz kullanılmaktadır. Ölçüm ekipmanlarıyla üreticilerin tarif etmiş oldukları hammaddeler ölçülmüş olup kullandıkları malzemeler Türk Patent Enstitüsü’nün Hamsiköy sütlacı için vermiş olduğu tarife benzerlik göstermektedir. Hamsiköy sütlacı için “1 litre çiğ inek sütü, 60 gram pirinç, 70 gram şeker ve yarım çay kaşığı tuz” kullanılmalıdır. Belirtilen oranlar birbiriyle paralel olarak değişim göstermektedir. Örneğin; yaklaşık 20 litrelik süt kullanıldığında diğer katılacak ürünlerin miktarı da 20 ile çarpılarak elde edilen miktarlarda kullanılarak üretilmelidir (TPE, 2020). Pişirme metodunun önemli olduğu bu üründe süt dikkatli bir şekilde uzun süre kaynatılmakta ve başka bir tencereye alındıktan sonra üzerine pirinç eklenerek, pirinçler kırılmadan dikkatli bir şekilde belirli aralıklarla karıştırılarak kaynatılmaktadır. Pirinçlerin pişme kontrolü yapılmakta, pişimin ardından tuz ve şeker ilave edilerek yaklaşık 15 dakika

kadar daha kaynatılmaktadır. Pişmenin kontrolü sütün kıvam almasıyla kontrol edilir. Daha sonra taze sütlac veya fırında üzeri kızartılarak sunulan fırınlanmış sütlac olarak sunumu yapılır. Arzu edildiği takdirde sunum esnasında üzerine fındık ve ceviz serpiştirilerek de sunum yapılmaktadır.

Daha sonra Hamsiköy ve Zigana dağında bulunan 3 farklı yeme içme tesisinde tüketicilerle görüşmeler yapılmıştır. Görüşme yapılan tüketicilerin demografik özellikleri tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1. Hamsiköy Sütlacı Tüketen Kişilerin Demografik Özellikleri

Katılımcı Kodu	Cinsiyet	Yaş	Eğitim	Meslek
KK1	Erkek	38	Lisans	Ticaret
KK2	Erkek	67	Önlisans	Emekli
KK3	Kadın	33	Lisans	Ev Hanımı
KK4	Erkek	64	Lise	Memur
KK5	Kadın	41	Lise	Ticaret
KK6	Kadın	24	Üniversite	Öğrenci (Master)
KK7	Kadın	61	İlkokul	Ev Hanımı
KK8	Erkek	27	Lisans	Serbest
KK9	Erkek	42	Lisans	Mühendis
KK10	Erkek	40	Lisans	Öğretmen
KK11	Erkek	36	Önlisans	Memur

Bölgeye ziyaret, yolculuk esnasında geçerken veya özellikle Hamsiköy sütlacı tüketmek amacıyla gelen tüketicilerle yapılan görüşmelerde buradaki lezzeti başka bir yerde bulamadıklarını, Hamsiköy haricinde tükettikleri ve Hamsiköy sütlacı olarak satılan ürünlerin yumurta ve vanilya koktuğunu buradaki ürünün çok lezzetli olduğunu belirttikleri görülmüştür. Ürünü, isminin özdeşleştiği yerde yemenin daha keyif verdiği ve anlamlı olduğunu, doğal ve geleneksel yolla üretim olduğunu hissettiklerini belirtmişlerdir. Başka yerlerde hatta Trabzon’da dahi yedikleri Hamsiköy sütlacı adıyla satılan sütlaclarda bu lezzeti ve hazzı yaşamadıklarını belirtmişlerdir. Üretici ve tüketicilerin Zigana dağıdaki restoranlarda ve farklı yerlerdeki mekânlarda satılan, ismine Hamsiköy sütlacı denilen ürünlerin gerçeği yansıtmadıklarını ve geleneksellikten uzak olduklarını belirtmişlerdir. Coğrafi işaretli olmasından dolayı kontrolün yetkili merciler tarafından daha sık yapılması ve aslına uygun, geleneksel şekilde yapılmayan sütlacların Hamsiköy sütlacı adıyla satılmamasının önemli olduğunu vurgulamışlardır.

Web sitelerinin Hamsiköy sütlacı ile alakalı verileri incelendiğinde üç adet web sitesi “reçetesinde coğrafi işaretli ürünün reçetesinin haricinde un, yumurta, vanilya kullanılmaktadır. Pirincin lapa hale gelene kadar pişirildikten sonra kaynayan süte katılması gerektiğini belirtmektedir. Bir web sitesi “yumurta kullanmakta, pirinçleri haşlayıp kaynayan süte ilave edilmesini tavsiye etmekte”, bir web sitesi ise coğrafi işaretli ürünün reçetesini ve tarifini harfiyen vermektedir.

4. Sonuç ve Öneriler

Bir yörenin, geleneksel metotla yapılan ve özellikle o yörenin ismiyle anılan bir gastronomik ürününün korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması amacıyla coğrafi işaret olarak tescillenmesi son yıllarda başvurulan bir yöntem haline gelmiştir. Hamsiköy sütlacının da bu amaçla coğrafi işaret olarak korunması ve tanıtılması amaçlanmıştır.

Hamsiköy sütlacının haricinde sütlac olarak tescillenmiş başka bir ürün olmaması bu ürünün önemini ortaya koyan unsurlardan bir tanesi olarak değerlendirilebilir.

Özellikle bir ürünün, üretildiği yerde tüketilmesi ve bu esnada bölgenin coğrafyasını gözlemlemek yeme içme deneyimi amacıyla ziyaret gerçekleştiren turistler için önemli ve değerlidir. Bu amaçla özellikle Hamsiköy mahallesinde gastroturistlerin faydalanabileceği veya üretimi deneyimleyebileceği atölyelerin açılmasının turist çekme anlamında önemli olduğu düşünülmektedir.

Fakat yöre dışında yapılan sütlacların aslına uygun olmaması ve Hamsiköy sütlacı ibaresini kullanması ürüne yönelik olumsuz bakış açısı oluşmasına sebebiyet vermekte bu da marka değerini düşürmektedir. Kanuni yollara başvurularak söz konusu metot ve hammaddeler kullanılmadan yapılan ve Hamsiköy sütlacı ismini kullanan işletmelere cezai yaptırım uygulanması ürünün sürdürülebilirliği anlamında önemli bir adım olacaktır.

Hamsiköy sütlacının ayırt edici özelliklerinden bir tanesi de yöredeki hayvanların yine yöredeki otlakları kullanarak ürettikleri süttten elde ediliyor olmasıdır. Bundan dolayı bu ürünün farklı şehirlerde aynı adla üretimi yanıltıcı reklam olmakta ve engellenmesi gerekmektedir.

Web sitelerinde bulunan ve aslını yansıtmayan tariflerin ürüne zarar vereceğinden hareketle bu konuda yetkili otoriteler tarafından adımlar atılmaktadır.

Hamsiköy sütlacının yapımında yöreden elde edilen sütün kullanılıp kullanılmadığı, kullanılan bileşenlerin karışım oranları ve sütlacın kıvamını denetlemek üzere Maçka Esnaf ve Sanatkârlar Odası Başkanlığı koordinatörlüğünde; Maçka İlçe Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü'nden, Maçka Belediyesi'nden ve Maçka Esnaf ve Sanatkârlar Odası'ndan ürün hakkında bilgi sahibi birer kişinin denetim yapacağı belirtilmektedir. Bu sebeple ürünün korunması amacıyla söz konusu kurumların özellikle web siteleri hakkında erişim engeli talep etmesinin gerekli olduğu düşünülmektedir.

Kaynaklar

Doğan, B. (2015). Coğrafi işaret korumasının gelişmekte olan ülkeler için önemi. E-Journal of New World Sciences Academy, 10(2), 58-75.

Kan, M., Gülçubuk, B., Kan, A. ve Küçükçongar, M. (2010). Coğrafi işaret olarak Karaman Divle tulum peyniri. KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 12 (19): 15-23, 2010.

Maçka Kaymakamlığı (2020). <http://www.macka.gov.tr/ilcemiz> / Erişim tarihi: 12.09.2020.

Trabzon Valiliği (2020). <http://www.trabzon.gov.tr/sehrimiz> / Erişim tarihi: 12.09.2020.

Türk Patent Enstitüsü (2020). Coğrafi İşaret nedir? <https://www.ci.gov.tr/sayfa/co%C4%9Fraf-i-%C5%9Faret-nedir> /Erişim tarihi: 10.09.2020.

Borsa İstanbul'daki Konaklama İşletmelerinde Çalışma Sermayesini Belirleyen Unsurların Analizi¹

Dr. Mehmet BEYAZGÜL² - Prof. Dr. Erdinç KARADENİZ³

Özet

Geçmişten günümüze piyasaları derinden etkileyen birçok finansal, ekonomik ve sosyal kriz ortaya çıkmıştır. Günümüze yakın dönemden örnekler verilecek olursa; Amerika Birleşik Devletleri'nden yayılan mortgage krizi, İngiltere'nin Avrupa Birliği'nden ayrılma süreci olarak adlandırılan Brexit, Amerika ile Çin arasında yaşanan ticaret savaşları, orta doğuda yaşanan savaş hali ve buna bağlı olarak artan jeopolitik riskler ve son olarak Korona salgını (Covid-19) ile tüm dünyada hayatın durma noktasına gelmesi gibi gelişmeler önemli krizlerdir. Bu gibi kriz dönemlerinde doğal olarak turizm sektörü de derinden etkilenmektedir. Özellikle sabit sermaye harcamaları yüksek olan ve bunu karşılamak için tam kapasite ile faaliyetlerini sürdürmesi gereken konaklama işletmeleri, bu dönemlerde talebin azalması ile yükümlülüklerini yerine getirmede çok büyük sorunlarla karşı karşıya gelmektedir. Bu gibi durumlarda çalışma sermayesi yetersiz olan işletmeler faiz, kur ve likidite riskleri açısından sorunlar yaşayabilmektedirler. Bu sorunlar işletmeleri finansal sıkıntıya hatta iflasa kadar götürebilmektedir. Bu bağlamda çalışma sermayesi yönetiminin işletmeler açısından son derece önemli bir konu olduğu söylenebilir. Bu araştırmanın amacı, pay senetleri Borsa İstanbul (BİST)'da işlem gören konaklama işletmeleri üzerinde çalışma sermayesini etkileyen faktörleri analiz etmektir. Bu araştırmanın amacı, pay senetleri BİST'te işlem gören konaklama işletmeleri üzerinde çalışma sermayesini etkileyen faktörleri analiz etmektir. Bu bağlamda BİST'te yer alan 10 konaklama işletmesinin 2011-2019 yıllarına ait yıllık finansal verileri uyumluluğuna bağlı olarak dinamik panel veri analizi yöntemlerinden Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) ile analize tabi tutulmuştur. Araştırmada elde edilen bulgulara göre Türkiye'deki konaklama işletmelerinin çalışma sermayesi düzeyi kaldıraç oranı ve aktif kaldıraç oranından pozitif; maddi duran varlık oranından ise negatif yönde etkilenmektedir.

Anahtar kelimeler: Çalışma Sermayesi, Genelleştirilmiş Momentler Metodu, Konaklama İşletmeleri, Borsa İstanbul.

1. Giriş

Çalışma sermayesi, işletme faaliyetlerinin aksamadan devam edebilmesi için kullanılan ve kısa sürede nakde çevrilme özelliği bulunan varlıkların bütünü şeklinde tanımlanmaktadır (Ercan ve Ban, 2010:275). Diğer bir tanıma göre çalışma sermayesi, üretim aşamasındaki bir işletmenin üretime başlayabilmesi için gereken hammadde, işçilik, enerji, depolama, sigorta, reklam vb. maliyetlerin karşılanması için elde tutulan kısa vadeli varlıklardır (Usta, 1995:127). Çalışma sermayesi kavramı literatürde işletme sermayesi veya dönen sermaye olarak da kullanılmaktadır. Çalışma sermayesi esas itibarıyla, işletmelerin dönen varlıklarını ifade etmektedir. Dönen varlıklar; kasa, banka, menkul kıymetler, alacaklar, stoklar ve akreditiflerdir. Bir yıldan önce nakde dönüşme özelliği nedeniyle çalışma sermayesi, işletmelerin faaliyeti sonunda sürekli olarak mal ve nakit akımına neden olan sermayedir (Ceylan ve Korkmaz, 2012:287).

İşletmelerin üretimde kesintiye uğramadan tam kapasite ile faaliyet göstermesi, vadesi gelen yükümlülüklerini yerine getirememeye (likidite) riskini azaltması, kredi değerliliğini arttırması, beklenme-

¹ Bu çalışma Mersin Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimince 2017-2-TP3-2656 Proje Numarası ile desteklenmiştir.

² Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Doktora Programı, mehmetbeyazgul@mersin.edu.tr.

³ Mersin Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, ekaradeniz@mersin.edu.tr.

dik zamanlarda mali yönden zor durumlara düşmemesi ve faaliyetini verimli olarak sürdürebilmesi açısından çalışma sermayesi yönetimi büyük bir önem arz etmektedir (Akgüç, 2013:201). Etkin bir çalışma sermayesi yönetimi için işletmenin kısa vadeli yükümlülüklerini yerine getirememesiyle meydana gelebilecek risklerin önüne geçilmesi ve aynı zamanda dönen varlıklara fazla yatırım yapılmaması ile düşük kârlılığın önüne geçilmesi gerekmektedir. Bu nedenle dönen varlık ve kısa vadeli borçların uygun bir şekilde planlanması, dengelenmesi ve kontrol edilmesi önemli bir husustur (Öz ve Bener, 2007:320).

Turizm sektöründe tüketicilerin zevk, moda ve alışkanlıklarının değişmesi, talebin genellikle mevsimsel dalgalanma göstermesi ve turistlerin sosyo-ekonomik durumunun ekonomik ve siyasi gelişmelerden ciddi şekilde etkilenmesi gibi nedenlerle talebin tahmin edilmesi çok güçtür. Dolayısıyla turizm sektörünün temel aktörü sayılan konaklama işletmelerinin bu gibi unsurların gölgesinde finansal açıdan başarılı bir yönetim sergilemesi de zorlaşabilmektedir. Konaklama alt sektöründe talebin esnek olması, işletmelerin çalışma sermayesi yönetimini de güçleştirmektedir. Talebin arttığı dönemlerde, konaklama işletmesinin bu talebi karşılaması için faaliyetlerini arttırması gerekmekte bununla beraber artan faaliyetlerin yerine getirilebilmesi için çalışma sermayesinin alt unsurları olan nakit alacak ve stok düzeyi de artış gösterebilmektedir. Dolayısıyla talebin arttığı dönemlerde çalışma sermayesi düzeyi yeterli olmayan konaklama işletmeleri, faaliyetlerin sürdürülmesi için kısa vadeli yabancı kaynaklara yönelmekte, talebin azaldığı dönemlerde de yükümlülüklerini karşılamada güçlük çekebilme ve likidite sıkıntısı yaşayabilmektedir. Ancak talebin yüksek olduğu dönem haricinde de çalışma sermayesi düzeyinin yüksek tutulması bu varlıkların atıl fona dönüşmesine ve bu da konaklama işletmelerinin kârlılığının azalmasına yol açabilmektedir. Bu doğrultuda konaklama işletmelerinde günlük faaliyetlerin aksatılmadan sürdürülebilmesi için çalışma sermayesine hangi dönemlerde ne kadar yatırım yapılması gerektiği, çalışma sermayesi düzeyinin nelerden etkilendiğinin bilinmesi gerekmektedir.

2. Konaklama İşletmeleri Açısından Çalışma Sermayesinin Önemi

Konaklama işletmelerinde ticaret ve üretim işletmelerinden farklı olarak dönen varlıkların toplam varlıkların içindeki payı düşüktür. Bunun en önemli nedeni konaklama işletmelerinde üretim ile tüketimin aynı anda gerçekleşmesidir. Konaklama işletmeleri ana faaliyet olarak ağırlama hizmeti sunduğundan bu işletmelerin kazançlarının en büyük kısmını oda satışları oluşturmaktadır. Odalar ise günlük olarak satılmakta ve bir oda satışa sunulduğu gün içinde satılmaz ise diğer gün satılmak üzere stoklanamamaktadır (Yıldırım, 2006:6). Dolayısıyla genelde dönen varlıkların önemli bir bölümünü oluşturan stoklar, konaklama işletmelerinde yiyecek-içecek ve temizlik gibi ürünlerle kısıtlı kalmaktadır. Konaklama işletmelerinde dönen varlıkların daha düşük düzeyde olması bu işletmelerde çalışma sermayesi yönetiminin önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir (Zimon ve Gosik, 2014:185).

Konaklama işletmeleri açısından da diğer işletmelerde olduğu gibi çalışma sermayesi yönetiminin etkin olması hayati önem arz etmektedir (Onyango ve Ngahu, 2018:52). Açıklandığı üzere likidite ile kârlılık arasında ters yönlü bir ilişki vardır. Likiditenin düşük olması kârlılığı arttırmakta, ancak finansal riski de arttırmaktadır (Raheman ve Nasr, 2007:279). Finansal risk taşıyan bir konaklama işletmesi ise faaliyetlerini sürdürmede sıkıntı yaşayabilir. Dolayısıyla konaklama işletmelerinde dönen varlıkların payı düşük olsa da faaliyetlerin kesintisiz olarak sürdürülmesi için çalışma sermayesi yönetimi oldukça önemlidir. Konaklama işletmelerinde talebin genellikle mevsimsel dalgalanma göstermesi, günlük faaliyetlerin yoğun olması, işgücü devir hızının yüksek olması ve maliyet kontrolünün zor olması neticesinde çalışma sermayesi düzeyi sürekli değişim gösterebilmektedir (Karadeniz, 2012:124). Konaklama işletmelerinin bu özelliklerinden dolayı yöneticilerin sezonluk doluluğun yükselmesiyle artan satışlardan kaynaklanabilecek dönen varlıklardaki artış hızını dikkatli izlemeleri gerekmektedir (Gül, 1996:43). Özellikle işletme aşamasında haftanın yedi günü ve günlük yirmi dört saat süren ağırlama faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi ve kısa süreli yükümlülüklerin yerine getirilebilmesi açısından çalışma sermayesinin ve likidite riskinin etkin olarak yönetilmesi önem arz etmektedir (Karadeniz, 2012). Talebin yüksek ve faaliyetlerin yoğun olduğu dönemlerde çalışma sermayesi gereksinimi artmakta ve bununla beraber konaklama işletmelerinin likidite riski ortaya çıkabilmektedir. Diğer yandan talebin düşük olduğu dönemlerde çalışma sermayesi ihtiyacı azalmakta ve konaklama işletmelerinin ellerinde tuttuğu nakdin atıl fona dönüşmesi söz konusu olabilmektedir. Konaklama işletmelerinin tüm bu olumsuzluklardan korunması için çalışma sermayesi ihtiyacını, faaliyetlerin yoğunluğuna göre doğru tespit ederek, finansmanını sağlaması gerekmektedir (Karadeniz ve Beyazgül, 2016:243). Dolayısıyla konaklama işletmelerinde çalışma sermayesi düzeyinin etkilendiği unsurların belirlenmesi büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda araştırmanın temel amacı, pay senetleri Borsa İstanbul'da işlem gören konaklama işletmelerinde çalışma sermayesi düzeyini etkileyen faktörlerin analizini ortaya koymaktır.

Konuyla ilgili literatür incelendiğinde, çalışma sermayesi düzeyinin işletmelerin aktif kârlılığı, satış büyüklüğü, faaliyet nakit akışı, kaldırılabilir düzeyi, aktif yapısı ve aktif büyüklüğü ile ilişkili olduğu

saptanmıştır (Chiou, Cheng ve Wu, 2006; Nazir ve Afza, 2009; Ramachandran ve Janakiraman, 2009; Banos-Caballero, Garcia-Teruel ve Martinez-Solano, 2010; Coşkun ve Kök, 2011; Wasiuzzaman ve Arumugam, 2013; Doğan ve Elitaş, 2014). Turizm sektörüne yönelik yapılan araştırmalarda ise genellikle nakit, alacak, stok yönetimi ve likidite düzeyinin incelendiği (Yıldırım, 2006; Kim, Kim ve Woods, 2011; Morais ve Silva, 2013; Bansal ve Khosla, 2015; Kendirli ve Kaya, 2016; Dogru ve Sirakaya-Turk, 2017), ayrıca çalışma sermayesi ile kârlılık arasındaki ilişkinin incelendiği (Bieniasz ve Golas, 2011; Coşkun ve Kök, 2011; Erdaş, 2015; Mun ve Jang, 2015; Kendirli ve Çankaya, 2016) görülmektedir. Ancak literatür incelendiğinde konaklama işletmelerinde çalışma sermayesi düzeyini etkileyen faktörlerin analizini inceleyen araştırmanın çok sınırlı olduğu tespit edilmiştir. Buradan hareketle bu araştırmanın, konaklama işletmelerinde çalışma sermayesi yönetiminin önemini ortaya koyması açısından hem sektöre hem de literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

Araştırmanın ilerleyen bölümlerinde araştırmanın yöntemi açıklanmış, daha sonra araştırmanın analizine ait bulgular yorumlanmıştır. Sonuç bölümünde ise elde edilen bulgular tartışılarak sektöre ve literatüre öneriler sunulmuştur.

3. Yöntem

Bu araştırmanın amacı, pay senetleri BİST'te işlem gören konaklama işletmeleri üzerinde çalışma sermayesini etkileyen faktörleri analiz etmektir. Dolayısıyla araştırmanın örneklemini BİST'te yer alan 10 konaklama işletmesinin 2011-2019 yıllarına ait yıllık finansal verileri oluşturmaktadır. Söz konusu konaklama işletmelerine ait bilgiler Tablo 1'de sunulmuştur. 2011 yılı öncesine ait dönemde veri ve işletme sayısının daha az olması nedeniyle çalışmanın analiz dönemi 2011-2019 arası olarak belirlenmiştir. Tablo 1'de yer alan BİST konaklama işletmelerinin finansal verileri Thomson Reuters Datastream veri tabanı ve Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP)'dan elde edilmiştir. Elde edilen finansal veriler ile araştırmanın amacına yönelik yapılacak analiz için gerekli değişkenler hesaplanmıştır.

Tablo 1: Analize Dâhil Edilen Konaklama İşletmeleri

Borsa İstanbul Konaklama İşletmeleri	İşletme Sayısı	Gözlem Sayısı
Marmaris Altinyunus Turistik Tesisleri A.Ş. Martı Otel İşletmeleri A.Ş. Altın Yunus Çeşme Turistik Tesisler A.Ş. Petrokent Turizm A.Ş. Ütopya Turizm İnşaat İşletmecilik A.Ş. Ulaşlar Turizm Yatırımları ve Dayanıklı Tüketim Malları Tic. Paz. A.Ş. Avrasya Petrol ve Turistik Tesisler Yatırımlar A.Ş. Kuştur Kuşadası Turizm Endüstrisi A.Ş. Merit Turizm Yatırım ve İşletme A.Ş. Tek-Art İnşaat Ticaret Turizm Sanayi ve Yatırımlar A.Ş.	10	90

Çalışma sermayesi düzeyini belirleyen faktörlerin analiz edildiği araştırmalarda çalışma sermayesi düzeyini etkileyen birçok unsurun olduğu görülmektedir. Bu araştırmada çalışma sermayesi düzeyini belirleyen faktörlerin analizine dâhil edilecek değişkenlere karar verilirken en çok atıf alan araştırmalarda en çok kullanılan değişkenler baz alınmıştır. Yapılan inceleme sonucunda analiz sürecinde çalışma sermayesi düzeyini etkileyen faktörlerin analizinde kullanılmasına karar verilen bağımlı ve bağımsız değişkenlere ve bu değişkenlerin hesaplanmasına ait bilgiler Tablo 2'de sunulmaktadır.

Tablo 2: Çalışma Sermayesi Düzeyini Etkileyen Faktörlerin Analizinde Kullanılan Değişkenler

Değişkenler	Kısaltması	Hesaplanma Şekli
Bağımlı Değişken		
Çalışma Sermayesi Oranı	ÇSO	Dönen Varlıklar / Toplam Varlıklar
Bağımsız Değişkenler		
Toplam Kaldıraç Oranı	TKAL	Toplam Yabancı Kaynaklar / Toplam Varlıklar
Satışların Büyüme Oranı	SBO	$(\text{Net Satışlar}_t - \text{Net Satışlar}_{t-1}) / \text{Net Satışlar}_{t-1}$
Aktif Büyüklüğü	AKTİF	Toplam Varlıkların Doğal Logaritması
Maddi Duran Varlık Oranı	MDVO	Maddi Duran Varlıklar / Toplam Varlıklar
Faaliyet Nakit Akışı Oranı	NAKIŞ	Faaliyetlerden Sağlanan Nakit Akış / Toplam Varlıklar
Aktif Kârlılık Oranı	AKA	Net Kâr / Toplam Varlıklar

Tablo 2’de belirtilen değişkenlerin yer aldığı araştırmalar esas alınarak bu araştırmada konaklama işletmelerinde çalışma sermayesi düzeyini etkileyen faktörleri belirlemek amacıyla aşağıdaki model geliştirilmiştir.

$$\text{ÇSO}_{it} = \alpha + \beta_1 \text{ÇSO}_{it-1} + \beta_2 \text{TKAL}_{it} + \beta_3 \text{SBO}_{it} + \beta_4 \text{AKTİF}_{it} + \beta_5 \text{MDVO}_{it} + \beta_6 \text{NAKIŞ}_{it} + \beta_7 \text{AKA}_{it} + e_{it}$$

Modelde toplam kaldırma oranı (TKAL), satışların büyüklük oranı (SBO), aktif büyüklüğü (AKTİF), maddi duran varlık oranı (MDVO), faaliyet nakit akışı (NAKIŞ) ve aktif kârlılık oranı (AKA)’nın çalışma sermayesi oranı (ÇSO)’na etki edip etmediği test edilmek istenmiştir. Araştırmanın modelinde;

ÇSO_{it} : i işletmesinin t yılındaki çalışma sermayesi oranını,

ÇSO_{it-1} : GMM yönteminin gereği olarak modele eklenmiştir ve bağımlı değişken olan çalışma sermayesi oranının bir dönem gecikmeli değerini ifade etmektedir.

TKAL_{it} : i işletmesinin t yılındaki toplam kaldırma oranını,

SBO_{it} : i işletmesinin t yılındaki satışların büyüme oranını,

AKTİF_{it} : i işletmesinin t yılındaki aktif büyüklüğünü,

MDVO_{it} : i işletmesinin t yılındaki maddi duran varlık oranını,

NAKIŞ_{it} : i işletmesinin t yılındaki faaliyet nakit akışı oranını,

AKA_{it} : i işletmesinin t yılındaki aktif kârlılık oranını,

β_i : tahmin katsayılarını,

e_{it} : hata terimini ifade etmektedir.

Araştırmada kurulan modelin test edilmesinde veri uyumluluğuna bağlı olarak dinamik panel veri analizi yöntemlerinden Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) kullanılmıştır. Dinamik panel veri yöntemleri daha fazla gözlem kullanması, gözlemlerin daha homojen olmasını sağlaması, serbestlik derecesini artırması ve açıklayıcı değişkenler arasındaki bağlantı sorununu azaltması nedeniyle kullanılması elverişli olan ekonometrik yöntemlerden biridir. GMM yöntemini temel alan tahmin ediciler arasında en çok tercih edilen Arellano ve Bond (1991)’un geliştirmiş olduğu fark GMM’dir (Akdağ ve Seçilmiş, 2018). Anderson ve Bond’un (1991) geliştirdiği genelleştirilmiş momentler tahmincisinde ilk önce birinci fark modeli araç değişken matrisi kullanılarak dönüştürülmekte ve daha sonra da bu dönüştürülmüş model genelleştirilmiş en küçük kareler yöntemi ile tahmin edilmektedir. Bu nedenle genelleştirilmiş momentler tahmincisi, “iki aşamalı araç değişkenler tahmincisi” olarak da bilinmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2018).

GMM tahmin yöntemlerinin güvenilirliği, hata terimlerinin seri korelasyon taşımadığı varsayımı ile araç değişkenlerin geçerliliği varsayımının gerçekleşmesine bağlıdır. Bu varsayımların test edilmesi için Arellano ve Bond (1991) tarafından önerilen Arellano-Bond otokorelasyon testi ile Sargan (1958)/Hansen (1982) veya diğer adıyla J testinin uygulanması gereklidir. Sargan/Hansen testi ile araç değişkenlerinin geçerli olup olmadığı araştırılmaktadır. Bu test için sıfır hipotezi “Farkı alınan modelde araç değişkenler ve hata terimi arasında korelasyon yoktur.” olarak kurulur. Bu hipotezin reddedilmesi durumunda seçilen araç değişkenlerinin geçerli olduğuna karar verilir. Arellano-Bond otokorelasyon testinde ise AR(1) ve AR(2) için “Farkı alınmış hata teriminde birinci/ikinci dereceden otokorelasyon yoktur” sıfır hipotezleri ile hata terimindeki korelasyonlar sınanmaktadır (Roodman, 2009; Demirci, 2017).

4. Bulgular

Araştırmanın amacı doğrultusunda oluşturulan modeldeki değişkenlerin 2011-2019 dönemine ait tanımlayıcı istatistikleri Tablo 3’te açıklanmıştır. Tanımlayıcı istatistiklerde araştırmanın analizinde kullanılan değişkenlere ait ortalama, standart sapma, minimum ve maksimum değerler ile gözlem sayıları açıklanmaya çalışılmıştır.

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum	Gözlem Sayısı
ÇSO	0,24	0,18	0,02	0,83	90
TKAL	0,33	0,28	0,02	1,07	
SBO	0,20	0,87	-0,97	5,21	
AKTİF	10,36	1,20	7,76	12,86	
MDVO	0,51	0,31	0,00	0,98	
NAKIŞ	0,06	0,14	-0,52	0,48	
AKA	0,03	0,12	-0,27	0,46	

Araştırmanın amacı doğrultusunda oluşturulan modeldeki değişkenlerin 2011-2019 dönemine ait tanımlayıcı istatistiklere bakıldığında BİST'teki konaklama işletmelerinin çalışma sermayesi oranı ortalamasının % 24 olduğu görülmektedir. Buna göre Türkiye'deki konaklama işletmelerinin varlıklarında çalışma sermayesinin genellikle düşük bir paya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Kaldıraç oranına bakıldığında Türkiye'deki konaklama işletmelerinin ortalama % 33 düzeyinde toplam kaldıraç oranına sahip olduğu görülmektedir. Buna göre Türkiye'deki konaklama işletmelerinin genel olarak yabancı kaynak düzeyinin düşük olduğu, finansman kaynaklarında genellikle özkaynaklara ağırlık verdikleri söylenebilir. Araştırmada diğer değişkenler hesaplandığında Türkiye'de konaklama işletmelerinin ortalama satışların büyüme oranının % 20; ortalama aktif büyüklüğünün 10,36; ortalama maddi duran varlık oranının % 51; ortalama faaliyet nakit akış oranının % 6 ve ortalama aktif kârlılık oranının % 3 olduğu ortaya çıkmıştır.

BİST konaklama işletmelerinin çalışma sermayesini etkileyen faktörler GMM ile analiz edilmiştir. Tablo 4'te BİST konaklama işletmeleri üzerinde GMM ile test edilen Model 1'e ait tahmin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 4: Çalışma Sermayesini Etkileyen Faktörlerin Analizine Yönelik GMM Tahmin Sonuçları

Değişkenler	GMM Tahmin Sonuçları
$\text{ÇSO}_{i,t-1}$	0,289 (0,259)
TKAL	0,269* (0,042)
SBO	0,005 (0,716)
AKTİF	-0,012 (0,874)
MDVO	-0,451* (0,000)
NAKIŞ	-0,071 (0,539)
AKA	0,378* (0,025)
Sabit	0,567 (0,335)
Sargan/Hansen	11,23 (0,081)
AR (2)	-1,34 (0,179)
Wald Testi	36,08* (0,000)

* %5 önem seviyesinde ($p < 0,05$) anlamlılığı belirtmektedir.

Tablo 4'te Wald testi olasılık değerlerinin 0,05'ten küçük olduğu ve dolayısıyla test edilen modelin bütün olarak anlamlı olduğu, AR(2) testinin olasılık değerinin 0,05'ten büyük olduğu ve modelde ikinci sıra otokorelasyonun olmadığı söylenebilir. Ayrıca Sargan/Hansen testinin de olasılık değerinin 0,05'ten büyük olduğu ve kullanılan araç değişkenlerin geçerli olduğu görülmektedir.

Tablo 4 incelendiğinde BİST konaklama işletmelerinde TKAL değişkeninin ÇSO değişkenine istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde bir etkisinin olduğu görülmektedir. Buna göre BİST konaklama işletmelerinde borç düzeyin artmasıyla birlikte çalışma sermayesi düzeyinin de arttığı söylenebilir. Tablo 4'e bakıldığında ÇSO değişkenini etkileyen bir diğer değişkenin MDVO değişkeni olduğu görülmektedir. Buna göre BİST konaklama işletmelerinde çalışma sermayesi düzeyi maddi duran varlık oranından negatif yönde etkilendiği ortaya çıkmıştır. Buradan yola çıkılarak BİST konaklama işletmelerinin maddi duran varlık düzeyindeki artışın çalışma sermayesi düzeyini azalttığı veya tam tersi olarak maddi duran varlık düzeyindeki azalışın çalışma sermayesini arttırdığı ifade edilebilir. Yine Tablo 4 incelendiğinde ÇSO değişkeninin AKA değişkeninden istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde etkilendiği görülmektedir. Buna göre BİST konaklama işletmelerinde aktif kârlılığının artması çalışma sermayesi düzeyini de arttırdığı söylenebilir.

5. Sonuç ve Öneriler

Çalışma sermayesi, işletmelerin kısa vadeli yükümlülüklerini yerine getirebilmesi ve faaliyetlerini yürütebilmesi amacıyla ihtiyaç duyduğu hammadde, işçilik, enerji ve benzeri günlük ihtiyaçların karşılanması için elinde bulundurduğu kısa sürede nakde çevrilme özelliği bulunan varlıklardır. Ancak bu kısa vadeli varlıkların hangi düzeyde elde tutulması ve bu varlıkların hangi kaynaklardan finanse edilmesi gerektiği finans yöneticisinin günlük olarak en çok zaman harcadığı konuların başında gelmektedir. Özellikle turizm sektörünün en önemli aktörlerinden olan konaklama işletmelerinde talebin genellikle dalgalanma göstermesi, günlük operasyonların çok hareketli olması, döviz kurlarındaki dalgalanmalar ile enerji, bakım-onarım, yiyecek-içecek ve personel gibi maliyet unsurlarının kontrolünün zor olması dolayısıyla belirsizliğin yüksek gerçekleşmesi konaklama işletmelerinin finansal açıdan sürdürülebilirliğini zorlaştırmaktadır. Bu nedenle konaklama işletmelerinde çalışma sermayesi yatırım düzeyi ile çalışma sermayesi unsurlarına yapılacak yatırım stratejilerinin etkin olarak planlanması ve finansmanın en uygun şekilde sağlanması büyük önem arz etmektedir. Açıklanan hususlar bağlamında bu çalışmada pay senetleri BİST'te işlem gören konaklama işletmeleri üzerinde çalışma sermayesini etkileyen faktörleri analiz etmek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda araştırmanın kapsamını pay senetleri BİST'te işlem gören 10 konaklama işletmesinin 2011-2019 yıllarına ait yıllık finansal verileri oluşturmaktadır. Söz konusu veriler Thomson Reuters Datastream veri tabanı ve Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP)'dan elde edilmiş ve araştırmanın amacına yönelik kurulan model, dinamik panel veri analizi yöntemlerinden GMM ile test edilmiştir.

Araştırmada elde edilen bulgulardan öncelikle tanımlayıcı istatistiklere bakıldığında BİST'teki konaklama işletmelerinin çalışma sermayesi oranının % 24; toplam kaldıraç oranının % 33; satışların büyüme oranının % 20; aktif büyüklüğünün 10,36; maddi duran varlık oranının % 51; faaliyet nakit akış oranının % 6 ve aktif kârlılık oranının % 3 ortalamalarında olduğu ortaya çıkmıştır. Buna göre BİST'teki konaklama işletmelerinin düşük düzeyde çalışma sermayesi düzeyine sahip olduğu ve sabit sermaye ağırlıklı bir yapıda olduğu ve bu sabit varlıkların büyük bir kısmının da maddi duran varlıklardan oluştuğu söylenebilir. Öte yandan bu işletmelerin yabancı kaynaklarla borçlanma düzeyinin de düşük olduğu ve öz sermayenin ağırlıklı olduğu bir finansman yapısına sahip olduğu söylenebilir. Buradan yola çıkılarak BİST konaklama işletmelerinin uzun vadeli varlıklarının yüksek olmasının karşılığında uzun vadeli kaynaklarının da yüksek olmasının finansman dengesi açısından olumlu olduğu ancak borç/özsermaye düzeyinin düşük olmasının işletmenin ağırlıklı ortalama sermaye maliyetini yükseltmiş olabileceği söylenebilir. Buna göre bu konaklama işletmelerinin daha uygun maliyetli finansman tercihlerine yönelmeleri önerilebilir. Araştırmada incelenen diğer değişkenlere göre BİST konaklama işletmelerinin analiz döneminde ortalama olarak satışlarını önemli ölçüde arttırdığı ancak bunun faaliyet nakit akışı ve aktif kârlılık oranlarına pek yansımadağı söylenebilir. Buna göre BİST konaklama işletmelerinin satışların artmasıyla birlikte artan gider ve maliyetlerin kontrolünü sağlamaları ve farklı konaklama hizmetleri sunarak daha cazip konuma gelmeleri, markalaşmaya önem vermeleri ve doğru fiyat stratejisi ile kârlılıklarını arttırmaları önerilebilir.

Araştırmanın amacı doğrultusunda payları Borsa İstanbul'da işlem gören konaklama işletmelerinin çalışma sermayesini etkileyen unsurların ortaya konulmasına yönelik oluşturulan model, GMM ile test edilmiştir. Yapılan analiz neticesinde elde edilen bulgular ayrı ayrı ele alındığında ilk olarak BİST konaklama işletmelerinde çalışma sermayesi düzeyinin toplam kaldıraç oranından pozitif yönde etkilendiği görülmüştür. Toplam kaldıraç oranının çalışma sermayesine pozitif yönde etki ettiği bulgusuna göre BİST konaklama işletmelerinin borçlanma yoluyla elde ettikleri fonların kısa vadeli yatırım alanı olan dönen varlıklarda kullanılmış olduğu söylenebilir. Buna göre borçlanmanın işletmeye yaratacağı maliyeti karşılama bakımından yapılan yatırımın geri dönüş süresi ve miktarının dikkate alınarak borçlanmanın gerçekleştirilmesi önerilmektedir. Nitekim mali borçların vade uyumsuzluğu ortaya çıktığında işletmeler likidite sıkıntısı yaşayabilmekte ve borçlanma maliyetleri giderek artabilmektedir. Diğer yandan yabancı kaynakların verimli yatırım alanlarında kullanılması gerektiği ve ihtiyat güdüsüyle likiditenin artırılması yoluna gidildiğinde kârlılığın azalabileceği söylenebilir. Buradan yola çıkılarak BİST konaklama işletmelerinin çalışma sermayesi finansmanında yabancı kaynak kullanımını azaltmaları ve faaliyetleri sonucu yaratılan fonlar ile çalışma sermayesini fonlamaya özen göstermeleri önerilmektedir. Araştırmanın diğer bir önemli bulgusu maddi duran varlık oranının çalışma sermayesini negatif yönde etkilemesidir. Buna göre konaklama işletmelerinde maddi duran varlık düzeyi azaldıkça çalışma sermayesi düzeyinin arttığı söylenebilir. Dolayısıyla Türkiye'deki konaklama işletmelerinde sabit varlık satışı ile elde edilen nakit girişlerinin dönen varlıklarda kullanılmış olabileceği söylenebilir. Araştırmada elde edilen bulgulardan biri de aktif kârlılık oranının çalışma sermayesini pozitif yönde etkilemesidir. Bu bulgu ışığında konaklama işletmelerinde varlıklardan elde

edilen kârlar ile dönen varlıklara takviye yapıldığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda konaklama işletmelerinin çalışma sermayesi yatırımlarını planlarken satışlarındaki dalgalanmaları ve aktif karlılık beklentisini dikkate almaları önerilebilir.

Finans ve turizm alan yazınında çalışma sermayesi konusunun ele alındığı araştırmalar incelendiğinde konaklama işletmelerinde çalışma sermayesi düzeyini etkileyen faktörlerin analizinin incelendiği araştırmanın çok sınırlı olduğu ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda araştırmanın konaklama sektöründe çalışma sermayesini etkileyen faktörlerin analizini ortaya koyması açısından alan yazına ve sektördeki yöneticilere katkı sağlaması beklenmektedir. Araştırma payları BİST'te işlem gören konaklama işletmelerini kapsamaktadır. İlerde yapılacak araştırmalarda sadece Türkiye değil Avrupa ve Amerika'daki birçok konaklama işletmesinin de dahil edilerek yapılacak analizlerle uluslararası farklılıkların ortaya konulması önerilmektedir. Öte yandan araştırmanın analizleri kısıtlı zaman aralığında yapılmıştır. Sonraki çalışmalarda daha çok işletmenin yanında daha geniş analiz döneminin de incelenmesi önerilmektedir. Ayrıca araştırmada turizm alt sektörlerinden konaklama sektörü incelenmiştir. İleride turizmin diğer alt sektörlerinin de incelenmesi ve bu sektörler arasındaki farklılıkların ortaya konulması, turizm literatürüne ayrıca katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar

Akdağ, S., Seçilmiş, C. (2018). OECD ülkelerinde turizm gelirleri ile GSYH arasındaki ilişki: Dinamik panel ve panel nedensellik analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 2960-2977.

Akgüç, Ö. (2013). *Finansal yönetim*. İstanbul: Avcıol Basım Yayın.

Arellano, M. & Bond S.R. (1991). Some tests of specification for panel data: Monte carlo evidence and an application to employment equations. *Review of Economic Studies*, 58, 277-97.

Banos-Caballero, S., Garcia-Teruel, P.J., Martinez-Solano, P. (2010). Working capital management in SMEs. *Accounting & Finance*, 50(3), 511-527.

Bansal, S., Khosla, D. (2015). Working capital management of hotel industry in India: An analysis. *Foreign exchange*, 2(2), 442-453.

Bieniasz, A., Golas, Z. (2011). The influence of working capital management on the food industry enterprises profitability, *Contemporary Economics*, 5 (4), 68-81.

Ceylan, A., Korkmaz, T. (2012). *İşletmelerde finansal yönetim*. Bursa: Ekin Yayınevi.

Chiou, J-R., Cheng, L., Wu, H-W. (2006), The determinants of working capital management. *The Journal of American of Business*, 10(1), 149-156.

Coşkun, E., Kök, D. (2011). Çalışma sermayesi politikalarının karlılık üzerine etkisi: Dinamik panel uygulaması. *Ege Akademik Bakış*, 11, 75-85.

Demirci, N.S. (2017). Serbest nakit akışlarının şirket değerine etkisi: Serbest nakit akış teorisi bağlamında BIST 100 endeksi üzerine dinamik panel veri analizi, *Journal of Business Reseach*, 9(2), 283-299.

Dogru, T., Sirakaya-Turk, E. (2017). The value of cash holdings in hotel firms. *International Journal of Hospitality Management*, 65, 20-28.

Doğan, M., Elitaş, B.L. (2014). Çalışma sermayesi gereksiniminin belirleyicileri: Borsa İstanbul gıda sektörü üzerine bir inceleme. *World of Accounting Science*, 16(2), 1-14.

Ercan, M.K., Ban, Ü. (2010). *Değere dayalı işletme finansı finansal yönetim*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Erdaş, M.L. (2015). Firma kârlılığı üzerinde çalışma sermayesi yönetiminin ve makroekonomik faktörlerin etkisi: Borsa İstanbul endeksi turizm sektöründe faaliyet gösteren firmalar üzerine bir uygulama. *Journal of International Social Research*, 8(41), 1220-1229.

Gül, K. (1996). *Otel işletmelerinde işletme sermayesi ve alacak yönetimi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi: İzmir.

Hansen, L.P. (1982). Large sample properties of generalized method of moments estimators, *Econometrica*, 50(4), 1029-1054.

Karadeniz, E., Beyazgül, M. (2016). Halka açık turizm şirketlerinin nakit dönüşüm sürelerinin analizi: Türkiye ve bazı Avrupa ülkeleri karşılaştırması. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 27 (2): 243-257.

Karadeniz, E. (2012). Turizm sektörünün nakit dönüşüm süresinin analizi: İMKB turizm işletmeleri ve TCMB sektör bilançoları üzerinde bir araştırma. *Cag University Journal of Social Sciences*, 9 (1), 122-145.

Kendirli, S., Çankaya, M. (2016). BİST turizm endeksindeki şirketlerde işletme sermayesi yönetiminin karlılık üzerindeki etkisini ölçmeye yönelik bir araştırma. *International Review of Economics and Management*, 4(2), 46-68.

Kendirli, S., Kaya, A. (2016). The evaluation of working capital in airline companies which proceed in BİST. *Journal of Economic Development, Environment and People*, 5(1), 39-51.

Kim, J., Kim, H., Woods, D. (2011). Determinants of corporate cash-holding levels: An empirical examination of the restaurant industry. *International Journal of Hospitality Management*, 30(3), 568-574.

Morais, F., Silva, P. (2013). Determinants of cash holdings in the accommodation industry. *Tourism and Hospitality International Journal*, 1, 95-136.

Mun, S.G., Jang, S.S. (2015). Working capital, cash holding, and profitability of restaurant firms. *International Journal of Hospitality Management*, 48, 1-11.

Nazir, M.S., Afza, T. (2009). Working capital requirements and the determining factors in Pakistan. *IUP Journal of Applied Finance*, 15(4), 28-38.

Onyango, F., Ngahu, S. (2018). Influence of working capital management on financial distress in hospitality industry (A study of four and five star hotels in nairobi county). *IOSR Journal of Economics and Finance (IOSR-JEF)*, 9(3), 52-59.

Öz, Y., Bener, G. (2007). Çalışma sermayesi yönetiminin firma kârlılığı üzerine etkisi: İmalat sektörüne yönelik panel veri analizi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 319-332.

Raheman, A., Nasr, M. (2007). Working capital management and profitability-case of Pakistani firms. *International Review of Business Research Papers*, 3(1), 279-300.

Ramachandran, A., Janakiraman, M. (2009). The relationship between working capital management efficiency and EBIT. *Managing Global Transitions*, 7, 61-77.

Roodman, D. (2009). How to do xtabond2: An introduction to difference and system GMM in Stata. *The Stata Journal*, 1, 86-136.

Sargan, J.D. (1958). The estimation of economic relationships using instrumental variables. *Econometrica*, 26(3), 393-415.

Usta, Ö. (1995). *İşletme finansı ve finansal yönetim*. İzmir: Anadolu Matbaası.

Wasiuzzaman, S. & Arumugam, V.C. (2013). Determinants of working capital investment: A study of Malaysian public listed firms. *Australasian Accounting, Business and Finance Journal*, 7(2), 63-83.

Yerdelen Tatoğlu, F. (2018). *İleri panel veri analizi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.

Yıldırım, M. (2006). *Konaklama işletmelerinde işletme sermayesi (alacak- nakit- stok) yönetiminin işletme kârlılığı üzerine etkisi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Zimon, G., Gosik, B. (2014). Management strategies for working capital in a tourism company. *Publishing House of Rzeszow University of Technology*, 181-190.

Проблемы Синонимии Транспортной Терминологии Русского И Кыргызского Языков

Зияда Садыковна КАЛЫБЕКОВА¹ - Мавлюда Рысбаевна ШАКИРОВА²
Динара Толегеновна СУЛТАНБАЕВА³

Özet

В данной статье авторами проведено изучение явления синонимии в транспортной терминологии в русском и кыргызском языках. Цель исследования - сопоставительное изучение явления синонимии в русском и кыргызском языках. Научная новизна статьи заключается в том, что в результате сопоставительного анализа был определен ряд особенностей синонимов языка транспортной отрасли русского и кыргызского языков, универсальные и уникальные свойства синонимов в сопоставляемых языках. В процессе изучения синонимы транспортной терминологии сопоставляемых языков распределены по группам, установлены отличия синонимов транспортной терминологии от вариантов, дублетов. Рассматриваемая в статье проблема транспортной терминологии доселе не изучалась в сопоставительном аспекте.

Ачык сөздөр: Терминология, Терминология Транспорта, Синонимия, Синонимы, Калька, Эквивалент, Синонимы-Дублеты, Вариант, Абсолютные Синонимы, Контекстуальные Синонимы.

В лексико-семантической парадигматике сопоставительного изучения транспортной лексики русского и кыргызского языков одним из актуальных аспектов является проблема синонимии транспортной терминологии. Транспортная терминология составляет базовую основу языка транспортной лексики сопоставляемых языков.

Бурное развитие транспортной отрасли, как одной из жизненно важных отраслей хозяйственной жизнедеятельности человека, обусловило динамическое развитие и распространение специальных единиц названной отрасли в повседневной жизни кыргызов, которые или заимствованы из общенационального языка, или заимствованы из других языков с помощью языка-посредника. В нашем случае в роли языка-посредника между языками-источниками и кыргызским языком выступает русский язык.

В терминологии русского и кыргызского языков часто встречаются термины, референтны на транспортную отрасль, имеющие разное звучание, но с одной и той же дефиницией, за которыми стоят одни и те же денотаты. В литературе русского и кыргызского языков они обозначаются триадой «синонимы-варианты-дублеты», которые требуют более основательного изучения. Этим и обосновывается актуальность темы изучения. Цель исследования - сопоставительное изучение явления синонимии в русском и кыргызском языках.

Для достижения цели исследования определены следующие задачи:

- Определить место терминов-синонимов в общей терминологии, в том числе и в транспортной, в русском и кыргызском языках;

¹ Директор ИНО, доцент кафедры русской филологии Жалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова, 0779344549, ziyada.kalybekova@mail.ru.

² Директор института Конфуция при ЖАГУ, доцент кафедры кыргызского языка и литературы Жалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова; 0771 17 50 75, mavluda_7575@mail.ru.

³ Старший преподаватель кафедры русской филологии Жалал-Абадского государственного университета имени Б. Осмонова.

- Разграничить дублиеты, синонимы и варианты в транспортной терминологии сопоставляемых языков;

- Расклассифицировать синонимы, дублиеты и варианты в русском и кыргызском языках и выявить в них различия.

В изучении проблемы синонимии авторами использованы такие методы исследования как описание, сопоставление и метод характерологического анализа.

Теоретической базой исследования послужили труды Реформатского А.А. («Мысли о терминологии», «Терминология. Введение в языковедение»), Котеловой Н.З. («К вопросу о специфике термина»), Татарина В.А. («Теория терминоведения»), Даниленко В.П. («Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов»), Ахмановой О.С. («Словарь лингвистических терминов»), Атакуловой М.А. («Инвариантное в прономинальной парадигме языка») и др.

Практическая значимость работы заключается в том, что результаты изучения данной темы могут быть использованы при решении некоторых вопросов лексикографии, сопоставительной типологии, в частности сопоставительной терминологии и способствуют восполнению тех пробелов, которые имеются в сопоставительном языкознании относительно проблем синонимии, вариантности и дублетности транспортной терминологии кыргызского и русского языков.

Известно, что в лингвистической литературе синонимами обычно называют слова, сходные по значению и относящиеся к одной части речи, но различающиеся по стилистическим и эмоционально-экспрессивным оттенкам.

Синонимия - явление глубоко национальное, она создается в разных языках различными путями и её ряды пополняются или в результате образования новых слов на базе существующего материала жеребенок - кулун (детеныш лошади) и жеребеночек - кулунум (здесь в ласкательном значении) или за счет лексики территориальных и профессиональных слов: кырг. тукум (нейт. потомство, но терр. яйцо) - туяк (прямя копыто, перен. потомство, дети), а отчасти жаргонов или в результате усвоения иноязычных слов из других языков: в русск. учитель - училка; фриктивный - щелевой; в кырг. фриктив - жылчыкчыл.

Синонимы - явление универсиологическое, которое характерно всем языкам мира, в частности двум сопоставляемым - русским и кыргызским языкам.

Терминологическая синонимия рассматривается лингвистами двояко, где первая группа лингвистов-терминологов считают ее явлением, «порочащем терминологическую систему» [10, с. 21], которого следует устранить «для упорядочения терминосистем» (15, с. 57-67), а по мнению другой группы ученых-терминологов, «термины - это слова и ничто языковое им не чуждо» [6, с. 124] и утверждают, что «синоним в терминологии - ... активное языковое средство фиксации нового взгляда на предмет мысли» [14, с. 195], считая, что присутствие синонимии в терминологии естественное явление [3, с. 7-67].

В терминологии транспортных средств синонимы рассматриваются как языковое средство, смысл и содержание которого немного отходят от общепринятой трактовки синонимов. В этом плане синонимы в терминологии транспорта - феноменальны, так как в изучаемой отрасли терминологии называют один и тот же денотат, один и тот же сигнификат. Как и в общенациональной лексике в терминологии транспорта синонимы обладают смысловой тождественностью и взаимозаменяемостью, но при этом, не нарушая содержание высказываемой мысли в любом контексте. Например, термины транспорта бампер и буфер, мотор и двигатель указывают на одни и те же части механизированного транспорта.

В русском языке появлению синонимии терминов транспортной отрасли способствуют,

1) Заимствование терминов с одним и тем же значением из разных языков, например из нем. Motor «мотор», франц. moteur от лат. motor «двигатель»;

2) Калькирования из этих же языков, эквиваленты которых заимствуются из общенационального языка: мотор - двигатель - кыймылдаткыч;

3) Использование средств словообразования для создания наиболее удобной реализации в речи терминов: *грузовой автомобиль - грузовик*.

Использование в терминологии названной отрасли всех синонимичных терминов приводит к увеличению ряда синонимов, что является следствием того, что терминология - часть общенациональной лексики.

Синонимичные термины в транспортной терминологии кыргызского языка появляются как следствие,

- 1) Заимствования;
- 2) Калькирования;
- 3) Использования средств словообразования для создания наиболее удобной реализации в речи терминов: *грузовой автомобиль - грузовик - жүк ташуучу автомобиль - жүк ташыгыч*.

За исключением терминов гужевого транспорта, термины механизированных средств передвижения в основном заимствованы или калькированы из других языков с помощью русского языка. Заимствованные термины транспорта до распада СССР употреблялись или в том виде, какого они имели в русском, или калькировались, эквиваленты которых заимствовались из общенациональной лексики: мотор - двигатель - кыймылдаткыч. Заимствованный эквивалент кыймылдаткыч в кыргызском общенациональном языке означает «все, что приводит в движение». Но в транспортной лексике кыргызского языка сохранилась триада форм термина «двигатель - мотор - кыймылдаткыч». Обилие терминами с разным звучанием и одним и тем же значением в транспортной терминологии в русском и кыргызском языках объясняется тем фактом, что она развивалась в течение долгого периода как следствие стремления человека добиваться скорости и удобства перемещения по пространству. Тем более развитие и совершенствование транспортной отрасли активно шло в одно и то же время в разных странах мира. Несмотря на то, что обозначаемые им понятия были сходны, каждый изобретатель в зависимости от видения мира называл их на своем языке. Но со временем эти названия вошли в речи транспортников разных стран в качестве неологизмов, а затем нашли место в терминологическом пласте языка, переставая быть неологизмами.

Синонимия терминов транспорта семантически связана с такими понятиями как дублет, вариант.

Относительно дублетов в терминологической системе, А.А. Реформатский указывает, что «терминологические дублеты (триплеты и т. д.) - это слова, которые объединяются особой терминологической соотнесенностью с одним и тем же научным объектом» и утверждает, что «если данные дублеты (триплеты и т. д.) лишь по-разному называют один и тот же объект, то при нормализаторском подходе от них надо стараться как можно скорее освободиться. Если же они дают возможность или же имеют целью выявить, грубо говоря, в этом же объекте разные стороны или аспекты, то их возникновение и употребление становится не только вполне оправданным, но и необходимым для развития научной мысли» [11, с. 46].

Указывая на абсолютное тождество синонимов и дублетов в терминологии, В.А. Татаринев отмечает, что «придется ... все-таки признать, что такие дублеты как языкознание - языковедение - лингвистика, не что иное, как синонимы» [14, с. 195]. Если признать тождественность понятий дублета и синонимов в терминологии согласно мнению В.А.Татаринова, то такого характера синонимы-дублеты в транспортной терминологии часто встречаются: буфер - бампер, машина - автомобиль, мотор - двигатель. В источниках по транспорту используется каждое слово из вышеприведенных терминов. В сопоставляемых языках один из них может входить в принимающий язык как калька, используемая также активно, как и его перевод. Например, русск. мотор - двигатель и кырг. мотор - кыймылдаткыч.

В новом свете кыргызского терминоведения кыргызская транспортная терминология направлена в основном на определение эквивалентов существующим русским терминам или терминам, вошедшим в кыргызский язык посредством русского языка. По мнению Никитиной, понятие синонимии в лингвистической терминологии «представлено чисто прагматически - как отношение условной эквивалентности, которая определяется потребностями поиска» [8, с. 5].

Количество синонимов-дублетов в кыргызской транспортной терминологии увеличивается за счет усилий специалистов и ученых-терминологов определить эквиваленты из собственного ресурса кыргызского языка. Наряду с такими эквивалентами в речевой практике активно используются русские термины: венец - таажы, тягач - сүйрөткүч, самосвал - өзү төкмө, прицеп - чиркешме [5] и др. Такие термины существуют как синонимы-дублеты русских терминов. Многие эквиваленты русских терминов в кыргызской транспортной терминологии в речевой практике носителей языка не получили полной реализации: велосипед - шайтан араба (чертова повозка), поезд - от араба (огненная повозка), кузов - чанак [13, с. 209]. Большинство из них остаются в тени русских вариантов. Признание ученых-лингвистов в том, что «под синони-

мией в терминологии обычно понимают явление дублетности...» [8, с. 185] приводит к мнению о том, что дублет и синоним в транспортной терминологии одно и то же понятие. Такой вывод может обосноваться тем, что встречающиеся термины с одним и тем же значением в транспортной терминологии русского и кыргызского языков исключают некоторые важные свойства синонимов, характерные общенациональной лексике сопоставляемых языков. Это близость значений в пределах одного и того же понятия и стилистически-функциональная окраска. Такого же мнения придерживается Е. Толикина, отмечая, что в рамках терминологии существуют лишь с дублеты [15, с. 61].

Изучая свод материалов о синонимии и дублетности терминов, мы сочли необходимым обозначать данное явление термином «синонимы-дублеты», указывая тем самым тождество этих понятий.

Согласно определениям О.С.Ахмановой, которая считает, что «дублет - ... одно из двух или более слов, более или менее близких по значению и звучанию, связанных общностью происхождения и нередко возникающих в языке вследствие разновременного заимствования...» [2, с. 195], представленной в «Лингвистическом словаре» и Розенталя, который указывает, что дублет - двойная разновидность данной языковой единицы как слова тврбoг - тврoбг, камешек - камушек, (чашка) чаю - чая [12, с. 68-69], в транспортной терминологии сопоставляемых языков встречаются 1) фонетические дублеты, которые называют один и тот же денотат с некоторыми фонетико-грамматическими изменениями, которые не требуют никаких дифференциаций в содержании - они называют абсолютно один и тот же предмет или явления в транспорте или виды транспорта: жиробус - гиробус со значением «безрельсовое транспортное средство, движущееся за счет кинетической энергии, накопленной вращающимся тяжелым маховиком, соединяемым ведущими колесами» [7, с. 139]. 2) лексические синонимы-дублеты: автобан - автомагистраль, гиробус - жиробус, мопед - мотовелосипед [5]; 3) синтаксические синонимы-дублеты, образованные путем перестановки слов и характерные составным терминам транспорта. В специальной литературе русского языка, в лексикографических источниках предпочтение отдается ставить видовое или подвидовое название - доминанту в начале составного термина: велосипед женский, трактор горный. В отличие от русского языка в кыргызском языке такое образование синонимов-дублетов исключается, так как в кыргызском языке определение или пояснительное слово ставится перед стержневым словом: аялдар велисипеди, тоо трактору [4 с. 34] и др. 4) К изучаемой отраслевой терминологии к вышеизложенным видам дублетов можно еще присоединить калькируемые дублеты: русск. мотор - двигатель, паромобиль - паровой автомобиль; в кырг. мотор - кыймылдаткыч; паромобиль - буу автомобили [5]. Царевская И.В., исходя из мнения Смирницкого, указывает: «разницу между так называемыми «вариантами слов» и ... дублетами можно выразить следующим образом: когда фонетические и грамматические видоизменения в слове не ведут к изменениям в лексическом значении, тогда принято говорить о проявлении вариантов слов, и наоборот, когда одновременно с фонетико-грамматическим видоизменением происходит дифференциация лексических значений слова, то имеют место возникновение... дублетов» [16, с. 4]. Но такое мнение не характерно транспортной терминологии, так как любое видоизменение - фонетическое, морфологическое, синтаксическое - не изменяют значение того, что они обозначают.

В лингвистической литературе существует трактовка о том, что «синонимия в терминологии описывалась через понятие варианта», что «понятие варианта в терминологии потеснило понятие синонимии, закрепив за последней характеризующую функцию языковых средств» [2, с. 190]. По мнению М.А. Атакуловой, «понятие варианта используется для наименования и характеристики разных реализаций и способов выражения какой-либо языковой сущности. Языковая сущность не всегда представляется однозначно и не всегда передается одним каким-либо способом, а допускает модификацию и видоизменения способа выражения, отклонения от общепринятой и обязательной нормы» [1, с. 21]. Вариант, по мнению О.С.Ахмановой, видоизменение или разновидность (реализация, манифестация) языковой единицы [2, с. 67]. В лингвистическом словаре Розенталя Д.Э. вариант слова определяется как видоизменения слова, отличающиеся друг от друга в каком-либо отношении при сохранении тождественного морфемного состава [12, с. 48]. Варианты терминов транспорта проявляется в терминах-словах транспорта тем, что в них сохраняются определенная сумма того же морфемного состава и наличие новых словообразовательных средств, которые в совокупности образуют название одного о того же понятия с тем же содержанием. Варианты слов можно условно назвать вторичным названием, образованным на базе исходного термина или первичного варианта.

Система транспортной терминологии русского языка содержит:

1. Морфологические варианты. В русском языке такие термины могут образоваться:

1- С помощью различных средств образования слов. В литературе их называют морфологическими вариантами. Термины этой группы образуются,

1) Посредством суффиксов: легковой автомобиль - легковушка, грузовой автомобиль - грузовик;

2) Сложением основ, прибавлением к ней суффикса с предметным значением и отбрасыванием видового термина: автомобиль с вместимостью до пяти человек - пятиместка, автомобиль малолитражный - малолитражка, автомобиль внедорожной проходимости - внедорожник. При калькировании в кыргызском языке многие из них обретают составную конструкцию: жүк ташуучу автомобиль - жүк ташыгыч, беш адамдык автомобиль - беш орундук;

3) Сложением основ и нулевой суффиксацией: русск. автомобиль-молоковоз - автомобиль для перевозки молока - молоковоз, кырг. сүт ташуучу автомобиль - сүт ташууга арналган автомобиль - сүт ташыгыч. Как видно из примеров, соответствие русских вариантов в кыргызском языке образовано суффиксом -гыч и его алломорфами и отбрасыванием видового термина автомобиль. Но при этом остается слово с процессуальным значением. В основном синонимы-варианты образуются путем усечения видового доминирующего термина в многокомпонентном термине или путем вставки слова, указывающего на то, для чего предназначен тот или иной транспорт: русск. автомобиль-бетоновоз - бетоновоз (возит бетон), автомобиль топливозаправщик - заправщик (заправляет топливом), кырг. бетон ташуучу автомобиль - бетон ташыгыч, күйүүчү май ташуучу автомобиль - май ташыгыч. Из категории синонимов данные термины можно отнести к контекстуальным, так как краткие варианты в основном используются в текстах разговорного и художественного типа;

2- графические варианты образуются с помощью аббревиации или сокращения сложных и составных терминов транспорта: русск. двигатель внутреннего сгорания - ДВС, кырг. ичтен күймө кыймылдаткыч - ИКК, русск. правила дорожного движения - ПДДП, кырг. жол жүрүү эрежелери - ЖЖЭ.

Многокомпонентные термины-синонимы создают впечатления перифраз, занимающих позицию между термином и их объяснением, предложением. Но это далеко не так. После изучения лексикографических источников по транспорту нам представляется, что за каждым составным и сложным терминологическим единицам стоит одна и та же дефиниция. Рассмотрим триплет автомобиль-бетоновоз - автомобиль, предназначенный для перевозки бетона - бетоновоз, значение которых сводится к одному толкованию «специализированный грузовой автомобиль с закрытой емкостью для перевозки бетонных смесей на расстояние до 30 км и разгрузкой назад при подъеме кузова» [5, с. 27]. А создание кратких дублетов многокомпонентным терминам носит характер просторечия, ибо по природе человек старается воссоздать краткую форму того или иного термина, исходя из удобства их употребления или реализации в речи.

Относительно употребления синонимов в текстах, терминологические синонимы транспорта русского и кыргызского языков можно разделить на следующие группы синонимов:

1) Абсолютные или лексические синонимы (дублеты), называющие один и тот же предмет и выступающие в терминологическом значении в любом специальном и неспециальном контексте: хэтчбек - комби, шофер - водитель, лонжерон - продольная балка, первичный вал - ведущий вал, вторичный вал - ведомый вал, телега - арба - повозка, мотор - двигатель (Камбаров, калыбекова). В любом контексте такие синонимы обладают взаимозаменяемостью, тождественностью значений. Ср.: Шофер полез в кабину, сунул в рот незажженную папиросу и завел мотор [17, электр. ресурсы]. - Двигатель (двигатель внутреннего сгорания), мотор (транспорта) - тепловой двигатель, в котором топливо сгорает непосредственно в рабочей полости или сгорающее топливо проходит в рабочую полость [5, с. 112, 247].

В кыргызском языке абсолютные синонимы появляются за счет заимствованных терминов-синонимов и их эквивалентов из национального фонда языка, которые употребляются наряду с терминами на русском языке: шофер - айдоочу; лонжерон - узата устун, биринчилик толгом (вал), жетекчи толгом (вал), экинчилик толгом (вал), жетеленме толгом (вал); шина - дөнгөлөк (колесо) - шасси, баллон [5].

2) Контекстуальные синонимы - это слова, называющие одни и те же предметы, явления в транспорте, но различающиеся стилистической окраской. Термины этой группы синонимов, на наш взгляд, появляются в результате просторечий-терминов, которые образуются специалис-

тами для удобства употребления в речи. Например, термин грузовой автомобиль или грузовая машина, эквивалентный в кыргызском языке терминам жүк ташуучу автомобиль и жүк ташыгыч или жүк ташыгыч машина. В произведении Ч. Айтматова «Тополек мой в красной косынке» употребляются контекстуальные термины-синонимы грузовик, машина и грузовая машина. В этом произведении использованы слова-термины транспорта, характерные художественному или разговорному стилю: машина, шофер: «Изо всех сил выжал акселератор, машина поползла-ползла со стоном и просто чудом каким-то вырвалась из трясины. Все автобазовские шоферы останавливали нас при встрече» [18, эл. ресурсы, 2]. Такие же контекстуальные слова-термины встречаются в повести М.Шолохова «Судьба человека»: бричка, машина, шофер. Вышеприведенные термины из художественных текстов в сопоставляемых языках характерны текстам научного стиля, вторые - разговорному или художественному стилям: «Шофер пригнал из хутора машину. В двадцать девятом году завлекли меня машины» [17, эл. ресурсы].

В транспортной терминологии встречаются термины-синонимы плавающий автомобиль - амфибия, жардинера - универсал [5], значения которых определяются только в контексте.

3) Синтаксические синонимы, образуемые путем перестановки порядка слов и означающие один и тот же предмет транспорта. Данная группа терминов-синонимов характерна только русской транспортной терминологии, перенесение видового или подвидового термина на первый план встречается только в книжной лексике: автомобиль легковой - легковой автомобиль. В кыргызском языке такой формат образования терминов не встречается.

Таким образом, мы приходим к следующим выводам. Изучение синонимии в терминологической системе, в нашем случае транспортной, тем более сопоставительное изучение с неродственными языками, проблема достаточно сложная. В ней трудно провести грань между синонимиями, дублетами и вариантами, потому что такие свойства, характерные общенациональной лексике, нечетко прослеживаются. А категории синонимии, дублетности и варьирования в транспортной терминологии русского и кыргызского языков восходят к понятию синонимии, ибо все слова, относящиеся к данным категориям, обозначают одно и то же понятие, один и тот же денотат, имея при этом некоторые отличительные свойства, нежели в общенациональной. Учитывая незримые отличия синонимов, дублетов и вариантов транспортной лексики, условно можно их сгруппировать на следующие группы:

- 1) Синонимы-дублеты;
- 2) Синонимы-варианты;
- 3) Собственно синонимы.

Транспортные термины настолько прочно вошли в русский и кыргызский языки, что большинство из них стали достоянием общенациональной лексики, нивелируя лакуны в сопоставляемых языках. И исследование синонимии, антонимии и полисемии специальных языковых средств так же актуально, как и другие аспекты изучения языковой действительности.

Использованная Литература

- Атакулова, М.А. Инвариантное в прономинальной парадигме языка. - Бишкек, 2010. - 210 с.
- Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. - М.: Сов. энцикл., 1966. - 607 с.
- Даниленко, В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов // Исследования по русской терминологии. М.: Наука, 1971. С. 7-67.
- Калыбекова, З. С. Кыргызская транспортная терминология в сравнительно-сопоставительном освещении. Дисс. на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Специальность 10.02.20 - сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание. Бишкек, 2015, с. 34
- Камбаров, Ч.У., Калыбекова З.С. Унаа атоолору. Транспортные термины. - Ош, 2010. - 566 с.
- Котелова, Н.З. К вопросу о специфике термина. В сб. Лингвистические проблемы науч.-техн. терминологии. - М., 1970. - С.122-126.
- Краткий автомобильный справочник. - 8-е изд., перераб. и доп. - М.: Транспорт, 1979. - 464 с.
- Никитина, С.Е. Методика построения тезауруса. // тезаурус по теоретической и прикладной лингвистике (Автоматическая обработка текста). М.: Наука, 1978.
- Ожегов, С.И. Словарь русского языка: около 57 000 слов / С.И.Ожегов. - М.: Русс. яз., 1987. - 751 с.
- Реформатский, А.А. Мысли о терминологии. В сб. Современные проблемы рус. терминологии. - М., 1986. - С. 163-198.

Реформатский, А.А. Терминология. В учеб. Введение в языковедение. - М.: Наука, 1967. - 186 с.
Розенталь, Д. Э., Теленкова, М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Изд. 3-е. - М.: Просвещение, 1985 г.- 399

Русско-кыргызский словарь: 51000 слов / под ред. К.К. Юдахина. - Бишкек: Шам, 2000. - 992 с.

Татаринов, В.А. Теория терминоведения. - М.: Моск. лицей, 1996. - 311 с.

Толикина, Е. И. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина / Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М.: Наука, 1970, с. 57-67)

Царевская, И.В. Явления вариантности и дублетности в английском и русском // Современные проблемы науки и образования. - 2012. - № 6.

<https://e-libra.ru/read/324399-sud-ba-cheloveka.html>.

<https://e-libra.ru/read/164409-topolek-moy-v-krasnoy-kosynke.html>.

Türk Dili

Ч. Айтматовдун Чыгармаларындагы Тергөө Сөздөргө Сереп

Айнура Аскарарвна СОПОНОВА¹

Аннотация

Көркөм чыгармаларда каармандын образын ачып берүүдө, элдик менталитетти чагылдырып көрсөтүүдө табу сөздөр зор роль ойнойт. Жазуучулар реалдуу сценаны алып чыгат жана кейипкердин кеби аркылуу элдик үрп-адатты, салтты, кыргыз элинин сөз байлыгын окурмандарга таанытып отурат. Улууну урматтаган, кичүүнү ызаттаган тергөө сөзү эзелтеден эле кан-жаныбызга сиңип, энелерибизден калган таберик сыяктуу мурас болуп келип, келиндерулуулардан ийменип, алардын алдынан кыя өтпөй сый көрсөтөт. Бул кыргыз элинин китепке жазылбаган мыйзамдарынын бири.

Мына ушундай китепте жок мыйзамдар Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында байма-бай кездешет. Биз аны уламдан улам изилдеп, автордун чыгармаларын аңтарып отурабыз.

Ачкыч сөздөр: Табу, Үрп-Адат, Менталитет, Чыгарма, Салт.

Табу - салт катары же диний ишенимде айтууга тыюу салынган, кандайдыр бир нерсени өз атынан тике атабай, тергеп айтылган сөздөр. Кыргыз тилинде табу сөздөрдүн пайда болушуна элдин тотемдик, анимисттик сыяктуу диний ишенимдери, ар кандай ырым-жырымдары, табияттын кандайдыр бир сырдуу күчтөрү таасир эткен, ошондой эле кандайдыр урматтоолор менен да ушундай сөздөр пайда болгон. Мисалы, элдик оозеки чыгармачылыктын туу чокусу болгон “Манас” эпосунун башкы каарманы Манастын ысымы да Теңир менен байланышып, метатеза кубулушу аркылуу табуланып берилген. Манас сөзү “асман”, “намас” сыяктуу түшүнүктү билдирет деген көз караштар бар. Азыркы учурда табу сүйлөшүүдө, көркөм стилде, публицистикалык стилдин көркөм жанрларында стилистикалык максатта көп колдонулат.

Кыргыз лексикологу А.Сапарбаев кыргыз тилиндеги табу сөздөрдү бардык тилдерде кези-гүүчү лексико-семантикалык өзгөчө көрүнүш экендигин белгилеп, төмөндөгүдөй бөлүштүрөт:

- 1) адамдын атына байланышкан табулар;
- 2) каардуу күчтөрдүн, оорулардын атына байланышкан табулар;
- 3) ар түрдүү жаныбарлардын атына байланышкан табулар;
- 4) ар кандай түшүнүктөрдүн атына байланышкан табулар.

(А. Сапарбаев) Ал эми казак тилинде да “табу - эски ынаным-ишеним, мифтик түшүнүк боюнча атоого тыюу салынган сөздөр”- деп белгиленет жана табу сөздөрдү төмөндөгүдөй негизде бөлүштүрүшөт:

- 1) табияттын сырдуу күчүнө байланыштуу турмуш-тиричиликке кооптуу сөздөрдүн атын атоого тыюу салынган табулар;
- 2) адам өмүрүнө кооп келтирер жырткыч жаныбарлардын аты айтылбай башка сөздөр менен аталган табулар;
- 3) адамды апаат кыла турган оорунун аттарын атоого тыюу салынган табулар;
- 4) казактын үрп-адаты боюнча жаңы түшкөн келиндин кайын журтундагы адамдардын аттарын туура атабай, алардын келбети, кулк-мүнөзүндөгү көрүнүш менен атаган табулар.

¹ К. Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университети Мамлекеттик жана расмий тилдер кафедрасынын окутуучусу.

Чындыгында, кайсы элде болбосун табунун жаралышы кандайдыр бир кудурети күчтүү нерсе менен байланышат.

Эки тилде тең табу сөздөрдү мааниси боюнча топторго бөлүштүрүү бирдей, окшош десек болот. Бул бөлүштүрүүлөргө 5-пункт кылып үй-бүлөдөгү келин жана андан кичүүлөр үчүн айтууга тыюу салынган табуларды кошсок туура болчудай. Мисалы, Жамийла жеңемди мен чын ниетим менен жакшы көрчүмүн: бир жагы жеңем, бир жагы, - ал менден азыраак эле улуу, тең курбу сыяктуу эле. Ал дагы мени **“кичине бала”** - деп, инисиндей эркелетет (*“Жамийла”* 194-бет), деп повесттин каарманы баяндайт.

Кыргыз элинде үйгө келген келинди кичүүлөр атынан атабай **“жене”** деп айтуусу үрп-адатка байланыштуу көрүнүш. Бул кандайдыр бир деңгээлде жаңы келген келинди тергөө, ошондой эле анын ошол бүлөдөгү ордун, кызматын билдире ага болгон урмат сыяктуу. Жеңе сөзү казак, татар тилдеринде **“жеңге”** түрүндө айтылат, тыбыштык жактан гана өзгөчөлүк болбосо мааниси бирдей. Демек, бул жеңе сөзүнүн унгусу **“жең”** кандайдыр бир деңгээлде алдыдагы кыйынчылыкты жеңип өт деген маанидеги сөз болуш керек. Анткени, жаңы келген келин үчүн жаңы үй-бүлөнүн адат-расми бейтааныш, албетте, ал кыйынчылыктарга кабылат.

Ошондуктан жеңе бил деген сөздөн улам **“жең”** этиш сөзүнө этиштен атооч сөздөрдү жасоочу **-а** куранды мүчөсү жалгануу менен жаңы маанидеги **“жеңе”** сөзү жаралган сыяктуу. Себеби түрк тилдүү элдерде бүлөгө кошулган жаңы мүчөнү **“келин”** деп аташканы баарыбызга эле маалым. Келин (кел-ин) сөзү учурда кенири колдонулат, ал эми жеңе сөзү да кичи муундар үчүн жаңы келген конокко атайы анын ким экендигин белгилеп көрсөтүүчү туугандык маанидеги сөз катары колдонулуп калган десек жаңылыштык болбос. Айта кетчү нерсе, абысындар да өзүнөн уулусун атынан айтпай жеңе деп тергеп кайрылышат.

Ал эми жаңы келин өзүнүн кайын журтундагы туугандарын жашына, кесибине, мүнөзүнө жараша сыпаттап, башка ат менен аташкан, бул бир жагынан ийменүүнү, сыйлоону билдирген. Мисалы: - *Ай, кичине бала, менин аттарым кайсы, бери жетеле!* (*“Жамийла”* 211-бет), деп кайрылат Жамийла күйөөсүнүн инисине. Келин салт боюнча кайнисин өз атынан эмес, кайни деп да айтпай, башка бир сөз менен айтып тергейт. Ч. Айтматовдун повестинде, Ой, устакеңе барбай эле кой, - ал дөңгөлөк, аспаптарынан башка эчтеке менен иши жок. Алардын эки үйүн тең билген байбичеси, *ошого бар* - дешчү (194-бет), деп да айтылат. Бул мисалда Сейитти үйдүн кенже баласы катары **“кичине бала”** деп тергесе, айылдаштары байбиченин чалын кесибине байланыштырып **“устаке”** деп аташкан. Биз көңүл бура турган дагы бир сөз **“байбиче”**. Мында улуу кишиге **“бай”** деген эпитетти кошуп айтуу аны урматтагандыкты билдирет, ал эми **“биче”** болсо, бийке, бийкеч деген сөздүн тыбыштык жактан метатезаланып айтылган түрү болуш керек. Демек, байдан (күйөөсүнөн) кийинки кичи үй ээси деген мааниде **“байбиче”** аталып калган сыяктуу.

Кыргыз тилинин лексикасында табу кандайдыр бир сыйкыр күчтү жашырып, элдик адептин жакшы сапаттарын ашырып тургансыйт. Кыргызда **“назарына түшүү”**, **“көз тийүү”** деген купуя сырлуу түшүнүктөр бар. Оор ысымды наристе көтөрө албайт дешип, жаңы төрөлгөн ымыркайга ыйгарылган ысымды да жашырып, айтууга тыюу салган, тергеп айтылган учурлар кездешет. Буга Манастын **“Чоңжинди”** аталышын, ошондой эле Көкөтөй хандын уулунун аты Бокмурун болуп айтылганын мисалга келтирсек болот. Оозеки кептеги байкушум, жарыктык деген модалдык маанисиндеги сөздөрдү да тергөөлөрдөн улам пайда болгон болуш керек деп айта кетсек ашыкча болбос. Повесттен дагы бир мисал, Орозмат ээрде чалкалай берип, аргасы түгөнгөн кишиче онтоду: -О, кокуй-ой, жарыктык, менин төрт мүчөлүм соо болуп, колумдан келсе, өзүм эле баягыдай каптарды арабага ыргытып-ыргытып жиберип, шакылдата айдап кетпейт белем! Каарман Жамийланын кайын энесине кайрылып жатат. Модалдык сөз маанисиндеги жарыктык сөзүнүн кандайдыр бир деңгээлде табулук мааниси бардай. Эгерде жарыктык сөзүнүн морфологиялык белгисине карасак, жар + ык + лык формасында уюшулат, жарык сөзү тике мааниде кандайдыр бир шоола, түндөн айырмалап турган жарык, жарыктык десек жаңылыштык болбойт. Жарыктык сөзү адамга карата айтылган учурда бир жагы эркелетүү, бир жагы жемелөө маанисинде болуп, антонимдик катмарды түзөт. Демек, чыгармада контекстке карата үй ээсинин жары катары кабылдап, атын атабай жемелөө, ынандыруу максатында колдонулган болуш керек.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында табунун колдонулуш өзгөчөлүктөрүн, чөйрөсүн, маанилерин иликтеп чыгып өзүнчө төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрдүк.

1) модалдык сөз маанисиндеги табу сөздөр.

Модалдык маанисиндеги табу сөздөрдүн колдонулуш чөйрөсү тар же аз колдонула турганы белгилүү болду: - Акмагым аа, - деп таятасы эңкейип бешенесинен жыттады. Анан каргылдана сүйлөдү. - Сага ошондой көрүндүбү? (“Ак кеме” 333-бет)

- Сейде, жаман уул чоңоюп жатабы? (“Бетме-бет” 40-бет).

“О, кудай! - деди ичинен Танабай. - Тирүү калганыңа сүйүнчү. Муну кара! Жумушу курусунчу!.. Өзүң аман-соо болсоң болду, байкушум...” (“Гүлсарат” 150-бет)

2) Кандайдыр бир кесипке байланыштырып, адамдын мүнөзүн ачып берүү маанисиндеги табу сөздөр. Мисалы, Ой, устакеңе барбай эле кой, - ал дөңгөлөк, аспаптарынан башка эчтеке менен иши жок. Алардын эки үйүн тең билген байбичеси, *ошого бар*” - дешчү. Мында **“устаке”** өз кесибин эң жакшы билген кесипкей, бирок үй-бүлөнүн анча-мынча көйгөйүнө аралаша бербеген киши катары мүнөздөлөт. Ошондой эле, *“Саманчынын жолунда”* Алиман мени колдуктап келе жатып ошондо колума аскер тумагын карматты: *“Ме, эне, мугалим бала таштап кетти”* - деди ал. (1т,436-бет) Кайнисинин сүрөтүн карап Алиман: *“Биздин мугалим бала окшогон сулуу жигит турбайбы, эне”* (1-т, 425-бет). Жанагыдай тамашалап келе жатып, бир убакытта муңдана түшүп, өзүнчө кобурап койду: *“Мугалим бала Касымга аябай окшош, ээ?”* - деп унчукпай калды (430-бет).

Бул мисалдарда **“Мугалим баланы”** кесибине карата тергөө - кадимки көрүнүш. Мындай тергөө аны башкалардан айырмалап туруучу бирден бир атоо, анын кимдигин белгилеп көрсөтүүчү каражат, кесиби менен атап тергөө кандайдыр бир денгээлде анын мүнөзүн, ишке болгон мамилесин да чагылдырат. Ал эми *“Аны көрө калган Тотой кат келбесине көзү жетсе да, сокуда жанчып жаткан машагын таштай коюп, тигинин артынан тарамыштуу, арык колун булгалап, дирилдеген үн менен кыйкырат: - Айи, почточу аке, бизге кат барбы?”* (“Бетме-бет”, 33-бет). Жорго зуу этип өтө бергенде келиндердин жүздөрү, күлмүндөгөн көздөрү, аппак акак тиштери көз алдынан учуп түшөт. - Ай, жылкычы жигит, *токто!* - деп арт жагынан шаңкылдаган күлкү чыгат (“Гүлсарат” 41-бет). Демек, адамды кесиби менен тергеп атоо, биринчиден, аты аталган кишинин кызмат ордун, экинчиден, ага болгон сый мамилени билдирет.

3) Элдик үрп-адатка байланышкан табу сөздөргө токтоло турган болсок, өз заманында келиндер күйөөсүнүн да атын атабай, улуулардан ийменип турушкан. Мисалы, Анда да велосипедде жөн отурушпай ойдолошуп: *“Кокуй, апамдын баласы, өлдүм эле өлдүм, жыгылдым, кокуй!”* - дешсе, беркилери кыраан катып: *“Өлсөн өл, өлсөң да мойнунан кучактай жыгыл!”* - дешип, талааны жаңырта күлүшөт.

Мында Алимандын Касымды өз атынан атабай, апамдын баласы деп тергөөсү анын өмүрлүк жолдошуна башкалардын алдында сый көрсөтүп, ийменүүсү эле. Ошондой эле, -Энемдин баласы! Энемдин баласы! - деди ал шыбыраган үн менен, анан чыдай албай кетип, *“Ысмайыл”* -деп өз атынан айтып, кубанганынан балактап ыйлап жиберди (1-том,24-бет. *“Бетме-бет”*). Келиндердин күйөөсүн өз атынан айтпай тергөөсү кайын журттан жана үй-бүлөдөгү улуу муундан ийменүү болуп эсептелген.

4) Тууган-урук, жек-жаатка байланышкан табу сөздөр кандай деңгээлде туугандык жакын экендигин аныктайт. Мисалы, Жеңемдин өзгөчө шыңкылдаган күлкүсү босогодон эле угула берди: *“Ай, жээн бала, көп кетти деп ичиң ачышпай эле койсун, таажеңдин баркын колго тийгенде билерсин! Өзүң көрөсүң го!”* (“Биринчи мугалим” 373-бет). - *И-и, кызыкче*, келегой, секет! - деп жеңем жароокерлене кайрылды (374-бет). Ай жээн бала, *бери келип, сүйрөп чыккыла, бул көк бетти, - деп жеңем кол булгап койду* (377-бет). Ишенгин мага: жакшылык колдосо, кичине бала аман кайтып келет (474-бет). Көрөсүң го, эне, менин айтканым келет. Буюрса кичине балага дүмбүлдү өзүм отко кактап, бышырып берем (“Саманчынынт жолу” 478-бет). Жамийла сүрөттү карап турду да, бир убакытта жаш чайып, муңдана түшкөн көзүн өйдө көтөрдү: - Мага берчи муну, **кичине бала!** - деди ал акырын гана. Саман маянын түбүнө көлөкөлөп отурган болот, бирок анда да ичи бышып чыдабайт: - Бери келчи, кичине бала! - деп, *жалгыз отургандан коркконсуп ар дайым мени жанына чакырып алат* (“Жамийла”, 156-бет).

5) Кээ бир учурда ирониялык мааниде да табу сөздөр колдонулат: *“-Ох, жаным, өлүп кетте-бизби, Элпек аке бар эмеспи, ошо бүтүрөр, байыс алалычы. Деги Элпек аке болбосо биз эмне кылмакпыз, - деп буйтка жерге отура калып, ушак-айын сөзгө кирет”* (“Ак кеме” 218-бет, 2-том). Үйүнө кайтып келатканда станчадагы дүкөн кармаган келин-кесек аны **“абышка”** деп атады. Тамаша кылгандары го, Танабай оюна деле алган жок (“Гүлсарат” 16-бет, 2-том). Мында Танабайдын жаш өзгөчөлүгүн көрсөтүп тургансыйт.

Демек, кыргыз тилинде табу сөзүнүн колдонулуш чөйрөсү аябай кенен жана сүйлөшүүдө көп колдонулат. Ал кыргыз элинин каада-салт, адатынан кабар берип турат, элдин көрөңгөсүн чагылдырып көрсөтүү Ч. Айтматовдун чыгармаларында кенири кездешет десек ашыкча болбос.

Колдонулган Адабияттар

Сапарбаев, А., Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы.

Айтматов, Ч., “Делбирим” 1-том, 2018-жыл.

Айтматов, Ч., “Саманчынын жолу” 1-том, 2018-жыл.

Айтматов, Ч., “Гүлсарат” 2-том, 2018-жыл.

Айтматов, Ч., “Ак кеме”.

Айтматов, Ч., “Биринчи мугалим” 1-том, 2018-жыл.

Айтматов, Ч., “Бетме-бет” 1-том, 2018-жыл.

Тектеш Түрк Тилдериндеги Жардамчы Атоочтор (Салыштырма Плана)

Динара ИСАКОВНА АЛТАЕВА¹

Аннотация

Бул макалада тектеш түрк тилдеринде (Казак, Өзбек, Алтай, Кара Калпак ж.б.) жардамчы атоочторду семантикалык жактан топтоштурууда алардын жалпылыктарына ошону менен бирге айырмачылыктарына анализ жүргүзүлдү. Түрк тилдериндеги жардамчы атоочторду окумуштуулардын бир нече топторго бөлүштүрүп изилдөөлөрүнө көңүл бурулду.

Ачык сөздөр: Грамматика, Жардамчы Атооч, Семантика, Горизонталдык, Вертикалдык.

Түркологиянын тарыхында биринчи жолу жардамчы атоочторду жандоочтордон бөлүп, бул эки категорияны бири - бири менен салыштырып изилдеген, алгач ирет «жардамчы атооч» терминин колдонгон окумуштуу Н. К. Дмитриев болгон. Ал өзүнүн 1937-жылы чыккан «Службные имена в турецком языке» деген макаласында жардамчы атооч менен жандоочтун эки категория экендигин далилдеген.

Жардамчы атоочтор бир кездерде толук маанилүү сөз болгонун билдирип, ошол сөздөрдүн лексикалык маанисинин солгундашынын натыйжасында жардамчы атоочтор пайда болгонун көрсөтүп, андан ары ал жардамчы атоочторго талдоо жасап, алардын сүйлөм тизмегинде келүү тартибине көңүл бөлөт. Жардамчы атоочторго таандык мүчө, андан кийин жөндөмө мүчөлөрүнүн бири менен (барыш, жатыш, чыгыш) жөндөлүп, өзүнүн алдындагы сөз менен кыйышуу жолу аркылуу байланышып, көбүнчө мейкиндик мааниде колдонулат деген оюн айтып, жардамчы атоочторду геометриялык кеңдүүлүк боюнча топтоштурган:

- 1) Вертикалдык пландагы жардамчы атоочтор: *үст, аст* ж. б.
- 2) Горизонталдык пландагы жардамчы атоочтор: *алд, арка, ич, орто* ж. б. [Дмитриев, 1962: 120-121].

Макаланын көпчүлүк бөлүгү жардамчы атоочтордун маанисин талдоого багытталып, керектүү жеринде тарыхына да анализ жасалып отурат. Мисалы: *үст-сөзүнө* талдоо жүргүзүп, түрк тилинде (турец. яз) кездешкен *üzeri* сөзү менен салыштырат [Дмитриев, 1962: 122].

Н. К. Дмитриевдин бул эмгеги жардамчы атоочторду жандоочтордон ажырата билип изилдөө керектигин көрсөттү. Ошентип, жардамчы атоочторду алгач ирет жандоочтордон бөлүп караган эки окумуштуунун (В. А. Гордлевский, Н. К. Дмитриев) түркологиянын тарыхында салымы зор десек болот.

Профессор И. А. Батманов - кыргыз тилинин грамматикасынын түптөлүшүнө өз салымын кошкон окумуштуулардын бири. Ал өзүнүн «Кыргыз тилинин грамматикасы» аттуу орус тилинде жарык көргөн эмгегинин II бөлүмүндө жардамчы атоочторду жандоочтун составында карап, мындай ойду айтат: Мындан сырткары мейкиндик мамилелерди же мейкиндик абалды чагылдыра алган зат атоочтор кызматчы сөздөр - жандоочтор катары колдонулат, деп мындай мисалдар берет: *үст* - верх, поверхность, стол *үстүндө* - на столе, поверхность стола; *аст* - низ, стол *астында* - под столом ж. б. [Батманов, 1940: 39]. Бирок автор ушул эле эмгегинде жогоруда айтылган пикирин толук карманбай, жогорудагы сөздөрдү кайра мезгил тактоочко кошот.

¹ К. Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университети, мамлекеттик жана расмий тилдер кафедрасы, *dinara.altaeva73@mail.ru*.

Тактоочтун маанисинде келип, таандык мүчөнү кабыл алып, толук жөндөлүшкө ээ болбогон сөздөрдүн тобу - жандоочтор деген пикир айтат.

Автор азыркы күндө биз жардамчы атооч деп тааныган сөздөр мейкиндик жөндөмөлөрдө колдонула турганын айтып, башка жөндөмөлөрдө (атооч жөндөмө) келгенде толук маанилүү сөздөрдүн кызматында колдонулушу мүмкүн деген жыйынтык ойду айтат. Ал мезгилде кыргыз тил илиминде жардамчы атооч деген термин да, түшүнүк да болгон эмес.

Түрк тилдерин изилдөөгө алган окумуштуу Н. П. Дыренкова 40 - жылдагы эмгегинде сөздөрдү түркүмдөргө бөлүштүрүүдө жардамчы атоочторду зат атооч бөлүмүнөн кийин берип, аларды толук өзгөрбөгөн атоочтор «имена неполного изменения» (служебные имена) деген термин менен атап, жандоочторду өзгөрбөгөн (неизменяемые) сөз түркүмү катары өзүнчө бөлүп көрсөткөн. Тактап айтканда, сөз түркүмдөрүн үч топко бөлүп: атооч сөздөр (зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, жардамчы атооч); этиш; өгөрбөгөн сөз түркүмүнө тактооч, жандооч, байламта, бөлүкчө, тууранды сөздөрдү киргизет. Жардамчы атоочтордун колдонулуш жыштыгына карап, эң көп колдонулган толук өзгөрбөгөн атоочтор (наиболее часто встречающиеся имена неполного изменения) деп, аларга: *алын* - перед, *уст* - верх, *алт* - низ, *ич* - внутренность, *тыш* - наружность, *дьан* - бок, *баш* - голова, *ара* - промежуток, *орто* - середина ж. б. сөздөрдү, т. а. жардамчы атоочторду берип, алардын ар биринин мейкиндик жөндөмөлөрдөгү кызматына токтолгон [Дыренкова, 1940: 114 -120].

Түркиялык түрк тилинин грамматикасында жардамчы атоочтор атайын өзүнчө бөлүмдө каралып, мисалдар менен кошо көнүгүүлөр берилет. Анда: «Кээ бир зат атооч сөздөр таандык мүчөнү жана жөндөмө мүчөлөрүн (барыш, жатыш, чыгыш) кабыл алып, жардамчы атооч катары б. а. реалдуу маанисинен алыстап мейкиндик маанини туюндуруп калат» - деп белгилейт. Ошону менен бирге теги араб жана фарсы тилдеринен кирген сөздөрдүн жардамчы атоочтук мааниде колдонулганын бөлүп көрсөтөт: *taraf* - сторона - (кырг. тарап), *zarf* - промежуток времени - (кырг. мезгил аралыгы, ичи), *dahil* - внутренний - (кырг. ичи), *hariç* - внешность - (кырг. тышы, сырты), *aleyh* - против него - (кырг. каршысы), *saye* - тень, сень - (кырг. аркасында, көлөкөсүндө) [Алекберли, 1941: 257].

А. Н. Кононовдун түрк тилдерин изилдөөдөгү эмгектерине назар салсак, жардамчы атоочторду жандоочтордун курамында изилдеп, орус тилиндеги котормосу менен кошо, ар бир сөздүн этимологиясына басым жасайт. Жардамчы атоочторду «послелогои - имена» (кырг. жандооч - атоочтор) деп атап, алардын негизги мааниси мейкиндик маани болот дейт да, анын ичине *hak*, *hakida*, *tūgri* - *tūgriçida* (кырг. жөнүндө, тууралуу) сыяктуу (азыр жандооч деп таанылган сөздөр) сөздөрдү киргизгени тактоону талап кылат. Себеби бул сөздөр накта жандоочтор экени көрүнүп турат. Ал ар бир жардамчы атоочко токтолуп, (орқа, ён, ұрта, ич, таг, ост, уст, тепа, қарши ж. б.) алардын синонимдик сыңарларын көрсөтүп, этимологиясына да токтолуп өткөн. [Кононов, 1951: 31-33].

Казак тилиндеги жардамчы атоочту В. А. Исенгалиева өзүнүн эмгегинде толук талдоого алууга аракет кылган. Ал: «Жардамчы атоочтор морфологиялык жактан зат атоочтон бөлүнүп, жөндөмө мүчөлөрү жетиштүү бере албаган маани жардамчы атоочтор аркылуу толукталып, мейкиндик аралыкты, мейкиндик жөндөмөлөрдө (барыш, жатыш, чыгыш) туруп аныктайт» - дейт [Исенгалиева, 1957: 18]. Ошондой эле жардамчы атоочторду өз алдынча сөз түркүмү катары кароо максатка ылайыктуу эмес дейт В. А. Исенгалиева. [Исенгалиева, 1957: 19].

Ал жардамчы атоочторду топтоштурууда профессор Н. К. Дмитриевдин пикирин колдоп, горизонталдык, вертикалдык деген терминдерин кабыл алат жана үчүнчү топту аралаш пландагы топ (служебные имена смешанного плана) деп өзү кошот. Негизинен бул изилдөөчү эмгегинде жандооч менен жардамчы атоочтун окшоштук жана айырмачылык жактарына кеңири токтолуп, ар бир жардамчы атоочту (горизонталдык, вертикалдык, аралаш) үч планда карап маанисин терең изилдөөгө алган.

Окумуштуу А. А. Коклянова да жардамчы атоочторду изилдөөдө профессор Н. К. Дмитриевдин пикирин толук колдоп, өзбек тилинин грамматикасындагы жардамчы атоочторду да вертикалдык, горизонталдык планда караган. Жардамчы атоочтордун ар биринин маанисине жана антонимдик, синонимдик түгөйлөрүнө назар салып изилдеп, ошону менен бирге жандоочтор менен жардамчы атоочтордун айырмачылыктарына да токтолуп өтөт [Коклянова, 1952: 205-211].

Кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча белгилүү адис эсептелген якут окумуштуусу Н. Е. Петров жардамчы атоочторду өзүнүн эмгегинин бир бөлүмүндө карап, алардын тарыхый

жактан келип чыгышына омоктуу ой айтат. «Тарыхый жактан алып караганда көпчүлүк жардамчы атоочтордун алгачкы лексикалык мааниси жаныбарлардын дене бөлүктөрүн жана анатомиялык жактан адамдын дене түзүлүшүн атаган сөздөрдөн улам пайда болгон» - дейт [Петров, 1963: 8]. Тактап айтканда, анын пикири боюнча мурда конкреттүү мааниде колдонулуп келген *баш, ич, боор, бет* ж. б. өңдүү зат атоочтордун семантикасы күңүрттөнүп, абстракцияланып отуруп жардамчы атоочтук мааниге ээ болот. Автор бул эмгегинде элүүгө жакын жардамчы атоочту семантикалык маанисине карай сегиз топко бөлүп караган:

1. Нерсенин үстүнкү бетин билдирген жардамчы атоочтор;
2. Нерсенин астын билдирген жардамчы атоочтор;
3. Нерсенин алды жагын билдирген жардамчы атоочтор;
4. Нерсенин арка тарабын билдирген жардамчы атоочтор;
5. Нерсенин жанын билдирген жардамчы атоочтор;
6. Нерсенин мейкиндик аралыгын билдирген жардамчы атоочтор;
7. Нерсенин бүткөн жерин же аягын билдирген жардамчы атоочтор;
8. Нерсенин ичин, ортосун, аралыгын билдирген жардамчы атоочтор [Петров, 1963: 107].

Ал эми «СССР элдеринин тили» аттуу олуттуу эмгекте башка тилдер менен катар эле түрк тилдериндеги (азерб, башкыр, гагаус, кумык, крым.татар, чуваш, якут ж.б.тилдеринде) жардамчы атоочтор тууралуу маалымат орун алат. Аталган түрк тилдериндеги жардамчы атоочторго (кээ бирлерине) кыскача токтолуп өтүүнү туура көрдүк. Анткени аталган тилдерде жардамчы атоочтор бирде накта өз маанисинде келсе, бирде жандоочтордун курамында каралып, бирок жардамчы атоочтук маани таанылганын байкоого болот.

Алсак, азербайджан тилинде жардамчы атоочтор кызматчы сөз түркүмүнүн ичинде б.а., «жардамчы сөз» деген аталышта берилип, мейкиндик катышты мейкиндик жөндөмөлөрүндө туруп билдирет деп, төмөнкүдөй мисалдарды келтирет: үст «верх» - стол үстүндө китеп бар (стол үстүндө китеп бар); алт «низ» - даг алтында (тоо алдында); арха «задняя часть» - даг архасындан (тоо аркасынан). Азербайджан тилинде да жардамчы атоочтук маани таанылат да, азыркы күндө түрк тилдеринде активдүү колдонулган жардамчы атоочтордун көпчүлүгү (ич, орта кырг. орто; жан кырг. жан; ара, баш ж.б.) кездешет [ЯНСССР, 1966:83]. Аталган эмгекте башкыр тилиндеги жардамчы атоочторду *“маанилик жактан жандоочторго жакын атооч сөздөр”* (по назначению с послелогоми сближаются имена) деп, өс *“верх”*, ас *“низ”*, эс *“нутро”*, ян *“бог”*, арт *“задняя сторона”*, урта *“середина”*, арка *“спина”* ж.б. сыяктуу азыркы күндө биз колдонгон жардамчы атоочторду кездештирүүгө болот [ЯНСССР, 1966: 187].

Кумык тилиндеги жардамчы атоочтор да жандоочтордун курамынан орун алып, А. Г. Могамедов тарабынан иштелип чыгат. Мында кумык тилиндеги жандоочтордун саны 41 экени белгиленет да, алардын берген маанилерине карап, нака жандоочтор (собственно-послелоги); атоочтон обочолонгон жандоочтор, этиш жана тактооч (послелоги-изолированные формы имен, глагол и наречий) деп эки чоң топко бөлүп көрсөткөн. Экинчи топтогу атоочтон обочолонгон жандоочторго төмөнкүлөрдү киргизет: тюбинде (түбүндө), ичине, устьюнде (үстүндө), алдында, баш, кыырый (кыры), орта (орто), бой ж.б. Аталган сөздөр жандоочтордун составында каралса да накта жардамчы атоочтук маани таанылып отурат [ЯНСССР, 1966: 205].

Гагаус тилиндеги жардамчы атоочтор дагы жандоочтордун катарында каралып, мейкиндик мааниси туюндурган кээ бир зат атоочтор жандоочтук кызмат аткарат да, изафеттик айкашта келип, таандык мүчөнү жана мейкиндик жөндөмөлөрүнүн биринин мүчөсүн кабыл алат деген ой айтылат. Мисалы: маса устунда (стол үстүндө), ер алтына (жер алдына), евин аардындан (үйдүн артынан). Мында да жардамчы атоочтор жандоочтук мааниде эмес накта жардамчы атоочтук маанисинде келгенин анын аткарган кызматынан эле байкаса болот [ЯНСССР, 1966:129].

Белгилүү түрколог Б. М. Юнусалиев *“Язык народов СССР”* аттуу эмгектеги түрк тилдеринин ичиндеги кыргыз тилинин грамматикасын иштеп чыгып, анда кызматчы сөздөргө кеңири токтолуп алардын бөлүнүшүн төмөнкүдөй берген: кызматчы сөздөр аткарган кызматына карай жандооч, байламта, бөлүкчө, модалдык сөз - деп бөлүнөт [ЯНСССР, 1966: 498-499]. Мында жардамчы атоочтор дээрлик айтылган эмес. Башка түрк тилдеринде жандоочтун тутумунда болсо да жардамчы атоочтук маани даана таанылганын кезиктирүүгө болот.

Жардамчы атоочтор жөнүндө 70 - жылдары салыштырма пландагы (Казак, Өзбек, Түркмөн) илимий эмгек М. Оразов тарабынан жазылды. Анын эмгеги буга чейинки эмгектерден алдыга

коюлган проблеманы, т. а., жардамчы атоочторду кыйла терең изилдегендиги менен айырмаланат. Ал жардамчы атоочторду жандоочтордон бөлүп, өзүнчө грамматикалык категория катары иликтөөгө алган. Маселен, автор бул эмгегинде жардамчы атоочтордун изилдениш тарыхына анализ жасап, аны хронологиялык тартип менен берген. Ошону менен катар, атооч сөздөрдүн жардамчы атоочторго өтүү процессин ишинде чагылдырган. Алардын жандоочтон айырмалуу жана окшоштук жактарын кароо менен бирге семантикалык, грамматикалык маанилерин терең анализге алган [Оразов, 1970: 49-51].

Түрк тилдериндеги улам кийинки чыккан илимий эмгектерде жардамчы атоочтор проблемасы туура багытта изилденип баратканын байкаса болот. Себеби жардамчы атоочтордун жандоочтордон айырмачылыгы, жалпылыктары айрым түрк тилдеринде жеке планда да, ошону менен бирге башка тилдер менен салыштырма планда да изилдениши буга далил боло алат.

Алтай тилинин грамматикасын изилдеген окумуштуу Т. Е. Орсулова «Послелогои и служебные имена в алтайском языке» аттуу эмгегинде жардамчы атоочторду жандоочтордон ажыратып, окшоштуктарын жана жалпылыктарын ачык, так көрсөтүп берген десек болот. Ошону менен бирге ал түркологияда биринчи ирет «серия» деген терминди колдонгон Ж. А. Шаминаны белгилеп көрсөтүп, «Алтай тилиндеги жардамчы атоочторду жалпы негизинен серия деп атайбыз. Анын негизги ядросу мейкиндик маанини, мейкиндик жөндөмөлөрүндө (-да, -на, -нан, -ла) туруп көрсөтөт», - деп төрт жөндөмөнү көрсөтөт (буларда да казак тилиндегидей жетинчи жөндөмө - курал жөндөмө бар). Ал жардамчы атоочтордун берген маанилерин мисалдар аркылуу далилдейт. М:

1. Айылдын *жанында* балдар ойнойт. (кырг. Айылдын *жанында* балдар ойнойт)
2. Мен туранын *үстине* чыктым. (кырг. Мен чатырдын *үстүнө* чыктым)
3. Туранын *ичинен* чыгып келдим. (кырг. Чатырдын *ичинен* чыгып келдим)
4. Жолдын орозыла *жүгүрдүм*. (кыр. Жолдун ортосу менен жүгүрдүм)

Жардамчы атоочторду Т. Е. Орсулова семантикалык жактан мейкиндик, мезгилдик, делиберативдик (керек - дело, нужда), себеп (шылтуу - шылтак - повод, причина), перифериялык (кыры, төс) деп бөлүштүрөт. Перифериялык (чет - жака деген маанини туюндурат - А. Д.) деген топтогу жардамчы атоочторго (кыр - край, төс - основа, түп - дно, эдек - подол, колтык - подмышка, оос - рот, жака - ворот) мындай түшүндүрмө берет: «Бул сөздөр жардамчы атоочтор деген статусту али ала элек. Алар жардамчы атоочтор катары калыптануу абалында болуу менен бирге, лексикалык маанилерин дагы деле жоготпой сактап келет» [Орсулова, 2001: 97]. Бул сөздөрдүн тобу кыргыз тилинде да кездешет (алкым, таман, каш, ооз, бел, соору, жака, төш, боор, төр ж. б.). Жогорудагы сөздөр (ооз, колтук, этек ж. б.) биздин оюбузча, мезгилдик мааниде дээрлик колдонулбайт. Булар жардамчы атоочтун маанисинде келгенде мейкиндик мааниде колдонулуп калат. Мезгилдик мааниси сейрек кездешет. Ал эми боор, таман, ооз, желке ж. б. сыяктуу жардамчы атоочтордун заттык мааниси басымдуу, ошондуктан жардамчы атоочтун курамын толуктаганы менен, өзүнүн накта лексикалык маанисин толук сактап турат. Таман сөзүн алсак, өз алдынча турганда лексикалык маанисин сактап, адамдын, жаныбарлардын органынын бир бөлүкчөсүн көрсөтүп турат. Ал жардамчы атоочтук мааниде келгенде барыш жөндөмөдө туруп, кыймыл-аракеттин кандайдыр бир заттын төмөнкү жагына багытталганын көрсөтөт. Мисалы: Коктунун *таманына* түшүп, суудан сүйрөтүп өтүш керек [Ч. А].

Тилдин өнүгүүсү узак убакыттарды талап кылат. Мезгил өтүү менен жардамчы атоочтордун катары (саны) улам көбөйүп баратканын илимий изилдөөлөр тастыктайт. Мурда колдонулуп жүргөн маани берүүчү сөздөрдүн акырындап кызматчы сөздүк мааниге өтүшү - мезгилдин талабы. Ошолор сыңары азыркы күндөгү кээ бир зат атооч сөздөр да акырындык менен жардамчы атоочтук мааниге өтүп баратканын айтып өтүү зарыл.

Адабияттар

Алекберли, Г. Учебник турецкого языка [Текст] / Г. Алекберли, Г. Р. Мирза - заде; под ред. Дж. Джаббарова. - Баку: Азернешр, 1941. - 660 с.

Батманов, И. А. Грамматика киргизского языка [Текст] / И. А. Батманов. - Фрунзе: Киргосиздат, 1940. - Вып. 2. - 67 с.

Батманов, И. А. Краткое введение в изучение киргизского языка [Текст] / И. А. Батманов. - Фрунзе: Киргосиздат, 1941. - 115 с.

Дмитриев, Н. К. Строй тюркских языков [Текст] / Н. К. Дмитриев. - М.: Изд. вост. лит, 1962. - 605 с.

Дыренкова, Н. П. Грамматика ойротского языка [Текст] / Н. П. Дыренкова. - М.: Изд. АН СССР, 1940. - 302 с.

Исенгалиева, В. А. Служебные имена и послелогои в казахском языке [Текст] / В. А. Исенгалиева. - Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1957. - 148 с.

Карымшакова, А. Т. Кызматчы сөз түркүмдөр маселесине карата [Текст] / А. Т. Карымшакова // Высшая школа Казазстана. - 2015. - №.1.- С. 57-64.

Коклянова, А. А. Послелогои и служебные имена в узбекском языке [Текст] / А. А. Коклянова // Тр. Ин-т языкознания АН СССР. - 1952. - Т. 1. - С. 211.

Орозов, М. Служебные имена в тюркских языках (на основе материале современного казахского, узбекского и туркменского языков) [Текст] : дис. ... канд. филол. наук / М. Орозов. - Ташкент, 1970. - 248 с.

Орсулова, Т. Е. Послелогои и служебные имена в алтайском языке [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Т. Е. Орсулова. - Горно-Алтайск, 2001. - 132 с.

Петров, Н. Е. Служебные имена и послелогои в якутском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. Е. Петров. - Якутск., 1962. - 26 с.

Языки народов СССР [Текст]: в 5 т. / ред. В. В. Виноградов. - М.: АН СССР, 1966. - Т. 2: Тюркские языки. - 532 с.

Калька Сөздөр - Жаңы Маанилердин Жаралыш Натыйжалары (Дыйканчылык Терминдеринин Негизинде)

Элмира Гайдаровна ХУРИБАЕВА¹ - Нуржана Кадыровна ЖАЛИЛОВА²

Аннотация

Кыргыз тилиндеги дыйканчылыкка байланыштуу лексика кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын тутумдук бир бөлүгү болуп саналат. Дыйканчылыкка, дыйканчылык өнөрүнө, өсүмдүктөрдү өстүрүп андан түшүм алууга байланыштуу сөздөрдүн кыргыз тилиндеги көпчүлүгү Кыргыз Республикасынын түштүк аймактарында жашаган калктын тилине мүнөздүү. Анткени лексиканын бул катмары дыйканчылыкка байланыштуу айтылган сөздөр болуп эсептелип, эзелтен бери көчмөн турмуш шарттарында жашап келип, негизинен мал чарбачылыгы менен күн көргөн кыргыз эли дыйканчылыкты тарыхтын кийинки эле мезгилдеринде өздөштүрүшкөн деп эсептейбиз. Кыргыздар кийинки эле кылымдарда жайлоолорго чыкпай калып, акыркы эле кылымдарда өрөөндүү жерлерге отурукташып, дыйканчылык менен иштешип калышкан. Мына ошондуктан азыркы кыргыз тилинин лексикалык корундагы дыйканчылыкка байланыштуу лексика катмарын салыштырмалуу кийинки доорлордо, тагыраагы, XIX-XX кылымдарда калыптанган катмар деп болжолдоого болот.

Ачык сөздөр: Дыйканчылык, Калька Сөздөр, Тил, Лексика, Диалект, Говор.

XX кылымдын 50-жылдарына чейин дыйканчылык Кыргызстандын көпчүлүк жерлеринде айдалып, Чүй областынын да кээ бир жерлерине да эгиле башталды. Азыр болсо, дыйканчылык Ош областынын Араван, Кара-Суу райондорунда, жана Жалал-Абад областынын Сузак, Базар-Коргон, Ноокен райондорунда, Чүй областында гана эгилет. Башка аймактарда дыйканчылык анча өнүгө элек десек жаңылышпайбыз.

Демек, кыргыз тилинин дыйканчылык лексикасы, негизинен, кыргыз тилинин түштүк диалектилеринин, говорлорунун алкагында калыптанып өнүгүп, ошол жактардагы элдин тилинде активдүү колдонулган сөздөр болуп эсептелет. Ошентип мындай сөздөр, биз жогоруда айтып өткөндөй, Кыргыз Республикасынын Ош жана Жалал-Абад областтарынын ойдундуу жерлеринде жашаган калктын тилинде бир топ активдүү колдонулат. Ошондуктан дыйканчылыкка байланыштуу лексиканы изилдөөдө диалектилик жана говордук изилдөөлөргө милдеттүү түрдө кайрылууга туура келет. Ошентсе да дыйканчылык боюнча сөздөрдүн бир тобу адабий тилден орун алып келе жатат. Бирок, дыйканчылыктын түрдүү формалары республикабыздын түштүк аймактарында гана жүргөндүктөн ошол аймактарга тиешелүү гана болгон сөздөр көп болуп, дыйканчылыкка байланыштуу лексиканын составындагы сөздөрдүн көпчүлүгү диалектилик, говордук сөздөр болуп саналат.

Тил бир ордунда болбостон тынымсыз өсүү, өнүгүү процессинде болот. Анын өсүү, өнүгүү процесси биринчи кезекте тилдин лексика бөлүмүнөн байкалат, башкача айтканда, көбүнчө сөздөр өзгөрүп же алардын маанилери башка маанилерге өтүп кетет, же эскирип калып, бара-

¹ К. Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университет Жалал-Абад/Кыргызстан +996773406575, kanbanutum@mail.ru.

² Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети Жалал-Абад/Кыргызстан +996779454516, nurigrose@mail.ru.

бара унутулуп калат. Кошуна элдер менен болгон мамиле-катнаштарга байланыштуу башка тилдерден да сөздөр кабыл алынып тилдин лексикалык составы толукталып өзгөрө берет. Ошону менен бирге кандай гана тил болбосун анын лексикалык фонду өсүп-өнүгүп, жаңы сөздөр менен байый да берет. Тилдин лексикалык составынын байышы ички жана тышкы булактардын эсебинен жүрөт.

Кыргыз адабий тилинин калыптанышынын жана анын андан ары өнүгүшүнүн эки негизги фактору бар:

а) Кыргыз адабий тилинин өнүгүшүнүн ички факторлору.

б) Азыркы кыргыз адабий тилинин өнүгүшүнүн сырткы факторлору (Сапарбаев, 1997: 166-172). Тилдин диалектилеринин да, говорлорунун да мына ушундай жолдор менен өнүгүп, анын диалектилик, говордук лексикасынын составы толуктала берет.

Мындай ички жана тышкы факторлордун ролун өз учурунда академик Болот Мураталиевич Юнусалиев минтип белгилеген: *“Сөздүк составды байытууда адабий тилибиз өсүүнүн эки мүмкүнчүлүгүн бирдей толук пайдаланды. Өсүүнүн биринчи мүмкүнчүлүгү тилдин өзүндөгү ички лексикалык, семантикалык, грамматикалык каражаттарды жаңы түшүнүктү атоо үчүн жаңы сөз жасоого пайдаланууга байланыштуу”* (Юнусалиев, 1954-1985. 323).

Адам коомунун өсүшү, адамзаттын турмушунун жакшыра башташы тилде чагылдырыла берет да уламдан-улам жаңы сөздөр пайда боло берет. Айрым сөздөр унутулуп эскирип пайдалануудан чыгып да кала берет. Жаңыдан пайда болгон сөздөр турмуштагы жаңы нерселерди билдирет, жаңы түшүнүктөр пайда болуп, аларды да жаңы сөздөр менен атай баштайбыз. Ошентип тилдин лексикасы толуктала берет. Тилдеги жаңы сөздөрдүн жасалышы тилдин өзүнүн ички закондору аркылуу ишке ашып жүрө берет, башкача айтканыбызда, сөз жасоо процесси менен жаңы сөздөр пайда болот.

Сөз жасоо грамматиканын өз алдынча бөлүмү катары толук калыптана электигине карабастан тилдин сөздүк корунда, сөздүк составында анын ролу абдан чоң.

Сөз жасоодогу, айрыкча термин сөздөрдүн жасалышындагы өзгөчө бир ыкма калык жолу менен сөздөрдүн жасалышы болуп саналат. Калькалоо лексиканы байытуу менен гана чектелбестен, сөз жасоо процессин активдештирип да жибере алат. Калькалоо башка тилдерден терминдерди өздөштүрүп алуунун эң бир алгылыктуу жолу деп эсептесек болот. Башка тилден сөзмө-сөз которуу жолу же башка тилдин сөздөрүнө окшоштурулуп куралган сөздөр же сөздүн бөлүгү (морфемасы) калык деп аталат (СИС: 265-266).

Орус тил илиминде калык ар башка көз караш менен каралып айтылат. Окумуштуулардын бир тобу (Л.А.Булаховский, Р. А. Будагов) калык сөздөрдү кабыл алынган сөздөр деп, башка бир тобу (К. А. Левковская, Л. И. Ефимов) калык сөздөрдү башка тилдерден кабыл алынып өздөштүрүлгөн сөздөрдүн катарына кошушпайт. М.И.Фомина калык сөздөрдү башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн өзгөчө бир тобу катары карайт да, лексикалык калыканын эки түрү: чыныгы лексикалык калык, лексика-семантикалык калык (М. И. Фомина, 1978: 148) болот деп эсептейт. Кыргыз тил илиминде калык сөздөр азырынча атайын изилдөөгө алына элек, окуу китептерде да аларга көңүл бөлүнгөн эмес (Мамытов, 1971; Ахматов, 1980; Сапарбаев, 1997).

Бирок, академик Б. Ө. Орузбаева орус тилинен калыкалоо жолу менен терминдердин жасалышы жана кыргыз тилинин терминдеринин калыптаныш маселелеринде башка тилдерден кабыл алынган сөздөр тууралуу абдан терең изилдеп, акылга сыярлык сунуштарды айткан, кыргыз терминологиясынын баюу процессинин жолдорун көрсөткөн (Орузбаева, 1983). Ал *“... татаал сөздөрдөн жана терминдерден орус тилиндеги түзүлүш тартиби жана өзгөчөлүктөрү сакталып, кыргыз тилинде”* абдан көп татаал сөздөрдүн пайда болгонун (Орузбаева, 1983: 58) белгилеп, мисалдарды келтирген. Лингвистикада калыкалоонун (б. а. өздөштүрүлгөн түшүнөктү маанилеш сөз менен сөзмө-сөз айтуу, толук же жарым-жартылай которуп алуу) ар түрдүү жолдору колдонулуп, эне тилдин лексикалык бардык байлыгы мобилизацияланып, маанилик шайкештик изделип, бир жагынан төл сөздөрдүн маанилерин кеңейтүү процесси жанданып, экинчиден тиги же бу даяр өздөштүрүлгөн сөздөрдүн кыргыз тилине жайылышы ишке ашырылып жатат (Орузбаева, 1983: 60), деп калык жолу менен тилибиздин лексикалык составынын толукталып жатканына баа берген. Орус тилинен толук которулуп жана жарым которулуп, мүчөлөрү гана кыргызча болуп жасалган терминдердин, татаал сөздөр түрүндө которулуп жасалган термин сөздөрдүн жасалышына, туура иштелип чыгышына жол көрсөткөн. Кыргыз тилинде илимдин бардык түрүнө ылайык терминдердин жасалышы менен лексиканын баюу процессине, толукталышына кам көрүлгөн.

Кыргыз тилинин түштүк говорлорунун дыйканчылык терминдеринде башка тилдердеги сөздөрдү толук көрүнүшү менен которуп алуу, сөздөрдүн кайсы бир мүчөлөрүн которуп алуу аркылуу пайда болгон сөздөр бир топ арбын болуп саналат. Мындайларды калькалоо, анын ичинен да толук калькалоо, жарым-жартылай калькалоо деп бири-биринен ажыратсак болчудай деп ойлойбуз.

Толук калькалоо жолу менен жасалган дыйканчылык лексикасынын сөздөрү башка тилдеги терминдин же сөздүн мааниси толук болгудай кылып толук которулат. Мисалы, мурда пахтаны жалаң гана кол менен терип жүрүп, өткөн кылымдын экинчи жарымында техника өсүп-өнүгүп, колхоздордо пахтаны машина менен тере баштаган. Советтер Союзу учурунда машиналар орусча аттар менен чыгып, *хлопкоуборочная машина* деп аталып, ал кыргыз тилине толук которулуп, башкача айтканда толук калькаланып, *пахта терүүчү машина* деп аталган. Орус тилиндеги аталыштын үч компоненти тең которулуп, толук калька болгон. Пахта терүүчү машиналардын *көгүлтүр кораблдер* деп аталышында да калькалоо принциби бар: *Самолет менен дары чачып, пахтанын жалбырагын түшүрүп, көгүлтүр кораблдерге жол салышкан. ("Советтик Кыргызстан")*.

Дыйканчылык аянттарынын бир капталынан келген арык *боковая* деп аталып, ал кыргызчага толук калькаланып, *жамбаш (жамбаш огарык)* деген аталыш менен айтылып калган.

Кол менен териш үчүн пахта тере турган буюм - кадимки эле төрт бурч четтерине жип байланган төрт чарчы кездеме. Кыргыз тилиндеги *этек* деген сөздүн мааниси менен айтылып, сөздүн мааниси кеңейип, ал буюм ушундай аталышка ээ болгон.

Кыргыз тилинин түштүк говорлорунун дыйканчылык лексикасындагы калькалоо жолу менен аталышка ээ болгон сөздөрдүн дээрлик бардыгы орус тилиндеги аталыштардын аттарына таандык. Булардын көпчүлүгү жарым-жартылай калькаланган сөздөр болуп саналат. Бул учурда сөздүн толук турпаты которулбайт, анын бир гана бөлүгү, же татаал сөздөн турган сөз же термин болсо, бир эле компоненти которулуп калькаланат. Кыргыз тилинин түштүк говорлорунун дыйканчылык лексикасында мына ушундай калькаланган сөздөр көп. Мисалы, вегетационный полив *вегетациялык сугаруу*, чеканка хлопка *пахтаны чиканкалоо*, передовой хлопкороб *алдыңкы теримчи*, полосу косить *паласа оруу*, собирать подбор (собирать хлопка после машинной уборки) *подбор терүү*, дисковой плуг *дискелүү соко*, дисковая борона *дискелүү мала* ж.б. ушулар сыяктуу болуп, бирден компоненттери гана которулуп, калькаланып дыйканчылыкка байланыштуу аталыштар калыптанган. Дыйканчылыктагы жаңы ыкма катары *чарчылап-чөнөктөө* ыкмасы да орус тилинен калканып жасалган. Бул сөз кээде *квадраттап-чөнөктөп* эгүү деп да айтылат (*чарчы - квадрат*).

Кыргыз тилинин түштүк говорлорунун дыйканчылык лексикасында калькаланып жаралган сөздөрдүн көпчүлүгү сөздүн бөлүктөрү гана кыргызчаланып жасалган сөздөр болуп саналат. Дээрлик бардык учурларда башка тилден келип кирген сөзгө, терминге кыргыз тилинин сөз жасоочу мүчөсү гана жалганып кыргызча сөз же термин болуп калыптанган. Мындай сөздөр айрыкча өсүмдүктөрдү эгип, өстүрүүдө жерди трактор менен айдап, даярдоо шарттарында көп.

Жер айдаганда *дискелөө* (жерди дискелүү соко менен айдап, жумшартуу), *культивациялоо* (трактор менен пахтанын тамырын жумшартып, семирткич берип культивация жүргүзүү), *чиканкөлөө* (чеканка хлопка - пахтанын төбөсүндөгү өсүп бараткан бүртүкчөсүн кыркып салуу), *сеялкалоо* (эгин сепкенди ушинтип да айтышат), *чызылдоо* (жердин бетиндеги топурактын кесектерин талкалатуу), *депалациялоо* (дефолиация) - пахта бышып, тегиз ачылганда машина менен териш үчүн жалбырактарын түшүрөт, аны атайын дары сээп түшүрөт, мурда самолет менен дары чачып депалациялашкан. Булар өңдүү сөздөрдө (*дискелөө, культивациялоо, чиканкөлөө, сеялкалоо, чызылдоо, депалациялоо*) негизи орус тилинен келген сөз болуп, атоочтордон этиш жасоочу өнүмдүү куранды мүчө *-ла* жалганып, анан кыймыл атоочту жасоочу *-оо* мүчөсү жалганып дыйканчылык лексикасындагы сөздөр жасалган.

Ал эми *табилчи, калхозчу, сускачы* деген сыяктуу сөздөрдө болсо зат атооч жасоочу өнүмдүү мүчө, *-чы* мүчөсү катышып, жарым калькаланып, дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр пайда болгон.

Кыскача Тыянак

1. Кыргыз тилинин түштүк говорлорунун дыйканчылык лексикасынын калыптанышында лексиканын толукталышынын ички булактарынын да, тышкы булактарынын да катышкандыгы белгилүү болду.

2. Адабий тилдеги өсүмдүктү өстүрүүгө, аны терип жыйноого байланышкан сөздөрдүн көпчүлүгүнүн кыргыз тилинин түштүк говорлорунда жергиликтүү өзгөчөлүктөр менен айтылып келе жаткандыгына күбө болдук.

3. Кыргыз тилинин түштүк говорлорунун дыйканчылык лексикасында морфологиялык жол менен сөздөрдүн жасалышына караганда сөз жасоонун синтаксистик жана сөз жасоонун лексика-семантикалык жолдору менен сөздөрдүн жасалгандыгы көбүрөөк болуп чыкты. Мындай көрүнүштү кыргыз тилинин жалпы элдик лексикасында дыйканчылык иштерин кыргыз элинин салыштырмалуу кийинчерээк эле өздөштүргөндүгү менен түшүндүрүүгө болот деп эсептейбиз.

Колдонулган Адабияттар

Карасаев Х. К., Өздөштүрүлгөн сөздөр: сөздүк. - Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1986. 424 б.

Орузбаева Б. О., Кыргыз терминологиясы. - Фрунзе: Мектеп, 1983. - 168 б.

Орузбаева Б. О., Словообразование в киргизском языке. - Фрунзе: Илим, 1964. 311 б.

Сапарбаев А., Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. - Бишкек, 1997. 328 б.

Словарь иностранных слов (Около 10000 слов). - СПб.: ООО «Виктория плюс», 2008. - 816 с. (СИС: 265-266)

Фомина М. И., Современный русский язык: лексикология. - М.: Высшая школа, 1978. - 256 б.

Шанский Н. М., Очерки по русскому словообразованию. - М.: Изд-во МГУ, 1968. 310 б.

Юнусалиев Б. М., Избранные труды. Тандалган чыгармалар. - Бишкек: Учкун, 2005. 528 б.

Юнусалиев Б. М., Киргизская лексикология. Ч. 1. Развитие корневых слов. - Фрунзе, 1959. 246 б.

Юнусалиев Б. М., Синтаксический способ образования корневых слов. - Труды ИЯЛИ АН Кирг. ССР, вып. 5. - Фрунзе, 1956. 95-105-б.

Курандылар Менен Жасалып Дыйканчылыкка Тиешелүү Болгон Атоолор

Элмира Гайдаровна ХУРИБАЕВА¹ - Нуржана Кадыровна ЖАЛИЛОВА²

Аннотация

Кыргыз тилинин лексикасы ар кандай сөздөрдөн туруп, миңдеген жылдар бою куралып келе жатат. Анын тутумунда күндөлүк турмушта, тиричиликте колдонулган сөздөр, кесип түрлөрү, мал -чарбачылык, дыйканчылык, багбанчылык ж.б. топторду түзгөн сөздөр бар. Мына ошолордун катарына дыйканчылык менен алектенген элдердин кебиндеги атоолор да кирет. Биз бул макалабызда дыйканчылыкта колдонулган атоолордун морфологиялык жактан жасалышына, анын ичинде өнүмдүү курандылар менен жасалган атоолорго токтолмокчубуз.

Ачык сөздөр: Өнүмдүү Куранды, Дыйканчылык, Сөз Жасоо, Кесип, Атоолор.

Жалпы эле түрк тилдеринде сөз жасоонун морфологиялык жолу менен абдан көп сөздөр жасалат. Түрк тилдери, анын ичинде кыргыз тили типологиялык жактан агглютинация тил-дер тобуна жаткандыктан сөздүн составындагы компоненттер көбүнчө айкын болуп турат. Анткени уңгу дайыма өзүнүн тыбыштык түзүлүшүн сактап, ага биринин артынан бири жалгана берген мүчөлөр да маанилери менен тыбыштык түзүлүштөрүн өзгөртпөй келе берет. Демек, уңгуга мүчөлөрдүн жалгана бериши мыйзам ченемдүү болуп саналат. Ошондон улам болуш керек деп эсептейбиз, кыргыз тилинде куранды мүчөлөрдүн саны абдан көп. Кыргыз тилинде сөздөрдү жасай турган курандылардын эң эле арбын санын К.Сейдакматов (Сейдакматов, 1988) каттаган. "...кыргыз тил илиминин белгилүү изилдөөчүсү Касымбек Сейдакматов алардын түгөйлөрүн бүтүндөй эсепке киргизип жиберип, эне тилибиздеги мүчөлөрдүн санын 300дөн ашырат" (Орузбаева, 2000. 222-б.), деп белгилейт Б. Орузбаева. Ошол эле эмгекте куранды мүчөлөрдүн санынын арбын болушунун себеби болуп -чы, -чи, -чу, -чү сыяктуу бир эле мүчөнүн бир канча варианттарынын каттала бергендиги тууралуу айтылган.

Албетте, биздин айта турган сөзүбүз жаңы сөздөрдү жасай турган куранды мүчөлөрдүн санында эмес, кеп алардын сөз жасай ала турган мүмкүнчүлүктөрүндө. Мына ушул жагдайлардан алып, кыргыз тилиндеги куранды мүчөлөрдүн сөз жасоо маанилери, көп сөздөрдү же аз эле сөздөрдү жасай ала тургандыктары жана айрымдарынын келип чыгыш теги боюнча да абдан терең изилдөөлөрдү жүргүзүп келип, Б.Орузбаева 182 куранды мүчөгө (Орузбаева, 2000. 222-345-б.) изилдөө анализдерин жүргүзүп, алардын жаңы сөздөрдү жасай ала турган мүмкүнчүлүктөрү, структуралык түзүлүштөрү жөнүндө баяндаган.

Биз жогору жакта белгилегендей, кыргыз тилиндеги куранды мүчөлөрдү академик Бүбүй-на Өмүрзаковна Орузбаева өнүмдүү курандылар, аз өнүмдүү курандылар жана өнүмсүз курандылар деп үч топко бөлүштүргөн.

Сөз жасоочу мүчөлөр - курандылар менен жасалган дыйканчылык лексикасы пахта, ша-лы, арпа-буудай, жүгөрү өстүрүүчүлүк ж.б. сыяктуу тармактардын бардыгына тиешелүү аталыштар, сөздөр болот.

¹ К. Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университет Жалал-Абад/Кыргызстан +996773406575, kanbanutum@mail.ru.

² Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети Жалал-Абад/Кыргызстан +996779454516, nurigose@mail.ru.

Сөз жасоочу куранды мүчөлөрдүн өнүмдүүлөрү көп сөздөрдү жасай алууга мүмкүнчүлүгү бар куранды мүчөлөр болуп эсептелет. Алар ар кандай уңгуларга, ар кандай негиздерге жалгана берүүгө жөндөмдүү, ыргактуу болгондуктан алар менен көп сөздөр жасалат.

Тилде сөздүк курамын байытуу зарылдыгы ар дайым пайда болуп турары бышык. Ал эми дыйканчылыкта эң негизгиси жер иштетүү, жерге мамиле кылуу, жердин сырын билүү болуп саналат. Элибиздин турмуш тиричилиги мал чарбачылыгына ыктаганы менен байыркы замандардан бери эле жер менен, жерди иштетип азык заттарды өндүрүп алуу менен иштеп келгендигин белгилеп өтмөкчүбүз. Буга шайкеш коомдун өнүгүшү менен дыйканчылык тармагы да улам кеңейип, жаңы техникалык өсүмдүктөрдүн саны да, аталыштары улам арбып турары жана мындай аталыштардын жыш колдонулганы тилдин активдүү лексикасына айланары анык.

Ошентип, кыргыз тилинин дыйканчылык лексикасынын жасалышында өнүмдүү мүчөлөрдү да, аз өнүмдүү жана өнүмсүз мүчөлөрдү да бөлүп көрсөтүүгө болот. Булардын ичинен өнүмдүү мүчөлөрдүн башында *-чы* курандысы келет.

-чы курандысы. Бул куранды аркылуу жасалган дыйканчылык өнөрлөрүнүн ар түрдүү тармактарын билдирген сөздөр да кыйла арбын.

Адегенде эле, жер менен иштеген, жерге бирдекелерди сээп өстүргөндүктү билдирген кесип, кесиптин ээси дыйкан деген иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөзгө токтолсок. Кээде дыйканчы деп да айтылат. Сөзгө минтип кесипти билдирген *-чы* мүчөсүнүн жалганганы ашыкча. Кыргыз тилинде ушундай ашыкча экенине карабай *-чы* мүчөсү көп эле сөздөргө жалгана берет. Мерген деген аңчылык кесипти билдирет да, ага *-чы* мүчөсү жалганып мергенчи деп да айтылат. Бул мүчөнүн ашыкча жалганышынан пайда болгон, *касап - касапчы*, *ашпоз - ашпозчу* деген сыяктуу бир нече сөздөр бар.

Ал эми азыркы кыргыз тилиндеги дыйканчылык лексикасынын ичинен шалы, пахта, жүгөрү, буудай өстүрүү багытындагы *-чы* курандысынын жардамы менен жасалган сөздөр төмөндөгүлөр:

Аштыкчы - байыркы замандардан бери эле эл оозунда айтылып, жер иштетип дан өсүмдүктөрүнүн түшүмүн өндүргөн кесипти билдирген бул сөздү К. К. Юдахин тарыхый сөз деп каттаган. Биздин оюбузча атактуу лингвист, лексикограф сөздүктө бул сөзгө бир аз саясий түс берип жазган. Окуйлу, *"аштыкчы"* 1. ист. человек, обязанный следовать за посевами бая и поливать их (за что получал часть урожая равную, примерно, количеству посеянных семян)» деп которгон (Юд., 1965. 85-б.), колхозчу - колхоздо иштеген адам же болбосо колхоздун мүчөсү; *пахтачы* - 1. пахта өстүргөн адис; 2. пахтаны көп тере алган адам (теримчи); *суучу* - сугатчы; *сугатчы* - эгилген эгиндерди сугарган киши; *жардамчы* - пахта тергенге жардам берип келген киши; *теримчи* - пахта жыйноочу, пахта териминде иштөөчү; *жэгәнәчи* - пахта, тамеки, жүгөрүнү жэгәнә кылып, өнүп чыккан көчөттөрүн суюлтуп, иштеген киши.; *кетменчи* - эгинди отоо чөптөрдөн арылтып, астын жумшартып кетмен чапкан киши. *Кетменчисин* - *келин менен кызынын*, *Көз кубанат көрүп турсаң кызыгын* (К. Акиев); *кырманчы* - эгин жанчканды уюштуруп, башкарып, кырмандын тазалыгын сактап жүргөн адам; *чабыкчы* - эгинди отоо чөптөрдөн арылтып чапкан киши; *бакчачы* - талаада иштеген аялдардын балдарын караган аял. Пахта терим учурунда пахта терген аялдардын балдарын кырмандын атайын даярдалган бир бөлүгүндө карап, аларга тамак, сүт берип кароо уюшулган; *тәбилчи* - эгин талаасында эсеп-кысап жүргүзгөн киши; *чикәнкәчи* - пахтанын, тамекинин өсүп бараткан сабагынын учун кыркып иштеген, чикәнкә кылып иштеген адам, арпачы - арпа сээп өстүргөн адам, буудайчы - буудай сээп өстүргөн адам деген сөздөр тилибиздин лексикалык составында бар. Ошондой эле, кош өгүз менен жер айдоочу киши; эгинчи - эгин эгип күн көргөн адам (дыйкан); кароолчу - жерге себилген дан өсүмдүгүн бышканча, кырман көтөрүлүп, кызылы капка салынып ташып кеткенге чейин карап жүргөн адам; отоочу - шалы отогонго маш киши; шалычы - шалы өстүрүү менен гана иштеген дыйкан; тегирменчи - дан өсүмдүктөрүн азык зат катары пайдалануу үчүн тегирменди иштетишкен да, аны башкарып, карап иштеткен киши; (Кыргыздарда дайыма суу менен жүргүзүлгөн тегирмен болгон. Тегирменчи деген сөздүн түпкү уңгусу С.А.Давлетов айткандай тегир - тегер (тегерек деген сөздөгү) деген байланышма уңгу болуш керек деп эсептейбиз (Давлетов, 1980). И. Абдувалиев бул сөздүн тегинин тек - тег экенин монгол тилдериндеги тэг - коль; колесо (маленькое) деген бир муунду уңгу сөздү мисал кылып далилдиген (Абдувалиев, 2017. 180-б.); жалчы - жалданып иштеген адам; кепсенчи - (айрым жерлерде гепсенчи деп айтылат) эгин орулуп, кырман көтөрүлүп кызылды каптап кетээрде келип кепсен сураган киши; орокчу - орок оргонго маш киши (комбайндар чыга элек замандарда эгин кол менен орулуп, бышып кургап турган дан өсүмдүктөрүнүн данынын

күбүлүп калбашын камсыз кылып этияттап, бирок мыкты орок оргон орокчулар болгон); каракчы - дан өсүмдүктөрүн канаттуулардан коргоо үчүн эски чапан, же башка бир нерсени эки колу эки жакка созулган абалдагыдай кылып таякка кийгизилип эгиндин ортосуна сайылган нерсе. (Канаттуулар, айрыкча дүрүлдөк чымчыктар киши экен деп коркуп, эгинге конбосун деген айла кылышат да, муну каракчы деп коёт. Сөз каракчыга окшоштурулуп метафораланган мааниси менен каракчы деп аталат)/

Бара-бара адамзаттын ишмердигинде дыйканчылык өнүгүп, сокочу, тракторчу, сеяскачы, комбайнчы, жардамчы (сеялкачынын, комбайнчынын) деген кесипти билдирген сөздөр пайда болгон. Бул сөздөр мына ошондой техникалык жетишкендиктерге байланыштуу, ошол техникаларды башкарган кесип, өнөрлөрдүн аттары катары жаралган. Көрүнүп тургандай, булардын жасалышында өнүмдүү -чы мүчөсү катышып жатат.

-лык (-чылык): дыйканчылык -эгин өстүрүп, турмушу эгин менен өткөн адам, **пахтачылык** - пахта өстүрүү менен алектенүү, буудайчылык - буудай өстүрүү менен алектенүү; багбанчылык - бакчага мөмө-жемиш жетиштирген адам, шалычылык - шалы (күрүч) өстүрүү менен алектенүү, жүгөрүчүлүк - жүгөрү өстүрүү менен алектенүү, тамекичилик - тамекини өстүрүүгө багытталган тармак, бышыкчылык (диал. пышыкчылык) - эгиндин бышкан кези кыргыздарда ушундай аталат, боолук (байлык деп да аталат) - гозопая же шалыны байлоо үчүн жалбыз чөбүнөн же башка нерседен эшилип жасалат.

-луу: **пахталуу** - пахталарында косеги көп пахта аянты. **кумдуу** - топурагы кумдуу жер; **көсөктүү (көрөктүү);** Түштүк Кыргызстанда *косек* деп да айтылат); **суулуу** - суулуу жердин гозопаясы жулганга оңой жана шалы суулуу жерде гана өсөт.

-ма: чукума - пахтасы оңой менен чыга бербеген косектүү пахта; жакшы бышпай өтө жакшы ачыла элек косек; ошондой эле жаңгактын да жакшы чагыла бербеген сорту; **бастырма** - пахта, тамеки, жүгөрү кургата турган кырмандын жамгыр тийбес үчүн үстү жабылган бир жак чети; **кургама** - пахта, тамеки өсүмдүктөрүндөгү оруунун аталышы (агрономия илиминде *вилт* деп айтылат).

-ым (-м): терим: пахта терим - бышып тегиз ачылган пахтаны теримчилердин жыйнап жүргөн мезгили; **чабым** - өсүп келаткан эгиндин астын жумшартып, отоо чөптөрдөн арылтуу мезгили (процесси); **чыгым** - эгин эгүүгө кеткен каражат; **түшүм** - эгиндерден алынган киреше; үзүм - тамеки жалбырактарын жыйноо мезгили.

-ыш: мелдеш - жарыш, күрөш. Пахта терим башталгандан баштап атайын мелдеш уюштурулуп, алдыңкыларга ар түрдүү белектер берилген. Ошондой эле пахта, тамеки, жүгөрү боюнча ар бир биргаданы мелдешке салышкан.

-оо (-уу): отоо - эгиндерди түрдүү отоо чөптөрдөн арылтуу, тазалоо иш процесси; тегиздөө - буудай, арпа, пахта ж.б. эгүүдөн мурун жер малаланылып тегиздөө керектелет; **терүү: пахта терүү** - бышып жетилип, ачылган пахтаны жыйноо иш процесси; **көсөк терүү** (адабий тилде **косек терүү**); **чикэнкөлөө** - пахта 60-80 сантиметр өскөндө андан ары өсө бербей бутактары косектеп, бышсын үчүн учтарын кыркуу жумуштары, чикэнкө кылуу; **тароо: суу тароо** - сугарганда сууну ар бир жөөккө бирдей кылып бөлүштүрүү; оруу, жыйноо, топтоо - эгин бышып жетилгендеги иш процесстери.

-ла: бэйлэ: бүртүк бэйлэ - эгиндин өсө турган бүрүнүн (бүртүгүнүн) чыгышы; **малала (малалэ)** - айдалган жерге мала тарттыруу; **чикэнкөлө** - чикэнкөлөп иштөө, чикэнкө кылуу; **чызылда** - жерди чызыл менен тарттыруу; **көсөктэ** - пахтанын өсүп косек кармай баштаганы; **гүлдө** - эгин өсүп гүлдөй баштаганы; **бутакта** - эгин өсүп, ар тарабынан бутак ала баштаганы; **шоонала** - пахтанын гүлү түшүп, жаңыдан косек байлай башташы; гоола - эгиндин түшүм (баш байлабастан) албай өсүп кетүү процесси.

-гыч: илгич: илгич таразы - теримчилердин терген пахталарынын салмагын аныкташ үчүн даракка илип коюп тарта турган тараза; **тергыч: пахта тергыч машина** - пахта тере турган машина; **сепкич - пахта, буудай, арпа, шалы сепкич шайман (сеялка; сеять, посадить); тазалагыч - пахта, жүгөрү, күн карама тазалоочу аппарат; чириткич** - эгин, өсүмдүктөргө түшсө, чиритип жибере турган зыяндуу зат; **семирткич** - эгин мол түшүм бериши үчүн бериле турган азык (кык, суперфосфат, селитра ж.б.); **автосугаргыч** - эгинди жамгыр кылып суу чачып сугара турган машина; **жер семирткич** - эгин жакшы өсүп, мол түшүм бериши үчүн берилүүчү кошумча азыктар.

Кыргыз тилинин дыйканчылык лексикасындагы сөздөрдүн мүчөлөрдүн жардамы менен жасалгандыгы жөнүндө маалымат бердик. Өнүмдүү курандылардын тогузу менен дыйканчы-

лыкка тиешелүү болгон сөздөрдүн жасалганына мисалдарды келтирдик. Дыйканчылык лексикасындагы сөздөрдү жасоодо өнүмдүү курандылардын бардыгы катыша бербегенин байкадык. Бул тема мындан ары да изилдене турган темалардан экендигин белгилеп кетмекчибиз.

Колдонулган Адабияттар

Абдувалиев И., Кыргыз тилинин морфологиясы. - Бишкек, 2008.

Абдувалиев И., Словарь односложных корней и основ в кыргызском языке. - Бишкек: Улуу тоолор, 2017.

Баскаков Н. А., Введение в изучение тюркских языков. - М., 1969.

Батманов И. А., Северные диалекты киргизского языка. Вып. 1. - Фрунзе: Киргосиздат, 1938. 25 б.

Батманов И. А., Пути развития и источники формирования киргизского языка. – Известия КиргФАН СССР, 1947, вып. 7. 55-68-б.

Виноградов В. В., Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии. – Китепте: Вопросы теории и истории языка. - М., 1952.

Давлетов С., Кудайбергенов С., Азыркы кыргыз тили. Морфология. - Фрунзе, 1980.

Дыйканова Ч. К., Образование киргизской социальной терминологии. - Китепте: Кыргыз тилинин тарыхый лексикасынын очерктери. - Бишкек: Илим, 1991. 166-212.

Юдахин К. К., Кыргызча-орусча сөздүк. - М.: Советская Энциклопедия, 1965.

Kazak Türklerinin Bilmeceleri

Dr. Erdal AYDOĞMUŞ¹

Özet

Tarihin farklı dönemlerinde çeşitli nedenlerden dolayı değişik coğrafyalarda yaşamlarını devam ettiren Türk halklarının, bu duruma rağmen ortak dil ve kültüre sahip oldukları görülmektedir. Bu ortaklıklardan biri de sözlü edebi ürünlerdir. Sözlü edebi ürünler arasında yer alan bilmeceler diğer Türk halklarında olduğu gibi Kazak Türkleri arasında da önemli bir yere sahiptir.

Bilmecelerin içinde bir milletin dünya görüşü, sosyal durumu, gelenek ve görenek ile örf ve âdetlerini içinde barındıran tarihi zenginliklerine ait değerlerin yer aldığı söylenebilir. Bu sebeplerden dolayı bilmeceler, günümüz ile geçmiş arasında bağ kurulması için aracılık görevi üstlenmesi bakımından önemlidir.

Bu çalışmada yer alan bilmeceler Kazakistan'ın 1. Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbaev'in öncülüğünde 2010 yılında başlatılan "Kültürel Miras" adlı proje kapsamında basılan 100 ciltlik "Babalar Sözü" (Atalar Sözü) adlı eserin 64. cildinde yer alan bilmecelerden derlenmiştir. Bilmeceler, Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılmış ve konularına göre sınıflandırılmıştır.

Anahtar kelimeler: Bilmeceler, Kültür, Dil, Kazak Bilmeceleri, Konularına Göre Bilmeceler.

1. Giriş

Bilmeceler bir milletin sözlü halk kültürü içerisinde yer alan tarihi geçmişi başta olmak üzere sosyal yaşantısı, kültürü, milli ve manevi değerleri gibi birçok konu hakkında bilgi edinilmesini sağlayan edebi ürünlerdir.

Türkçe Sözlük'te (1998: 298) bilmeceler "1. Bir şeyin adını anmadan, niteliklerini üstü kapalı söyleyerek o şeyin ne olduğunu bulmayı dinleyene veya okuyana bırakan oyun, muamma. 2. Bilinmeyen şey, muamma." şeklinde tanımlanmaktadır.

Bilmeceler terimiyle ilk kez Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lugâti't-Türk adlı eserinde karşılaştığı bilinmektedir. İlgili eserde bilmecenin karşılığı olarak "tapuzgu, tabuzguk, tabzuk" (Ercilasun ve Akkoynlu 2014: 855) terimleri gösterilmektedir.

Bilmecelerin içeriği ile ilgili olarak Elçin tarafından (1993: 607) "Tabiat unsurları ile bu unsurlara bağlı hâdiseleri; insan, hayvan ve bitki gibi canlıları; eşyayı, akıl, zekâ veya güzellik nev'inden mücerred kavramlarla dinî konu ve motifleri vb. kapalı bir şekilde yakın-uzak münâsebetler ve çağrışımlarla düsünce, muhâkeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı hedef tutan kalıplaşmış sözlerdir." şeklinde tanım yapılmıştır.

Bireylerin bilmecelere bakış açısı sadece bir oyun ya da vakit geçirmeye yarayan bir eğlence aracı şeklinde olmamalıdır. Bakıldığında bilmecelerin bu işlevlerinin yanı sıra asıl üstlendiği görevin, geçmişle gelecek arasında bir köprü kurmak olduğu görülmektedir. Tekin (2003: 59) tarafından bununla ilgili olarak "Bilmeceler, ecdatlarımızın ruh dünyası ve tarihi geçmişi öğrenmede kilit rol üstlenmişlerdir." ifadelerine yer verilmiştir.

Türkiye Türkçesi başta olmak üzere başka coğrafyalarda yaşayan Türk topluluklarına ait lehçelerde bilmeceler edebi ürünler arasında yerini almıştır. Ortak bir tarihi ve kültürü paylaşan ancak tarih yolculuğunda farklı devletler kuran ve değişik coğrafyalarda yaşayan Türklerin, ortak bilmecelere sa-

¹ Öğr. Üyesi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Hazırlık Fakültesi, Türkistan/Kazakistan. Arda- han Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Ardahan-Türkiye, e- posta: erdalaydogmus40@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7642-7807.

hip oldukları görülmektedir. Türkyılmaz (2009: 47) çalışmasında Türk lehçelerinde ortak olan yedi yüz bilmece tespit edildiğini söylemektedir. İncelenen bilmecelerin sınırlılığıyla bu sayıya ulaşılmıştır. Türk lehçelerindeki ortak bilmece sayısı incelenen sayıya göre daha fazla olabilir. Anadolu coğrafyasında yaşayan Türkiye Türklerinin bilmeceleri ile Türkistan coğrafyasında ya da Kafkasya da yaşayan Türk toplulukları arasında ortak bilmecelerin oluşu Türk kültürünün ve tarihinin derinliğinin göstergesidir.

Bilmecelerin edebi tür olarak incelenmesi dışında diğer bir özelliği de eğitim açısından önemli olmasıdır. Yangil ve Kerimoğlu (2014: 342) tarafından bilmecelerin *“Sadece edebi açıdan değil, aynı zamanda son yıllarda çocukların eğitimi açısından da üzerinde durulması gereken bir ürün haline gelmiştir.”* ifadeleri kullanılmıştır. Böylelikle bilmecelerin çocukların eğitimine katkı sağladığı anlaşılmaktadır.

Bilmeceler aracılığıyla dolaylı yoldan birçok şeyin öğretimi gerçekleştirilmektedir. Bu durumla ilgili olarak, Arıkoğlu (2007: 464), *“Bilmeceler, insana çevresindeki algılayabileceği hemen her şeyi dolaylı yoldan anlatarak öğretmeye dayanan bir türdür. Bu öğretme sırasında hem düşünme, hem de nesnelere en belirgin özellikleri başka bir benzetmeyle birleştirilerek akılda kalıcı olması sağlanmaktadır.”* şeklinde bir tespitte bulunmuştur.

Türkiye Türkçesindeki *“bilmece”* sözcüğünün karşılığı Türkiye Türkçesi- Kazak Türkçesi Sözlüğünde (2012: 76) *“jumbaq”* olarak geçmektedir. *“Jumbaq”* kelimesinin açıklaması Kazak Edebi Dilinin Sözlüğü (Qazaq Ādebi Tiliniñ Sözdigi) (2011e: 558) adlı eserde, *“1. Saklı, gizli sırrın düşünülüp bulunması amacıyla üstü kapalı şekilde söylenen kısa manzum veya mensur eserdir. 2. Bilinmeyen durum, gizli sır.”* şeklinde yapılmaktadır.

1.1. Türk Lehçelerindeki Bilmecelerle İlgili Yapılan Çalışmalar

Türkiye’de, Türk lehçelerindeki bilmeceleri ele alan çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır.²

Türk lehçelerindeki bilmecelerle ilgili çalışma yapanlardan, Nergis Biray (2002: 71-77), Fevzi Ersoy (2003: 367-376) ve Feridun Tekin (2003: 59-85), Ekrem Arıkoğlu (2007: 464-470) tarafından o lehçedeki bilmece kavramı hakkında bilgi verilip bilmecelerin konularına göre sınıflandırıldığı görülmektedir.

Mehmet Aça (2013: 121-139) tarafından yapılan çalışmada bilmece teriminin Tuva Türkçesindeki karşılığı, Tuva Türkçesindeki bilmeceler hakkında Tuva’da yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilerek bilmeceler konularına ve yapı özellikleri ile işlevleri bağlamında incelenmiştir. Yine aynı şekilde Mikail Cengiz (2017: 153-160) tarafından da çalışmasına konu olan Teleütler ve Teleüt Türkçesindeki bilmeceler hakkında bilgi verilmiş, bilmeceler konularına göre sınıflandırılmıştır. Ali İlgin (2016: 79-94) da Tofa Türklerinin bilmecelerini incelerken Tofa Türkleri hakkında bilgi verildiği ve bilmecelerin mensur ve manzum olarak ele alındıktan sonra konularına göre sınıflandırıldığı görülmektedir. Ülkü Çelik’in de (1994: 81-84) makalesinde Altay adı, Altay Türkçesi ve Altay Türkçesindeki bilmece sözcüğü hakkında bilgi verilerek Altay Türkçesindeki bilmecelerden örnekler gösterilmiştir.

Kazak Türkçesindeki bilmeceler üzerine çalışma yapanlardan Damira İbragim (2011: 25-43) tarafından Kazak Türkçesindeki bilmece terimiyle ilgili bilgi verilmiş ve insan bedenine ilgi sözcüklerin geçtiği bilmeceler ele alınmıştır. Kazak Türkçesindeki bilmecelerle ilgili olarak yapılan diğer bir çalışma da Bayram Durbilmez (2013: 85-129)’in çalışmasıdır. Durbilmez tarafından da Kazak Türkçesindeki bilmece kavramı hakkında bilgi verilmiş incelenen manzum bilmecelerin şiirlik yapı özellikleri belirlenerek istatistik olarak verilmiştir.

Büyükkokutan Töret (2017:271-285)’in çalışmasında diğer çalışmalardan farklı olarak Kazan Tatar Bilmeceleri ile Türkiye Türkçesindeki bilmecelerin yapı benzerlikleri üzerinde durularak karşılaştırma yapılmıştır.

² Ülkü Çelik *“Altay Bilmecelerinden Örnekler”* (1994: 81- 84), Nergis Biray *“Türkiye’ye Yerleşen Afganistan Kazaklarından Derlenmiş Tekerleme, Bilmece ve Atasözleri”* (2002: 71-77), Fevzi Ersoy *“Çuvaş Bilmeceleri”* (2003: 367-376), Feridun Tekin *“Özbek Bilmecelerinden Örnekler”* (2003: 59-86), Ekrem Arıkoğlu *“Hakas Bilmeceleri”* (2007: 464-470), Damira İbragim *“Kazak Bilmecelerinde Beden”* (2011: 25-43), Mehmet Aça *“Tıva Bilmeceleri”* (2013: 121-139), Bayram Durbilmez *“Kazakistan’da Derlenen Manzum Bilmecelerin Şiirlik Yapı Özellikleri ve Bir Tasnif Denemesi”* (2013: 85-119), Ali İlgin *“Tofa (Karagas) Türklerinin Bilmeceleri”* (2016: 79-94), Aşlı Büyükkokutan Töret *“Kazan- Tatar Bilmeceleri ile Türkiye Sahası Bilmecelerinin Yapı Benzerlikleri Üzerine Bir Değerlendirme”* (2017: 271-285), Ozan Gökdemir *“Özbek Bilmeceleri İsimli Eserden Hareketle Özbek Bilmecelerinde Yer Alan İkilemeler Üzerine Bir İnceleme”* (2017: 195-2004), Mikail Cengiz *“Teleüt Bilmecelerinden Örnekler”* (2017: 153-160), Serdar Şimşek *“Kırgız Bilmecelerinde Sovyet İdeolojisinin Etkileri”* (2018: 441-459).

Ozan Gökdemir tarafından yapılan çalışmada (2017:195-204) bilmecelerdeki ikilemeler ele alınarak ikilemeler kuruluşu bakımından, görevi bakımından ve yapılarına göre olmak üzere başlıklarda incelenmiştir.

Serdar Şimşek (2017:441-459) tarafından yapılan çalışmada Kırgız bilmecelerindeki Sovyet etkisi üzerinde durularak bilmeceler din ile ilgili, modern araçlarla ilgili, SSCB ve sosyalizmle ilgili bilmeceler şeklinde başlıklar altında incelenmiştir.

2. Yöntem

Kazak Türkçesi ile ilgili son yıllarda Türkiye’de yapılan çalışmaların çoğaldığı görülmektedir. Kazak Türkçesi üzerine bildiriler başta olmak üzere makaleler, yüksek lisans ve doktora tezleri, kitaplar yazılmaktadır. Yapılan çalışmaların konularına göre değerlendirildiğinde Kazak Türkçesindeki bilmecelerle ilgili az sayıda yayım yapıldığı görülmektedir. Bundan dolayı da Kazak Türklerine ait bilmeceler ile ilgili bu yazı kaleme alınmıştır.

Çalışmada yer alan bilmeceler Kazakistan’ın 1. Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbaev’in öncülüğünde başlatılan “*Kültürel Miras*” adlı proje kapsamında 2010 yılında basılan 100 ciltlik “*Babalar Sözi*” (Atalar Sözü) adlı eserin 64. cildinde yer alan bilmecelerden derlenmiştir. Konularına göre bilmecelerden örnekler sunulmuştur.

Bilmeceler Türkiye Türkçesine aktarılmış, Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra parantez içinde bilmecelerin derlendiği eserin (Babalar Sözü) adının baş harfleri (B.S.) parantez içinde gösterilerek bilmecenin geçtiği sayfa numarası verilmiştir.

Kazak Türkçesinde yer alan bilmecelerden sunulan örneklerin Türkiye Türkçesine aktarılacakları ilgililerin Kazak bilmeceleri hakkında bilgi sahibi olmalarına katkı sunulacağı düşünülmektedir.

3. Konularına Göre Bilmecelere Örnekler

3.1. Doğa ve Doğa Olayları ile İlgili Bilmeceler

Tarihte Türklerin farklı coğrafyalara dağıldıkları bilinmektedir. Bunun yanı sıra Türkler arasında yazı yaylada, kısı ise evlerinde geçirme geleneği de bulunmaktadır. Konar-göçerliğin etkisi ile Türk halkları bu süreç içerisinde tabiatı gözlemlemiş ve yakından ilgilenmeye başlamıştır. Kazak Türklerinin de tarihin belli dönemlerinde göçebe bir hayat tarzı sürmelerinden dolayı tabiat ile yakınlık içerisinde olmuşlardır. Özellikle gök, hava ve su Kazak kültürünün bir parçasıdır. Bunlardan dolayı Kazak bilmeceleri arasında doğayla ilgili bilmeceler yer almaktadır.

Tösek astında jartı nan. (Ay)	<i>“Döşek altında yarım ekmek. (Ay)”</i> (B.S., 2010: 36)
Atası men anası, Miylliyonnan köp balası. (Jıldız)	<i>“Babası ile anası, Milyondan çok çocuğu. (Yıldız)”</i> (B.S., 2010: 39)
Otqa janbas, Suvğa batpas. (Muz)	<i>“Ateşte yanmaz, Suda batmaz. (Buz)”</i> (B.S., 2010: 47)
Jerge qonğan aspannan köp köbelek, Jazda izdesem, biri de joq köbelek. (Qar)	<i>“Gökyüzünden yere konmuş çok kelebek, Yazda arasam, biri de yok kelebek. (Kar)”</i> (B.S., 2010: 49)

3.2. Bitki, Yiyecek ve İçecekler ile İlgili Bilmeceler

İnsanoğlu hayatını devam ettirebilmek için beslenme gereksinimini karşılaması gerekmektedir. Bundan dolayı ekme ve ekmeğin temelini oluşturan buğdayın gündelik hayattaki yeri önemlidir. Türkler için buğday ile Türklerin milli içeceği ve gençlik iksiri olarak tarif edilen Türkistan’dan Kafkasya’ya Türklerin yaşamış olduğu bölgelerde içilen kırmızın da Kazak bilmeceleri arasında yer aldığı görülmektedir.

Mısıq murttı,
Örmek bastı. (Bıyday)

“Kedi bıyıklı,
Örgülü başlı. (Buğday)”
(B.S., 2010: 62)

Äri suvsın äri däri,
Emge işedi jas pen kâri.
Maldıñ süti, eldiñ qutı,
Dep bağalar jurttıñ bări. (Qımız)

“Hem içecek hem ilaç,
Tedavi için içen genç ve yaşlı.
Malın sütü, yurdun bereketi,
Diye görür halkın hepsi. (Kımız)”
(B.S., 2010: 226)

Degende emen eken, emen eken,
Men körsem, emen jolı tömen eken.
Bilimdi aqın bolsañ, men aytayın,
Qurannan bir jas ülken nemene eken? (Nan)

“Söylesem meşe imiş, meşe imiş,
Ben baksam, meşe yolu aşağı imiş.
Bilgili şair isen, ben söyleyeyim,
Kur’an’dan bir yaş büyük ne imiş? (Ekmek)”
(B.S., 2010: 227-228)

3.3. Dini Konular ile İlgili Bilmeceler

Türklerin İslamiyet’i kabulünden önce farklı dinlere inandıkları bilinmektedir. Büyük bir kısmı Müslüman olan Türk boyları arasında ayrı dini inançlara sahip olanlar da vardır. Çoğunluğu Müslüman olan Kazak Türklerinin bilmecelerinde dini öğelere de yer verilmiştir.

Mekede bir dariyya bar beti qatqan,
Betine betegesi şığıp jatqan. (Quran)

“Mekke’de bir nehir var yüzü sert,
Yüzüne topağı çıkmış. (Kur’an)”
(B.S., 2010: 227-278)

Qolımda bes saqiynam bar şığarmay,
Onı tapqan jigitke men tiyemin mal şığarmay.
(Bes uvaqıt namaz)

“Elimde beş yüzüğüm var çıkarmadığım,
Onu bulan yığıtle evleneceğim mal
(Beş vakit namaz)”
(B.S., 2010: 281)

3.4. Hayvanlar ile İlgili Bilmeceler

Yukarıda belirtildiği üzere tarih içerisinde konar-göçer bir hayat sürmüş olan Türkler, bu yolculukta, bazı hayvanların derisinden sütünden, bazılarının ise gücünden faydalanmışlardır. Kazak bilmecelerinde hayvanlara da yer verilmiştir.

Tört ayaqtı maqulıq
Üy küzetedı aqırıp.
Tındırğanday key jerde
Jata keter ah urıp.(İYt)

“Dört ayaklı canlı
Evi bekler bağırap.
Halletmiş gibi bazen
Yatmaya girer ah çekerek. (Köpek)”
(B.S., 2010: 83)

Auvzı beyne şalğı oraq,
Şöp emes, biraq mal oradı. (Qasqır)

“Ağız tırpan gibi,
Ot değil, ama hayvan keser. (Kurt)”
(B.S., 2010: 84)

Jaqqar tastıñ astında
Qızıl tondı kız jatrı. (Tülki)

“Kaba taşın altında
Kızıl elbiseli kız yatar. (Tilki)”
(B.S., 2010: 86)

Tauvdan toqım laqtırdım. (Bürkit)

“Dağdan eyer fırlattım. (Kartal)”
(B.S., 2010: 99)

Tört tüp tut mäuvitimen kesiledi,
Üstine mingen adam esiredi.
Qurdasım, tapqın munı oyılı közben,
Oylasañ tereñirek şeşiledi. (At)

“Dört dip tut çuhasıyla kesilir,
Üstüne binen insan şımarır.
Akranım, bul bunu akıl ile,
Derin düşünsen çözülür. (At)”
(B.S., 2010: 120)

3.5. İnsan Vücudu ile İlgili Bilmeceler

Dilin temel söz varlığının bir parçası olan organ adlarından atasözleri ve deyimlerin oluşturulmasında sıkça faydalanılmaktadır. Bilmecelerde de kullanılan organ adları, Kazak Türklerinin bilmecelerinde de yer bulmuştur.

Jar basında qara buvram şögip jatır. (Qas)	<i>“Yar başında kara buğram çökmüş yatıyor. (Kaş)”</i> (B.S., 2010: 133)
Eki taqta arasında Qiyıldaydı qızıl taqta. (Til)	<i>“İki tahta arasında Kıymıdar kızıl tahta. (Dil)”</i> (B.S., 2010: 136)
Bir tauvdı meken etken on böri, Bes-besten qızmetkeri. (On sauvsaq)	<i>“Bir dağı mekân tutan on kurt, Beşer beşer hizmetçileri. (On parmak)”</i> (B.S., 2010: 145)

3.6. Mevsim ve Vakit ile İlgili Bilmeceler

Dünyanın işleyişinin temelini oluşturan ve ilerlemeci bir yapıya sahip olan zaman kavramı aracılığı ile günler, aylar ve yıllar anlamlandırılmaktadır. Özellikleri bakımından sınıflandırılan aylar, mevsimlerin altında toplanmıştır. Bu bölümde Kazak Türklerinin bilmecelerinde yer alan, mevsim ve vakit bildirme temalı bilmecelere yer verilmiştir.

Jolda ketken aq qoyan Jolğa qarap otırdı. Qarğa menen quzğındı Uyqımenen joq qıldı. (Qıs)	<i>“Yolla giden beyaz tavşan Yola bakıp durdu. Karga ile kuzgunu Uykuyla yok etti. (Kış)”</i> (B.S., 2010: 266)
Körseñ, reñdi, qarasañ, körikti, Ol bolmasa, jurttñ bäre Bir bälege jolıqtı. (Jaz)	<i>“Görsen, güzel, baksan, görklü, O olmasa, halkın hepsi Bir belaya uğrardı. (Yaz)”</i> (B.S., 2010: 266)
Bir uyada jeti jumırtqa. (Apta)	<i>“Bir yuvada yedi yumurta. (Hafta)”</i> (B.S., 2010: 267)
Bir närse döñgeleydi şır aynalıp, Keledi bir jerine qayta aynalıp. Qızıqtı munday närse bola ma eken, Otırar, onı körse, er jaylanıp. (Sağat)	<i>“Bir şey yuvarlanır fır dönüp, Gelir bir yere tekrar dönüp. İlginç böyle şey olur mu, Erkekler onu görse rahatlar. (Saat)”</i> (B.S., 2010: 269)

3.7. Eşya ve Ev Araç Gereçleri ile İlgili Bilmeceler

Eşya ve ev aletleri insanoğlunun hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Bu aletler hayatın bir parçası haline gelmiştir. Gündelik hayatta insanoğlunun ayrılmaz bir parçası haline gelen ve birtakım işlerini kolaylaştıran eşya ve ev araç gereçleri, Kazak Türklerine ait bilmecelere konu olmuştur.

Kiruvge adam batpaydı, Zatıñdı aman saqtaydı. (Sandıq)	<i>“İnsan girse sığmaz, Eşyalarını korur. (Sandık)”</i> (B.S., 2010: 173)
Tört kelinge bir oramal. (Üstel)	<i>“Dört geline bir örtü. (Masa)”</i> (B.S., 2010: 178)
Jansız jaradı, Jandı uradı. (Balta)	<i>“Cansız yarar, Canlı vurur. (Balta)”</i> (B.S., 2010: 198)

Appaq, uzun qozğalmay jadır suvlap,
Sol nârse qolğa tüsse, keter tuvrap.
(Pışaq)

*“Apak, uzun kıpraşmadan duruyor yorgun,
O şey ele geçse, başlar doğramaya.
(Bıçak)”*

(B.S., 2010: 220)

3.8. Müzik Aletleri ile İlgili Bilmeceler

Merak duygusunun öncülüğünde keşfetmeyi öğrenen insanoğlu, gelişimci bir yapıya sahip olmuştur. Milletlerin temelini oluşturan kültürün bir ögesi sayılan sanat başlığı altında birtakım estetik zevkler ve yeni buluşlar ortaya konulmuştur. Müziğin icra edilmesini sağlayan ve her milletin kendine özgü bir şekilde geliştirdiği müzik aletleri bu buluşlar arasında yer almaktadır. Kazak Türklerinin başat müzik aleti olarak kabul edilen ve vazgeçilmezi sayılan Dombra ve diğer Türk halklarına ait kopuz, komuz gibi başka müzik aletleri de bilmecelerde yer edinmiştir.

Bir nârse qarañğıda qaymalaydı,
Azınasa, kömeyinde mal jılaydı.
Quyruğın qara jerge tirep alıp,
Keledi bayağınınñ änin salıp.
(Qobız)

*“Bir şey karanlıkta sıvazlar,
Uğuldasa, gırtlağında mal ağlar.
Kuyruğunu kara yere dayayıp,
Gelir eskilerin türküsünü söyleyip.
(Kopuz)”*

(B.S., 2010: 300)

Tiyip ketse, jılağan,
Dauvısı köpke unağan. (Dombıra)

*“Dokunsan, ağlar,
Sesini çoğu beğenir. (Dombıra)”*

(B.S., 2010: 300)

Qaldırmay emge etin,
Qaqtağan kün betin
Astında tömpeştin
Atqarar mindetin. (Baraban)

*“Bırakmadan hiç etini,
Kurutmuş güneş yüzünü
Dayak yiyerek
Yapar görevini. (Davul)”*

(B.S., 2010: 306)

3.9. Cevabı Birden Fazla Olan Bilmeceler

Bu grupta cevabı birden çok olan bilmeceler yer almaktadır. Bu tür bilmecelere verilen örnekler arasında cevabı gök cisimleri ve insan organlarıyla ilgili bilmeceler bulunmaktadır.

Suv işinde eki jayın,
Biri ketse, biri dayın. (Ay, kün)

*“Su içinde iki yayın balığı,
Biri gitse, biri hazır. (Ay ve güneş)”*

(B.S., 2010: 31)

Ürpek-ürpek tauv,
Ürpek tauvdıñ astında eki jarıq juldız,
Onıñ astında eki tışqaq toqtı,
Onıñ astında jatqan tağı bir qundız.
(Şaş, köz, qas, murın, murt)

*“Tüylü tüylü dağ, “Tüylü tüylü dağ,
Tüylü dağın altında iki parlak yıldız,
Onun altında iki boklu toklu,
Onun altında yatan bir kunduz.
(Saç, göz, kaş, burun, bıyık)”*

(B.S., 2010: 141)

Jaralğan bul dünyede eki qaqpaaq,
Mezgilimen aşılıp jāne jappaq.
Bolğanda biri qara, ekinşisi —
Kümistey jarqırağan süttten de appaq.
(Kün, tün)

*“Yaratılmış bu dünyada iki kapak,
Vaktiyle açılır ve kapanır.
Biri kara olursa, ikincisi
Gümüş gibi parlayan süttten de apak.
(Gündüz, gece)”*

(B.S., 2010: 268)

4. Sonuç

Kültürel değerler, geçmişten gelen birikimlerin geleceğe aktarılmasını sağlayarak bir bakıma köprü görevi üstlenmektedir. Sözlü edebi ürünler arasında yer alan ve kültürel değerlerin bir parçası kabul edilen bilmeceler de bu köprünün en önemli yapı taşlarından bir tanesidir.

Köklü bir tarihe ve kültürel açıdan zengin bir yapıya sahip olan Kazak Türklerinin sözlü edebi ürünleri arasında bilmeceler de bulunmaktadır. Kazak bilmecelerine bakıldığında, bilmecelerin mensur ve manzum türde olduğu görülmektedir.

Bilmecelerde, Kazak Türklerinin kültürel değerleri arasında yer alan ve milli içecek olarak kabul edilen kımız ile milli çalgı aleti olan dobraya da yer verildiği görülmektedir. Bu durum Kazak Türkleri tarafından tarihi ve kültürel değerlerin gelecek nesle bilmeceler aracılığıyla aktarıldığını göstermektedir.

Çalışmada “doğa ve doğa olayları”, “bitki ve yiyecek- içecekler”, “hayvanlar”, “dini konular”, “insan organları”, “mevsim ve zaman terimleri”, “eşya ve ev araç gereçleri” ve “müzik aletleri” ile ilgili bilmeceler tespit edilmiştir.

5. Kaynakça

Aça, M. (2013). “Tıva Bilmeceleri”, *Türk Halk Edebiyatı İncelemeleri Saim Sakaoglu Armağanı*, s. 121-139, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

Akkoyunlu, Z., Ercilasun, A. B. (20014). “*Kaşgârlı Mahmud Divânu Lugâti't-Türk*”, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Arıkoğlu, E. (2007). “Hakas Bilmeceleri”, *Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi*, Cilt: 8, s. 464-470, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Babalar Sözi, 64. Cilt Bilmeceler (2010), Foliant, Astana.

Biray, N. (2002). “Türkiye’ye Yerleşen Afganistan Kazaklarından Derlenmiş Tekerleme, Bilmece ve Atasözleri”, *Milli Folklor*, Sayı: 53 (Bahar), s. 71-77.

Büyükkokutan Töret, A. (2017). “Kazan-Tatar Bilmeceleri ile Türkiye Sahası Bilmecelerinin Yapı Benzerlikleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, s. 271-285.

Cengiz, M. (2017). “Teleüt Bilmecelerinden Örnekler”, *Türkbilig*, Sayı: 33, s. 153-160.

Çelik, Ü. (1994). “Altay Bilmecelerinden Örnekler”, *Milli Folklor*, Sayı: 21(Bahar), s. 81-84.

Durbilmez, B. (2013). “Kazakistan’da Derlenen Manzum Bilmecelerin Şiirlik Yapı Özellikleri ve Bir Tasnif Denemesi”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sayı: 34, s. 85-129.

Ersoy, F. (2003). “Çuvaş Bilmeceleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 13, s. 367- 376.

Elçin, Ş. (1993). *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara: Akçağ. Yay.

Gökdemir, O. (2017). “Özbek Bilmeceleri İsimli Eserden Hareketle Özbek Bilmecelerinde Yer Alan İnkilemeler Üzerine Bir İnceleme”, *The Journal Academic Social Science Studies*, Sayı: 63, s. 195-204.

İlgin, A. (2016). “Tofa (Karagas) Türklerinin Bilmeceleri”, *Folklor/ Edebiyat*, Cilt: 22, Sayı: 85, s. 79-94.

İbragim, D. (2011). “Kazak Bilmecelerinde Beden”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 29, s. 25-43.

Kerimoğlu, C., Yangil K. M. (2014). “Bilmecelerin Eğitimdeki Yeri ve Önemi”, *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 2, s. 341-354.

Şimşek, S. (2018). “Kırgız Bilmecelerinde Sovyet İdeolojisinin Etkileri”, *Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, s. 441-459.

Tekin, F. (2003). “Özbek Bilmecelerinden Örnekler”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 16 (Yaz), s. 59-86.

Türkçe Sözlük (1998). TDK, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Türkyılmaz, D. (2009). “Ortak Sır Kalıplarımız: Türk Dünyası Bilmeceleri Üzerine”, *Milli Folklor*, Sayı: 81, (Bahar), s. 40-53.

Qazaq Ädabi Tiliniñ Sözdigi (2011), VI. Cilt, s. 558, Almatı: Daur.

Vural Bahadır Bayrıl Şiirinde Geleneğin İzleri¹

Fatih BALCIOĞLU² - Ahmet EVİS³

Özet

Çalışmada, Vural Bahadır Bayrıl şiirinde gelenek konusu incelenmiştir. Bayrıl şiirlerinden örnekler verilerek gelenekçiliğin şiir üzerindeki işlenişine değinilmiştir. Bu doğrultuda araştırma sürecinde, belirli araçlara bakılmıştır. Bu araçlar ise genel olarak 1980 sonrası Türk şiirinde, gelenek, kültür, imge, metinlerarasılık konularını kapsamaktadır. Bayrıl şiirinin, 1980 sonrası dönemdeki yeri ve önemi, araştırmanın genel amacını oluşturmaktadır. Araştırma özeli ise şairin çocukluk dönemi ve yaşadığı çevre de dikkate alındığında, geleneğe bakış odaklı işlevselliği şeklinde ifade edilebilmektedir. İşlevselliklerin çok yönlü olması, şiirlerinde de etkisini göstermektedir. Şiirlerin genel olarak muhteva ve kültür kavramları üzerindeki etkisi ise geleneğin çeşitli imgelerden ve değişik anlatımlardan yola çıkılarak tekniklerin geliştirildiği şiirler olarak değerlendirilmesidir. Bu doğrultuda dikkate alınan verilerle beraber, Vural Bahadır Bayrıl'ın gelenek anlayışı, nostaljik boyutun dışına taşıma ve günün şartlarına göre dizayn etme odaklıdır.

Anahtar kelimeler: Vural Bahadır Bayrıl, Gelenek, Kültür, 1980 Sonrası Türk Şiiri.

1. Giriş

Şiirsel birikim, şairlerin dizelerinde gelenek ve kültür muhtevası ile beraber kendisini gösterir. Gelenek kavramı bu açıdan önemli bir yer tutar. Geleneği şiirlerinde işleyen bir şair, vasat şairden ayrılan özellikleri ile Türk şiirinde önem taşır. Çünkü gelenek Türk şiiri için, ortak bir miras olarak kabul edilir. Şairin gelenek ile bağdaşması bu yönde bir sermaye kaynağı olarak görülür. Geleneği iyi bir özümseme ile şiir ortaya koyan şairler, Türk şiiri açısından önemli bir etki yaratır (Somuncu, 2016: s. 59-60). Bu değerlendirmeler, şairlerin şiirsel birikimlerdeki kaynağın niteliğini bilmeyi gerekli kılar. Çünkü şiirde birikim unsuru, şairin şiirinde bir yetkinlik olarak kabul edilir.

Gelenek kavramının edebiyattaki yeri ve önemi, gelenekçilik ifadesi ile bütünleştirilir. Bu yönde gelenekçilik, bir ölçüde gerçeğin geçmişte bulunması veya geçmişin özlenmesinden dolayı öğretilerin genel adıdır. Şairlerin, şiirlerinde bu eğilimi benimsemeleri ve gelenekçi anlayışı eserlerinde ortaya koymaları, önemli öğreti yöntemini geliştirdiklerini gösterir. İnsanların gelenek ve kültür anlayışları, onların ilkel ve çağdaş olmak üzere iki ayrı gruba ayrılmasına sebep olmuştur. Buna göre ilkel grubun, geleneği ve kültürü yaşatan kesim olduğu vurgulanmıştır. Ancak Türk şiir yapısının genel özelliği, gelenek ve kültür muhtevası ile beraber etkisini yansıtır. Diğer yandan ilkel gözüyle bakılan gelenek ve kültür anlayışının önlenmesi ve ortadan kaldırılması amacıyla çok sayıda şairin, şiirlerinde bu yönde bir arayışa yöneldiği görülür (Kara, 2014: s. 1). Gelenek ve kültür muhtevası, Türk şiirinin mihenk taşıdır. Etkisini hem 1980 şiiri hem de 1980 sonrası şiir anlayışında gösterir. Bunun en belirgin örneklerinden birisi ise Vural Bahadır Bayrıl şiirleridir.

Edebiyatta geleneğin işlenmesi, 1980 sonrasında Vural Bahadır Bayrıl, Yaşar Kemal, Sefa Kaplan, Necat Çavuş gibi şairlerin şiirlerinde görülmektedir. Şairin daha kaliteli ve iyi bir şiiri ortaya koyma hedefi, geleneğin devamlılığını getirecek şiir anlayışı ile sağlanmaktadır. Şiirlerde yeni bir akımın oluşturulmasının yanı sıra, gelenekçi anlayışın işlenerek şiirde devamlılığın sağlanması da önemlidir. Buna

¹ Bu çalışma 2020 yılında hazırlanan "Vural Bahadır Bayrıl Şiirinde Gelenek" adlı yüksek lisans tezinden hareketle oluşturulmuştur.

² Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı patronaholi26@gmail.com.

³ Hatay Mustafa Kemal Üniversite, Fen Edebiyat fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ahmetevis@gmail.com.

ilişkin değerlendirme, Bayrıl şiirinden bir kesit ile belirtilebilir: “Çocuk, kuşakları birbirine lehimleyen bir varlıktır/çocuğun balkondan düşmesi, lehim’in kırılmasıdır.” Şiirde geçen lehim kavramı, telin kopması ile beraber çoğu güzel gerçekliğin de kopmasını ifade eder. Burada şiirin gelenek bağlantısı, geçmişten kopmama ve geleneği geleceğe taşıma durumunu akla getirir (Asiltürk, 2012: s. 78). Şair bu şekilde, anlamı doğrudan vermemekle birlikte, insanların hassas şekilde düşünmelerini de gerekli kılan üslûbu ile karşımıza çıkar. Diğer yandan Bayrıl, şiirde lehim kavramı ile beraber, metinlerarasılık yapmaya yönelmiş ve Yaşar Kemal’in şiirlerine göndermede bulunmuştur. Bayrıl’ın başka bir gönderimi, üretken-gelenekçi tavrın şiirlerde gösterilmesi odaklıdır. Bu doğrultuda üretken-gelenek anlayış, Karakoç’un şiirleri kapsamında belirtilebilir (Kara, 2014: s. 88-89).

İfade edilenler doğrultusunda bu çalışmada, vural Bahadır Bayrıl’ın şiirinde gelenek ve kültür muhtevası incelenecektir. Bayrıl’ın şiirleri için yapılacak değerlendirmeler, imge, metinlerarasılık, gelenek, kültür araçlarından yola çıkılarak geliştirilecektir. Araştırmanın sınırlılığı, 1980 sonrasındaki gelenekselci şiir kuşağından Bayrıl’ın gelenekçi şiir anlayışıdır. Bu bağlamda 1980 sonrasındaki gelenekselci Türk şiirinin tam olarak anlaşılabilmesi için, 1980 dönemi şiirinin de idrak edilmesi gerekmektedir.

Türkiye tarihinde belirli dönemler, kültürel değişimlerde, politik anlayışlarda, askerî hareketlerde farklılaşmaların yaşanmasına etki ederek Türk şiirinde de yankısını bulmuştur. Başka bir ifadeyle şiir türünde etkin olan modeller, toplum yapısında farklı faktörlerle algılanmış ve yaşatılmıştır. Diğer yandan bu hususlarla ilişkilendirildiğinde şiirlerin yapısı, içeriği, biçimine dair yeni teknikler kullanılmıştır. (Kara, 2014: s. 10). Bu nedenle siyasi yönden karışıklıkların olduğu dönemlerde, 1980 sonrası Türk şiiri, 1971’den sonra gelişen siyaset ortamından etkilenmiş ve iki kutuplu bir yapı, özellikle de 1979 yılında belirginleşmiştir. Diğer bir ifadeyle yapılan bu değerlendirmeler, toplum içerisinde yaşanan değişimlerin şiirlerde de yaşandığını gösterir. Türk şiirinde serbest nazım, reform, anarşi gibi kelimelerin kullanımlarında farklılaşmalar yaşanmıştır (Fuat, 2006: s. 59-60; Kara, 2014: s. 10-27). Orhan Oğuz (2018: s. 136-137) Necat Çavuş şiirlerine yönelik yaptığı incelemelerde, onu, kendisine özgü imajlar oluşturabilen bir şair olarak tanımlarken, şiirde yeni teknikler kullanmasını da 1980 sonrasındaki şairlerin genel durumlarıyla ilişkilendirerek açıklamıştır. Bu örneklerden ve genel kanaatten hareketle şairlerin kendilerine özgü çizgilerinin olduğu 1980 sonrası dönem, Türk şiirinde etkisini ve niteliğini fazlasıyla göstermiştir denebilir.

Toplum niteliğinin, 1980 öncesinde politize olan tarafı, 1980 sonrasında apolitik bir nesil olarak karşımıza çıkar. 1980’den önce kuşaklar arasında politik kutuplaşma etkisini fazlasıyla gösterir, ancak 1980 sonrasında kutuplaşmalar etkisini şairler üzerinde yansıtmaz (Çakır, 2016: s. 661-662). Böyle bir durumun sonucu olarak 1980 sonrası Türk şiirinin bir kuşak olduğu yönünde değerlendirme yapılmaz. Farklılaşan metotlar, 1980 sonrası Türk şiirinde hem içeriksel hem de şekilsel bir görüntü oluşturur. İkinci yeniciler için de böyle bir durum söz konusudur. Diğer bir deyişle 1980 sonrası Türk şiiri, standartlaşmış bir mektep halinde değildir. İmgeciliğin yoğun olarak kullanıma başlandığı ve anlatımcılığa kadar devam ettiği gelişmeler, beatnik-marjinal anlayış kapsamında gelenekselci yapıyı veya metafiziksel algıyı poetik bir tavırda sergiler. Bu çerçevede değinilmesi gereken konulardan birisi, 1980 sonrası şiirlerinin genelde iki ayrı husus üzerinde yoğunlaşmasından kaynaklıdır. Bu unsurlardan ilki, şiirlerde aidiyet olgusu ile beraber geçmiş döneme ait bağların, şiirlerde kullanımınıdır. İkinci durum ise edebî sanat kullanımlarında ya da sembollerinde kullanım formülasyonlarını içermesi olarak belirtilebilir. Diğer yandan şekil olarak gelenekten nazım biçimleri kapsamındaki yararlanmalar, 1980 sonrası şiirde fazlasıyla görülmektedir. Ayrıca belirli bir akımın hâkim olduğu veya öne çıktığı herhangi bir şiir anlayışı, poetik manifesto kapsamında bahsedilmez.

1980 sonrası şiirlerde genç şairler, hem poetik hem de donanım odaklı bir işlevsellik taşır. Birikim ve donanım konusunda en kestirme yol, geleneği yaşatmada eski dönem şairlerin genel işledikleri konuları okuma/yaşatma/ulaştırma odaklı çalışmaları yapmalarıdır. Türk şairlerinin yaşatılması, eski dönemlerden yeni döneme kadar 1980 sonrası Türk şairleri ile beraber ortaya koyulmuştur (Asiltürk, 2012: s. 158-159). Fakat burada geliştirilen temel öğretiler, iyi bir şair kimliğini oluşturma odaklı çalışmalarıdır. Şair kimliğini geliştirme çerçevesinde ortaya koyulan potansiyel, dergilerin açılması ve çalışmaların da bu yönde devamlılık kazanması ile beraber artış gösterir. Türk şairlerinin kriterleri çerçevesinde eski dönemi arama ve geleneği yaşatma arayışı, İlhan Berk’in Türk şiirini yaşatma üzerine düşünceleri değerlendirildiğinde; ‘şiirin çizgisini geleneğin çizgisi olarak görme’ anlayışında olduğu görülür. Ancak şairler arasında farklılaşmaların da olduğu kabul edilir. Buna göre ölçü sadece gelenek ile sınır kalmaz. 1980 sonrası şairleri için olumsuz görüşler de vardır. Ayrıca eleştirilerdeki olumsuz boyut, olumlulardan daha fazla düzeydedir. Bunun nedeni; kıyaslanmanın ve dönemin şiirlerine yönelik genel tanımlamaların yapılmasından ileri gelir. Örneğin Hasan Bülent Kahraman’ın aşağıdaki ifadesi, 1980 sonrasına yönelik geliştirilen tutumların niteliğini sergiler:

Türk şiiri onlarca yıl sonra ilk defa bu kadar renkli ve hareketli bir ortama girdi. Nitelik ve nicelik olarak bunu görebiliriz. 80 darbesinin toplumcu şairlere yönelik olduğunu düşünmüyor yazar. Ancak toplumcu şairler neden verimlilik sağlayamadı? Toplumcu şairlerin yaşadıkları çıkmazlar neydi? (Celâl, 1999: s. 32).

Bu ifadeler ek olarak yapılabilecek önemli değerlendirme, 1980 sonrası şairlerin kendi içlerinde farklılaşmalarıdır. Diğer yandan farklı bir üslup kullanma çabaları, çok yalın anlatımlara denk düşülebileceği gibi inceliklerin asla kaybedilmeden bir şiir arayışına yönelim gösterilmesi, şairlerde fazlasıyla görülmektedir. Fakat şairlerden beklenen genel ölçü, dönemi de yansıtmaları ile ilişkilidir. Buna ilişkin bir açıklama, Ataol Behramoğlu tarafından dile getirilir:

1960 sonrası Türk edebiyatçısı fildişi kule adamı değildir artık. O, küçük bir eş-dost çevresi için yazmaz. Halkının hatta bütün bir dünya halkının dertleriyle ilgilidir. Politik eyleme katılmanın bilincindedir. İnsana bilimsel bir gözle bakar ve bir aydınlık getirmek ister. Kendi içinde taşıdığı olumsuz eğilimleri de açık yüreklilikle ortaya koyar ve olumluya varmak yönünde bu eğilimlerle hesaplaşır. Hedef karamsar olmak değil karamsar eğilimleri eleştirerek bir aydınlığa ulaşabilmektir. Açık, sade, insancıl bir şiir kurmaya çalışır. Bunun için bağrında yaşayan sözcüklere, imajlara, deyimlere, halkın yaşama esprisine, halk kültürüne yönelir. Halkta olanın ileri yanını sezerek aydınlığa çıkartmak, geliştirmek çabasıdır." (1993: s. 7-8).

Bu kapsamda önemli unsur, 1980 sonrası Türk şiirinde yaşanan değişimlerin hem tartışma konusu olduğuna hem de farklılaşmaların anlaşılmasına çalışıldığı dönem olduğuna yöneliktir. Bu durumun normal olarak geliştiği belirtmekle birlikte, 1980 sonrası şiirin bir kuşak olarak ifade edilebileceği de pek vurgulanmaz. Bu nedenle Bayrıl şiirleri incelenirken, farklılıkların şiirde yansıtılma, gelenek ve muhteva ölçüsünde ortaya koyulma ölçüleri önemli birer konulardır. Şiir anlayışında 1980 sonrası şiiri içerisindeki konumu ve etkisi, bu çerçevede değerlendirmeye alınan konular olarak işlenecektir.

2. Kültür ve Edebiyatta Gelenek

Gelenek anlamında kullanılan "tradition" kelimesi, İngilizceye XIV. yüzyılda Fransızcadan girmiştir. Bu kelimenin eski Fransızca karşılığı ise Latince bir kelime olan "tradicion" vermek kelimesinden, teslim etme anlamında kullanılan "tradere" kökünden türetilmiş olan "traditionem"e dayanır. Kelimenin Latince kullanımı ve İngilizcede de aynı anlamda kullanılan ifadesi, "bilgiyi aktarma" ve "bir öğretiyi aşılama" üzerinedir. Bu ifadeler, Batı medeniyetinde XVII. yüzyıldan beri gelişmiştir. Bu şekilde ihanet ve teslim olma anlamlarını da arka planda bırakır (Williams, 2005: 384-s. 385). Gelenek kavramının kullanımı, ülkeden ülkeye değişkenlik gösterir. Bunun nedeni ise kültürel etkenlerden kaynaklıdır. Gelenek bağlamında bu yön, geleneği ülkelerde bir öğreti ve zorunluluk olarak taşıyan özellikleri yapmaktadır. Ayrıca geleneğin toplumlar ile olan ilişkisi de bu yönde gösterilebilir özellikler arasındadır.

Gelenek kavramı ve bu doğrultuda yapılan değerlendirmeler, günümüze dek farklı süreç ve eğilimlerden geçmiştir. Bu çerçevede gelenek, bazı kişiler tarafından eskilik ve aktarma anlamıyla bilinir. Bazı kişilerce ise kavrama ilişkin önem vurgulanır. Yaratıcılık ifadesi de bu çerçevede geliştirilir. Geleneğin aynı zamanda, değişme olgusu ile ilişkilendirildiği çalışmalar da vardır. Bu doğrultuda ise gelenek, insanların hem görme hem de tanımlama şekillerinin sonucu olarak ortaya koyulur (Ekici, 2008: s. 34). Böyle bir anlayışta gelenek, günümüze kadar yaratıcı/yapıcı eksen etrafında değerlendirilerek geliştirilmeye çalışılmıştır.

Geleneksel sanat açısından gelenek kavramına değinildiğinde ise oldukça karmaşık ve problemli bir sonucun geliştiğinden bahsedilebilir. Diğer yandan problemden daha büyük sonuçlar da meydana getirir. Bu durumun nedeni, gelenek kavramının bir sonucu ile ilişkili olarak "bizim" kelimesinin kullanıldığı, fakat sanat ile bu kelime birleştiğinde, "bizim" kavramının ötesinde bir değerlendirmeye dönüştüğü görülür (Dellaloğlu, 2013: s. 110; Genç ve Tezcan, 2015: s. 148). Gelenek kavramı bu doğrultuda terminolojik olarak farklılaşma gösterir. Terminolojiye yabancı kalması, gelenek kavramında belirli imgeler ile sürecin yönetilmesini önemli kılmıştır. Bu yönde gelenek ile ilişki, edebiyat ve diğer alanlarda dikkatleri çeken bir anlam ilişkisindedir (Genç ve Tezcan, 2015: s. 148). Bu çerçevede gelenek kavramının edebiyat ve kültürel/muhteva açısından ifade edilmesi önem arz eder.

Sosyolojik bağlamda gelenek, toplum bünyesinde kabul edilen imgeleme açısından dikkate alınır. Sosyoloji kavramı ile bütünleşme gösteren eğilim, toplumun genel paradigmasında gelenek kavramının önemine vurgu yapar. Diğer bir ifadeyle geleneğin boyutu, sosyolojik etkilerin boyutu kapsamında kendini gösterir. Gelenek ile beraber geçmişin yaşatılması ve devam ettirilmesi gibi konular, hem sosyal yapılarda hem de sosyal yaşantı içerisinde etkisini yansıtır. Geleneğin bu etkisi ise sosyolojinin önemini gösterir (Gürçayır Teke, 2016: s. 45-46).

Edebiyat kapsamında kültür, sosyal yapı ve gelenek arasındaki ilişkinin kurulmasına yönelik yapılan çalışmalar, geleneğin bugünden kopmasını önleme bağlamında kendini gösterir. Fakat bu durum, iki ayrı dönem içerisinde değerlendirilebilir. İlk dönem, 1980 darbesiyle beraber geleneğin toplum yapısındaki etkilerini kapsar. Gelenekten kopmalar ve askerî darbeden kaynaklı etkiler, toplum bünyesinde belirli grupların da geleneği yaşatmak isteme arayışına yönelmelerine kapı aralamıştır. Toplum bünyesi için geliştirilen ortam bu çerçevede, kültürel bağlamda geleneksel araçları benimseme ve yaşatma üzerine şekillendirilmiştir. İkinci dönemde ise geleneği yeniden yaratma odaklı bir ortamın geliştirilme hedefinden bahsedilebilir. Bu çerçevede geleneği yaşatma düşüncesi, 1980 döneminde hâkim olan bir görüş niteliği taşımıştır (Köse, 2016: s. 117). Geleneksel unsurlar ile kültürel unsurlar, iç içe olan özellikler kapsamında bir form kazanmıştır. Gelenek ile kültürün birbirleri üzerindeki etkileri, toplum yapısına göre şekillenirken geleneksel ve kültürel faktörler, toplumun mihenk taşı oluşturan temel özelliklere dönüşürler. Nitekim tutucu olarak bilinen gelenekçi toplumlarda etnosentrik eğilimler fazladır. Dolayısıyla geleneksel toplum anlayışı içerisinde, geleneği koruma anlayışının etkisini fazla düzeyde gösterir. Bu minvalde yapılan incelemeler için sosyolojik boyutuna işaret etmesi bakımından ayrıca önemlidir. (Özbek, 2005: s. 1-3).

Kültürel belleğin oluşturulma ve geleneğin yaşatılma mücadelesi, gelenek ve kültür ilişkisi konularına değinmeyi gerektirir. Çünkü kültürel bellek ile gelenek arasında oluşturulan bu ilişki, bellek kavramının yansması olarak kabul edilir. Diğer yandan gelenek, kültürü yaşatmada bir araç görevi taşır. Geleneğin süreklilik olması, kendiliğinden gelişmez. Kültürel bir yapı ile beraber bu hususlar, etkisini fazla düzeyde yansıtır. Kültürel bellek konusu, geleneğin varlığı ve etkisi ile beraber sağlanır. Sosyolojik düzeyde de bir kültürel bellek anlayışı söz konusudur. Gelenek kavramı ile sınırlılığın olmadığı ve birbirlerini tamamlayıcı etkenlerin olduğu, burada önemli kabul edilen unsurlardandır. Diğer bir deyişle kültürel unsurlar, geleneğin yaşatılmasında önemlidir. Ayrıca bu şekilde birbirlerini tamamlayan kavramlar olarak da kabul edilir (Demir, 2012: s. 183-186).

Türk edebiyatında geleneğin, edebiyat alanı ile ilişkilendirilen terminolojisi, belirgin ölçüde daraltma, genişletme, bozma gibi anlamlarından daha farklı durumları kapsar. Diğer yandan Türk edebiyatı terminolojisinde bu ifadelerin özel bir yeri vardır. Dolayısıyla terminoloji, geleneğin önemini vurgulamada, oldukça geniş bir anlam dünyasıyla açıklanabilir. Bu da alandaki çalışmaların genel ölçüde yapılmasını destekler. Diğer bir durum ise edebiyat içerisinde geleneğin önemine ilişkin değerlendirme hangi yönden ortaya koyulursa, o çerçevede kapsamlı bir bütünlük de geliştirilir (Gültekin, 2013: s. 1514). Ancak genel bağlamda geleneğin Türk edebiyatında etkisi, halk açısından özel bir anlam ile bütünleşmenin gösterilmesi ile ilişkidir. Gelenek açısından bu husus, edebiyatın gelenekçi anlayıştan kopmasını da önler. Bu çerçevede gelenek, Türk edebiyatında öncelikli bağlamda halka hitap edilmesi açısından, bütünleşmenin gösterilmesi şekliyle de etkisini gösterir.

Geleneğin kabul görülen yönlerine sanat ve edebiyat anlayışı kapsamında bakıldığında, ilahi veya akli pencerenin bir gerekliliği olarak görüldüğü ifade edilebilir. Bilgide kabule dayalı bir yön, geleneğin yeniden bütün içeriği ile tanımlanmasını önemli kılar. Fakat meselenin genel anlamıyla sanat odaklı olması, bunun tek başına bir yeterlilik taşıyamayacağını destekler. Gelenekle eskinin aynı karede yer alması ve yenilik ile sentez edilmesi, Türk edebiyatı içerisinde geleneğin önemini vurgular niteliktedir. Bu ve benzeri hususlar, Batı edebiyatı alanında da etkisini yeterli bir ölçüde ortaya koyar. Geleneğin yansması bu çerçevede, modernlik anlayışı ile bütün bir yapıyı dikkate alma ve yeni bir anlayışı geliştirme hedefinde olmalıdır (Adorno, 1982: s. 90-93). Ayrıca gelişme üzerinde yapılabilecek değerlendirmeler, klasik yazar anlayışına da uygun düşer. Çünkü sanatta önemli çalışmaların ortaya koyulması açısından klasik yazarın tutum ve davranışı incelendiğinde, sanatta kaide ve geleneklere uygun ölçüde eserleri geliştirmesi gerekliliği ile şekillenir. Bu bağlamda yazar veya şair, gelenek anlayışından ayrı tutulmaz. Hem şairin hem de yazarın, geleneği eserinde işleyen bir sanatçı olabilmesi gerekir (Banarlı, s. 1971: 262).

Edebiyat açısından geleneğin önemi ve işlevselliği, geçmiş yaşatma sürecinde bir köprü görevinde olma biçimi şekliyle kabul edilebilir. Diğer yandan gelenek kavramı ve medeniyet arasında bir bağ da kurulabilir. Bu yönde geliştirilen düşünceler, gelenek kavramının etkisini ve kapsamını, daha önemli bir boyuta ulaştırır. Batı'da geleneğin algılanmasına ilişkin öneme değinildiğinde, yeni bir medeniyetin oluşturulma yaklaşımı kendisini ön plana taşır. Tartışılan başka bir husus ise geleneğin gerekli olup olmadığı ölçüsüne ilişkindir. Buna ilişkin değerlendirme yaparken Churchill görüşü, temelde medeniyet anlayışına bir eleştiri olarak dönüş yapar: "*Gelenekçi toplumun inşa edilme sürecinde bir ümidin benimsenmesi, medeniyet kurularak yeniden oluşturulması ve bağdaştırılması şekline göre geliştirilebilir.*" (Eliot, 1988: s. 6). İfade edilen bu görüş ile beraber, geleneğin yaşatılma düşüncesi, özgünlüğün kazandırılması çerçevesinde yeniden dizayn etme ve şekillendirme arayışı olarak desteklenir. Halkın

gelenekten uzun bir süre boyunca kopması ile beraber ise medeniyetin de yeniden diriltilmesi ve oluşturulması gerekir. Bu nedenle medeniyete verilecek yön, Batı edebiyatı kapsamında değerli görülür. Geleneği yaşatma düşüncesince ise edebiyat ve gelenek konusunun işlenmesi bu çerçevede yansıtılır. Batı edebiyatında gelenek anlayışı bu açıdan önemlidir (Eliot, 1988: s. 6-7). Edebiyat ve gelenek konusu Batı edebiyatı ile sınırlı kalmaz. Bunun en belirgin örneği, Türk edebiyatı anlayışı içerisinde de gösterilen öneminden kaynaklıdır. Hangi dönem olursa olsun, Türk edebiyatı içerisinde gelenek konusu, toplum ile arada bir köprüyü oluşturma anlayışını desteklemelidir. Bu ise din-kültür-gelenek kavramları arasında ilişkinin kurulup, edebiyatın bir araç olarak görülmesini önemli kılar. Bu nedenle sanat ve edebiyat arasındaki önemli ilişkilendirmelerin, gelenek çerçevesinde dikkate alınması, bir şairin ya da yazarın da başarısını aynı oranda gösterir.

3. Vural Bahadır Bayrıl Şiirinde Geleneğin Kullanımı

Edebî eserlerin üretilme sürecinde, sanatçının kendisinden bir kesiti gösterdiği ya da diğer bir ifadeyle kendisini gösterdiği eserler oluşturulur. Bu yönde şairin eserlerinde geliştirilen anlam bütünlüğü ya da kavramlar, yaşatmaya çalıştığı araçları temsil eder. Şairin şiirlerinde bu yönde bir eseri oluşturma arayışı, şiirlerindeki muhteva kavramını ön plana çıkarır. Muhteva genel olarak şiirin içeriğini belirtir. Muhtevanın özü ise sanatçının kendi manevi dünyasını ortaya çıkaran fikirlerini ifade eder. Örnek üzerinden ifade etmek gerekirse, şairin şiirlerinde gösterdiği kavram ya da vurgular, şairin benimsediği ve kabul ettiği durumları gösterir. Batı düşüncesini benimseyen bir şair, şiirlerinde de bunu vurgular. Kültürü ya da geleneği temel alan bir şairin şiirleri ise yine bu doğrultuda eserlerde kendisini gösterir (Uçman, 2014: s. 124). Bu tür durumlar, şairin eserlerine olan yönelimleri çerçevesinden de incelenebilir. Örneğin Nâmık Kemal eserlerinde etkisini fazla düzeyde yansıtan fikrî, siyasi, ideolojik gibi unsurlar, Nâmık Kemal'in düşünce ve fikir dünyasını gösterir. Buna en güzel örnek, *Vatan Yahut Silistre* eseri için verilebilir. İdeolojik muhteva kaynaklı olan bu eser, şairin ya da yazarın eserlerinde kabul ettiği ve fikirleriyle işlediği bir eser olma özelliğini yansıtır (Timur, 1986: s. 10-16). Başka bir örnek ise Ziya Paşa eserleri için ifade edilebilir. Fikrî ve siyasî muhtevalı makaleler ile beraber, Ziya Paşa'nın da genel yönelimi için bir yorum geliştirilebilir (Uçman, 2014: s. 125). Söylenenlerden yola çıkıldığında muhteva kavramı, eser sahibinin edebî miraslarındaki çizgisini göstermeye ya da belirlemeye yardımcı etkindir. Diğer yandan eser sahiplerinin geliştirdiği görüşler, daha kolay düzeyde ve anlaşılabilir bir ölçüde eserleri anlamamıza katkı sağlar.

Muhteva konusu araştırma genelinde Vural Bahadır Bayrıl için değerlendirildiğinde, şairin eserleri ve kendisini tam anlamıyla yansıttığı eserler bağlamında inceleme yapılabilir. Bayrıl, 1980 kuşağında gelenekçi bir şair olarak genelde imgelerden, sembollerden, sözlerden, anlamlardan, bağdaştırmalardan, metinlerarasılıktan yararlanır. Eserlerinde kendisini belirgin şekilde gösteren bu kullanımlar, sadece şiirlerle sınırlı değildir. Resim, yazı, şarkı sözü, röportaj ile ilgili de çeşitli kullanımlar olduğundan bahsedilebilir. Bayrıl'ın çalışmalarının yayınlandığı yerler ise; *Gösteri, Üç Çiçek, Düşler, Şiir Atı, İmge/Ayrım, Sonbahar, Yönelişler, Kaşgar, İpekdi, Bürde, Sanat Çevresi, İnsan, Est & Non* dergileri ve çeşitli gazetelerdir. Şairin dört şiir kitabı bulunmakla birlikte, şiir kitapları için farklı ödüller almıştır. Bunlar; *Melek Geçti, Şer Cisimler, Arzuda Tenhâ* ve *Elmas Sıkıntı*'dir.

Şairin şiirlerinde muhteva konusu, kültürü, geleneği sürdürme ve yenileme arayışı olarak değerlendirilebilir. Bu yönde bir arayış, şiirlerde kültürü yaşatma odaklı çalışmaların eserlerine yansıma şekli olarak görülür. Kültürün yaşatılması konusu, şairin şiirlerinde imgelerin, sözlerin, alıntılarının, çağrışımların kullanılmasının bir sonucu olarak gerçekleşir. Muhteva kavramı da bu çerçevede, anlatılanlar odağında coğrafyanın/tarihin gösterilme aracı olarak kendisini gösterir (Erenoğlu, 2008: s. 78). Vural Bahadır Bayrıl'ın şiirlerine de bu doğrultudan bakılabilir. Buna göre yapılan değerlendirmeler, ilk kitabı olan *Melek Geçti* için geliştirilebilir. Bu kitaba yönelik ifade edilen yorumlamalar, gelenekçi bir çizginin şiirlerinde hâkim olduğu izlenimi üzerine yapılmıştır. Fakat Bayrıl'ın şiirlerine yönelik yapılan değerlendirmeler, sadece gelenek kavramı ile sınırlı değildir. Gelenek ve kültür kapsamının işlenmesinin yanı sıra, şiirde geleneğin/kültürün yeniden işlenmesi konusuna ilişkili bir değerlendirme yapılmıştır. Bu kapsamda bir ifade, Baki Asiltürk (2012: s. 149) tarafından geliştirilmiştir. Bayrıl'ın şiirlerinde şiir metinlerinin oluşturulması veya kullanılması, fazla düzeyde yansıtılmıştır. Diğer yandan Asiltürk, Bayrıl'ın *Melek Geçti* eserinde şiir-metin devamlılığını, *Şer Cisimler* eseri için temel bir izlek olarak görmüştür. Ayrıca *Şer Cisimler* için yapılan değerlendirmeler, yeni motiflerin oluşturulma becerisi olarak da ifade edilir. Bayrıl'ın Türk şiir geleneğinin de etkisini fazlasıyla gösterdiği şiirleri, bu yeni motiflerin oluşturulabilme becerisi kapsamında dikkate alınır. Bu gelenekçi yapıyı Bayrıl, Türk şiir geleneği içerisinde, kendisini yakın hissettiren şairlerle olan metinsel bağları kurarak gösterir. Ayrıca ortak duyarlılıklar konusunu da geliştirme hedefinde içsel bağlantılara etki ederek şiirlerde yansıtır (Asiltürk, 2012: s. 149-150). Bu durumda şiirlere yönelik genel bakış, şiirlerin

muhtevası konusunu da etkiler. Ayrıca eserlerdeki muhteva konusu, gelenek konusunu şiirlerde kullanma ve belirli birikimleri sağlama odağını çevreler.

Gelenek kavramı ve kapsamı, Vural Bahadır Bayrıl şiirlerinin mihenk taşı olarak ifade edilebilir. Şiirlerde genelde dikkate alınan ve kullanılan imgeler, geleneği yaşatma ve geçmişe duyulan özlemi, hatırayı aktarmaya katkı sağlar. Bu amaçlar doğrultusunda geleneğin yaşatılma ve imgelerin kullanılarak yönetilme arayışı, metinlerarasılığın sık bir şekilde kullanılmasına katkı sağlar. Şiirlerinde temel izlekler, özelemleri ve hatıraları olarak yansır. Bayrıl şiirlerinde gelenek ve gelenek muhtevasını, bu çerçevede işler. Şiirlerinde bir birikimin olduğu da bu yönde bir kullanımı destekler. Şiirlerde gelenek açısından muhteva konusuyla ilişkili olan kavramlar, imgeler aracılığıyla sağlanır. Bayrıl şiirlerinde sık bir şekilde kullanılan ve işlenen imgeler, gül, çocuk, anne, Doğu, varlık, zaman, hatıra, ölüm, arzu kavramlarıdır. Gelenek ile kurulan ilişkiler de duygu yönelimleri çerçevesinde işlenir. Bayrıl'ın şiirlerinde muhteva konusunu dikkate alan incelemeler, arzunun, hatıranın, özlemin, arayışın konusunu oluşturur.

Söylenenlerin yanında geleneğin Vural Bahadır Bayrıl şiirlerindeki yeri ve önemi, Bayrıl'ın duygu dünyasını şekillendiren, farklı kültürlerle etkileşimli bir yapıdaki aile ve çevreye mensup olmasından kaynaklanır. Göçmen bir ailenin çocuğu olması, çevresinde farklı dil ve kültürlerden gözlemleyebileceği insanların çok sayıda olması, dil işlevselliği çerçevesinde şiirine büyük bir katkı sağlar. Farklı kültürlerin etkisi, şiirlerinde kendisini belirgin şekilde hissettirir. (Tanrıverdi, 2019: s. 4). Ailesinin kullandığı aksan, özellikle dedesinin ve babaannesinin kullanmış olduğu aksan, kültürel çeşitlilik konusunu dilsel açıdan kendini gösterir. Farklı dil ve aksanda konuşan dedesinin ve babaannesinin, daha sonraki süreçlerde kullanılan bu dil çeşitliliğinin Arnavut ve Makedon dilleri olduğunu öğrenir. Ancak babasında, annesinde, halasında, amcasında bu yönde bir dilsel farklılık gözlemlemez. Bayrıl'ın şiirsel motifinde genel olarak yaşanan bu çeşitlilik algısı, şiirlerine yansır. Bu çeşitli dillerin Bayrıl'da bıraktığı izlenim, değişik iklimleri çağrıştırmaya ve geleneğin sonraki dönemlere yansıma yönü olarak açıklanabilir. Bu durum ise geleneği özleme ve şiirlerinde yansıtma bir girdidir. Bu özlemin boyutu ise Bayrıl'ın, "Elmas Sıkıntı" şiirinde görülür:

Elmas sıkıntı.

Hâlesi çoktan yitmiş bir asrın,

Ruhtaki şu beyhude çırpınışları. (Bayrıl, 2016: s. 15).

Bayrıl'ın şiirinin bu dizelerinde, yitirilmiş bir şeyin olduğu ve bu yitirilen için beyhude bir çırpınışın ruh ile ilişkilendirildiği belirtilir. Bu açıdan arzunun dayanak noktası, ruhun çırpınışı konusu ile bütünleştirilir. Geçmişe duyulan özlemin yansıması, şiirin dizeleriyle anlatılmaya çalışılır. Şiirin dizeleri böylece, arzuyu dayanak noktası olarak görülür. Ancak bu husus bir yandan mevcut durumla ilişkili kabullenıştır. Şairin dizelerinde kendisini gösteren beyhude çırpınışlar, geleneğin anlayışın özlem ile çağrıştırdığı yönünü temsil eder. Şairin özelemleri ve özlem duyduğu unsurlar, artık umutsuz bir çerçeve olarak kabul edilir. Bu bakış açısı, Bayrıl'ın çocukluk dönemine ait izlerin yer aldığı şiirlerde sıklıkla fark edilir. Şairin çocukluk dönemiyle ilişkili olarak yaptığı vurgular ise genelde *Melek Geçti* şiir kitabında görülür. "Çocuk ve Lavanta" şiirindeki şu dizeler, buna ilişkin bir örnektir:

Kırılığandır geceler, camlara vurur çılğın ıhlamur.

Susar çocuğun sarışın uykularında muhacir leylakları çürümüş tambur Şi'rdir, sır'ı dökülmül görüntülerdir, eskir, bir anneanneden akan o tebessüm ve gül duygusunda (Bayrıl, 2018: s. 41).

Şiirin dizeleri, özlem yoğunluğu ifadelerinin belirli imgeler ile yönetildiği gösterir. Bu imgeler ise gül, çocuk, cam gibi kavramlardan hareketle oluşturulmuştur. Söylem ve muhteva gücü imgelerle sınırlı tutulmayıp hafıza ile ilişkilendirilerek anlamsal bir yoğunluk oluşturulmuştur. Bu ise şiirlerde üslubun yer yer sertleşerek belirginleşmesine etki eder. Örneğin *Şer Cisimler* eserinde geçen "Lehim" şiiri, kavramsal yansımalarda net bir çizginin olduğu dizeleri ifade eder:

Hâfıza, insana ezâ!

Yokluk duygusu sen ey yalnız ruhu kâinatın.

Ten yıkar tahammül mülkünü.

"Solmak" ise neden, hep bu kıyıların en güzel rengi. (Bayrıl, 2000: s. 16-17).

Hafıza ile ilişkili olarak yapılan değerlendirmelerin, şiirin dizelerinde yokluk duygusu ile ilişkilendirilen anlamı çağrıştırdığı dikkate alınır. İnsanın yokluk duygusunun ifade edilmesinde en önemli araçlar hafıza, yalnızlık, ruh gibi kavramlarla kurulan ilişkisi olarak görülebilir. Bu kavramlarla bera-

ber Bayrıl, özlemin ve bağın devamlılığını şiirlerde göstermeye çalışır. Ayrıca Bayrıl, hassas değerlendirmeler de yapar. Cam, lehim kavramları, ifade edilen bu “*hassas*” kavram niteliğinde anlatım ilişkisini vurgular. *Arzuda Tenha* eserindeki “*Tereke*” şiirinin dizeleri, şiiri insana aktarma metodunda “*camsı tesadüf*” ifadesi ile sağlanmaya çalışılır:

Görünmez iplikler, camsı tesadüf.

Bağlıymış meğer her şey orda bir birine.

Kozmik ağ.

Kusursuz şebeke.

Şairin şaire bıraktığı o meçhul, uğursuz tereke! (Bayrıl, 2013: s. 21).

Bayrıl şiirinin dizelerinde tesadüf ile içsellik kavramları arasında bağ oluşturmaya çalışır. Bu şekilde anlatılan ifadeler, cam imgesi ile belirgin hâle getirilmeye çalışılır. Diğer yandan cam, aslında gerçeğe bir adım kadar yakın olan tesadüflerin, niteliğini gösterir. Böylece mevcut olan durumun daha çok benimsenmesi ve bir tesadüf kadar yakın olan unsurları ifade etmesi olarak da kullanılır. İnsanın içselleştirdiği duygular, yaşantısında görülen duygular olarak değerlendirildiğinde, gelenek kavramı bu çerçevede şekillendirilir. Cam ve içselleştirilen duygu arasında kurulan bu ilişki ise geleneğin sahip çıkılmadığı süreçte kaybedilebilecek özellik haline gelebileceğini de vurgular. Bu açıdan geleneğin yaşatılma süreci, tesadüften ziyade içselleştirilen bir olgu olarak kabul edilmelidir. Bayrıl’ın dizelerinde gelenek anlayışı ve olgusu, bu açıdan önemli bir yansıma olarak karşımıza çıkar.

Gelenek ile kültür ilişkisi, toplumun dayanağı ve temeli olarak dikkate alınır. Kültür, bir toplum yapısını şekillendiren faktörlerden birisi olarak görülür; geleneğin ise toplum için anlamı, uzun bir süreçte oluşması ve bir milleti diğerlerinden ayıran özelliklerde olmasıdır. Geleneğin bu yansıması ve etkisi, toplumun devamlılığının sağlanmasında önemli görülmesinden kaynaklıdır. Ayrıca kültür de toplumun en önemli unsurlardan birisidir. Bu tür değerlendirmelere bağlı olarak örnek üzerinden ifade etmek gerekirse, Türk toplumunda önemli gelenekler arasında sanat geleneği, dini yaşayışlar, dil yapıları gibi hususlar gelir (Dikici, 2001: s. 251). Diğer yandan yapılan bu değerlendirmeler, gelenek ile kültür arasındaki ilişkiyi, sanat için de önemli kılar. Ayrıca sanat anlayışında şiirlerin önemi yadsınamaz düzeydedir. Şairlerin gelenekçi bakış açısını dizelerinde yansıtmaları, geleneği vurgulaması olarak karşımıza çıkmakla birlikte, kültürün iskeleti olarak görebileceğimiz gelenekçi anlayışın ortaya konulma şekli olarak da etkisini yansıtır.

Bayrıl’ın şiirlerinde kültürel değerlere verdiği önem de vurgulanabilir. Bu çerçevede *Melek Geçti*, *Şer Cisimler*, *Elmas Sıkıntı*, *Arzuda Tenhâ* eserlerinin şiir örneklerinde, kültürel değerler açısından incelemelere tabi tutulabilecek unsurlar vardır. Eserlerinde metinlerarasılık, kültürel çeşitliliğin şiirlerde işlenmesinde araç olarak gösterilir. Bu yönde başka bir değerlendirme, şiirlerinde kültürel çeşitliliğe ne düzeyde yönelim gösterdiği açısından dikkate alınabilir. Bayrıl’ın eserlerinde kültürel mirasın yansıtılması kavram, imge, eski-yeni anlam ilişkisi içerisinde geliştirilir. Ayrıca gelenekçi anlayışı özellikle de Doğu kültürünü ortaya koyarak gösterir. Şiirlerinde belirli tematik anlamların gösterilmeye çalışılması, öncelikle imgeler dikkate alınarak irdelenir. Belirtmiş olduğumuz kültürel miras göstergeleri, şiirlerindeki imgeler, Doğu kültürü, eski-yeni anlam içerisindeki kültürel motif gibi belirli kategorilerde ele alınabilir.

Vural Bahadır Bayrıl’ın gelenek anlayışındaki kültür motifi, daha çok Doğu kültürü perspektifinden ilerlerken Batı’ya ait kimi unsurları da kapsar. Doğu medeniyetinin özellikle tasavvuf kültüründe işlenen gül, çocuk, anne, varlık, zaman, hatıra, ölüm, arzu gibi kavramları tercih eden şair Batı’dan ise uzay, kozmik ağ, dördüncü boyut tarzında ifadelerle sıklıkla değinir. Ayrıca, Doğu kültüründe önem arz eden astroloji de şiirlerde yer yer işlenmiştir. Bu çerçevede ay, ayışığı, gök, güneş gibi kavramlar, şiirlerde fazlaca gözlenir. Ruh, zaman, varlık, mutlak ifadeleri de metafizik değerlendirmelere etrafında şiirlerinde yer alır. Vural Bahadır Bayrıl’ın *Melek Geçti* eseri, muhtevasıyla yukarıda bahsedilen kavram ve kullanımların çoğunu örnekler. Bayrıl, eserde ölüm, çocuk, anne, Doğu, gül, hayat, cam, ayna gibi kavramlara yoğunlaşır. “*Merdiven*” şiiri için verilebilir. Bayrıl bu şiirde, bir kadın sesinden şarkı sözlerinin musikiğine değinir. Burada “*Ils ont changé ma chanson*” sözleriyle başlayan ve aşka, kedere, hayata, çocukluğa, kırık bir kalbi ifade eden anlam içerisinde şiire devam eder. Şarkı sözleri genelde, değişen bir hayat ve özlemi vurgulayan yönüyle açıklanabilir. *Melek Geçti* ismi bu çerçevede anne temasını ortaya koyan yönüyle dikkat çeker. Çünkü şarkı sözlerinde genelde anneye bir yakınma söz konusudur. Hayatın değişen ve kabul edilemeyen anlamı temel alındığında Bayrıl, şiirinde arayışa yönelerek işe anne imgesi ile başlar, çocuk imgesi ile tamamlar. Başka şarkı sözüne ilişkin diğer bir örnek ise “*Hayat Bilgisi*” şiirinden verilebilir. Bu şiirde “*Bohemian Rhapsody*” şarkısının dizelerinde geçen anne vurgulanır. Diğer yandan şiirde hayat, yaşamak ve tesadüf arasında ilişki kurmuştur.

Bayrıl'ın *Melek Geçti* eseri için diğer örnek, "Aşk ve Fal" üzerinden yapılabilir. Türk şiirinde fal kültürü, sosyal hayatın bir gerçeği olarak görülür. Fal kültürü bir zamanlar *Falname* eserlerinin gelişmesine katkı sağlayan, Türk şiirinde de bir kültür özelliğini oluşturan yönü olur. Diğer yandan "Aşk ve Fal" şiirinin dizeleri bu konuya ilişkin bir örnek olarak verilebilir:

*Ansızın med. İp kopar, zaman çekilir.
Silinir biçare ömrümüz, berhava olur bir dalgada.
Her şey gibi 'Aşk ve Fal' da kaplanır bir gün yosunla.
Söylenmiştir, nice söylenir:
Hayat, muamma! (Bayrıl, 2018: s. 17).*

Yapılan bu değerlendirmeler, Bayrıl'ın şiirlerinde kültürel unsurların fazlasıyla yer edindiğini gösterir. Şiirlerinden birkaç örnekle vurgulamaya çalışılan unsur, şairin sanat anlayışının sadece Doğu edebiyatı ile sınırlı kalmadığı, Batı edebiyatını da kapsayan bir yapıda olduğudur. Bu nedenle eserlerde geleneğin yanı sıra, yerel ve evrensel kültürel muhteva da oldukça önemli bir yer tutar.

4. Sonuç ve Öneriler

1980 sonrası gelenekçi Türk şiirinin önemli isimlerinden olan Vural Bahadır Bayrıl, poetik bir söylem olarak geleneğin farklı yönlerinden istifade ederek şiir dünyasına şekil verir. Özellikle imge ve metinlerarası tercihlerin fazlaca ve başarıyla kullanıldığı dikkat çeker. Geleneğin hem sosyolojik hem de edebî kapsamı şairin savunduğu şiir anlayışının temel yapı taşlarıdır. Bu açıdan şiirlerde gelenekçi anlayışa ilişkin başarı, gelenek ve kültür konularına da hâkim olmayı gerektirir. Bayrıl'ın metinlerarası tekniklerle Doğu ve Batı medeniyetlerinin farklı kültürel ve edebî mirasına yönelmesi içerik ile üslupta çoğulcu bir yapının oluşumuna imkân tanır.

Bayrıl'ın geleneği yaşatma ve günümüze ulaştırma çabasına değinildiğinde ise şairin geçmişe yönelik hassasiyetlerinin daha çok manevi düzlemde olduğu anlaşılır. Türk-İslam kültürünün şairce kıymetli görünen fakat günümüzde çok fazla hatırlanmayan ya da kullanılmayan kültürel ve edebî yönleri güncellenerek geleceğin inşasında kullanılmak üzere okurun dikkatine sunulur. Yapılan hatırlatmalar bazen açıkça bazen de üstü örtük biçimde simge düzeyinde gerçekleştirilir. Buna rağmen Bayrıl'ın şiirinin merkezinde mesaj vermek, bir ideoloji benimsetmek gibi bir kaygı yoktur. Genellikle sanatlı bir söyleyişle dilde estetik kaygıların ön planda tutulduğu rahatlıkla söylenebilir. Ayrıca son tahlilde denebilir ki, Bayrıl'ın şiirlerinde gelenek ve kültürel miras, geçmişin ve bugünün sentezini edebiyatın imkânları dâhilinde tasarlamaya çalışmıştır. Bu şekliyle ise şair, şiir dünyasını geliştirmeye çabalamış ve kendi içerisinde tutarlı, yer yer birbirini tekrar eden fakat özgünlükten kopmayan bir modern çizgi oluşturmuştur.

Kaynaklar

- Adorno, T. W. (1982). Gelenek üstüne. *Tan Düşün Yazın Dergisi*, Çev. N. Barın (Çev). 2, 90-99.
- Asiltürk, B. (2012). *Hilesiz terazi*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Banarlı, N. S. (1971). *Metinlerle Türk ve Batı edebiyatı*. İstanbul: Remzi.
- Bayrıl, V. B. (2000). *Şer cisimler*. İstanbul: Can.
- Bayrıl, V. B. (2013). *Arzuda tenhâ*. İstanbul: Mühür.
- Bayrıl, V. B. (2016). *Elmas sıkıntı*. İstanbul: Mühür.
- Bayrıl, V. B. (2018). *Melek geçti*. İstanbul: Mühür.
- Behramoğlu, A. (1993). *Yaşayan bir şiir*. İstanbul: Adam.
- Celâl, M. (1999). *Yeni Türk şiiri*. İstanbul: Çizgi.
- Çakır, M. (2016). 1980 sonrası Türk şiirinde divan şiiri nazım şekillerinin kullanımına dair. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/1, 653-684.
- Dellaloğlu, B. F. (2013). *Modernleşmenin zihniyet dünyası, bir Tanpınar fetişizmi*. İstanbul: Ufuk Yayınları.
- Demir, S. (2012). Kültürel bellek, gelenek ve halk bilimi müzeleri. *Millî Folklor*, 95, 184-193.
- Dikici, A. (2001). Geleneklerin toplumdaki yeri ve önemi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2, 251-258.
- Ekici, M. (2008). Geleneksel kültürü güncellemek üzerine bir değerlendirme. *Millî Folklor*, 80, 33-38.
- Eliot, T. S. (1988). *Denemeler*. A. Göktürk (Çev). İstanbul: Afa Deneme.

- Erenoğlu, D. (2008). Mehmet Kaplan'ın dil üzerine görüşleri. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 36, 65-80.
- Fuat, M. (2006). Çağdaş Türk şiiri antolojisi. İstanbul: Adam.
- Genç, M. ve Tezcan, V. (2015). Gelenek ve yenilik kavramlarının felsefi tartışması ekseninde geleneksel Türk sanatlarını yeniden düşünmek. *Kalemîşi Dergisi*, 3/6, 135-156.
- Gültekin, İ. (2013). Nazire geleneğinden metinlerarasılığa üç şiirin söyledikleri. *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/1, 1511-1537.
- Gürçayır Teke, S. (2016). Değişen kültürel mekânlar, dönüşen gelenekler: Ankara'da Hıdırellez kutlamaları ve Hamamönü Hıdırellez Şenlikleri. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 4/1, 44-59.
- Kara, A. (2014). 1980 kuşağı Türk şiirinde poetik bir yönelim olarak "gelenekçilik". Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir.
- Köse, A. (2016). Geleneksel ile modern arasındaki kültürel boşluk: 80'lerdeki toplumsal değişimi mizah üzerinden okumak. *Millî Folklor*, 111, 116-135.
- Oğuz, O. (2018). Necat Çavuş'un "Amerika" şiirinde figüratif dil ve imaj. *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 10/19, 136-161.
- Özbek, M. F. (2005). Geleneksel toplumlar ve güven bağlamında etnosentrik eğilim ilişkisi. *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, 3, 1-8.
- Somuncu, S. (2016). Metinlerarasılık ve şiirde gelenek açısından Fuzûli ile Şükûfe Nihal üzerine bir inceleme. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26/1, 59-73.
- Tanrıverdi, H. (2019). *Vural Bahadır Bayrıl'ın şiiri*. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Timur, T. (1986). Nâmık Kemal'in Magosa sürgünü ve uluslararası politika. *Tarih ve Toplum*, 6/31, 10-16.
- Uçman, A. (2014). Tanzimat'tan sonra edebiyat ve siyaset: Nâmık Kemal ve Ziya Paşa örneği. *Türkiyat Mecmuası*, 24, 113-128.
- Williams, R. (2005). *Anahtar sözcükler: Kültür ve toplumun sözcüklüğü*. S. Kılıç (Çev). İstanbul: İletişim.

Yeni Eleştiri Anlayışı Bağlamında Güven Turan'ın Cemal Süreya Yazısı

Kübra Gök SOLAK¹ - Ahmet EVİS²

Abstract

Düşüncenin bütün insanlık tarihi boyunca var olduğu yerde duygu ve davranışların da hüküm sürmesi, insanlarda sorgulama hissi yaratarak eleştirel düşünmenin zamanla daha sistematikleşmesine imkân tanımıştır. Edebî bir form olarak eleştiri ise eski çağlardan günümüze kadar uzanan ve zamanla kendini yenileyen bir tür olarak gelişmiştir. Tarihsel süreçte birçok eleştiri teorisi ortaya çıkmış ve özellikle XX. yüzyıldan itibaren eleştiri, başlı başına özerk bir çalışma sahasına dönüşmüştür. Metinler üzerinde her yönüyle tarafsız ve bilimsel yaklaşımlarda bulunan ve XX. yüzyılın önemli eleştiri kuramlarından biri olan Yeni Eleştiri, Türkiye’de başta Hüseyin Cöntürk olmak üzere; Güven Turan, Eser Gürson, Asım Bezirci, Halûk Aker, Mustafa Öneş gibi isimlerle temsil edilmiştir. Bu eleştiri kuramının temsilcileri edebî türler arasında daha çok şiir üzerinde yoğunlaşmışlardır. Türk edebiyatında eleştiri türüne yeni bir bakış açısı kazandıran bu kuram, akademik çevrelerce de desteklenerek bilimsel bir kimlik kazanmış ve yaygınlaşmıştır.

Bu çalışmanın amacı Güven Turan’ın, Cemal Süreya şiirleri üzerine yaptığı eleştirilerinin kuram bağlamında incelenmesidir. Yeni Eleştirinin temel ilkeleri olan nesnellik, organik birlik (biçim-öz birlikteliği) ve metin merkezilik kavramları yapılan incelemedeki temel kıstaslar olarak belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Yeni Eleştiri, Güven Turan, Cemal Süreya, Şiir.

1. Giriş

Eleştiri, üzerinde düşünüldüğü zaman öznel özellikler gösteren bir türdür, çünkü bir şeye iyi veya kötü diyebilmek için onu beğenmek veya beğenmemek gerekir tabii bu da eleştirinin kendi zevki, görüşleri ve yorumları ile yoğrularak meydana gelir. Hayatın içinde de eleştiri söz konusudur en basit örneği olarak “Neden?” sorusunun ardından gelen sorgulama verilir. Yani bir şeyi neden beğendik veya beğenmedik gibi, işte bu noktada karşı güç o şeyle alakalı görüşlerini nitelikli şekilde sunmalıdır. Bu durum nitelikli bir eleştiride de böyledir, eleştirimen bir şey hakkında görüşlerini beyan ederken o eserin unsurları doğrultusunda belli kavramlarla nesnel biçimde eleştirisini yapmalıdır. Türk edebiyatı temsilcilerinden Hüseyin Cöntürk ise bunun hakkında şöyle düşünür:

“Sanatçı, özel olanı genelleştiren (Goethe), evrenseli özeli birleştiren (Schiller), ortak ruhu ortaya koyan (Jeffry), evrenseli kişileştiren ve geneli özelleştiren (Hegel) bir kimsedir. Şiir genel ile özelin bir bileşimidir (Solger); o ne tüm öznel, ne de tüm nesnel (Muller). Her estetik yargı salt öznel bir duygudan ibarettir, fakat yine de bir evrensel doğruluk iddiasındadır. Bu evrensel doğruluğu sağlayabilir de. Çünkü ideal bir norm olarak, insanlığın bir sağduyuya malik olduğunu kabul etmek gerektir (Kant).” (Cöntürk, 2006, s. 46).

Yeni Eleştiri (New Criticism) temelini İngiltere’de atmıştır. Amerika’da ise gelişimini sürdürmüştür. 1910’larda başlayan bu akım 1930-1950’li yıllarda hâkimiyetini artırmıştır. 1970’lere kadar uzanıp sonralarında hâkimiyetini azaltmıştır. Bu teoriyi ortaya atan kişiler, I. A. Richards ve T. S. Eliot’tur. Eliot, şiir üzerinden yaptığı bir eleştirisi ile kendini gösterirken Richards ise bunu daha da bilimselleştirerek bu kuramın başlangıcını tam anlamıyla yapmış olur. René Wellek, Warren Beardsley, William K.

¹ Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, gok.48.kubra@gmail.com.

² Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ahmetevis@gmail.com.

Wimsatt, John Crowe Ransom gibi isimler bu eleştiri kuramı savunucularıdır. Ayrıca Ercilasun bunların arasında şu isimlerin de olması gerektiğini söyler: “Allen Tate, Cleanth Brooks, Robert Penn Warren, Ivor Winters ve Richard Palmer Blackmur” (Ercilasun, 1994, s. 9-28).

Yeni Eleştirinin Türk edebiyatındaki ilk yansımaları Hüseyin Cöntürk ile başlar. Hüseyin Cöntürk bu kuramı biraz daha sistematığe edip geliştirdiği için BİNES adını verir. Bilimsel- Nesnel Eleştiri anlamına gelen bu kuram kendi içindeki sorguları ve tutumlarıyla şekil alır. Hüseyin Cöntürk’ün yanı sıra kuramın diğer temsilcileri olan; Güven Turan, Eser Gürson, Asım Bezirci, Mustafa Öneş ve Halûk Aker gibi isimler de yer alır. Çıkardıkları *Dönem* ve *Yordam* dergilerinde ideolojiden uzak olan tutumlarıyla anılır.

Yeni Eleştiri kuramı eser odaklı bir sistemle varlığını sürdürür. İzlenimcilerden farklılığı eleştirinin sadece esere yönelik olmasından geçer. “İzlenimci olmak istemiyorsak, ilk yapılacak şey, yapıtı göz önünden uzak tutmamak, onu anlamaya ve onun üzerinden konuşmaya çalışmaktır” (Cöntürk, 2006 s.53). Kuram temsilcileri eleştiri türünün nesnel gerçekliğe dayanmasını ısrarla belirtirken arkasına sakladığı ruhbilim, toplumbilim, dilbilim gibi alanları göz ardı etmez. Bu konuyla ilgili Cöntürk’ün de söylemleri vardır.

Yeni Eleştiri içerik olarak; kendinden önceki Öznel eleştiriyi reddeder ve *nesnellik* unsurunu ortaya atar. Çünkü eleştiride öznelliğin olması o eleştiriyi sığlaştırıp şahsi bir görüş hâline dönüştürür. Edebî türleri eleştirirken, belirli ölçülere bağlı kalarak eleştiri yapılmalıdır. Yeni eleştirmenler anlatımcıların sanatçıya yönelik tavrına karşı çıkararak doğru eleştirinin sadece *metin merkezli* bir eleştiri olduğunu düşünürler. Yeni eleştiri metni merkeze alarak bir eleştiride bulunduğu için eleştirmenin çok okuyan, araştıran, bilgili ve tarafsız bir kişi olması gerektiğinden yanadır. Bu eleştiri kuramında yazarına bakmadan, dönemini incelemeyen sadece metin üzerinden incelemelerin yapılması, hâliyle eleştirmenin de belli bir bilgi birikimine sahip olmasını gerektirecektir. “*Bilginliğin eleştiriyi ve eleştirinin bilginlikle karıştığı yerden doğan pek çok çağdaş eleştiri, edebî eserin kaynağına inerek açıklamak anlamına gelebilir*” (Eliot, 1983: s. 254). Türk edebiyatında akademisyen çevrelerce bu yeni yöntem kullanılmaya başlanmıştır bu da bilimselliği arttırdığına dair büyük işaretlerden biridir. “*Yeni Eleştiride ‘ne, neyi’ türünden sorularla ‘içeriği oluşturan anlam ile ilgili unsurlar’, ‘nasıl, niçin’ türünden sorularla ‘biçimi ortaya koyan teknik unsurlar ve dil-üslup nitelikleri’ ele alınırken; son ve en önemli aşama olarak çeşitli sorular ve bakış açılarıyla eserin estetik değeri hakkındaki hükümler gerekelendirilmektedir. Bu üçüncü aşamaya, özne okuma sanatını sonuca dönük bilimsel kesinlikçi tutumla bir araya getirmeyi hedefleyen Akademik Eleştiride ‘sentezci derin okuma’ da diyebiliriz. Bu durumda Akademik Eleştiride eseri tanıma-ya dönük ilk okumaya ‘tasviri kapalı okuma’, ikinci düzey okumaya ‘tahlili yakın okuma’ dememiz yerinde olacaktır*” (Zariç, 2014, s. 114). Yeni eleştiriye göre eserler ilmî bir tavırla incelendiğinden olabildiğince nesnellığe yaklaşmalıdır. Edebî eserlerin öznellikten ayrılmayacağı söylemleri yer alsada bu kuram öznelliği en aza indirgemeye çalışır; nitekim özünde öznelliği tamamen reddedemez. Eleştirmen belirli ölçütler etrafında kendi beğenilerini, sunulan şartlar etrafında yapar. Bu konu hakkında pek çok tartışma olsa da bilinen en temel cevap; edebiyatın da bir bilim dalı olduğudur.

Yeni Eleştiri, yazarından, yazıldığı dönemden çok o dönemin eleştirisini ve bilimsel bir olgunluğa erişebilirlik düzeyini savunur. Yeni Eleştirinin ana savlarından biri olan biçim-öz birlikteliği bir diğer adıyla organik birlik metin incelemesi sırasında dikkate alınan ilk özelliklerdendir. Biçimden kasıt, genel tabiriyle görünüş özelliği demektir. Biçim, o metin veya dizede olan ses, harf, kelime, kelime grupları ve bu gruplardan oluşan metnin tamamının ayrıntılı içeriğidir. Öz denilen şey ise o metinde veyahut şiirde anlatılan, sunulan şeyin anlamıdır. Okura geçen bu anlamın biçim ile olan birlikteliğini savunur. Biçim bir şeyin nasıl söylendiği ile ilgilenirken öz; ne söylenildiği ile ilgilenir. “*Edebiyat toplumu yansıtmak etkisinden bağımsız olarak düşünülen bu eleştiri; esasında metnin içindeki biçim-öz birlikteliğinin, ya da duyguları dile getirmek ve duygular uyandırmak değilse nedir? Yeni Eleştirinin bu soruya cevabını şöyle özetleyebiliriz: Bir edebiyat eseri, yazarından, okurundan ve yazıldığı tarihin toplumsal ve tarihsel koşullarından bağımsız, kendi başına yeterli olan, kapalı, dilsel bir düzendir*” (Moran, 1991, s. 160). Yeni eleştirinin Yapısalcılara ve Rus Biçimcilere benzeyen iç unsurları keskin hatlarla belirlenmez. Salt biçimi savunan ya da metnin herhangi bir yanını benimseyip onu uygulayan tavrı yoktur. Bu konuda daha seviyeli olması ile onlardan farklılık gösterir. Yeni eleştiride sadece biçimin veya özün temel alınmadığı ikisiyle bir *organik bağ* hâlinde var olduğu görülür. Yeni eleştiriyi diğer eleştiri kuramlarından ayıran bir diğer özellik budur. Hüseyin Cöntürk ise şiirin özünün ancak şiirin içine girince giyinmiş olabileceğini söyler. “*Biliyoruz ki öz (ön-öz) biçimden öncedir. Onun bir biçimi yoktur, daha doğrusu önemsel, şiirsel bir biçimi yoktur. Ancak şiire girdikten sonra bir biçim kazanır. İşte özün o haline içöz diyoruz*” (Cöntürk, 2006, s. 129). Cöntürk, biçimin özü veya özün biçimi şekillendirdiğini söylemez; hatta böyle bir söylemin yanlış olabileceğini düşünür. Öz kelimesinin ise sadece *anlam* olarak anlaşılmasını böyle dar bir alana sıkıştırılmasını eleştirir:

Biçim değiştiğinde özün de değişeceğini savunmak, bizzat ancak özün dar anlamda alınması ile mümkün olabilir: Öz deyince hatıra anlam geliyor. Anlam deyince de o anlaşılabilen ussal, zihinsel anlam, ya da usu aşan duygusal-duyusal anlam kastedilmiş oluyor. Böyle bir dar anlam anlayışında gözden kaçan şey çevinsel anlam dediğimiz şey oluyor ki, bu bizce anlamın üçüncü boyutudur ve onsuz ne öz ne de biçim düşünülemez (Cöntürk, 2006, s. 129-130).

Daha çok biçim unsurunun, eserin anlamını belirleyici bir nitelik olarak gören Yeni eleştiriciler bunu; en çok şiirde göstermişlerdir. Öznelliği en fazla barındıran şiirde, bu eleştiri kuramının görülmesi hatta uygulanması bilimsellik ve nesnellik açısından zor gibi görünse de temsilcileri bu türde savlarını, belirli ölçütler etrafında uygulamaya çalışmışlardır. Daha sonraları roman, öykü gibi türlerde de görülmüştür.

Yeni Eleştiri temsilcilerinden biri olan Güven Turan şair, yazar ve çevirmen kimliği ile tanınır. Eleştirileri diğer eserlerine göre sayıca daha azdır. Eğitim hayatına bakıldığında ise ilkokulu Sinop'ta, ortaokulu Samsun Maarif Koleji'nde tamamlamış, sonra Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirmiştir. 1973 yılında aynı üniversitede yüksek lisansını tamamlamış ve İngilizce okutmanlığı yapmaya başlamıştır. 1976-1995 yıllarında ise reklamcılık alanında ilgilenmiştir.

Güven Turan ilk şiirini 1962'de yani lise yıllarında yazmıştır. Okumaya ve yazmaya merak duyan şairin "*Aykırı Yaşantı*" adlı ilk şiiri *Yelken* Dergisinde yayımlanmıştır. İlk eleştiri yazısını ise 1962 yılında William Faulkner üzerine yazmıştır. Bu tarihten itibaren romanları ve eleştiri yazılarını kaleme almaya başlayan yazar, eleştiri ile bütünleşerek diğer türdeki eserlerinde de buna yer vermiştir. En çok Brooks, Leavis ve Richards gibi eleştirmenlerden yararlanır ve sanat anlayışlarını benimser. 1979'da *Dalyan* adlı eseriyle Türk Dil Kurumu Roman Ödülü'ne layık görülmüştür. 1990 yılında *Düş Günler* adlı eseriyle Yunus Nadi Yayınlanmış Öykü Kitabı Ödülü'nü almıştır. 1991 yılında ise *Bir Albümde Dört Mevsim* eseriyle Yunus Nadi Yayınlanmamış Şiir kitabı Ödülü'nü almıştır. 2004'te *Cendere* isimli eseriyle Altın Portakal Şiir Ödülü'nü almıştır. 2005 yılında ise *Süregelen* eseriyle Mehmet Fuat Deneme Ödülü'nü almaya layık görülmüştür.

Güven Turan'ın; *Güneşler... Gölgele...* (1981), *Peş* (1982), *Sevda Yorumları* (1990), *Bir Albümde Dört Mevsim* (1991), *İkaros'un Uçuşu* (1993), *Toplu Şiirler* (1995), *101 Bir Dize* (1996), *Gizli Alanlar* (1997), *Görülen Kentler* (1999), *İz Sürmek* (2001), *Cendere* (2003), *Çıkış* (2008), *Dönüş* (2010), *İkinci Toplu Şiirleri* (2012) adlı şiir kitapları; *Düş Günler* (1989), *Zemberek* (2009) adlı öykü kitapları; *Dalyan* (1978), *Yalnız Mısın?* (1987), *Soğuk Tüylü Martı* (1992), *Üçlü* (2002), *Yaz Üçgeni* (2015) adlı romanları; *Kendini Okumak* (1987), *Bakır Çalığı* (1994), *Yazıyla Yaşamak* (1996), *Çerçevenin Dışından* (2004), *Süregelen* (2005) adlı deneme ve eleştirileri; *Aşk ve İsyan* (1991), *Sınırsızdır Şiir* (1993), *Seçme Şiirler* (1994), *Seçme Şiirler* (1995) adlı çevirileri vardır. Güven Turan Yapı Kredi Yayınlarında danışmanlık yapar ve halen İstanbul'da yaşar.

Güven Turan şair kimliği ile daha çok tanınır. Turan, çoğunlukla eserlerinde kavramlar üzerinden anlatmak istediğini kaleme alır. Eserlerinde ayrılık, ölüm, cinsellik, aşk, koku gibi kavramlar üstünde durur. Koku ve cinsellik sıkça işlenir. "*Tensel bağlılık onun için önemlidir. Sözcükler tenle buluştuğunda anlam kazanır ona göre. Duygunun kelimelere dökülmüş olması kişiyi aşka daha çok inandırır. Şiirlerinde aşk, insanın hayat damarlarından birisi kabul edilir.*" (Söylemez, 2016, s. 31).

Düşüncenin olduğu her yerde eleştirinin de olması sadece fikrî düzlemde değil; edebiyatın türleri olan şiir, roman, öykü gibi alanlarda da kendini göstermiştir. Yeni Eleştiri, mantık çerçevesinin dışına çıkmadan kendi öz ilkelerini ve ölçülerini oluşturmuş, edebiyata yeni bir soluk getirmiştir. Bu bağlamda Yeni Eleştiri temsilcilerinden Güven Turan'ın da eleştirileri dikkate değerdir.

2. Güven Turan'ın Eleştiri Anlayışı ve Uygulamaları Arasındaki Uyum

Güven Turan, Cemal Süreya adlı şiir incelemesinde kelimeler ve bu kelimelerin anlamları üzerinden Cemal Süreya'nın dizelerini çözümler. İlk olarak Süreya'nın şiirlerindeki *humor* kavramının yansımalarına ardından şiirlerin arka planında kendini gösteren *tensel* ve *gerçeklik* kavramlarının algısına yoğunlaşarak biçim-anlam özelliklerine değinmiştir.

Güven Turan'ın eleştirisine baktığımızda tam anlamıyla eleştirel niteliklere dayanan bir eleştiri biçimi görülmez, daha çok yoruma dayalı deneme tarzında olan yazıdır ki bunu kendisi de onaylar ve yine kavramlar etrafında yazılarını anlatır. "*Bir metni çözümlenmede hareket noktası yine metnin kendisidir. Modernist yapıtların kapalılığı sözel yapıtlarının karmaşıklığına dayandığından, böylesi bir öyküyü, bir şiiri incelerken yapıtların çözülmesinden, dilsel olarak anlamlandırılmasından, yorumun içkinliğinden yanadır.*" (Rifat, 2008, s. 166).

Bu çalışmada temel olarak Yeni Eleştirinin temel ilkeleri olan Biçim-öz birlikteliği (organik birlik), Nesnellik ve metin merkezlilik kavramları etrafında yazarın yaptığı değerlendirmelerin kuramla uyumunu tespit etmeye çalışacağız.

2.1. Biçim-Öz Birlikteliği (Organik Birlik)

Amerikan Biçimciliği olarak anılan Yeni Eleştiri kuramında öz ve biçimin metnin değerini belirlemede mutlak kıstaslardan biri olduğu, birinin ötekine nazaran daha önemli olmasının söz konusu edilemeyeceği düşüncesi mevcuttur. Hüseyin Cöntürk, teorisinin “kurucularından olan Eliot’un kültür, sanat eseri ve gelenek düzleminde tasarladığı ‘nesnel birlik’ düşüncesini daha çok organik bağ olarak metin düzleminde ele alıp kuramı içerisinde dile getirir. Bu birliktelik öz ile biçim arasındaki uyum olduğu kadar, eserin her unsuru arasındaki mevcut olması gereken ilişkiler bütünü olarak da tasarlanmıştır” (Evis, 2020: s. 204). Ayrıca Cöntürk biçim ve öz üzerine söyledikleriyle her iki unsurun birbirinden ayrılamayacağını vurgular:

“Biçim değiştikçe özün de değişeceğini savunmak, bizce ancak özün dar anlamda alınması ile mümkün olabilir: Öz deyince hatıra anlam geliyor. Anlam deyince de o anlaşılabilen ussal, zihin-sel anlam, ya da usu aşan duygusal-duyusal anlam kastedilmiş oluyor. Böyle bir dar anlam anlayışında gözden kaçan şey çevinsel anlam dediğimiz şey oluyor ki, bu bizce anlamın üçüncü boyutudur ve onsuz ne öz ne de biçim düşünülemez.” (2006: s. 129-130).

Söylenenlerden hareketle Güven Turan’ın biçimden ziyade öz üzerinde yoğunlaştığı, bunu yaparken de belli kavramlardan hareketle açıklamalarda bulunduğu görülür: “Süreya humoru çeşitli biçimlerde kuruyor şiirlerinde. Bunlardan biri de diyalogdur. Hem Üvercinka’daki hem de Göçebe’deki şiirlerinde bulunan diyalog bize bir yerde İonesco’nun ya da Beckett’in oyunlarındaki konuşmaları anıttıyor. Aykırı konuşmaların getirdiği espri yer yer çok ustaca kullanılmış. Örneğin Üvercinka’daki ‘Kanto’ şiiri (s. 17) bunun en iyi örneklerinden biri: Oysaki bu söyleyiş tek başına bir şiirsel yük taşıyor. ‘Garson bira getir’, ‘Garson rakı getir’, ‘Garson şarap getir’, cümleleri salt bir zamanlar tutulmuş bir Türkçe Çarliston şarkısının sözleridir. Yani bir yerde ozanın ortak bir şiir dilini kurduğu düşüncesiyle yadsıdığı folklorun bir parçasıdır. Buna karşın şiirin bütününde bir ağırlık, bir espri gücü taşıyor o dizeler.” (Turan, 1966a, s. 11). Burada eleştirmen Güven Turan, humorun çeşitli biçimlerde kullanılmasını ve bu biçimin de düşünce ve anlam bağlamında bütünleşmesini anlatır. Bu humor tekniğini bir iki örnek hariç başka şiirlerinde sadece şiirlerin isimlerini söyleyerek örneklendirmiştir. Turan, Süreya’nın iki kitabındaki şiirlerini ilk olarak humor kavramı üstünden anlatmıştır. Yapacağı inceleme hakkında genel bir giriş niteliğinde olan bu cümleleri, humor yani şiire gülünçlük katan bu anlamın biçimi belirleyen unsurlardan biri olacağını dile getirmiştir:

“Üvercinka’da tensel bir sevi anlatımının ağır bastığı şiirler şunlar: San (s. 15), Elma (s. 29), Şu da Var (s. 35), Süveys (s. 37), Aslan Heykelleri (s. 39), Hür Hamamlar Denizi (S. 42), TK (s. 51), Üvercinka (s. 55). Elbette bu şiirler baştan sona Henry Miller’ce ya da Fann Hill romanındaki gibi sevişme betimlemeleriyle dolu değil. Gene de duyguculuğa sapsızdan tensel bir şekilde kadın-erkek ilişkilerini şiirimizde pek yaygın olmayan bir anlatımla ele alıyor. Özellikle şu dizelerde bu tensel sevi durumu daha bir belirginleşiyor.

Seni kucağıma alıyorum

Tarifsiz uzuyor bacakların

.....

Yoksul gecelerimiz çok kısa

Dört nala sevişmek lâzım

(San, s. 5)

Şimdi sen cıvılcıplak elma yiyorsun

.....

Hatırlanacak olursa tam üç gün önce soyunmuştun

.....

Bir yandan sevgilerini sebil ediyorsun sıcak

.....

Hatırlanacak olursa seninle beraber soyunmuştum

(Elma, s. 29-30)”

Yukarıda görüldüğü gibi Güven Turan, şairin tenselliği gerçekçi bir teknikle nasıl dizelere yansıttığını açıklamıştır. Yani biçim olarak bu gerçekçi tavrı şiiri anlamlandırma hususunda incelemiş ve başarılı bulmuştur.

Biçim ve öz uyumunun olması gerektiğini açıklayan en açık örneği ise şöyledir:

*“Yıldızlar kıyamet gibiydi kaldırımlarda
Çünkü biraz evvel yağmur yağmıştı
Adam bulut gibiydi, hatırladı
Adamın ayaklarının altında
Yıldızların yıldız olduğu vardı
Adam yıldızlara basa basa yürüdü
Çünkü biraz önce yağmur yağmıştı
(Adam, Ü. S. 9)*

Yukarıdaki parçada ikinci dize tamamen gereksiz bir açıklamasıdır birinci dizenin. Ozan o dizeyle yıldızları neden kaldırımlarda kıyamet gibi olduğunu açıklıyor. Ama bu işi hemen ilk dizeden sonra yaptığı için ondan sonra gelen dizelerdeki imgeler bütün değerlerini ve zenginliklerini aynı zamanda da okuyucuyu şiirin içinde tutma özelliğini yitiriyor. Bir şeyin nedeni öğrenildikten sonra onun çekiciliği pek kalmaz çünkü. Öte yandan -ikinci dizeyi atacak olursak- ikincinin aynı olan son dize şiire bir şeyler katıyor hem de şiiri kapatıyor. Yani iki gerekli işi birden yapıyor. Oysa bu durumuyla şiir ikinci dizede kapanmıştır. Okuyucu salt bir şiiri sonuna dek okuma alışkanlığı yüzünden okuyor geri kalan dizeleri, okuyorsa.” (Turan, 1966a, s. 14).

Görüldüğü gibi Turan şiirdeki kavramları tek tek açıklayarak dizede ve şiirin bütününde olan görevini değerlendirmiştir. Bazı tekrarların şiirin hem biçimini hem anlamını bozduğunu dile getirir. Bu anlam karmaşasının şiirin sanatsal yanını zedelediğini düşünmüş ve bunu gerekçeleri ile açıklamıştır. Seslerin kelimeleri; kelimelerin de cümleleri oluşturup bütün olarak şiire hâkim olması biçimin anlam üstündeki rolünü açıkça gösterir. Şair Eliot da bu kelime diziliminin ve buna bağlı olarak oluşan söz sanatlarının şiirin anlamı yönünden etkilendiği kanaatindedir. *“Her kelime, şiirin diğer kelimelerine anlam kazandıracak şekilde yerini bulmuştur. Şiirde kelimeler, ne hak ettiklerinden az ne hak ettiklerinden çok yer işgal ederler. Yeni ve eski kelimeler, hiçbir zorlama olmaksızın birbirleriyle anlam alışverişindedirler; günlük kelimeler kabalasmadan, resmi kelimeler gösterişsiz ve eksiksiz bir şekilde anlamlarını bulur ve tam bir ahenk içinde ortak bir musikinin temposuna ayak uydururlar. Şiirde her kelime grubu ve her cümle, hem bir başlangıç hem de bir sonudur. Her şiir bir abide, zaman ve mekân içinde bir ölüş ve diriliştir” (Eliot’tan aktaran Kantarcioğlu, 1983: s. 6).*

O eski bir güvercindi
O eski bir güvercindi, uçması da iyiydi bana kalırsa,
O eski bir güvercindi, çünkü tenhaydı şehirler,
Benim saçlarıma saklanırdı, benim saçlarım çalılara;

Bir başka incelemesinde ise Ülkü Tamer’in; *O Eski Bir Güvercindi* başlıklı şiiri hakkında da şöyle söyler: *“Görüldüğü gibi şiirde ‘O eski bir güvercindi’ sözleri durmadan tekrar ediliyor. Şairin ilk üç dizesinde art arda gelen tekrarlardan başka beş kez daha tekrar ediliyor aynı sözler. Bilindiği gibi tekrarlara pekiyi gözle bakılmaz şiirlerde, hele kısa şiirlerde. Ama bu şiirde tekrarlar retoriksel değil, yani doldurma tekrarlar. Gerilim yaratmak, şiirin ilgisini bir noktaya, istenen bir noktaya toplamak için kullanılmış. ‘O eski bir güvercindi’ sözleri art arda geldikçe bu eskiliği, anlaşılmış mutluluğu daha iyi duyuyoruz. Tekrar burada dramatik bir öge oluyor” (Turan, 1966b, s. 77).* Turan, bu şiir eleştirisinde de biçim özellikleri olan tekrar yönteminin şiir üzerindeki etkisine yoğunlaşmıştır. Yani belli başlı kavramlar etrafında şiirin formülünü çözüp diğer örneklerde kolayca uygulamıştır. Bu yönüyle diğer Yeni Eleştiri temsilcilerinden ayrılmıştır:

“Bu örnekte olduğu gibi çok kötü olmasa da açıklamalar -buna çoğaltmalar da diyebiliriz- her iki kitapta da yer alıyor. Zaten bu açıklama, çoğaltma sorunu üstüne ayrı bir yazı yazdıracak denli önemli Süreya’da. Burada kısıtlamak zorundayım kendimi. Üvercinka’dan başlayarak bu açıklamalardan ve çoğaltmalardan birkaç örnek vereyim.

*Sonra birden kapılar açılıverdi ardına kadar
Sonra yüzün onun ardından gözlerin dudakların
Sonra her şey çıkıp geldi*

(Önceleyn, Ü.S. 8)

*Oysa Allah bilir bugün iyi uyanmıştık
Sevgiyeydi ilk açılışı gözlerimizin sırf onaydı
Bir kuş konmuş parmaklarıma uzun uzun ötmüştü
(Aşk, Ü.S. 13)*

*Kalkıp dosdoğru Eskişehir'e gitti
Geçirdiği gibi başına şapkasını
Enflasyon parasıyla otuz lira
(Hür Hamamlar Denizi, U.S. 14)*

*Küçük kızlar ve ölümü kuşatır yüzü
Önce küçük kızları sonra ölümü
(Kaçak, Göç. s. 18)*

*Yüzümü ellemişti galiba
Denize doğru gittikçe artan
Bu yüz benim yüzümdü olsa olsa
(Yağmurun Yağması İyidir, Göç. s. 27)"*

Böyle açıklama ve çoğaltmaların en yoğun olduğu şiir Göçebe'deki Ülke şiiri özellikle almak istememe karşın çok yer kapladığı için alamadığım "Ben şimdilerde her şeyi sana bağlıyorum iyi mi" (s.8) dizesinden sonra gelen ve bölümün sonuna dek giden bütün dizeler o dizedeki "bağlama" imgesinin çoğaltılmış şekliinden başka bir şey değildir. Bu çoğaltma ve açıklama içinde gösterebilen çok ilginç bir çift dize var:

*Çocuklarla, kuşlarla, ağaçlarla
Büyüyen, uçan, dal budak salam
(TK, Ü. S. 51)*

Burada dikkat edilince görüleceği gibi virgülle ayrılmış her sözcük iki dizede eşitleniyor. Büyüyen çocuk oluyor; uçan, kuş; dal budak salan da ağaç. Yani burada iki dizeye bölünmüş imge eşitlemesi var. Aynı zamanda da tamamlama. İkinci dizedeki fiiller ilk dizedeki sözcüklerin yanına gelince imgeler daha bir açıklık kazanıyor. Bu gerçekten iyi yapılmış bir şiir oyunudur" (Turan, 1966a, s. 14). Turan, alıntıda ki şiir örneklerini biçim yönüyle ayrıntılı olarak incelemiştir. Kelimelerin dizedeki tamlamalarını teker teker keşfedip bunlara *bağlama* veyahut *çoğaltma*, *tekrar* gibi isimleri vermiştir. Bu tekniklerin anlam üzerindeki öneminden bahsetmiştir. Son dizedeki örneğin yorumu oldukça dikkate değerdir. Turan, şiirin yüzey değeri ile içteki anlamlar karşılaştırılmış matematik formülü işler gibi anlamını ve eleştirisi dile getirmiştir. Turan, virgüllerin, kelimeleri birbirinden ayırırken dizeleri de ayırıp altlı üstlü şekilde tekrar bağlamasını anlatmıştır. Eleştirmen bu durumu nedenleriyle açıklamasının sonucunda Cemal Süreya'nın başarısını dile getirmiştir.

2.2. Metin Merkezlilik

Yeni Eleştiri kuramının önemli yapı taşlarından biri de metin merkezliktir. Bir metin üzerinde yapılan eleştirinin ne denli bilimsel olduğunun önemli ölçütlerinden biri de metnin merkeze alınmasıyla doğrudan alakalıdır. Çünkü sadece metin üzerinde inceleme yapmak çevresel, dönemsel ve yazara bağlı nedenlere bağlı kalmamak metni odak noktası yapar. Herhangi bir metinde o dönemden veya yazardan eserler barınabilir bu noktada önemli olan şey; o metnin dışına çıkmadan işlevine odaklanabilmektir. Kuram bağlamında incelenen eserin derinliklerine yoğunlaşarak yapılan eleştiri daha ilmî bir hüviyet taşır. Zira "Yeni Eleştiri kuramı, incelemenin her aşamasında eser odaklı bir sistemle varlığını sürdürür. İzlenimcilerden kendini en bariz şekilde ayıran hususu eleştirinin olabildiğince sadece esere yönelik olmasından geçer. Modern eleştiri anlayışına göre, nesnel ve esere dönük bir eleştiri en sağlıklı eleştiri biçimidir" (Evis, 2020: s. 190).

Güven Turan da bu ilkedan hareketle sanatçının ya da tarihsel bağlamın yerine şiir ve unsurlarını odağa alarak metni inceler:

"Göçebe'deki humor'un ağırlık kazandığı şiirlerse şunlar: Bir Park Konuşkanı Üstüne (s. 5), Terazi Türküsü (s. 14), Tabanca (s. 15), Rokoko (s. 16), Resim (s. 22), Tristram (s. 24), Mola (s. 36). Göçebe'den aldığım bu örneklerle belki Cellat Havası'nı da katabilirdim. Ama şiirde humor katıksızlığını yitiriyor. Bir yargılama şiiri oluyor. Bu türün kötü olduğu

ya da bu şiirin kötü olduğu gibi bir durum yok yani ortada. Ama bu türün, her ne kadar Süreya'nın şiirlerinde sık sık karşımıza çıksa da, Cemal Süreya'nın şiirine yabancı bir yanı var. Bu tür şiirleri ya da şiirlerdeki bu tür dizeler yadırganıyor. Örneğin, Hür Hamamlar Denizi şiirinin son bölümündeki iki dize şiirin bütün tadını ve espri gücünü bozuyor." (Turan, 1966a, s. 11).

Güven Turan'ın yukarıdaki alıntıda yağmış olduğu metot; Süreya'nın herhangi bir şiirine bakılıp diğer şiirleri hakkında eleştiri yapmasıdır. Sadece şiirlerin başlıklarını vererek örnekleştirilmesi Yeni/Nesnel Eleştiri anlayışına göre kısmen yetersiz kalmıştır. Buna rağmen Turan, eleştirilerini, örneklendirerek ve genelden özele inen bir metotla yapar: *"Bu örnekte olduğu gibi çok kötü olmasa da açıklamalar -buna çoğaltmalar da diyebiliriz- her iki kitapta da yer alıyor. Zaten bu açıklama, çoğaltma sorunu üstüne ayrı bir yazı yazdıracak denli önemli Süreya'da. Burada kısıtlamak zorundayım kendimi"* (Turan, 1966a, s. 14). Güven Turan, savunduğu eleştiri metodunun gereklerini bilen ve buna uygun davranmaya çalışan bir eleştirmendir. Bu durum alıntıdaki son cümleden anlaşılabilir. Turan, şair hakkında övgü niteliği taşıyan bu cümlesinin devamını getirirse nesnellik ve bilimsellikten uzaklaşmış olur. Turan'ın bu cümlesinin dışına çıkacağından *"burada kısıtlamak zorundayım kendimi"* diyerek tekrardan şiir incelemesine geçmiştir. Şiir eleştirisi üzerine olan yazısında saptamalar yapmak istemeyen Güven Turan bu yönüyle de bilimsel-nesnel eleştiri kuramı özelliklerine uymuştur.

Güven Turan, Cemal Süreya'nın şiirlerini incelerken örnek değerlendirmelere kayan kimi ifadeler de kullanmış. Bu durum bilimsel tavrının yorumlarıyla birleşiminden oluşur. *"Üvercinka'daki şiirler teknik açıdan bir şiirsel başkaldırının ürünüdürler"* (Turan, 1966a: s. 12). Ne var ki bu tarz söylemler sınırlı sayıda olup Turan, şiirleri ayrıntılı inceleme metodu kullanmadan bazı kavramlar üzerinde şiirleri incelemiştir. Çalışmasının ilerleyen kısımlarında şiirde deformasyon ve alışılmamış bağdaştırmaların da Türk şiirine olumlu katkıları olduğunu belirtir:

Bir bir denemiştim bütün kelimeleri

Yeni sözler buldum bir nice seni görmeyeli

Daha geniş bir gökyüzünde soluk aldıracağım şiire (???)

Gerçekten de böylesine çalışmalar şiire soluk aldırmaştır. Yıllardır aynı düzenler içinde aynı anlamlarda kullanılagelen sözcükler ya yeni anlamlar verilerek kullanılmış ya da bu alışlagelmiş sözcüklerden yeni sözcükler kurulmuştur. Örneğin: Gözleri göz değil gözistan dizesinde yer alan gözistan sözcüğü yeni izlenimler uyandırır. *"Üvercinka"* da böylesine sözcüklerden biri (Turan, 1966a: s. 14).

Turan, şiirler üzerindeki bazı özellikleri metin üzerinde anlatmıştır. Bir kelimenin hem şiirdeki görünüşü hem de okurda oluşan anlam ve hissini önemini burada dile getirmiştir. Yani biçim ve özün birleşince şiirde oluşan orantısını dile getirir. Şair üzerinde ilerlemeyen bu inceleme şekli ise Yeni Eleştiri anlayışına tamamen uymaktadır.

2.3. Nesnellik

Eleştiri türü, nesnellik başlığına ayrıca önem verir. Her kuram bu nesnellik kavramını kendi içinde şekillendirir. Nesnellik, metinler üzerindeki tavrıda öznel olma durumundan kaçınma, bilimsel verilere dayanma ilkelerini bünyesinde barındırır. Yeni Eleştiri kuramında ise bu nesnellik anlayışı iki farklı yönüyle var olur. Bunlardan biri eleştirinin nesnel bir çerçevede yapılmasıdır diğeri ise metnin nesnel ölçütler etrafında eleştirilmesidir. Bir diğer ifadeyle Yeni Eleştirideki *"nesnellik durumu kuramda iki ilke etrafında ele alınır. Bunlardan ilki eleştirmenin olabildiğince nesnel ölçütler etrafında eseri incelemesi ve tarafsız durabilmesi, ikincisi ise eserin bünyesindeki her bir unsurun nesnel ölçütlerle değerlendirilebilecek bir yapıda bulunabilmesidir"* (Evis, 2020: s. 197). Turan incelemesinde genel olarak bahsedilen iki ilkenin birine ve kısmen yoruma yaklaşan bir tarzla yoğunlaşır. Dolayısıyla Güven Turan'ın yoruma dayanan eleştirileri bu anlamda kısmen yetersiz kalmıştır:

"Göçebe'deki humor'un ağırlık kazandığı şiirlerse şunlar: Bir Park Konuşkanı Üstüne (s. 5), Terazi Türküsü (s. 14), Tabanca (s. 15), Rokoko (s. 16), Resim (s. 22), Tristram (s. 24), Mola (s. 36). Göçebe'den aldığım bu örneklere belki Cellat Havası'nı da katabilirdim. Ama şiirde humor katıksızlığını yitiriyor. Bir yargılama şiiri oluyor. Bu türün kötü olduğu ya da bu şiirin kötü olduğu gibi bir durum yok yani ortada. Ama bu türün, her ne kadar Süreya'nın şiirlerinde sık sık karşımıza çıksa da, Cemal Süreya'nın şiirine yabancı bir yanı var. Bu tür şiirleri ya da şiirlerdeki bu tür dizeler yadırganıyor. Örneğin, Hür Hamamlar Denizi şiirinin son bölümündeki iki dize şiirin bütün tadını ve espri gücünü bozuyor. Özellikle 'Enflasyon parasıyla otuz lira' dizesi. Bu aynı zamanda Süreya'da çok görülen bir

başka teknik yönle ilgili: Açıklamalı dizelerle. Bu konuda daha sonra duracağım. O zaman sanırım bu dizenin neden düşük bir dize olduğu daha iyi anlaşılır. Birazda bu teknikle ilgili aksaklıklar; Göçebe'deki aksaklıklara Devinim'de çıkan küçük bir yazımda durmuştum. Oradaki örneklerden birini yeniden alacağım buraya: Terazi Türküsü'nün tekrarlanan şu dizelerini:

Doldur doldur Allah'ı seversen

Anası satılsın burjuvazinin

Bu şiir zaten bütünüyle kötü ve aksak bir şiir, bir klişe şiiri. Hele hele Cemal Süreya'da yadırganan bu türlü yargılama dizeleri daha bir yitiriyor havayı. Böyle dizelere salt humorun ağır bastığı şiirlerde rastlanmıyor. Öteki şiirlerinde de var bu türlü aksaklıklar. Özellikle Üvercinka'daki şiirlerinde.” (Turan, 1966a: s. 11-12).

Turan'ın, başta gerekçelere dayandırarak açıkladığı kimi hususlar ilerleyen kısımlarda öznelliğe kayar. İlmî tavırdan yoksun ve nesnellikten uzak duran bu tutumu kullandığı son cümlelerde somutlanır: *“Bu şiir zaten bütünüyle kötü ve aksak bir şiir”* söylemi ve ardından gelen cümleler ilk cümleyi açıklamamış aksine cümle havada kalmıştır. Okur, bu cümleleri abartılı bir şekilde kötü bir eleştiri olarak değerlendirebilir. Dolayısıyla yazarın Yeni Eleştiri kuramının nesnellik ilkesinden uzaklaştığı söylenebilir. Edebî metinlerin kurmaca gerçeklik içinde fakat mantıksal ilkelerle oluşan nesnel tavrı Yeni Eleştiri temsilcileri için önemli bir unsurdur; ne var ki Turan'ın denemeye kayan cümleleri söz konusu dilsel düzeni kısmen zedelemiştir:

“Cemal Süreya'nın şiirlerinde özellikle Üvercinka'daki şiirlerinde ilginç bir başka durum da tensel ve gerçekçi bir şeyi ile yeni bir duyguculuğu birleştirebilmesidir. Bunda da en az humorda olduğu gibi başarılı. Belki de daha çok başarılı. Bu yüzden Cemal Süreya'yı çok başarılı -gene Üvercinka'daki şiirler yüzünden- bir sevi ozanı olarak kabul edebiliriz. bütün şiirlerinde yer alan kadın ve sevi kimi yerde sert bir tensel sevi olarak karşımıza çıkıyor; yer yer de, içinde tensel seviye değin imgelerin bulunmasına karşın, bir duyguculuk olarak buluyoruz seviyi. Bunları ayrı ayrı incelemek daha doğru olur. Çünkü tensel sevi Göçebe'deki şiirlerinde ortadan kalkıyor hemen hemen. Yerini bir yerde mistik diyebileceğimiz ya da gizemsel diyebileceğimiz bir duyguculuğa bırakıyor.” (Turan, 1966a: s. 12).

Burada dikkati çeken ilk unsur şairin defalarca dile getirilmesidir. Şiirin herhangi bir yönünü öne çıkararak bu yönün diğer şiirlerdeki yansımaları dile getirerek örnekler verilmesi detaylı veya derinlemesine bir eleştirinin önünü kesmiş, sadece tek bir kıstastan hareketle yapılan eleştiri ise eleştirmenin taşıması gereken nesnel tavra uygun düşmemiştir. Bunun yanında tek bir ölçüt olmasına rağmen söz konusu ölçütü şiir unsurlarından seçmiş olması edebî eserin kendi unsurları içinde taşıması gerektiği nesnellığe uygunluk göstermiştir denebilir.

3. Sonuç ve Öneriler

Temelini Rus Biçimcileri ve Yapısalcılardan alan Yeni Eleştiri kuramı, biçim ve anlam odaklı bir tavrıla şekillenmiş ve bu doğrultuda ilerlemiştir. Mantıksal çerçeve içerisinde objektif bir eleştiri olması gerektiğini savunan Yeni eleştirmenler neden-sonuç ilkesine bağlı kalarak bilimsel veriler elde etmeye çalışmışlardır. Söz konusu bilimselliği, kurmaca gerçekliğin imkânları dâhilinde işleyerek somut sonuçlara ulaşmayı amaçlamışlardır. Tüm bunların oluşumu için eleştirmenin; geniş bir bilgi birikimine, tecrübeye ve sanatsal yönden donanıma sahip olması gereklidir. Tarihsel süreçte Akademik eleştiriye de yol gösterecek olan bu kuram, salt biçim-öz üzerinde durmaz; nesnellığı, metin içindeki tavrı, eleştirmenin kimlik özellikleri gibi unsurları da bünyesinde ayrıca barındırır.

Güven Turan, eleştirilerinde yer yer yorumlara yer verse de bunları genellikle nedenleri ile açıklayıp bir sonuca varmıştır. Büyük oranda biçim-öz birlikteliğinden bahsedip bunu mantıksal çerçevede anlatmış ve kanıtlamaya çalışır. Yazarın tenkitlerindeki genel kompozisyon şu şekildedir: Şiirleri genel bir havada okuyup bütünden parçaya inen bir metotla ele almış, konunun şekil üstündeki etkisi veya şeklin konu üstündeki etkisinden hareketle kelimelerin şiirdeki anlam ve biçim zeminine oturtmuştur. Bunların hepsini şiirlerden çıkardığı belli kavramlar etrafında yaparak Süreya'nın diğer şiirlerini de örneklendirmiştir. Güven Turan, incelemesinde yer yer nesnellikten öznelliğe kaysa da çoklukla metin dışına çıkmamış, şairin hayatına, kişisel özelliklerine veya o dönemin etkisine değinmeden eleştirisini yapmıştır. Bu yüzden savunduğu Yeni Eleştiri anlayışı doğrultusunda eleştirilerini gerçekleştirdiği ve kuramın gerekli gördüğü temel özelliklere büyük oranda uyduğu söylenebilir.

Kaynaklar

- Cöntürk, H. (2006). *Çağının eleştirisi I*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Eliot, T. S. (1962). *The complete poems and plays of Eliot*. London: Faber and Faber.
- Eliot, T. S. (1983). *Edebiyat üzerine düşünceler*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Ercilasun, B. (1944). *Servet-i fünün'da edebî tenkit*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Evis, A. (2020). *Hüseyin Cöntürk ve eleştirmenliği*. İstanbul: Libra.
- Kantarcıoğlu, S. (1983). *Edebiyat üzerine düşünceler (Ön söz)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Moran, B. (1991). *Edebiyat kuramları ve eleştiri*. İstanbul: İletişim.
- Önertoy, O. (1980). *Edebiyatımızda Eleştiri tanzimat ve servet-i fünün dönemleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi.
- Rifat, M. (2008). *Bizim eleştirmenlerimiz*. Türkiye İş Bankası Kültür.
- Söylemez, D. (2016). *Güven Turan şiirinde varoluşçuluk*. Çağ Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Mersin.
- Turan, G. (1966a). Cemal Süreya. *Yordam*. 2, 11-14.
- Turan, G. (1966b). *Metin İncelemesi*. *Yordam*. 10, 76-77.
- Zariç, M. (2014). Yeni eleştiri kuramından akademik eleştiri yöntemine. *International Journal of Languages Education and Teaching*, 3, 99-121.

Bir Eko-Kurgu Örneği Olarak “Kuşlar da Gitti” Adlı Eserde Toplumsal Dönüşümün Değerlendirilmesi

Öğr. Gör. Menekşe YAVUZ¹ - Doç. Dr. Didem Ardalı BÜYÜKARMAN²

Abstract

Bu çalışmada, Yaşar Kemal'in Kuşlar da Gitti isimli romanı ekolojik dengedeki bozulmanın toplumsal dönüşüme neden olması bağlamında ele alınacaktır. Romanda İstanbul'un 1970'li yılları söz konusu edilmiştir. Yazar, Florya düzlüğünde kuş yakalayan, bu kuşları para karşılığında satan çocukların yaşadıklarını İstanbul'un doğal hayatının değişimi ve bunun da toplumsal dönüşüme neden olması bağlamında ele almıştır. Çalışmanın eksenini “eko-kurgu” kavramı oluşturmaktadır. Doğayı ele alan ve bunu politik bir bakış açısıyla değerlendiren eko-kurgu örnekleri, sorunu toplumsal dönüşüm ile birlikte yansıtmaktadır. Doğanın insan eliyle tahrip edilmesi, hem insanın hem de bitki ve hayvanların yaşamları için tehdit olmaktadır. Eko-kurgu örnekleri, bu sorunu, insan-doğa ilişkisi bakımından işlemekte, sorunun ekonomik ve sosyal boyutunu da sergilemeye çalışmaktadır. Kuşlar da Gitti isimli romanda, İstanbul'un bazı semtlerindeki, özellikle de Florya'daki kentleşmenin doğal hayata verdiği zarar ele alınmıştır. Çalışmada, literatür taraması yapılmış, “eko-kurgu” ve “toplumsal dönüşüm” kavramları ilgili literatürden yararlanılarak açıklanmış; daha sonra da eleştirel okuma yöntemiyle Yaşar Kemal'in Kuşlar da Gitti romanı tenkit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Yaşar Kemal, Eko-Kurgu, Toplumsal Dönüşüm, Roman, Kuşlar Da Gitti.

1. Giriş

Türk romanının toplumcu damarlarından biri olan Yaşar Kemal, farklı romanlarında doğayı bir sorsal olarak ele almış; doğanın tahrip edilmesine eko-sistemin zarar görmesine duyarsız kalmamıştır. Doğayı merkeze aldığı ve işlediği eserlerinde doğanın, romanın kahramanlarından biri olduğunu görmek mümkündür. *Bir Ada Hikâyesi* serisindeki *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana* (1997), *Karncanın Su İçtiği* (2002), *Tanyeri Horozları* (2002), *Çıplak Deniz Çıplak Ada* (2012) isimli yapıtlarının yanı sıra *İstanbul* serisi içerisinde yer alan *Al Gözüm Seyreyle Salih* (1976), *Deniz Küstü* (1978) ve *Kuşlar da Gitti* (1978) isimli romanlarında doğanın ekonomik ve sosyal nedenlerle kirletilmesi ve yaşanmaz bir hale getirilmesini söz konusu etmiştir. Yazar, romanlarında ekolojik sistemin bozulması; özellikle 1970'li yıllardan başlayarak gerçekleşen kapitalist ekonomik atılımlarla ilişkili biçimde görmüş ve göstermiştir. *Kuşlar da Gitti* isimli küçük roman, ekolojik bir kurgu olarak sorunu toplumsal dönüşüm çerçevesi içerisinde ele alan eserlerden biridir. “*Yaşar Kemal'in yazınsal kimliğinin belirleyici öğelerinden biri olarak karşımıza çıkan çevre hassasiyeti*” (Buldan, 2017: 8) bu romanda çok ciddi biçimde öne çıkmıştır.

Kuşlar da Gitti, doğayı merkeze almıştır. Doğaya verilen zararı insancıl bir perspektifle yansıtan yazar, özellikle kuşların İstanbul'un bazı semtlerini terk etmesinin nedenlerini toplumsal yapıyla ilişkili olarak vermiştir. Toplumdaki değişim ve dönüşümlerin ekolojik sisteme ve dengeye verdiği zararlar, insan hayatını da ciddi şekilde etkilemektedir. Özellikle ekonomik hayattaki değişimler, sosyal hayatı da ciddi şekilde etkilemektedir. Türkiye'nin kapitalist ekonomik sisteme eklemlenmesi, üretim ilişkilerini değiştirdiği gibi doğanın da tahrip edilmesine yol açmıştır. Özellikle, İstanbul gibi büyük şehirlerin taşının toprağının altın olarak görülmesi, buradaki ekonomik çeşitlilikten ve farklı para kazanma yollarının bulunmasından kaynaklanmaktadır. İnsanların, Türkiye'nin farklı yerlerinden İstanbul'a göç

¹ İstanbul Gelişim Üniversitesi, menyavuz@gelisim.edu.tr.

² Yıldız Teknik Üniversitesi, dbuyuk@yildiz.edu.tr.

etmesi, şehrin nüfusunun hızla artmasına yol açmış, bu da ister istemez bu nüfus için konut yapılmasını zaruri kılmıştır. Bunun dışında, lüks tüketime ve refaha olan düşkünlük arsa sahiplerinin ellerindeki arsaları satmasına, müteahhitlerin de doğal hayatın sürdürdüğü arsalarla konut yapmasına neden olmuştur. *Kuşlar da Gitti* isimli romanda bu durum, bir çevresel sorun olarak ele alınmış, insan ile doğa arasındaki ilişki çelişkileriyle yansıtılmıştır.

Yaşar Kemal'in İstanbul'daki doğa kıyımına kayıtsız kalamamasının nedeni, içinde yetiştiği Türkmen kültürüdür. Yazar, bu büyük uygarlık içerisinde kendisini bulmuş ve yaşamını doğayla barışık bir biçimde sürdürmüştür (Pazarkaya 2017: 11). Ona göre ormanların azalması hayvan türlerinin azalmasına yol açacaktır (Ergül 2014: 181), bunun doğal sonucu da insan hayatının değişmesi ve olumsuz bir toplumsal dönüşümün yaşanmasıdır. *Kuşlar da Gitti* isimli romanında yazar, İstanbul'un değişen çehresini doğrudan ekonomik hayattaki değişimle açıklamamış, değişimi ekolojik dengeyle ve doğal hayatla ilişkilendirmiştir.

2. Yöntem

Yaşar Kemal'in *Kuşlar da Gitti* romanı okunmuş, romandaki doğayla ilgili sorunlar tespit edilmiş, bunlar ekolojik eleştirinin toplumsal dönüşüme etkisi bağlamında ele alınarak analiz edilmiştir. Ulaşılan sonuçlar, romanın kaleme alındığı dönemdeki Türk toplumunun dönüşümüyle ilişkilendirilmiştir. Söz konusu ilişkilendirme iki açıdan yapılmıştır. Birincisi, geriye dönük olarak toplumsal dönüşümün edebi esere yansıma biçimidir. İkincisi ise, ileriye dönük olarak edebi eserin toplumsal dönüşüme katkı sağlama becerisidir. Bu kapsamda, çalışma yapılırken kullanılan en önemli yöntem eleştirel okumadır. Bunun yanında, sınırlı ölçüde literatür taraması da başvurulmuş bir diğer yöntemdir. Ayrıca, romandaki çevre sorunları ile romanın yazıldığı tarihteki toplumsal durum bir arada değerlendirilmiştir.

3. Bulgular

Kuşlar da Gitti isimli romana konu olan olaylar; 1970'li yılların sonlarında, Türkiye'nin en büyük kenti olan İstanbul'da geçmektedir. Yazar, İstanbul örneği üzerinden insanların tabiattan kopuşunu ve bunun doğurduğu sonuçları ele almıştır. Doğadan kopan insan doğayı tüketmeye başlamaktadır. Teknoloji ve kentleşmeye dayanan insan medeniyeti ekolojik sorunların en önemli kaynağı haline gelmektedir. Bu büyük kentte, var olma savaşı veren hayvanlar ve bitkiler, beşeri hayatın önemsiz bir ögesi haline gelmiştir. Yaşamını lüks ve refah içinde devam ettirmek isteyen insan, doğaya zarar vermekten çekinmemektedir. Yaşar Kemal, *Kuşlar da Gitti* adlı eser, insan-doğa ilişkisi içerisinde bir eko-kurgu olarak kaleme almıştır. Eser, 1970'li yıllarda genel olarak Türk toplumunun, özelde ise İstanbul'un toplumsal dönüşümünü merkeze almıştır.

4. Eko-Kurgu ve Toplumsal Dönüşüm

Birbirleriyle yakın ilişki içinde olan "ekoloji" ve "toplumsal dönüşüm" kavramları, toplumsal yapıyı doğrudan ve farklı şekillerde etkilemektedir. İnsanın doğayla kurduğu ilişkinin farklı nedenlere bağlı olarak değişmesi, ister istemez toplumsal yapının da değişmesine yol açacaktır. Eko-sistem, toplumsal mutluluğu sağlanması ve devam etmesi için anahtar role sahiptir. Bir eko-kurgu olan *Kuşlar da Gitti* isimli romanını toplumsal dönüşüm bağlamında ele almadan önce "eko-kurgu" ve "toplumsal dönüşüm" kavramlarına ele almak gerekmektedir.

4.1. Eko-Kurgu

XIX. yüzyıldan itibaren gelişen teknoloji ve ekonomik büyüme, insanların topluma daha fazla ve bilinçli olarak zarar vermesine neden olmuştur. İnsanlar, giderek daha kötü şartlarda ve verimsiz ortamlarda yaşamaya başlamıştır. Bu da beraberinde çevre ve doğa sorunlarını getirmiştir. İnsan yaşamının devam etmesini sağlayan husus, doğanın varlığı, insan ve diğer canlılar için uygun şartlara sahip olmasıdır. Doğanın katledildiğinin farkında olan birey, toplum ve devletlerde doğayla ilgili bir bilinç gelişmeye başlamış, bu da farklı şekillerde ifade edilmiştir. Özellikle sanat, doğaya verilen zararın gözler önüne serilmesini sağlayan en önemli araç haline gelmiştir. Şarkılarda, tiyatrolarda, resimlerde, romanlarda ve şiirlerde insan-doğal çevre ilişkisi, doğaya verilen zarar anlatılmış, insanlar bu konuda bilinçlendirilmeye çalışılmıştır. Eko-kurgu, ekolojik sorunların, insan-çevre ilişkisinin, insanın çevreye verdiği zararın anlaşılması ve görülmesini sağlayan eserlerdir. "Çevresel sorunlar ya da insan ve fiziksel çevre arasındaki ilişkiye değinen, geleneksel ve endüstriyel kozmolojileri karşılaştıran ya da doğa veya toprağın ön plana çıkan bir rolünün olduğu kurgu bazen eko-kurgu olarak adlandırılır." (Dwyer, 2010: 2). Bu tanım, eko-kurgu olarak adlandırılan eserlerin çevreyi merkeze aldığını ve çevreyle ilgili sorunları kurgunun odak noktasına yerleştirdiğini ortaya koymaktadır.

Eko-kurgu örnekleri, kurgunun doğayı merkeze almakta, doğanın tahrip edilmesi karşısında bir duyarlılık geliştirmekte ve kurgusal eserler yoluyla çevreci bir bilincin gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Eko-kurgu, 1970'lerin başlarında çevreye karşı duyarlı toplumsal hareketlerden sonra ortaya çıkan yeni bir kurgu çeşididir ve ilk olarak Amerika'da belirmiştir (Dwyer, 2010: vii). Eko-kurgunun ortaya çıkışındaki etkenlerden biri de edebi eserlerin ekolojik açıdan eleştirilmeye başlanması ve bu konuda teorik bir altyapının oluşmasıdır. Eko-kurgu, "doğayı merkeze alan edebiyat" ve "çevre edebiyatı" olmak üzere iki başlık altında incelenebilmektedir. Doğayı merkeze alan edebi eserlerde doğa, yalnızca bir "konu, karakter ya da yer ve zamanın ana parçalarından biri" iken politik bir içerime sahip olan çevre edebiyatı, "bölgenin doğa tarihini tarif etmekle kalmaz, aksine, ya da ek olarak, kirlilik, kentleşme ve insan müdahalesinin diğer biçimlerinin toprağı ya da çevreyi değiştiren yollarını" tartışmaktadır (Murphy, 2000: 1-5). Bu başlıklandırmadan yola çıkarak denilebilir ki eko-kurgu, eko-sistemi politik bir sorun olarak görmek ve bu sorunu farklı yönleriyle edebi esere yansıtarak çözüm yolları önermekten ibarettir.

Edebiyat, bireylerin ve toplumların farklı konulardaki hassasiyetlerini, fikirlerini ve yaklaşımlarını ortaya koyma açısından oldukça önemli bir sanattır. Hayat sahnelerini anlatan romanlar; bireylerin ve toplumların doğayla ilişkilerini verme, doğaya karşı tutumlarını ortaya koyma açısından benzersiz araçlardan biridir. Edebiyat eserleri, özellikle de roman ve hikayeler aracılığıyla toplumsal bir değişim ve dönüşüm sağlanabilmektedir. Çünkü roman ve hikayeler, bireyin toplum içindeki konumunu, toplumsal ilişkiler ağı içindeki işlevini, topluma sunduğu katkıları veren, onun psikolojik hayatını türlü yönleriyle ortaya koyan edebi eserler arasında yer almaktadır. Doğa, bireyin yaşamını devam ettirmesini sağlayan atmosferi sunmakta, bundan dolayı da anlatılarda özel ve önemli bir yere sahip olmaktadır. Çünkü roman ve hikâyeler sayesinde bireyler, yayımlanan çevre raporlarına kıyasla daha fazla bilinç kazanmakta, doğanın kendileri için ne kadar önemli olduğunu fark etmektedir (Oppermann, 2012: 52-53). Romanın toplumsal bir aydınlanmanın sağlanması açısından özel ve önemli bir misyona sahip olduğu bilinen bir gerçektir. Okuma ve yazma eylemi, çevreye karşı zihinsel bir uyanışın sağlanması, çevreye verilen tahribatin azaltılması ya da durdurulması açısından bir direnç noktası olabilmektedir (Buell, 2001: 18). Roman ve hikayeler, diğer edebi türlere göre daha geniş kitleler hitap etmektedir; bu eserlerin bir direnç noktası olarak kullanılması da kitleleri harekete geçirme gücünden kaynaklanmaktadır.

Ekolojik sisteme karşı duyarlı olan romancılar ve hikayeciler, doğayı yalnızca bir fon olarak kullanmamaktadır. Doğanın ne ölçüde tahrip edildiğini, doğanın tahrip edilmesine nelerin neden olduğunu tarihsel ve bütüncül bir perspektifle ortaya koymaktadır (Buell, 1995: 7). Bu yaklaşım biçimi, söz konusu edilen doğal çevrenin dünüyle bugününü farklı sahnelerle vermek, okurun bu konuyla ilgili bir bilinç kazanmasını sağlamak üzere oldukça önemlidir. Bu tip eserlerde doğayla ilgili sorunlar etik bir mesele haline almaktadır.

4.2. Toplumsal Dönüşüm

Toplumlar; sosyal, ekonomik, politik, kültürel ve dinsel etkenlere bağlı olarak farklı dönüşümler yaşayabilmektedir. Toplumsal dönüşüm, toplumların mevcut durumlarından daha farklı bir duruma evrilmeleri ve toplumsal yapıda meydana gelen olumlu ya da olumsuz değişimlerdir. Tarihsel süreç, toplumların değişmesini ve dönüşmesini zorunlu bir durum haline getirmiştir. Bu manada, değişim yaşamayan, ilk günkü gibi kalan bir toplumu tahayyül etmek imkansızdır (Sezer, 2011: 364). Toplumların değişmesinin ve dönüşmesinin ana nedeni, toplumlar ve bireyler arası ilişkilidir. Toplumların ve bireylerin birbiriyle kurduğu ilişki, sosyolojinin farklı bir çehre kazanmasını sağlayacak, var olan durumun değerlendirilmesini ve eleştirilmesini de beraberinde getirecektir. Bu yüzden toplum, daimî olarak değişim halinde ve bağımlılık ilişkisi içinde olan bir sistemdir (Kıray, 2000: 18-20). Toplumun varlığını devam ettirmesi, çağın gereklerine adapte olabilmesi için değişim ve dönüşüm gerekli bir sosyal durum olarak öne çıkmaktadır.

Sosyal dönüşüm, toplumsal norm ve yapıdaki dönüşümleri içermektedir. Dini ve felsefi inançlarda, teknolojiye, kültürde, aile yapısında, ekonomide, sanatta ve edebiyatta başka toplumlarla karşılaşmalardan ya da ilişkilerden dolayı belli oranlarda dönüşüm yaşanması kaçınılmaz bir durumdur (Aslan, 2002: 38). Bu da toplumların dinamik bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Toplumlar da tıpkı bireyler gibi canlı bir varlıktır ve canlılıklarını devam ettirmek üzere içlerine farklı unsurları almak ya da bunları terk etmek durumunda kalmaktadır. Almak ya da terk etmek şeklinde vuku bulan toplumsal dönüşüm, toplumsal sistemin yapı, fonksiyon ve kodlarında özel ve önemli değişikliklerin olması manasına gelmektedir (Kongar, 2010 : 55). Sosyal dönüşümün iki farklı cephesi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, planlanan bir dönüşüm iken ikincisi, planlanmayan ve öngörülmeyen bir dönüşümdür. Planlı dönüşüm, toplumsal önderler ve kitleleşel baskı gruplarının gerçekleştirdiği sosyal mühendislik

olayı şeklinde meydana gelmektedir. Planlanmayan dönüşüm ise deprem, kuraklık, sel vb. doğal felaketlerin sonucunda oluşmaktadır (J. Fichter, 2011: 198). Yani toplumlar, farklı etkenlere bağlı olarak kaçınılmaz bir biçimde değişmek ve dönmek durumundadır ancak dönüşümün yönü ilerleme ya da gerileme şeklinde olabilmektedir (Kurtkan, 1976: 272). Var olan durumdan daha olumsuz bir duruma evrilmek gerileme olarak tanımlanabilirken var olan durumdan daha ideal bir duruma evrilmek ilerleme şeklinde tanımlanabilir.

Toplumsal dönüşüm, insanın doğayla kurduğu ilişkiye yansımaktadır. İnsanın içinde bulunduğu doğaya ekonomik, sosyal ya da politik nedenlerle müdahalede bulunması, doğayla kurduğu ilişkiyi ideolojik bir biçimde yürütmesi, toplumsal dönüşüme neden olmaktadır. *Kuşlar da Gitti* isimli romanda da görüleceği gibi ekolojik sisteme, özellikle ekonomik nedenlerle yapılan müdahaleler, toplumsal yapının değişmesine de yol açmaktadır. Kongar, toplumsal dönüşümü şekillendiren ana hususun insanla doğa arasındaki çelişkinin belirlediği teknolojiyle insanla insan arasındaki çelişkinin belirlediği ideoloji arasında gerçekleştiğini ifade etmektedir (Kongar, 2010: 56-58). İnsanın doğayla kurduğu ilişkinin değişmesi, toplumsal dönüşüme yol açmakta; bundan hem doğa hem toplum hem de toplumu oluşturan bireyler etkilenmektedir (Kaçmazoğlu, 2017: 405). İnsanın doğaya, kendi refah ve mutluluğu için bir efendi gibi müdahale etmesi, ekolojik dengeye zarar vermekte, mutluluk yerine mutsuzluk getirmektedir.

5. Bir Eko-Kurgu Örneği Olarak Kuşlar da Gitti Adlı Romanda Toplumsal Dönüşüm

Doğa ve çevrenin değişimini toplumsal çerçevede işleyen *Kuşlar da Gitti* isimli romanı değerlendirmeden evvel, kısa bir özetini vermekte yarar bulunmaktadır. *İstanbul* üçlemesinin ikinci kitabı olan *Kuşlar da Gitti*, büyük yazar Yaşar Kemal'in 1978'de yayımladığı kısa romanıdır. Yaşar Kemal, bu romanda İstanbul'un eski halini büyük bir ustalık ile ele almıştır.

Her yılın Ekim ayında Florya düzlüğüne ağlarıyla, türlü tuzaklarıyla ve çadırlarıyla gelenler kuşları avlamaya başlar. Bunu iş haline getirenler, birbirinden farklı kuşları yakalayarak cami, kilise ya da sinagogların önünde satar. Zaman içinde kuş yakalama ve satma işi sona ermeye başlar. Semih, Hayri ve Süleyman da kuş yakalayan çocuklardandır. Her şeyi göze alarak bu işi yapan çocuklardan Süleyman, kuşları yakalarken lazım olan kafesleri satın almak üzere annesine, kendi annesinden yadigar kalan kilimini çalar ve satar. Amacı, kuşlardan kazandığı parayla emanet olarak alıcıda bekleyen kilimi yeniden almaktır ama bu hayali gerçekleşmez. Kuş yakalamak isteyen Semih ve Hayri de bu iş için gereken ağları balıkçılardan çalar. Çocuklar, yakaladıkları kuşları, çok küçük ücretler karşılığında satar ve istediklerini yapamazlar. Bu çocukların geldiği günden itibaren onları takip eden Tuğrul, arkadaşlarının yakaladıkları kuşları yiyeceklerini düşünerek arkadaşları ile kavga eder. Semih, Hayri ve Süleyman Tuğrul'un arkadaşlarıyla kavga eder. Semih; Hayri ve Süleyman'la daha evvel yakalamak için söz verdikleri kuşu alıp kaçmıştır.

Bütün bunlardan sonra Hayri'yle Süleyman, eskiden kuş yakalayan ve geçimini bu yolla sağlayan Mahmut'la tanışır. Mahmut, çocuklara kuş satmaları için yardım eder. Önce yoksul semtlere giderler, ardından Yeni Cami'in önüne ve Taksim'e giderler. Ancak birkaç tane kuş satabilirler. Mahmut, çabalarının boşa gittiğini görür ve teknesiyle Çanakkale'ye doğru açılır, çocuklar da ellerindeki kuşları öldürüp yerler. Tuğrul da onları her zamanki yerinden izleyerek alaycı bir biçimde bakar.

Kuşlar da Gitti, daha ilk cümlesinden itibaren okuru doğal bir atmosferin içine çekmektedir. Roman, bir orman sahnesiyle açılmaktadır; Tuğrul'un ormanın "alt yanından yürüyerek" çadırların yanına gelmesi, romanda çevrenin ana sorun olduğunu ortaya koymaktadır. İstanbul'un güzel ve denize kıyısı bulunan semtlerinden biri olan Florya, romanın başında türlü özellikleriyle anlatılmakta, özellikle de kuş avlamak üzere buraya gelenler tasvir edilmektedir. Florya'nın kuşlar için ideal bir destinasyon olduğu ve farklı kuş türlerinin göç yolu üzerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Çünkü toplumun farklı sınıflarından kuş avcıları, Florya'ya kafeslerini ve ağlarını kurarak kuş sürülerinin üzerlerinden geçmesini beklemektedir.

"Bir sabah baktım ki Florya düzlüğüne bir sürü ağ kurulmuş, ormanın yanına, demiryoluna inen küçücük yamaca, dikenliğe, incir ağaçlarının altına, bademlerin dibindeki derin çukura, kavaklığın kıyısına... Çocuklar, delikanlılar, yaşlılar, çok düzgün giyinmişler, çok hırpaniler, tombalacılar, üçkağıtçılar, terzi, demirci, tamirci çıraqları, beceriksiz. balıkçılar, hepsi hepsi ağlarını sermişler, petaniyelerini bağlamışlar, içi tuzak kuşlarla dolu kafeslerini ağların yöresine dizmişler, gözleri göklerde diz çökmüşler, her birisinin ağzında kuş sesine benzer ışıklar ... Üstlerinden bir kuş kümesi geçmeyegörsün, düzlüğü kuş sesleriyle dolduran ışıklar..."³ (KG, s. 8).

³ İnceleme konumuz olan ve çalışma boyunca atıf yapacağımız *Kuşlar da Gitti*, "KG" şeklinde kısaltılarak verilecektir.

Anlatıcının gözlemleri, incir, badem ve kavak ağaçlarının bulunduğu Florya'nın, doğal özelliklerini yitirmemiş bir bölge olduğunu ortaya koymaktadır. 1970'li yılların Florya'sının henüz kapitalizme yenik düşmediği, talan edilmediği ve zenginliğiyle pek çok farklı kesimden insan için cazibe merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölgeye, insanların akın akın gelmesinde ve yılın belli dönemlerinde kuş yakalamak istemesindeki en önemli etken, farklı kuş türlerinin Florya'ya geliyor olmasıdır. Farklı renklerdeki saka, şahin, atmaca, ispinoz ve iskete gibi kuşlar için Florya düzlüğü vazgeçilmez bir destinasyondur. *"Her yıl ekim ayı gelince, hem de karayel, hem de poyraz, soğuk, ince, ustura ağzı gibi esmeye başlayınca, hem de lodos Florya denizini köpürtüp kudurtunca yağmurların, yellerin önünde sürüklenen küçücük küçücük kuş kümelerinin gökte zikzaklar çizerek, çavarak dikenlerin üstüne yağdıkları görülünce"* çadılar kurulmakta, kuş avcıları kurdukları avlama tertibatlarıyla kuşları kafeslerine doldurmaya başlamaktadır. Bu görüntü, adeta bir ayın gibi icra edilmektedir; yılın aynı dönemlerinde, aynı şekilde tekrarlanmaktadır.

"Florya, kül rengidir, karaya çalan, bir serçeden az biraz daha küçüktür. Saka sarıdır, ispinoz, iskete ... Daha bir sürü küçücük parlak renkli kuş, göğsü sarıda, sarının en parlağı, en güzelinde. Kırmızısı kırmızının en yalımında... Sarısı zifiri karanlıkta, kırmızısı da, yeşili de öyle parıldayacak gözükür. Küçücük üç başparmak iriliğinde bir kuş; som mavi ... Gökte uçarken, mavi bir ışık topağı gibi, mavisini havada bırakarak, mavi, yoğun, ışıktan bir çizgi çekerek, yayarak ..." (KG, s. 8-9).

Farklı ağaçların bulunduğu Florya, kuşların besin kaynaklarından biridir. Kuş sürüleri, dikenlerdeki meyveleri yiyerek beslenmektedir. Kuşların meyvelerini yediği dikenlerin, sarı renkteki çiçekleri, bölgenin görüntüsünü değiştirmekte ve benzersiz bir şekilde güzelleştirmektedir. Ekolojik dengenin henüz bozulmadığı Florya düzlüğünde *"ta Bizans'tan, Osmanlıdan bu yana bu küçücük kuşlar, nereden gelip nereye gidiyorlarsa, ekimden ta aralık sonuna kadar mekân"* tutmaktadır. Bu da hem İstanbul'un hem de Florya'nın doğa ve iklim koşulları açısından doğal yaşam için elverişli bir yer olduğunu göstermektedir.

"(...) Dikenler gür olduğu, Florya düzlüğü silme, ağzına kadar çiçekte olduğu yılların güzü de, olağandır ki, çiçeklerin de tohumları bol olur. Ve küçücük göçmen kuşlar bu diken tohumlarına bayılırlar. Bu sebepten de Florya düzlüğüne üşüşürler, yüzlercesi, binlercesi arı oğul verir gibi kuruyup kavrulmuş, kırmızı bakır diken çubuklarının ışıltısındaki dikenlere çokuşurlar. Düzlükten kıyamet bir kuş civıltısı geliyor, dikenlerin üstü, sarı, kırmızı, boz, yeşile çalan bir renk, bir patlama, fişkırtma, ok gibi uçma cümbüşünde kaynaşıyordu." (KG, s. 28)

Florya düzlüğünden ya da İstanbul'un başka bölgelerinden avlanan kuşlar, avcılar için bir geçim kapısıdır. Onlar, avladıkları kuşlarla yaşamlarını devam ettirmekte; kuşları, İstanbul'un farklı pazarlarında satmaktadırlar. Kuşların, ciddi miktarda alıcısı da vardır. Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler bu müşteriler arasında yer almaktadır. Kilise, sinagog ve camilerin önlerinde alıcılarını bekleyen kuşlar; *"azat buzat, beni cennet kapısında gözet"* denilerek satılmaktadır. Özellikle yaşlılarla çocuklar, bu kuşları satın alarak göğe fırlatmakta ve onları azat etmektedir. Romancı, bu noktada İstanbul'daki farklı dinlere mensup insanların farklı metotlarla ve çok miktarda avlanan kuşları satın almasını eleştiri konusu yapmaktadır. Alıcısı Müslüman, Hıristiyan ya da Yahudi olan insanlar; aslında ister istemez kuşların yakalanıp sonra da kedilere yem olmasına destek olmaktadır. Yaşar Kemal'in farklı dinlerden insanları, kuşların yakalanması ve doğanın katledilmesi bağlamında söz konusu etmesi; sorunun sosyal cephesini ortaya koymaya yönelik bir girişimdir. Anlatıcı, kuşların belki de iyi niyetlerle satın alınıp göğe bırakılması ve kimisinin uçamayıp da çalıların arasına düşmesi, sonra da kediler tarafından parçalanması karşısında üzgün olduğunu ifade etmektedir. *"(...) Ve canavar kedi, kuş çalının içine girer girmez kapıyor, kuşu bir anda dişleri, ayakları gövdesiyle parçalıyor, yiyor, keyifle dişlerini temizleyip yeniden gelecek kuşu bekliyordu hiç kıpırdamadan gözleri havada."* (KG, s. 11-12). Masum bir girişim, uçamayan ya da kafeste durdukları için uçma yeteneklerini yitiren kuşların kedilere yem olmasıyla sonuçlanmaktadır.

Kuş yakalayıcısı çocuklar, yaptıklarının normal olmadığını farkındadır; kuşları esir ettiklerini bilmektedirler. Yakaladıkları kuşlarla hayatlarını idame ettiren, harçlıklarını çıkararak bu çocuklar kuşların kafese konmasından ve kafeste insani olmayan şartlar altında yaşamalarından, buna neden olan kendileri olsa bile şikayetçidirler. Çelişkili bir düşünce yapısına sahip olan bu çocuklar, bir yandan da İstanbul halkının *"azatlık buzatlık"* kuşları alıp gökyüzüne salıvermemesini eleştirmektedir. Onlara göre, İstanbul halkı, artık *"gavur olmuş"* tur. Kuşları yakalayıp kafeslere tıkmanın sıradan bir eylem olduğunu düşünen bu çocuklar, halkın bu kuşları satın alarak azat etmemesini günah olarak algılamaktadır.

"(...) Bu küçücük kuşların günahı ne, böyle tıks tıks kafeslerin içinde, görüp de onları buradan kurtarmayanları Allah ne yapmaz ki ... Baksana abi şu zavallıların haline, baksana abi, nasıl da dışarıya çıkmaya can atıyorlar, bak bak abi, bunların haline yürek dayanır mı? (...)" (KG, s. 19).

Çocuklar, kuşları satmak için kendilerinden epeyce büyük olan ve geçmişte kuş yakalayarak para kazanan Mahmut'la birlikte Kazlıçeşme'deki geniş alana gitmişlerdir. Bu sırada etraflarına toplananlar, bu kuşların kafeslerde tutulup tutulmayacağını sorunca Hayri, *"yok. Bu kuşları öyle kafese koymak yok. Bunlar böyle bu kafeslerde üst üste daha iki gün yaşamaz, ölürlər. Bunları satın alıp göğe salıverecek; ölümden kurtaracaksınız."* (KG, s. 59) diyerek yaptıkları işin mahiyetini anlatmıştır. Çocuklara göre müşterilerin kuşları alıp gökyüzüne bırakması, onların sevap kazanmasını sağlayacaktır. Konuyu anlayan yaşlı bir kadın, çocukların içinde bulunduğu çelişkiyi fark edip *"İyi vallahi. (...) Siz kuşları tutup günaha girecek, biz kurtarıp sevaba nail olacağız, öyle mi?"* (KG, s. 59) demiştir.

Bu çocuklardan biri, yukarıdaki sözleri söyleyerek kuşların kafeslerde tutulmasının hiç de normal bir davranış olmadığını itiraf etmektedir. Bu itiraf, asıl itibarıyla gerçekleştirdikleri eylemin de ne kadar kusurlu olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak onların tek derdi, para kazanmaktır; İstanbul halkının kuşları satın alıp azat etmemesi kazançlarını azaltmaktadır. İşin en kötü tarafı, kuşların kafeslerde olumsuz şartlar altında tutulmasında dolayı ölmeleridir. Yem ve su ihtiyaçları karşılanmayan, öylece alıcısını bekleyen kuşlar bir süre sonra ölmektedir. *"(...) Her gün beşi, altısı, onu bu kafesin içinde ölü ölüveriyorlar, ya abi! Biz bu zavallıları işkence etmek için yakalamadık ki ... Hemen salıverelim, diye yakaladık."* (KG, s. 19). Çocuk, kuşları yakalama ve satma girişimini onlara işkence yapmak için gerçekleştirmediğini söyleyerek normalleştirmeye çalışmakta; kuşların ölmesinin suçlusunun kendileri olmadığını, aksine kuşları satın almayan İstanbul halkının esas suçlu olduğunu belirtmektedir. Suçlu her kim olursa olsun, İstanbul'un ekolojik dengesi bu eylemlerden dolayı zarar görmekte ve hayvan çeşitliliği azalmaktadır.

Kuşların kafeslere, balık istifi gibi konup ölüme terk edilmesine Florya'daki çocuklardan bazıları karşı çıkmaktadır. Uzun'un yakaladığı ve kafese tepeleme koyduğu kuşların kanatları neredeyse kafesin tellerinden dışarı taşmaya başlamıştır. Hareket edecekleri yer yoktur ve bu durum onların ölmesine neden olacaktır. Oldukça sinirli olan Uzun, kuşların ölecek olmasına aldırılmamakta, arkadaşlarını uyarılarını dinlememektedir. Duyarlı olan biri, kuşların bu şartlarda tutulmasının günah olduğunu söyleyerek kuşların ölmesini istemediğini belirtmektedir. *"Ölecekler. Onlar ölürlər de işte o zaman gör İstanbulun halini. Bir zelzele, bir zelzele, bir zelzele olacak, ayakta hiçbir ev kalmayacak. İstanbul'un tüm evleri yerle bir olacak, otomobilleri de paramparça, yüz bin parça."* (KG, s. 24). Çocuk, hiç farkında olmasa da ekolojik dengenin bozulacağını öngörmektedir. İstanbul'un çok önemli zenginliklerinden biri olan kafiler halinde göçen kuşların yok olmaya başlaması, İstanbul'un iklimine, bitki örtüsüne ve havasına da zarar verecektir. Semih de kuşlara acıyan çocuklardan biridir, yakalanan kuşların bir süre sonra öleceğinin farkındadır ve bundan dolayı içi parçalanmaktadır: *"Acıyorum abi ... Yüreğim paralanıyor bu küçücük kuşlara ... Bak şunlara ... Kim bilir sabaha kaç tanesi ölü çıkacak. Vay ... "* (KG, s. 26). Az önce ne kadar sinirlenmiş olsa da Uzun da kuşların telef olmasını istememektedir. Kızgınlıkla kuşların ölmesini istediğini söyleyen Uzun, arkadaşlarının gösterdiği hassasiyet karşısında yumuşamış ve kuşların daha büyük bir kafesin içinde ve yeterli yemle ölmekte kurtulabileceğini ifade etmiştir: *"Yüreğim pararnparça oluyor bu kuşlara, acıdan. Bir büyük kafes daha olsaydı, yem de alsaydık, belki ölmezdi kuşlar ... Sabaha, belki hepsi ölecek."* (KG, s. 26). Ortada, bu çocuklar için bir çaresizliğin bulunduğu da göstermektedir; yoksul ailelerden gelen bu çocuklar, geçimlerini sağlamak için kendilerince bir yol tutmuş ve kuşları yakalayarak, sonra da onların para karşılığında azat edilmesini sağlayarak geçimlerini sağlamaktadır. Bu durum, sosyal bir soruna da işaret etmektedir. Yoksul ailelerin çocukları, yaşamlarını daha insani şartlar altında devam ettirmek için ekolojik dengeye zarar vermektedir. Anlatıcı, çocukların bu işten vazgeçmeyeceklerini gördüğü için onlara daha büyük bir kafes alması için yüz lira vermiştir.

Kuşların azat edilmesi, çocukların para kazanması için bir araçtır; çocuklar kuşlarını para karşılığında azat ederek harçlıklarını çıkarmakta, emeklerinin karşılıklarını almaktadır! Onlar için kuşların belli bir parasal karşılıkla azat edilmesi, oldukça doğaldır; ancak herhangi bir karşılık alınmadan kuşların azat edilmesinden hiç hoşlanmamaktadır. Florya'daki çocuklardan biri, kendisini kovalayıp da kafesini alan ve kuşları dualar okuyarak teker teker azat eden sakallı adamdan ne kadar nefret ettiğini anlatmıştır:

"(...) Vallahi adam abi, öfkeden çıldırmıştı, ben önde o arkada, benim elimde kafesler, onun elinde, nah. bu kadar sopa, parkı iki kere döndük, ben kafesleri oraya, parkın ortasına bırakıp kaçmasaydım sağlama herif beni öldürmüştü.(...) Yeni Caminin merdivenlerinde

durmuş seyrediyordum, kafeslerin başına oturdu, ellerini havaya açtı, belki yarım saat dua okudu. Sonra kafesin ağzını açtı, başladı kuşları teker teker havaya, her kuşun üstüne bir dua okuyarak, havaya salıvermeye, ta öğleye kadar okudu, kuşları salıverdi, tam öğle ezanı okunuyordu ki, son kuşu uzun uzun okşadı, dualar okudu, uzun uzun abi ... Ben deliemişim ya, kıpırdayamıyorum, delirmişim ya elim ayağım kesilmiş, ben delirmişim ya ölmüşüm, ben deliemişim ki..." (KG, s. 19-20).

Görüldüğü gibi çocuğun esas amacı, kuşların azat edilerek doğaya salıverilmesi değildir; satın alınarak azat edilmesidir. Bu çocuklar, kuşları yakalayarak, sonra da onları kötü şartlarda tutup ölmesine neden olarak ekolojik dengeye zarar verdiklerinin farkında değildir. Bu, onlar için kronikleşmiş bir hastalık halini almıştır; kuşların kendi ekolojik ortamlarında yaşamaları için haklarının olduğunun farkında olmayan kuş avcısı çocuklar, kuşlar üzerinden para kazanarak kendi yaşamlarını devam ettirmenin kuşların doğal hayat içinde yaşamasından daha önemli olduğunu düşünmektedir.

Göçmen kuşların Florya düzlüğünü, Menekşe'yi ve Şenlikköy'ü mesken tutmasının bazı nedenleri bulunmaktadır. Farklı türlerdeki kuşlar, bu bölgenin bitki örtüsünün bozulmamasından dolayı gelmektedir. Dikenler ve diğer ağaçlar, Florya düzlüğünün kuşlar için ideal bir alan olmasını sağlamaktadır. Sosyal bir değişime neden olan yapılaşma, ekolojik dengenin bozulmasına yol açmıştır. Florya'daki bitki örtüsü, o bölgeye inşa edilen binalardan ve evlerden dolayı yok olmuştur. Bu da doğal olarak kuşların göç ederken bu bölgeye uğramamasına neden olmuştur. "(...) O zamanlar Florya düzlüğünde ta surlardan bu yana bir tek ev yok, orman ve çayırılık, çayırılık hem de dikenlik..." (KG, s. 36). Florya düzlüğüne yapılar inşa edilmeden önce insanlar, oturdukları yerden gökyüzündeki tüm kuşları, cinslerini ayırt edene kadar görmektedir. Kelebek sürüsü gibi dolaşan kuşlar, kapitalist ekonomik üretim ilişkileri İstanbul'a egemen olmadan önce şehrin süsü gibidir. Romanın kahramanlarından Mahmut, kuşların o günlerde neredeyse insanların hizasına kadar indiğini, insanlar ellerini havaya kaldırırsa kuşların kanatlarına dokunacağını ifade etmektedir. "*Bir diken topunun içine oturursun, bir de ayağa kalktığında yüzlerce küçücük kuşun arasında kalırsın. Kuşların kanatları kulaklarına, ellerine, alınına yüzüne değer ... Bir kuş yağmuru ortasında kalırsın.*" (KG, s. 36).

İstanbul'un Florya düzlüğüne kadar genişlemesi, kuşların yaşam alanlarının daralması gibi bir durumu ortaya çıkarmıştır. Kuşlar, Florya düzlüğündeki ve başka yerlerdeki dikenlerin meyveleriyle beslenerek yaşamlarını sürdürmektedir; bu da onların üremesini ve göçü sağlıklı bir şekilde her yıl devam ettirmesini sağlamıştır. Kuşlar, çalılardaki meyveleri yiyerek karınlarını doyurmaktadır. Yedikleri meyvelerin tohumlarını da beraberlerinde götürüp düzlüğün ve başka bölgelerin dikenliklerle dolmasını sağlamaktadır. Böylece, bitkiler daha geniş bir alana yayılmakta, kuşlar da bu bölgeleri göç alanı olarak kullanmaktadır. Tabii ki yapılaşma, kuşların yaşam alanlarını daralttığı gibi onların yeni bitkilerin ortaya çıkmasını da engellemiştir. Anlatıcı, Mahmut'la yaptığı söyleşide bu durumun doğurduğu sonuçların sadece İstanbul'u değil, doğal hayatı da etkilediğini ifade etmektedir.

"Şu İstanbul kurulmadan önce de, buraya, Florya düzlüğüne bu küçücük kuşlar, nereden gelip nereye gidiyorlarsa bu kurumuş dikenlerin üstüne renk renk yağarlardı, dikenlerin tohumlarını yer güçlenir, kanatlarını açıp sert aralık yellerinin önüne düşüp dünyanın başka yerlerine, başka dikenlerine giderlerdi. Belki yuvaları dikensiz, uçsuz bucaksız, kuş uçmaz kervan geçmez bir ovadaydı. Bu uçsuz bucaksız ovaya, uzun otların arasına kuşlar milyonlarca yuva yapıp yumurtalarını bu yuvalara bırakıp, üstlerine yatarlardı, sıcacık, ana olmanın sonsuz mutluluğunda ... Ve erkekler kuluçkadaki dişilerine incecik, küçücük diken tohumları taşırlardı. Yumurtadan çıkan milyonlarca küçücük, birer böcek kadar küçücük yavrular kocaman ağızlarını şamatayla açıp yiyecek beklerlerdi. Ova ağzına kadar çiçek açardı. Belki yavrular diken tohumu değil de incecik çiçek tohumlarını severlerdi." (KG, s. 53).

Tabiatın kendine göre işleyen bir mekanizması vardır, "ekolojik denge" bu mekanizmanın adıdır. Doğanın kendisine has ahenginin bozulması, yani doğaya dışarıdan yapılan müdahale bu dengenin bozulmasına yol açmaktadır. İstanbul'un Florya semtindeki düzlükte de böyle bir durum gerçekleşmiştir. İstanbul'un artan nüfusu, insanların İstanbul'un taşını toprağını kutsaması barınma ihtiyacını daha da artırmıştır. Bu yüzden yeni yerleşim yerleri kurulmak zorunda kalmıştır. Boş olan araziler, özellikle de doğal hayatın bir biçimde devam ettiği bölgeler, talan edilmiş ve gerek gecekondularla gerekse toplu konutlarla dolmuştur. Bizans'tan beri kuş sürülerinin uğrak yeri olan Florya da bundan nasibini almış, sosyal değişimlerin etkisiyle kuşların uğrak yeri olmaktan çıkmıştır. Yapılar inşa edilmeden önce sadece Florya değil, Yeşilköy, Şenlikköy ve Bakırköy göz alabildiğine dikenlikle doludur. "*İstanbul yeni kurulduğunda burası, şu ormanın yeri, Yeşilköy'ün, Şenlikköy'ün, Bakırköy'ün yeri, Florya'nın koyağı belki de böyle, sonsuz, uçsuz bucaksız dikenlikti, o uçsuz bucaksız ovada doğmuş milyonlarca kuş bir ışık, renk*

yağmuru gibi dikenliğe yağardı.(...)" (KG, s. 53). Zaman içinde, iş bulmak, kan davasından kaçmak ve geleneksel yaşam biçiminden kopmak için İstanbul'a gelenler şehrin nüfusunu artırmış ve gecekondu-ların sayısı giderek artmıştır. Bunun dışında rantiyecilerin devletin arazilerini işgal ederek ya da başka yollarla ele geçirerek yeni yerleşim yerleri kurması, İstanbul'un doğal hayatının zarar görmesine yol açmıştır.

Kuşlar da Gitti isimli romanda, doğal hayatın zarar görmesi, İstanbul'un sosyolojisindeki değişimle ilişkilendirilerek anlatılmıştır. Yazar, İstanbul'un doğal hayatındaki değişimi ekonomik hayattaki de-ğişimle ilişkilendirmiştir. Özellikle zenginleşme heveslisi arsa sahiplerinin arsalarını müteahhitlere sat-ması ve bunların yeni yerleşimler yapması, doğrudan zenginleşme amacıyla ilgili bir durumdur. Arsa sahipleri de müteahhitler de zengin olmak, daha fazla para kazanmak için çabalamaktadır.

Aslında, daha önceleri daha geniş bir alanı kaplayan dikenlikler, arsaların satılmasıyla giderek kü-çülmüş ve Florya düzlüğündeki küçücük bir alanla sınırlı kalmıştır. Kuşlar için bu alan bile yeterli gel-mektedir; kuşlar, burayı doğal bir göç destinasyonu olarak kullanmaktadır. Zaman içinde Şenlikköy, Yeşilköy, Ambarlı, Cennet Mahallesi, Telsizler, Menekşe, Florya, Basıncıköy kurulmuş ve dikenliklerin ve ağaçların kapladığı alan azalmış olsa da kimi kuş sürüleri için yeterli gelmektedir. "*Çirkinin çirkini beton apartmanlar*" kuşların eylül sonundan aralık ortasına kadar konaklayacağı yerleri azaltmıştır. Elbette, bu durum yalnızca kuşlarla alakalı değildir; kuşların azalmasına neden olan sorun üzerinde bitki örtüsünün farklı çeşitlerinin bulunduğu doğal alanların azalmasıdır. Toplumsal değişim, zengin-leşme hevesi, rantiyecilik ve esas olarak kapitalist ekonomi doğal hayata zarar vermiştir.

"(...) Geçen yıl bu dikenliğin sahibi de burasını, parselledi, metrekaresini üç yüz, beş yüz liradan okuttu yeni zenginlere... Altına hücum gibi, arsaya hücum başladı İstanbul'da ... Bir karış arsa için İstanbul'un bu aç gözlü canavarları birbirlerinin gözlerini oyacak, birbir-lerinin ırzlarına geçecek, birbirlerini boğazlayacak, ktır ktır kesecekler.(...)" (KG, s. 54).

Anlatıcıyla dertleşen Mahmut, zaman içinde konfor ve lüks meraklılarının villalar yaparak küçücük arsaları bile işgal edeceğini söylemiştir. "*(...) Gelecek yıl işte burada, şu bakır rengi dikenliğin yerinde için bulanmadan bakamayacağın çirkin beton apartmanlar, villalar yükselecek.(...)"* (KG, s. 54). İstanbul'un doğal hayatının zarar görmesinin nedenlerinden biri de gösteriş yapmak, otomobilleriyle gezinmek ve sınıf atladığını göstermek isteyenlerin hevesleridir. Para kazanma ve harcama hırsı, dünyada yalnızca insanların yaşam hakkına sahip olduğu, hayvanların ve bitkilerin insanların emrine seferber olduğu gibi bir anlayışın yerleşmesine yol açmıştır. Bu yüzden, "*kuşlar çok derin, eski bir içgüdüyle buraya, o zaman kesilmiş olacak olan şu ulu çınarın üstüne, göğüne uğrayacaklar, bir an duraklayıp bir şeyler ara-yacak, bir şeyleri anımsamaya çalışacak, beton yığını evlerin üstünde küme küme dolaşacak, kanacak bir yer bulamayıp bir uzak keder gibi başlarını alıp çekip gidecekler."* (KG, s. 54).

6. Sonuç

Yaşar Kemal'in *Kuşlar da Gitti* isimli romanı, *İstanbul* serisinin ikinci romanıdır. Seride yazar, çevre-ye duyarlı bir aydın olarak doğa-insan ilişkisini toplumsal bir perspektifle ele almıştır. Özellikle serinin ikinci romanı olan ve bu bildiriye ele aldığımız *Kuşlar da Gitti* ile üçüncü romanı olan *Deniz Küstü* mer-keze İstanbul'daki ekolojik yıkımı işlemektedir. Romancı, hangi çevre sorunlarını ele aldığını serinin ikinci ve üçüncü romanının ismiyle ima etmiştir. *Kuşlar da Gitti* ekolojik dengedeki bozulmayı kuşlar merkezinde ele alırken *Deniz Küstü* balık türlerindeki azalma ve balık göçü merkezinde değerlendirmiş-tir. Her iki romanda da İstanbul'un doğal hayatındaki değişimin topluma yansıyan tarafı, ekonomik hayattaki değişim bağlamında değerlendirilmiştir.

Kuşlar da Gitti, doğanın yitip gidişini, insanların doğaya karşı sorumsuz davranışını bir ağıt şeklinde yansıtmıştır. *Kuşlar da Gitti*, adeta "*İstanbul şehrinin acımasızlığının, yitmişliğinin, kendi kendini, insan-lığını unutmusluğunun, çok şeyler yitirmişliğinin bir anıtı, yüzlerce kuş başından dikilmiş bir anıtı*" (KG, s. 76) gibidir. Yazar, romanında doğayı ve kuşları sorunsal haline getirmiş, İstanbul'daki toplumsal dönüşümü, kuşların artık İstanbul'a uğramamasıyla açıklamıştır. Kuşların özellikle Florya'yı terk et-mesi, değişen toplumsal dinamiklerle yakından ilişkilidir. Florya'da doğal bir alan olan dikenliklerin, sahipleri tarafından müteahhitlere satılması, müteahhitlerin de buralara konutlar inşa etmesi göçmen kuşların duraklama ve konaklama alanlarının yok olmasına neden olmuştur. Bundan dolayı, göçmen kuşlar küçücük bir düzlükteki dikenlikleri destinasyon olarak kullanmıştır. Ancak Bizans döneminden beri bölgeye uğrayan kuşların çeşitliliğinde bir azalma söz konusu olmuştur. Var olan kuşlar da "*azat buzat, beni cennet kapısında gözet*" diyen ve yakaladıkları kuşların bir kısmını kötü şartlarda tuttıkları için telef eden yoksul ailelerin çocukları tarafından İstanbul halkına, cami önlerinde satılmaktadır. Za-manla sayısı azalan kuşlar ve bu kuşların türleri, çok önemli bir soruna işaret etmektedir. Bunun ana nedeni; çarpık ve hızlı kentleşmeyle zenginleşme hevesidir. İstanbul'da yaşayan arsa sahiplerinin ar-

salarını satması ve buralarda yükselen binalar, artık kuşların İstanbul'a uğramamasına yol açmıştır. Bu durum da net olarak, İstanbul'un ekolojisindeki değişimin sosyal bir dönüşüme neden olduğunu göstermektedir.

Buldan'ın tespitiyle Yaşar Kemal, bu romanda “doğa temini çevreci bilinçle problematik haline” getirmiştir. Doğa, bu romanda “müstakil bir değer” olmuş, romanın kahramanı haline gelmiştir (Buldan, 2017: 8). *Kuşlar da Gitti* romanının geniş bir çerçevede doğa-insan/toplum ilişkisini verdiği, bu ilişkiyi çevreci bilinciyle ele aldığı görülmektedir. Doğaya verilen zarar, giderek doğanın insana küsmesine yol açmıştır. Bu yüzden romanda doğa, diğer kahramanlar gibi eyleyen konumundadır ve kendisine yapılan müdahalelere yanıt vermektedir.

Kaynaklar

Aslan, M. (2002). Sanayileşme Sürecinde Kapaklı Kasabası'nda (Tekirdağ) Toplumsal Değişme. Doktora Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi.

Buell, L. (1995). *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.

Buell, L. (2001). *Writing for an Endangered World: Literature, Culture, and Environment in the U.S. and Beyond*. Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press.

Buldan, C. Y. (2017). “Çevreci Eleştiri Bağlamında Yaşar Kemal'in *Kuşlar da Gitti* Romanı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, s. 3-20.

Dwyer, J. (2010). *Where the Wild Books Are: A Field Guide to Ecofiction*. Reno: University of Nevada Press.

Ergül, S. T. (2014). “Yaşar Kemal'in Bir Denemeci Olarak Portesi”, *Folklor/Edebiyat*. C. 20, S. 80, s. 179-191.

Fichter, J. (2011). *Sosyoloji Nedir?*, (Çev. Prof. Dr. Nilgün Çelebi), Ankara: Anı Yayıncılık.

Kaçmazoğlu, B. H. (2017). “Mübeccel Belik Kıray' ın Sosyolojik Görüşleri Üzerine”, *Sosyoloji Konferansları*. (55), s. 385-412.

Kemal, Y. (2002). *Kuşlar da Gitti*. İstanbul: Adam Yayıncılık.

Kıray-Belik, M. (2000). *Ereğli: Ağır Sanayi'den Önce Bir Sahil Kasabası*. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Kongar, E. (2010). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kurtkan, A. (1976). *Genel Sosyoloji*. İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları.

Murphy, P. D. (2000). *Farther Afield in the Study of Nature-Oriented Literature*. Charlottesville and London: The University Press of Virginia.

Oppermann, S. (2012). “Ekoeleştiri: Çevre ve Edebiyat Çalışmalarının Dünü ve Bugünü”, *Ekoeleştiri: Çevre ve Edebiyat*. (Ed. Serpil Oppermann), Ankara: Phoenix, s. 9-57.

Pazarkaya, Y. (2017). *Sana Son Umudumu Söyleyeceğim/Yaşar Kemal Konuşuyor*. İstanbul: Sözcükler Yayınları.

Sezer, B. (2011). “Değişim Sosyolojisi Ders Notları”, *Değişim Sosyolojisi Dünyada ve Türkiye'de Toplumsal Değişme*, (Ed. Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

1927'de Asrileşmenin Aydınlar ve İktisadi Kalkınma Üzerindeki Etkisi: Müftüzade Mehmet İhsan'ın Asri Fikir: Milletime Hitap Örneği

Doç. Dr. Nuran ÖZLÜK¹ - Prof. Dr. Hüseyin DOĞRAMACIOĞLU²

Abstract

The work titled *Asri Fikir: Milletime Hitap!* was published in 1927 by Müftüzade Mehmet İhsan. On these dates, there were intellectuals of the era practicing the concept which was criticized ever since Tanzimat Period known as Westernization, modernisation, becoming contemporary, civilising, etc., all of them expressing the same meaning, in an imitative way. In this work, intellectuals of the era were stated to be inadequate to raise public awareness in order to achieve the target of modernization and contemporary civilization of the newly established republican regime founded as a result of the struggles after the First World War. It was also expressed that an important part of the economic development could be achieved by restricting the life of debauchery. In this work, we elucidated thoughts and suggestions of Müftüzade Mehmet İhsan Mehmet İhsan, who was incaptivity in Russia during the First World War and who criticized intellectuals of the era about their life of debauchery and being inadequate to enlighten the nation and showing them ways to overcome their financial difficulties and we brought them to today's researchers' attention.

Key words: Republican Regime, Economic Development, Modernization, The Life Of Debauchery, Müftüzade Mehmet İhsan.

1. Giriş

Batı'nın üstünlüğünün kabulü ve Batılılaşma mefhumunun Osmanlı topraklarında kullanımı; askerî, siyasi ve maarif alanlarında uygulanmaya başlanması, sonrasında 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile bu kavramın özellikle sosyal hayatın hemen her safhasında modernleşme, asrileşme vb. özde aynı, sözde farklı şekillerde tezahürü hızlanmıştır.

Devrin süreli yayınlarında çeşitli muharrirler tarafından dile getirilen, pek çok hikâye ve romanın konusunu oluşturan Batılılaşma adı altında yozlaşma/dejenerasyon/tereddi, kılık kıyafetten yeme içmeye, eğlenceye; mimariden mefruşata kadar yüzyıllardır meydana gelen kültürün, geleneğin, tarzın/üslubun dışında hatta reddi noktasında karşımıza çıkar. Taklitçi, temelden yoksun yalnız kabukta Batılılaşma/asrileşme cumhuriyetin ilanından yaklaşık 4 sene sonra çalışmamıza esas olan 1927 yılında Müftüzade Mehmet İhsan'ın kaleme aldığı, *Asri Fikir: Milletime Hitap!* adlı eserde de söz konusu edilmiştir.

2. Yöntem

Bu dönemde Batı-Batılılaşma yerine asri-asrileşme kelimesinin kullanımının bazı yazarlarca tercih edilmesi çağdaşlaşma/muasırlaşma sözcüğünü karşılamaya yöneliktir. Fakat yukarıda da söylediğimiz gibi kelime her ne olursa olsun anlamını veren açıklamalar aynıdır. Mezkûr eserde de asri/çağdaş olmaya çalışanlar daha önceki dönemlerin Batılılaşmaya çalışma yolunda kendini heba edenlerinden

¹ Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, nuranozlukahoo.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3455-7726>.

² Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hdogramacioglu@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2521-8562>.

farklı değildir. Ancak bu risalede yazar, asrileşmenin yanlış anlaşılması ve tatbikinin sakıncalarını ağırlıklı olarak eğlence hayatı, giyim kuşam dolayısıyla israf üzerinden ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kalkınması bağlamında ele almıştır.

3. Bulgular

Eserde, sefahat ve ilerleme arasında kurulan ilişki ile ön plana çıkarılan, ekonomik anlamda zenginleşmek, dışa bağımlı olmamak ve eldeki imkânları doğru kullanmaktır. Bunun için de eğlence içinde yer alan kumar ve bilhassa içki üzerinde ısrarla durulmuştur. Bu kötü alışkanlıklara sahip bireylerin uyandırılması, uyarılması ve kurtuluşa ulaşmalarının zamanın süreli yayınları, aydınlarının kaleme aldıkları yazılar ile mümkün olacağına inanan Mehmet İhsan, kendisi de bu minval üzere eserini vücuda getirmiştir. Mehmet İhsan, eserinde devrin matbuatı ve münevverleri ile ilgili ekseriyetle olumsuz eleştirilerde bulunarak asri fikirlerin fiili uygulamasındaki hataları, zamanın şartlarına göre gazete, dergi, kitapların ve aydın kesimin nasıl olması, ne yapması gerektiğini vurgulamaya çalışmıştır. Bilhassa “*şu vilayet*”ten kasıtla Kastamonu ve diğer bazı kazalarda neşredilen gazetelerin henüz çoğunluk itibarıyla cahil, kendi aklıyla yarar ve zararını idrak etmektен aciz bulunduğunu söylediği köylü halkın anlayacağı dili kullanmadığından ve içindekilerin onların bilgi ve düzeylerini yükseltecek fikirlerden yoksun olduğundan şikâyet eden yazar, halkın sıkıntılarını lisanhâllerinden anlayarak matbuatta açık bir dille doğru/güzel fikirler aşılmasının gerekliliğine ve bu vechile onları uyararak yakın zamanda başarı kazanılacağına; gelişmiş, medeni insan seviyesine bu şekilde yükselmenin mümkün olacağına inanmaktadır. Maalesef ki gazeteler bunu yapıp satışlarını çoğaltacağına roman tefrikaları, bilmece, piyango gibi yollarla tirajlarını artırmaya çalışmaktadırlar Kalem erbabaları gelecek nesle hitap, şimdiki nesli irşat edecek başlıklara sahip lafı uzatmadan, ciddi, faydalı yazılar yazmalıdır. Baştan ayağa harap durumda olan vatanın bayındır hâle gelebilmesi matbuatın eski üslubunu, Babıalı şivesiyle gazeteciliği bırakması ile cumhuriyetin ana kaidelerini, vatan ve millet kavramlarını anlayarak, gerçek vatanperver ve milliyetperver olarak tam birlik içinde çalışmalıdır.

4. Tartışma

Yazara göre mevzubahis edilen “*seviye, şirle değil şuurla ve canlı, ruhlı sözlerle yükselir.*” Gazeteler, dergiler, kitaplar, romanlar, konferanslar hep aydın kitleyi eğlendirmek içindir. Diğer tarafta bütün gayretiyle ve sadakatiyle çalışan, vatandaşlık görevlerini gereği gibi yerine getiren köylü halk, Leyla ile Mecnun Şirin ile Ferhat vb. eserleri okumakta ya da dinlemekte, gazete ve dergiye rağbet etmemektedir. Bunun nedeni sözle, kalemlle bu cahil halkı aydınlatacak bir zümre olmamasıdır. Cumhuriyetle ilkokulun zorunlu olması sayesinde çocuklar cehaletten kurtulacaktır ancak şimdiki için münevverlere büyük iş düşmektedir. Ancak münevverler de ruhen ve bedenen kendilerini yok etmeye sebep olan içki, sefahat, kumar ve roman okumadan mürekkep dört kötü huyu terk etmelidir. İçki içme yaşı on ikilere kadar düşmüştür, bunlar kademeli olarak sefahate alışmaktadırlar; onları içki illetinden alıkoymalı, zihnen ve bedenen sağlıklı aydınlar olarak yetişmeleri sağlanmalıdır. Aksi hâlde bu gençlerin ne askerliğinden ne de neslinden hayır beklenir.

Cumhuriyetin ilanı ile yenilik ve devir gereği sefahat mekânlarına serbestlik verilmesinin yanlış uygulamalar neticesinde her gün/akşam İstanbul'da 110.000, Adana'da 6.000 liralık rakı içilmesi ailenin nafakasının buralarda harcanması ve onların sefaletle maruz kalmaları ve içenin kendini zehirlemesi konusunda halkı düşünmeye davet eden yazar, bunların neticesinde şahsın maddi ve manevi kayıplarını dolayısıyla yapılan israfla umumi servete zarar verildiğini söylemiş, kötü alışkanlık sahiplerine aileleri ile eğlenmenin yollarını anlatmış; nefislerine düşkün erkek ve kadınları namus, bulaşıcı hastalık ve neticeleri konusunda uyarmıştır. Zamansız açılan eğlence mekânları rağbet gösterilmediğinde kendiliğinden kapanacaktır. Bütün malını mülkünü satarak sefahat hayatında servetini heba, sağlığını harap edenlerin kurtarılması da ancak tenvir ve irşat ile mümkündür.

Devrin iktisadi düsturlarına sadece sefahat hayatından uzaklaşmakla uyulamayacağını yeme içme hususunda herkesin kesesine göre davranmasını, ülkenin her yerinde düğün, sünnet merasimlerinde boşa harcama yapılmamasını, ister. Sadece görüntü için milyonlarca liranın yabancı memleketlere gitmesine karşı çıkar. Yeni bir yolun başlangıcında, savaşın ve akabindeki mücadelelerin neticesinde yeni bir oluşumun bidayetinde olan ülke, maddi ve manevi açıdan sıkıntılar içindedir. Batı'nın üstünlüğünün kabul edilmesi ve muasır milletler seviyesine yükselme çalışmalarının yapıldığı bir dönemde asrılık/çağdaşlık adı altında halkın içki ve kumar masalarında, bir kıyafetin bir daha kullanılmadığı balo salonlarında vd. israfın millî servet için büyük kayıp olduğunu, bu uğurda Avrupa'ya akan milyonların içeride kalmasının zorunluluğunu belirten Mehmet İhsan, bunun hâl çarelerini de göstermiştir.

5. Sonuç ve Öneriler

Saltanatı "beliye" kelimesi ile nitelendiren Mehmet İhsan; eslafın madenler, demir yolları gibi servet kaynaklarını ve gerçek medeniyete erişmenin imkânlarını ihmal ederek, dinî yapılara ve taassuba önem vererek dünya saadetinin anahtarı olan çalışma, ilim, irfan yolunda yurtsever telkinlerle milleti teşvik etmedikleri için çağdaş milletler seviyesine ulaşamadığını belirtmiştir.

Matbuat, maarif ve Türk Ocakları halkı eğitmeli, hedefe ulaşmak için sefahati terk ederek maddi refaha ulaşmalı ve bunun için de çok çalışmalıdır. Önceki devrin "hazine menfaati" yerine cumhuriyet ve millî hâkimiyetin "Milletin kesesi devletin asla sarsılmaz hazinesidir." düsturunu konulmalı ve milletin zenginliğinin çareleri için her türlü tedbire başvurulmalıdır. Yazar eserinde iki alt başlığa da yer vermiş, iktisaden yükselmenin yolları ve ziraat makinelerinde nasıl inkılap yapılabileceğini açıklamaya çalışmıştır. Bu başlıklarda kendine has fikirlerden hareketle konu ile ilgili olarak birtakım teklifler ileri sürmüştür. Eserde, köy kooperatifleri, esnaf sandıkları, Köy Kanunu'nun tatbikinin olumlu neticeler doğuracağı ifade edilmiştir. Eserin sonunda *Güzel İnebolu* gazetesinin sahibi ve müdürü Mustafa Nuri Bey'in bu risale için kaleme aldığı takriz de mevcuttur (Güzel İnebolu, Rifat İlgaz'ın ilk şiirlerinin yayımlandığı gazetelerden biridir. Bezirci, 1988, s. 17, 19.) Bu takriz ve risalenin İnebolu'da Hayrettin Matbaası'nda basılması, metnin içinde taşradaki gazetelerden bahsedilirken "şu vilayet" ibaresinin yer alması Müftüzade Mehmet İhsan'ın Kastamonu ile ilişkisini ortaya koymaktadır. Ayrıca I. Dünya Savaşında Rusya'da esarete bulunduğunu ve oranın iktisadi durumundan, dinî yaşantısından bahsetmesi her iki mekânda bulunan yazara konu açısından mukayese imkânı vermiştir.

Cumhuriyetin faziletlerinden sıklıkla bahseden Mehmet İhsan, Mustafa Kemal'i iki kere bahis mevzuu etmiştir. Bunların ikisi de aynı paragraftadır. "Gazi Paşa bu milletin önüne düşmese idi, kim bilir ne felaketlere maruz kalacaktık. Gazi Paşa Ankara civarında o çorak araziye ihyaya teşebbüs etmese idi, bugünkü o mamur çiftlik meydana gelir mi idi?" cümleleri ile yazar, şahsi teşebbüs ve fazla mesainin önemine dikkat çekmek istemiştir.

Müftüzade Mehmet İhsan'ın şiirle ilgilenen yazarlardan bir amaca, bir ideale yönelik metinler oluşturmalarını istemesi, Mustafa Kemal'in Nâzım Hikmet ve Vâlâ Nurettin'e söylediği "...asrılık iddiasıyla, bazı genç şairler öyle manzumeler yazıyorlar ki, ne manası mefhumu mevcut, ne de mevzuu maksadı belli; size tavsiye ederim, kaleme alacağınız şiirler, bir maksada matuf olsun, bir davayı..." (İlhan, 2007, s. 69) cümleleri ile aynı düşünceyi ifade etmektedir.

Devrin siyasi görüşü ile bire bir örtüşen, Anadolu halkının maddi ve manevi yapısını, ihtiyaçlarını, sıkıntılarını bilen Müftüzade Mehmet İhsan, Tanzimat'tan beri süregelen asrılık kavramının hatalı uygulanışını, aydın kesimin memleketin içinde bulunduğu zor şartları atlatmada bilhassa gazete ve dergi yolu ile etkili olabileceğini ancak onların içki, kumarla malen ve bedenen kendini tüketerek şiirle, romanla iştiğal ettiklerini; sefahat ve israfın millette iyileşmez yaralar açtığını, köylünün üretiminin korumasını, millî servetin himaye edilmesini tavsiye etmiş, ülkenin iktisaden yükselerek muasır milletler seviyesine yükselmenin yollarını göstermiştir. Çalışmamızda aşağıda yer verdiğimiz orijinal metnin Latin harflerine aktarımı ile yukarıda ele aldığımız Müftüzade Mehmet İhsan'ın mezkûr konularda düşüncelerini, önerilerini gün ışığına çıkararak günümüz araştırmacılarının dikkatlerine sunduk.

Asri Fikir: Milletime Hitap! Muharriri: Müftüzade Mehmet İhsan İnebolu: Hayrettin Matbaası 927

Asri Fikir

Milletime Hitap!

1. Efkâr-ı umumiye için gazeteler ne güzel bir vasıta. Fakat ben hâlihazırda gazeteleri memurin ve kibar mahafilinde okusun diye neşredildiğine zahibim! Bu kibarlar mahafili ise yeni ne haberler var diye bazıları kısmen, tamamen ve kısmen serlevhalarına atf-ı nazarla iktifa ederler. Hâlbuki zincir-i esaretten yeni kurtarılmış, gözleri henüz yeni açılmış kitle-i azimenin ilimden, fenden, okuyup yazmaktan, yiyip içmekten, giyip kuşanmaktan, gezip tozmaktan, çalışıp kazanmaktan, içip eğlenmekten, çocuklarına medeni fikirler telkin etmekten bihaber denmesine siz... biz, cahil halkı gözlerimizin önüne alıp seviye ve kabiliyetlerimizi düşünerek bizi, vatan ve milletin terakki ve saadeti ve ihtiyaçları sahasında nafi makalat-ı mütenevvia ve birçok misal ve teşbihlerle tenvir ve irşat edeceği nesayih ve tavsiyeleri her günkü gazeteler hiç olmazsa bir iki sahifesine hasrederek asıl cahil halkı uyandırmaya çalışsak hiçbir fayda elde edilemez mi zannedersiniz? Ve bu silsile-i nesayihden, cahil halkımızdan maada münevver kısımlarımız da müteyakkız ve müstefit olamaz mı sanırsınız? İşte bir mukayese: Mesela, bugünkü gazetelerden birisini alınız, bir köye gidiniz, başınıza yüz köylü toplayınız ve o gazeteyi baştan nihayetine kadar okuyunuz. Ne anlayabilir ne de istifade edebilirler. Bir hafta sonra yine bir gazete ile o köye gitseniz ve geliniz ağalar size yeni gazete getirdim dinleyiniz

deseniz etrafınızda beş kişi bulamazsınız çünkü geçen hafta anladılar ki münderecatı kendilerinin anlayabileceği bir lisanın uzak, malumat ve seviyelerinin yükselmesine hadim hiçbir fikir de mevcut değildir. Hakikatler daima acıdır. Tarik-i medeniyette sen benle darılmaca yoktur, itidal ile okuyup düşünüp hakkı kabul etmektir. Hüner ve insanlık da budur. *“Derdini saklayan dermanını bulamaz.”* derler. Bu milletin dert ve noksanları pek çok ve derindir. Henüz millet ekseriyet itibarıyla cahildir. Binaenaleyh kendi fikir ve düşünceleriyle kendi menfaat ve mazarratlarını idrakten acizdir. İşte bütün muharrir ve mütefekkirler milletin bu deruni dertlerini lisan-ı hâllerini anlayarak ve ilham alarak avam-ı halkın anlayabilecekleri açık bir lisanla her gün gazete sütunlarında tenvir ve irşat lütfunu esirgemezlerse ati-i karipte aklımız başımıza gelerek bu irşadattan hisseler kapar ve böylece de muvaffakiyet kazanacağımızı kaviyyen ümit ederiz. Herhangi hudayinabit meyve bahçesinde kendi kendine ne aşılı meyve olur ve ne de kendiliğinden her cins meyve biter. Sebze yetiştirmeye müstait bir bahçe de ekilip hizmet edilmedikçe ne bir lahana olur ve ne de bir pırasa... Cahil bir millet de kâmil bir deşti meyve ormanına benzediğindedir ki arz ettiğim veçhile matbuat her gün her hafta güzel güzel fikirler neşrecek olurlar ise cahil addedilen milletin deşti fikirleri böyle irşatımız efkâr-ı cedide ve nafia ile aşılacaktır, bütün halkın vatan ve millet için nafi ve hayırhah birer uzuv olacakları şüphesizdir. Hayrını, şerrini fayda ve zararını müdrük ve mütekemmil bir medeni insan seviyesine ancak bu suretle yükselmek kabil olabileceğine kaniyiz. Tam manasıyla medeni bir millet olmak kolay bir iş değildir. Keçeyi teperek derhâl külah yapmasına benzemez. Medeniyet de tekâmül de tederruç kanununa tabidir. Avrupa mil-i mütemeddinesinin asırlardan beri durmayıp çalışarak tesisine muvaffak oldukları bugünkü muhteşem medeni tesisatı, cumhuriyet-i mübeccelemiz tamamen kabul ve tatbik etmiştir. Bariz bir hakikattir ki bu medeniyetin birinci maddesini para teşkil eder. Amerikalıların bugünkü cihanşümül zenginliğini buna bir misaldir. İstihsal vadisinde azami çalışmak bugünkü medeniyet düsturlarının, yaşamak felsefesinin en şümüllü manasıdır. İşte biz Türk milleti ancak israftan içtinapla iktisada riayet etmek suretiyle servet-i umumiyyeyi ithalat ile imha değil ihracat ile teksir ve teksir eyleyerek yükselebileceğimizi asla unutmamalıyız. Hakiki medeniyet işte bu noktaya kuvvet vermekle tecelli etmiştir. Dans ve sefahat mahallerine gösterilen rağbetin çoğalmasıyla hakiki medeniyete güç vasıl olacağımız celidir. Arapların bazen ne güzel lafları vardır. *“Elkelam yecralkelam”* yani laf lafı çeker derler ki pek doğrudur. Esasen bu mesele de böyle olmasa her gün dört, altı, sekiz sahifelik gazeteler ne ile dolar! Bizim de herkes tarafından sırası geldikçe sarf edilen iki sözümüz var: *“Horoz çok olunca sabah güç olur.”* dedikleri gibi tarik-i medeniyette son merhaleyi teşkil etmesi lazım gelen dans ve sefahat mahallerini asar-ı ümran ve medeniyet ve her türlü istihsalat membalarına takdim ederek ilk kademe yapmak ve her kasabada çoğalmak heves ve cereyanına kapılarak elinde ve avucunda bulunan servetini sefahat mahallerinin derinliklerine gömen ve istirdadından müebbeden mahrum kalan zavallılar cidden muhtaç-ı tahlis ve irşat değil midir? Tenkit devrinin geç kalmış olmasıyla beraber bir de bu gibi hâlâta şimdi de sükût edecek olursak can damarlarımızdan fıskıran kanı durdurmak için edviye-i mevcut ve kanın fıskırmasını temaşaya dalarak emr-i tedavisine isticil edilmek lazım iken, eser-i ihmal göstermek kâr-ı akıl olamayacağı ve fitrat-ı beşeriyete yaraşamayacağı müsellemler olduğu gibi asırlarca çektiğimiz şuarsuzluk ve yoksuzluk dertlerimizin nüksetmesine meydan vermemek için şimdiden bazı tedabir ittihaz edip müzmin marazlarımızdan tamamen kurtulmak, kafalarımızın içini şua-ı medeniyetle tenvir ederek biz de bir Avrupalı, Amerikalı gibi düşünelim, bulalım, yapalım. Yalnız zenginlikle iktifa etmeyerek milyoner olmaya çalışalım. Gaye ve hedeflerimiz zengin olmak değil milyoner olmak olmalıdır. Ne zaman ki zenginlerimiz milyoner, fakirlerimiz zengin olursa o zaman saadet güneşi karanlık semamızda tecellisaz olur. Ve biz de şad ve handan oluruz. Yoksa bugün her tarafta servet-i umumiyyemizi kemirmek için müsabaka eden sefahat denilen şey; rahmani değil, şeytanidir. Bizi iğfal edip servetimizi elimizden çekerek zenginlerimizi milyoner değil, on paraya muhtaç bir hâlde koymaya çalıştığını şimdiden düşünür ve kendimize çekidüzen verir ve her bir fert gerek bu gibi irşatımız yevmi ve üsbui risalelerden ayarlarımızı düzeltir ve yanlış fikir ve cereyanları tashih ve tedricen nefislerimizi salaha davet eder ve gerek herhangi bir mütefekkir ve vatanperverlerin şifahi söz ve nasihatlerinden istifade ederek servet-i umumiyyeyi kendi hududumuz dâhilinde muhafaza için her guna tedbirde kusur etmezsek yakın zamanda göğsümüz kabararak göreceğiz ki Türk milleti müreffeh ve mesut olacaktır. Bütün milletin seviyesini bu derece yükseltmeye muvaffak olduğumuz anda, bugün millette hükümferma olan işsizlik mahkemeler ile hapishanelere intikal edecektir. Gardiyanlar hapishanelerin binalarını bekleyecekler, heyet-i hükkam da ashab-ı mesalihe intizaren uyuklayacaklardır. Bilhassa muallimler; bu gibi fikirleri her zaman derste çocuklara, Türk Ocakları da esna-yı muhabetlerinde yekdiğerlerine telkin, ihtar ve tavsiye ettikten maada muallimler sene başı tatillerinde, Türk Ocaklarının münevver gençleri yalnız yaz mevsimlerinin cuma tatillerinde kasabaların kahve ve kiraathane köşelerinde can sıkıntısıyla tavla ve emsali oyunlar ile gönüllerini eğlendirmeye çalışarak nakitten ehem vakitlerini ataletle imha edeceklerine yayan veya hayvanla civar köylere giderek ve

fakat köylüye bar olmamak için azığını beraberinde taşıyarak cahil köylülere güzel fikirler aşılamayı mukaddes birer vazife telakki etseler hem kendileri temiz havalarda tenezzüh ve hem de köylülere güzel fikirler telkin ve rast gelecekleri bazı hatalı işlere akıl hocalığı etmek suretiyle tashih ederlerse şiddetle muhtaç olduğumuz seviye ve şuurumuzun her taraftan birden yükseleceğine kaniyiz. Şunu da peşince söyleyelim ki seviye, şiirle değil şuurla ve canlı, ruhlu sözlerle yükselir.

2. *"Vakitsiz öten horozun başını keserler."* derler ki bu darb-ı meselimiz de bizim müddeamız için biçilmiş kaftandır. Pekâlâ horozun başını kesmek kolaydır da sefahat mahallerinden ayaklarımızı kesmek güç müdür? Menfaat ve mazarratımızı anlayamayacak derecede de akıl, fikir düşünceden de arı miyiz; irade-i cüziyemizi hüsn-i istimale hâkim ve muktedir değil miyiz? Ayaklarının altındaki dalı kendi elleriyle kestiklerini anlayarak tatlı can ve servetlerini kurtarmaya yeniden azmeden millet muvacehesinde böyle vakitsiz, nabemevsim açılan sefahat mahalleri emin olunuz ki kendi kendilerine kapatmaya mecbur olurlar. Zira *"Müşterisiz meta zayaa mahkûmdur."* Akıllı millet kör körüne iş yapmaz ve görmediği yere ayak basmaz. Mademki bugün millet fakir ve vatani haraptır, sefahat mahallerinde, kumarhanelerde, şurada burada lüzumsuz yere bir gecede yüzlerce binlerce lira sarf etmek mecnunane hareketten addedilmez mi? Bu kabîl mecnunlar da huzur-ı hükkamda muhtaç-ı vasi değil midir? Hatta saltanat beliyesinden kurtularak hâkimiyet-i millîyesine mazhar olduklarına şükriyeye olarak başta yine en büyük rehberlerimiz olduğu hâlde laakal yirmi sene işret ve sefahate inhimak etmemeye aht ve misak etmeliyiz ki bu harap vatan, bu fakir millet layık olduğu derece-i kemale çarçabuk yükselsin ve bütün cihanda Türklerin müttehit azimleri karşısında lal ve ebkem kalsınlar ve bu suretle nesil de ıslah edilmiş olsun, vücutlar da şu müddet zarfında alkolün tahribinden kurtarılmış bulunsun. Herkesin rengine, damarlarına kan, vücutlarına can gelerek güçlü kuvvetli yeni bir nesil doğsun. *"Eski enkazdan yeni bina yapılmaz."* derler ki pek doğrudur. Eski işsizlik devam ederek vâsi kazanç yolları açılmaksızın mevcut servetini sefahate kaptıran millet de milyonerlerin tahur edemeyeceği olursak hiçbir zaman fakr ve zaruretten yakamızı kurtaramayız... İğnesini, küpesini, kilimini, yorganını, hanını bahçesini, atını, öküzünü satıp dans salonlarına fırlamak katiyen medeniyet usulüne muhaliftir. Bu kabîl nefis ve heva ve hevesine tâbi olan kimseleri hakiki medeniyet, böyle sefahat mahallerine takarrüp ettirmez. Selleme hüselam dansa gidilmez. Biraz sabret bakalım; para kazanmasını öğren, kendi boğazını doyur, müteehhil isen efrad-ı ailenin maişetlerini temin et... Ondan sonra kesene bak, kesen müsaade ederse sen de git, yorganına göre bacağına uzat!.. *"Rafta şeker var ama bize göre değil."* dendiği gibi evet! Dans, işret ve her nevi sefahat mahalleri yasak değil serbest ama sana göre değil, işte bu hakikati anlayıp kendini ve servetini nefsine baziçe etmezsen bu vatan yükselir. Bu millet zengin olur. Servetin heba olmaz, vücudun harap olmaz, aile ve çocukların sefil ve perişan kalmaz. Böyle muvazeneli hareket ettiğin takdirde dinç ve kuvvetli bir nesil yetiştirmeye muvaffak olursun, vatanın vatanperver evlatları düşüncesiz bir hatve atmaz. *"Akıllı adam söylediği sözü bilene ve bastığı yeri görüne derler."* Cumhuriyetimizin feyizli mektepleri nesl-i atının yüzde seksen veya doksanı okuryazar yetiştirmeye muvaffak olacağını ümit eder ve bunu şayan-ı temenni buluruz. Asıl beni düşüncelerin derinlerine salan, nesl-i ati değil nesl-i hazırıdır. Zira nesl-i hazır saltanat ve istibdadın zalim pençesinden belki yüzde doksanı cahil olarak kurtarılmıştır. Şimdi vaziyeti şu suretle tespit ettikten sonra matbuat ve münevverana tevcih-i hitap ve onlardan istimdatta acaba haklı mıyım, değil miyim? Kanun-ı tabii iktizasındandır ki dünyada hiçbir şey kendi kendine olamaz. Teşebbüs-i şahsi ve fart-ı mesai lazım gelir. Mesela: Galata'ya rıhtım yapılmıyorsa idi, vapurlar vapurlar yaşayabilir mi idi? Dubaların üstüne köprü kurulması idi, yürüyerek karşıya geçilebilir mi idi? Gazi Paşa bu milletin önüne düşme idi, kim bilir ne felaketlere maruz kalacaktık. Gazi Paşa Ankara civarında o çorak araziye ihyaya teşebbüs etmese idi, bugünkü o mamur çiftlik meydana gelir mi idi? Nasıl ki rıhtım yapılıncı vapur yaşarsa, köprü kurulunca insanlar geçerse, mağlup milletin önüne azimkâr rehber düşünce yeniden zafer kazanılırsa ve müteşebbis bir kimse azmedince arazi-i meyyiteyi ihyaya muvaffak oluyorsa matbuat-ı hazırda da eski üslup, Babıalı şivesiyle gazeteciliği bırakarak ölmüş millete yeni ruh, yeni fikirler neşretmek suretiyle efkâr-ı umumiyeyi tenvir ederek umumi seviyelerimizin yükselmesine hizmette kusur etmezlerse; cahil, münevver her birerlerimiz cumhuriyet düsturlarını, vatan ve millet mefhumlarını anlayarak birer hakiki vatanperver, milliyetperver olarak ittihat-ı tamme ile çalışmasını öğrenerek bu serapa harap vatani çarçabuk mamur edemez miyiz?

2. Gazetenin birsinde kemal-i hayretle okudum. İstanbul'da her akşam tamam 110.000, Adana'da her gün 6.000 liralık rakı içiliyormuş. Bu ne! Hakikat mi? Mübalağalı latife mi? Bir lahza düşündüm. Ben de hakikate makrun buldum. Öyle ya! Yedisinden yetmişine kadar su yerine rakı içen millete bu miktar az bile gelir. Belki ceplerinde mevcut paraları bulunsa idi bir misli daha içmeye iştihaları olanlar da olsa gerektir. Asla şek ve şüphe yoktur ki bu gibi sefahat mahallerinde sarf edilen paraların yüzde sekseni efrad-ı ailesinin nafaka ve maişetlerinden kesilerek hem ifrat derecede içerek kendilerini ze-

hırlıyorlar ve hem de çocuklarını sefaletle maruz bırakıyorlar demektir. İlmün bulunmadığı yerde hayvaniyet kaim olur derler. Biz nesl-i hazırın gözleri cehalet maskesiyle kapalı gezdiğimizden hakikati gözlerimiz görmüyor, kulaklarımız işitmiyor. Mübcecel cumhuriyet idaremi teceddüt ve devir icabı barlara, danslara, işret ve sefahat mahallerine serbesti bahşetmesiyle bütün milletin müsabaka edencesine oralara hücum etmesi lazım gelmez. *"Kemikçi kuşu kemiği ölçer biçer ondan sonra yutar."* Hayvanat hilkaten cevher-i akıldan mahrum bulunduğu için zahiren gördükleri yeme aldanarak beşeriyetin tuzağına düşerler... Hayır ve şerrini tefrik etmesi için Halık Teala tarafından beşeriye bahşedilen akıl ve selamet-i efkâr ile mücehhez bulunduğumuz hâlde hayır ve menfaate koşup şer ve zarardan kaçmazsak bir insanların bir hayvandan ve bir serçe kuşundan ne fark ve meziyetimiz kalır. Biraz insaf ve nazar-ı ibretle cihanı temaşa ederek hakiki terakki ve tereddinin esbap ve sevakini taharri ve tetebbu edelim. İnsanlar hasbelbeşeriye huzuzat-ı nefsanîyesini tatmin etmeyi samimiyetle arzu eder. Fakat sen her şeyden evvel akıl ve fikir sahibi bir insan olduğuna unutma! Evli isen ve çoluk çocukların da var ise iradını masrafını düşün, sefahat mahallerine dansa falan para arttırabilecek misin? Arttırabildiğin para seni haftada bir defa mı, ayda bir defa mı, yılda bir defa mı gönderebilecek, bu ciheti iyi düşünüp kararlaştırmak derece-i vücuptadır. Ve katiyen aile ve çocuklarını unutmayacaksın! Şimdi sen yakarı elime vermişsin, seninle biraz daha düşünelim; ey müteehhil adam! Ey çoluk çocuk, ev bark sahibi adam! Sen sefahat mahallini ne için arzu ediyorsun? Rakı mı içeceksin? Al biraz rakı evinde iç biraz neşelen, elhasıl herhangi bir arzunu tatmin için sefahat mahallerine gidecek olursan oranın zevki, oranın neşesi cebinden son papeli atıncaya kadardır. Ondan sonra o zevk mahalli zindan olur. Fakat böyle sefahat mahallerine vereceğin seksen, yüz ve daha fazla veya noksan parayı gerek ticaretine ilave ve gerek efrad-ı ailenin tehvin-i ihtiyacatına, Tayyare gibi nafi bir cemiyete, bankaya veya emin bir kimseye faize verecek olursan bundan duyacağın menfaat ve zevke doyulmaz. Bütün hayatın neşe ve sürür içinde geçer. Sayenizde efrad-ı aileniz güzel yiyip, yeni ve temiz giyinip kuşanırlar, çocuklarınızı mekteplerine gönderir ve tahsil ve terbiyelerine dikkat ve itina eder, tatil günlerinizde efrad-ı ailenizi beraberinize alarak parklara, mesirelere ve müsait gecelerde kıraathanelere ve eğlence mahallerine gider; oturur güzel güzel, tatlı tatlı aile hayatı yaşarsınız ve bu suretle de efrad-ı ailenize adab-ı muaşeret ve aile terbiyeleri telkin ve irae etmek fırsat ve bahtiyarlığını idrak ve iğtinam etmekle şad ve mahzuz olursunuz. İşte medeni ve serbest hayatın elifbası... Evvela bu kabîl serbest aile hayatlarından tedricen kibar, medeni bir içtimai hayat başlar. Hülâsa: İrade ve nefesine hâkim bir milletin iffet ve namusu asla lekelenemez. Ve bütün cihanın hayran ve meftun kalacağı hakiki medeniyetin ahlak ve hısal-ı hamide umdeleri bu suretle tecelli eder.

3. Aziz millet! İyi biliniz ki hakiki medeniyet insanları hayvaniyetten uzaklaştırarak akıl, fikir, zevk-i selim, fennin irae ve telkin ettiği yoldan sevk eder. Serbesti-i tamme ile beraber iffet ve namusunu muhafaza edip vakar ve izzet-i nefsinin daima gözleri önünde tutan millet mütekemmil bir medeniyete sahip olur. Cehalet ve vahşet ise insanları hissiyat-ı hayvaniye ve hevaiyesine esir ve tâbi kılar. Ulum ve fünün, terakkiyat-ı hazırada ne derece tekemmül etseler, iffet cihetinde ihmal gösteren milletin medeniyeti nakıs addedilir. Zira: Bu nevi medeniyet mensupları nefis ve hayvaniyet hassasından kendilerini menedememişlerdir. İffet ve namusuyla erkek gibi serbest gezen aileler her tarafta makbul ve müreccah addedileceklerini de unutmamalıdır. Namus ve iffetine ebeveyn ve veli ve zevcine muti ve sadık kız ve kadınların kendi aileleriyle izdivaç edecekleri erkeklerin başlarında mevki-i hürmetleri buluncağı da iyi bilmelidir. Nefislerine düşkün pek çok erkeklerin de emraz-ı sariyeye müptela olarak hem o illeti refikasına aşılacağı gibi kendisi de ömrünün ahirine kadar zürriyetsiz kalacağından vatan ve hemcinslerine karşı zulüm irtikâp etmiş olarak muazzep olmayacak mıdır?

4. Vatanperver ve mütefekkirler! Vazife-i irşat sizindir; gerek cahil ve gerek kibar ve münevver milletimiz kâmil muhtaç-ı irşattır. Tetkik ve muhakeme ederek acilen tedbir ittihaz kılınacak şeyler o kadar mühim ve çoktur ki tadatla tüketilemez ve bu tedabire tevessül ettikçe daima iktisaden yükseleceğiz. Pek çok şeyleri memalik-i ecnebiyeden celbetmek mecburiyeti karşısında daha müterakki milletler gibi hareket edebilmeliğimiz için bizim de onlar derecesinde, daha yüksek teali ve terakki etmiş olmalıyızdır. Bugünkü ve bütün asar-ı ümran kâmil beşeriyetin düşüncesinden doğmuştur. Asırlardan beri devam eden saltanat beliyesinin düşüncesiz hareketlerinin akıbet-i elimesini biz temsil ediyoruz ve yoksuzluk içinde biz kıvrıyoruz. Eslafımız maadin ve hutut-ı hadiye gibi menabi-i serveti ve hakiki medeniyet yollarını ihmal etmişler, muazzam cevami, tekâya ve medaris gibi milleti say ve faaliyetinin zıddı olan müessesata ihtimam etmişlerdir. Edvar-ı salifedeki müntesibin-i ilmiye vaaz ve nesayihlerinde taassub-ı diniyeyi yaşatarak namaz, hac, cennet, cehenem bahislerinden maada saadet-i dünyeviyyenin miftahı olan say, ilim, irfan vadisinde vatanperverane telkinatla milleti terqip ve teşvik etmediklerinden, muasır milletler derecesinde seviyelerimiz yükselememiştir. Harb-ı Umumi'de Rusya'da esarete buldum. Orada kilise çok olmakla beraber her tarafta fabrika ve şimendifer yollarını faaliyette gördüğüm zaman anladım ki öteden beri vahşi

İşitip bildiğimiz Ruslar meğer çok evvel uyanıp mesut zümreyi temsil eden Garp medeniyetine iltihak etmiş imiş. Binaenaleyh desatir-i iktisadiyeye yalnız dans ve sefahatten uzaklaşmakla riayet edilmiş olmaz. Bu mübeccel düsturu her şeye teşmil ederek her hususta iktisada riayeti unutmamalıyız. Yalnız boğaz ve taam meselesinde iktisat mevzubahis olamaz. Bu meselede israftan içtinap ederek herkesin kesesinin müsaadesine göre hareket etmesi iktiza eder. En ufak bir köyden Ankara ve İstanbul gibi büyük şehirlere kadar her tarafta velime, sünnet ve emsali cemiyetlerde israftan içtinap edilmelidir ve bilhassa velime cemiyetlerinde fuzuli masraflara meydan verilmemelidir. Kız tarafının vakti müsait ise kızlarına zikiymet mücevherat ve lüzumlu eşya-yı beytiye tedarik etmeli, erkek tarafı da imkân daire-sinde maslahatı hüsn-i idare ederek servet-i zati ve aile saadetini artırmaya dikkat ve itina etmelidir. Vatan ve millet için kendisi hayırhah ve nafi bir uzuv olmaya çalışacağı gibi kendi evlatlarını ve görüp konuştuklarını daima hayra sevk ve dünyada saadet, menhiyata inhimakte olmayıp menhiyattan münacebetle vatanın imar ve milletin refah ve nefine çalışmakla servet-i umumiyenin sıyanet edilmesinde olduğunu sıra ve fırsat buldukça daima telkin etmelidir. Mesmuatıma nazaran bir baloda giyilen elbise ikinci bir baloda kullanılamıyormuş. Yeniden kumaş almaya bütçesi müsait olmayan, hiç olmazsa fuzuli terzi parası vererek biçimini değiştirmek mecburiyetinde kalyormuş. Bey ve hanımefendiler! Aklımızı başımıza alalım, şuursuz hareket etmeyelim. Her balo ve cemiyetlerde ayrı ayrı elbise giymekle bir elbiseyi her balo ve emsali mahallerde giymek arasında hiçbir fark yoktur. Elbise ile şahsiyet değişmez. Sen cevher isen herkes senin kadr-i itibarını bilir. Biz birbirimize yabancı değiliz. Birbirimizi biliriz, servet-i umumiye milyonlarca ecnebi memleketlerine akıyor; her tarafta işsizlik, parasızlık, ihtiyaç baş göstermiş, galâ-yı es'ar ise kudret-i maliyemizin tahammülü fevkinde bulunuyor. Er geç iflâsa namzet ve mahkûm bir hâlde bulunduğumuzu itiraf edelim ki belki bir çaresine bakılır. Vaziyet-i umumiye-yi nazar-ı itibara alarak Garp medeniyetinin hayatını yaşamakla beraber elbise modasında servet-i umumiye-yi sıyaneten biçim ve renk nazar-ı itibara alınmayarak temiz bir takım elbise her vakit, her akşam ve her yerde kullanılması arzu-yı millî ve umumiye ile tecviz ve ilan edilmelidir. Nasıl ki melhuz bir seylabın önünde setler yapılarak o kasaba, o arazi o seylabın afatından muhafaza edilirse Avrupa'ya akan millî servet seylabının önüne de böylece ilim, irfanla set çekmek en lazımlıklı vazifemizdir. Tenkit devri hulul etti, irşat günü doğru, cahil ve gafil milleti uyandırmak lazımdır. Uyanın! Kalplerinizdeki altın madenlerini enzar-ı ammeye teşhir edin! Ölümüne mahkûm olduğu anda harikalar yaratarak varlığıyla cihanı yıldırان büyük millet, size hitap ediyorum, uyanın! Size asri, yeni fikirler aşılacak, saltanat ve istibdat devrinin çapaklandırıp tıkadığı gözlerinizi ve kulaklarınızı temizleterek açınız badema mevcut servetlerinizi heba ve vücutlarınızı harap etmeyiniz. Bütün köylülerimiz evlerinde ve bazı kasabalarda dokunan pamuk ve keten bezlerinden elbise yapılıp giyilir, her gün giydikleri hâlde üç sene kullanırlar. Bütün millet şimdilik yalnız yazlıklarını işbu bezlerden pantolon, yelek, ceket yapmak suretiyle istimale rağbet edecek olurlar ise dokumacılık her tarafta alabildiğine terakki eder ve güzel güzel sabit renklere de boyamaya muvaffakiyet hasıl olarak pek güzel, yakışıklı elbiselerimizi kendi metalarımızdan elde etmiş oluruz. Ve yalnız bu kadarlık himmet elbiseye ait milyonların Avrupa'ya akmasına mâni olacaktır. Kışlık için de yünden, tiftikten kalın kumaşlar, şayaklar dokunarak memleketin ekseriyetle ihtiyacını kendimiz temine muvaffak olabilirsek ne mutludur velev ki dâhilî dokumalardan mamul elbiselerimiz biraz kaba olsun bunu da hoş görmek vatanperverlik, milliyetperverlik muktezayatındandır. Binaenaleyh yerli bezlerden elbise giyenler daima takdir edilmelidir. Ve bilhassa memurin ile zengin kısm-ı ahali yerli bezlerden mamul elbise giymekten iftihar etmelidir. Yeni hayata atılan Türkiye'de herkesçe iyi bilinip ve memnuniyetle kabul edilmelidir ki bizde elbise modası batmaz. Garp medeniyetinde batarmış, varsın batsın. Onların servetleri müsaittir, her koyun kendi bacağından asılır. Biz kendi hesabımızı kendimiz yapalım, servet-i umumiye-yi kendi hududumuz dâhilinde muhafaza etmeye çalışalım.

Ey beyefendi! Hani ben göremiyorum, lütfen bendenize anlatır mısınız; kaç fabrikamız hâl-i faaliyette, kaç maden ocağımız var, kaç muattal, kaç faaliyette, kaç milyonerimiz var! Sonra kaç milyon ekmek parasına muhtaç milletimiz var daha sonra kaç milyon sefahate müptela monşerciklerimiz var. Kırkından sonra azanlarla çekirdekten yetişen yetmişliklerin adetlerini sahibi bilir! Biz henüz fakir ve hayata yeni atılmış bir milletiz. Kendimize ait hesabımızı kendimiz bilmeliyiz. İşimize gelenleri almamız, bütçemizi sarsanları idare-i maslahat etmeliyiz. Ne zaman Avrupa derecesinde servet sahibi olursak o zaman biz de her gün bir moda batırırız. Bir laf vardır *"Baba deve bir akçeye alamam oğlum demiş, bir müddet sonra baba deve bin akçeye alırım oğlum."* demiş. İşte şimdi bizim de servetimiz müsait olmadığından bugün bir liraya alacağımız herhangi bir şeyi müsait vaktimizde bin liraya alırız. Erkek ve kadın bütün millet ati-yi karipte hakiki medeniyeti bulmak ve hakiki refah ve saadet ve servete konmak için bu dakikaya riayetkâr olmayı âdet edinirsek çok iyi olur. Ve hem de ecnebi metainâ rağbetimizi keserek seksen kuruşluk kumaşın metresi yirmi kuruşa tenezzül etmiş olur. Elbise kullanmak meselesi çok mühim ve servet-i umumiye için bipayan menafi ile malidir. Modaperestler ve her gördüğünü

yapmak isteyen meraklıların sandık ve dolaplarında teraküm eden elbiseleri müddet-i hayatlarınca tükenmeyecek kadar çoktur. İşte bu kısım beyler, hanımlar ve hanım kızlar ellerinde mevcut elbiselerini kullanmaya ve yeniden bir şey almamaya azmetseler laakal on beş sene melbusat için Avrupa'ya arz-ı ihtiyaç etmeksizin idare-i maslahat kabildir. Ve bu müddet zarfında her cihetten iktisaden teraküm edecek servetlerimizle muhtaç olduğumuz pek çok fabrikaların inşasına muvaffak oluruz.

5. İstanbul ve Ankara'da neşredilen yevmi gazetelerin mevkileri müstesnadır. Onlar dünyanın her tarafından haber alırlar, karilerine bildiriler fakat şu vilayet ve bazı kazalardaki gazeteler afaka gözlelerini yumarak paçalarını sıvayıp muhitlerinde nafi mevzular üzerinde ciddi irşadata girişmeli, millette gördükleri her bir hataları bilafütür ihtar ve tashih ettirmeli ve daima hakikati göstermeli ve zavallı cahil ahalinin lisan-i hâllerine tercümanlık etmeyi gaye edinmelidir. Hele taşralarda çocukların terbiyelerine ait ne kadar safahat vardır. İşte bunları aslen taşradaki gazetelerin kutsi vazifelerini teşkil ettikleri hâlde beylerim şiirler ve biluzum şeyler ile hem kendilerini ve hem de karilerini üzüyorlar. Asıl fena ciheti insanı gazete mütalaasından soğutuyorlar. Mesela insan güzel bir meyve veya tatlı bir kavun olsa, yese ve o meyve ve kavun hoşuna gitse onlardan her gün balsa her gün alır, değil mi? Fakat aldığı meyve acı kavun kelek çıkarsa bir daha nasıl alır?! Kendim de dâhil olduğum hâlde bakıyorum da okumak bilenlerde de gazete mütalaasına inhimak yoktur çünkü bu da kanun-ı tabii iktizasındandır ki para verilip alınan ekmek, peynir ile nasıl ki insanın karnı doyarsa yüz para veya beş kuruş mukabilinde alınıp okunan gazete de efkâr-ı umumiyei okşamalı, insan o gazeteyi aldığına, okuduğuna memnun kalmalı ve karilerinin malumat ve seviyelerinin yükselmesine hizmet için gazetenin nısfından fazlasını irşatamız makale dercetmeyi âdet edinmelidir. İşte bu kabil herhangi bir gazete karilerine ders-i ibret, intibah-ı zevk bahşeder ve böyle gazeteleri değil az okumak bilenler, hiç okumak bilmeyenler dahi alarak saklayıp ehline okutturup müstefit olmaya çalışırlar ve bu suretle mütalaasına râğbet artar, satış da hâl-i hazırın birkaç misli fazla olur. Ne kadar yazık ki gazete satışları roman tefrikaları, milletçe ve piyango vesairelerle temine çalışılıyor. Hâlbuki muhtaç-ı imar vatan ve muhtaç-ı irşad millet lisan-ı hâlleriyle feryat ve istimdât ediyor. Muhterem millet, hayırhahane sözlerim yanlış anlaşılmasın. Münevveran kısmımız işret, sefahat ve kumara müptela olmasın, roman yazmasın, okumasın demek istemiyorum. Bu hususlarda da muasırlarımızla yekahenk olabiliriz fakat muasırlarımızın istihsal membaları istihlak kuvvetlerine galebe çaldığı için onlar dünya medeniyetinin her bir inam ve eğlencelerine iktisap hak etmişlerdir. Onlar dinî ayinlerini de ifa ve huzuzat-ı nefsaniyelerini de tatmin ederler, bizim ise ekseriyetle cahil bulunan milletimizi talim ve tenvir ve serapa harap vatanımızı imar etmedikçe hiçbir zaman asriliğimizi fiiliyatla ispata muktedir olamayacağız. İşte şu hakikati arz ve tefhim etmek isterim ki milletimizi ekseriyetle kesesini, nefsinin, aklını, fikrini, neslini, vaktini zayi, tahriş, tahrip ifna ve imha eden şu dört hisal-ı mezmumedir ki işret, sefahat, kumar ve roman iptilası bütün münevveranımızı zir-i pençesinde esir ettiğini düşünerek işbu dört haslete karşı nefret his ve izhar edilmek icap etmez mi? Bilemiyorum düşünce ve sözlerimde bir yanlışlık var mı? Var ise hakkı teslim etmeyi en büyük şiar ve meziyet bilirim. Farz edelim ki işret ve kumar müptelası bir münevverin her an aklını, fikrini işret sofrası ve kumar masası işgal eylemekten hali kalmaz. İşte şu dört haslet müptelası memur, muallim, esnaf, rençper her kim olursa olsun vazife ve meşguliyetleri arasında meluf ve esiri bulunduğu haslet, hatırına gelerek kendisini bir an evvel ağışına atmaya gayret edecekleri gibi hele memurin ve münevveran, vazifeleri haricinde birleştikleri zaman şu dört hasletten birisini kendilerine eğlence olarak intihap edegeldiklerinden asırlardan beri zavallı vatan harap ve bakir, millet fakir ve cahil kalmıştır. Şimdi işret ise alabildiğine aldı yürüdü, on iki ve yirmi yaşlarında ana kuzusu yavrucuklar işreti mubah ve menfaatli bir eğlence zannederek kendilerini elleriyle zehirlediklerinin farkında bile değiller. Zavallıları görüp meneden yok, çok yazık ve istikbal için ağlanacak bir hâl, böyle genç çocuklar yirmi yaşından evvel şu dört hasletten menedilse ayn-ı isabet olacaktır zira bu tahsil çağında işbu dört hisal-mezmumededen bilimum genç çocuklar men ve tenfir edilirse akıl, zekâ, fetanet, dirayet, iktidar, kuvvet, kudret sahibi ve bütün hisal-ı hamideyi cami ve beşeriyet ve heyet-i içtimaiye için nafi, müstahsil, mucit, muhterem genç, dinç, yıpranmamış birer dimağa malik münevver bir fikir ordusu meydana gelirse bütün cihanın takdirine mazhar oluruz.

6. Yazılan makaleler; basılan kitaplar, romanlar, çıkarılan gazeteler, mecmualar, verilen konferanslar hep münevver zümreyi eğlendirmek için tertip edilegelmektedir. Beri tarafta asıl cehl-i mutlaka canlı olarak yaşatan o saf kalpli köylülerimiz yaz kış, gece gündüz her an büyük bir yoksuzluk muvacehesinde çalışır, yerine göre kuru ekmeği börek, baklava lezzetiyle yiyerek hamt ve sena eder ve hiç boş durmaz, vazifesini ikmale çalışır, hükümet ledelicap herhangi bir hizmeti teklif etse memnuniyetle yapmaya gayret eder; her istenilen vergisini verir, askerini vermeyi en mukaddes vazife-i vataniye telakki eder. Acaba bu köylülerimiz köylerinde, hapishanelerde ve hastanelerde ne için gazete ve mecmualara râğbet etmiyorlar da bunlara bedel Acem düzmelerinden Leyla ile Mecnun Şirin ile Ferhat ve emsali risaleleri tercih ediyorlar ve bunları büyük bir itina ile okuyorlar ve dinliyorlar. Kâh güldürücü

kâh müstefit olacakları pek çok hikâyeleri ağızdan ağıza naklederek gece içtimalarını ve hali vakitlerini tenşit etmeye çalışırlar. Hâl-i hazırda kadar ne sözleriyle ve ne de kalemleriyle hassaten cehl-i mutlak içinde yaşayan köylülerimizi tenvir ve irşat edecek hiçbir zümre ortaya atılmamıştır, şimdi ise saye-i cumhuriyette tahsil-i iptidainin mecburi tutulması ile günden güne çocuklarımız cehaletten kurtulmak arifesinde bulduklarından maada ellerine geçecek nafi makalat ve irsalatı seve seve okuyarak ve akrabalarına dinleterek azami istifade temin edilecektir. Kulağını vatanın bağına, milletin kalbine koyarak emraz-ı dâhiliyelerini teşhis edip tedavi çarelerini yazarak bu milleti cehl-i mutlakdan tasfiye ve halas edecek münevverlerdir ki bu ölmüş addedilen millete taze bir hayat, taze bir ruh nefh ederek her birerlerimizin hedefimizi mukaddes vatan ve milletimizin hakiki reha ve itilasına ve hariçten yan bakanlara karşı her an infilaka amade kitle-i vahide hâlinde bulunduğumuzu cihana ilan için nazarları tespit ettirmelidir. Eğer biz şimdiden tedabir-i acile ittihazıyla on yaşında işrete ve tedrici bütün sefahate inhimak eden ana kuzularını işbu dört hisal-ı mezmumeden tenfir ve teb'it etmeyecek olursak böyle çürük bünye ve dimağa malik olan zümre matlup derece münevver de olsa ömrü vefasız olur zannederim. Haydi farz edelim ki ömürleri vefalı ve uzun olsun fakat kansız cansız bir uzuv meydana gelir ki askerliğinden ve neslinden hiç hayır beklenemez. Biz nesl-i atiyi bu tarz talim ve terbiye dâhilinde tahsillerine itina edersek emin olalım ki nesl-i hazır da böyle yüksek mefkûreye meftun kalır ve nesl-i ati ile beraber yekzeban olarak cumhuriyetin tenvir edici serbest malumatını öğrenmeye heyet-i umumiye say edecektir. Benim düşüncelerimden birisi de budur ki erbab-ı kalem öyle nafi risale ve makaleler yazmalıdır ki "*Nesl-i Atiye Hitap Eder Nesl-i Hazır İrşat*" serlevhası altında ey nesl-i ati diyerek ciddi ve lastiksiz sözlere girişmeli ve kati makul fikirler ile hem nesl-i atiyi teşhiz etmeli ve hem de aynı zamanda bu telkinat nesl-i hazırı da irşat etmelidir. Ve her kasabanın münevver Türk Ocak ve azaları da tatil günlerinde ve müsait zamanlarında kasabanın gayr-i münevverlerinden maada muhitlerindeki köylere giderek irşatamız makale ve risaleleri izah ederek köylülere tefhim etmeyi vazife-i millîye telakki etmelidir. İşte matbuat ve maarif ve Türk Ocakları bu tarz hareketi bir düstur olarak kabul ve tatbik ederlerse bu millete yeni ruh, yeni hayat ancak bu suretle nefh edilebilir. Asırlardan beri geri kaldığımızı biliyor ve itiraf ediyoruz. Hedefimiz de ilerideki medeniyet ekspresine kavuşmaktır, o hâlde bütün sefahati terk ederek çabuk zengin olmak için çok çalışmamız bir emr-i tabii değildir? Devr-i sabıkın hazine menfaati düsturu yerine cumhuriyet ve hâkimiyet-i millîyede "*Milletin kesesi devletin asla sarsılmaz hazinesidir.*" düsturunu ikame ederek daima milletin zengin olması çareleri her ne guna tedabire mütevakkıf ise düşünölmelidir.

İktisaden Yükselmek Yolları: Beynelmilel kıyafeti tanzim ederek lüks eşya kullanmakla iktisaden yükselemeyeceğimizden iktisat çarelerini ve umumi faydalı şeyleri düşünüp bulup efkâr-ı ammeye vaziedilmelidir ki herkes her işini düşünerek yapmaya alışsın ve Arap'ın dediği gibi "*Huz ma safa da'ma keder*" herkes beğendiği fikri alsın beğenmediğini terk etsin ve herkes bir guna fikr-i icada malik bulunacağından herkes güzel güzel fikirler icat etsin, meydana atsın zira fikir fikirden sütündür ta arş-ı âlâya kadar derler, birçok madenlerin ve mevadd-ı iptidaiyenin tasfiye edilerek güherçile ve altın istihsal edildiği gibi herhangi makul bir fikir her kim tarafından söylenilmiş olursa olsun "*Söyleyene değil, söyletene bak.*" veyahut "*Üzümünü ye, bağına sorma.*" dedikleri gibi fikirlerimizi birbirimize aşlamadıkça umumi seviyemizin yükseldiğini görmek çok zaman tevakkuf edecektir. İşte bu fikir ve kanaatimi, bazı düşüncelerimi yazıyorum, ümit ve temenni ederim ki temelini vazettiğim şu fikir sütununun yükselmesine hizmet edecek erbab-ı kalem ve tefekkür-i irşat müsabakasına girişerek güzel fikirleriyle bütün milletin deşti fikirlerini aşlamayı millî ve vatani vazife telakki edeceklerdir.

1. Türkiye Cumhuriyeti'nin her vilayet ve her kasabasından genç demirci ve çilingir ve marangoz ve taşçı ve her sınıf sanat sahiplerinden arzu edenler hükümet delaletiyle Avrupa'ya, Amerika'ya gönderildiği gibi ikinci bir parti de bililtizam Türkiye'nin büyük şehirlerinde beş on sene ustasına hizmet edip iş öğrenerek memlekete avdet etmelidir ki bu sayede müstait ve mütefennin dülger ve taşçı ustaları çoğalmış olsun. Memlekette çekiç, keser kullanmasını; taş, ağaç yontmasını öğrenmiş, sanata yeni atılmış ve sinni on beşini ikmal eden gençler sanatlarında daha ziyade terakki ve tefeyyüz edebilmeleri için İstanbul, Ankara ve İzmir ve herhangi büyük şehirlerde lüks yapılarda istidatlarına göre hidematta kullanılarak ustabaşları tarafından bunların talim ve terbiyelerine itina ve dikkat edilmelidir. Şu son seneler zarfında otomobil inkılabı, heves ve cereyanı gibi adet ve edevat-ı ziraiyede de seri bir inkılap vücuda getirilecek olursa mesaimizi fenne tatbik edip istihsalatımızı her tarafta teksir ederek refah ve servet-i vâsia heyet-i umumiyemize arz-ı teslimiyet edecektir hatta alat-ı ziraiye inkılabı otomobile takaddüm etmeli idi zira alat-ı ziraiye bugün için köylü müstahsillerimizin en fazla muhtaç olduğu bir servet vasıtasıdır. Eğer azimkârane ve daha fazla çalışmış olsaydık, az zamanda Türkiye dâhilinde her ne bahasına olursa olsun birkaç otomobil ve ziraat fabrikası küşat ederek bunlara ait makinelerimizi de kendimiz yapmaya gayret etseydik şüphesiz milyonlar memleket dâhilinde kalabileceği gibi diğer taraftan da binlerce işsiz adamlarımıza yeni fabrika ve maden ocaklarımızda işler açılarak fen ve sana-

yi terakki etmiş bulunacaktı. Beis yok yine her bir şeyi bu millet yapar ve yapacaktır. Elverir ki bütün millet sefahatin muvakkat şöhrat ve lezzetine ve aldatici güzelliklerine kapılmayarak bütün amal ve hedeflerimiz vatan ve milletin hayır ve saadet yolları olmalıdır.

Ziraat Makinelerinde İnkılap Nasıl Yapılabilir: Şoför mektebi gibi ziraat makinelerini kullanmayı öğrenmek için dersaneler vardır. İşte buralara da zengin evlatlarından fazlaca rağbet edilerek makinelerin her bir türlü fennî istimalini öğrenip diploma aldıktan sonra herkesin ihtisasına göre ziraat ve hasat makinelerini hamil birer grup, hükümetin delalet ve taksimatıyla Türkiye'nin her tarafına gönderilmeli, bunlar bidayeten münasip bir kira ile çalışarak yerleri sürmeli, ekinleri biçmeli, taneyi samandan ayırmalı ve aynı zamanda köylülerin gençlerine makinelerin de suret-i istimalini öğretmeli ve bu suretle hem bir görenek peyda olur ve hem de makinelerin faydalarını köylüler gözleriyle görüp aralarında para toplayarak hazır ayaklarına gelmiş bulunan makineleri almaya ve suret-i istimalini öğrenmeye gayret edecekleri bir emr-i tabiidir. Bu cahil ve fakir köylüye rehberlik yapmadıkça ve menfaatlerini gözlerine sokmadıkça bin yıl daha karasabandan, tahta düvenden kurtulmalarına imkân yoktur. Büyük küçük her kasabada bir tetkikat yapılsa pek çok haneler bulunur ki hane sahibi evin bir tarafını yaptırıp içine başını sokmuştur, diğer tarafı sia-i maliyesine intizaren senelerce kaldığı ve yaptırılmayarak tamamen harap olduğunu görenler, bilenler eksik değildir. Kasabalarda birer muavenet teşkilatı olsa böyle yarı kalmış haneleri ikmal ettirerek sarf edilen parayı maafaiz ödeyinceye kadar teşkilat tarafından kiraya verilerek maafaiz sarfiyatlarını istifa ettikten sonra o kısmın anahtarını asıl hane sahibine teslim etseler hem kasabanın çirkinlikleri ve hem de kiralık hane buhranı izale edilmiş olacağından zengin kısımların sadakatle fakir hemşehrilerine muavenet hususunda ittifak ederek icabına tevessül etmeleri vezaif-i insaniyeden bulunduğundan şüphe yoktur. Elde mevcut herhangi bir eşyayı hüsn-i istimal çareleri, iktisat faslından harîç değildir zira bir şeyi altı ay kullanarak eskitmekle hüsn-i tedbir sayesinde altı sene kullanmak arasında fark-ı iktisat bedihidir. Kırmak, dökmek, yırtmak, kaybetmek gibi şeyler de daima servetimizi kemiren bir mikroptur. Hülâsa: Bugünkü gençliğe, bugünkü Türk nesline düşen en büyük vatani, millî bir borç varsa o da hakiki medeniyet ve asrîlik mefhumunu yanlış telakkilere kurban etmemeli, istihsalatımızı koruyup tezyide hasr-ı gayret etmelidir. Cihan muvazenesini, hepimiz pekâlâ biliyoruz ki altın külçeleri temin ediyor. Fakir milletler zengin milletlerin boğucu tazyiki altında ezilmeye mahkûmdur. Sefahat ve israf milletlerin ahlak-ı umumiyesinde onulmaz rahneler açar. Kazanmak güç, sarf etmek ise pek kolaydır. Köylünün istihsalatını korumak, millî serveti himaye etmek hükümet-i mübeccelemizin en yüksek umdeleri miyanındadır. Köy kooperatifleri, esnaf sandıkları istikbal-i atimizi temine matuf icraat miyanındadır. Türk milleti için bir şaheser olan Köy Kanunu'nun tatbiki, inanmalıyız ki az zaman zarfında köylüyü ve binnetice Türk milletini refaha erdirmeye saik-i hakiki olacaktır.

Güzel İnebolu Gazetesi Sahip ve Müdürü Mustafa Nuri Bey'in Risalemiz Hakkındaki Takrizleri.

Müftüzade İhsan Bey'in ilk defa kaleme aldığı şu risaleciği, bugün hepimizin de riayetkâr olmaya mecbur olduğumuz çok ehemmiyetli noktaları bariz bir surette irae ve telkin etmesi dolayısıyla hususi bir kıymeti haizdir. Gerek muhitimizde ve gerekse Türkiye'nin en ücra köşelerinde hükümferma olan içki belası istilai bir şekil almış "*dansig*", "*bar*" gibi sefahat mahalleri nice aile ocaklarını, nice fazilet yuvalarını söndürmeye, harabiye sevk etmeye saik bir mahiyet kesbetmiştir. İktisaden pek buhranlı anlar yaşayan memleketimiz bu hatarnak iptiladan kurtulabilmesi için İhsan Bey'in tavsiye ve gösterdiği misaller cidden mucib-i mülahazadır. Hele kıyafet meselesinde ecanibe verdiğimiz milyonlar hakkındaki mütalaaları seza-yı takdirdir... Niçin yerli mamulatımıza rağbet etmiyoruz, niçin istihsalatımızdan ve binnetice servet-i milliyemizi tenmiye etmeye rağbet göstermiyoruz? Bu suallere verilecek cevabı medeniyetin, asri yaşamanın hakiki manasını, hakiki düsturlarını değil; şekle, zahire tapınmayı âdet ittihaz etmemizde ve hülâsa terbiyevi telkinatın henüz daha hâl-i tekemmülde bulunmamasında aramalıyız. Sözlerime hitam verirken İhsan Bey'i tebrik ve takdir ettiğimi ilave ve herkesin bu müfit risaleyi mütalaa eylesenini tavsiyeyi bir vazife bilirim.

Mustafa Nuri

Kaynaklar

Bezirci, A. (1988). *Rıfat Ilgaz: Yaşamı, Kişiliği, Şairliği, Hikâyeciliği, Romancılığı, Oyunları, Anıları, Köşe Yazarlığı, Eserlerinden Seçmeler*, İstanbul: Boyut.

İlhan, A. (2007). *Gazi Paşa*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.

Müftüzade Mehmet İhsan. (927). *Asri Fikir: Milletime Hitap!*. İnebolu: Hayrettin Matbaası.

**Türk Kültürü
ve
Sanatı**

Татар Декоратив Тәлинкаләрә. Яңарыш

Алсу ШАМСУТОВА¹

Аннотация

Казань, историческое место встречи Востока и Запада, становится сегодня одним из крупных туристических центров. Актуальность задачи по созданию национального сувенира, отражающего художественные традиции татарского народа очевидна. Обращаясь к зарубежному опыту, нетрудно заметить, что в мусульманских странах таким брендом сувенирной продукции является восточная тарелка. По рисунку орнамента и цветовому сочетанию легко определить, к какому региону принадлежит то или иное изделие.

Исторические предпосылки развития художественной керамики в искусстве казанских татар. Глубокие истоки керамической культуры татар, представления о которых можно составить по дошедшим до нас сосудам и фрагментам гончарных изделий волжских булгар и казанских татар периода XV-XVI вв., свидетельствуют о высоком уровне ремесла, в котором утилитарные задачи органично переплетались с декоративными. Наряду с бытовой посудой (кувшины, хумы, кумганы, блюда, чернильницы, светильники, игрушки), в мастерских гончаров создавались также облицовочная глазурованная керамика, фигурные кирпичики. Широко распространенными приемами художественной обработки сосудов, повышающими их декоративные свойства, являлись покрытие ангобом (белой, красной, серой глиной), прозрачной поливой и лощение в виде полос, образующих различный рисунок. Немногочисленные археологические раскопки не дают полной картины развития керамики в период Казанского ханства. Однако клейма на сосудах свидетельствуют о многочисленных гончарных мастерских.

Проблема по возрождению национальной художественной керамики связана, прежде всего, с прерванными традициями - последние археологические находки этого древнейшего вида декоративного творчества татарского народа датируются второй половиной XVI века. В период Советского союза возник керамический завод в Бугульме (1976-2012), действовал цех художественной керамики при ККСМ (руководитель - Борис Шубин). К сожалению, эти проекты не получили должной поддержки и по финансовым проблемам были закрыты.

Современное состояние керамического производства на территории Татарстана. Сегодня развитию национальных ремесел в Татарстане уделяется особое внимание: в 2000 году была принята республиканская программа сохранения, возрождения и развития народных художественных промыслов, декоративно-прикладного искусства в Республике Татарстан. Разработчиком и головным исполнителем программы стал Центр развития народных художественных промыслов и ремесел Республики Татарстан. Кроме того, Министерством культуры РТ предоставляются денежные гранты, направленные на развитие народных художественных промыслов и распределяемые на конкурсной основе. Благодаря такой поддержке многие художники получили стимул для развития своих проектов, связанных с возрождением художественной керамики: например, вновь заработал цех художественной керамики при Казанском комбинате строительных материалов (2010), появилась художественная мастерская им. Ф. Валеева, ориентированная на возрождение болгарской керамики (2013), появились возможности для осуществления проекта "Татарская тарелка" (2011).

¹ Татарстан Фәннәр академиясе Тел, Әдәбият һәм Сәнгать институты өлкән фәнни хезмәткәре, филология фәннәре кандидаты, Татарстан Язучылары берлеге әгъзасы, "Татар сәнгате һәм мәдәнияте җәмгыяте" җитәкчесе, Казан Кремле музей-тыюлыгында урнашкан Татар шәмаилләре галереясы җитәкчесе, доцент, Казан, Татарстан. alsushamsutova@gmail.com.

Проблема возрождения традиционных ремесел в татарском искусстве связана, в первую очередь, с поиском новых форм выразительности, отвечающих импульсам современного времени. Творческие и технологические эксперименты современных художников расширили палитру традиционной керамики. Они привнесли в керамику новые функциональные особенности, качественно новые эстетические свойства. Художественный облик изделия во многом зависит от профессионального уровня мастера-керамиста. Жесткий канон цветовой гаммы и композиции в татарском керамическом искусстве, не богатом на археологические предметы, не сложился. Создать художественный бренд в керамике, отвечающий национальным требованиям, оказалось не так уж и просто. Татарские художники попадают под влияние или богатой турецкой школы, или традиций иранского искусства. Наша задача найти свое, национальное лицо в керамическом искусстве.

Ключевые слова: Татарская Тарелка, Татарское Искусство, Казань, Татары Поволжья.

1. Кереш. Казан - Шәрәк һәм Гарәб тоташкан иң матур урыннарның берсе. Шәһәрбез буген Россиядәге туристик мәркәزلәрнең берсе. Шул сәбәпле туристларны җәлеп итәрдәй милли сувенирлар булдыру мәсьәләсе актуаль булып кала. Россиядәге мөселман республикаларның берсе буларак, без кунакларыбыз Казаннан киткәндә нинди милли бүләк алып китә алырлар икән дигән идея турында уйлаганда, иң беренче чиратта, башка мөселман мәмләкәтләреннән тәлинка, тукулган келәм алып кайтсалар, бездән чәк-чәк, читек, калфак кына түгел бит, дигән фикерне куәтлибез. Шушы яктан якын килгәндә, татарларда декортив тәлинка проекты башлап җибәрү, үстерү эһәмиятле проектларның берсе булып тора.

2. Тема. Татар халкының милли керамика сәнгате Казан ханлыгы юк ителү белән бер үк вакытта җимерелә. Әмма бу сәнгать Алтын Урда чорында да, Казан ханлыгы дәверендә дә алга киткән булганлыгы билгеле. Мәсәлән, Кубрат хан коллекциясе белән бәйлә күргәзмәдә генә дә без татарларның борынгы бабаларының затлы, сыйфатлы керамик савыт-сабалар кулланганлыгын күрә алабыз. XV-XVI гасырларда болгар-татар керамика осталары ясаган әсәрләр декоратив сәнгать югарылыгына җиткән булалар. Көнкүрештә куллану өчен ясалган комган, табак, кара савыты, лампалар белән беррәттән, һөнәрчеләрнең эш амбарларында стеналарны бизи торган керамик плиткалар да ясалганы мәгълүм.

3. Табылган нәтиҗәләр. Татар милли керамика сәнгате торгызу беренче чиратта югалган традицияләребезне кире кайтару теләге белән бәйлә. Татар-болгар керамика әсәрләре, кызганычка каршы, XIII гасырга карый торган әсәрләрдән генә гыйбарәт. Аннан алдагыларыннан үрнәкләр бездә әлегә юк, диярлек. Икенчедән, совет чорында Татарстанда Бөгелмә шәһәрндә (1976-2012) нәфис керамика белән бәйлә бер бүлек ачылды, эшләп килде. Ләкин анда да татарларга хас милли керамик әсәрләр чыгару максаты каралмаган иде.

Бүгенге көндә Татарстанда татар керамикасы сәнгате белән бәйлә актив, нәтиҗәле проектлар башланды, алып барыла. Чөнки бүген милли сәнгатебезнең үсешенә игътибар күбрәк. 2000 елда халык сәнгате әсәрләрен саклау, торгызу, үстерү программасы кабул ителде, Халык сәнгате әсәрләрен үстерү үзәге ачылды, Мәдәният министрлыгы тарафыннан бу өлкәне үстерү өчен грантлар бүлеп бирелә. Шул сәбәпле күп кенә керамика осталары үзләренең проектларын үстерү мөмкинлеген ачтылар.

4. Тартышма. Татар керамика сэнгатендә бүген без берничә юнәлешне аерып куя алабыз. Беренчедән, бу - болгар керамикасы. Бу өлкәдә татарлар белән бергә рус, чуваш керамистлары да эшли, алар болгар чоры керамикасын өйрәнәләр, яңадан торгызу мөмкинлекләрен эзлilәр. Болгар чоры- ул гомумтөрки чор, монда төрки орнаментлар да, төрки мотивлар да бик еш кулланылган булырга мөмкин, шул ук вакытта Идел бие төбәгенә генә караган махсус үзенчәлекләр дә очрый, фин-угор кабиләләре, мажарлар белән бәйле мотивлар да килеп керә. Безнең керамика осталарының төп максаты - әнә шуларны торгызу, керамик әсәрләрдә боларны кире халыкка житкерү.

Икенчедән, Казан ханлыгы чоры керамикасы. Бу чор инде татар-болгарларда шәһәр мәдәнияте үсеше белән билгеләнелә. Монда ислам мәдәниятең тәэсире көчле сизелә, татар орнаментлары матур итеп үрелеп бара, гарәп каллиграфиясенең бай, матур үрнәкләре ижат ителә. Кызганычка каршы, Казан ханлыгы чорына караган үрнәкләр, ул жиңмерелү сәбәпле аз сакланган. Шуңа күрә галимнәр дз, керамика осталары да күбрәк иран һәм төрек сэнгате үрнәкләренә мөрәжәгать итәргә мәжбүрләр. Шул ук вакытта совет чорында формалашкан рус-европа керамика сэнгате тәэсире дә сакланып кала килә. Димәк, керамика сэнгате үсешендә дә Шәрык һәм Гарәб синтезы кушылып бара.

5. Йомгак. Татар милли һөнәрчелеген үстерү көнебезгә жавап бирә ала торган яңа формалар эзләү белән бәйле. Шулай да бу тышкы форма белән генә мавыгулар милли керамика сэнгатен саклауга китерә дип әйтеп булмый. Чөнки гасырлар бие югалып торган милли татар керамика сэнгатен аякка бастыру, аның үз йөзен булдыру - жиңел түгел. Иран, төрек керамика сэнгате йогынтыларыннан чыгып, борыңгы милли татар-болгар-төрки стильгә кайту юлында эшлисе эшләрәбез әле бик күп.

Чыганақлар

Валеев Ф., Валеева Г. (2002). Древнее искусство Татарстана. Казань, Татарское книжное издательство. 104 с.

Декоративно-прикладное искусство казанских татар (1990) / Г.Ф. Валеева-Сулейманова, Р. Г. Шагеева. Москва : Советский художник, 205 с.

В Казанском Кремле открылась выставка "Татарская декоративная тарелка" (2011)// Аргументы и факты. 16 июня 2011. 3 с.

Gaziantep Mutfağında Dürüm Kültürünün Yeri

Esra DEMİRCİOĞLU¹

Özet

Türkiye’de ekmeğin tüketimi birçok ülkeye kıyasla çok daha yüksektir. Bunun en çok görüldüğü şehirlerden birisi de şüphesiz Gaziantep’tir. Bu coğrafyada geleneksel bir alışkanlık olan yemekleri ekmeğe tüketme, adeta bir gereksinim haline gelmiştir. Çalışmayla, Gaziantep mutfağında dürüm kültürünün varlığı incelenmiştir. Literatüre Gaziantep’in dürüm algısı hususunda katkıda bulunulmuştur. Gastronomi literatüründe yemekleri ekmeğe sararak yeme algısı üzerine yazılmış bir çalışma olmamasından dolayı, bu konu tercih edilmiştir.

Çalışmada, sosyal bir bakış açısıyla ele alınan “Gaziantep’li neden her şeyi ekmeğe sararak yer?”, “Dürüm kültürü neden ortaya çıkmıştır?” gibi sorulardan yola çıkılmıştır. Öncelikle, rastgele seçilen kişilere röportaj yapılarak, dürüm kültürüyle alakalı literatürdeki eksiğin giderilmesine katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Sonra ise araştırma sorusunu cevaplandırmak üzere nitel araştırma yöntemleri tercih edilmiştir. Veri toplama aracı olarak sözlü görüşme tekniği ve yüz yüze anket tekniği uygulanmıştır. Çalışmada dürüm kültürünün Gaziantep’li kimliği ile yorumlanması amaçlanmıştır. Araştırmanın evreni Gaziantep ili; örneklem ise il merkezi, Şehitkâmil ve Şahinbey ilçeleri olarak belirlenmiştir. Elde edilen veriler SPSS 17.0 istatistik programında analiz edilmiştir.

450 kişi ile yapılan anketten elde edilen verilere göre katılımcılar arasında eğitim durumu arttıkça dürüm tüketme oranı düşmüştür. Yöresel yiyecekleri dürüm şeklinde tüketme arzusu doğum yeri ile doğru orantılı olduğu tespit edilmiştir. Birçok etken dürüm tüketme isteğini arttırsa da Gaziantep’li katılımcılar arasında vazgeçilmez bir yere sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Gaziantep, Mutfak Kültürü, Dürüm, Ekmeğin.

Giriş

Günümüzde çeşitli sebeplerden dolayı ayaküstü atıştırma ve hazır yiyeceklerin tüketimi artmıştır. Bilindiği üzere fast food ürünleri ithal ve kültürümüzde bulunmayan yiyeceklerdir. Fast food ürünlerinin içeriğinde bağımlılık yapıcı monosodyum glutamat bulunduğu bilinmektedir. Fast food ürünleri sağlıklı olarak nitelendirilir. Yıldız (1991), “Fast food ürünleri beslenme açısından değerlendirildiğinde; sodyum, kolesterol ve yağ (özellikle doymuş yağ) tüketim miktarı fazla, buna karşılık kalsiyum, vit A, vit C ve posa içeriği bakımından yetersiz olduğu, ayrıca karsinojen potansiyel taşıdığı görülmektedir. Bu durum insan beslenmesini, dolayısıyla toplumun sağlığını etkilemektedir” şeklinde ifade etmiştir (Elmacıoğlu, 1996, s. 30-31).

Fast food’un yerli alternatifi olarak kabul edilebilecek olan, hem kültürden kopmayan, hem görece çok daha sağlıklı, hem de pratik olan gıda ürünü ve yeme alışkanlığı ise dürümdür. Nesilden nesle aktararak kültürleşmiştir dürüm. Kültürümüzde yemeklerin olmazsa olmazı olan, ekonomik olması sebebiyle de her eve girebilen ekmeğin, yemeklerle birlikte en pratik tüketim şekillerinden biridir. Bu kültürün, kültür olmanın ötesine geçtiği ve vazgeçilmez bir damak tadı olarak nitelendirildiği yer ise Gaziantep’tir.

Dürümden ve dürüm kültüründen bahsedildiğinde ilk akla gelen illerden biri olmasından, Türkiye’nin ilk gastronomi şehri olmasından ve araştırmacının da bu gastronomi şehrinin üniversitesinde öğrenci olarak veriye daha kolay ulaşabileceğinden dolayı, Gaziantep’li olan kişilerin görüşleri derlenmiştir. Yerli halk ile yapılan görüşmelerin sonucunda elde edilen veriler ile kaynak oluşturulmuştur. “Neden yemeğin yanında bu kadar ekmeğin tüketiliyor?” diye başlayan düşünsel süreç, “Gaziantep’teki

¹ Uluslararası K. Ş. Toktomamatov Üniversitesi, Kırgızistan, Aşçılık ve Mutfak İşletmeciliği Bölümü, e-posta adresi: esra1demircioglu@gmail.com.

dürüm tüketiminin kültürdeki konumu nedir?” temel sorunsalı olarak ele alınmıştır. Bu sorunun cevaplanması için gerçekleştirilen çalışma literatüre yeni bir kavram kazandırmasından dolayı önemli ve özgün bir değere sahiptir. Gelecek çalışmalara kaynak oluşturabilmek, Gaziantep örnekleminde Türk insanının damak tadı, yemek yeme alışkanlığı gibi konularda alan yazına katkıda bulunacak olması çalışmanın gastronomi bilimine diğer katkılarıdır.

1.1. Literatür

Kültürün evrensel bir değer olmasından dolayı birçok tanımı yapılmıştır. Akla gelen ilk tanımlarından biri; *“insanlar tarafından üretilen, öğrenilen, uygulanan, aktarılan, değişen, semboller içeren, maddi ve manevi değerleri kapsayan bir üründür.”* Kurallar yığını olarak görülen kültür, insanların konuştuğu dil, toplumsal kurallar, yemek yeme biçimleri gibi kurallar bütünüdür (Turgut, 2019, s. 31-33). Maddi ve manevi öğelerin oluşturduğu kültür denilince akla ilk yemek kültürü gelir. Yemek, kültürün somut ögesidir (Süt, 2019, s. 36). Yöresel yemek, herhangi bir bölgeye ait gıdaların bölge halkının kültürüyle özdeşleşmesi ile oluşan ve o yörede gelenekselleşmiş yemeklerin tümüdür (Büyüksalvarcı, Şapıcılar, & Yılmaz, 2016, s. 166). Yöresel yiyecekler içinde bulunduğu toplumun kültürel değerlerinden meydana gelir (Erdek, 2011, s. 73).

Ticaret yolları üzerinde konumlanması Gaziantep’i, farklı kültürlerden etkilenmesine ve bu bileşenleri günümüze taşımasına sebep olmuştur. Göğüş (1997) ve Ersoy (2007) Gaziantep mutfak kültüründe Neolitik, Bronz Çağı, Hitit, Helen, Roma, Bizans, Osmanlı, Selçuklu ve Cumhuriyet dönemi mutfaklarından örnekler barındırdığını ifade etmişlerdir (Sabbağ, 2015, s. 199- 200). Tarımsal üretimdeki çeşitlilik ve kentin sahip olduğu kültürel çeşitlilikten dolayı yiyecek ve içecek yelpazesi geniştir. Coğrafi şartların ve iklim koşullarının elverişli olması sayısız seçeneği Gaziantep mutfağına sunmuştur. Yörede yetişen tahıllar, baklagiller, sebze ve meyveler, yerel ot ve baharatlar Gaziantep’e özgü 400 den fazla yemeğin oluşmasına katkı sağlamıştır (<http://www.gastroantep.com.tr>). Besicilik faaliyetlerinin yoğun olarak yapıldığı Gaziantep’te, et ve süt üretimi yapan çiftlikler gastronomi kültürüne kaynak sağlamıştır. Gaziantep yemeklerinin vazgeçilmez olan etin kaynağı olan hayvanlar, yöredeki dağlarda ve meralarda doğal kekik türüyle beslenmelerinden dolayı hayvanların eti çok lezzetli hale gelmektedir (<http://www.gastroantep.com.tr>). Et ve hamur işleri Türk yemek kültürünün önemli iki temel kaynağıdır ve ikisinin birleşiminden bir sentez meydana gelir (<http://www.turkish-cuisine.org>). İyi bir enerji kaynağı olan ekmeğin, un, su, tuz ve maya içeriğine sahiptir ve protein, vitamin ve birçok mineral içerir (Aydın & Yıldız, 2011, s. 165). Ekmeğin, tahıl unlarının su ile yoğurulmasıyla elde edilen hamurun pişirilerek yenmeye hazır hale getirilmiş hali olan bir besindir (Baysal & Över, 1994). Ekmeğin, üretimi kolay, diğer gıda maddelerine oranla ucuz ve erişim imkanı daha kolay olmasının yanı sıra doyurucu ve besleyicidir (Aydın & Yıldız, 2011, s. 165).

Ekmeğin, ülkemizin tahıl ülkesi olmasından dolayı, ekonomik durum gözetmeksizin bütün mutfaklara girdiği söylenebilir. Yıllardır süregelen beslenme alışkanlıkları ve sosyoekonomik yapı nedeni ile ekmeğin tüketimi yoğun görülmektedir. Yokluk ve kıtlık dönemlerini had safhada yaşayan ülkemizde, ekmeğin su derece kıymetli bir besin maddesi olarak görülmüştür. Az miktarda yapılan yemeğin aile fertlerinin hepsine yetebilmesi adına yemekler ekmeğin ile servis edilmeye başlanmıştır. Doyurucu etkisinden dolayı yemekleri ekmeğin tüketmek alışkanlık haline gelmiştir. Nesilden nesle aktarılan bu alışkanlık bir gelenek haline gelmiştir. Geçmişte geçimlerini bağcılık, çiftçilik ve hayvancılık ile sağlayan toplumun çok fazla enerji ihtiyacı olmuştur. Bu işlerin yapımı kuvvet gerektirdiğinden dolayı enerji ihtiyacı, besin değeri açısından önemli bir yere sahip olan ekmeğin ile gidermeye çalışılmıştır. Tarlaya giderken taşımada kolaylık sağlaması ve yemeğin yerken zorluk olmamasından dolayı yemekler ekmeğin sarılmıştır. Dürüm olarak tüketilen yiyecekler çalışma hayatında kolaylık sağlamıştır. Dökülme riski olmaması, ekstra çatal, bıçak gibi ekipmanlara ihtiyaç duyulmaması adına büyük rahatlık sağlayan dürümün bu şekilde ortaya çıktığı düşünülmektedir.

2. Yöntem

Araştırmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın evreni Gaziantep ilidir. Örneklem ise il merkezi, Şahinbey ve Şehitkâmil ilçeleridir. Evreni temsil edebilecek örneklem büyüklüğünün % 95 güven düzeyinde ve % 5 güven aralığı ile 450 katılımcı olduğu hesaplanmıştır. Ankete başlanmadan önce 200 kişiyle görüşme yapılmıştır. Alınan bilgiler doğrultusunda geçerliliği ve güvenilirliği test edilen anket soruları oluşturulmuştur. Anket formu demografik özellikler, tercih edilen dürüm çeşitleri, Gaziantep’te dürümün yaygın olmasında pratiklik, fiyat, alışkanlık vb. etkenlerin önemi, dürüm kültürü algısını ölçen dürüm kültürünü tanımlayan değişkenlerden oluşmaktadır. Araştırmada dürüm kültürü algısını belirlemek amacıyla 22 maddeden oluşan 5’li Likert ölçeği kullanılmıştır. Maddelere verilen tepkiler 1,2,3,4,5 şeklinde puanlanmıştır. Böylece her katılımcı ve her madde için 1-5 aralığında bir puan elde edilmiştir. Puanın yüksek olması dürüm kültürü algısının yüksek olduğunu göstermektedir.

Tablo 1: Anketin Toplam Güvenirliliği Tablosu

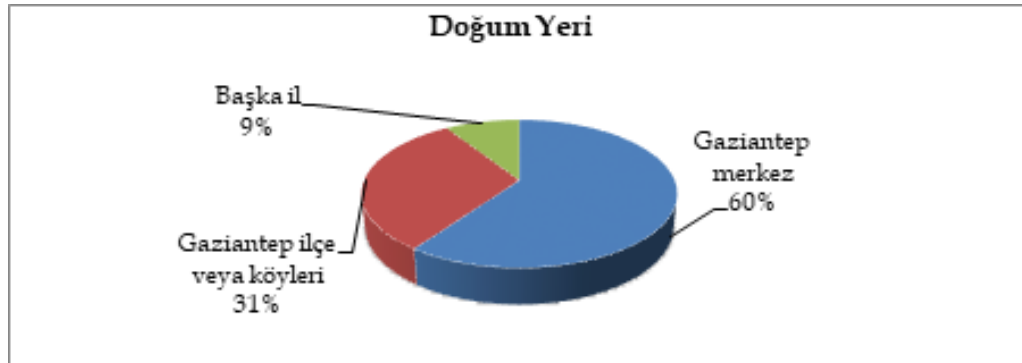
Anketin Toplam Güvenirliliği	
Cronbach's Alpha	N of Items
,888	22

Elde edilen veriler SPSS 17.0 istatistik programında değerlendirilmiştir. Tercih edilen dürüm çeşidi ile demografik özellikler arasında bağlantı olup olmadığı Chi-Square Testi ile, dürüm kültürü algısının demografik özelliklere göre anlamlı farklılık olup olmadığı T-test ile, dürüm kültürü algısı ile tercih edilen dürüm çeşidi arasında anlamlı farklılık olup olmadığı Anova testi ile ölçülmüştür. Anketler araştırmacı tarafından yüz yüze anket tekniğiyle uygulanmıştır. Anket 13 Temmuz 2019 - 5 Ağustos 2019 arasında rastgele örnekleme yöntemiyle 450 kişiye uygulanmış, tamamı değerlendirilmeye alınmıştır.

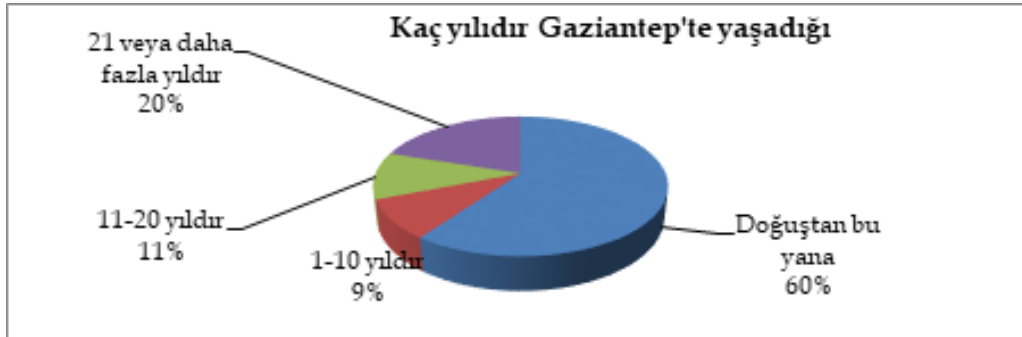
3. Bulgular ve Tartışma

Katılımcılar arasında dengeli bir dağılım sağlamaya özen gösterilmiştir. Katılımcıların % 51,6'sı kadın, % 48,4'ü erkektir. 450 kişiden % 59,8'i Gaziantep merkez, % 31,1'i Gaziantep ilçe veya köyden, % 9,1'i başka ildir. Katılımcıların medenî durumu incelendiğinde % 52,4'ü evli, % 44,7'si bekâr, % 2,7'si diğer seçeneğini işaretlemiş olup % 0,2'si cevap vermemiştir. Katılımcıların % 52,7'si lisans/ yüksek okul mezunu, % 28,4'ü lise, % 12,4'ü ilköğretim, % 4,4'ü lisansüstü, % 2 okuryazar olmayanlardır. Katılımcıların % 23,6'sı memur, % 18'i ev hanımı, % 15,3'ü işçi, % 13,6'sı diğer, % 11,8'i esnaf, % 11,3'ü öğrenci, % 4,2'si serbest meslek sahibi, % 2,2'si emeklidir. Katılımcıların % 60'ı doğuştan bu yana, % 20'si 21 yıl ve üzeri, % 10,9'u 11-20 yıl arası ve % 9,1'i 1-10 yıl arası bir süredir Gaziantep'te yaşadığı görülmektedir.

Grafik 1: Ankete Katılan Kişilerin Doğum Yeri Grafiği

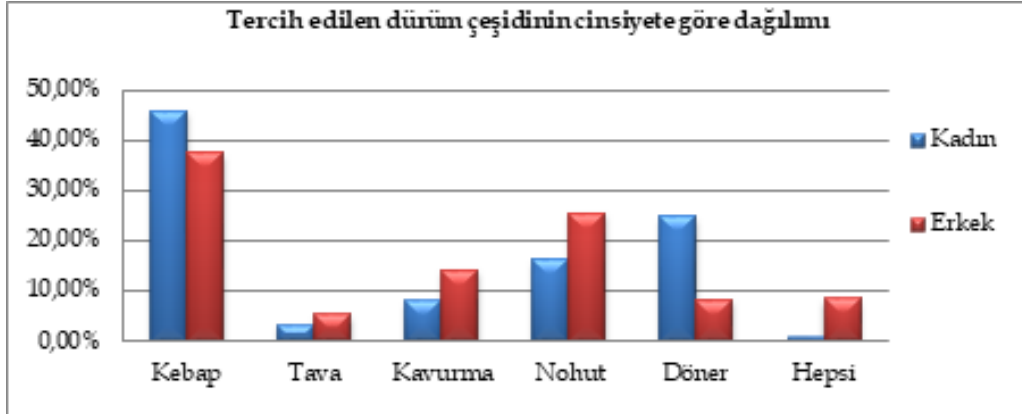

Grafik 2: Ankete Katılan Kişilerin Kaç Yıldır Gaziantep'te İkamet Ettiği Grafiği

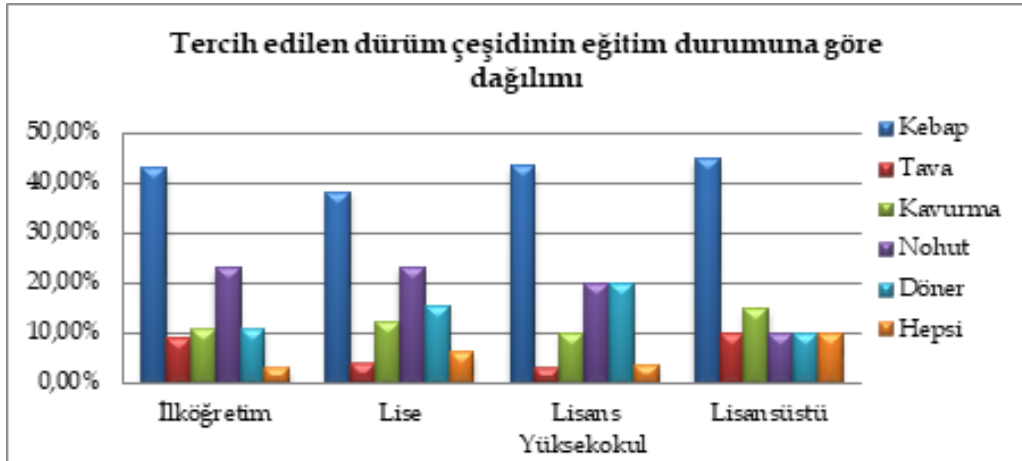

Verilere göre erkekler en çok kebab ve nohut dürümünü, kadınlar en çok döner ve kebab dürümünü tercih ettiği gözlemlenmiştir.

Grafik 3: Ankete Katılan Kişilerin Tercih Ettiği Dürüm Çeşidinin Cinsiyete Göre Dağılımı Grafiği

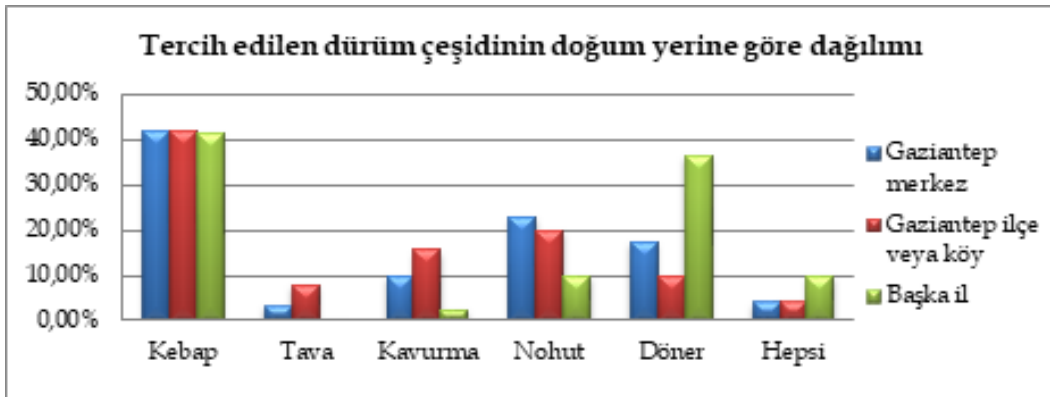

Grafik 4: Ankete Katılan Kişilerin Tercih Ettiği Dürüm Çeşidinin Eğitim Durumuna Göre Dağılımı Grafiği

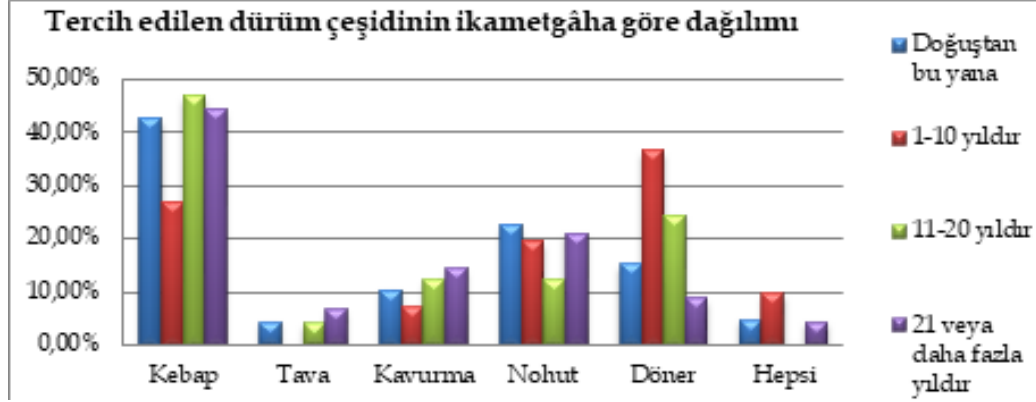
Eğitim durumu yükseldikçe dürüm tüketme arzusu azaldığı belirlenmiştir. Dürüm, başka ilden olan katılımcılarca çok tercih edilmeyen bir yeme biçimi iken Gaziantepli katılımcılar için önemli olduğu gözlemlenmiştir. Gaziantepli katılımcılar en çok nohut dürümü tercih ederken, başka ilden olan katılımcılar en çok döner dürümünü tercih etmektedir. Görülmektedir ki yerel yiyecekleri Gaziantepli katılımcılar dürüm yaparak tüketmeyi daha çok benimsemişlerdir. Gaziantepli olmayanlar için döner çok önemli yere sahipken, Gaziantepli katılımcılar için diğer dürüm çeşitlerinin çok tercih edilir olması, dürüm kültürünün Gaziantep'te önemli bir yere sahip olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Grafik 5: Ankete Katılan Kişilerin Tercih Ettiği Dürüm Çeşidinin Doğum Yerine Göre Dağılımı Grafiği

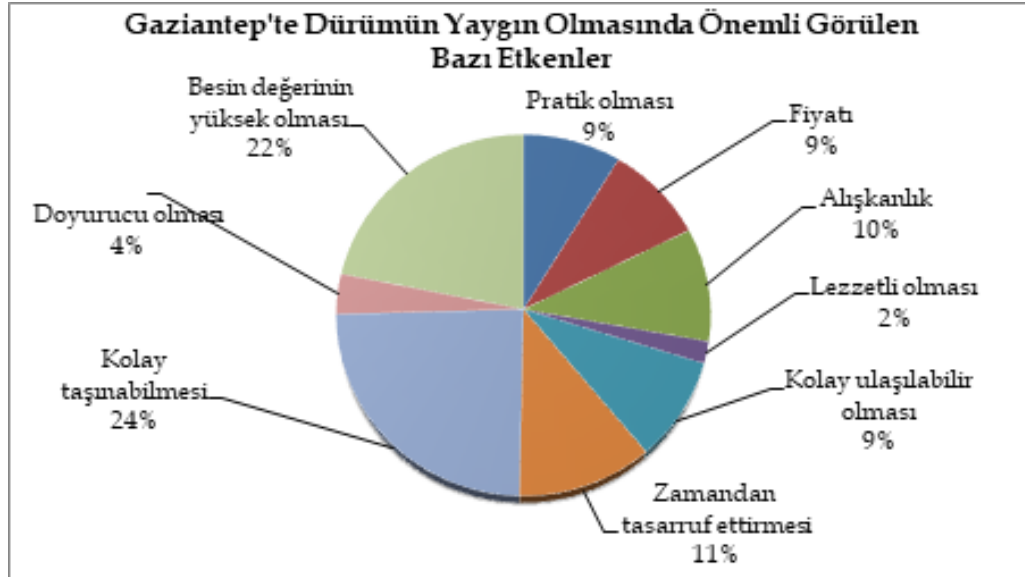
1-10 yıldır Gaziantep'te ikamet eden katılımcılar her yörede rahatlıkla bulunabilen döner dürümünü tercih ederken, 11 yıldan fazla veya doğuştan bu yana Gaziantep'te ikamet edenler tava, kebab, kavurma ve nohut dürümü tükettiklerini bildirmişlerdir. Dürüm tüketme sıklığının Gaziantep'te ikamet etme süresiyle bağlantılı olduğu gözlemlenmiştir. 1-10 yıl Gaziantep'te ikamet eden katılımcıların en az dürüm tüketen kişiler olduğu gözlemlenmiştir.

Grafik 6: Ankete Katılan Kişilerin Tercih Ettiği Dürüm Çeşidinin İkamete Göre Dağılımı Grafiği

Dürümün Gaziantep'te yaygın olmasında dürümün pratik oluşu katılımcılar tarafından oldukça önemli bulunmuştur. Nesilden nesle aktarılan bu kültür yerini alışkanlığa bırakmıştır. Fiyatının uygun ve herkese hitap etmesi tüketme sıklığını arttıran önemli etkenlerdendir. Fiyatı rağbeti arttırsa da katılımcılar dürüm tüketiminin psikolojik olarak doyum sağladığı görüşünü desteklemektedirler.

Grafik 7: Gaziantep'te Dürümün Yaygın Olmasında Önemli Görülen Bazı Etkenlerin Grafiği

Dürüm kültürü algısı sonuçlarından elde edilen verilere göre katılımcılar dürümün kültürel bir miras olduğu görüşünü desteklemişlerdir. Birçok katılımcı bu kültürü yeni nesle aktarmaktan yana olduklarını ve çocuklarının bu kültürden kopmamalarını teşvik ettiklerini bildirmişlerdir. Katılımcıların çoğu, dürümün yokluktan ortaya çıktığı görüşünü desteklememektedirler. Araştırma sonuçlarına göre katılımcılar "dürüm hayatımın olmazsa olmazıdır" ifadesine yüksek oranda katılım sağlamıştır. Dürümün sağlıklı olduğu görüşüne katılmamışlardır. Gaziantep'in fast food'u olarak anılan dürüm, katılımcılarca sağlıklı bir yiyecek olarak görülmektedir. Gaziantep'te her şeyi ekmeğe sararak yer düşüncesini katılımcılar doğrulamaktadırlar ve "Sulu olan yemeklerin katı kısımlarını ekmeğe sarıp, yemeğin suyuna batırıp yenildiğini" ifade eden katılımcılar bu görüşü doğrulamaktadırlar. Yemekleri dürüm yapmak için tırnaklı pide, lavaş, yufka ekmeği ve kübban kullanıldığını ve her yemeğin yanında ayrı ekmeği yenildiğini ifade etmişlerdir. Gaziantep'te sabahları ciğer dürümünü yenildiğini destekleyen

yüksek oranda katılımcı bulunmaktadır. Baklavayı dürüm yapıp yerim görüşü kabul edilmemektedir. Fakat bazı katılımcılar bunun eski bir gelenek olduğunu dile getirmişlerdir. Katılımcılar dürümün Gaziantep'e özgü olmadığını fakat Gaziantep'te çok yaygın bir kültür olduğunu ifade etmektedirler. Eski yıllarda yapılan dürümler ile günümüzde yapılan dürümler arasında fark olması, dönemin koşullarının değişmesine veya zamanla değişebileceği sonucuna ulaşılmaktadır. Ekmeğin sofraların baş tacı olması, çoğu katılımcının ekmezsiz yemek yemekten keyif alamaması gibi sebeplerden dolayı dürüm kültürü zamana yenik düşmeyen bir kültür halini almıştır.

4. Sonuç ve Öneriler

Bilindiği gibi tüm dünyada hızla yayılan ayaküstü beslenme alışkanlığı, sebep olduğu obezite hastalığı yönüyle dünyanın en önemli sağlık sorunlarından birisi halini almıştır. Reklamlar ve popüler kültürün dayatması olarak karşımıza çıkan bu beslenme şekli, yetersiz ve dengesiz beslenmeye yol açmasından dolayı uzun dönemde obezite dışında bazı sağlık problemlerine de neden olabilmektedir. Hem de zaman problemlerine çözüm getirmektedir. Büyük sorunlara yol açan fast food kültürü, yetişkin, genç ve çocuk obezitesinin başlıca sorumlularındandır. Türkiye'de hamburger, pizza gibi ürünler obezitenin önemli sebeplerindedir. Özgür (2011) fast food ürünlerinin % 50'sinin yağdan oluştuğunu belirtmiştir ve bu ürünlerin vitamin, mineral, besin lifleri açısından yetersiz olduğunu, kalsiyum oranının eksikliği çocuklarda kemik gelişimi sorunlarına yol açma potansiyeli olduğunu ifade etmiştir (Çakır Aydın, 2012, s. 108-109).

Kültürel yozlaşmaya da neden olan ithal fast food ürünlerinin yerini, milli kültürden kopmayan sağlıklı yiyeceklerin alması takdir edilir ki en makul çözüm olarak ortadadır. Dürüm; yemeklerin, temel gıda ürünü olan, neredeyse her yemeğin yanında tercih edilebilen ve her mutfağa rahatlıkla girebilen ekmeğe sarılarak pratikçe tüketilen ekmeğin yemek olarak tanımlanabilir. Kültürden kopmayan, sağlıklı koşullarda üretilmiş, damak tadımıza uygun yemeklerin ekmeğe sarılarak tüketildiğinde günlük besin ihtiyacı ve enerji ihtiyacı karşılanmaktadır.

Sosyal yaşam, kültürün zaman içindeki değişimi, yeni neslin ekmeğin tüketimi göz önünde bulundurulduğunda gelecek yıllarda dürüm tüketiminin değişebileceği ön görülebilir. Kültürel miras sayılan bu yemek yeme biçimi yeni nesillere aktarılmalıdır. Literatüre yeni bir kavram kazandırmasıyla özgün değeri haiz olan bu çalışma bundan sonraki çalışmalara ilham olabilir. Birikimsel ilerleyen bilime, yeni bilimsel verilerle bir tuğla daha konulabilir, alan yazın zenginleştirilebilir.

Kaynaklar

- Aydın, F., Yıldız, Ş. (2011). Sivas İlinde Ekmeğin Tüketim Alışkanlıkları ve Tüketici Dinamiklerinin Belirlenmesi. Atatürk Üniv. Ziraat Fak. Derg., 42 (2), 168-180.
- Baysal, A., Över, N. (1994). Özma. 1 1, 2020 tarihinde <http://www.ozma.com.tr/saglik-yazilari-2/45-ekmek.html>: <http://www.ozma.com.tr/saglik-yazilari-2/45-ekmek.html> adresinden alındı.
- Büyüksalvarcı, A., Şapçılar, M. C., Yılmaz, G. (2016, Aralık 12). Yöresel Yemeklerin Turizm İşletmelerinde Kullanılma Durumu: Konya Örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 4/4, 165-181.
- Çakır Aydın, M. (2012, Haziran 30). Küresel Bir Kültür Olarak Fast Food, Televizyon izleyiciliği., Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi(16), 101-119.
- Elmacioğlu, F. (1996). Hızlı Hazır Yemek Sisteminde (Fast Food) Önceliklerin Belirlenmesi. *Beslenme ve Diyet Dergisi / J Nutr and Diet* 25(1), 30-34.
- Erdek, F. (2011). Yiyecek İçecek İşletmelerinin Pazarlama Faaliyetlerinde Yöresel Mutfağın Kullanımı. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kopar, M. (2015). Geçmişten Günümüze Gaziantep. Fırat'tan Volga'ya Medeniyetler köprüsü.
- Sabbağ, Ç. (2015). Gaziantep Yeme İçme Kültürü. Fırat'tan Volga'ya Medeniyetler Köprüsü.
- Sancak, S. (2018, Eylül). Türk Mutfak Kültürü Kapsamında Hatay'ın Gastronomi Şehri Olarak Değerlendirilmesi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Süt, E. D. (2019, Haziran). Tüketicilerin Küyerel Ürünlerin Performansına İlişkin Algıları Üzerine Tercih Tutumlarının ve İmaj Algılarının Etkisi: Gaziantep Domino's Pizza Örneği. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Gaziantep.
- Tuğut, M. (2019, Haziran). Yerli göçmenlerin yemek kültürlerindeki değişimin incelenmesi, Gaziantep örneği. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Tuğut, M. (2019, Haziran). Yerli göçmenlerin yemek kültürlerindeki değişimin incelenmesi, Gaziantep örneği. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- www.gastroantep.com. (2019). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı/ City of Gastronomy. 1 1, 2020 tarihinde www.gastroantep.com.tr/yemekler.php adresinden alındı.
- <http://www.gastroantep.com.tr>. (tarih yok). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı/ City of Gastronomy. 12 25, 2019 tarihinde <http://www.gastroantep.com.tr/besicilik.php> adresinden alındı.
- <http://www.gastroantep.com.tr>. (tarih yok). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı/ City of Gastronomy. 12 25, 2019 tarihinde <http://www.gastroantep.com.tr/yemek-icecek>: <http://www.gastroantep.com.tr/yemek-icecek.php> adresinden alındı.
- <http://www.turkish-cuisine.org>. (tarih yok). <http://www.turkish-cuisine.org>. 1 1, 2020 tarihinde Tahıllar ve ekmeçler: <http://www.turkish-cuisine.org/print.php?id=234&link=http://www.turkish-cuisine.org/ingredients-7/ingredients-used-in-turkish-cuisine-66/grains-and-breads-234.html> adresinden alındı.

Татар Шәмаилләрендә Төрөк Архитектурасы Белән Бәйлә Рәсемнәр

Ләйлә ШАМСУТОВ¹

Аннотация

Шамайль - это живопись на стекле с текстами из Корана, хадисами, это мусульманское искусство татар Поволжья. Шамайль - не декоративный элемент, несмотря на то, что в нем очень часто используются татарские орнаменты, архитектурные сооружения мусульманских стран, зооморфные образы. Главным в шамайлях является арабская каллиграфия ("хусну хат"), ("красивое письмо"). Мы считаем, что искусство арабской каллиграфии пришло с путешественниками, которые могли привозить в наши края прекрасные образцы "Хусну хат" с Кораническими текстами и впоследствии была перенята татарами Поволжья. И главной ценностью шамайлей было "нести духовно-нравственные и религиозные ценности ислама, откровения Корана."¹ В связи с этим мы взяли за основу синтетический метод исследования - синтез текста и изображения духовности и знаковости. При изучении нами шамайлей с изображением архитектурных сооружений пристальное внимание уделяется философско-эстетическому содержанию, символике образов, композиции текстов, смысловым моментам, которые формируют шамайль.

За последние десятилетия в собраниях музеев накопился огромный материал по татарским шамайлям, обладающий высокой художественной и научной ценностью и малоисследованный специалистами. Мы предполагаем, что шамайли могли являться одним из ведущих направлений прикладного искусства Золотой Орды и Казанского ханства. В начале XX в. в Казани отмечен подъем в производстве печатных шамайлей, что было обусловлено общим расцветом городской жизни, замечательно разработанной технической базой типографий в г. Казани. Кроме того, многочисленность и различность техник исполнения печатных шамайлей, шамайлей на стекле, вышитых золотом шамайлей, оригинальность стилистической системы, взаимодействие орнамента и арабской каллиграфии поднимают сложные, требующие углубленного изучения вопросы, тесно связанные как с проблемой влияния, интерпретаций и аналогий, так и с выявлением характерных, присущих данному историческому этапу художественных особенностей.

Ключевые слова: Татарский Шамайль, Архитектура, Каллиграфия, "Хусну Хат", "Хат Санаты", Татарская Культура, Мечети Стамбула.

1. Кереш. Иманлы йортның күрсәткече нәрсә дип сорасалар, шәмаил дип өздәрәп җавап бирергә мөмкин. Элекке заманнарда ул һәр татар-мөселман йортында булган. Өйгә килеп кергәч тә, ят күзләр иң әүвәл шәмаилгә төшәрлек итеп аны ишек өстенә элгәннәр. Явыз рухлардан саклый, йортка иминлек иңдерә дип ышанганнар. Хәзерге заманнарда аны сирәк йортта күрергә мөмкин. Торгынлык елларында, хәтта дин тыелган заманда да, шәмаилләре авыл жирләрендә яшертен генә сатып йөрүчеләр бар иде. Ә инде тагы да элегрәк чорларда гарәп язуын белгән кешеләр пыялага буяу һәм көмеш кәгазь (фольга) кулланып "Аятел көрси" һәм Коръәннән бүтән кечерәк сүрәләр язып элгәннәр.

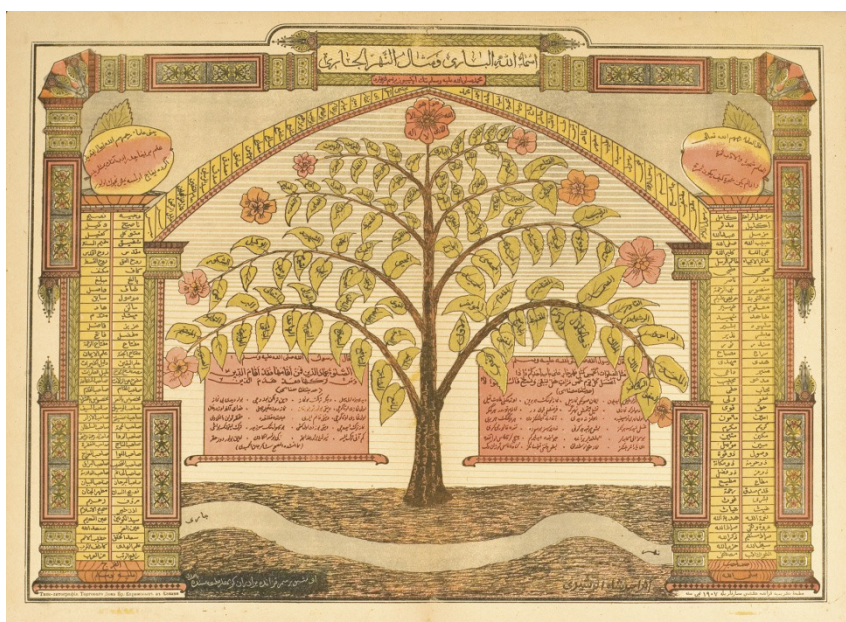
Шәмаил - татар милли сәнгатенең үзенчәлекле бер төре. Ул пыялага майлы буяу белән яса-ла, нигезендә Коръән аятьләре, хәдисләр ята.

¹ Татарстан Фәннәр академиясе Тел, Әдәбият һәм Сәнгать институты өлкән фәнни хезмәткәре, филология фәннәре кандидаты, Татарстан Язучылары берлеге әгъзасы, "Татар сәнгате һәм мәдәнияте җәмгыяте" җитәкчесе, Казан Кремле музей-тыюлыгында урнашкан Татар шәмаилләре галереясы җитәкчесе, доцент, Казан, Татарстан. alsushamsutova@gmail.com.

Шәмаил - йортларны бизеү өчен куллныла торган декоратив сәнгать әсәре генә түгел, гәрчә шәмаиллар татар милли орнаментлары белән бизәлгән булсалар да. Шәмаил сәнгате төрекләрдәге “*хәсни хат*” сәнгате кебек бер сәнгать.

Без Идел буге болгарларына шәмаил кебек бер сәнгать сәяхәтчеләр белән XI нче гасырларда Көнчыгыштан килгән дип фаразлыйбыз. Бу әсәрләренең төп максаты да халыкка Изге сурәләрне житкерү, халыкның милли аңын тотып тору булгандыр. Шуңа күрә дә без тикшерүебезнең нигезенә Коръән текстлары синтезы белән рәсем сәнгате синтезы кушылмасын алдык. Архитектура әсәрләре төшерелгән шәмаилләрне өйрәнгәндә фәлсәфи-эстетик эчтәлеккә дә, образларның символикасына да аеруча нык игътибар сорала.

1.1. Шәмаилләрне өйрәнү тарихы. Соңгы елларда без музей архивларында татар шәмаилләре белән бәйле бик күп материаллар тупланганын, аларның кайберләре бик иске үк булып, вакыт сынавы уза алмыйча юкка чыгарга мөмкин икәнлеген күрдек. Бу шәмаилләр - XI гасыр ахыры-XX гасыр башы татар милли-мөселман сәнгатенең иң матур үрнәкләре. Алар фәнни тикшеренү өчен иң кадерле чыганаclar. Без мондый шәмаилләр хәтта Алтын Урда чорында ук булган дигән фикерне алга сөрәбез, аннан соң Казан ханлыгында да дәвам ителгән дип уйлыйбыз. Кызганычка каршы, бу ике дәүләт тә жимерелү сәбәпле, ул чорлардан калган тарихи материаллар юк. Ә менә XX гасыр башында татарларда, Казанда татар басма шәмаилләре күпләп басыла башлавы турында мәгълүматлар бар. Чөнки XIX гасыр ахырында Казанда татарларга типография ачарга мөмкинчелек бирелә. Шул ук вакытта XX гасыр башында шәмаилләрнең башка төрләре дә - пыялга ясалганы, чигеп ясалганы, типографик ысул белән ясалганы булган, музей архивларында боларның үрнәкләрен таба алабыз. Болар арасында үзләренең эчтәлегенә, ясалу рәвешенә белән басма шәмаилләр аерылып тора.

Традиция турында әйтсәк, каллиграфия (матур язу) гадәтә ислам белән бәйле. Ислам гарәпнең хаттатлык сәнгатеннән аерылгысыз. Ә формасы - аерым һәм катлаулы тема. Төрөктән предмет буларак кәргән ул. Воробьев әйткәнчә, пыялага эшләнгән рәсем сәнгате безгә төрекләрдән күчкән, “*Шәмаил*” термины ираннардан килә.

“*Шәмаил*” сүзе нәрсенә аңлата соң? “*Шәмаил*” гарәп телендә “*сыйфат*”, “*кыйммәт*” дигәнне аңлата. Ә иран сәнгатендә өстәмә рәвешендә “*изге картина*” диелә. Термин буларак Ираннан, ә формасы сүрәт ясау тыелган төректән килә булып чыга. Аның сөнни һәм шигый юнәлешләре бар. Шәмаил ул - дини характердагы изге язма һәм бу изгелек гарәп язуында сайланган материал белән ассызыкланырга тиеш. Монда фольга, буяу, болар әсәрнең изгелеген күрсәтә. Бездә беркайчан да шәмаилләрне киштә астына тыгып куймаслар. Чыгарып атарга да ярамый.

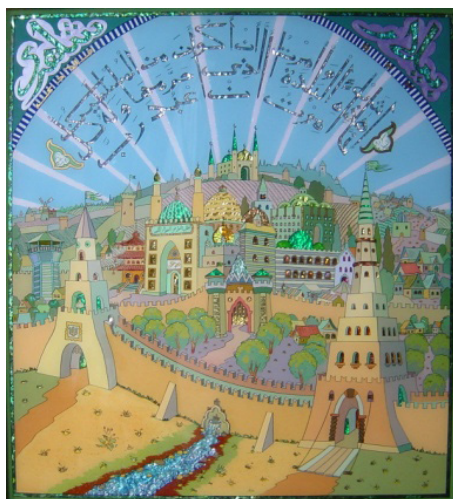
2. Тема. “Шәмаил” сүзе берничә мәгънәгә ия:

1) гарәп теленнән ул “*сыйфат, хосусый билге*” дип тәржемә ителә. Бу мәгънәсендә без пәйгамбәрәбез Мөхәммәдкә (сгвс) багышланган “*Пәйгамбәрәбез Мөхәммәд гвс шәмаил шәрифәсе*” дигән шәмилне күрсәтә алабыз.

2) фарсы телендә “изге сурәт, портрет” дигән мәгънәсе дә бар. Шул уңайдан хазрәти Алинең шәмаил- тасвирламасын мисалга китерә алабыз. Бәлки шушы үрнәкләргә таянып, Идел буе татарлары Коръән аятләре, хәдисләр язылган изге сузләрне “шәмаил” дип атыш башлаганнардыр (рәсем 1.2).

Рәсем 1.3. Мухаметдинова. Шәмаил “Субханәкә”

Рәсем 2. Ф. Гирфанов. Шәмаил “Изге Биляр Шәһәре”

Татар шәмилләрендә кеше, хайван сурәтләре юк. Болар урынына татарларның милли орнаментлары урын алган. XIX гасыр ахырында исә татарлар өчен кадерле булган изге урыннарның сурәтләрен күпләп куллану күренешләре очрый. Монда без изге Мәккә, Мәдинә, Истанбул, Дамаск, Каһирә, Болгар шәһәрләренең сурәтләрен очратабыз, татарлар өчен кадерле булган Болгар харәбәләре дә, Сөнбикә манарасы да урын ала. Аеруча Казанда типографияләр ачылгач, мондый рәсемнәрне күпләп куллану башлана. Мондый шәмаилләрдә сурәт зур бер мәгънәгә ия - ул татар-мөселманнар өчен изге булган урыннарны хәтергә төшереп тора.

3. Табылган нәтижәләр. Безнең өчен мондый басма шәмаилләрдә Истанбул шәһәренең архитектура үрнәкләре аеруча кызыклы. Истанбулдагы мәчетләрне күпләп рәсемгә төшереп бастыралар. Мәсәлән, “Истанбулга Галата тарафыннан күренеш”, “Айя София Жәмиг Шәрифе”, “Әдирнә шәһәренең рәсеме”, “Султан Ахмәд Жәмиг Шәрифе Истанбулда”, “Айя Софиянең тышы тарафыннан күренеше”, “Йени Жәмиг Шәриф рәсеме”. Безнең өчен берничә сорауга җавап табу макст итеп куелган иде:

1) “Ни өчен XX гасыр башында татарлар өчен төрек архитектурсы үрнәкләренә зур игътибар бирелә?”

2) “Татар рәссамнары бу архитектура үрнәкләрен кайдан алганнар?”

3) “Шундый ук рәсемнәр Истанбул шәһәренең архивларында сакланып калганмы икән?” Без, XX гасыр башында төрек мәдәнияте татар мәдәнияте өчен билгеле бер дәрәжәдә үрнәк булып,

авангард булып торган, ә инде Османлы дәүләте дәүләтчелек символы да булган, дип уйлыйбыз. Аеруча XX гасыр башында Истанбулда Ауropa техник үсешләренең матур үрнәкләре (паровозлар, очкычлар) килеп керү, татарлар өчен дә бер омтылыш була. Шуңа да төрки чыганаclarны архивларда өйрәнү - безнең тикшерүнең алдагы бер этабы булып кала (рәсем 2).

Рәсем 2. Басма Шамаил “Әдернә Шәһәрәндә”

4. Тартышма. Бездә текстлар гына язылса да, үсемлек бизәкләре төшерелергә мөмкин. Региональ ислам мондый шартларда үзен нык сиздерә. Монда ислам үзәге түгел, зур мәчетләр дә алай күп очрамый. Әйттик, төрек музейларында каллиграфия сәнгате башкарган авторлар исеме белән саклана. Бездә хәл башкарчарак. Бездә христианнарға каршылык та яши бит. Бездә алар үз идеологиясен тагарга тырышканнар, шуңа күрә ислам алардагы иконаларға каршы шәмаилләр язып элгән. Икона - сәнгать, шәмаил - метафора. Татар шамаилләренең үз үзенчәлекләре бар. Музейларда берәр бабай үз белдегенчә язган әйбер ул инде бездә музей, рухи байлык буларак кабул ителә. Алар аз, без үз мәдәниятебезне бөртекләп жыярга мәжбүр. Ислам дәүләтләре үзәгендә алар бик күп. Аңа хәттә игътибар да итмиләр. XIX гасырда хаттатлык сәнгәтен яңадан торгызырга омтылган каллиграфлардан университет мөгаллиме Мәхмүдовны әйтеп китә алабыз. Хәзер РИУда каллиграфия укыталар бугай. Сәнгатьне бәяләнгәндә вакыттан һәм урыннан чыгып бәяләргә кирәк.

5. Йомгак. Шәмаил - татарларның милли аңын, үзбилгеләнешен саклап, тотып торучы рухи, милли моментларның берсе була. Бүгенге көндә дә татар кешесе өчен шәмаил - ул изге бер сәнгать эсәре, Аллаһы Тәгалә белән бәйләп торучы бер баскыч кебек кабул ителә.

Чыганаclar

Шамсутов Р. (2000). Слово и образ в татарском шамаиле. Казань, Татарское книжное издательство. 198 с.

Татарский шамаиль: конец XIX - начало XX века (2013). Москва, Издательский дом Марджани. Шамаили на стекле. Османские шамаили. Литографированные шамаили из собрания Фонда Марджани. 224 с.

Kendi Mısralarından Şairler

Dr. Murat TURNA¹

Özet

Şiirler, insanın kendilik bilincine yönelen yoğun metinlerdir. Okurlar şiirler vasıtasıyla sadece bir imgelem havzasıyla karşılaşmazlar. Onlar vasıtasıyla belli bir ruhi birikim, kültür dünyası, mazi ile de etkileşime girilir. Özellikle şairlerin kendilerinden bahsettiği şiirleri, sanat ve estetik boyutları dışında; biyografik, psikolojik ve sosyal yanları ile okurlara bilgi sunar. Ayrıca edebiyat araştırmacılarına da bilimsel çalışmalarında yarar sağlar. Şiir ya da metin tahlili yaparken, doğrudan ilk kaynak kabul edilen sanatçıların kendi ifadeleri, en sıhhatli edebî verileri oluşturur. Bu bakımdan, kendi mısralarıyla kendilerini tarif etmiş şairlerin yazdıklarına dikkat etmek isabetlidir. Bu çalışmada kronolojik bir yöntem gözetilerek on şairin şiirinde, kendileri hakkında verdikleri bilgiler incelenecektir. Sanatçının hem şahsi hayatına hem sanat hayatına ışık tutan dolayısıyla, edebiyat tarihine de katkı sağlayacak bu tip perspektiflerin geliştirilmesi, sosyal bilimler alanına dinamizm kazandıracaktır.

Anahtar kelimeler: Şair, Şiir, Otobiyografi, Edebiyat Tarihi.

Giriş

Divan şiirinden modern Türk şiirine uzanan çizgide, pek çok şair şiirlerinde kendisinden bahseder. Bazı şiirler, tezkirelerde veya edebiyat tarihlerinde şairler hakkında verilen bilgilerin ilk ve asli kaynağı olabilir. Billhassa divan şiiri özelinde bazı mısraların çok kıymet arz ettiği edebiyat araştırmalarından tespit edilebilir. Kimi şairin ismi, kimisinin nereli olduğu, kimisinin ise ne ile meşgul olduğu mısralarından anlaşılır. Haklarında sunulan bilgilerin yine şairin kendi sözlerinden yola çıkılarak yapılan yorumlar olduğu çalışmalar mevcuttur. Özgün bir monografi için Yunus Emre'nin mısralarını dikkatlice irdeleyen Sezai Karakoç'un "Yunus Emre" adlı kitabı buna örnektir² (Karakoç, 1999). Örnekleri çoğaltmak mümkündür: Turgut Uyar, Baki'nin kendi hakkındaki beyitlerinden yola çıkarak onun sanatına değinir. Aşık Çelebi, tezkiresinde, şair Zati'nin kendi ifadelerine istinaden bilgi sunar. Behçet Necatigil de "Ölümünün 430. Yıldönümünde Zati" başlıklı yazısında, Zati'nin mısralarından yola çıkarak ölümünü aydınlatır (Necatigil, 1999, s. 193). Bu hususta Mehmet Kalpaklı'nın "Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler" adlı çalışması kayda değerdir. Söz konusu derlemede yer alan "Osmanlı Şair Biyografileri" başlıklı incelemede, bazen şiir örnekleri için, şairlerin kendilerinin de bilgi kaynağı olduğu söylenir (Stewart-Robinson, 1999, s. 139). Yine bu konu çerçevesinde Mustafa İsen, Garibî'nin bir beytinden yola çıkarak, şairin mesleğinin okçuluk olduğunu bildirir (İsen, 1999, s. 313). Bu tür münasebetleri, bilgi halkalarını, anlam yüklerini tespit etmek için şairlerin mısralarına başvurulduğu ortadadır.

Günümüze doğru gelindiğinde, şairler hakkında bilgi edinilecek kaynaklar artar; ancak yine de onların kendileri hakkında bizzat kaleme aldıkları, ilk elden kıymetli veriler olmayı sürdürür. Aşağıda doğum tarihleri gözetilerek on şair sıralanacak ve onların, mısralarında kendilerinden nasıl bahsettiği, okurlara ve edebiyat araştırmacılarına hangi bilgileri verdiği ele alınacaktır.

1. Mehmet Akif Ersoy (1873-1936)

Safahat'taki henüz ilk şiirde, "Aczimin giryesidir bence bütün âsârım! / Ağlarım, ağlatamam; hissederim, söyleyemem; / Dili yok kalbimin, ondan ne kadar bizârım! / Oku, şayet sana bir hisli yürek lâzımsa;

¹ Öğretim Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Konya/Türkiye, mturna@erbakan.edu.tr.

² Bu konu etrafında yapılmış bir araştırma için bkz: Murat Turna: Sezai Karakoç'un Gözüyle Yunus Emre, Mehmet Âkif ve Mevlana", *Turkish Studies*, s. 2025-2042, 7/1, 2012.

/ Oku; zira onu yazdım, iki söz yazdımsa.” diyerek, aslında tam manasıyla arzuladığı şiiri yazamadığını belirten Akif, “İtiraf” başlıklı şiirinde, bu kanaatini teyit eder (Ersoy, 2003, s. 5, 135). Safahat’ı, “Üç buçuk nazma gömülmüş koca bir ömr-ü heder!” olarak nitelerken, şiirdeki yetkinliğine ve ömrünü nasıl geçirdiğine dair şüpheleri olduğunu belli eder.

“Hüsran”da aynı şüpheleri tekrarlar. “Ben böyle bakıp durmayacaktım, dili bağlı, / İslâm’ı uyandırmak için haykıracaktım. / Gür hisli, gür imanlı beyinler, çoşar ancak, / Ben zaten uzunboylu düşünmekten uzaktım!” sözleriyle hayıflanır (s. 409). Akif bir şair olduğu kadar bir baba olarak da yetersizlik duyduğunu açıklar. “Mehmet Ali’ye” şiirinde oğluna seslenir: “Yüksekliğin idrakimi yorgun bırakınca, / Kalbimle yetişsem diye şairliğe vurdum. / Şiirin başı hilkatteki aheng-i ezelmış... / Lakin, ben o ahengi ne duydum, ne duyurdum. / Yıktım koca bir ömrü de, baykuş gibi, geçtim, Kırk beş yılın eyyam-ı harabında oturdum.” (s. 417). Bu mısraları Mehmet Akif’in gönlünden geçenler olarak değerlendirmek mümkündür. Şairin samimiyeti, mütevazılığı dikkat çeker.

Kitapta yer alan “Kit”alar faslında ise “Resmim İçin” başlığını taşıyan iki dördüklük bulunur. Bu şiirlerde de aynı hüznün ve hayıflanma hissi vardır. Özellikle ikinci şiirinde, vicdan muhasebesi yapan ve nedamet getiren bir Akif portresi çıkar: “Dış yüzüm böyle ağardıkça ağarmakta, fakat, / Sormayın iç yüzümün rengini: Yüzler karası! / Beni kendimden utandırdı, hakikat, şimdi / Bana hiç benzemeyen suretimin manzarası!” (s. 451) Gerek hissedilene aktarma kudreti gerekse şiir sanatı bakımından belli bir olgunluğu içeren bu mısralar Mehmet Akif Ersoy’un kendine dair hükümleriyle doludur. Bu mısralar manevi bir murakabe içinde olduğunu anlatır. Akif’in dini duygularındaki içtenliğini, derinliğini verir. Yukarıdan itibaren dile getirilenlerden anlaşılmalıdır ki şair kendisine karşı acımasızdır. Bir baba, bir şair, bir aydın olarak sorumluluklarını yerine getiremediğini düşünür ve kendini eleştirir. “Çocuklara” başlıklı bentte de aynı özeleştirel tavrın hüküm sürdüğü gözlemlenir. Kendisinden bahsederken “Ne odunmuş babanız: Olmadı bir baltaya sap!” demekten çekinmez (s. 452). “Yaş Altmış!” şiirinde ise kendinden hoşnut olmadığını bildirmekle beraber, nefisini hor gördüğünü “Bu hayvanlıkla artık ben de insandan mı ma’dudum?” mısrayla ortaya koyar. Belirtilen mısralar, şairin sürekli bir iç muhasebe yaptığına ve şiirleriyle kendini yargıladığına işaret eder. Nitekim Safahat’ın tamamında Mehmet Akif Ersoy’un bu hüznü, esef eden tavrına rastlanır. Şair zaten yaşadığı zaman diliminden memnun değildir. Yurt parçalanmakta, devlet zafiyet geçirmekte, Müslümanlar her gün daha fazla zor duruma düşmektedir. Sosyo-politik hezimetin acısı onu üzmekte iken bir derde derman olamadığı fikrinin de bu acıya eklendiği müşahede edilir. Şairin ıstırabı katmerlenir. Kendinden öfke ve kederle bahsettiği bu mısralar böylece daha iyi anlaşılır. Safahat’ta bu tarz mısraların sayısı fazladır. “Kişi Hissettiği Nispette Yaşar” şiiri de bu bağlamda verilebilecek bir başka örnektir. İbretlik manzaralar şairin şahsi fikirleriyle birleşince, yine büyük bir hüznün ve hayıflanma şiiri ortaya çıkar. Ölümünden bir sene evveline denk gelen bir kıta da ise Akif, “Viranelerin yasçısı baykuşlara döndüm” diyerek gördükleri karşısında çektiği elemi dile getirir. Vatanın kederleri onun yüreğini dağlar. Aynı yıl yayımlanan bir başka şiirinde ise artık ölümü beklediğini söyler: “Çöz de artık yükümün kördüğüm olmuş bağımlı, / Bana çok görme, İlahî, bir avuç toprağımı!...” (s. 544) 1936’da vefat eden şairin acı, çaresizlik, esef ve yorgunluk hisleri altında ezildiği ve artık mukadder akıbeti beklediği 1935 tarihli bu şiirinden belli olmaktadır.

2. Necip Fazıl Kısakürek (1904-1983)

Ruh hâlinde ve düşündüklerinden çok bahseden Necip Fazıl’ın, doğrudan kendi şahsını dile getirdiği şiirleri sayıca azdır. “Dua” ve “Tam Otuz Yıl” şiirlerinde manevi bir beklenti içinde olduğu gözlemlenir. Yaratıcı’dan af ve mağfiret diler. Mehmet Akif’in kendinden bahsederken dem vurduğu yetersizlik ve hayıflanmayı Necip Fazıl’ın mısralarında da bulmak mümkündür: “Tam otuz yıl saatim işlemiş ben durmuşum; / Gökyüzünden habersiz, uçurtma uçurmuşum...” (Kısakürek, 2001, s. 35) 1939 tarihli “Ben” ise sanatçılık tarafına panoramik yaklaştığı bir şiirdir. Bunu bütünleyen bir diğer ürün, “Serseri” başlıklı şiirdir. Aynı duygular her iki şiirde de bulunur. Şair kendi macerasını anlatırken, beyhude yere geçen yılları olduğunu ve derbederliğinden memnun olmadığını sezdirir. Duyuş ve söyleyiş bakımından okuru etkileyen şu dördüklüğü kayda değerdir: “Gönlüm ne dertlidir, ne de bahtiyar; / Ne kendisine yâr, ne kimseye yâr, / Bir rüya uğrunda ben diyar diyar, / Gölgeyin peşinden yürür giderim...” (s. 68)

3. Asaf Hâlet Çelebi (1907-1958)

Asaf Hâlet, bundan önce ele alınan Mehmet Akif ya da Necip Fazıl gibi çok sayıda şiir kaleme almış bir sanatçı değildir. Doğrudan kendisini konu ettiği şiiri ise yalnızca bir tanedir. O da “Müşterek Hal Tercümesi” adını taşır. Kendisini dört mısradan tarif etmeye çalışan sanatçı, hayal içinde geçen bir hayatı olduğundan söz eder. Asaf Hâlet’in şahsi hayatıyla gayet uyumlu olan dördüklük şöyledir: “Ömrünce hayal kurdu hayaller geçti / Binlerce masallarla misâller geçti / Çırpındığı uğrunda visâller geçti / En son tükenip ömrü bu hâller geçti.” (Çelebi, 2001, s. 88)

4. Ziya Osman Saba (1910-1957)

Ziya Osman Saba, hayatın içindeki basit sevinçleri ve özlemleri yalın dille anlatmış bir sanatçıdır. Kendisinden “*Kurban*” şiirinde bahseder. Dünyada aciz ve ufak bir varlık olarak yaşadığını belirten sanatçı, kullar arasında kendisini bir koyun gibi gördüğünü söyler. Ziya Osman’ın hayata bakışını yansıtan bu şiiri, onun alçakgönüllü bir kimse olduğunu düşündürür.

Ziya Osman, insanlar arasında sessiz, sakin, kendi hâlinde, sıradan biri olduğunu anlatmaya çalışır. Kaderine isyan etmediğini, hayatın akışına boyun eğdiğini söyleyen şair, şu mısralarla kendini tarif eder: “*Kulların arasında ben yaşadım sessizce, / Hiç ağzımı açmadım, verdim bütün yünümü / En geniş bir sabahı düşünerek her gece, Ben Tanrım, şuracıkta bekliyorum günümü.*” (Saba, 1991, s. 32) Hayattan şikâyeti olmayan ve uysal şekilde davrandığından dolayı bir gün hayatın kendisine cömert davranacağına karşı umut duyan bir şair söz konusudur. Mısralarda şairin bu beklentisini Tanrı’ya açtığına şahit olunur.

“*Her Akşamki Yolumda*” başlıklı şiirde ise yine mütevazı bir portre çizer. Sadelik içinde, Tanrı’ya yakın olmayı arzuladığını belirtir. Şiirde içten içe ölümü çağıran bir hava da vardır; ancak zeytin, ekmele yetinmeyi düşünen ve münzevi olmaya can atan şairin mısraları yine de okura huzur hissi verir: “*- Rabbim, şuracıkta sen bari gözlerimi yum! / Sen, bana en son kalan, ben senin en son kulun; Bu akşam, artık seni anmayan İstanbul’un / Bomboş bir camiinde uyumak istiyorum.*” (s. 35)

5. Bedri Rahmi Eyüboğlu (1911-1975)

Halk kültürünü özümsemiş bir sanatçı olan Bedri Rahmi, “*Türküler Dolusu*” adlı meşhur şiirinde, sözü kendisine getirir: “*Zifiri karanlıkta gelse şiirin hası / Ayak seslerinden tanırım / Ne zaman bir köy türküsü duysam / Şairliğimden utanırım / Şairim / Şiirin gerçeğini köy türkülerimizde bulmuşum / Türkülerle Yunmuş yıkanmış dilim / Onlarla ağlamış onlarla gülmüşüm.*” (Eyüboğlu, 1969, s. 126)

Eyüboğlu’nun sanatı halk kültürüyle beslenir. Nitekim bu kültürün inceliğini ve derinliğini fark etmenin kendi şairliğinin de ayırt edici vasfı olduğunu vurgular. Ona göre sanatçının hası, kültürün özünü keşfedip bilmesinden anlaşılır. Kendisi de bu zenginliği idrak etmiş aydınlardan biridir.

6. Orhan Veli Kanık (1914-1950)

Orhan Veli, Türk şiirinin en çok tanınan isimlerindedir. Sadeliği, imgelemden ziyade düz bir anlatımcılığa yaslanan şiiri, onun çok okunmasını sağlamıştır. Kendini anlattığı şiirlerinin sayısı az değildir. “*Netice*” isimli şiir kitabında yer alan “*İnsanlar*”da, insan sevgisini, “*Gölgem*”, “*Dedikodu*” şiirlerinde ruh hâlini ve üstü örtülü şekilde şahsi hayatını anlatan şair, “*Güzel Havalarda*”da ise tabiatın ruh durumunu nasıl etkilediğini açıklar: “*Beni bu güzel havalar mahvetti, / Böyle havada istifa ettim / Evkaftaki memuriyetimden. / Tütüne böyle havada alıştım, / Böyle havada âşık oldum; / Eve ekmelele tuz götürmeyi / Böyle havalarda unuttum; / Şiir yazma hastalığım / Hep böyle havalarda nüksetti; / Beni bu güzel havalar mahvetti.*” (Kanık, 2001 s. 57).

“*Vazgeçemediğim*” kitabındaki “*Sakal*” şiirinde, basit şahsi meziyetlerinden bahseder: “*Hanginiz bilir benim kadar, / Karpuzdan fener yapmasını; / Sedifle hançerle, üstüne, / Gülcemal resmi çizmesini; / Beyit düzmesini; / Mektup yazmasını...*” (s. 72)

“*Yenisi*” kitabında bulunan “*Ah Neydi Benim Gençliğim*”de, eğlenmekten duyduğu haz ve gençlik günleri dile getirilir. “*Karşı*”da yer alan “*Yalnızlık Şiiri*”, Kanık’ın yalnızlıktan duyduğu sıkıntıdan söz eder. “*Bir cana hasret*” kalmak, onun için güçtür (s. 122). Hayatı hakkında bilgiler verdiği “*Macera*”da, “*geçim derdi*”nin kendisini ne kadar zorladığını okuyucuyla paylaşır: “*Büyüdüm, işsiz kaldım, aç kaldım; / Para kazanmak gerekti; / Girdim insanların içine, / İnsanları gördüm. / Ne yârdan geçerim, ne serden; / Ne denizlerden, ne gökyüzünden ama... / Bırakmıyor son gördüğüm, / Bırakmıyor geçim derdi. / Oymuş, diyorum, zavallı şairin / Görüp göreceği.*” (s. 139)

“*Macera*”da paylaştığı bu durumu, “*Gelirli Şiir*” teyit eder: “*İstanbul’dan ayva da gelir, nar gelir, / Döndüm baktım, bir edalı yâr gelir, / Gelir desen dar gelir; / Gün aşırı alacaklılar gelir. Anam anam, / Dayanamam, / Bu iş bana zor gelir.*” (s. 143)

“*İş Olsun Diye*” başlıklı şiirinde ise şairliği, sanatı, ilhamı hakkında bilgi verir: “*Bütün güzel kadınlar zannettiler ki, / Aşk üstüne yazdığım her şiir / Kendileri için yazılmıştır. / Bense daima üzüntüsünü çektim, / Onları iş olsun diye yazdığımı, / Bilmenin.*” (s. 206)

Şairin vefatından sonra yayımlanan “*Ben Orhan Veli*”, onun kendisi hakkında açıklamalar yaptığı bir diğer şiirdir. Kamuoyuna, en açık şekilde, kendisini tanıtır. Şiir, şu mısralarla başlar: “*Ben Orhan Veli, / Yazık oldu Süleyman Efendiye’ / Mısra-ı meşhurunun mübdii. / Duydum ki merak ediyormuşsunuz / Hususî hayatımı, / Anlatayım...*” (s. 216)

Günlük hayatından, ilgilerinden, huylarından, yemek zevklerinden bahsettiği bu şiirde Orhan Veli, kendisi için “*Evvla adamım*”, “*Evde otururum*” der. Ne zengin ve aristokrat ne de başkaları kadar mütevazı olduğunu bildirir. İspanağı çok sevdiğini, puf böreğine bayıldığını, malda mülkte ise hiç gözünün olmadığını söyler. Devamını şairin kendi mısralarından aktarmak yerinde olacaktır: “*Yayan dolaşırım, / Mütenekkiren seyahat ederim. / Oktay Rifat’la Melih Cevdet’tir / En yakın arkadaşlarım. / Bir de sevgilim vardır, pek muteber; / İsmi söyleyemem, / Edebiyat tarihçisi bulsun. / Ehemmiyetsiz şeylerle de uğraşırım, / Meşgul olmadığım ‘ehemmiyetsiz’ sadece üdeba arasındadır. / Ne bileyim, / Belki daha bin türlü huyum vardır... / Amma ne lüzum var / Hepsini sıralamaya? / Onlar da bunlara benzer.*” (s. 217)

7. Cemal Süreya (1931-1990)

İkinci Yeni şairlerinden olan Cemal Süreya “*Dikkat Okul Var*” başlıklı şiirinde kendisinden söz eder. Süreya, öncelikle şiirinden başlar. Yazdıklarının ders kitaplarına girmediğini ama alev gibi bir şiiri olduğunu kaydeder. Devamında, “*Çok şükür büyük şair değilim, / Ama, bir sır söyleyeyim mi kulağına: / Cins şairim ben! / Çıkar giderim, / Nişancı bir şairim / Gözünden haklarım imgeyi*” ifadelerini kullanır (Süreya, 2007, s. 321). Şiirinin içinde ayrıca kendi saç tıraşını kendisinin olduğunu, kitaplar okuduğunu ve yaptığı seyahatlerin de hep görevinden dolayı olduğunu açıklar. Oldukça şiir kaleme almış olmasına rağmen Süreya’nın kendisinden fazla bahsetmediği dikkat çeker.

8. Ece Ayhan (1931-2002)

“*Yalınayak Şiirdir*” Ece Ayhan’ın doğrudan kendisinden bahsettiğini şairin biyografisiyle doğrulayabileceğimiz bir şiirdir. “*Yalınayak Şiirdir*”, şairin kendisi, hayatı, ailesi hakkında bilgi sunmakla birlikte, psikanalitik şekilde incelendiği takdirde, onun hakkında daha da fazla bilgi sunması muhtemel bir şiirdir. Ece Ayhan’ın kaymakamlık günleri, annesinin durumu, babası şiirde kendisinden bahsedilen hususlardır: “*Biz tüzüklerle çarpışarak büyüdük kardeşim / Emrazi Zühreviye Hastanesi’ne kapatıldı anamız / Adıyla çalışan ermiş Sirkeci kadınlarındandır... / Velhasıl onlar vurdu biz büyüdük kardeşim / Babamız dövüldü güllabici odunlarla tımarhanede / Acaba halk nedir diye düşünür arada işittiği*” (Ayhan, 2004, s. 131)

Üzücü bir takım hadiseler yaşamış olan şairin, kendi hayatını mısralarında konu ettiği gözlemlenir. Ece Ayhan’ın bilinçaltında yatan saikler mısralarından tespit edilebilir. Söz konusu şiire psikanalitik bir yaklaşım getirmek, edebiyat araştırmalarına katkı sağlayabilir.

9. Sezai Karakoç (1937)

Sezai Karakoç da kendisinden söz etmiş şairlerdendir. Doğrudan kendisini anlattığı anlaşılan “*Şairlere ve Şiire Dair Dörtlükler*”de, “*Ben her şiiri okudum / Kendi şiirim hariç / Okuduğum şiiri yazmam / Yazdığım şiiri okuyamam*” diyerek nasıl bir sanat anlayışına sahip olduğu hakkında bilgi verir. (Karakoç, 2010, s. 622) Yine aynı dörtlükler içerisinde yer alan, “*Ben ağıt yazmayı sevmem / Ölümden değil dirilişten yanayım / Ölümden değil ölüm sonrasında yana / Ağıt yazmaktan değil mevlüt yazmaktan yana*” dörtlüğü sanat ve hayat çizgisinde gözettiği hususlar hakkında okuru düşündürür (s. 624).

10. Cahit Zarifoğlu (1940-1987)

Cahit Zarifoğlu manevi-metafizik kaygıları olan bir şairdir. “*Kabul*” buna örnek olacak bir şiirdir. Artık başka bir hâl içine girdiğini söyleyen Zarifoğlu, “*De Zarif inle. Ta ki huzra vardın / Nice yıl isyan durdun gurbet kaldın*” mısraları ile içine yöneldiğini açıklar (Zarifoğlu, 2000, s. 291) Dinî hassasiyetini öne çıkaran bir yaklaşımla kendini yargılar ve suçlu bulur.

“*Ayna*”da, “*Ve gözüm eşyada değil / Yoruldum maddemden*” diyerek içe yönelişini, - bir yanıla - introvert kişiliğini teyit eder. “*Menziller*”de, “*Dinlen ey Zarif bilatedbir çok söz açtın / Bu kırık akilla ne cürettir yaptığın*” mısraları ile kendini ikaz ettiği görülür. Bir çeşit özdenetime yorulabilecek bu mısralar, Zarifoğlu’nun Mehmet Akif, Necip Fazıl şiirlerinde görülen manevi murakabe hâlini anımsatır. “*Satır*” başlıklı şiirinde savaştı, direnen bir şair olmak istediğinden söz eder (423). Onun kendisini samimi bir şekilde anlattığını hissettiren şiiri ise “*Sultan*”dır. Bu şiir, bir çeşit yakarıştır. Suçluluğunu, günahkârlığını dile getiren Zarifoğlu’nun Tanrı’dan af niyaz ettiği gözlemlenir: “*Seçkin / Bir kimse değilim / İsmimin baş harfleri acz tutuyor / Bağışlamamı dilerim / Sana zorsa bırak yanayım / Kolaysa esirgeme / Hayat boş bir rüyaymış / Geçen ibadetler özürülü / Eski günahlar dipdiri / Seçkin bir kimse değilim / İsmimin baş harflerinde kimliğim / Bağışlanmamı dilerim / Sana zorsa yanmaya razıyım / Kolaysa affı esirgeme / Hayat boş geçti / Geri kalan korkulu / Her adımım dolu olsa / işe yaramaz katında / Biliyorum / Bağışlanmamı diliyorum*” (s. 491)

Kulluk, günahahtan duyulan endişe ve tövbe temleri veciz mısralar eşliğinde şairin ruh hâlini açıklar. Fazlalıktan arınmış, son derece yalın bir dille Zarifoğlu’nun kendisini, ruh dünyasını anlattığı müşahede edilir.

Sonuç

Kendilerini mısralarıyla tarif eden şairlerde görülen ortak özellik, hemen hemen tamamına yakının bir hayıflanma içinde olduğudur. Mehmet Akif Ersoy ve Necip Fazıl Kısakürek'in şiirlerinde beyhude yaşamışlık ve günahkârlık hissetme şeklinde tezahür eden bir hayıflanma, sonraki kuşaklardan Cahit Zarifoğlu'nda da tezahür eder. Bunlar dinî-manevi hassasiyetlerini şiirlerinde de göstermiş sanatçılardır. Aynı kaygıyı hisseden sanatçılardan biri olmakla beraber, Sezai Karakoç'un şiirinde böyle bir tutuma rastlanmaz. Mehmet Akif Ersoy, Necip Fazıl Kısakürek, Asaf Halet Çelebi, Cahit Zarifoğlu hayatlarının boş ve bir çeşit hayal oyunları içinde geçtiğini düşünür.

Ziya Osman Saba kendisiyle, yaşadığı toplumla, kaderiyle, Tanrı ile barışık biri olduğunu anlatır. İsyankâr değil bilakis itaatkâr bir insan portresi çizer. İçten, sıcak duygularla Tanrısına yakaran, onunla şöyleşme peşinde olan temiz kalpli bir insan tipi zihinlerde canlanır.

Orhan Veli, Cemal Süreya, Ece Ayhan yine hayıflanma içeren şiirler kaleme alan şairlerdendir; ancak onların kaygıları, ilk grup gibi dinî ya da manevi değil, dünyevidir. Orhan Veli geçim derdinden yakınır. Cemal Süreya ise bir şair olarak niteliğinin tam olarak kavranamayışına hüznlendiğini belli eder. Ece Ayhan şahsi hatıralarıyla dertlenen bir şair portresi çizer. Hayal kırıklıkları, acıları mısralarında belirginleşir. Yaşamdan beklediğini alamamış ama mücadeleyi de bırakmamış olduğunu ifade eder. Bu üç şair arasında hususi hayatı hakkında en fazla bilgi veren ise Orhan Veli'dir. Hatta Orhan Veli, bu on şair arasında kendisinden en çok bahseden şairdir, demek mümkündür. Bunda mizacı, sanat anlayışı kadar yaşadığı dönemin koşulları da etkili olabilir.

Bedri Rahmi ve Cemal Süreya şair kimliklerini ve sanatlarını öne çıkartır. Bu vesileyle kendilerinden övgüyle bahseder. Şiirden, sanattan iyi anladıklarını belirterek, ayırt edici vasıflarının bunlar olduğunu vurgulamaya çalışırlar.

Bu çalışmada yapılanı, ölçek genişleterek tekrarlamak mümkündür. Daha geniş çaplı bir araştırma yaparak, şairleri kendi mısralarında sunduğu bilgilerle ele almak, edebiyat araştırmalarına katkı sağlayacaktır. Böyle bir araştırmanın biyografik, psikanalitik, sosyal bazı veriler sağlayacağı tahmin edilebilir. Dönem, akım, eğilim gibi kategoriler oluşturmak suretiyle şairleri, kendileri hakkında söyledikleriyle incelemek, okurları, edebiyat araştırmacılarını ilginç sonuçlara ulaştırabilir. Bu kısa çalışma, daha kapsamlı araştırmalara ufak da olsa bir fikir verebilir.

Kaynaklar

- Ayhan, E. (2004). *Bütün Yort Savul'lar! / Toplu Şiirler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çelebi, A. H. (2001). *Bütün Şiirleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ersoy, M. A. (2003). *Safahat*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Eyüboğlu, B. R. (1969). *Karadut 69*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- İsen, M. (1999). "Tezkirelerin Işığında Divan Edebiyatına Bakışlar: Divan Şairlerinin Mesleki Konuları, Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler, Mehmet Kalpaklı (Haz.), *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler* içinde, (s. 313), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kanık, O. V. (2001). *Bütün Şiirleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karakoç, S. (2010). *Gün Doğmadan*. İstanbul: Diriliş Yayınları.
- Kısakürek, N. F. (2001). *Çile*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.
- Necatigil, B. (1999). "Ölümünün 430. Yıldönümünde Zâtı", Mehmet Kalpaklı (Haz.), *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler* içinde, (s. 193), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler*. (1999). (Hazırlayan: Mehmet Kalpaklı) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Saba, Z. O. (1991). *Bütün Şiirleri*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Stewart, J., Robinson (1999). "Osmanlı Şair Biyografileri" Mehmet Kalpaklı (Haz.), *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler* içinde, (s. 139), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Süreya, C. (2007). *Sevda Sözleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Turna, M. (2012). "Sezai Karakoç'un Gözüyle Yunus Emre, Mehmet Âkif ve Mevlana". *Turkish Studies*, s. 2025-2042, 7/1.
- Zarifoğlu, C. (2000). *Şiirler*. İstanbul: Beyan Yayınları.

Uluslararası İlişkiler

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

12-14 Aralık 2020 Sakarya / Türkiye

Sosyal Medyanın Küreselleşmesi Durdurulabilir Mi?

Dr. Arda ERCAN¹

Yeni Dünya Düzeninin Yazılması : Google Süreci

İletişim ihtiyacı insanlık tarihi kadar eskilere hatta daha eski tarihlere kadar götürülebilir. Harari'ye göre dil, insan için bir ayrıcalık değildir. Arılar ve böcekler gibi her hayvan gurubunun karmaşık bir iletişim ağı vardır. Ancak hayvanlar arasındaki bu iletişim genellikle besine ulaşmak ya da tehditlerden uzaklaşmak için vardır. Sapiens dili ilk dil olmadığı gibi ilk sesli dil de değildir. Örneğin yeşil maymunların çıkarttığı bazı farklı seslerin "dikkat kartal geliyor" ve "dikkat aslan" anlamlarına geldiği zoologlar tarafından ortaya konulmuştur (Harari, 2017: 35).

İnsanın iletişim ihtiyacını hayvandan ayıran ve daha karmaşık bir yapıya sokan ise vahşi doğaya karşı ayakta kalabilmek için diğer insanlarla işbirliği içine girmesinin zamanla yeterli olmamasıdır. 50 kişilik bir topluluk içerisinde 1225 farklı diyalog kombinasyonu meydana gelmektedir (Harari, 2017: 36) ve bu karmaşık yapının içinde bilgiye ulaşmak ve aktarmak için insanlar hayatlarının her anında iletişimin farklı boyutlarını deneyimlemektedirler. İnsanların gerek kendi kendilerine gerçekleştirdikleri iç konuşmaları gerekse diğer insanlarla kurdukları etkileşimler iletişimin bir parçasıdır (Orhon ve Eriş, 201: 3).

Hayatta kalmak ve sosyal bir yaşam sürdürmek için dili bulan, genişledikçe dilin yeteneklerini ilerleterek uzaklarda olandan haber alabilmek için "dedikodu" yapmaya başlayan insan, bu haber iletim ağını 500 yıldır etkin olarak kullanmaktadır. Ancak iletişimin basılı hale gelmesi daha eski tarihlere uzanır. Bugün sahip olduğumuz bilgiye göre bilinen eski basılı kitabın M.Ö. 1400 yılında Mısır'da basıldığı düşünülmektedir. Ancak kitle iletişim aracı olarak kitabın insan hayatında yer bulması 1456 yılında matbaa ile mümkün olmuştur. Aynı şekilde M.Ö. 59 yılında Roma'da politik haberlerin basıldığı "Acta Diurna" adlı gazete sayfaları (news sheet) görülse de, ilk düzenli gazete basımına 1600'lü yıllarda rastlarız (Lee, 2015: 2). 1605 yılında Johann Carolus tarafından basılan "Aller Fürnemmen und Gedenckwürdigen Historie" adlı gazete tarihte kâğıda basılan ilk gazete olarak bilinmektedir. Resmi dili Türkçe olarak basıldığı bilinen ilk gazete ise 1828 yılında yayımlanan Vakay-i Mısriyye olmuştur (Demir, 2014: 61). 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde ise radyo tüm dünyada iletim hızını ve sürekliliğini sağlamıştır. Türkiye'ye 1953 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi tarafından sadece İstanbul bölgesinde, haftada birkaç saati kapsayan yayınlar şeklinde giren televizyon, 1968 yılında Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu ile ulusal sınırlara yayılmış, Amerika ve Avrupa'da ise 1930'lu yıllarda kullanılmaya başlamıştır.

Bilginin bir noktadan diğerine akışını ifade eden "iletim" kavramı binlerce yıllık serüveninde çeşitli formlar almakla birlikte temel özelliklerini korumuştur. Öncelikle iletim bilginin tek bir noktadan dağılmasını esas alan ve monolog şeklinde yürütülen bir süreçtir. Bu süreçte bilginin vericisi, herhangi bir geri dönüş ile muhatap değildir. Ayrıca iletim temelli geleneksel medya sürecinde bilginin yayılması gecikmeli bir süreçtir. Bu süreçte bilgi, kaynağında işlendikten ve istenilen formu aldıktan sonra dağıtılır. Bilginin dağıldığı alan da bu düzende oldukça kısıtlıdır. Bin yıllık süreçte bu temel özellikler kısıtlı değişimlere uğramaktan öteye geçmemiştir. Dijital bilgisayarların kullanılmaya başladığı ve İnternet teknolojisinin bulunduğu 20. yüzyılın ortalarına kadar iletişimde ve iletişimin kurumsal yapısı olan geleneksel medyada "devrim" gerçekleşmemiştir.

1946 yılında Amerikan ordusu top atışlarında yapılan hesaplamaları hızlandırmak için ENIAC adı verilen ilk bilgisayarı bulduğunda, medyanın ve insanlığın iletişim alışkanlıklarının miladı ortaya çıkmaya başlamıştır. Döneminde 500 bin dolara mal olan, bugün ise yaklaşık 6 milyon dolara denk gelen maliyeti olan ENIAC, halefleri olan elektronik mekanik cihazlardan bin kat daha hızlı işlem yapabilmekteydi. 1955 yılına kadar orduya hizmet veren ENIAC'ın ardından evlere girmeyi başaran ilk bilgisayar

¹ Öğretim Üyesi, Kocaeli Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, ardaercan@gmail.com.

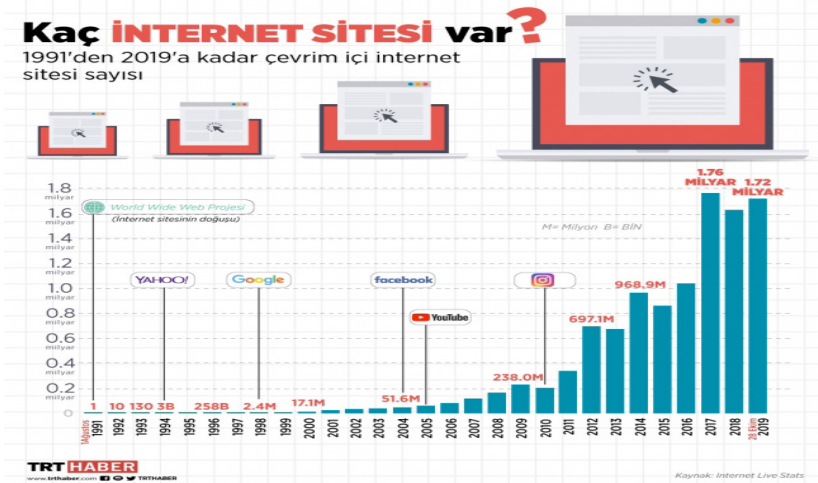
İtalyan Olivetti firmasının ürettiği Programma 101 olmuştur. Programma 101'in satış fiyatı piyasaya çıktığında 3,200 dolardır ve bu miktar bugün dolar değeriyle 23,000 dolara eşittir. 40 bin ünite satılan bilgisayarın satışlarının yüzde 90'ı ABD'de gerçekleşmiştir. Bilgisayarlar ordu ihtiyaçları ile keşfedilip, evlerimize kadar gelirken, bir yandan da bu bilgisayarlar arasında iletişim kurulması fikri hayata geçmeye başlamıştır. 1950'li yıllarda Amerika ile Sovyetler Birliği arasında tırmanan nükleer tehdit neticesinde, Amerikan Savunma Bakanlığı, savaş koşullarında kesintiye uğramayacak bir iletişim ağı kurmak istemiştir. Bunun sonucunda ABD Savunma Bakanlığı, ilk protokol olan ARPANET'i kullanmaya başladı. Bu ağ üzerinden iletilen ilk mesaj ise Los Angeles'ta bulunan Kaliforniya Üniversitesi'ndeki bir profesörün bilgisayarına gönderilmiştir. Bu başarılı girişimin ardından, ARPANET daha çok bilgisayarı birbirine bağlayarak, 19. yüzyılın haberleşme öncüsü olan teleksin yerini almıştır. Başlangıçta 15 bilgisayarı bağlayan ve özel kullanıcılara kapalı olan ARPANET, 70'li yıllarda hızla gelişmiş ve 1976 yılında İngiltere Kraliçesi'nin gönderdiği ilk elektronik posta ile popüler hale gelmiştir (Ercan, 2020, s. 139).

1990'lı yıllar ise internet teknolojisinin dünyada geniş coğrafyalar ve geniş halk kitleleri ile buluşmasına sahne olmuştur. Dünya bildiğimiz anlamıyla internetle yani "World Wide Web" deyimıyla 1991'de tanışmış ve 1994 yılında 10 bin internet sitesi ve 3 milyon host kurulmuştur.

1990'lı yılların başında ortaya çıkan internet kavramı, sadece bilgi vermeye odaklanırken, günümüzde kullandığımız sosyal medya kavramı bilgiyi paylaşmayı, üretmeyi ve onun bir parçası olmayı sağlamıştır. Çevrimiçi alanda her bir birey, bilginin bir parçası olma şansını yakalamıştır. Bireyde internetin ve özellikle sosyal medyanın yarattığı bu etkiye, Amy Van Looy gelişim (evolution) yerine, devrim (revolution) denilmesi gerektiğine vurgu yapmıştır (Looy, 2016: 1). Bu makalenin güncellendiği 15.11.2020 tarihinde ise dünyada aktif 1,814,734,135 internet sitesi bulunmaktadır.² NASA 10 kadar Programma 101 kullanarak Apollo 11'i aya indirmeyi başarmıştır. 1 Mhz gücündeki bu bilgisayar ile aya insanlı uçuş gerçekleştiren insanlığı bugün cebinde 2.66 Ghz³ gücünde işlemci taşıyabilmektedir. (Apple iPhone 11 A13 Bionic Chip). Bugün dünyada yaklaşık 4,8 milyar internet kullanıcısı, 1,8 milyar web sitesi bulunmaktadır ve 180 milyardan fazla elektronik posta gönderilmiştir.

Veri akışı ve bu akışın hızı dikkate alındığında, uluslararası sistem içerisindeki bireyin rolü açısından devrim yaşandığı ortadadır. Günümüzde altmış saniye içerisinde dünyada milyonlarca dijital hareket yaşanmaktadır (<https://www.allaccess.com/merge/archive/31294/infographic-what-happens-in-aninternet-minute>) ve bu hareketlerin neredeyse tamamının objesi bireydir. Manuel Castells'e göre bireyin içinde yaşadığı ve devrim sonucu ortaya çıkan toplumun ismi ise "Network Toplumu" dur. Network toplumu bir çeşit örgütlenme modeli ortaya koymaktadır ve bu yeni örgütlenme modeli, iletişim ağları üzerinden yürütülmektedir (Şenkal, 2015: 31). Toplumun tamamına, gençlerden başlayarak yayılan bu yeni örgütlenme modeli, toplumsal yaşamın karakterlerini hem bireyler arasında hem de topluluk düzeyinde değiştirmiştir (Yazıcı ve Karlı, 2016 : 54).

Tablo 1: Dünyada İnternet Sitesi Sayıları

Kaynak trthaber.com.

² Anlık olarak aktif olan web sitesi sayısına erişmek için bkz: <https://www.internetlivestats.com/total-number-of-websites/>.

³ 1 Ghz (Gigahertz) 1000 Mhz (Megahertz) e eşittir. Alman fizikçi Heinrich Rudolf Hertz elektromanyetik dalgaların varlığını kanıtlayarak terimin isim babası olmuştur. Hertz, saniye başına düşen devir sayısını ifade eder. Bu birim herhangi bir periyodik olaya uyarlanabilir. Mesela; bir insan kalbi 1.2 Hz ile atıyor denebilir. Elektromanyetik dalgaların salınımları, bilgisayar parçaları arasındaki veri akımı ile RAM ve işlemci gibi parçaların hızları MHz (106 Hz) veya GHz (109 Hz) olarak ifade edilir.

1994 yılında Stanford Üniversitesi öğrencileri Jerry Yang ve David Filo "*Jerry ve David'in dünya çapında ağ kılavuzu*" olarak adlandırılan Yahoo! İnternet sitesini açtılar. Yahoo! hayatına, internet sitelerine bağlantı kurmayı ve siteleri sınıflandırmayı esas alan bir web dizini olarak başladı. Haber, ekonomi, e-posta ve arama motoru gibi birçok hizmeti kapsayacak şekilde faaliyet göstererek devam etti (trthaber.com). Bu gelişme milenyum çağına hakim olarak girecek olan Exxon, Walmart, Çin Ulusal Petrol ile Çin Sanayi ve Ticaret Bankası (Gilder, 2018, s. 23) için sonun başlangıcı olmuştur. Yahoo tarafından açılan kapı, Google ile devrim halini almıştır. Google yeni bir teknoloji olmaktan öte, yeni bir "*dünya düzeni*" olarak 20 yıl içerisinde tüm dünyaya kendisini kabul ettirmiştir. Sunduğu her şeyi görece bedava olan, arama ve sıralama yeteneği ile gündelik hayatımıza yön veren, ekonomi devlerinin yüzlerce yılda yapamadığını saniyelerin onda birinde yapan bu devrim ile insanlık her alanda dönüşüm mecbur kalmıştır (Ercan, 2020, s. 140).

Millenyuma kadar gelen sürenin ana aktörü devlet, ana iletişim kaynağı geleneksel medya ve para rejimi "*Bretton Woods*" olarak belirlenmiştir. Ticarete ana aktör devlet, sistemin güneşi ise Amerikan Doları olarak kalmıştır. Ancak Google bu düzene çomak sokmuştur (Page ve Schmidt, 2002: 1). Bu yeni gelişme sonrası sınırları içerisinde tam egemen olan devletin, özellikle dış politika ve ekonomi üzerindeki hakim rolü tartışılmaya başlamıştır. Yeni dönemde para kavramı da Bretton Woods ile kurulan, devlet tekelci konumundan uzaklaşmaya başlamıştır. Artık yeni dünya düzeninde herşey görece bedava olmuştur. Mail adresi almak, video izlemek gibi aktiviteler de görünürde bedavadır. Hizmetlerin bu denli bedava olduğu bir modelde devlet müdahalesi de söz konusu olamamaktadır. Yeni düzenin ekonomik devleri, devletler ve geleneksel şirketler değildir (Ercan, 2020, s. 141).

2. Devletin Karşı Hamlesi Yasaklar : VPN Geleneksel Devlete Karşı

Realist politikanın ontolojisi devlete tek ve başat aktör rolünü biçmektedir. Galler Aberystwyth Üniversitesi'nde ilk uluslararası ilişkiler kürsüsü I. Dünya Savaşı'nın sebeplerini araştırmayı ve yeni küresel savaşları engellemeyi amaçlamıştır. Ancak ortaya konan tüm çalışmalar ve kurulan Milletler Cemiyeti, II. Dünya Savaşı'na engel olamamıştır (Erttoy, 2019, s. 1). Hallett Carr bu durumu ütopyacılık olarak tanımlamış ve "*Yirmi Yıl Krizi*" kitabı ile (Carr, 1946) realist teorinin temellerini atmıştır. Klasik realist teori, temellerini Hobbes tarafından ortaya atılan, eşit birimlerin aynı şeye ilgi duymasıyla ortaya çıkan "*güvensizlik*" duygusuna dayandırır ve egemen devletler çıkarları peşinden koşar ve bu çıkarların çatışması halinde savaşır diyerek devleti ana aktör konumuna oturtur. Klasik realist teoriye göre devlet uluslararası sistemin ana aktörüdür ve onun dışında kalan diğer tüm aktörler ikincil öneme sahiptir (Elias ve Sutch, 2007, s. 43).

Devlete bu tekil gücü atayan realist teorinin ontolojisine karşın, internetin dünyada hızla yayılmasıyla geleneksel medyanın yerine gelen sosyal medya yeni aktörler belirlemiştir. Üstelik bu aktörler, ciddi sermaye birikimine ihtiyaç duymayan, medya gücü gibi destekleri olmayan, sıradan vatandaşlar ve onların oluşturduğu topluluklar olmuştur. Seslerini duyurabilmek için medya organlarının iznine tabi olan ve sırasını beklemek zorunda kalan topluluklar, artık anlık olarak güçlü bir ses olma hakkına kavuşmuştur. Bu konuda yetkileri elinden alınmaya başlanan devlet, anayasal olarak kendisine verilen güç tekelini kullanarak filtreleme ve sansür uygulamalarını harekete geçirmiştir.

Burada tartışılan konu ise devletlerin uyguladığı kısıtlayıcı önlemlerin meşruluğudur. Bir gurup akademisyene göre bu müdahale devlet çıkarları ve yurttaşların menfaatlerini korumak amacıyla yapıldığı için tamamen meşrudur. Bu görüşe göre devletin ortaya çıkma amacı kaosu engellenmesi olduğuna göre, ortaya çıkan yeni mecraların kaosa yol açmaması için devletin müdahale etmesi yerinde bir uygulamadır. Karşıt görüş ise, klasik devlet anlayışındaki tek sesli yönetim algısının artık geçerli olmadığı ve küreselleşen dünyada ana görüşün bireysel özgürlükler olması gerektiğidir. Bu noktada devletin rolü, genel toplum düzenine açıkça tehdit oluşturmadığı sürece gözlemci olmaktan öteye geçmemelidir.

Dünyada birçok devlet bu iki görüşün çeşitli aşamalarında müdahalelerde bulunmaktadır. Compe-ritech yaptığı bir çalışma ile internet yasaklamalarına dair bir puanlama geliştirerek, internet yasaklamalarını en çok uygulayan ülkeler haritası ortaya koymuştur. Çalışmaya göre politik medya kısıtlamaları, sosyal medya engellemeleri, pornografik içerik sansürleri, VPN yasakları gibi internet filtreleme yöntemleri birer puanla puanlanmış ve ülkelerin 10 üzerinden internet yasaklama puanı belirlenmiştir. Yapılan çalışmada interneti en çok yasaklayan ülkeler sıralamasında 10 tam puan ile Kuzey Kore karşımıza çıkmaktadır. Ülkede sosyal medya kullanımı tamamen yasaklanmış, VPN ve torrent kullanımı engellenmiş, siyasi içerikler yasaklanmıştır. Siyasi haber yapma yetkisi ise Kore Merkezi Haber Ajansı (KCNA) na aittir.

Listede ikinci sırada ise Çin Halk Cumhuriyeti yer almaktadır. 9 puan alan ülkede batı kökenli sosyal medya uygulamaları yasaklanmış, siyasi haber akışları yoğun hükümet denetimine tabi tutulmuştur.

Çin, dünyanın en geniş ve karmaşık sansür sistemini uygulamakta, devletin bilgileri filtrelediğini nâdiren kabul etmektedir. Çinin filtreleme sistemi çok katmanlı bir yapıya sahiptir. Yasaklı içerik, ana ağ başta olmak üzere ISP'ler, internet kafelerdeki bilgisayarları, e-mail sunucularını, blog hosting hizmetleri, arama motorları ve içeriği yayınladığı anda tespit edip silmeyle görevli personel tarafından da engellenebilir. Kullanıcılar yasaklanmış içeriğe erişimlerinin ne zaman yapıldığı bildirilmez, bunun yerine kullanıcıların internet bağlantıları sıfırlanır ve gönderdikleri e-mail mesajları hiçbir zaman hedefine ulaşmaz. Bu tür çok açık ve kasıtlı sansürü geçici teknik hatalardan ayırt etmek imkânsız gibi bir şeydir. Google ve Baidu gibi Arama motorlarında "Falung Gong" veya "Taiwan" şeklinde aramalar yapıldığında genellikle engellenen siteleri kasten bulundurmeyen sonuçlar listesi görüntülenir (Bayzan, 2009, 385).

Listede 8 puan ile puan ile üçüncü guruba yerleşen ülkeler ise Rusya, Türkmenistan ve İran olmuştur. Bu ülkelerde siyasi içerikler ciddi bir denetim altındadır.

Dünyada çeşitli araçlarla ve çeşitli oranlarda internet engellemeleri uygulanmakla birlikte 4 milyarın üzerinde insan, yani dünya nüfusunun yaklaşık yüzde 54'lük kısmı internet kullanmaktadır. İnternet teknolojilerinin artması, devletlerin elinde teknolojik araçları bir güce çevirirken, bir yandan da daha düşük maliyetler ile toplumsal örgütlenmelere kapı açmaktadır. Bunun en iyi örneği sosyal medya kısıtlamalarının olduğu dönemlerde ülkemizde ve dünyada kısıtlama süresince daha fazla sosyal medya ve internet trafiğinin ortaya çıkmasıdır. Örneğin Çin Halk Cumhuriyeti bir nevi Sanal Çin Seddi ile interneti sınırlandırmaya çalışmakta ve de facto olarak sosyal medya sitelerini 2009 yılından beri engellemektedir. Buna karşın VPN (Virtual Private Network-Sanal Özel Ağ) ve DNS (Domain Name System) teknolojilerini kullanan gençler, Çin'de ayda en az bir kez mesaj atan Twitter kullanıcılarının sayısını 35 milyondan fazla yaparak, dünyada birinci sıraya yerleşmiştir (www.cnnturk.com).

Sonuç

İnsanlık iletişimi kullanmaya başlamasının ardından daha kalabalık topluluklar halinde yaşamaya başlayabilmiştir. İletişim becerileri ile siyasi olarak örgütlenen insanoğlu, devleti kurarak kaosu önüne geçmeyi amaçlamıştır. Bu kurguda devlet, ortak çıkarları temsil eden bir tüzel kişilik olarak siyasi süreçlerin tekeline eline alan ana aktör olmuştur. Devletin realist teoride izah edilen, diğer tüm aktörlerin ikinci plana atıldığı sınırsız ve sorgulamaz gücü, internet teknolojilerinin devreye girmesi ile birlikte tartışmaya açılmak zorunda kalmıştır. Artık bilgi bir kişinin, bir noktadan dağıttığı formundan çıkarak her yerde ve her zaman bulanık bir forma bürünmüştür.

Bu hızlı güç kaybı karşısında devletler çeşitli filtreleme politikaları uygulamış ve bu yasaklamalar "güvenlik" söylemi üzerinden meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Devletlerin uyguladığı kısıtlayıcı politikalar ve meşruluğu tartışılırken, karşı konulamaz bir gerçek vardır. İnternet teknolojileri matbaa ve televizyon örneğinde olduğu gibi manipüle edilebilir tehditler değildir. Zira bu teknolojiler yapıları gereğince oldukça ucuz ve erişilebilir niteliktedirler. Bugün insanlar ceplerinde NASA'nın aya insanlık ilk uçuşu gerçekleştirdiği Apollo 11'den binlerce kat daha hızlı işlemcili telefonlar taşımaktadır. Bu durum devlet karşısında yeni bir toplum modeli ortaya koymaktadır. Örgütlenme modelleri, iletişim hızı ve özgürlükleri dikkate alındığında, sanal dünya üzerinde geleneksel yöntemler ile sınır çekilmesi mümkün değildir. Çin Seddi döneminde her ne kadar işlevsel olmuş ise de, bugün sanal özgürlüklere karşı ortaya konulan Sanal Çin Seddi, basit bir "challenge"dan öteye geçememektedir.

Devletler açısından eski güce ve tekele kavuşmak olağan gibi gözükmemekle birlikte, bu yeni toplum yapılanmasının içiğinde yer almak ve bu yapılanmanın paydaşlarından biri haline gelmek önem taşımaktadır. Seçim sistemlerinin, politik kararların ve ekonomik gelişmelerin doğrudan etkilendiği yeni medya düzeni ve dünya ekonomisini elinde tutmaya başlayan bilişim ekonomileri devlete başka çıkış yolu bırakmamıştır.

Kaynaklar

Akçadağ, E. (tarih yok). Kamu Diplomasisi. 03 01, 2020 tarihinde Kamu Diplomasisi Web Sayfası: <https://www.kamudiplomasisi.org/pdf/emineakcadag.pdf> adresinden alındı.

Autor, D. (2018, March 7). 14.662 Spring 2018, Lecture Note 7: Ricardian Models of Trade. 04 16, 2020 tarihinde MIT Economics: <https://economics.mit.edu/files/15402> adresinden alındı.

Baum M.A., P. P. (2008). The Relationships Between Mass Media, Public Opinion, and Foreign Policy : Toward a Theoretical Synthesis. Annual Review Political Sciences.

Çağlar, Ü., Dışkaya, S. K. (2018). Küreselleşme, Uluslararası Para Sistemi ve Kriz. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 5(2): 1-24.

Çatal, B., Doğan, M. (2018). Yeni Diplomatik Yöntemler: Çevre Diplomasisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 40: 16-31.

D'Arista, J. (2009). The Evolving International Monetary System. *Cambridge Journal of Economics*: 633-652.

Demir, K. (2014). Osmanlı'da Basının Doğuşu ve Gazeteler. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (5): 57-88.

Denmark Tech Ambassador Office. (2017). TechPlomacy (technological-diplomacy). 01 13, 2020 tarihinde Office of Tech Ambassador of Denmark: <https://techamb.um.dk/en/techplomacy/abouttechplomacy/> adresinden alındı.

Ercan, Arda (2020), "Diplomasinin Değişen Tanımları Ad Hoc Diplomasiden Twiplomacy ve Tekplomasi Çağına", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 39, s. 135-148.

Erdoğan, İ. (2011). İletişimi Anlamak. İstanbul: Pozitif Yayıncılık. Fearon, D. J. (1994). Domestic Political Audiances and the Escalation of International Disputes. *American Political Sciences Rewiev*, 88(3): 577-592.

Gilder, G. (2018). Google Sonrası Yaşam Büyük Verinin Düşüşü ve Blokzincir Ekonomisinin Yükselişi. (N. Kurunç, Çev.) İstanbul: A7 Kitap.

Hale, W. (2000). *Turkish Foreign Policy: 1774-2000*. London: Frank Cass Publishers.

Harari, Y. N. (2017). Hayvanlardan Tanrılara Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi (31. b.). (E. Genç, Çev.) İstanbul: Kolektif Kitap.

Huntington, S. P. (2013). *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*. İstanbul: Okyanus Yayınları.

İpek, Ö. (2018, Haziran). Dış Politikada Medyanın Rolü. *Lectio Socials*, 2(2).

İTÜBİDB. (tarih yok). Seyir Defteri. 03 11, 2020 tarihinde <https://bidb.itu.edu.tr/sevirdefteri/blog/2013/09/08/web-2.0> adresinden alındı.

Karayolları Genel Müdürlüğü İnternet Sayfası. (tarih yok). KGM Web Sitesi. 03 17, 2020 tarihinde <https://www.kgm.gov.tr/Sayfalar/KGM/SiteTr/Galeri/IlkBilgisayar.aspx> adresinden alındı.

Kirişçi, K. (2009). The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of the Trading State. *New Perspectives on Turkey*, 40: 29-56.

Lee, L. T. (2015). *Journalism and Mass Communication-Vol I*. Encyclopedia of Life Support Systems.

Looy, A. V. (2016). *Social Media Management*. Switzerland: Springer International Publishing.

Lüfkens, M. (2018, July 10). Twiplomacy Study 2018 Executive Summary. 01 08, 2020 tarihinde Twiplomacy: <https://twiplomacy.com/blog/twiplomacy-study-2018/> adresinden alındı.

NYE, J. (2005). *Yumuşak Güç*. Ankara: Elips Kitap.

Orhon, N., Eriş, U. (2012). *İletişim Bilgisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Page, L., Schmidt, E. (2002, May 01). Google History. 03 17, 2020 tarihinde Stanford E Corner: <https://stvp-static-prod.s3.amazonaws.com/uploads/sites/2/2002/05/1077.pdf> adresinden alındı.

Rowen, H. H. (1961). The Peace of Westphalia Revisited. *The Journal of Modern History*, 33(1): 53-56.

statista.com. (2019, 10 10). World leaders with the most Twitter followers as of January 2019. 05 01, 2020 tarihinde statista.com: <https://www.statista.com/statistics/281375/heads-of-state-with-the-most-twitter-followers/> adresinden alındı.

statista.com. (tarih yok). The 100 largest companies in the world by market value in 2019. 04 25, 2020 tarihinde statista web sayfası: <https://www.statista.com/statistics/263264/top-companies-in-the-world-by-market-value/> adresinden alındı.

Şenkal, A. (2015). *Bilgi Ekonomisi ve Emek*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

Tuch, H. N. (2003). *Communicating with the World: US Public Diplomacy Overseas*. NewYork: St. Martin Press.

TUİÇ Akademi. (2016, Kasım 25). Devletler Arası İlişkilerin Gelişimi ve Diploması Tarihi. 04 25, 2020 tarihinde Türkiye Uluslararası İlişkiler Çalışmaları Akademi İnternet Sayfası: <http://www.tuicakademi.org/devletlerarasi-iliskilerin-gelisimi-diplomasitarihi/> adresinden alındı

Yazıcı, T., & Karlı, İ. (2016). *Bilgi Toplumunda Teknoloji, Medya ve Siyaset*. İstanbul: Volga Yayıncılık.

Elias J. ve Sutch, P. (2007), *International Relations: The Basics*, New York: Routledge.

Afganistan'daki Siyasi İstikrarsızlık Süreci Üzerine Bir İnceleme

Yrd. Doç. Babur HAYA¹

Özet

Günümüzdeki toplumlarının iddiası, siyasi kalkınmanın kalkınma ve ilerlemenin ön koşulu olarak görüldüğü ve siyasi istikrarın sağlanmasında önemli bir faktör haline gelmiştir. Kuşkusuz, siyasi istikrar bir ülkenin tarihini bugününe ve geleceğine bağlamada önemli bir faktör olduğu kadar, Siyasi istikrarsızlık bu eğilimin kırılmasında anahtar rol oynayabilir. Sürekli savaşlar, Yanlış politikalar, Tutarlı strateji eksikliği, Mafya çetelerinin varlığı, Yoksul yoksulluk, Güçlülerin kuralı, Yolsuzluk ve diğer faktörler, insanların hükümete karşı güvensizliğine ve memnuniyetsizliğine nedenler bir Sonuç olarak, siyasi istikrarsızlığı besler.

Siyasi istikrarsızlık ve güvensizlik genellikle az gelişmiş ülkelerde ortaya çıkar. Afganistan her zaman istikrarsız bir ülkenin açık bir örneği olmuştur. Bu otuz yıllık savaş sırasında, her biri ülkeyi adım adım siyasi istikrarsızlığa götüren çeşitli sorunlar yaşadı. Komünist hükümetin düşüşü, Mücahidler arasında Kabil'de ve Afganistan'ın her yerinde iç savaşın başlangıcıydı. Mücahid hükümetinin beceriksizliği dini Taliban'ın yükselişine yol açtı. Afganistan'da demokratik bir hükümetin kurulmasının üzerinden onsekiz yıl geçti. Yoksulluk, Uyuşturucu kaçakçılığının büyümesi, Özellikle güneydeki yolsuzluk ve kötüleşen güvenlik durumu, Afgan hükümetini ve uluslararası toplumu sorgulamaya itti. Afganistan siyasi istikrar ve demokratik bir topluma kavuşacak mı? Bonn'un siyasi istikrarsızlığı sona erdirmeye ve kalıcı istikrara doğru ilerlemeye yönelik anlaşmaları fetih veya huzursuzluk olarak görülse de; Ama tüm beklentilerin aksine, Hala istikrarı sağlayacak siyasi istikrarsızlığa açılan bir pencere var, geri döndü. Bu nedenle çok sayıda insanın, uluslararası toplumun ve mevcut araştırmanın temel sorusu suyun atmosferde ne kadar kalacağı ve ülkenin siyasi istikrarsızlığa maruz kalacağıdır. Afganistan'daki bu istikrarsızlığın nedenleri nelerdir? Bazıları iyimser: Son birkaç yılda yaşanan gelişmeler istikrarı ve olumlu gelişmeleri teyit ediyor, Ancak sorunların ve zorlukların derinliği göz önüne alındığında, hala daha fazla zamana ihtiyaç var.

Anahtar kelimeler: Jeopolitik, Suikast, Darbe, Ayrımcılık, Stratejik.

Ülkelerde tek bir sistemin devam ettirilmesi ve milletin ve takipçilerinin memnuniyeti, hizmet sunarak ve vatandaşların memnuniyetini kazanarak daha sürekli kalabilecek daha kalıcı bir istikrarın oluşmasına yol açmaktadır. Bu arada Seymour Lipsit gibi bilim adamları, sürekli bir demokratik hükümete sahip sistemlerin Ya da belirli yıllar boyunca istikrarlı bir totaliter yönetimin tadını çıkardıysanız, Kararlı kabul edilir ve ikisi arasında dalgalananlar kararsız kabul edilir; Ancak genel bir istikrarsızlık tanımında şunu yazabiliriz: İstikrarsızlık, rejimlerin değişimi ve istikrarsızlığıdır, Hükümetler ve toplum ve onların istikrarını ve devamlılığını bozan şiddetli ve barışçıl zorluklar.

Kararsızlık faktörleri genellikle iki türdendir.

1- İç faktörler.

2- Dış faktörler.

Afganistan'da iç faktörler; Çünkü düşük okur yazarlık seviyesi, sivil toplumun zayıflığı, yönetimin zayıflığı ve hükümette yolsuzluk vb.

Afganistan'ın istikrar derbisini etkileyen dış faktörler; Çünkü komşu ülkeler, yabancı ülkeler, jeopolitik ve jeostratejik konumu.

¹ Araştırmacı, Faryab Üniversitesi, Hukuk ve Siyaset Bilimi Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

Hedefler

1. İstikrarsızlık kavramı ve doğası.
2. Kararsızlık faktörleri.
3. İç istikrarsızlık faktörleri.
4. İstikrarsızlığın sosyal faktörler.
5. İstikrarsızlığın siyasi faktörleri.
6. İstikrarsızlığın dış faktörleri.

İç Faktörler Siyasi İstikrarsızlık

İç faktörler istikrarsızlık ve krizin ana göstergelerinden biridir; Çünkü krize dış etkenler tek başına neden olmadı; Bell, iç faktörlerle birlikte krizin içeriğini genişletebilir. Örneğin Afganistan modeli bu iddianın güzel bir örneği olarak düşünülebilir. (Qawam, 2003, s. 58)

Siyasi İstikrarsızlığın Tanımı

Herhangi bir siyasi istikrarsızlık tanımı sağlayan, ters yönün optimal bilgisine bağlı olarak; Bu siyasi istikrar. Yakın zamana kadar siyasi istikrar genellikle belirli türdeki siyasi sistemlerin devamı veya devamı olarak tanımlanıyordu. Seymour Ruj'a göre: Sürekli demokratik bir hükümete sahip sistemler, veya belirli yıllarda, daha istikrarlı bir totaliter yönetimin tadını çıkarmış, kararlı olarak kabul edilirler ve ikisi arasında dalgalananlar kararsız olarak kabul edilir. Almond ve verba ruj tanımınıyor, istikrarlı bir siyasi sistem, zaman içinde kendi genel kurumsal yapısını koruyan bir birim olarak kabul edilir. Bu ampirik yaklaşımda, siyasi istikrarsızlığın ayrılma değil, süreklilik anlamında olduğu varsayılmaktadır. Doğru-ndan veya değişken bir şekilde, belirli türdeki siyasi olayların meydana gelme sıklığının oranı değişir.

Ampiristler için siyasi istikrarsızlık, demokratik ve demokratik olmayan hükümet sistemleri arasındaki dalgalanmalardan çok daha geniş bir çerçeveye sahiptir. Herhangi bir zaman diliminde, Kaç darbe olursa olsun, Hükümet değişiklikleri, Gösteriler, İsyen, Gerilla savaşının başlangıcı, Bir ülkede siyasi şiddetten ölüm, daha fazlası olması, O ülke daha istikrarsız; Dolayısıyla istikrar şu şekildedir: davranışların olmaması veya bunlar gibi istikrarsızlaştırıcı olaylar.

Siyaset biliminde, her şeyden önce istikrarsızlık, a-sistemin süreksizliği; ve bu istikrarı bozan olayların tekrarını tanımlamaktadır. (Tayyib, 2003, s. 90)

Siyasi istikrarsızlığın kabul edilebilir bir tanımı, en azından aşağıdaki beş istikrarsızlık türünü içermelidir:

- ✓ Rejim değişikliği; Yani, rejimin değerlerinde bir değişiklik, parti sistemi türünde bir değişiklik, askeri ve sivil durumda bir değişiklik.
- ✓ Hükümet değişikliği; Yani, yürütme gücünde bir değişiklik ve kabinede bir değişiklik Hükümet değişikliği; Yani, yürütme gücünde bir değişiklik ve kabinede bir değişiklik.
- ✓ Suikast, terörist savaş ve siyasi terörizm, siyasi şiddet nedeniyle ölümler, isyan, darbe girişi gibi şiddetli zorluklar.
- ✓ Siyasi grevler veya grev tehditleri, protesto gösterileri, kritik muhalefet hareketleri, entelektüel liderlerin hükümet karşıtı konuşmaları gibi barışçıl zorluklar. (Afgan bilim adamkai, 2002, s. 778)

Yukarıdakiler ışığında, siyasi istikrarsızlık şu şekilde tanımlanabilir: *"Siyasi istikrarsızlık, rejimlerin, hükümetlerin ve toplumun değişmesi ve istikrarsızlığı ve onların istikrarını ve sürekliliğini bozan şiddetli ve barışçıl zorluklardır."* (Saburi, 2003, s. 173)

Anlatılanlardan hareketle siyasi istikrar yönünde olumlu gelişmeler yaşansa da; Ancak genel olarak Afganistan hala istikrarsız bir ülke olarak tanımlanıyor; Çünkü aşağıdaki gibi demokratik kurumların oluşumuna rağmen: Acil durum Loya Jirgas'ı tutmak ve anayasayı onaylamak, Cumhurbaşkanlığı Seçimi, Parlamento seçimleri ve parlamentonun oluşumu, düşman güçlerin dün yaklaşması, savaşmaktan siyasi programlara ve siyasi oyunun kurallarına uymaktan, önemli sayıda siyasi parti ve akımın oluşumu ve özellikle ifade özgürlüğü ve medya alanında nispeten açık bir siyasi ve sosyal alanın ortaya çıkması. Şiddet eylemleri ve terörist faaliyetler gibi ciddi zorluklar ve Afganistan'ı istikrarsız bir durumda tutan çok sayıda güvensiz unsur var. (Movassaghi, s. 62)

Sosyal Faktörler Siyasi İstikrarsızlık

Krizin nedenlerinin izini sürerken, öncelikle sosyal faktörlere gidiyoruz ve bunu siyasi ve güvenlik zorluklarının temeli olarak tanımlıyoruz; Temelde her sorun toplumun kalbinde doğar ve büyür ve daha

sonra siyasi çekişmelere ve güvenlik tartışmalarına dönüşür. Dolayısıyla, daha iyi bir anlayış için konuyu şu şekilde daha ciddiye alacağız:

Düşük Okuryazarlık Seviyesi

Kuşkusuz, ülkelerin ilerlemesi ve geri kalmışlığı, diğer faktörlerin yanı sıra, Eğitim alanındaki iş deneyimlerinden kaynaklanmaktadır. Eğitim, ilk bakışta, çok basit görünüyor ve aşağıdaki gibi anlamları var: Öğrenmek, öğretmek, besleyici ve benzeri şeyleri çağırıştırır; Ancak daha fazla düşünmeyle, insanlar için farklı açılar ortaya çıkar ve karmaşıklığı keskinleşir. (Samuel, 2003, s. 360)

Genellikle yüz yıl öncesinin çocukları, Batı Avrupa'da okula gidip geliyorlar; Ancak bazı ülkelerde hala herkesin eğitim görmesi mümkün değil. Ancak bilgi sermayesi, üretim sermayesinden çok daha önemlidir. Samuel Slater tek bir plan olmadan 1789'da İngiltere'den Amerika'ya gittiğinde, orada iplik makinalarının nasıl yapılacağını öğretmek, Tarden'e göre, büyük Amerikan endüstrisinin geldiği tüm sermayeyi zihninde taşıdı.

Okuryazarlık, gelişimin temel koşuludur; Ve eğitime ek olarak okul, okuma ve yazma, bireylerin merakını uyandırır ve onları ailenin veya kabilenin kapalı ortamından zorla uzaklaştırır, kişi kendi dünyasından farklı bir dünyanın varlığını keşfeder ve bu nedenle okul, kalkınmanın ana itici gücü ve yoksulluk ve geri kalmışlığın önlenmesi olarak düşünülebilir.

Afganistan da en çok okuma yazma bilmeyen ülkeler arasında yer almaktadır ve bu, kısaca değineceğimiz nedenlere geri dönmektedir:

1. Son yüzyıllarda yaşanan çok sayıda sömürgecilikten kurtulma ve son on yıllarda yaşanan iç savaşlar, insanları eğitim açısından değil öz savunma açısından düşünmeye zorladı.

2- Coğrafi cebir, kitlesel yoksulluk, ulaşım eksikliği vb. İnsanların entelektüel karışımından uzak durmasına ve eğitim araçlarına erişmesine neden olmuştur. Öte yandan Afganistan'ın dağlık yapısı hükümetin eğitim hizmetleri vermesini zorlaştırdı.

3. İç savaş sırasında, Afganistan ile diğer ülkeler arasındaki bilimsel alışverişlerin çoğu sınırlıydı veya tamamen ortadan kaldırıldı. Tüm eğitim kurumlarının akademik personeli ya göç etti ya da telef oldu. Kazadan kurtulan sınırlı sayıda insan bile bilimsel yeniliği kullanamadı. Bazı eğitim kurumları da yıkıldı veya felç oldu. Ek olarak, göç edenlerin çoğunun eğitime erişimi engellendi.

4- Komşu ülkelerin Afganistan'a girebilmek için Afganistan'ın kültür ve eğitim sistemini mümkün olan her şekilde önce yıkmaları veya en azından felç etmeleri gerektiğine inanmaları çok önemli.

Bu alandaki bir diğer sorun ise: Afganistan'da ilkokuldan liseye kadar kız okullarının sayısı önemli ölçüde azalmaktadır, örneğin: Kandahar'da 255 ilköğretim okulu varken şehirde sadece 20 lise var, ayrıca merkez bölgede 256 lise ve sadece 27 kız lisesi var. Bu, kız çocuklarının çeşitli nedenlerle eğitime devam etme konusundaki isteksizliğini veya yeteneğini gösterir.

Eğitim alanındaki bir diğer sorun, Afganistan'daki okulların heterojen dağılımı ve bunun sonucunda çocukların, özellikle kızların eğitime erişim hakkının ihlalidir; Örneğin: Faryab ilinde 4 kız lisesi vardır; Ghor'da bir kız lisesi bile yok; Ya da güney bölgesinde 61 lise varken, merkez bölgede 27 lise var.

Bu çalışmanın sonuçları, aşağıdaki durumlarda kız çocuklarının eğitimden yoksun bırakılma nedenlerini ortaya koymaktadır:

1. Toplumda yaygın cinsiyet ayrımcılığı;
2. Ailelerin yoksulluğu;
3. Güvenlik sorunları;
4. Kız okullarının eksikliği veya olmaması;

Bu faktörlerin önemi farklı bölgelerde farklılık göstermektedir, örneğin: Zabul bölgesinde kızların % 90'ından fazlası güvensizlik nedeniyle okulu bırakmaktadır.

Kuzeydoğu'da çocukları diğerlerinden daha fazla okuldan uzak tutan faktör aile yoksulluğudur. Tabii ki, Afganistan'daki yoksulluğun küresel bir sorun olduğu unutulmamalıdır, bu da sadece ülkenin kuzeydoğusunda değil; Aksine, yoksulluk Afganistan'ın her yerinde hissediliyor.

Bazı kızlar ev işleri yüzünden okulu bırakıyor. Bu kızların çoğu çocuk işçi sayılmıyor bile; Okula gitmeyen çalışan kızların oranı çalışan erkeklerden daha yüksektir.

İnsan Hakları Evrensel Beyanname'sinin 26. maddesine göre tüm bu sorunlar (Herkes eğitim hakkına sahiptir ve eğitim, en azından temel eğitimle ilgili olduğu ölçüde ücretsiz olmalıdır) Ücretsiz eğitime erişin.

Zayıf Sivil Toplum

Afganistan'da sivil toplum var mı? Ve vatandaşlığın elde edildiği ve vatandaş insanın doğduğu süreç tamamlandı mı? Anayasanın gelenekselci bir söylemi vurguladığı bir toplumda sivil toplum bekleniyor mu? Gerçek şu ki, Afgan toplumu son zamanlarda reformist ve devrimci hareketlerle doldu ve bunların tümü siyasi iktidar dağılımını sivil toplum lehine değiştirmeye çalıştı. Afganistan gibi ülkelerde sivil toplum ithal düşünceden doğar ve entelektüel gruplar tarafından yaratılır. (Hamed, 2003, s. 72)

Bu tür kurumlar toplumun saflarına yukarıdan girmeye ve kendilerine bir dayanak oluşturmaya çalışırlar. Sonuç olarak, genellikle sosyal statüden yoksundurlar ve halkın bilinçli desteğinden yararlanamazlar. Bu eksiklik, hükümetin menfaatine olmayan herhangi bir protesto ve hak arama eylemine ağır bir baskı uyguladı ve örgütlerini feshetme noktasına geldi. Bu nedenle Afganistan'da sivil toplum bileşenleri, insanlar olmadan hükümetlerin ihtiyaçlarına göre yaratılmaktadır.

Siyasi Faktörler Siyasi İstikrarsızlık

Siyasi istikrarsızlık faktörü, sorunlar çemberindeki kilit faktörlerden biri olsa da; Ancak tek faktör olarak tanımlanamaz; Ancak bu faktör, günlük yaşam sürecini hızla bozabilecek göstergeler içermektedir. Bu kırılma noktasına kadar uzun süredir hissediliyor ve hükümetler bunun üstesinden gelemiyor. Bu nedenle, faktörleri (göstergeleri) belirleme ihtiyacı önceliklidir ve bunları ele alacağız:

Hükümette Zayıf Yönetim ve Yolsuzluk

Genel olarak, çoğu gelişmekte olan toplum bu yıkıcı ve krize neden olan olgudan etkilenmektedir ve bu ülkelerin bıraktığı deneyimler, bu sosyo-politik hastalığa karşı önleyici tedbirler alınmazsa, Kronik ve yayılan bir virüse dönüşür ve tüm sosyal anormalliklerin ve siyasi istikrarsızlığın temelini oluşturur. Araştırmacılar yolsuzluğu, hükümet ile toplum, siyasi yolsuzluk, idari yolsuzluk ve aynı zamanda işlevsel yolsuzluk ve "etkin olmayan yolsuzluk" arasındaki özel bir ilişki olarak tanımlıyor. Yolsuzluğu "yukarıdan aşağıya" veya "aşağıya yeniden dağıtım" mekanizması olarak ayırt eder ve sınıflandırır. Dünya Bankası yolsuzluğu kişisel kazanç için hükümetin gücünün ve yetkisinin kötüye kullanılması olarak tanımlamaktadır. (Rabiee, 2004, s. 166) Başka bir deyişle yolsuzluk, bir eylem veya kararın olumsuz sonuçlarından etkilenen kişi sayısının yasal çerçeve dışında olumlu sonuç alan kişi sayısını aşmasına neden olan bir eylem veya karardır. Ya da yolsuzluğu bir dereceye kadar tüm toplumları etkileyen bir kötülük olarak görür ve daha kırılma noktaları ciddi şekilde etkilenir. (Zdeh Gah, 2004, s. 16)

Afganistan aynı zamanda kötü yönetim ve yolsuzluğun pençesindeki ülkelerden biridir. Önlenmesi için bazı dönemlerde yapılan çabalara rağmen; Ancak, otuz yıldır savaşın varlığı ve devam etmesi ve hükümetlerin kararlı bir şekilde harekete geçmemesi nedeniyle, yolsuzluk giderek daha fazla yayılmış ve Afganistan'ı geri kalmış ülkeler arasına yerleştirmiştir. Afganistan'da elitlerin bir tür sosyal, ekonomik, kültürel ve politik yaklaşımına dayanan yolsuzluğun, ana arka plan ve bahanenin, yolsuzluğun sistematik olarak sistematik yaygınlığını ve sisteme dahil edilmesini sağladığı ve esas olarak aşağıdaki nedenlerden ve verilerden birinden etkilendiği söyleniyor:

1. Zihinsel veriler, geçici konum, ulusal kavram ve çıkarların anlaşılmasında, bağlılık ve iş bilinci eksikliği, gelecekle ilgili hayal kırıklığı, psikolojik ve iş güvencesi eksikliği.
2. Nesnel koşullar, genel yoksulluk, düşük gelirler, genel işsizlik ve ekonomik düzenin çözülmesi.
3. Sistem verimsizliği, idari sistemin parçalanması, bürokratik sistemin eskimesi, etkili ve pratik denetim eksikliği, iç düzenlemelerin eksikliği ve görevlere müdahale.
4. Davranış kalıpları, siyasi liderlerin nasıl davrandığı ve üst düzey yetkililerin yönetim ve idari ve siyasi etiklerinden nasıl yararlanacağı.

Yolsuzlukla mücadele etmek için Afganistan Hükümeti'nin çeşitli daireleri vardır: Yolsuzlukla Mücadele Dairesi, İdari Reform Ofisi ile Kontrol ve Denetim Ofisini kurdu; Ancak görülebileceği gibi eylem alanında, bu büroların işlevleri çok zayıf ve önemsizdi ve yolsuzluğun önlenmesine herhangi bir yardım getirmediler.

Mevcut durumda Afganistan'daki yolsuzluğun azaltılmasında etkili olabilecek çözümlerden biri, Yaşam standardını yükseltmek ve devlet çalışanlarının maaşlarını artırmak, yasaların çıkarılması ve uygulanmasında bir sonraki adımdır; Yani, herhangi bir şekilde yolsuzluğa bulaşanları cezalandırmak; Ancak maalesef yasalar yerel toplumun üst orta sınıfı ve iktidar saflarında bulunanlar dışında uygulanamaz. Kalıcı bir muafiyetleri var. Yolsuzluğu önlemek ve yolsuzlukla mücadele etmek için, departmanların ve görevlilerin ve çalışanların davranış şekillerinin her zaman açık ve gizli denetimleri olmalıdır.

Son yıllarda zimmete para geçirme ve rüşvet işleyen veya kamuoyuna tanıtılmayan birçok kişi veya teşhis edilmişlerse; Şimdiye kadar bu kişilerin hiçbiri mahkemeye bile çağrılmadı; Duruşmaya şahit olmak şöyle dursun.

Uzmanlık ve teknik kapasite eksikliği krizi, Afganistan yönetimini büyük bir zayıflık haline getiren bir başka büyük zorluktur. Diğer bir deyişle, son birkaç on yılda yaşanan huzursuzluk, tüm siyasi, ekonomik, kültürel, askerî ve idari alanlardaki uzmanların yurt dışına kaçmasına neden oldu.

Görüldüğü gibi, mevcut kabinede yer alan bazı kişiler bilgi ve yönetim becerisinden yoksundur. Afganistan'da, bir yönetici sosyal, politik ve ekonomik düşünce ve ilişkilerin tüm yönlerinden haberdar olmalıdır; Aslında kötü yönetim, güvensizlik, ekonomik sistem felci, bürokrasi, yolsuzluk ve rüşvet için zemin yaratır. Yönetici bir kurumu yönetme ve sorumluluk alma yeteneğine sahipse, yolsuzluğu ve idari sorunları iyi bir şekilde engelleyebilecektir.

Yolsuzluk olgusu, hükümetin meşruiyetini azaltmada en önemli faktörlerden biri olarak görülmelidir; Çünkü yolsuzluk bir yandan ekonomik büyümeyi engellerken, diğer yandan da Afganistan yönetiminde dış yardımın uygun şekilde kullanılmasını engelliyor, bu da halkın hükümete karşı memnuniyet düzeyini düşürüyor. Ve hükümetin meşruiyetini olumsuz etkileyerek muhalefet tarafından uygun bir araç olarak kullanılabilir.

Hükümet yolsuzluğu ortadan kaldırmak istiyorsa, yasal ve dürüst davranmalıdır. Her şeyden önce, reform hükümetin en üst kademelerinde başlamalı ve yolsuzlukla suçlananların işe alınmasını engellemelidir. Ve hükümet aygıtında yolsuzlukla mücadelede pratik bir model oluşturmak için kamu yönetim sistemine uzman, kararlı ve etik kişiler atayarak.

Dış Faktörler Siyasi İstikrarsızlık

Afganistan her zaman büyük güçler için bir savaş alanı olmuştur. Örnekler, on dokuzuncu yüzyılda Büyük Britanya ile Çarlık Rusyası arasındaki rekabet ve 20. yüzyılın ikinci yarısında Doğu ve Batı blokları arasındaki rekabettir.

19. yüzyılda Afganistan, İngiliz Hindistan'ın etkisi altındaydı; Ancak sıcak, açık sulara özlem duyan Rusya, her zaman İngiltere'yi Afganistan'dan ayırma ve onun yerini alma fırsatını aradı. Bu bağlamda, Afgan padişahlarının İngiliz-Hint hükümeti ile ilişkileri ne zaman gerilse, Rus hükümeti onu karartmaya çalıştı ve Afgan hükümetini her zaman İngilizlere karşı kıskırttı ve hatta destek sözü verdi. Sonunda, iki büyük güç Afganistan, İran ve Tibet konusunda bir anlaşmaya vardı ve Antlaşmanın (1907) imzalanmasıyla Afganistan, İngiliz Hindistan'ın etki alanı olarak tanıandı; Ancak sekiz yıl sonra Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Afganistan büyük güçlerin incelemesine girdi; Mesela: Almanya ve Osmanlı Türkiye'si. İki güç, bir yandan Afgan hükümdarları ile İngiliz-Hint hükümeti arasındaki gergin ilişkiler, diğer yandan halkın bağımsızlığı göz önüne alındığında, Afganistan'da İngiltere'ye karşı yeni bir cephe açmayı umuyordu. Ya da Afganistan'ı Hindistan alt kıtasındaki İngiliz sömürgeciliğine muhalefet için bir üs haline getirilmiştir; Ancak Afganların İngiltere'ye olan nefretine ve hükümetin bir kısmının Alman liderliğindeki hükümete katılma konusundaki ilgisine rağmen, hükümet savaşan taraflara karşı bir tarafsızlık politikası ilan etti. Sonraki olaylar, o sırada bu politikanın doğru olduğunu gösterdi.

Afganistan'daki İngiliz egemenliğinin sona ermesi, Amanullah Han'ın 1919'da bağımsızlık ilan etmesiyle sona erdi. Amanullah Han'ın yönetimi sırasında Afganistan'ı uluslararası izolasyondan çıkarmak için önemli adımlar atıldı. Amani hükümeti, aktif diplomasiyi benimseyerek, Afganistan'ı uluslararası topluma tanıtmayı ve tüm büyük dünya güçleriyle iyi ilişkiler kurmayı başardı. Ancak o zamanlar Afganistan pek çok güç için bir öncelik değildi ve bu nedenle Afgan hükümetinin çabalarına rağmen, bu ülkeler, belki de İngiltere ve Rusya'nın uzaklığı ve etkisi nedeniyle, Afganistan ile ilişkilerin kurulmasına pek ilgi göstermediler. Aslında Afganistan, güneyde ve doğuda ayaklanmalar yaşanmasına rağmen, modern bir devletin önderliğinde (1919-1928) yıllar boyunca bir siyasi istikrar dönemi yaşadı; Ancak bu fırsat fazla uzun sürmedi, anlaşılabilir Habibullah Kalkani'nin iç karışıklığı, ancak İngiliz Hindistan'ın perde arkası Amanullah Han hükümetini devirdi ve Britanya'ya bağımlı bir gerici rejimin kurulmasına yol açtı. Böylece bağımsızlığını kazandıktan sonra Hindistan'ın iki ülkesi, İngiltere ve Sovyetler Birliği en fazla etkiye sahip oldu. İngiliz Hindistan'ın rolü gizliydi ve Ganesh aracılığıyla Sovyet rolü başlangıçta dostane ve ekonomik ve daha sonra stratejik hale geldi. Ancak iki aktör arasında, Afganistan'daki Sovyet etkisi gün geçtikçe güçlendi ve bunun tersi de İngiliz Hindistan'ı oldu. Çünkü İngiltere, geniş kolonilerinde bağımsızlık hareketlerinde yer aldı; Bu nedenle Afganistan'ın içişlerine karışmak için fazla fırsatı olmadı. (Andishmand, 2004, s. 88-100)

Ancak Sovyetler Birliği modern bir güç haline gelmiştir. Erken dönem Sovyet hükümeti, Afgan hükümetine çok ihtiyaç duyulan ekonomik ve mali yardımı sağladı. Afgan hükümetinin dikkatini çekti ve

bunun sonucunda Afganistan ile Sovyetler Birliği arasında yakın ilişkiler kuruldu. Hindistan'ın bağımsızlığı ve Britanya'nın Hindistan alt kıtasından çekilmesiyle birlikte, Afganistan o zamanlar yalnızca bir büyük güçle uğraşıyordu, ve görünüşe göre o ülkeyle iyi ilişkileri vardı. Ancak bu ilişki tamamen tek taraflıydı ve Sovyet dünya siyasetine odaklanıyordu. Ve sonraki olaylar, Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a görünüşte dostane yardımının onu ne kadar bağımlı yaptığını gösterdi. (Farhang, 2001, s. 138)

Muhammed Davud Han'ın iktidarının sonuna doğru, özellikle İran Hükümeti olmak üzere bölgesel müttefikleri aracılığıyla Afganistan'a yeni bir ABD yaklaşımına dair işaretler var. Uzmanlar, Amerika Birleşik Devletleri'nin Avrupa'da başlayıp Güney Kore ve Japonya'da sona eren komünizm kuşağını tamamlamak istediğine inanıyor, Afganistan'ı da dahil edin, başka bir deyişle, ABD'nin Afganistan'a yaklaşımı, ülkeyi Sovyet hakimiyetinden ve nüfuzundan uzaklaştırmak ve onu müttefiklerinden biri yapmaktı; Ancak Sovyet yanlısı Muhammed Davud hükümetinin düşüşü yalnızca Afganistan'ı Sovyet bağımlılığından kurtarmadı; Aksine, Afganistan'ı aniden Sovyetlerin kollarına attı. Moskova yanlısı hükümetin göreve gelmesinden bir yıl sonra, ABD'nin Kabil büyükelçisi suikasta kurban gitti. (Hajo, 2001, s. 43)

Afganistan'da iç savaşın başlamasıyla birlikte iki blok, Doğu ve Batı ve bölgesel müttefikleri müttefik hiziplerini destekledi. Aslında, Afganistan'daki 25 yıllık savaş sadece bir iç savaş değildir; Aynı zamanda dış güçler için bir çatışma alanı olmuştur; Ancak bu arada mağdur olan ve hayatını kaybedenler Afganistan halkı ve ülkesiydi. (Dariush, 1999, s. 10)

Sovyet birliklerinin Afganistan'dan tamamen çekilmesi ve komünizm tehdidinin ortadan kaldırılmasıyla, Amerika Birleşik Devletleri ve Batılı ülkelerin Afganistan'a olan ilgisi azaldı ve Dr. Necibullah rejiminin düşmesiyle, Afganistan'ın kaderi komşu güçlere düştü ve her biri destekledikleri bir rejim yaratmaya çalıştı. Bu rekabet, komşu ülkelerdeki siyasi istikrarsızlığı, savaşı ve krizi şiddetlendirdi; Ancak 1994'ten sonra Birleşik Devletler'in İngiltere, Pakistan ve Suudi Arabistan ile koordinasyon halinde Taliban'ı Afganistan'da iktidarı ele geçirene kadar kısıktığı ve desteklediği söyleniyor. Ve bir sonraki aşamada Orta Asya'yı etkileyecek ve aynı zamanda Rusya ve Çin'e baskı yapacak bir faktör olmak; Ancak Taliban'ın özellikle insan hakları, kadın ve uyuşturucuyla ilgili performansı, onlara karşı küresel kamuoyunu ateşledi ve dünyanın çeşitli yerlerinde ABD çıkarlarını hedef alan birkaç bombalama ABD'nin Taliban'a yönelik politikasını değiştirdi. (Andishmand, 2004, s. 112)

New York'taki 11 Eylül saldırıları, Afganistan'ı bir kez daha Amerika Birleşik Devletleri ve diğer Batılı güçlerin ilgi odağı haline getirdi. ABD askerlerinin Taliban'ı devirmek ve El Kaide'yi bastırmak için Afganistan'a girmesiyle 2001 görüşmeleri durdu. Bu görüşmeler Afganistan tarihinde yeni bir sayfa açtı. Uluslararası toplum ilk kez koordineli bir şekilde Afganistan halkının yardımına koştu, Siyasi istikrarın yeniden sağlanması, Barış, Güvenlik ve yeniden yapılanma oldu. Ülkelerin, özellikle büyük güçlerin bu işbirliği ve mutabakatı, ara ve geçiş dönemlerinde gayet iyi görüldü; Ama öyle görünüyor. Bu işbirliği ve koordinasyon rekabete yol açıyor. Amerika Birleşik Devletleri'nin ve müttefiklerinin yaygın varlığı, Afganistan da dahil olmak üzere bölgede geleneksel olarak etkisi olan ülkeler arasında endişelere yol açtı.

Bu endişeyi doğrulayan işaretler var. Pakistan'ın Taliban'a açık ve gizli desteği, İran'ın Afganistan'ın batı sınırındaki yeni hareketleri, Rusya'nın bazı etkili siyasi güçlere verdiği destek, ABD-İran çatışması, Rusya'nın Orta Asya'daki ABD etkisi konusundaki endişeleri endişe verici olabilecek yeni değişkenler.

ABD'nin Irak'taki sorunlarının yükselişi ve Afganistan'daki başarısızlığı büyük ölçüde bir tür örtülü rekabetten kaynaklanıyor. Ve hiç şüphe yok ki dünya ve bölgesel güçler arasındaki herhangi bir yeni rekabet, Afganistan'da barış ve siyasi istikrar umutlarını karartacaktır.

Afganistan'ın Jeopolitik ve Jeostratejik Konumu

Jeopolitik, küresel yönelimli büyük güçlerin ortaya çıkışından bu yana doğmuştur. Afganistan hiçbir zaman dünya ve bölgesel güçlerin etkisinden korunmadı. Bu topraklardaki hükümet, siyaset ve hatta sosyal ve kültürel yapı heterojen, istikrarsız ve uyumsuz. Afganistan, tarihinde hiçbir zaman izolasyonu seçmemiştir; Çünkü her iki tarafın da tecrit politikası izlemesi gerekiyor. (Dariush, 1999, s. 15)

1. İç ve dış hususlarda tecrit politikası izleyen ülke veya hükümet.

2. İzolasyonist ülkenin politikasına saygı duyan veya bu politikayı garanti eden güç veya yetkiler.

Soğuk Savaş sırasında Afganistan, biri veya her ikisinde de öfkeyi kısıktırmamak için iki blok arasında bir denge sağlamak için mücadele etti. Bu politika ne gerekliydi ne de mümkündü. Afganistan her zaman diğer güçlerin politikalarından etkilenmiştir. Jeostratejik ve jeopolitik durum bu durumun sebebidir ve bu nedenle ortadan kaldırılamaz. Şimdiye kadar, ulusal çıkarları ile ulusal ihtiyaç ve ideallerine dayalı bir dış politika formüle etmenin ve uygulamanın bir yolunu bulamadı. Afganistan'ın coğrafi

ve siyasi konumu ülkenin dış politikasını belirler. Bu tüm ülkeler için geçerlidir. Bununla birlikte, fark, bir bölge dışındaki güçlerin çıkarlarının öncelikli mi yoksa Afganistan'ın ulusal çıkarlarının mı öncelikli olduğudur. Geçmişte Afganistan'ın dış politikası güçlü komşuların eylemlerine dayanıyordu.

Afganistan coğrafi konum açısından stratejik bir konumda. Bu hem Afganistan için bir avantaj hem de bir tehlike, zarar, ıstırap ve sıkıntı kaynağıdır. Ne yazık ki Afganistan'ın stratejik konumu, bu ülkenin insanların acı, ölüm, sakatlık ve yerinden edilmeyi tekrar etmesine neden oldu. Hiç şüphe yok ki herkes harika bir ülkeye sahip olmak ve bağımsız olmak istiyor. Diğerlerinin emirlerine uyması; Herkes sağlıklı ve güçlü bir vücuda sahip olmak istediği için; Servet içinde, çağımızın Karun'u olun. Her şey gerek yok; Ancak deneysel gerçeklik, bu ülkelerin hepsinin süper güç olmadığını ve tüm insanların kahraman olmadığını gösteriyor.

Sonuçlar (Sonuç)

Afganistan, neredeyse bir yüzyıllık bağımsızlığa sahip eski bir ülke, ancak istikrarsız, ama neden? bu çalışmanın sonuçları, zengin maden kaynakları ve kırktan fazla ülkenin işbirliğiyle Afganistan'ın henüz istikrar ve dinamizme ulaşmadığını anlamamızı sağlıyor. Afganistan'ın istikrarını nasıl bozacağına dair genel olarak iki kısma ayrılacak özellikler var: Öncelikle yoksulluk dahil iç faktörler, altyapı eksikliği, yetiştirme ve uyuşturucu kaçakçılığı, toplum yönetimindeki zayıflıklar, düşük düzeyde siyasi farkındalık, parçalanma ve dağılma var. Büyük güçlerin oyunu, yabancı ülkelerin müdahalesi, siyasi akımların etkisi gibi dış faktörlerin yanı sıra, dünya toplumunun uygun stratejisinin ve stratejisinin eksikliği. İstikrarlı, müreffeh ve kendi kendine yeten bir Afganistan yaratılmamasının nedeni budur.

Çeşitli etnik önyargıların yanı sıra, dilsel ve dini, sağlam liderlik ve yönetim eksikliği, oluşturucu ve mükemmel seviyelerde öğrenci, dürüstlük ve kapsamlı strateji eksikliği, kapsayıcı ve uzun vadeli, Afganistan'daki istikrarsızlığın da nedenlerinden biridir.

Bulgular

Bir sistemin ülkelerdeki devamlılığı daha çok bağlıdır, Millet, vatandaşların ve halkın tatmini için adalet ve grup dengesi açısından güzel ve değerli hizmetler sunarak sağlanır. Fakat Seymour Lipist gibi bilim adamları arasındaki sistemlerden milletin nasıl memnun olduğu tartışılırken, Sürekli demokratik bir hükümete sahip olan veya belirli yıllar boyunca istikrarlı bir totaliter hükümeti olan sistemler, Kararlı kabul edilirler. Ve bu iki devlet arasında dalgalananlar istikrarsız kabul ediliyor.

Afganistan'daki siyasi istikrarı bozucu faktörlerin türlerini tartışırken, iç ve dış olmak üzere iki tür faktör vardır.

Bilim adamları arasında çeşitli siyasi istikrarsızlaştırıcı faktörlerin etkinliği konusunda anlaşmazlıklar var. Bazı bilim adamları, iç faktörlerin ve politikaların dış faktörleri belirlediğini söylüyor. Devlette okuryazarlık, sivil toplumun zayıflığı, yönetim ve yolsuzluk gibi faktörler yoksa; İç sistem ve insanlar dinamik hale geldi ve toplum müreffeh ve kendi kendine yeterli hale gelmişlerdi. Dış politikanın nasıl uygulanacağını etkiler ve yabancı ülkelerin iyi ve dostane politikalar benimsemesine neden olur.

Ancak bazı akademisyenler, iyi niyet ve destekle dostane politikaların nasıl benimseneceğinin iç dinamizm ve yetkilendirme üzerinde bir etkisi olabileceğini söylüyor. Çünkü parasal kaynaklar, askerî eğitim ve dost ülkelerin kapsamlı işbirliği, ülkenin ulusal ve uluslararası düzeylerde dinamizminde ve siyasi, askerî ve ekonomik büyümesinde kilit rol oynayabilir.

Aslında, iç ve dış faktörleri içeren yukarıdaki faktörlerin tümü. Sosyal düzeyde okur yazarlık, kapasite, sivil toplumun kalitesi ve siyasi düzeyde devlet dairelerinde yolsuzluğun varlığı gibi toplumun kalitesini etkileyen Afganistan'ın istikrarsızlaştırılmasında kilit bir rol oynamaktadır. Dış düzeyde, jeopolitik ve jeostratejik konum ve uluslararası politikalar Afganistan'ın siyasi istikrarsızlaşmasında kilit rol oynamaktadır.

Sonuç

Afganistan'ın sonraki aşamalarda zayıflaması veya zayıflaması ve sonuçları sadece Afganistan için değil; Bunun yerine bölgeyi ve dünyayı fark etti. Sunulan araştırma, Afganistan'ın istikrarsızlığı ve anormallığı hakkında fikir veriyor. Afganistan yıllardır istikrarsızlıkla karşı karşıyadır. Ve çok sayıda iç ve dış faktör Afganistan'daki siyasi istikrarsızlığa katkıda bulundu. Afganistan'daki istikrarsızlığın nedenlerini belirlemek için, iç faktörler gibi göstergelerle yapılabilir: örnek olarak Yoksulluk, altyapı eksikliği, ekim ve uyuşturucu kaçakçılığı, topluluk yönetimindeki temel zayıflıklar, düşük bilinç düzeyi, siyasi parçalanma veya dış faktörler gibi: örnek, Büyük güçlerin oyunu, yabancı ülkelerin müdahalesi, siyasi akımların etkisi, strateji eksikliği ve uluslararası toplumun doğru stratejisi gibi ... doğrudan ilişkilidir. Araştırmaya göre Afganistan, yoksulluğun halka ve sistemine yönelik tehditlerden biri olduğu

ve istikrarsızlığın, krizin ve iç savaşın sürmesinde güçlü faktörlerden biri olduğu ülkelerden olmuştur. Silah toplama ve mülkiyeti (DDR), ülkede siyasi ve ekonomik istikrar sağlamak için hükümetin ve uluslararası toplumun ana hedeflerinden biriydi; Ancak Afganistan'daki tedirginlik nedeniyle bu süreç başarılı olmadı. Hâlâ sorumsuz askerî gruplar var ve bu sorun otomatik olarak siyasi istikrarsızlığı kurumsallaştırıyor.

Afganistan'daki siyasi istikrarsızlık, kendi iç karar vericilerini ilgilendiren ve aynı zamanda dış güçlerin bir dizi dış etken ve bağlamıyla ilgili politikaların ürünü ve sürecidir. Bu çalışmada, yapılan araştırmanın öngördüğü hipotezin, mevcut durumda siyasi istikrarsızlığın unsurlarının ve bağlamlarının süslediği durumun ölçütünü bize sağladığını açıkça gördük. Bazı durumlarda, gerginliği ve düzensizliği yaymak ve sürdürmek için birçok adım atılmıştır. Yukarıdaki faktörleri dikkate almadan ve siyasi yaşamın çeşitli yönlerini içeren stratejik, uyumlu, kamusal ve şefkatli bir yönetim gerçekleştirilmeden siyasi istikrara doğru ilerleyemezsiniz.

Kaynaklar

- Andishmand, Mohammad Ikram (2004). Afganistan'da Amerika. Kabil: Maiwand Yayınları.
- Hakjo, Mir Ağa (2001). Afganistan ve yabancı müdahaleler. Tahran: Meclis Yayınları.
- Hamed, Mavlana (2003). Sivil toplum. Tahran: Kültür ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü. Qom Yayını.
- Dariush Sakai Çeviri: Abdul Samad Ghous. (1999). Afganistan'ın düşüşü. Tahran: Nashrqous.
- Zadeh Gah, Seyed Mohammad Abbas. (2004). İdari yolsuzluk. Tahran: Kültürel Çalışmalar Yayıncısı.
- Rabiee, Ali. (2004). Yaşasın yolsuzluk. Tahran: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Samuel, Huntington. Çevirmen: Mohsen Thalasi (2003). Toplumlarda siyasi düzen değişiyor. Tahran: Alam Yayınları.
- Saburi, Manuçehr. (2003). Politik Sosyoloji. Tahran: Sokhan Yayınları.
- Tayyib, Ali Reza. (2003). Terörizm. Tahran: Ney Yayınları.
- Farhang, Mohammad Siddiq. (2001). Son beş yüzyılda Afganistan. Tahran: Bina.
- Qawam, Abdul Ali (2003). Siyasi gelişmenin zorlukları. Tahran: Qoms Yayınları.
- Afgan bilim adamları ve öğrencilerin makalelerinin derlenmesi. (2002). Afganistan ve siyasi sistem. Nashrlal, Bija.
- Movassaghi, Seyed Ahmad, Gelişim Teorisi ve Dünyanın Yapısı, Tahran: Qoms Yayınları.

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

12-14 Aralık 2020 Sakarya / Türkiye

Pandeminin (Covid-19) Türkiye'nin Sosyo-Politik Yaşamındaki Etkileri

Dilşad Türkmenoğlu KÖSE¹ - Asena BOZTAŞ²

Özet

2020 yılının bahar döneminde ilk vakaların ortaya çıktığı Türkiye'de tüm dünyada olduğu gibi büyük değişimler ve dönüşümler gerçekleşmiştir. Bu süreçte tüm yaşamı olumsuz etkileyen pandemi (covid19), Türkiye'deki sosyo-politik yaşama da büyük etki etmiştir. Türkiye'deki covid 19 vaka analizi ve Türkiye'nin sosyo-politik parametreleri çerçevesinde siyasal karar alma mekanizmalarının aldığı kararlar ve bunların toplumsal yaşamla birlikte iç ve dış politikaya etkileri de oldukça önemlidir. Diğer yandan toplumun bu karar alma mekanizmalarından beklentileri de sosyal yaşamı etkileyen bir diğer değişkendir. Karşılıklı etkileşimin oldukça aktif gerçekleştiği pandemi süreci ve sonrasında yaşanabilecek gelişmeler Türk siyasal ve toplumsal yapısında büyük izler bırakabilecek niteliktedir.

Çalışma, öncelikle 2020 Covid-19 sürecinin Türkiye'deki etkilerini genel olarak temel parametreleriyle birlikte ele alacaktır. Daha sonra bu süreçteki toplumsal beklentiler ve siyasal karar alma mekanizmalarının değerlendirileceği Türk siyasal ve toplumsal hayatı incelenecektir. Son olarak sürecin Türk siyasal ve toplumsal yaşamındaki etkileri göz önüne alınarak öngörülen neticelerine yer verilecektir. Bu çerçevede öncelikle ulusal ve uluslararası nitelikte literatür taraması yapılacaktır. Ayrıca çalışmaya yardımcı olacağı düşünülen TÜİK verileri başta olmak üzere çeşitli veriler incelenerek yorumlanmaya çalışılacaktır. Planlanan özgün yapı için öncelikle ulusal ve uluslararası nitelikte literatür taraması ve betimsel analiz yapılacaktır. Daha sonra çalışmaya yardımcı olacağı düşünülen pandemi sürecine ait TÜİK verileri başta olmak üzere çeşitli ulusal ve uluslararası istatistiksel veriler incelenerek değerlendirmelerde bulunulacaktır. Ayrıca, pandemi sonrasında Türkiye'nin sosyo-politik yapısında yaşanabilecek değişimler ve gelişmeler yine bu veriler ve yorumlar ışığında analiz edilebilecektir.

Pandemi sürecinde Türk siyasal ve toplumsal hayatı karşılıklı etkileşim kapsamında "siyasal karar alma mekanizmalarının kararları ve toplumun beklentileri" olarak şekillenmektedir. Siyasal karar alma mekanizmalarının kararları, uluslararası sistemdeki sosyo-politik kararlar ışığında Türk toplumunun tamamı gözetilerek alınmaktadır. Toplumun beklentileri ise sosyal statüye göre farklılıklar içermektedir. Bu farklılıkların temel nedenleri; ekonomi, sosyal statü, nüfus (özellikle ailedeki nüfus ve çalışanlar), eğitim ve sağlık olabilmektedir. Pandeminin Türk siyasal ve toplumsal hayatına etkilerinin nedenleriyle birlikte ortaya çıkan bulgularından en önemlisi ise ekonomik farklılıklardaki artış, diğer bir ifadeyle uçurumdur. Birçok işyerinin optimum düzeyde hizmet verememesi ve kazanç elde edememesi söz konusu olmuştur. Bununla birlikte alt gelir seviyesindeki sosyal tabaka mensuplarının bu süreçte işsizlik, Türk lirasının değer kaybı vs. gibi nedenlerle tüm dünyada olduğu gibi daha da fakirleştiği gözlemlenebilmektedir. Özellikle nüfusu gelire oranla fazla, gelirin de nüfusa oranla yetersiz olan kesim, toplumun büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Eğitim sürecinin kesintiye uğrayarak sadece öğretim üzerinden online olarak devam edilmesi ise yine tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de pandeminin etkisi olarak görülmektedir. Siyasal karar alma mekanizmaları tarafından sağlık hizmetlerine mecburi ayrılan ülke bütçesinin artışı yine Türkiye ekonomisinde dolayısıyla da sosyal yaşamdaki refah düzeyinde olumsuz etkiler meydana getirmiştir.

Pandemi sürecinde Türk siyasal ve toplumsal hayatındaki karşılıklı etkileşimin artışının temel nedeninin ekonomi ve bununla birlikte oluşan toplumsal refahın düşüşü olduğu ifade edilebilir. Bu süreç, sadece Türkiye'yi değil tüm dünya toplumlarını ve siyasal karar alma mekanizmalarını olumsuz etkilemektedir. Tüm bu gelişmeler temelinde yakın zamanda covid-19 aşısının bulunması ve sosyal

¹ SAÜ, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, dtrukmenoglu@sakarya.edu.tr.

² Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finans Bölümü, aboztas@subu.edu.tr.

yaşamın zamanla normale dönmesi beklenmektedir. Böylece iç ve dış ticaretin tüm dünya ile birlikte normale döneceği düşünülebilir. Fakat öncelikle mevcut durumda var olan fırsatlar değerlendirilmeli ve süreç fırsata dönüştürülebilmelidir. Bunun için teknoloji ve internet daha aktif kullanılarak yeni iş fırsatları yaratılabilir veya mevcut işler online olarak yürütülebilir. Bunun en önemli örnekleri, bankacılık sektöründe ve çeşitli firmaların satışlarını e-ticaret olarak gerçekleştirmeleri olarak verilebilir. Yine bu bağlamda online kurslar, üç boyutlu müze, sergi ve doğa gezileri yapılması da sürecin fırsata dönüştürüldüğünün diğer örnekleridir.

Anahtar kelimeler: Pandemi (Covid 19), Türkiye, Türk Siyasal Yaşamı, Türk Sosyal Yaşamı, 2020.

1. Giriş

İnsanlığın farklı zamanlarda tüm dünyayı etkileyen büyük kırılmalara/ dönüşümlere şahitlik ettiği bilinmektedir. Bu tarihsel kırılma süreçleri toplumları farklı çözüm yolları üretme arayışına itmiş ve böylece insanlık dönüşerek bugün gelinen noktaya doğru ilerlemiştir. İlerlemeye ve değişmeye, dönüşmeye devam edecektir. Nitekim bu literatürdeki ismiyle Covid-19 salgınının yol açtığı pandemi hâli, dünya ölçeğinde yaşanan tam da böyle bir dönüşüm sürecini başlatmış gözükmektedir.

2019'un son aylarında Çin'in Hubei eyaletinin *Vuhan* kentinde ilk kez ortaya çıkan virüs, beklenmedik, dünya çapında 213 ülke ve bölgeye yayılarak yaklaşık 11 milyon kişiyi enfekte etti ve 500 binden fazla kişinin hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Böylece sosyal, siyasi ve ekonomik küreselleşme süreçlerinin 1980'lerden bu yana hızlandırdıkları piyasa entegrasyonu ve insan hareketliliği sonucu olumlu katkılar yapmakla birlikte, kamu sağlığı risklerinin de hızla yayılmasına zemin hazırladıkları somut biçimde görülmektedir. Çin ve Avrupa ülkelerinde ilk dalganın neden olduğu şok hissi atlatılıp normalleşme süreçleri ilerletilmeye çalışılırken, salgının en fazla can kaybına neden olduğu ABD ile Brezilya, Rusya ve Güney Asya ülkelerinde sağlık riskleri hâlâ ciddiyetini kormaktadır (Ünay, 2020). Siyasi karar alma mekanizmaları bir taraftan kademeli normalleşme senaryoları hazırlarken diğer taraftan sonbahara doğru ikinci bir virüs dalgasının yayılması ve vaka sayılarının artışı gerçeği ile karşı karşıya kalmıyorlar. Sürece ilişkin belirsizlik hala varlığını korumakla birlikte insanların maskeli sosyal hayata entegre olması gerçeği de yeni bir küresel gerçekle baş başa kalındığını göstermektedir.

2020 yılının bahar döneminde ilk vakaların ortaya çıktığı Türkiye'de ise tüm dünyada olduğu gibi büyük değişimler ve dönüşümler gerçekleşmiştir. Bu süreçte tüm yaşamı olumsuz etkileyen pandemi (covid-19), Türkiye'deki sosyo-politik yaşama da büyük etki etmiştir. Türkiye'deki covid-19 vaka analizi ve Türkiye'nin sosyo-politik parametreleri çerçevesinde siyasal karar alma mekanizmalarının aldığı kararlar ve bunların toplumsal yaşamla birlikte iç ve dış politikaya etkileri de oldukça önemlidir. Diğer yandan toplumun bu karar alma mekanizmalarından beklentileri de sosyal yaşamı etkileyen bir diğer değişkendir. Karşılıklı etkileşimin oldukça aktif gerçekleştiği pandemi süreci ve sonrasında yaşanabilecek gelişmeler Türk siyasal ve toplumsal yapısında büyük izler bırakabilecek niteliktedir.

Pandemi sürecinde Türk siyasal ve toplumsal hayatı karşılıklı etkileşim kapsamında "*siyasal karar alma mekanizmalarının kararları ve toplumun beklentileri*" olarak şekillenmektedir. Siyasal karar alma mekanizmalarının kararları, uluslararası sistemdeki sosyo-politik kararlar ışığında Türk toplumunun tamamı gözetilerek alınmaktadır. Toplumun beklentileri ise sosyal statüye göre farklılıklar içermektedir. Bu farklılıkların temel nedenleri; ekonomi, sosyal statü, nüfus (özellikle ailedeki nüfus ve çalışanlar), eğitim ve sağlık olabilmektedir.

Pandeminin Türk siyasal ve toplumsal hayatına etkilerinin nedenleriyle birlikte ortaya çıkan bulgularından en önemlisi ise ekonomik farklılıklardaki artış, diğer bir ifadeyle uçurumdur. Birçok işyerinin optimum düzeyde hizmet verememesi ve kazanç elde edememesi söz konusu olmuştur. Bununla birlikte alt gelir seviyesindeki sosyal tabaka mensuplarının bu süreçte işsizlik, Türk lirasının değer kaybı vs. gibi nedenlerle tüm dünyada olduğu gibi daha da fakirleştiği gözlemlenebilmektedir. Özellikle nüfusu gelire oranla fazla, gelirin de nüfusa oranla yetersiz olan kesim, toplumun büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Eğitim sürecinin kesintiye uğrayarak sadece öğretim üzerinden online olarak devam edilmesi ise yine tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de pandeminin etkisi olarak görülmektedir. Siyasal karar alma mekanizmaları tarafından sağlık hizmetlerine mecburi ayrılan ülke bütçesinin artışı yine Türkiye ekonomisinde dolayısıyla da sosyal yaşamdaki refah düzeyinde olumsuz etkiler meydana getirmiştir.

Pandemi sürecinde Türk siyasal ve toplumsal hayatındaki karşılıklı etkileşimin artışının temel nedeninin ekonomi ve bununla birlikte oluşan toplumsal refahın düşüşü olduğu ifade edilebilir. Bu süreç, sadece Türkiye'yi değil tüm dünya toplumlarını ve siyasal karar alma mekanizmalarını olumsuz etkilemektedir. Tüm bu gelişmeler temelinde yakın zamanda covid-19 aşısının bulunması ve sosyal yaşamın zamanla normale dönmesi beklenmektedir. Böylece iç ve dış ticaretin tüm dünya ile birlikte normale döneceği düşünülebilir. Fakat öncelikle mevcut durumda var olan fırsatlar değerlendirilmeli

ve süreç fırsata dönüştürülebilir. Bunun için teknoloji ve internet daha aktif kullanılarak yeni iş fırsatları yaratılabilir veya mevcut işler online olarak yürütülebilir. Bunun en önemli örnekleri, bankacılık sektöründe ve çeşitli firmaların satışlarını e-ticaret olarak gerçekleştirmeleri olarak verilebilir. Yine bu bağlamda online kurslar, üç boyutlu müze, sergi ve doğa gezileri yapılması da sürecin fırsata dönüştürüldüğünün diğer örnekleridir.

Çalışmada planlanan özgün yapı için öncelikle ulusal ve uluslararası nitelikte literatür taraması ve betimsel analiz yapılacaktır. Daha sonra çalışmaya yardımcı olacağı düşünülen pandemi sürecine ait TÜİK verileri başta olmak üzere çeşitli ulusal ve uluslararası istatistiksel veriler incelenerek değerlendirilmelerde bulunulacaktır. Ayrıca, pandemi sonrasında Türkiye'nin sosyo-politik yapısında yaşanabilecek değişimler ve gelişmeler yine bu veriler ve yorumlar ışığında analiz edilebilecektir.

2. Covid-19 Pandemisi ve Etkileri: Genel Perspektif

Modernleşme sürecinin farklı bir aşamasını ifade eden yaşam alanına ilişkin farklılaşmalar, toplumsal dünyayı birçok riskle karşıya bırakmaktadır. Toplumsal yaşamdaki belirsizlik, insanoğlunu karmaşık sorunlarla karşı karşıya bırakmaktadır. Ulrich Beck başta olmak üzere, Frank Furedi ve Anthony Giddens bu durumu, "risk" kavramıyla açıklamıştır Beck (1992: 79). Risk toplumu olarak ifade olunan bu yeni toplum özünde taşıdığı belirsizliklerle insanoğluna her yeni günde yeni bilinmezlikler sunmaktadır. Bilim, teknoloji, iletişim, eğlence, tüketim farklılıkları... vb güzel farklılıklar açık olan bu yeni "risk toplumu"nun pandemi gibi salgınlara da açık olduğu görülmektedir.

Giddens (2010) süreci özünde küreselleşme ile açıklamaktadır. Ona göre, küreselleşmenin yaygınlaştırıcı rolü risklerin yarattığı tehlikeleri daha da belirgin hâle getirmektedir. Literatürdeki ismiyle COVID-19 salgınının yol açtığı pandemi hâli, dünya ölçeğinde yaşanan tam da böyle bir risk alanı olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla dünyanın küresel bir bütün olarak yaşamaya başladığı bu dönemde, salgın hastalıkların, siyasi ve toplumsal hayata yön vermekte olduğu geçmişte görülmüş ve bu gün de görülmektedir. Ayrıca ani ve büyük nüfus kayıplarına neden oldukları için gündelik hayatın alt üst olmasına, tarımsal faaliyetlerin ve diğer üretim faaliyetlerinin durmasına, ticarî hayatın zarara uğramasına kadar pek çok olumsuz etkileri vardır (Yılmaz, 2007).

Türkdoğan (1991: 4-5) ise konuyla ilgili çalışmasında "her toplumun kültürü, sosyal organizasyonu, sağlık ve hastalık problemini kendi değerler sistemine göre geliştirdiğini ve hastalığın kültür kalıplarına göre anlam kazandığını" ileri sürmektedir. Bu nedenle öncelikle covid-19 salgınının dünya sistemi ve küresel ekonomi üzerindeki uzun vadeli etkilerinin gerçekçi biçimde değerlendirilmesi için normalleşme sürecinin belli bir aşamaya ulaşması ve salgının büyüme, istihdam, yatırım gibi alanlardaki yansımaları üzerinde çalışmaların yapılması yerinde olacaktır. Dahası, üretim süreçlerinden tüketim ve hizmet sektörlerinin tasarlanmasına uzanan bir yelpazede küresel büyüme dinamiklerinin önümüzdeki dönemde onarılmasını derinden etkileyecek ve daha önce hiç hesapta olmayan kamu sağlığı maliyetleri ortaya çıktı (Ünay, 2020). Bu bağlamda yapılan tartışmalardan hareketle COVID-19 sonrasıyla ilgili üç temel öngörünün öne çıktığı söylenebilir: Birincisi, "salgının sadece sağlık sistemini değil, yaşamın bütün boyutlarını etkileyeceği" öngörüsüdür. İkincisi, "salgın sonrasında hiçbir şeyin eskisi gibi olmayaacağı" iddiasıdır. Üçüncüsü ise "yeni normallerle yaşamaya devam edileceği" değerlendirmesidir. Sorgulamalar; ekonomik, kültürel, sosyal, hukuki, siyasi, sağlık ve eğitim sistemleri, dini hayat, aile yapısı, kültürel kimlik meseleleri, uluslararası ilişkiler ve teknolojik/dijital yaşam gibi yaşadığımız dönemin etkili yaşam bileşenleri ve boyutları üzerinde olacaktır. Çünkü salgın, saydığımız bu yaşam boyutlarının hepsi üzerinde az ya da çok etkili olmakta ve olmaya da devam etmektedir. (Karakas, 2020: 545).

Sağlığı ve sağlık sistemlerini, insan yaşamının kalitesinden güvenli yaşamına kadar birçok alanla ilişkilendirecek şekilde örgütlemektedir. Örneğin salgın ve yayılma şekli, "ulusal istihbarat teşkilatlarının görev ve sorumluluk alanlarının geleneksel güvenlik ve terörizmle mücadele sınırlarından ibaret olmadığını, medikal ve sosyal yönleriyle toplum sağlığını ilgilendiren mevzularda da imkân ve kabiliyeti haiz olmaları gerektiğini göstermiştir..." Bu bağlamda COVID-19 vakası, istihbarat toplama disiplinlerinin tümünde yetkinlik ve etkinlik kazanımının gerekliliğini açığa çıkarırken; "medikal istihbarat'ın yükselişini de gözler önüne sermiştir." (Seren, 2020: 86). Her ne kadar Yapılan araştırmalar; vakaların % 80'lik kısmının ciddi bir tıbbi müdahale gerektirmeyecek şekilde hastalığı atlattığını gösterse de hastalığın ciddi boyutta seyir ettiği yaş ortalamasının yüksek olduğu kesimler için süreç daha farklı ve zor ilerlemekte dolayısıyla da küresel risk toplumunun yaşadığı döngü bir kez daha önemli olmaktadır.

3. Türkiye'deki Covid-19 Süreci ve Etkileri

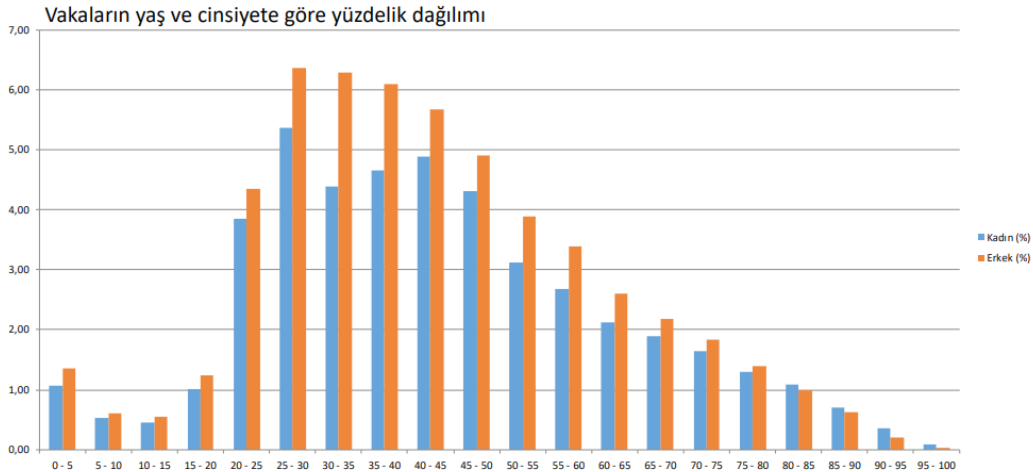
Pandemi süreci Türkiye'de son yirmi yıllık süreçte hükümetlerin hayata geçirdiği sağlık reformlar neticesinde dünyadaki birçok ülkeye kıyasla daha başarılı atlatılmış gözükmektedir. COVID-19 has-

ularının tedavi süreçlerine ilişkin altyapı sorunlarının az oluşu, ülkelere hastalığın tedavisinde yeni arayışlara yönelme imkânı tanımıştır. Örneğin Türkiye’de gerek hastalığı önlemede gerekse tedavi süreçlerinde kullanılacak teknoloji ve ekipmanların temini ve yerli ürün olarak üretilmesi ve geliştirilmesi için kamu kurumları tarafından hızlı bir şekilde destek projesi çağrısına çıkmıştır. T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, TÜBİTAK ve KOSGEB gibi kurumlar tarafından çıkarılan proje çağrılarında üniversite-sanayi iş birliği ile kamunun diğer ilgili paydaş kurumlarının öncelikli taleplerinin karşılanması konusunda acil önlem ve teşvik paketleri uygulamaya konulmuştur (TÜBA Raporu, 2020: 31)

Türkiye’de ilk olarak Mart 2020 de tespit edilen ve ardından ülke genelinde hızlı bir yayılım gösteren pandemi sürecinin 12 Mayıs 2020 itibarıyla Türkiye’de uygulanan toplam test sayısı 1 milyon 440 bin 671 iken; aynı tarihteki Covid-19 kaynaklı toplam vaka sayısı, 141 bin 475; toplam ölüm sayısı ise 3 bin 894 olarak bildirilmiştir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020b). Bu kapsamda Türkiye’deki Covid-19 vakaları içerisinde iyileşen hasta sayısı da dünya ortalamasının oldukça üzerinde seyretmektedir. 12 Mayıs 2020 itibarıyla dünya genelindeki toplam vaka sayısının % 35lik bir dilimi iyileşirken, Türkiye’deki iyileşme oranının %70 seviyelerinde olduğu görülmektedir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020a).

Türkiye özelinde sürecin ilerleyişine bakıldığında 11 Şubat 2020 Türkiye’de geliştirilen ve 4 ile 24 saat aralığında sonuç veren koronavirüs tanı testlerinin sonuç verme süresi 90-120 dakikaya kadar düştüğü görülmektedir. 11 Mart 2020 WHO Genel Direktörü Dr. Ghebreyesus’un yaptığı açıklamayla birlikte COVID-19, pandemi yani “küresel salgın” ilan edilmiştir. 11 Mart 2020 Çarşamba sabaha karşı 00:53 sularında Sağlık Bakanı Fahrettin Koca, düzenlediği basın toplantısında, Türkiye’de görülen ilk COVID-19 vakasını duyurmuş, hastaya ilişkin özel bilgiler erkek olması dışında hasta mahremiyeti gerekçesi ile açıklanmamıştır. (www.surecnasilierliyor, 2020). İlk varlığını bu şekilde gösteren virüsün ilerleyen dönemde yayılması ve toplumsal yapıda gösterdiği etkiler kısmi olarak dünya ülkeleri ile benzerlik göstermektedir. Ancak ülkemizde kriz anlarında siyasi karar alma mekanizmalarına olan güvenin artması ... vb. nedenlerle toplumun salgına yaklaşımı daha kontrollü bir seyre sahip olmuştur.

Tablo 1: Vakaların Yaş ve Cinsiyete Göre Dağılımı

Öte yandan hayatını kaybeden kişilerin yaş ve cinsiyete göre dağılımına bakıldığında, yaşanan can kayıplarının büyük bir çoğunluğunun 55-90 yaş aralığında olduğu görülüyor. Bu grup içinde en çok etkilenenler ise 65-80 yaş bandında bulunuyor. Bununla birlikte vefat edenlerin çoğunu yine erkek hastalar oluşturuyor. (www.surecnasilierliyor, 2020).

Yukarıdaki tablodan hareketle her ne kadar yaz ayların vakalarda azalma görülse de 5 Mayıs 2020 sonrası Cumhurbaşkanı, pandemi sürecinin tam olarak sonlamadığını açıklamıştır. Gelinen noktada “yeni normal” olarak ifade edilen sürece toplumun entegre olarak toplumsal alanlarda serbestleşme yaşanacağı belirtilmiştir. Yaz aylarında daha sınırlı bir seyir gösteren vakaların kış mevsimine geçiş ile birlikte arttığı görülmektedir. Bilir kişi raporları her ne kadar 2020 başındaki bir kriz ortamının yaşanmayacağını vurgulasa da rakamlardaki hızlı artışın toplumsal yapıda tedirginlik yarattığı aşikardır.

4. Covid-19 Sürecinin Sosyo-politik Parametreleri ve Siyasi Karar Alma Sürecine (Mekanizmalarına) Etkileri

Covid-19 pandemisinde Türkiye’deki siyasi karar alma mekanizmasının işleyiş sürecine yakından tanık olunmuştur. Siyasi karar alma mekanizması, toplumsal beklentilere paralel bir işleyiş sergile-

mekte fakat diğer yandan da Türkiye’nin iç ve dış dinamikleri ile birlikte uluslararası sistemi de göz önünde bulundurmaktadır.

Bu minvalde covid-19 sürecinde toplumsal beklentiler doğrultusunda Türkiye’nin siyasi karar alma mekanizmasının işleyişinde öncelikle sosyo-politik parametreler göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü bu parametrelerin temelinde toplumsal beklentiler yatmaktadır. Toplumun beklentileri ise sosyal statüye göre farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıkların temel nedenleri; ekonomi, sosyal statü, nüfus (özellikle ailedeki nüfus ve çalışanlar), eğitim ve sağlık vb. olabilmektedir.

Covid-19 sürecinde pandeminin tüm toplumda yayılımının önlenmesi amacıyla birçok karar siyasi mekanizmalarca alınmış ve uygulamaya konulmuştur. Bunlardan biri olan milli eğitim ile birlikte yüksek öğrenimin de uzaktan eğitime dönüştürülmesi Türk toplumunda pandeminin etkisinin azaltılması için oldukça önemlidir. Bu kapsamda ilk ve orta dereceli okullarda eğitim EBA (Eğitim Bilişim Ağı) kanalı (Yalçınkaya, 2020) ve öğrencilerin kendi öğretmenleri ile uzaktan eğitim şeklinde yürütülmekte ve üniversitelerde eş zamanlı ve videolu uzaktan eğitim ile yürütülmektedir (YÖK, 2020). Benzer şekilde özellikle kamu kurumlarında ve tüm iş yerlerinde “seyreltilmiş mesai sistemi”nin getirilmesi de covid-19 sürecinde siyasi karar alma mekanizmalarının toplumun beklentilerine yönelik almış olduğu önemli bir karardır (Milliyet, 2020a).

Sağlık alanında ise sağlık sektörüne ülke bütçesinden ayrılan payın artırılmasının yanı sıra şehirlerde toplumun endişelerine yönelik bazı hastanelerin pandemi hastanesine dönüştürülmesi ise yine siyasi mekanizmanın aldığı karar neticesidir (Sağlık Bakanlığı, 2020). Benzer şekilde sağlık alanında covid-19 konusunda bulunduğu bölgedeki risk oranını ve kişinin kendisinin de risk taşıyıp taşımadığını gösteren “hayat eve sigar” uygulamasının kullanılması ve zamanla “hes kodu”nun gösteriminin zorunlu hale getirilmesi siyasi karar alma mekanizmalarının toplumun beklentisine yönelik önemli bir diğer uygulamasıdır (Hayat Eve Sigar, 2020; Milliyet, 2020b).

Diğer yandan siyasi karar alma mekanizmalarının ülke ekonomisinin işleyişinde önemli olan firmaların kapanmaması amacıyla işverene yönelik avantajlı kredi uygulamaları (Boyacıoğlu, 2020) ile işçilerin işsiz kalmalarını önlemeye yönelik işten çıkarma yasağı ve işsizlik ödeneği uygulamaları oldukça önemlidir (Milliyet, 2020c).

Otellerde, lokanta, kafe gibi yiyecek içecek yerlerinde, eğlence mekanlarında, düğünlerde, marketlerde, iş yerlerinde, pazarlarda, kamu binalarında ve tüm kapalı alanlarda her alanda (hatta açık havada sigara yasağı gibi) alınan covid-19 önlemlerinin kararları (dezenfektan konulması, sosyal mesafe, maske, ateş ölçerle ateş ölçümü yapılması, eldiven kullanımı, banka ve kurumlara sınırlı sayıda kişi alımı, özellikle düğünlerde oyun-müzik yasağı vb.) toplumsal beklentiler çerçevesinde siyasi karar alma mekanizmaları tarafından alınmış ve uygulamaya konulmuştur.

Pandemi sürecinde farklı kesimlerden farklı fikirler öne sürülmekte, bunlar özellikle medya ve sosyal medya ile gündeme getirilmektedir. Örneğin; pandemi sürecinde “sokağa çıkma yasağı gelmeli” diyen ve “herkes kendi önlemini almalı” diyen kesimler mevcuttur. Dolayısıyla toplumsal beklentileri optimumda karşılamaya çabalayan aynı zamanda pandeminin seyri hususunda doğru kararları da almaya çalışan Türkiye siyasi karar alma mekanizmalarının, Covid-19 pandemisinin ülkelerdeki yayılım hızı ve kontrolü göz önünde bulundurulduğunda, uluslararası sistemdeki diğer ülkelerle ve siyasi karar alma mekanizmaları ile kıyaslandığında göreceli olarak iyi konumda olduğu ifade edilebilir.

5. SONUÇ YERİNE: Covid-19 Sürecinin Sosyo-politik Parametreleri Işığında Alınan Kararların Toplumsal Yaşama, İç ve Dış Politikaya Etkileri

Bugün, yeryüzünden kaybolduğu düşünülen salgın hastalıklar ya da toplu ölümlerin hala var olabileceği Covid-19 süreci ile gün yüzüne çıkmış ve hatta insanların hayatlarını tehdit etmeye devam etmektedir. Ancak bugün gelinen noktada görülmektedir ki, küresel dünya hastalıkların tedavisinde, dünya kamuoyunun ortak bir akıl ve sorumluluk içerisinde hareket edebilmesi ve pandemi sürecinin kontrol altına alınabilmesi adına birlikte hareket edebilmektedir.

Sürecin toplumsal açıdan değerlendirilmesine bakıldığında, sadece devletleri ve yönetim yapılarını değil tüm toplumun salgınlara karşı nasıl bir tutum sergilemesi gerektiği, bu pandemi ile birlikte bir kez daha önem kazanmıştır. Dünya Sağlık Örgütü ve Sağlık Bakanlığı gibi kurumlar, hastalığa karşı alınan önlemlerin yanı sıra, mitlerin ve yanlış bilgilerin yayılımı için de uyarılar ve bildirimler yayımlamak durumunda kalmıştır. Böylece yaşanan küresel süreçte sadece sağlığın korunmaya çalışılması değil iletişimin de doğru ve etkin şekilde kullanılması önem kazanmıştır. Covid-19 ile birlikte ortaya çıkan bir diğer önemli sonuç ise; “ekonomik, sosyal ve askeri imkânlarla sahip olma açısından dünyanın en güçlüleri arasında yer alan ülkelerin, herhangi bir salgın karşısında güçlerinin ne kadar kırılğan olduğu gerçeği olmuştur”. Muhtemeldir ki pandemi sonrası süreçte, dünya üzerindeki bütün ülkeler, sağlık sis-

temlerini yeniden tasarlamak ve planlamalarını, bu süreçteki tecrübelerine dayandırarak yenilemek zorunda kalacaktır (Budak & Korkmaz, 2020: 75-76).

Küresel ölçekte sağlığın yanı sıra bilişim ve iletişimin önem kazandığı bu süreçte toplumsal anlamda alışkanlıkların değişmesi de önemli bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Dalgalanmaların kaçınılmaz olduğu bu salgında, hijyen alışkanlıklarımızda rehavete kapılmamak gerekmekte, özellikle kalabalık kapalı alanlarda maske kullanılması şartına uyulmakta, kapalı ve kalabalık alanlarda zorunlu olmadıkça bulunmamanın gerekliliği sürekli vurgulanmaktadır. El hijyeni için sık sık sabunla el yıkamak ve yanımızda bulundurduğumuz bir dezenfektanı gerektiğinde kullanmak birer alışkanlık haline gelmiştir. Toplumda yeni bir dönüşümün başlangıcı sayılan pandemi sürecinde bu alışkanlıkların uzun süreli olarak varlığını devam ettireceği görülmektedir. Hatta pandemi süreci sonlandığında dahi toplumun belirli bir kesimin korkuların ve tedbir alma şekillerinin kalıcı olacağı genel kabuller arasında yer almaktadır. Pandemi sürecinde Türk siyasal ve toplumsal hayatındaki karşılıklı etkileşimin artışının bir diğer nedeni olarak ekonomi ve bununla birlikte oluşan toplumsal refahın düşüşü gösterilebilir. Bu süreç, sadece Türkiye'yi değil tüm dünya toplumlarını ve siyasal karar alma mekanizmalarını olumsuz etkilemektedir. Bilişim ve iletişim teknolojileri aracılığı ile oluşturulmaya çalışılan yeni iş imkanları ile süreç olumlu yönde dönüştürülmeye çalışılsa da ülkenin toparlanabilmesi adına yeterli olmadığı söylenebilir.

Kaynaklar

- Beck, U. (1992). Risk society: Towards a new modernity. Sage Publications.
- Boyacıoğlu, H. (2020), "Koronavirüsün etkilerini azaltacak destek paketinde iş dünyasının talebi: 'Krediler yapılandırılсын vergiler ertelensin'", Hürriyet, 18 Mart, <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/koronavirusun-etkilerini-azaltacak-destek-paketinde-is-dunyasinin-talebi-krediler-yapilandirilsin-vergiler-ertelensin-41471280>, Erişim Tarihi: 22.10.2020.
- Budak, Fatih & Şerif Korkmaz (2020), "COVID-19 Pandemi Sürecine Yönelik Genel Bir Değerlendirme: Türkiye Örneği". Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi, (1), 62-79.
- Giddens, A. (2010). Modernite ve bireysel kimlik: Geç modern çağda benlik ve toplum. Say Yayınları.
- Hayat Eve Sığar (2020), <https://hayatevesigar.saglik.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 13.11.2020.
- Karakaş, Mehmet (2020), Covid-19 Salgınının Çok Boyutlu Sosyolojisi ve Yeni Normal Meselesi, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi 40(1): 541-573.
- Milliyet (2020a), "Son dakika: Koronavirüs için ek tedbirler geldi! 81 ile yeni genelge...", 4 Kasım, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/son-dakika-flas-mesai-saatleri-karari-81-ile-koronavirus-genelgesi-gonderildi-6346692>, Erişim Tarihi: 04.11.2020.
- Milliyet (2020b), "HES alma zorunlu mu? - Hayat Eve Sığar uygulaması HES kodu nasıl alınır? SMS ile alma", 11 Ekim, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/hes-alma-zorunlu-mu-hayat-eve-sigar-uygulamasi-hes-kodu-nasil-alinir-sms-ile-alma-6327371>, Erişim Tarihi: 15.11.2020.
- Milliyet (2020c), "İşsizlikteki artış, alınan tedbirler sayesinde sınırlı kaldı", 10 Ağustos, <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/issizlikteki-artis-alinan-tedbirler-sayesinde-sinirli-kaldi-6278882>, Erişim Tarihi: 12.09.2020.
- Sağlık Bakanlığı (2020), "Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün 14500235-403.99/ sayılı, Pandemi Hastaneleri konulu kararı", <https://hast.saglik.gov.tr/Eklenti/36907/0/pandemi-hastaneleripdf.pdf>, Erişim Tarihi: 04.11.2020.
- Seren, M. (2020). Medikal istihbaratın yükselişi. U. Ulutaş (Ed.), COVID-19 sonrası küresel sistem: Eski sorunlar, yeni trendler içinde (s. 86-91). SAM Yayınları.
- T.C. Sağlık Bakanlığı. (2020a). COVID-19 - Yeni Koronavirüs Hastalığı Güncel Durum. <https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/tr/> Erişim Tarihi: 6 Mayıs 2020.
- T.C. Sağlık Bakanlığı. (2020b). COVID-19 (SARS-CoV-2 Enfeksiyonu) Rehberi. https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/depo/rehberler/COVID-19_Rehberi.pdf Erişim Tarihi: 02 Mayıs 2020.
- Turkish Academy of Sciences. (2020, April 17). COVID-19 pandemi değerlendirme raporu. <http://www.tuba.gov.tr/tr/yayinlar/suresiz-yayinlar/raporlar/covid-19-pandemi-degerlendirme-raporu>
- Türkdoğan, O. (1991). Kültür ve sağlık-hastalık sistemi. MEB Yayınları.
- Türkiye'de Koronavirüse Dair Neler Yapıldı?, <https://www.dogrulukpayi.com/bulten/koronavirus-turkiye-de-surec-nasil-ilerliyor>, Erişim Tarihi: 14.11.2020.
- Ünvan, Sadık (2020), "Pandemi Sonrası Dünya ve Ekonominin Geleceği", <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/pandemi-sonrasi-dunya-ve-ekonominin-gelecegi/1898368>, Erişim Tarihi: 12.11.2020.
- Yalçınkaya, H. (2020), "Eğitimin rol modeli: EBA nasıl kuruldu, süreç nasıl işliyor?", GZT, 27 Mart, <https://www.gzt.com/jurnalist/egitimin-rol-modeli-eba-nasil-kuruldu-surec-nasil-iliyor-3531781>, Erişim Tarihi:10.11.2020.
- Yılmaz, E. (2007). 1847-1848 kolera salgını ve Osmanlı coğrafyasındaki etkileri. Avrasya İncelemeleri Dergisi, 6(1), 23-55.
- YÖK (2020), "04.09.2020 tarihli 75850160-104.01.02.04-E.55362 sayılı yeni korona virüs salgınında eğitim öğretim süreçleri konulu kararı".

Akdeniz Enerji Sorunları

Fahmı BABAYEV¹

Özet

Enerji kaynakları, en eski tarihten günümüze kadar önemini korumaktadır. Enerji kaynaklarının önemi sanayi devrimi ile daha da artmıştır. Küreselleşme ile birlikte enerji kaynaklarına olan talep artmakta ve günümüzde de enerji kaynakları önemini korumaktadır. Akdeniz bulunduğu coğrafya nedeniyle farklı medeniyetlere sahip olan bir bölgedir. Akdeniz'in önemi şudur: Türkiye için strateji noktada yer alıyor. Ayrıca Avrupa, Asya, Afrika kıtalarını birleştiren bir konumda yer almakla beraber aynı zamanda jeopolitik bakımından ise denizlere açılan kapı konumundadır. Doğu Akdeniz Ortadoğu coğrafyası bakımından önem arz etmektedir. Doğu Akdeniz'in Akdeniz'e, Ege'ye, Karadeniz'e, Kızıldeniz'e ve Atlantik'e açılan kapısı mevcuttur. Doğal kaynak bakımından ehemmiyetlidir. Doğu Akdeniz'in Levant bölgesinde 3,5 trilyon metreküp doğal gaz, 1,7 civarında petrol rezervleri bulunuyor. Akdeniz'de İsrail, Yunanistan, GKRY ve Mısır'ın emelleri vardır. Akdeniz'de gerçekleşen olaylara hidrokarbon yatakları, fosil yakıtlar, uyuşturucu, insan kaçakçılığı ve 2020 yılında Doğu Akdeniz'de yaşanan NAVTEX meselesi örnek olarak gösterilebilir. Araştırma yöntemi nitel araştırma türüne dayanmaktadır. Elde edilen bulgular sonucunda Akdeniz enerji meselesi günümüz bakımından daha da sorun teşkil ettiği kanısına varılmıştır. Bu çalışmada Akdeniz enerji sorunları ele alınıp incelenmiştir. Ardından ise Akdeniz enerji ve enerji kaynaklarına yönelik politika ve stratejileri değerlendirilmiş olup, Kıbrıs Adasının Türkiye ve Doğu Akdeniz bakımından ehemmiyeti saptanmıştır. Son çalışmada ise NAVTEX meselesi ve 21. yüzyıl bakımından Akdeniz'in önemi ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Enerji, Akdeniz ve Doğu Akdeniz, Kıbrıs Adasının Doğu Akdeniz ve Türkiye Bakımından Ehemmiyeti, NAVTEX Meselesi, 21. Yüzyılda Akdeniz'in Önemi.

Giriş

Enerji, değişen ve küreselleşen dünyada insanlık açısından önemli bir yere sahip olmakla beraber, aynı zamanda da günümüz açısından da önemi korumaktadır. Sanayi devrimi ile enerji daha da önemli hale gelmiştir. Sanayi devrimi ile makineleşme ve teknoloji faktörü hız kazanmıştır. Makine ile teknolojinin bu kadar hız kazanması akabinde enerji faktörünü yaygın hale getirmiştir (Durmuşoğlu, 2015, s. 1). Akdeniz, bulunduğu konum itibari ile de birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Anadolu'nun güney kısımlarına açılan siyasi ve ekonomik kapısı olarak aynı zamanda da günümüzde önemini korumaktadır (Savaş, 2020, s. 6).

Amaç

Akdeniz Enerji meselesinin nasıl bir seyir izlediği ve tarih sürecinden günümüze kadar olan önemi analiz edilmiştir. Enerji önemli ile beraber aynı zamanda Akdeniz ve Doğu Akdeniz bakımından ehemmiyet arz eden bilgiler değerlendirilmektir. Jeopolitik açıdan Kıbrıs adasının Doğu Akdeniz ile Türkiye bakımından önemini analiz etmektir. Son Aşamada ise NAVTEX meselesi ve 21. yüzyıl bakımından Akdenizin (Doğu Akdeniz'in) önemi ortaya koymağı amaçlamaktayım.

Yöntem

Araştırma yöntemi nitel araştırma türüne dayanmaktadır. Tarihsel bilgi ve betimsel analizden yararlanılmıştır. Araştırmada veri toplamak maksadıyla, Enerji, Akdeniz, Doğu Akdeniz, Kıbrıs Adası'nın Doğu Akdeniz ve Türkiye bakımından önemi, NAVTEX meselesi ve 21 yüzyıl bakımından Akdeniz önemi ile ilgili olarak tez, makale ve internet kaynaklarından yararlanılmıştır.

¹ KSÜ İİBF Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans Öğrencisi, babayevfahmi@gmail.com ORCID: 0000-0003-0956-055X.

Bulgular

Elde edilen bulgular sonucunda Akdeniz bölgesi bilhassa enerji meselesinden dolayı, başta Türkiye, İsrail, Mısır, Yunanistan, GKRY, ABD, Rusya ve Çin gibi devletler açısından takip edilmekte olduğu bir bölgedir. Akdeniz'in bulunduğu konum itibari ile üç kıta bakımından elverişli konumda bulunması ve ticari ve enerji açısından önem arz etmesi, günümüz bakımından eskiye nazaran daha da öneminin artmış olduğu kanısına varılmıştır.

Sonuç olarak, bu araştırma Akdeniz'de yaşanan Enerji oyunlarının devletleri nasıl etkilemiş olduğunu, bu etkilenme sürecine ilişkin çalışmaların incelenmesini içermektedir. Akdeniz ve Doğu Akdeniz bakımından önem arz eden hususların önemine değinilmiş olup, Kıbrıs Adası'nın Doğu Akdeniz ve Türkiye bakımından nasıl ehemmiyet arz ettiği yönünde veriler analiz edilmiştir. NAVTEX meselesinin günümüz bakımından nasıl önem teşkil ettiği bilgisi araştırılmış ve aynı zamanda 21. yüzyıl bakımından Akdeniz veya Doğu Akdeniz bölgesinin daha önceki dönemlere nazaran nasıl önem kazanmış olduğu da gösterilmiştir.

1. Enerji

Günümüz açısından önem arz eden enerji faktörü fiziksel varoluşun temelinde yatan ana unsurdur. Enerji, atom ve atom altı parçacıkların temel kavramsal yapıtaşı olarak nitelendirilmektedir. Yapılan, değiştirilen ve üretilen her şeyde enerji bulunmaktadır. Tüm yaşam faaliyetlerimizin temelinde enerji mevcuttur. Enerji kavramı olarak, aynı zamanda fiziksel açıdan iş yapabilme yeteneği olarak tanımlanmaktadır (Guliyev, 2018, s. 35). İnsanlık açısından önemli bir yere sahip olan enerji sanayi devrimi ile ehemmiyet kazanmıştır (Sevim, 2012, s. 4379). Sanayi devrimi insan ve hayvan gücünün sahip olduğu üretim tarzından makine gücüne dayalı üretim tarzına geçiş olarak tanımlanmaktadır (Küçükkalay, 1997, s. 52). Sanayi devrimi sürecinde enerji kullanımının artmasından dolayı üretim de artmıştır (Wrigly, 2013, s. 1). Enerji kaynakları "*rezerv, üretilen, erişilebilir, çeşitli olması*" açısından devletler tarafından her zaman önemsenmiştir (Bayraç, 2018, s. 13). Enerji tüketiminde küreselleşmenin de rolü vardır. Küreselleşme faktörü dünyanın her yerinde bulunan insanları, "*sosyal, politik ve ekonomik*" açıdan etkilemektedir. Küreselleşmenin yarattığı bağımlılığa "*1973-1979 Orta Doğu petrol krizi, 2006-2009-2014 yıllarında Rusya-Ukrayna doğal gaz enerji krizi*" örnek olarak gösterilebilir (Alper, 2018, s. 818). Günümüz bakımından petrol de enerji bakımından önem arz eden konuların başında gelmekte olup, insanların yaşamlarının vazgeçilmez unsurlerinden sayılabilmektedir (Yılmaz ve Kalkan, 2017, s. 170). Enerji kaynakları da günümüz açısından önemini korumaktadır (Yılmaz, 2018, s. 4).

Teorik Açıdan Akdeniz Enerji Meselesi

Alfred Mahan'ın yazmış olduğu "*Deniz Hakimiyet Teorisi*"nde açık denizlerin önemini vurgulamıştır. Ulaşım bakımından deniz yollarının kontrol edilmesi gerektiği fikrini de savunmuştur. Mahan teorisinde dünyayı kendi kontrolünde bulundurmaya isteyen devletler, stratejik bakımından önem arz eden deniz yollarını kendi denetimi altına tutarsa, dünyayı da denetim altında tutabileceğini vurgular (Örselli ve Babahanoğlu, 2019, s. 389-390). Brzezinski "*Büyük Satranç Tahtası*" adlı teorisinde Avrasya'nı küresel liderlik için müdahalelerin yaşandığı bölge olarak nitelendirmektedir. Türkiye'ye satranç tahtası açısından bakıldığında zaman, Karadeniz'in istikarı sağlanması gerektiği ve aynı zamanda geçiş bakımından Akdeniz'i kontrol edilmesi kanaatinde. Samuel Huntington Medeniyetler çatışması ile meseleye küresel boyuttan bakmaktadır. Medeniyetlerin çatışmasına neden ise, tarih, dil, kültür, din ve gelenek, göç meselesi gibi etmenler örnek olarak gösterilebilmektedir (Anadolu Ajansı, 10.10.2020, <https://www.aa.com.tr/>).

2. Akdeniz ve Doğu Akdeniz

En eski tarihten günümüze kadar önemini koruyan Akdeniz bölgesi çeşitli nedenlere (enerji, hâkimiyet, savaş ve çatışma gibi olaylara), sahne olmuştur (Katman, 2013, s. 17). Akdeniz, Cebelitarık'tan Süveyş kıstağı'na ve Kızıldeniz'e uzanan Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının bulunduğu eşsiz coğrafi ve tarihi alan olarak tanımlanırken, aynı zamanda da medeniyetlerin buluşma noktası olarak da tanımlanabilmektedir (Henkin, 2014, s. 19). Kuzey-güney yönü bakımından 750 km. genişliğe sahip olurken, doğu-batı yönü ise 4.000 km'lik uzunluğa ve aynı zamanda da 2.9 milyon km² yüzölçümü ile 1400 m. derinliğe sahiptir. Akdeniz'in Kıbrıs, Malta, Sicilya adaları bakımından önem arz etmesi, Doğu Akdeniz ile Hint Okyanusu'nu bir birine bağlayan Süveyş kanalını bünyesinde barındırması, aynı zamanda dünya petrol kaynakları açısından ise % 50 bir kaynağa sahip olması Orta Doğu etrafında bulunan yerlerin kontrolünü sağlaması ile hem bölgede bulunan devletlerin hem de diğer devletlerin ilgisi altındadır (Harunoğulları, 2020, s. 456). İspatlanmış dünya petrol rezervlerinin % 47'sini, doğal gaz rezervlerinin % 43'ünü barındıran ve aynı zamanda Orta Doğu coğrafyasının Akdeniz'e Egeye, Karadeniz'e, Kızıl De-

niz'e ve Atlantik'e açılan kapısı konumunda olması da Akdeniz'i önemli kılmıştır (TMMOB, 12.10.2020, <https://pmo.org.tr/>).

Umut Kedikli ve Önder Çağlayan, 2017 yılında *"Enerji Alanında Bir Rekabet Sahası Olarak Doğu Akdeniz'in Önemi"* adlı çalışmasında Levant havzasının Doğu Akdeniz bakımından önem arz ettiğini belirtmiş aynı zamanda Türkiye, Mısır, İsrail, Filistin, Lübnan, Suriye, KKTC ve GKRY'nin de içinde bulunduğu ortak deniz alanlarının paylaşıldığı kıyı bölgesi olarak tanımlamıştır. NATO, ABD ve SSCB gibi devletlerin Soğuş Savaş Sürecinde Suriye, Mısır, Cezayır gibi ülkelerde nüfuz oluşturmak istemiş olması bölgenin uluslararası sorunların temelini çıkmasına neden olmuştur. Günümüz bakımından Doğu Akdeniz *"ABD, Rusya, AB, Çin"* gibi devletlerin çıkarlarının çatıştığı bölge olarak karşımıza çıkarken, aynı zamanda da uluslararası sorunların yer aldığı bölge olarak nitelenebilir (Kedikli ve Çağlayan, 2017, s. 125). ABD Jeolojik Araştırmalar Merkezi Verilerine binaen, Doğu Akdeniz Levant adı verilen ve Suriye kıyı bakımından içinde barındıran bölgesinde yaklaşık 3,5 trilyon metre küp doğal gaz ve 1,7 milyar varil civarında petrol rezervleri bulunuyor (Anadolu Ajans, 10.10.2020, www.aa.com.tr).

Levent Kürbüz'ün yazmış olduğu *"Doğu Akdeniz Münhasır Ekonomik Bölge Uyuşmazlığı ve Doğu Akdeniz'deki Potansiyel Enerji Kaynaklarının Analizi"* adlı yüksek lisans tezinde Doğu Akdeniz'in çevresinde *"Türkiye, Suriye, İsrail, Libya, Mısır, Filistin, Lübnan, İtalya, Slovenya, Tunus, Yunanistan, Hırvatistan, Arnavutluk"* gibi ülkelerin sahillerinin mevcutluğundan bahs etmektedir. Bölgeyi önemli kılan diğer husus ise dünya enerji rezervi açısından önem arz etmesi: Orta Doğu ile Uzak Doğu'yu bilhassa Avrupa'yı Süveyş kanalına bağlamış olması ve nihayetinde bölgeye doğrudan hâkim olmasıdır. Uluslararası Hidrografi kurumu Doğu Akdeniz'i Havza olarak nitelendirmiştir. Akdeniz'de dünya ticaretinin % 30'u gerçekleşmektedir (Kürbüz, 2016, s. 16).

Tangiz Huseynli 2018 yılında, *"İsrail'in Doğu Akdeniz Enerji Politikasının Türkiye'ye Muhtemel Etkileri"* adlı çalışmasında Doğu Akdeniz'in önemini şöyle vurgulamaktadır: Akdeniz doğu ve batı kısmına ayrılmıştır. Doğu Akdeniz Levant havzası olarak da bilinmektedir. Jeopolitik açıdan bakıldığında, Levant, Mısır ve Kuzeyde Türkiye'ye gelen akan ve İsrail, Kıbrıs, Lübnan ve Suriye'yi kapsayan bir bölgedir.

XXI. yüzyıl itibaren Ortadoğu ve Hazar enerji kaynaklarının Avrupa'ya taşınması açısından bölge önemli görevi üstlenmekle beraber kilit konumundadır. Kerkük petrolünü Akdeniz'e iletmekten dolayı da Levant havzası ehemmiyet arz etmektedir. İsrail ile GKRY Levant Havzası'nda mevcut olan kaynakların çıkarılması ve kullanılması bakımından adımlar atmıştır.

İsrail-Doğu Akdeniz havzasında yerleşen ülkelerden biridir. İsrail 1950'li yıllarda arama çalışmalarına başlamıştır. 2000'li yılların sonlarına doğru ülkede geniş çaplı arama keşif işlemlerine yönelmiştir. 2009 ile 2010 yıllarında İsrailin Doğu Akdeniz'de keşif etmiş olduğu hidrokarbon rezervleri, günümüze kadar Doğu Akdeniz'de tespit edilmiş olan kaynaklar bakımından hacimce en büyük olanıdır.

GKRY-Doğu Akdenizde bulunan ülkelerden biridir. 2006 yılı ile nihayetinde Kıbrıs'ın arazisinde (51000km² alanda) arama çalışmalarına başlamıştır. Birtakım parsellerde ihaleler açmış olan GKRY, alanda sondaj çalışmalarını yürütmektedir. Kısa vadeli enerji elde etmeyi planlarken aynı zamanda da hidrokarbon rezervleri bakımından da tek taraflı faydalanmaktadır. Adanın güneyinde her ne kadar enerji arama, çıkarma ile beraber sondaj çalışmaları yapılmış olsada, hala Afrodit yatağını geliştirecek niteliğe sahip değildir.

Mısır-Doğu Akdeniz havzasında bulunan devletlerdendir. 1983 yılında Birleşmiş Milletler deniz hukuku sözleşmesine taraf olduğunu bildirdikten sonra, Akdeniz ve Kızıldeniz'deki Münhasır Ekonomik Bölgesinde çalışmalar yapacağını dile getirmiştir. İlk çalışmaları 1974 yılında harekete geçirmiş olsa da, nihayetinde 1999 yılında Saffron'un keşif edilmesi ile sonuca ulaşılmıştır. Shell şirketi 2003 yılında, Mısır'ın Nil Deltası'nda araştırmalar gerçekleştirmiştir. 2004 yılında bölgede hidrokarbon kaynaklarının mevcutluğunu bildirmiştir (Huseynli, s. 45-48).

Yunanistan-Doğu Akdeniz'de hidrokarbon kaynaklarının keşfi meslesiden dolayı bölgeyi enerji sektörü ve jeopolitiğin odak noktalarından biri haline getirmiştir. Aynı zamanda da keşif edilmeyi bekleyen tüm enerji alanları da Yunanistan tarafından dile getirilmiştir (21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, 12.10.2020, <https://21yyte.org/>).

Alper Turhan, 2016 yılında *"Doğu Akdenizde ve Karadeniz'de Meydana Gelen Gelişmeler"* adlı çalışmasında Akdeniz'in hem ticaret yolu üzerinde yerleşmesi, hem de siyasi bakımından dünyanın karmaşık bölgelerinin etrafında bulunması da önem arz eden konuların başında gelmektedir. Orta Doğu'ya giriş kapısı görevini Doğu Akdeniz üstlenmektedir. Günümüz açısından Doğu Akdeniz bulunduğu jeopolitik değişim veya kırılmaların yaşandığı bölge olmakla yanaşı, aynı zamanda bulunduğu jeopolitik konumu ile dünya siyasetinde ön planda yer almaktadır. Doğu Akdeniz bölgesinin diğer önemi ise ticari, siyasi açıdan önem arz eden enerji nakil hatları, yeni keşif edilen petrol ve doğal gaz rezervleri

bakımından da önemi artan bir konumda olmalıdır. Bu da enerji terminalı açısından Doğu Akdenizi önemli kılmaktadır. Dünyanın enerji gereksiniminin bir kısmı da bu bölgeden geçen hatlar üzerinden tedarik edilmekte olup, değişen koşullar ve artan enerji talebiyle planlanan yeni enerji hatları ve rotaları ile tasarlanmaktadır. Doğu Akdeniz'in Jeopolitik vaziyet açısından enerji taşımacılığında önemli bir değişken olması da bölgeyi önemli kılmaktadır (Turhan, 2016, s. 21).

Doğu Akdeniz'de Savaş ve krize neden olabilecek faktörler: Hidro karbon yataklarının zengin olması, Fosil yakıtların varoluşu, Teknolojik bir sıçrama yaratabilme bakımından nitelikli ve genç nüfusun varlığı, İnsan kaçakçılığı, Uyuşturucu, Organize suçlar, Nükleer açısından kimyasal ve biyolojik silahların yayılması üzere illegal faaliyetler, Terör gibi asimetrik sayılabilen tehditlerin geçmişe nazaran artmış olması, Barış'ın Bölge ülkeleri bakımından dibe vurmuş olması, mezhep ve etnik çatışmaların şiddetlenmesi, Kirli ittifakları oluşturulan ittifakların açısından daimi boyut değiştiren menfaat çatışmalarına dönüşmesi gibi etmenler örnek olarak gösterilebilir (TASAM, 12.10.2020, <https://tasam.org/>).

Erdi Şafak'ın yazmış olduğu *“Doğu Akdenizde Enerji bağlamında değişen dengeler”* adlı çalışmasında Doğu Akdeniz'in jeopolitik bakımından önemini şöyle vurgulamaktadır: Doğu Akdeniz'in 2000'li yıllardan bu yana bilhassa Kıbrıs nedeni ile giderek önemi artmıştır. (Şafak, 2019, s. 3).

3. Kıbrıs Adası'nın Doğu Akdeniz ve Türkiye Bakımından Ehemmiyeti

3.1. Kıbrıs Adası'nın Doğu Akdeniz Bakımından Önemi

Zeyneb Özkurt, 2013 yılında *“Küresel Gelişmeler Işığında Kıbrıs Adası'nın İki farklı Ekonomisi”* adlı çalışmasında Kıbrıs'ın hem bulunduğu konum itibarı ile önem arz ettiğini hem de Akdeniz açısından da ehemmiyetli olduğunu söylemektedir. Doğu Akdeniz bakımından Kıbrıs Adası geçmişten günümüze kadar olan dönem bakımından önem arz etmektedir. Kıbrıs Adası, ticaret ile beraber aynı zamanda, petrol ve doğal gaz gibi etmenler açısından önem arz eden ulaşım yollarını denetim altında tutması ile beraber siyasi, ekonomik ve askerî bakımından bölgeyi önemli kılmaktadır (Çapanoğlu ve Özkurt, 2013, s. 1).

Ülvi keser 2012 yılında *“Doğu Akdenizde Güvenlik ve Kıbrıs Adası'nın Stratejik Pozisyonu”* adlı çalışmasında Kıbrıs Adası'nın ehemmiyetini şöyle aktarmaktadır: Ada Avrasya bilhassa Ortadoğu ve Doğu Akdeniz bakımından ehemmiyetli derecede stratejik konumda yerleşmektedir (Keser, 2012, s. 58).

3.2. Kıbrıs Adası'nın Türkiye Bakımından Önemi

Yavuz Cankara, 2016 yılında *“Doğu Akdeniz'in Artan Petropolitik Önemi ve Türkiye'nin Kuzey Kıbrıs Siyaseti”* adlı çalışmasında Kıbrıs'ın önemini şöyle aktarmaktadır: Kıbrıs Adası, Sicilya ve Sardunya adalarından sonra Akdeniz'in üçüncü büyük adası sayılabilmektedir. 34° 33'-35° 41' kuzey enlemleri ile 32° 21' -34°-35' doğu boylamları arasında yer alırken, adanın yüzölçümü 9251 km² olup, sahip uzunluğu 782 km² dir. Jeopolitik ve jeostratejik bakımından önem arz eden ada, Doğu Akdeniz'den geçen ticari ve askerî deniz trafiği bakımından bölgeyi önemli kılarken, aynı zamanda da Anadolu ve Orta Doğu'da yürütülecek olan stratejik hareketleri kontrol altına almaktadır. Ada Akdeniz'i Orta Doğu'ya açmak ve kapatmak gibi görevi üstellenmiş olması bakımından da önem arz etmektedir. Dünya ticaret yolunun Süveyş kanalı ile bağlanmış olması, adanın etkisinde ve kontrolü altındadır. Türkiye ile Yunanistan açısından da ada önemli konumda bulunmaktadır. Türkiye'nin hem adayı elinde ve denetiminde bulundurması, hem de Akdeniz ile Doğu Akdeniz yollarını kontrol etmesi Türkiye'yi söz sahibi yapacaktır ki, bu da Türkiye'nin milli güvenliği muhafaza edebilmesi bakımından bir problem yaşamayacağını göstermektedir (Cankara, 2016, s. 22-23). Zübeyde Tüğ, 2019 yılında *“Doğu Akdeniz'de Deniz Yetki Alanları ve Uyuşmazlığı”* adlı çalışmasında Kıbrıs'ın Türkiye bakımından önemini şöyle özetlemektedir: Doğu Akdeniz kıyısında bulunan ülkeler açısından Türkiye en uzun kıyıya sahip olan ülke olması nedeniyle burda gerçekleşen tüm hareketler Türkiye'yi yakından ilgilendirecektir. Bilhassa İskenderun Körfezi bakımından ithalat ve ihracat güvenliğinin sağlanması, denetimin yapılması bakımından bölge, ilerlemeleri yakından izlemektedir. Dönemin Dış İşler Bakanı olmuş Fatih Rüstü Zorulu Kıbrıs Adası'nın Anadolu yarımadasının (coğrafi anlamda) bir uzantısı olduğunu dile getirmiştir. Türkiye için, Orta Asya, Kafkaslar ve Orta Doğu petrolerinin çıkış yolu veya güzergâhı olarak kabul edilen, İskenderun Körfezi'nin güvenliği açısından Kıbrıs Adası bir anlam ifade etmeyecektir. Kıbrıs Adası Türkiye Cumhuriyetine 70 km. mesafede bulunmaktadır. Aynı zamanda Çanakkale Boğazı ile Ege'nin denetlenilebilmesi kolaylığı bakımından önem arz etmektedir (Tüğ, 2019, s. 94). Pınar Akarçay ve Gokhan Ak, 2018 yılında *“Ulusal Güvenlik Bağlamında Kıbrıs: Jeostratejik ve Jeoekonomik Önemi ve Gelişmeler”* adlı çalışmasında Kıbrıs'ın Türkiye bakımından stratejik önem arz etmesi, bilhassa son yıllarda uluslararası alanda ve bölgede meydana gelmiş olan ekonomik ve siyasi meselelerin yaşanmasına neden olmuştur. Bakü Tiflis Ceyhan, Samsun Seyhan (gelecekte) boru hatları önemi ile Türkiye geçmişe

kıyasla ehemmiyet arz eden enerji projesi hayata geçirmiştir. Ayrıca Türkiye-İsrail arasında yaşanan gerilimler, GKRY İsrail devletini yanına alarak (Doğu Akdezi deniz yetki sahalarında) tek taraflı teşebbüsler, münhasır ekonomik bölgesinde (sözde) arama faaliyetleri yürütme gibi, uluslararası hukuka aykırı eylemlerde bulunması, Türkiye'nin de nihayetinde Kıbrıs özelinde Doğu Akdeniz'de dikkat ve özen göstermesine neden olmuştur (Akarçay ve Ak, 2018, s. 146-147).

Hasan Sencer, Kübra Öztürk Oktay ve Yavuz Sensoy, 2019 yılında *"Doğu Akdeniz'de Deniz Yetki Alanları ve Enerji Kaynakları Çerçevesinde Türkiye'nin Enerji Güvenliği"* adlı çalışmalarında Kıbrıs Adası'nın ehemmiyetini şöyle vurgulamaktadır: Kıbrıs Adası Türkiye açısından değerlendirildiği zaman, tarih perspektiv açısından Türkiye'nin ulusal çıkarları arasında yer almakla beraber aynı zamanda kesinlikle denetim altında tutulması gereken bir bölgedir (Peker vd, 2019, s. 91).

4. NAVTEX Meselesi

Ebubekir Arslan, 2020 yılında *"NAVTEX'İN Tanımı, Yazımı ve Türkçe Karşılığı"* adlı çalışmasında NAVTEX önemini şöyle açıklamaktadır: NAVTEX navigational telex, kısaltılmış haliyle NAVTEX tanımı, 22774 nolu 01.10.1996 tarihli Resmi Gazete'de çıkan Seyir Duyuruları Hazırlama ve Yayınlama Hizmetleri Yönetmeliği'ne göre şu şekilde tanımlanmıştır: *"Denizcilere seyir ile ilgili en son acil bilgilerin, metrolojik raporların, tehlike mesajlarının özel olarak geliştirilmiş vericiler ve alıcılar vasıtası ile ulaştırılan otomatik seyir uyarı teleks sistemidir"* (Arslan, 2020, s. 102). Başka bir tanımda ise Navtex, deniz seyir ikazlarını, meteorolojik tahminleri ve ikazları, arama kurtarma ilanlarını ve gemiler için yayınlanmış olan benzer bilgileri gemilere anında aktarmak için tasarlanmış olan bir uluslararası iletişim sistemi olarak tanımlanırken (Ntv, 10.10.2020, <https://www.ntv.com.tr/>), yine farklı bir tanımda ise Navtex Uluslararası Denizcilik Organizasyonu'nun (IMO) ve Küresel Denizde Tehlike ve Emniyet Sistemi'nin (GMDSS) bir parçası olarak sayılabilmektedir. Navtex Mesajları 518khz frekansından İngilizce olarak yayınlanmaktadır. Navtex, orta dalga boyu frekansından yayın yapar. 400 deniz mili bu da, 740 km. mesafeye kadar yayın gönderebilmektedir. 10 dakikadan fazla yapmama koşulu ile 4 saat de bir yayın yapabilirken, aynı zamanda denizcilere, meteoroloji tahminleri, seyir bilgileri, aciliyet, emniyet ile yavaş denizde çalışma yapılan sahalar hakkında da bilgi veren bir cihazdır (CNN Türk, 10.10.2020, www.cnnturk.com).

Türkiyenin NAVTEX Meselesi

Doğu Akdeniz'de yaşanan son Navtex gerginliğine giden süreç şöyle tanımlanabilmektedir: Doğu Akdeniz'de Türkiye yürütmüş olduğu hidrokarbon arama faaliyetleri dahilinde Oruç Reis Araştırma Gemisi'ni harekete geçirmiş aynı zamanda konuyla ilgili olarakta bölgedeki denizcilere Navtex (bildiri) yayınlamıştır. 21 Temmuz-2 Ağustos tarihleri arasında (Meis ve Rados adaları arasında kalan bölge) için Navtex ilan edilmesi, Yunan yetkililerini ve medyasını da rahatsız etmiştir. İlan edilmiş olan Navtex'in 27 Kasım 2019 tarihinde Türkiye ile Libya arasında imazalanan deniz yetki alanlarının sınırlandırılması anlaşmasından serbest olmadığı üzerinde durulmuştur. İlan edilmiş olan Navtex 27 Kasım 2019 tarihinde imzalanmış olan Türkiye ile Libya arasında imzalanmış olan deniz yetki alanlarının sınırlandırılması sözleşmesinden bağımsız değildir. Türkiye ile Libya arasında yapılan, BM'ye bildirilen deniz yetki alanları antlaşması kapsamında yeni sismik aramalara yönelmek bakımından ön gören anlaşmayı Yunanistan'ın tanınmaması gerginliğe neden olmuştur (Dünya Bülteni, 10.10.2020, <https://www.dunyabulteni.net/>).

10 Ağustos 2020 verilerine göre, Türkiye tarafından ilan edilmiş olan Navtex 23 Ağustos'a kadar geçerli olacaktır. Hemçin Navtex'e göre Oruç Reis Sismik Araştırma Gemisi'nin, hidrokarbon arama bakımından çalışmalara devam etmek üzere Kıbrıs açıklarına doğru hareket edeceği ilan edilmiştir. Oruç Reis aynı zamanda, Atman ve Cengizhan adlı gemilerle beraber Doğu Akdeniz'de Kıbrıs açıklarında önceden ilan edilmiş olan bölgede sismik çalışmalarını yürütecektir. Oruç Reis Araştırma Gemisi doğal kaynaklar bakımından (jeolojik, jeofizik, hidrografik, oşinografik) önem arz eden araştırmaları yürütmektedir. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı olan Fatih Dönmez: MTA Oruç Reis Sismik Araştırma Gemimiz Akdeniz'de çalışma yapacağından dolayı Antalya'dan demir alarak çalışmasına başlayacaktır. Aynı zamanda Türkiye'nin enerji bağımsızlığı için Akdeniz ve Karadeniz'de yer alan çalışmalarımızın durmadan devam edebileceğini vurgulamaktadır (Haberturk, 10.10.2020, <https://www.haberturk.com/>). Türkiye 18 Ağustos ile 15 Eylül 2020 tarihleri arasında Kıbrıs Adası'nın güneybatısında sondaj çalışmaları yürüteceği yönünde NAVTEX ilanını duyurmuştur. Yavuz isimli gemi aracılığı ile Doğu Akdeniz bölgesinde çalışmalar yürütebilecektir. Destek için *"Ertuğrul Bey, Osman Bey, Orhan Bey"* adlı gemileri de yardım açısından sahada bulunacaklardır. Belirlenmiş olan alanda 1 aya yakın doğal gaz ile petrolün izi sürelecektir. Nihayetinde 15 Eylül ile de sondaj hareketliliği son bulacaktır (Odatv, 10.10.2020, <https://odatv4.com/>). 8 Ağustos verilerine göre Türkiye, Yunanistan ile Mısır arasında imzalanmış olan

deniz yetki alanlarının sınırlandırması anlaşmaları karşısında yeni bir Navtex ilan etmiştir. Navtex'e göre Türk Silahlı Kuvvetleri'ne bağlı unsurlar 10-11 Ağustos'ta Akdeniz'de eğitim atışları icra edilebilecekti. Türk gemileri de aynı zamanda Akdeniz'de sondaj çalışmalarına devam etmektedir. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Yunanistan ile Mısır arasında yapılmış olan anlaşmanın hiçbir kıymeti harbiyesinin olmadığını belirtmiştir (Trt Haber, 10.10.2020, <https://www.trthaber.com/>). 24 Ağustos 2020 verilenerine göre Yunanistan'ın Türkiye'nin ilan etmiş olduğu Navtex'e karşılık bir Navtex ilan etmesi de dönem açısından önem arz etmektedir. Türkiye'nin Meis adaları açıklarında petrol ve doğal gaz arama maksatlı sismik araştırmaları ilerletmesine karşılık, Yunanistan da bir Navtex ilan etti. Söz konusu olan Navtex 27'sine kadar yürürlükte kalabilecektir. Türkiye'de buna binaen Oruç Reis isimli gemi için ilan etmiş olduğu Navtex'i 27 Ağustos'a kadar uzatmıştır (Sputik, 10.10.2020, <https://tr.sputniknews.com/>). Yine aynı süreç içerisinde (29 Ağustos ile 11 Eylül tarihleri arasında) Türkiye tarafından atış eğitimi amaçlı NAVTEX ilan edildi. AB ülkelerinin Türkiye'ye yönelik olan tehditlerinin devam etmesi, 11.10.2020 tarihinde Yunan F16'larının engellenmesi de dönem bakımından önem arz eden meselelerdendir (Haberler.com, 12.10.2020, <https://www.haberler.com/>).

Aynı zamanda Türkiye, Rusya'nın Doğu Akdeniz'de atış eğitimleri için de NAVTEX yayınlanmıştır. Duyurularda 8 Eylül ile 22 Eylül, 17 Eylül ile 25 Eylül tarihlerini kapsaması olduğunu göstermektedir. Antalya Navtex İstasyonu'nun yayınlamış olduğu yeni Navtex'e göre ise, Rusya'nın Oruç Reis ve Barbaros Sismik Araştırma gemilerinin faaliyet alanları ile çakışan, sahada atış eğitimleri gerçekleştirilecektir (Mepa News, 12.10.2020, <https://www.mepanews.com/>). 16 Eylül 2020 verilerine göre ise, Türkiye Sakız Adası için Lozan Vurgulu NAVTEX ilan etti. Türkiye Navtex'e göre ise, Sakız Adası'nın Yunanistan tarafından silahlandırılmasını dünyaya duyurmakla beraber aynı zamanda da Lozan Anlaşması'nın ihlal edildiğinin altını çizerek vurgulamıştır. İlan edilmiş olan bildiri 16 Eylül'e kadar yürürlükte kalacaktır (Sabah, 12.10.2020, <https://www.sabah.com.tr/>). 22 Eylül 2020 tarihinde Türkiye Limni Adası'nın statüsünün ihlal edildiği gerekçesi ile bir Lozan NAVTEX'i Türk Deniz Kuvvetleri Hidrografi ve Oşinografi Dairesi Başkanlığı tarafından yayınladı. Türkiye Cumhuriyeti İzmir İstasyonu'nun yayınlamış olduğu Navtex'e göre, 1923 Lozan Antlaşması ile belirlenmiş olan gayri askerî statünün ihlal edildiği belirtilmiş olup, aynı zamanda bu bildiri, 24 Eylül saat 11.00'e kadar önem arz edecektir (Defence Turk Net, 12.10.2020, <https://www.defenceturk.net/>).

10 Ekim 2020 verilerine göre ise, Yunanistan'ın yasak olmasına rağmen adaları silahlandırmaya devam etmesi dönem açısından önem arz eden konulardandır. Türkiye, Midilli Adası'nın gayri askerî statüsünün ihlal edildiği nedeniyle NAVTEX ilan etti. İlan edilmiş olan Navtex'e göre, Barbaros Hayreddin Paşa Sismik Araştırma Gemisi'nin çalışma yürütüleceği alan ise, Kıbrıs açıkları olmak üzere 9 Kasım'a kadar sürecektir (Takvim, 12.10.2020, <https://www.takvim.com.tr/>). 11 Kasım 2020 verilerine göre Türkiye, Oruç Reis Sismik Araştırma Gemisi için yeni bir Navtex yayınladı. Yayınlamış olan yeni Navtex'e göre Oruç Reis Sismik Araştırma Gemisi'nin 23 Kasım'a kadar Akdeniz'de Ataman ve Cengizhan isimli gemiler eşliğinde araştırmasını sürdürecektir. Daha önce bölgede olan çalışmasını 14 Kasım'a kadar yapacağını ilan etmişti. Oruç Reis Sismik Araştırma Gemisi, "*doğal kaynak araması başta olmak üzere, her türlü jeolojik, jeofizik, hidrografik ve oşinografik*" bakımından önem arz eden araştırmalarda gerçekleştirecektir. Oruç Reis, dünyadaki tam donanımlı ve çok amaçlı seyrek araştırma gemileriyle bir olmakla beraber aynı zamanda, 2 ve 3 boyutlu sismik, gravite, manyetik jeofizik bakımından araştırmaları da yapabilmektedir. Gemi aynı zamanda 8 bin metre derinliğe kadar 3 boyutlu, 15 bin metre derinliğe kadar iki boyutlu sismik operasyonlar gerçekleştirebilmektedir (Hurriyet, 11.11.2020, <https://www.hurriyet.com.tr/>).

5. 21. Yüzyılda Akdeniz

Mehmet Yolcu, 2020 yılında "*Türkiye'nin Enerji Politikası ve Doğu Akdeniz*" adlı çalışmasında Doğu Akdeniz'in önemi şöyle aktarmaktadır: 2011 yılı itibari ile Doğu Akdeniz'de küresel enerji meselesi, bilhassa arz ve talep bakımından önemli bir gelişme yaşanmıştır. Kıbrıs Adası'nın güney açıklarında hidrokarbon kaynaklarına yakın bir sahada mühim sayılabilecek miktarda doğal gaz sahalarının keşfine de ulaşılmıştır. Saptanmış olan doğal gaz alanları, evrensel ölçüde önemli sayılabilecek enerji kaynaklarından biridir. Enerji faktörü de kıyıda ülkeler tarafından takip edilmekte olan meselelerden biridir.

1999 yılı nihayetinde, Doğu Akdeniz'de enerji kaynaklarının tespitine başlanmıştır. Keşif edilmiş olan alan, enerji rezervleri bakımından sismik araştırmaların artması ile beraber önem kazanmıştır. 2000'li yıllardan sonrası dönemde ise, önemli keşifler meydana gelmiştir. Saptanmış olan hidrokarbon rezervleri ile enerji ticaretinde ihracatçı konumunda olma talebinde bulunan bölge ülkeleri arasında yarışma ve yetki alanlarının tayin edilmesi, çıkarılacak olan rezervlerin hangi yolu kullanarak satış işlemlerinin gerçekleştirileceği açısından meydana gelen anlaşmazlıklar da mevcut krizlerin derinleşmesine sebebiyet vermiştir. Türkiye, Suriye, Lübnan, KKTC, GKRY ve Yunanistan diğer devletlerin Birleşmiş

Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi şeklinde hak ve yükümlülüklerine gereken saygıyı gösterme koşulu ile Doğu Akdeniz bölgesindeki hidrokarbon (enerji kaynakları) üzerinde payı bulunan devletlerdir. (Yolcu, 2020. s. 60-66).

Doğu Akdeniz 21. yüzyılda jeopolitik sorunların yaşandığı bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugün Türkiye Akdeniz'deki jeopolitik geleceği ile ilgili olarak 3 boyutlu güvenlik tehdidi ile karşı karşıyadır.

1) Doğu Akdeniz'deki deniz yetki alanlarımıza, yani mavi vatana yönelik tehditler bulunmaktadır.

2) İskenderun Körfezi üzerinden denize serbest çıkışı olan sözde bağımsız bir Kürdistan kurulma gayreti içerisinde.

3) KKTC yavru vatanımızın geleceğidir. Hem anavatanı hem de mavi vatani ilgilendirmektedir. Bu üç sorun da iç içedir. Bunları birbirinden ayırmak mümkün değildir (Independent, 12.10.2020, <https://www.indyturk.com/>).

Sonuç

En eski tarihten günümüze kadar önemi koruyan enerji faktörü Sanayi devrimi ile önem kazanmıştır. Enerjinin sanayi devriminde yaygınlaşmasından dolayı üretim de artmıştır. Akdeniz ve Doğu Akdeniz bulunduğu jeopolitik ve jeostratejik konum itibari ile her zaman küresel aktörlerin ilgi odağı içerisinde olmuştur. Akdeniz doğusu olarak nitelendirilen bölge, yani Doğu Akdeniz'in çatışma, kriz, göçe sahne olduğu bilinmektedir. Akdeniz bölgesi enerji meselesi bakımından önem arz etmiş olup, eskiden günümüze kadar önemini korumaktadır. Doğu Akdeniz'e ilgisi olan devletlerin başında Türkiye, Mısır, İsrail, Yunanistan, Rusya ve ABD gibi ülkeler gelmektedir. Akdeniz bakımından önem arz eden Kıbrıs konum itibari ile önem arz eden stratejik bir bölgedir. Navtex meselesi günümüz bakımından güncel nitelik taşımaktadır. Navtex, bir bildiri niteliğindedir. 21. yüzyıl günümüz açısından ise Akdeniz ve Doğu Akdeniz bölgesi konum itibari ile giderek ehemmiyet kazanmıştır.

Kaynaklar

Alper, A. E. (2018). Enerji Tüketiminde Küresellemenin Rolü. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 23, 817-829.

Anadolu Ajans (2018). Jeopolitik Teoriler Temelinde Doğu Akdeniz ve Türkiye. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/jeopolitik-teoriler-temelinde-dogu-akdeniz-ve-turkiye/1113793>, Erişim tarihi: 10.10.2020.

Anadolu Ajans (2019). 10 soruda Doğu Akdeniz'de Enerji Denklemi. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/10-soruda-dogu-akdeniz-de-enerji-denklemleri/1504248>, Erişim tarihi: 10.10.2020.

Akarçay, P., AK, G. (2018). Ulusal Güvenlik Bağlamında Kıbrıs: Jeostratejik/Jeoekonomik Önem ve Gelişmeler. Çeşm-i Cihan. Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi E-Dergi, 5(1), 140-157.

Arslan, E. (2020). Navtex'in Tanımı, Yazımı ve Türkçe Karşılığı. Türk Dili, 69(826), 102-104.

Bayraç, H. N. (2018). Uluslararası Doğal Gaz Piyasasının Ekonomik Yapısı ve Uygulanan Politikalar. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 13(3), 13-36.

Cankara, Y. (2016). Doğu Akdeniz'in Artan Petropolitik Önemi ve Türkiye'nin Kuzey Kıbrıs Siyaseti. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 47, 18-35.

CNN TÜRK (2020). Navtex ne demektir? Navtex ilanı ne demek? Navtex ilan etmek nedir? Navtex nedir?. <https://www.cnntrk.com/turkiye/navtex-ne-demektir-navtex-ilan-etmek-nedir-navtex-oruc-reis-gemisi-olayi-nedir#:~:text=Navtex%2C%20denizcilere%2C%20meteoroloji%20tahminleri%2C,sahalara%20girilmemesi%20konusunda%20uyar%C4%B1larda%20bulunuyor>. Erişim tarihi: 10.10.2020.

Çapanoğlu, G. S., Özkurt, Z. (2013). Küresel Gelişmeler Işığında Kıbrıs Adası'nın İki Farklı Ekonomisi. İktisadi Kalkınma Vakfı, 68, 1-10.

Durmuşoğlu, S. (2018). Türkiye'nin Enerji Politikaları ve Komşu Ülkeler ile Uluslararası İlişkilerine Etkileri. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Defence Turk.Net (2020). Türkiye NAVTEX ile Limni Adası'nın gayri askeri statüsünün bozulduğunu ilan etti. <https://www.defenceturk.net/turkiye-yayinladigi-navtecte-limni-adasinin-gayri-askeri-statusunun-bozulduğunu-ilan-etti>, Erişim tarihi: 12.10.2020.

Doğru, S. (2020). Doğu Akdenizde Uluslararası Hukukun İhlali: Yunanistan-Mısır Anlaşması. <https://21yyte.org/tr/merkezler/islevsel-arastirma-merkezleri/milli-guvenlik-ve-dis-politika-arastirmalari-merkezi/dogu-akdeniz-de-uluslararasi-hukukun-i-hlali-yunanistan-misir-anlasmasi>, Erişim tarihi: 12.10.2020.

Guliyev, A. (2018). Azerbaycan'ın Enerji Politikası ve Türkiye. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

Güngörmez, O. (2020). Doğu Akdeniz'de Yaşanan Son Navtex Gerginliğinin Sebebi Nedir? <https://www.dunya-bulteni.net/makale-yorum-1/5-soru-dogu-akdenizde-navtex-gerginligi-h473825.html>, Erişim tarihi: 10.10.2020.

Gürdeniz, C. (2020). 21. Yüzyıl Türk Jeopolitiğinin Ağırlık Merkezi: Doğu Akdeniz. <https://www.indyturk.com/node/48556/t%C3%BCrkiyeden-sesler/21-y%C3%BCzy%C4%B1-t%C3%BCrk-jeopoliti%C4%9Finin-a%C4%9F%C4%B1r%C4%B1k-merkezi-do%C4%9Fu-akdeniz>, Erişim tarihi: 12.10.2020.

Henkin, S. M. (2017). Культурно-Историческое Своеобразие Средиземноморского Региона. *Актуальные проблемы Европы*, 2, 19-39.

Harunoğulları, M. (2020). Eastern Mediterranean Energy Basin: International conflict and competition on the region. *International Journal of Geography and Geography Education*, 42, 455-481.

Haber Turk (2020). Son dakika haberi Türkiye Yeni Navtex İlan Etti! <https://www.haberturk.com/son-dakika-haberi-turkiye-yeni-navtex-ilan-etti-2768374>, Erişim tarihi: 10.10.2020.

Haberler.Com (2020). Son Dakika: Doğu Akdeniz'de Yeni NAVTEX İlan Edildi: 29 Ağustos-11 Eylül arasında atış eğitimi yapılacak. <https://www.haberler.com/son-dakika-dogu-akdeniz-de-yeni-navtex-ilan-13550573-haberi/>, Erişim tarihi: 12.10.2020.

Hürriyet (2020). Son dakika... Türkiye'den Yeni NAVTEX Kararı. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-turkiyeden-yeni-navtex-karari-41660013>, Erişim tarihi: 11.11.2020.

Küçükkalay, A. M. (1997). Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçlarının Analizi. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2(2), 51-68.

Katman, F. (2013). Levant-Doğu Akdeniz ve Enerji Satranç. *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 29, 17-26.

Kedikli, U., Çalağan, Ö. (2014). Enerji Alanında Bir Rekabet Sahası Olarak Doğu Akdeniz'in Önemi. *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2017(1), 120-138.

Keser, Ulvi (2012). Doğu Akdeniz'de Güvenlik ve Kıbrıs Adası'nın Stratejik Pozisyonu. *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 57-80.

Kürbüz, L. (2016). Doğu Akdeniz Münhasır Ekonomik Bölge Uyuşmazlığı ve Doğu Akdeniz'deki Potansiyel Enerji Kaynaklarının Anlizi. Yüksek Lisans Tezi, Kara Harp Okulu, Savunma Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Koray, M. (2020). Doğu Akdeniz'in Jeopolitik ve Jeostratejik Önemi, Teknolojik Dönüşümler ve Denizaltıların Rolü, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/53558/dogu_akdenizin_jeopolitik_ve_jeostratejik_onemi_teknolojik_donusumler_ve_denizaltilarin_rolu, Erişim tarihi: 12.10.2020.

Mepa News (2020). Türkiye Doğu Akdeniz'de Rusya'nın Atış Eğitimleri İçin İki Yeni Navtex Yayınladı.

<https://www.mepanews.com/turkiye-dogu-akdenizde-rusyanin-atis-egitimleri-icin-iki-yeni-navtex-yayinladi-39307h.htm>, Erişim tarihi: 12.10.2020.

NTV (2020). Navtex Nedir, Navtex İlan Etmek Ne Anlamına Geliyor?. <https://www.ntv.com.tr/turkiye/navtex-nedir-navtex-ilan-etmek-ne-anlama-geliyor,ytkl5lqrGkWhRaRm8fIKQA>, Erişim tarihi: 10.10.2020.

OdaTV (2020). Türkiye Bir Kez Daha Navtex İlan Etti. <https://odatv4.com/turkiye-bir-kez-daha-navtex-ilan-etti-16082059.html>, Erişim tarihi: 10.10.2020.

Örselli, E., Babahanoğlu, V. (2019). Doğu Akdeniz'de Açılmaya Çalışan Pandoranın Kutusu: Enerji Kaynaklarından Alan Hakimiyetine Uzanan Ekonomi Politik Hesaplar, *Journal of international Sociaal Research*, 12(66), 388-400.

Peker, H. S., Oktay, K. Ö., Şensoy, Y. (2019). Doğu Akdeniz'de Deniz Yetki Alanları ve Enerji Kaynakları Çerçevesinde Türkiye'nin Enerji Güvenliği. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 8(1), 85-106.

Sevim, C. (2012). Küresel Enerji Jeopolitiği ve Enerji Güvenliği. *Journal of Yaşar University*, 26(7), 4378-4391.

Sputnik (2020). Yunanistan Türkiye'ye 'Karşı Navtex' ilanıyla yanıt verdi. https://tr.sputniknews.com/dogu_akdeniz/202008241042710572-yunanistan-turkiyeye-karsi-navtex-ilaniyla-yanit-verdi/, Erişim tarihi: 10.10.2020.

Sabah (2020). Sakız Adası için Lozan Vurgusuyla NAVTEX İlanı. <https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/09/16/sakiz-adasi-icin-lozan-vurgusuyla-navtex-ilani>, Erişim tarihi: 12.10.2020.

Savaş, C. (2020). İsrail'in Doğu Akdeniz Enerji Politikası ve Türkiye ile KKTC Üzerine Etkileri. Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Şafak, E. (2019). Doğu Akdenizde Enerji Bağlamında Değişen Dengeler. Yakın Doğu Enstitüsü Raporu, 2, Yakın Doğu Enstitüsü Yayınları, Lefkoşa/KKTC.

Turhan, A. (2016). Doğu Akdeniz ve Karademi'de Meydana Gelen Jeopolitik Kırılmalar ve Türkiye Jeopolitiği. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 19-25.

Tuğ, Z. (2019). Doğu Akdeniz'de Deniz Yetki Alanları Uyuşmazlığı Sorunu. Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük.

TRT HABER (2020). Türkiye'den Yeni Uyarı Notu: 10-11 Ağustos'ta Akdeniz'de Atış Eğitimleri İcra Edilecek. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/turkiyeden-yeni-uyari-notu-10-11-agustosta-akdenizde-atis-egitim-leri-icra-edilecek-507408.html>, Erişim tarihi: 10.10.2020.

Takvim (2020). Türkiye'den 2 Yeni NAVTEX. <https://www.takvim.com.tr/guncel/2020/10/10/turkiyeden-2-yeni-navtex>, Erişim tarihi: 12.10.2020.

TMMOB (2020). Doğu Akdeniz ve Kıbrıs Ekseninde Enerji ve Jeopolitik, <https://pmo.org.tr/wp-content/uploads/2018/10/Dog%CC%86u-Akdeniz-ve-K%C4%B1br%C4%B1s-Ekseninde-Enerji-ve-Jeopolitik.pdf>, Erişim tarihi: 12.10.2020.

Yılmaz, S., Kalkan, K. D. (2017). Enerji Güvenliği Kavramı: 1973 Petrol Krizi Işığında Bir Tartışma. *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 169-199.

Yolcu, M. (2020). Türkiye'nin Enerji Politikası ve Doğu Akdeniz. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Wrigly, E. M. (2013). Energy and the English Industrial Revolution. *Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical Physical and Engineering Sciences*, 371(1986), 1-10.

Potansiyel Siyasal Güç Olarak Milliyetçilik Kavramı ve Milliyetçiliğe Yönelik Yaklaşımların Değerlendirilmesi

Gürkan KANAT¹

Özet

Milli kimliklerin ortaya çıkmasında birbirinden farklı yaklaşımların söz konusu olması ile birlikte milli kimliklere yaklaşımlarda bahse konu yaklaşımlardan hangilerinin doğru görüleceğine bağlı olarak değişiklik gösterebilmektedir. Dünya genelinde birbirinden farklı ülkelerde kimliğe bağlı sorunların çözümüne yönelik çalışmalar yapılırken milli kimlik olgusunun nerede, ne zaman ve hangi şartlarda ortaya çıktığı analiz edilmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda milliyetçilik kavramının tanımlanmasında, milliyetçiliğin insanlık tarihi kadar eski bir kavram mı yoksa günümüz modern çağında tanımlanan bir kavram mı olup olmadığı dünden bugüne tarihsel zaman aralığı içerisinde birçok siyasetçi, sosyolog ve tarihçi tarafından ele alınmış olup farklı tanımlamaları ile günümüze kadar ulaşmıştır. Sosyal bilimler alanında üzerinde sıklıkla durulan ve çok sayıda araştırma yapılan kavramlardan birisi olan milliyetçilik; kimi bilim adamları tarafından meydana gelen çoğu olumsuzlukların temel sebebi iken kimi bilim adamları içinse toplumsal bütünlüğün sağlanması açısından vazgeçilmez bir değerler bütünüdür.

Kavram olarak milliyetçiliği ele alan ve bunun üzerinde çalışan kişilerin belki de sıklıkla karşılaştığı temel sorun, milliyetçilik kavramının tanımlanmasındaki zıtlıklardır. Bunun asıl sebebi farklı toplumlar veya milletler tarafından milliyetçilik kavramına yüklenen anlamlardır. Özellikle son yüz yılı kapsayan dönem irdelendiğinde dünya genelinde yaşanan gelişmeler ışığında milliyetçilik kavramının ele alınış ve işleniş biçiminde farklılıklar arz etmektedir. Ortaya çıkan tanımlamalar milliyetçilik düşüncesinin gelişimini olumlu yönde etkilemiş olsa da geçen zaman dilimi içerisinde tanım açısından belirsizliklerin ortaya çıkmasına engel olamamıştır. İşte bu sebeplerdir ki bahse konu kavramın yani milliyetçiliğin ortaya çıkışını diğer bir deyişle oluşumunu açıklamak için birbirinden farklı kuramlar ve yaklaşımlar ele alınmış olup bu alanda çalışmalar ile birlikte milliyetçilik kavramı geliştirilmiştir.

Bu çalışmada potansiyel siyasal güç olarak milliyetçilik kavramına değinilecek olup milliyetçiliğe yönelik yaklaşımlardan-kuramlardan olan İlkçi, Modernist ve Etno-Sembolcü milliyetçi yaklaşımın ne olduğunu, neleri savunduğunu ve kendilerine yönelik yöneltilen eleştirileri ele alarak söz konusu yaklaşımlar üzerinde bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar kelimeler: Milliyetçilik, Millet, Milliyetçilik Kuramları.

1. Giriş

Sosyal bilimler alanında üzerinde sıklıkla durulan ve çok sayıda araştırma yapılan kavramlardan birisi olan milliyetçilik; kimi bilim adamları tarafından meydana gelen çoğu olumsuzlukların temel sebebi iken kimi bilim adamları içinse toplumsal bütünlüğün sağlanması açısından vazgeçilmez bir değerler bütünüdür. Kavram olarak milliyetçiliği ele alan ve bunun üzerinde çalışan kişilerin belki de sıklıkla karşılaştığı temel sorun milliyetçilik kavramının tanımlamalarda karşılaşılan zıtlıklardır. Bunun asıl sebebi farklı toplumlar veya milletler tarafından milliyetçilik kavramına yüklenen anlamlardır. Tabii tarihsel süreç içerisinde birbirinden farklı milliyetçilik tanımlamalarının ortaya çıkması bu tanımlamalar üzerinde zıtlıkları hatta belirsizlikleri arttırmıştır. Özellikle son yüz yılı kapsayan dönem irdelendiğinde dünya genelinde yaşanan gelişmeler ışığında milliyetçilik kavramının ele alınış ve işleniş biçiminde

¹ Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, gurkankanat35@hotmail.com.

farklılıklar arz etmektedir. Bunun temel sebepleri arasında; dünya genelinde gerek savaş gerekse ekonomik gibi sebeplerden göç hareketlerinin başlaması ve bu göç hareketleri sonucunda göç edenler ile göç alan bölgedeki insanlar arasında tanınma sorunu açısından kutuplaşmaların oluşması, milli alan sınırlarının belirlenmesinde askeri müdahalelerin gerçekleşmesi sonucunda sınır haritalarının yeniden belirlenmesi gibi nedenler bulunabilir. Bu bağlamda milliyetçilik kavramını ele aldığımızda tarihsel açıdan özellikle 20. yy. öncesinde kuramsal bağlamda ele alan pek çalışma olmadığı görülmektedir. Bu dönem de milliyetçilik ile ilgili daha çok iyi ve kötü yanları üzerine çalışmalar yapıyordu. Fakat bir doktorin olarak milliyetçiliğin ele alınması 1920'li yıllara tekabül etmektedir. Karşımıza bir kurallar, değerler bütünü olarak çıkan milliyetçilik anlayışını farklı yaklaşımlar kendisini tanımamıza fırsat vermektedir.

Bahse konu tanımlamaları altında yapan unsur, milliyetçilik kavramının özellikle toplumsal kültürel ve siyasal hayat içerisinde meydana getirdiği etkileme seviyelerinin nasıl ve ne şekilde oluştuğuna yöneliktir. Milliyetçilik kavramına ilişkin birbirinden farklı kuramsal yaklaşımlar bulunmak ile birlikte bunlar arasındaki kuramsal yaklaşımlardan Modern milliyetçilik kuramı, milliyetçiliğin modern bir olgu olduğunu ifade eder. Milliyetçiliğin gelişim aşamalarında en önemli unsurlardan birinin modernite ile birlikte gerçekleşen siyasal ekonomik ve toplumsal dönüşümler olduğunu ve bu dönüşümlerin birbirinden farklı söylemler ile birlikte ulus düşüncesiyle bir bütün olarak milliyetçiliğin gelişim aşamalarında önemli bir konuma sahip olduğunu ifade eder. Milliyetçilik kavramına ilişkin bir diğer önemli yaklaşım ise etno-sembolü yaklaşımdır. Etno sembolcü yaklaşım modern milliyetçilik yaklaşımının düşüncesinin karşısında olarak milliyetçiliğin sadece modernleşme süreci ile başladığı ifadesinin doğru olmayacağını ifade ederek milliyetçilik kavramının modern öncesi dönemde de özellikle etnik unsurlar açısından ele alınması gerektiğini ileri sürmektedir. Milliyetçilik alanında köken anlayışlarında özellikle isminden anlaşılacağı gibi semboller ve simgelerin milliyetçilik kavramında önemli kavramlar olduğunu ve bu kavramların esas alınarak yaklaşılması gerektiğini ifade etmektedir.

2. Milliyetçilik Kavramı

Milliyetçilik kavramını tanımlamak aslında çok kolay değildir. Çünkü bahse konu milliyetçilik kavramı tek başına bir anlam ifade etmez. Özellik le yurttaş, yurtsever, millet, etnisite, ırk ve ırkçılık gibi birbirinden farklı unsurlar ile iç içe geçmiş ve bir bütün olmuştur. Bu sebeple tek bir anlam ile sınırlan-dırılmayacak kadar bir bütünlüğü ifade eden kullanışlı ve işlevsel bir kavramdır.

Tarihsel anlamda milliyetçilik kavramı ele alındığında özellikle 20 yıl öncesinde milliyetçilik kavramını açıklayan ve bunun üzerinde çalışmalar yapan olgulara rastlandığı pek söylenemez. 20 yıl öncesinde milliyetçilik kavramı daha çok felsefi alanda ya da ahlaki yönde yapılan çalışmalarda ele alınarak olumlu veya olumsuz yönleri tartışılarak değerlendiriliyordu. Tabii ki o dönemlerde birbirinden farklı tarihçiler tarafından millet, daha çok kendi iç çevresinde dönük ve var olan geleneklerine sıkı sıkıya bağlı bir biçimde var olan unsur olarak ele alıyorlardı. Bahse konu tarihçiler milletin ve milliyetçilik unsurunun doğallığını ele almıyor ve sorgulamıyorlardı. Bu bakış açısıyla ele aldığımızda milliyetçilik ve millet kavramının bu şekilde o dönemlerde değerlendirilmesi, ele alınması özellikle milliyetçiliği açıklamaya çalışan- amaçlayan eserlerin oluşturulmasının beklemek pek de mümkün değildir.

Dünya genelinde özellikle de son yıllarda ulus devlet ve milliyetçilik kavramlarının öneminin artması ile birlikte başta sosyal bilimler olmak üzere farklı bilim dalları arasında milliyetçilik kavramı üzerine çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalar ışığında milliyetçilik kavramı hakkında birbirinden farklı tanımlamalar ortaya çıkmış olup bu tanımlamaları yapan kişilerin özellikle ulusal açıdan kimlikleri ve dünyayı görüş bakış açısından bir benzerlik- paralellik olduğu görülmektedir. Tabi bu tanımlamayı yapan düşünürlerin hepsinin ortak bir tanım etrafında toplanması beklenemez. Bunun en güzel örneğini gerek ülkelerin gerek ise düşünürlerin milliyetçiliği tanımlarken yapmış oldukları açıklamalarda görmek mümkündür. Kimi düşünürler milliyetçiliği vazgeçilmez bir değerler bütünü olarak adeta kutsarken kimi düşünür ise milliyetçiliği kötü ve totaliter bir anlayış olarak benimsemektedir. Bu tarz birbirinden farklı yaklaşımlar aslında milliyetçiliğin gelişimine katkı sağlayacağı gibi kendi içlerine belli şartlar altında saldırgan bir durum alacağını da unutmamak gerekir.

Milliyetçilik kavramının çoğunluk tarafından kabul edilen anlamlarını yanında özellikle ideoloji olarak belli başlı önermelerinin olduğu genel olarak belirtilmektedir. Yapılan çalışmalarda ortak olarak kabul edilen ve değerlendirilen; aynı zamanda Umut Özkırmı'nın Milliyetçilik Kuramı adlı eserinde de belirttiği önermelerden ilki; dünya üzerinde yaşayan insanların birbirlerine benzemeyen ve hepsinin birbirinden farklı bir tarih ve karaktere sahip milletlerden oluştuğudur. Bir diğer önerme ise; toplumsal ve siyasi alanda milletin bu unsurların güç anlamında temel kaynağı olduğudur. Bir başka önerme bağlılık konusudur. Millete var olan bağlılık diğer bütün bağlılıkların üstünde konumundadır. Ve son önerme ise; insanların özgür olmaları ve kendilerini gerçekleştirmek istemeleri bir millet un-

suru ile özdeşleşmelerine bağlıdır. Dünya üzerinde bir barışın, eşitliğin ve adaletin egemen olması için milletler özgür olmalı ve güvence içerisinde olmalıydılar (Özkırmı, 2015, s. 14).

Milliyetçilik kavramını ele alırken ve tanımlama yaparken aslında bu tanımlamalar üzerinde var olan belirsizliklerin karmaşık boyutunu detaylı bir şekilde ele alan Terry Eagleton'un açıklamalarına bakmak tanım açısından var olan belirsizliği anlamamıza faydalı olacaktır. Terry Eagleton'un ideoloji adlı çalışmasında ideoloji hakkında "Aslında şuna kadar hiç kimsenin ideolojinin tanımını yapmadığını ve bu tanımlama yapmanın asıl nedeninin insanların zekâ seviyelerinin düşük olmasının değil bu terimin kullanışlı ama birden çok anlamı olmasından kaynaklanmaktadır" bu tarz bir söylemde bulunmuştur (Eagleton, 20011, s. 17).

Bu bakış açısı ile değerlendirildiğinde aslında milliyetçilik kavramının tıpkı ideoloji kavramı gibi kullanışlı ve işlevse bir kavram olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda ideoloji kavramı gibi milliyetçilik kavramı da birbiri ile benzemeyen farklı tanımlamalarının bulunduğu ve birçok kuram açısından ele alınması ve açıklanmaya çalışılması nedeni ile tanım konusunda bir muğlaklığın oluşmasına neden olmaktadır. İşte bu sebeptendir ki milliyetçiliği tanımlamak çok kolay değildir. Milliyetçilik kavramı özünde farklı kavramların birleşimi ile bir anlam ifade etmektedir. Özellikle millet, yurttaş, ırk, dil ve halk gibi kavramlar milliyetçiliğin bütün bir bütünsel kavram olarak ele alınmasında önemli bir yere sahiptir.

Milliyetçilik kavramı ile ilgili olarak birinden farklı tanımlamalar yapılmış olmak ile birlikte bu tanımlamaların birbiri ile ters düştüğü durumlarda olmamış değildir. Karl Popper; milliyetçiliği açık toplumun meydana getirilmesi karşısında en büyük engel olarak görmüştür. Karl Deutsch ise; milliyetçiliğin toplumsal ve siyasal açıdan meydana gelen gelişmelerin ulaşmış olduğu en son noktayı belirttiğini ve dünya genelinde açık topluma giden yolun milliyetçilikten geçtiğini ifade etmektedir. Milliyetçilik kavramı evrensel değerlere bağlı olarak özgürlük hareketlerine katkısı sunarken ilerleyen dönemlerde meydana gelen faşist uygulamalar ile kötü yönde gerçekleşen etkilerini göstermiştir (Karakaş, 2006, s. 58-60). Burada bahse konu kavram üzerinde çıkarımlarda bulunan düşünürlere ait görüşler belirtilirken, düşünsel anlamda gerçekleşen farklılıklar gösterilmeye çalışılmıştır. Her iki yazar da içerisinde bulunduğu konum itibarı ile gerek ideolojik gerekse gerekse kuramsal gibi birbirinden farklı sebeplerden dolayı aynı olmayan milliyetçilik tanımlamaları yapmaktadır. Aslında bu durum sadece yukarıda ismi geçen iki düşünür için değil, dünya genelinde bu alanda çalışma yapan düşünürlerin de milliyetçilik kavramına birbirinden farklı anlamlar yüklemeleri neticesinde milliyetçilikler tanımını ortaya çıkardığını söyleyebiliriz. Bu durum milliyetçilik kavramının belirsizliğine etki eden bir durumdur.

Milliyetçilik kavramı aslında toplumun kimliklerini açıkça ortaya koyan, günlük hayatımızı yönlendiren ve hepsinden önemlisi düşüncelerimize şekil veren bir algılama biçimi olarak da değerlendirilebilmektedir. Milliyetçilik kavramının tanımlanmasındaki açıklamalar elbette bunlarla sınırlı değildir. Birbirinden farklı tanımlamaların olması milliyetçilik üzerine çalışma yapan düşünürlerin üzerinde anlaştığı ortak nokta, bu kavramın tamamen bir modern fenomen olduğudur (Hobsbwan, 2013, s. 160).

Üzerinde durulması gereken bir konu ise özellikle milliyetçilik kavramına önemli katkılar sunmuş biri olan Gellner'in milliyetçilik tanımıdır. Gellner milliyetçiliği temelde siyasi bir ilke olarak görmektedir. Gellner milliyetçiliği duygusal veya ideolojik bir olgu olarak görülemeyeceğini ifade etmektedir. Ulusçuluk açısından değerlendirmelerde bulunan Gellner, ulusçuluğun var olan ulusların sunmuş olduğu bir öğreti olarak değil de toplumsal koşulların içerisinde var olduğunu ve bahse konu koşulların bizlerin zamanı olduğunu söylemektedir. Gellner bu bakış açısı ile sanayi öncesi var olan topluluklarda da milliyetçi duyguların var olabileceğini yadsır, bahse konu milliyetçilik olgusunun sanayi önce dönemde kendisini içine kapattığını ve sessiz kaldığını belirtir (Gellner, 1992, s. 86).

Milliyetçilik ile ilgili şunu söyleyebilirim ki; günümüzün siyasal, sosyal ve hatta ekonomik yapısını etkileyen oluşumuna etki eden önemli unsurlardan birisidir. Görüyoruz ki milliyetçilik geçmişte ve günümüzde farklı şekillerde karşımıza çıkmakla birlikte bir söylem, bir amaç, bir ideolojik hareket ve siyasi bir amaca ulaşmak için bir eylem olarak da kullanılmaktadır. Bu bakış açısı ile milliyetçiliği, bir doktrin ve ideoloji olarak ele almamız mümkündür. Aslında ideolojiler ile karşılaştırıldığında kapsam bakımından milliyetçiliğin ideolojilerden daha geniş olduğunu görmekteyiz. Çünkü milliyetçilik birbirinden farklı dönemler arasında var olan farklılıkları sürekli olarak ele alınması ile bir önceki dönemde var olan olguyu unutturması bakımından ideolojilere göre daha belirsizdir ve farklıdır. Bu yüzden milliyetçilik kendisini diğer ideolojilerden farklı tutar ve diğer ideolojileri aşmaya çalışır. Bu aşma işlemini yaparken birbirinden farklı ideolojilerden kendisinden bir parça bularak bunu gerçekleştirir. Aslında bu milliyetçiliğin doğasında vardır. Diğer ideolojilerde olduğu gibi yani liberalizm veya muhafazakârlık vb. gibi ideolojilerde var olan bir teorisyenleri-teorisi bulunmamaktadır. Belli bir teorisi yoktur çünkü içerisinde bulunduğu dönemde o dönemin koşulların gerektirdiği her şey ile doldurulabilir bir kavramdır.

Bu bağlamda potansiyel siyasal güç olarak milliyetçilik kavramı genel anlamda tanımlanması ve açıklanması ile ilgili temelde üç tane kuramdan-yaklaşımdan bahsetmek mümkündür. İlkçi yaklaşım, Modernist yaklaşım ve Etno-sembolcü yaklaşım. Bazı kaynaklarda ilkçi yaklaşım yerine özcü, modernist yaklaşım ismi yerine ise araçsalcı yaklaşım tabiri kullanılabilir. Etno-sembolcüler ise çoğu araştırmacı tarafından ilkçi yaklaşımın içerisinde değerlendirilmektedir. Bu bakış açılarından ziyade, milliyetçilik kavramı hakkında birbirinden farkı tanımlamaların olması bir yana kısaca özetlemek gerekirse milliyetçilik aslında sosyal bir işleyiş biçimidir. Bahse konu kavram, farklı tanımlamalar ile karşımıza çıksa da temelinde toplum içerisinde bir sınıflama yapar ve sınırları yaratır. Aslında gündelik hayatımızda insanlar arasındaki ilişkilerde anlaşma sağlayan kimlikleri dayatır.

3. İlkçi, Modernist ve Etno-Sembolcü Yaklaşım Hakkında Bir Değerlendirme

Milliyetçilik kavramı değerlendirirken tek bir milliyetçilik kavramı üzerinde durmanın mümkün olmadığını ifade ederek birbirinden farklı milliyetçilik tanımlarının var olduğunu belirtmiştim. Bu durumun ortaya çıkmasında dönemin tarihsel koşulların ve aynı zamanda dilsel ve dinsel etkenler ile birlikte ideolojik tavırların bulunması milliyetçilik kavramının tanımlanmasındaki belirsizliklerde etkili olduğu ortadadır. Sadece tanımlamalarda değil milliyetçilik üzerinde ele alınan kuramsal yaklaşımlarda da etkili olmuştur. Bahse konu bu durum farklı zaman dilimleri içerisinde birden fazla düşünürün bu konu üzerinde farklı teoriler oluşturmasına ve farklı milliyetçilik kuramlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. İşte bu sebeple yapılan çalışmalarda belli bir milliyetçilik tanımından ziyade birbirinden farklı milliyetçilikler ve onların tanımlamalarından bahsedilmektedir. Özellikle milliyetçilik kuramlarından yola çıkarak milliyetçiliğin ne olduğunu, neyi ifade ettiğinin anlamamız daha olanaklı hale gelmektedir.

Yapmış olduğum araştırmalarda Anthony Smith'in milliyetçilik üzerine yapılan çalışmaları ele alındığında milliyetçilik kuramlarının modernist-daimicilik-ilkçilik ve etno-sembolcü şeklinde ele alınabileceğini ifade ettiğini söyleyebilirim. Umur Özkarımlı'nın eserini incelediğimde ise; aynı şekilde düşünmediğini gördüm. Kendisini milliyetçilik kavramının ilkçi, modernist ve etno-sembolcü olarak sınıflandırıldığı ifade etmektedir. Konumuz gereği burada sadece ilkçi, modernist ve etno-sembolcü yaklaşımı ele alacağız.

Bir kuramdan ziyade bir bakış açısı olarak ele alınan ve kendi içerisinde-özünde millet kavramını doğal olarak gören ilkçi yaklaşım, insanların eski çağlardan beri doğal olarak var olduklarını ifade ederler. Dönemsel bazda ele alındığında birbirinden farklı düşünürün bahse konu yaklaşım üzerinde birbirinden farklı etkilerinin olduğunu söyleyebiliriz. İlkçi yaklaşım üzerinde en önemli etkiyi yaratan düşünürlerden birisi de Heder'dir. Kendisi; millet oluşumunun eski çağlardan beri var olduğunu ve aynı zamanda belli şartlar ve koşullar altında meydana geldiği ifade etmektedir. Kendisini ifade ettiği dönemler içerisinde milletlerin oluşumlarında ortak bir kültür ve dil anlayışının var olduğunu savunmaktadır. Heder, millet konusu içerisinde milletlerin kendi hayatları içerisinde yer alan inançları gelenekleri ve kültürleri üzerinde durmaktadır (Gökalp, 2007, s. 279). Buradan verebileceğimiz yardım aslında milleti oluşturan temel yapılar olan kültür ve dil gibi ortak özellikleri tarihsel dönem içerisinde günümüze kadar gelirken belli değişimler geçirerek şekillerde karşımıza çıktığı ve ulaştığıdır.

Bahse konu yaklaşım kimlikleri etnik açıdan ele almaktan ve onları oluşturan kan bağı dil din gibi nesnel unsurların birbirinden farklı zaman içerisinde çok fazla da değişikliğe uğramadan kuşaktan kuşağa geldiği görüşünü savunmaktadır. İfade edildiği gibi etnik açıdan kimlikleri ele alırken ve ortak kültürlerin değerlendirmesini yaparken bunları oluşturan parçaların herhangi bir şeyden türemediğini ve daha önceden var olduğunu savunmaktadırlar (Özkırımlı, 1999, s. 78). Bu bakış açısı sayesinde ilkçi yaklaşımın hem ortak kültür hem de etnik açıdan kimliklere bağlı olarak özellikle koku alma, konuşma ve görme gibi unsurları içerisinde barındıran pek çok etnik kimliğe sahip olduğu görüşünü çıkartabiliriz.

İlkçi yaklaşımının birbirinden farklı versiyonları olmak ile birlikte karşımıza çıkan en aşırı türü doğalcılık bakış açısıdır. Doğalcılık bakış açısını benimseyen düşünürlerin etnik kimlik konusuna yaklaşımı daha çok koku-tat alma ve görme duyarımızı gibi doğal olduğu şeklindedir. Bu düşüncelerinden yola çıkarak insanların eski dönemlerden beri etnik köken bakımından hangi etnik kökenden oldukları aslında daha önceden belirlenmiştir. İnsanların dünyaya gelmeleri daha doğrusu bir aile ortamında bir birey-kişi olarak dünyaya gelmeleri insanların sadece bir birey olarak değil aynı zamanda dünyaya geldiği ailesinin sahip olduğu etnik bir topluluğa ait olarak doğmaktadır görüşünü savunurlar. Bu sebeple etnik topluluklar birbirinden farklılık arz etmektedir. Bunun doğal olarak karşılanması gerektiği gibi aynı zamanda aynı etnik topluluk veya grup içerisinde olmayanların da istenmemesi dışlanması o derece doğaldır. Doğalcı yaklaşımda millet kavramı ele alınırken ele alınan her milletin bir misyonun bulunduğu buna bağlı olarak doğal sınırlarını ve bir kaderinin mevcut olduğunu savunmaktadır. Bu

sebeple milletler ile bahse konu etnik grupların birbirine benzer olduğunu milletlerin tarihsel dönem içerisinde her dönemde var olduğunu belirtmektedir. Buradan çıkaracağımız sonuç aslında doğalcılık yaklaşımının etnik kimlikler arasında bir ayrım yapmadığıdır (Özkırımlı, 2015, s. 85). Bu yaklaşım açısından değerlendirme yapacak olursak doğalcılık bakış açısı daha çok milliyetçiler tarafından benimsenmektedir. Özellikle 19. yy'dan itibaren kendi ülkelerinde mili geçmişi benimsetmeye çalışan düşünürlerde ve siyasetçilerde var olan milliyetçilik anlayışının temelinde doğalcılık bakış açısı görüşü vardır diyebiliriz. Çünkü ülkeler bazında milliyetçilik akımları incelendiğinde her bir düşünürün kendi ülkesinde yaşayan vatandaşların kendilerine özgü bir yaşam tarzlarının bulunduğunu ileri sürmektedirler. Bu tezi ileri süren düşünürler aslında geçmiş; milletlerin kendi kendilerini tanımlama, oluşturma mücadelesi olarak tanımlamaktadırlar.

Doğalcılık yaklaşım dışında bir diğer yaklaşım ise biyolojik yaklaşımdır. Yaklaşım, bağlılık konusunun ele alırken etnik açıdan değerlendirmelerde bulunur ve bağlılığın temellerini genetik ve içgüdüsel özelliklerde aramaktadır. Bahse konu biyolojik yaklaşım incelendiğinde özellikle son zamanlarda Triwers, Wilson ve Badcock gibi bu alanda araştırmalar yapan kişilerin çalışmaları ile birlikte gün yüzüne çıkan özellikle sosyal biyoloji alanından elde edilen verilerin etnik gruplara uygulanması ile gündeme gelmiştir. Sosyal biyoloji yaklaşımın temelinde aslında temelde üreme ve çoğalma gibi kavramlar yatmaktadır. Bu bakış açısıyla ele alındığında insanları öncelikli olarak üreme faaliyetlerinde başarılı olma yönünde çalışmalara yönlendirir. Bu faaliyeti yerine getirmek için de en uygun davranışım eş olarak bilinen ve tanınan akraba veya yakınlarından seçilmesi yönündedir. Burada üzerinde durulan asıl nokta insanların eşleşme yani üreme faaliyetlerini yerine getirirken aslında tanınan yani akraba olma seçmesi, insanların kendi genlerinde bulunan üreme konusunda başarılı olmak istediğidir (Kellas, 1991: 1. Bölüm). Burada kullanılan temel ölçüt yani kendisine yakın olma belirlemede anılarımdaki kültürel açıdan var olan benzerlikleri büyük öneme sahiptir. Buradan yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki kültürel özellikler arasında var olan benzerlikler insanların kendi yakınlarına belirleme konusunda büyük öneme sahiptir.

İlkçi yaklaşım içerisinde son olarak ele alınan yaklaşım ise kültürel ilkçiliktir. Kültürel ilkçilik daha çok karşımıza Shils ve Geertz'in çalışmalarında çıkmaktadır. Önemli düşünürlerden olan Coughlan ve Eller kültürel ilkçilik yaklaşımında üç temel niteliğin bulunduğunu söyler. Bunlardan ilki, ilk olma nitelikleri bakımından ile anılan birincil bağlılıklar daha önce hiçbir şeyden türememiştir ve bu yüzden her şeyden önce vardılar. Bahse konu bağlılığı kökenlerinin gösterilemeyecek kadar uzun bir geçmişe sahiptir. Bir diğer nitelik ise duyguların ilk olma açısından özellikle niteliği bakımından ele alınmasında kelimelerle ifade edilememesi ve anlatılamaz oluşudur. Duygular bu açıdan ele alındığında oldukça zorlayıcıdır. İnsanların belli bir topluluğa üye olması, insanların zorunlu olarak üye olduğu topluluğa ve topluluğun kendisinin benimsemiş olduğu alışkanlıklara bağlılık duymasına sebep olur. Bahse konu olan bu bağlılık duygusu toplumsal etkileşim ile açıklanması olası değildir. Kültürel ilkçilikte son nitelik ise; ilkçi bağlılığın esasında bir duygu-heyecan işi olmasıdır. Kişisel olarak herhangi bir çıkar ile ilişkisi söz konusu değildir (Eller-Coughlan, 1993, s. 187).

Bu bakış açılarından yola çıkarak ilkçi bağlılığı esasında her şeyden önce var olan ve hiçbir şeyden türemeyen bağlayıcı olarak tanımlayabiliriz. Aynı zamanda toplumsal açıdan bakıldığında toplumdan bağımsız duygular bütünüdür. Esasında bu yaklaşımın kültürel yaklaşım olarak adlandırılmasında özellikle etnik bağlılıklar açısından inanç kavramına yer vermesi etkili olmuştur diyebiliriz. Bu üç yaklaşımı incelediğimizde varmış olduğumuz sonuçlardan en önemlisi tüm yaklaşımların etnik kimleri ve bunları oluşturan kan bağı, dil gibi öğelerin nesilden nesile geçerken çok fazla bir değişikliğe uğramadan aktarılmasıdır.

İlkçi yaklaşımın benimsemiş olduğu tanımlamalar ve çıkarımlar, kendisinin savunduğu görüşler başlığında son yıllarda yapılan çalışmalar ile bağlantı olarak tartışmakta ve kendisine yönelik eleştirilerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Özellikle zamansal döngü içerisinde milliyetçilik kavramlarının gelişmesi ve bir birinden farklı milliyetçilik tanımlamaların ortaya çıkması ilkçi yaklaşımın savunduğu ve ele aldığı görüşlerin eleştirilmesinde önemli bir yere sahiptir. Şimdi genel tanımlamalar başlığı altında kısaca toparlanmış olarak ilkçi yaklaşıma karşı yöneltilen eleştirileri inceleyelim.

Yapılan çalışmalardan elde edilen veriler ile ilk eleştiri olarak etnik kimliği oluşturan unsurların değişmezliği konusunu ele almak istiyorum. Son yıllarda yapılan çalışmalarda özellikle ilkçi yaklaşımın etnik kimliklerin doğuştan geldiği konusunda ve toplumsal ilişkilerden bağımsız gelişmesi ile kendisini oluşturan kan-dil ve din bağı gibi unsurların değişmez olduğunu savunması, bu görüşünün çok doğru bir savunma olmadığını hissettirmektedir. Son zamanlarda ve günümüzde yapılan çalışmalar aslında Milli kimliklerini tanımlanmasında-belirlenmesinde insanların kendi seçiminin etkili olduğunu göstermektedir. Esasında bahse konu milli kimlikler insanların toplumsal ilişkileri esnasında oluşturulmakta ve oluşturulan bu milli kimlikler her kuşakta yeniden tanımlanmaktadır. Bu bakış açısı ile değerlendiril-

dirdiğimizde bir toplumda birden fazla kültürünü benimseyen bu benimseme sonucunda ortaya çıkan farklı etnik gruplar kendisini gösterebilmektedir. Tarihsel dönem içerisinde en fazla kültürü içerisinde bulunduran toplulukların etnik gruplar bakımından homojen değil de daha çok heterojen bir yapıda olduğunu görebiliriz.

Bir başka eleştiri noktası milli kimliklerin ve etnik köken hakkındaki düşüncelerdedir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi etnik kültürlerin değişmez bir nitelikte olduğunu ve aynı zamanda etnik ve milli kimlikleri kültürleri oluşturan unsurları daha önce hiçbir şeyden giremediği ve her şeyden önce var olduğu savunulmaktaydı. Bu görüş ilkçi yaklaşımda bir gizem yaratmaktadır.

İlkçi yaklaşıma yönelik bir diğer eleştiri ise etnik ve milli kimliklerin diğer kimlikler ile ilişkisi. Kendisi açısından ele almış olduğu etnik kimliği diğer kimliklerin önüne koymaya yönelik yapmış olduğu çalışmalarıdır. Smith'in de belirttiği gibi insanlar birbirinden farklı kimliklere sahiptir ve insanların üyesi olmuş olduğu her topluluğa karşı farklı bir bağlılık hissi mevcuttur. Bunlara örnek olarak din, aile, insanların yaşamış olduğu bölge SMİTH tarafından örnek gösterilmektedir. Üyesi olduğu toplum içerisinde insanların sahip olmuş olduğu bu tür kimlikler bazen çakışır bazen birbirini destekler ve bazen de eşleşmektedir. Bu durumda hangi tür kimliğin ön plana çıkacağı o toplumun içerisinde bulunduğu koşullara göre değişiklik gösterebilmektedir. Bu sebeptendir ki birbirinden farklı zamanlarda bu kimlikler farklı şekillerde önem kazanabilirler (Smith, 1991, s. 33).

İlkçi yaklaşıma getirilen eleştirilerden ele aldığım başka konu ise etnik açıdan ele alınan bağlılıkların duygusal yönüdür. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi ilkçiler etnik açıdan bir toplumsal gruba veya millete duyulan her türlü toplumsal ilişkilerden ve bu ilişkilerin beraberinde getirmiş olduğu etkileşimlerden uzak olduğunu savunurlar. Aslında bu görüş ilkçileri toplumsal boyuttan uzaklaştırır diyebiliriz. İnsanların toplumsal açıdan bir etnik gruba veya milletlere karşı yoğun bir duygu beslediğini görüşünü savunan ilkçi yaklaşımın Coughlan ve Eller bu konuda duyguların göz ardı edilmemesi gerektiğini fakat bu tarz bağlılıklara gizemli bir nitelik kazandırılmasını istemezler. Bu durumu açık bir şekilde itiraz ederler. Bu yazarlar duyguların kökünün olmamasını ve toplum boyutu açısından sınırlandırılması hatta soyutlanmasının büyük bir yanlış olduğunu ifade etmektedirler. Bu yazarlar eserlerinde bu durumun sebebini; toplumu ilgilendiren sosyoloji ve antropoloji gibi bilimlerin hislerle karşılaşmaktan kaçması olarak belirtmişlerdir (Eller-Coughlan, 1993, s. 192). Aslında bu durumu değerlendirecek olursak eğer; bahse konu ilkçilik yaklaşımının duygusal yönüne yapılan eleştirilerin temelinde, tarihsel zaman içerisinde ve günlük yaşantılarda duygunun gerek sosyal aktiviteler gerekse milletlerin birbirleri ile etkileşimi sonucu duygu faktörünün değişeceğinin göz ardı edilmesidir diyebiliriz. İşte burada bahsi geçen düşünürler olan Coughlan ve Eller ilkçilik yaklaşımını duyguların kökenini açıklamaması hususunda eleştirerek aslında duygu vb. bağlılıkların milletler veya toplumsal yapı içerisinde kendisini zamana ve dönemin koşullarına göre yenileyebileceğini yok saymasıdır.

İlkçi yaklaşım ile sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki; bahse konu ilkçi yaklaşım milliyetçiliği ve milleti insanların var olduğu zaman ile bir tutmaktadır. Milliyetçilikten önce milletler anlayışını benimseyen ilkçi yaklaşım yukarıda da bahsedilen eleştirilere maruz kalmıştır. İlkçi kuramın benimsemiş olduğu bu yaklaşım ve zıt görüşü yani millettten önce milliyetçilik anlayışı birçok farklı düşünür tarafından araştırılmış ve açıklanmaya çalışılmıştır. Bugün de görüyoruz ki milliyetçilik kavramı günümüzün gerek siyasal gerekse ekonomik ve sosyal ilişkilerine biçim vermeye devam etmektedir. Bir öğreti olarak ele alınan milliyetçilik farklı görüşlerin açıklanması ve milli kimlikler bağlamında yapılan açıklamalara bir sınır getirmiş bulunmaktadır. Aslında milliyetçilik unsurunun getirmiş olduğu bu sınırlamalar toplumsal yapı içerisinde bulunan milletlerin yurtlarına bağlılıklarını belirttiği gibi aynı zamanda o yurttaki ayrılıklar ve çatışmalar çıkartabilecek konumda bulunabilmektedir. Bu ve benzeri özellikleri ile düşünüldüğünde milliyetçiliğin sosyal bilimlerden araştırılması ve incelenmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Bir diğer milliyetçilik kuramı-yaklaşımı olarak Modernist yaklaşıma göre milliyetçiliğin ortaya çıkmasında; sanayinin gelişmesi, kitle iletişim alanında yaşanan gelişmeler ve bunu takip eden toplumsal değişimler ile birlikte kentsel alanda meydana gelen dönüşümler etkili faktörlerdir. Bu ve buna benzer meydana gelen dönüşümler milliyetçiliğin temel yapısını oluşturan ulus, dayanışma ve aidiyet duygularının ortaya çıkmasına neden olur. Modernist kurama göre milliyetçilik daha çok merkezi devletlerin kurulması ve aynı zamanda gerek kentleşme gerekse laikleşme gibi süreçlerin bir ürün olarak karşımıza çıkmaktadır. Yani milliyetçiliğe bu gibi süreçlerden bağımsız olarak ele almamız neredeyse mümkün değildir. Kentleşmenin de laikleşmenin oluşması buna ek olarak merkezi devletlerin kurulması ve sanayileşmenin gerçekleşmesi sadece modern bir dönemde-çağda olacağını unutmamak gerekir. İşte bu yüzden modernist kuram; tarihsel dönem içerisinde eski dönemlerde az önce bahsedilen süreçlerin olmaması nedeni ile milliyetçiliğin gelişmesini imkânsız kıldığını ve eski çağlarda yani modernleşmenin bulunmadığı çağda milliyetçiliğin olmadığını ifade ederler (Özkırımlı, 1999, s. 102).

Milliyetçiliğin modern şartlar altında gerçekleşen bir kavram olduğunu öne süren Gellner devlet ve kültürün olgusunun birbiri ile çakışması şeklinde değerlendirilmektedir aslında milliyetçiliği. Gellner'e göre milliyetçilik, siyasi bir ilke olarak ele alınmalıdır. Bunun nedeni, bahse konu siyasi ilkenin ulusal birlik ile devletin bir arada uyum içerisinde olmasını içermesidir (Gellner, 1983, s. 1). Milliyetçilik kavramının bu şekli ile ele alınması meşru anlamda bir arada olan birliklerin birbirleriyle aynı kültüre sahip bireylerin bir uyumu şeklinde ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu açıdan ele alındığında milliyetçilik modernleşme aşamasının doğal bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Eğer gerçekten de milliyetçilik modernleşme aşamasının bir sonucu ise ulus kavramının tanımlanmasında yeni ve birbirinden farklı durumun ifade edilmesi gerekir. Bu sayede modernleşme, insanlara belirli bir siyasi bağlama dayalı olarak bir kimlik ve aynı zamanda dini ve kültürel bağlamda da bir öteki oluşumunu koşullanmaktadır. Koşullanan bu kimlik değişken olmalıdır. Bunun nedeni ise ortada bir devletin ve bu devletin siyasi sınırlarının içerisinde bir yurttaşlık bilinci söz konusu olmasıdır.

Kültür oluşumunu etkileyen faktörler arasında kültür ve siyasetin çakışması önemli bir yere sahiptir. Aslında bu oluşumun arka planda modern anlamdaki endüstriyel örgütlenme ve yapılaşma vardır. Bu bağlamda değerlendirdiğimizde endüstrileşme kavramı milliyetçilik kavramının ortaya çıkmasında önemli bir yere sahiptir (Gellner, 1983, s. 57). Bahse konu örgütlenme neticesinde ortaya çıkan gelişmeler, evrensel anlamda okuryazarlığı ve teknolojik alandaki iletişim için gerekli olan unsurların yaygınlaştırılmasını sağlamaktadır. Böylelikle insanların ortaya çıkan yeni bir kültürel yapıya bağlılıkların artması sağlanmaktadır. Bahse konu bu bağlılık, milliyetçilik sayesinde gerçekleşir. Bunun nedeni, milliyetçiliğin bu süreç içerisinde ortak bir dil ve kültür yapısında bireylerin bu alan içerisinde merkezi konumunda kendisini görmesidir.

Endüstriyel yapıda meydana gelen değişim ve dönüşümler ekonomik alanda meydana gelebilecek büyüme için gerekli iş bölümünü sağlamaktadır. Bu sayede meydana gelen değişim ve dönüşüm ile birlikte ortak bir dil, kültür paylaşımı sayesinde modern anlamda ele alınan milliyetçilik kavramı-düşüncesi şekillenmektedir (Gellner, 1983, s. 48). Bu şekillenme ile birlikte milliyetçilik endüstrileşme ve modernleşme aşaması içerisinde en iyi tanıma ulaşmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde ilk olarak bir milliyetçilik düşüncesi oluşmakta ve bunun sonrasında ise bir ulus meydana gelmektedir. Gellner'in görüşlerinden de anlaşılacağı gibi milliyetçilik kavramının şekillenmesinde siyasi bağlamı ele almaktadır. Gellner'in asıl amacının endüstriyel alanda meydana gelen değişimler sonucunda meydana gelen endüstriyel toplumun ulus kavramı içerisine ne şekilde oturtulduğu açığa çıkartmaktır. Gellner'in eserlerinin özeline incelendiğinde kendisinin Weber'i okuması yapıyor gibi görünmesine sebep olmaktadır. Fakat Gellner; milliyetçilik kavramını değerlendirirken ekonomiye belli göndermelerde bulunur.

Gellner gibi milliyetçilik kavramını modern dönemle ilişkili olarak değerlendiren ve ele alan önemli bir düşünür de Hans Kohn'dur. Özellikle modernizmin başlangıç dönemlerinde meydana gelen önemli yeniliklerin milliyetçilik kavramının ve ideolojisinin gelişmesine önemli katkıların olduğunu ifade etmiştir. Bu önemli katkılar arasında ulusal anlamda orduların yükselişi, ortaçağ kilise yapılanmasından vazgeçilerek ulusal kiliselerin oluşturulması ve özellikle kapitalizmin gelişmesine kadar uzanan gelişmelerden oluşmaktadır (Kohn, 1965, s. 10-15).

Hans Kohn milletin düşüncesini Avrupa'da meydana gelen siyasi ekonomik ve düşünsem gelişmeler ışığında ele almaktadır. Modernist bakış açısına yaklaşımı ise, özellikle milliyetçilik düşüncesinin modern dönem ile birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bunun nedeni kendisinin 18 ve 19. yüzyıl başında gerçekleşen siyasi ve ekonomik alandaki gelişmelerin dönem içerisinde şekillenen Ulus kavramı ve Milliyetçilik düşüncesi ile benzer ifadeler içermesidir. Bu bağlamda değerlendirdiğimizde modernist düşüncenin önemli düşünürlerinden biri olan Karl Deutsch'da benzer söylemlerde bulunmaktadır. Aslında Deutsch, farklı bakış bir açısı ile yaklaşmaktadır modernist görüşe. Kendisine göre modernleşme sürecinde kentleşme, iletişim ve endüstrileşme gibi faktörlerin farklı etnik unsurların uyumlaştırılması için oldukça önemlidir. Bu bahse konu modernleşme süreci insanlar arasında iletişimin yaygınlaşması ve aynı zamanda bu oluşumunun alt yapısını hazırlamaktadır (Deutsch, 1966, s. 124).

Modernist yaklaşımın önemli düşünürlerinden biri de Benedict Anderson'dur. Anderson'un milliyetçilik kavramına yaklaşımındaki temel konumu siyasi bir birime ait olma bilincidir. Bu ait olma bilincinin oluşmasında, yani milliyetçilik ve millet düşüncesinin gelişmesinde kültürel olguların yaratımı söz konusudur. Bu durum ile birlikte milliyetçilik kavramı kültürel anlamda bir yaratı olarak imgelenen bir kavram şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bahse konu imgelenen toplulukların başka toplumlardan-topluluklardan ayırt edici yönü kültürel alandaki unsurların ayırt edilmesine bağlıdır. Bu sebeple Anderson bu düşüncesi ile aslında milliyetçiliğin din ve akrabalık olgusu ile eş tutmaktadır (Anderson, 1993, s. 20). Anderson'un savunmuş olduğu milliyetçilik kuramı modern dönemde ortaya çıktığı görüşündedir. Modern dönemde ulus düşüncesinin şekillenmesinde kültürel dinsel ve eğitsel alanlarda meydana gelen değişimlerin etkili olduğunu ifade etmektedir.

Milliyetçilik konusunda ortaya atılan ve geliştirilen modernist teori, modern dönem içerisinde yaşanan bir takım ekonomik ve siyasal alanlardaki gelişmeler ve değişimler ile birlikte şekillendiğini ortadadır. Bu görüş birçok modernist düşünür tarafından kabul edilmek ile birlikte esasta bu düşünürle milliyetçilik kavramının modern bir kavram olarak değerlendirilmesi noktasında aynı görüşte fakat içerik konusunda farklı açıklamalar yaparak bahse konu bu olguyu teorize etmeye çalışmışlardır. Modernist bakış açısı, milliyetçilik düşüncesinin bahse konu bu modernleşme süreci ile bağlantılı olan noktalarını temel alarak düşüncelerinin merkezine koymuşlardır. Bu hususta bir takım eleştirilere maruz kalmak ile birlikte bu eleştirilerin ortak noktası olarak modernleşme sürecinin endüstriyelleşme süreci ile yoğun bir şekilde ele alınması oluşturmaktadır. Modernist kuramcıların eleştirilmesindeki en büyük etken, milliyetçilik gibi birbirinden farklı tanımlamaları ve unsurları içeren bir terimin sadece modernleşmeye (sanayileşme, merkezi devletlerin kurulması, laikleşme vs.) dayalı olarak açıklanmaya çalışılmasıdır. Bu kuramın temel fikrinin savunucuları arasında sosyalist bir bakış açısının bulunduğunu söylemek herhalde yanlış olmaz.

Bir diğer milliyetçilik konusundaki yaklaşım ise etno sembolcü yaklaşımdır. Bahse konu yaklaşım modern eleştirilerinden yola çıkarak kendisini geliştirilmiştir. Mecaz anlamda etno sembolcü kavramı daha çok milliyetçilik çalışmalarında milliyetçiliğin çözümlenmesi açısından değerlendirildiğinde etnik geçmiş kavramına ağırlık veren kavramları belirtmek için kullanılmaktadır. Bu yaklaşım ilkçi yaklaşımı reddeder, modernist yaklaşımın temel varsayımlarını ise yetersiz bulmaktadır.

Önemli temsilcileri arasında; Anthony D. Smith, John Hutchinson ve John Armstrong gibi isimler bulunmaktadır. Bu kişiler etno sembolcü yaklaşım konusunda düşüncelerini ifade ederken genel anlamda diğer yaklaşımlarından olan ilkçi ve modernist yaklaşımın sentezi olacak şekilde bir orta yol bulma gayretindedirler. Yapılan çalışmalar ve araştırmalar etno sembolcü isminin bahsedilen düşünürler tarafından değil de daha çok genç kuşak araştırmacılar tarafından verildiği ve kullanıldığını göstermektedir. Bu konuda örnek vermek gerekir ise eğer, Armstrong yazmış olduğu eserlerin hiç birinde etno sembolcü kavramını kullanmamıştır. Armstrong, Smith'in benimsemiş olduğu yaklaşımı eskilci olarak adlandırırken, Hutchinson hem Armstrong hem de Smith'in görüşlerini etnikçi kavramı ile belirtmektedir (Hutchinson, 1994, s. 7).

Burada kısa bir öz değerlendirme yapmak gerekirse eğer; etno sembolcü görüşü savunan düşünürlerin ortak görüşünün hemen hemen milletlerin gelişim sürecini geniş bir zaman dilimi içinde alınması gerektiği şeklinde olduğunu görmekteyiz. Bunun temel sebebi olarak milletlerin varoluşunun açıklanmasının etnik geçmişlerini dikkate almadan açıklamanın imkânsız olduğudur. Bu yaklaşımı savunan düşünürler bugünün milletlerinin özellikle modern öncesi dönemin etnik topluluklarının bir devamı şeklinde olduğunu düşünmektedirler. Bu açıdan bakıldığında geçmiş ile birlikte gelen kültürler, töreler ve semboller günümüz milliyetçiliğinin içeriğini gösterir. Bu tarz düşüncesi ile aslında ilkçi yaklaşımdan da ayrılan bir başka yönünün olduğunu görmekteyiz. Ayrıca milliyetçiliğin özellikle gerek kapitalizm gerek endüstriyelleşme gibi varsayımlar ile açıklayan yaklaşımlarla yetinilmemesi gerektiğini savunurlar.

Etno sembolcü yaklaşım denilince akıllara en önemli temsilci olan A. Smith gelmektedir. Peki A. Smith'in bu yaklaşım hakkında düşünceleri nelerdir? Birazda ona bakıp etno sembolcü yaklaşım hakkında değerlendirmelerde bulunalım.

Özellikleri millet ve milletlerin oluşması konusundaki çalışmalara dâhil edilecek bir kişi olarak karşımıza çıkıyor Anthony Smith'dir. Smith Yapılan çalışmalarda da görülmektedir ki ismi etno sembolcü yaklaşım ile bütünleşmiştir. Kendisi hakkında yapılan araştırmalarda görülüyor ki özellikle çalışma alanı olarak milliyetçilik konusunu seçen sayılı düşünürler arasında yer almaktadır. Kendisinin savunmuş olduğu görüşler kendisinden önceki düşünürlerin görüşlerinden farklılık arz etmektedir. Kendisinin temel düşüncesinin; milliyetçilik konusunda anlaşılmasında etnik topluluklar ve bunların bağlılıkların dikkate alınmasının büyük bir öneme sahip olduğu görüşünü benimsediğini görmekteyiz.

Smith'in milliyetçilik konusunda kuramsal olarak bir çerçeve çizerken kavramların tanımlanmasına kendisinden önceki pek çok araştırmacıdan daha fazla yer verdiğini görmekteyiz. Kendisi kavramlar hakkında genel tanımlamalar üzerine çalışmaktan ziyade, daha çok ayrıntılara dikkat eden, kendisine özgün tanımlar oluşturmaya çalışan bir kişidir. Bu durumun en güzel örneğini bizler kendisinin yapmış olduğu millet tanımında görmekteyiz. Millet'i; tarihi bir toprak parçasında ortak tarihi anıları paylaşan, ortak bir ekonomisi olan, kitlesel anlamda bir kamu kültürü bulunan ve özellikle temel hak ve ödevler konusunda tüm insanlık için geçerli olan bir topluluk şeklinde tanımlamaktadır (Smith, 1991, s. 14).

Smith, etnik bir topluluktan bahsederken bahse konu etnik topluluğun, kolektif bir isminin, ortak bir soy mitinin, ortak kültürlerin bir veya birden fazlasının ayırt edici özelliğinin bulunması, paylaşılan ortak anıların, belli olan yani belirli olan bir anavatana duyulan bağ ve milleti oluşturan toplumun önemli bir kısmı için geçerli olan dayanışma duygusunu gibi özelliklerinin olması gerektiğini ifade et-

mehtir. Bu sayılan özelliklerin birçoğunun kişisel ve kültürel bir özellik olduğu görülmektedir. Bu yaklaşımla yola çıkarsak eğer; etnik toplulukların insanlık tarihinin başlangıcından bu yana var olduğu iddiası ile ters düşmektedir. Bunun temel sebebi, milleti oluşturan topluluk içerisindeki üyelerinin sayıları özelliklerine göre verilen önem değişmekte ve bu durum toplumun kişisel yani öz bilinci ile mevcut toplumun yeri arasındaki dayanışma da değişecektir (Özkırımlı, 1999, s. 204).

Smith'in hakkındaki bu açıklamalardan sonra, kendisinin millet nedir sorusunun cevabını etnik temellerde aradığımızı söyleyebiliriz. Millet kim olduğu sorusunda etnik temellere değinen Smith'in buradaki bu bakış açısının altında yatan etmenin, millet kavramının ve varlığının günümüzdeki çoğu belirli olan etnik toplulukların bir devamı niteliğinde olmasıdır. Etnik toplulukların ne gibi ortak özelliklerinin bulunduğu yukarıda değinmişim.

Peki, herhangi bir etnik topluluk nasıl meydana gelir? Smith, bu soru çerçevesindeki çalışmalarında 2 yol belirlemiştir. Bunlardan biri birleşme şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Birleşme dediğimiz olgu daha çok birbirinden farklı birimlerin bir araya gelerek etnik grupları oluşturması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Buna güzel bir örnek verecek olursak eğer, kavimlerin genişlemesinde meydana gelen bir birimin diğer birim tarafından yutulması şeklinde gerçekleşebilir. Diğer bir etnik topluluğun oluşumu ise bölünme yolu ile gerçekleşmektedir. Bunu da bir örnek üzerinden anlatacak olursak, farklı bir dini görüş ya da siyasi görüş ayrılıkları sonucunda da bölünmeler olabiliyor. Ülke olarak örnek Bangladeş'in kuruluşunu gösterebiliriz (Özkırımlı, 1999, s. 206).

Etno sembolcü kuram ve savunucuları özellikle modernist kuramın savunucuları olmak üzere pek çok kişi-araştırmacı tarafından eleştirilmektedir. Bahse konu eleştirilerin temel noktaları; etno sembolcülerin kavramları birbiriyle karıştırmaları, topluluklar ile milletler arasındaki farklılıkları dikkate almamaları, milliyetçilik ve milletler kavramının modern öncesi dönemde de var olduğunu ileri sürerek yorum yanlına gittikleri, kimlikler konusunda etnik kimliklerin değişken bir yapıya sahip olduklarını görmezden gelmeleri, etnik kimliklerin kalıcılığı üzerinde çok durmaları ve etnik bilincin oluşması yönünde çözümlenemeye yetişememesi gibi konularda eleştirilere maruz kalaktadırlar (Özkırımlı, 1999, s. 212).

Etno sembolcüler ile ilgili sonuç olarak şunu söyleyebilirim ki, etno sembolcü yaklaşım temelde modernizm eleştirisine dayanmaktadır. İsminden de anlaşılacağı gibi özellikle sembolik unsurlar aracılığı ile milliyetçilik konusunu incelemektedir. Sembol, hatıra ve mit gibi unsurların birleşimi söz konusudur. Bahse konu bu unsurların birleşimi sayesinde etno sembolcüler, millet ve milliyetçilik ile birlikte etnik köken hakkında da analizlerde bulunarak milliyetçilik kavramına katkıda bulunmaktadır. Bu unsurlar toplumlara birbirinden farklı ayırt edici nitelikte özellikler sunmaktadır. Yani kendisi ve kendisinden olmayanların ayrımını sağlamaktadır. Etno sembolcü yaklaşım ilçe ve modernlik yaklaşıma göre daha türdeş konumdadır. Özellikle gelişim aşaması açısından milletleri daha geniş bir zaman diliminde incelemektedir. Etnik kimlikler konusunda etnik kimliklerin oldukça dayanıklı olduklarını ifade etmek ile birlikte kendi özlerini yüzyıllar boyunca koruduklarını savunurlar. Buradan hareketle diyebiliriz ki millet olarak ele aldıkları toplulukları kendi birliklerini, özünü koruyan ve kendi içerisinde özdeşlik arayan ve bunu korumaya çalışan ideolojik bir hareket olarak ifade etmektedirler.

4. Sonuç

Millet ve milliyetçilik kavramlarının ortaya çıkışı, birbiri ile ilişkisi ve bu ilişkiler sonucunda ortaya çıkan tartışmalar günümüzde ki yerini hala korumaktadır. Bugün de görüyoruz ki milliyetçilik kavramı günümüzün gerek siyasi gerekse ekonomik ve sosyal ilişkilerine biçim vermeye devam etmektedir. Bir öğreti ve potansiyel siyasal güç olarak karşımıza çıkan milliyetçilik, birbirinden farklı tanımlamalar içermesi ve yorumlanması sebebiyeti ile kendi içerisinde bir söylem değişikliğine gitmesi gayet normal olarak karşılanmalıdır. Toplumu harekete geçiren herhangi bir dilin milliyetçi anlayış çerçevesinde oluşturulması ve şekillendirilmesi ile birlikte milliyetçilik kavramının kendisinin karşısında bulunan bir öteki ile farklı anlamlar üzerinde karşılaştığını görmekteyiz. Çok söylemli ve kendisine farklı anlamlar yükleyen milliyetçilik, bir tarafta vatana bağlılık söz konusu iken diğer tarafta vatandan ayrılıklar yaratabilecek öteki unsurlar oluşturabilmektedir. İşte kendi içerisinde de farklı söylemleri barındıran milliyetçilik, kendisi alanında ki düşünce modellerinde de farklı milliyetçilik düşüncelerinin oluşmasına neden olmaktadır. Bahse konu milliyetçilik anlayışı üzerinde ortaya atılan görüşlerin-yaklaşımların milliyetçilik düşüncesi kavramı etrafında toplandığı ortak özellik, milliyetçiliğin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı yönündeki sorulara cevap aramalarıdır. Bu özellik, milliyetçilik düşüncesinin tek bir teorisyeninin olmamasını ve bir anlamda da kendisini bir öğreti boyutuna ulaştırmasına vesile olduğunu söyleyebiliriz.

Ancak burada üzerinde durulması gereken nokta milliyetçilik kavramının birbirinden farklı bir görünümünün yani ikiyüzlü diyebileceğimiz bir kavram olduğunu unutmamamızdır. Bu durumun ortaya çıkması ile birlikte kendisi ile birlikte geliştirilen birbirinden farklı söylemsel faaliyetler bulunmakta-

dır. Özellikle yurttaşlığın ve ulusun temel altyapısını meydana getirdiğini ileri sürerek özgürlüklerin kaynağı tarzında bir yanılmasını ortaya çıkarması muhtemeldir. Bu sebeple milliyetçilik kavramının gelişmesinde önemli bir yere sahip olan Fransız Devrimi sonrasında özgürlük-kardeşlik gibi ifadelerin atması ve bu kavramların dönemlerin siyasal iktidarlar tarafından araçsal bir tarzda kullanımı, milliyetçi söylemleri meşrulaştırma da önemli bir yere sahiptir. Burada üzerinde durulması gereken bir başka konu ise etnik-millî kimliklerdir.

Etnik kimliklerin oluşması yönünde şunu söyleyebiliriz ki, etnik kimliği oluşturan ve değişmez olarak kabul edilen din, dil ve kan bağı gibi öğeler aslında değişebilir niteliktedir. Bahse konu bu unsurlar modern çağda var olan eski önemini yitirmiştir. Özellikle modern dönem ile birlikte etnik kimliklerin oluşturulması sadece din ve akrabalık bağı unsurlara değil ülkenin ve dünyanın içerisinde bulunduğu ekonomi, sosyal ve siyasal etkenlere bağlı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Buna örnek verecek olursak sosyolojik alanda meydana gelen göçler, savaşlar ve salgın-yaygın hastalıklar gibi küresel veya küresel olmayan olayların etnik grupların-kimliklerin birbirleri ile kaynaşmasına-karışmasına neden olmak ile birlikte içerisinde buldukları ortama göre de değişiklik arz edilmektedir. Özellikle millî kimlikler konusunda ki görüşlerde her ne kadar köken anlamında çok eski tarihe gidilse de, etnik unsurların geçmişten gelen millî kimliklerin belirlenmesinde önemli bir konumda olduğunu söylememiz gerekir. Tabi ki de dil, tarih, kültür ve hatta din unsuru milletlerin bir araya gelip oluşmasında önemli bir yere sahiptir. Fakat tarihsel açıdan ele aldığımızda görüyoruz ki, bütün milletlerin belli bir tarihi geçmişine bulunmamaktadır. Buna bir örnek verecek olursa eğer, Fransız milletinin oluşumunu gösterebiliriz. Çünkü Fransız milletinin millî kimlerinin inşasında olduğu gibi tarihin belirli dönemlerinde ve belli şartları altında bir araya gelerek olduğu günümüzde bilinmektedir. İşte bu ve benzeri özellikleri ile düşünüldüğünde milliyetçiliğin, millî kimlerin oluşum sürecinin sosyal bilimlerden araştırılması ve incelenmesi gerekliliğini büyük önem arz etmektedir.

Son olarak şunu ifade etmek gerekir ki, birbirinden farklı milliyetçilik kuramlarının milliyetçiliğin nasıl ortaya çıktığı hakkında ki görüşleri birbirinden farklılık arz etmektedir. Çalışmamızda yer alan milliyetçilik üzerine değerlendirilen milliyetçilik yaklaşımları yani kuramları arasındaki etno-sembolcü yaklaşım diğer yaklaşım türleri olan modeli ve ilkçi yaklaşımı sentezleyen bir bakış açısı ile karşımıza çıkmaktadır. Modernist yaklaşım ve ilkçi yaklaşım milliyetçilik kavramını açıklarken sadece bir değişken üzerine odaklanmış olup, etno-sembolcü yaklaşım ise birden fazla değişkene odaklanmıştır. Çalışmamızın genelinde de bahsettiğimiz gibi bir milliyetçilik kavramı tek bir olgu ile açıklanabilecek bir kavram değildir. Kendisi içerisinde birden fazla unsur barındırmaktadır. Buradan da anlıyoruz ki konumuz gereği bahsedilen milliyetçilik üzerine yapılan yaklaşımlarda milliyetçilik kavramı, ekonomik, sosyal, kültürel ve aynı zamanda siyasal alanda meydana gelen değişimler sonucunda insan-zaman-mekân gibi unsurlar ile birlikte sürekli bir değişime maruz kalan bir kavramdır. Günümüzde milliyetçiliğin nasıl neden ve hangi şartlarda ortaya çıktığı hala tazeliğini korumakta iken, milliyetçilik üzerine yapılan çalışmalar büyük önem içermektedir.

Kaynaklar

- Anderson, B. (1993). *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökeni ve Yayılması*. Çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları.
- Deutsch, K. W. (1966). *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*. New York: MIT Press.
- Eller Jack D., Reed M. C. (1993). *The Poverty of primordialism The Demystification of Ethnic Attachments, Ethnic and Racial Studies*.
- Eric John, H. (2013). *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, (Çev: Vedat Aslan), Ankara: Dost Yayınevi.
- Gellner, E. (1983). *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Gellner, E. (1992), *Uluslar ve Ulusçuluk (Çev. Büşra Ersanlı Behar)*. Hil Yayınları.
- Gökalp E. (2007). "Milliyetçilik: Kuramsal Bir Değerlendirme". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt/Vol.: 7, Sayı/No: 1.
- Kellas, James G. (1991). *Politics of Nationalism and Ethnicity* (Londra: Macmillan).
- Kohn, H. (1965). *Nationalism: Its Meaning and History*. Florida: Robert E. Krieger Publishing Company.
- Karakaş, M. (2006). "Türkçülük ve Türk Milliyetçiliği". *Doğu Batı*, Yıl: 9, Sayı: 38, Ağustos, Eylül, Ekim.
- Terry, E. (2011). *İdeoloji*, (Çev: Muttalip Özcan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Smith, Anthony D. (1991). *National Identity, Londra, Penguin (Türkçesi Millî Kimlik*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994 Çev. Bahadır Şinasi Şener).
- Hutchinson, J., Anthony, S. (1994). 'Introduction', *Nationalism* (der.), Oxford: Oxford University Press.
- Özkırımlı, U. (2015). *Milliyetçilik Kuramları*. Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Özkırımlı, U. (1999). *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

12-14 Aralık 2020 Sakarya / Türkiye

Ceenbekov Dönemi Kırgızistan-Türkiye İlişkileri

Öğr. Gör. Halil ŞENGÜL¹

Özet

Küreselleşen dünyada dış politikanın iç politikadan bağımsız görülmesi, planlanması ya da uygulanması olasılığı pek mümkün değildir. Kırgızistan'ın geçtiğimiz yüzyıldaki tarihsel süreci, jeopolitiği, bağımsızlık sonrası iç siyaset dengeleri de dış politikaya tezahür etmektedir. 1991 sonrası gelişen siyasi konjonktür Kırgızistan için dengeli ya da tek düze bir seyir izlememiştir. Çalkantılı ve inişli çıkışlı bu süreç sadece Kırgızistan'ı değil bölge ülkeleri başta olmak üzere özellikle ekonomik bağların olduğu tüm ülkeleri etkilemiştir. Ekonomik gelişim her zaman olduğu gibi siyasi güven talep etmektedir. Bağımsızlık sonrası bu güven talebinin öncelikli çekincesi yabancı olunan bir siyasi, toplumsal ve ekonomik rejime geçiş, ardından da dış dünyayla geciken entegrasyonun hızlı bir şekilde gerçekleşip gerçekleşmeyeceğiydi. 2017 yılında göreve gelen Cumhurbaşkanı Sooronbay Ceenbekov dönemi seleflerine nazaran Kırgızistan'ın dış politikada görece daha etkin ve hareketli olduğu söylenebilir. Makalemizde görev süresinin 3. yılını doldurmaya hazırlanan Cumhurbaşkanı Sooronbay Ceenbekov dönemi Türkiye-Kırgızistan ilişkileri incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kırgızistan, Dış Politika, Türkiye, Ceenbekov.

Giriş

Kırgızistan'ın diğer Orta Asya ülkelerinden siyasi olarak ayrıldığı önemli konulardan biri Cumhurbaşkanlığı makamının diğer ülkelere nazaran devir tesliminin olağanın dışında ve hızlı olması, yine bu devir teslimlerin ekseriyetle sancılı bir süreç sonucu gerçekleşmesidir. Bu durum bazı dezavantajları da beraberinde getirmektedir. Böylesi süreçlerin ardından yapılan seçimlerde göreve gelen cumhurbaşkanlarının öncelikleri pek tabii iç siyasi dinamikler olmaktadır. Bu da ister istemez dış politikayı ülke ajandasının arka sayfalarına atmaktadır. Sooranbay Şaripoviç Ceenbekov seleflerine nazaran sakin ve barışçıl bir seçimin ardından Kırgızistan Cumhuriyeti'nin 5. Cumhurbaşkanı olarak göreve gelmiştir. Ancak bu seçimin ardından gelen ılımlı iklim 1991'deki bağımsızlıktan bu yana ülkenin kronikleşmiş iç politika sorunlarının çözümü manasına gelmemektedir. İç politik havanın etkisi dolayısıyla Kırgızistan dış işlerinin dış politika yapımını, uygulamasını ve manevra kabiliyetini kısıtlamaktadır. Kaldı ki dış politika yapmak ve uygulamak kolektif bir çalışma gerektirmektedir.

Kırgızistan ve Türkiye arasındaki ilişkiler bağımsızlık sonrası gelişmeler ışığında iyi bir dostluk ve kardeşlik performansı sergilemiş olmasına rağmen Türkiye'de 2016 yılında meydana gelen olaylar Kırgızistan-Türkiye ilişkilerinde bazı çatlaklar oluşturmuştur. Bu çatlakların giderilmesi ve ilişkilerin eski rayına oturtulması Ceenbekov dönemi dış politikasına bir önceki yönetimden miras kalmıştır.

1. Cumhurbaşkanlığı Seçimi

15 Ekim 2017 yılında 11 adayın yarıştığı Kırgızistan Cumhurbaşkanlığı seçimini yüzde 55'lik bir oy oranıyla Sosyal Demokrat Parti'nin adayı Sooronbay Şaripoviç Ceenbekov kazandı. Kırgızistan'da ilk kez seçimle gelen bir cumhurbaşkanı görevi yine seçimle gelen bir cumhurbaşkanına devretti. Kırgızistan Merkez Seçim Komisyonu Başkanı Nurjan Şaildabekova, Ceenbekov'un en yakın rakibi Cumhuriyet Partisi'nin kurucu lideri Ömürbek Babanov'un oyların yüzde 34'ünü aldığını açıkladı. Oy oranlarına bakıldığında Sosyal Demokrat Parti ve adayı Ceenbekov için bu sonuçlar kesin zafer olarak tanımlanmıştır. (<https://aa.com.tr>) Seçim genel olarak sakin bir havada geçmesine rağmen bazı kronik aksak-

¹ Uluslararası K. Ş. Toktomamatov Üniversitesi, Türk Dünyası İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, karaibrahimoglu@gmail.com.

lıklar yaşanmıştır. Kronik aksaklıklardan kastımız her seçimde rastladığımız rüşvet ve manipülasyon gibi iddiaları sayabiliriz. Ancak bu iddialar cılız seviyede kalmış ve uluslar arası gözlemciler tarafından da seçimin bazı aksaklıklar dışında geçerli olduğunu bildirmişlerdir.

2. İkili İlişkiler

15 Ekim'deki seçimin ardından Ceenbekov, 24 Kasım'da cumhurbaşkanlığını devraldı. Kırgızistan Cumhurbaşkanlığı Dış Politika Dairesi Başkanı Daniyar Sıdkov, gazetecilere yaptığı açıklamada Cumhurbaşkanı'nın 9-10 Nisan'da bir yurtdışı ziyareti gerçekleştirileceğini ve bu ziyaretin Türkiye'ye olacağını aktardı. Sıdkov *"Ziyaretin en önemli amacı siyasi diyalog kurmak ve Kırgızistan-Türkiye ilişkileri konusunda fikir paylaşımı yapmak, ticari - ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi, bölgesel ve uluslararası kuruluşlar çerçevesinde işbirliğinin gelişimine ivme kazandırmak"* dedi. Ayrıca Sıdkov ziyaret kapsamında Ankara'da teknik, tarım ve yatırım alanlarında hükümetler arası işbirliği anlaşmalarının imzalanmasının planlandığını da ekledi. (<https://tr.sputniknews.com>).

Türkiye tarafından da elbette ki bu ziyaretin ilk yurtdışı ziyaret olması hasebiyle memnuniyetle karşılanmıştır. Örneğin teamüller gereği de Türkiye'de de seçimler sonucunda ilk ziyaretler KKTC ve Azerbaycan'a yapılmaktadır. Belki sembolik olarak görülebilir ama uluslar arası ilişkilerde ilk yurtdışı ziyaretlerin önem taşıdığı bilinmektedir.

Ziyaret sırasında karşılıklı açıklamalar iyi niyet beyanlarıyla devam etmiştir. Türkiye'nin hassasiyeti 2016 yılından beri Fettullahçı Terör Örgütü (FETÖ) konusudur. Kırgızistan'dan beklentiler de bu çerçevede içerisinde basın toplantısında açıkça dile getirilmiştir. Anadolu Ajansı'nın aktardığı habere göre Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan *"FETÖ'cüler ve sirayet ettiği kişiler Türkiye ile Kırgızistan arasına fitne tohumları ekmek için her türlü alçaklığı, kalleşliği sergilediler. Cumhurbaşkanı Ceenbekov'un bugünkü ziyaretini FETÖ'nün bu çabalarına verilmiş en güzel cevap olarak görüyorum"* açıklamasını yapmıştır. Yine Cumhurbaşkanı Erdoğan aynı açıklamalarında Kırgız yazar Cengiz Aytmatov'un *"Birleşenler birbirine omuz verenler, her engeli aşarlar"* sözüne de atıfta bulunmuştur. Diğer taraftan Cumhurbaşkanı Ceenbekov'da *"Öncelikli alanları tespit etmiş bulunuyoruz ve ikili ilişkileri derinleştirmek için gerekli önlemleri almaya hazırız. Bu doğrultuda Kırgızistan'ın yasama ve yürütme organları düzeyinde çalışmalar yürütülecek"* açıklamasına bulunmuştur. (orasam, sayı: 10). Cumhurbaşkanı Ceenbekov bu ziyaret kapsamında dönemin Başbakanı Binali Yıldırım ve dönemin TBMM Başkanı İsmail Kahraman'la da görüşmeler gerçekleştirmiştir. Kırgızistan'ın Ankara Büyükelçisi İbrahim Cunusov'da yaptığı açıklamada *"FETÖ konusunda Türkiye ile ikili anlaşmalar çerçevesinde iş birliği yaptıklarını ve bu işbirliğini sürdürmeye hazır olduklarını"* kaydetmiştir.

3. Yatırımlar ve Yardımlar

2019 verilerine göre Kırgızistan'ın toplam ihracatı 1,8 milyar dolar, ithalatı ise 5,3 milyar dolar. Karşılıklı ticarete bakılırsa Türkiye'nin Kırgızistan'a yine 2019 verilerine göre ihracatı 442 milyon dolar, ithalatı ise 77 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'den ihraç edilen ürünlerin ilk 3 kalemi; mücevher eşyası, tekstil ürünleri ve kara yolu taşıtları için aksamalar olmuştur. İthal edilen ürünlerin ilk 3 kalemini ise altın, pamuk ve kuru baklagiller oluşturmaktadır. (<https://mfa.gov.tr>) Türkiye'nin Kırgızistan'daki toplam yatırımının tutarı da TCMB verilerine göre 304 milyon dolara ulaşmıştır. Kırgızistan'ın Türkiye'deki yatırımlarının toplamı da yaklaşık 24 milyon dolardır. İkili ticaret hacminin hedefi de karşılıklı olarak 1 milyar dolar seviyesine yükseltmek olarak belirlenmiştir. 1-2 Eylül 2018 tarihinde Cumhurbaşkanı Erdoğan'la beraber Kırgızistan'a Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu tarafından özel sektör heyet ziyareti gerçekleştirildi. İş forumunun açış konuşmasında Cumhurbaşkanı Ceenbekov, gerçekleştirilen ziyaretin Türk yatırımcısını umutlandırdığını ve gerçekleştirilen etkinliğe ülkelerin kalkınmasına büyük katkı sağlayan iş dünyası temsilcilerinin katıldığını belirterek, bu bağlamda gelecek dönemde iki ülke arasında ticari faaliyette bulunmayı planlayan yatırımcıları cesaretlendirdiğini ifade etti. Aynı forumda iş dünyasının temsilcilerine hitap eden Cumhurbaşkanı Erdoğan, Türkiye ile Kırgızistan arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin alınan mesafeye rağmen hala arzu edilen seviyelerin çok gerisinde olduğunu söyledi. Kırgızistan'da çeşitli sektörlerde 300 civarında Türk sermayeli firmanın faaliyet gösterdiğini ve bu firmaların da 5000'i aşkın Kırgız vatandaşına istihdam sağladığını vurgulayan Cumhurbaşkanı Erdoğan, Türk müteahhitlerin Kırgızistan'da bugüne kadar yatırım bedeli 700 milyon dolara yakın 67 projeyi üstlendiğini belirterek söz konusu projelerle Türk sermayeli firmaların, Kırgızistan'ın bağımsızlığından itibaren hayata geçirdiği kalkınma hamlesine destek verdiklerini söyledi. (DEİK Türkiye-Kırgızistan İş Forumu Sonuç Raporu 2018)

Türkiye'nin, özellikle Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) marifetiyle yaptığı yardımlar Ceenbekov döneminde de hız kesmeden devam etmiştir. TİKA, ekonomik sosyal birçok alanda yardım yapmış ve halen de yapmaya devam etmektedir. Pandemi dönemi öncesinde eğitimden tarıma birçok

alanda yardımlar yapılmıştır. Hatta 2018 yılında Kırgızistan Yüksek Mahkemesi Anayasa Odası duruşma salonu ve kütüphanesi TİKA tarafından yenilenmiştir. Pandemi döneminde ise yardımlar daha çok sağlık alanına yönelmiştir. Daha önce TİKA tarafından yaptırılan 72 yatak kapasiteli modern hastane salgın döneminde Kırgızistan Sağlık Bakanlığı emrine verilmiştir. Ayrıca koruyucu ekipmanlar, ambulans, test kitleri ve tıbbi malzeme gibi yardımlar da yapılmaya devam edilmektedir. Sadece başkent Bişkek'te değil ülkenin çeşitli şehirlerinde de poliklinikler yine TİKA eliyle yaptırılmış ve hizmete açılmıştır. Yine Türkiye'den gelen doktorlar tarafından Kırgız sağlık çalışanlarına eğitimler verilmiştir.

4. Karşılıklı Ziyaretler

Daha öncede belirttiğimiz gibi Cumhurbaşkanı Ceenbekov ilk yurt dışı ziyaretini Türkiye'ye yapmıştır. Bu ziyarette bir dizi görüşmeler gerçekleştirmiştir. Yine 2018 yılında İstanbul'da açılan yeni havalimanının açılış törenine davet edilen dünya liderlerinden biriydi ve açılışa iştirak etmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın ilk ziyareti ise 1-2 Eylül 2018 tarihlerinde DEİK toplantıları çerçevesinde ziyarette bulunmuşlardır (<https://www.deik.org.tr/>). Aynı tarihleri takiben 3. Dünya Göçebe Oyunları çerçevesinde Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Cumhurbaşkanı Ceenbekov bir araya gelmişlerdir. Dünya Göçebe Oyunları organizasyonu kapsamında ayrıca Türk Dili Konuşan Ülkeler Birliği (Türk Keneşi) toplantısı da yapılmış ve Macaristan bu toplantıya Cumhurbaşkanı seviyesinde Viktor Orban ilk defa teşrik etmişlerdir. Oyunların kapanışında bir sonraki Dünya Göçebe Oyunları'nın yani 2020 yılında Türkiye'de yapılacağı kararlaştırılmıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan bu yaptığı ziyarette; *"FETÖ ile mücadelede atılabilecek müşterek adımları değerlendirdik. Siyasi ticari kültürel ilişkilerimizi geliştirme konusunda ortak kararlığa sahip olduğumuzu gördük. Kültürel bağlarımızı daha da güçlendirecek olan Bişkek Cumhuriyet İmam Serahsi Camiinin açılışını gerçekleştirdik"* açıklamasını yapmıştır. (<https://cnnturk.com>) Bu arada belirtmek gerekir ki İmam Serahsi Cuma Camii'de Türkiye tarafından Diyanet Vakfı marifetiyle ibadete açılmıştır.

Ancak tüm dünyayı etkisi altına alan salgın nedeniyle Dünya Göçmen Oyunları 2020 yılında Türkiye tarafından organize edilemedi ve belirsiz bir tarihe ertelendi. Dünya Göçebe Oyunları'nın 80 ülkeden binlerce katılımcısı olmaktadır. Belirtmek gerekir ki Türk Dünyası'nın kendi olimpiyatları olarak gördüğü bu organizasyon Kırgız Cumhuriyeti tarafından ilk defa gerçekleştirilmiş ve Türk Dünyası'na hediye edilmiştir. Türkiye'de bu organizasyonu kabullenmiş ve her zaman olduğu gibi hamiliğini yapmaya niyet beyan etmiştir. Ancak tüm dünyayı etkisi altına alan salgın sebebiyle 2020 Dünya Göçebe Oyunları gerçekleştirilememiştir. Oysa ki 2019 yılında oyunların merkez şehri bile onaylanmış, Türkiye'de Bursa şehri seçilmiştir.

5. Sonuç

4 Ekim 2020 seçimlerine gelinceye kadar Cumhurbaşkanı Sooronbay Ceenbekov selefi Almazbek Aatambayev'e göre Türkiye politikalarında daha ılımlı bir çizgide yürümüştür. Selefi Almazbek Aatambayev'de ilk göreve geldiği yıllarda Türkiye ile sıcak ve samimi ilişkiler kurmuştur. TBMM'ye hitap etmesi, Türk Birliği'nden dem vurmasına rağmen, 24 Kasım 2015 tarihinde Türk Hava Kuvvetleri tarafından Türk hava sahasında düşürülen Rus savaş uçağının yanlış ve komşuluk hukukuna sığmadığı açıklaması yapmıştır. Kaldı ki bu savaş uçakları komşumuz olmakla beraber Rus hava sahasından değil Suriye'den Türkiye'nin hava sahasını ihlal etmiştir. Bu ayrı bir makale konusu olmakla beraber Ceenbekov dönemi Kırgızistan-Türkiye ilişkileri bakımından seleflerine göre gayet olumlu ve yapıcıdır görüşünderiz. Tabii ki Türkiye tarafının FETÖ ile mücadele taleplerinin tümüne cevap verilmemiştir. En önemli konulardan biri olan eğitim ve okullar konusunda halen Türkiye'nin talep ettiği derinlikte bir adım atılmış değildir. 5 Ekim olaylarından sonra ve Cumhurbaşkanı Ceenbekov'un istifasına giden süreçte ülkenin geleceği hakkında kaygılanmamak mümkün olmamakla beraber temennimiz yeni yönetimin Türk Dünyası ile yakından ilişki, alaka ve dayanışma içerisinde olmasıdır.

Kaynaklar

<https://tr.sputniknews.com/asya/201804061032932904-kirgizistan-cumhurbaskani-ilk-yurt-disi-ziyaretini-turkiyeye-yapacak/>.

<https://qha.com.tr/haberler/turk-sirketi-eti-bakir-kirgizistan-daki-ilk-maden-tesisinin-temelini-atti/253678/>.

<http://www.mfa.gov.tr/kirgizistan-cumhuriyeti-ekonomik-iliskileri.tr.mfa>.

<https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avryasyadan/kirgizistan-turkiye-is-forumu/5d89c1f401a-30a0fe4a73957>.

<https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/kirgizistan-altinina-180-milyon-yatirim-6316612>.

- <https://www.deik.org.tr/uploads/2018-1261-duyuru-sonuc-raporu-ek.pdf>.
- <https://www.tika.gov.tr/tr/ara?s=k%C4%B1rg%C4%B1zistan&page=2>.
- <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/erdogan-kirgizistan-da-dunya-gocebe-oyunlari-acilis-toreni-ne-katildi/1244770>.
- <https://www.deik.org.tr/etkinlikler-t-c-cumhurbaskanimiz-sayin-recep-tayyip-erdogan-in-kirgizistan-a-resmi-ziyaretleri-kapsaminda-is-forumu>.
- <https://www.cnnturk.com/turkiye/erdogan-acikladi-3-gocebe-oyunlari-2020de-turkiyede>.
- https://www.bbc.com/turkce/haberler/rusya_turkiye_ucak_krizi.
- <http://orasam.manas.edu.kg/index.php/tr/>.

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

12-14 Aralık 2020 Sakarya / Türkiye

Kafkas 2020 Tatbikatı'nın Rusya ve Türkiye Açısından Güney Kafkasya Bağlamındaki Jeopolitik Önemi

Marco BOSCHELE

Abstract

Although bilateral and multilateral military exercises were put on hold due to the global pandemic of COVID-19, Russia opened the Kavkaz-2020 (Caucasus 2020) military exercise, which took place at Donguz training ranges in Russia's Orenburg. About 18 participating countries attended and around 80,000 people took part to a week-long military drill, including up to 1.000 foreign military personnel from Armenia, Belarus, China, Myanmar and Pakistan. Officials from Azerbaijan, Indonesia, Iran, Tajikistan, Kazakhstan and Sri Lanka participated as observers including Turkey, a member of NATO. The Kavkaz 2020 exercise assesses the ability of the Southern Military District to ensure military security in the southwest of the Russian Federation. The way the Kavkaz 2020 drills have been planned by Russia rise important questions about existing issues in the South Caucasus region and its actors. Firstly, in this paper it will be analysed how the South Caucasus, as one of new emerging regions, historically played an important role in late Ottoman and modern Turkish geopolitics but also in the larger context of global politics. The global powers of the 19th and early 20th centuries played what came to be known as the "Great Game" especially by Britain and Russia over what was once the Ottoman Empire. After the collapse of the Soviet Union, the South Caucasus, together with Central Asia, took attention from the United States, the European Union, and Russia, and also from Iran and Turkey, becoming centre of what is called a "New Great Game." In the 1990s, Russia saw the South Caucasus as an area of possible importance in a strategic way, and it started to expand its military and economic incidence in the region. Russia maintains most legacies with the South Caucasus, and it is more attentive if compared with the European Union or the United States. Secondly, it will be assessed the possible outcomes of these recent developments at international level and the role of the main actors. One of the outcomes is related to the escalation on the Armenian-Azerbaijani border, in fact, Azerbaijan initially pulled out from the military exercise. Moreover, Turkmenistan's participation, given its internationally recognized neutrality status, shows the need to cultivate warm relations with Moscow. China's a three-ship naval deployment on the Black Sea, in addition to a land forces emphasizes not only diplomatic, but also strategic cooperation between the two countries. Another dimension of the Kavkaz 2020 is the intention of Russia to gain full control of Ukraine's Black Sea coast from Odessa to Kerch and an attempt to seize a portion of Ukraine's hydraulic infrastructure in the Kherson region. One crucial point also is that Turkey regards Russia as a political ally and a geopolitically useful, in the same way Russia regards Turkey. The way the Kavkaz 2020 has been conceived is most probably an answer to the US and NATO large-scale manoeuvres near the Russian borders in countries that were previously Soviet Republics describing it as a threat to its security. Therefore, it is noteworthy to observe that Turkey is a NATO member, and it seems that it is increasingly militarily and politically entangled in another alignment away from Western Europe as a whole and from NATO in particular.

Anahtar kelimeler: Kafkas 2020, Güney Kafkasya, Türkiye, Rusya, Küresel Siyaset.

1. Giriş

Koronavirüs pandemisi (COVID-19) nedeniyle ikili ve çok taraflı askeri tatbikatlar askıya alınsa da Rusya, Orenburg'daki Donguz eğitim sahalarında düzenlenen Kafkas-2020 Askeri Tatbikatı'nı başlatmıştır. Ermenistan, Belarus, Çin, Myanmar ve Pakistan'dan 1.000 kadar yabancı askeri personelin de katıldığı bir hafta süren askeri tatbikata, 18 katılımcı ülkeden yaklaşık 80.000 kişi katılmıştır ve Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) üyesi Türkiye'ninde aralarında bulunduğu Azerbaycan, Endonezya, İran, Tacikistan, Kazakistan ve Sri Lanka'dan yetkililer gözlemci sıfatıyla katılmışlardır. Kafkas-2020 Askeri Tatbikatı, Rusya Federasyonu'nun - Güney Askeri Bölgesi - güneybatı askeri güvenliğini sağlama

yeteneğini değerlendirmektedir. Rusya'nın Kafkas-2020 Askeri Tatbikatı'nı planlanma şekli, Güney Kafkasya Bölgesi'ndeki mevcut sorunlar ve aktörleri hakkında önemli soruları da gündeme getirmektedir.

Yeni yükselen bölgelerden birisi olarak Güney Kafkasya, tarihsel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ve modern Türkiye'nin jeopolitiğinde ve küresel siyasetin daha geniş bir bağlamında önemli bir rol oynamıştır. Bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'na dahil olan bu topraklar üzerinde, 19'uncu ve 20'inci yüzyılların küresel güçleri, özellikle İngiltere ve Rusya tarafından, "büyük oyun" olarak adlandırılan bir oyun oynanmıştır. Güney Kafkasya; Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından, Orta Asya ile birlikte, ABD, Avrupa Birliği ve Rusya'nın yanı sıra İran ve Türkiye'nin de ilgisini artırarak, "Yeni Büyük Oyun" olarak adlandırılan bu oyunun odak noktası haline gelmiştir. Buna ilave olarak; Türkiye, Sovyetler Birliği topraklarının çoğunda milliyetçi karşıt-elitler arasında potansiyel bir bağımsızlık modeli olarak ortaya çıkmıştır. 1990'ların ortalarından itibaren Rusya; Güney Kafkasya'yı potansiyel stratejik öneme sahip bir alan olarak görmeye ve bölgedeki askeri ve ekonomik varlığını proaktif olarak genişletmeye başlamıştır. Rusya, Avrupa Birliği veya Amerika Birleşik Devletleri'ne kıyasla, Güney Kafkasya ile açık ara en kapsamlı bağlarını sürdürmekte ve bu bölgeye en yakın ilgiyi göstermektedir. Güney Kafkasya bölgesi, çeşitli siyasi kültürler ve coğrafi konumu ile karakterize edilmektedir ve bu nedenle de çeşitli siyasi ve askeri gerilimlere sahip olmaktadır. Aslında Kafkas-2020 Askeri Tatbikatı'nın üzerinde durduğu konulardan birisi de Ermenistan-Azerbaycan sınırındaki çatışmalardır. Ayrıca, Güney Kafkasya'da, Rusya, Kafkas 2020'nin kimi safhalarını Gürcistan'da işgal ettiği bazı bölgelerde tatbik etmektedir. Rusya, 2008'de, Gürcistan topraklarının % 20'sine denk düşen ve Abhazya ve Güney Osetya'yı içeren bölgeleri işgal etmiştir. 2008'de ki Rusya'nın Gürcistan'ı işgali, büyük bir askeri kuvvetle gerçekleşmişti ve bu sefer Kuzey Kafkasya'da gerçekleştirilen Kafkas 2020 tatbikatının benzeri uygulamalarına sahipti.

Güney Kafkasya bölgesindeki Rus Askeri Tatbikatları'nın siyasi ve askeri sonuçları göz önüne alındığında, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden bu yana süper-güçler rekabetinin sona ermesine rağmen, çokuluslu tatbikat etkinliklerinin sayısının artmasından ve son beş yıl içinde önemli bir dış politika askeri aracı haline gelmelerinden dolayı, ilk defa bu makalede, askeri tatbikatların önemi tartışılacaktır. İkinci olarak, yeni yükselen bölgelerden birisi olarak Güney Kafkasya, tarihsel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ve modern Türkiye'nin jeopolitiğinde aynı zamanda daha geniş küresel politika bağlamında tarihsel olarak nasıl önemli bir rol oynadığı değerlendirilecektir. 19'uncu ve 20'inci yüzyılların küresel güçleri, özellikle İngiltere ve Rusya tarafından, "Büyük Oyun" olarak adlandırılan bir oyun oynanmıştır (Kamrava 2014). Güney Kafkasya; Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından, Orta Asya ile birlikte, ABD, Avrupa Birliği ve Rusya'nın yanı sıra İran ve Türkiye'nin de ilgisini artırarak, "Yeni Büyük Oyun" olarak adlandırılan bu oyunun odak noktası haline gelmiştir. 1990'ların ortalarından itibaren Rusya; Güney Kafkasya'yı potansiyel stratejik öneme sahip bir alan olarak görmeye ve bölgedeki askeri ve ekonomik varlığını proaktif olarak genişletmeye başlamıştır. Son olarak, bu makalede Kafkas-2020'nin uluslararası düzeyde olası sonuçları ve özellikle de ana aktörler Rusya ve Türkiye'nin rolleri ile ilgili olarak değerlendirilecektir. Üç Güney Kafkas ülkesi olan Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın her birisi, Sovyet-sonrası dönem bağlamında Türkiye için ve ayrıca Güney Kafkasya ile bağlarını çok kapsamlı olarak sürdüren ve onlara en fazla ilgiyi gösteren Rusya için Avrupa Birliği veya Amerika Birleşik Devletleri ile karşılaştırıldığında, özel bir öneme sahiptir. Bunun ötesinde, Kafkas 2020, Rusya'yı eski Sovyet Cumhuriyetleri'ne karşı bir tehdit olarak gören ABD ve diğer NATO ülkelerinin ortaklaşa yaptıkları geniş ölçekli askeri manevralara, Rusya tarafından verilen bir cevap olarak algılanmaktadır. Bu yüzden, önemli bir gözlem ise şudur ki, bir NATO üyesi olan Türkiye, hızlı bir şekilde, askeri ve siyasi olarak, Batı Avrupa ve NATO'dan bütünüyle uzaklaşarak bir başka paktın parçası oluyor gibi gözükmektedir.

2. Bir Caydırıcılık ve Etki Aracı Olarak Askeri Tatbikatlar

Askeri tatbikatlar; büyük güçler rekabetinin devlet-dışı aktörlerin tehditleriyle birleştiği ve siyasi analistler (Brands ve Edelman 2017) tarafından "yeni karışıklıklar çağı" olarak tanımlanan, artan sayılardaki tehditlerle başa çıkmak için, büyük güçlerin kullandığı mekanizmaların bir parçasıdır. Nükleer silahlanma ve değişen normlar devletler-arası savaş maliyetlerini artırmıştır ve Batılı güçlerin Ortadoğu'da, esas olarak ABD'nin öncülük ettiği kampanyalarda deneyimlendikleri, devlet-dışı aktörlere karşı askeri gücün sınırlarını göstermektedir. Bu tür karmaşık ortamlarda, ikili ve çok uluslu tatbikatlar, büyük güçlerin devlet-dışı tehditlerin öngörülemezliğini yönetmeleri ve dengelemeleri ve rejim geliştirmeleri yoluyla diğer güçleri zayıflatmaları için önemli araçlardır.

Gerçekten de, son beş yılda askeri tatbikatlar önemli bir dış politika askeri aracı haline gelmiştir ve süper-güçler rekabetinin sona ermesine ve şekillendirme egzersizlerine rağmen, soğuk-savaş döneminin son on yılıyla keskin bir tezat oluşturmaktadır. Bu tür süper-güçler rekabeti boyunca, ABD ve Sov-

¹ "The New Great Game in Asia". The New York Times. 2 Ocak 1996.

yetler Birliği küresel olarak çalışmışlar ve Avrupa'daki bir konvansiyonel savaş için planlar yapmışlar ve dünyanın diğer bölgelerinde birbirlerinin partnerlerine karşı vekilleri (proxies) desteklemişlerdir. Birbirlerine karşı olabilecek savaşlara hazırlanmak ve önlemek için çoğunlukla geleneksel tatbikatları, savaş provası ve caydırıcılık aracı olarak kullanmışlardır. Geçmişte, bu tür tatbikatlar savaşa hazırlık veya düşmanları önlemek için tasarlanmıştır, ancak günümüzde devletler, hem ortaklarını hem de düşmanlarını etkilemek için askeri tatbikatları bir devlet yönetimi aracı olarak giderek daha fazla kullanılmaktadırlar (Wolfley, 2020). Örneğin, 1990'larda ABD, liberal değerleri teşvik etmek ve çok taraflı görevler için Avrupalı ortaklarının katılımı için askeri tatbikatları kullanırken, daha yakın zamanlarda Rusya, komşu ülkelerdeki terörizmi ve demokratik devrimleri önlemek için askeri tatbikatlara ev sahipliği yapmaktadır ve Kafkas-2020 buna bir örnek oluşturmaktadır.

Büyük güçler, süper-güçler rekabetinin sona ermesinin ardından askeri tatbikatların sayısını iki nedenden ötürü artırmıştır. Birincisi, hem hükümet yetkilileri hem de askeri yetkililer askeri tatbikatları stratejik belirsizliği yani askeri planlamalar için problemler yaratan potansiyel tehditleri ve ortakları tahmin etme öngörülebilirliğindeki eksikliklerini azaltmanın etkili bir yolu olarak görmüşlerdir. Stratejik belirsizlikteki bu artış, askeri planlamacıların ve liderlerin, istikrarsızlığı ve sürprizleri önlemek için çevrelerini proaktif olarak etkileyen bir araç geliştirmeye zorlayan, komünizmin çöküşünün ve küreselleşme güçlerinin yarattığı devlet-dışı şiddet aktörlerinin yükselişinin bir ürünü olmuştur. İkincisi askeri tatbikatlar, askeri eğitim ve ilişkilerin alışılmış doğası nedeniyle, artmaya devam etmiştir (Wolfley, 2020).

Komünist rejimin dağılmasından ve devlet-dışı şiddet aktörlerinin yayılmasından sonra, potansiyel müttefiklerin niteliği ve tehditleri hakkında belirsizlik oluşmuştur. Müşterek askeri tatbikatlar bu soruna bir çözüm olmuştur. 2010'dan beri ABD ve Rusya arasında, büyük güçler rekabeti geri dönerken geleneksel tatbikatların (provalar ve caydırıcılık) kullanımı yeniden canlanmıştır. Bunun yanında, büyük güçler müttefiklerini kendi yanlarına çekerek ve diğer orduların karakterini etkileyen bir denge unsuru olarak birbirlerine karşı biçimlendirmek için de kullanabilmektedir. Bu durum, askeri devlet idaresinin bir devletin dış politika amaçlarına ulaşması için askeri araçlarını kullanması anlamına gelmektedir (Wolfley, 2020).

Rusya'nın 2008'de Gürcistan'a karşı başlattığı savaştan sonra başlayan Rus askeri reformları, eş zamanlı olarak savaşa hazırlığı ve kuvvet yapısını ele almıştır. Rusya'nın siyasi-askeri liderliği, 2009 ve 2010 yıllarında birbiriyle ilişkili iki önemli karar almıştır. Birincisi, Rusya, o sonbaharda *Zapad* ile başlayarak 2009'da mevcut Yıllık Askeri Stratejik Tatbikatlar Programı'nı başlatmıştır. Kafkas-2008, Ağustos 2008'de Rusya'nın Gürcistan'a yönelik operasyonlarından önceki kuvvet hareketlerinin bir örtüsü olmuştur. Benzer şekilde, *Zapad*-1999, NATO'nun Eski Yugoslavya Cumhuriyeti'nde başlattığı hava hareketi bağlamında, karşı bir güç gösterisi olarak, kısmen bağımsız bir olay şeklinde yürütülmüştür. Bu durum, askeri bölgelerin ve ilgili askeri komuta yapılarının savaşa hazır olup olmadığını test edecek bir sistemi yaratmıştır. 2010 yılında Rusya, beş askeri bölgeyi dörde düşürerek yeniden yapılandırmış ve aynı anda bunları Müşterek Stratejik Komutanlıklar (JSC) olarak belirlemiştir.³ Müşterek Stratejik Komutanlıklar (JSC), kendilerine tahsis edilmiş stratejik alanlarda faaliyet göstermek için veya diğer stratejik alanlardaki operasyonları desteklemek için konuşlandırmaya hazır ortak muharebe kuvvetlerinden oluşmaktadır (Johnson: 2019). Planlanmış stratejik tatbikatlar (*Zapad*, *Vostok*, *Tsentr*, *Kavkaz*), Rusya Federasyonu'nda askeri güvenliği sağlamak için Rus Silahlı Kuvvetleri'nin yıllık eğitim döngüsünün (Johnson 2019) en önemli etkinliklerindedir.

Tatbikatlar, son on yılda stratejik seferberlik ve konuşlandırma, daha büyük ve daha karmaşık ortak askeri manevralar, yedeklerin seferberliği, endüstriyel seferberlik ve sivil savunmayı içerecek şekilde geliştirilmiştir. Tatbikatlar, gerçek sürelerinin birkaç haftası boyunca, Genelkurmay Başkanlığı'nın Rusya Federasyonu'nun barıştan savaşa geçişini organize etme ve test etme görevini yerine getirmektedir. Tatbikatlarda, barıştan savaşa geçiş tamamladıktan sonra, teknolojik olarak gelişmiş bir rakibe karşı büyük ölçekli yüksek yoğunluklu savaş için ulusal hazırlıklar test edilmektedir.

Savunma Bakanı Yardımcısı Alexander Fomin, Kafkas-2020 için iki önemli noktayı ortaya koymuştur. Birincisi, yapılmakta olan etkinliğin "*kesinlikle savunmacı niteliğini*" vurgulamıştır. İkinci olarak, Kafkas-2020'nin amacının ("*Güney-Batı kanadındaki Rus silahlı kuvvetlerinin savaşa hazırlığının değerlendirilmesi*") ve temel hedefinin ("*terörle mücadele eylemlerinin test edilmesi*") olduğunu belirlemiştir (Sergey Sukhankin, 2020).

3. Güney Kafkasya Bölgesinde Siyasi ve Askeri Gerginlik

Yeni yükselen bölgelerden birisi olarak Güney Kafkasya, tarihsel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ve modern Türkiye'nin jeopolitiğinde ve küresel siyasetin daha geniş bir bağlamında önemli bir rol oynamıştır. Bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'na dahil olan bu topraklar

üzerinde, 19'uncu ve 20'inci yüzyılların küresel güçleri, özellikle İngiltere ve Rusya tarafından, "Büyük Oyun" olarak adlandırılan bir oyun oynanmıştır (Kamrava 2014).

Birinci Dünya Savaşı'na girdikten sonra Osmanlı Devleti'nin birçok farklı cephede yaptığı savaşlar yenilgiye ve toprak kaybına neden olmuştur. En büyük kayıpların verildiği cephelerin başında Kafkasya gelmektedir. Böylece Ermenilerin desteklediği Rus orduları Van, Erzurum, Müfl, Bitlis, Trabzon ve Erzincan'ı işgal etmiştir. Ancak Rusya'daki siyasi huzursuzluklar, işgallerin derinleşmesini engellemiştir. Bunun yanında, Mart 1917'de başlayan ve sonrasında gelişen olaylar, Rusya'da Bolşevik Devrimi'ne yol açmıştır (Gürbüz, 2009).

Erzincan'da ateşkes koşullarını görüşmek üzere bir araya gelen Osmanlı-Rus heyetleri sonunda 18 Aralık 1918'de ateşkes antlaşmasını imzalamışlardır. 1914 Ekim'inde başlayan Osmanlı-Rus savaşı bu şekilde sona ermiştir. Aralık 1917'de başlayan görüşmeler üç aşamada sonuçlanabilmiştir ve imzalanması ancak 3 Mart 1918'de gerçekleşebilmiştir. Bu barış anlaşmasından yararlanan yegane ülke Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. Böylece Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda kaybettiği toprakların yanı sıra, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda kaybedilen "elviye-i selase" olarak bilinen Kars, Ardahan ve Batum'u da geri kazanmıştır (Gürbüz 2009). Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesi böylece, Ortadoğu'yu ve bir bütün olarak Müslüman dünyasını Batılı güçlerin egemenliğine direnebilen ve İslam'ın tarihsel ihtişamını koruyabilen modern bir büyük güç olarak ortaya çıkma şansı olan tek devletten mahrum bırakmıştır (Kamrava 2014, p.1).

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra ilk olarak Türkiye Cumhuriyeti, yumuşak güç ve model uygulayan uluslararası bir aktör olarak ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemal Atatürk ve siyasi müttetikleri, İslam dünyasında laikliğin istisna olduğu bir dönemde, modern, laik, batı yanlısı bir devleti, Türkiye Cumhuriyeti'ni kavramsallaştırmışlardır. Artık Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki eski sömürgelerdeki bağımsızlık hareketleri dalgasında izlenebilecek potansiyel bir ülke olarak görülmektedir (Balci ve Liles 2019).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye, Sovyet topraklarının büyük bir kısmında milliyetçi karşıt-elitler arasında potansiyel bir bağımsızlık modeli olarak ortaya çıkmıştır. Sovyetler Birliği 1991'de nihayet sona erdiğinde ve on beş kurucu Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandığında, Batı ülkelerinde, Azerbaycan'da ve Orta Asya'nın kültürel açıdan Müslüman cumhuriyetler 'de seküler olmayan bir İran veya Suudi Modelinin izlenmesinin teşvik edilebileceğine dair endişeler yükselmiştir. Böylece Türkiye'nin bu genç Müslüman cumhuriyetler için olumlu bir kalkınma modeli olabileceği fikri ortaya çıkmıştır (Balci ve Liles 2019). Süleyman Demirel tarafından önerilen bir formüle göre, yeni bağımsız cumhuriyetlerde İslam ve Türk kimliğini paylaşan pek çok Türk, yeni bir Türk nüfuz alanına yol açabilirdi ve Türkiye, Balkanlar'dan Çin Seddi'ne uzanan yeni bir Türk siyasi bloğunun lideri olabilirdi. Nitekim Anadolu Türklerinin din, dil ve ortak tarih açısından Orta Asya'ya yakınlığı, birçok açıdan, Ankara'nın bölgedeki potansiyel nüfuzunu artırması için büyük bir avantaj oluşturmaktaydı (Balci ve Liles 2019).

Bununla birlikte, Orta Asya liderleri yeni kazandıkları egemenliklerinden taviz verme eğiliminde değillerdi ve bu nedenle Sovyet yönetiminin ardından yeni bir Türk gücü istemediler. Yine de, Türkiye'nin deneyimi ve çoğunluğu Müslüman olan bir Türk ülkesinin modern bir devlete dönüşme becerisiyle ilgileniyorlardı. Sovyet mirasından uzaklaşma çabalarında, birçok Sovyet-sonrası devleti Türkiye'yi bir vaka çalışması olarak gördüler. Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan'da, örneğin, Kiril alfabesinden Latin yazısına geçilmesi, daha önceki Arapça deneyimlerinden Latin harflerine geçilmesi benzer şekillerde gerçekleştirildi. Bu açıdan Orta Asya cumhuriyetleri, Türkiye'nin modernleşme deneyimine büyük ilgi duymalarına ve bazı durumlarda hayranlık duymalarına rağmen Türkiye'yi körü körüne taklit etmediler (Balci ve Liles 2019).

ABD ve Avrupalı liderler, kısmen Sovyet sonrası Müslümanların Suudi veya Humeyni devleti kurma modellerine yönelebileceği endişesinden dolayı, bölgedeki Türk etkisini bir istikrar kaynağı olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla Türkiye'nin Batılı müttetikleri, Türkiye'nin yeni bağımsız Müslüman cumhuriyetler ile Batı ülkeleri arasında iyi ilişkiler kurmalarına yardımcı olması için ortak etnik kimliklerinden yararlanabilecekleri umuduyla, laik devlet kurma modelini "ihraç etmesini" teşvik etmişlerdir. Ayrıca Batılı siyasi çevreler, Türkiye modelinin ihraç edilmesinin Batı değerlerinin Orta Asya ve Kafkasya'ya yayılmasını kolaylaştırabileceğini ve bu genç devletlerin bölgedeki olası Rusya yanlısı dirilişine karşı egemenliklerini savunmalarına yardımcı olabileceğini hesaplamışlardır (Balci ve Liles 2019).

Genel olarak *Türk Modeli* ve daha geniş yumuşak güç girişimleri karışık sonuçlar vermiştir. Bir yandan, Türkiye hiçbir zaman, en azından Türkiye'deki bazı siyasi çevrelerin Sovyet çöküşü sırasında umduğu şekilde, yeni bir Türki bölgesel düzene liderlik edememiştir. Türkiye, Sovyet sonrası Türk veya Müslüman ülkeleri sırasıyla pan-Türkist veya pan-İslamist bir fikir etrafında birleştirememiştir. Öte yandan Orta Asya devletleri, Türkiye'nin modern devlet kurma deneyimini yakından incelediler ve Türk Modeli kendi başına taklit edilmese de, varlığı, geçiş sancıları yaşayan genç devletlere belirli

ölçülerde yol gösterici olmuştur. Ayrıca, alfabe reformu ve İslami devlet yönetimi gibi belirli alanlarda, Türkiye'nin deneyimi, belli ki, çoğu Orta Asya ülkeleri için ilham kaynağı olmuştur (Balci ve Liles 2019).

4. Kafkas-2020'nin Askeri ve Politik Etkileri

Kafkasya'da ve tüm yakın komşuları arasında Ermenistan, Türkiye ile en zor ilişkilere sahiptir. Sorunlu bir ortak tarih, kimlik sorunları ve jeopolitik çıkmazlar iki ülkeyi zıt kutuplara yerleştirmiştir. Dahası, Ermenistan ile Azerbaycan arasında Dağlık Karabağ konusunda Türkiye'nin doğal olarak Azerbaycan'ın yanında yer aldığı toprak çatışması, Türk-Ermeni yakınlaşma şansını daha da azaltmaktadır (Balci ve Liles 2019).

Gerçekten de, Kafkas-2020 tatbikatlarının ön plana çıkardığı konulardan birisi de Azerbaycan'ın askeri tatbikattan ilk defa çekilmesine neden olan Ermenistan-Azerbaycan çatışmasıdır. Rusya, iki ülke arasındaki ihtilafı çözmek için Ermeni güçleri tarafından işgal edilen Azerbaycan topraklarının geri verilmesine açıktır. Dağlık Karabağ bölgesini çevreleyen arazinin geri dönüşü, yaklaşık 5.000 can kaybına neden olan bir çatışmayı durdurmak için barış görüşmelerinin ana noktası olmuştur. Ermenistan, 1994'te sona eren bir savaşta, Azerbaycan'a ait olan ancak içinde etnik Ermenilerin yaşadığı Dağlık Karabağ bölgesini ve çevresindeki büyük miktarda bölgeyi ele geçirmiştir. Birleşmiş Milletler, arazinin Azerbaycan'a ait olduğunu kabul etmektedir.

Kafkasya bölgesindeki geleneksel arabulucu olan Moskova, iki eski Sovyet devleti arasındaki çatışmada tarafsız kalmaya çalışmıştır, ancak Türkiye'nin Azerbaycan'ı destekleyen artan bölgesel etkisine karşı da temkinlidir. Azerbaycan'a silahlı insansız hava aracı sağlayan ve güçlü siyasi destek sunan Türkiye, daha önceki ateşkes çabalarını eleştirmektedir. Ankara, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in de yinelediği bir tavır olan müzakerelerde rol oynaması gerektiğinde ısrar etmektedir.

Türkiye açıkça Azerbaycan'ın arkasında iken, Rusya'nın Ermenistan'da bir askeri üssü bulunmaktadır ve ülkeyi bir bağımlı-devlet olarak görmektedir. Ancak Moskova, tipik Rus imparatorluğu tarzında, her iki tarafa da oynayarak Azerilere de silah satmaktadır. İronik olarak, medeniyetler çatışmasının tanıdık dini modellerine karşı çıkan tek Müslüman ülke, İran İslam Cumhuriyeti'dir. Tahran, Azerbaycan milliyetçiliğinden hoşlanmaması nedeniyle Azerbaycan ile çatışmasında geleneksel olarak Ermenistan'ı desteklemektedir. İran nüfusunun yaklaşık dörtte biri Azeri'dir. Machiavelli, Tahran'daki pragmatik mollalarla gurur duyardı.

Son olarak, çatışmanın kendisinin kanlı bir doğası bulunmaktadır. Ermenistan 1991-1994 savaşını büyük bir bedelle kazanmıştır. Yirmi bin kişi ölmüştür ve her iki taraftan da çoğunluğu Azeriler olan bir milyondan fazla insan yerlerinden edilmiştir. Zulümlerin işlendiği trajik olaylar bugüne kadar hem Ermeniler hem de Azeriler tarafından anlatılmaktadır.

Bununla birlikte, Dağlık Karabağ üzerinde topyekün bir Rus-Türk savaşı riski oldukça uzaktır. Azeri kardeşlerini desteklemek için Türkiye'nin gittikçe artan daha kavgacı tavrına rağmen, ne Ankara ne de Moskova kendi kanlarının ve hazinesinin bölgeye aktılmasında bir yarar görmemektedir. Yine de, kendi ülkeleri için stratejik öneme sahip her bölgesel meselenin zıt tarafında oldukları da fazlasıyla açıktır. Ankara ve Moskova; Suriye ve Libya'daki iki vekâlet savaşının arkasında olmanın yanı sıra, Kırım, Karadeniz, Kıbrıs, Doğu Akdenizde gaz arama, Balkanlar, Mısır, İsrail, Kürt sorunu ve Müslüman Kardeşler konularında büyük farklılıklara sahiptir.

Ancak Sovyetler Birliği'nin sona ermesiyle, hem Kuzey hem de Güney Kafkasya, bir yandan Türkiye ile diğer yandan Rusya Federasyonu ve üç Güney Kafkas ülkesi arasında temel bir köprü haline gelmiştir. Üç Güney Kafkasya ülkesi olan Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın her birisi, Sovyet-sonrası dönemde Türkiye için özel bir öneme sahip olmuştur. Gürcistan ve Türkiye, olumlu ikili ilişkilerin korunmasını teşvik eden köklü karşılıklı çıkarlara sahiptir. Türkiye için Gürcistan, Hazar Denizi'ne ve daha geniş Türk dünyasına stratejik bir geçiş kapısıdır. Türkiye-Ermenistan sınırının sürekli kapatılması göz önüne alındığında, Gürcistan'ın rolü bu anlamda daha da önem kazanmaktadır (Balci ve Liles 2019).

Ekim 2017'de resmen faaliyete geçen Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattı genişletmesi ve Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demiryolu ile Türkiye ile Gürcistan arasında daha derin ekonomik bağımlılıklar yaratılması amaçlanmaktadır. Dolayısıyla Türkiye ve Gürcistan arasındaki karşılıklı stratejik çıkarlar, her iki ülkenin de bölgesel meselelerde olası ayrılıkları yönetmesini zorunlu kılmaktadır. Aynı şekilde Türkiye, Gürcistan için önemli bir komşudur ve Avrupa'ya açılan bir kapıdır, dolayısıyla Rusya ile gergin ilişkileri nedeniyle Gürcistan'ın izolasyonunu sınırlamaktadır. Türkiye'nin Avrupa ile Avrupa Birliği aday statüsünde tarihsel olumlu ilişkileri, Gürcistan ve diğer Sovyet-sonrası ülkeler için Türkiye ile iyi ilişkiler geliştirmelerinde teşvik edici en önemli unsurdur. Türkiye ile Batı arasındaki mevcut sorunlar, Türkiye'nin Gürcistan için önemini azaltmamaktadır. Bunun aksine Gürcistan, Türkiye'yi hâlâ Batı bloğunun bir parçası ve önemli bir NATO üyesi olarak görmektedir. Ayrıca, Ankara ile Moskova

arasındaki mevcut göreceli uzlaşma, Gürcistan'ı Türkiye ile iyi ilişkiler sürdürmeye daha fazla teşvik etmektedir (Balci ve Liles 2019).

Bu bizi, Kafkas 2020 ile ilgili, Türkiye'nin bu askeri tatbikata katılımının tamamıyla sürpriz olmadığı noktasına getirmektedir. Türkiye ve Rusya, Suriye'de, Aralık 2019'dan beri karşılıklı ilişki geliştirip, birlikte çalışmaktadırlar. Türkiye, Rusya'yı siyasi bir müttefik olarak görmektedir. Türkiye ve Avrupa Birliği görüşmeleri durduğundan beri, Türkiye, Rusya ve Çin'in kontrol ettiği SCO Enerji klubüne, diyalog partneri statüsünde katılmıştır ve Türkiye'nin, SCO'nun üyesi olmamasına rağmen, 2016'da, 2017 yılının başkanı olmasına karar verilmiştir. 2019'da, Türkiye, Rusya'dan S-400 hava savunma sistemini NATO'nun itirazına rağmen satın almıştır ve bu gelişme, Moskova ve Ankara arasındaki askeri ilişkiyi ivmelendirmiştir. Büyük bir çıkmaz olarak, Türkiye'nin Rusya'dan S-400'leri satın alması, NATO'nun F-35 Stealth Fighter uçaklarının Türkiye'ye entegre edilmesini de tehlikeye atmıştır. Türkiye, ayrıca, 2023'de açılacak ilk nükleer santralini Rusya ile birlikte inşa etmektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Büyük güçlerin askeri tatbikatlara önemini vurgularken, bu siyasi araç ve bu araç ile ilgili gelişmelerden bazı sonuçlar çıkarılabilir. Diplomasi açısından, sonuçların karmaşık etkileri vardır. Öncelikle, Rusya, Kafkas 2020 tatbikatında, Türkmenistan gibi sürekli tarafsız ülkeler ile önemli bir işbirliği inşa etmeyi başarabilmiştir. Yine de, Sırbistan'ın tatbikata katılmaması, Rus askeri uzmanlar tarafından olumsuz bir işaret olarak algılanmıştır. Uzmanlara göre bu, Rusya'nın Balkanlar'daki etkisinin zayıfladığı ve ABD'nin, stratejik önemi olan bölgedeki etkisinin arttığı anlamına gelmektedir. Benzer şekilde, Ermenilerle devam eden çatışmadan dolayı Azerbaycan'ın, Çin'in tatbikattaki varlığından dolayı Hindistan'ın ve Covid-19 salgınına bahane eden Pakistan'ın Kafkas 2020'ye katılmaması, Rusya'nın arabuluculuğunun sınırlarına işaret etmektedir. Yine de, sembolikte olsa Türkiye'nin katılım, tarihsel olarak Batı'nın müttefiki ve NATO üyesi olan bu ülke ve Rusya arasında, son dönemde gelişen işbirliğini göstermektedir. Bir diğer önemli nokta ise, Türkiye ve Rusya'nın birbirlerini siyasi birer müttefik ve coğrafi partner olarak görmeye başlamalarıdır.

Çokuluslu askeri tatbikatlar, tehditlerin belirsizliğine (tehditin türü ve yeri) bir cevap olarak algılanmaktadır. Aslında, Rusya Federasyonu Savunma Bakan Yardımcısı Alexander Fomin'in belirttiği üzere, Kafkas 2020, terörizme karşı askeri gücün testi için organize edilmiştir. Fakat, şu da görülmektedir ki, Rusya, Güney Kafkasya'yı kendi askeri gücünü gösterebileceği ve geliştirebileceği bir bölge olarak görmektedir. Bu, Rusya'nın Azeri-Ermeni krizindeki mevcudiyetinde de görülmektedir. Güney Kafkasya bölgesinin karmaşıklığı bu bölgede, evvela Osmanlı İmparatorluğu daha sonra Sovyetler Birliği'nin egemenliğinden, ayrıca bununla ilişkili bölgenin siyasi ve jeopolitik boyutlarından kaynaklanmaktadır. Bu karmaşıklık, son Azeri-Ermeni krizinde de görülmüştür. Bununla birlikte, Türkiye ve Rusya arasında değişen yakın siyasi ilişki biçimi, Türkiye'nin NATO dışında daha geniş siyasi iş birliği arayışında olmasına işaret eder. Türkiye ve Rusya ilişkileri Türk Kurtuluş Savaşı'nda Rusların, Türklere emperyalizm ile mücadelesi döneminde desteği ile birlikte, büyük bir ittifaka dönüşmüştü. Bugün de, bu ilişki farklı siyasi konjonktürün zemin oluşturduğu bir safhadadır. Bu ittifak ile Türkiye'nin Batı ittifakına sırt döndüğü anlamı şüphesiz doğru değildir. Ama, Türkiye gibi tarihi ve siyasi olarak çok çetin bir coğrafyada bulunan bir ülkenin, Rusya gibi bir siyasi güç ile kimi konularda işbirliği yapması yadırganmamalıdır. Türk siyasi aklı dengeli bir biçimde jeopolitik gerçeklikleri gözeterek yolunda ilerlemektedir.

Kaynaklar

- Balci, B. ve Liles, T. (2019). What Remains from Turkish Soft Power in the Caucasus? *Turkish Policy Quarterly* <http://turkishpolicy.com/blog/31/what-remains-from-turkish-soft-power-in-the-caucasus>.
- Brands, H. and Edelman, E. (2017). America and the Geopolitics of Upheaval, *The National Interest*, <https://nationalinterest.org/feature/america-the-geopolitics-upheaval-21258>.
- Gürbüz, M. (2009). Turkish military activities in the Caucasus following the 1917 Russian revolution: the battle of Sardarabad and its political consequences. *Review of Armenian Studies No. 19-20, 2009* <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/777679>.
- Foy, H. Russia open to return of occupied Azeri land by Armenia. (2020, 29 Ekim). Financial Times. <https://www.ft.com/content/357e2bbf-a8e9-49bb-808b-42bfb6301776>.
- Johnson, D. (2018). VOSTOK 2018: Ten years of Russian strategic exercises and warfare preparation. *Nato Review*. <https://www.nato.int/docu/review/articles/2018/12/20/vostok-2018-ten-years-of-russian-strategic-exercises-and-warfare-preparation/index.html?cv=1>.
- Kamrava, M. (2014). *The Great Game in West Asia*. Oxford University Press.
- Sukhankin, S. (2020). Kavkaz-2020 Exercises: A Preliminary Analysis. *International Centre for Defence and Security*. <https://icds.ee/en/kavkaz-2020-exercises-a-preliminary-analysis/>.
- Wolfley, Kyle J. (2019). Military Statecraft and the Use of Multinational Exercises in World Politics. *West Point Research Papers*. 129. https://digitalcommons.usmalibrary.org/usma_research_papers/129.

18. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

12-14 Aralık 2020 Sakarya / Türkiye

Fergana Vadisi'nde Korku ve Öfke: Kırgız-Özbek Uyuşmazlıkları

Mehmet Töre YILDIRIM¹

Özet

Fergana Vadisi, Orta Asya'nın istikrarı için hayati bir öneme sahiptir. Konum, su ve iklim gibi doğal avantajlarının yanı sıra mezhepsel kozmopolitlik, uyuşturucu ve terör odaklarının bölgedeki faaliyetleri gibi sosyal ve sınır uyuşmazlıkları gibi siyasi gerilim kaynakları sebebiyle bölge cazibesizlikle birlikte riskleri de beraberinde getirmektedir.

Bu çalışma, Sovyetler Birliği'nin yıkılış süreciyle baş gösteren Güney Kırgızistan merkezli Kırgız-Özbek çatışmalarını incelemektedir. Hatırlanacağı gibi en son 2010'da Kırgızistan'ın güneyindeki Oş şehrinde Özbekler ile Kırgızlar arasında şiddet olayları yaşanmış, bunun sonucunda yaşanan göçler sebebiyle bölgedeki sosyoekonomik durum değişmişti. Çalışmanın, bölgedeki gerginliğin temelinin etnik farklılaşmaya değil ekonomik dengesizliğe dayandığının ortaya konması ve bu husus temel alınarak gerginliğin yeniden tanımlanmasını sağlaması beklenmektedir.

Anahtar kelimeler: Kırgızistan, Özbekistan, Kırgız-Özbek Uyuşmazlıkları, Celalabat, Oş.

Giriş

Fergana Vadisi; konum, su, yeraltı kaynakları ve iklim gibi doğal avantajlarıyla Orta Asya'da ilgi çekici bir bölge olarak göze çarpmaktadır. Öte yandan sosyal (kozmpolit yapı, uyuşturucu ve terör odaklarının bölgedeki faaliyetleri, vb.) ve siyasi (sınır uyuşmazlıkları, istikrarsız yönetimler, vb.) gerilim kaynakları sebebiyle bölge cazibesizlikle birlikte riskleri de beraberinde getirmektedir. Aral Gölü'nün en büyük kaynaklarından olan Seyhun Nehri'nin beslediği bölgeye komşu üç ülke olan Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan arasında su paylaşımı sorunları, radikal dini akımların yarattığı riskler ve SSCB mirası olan sınır sorunları sebebiyle Fergana Vadisi, bugün yaşanması ve kontrol edilmesi zor bir coğrafyaya dönüşmüştür.

Bu çalışma, vadinin üç ülkesinden ikisinin doğrudan dahil olduğu, fakat dolaylı olarak tüm coğrafyayı etkileyen 2010 Oş çatışmalarıyla ilgilidir. Bu sebeple öncelikle Özbek ve Kırgız toplumlarının farklılaştığı noktalar incelenecektir. Çalışmanın omurgası olan çatışmaların kronolojisi gazete haberleri ve tanıklıklar ile oluşturulacaktır. Bunun dışında olaylar esnasında kaleme alınan analizlerden ve üzerinden zaman geçtikten sonra hazırlanan çalışmalardan da istifade edilecektir.

Coğrafyası, Demografisi ve Çatışma Kaynakları ile Fergana Vadisi

Fergana Vadisi, Seyhun Nehri'nin en büyük kollarından Narin ve Karaderya sayesinde sulak ve verimli bir yaşam alanı oluşturmaktadır. Bölgedeki akarsular sadece vadiyi sadece sulak bir alana çevirmez, aynı zamanda biriken yoğun alüvyon sebebiyle vadiye bölgenin en verimli tarım arazisi kimliği kazandırmaktadır.

Kuzeyde Tanrı Dağları (Tien-Shan) ile güneydeki Pamir Dağları arasında kalan vadi, ticaret açısından da tarih boyunca cazip bir merkez haline gelmiştir. Yaklaşık 300 km uzunluğunda ve 70 km genişliğiyle 22.000 km²'lik bir alana yayılan vadi, coğrafi şartlar sebebiyle tarihi İpek Yolu için zorunlu bir rota haline gelmiştir (Uulu, 2006: 67).

Orta Asya'da kilometrekareye ortalama 14 kişi düşerken Fergana Vadisi'nde kilometrekareye yaklaşık 500 kişi düşmektedir. Yüzölçümü açısından % 5'ini oluşturmasına karşın kıta nüfusunun % 25'i

¹ ATASAREN, Güvenlik Araştırmaları Programı Doktora Öğrencisi.

burada yaşamaktadır (Shozimov, 2008). Vadinin sınırları içinde kalan Namangan, Andican ve Fergana bölgeleri toplam Özbekistan nüfusunun % 27'sini, Celalabad, Oş ve Batken bölgeleri toplam Kırgızistan nüfusunun % 51'ini ve Sogd Tacikistan nüfusunun % 31'ini oluşturmaktadır.

Geleneksel pamuk ve ipek üretimine bağlı olarak tekstil sektörü açısından verimli olan bölgede, yeraltı kaynakları açısından da oldukça verimlidir. Petrol, kömür, doğal gaz gibi enerji kaynaklarının yanı sıra demir, bakır, civa, gümüş, tuz, bizmut, boksit ve antimon rezervleri de bölgenin zenginlikleri arasındadır. Bu sebeple, otomotiv ve petrokimya endüstrisi bölgede yoğunlaşmıştır (Zokirov ve Umarov, 2011: 232).

Fergana Vadisi, kültürel ve dini anlamda oldukça heterojen bir yapıya sahiptir. Din, ayrılıkçılık ve geleneksel ilişkilerin toplumlari bir arada tuttuğu bölgede (Kona, 2003), söz konusu unsurların radikalleşmesi tüm Orta Asya'yı istikrarsızlaştırma potansiyele sahip bir risktir. Bu iklim, bölge dışında doğan tarikatların da Fergana'da takipçi bulmasını kolaylaştırmaktadır (Derin, 2006: 15).

Bölgeyi tarikatlar için uygun bir hale getiren bir diğer etmen de coğrafyadır. Pamir ve Tanrı Dağları ile çevrili olan bölge, merkezi otoritenin bu bölgede varlık gösterebilmesini güçleştirmektedir. Bölgede yaşanan otorite boşluğundan istifade ile El Kaide bağlantılı Özbekistan İslami Hareketi (ÖİH) ve Doğu Türkistan'da eylemler yürüten radikal silahlı grupların eğitim kampları için bölgeyi elverişli hale getirmektedir.

Ayrıca Afganistan, Pakistan ve İran'ı kapsayan "Altın Hilal"i besleyen ve devrim ve savaş sonrasında kullanılmaz hale gelen İran rotası da Fergana'daki otorite boşluğunu fırsat bilip bölgeden geçmeye başlamıştır. Bu bağlamda Oş-Horeş rotası uyuşturucu naklinin yaklaşık % 60'ının geçtiği bir güzergâh haline gelmiştir (Soltan, 2001- 2002: 180).

Bölgedeki gerilim kaynaklarının son unsuru ise halklar arası uyumsuzlıklardır. Rus hakimiyetiyle birlikte kendilerini etnik kimliklerle tanımlamak zorunda kalan bölge halkı, yine Ruslarca oluşturulan yanlış kimlik tanımlamalarını halklar arası düşmanlığının argümanı olarak kullanmaya başlamışlardır (Roy, 2018: 35). "Yanlış milletleşme" (false nationalism) olarak ifade edilen bu kavram, bölge halklarının hanlıklar döneminden beri geliştirdiği tabiiyet geleneğini kökten değiştirmiştir. Ulus devlet süreciyle de devam eden "yanlış milletleşme" süreci, toplumların stereotiplerini, toplumların birbirinden tamamen kopmasını sağlayan filtrelele çevirmişlerdir.

Geçmişten Günümüze Kırgız ve Özbek Halkları Arasındaki Çatışmalar

Hanlık ve Sovyetler Birliği döneminde bölgede toplumsal düzeyde yaşanan Kırgız-Özbek gerginlikleri oldukça düşüktür. Fakat Sovyetler Birliği'nin sonu görüldükçe Sovyet vatandaşlığı üst kimliği, yerini milli kimliklere bırakmaya başladı ve çatışmalar toplumsal ölçekte görünür bir hal almaya başlamıştır. Tüm blokta ekonomik krizlerin yaşandığı ve çatırdamanın seslerinin duyulduğu 1990 yılının Haziran ayında uzun yıllar sonra ilk çatışma yaşanmıştır. Rus askerlerin müdahalesine rağmen bir ay gibi uzun bir sürede nihayete eren çatışmalar sonucunda resmi rakamlara göre 1200 kişi hayatını kaybederken (Demirci, 2012: 41) çatışmaların ev sahibi ise daha önce de ekonomik gerekçelerle halkların gerginlikler yaşadığı Kırgızistan'ın güney şehirleri Oş ve Celalabad olmuştur.

1999 yılında bu kez dini temelli bir gerilim yaşanmıştır. Kırgızistan'ın güneyindeki Batken kentinde Temmuz ayında Fergana Vadisi'nden geldiği tespit edilen radikal dinci silahlı gruplar Batken'deki Kırgız bürokratları rehin alır. Özbekistan Hava Kuvvetleri ve Rus askerlerin desteği ile teröristlerin tamamı etkisiz hale getirilirken rehinaler kurtarılır (Demirci, 2012: 41). Fakat bu durum Fergana Vadisi'nin Kırgızistan açısından güvenlik zaafı yarattığı ve Kırgız kolluk kuvvetlerinin yetersizliğini gözler önüne sermiştir.

Kırgız ve Özbek halkları arasında 2010 yılında yaşanan gerilim ise adeta tüm bu birikimin neticesidir. 11 Eylül sonrası Afganistan'a operasyonları sebebiyle Bişkek'te askeri hava üssü açan Amerikan hükümetine mukabil, 2003 yılında Ruslar da Kant kentinde askeri hava üssü açar. Rusya'dan aldığı kredi karşılığında 4 Şubat 2009'da yaptığı açıklama ile Amerikan üssünü kapatma sözü veren Kırgızistan Devlet Başkanı Kurmanbek Bakiyev, Amerikan hükümetinin Bişkek'teki üssün kirasının üç katına çıkarması üzerine sözünden geri döner (Bond ve Koch, 2010: 542). 2010 yılına gelindiğinde üssün kapanmamasına tepki gösteren Rusya ile Kırgızistan arasında ilişkiler gerilir ve 7 Nisan 2010'da, dünya tam da renkli devrimleri konuşurken Bakiyev iktidarı devrilir.

Bu süreçte Kırgızistan'ın güneyinde Kırgız-Özbek gerilimi yine yükselir. Güney bölgesinin tarihi ekonomik başkenti sayılan, İpek Yolu üzerindeki en eski pazarlardan biri olan Oş Pazarı'nda Özbek tezgahlarla Kırgızlar arasında çıkan tartışmalar kısa süre içinde Celalabad'a sıçrar ve kontrolü mümkün olmayan bir seviyeye yükselir (Rezvani, 2013: 75). Yetersizliğini daha önce de kanıtlamış olan güney polisi, Bişkek'te yaşanan sokak gösterilerine müdahale etmekle meşgul olan başkent polisinden de

destek alamadığı için uzun süre kontrol edilemeyen çatışmalarla ilgili duyduklarımız oldukça insanın kanını donduracak cinstendir. Çatışma bittiğinde resmi rakamlara göre 1650 kişi hayatını kaybetmiş (İslambekova, 2013: 123), bazı Özbek köyleri boşaltılmıştır. Aşağıdaki tablo çatışmaların ekonomik ve siyasi nedenlerini ve sonuçlarını daha net görmemize yardımcı olacaktır.

Tablo 1: Kırgız-Özbek Çatışmalarının Ekonomik ve Siyasi Nedenleri ve Sonuçları

Çatışmalar	Ekonomik Ortam	Siyasi Ortam	Sonuç
1990 Çatışmaları	Dağılmanın doğurduğu ekonomik kriz ve piyasa ekonomisinin bilinmezlikleri	SSCB dağıldı, otorite boşluğu doğdu.	<ul style="list-style-type: none"> • 1200 ölü (resmi) • Rusya'nın askeri yardımı • Kolluk kuvvetlere karşı toplumsal güvenin azalması
1999 Çatışmaları	Perestrojka sonrası en büyük ekonomik kriz	Askar Akayev'in otoritesi tartışıldı.	<ul style="list-style-type: none"> • 100'ün üzerinde ölü • Rusya ve Özbekistan'ın askeri yardımı • Din kurumuna karşı toplumsal güvenin azalması
2010 Çatışmaları	Üretim krizi ve resesyon	Lale Devrimi...	<ul style="list-style-type: none"> • 1650 ölü (resmi) • Siyaset kurumuna karşı toplumsal güvenin azalması

1990'dan itibaren yaşanan üç çatışma baktığımızda siyasi ve ekonomik otorite boşluklarının Kırgızistan'ın güneyinde şiddete yol açtığını söyleyebilmek mümkündür. Bu sebeple özellikle Kırgız siyasi yaşamının istikrar kazanmasının, Kırgızistan'ın güney bölgesindeki çalışma imkanlarının geliştirilmesinin ve Kırgız kolluk kuvvetlerinin güçlendirilmesinin ve halk nezdindeki güveninin artırılmasının, bu gibi çatışmaların tekrarlanmaması için gerekli olduğu söylenebilir.

Sonuç

Özellikle Özbek-Kırgız ilişkileri açısından oldukça yüksek gerilime sahip olan Fergana Vadisi, bu iki halkın birlikte yaşama motivasyonlarını neredeyse tamamen bittiği söylenebilir. 2010 yılında vahşetin tırmandığı boyutlar, bunun en güçlü kanıtı niteliğindedir. Her ne kadar uluslararası sivil toplum kuruluşları Fergana Vadisi ve Güney Kırgızistan'da halkların entegrasyonuna ilişkin faaliyetler gösterse de sınır düzenlemesi tercihi birçok kişiye göre daha gerçekçi gelmektedir.

Bağımsızlık sonrası Özbekistan Latin alfabesine geçerek bölgenin iki büyük Kıpçak ülkesi Kazakistan ve Kırgızistan'dan kopmuştur. Bu aynı zamanda bağımsızlık sonrası Özbekistan'ın izleyeceği yolu da göstermiştir. Ayrıldıkları bir diğer husus da dildir. Özbekler kelime hazinesi ve dilin ahengi anlamında daha çok Fars etkisi altındaki Hakani lehçesini kullanırken Kırgızlar özünü koruyabilmiş Kıpçak lehçesini kullanmaktadır.

Bahsedilen bu ayrılıklar, Güney Kırgızistan'da ekonomik ve siyasi istikrarsızlık dönemlerinde keskinleşerek çatışmaya dönüşmektedir. İstikrarsızlığı kronikleşen Kırgızistan'da 1990 yılından itibaren 10'ar yıllık dönemlerde çatışmaların tekrarlandığı görülmektedir. Çalışmanın hazırlandığı dönemde yaşanmamış olan 2020 seçimleri sonrası başkent Bişkek'te yaşanan sokak çatışmalarının güneye henüz yansımamış olması büyük bir şanstır. Fakat karar alıcıların çatışmaları körükleyen bir rol üstlenmesi ve oluşan otorite boşluğunun hızla giderilmemesi halinde 2010 yılında yaşananların tekrar etmeyeceğini söylemek oldukça güçtür.

Kaynaklar

Shozimov, P. (2008). "The Fergana Valley: A Microcosm Of Problems And Potential In Central Asia", *Asian Voices Seminar Series*, March 26, 2008.

Zokirov, S. ve Umarov, K. (2011). *Economic Development In The Ferghana Valley Since 1991*, M. E. Sharpe, London.

Kona, G.G. (2003). "Radikal İslam ve Orta Asya", *Savunma ve Strateji Dergisi*, (Özel Rapor), 116, 76-80.

Derin, S. (2006). "Tasavvufun Orta Asya'da Yakın Geçmişteki Rolü: Kırgızistan Örneği", *Tasavvuf: İlim ve Akademik Araştırma Dergisi*, 7(16), 7-39.

Shozimov, P., Sulaimanov, J. ve Abdullaev, S. (2011). *Culture In The Ferghana Valley Since 1991*, M. E. Sharpe. London.

- Demirci, L. (2012), "Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın Kesişimindeki Sorunlu Vadi: Fergana", *Savunma Bilimleri Dergisi*, 11(2), 33-69.
- Soltan, E. (2001-2002). "Rusya ve Kırgızistan: Asimetrik İlişkilerin Sürekliliği", *Avrasya Dosyası* (Kazakistan-Kırgızistan Özel Sayısı), 7(4), 177-204.
- Kaçakçılık ve Organize Suçlarla Mücadele Daire Başkanlığı, *Kaçakçılık Güzergâhları*, <http://www.kom.gov.tr/KonuDetay.asp?BKey=37&KKey=54> (Son Erişim Tarihi: 19.06.2020).
- Allworth, E. (1990). *The Modern Uzbeks*, Hoover, Stanford.
- Akmoldoev, K. (2006). *Bağımsızlıktan Sonra Kırgızistan'da Ulus-Devlet İnşası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Roy, O. (2018). *Yeni Orta Asya Ya Da Ulusların İmal Edilişi*, Metis Yayınları, İstanbul.
- International Crisis Group. (2002). *Central Asia: Border Disputes And Conflict Potential*. ICG Asia Report No 33, Brussels, 4 April 2002.
- Bond, Andrew, KOCH, Natalie, "Interethnic Tensions in Kyrgyzstan: A Political Geographic Perspective", *Eurasian Geography and Economics*, 2010, No. 4, 531-562.
- Rezvani, Babak, "Understanding and Explaining the Kyrgyz-Uzbek Interethnic Conflict in Southern Kyrgyzstan", *Antropology of The Middle East*, Winter 2013, Vol. 8, No.2, 60-81.
- Ismailbekova, Aksana, "Coping Strategies: Public Avoidance, Migration, And Marriage In The Aftermath Of The Osh Conflict, Fergana Valley", *Nationalities Papers*, 2013, Vol. 41, No. 1, 109-127.
- Steiner, Susan; Esenaliev, Damir, "Are Uzbeks Better Off? Economic Welfare and Ethnicity in Kyrgyzstan", *Proceedings of the German Development Economics Conference*, No. 75, Berlin, 2011.
- Cheterian, Vicken, "Kyrgyzstan: Central Asia's Island of Instability", *Survival*, 2010, 52:5, 21-27.

Yönetim Bilişim Sistemleri

Bilişim Güvenliği ve Siber Güvenlik İçerik ve Farklılıkları

Hayale ALESKEROVA¹

Özet

Günlük tecrübeye önem taşıyan bilgilerle çalışan kurumlar altyapılarının savunması için çağdaş ve yeni savunma sisteminin oluşturulmasını gerekli sayarak bu alanda yeni araştırmalar yapmaya başladılar. Bu ise kendi açısında bilişim tehlikesizliği ve bilişim güvenliğinin oluşması gerekliliğini yarattı.

Bilişim tehlikesizliğine dair çeşitli yaklaşımlar mevcuttur. Bu yaklaşımları şöyle genelleye biliriz: Bilişim tehlikesizliği dendiğinde, bilişim gizliliği, tamlığı ve ulaşılabilirliğinin sağlanması anlaşılmaktadır. Bu 3 kural bilişim tehlikesizliği ile ilgili bütün söylenenleri içeriyor.

Bilgi güvenliği ve siber güvenlik çoğu zaman birbirleri yerine kullanılan ancak birbirlerinden farklı olgulardır.

Genel olarak tanımlar birbirlerine benzer ancak önemli farklılıklarla ayrılırlar dahi, siber güvenlik olgusu bireylerin, kurumların veya hükümetlerin bilgi işlem sistemlerini güvenilir bir şekilde sürdürebilmesi sağlamak, siber saldırılara karşı ve izinsiz erişimlere karşı korunması olarak tanımlanır. Bilgi güvenliği ise bilginin güvenliğini, bütünlüğünü sağlayan ve gerektiğinde yetkili kişilerin bilgiye kolayca ulaşmasına imkân veren bir sistemdir.

Anahtar kelimeler: Bilişim Güvenliği, Kriptografi, Elektronik İmza, Siber Güvenlik.

Bilişimin gizliliği dendiğinde, vatandaşların, mal varlığına bağlı olmaksızın oluşturulan yönetim, kurum, müesseselerin diğer şahısların yasal çıkarlarının korunması amacı ile elde edilmesine sınır konulan bilgiler düşünülmektedir.

Bilişimin tamlığı araştırılan obje veya prosesin geniş olarak tanımı, toplanmış bilgilerin ölçüsü ile belirleniyor.

Bilginin ulaşılabilirliği ise sistemdeki bilgi nesnesine uygun yetki sahibi olan kullanıcının ona ait olan zaman sürecinde o objeye engelsiz girmek özelliğinin belirlenmesidir.

1. Bilişim Güvenliği ve Kriptografi

Bilişim güvenliğine yönelmiş tehlike dendiğinde, oluşma riski olan olayların, olayların, oluşumunun bilişime ve otomatikleştirilmiş bilişim sisteminin toplusuna etkisi anlaşılmaktadır. Tehditlere karşı güç göstermek amacı ile OBS'in bilişim güvenliği sistemi aşağıdaki olayları çözümlemelidir:

- 1- Otomatikleştirilmiş bilişim sistemleri kaynaklarına kullanıcı ulaşılabilirliğinin sağlanması;
- 2- İletişim kanalı aracılığı ile verilenlerin savunulması;
- 3- Sistemde oluşanlara ve sistemin güvenilirliği ile direk ilişkisi olan olaylar ile ilgili bilgilerin toplanmasının ve saklanmasının belirtilmesi;
- 4- Yönetim tarafından sistem kullanıcılarının işini denetim, aynı zamanda sistemin kaynaklarına yasal olmayan tarzda girmek isteyenler ile ilgili yönetimin bilgilendirilmesi;
- 5- Denetimsizlik yüzünden zararlı programların sisteme uygulanmasını önlemek için kapalı alanın denetlenmiş program teminatı ile techiz edilmesi;
- 6- Savunma sistemi kaynaklarının tamlığını elde etmek için onları denetimi gerçekleştirmek.

Bilgisayar sisteminin ve ağların güvenliğini temin etmek için verilmiş şartlar dahilinde net belirlenmiş saldırılara karşı tedbirler teşkil etmek gerek. Bilginin korunması ile ilgili program araçlarına

¹ Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC), Türk Dünyası İktisat Fakültesi, İktisat ve İşletme Kürsüsü.

antivirüs programlarını, kriptografik şifreleme araçlarını, girişin sınırlanması sistemlerini, ağlararası ekranları, izinsiz (yasal olmayan) girişin belirlenmesi sistemini vs. örnek göstermek mümkündür.

Bilgi Güvenliği, fiziksel veya bilgisayarlı olsun, bilgi ve bilgilerin korunmasıyla ilgilenen daha geniş bir alandır.

Kriptografi şifreleme tarzını araştıran bilim dalıdır. Esas konu bilişim güvenliği, bilişim sistemlerinin oluşturulması ve onlara dair konsepttir. Kriptografi gizliliği, tamlığı denetim, kimlik doğrulama ve sahiplikten vazgeçmenin imkânsızlığını sağlamak için araştırılır. Bu zaman esas hedef bilginin izinsiz okunmasının ve manipülasyona engel olmaktadır. Kriptografinin 4 esas amacı vardır:

- Giriş güvenliği;
- Değiştirme güvenliği;
- Sahteleştirme güvenliği;
- Sorumluluk güvenliği.

Son zamanlar bilişim güvenliliğiminin güçlendirilmesi amacı ile elektronik imza teknolojisi de oluşmuştur. Burada konu imzanın skaner aracılığı ile kopyalanması değil. Elektronik imza - diğer verilere eklenen veya onlarla mantıksal açıdan ilişkisi olan, imza sahibi olan kimliğe izin veren verilerdir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin "Elektronik imza ve elektronik belge hakkında" yasası 2004 senesi 4 Mart'ından yürürlükte.

Haker alanında sıradan duruş olan güçlü bilişim saldırılarının çoğaldığı bir dönemde organizasyonel altyapılara izin verilmemiş şifreli girişten korumaya mecburdur. Bu durum özel sektörle sınırlanmıyor, devlet kurumları da aynı zamanda belirtilen bilişim müdahaleleri karşısında aynı derecede acizdir.

Bilişim güvenliliği bilgisayar teknolojisinin kullanıldığı zaman ortaya çıkabilecek risklerin kullanılmasını araştıran bilim alanıdır.

Bilişim güvenliliğinin usul ve araçları grubuna bazı yasal, manevi, etik ve teşkilati tedbirler, program ve teknolojik araçlar dahildir.

Siber Güvenlik ise siber uzayın korunması ve onu herhangi bir suçla (CIA-Confidentiality, Integrity, Availability ilgili ya da ilgili olmayan) karşı kullanılmasıyla ilgilidir.

Siber tehditleri başlıca üç ana başlık altında toplayabiliriz: hatalar, kazalar, saldırılar. Hatalar genellikle bilgi sistemlerinin içinde çalışan kişilerin bilinçsizce yaptıkları kusurlardır. Bu kusurlar sistemin güvenliğini tehdit eder. Kazalar daha ziyade insanların kontrollerinin dışında belirsiz bir zaman takvimi izleyerek gelişen -tabii afetler bu kategoride ele alınabilir- ve sistemlere zarar veren olaylar için kullanılır. Saldırılar ise aktif ya da pasif olarak bilgi işlem sistemlerine zarar vermeyi amaçlayan ve organize şekilde insan-düşman tarafından tasarlanmış eylemlerdir. Siber güvenlik tesis edilmeye çalışırken alınan önlemlerin hatalara mı, kazalara mı yoksa saldırılara mı çözüm olmayı hedeflediği önemlidir.

Siber güvenlik, bilişim ve iletişim teknolojileri aracılığıyla savunmasız olan dijital sistemleri, bilgileri, verileri güvenceye almakla ilgilidir. Ayrıca verilerin saklandığı, depolandığı ve verilerin güvenliğini sağlamak için teknolojilerin kullanıldığı bir alandır. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin korunmasına ilişkin siber güvencenin bir kısmı, yani donanım ve yazılım, BIT (Bilişim ve İletişim Teknolojileri) güvenliği olarak bilinir. Kısaca Siber Güvenlik, siber uzayların siber saldırılardan korunma ve koruma yeteneği olarak tanımlayabiliriz.

Ek olarak, bu kavramların kullanımı ile ilgili kültürel ve hatta politik yönleri de vardır. Örneğin, Amerika Birleşik Devletler'inde genellikle "siber güvenlik" yaygın olarak kullanılırken, Rusya'da ise "bilgi güvenliği" söylemi daha öne alınmaktadır.

"Bilişim güvenliliği" ve "siber güvenlik" eşteş terimler olsa da aralarında çok ince farklar mevcuttur.

1. Güvenlilik

Siber güvenlik sizin siber mekanınızın izin verilmemiş şifreli girişten savunulmasıdır. Böylece, konu elektronik şekilde olan bilgilerin savunulmasıdır. Bilişim güvenliliği ise bilgi aktiflerinizin izin verilmemiş girişten savunulmasıdır.

2. Bilgilerin Önemi

Her iki durumda bilgilerin önemi önemli detay sayılıyor. Siber güvenlik alanında ilk konu kurumunuzun bilgi -iletişim teknolojilerinin izin verilmiş şifreli girişten savunulmasıdır. O, kendi içinde siber

mekan aracılığı ile ilaşılır olan herşeye ait oluyor. Bilgi güvenirliliği ise kurumda bilgi aktivinizin herhangi tehlikeden savunulmasıdır.

3. Güvenlik Uzmanları

Siber güvenlik üzere uzmanlar gelişimde olan tehlike ile karşı karşıyadır. Tehlike kaçınılmazdır ve sizin Siber mekanınıza dahil olarak bilgi elde edebilir. Bilişim güvenirliliği ise bilgilerin güvebirliliğinin temeli sayıldığı için, bu alan üzere uzmanlar tehlike ile savaşmadan önce bilişim teknolojileri kaynak öncelikleri ile uğraşıyorlar.

4. Siber Güvenlik ve Bilgi Güvenirliliği Özellikleri

Siber güvenlik ve siber mekanda mevcut olan veya olmayan tehlikelerle, aynı zamanda sosyal medya hesapları, kişisel bilgiler vs.nın savunulması ile uğraşıyorlar. Bilişim güvenirliliği esasen, bilişim aktivle-ri, onların gizliliği, tamlığı ve ulaşılrlığı ile ilgilidir.

Sonuç

Bilgi Güvenliği ve Siber Güvenlik çok yakından ilişkili terimlerdir. Çoğumuz bunları birbirinin yerine kullanıyoruz ve bu pek önemli değil. Ancak aralarında kesin bir fark var. Siber Güvenlik, siber alanın kullanımını korumak veya savunmak siber saldırılardan Oysa Bilgi Güvenliği, bilgi ve bilgi sistemlerinin korunması, gizlilik, bütünlük ve kullanılabilirlik (CIA) sağlamak için yetkisiz erişim, kullanım, ifşa, aksama, değişiklik veya imhadan kaynaklanmaktadır. Bilgi Güvenliği, ilgili daha geniş bir alandır bilgi ve bilginin korunması fiziksel veya bilgisayarlı olsun.

Kaynaklar

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ, AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
“Bilgi güvenirliliyi” Bakı-2016 ƏLİZADƏ MƏTLƏB NURUŞ OĞLU, BAYRAMOV HAFİZ MƏHƏRRƏM OĞLU,
MƏMMƏDOV ƏLÖVSƏT SULİDDİN OĞLU.

Tr.wikipedia.org.

kriptoinvest.az.

<https://ted.az/az/view/news/23321/kiber-tehlukesizlik-ve-informasiya-tehlukesizlik>.

Yadigar İmamverdiyev AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, Azərbaycan “İnforma-siya təhlükəsizliyinin aktual multidissiplinar elmi-praktiki problemləri” IV respublika konfransı, 14 dekabr 2018-ci il.

e-imza.gov.az.

Yönetim ve Organizasyon

Mükemmeliyetçilik Algısının Kariyer Planlama Sürecindeki Etkisinin Araştırılması: Çorlu Coca Cola İçecek Fabrikası Örneği

Prof. Dr. Enver AYDOĞAN¹ - Kadriye GÖK²

Özet

Bireyler küreselleşen dünyanın yarattığı rekabet koşulları ve özbenliklerinin kendilerine dayattığı mükemmeliyetçilik algısıyla, gerçek hayatın bireylere sunduğu kariyer yolları arasında sonsuz döngülü bir çatışmaya maruz kalmaktadırlar. Mükemmeliyetçilik algısının bireye dayattığı yüksek beklentili hedefler ve standartlar sınırsız olsa da bireyin her durum ve koşulda bu algıyı doyurması mümkün olmamaktadır. Mükemmeliyetçilik kavramı zaman zaman psikopatolojik bir olgu olarak görülse de doğru zaman ve koşullarda ortaya çıktığında bireyin kariyer planlama sürecinde daha rahat ilerleme kaydetmesine imkân sağlayacak bir güç olarak görülebilir. Bu bağlamda mükemmeliyetçilik bireyin kişiliği ile kariyer yolları arasında bir köprü olarak düşünülebilir. Bu araştırmada bireylerin mükemmeliyetçilik algıları ile kariyer planlama sürecindeki tutumları arasındaki ilişkinin varlığını ve bu ilişkinin yönünü ortaya çıkartmak hedeflenmiştir. Bu bağlamda Tekirdağ ili Çorlu ilçesinde bulunan içecek sektöründe öncü ve dünyaca ünlü Coca Cola şirketine ait üretim fabrikasında çalışan mavi ve beyaz yakalı personelden toplam 133 kişi araştırma grubunu oluşturmuştur. Yapılan araştırmada sonuçlar değerlendirilirken çalışan personel mavi ve beyaz yakalı olarak ayırım yapılmadan, bir bütün olarak değerlendirilmiştir. Veri toplama aracı olarak demografik bilgi formu, Çok Boyutlu Mükemmeliyetçilik Ölçeği (ÇBMÖ) ve Kariyer Planlama Envanteri kullanılmıştır. Anket Yöntemi ile toplanan verilerin SPSS programı ile yapılan analizleri sonucunda ilişkiler incelenmiş ve çıkan sonuçlar yorumlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Mükemmeliyetçilik, Kariyer, Kariyer Planlama, Kariyer Yönetimi.

1. Giriş

İlk kez ortaya konduğu günden bu yana mükemmeliyetçilik kavramının tanımlanması, konumlandırılması ve bu kavrama olan bakış açısı pek çok kez farklılaşmaya maruz kalmıştır. Mükemmeliyetçilik kavramı önceleri psikopatolojik bir durum olarak görülmekte iken daha sonraları yapılan çalışmalar ve çok boyutlu olarak yapılan değerlendirmeler sonucunda bu kavramın olumlu ve olumsuz olarak iki ana başlıkta sınıflandırılabilceği görülmüştür. Mükemmeliyetçiliğin olumlu bir olgu olduğunu savunan araştırmacılar güçlü ve mantıksal olarak başarıya giden yolda bu durumun bir zaruriyet olduğunu ortaya koyarken; olumsuz bir olgu olduğunu savunan araştırmacılar ise bireylerin gerçeküstü yükseklikte ve ulaşılması zor hedefler koyarak kendilerine zarar verme eğilimi yönünde tutumlara sebep veren bir olgu olduğunu savunmuşlardır. Mükemmeliyetçi bireylerin kişilik özellikleri incelendiğinde genel olarak katı standartlara sahip, esnek olamayan, kendini sürekli kontrol altında tutmaya çalışan, başkalarına güvenme güçlüğü çeken ve tünel bakışına sahip kişiler oldukları görülmüştür. Bu bulgular daha sonraları mükemmeliyetçiliğin modellenmesinde ve mükemmeliyetçiliğe olan yaklaşımlarda araştırmacılara önemli ipuçları vermişlerdir.

Kariyer kavramı ise en kabul görmüş haliyle genel olarak meslek ile ilgili konulardan bahsederken kullanılan bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Klasik tanımıyla kariyer, bireylerin mesleki yaşamları

¹ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İİBF İşletme Bölümü, enveraydogan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7327-7148>.

² Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Öğrencisi, kadriye.gok@ysk.gov.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5100-8537>.

rı boyunca izlemeleri gereken bir dizi yol olarak açıklanabilir. Kariyer kavramı yalnızca mesleki tatmin veya başarıyla ilgili olmayıp, aynı zamanda bireyin sivil hayatını sürdüreceği maddi imkânı sağlamakta ve sosyal hayatında da toplumsal statüsünü kazanmasında önemli bir araç olarak ifade edilmektedir. Bireyin kendini gerçekleştirme amacıyla gelecekte kendisini nerede ve nasıl görmek istediğine dair yönelimi ve bu doğrultuda kendini gerçekleştirme ihtiyacı, kariyer kavramının sosyal konumunu oluşturmaktadır. Bireyin bu güdülenmeyle ve kişiliğinin sentezi sonucunda kariyerini planladığı görülmüştür. Ancak, yönetim ve organizasyon alanında yaşanan gelişmeler ve küreselleşen dünyanın yarattığı olağanüstü rekabet durumu, bireylerin kariyer planlamalarında birtakım değişikliklere yol açmış ve bireyler açısından başarıya ulaşan yolu bir hayli zorlaştırmıştır. Benzer şekilde bakıldığında örgütler açısından da iş görenlerin kariyer planlamalarına katkıda bulunma ihtiyacı elzem hale gelmiş ve bu duruma paralel olarak kalifiyeli işgücünü örgüt bünyesinde tutmak bir hayli zorlaşmıştır. Bu amaçla örgütler, bireylerin kariyer sorunlarına çözümler sunmak amacıyla bir dizi çalışmalar yapmak durumunda kalmışlardır.

Kariyer planlama ve kariyer kararı süreçlerinde yaşanan bu zorluklar ortada iken mükemmeliyetçi kişilik özelliğine sahip kişiler bu zorluklara ilave olarak kendi kişisel özelliklerinden doğan dezavantajlar ile birlikte mücadele etmek durumunda kalmaktadırlar. Dolayısıyla günümüz koşullarında neredeyse hayati bir önem taşıyan kariyer planlama, bireyin mesleki ve sosyal hayatında mutlu bir hayat sürdürmesine olanak sağladığı için kişiliğine uygun olmalıdır. Çünkü bireyin sahip olduğu kişilik yapısı içinde bulunduğu durumu değerlendirebilmesinden, hayatta karşılaşacağı problemlerin çözümü ve bu problemlerin birey üzerinde bırakabileceği etkiye kadar birçok konuda önemli rol oynamaktadır.

Bahsedilen bu durumun daha ayrıntılı bir şekilde ifade edilebilmesi ve ortaya konabilmesi için yapılan bu araştırmada mükemmeliyetçilik kavramı ele alınarak tanımsal ifadeler ve mükemmeliyetçi kişilik özelliklerine yer verilmiş, mükemmeliyetçiliğin boyutları araştırılıpolumlu ve olumsuz yanları hakkında araştırmacıların görüşleri ortaya konmuştur. Araştırmanın devamında ise kariyer kavramı tanımlanarak kariyer planlamanın önemine değerlendirilmiştir.

Araştırmanın sonuç kısmında isemükemmeliyetçi kişilik özelliğine sahip bireylerin kariyer planlama tutumları arasındaki ilişki içecek sektöründe faaliyet gösteren bir firmadayapılan araştırma ile analiz edilerek, sonuçları hakkında bilgiler sunulmuştur. Söz konusu firmada çalışmakta olan mavi ve beyaz yakalıların kariyer planlama tutumlarının mükemmeliyetçilik algılarına göre değişkenlik gösterip göstermediğinin tespitine ilişkin sonuçlar verilmiştir.

1.1. Mükemmeliyetçilik

Kişilik özelliklerinden birinin de mükemmeliyetçilik olduğu ifade edilmektedir ve Mükemmeliyetçilik son yıllarda özellikle psikoloji alanında üzerinde daha çok durulan bir araştırma alanı olmuştur. Birçokaraştırmacınıninsıklıklaelealdığıbirkavramolmasınarağmenortak kabul gören bir tanım ya da yapı mevcut değildir. Pek çok tanım mükemmeliyetçilik ile ilgili bir fikir birliği sağlanmadığını gösterse de özellikle kişinin davranışı ve performansı ile ilgili yüksek beklenti üzerinde yoğunlaşmıştır. Literatür incelendiğinde mükemmeliyetçilik çoğunlukla batı toplumlarında çalışılan bir kavramdır ve kavram olarak çalışılmaya başlanması, literatürde yer alması 1950'li yıllara denk gelmektedir. İlk çalışmalarda mükemmeliyetçilik daha çok patolojik bir olgu olarak karışımıza çıkmaktadır. Bu olgu daha çok nevrozun, kişilik bozukluğunun bir parçası olarak düşünülmüştür. Daha sonraları tek boyutlu mükemmeliyetçiliğin sadece bireyin kendine odaklanması halini incelemesinin yetersiz kaldığını ve çevresi ile ilişki halinde olan bireyin sosyal yönden de incelenmesi gerektiği bu nedenle mükemmeliyetçilik kavramının daha kapsamlı, farklı bakış açıları ile incelenmesi gerektiği görülmektedir. Bireyin kendi içindeki bileşenleri kadar kişiler arası bileşenler üzerine de odaklanmasıyla Mükemmeliyetçilik çok boyutlu bir yapı olarak çalışılmaya başlanmış ve 1970'li yıllarda kavramın tamamen patolojik ve tek yönlü bakan bu bakış açısı yerine çok boyutlu bir bakış açısı geliştirilmiştir. Söz konusu bakış açısına göre mükemmeliyetçilik patolojik olabileceği gibi, olumlu ve sağlıklı da olabilmektedir. Bakış açısının değişimindeki en büyük sebep ise, bazı mükemmeliyetçi özellikleri taşıyan bireylerin psikopatolojik davranışlar sergilemesine rağmen; bazılarının bu davranışları sergilemeyişleri gösterilmektedir (Frost vd., 1990; Hewitt ve Flett, 1991c).

Hewitt ve Flett mükemmeliyetçiliği bireyin kendine yönelik bilinç ve inançları doğrultusunda ele almış ve mükemmeliyetçi davranışların kişilik ve sosyal faktörlerden etkilendiğini ifade etmişlerdir (Hewitt ve Flett, 1991b). Hewitt ve Flett'e göre mükemmeliyetçiliğin üç farklı boyutu vardır. Bunlar:

Kendine Yönelik Mükemmeliyetçilik: Bu boyut kişinin kendine yönelik oluşturduğu yüksek ve gerçekten uzak standartları gerçekleştirmeye yoğunlaşmasıdır.

Başkalarına Yönelik Mükemmeliyetçilik: Bu boyutta kişi başkalarının yaptığı herşey mükemmel olmalıdır düşüncesi temeli ile diğer insanlar için yüksek standartlar belirlerler. Temelinde kendine

yönelik mükemmeliyetçilik ile aynıdır; sadece mükemmeliyetçilik algısı dışarıdan yönetilmektedir (Hewitt ve Flett, 1991a).

Toplumsal Düzene Yönelik Mükemmeliyetçilik: Bu boyutta birey toplumun kendilerinden yüksek, ulaşılmaması zor şeyleri beklediğinin düşündür.

Yakın zamanda yapılan araştırmalar incelendiğinde ise mükemmeliyetçilik boyutlarını belirlerken ortaya çıkan bir başka eğilim mükemmeliyetçiliğin olumlu ve olumsuz olarak iki ana başlık altındaki kategorileştirilmesidir. Bu araştırmalarda mükemmeliyetçiliğin farklı kişilik değişkenleri ile etkileşimli olduğu, bazı araştırmacılara göre mükemmeliyetçiliğin sağlıklı, olumlu hatta gerekli olduğunu düşündükleri (Adler, 1965: 101-125); bazılarının ise tam tersine sağlıklı, olumsuz, arzu edilmeyen bir özellik olduğunu düşündükleri (Burns, 1980; Patch, 1984) görülmektedir. Mükemmeliyetçilikte patolojik olmayan yüksek başarı standartlarının belirlenmesi gayet normal insani bir özelliktir. İnsanlar standartlarını değişen durumlara göre ayarlayabildikleri ölçüde, yüksek standartlara sahip olmak onların motivasyon dürtüsüyle hedefe yönelik hareket etmelerini sağlayabilmekte ve bu nedenle, yüksek standartların belirlenmesi ve takibi nispeten uyarlanabilir olmaktadır.

1.2. Kariyer

Genel olarak işe ilişkin konulardan, iş hayatında yaşanabilecek her türlü ilerlemeden ve iş yaşamında bulunabilecek ileri mevkilerden bahsederken kullanılmakta olan “*kariyer*”, yaşam boyu devam eden dinamik bir süreç olup; mesleğe hazırlama, mesleğe giriş ve meslekte devam etme gibi planlı faaliyetleri içermektedir. Yönetim ve organizasyon alanındaki gelişmeler sonucunda örgüt yapısında meydana gelen değişimler, kariyer kavramının manasının da değişmesine yol açmıştır. Son yıllarda ilerleme anlamında kullanılan kariyer kavramı, işin yeniden yapılandırılması yoluyla birey için anlamlı olan ve bireyin psikolojik doyumunu sağlayacak bir süreç olarak değişikliğe uğramıştır. Türkçede tam karşılığı olmayan kariyer kavramı insan yaşamında önemli bir yere sahip olmuş ve hayatımızın her aşamasında karşımıza çıkmaya başlamıştır. Çünkü günümüzde küreselleşmenin de etkisiyle kişiler ve örgütler ortak bir amaç ve yüksek verim için beraber hareket etmekte ve kendilerini bu uğurda sürekli olarak geliştirme çabasında oldukları. Bununla beraber bireyler arası rekabet ve bireylerin kendini geliştirme çabaları kariyer kavramını çok daha önemli kılmaktadır.

Bireyin kendini gerçekleştirme amacıyla gelecekte kendisini nerede ve nasıl görmek istediğine dair yönelimi, içinde bulunduğu pozisyonu anlamlı kılmaktadır ve nihayet kendini gerçekleştirme ihtiyacı kariyer kavramını sosyal konumu etkileyen bir olgu haline getirmektedir. Bireyin bu güdülenme ile kariyerini planlaması durumu ilk boyutu ifade etmektedir ve bireyin kendi kişiliğinde meydana geldiği açıkça görülmektedir. İkinci boyut olan örgüt boyutunu, iş ve pozisyonlar gerekli kılmaktadır. Örgüt kendi amacı doğrultusunda, bireylerin kariyer hedeflerinde ulaşmak istedikleri pozisyona nasıl ve ne şekilde ulaşacakları konusunda çalışanı ile iletişime geçip, ona bu konuda yapıcı bir şekilde rehber olabilmelidir (Şimşek ve Öge, 2011: 273). Kariyer unsuru bireylere kişisel anlamda gelişme, büyüme ve yeni deneyimler edinmeye olanak sağladığından; buna bağlı olarak da örgütlerin ihtiyacı olan kalifiye ve kendini yetiştirmiş eleman ihtiyacı karşılandığından kariyer kavramının kritik bir önemi vardır. Sonuç olarak örgütsel verimlilik açısından önemli bir etkiye sahip olan çalışanların verimliliği ve motivasyonları, bu iki boyutun birbiriyle yakından ilişkili olduğunu açıkça ortaya koymaktadır (Taşhyan vd., 2011: 234).

Örgütlerin ileride ihtiyaç duyacağı nitelikteki personelin gelecek kaygısı gütmeyen kariyerlerini planlayabilmelerine imkân tanıyan amaç, plan ve stratejilerin belirlenip uygulandığı süreçlerin toplamı kariyer yönetimi olarak adlandırılmaktadır (Fındıkçı, 2009: 346). Kariyer yönetiminin güzel bir şekilde hayata geçirildiği işletmelerde, işgörenlerin iş doyumu ve örgütte kalması önem teşkil ettiğinden bu amaçla kariyer yolları belirlenir, kariyer fırsatları duyurulur, çalışanların performansları değerlendirilir ve iş tecrübelerinin artırılması adına eğitim ve danışmanlık faaliyetleri düzenlenir. Bu sayede örgüt, doğru zamanda, doğru pozisyona, doğru çalışanları yerleştirebilecektir. Bu tarz işletmelerde işgörenin geleceğe yönelik belirsizlikleri ortadan kalkar ve bu da daha verimli çalışmasına olanak sağlar (Sabuncuoğlu, 2016: 216). Bu noktada kariyer yönetiminin amaçları; örgütün gereksinimlerini sağlamak, bireylerin yeterlilikleri doğrultusunda kariyer süreçlerine rehber olmak, kişileri teşvik ederek kendilerini geliştirmelerini sağlamak ve onlara destek vermek, hem örgütün hem de bireyin hedeflerini bir araya getirmek şeklinde sıralanabilir (Aytaç ve Keser, 2017: 161).

Kariyer yönetiminin bir bileşeni olan kariyer planlaması, bireylerin sahip oldukları ilgi, beceri, değer ve fırsatları bilmesi, kendini tanıması, seçeneklerin ve sonuçların farkına varması, kendisi için kısa ve uzun vadede hedefler belirlemesi, bu kariyer hedeflerine ulaşmada yön tespit etmesi, kariyer planlarını hazırlaması, iş, eğitim ve diğer gelişim faaliyetlerini programlaması, işlerin ve kariyer yollarının analizini yapması, olasılıkları olan organizasyonları belirleyerek, başvurması ve elde etmesi süreci ola-

rak tanımlanmaktadır. Kariyer planlamasında ki en önemli husus hem örgütün hem de işgörenlerin hedefleri arasında bir denge durumu oluşturmaktır (Barutçugil, 2004: 320-321).

Günümüzde teknolojiadaki değişim ve gelişmeler; işlerin niteliksel olarak değişmesi, büyümesi ve ilerlemesi; eğitilmiş insan sayısının ve buna bağlı olarak rekabetin artması örgütün ihtiyaçlarını da büyümüşür ve örgütleri hızlı bir değişime yönlendirmiştir. Dolayısıyla bu durum kariyer planlamasının önemine işaret etmektedir. Örgütün etkinlik ve verimliliğinin artırılması esasına dayanan kariyer planlaması; motivasyonu, kaliteyi, birey ve örgütlerin hedeflerini ortak bir noktada buluşturarak insan kaynakları yönetiminin vazgeçilmez ve etkili bir uygulaması olmuştur. Bu hususun hem çalışanlar hem de işverenler açısından önemi gün geçtikçe artmaktadır. İşgören açısından kişinin iş yaşamındaki kalitenin artması, gelecekte oluşabilecek fırsatları veya zorlukları öngörüp üstesinden gelebilmesi, gereksinimlerini ve yeteneklerini işletmede mevcut olan veya gelecekte oluşacak fırsatlarla buluşturması gibi amaçlara için etkin bir kariyer planlaması yapılmalıdır. Örgüt açısından ise etkinlik ve verimliliğinin artırılması, piyasa koşullarının gerisinde kalmadan doğru planlamalar yaparak çalışanlarının vasıflarını arttırarak işgörenin kariyer başarıları sağlanması suretiyle iş doyumunu, kendine güveni ve işe bağlılığını üst düzeye çıkarmak için planlama yapılmalıdır (Koc, 2015: 53).

Kariyer planlama, işgörenlerin ve örgütlerin birbirlerini bütünlendiği bir süreçtir. Örgüt çalışanları kariyer fırsatları ararken; örgütler de kısa vadede amaçlarına ulaşmak isterler. Bu noktada kariyer planlamasının aşamaları örgütsel ve kişisel olarak ele alınmaktadır. İlk aşama kariyer planlama sürecinde olan bireyin kendisidir. Birey iş hayatında bulunduğu mevcut durumu tespit ederek gelecekte olmak isteyeceği pozisyonlar ve fırsatlar için mesleki yetkinlik ve deneyimlerini arttırmak, kariyerlerini geliştirebilmek durumundadır. Diğer aşama ise kariyerin örgüt açısından değerlendirilmesidir. Bu aşamada örgüt kendi amaçları doğrultusunda işgörenlerin amaçlarını kendisiyle uyumlaştırmaya çalışmaktadır. Bir başka ifadeyle iş görenler ve yöneticiler, kariyer planlama sürecinde uyumlu hale gelerek bütünleşme çabası içindedirler (Koc ve Topaloğlu, 2012: 297).

Kariyer planlaması çok sistematik ve kapsamlı bir süreç olarak görülmektedir. Bunun nedeni çevrede, örgütte ve çalışanlarda meydana gelen değişikliklerle, bireylerin kariyer beklentilerini zaman zaman gözden geçirme zorunluluklarıdır (Antoniou, 2010: 14). Bireysel kariyer planlaması, bireyin kendini tanıması, yetenek ve ilgi alanlarını ve yapabilirliklerini değerlendirerek, mevcut kariyer fırsatlarını incelemesi sonucunda, bireysel kariyer hedeflerini oluşturması ve bu amaçlara ulaşabilmesi için öngördüğü araçları, yöntemleri ve faaliyetleri kapsayan bir süreçtir (Kabadayı, 2013: 38). Örgütsel kariyer planlama, örgüt tarafından gerçekleştirilen bir süreçtir ve örgütsel amaçlar ile bireysel amaçların uyumlu hale getirilmesini sağlayan ve bireysel kariyer planları ile örgütsel amaçların gerçekleştirilmesine yönelik olarak yapılan çalışmaları destekleyen bir süreçtir (Sav, 2008:25). Sürecin temelinde örgüt-birey bütünleşmesi vardır. Bu doğrultuda örgütler işgörelere yardımcı olmak için çeşitli uygulamalar geliştirmektedirler. Bu uygulamalar, iş görenlerin örgüte ilişkin belirsizliklerini azaltan, onların geleceklerini objektif bir bakış açısıyla görmelerine imkân sağlayan, ilerisi için gerçekçi planlar yapmalarına destek veren ve aynı zamanda yaptıkları işten yüksek tatmin duyabilmeleri için kullanılan programlardır. Bireyin iş doyumunu üzerinde önemli bir etkiye sahip olan kariyer planlaması sürecinde örgüt yönetimi bireylere kariyerleri ile ilgili alternatifler sunarak danışmanlık yapar. Yani çalışanlar ihtiyaç ve hedeflerini belirlerken, bireysel kariyer planlamalarını oluştururken örgütler ihtiyaç duyulan desteği bu bireylere vermelidirler. Yönetim tüm bilgilerini; örgütün ihtiyaç değerlendirmelerinden, performans ve potansiyel değerlendirmesinden, yönetim planlarından alır ve bunlar ile işgörelere yönelik kariyer gelişim programları oluşturur. Bu programlar, bireysel kariyer gelişim programları, kariyer danışmanlığı, akıl hocalığı ve yönetim eğitimi gibi işgörelere kariyer planlaması sürecinde destekleyecek genel düzenlemelerdir (Çalık ve Ereş, 2006: 95).

1.3.Araştırmanın Amacı ve Önemi

Günümüz koşullarında neredeyse hayati bir önem taşıyan kariyer planlama, bireyin mesleki ve sosyal hayatında mutlu bir hayat sürdürmesine olanak sağladığı için kişiliğine uygun olmalıdır. Çünkü bireyin sahip olduğu kişilik yapısı içinde bulunduğu durumu değerlendirebilmesinden, hayatta karşılaşacağı problemlerin çözümü ve bu problemlerin birey üzerinde bırakabileceği etkiye kadar birçok konuda önemli rol oynamaktadır. Bu bağlamda mükemmeliyetçilik, dışa dönüklük, uyumluluk, sorumluluk sahibi olma, liderlik, nevroz gibi sahip olunan kişilik özelliklerinden genel anlamda olumsuz bir kişilik değişkeni olarak ele alınan mükemmeliyetçiliğin, iş ve yaşam doyumunu üzerinde anlamlı etkisi olabileceği ve aslında bir obsesyon değil tam tersine motivasyon aracı olarak bireylerin kariyer planlama süreçlerini etkileyebileceği düşüncesi ile yola çıkarak yapılan bu araştırma mükemmeliyetçiliğin kariyer planlama sürecindeki hem olumlu hem olumsuz yansımalarının ele alması açısından önem kazanmaktadır.

2. Yöntem

2.1. Veri Toplama Aracı

Araştırmada veri toplama aracı olarak üç bölümden oluşan anket formu kullanılmıştır. Veri toplama aracının ilk bölümünde Hewitt ve Flett (1991) tarafından geliştirilen ve Oral (1999) tarafından Türkçeye uyarlanarak güvenilirlik ve geçerlik çalışmaları yapılan Çok Boyutlu Mükemmeliyetçilik Ölçeği-Hewitt yer almaktadır. Ölçek beşli likert tipinde (1-kesinlikle katılmıyorum, 5-kesinlikle katılıyorum) 45 madde ve 3 boyuttan (kendine yönelik mükemmeliyetçilik, başkalarının beklentilerine yönelik mükemmeliyetçilik, sosyal olarak belirlenmiş mükemmeliyetçilik) oluşmaktadır. Ölçekteki 18 madde olumsuz ifade içerdiğinden (2, 3, 4, 8, 9, 10, 12, 19, 21, 24, 30, 34, 36, 37, 38, 43, 44, 45) ters kodlanarak elde edilen yüksek puan, mükemmeliyetçilik algısının yüksek olduğunu ifade etmektedir. Bu çalışmada ölçeğin geneline ait Cronbach Alpha katsayısı 0,94; alt boyutların Cronbach Alpha katsayıları 0,89 / 0,82 ve 0,71 olarak tespit edilmiştir. Anket formunun ikinci bölümünde Erdoğan (2009) tarafından oluşturulan ve Edinsel (2018) tarafından ölçeğe dönüştürülerek güvenilirlik ve geçerlik çalışmaları yapılan “*Bireysel Kariyer Planlama Ölçeği*” yer almaktadır. Ölçek beşli likert tipinde (1: kesinlikle katılmıyorum, 5: kesinlikle katılıyorum) 20 madde ve “*plan oluşturma, kendini değerlendirme, fırsatları tanımlama, hedef belirleme*” olmak üzere 4 boyuttan oluşmaktadır. Ölçek puanı maddelere verilen puanların madde sayısına bölünmesi ile elde edilmekte olup puan yükseldikçe bireysel kariyer planlama sürecine ilişkin tutumun yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmada ölçeğin Cronbach Alpha katsayısı 0,90; alt boyutların Cronbach Alpha katsayıları sırasıyla 0,81 / 0,68 / 0,60 / 0,65 olarak tespit edilmiştir.

3. Bulgular

3.1. Değişkenler Arasındaki İlişkiye Ait Bulgular

Tablo 1. 'da mükemmeliyetçilik algısı ile bireysel kariyer planlama süreci arasındaki ilişkiyi gösteren Pearson korelasyon analizi sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 1: Değişkenler Arasındaki Korelasyon Analizi Sonuçları

Değişkenler	2	3	4	5	6	7	8	9
1-Kendine Yönelik Mükemmeliyetçilik	0,92**	0,7**	0,94**	0,36**	0,38**	0,43**	0,39**	0,46**
2-Başkalarının Beklentilerine Yönelik Mükemmeliyetçilik	1	0,76**	0,96**	0,47**	0,44**	0,48**	0,50**	0,56**
3-Sosyal Olarak Belirlenmiş Mükemmeliyetçilik		1	0,88**	0,26**	0,39**	0,25**	0,41**	0,40**
4-Mükemmeliyetçilik			1	0,43**	0,46**	0,42**	0,50**	0,54**
5-Plan Oluşturma				1	0,72**	0,57**	0,85**	0,93**
6-Kendini Değerlendirme					1	0,53**	0,73**	0,85**
7-Fırsatları Tanıma						1	0,59**	0,74**
8-Hedef Belirleme							1	0,93**
9-Bireysel Kariyer Planlama								1

*p<0,05

**p<0,01

Kendine yönelik mükemmeliyetçilik algı puanları ile plan oluşturma (r=0,36; p<0,05), kendini değerlendirme (r=0,38; p<0,05), fırsatları tanıma (r=0,43; p<0,05), hedef belirleme (r=0,39; p<0,05) alt boyut puanları ve bireysel kariyer planlama ölçek puanı (r=0,46; p<0,05) arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Kendine yönelik mükemmeliyetçilik algısı yüksek olan işgörenlerin bireysel kariyer planlama sürecine ilişkin tutumları da yüksek düzeydedir.

Başkalarının beklentilerine yönelik mükemmeliyetçilik algı puanları ile plan oluşturma (r=0,47; p<0,05), kendini değerlendirme (r=0,44; p<0,05), fırsatları tanıma (r=0,48; p<0,05), hedef belirleme (r=0,50; p<0,05) alt boyut puanları ve bireysel kariyer planlama ölçek puanı (r=0,56; p<0,05) arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Başkalarının beklentilerine yönelik mükemmeliyetçilik algısı yüksek olan işgörenlerin bireysel kariyer planlama sürecine ilişkin tutumları da yüksek düzeydedir.

Sosyal olarak belirlenmiş mükemmeliyetçilik algı puanları ile plan oluşturma ($r=0,26$; $p<0,05$), kendini değerlendirme ($r=0,39$; $p<0,05$), fırsatları tanıma ($r=0,25$; $p<0,05$), hedef belirleme ($r=0,41$; $p<0,05$) alt boyut puanları ve bireysel kariyer planlama ölçek puanı ($r=0,40$; $p<0,05$) arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Sosyal olarak belirlenmiş mükemmeliyetçilik algısı yüksek olan işgörenlerin bireysel kariyer planlama sürecine ilişkin tutumları da yüksek düzeydedir.

Mükemmeliyetçilik algı puanları ile plan oluşturma ($r=0,43$; $p<0,05$), kendini değerlendirme ($r=0,46$; $p<0,05$), fırsatları tanıma ($r=0,42$; $p<0,05$), hedef belirleme ($r=0,50$; $p<0,05$) alt boyut puanları ve bireysel kariyer planlama ölçek puanı ($r=0,54$; $p<0,05$) arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Mükemmeliyetçilik algısı yüksek olan işgörenlerin bireysel kariyer planlama sürecine ilişkin tutumları da yüksek düzeydedir.

Tablo 2'de mükemmeliyetçilik algısının, bireysel kariyer planlama süreci üzerindeki etkisine ait çoklu regresyon analizi sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 2: Mükemmeliyetçilik Algısının Bireysel Kariyer Planlama Süreci Üzerindeki Etkisi

Bağımsız Değişkenler	B	SH _B	β	t	p
Sabit	2,290	0,224		10,208	0,000
Kendine yönelik mükemmeliyetçilik	0,157	0,154	0,191	1,018	0,310
Başkalarının beklentilerine yönelik mükemmeliyetçilik	0,378	0,181	0,425	2,093	0,038
Sosyal olarak belirlenmiş mükemmeliyetçilik	-0,049	0,099	-0,055	-0,497	0,620
R=0,566 R ² =0,320 Δ R ² =0,304					
F _(3,129) =20,229 p=0,000					

H1: Kendine yönelik mükemmeliyetçilik algısının bireysel kariyer planlama süreci üzerinde anlamlı etkisi vardır.

H2: Başkalarının beklentilerine yönelik mükemmeliyetçilik algısının bireysel kariyer planlama süreci üzerinde anlamlı etkisi vardır.

H3: Sosyal olarak belirlenmiş mükemmeliyetçilik algısının bireysel kariyer planlama süreci üzerinde anlamlı etkisi vardır.

Mükemmeliyetçilik algısı ile plan oluşturma süreci arasındaki ilişkiyi gösteren modelin uygun olduğu görülmektedir ($F_{(3,129)}=20,23$; $p<0,05$). Mükemmeliyetçilik algısı, bireysel kariyer planlama sürecindeki değişimin yaklaşık %30'unu açıklamaktadır ($\Delta R^2=0,304$).

Regresyon katsayıları ve katsayıların anlamlılığına ilişkin t testi sonucu incelendiğinde başkalarının beklentilerine yönelik mükemmeliyetçilik ($\beta=0,47$; $t=2,22$; $p<0,05$) algısının bireysel kariyer planlama süreci üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkiye sahip olduğu; kendine yönelik mükemmeliyetçilik ve sosyal olarak belirlenmiş mükemmeliyetçilik algısının bireysel kariyer planlama süreci üzerinde anlamlı etkiye sahip olmadığı ($p>0,05$) tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle başkalarının beklentilerine yönelik mükemmeliyetçilik algısı yüksek olan işgörenlerin bireysel kariyer planlama sürecine ilişkin tutum düzeyi artmaktadır.

H1 Ret: Kendine yönelik mükemmeliyetçilik algısının bireysel kariyer planlama süreci üzerinde anlamlı etkisi yoktur.

H2 **Kabul:** Başkalarının beklentilerine yönelik mükemmeliyetçilik algısının bireysel kariyer planlama süreci üzerinde anlamlı etkisi vardır.

H3 Ret: Sosyal olarak belirlenmiş mükemmeliyetçilik algısının bireysel kariyer planlama süreci üzerinde anlamlı etkisi vardır.

4. Sonuç

Yapılan araştırma sonucunda elde edilen bulguların genel anlamda literatürle uyumluluk gösterdiği söylenebilir. Mükemmeliyetçilik algısının alt boyutları ile bireysel anlamda kariyer planlama süreci arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişkinin varlığının tespit edilmesi Mükemmeliyetçilik algısı yüksek olan işgörenlerin bireysel kariyer planlama sürecine ilişkin tutumlarının da yüksek düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır. Yapılan bu analiz sonucu bireylerin kariyer yollarında hedefledikleri şekilde ilerlemelerine olumlu bir katkı verdiği söylenebilir.

Araştırmanın hipotezleri ele alındığında;

H1: Kendine yönelik mükemmeliyetçilik algısının bireysel kariyer planlama süreci üzerinde anlamlı etkisi vardır.

H1 hipotezine ilişkin yapılan çoklu regresyon analizi sonucunda p değerinin 0,05ten büyük olduğu bulunmuş bu nedenle kendine yönelik mükemmeliyetçilik algısının kariyer planlama süreci üzerine tek başına anlamlı düzeyde bir etkisi olmadığı,

H2: Başkalarının beklentilerine yönelik mükemmeliyetçilik algısının bireysel kariyer planlama süreci üzerinde anlamlı etkisi vardır.

H2 hipotezine ilişkin olarak yapılan regresyon analizi sonucunda p değerinin 0,05ten küçük olduğu bulunmuş ve dolayısıyla başkalarına yönelik mükemmeliyetçilik algısının kariyer planlama süreci üzerine anlamlı düzeyde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır,

H3: Sosyal olarak belirlenmiş mükemmeliyetçilik algısının bireysel kariyer planlama süreci üzerinde anlamlı etkisi vardır.

H3 hipotezine ilişkin olarak yapılan regresyon analizi sonucunda ise p değerinin 0,05ten büyük olması sebebiyle sosyal olarak belirlenmiş mükemmeliyetçilik algısının kariyer planlama süreci üzerine anlamlı düzeyde etkisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Bu sonuçlar ışığında yapılan değerlendirmede, mükemmeliyetçiliğin alt boyutlarından olan sosyal olarak belirlenmiş, kendine yönelik ve başkalarının beklentilerine yönelik mükemmeliyetçilik algılarının kariyer planlama süreci üzerine belirli düzeyde etkileri olduğu sonucuna ulaşılmıştır ancak bu alt boyutlardan başkalarına yönelik mükemmeliyetçilik algısının kariyer planlama süreci üzerinde anlamlı düzeyde etkisi olduğu, sosyal olarak belirlenmiş ve kendine yönelik mükemmeliyetçilik algılarının ise her ne kadar kariyer planlama süreci üzerinde belirli bir etkileri olduğu tespit edilmiş ise de bu etkinin anlamlı düzeyde bir etki olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bundan dolayı H1 ve H3 hipotezleri bu çalışmada özelinde reddedilmiş H2 hipotezi ise kabul edilmiştir. Tüm bu çalışma genel olarak değerlendirildiğinde literatüre aykırı bir durum teşkil etmediği görülmüştür. H1 ve H3 hipotezlerinin doğruluğunun daha kesin olarak tespit edilebilmesi için örneklem büyüklüğünün artırılması ya da farklı firmalarda aynı faaliyet alanında çalışanlar üzerinde benzer mahiyette yapılan çalışmaların sonuçları ışığında tekrar değerlendirilmesinin hipotezlerin geçerliliği açısından daha uygun olduğu düşünülmektedir.

Bu çalışmanın örneklemini Tekirdağ İli Çorlu İlçesinde içecek sektöründe faaliyet gösteren bir firmada çalışanlardan elde edilmiştir. Araştırma daha geniş bir bölgede veya farklı sektörlerde çalışanlar ile de gerçekleştirilebilir. Böylece araştırma sonuçlarının genellenebilirliği artırılabilir.

Kaynaklar

Adler, A. (1956). (H. L. Ansbacher and R. R. Ansbacher). *The Individual Psychology of Alfred Adler*. New York: Basicbooks.

Antoniou E. (2010). Career Planning Process And Its Role In Human Resource Development. *Annals of The University of Petrosani, Economics*, 10(2), 13-22.

Aytaç, S., Keser, A. (2017). *Çalışma Yaşamında Kariyer*. İzmit: Umuttepe.

Barutçugil, İ. (2004). *Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi*. Ankara: Kariyer Yayıncılık.

Burns, D. D. (1980). *İyi Hissetmek: Yeni Duygudurum Tedavisi*. (H. A. Karaosmanoğlu, Çev. Ed.). İstanbul: Psikonet Yayınları.

Büyüköztürk, Ş. (2011). *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*. (14. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.

Erdoğan, H. T. (2009). *Bireysel Kariyer Planlama İle Kişisel Başarı Arasındaki İlişkiye Yönelik Dumlupınar Üniversitesinde Bir Uygulama*. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.

Fındıkcı, İ. (2009). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Frost. R. O., Marten, P., Lahart C., Rosenblate R. (1990). The dimensions of Perfectionism. *Cognitive Therapy and Research*. 14, 449-468.

Hewitt, P. L., Flett G. L. (1991a). Perfectionism in the Self and Social Contexts: Conceptualization, Assessment, and Association With Psychopathology. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60(3), 456-470.

Hewitt, P. L., Flett G. L. (1991b). Dimensions of Perfectionism in Unipolar Depression. *Journal of Abnormal Psychology*, 98-101.

Hewitt, P. L., Flett G. L. (1991c). Dimensions of Perfectionism and Irrational Thinking. *Journal of Rational-E motive and Cognitive-Behavior Therapy*, 9(3), 185-199.

Kabadayı, S. (2013). *Kariyer Yönetiminin Çalışanın Kuruma Bağlılığına Etkisi Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atılım Üniversitesi, Ankara.

Koç, H., Topaloğlu, M. (2012). *İşletmeciler İçin Yönetim Bilimi Temel Kavramlar, Kuramlar ve İlkeler*. (Genişletilmiş ve güncellenmiş ikinci baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Koç, S. (2015). *Kamu Kurumlarında Çalışanlarda Kariyer Yönetimi ve Kariyerplanlama: Orta Anadolu Gümrük ve Ticaret Bölge Müdürlüğünde Bir Uygulama*. Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Hava Kurumu Üniversitesi, Ankara.

Oral, M. (1999). *Üniversite Öğrencilerinde Mükemmeliyetçi Kişilik Özelliği ve Yaşam Olaylarının Depresyon Belirtileriyle İlişkisi Depresyona Yatkınlık-Stress Modelinin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Pacht, A. R. (1984). Reflectionsof Perfection. *American Psychologist*, 39(4), 386-390.

Sav, D. (2008), *Bireysel Kariyer Planlamada Etkili Olan Faktörler ve Üniversitelerin Etkisi Üzerine Bir Araştırma*. Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.

Şimşek, M. Ş., Öge, S. (2011). *İnsan Kaynakları Yönetimi*, Konya: Eğitim Akademi.

Taşlıyan, M., Arı, N. Ü., Duzman, B. (2011). "İnsan Kaynakları Yönetiminde Kariyer Planlama ve Kariyer Yönetimi: İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Öğrencileri Üzerinde Bir Alan Araştırması." *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2, 231-241.

112 Acil Sağlık Hizmetleri Çalışanlarının Şiddete Maruz Kalma Durumu ile İş Doymu Arasındaki İlişki

İbrahim TÜRKMEN¹ - Hüsamettin Yüce DOĞAN²

Özet

Sağlık çalışanlarına yönelik şiddet vakaları artmakta ve çözülemeyen bir sorun haline gelmektedir. Şiddete uğrayan sağlık çalışanları fiziksel, ruhsal ve sosyal açıdan olumsuz olarak etkilenmektedir. Bu çalışmada da 112 acil sağlık hizmetleri istasyonlarında görev yapan sağlık çalışanlarının şiddete maruz kalma durumları ile iş doymaları arasındaki ilişkinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Araştırma Uşak ilinde 112 acil sağlık hizmetleri istasyonlarında çalışanları kapsamaktadır (N=170). Araştırma verileri, çalışmaya gönüllü olarak katılmayı kabul eden 128 personelden elde edilmiştir. Veriler demografik bilgiler, şiddete uğrama durumları ve Minnesota iş doyum ölçeği ile toplanmıştır. Verilerin analizinde SPSS 22 programı kullanılmıştır. Araştırma sonucunda acil sağlık hizmetleri çalışanlarının % 85,9'u sözlü, % 35,2'si fiziki şiddete uğrarken sadece % 14,1'i şiddete uğramamıştır. Acil sağlık hizmetleri çalışanlarının içsel iş doyum düzeylerinin yüksek, dışsal iş doyum ve genel iş doyum düzeylerinin orta düzeyde olduğu görülmüştür. Acil sağlık hizmetleri çalışanlarının şiddete maruz kalma düzeyine göre içsel iş doyumlarında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmazken dışsal iş doyumlarında ve genel iş doyumlarında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmuştur. Şiddete maruz kalmayan acil sağlık hizmetleri çalışanlarının dışsal ve genel iş doyumları daha yüksekken sözlü şiddete maruz kalanların daha düşük ve hem sözlü hem de fiziki şiddete maruz kalanların en düşük düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Şiddete maruziyet düzeyi arttıkça iş doyumları azalmaktadır. Bu sonuçlara göre acil sağlık hizmetleri çalışanlarının iş doyumlarının artırılması için şiddete maruziyetlerinin önlenmesi gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: 112 Acil Sağlık Hizmetleri, ATT, Paramedik, Şiddet, Sağlıkta Şiddet, İş Doymu.

1. Giriş

Şiddet, insanlar başta olmak üzere tüm canlıların yaşamı süresince maruz kaldığı istenmeyen olgulardan birisidir. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ)'nün tahminlerine göre her yıl bir milyondan fazla insan maruz kaldıkları şiddet sonucunda yaşamlarını yitirirken çok daha fazlası zarar görmektedir. Terörizm, savaşlar, isyanlar ve sivil kargaşalar nedeniyle uygulanan şiddet, medya araçları ile görünür hale gelirken evlerde ve işyerlerinde maruz kalınan şiddet genellikle görünür halde değildir. Ne yazık ki şiddet mağdurların çoğu kendilerini koruyamayacak kadar genç, zayıf, hasta oldukları için veya sosyal sözleşmeler ve baskılar nedeniyle maruz kaldıkları şiddete sessiz kalmaya zorlanmaktadır. Şiddet sonucunda insanlar fiziksel, duygusal, sosyal ve maliyet olarak zarar görmektedir (Dahlberg ve Krug, 2002).

DSÖ (1996) küresel bir halk sağlığı sorunu olarak kabul ettiği şiddeti "fiziksel güç veya iktidarın kasıtlı bir tehdit veya fiili biçiminde bir başkasına uygulanması sonucunda maruz kalan kişide yaralanma, ölüm, psikolojik zarar, yetersiz gelişme ve yoksunlukla sonuçlanan veya sonuçlanma olasılığı yüksek olan durum" olarak tanımlanmıştır (WHO, 1996). Bu tanımda şu noktalar ön plana çıkmaktadır (Dahlberg ve Krug, 2002):

¹ Uşak Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, ibrahim.turkmen@usak.edu.tr.

² Uşak Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Tıbbi Hizmetler ve Teknikler Bölümü, husamettin.dogan@usak.edu.tr.

- 1) Şiddet kasıtlıdır. Kasıtsız olaylar tanım dışında tutulmuştur.
- 2) Ürettiği sonuçtan bağımsız olarak, eylemin kasıtlı olarak gerçekleştirilmiş olması şiddet olarak tanımlanmıştır.
- 3) Şiddet kavramının kapsamı her türlü ihmal, fiziksel, cinsel ve psikolojik istismarın yanı sıra intihar ve diğer kendi kendine zarar veren eylemleri de içerecek şekilde genişletilmiştir.
- 4) Yetkinin kasıtlı olarak kötüye kullanımı da şiddet olarak kabul edilmiştir.
- 5) Bu tanım, şiddetin sonuçlarına, yaralanma ve ölüme ek olarak psikolojik zarar, yoksunluk ve yetersiz gelişme gibi psikolojik ve sosyolojik unsurları dâhil etmiştir.

Şiddet eylemini gerçekleştirenlerin özelliklerine göre şiddeti üç geniş kategoriye ayrılmaktadır (Dahlberg ve Krug, 2002):

1. Kendine yönelik şiddet: Kişinin kendisine zarar vermesi veya intihar etmesidir.
2. Kişilerarası şiddet: Aile içi/eş şiddeti ile topluluk şiddeti olmak üzere iki kategoriye ayrılır. Aile içi ve eş şiddeti evde meydana gelen şiddettir. Bir evde yaşayan çocuk, eş ve yaşlılar maruz kalmaktadır. Topluluk şiddeti ise akraba olmayan ve birbirini tanıyan veya tanımayan kişiler arasında ve ev dışı bir yerde meydana gelen şiddettir. Rastgele şiddet eylemlerini ve okullar, işyerleri, hapishaneler ve huzurevleri gibi kurumsal ortamlardaki şiddeti içermektedir.
3. Toplu şiddet: Büyük birey grupları veya devletler tarafından sosyal, politik ve ekonomik olarak işlenen şiddet türüdür. Savaşları, nefret suçlarını, terörist eylemleri ve çete şiddetini içermektedir.

Bu araştırmanın konusunu kişilerarası şiddet türü olarak sınıflandırılan, kronik hale gelen ve gün geçtikçe artan sağlık çalışanlarının şiddete maruz kalma durumu ve bu durumun iş doyumlarına etkileri oluşturmaktadır. Bu doğrultuda araştırmada, 112 acil sağlık hizmetleri (ASH) çalışanlarının şiddete maruz kalma durumunun iş doyumlarına etkisinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Araştırmanın ilk bölümünde sağlıkta şiddet ve iş doyumunu ile ilgili kavramsal çerçeveye yer verilmiştir. Araştırmanın ikinci bölümünde araştırmanın yöntemi hakkında bilgiler verilmiştir. Araştırmanın son bölümünde ise araştırmada elde edilen bulgular, tartışma ve ulaşılan sonuçlar sunulmuştur.

1.1. Sağlıkta Şiddet ve İş Doyumu

İş yerinde şiddet *"işe gidip gelme de dâhil olmak üzere, işleriyle ilgili durumlarda çalışanların tacize uğradığı, tehdit edildiği veya saldırıya uğradığı ve güvenliklerine, iyilik hallerine veya sağlıklarına yönelik açık veya örtük bir tehdidi içeren olaylar"* olarak ifade edilmektedir (Richards, 2003). İşyerinde şiddet hemen hemen tüm sektörleri ve tüm işçi kategorilerini etkilerken, sağlık sektörü ve sağlık çalışanları büyük risk altındadır. Sağlık kurumlarındaki şiddet *"hasta, hasta yakınları, diğer herhangi bir birey veya diğer sağlık çalışanlarından kasıtlı gelen, sağlık çalışması için risk oluşturan; tehdit edici davranış, sözlü tehdit, fiziksel ve cinsel saldırıdan oluşan durum"* olarak tanımlanmaktadır (Saines, 1999). Sağlık çalışanları, işyerinde şiddetin başlıca kurbanıdır. Sağlık çalışanlarının şiddete maruz kalma riski, diğer hizmet sektöründe çalışanların riskinden 16 kat daha fazladır. Sağlık çalışanlarının işyerinde saldırıya uğrama olasılığı gardiyanlar, polis memurları, nakliye çalışanları, perakende veya banka çalışanlarından daha fazladır (Kingma, 2001; Elliott, 1997).

Sağlık çalışanlarının yaklaşık yarısı özel, fiziksel veya her ikisi birlikte olmak üzere şiddete maruz kaldığını bildirmiştir (Ayrancı vd., 2006). Sağlık çalışanlarının % 8 ile % 38 arasında değişen oranlarda fiziksel şiddete uğramaktadırlar. Sözlü şiddete maruz kalma oranları ise çok daha fazladır. Şiddetin çoğu hastalar ve ziyaretçiler tarafından uygulanmaktadır. En fazla risk altındaki sağlık çalışanları kategorileri arasında hemşireler ve acil servis personeli yer almaktadır (WHO, 2020). Özellikle ASH'nde şiddet vakalarının görülme sıklığı artmaktadır. ASH veren çalışanlarının yaşadıkları en önemli zorluklardan birisi de saldırgan hasta ve yakınları tarafından şiddete maruz kalmasıdır (Kızıl vd., 2016). Yapılan araştırmalarda 112 ASH personelinin büyük bir kısmının sözlü veya fiziki şiddete maruz kaldığı tespit edilmiştir (Çelebi, 2016; Kızıl vd., 2016; Atan ve Tekingündüz, 2014).

Şiddete uğrayan sağlık çalışanları fiziksel, ruhsal ve sosyal açıdan olumsuz olarak etkilenmektedir. Yapılan işin aciliyeti, hata götürmezliği, zor durumlarında insan davranışındaki değişiklikler yüzünden yaşanan iletişim problemleri, kötü haber verme gibi stres yaratıcı faktörler de psikolojik olarak zorlamaktadır (Kızıl vd., 2016). ASH çalışanlarının verdiği hizmetin hayati, acil ve hata götürmez olması, kaza, şiddet ve bulaşıcı hastalıklar vb riskleri taşıması stres, tükenmişlik, işten ayrılma niyetinin yüksek, motivasyon ve iş doyumunun düşük olmasına neden olmaktadır (Atan ve Tekingündüz, 2014). ASH personellerinin uğradıkları şiddet sonrası anksiyete ve tükenmişlik düzeyleri artmaktadır (Çelebi, 2016; Kızıl vd., 2016).

İşyeri şiddetinin önemli sonuçlarından biri de çalışanların iş yerine ve mesleklerine karşı tutumlarını etkilemesidir. İşe karşı en yaygın olumlu tutum ise, iş doyumudur. İş doyumunu, insanların işleri

hakkında sahip oldukları olumlu tutum ve duyguları ifade etmektedir (Armstrong ve Taylor, 2014). İş tatmini ve tatminsizliğini, kişinin işinden bekledikleri ile elde ettikleri arasındaki farkın nasıl algılandığı ile ilgilidir (Locke, 1969). İş doyumunu çalışanın ihtiyaçlarının veya isteklerinin işyerinde karşılanma derecesi olarak da tanımlanmaktadır (Adams ve Bond, 2000). İş doyumunu, bir çalışanın, özellikle içsel motivasyon anlamında, işinden aldığı ödüllerden memnun olma derecesi olarak da tanımlanabilir (Statt, 2004). Aziri (2011) iş doyumunu, “çalışanların işlerine karşı sahip oldukları olumlu veya olumsuz duyguların bir kombinasyonu” olarak ifade etmiştir. Spector (1997) ise iş doyumunu, “insanların işi ve işlerinin farklı yönleri hakkında ne hissettiğinin ifadesi” olarak tanımlamıştır.

2. Yöntem

Bu araştırmada 112 ASH’de çalışan personelin şiddete maruz kalma durumu ile iş doyum düzeylerinin arasındaki ilişkinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın evreni, Ocak-Mart 2018 döneminde Uşak ili 112 ASH istasyonlarında çalışan 170 personel olarak belirlenmiştir. Örneklem seçilmemiş olup, araştırmanın evreninde yer alan tüm personele ulaşmak hedeflenmiştir. Araştırma verileri, 112 ASH çalışanlarının demografik bilgileri, şiddete uğrama durumları ve Minnesota iş doyum ölçeğinden oluşan anket formu ile toplanmıştır. Demografik bilgiler; cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim seviyesi, unvanı ve tecrübesi olmak üzere açık uçlu olarak sorulmuştur. Şiddete uğrama durumları ise hayır, sözlü, fiziki ve sözlü-fiziki olarak sınıflandırılmıştır. İş doyum düzeyinin ölçülmesinde ise Minnesota İş Doyum Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek Weiss vd., (1967) tarafından geliştirilmiş ve Baycan (1985) tarafından Türkçe’ye uyarlanmıştır. Ölçekte; “içsel iş doyum” boyutu 12 ifade, “dışsal iş doyum” boyutu 8 ifade ve “genel iş doyum” düzeyini belirleyen toplam 20 ifade yer almaktadır. Beşli Likert tipinde tasarlanan ölçekte katılım derecesi “1 = Hiç memnun değilim” ve “5 = Çok memnunum” aralığındadır. Verilerin analizi SPSS 22.0 programı kullanılarak yapılmıştır. Araştırmada demografik özellikler ve şiddet ile ilgili sorulara yönelik frekanslar ve katılımcıların iş doyumuna yönelik puanları ortalama değerleri ile sunulmuştur. ASH’nde çalışan personellerin iş doyum ölçeğinden aldıkları puanların şiddete maruziyet durumlarına göre farklılık gösterip göstermedikleri varyans analizleri ile test edilmiştir. Ölçeğin normal dağılımı Skewness ve Kurtosis değerleri ile belirlenmiştir.

Araştırmanın Hipotezleri:

H1: 112 ASH personellerinin şiddete maruziyet düzeylerine göre içsel iş doyum düzeyleri farklılık göstermektedir.

H2: 112 ASH personellerinin şiddete maruziyet düzeylerine göre dışsal iş doyum düzeyleri farklılık göstermektedir.

H3: 112 ASH personellerinin şiddete maruziyet düzeylerine göre genel iş doyum düzeyleri farklılık göstermektedir.

3. Bulgular

Araştırmanın bulgular bölümünde; katılımcılara ilişkin demografik bilgiler, şiddete uğrama durumları, ölçeklere ilişkin bilgiler ve hipotez testlerine yönelik varyans analizlerinin sonuçlarına yer verilmiştir.

3.1. Katılımcıların Özelliklerine İlişkin Bilgiler

Araştırmaya katılan ASH çalışanlarının demografik özelliklerine ilişkin bilgiler Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikler

Değişkenler		n	%	Değişkenler		n	%
Cinsiyet	Kadın	59	46,1	Medeni Durum	Evli	82	64,1
	Erkek	69	53,9		Bekâr	46	35,9
Yaş	20-25	21	16,4	Eğitim	Lise	30	23,4
	26-30	47	36,7		Önlisans	61	47,7
	31-35	41	32,0		Lisans	32	25,0
	36 ve üstü	18	14,9		Lisansüstü	5	3,9
Tecrübe	1-5	31	24,2	Unvanı	ATT	74	57,8
	6-10	57	44,5		Paramedik	47	36,7
	11-15	27	21,1		Doktor	7	5,5
	16 ve üstü	13	10,2	Toplam	128	100	

Araştırmaya katılanların % 53,9'u erkek, % 46,1'i kadındır. Katılımcıların % 64'ü evli, % 85,1'i 35 yaş ve altında, % 47,7'si önlisans mezunu, % 44,5'i 6-10 yıl arasında tecrübeye sahip ve % 57,8'i Paramedik olarak görev yapmaktadır.

3.2. ASH Çalışanlarının Şiddete Maruz Kalma Durumu

Araştırmaya katılan ASH çalışanlarının şiddete maruz kalma durumu Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. ASH Çalışanlarını Şiddete Maruz Kalma Durumu

Şiddet Türü	n	%
Hayır	18	14,1
Sözlü	110	85,9
Fiziki	45	35,2
Sözlü + Fiziki	45	35,2

Araştırmaya katılan ASH çalışanlarının % 85,9'u sözlü, % 35,2'si hem sözlü hem de fiziki şiddete uğrarken sadece % 14,1'i şiddete uğramamıştır. Fiziki şiddete uğrayan çalışanların tamamı sözlü şiddete de uğramıştır.

3.3. Minnesota İş Doyum Ölçeğine İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler ve Güvenilirlik Analizi

Araştırmada kullanılan Minnesota iş doyum ölçeğine ilişkin tanımlayıcı istatistikler ve güvenilirlik analizi sonuçları Tablo 3'te verilmiştir. Tanımlayıcı istatistikler olarak; genel iş doyumunu, içsel ve dışsal iş doyumunu boyutları ile ilgili minimum, maksimum, ortalama, standart sapma, basıklık (skewness) ve çarpıklık (kurtosis) değerleri ele alınmıştır.

Tablo 3. Tanımlayıcı İstatistikler ve Güvenilirlik Analizi Sonuçları

Ölçekler/Boyutlar	n	Min.	Max.	Ort.	SS	Skewness (Basıklık)	Kurtosis (Çarpıklık)	Cronbach's Alpha
İçsel İş Doyumu	128	1,25	4,83	3,43	,69	-,789	,824	,851
Dışsal İş Doyumu	128	1,13	4,63	2,99	,78	-,492	-,291	,899
Genel İş Doyumu	128	1,20	4,60	3,26	,68	-,878	,570	,805

Araştırmanın değişkenlerinin ortalamaları 2,99 ile 3,43; standart sapmaları 0,68 ile 0,78 aralığındadır. Normallik varsayımında basıklık ve çarpıklık değerleri (+1,500 ve -1,500) dikkate alınmıştır (Tabachnick ve Fidell, 2013). Değişkenlere ilişkin basıklık değerleri -,492 ile -,878; çarpıklık değerleri ise -,291 ile 0,824 aralığındadır. Bu değerler ile araştırma verilerinin normal dağılım gösterdiği kabul edilmiştir. Minnesota iş doyum ölçeğinin güvenilirliğinin tespit edilmesinde Cronbach's Alpha katsayısı kullanılmıştır. Güvenilirlik katsayısının değerlendirilmesinde Nunnally (1994) tarafından önerilen 0,700 sınır değeri dikkate alınmıştır. Minnesota iş doyum ölçeğinin Cronbach's Alpha katsayıları; içsel iş doyumunu 0,851, dışsal iş doyumunu 0,899 ve genel iş doyumunu 0,805'tir. Bu değerlere göre Minnesota iş doyum ölçeği ve alt boyutlarının güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

ASH çalışanlarının içsel iş doyum ortalaması 3,43 (ss=,69), dışsal iş doyum ortalaması 2,99 (ss,78) ve genel iş doyum ortalaması 3,26 (ss=,68)'dir. Ortalamaların değerlendirilmesinde Balay vd. (2014) çalışmasında kullandığı beşli Likert tipli ölçeklere yönelik kesim noktaları (4/5=0,80) kullanılmıştır. Buna göre ortalamalar 1,00-1,79 "çok düşük", 1,80-2,59 "düşük", 2,60-3,39 "orta", 3,40-4,19 "yüksek" ve 4,20-5,00 "çok yüksek" olmak üzere beş düzeyde değerlendirilmiştir. Araştırmaya katılan ASH çalışanlarının içsel iş doyum ortalaması "yüksek", dışsal iş doyum ve genel iş doyum ortalamaları "orta" düzeydedir.

3.4. Hipotezlerin Testi

Araştırmanın amacı doğrultusunda oluşturulan hipotezleri test etmek için varyans analizi yapılmıştır. Veriler normal dağılıma uygun olduğu için parametrik yöntemler kullanılmıştır. Şiddete uğrama durumu ikiden fazla grup olduğu için analizde Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) testinden yararlanılmıştır (Kalaycı, 2006).

Tablo 4. Ash Çalışanlarının Şiddete Uğrama Durumuna Göre İş Doyumu Düzeylerinin Anova Tablosu

Şiddete Uğrama Durumu		n	Ort.	Ss.	F	p
İçsel İş Doyumu	Hayır	18	3,63	,48	1,801	,169
	Sözlü	65	3,47	,63		
	Sözlü + Fiziki	45	3,29	,82		
Dışsal İş Doyumu	Hayır	18	3,55	,60	7,992	,001*
	Sözlü	65	3,02	,67		
	Sözlü + Fiziki	45	2,73	,86		
Genel İş Doyumu	Hayır	18	3,60	,47	4,378	,015*
	Sözlü	65	3,29	,60		
	Sözlü + Fiziki	45	3,07	,79		

*p<0,05

112 ASH çalışanlarının şiddete uğrama durumu ve Minnesota iş doyumu ölçeği alt boyutlarının farklılık gösterip göstermediğine ilişkin uygulanan tek yönlü varyans analizi (Anova) sonuçları Tablo 4'te yer almaktadır. Yapılan tek yönlü varyans analizi (Anova) sonucunda 112 ASH personellerinin şiddete maruziyet düzeylerine göre içsel iş doyum düzeyleri istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermemektedir (p>0,05). Bu sonuca göre H1 hipotezi desteklenmemiştir. Her ne kadar istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmasa da ortalamalar incelendiğinde sözlü şiddete ve hem sözlü hem de fiziki şiddete uğrayan katılımcıların içsel iş doyumlarının azalmakta olduğu görülmektedir.

112 ASH personellerinin şiddete maruziyet düzeylerine göre hem içsel iş doyum hem de genel iş doyum düzeyleri istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir (p<0,05). Ulaşılan bu sonuca göre H2 ve H3 hipotezleri desteklenmiştir. Bu farklılıkların kaynakları Post-hoc testleri ile tespit edilmiştir. Post-Hoc testleri öncesinde yapılan Homogeniteyi of Variance test sonucunda dışsal iş doyum ve genel iş doyum boyutlarının varyanslarının homojen olmadığı tespit edilmiştir (p<0,05). Bu nedenle Post-hoc testlerinden Games-Howell testi yapılarak grup farklılıkları tespit edilmiştir.

Dışsal iş doyumundaki farklılığın kaynağı Games-Howell testinde farklılığın kaynağının şiddete uğramayan katılımcıların oluşturduğu grup olduğu görülmüştür. Şiddete uğramayan grubun sözlü şiddete uğrayan gruptan ve hem sözlü hem de fiziki şiddete uğrayan gruptan dışsal iş doyum düzeyleri daha yüksektir. Genel iş doyumundaki farklılığın kaynağı Games-Howell testinde farklılığın kaynağının şiddete uğramayan katılımcıların oluşturduğu grup olduğu görülmüştür. Şiddete uğramayan grubun sözlü şiddete uğrayan gruptan ve hem sözlü hem de fiziki şiddete uğrayan gruptan genel iş doyum düzeyleri daha yüksektir.

4. Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Araştırmada ASH çalışanlarının % 85,9'u sözlü, % 35,2'si fiziki şiddete uğrarken sadece % 14,1'i şiddete uğradığı tespit edilmiştir. Bu oranlar Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) verileriyle ve yapılan araştırma sonuçlarıyla uyumludur. DSÖ verilerine göre sağlık çalışanlarının % 8 ile % 38 arasında değişen oranlarda fiziksel şiddete uğrarken bu oranlardan daha fazlası sözlü şiddete maruz kalmaktadır (WHO, 2020). Sağlık personeline yönelik şiddet sorunu küreseldir ve artmaktadır. Şiddet olaylarının muhtemelen sosyal roller veya kültürel faktörlerden etkilendiği için yetersiz raporlanmaktadır (Lafta ve Falah, 2019). Sağlık çalışanlarının büyük bir çoğunluğu (% 80'den fazlası) şiddet olayından sonra büyük bir endişe ve öfke hissetmelerine rağmen iş kazası raporu oluşturmadıklarını, polisten yardım istemediklerini ve dava etmediklerini belirtmişlerdir (Ayrancı vd., 2006). Bununla birlikte, şiddet olayları yeterince bildirilmediğinden sorunun kapsamını değerlendirmek zordur. Aslında, ne yazık ki birçok sağlık çalışanı şiddete uğramanın işlerinin bir parçası olarak görmektedir (Berlanda vd., 2019).

Her ne kadar sağlık çalışanları uğradıkları şiddeti çeşitli nedenlerle resmi olarak işlem yapmasa da çok farklı sonuçları bulunmaktadır. Araştırma sonucunda ASH çalışanlarının içsel iş doyum düzeylerinin yüksek olmasına rağmen dışsal iş doyum ve genel iş doyum düzeylerinin orta düzeyde olduğu görülmüştür. Düzova (2015) tarafından yapılan araştırmada da Ankara 112 ASH çalışanlarının içsel iş doyumlarının yüksek, dışsal ve genel iş doyum düzeylerinin düşük olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bu araştırmada şiddete maruz kalmayan ASH çalışanlarının dışsal ve genel iş doyumları daha yüksekken sözlü şiddete maruz kalanların daha düşük ve hem sözlü hem de fiziki şiddete maruz kalan-

ların en düşük düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Çalışmalarda işyerinde şiddeti; fiziksel (yaralanma vb.), psikolojik (stres, depresyon, kaygı vb.), duygusal (öfke, korku, üzüntü, hayal kırıklığı vb.), işlerin işleyişi (hastalık izni, iş tatmini, işten ayrılma niyeti vb.), hastalarla ilişki/bakım kalitesi (hastalardan korkma, iletişimden kaçınma vb.), sosyal / kişisel yaşamı (sosyal izolasyon, topluluktan kaçınma vb.) ve finansal olmak üzere yedi tür sonuç doğurmaktadır. Şiddetin yol açtığı duygusal sonuçların işyerinde şiddetin önemli bir sonucu olduğunu gösterse de, yapılan çalışmalarda bildirilen en sık sonuçlar psikolojik veya işin işleyişi ile ilişkilidir (Lanctot ve Guay, 2014).

Şiddete maruz kalma ve şiddetin sözden fiziki hale dönüşmesi dışsal ve genel iş doyumunun düşmesine neden olmaktadır. Şiddete maruziyet düzeyi arttıkça iş doyumları azalmaktadır. Bu sonuçlara göre ASH çalışanlarının iş doyumlarının artırılması için şiddete maruziyetlerinin önlenmesi gerekmektedir. Şiddetin önlenmesi için caydırıcı yasal düzenlemelerin yanısıra toplumun şiddete yönelik tutum ve davranışlarının değiştirilmesine yönelik uygulamalar gerekmektedir. Çünkü İlhan ve arkadaşları (2013) tarafından yapılan araştırmada sağlık çalışanlarının şiddete maruz kalmalarına yönelik katılımcıların % 20,2'si hak ettiklerini, "% 22,9"u ise bazı durumlarda gerekli olduğunu düşündüklerini ifade etmişlerdir. Bir diğer araştırmada ise "Şimdiye kadar herhangi bir sağlık personeline şiddet uygulamayı düşündünüz mü?" sorusuna katılımcıların % 30,4'ü evet cevabını vermişlerdir (Kayhan Tetik vd., 2018). Çalışma şartlarının zor, tehlikeli ve stresli olan sağlık çalışanları şiddete karşı hem yasalarca hem de şiddet konusunda toplumun farkındalığının ve bilincinin artırılmasıyla korunması gerekmektedir.

Kaynaklar

- Adams, A., Bond, S. (2000). Hospital Nurses' Job Satisfaction, Individual and Organizational Characteristics. *ournal of Advanced Nursing* 32(3), 536-543.
- Armstrong, L., Phillips, J. G., Saling, L. L. (2000). Potential Determinants of Heavier Internet Usage. *International Journal of Human-Computer Studies* 53(4), 537-550.
- Atan, M., Tekingündüz, S. (2014). Ambulans çalışanlarının (112) Tükenmişlik, Algılanan İş Stresi ve İş Tatminlerinin Kişisel Özelliklere Göre İncelenmesi. *NWSA-Social Sciences*, 54-69.
- Ayrancı, Ü., Yenilmez, Ç., Balcı, Y., Kaptanoğlu, C. (2006). Identification of Violence in Turkish Health Care Settings. *Journal of Interpersonal Violence* 21(2), 276-296.
- Aziri, B. (2011). Job Satisfaction: A Literature Review. *Management Research and Practice* 3(4), 77-86.
- Balay, R., Kaya, A., Geçdoğan Yılmaz, R. (2014). Eğitim Yöneticilerinin Hizmetkar Liderlik Yeterlilikleri ile Farklılıkları Yönetme Becerileri Araındaki İlişki. *Eğitim Bilimleri Araştırma Dergisi* 4(1), 229-249.
- Baycan, F. A. (1985). *An Analysis of Several Aspects of Job Satisfaction between Different Occupational Groups. Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Berlanda, S., Pedrazza, M., Fraizzoli, M., Cordova, F. (2019). Addressing Risks of Violence against Healthcare Staff in Emergency Departments: The Effects of Job Satisfaction and Attachment Style . *Hindawi BioMed Research International*, 1-12.
- Celebi, İ. (2016). Çanakale 112 Acil Sağlık Hizmetleri İstasyonlarında Görev Yapan Sağlık Çalışanlarının Şiddetle Karşılaşma Durumu ve Bu Durumun Tükenmişlik Sendromu Üzerine Etkisi. *Hastane Öncesi Dergisi, Cilt 1-Sayı 2*, 1-13.
- Dahlberg, L. L., Krug, E. G. (2002). *Violence - A Global Public Health Problem*. Geneva: World Health Organization.
- Düzova, S. (2015). *112 Acil Sağlık Hizmetleri'nde Çalışan Personelin İş Doyumu: Ankara İli Örneği*. Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Elliott, P. P. (1997). Violence in Health Care. What Nurse Managers Need to Know. *Nursing Management*, 28 (12), 38-41.
- İlhan, M. N., Çakır, M., Tunca, M. Z., Avcı, E., Çetin, E., Aydemir, Ö., et al. (2013). Toplum Gözüyle Sağlık Çalışanlarına Şiddet: Nedenler, Tutumlar, Davranışlar. *Gazi Medical Journal* 24(1), 5-10.
- Kalaycı, Ş. (2006). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Kayhan Tetik, B., Gözükara Bağ, H., Gültekin, A., Savaş, Z., Sharifi, Z., Sahil, S. A. (2018). Sağlık Personeline Yönelik Şiddet Nedenlerinin ve Şiddet Uygulamayı Düşünen Bireylerin Sosyodemografik Özelliklerinin Değerlendirmesi. *The Journal of Turkish Family Physician* 9(1), 2-8.
- Kingma, M. (2001). Workplace Violence in the Health Sector: A Problem of Epidemic Proportion. *International Nursing Review* 48, 129-130.

Kızıl, M., Üstünkarlı, N., Erginer, D., Şemin, M. İ. (2016). İzmir 112 Ambulanslarında Çalışan Paramedik ve Acil Tıp Teknisyenlerinin Anksiyete Düzeyleri ve İş Stresörleri. *Hastane Öncesi Dergisi* 1(1), 4354.

Lafta, R. K., Falah, N. (2019). Violence Against Health-Care Workers in a Conflict Affected City. *Medicine, Conflict and Survival* 35(1), 65-79.

Lanctot, N., Guay, S. (2014). The Aftermath of Workplace Violence Among Healthcare Workers: A Systematic Literature Review of the Consequences. *Aggression and Violent Behavior* 19, 492-501.

Locke, E. A. (1969). What is Job Satisfaction? *Organizational Behavior and Human Performance* 4, 309-336.

Nunnally, J. C., Bernstein, I. H. (1994). *Psychometric Theory Third Edition*. New York: McGraw-Hill.

Richards, J. (2003). *Management of Workplace Violence Victims*. Geneva: ILO, ICN, WHO, PSI.

Saines, J. C. (1999). Violence and Aggression in A&E: Recommendations for Action. *Accident & Emergency Nursing* 7(1), 8-12.

Spector, P. E. (1997). *Job Satisfaction Application, Assessment, Causes and Consequences*. California: Sage Publication.

Statt, D. (2004). *The Routledge Dictionary of Business Management 3rd Edition*. London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group.

Tabachnick, B. G., Fidell, L. (2013). *Using Multivariate Statistics, Six ed*. Boston: Pearson.

Weiss, D. J., Davis, R. V., England, G. W., Lofquist, L. H. (1967). *Manual for the Minnesota Satisfaction Questionnaire*. Work Adjustment Project Industrial Relations Center University of Minnesota.

WHO. (2020). *World Health Organization: Violence and Injury Prevention, Violence against Health Workers*. World Health Organization: https://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/workplace/en/ Erişim tarihi: 24.04.2020.

İnsan Kaynakları Yönetiminde Eğitim Fonksiyonunun Yeri ve Önemi: Azerbaycan'da Bir Uygulama Örneği

Leyla SULTANLI¹ - Saida SAFARALİYEVA²

Özet

İnsan kavramının ehemmiyeti zaman geçtikçe dahada ön plana çıkmaktadır. Hızla değişen ekonomik ve teknolojik şartlar, şiddetli rekabet alanı, şirketlerin insan kaynaklarının rekabet avantajı elde etmedeki rolünün ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bu durumla birlikte İnsan Kaynakları Yönetimi (İKY), gün geçtikçe yönetim alanının en çok önem verilen alanlarından biri olmaya başlamıştır. İKY'nin tabanını, teşkilatın verimli faaliyet göstermesi ve çalışanların gereksinimlerini karşılamak oluşturmaktadır. İKY-nin olmadığı bir teşkilatda; doğru olmayan işçilerin işe alınması, çalışan devir hızının çoğalması, çalışanın yetersiz ve az performansla çalışması gibi sorunlar yaşanır.

Şirket yapısındaki çalışanlara yapılan yatırımların, şirketlerin stratejik amaçlarını hayata geçirmede mühim olduğunu anlayan birçok şirket eğitime öncelik vermeye başladı ve olumlu sonuçlar da elde etti. Bu çalışmada da alan araştırması yapılarak İKY-de eğitim fonksiyonunun yeri ve önemi öğrenilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: İnsan Kaynakları, Eğitim, Geliştirme, Azerbaycan.

1. Giriş

Dünya hızlı bir şekilde değiştiği için insanların da bu değişime ayak uydurması konusu gündemdedir. Çünkü bu değişim rekabeti yükseltmekte ve şirketleri de değişmeye zorlamaktadır. Bugün örgütlerin devamlı rekabet üstünlüğü sağlayabilmesinin esas kaynağı insandır. Bu sebeple de örgütler çalışanlarının değişen koşullara adapte olabilmesi için harekete geçmektedirler. Bunun sonucunda İnsan kaynakları yönetimi (İKY) ve onun eğitim fonksiyonu günümüzde oldukça mühim hale gelmiştir. Bu gün örgütler kendilerini temsil eden insan kaynakları yönetimi departmanı aracılığıyla günün şartlarına uygun değişik eğitim programları uygulamaktadırlar.

Bu çalışmanın amacı, insan kaynakları yönetiminin işlevlerinden biri olan eğitimin işletmelerde yeri ve öneminin belirlenmesi, işletmelerde yapılmakta olan eğitim çalışmalarının hangi yönde ve hangi durumda olduğunun incelenmesidir. Şirketlerde eğitim programları yapıyor mu, bunlara kaç kişi katılıyor, ne yönde eğitimler uygulanıyor, eğitimlerin çalışanlar üzerindeki etkileri nelerdir gibi sorulara cevap bulmak amacıyla Azerbaycan'da özel sektörde faaliyet gösteren şirkette saha araştırması yapılmıştır. Bu amaç doğrultusunda ilk önce literatür taraması yapılmış, daha sonra ise Azerbaycan'da özel sektörde faaliyet gösteren şirkette araştırma yapılmıştır. Elde olunan bilgiler SPSS 22.0 istatistik paket programı yardımıyla tahlile tabi tutulmuştur.

1.1. İnsan Kaynakları Yönetiminde Eğitiminin Yeri ve Önemi

Her geçen gün teknolojinin bir adım daha ilerlemesiyle, şirketlerde "sıradan bir faktör" olmayan insangücü eğitimini gündeme getirmiştir. Üretim ve hizmet bölümünde meydana gelen teknolojik değişimler, bugünlerde sahip olunan yeteneklerin gelecekte yetersiz ve eksik duruma düşmesine neden olmaktadır. Dünyada meydana gelen bu değişimlerden teşkilatlar da etkilenmektedir. Bu amaçla

¹ UNEC, Türk Dünyası İktisat Fakültesi, İşletme, leylasultanli@yahoo.com.

² UNEC, Türk Dünyası İktisat Fakültesi, Uluslararası İlişkiler, saidasafaraliyeva@mail.ru.

teşkilatlar sürekliliklerini devam ettirebilmek için içinde oldukları siyasi, iktisadi ve yasal çevredeki değişimlere duyarlı olmalıdır (Planty, 1994: 4).

Değişen dış koşullara ayak uydurma çabalarının iş piyasaları açısından ortaya çıkardığı değişmelerin başında yüksek vasıflı personellere duyulan ihtiyacın yükselmiş olması gelmektedir. Günümüzde İK'nın ön plana çıkması ve bireyin şirketlerin en değerli varlığı olarak değerinin yükselmiş olması ile birlikte bu değerli varlıktan en aktif biçimde yararlanma anlayışını getirmiştir. Bu ihtiyacı karşılamak için şirketler genel olarak ya şirket dışından eğitimli personel bulma, ya da şirket içindeki personelleri eğitime yönlendirme yolunu seçmişlerdir (Kurtulmuş, 1995: 200).

Hiç şüphesiz eğitim-geliştirme işlevi İKY'nin en esas işlevi olan işe alma ve yerleştirme işlevinin hemen arkasından gelir. Birçok örgütte işe alma prosesini başarılı bir şekilde geçen ve örgüte dahil olmayı hak eden bireyler göreve başlamadan önce bir eğitim programına tabi tutulurlar. Bu programların hedefi, bireylere görevinin gerektirdiği bilgi ve becerileri kazandırmak, bireyin örgütü ve örgüt kültürünü tanımasını ve bu sırada yeni çalışma ortamına bağlılığını sağlamaktır. Özellikle yeni mezun, iş hayatına yeni dahil olan kişiler bu eğitim programlarına sıklıkla tabi tutulmaktadır. Eğitim ve geliştirme, sadece yeni mezunları ve örgüte yeni dahil olmuş personelleri kapsamaz, işletmede çalışmakta olan her basamaktaki personeller de zaman zaman eğitim programlarına dahil edilmektedir.

Teknolojideki artış işlerin yapılışında değişimlere neden olmaktadır, işçiler yeni bilgilere ve yeteneklere ihtiyaç duymaktadırlar. Bu sebeple, her aşamada işçilere gelişmelere paralel şekilde ihtiyaç duyulan zamanlarda eğitim verilmektedir (Mathis, R. L. & Jackson, 1997: 267).

Edralin (2004:1) eğitime yatırım yapılması ile çalışanların örgütsel bağlılığını arttırması, değişen iç ve dış unsurlara karşı uyum sağlanılmasına katkıda bulunması, yeteneklerin geliştirmesi, çalışanların moral ve motivasyonunu arttırması, çalışanların bilgilerinin ve çevresel değişimlere karşı duyarlılığın arttırılması, hedeflere ulaşmada yardımcı olması, aktif işgücünü oluşturması, teknik yeteneklerin kazanılmasına ve inkişaf etmesine yardımcı olması şeklinde birçok açıdan İK eğitiminin önemli olduğunu belirtmektedir.

Stratejik İK'nın geliştirilebilmesi işgörenlerin eğitimine ilişkin programların sonucudur. Eğitimin, teşkilatın ve işgörenlerin bugününe ve yarınına yapılan yararlı bir müdahale olduğu düşünüldüğünde konunun ehemmiyeti daha da artmaktadır. İnsan kaynakları eğitimini aynı zamanda teşkilatların en kıymetli varlığı olan bireyi baştan yaratarak örgütsel geleceği denetim altına alma girişimi olarak de görmek mümkündür (Bond & Cracken, 2005).

2. Yöntem

Araştırmanın evrenini Azerbaycan'da faaliyet gösteren işletmeler oluşturmaktadır. Bazı kısıtlardan dolayı örneklem seçme yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın örneklemini ise Azerbaycan'da özel sektörde faaliyet gösteren işletmede çalışan satış temsilcileri ve yönetici kadrolar oluşturmaktadır. Araştırma anonim şekilde yapıldığı için kullanılan şirket isimine yer verilmemiştir.

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak anket tekniği kullanılmıştır. Araştırma gereği olarak çalışmada Neriman Çelik'in kendi tezinde kullanmış olduğu ölçeği alıp, Azerbaycanca çevirisi yapılarak uygulanmıştır.

Bazı sebeplerden dolayı (soruların yanıtlanmasının redd edilmesi, soruların gönderildiği personelin ankete erişebilmesi) örneklemin tamamına ulaşamamıştır. Sonuç olarak 111 anketten veriler toplanarak analiz edilmiştir.

Anket 19 sorudan oluşmaktadır. Anketdeki sorular üç gruba ayrılmıştır. Birinci grup sorular kişisel verileri içermektedir. Bunlar kişinin cinsiyeti, eğitimi, pozisyonu, çalıştığı yıllar vb. konularda olan sorulardır. İkinci grup sorular çalışanın eğitimi ile alakalı sorulardır. Burada çalışanların eğitim programları alıp-almadıkları, hangi eğitim programları aldıkları, programların süreleri, vb. konularla ilgili sorulara yer verilmiştir. Üçüncü grup sorular ise şirketlerdeki eğitim uygulamalarının amacıyla alakalı sorulardır.

Toplanan anketdeki cevaplar kodlanarak SPSS 22 istatistik paket programı yardımıyla tahlil edilmiştir. Ölçeklerin ortalama ve standart sapma değerleri ile değişkenlerin demografik özelliklere göre anlamlı farklılık oluşturup-oluşturmadığını tespit etmek için t testi ve one-way Anova kullanılmıştır.

Çalışanların eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin amaçlarına ve eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin etkilerine ilişkin algı düzeylerinin cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediğini bulmak maksadıyla ikili gruplarda t testi kullanılmıştır.

Ayrıca çalışanların eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin amaçlarına ve eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin etkilerine ilişkin algı düzeylerinin eğitim durumu, çalışanların şirkette çalışma sürelerine göre farklılık gösterip göstermediğini bulmak maksadıyla tek yönlü ANOVA kullanılmıştır.

3. Bulgular

Bu kısımda araştırma sonucunda elde edilen bilgilerin istatistiksel analizleri tablolar ve şekillerin desteği ile açıklanmaya çalışılacaktır. Sonuçların istatistik açıdan anlamlı olup olmadıkları değerlendirilecektir. Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bulgular aşağıdaki tablolarda sunulmuştur.

Tablo 1: Araştırmaya Katılanların Cinsiyet Dağılımı

Cinsiyet	Sayı	Yüzde
Bay	39	35,1
Bayan	72	64,9
Toplam	111	100,0

Tablo 2: Araştırmaya Katılanların Eğitim Durumları

Eğitim	Sayı	Yüzde
Lise	2	1,8
Meslek Okulu	6	5,4
Lisans	77	69,4
Yüksek Lisans	23	20,7
Doktora	3	2,7
Toplam	111	100,0

Tablo 3: Araştırma Anketine Cevap Verenlerin Hizmet Süreleri

Hizmet Süresi	Sayı	Yüzde
6 ay	15	13,5
1-2 yıl	33	29,7
3-4 yıl	25	22,5
5 yıl ve üstü	38	34,2
Toplam	111	100,0

Çalışanın eğitimi ile alakalı durumlar aşağıdaki tablolarda özetlenmiştir.

Tablo 4: Araştırma Anketine Cevap Verenlerin Eğitim Alma Durumları

	Sayı	Yüzde
Evet	105	94,6
Hayır	6	5,4
Toplam	111	100,0

Tablo 5: Araştırma Anketine Cevap Verenlerin Eğitimin Süresi

	Sayı	Yüzde
1 aydan az	62	55,9
2 ay	21	18,9
3 ay	16	14,4
4 ay ve üstü	12	10,8
Toplam	111	100,0

Tablo 6: Araştırma Anketine Cevap Verenlerin Katıldıkları Eğitim Programları

	Sayı	Yüzde
Kişisel gelişim odaklı eğitim programları	17	15,3
Uzmanlığa yönelik eğitim programları	56	50,5
Örgütsel uyuma yönelik eğitim programları	12	10,8
Yönetim becerilerine yönelik eğitim programları	26	23,4
Toplam	111	100,0

Tablo 7: Ankete Katılanların Alınan Eğitim Sonuçlarından Yararlanma Durumları

	Sayı	Yüzde
Evet	103	92,8
Hayır	8	7,2
Toplam	111	100,0

Tablo 8: Alınan Eğitim Programlarının Çalışanlar Açısından Önem Dereceleri

Önem Dereceleri	Sayı	Yüzde
Uzmanlığa yönelik eğitim programları	47	42,4
Örgütsel uyuma yönelik eğitim programları	32	28,8
Yönetim becerilerine yönelik eğitim programları	20	18
Kişisel gelişim odaklı eğitim programları	12	10,8
Toplam	111	100,0

Tablo 9: Eğitim Gereksinimlerini Belirleme Yöntemleri

	Sayı	Yüzde
Performans değerlendirmesi sonucunda	48	43,2
Yetkililerin değerlendirmeleri sonrasında	40	36,0
Bireysel ihtiyaçlar doğrultusunda	10	9,0
Diğer	13	11,7
Toplam	111	100,0

Tablo 10: Eğitim Gereksinimlerini Belirleme Yöntemlerinin Uygunluğu

	Sayı	Yüzde
Uygun	63	56,8
Uygun değil	6	5,4
Daha iyi olmalı	31	27,9
Bir fikrim yok	11	9,9
Toplam	111	100,0

Tablo 11: Eğitim Gereksinimlerini Belirleme Yöntemlerini Uygun Bulmama Nedenleri

	Ortalama	S.S
Eğitim ihtiyacı olan personelin yanında olmayan personel de alınmıyor	2,91	1,35
Çalışanların görüşü alınmıyor	2,54	1,21
Çalışanların iş geçmişi, yetenekleri, tecrübe ve motivasyonu göz önüne alınmıyor.	2,53	1,28
Performans değerlendirmeye göre ihtiyaç değerlendirilmiyor.	2,49	1,35
Çalışanların gerekli bilgi, beceri ve tutumları göz önünde tutulmuyor.	2,45	1,29

Tablo 12: Eğitim Sunan Eğitimcilerin Sahip Olması Gereken Özelliklerin Çalışanlar Açısından Önemsizlik Derecesi

Önem Derecesi	Sayı	Yüzde
Konusunda uzman olması	52	46,9
Eğitim düzeyinin uygunluğu	33	29,7
Araç ve gereçleri kullanma becerisi	17	15,3
İletişim becerisi yüksek olması	9	8,1
Deneyimli olması	-	-
Yüksek motivasyon sahibi olması	-	-
Toplam	111	100,0

Tablo 13: Eğitim Programlarında Etkili Olan Eğitim Yöntemleri

	Ortalama	S.S
Örnek olaylar ve rol oynama teknikleri daha çok kullanılmalı	3,58	1,39
Görsel araçlarla eğitim daha etkilidir	3,54	1,33
İnteraktif eğitime önem verilmeli	3,51	1,34
Diğer	3,16	1,32
Sözlü anlatımlarla yapılan klasik tarzda teorik eğitim	3,03	1,23

Tablo 14: Eğitim Programlarının Uygulanmasıyla İlgili Değerlendirme

	Ortalama	S.S
Eğitim programını sunan eğitimcinin başarılı olmasının eğitimi başarıya ulaştıracağı kanaati	3,70	1,32
Eğitim programları yöntem, süre ve ortam açısından oldukça iyi	3,41	1,32
Eğitim programlarında ortamın uygun olmasına karşın yöntem ve sürenin uygunsuzluğu	2,59	1,27

Şirketlerdeki eğitim uygulamalarının amacıyla alakalı değerlendirmeler aşağıdaki tablolarda sunulmuştur.

Tablo 15: Eğitim ve Geliştirme Faaliyetlerinin Amaçlarıyla İlgili Değerlendirme

	Ortalama	S.S
Kişisel gelişim	4,05	1,21
Performans artışı sağlama	4,02	1,18
Motivasyon sağlama	3,79	1,24
Verimlilik	3,73	1,26
Gelecekteki görevlere hazırlık	3,70	1,35
Diğer	3,495	1,24
Ödüllendirme	3,45	1,23

Tablo 16: Eğitim Çalışmalarının Etkileri

	Ortalama	S.S
Eğitim banka çalışanlarının yaratıcılık algılarını yükseltir	3,80	1,28
Eğitim, banka çalışanlarına ekip halinde çalışma becerisi kazandırmaktadır	3,77	1,26
Eğitim banka çalışanlarının kurallara uyum davranışlarını pekiştirmektedir	3,66	1,22
Eğitim, banka çalışanlarının iş stresini düşürmektedir	3,35	1,37

Çalışanların eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin amaçlarına ilişkin ve eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin etkilerine ilişkin algı düzeyleri incelenmiş ve neticeleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 17: Çalışanların Eğitim ve Geliştirme Faaliyetlerinin Amaçlarına ve Etkilerine İlişkin Algı Düzeyleri

Ölçekler	N	\bar{X}	S.S
Amaçlara ilişkin	111	3.79	1.08
Etkilere ilişkin	111	3.64	1.15

Tablo 17'den anlaşılacağı üzere, çalışanların bu 2 değişkene ilişkin algı düzeyleri yüksektir.

Çalışanların her 2 değişkenle alakalı algı düzeylerinin cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediğini bulmak maksadıyla t testi yapılmıştır. Elde edilen neticeler Tablo 18'de gösterilmiştir.

Tablo 18: Çalışanların Eğitim ve Geliştirme Faaliyetlerinin Amaç ve Etki Düzeylerinin Cinsiyete Göre T testi Neticeleri

Ölçek	Değişken	N	\bar{X}	S.S	SD	T	P
Amaçlara ilişkin	Cinsiyet	Erkek	3.90	1.09	109	,799	,43
		Kadın	3.73	1.09			
Etkilere ilişkin	Cinsiyet	Erkek	3.50	1.28	109	-,968	,34
		Kadın	3.72	1.08			

Her ne kadar ortalamalar arasında farklılıklar görünse de çalışanların hem eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin amaçlara ilişkin hem de etkilerine ilişkin görüşleri cinsiyete göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p>0,05$). Diğer bir ifadeyle, çalışanların kadın ve ya erkek olması onların amaç ve etkilere ilişkin algı düzeylerinde herhangi bir etkiye sahip değildir.

Çalışanların eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin amaçları ve etkilerine ilişkin algı düzeylerinin eğitim durumları ve çalışma sürelerine göre farklılık gösterip göstermediğini bulmak maksadıyla tek yönlü ANOVA kullanılmıştır. Neticeler Tablo 19'da gösterilmiştir.

Tablo 19: Çalışanların Eğitim ve Geliştirme Faaliyetlerinin Amaç ve Etki Düzeylerinin Eğitim Durumu ve Çalışma Süreleri Değişkenlerine İlişkin ANOVA Sonuçları

Ölçekler	Değişken	N	SD	F	P	
Amaçlara ilişkin	Eğitim durumları	Lise	2	4-106	1,27	,29
		Meslek Okulu	6			
		Lisans	77			
		Yüksek Lisans	23			
		Doktora	3			
Etkilere ilişkin	Eğitim durumları	Lise	2	4-106	1,56	,19
		Meslek Okulu	6			
		Lisans	77			
		Yüksek Lisans	23			
		Doktora	3			
Amaçlara ilişkin	Çalışma süreleri	6 ay	15	3-107	,272	,85
		1-2yıl	33			
		3-4yıl	25			
		5yıl ve üstü	38			
		Etkilere ilişkin	Çalışma süreleri			
1-2 yıl	33					
3-4 yıl	25					
5 yıl ve üstü	38					

Tablo 19'dan anlaşılacağı üzere, eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin amaçlarına ilişkin ve eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin etkilerine ilişkin çalışanların görüşleri eğitim durumlarına göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p>0,05$). Bundan başka, eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin amaçlarına ilişkin ve eğitim-geliştirme faaliyetlerinin etkilerine ilişkin çalışanların görüşleri çalışma sürelerine göre de farklılaşmamaktadır ($p>0,05$).

Tablo 20: Eğitim Neticelerinin Ölçülmesinde Kullanılan Yöntemler

	Ortalama	S.S
Eğitim sonrası anket	3,74	1,10
Eğitim öncesi sonrası performans farklarının tespit edilmesi	3,57	1,22
Departman raporları	3,47	1,15
Uzmanlarca işbaşı gözlemi yapılması	3,31	1,25
Yöneticilerle eğitim sonrası mülakat	3,18	1,22
Hiçbir değerlendirme yapılmamaktadır	2,48	1,24

Tablo 20’den anlaşılacağı üzere eğitim neticelerinin ölçülmesinde kullanılan “Eğitim sonrası anketi” yöntemi 3,74 ortalama ile ilk sıradadır. Buda işletmede eğitim neticelerini ölçmek için daha çok eğitim sonrası anket yöntemini kullandıkları anlamına gelmektedir. İkinci sırada 3,57 ortalama ile “eğitim öncesi sonrası performans farklarının tespit edilmesi” yöntemidir. 3,47 ortalama ile “departman raporları” yöntemi üçüncü sıradadır. Diğer sıralarda ise 3,31 ortalama ile “uzmanlarca işbaşı gözlemi yapılması” yöntemi, 3,18 ortalama ile “yöneticilerle eğitim sonrası mülakat” yöntemi yer almaktadır. 2,48 ortalama ile “hiçbir değerlendirme yapılmamaktadır” fikri ise son sırada yer almaktadır.

Yapılan araştırma sonucunda elde edilen bulgular aşağıdaki gibi sıralana bilir:

1. Araştırmada ortaya çıkan neticelere göre, çalışan bireylerin aldıkları eğitim süreleri incelendiği zaman şirkette kısa süreli eğitim programları uygulandığı görülmektedir. Bu şirketler için maliyetlerin az olması bakımından bir avantaj olmaktadır.

2. Araştırmada neticelerine göre, şirket çalışanlarının tamamı, aldıkları eğitimleri çalışırken uygulayabildikleri görülmektedir. Bu da şirketteki eğitim programlarının işçilerin işteki gereksinimlerine uygun bir şekilde tasarladığını göstermektedir.

3. Araştırma neticesinde ortaya çıkan önemli bir diğer konu da, çalışanların eğitim gereksinimlerinin belirlenmesi zamanı kullanılan yöntemleri uygun bulmamalarıyla alakalıdır. Şirket çalışanlarına göre, eğitim gereksinimlerinin belirlenmesi zamanı çalışanların görüşünün göz önüne alınmaması ve eğitime ihtiyacı olan personelin yanında ihtiyacı olmayan personelin de alınması en önemli iki faktör olarak görülmektedir.

4. Araştırma neticelerine göre, şirkette yapılan eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin amaçlarından “kişisel gelişim”, “performans artışı sağlama”nın diğerlerine kıyasla daha önemli olduğu anlaşılmaktadır.

5. Araştırma neticelerine göre, şirketteki eğitim faaliyetinin işçilerin işe stresin azalması, uyum davranışının artması, ekip şeklinde çalışabilme becerisinin kazandırılmasında önemli bir rol oynamaktadır.

4. Tartışma

Dünya hızlı bir şekilde değişmektedir. Bu değişim rekabeti yükseltmekte ve şirketleri değiştirmeye götürmektedir. Bu rekabet muhitinde şirketler rekabetçi avantajı sağlamayı ve bunu devam ettirmenin yollarını aramaktadır. Bu bakımdan İnsan kaynakları yönetimi (İKY) ve onun eğitim fonksiyonu günümüzde oldukça mühim hale gelmiştir. Çünkü insan kaynağı şirketlerin kaderini belirleyen mühim bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Şirketlerin yaşanan gelişmeleri takip edebilmek ve ahenk sağlayabilmek için günün şartlarına uygun değişik eğitim programları geliştirmeleri gerekmektedir. Eğitim faaliyetleri de bu alana yapılan en önemli yatırım olmaktadır.

Eğitim faydalı olduğu kadar, maliyetli bir süreç olduğu için bazı işletmeler eğitim programlarının gerçekleştirilmesinde o kadar da hem istekli, hem de aktif değiller. Bu sonuca yapılan araştırmalar neticesinde gelinmiştir. Şöyle ki, bazı işletmelerde eğitim programına ayrılan bütçe, eğitime tabii tutulan personel sayısı, eğitim periodları, eğitime verilen önem derecesi yeteri kadar değildir. Bu da o işletmelerin iş dünyasında rekabet edebilirlik kabiliyetini aşağıya çekmektedir.

Araştırma yaptığımız işletmede de eğitim süreci ile ilgili olumlu durumların yanısıra şirkette sürekli kısa süreli eğitim programlarının uygulanması, eğitim gereksinimlerinin belirlenmesi zamanı uygun olmayan yöntemlerin kullanılması vs. gibi negatif durumların olduğu ortaya çıkmıştır. Bu olumsuz durumlar da çözüldüğünde alan araştırması yaptığımız işletmenin gerçekleştirdiği eğitim sürecinden yeteri kadar fayda elde edeceği tahmin edilmektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

İnsan kaynakları yönetiminde, insana ilişkin yapılan bir sıra yatırımlar ve etkinlikler vardır. Bunlar içerisinde en çok yatırımın yapıldığı alan, eğitim alanıdır. İKY işlevleri içinde yer alan eğitim fonksiyonu, bütün şirketlerin başarılı olması için gerekli ana unsuru oluşturmaktadır. Şirketlerdeki eğitim çalışmaları yardımıyla, bilgi, beceri ve yeteneklere sahip işgörenlerin varlığı, şirketlerin genel verimlilik ve karlılıklarının yükselmesi sonucunu meydana getirmektedir. Araştırma sonucunda elde edilen neticelere dayanarak aşağıdaki öneriler söylenebilir.

Eğitim şirketlerde başarıyı elde etmede ve elde edilen başarıyı devamlı hale getirmede vazgeçilmez bir faktördür. Dolayısıyla şirketler bu faktörü sahip oldukları insan kaynağıyla birlikte en doğru ve aktif bir biçimde rekabet faktörü haline getirebilmelidirler. Bu da sadece şirketlerin insan unsuruna yatırım yapmalarıyla mümkün olacaktır. Aksi takdirde bireysel çabalar yardımıyla beklenen aktifliye

ulaşmak mümkün olamayacaktır. Buna göre de eğitim faaliyetlerinin maksadını en doğru biçimde tesbit edilmesi gerekmektedir. Öncelikli olarak eğitim gereksiniminin doğru bir şekilde tespit edilmesi, eğitimin nerede, kim tarafından, nice hayata geçirileceği belirlenmelidir. Daha sonra eğitim programlarının içeriği, zamanı gibi unsurlar dikkatli bir şekilde gözden geçirilmelidir.

Eğitimde gerekli olan araç-gereçler sağlanmalıdır. Eğitim konusunda uzman olan kişiler tarafından yapılmalıdır. Ayrıca bu tür akademik çalışmalar özel sektörde uygulandığı gibi, kamu sektöründede uygulanabilir ve elde olunan sonuçlar özel sektörde elde edilen sonuçlarla karşılaştırılabilir. Başka bir öneri ise, bu tür akademik çalışmalar daha büyük örneklemede yapılabilir.

Kaynaklar

Bond, S., Mc Cracken, M. (2005). "The Importance of Training in Operationalising Human Resources Policy", *Journal of European Industrial Training Vol. 29 No. 3*, Emerald Group Publishing Limited.

Çelik, N. (2009). İnsan Kaynakları Yönetiminde Eğitim Fonksiyonunun Yeri ve Önemi: Teori ve Konya'da Bankalarda Bir Uygulama Örneği, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Dursun, B. (2006). İnsan Kaynakları Yönetimi. İstanbul: Arıkan Yay.

Edralin, D. M. (2004). Training: A Strategic HRM Function. *The Salle University-College Of Business and Economics, Notes On Business Education, Vol.7*, No. 4. Retrieved November, 18, 2010, from http://www.dlsu.edu.ph/research/centers/cberd/pdf/business/vol7/vol7_no4.pdf. Erişim tarihi: 12.11.2020.

Kurtulmuş, N. (1995). "Post-Endüstriyel Dönüşüm Sürecinde Geleneksel Endüstri İlişkilerinde Kriz ve Yeni Arayışlar", 4. Ulusal Endüstri İlişkileri Kongresi, Kamu-İş Yayını, Ankara.

Mathis, R. L., Jackson, J. H. (1997). "Human Resource Management", Eight Edition, West Publishing Company, Minneapolis/St. Paul.

Planty, G., Carlos, A. (1994). "Training Employees and Managers", The Ronald Press Company, New York.

Sabuncuoğlu, Z. (2009). İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulama Örnekleriyle. Bursa: Furkan Ofset.

Post-Dijital Ekonomik Sisteme Geçerken Sanal Organizasyon Yapılarına Yeniden Bakmak

Pınar Altıok GÜREL¹

Özet

İçinde bulunduğumuz Covid-19 pandemisi, işletmeler için, yönetim süreçlerinde yeni yapılanmalara ve köklü değişimlere gidilmesinin zorunlu olduğu bir dönemi başlatmıştır. İş süreçlerinin giderek dijitalleştiği, işletmelerin varlığını sürdürebilmek için uzaktan çalışma modeline geçtiği, dolayısıyla sanal organizasyonların giderek önem kazandığı bu yapı, aynı zamanda küresel ekonomilerde önemli dönüşümleri de başlatmış ve hızlandırmıştır. Bu yeni konumlanmanın stratejik olarak yönetilmesi, geniş vizyon gerektiren bakış açısına ve piyasalardaki yeni fırsatları değerlendirebilecek yönetim süreçlerine ihtiyaç duymaktadır. Tüm dünyanın ekonomik, sosyo-politik, kültürel pek çok sahasında radikal değişim ve dönüşümlere sebebiyet veren pandemi işletmelerin kendilerine rekabet avantajı sağlayabilecek yeni organizasyon yapılarına da zemin hazırlamaktadır. Bu noktada sanal organizasyonlar dikkatleri daha çok çekmeye başlamaktadır. Çalışmanın amacı, belirtilen öğeler ışığında sanal organizasyonları yeni bir bakış açısıyla incelemeye çalışmaktır. Ardında çalışmanın kapsamı da günümüzde yaşanan gelişmeler doğrultusunda sanal organizasyonların içinde bulunulan yeni ve farklı şartlara göre stratejik rekabet avantajı sağlama yönünde kullanılması olarak ele alınmaktadır. Zira, ürünlerin üretim süreçleri, insan kaynakları yönetimi, örgütsel ilişkiler, teknolojik altyapı, müşteri ilişkileri yönetimi, veri yönetimi, iletişim, raporlama, dijital network yapılandırması, kontrol mekanizmaları, mevcut müşterileri elde tutma-potansiyel müşterilere ulaşma-buna yönelik reklam çalışmalarının dijitalleşmesi-tüketicilere ulaşılacak mecraların farklılaşması-tedarikçi firmaların ürünleri iç pazarlara getirme zorlukları nedeniyle ürün temininde yaşanan gecikmeler, işletmelerin üretim olanaklarını belirli ürünlere yöneltmiş olması ve zaman faktörünün kullanımı gibi pek çok alanda işletmeler için oluşturulacak yeni stratejilerin yeniden şekillendirilmesi gerekliliği kaçınılmazdır. Post-dijital ekonomik sistem olarak ifade edilen bu yeni süreçte, ticaretin de iş yapış süreçlerinin de kökten bir dönüşüme uğrayacağı beklenmektedir. Ancak yaşam her koşulda devam etmekte, insanların sorunlarının çözümü, ihtiyaçlarının karşılanması, hedeflerinin gerçekleştirilmesi, etkin yönetilen örgütleri gerektirmektedir. Dinamik, işe yoğunlaşmaya dayalı, zamandan ve mekândan bağımsız esnek çalışma koşulları sunan yapısı ile sanal organizasyonlar, yatay ve dikey ilişkilerde yalınlaşmayı da beraberinde getirmektedir. Ne var ki, tüm bu gelişmeler, sanal organizasyonların aslında daha dikkatli yönetim becerilerine ihtiyaç doğurması ve bunun yanında öncelikli olarak yönetim fonksiyonlarının stratejik olarak daha farklı uygulanmasına zemin hazırlamış durumdadır. Bütün bu argümanlar değerlendirildiğinde, sanal organizasyonlar, dünyanın yeni oluşacak dinamikleri içerisinde önemli bir rekabet avantajı enstrümanı olarak değerlendirilebilir.

Anahtar kelimeler: Sanal Organizasyonlar, Sanal Takımlar, Post-Dijital Sistem, Yönetim ve Strateji.

1. Giriş

İçinde bulunduğumuz Bilgi Çağı, yaşadığımız dünyanın baş döndürücü bir teknolojiyle hız kazanmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda geleneksel organizasyon yapısı küresel piyasaların gereklerine, tüketici tercih ve davranışlarına uyum sağlayamayacak kadar ıraksak noktada kalmıştır. İşletmelerin, küresel rekabet avantajı sağlayabilecekleri çeşitli organizasyon yapılarına yönelmiş olduğu bir dönemde, eş zamanlı olarak küresel ölçekte etkili olan Covid-19 pandemisi nedeniyle izole yaşamak durumunda kalan ancak bir şekilde istek ve ihtiyaçlarını karşılamaya mecbur olan toplumların, hem işletmeler olarak hem de tüketiciler olarak ortak paydasını oluşturarak bir bakıma kazan-kazan

¹ Nişantaşı Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Anabilim Dalı, pinaraltinok01@gmail.com.

formüller sunan sanal organizasyonların varlığı, bu dönem içerisinde daha yoğun hissedilmeye başlanmıştır. Zaman ve mekân avantajları, global yapısı, teknolojiyi yoğun kullanımı, sağladığı esneklik gibi pek çok unsuru bünyesinde barındırmasının yanında, böylesi bir zorunluluk sanal organizasyonlara giden yolu kısaltarak dikkatlerin bu yöne çekilmesine neden olmuştur. Post-Modern yönetim ve organizasyon uygulamalarının, küreselleşmenin gereklerine göre kabul bulduğu son dönemdeki bu çeşitlilik içerisinde, bu kendiliğindenlik, yaşanan doğal süreç içerisinde yaşantılara spontane şekilde yerleşmeye başlamış ve bu defa daha öncekinden çok farklı boyutlarıyla üzerinde durulmaya değer bir yönetim stajesi halini almıştır. Bu çalışmanın amacı, sanal organizasyonlara yaşadığımız zamanın ruhunu betimleyen post-dijital farkındalık bağlamında yeniden bakmaya çalışmaktır.

1.1. Sanal Organizasyon Kavramı

Sanal organizasyon kavramı zaman içerisinde gelişerek günümüze ulaşan ve teknolojinin hızlı gelişimiyle birlikte sürekli tanım alanı genişleyen bir kavramdır. Ancak temel dayanak noktalarını kapsayan tanımlamalar şöyle ifade edilebilir: Sanallık İngilizce "virtual" kelimesi ile karşılık bulmakta olup aslında aynı zamanda gerçeklik anlamına da gelmektedir. Yani sanal organizasyonlar aslında gerçektir, ancak ortada fiziksel bir işletme binası olmadan da dijital teknoloji olanaklarıyla mal ve hizmet üretimini sürdürmektedir. Koçel (Koçel, 2005) sanal örgütü; "çalışanların belli bir yerde toplanmadığı, değişik mekânlardaki işletmelerin bir ürün veya hizmet üretiminin belirli safhalarında yer aldığı, bilgisayar olanakları ile sürekli haberleşme içinde bulunan ve sanki tek bir organizasyon gibi müşterilerine mal ve hizmet sunan bir organizasyon" olarak tanımlamaktadır. Genç (Genç, 2017, s. 103), sanal örgütleri; "farklı coğrafi bölgelerde, haberleşme teknolojileri yardımıyla birbirlerine bağlanan ve sanki tek bir örgütmüş gibi çalışan farklı yerlerdeki işletmelerin, bilgisayar ortamında sürekli haberleşme içinde bulunarak, müşterilerine mal ve hizmet sunduğu örgütler" olarak tanımlamaktadır. Genç (Genç, 2017, s. 104), sanal örgütlerde, işin verimliliğini sağlamak için bilgiye ulaşma ve bilgiyi paylaşma yeteneğine dikkat çekmektedir. Sanal örgütler, karmaşık örgüt işlerini sanal ortamlarda, düşük maliyetle ve hızlı bir şekilde yapabilmektedir (Genç, 2017, s. 104). Sanal organizasyonlar; yayvan yapısı, dışa açık oluşu, esnek çalışma zamanları sağlaması, geniş mekâna hitap etmesi, çok boyutlu ve çok kültürlü ilişkiler gerektiren dinamik yapısıyla geleneksel örgüt yapısından farklılaşmaktadır (Kiana, 2011, s. 73). Sanal işyerlerinde, geleneksel örgütlerin "fiziki" sınırları ortadan kalkmaktadır (Genç, 2017, s. 104). Sanal organizasyonda; insanlar, amaç, bağlantılar ve zaman, güçlü bir kavramsal ağ modelinin temelini oluştururlar (Lipnack ve Stamps, 2000, s. xxvii). Sanal organizasyonlar, yüksek uyum yetenekleriyle, tüketici ihtiyaçlarına hızlı cevap verebilen yapılarıdır ancak bunu sağlayabilmeleri için organizasyon içerisinde yer alan tüm birimlerin birbirlerine üst düzey güven duymaları gerekmektedir. Bunun için de yine iletişimin önemine vurgu yapılmaktadır. Zaim ise (Zaim, 2001, s. 127) sanal organizasyonları; "belirli ortak amaçları paylaşan ve bilgisayar ağlarıyla birbirine entegre edilmiş birden çok şirketin kaynaklarını ve becerilerini bir araya getirmesi" olarak ifade etmektedir. Bu ifadeler ışığında hepsini kapsayan ortak bir tanım şöyle geliştirilebilir: Sanal organizasyonlar, farklı coğrafi bölgelerde ancak bilgi iletişim teknolojileri yardımıyla birbirlerine bağlanan, uyumlu hale gelen ve sanki tek bir işletme gibi çalışan, değişik mekânlardaki işletmelerin bir ürün veya hizmetin üretiminin belirli safhalarında yer aldığı, bunun için de çalışanların geleneksel yapıdaki gibi belirli bir yerde toplanmadığı, teknolojik olanaklarla sürekli haberleşme içinde bulunan böylece zaman ve mekân farklılıklarını tüketiciye daha hızlı ulaşabilme yönünde yöneterek rekabet avantajı sağlayabilen bir örgütlenme modelidir. Sanal olmasının zihinleri düşürdüğü yanılının aksine, aslında daha dikkatli yönetim becerilerine ihtiyaç doğurması ve bunun yanında burada da yönetim fonksiyonlarının - üstelik eskiye oranla daha farklı ve kapsamlı olacak şekilde - daha da farklı uygulanmasına vurgu yapılmalıdır. Geleceğe ilişkin öngörü ve doğru sistemleri kuramamanın getireceği maliyetler de düşünüldüğünde, işletmeler için oluşturulacak yeni stratejilerin üretim süreçleri, insan kaynakları yönetimi, örgütsel ilişkiler, teknolojik altyapı, müşteri ilişkileri yönetimi, veri yönetimi gibi pek çok alanda değerlendirilmesi sanal organizasyonlara ciddiyle yaklaşılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Davidow ve Malone (Davidow ve Malone, 1992, s. 206-215), sanal işletmelerin, yeni iş devriminin merkezinde olacağı, tam zamanında tedarik ve çalışma ekipleri, esnek üretim, çalışanların yetkilendirilmesi, bilgisayar destekli tasarım, toplam kalite ve kitlesel özelleştirme gibi çeşitli yenilikleri bir araya getirerek tutarlı bir vizyon sağladığını, bu nedenle 21. yüzyılın işletmeleri olacakları saptamasında bulunmuşlardır. Lipnack ve Stamps (Lipnack ve Stamps, 2000, s. 1); "21. yüzyıl sorunlarını on dokuzuncu yüzyıl örgütleriyle çözemeyiz" ifadeleriyle günümüzün organizasyon yapılarının artık değişen gereksinimleri karşılamakta yetersiz kaldığını ve sanal organizasyonlara doğru dönüşümün gerekli olduğunu belirtmektedirler. Bu nedenle bu değişim ve dönüşüm içerisinde yapıya yabancılaşmak yerine uyum sağlamaya yönelik yaklaşımlar daha yumuşak geçişler sağlanmasına yardımcı olabilecektir. Lipnack ve Stamps (Lipnack ve Stamps, 2000, s. 1); e göre; eğer telekonferanslara katılıyorsanız, e-posta yoluyla iletişim kuruyorsanız veya web sitelerinde

iş arkadaşlarınızla bilgi paylaşıyorsanız, sanal çalışmış oluyorsunuz demektir. Bu bakımdan yaşamda içselleştirilmiş teknoloji kullanımının iş süreçlerine yansımaları yadırganmamalıdır. Sanal organizasyonların özellikleri ise (Genç, 2017, s. 104-110); *"Bilgi iletişim teknolojileri ile bağlı olmak-Uyum yeteneği yüksek bir yapıya sahip olmak-Esnek üretim ve cevap verebilme-Bilgi ve uzmanlığa dayanmak-Birimler arası yüksek derecede güven yaratmak-İşin niteliğine dayalı ünvanlar ve pozisyonlara sahip olmak-Sanallık arttıkça fiziksel özelliği azaltmak"* şeklinde özetlenebilir. Genç (Genç, 2017, s. 104) ayrıca, sanal örgütlerde, zamandan ve mekândan bağımsız olarak çalışma olanağının, bürokratik kuralların ve iletişimin önündeki engelleri ortadan kaldırmakta olduğuna dikkat çeker. Sanal organizasyonların özelliklerini Davidow ve Malone (Davidow ve Malone, 1992, s. 127-135), şöyle belirtmişlerdir: Sanal organizasyonlar, geleneksel organizasyonlardan daha geçirgendir, çalışanların görev ve sorumlulukları devamlı şekilde değişir, bunun için hepsinde bir organizasyon şeması olması şartı aranmaz, sanal organizasyonlarda bir merkez ofisi de olmayabilir, işbirlikçiler, riskleri, maliyetleri, fırsatları ve doğacak ödülleri paylaşır, temel yetkinlik, bilgi ağları, entegre ilişkiler, geçirgen/şeffaf sınırlar tarafından motive edilen amaçları içerir ve bir proje teslimi veya fırsatlardan yararlanma sağlandıktan sonra yeni işbirliklerine geçilebilir. Her bir ortak kendi temel/öz yeteneğine uygun - tasarım-üretim-pazarlama-inovasyon gibi- katkılardan yararlanarak, küresel piyasalar içerisinde sinerji ve organizasyonun yararına oluşabilecek olasılıklardan yararlanma fırsatı sağlar. Burada öncelik verilecek unsur, her yeni bağlantıda network yapısını destekleyebilecek teknolojik donanım ve yazılıma sahiplik ve doğru kullanılımasının başarılmasıdır. Zira, dağıntık bir coğrafi yayılım gösteren organizasyon içerisinde sağlıklı bilgi akışının sağlanması kritik başarı faktörüdür. Hem anlık iletişim hem de özerk sanal takımların iç işleyişinde gereken bilgi alış-verişini sağlamak üzere video konferans, internet ve intranet sistemleri bilgiyi nicelik ve nitelik olarak arttıracaktır. Elbette sanal organizasyonların dezavantajları da olacaktır. Lipnack ve Stamps'e göre (Lipnack ve Stamps, 2000, s. xxvii); uzaktan ve çok sayıda elektronik bağlantıyla iletişim kurmak çok daha zordur bu nedenle iletişim bozulduğunda, insanlar onu onarmak için önlemler almalıdır. Kirel (Kirel, 2007, s. 95); kazançların yanında evde çalışanların ek ücret talepleri, ileri teknoloji beklenti ve gereksinimleri gibi bir takım maliyetlere de dikkat çekmekte ve bunun yanında terfi-kariyer alanında motivasyonu sağlamanın ayrı maliyet getirdiği noktasına vurgu yapmaktadır. Kirel (Kirel, 2007, s. 95); sanal örgütlerin oluşturulması için, örgütün, geleneksel örgüt yapısından web tabanlı/online organizasyon yapısına geçmesi, teknolojinin uygun şekilde düzenlenmesi gibi uygun koşulların oluşması gerektiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda Kiana (Kiana, 2011, s. 73), bazı çalışanların yeni bir paradigmaya ve yeni teknoloji uyumlarına ihtiyacı olabileceğine çünkü sanal çalışma sisteminin herkes için uygun olmayabileceğine dikkat çeker. Aynı şekilde, Lipnack ve Stamps (Lipnack ve Stamps, 2000, s. 7); organizasyonları sanallaştırmanın, çoğu insan için hem yeni teknolojilere uyum sağlamada hem de yeni davranışları ve çalışma ilişkilerini benimsemeye zorlayıcı bir deneyim olabileceğini ifade etmektedirler. Bu yüzden çalışanlara doğru anlatılması ve teknoloji konusunda eğitim desteği verilmesi yerinde olacaktır. Lipnack ve Stamps (Lipnack ve Stamps, 2000, s. 7); sanal organizasyonların en zor yönünün insan unsuru olduğuna dikkat çekerek, yüz yüze çalışmada yanlış giden herhangi bir durumun internette de gelişebileceğini, sanal organizasyonlar içerisinde böylesi *"sanal boşluk"* ve *"sanal kenarların"* oluşabileceğini ifade etmektedirler. Burada dikkat çeken önemli bir özellik, oluşan ilişkiler ağının, işletmelerin birbirlerine eskiye göre daha fazla bağlı/bağımlı olmalarına neden olması ve bağlamında birbirlerinden daha fazla güven talep etmeleridir. Elbette burada oluşabilecek sorunları önlemek için bu çalışma modeline uygun yazılı sözleşmelerin yapılarak çalışma koşulları, ücretlendirme ve diğer hususların hukuki çerçeveye bağlanması fayda sağlar. İlginç bir şekilde iletişim teknolojisi, sanal organizasyonların güçlü yönünü oluşturduğu gibi, aynı zamanda zayıf yönünü de oluşturur. Çünkü, iletişim ve bilginin sağlanmasında ve akışında oluşabilecek kesintiler hem başarıyı etkileyecek hem de özel tedbirler gerektirecektir. Aynı şekilde dijital güvenlik konusunun da özellikle dikkate alınması -müşteri bilgilerinin hukukî güvenliği- kişisel bilgilerin korunması - mahrem hayatın ihlâl edilmemesi - kamusal alanın sınırının doğru saptanması gibi - pek çok alanda büyük önem arz eder. Böylece, işletmeler arasındaki bu yeni ilişki türleri, esnekliği yüksek, yenilikçi yönetim ve organizasyon uygulamalarını kullanmaya zorlamaktadır. Nitekim, sanal takımlar/sanal ekipler de bu ihtiyaçlardan yola çıkılarak oluşturulmuş yapılardır.

1.2. Sanal Takımlar/Sanal Ekipler

Sanal organizasyonları oluşturmak için, organizasyonun amaçlarıyla uyumlu çalışacak niteliklere sahip, rekabet avantajı oluşturabilecek *"sanal takımlar"*ın kurulması gerekmektedir. Sanal takımlar, sanal organizasyonlarda kullanılan grup yapıları olarak ifade edilebilir. Lipnack ve Stamps (Lipnack ve Stamps, 2000, s. xxviii -1)'e göre, sanal takımlar/ekipler; ortak bir amaç tarafından yönlendirilen, birbirine bağlı görevler aracılığıyla etkileşimde bulunan, geleneksel ekiplerin aksine, etkileşimli iletişim teknolojileriyle birbirine bağlanan uzay, zaman ve organizasyonel sınırlar boyunca işlerin gerçekleştirildi-

rildiği, birlikte iş yapan çalışanları, yönetimi, müşterileri, tedarikçileri ve devletleri de içerebilen ekiplerdir. Sanal takımların oluşmasında, bilgiye dayalı ekonominin rolü büyüktür. Küresel piyasa ortamında işletmelerin iç ve dış çevresi değiştiğinde, farklı piyasalarda ve zaman dilimlerinde organizasyon içerisinde yer alabilme çabaları, sanal takımları yaygınlaştırmaktadır. Özellikle Covid-19 pandemisi süreciyle, sanal takımlar artık bir yaşam biçimi haline gelmiş bulunmaktadır. Böylece sanal takımlar, işletmelerin, bu tür zorunlu coğrafi kısıtlamalar olduğu dönemlerde bile çeşitli yetenek - yenilik - tedarik - müşterilerle iletişim - gibi konulara ulaşmasına ve sürdürülebilmesine olanak tanımaktadır. Sanal takımlar, sistemleri, süreçleri, teknolojiyi ve yetenek bakımından konuya uygun işgücünü âdetâ sınırların ötesinde birleştiren etkin bir yapıdır. Elbette ki, bu yapıyı doğru ve etkili yönetim becerilerine ihtiyaç duyar. Sanal takımlarda en çok öne çıkan unsur, ortak amaçtır. Sanal takımlarda geleneksel hiyerarşik yapı yoktur. Bu yüzden, ancak ortak amaçlar katılımcıları belirli eylemlere yönlendirerek ekibi sonuca ulaştırır. Sanal takımlarda çalışanların birbirine uyum sağlaması, ilişki kurmaları, güven duyması gibi sosyal ve duygusal öğeler, bunun yanında iş süreçleri içerisindeki koordinasyon, iletişim akışı, teknoloji düzeyi - süreçlerin devamı için gereken teknik eğitimin sağlanması - ve sonucunda elde edilecek performans ve hem çalışanların hem de müşterilerin memnuniyetinin tatmin edici düzeyde olması önemli değerlendirilmesi gereken konulardır. Yeşil (Yeşil, 2011, s. 85), sanal takımların; *“malîyetlerde azalış, yenilikçilik, yeni ürün geliştirme, yüksek verim ve kalite, örgüt çapında koordinasyon, sinerji, bilgi paylaşımı ve öğrenme konularında çeşitli avantajlar sağlayabilme potansiyeline”* dikkat çekmektedir. Çünkü sanal takımlar, esnek yapılarıyla daha ziyade proje bazlı bir araya gelen ve özerk çalışan ekiplerin teknoloji vasıtasıyla oluşturdukları bir organizasyon şeklidir. Dünyanın her yerinden - farklı coğrafya ve kültürlerden oluşabilen ekip üyeleri, işin türüne göre senkron veya asenkron iletişim kanallarını kullanarak koordinasyon sağlamakta böylece belirli amaçları gerçekleştirmek üzere küresel rekabet ortamında pazar alanını genişletmeye ve müşterilerin her geçen gün artan beklentilerini karşılamaya yönelik olacak şekilde organize olmaktadır. Sanal yapılarda daha çok proje bazlı çalışılması da sanal ekiplere/sanal takımlara olan ihtiyacı arttırmaktadır. Burada hiyerarşik kademe düzeyi değil uzmanlıkları öne çıkmaktadır. Etiket, unvan gibi yapıların geri planda kalması da örgüt içinde daha eşitlikçi bir psikoloji yaratmakta ve işin niteliğine odaklanılmasını sağlamaktadır. Maliyetlerin azaltılması, arzulanen yenilik ve yeteneklere dünyanın her yerinde ulaşabilme hızı ve esnekliği, inovatif yaratıcılığın daha hızlı pazarlanabilmesi, seri karar verebilme olanağı, çalışanlara özgürlük sağlanması, işletmenin, personelin sanal ortamdan hizmet vermesi nedeniyle giderlerden tasarruf edebilmesi gibi nedenlerle cazip görülen sanal takımlar, içinde bulunduğumuz zaman diliminde, Covid-19 nedeniyle bir gereklilik halini alabilecektir. Bulaş hızının azaltılması/mümkün olduğunca önlenmesi amacıyla, mesai saatlerindeki uygulamalar, toplu taşımının az kullanılmak istenmesi, bazen belirli yaş grubuna bazen de toplumun tamamına uygulanan zorunlu kısıtlamalar yaşanırken, her koşulda insanların istek ve ihtiyaçlarının devam etmesi nedeniyle, sanal takımlara ve sanal organizasyonlara uygun olabilen pek çok sektör için üretici ile tüketicilerin buluşması sağlanmaktadır. Örneğin özellikle eğitim faaliyetlerinin devlet ve özel eğitim kurumlarında uzaktan eğitim yoluyla sürdürülmesi durumu hizmet alanlarda ve hizmet verenlerde sağlık kaygısının önde tutulduğu bir hizmet sağlama alanına dönüşmekte aynı zamanda çeşitli nedenlerle daha önce eğitime erişemeyen pek çok kişi, grup ve kurumlar için kuvvetle olasıdır ki, pandemi bittikten sonra da bu yönde talebin sürdürüleceği bir gereklilik haline gelebilecektir. Meğer ki, hem çalışanlara, hem de müşterilere gereken güven ortamı sağlandığında ve doğru denetim mekanizmaları uygulandığında, işletmelerin böylelikle ortaya çıkmış bu yeni pazar çeşitliliğini değerlendirecek olmaları akla yakın gelmektedir. Sanal organizasyonlarda çalışanların özellikleri elbette önem taşır. Kiana'ya göre (Kiana, 2011, s. 73), sanal organizasyonlarda etkili bir şekilde çalışabilmek için; *“öz yönetim, öz değer, esneklik, yüksek çeşitlilik, güvenilirlik, duygusal ve sosyal beceriler, sanal iletişim becerileri, bilgisayar/teknoloji okur-yazarlığı, bağımsız çalışma yeteneği, zaman yönetimi”* gibi özellikler gerekmektedir. Lipnack ve Stamps (Lipnack ve Stamps, 2000, s. xxviii -1), başarılı bir sanal ekip için; uygun beceriye sahip ekip üyelerinin seçimi, grubu doğru yönlendirebilme ve ekip üyelerinin etkili bir şekilde bağlanması olmak üzere üç temel özelliği olduğunu ifade etmektedir. Sanal organizasyonlarda yöneticilerin ve çalışanların iletişim becerileri bakımından yetenekli, uygun teknolojinin kullanılmasına hızlı adapte olabilen, bilgiyi doğru ve yerinde kullanabilen yapıya sahip kişiler olmaları daha uygun olacaktır. Sanal takım üyelerinin; öğrenmeye açık olma, küreselleşme ile giderek artan çok uluslu organizasyonlar içerisinde çalışmaya uygun kültürlerarası farklılıklarla bütünleşik çalışabilecek mental ve duygusal becerilere sahip olması da başarıyı arttıracaktır. Sanal takımların, avantajları olduğu gibi, elbette dezavantajları da bulunmaktadır. Özellikle iyi yönetilemediği zaman iş ve süreçlerin kontrol edilmesinde yaşanan zayıflık, iletişimde yaşanan aksaklıklar ve en çok da güven sorunu bu noktada göze çarpmaktadır. Teknolojinin hızla değişmesi nedeniyle takibinin zor ve pahalı olması, coğrafi ve kültürel farklılıklardan doğan iş yapış süreçlerindeki anlayış tarzları gibi unsurlar da dezavantaj olarak belirebilir. Kirel (Kirel, 2007, s. 97), yüz yüze iletişim olmaması nedeniyle

motivasyon eksikliği olabileceği ve örgütsel sosyalizasyon süreçlerinde grup olabilmeleri için gereken duygu ve düşünce paylaşımının eksikliğinin de sakinca oluşturabileceği konusunu ifade etmektedir. Kirel (Kirel, 2007, s. 95), sanal organizasyonlarda hem çalışan hem de yönetici olmanın zorluğuna değinerek, bu noktada, çalışanların nerede-nasıl-kimlerle çalışacağı, yükselme durumu, yöneticisini tanıma ihtiyacı, yöneticilerin de çalışanların davranışlarını değerlendirme, kontrolü sağlama gibi konuları ifade etmektedir. Lipnack ve Stamps,'e göre (Lipnack ve Stamps, 2000, s. xxvii); aynı fiziksel ortamda çalışılan işletmelerde, çalışan ekiplerle ilgili sorun çıkaran her durum, aynı şekilde sanal ekipler için de geçerlidir. Ancak, egolar, güç oyunları, düşük özgüven, lidersizlik sanal ekipleri başarısızlığa götürecektir. Lipnack ve Stamps (Lipnack ve Stamps, 2000, s. xxvii); sanal ekiplerin, çalışmayan ekipler için her derde deva olmayacağını, sanal olduklarını anlayamayan, bunun gereğini yapamayan takımların başarısız olma olasılığının yüksek olduğunu ifade etmektedir. Ancak her ne kadar dezavantajlı yanları olsa da dijital olanaklar ve pandemi süreci sanal takımların daha çok hayat sahası bulmasına neden olmaktadır ve pandemi sonrası da sanal organizasyonların ve bağlamında sanal takımların kazanımları sürdürülmek istenilecektir. Nitekim Yeşil (Yeşil, 2011, s. 85-86), dezavantajlı yönleri olsa da yine de avantaj ve rekabetçi üstünlüklerinin göz önüne alındığında, bazı sorunlar nedeniyle fedâ edilemeyecek kadar değerli olduğuna işaret ederek, başarı faktörlerinin doğru anlaşılıp yönetilmesinin önemine vurgu yapmaktadır.

1.3. Uzaktan Çalışma

Sanal organizasyonlarda en çok dikkati çeken diğer bir unsur da, uzaktan çalışma kavramıdır. Ofisinizle telefon veya e-posta yoluyla iletişim kurarken veya interneti kullanırken evde çalışma etkinliği (Cambridge İngilizce Sözlük, 2020) olarak tanımlanan tele-working/tele-çalışma kavramı, günümüzde giderek yaygınlaşmaktadır. Uzaktan çalışma ile aynı anlama gelen bu kavram (Market Business News, 2020); Bir kişinin meslektaşları, müşteriler veya bir merkez ofis ile iletişim kurarken evden çalışmasını sağlamak için ev bilgisayarlarının, telefonların vb. kullanımı, uzaktan çalışma olarak da adlandırılır. Ve tele-çalışan da, uzak bir konumdan iş görevlerini yerine getirmek için iletişim araçlarını kullanır (Market Business News, 2020). İşveren için uzaktan çalışma avantajları (Market Business News,2020); *"Ofis alanı, elektrik, ısıtma ve diğer kamu hizmetleri gibi daha az ofis işletme maliyetleri ve genel giderler - Ulaşım ile ilgili daha az sorun - daha geniş aday seçenekleriyle çalışabilme fırsatı"* şeklinde ifade edilmektedir. Bunun yanında çalışma programlarının esnek olması küresel pazarlara hızlı erişim ve daha fazla iş ve gelir olanağı sağlayabilir. Esasen, tele-çalışma, farklı bir bakış açısıyla, hem işveren hem de çalışanlar açısından çeşitli riskler içerir. Öyle ki, buradaki en önemli konu *"güven"* mekanizmasıdır. Burada kontrol mekanizmasının süreçlerin doğru ve zamanında sağlanabilirliği de dönüşümün bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Böylece, kişinin sorumluluklarını doğru ve zamanında yerine getirebilmesi için kendi kendini motive edebilmesi gerekecektir. Günümüzde sanal organizasyonlar ile iş yapan işletmeler için, yöneticiler, oldukça geniş bakış açısı gerektiren bir alanı yönetmek durumundadır. Özellikle konuya yeni adapte olacak yöneticiler için *"Göremediğim çalışanları yönetebilir miyim?"* algısı oluşabilir. Görülmediği hissi verse bile organizasyonun somut olarak varlıkları ve ürettikleri mal ve hizmetler ortadadır. Motivasyon, liderlik, iletişim, örgüt kültürü gibi pek çok alanın, sanal örgütlerin günümüzdeki yapılanmasına göre yeniden şekillendirilmeleri gerekecektir. İşletmelerin, daha hızlı ve daha düşük maliyetle ve on-line olarak da müşteriye ulaşma arzusu nedeniyle bilişim teknolojilerini giderek daha yoğun kullanmak durumunda olması, sanal örgütlerde çalışan personel sayısını da arttırmakta, bu da yeni yönetim becerilerine ihtiyaç göstermektedir. Bu konuda Lipnack ve Stamps (Lipnack ve Stamps, 2000, s. xxviii); yüz yüze ekiplerde ortaya çıkan sorunları düzeltmek için uygulanan yöntemlerin, sanal ekipler için de başlangıç noktası olduğunu ve gruplar halinde çalışmayla ilgili daha önce bilinen tüm yöntemlerden yararlanılabileceğini ifade eder. Burada elbette doğru insanı doğru işe yerleştirmek, daha önce bir pozisyonda başarılı olan kişilerin deneyim, beceri ve çeşitli özelliklerini belirlemek için veri analizi tekniklerini kullanmak önemlidir. Bir çalışanın başka bir pozisyon için kalifiye olup olmadığını gösteren aday kimlik bilgilerini tarayan yetenek keşfetme çözümlerinin kullanıldığı sistemler, uygun bir kariyer planlaması oluşturmak için yöneticilere yardımcı olabilmektedir. Ancak bunun için, yöneticinin de amaç ve hedeflerini doğru belirlemesi, gri alanları mümkün olduğunca azaltmaya çalışmaları gerekecektir. Bunun için de yöneticilerin; mesleki gelişim, uyumsuzlukların çözümü, işgücü devir hızı, zaman yönetimi, proje ve süreç yönetimi gibi konularda eğitimlerini sürdürerek, çeşitlenen yeni yönetim rolleri için riskleri en aza indirmeye çalışmaları yerinde olabilir. Bütüncül ve sonuç odaklı planlama sürecini ifade eden yetenek yönetimi çalışanları işe almak, seçmek, geliştirmek, yönetmek ve ücretlendirmek gibi konular için önem taşımaktadır. Etkili bir yetenek yönetimi süreci, temel yetenekleri entegre etmelidir ancak burada yöneticinin analitik düşünme, sahip olduğu yetenek havuzunu dengeleme, çalışanları uygun şekilde gruplara ayırabilme, meslek içi eğitim, proaktif yönetim gibi alanlara hâkimiyeti dahi hem gerekli hem de başlı başına yetenek yönetimi yetkinliğidir. Etkili

yetenek yönetimi, çalışan yetkinliklerini uyumlaştırmaya ve geliştirmeye odaklanır. Zira işletmenin stratejik hedeflerine ulaşmak için ihtiyaç duyduğu çalışan yetkinliklerini üretmesi, ilgili görevleri belirlemek için kullanılan prosedürü ifade eden iş analizi, iş tanımı ve iş özelliklerini geliştirmek için gereken bilgiler olmak üzere geniş bir alan için gereklidir.

1.4. Sanal Organizasyonlara Geçiş Sürecinin Hızlanması ve Oluşan Farklılıklar Bağlamında Yeni Ekonomi ve Post-Dijital Yeni Dünya

Geleneksel yapılar, dikey olarak yani piramidal, hiyerarşik bir yapı içinde yetkiyi devreden - yetki ve gücün tepedeki az sayıda birey arasında yoğunlaştığı, 19. yüzyılda seri üretimin ortaya çıkmasıyla gelişen bir yapıdır. Hiyerarşik yapı, üretimin bir dizi basit adıma bölünebileceği oldukça karmaşık süreçleri yönetmek için tasarlanarak, bir işletmenin tüm faaliyetlerini, hammaddeden tüketicilere dağıtımına kadar kontrol eder ve yönetir (Reference for Business, 2020, 1). Frederick Taylor'un Bilimsel Yönetimin İlkeleri kitabında seri üretim tesislerinin tasarlanması ve yönetilmesi için gereken ilkeleri anlatmasıyla, hiyerarşik yapı; üretimin bir dizi basit adımlara bölünebileceği - işbölümü - , montaj - gibi oldukça karmaşık süreçlerin işleyişi için işletmenin tüm faaliyetlerini, hammaddeden tüketicilere dağıtımına kadar her aşamada kontrol etmeyi sağlayacak şekilde düzenlenmişti. Bu nedenle, o günlerin dünyasında böyle bir hiyerarşik yapı hem tüm bu süreçleri hem de işletmede çalışan çok sayıda personeli aynı anda yönetebilmek için etkili olmaktadır. Ancak piyasalar ve ekonomik yapı genişledikçe, bu yapı, esneklikten ve çeviklikten yoksun bir hâl aldı ve organizasyonun tamamına hâkim olabilecek düzeyde iletişim becerilerinde yeterli olamadı ve bilgiyi edinme ve işleme konusunda yetersiz kaldı. İkinci Dünya Savaşı'ndan 1980'lere kadar eğilim, artan yönetim katmanları inşa etmektir. Ancak tüketici taleplerinin giderek artması, otoritenin, kademelere giderek daha fazla yayılarak, çalışanlara daha fazla özerklik ve karar alma yetkisi tanıma sağlayarak, organizasyon biçimlerini değiştirmeye başladılar. Böylece, hiyerarşik yapılar, yataylaşmaya başladı. Azalan katman sayısı nedeniyle hem tüketici taleplerini daha iyi görebilme, hem çalışanların bu talepleri karşılama yönünde ânında karar verebilmesi, hem de iletişim ve bilgiyi daha hızlı işleme avantajı yakalanmış oldu. 2000'li yıllarda dünya gelişip küreselleşme hız kazandıkça, teknoloji ve özellikle internet kullanımının tüm iş süreçlerinde yaygınlaşmasıyla, organizasyonların da coğrafi bakımdan çeşitlenmiş ve oldukça dağınık olması, işletmeye hantallık veren, çalışmasını yavaşlatan ve artık gereksiz süreçlerin ortadan kaldırılmasını ve kaynakların ancak işletmeye değer/katma değer yaratan süreçler için sarf edilmesini sağladı. İşletmeler, bu yönde temel yetenekler kavramını deneyimledikçe, stratejik ortaklıklar oluşturmaya başladılar. Ve son yıllarda müşteri beklentilerinin hızla artması, teknolojiyi tüketicilerin de çok yoğun şekilde kullanır hale gelmeleri, küresel rekabetin, artık dünyanın her yerine, tüketicinin kendi yaşadığı zaman dilimine uygun erişim saatinde ve hızlı ulaşmasını sağlamak için organize edilmesi gereği, tüm bu gereksinimleri kavrayabilecek organizasyon yapıları - bir yerde kendiliğindenlikle gelişmeye başlamış oldu. Sürekli gelişen teknoloji, yeni ekonomilerde, her türlü mal ve hizmet üretiminde bilgi yoğunluğunu önemli hale getirdikçe, sanal piyasalar ortaya çıkmakta bu durum da sanal organizasyonlara geçiş ihtiyacını gündeme taşımaktadır. Aktan ve Vural (Aktan-Vural; 2005:32), bu bağlamda, *"yeni ve farklı aracılık şekillerinin ortaya çıkacağını, farklı piyasaların gelişeceğini, böylece mevcut durumun rekabet gücünün yeterli gelememesi sonucunda sanal piyasalara ihtiyaç duyularak, sürdürülebilir rekabetin en önemli amaç olacağını"* vurgulamaktadır. Aktan ve Vural'a göre (Aktan ve Vural, 2005, s. 37); yeni ekonomide önemli rol oynayan sanallaşma, bilginin dijitalleşmesi, fiziki varlıkların sanal hale gelmesine olanak sağlamakta ve sanallaşma ekonomik süreci değiştirmektedir. Yaşanan değişimler, yeni ekonomilere; e-ticaret, e-devlet, mobil iş, e-bankacılık, sanal şirket, sanal piyasa (Aktan ve Vural, 2005, s. 111) vb. gibi bugün yeni iş yapış yöntemleri olarak kullanılan çeşitli kavramları kazandırmıştır. Bilgi ekonomisi kavramı, başlı başına iletişim ve bilgi teknolojilerindeki gelişmelerden kaynağını alarak gelişen bir süreçler bütünü olduğu için, zaten temelinde doğası gereği inovatif, yaratıcı, uygulanabilir fikirleri teknoloji ile hayat sahnesine çıkarabilecek oluşumları kapsamaktadır. Bu bağlamda, fikrî mülkiyet hakları da dikkatleri çekmektedir. Taş (Taş, 2006, s. 82), fikrî mülkiyet kavramı için, *"insan zekâsının, entelektüel birikiminin, zihinsel yaratıcılığının ortaya çıkarmış olduğu ürünleri kapsamaktadır"* ifadelerine yer vermektedir. Parlakyıldız ve Güvel (Parlakyıldız ve Güvel, 2015, s. 29) fikrî mülkiyetin, *"yaratıcı çaba sonucunda oluşan her türlü gayri maddi varlık"* olarak tanımlanmasına vurgu yapmaktadır. Taş (Taş, 2006, s. 82), bu düşünce ve ürünlerin kazanç amacıyla ticarete konu olmaları durumunda korunması gerektiğini bunun da gerek ulusal gerekse uluslararası hukuksal düzenlemelerle oluştuğunu ifade etmektedir. Nitekim; Fikrî Mülkiyet Hukukunun temel amacı, çok çeşitli fikri malların yaratılmasını teşvik etmektir, bunu başarmak için yasa, insanlara ve işletmelere, genellikle sınırlı bir süre için, oluşturdukları bilgi ve fikri mallar üzerinde mülkiyet hakları verir ve bu ekonomik teşvik sağlar, çünkü insanların yarattıkları bilgi ve entelektüel mallardan yararlanmalarına izin verir (Wikipedia, 2020). Böylece, yeniliklerle il-

gili yasal güvencenin, fikir sahiplerine korunma sağlaması ve bu yolla da teknolojik gelişmelere destek olması yönünde bir katkı oluşturur. Bunun yanında, sınai mülkiyet hakları/industrial property konusu da çok önem taşır. Ülkemizde ise, Sınai Mülkiyet Kanunu, amaç ve kapsamını (Resmi Gazete, 2017): “*Bu Kanunun amacı; marka, coğrafi işaret, tasarım, patent, faydalı model ile geleneksel ürünlere ilişkin hakların korunması ve bu suretle teknolojik, ekonomik ve sosyal ilerlemenin gerçekleştirilmesine katkı sağlamaktır. Bu Kanun; marka, coğrafi işaret, tasarım, patent, faydalı model ile geleneksel ürün adlarına ilişkin başvuruları, tescil ve tescil sonrası işlemleri ve bu hakların ihlaline dair hukuki ve cezai yaptırımları kapsar.*” şeklinde ifadelendirmektedir. Bunun yanında, “*Entelektüel Mülkiyet/Intellectual Property*” kavramı, belirli bir markayı, patenti, telif hakkını temsil eden ürünlerin mülkiyetini ve haklarını konu almakta olup, Özgener (Özgener, 2005, s. 172), entelektüel mülkiyeti; “*işletmenin finansal değerine katkıda bulunan kodlanmış ve/veya patentli bilgi portföyünün zenginleşmesi ve yönetilmesi*” olarak ifade etmişlerdir. Özgener (Özgener, 2005, s. 172), global işletmelerin soyut değerlerinde artış olduğunu, bu değer; “*işgören yeteneği, işletmenin gelecekteki rekabetçi konumu, know-how, marka imajı, ortaklık yeteneği, yenilik potansiyeli, patentler, telif hakları, bilgisayar sistemleri, iş uygulamaları, ilişkiler, müşteri listeleri gibi soyut varlıklardaki faktörlerle ölçülebilen entelektüel sermayeye ilişkin olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu tür kazanımların fiziksel varlıklardan göreceli olarak daha fazla anlam ifade edebilmesi ve bilginin ve orijinalitenin ticari/sanatsal değer olarak kazanıma dönüştüğü yeni ekonomi kavramının ardında sanal organizasyonların da iş yapma yeteneği sağladığı bir alandır. Yeni ekonomi, esasen teknolojinin gelişiminin, toplumların tüketim alışkanlıklarına ve davranışlarına yansımaları sonucu oluşan ekonomik dönüşümü ifade eder ve bu yeni ekonominin uzamında, tematik olarak Post-Dijital olgusu doğmuştur. Post-Dijital terimi (Digitalage, 2020), dijitalin; nesnelerin interneti, robotik kodlama, sanal gerçeklik, yapay zekâ unsurlarının iş yaşamında ve günlük aktivitelerde hayatı dönüştürerek tüm süreçleri etkilemesi olarak betimlenebilir. Yeni nesil teknolojiler, hem kolaylık sağlamakta hem de güçlü sosyo-ekonomik etkileşimleriyle işletmeler için bir güç unsuru oluşturmaktadır. İşte hem bu yeni dünyayı, hem de zamanın post-dijital ruhunu kavrayan sanal organizasyonlar, yüksek kaliteli bir ürünü veya hizmeti olabildiğince hızlı bir şekilde pazara sunmaya odaklanmış, müşterileri, rakipleri ve tedarikçileri içerebilecek farklı işletmelerden, gruplardan ve bireylerden oluşabilir (Reference for Business, 2020, s. 1) ve ürün tasarımından teslimine kadar her türlü aşamada döngünün tamamında ve/veya bir kısmında, proje bazlı/geçici veya kalıcı organizasyonlar şeklinde olabilmektedir. Lipnack ve Stamps (Lipnack ve Stamps, 2000, s. 1); aşırı hızda ve sürekli -neredeyse vahşi bir değişim- en son düzeyde teknolojiyi, küreselleşme ve yerleşmeyi, hem sosyal hem de finansal performansa olan talebi sanal organizasyon olarak tekrar gündeme gelen bu yeni çalışma şekline yön veren sebepler olarak belirtmektedirler. Bilgi teknolojileri sayesinde yaşanan bu dönüşüm, bu yolla bürokrasinin ve hiyerarşinin daha az kullanılması, tam da yeni jenerasyonların arzu ettiği tarzda bir yapı sağlamaktadır. Herhangi bir ofisi olmadan teknoloji desteğiyle çalışma veya home-office çalışma, her zaman ve mekânda çalışabilme artık olağan hale gelmiştir. Teknoloji ile birlikte yönetim tarzları da değişmiş, küresel platformda ticari alanda işbirliği içerisinde çalışma ihtiyacı ve fırsatı, sanal organizasyonlar için daha rahat genişleme ortamı oluşturmuştur. Bunun yanında, Kirel, (Kirel, 2007, s. 94), “*kentleşme ile ortaya çıkan ulaşım problemleri, kadın işgücünün artışı, ek gelir ihtiyacı gibi konuları, sanal örgütlerin sayılarının artmasına neden olan*” unsurlar olarak belirtmektedir. Görüldüğü gibi, küreselleşmenin hızla yaygınlaştığı Bilgi Çağında sürekli değişim yaşanması, işletmelerin de sürekli gelişen tüketici gereksinimlerine daha hızlı cevap verebilme ve temel amaçlarından biri olan varlığını sürdürebilme ve büyüme amacına da hizmet edecek şekilde farklılaşması, zaman içinde oluşan bir süreçtir. Bunun yanında, “*millennial generation*” olarak ifade edilen ve milleniumdan önce doğanları niteleyen Y kuşağı, 1980’lerden 2000’lere uzanan zaman bandında doğmuş, eğitim düzeyi yüksek, internetten alış-verişe adapte olmuş, bir taraftan da echo-boomers olarak anılan, ebeveynleri baby-boomers kuşağından oluşan, aynı zamanda nüfusun da önemli bölümünü teşkil eden ve işletmeler için önemli bir hedef kitle oluşturmakta olan kuşağın, çalışan olarak da iş yaşamının içinde olması söz konusu sanal yapılara uygun zemin hazırlamaktadır. Post-millennials olarak ifade edilen millenium sonrası yani 2000 yılından sonra doğan kuşakların da özellikle neredeyse dijital bağımlılığa dönüşmüş olan teknoloji tutkuları gözler önündedir. Kişinin bulunduğu her yerde yüksek hafıza kapasiteli dijital aygıtlarla iş süreçlerine erişim sağlayabilmesi, özellikle pandemi döneminde bunların yoğun kullanımı sanal alanların yaygınlaşmasını hızlandırmıştır. Hem yönetimde hem çalışanlarda oluşan değişimler, bilginin ve teknolojinin başat faktör olmasıyla bilgisayar teknolojisi destekli üretim alanları açılmış özellikle internetin gelişip yaygınlaşmasıyla elektronik ticaret olgusu da ilerlemiştir. Post-dijital ekonomik sistem olarak ifade edilen bu yeni süreçte, ticaretin de iş yapış süreçlerinin de kökten bir dönüşüme uğrayacağı beklenmektedir. Yeni ekonomi; üretim ve rekabet alanı global, şebeke organizasyon türüne sahip, tam zamanında ve esnek üretim organizasyonunu benimsemiş, yenilik ve bilgiye önem veren, teknolojiyi belirleyen faktörün*

dijitalleşme olduğu, karşılaştırmalı kaynağı kalite-yenilik ve kapsam ekonomileri olan, ar-ge çalışmalarına yüksek seviyede önem veren, işbirliği ve sinerjiye inanan, yüksek reel ücretli işgücü politikası, yaşam boyu öğrenimi benimseyen, müşteri odaklı, bilgi-tecrübe-çok yönlü beceri-yenilikçi-yaratıcı, gayri maddi varlıkların maddi varlıklara göreceli önemli olduğu, hizmet sektörü ağırlıklı (Aktan, 2020) yapısıyla eski ekonomiden farklılaşır. Bilgi ekonomisinin en önemli kaynağı da bilgiyi üreten, kullanan ve değere dönüştüren insandır. Dijital bir ekonomi olan yeni ekonomide, sanallaşma önemli rol oynamakta ve ekonominin yapısını değiştirmektedir (Aktan, 2020). Yeni ekonomide üretici ve tüketici arasındaki araçlar dijital ağlar sebebiyle ortadan kalkacaktır (Aktan, 2020). Küresel rekabet ortamının genişlemesi, ürün yaşam döngüsünün kısalması, daha yenilikçi bakış açılarına ihtiyaç duyulması, teknolojiyi doğru kullanarak bilgi ekonomisinde doğru çalışma prensiplerini yakalayabilecek örgütsel ve yönetsel değişimlere ve sanal organizasyonlara istikamet vermektedir. Post-Dijital kavramı, dijital teknolojilerin yoğun şekilde yaygınlaşarak artık günlük yaşamsal ihtiyaçlarla iç içe geçtiği bir hayat tarzını ifade etmektedir ve dijital alanda sunulan deneyimler, sosyal-ekonomik-kültürel-fiziksel-iletişimsel yönleriyle hayatın her alanında somut ile soyut arasındaki çizgiyi flulaştırarak, zihinlerde bir syber space algısı oluşturmaktadır. Müşteriyle iletişimini “*deneyim inovasyonu*” ekmesine oturarak rekabet avantajı sağlayacağı kavrayan işletmeler, bu yolla değer yaratma yoluna gitmektedir. Davidow ve Malone (Davidow ve Malone, 1992, s. 11-12-13), işletmelerin, müşteri için “*değer*” yaratma kavramı üzerinde durarak, gelecekte rekabet avantajının bu yönde sağlanabileceği öngörüsünde bulunmuşlardır. Bu değişim ve dönüşümün sürececek olması, “*veri*”nin önemini arttırmaktadır. Bu defa da işletmelerin elektronik iletişim bilgilerini korumak için kodlama, şifreleme ve güvenlik duvarları oluşturma gereği ve mahremiyet algısının dijital alanda ayrı bir özenle ele alınması post-dijital yeni dünyanın konuları olmaktadır.

2. Yöntem

Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırmada en yaygın olarak kullanılan yazılı dokümanların incelenmesi burada da bilgi toplama yöntemi olarak tercih edilmektedir. Çalışma ile ilgili bilgilerin kodlanması, analizi ve yorumlanması ise sistematik bir yaklaşımla ele alınmaya çalışılmıştır. Bilgiler, bütüncül yaklaşımla analiz edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada, nitel araştırmanın temel bir özelliği olarak tümevarım ilkesi esas alınmış ve toplanan tanımlayıcı bilgilerden yola çıkılarak araştırmaya ilişkin ana temaları ortaya çıkararak, anlamlı bir yapı oluşturmak çabası içerisine girilmiştir. Toplanan bilgiler ışığında, konuyu açıklama, yorumlama ve anlam kazandırılmaya çalışılmıştır. Böylece konuya ilişkin açıklama ve yorumların, konuyla ilgili kişilere yardımcı olabilmesi amaçlanmıştır.

3. Bulgular

Çalışmada küresel ekonomilerde dijitalleşmenin hızlanması sonucunda ekonomilerdeki tüm iş yapış süreçlerinin yeniden yapılandırılması gereğine değinilmiştir. Çalışma koşulları değişmiş, dijital sistemler ekonomik ve sosyal hayatın çok önemli bir yaşam alanı hâline gelmiştir. Ardında, sanal organizasyonların, bu değişim ve dönüşümlere cevap verebilecek yapısal özelliklere sahip olması bağlamında, içinden geçmekte olduğumuz post-dijital ekonomik sistemler sürecinde, işletmeler için yeni stratejilerin oluşturulması gereği doğmaktadır. Kavram “*sanal*” olmakla birlikte, böyle bir organizasyon yapısı, geleneksel örgüt yapılarına göre yönetim fonksiyonlarının daha işlevsel kullanımını ve yönetim becerilerinde de üst düzey bakış açılarını gerektirmektedir. Çalışmada, sanal organizasyon yapılarının, doğru değerlendirildiğinde, işletmeler açısından yeni rekabet stratejilerine olumlu katkılar yapabilecek kazanımlara dönüşebileceği saptamasında bulunmaktadır.

4. Tartışma

Sanal organizasyonlar son dönemde gerek küresel piyasalara esnek eklemlenme yeteneği gerekse yaşanan Covid-19 pandemisi nedeniyle kendisine geniş uygulama alanı bulmakta olan bir örgütlenme türü olarak dikkatleri çekmektedir. Sanal organizasyonlar, post-dijital bağlamda yeni ekonomi ve Bilgi Çağı süreçleri içerisinde ele alınarak, daha farklı boyutlarıyla yeniden değerlendirilebilir. Çünkü içinden geçmekte olduğumuz salgın döneminde hem işletmeler hem de çalışanlar için ortak fayda maksimizasyonu sağlanabilen bir alan oluşturmaktadır. Bunun için sanal organizasyonlara geçiş sürecini hızlandıran argümanlar değerlendirmeye alınmıştır. Bu bağlamda, sanal organizasyonları sunduğu avantajların yanında olası dezavantajları, beraberinde oluşan sanal takımlar, bilgi ekonomisi, post-dijital dönem, sanayi ve entelektüel mülkiyet, millennial kuşak, değer yaratma gibi kavramlar ile örüntülenerek yapmaya çalıştığımız incelememizde sanal organizasyonların doğru değerlendirildiğinde buna uygun işletmeler için rekabet avantajı sağlayabileceği yönündeki kanaatimiz vurgulanmaya çalışılarak araştırmacıların dikkatlerine sunulmuştur. Bütüncül bir bakış açısıyla konulara değinilen çalışmada, akademik ve yönetsel çıkarımlarda bulunmaya çalışılmıştır.

5. Sonuç ve Öneriler

Covid-19 pandemisi, tüm dünyada ekonomik, sosyo-politik ve kültürel alanlarda değişim ve dönüşümlerin hızlanmasına neden olmaktadır. Sanal organizasyonlar; esnek yapıları, piyasadaki değişimlere uyum kabiliyetleri, dijital ortamların kullanılarak zaman ve mekân avantajı sağlayan çalışma alanlarıyla, işletmeler için önemli bir rekabet stratejisi olarak yeniden gündeme gelmektedir. Post-dijital ekonomik sistemlerin beraberinde gelişen bu dönüşümler ardında, rekabet üstünlüğü sağlayarak, örgütsel yeteneklerin artırılmasında güçlü bir unsur olarak kullanılabilir. Pandemi nedeniyle zorunlu olarak uzaktan çalışma modellerine geçilmesiyle, çalışanlar farklı düzeylerde işlevler gerçekleştirmekte, oluşan tüketici taleplerine daha hızlı cevap verebilen, kendilerine farklı bir yetenek alanı sağlayabilen bir yapı ortaya çıkabilmektedir. Covid-19, sanal organizasyonların daha rahat hareket kabiliyeti bulabileceği dijital ticarete, özellikle kişilerin, mal ve hizmetlerin fiziksel mobilite güçlüğü ve yüz yüze temastan mümkün mertebe kaçındığı şartlar altında, iş süreçlerinin de sanal ortama doğru evrilmesine uygun zemin hazırlamaktadır. Bütün bu nedenlerle önümüzdeki zaman diliminde sanal organizasyonların giderek artış göstererek etki alanlarını genişletmeleri olasılığı yüksek görünmektedir. Doğru bir yönetsel vizyon ve sağlıklı kurgulanmış yönetim stratejileri ile sanal organizasyonların bu yeni dönemde güçlü bir rekabet avantajına dönüştürülebilmesi için böyle bir farkındalıkla yeniden bakmak ve planlamaları bu yönde oluşturmak işletmeler için önerimizdir. Sanal organizasyonlar, geleneksel çalışma sistemlerine göre daha yoğun mesai, teknoloji kullanımına hâkimiyet, sürekli erişilebilirlik gerektiren bir yapı arz etmektedir ve özellikle Covid-19 pandemi sürecinde belirli bir çerçeveye sıkışan ve fakat iş - eğitim gibi çeşitli süreçlerini sürdürmek durumunda olan kitlelere kıymetli bir fırsat sunabilmiş ve aynı zamanda, çalışma yaşamının uygun olan iş kollarında alternatif süreçlerle de organize edilebileceğini gösterebilmiştir. Tüketicilere daha hızla ulaşmayı destekleyen bir organizasyon yapısı sunmasının yanında çevresel ve psiko-sosyal faktörler de sanal organizasyon yapılarına farklı bir düşünce boyutunda yeniden bakmaya değer görünmektedir. Bunun yanında, sanal organizasyonlarda bilgi daha çok depolandıkça ve hacimsel olarak genişledikçe, bilginin yönetimi, kullanımı ve güvenliğini içeren uygulamaların da gerekeceği muhakkaktır. Günümüzün sanal takımları arasındaki olası sorunları tecrübe ederek ve çözerek gelecekte sanal organizasyonlar için uygun bir alt yapı sağlanabilir. Bütün avantaj ve dezavantajları değerlendirildiğinde; dijital alandaki meslek dallarının giderek çeşitlenmesi, özellikle hem bugünün hem de yarının müşterileri olan z kuşağının internet teknolojilerini ve sosyal medya mecralarını yaşamın her boyutunda içselleştirmeleri nedeniyle, sanal organizasyonların geleceğe bugünden yatırım yapmak isteyen işletmeler için güçlü bir rekabet avantajı sağlayabileceği gözden kaçırılmamalıdır. Yeni jenerasyonların, sanal organizasyonların esnek çalışma sistemine ve dijital alt yapısına uygun bir kolektif kimlik taşımaları nedeniyle çalışan-işveren-tedarikçi-müşteri gibi pek çok pozisyonda sanal organizasyonlarla dirsek teması içinde olacakları muhakkaktır. Sanal organizasyonlarla ilgili; ağ çalışmasının pratiğini, tekniğini ve dijital teknolojilerin ekonomik sistem içerisindeki amacını ve mantığını kavramış, küresel çeşitlilik temelli düşünce sistemine göre hareket edebilen, iş süreçlerini esnek şekilde yürütebilen, sanal organizasyonların hukuki boyutlarını ve etik çalışma prensiplerini doğru uygulamayı bilen, özel olarak kendi çalışanlarına ve tüketicilere, genel olarak ilişki içinde bulunduğu tüm paydaşlarına güven veren, bunun yanında gerek teknolojik gerekse müşteri verilerinin korunması-sanal güvenlik-özel hayatın mahremiyeti-kamusal alan-sanayi ve entelektüel mülkiyet gibi hassas konularda güvenliği ve yasal süreçlere ilişkin gereken disiplini sağlayabilen yüksek nitelikli bir işgücü oluşmaya başlamıştır. Bu nedenle, sanal organizasyonların dezavantajlı yönleri de göz önünde bulundurularak, ancak yayılım hızı ve gelecekte kapsayacağı alanın teknolojik gelişmelerle birlikte artacağı da değerlendirilerek, doğru yönetilen sanal takımların iş süreçlerinin analiz edilmesinin, bu tür yeni oluşumların nasıl başarılı olabileceğinin etüt edilmesinin, en iyi uygulamaların örnek alınmasının uygun olabileceği de önerilerimiz arasındadır.

Kaynaklar

Aktan, C. C., Vural., İstiklal, Y. (2005). Bilgi Toplumu, Yeni Temel Teknolojiler ve Yeni Ekonomi. Coşkun Can Aktan-İstiklal Y. Vural (Ed.), *Bilgi Çağında Bilgi Yönetimi İçinde* (s. 24-53). Konya: Çizgi. https://www.researchgate.net/profile/Coskun_Can_Aktan/publication/318681977_Bilgi_Cagi_Bilgi_Yonetimi_ve_Bilgi_Sistemleri/links/59776d990f7e9b277721c818/Bilgi-Cagi-Bilgi-Yonetimi-ve-Bilgi-Sistemleri.pdf, Erişim tarihi: 08.11.2020.

Aktan, C. C. (2020). Yeni ekonominin özellikleri. <http://www.canaktan.org/yeni-trendler/yeni-ekonomi/ozellikleri.htm>, Erişim tarihi: 01.11.2020.

Cambridge İngilizce Sözlük. (2020). *Cambridge English Dictionary*. dictionary.cambridge.org., <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce/teleworking>, Erişim tarihi: 31.10.2020.

Davidow, W., H., Malone, M.S., (1992). *The Virtual Corporation: Structuring and Revitalizing the Corporation for the 21st Century*. 1st edition., October 1, 1992., New York: Harper Collins.

Editorial: Digitalage., (2020), "Post-Dijital Çağa Hazır Mısınız?" [Editorial*]. (2020). Post by Editör in Digitalage., <https://digitalage.com.tr/post-dijital-caga-hazir-misiniz/>., Erişim tarihi: 09.11.2020.

Genç, N. (2017). *Yönetim ve Organizasyon: Çağdaş Sistemler ve Yaklaşımlar*, Ankara: Seçkin.

Kirel, Ç. (2007). Sanal örgütlerde örgütsel davranışın geleceği / The future of organizational behavior in virtual organizations, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2007(1), 93-110. <https://earsiv.anadolu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11421/392/448208.pdf?isAllowed=y&sequence=1>., Erişim tarihi: 26.09.2020.

Kiana, K. (2011). Meta management - virtual organization: a new approach in the leadership and select qualified individuals for virtual organizations with an emphasis on the role of it., *IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security*, 11(11), 65-74., http://paper.ijcsns.org/07_book/201111/20111111.pdf., Erişim tarihi: 12.11.2020.

Koçel, T. (2005). İşletme yöneticiliği. Arıkan: İstanbul.

Lipnack, J., Stamps, J. (2000). *Virtual Teams: People Working Across Boundaries With Technology*. New York-Chichester-Weinheim-Brisbane-Singapore-Toronto: John Wiley & Sons, Inc., ISBN:0-471-38825-4., 2nd edition., (August 2000). https://books.google.com.tr/books?id=FI3sZhchpmsC&pg=PA2&hl=tr&source=gbs_selected_pages&cad=3#v=onepage&q&f=false., Erişim tarihi: 12.11.2020.

Market Business News. (2020). What is teleworking? Definition and meaning. <https://marketbusinessnews.com/financial-glossary/teleworking-definition-meaning/>., Erişim tarihi: 31.10.2020.

Özgener, Ş. (2005). Global Ölçekte Değer Yaratın Bilgi Yönetimi Stratejileri. Coşkun Can Aktan-İstiklal Y. Vural (Ed.), *Bilgi Çağında Bilgi Yönetimi içinde* (s. 165-182). Konya: Çizgi. https://www.researchgate.net/profile/Coskun_Can_Aktan/publication/318681977_Bilgi_Cagi_Bilgi_Yonetimi_ve_Bilgi_Sistemleri/links/59776d990f7e9b27721c818/Bilgi-Cagi-Bilgi-Yoenetimi-ve-Bilgi-Sistemleri.pdf., Erişim tarihi: 08.11.2020.

Parlak, F. M., Güvel, E. A. (2015). Fikri Mülkiyet Hakları ve Bu Hakları Korumanın Ekonomik Önemi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*., Ekim 2015., 8 (4), 29-39. ISSN: 2148-5801., e-ISSN 1308-4216., <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/niguiibfd/>., <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/185190>., Erişim tarihi: 08.11.2020.

Reference for Business. (2020). Virtual Organizations. <https://www.referenceforbusiness.com/management/Tr-Z/Virtual-Organizations.html>., Erişim tarihi: 11.11.2020.

Resmî Gazete. (2017). T.C. Resmi Gazete:10 Ocak 2017 tarih-29944 sayı, Sınai Mülkiyet Kanunu., <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/01/20170110.pdf>., Erişim tarihi: 08.11.2020.

Taş, S. (2006). Fikri ve Sınai Mülkiyet Alanındaki Sorunlar, Gelişmeler ve Türkiye-Ab İlişkileri Açısından Bir Değerlendirme, *Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F. Dergisi*, Haziran 2006.10(9), 80-95., <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/107530>., Erişim tarihi: 08.11.2020.

Wikipedia. (2020). Fikri Mülkiyet. https://en.wikipedia.org/wiki/Intellectual_property., Erişim tarihi: 08.11.2020.

Yeşil, S. (2011). Sanal Takımlar: Kritik Başarı Faktörleri Üzerine Derinlemesine Bir Bakış ve Bir Değerlendirme, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (1), 63-88. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/32234>., Erişim tarihi: 08.11.2020.

Zaim, H. (2001). Sanal İşletmelerde Yönetim ve Organizasyon. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 51(2), 125-138.

Polis-Özel Güvenlik İşbirliği, Öncülleri, Sonuçları: Bir Alan Yazın Taraması

Dr. Uğur DEMİRCİ

Özet

Sunulan güvenlik hizmet kalitesinin artırılması ve suçların önlenmesi amacıyla son dönemde tüm Dünyada çeşitli polis özel güvenlik işbirliği projeleri yoğun bir şekilde gerçekleştiriliyor olmasına rağmen, alan yazında bu işbirliğinin tam olarak tüm yönleriyle ortaya konulamadığı görülmektedir. Araştırmanın temel amacı polis özel güvenlik işbirliği kapsamında alan yazında gerçekleştirilmiş olan çalışma sonuçlarından elde edilen bilgi çerçevesinde bir model ortaya koymaktır. Araştırma kapsamında gerçekleştirilen alan yazın taraması sonucunda polis özel güvenlik işbirliğine ilişkin bir model belirlenmiştir. Araştırmanın sonuç kısmında, oluşturulan bu model çerçevesinde, polis özel güvenlik işbirliğini anlama ve açıklama yönünde gerçekleştirilmesinde fayda bulunduğu değerlendirilen araştırmalara değinilmiştir.

Anahtar kelimeler: Polis, Özel Güvenlik, İşbirliği.

1. Giriş

Özellikle 1970'li yıllar sonrasında dünyada büyük gelişme gösteren özel güvenlik sektörü (Nalla ve Gurinskaya, 2019) günümüzde artık suç ve ceza sisteminin anahtar unsuru haline gelmiştir (Sarre, 2011:1). Hatta günümüzde çoğu ülkede özel güvenlik görevlileri polisin görevlerini üstlenmektedir (Sarre, 2011:3). Özel güvenlik sektörünün bu denli büyümesi ve özel güvenlik görevlilerinin üstlendikleri fonksiyonların farklılaşması, özel güvenliğin polisle olan ilişkilerinin artmasına sebep olmuştur (Golsby ve O'Brien, 1996). Polis ve özel güvenlik arasındaki ilişkilerin artması da güvenlik politika belirleyicilerinin dikkatini çekmiş, 1990'ların ortalarıyla birlikte bu iki grup arasındaki işbirliğinin yarattığı sinerji kullanılarak genel güvenliğe olan katkının artırılması yönünde formal projeler geliştirilmeye başlanmıştır (Sarre, 2011; Sotlar ve Mesko, 2009). Bu kapsamda tüm dünyada birçok ülkede çeşitli projeler gerçekleştirilmiştir (Demirci, 2020; Griffiths ve Montgomery, 2015: 27; Prenzler ve Sarre, 2012: 154; Dong-Kyun ve Tae-Min, 2011; Van den Berg, 1995). Gerçekleştirilen bu projelere bundan sonra da devam edileceğine inanılmaktadır (Nalla ve Hwang, 2006:487).

Polis özel güvenlik işbirliği projeleri incelendiğinde, çoğunun genel amaçları doğrultusunda başarılı oldukları anlaşılmakla birlikte, istenilen hedeflere ulaşamamış olan projeler de bulunmaktadır (Prenzler ve Sarre, 2012: 163). Gerek başarısız olan projeler, gerekse de polis özel güvenlik işbirliği projelerine olan ilgi artışı sebebiyle, bu işbirliğini anlama ve açıklamaya çalışan araştırmalara da ilgi artmaya başlamıştır. Polis özel güvenlik işbirliği kapsamında gerçekleştirilmiş olan araştırmalar incelendiğinde, bu araştırmaların alan yazında, "Polis-özel güvenlik işbirliğini anlama ve açıklamaya ilişkin çalışmalar" ve "Polis-özel güvenlik işbirliği algısını anlama ve açıklamaya çalışan çalışmalar" şeklinde iki ana başlıkta ele alındığı görülmektedir. Bu bağlamda, yapılmış olan araştırmalardan elde edilen sonuçlara göre polis özel güvenlik işbirliğini, i. özel amaç ve hedefler, ii. polis özel güvenlik ilişki düzeyleri ve iii. polis özel güvenlik işbirliği algısının etkilediği anlaşılmaktadır (Demirci, 2000; Mraović vd., 2017; Sarre, 2011; Copeland vd., 2007). Bununla birlikte, alan yazındaki araştırmaların polis özel güvenlik işbirliğini anlama ve açıklama yönünde henüz tam olarak yeterli olmadığı görülmektedir. Ancak henüz yeni sayılabilecek bu kapsamdaki araştırmaların, polis özel güvenlik işbirliği projelerinin gelişim eğilimine paralel olarak artacağı da anlaşılmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, polis özel güvenlik işbirliğini anlama ve açıklamaya çalışan alan yazındaki araştırmalar incelenerek, bu araştırmalardan elde edilmiş olan bilgiler doğrultusunda bir model oluştur-

maktır. Böylece polis özel güvenlik işbirliğinin gelişmesi yönünde gerçekleştirilecek araştırmalara yön vermek amaçlanmaktadır. Araştırma kapsamında öncelikle polis özel güvenlik işbirliğine değinildikten sonra bu yönde alan yazında gerçekleştirilmiş olan çalışmalar ele alınmıştır. Gerçekleştirilen alan yazın taraması neticesinde elde edilen bilgiler dahilinde bir model ortaya konulmuştur. Çalışmanın sonuç kısmında, oluşturulan bu model çerçevesinde, yapılması gerektiği değerlendirilen araştırmalar ortaya konmuştur.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Polis-Özel Güvenlik İlişkisi ve İşbirliği

Demokratik polisten daha önce var olduğu bilinen özel güvenliğin (Spitzer ve Scull 1977; Johnston 1992) ticari anlamda birçok ülkede büyümeye başlaması 1970'li yıllarla birlikte olmuştur (Jones ve Newburn, 1995). *Hallcrest* raporuna göre Amerika'da, güvenlik harcamaları bağlamında, polis ve özel güvenlik sektörünün 1977'li yıllarda eşitlendiği (Cunningham ve Taylor, 1985), sonrasında ise bu durumun özel güvenlik lehine bozulduğu anlaşılmaktadır (Cunningham vd., 1990). 2000'li yıllara gelindiğinde Amerika'da bir polis memuruna karşılık üç özel güvenlik görevlisi istihdam edilir hale gelmiştir (Nalla ve Hummer, 1999). 1970'li yıllar sonrasında diğer ülkeler de kayda değer bir şekilde büyüyen özel güvenlik istihdamına şahit olmuşlardır (Nalla ve Gurinskaya, 2019). Birleşmiş Milletler kayıtlarına göre dünya çapında 20 milyon özel özel güvenlik görevlisi istihdam edilmektedir. Bu özel güvenlik görevlisi sayısı aynı tarihte görev yapan polis sayısının iki katıdır (UN News Centre, 2011). Sadece Avrupa'da 592.050 özel güvenlik görevlisi istihdam edilmiştir (De Waard, 1999). Günümüzde istihdam edilen özel güvenlik görevlisi sayısı ülkeden ülkeye değişmektedir. Bosna Hersek, Makedonya, Gürcistan ve Ukrayna gibi bazı ülkelerde polis özel güvenlik görevlisi oranı düşükken, Guatemala (1'e 6) ve Hindistan (1'e 5) gibi bazı ülkelerde de çok yüksektir (Nalla ve Gurinskaya, 2019: 3). Hatta günümüzde Amerika, Avustralya ve İngiltere'de özel güvenlik sektörü en büyük güvenlik sağlayıcısı konumundadır (Sarre ve Prenzler, 2011: 92). Türkiye'de de özel güvenlik görevlisi sayısı polis memurlarının sayısını geçmiş olmakla birlikte oran hemen hemen eşittir. Özel güvenlik sektörünün 2017 yılında dünyada 180 milyar dolarlık bir büyüklüğe ulaştığı, 2020 yılında ise 240 milyar dolar büyüklüğe erişmesinin beklendiği ifade edilmektedir.¹

Özel güvenlik sektörünün bu denli büyümesinin çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Bunlar;

- a) Polisin iş yükünün artması, buna rağmen bütçesinin küçülmesi,
- b) İş kayıplarının suça dönüşmesi,
- c) Sigorta oranlarının yükselmesi,
- d) Federal hükümetin güvenlik gereksinimleri,
- e) Elektronik güvenlik sistemlerinin kullanımının artması,
- f) Kurumsal ve şahsi gelirlerin artması ve

g) Suçlar hakkında artan farkındalık şeklinde sıralanabilmekle birlikte; sektördeki asıl büyümenin sorumlusu Amerika'daki suç artışı olarak ifade edilmektedir (Hair, 1979). Bu faktörlerin yol açtığı büyümeyle birlikte, özellikle son 40 yılda özel güvenliğin üstlendiği polislik ve güvenlik rolü önemli ölçüde artmıştır (Sarre ve Prenzler, 2011:82). Kamunun yoğunlukla kullandığı alışveriş merkezleri gibi özel mülkiyetlerin artması neticesinde özel güvenlik unsuru rutin hale gelmiş (Nalla ve Mesko, 2015) ve böylece özel güvenlik zorlayıcı bir güç kullanır hale gelmiştir (Stenning, 2000). Günümüzde artık hayatın her alanında karşımıza çıkabilen özel güvenlik görevlileri geniş anlamda suç ve ceza sisteminin anahtar unsuru haline gelmiş (Sarre, 2011:1), korunma ve suç önleme mekanizmalarının hayati paydaşı olarak görülür olmuştur (Stenning, 2000).

Özel güvenlik sektörünün büyümesi ve özel güvenlik görevlilerinin fonksiyonlarındaki değişiklik, özel güvenliğin polisle ilişkilerinin de artmasına vesile olmuştur (Golsby ve O'Brien, 1996). Günümüzde polis ve özel güvenlik, konserler ve spor müsabakaları, toplu taşıma alanları gibi birçok alanda suçları önlemek ve düzeni sağlamak için beraber çalışabilmektedirler (Prenzler ve Sarre, 2012:153). Hatta özel güvenlik görevlileri çoğu ülkede sokak devriyesi, kamu araçlarının korunması ve hükümlü nakli gibi birçok polis görevini üstleniş durumdadır (Sarre, 2011:3). Polis ve özel güvenlik görevlileri arasında artan bu ilişkinin farkına varan ve özel güvenlik görevlilerinin kamu güvenliğine sunduğu katkının değerini (Stewart, 1985:762) anlayan kamu yöneticileri, birçok ülkede bu iki unsur arasında, yeni kamu yönetimi anlayışının da etkisiyle, işbirliği projeleri geliştirmişlerdir.

2000 Sydney olimpiyatlarında ortaya konan polis özel güvenlik işbirliği ilk önemli örnek olarak verilebilir. Olimpiyatlar sırasında tüm Avustralya'da 600 noktada güvenliği sağlamak üzere polislerle birlikte 4.000 özel güvenlik görevlisi çalışmıştır. Alınacak güvenlik tedbirleri kapsamında tüm özel

¹ <https://www.forbes.com/sites/niallmccarthy/2017/08/31/private-security-outnumbers-the-police-in-most-countries-worldwide-infographic/#d4f6990210fb>. Erişim tarihi: 18.09.2020.

güvenlik görevlileri eğitimden geçirilmiş ve 1999 tarihli Güvenlik Endüstrisi Kanunu (*Security Industry Act 1999*) kapsamında özel güvenlik görevlilerine özel yetkiler tanımlanmıştır. Sonrasında bu mevzuat 1 Aralık 2000 tarihinde yürürlükten kalkmıştır (Sarre ve Prenzler, 2011).

İngiltere'nin Merseyside kasabasında hırsızlık olaylarını önlemek amacıyla gerçekleştirilen polis özel güvenlik işbirliği projesi diğer bir örnek olarak verilebilir. Proje kapsamında polis ile 105 işyeri sahibi arasında işbirliğine gidilerek kendilerine ücretsiz güvenlik danışmanlığı hizmeti verilmiş ve iş yeri sahiplerinin sübvansede edilerek özel güvenlik hizmeti almaları sağlanmıştır. Proje kapsamındaki işyerlerinde hırsızlığa teşebbüs olayları % 49'dan % 25'e gerilemiş, hırsızlık olayları da % 31'den % 13'e düşmüştür (Prenzler ve Sarre, 2012:154). Aynı şekilde İngiltere'nin Leicester kentinde de hırsızlık olaylarını önlemek amacıyla bir proje gerçekleştirilmiştir. Bu proje kapsamında özel güvenlik, CCTV ve alarm izleme merkezlerinin birlikte çalıştığı karma bir güvenlik konsepti oluşturulmuştur. Şehirde hırsızların birden fazla alarm sistemini faaliyete geçirdikten sonra hırsızlığı gerçekleştirdiklerinin anlaşılması üzerine sessiz alarmın tercih edilerek suçlular yakalanmaya çalışılmıştır. Proje kapsamındaki bölgede hırsızlık suçlarında % 41 azalma meydana gelmiştir (Tilley ve Hopkins, 1998).

Avusturalya'nın Sydney kentinde gerçekleştirilen bir başka projenin de amacı artan hırsızlık olaylarını önlemektir. 2007 yılında Sydney kentinin "*Paddy's Market*" isimli bölgesinde artan hırsızlık olayları neticesinde bölgede bulunan özel güvenlik görevlileriyle işbirliği yapılarak daha proaktif davranmaları ve böylelikle hırsızlıkların azaltılması amaçlanmıştır. Etkin istihbarat paylaşımı neticesinde proje amaçlarına ulaşılmıştır (Sarre ve Prenzler, 2011: 94). Bir başka hırsızlıkla mücadele kapsamında gerçekleştirilen proje de Hollanda Adalet Bakanlığı tarafından gerçekleştirilmiştir. Proje kapsamında risk analizleri gerçekleştirilerek önemli noktalar belirlenmiş, sonrasında da bu yerlerde meydana gelecek olaylara ilişkin alarmlara özel güvenlik görevlileri tarafından müdahale edilmesi sağlanmıştır. Ayrıca proje kapsamında suçluları caydırıcı tabelalar hazırlanmış, karanlık yerlerin aydınlatılması sağlanmıştır. Proje neticesinde hırsızlık olaylarında gerileme sağlanmıştır (Van den Berg, 1995).

Avusturalya'nın Ipswich kentinde 1994 yılında geliştirilen Güvenli Şehir Programı "*Safe City Program*" alkole bağlı işlenen suçların önlenmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Kent genelindeki 181 kamera proje kapsamına alınarak özel güvenlik görevlileri tarafından izlenmesi sağlanmıştır. Kameraları izleyen özel güvenlik görevlileri durumu telsizle polise haber vererek müdahale edilmesini sağlamıştır. Proje kapsamında 1994-2008 yılları arasında 5.475 kişi yakalanmıştır (Cowan, 2010:23).

Avusturalya'da gerçekleşen bir diğer proje ise Sokaktaki Gözler "*Eyes on the Street*" isimli projedir. Proje kapsamında yerel halka ve özel güvenlik görevlilerine şüpheli şahısları tanıma ve polise bildirme yönünde bir eğitim verilmiştir. Ayrıca proje logosu hazırlanarak dükkan ve oto camlarına asılmaları sağlanmıştır. Proje kapsamında 2004 yılından başlayarak üç yıl içerisinde polise 2.555 ihbar gerçekleştirilmiş ve 200 yakalama yapılmıştır (Prenzler ve Sarre, 2012:157).

Amerika Birleşik Devletleri'nin Philadelphia kentinde geliştirilen polis özel güvenlik işbirliği projesi, etkili bir işbirliğinin ötesinde etkin kamu güvenliği sağlaması yönüyle de önemli bir örnektir. Proje kapsamında polis ve özel güvenlik görevlileri arasında gerçekleştirilen ortak eğitimler, karşılıklı bilgi paylaşımı, karşılıklı bilgisayarlı harita bilgisi paylaşımı, ortak bisikletli devriyeler ve etki takımları (impact teams) oluşturulması gibi hususlar, getirmiş oldukları yenilikler sayesinde hem polis yöneticilerinin suçla mücadele bakış açılarını geliştirmiştir, hem de kamu güvenliğinin sağlanmasında önemli rol oynamıştır (Greene vd., 1995).

İngiltere'nin Londra kentinde gerçekleştirilen *Griffin Projesi* polis özel güvenlik işbirliği örneklerinden en tanınanıdır. Vancouver Polis Departmanı çalışanları özel güvenlik görevlilerine şüpheli tanıma, terörizmle mücadele, iletişim teknikleri ve olay yerinin korunması gibi terörle mücadele odaklı eğitimler vermiştir. Bu eğitimlerle polis, muhtemel olaylara ilişkin kendisine yapılacak olan bildirimlerin kalitesini artırmayı amaçlamıştır. Polis eğitim vermiş olduğu kişilere rozet vererek yakalarına takmalarını istemiştir. Kişiler polise bilgi vermek istediğinde kolayca tanınmaları sağlanmıştır. Projenin temel amacı, herhangi bir terör olayı meydana geldiğinde polisin kolayca işbirliği yapabileceği eğitimli 4.000'e yakın özel güvenlik görevlisinin hazır bulunmasının sağlanmasıdır. Proje kapsamında özel güvenlik yöneticileri, özel güvenlik görevlilerinin göreve hazır olmalarını sağlayarak her an ulaşabilecek görevlilerin listesini anlık polise bildirmişlerdir (Sarre ve Prenzler, 2011:92).

Türkiye'de gerçekleştirilen *KAAN Projesi* de polis özel güvenlik işbirliğine örnek olarak gösterilebilecek önemli projelerden birisidir. KAAN projesi ile polis ve özel güvenlik görevlileri arasındaki iletişim artırılarak, özel güvenlik görevlilerinin görev yaptığı alanlarda etkin, verimli, sürdürülebilir, ölçülebilir ve denetlenebilir güvenlik hizmeti sunulması amaçlanmıştır (Demirci, 2020). Proje kapsamında polis memurlarına ve özel güvenlik görevlilerine çeşitli eğitimler verilmiştir. Ayrıca proje amacı doğrultusunda mobil marketlerden cep telefonlarına ücretsiz indirilebilen KAAN EGM Mobil Uygulaması geliştirilmiştir. Özel güvenlik görevlileri karşılaştıkları olaylar bu uygulama üzerinden polise bildirilerek,

olaylara daha seri şekilde müdahale edilmesi sağlamaktadır. KAAN projesi 2019 Nisan ayında önce pilot il İstanbul'da başladıktan sonra, alınan sonuçların teşvik edici olması sebebiyle, tüm Türkiye'ye yayılmıştır. Proje hali hazırda tüm Türkiye'de 81 ilde 2.503 noktada 11.574 polis memuru ve 68.727 özel güvenlik görevlisi marifetiyle yürütülmektedir. Geline aşamada Türkiye genelinde çalışan özel güvenlik görevlilerinin yaklaşık % 25'i proje kapsamına alınmıştır. Amaç Türkiye genelinde çalışan tüm özel güvenlik görevlilerinin proje kapsamına alınarak genel güvenliğe katkılarının sağlanmasıdır.

Yukarıda sayılan başlıca işbirliği projelerinin dışında başta ABD olmak üzere tüm dünyada çok çeşitli projeler gerçekleştirilmektedir (Griffiths ve Montgomery, 2015: 27; Prenzler ve Sarre, 2012: 154; Dong-Kyun ve Tae-Min, 2011) ve bu trendin bundan sonra da ivmeleneceği beklenmektedir (Nalla ve Hwang, 2006:487). Polis ve özel güvenlik işbirliği projeleri incelendiğinde birçoğunun genel amaçlarına ulaştıkları, suçların azaltılması yönünde etkili oldukları (Chinwokwu, 2018) ve polis operasyonlarının bütçelerinde düşüşe yol açtıkları (Law Enforcement-Private Security Consortium, 2009) görülmektedir. Bununla birlikte, gerçekleştirilen bazı işbirliği projelerinde ise istenilen sonuçların alınmadığı da olmaktadır (Prenzler ve Sarre, 2012: 163).

2.2. Polis-Özel Güvenlik İşbirliğine Yönelik Araştırmalar

Alan yazın incelendiğinde polis özel güvenlik işbirliğine ilişkin araştırmaların iki başlık altında toplandığı görülmektedir (Copeland vd., 2007: 152). Bu bölümde öncelikle polis özel güvenlik işbirliğini anlamaya ve açıklamaya çalışan başlıca araştırmalar incelenecektir. Ardından polis işbirliği algısını anlamaya ve açıklamaya çalışan çalışmalar ele alınarak açıklanmaya çalışılacaktır.

2.2.1. Polis-Özel Güvenlik İşbirliğini Anlama ve Açıklamaya İlişkin Çalışmalar

Alan yazın incelendiğinde polis özel güvenlik işbirliğini anlama ve açıklamaya çalışan araştırmaların üç ana başlıkta toplandığı anlaşılmaktadır. Bu bölümde öncelikle polis özel güvenlik ilişkisini modellemeye çalışan araştırmalar ele alınacaktır. Sonrasında polis özel güvenlik işbirliği alanlarını işaret etmeye çalışan araştırmalara değinildikten sonra son olarak bu ilişkinin başarısını etkileyen faktörleri ortaya koymaya çalışan araştırmalara değinilecektir.

Polis Özel Güvenlik İlişkisini Modellemeye Çalışan Araştırmalar

Polis ve özel güvenlik arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışan bazı modeller geliştirilmiştir. Sarre (1994) polis özel güvenlik ilişkisini açıklayan dört model ortaya koymuştur. Sonrasında Sarre ve Prinzel (2000) bunu geliştirerek polis özel güvenlik ilişkisini açıklayan 8 model şeklinde ifade etmiştir. Bu modeller ve kısa açıklamaları Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Polis Özel Güvenlik İlişkisi Modelleri

MODEL	AÇIKLAMASI
Emlak modeli (The property model)	Her iki sektör de aynı yetkiler ve amaçlarla çalışır. Tek fark polis kamu mallarına karşı, özel güvenlik ise özel mallara karşı olan suçlarla ilgilidir.
İş bölümü modeli (The division of labor model)	Her ne kadar iki sektör de aynı amaç için çalışsa da yöntem farklıdır. Özel güvenlik önleyici hizmet sunarken polis caydırıcı hizmet sunar.
Rekabet eden kuvvetler modeli (The competing forces model)	Teorik olarak her iki unsurun da eşit kapasiteye sahip olduğu varsayılarak pazar payını elde etmek için rekabet edecekleri ileri sürülmektedir.
Tamamlayıcı hizmet modeli (The supplementary service model)	Her iki unsurun da amacı aynı olmakla birlikte kullandıkları güç farklıdır. Polis her zaman önceliklidir.
Ad Hoc ortaklık modeli (The Ad Hoc partnership model)	Her iki unsurun da amacı, kullandığı gücü ve yargılama usulüne bakılmaksızın, ihtiyaç duyulduğunda birleşebileceği bir modeldir.
Birleşik güçler modeli (The combined forces model)	Her iki unsurun bağımsız olduğu varsayılarak, aralarında geçici anlaşmalar yapılabileceğini öngörmektedir.
Kutsal olmayan ittifak modeli (The unholy alliance model)	Her iki unsurun da ellerinde bulundurdukları gücü, kendi çıkarlarına kullanabilecekleri bir ortamı ifade etmektedir.
Düzenlenmiş ilişkiler modeli (The regulated intersections model)	Her iki unsur tümüyle farklı prensipler dahilinde çalışmaktadırlar. Bu nedenle işbirliği için aralarındaki ilişkinin sıkıca düzenlenmesi gerekir.

Kaynak: Sarre ve Prenzler (2000).

Sarre ve Prenzler (2000) her ne kadar polis özel güvenlik ilişkisini açıklayabilecek sekiz farklı model ortaya koymuşlarsa da çalışmalarının son bölümünde bu sekiz modelin hiç birinin polis özel güvenlik ilişkisini tam olarak açıklayamadığını da ifade etmişlerdir. Bu nedenle Sarre (2010) kamu güvenliğinin sağlanması ve suçların önlenmesinde kamu özel işbirliğinin potansiyel yararlarını artırmak için kamu ve özel sektör yöneticilerinin polis özel güvenlik ilişkisini açıklamaya çalışan araştırmalara devam edeceklerini belirtmektedir.

Polis Özel Güvenlik İşbirliği Alanlarını Tespit Etmeye Çalışan Araştırmalar

Günümüzde birçok ülkede özel güvenlik görevlileri ulusal güvenlik politikalarına tümüyle entegre olduklarından özel güvenlik görevlileriyle polislerin suçların önlenmesi konusunda beraber çalışmaları beklenmektedir (Chinwoku, 2017: 82). Bu nedenle bu iki unsurun beraber çalışabileceği alanların tespitine ilişkin araştırmalar yapılmaktadır. Zedlewski (1992) toplum destekli polislik çalışmalarında özel güvenlik görevlilerinin kullanılmasının suçların önlenmesinde, fazla polis görevlendirilmesinden daha etkili olacağını, bu nedenle toplum destekli polislik çalışmalarına özel güvenliğin dahil edilmesi gerektiğini işaret etmektedir. Connors ve arkadaşları (1999) polisin yeterli kaynağa sahip olmaması sebebiyle özel güvenliğin yardımına ihtiyaç duyduğunu ifade ederek bazı işbirliği alanları işaret etmişlerdir. Connors ve arkadaşları (1999) polis ve özel güvenliğin ortak suç önleme programları geliştirebileceklerini, iletişim ve iş ilişkisinin geliştirilmesine dair seminerlerin gerçekleştirilebileceğini, polislerin özel güvenliğin fonksiyonları konusunda eğitilebileceklerini belirtmişlerdir. Carroll ve Seaman (2011) polisin, toplum destekli polislik stratejileri çerçevesinde özel güvenliğin tecrübe ve yetkinliklerinden yararlanmaları gerektiğini belirtmişlerdir.

Polis Özel Güvenlik İşbirliğinin Başarısını Etkileyen Faktörleri Ortaya Koymaya Çalışan Araştırmalar

Mraoviç ve arkadaşları (2017) polis özel güvenlik işbirliğinin başarısının ancak minimum düzeyde yetkinlik ve profesyonel entegrasyonun sağlanması sonucunda başarılacağını ifade etmektedir. Sarre ve Prenzler (2011) ise başarılı bir polis özel güvenlik işbirliğinin sağlanması için polis ve özel güvenlik görevlileri arasında;

- Karşılıklı saygının bulunması,
- Belli amaçlar için ortak ilginin bulunması,
- Karşılıklı güven ve gizliliğe dayalı bilgi paylaşımı olması,
- Karşılıklı fikir alışverişi sonucunda kararların alınması,

gerektiğini ifade etmektedir.

Demirci'nin (2020) gerçekleştirmiş olduğu eylem araştırmasında, önleyici hizmet kalitesinin artırılması yönünde gerçekleştirilecek işbirliğinin en önemli safhalarından birinin iletişim sürecinin planlanması olduğu ifade edilmektedir. İşbirliği çerçevesinde özel güvenlik görevlileri tarafından gerçekleştirilen bildirimlerin polis tarafından en seri şekilde değerlendirilerek olaylara zamanında müdahale edilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde gerçekleştirilen işbirliğinden istenilen düzeyde fayda sağlanamayacağı belirtilmektedir (Demirci, 2020: 440).

2.2.2. Polis-Özel Güvenlik İşbirliği Algısını Anlama ve Açıklamaya Çalışan Çalışmalar

Alan yazın incelendiğinde polis özel güvenlik işbirliği algısını anlama ve açıklamaya çalışan araştırmaların üç ana başlıkta topladığı görülmektedir. Bu bölümde öncelikle polis ve özel güvenlik görevlilerinin birbirlerine karşı olan algılarını ve polis özel güvenlik işbirliği algı düzeyini tespit etmeye çalışan araştırmalara değinilecektir. Sonrasında polis özel güvenlik işbirliği algısının öncülleri ve sonuçlarını ortaya koyan çalışmalara değinilecektir.

Polis ve Özel Güvenlik Görevlilerinin İşbirliği Algılarını Ortaya Koymaya Çalışan Araştırmalar

Polis memurları ile özel güvenlik görevlilerinin birbirlerine karşı olan algı farklılıklarının aralarındaki ilişki ve işbirliğini olumsuz etkilemektedir (Mraoviç vd., 2017). Gerek bu sebeple, gerekse de geliştirilebilecek yönlerini ortaya koyabilmek amacıyla alan yazında, polis ve özel güvenlik görevlilerinin işbirliğine ilişkin birbirlerine karşı olan algı ve tutumlarının tespit edilmeye çalışıldığı görülmektedir.

Morley ve Fong (1995), Kaliforniya'da görev yapan polis ve özel güvenlik görevlileri üzerinde gerçekleştirdikleri çalışmada polis ve özel güvenlik görevlileri arasındaki kötü ilişkinin sebebini ortaya çıkarmaya çalışmışlardır. Bu kötü ilişkinin sebebi araştırmada, polislerin özel güvenlik görevlilerine güvenmemeleri ve özel güvenlik görevlilerinin eğitimsiz olduklarına olan inançları olarak ifade edil-

mektedir. Araştırmada ayrıca özel güvenlik görevlileri ise aralarındaki ilişkiyi iletişim eksikliklerinin olumsuz şekilde etkilediğini ifade ettikleri belirtilmektedir.

Nalla ve Hummer (1999) gerçekleştirmiş oldukları bir çalışmada hem polis memurlarının hem de özel güvenlik görevlilerinin genel olarak bir işbirliğinin varlığından söz ettiklerini, ancak polislerin bu ilişkiyi özel güvenlik görevlilerinden daha fazla pozitif olarak nitelendirdikleri, bununla birlikte polislerin özel güvenlik görevlilerini eşit ortak olarak görmediklerini ortaya koymuşlardır.

Mesko, Nalla ve Sotlar (2005) Slovenya’da yapmış oldukları çalışmada özel güvenlik görevlilerinin polislere göre aralarındaki ilişkiye daha olumlu baktıklarını, polis memurlarının özel güvenlik görevlilerini suç önleme konusunda eşit ortak olarak görmediklerini ortaya koymuştur.

Nalla ve Hwang (2006) Kore’de gerçekleştirmiş oldukları çalışmada polis memurlarının ve özel güvenlik görevlilerinin her ikisinin de birbirlerinin hakkında pozitif düşündüklerini, özel güvenlik görevlilerinin, işbirliğinin gelişeceğine ilişkin daha iyimser olduklarını ve her iki grubun da ilişkinin geliştirilmesi için teşvik edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.

Copeland ve arkadaşları ise (2007) polis memurlarının özel güvenlik görevlileri hakkında pozitif düşüncelerinin olmadığı, ancak özel güvenlik görevlilerin ise polis memurları hakkında pozitif düşüncelerinin bulunduğunu tespit etmiştir.

Lee (2009) Kore’de yapmış olduğu çalışmada polis memurlarının özel güvenlik görevlilerini kendilerine tamamlayıcı olarak gördüklerini, ancak özel güvenlik görevlilerinin kamu yararından çok mad-diyata yönelik roller üstlendikleri kanaatinde olduklarını tespit etmiştir.

Nalla, Johnson ve Mesko (2009) ABD, Kore ve Slovenya’da gerçekleştirmiş oldukları çalışmada, her üç ülkedeki özel güvenlik görevlilerinin polise destek konusunda pozitif tutum içerisinde olduklarını, her üç ülkedeki polis memurlarının özel güvenlik görevlilerini ortak olarak gördüklerini ve her üç ülkede de polislerin tersine özel güvenlik görevlilerinin toplum destekli polislik kapsamında polis memurlarına ulaşmaya çalıştıklarını ortaya koymuşlardır.

Sotlar ve Mesko (2009) Slovenya’da gerçekleştirdikleri çalışmada hem polis memurlarının hem de özel güvenlik görevlilerinin aralarındaki ilişkiyi işbirliği olarak nitelendirdiklerini, polis ve özel güvenlik yöneticilerinin bu ilişkinin iç güvenliğe sinerji kattığına inandıklarını ortaya koymuşlardır.

Manzo (2010) Kanada’da gerçekleştirmiş olduğu çalışmada özel güvenlik görevlilerinin yapmış oldukları görevin polislerin göreviyle aynı olduğunu düşündüklerini ve bu nedenle polisleri takım arkadaşları olarak gördüklerini tespit etmiştir.

Van Steden ve arkadaşları (2015) yapmış oldukları araştırmada özel güvenlik görevlileri polislere hayranlıkla bakarken, polislerin özel güvenlik görevlilerini alt düzey bir güç olarak gördüklerini ifade etmektedirler.

Demirci (2019a) Türkiye’nin Bursa ilinde gerçekleştirmiş olduğu çalışmasında özel güvenlik görevlilerinin polis işbirliği algısının yüksek düzeyde olduğunu tespit etmiştir.

Polis Özel Güvenlik İşbirliği Algısını Etkileyen Faktörleri Ortaya Koymaya Çalışan Araştırmalar

Paek, Nalla ve Lee (2019) gerçekleştirmiş oldukları çalışmada özel güvenlik görevlilerinin, polisin performansı ile dağıtım ve süreç adaletine ilişkin algılarının polisin meşruiyetini işaret eden itaat etme zorunluluğu, güven ve normatif uyum üzerinde farklı etkilere sahip olduğunu ifade ederek özel güvenlik görevlilerinin polisin meşruiyetine ilişkin algılarının, kendilerinin polis işbirliği algısını pozitif etkilediğini ortaya koymuşlardır.

Paek, Nalla ve Lee (2020) yapmış oldukları diğer bir çalışmada özel güvenlik görevlilerinin polis süreç adaleti algılarının, doğrudan ve normatif uyum yoluyla dolaylı olarak kendilerinin işbirliği algılarını pozitif etkilediğini, ayrıca özel güvenlik görevlilerinin polisin performansına ilişkin algılarının polise itaat etme zorunluluğu yoluyla polise işbirliği istekleri üzerinde pozitif etkili olduğunu ortaya koymuşlardır.

Demirci (2019a) Türkiye’de gerçekleştirmiş olduğu çalışmada özel güvenlik görevlilerinin iş doyumlarının, kendilerinin polise işbirliği algıları ile ilişkili olduğunu, ayrıca polis işbirliği algısının özel güvenlik görevlilerinin iş doyumları ile mesleki bağlılık düzeyleri arasında kısmi aracılık etkisinin bulunduğunu belirlemiştir.

Polis Özel Güvenlik İşbirliği Algısının Davranışsal Çıktılarını Ortaya Koymaya Çalışan Araştırmalar

Nalla, Madan ve Mesko (2009) gerçekleştirmiş oldukları çalışmada polis memurlarının özel güvenlikle pozitif işbirliği algılarının, kendilerinin iş doyumlarını pozitif yönde etkilediğini, ancak özel

güvenlik görevlilerinin işbirliği algısının kendilerinin iş doyumları üzerinde etkili olmadığını tespit etmişlerdir.

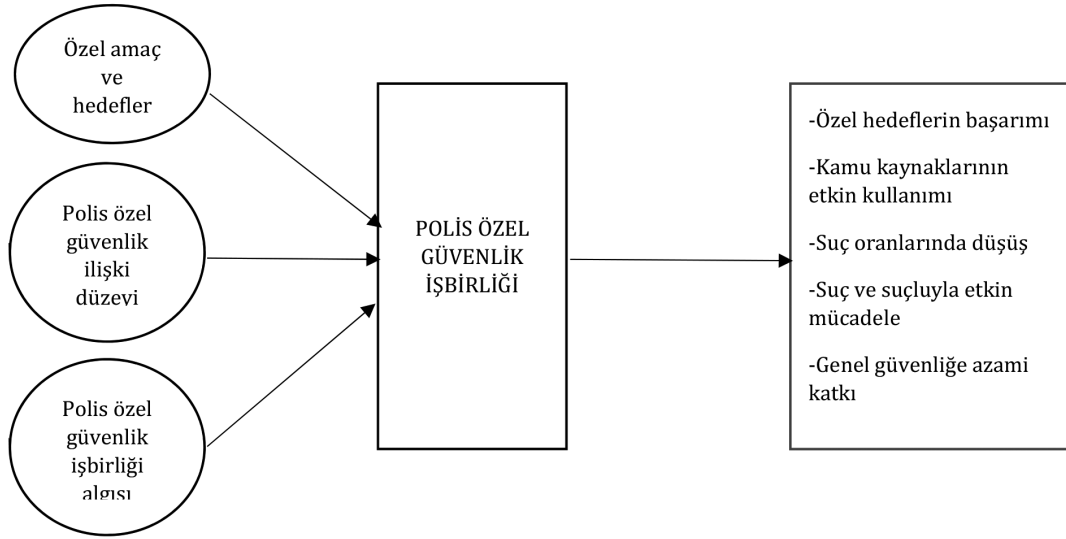
Demirci Türkiye’de gerçekleştirmiş olduğu çalışmalarda özel güvenlik görevlilerinin polis işbirliği algılarının, kendilerinin iş doyumları (2019b) ve mesleki bağlılıkları (2019c) üzerinde pozitif yönde etkili olduğunu ortaya koymuştur.

Tekiner ve Harputlu (2020) Türkiye’de gerçekleştirmiş oldukları bir çalışmada özel güvenlik görevlilerinin polis işbirliği algılarının, kendilerinin işten ayrılma niyetleri üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir fark yaratmadığını tespit etmişlerdir.

2.3. Oluşturulan Model

Yukarıda bahsedilen alan yazın incelemesi neticesinde oluşturulan model Şekil 1’de sunulmuştur.

Şekil 1: Oluşturulan Model

3. Sonuçlar, Dolaylımlar ve Gelecekte Yapılacak Araştırmaların Doğrultusu

Tüm dünyada özel güvenlik sektörünün büyümesi ve yerine getirdiği görevlerin etkinliğinin artması polis özel güvenlik işbirliği projelerinin geliştirilmesine sebep olmuştur. Alan yazın incelendiğinde Dünya genelinde kendi özel amaçları doğrultusunda yapılandırılmış birçok işbirliği projesinin gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu işbirliği projelerine artan ilgi, polis özel güvenlik işbirliğini anlama ve açıklamaya yönelik akademik çalışmaların artmasını da beraberinde getirmiştir. Bu kapsamda polis özel güvenlik ilişkisinin doğasını anlamaya ve açıklamaya çalışan araştırmalar yapılmıştır. Yapılan araştırmalar polis özel güvenlik işbirliğinin, gerçekleştirilen işbirliğinin amaç ve hedefleri, polis özel güvenlik ilişkisi düzeyleri ve polis özel güvenlik işbirliği algısından etkilendiğini ortaya koymaktadır. Alan yazında ayrıca polis özel güvenlik işbirliği algısını etkileyen çeşitli iş tutumları ile bu işbirliği algısının çıktısı olan çeşitli iş tutumlarının bulunduğu anlaşılmaktadır.

Alan yazındaki polis özel güvenlik ilişkisine dair modelleri ortaya koymaya çalışan araştırma sonuçları incelendiğinde, gerek polis ve özel güvenlik görevlileri arasındaki ilişkinin dinamik yapısı, gerekse de yönetsel ve hukuksal birçok faktörün etkisiyle, ilişkinin doğasının tam olarak ortaya koyulamadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, öncelikle polis özel güvenlik ilişkisini ortaya koyan modellerin keşfine dair araştırmaların yapılması gerektiği değerlendirilmektedir. Bununla birlikte polis özel güvenlik ilişkisinin dinamik yapısı, bu yönde yapılacak her projenin kendi özel bağlamında değerlendirilerek ayrı bir konseptte oturtulması gerektiğini işaret etmektedir. Bundan sonra ortaya konulmaya çalışılacak işbirliği projelerinin, bu husus göze alınarak tasarlanması gerektiği değerlendirilmektedir.

Copeland ve arkadaşları (2007) başarılı bir işbirliğinin, bu işbirliğini gerçekleştirecek kişilerin davranışları ve tutumlarına bağlı olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca polis memurları ile özel güvenlik görevlileri arasındaki algı farkının bu iki grup arasındaki işbirliğini zorlaştırdığı belirtilmektedir (Mraović vd., 2017). Bu nedenle alan yazında polis memurları ve özel güvenlik görevlilerinin birbirlerine karşı olan ilişki ve işbirliği algılarını tespit etmeye yönelik araştırmaların yapıldığı görülmektedir. Ancak bu araştırmaların çok kısıtlı olduğu ve bu araştırma sonuçlarının ülkeden ülkeye de farklılık gösterdiği anlaşılmak-

tadır. Polis memurları ile özel güvenlik görevlilerinin birbirlerine karşı ve mevcut işbirliğine ilişkin algı ve tutumlarının tespiti, gerçekleştirilecek muhtemel işbirliği projelerinin kapsamını etkileyeceğinden, bu yönde gerçekleştirilecek yerel bazlı araştırmalara ihtiyaç bulunduğu değerlendirilmektedir. Diğer taraftan, tutumlar dinamik yapıdadır ve değişebilir (Baysal, 1984: 132). Bu nedenle, polis özel güvenlik işbirliği kapsamında ortaya konulan proje ve faaliyetler polis memurlarının ve özel güvenlik görevlilerinin işbirliği algısını etkileyecektir. Alan yazında bu yönde bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu bağlamda polis özel güvenlik işbirliği kapsamında gerçekleştirilen hangi faaliyetlerin bu iki grup üyelerinin işbirliği algılarını etkilediğinin tespiti yönünde de araştırma yapılması gerektiği değerlendirilmektedir.

Alan yazında polis özel güvenlik işbirliği algısını etkileyen faktörleri tespit etmeye çalışan araştırmalar incelendiğinde, özel güvenlik görevlilerinin polis işbirliği algısını polisin meşruiyeti, polisin süreç adaleti, normatif uyum, polise itaat etme zorunluluğu ve iş doyumunun pozitif yönde etkilediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte polis memurlarının işbirliği algılarını etkileyen faktörlerin tespitine yönelik herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu alan yazın taraması sonuçlarına göre polis özel güvenlik işbirliği algısını etkileyen faktörlerin tespitine yönelik çalışmaların yetersiz olduğu, bu yönde yapılacak araştırmalara ağırlık verilmesi gerektiği ifade edilebilir. İş doyumunu, birçok iş tutumunun öncülü olmakla birlikte, birçok iş tutumu arasındaki ilişkide de aracı rolü oynamaktadır. Bu nedenle polis özel güvenlik işbirliği algısını iş doyumunu aracılığıyla etkileyebilecek iş-aile çatışması (Türker ve Çelik, 2019), tükenmişlik (Yıldırım, 2018) ve örgütsel adalet (Yıldız, 2014) gibi çok sayıda iş tutumu bulunabilir. Bu bağlamda, polisleri ve özel güvenlik görevlilerini birbirleriyle işbirliğine sevk eden tutum ve davranışların tespitine yönelik araştırmaların yapılması gerektiği değerlendirilmektedir.

Alan yazında polis özel güvenlik işbirliği algısının davranışsal sonuçlarını ortaya koymaya çalışan araştırmalar incelendiğinde, bu işbirliği algısının polis memurlarının iş doyumunu, özel güvenlik görevlilerinin de iş doyumunu ve mesleki bağlılıklarını pozitif yönde etkilediği anlaşılmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi iş doyumunun potansiyel aracı etkisi sebebiyle, polis özel güvenlik işbirliği algısı polis memurları ve özel güvenlik görevlilerinin performans (Özdemir ve Yirmibeş, 2016) başta olmak üzere örgütsel vatandaşlık davranışı (Kanbur vd., 2017), işe angaje olma (Arslan ve Demir, 2017), motivasyon (Kundak vd., 2014), tükenmişlik (Ertürk ve Keçecioglu, 2012), işten ayrılma niyeti (Akbolat vd., 2014), stres (Şahin, ve Batigün, 1997) ve rol belirsizliği (Karabey ve Karcioğlu, 2008) gibi birçok iş tutumunda olumlu gelişim sağlama potansiyeline sahip olabilir. Bu sonuçlar bağlamında, polis özel güvenlik işbirliği algısının davranışsal neticelerinin gerek polis memurları gerekse de özel güvenlik görevlileri açısından yeteri kadar açıklanamadığı ifade edilebilir. Bu yönde araştırmaların yapılmasında fayda bulunduğu değerlendirilmektedir.

Araştırma, veri tabanları üzerinde “polis”, “özel güvenlik”, “polis özel güvenlik ilişkisi”, “polis özel güvenlik işbirliği” ve bu terimlerin alan yazındaki İngilizce karşılıkları olan “police”, “private security”, “police private security relationship”, “police private security cooperation” ve “police private security collaboration” kelimeleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Alan yazında bu terimler dışında anahtar kelimelere sahip olup, araştırma kapsamındaki bilgileri içeren araştırmaların bulunabilme ihtimali bu araştırmanın kısıtları arasında sayılabilir.

Kaynaklar

- Akbolat, M., Yılmaz, A., Tutar, H. (2014). “Konaklama İşletmeleri Çalışanlarının Algıladıkları Mobbingin İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisi”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(3), 1-17.
- Arslan, E. T., Demir, H. (2017). “İşe Angaje Olma ve İş Tatmini Arasındaki İlişki: Hekim ve Hemşireler Üzerine Nicel Bir Araştırma”, *Yönetim ve Ekonomi*, 24(2), 371-389.
- Baysal, A. C. (1984). “Sosyal Psikolojide Tutumlar”, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi, 121-138.
- Carroll, R. H., Seaman, T.M. (2011) *Policy paper: Private security/ public policing partnerships*. Available at: <http://www.cops.usdoj.gov/file/ric/publications/nationalpolicy.summit.pdf> (accessed 15 May 2015).
- Chinwokwu, E. C. (2018). An assessment of the relationship between private security companies and the police in crime prevention in Lagos Metropolis, Nigeria. *International Journal of Police Science & Management*, 20 (1), 80-93.
- Connors, E. F., Cunningham, W. C., Ohlhausen, P. E. (1999). *A literature review of cooperation and partnership between law enforcement and private security organizations*. New York: Institute for Law and Justice.
- Copeland, C. L., Dobbs, R. R., del Carmen, A. (2007). Re-Examining the perceived relations between police officers and security personnel. *Law Enforcement Executive Forum*, 7 (4), 151-162.

- Cunningham, W., Taylor, T.H. (1985). *The Hallcrest Report I: Private Security and Police in America*. Stoneham, MA: Butterworths-Heinemann .
- Cunningham, W., Strauchs, J., van Meter, C. (1990). *The Hallcrest Report II: Private Security Trends, 1970-2000*. Stoneham, MA: Butterworths-Heinemann.
- De Waard, J. (1999). The private security industry in international perspective. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 7 (2), 143-174.
- Demirci, U. (2019a). The effect of private security police cooperation on the relationship between job satisfaction and occupational commitment. *BMIJ*, 7(2), 969-997.
- Demirci, U. (2019b). "Özel Güvenlik Polis İşbirliğinin Özel Güvenlik Görevlilerinin İş Doyumları Üzerine Etkisi", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 490-503.
- Demirci, U. (2019c). The effect of private security police cooperation perception on private security officers' Professional commitment level. *The International Journal of Business & Management*, 7(4), 71-81.
- Demirci, U. (2020). "Türkiye'de Polis Özel Güvenlik İşbirliği Örneği-KAAN: Bir Eylem Araştırması", (Tam metin bildiri). *Uluslararası Marmara Sosyal Bilimler Kongresi*, Bahar, Türkiye: Kocaeli.
- Dong-Kyun, P., Tae-Min, K. (2011). Mutual cooperation between USA police and private security: Actual status and meaning. *Korean Security Journal*, 28, 207-228.
- Ertürk, E., Keçecioglu, T. (2012). "Çalışanların İş Doyumları ile Mesleki Tükenmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişkiler: Öğretmenler Üzerine Örnek Bir Uygulama", *Ege Akademik Bakış*, 12(1), 39-52.
- Golsby, M., O'Brien, R. (1996). *A co-operative approach to crime prevention: Police and security working together*. Perth: Australian Institute of Security and Applied Technology, Edith Cowan University.
- Greene, J. R., Seamon, T. M., Levy, P. R. (1995). Merging public and private security for collective benefit: Philadelphia's center city district. *American Journal of Police*, 14(2), 3-20.
- Hair, R. A. (1979). Private security and police relations. *Crime and Justice in America*, 113-123.(Kitap bölümü) <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-023857-9.50012-1>.
- Johnston, L. (1992). *The rebirth of private policing*. London: Routledge.
- Jones, T., Newburn, T. (1995). How Big is the Private Security Sector?. *Policing and Society*. 5 (3), 221-232.
- Kanbur, E., Kanbur, A., Özdemir, B. (2017). "Psikolojik Dayanıklılık ile Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişkide İş Doyumunun Aracılık Rolü: Havacılık Sektöründe Bir Araştırma", *İş ve İnsan Dergisi*, 4(2), 127-141.
- Karabey, C., Karcioğlu, F. (2008). "Yönetici İletişim Tarzı ile Çalışanların İş Performansı, İş Tatmini ve Rol Belirsizliği Arasındaki İlişki", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(2), 25-42.
- Kundak, Z., Üzel Taş, H., Keleş, A., Eğicioğlu, H. (2014). "Bir Üniversite Hastanesinde Hemşirelik Mesleğinde İş Tatmini ve Motivasyon", *Kocatepe Tıp Dergisi*, 16(1), 1-10.
- Law Enforcement-Private Security Consortium. 2009. OPERATION PARTNERSHIP. Trends and Practices in Law Enforcement and Private Security Collaborations. Washington, D.C.: U.S. Department of Justice. Erişim tarihi: 01.10.2020 <https://info.publicintelligence.net/PublicPrivatePolicing.pdf>.
- Lee, J. L. (2009). Police officers' perception concerning the roles of private security. *Korean Security Journal*, 18, 101-118.
- Manzo, J. (2010). How private security officers perceive themselves relative to police. *Security Journal*, 23, 192-205.
- Mesko, G., Nalla, M. K., Sotlar, A. (2005). Cooperation of police and private security officers in crime prevention in Slovenia. (İçinde: Marks, E., Meyer, A. ve Linssen, R. Ed.), *Quality in Crime Prevention*. Demand GmbH, Norderstedt, 133-143.
- Morley, H. N., Fong, R. S. (1995). Can we all get along? A study of why strained relations continue to exist between sworn law enforcement and private security. *Security Journal*, 6, 85-92.
- Mraovic, I. C., Derk, D., Asancaic, V. (2017). Perceptions of the profession and working conditions as preconditions for cooperation between the police and private security in large cities.(Tam metin bildiri). *International Scientific Conference*.(Skopje: Ohrid).
- Nalla, M. K., Hwang, E. (2006). Relations between police and private security officers in South Korea. *PIJPSM*, 29 (3), 482-497.
- Nalla, M. K., Mesko, G. (2015). What shapes security guards' trust in police? The role of perceived obligation to obey, procedural fairness, distributive justice, and legal cynicism. *Revija za Kriminologijo*, 66(4), 307-319.

Nalla, M. K., Hummer, D. (1999). Relations between police officers and security professionals: A study of perceptions. *Security Journal*, 12(3), 31-40.

Nalla, M. K., Gurinskaya, A. (2019). Private police and security governance: Mapping emerging trends and future directions. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 00(0), 1-9.

Nalla, M. K., Johnson, J. D., Mesko, G. (2009). Are police and security personnel warming up to each other? A comparison of officers' attitudes in developed, emerging and transitional economies. *PIJPSM*, 32 (3), 5058-525.

Nalla, M. K., Madan, M., Mesko, G. (2009). The role of perceived relationships between Slovenian police officers vis-a-vis private security personnel in predicting job satisfaction. *VARSTVOSLOVJE*, 11(2), 329-344.

Özdemir, M., Yirmibeş, A. (2016). "Okullarda Liderlik Ekibi Uyum ve Öğretmen Performansı İlişkisinde İş Doyumunun Aracı Etkisi", *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 36(2), 323-348.

Paek, S. Y., Nalla, M. K., Lee, J. (2019). Perception of police legitimacy among private security officers. *Security Journal*, 32, 287-305.

Paek, S. Y., Nalla, M. K., Lee, J. (2020). Private security officers' willingness to cooperate with police: The role of procedural justice. *Policing and Society*, 1-16. <https://doi.org/10.1080/10439463.2020.1773824>.

Prenzler, T., Sarre, R. (2012). Public-private crime prevention partnerships (In: Prenzler T. (Eds)) *Policing and Security in Practice. Crime Prevention and Management Series*. Palgrave Macmillan, London.

Sarre, R. (2011). The future of police cooperation-Police and private security partnerships: Trends and issues. *Nordic Police Research Conference*. (Tam metin bildiri). UMEA University, 183-195.

Sarre, R., Prenzler, T. (2000). The relationship between police and private security: Models and future directions. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*, 24 (1), 91-113.

Sarre, R., Prenzler, T. (2011). Private security and public interest. *ARC Report*. 1-149.

Sarre, R., Prenzler, T. (2011). *Private security and public interest: Exploring private security trends and directions for reform in the new era of plural policing*. Adelaide: University of South Australia.

Spitzer, S., Scull, A. T. (1977). Privatization and capitalist development: The case of the private police. *Social Problems*, 25(1), 18-29.

Stenning, P. C. (2000). Powers and accountability of private police. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 8(3), 325-352.

Stewart, J. K. (1985). Public safety and private police. *Public Administration Review*, 45 (Special Issue: Law and Public Affairs), 758-765.

Şahin, N. H., Batigün, A.D. (1997). "Bir Özel Hastane Sağlık Personelinde İş Doyumu ve Stres", *Türk Psikoloji Dergisi*, 12(39), 57-73.

Tilley, N., Hopkins, M. (1998). *Business as usual: An evaluation of the small business and crime initiative*. London: Home Office

Türker, Y., Çelik, K. (2019). "Öğretmenlerde İş ve Aile Çatışmasının Yaşam Doyumu Üzerindeki Etkisinde İş Doyumunun Aracı Rolü", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 34 (1), 242-258.

United Nations News Centre. (2011). Number of private security guards booming worldwide, *UN Survey Reveals*. July 6. <https://news.un.org/en/story/2011/07/380782>. Erişim tarihi: 18.09.2020.

Van den Berg, E. (1995). Crime prevention on industrial sites: Security through public-private partnerships. *Security Journal*, 6(1), 27-35.

Van Steden, R., Van Der Wal, Z., Lasthuizen, K. (2015). Overlapping values, mutual prejudices: Empirical research into the ethos of police officers and private security guards. *Administration and Society*, 47 (3), 220-243.

Yıldırım, F. (2018). "Tükenmişlik Düzeyinin Sanal Kaytarma Davranışına Etkisinde İş Doyumunun Aracılık Rolü", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (13), 302-313.

Yıldız, S. (2014). "Örgütsel Adaletin Örgütsel Vatandaşlık Davranışına Etkisinde İş Tatmininin Aracı Rolü", *Ege Academic Review*, 14(2), 199-210.

Zedlewski, E. W. (1992) Private security and controlling crime. In Bowman GW, Hakim S and Seidenstat P (eds). *Privatizing the United States Justice System: Police Adjudication and Corrections Services from the Private Sector*. Jefferson, NC: McFarland, 68-76.

İletişim Çatışmaları ile Örgütsel Güven Arasındaki İlişkide Empatik Eğilimin Aracılık Rolü: Elazığ Sağlık Çalışanları Örneği¹

Tuğba Şadiye ÇİTİL ŞAP² - Doç. Dr. Erkan Turan DEMİREL³

Özet

İletişim çatışmaları, güven ve empati kavramları arasındaki ilişkilerin kavramsal çerçevesinin değerlendirilmesi araştırmanın amacını oluşturmaktadır. İnsanoğlu var olduğundan beri sürekli çevresi ile iletişim halindedir. İnsan, yaşamı boyunca sürekli kurduğu iletişim sayesinde ilişkilerini iyi ya da kötü yönde sürdürmektedir. Bu süreçte, kaçınılmaz olan iletişim çatışmaları insan ilişkilerinin olduğu her yerde karşımıza çıkmaktadır. İnsan ilişkilerinin olduğu her yerde güven ve empati de iletişimin olmazsa olmazlarından. İletişim çatışmalarının doğru bir şekilde yönetilmediği örgütlerde kaçınılmaz olan çatışmanın olumsuz etkileri, karşılıklı empati ve güven ortamı oluşturularak ortadan kaldırılabılır. Beşeri ilişkileri gelişmiş yöneticilerin olduğu örgütlerde oluşan iletişim çatışmaları, yöneticilerin iletişim becerileri, oluşturduğu güven ortamı ve empati becerisi sayesinde en az zararlarla atlatılabilir. Güven ortamının hâkim olduğu örgütlerde iletişim çatışmaları en az seviyede görülmektedir. İletişim çatışmalarının yoğun olduğu örgütlerde güven duygusu, güven iklimi ve güven kültürü en alt seviyededir. Çalışanların birbirlerini anladığı, saygılı ve mutlu bir çalışma ortamı güven ikliminin yerleşmesiyle oluşmaktadır. Aynı zamanda empati yeteneğinin zayıf olduğu örgütlerde iletişim çatışmaları oldukça fazla görülmektedir. Kısacası iletişim çatışmalarının boyutu kişiler arası, örgütsel ve toplumsal iletişim, güven ve empatinin senteziyle belirlenir.

Yukarıda ifade edilen bakış açısından hareketle, araştırmanın temel hipotezi şöyle belirlenmiştir: İletişim çatışmaları ile örgütsel güven ilişkisinde empatik eğilim aracı değişken rolü oynamaktadır. Araştırmanın evrenini, Elazığ'da yer alan hastanelerin çalışanları oluşturmaktadır (N=3712). Minimum örneklem hacmi (n) 349 hesaplanmıştır. Değerlendirilen anket formu sayısı 352'dir. Araştırma sonunda, temel hipotezin desteklediği bulgulara erişilmiştir. Aracılık etkisi kısmi olarak tespit edilmiştir ve etki büyüklüğü orta düzeydedir.

Anahtar kelimeler: İletişim Çatışmaları, İletişim, Güven, Empati.

Giriş

Sağlıklı iletişim, empatik eğilimin yüksek örgütlerde güven kültürü yerleştirilerek sağlanabilir. Aksi takdirde iletişim çatışmaları kaçınılmaz olacaktır. Bu noktadan hareketle, araştırmada, iletişim çatışmalarının olumsuz özelliklerinin azaltıldığı, empati kabiliyeti yüksek bireylerden oluşan ve güven kültürünün yerleştiği örgütlerin meydana getirilmesi amacına katkı sunmak hedeflenmiştir. İletişim çatışmaları, ne yapılırsa yapılsın her örgütte yaşanabilir. Bu durum her zaman olumsuz olmamakla birlikte, örgütlerdeki farklılıklardan kaynaklanan zenginlikten oluşmaktadır. İletişim çatışmalarının dozu belli miktarlarda örgütü geliştirebilir. Ancak, bu çatışmaların örgüte zarar verecek boyuta gelmemesi için empati yeteneği yüksek bireyler oluşturulması önem arz etmektedir. İletişim çatışmaları aynı zamanda güven ikliminin hâkim olduğu toplumlarda da olumsuz olmaktan çıkarak, azalmaktadır.

¹ Bu bildiri için birinci yazarın Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı'nda (ve ikinci yazarın danışmanlığında) devam etmekte olan yüksek lisans tez çalışmasının verilerinden ve kaynakçasından yararlanılmıştır.

² Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, tugba2330@gmail.com.

³ Fırat Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü Öğretim Üyesi, edemirel@firat.edu.tr.

Yukarıda kısaca ifade edilen üç anahtar kavram harmanlanarak, bu araştırma tasarlanmıştır. Araştırmanın temel hipotezi, “İletişim çatışmaları ile örgütsel güven ilişkisinde empatik eğilim aracı değişken rolü oynamaktadır” şeklinde belirlenmiştir. Çalışmanın özgünlüğü, örgütlerde iletişimin olumlu yönde seyri için yönetici ve çalışanların iletişim çatışmalarını çözebilmek için empati ve güvenin çalışanlar üzerindeki etkilerine bakılan ilk çalışmalar arasında olmasına dayanmaktadır.

1. İletişim Çatışmaları

Çatışmalar çok farklı şekilde ve şiddette oluşmaktadır. Bu yüzden çatışma olgusu sadece sosyal psikolojinin araştırma alanı ve yalnızca insanlara özgü bir olgu değildir. Birçok bilim dalı çatışma olgusunu araştırmaktadır (Şimşek vd., 2014:23). Çatışma en az iki ya da daha çok birey ya da topluluk içindeki çok farklı şekilde oluşan anlaşamama şeklinde ifade edilir (Türkel, 2004:82). Çatışma, iki kişi arasında birinin diğerine mani olmasına, işlerine engel olmasına veya ziyan vermesi şeklindeki bireylerarası bir anlaşmama halidir (Mutlu, 1998:79). Bir başka tanıma göre çatışma, bir alternatif seçerken kişinin veya daha çok sayıda bir topluluğun zorlanması, alternatifler arası karar verememesi sonucu oluşan karar verme sisteminin yıpranması olarak ifade edilir (Türkel, 2000:105).

Çatışma genel olarak korkunç bir ifade olarak algılanır. Çoğunlukla insan hafızasında negatif anılarla hatırlanan, kederler, hasımlıklar ve aynı zamanda muharebelerin üzücü etkilerini çağrıştıran bir olgudur. Fakat iletişim çatışmalarından kaçamayız ve sürekli negatif neticeler doğurmaz. Burada yapılması gereken çatışmanın oluşturacağı faydaları kullanmak ve muhtemel olumsuz sonuçları önlemek için yapılması gereken; çatışmanın ortaya çıkaracağı yararları kullanabilmek ve olası yıkıcı etkilerini engellemek için, çatışmayı iyi bir şekilde yönetmek gerekir (Karip, 2003:2).

Çatışma emniyet kemeri gibidir. Koordineli çatışmalar problemlerin birikmesini önler. Çatışmanın olmadığı bir münasebet yapay bir münasebettir (Mutlu, 1998:80). Bireyin yaşadığı çatışmanın özünde planladığı hedefler ile bu hedefleri tutturamama sonucu davranışlarında ortaya çıkan uyumsuzluklardan kaynaklanır. Bu uyumsuzluk bireyin kendi içinde yaşanabileceği gibi, diğer bireylerle de yaşanabilir (Erdoğan, 1990:8).

2. Örgütsel Güven Kavramı

Güven kavramı konusundaki ilk araştırmalar psikologlar tarafından gerçekleştirilmiştir, fakat sosyal hayatın bir parçası olan güven, psikologlar kadar sosyologlar, siyaset bilimciler ve iktisatçılar gibi çeşitli bilim dallarının da inceleme konusu olduğu ifade edilir. Aynı zamanda bilhassa 1980 sonrasında başka birçok araştırmanın da konusu olduğu dile getirilir (Arı, 2003:19).

Örgütsel güven ise, yöneticinin çalışanına sağladığı itimat duygusu olarak ifade edilmiştir. Kişi ve topluluk davranışında güvenin daha çok karşı taraftan beklenti yönlü ve ilişkisel durumu öne çıktığı ifade edilir. Bu bakış açısıyla güven, tarafların birbirinden zarar görmeyeceğine inanması veya karşı tarafın tehlike oluşturmayacağına olan itimat şeklinde ifade edilmiştir (Korczyński, 2003: 64).

Örgütsel güvenin oluşmasında, işveren veya yöneticinin güven ortamını yaratması ve bu ortamın çalışmada oluşturduğu itimat duygusuna bağlı olduğu dile getirilmektedir. Yöneticinin dürüst ve söz verdiğinde yerine getiren bir insan olması örgütsel güveni desteklediği ifade edilmektedir. Güven, genel anlamda örgütteki bütün bireylerin davranışları ve eylemlerinin ana unsuru olduğu anlatılmaktadır (Gilbert ve Tang, 1998:321; Galford ve Drapeau, 2003:89).

Örgütlerde güven kavramı, bireylere itimat edilmesi ve onlara emniyet duygusunun yansıtılması şeklinde ifade edilebilir. Aynı zamanda güven, kırılğan bir yapıdadır. Genel olarak güven, emek isteyen ve uzun vadede oluşan bir olgu iken, dikkat edilmediği takdirde çabuk kaybedilebilecek bir yapıda olduğu dile getirilmektedir. Güven, aynı zamanda bir örgütün karnesi gibi denetlenebilen bir unsur olarak da ifade edilmektedir (Gilbert ve Tang, 1998:321).

Güven toplumun çeşitli düzeylerinde olduğu ifade edilmektedir. Yani güvenin kişisel, grupsal, örgütsel, toplumsal düzeyleri olduğu dile getirilir. Güvenin, özveri beklentisi veya tutarlı davranışla alâkalı olduğu ifade edilebilir. (Blunsdon ve Reed, 2003:13).

3. Empatik Eğilim

Empatik eğilim kişilerin empati kurabilme potansiyelini gösteren bir kişilik özelliğidir. Kişinin karşısındaki kişi ile iyi bir iletişim kurabilme kabiliyetine sahip olma özelliğini ve bu yeteneklerin başkalarına karşı sorumluluk hissettiğinde kullanabilme eğilimini göstermektedir (Stein ve Book, 2003:22; Manav, 2008:32; Dizer ve İyigün, 2009:1-11).

Rogers 1983 yılında “*empatik eğilimi*” sosyal hassasiyet şeklinde ifade etmiştir. Sosyal hassasiyetin bir şahsiyet şekli olduğunu ve çok kişide olmadığını, sosyal hassasiyeti olan bireyler daha çok empatik olabileceklerini ve empatiyi rahatça algılayabileceklerini ifade etmiştir (Öz, 1998:32-38).

Çeşitli durumlarda, genellenmiş empatik yanıt olarak düşünülen empatik eğilim, duygusal olarak karşımızdaki bireyin hissettiği duygular ile benzer duyguların hissedildiği bireysel bir kişilik özelliği olarak adlandırılmaktadır (George, 2000:1027-1055; Dizer ve İyigün, 2009:1-11). Empatik eğilimi yüksek olan bireylerin toplumda diğer bireylere yardım etme isteği daha fazladır. Bu yardım davranışının temelinde altüstistik değerler veya egoist güdüler yer alabilir (Dökmen, 2018:168).

Empatik beceriler başarılı bir terapötik ilişkinin kurulmasında kritik öneme sahip olmasına rağmen, bazen gerektiği gibi kullanılmayan ve anlaşılmasını engelleyen iletişim yetenekleridir (Dow vd., 2007:1114-1118; Ioannidou ve Konstantikaki, 2008:120). Empatik beceriler kişiyle etkili iletişim kurulması, duygu ve düşüncelerinin anlaşılması açısından çok büyük öneme sahiptir (Helpert, 2003:671). Mesleki eğitim sırasında kazandırılan, zamanla uygulama ve deneyimlerle geliştirilebilen empatik yetenekler, bireyin sorunlarının saptanmasını, bireyin iç dünyasının anlaşılmasını ve olabildiğince bireyden fazla bilgi toplanmasını sağlayan çalışmalarır (Öz, 1998:32-38; Yu ve Kirk, 2008:440-454).

4. Kavramlararası İlişkiler

Güven'in gelişimi, empatik bir ortamda oluşturulan iletişim becerilerinin etkisi ile ortaya çıkar. Empati, bir kişinin diğer kişinin duygu ve düşüncelerini, davranışlarını onun bakış açısıyla anlamaktır. Empatik iletişim becerileri, güvenin oluşmasına yol açmakta ve bütün olarak yardım sürecinin etkililiğini belirlemektedir (Okun, 1997).

Çatışmaların birçoğu iletişim süreçleriyle ilgilidir. Bu bağlamda iletişim, hem çatışma kaynakları arasındadır hem de çatışma yönetiminde önemli bir rol üstlenmektedir. Çatışmalar fonksiyonel olarak yaklaşılması halinde örgütün amaçlarına hizmet etmesi sağlanabilmektedir. İletişimin fonksiyonel hale gelmesi ise çoğunlukla çatışan tarafların elindedir. Bunun için tarafların, empati gibi bazı becerilere sahip olmaları gerekmektedir (Ellis ve Maoz, 2003:226).

Örgütlerde çatışmaları etkili bir biçimde yönetebilen kişilerin, iletişim ve liderlik yeteneklerinin üst düzeyde olduğu belirtilmektedir. Buna göre, çatışmaların fonksiyonel hale getirilmesinde iletişimin etkililiği bir kez daha ortaya çıkmaktadır (Gross ve Guerrero, 2000:202). İletişim temelli çatışmaların önemli ölçüde algı farklılıklarına dayanıyor olması nedeniyle, çatışmaları yönetebilmek için algı farklılıklarını çözümlenebilmek gereklidir. Algılama farklılığı azaldığı oranda iletişim engelleri de azalmakta ya da ortadan kalkmaktadır. Empati becerisine ve empatik eğilime sahip olunması halinde de algılar başta olmak üzere farklılıkları yönetmek mümkün olmaktadır. (Aydın, 1986:73).

Empati, güven konusunun da kapsamında yer almaktadır. Güven, sadece insanlar karşılıklı olarak birbirlerini anladıklarında gerçekleşebilecek bir olgudur. Bir insanın başka bir insanın hislerini, hayata bakışını ve fikirlerini anlayabilmesi şeklinde yorumlanan empati güvenin bir ön şartı olarak dile getirilmektedir (Mindek, 1984:6-7). Güvenin oluşturulmasında diğer kişinin bakış açısının keşfedilmesinin önemli bir rolü bulunmaktadır (Weber, 1998:18).

Bir kişiye empati kurulduğunda kendisine empati kurulan kişi, diğer kişiye karşı daha fazla güven duymaya başlar (Nooteboom, 2002:13-14). Güven, A kişinin B kişisine karşı sağlamış olduğu bir hareket alanıdır. Bu hareket alanı içerisinde B kişisi kendinden beklenen şekilde hareket edecektir. Bu tanımlama doğru olarak kabul edildiğinde güven, bir hesaplama, bir fikir, bir değerlendirme, hesap yapma ve bir inanç olarak vurgulanabilir. Ancak bu tanım güvenin bütünlük boyutunu ihmal etmektedir (Falcone ve Castelfranchi, 2001:57).

Güven, bireyin başka bir bireyin ya da grubun yazılı ifadelerine, sözlerine ve fiillerine dayanan olumlu beklentisidir. Çalışanların iş tatmin duygularının artırılmasında yöneticilerin rolü oldukça önemlidir. Çalışanlar ve yöneticiler arasında kurulan güven duygusu çalışanların iş tatmin duygularının artmasına katkı sağlamaktadır (Rich, 1997:322; Koç ve Yazıcıoğlu, 2011:48; Gill, 2008:99).

Empati kurma becerisi ile işbirliği oluşturulması arasında güçlü bir ilişki olduğu iddia edilmektedir. Bireylerarasındaki ilişkiler veya gruplararasındaki ilişkiler, genellikle işbirliği ya da rekabet boyutunda gelişmektedir. İşbirliğine yönelik ilişkiler, örgüt verimliliğini artıran yapıcı (fonksiyonel) çatışmaları ortaya çıkarabilirler. Çünkü, bu durumda daha fazla fikir alış-verişinde bulunulmakta ve bilgiler daha fazla paylaşılmaktadır. Paylaşım arttıkça, iletişim çatışmaları vb. anlaşmazlıklar da kaçınılmaz olarak (Rahim, 1992:121).

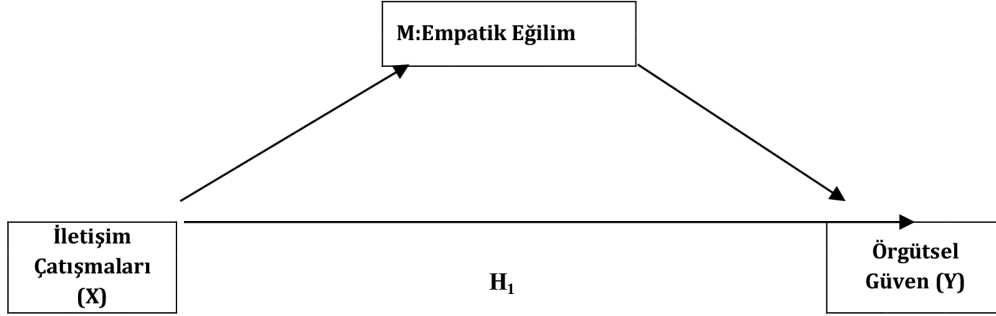
Empati kişiler arasında iletişimin kolaylaştırılması bakımından çok önemlidir (Dökmen, 1994:131). Kötü izlenimle oluşturulmuş beklentiler, saklanmış gündemler, dürüstlük ve güven içermeyen iletişim çatışmaya neden olurlar. Herhangi bir kişiye güvenmek, karşıdaki kişiye, kendinize zarar verme imkânı vermek, ancak karşıdaki kişinin kendinizi zarar vermeyeceğine inanmaktır (Baier, 1986:235).

Bu bağlamda, bir örgütte veya toplumda empati yeteneği artıp aynı zamanda güven ortamı da olursa iletişim çatışmaları da aynı doğrultuda olumlu yönde artar. İnsanoğlu var olduğundan beri top-

lumlarda iletişim çatışmaları olmazsa olmaz bir olgudur. İletişim çatışmaları, empati ve güven ortamının olumlu etkisiyle azalmaktadır.

5. Yöntem

Araştırmanın deseni ise nicel araştırma desenlerinden nedensel tarama araştırmasıdır. Bu araştırmanın modeli ise literatür taramasından elde edilen sonuçlara göre aşağıdaki gibi oluşturulmuştur:

Araştırma Modeli
X: Bağımsız değişken, Y: Bağımlı değişken, M: Aracı (mediatör) değişken

Yukarıda ifade edilen model açısından araştırmanın temel hipotezi şöyle belirlenmiştir:

H_1 : İletişim çatışmaları ile örgütsel güven ilişkisinde **empatik** eğilim aracı değişken rolü oynamaktadır.

5.1. Bulgular

Araştırmada kullanılan veriler, anket tekniği ile Elazığ il merkezinde bulunan kamuya (Sağlık Bakanlığı ve Fırat Üniversitesi) ve özel sektöre ait hastanelerin çalışanlarından elde edilmiştir.

Tablo 1: Evrenin Ünvanlara Göre Dağılımı ve Büyüklüğü Aşağıdaki Tablo ile Sunulmaktadır:

Ünvan	Doktor	Hemşire	Eczacı	Fizyoterapist	Psikolog	Sağlık Teknikeri	Ebe	Diyetisyen	Teknisyen	Laborant	Sağlık Memuru	Toplam
Adet	1110	1641	31	24	16	167	297	12	219	89	106	3712
Oran (%)	% 29,90	% 44,21	% 0,84	% 0,65	% 0,43	% 4,5	% 8	% 0,32	% 5,9	% 2,4	% 2,85	% 100

Evren büyüklüğü **3712** olarak alındığında aşağıdaki formüle göre örneklem büyüklüğü (**n**) **en az 349** olmalıdır. Bu büyüklükteki bir örneklem büyüklüğünün % 95 güven düzeyinde evreni temsil gücünün olacağı söylenebilecektir (Baş, 2008:39-42).

$\text{Örnek hacmi (n)} = \frac{N \times t^2 \times p \times q}{((N - 1) \times d^2) + (t^2 \times p \times q)}$	<p>N: evren büyüklüğü (3712); t: ∞ serbestlik derecesinde teorik t tablo değeri (1,96); p: incelenen olayın gerçekleşme olasılığı (0,5); q: incelenen olayın gerçekleşmeme olasılığı (0,5); p, q: varyans (0,25) d: kabul edilen örnekleme hatası (0,05) alındığında n: 349 hesaplanmıştır.</p>
--	--

Veriler, anket tekniği ile toplanmıştır. Çalışmada kullanılacak anket formu, üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde 9 ifade içeren "iletişim çatışmaları" ölçeği yer almaktadır. Söz konusu ölçek, Düşükcan (2003) tarafından geliştirmiştir. Anketin ikinci bölümünde Dökmen (1990) tarafından geliştirilen "empatik eğilim ölçeği" yer almaktadır. Anketin dördüncü bölümünde Whitener ve ark. (1998)'nın geliştirdikleri ve Tokgöz ve Seymen (2013) tarafından Türkçe'ye uyarlanan "örgütsel güven ölçeği" yer almaktadır.

Tablo 2. Aracılık Testi Bulguları

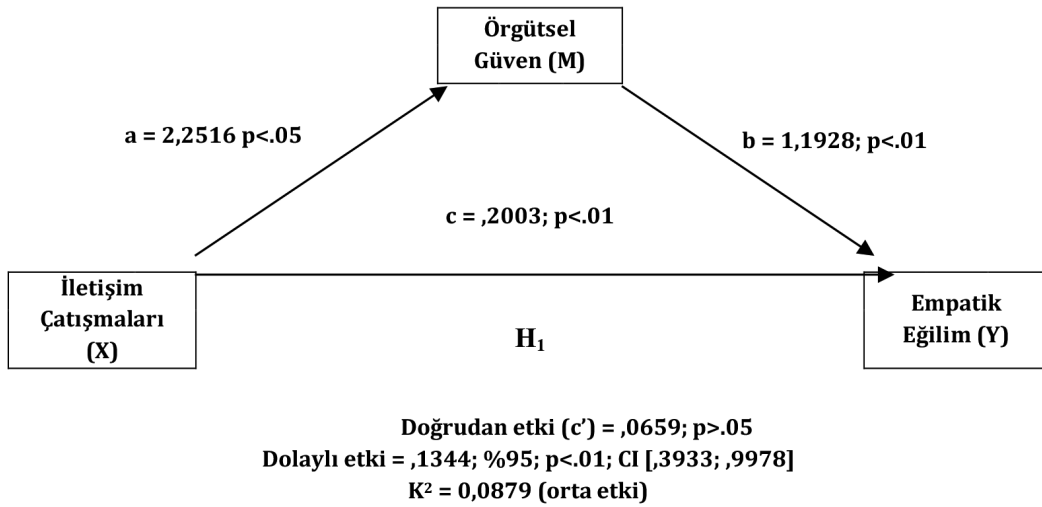
Tahmin Değişkenleri	Sonuç Değişkenleri (n = 352)					
	M		Y			
	a	b	S.H.	c'	b	S.H.
X		2,2516*	,0609		,0659	,1314
M	-	-	-	b	1,1928**	,0497
Sabit	İ _M	8,3926*	1,318	İ _Y	3,4115**	1,5443
		R ² = ,4238			R ² = ,4534	
		F(1; 521) = 1367,5683; p = ,0000			F(2; 520) = 719,6288; p = ,0000	

*: p<.05 **: p<.01 X: İletişim Çatışmaları M: Örgütsel Güven Y: Empatik Eğilim

Aracılık analizi, SPSS Macro ile yapılmıştır. Tablo 2'de ve Şekil 1'de aktarılan aracılık testi bulguları; "c yolunun anlamlı olduğunu"; "a yolunun anlamlı olduğunu"; "b yolunun anlamlı olduğunu" ve dolaylı etkinin (a.b) anlamlı olduğunu göstermektedir. Dolaylı etkinin % 95 güven aralıkları da "0" değerini içermemektedir. Bu bulgular ışığında, araştırmanın temel hipotezinin (İletişim çatışmaları ile çalışma arkadaşlarına güven ilişkisinde empatik eğilim aracı değişken rolü oynamaktadır) desteklendiği tespit edilmiştir. İletişim çatışmalarının örgütsel güven üzerindeki toplam etkisi % 20,03 iken; bu etkinin % 6,59'unu doğrudan etki ve % 13,44'ünü ise dolaylı etki oluşturmaktadır. Tespit edilen aracılık etkisinin, orta düzeyde olduğu, analiz sonucu ulaşılan diğer bir bulgudur. İletişim çatışmaları, örgütsel güven etkisini, empatik eğilime anlamlı bir şekilde taşımaktadır. Diğer bir ifadeyle, iletişim çatışmaları, örgütsel güven oluşmasıyla empatik eğilimin daha güçlü sonuçlar üretmesine katkı sağlamaktadır.

Şekil 1: İletişim Çatışmaları, Örgütsel Güven ve Empatik Eğilim Aracılık Test Bulguları

Şekil 1. İletişim Çatışmaları, Örgütsel Güven ve Empatik Eğilim Aracılık Test Bulguları

Sonuç ve Öneriler

Sonuç olarak iletişim çatışmalarının güven (güven duygusu, güven iklimi, güven kültürü), empati (empatik eğilim, empati becerisi) ve iletişim sentezinden etkilendiği söylenebilir. Dolayısıyla bu sentezin sağlıklı olması iletişim çatışmalarının önüne geçebilir.

Bu araştırmadan elde edilen bulgulardan hareketle aşağıdaki önerilerde bulunulabilir:

- İletişim çatışmaları empatik yeteneği yüksek, güven ikliminin yerleştiği toplumlarda az da olsa görülen bir olgudur. İletişim çatışmalarının olumsuz etkilerini azaltmakta ve bu durumu örgütün lehine çevirmede yöneticilere büyük görevler düştüğü söylenebilir.
- Güven ikliminin, güven kültürünün ve güven duygusunun oluşturulmasında örgütlerde empati becerisinin yükseltilmesinin büyük önemi vardır.

- İletişim her toplumda farklı gerçekleştirilmekle beraber tek yönlü yapılmamalıdır.
- İletişim çatışmalarını azaltmak için örgütlerde güven kültürünü yerleştirmek gerekir.
- Örgütlerde empati eğitimleri yapılarak iletişim çatışmalarının önüne geçilebilir.
- İletişim çatışmalarının en aza indirildiği bir örgüt için, yöneticilerin empati yeteneği yüksek kişilerden seçilebilir.

Kaynaklar

- Arı, G. S. (2003). İşletmelerde Güven ve Personel Güçlendirme İlişkisi: Bankacılık Sektöründe Bir Araştırma. Yayınlanmamış Doktora Tezi: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, M. (1986). Çağdaş Eğitim Denetimi. Ankara: İM Eğitim Araştırma Danışmanlık A.Ş. (2. Baskı).
- Baier, A. (1986). Trust and Antitrust. *Ethics*, 96, 231-260.
- Baş, T. (2008). *Anket*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Blunsdon, B., Reed, K. (2003). The Effects of Technical and Social Conditions on Workplace Trust, *Human Resource Management*. 14(1), 12-27.
- Cufaude, J. (1999). Creating Organizational Trust. *Association Management*, 51(7), 26-34.
- Dizer, B., İyigün, E. (2009). Yoğun Bakım Hemşirelerinde Empatik Eğilim Düzeyleri ve Etkileyen Faktörler. *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 12(1), 9-19.
- Dow, AW., Leong, D., Anderson, A., Wenzel, RP. (2007). Using Theater To Teach Clinical Empathy: A Pilot Study. *Journal of General Internal Medicine*, 22(8), 1114-1118.
- Dökmen, Ü. (1990). Yeni Bir Empati Modeli ve Empatik Becerinin İki Farklı Yaklaşımla Ölçülmesi. *Psikoloji Dergisi*, 7(24), 42-50.
- Dökmen, Ü. (2018). *Sanatta ve Günlük Yaşamda İletişim Çatışmaları ve Empati (60. Basım)*. Ankara: Remzi Kitabevi.
- Düşükcan, M. (2003). Örgütlerde Çatışma ve Çatışma Yönetimi Sürecinde Örgütsel İletişimin Etkililiği: Kuramsal ve Uygulamalı Bir Çalışma. Yayınlanmamış Doktora Tezi: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Ellis, DG., Maoz, I. (2003). *A Communication and Cultural Codes Approach to Ethnonational Conflict*. *The International Journal of Conflict Management*, 14(3/4), 255-272.
- Erdoğan, İ. (1990). İşletme Yönetiminde Kişiyeye Bağlı Çatışma: Stres ve Çözüm Yolları. Ankara: Bizim Büro Yayınevi.
- Falcone, R., Castelfranchi, C. (2001). *Social Trust: A Cognitive Approach*, Editors: Castelfranchi, C. & Tan, Y. H., In: *Trust And Deception in Virtual Societies*, Dordrecht, The Netherlands: Kluwer Academic Publisher.
- Galford, R., Drapeau, RS. (2003). The enemies of trust. *Harvard Business Review*. 81(2), 88-95.
- George, J. M. (2000). Emotions and leadership: The Role of Emotional Intelligence. *Human Relations*, 53(8), 1027-1055.
- Gilbert, JA., Tang, TL. (1998). An Examination of Organizational Trust Antecedents. *Public Personnel Management*, 27(3), 321-338.
- Gill, AS., (2008). The Role of Trust in Employee-Manager Relationship. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 20(1), 98-103.
- Gross, MA., Guerrero, LK. (2000). Managing Conflict Appropriately and Effectively: An Application of the Competence Model to Rahim's Organizational Conflict Styles, *The International Journal of Conflict Management*, 11(3), 200-226.
- Ioannidou, F., Konstantikaki, V. (2008). Empathy and emotional intelligence: what is it really about? *International Journal of Caring Science*, 1(3), 118-123.
- Koç, H., Yazıcioğlu, İ. (2011). Yöneticiye Duyulan Güven ile İş Tatmini Arasındaki İlişki: Kamu ve Özel Sektör Karşılaştırması. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 12(1), 46-57.
- Korczynski, M. (2003). *Güvenin Ekonomi Politikası*. (Çeviren: Erdem, Ş.), (Editör: Erdem, F.). *Sosyal bilimlerde güven*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Manav, A.İ. (2008). *Hemşirelerin Empatik Eğilim ve Becerilerinin Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Mersin Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

- Mindek, N. (1984). *An Evalution Of Determinants Of Interpersonal Trust in Task Grup, Unpublished Master Thesis*: Boğaziçi University Library, June 1984.
- Mutlu, E. (1998). *İletişim Sözlüğü (3.Basım)*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Nooteboom, B. (2002). *Trust, Forms, Foundations, Functons, Failures and Figures*, Published By Edward Elgar Publishing Limited.
- Okun B.F. (1997). *Effective Helping. Interviewing And Counseling Technigues*. (5th Edition). USA: Brooks/Cole Publishing Company.
- Öz, F. (1998). Son sınıf hemşirelik öğrencilerinin empatik eğilimleri, empatik becerileri ile akademik başarıları arasındaki ilişki. *Cumhuriyet Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 2(2), 32-38.
- Rahim, M.A. (1992). *Managing Conflict in Organizations (2^{ed})*. Westport, London: CT Praeger.
- Rich, GA. (1997). The Sales Manager as A Role Model: Effects on Trust, Job Satisfaction, and Performance of Salespeople, *Journal of The Academy of Marketing Science*, 25(4), 319-328.
- Stein, SJ., Book, HE. (2003). *EQ-Duygusal Zeka ve Başarının Sırrı* (Çeviren: Işık, M.). İstanbul: Özgür Yayınları.
- Şimşek, Ş., Akgemci, Tahir, Çelik, A. (2014). *Davranış Bilimlerine Giriş ve Örgütsel Davranış* (8. Baskı), Konya: Eğitim Kitapevi.
- Tokgöz, E., Ayatemiz, Seymen, O. (2013). Örgütsel Güven, Örgütsel Özdeşleşme ve Örgütsel Vandaşlık Davranışı Arasındaki İlişki, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hakemli Dergisi*, 10(39), 61-76.
- Türkel, AU. (2004). *Toplam Kalite Bağlamında Grup Dinamiği ve Çatışma Yönetimi*, İstanbul: Babil Yayınları.
- Türkel, AU. (2000). *Toplam Kalite Bağlamında Grup Dinamiği ve Çatışma Yönetimi*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Weber, LR. (1998). On Constructing Trust: Temporarity, Self-Disclosure, And Perspective Taking, *International Journal Of Sociology And Social Policy*, 18(1), 7-24.
- Yu, J., Kirk, M. (2008). Measurement of empathy in nursing research: Systematic review, *Journal of Advanced Nursing*, 64(5), 440-454.

Компания Қызметкерлерін Басқаруды Жетілдірудің Стратегиялық Бағыттары

З. У. КУДАЙБЕРГЕНОВА¹ - Ж. А. САРИЕВА² - А. А. ШАДИЕВА³

Түйіндеме

Кіріспе

Нарыққа көшу жағдайында да халық төменгі деңгейдің қажеттіліктерін қанағаттандырмайды, ол жоғарғы деңгейдің қажеттіліктерін таңдайды (әлеуметтік маңыздылығын арттыру, өзін-өзі көрсету). Адамгершілік көзқарас әрдайым қолайлы емес, бірақ кейде қақтығыстарды тудыратын “қымбат”. Бірақ ол ұзақ мерзімді перспективада ұйымның тиімділігін арттырады және қолдайды. Адами ресурстарды басқарудың жалпы тұжырымдамасы әр ұйымда кадрлық саясат және кадрлық Қызметтер арқылы нақтыланады. Бұл менеджмент Ұйымның негізі ретінде адами әлеуетке негізделген, икемді реттеу мен сыртқы ортаның талаптарына жауап береді, сонымен қатар ұйымға ұзақ мерзімді перспективада мақсаттарына жетуге мүмкіндік беретін ұйымда мерзімді өзгерістерді жүзеге асырады. Компанияның персоналды басқаруды жетілдірудің стратегиялық бағыттары қызметкерлерге жалдамалы қызметкерлер ретінде емес, корпоративті құндылықтар жүйесі бар бірлескен топ мүшелері ретінде қарау болып табылады.

Әдістері

Жұмыс күшіне жұмсалатын шығындардан басқа, тиімділік көрсеткіші компанияның персоналды басқарудың экономикалық тиімділігін бағалау кезінде де қолданылады. Басқарушылық шешімдер қабылдау нәтижесінде кәсіпорынның ұжымдық (жеке еңбек) іскерлік әлеуетін дамыту өндірістік қызметтен қосымша нәтижелер алуға жатады. Бұл қосымша нәтиже әртүрлі нысандарды қабылдауға және әртүрлі өлшемдерді бағалауға мүмкіндік беретін етіп жасалуы керек. Нәтижесінде қосымша нәтижелер сұрақтарды қамтиды:

* Сапа мен түрді арттыру арқылы өнім шығаруды ұлғайту түрінде еңбек өнімділігін арттыру (мұнда біз нәтиженің тікелей сандық компоненті туралы айтып отырмыз);

* Еңбек қатынастарындағы әлеуметтік сәттерді ескеретін қызметкерлермен жұмысқа орналастыру нысанында құрылады;

* Оқу уақытын қысқарту және кәсіби қызметкерлерді іріктеу арқылы шығындарды үнемдеу түрінде (нәтиже белгілі бір еңбек әлеуетіне жету үшін қажетті шығындарды үнемдеу болып табылады).

Нәтижелері

Компанияның персоналды басқарудың экономикалық тиімділігін бағалаудағы шығындардың тиімділігін өлшеу мәселесі айқындықты талап етеді және мыналарды қамтиды:

- “Кәсіпкерлік” ұғымымен қызметтің белгілі бір нәтижелеріне қол жеткізу, таңдалған кадр саясатын іске асыруға оқыту және ынталандыру;

- Компания персоналды басқарудың алдына қойылған мақсаттарға ең аз қаражатпен қол жеткізу;

- Басқару процесінің тиімділігін қамтамасыз ету үшін басқарудың ең сапалы әдістерін таңдау.

¹ Президент жанындағы Мемлекеттік Басқару Академиясының Шымкент филиалы.

² Президент жанындағы Мемлекеттік Басқару Академиясының Шымкент филиалы.

³ Мардан Сапарбаев Институты, Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы.

Қорытынды

Жоғарыда айтылғандай, персонал шығындары адамның еңбек өнімділігін арттыруға, яғни жұмыс қабілеттілігін арттыруға, мамандандыру арқылы еңбек өнімділігін арттыруға бағытталған.

Ол сапалы және сандық қатынастарда жұмыс күшін одан әрі дамыту үшін қаражат көзі болатын жұмыс күшін Экономикалық пайдалану арқылы пайда табуға арналған.

Корпоративтік деңгейде жұмыс істейтін бухгалтерлік есеп жүйесіндегі еңбек шығындарын есептеу үлкен еңбек шығындарын талап етеді.

Түйінді сөздер: Компания, Персонал, Менеджмент, Жұмыс Орындарын Бөлу, Адами Ресурстар, Персонал, Кәсіби Қызметкерлер.

1. Кіріспе

Компания қызметкерлерін басқару стратегиясының тиімділігі кадрлық қызметтің ұйымдастырушылық құрылымының тиімділігімен бағалау арқылы сипатталды. Құрылым тиімділігінің тікелей көрсеткіштері толық болғандықтан, басқарудың белгілі бір құрылымын реттеу үшін шығындар және олардың кәсіпкерліктің өндірістік шығындарының жалпы сомасындағы үлесі, оның қарапайымдылығы сияқты жанама критерийлер пайдаланылады. Байланыстар күрделі және көп санды болған сайын, иерархиялық деңгейлердің саны ұлғая береді және сонымен бірге басқару жүйесінің әрекет ету сапалығы төмендей береді. Құрылымдық бөлімшелердің көп сандылығы, бір функцияны бірнеше құрылымдық бөлімшелердің атқаруына алып келеді, ал бұл іс-әрекеттің координациясы мен келісімділігін қиындатады, басқарушылық лауазымдардың санын көбейтеді, қызметкерлердің іс-әрекет ету деңгейін төмендетеді, аппарат ұстаудың қымбаттауына алып келеді[1].

Тәжірибелік қатынастағы ең қолайлысы болып жұмыстың жеке бағыттарын бағалау болып табылады, бұл оларды жүргізуге, шығындарды белгілеуге және де тиімділік көрсеткіштерін анықтауға, мүмкіндік береді.

Персоналды басқару стратегиясының элементтері:

- Ұйым қызметінің мақсаты;
- Ұйымның жоспарлау жүйесі;
- Жоғары басқарушылық кадрлардың қарым-қатынасы;
- Персоналды басқару қызметінің ұйымдастырушылық құрылымы;
- Персоналды басқару жүйесінің тиімділік критерийлері;
- Жүйенің қызмет етуіндегі шектеулер (қаржылық, уақыт, материалдық, жас, әлеуметтік);
- Пайдаланылатын ақпараттардың қолжетерлігі, толықтылығыжәне;
- Дәлелділігі;
- Басқарушылардың білімі (барлықбасқарудеңгейлерде);
- Сыртқы ортамен байланыстылығы.

Компания қызметкерлерін басқару стратегиясының құраушылары:

1. Еңбек күшінің ағымын жоспарлауды қосатын персоналды іріктеу;
2. Квалификациясын бағалау;
3. Ақы төлеу немесе еңбек шығынын жалақы түрінде толтыру, пайда алуда қатысу, акцияларды сату жәнет.б.;
4. Персоналдың дамуы.

Компания қызметкерлерін басқарудың стратегиясын жасау қорытынды кезеңі болып табылады. Сонымен қатар,бұл таңдау соңғы болмауы мүмкін,себебі басқа ұйымдар өзінің стратегиялық варианттарын жасағанда берілген ұйымның стратегиясын құруға маңызды әсер етуі мүмкін. Сонымен бірге, стратегия түрін таңдауға бұрын пайдаланылған стратегия және басшының жеке қасиеттері, олардың артықшылықтары мен тағы басқа факторлар әсер етуі мүмкін.

2. Әдістер

Жұмыс күшіне шығындардан басқа компания қызметкерлерін басқарудың экономикалық тиімділігін бағалау кезеңінде нәтижелік көрсеткіші қолданылады. Кәсіпорын ұжымының (жеке жұмыскерлердің) еңбек потенциалының дамуы, басқару шешімдерін қабылдау салдары ретінде өндірістік әрекеттен қосымша нәтиже алуға сілтеме жасайды. Бұл қосымша нәтиже әр

түрлі нысанды қабылдай алатын және әр түрлі көрсеткіштермен бағалана алатындай жасау қажет. Нәтижесінде қосымша нәтижесікелесілерден тұрады:

- Еңбек өнімділігінің өсуі, оның сапасы мен түрінің жоғарылауы салдарынан өнімді өндіруді ұлғайту түрінде (бұл жерде біз нәтиженің тікелей сандық құраушылығын айтып отырмыз);
- Еңбекпен қамтамасыз ету түрінде, кадрлармен еңбек қатынастарындағы әлеуметтік мезеттерді есептеу арқылы құрылады;
- Кәсіби жұмыскерлерді іріктеу мен оқыту мерзімдерін қысқарту кезінде құралдарды үнемдеу түрінде (нәтиже еңбек потенциалының белгілі бір жағдайына жету үшін қажетті құралдарды үнемдеуден көрінеді).

Жалпы соңғы тиімділікті, барлық нәтижелердің жалпыланған көлемі ретінде (мысалы, өндіріс көлемінің өсуі, өткізуден түскен пайда және т.б.), екіншіден, нақты шараларын жүзеге асырудың жеке әсерлерінің сомасы ретінде есептеуге болады. Бұл әдістердің әрқайсысының оң және теріс жақтары бар[2].

Егер кәсіпорын ұжымы әрекетінің жалпы көрсеткіші ретінде өндіріс көлемі, оның өсуі, еңбек өнімділігінің деңгейінің өзгеруі сияқты синтетикалық көрсеткіштерді қолданса, онда олардың шамасына Компания қызметкерлерін басқару арқылы жұмылдырылған өндірістің жеке факторы ғана емес, сонымен қатар техникалық-технологиялық және ұйымдастырушылық факторлары да әсер етеді. Сондай-ақ ағымдағы жыл нәтижесіне өткен жылдардың шығындары, немесе ағымдағы кезеңнің шығындары үлкен әсер ете алады.

3. Нәтижелер

Жоғарыда аталған мәселелердің негізгі мақсаты қаржы жағдайын сауықтыру болып табылады және оларға келесілер жатады:

Басқарушылық еңбек бірнеше түрге бөлінеді (кесте). Олардың арасында атқаратын міндетіне байланысты функционалды бөлінуі ерекше орын алады. Себебі, еңбек бөлінісінің бұл түрі басқаларының пайда болуының негізі [3].

Кесте 1: Басқарушы Еңбекті Бөлу Түрлері

	Түсінігі
Функционалды	Міндеттерді бөлу белгілі бір қызметкерлердің немесе басқару аппараты бөлімшесінің арасында өндірісті тиімді басқару үшін жүзеге асырылады.
Иерархиялы	Басқару иерархиясының деңгейлеріне қызметтерді іске асыру үшін оларды белгілі бір топтағы басқарушы қызметкерлерге бөліп беріп, соның негізінде соның өкілеттілігін қалымтастыру
Техникалық	Белгілі бір қызметкерлердің категориялары орындайтын ақпараттарды жинау, сақтау, қайта құру операцияларын басқару процессін жіктеу
Кәсіпшілік	Басқарушы қызметкерлерді кәсіби даярлығына байланысты жіктеу.
Мамандылық	Жұмысты басқарушылық қызметіне қарай және мамандығына, жұмыс өтіміне жеке бастарының қабілеттілігіне байланысты жіктеу.
Лауазымы	Басқарушы қызметтерді басқару жүйесіндегі қабілетіне қарай

Мысалы, кадрлармен жұмыс істеу барысында кәсіпорын басшылығы, талап етілген материалдық, қаржылық шығындарға және ұйымдастырушылық күш-жігерге көңіл бөледі. Өзін-өзі қаржыландыру жағдайында жұмыс істейтін кәсіпорын үшін мұндай жағдай барлық шығындарды ақтайды[4].

Сондықтан компания қызметкерлерін басқару теориясы мен методологиясын басқару тиімділігін бағалау арқылы жүргізеді. Себебі оның теориялық және тәжірибелік маңызы зор.

Экономикалық тиімділік - бұл белгілі бір шығын жұмсап, сондай-ақ нәтижеге жету немесе белгілі бір нәтижеге жетіп, шығындарды азайту.

Өндіріс процессі үшін материалдық және еңбек ресурстары қажет. “Еңбек ресурстары” “ресурс” термині болса да мағынасы мүлдем басқа. “Ресурстар” мұнда “жұмыс потенциалы” түсінігіне сай келеді, ол адамның қоғамдық өндіріске қатысу мүмкіндігін сипаттайды. Солай бола тұра, қызметкердің біліктілік мүмкіндіктерінің ресурсы оларды ұлғайтуға бағытталған шара-

лардың нәтижесінде өседі, кейде өндірістік және жеке сипаттағы себептерге байланысты толық игерілмейді.

4. Талқылау

Компания қызметкерлерін басқаруға қатысты экономикалық тиімділікті бағалаудағы шығындар мен нәтижелерді өлшеу мәселесі нақтылықты талап етеді және оларға келесілер жатады:

- Іс-әрекеттің белгілі бір нәтижесіне таңдап алынған кадрлық саясатты жүзеге асыру үшін оқытылған және ынталандырылған “кәсіпкерлік” ұғымы көмегімен жету;

- Компания қызметкерлерін басқару алдына қойылған максаттарға ең төменгі қаражаттармен жету;

- Басқару процесінің нәтижелілігін қамтамасыз ететін ең сапалы басқару әдістерін таңдау.

Енді осы әдістерді жекелей қарастырайық.

Жалпы экономикалық тиімділікті тек өндірістік іс-әрекет нәтижесі ретінде немесе кәсіпкерліктің бүкіл шаруашылық іс-әрекеті нәтижесі ретінде қарастырса болады. Бірінші жағдайда экономикалық тиімділік болып табиғи немесе ақшалық мазмұндағы өндірілген өнім болып табылады (жалпы, тауарлық таза өнім). Екінші жағдайда, көңілге алатын тек қана өнім өндірісі емес, сонымен қатар оны өткізу, сату (өткізілген өлімнің көлемі, пайда) кіреді.

Тиімділіктің жоғарылауы өндіріс көлеміне жету үшін шығындарды қысқарту жолымен немесе қолдағы ресурстарды тиімді пайдалану нәтижесінде жүргізілуі.

Көбіне өндірістің тиімділігін бағалау үшін еңбек шығындарының тиімділік көрсеткіші пайдаланылады, жекелей айтқанда еңбек өнімділігінің көрсеткіші $\Theta\epsilon$:

$$\Theta\epsilon = K\theta / \epsilon, \quad (1)$$

Мұндағы $K\theta$ - белгілі бір календарлық кезеңдегі өндірілген өнім көлемі (тг); ϵ - еңбек шығындары (адам-сағат, адам-күн, жұмыскерлердің орташа тізімдік саны).

Бірақ ескеретін жайт, бұл көрсеткіш көптеген факторлардың ықпалынан өзгеріп отырады. Компания қызметкерлерін басқару жүйесі тиімділігі жұмыс күшін шығындардың құны арқылы бағалау әдісі болады (Ш).

Расында да, еңбек процесі жүру үшін, кәсіпкер біраз шығындалуы керек. Әр түрлі кәсіпкерде еңбек бірлігінің құны $Q\epsilon$ бірдей емес, өйткені жұмыс күшіне деген шығындар көлемі әр түрлі болады.

$$Q\epsilon = Ш / \epsilon. \quad (2)$$

Кәсіпкерлік тиісті есепті ұйымдастыру арқылы жұмыс күшінің (Φ) 1 теңгелге шаққандағы шығын көлемін (немесе өнім көлемінің өсімін) сипаттайтын көрсеткішті есептеуге болады. Бұл көрсеткіш келесі формуламен анықталады:

$$\Phi = K\theta / Ш; \quad (3)$$

Өнімнің қор сыйымдылығы көрсеткішіне ұқсата отырып, “өнімнің бірлігіне шаққандағы шығын сыйымдылығы” көрсеткіші келесі формула бойынша есептеуге болады, онда шығындар ретінде жұмыс күшіне ($Yж$) кәсіпкерлік шығындарын аламыз

$$Yж = Ш / K\theta. \quad (4)$$

Өндіріс көлемінің 1 теңгеге шаққандағы шығындары Φ , жұмыс күшіне есептелген шығындардың тиімділігінің өзгеруін бақылауға мүмкіндік береді: шығындар бірлігіне өнім өндірісінің өсуі олардың мақсаттылығы жатады. Шығындарды төмендету үшін сыртқы және ішкі факторларды белгілеуге себептер талдауы қажет, яғни өндірілген шығындар арқылы құрылған еңбек потенциалын кәсіпкер тиімді пайдалана алады.

5. Қорытындылар Мен Ұсыныстар

Жоғарыда айтылғандай, жұмыскерлерге жұмсалатын шығындар адамға тікелей қатысты шығындар, яғни оның еңбекке қабілеттілігін жоғарылатуға, мамандандыру есебінен өнімділікті арттыруға бағытталған.

Жұмыс күшін үнемді қолдану арқылы сапалы да, сандық қатынастарда жұмыс күшінің әрі қарай даму қаражатының қайнар көзінің бірі болатын пайда табуға есептелген.

Жұмыс күшіне жұмсалатын шығындарды сараптық есептеу кәсіпорын деңгейінде жұмыс атқарып жатқан есеп жүйесінде үлкен еңбекті талап ететін жұмыс.

Өзіндік құнға жататын шығындар тізімі белгілі бір мақсатты бағытқа ие шығындар тобын анықтауға және қаржыландырудың қайнар көзіне қатысты анық суретін көруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар бухгалтерлік есеп нысандары жұмыс күшіне жұмсалатын шығындардың жалпыланған көрсеткіштерді қоспайды, осыған байланысты алғашқы есеп құжаттарымен жұмыс қажет.

Кәсіпорындарды қаржыландыру көзін таңдау өте маңызды, жұмыс күшіне жұмсалатын шығындарды өзіндік құнға қосу өнім өткізілгеннен кейін олардың қайтарылуының кепілі болады.

Кәсіпорының кадрлық саясатын талдау мақсаттары үшін жұмыс күшіне шығындардың міндетті және міндетті емес деп бөлу кезінде соңғыларға ерекше қызығушылықты білдіреді, өйткені олар арқылы өздерінің мақсаттарына сәйкес өндірістік нәтижелерді үлкейтуді қамтамасыз еткелі қызметкерлердің өзін-өзі ұстауға ықпал етеді. Өздерінің мақсаттарына сәйкес кәсіпорынды реттеп отырады.

Шығындарды (резервті қалыптастырушы және резервті қалыптастырмайтын) қысқартылу мүмкіндігі бойынша жіктеу мына мәндегі мәселені анықтайды: өндірістік ұсталымдардың басқа түрлері сияқты жұмыс күшіне шығын келтіреді.

Дереккөздері

Стратегиялық менеджмент / Көпешова С., Мұхтарова К. С., Алматы: Экономика, 2016, 275б.

Управление персоналом в системе здравоохранения: практикум / А. А. Маукенова [и др.]. - Караганда : ТОО «MedetGroup», 2016. - 128 с.

Заманауи басқару жүйелері. III: оқулық / Р. К. Дорф, Р. Х. Бишоп. - 12- бас. - Алматы : Дәуір, 2017. - 338 б. с.

Аманшаева, Д. М., Нарықтық қатынастар жағдайындағы кәсіпорынның кадрлық саясатының ерекшеліктері [Текст] / Д. М. Аманшаева // Транзитная экономика. - 2009. - №1.

Сирченко А. Е., Кадровая политика как инструмент управления персоналом // Молодой ученый. - 2015. - №12. - С. 496-499.

Одегов Ю. Г., Лабаджян М. Г., Кадровая политика и кадровое планирование; Юрайт - Москва, 2014. - 444 с.

Кадрлық потенциалды пайдаланудың жетілдіру стратегиясы // Экономика негіздері. - 2015. - № 3.

